51593

51593/589

SZÁZADOK

Hity

JÁSZ KÖZPONTI KÖNYVTÁR Szabadi tudományok SZEGED

A tartalomból:

Pálmány Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegződése (1542—1848)

Bellér Béla: Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927—1929)

Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez

Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról

DOKUMENTUMOK — FIGYELŐ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — BIBLIOGRÁFIA

1986 JAN 0 9

119. ÉVF. **1985. 1. SZÁM**

Következő számunk tartalmából

Balogh Sándor: Népi demokratikus örökségünk (Parlamentáris és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944—1949)
Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége 1945—1956 között
Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede (1948—1953)

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, nyugdíjas (Bp.) — *Engel Pál* az MTA Történettudományi Intézet munkatársa — *Fodor István* kandidátus, osztályvezető (Magyar Nemzeti Múzeum, Bp.) — *Fügedi Erik* kandidátus, nyugdíjas (Bp.) — *Gebei Sándor* aspiráns (Debrecen) — *Gerelyesné Dian Éva* a Magyar Külügyi Intézet munkatársa (Bp.) — *Sz. Gyivicsán Mária* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Hajdu Lajos* a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *T. Mérey Klára* a történelemtudományok doktora, a Dunántúli Tudományos Intézet főmunkatársa (Pécs) — *Mészáros István* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Miskolczy Ambrus* a Közép- és Közép-kelet-európai Csoport munkatársa (Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, Bp.) — *Molnár Tamás* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet munkatársa — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pálmány Béla* az Új Magyar Központi Levéltár tudományos főmunkatársa (Bp.) — *Pándi Lajos* egyetemi adjunktus (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Péteri György* egyetemi munkatárs (Uppsala, Svédország) — *Rókai Péter* egyetemi tanársegéd (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Tihanyi János* kandidátus, nyugdíjas (Bp.) — *Tilkovszky Loránt* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa (Bp.) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főlevéltárosa (Bp.) — *Vadász Sándor* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.)

51593

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

119. évfolyam 1985. 1—6. szám

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Balogh Sándor: Népi demokratikus örökségünk (Parlamentáris és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944—1948) II/385
Bellér Béla: Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927—1929) I/42
Benda Kálmán: Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16—18. században IV/895
Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920—30-as években III/677
Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében) ..... V/VI 1079
Heckenast Gusztáv: A vaskohászat technikai szintje Magyarországon a 16—18. században (A vasöntés megjelenése és a nagyolvasztók elterjedése) IV/917
Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945—1956) II/423
Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede (1948—1953) II/467
Pálmány Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegeződése (1542—1848) I/3
Schlett István: A szocializmus és a „munkáskérdés" a magyar politikai gondolkodásban az 1850—1880-as években III/608
Somogyi Éva: A közös minisztertanás működése (1896—1907) ..... V/VI 1105

KÖZLEMÉNYEK

Balázs Sándor: Jászi Oszkár és a „Revista Vremii" ..... V/VI 1195
Borsi-Kálmán Béla: Klapka, Cuza és Arthur Seherstoss: 1864 ..... III/772
Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban IV/942
Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez I/97
Gyarmati György: A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945—1946-ban II/518
Heiszler Vilmos: Ausztroszlavizmus—ausztrohungarizmus III/750
H. Haraszti Éva: Kossuth, mint angol újságíró ..... V/VI 1157
Lakó György: Az 1848—49-es magyar forradalom svédországi visszhangjából ..... V/VI 1150
Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról I/121
Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében IV/1006
Póth Piroska: A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945—1948 között II/498
Szarka László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig ..... V/VI 1168

DOKUMENTUMOK

Gerelyesné Dian Éva: Petru Groza politikai pályája, 1945 utáni dokumentumok tükrében V/VI 1272
Litván György: Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből ..... V/VI 1234
Tilkovszky Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén I/152

FIGYELŐ

Fügedi Erik: Tarnai Andor könyvének margójára I/232
Vadász Sándor: Gondolatok Albert Soboul könyvének olvasása közben I/224

BESZÁMOLÓ

Állam és társadalom a Pannon-térségben a két világháború között *(Stier Miklós)* ..... V/VI 1349
Egyháztörténeti szimpózium *(Demeter Zsuzsa—Pótó János)* ..... V/VI 1346

VITA

Herényi István: Válasz Kristó Gyulának IV/1029

TÖRTÉNETI IRODALOM

A budai Egyetemi Nyomda szerepe a polgárosodás eszméinek soknyelvű terjesztésében Kelet-Európában 1777—1848 (Ism.: *Tóth Ede*) ..... V/VI 1362
A 200 éves „stájer főherceg" Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit (Ism.: *Vörös Károly*) ..... V/VI 1364
A magyar polgári átalakulás kérdései (Ism.: *Mazsu János*) ..... V/VI 1371
A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (Ism.: *Gerelyesné Dian Éva*) I/272
A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája. 1944. szeptember—1980. április (Ism.: *Sipos Levente*) II/574
A Szovjetunió szövetségi alkotmányai (Ism.: *Horváth Pál*) II/564
A Thököly-felkelés és kora (Ism.: *Bóka Éva*) IV/1059
Balázs János: Magyar deákság — Elvek és utak (Ism.: *Bellér Béla*) IV/1043
Benkő Samu: Őrszavak (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) I/258
Graybon, Gail: Women Workers in the First World War. The British Experience (Ism.: *Jemnitz János*) III/862
Bromlej, Ju. V.: Ocserki teorii étnosza (Ism.: *Niederhauser Emil*) I/265
Catalogii personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (Ism.: *Mészáros István*) I/261
Chronica und Beschreibung der Türckey, mit eyner Vorred D. Martini Lutheri (Ism.: *Engel Pál*) I/249
Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848—49-ben. (Ism.: *Diószegi István*) III/853
Die deutsche Inflation. Eine Zwischenbilanz. Herausgegeben von Gerald D. Feldman, Carl-Ludwig Holtferich, Gerhard A. Ritter, Peter-Christina Witt (Ism.: *Pogány Ágnes*) V/VI 1381
Diószegi István: A magyar külpolitika útjai (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/857
Dudzinszkaja, E. A.: Szlavjanofilü v obcsesztvennoj bor'b (Ism.: *Niederhauser Emil*) ..... V/VI 1378

Dujcsev, I.—Kirmagova, A.—Paunova, A.: Kirilometodievszky bibliografija 1940—1980 (Ism.: *Senga Toru*) III/864
Ember Győző: Levéltári Terminológiai Lexikon (Ism.: *Vörös Károly*) II/577
Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/859
Ferenczy Endre: From the patrician state to the patricio-plebeian state (Ism.: *Maróti Egon*) III/836
Gergely Jenő: A pápaság története (Ism.: *Bellér Béla*) ..... V/VI 1354
Grieger, Rudolf: Filipecz, Johann Bischof von Wardein, Diplomat der Könige Matthias un Wladislaw (Ism.: *Fügedi Erik*) IV/1047
Haselsteiner, Horst: Joseph II. und die Komitate Ungarns (Ism.: *Hajdú Lajos*) I/250
Hervay, Ferenc L.: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria (Ism.: *Bellér Béla*) III/841
Historiografije v Československu 1970—1980. Výberová bibliografie (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/582
Hitchins, Keith: Studies on Rumanian National Consciousness (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/571
Horváth Lajos: Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381—1876 (Ism.: *Pandula Attila*) IV/1063
Imreh István: A törvényhozó székely falu (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) IV/1051
Kanyar József: Múzsáknak szentelt kies tartomány". Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből (XVIII—XX. század) (Ism.: *T. Mérey Klára*) I/253
Kellenbenz, Hermann: Deutsche Wirtschaftsgeschichte Bd. II. Vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ende des zweiten Weltkrieges (Ism.: *Fehér György*) II/557
Kemény Zsigmond: Korkívánatok. Publicisztikai írások 1837—1846. (Ism.: *Vörös Károly*) III/851
Kiss Attila: Baranya megye X—XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga (Ism.: *Fodor István*) I/224
Konrad, Helmut—Neugebauer, Wolfgang: Arbeiterbewegung — Faschismus — Nationalbewusstsein (Ism.: *Tihanyi József*) I/270
Kosyk, Wolodimir: La politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917 — février 1918 (Ism.: *Majoros István*) II/559
Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Ism.: *Fodor István*) III/845
Kučera, Jan. P.—Rak, Jiří: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kulture (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1058
Longworth, Philip: Alexis. Tsar of All the Russia (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1054
Lukan, Walter—Peyfuss, Max Demeter: Ost- und Südosteuropa Sammlungen in Österreich (Ism.: *Gunst Péter*) II/580
Meyendorff, John: The byzantine legacy in the orthodox Church (Ism.: *P. Gábor Ferenc*) IV/1037
Mezey, Ladislaus: Fragmenta Latina codium in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis (Ism.: *Csapodi Csaba*) IV/1040
Mitteilungen. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Ism.: *Tihanyi János*) II/569
Nagy András: Savonarola-kísérlet (Ism.: *Bellér Béla*) IV/1045
Národnostný vývoj miest na Slovensku do roku 1918. K 600. výročiu vydania výsad pre žilinských Slovákov (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/848
Nehring, Karl: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandschaftreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606) (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1056
Oszmanszkaja imperija i sztranü Central' noj, Vosztocsnoj i Jugovosztocsnoj Evropü v XV—XVI vv. Glavnüe tendencii politicseszkih vzaimootnosenij (Ism.: *Niederhauser Emil*) IV/1049
Puskarjov, L. N.: Obcsesztveno-politicseszkaja miszl'roszszii. Vtoraja polovina XVII. veka (Ism.: *Kurunczi Jenő*) IV/1061
Razvitie etnicseszkogo szamoszoznanija szlavjanszkih narodov v épohu rannego szrednevekovja (Ism.: *Niederhauser Emil*) III/839

Slovanský l'ud po rozpade Vel'komoravskej ríše (Ism. *Niederhauser Emil*) IV/1036
Szlavjanovedénie i balkanisztika v zarubezsnüh sztranah (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/570
Szokolay Katalin: És a varsói gettó felkelt (Ism.: *Gyarmati György*) II/567
Szolovjov, Sz. M.: Izbrannije trudi, zapiszki (Ism.: *Siklós Péter*) ..... V/VI 1360
Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabb kori történetéből (1941—1950) (Ism.: *Szüts Emil*) ..... V/VI 1383
Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap (Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841—42-ben) (Ism.: *Mérei Gyula*) ..... V/VI 1369
Velikij Oktjabr' i Vengerszkaja Szovjetszkaja reszpublika (Ism.: *Niederhauser Emil*) II/561
Walter, Heinz: Bismarck's Aussenpolitik 1871—1881. Aussenpolitische Grundlinien von der Reichsgründigung bis zum Dreikaiserbündnis (Ism.: *Kozári Mónika*) III/855
Z isztorija Miszszlovjanszkih zvjazkiv (Ism.: *Niederhauser Emil*) ..... V/VI 1358
Živković, Pavo: Tvrtko II. Tvrtkovic. Bosna u prvoj polovini XV stoljeca (Ism.: *Rokay Péter*) I/248

FOLYÓIRATSZEMLE

Aulach, H.: Nagy-Britannia és a szudéta-kérdés 1938-ban; egy politikai irányvonal változásai I/228
A Szovjetunió története kutatásának időszerű kérdései III/880
Bachmaier, Peter: Osztrák—magyar kultúrpolitika Bulgáriában az I. világháború idején . I/285
Bemutatjuk a „Zeitgeschichte" című folyóiratot I/277
Bihl, Wolfdieter: Ausztria—Magyarország és az Oszmán Birodalom kapcsolatai az I. világháború idején III/874
Brandstätter, Elisabeth: Tudományos dokumentáció és tájékoztatás a történettudományban II/593
Brix, Eduard: A cseh—német kiegyezés Budweisben IV/1073
Gentile, E.: A párt problémája az olasz fasiszta rendszerben ..... V/VI 1393
Giner, Salvador: Politikai gazdaságtan, legitimáció és állam Dél-Európában I/280
Gonthier, Nicole: Bűnösök vagy áldozatok — nők a 15. századi lyoni társadalomban ... IV/1068
Gorszkij, A. A.: A druzsine és a feudalizmus genézise Oroszországban IV/1066
Gorszkij, A. D.—Kovalcsenko I. D.—Kukuskin, Ju. Sz.—Fedoszov, I. A.: Történelemtanítás a Moszkvai Állami Egyetem Történelem Karán (A fakultás létrehozásának 50. évfordulója) II/592
Gurevics, Aaron J.: Egyéni tudat és túlvilágkép a középkorban IV/1065
Gyakonova, I. A.: Külön tárgyalások a cári Oroszország és a császári Németország képviselői között az első világháború idején ..... V/VI 1390
Haas, Ludwik: Az orosz szabadkőműves mozgalom 1906—1918 között ..... V/VI 1389
Hacsaturján, N. A.: A város a feudális információ rendszerében II/584
Hering, George C.—Immermann, Richard H.: Eisenhower, Dulles és Dien Bien Phu, avagy „a nap, amikor nem léptünk be a háborúba" — átértékelve ..... V/VI 1399
Hillgruber, Andreas: „Revizionizmus" — kontinuitás és változás a Weimari Köztársaság külpolitikájában III/875
Hoffmeister, Helgard: A parlamentáris monacrhia fejlődéséhez Angliában II/869
Hofmeister, Herbert: Az iparosodás szempontjai az Osztrák—Magyar Monarchiában ... III/872
Holzapfel, Kurt: Az 1831-es leszerelési tárgyalások politikai és ideológiai kérdései III/870
Hvosztova, K. V.: A kvantitatív módszerek szerepe a történeti megismerésben II/595
Igrickij, Ju. I.: Az „Oroszország és Nyugat" probléma mai burzsoá historiográfiája III/879
Ivanov, A. Je.—Selohajev, V. V.: A diákmozgalom fejlődésének tendenciája Oroszországban az 1905—1907-es forradalom idején II/587

Jansen, E. A.: A 19. századi észt kultúra IV/1072
Jaworski, Rudolf: Nemzet és gazdaság mint a kelet-közép-európai történelem problémája a 19. században és a 20. század elején ..... V/VI 1387
Kabuzan, V. M.: A magánföldesúri jobbágyok Oroszországban az 1720—1860 közötti időszakban. Számuk, összetételük, megoszlásuk III/871
Kuzmin, M. Sz.—Szergejev, V. A.: A Szovjetunió nemzetiségi köztársaságainak részvétele a nemzetközi kulturális cserében az 1920—30-as években ..... V/VI 1395
Lavericsev, V. Ja.: Az államkapitalizmus az 1861 utáni Oroszországban II/585
Leach, William R.: A fogyasztási kultúra átalakulása: a nők és az áruházak 1890—1925 V/VI 1386
Magidov, V. M.: A filmdokumentumok: forráselemzési problémák, felhasználásuk a történetkutatásban I/291
Malfér, Stefan: Az 1921. okt. 13-i velencei jegyzőkönyv és az osztrák politikai pártok ... I/286
Marsot, A. G.: 1946; Indokína döntő éve ..... V/VI 1398
Neumark, M. A.: A „neoszocializmus" doktrínájának kialakulása II/591
Pérez, L. A.: Függőség és forradalom felé: Kuba nemzetgazdasága két háború között 1878—1895 ..... I/283
Rausch, Josef: Partizánharc Karintiában a II. világháború idején I/290
Ruiz, Teofilo F.: Királyság szentség nélkül — kasztíliai monarchia a késő középkorban . IV/1067
Rutenburg, V. I.: A korai polgári forradalmak IV/1071
Sevjakov, A. A.: A Szovjetunió és Románia szuverenitása (1944—1955) II/589
Schmid, Georg: A Ballhausplatz 1848—1918 ..... I/279
Szverdlov, M. B.: Cselédek és szolgák az ó-orosz államban III/868
Tomaszewski, Jerzy: Lengyelország helyzete a két világháború közötti Közép-Európában a politikusok megítélésében ..... V/VI 1396
Vinogradov, V. N.: A fasiszta veszély erősödése és a liberális burzsoázia a Weimari Köztársaság utolsó éveiben I/287
Wegner-Korfes, Sigrid: Graf von der Schulenberg — az 1944. július 20. összeesküvés résztvevője. A fasiszta Németország moszkvai követének külpolitikai koncepciójához III/876
Winkel, Heinrich August: Osztálymozgalom vagy néppárt. Az 1920—25 közötti szociáldemokrata programvitákhoz ..... V/VI 1392
Wyrobisz, Andrzej: A lengyel nemesség állásfoglalása a városokról a 17. század első felében IV/1070
Zarickij, B. Je.: Az USA és Nyugat-Európa baloldali erői (1943—1955) II/588

KRÓNIKA

A történelemtudományok doktorai és kandidátusai 1978—1983 (Összeállította: *Bán Judit*) V/VI 1404
Az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelemből megvédett doktori disszertációk 1979—1984 (Összeállította: *G. Csoba Alice*) ..... V/VI 1408
Babics András (1905—1984) *(Pritz Pál)* ..... V/VI 1401
Hársfalvi Péter (1928—1985) *(Benda Kálmán)* ..... V/VI 1402
Krónika III/882
Pamlényi Ervin halálára *(Glatz Ferenc)* III/599

BIBLIOGRÁFIA I/293

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51-53.
119. ÉVFOLYAM 1985. 1. SZÁM
A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:
BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztő bizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:
PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Pálmány Béla: Nógrád vármegye nemességének átrétegeződése (1542—1848) 3
Bellér Béla: Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927–1929) 42

KÖZLEMÉNYEK

Gebei Sándor: Ukrajna és Oroszország egyesülésének (1654) kérdéséhez 97
Péteri György: Montagu Norman és a magyar „szanálási mű". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról 121

DOKUMENTUMOK

Tilkovszky Loránt: Ellenzéki törvényhozók memorandum-akciója 1942/43 telén 152

FIGYELŐ

Vadász Sándor: Gondolatok Albert Soboul könyvének olvasása közben 224
Fügedi Erik: Tarnai Andor könyvének margójára 232

TÖRTÉNETI IRODALOM

Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga, 1. (Ism.: *Fodor István*) 244
Pavo Živkovič: Tvrtko II. Tvrtkovič. Bosna u prvoj polovini XV stolječa (Ism.: *Rokay Péter*) 248
Chronica und Beschreibung der Türckey, mit eyner Vorrhed D. Martini Lutheri (Ism.: *Engel Pál*) 249
Horst Haselsteiner: Joseph II. und die Komitate Ungarns (Ism.: *Hajdú Lajos*) 250
Kanyar József: „Múzsáknak szentelt kies tartomány". Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből (XVIII–XX. század.) (Ism.: *T. Mérey Klára*) 253
Kemény Zsigmond: Korkívánatok. Publicisztikai írások 1837–1846. (Ism.: *Miskolczy Ambrus*) 256
Benkő Samu: Őrszavak (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 258
Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I. (Ism.: *Mészáros István*) 261
Ju. V. Bromlej: Ocserki teorii étnosza. (Ism.: *Niederhauser Emil*) ... 265
Helmut Konrad—Wolfgang Neugebauer: Arbeiterbewegung — Faschismus — Nationalbewusstsein (Ism.: *Tihanyi János*) 270
A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában (Ism.: *Gerelyesné Dian Éva*) .. 272

FOLYÓIRATSZEMLE

Bemutatjuk a „Zeitgeschichte" című folyóiratot 277 – *Schmid, Georg:* A Ballhausplatz 1848–1918 279 – *Salvador Giner:* Politikai gazdaságtan, legitimáció és állam Dél-Európában 280 – *L. A. Pérez:* Függőség és forradalom felé; Kuba nemzetgazdasága két háború között, 1878–1895 283 – *Bachmaier, Peter:* Osztrák–magyar kultúrpolitika Bulgáriában az I. világháború idején 285 – *Malfér, Stefan:* Az 1921. okt. 13-i velencei jegyzőkönyv és az osztrák politikai pártok 286 – *V. N. Vinogradov:* A fasiszta veszély erősödése és a liberális burzsoázia a Weimari Köztársaság utolsó éveiben 287 – *H. Aulach:* Nagy-Britannia és a szudéta-kérdés 1938-ban; egy politikai irányvonal változásai 288 – *Rausch, Josef:* Partizánharc Karintiában a II. világháború idején 290 – *V. M. Magidov:* A filmdokumentumok: forráselemzési problémák, felhasználásuk a történetkutatásban 291

BIBLIOGRÁFIA 293

A Magyarországon megjelent történelmi munkák (önálló kötetek, tanulmányok, cikkek) válogatott jegyzéke (1983. január 1.–december 31.) (Összeállította: *Rozsnyói Ágnes* és *Sz. Gyivicsán Mária*) 293

Pálmány Béla

NÓGRÁD VÁRMEGYE NEMESSÉGÉNEK ÁTRÉTEGZŐDÉSE* (1542—1848)

A forrásokról és egyes fogalmak értelmezéséről

A magyarországi feudális társadalmat a rendi jog — Werbőczi Tripartituma és a Corpus Juris törvényei — két, élesen megkülönböztetett részre osztotta, kiváltságokat és előjogokat élvező, egyedül teljesen jogképes *nemesekre* és jogfosztott, szinte csak kötelezettségekkel terhelt *parasztokra*. A Tripartitum híres „Primae nonus"-a (I. részének 9. címe) több, mint három évszázadra kimondta a jogelvet: minden nemes egy és ugyanazon szabadságot (una et eadem libertas) élvez, vagyis személye szabad és sérthetetlen, csupán törvényesen megkoronázott királyának áll a hatalma alatt, csakis nemesember szerezhet fekvő jószágot és a nemesi ingatlan és ingó vagyon mentes mindenféle adó és jobbágyi szolgáltatás alól, végül (1687-ig, amikor is a rendek — hálából a török kiűzéséért — le nem mondtak róla) élhettek az ellenállási joggal, ha királyuk eltért a törvényektől.[1]

A nemesség tehát birtokai után nem fizetett sem állami, sem egyházi adót, sem vámot, nem volt köteles közmunkák végzésére sem. Mindezek a terhek a „szegény adózó népet" nyomorították. Egyetlen kötelessége volt a kiváltságos rendeknek: ha az országot támadás érte, személyesen és saját költségén hadba kellett szállniok. Ilyen veszély esetén mindig sor került a nemesi vagyon megadóztatására is. Törvények sora kötötte ki, hogy nemesi felkelésre (insurrectio) és a táborba szállt felkelő sereg fenntartásának költségeit fedező *rendkívüli hadisegély* (subsidium) kivetésére csakis a rendi országgyűlés jóváhagyásával kerülhet sor.

A török elleni harcok másfél évszázada során elég gyakran kellett törvénybe foglalni a nemesi felkelés meghirdetését és a rendkívüli hadisegély megajánlását.[2] II. Rákóczi Ferenc állama is többször hozott országgyűlési határozatot az insurrectioról

* Jelen tanulmány előzetes változatát 1982. november 8-án megvitatta az ELTE Szabad György akadémikus, egyetemi tanár vezetésével „A társadalmi szerkezet átalakulása Magyarországon a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korában" témakörben kutató munkacsoportja. A vitában elhangzott hasznos észrevételeket, javaslatokat a tanulmány végleges összeállításakor igyekeztünk értékesíteni. A támogatásért itt mondunk köszönetet a munkacsoport tagjainak. *P. B.*

[1] *Fényes Elek:* Magyarország leírása I. rész Magyarország általánosan. Pest, 1847. 123—124. *Wenzel Gusztáv:* A magyar magánjog rendszere (2. kiadás) Pest, 1872. I. k. 197—201. *Eckhart Ferenc:* Magyar alkotmány és jogtörténet Bp. 1946. 326—327.

[2] Először I. Mátyás király vetett ki subsidiumot a jobbágytelkekre. 1526 és 1681 között 18 országgyűlés 22 törvénye foglalkozott a nemesi felkeléssel, 48 diaeta 99 törvénycikke pedig a subsidium-kivetéssel. Különösen jelentős az 1609:62. tc., amely az adóporta nagyságát határozza meg. Az alábbiakban

és a subsidiumról. A nemesi felkelő ezredek nem túl nagy harcértéke és nehézkes szervezhetősége miatt az 1715:8. tc. kimondta az állandó hadsereg felállítását, melynek teljes ellátását — a hadiadót, az újoncozást, az előfogatot, a beszállásolást és az élelmezést — a nemesség a parasztságra hárította. Ugyanakkor azonban a rendek továbbra is ragaszkodtak személyes katonáskodási kötelességük rendkívüli esetekben való fenntartásához, mivel éppen ezzel, a „vérrel adózással" indokolták saját kiváltságaik jogosságát. A viszonylag békés 18. században azonban már csak néhányszor került sor insurrectio meghirdetésére: Mária Terézia kérésére 1741-ben, majd a napóleoni háborúk idején négy ízben.

A rendkívüli hadisegély kivetése során a nemeseket és — ahogy a korabeli törvények mindig hozzátették — mindazokat, akiket nemes néven szoktak nevezni, évszázadokon át vagyonuk arányában terhelték meg. A vagyon felmérésére a nemesi birtokok értékének vagy jövedelmének a felbecsülésével tettek kísérletet az egykorú adókivetők, de a módszer, vagyis az, hogy mit vettek alapul, sokat változott az idők folyamán. A *nemesi birtok jövedelmének* végső soron *három fő forrása* volt: a *jobbágytelkek száma,* amelytől a paraszti pénzjáradék (cenzus, summa), terményjáradék (gabona-, bor-, bárány-, méhraj kilenced) és robot nagysága függött, *a királyi kisebb haszonvételek* (kocsmáltatás, mészárszékek, malmok, pálinka- és serfőzdék, vámok stb.) kiaknázása, amelynek mértéke ugyancsak a telkek számától függött, és végül a *majorsági gazdálkodás,* amely azonban a 18. század közepéig csak a legnagyobb uradalmakban volt számottevő. A 16—17. században csak a nemes családfők által birtokolt jobbágyportákat vették alapul a subsidium kivetésekor, a jövedelem többi összetevőjének számbavételére csak a napóleoni háborúk idején tettek — egyre pontosabb — kísérleteket az illetékes vármegyei hatóságok. Mindazonáltal az alkalmazott adófelosztási rendszert a nemesség egykori képviseleti szervei határozták meg, mint méltányos és igazságos adókulcsot, így hitelesen feltárják a kiváltságosok között mutatkozó vagyoni különbségeket, és lehetővé teszik a nemesség társadalmi rétegződésének statisztikai módszerekkel történő vizsgálatát.

A magyar nemesség ugyanis a 13. század közepétől a 16. századig lezajló társadalmi fejlődés eredményeként három, eltérő, de pontosan meghatározott kiváltságokat élvező *rendet* alkotott: a *főpapok* (praelati) és a *világi főnemesek* (barones, magnates) képezték a *főrendeket,* a *köznemesek* (nobiles) pedig az „egyszerű" kiváltságosok rendjét. Fontos hangsúlyozni, hogy az egyes rendeken belül a viselt állami, illetve egyházi tisztségek, valamint a feudális földtulajdon birtoklásának módozatai szerint már az 1848 előtti magyar magánjogot összefoglaló egykorú jogtudományi munkák szerzői is megkülözböztették a nemesség egyes csoportjait,

---

említendő törvények megtalálhatók a Corpus Juris Hungarici — Magyar Törvénytár 1526 és 1836 közötti köteteiben (megjelent Bp. 1899—1901, szerk. Kolosvári—Óvári-Márkus), ezért lelőhelyükre a továbbiakban már nem hivatkozunk.

akiket *természetes* (másképpen: fizikai), illetve *jogi* (egyes szerzők szerint: erkölcsi) *személyeknek* neveztek.[3]

A két főrend tagjainak legfontosabb előjoga a kétkamarás rendi országgyűlés bevezetése, 1608 után a felső tábla ülésein való személyes részvétel és szavazás jogosultsága volt (emellett esküjük is többet ért, vérdíjuk is magasabb volt, mint a köznemeseké), míg a köznemesek vármegyénként általában 2—2 követet választva az alsó táblán képviseltették magukat (a szabad királyi városok, kiváltságos kerületek és a káptalanok küldötteivel együtt). A köznemesség legfontosabb hatalmi szerve a 13. század óta a nemesi vármegye közgyűlése volt.

A főrendek körét törvények sora határozta meg. A *főpapok* közé számítottak az ország egyházmegyéi élén álló katolikus *érsekek, püspökök*, a (fő)káptalanokat vezető *nagyprépostok* és a nagy uradalmakat igazgató bencés, cisztercita és premontrei szerzetesrendek *főapátjai*. Az a roppant hatalom, amellyel a főpapság Mohács előtt rendelkezett az ország politikai és közigazgatási irányításában, csökkent ugyan a Habsburg-uralkodóház által kiépített központosított államszervezetben, mégis, egyes püspökök, érsekek továbbra is igen jelentős szerepet játszottak az állami ügyek vitelében.

A *világi főnemesek* rendjét az egykori magánjogi művek alapján két csoportba kell osztani. Az „igazi", vagy *„hivatali bárók"* (barones ex officio) közé a nádori, országbírói, horvát báni, koronaőri, illetve — 1790 után — főispáni tisztségekre a király által kinevezett nemesek „hivatalból" tartoztak, de ez a főnemesség nem öröklődött. Ezzel szemben a *született mágnások* (magnates, barones solo nomine) utódaikra is öröklődő bárói, grófi, esetleg hercegi címet élveztek. Bár közülük sokan jutottak magas állami vagy egyházi tisztséghez is, nem feltétlenül viseltek hivatalt, hanem birtokaik magas jövedelméből éltek.

A *köznemesek* kiváltságos rendjéhez is több, különböző eredetű és eltérő vagyoni állapotú csoport tartozott. Míg azonban a magyar főrendek egy nagyon szűk csoportot képeztek, a magyarországi köznemesség Európában szinte példátlanul széles tömeget alkotott. A *birtokos köznemesek* (nobiles possessionati) voltak ennek a rendnek a politikai vezetői, ők viselték a vármegyei választott tisztségeket, életmódjuk, műveltségük is meghatározó volt, nem csupán rendjük, hanem — a sajátos magyar társadalmi erőviszonyok folyományaként — az egész magyarság számára is. A köznemesség nagy tömegeit azonban a 17. századtól a birtoktalan *armalisták* képezték. Róluk még sok szó esik az alábbiakban, itt csak azt emeljük ki, hogy nemesi

[3] A hazai jogtudósok közül *Frank Ignác:* Principia Juris Civilis Hungarici. Pest, 1829. I. k. 104. tett különbséget természetes és jogi személyek között, korábbi szerzők, így *Kelemen, Emericus:* Institutiones Juris Hungarici Privati (Buda, 1818.) I. k. 155—251. csak a „singillatim", illetve „conjunctim" nemességet élvezőkről szól. A nemesség rendeken belüli tagozódásáról, a földtulajdon nélkül élő nemesek és az átmeneti — de nem nemes — réteget képező szabadosok, taksások, honoratiorok különös jogi helyzetének jellemzőiről jelen tanulmánynál bővebben írtunk *Pálmány Béla:* A magyar nemesség átrétegződése a kései feudalizmus évszázadaiban (Módszertani problémák, fogalmak, források) címmel. Megjelent: „A magyar polgári átalakulás kérdései" (szerk. Dénes I. Z. — Gergely A. — Pajkossy G.) ELTE Bp. 1984. 37—59.

birtok hiányában zömmel a világi főnemesek szolgálatába szegődtek, és megélhetésüket jobbágytelkek inscriptio-ba vételével, uradalmi tisztségek vállalásával, városokba, mezővárosokba költözve kézműves vagy marhakereskedő foglalkozással biztosították. Megyei hivatalra armalistát nem választottak, mivel a kor felfogása szerint anyagilag nem voltak függetlenek.

Az *egytelkes nemesek* (nobiles unius sessionis) a köznemesség ősi — az egykori várjobbágyok utódainak tekinthető — szegény rétegét képezték. Tulajdonviszonyaik alapján a birtokos köznemesek és a birtoktalan armalisták között álltak a társadalmi ranglétrán, mivel telkük — melynek belső tartozékán, a házhelyen nemesi lakóházuk, a curia emelkedett (innen „kurialista" elnevezésük), külső tartozékait, a szántókat és réteket pedig ők maguk művelték — teljes jogú tulajdonosai voltak, megillették őket a királyi kisebb haszonvételek földesúri jogosultságai is, viszont nem voltak jobbágyaik.

A *praedialisták* vagy egyházi nemesek ugyancsak ősrégi eredetű kiváltságokat őriztek meg egészen a jobbágyfelszabadításig. Egyes főpapok katonai kíséretével tartoztak, és ennek fejében önálló igazgatási és törvénykező fórumok, ún. székek alá tartoztak, adómentesek voltak, mint a nemesek, de jobbágy alattvalóik nekik sem voltak, mint a kurialistáknak.

Voltak még további kiváltságos területek is, amelyek kollektív nemességet élveztek (így a jász-kunok, hajdúk stb.), részletezésüktől azonban itt el kell tekintenünk, annál is inkább, mert Nógrád vármegyében nem léteztek.

A magyar nemesség rétegződését érzékeltetendő — először a paraszti sorsú nemesség életmódjának feltárásában úttörő munkát végző néprajzkutatók, majd egyre inkább a társadalomtörténészek is — előszeretettel használnak olyan terminus technicus-okat, mint a „kisnemes", a „középnemes", illetve „arisztokrata". Egyik kifejezés sem alkalmas azonban arra, hogy statisztikai feldolgozás esetén nómenklatúra (minőségi ismérvek szerinti képezett csoportok) tagjaként szolgáljon. A *kisnemes* jelző a „paraszti vagy iparos életmód" közös voltát hangsúlyozva elmossa a tulajdonviszonyokban mutatkozó különbségeket armalisták, kurialisták és praedialisták között, a *középnemes* kifejezéssel a birtokos köznemesek egy részét szokták illetni, de senki nem határozta meg, milyen felső határig — így ez parttalan fogalom. Az *arisztokrata* kifejezés pedig véleményünk szerint csak az 1848 utáni, születésük feudális kiváltságait élvező nagybirtokosokra találó, korábban egyetlen törvényben, egyetlen hivatalos iratban sem olvasható, de a politikai és szépirodalomban is csak a reformkorban honosodott meg. Nem e fogalmak „kiirtása" érdekében szögeztük le e véleményünket — ez úgyis hiábavaló igyekezet lenne —, hanem azért, mert statisztikai feldolgozáshoz a nomenklatúra pontos körülhatárolása nélkülözhetetlen. Mindazonáltal jobbnak tartanánk, ha történészeink a törvényekben használt, jól meghatározható jogi kategóriákkal élnének.

Nógrád vármegye nemessége a török hódoltság kezdetén

1542-ben a besztercebányai országgyűlésen a Buda elestével végveszélybe került ország rendjei kimondták, hogy minden jobbágyporta után 1 Ft hadisegélyt kell adózni a parasztoknak. Ugyanabban az esztendőben Pozsonyban is összegyűltek a rendek, és itt már magukra nézve is kimondták az adózást.[4] Az 1542:8. tc. szerint ún. örökbecsü szerint fel kell becsülni a földesurak házzal bíró jobbágyait, és ezen összeg — Werbőczi a jobbágy által szolgáltatott járadékok örökbecsüjét 40 Ft-ban határozta meg — hatvanad részét, vagyis 67 dénárt minden egyes jobbágytelek után a *birtokos nemeseknek* a saját zsebükből (ex propria bursa), jobbágyaik megterhelése nélkül meg kell adni, és a török elleni hadjárat céljaira kell fordítani. A jobbágyokon nem uralgó *egytelkes nemesek* (nobiles unius sessionis) adóját ingóságaik (arany- és ezüstneműek, készpénz, gabona, bor, marhák) értékének hatvanad részére, illetve telkeikre — egész házhely után 50 dénár összegben — vetette ki a törvény, míg a *plébánosok* jövedelmeik tizedrészét kellett hogy fizessék. Az adóegység a *„porta"* volt, amely ebben az esetben — tekintettel arra, hogy az örökbecsü tárgya mindig a tényleges jobbágyporta volt és nem a bizonytalan nagyságú adóporta — egy jobbágytelekkel azonos. Így telkenként 67 dénárt fizettek a földesurak.

A fennmaradt kivetési összeírás szerint[5] 1542-ben Nógrád vármegye nemessége 234 *birtokos nemes* családfőből, 78 *egytelkes nemesből* és 49 *plébániából* tevődött össze. A népes jobbágytelkek száma 3326 lakott és 279 pauper sessióból állott. A nemesi kiváltságokat élvező 361 családfő (ennek vettük a plébánosokat is) a jobbágyok sessioinak számához viszonyítva igen magas, 10,01%-os arányt képviseltek, de itt figyelembe kell venni, hogy a telekosztódás — hány fél, negyed- stb. házhely volt, ahol több család élt — ismeretlen, a zsellérek számát pedig az összeírás — a subsidium szemszögéből közömbös lévén — csak tucatnyi faluban említi meg, de itt is így: „reliqui sunt inquilini". Az összeírók egyébként elég sok esetben olyan összesítéseket közölnek, amelyek nem pontosak. Mintegy 15 földesúr jobbágytelkeinek a száma egyáltalán nem állapítható meg, sok a kétes, vagy valószínűsítéssel közölhető adat is, meg a forrás publikációjában is vannak bosszantó hibák. Így táblázatban összesíthető, egyértelmű végeredményt nem számíthattunk ki, vagyis csak a főbb arányokat szemléltethetjük, igen sok aprómunka után is.

Nos, az összeírók által „dominus" megszólítással említett mágnás csupán 7 személy volt: *Ráskai István*, aki eredetileg Fülek várának és uradalmának az ura, és

[4] Az 1542: (beszt.) 28. és 29., valamint (pozs.) 11. és 15. tc. -ek.

[5] Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) E 158 Conscriptiones portarum (az alábbiakban: CP) Nógrád vármegye, (1542). Az összeírást részletesebben elemzi *Pálmány Béla:* Köznemesek a szécsényi Forgách uradalomban (1542—1848). Megjelent: Tanulmányok Szécsény múltjából 5. k. Salgótarján, 1982. 11—18.

Szapolyai János király a vármegye főispánjává nevezi ki.[6] A zűrzavaros években arra használja ki hatalmát, hogy elfoglalja a Ferdinánd hívévé szegődött *Lossonczy István* szécsényi uradalmának falvait is. *Basó Mátyás,* akit a kortársak csak a murányi rablólovagnak neveztek, Lossonczy másik, somoskői uradalmára teszi rá a kezét. Néhány évvel később Lossonczy visszafoglalja az 1543-ban, örökös nélkül elhalt Ráskai embereitől jószágait, Basó ellen pedig összegyűjti Nógrád és a szomszédos vármegyék hadait. A *Balassák — János, Menyhért és Zsigmond* — is gátlástalanul garázdálkodtak, katonáik sorra pusztították az ellenpárti földesurak jobbágyfalvait, sokat pedig elfoglaltak közülük. Az 1544-ben elhunyt *Országh László* őse, János, aki Mátyás király idejében sógora volt Lossonczy István dédapjának, Albertnak, és közösen örökölték a szécsényi és somoskői dominiumokat az 1461-ben kihalt Szécsényi László után, azonban ebben az időben már esküdt ellenség a két — sok-sok faluban közbirtokos — család. *Báthory György* Buják várának és a hozzá tartozó falvaknak volt a birtokosa. Két egyházi nagybirtok is volt Nógrádban: az *esztergomi érsekség,* amelynek drégelyi uradalmához 8 megyebeli falu (Érsekvadkert, Dejtár, Patak, Hugyag stb.) volt csatolva, továbbá a *váci káptalané,* melynek 6 falu (Borsosberény, Kosd, Cselőte, Naszály, Felsőbercel, Alsópenc) adózott. Nógrád vármegye birtokviszonyaira már ebben az időben is az egyházi és világi nagybirtokok túlsúlya nyomta rá a bélyegét.

Mint az 1. táblázatból kitűnik, az egyházi és világi főrendek a megye népes jobbágyportáinak többsége felett rendelkeztek (52,74%). Egyetlen földesúré, *Ráskai Istváné* volt a népes házhelyek 1/5-e, míg a Balassa család (a három testvért az összeírás több helységben nem nevezi keresztnevén, így személyi birtokaik rátája nem állapítható meg!) minden hatodik jobbágyporta jövedelmét élvezte a megyében. Az *egyházi főrendek* — a *váci káptalant* is ide számítottuk — nem képviselnek igazán jelentős arányt a megye birtokos nemességén belül, sőt, jószágaik Vác veszélyes közelében és a bányavárosok felé vezető úton feküdvén, a legnagyobb mértékben váltak a török és tatár rablóportyázások áldozatává: a legtöbb elpusztult — deserta — jobbágytelket, szám szerint 111-et, a megyében regisztráltak 42,21%-át az *esztergomi érsekség* uradalmában írták össze.

A nógrádi nemesség túlnyomó többsége — 234 birtokos nemes közül 225 — *birtokos köznemes* (nobilis possessionatus) rendi állású volt. Közülük 58 (25,78%) egyetlen jobbágytelek után fizette be a hatvanadot, 42 (18,67%) nemes két-két, 56 (24,89%) pedig három—öt sessio után adózott. Összesen 156 nemes családfő, a vármegye nemességének 69,34%-a mindössze egytől ötig terjedő számú sessio jobbágyi járadékait élvezte. Hat—tíz házhelye 28 (12,44%) nemesúrnak, 11—15 telke

[6] A tanulmányban említett nemes családok legtöbbjéről rengeteg adatot közöl a nógrádi eredetű *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. Pest, 1857—1866. című 12 kötetes hatalmas munkája. Az alábbiakban e műre hivatkozva csak a kötet- és a lapszámot adjuk meg. Ráskaira: IX. k. 634—638. Basóra: I. k. 213—214., az Országhokra: VIII. k. 282—285. l., a Balassákról: I. k. 116—220., az Orbonászokról: VIII. k. 236—237., a Lipthay családról: VII. k. 131—137., Thahy Ferencre: XI. K., a Léway Cheh familiáról: VIII. K. 103., a Lónyayakról: VII. K. 159—162.

1. táblázat

Nógrád vármegye főrendjeinek joghatósága alatt álló jobbágytelkek száma és megoszlása 1542-ben

A birtokos neve	Hány helységben birtokos?	A joghatósága alatt álló jobbágytelkek száma							
		Népes	%	Pauper	%	Deserta	%	Összesen	%
Ráskai István	77	693	20,84	62	2,22	39	14,83	794	20,53
		87,28		7,81		4,91		100%	
Balassa János, Menyhért és Zsigmond	kb. 80	550	16,54	67	24,01	66	25,09	683	17,66
		80,53		9,81		9,66		100%	
Báthory György	9	163	4,90	30	10,75	—	—	193	4,99
		84,46		15,54		—		100%	
Országh László	16	119	3,58	—	—	—	—	119	3,08
		100		—		—		100%	
Basó Mátyás	11	42	1,26	—	—	—	—	42	1,09
		100		—		—		100%	
Világi főrendek összesen	—	1567	47,12	159	36,98	105	39,92	1831	47,35
		85,58		8,68		5,74		100%	
Esztergomi érsekség	8	143	4,30	54	19,35	111	42,21	308	7,96
		46,43		17,53		36,04		100%	
Váci káptalan	6	44	1,32	—	—	—	—	44	1,14
		100		—		—		100%	
Egyházi főrendek összesen	—	187	5,62	54	19,35	111	42,21	352	9,10
		53,12		15,34		31,54		100%	
Főrendek összesen	—	1754	52,74	213	56,33	216	82,13	2183	56,45
		80,35		9,76		9,89		100%	
Nógrád vármegyében összesen	—	3326	100	279	100	263	100	3868	100
		85,99		7,21		6,80		100%	

7 (3,11%), 16—20 portája 6 (2,67%), 21—25 sessio-ja pedig mindössze 4 (1,78%) birtokosnak volt. Összesen tehát 201 családfő — a birtokos köznemesek 89,33%-a — legfeljebb 25 jobbágytelket uralt. A hiányzó 24 köznemes birtokos közül mintegy tizenötnek még csak megközelítőleg sem lehet megállapítani a jobbágytelkei számát, mivel vagy egyetlen porta után sem fizette be a 67 dénárnyi subsidiumot, vagy az összeírás nem említi a telekszámot, vagy a hatvanad-adó összegét. Legfeljebb 10 „benepossessionatus" köznemes volt, akiknek 25 jobbágyteleknél több volt a birtokában: *Orbonász Ferenc* kilenc helységben 45 népes és 15 elhagyott (deserta) házhely ura volt, *Pazthohy Zsigmond és Ferenc* együttesen vagy 60 telek után adózott (Nagybárkány, Csécse, Szirák stb. falvakban). A *Lipthay*-család öt tagja is szerepel a

jegyzékben: özv. *Lipthay Miklósné, Sussalith Horváth Katalin* kb. 25 telket birtokolt, míg a többi négy családtagnak 4—8 telke volt.

Több olyan köznemes család is szerepel, akiknek más megyékben is kiterjedt birtokai voltak: *Thahy Ferenc* (királyi főlovászmester, pozsegai főispán, az ő szlavóniai birtokain tört ki *Gubec Máté* parasztfelkelése 1573-ban, amelyet nem sokkal élt túl ő sem). A Zemplénben és a Tisza felső folyásánál főbirtokos *Lónyay*-család tagjai közül *Péter* legalább 25 jobbágytelket birtokolt Szandán, Nemtiben, Becskén és Rétságon, *Lónyay Farkasnak* 6, *Antalnak* pedig 5 házhelye került az összeírásba. A Szokolya és (Diós)Jenő falvakban 52 népes, 27 pauper és 16 deserta sessio-t joghatósága alatt tartó *Léway Cheh Gábor* neje *Thurzó Anna*, miután megözvegyült, 1553-ban önálló birtokosként szerepelvén Hontban 216, Nyitrában 19, Pozsonyban 5 adóportát, fia, *János* pedig Barsban 305 adóportát uralt.

A nemesség alsó rétegét az *egytelkes nemesek* alkották: 78 családfő egyetlen jobbágyot sem mondhatott az alattvalójának, csupán azt a telket, amelyet maga lakott, művelte. „Nobilis unius sessionis" összesen 28 nógrádi településen élt, néhány faluban — így „Bay"-ban 10, Kotházán és Kutason 3—3, Baksaházán, Mucsinban 1—1 családfő személyében kizárólag ilyen kurialista nemesek éltek. Dengeleg, Vanyarc, Kiszellő és Kiskürtös falvakban 5—5, Almás, Kozárd, Nádasd községekben 4—4, Bágyon, Fogacs, Felsőgéc településeken 3—3 egytelkes nemest írtak össze. Egy egész telek után a törvény szerint 50 dénárt voltak kötelesek fizetni, de ennyit, vagy ennél többet csak 9 kurialista nemesnél vetettek ki.

A vármegyében 49 *plébánia* volt, ezek jövedelmeik tizedét kellett hogy hadisegély címén befizessék a a hadipénztárba. Ebből könnyen kiszámítható a parókiák éves jövedelme. A subsidiumösszegek az alábbiak szerint oszlottak meg:

2. táblázat

A Nógrád megyei plébániák subsidium fizetése 1542-ben

A kivetett összeg	A plébániák száma
50 d	1
75 d	2
1 Ft	24
1 Ft 25 d	2
1 Ft 75 d	1
2 Ft	16
3 Ft	2
5 Ft 25 d	1
Összesen	49

A megye birtokos nemessége a tizenöt éves háború idején

Nógrád vármegye területének déli, nagyobbik részét 1552-től 1593-ig meghódította a török birodalom. A tizenöt éves háború első, sikeres hadjáratai eredményeként az Ipolytól délre fekvő várakat — Füleket, Balassagyarmatot, Szécsényt, Nógrádot, Bujákot és még néhány kicsiny végházat — visszafoglalta Pálffy Miklós és Teufenbach Kristóf, így a vármegye közigazgatása ismét megerősíthette befolyását a megye egész területén. A hosszú háború költségeinek fedezésére, az insurgált nemesi hadak fenntartására szinte évről évre újabb subsidiumot szavaztak meg az országgyűlések. Nógrád vármegyében fennmaradt és jól felhasználható a birtokos nemesség által vagyona arányában kiállítandó lovas és gyalogos katonák számát meghatározó 1597. évi összeírás.[7] Az adókivetés kulcsa ezúttal az „adóporta" — amely a tizenöt éves háború elején általában két telket jelentett (1609 után törvény szabályozta, hogy 4 jobbágy-, vagy 12 zsellérháztartás tesz ki egy portát). Az 1597:2. tc. úgy rendelkezett, hogy a rendek adó helyett minden 10 porta után 3 lovas és 3 gyalogos katonát ajánlanak meg és a katonák felét a földesurak, felét pedig a jobbágyok fizetik.

Az összeírás azt mutatja, hogy a nógrádi nemesség a török hódítás következtében alig több, mint fél évszázad alatt erősen megváltozott az 1542-ben tapasztaltakhoz képest. A szegény nemesek teljesen nincstelenné váltak. Az 1597. évi portaösszeírás is megfigyeli, hogy „e vármegyében a praedialis nemeseket (nem az egyházi, hanem a

3. táblázat

A Nógrád megyei birtokos nemesség portaszám szerinti tagozódása 1597-ben

A birtokos neve	Adóporták száma
Kisebb birtokosok és praediális nemesek összesen:	11¾
Váci püspökség, Vidffy nemzetség, Lónyay Albert:	6½–6½
Rákóczi Zsigmond:	6¾
Ebeczky Tamás:	9½
Paczoth András, Madách Péter, Etthre nemzetség, Varbohi Ferenc örökösei, Haraszthy Miklós, Paska nemzetség, Radványszky Ferenc, Orlé Miklós:	10–10
Mocsáry Gergely	10¼
Servini Mihály, Poltári Soós nemzetség:	10½–10½
Szentmarjai György:	10¾
Esztergomi érsekség:	13½
Homonnay István, Nyáry Pál és Enyingi Török István mint Országh örökösök:	21½
Forgách Zsigmond főispán	$43^5/_8$
Balassa Zsigmond	61½
Nógrád megye adóportái összesen	$309^5/_8$

[7] OL e 158 CP Regestrum ... expeditionis bellici (Nógrád vármegye, 1597).

[8] OL E 159 Regesta decimarum — Regestrum rationum dicae Regni (Nógrád vármegye, 1608).

kuriális nemeseket értve ezen; *P. B.*) mivel a végvárakban — tudniillik Szécsényben és másutt — szétszórtan laknak, és a töröktől félve nem mernek a saját házaikban maradni, összeszámolták, és 15 Ft summában adóztatták meg." 1608-ban még világosabban szólnak erről a rovásolók: „e megyében majdnem hiányoznak már az egytelkes nemesek, és azok is, akik korábban voltak, és összesen 6 Ft-ot fizettek a megyének, most már semmit sem fizetnek, mert a lehető legszegényebbek és telkeik is elhagyatottak. Most gyalogos katonaként szolgálnak, de még így sem élveznek fizetést".[8]

Három világi nagybirtokos vagyona emelkedett ki a megyében: *Balassa Zsigmondé,* aki 61 1/2 portája után 18 lovas és 18 gyalogos katona kiállítására lett kötelezve. Ez a portaszám három nagy várat és uradalmat jelentett: Balassagyarmat, Divény és Kékkő várainak tartozékai mind a volt főispánnak adóztak. *Forgách Zsigmond* nógrádi főispán nagy birtokszerző volt, feleségül véve Lossonczy Annát — a halhatatlan költő, Balassi Bálint múzsáját —, hozományként megszerezte hertneki uradalma mellé Nógrád megyében Gács, Szécsény, Hollókő és Somoskő várát és tartozékait, továbbá más megyékben Tiszaszentmártont és Szaláncot is.[9] Később pályája még tovább ívelt: országbíró, majd élete utolsó éveiben (1617—1621) nádorrá választották, vagyis a legmagasabb közjogi méltóságot is megszerezte. A 43 5/8 adóporta után 13 huszár és 13 hajdú kiállítására volt köteles. A harmadik nagy jószág az *Országh*-örökség volt, amely a 15. sz. közepén, a Kacsics nembeli *Szécsényi László* halála után (1461) kettéválasztott birtokok másik fele volt a Lossonczy jószág mellett. *Országh Kristóf,* majd *Lossonczy Anna* halálával mindkét uradalom új gazdákat kapott, a szécsényi, somoskői uradalmak tartozékainak felét ezután *Homonnay Drugeth István, Nyáry Pál* és *Enyingi Török István* közösen birtokolták, együttesen 6—6 lovas és gyalogos katonát állítva ki az ország védelmére.

Az esztergomi érsekség birtokai nem változtak 1542 óta: továbbra is a drégelyi uradalom falvairól van szó a megye határain belül.

A jómódú középbirtokosok közé a 9—11 adóporta után adózó tizenkét köznemesi nemzetséget sorolhatjuk. Közülük az *Ebeczky, Etthre, Madách, Mocsáry* és *Poltári Soós* családok törzsökös nógrádiak, a nemesi vármegye tisztikarában hatalmat biztosító hivatalokat viselt sok tagjuk, szolgabírók, alispánok voltak.[10] A megye északi felében feküdvén birtokaik, a török hódítás első fél évszázadában is sikerült megőrizniök az 1540-es években volt vagyonukat, sőt még növelték is azokat. Így 1542-ben a *Madách*-család hat tagja általában csupán 2—2 jobbágyért fizetett hatvanadot az alsósztregovai, galabocsi, kisfaludi, kelecsényi, podluzsányi birtokré-

[9] Részletesen lásd *Bártfai Szabó László:* A Hont-Pázmán nemzetségbeli Forgách család története (Esztergom, 1910.) c. munkájában a házasság és a birtokok történetét.

[10] *Nagy Iván:* i. m. Ebeczkyekre: IV. k. 3—5., az Etthre családra IV. k. 102—103., az Orlé famíliára: VIII. k. 260., a Paczoth családra: IX. k. 6—7. A főispánok archontológiáját közli *Reiszig Ede:* Nógrád vármegye története 1867-ig. Megjelent: *Borovszky Samu* (szerk.) Magyarország vármegyéi és városai. Nógrád vármegye (Bp., 1911) 468—471.

szeken, míg a borsosberényi 10 telek közös birtokuk volt. 1597-ben ellenben *Madách Péter* 10 adóportányi jószággal a jómódú középbirtokosok közé került. Hasonlóan nőtt a súlya az *Ebeczky*, az *Etthre* és a *Poltári Soós*-családoknak is. Néhányan viszont afféle „self made man" pályát futottak be. *Orlé Miklós* pl. 1593 és 1613 között a szepesi kamaránál volt tanácsos, így közel volt a tűzhöz, a Bocskai-szabadságharc idején a Habsburg-uralkodóház hűséges szolgálatával egyre több birtokot szerzett magának. Fiai közül *János* már putnoki várkapitány és az uradalom birtokosa, 1639 és 1642 között gömöri főispáni rangot is élvezett.

A nógrádi nemesség rétegződése a török kiűzése utáni években

Ha újabb nagy ugrást teszünk időben, és immár a török kiűzése utáni években vizsgáljuk meg a nógrádi nemesség rétegződését, ismét nagy változásokat figyelhetünk meg. Nézzük csak először a kiváltságosok rendi tagozódását! 1688-ból fennmaradt egy „taksa helyesbítési" (rectificatio taxarum) összeírás, amely mind a négy járás nemességét feltünteti, a (feltehetőleg havonta) kivetett új taksaösszeg pedig tükrözi (bár egyáltalán nem adekvát módon!) a vagyoni különbségeket is.[11]

4. táblázat

Nógrád megye nemességének rendi tagozódása 1688-ban

Rendi állás	Losonci járás Fejérpataky László	Füleki járás Gyürky Ferenc	Kékkői járás Bene András	Szécsényi járás Balogh Mihály	A megye összesen
Főrendek:					
Kamara	1	—	—	—	1
Főpapság	—	—	2	—	2
Főnemesek	3	2	3	—	8
Birtokos köznemesek	49	46	47	12	154
Címerleveles nemesek	59	8	36	24	127
Félnemesek, szabadosok, birtokos parasztok	3	2	—	—	5
Összesen:	115	58	88	36	297

[11] Nógrád megyei Levéltár (az alábbiakban: NmL) IV—A—7/b. Dic. öi. 10. sz. (1688).

A fenti táblázaton első pillantásra szembeötlő a járások különbsége. A legkevesebb nemes — mindössze 36 családfő, a vármegye nemes vagy szabados társadalmának 12,16%-a — a szécsényi járásban élt. Itt azt kell figyelembe venni, hogy a törököt Szécsényből csak 1683-ban űzték el, Bujákon pedig még egy vagy két évig tartották magukat a muzulmán várőrzők, a közeli Hatvan 1686 nyaráig, Eger pedig 1687 végéig a szultán zászlaja alatt maradt, vagyis a környék alig szabadult fel, és az előző években a megye déli felének szinte minden községéről azt írták az összeírók: „totaliter deserta". A járás még nem települt újra, mint ahogy olyan fontos mezővárosok, mint Fülek, Balassagyarmat és Szécsény is csak 1690-ben népesülnek be ismét, gr. *Koháry István* földesuruk, vagy zálogbirtokosuk jóvoltából.[12] A megye nemességének többsége a losonci (115 családfő — 38,72%) és a kékkői (88 családfő — 29,63%) járásban, vagyis Nógrád északi, a török által el nem foglalt, csak adóztatott helységekben élt. Különösen sokan éltek a Forgáchok várkastélya mellett, Gácsváralján: 18 armalista nemest írtak itt össze, a földesúr által 1675-ben hajdúszabadsággal felruházott mezővárosban a megye egyik első főurának katonáskodó servitorai voltak. Kékkőalján, a *Balassák* szolgálatában is 7 címerleveles állott 1692-re vonatkozó adatok szerint.[13]

A legszembetűnőbb változás azonban a nemesség rendi állásában figyelhető meg. A továbbra is túlnyomó számbeli többséget alkotó köznemességen belül *birtoka* 154 családfőnek (54,80%) volt, míg *címerleveles* nemes jogállást 127 családfő (45,20%) esetében állapítottak meg. Az *armalista nemesség* tömegessé válásának folyamatát *Szabó István* klasszikus tanulmányai már maradandó érvénnyel tisztázták.[14] Az 1560-as évektől országszerte nagyon sok család szerzett új nemesi kiváltságot úgy, hogy birtokadomány nélkül kaptak címeres levelet az uralkodótól. A társadalmi felemelkedésnek ezt az útját általában a jobbágyi kötelékből már félig-meddig kiszabadult elemek — szabadalmas mezővárosi parasztpolgárok és iparosok, továbbá uradalmi tisztségviselők és végvári katonák — szerezték meg, de nagy számban lettek nemesekké gazdag falusi parasztok is, akik általában summapénzzel egyenlítették ki robotkötelezettségüket, de továbbra is a földesuruk úriszéke alá tartoztak. Az 1620-as években törvényt hoztak, hogy — megakadályozandó szökött jobbágyok megnemesítését új földesuruk által — az új nemesleveleket a megszerző lakóhelye szerinti megyében kell kihirdetni, amikor is a volt földesúr ellentmondhatott, ha sérelem érte.[15] Az általános gyakorlat azonban az volt, hogy maga a földesúr támogatta egyes alattvalói megnemesítését, ugyanis a nemességszerzés voltaképpen üzleti ügy volt a

[12] *Pálmány Béla:* Végvárak Nógrád vármegyében a török kiűzése és az újratelepítés korszakában (1663—1703). Magyarország társadalma a török kiűzésének idején (szerk.: Szvicsek Ferenc) (Salgótarján, 1984.) 90—96.

[13] NmL IV—A—7/b Dic. öi. 12. (1692).

[14] *Szabó István:* Nemesség és parasztság Werbőczy után. Megjelent: Eckhart Sándor (szerk.) Úr és paraszt a magyar élet egységében (Bp. 1941) és *uő.:* A jobbágy megnemesítése (Turul, 1941. 11—21.

[15] 1622:17. majd az 1630:30. és 1649:15. tc. A jobbágynemesítésekről sok adatot nyújt *Varga János:* Jobbágyrendszer a magyarországi feudalizmus kései századaiban (1556—1767) Bp. 1969. 226—245.

földesúr és jobbágya között. Az állatkereskedéssel, borkereskedéssel és más módon meggazdagodott jobbágygazdák ugyanis gyakran adtak kölcsönöket saját földesuraiknak. Sok példát találtunk erre Nógrádban is. Így báró *Balassa Gábor* kékkői főkapitány 1692-ben levelet adott ki,[16] melyben tudatta, hogy a birtokához tartozó Rovnya faluban élő *Vasas György* két fia, *András* és *Mátyás* említve „mindenkoron igaz és megmásolhatatlan hivségeket, szolgálatjokat" kérték, hogy egész telküket mint örökös földesuruk szabadítsa fel. *Balassa* hozzájárult a kéréshez azzal a feltétellel, hogy a jobbágyok fizessenek a falu zálogbirtokosának *Kisfaludy Jánosnak* és feleségének, *Farkas Annának* 159 tallért, majd pedig neki, mint örökjogú földesúrnak 229 tallért, aminek ellenében a telket inscribálja nekik. Az *inscriptio* azt jelentette, hogy zálogügylet jött létre a földesúr és a kölcsönadó — rendszerint nemes, vagy nemesítést szorgalmazó — személy között, amely szerint a hitelező, mint a hitelezett összeg kamatját, szabadon élvezhette a zálognak tekintett egész, vagy töredék jobbágytelek műveléséből eredő hasznot, mentességet kapott a telek és összes tartozékai után járó paraszti adózástól és szolgálattól (a robot és a cenzus alól mindig, a terménydézsma alól azonban nem mindig). Ez a szabadság öröklődött mindaddig, amíg a földesúr jogutóda vissza nem fizette az *inscriptio* összegét — de sokszor kikötötték a szerződésben, hogy a földesúr néhány évtizedig nem váltja vissza a házhelyet, hanem meghagyja annak zavartalan haszonélvezetében a hitelezőket. Fontos kiemelni, hogy az inscriptio ideiglenes birtokátruházás volt, így a sessio tulajdonjoga nem szállt át a kölcsönadókra.

Témánk szempontjából fontos az ilyen inscriptios levelek szokásos záró rendelkezése is. A földesúr az említett *Vasas* testvéreket is biztosította: „sőt ar(r)a is adok nekiek szabadságot, (hogy) valamikor reád érkeznek, Kegyelmes Urunktól Őfelségétől armalisokat szerezhessenek magokanak", melyet is az ország törvényei szerint ajánlani fog, és a kihirdetés alkalmával nem mond ellent.

A jobbágynemesítés eljárásának a földesúr felszabadító levele (manumissio, exemtio) megszerzését követő lépése a lakóhely szerint illetékes nemesi vármegye ajánlása volt. Ezt követően az udvari hivatalokat járta meg az ügy, ahol a városi polgároknak, illetve más szabadosoknak két-három királyi tanácsos ajánlását is meg kellett szereznie — ami nem ment ingyen. Magas taksát kért a kancellária is a címerrajzzal ékesített díszes oklevél kiállításáért. A címer latinul *arma*, a címerlevél *litterae armales*, így kapták a birtokadomány nélkül nemesített személyek az *armalista* elnevezést. A nemesítés csak akkor vált érvényessé, ha azt ellentmondás nélkül kihirdették a nemességszerző lakóhelye (vármegye, sz. kir. város) közgyűlésén is. Átköltözés esetén az új lakhely hatóságaival is el kellett ismertetni a kiváltságot. Sokszor megesett, hogy az eredeti armális a zavaros időkben megsemmisült. Ilyenkor tanúkkal kellett bizonyítani, hogy az igénylő, vagy apja használatában (in usu) volt-e a kiváltságoknak. A 16—17. században ugyanis a Királyi Könyvekbe nagyon hiányosan írták be a kibocsátott kiváltságleveleket. Ezért sok volt a kétséges és gyanús

[16] OL P 11 Balassa cs. lt. Ser. I. Fasc. XIV—XVI.

nemes, akik oklevél hiányában tanúkat igyekeztek felsorakoztatni az országos hivatalok vagy a vármegyék által kiküldött nemességvizsgáló bizottságok elé.

A birtokadomány nélküli, címerleveles nemességszerzés Nógrádban is felettébb dívott a török időkben. A Helytartótanács rendeletére 1726-ban elvégzett nemességvizsgálat során mintegy 80 armalista famíliával igazoltatták kiváltságai eredetét.[17] A címerleveleket a kibocsátó uralkodók szerint sorrendbe vettük (néha nincsen pontos évszám, csak az első, nemesként elismert elődd említése állapítható meg!). Nos, mindössze öt olyan nemes akadt, aki Mohács, vagy legalábbis Buda eleste előttre eredeztette nemzetsége kiváltságait! A *Géczy-* és a *Tercsy*-családoknak valóban több tagja élt már 1542-ben is mint egytelkes nemes, vagy 1—3 jobbágytelek földesura Felsőgécen, Almáson, illetve Kis- és Nagyszalmatercsen. Az 1720-as években élt *Toldy Pál* és *Marczali Pál* armalista nemesek állítását, miszerint a 14—16. században már toldi, illetve marcali földesúrként ismert, hasonló nevű, famíliák leszármazottai (a nógrádi hagyományok szerint a nagyerejű *Toldi Miklós* is e család fia lenne, de ez téves!) a bizottság végül is elfogadta. Végül a *Szira* família, amely a 17. századtól Ebecken élt, bizonyította, hogy ősei a Hont megyei Bernecén volt nemesi curialis telket I. *Mátyás* király adományával szerezték. De a 16. században is mindössze három birtoktalan család szerzett nemességet: a *Ferenczy* (1554) és I. Ferdinánd (1526—1564) uralkodása idején a *Kindernay* és a *Bende* vagy *Hódossy*.

A 17. század folyamán azután megindult a birtok nélküli nemesítések özöne. Így *II. Mátyás* (1608—1619) adományozott nemesi kiváltságokat a *Nándory* (1610), a nagydaróci *Kovács*, a *Lovcsányi* (1613-ban) és a *Veress* (1614) családoknak, utóda, II. *Ferdinánd* (1619—1637) állította ki a címerlevelet a *Baghy* (1622), a *Kiss* (1624), a *Szigethy* és *Kalmár* (1626), a *Czecze* nevű iparos, a *Sárközy* (mind 1628), a *Czétényi* (1630 előtt), a poltári *Kovács* és a *Cserkó* (1630), valamint a *Verbóy* és a sipeki *Balás* (1635) famíliák tagjainak. III. *Ferdinánd* uralmának két évtizede során szerzett armálist az *Adorján*, a *Kulifay* és a füleki *Nagy* (valamennyi 1649-ben), a *Borbás*, a *Kozáry*, a *Tornyos*, a *Kalcsó* és *Fábián* (mind 1651-ben), a lévai *Borbély* (1654), a *Magyar*, a *Vajda* és a *Szernyey* (egyaránt 1655-ben), továbbá a *Kovács* (1656) família. A nemesítési hullám Nógrádban is I. *Lipót* (1657—1705) hosszú uralma alatt csapott a legmagasabbra, így a *Liszkay* (1659), a hihalmi *Harmos* (1660) — a nemességszerző az Eszterházyak ispánja volt — a kürti *Kiss* (1662), a rimóci jobbágy *Percze* (1664), a *Huszágh* és a *Márkus* (1667), a *Porhancz* (1668), egy újabb *Nagy* és a *Karczagh* (mind 1669-ben), a *Szalay* (1670), egy *Varga* (1673), a *Czabán* (1674), a *Benkő* meg a *Romhányi* (1676), az ilinyi paraszt *Csikány* (1678), a vilkei *Nagy* és a *Nyirő* (1679), a *Kovács* vagy *Apró* (1681) és a *Szinkovich* (1682 előtt) famíliák még Fülek pusztulása előtt kihirdettették nemességüket. A törököket 1683 és 1685 között, Szécsény, majd Nógrád és Buják bevételével sikerült végleg kiűzni a megyéből, de az eladósodott

[17] OL C 30 Helytartótanács — Acta nobilium — Idealia (65. cs.). A feltüntetett családokat ellenőriztük, és egyezőnek találtuk Nagy Iván i. m. vonatkozó adataival. *Niedermann Imre:* Nógrádi élet a régi világban Bp. 1942. 33—34.

földesuraknak, a vármegyének és a pénzszűkében lévő udvarnak egyaránt kitűnő üzletet jelentő inscriptiók és címerleveles nemesítések üteme alig csökkent. Ekkor ismertették el újdonsült nemességüket a *Vizoviczkyaik* (1691), a Balassák három gazdag szlovák jobbágyfamíliája, az *Ondrejkovicz*, a rovnyai *Vasas* (1692) és az alsóesztergályi *Frecska* (1702), valamint a *Leukó* vagy *Kiss* (1692), a losonci *Szabó-Imre* (1693), a *Fülep* (1695), a *Bodonyi* vagy *Tóth* (1696), a *Boros* (1697 és 1700), a rimóci *Vincze* (1698) és a *Csupor* (1699) családok.

A Rákóczi-szabadságharc éveiben a kuruccá vált Nógrádban nem történt új királyi nemesítés, azonban a szatmári békekötést követően a *Cseh* és a *Velenczey* (1714-ben), a *Kajtár* vagy *Bodonyi* (1715), a *Gyurikovich* és a *Bohunka* (1725-ben) famíliák ismertették el újonnan szerzett nemességüket a megyével. A vármegye új nemeseinek jelentős része azonban az 1710-es évektől mindinkább beköltöző, a felvidéki megyékből jön le az inscriptio útján legalább ideiglenes birtokszerzési lehetőséget nyújtó Nógrádba. A szegény *Lehoczkyak*, *Urbánok* és sok más *armalista* paraszti munkát talált a földbőséggel megáldott megyében, de nagyon sok kisebb birtokú *possessionatus köznemes* is letelepedett és szerzett birtokot. Vallási szempontból — ami ekkoriban életbevágóan fontos volt — a főnemesek és az armalisták zöme katolikus, a birtokos köznemesek viszont inkább evangélikus vagy református hitűek.

A kuruc Nógrád nemességének megoszlása 1709-ben

A Rákóczi-szabadságharc idején a hajdúk és lovas seregek utánpótlásának sorozását, felszerelését, kenyérrel, sóval, hússal, illetve a lovak zabbal való ellátását a konföderált rendek országgyűlésén egyaránt kivetették a parasztokra és a nemesekre. Az adókivetés alapját a nemességnél a birtokok jövedelme képezte. Az 1708 novemberében és decemberében tartott sárospataki gyűlés újabb adó kivetését határozta el. Az adóteher felosztását a vármegyék határozták meg. Nógrád nemesi közgyűlése úgy határozott, hogy a főrendek és a birtokos nemesek — minthogy jövedelmüket nagyrészt a jobbágyok cenzusa képezi, de a parasztok, egyéb terheik miatt, ezt nem fizetik nekik — fele annyit fizessenek minden forint jövedelem után, mint a vagyontalan, armalista nemesek.[18] A főnemeseknek minden 50 Ft jövedelem után két hajdúra való fegyvert, azaz 14 Ft-ot kellett hozzájárulás címén fizetniök. A vagyont dica (rovás) alapján becsülték fel, majd minden rovás után a birtokosok a megye számára 12 dénárt, a hajdúk fegyvereire 28 dénárt, eltartásukra pedig 3/4 kila zabot, 3/8 kila búzát és 10 font húst kellett adni, a birtoktalanok a hajdúk tekintetében duplán tartoztak adózni.

[18] *Takács János:* Közteherviselés II. Rákóczi Ferenc korában (Zalaegerszeg, 1941.) 220—225.

5. táblázat

Nógrád megye nemességének rendi tagozódása járásonként 1709-ben

Rendi állás	A járás neve								Összesen a megyében	
	Losonci		Füleki		Szécsényi		Kékkői			
Főrendek:										
Kamara	—		—		—		—		—	
Főpapság	—	2,33%	1	2,70%	1	1,48%	2	7,34%	4	0,83%
Főnemesek	3	18,75%	2	18,75%	1	12,50%	6	50 %	12	2,48%
										100%
Birtokos köznemesek	52	40,31%	53	47,75%	42	31,11%	62	56,88%	209	43,18%
		24,88%		25,36%		20,10%		29,66%		100%
Armalisták, félnemesek és szabadosok	74	57,36%	55	49,55%	91	67,41%	39	35,78%	259	53,51%
		28,57%		21,24%		35,14%		15,06%		100%
Összesen:	129	100%	111	100%	135	100%	109	100%	484	100%
		26,65%		22,94%		27,89%		22,52%		100%

A fenti táblázat adatai[19] szerint a megye nemességének földrajzi elhelyezkedése egyenletesebben oszlott meg a járások között, immár két évtizeddel a nagyarányú újratelepülés kezdete után a szécsényi járás is benépesült, sőt a birtoktalan nemesek (és a velük együtt számba vett, de biztonsággal meg nem különböztethető 15—20 félnemes, szabados uradalmi tiszt, inscriptiót nyert és felszabadított, de meg nem nemesített jobbágy, molnár, hajdú) száma éppen itt volt a legnagyobb. Ami a rendi állás szerinti megoszlást illeti, az *armalisták, félnemesek* és *szabadosok* a megye teljes kiváltságos népességének immár az abszolút többségét tették ki: 259 családfőt (53,51%), míg a birtokos köznemesek csak a kékkői járásban alkottak számszerű többséget (62 családfő = 56,88%), minden egyéb területi viszonyításban kisebbségbe kerültek.

A *főpapság* és a *főnemesség* továbbra is rendkívül szűk réteget alkotott: 4 főpapi stallumnak, illetve testületnek (a megye nemessége 0,83%-nak), továbbá 12 világi főnemesnek (2,48%) voltak csak birtokai Nógrádban. Itt tulajdonképpen a birtokosok személyében következett be jelentős változás, hiszen a kuruc államhatalom elkobozta a király hűségén maradt labancok földbirtokait, és a szabadságharchoz csatlakozott főnemeseknek és birtokos köznemeseknek adta adomány vagy haszonélvezet jelleggel. Így a fő labanc gr. *Koháry István* füleki birtokaiba 1707-ben gr. *Eszterházy Dánielt* iktatták be (miáltal a megye 3. virilistája lett 80 dica becsült

[19] NmL IV—A—7—b/8. Dic. öi. 39. sz. Repartitio impositionis Sárospatakiensis quoad dicas ... Inclyti Comitatus Neogradiensis (1709).

vagyonával), míg a szécsényi uradalomba rögtön az 1703 októberében bekövetkezett elfoglalás után kuruc prefektust nevezett ki II. *Rákóczi Ferenc*, majd hívei nyertek ott adományokat: gr. *Forgách Simon* — aki I. *Lipót* győri vicegenerálisaként még 1704-ben is harcolt a „rebellisek" ellen, de később kuruc főember és megbocsátást soha nem nyert emigráns lett — visszakapta az 1647—1650-ben Kohárynak elzálogosított családi birtokait, míg Koháry édesanyja, *Balassa Judit* jószágait két neves köznemes, *Géczy Zsigmond* és *Sövényházy Ferenc* kapta.[20] A másik labancnak maradt nógrádi főúr, br. *Balassa Ádám* is elvesztette kékkői és divényi uradalmához tartozó jószágait, csak felesége maradt birtokos (40 dica becsértékű vagyonnal). A bujáki uradalom urai, az *Eszterházyak*, továbbá a *Balassa*-család négy tagja és a Balassagyarmatot, valamint több volt Balassa-jószágot zálogban tartó *Szunyogh Gáspárné Jakusith Katalin* viszont átálltak a kurucok pártjára. A Balassák így biztosították maguknak a labancnak maradt br. *Zichy István* királyi jogigazgató által 1686-ban királyi adománnyal megkaparintott *Balassa Imre*-féle jószágok visszaszerzését. Mondani sem kell, hogy a *Rákóczi* vezette szabadságharc elbukása után mind gr. *Koháry István*, mind br. *Zichy Ádám*, és br. *Balassa Ádám*, illetve örököseik, visszakapták uradalmaikat a Habsburg-uralkodótól, így az 1709-ben regisztrált birtokviszonyok csupán ideiglenes érvényűek voltak. A kuruckori birtokviszonyokra egyébként a korábban túlsúlyban volt egyházi és világi főrendek helyett a köznemesség abszolút túlereje nyomta rá a bélyegét — ami tükre annak, hogy a vármegye birtokos köznemessége —, bár 1703 őszén még Gács, Kékkő és Szécsény falai mögé húzódva egy ideig ellenállt az *Ocskay*, *Géczy* Zsigmond és több mezővárosi polgár származású kuruc parancsnok által vezetett „rebellisek" ostromának — a vármegye tisztikarával: *Dobay Jánossal*, *Kajali Pállal* és *Ráday Pállal* az élén testületileg csatlakozott a felkeléshez, míg a három leggazdagabb főúr labanc maradt.[21]

6. táblázat

A nógrád vármegyei nemesi birtokokra kivetett hadisegély megoszlása a birtokosok rendi állása szerint 1709-ben

Rendi állás	A birtokok		A kivetett hadisegély	
	száma	aránya	összege	megoszlása
Főrendek				
Főpapság	4	0,83%	63 dica	1,69%
Főnemesség	12	2,49%	428 dica	11,50%
Birtokos köznemesség	209	43,18%	2100 dica	56,41%
Armalisták, félnemesek, szabadosok	259	30,40%	1132 dica	30,40%
Összesen:	484	100 %	3723 dica	100 %

[20] OL P 287 Forgách cs. lt. — Jelzetes ir. Fasc. C 239. sz. (1716). A füleki ügyre: NmL IV—A—11—1 Befejezett perek (processus terminati) Fasc. II. 135. sz. (1707).

[21] Ráday Pál iratai (1703—1706) I. k. (szerk. Benda K.—Esze T.—Maksay F.—Pap L.) számos irata és jegyzete tárgyalja Gács, Szécsény és Kékkő 1703 kora őszi kuruc ostromát — vö. 44—63.

7. táblázat

A nógrádi nemesség vagyoni tagozódása 1709-ben

Dica szám	A földbirtokos rendi állása				Birtokos köznemesség		
	Főpapság		Főnemesség				
	Birtok	Megoszlás	Birtok	Megoszlás	Birtok	Megoszlás	
0	—		—		20		9,57%
1–5	1	25%	2	16,67%	93	44,50%	64,11%
6–10	2	50%	3	25 %	41	19,62%	
11–15	—		1	8,33%	17	8,13%	12,44%
16–20	—		1	8,33%	9	4,31%	
21–25	—		—		4	1,91%	4,31%
26–30	—		1	8,33%	5	2,39%	
31–40	1	25%	1	8,33%	11		5,26%
41–50	—		—		6		2,87%
51–60	—		—		2		0,96%
61–70	—		1	8,33%	—		—
71–80	—		1	8,33%	—		—
110–120	—		—		1		0,48%
140–150	—		1	8,33%	—		—
Összesen:	4	100 %	12	100 %	209		100 %

8. táblázat

A nógrádi armalisták, félnemesek és szabadosok vagyoni tagozódása 1709-ben

Dica száma	A járás megnevezése								Összesen	
	Losonci		Füleki		Szécsényi		Kékkői			
0	11	14,86%	10	18,18%	11	12,09%	11	28,21%	43	16,60%
1–5	56	75,68%	35	63,64%	38	41,76%	18	46,15%	147	56,76%
6–10	5	6,76%	9	16,36%	25	27,47%	6	15,39%	45	17,38%
11–15	1	1,35%		—	10	10,99%	2	5,13%	13	5,02%
16–20		—	1	1,82%	4	4,40%	1	2,56%	6	2,32%
21–25	1	1,35%		—	3	3,30%		—	4	1,55%
26–30		—		—		—	1	2,56%	1	0,39%
41–50		—		—	1	1,10%		—	1	0,39%
Összesen:	74	100 %	55	100 %	91	100 %	39	100 %	259	100 %

A fenti táblázatokhoz még a nemesség egyes rétegeinek átlagosan kivetett dica számai kívánkoznak:

Főpapság = 15,75 dica
Főnemesek = 35,67 dica
Birtokos köznemesek = 10,05 dica
Armalisták, szabadosok = 4,37 dica

Az egész nemesség átlaga = 7,69 dica

A birtokos fő- és köznemesség vagyonára kivetett rovás számok szóródása (az átlagtól, középértéktől való eltérése) az *egyházi főrendek* esetében nem jelentős. A két egyházmegye közül az *esztergomi érsekség* nem hódolt be a kurucoknak, ezért a megyében egyébként nem birtokos *garamszentbenedeki*, valamint *váradi káptalanok* nyerték el a drégelyi és a nagyzellői birtokokat. A *váci püspökség* (40 dica) és *káptalan* (13 dica) viszont letették a hűségesküt, és így meg is maradtak a nógrádi uradalmaik haszonélvezetében. A vármegyében fekvő birtokaik alapján egy főnemes — gr. *Forgách Simon* tábornagy — és egy a fejedelem legbizalmasabb emberei közé tartozó nemes, *Vay Ádám* udvari tanácsos voltak a legmódosabbak. *Forgách* birtokszerzéseiről már szóltunk, de a gömöri, Fülek tőszomszédságában fekvő Ajnácskő várát és uradalmát birtokló *Vay* is szép adományokat nyert a kuruc államtól. Feltűnő, hogy egyes főrendi személyek milyen csekély vagyonnal rendelkeztek, így a négy *Balassa* (*György* árvái — 2 dica, *Gábor* özvegye — 5 dica, *Sándor* — 7 dica és *János* 10 dica) a birtokos köznemesek, sőt az armalisták szintjén adóztak, bár birtokaik szinte kizárólag Nógrád területére estek.

Nagyszámú birtokos köznemesre egyáltalán nem róttak ki adót: a 20 (9,57%) nemesúr közül 2 fogoly volt, 8 „miserabilis" öreg, vagy özvegy, a többieknek nem tett ki egy dicát sem a vagyona. Az *armalisták* között már jóval jelentősebb (43 családfő — 16,60%) az adó alól felmentettek száma. Közülük ténylegesen katonáskodott a kuruc seregben 12 férfi, a megyében csekély jövedelme volt és másutt élt 3—4 fő, a többiek szintén miserabilis állapotban voltak.

Az *armalista* és *szabados* családfők — mint az átlagérték, 4,37 dica is mutatja — legalább háromnegyede igen csekély „facultas" felett rendelkezett. Ez alól csak a szécsényi járásban találunk feltűnő kivételeket, ahol 18 címerleveles nemes vagyona is meghaladta a birtokos köznemesek megyei átlagát. Mint a néhány évvel később készült megyei dicalis összeírásokból nyilvánvalóvá válik, a sipeki *Balások* (*Bálint* — 25 dica, *Mihály* — 20 dica stb.), a rimóci *Percze Farkas* (18 dica), a becskei *Tóth Mihály* (22 dica) és a csitári *Csikány Miklós* (50 dica) magas adója mögött tucatnyi göböly, tehén, tinó vagy üsző, ugyanakkor 35—140 darabos juhnyáj és 20—40 számot kitevő sertéscsorda, legalább 200 kila gabonavetésterület, 4—15 méhraj haszonélvezete rejlik.[22]

Vitam et sanguinem

A szatmári békét követően az első nemesi felkelést 1741-ben hirdette meg *Mária Terézia* híres pozsonyi kérelmére az életét és vérét (vitam et sanguinem) felajánló magyar országgyűlés. Kevéssé ismeretes azonban, hogy a rendek az 1741:63. tc alapján azt is vállalták, hogy minden birtokos nemes minden nádori portányi vagyona után

[22] *Pálmány Béla:* i. m. (1982) 30—31. Az 1716. és 1723. évi dicalis összeírásokból készített táblázatok bemutatják az armalisták paraszti vagyonát.

köteles felszerelni és eltartani egy lovaskatonát. A törvény szerint a „szűkebb vagyoni tehetségű" nemesek, valamint az egytelkes és egyházi nemesek (praedialisták) továbbá az özvegyek, árvák, a szabad királyi városok és más kiváltságosok jövedelmeik arányában hozzájárulást (subsidium) fizettek a hadi kiadásokhoz. A jövedelem felbecsülését a megyei tisztviselők végezték. Nógrádban 128 dica (rovás) tett ki egy nádori portát. Feltételezzük, hogy egy dica azonos volt a megye által készített többi, egykorú rovásösszeírás kivetési kulcsával. Így egy rovást ért az 1730-as évek gyakorlata szerint a jobbágyoknál, armalistáknál és szabadosoknál 4 db igás ökör, vagy hámos ló, 2 db fejős vagy 4 db meddő tehén, illetve háromévesnél öregebb tinó, üsző vagy csikó, 16—16 fejős, illetve 36—36 meddő juh vagy kecske, 40 bárány vagy gida, 16 öreg sertés vagy méhkas. A gabonavetésekből 40 kila búza, árpa, 36 kila tönköly, köles, 60 kila zab számított egy rovást. A királyi kisebb haszonvételek megadóztatását úgy végezték, hogy a kocsmák, mészárszékek 30 rénes Ft évi jövedelme, 40 kila malomvámból befolyt búza, 1—1 pálinkafőző üst vagy serház képezett egy dica adóalapot. A fennmaradt megyei összeírás nem részletezi, milyen javakból tevődött össze a subsidium fizető nemesurak vagyona, csak a végösszeget közli.[23]

Összehasonlításként azonban elmondhatjuk, hogy egy jómódú egésztelkes jobbágy általában 10—12 rovással, egy közepes zsellérháztartás pedig 3—4 dica összeggel lett megadóztatva az 1730—1740-es években.

Az összesítés 237 birtokos nemest tüntet fel, az armalistákat viszont, akik nem rendelkeztek nemesi fekvő birtokokkal, hanem jobbágyi adóalapot képező és ezért a vármegyék által a 18. század első felében rendszeresen meg is adóztatott földeken éltek, a conscriptio nem veszi számításba.

9. táblázat

A nógrádi birtokos nemesek megoszlása rendi állás szerint 1741-ben

Rendi állás	A birtokosok		A kivetett hadisegély	
	Száma	Megoszlása	Dica száma	Megoszlása
Főrendek				
Főpapság	6	2,53%	1 787 7/8	12,10%
Főnemesség	28	11,84%	7 582 2/8	51,31%
Birtokos köznemesség	203	85,63%	5 407 3/8	36,59%
Összesen:	237	100 %	14 777 4/8	100 %

A fenti 9. táblázat világossá teszi, hogy a nemesi birtokok jövedelmeinek több mint a felét (51,31%) a szűk, 28 családfőt számláló *világi főnemesség* élvezte, míg a 85,63%-os többséget alkotó 203 nobilis possessionatus csak a „subsidium fundusának" 36,59%-át mondhatta a magáénak. A megye leggazdagabb nemesei három

[23] NmL IV—A—'/—c/6. Öi. 1059. sz. Insurrectionalium actorum minutae Anni 1741.

10. táblázat

A nógrádi nemesség vagyoni tagozódása 1741-ben

Dica szám		A földbirtokos rendi állása							
		Főpapok		Főnemesek		Birtokos köznemes		Összesen	
		Száma	Aránya	Száma	Aránya	Száma	Aránya	Száma	Aránya
0–10-ig		—		2	7,14%	93	45,81%	95	40,08%
10 felett	20	—		—		37	18,23%	37	15,61%
20 felett	30	—		1	3,57%	22	10,84%	23	9,71%
30 felett	40	—		3	10,71%	17	8,38%	20	8,44%
40 felett	50	—		1	3,57%	9	4,43%	10	4,22%
50 felett	60	1	16,67%	2	7,14%	5	2,46%	8	3,38%
60 felett	70	—		2	7,14%	3	1,48%	5	2,11%
70 felett	80	1	16,67%	3	10,71%	4	1,97%	8	3,38%
80 felett	90	—		1	3,57%	2	0,99%	3	1,27%
90 felett	100	1	16,67%	—		1	0,49%	2	0,84%
100 felett	150	—		1	3,57%	4	1,97%	5	2,11%
150 felett	200	1	16,67%	1	3,57%	3	1,48%	5	2,11%
200 felett	250	—		2	7,14%	—		2	0,84%
250 felett	300	—		2	7,14%	1	0,49%	3	1,27%
300 felett	400	—		1	3,57%	2	0,99%	3	1,27%
400 felett	500	—		1	3,57%	—		1	0,42%
500 felett	600	1	16,67%	2	7,14%	—		3	1,27%
700 felett	800	—		1	3,57%	—		1	0,42%
800 felett	900	1	16,67%	1	3,57%	—		2	0,84%
2100 felett	2200	—		1	3,57%	—		1	0,42%
Összesen:		6	100 %	28	100 %	203	100 %	237	100 %

kivétellel valamennyien főrendek voltak. A legnagyobb nógrádi vagyonnal gr. *Zichy Imre*, a divényi és kékkői mammut-uradalmak tulajdonosa rendelkezett: egymaga az egész vármegye nemességére kirótt hozzájárulás 14,31%-át (2114 1/2 dica) fizette be, illetve 16-17 lovas felkelő felszerelésére volt köteles. A kékkői és divényi uradalom *Balassa* kézen maradt részén gr. *Balassa Pál* (841 dica) br. *Balassa Ferenc* (223 dica) és br. *Balassa László* (52 1/2 dica) osztoztak. Gr. *Koháry István* országbíró és testvérei vagyona ebben az időben már csak a füleki jószágra és a Bosnyák-jogon birtokolt falvakra — az ősi vagyonra — terjedt ki, mivel a szécsényi uradalmat, illetve Balassagyarmatot, amelyet a rendíthetetlen császárpárti *István* csak zálogbirtokként élvezett volt, az örökjogú tulajdonosok időközben visszaváltottak. Így 1737 után ismét a *Forgách* grófok váltak a korábban közel egy évszázadon át elzálogosított szécsényi jószág haszonélvezőivé és *János* főispán özvegye gr. *Cziráky Margit* és atyafia *József* (577 3/4, ill. 274 1/2 dica) osztoztak meg rajta.[24] Jelentős uradalma volt a gr.

[24] OL P 287 Forgách cs. lt. — Jelzetes ir. Fasc. C 26. sz. (1737).

Stahremberg-családnak (Nagyoroszi 504 1/2 dica), br. *Szluha Györgynek* (Salgó 334 1/2 dica) és *Eszterházyak* zólyomi grófi ágának (Buják — 407 dica). Figyelemre méltó, hogy néhány „benepossessionatus" köznemes (pl. a kiváló kuruc államférfi, tudós *Ráday Pál* örökösei — (384 3/8 dica, *Ujfalussy László* — 303 dica, *Jeszenszky Antal* — 278 1/4 dica) vagyona vetekedett egyes főurak nógrádi vagyonával. Mindazonáltal nem szabad elfelejteni, hogy a főnemesek többsége Nógrád vármegye határain kívül is több-kevesebb birtok ura volt, amelynek nagysága jelen keretek között ismeretlennek tekinthető — bár tudjuk, hogy a hg. *Eszterházyak* az egész országban közel harminc uradalom felett osztoztak, a *Koháryaknak* Hont és Pest vármegyékben is jelentős birtokai voltak (Csábrág, illetve Kecskemét), a *Forgáchok* pedig Abaúj, Sáros, Szabolcs és Heves megyékben rendelkezett még jeles jószágokkal stb. Ugyanez persze a két egyházmegyére is fennáll, sőt az *esztergomi hercegérseknek* 8 jelentős uradalma közül csak az egyik volt a Hont és Nógrád között megoszló drégelyi (hat megyénkbeli helységgel) és a *váci püspökség*, valamint *káptalan* birtokainak és jövedelmeinek a túlnyomó többsége is Pest—Pilis—Solt, Külső-Szolnok, valamint Csongrád vármegyék területéről folyt be. A birtokos köznemesek többségének azonban abban a vármegyében voltak az összes jószágai, ahol maga is lakott. Ezek pedig általában igen csekély vagyonnal rendelkeztek: 10 rovásnál kevesebbet számláltak össze 2 főnemesnél és 93 (45,81%) köznemesnél.

A nógrádi nemesség nagyobbik fele azonban hiányzik az 1741-es subsidium felosztási összesítésből — a birtoktalan, *armalista nemesek* ez alkalommal nem adóztak. Az 1750/1751-ből hiánytalanul fennmaradt járási összesítésekből azonban képet alkothatunk a címerlevelesek számáról is:[25]

Losonci járás: 44 armalista
Szécsényi járás: 67 armalista
Füleki járás: 42 armalista
Kékkői járás: 2 armalista

Összesen: 155 armalista

A fenti adatoknál azonban figyelembe kell venni, hogy ebben az időben a megyei rovásösszeírások már csak egy részét tüntetik fel a címerleveles nemeseknek, és sokan — így az 1741 után személyesen hadba szállók, illetve az adóképtelenek — már nem szerepelnek az összeírásban. Mindazonáltal a birtoktalan nemesek száma a 18. század második felében is nőtt, a 19. század első felében pedig éppenséggel rohamosan szaporodott — csak ezt számszerűleg, a források ilyen jellegű adatainak hiánya miatt már nem lehet bemutatni.

[25] NmL IV—A—7/b. Dic. öi. 216. sz. (1750—1751).

A megye feudális kiváltságosainak tagozódása 1809-ben

A nógrádi nemesség vagyoni tagozódásának kvantitatív ábrázolására a következő időszak, amelyben több, jól feldolgozható forrás keletkezett, a napóleoni háborúk kora. A magyar rendek és a Habsburg-uralkodóház között már az 1809-es években megerősödött az érdekazonosságon alapuló szövetség, amelynek alapja a közös félelem volt *Napóleon* dinasztikus sakkhúzásaitól, illetve a „nemesség ősi kiváltságait és szabadságait" veszélyeztető, a társadalom gyökeres, polgári átalakítását hirdető francia eszméktől. Az érdekszövetség a legmarkánsabban a magyar országgyűlés által 1797-ben, 1800-ban, 1805-ben és 1808—1809-ben is meghirdetett nemesi felkelésekben nyilvánult meg. A felkelések minden esetben együtt jártak a subsidiumnak a nemességre való kivetésével. A legteljesebbnek az 1809-es, utolsó insurrectió alkalmával beszedett nemesi hozzájárulás összeírása nevezhető.[26] Nem térhetvén ki részletesen a magyar rendek egyre erősödő törekvésére, amely az insurrectionális sereget a nádor parancsnoksága alatt, magyar tisztek által vezetett, magyar vezényleti nyelvű, magyar ruházatú nemesi hadsereggé kívánta volna fejleszteni, csak a forrás értékelése szempontjából lényeges, sajátos vonásokra kívánunk rámutatni. Az 1807:2. tc. úgy határozott, hogy ezúttal minden nemes és polgár ingatlan javaiból (leszámítva a gazdasági felszerelést), továbbá a királyi kisebb haszonvételekből (kocsmák, mészárszékek, pálinka- és serfőzőházak, malmok, vámok, révek, boltbérek) hámorokból, gyárakból származó éves „tiszta jövedelmük" hatodrészét, illetve épületeik (kivéve a kúriákat és a gazdasági épületeket) értékének századrészét a királyi kincstárnak beszolgáltatni tartoznak. Ebből következik, hogy e törvény alapján a *subsidiumot* nem kizárólagosan a „kétségtelen nemesek" tartoztak megfizetni, hanem mindenki, aki *nem* adófizető úrbéres jobbágy vagy zsellér módján élt. A *főpapság, főnemesség, birtokos* és *címerleveles köznemesek* mellett ezért szerepelnek az összes nemesi birtokok, haszonvételek jövedelmeinek ideiglenes vagy végleges élvezetét gyakorló nem-nemesek, tehát a kiváltságos (szerződéses) *községek, mezővárosok*, a *szabad királyi városok*, a nyilvános *intézetek, egyházak, szerzetesrendek épületei* és vagyona, a *királyi birtokok*, a bérbe adott *egyházi tizedek* — tehát minden, eredetileg a nemesi fekvő birtokból származó jövedelem, akárki is volt azok élvezetében — így a királyi kisebb haszonvételeket árendáló zsidó és más, nem-nemes személyek is. Egyébként is kivetették a hadiadót az összes *kereskedőre, mesteremberre* (kivéve az „alsóbb osztályba tartozó", időszakosan dolgozó iparosokat), valamint a tiszteletdíjat vagy nyugdíjat élvező nem-nemes tisztviselőkre is, akiket a korabeliek „tisztesrendűnek" — latin szóval *honoratiornak* — neveztek. Hiba lenne tehát nemesi összeírásnak nevezni az e törvény alapján kivetett subsidium-összeírásokat, helyesebb, ha *feudális kiváltságosoknak* nevezzük az itt feltüntetett természetes és jogi személyeket. A honoratiorokat egyébként éppen ettől kezdve rendszeresen a nemesekkel azonos elbírálás alá vonták a korabeli vármegyei hatóságok, megadva a tanult, értelmiségi

[26] NmL IV—A—7/c/6. Öi. 1067. sz. (1809).

foglalkozású uradalmi tiszteknek, orvosoknak, gyógyszerészeknek, tanítóknak, jegyzőknek a jogot a megyegyűléseken való részvételre is.

Az eddigi források lehetőséget adtak arra, hogy megkülönböztessük egymástól a különböző rendi állású nemeseket. Ezúttal azonban csak az *egyházi főrangúak* és a *plébánosok*, illetve *protestáns prédikátorok*, a *világi főnemesség* (a hercegi, grófi, bárói címet élvezők) és az összeírásba felvett *zsidók*, valamint *községek* esetében tesz a forrás megbízható elkülönítést lehetővé tevő jelöléseket, a birtokos és armalista nemesek, továbbá a kereskedők, iparosok és honoratiorok esetében semmi támpontunk nincsen, így őket kénytelenek voltunk „egy kalap alá venni" a csoportosítás során.

„Az 1809-i esztendőbéli insurrectionak alkalmatosságával Ő királyi Hertzegsége Károly Ambrus, Magyar Ország primássának elől ülése alatt önkénnyen ajánlott 300 lovasoknak ki állítására adrepstirált pénz beszedésinek első adása" címet viselő összeírás három lajstromot tartalmaz — egyet a befizetőkről, egyet a személyesen felkelő nemesekről, egyet pedig a hátralékosokról. A személyesen insurgáló nemesek 65 Rft erejéig mentesültek a hozzájárulás fizetésétől, de jelen céljainkhoz, a tényleges vagyoni, illetve jövedelmi helyzet feltárása végett ezt minden esetben helyesbítettük. Az összeírás mindenestül 1246 családfőt (illetve jogi személyt, azaz egyháziakat, községeket, kiváltságos városokat és a gácsi posztófabrikát) tüntet fel. Közülük 49 *világi főnemes*, 120 különféle *egyházak* jószága, illetve jövedelme, 13 *község*, illetve *város*, 1 pedig *gyár*, továbbá 49 *zsidó haszonbérlő* vagy *kereskedő*. A fennmaradó 1015 családfő között rejlenek a *birtokos köznemesek*, az *armalisták*, a *honoratiorok*, valamint a keresztény *kereskedők* és módosabb *iparosok* is. (Ugyan 36 honoratior és 26 mesterember foglalkozását megnevezi a forrás, azonban bizonyos, hogy többségüknél ez a megjelölés elmaradt.)

Először vizsgáljuk meg az egyháziak és a világi főrendek vagyoni tagozódását. Míg a korábbi összeírások az egyházi személyek és testületek közül csak az érsekségeket, püspökségeket, valamint a (fő)káptalanokat és apátságokat (prépostokat) tüntették fel a nemesi összeírásba, az 1809-es összeírás a *katolikus alsópapságot* (plébánosokat, segédpapokat) és egyes saját földekkel, jövedelmekkel rendelkező plébániákat, templomokat is, sőt — gyökeres újításként — a *protestáns prédikátorokat* is. Az egyháziak tehát az alábbi csoportokba sorolhatók:

2 *egyházmegye* (az esztergomi érsekség és a váci püspökség)
2 *káptalani testület* (az esztergomi főkáptalan és a váci káptalan)
1 *apátság* (a pásztói ciszterciek)
1 *szemináriumi javadalom* (az esztergomié)
60 *katolikus plébános* és 15 *plébánia*
39 *protestáns* (evangélikus vagy református) prédikátor.

Mint látható, az *izraelita papokat* ez az összeírás sem számította a keresztény felekezetekkel egyenlő feltételek mellett a lelkészekhez.

11. táblázat

Az egyházi és világi főrendek nógrádi birtokaira és haszonvételeire kivetett rendkívüli hadisegély megoszlása 1809-ben

Subsidium Rft	Főpapság (Birtok)		Főnemesség (Családfő)		Összesen	
1-től 50-ig	—	—	4	8,16%	4	7,27%
50-től- 100-ig	—	—	4	8,16%	4	7,27%
100-tól- 150-ig	1	16,67%	4	8,16%	5	9,09%
150-től- 200-ig	—	—	1	2,04%	1	1,82%
200-tól- 300-ig	1	16,67%	3	6,12%	4	7,27%
300-tól- 400 ig	—	—	5	10,21%	5	9,09%
400-tól- 500-ig	1	16,67%	5	10,21%	6	10,91%
500-tól- 600-ig	—	—	2	4,08%	2	3,64%
600-tól- 700-ig	1	16,67%	1	2,04%	2	3,64%
700-tól- 800-ig	—	—	3	6,12%	3	5,45%
800-tól- 900-ig	—	—	2	4,08%	2	3,64%
1 000-től- 1 500-ig	—	—	3	6,12%	3	5,45%
1 500-tól- 2 000-ig	—	—	1	2,04%	1	1,82%
2 000-től- 3 000-ig	—	—	6	12,25%	6	10,91%
3 000-től- 4 000-ig	—	—	1	2,04%	1	1,82%
5 000-től- 6 000-ig	—	—	1	2,04%	1	1,82%
6 000-től- 7 000-ig	1	16,67%	1	2,04%	2	3,64%
10 000-től-11 000-ig	—	—	2	4,08%	2	3,64%
11 000-től-12 000-ig	1	16,67%	—	—	1	1,82%
Összesen:	6	100 %	49	100 %	55	100 %

Az *egyházi és világi főrendek* súlyát és hatalmát a megyében kivetett teljes rendkívüli hadisegély összegből való részesedés aránya jelzi a legkifejezőbben.

Egyházi főrendek (6 birtok)	18 848 Rft	70 d	10,36%
Világi főrendek (49 csfő.)	69 778 Rft	74 d	38,35%
Összes kiváltságos (1246 adózó)	181 962 Rft		100%

Ismét csak az érseki, püspöki, főkáptalani, apátsági nagybirtokok és a hercegi, grófi, bárói családok jószágainak túlsúlyát figyelhetjük meg tehát. Ezúttal a megyén belül *Kámánházy László* váci püspök áll a virilisták élén (11 180 Rft hozzájárulással), míg őt három főnemes követi a rangsorban; hg. *Eszterházy Miklós* (10 914 Rft 14 d), gr. *Zichy Ferenc* (Divény, 10 858 Rft 90 d) és gr. *Forgách József* (Szécsény, 6971 Rft 25 d) az 5. *Konde József*, aki az *esztergomi érsekség* drégelyi uradalma után fizette be a „hozzájárulásnak" nevezett egyszeri adót (6234 Rft 15 d összegben), majd csupán 6. a 17. század végéig leggazdagabb Balassa-nemzetség rangidőse, br. *Balassa Sándor* (Kékkő — 5590 Rft 65 d). Ezeknek a nagy uradalmaknak a nógrádi tartozékait a fentiekben már körvonalaztuk, a főnemesi birtokosok vagyoni helyzete azonban országos méretekben nagy változásokon ment át, mivel a *hitbizományok* egyre

szaporodó oszthatatlan tömegével mind több főúri nemzetség összpontosította a családi vagyont névleg egy személy kezébe. A fenti rangsor így bizonyos fokig csalóka, hiszen a teljes vagyontömeg alapján semmiképpen sem a *váci püspökség* a legnagyobb jövedelmek élvezője (beleértve Pest, Külső-Szolnok és Csongrád vármegyékből származó jövedelmeit is), hanem hg. *Esterházy Miklós* táborszernagy és diplomata (1756—1833). Európa-szerte mesebelinek számító vagyon — a Lajtán innen és túl 30 uradalom — haszonélvezője. Tipikus abszentista lévén, Bécsben vagy Párizsban élt, két kézzel szórta a pénzt — mindenekelőtt a művészetek szenvedélyes barátja lévén ő vásárolta össze az Esterházy-képgyűjtemény világhírű festményeit.[27] Törvényszerű, hogy a csőd szélére került, bukását csak a hitbizomány jogi védőbástyái gátolták meg.

Hasonlóképpen élt hg. *Grassalkovich Antal* is, aki a nagyapja által kíméletlen következetességgel szerzett gödöllői uradalom ura volt. Ennek a dominiumnak Pest-Pilis-Solt vármegyében 22 mezőváros és község, továbbá 25 praedium, Heves és Külső-Szolnok területén 25 helység, Nógrádban viszont csak Lőrinci, Szántó, Nemti és néhány puszta képezte a tartozékát.[28] A gazdálkodás gondjaival mit sem törődött, napjait Bécsben, Nápolyban vagy Párizsban múlatta, így a szükségszerű anyagi csőd őt sem kerülte el.

A főnemeseknek azonban csak a leggazdagabbjai voltak abszentisták. A többség Magyarországon, uradalmában élt, és törődött a gazdaság jövedelmeinek növelésével is. Ilyen, konzervatív nézetű, meglehetősen zsugori, a birtokok gyarapítását mindenek fölé rendelő mágnás volt a szécsényi gr. *Forgách József*, akinek négy megyében öt uradalmat sikerült — családja távolabbi ágaival szemben, bonyolult örökösödési ügyek sikerre vitelével — biztosítani öt fia számára,[29] vagy br. *Hellenbach József* (Endrefalva, 2331 Rft 55 d). Figyelemre méltó, hogy Nógrádban a birtokai után több, mint 2000 Rft subsidiumot fizető 16 *földbirtokos* közül 12 *világi főrend*, 2 *egyházi nagybirtok* (váci püspök és az esztergomi érsek) mellett 2 születése szerint *köznemesi rendű* személyt is találunk: *Szent-Iványi Ferenc* nyugalmazott országbírót (Ipolyvarbó — 3900 Rft) és *Gyürky Pált* (Kisterenye — 2289 Rft 30 d — a rangsorban 15.), de ők hivataluk után (Gyürky később krassói főispán lett) szintén főrendnek (baro ex officio) számítottak.

Ami az összes — szám szerinti 1246 feudális kiváltságost illeti, ismét szembetűnő, hogy nagy többségük kifejezetten szerény vagyoni, jövedelmi viszonyok között élhetett, hiszen közülük 654 adózó (52,53%) éves jövedelmei hatoda után 20 Rft-nál kevesebbet fizetett, míg 100 Rft alatt 997 adózó járult a nemesi felkelés költségeihez — ez pedig 80,02%-os arány! Eme szerény jövedelműek között található mind a 39 *protestáns prédikátor* (7 és 48 Rft között mozgott hozzájárulásuk összege), a 48

[27] *Nagy Iván:* i. m. III. k. 88—89. 1. Az Esterházy hercegi hitbizomány uradalmaira: *Kállay István:* A magyarországi nagybirtok kormányzata (1711—1848) (Bp. 1980.) 14—15.

[28] *Wellmann Imre:* A gödöllői Grassalkovich uradalom gazdálkodása ... Bp. 1933. 17—18.

[29] Forgách József gr. birtokszerző ügyeit összefoglalja: *Pálmány Béla:* A szécsényi Forgách uradalom gazdálkodása és népe (1767—1848) Bölcsészdoktori értekezés (1973). Kézirata megtalálható az ELTE BTK Történettudományi Könyvtárban és a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum Adattárában (82—72) 7—16.

haszonbérlő izraelita közül 46, továbbá a *mesteremberek* (7—10 Rft) és a legtöbb *kereskedő* is, de a túlnyomó többséget ezúttal is a birtoktalan nemesek képezték.

Érdemes még pillantást vetni a jómódú köznemesek rétegére is. „Benepossessionatus", tehát legalább 1000 Rft subsidiumot fizet *Géczy Elek* (Romhány — 1389 Rft 70 d), *Prónay Mihály* árvái (Csalár — 1189 Rft 50 d), *Almássy Antal* (Sávoly — 1379 Rft 30 d), *Szilassy József* (Losonctugár — 1235 Rft), *Benkó József* (Losonc, 1109 Rft 55 d), *Tihanyi Tamás* (Ebeck — 1066 Rft 65 d), *Gyurcsányi József* (Alsópetény — 1021 Rft 80 d), *Jankovich Miklós* (Kazár, 1217 Rft 45 d), idős *Muslay Antal* (Rád — 1560 Rft), valamint a híres *Ócsai Balogh Péter* (Bágyon — 1170 Rft). A nemesi vármegye archontológiájából valamennyi család jól ismert — nemzedékeken át közülük választják az első- és másodalispánokat, a szolgabírákat és az országgyűlési követeket. Az összeírás tehát — nézetünk szerint — egyértelműen kimutatja a vagyoni tagozódás szoros összefüggését a megyei politikai hatalomban való részesedéssel — a megyei tisztségeket kizárólag a tehetősebb birtokos köznemesek töltötték be.

A táblázat a feudális kiváltságosok rendkívül széles alapú *piramisát* mutatja, alul az 50 Rft alatt adózó 889 természetes és jogi személy 71,35%-os tömege, míg a csúcs felé a piramis egyre magasabb rétegekbe emelkedik, hogy az említett 6 főrendű birtokos (4 főnemes, 2 egyházmegye) vagyonával szinte az egeket érje. A jövedelmek piramisa viszont éppen fordított helyzetű: a legnagyobb összeget adózó 16 birtokos ugyan a vármegye kiváltságosainak csak 1,28%-át tette ki, viszont 79 040 Rft 4 dénárral részesedett a vármegyében kivetett nemesi hozzájárulásból — ami 43,44%-ot tesz ki.

A nógrádi feudális kiváltságosok tagozódása az 1840-es években

A napóleoni háborúk után már nem került többé sor az insurrectio meghirdetésére és a subsidium kivetésére. Mindazonáltal mégis van lehetőség a megye feudális kiváltságosai vagyoni-jövedelmi tagozódása feltárására. Az 1832—1836-os pozsonyi reformországgyűlésen felmerült az a haladó javaslat, hogy az országgyűlési követek költségeit — napidíjukat, szálláspénzüket stb. — „kirekesztőleg" a vármegyék nemessége fizesse. A 17—18. században ugyanis még a „diaeta pénz" is a nem-nemesek adófizetési kötelessége volt. Nógrád vármegye reformpárti közönsége kezdettől támogatta a javaslatot, mert — mint mondották— Mohács előtt is minden nemes személyesen tartozott megjelenni a rendi országgyűléseken, tehát erre „jogalap" is van, másrészt viszont „adózó, polgártársaink állapotján való könnyebbítés" is múlhatatlanul megkívánja. Először az 1836:44. tc. mondta ki, hogy jelen diéta költségeit — igaz, a nemesi adómentesség eltökélt védelmezői nyomására azt is nyomatékosítva, hogy a rendelkezés „szabad ajánlás képpen" és „csupán erre az esetre" született — „egyedül a nemesek és azok, akiket a törvény azon nevezet alá foglalva ért" fogják viselni. Később, az 1839—1840-es rendi országgyűlésre vonatkozólag az 1845:45. tc., az 1843—1844. évi diéta esetében pedig az 1844:12. tc

12. táblázat

Nógrád megye feudális kiváltságosainak vagyoni tagozódása a rendkívüli hadisegély hozzájárulás alapján 1809-ben

Subsidium (Rft)	Adózók száma		Aránya
5-től- 10-ig	308		
10-től- 15-ig	230		
15-től- 20-ig	116		
20-tól- 25-ig	64	889	(71,35%)
25-től- 30-ig	57		
30-tól- 40-ig	68		
40-től- 50-ig	46		
50-től- 60-ig	35		
60-tól- 70-ig	35		
70-től- 80-ig	14	111	(8,91%)
80-tól- 90-ig	15		
90-től- 100-ig	12		
100-tól- 150-ig	60		
150-től- 200-ig	31		
200-tól- 300-ig	40		
300-tól- 400-ig	31		
400-tól- 500-ig	22		
500-tól- 600-ig	16	218	(17,50%)
600-tól- 700-ig	8		
700-tól- 800-ig	4		
800-tól- 900-ig	6		
900-tól- 1 000-ig	—		
1 000-től- 2 000-ig	12		(0,96%)
2 000-től- 3 000-ig	8		(0,64%)
3 000-től- 4 000-ig	2		(0,16%)
5 000-től- 6 000-ig	1		(0,08%)
6 000-től- 7 000-ig	2		(0,16%)
10 000-től-11 000-ig	2		(0,16%)
11 000-től-12 000-ig	1		(0,08%)
Összesen	1246		(100%)

szinte szóról szóra megismételte ezt a nemesi adómentességen tudatosan rést ütő határozatot.

Az alábbiakban az 1845-ben készült összeírások alapján vizsgáljuk meg a vagyoni-jövedelmi viszonyokat a nógrádi nemesség bocskorosoktól a mágnásokig terjedő, rendkívül vegyes összetételű és eltérő életvitelű tömegében. A diéta-költségek kivetési kulcsát a vármegye közgyűlésének 1845. évi 1842. sz. határozata az alábbiak szerint állapította meg:[30]

[30] NmL IV—A—7/c/6. Öi. 1079. sz. (1845).

Egy úrbéri jobbágytelek haszna

1. rendű határban 52 Pft
2. rendű határban 48 Pft
3. rendű határban 42 Pft
4. rendű határban 36 Pft

Egy „kila" (600□ öl) majorsági szántóföld haszna:

1. rendű határban 1 Pft 45 xr
2. rendű határban 1 Pft 15 xr
3. rendű határban 1 Pft —
4. rendű határban — 45 xr

Egy szekér szénát termő rét haszna mindenütt 5 Pft
Egy „kapás" majorsági szőlő termése = 1 akó bor ára ugyanott.
Egy „kila" (= pozsonyi mérő = 62,5 liter) gabona ára 1 Pft.

A hivatal után élvezett jövedelmeket (fizetés, természetbeni járandóság stb.) forintértékben számították be. A vármegye úgy határozott, hogy azokat a fizetésre kötelezetteket, akik semmi jövedelmet nem tudtak bevallani, „mintegy személyes kereseti tehetség után" 10 Pft-nyi jövedelemmel vették fel, így 10 Pft jövedelmet minden összeírt személy bevallott jövedelméhez hozzáadtak. A feltüntetett összegek ezúttal nemcsak a kivetett hozzájárulást, hanem az eredetileg becsült jövedelmeket is feltüntetik, így rendkívül becses források.

Kiket tüntet fel ez az összeírás? Összesen 3734 hozzájárulást fizető természetes és jogi személyt. A *feudális kiváltságosok* körét — az 1809-es insurrectionális rendkívüli hadisegélyek kivetésekor alkalmazott módszer példájára — ezúttal is szélesen értelmezték a vármegye adószedői, mert a Werbőczi szerint nemesi jogokat élvező főpapok, világi főnemesek, katolikus plébánosok, esperesek, továbbá birtokos és címerleveles köznemesek mellett a honoratiorok (közéjük értve a jegyzőket, tanítókat), valamint az uradalmi és városi tiszteket, sőt a gyárakat, gyárosokat is összeírták.

A nógrádi nemesség tényleges lélekszámára vonatkozó adatokat *Fényes Elek* tett közzé az 1840-es évek közepére vonatkozóan:[31] 17 468 személy, a teljes népesség 9,09%-a élvezett nemesi jogokat, közülük 4367 férfinak volt szavazati joga is (ebben a számban a honoratiorok is benn foglaltatnak). Hatalmas tömeggé duzzadt tehát a feudális kiváltságosok száma, amelyben viszonylag nagy számban találhatunk immár

[31] Fényes Elek országos összesítést is közöl, amelyből megállapítható, hogy a Magyar Korona országaiban az 1840-es években (a végvidékekkel, tengerparttal, a hajdú és jász-kun kerületekkel, Erdéllyel, Horvátországgal és Szlavóniával együtt) 617 521 nemes személy élt, a 11 895 796 főnyi teljes népesség 5,19%-a. A nemesség területi eloszlása igen egyenlőtlen volt. Számszerűleg a legtöbb nemes Borsod (35 425 fő), Pozsony (33 750), Szatmár (31 906), valamint Heves és Külső-Szolnok (31 620) vármegyékben élt. Nógrád vármegye a maga 17 468 főnyi nobilitásával a törvényhatóságok rangsorában a 12. helyen áll, a népességen belül elfoglalt 9,09%-os arányszám viszont a legmagasabbak között van. A szomszédos Pest-Pilis-Solt vármegyében a létszám és arányszám (13 950 fő — 2,36%) jóval alacsonyabb, Heves és Külső-Szolnokban (31 620 fő — 10,65%) viszont magasabb. *Fényes Elek:* i. m. I. rész 20—25.

polgárosult — ipari, kereskedelmi, uradalmi és városi alkalmazotti, továbbá értelmiségi jellegű — elemeket.

A legnagyobb jövedelmeket azonban továbbra is a *hagyományos uralkodó osztály*, a *főpapság* (illetve az egyházi nagybirtokok) és a *főnemesség* élvezte a vármegyében, így a főrendek a feudális kiváltságosok teljes becsült évi jövedelemösszegének — mint a 13. táblázat mutatja — 40,98%-ával rendelkezett 1845-ben is.

13. táblázat

Az egyházi és világi főrendek részesedése Nógrád vármegye feudális kiváltságosainak jövedelmeiből 1845-ben

Rendi állás	Birtok		Éves becsült tiszta jövedelem	
	száma	aránya		
Egyházi főrendek	8	0,21%	65 980 Pft 1 xr	5,16%
Világi főrendek	55	1,48%	457 916 Pft 32 xr	35,82%
Az összes kiváltságos	3734	100 %	1 277 844 Pft 59 xr	100 %

Ez alkalommal a kimagaslóan legnagyobb — 84 034 Pft 37 xr — éves becsült jövedelemmel gr. *Zichy Ferenc* (Balassagyarmat), a családi hitbizomány seniorja — rendelkezett. A rangsorban utána hg. *Esterházy Pál* (diósjenői uradalom — 60 821 Pft 21 xr) és hg. *Szász-Coburg Ferdinánd* (füleki és galabócsi jószágok 41 003 Pft 25 xr) nógrádi birtokai következnek — bár esetünkben nem csupán az ország más megyéiben, hanem az országhatárokon kívül is hatalmas birtokok hasznát élvezhették. Gr. *Forgách József* halála (1832) után az öt fiú megosztozott az apa öt uradalmán. A szécsényi uradalmat — a család összes adósságának betáblázásával — a legkisebb fiú, *Pál* kapta, azzal, hogy ő kezelte *István* nevű testvére itt kihasított töredék osztályrészét is, éves haszonbért fizetve ennek ellenében (*Pál* jövedelmei 32 258 Pft 34 xr, *Istvánéi* 6424 Pft 23 xr-t tettek ki). Gr. *Forgách Pál* is már csak a 6. a megye birtokosainak rangsorában. A *váci püspökség* ősi jószágai (az uradalom központja ebben az időben már Alsósápon van) és az *esztergomi érsekség* nagyzellői birtokaiból befolyó jövedelmei az 1809-ben elfoglalt 1., illetve 5. helyről lejjebb csúsztak a rangsorban, és ezúttal a váci egyházmegye (34 698 Pft 38 xr) csak a 4., az esztergomi főegyházmegye pedig (23 686 Pft 10 xr) a 10. helyet foglalja el.

Évi 10 000 és 20 000 Pft között becsült jövedelmeket élvezett Nógrádban hg. *Grassalkovich Antalné* (Szántó — 19 843 Pft 41 xr), br. *Balassa Antal* (Kékkő, 17 880 Pft 48 xr), gr. *Starhemberg Antal* (Nagyoroszi uradalmát 15 206 Pft 12 xr jövedelemre becsülték, viszont tudott, hogy túl sokat fektetvén be jószága korszerűbb gazdálkodását előmozdítandó — csődbe jutott), továbbá a gácsi uradalom felosztása után Vilkén megtelepedő gr. *Forgách Alajosné* (14 334 Pft 41 xr), gr. *Steinlein Eduárdné* (Kürt, 13 128 Pft), br. *Prónay Albert* (Balassagyarmat, 12 815 Pft 39 xr) és gr. *Teleki László* (Gyömrő, illetve Szántó, 12 666 Pft 46 xr). A nógrádi világi főrendi állású

[32] *Pálmány Béla:* i. m. (1973) 14—16.

14. táblázat

Nógrád vármegye feudális kiváltságosainak jövedelmi tagozódása 1845-ben

Éves becsült jövedelem, Pft	Adózók száma, aránya		
10	619		
10– 20	738		
20– 30	379	2123	(56,85%)
30– 40	222		
40– 50	165		
50– 60	115		
60– 70	111		
70– 80	91	467	(12,52%)
80– 90	89		
90– 100	61		
100– 200	399		
200– 300	192		
300– 400	119		
400– 500	75		
500– 600	62	945	(25,30%)
600– 700	46		
700– 800	20		
800– 900	16		
900– 1 000	16		
1 000– 2 000	102		
2 000– 3 000	36		
3 000– 4 000	13		
4 000– 5 000	10		
5 000– 6 000	9	182	(4,87%)
6 000– 7 000	5		
7 000– 8 000	2		
8 000– 9 000	2		
9 000–10 000	3		
10 000–20 000	10		
20 000–30 000	1		
30 000–40 000	3	17	(0,46%)
40 000–50 000	1		
60 000–70 000	1		
80 000–90 000	1		
Összesen:	3734		(100%)

birtokosok háromnegyede (41 családfő — 74,55%) — mint a 15. táblázatról is kitűnik — megyénkbeli birtokai után 1000 és 10 000 Pft között becsült éves jövedelemre számíthatott, és így egy szinten volt a „benepossessionatus" köznemesekkel, akik között ezúttal is *Gyürky Pál* (Kisterenye — 34 791 Pft 38 xr) krassói főispán a leggazdagabb: a megye összes birtokosának rangsorában is a 6. helyen állván.

15. táblázat

Az egyházi és világi főrendek nógrádi jövedelmeinek megoszlása 1845-ben

Éves becsült tiszta jövedelem	Főpapság (birtok)		Főnemesség (családfő)		Összesen	
100 Pft alatt	1	12,50%	2	3,64%	3	4,76%
400– 500	—	—	1	1,82%	1	1,59%
500– 600	1	12,50%	1	1,82%	2	3,18%
700– 800	1	12,50%	—	—	1	1,59%
1 000– 2 000	1	12,50%	14	25,45%	15	23,81%
2 000– 3 000	2	25 %	12	21,82%	14	22,22%
3 000– 4 000	—	—	4	7,27%	4	6,35%
4 000– 5 000	—	—	3	5,45%	3	4,76%
5 000– 6 000	—	—	3	5,45%	3	4,76%
6 000– 7 000	—	—	2	3,64%	2	3,18%
8 000– 9 000	—	—	2	3,64%	2	3,18%
9 000–10 000	—	—	1	1,82%	1	1,59%
10 000–20 000	—	—	6	10,91%	6	9,52%
20 000–30 000	1	12,50%	—	—	1	1,59%
30 000–40 000	1	12,50%	1	1,82%	2	3,18%
40 000–50 000	—	—	1	1,82%	1	1,59%
60 000–70 000	—	—	1	1,82%	1	1,59%
80 000–90 000	—	—	1	1,82%	1	1,59%
Összesen:	8	100 %	55	100 %	63	100 %

Az *egyházi jövedelmek* 228 természetes és jogi személy (testület) között oszlottak meg. A már említett esztergomi érsekség és váci püspökség mellett a *két székeskáptalan* (csesztvei jószág, 2780 Pft 55 xr, illetve a váciak rétsági birtokai, 2106 Pft 30 xr) közepes uradalmak közé tartoztak csakúgy, mint a *pásztói ciszterciták* sóshartyáni (1303 Pft 52 xr) és a volt *jezsuiták* bozóki (580 Pft 56 xr) jószágai. Még két (fő)egyházmegyének voltak kisebb dézsmajövedelmei Nógrádban, így a *rozsnyói püspökségnek* (774 Pft) és Lőrinciben az *egri érsekségnek* (49 Pft). Ezen a 8 egyházi főrenden kívül az *alsópapsághoz* 220 személyt, illetve egyházat sorolhatunk. Jövedelmi viszonyaikat a 16. sz. táblázat érzékelteti. A katolikus *plébánosok* jövedelmei (dézsmák, földek, házasságkötésekért, temetésekért fizetett díjak stb.) általában meghaladták az évi 150 Pft-ot, sőt 27 esetben az 500 Pft-ot is. A protestáns *prédikátorok* bevételei ennél általában jóval szerényebbek voltak.

Az összeírásban 39 *honoratior* (14 mérnök, 6 orvos, 5 sebész, 6 gyógyszerész, 2 bábaasszony, 3 ügyvéd, 2 levéltárnok és 1 nevelő) foglalkozását tüntetik fel, de nyilvánvaló, hogy több esetben elmarad az utalás a nem nemes értelmiségiek foglalkozására. Ugyanakkor azonban a megyei és városi tisztségviselőket (szolgabírákat, ügyészeket, csendbiztosokat, útbiztosokat) postai és sóhivatalnokokat, valamint a ranggal jelölt katonatiszteket — szám szerint 24 személyt — nem számítottuk a honoratiorok közé, mert zömmel kétségtelenül nemesek, sőt, birtokos nemesek voltak.

A 219 *uradalmi tisztet* sem számítottuk a honoratiorok közé (jószágigazgatók, prefektusok, ügyészek, kasznárok, kulcsárok, ispánok stb.), mert többségük ugyancsak a nemesi származású volt. Mint a 16. sz. tábla is mutatja, közülük 134 (61,19%) személy 100 Pft esztendei honóráriumnál és természetbeni járandóságnál többre számíthatott.

Az összeírás egyik nagy értéke, hogy megörökíti az első nógrádi „privilegizált fabrikákat" a *gyárak és vezető tisztviselők* becsült jövedelmeivel együtt. Az 1767-ben alapított és 1800 óta részvénytársasági formában működő *gácsi posztógyár* az 1840-es évek iparpártoló hazafias mozgalmai által példaként emlegetett, híres üzem volt. Éves jövedelmét igen jelentős — 6260 Pft 54 xr-nyi — összegben becsülték fel, igazgatója, *Buchler József* 410 Pft, *Binder János* ugyancsak 410 Pft, *Begwinkler Antal* ellenőr 310 Pft, *Buchler Simon* finomfestő pedig 270 Pft éves fizetést kapott. A répacukor-gyártás 1830 után terjedt el Magyarországon.[33] A Forgách grófok gácsi ága két *cukorgyárat* is alapított, először Gácsban (1836-tól 1840-ig gr. *Forgách Antal* tulajdonaként, majd 1840 és 1848 között részvénytársasági formában), majd gr. *Forgách Alajosné* Vilkén (ez csak 1843 és 1848 között működött). Az összeírás szerint a gácsi gyár 252 Pft, a vilkei cukorgyár vezetői közül *Eych György* igazgató 420 Pft, *Hadrava János* ellenőr pedig 170 Pft éves jövedelmet élvezett. Néhány nehézipari üzem is létesült ezekben az években a megye északi, a mezőgazdaság számára mostoha, de ipartelepítés szemszögéből nyersanyaggal jól ellátott területén. Így Málnapatakán a *vasgyár* éves jövedelme figyelemre méltó összegre (4961 Pft 57 xr), sáfárja, *Haincz* (Heinz) *Henrik* fizetése pedig 222 Pft-ra rúgott. A Szinóbánya határában fekvő *„Szent Katalin" üveggyár* tulajdonosa, *Kubinka István* 610 Pft, a bzovai üveggyárnok *Sauer Ferenc* 880 Pft, a zlatnóié, *Zahn János* pedig 710 Pft-ot keresett évente. A kiváltságos fabrikák, illetve gyártulajdonosok száma azonban egyelőre még elenyésző volt (a 7 említett gyárból csak 3 üzemi jövedelmét adják meg, ezek ui. részvénytársaságok voltak, továbbá 15 „gyárnok" jövedelmét).

Az értelmiségi jellegű foglalkozások között jellegzetes, nagyszámú réteget alkottak a falusi, mezővárosi *jegyzők* — szám szerint 161-en, valamint a *tanítók* (rektorok, kántorok, kisdedóvók), akiknek 116 volt a létszámuk. A 18. század elejétől mindegyik Nógrád egy részén illetékes katolikus egyházmegye szorgalmazta a népiskolák fenntartását, és az egyházlátogatási jegyzőkönyvekből kitűnik, hogy legalábbis névlegesen minden katolikus plébániában, sőt azok nagyobb filiáiban is alkalmaztak „ludimagister"-eket, hasonlóképpen a lutheránus gyülekezeteknél is dolgoztak „rektorok". A jobbágynép gyermekeinek írni-olvasni tanulását azonban csak az 1831-ben megalapított Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet szorgalmazta. Egy 1832-es felmérés szerint Nógrád megyében a 261 helységben 186 iskola működött, de a tanítók igen sok esetben jegyzői vagy kántori feladatokat is végeztek.[34] Jövedelmeik is

[33] *Wiener Moszkó:* A magyar czukoripar fejlődése (Bp., 1895) 95—97.

[34] *Majdán János:* A Nógrád vármegyei Nemzeti Intézet története. Megjelent a Balassagyarmati Honismereti Híradó Emlékszámában (Balassagyarmat, 1982.) 86.

igen szerények voltak, mert a 16. sz. táblázatból is kitűnik, hogy háromnegyedük (87 fő, 74,99%) legfeljebb 100 Pft éves jövedelmet szerzett. Csupán a két szabadalmas mezővárosban, Losoncon és a megye székhelyén, Balassagyarmaton létesültek magasabb szintű iskolák, így Losoncon a református egyház és az evangélikusok immár évszázada fenntartottak gimnáziumot, a legmagasabb jövedelemmel az itteni tanítók és a két város kisdedóvói (*Karády János*, illetve *Toldy János* 210—210 Pft) rendelkeztek.

A legtöbb kiváltságosnak, több mint 2800 személynek a neve mellett semmiféle rendi vagy foglalkozási utalás nincsen. Bár akad köztük inscriptiót élvező nyugalmazott honoratior és uradalmi tiszt is, zömmel köznemesek ők — birtokosok és címerlevelesek megkülönböztetés nélkül. A vármegye 3734 feudális kiváltságosnak tekintett természetes vagy jogi személye jövedelmi tagozódását a 14. táblázat mutatja. Nem kevesebb, mint 619 hozzájárulást fizetőnek (16,58%) semmiféle kimutatható jövedelme nem volt, így náluk csak a „személyes kereseti tehetség után" mindenkire kivetett 10 Pft szerepel, de teljes pauperitasban tengődhettek a 10—20 Pft jövedelemmel rendelkezők (738 adózó — 19,76%) is 50 Pft-nál kevesebb jövedelme 2123 feudális kiváltságosnak volt, ez pedig 56,85%-os arány! Emlékeztetőül: nagyjából 50 Pft-ra becsülték egy egész úrbéres jobbágytelek éves hasznát a földesúr számára, és az összeírtak többségének még ennyi esztendei jövedelme sem volt! Évi 100 Pft-nál kevesebbre számíthatott 2590 hozzájárulásra kötelezett személy, ők már 69,37%-át képezik Nógrád feudális kiváltságosainak. A 100 és 1000 Pft között becsült esztendei jövedelmet élvező 945 (25,30%) a középrétegek alsó szintjét alkották. Nagy számban találhatók köztük kisebb birtokos nemesek (hogy csak a megye világhírű szülöttét, *Madách Imrét* említsük, csesztvei birtokai után 467 Pft 33 xr jövedelmet becsültek az összeírók, míg külön birtokosként szereplő felesége, *Fráter Erzsébet* ribai (ma: Ipolyszög) jószágai után 4909 Pft 6 xr-t — vagyis a tízszeresénél is többet.) De a honoratiorok (39 közül 24 fő, 61,54%) és az uradalmi tisztek (213-ból 135 személy, 63,38%), valamint az egyházi jószágok (228 közül 123, 53,95%) többsége is ebbe a jövedelmi osztályba tartozik.

1000 Pft-nál magasabb éves jövedelme csupán 199 személynek, illetve birtoknak, a 3734 összeírt hozzájárulást fizető 5,33%-ának volt. A világi főrendek közül 51 (92,73%) került ebbe a csoportba. Az 1000 és 10 000 Pft közötti tartományban 182 hozzájárulás fizetőt (4,78%) számoltunk össze. Az említett 3 egyházi, 41 világi főrendet, 2 gyárat, 2—3 városi és testületi jövedelmet leszámítva ez a 125—130 családfő képezte a viszonylag nagyobb birtokokkal, legalább tucatnyi jobbágytelekkel, zsellérekkel, majorságokkal, birkanyájakkal, pálinkafőzdékkel rendelkező „benepossessionatus" köznemesi réteget, köztük található — sokak mellett — 4 *Baloghy*, 2 *Beniczky*, 3 *Dessewffy*, 2—2 *Fráter*, *Fáy*, *Géczy*, 3 *Gyurcsányi*, 2 *Huszár*, 3 *Jankovich*, 4 *Kubinyi*, 2 *Muslay*, 4 *Mocsáry*, 3 *Meskó*, 6 köznemesi ágból való *Prónay*, 10 *Szent-Iványi*, 3 *Szontagh*, 5 *Sréter*, 2—2 *Somogyi*, *Szerémy*, *Tihanyi*, *Szendrői Török*, valamint 3 *Vattay*. Vagyis ismét csak Nógrád vármegye nemesi önkormányzatának három évszázadon át vezető szerepet játszó családjaival találkozunk, akik közül az

16. táblázat

Nógrád vármegye egyes polgári foglalkozásból élő feudális kiváltságos rétegeinek jövedelmi tagozódása 1845-ben

Éves becsült jövedelem Pft	Alsópapság		Honoratiorok		Uradalmi tisztek		Gyárosok		Jegyzők		Tanítók, rektorok, kántorok, kisdedóvók	
	sz	%	sz	%	sz	%	sz	%	sz	%		
10-ig	11	5%	2	5,13	5	2,28	—	—	3	1,86	4	3,44
10– 50	57	25,91	9	23,08	23	10,5	1	5,56	84	52,17	41	35,34
50– 100	27	12,27	4	10,26	57	26,03	2	11,11	46	28,57	42	36,21
100– 200	22	10	5	12,82	85	38,81	1	5,56	26	16,15	21	18,10
200– 300	40	18,18	10	25,64	34	15,53	5	27,78	2	1,24	7	6,03
300– 400	26	11,82	3	7,69	8	3,65	2	11,11	—	—	1	0,86
400– 500	10	4,55	4	10,26	2	0,91	2	11,11	—	—	—	—
500– 600	8	3,64	2	5,13	2	0,91	—	—	—	—	—	—
600– 700	9	4,09	—	—	1	0,46	1	5,56	—	—	—	—
700– 800	4	1,82	—	—	—	—	1	5,56	—	—	—	—
800– 900	2	0,91	—	—	1	0,46	1	5,56	—	—	—	—
900–1000	1	0,45	—	—	1	0,46	—	—	—	—	—	—
1000–2000	3	1,36	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
4000–5000	—	—	—	—	—	—	1	5,56	—	—	—	—
6000–7000	—	—	—	—	—	—	1	5,56	—	—	—	—
Összesen	220	100%	39	100%	219	100%	18	100%	161	100%	116	100%

alispánokat, szolgabírákat, főjegyzőket, számtartókat, illetve országgyűlési követeket választotta a megye közgyűlése. Többségük protestáns, és szerepet vállalt az evangélikus, illetve református egyház világi vezetőségében is. Egy-egy családfővel még a legmódosabb köznemesek között képviselik magukat olyan régi famíliák is, mint a *Nándori Bene*, a *Csemniczky*, a *Gyürky*, a *Haán*, a *Harmos*, a *Palásthy*, a *Plachy*, a *Pelargus*, a *Radványi*, a *Repeczky*, a *Szilassy* vagy a *Trajtler*. De vannak ebben a csoportban feltörekvő „új emberek" is, mint a gazdatisztként inscriptiójoz jutott *Haynald István*, *Beke Gábor* vagy a zsidó terménykereskedő és herencsényi birtok haszonbérlő *Schönberg Fülöp*, aki — néhány jómódú kereskedőtársával együtt — az 1838-ben alapított Szécsényi Kaszinó és Gazdakör alapító tagjaként is befogadást nyert az új, polgárosult „felső középosztályba".

Az 1848-as polgári forradalom, a jobbágyfelszabadítás és a törvény előtti egyenlőség kimondása előtti években a Nógrád megyei nemesség már teljesen szétbomlott társadalmi csoportot alkotott. A birtoktalan, sőt minden kimutatható jövedelem nélkül élő falusi és mezővárosi szegény „bocskoros" vagy „hétszilvafás" nemesek tömeggé szaporodtak, és voltaképpen semmiben nem voltak hasonlíthatók a dúsgazdag főnemesekhez, vagy akár a megye legfeljebb 150 „benepossessionatus" — 1000 Pft feletti jövedelmet élvező — köznemesi famíliájához. Az *armalista nemesek* paraszti munkát végeztek, vagy céhes iparosként dolgoztak, ha fiaik

tanulhattak, legfeljebb tanítók, falusi jegyzők, kisebb jövedelmet élvező papok váltak belőlük. A jobbmódú *birtokos köznemesek* viszont „úri" életet élhettek, tanultságuk, hatalmi kapcsolataik révén jól fizetett vármegyei, egyházi, uradalmi tisztségeket tölthettek be. A 19. század első felében a nemesekkel egyenlő elbírálás alá kerültek az életmódban, műveltségben hozzájuk hasonló *honoratiorok*, sőt a születőben lévő *polgárság* egyelőre csekély létszámú, de izmosodó, gyarapodó rétege; zsidó, „görög" vagy nem-nemes származású *kereskedők*, cukor- és szeszgyári, posztófabrikában dolgozó vagy vasgyárakat alapító *ipari vállalkozók*. Ebből a két, különböző eredetű rétegből, a liberális köznemesség jómódú tagjaiból és a nagyobb kereskedőkből, gyárosokból született meg Nógrádban is a polgári középosztály.

Бела Палмань:

ПЕРЕРАССЛОЕНИЕ ДВОРЯНСТВА В КОМИТАТЕ НОГРАД (1542—1848)

(Резюме)

О расслоении венгерского дворянства позднефеодальной эпохи, о различиях в его имущественных и подоходных отношениях до сих пор появилось всего несколько статьей, которые были написаны с помощью методов исторической статистики. А обобщающих работ нечего искать. Между тем это дворянство — высокая пропорция которого в населении в отношении всей Европы оказывалась беспримерной — расслаивалось на крайне отличающие друг от друга в имущественном отношении прослойки. Раскрытие состава, структуры этих прослоек, исследование изменений их общественного веса по всей вероятности в значительной мере содействовали бы более глубокому пониманию причин длинного турецкого господства (1526—1699), динамичного общественного развития в XVIII-ом веке, и общественного кризиса первой половины XIX-го столетия; объяснению политических позиций отдельных прослоек венгерского дворянства. Общеизвестно, что в т. н. эпохе реформ (1825—1848) само либеральное дворянство возглавило ту политическую борьбу, целью которой являлисть: уничтожение феодальных привилегий, осуществление полного равноправия граждан — создание господства буржуазного общественного строя.

Данная статья — из-за имеющихся источников — набрасыват макроструктуру только одного дворянского комитата, как органа самоуправления дворянства. Рутём разработки и анализа обылия статистических данных современных налоговых регистраций, показывающего имущественные или подоходные отношения дворянства, статья старается пойазывать изменения в общественной структуре дворянства за 300 лет.

Быбчий комитат Ноград распологался на двух берегах речки Ипой, который в наши дни является пограничной рекой между Чехословакией и Венгрией. После того, что в 1541-ом году древняя столица страны была захвачена турками, на диете 1542-го года в Пожоне венгерские дворянские сословия приняли закон о том, что в целях обеспечения расходов походов против турок каждый дворянин по каждому своему крепостному участку должен платить определённую сумму (67 динариев). Этим налогом обложились и те дворяне, которые не имели крепостных, которые обладали только одним крепостным участком (nobiles unus sessionis) и также священники. Объектом обложения в этом случае являлись их участок, движимости или доходы. Этот налог — который ввиду фундаментального права венгерского дворянства, принципа освобождения от налога, был назван как чрезвычайная военная помощ, субсидия (subsidium), и который был определён по принципу важнейшей обязанности дворянствя: защиты страны — во время 150-и летнего турецкого господства взымали много раз. А ибо субсидия была связана с дворянским восстанием (insurrectio),

опа продолжала существовать и после создания постоянной армии (1715). По мере имущества (колличество крепостных участков, доход поместья) дворянство обложилось субсидией в 1741-ом году и четыре раза во время войны против Наполеона, в период с 1979-го до 1908-го гг. Составленные по таким случаям списки в отношении комитата Ноград успешно сохранились. Они и являются основой статистической разработки статьи.

Во время первой субсидии, в 1542-ом году дворянство комитата составилось из 234 поиещиков, 78 таких дворянп, которые имели только один уЁасток, и из 49 церковных приходов. И хотя в комитата Ноград имели землю только 7 светских магнатов и 2 первосвященника, они владели 52,74%,-ами 3326-и населённых тягл и 56,33%-ами пустых. 69,34% 225-и средных дворян (nobilis possessionatus) обладали рентой только 1—5-и участков.

До 1552-го года турецкие воска захватили южные пограничные крепости комитата, а затем продолжали продвигаться дальше, на север. В результате постоянных военных событий перепись тягл 1597-го года уже показывает значительные изменения в составе дворянства комитата. Дворянам, которые имеи только один участок, пришлось покидать свой дом, и если остались в жизни, обедняя укрылись за стены пограничных крепостей, стали штыками. В комитата Ноград и в 1597-ом году выдвигались своим имуществом 3 светских крупных землевладельцев, однако усиливались как положение так и политическое влияние среднего дворянства, имеющего достаточную землю. В XVII-ом веке стало массовым явлением возведение в дворянство без поместья, в результате которого большинство дворянства и в комитате Ноград составилось из безземельных дворянп, которые жили на участках крупных помещиков или в мелких сельских городках. Результат этого процесса обнаруживался в переписах 1688-го и 1709-го гг., в данных расследования среди дворянства 1726-го года. Перепись 1741-го года, которая была составлена по поводу известного востания дворянства на помощ королевне Марии Терезии, тоже говорит о преобладании имущества светских магнатов: 51,31% поместий находился в руках 28-и глав семьи, а всего 36,59% в руках среднедворянских глав семьи. Отстаточные 12,10% объектов обложения являлись имуществом 6-и первосвященников.

Субсидии XIX-го века, переписи, связанные с расходами диет кроме дворян содерживают и членов интеллигенции недворянского происхождения (honoratior), арендантов, привилегизированные местности, учреждения, фабрики. А это позволяет нам познакомитьса и имущественным положением будущей буржуазии. Разработка переписей 1809-го и 1845-го гг. обнаруживает, что среди феодально-привилегизированных лиц — пропорция которых в комитата Ноград достигла 9,09% населения, насчитывающего 17 468 жителей — безземельное дворянство являлось уже огромной толпой, и оно до крайности обеднелось. Одновременно имущественные отношения узкого круга традиционального господствующего класса — магнатов, первосвященников — являлись исключительно благополучными. Всё это однозначно показывает, что в это время дворянство являлось уже совсем разложенной общественной группой; имущественное положение, образ жизни бедного, имущего и богатого дворянства резко отличались друг от друга. Однако из представителей среднего дворянства с либеральными политическими позициями, из более богатых торговцев, фабрикантов (которые как в отношении образа жизни, культуры, так и общественных интересов ассимилировались либеральному дворянству) и в комитате Ноград возникло буржуазное среднее сословие.

Béla Pálmány:

RESTRUCTURATION DE LA NOBLESSE DU COMITAT DE NÓGRÁD (1542—1848)

Résumé

La stratification sociale de la noblesse hongroise à l'époque tardive du féodalisme, les différences dans les conditions matérielles et les revenus, ne nous sont connues que d'après quelques études faites avec des méthodes de statistique-historique, mais aucun ouvrage de synthèse n'existe. Pourtant, la noblesse était composée, dans une proportion sans égale en Europe, de strates d'état matériel extrêmement divergent, dont la composition, la structure une fois établies, l'analyse de la modification, survenue au cours des siècles, du poids des différentes strates sociales, contribuerait certainement à connaitre plus à fond les causes du long règne des Turcs (1526—1699), de l'évolution sociale dynamique au 18e siècle, et de la crise sociale dans la première moitié du 19e siècle, à expliquer les positions politiques des différentes strates de la noblesse hongroise. Il est bien connu que pendant dite l'époque des réformes (1825—1848) c'est la noblesse libérale elle-même qui prit la tête de la lutte politique pour liquider les privilèges féodaux, pour réaliser l'égalité totale de doits, pour faire triompher la société civile.

L'auteur de cette étude esquisse, pour des raison déterminées par les sources documentaires disponibles, la macro-structure de la société d'un comitat nobiliaire, en tant que collectivité unie par l'organisation territoriale autonome de la noblesse. Il cherche, en dépouillant et analysant les rôles de contributions contenant une masse de données en chiffres relatives aux conditions financières et aux revenus de la noblesse, à présenter les transformations sociales survenues au cours de 300 ans.

L'ancien comitat de Nógrád s'étendait sur les deux bords de la rivière Ipoly, formant frontière entre la Hongrie et la Tchécoslovaquie actuelles. Après l'occupation de Buda, la capitale de l'Hongrie par les Turcs à l'assemblée nationale de 1542 à Pozsony (Presbourg) les Ordres hongrois édictèrent une loi selon laquelle tous les propriétaires nobles sont obligés de payer de leurs propres moyens une certaine somme (67 deniers) d'après chaque tenure servile, comme impôt, afin de couvrir les frais des campagnes contre les Turcs. Les gentilshommes n'ayant pas de serfs et possédant une seule tenure (nobiles unius sessionis) et les curés payaient aussi cet impôt compté d'après leur tenure, leurs biens mobiliers ou leurs revenus. Cette imposition, appelée contribution (subside) extraordinaire à la guerre, vu l'immunité fiscale, droit fondamental de la noblesse hongroise, fut introduite au nom de la principale obligation des nobles, de la défense de la patrie et appliquée déjà plusieurs fois sous l'occupation turque de cent cinquante ans. Parallèlement à la levée de la noblesse (insurrectio), l'imposition du subsidium s'était maintenue après l'organisation de l'armée régulière (1715) aussi. En 1741 et pendant les guerres contre Napóléon, entre 1797 et 1809, il fut quatre fois imposé, proportionnellement aux biens possédés par les nobles (tenures de serfs, dans la suite revenus allodiaux). Les registres établis dans de tels cas, conservés par chance au comitat de Nógrád, fournissent une base au dépouillement statistique.

En 1542, date de la première imposition de subsidium, la noblesse du comitat comprenait 234 gentilshommes propriétaires fonciers, 78 gentilshommes à une tenure, et 49 paroisses. Bien que, au comitat, seulement 7 aristocrates et 2 prélats fussent propriétaires fonciers, ils possédaient 52,74% des tenures serviles habitées en nombre de 3326, et 56,33% des 213 desertae portae. Par contre, 69,34% des 225 gentilshommes propriétaires (nobilis possessionatus) ne jouissaient que de la rente de 1-5 tenures. Les armées turques occupèrent jusque 1552 les places fortes des confins sud du comitat de Nógrád et avancèrent vers le nord. Vu la guerre incessante, le recensement des tenures de 1597 montre déjà des changements considérables dans la structure de la noblesse du comitat. Les gentilshommes possédant une tenure devaient quitter leurs propres maisons et ceux qui n'ont pas péri se retiraient, appauvris, dans les places fortes et s'engageaient dans l'infanterie. En 1597 aussi trois grandes propriétés laïques du comitat dépassaient le niveau général des revenus, mais la situation, et aussi l'influence politique de la noblesse simple, aisée, était également renforcée. Au 17e siècle il était fréquent d'annoblir sans dotation de propriété foncière, et ainsi au comitat de Nógrád

aussi se forma la majorité de gentilshommes „armalistes", n'ayant pas de propriété foncière et installés dans les domaines des grands propriétaires ou dans les bourgades. Les résultats de ce processus se reflètent dans les recensements de 1688 et 1709 et dans les données de l'enquête sur la noblesse de 1726. Le recensement fait à l'occasion de la célèbre insurrection votée pour porter secours à la reine Marie Thérèse en 1741, montre également la prépondérance des biens de la haute noblesse séculière: 28 chefs de famille jouissaient de 51,31% des propriétés nobiliaires, tandis que 203 chefs de famille de la petite noblesse propriétaire n'en possédaient que 36,59%, et le reste, 12,10% de la base d'imposition appartenait à six prélats.

Les recensements du 19e siècle concernant les impositions de subsides et la charge des frais des assemblées nationales, énumèrent, en dehors de la noblesse aussi des intellectuels non-nobles, dits honoratiores, des fermiers, des localités privilégiées, des institutions, des usines, ce qui offre une possibilité de connaître les conditions matérielles de la bourgeoisie future. Le dépouillement des recensements de 1809 et 1845 révèle que la noblesse ne possédant pas de propriété foncière formait déjà une énorme masse, extrêmement appauvrie, parmi les privilégiés féodaux, formant, au milieu des années 1840, 9,09% de la population du comitat Nógrád, avec 17468 âmes. En même temps la classe dominante, traditionnelle, le haut clergé et l'aristocratie, une strate extrêmement réduite, avait des revenus d'une valeur extrêmement élevée. Tout cela montre nettement que la noblesse était déjà un groupement social totalement diversifié, des différences énormes surgirent entre la situation matérielle, le mode de vie des gentilshommes campagnards pauvres, des petits nobles „benepossessionatus" et des aristocrates richissimes. En même temps, au comitat de Nógrád aussi, naquit la classe moyenne bourgoise, composée de petits nobles, propriétaires moyens et professant des idées libérales, et de commercants et manufacturiers plus aisés dont le mode de vie, la culture, les intérêts sociaux étaient analogues à ceux de la petite noblesse.

Bellér Béla

AZ OSZTRÁK—MAGYAR VISZONY ÉS A BURGENLANDI KÉRDÉS (1927—1929)*

A múlt századbeli liberális angol államférfi, Palmerston jellemezte úgy — kissé csípősen — Ausztriát, hogy ott az átmenetek mindig hosszúak, és a rendszerek, az ún. definitívumok pedig mindig rövidek.[1] Habsburg-Ausztriának ezt a külső-belső instabilitását az 1918 novemberében megalakult Osztrák Köztársaság is olyannyira örökölte, hogy fennállásának 10 esztendejében sem volt senki biztos további fennmaradásában.

Az 1927. évi bécsi munkásfelkelés után

Ez a bizonytalanság a köztársaság egész bel- és külpolitikájára kiterjedt. Az osztrák burzsoázia és arisztokrácia, továbbá a volt udvari hivatalnokok, katonatisztek, valamint a munkásosztály közti ellentétet villámfénnyel rajzolta fel az égboltra az 1927. július 15-i bécsi munkásfelkelés. Az osztrák uralkodó osztályok lába alatt az 1918—1919-es forradalmi korszak után immár másodszor ingott meg a talaj. Az események egyik koronatanúja, Ernst Rüdiger Starhemberg herceg, a szélsőjobboldali fegyveres önvédelmi alakulatoknak, a Heimwehrnek egyik vezére, Emlékirataiban úgy értékeli e napot, mint kísérletet arra, hogy „...Ausztriában erőszakkal felfordulást idézzenek elő egy szocialista diktatúra-rendszer javára". Ennek bizonyítására felhozza, hogy az ország néhány helyén „radikális-szocialista felkelési kísérletekre" került sor, sőt a felső-stájerországi Mura menti Bruckban a tanácsköztársaságot is kikiáltották.[2] Egykorú ausztriai és külföldi polgári művek is úgy emlékeznek meg a tragikus júliusi eseményekről, mint „szociáldemokrata puccskísérletről",[3] ill. kormányellenes lázadásról.[4] Ez azonban nem egyéb a pánikba esett polgár rémlátásánál. Bár a július 15-i bécsi munkásfelkelés sem a szociáldemokrata vezetőséget, sem a

* Jelen tanulmány folytatása Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927—1928) címmel a Soproni Szemle 1983/1. 17—37. l.-jain megjelent dolgozatomnak.

[1] *Pethő Sándor:* Világostól Trianonig. Budapest, 1925. 53.

[2] *Ernst Rüdiger Starhemberg:* Memoiren. Wien—München, 1971. 68.

[3] *Bernhard Birk:* Dr. Ignaz Seipel. Regensburg, 1932. 19.

[4] *Thewrewk-Pallaghy Attila:* Három osztrák kancellár. Seipel, Dollfuss, Schuschnigg. Budapest, 1937. 17.

rendőrséget nem érte teljesen váratlanul, sőt a rendőrség az összeütközés elkerülésére megfelelő — bár korántsem elegendő — óvintézkedéseket is tett, a szociáldemokrata vezetőség a felkelés legmagasabb hőfokán sem gondolt a burzsoázia megdöntésére, a szocialista fejlődés útjának megnyitására, hanem csupán a burzsoázia figyelmeztetésére, legföljebb megleckéztetésére. Ezt a szociáldemokrata vezetők nyíltan beismerték, amikor azzal magyarázták tartózkodásukat az eseményekbe való beavatkozástól: nagyon jó dolog az, ha a reakciósok egyszer látják, mint alakul a helyzet, ha a párt közvetítőként nem avatkozik be.[5] Hogy a valóságban mit ért ez az elrettentésre alapozott politikai taktika, azt világosan feltárja egy bécsi magyar megfigyelő. A júliusi események legfőbb tanulságát ő abban látja: az osztrák szociáldemokrata párt a legfőbb biztosítéka annak, hogy Bécsben bármilyen forradalmi megmozdulás eredménytelenül végződjék.[6]

A júliusi összecsapásból az osztrák uralkodó osztályok képviselői különböző tanulságot vontak le. A keresztényszocialista párt legtekintélyesebb vezetői, dr. Ignaz Seipel kancellár és dr. Leopold Kunschak szakszervezeti vezető egyértelműen arra a következtetésre jutottak, hogy az 1927. évi júliusi lázadás a polgári pártok kemény ellenálló erején szétzúzódott. Az államhatalom győztesen került ki az erőpróbából, az „elvörösödés veszélye" egy csapásra megszűnt.[7] A szociáldemokrata párt ezek után nem veszélyeztetheti komolyan az uralkodó osztályok érdekeit. Nincs tehát szükség alapvetően új hatalmi módszerek bevezetésére, legföljebb az 1920. október 1-i demokratikus alkotmány jobboldali szellemű módosítására. Éppen ezért elvetették a forrófejű Heimwehr-vezérek teátrális, de teljesen bizonytalan kimenetelű Bécs ellen vonulásának, a „Marsch auf Wien"-nek tervét. Másfelől azonban szívesen felhasználták ezt a július 15-i felkelés után futótűzszerűen terjedő mozgalmat a szociáldemokrata munkásság sakkban tartására. Ennek érdekében Seipel hűvös, de szoros kapcsolatot tartott fenn a Heimwehrrel, amelyet különben nem vett egészen komolyan. „Egész törekvése arra irányult, hogy megakadályozza a Heimwehrt abban, hogy saját pártja legyen, és mégis figuraként használja fel őket a politikai sakktáblán."[8]

Seipelnek a Heimwehrrel kapcsolatos taktikája teljes mértékben bevált. A szociáldemokraták a Heimwehrben kezdték látni fő ellenségüket. Ezért közeledtek a kormányhoz. Korábbi támadó taktikájukat is védelmivel cserélték föl. A Heimwehr szervezeti és katonai erejének növekedése nagyon is kapóra jött a kormánynak, amely a pártok fegyveres önvédelmi alakulataival szemben viszonylag gyönge katonai erővel rendelkezett. A kormány rendelkezésére az 1927—1933 közti időszakban csupán 28 000 főnyi katona és 10 000 főnyi rendőr állt. Ezzel szemben a különböző jobb- és baloldali fegyveres önvédelmi szervezetek létszáma 200 000-re rúgott.[9] A Heimwehr-

[5] *Hanns Leo Mikoletzky:* Österreichische Zeitgeschichte. Wien—München, 1962. 116—117.

[6] *Kerekes Lajos:* Ausztria története 1918—1955. Budapest, 1966. 58.

[7] *Thewrewk-Pallaghy:* i. m. 17.

[8] *Mikoletzky:* i. m. 120.

[9] Uo.

mozgalomnak szociáldemokrata-ellenes felhasználásával Seipelen kívül dr. Johann Schober bécsi rendőrfőnök és Carl Vaugoin hadügyminiszter is egyetértett.

Seipel hajlandóságát a méregfogát elvesztett szociáldemokráciával való együttműködésre az uralkodó osztályok más, elsősorban parlamenten kívül álló csoportjai nem helyeselték. Ők a júliusi eseményekből azt a következtetést vonták le, hogy hatalmuk mindaddig nem lehet szilárd, míg kérlelhetetlenül le nem számolnak a szociáldemokráciával.[10] Ennek a csoportnak helyzetét erősítették Ausztriának Olaszországhoz és Magyarországhoz fűződő kapcsolatai. Olaszországnak a Kelet-Közép-Európába való behatolás, Magyarországnak pedig revíziós tervei megvalósítása céljából volt szüksége Ausztriára.

Az olasz—magyar érdekek egyaránt megkövetelték a köztársaság eltávolítását a francia—csehszlovák külpolitikai orientációtól. Ennek azonban útjában állt Ausztria polgári demokratikus berendezkedése és ezen belül a szociáldemokrata párt erős hatalmi pozíciója mind a parlamentben, mind azon kívül. A tervbe vett külpolitikai fordulatot tehát meg kellett előznie egy belpolitikainak, amely a polgári demokráciát szélsőjobboldali diktatúrával[11] cseréli fel, és minden hatalmától megfosztja az osztrák

[10] *Kerekes Lajos:* Olaszország, Magyarország és az osztrák Heimwehrmozgalom (1920—1930). Történelmi Szemle 1961/2. 204—206.

[11] Ezt a megjelölést használjuk a magyar történeti irodalomban is szokásos fasiszta, klerikál-fasiszta, ausztrofasiszta (vö. *Kerekes Lajos:* Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához. Történelmi Szemle 1962/3—4. 545—550.) diktatúra elnevezés helyett. Elsősorban azért, mert Hitler hatalomra jutásáig, 1933—1934-ig aligha beszélhetünk Ausztriában fasizmusról. Seipelt ugyan gyakran nevezték baloldali ellenfelei az osztrák fasizmus vezérének, sőt az osztrák Mussolininak (*Birk:* i. m. 21.) is, elsősorban a Heimwehrrel való kapcsolatai miatt, de nem szabad szem elől tévesztenünk, hogy az ő számára a Heimwehr nem cél, hanem csak puszta eszköz volt legerősebb politikai ellenfeleinek, a szociáldemokratáknak sarokba szorítására. A kancellár nemcsak hogy az egész politikai hatalmat nem játszotta át ennek a szélsőjobboldali mozgalomnak, de még csak egyetlenegy miniszteri tárcát sem juttatott nekik. De nem tették ezt utódai, Streeruwitz és Schober sem. Seipel mindent elkövetett annak érdekében is, hogy megakadályozza a Heimwehrnek önálló politikai párttá való alakulását és a puccsisták felülkerekedését a mozgalomban, noha velük is kacérkodott. Ezért kovácsolta össze fáradhatatlanul a minduntalan széthulló polgári koalíciót. Különben a Heimwehrben sem akarta mindenki ebben az időben a párttá való alakulást. Starhemberg sem. Emlékirataiban így ír erről: „Soha nem gondoltam arra, hogy a Heimatschutzot politikai párttá építsem ki, de azt szerettem volna látni, hogy a Heimatschutz olyan politikai követeléseket képviseljen, amelyek hasonlók a nemzetiszocializmus programjához". (*Starhemberg:* i. m. 74.) A herceg végső célja a nemzetiszocializmus és a Heimatschutz egyesítése volt, bár az osztrák viszonyokra alkalmasabbnak tartotta a Heimatschutzot a nemzetiszocializmusnál. Starhemberget Hitler irányította 1930 nyarán Mussolinihoz, akinek aztán teljesen a varázslata alá került. Az osztrák rendszer közbülső helyet foglal el a fasizmus és a nemzetszocializmus között, de Ausztriában végelemzésben sem az olasz, sem a német változat nem jutott uralomra. Ennek legfontosabb előfeltételei, a tömegpárt és a vezéri uralom hiányoztak. Az osztrák fasizmust mint csupán a konzervatív és az új jobboldal, a keresztényszocializmus és a Heimwehr egyenlőtlen kompromisszumát bemutatni (*Ormos Mária—Incze Miklós:* Európai fasizmusok 1919—1939. Budapest, 1976. 188—189.) leegyszerűsítése a témának; hiszen itt a legkülönbözőbb, osztrák-konzervatív és nemzeti félfasiszta, rendi-szociális és nemzetiszocialista-forradalmi, osztrákellenes nagynémet és gleichschaltolásra felkínálkozó politikai irányzatok ideológiailag is végtelenül tarka konglomerátumáról van szó. Bár nem értünk egyet Karl Dietrich Bracher osztrák történésznek lenti nézetével, mégsem árt komolyan elgondolkodni róla: „A

proletariátust. Ennek érdekében karolta fel mind az olasz, mind a magyar kormány a szélsőjobboldali Heimwehr-mozgalmat[12] olyannyira, hogy ez 1928 őszére, a köztársaság megalakulásának tízesztendős évfordulójára a „Marcia su Roma" mintájára „Marsch auf Wien"-re készülődött. A puccs végrehajtására a tiroli Heimwehr vezetője, Richard Steidle keresztényszocialista képviselő, 1928 első felében egyben az osztrák Bundesrat (Szövetségi Tanács, a parlament egyik kamarája) elnöke vállalkozott, akinek politikai vezető szerepét ebben az időben a többi tartomány Heimwehr-vezérei is elismerték.

A revízió konjunktúrája

Az Osztrák Köztársaságnak 1927—1928-ban nemcsak a Heimwehr kihívásával, hanem a magyar revíziós törekvések aktivizálódásával is szembe kellett nézni. A magyar kormány soha nem mondott le a történelmi Magyarország egyetlen darabkájáról, így Burgenlandról sem. Mindamellett a burgenlandi kérdés más volt, mint a felvidéki, erdélyi vagy délvidéki. A hivatalos politika és a tőle irányított közvélemény ennek a kérdésnek nem a politikai vonatkozásait állította előtérbe — hiszen a túlnyomóan németlakta terület hovatartozóságát nem is lehetett vitatni —, hanem erkölcsi oldalát. Bár a Burgenland elcsatolásával bennünket területileg és gazdaságilag ért veszteség nem oly jelentős — fejtegeti a magyar álláspontot az 1927-ben kiadott Magyar katekizmus —, erkölcsileg mégis a legsúlyosabb megítélés alá esik. Ezt a tartományt ugyanis egy olyan ország, Ausztria kapta meg tőlünk, amellyel együtt harcoltunk, és amelynek minden magyar érdektől távol álló határaiért a magyar katonák százezrei ontották vérüket a világháborúban.[13] Ezek szerint a burgenlandi magyar revíziós törekvéseknek a keserű csalódottság, a méltatlan megbántottság érzése adta meg az alaptónusát, amely élességében vagy szenvedélyességében természetesen meg sem közelítette a többi szomszéd ország ellen irányuló revíziós propagandát. Találóan fejezte ki ezt az alapvető különbséget egy nyugat-magyarországi lap, a kőszegi Günser Zeitung: „Ha én — írja a cikkíró — »a mi szomszédunk« elnevezés alatt az osztrák szövetségi államot értem, úgy meg akarom mondani, hogy az ember akárhányszor összevesz szomszédjával, mindig újra ki tud vele békülni. A többi három velünk határos állam mindig a mi ellenségeink maradnak, legalábbis addig, amíg csak egy talpalatnyi magyar földet is megszállva tartanak. Burgenlandról szót

---

fasizmus-vita megújított formájában is nagyon kérdéses, mert tetszés szerint manipulálható, következésképp a politikai mozgalmak és rendszerek konkrét elemzésénél annyira terméketlen, hogy értékét éppúgy, mint tudományos megalapozottságát és lényegét komolyan kétségbe kell vonni." (*Karl Dietrich Bracher:* Kritische Bemerkungen zum Begriff des Faschismus. — Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs. Hrsg. von Heinrich Fichtenau und Erich Zöllner. Wien—Köln—Graz, 1974. 504.)

[12] *Juhász Gyula:* Magyarország külpolitikája 1919/1945. 2. kiadás. Budapest, 1975. 125.

[13] Magyar katekizmus, amit mindenkinek tudni kell az elszakított magyar területekről. Budapest, 1927. 22.

fogunk mi még érteni a szomszéddal, ha a vörös uralomnak vége lesz. Előbb máshová kell illesztenünk a feszítő vasat. Hogy hová, megmutatta nekünk Rothermere."[14]

A magyar revíziós törekvések természetesen nem az angol lord akciójával kezdődtek (mint ahogy nem is értek vele véget). 1920. június 4-e, a trianoni békeszerződés aláírása óta minden magyar kormánynak hivatalos külpolitikai irányvonala volt a revízió, amelyet a jobboldali, nacionalista közvélemény is messzemenően támogatott. A revízió korábban hol emelkedő, hol süllyedő vonala 1927/28-ban meredeken felszökött. Elsősorban azért, mert közeledett az utódállamok megalakulásának tízesztendős évfordulója. Ebből az alkalomból a háborúvesztes vagy háborús céljaikat el nem ért államok mindent elkövettek a békeszerződések életképtelenségének bizonyítására, miközben ellenfeleik, a győztes államok természetesen a békeszerződések virágzó életerejének kimutatására törekedtek. Másik oka a revízió konjunktúrájának az volt, hogy a magyar revíziós törekvések most kaptak először külföldi támogatást vagy legalábbis rokonszenvet. Az 1927. április 5-én megkötött olasz—magyar barátsági és döntőbírósági egyezményt a magyar közvélemény úgy értékelte, hogy vele egy nagyhatalom első ízben áll ki a magyar ügy igazsága mellett. A merészebb fantáziájúak már Németország támogatását is biztosra vették. Sőt — amiben 1920, a szovjetellenes intervenciós francia—magyar tárgyalások kudarca óta senki sem hitt — bizonyos halvány reménysugár csillant fel arra vonatkozólag, hogy a Magyarországgal szemben mind ez ideig elzárkózó nyugati hatalmak, Anglia és Franciaország magatartásában is bizonyos változás fog bekövetkezni.

Ezt a reményt elsősorban az ún. Rothermere-akció táplálta. Rothermere lord, a világ egyik legnagyobb napilapjának, a Daily Mailnek a tulajdonosa 1927 elején Magyarországon járt. Lapjának június 21-i számában világszerte feltűnést keltő cikket írt „Magyarország helye a nap alatt — Közép-Európa megmentése" címmel. A cikk élesen támadja a világháború utáni békeszerződéseket, amelyek igazi béke helyett új Elzász-Lotharingiákat teremtettek Közép-Európában, köztük is a legsúlyosabbat Magyarországon. Magyarország számára nem az sérelmes — érvel a lord —, hogy a nemzetiségek különváltak tőle, hanem az, hogy velük együtt elvesztett 3,5 millió, faja és nyelve szerint magyar lakost is. Súlyosan érintették Magyarországot a békeszerződés területi és gazdasági rendelkezései is, amelyek e mezőgazdasági országot megfosztották a legfontosabb nyersanyagoktól. A trianoni békeszerződés olyan világégéssel fenyeget — véli a sajtómágnás —, amelyet egyik fél sem akar. Elkerülhetetlen tehát a békeszerződések békés revíziója. Rothermere szerint meg kell kérdezni az illető területek tarkán kevert népességét egy az USA vagy valamely más érdektelen hatalom felügyeletével rendezett népszavazáson arról, hogy melyik államhoz kívánnak tartozni. Az angol és az amerikai bankok ennek érdekében fejtsenek ki nyomást az érdekelt kormányokra. „Ha a sérelmes határok józan kiigazítását e hatás (a bankok nyomása *B. B.*) nyomán alapossággal és higgadtan

[14] *A. R. Paazig:* Unser Nachbar. Günser Zeitung 1927. aug. 28, 1.

lehetne eszközölni, ettől a világ békéje nemhogy veszedelembe nem kerülne, hanem inkább szilárdabbá válnék." A lord végül azt a tanácsot adja a Nyugat államainak, hogy kövessék Olaszország példáját, és nyújtsanak segédkezet Magyarországnak, mert: Magyarország Nagy-Britannia és Franciaország természetes szövetségese. Magyarországnak is jussa van a napfényhez![15]

Ezt a cikket Rothermere és mások tollából újabbak követték. Ezeknek hatására a világ közvéleménye kezdett felfigyelni az ún. „magyar kérdésre". Az angol lord fellépését az angol Munkáspárt vezérének, Ramsay MacDonaldnak revízió melletti kiállása követte. MacDonald ugyanúgy világpolitikai perspektívában vizsgálja a magyar kérdést, akárcsak Rothermere. Elismeri, hogy valamennyi világháború utáni békeszerződés közül a trianoni a legbosszúállóbb, és mint ilyen joggal váltja ki a magyarok gyűlöletét. Ámde a magyarok rossz úton keresik az őket ért jogtalanság orvoslását, amikor reakciós mozgalomra és diktatúrára támaszkodva, régi birodalmuk visszaállítására törekszenek. Az utódállamok, sőt az egész európai demokrácia is állandó gondban van amiatt, hogy Magyarország egyszer szét fogja tépni a trianoni békeszerződést, és ezzel rést nyit a békeművek bástyáján. Az ebből eredő veszélyek miatt minden európai államférfi reszketni kezd a revíziónak még a puszta gondolatára is. Az európai politika így circulus vitiosusban forog: a revíziótól való félelem passzivitást, ez pedig újabb félelmet szül. És mégis Magyarország mostoha sorsa nem tűr halasztást. Ugyanakkor ennek az országnak a legcsekélyebb kételye sem lehet aziránt, hogy Európa sohasem fog hozzájárulni más népek feletti uralmához. Az összeurópai diplomáciának meg kellene győznie Magyarországot arról, hogy a reakciós diktatúra és imperialista politika követése a lehető legrosszabb eszközei a békeszerződés revíziójának. Minden országban — Angliát sem véve ki — vannak reakciós személyiségek, akik kegyeikről biztosítják Magyarországot. (MacDonald itt nyilvánvalóan Rothermere lordra céloz.) Ezeknek ígérgetései azonban egy fabatkát sem érnek, és csupán arra jók, hogy a magyarok igazságos ügyét a világ szemében kompromittálják. Egyes-egyedül az európai diktatúrák és imperialista tendenciák az okai annak, hogy Magyarország mindeddig nem jutott közelebb kívánságainak megvalósulásához. „Európa semmiképpen sem zárkózik el Magyarország kemény sorsa elől, mégis fél bizonyos következményektől, amelyeket a magyar probléma szabályozása magával hozhat."

MacDonald nem tagadja, hogy a békeszerződések keménysége és hibái a békeidőszakban egyre inkább kiütköznek. Ugyanakkor rámutat olyan kétségtelen eredményekre is, mint pl. a militarizmus visszaszorítása, a békeszerződés nyújtotta előnyök kiaknázása egyes államok részéről, a kisebbségek értelmes kezelése. Azt azonban ezek ellenére sem hiszi, hogy a békeszerződések a maguk egészében tartós alapját képezhetnék egy megbékélt Európának. A békeszerződések revíziója tehát elkerülhetetlen. Ezt azonban csak úgy lehet megvalósítani, hogy a Népszövetséggel

[15] *Viscount Rothermere:* Hungary's place in the Sun. Safety for Central Europe. The Daily Mail 1927. jún. 21.

összhangban kiküszöbölik a háborús veszélyt, és megfelelő békeszervezetet hoznak létre. „Ha egy ilyen szervezet felállítása nem sikerül, a békeszerződéseket egyszer ennek ellenére is revideálni fogják. De ez akkor nem békés úton, hanem fegyveres erővel fog megtörténni" — fűzi hozzá MacDonald a kasszandrai jóslatot.

Ha a békeszerződések revíziója valóban elkerülhetetlen, azt a legkönnyebben a népeik által megbízott kormányok békés tárgyalása, párbeszéde révén lehet megoldani. Egy reakciós diktatúra által végrehajtott szerződésrevízió csak imperialista és igazságtalan lehet. A hódításvágy azonban visszahatást szül, és ennek az ide-oda lengésnek MacDonald szerint sosincs vége. „Én semmiképp sem állítom, hogy az ilyen kormányok teljesen mentesek a soviniszta és imperialista gondolatoktól, de remélem, hogy ha egyszer tárgyalási céllal asztalhoz ülnek, nem csereberélni kezdenek el földéhségük kielégítésére, mint a diktátorok, hanem a tények tiszteletén alapuló megoldásra törekszenek."[16]

A magyar revíziós törekvések bátorítást, de egyben figyelmeztetést, óvást is meríthettek a volt és leendő munkáspárti miniszterelnök cikkéből. Bátorítólag hatott rájuk az a tény, hogy már az angolok is felismerték, hogy a békeszerződések nem képezhetik Európa tartós megbékélésének alapját, vagyis feltétlenül szükség van a revízióra. Ugyanakkor komoly figyelmeztetést jelentett számukra az, hogy a reakciós diktatúra és az imperialista politika nem segítik elő, sőt inkább gátolják a revíziót. A revízió útja tehát a demokrácián át vezet. A magyar jobboldal természetesen elutasította ezt a gondolatmenetet, mondván, hogy a revízió kérdésében nem egy állam belső berendezkedése vagy alkotmánya az irányadó, hanem a külpolitikai erőviszonyok, jelen esetben Európa vezető hatalmának, Franciaországnak magatartása. Annál inkább magáévá tette ezt az álláspontot a magyar baloldal, mégpedig nem csupán a munkás-, hanem a polgári baloldal is, fegyverként használva fel a revíziót a rendszer demokratikus átalakításáért vívott küzdelemben.

Vita Burgenlandról 1927 végén

A Rothermere-akció által felcsigázott magyar revíziós reményeknek Ausztria, ill. ennek Magyarországtól elcsatolt tartománya, Burgenland lett az első számú tárgya. Nem mintha a magyar integritást itt érte volna a legnagyobb sérelem, ellenkezőleg! Burgenland volt a legkisebb terület, legalacsonyabb lélekszám, ezen belül a legkevesebb magyar lakosság, amelyről Magyarországnak a békeszerződésben le kellett mondania. Ami mégis Ausztriát tette a magyar revíziós törekvések céltáblájává, annak egyik oka a szomszéd ország belső gyengesége volt, amelyet csak fokozott az olasz és a magyar kormány polgárháborús uszítása. A másik ok a Sopron és vidéke 1921 decemberi népszavazásánál elért magyar siker, amelyre hivatkozva a magyar

[16] *Ramsay Mac Donald:* Revision der Friedensverträge! Berliner Börsen-Courier 1927. dec. 25. Hamburger Nachrichten 1927. dec. 24.

kormány bizonyítani igyekezett a külföld előtt, hogy az elcsatolt területek magyar és nem magyar lakossága mindjárt visszatérne az anyaországhoz, ha önrendelkezési jogukat gyakorolhatnák a revízió keretében végrehajtandó népszavazással.

Burgenland egén 1927 végén kezdtek gyülekezni kelet felől a viharfelhők. Az osztrák nemzeti tanács (képviselőház) ülésén Hampl nagynémet képviselő a külpolitikai helyzetről szólva kitért a dél-tiroli eseményekre és a magyar revíziós törekvésekre is. Miután figyelmeztette Mussolinit és a német kisebbségek minden üldözőjét 80 millió német szolidaritására, a magyar revíziós törekvésekről előzékenyen kijelentette, hogy ezeket meg lehet érteni. Nem lehet azonban egy időben az önrendelkezési jogot követelni és ugyanakkor Burgenland visszaadásáról beszélni. Ez a kettő kizárja egymást. Magyarországnak csak egyetlen igaz, a jövőben ismét befolyásos barátja lehet: a német nemzet. „A német nép előtt azonban Burgenland *noli me tangere.*" (Ne érints engem!) Ha a magyarok ezt megértik, nincs többé semmi ütközőpont a két nép között. A nagynémet képviselő befejezésül az Anschluss-mozgalom fellendüléséről és az osztrákoknak a nagy anyaország utáni leküzdhetetlen vágyáról beszélt.[17]

Míg Hamplnak Burgenlandra vonatkozó kijelentése nem keltett vitát, Seipel kancelláré igen. Seipel november 25-én a nemzeti tanács költségvetési bizottsága előtt válaszolt a szociáldemokrata Renner volt kancellárnak arra a kérdésére, hogy nem fenyegeti-e veszély Burgenlandot Magyarország részéről. A kancellár kijelentette, hogy az előző évben, vagyis 1926-ban formális biztosítékot kapott a magyar kormánytól arra vonatkozólag, hogy az osztrák—magyar határkérdést véglegesen elintézettnek tekinti.[18]

Seipel tagadhatatlanul érdekes kijelentését a magyar politikai körök hallgatással mellőzték. Az ellenzéki sajtó azonban éber volt, és csakhamar felfedezte a kancellár nyilatkozatának a Bethlen-kormány ellen fordítható élét. November 27-én a Magyarság nagy és szenvedélyes hangú cikkben vonja felelősségre a kormányt, és egyenesen nekiszegezi a kérdést: miért nem tiltakozik Seipel kijelentése ellen? Pedig azt még erről a „Trianonnal szemben olyan gerinctelenül viselkedő kormányról" sem tételezi fel a lap, hogy belenyugodjék a világtörténelemnek ebbe a leggyalázatosabb hullarablásába, mármint Burgenland elszakításába. A cikk szerint a kormány mulasztását még súlyosabbá teszi az a tény, hogy az utóbbi időben német nacionalista körök is egyre inkább szót emelnek Burgenland visszaadása mellett. A lap a kormány erélyes és határozott cáfolatát követeli, különben számolhat a magyar társadalom elsöprő erejű megmozdulásával.[19]

Időközben a Burgenland-vita a nemzeti tanácsból átgyűrűzött a burgenlandi tartománygyűlésbe. Az itteni november 29-i ülésen kérdést tettek föl arra vonatkozó-

[17] Egy osztrák képviselő a német nemzet nevében kijelentette, hogy Nyugatmagyarország visszaadásáról beszélni sem lehet. Magyarság 1927. nov. 5.

[18] Ungarn und das Burgenland. Frankfurter Zeitung 1927. dec. 18.

[19] Lemondott-e a kormány az elrabolt Nyugatmagyarországról? Magyarság 1927. nov. 27.

lag, hogy nem fenyegeti-e Burgenlandot az ún. Rothermere-akció, habár ez csak a magyarlakta területek visszacsatolásáért emel szót, és így a német lakosságú Burgenlandra nem vonatkozik. Aziránt is érdeklődtek a képviselők, hogy mit kíván tenni a tartományi kormány a lord helyes tájékoztatása érdekében. Rauhofer tartományi főnök válaszában kijelentette, hogy burgenlandi kérdés tulajdonképpen nincs: Burgenland osztrák és az is marad mindörökké. Seipel nyilatkozatát megismételve kijelentette, hogy az osztrák—magyar határ véglegességét maga a magyar kormány is elismerte, és közölte is ezt Ausztriával meg a többi hatalommal. Ha pedig Rothermere lord mégis a helyszínen kívánná tanulmányozni a helyzetet, a tartományi kormány készséggel a segítségére lesz. „Meg fogjuk a lordnak mutatni, mint élvezi tartományunk a legtökéletesebb demokrácia elveinek megfelelően az önkormányzatot."[20]

A tartományi gyűlés és a tartományfőnök egyaránt visszafogottan, nagy önfegyelemmel foglalkozott a szerintük nem is létező burgenlandi kérdéssel. Igaz, hogy a birodalmi német Germania tudósítása szerint a szociáldemokrata tartományfőnök-helyettes, Leser kijelentette, hogy Ausztria nem fél a határkérdés felvetésétől, mert ebben az esetben még 300 000 határon túli németnek is Ausztriához kellene kerülnie, de ez csupán a magyar revíziós kihívásra adott válasz volt. Egyébként a tartományfőnök is arra tette a hangsúlyt, hogy az Ausztriához került 285 000 főnyi lakosságból csupán 4000 a magyar (alighanem sajtóhiba a 14 000 helyett), vagyis Burgenland esetében a szó klasszikus értelmében érvényesült az önrendelkezési elv.[21] Nem szította az osztrák—magyar vitát a birodalmi német sajtó sem. W. Kohte a Neue Preussische Zeitungban megjelent terjedelmes cikkében eléggé tendenciózus képet fest ugyan az osztrák uralom alá került Burgenland gazdasági fellendüléséről és a magyar uralom alatt maradt Sopron megállíthatatlan hanyatlásáról, és cáfolni igyekszik a burgenlandi magyar propaganda rémhíreit, egyebek közt azt, hogy Anschluss esetén Németország visszaadná Burgenlandot Magyarországnak, de a cikkíró a végén mégis arra a következtetésre jut, hogy a német és a magyar nép egymásra van utalva, és ezt az egymásrautaltságot a soproni kérdésnek sem szabad megzavarnia. A magyar—német barátság erősítéséhez Magyarország a lap szerint elsősorban értelmes kisebbségi politikájával járulhat hozzá. Íme a magyarországi német kisebbségpolitika, mint a magyar—német barátság egyik igen lényeges tényezője![22]

A magyar sajtó nem követte az osztrák, német példát. A legélesebb hangot ezúttal is a Magyarság ütötte meg. G. J. dr. nevű cikkírója elsősorban történeti jogon, de a kereskedelmi, közlekedési érdekekre, az elmaradt jólétre, a magas adókra és a vallásos érzületre is hivatkozva visszapörli a tartományt. Szerinte az osztrák még a haza fogalmát sem ismeri, csak a Heimatét; egyébként kozmopolita. A burgenlandi még mindig Magyarországot tekinti hazájának. Mindezek alapján a lap semmisnek

[20] Burgenland és a Rothermere-akció. Újság 1927. nov. 30.

[21] Das umstrittene Burgenland. Germania 1927. dec. 22.

[22] *W. Kohte:* Aus dem Burgenlande. Neue Preussische Zeitung 1927. dec. 18.

mondja az osztrák—magyar határ véglegességére vonatkozó magyar kormánykijelentést, és semleges felügyelet mellett végrehajtandó népszavazással kívánja megoldani a burgenlandi kérdést. A cikkíró szerint a magyar kormánynak haladéktalanul érintkezésbe kell lépnie a nagyhatalmakkal a népszavazás kieszközlése végett. „Magyarország már két ízben szalasztotta el az alkalmat Nyugat-Magyarország visszaszerzésére: egyszer, amikor leszerelte a felkelő mozgalmat, és másodszor, amikor a júliusi bécsi forradalom alkalmával nem szállta meg." Nem szabad tehát elszalasztani a harmadik és talán az utolsó alkalmat. „S ha az osztrák kormány nem megy ebbe bele, akkor Nyugat-Magyarországon égig fognak felcsapni a lángok!"[23] — fejeződik be fenyegetően, a bandaharcok rémületét idézve a cikk.

Időközben a magyar kormány is megtette a Magyarság által sürgetett nyilatkozatot, habár nem egészen az általa kívánt formában. A harcias tiltakozás kissé zavart és zavaros magyarázkodássá szelidült. Walko Lajos külügyminiszter a parlament külügyi bizottságában kijelentette, hogy sem a miniszterelnök, sem ő, sem más felelős személy nem tett olyan nyilatkozatot, miszerint Magyarország végleg lemond Burgenlandról. A magyar álláspont ebben a kérdésben jottányit sem változott. A kancellár a magyar követ egy előző évi kijelentését érthette félre, amely a Sopronra vonatkozó osztrák igényt a velencei jegyzőkönyvre hivatkozva jogtalannak bélyegezte![24] Ugyanilyen magyarázatot adott a félreértésről Bethlen miniszterelnök is a nagycenki irredenta emlékünnepélyen Herczeg Ferenc író, a Magyar Revíziós Liga elnöke és Östör képviselő társaságában.[25]

Seipelnek Burgerlandra vonatkozó nyilatkozata az egész német sajtót bejárta, míg a magyar válasz csak néhány lapban kapott helyet.[26] A Germania, miközben ismerteti az osztrák és a magyar kormány közti vitát, arra figyelmeztet, hogy a német nép nem nézné közömbösen a burgenlandi németség önrendelkezési jogának megsértését. Itt már nem csupán forrófejű irredenták mesterkedéséről van szó, hanem a kormánynak velük való összejátszásáról. Sem az európai nagyhatalmak közti ellentétek, sem a Rothermere-akció nem homályosíthatják el a magyar államférfiak előtt azt a tényt, hogy „...a német Burgenland németnek megmaradása mögött nem csupán a 6,5 millió osztrák német áll, hanem a 80 milliós német nép."[27]

A másik német lap, a Kölnische Zeitung még határozottabban támogatja az osztrák—magyar vitában Seipel álláspontját. A magyar politika mesteri sakkhúzásának minősíti Sopronnak 1921-es megszerzését. Ezzel tulajdonképpen Burgenland életképességét akarták megtörni. Az osztrák kormány azonban keresztülhúzta ezt a

[23] *G. J. dr.*: „Burgenland"-ot vissza kell csatolni Magyarországhoz. Magyarság 1927. dec. 18, 6.

[24] Ungarn und das Burgenland. Frankfurter Zeitung 1927. dec. 18. Ungarn und die Revisionsfrage. Kölnische Zeitung 1927. dec. 18.

[25] Das umstrittene Burgenland. Germania 1927. dec. 22.

[26] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K 66 Küm. sajtóoszt. 1928—I/3—33 035. Dr. Weber Arthur sajtóelőadó jelentése. Berlin, 1927. dec. 31.

[27] Das umstrittene Burgenland. Germania 1927. dec. 22.

számítást, míg a magyar nem tudta megakadályozni a hátországtól elvágott Sopron sorvadozását. Magyar részről azért ragaszkodnak mégis a tartományt kettévágó város birtokához, mert innen szeretnék egész Burgenlandot visszahódítani. Seipel nyilatkozatából most mégis megérthették, hogy nincs olyan osztrák államférfi, aki hajlandó lenne tárgyalni Burgenland visszaadásáról.[28]

A Burgenland-vita a karácsonyi ünnepek után folytatódott, osztrák és német részről tompított formában. A nemzeti tanács 1927. december 29-i ülésén Richter szociáldemokrata képviselő, rámutatva a Seipel kancellár és Walko magyar külügyminiszter kijelentései közt tátongó ellentmondásra, az igazságot, a teljes igazságot követelte a kancellártól Burgenland ügyében. Bár Seipel érdemben most sem ment túl november 25-i nyilatkozatának körén, beszédének mégis van egy nagyon érdekes és jellemző részlete, amely a továbbiakban az osztrák, sőt a német sajtó taktikájának is alapjává vált a burgenlandi kérdésben. Seipel a magyarokhoz intézve szavait, kijelentette: nem csodálkozik azon, hogy a magyarok nem felejtették el, hogy Burgenland hosszú ideig a magyar szent korona országaihoz tartozott. Azon azonban — tette hozzá — még kevésbé lehet csodálkozni, hogy Burgenland lakói, akik teljes szívvel-lélekkel jöttek át Ausztriába, és tartósan ide akarnak tartozni, nyugtalansággal hallják azokat a híreket, amelyek kétségessé teszik az ő idetartozásuk biztonságát.[29] A kancellár tehát kifejezetten nem fordul szembe a magyar irredentával, csupán Burgenlandról más irányba szeretné azt elterelni.

Seipel egyébként Walkóval vitázva újból megerősítette, hogy a múlt évben lefolyt diplomáciai tárgyalások során igenis olyan nyilatkozatok hangzottak el magyar részről, amelyek teljes mértékben megnyugtatták őt az osztrák-magyar határ stabilitását illetőleg. Walko nyilatkozatát Seipel úgy értelmezte, mint csupán az elleni tiltakozást, hogy ő (Walko) vagy bármely más felelős politikai személyiség a békeszerződésen *túlmenő* kötelezettséget vállalt volna. Egyébként a vita folytatását a kancellár nem tartja opportunusnak, mert: „Burgenlandnak Magyarországgal szemben való határa és Ausztriához való hozzátartozása semmiféle módon fenyegetve és veszélyeztetve nincs." A magyar kormány ismételten a legkomolyabban biztosította őt afelől, hogy távol áll a Burgenland visszaszerzésére irányuló esetleges irredenta mozgalmaktól. Neki pedig semmi oka kételkedni a magyar kormány lojalitásában és őszinte békevágyában. „Aki az Ausztria és Magyarország közti határokat meg akarná ingatni, fenyegetné Európa békéjét" — fejezte be nyilatkozatát a kancellár.

Seiler burgenlandi szociáldemokrata képviselő nem volt megelégedve a kancellár válaszával. Olyan kijelentést várt volna tőle, hogy Burgenland határai minden időkre sérthetetlenek, és erről semminemű vita nem lehetséges. Binger keresztényszocialista képviselő viszont egyetértett a kancellár válaszával, de ugyanakkor hangsúlyozta: Burgenland megvédésének legfőbb garanciája maga a nép. „Egyébként a

[28] Der Streit um das Burgenland. Kölnische Zeitung 1927. dec. 22. (Esti kiadás)

[29] Oesterreich und das Burgenland. Stuttgarter Neues Tagblatt 1927. dec. 30. Walko és Burgenland. Pesti Napló 1927. dec. 30. Seipel kancellár beszéde. Magyar Hírlap 1927. dec. 30.

Burgenland elleni minden támadást a nép erejével hárítanánk el. A szent német földnek egy talpalatnyi darabjáról sem szabad lemondanunk" — hangsúlyozta a képviselő.[30]

A nyilatkozat-háború a két kormány viszonyán alig rontott, a két ország politikai közvéleményét azonban kezdte egymás ellen hangolni. A birodalmi német sajtó aggodalommal állapítja meg, hogy Magyarországon a Burgenland-vita kapcsán osztrákellenes hangulat uralkodik. Az osztrákokat rablóknak titulálják. Burgenlandot most is a Szent István-i korona ezeresztendős jogszerinti birtokának tekintik, amelyet az osztrákok elhanyagolnak, és amelynek lakossága ezért visszavágyódik Magyarországhoz. A magyar sajtóhangok figyelmeztetik a magyar kormányt, hogy ne szalassza el ismét az alkalmat Burgenland visszaszerzésére, mint tette ezt immár két alkalommal: 1921-ben a magyar bandák leszerelésével és 1927 júliusában a bécsi felkelés alkalmából.[31]

Az azonban, hogy Burgenland ténylegesen milyen úton-módon szerezhető vissza, a magyar sajtó számára is rejtély. Egyesek Németországban bíznak, hogy az Anschluss után visszaadná ezt a területet Magyarországnak, vagy beleegyeznék egy újabb népszavazásba. Mások — így pl. Andrássy Gyula gróf — nem hisznek ebben, és Burgenland visszahódítását követelik, még az Anschluss előtt. Ezt most szerintük sem Francia-, sem Olaszország nem akadályozná meg, mert ezzel Magyarország elreteszelné a Drang nach Osten útját. A német sajtó ezzel kapcsolatban figyelmezteti a magyarokat: azt ne higgyék, hogy Németország akár csak egy németről is hajlandó lesz lemondani az ő kedvükért![32]

1927 végén a német sajtó igen behatóan foglalkozik a burgenlandi vitával.[33] Ugyanakkor úgy látja, hogy a polémia a hivatalos politika síkjáról lassankint áttevődik a sajtó területére. Ez be is következett, de egészen más okból, mint akár a német, akár az osztrák körök gondolták.

A szentgotthárdi incidens és következményei

1928-ban újból fellángolt a vita az osztrák és a magyar kormány között. Ebben azonban már nem Burgenland, hanem maga Ausztria volt a tét. Az Ausztria demokratikus rendjének megdöntésére és egy szélsőjobboldali Heimwehr-kormány hatalomrajuttatására irányuló magyar—olasz összeesküvés megtette az elhatározó

[30] Walko és Burgenland. Pesti Napló 1927. dec. 30. Burgenlanddebatte im Nationalrat. Berliner Tageblatt 1927. dec. 30. Die Zukunft des Burgenlandes. Germania 1927. dec. 30.

[31] Ungarn und das Burgenland. Schwäbischer Merkur 1927. dec. 28. Ungarns Verzicht auf das Burgenland. Elbinger Zeitung 1927. dec. 29.

[32] Uo.

[33] Oesterreich und das Burgenland. Stuttgarter Neues Tagblatt 1927. dec. 30. Wortstreit um das Burgenland. Vossische Zeitung 1927. dec. 30. Kein Verzicht Oesterreichs auf das Burgenland. Berliner Börsenzeitung 1927. dec. 30. Das Burgenland gehört zu Oesterreich. Vogtländischer Anzeiger 1927. dec. 31.

lépést: titkos fegyverszállítmányt irányított Magyarországra. A szentgotthárdi közös osztrák—magyar határállomásra újév napján megérkezett olasz fegyverszállítmányt azonban az éber osztrák vámhatóságok leleplezték, és követelték a már magyar területen álló vagonok visszatolatását osztrák területre. Magyar részről ezt megtagadták, és előbb Lengyelország, majd Csehszlovákia nyakába igyekeztek varrni a szállítmányt. Mikor ezzel kudarcot vallottak, kérték Ausztriát a közben kicserélt szállítmány átvételére és Olaszországba való visszajuttatására. Erre a célra nemcsak olasz, hanem angol diplomáciai nyomást is igénybe vettek, de sikertelenül. Az osztrák kormány ezzel bizonyos mértékben revánsot vett magának a burgenlandi vita kiprovokálásáért. A londoni osztrák követ ezért volt már eleve szkeptikus az angol közvetítő akció sikerét illetőleg, mert „...véleménye szerint a felfújás (mármint a szentgotthárdi fegyvercsempészési ügyé — *B. B.*) osztrák szocialistákra vezethető vissza, akik a legutóbbi burgenlandi nézeteltérések miatt most különösen haragszanak Magyarországra".[34] A minden részről cserbenhagyott magyar kormánynak ezek után nem volt más választása, mint a fegyveralkatrészeket összetörve elárvereztetni. A Népszövetség helyszíni vizsgálatát és az elmarasztalást ugyan nem kerülhette el, de legalább a szankciók alkalmazásától megmenekült.

A szentgotthárdi fegyvercsempészés kudarca bizonyos mértékig megváltoztatta a burgenlandi kérdés helyzetét. Magyarország olasz fegyverek és támogatás nélkül nem gondolhatott komolyan egy burgenlandi akcióra, hiszen ezzel kihívta volna maga ellen nem csupán a távoli Népszövetséget, hanem a sarkában lévő kisantantot is.[35] Az osztrákok azonban továbbra sem érezhették magukat Burgenland zavartalan birtokosainak, mert a magyarok 1928-ban sem mondtak le véglegesen revíziós igényeikről, csupán kedvezőbb alkalomra halasztották annak érvényesítését.

Burgenland tehát továbbra is ütköző terület maradt Ausztria és Magyarország között, ami nem könnyítette meg a tartományi kormány helyzetét. 1927 végén, 1928 elején megváltozott a tartományi vezetés. 1927. december 30-án lemondott Rauhofer tartományfőnök, egyes hírek szerint a kancellárnak Burgenlandra vonatkozó nem kielégítő nyilatkozata, más források szerint a szövetségi kormánynak a tartománnyal szemben tanúsított szűkmarkúsága miatt.[36] Utóda 1928. január 10-én Anton Schreiner keresztényszocialista képviselő lett. Az új tartományfőnök a terület számára létfontosságú gazdasági ágak fejlesztését és a munkásság anyagi, valamint kulturális helyzetének javítását jelölte meg fő feladatának.[37]

[34] OLKüm.res.pol. 1928—35/a—6, 93, 206. 15. sz. számjeltávirat a londoni magyar követségtől 1928. jan. 25.

[35] A magyar ellenforradalmi rendszer külpolitikája 1927. január 1—1931. augusztus 24. Összeállította: Karsai Elek. — Iratok az ellenforradalmi rendszer történetéhez 1919—1945. IV. k. Budapest, 1967. (A továbbiakban: Iratok IV.) 114—206. *Nemes Dezső:* A Bethlen-kormány külpolitikája 1927—1931-ben. Budapest, 1964. 88—99. *Juhász:* i. m. 119—120.

[36] Das unzufriedene Burgenland. Berliner Tageblatt 1927. dec. 31. (Esti kiadás) Aus dem Burgenland. Kölnische Zeitung 1928. jan. 6. (Reggeli kiadás)

Az osztrák nemzeti tanács 1928. február 22-i ülésén, a költségvetési vita keretében foglalkozott újból Burgenlanddal. Seiler szociáldemokrata képviselő azt állította, hogy noha Burgenland már hét éve Ausztriához tartozik, itt még mindig nem állt helyre a rend. Felhívta a figyelmet a magyar restauráció lehetséges bázisaira, a magyar tőkére és nagybirtokra. A képviselő szerint a magyar tőke, bankok, takarékpénztárak kezdik magukat befészkelni Burgenlandba. Sürgősen szükség lenne egy tartományi jelzálogintézet felállítására és földreform végrehajtására, hiszen Burgenland 620 000 kh-nyi területének negyede nagybirtokosok, mégpedig elsősorban magyar nagybirtokosok kezén van. Ilyenformán a terület minden ötödik holdja Magyarországnak adózik. Kifogásolta a képviselő azt is, hogy a burgenlandi vasutasok idegenek, vagyis magyarok, az iskolák pedig a magyarbarát egyházak kezében vannak, minthogy az osztrák népiskolai törvényt Burgenlandban még mindig nem hajtották végre.[38]

A magyar sajtó kárörömmel vegyes megelégedéssel fogadta az osztrák beismerést, a revízió újabb lehetőségeit fedezve fel a magyar tőke és nagybirtok terjeszkedésében. A Magyarság még a nemzeti tanács említett ülése előtt elkezdett példálódzni a máskülönben annyira megvetett csehekkel, akik szerinte azért kapták meg a békeszerződésben Alsó-Ausztria északi csücskét, mert ezt előre megszerezte nekik a cseh tőke. Valami hasonlót remélhetnek a magyarok is Burgenlandban — hitegette olvasóit a lap.[39] Tehát ha a burgenlandi németség nem térne vissza önként, saját szívevágyából a magyar haza kebelére, majd visszahozza őt a magyar nagytőke és nagybirtok vonzása.

A magyar revíziós propaganda mindamellett elsősorban Burgenland lakosságának Magyarországhoz való visszavágyódásával érvelt. Ezen a téren még a burgenlandi magyarok és németek közti elemi különbségtételt is elmulasztotta. Legföljebb annyit ismert el, hogy a burgenlandi nem magyar munkások — ácsok és kőművesek — Ausztriához húznak; korholta is őket elégszer a „nemzeti" szempontokat figyelembe nem vevő internacionalista magatartásuk miatt. Ezzel szemben teljesen magáénak érezte a falusi népet, a gazdákat, akik nemzeti különbség nélkül százszázalékig visszakívánkoznak az anyaországhoz.[40] Ez a valóságtól elrugaszkodó, irredenta álomvilágban élő magyar propaganda természetesen lépten-nyomon ellentmondásokba botlott. Amikor a burgenlandi német lakosság szimpátiáiról cikkezett, nem tudta megmagyarázni, hogy ugyanakkor a nyugat-magyarországi németségnél miért erősödtek meg a német vonzások.[41]

[37] Burgenland új tartományfőnöke: Schreiner Antal. Pesti Napló 1928. jan. 11. Működéséről *Anton Schreiner:* Vor- und Rückschau im Burgenland. Burgenländische Heimat VIII. 1928. 52. sz.

[38] Burgenlandban magyar a tőke, a földbirtok és a vasút. Magyarság 1928. febr. 23.

[39] Osztrák siralmak Nyugatmagyarország veszedelméről. Magyarság 1928. febr. 18.

[40] *Urmánczy Nándor:* „Burgenland." Pesti Hírlap 1928. jan. 27, 1—2.

[41] *Lévai Jenő:* Veszélyes németesítő mozgalom a nyugati végeken. Magyarország 1928. jan. 22, 9.

Németország és a burgenlandi kérdés

Az osztrák—magyar viszony alakulása 1928-ban sem kerülte el Németország figyelmét, bár a birodalom állásfoglalása az előző évhez képest kevés új elemmel bővült. A német sajtó továbbra sem ítélte el a magyar revíziós törekvéseket, csupán Burgenlandról akarta őket elterelni és reálisabb célok felé fordítani. Ebből a szempontból különösen két nagy német napilap állásfoglalása érdemel figyelmet. Az egyik, a Deutsche Allgemeine Zeitung abból a felismerésből indul ki, hogy Magyarország csak nem tud megbarátkozni annak a Burgenlandnak az elvesztésével, amelynek területe nem nagyobb Braunschweigénál. Hogy Magyarország mégis visszakövetteli, ennek oka a lap szerint az, hogy az erősen megcsonkított Magyarországot nemzeti ösztöne az elvesztett területek visszaszerzésére űzi. Az első és mind ez ideig egyetlen eredményt ezen a téren az ugyancsak legyőzött és megcsonkított Ausztriával szemben érte el Sopronnak 1921 decemberében népszavazás útján való visszaszerzésével. Sopron visszaszerzését Magyarországon széles körök csupán előlegnek tekintik egész Burgenland visszaszerzéséhez. A magyaroknak azonban tudomásul kell venniök — figyelmeztet a lap —, hogy itt nem egyszerűen két ország közti konfliktusról van szó. „Számunkra az a tény áll fenn, hogy itt az összefüggő német nyelvterület egy darabját csatolták Közép-Európa második államához, ezáltal kulturálisan biztosítva azt."[42] Németország pedig nem nyugodhat bele az összefüggő német nyelvterület egyetlen darabkájának elvesztésébe sem.

Még világosabban és határozottabban fejti ki a birodalmi német álláspontot a Kölnische Zeitung, amely az egész magyar revíziós politikát veszi bírálat alá, méghozzá éppen a Rothermere-akció alapján. A tekintélyes lap szerint a régi politikai garnitúrához tartozó Seipel kancellár kiállása Burgenland mellett csalódást okozott a magyaroknak. Ettől megkímélhették volna magukat, ha nem ragaszkodnak a régi Magyarország sértetlen helyreállításához, hanem beérik a saját népükkel való egyesüléssel, az önrendelkezési jog alapján. Ezt a jogot azonban a régi Magyarország nemzetiségeinek, tehát a burgenlandiaknak javára is el kell ismerni. Ezen az elvi alapon áll Rothermere is, aki legutóbbi havannai beszédében is csupán a magyar többségű területek visszacsatolását követelte. Burgenlandban azonban a lakosságnak alig 3%-a magyar. (Valójában 4,9%.) Ez a tartomány tehát vitathatatlanul német terület, amelynek Magyarországgal való egyesítése nem áll Rothermere szándékában, mert ez ellentmond az önrendelkezési jognak. Abban is hiába reménykednek a magyarok, hogy az Anschluss után Németország vissza fogja adni nekik ezt a területet. „A német nép sohasem fogja megengedni, hogy elszakítsanak tőle egy olyan részt,

[42] Aussenpolitik. Deutsche Allgemeine Zeitung 1928. jan. 5. (Reggeli kiadás) – A Burgenlandra vonatkozó német álláspontot mind történelmi, politikai, mind kulturális szempontból a legrészletesebben és a legszinvonalasabban *Otto Aul* Das Burgenland ein 1000jährig deutsches Land. Fränkischer Courier 1928. jan. 6. fejti ki.

amely zárt formában együtt él vele"[43] — ismétli meg a Deutsche Allgemeine Zeitung véleményét a lap.

Ha a magyar sajtónak maradt volna még kétsége Németország Burgenlandot illető álláspontja felől, azt maradéktalanul eloszlatta Stresemann német külügyminiszter lapja, a berlini Tägliche Rundschau. A lap azt állította, hogy Burgenland 1919 augusztusában „titkos" népszavazás útján csatlakozott Ausztriához. Éppen ezért Burgenland helyzetében akkor sem következnék be változás, ha Ausztria visszatérne a birodalomba. Egyrészt azért, mert Németország tiszteletben tartja a népek önrendelkezési jogát; másrészt mert a német nemzeti politika egyik fő célja „a zárt német nyelvterületek összefogása". A lap a Rothermere-akcióra hivatkozva ebbe az irányba szeretné terelni a magyarokat is, megjegyezvén, hogy nyelvi határokon túlmenő követeléseket Németország nem fog támogatni.

A magyar sajtó megrendülten hallotta a németországi nyilatkozatokat, és keserű csalódásának szalagcímekben is kifejezést adott. „A »Burgenland« elszakítását nem lehet visszacsinálni"[44] — közölte komoran a Budapesti Hírlap. „Stresemann lapja végleg elintézettnek tekinti Nyugatmagyarország ügyét"[45] — írta csalódottan a Magyarság. A magyar sajtó egyébként meggyőzően cáfolta a „titkos" népszavazás tételét, és azt maró szellemességgel a franciák Elzász-Lotharingiával kapcsolatos érvelésével vetette egybe, amely szerint a bevonuló francia csapatok lelkes fogadtatása pótolta volna a népszavazást. Mit szólnának a németek — szegezi nekik a kérdést a lap —, ha ezt a bizonyítást a német keleti határokra is alkalmaznák? Nemde ezért utasították el német részről a keleti Locarno gondolatát? De akármilyen meggyőzően és talpraesetten érvelt is a magyar lap a „titkos" népszavazás képtelensége ellen, nem zárkózhatott el annak a következtetésnek levonásától, hogy a német vezető körök elintézettnek tekintik Burgenland ügyét. Ha valóban így áll a dolog — fűzi hozzá rezignáltan a lap —, a magyar külpolitika intézőinek is be kell látniuk, hogy „...Németországtól nem várhatjuk ennek a reánk nézve talán legfájdalmasabb és legszomorúbb kérdésnek igazságos megítélését, és ezért másfelé kell keresnünk magunknak szövetségeseket".[46]

A hiányzó szövetségest Olaszországban találta meg a magyar külpolitika. Olaszországnak ugyan nem volt valami jó híre nemzetiségi téren a dél-tiroli németek elnyomása miatt, de az olaszok úgy gondolták, hogy az osztrák nemzetiségi politika elítélésével ők vádlottakból bírákká válhatnak. Ennek a taktikának a jegyében kürtölte világgá a Corriere della Sera március 18-i száma a burgenlandi magyarság elnyomásának és erőszakos elnémetesítésének hírét. Az olasz lap azzal bizonyítja állítását, hogy a burgenlandi magyar lakosság 50 000-ről 14 000-re (ill. a valóságban

[43] Ein unberechtigter Anspruch Ungarns. Kölnische Zeitung 1928. jan. 8.

[44] Budapesti Hírlap 1928. febr. 2.

[45] Magyarság 1928. febr. 11.

[46] Magyarság 1928. febr. 11. — A Tägliche Rundschauval vitázó cikkek: Nyugatmagyarországot nem az önrendelkezési jog alapján csatolták Ausztriához. Nemzeti Újság 1928. febr. 2. A „Tägliche Rundschau" válasza a Pesti Hírlap Nyugat-Magyarországgal foglalkozó cikkére. Pesti Hírlap 1928. febr. 2.

26 000-re) csökkent, tiltják a magyar szót, kiüldözik a magyar tisztviselőket, bezárják a magyar iskolákat, egyesületeket stb. A cikk külön kiemeli az iskolakérdést: 2695 magyar elemi iskolai tanulónak mindössze 9 iskola áll rendelkezésére. Az így kialakult helyzetért az olasz lap elsősorban az osztrák szociáldemokratákat okolja, akik nemzetköziségük állandó hangoztatása ellenére a valóságban a legvadabb pángermánok. Az olasz lap mégsem látja teljesen reménytelennek a burgenlandi magyarság helyzetét, amely még mindig rendelkezik két hatalmas bázissal: a katolikus egyházzal és a nagybirtokkal. Ezeknek a birtokoknak felosztására szövetkeznek most a különben egymás ellen hadakozó bécsi szociáldemokraták és keresztényszocialisták. Egy olyan különleges földreform-tervezetet akarnak elfogadtatni, amelynek célja a magyar birtokok kisajátítása és német telepesek közti szétosztása.[47]

A Corriere della Sera cikke nem foglalkozik ugyan a burgenlandi magyarságnak a katolikus egyház részéről nyújtott támogatásával, de nem is ok nélkül említi. A magyar katolicizmus ebben az időben tett újabb — nem az első ilyen — kísérletet arra, hogy a világkatolicizmust a magyar revízió szolgálatába állítsa. Emez együttműködés orgánumának szánták a Vox Hungarica (Magyar Hang) c. negyedévenként a világnyelveken és magyarul megjelenő folyóiratot, melynek egyházi szerkesztői Dér Gyula és Gosztonyi Jenő plébánosok, világi szerkesztője pedig Zichy Jenő dr. gróf volt. A folyóiratalapítás tervezete szerint: „Az egyetemes világegyházhoz, közel 400 millió katolikushoz kell fordulnunk segítségért, hogy igazságtalanul szétdarabolt hazánkat s a gyalázatosan megalázott, hajdan virágzó Regnum Marianumot az ő segítségükkel ismét visszaállítsuk és naggyá tegyük." A tervezett folyóiratnak azonban csupán az első száma jelent meg, aztán megszűnt.[48] Tagadhatatlanul merész, sőt kivihetetlen vállalkozás volt az egyetemes katolicizmust egy partikuláris cél szolgálatába állítani!

A burgenlandi vita ellanyhulása

A burgenlandi vita 1928 tavaszán és nyár elején alábbhagyott. Az osztrák, német sajtó nem foglalkozik a kérdéssel, a magyar sajtó is csak előcsatározást végez, és ha nem puszta kuriózumokat hajszol, akkor másod-, harmadrendű kérdéseket vet föl. Ilyennek minősíthetjük a burgenlandi horvátok és magyarok Magyarország melletti állásfoglalását még akkor is, ha autentikusnak fogadhatnók el a hírt. Erről persze szó sincs. A bizonyíték csupán egy Kismarton vidéki horvát faluból érkezett levél, mely szerint 67 horvát falu mintegy 45 000 emberrel és 8 magyar falu egész lakosságával vissza akar térni Magyarországhoz. Az érvek a burgenlandi magyar revíziós propaganda agyoncsépelt érvei, amelyekből olykor mégis kilóg a lóláb, így pl. amikor

[47] A megszállt Nyugatmagyarországot terrorral germanizálja Ausztria. Magyarság 1928. márc. 24. Nemzeti Újság 1928. márc. 24.

[48] OL K 66 Küm.sajtóoszt. 1929—III/5—34805.

nemcsak azzal érvelnek visszatérési szándékuk mellett, hogy éppen olyan jól tudnak magyarul, mint horvátul, hanem azzal is, hogy soha nemzetiségi igényeik nem voltak, hanem beérték azzal, hogy gyermekeik az iskolában a magyar mellett horvátul is tanulhattak. A levél a végén igencsak harcias húrokat penget, amikor bevallja, hogy már fogytán van a türelmük az osztrákokkal szemben. Így hát azon sem lehetne csodálkozni, ha egy szép napon kivernék az osztrákokat.[49]

A 8 magyar községnek Ausztriához való kerülésével kapcsolatban egyébként megindult a nemzeti számonkérés, a bűnbakkeresés is. A Magyarság cikkírója burkoltan a kormányt, nyíltan Villani Frigyes bárót, az akkori antant-bizottság magyar delegátusát, mostani bukaresti magyar követet hibáztatja elvesztésükért, és követeli felelősségre vonásukat.[50]

Burgenland a pünkösdi ünnepek alatt is szolgált egy kisebb meglepetéssel, ezúttal a munkásmozgalommal kapcsolatban. Pünkösd hétfőjén Bécsből jött magyar kommunisták tüntettek több burgenlandi faluban, követelve az osztrák hatóságok által Bécsben letartóztatott Kun Béla szabadon bocsátását, és éltették a proletárdiktatúrát. Számuk 2000 körül lehetett.[51] Két héttel később a pozsonyi magyar követség előtt került sor magyar fiatalok hasonló tüntetésére.[52] Az egész Ausztrián áthullámzó tüntetések hatására az osztrák kormány kénytelen volt szabadon engedni Kun Bélát.

1928 nyarának legjelentősebb politikai eseménye a Rothermere-akció tetőződése volt. Ez bekövetkezett annak ellenére, hogy a szomszéd országok — az egyetlen Ausztria kivételével — egyöntetűen elutasították, és konkrét lépéseket is tettek ellensúlyozására, mint pl. Jugoszlávia.[53] Rothermere diadalútját a saját hazájából érkező, egyre élesebb hangú elutasító nyilatkozatok sem tudták feltartóztatni. A munkáspárti MacDonald után a konzervatív Baldwin miniszterelnök is lesújtóan nyilatkozott az újságkirály magán politikai akciójáról. Miután a Neue Freie Presse kiadója előtt annak a véleményének adott hangot, hogy több háború pedig nem lesz, élesen elítélte azokat a törekvéseket, amelyek, úgymond, hamis reményeket táplálnak egyes népekben. A Rothermere-akciót kifejezetten felelőtlennek és veszélyesnek minősítette.[54]

A Baldwin-nyilatkozat nemhogy megszüntetni, de még csökkenteni sem volt képes a Rothermere-lázt, amely a lord fiának, Esmond Harmsworthnek magyarországi látogatása alkalmából minden eddiginél magasabbra szökött. A fiatal lordot szinte trónörökösnek kijáró hódolattal és pompával fogadták, amivel a legkülönbözőbb találgatásokra adtak alkalmat a külföldi sajtónak, még a dinasztia-alapítást sem véve

[49] Nyugatmagyarország 67 horvát és 8 magyar községe a Magyarországhoz való visszacsatolást követeli. Magyarság 1928. máj. 13.

[50] *Marton Jenő:* Ki felelős nyolc nyugatmagyarországi község elvesztéséért? Magyarság 1928. aug. 12.

[51] Osztrák interpelláció nyugatmagyarországi kommunista tüntetés miatt. Budapesti Hírlap 1928. jún. 1.

[52] Kommunisták tüntettek Pozsonyban a magyar konzulátus ellen. Budapesti Hírlap 1928. jún. 14.

[53] OL K 66 Küm.sajtóoszt. 1928—1/3—37290.

[54] Baldwin gegen Rothermere. Berliner Börsen-Zeitung 1928. jún. 17.

ki. A német sajtó — már csak a burgenlandi vita miatt is — nagy figyelemmel kísérte a látogatást, és igyekezett belőle a magyar külpolitika irányára vonatkozó következtetést kiolvasni. Pfügl, ny. külügyi alállamtitkár szerint az a túláradó lelkesedés, amellyel Budapesten Rothermere fiát, Esmond Harmsworth-öt fogadták, mutatja, hogy milyen fokot ért el Magyarországon a Trianon láncait lerázni akaró mozgalom, amely mostanra már a magyar nép minden osztályát és rétegét magával ragadta. Ez — folytatja az illusztris cikkíró — tökéletesen érthető is. Magyarország a trianoni békeszerződéssel nemcsak birodalmát vesztette el, hanem egyben 2 3/4 millió magyart is, akik uralkodó nemzetből kisebbséggé váltak. A nemzeti érzéstől, égő becsvágytól, élet- és uralmi akarattól áthatott magyarság elviselhetetlen gyalázatnak érzi ezt az állapotot, és mindent elkövet nemzeti felszabadulása érdekében. A Rothermere-akció a magyarokat az összes elvesztett területeknek és nagyhatalmi állásuknak visszaszerzésével kecsegteti.

Ezután a cikkíró felveti a kérdést: mit akar a magyarság, és mit tud jogszerűen elérni? Nem lehet szó a nemzetiségek visszacsatolásáról, akik önként váltak ki a magyar állam kötelékéből (a békeszerződés ezt csak szentesítette), de még a sziget- és szórványmagyarság visszatéréséről sem, hanem egyes-egyedül a határ menti magyarságnak és a vegyes területek lakossága magyar részének, együttvéve mintegy 3 millió magyarnak hazatéréséről. A cikk földrajzilag is körvonalazza ezeket a területeket. Hogy a magyar területek visszacsatolásán túlmenőleg a békerevízió végül is milyen eredményt hoz Magyarország számára, az a cikkíró szerint nem utolsósorban attól függ, hogy a nem magyar nemzetiségek milyen tapasztalatokat szereztek a budapesti kormány kisebbségi politikájáról. „Hogy például a magyarországi németség mai helyzete az ő román vagy délszláv határterületen lévő néptársainál (Stammesgenossen) azt a vágyat erősíti-e, hogy fellépjenek szülőföldjüknek Magyarországhoz való csatolása érdekében, az legalábbis kétséges."[55]

Az alállamtitkár cikkében újabb megerősítést nyert az a már korábbról is ismert német álláspont, amely a magyar revíziós törekvések támogatását a magyar nemzetiségi politika pozitív irányú megváltozásától tette függővé. Birodalmi német körök és a birodalmi sajtó egyáltalán nem csináltak titkot abból a meggyőződésükből, hogy a magyar nemzetiségi politikát — elsősorban német vonatkozásban — nem tartják kielégítőnek. Annak ellenére, hogy Magyarországon a német kérdés nem politikai vagy gazdasági, hanem csupán kulturális kérdés, és így könnyen megoldható, a helyzet mégsem megnyugtató. A német sajtó túlságosan lassúnak találta a magyarországi német nemzetiségi oktatás fejlődését, a német nyelvoktató (C-típus) iskoláknak kétnyelvű, magyar—német (B-típus) iskolákká való átalakítását, a német tannyelvű (A-típus) iskolák meghagyása mellett.[56] Nem növelte a német szimpátiát a magyar nemzetiségpolitika iránt az a sajtópolémia sem, amely még az év elején, januárban a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (Ungarländischer

[55] *v. Pfügl:* Die Ketten von Trianon. Germania 1928. júl. 19.

[56] Das Deutschtum in Ungarn. Germania 1928. jan. 16, 1—2.

Deutscher Volksbildungsverein) ügyvezető alelnökének, Bleyernek Sonntagsblatt című hetilapja és a Dunántúl, valamint a Magyarország című lapok közt lezajlott, és ami a nemzetközi, nem csupán a német, hanem a cseh és a lengyel sajtóba is utat talált.[57] Még ennél is nagyobb árnyékot vetett a magyar nemzetiségpolitikára a németek szemében az 1928. március 5-én Sopronban a magyarországi németség egy másik vezetője, Huber János kanonok, volt nemzetgyűlési képviselő ellen lezajlott tüntetés. Huber cikket írt az Ödenburger Zeitungban a magyarországi német kisebbség követeléseiről. Emiatt a lapot elkobozták, és a kanonok ellen nemzetgyalázás címén eljárást indítottak. Március 5-én este nagy tömeg, közte a bányászati akadémia számos hallgatója, tüntetett Huber lakása előtt.[58]

Az osztrák—magyar kapcsolatok sima tükrét 1928 nyarának közepén kisebb, egyébként szokványos incidensek kezdték fodrozni. Július 15-én két magyar katona egyenruhában és fegyveresen egy csónakban a Fertő-tónál, a mörbischi fürdőintézet közelében átlépte az osztrák—magyar határt. Egy hét múlva, július 22-én egy 15 főnyi soproni kirándulótársaság vetődött át Nezsidernél a Fertő-tó osztrák részére, és fizette meg az osztrák vámőröknek a borsos taksát. A különben jelentéktelen ügyet felfújta, és általános osztrák-, sőt csehellenes támadásra használta fel a soproni sajtó. A kirándulókat osztrákellenes bojkottra, a magyar hatóságokat pedig a bujkáló osztrák uniformisos és civil alakok szigorú — bár óvatos — ellenőrzésére hívta fel, mert különben „. . . riadót fújna Ausztria, tüzet, békát (sic!) kiabálnának az osztrákok, és interpellálnának a Népszövetségnél".[59] Ezek a nyári „turista"-incidensek az időnként jelentkező élesebb hangvétel ellenére sem voltak egyebek az olykor még a jó szomszédok közt is kipattanó, de aztán mihamar elcsituló kisebb csetepatéknál.

A Löbe-affér

Gyökeresen megváltozott a helyzet, amikor egy harmadik hatalom is beavatkozott az osztrák—magyar vitába. Az osztrák—német Volksbund által Franz Schubert halálának 100. évfordulóján Bécsben megrendezett dalosverseny résztvevői a verseny lezajlása után körutazást tettek Burgenlandban. Schreiner burgenlandi tartományfőnök Savanyúkúton (Sauerbrunn) fogadta a vendégeket. Itt elhangzott

[57] Magyarország 1928. jan. 22. Dunántúl 1928. jan. 24. *Jakob Bleyer:* Brunnenvergiftung. Sonntagsblatt 1928. jan. 29. OL K 81 Küm.Bécsi Köv. jelentése 1928—111/223. Csáky István köv. titkár levele Ambrózy Lajos bécsi követnek a bécsi (?) Sonntagsblatt magyarellenes cikkeiről. Budapest, 1928. febr. 10. A magyar külügyminisztériumnak német nemzetiségi kérdésben való tájékozatlanságára jellemző, hogy az 1921 januárjától Budapesten megjelenő Sonntagsblattot bécsi hetilapnak véli.

[58] Demonstrationen gegen den früheren Abgeordneten Huber. Stunde 1928. márc. 6.

[59] Osztrák rémuralom a Fertőn. Sopronvármegye 1928. júl. 27, 3—4. Vö. Egy soproni kirándulótársaság kellemetlen kalandja az osztrák Fertőn. Sopronvármegye 1928. júl. 25, 1—2. Miért járnak karddal Sopronban az osztrák finánccok? Sopronvármegye 1928. júl. 31, 3. OL K 66 Küm.sajtóoszt. 1928—II/4—37802. Aufzeichnung, St. Margarethe, 1928. júl. 22.

beszédében kifejezte a tartomány lakosságának azt az óhaját, hogy mielőbb része kíván lenni a nagy német birodalomnak. A tartományfőnöknek Löbe, a német birodalmi gyűlés elnöke válaszolt, hangsúlyozva: „Mi, németek, számítunk arra, hogy Önök része lesznek a nagy német népnek." Ezután Leser helyettes tartományfőnök beszélt, aki szóba hozta a Burgenlanddal kapcsolatos magyar aspirációkat is: „Burgenlandban nagyon jól tudják, hogy Magyarország éppoly kevéssé mond le Burgenlandról, mint többi elveszett területéről. Ez az álom azonban nyomban szétfoszlanék, mihelyt egyszer Magyarország látja, hogy a kis Burgenland mögött 60 millió német áll." Löbe a maga részéről megerősítette ezt, és kijelentette: „Az elmúlt hét (Burgenlandban *B. B.*) beigazolta, hogy a csatlakozás gondolata nem valami északnémet mesterkedés, hanem az egész német nép követelése."[60]

Bár Löbe Burgenland kérdésében semmi újat nem mondott, csak megerősítette a Német Birodalom ragaszkodását e terület német birtokához Anschluss esetén is, az elnök kijelentése Magyarországon nagy vihart kavart. Ez csak akkor kezdett csillapodni, amikor Löbe helyreigazító nyilatkozatát a magyar sajtó is közölte. A német sajtó erősen sérelmezte a vitában a magyar sajtó Anschluss elleni állásfoglalását. A Deutsche Tageszeitung a Pester Lloyd cikkével vitatkozik, amely az Anschlussról azt írta, hogy az politikai kérdés, amelyről az embereknek különböző nézeteik lehetnek. A német lap nem érti ezt az álláspontot, mivelhogy ez az ő felfogása szerint az önrendelkezési jog tagadását jelenti. Egy francia ember brutális nemzeti egoizmusból elutasíthatja az önrendelkezési jogot; egy cseh is megtagadhatja másoktól azt, amelyet a maga számára követel; egy olasz saját ügyet csinálhat belőle. De egy magyar, annak a nemzetnek a képviselője, amely a trianoni békediktátummal a maga ércből való „Nem! Nem! Soha!" jelszavát szegezi szembe, a lap szerint nem foglalhat el ilyen opportunista álláspontot.[61]

Burgenland magyar és német szemmel

Löbe nyilatkozatára vezető magyar politikusok egyelőre nem válaszoltak, de várták az alkalmat a visszavágásra. Egyelőre mind a magyar, mind az osztrák, német sajtó figyelme Burgenland belső helyzete felé fordult, keresve benne a saját álláspontot igazoló jelenségeket. A magyar sajtó a munkanélküliség, a kivándorlás, a társadalmi és politikai elégedetlenség borús képét festi meg Burgenlandról. A Rohoncon járó magyar újságíró megállapítja, hogy nagy a munkanélküliség (de munkanélküli segély van!), a kivándorlási láz, magasak az adók, és a kisiparnak, kiskereskedelemnek

[60] „A kis Burgenland mögött hatvan millió német áll." Sopronvármegye 1928. júl. 27, 1. — A Sängerbundfestet rendező Österreichisch—Deutscher Volksbund Anschluss-barát szervezet volt. (*Nikolaus von Preradovich:* Die Wilhelmstrasse und der Anschluss Österreichs 1918—1933. Bern—Frankfurt a.M., 1971.)

[61] Ungarn und das Selbstbestimmungsrecht. Deutsche Tageszeitung 1928. aug. 8.

nagyon hiányzik a magyar piac. A hatóságoknak, a csendőrségnek nincsen tekintélyük. Az elszánt emberek Burgenlandban így sóhajtoznak: „Csak tartott volna még 5 óráig a bécsi forradalom... Már nem volna itt Burgenland!" Az újságíró azzal a meggyőződéssel tért haza Magyarországra, hogy Rohonc Burgenland háromnegyed részével, de lehet, hogy egészével, vissza akar térni. Még az Anschluss hívei is Magyarországra szavaznának. A kenyérért, a jó magyar kenyérért, amit nem pótol semmi[62] — fejezi be érzelmesen a cikkíró.

Lényegesen másképpen látja Burgenland helyzetét az a 30 tagú, a szociáldemokratáktól a német nemzetiekig minden politikai irányzatot felölelő német újságíró-csoport, amely Löbe elnök útját követve 1928 szeptemberének második felében bejárta egész Burgenlandot, és benyomásairól, tapasztalatairól színes tudósításokban számolt be. A német újságírók nem hallgatják el a hiányokat, a nehézségeket; egészében véve mégis a fejlődés nyilvánvaló jegyeit fedezik fel a burgenlandi élet minden területén. Való igaz, hogy a tartomány egyelőre még nem tudja munkával ellátni minden lakóját és megakadályozni a nagyarányú kivándorlást. Ennek fő oka azonban a magyar uralomtól örökölt korszerűtlen gazdasági struktúra, elsősorban a magyar nagybirtok túlsúlya, amely szorongatja a burgenlandi kis- és törpebirtokost, és gátolja a korszerű termelést, a tervszerű telepítési politikát. Az agrárnépesség a szociáldemokratáktól várja a földreform-törvényt, amely véget vetne az idegen nagybirtok uralmának. A teljes foglalkoztatottságot gátolja az is, hogy ipari üzemek csak az alsó-ausztriai határ közelében vannak. A lakosság többsége városon és vidéken egyaránt kézműves, kiskereskedő, kisparaszt. Az ő családtagjaik azonban már csak a tartomány határain kívül, újabban a bécsújhelyi gyárakban vagy az iparilag fejlett határtartományokban tudnak munkához jutni.

Szinte valamennyi cikk foglalkozik a hallatlanul nehéz közlekedési helyzettel, amit az idézett elő, hogy a határmegvonás a nagy vasutakat és utakat a határon túl hagyta. Az egész közlekedést át kellett állítani és Bécs felé irányítani, amely természetes piaca a burgenlandi zöldségnek, gyümölcsnek, tejnek, húsnak. Már három évvel ezelőtt is 72 millió schilling értékű állatot és mezőgazdasági terméket adtak el a burgenlandiak Ausztriában. Ezenkívül meg kellett teremteni Észak- és Dél-Burgenland összeköttetését is, mert ezeket a soproni beszögellés elválasztotta egymástól.

A cikkek „új Ostmark"-ként emlegetik Burgenlandot. Ezen azonban nem előretolt német katonai, hanem kulturális bástyát értenek. Hiszen ez a terület adta a németségnek Haydnt, Lisztet, Joseph Kainzot, a színészt, Joseph Joachimot, a

[62] *N. Sz. Gy.*: „Ha nem volna Amerikában kvóta, kivándorolna az egész Burgenland." Magyarország 1928. szept. 7. — A burgenlandi helyzet ugyancsak negatív megítélését tartalmazzák, csak magasabb tudományos szinten: *Kubinyi Elek:* A burgenlandi németek. Magyar Szemle 1928. III. k. 3. sz. 251—256. *Traeger Ernő:* Az elszakított nyugati részek. Magyar Szemle 1928. IV. k. 2. sz. 178—184. Viszont tárgyilagos képet fest Ausztria nemzetiségi viszonyairól *Nagy Iván:* Európa kisebbségei. Nemzetiségi statisztikai vázlat. Lugos, 1929. 6.

hegedűművészt, Fanny Elsslert, a bécsi kongresszus híres táncosnőjét, Lenau költőt, Hyrtlt, az anatómust stb. A burgenlandiak szellemi színvonalát mutatja a 8 osztályos iskola (Magyarországon csak 6 osztályos van — jegyzi meg az egyik lap), az új iskolák és iskolai osztályok és a tanítólétszám emelkedése. A különböző szakismeretek terjesztéséről is gondoskodnak. A kormány mindent elkövet, hogy oktatással és jó példával elősegítse nemcsak az állattenyésztés és a földművelés, hanem mindenekelőtt a főzelék-, a gyümölcs-, a szőlőtermesztés fejlődését, amelyek erős aktívumai az országnak. Az állatállomány az országrész átvétele óta megduplázódott, az olyan értékes ipari növények, mint pl. a cukorrépa termelése pedig megháromszorozódott.

Ami végül a tartomány politikai helyzetét illeti, az egész lakosság, mégpedig nem csupán a németek, hanem a horvátok, sőt a magyarok is, az Anschluss lelkes hívei. Ugyanakkor tudják, hogy ez a jelenlegi körülmények közt nem valósítható meg. Bizonytalansági tényező Magyarország is. A jövő tehát nem egészen felhőtlen. De évről évre nő a remény, hogy Magyarország egyszer mégiscsak elismeri a dolgok megváltoztathatatlan új rendjét, és végül is nem akarja 300 000, immár nemzetileg öntudatos és a legvégsőkre elszánt burgenlandi némettel megterhelni a maga nemzetiségi politikáját, amikor még a jelenlegi határain belül élő 550 000 némettel szemben sem tudja teljesíteni nemzetiségpolitikai kötelezettségeit. Ausztria szívesen él jó barátságban Magyarországgal, és szívesen látja a barátságot Németország és Magyarország között is, de a szerepeket nem lehet fölcserélni. „Nem Németország az, amelynek meg kell fizetni a magyar barátság árát. De Magyarország egy belsőleg visszahozhatatlanul elvesztett országról való becsületes lemondással szilárd talajt teremthet ennek a barátságnak."[63]

„Marsch auf Wien?"

Az 1928 őszére kitűzött, olasz—magyar pénzzel és fegyverrel végrehajtandó szélsőjobboldali puccs gépezete Ausztriában 1928 nyarán már teljes mozgásban volt. A puccs időpontjául 1928. október 7-ét, helyéül Bécsújhelyet tűzték ki, ahová mind a Heimwehr, mind a szociáldemokraták gyűlést hirdettek. Augusztus 25-én az olasz kormány átutalta a magyar külügyminisztériumnak azt a júdáspénzt, amelyet az államcsíny kiszemelt vezére, Steidle az akció kirobbantására gyorssegélyként kért: 1 620 000 lírát, vagyis hozzávetőleg 597 000 schillinget. Mussolini azonban a pénzen kívül fegyvert is ígért. A fegyvercsempészés megszervezésére szeptember 22-én

[63] *K. A. J.:* Burgenland. Frankfurter Zeitung 1928. szept. 20, 22. — A többi felhasznált cikk: Die neue Ostmark. Vorwärts 1928. szept. 14. *C. F. Badendieck:* Im Burgenland. Neue Preussische (Kreuz-) Zeitung 1928. szept. 23. 1. mell.. *M. R. Jünemann:* Streife durch das Burgenland. Germania 1928. szept. 25. Besuch in Burgenland. Vossische Zeitung 1928. okt. 22. — Meg kell jegyeznünk, hogy a Burgenland helyzetéről magyar, osztrák és német részről folyó, politikailag motivált vitában rendkívül tárgyilagos álláspontot foglal el *C. A. Macartney:* Hungary and her successors. 2. kiadás. London—New York—Toronto, 1965. 60—70.

Rómába érkezett Diakow alezredes, a stájerországi „mozgó" (felfegyverzett) - tartalékok főnöke. Útja azonban nem volt sikeres. Mikor az olaszok az ővele való megegyezés alapján megpróbáltak áttenni a határon egy fegyverszállítmányt, kísérletük kudarcot vallott. Minthogy az olaszok nem kockáztathattak meg egy újabb szentgotthárdi botrányt, az olasz fegyverek nem jutottak el a Heimwehrhez. De nem lehetett jelentősebb szerepe az olasz pénznek sem. Az 597000 schilling ugyanis csak szeptember 20-án, tehát alig két és fél héttel a puccs időpontja előtt jutott el a bécsi magyar követség útján rendeltetési helyére, a Heimwehr katonai parancsnokának, Pichler altábornagynak kezébe,[64] úgyhogy felhasználására már alig volt mód.

A bécsújhelyi események menetét így a külső, olasz és magyar beavatkozás alig befolyásolta; nagyjában-egészében a belső erőviszonyok szabták meg. A Heimwehr arra számított, hogy a szociáldemokraták összetűzést provokálnak majd vele, mire a kormány hadserege és rendőrsége beavatkozik a „megtámadott" Heimwehr oldalán. Ez viszont módot ad a Heimwehrnek egész hadserege mozgósítására, Bécs elfoglalására, a jobboldali kormánynak egy szélsőjobboldali kormánnyal való felváltására. A Heimwehr egész stratégiája tehát a szociáldemokraták sikeres provokálására és az így kirobbant összeütközés esetén a kormányerőknek az ő oldalukon való aktív fellépésére épült föl.

Kérdés volt azonban, hogy a szociáldemokraták hagyják-e magukat provokálni. A szociáldemokrata vezetőknek, köztük Otto Bauernek és a szociáldemokrata önvédelmi alakulat, a Republikanischer Schutzbund (köztársasági véderő) parancsnokának, Körner tábornoknak természetesen nem volt ínyükre a szélsőjobboldal behatolási kísérlete a szociáldemokrácia egyik fellegvárának számító Bécsújhelyre, de a fegyveres összeütközést a Heimwehrrel a polgárháború veszélye miatt mégsem vállalhatták. A szociáldemokraták ehelyett lehengerlő, de békés ellendemonstrációval akartak válaszolni a kihívásra.

A Heimwehr-vezetők a Schober rendőrfőnökkel szeptember 19-én folytatott megbeszélés során ezzel a lehetőséggel is számoltak, mint egy kevésbé kedvező megoldással, amely „tényleges fizikai harc nélkül is" megdöntheti fokozatosan a szociáldemokraták hatalmát. De — tették hozzá — „a tervezett radikális megoldás persze gyorsabb és hathatósabb". Schoberék szerint „a kancellár abszolút az *aktív* fellépés mellett van. Az állami hatalmi szervek ezt fedik és biztosítják".[65]

A Heimwehr irányában Seipel maga is szívesen költötte harciasságának legendáját. A bécsi magyar követ egy augusztusi jelentésében beszámol arról, hogy Seipel kancellár magához kérette Steidlét három vezető társával együtt, és hosszabb

[64] Iratok IV. 135. sz. 220. — A Heimwehr-mozgalom olasz—magyar kapcsolatainak és az osztrák demokrácia megdöntésében játszott szerepének bemutatásánál *Kerekes Lajos* Abenddämmerung einer Demokratie. Mussolini, Gömbös und die Heimwehr. Wien—Frankfurt—Zürich, 1966. c. alapvető művére, ill. ennek magyar változatára, Az első osztrák köztársaság alkonya. Mussolini, Gömbös és az osztrák Heimwehr. Budapest, 1973. c. feldolgozására támaszkodtunk. (I. m. 9—27.)

[65] Iratok IV. 135. sz. 219—220. *Nemes:* i. m. 133.

beszélgetést folytatott velük. Pichler altábornagy, a Heimwehr katonai vezetője ez alkalomból egyenesen a kancellárnak szegezte a kérdést: hajlandó-e együttműködni velük a jelenlegi szocialista rezsim megbuktatására irányuló törekvésükben? Seipel igennel felelt. Ezt követően a Heimwehr-vezetők biztosítékot kértek tőle arra vonatkozólag, hogy október 7-i bécsújhelyi gyűlésüket a kormány engedélyezni fogja. Ezt is megkapták. Pichler harmadik kérdése az volt, hogy hajlandó-e a kormány összecsapás esetén a Heimwehrt a szocialistákkal szemben karhatalmi (rendőri, katonai) támogatásban részesíteni, komoly összeütközés esetén pedig nyíltan mellé állni. Seipel erre a kérdésre is határozott igennel válaszolt. Csupán attól óvta tárgyaló partnereit, hogy ne ők provokálják ki az összeütközést, mert ez az osztrák közvéleményben rossz vért szülne.

A kancellár ugyanakkor — nem minden figyelmeztető él nélkül — vázolta tárgyalófelei előtt egy esetleges osztrák belpolitikai változás külpolitikai következményeit. Megítélése szerint a tervezett változást csupán Magyarország és Olaszország fogadná kedvezőleg. Csehszlovákia, sőt Németország is ellene fordulna. Jugoszlávia hasonlóképp, habár az ő álláspontja ez idő szerint belpolitikai zavarai miatt kevésbé esik latba. A kancellár magatartásában tehát az általánosságban helyeslő attitűd mellett volt egypár erősen fenntartásos elem is. Ezt azonban a felajzott fantáziájú Heimwehr-vezérek egyszerűen nem vették figyelembe. Csak így születhetett meg Steidlének az az impressziója, hogy „Seipel kancellár már megbánta a tavalyi júliusi forrongások alkalmával tanúsított erélytelen magatartását", és hogy „Seipel kancellár teljesen megváltoztatta régebbi magatartását".[66]

Erről persze szó sem volt. Seipel természetesen nem nézte jó szemmel a szociáldemokrácia erősödését, és szívesen megbontotta a szociáldemokrácia kompakt tömbjét, ahol csak lehetett, így Bécsújhelyt is. Attól azonban távol állt, hogy a Heimwehrt hatalomra segítse. Az ő számára a Heimwehr nem öncél volt, hanem csupán eszköz a szociáldemokrácia kordában tartására. A Heimwehr-napra igent mondott, a Heimwehr-puccsra nemet. Ugyanígy igent mondott a kancellár a szociáldemokrata pártnapra, de az általános sztrájkra és a polgárháború kirobbantására már energikus nem volt a válasz. Az „irgalmat nem ismerő prelátus"-ról — ahogy Seipelt július 15-e óta ellenfelei nevezték — mindenki tudta, hogy ha ígéreteit nem is mindig, fenyegetéseit azonban holtbiztosan beváltja.

A körülmények Seipel kezére játszottak. Az olasz pénzügyi támogatás késése, a katonai segély kudarca ingadozóvá tette a Heimwehr-vezetést. Mint ahogy Starhemberg herceg Emlékirataiban írja, valamennyi Heimwehr-csoport számára elrendelték ugyan a biztonsági rendszabályokat az ország egész területén, de ezt az intézkedést nem annyira a helyzet veszélyességére, mint inkább arra való tekintettel hozták, hogy kipróbálják az alakulatok mozgósítási felkészültségét.[67] A szociáldemokraták ugyancsak nem akarták törésre vinni a dolgot.

[65] *Kerekes:* Olaszország... 209—210. Iratok IV. 133. sz. 217—218. *Nemes:* i. m. 131—132.
[67] *Starhemberg:* i. m. 69.

Az ésszerű kompromisszum körvonalai így lassan kirajzolódtak. A polgárháborúval fenyegető összecsapást sikerült elhárítani. Seipel megegyezett Otto Bauerrel abban, hogy mind a Heimwehr-felvonulást, mind a szociáldemokrata ellenfelvonulást a kormány engedélyezi. De hogy a fenyegető összeütközést elkerüljék, időben és térben elválasztják egymástól az ellenfeleket. Így lett 1928. október 7-én Bécsújhely városa de. fél kilenctől fél tizenkettőig 10—12 000 a Heimwehr, tizenkét óra után pedig 18 000 schutzbündler (véderőtag) és még 20—25 000 szocialista munkás és sportoló felvonulásának és gyűlésezésének látványos színtere.

Az ellenfelek szétválasztása és nagy katonai erő mozgósítása célirányosnak bizonyult. A polgári sajtó által már hetekkel előbb rémületes színekkel festett drámai összecsapás[68] elmaradt. Mint ahogy az események másnapján a hétfői A Reggel találóan írta: „A hetek óta borzalommal és rettegéssel várt október 7-éből — július 22-e lett: *elkeseredett, dühös, késhegyig menő harcnak indult, és lett belőle egy pompásan megszervezett Sängerfest* (dalos-ünnep)."[69] A kancellár tehát elérte célját. A szocialistákkal való fegyveres összeütközés nélkül bevitte a Heimwehrt egy munkásvárosba, a szociáldemokrácia egyik fellegvárába. Ugyanakkor Otto Bauernek sem volt különösebb oka az elkeseredésre. A szociáldemokraták megmutatták, hogy Bécsújhelyt mégiscsak ők az urak, és a Heimwehr legjobb esetben is csak rosszul megtűrt vendég ott.[70]

A legkevésbé a Heimwehr és külső pártfogói lehettek elégedettek a bécsújhelyi bevonulással. A Heimwehr Caesarként jött, látott, csak éppen nem győzött. Nem győzött még Bécsújhelyt sem. Még kevésbé remélhetett győzelmet Bécsben vagy különösen az egész országban. A bécsújhelyi Heimwehr-nap végül is csupán egy gyűlésnapként vonult be a Heimwehr krónikájába, nem a fordulat napjaként.

A külső patrónusok nemhogy elégedettek nem voltak, hanem egyenesen lehangoltak. Leginkább az olaszok, akiknek zsebére ment elsősorban a játék. Dino Grandi külügyi államtitkár, aki korábban sem lelkesedett az akcióért, most igazolva látta korábbi fenntartásait, és lesújtólag nyilatkozott a bécsújhelyi eseményekről. Sovány vigaszt jelentett számára a római magyar ügyvivőnek az a magyarázkodása, hogy a komoly akció megindítása csak őszre volt tervezve, és most még csak ősz eleje van. Az ősz folyamán még sok minden történhet. A Heimwehrt Ausztriában kommunistaellenessége sem segíti a hatalom megragadásában, mert Ausztriában — ellentétben a „Marcia su Roma" Olaszországával — a polgári kormány és társadalom is határozottan és eredményesen kommunistaellenes stb. Grandi végül is azzal a kényszeredett reménnyel fejezte be a magyar ügyvivővel folytatott, számára nyilván

[68] Magyarország 1928. szept. 27. 8 Órai Újság 1928. okt. 2. — Idézi *Karsai Elek:* Számjeltávirat valamennyi magyar királyi követségnek. Budapest, 1969. 401—403. — Pedig elhangzottak nyugalomra intő felszólítások is, köztük éppen Steidle részéről: „Kezeskedem arról, hogy október 7-én mi nem provokálunk rendzavarást." Magyarország 1928. szept. 27, 1.

[69] A Reggel 1928. okt. 8. Magyarország 1928. okt. 8. — Idézi *Karsai:* i. m. 403—404.

[70] *Kerekes:* Az első osztrák köztársaság... 28—30. *Nemes:* i. m. 134. — Október 7-ének részletes eseménytörténete *Karsai:* i. m. 401—404.

nagyon kínos beszélgetést, hogy „jelenleg nem lehet mást csinálni, mint remélni, hogy a dolog legközelebb jobban fog sikerülni".[71]

Ez a remény éltette a jobboldali osztrák puccs spiritus rectorát, Mussolini ausztriai jobb- (vagy bal-?) kezét, Bethlen István gróf magyar miniszterelnököt is. Bethlen azonban korántsem fogadta olyan beletörődéssel az ausztriai kudarcot, mint Mussolini, ill. külügyminisztere, Grandi. Rendkívül rossz néven vette a Seipel-kormánytól, hogy nem állt nyíltan a Heimwehr mellé, és nem játszotta át kezére a hatalmat. Az is kellemetlenül érintette Bethlent, hogy a bécsújhelyi tüntetéssel kapcsolatban ismét felrémlett a magyar beavatkozás veszélye. A Freiheit c. lapban Weiss Sándor még szeptember végén arra figyelmeztetett, hogy az október 7-i tüntetéssel kapcsolatban számolni kell a magyar csapatok burgenlandi bevonulásával. A cikkíró forrását is megnevezte — Steidle személyében.[72] A Freiheit jóslata ugyan nem vált be, de ez csak külpolitikailag jelenthetett felmentést a magyar miniszterelnök számára, belpolitikailag nem, ellenkezőleg! A szélsőséges revíziós körök úgy állíthatták be Bethlen újabb tartózkodását, mint Burgenland visszaszerzése harmadik — és talán utolsó — lehetőségének elszalasztását.

A Hűségkapu őrei

Ebben a helyzetben Bethlennek lépnie kellett. Egy nagyszabású, látványos, de végeredményben semmire sem kötelező demonstrációra volt szüksége, amivel bizonyíthatta az elégedetlenkedő közvélemény előtt a revíziónak való teljes elkötelezettségét. Erre már alig egy héttel a bécsújhelyi elvetélt puccskísérlet után kínálkozott egy kitűnő alkalom: a soproni Hűségkapu és hűségserleg felavatása. A Hűségkapunak nevezett díszes emlékművet az ősi Tűztorony aljában a magyar törvényhozás állíttatta fel a „civitas fidelissimá"-nak, a leghűségesebb városnak az 1921. decemberi népszavazás alkalmából Magyarország iránt tanúsított tántoríthatatlan hűségéért.[73] Ezt a szándékot a patetikus hangú felirat is kidomborította: „A koronás Hungária előtt térdreboruló imádattal a magyar és a németajkú nép."

A Hűségkapu felavatására október 14-én, vasárnap délben Bethlen miniszterelnök részvételével került sor. Elsőnek Thurner Mihály soproni polgármester beszélt. Sopron dicső múltjára, kiváltképpen az 1921-es népszavazásra visszatekintve kijelentette: ha újabb megpróbáltatások érnék a várost, polgárai saját testükkel fogják megvédeni a Hűségkaput.

Ezután beszélt a város díszpolgári oklevelével ebből az alkalomból kitüntetett miniszterelnök. Bevezetőben méltatta Sopron áldozatkész hazafiságát, amellyel

[71] Iratok IV. 137. sz. 222. *Kerekes:* i. m. 31—32. *Karsai:* i. m. 404.

[72] OL K 66 Küm.sajtóoszt. 1928—I/3—37657. Alth id.ügyvivő jelentése a Freiheit cikkéről. Bécs, 1928. szept. 30.

[73] Magyarság 1928. okt. 12, 7.

inkább vállalta a szegénységet, a küzdelmes életet, semhogy — Tompa Mihály szavaival élve — hazát cseréljen. „Sopron — folytatta Bethlen — igaz ügy mellett harcolt, és vigasztalhatja az a tudat, hogy *azokról a területekről, amelyeket tőlünk elcsatoltak, önként nem mondottunk le.*" (Kiemelés az eredetiben. *B. B.*) Ezt a velencei tárgyalásokon sem követelték Magyarországtól. Magyar részről csupán a megszálló magyar alakulatok távozását ígérték meg Sopron és vidéke népszavazásra bocsátása ellenében. Ez az egyetlen népszavazás, amelyet Magyarország számára a győztes hatalmak engedélyeztek, bebizonyította a magyar és nem magyarajkú polgártársak elválaszthatatlan összetartozását, megdöntve ezzel a trianoni békeszerződés elvi alapját. Bethlen — egyenesen a szomszéd Ausztriához és Németországhoz intézve szavait — kijelentette, hogy a régi területekről a volt szövetségestársakkal szemben sem mond le. „Meg van győződve arról — folytatta a tudósítás —, hogy *eljön az idő, amikor újra felragyog az igazság napja, s lehetetlenség, hogy ezen a napon a volt szövetségesek a győző jogára* hivatkozzanak (kiemelés az eredetiben *B. B.*), amit magukra nézve sem ismernek el. Hiába hallatszanak hangok át a határon, hogy az elcsatolási döntés mellett hetvenmillió ember áll őrt. Ezt nem hiszi, és nem tudja elképzelni, mert a mi igazunk mellett a jog, az igazság és a fegyvertársi hűséghez való ragaszkodás áll őrt, és ez erősebb, mint az erőszak joga, amelyre csak a győzők hivatkozhatnának."

Míg a magyar törvényhozás a Hűségkapuval, a felsőház alelnöke, Széchényi Bertalan gróf hűségserleggel tisztelte meg Sopront. A vertaranyból készült kupát még Széchenyi István gróf nyerte annak idején a semmeringi derbyn. Egyik oldalára a következő szöveget vésték: „A Civitas Fidelissimának a Széchényi nemzetség hálája jeléül". Másik oldalán Széchenyi István szavai ragyogtak: „Hol fognak az én hamvaim pihenni? — kérdem gyakran magamtól. A hazában-e vagy külföldön?"

Bethlen — mint Sopron mellett Nagycenknek is díszpolgára, ahol a Széchenyi-család kastélya és kriptája áll — serlegavató beszédében remek szónoki érzékkel ebből a Széchenyi-idézetből indult ki, mondván: milyen tragikus dolog, hogy legnagyobb magyarjaink hamvai idegen földben nyugosznak! Széchenyit megmentette ettől a kegyetlen sorstól Sopron hűsége. Ha máshol is megkérdezték volna a népet, nemcsak Sopronban, a válasz mindenütt ugyanaz lett volna. Sopron döntése vádolja azokat, akik a népeket akaratuk és tudtuk nélkül tologatták ide-oda a sakktáblán, és ezzel elvesztették azt a morális alapot, amelyre előszeretettel hivatkoznak, amikor a trianoni békét igazolni próbálják. Sopron hűsége a magyar ügy igazát bizonyítja, amelyre állandóan hivatkozni kell azokkal szemben, akik nem merték megkérdezni a népeket. „Sopron hűségével megmentette a legnagyobb magyar sírját, és az első éket verte be a trianoni békeszerződésbe, az első pillérét bontotta meg, revíziót vitt keresztül a trianoni békeszerződésen, és bizonyítást adott a nemzet igazsága mellett. Legyen áldott tehát Sopron városa és hazafiasan gondolkodó népe" — fejezte be mély benyomást keltő beszédét a magyar miniszterelnök.[74]

[74] Sopronban felavatták a népszavazás emlékét megörökítő „Hűségkaput". Magyarság 1928. okt. 16. 4.

A soproni Hűségkapu demonstratív célzatú felavatása, a Burgenlandra vonatkozó magyar revíziós igény leplezetlen bejelentése a fennállásának 10. évét megünnepelni készülő osztrák köztársaság politikai köreiben kínos meglepetést keltett.

A Burgenland védelméért folyó harcnak most is — akárcsak az elmúlt év végén — a szociáldemokraták álltak az élére. Az osztrák nemzeti tanács október 18-i ülésén Seiler képviselő társaival együtt interpellációt intézett Seipel kancellárhoz Bethlen soproni beszédével kapcsolatban. A képviselők többek közt azt kérték a kancellártól: hozza nyilvánosságra a magyar kormány által említett garanciát Burgenland biztosítására vonatkozólag. A kancellár válaszában kijelentette: a burgenlandi kérdés nem azt jelenti, hogy Burgenland a jövőben Ausztriához tartozzék-e vagy pedig Magyarországhoz, hanem csupán azt, hogy Burgenlandban megnyugvást vagy nyugtalanságot kelt-e valamilyen a határon túlról elhangzott nyilatkozat. Ezután felolvasta a velencei jegyzőkönyv rendelkezéseit annak magyarázatául: mi késztette arra, hogy a magyar részről tett nyilatkozatokat formális, autentikus biztosítékoknak tekintse. Egyébként a kancellár azt is közölte, hogy a budapesti osztrák követ útján magyarázatot kért a magyar kormánytól a soproni beszédet illetőleg. A követ azt a választ kapta, hogy a magyar miniszterelnöknek nem állt szándékában szőnyegre hozni a burgenlandi kérdést; csupán egy történeti visszapillantás erejéig foglalkozott vele. Ugyanakkor a magyar miniszterelnök megismételte, hogy véleménye szerint a velencei jegyzőkönyv nem jelent lemondást Burgenlandról. Ez — tette hozzá a kancellár — nem nyugtatta meg az osztrák kormányt. Ugyanakkor — vélte a kancellár — el kell ismerni, hogy a beszéd, bár revíziós szellemű volt, egyben alapjában véve pacifista, s mint ilyen, világos lemondást tartalmazott a háborús rendszabályokról. Abban viszont nagyon téved a magyar miniszterelnök, ha azt hiszi, hogy egy újabb népszavazás révén Burgenland visszakerülhetne Magyarországhoz.[75]

A népszavazás kérdésében ismét vitába bonyolódott a magyar és a német sajtó. A Germania Ausztria igaz joga című cikkében azt állította, hogy Ausztria 1919-ben népszavazást ajánlott fel Magyarországnak Nyugat-Magyarország egész németlakta területére vonatkozólag. Magyarország azonban — félve ennek kimenetelétől — elutasította.

A Nemzeti Újság cseh kútmérgezést gyanít e történelemhamisítás mögött, és hangsúlyozza, hogy a magyar békedelegáció kezdettől fogva népszavazást követelt minden Magyarországtól elszakítani akart területen. A német lap fenti beállítása igazolni látszik a békeszerződés igazságtalanságait, amelyek pedig Németországot éppen úgy sújtják, mint Magyarországot.[76] Hasonló tartalmú és hangvételű cikket

[75] *T.:* Bethlen soproni beszéde... Nemzeti Újság 1928. okt. 19. Graf Bethlen: Rede des Ministerpräsidenten in Ödenburg. Reichspost 1928. okt. 15. Hungarian claim to the Burgenland. Manchester Guardian 1928. okt. 20. Piccolo 1928. okt. 22.

[76] A Germania történelemhamisítással támad Magyarország ellen. Nemzeti Újság 1928. okt. 19.

közöl Bethlen lapja, a 8 Órai Újság is, amely egyebek közt a tények előtt meghajló német igazságszeretetre is apellált.[77]

A birodalmi német sajtó az újabb Burgenland-vitával kapcsolatban nem foglalt el egységes álláspontot a tekintetben, hogy Burgenland osztrák—magyar—német vagy pedig csak német—magyar kérdés-e. A Kölnische Volkszeitung osztrák—magyar—német kérdésnek tekinti, és megdicséri Bethlent ezért a felfogásáért, meg azért is, hogy számol az Anschluss-szal. Ugyanakkor aggodalommal latolgatja, hogy nem következett-e be valamilyen kedvezőtlen fordulat Bethlen revíziós politikájában. Magyarország eleddig csupán a magyarlakta területek visszaadását követelte. Ezt a követelést támogatja Mussolini és Rothermere is. Bár Bethlen maga jelentette ki, hogy a burgenlandi kérdés pillanatnyilag nem időszerű, mégis fölmerülhet a gyanú: nem lépe ismét előtérbe a magyar politikában az integritás-gondolat, az a törekvés, amely a régi Nagy-Magyarország idegen népeit újból Szent István koronája alatt akarja egyesíteni. A lap tudván Bethlenről, hogy a Németországgal való szoros együttműködésre törekszik, nem tartja ezt valószínűnek.[78]

A Leipziger Neueste Nachrichten cikkírója is úgy véli, hogy Bethlent csupán az erősödő soviniszta hullám kényszerítette Sopronban annak kijelentésére, hogy a velencei jegyzőkönyvben országa nem mondott le Burgenlandról. Ugyanakkor azt is beismerte, hogy a kérdést nem tartja aktuálisnak. Seipel is tudja, hogy a burgenlandi kérdés csak az Anschluss esetén lenne időszerű, aminek ő egyébként nem híve. Ebből viszont az következik, hogy a burgenlandi kérdés nem osztrák—magyar, hanem német—magyar kérdés, és mint ilyen, sajnos, alkalmas a két ország szembeállítására. A józan emberi ész azonban azt követeli, hogy idáig ne fajuljon a dolog. A revízió hatalompolitikai úton különben sem oldható meg, csupán morális úton. A nemzetállami gondolaton nem szabad több erőszakot elkövetni. Szembeszökő ellentmondás a Kárpát-medence többi területén az önrendelkezési jogra hivatkozni, a nyugati részen pedig a régi történelmi jogra. A burgenlandi kérdés ilyen látószögből nézve mégiscsak osztrák—magyar és nem német—magyar kérdés.[79]

A Deutsche Tageszeitung Magyarország, Burgenland és Németország c. vezércikkében elismeri, hogy igenis van „burgenlandi kérdés", amelyet rendezni kell. Népszavazásra valóban csak egy kis területen került sor, amely vissza is jutott Magyarországhoz. Burgenland nem tisztán németajkú terület, vannak ott magyar községek, sőt egy egész magyar járás is. Népszavazást csak ott szabad rendezni, ahol még nem volt. A sorsot csak egyszer lehet kihívni.

A Kölnische Volkszeitung újabb cikkében már a burgenlandi vita lezárásáról számol be. Idézi a hivatalos Budapesti Hírlap elismerő véleményét Seipel beszédéről,

[77] A cseh propaganda Bécsen keresztül megfertőzi már a német sajtót is. 8 Órai Újság 1928. okt. 19.

[78] *W. H.*: Ungartum, Deutschtum und das Burgenland. Kölnische Volkszeitung 1928. okt. 20, 1—2.

[79] Neuer Burgenlandstreit? Leipziger Neueste Nachrichten 1928. okt. 24, 1—2. — A cikk részletes ismertetése: A nyugatmagyarországi kérdés nem verhet éket Magyarország és Németország közé. Magyarság 1928. okt. 31.

miszerint ezzel a nagyvonalú megnyilatkozással a burgenlandi kérdés újból nyugvópontra jutott. Az új Ausztria legjelentősebb államférfiának megvan az a képessége, hogy méltósággal képviselje országa álláspontját. A magyar lap nagyra értékeli a kancellárnak a magyar politikai gondolkodás iránt tanúsított megértését is, amikor kijelentette: Ausztriának semmi oka sincs tiltakozni a békeszerződések revíziója ellen, hiszen maga is hasonló sors alatt szenved. Értékeli a lap Seipelnek azt a megállapítását is, mely szerint Bethlen beszéde tulajdonképpen pacifista beszéd volt. Mikor a magunk részéről lezárjuk a vitát — idézi a magyar lap cikkét a német —, megelégedéssel konstatálhatjuk, hogy osztrák részről jóhiszemű és becsületes érdeklődéssel kísérik a magyar politikát, mert ebben — akárcsak a magukéban is — a békés politikai eszközök alkalmazását látják.[80]

Bethlen soproni beszéde nemcsak a magyar és a német, hanem az angol, a francia sajtóban is visszhangra talált. A Manchester Guardian a Bethlen—Seipel-vitában Seipelnek ad igazat, miszerint a velencei egyezményt egységes egésznek kell tekinteni. Ausztria különben a maga részéről kész a legjobb kapcsolatokat fenntartani Magyarországgal. „Bölcs dolog lenne Magyarország részéről, ha emlékezetébe vésné, hogy ha Burgenland lakosságát megszavaztatnák ebben az ügyben (ti. az állami hovatartozás ügyében *B. B.*), az egész népesség Ausztria javára döntene."[81] A Manchester Guardian — az angol sajtó többségével egybehangzón — elsősorban osztrák—magyar ügynek tartja a burgenlandi kérdést, és nem látja ennek német, az Anschluss felé mutató vonatkozásait.

A francia sajtó viszont éppen erre reagál. A Le Temps október 19-i száma úgy állítja be a vitát, hogy az egésznek alapja a német—osztrák Anschluss-törekvés. A magyarok a soproni népszavazás óta elvben állandóan visszakövetelik Burgenlandot, és most Löbe Reichstag-elnök szájából mégis hallaniok kellett a nem várt igénybejelentést nem csupán Burgenlandra, hanem Sopronra és vidékére vonatkozólag is. „Az a gondolat, hogy Németország Magyarországnak, régi szövetségesének kárára gyarapíthatja területét, elkeserítette a magyarokat, és ezt tolmácsolta Bethlen István gróf mostani beszédében." A magyar kormány természetesen nem rögtön akarja a visszacsatolást, hanem megvárja a kedvező alkalmat. Anschluss esetén nemcsak Sopronról és környékéről nem mond le, hanem követelni fogja az egész elszakított terület visszaadását.[82] A francia lap alig leplezett káröröммel nézi a két egykori szövetséges harcát Burgenland körül, mert akadályt lát benne az Anschluss útjában. Ugyanakkor aggodalommal látja a közép-európai statusquo megbontására alkalmas revíziós gondolat térhódítását.

[80] Abschluss der Burgenland Aussprache. Kölnische Volkszeitung 1928. okt. 26.

[81] Hungary and the Burgenland. Manchester Guardian 1928. okt. 20. — További angol sajtóhangok: Count Bethlen on the treaty of Trianon. The Times 1928. okt. 16. King for Hungary? Daily Telegraph 1928. okt. 16. Hungarian denial. Manchester Guardian 1928. okt. 16.

[82] A francia félhivatalos „Temps" a magyar—osztrák kérdésről. Nemzeti Újság 1928. okt. 20. — A franciák következetes Anschluss-ellenes magatartására vonatkozólag lásd *A. D. Low:* „The Anschluss Movement, 1933—1938 and the Policy of France." — Jahrbücher für deutsche Geschichte. (Tel Aviv), 1982.

A hűség próbája

Az 1928. év vége felé Sopronra terelődött az ország figyelme. Klebelsberg Kunó gróf kultuszminiszter december 16-án Jelszavak és valóságok tusája címen cikket írt a Pesti Naplóba. Cikkének végén Sopronnal is foglalkozott. Ez adta az ösztönzést Thurner Mihálynak, Sopron polgármesterének, hogy az ország nyilvánossága elé tárja Sopron valóságos helyzetét, ugyancsak a Pesti Napló hasábjain. A népszavazás előtt — írja cikkében Thurner — mindenki Sopronnal foglalkozott. Se szeri, se száma nem volt az ígérgetéseknek: csak mentsétek meg Sopront, aztán mi majd gondoskodni fogunk azoknak a kötelékeknek a megerősítéséről, amelyek őt a hazához fűzik. Sopront sikerült megmenteni és egyben bebizonyítani annak az állításnak a hazugságát, hogy az idegen nyelvű állampolgárok elkívánkoztak Magyarországtól, mert ezer éven át elnyomta nemzetiségeit. Sopron polgárai Kisfaludy Károly intelmét követték: „Inkább szerencsétlennek lenni, mint hazaárulónak", és megmaradtak magyarnak. Elszakított testvéreik búsan néznek vissza rájuk. De Sopron is érzi a 200-nál több elszakított község hiányát. Míg az osztrák kormány városi rangra emelt három burgenlandi községet, Sopron városát az a veszély fenyegeti, hogy községgé züllik — hangoztatja az ellenséges propaganda. Hogy elkerülje ezt a sorsot, fejleszteni kell a gyáripart, az oktatást, és ki kell építeni a nyaralótelepet. Kapja meg Sopron az ország ötödik egyetemét, mert a tudományban nincs leszerelés, mint ezt a 70 milliós németség példája bizonyítja. A polgármester segélykiáltással fejezi be cikkét: „A vergődő, sebzett Sopron segítséget kér! A hűséges Sopron örök hálát ígér a nemzet segítségéért!"[83]

A polgármester vezércikke hitelesítette azt a gyászos és leverő képet, amit Lévai Jenő majd két hónappal korábban a „civitas fidelissimá"-ról, a leghűségesebb városról festett. A kitűnő publicista alig két héttel a Hűségkapu fölavatása után meg merte írni: Sopronban a kétfejű sassal díszített városkapu aljában felállították ugyan a Hűségkaput, de ez volt minden, amit a népszavazás óta a kormányok a város vonatkozásában tettek. Sopron közlekedési gondja ma is nyomasztó. A város ipara, kereskedelme, egész gazdasági élete pang. Hiába szeretne nyaralóvárossá fejlődni, nincs rá pénz! Pedig Sopron a Hűségkapuval és tetején a Habsburg kétfejű sassal ma is jelkép: a kuruc és a labanc, a magyarság és németség évszázados harcának jelképe. A harc a városért ma is folyik, csak nem tűzfegyverrel, hanem a kultúra fegyvereivel. „Az egyik oldalon — a nyugatin — jön be egy német színtársulat, a másikon — a keletin — Zilahy Lajost és társait fogadja Sopron polgármestere, a kitűnő Thurner Mihály."[84] Milyen sajnálatos, hogy Lévai Jenőnek, ennek a nagy műveltségű írónak sem jutott eszébe az az egyszerű igazság, hogy ez a két nép és két kultúra a tragikus történelmi konfliktusok után nemcsak ellenségekként, hanem szövetségesekként is találkozhatnának egymással!

[83] *Thurner Mihály:* Sopron! Pesti Napló 1928. dec. 23.

[84] *Lévai Jenő:* Sopron sorsa. Magyarország 1928. okt. 30.

Burgenland háttérben

Burgenlandnak a magyar revíziós politika egyik célpontjaként való kijelölése 1927/28-ban elhibázott lépés volt. A magyar politikai vezetők abból indultak ki, hogy a katonai és politikai szempontból egyaránt leggyöngébb szomszéd ország nem lesz képes hatékony ellenállásra a magyar revíziós törekvésekkel szemben. Ebben a várakozásukban csalódtak. Ausztria népe — a szociáldemokrata-kommunista baloldaltól egészen a keresztényszocialista jobboldalig — szilárd frontot alkotott a Burgenlandra irányuló magyar revíziós igénnyel szemben. Még nagyobb számítási hibát követtek el a magyar politikusok a nemzetközi erőviszonyok felmérésében. Nemcsak a Német Birodalom állt — a várakozással ellentétben — Ausztria oldalára, hanem az egész kisantant, sőt a nyugati hatalmak, Franciaország és Anglia is. Magyarországnak a burgenlandi akcióban csak egy szövetségese maradt, Olaszország; de ez sem tudott hatékony támogatást nyújtani. A magyar kormány 1927/28-ban nem csupán diplomáciai, hanem ideológiai vereséget is szenvedett. Egy olyan területre támasztott igényt, amelynek lakossága túlnyomóan nem magyar, hanem német nemzetiségű volt, és amelynek Ausztriához való csatolása lényegében megfelelt a népi elvnek és a nemzeti önrendelkezési jognak. Hogy ideológiai és propagandaszempontból is mindjárt első lépésénél milyen hátrányos helyzetbe került a magyar revízió, bizonyítja, hogy összeütközésbe keveredett a Rothermere-akcióval is, amely csupán a magyar többségű területek visszacsatolásáért szállt síkra.

A kormány — legalábbis részben — levonta a burgenlandi akció tanulságait, és taktikai módosításokat hajtott végre politikájában. Mikor a főváros 1929. február 2-i rendkívüli közgyűlése a békerevízió melletti állásfoglalásra és ennek a Népszövetség elé terjesztésére szólította fel az országgyűlést, és Pakots József demokratapárti képviselő nagy beszédben indokolta meg a főváros döntését, Bethlen miniszterelnök keményen szembeszállt a „revíziót most és teljeset!" követelőivel. Mindenekelőtt tiltakozott az ellen a gyanúsítás ellen, hogy ő lenne a revízió legfőbb akadálya, holott — bizonygatta — másoknál előbb vetette fel ezt a kérdést, még debreceni beszédében. Ő csupán azoktól az illúzióktól kívánta óvni a nemzetet, hogy a revízió máról holnapra, minden különösebb fáradság nélkül ölébe fog hullni. Az egység megteremtését a revízió érdekében maga is rendkívül fontosnak tartja. Ezt azonban az ellenzék két oldalról is fenyegeti, egyrészt a gazdasági nehézségek meglovagolásával, másrészt a türelmetlen revíziós követelésekkel. Bethlen szerint jó lenne megfontolni, hogy Németország, Ausztria és Bulgária eddig még fel sem vetették a revízió kérdését. Türelmük a nemzet erejét bizonyítja. Bethlen szembeszállt a munkás és a polgári baloldal által képviselt azon állásponttal is, miszerint a revízió a belső demokratizálódással áll vagy bukik. Bethlen újból arra hivatkozott, hogy hiába van Ausztriában a legradikálisabb alkotmány, Németországban szociáldemokrata uralom, a revízió követeléséig még egyik állam sem jutott el.[85]

[85] Bethlen éles válasza Pakots revíziós interpellációjára. Magyar Hírlap 1929. febr. 7.

Bethlen nemcsak a baloldal, hanem a jobboldal felé is igyekezett elhatárolni a maga revíziós politikáját. Erre alkalmul szolgált neki a magyar sajtóban 1929 első hónapjaiban Rothermere 1928-as karácsonyi üzenete körül kitört vihar. Ebben a „nemes lord" egyrészt a Habsburg-restaurációtól óvta a magyar nemzetet, másrészt felhívta a figyelmet a közszabadságok tiszteletben tartásának és a gazdasági egyensúly megteremtésének fontosságára.[86] Rothermere ezzel a nyilatkozatával nem kevés ellenséget szerzett magának. A restauráció elutasítása a Habsburg-legitimistákkal, a közszabadságok és a gazdasági egyensúly biztosítására irányuló követelése pedig a kormánnyal hozta összeütközésbe,[87] amely — mint láttuk — elutasította revízió—demokrácia—gazdasági fejlődés összefüggését, habár különben az azonnali és teljes revízió elutasításában most egyetértett Rothermere-ral. 1929 elejéig még úgy látszott, hogy a Rothermere-akció a magyar revíziós mozgalom minden irányzatot és árnyalatot magában foglaló és összetartó keretévé válik. Most beigazolódott, hogy ez alighanem illúzió.

Minél inkább hiányzott az egység, annál inkább szükség volt ennek demonstrálására. Rothermere szobrot akart állítani az 1929 elején elhunyt nagyhatású magyar publicista, Rákosi Jenő emlékére.[88] Nagy Elek követ viszonzásul Rothermerenak ajánlott fel szobrot, mégpedig Sopron vármegyében, vagyis azon a területen, ahol először valósult meg a soproni népszavazás révén a trianoni békediktátum revíziója. A Pesti Hírlap erre még ráduplázott azzal a javaslatával, hogy a fővárosban a Rákosi-szoborral kapcsolatban is meg kell örökíteni a rothermere-i gondolatot.[89]

1929-ben a magyar, osztrák, német lapok címoldaláról lekerült ugyan a burgenlandi kérdés, de ez egyáltalán nem jelentette azt, hogy az osztrák—magyar kapcsolatok egyszer s mindenkorra megszabadultak volna ettől a tehertételtől. A magyar kormány — az olasszal karöltve — továbbra is támogatta az osztrák demokrácia megdöntésére szervezkedő erőket, elsősorban a Heimwehrt. A Heimwehr vezérének, Steidlének egy, a Heimwehr-mozgalom helyzetéről készített 1929. március 4-i keltezésű emlékirata bevallja, hogy a külföldről nyújtott támogatás lehetővé tette a Heimwehr erőinek növelését és kiképzését az 1928/29-es tél folyamán olyannyira, hogy a mozgalom vezetősége tudatosan rátért „az államhatalom megszerzéséért folytatott küzdelem"-re. Ennek döntő mozzanata Bécs meghódítása, az ausztromarxizmus fő erőinek szétzúzása lesz.[90]

A Heimwehr ennek a stratégiának jegyében indította meg tél végi és tavasz eleji politikai offenzíváját. Az első demonstrációra az osztrák szociáldemokrácia fellegvárában, Bécsben került sor. 1929. február 24-én 3—4000 Heimwehr-tag vonult fel „Wien legvörösebb utcáin." Igaz, hogy Schober rendőrségének kellett őket megvédeni

[86] Lord Rothermere and Hungary. Morning Post 1928. dec. 27.
[87] A Pesti Hírlap válasza. Pesti Hírlap 1929. márc. 1, 1—3.
[88] Rákosi Jenő szobra. Pesti Hírlap 1929. márc. 1, 3.
[89] A Rothermere-gondolat megörökítése. Pesti Hírlap 1929. márc 1, 4.
[90] Iratok IV. 162. sz. 267.

az összesereglett felháborodott antifasiszta tüntetőktől, és a szociáldemokraták egyetlen felhívására 20 000 Schutzbündler lepte el nyomban a bécsi utcákat, de a Heimwehr és támogatói mégis sikernek könyvelték el a felvonulást.[91] A katolikus klérus szócsöve, az Új Nemzedék szerint Bécsben megtört a szocialisták egyeduralma. Boldogan idézte Pfriemer dr.-nak, a stájerországi és karintiai Heimwehr vezérének szavait, aki Hietzingben, a schönbrunni kastély közelében tartott népgyűlésen kijelentette: íme, valósággá vált az általa kiadott „Marsch nach Wien" — jelszó. Majd üdvözölte nem a vörös, hanem a német Bécset! A lap beszámol a Heimwehr fővezérének, Steidlének ezt követő szónoklatáról is. A kecskeszakállas, térdnadrágos, antantszíjas, a Duce pózait utánzó vezér egyformán hadat üzent a gyáva és szenzációhajhász, csak a maga kényelmét néző bécsi polgárságnak és az agresszív marxizmusnak, amellyel szemben nem ismer megalkuvást. Elveti a szociáldemokratákkal való koalíciót, mert ők csak egyetlen osztály uralmát akarják. Steidle a munkásokat is fel kívánja szabadítani a szociáldemokraták uralma alól. Beszédét egy valóban eredeti, önmagáért beszélő történelmi analógiával fejezte be: „Valamikor a töröktől rettegett Bécs, ma a marxisták az ellenségei. A derék törököktől bocsánatot kell kérni, hogy ezekkel az urakkal hasonlítottam össze, akiknek semmi közösségük nincs velük, csak az, hogy szintén keletről jöttek. De meg fogjuk tőlük tisztítani a várost..."[92]

Ilyen körülmények közt, amikor az egész ország sorsa forgott kockán, egy tartomány ügyei nem sokat nyomtak a latban. A burgenlandi határ mindkét oldalán viszonylagos nyugalom uralkodott. Ezt nem zavarta meg a burgenlandi egyházi iskolák ügyének újabb tárgyalása sem. A helyzet megértéséhez tudnunk kell, hogy míg Ausztriában a polgári demokratikus átalakulás részeként megszűntek az egyházi iskolák, Burgenlandban a magyar uralom maradványaként továbbra is megmaradtak. A tartomány területén lévő elemi iskolák az impériumváltozást megelőző utolsó, 1920/21. tanévben jelleg és tanítási nyelv szerint a következőképpen oszlottak meg:

Jelleg szerint:	
állami	53
községi	12
római katolikus	241
ágostai evangélikus	65
református	1
izraelita	7
Összesen	379

Tanítási nyelv szerint:	
magyar	21
magyar—német	8
magyar—horvát	4
magyar—német—horvát	2
német	293
német—magyar	5
német—horvát	6
horvát	28
horvát—magyar	13
horvát—német	2
Összesen	382[93]

[91] Iratok IV. 161. sz. 266.

[92] A Heimwehr-dandárok felvonulása megtörte tegnap Bécsben a szocialisták egyeduralmát. Új Nemzedék 1929. febr. 26, 1—2.

[93] OL K 66 Küm.sajtóoszt. 1928—I/3—37163. Burgenlandi statisztika. Iskolastatisztika. Budapest, 1928. ápr. 2.

Bár a nemzetiségi iskolarendszer jelleg szerinti megoszlását nem ismerjük, a statisztikai kimutatásból eléggé egyértelműleg kiderül egyrészt az egyházi iskolák túlsúlya, másrészt ezeknek erőteljes nemzetiségi jellege. Az egyházi iskolák a magyar uralom alatt kétségtelenül védték a német és a horvát nemzetiséget. Az uralomváltozás után hasonló szerep jutott nekik magyar és horvát vonatkozásban. Feladatuknak lényegében ebben az időben is eleget tettek. A burgenlandi elemi iskolák összes száma 1926 végén 364 volt. Ezek közül horvát volt a tanítás nyelve 40 iskolában (összesen 4100 tanuló), magyar pedig 10 iskolában (összesen 876 tanuló). Ezenkívül a horvát nyelvet mint tantárgyat 12, a magyart pedig 5 elemi iskolában tanították.[94] Ha az 1920/21-i magyar és az 1926-i osztrák statisztikákat összevetjük, úgy tűnik, hogy nemzetiségi iskolaállományukat csupán a horvátok tudták megőrizni, a magyarok nem, hiszen a 21 magyar iskolának csak a fele, 10 iskola maradt meg. A magyar iskolák számánál azonban tekintetbe kell vennünk az uralomváltozás óta bekövetkezett nagy népmozgást, amely a burgenlandi magyarság létszámát 24 867-ről majdnem a felére, 13 979-re apasztotta.[95] Az iskolalétszám csökkenése tehát követte a lakosság számának csökkenését.

Az ausztriai iskolák világi és a burgenlandi iskolák egyházi jellegéből adódó ellentmondásos helyzet felszámolásával az osztrák törvényhozás már többször próbálkozott. A nemzeti tanács évekkel ezelőtt elfogadott egy indítványt, amely szerint az osztrák iskolatörvény hatályát Burgenlandra is ki kell terjeszteni, vagyis a tartomány egyházi iskolarendszerét fokozatosan át kell alakítani világivá. A kormányon lévő keresztényszocialisták azonban húzták-halasztották a végrehajtást, úgyhogy az egyházi iskolák továbbra is akadálytalanul működtek.

1929 elején ismét fölvetődött az iskolakérdés. 11 burgenlandi község ugyanis elhatározta, hogy katolikus iskoláit községi iskolákká alakítja át. A tartományi kormányzat megadta hozzájárulását, a burgenlandi apostoli adminisztrátor azonban tiltakozott. Az oktatási miniszter erre érvénytelenítette a döntést, és a közigazgatási bíróság is neki adott igazat a tartományi kormányzattal szemben. Az ügy ezzel ismét bekerült a törvényhozás labirintusába, ahonnan egyhamar nem vergődhetett ki.[96] Ezzel Magyarországon is tisztában voltak. Ezért a magyar sajtó higgadtan, minden érzelemkitörés nélkül fogadta az iskolakérdés újabb fölmerülését,[97] abban a reményben, hogy közeli megoldással nem kell számolni. Az önmérsékletben közrejátszott az is, hogy tudván tudta: a nemzetiségi oktatás Ausztriában nem az egyházi iskolákkal áll vagy bukik. Minden község, ill. iskolaszék maga határozta meg népiskoláiban a tanítás nyelvét. Ez vonatkozott nem csupán a kisebbségi iskolák túlnyomó részét adó egyházi iskolákra, hanem a községi iskolákra is, amennyiben a községek iskolafenntartók voltak.

[94] Uo. — Az adatok a Statistisches Handbuch für die Republik Österreich VIII. k.-éből valók.

[95] Uo. Népességi és anyanyelvi statisztika.

[96] Die konfessionale Schule in Burgenland. Frankfurter Zeitung 1929. jan. 23.

[97] Kiterjesztették Burgenlandra az osztrák népiskolai törvényt. Újság 1929. jan. 24.

Hogyan érvényesült a valóságban az anyanyelvi oktatáshoz való jog a magyar nemzetiség esetében? Nagyobb akadályok nélkül! A kisszámú burgenlandi magyarság nem jelentett politikai veszélyt Ausztria számára, még ha egy részük Magyarországhoz húzott is. A magyarok ragaszkodtak nyelvükhöz az iskolában, a közéletben egyaránt.[98] A nyilvános életben való nyelvhasználatot azonban megnehezítette a magyar tisztviselők elmenekülése Burgenlandból és bizonyos helyi túlkapások, mint pl. a magyar nyelvű helység-névtáblák, cégtáblák eltávolítása. A magyar nemzetiségi öntudatot azonban nem érte komolyabb sérelem. A burgenlandi tartományfőnökhelyettes, a korábban Sopronban tevékenykedő Ludwig Leser, aki mint szociáldemokrata engesztelhetetlenül szemben állt a magyar politikai rendszerrel, maga is nagy tisztelője volt a magyar kultúrának és a magyar népnek. A magyar irodalom, tudomány, művészet alkotásait Ausztriában megbecsülték, ápolták. Rohonc főterén a magyar újságíró még 1928 szeptemberében is változatlanul ott találta azt a magyar feliratú emléket, amelyet a hazafias szellemű rohonciak 1848 májusában Március 15-e tiszteletére emeltek. 1928. március 15-én még magyar nemzeti szalag is került rá anélkül, hogy bármi baj lett volna belőle. A templomokban is csorbítatlanul helyükön álltak a magyar szentek, Szent István, Szent László, Árpádházi Szent Erzsébet szobrai.[99] Csupán a tankönyvek magyarságképével volt baj.[100] Mindent egybevetve, nem volt üres propaganda vagy kongó retorika Lesernek a magyar újságíró által tolmácsolt üzenete: „Ne aggódjanak odaát a magyar kisebbség sorsa fölött, mert százszorta jobb sorsa van itt a magyarságnak Burgenlandban, mint a többi elszakított országrészeken."[101]

Kormányváltozás és a Heimwehr

1929. április 3-án nagy meglepetés érte Ausztriát: a Seipel-kormány — teljesen váratlanul — lemondott. A négyhetes alkudozás után az előző kormány pártjai által létrehozott átmeneti kormány vezetője, Ernst (Streer von) Streeruwitz, volt lovaskapitány és gyáros a keresztényszocialistáknak nem a jobbszárnyához tartozott, mint Seipel, hanem a balhoz. Így nem a Heimwehrrel, hanem inkább a szociáldemokratákkal kereste az együttműködést. Az új kormány hadügyminisztere azonban változatla-

[98] *J. R.:* Die nationale Minderheiten in Burgenland. Frankfurter Zeitung 1929. okt. 12. — A nemzetiségek kedvező helyzetéről adott képet megerősíti *Nagy Iván:* i. m. 6.

[99] *N. Sz. Gy.:* „Ha nem volna Amerikában kvóta, kivándorolna egész Burgenland." Magyarország 1928. szept. 7.

[100] *Olay Ferenc:* Tallózás egy „burgenlandi" tankönyvben. Magyar Külpolitika 1929. dec. 28, 9. — A polémiát a Nagymagyarország vette át, és folytatta még egy fél évig.

[101] *S. Z.:* „Burgenland döntsön új népszavazással hovatartozandóságáról." Pesti Napló 1928. okt. 7. — Egészen kedvezőtlen képest fest a burgenlandi magyarság helyzetéről — magyar információk alapján — a Corriere della Sera 1928. márc. 18-i száma. Ismerteti A megszállt Nyugatmagyarországot terrorral germanizálja Ausztria címen a Magyarság 1928. márc. 24-i száma.

nul a Heimwehr-barát Vaugoin maradt. Így hát a Heimwehr-akciók hadügyminiszteri segédlettel tovább folytatódtak.[102]

Ilyen körülmények között a Heimwehr ismét felértékelődött a magyar és az olasz politikusok szemében. Mikor Grandi olasz külügyi államtitkár 1929 május elején viszonozta Bethlen miniszterelnök 1927 áprilisi római hivatalos látogatását, újból szőnyegre került a Heimwehr segítségével végrehajtandó belpolitikai fordulat ügye. Grandi most — korábbi kritikus, sőt szkeptikus magatartásával ellentétben — nagy megértéssel kezelte az ügyet, és mindjárt késznek mutatkozott a Heimwehr által kért pénznek és fegyvereknek megadására. Bethlen azt tanácsolta neki, hogy a pénzt csak két részletben adja ki, „mégpedig az utolsót ősszel, mielőtt kenyértörésre kerülne a dolog, hadd lássuk, hogy fejlődtek az ügyek, és érdemes-e azt folytatni". A magyar miniszterelnök ekkor azt is elhatározta, hogy az utolsó részlet kiadása előtt ő is tisztázni fogja, esetleg szerződés formájában, a Heimwehr vezetőségének Magyarországhoz való jövőbeni viszonyát, ezen belül nyilván a burgenlandi kérdésben való állásfoglalását is.[103]

A Heimwehr-puccs tervei nem maradtak titokban Ausztriában sem. 1929. május 1-én az osztrák munkásság hatalmas felvonulásokkal tiltakozott ellene. A Heimwehr mégis továbbfolytatta provokációs felvonulásait. Május 5-én Sankt Pöltenben, — Janky Béla alezredes, bécsi magyar követségi tanácsos kifejezése szerint a „második legvörösebb helyen"[104] — rendeztek felvonulást. Egy hétre rá pedig az osztrák szociáldemokrácia fellegvárában, Bécsben tartottak egy kisméretű, de nem csupán a szociáldemokrata munkásság, hanem a polgári pártok körében is nagy feltűnést keltő zászlószentelést. Az ünnepséget Steidle ezzel a fenyegető kijelentéssel zárta: őszre visszajövünk!

A Heimwehr tagadhatatlan térhódítása nemcsak a szociáldemokraták körében keltett aggodalmat, hanem a keresztényszocialisták balszárnyán is. Kunschak, a párt elnöke a szomszéd államok beavatkozásának előidézésével vádolta a Heimwehrt, és megpróbálta Streeruwitz kancellárt is ellenük hangolni. Ezt azonban Steidle meghiúsította azzal, hogy az átmeneti törvények meghozatalánál támogatásáról biztosította a kancellárt, feltéve, ha elismeri a Heimwehr elért pozícióit. A kancellár ebbe beleegyezett.

Steidle ily módon csak semlegesíteni tudta a kancellárt, megnyerni nem. Sikerült viszont maga mellé állítani Schober bécsi rendőrfőnököt és Vaugoin hadügyminisztert, akikkel május 12—13-án tárgyalt. A bécsi magyar követségen egyenesen egy triumvirátus létrejötteként értékelték a találkozót, feltételezve, hogy „...ezen három tényleges hatalmi eszközökkel rendelkező egyéniség úgyszólván egy *szerződést* kötött egymással, hogy Ausztria jövő sorsának alakítását kezeikbe veszik, s együttesen fogják

[102] *Mikoletzky:* i. m. 126—128. *Erich Zöllner:* Geschichte Österreichs. 4. kiadás. Wien, 1970. 507—508.

[103] OL Küm.res.pol. 1929—33—404. *Kerekes:* i. m. 38.

[104] Iratok IV. 135. sz. 220.

keresztülhajtani!!!" Az egész szövetkezés mögött a lemondott kancellárnak, Seipelnek a kezét sejtették, ami nem is esett messze az igazságtól. Seipel, mióta leköszönt a kancellárságtól, már nem csinált titkot Heimwehr-szimpátiájából.[105] A bécsi magyar követség öröme annál nagyobb volt, mert úgy vélték, hogy ez a hatalmi csoportosulás kimondottan magyarbarát irányzatú: „ők elsősorban *velünk* akarnak egy legszorosabb együtthaladást"[106] — írta levelében Janky követségi tanácsos.

A közlekedés javulása

Az ausztriai helyzet aláaknázását célzó közös olasz—magyar diplomáciai erőfeszítésekről természetesen Burgenlandban semmit sem tudtak. Örültek annak, hogy 1929-ben végre kikerültek a nemzetközi diplomácia fénykévéjéből, és háborítatlanul fáradozhatnak belső problémáik megoldásán. Ezek sorában első volt a közlekedés. A közlekedési hálózat maximális kihasználása érdekében az osztrák nemzeti tanács még múlt évi november 21-i ülésén elfogadta a magánvasutak megváltásáról és a burgenlandi magán vasúttársaságok üzemének biztosításáról szóló törvényjavaslatot. Bár a megváltás csak 1930. január 1-ével kezdődött meg, az osztrák, de különösen a burgenlandi közlekedés fejlesztésébe már ezeket a magánvasutakat is be lehetett vonni.[107]

A sopron—kőszegi vasút megszerzésével még nagyobb eredményt ért el Ausztria. Ezt a vasutat, amely Sopronból indult ki, és Burgenland területén áthaladva Kőszegnél ért véget, a velencei egyezmény igen nehéz helyzetbe hozta. A vasúti részvények többségével rendelkező svájci tőkeérdekeltségnek emiatt állandó vitája volt az osztrák állammal. Végül is nemzetközi döntőbíróság elé vitte az ügyet. 1929 május elején Gustavo Guerrerónak, San Salvador párizsi nagykövetének elnökletével nemzetközi döntőbíróság szállt ki a helyszínre.[108] A helyszíni szemle alapján gyorsan, még a nyár végén megszületett a döntés. Eszerint mind az osztrák, mind a magyar állam megváltani köteles 1929. július 1-i érvénnyel a sopron—kőszegi helyiérdekű vasútnak a maga területére eső szakaszait, és Magyarország köteles átengedni a maga tulajdonát Ausztriának. Az osztrák államnak az egész vasútvonalért 108 362,65 aranyfranknyi járadékot kell folyósítania 65 évi törlesztéssel, míg az 1922-től 1929-ig terjedő időszakra — ugyancsak 65 évi részletben — 600 000 aranyfranknyi átalány-összeget kell fizetnie.

Az osztrák hivatalos jelentés Ausztria szempontjából rendkívül kedvezőnek ítélte meg a döntést, amely így osztrák kézbe juttatta az egész vasutat, beleértve ennek

[105] *König Antal:* A Heimwehr múltja, jelene és jövője. Magyar Szemle 1929. VII. k. 3. sz. 265.

[106] Iratok IV. 167. sz. 276—277.

[107] Ausztria átveszi a burgenlandi magyar vasutakat. Újság 1928. nov. 22.

[108] Nemzetközi döntőbíróság szállt ki Sopronban az osztrák kormány és a Kőszeg—Soproni Vasúttársaság ügyében. Pesti Hírlap 1929. máj. 11. Népszövetségi döntőbírák érkeztek Sopronba. Pesti Napló 1919. máj. 11.

Magyarország területén húzódó szakaszait is. A döntés közlekedéspolitikai szempontból is jelentős volt. A vasút Sopronnál három vasúthoz is csatlakozott: a magyar Délivasúthoz, a győr—sopron—ebenfurti vasúthoz és a pozsony—soproni helyiérdekű vasút közös vágányához. Ilyen módon végre soproni területen keresztül létrejött a vasúti összeköttetés Burgenlandnak eddig egymástól elvágott két része, az északi és a középső terület között.[109]

Az agrárreform ügye

A közlekedés mellett Burgenland másik nagy gondja a magyar eredetű nagybirtokrendszer volt. Burgenland földjének nagy részét és javát még 300 évvel ezelőtt magyar főurak, az Esterházyak, Batthyányak, Almássyak, Erdődyek, Széchényiek, Zichyek, Lónyayak stb. szerezték meg, és birtokolták napjainkig. Minthogy Ausztria — az utódállamok közül egyedül — nem hozott agrárreform-törvényt, a kormány tehetetlenül állt a magyar nagybirtokkal szemben. Egy végeláthatatlan optáns-ügybe pedig — a román példán okulva — nem akart belebonyolódni. Ehelyett inkább a gazdasági fejlődésre és a politikai viszonyok megszilárdulására bízta a megoldást.[110]

A szociáldemokraták gyorsítani akarták ezt a folyamatot. A nemzeti tanács május 14-i ülésén Seiler képviselő és társai egy olyan földreform-törvény elfogadását sürgették, amely Burgenland földbirtok-viszonyait összhangba hozza az ország többi részének agrárviszonyaival. A szociáldemokrata indítvány szerint a külföldi tulajdonban lévő nagybirtokot kártalanítás ellenében ki kell sajátítani és kisparaszti birtokosoknak juttatni. A mezőgazdasági munkások számára telepeket kell létesíteni. A községi tulajdonban lévő legelőterületet meg kell növelni, és végül mintagazdaságokat kell szervezni.

Födermayr földművelésügyi miniszter válaszában olyan megoldást ígért, amely megakadályozná a helyi lakosság értékes elemeinek idegenbe vándorlását. A miniszter a kisbirtok megerősítésére is ígéretet tett.[111] A földreform ügye azonban 1929-ben éppoly kevéssé jutott előre, mint az iskolakérdés.

[109] Ausztriának ítélte a népszövetségi döntőbíróság a sopron—kőszegi vasút minden vonalát. Magyarság 1929. júl. 26, 7.

[110] *K. A. J.*: Burgenland. Frankfurter Zeitung 1928. szept. 22, 1—2.

[111] A nyugatmagyarországi földreform vitája az osztrák nemzetgyűlés ülésén. Pesti Hírlap 1929. máj. 15.

A Steidle—Schober—Vaugoin-triumvirátus

A Steidle—Schober—Vaugoin-triumvirátus megalakulása és magyarbarát orientációja arra ösztönözte a magyar diplomáciát, hogy az olaszoknál kijárja a Heimwehr részére azt a pénzügyi és fegyveres támogatást, amiben Bethlen és Grandi budapesti találkozásukon megegyeztek. A fegyvercsempészés lebonyolítására 1929. július 17-én magyar segítséggel Rómába érkezett Waldemar Pabst őrnagy, a Heimwehr vezérkari főnöke. Minthogy az olasz szakértővel lefolytatott tárgyaláson úgy találták, hogy a fegyvercsempészési akció túl nagy kockázattal járna, ezért Hory András római magyar követ tanácsára abban állapodtak meg, hogy a 900 000 schillinges második részleten kívül a természetbeni hadianyag helyett inkább 500—600 000 schillinget kérnek még az olaszoktól a Heimwehr felfegyverzésére. „Természetben" csupán megfelelő mennyiségű hadianyag felhalmozását kérték az olasz—osztrák határ közelében, hogy ehhez a Heimwehr mindjárt az akció megindulását követő napokban hozzájuthasson. Mussolini mindenbe beleegyezett azzal a feltétellel, hogy a Heimwehr-vezetők a szélsőjobboldali puccs megindítására vonatkozólag évnyi és hónapnyi pontossággal fix időpontot jelölnek meg, és ezt betartják. A magyar diplomácia elérte, hogy a Heimwehr-vezetők valóban vállalták azt a kötelezettséget, hogy „az osztrák alkotmány megváltoztatására irányuló döntő akciót", vagyis a szélsőjobboldali puccsot legkésőbb 1930. február 15—március 15. közt, de ha lehetséges, még 1929 őszén végrehajtják.[112]

Az Ausztria létét fenyegető válság újból felszította a magyar revíziós reményeket. A Nagymagyarország c. folyóirat szerint Ausztriát kettős veszély fenyegeti: az egyik az Anschluss, amely a kisantant és különösen a csehek minden ellenkezése dacára is be fog következni, a másik pedig a Heimwehr készülődése a hatalom megragadására. A hamarosan bekövetkező robbanást a folyóirat szerint minden szomszéd állam igyekezni fogja felhasználni az Ausztria ügyeibe való beavatkozásra. Magyarország távol tartja magát ettől, kivéve a tőle elrabolt Burgenland esetét. Ha netán cseh csapatok vonulnának be vagy át ezen a területen, akkor ezek magyar, sőt esetleg olasz csapatokkal találnák magukat szembe. Ezek megakadályoznák a Magyarországot nyugatról is bekerítő szláv korridor létrejöttét. A magyar folyóirat cikkét ismertető német napilap, a Frankfurter Zeitung megjegyzi, hogy ez a terv nem kevésbé imperialista, mint a cseheké, és hozzáfűzi; úgy látszik, Ausztriát szomszédai már leírták. A „finis Austriae"-ért, Ausztria végéért a lap a heimwehreket és szekértolóikat, elsősorban Seipelt okolja.[113]

[112] Iratok IV. 178/a sz. 296, 178/d sz. 300—303, 184/a sz. 310, 184/b sz. 311, 194/c sz. 311. *Karsai:* i. m. 414—415.

[113] Bemerkungen. Frankfurter Zeitung 1929. aug. 13. — Az ausztriai fasiszta mozgalmak — ezeken belül a Heimwehr — történetét áttekinti *F. L. Carsten:* Fascist Movements in Austria from Schönerer to Hitler. London, 1977.

A magyar katonai készülődésről keringő híreknek része lehetett abban, hogy az osztrák szövetségi hadsereg 1929. évi hadgyakorlatát Burgenland déli részén tartotta. A grazi helyőrség csapatai a Rába völgyében, Gleisdorftól délre kezdték meg gyakorlataikat. Innen Vas megye osztrák uralom alá került részébe készültek átvonulni, hogy végül is a Fürstenfeld és Hartberg közti térségben fejezzék be a manővert. Az augusztus 22—23-án sorra kerülő zárógyakorlaton az 1. ún. burgenlandi és az 5. ún. stájer dandárok együttműködését kellett kipróbálni. A csapatokat augusztus 25-ére vezényelték vissza állandó helyőrségükbe.[114]

A Heimwehr polgárháborús céljainak és menetrendjének megfelelően 1929 nyarán fokozta kihívásait. Augusztus 18-án a stájerországi Sankt Lorenzben megtámadtak egy szocialista gyűlést, ahol a párt egyik vezetője, a magyar származású Wallisch Kálmán akart beszélni. Egy schutzbündler meghalt, mintegy hatvanan — szociáldemokraták és heimwehrek — megsebesültek.[115] Vaugoin hadügyminiszter védelmet biztosít a Heimwehrnek, s ugyanakkor fegyvereket koboztat el a Schutzbundtól.[116] Nyilvánvaló célja: polgárháború kirobbantása a Heimwehr segítségével. Vaugoin nyíltan tájékoztatja erről a bécsi magyar katonai attasét, vitéz dr. Fábry Dániel alezredest is.

A Heimwehrnek és miniszteri patrónusainak provokációjával szemben a szociáldemokrácia nagyfokú önmérsékletről tett tanúságot. Az incidenst követő másnap este, augusztus 19-én a szociáldemokrata bizalmik megtartották szokásos értekezletüket, Deutsch képviselő vezetésével. Ezen a Heimwehrre hárították a felelősséget az összeütközésért, de ugyanakkor elutasították a kommunisták sztrájkra szóló felhívását is. Határozatot fogadtak el, miszerint „Ausztria szervezett munkássága, amely szívének legmélyén békés szellemű, nem kíván más vitát, csak olyat, amelyet a szellem fegyvereivel lehet elintézni". De ha a Heimwehr-fasizmus megkísérelné a fegyveres puccsot, az osztrák munkásság minden rendelkezésére álló eszközzel megvédi magát.[117]

Miközben a szociáldemokrácia önvédelemre rendezkedett be, a Heimwehr újból támadásra készült. 1929 augusztusában—szeptemberében a Heimwehr polgárháborús uszítása tetőfokra hágott. Augusztus 22-én a Heimwehr — egy bécsi bulvárlap közlése szerint — még egy utolsó figyelmeztetést intézett a szociáldemokratákhoz: a 24. órában térjenek jobb belátásra! A Heimwehrnek föltett szándéka az 1920. október 1-i alkotmány olyan értelmű megváltoztatása, amely tényleges hatalommal ruházza fel az elnököt, és lehetővé teszi számára a pártok küzdelmébe való beavatkozást. A Pesti Napló cikkírója tárgyilagosan megjegyezte: Ez *„diktatúra program"*[118]. Néhány

[114] Osztrák hadgyakorlat Nyugatmagyarországon. Magyarság 1929. aug. 13, 9.

[115] Népszava 1929. aug. 20. Újabb bejelentések a Sankt-Lorenzen-i eseményekről. Pesti Hírlap 1929. aug. 20, 8. *Kerekes:* i. m. 43—44. *Karsai:* i. m. 416.

[116] Pesti Napló 1929. aug. 20.

[117] Újabb bejelentések a Sankt-Lorenzen-i eseményekről. Pesti Hírlap 1929. aug. 20, 8. Felelőtlen emberek egyéni akciója volt a Sankt Lorenzen-i összeütközés. Nemzeti Újság 1929. aug. 25, 3.

[118] Kiéleződött az osztrák belpolitikai helyzet. Pesti Napló 1929. aug. 24, 5.

nappal később Steidle harcias nyilatkozatban szólította fel a szociáldemokratákat, hogy tűnjenek el szép szerével és önként a politikai porondról, mert különben kényszeríteni fogja őket erre. A Streeruwitz-kormányt Steidle a „Marcia su Roma" előtti olasz kormányra utalva kihívóan csak Facta-kormánynak nevezte.[119]

A magyar politikai vezetőket felvillanyozták az Ausztriából érkező hírek. Apor Gábor báró, a külügyminisztérium politikai osztályának vezetője a Heimwehr-vezérek nyilatkozatai nyomán azzal kecsegteti Grandi külügyi államtitkárt, hogy „. . . *4—6 héten belül meglesz a döntő harc, és azért szükséges támogatás sürgősen volna megadandó.* Szept. vége, október eleje volna ezek szerint a kritikus idő."[120]

Diplomácia a puccs szolgálatában

Ez a meggyőződés és célkitűzés indította el 1929 szeptemberében a magyar diplomácia vezetőjét, Walko Lajost előbb Rómába, az Ausztria elleni összeesküvés központjába, majd Bécsbe, a tett színhelyére. A külügyminiszter szeptember 12-én kezdte meg tárgyalásait Mussolinivel. A magyar külügyminiszter a Schober—Vaugoin—Steidle politikai triumvirátustól várta a közös olasz—magyar remények teljesülését. Hivatkozott Vaugoinnek arra a kijelentésére, mely szerint a megmozdulást szeptember 29-ére tervezik. Az akció középpontjában a szociáldemokrata városháza rajtaütésszerű elfoglalása áll. Ebben fontos szerepet szántak az alsó-ausztriai Heimwehrnek, amelynek meg kell akadályoznia a bécsújhelyi Schutzbund segítségnyújtását a bécsieknek. Hainburgot külön biztosítani akarták, hogy a csehek ne siethessenek az osztrák szociáldemokraták segítségére. Egyéb külpolitikai bonyodalomtól nem tartottak, legföljebb még a „németek aggályaitól az Anschluss szempontjából". A bécsi városháza elfoglalásával befejezettnek is tekintik az akciót, számítva a szociáldemokrata vezetők behódolására és közreműködésükkel a szociáldemokrata ellenállás leszerelésére. A sikeres lázadást aztán Walko elképzelése szerint kormányalakítás követné. A Heimwehr elsősorban Schober bécsi rendőrfőnököt szeretné kancellárnak, de szó lehet Rintelenről, sőt Seipelről is.

Walko ismertette Mussolinivel az ausztriai változással kapcsolatban tervezett lépéseit és várakozásait. A külügyminiszter a közeljövőben találkozni kíván Steidlével s még egy politikussal, Schoberrel vagy esetleg Seipellel. Az új rezsim iránti barátság demonstrálására az osztrák—magyar döntőbírósági egyezményt barátsági egyezménnyé kívánja átalakítani. Ezenkívül még két kérdésben szeretne megállapodásra jutni. Az egyik kölcsönös kötelezettségvállalás arra vonatkozólag, hogy egyik állam sem köt megállapodásokat szomszéd államokkal a másikkal való megegyezés nélkül. Ezzel Walko nyilvánvalóan Ausztriának a kisantanthoz való közeledését akarta megakadályozni. A másik megállapodás egy olasz—magyar tranzit-

[119] Nemzeti Újság 1929. aug. 25, 3.

[120] *Karsai:* i. m. 417. *Kerekes:* i. m. 44.

egyezmény lenne a magyar és olasz áruknak osztrák területen való akadálytalan szállítására. Ez természetesen megnyitná az utat a Magyarországba irányuló olasz fegyverszállítmányok előtt is. Magyarország végül hajlandó lenne egy előnyös gazdasági egyezményt kötni Ausztriával, aminek ellenében az új osztrák vezetők „...lekötnék magukat, hogy egy későbbi időpontban a Burgenland északi részén, mely nekünk stratégiailag fontos, határkiigazítást eszközölnek". Magyar részről jónak látnák, ha Olaszország támogatná az új kormány kölcsönfelvételi kérelmét, és jobb elbánásban részesítené a dél-tiroli németséget.

Mussolini válaszában hangsúlyozta, hogy ma már jobban bízik az ausztriai jobboldali fordulat lehetőségében, mint korábban, ha a megadott terminust nem is tartja döntő jelentőségűnek. Különösen bizalmat gerjeszt benne az, hogy Bethlen olyan mértékig elkötelezte magát ebben az ügyben, hogy az akció „...tényleg komoly, s dűlőre is vitetik". Walko előterjesztésével azonban Mussolini nem értett mindenben egyet. Ami az új kormánnyal kapcsolatos olasz álláspontot illeti, ő (Mussolini) kancellárnak legszívesebben Schobert látná; Rintelent nem tartja alkalmasnak, Seipelt pedig — mint ezt Walko már korábban is tudta[121] éppen nem látná szívesen. Ő az új rezsimtől nem kíván semmi egyebet azon a korábbi ígéretén kívül, hogy a dél-tiroli kérdést nem fogják feszegetni. Szükség esetén kész azonnal megadni az új kormány számára a diplomáciai elismerést, a már konszolidált kormányzattal hajlandó gazdasági vagy politikai szerződést kötni, és a Jóváhagyási Bizottságban sem gördít akadályt Ausztria kölcsönfelvétele elé. A dél-tiroli kérdésben nem hajlandó formális kötelezettséget vállalni, de „...jó bánásmódra fog törekedni".

A magyar elképzeléseket illetően Mussolini helyesli a kölcsönös egyetértésben való politikai eljárás és a tranzit-egyezmény gondolatát, formális szerződéskötést azonban még korainak tartana. A gazdasági együttműködéssel és a burgenlandi kérdéssel is várni kell a rendszer megszilárdulásáig.

Minthogy magyar részről szeptember eleje óta kedvezőnek látták a Heimwehr-akció kilátásait, és erősen bíztak abban, hogy „...négy—hat héten belül meglesz a döntő harc, s ezért a szükséges támogatás (ti. olasz részről. *B. B.*) sürgősen volna megadandó", Walko érthető érdeklődéssel várta Mussolini erre vonatkozó állásfoglalását. Ez a külügyminisztert teljes mértékben kielégítette. Mussolini ugyanis kijelentette, hogy a kért fegyvereket kész a kijelölendő helyeken a határon átszállíttatni, és a 4,5 millió líra is rendelkezésre áll. Az ugyanaznap folytatott megbeszélésen Grandi és Walko abban is megegyeztek, hogy a pénzt nyomban átutalják a budapesti olasz követségre, amely azt a magyar külügyminiszter kívánságára bármikor rendelkezésre bocsátja.[122] Így az egész akció anyagi terhét Olaszország vállalta, a felhasználás idejére és módjára vonatkozólag azonban a magyar külügy kapott diszkrecionális jogot. Ilyenformán a tervezett nagy átala-

[121] Iratok IV. 189. sz. 321—322. *Kerekes:* i. m. 44—46.
[122] Iratok IV. 192. sz. 324—326.

kulásnál mindenféle anyagi kockázat nélkül érvényesíteni lehetett a különleges magyar érdekeket.

Walkónak Rómából való hazaérkezése után az ausztriai puccsot elősegítendő a magyar diplomácia lázas tevékenységbe kezdett. Először is jelentéstételre hazarendelték a Heimwehrrel továbbra is kapcsolatot tartó ny. katonai attasét, Jankyt. Janky a Heimwehr-vezetők nevében olasz—magyar ellenintézkedéseket kért a Streeruwitzcal paktáló és a Schutzbundot felfegyverző Beneš csehszlovák külügyminiszter ellen, mert „4—6 héten belül döntő harc meglesz, események rohamosan közelednek". Streeruwitz kancellár Seipel véleménye szerint is bukott ember. Utóda vagy Rintelen, vagy Schober, esetleg ő maga (Seipel) lesz. Először jön tehát a kancellárváltozás, aztán az alkotmányreform. A kancellárjelölteket Seipel úgy jellemezte, hogy Rintelen „Marsch auf Wien"-ember. Schober inkább jogász, ő maga (Seipel) viszont mind a kettőtől különböző eszközöket használ. Seipel kérdésére Janky elmondta, hogy Magyarországon Rintelennel szemben bizalmatlanok. Seipel erre megjegyezte, hogy Mussolini találkozót ajánlott neki, de ő ezt visszautasította egyrészt a dél-tiroli kérdés miatt, másrészt mert nem helyesli, hogy Mussolini közvetlen összeköttetést tart fenn a Heimwehrrel.[123] Seipel megjegyzése némileg érthetővé tette a magyar vezetők előtt Mussolininek Seipellel szembeni ellenszenvét, amiről Walkónak római tárgyalásai során is volt alkalma meggyőződnie. Az olaszok állásfoglalása tehát az új kancellár szeméiyét illetőleg teljesen egyértelmű volt: sem Rintelen, sem Seipel, hanem Schober! Ezt az álláspontot a magyar diplomácia is magáévá tette. Janky természetesen hallgatott erről beszélgető partnere előtt.

Miközben az osztrák szélsőjobboldal nyíltan hadat üzent az osztrák köztársaságnak, a munkásság védelmére sietett. A Népszava, a Magyarországi Szociáldemokrata Párt lapja szeptember 16-án közölte az osztrák testvérpárt kiáltványát. Ez tiltakozik ugyan a köztársasági alkotmány reakciós, munkásellenes szellemű módosítása ellen, és kész szembeszállni a reakció diktatúra-törekvéseivel is, de ugyanakkor kijelenti, hogy a köztársaság békés, demokratikus fejlődésének híve, és nem akar polgárháborút. Ennek elkerülésére kész a kölcsönösségen alapuló leszerelésre is.[124]

A Heimwehr vezetősége szeptember 18-án „utolsó figyelmeztetéssel" felelt a szociáldemokrata kiáltványra. Ebben átfogó reformot, egész megoldást sürgetett a kormánytól. Ha erre nem képes, mondjon le egy olyan kormány javára, amelyben a Heimwehr, „a politikai erőcsoportok játékának legerősebb csoportja, az őt megillető befolyáshoz jut". Csak egy ilyen megoldás mentheti meg a polgári pártokat, különben irgalmatlanul elsöpri őket a népmegmozdulás áradata.[125]

[123] Iratok IV. 194/b sz. 327—328.

[124] Az ausztriai munkásság szembeszáll a fasiszta puccskísérletekkel — megvédelmezi a demokrata köztársaságot. Népszava 1929. szept. 16. — Idézi *Karsai:* i. m. 418—419.

[125] *Karsai:* i. m. 419.

Puccs vagy kompromisszum?

Ugyanezen a napon, szeptember 18-án a magyar külügyminisztériumban mélyrehatóan elemezték az ausztriai helyzetet. Úgy látták, hogy a Heimwehr tevékenysége jól halad, és az új rendszer kezd előtérbe jutni Ausztriában, főképpen ha a Streeruwitz-kormány nem kapja meg az áhított kölcsönt. A Heimwehr vezetői, dr. Steidle, dr. Pfriemer, Lustig és Hilgert tábornokok teljesen egyetértenek Schoberrel és Vaugoinnel a követendő politikát illetőleg. Három eshetőségre állnak készen: 1. A polgári pártokkal együttműködve megbuktatják Streeruwitzet, és Schoberrel váltják fel. Schober esetleg egy vidéki városba hívná össze a parlamentet, és a szocialisták távollétében megszavaztatná velük az alkotmánymódosítást. 2. Ha alkotmányos úton nem sikerülne a kormányt megbuktatni, akkor — Vaugoin és Schober jóindulatú semlegességének biztosításával — alkotmányellenesen, „a parlamenten és a pártokon kívüli machinációk útján" kell ezt elérni. Kancellár ebben az esetben is Schober lenne, aki még ez év őszén feloszlatná a parlamentet. 3. Ha egyik lehetőség sem valósulna meg, akkor a Heimwehr csak „a fasiszta minta szerinti forradalmi úton" szerezheti meg a hatalmat, de nem most szeptemberben, hanem csak a jövő februárban vagy március elején, feltéve ha megfelelő mennyiségű fegyvert, elsősorban gépfegyvert kap.

Ami az ellenfél, a szociáldemokraták helyzetét illeti, a magyar külügyminisztérium szerint ők jelenleg depressziós válságban vannak. Erre vall Schoberrel való kibékülési kísérletük. Schober ugyan ezt nem utasította vissza, de szilárdan kitart a Heimwehr irányvonala mellett, amely őt rövidesen kormányra segíti. Sem egy Seipel-, sem egy Rintelen-kombináció nem látszik valószínűnek.

Szeptember 29-én — hangzik tovább a tájékoztatás — a Heimwehr négy nagy gyűlést szándékozik tartani „Bécs négy, legvörösebbnek ismert kerületében". Ha ezt nem engedélyezik, készek erőszakhoz folyamodni. „A H. (ti. a Heimwehr. *B. B.*) vezetői nem szándékoznak ezen a napon puccsot csinálni, kivéve, ha a szocialisták provokálnák őket. Ennek a napnak a jelentőségét az adja meg, hogy dr. Steidle ez alkalommal adja elő a jövőbeni Heimwehr-kormány hivatalos programját."[126]

Ugyanezen a napon veti papírra Bécsben az osztrák helyzettel foglalkozó naplótöredékét a Horthy-korszak egyik legkitűnőbben informált politikusa, a Magyar Távirati Iroda és a Rádió vezetője, Kozma Miklós. Ő is úgy látja, hogy a Steidle és Rintelen irányítása alatt álló Heimwehr-mozgalom a kormány támogatásával, anélkül, hogy a szociáldemokraták észrevették volna, felülkerekedett. A Streeruwitz-kormány napjai meg vannak számlálva. Kozma mégis úgy véli — az osztrák viszonyok ismeretében nagyon helyesen —, hogy a Heimwehr teljes győzelmére nem lehet számítani, inkább egy jobboldali — szociáldemokrata kompromisszumra Schober kancellársága alapján. Kozma kizártnak tartja Janky feltételezését is, miszerint egy

[126] Iratok IV. 195. sz. 328—329. *Karsai:* i. m. 419—420.

bajor—osztrák—magyar restauráció következnék be előbb Ruprecht bajor, majd Habsburg Ottó trónörökös vezetésével.[127]

Walko magyar külügyminiszter személyesen is tájékozódni akart az ausztriai helyzet alakulásáról, és ezért Bécsbe utazik. Seipel szeptember 19-én fogadja lakásán. A volt kancellár helyesnek tartja a Heimwehr alkotmánymódosítási tervét, mert jó eszközt lát benne a baloldal visszaszorítására. A kormányválság szerinte küszöbön áll. El kell és el is lehet érni, hogy a Heimwehr legálisan jusson kormányra. Ami az új kancellár személyét illeti, Schobert csak az egyik lehetséges jelöltnek tartja Rintelen vagy Vaugoin mellett. A változást közelinek látja. Az új kormánynak azonban ki kell várnia a kellő alkalmat az „energikus leszámolásra". A szocialistákat ő is desperáltaknak tartja. Ezt bizonyítja szerinte a csehekhez való dörgölődzésük is. A Heimwehrnek viszont a nagynémetek részéről kell ellenállásra számítania, sőt személy szerint neki is.

Viszonzásul Walko ismertette a volt kancellár előtt a kormányváltozással kapcsolatos magyar terveket, elsősorban a barátsági szerződésről, továbbá egy olyan egyezségről, mely szerint együttes megállapodás nélkül nem kötnek semmiféle megegyezést a kisantant államokkal, végül a tranzit-egyezményről. Közölte azt is, hogy az új kormány megkapná Olaszország hozzájárulását is a kölcsönfelvételhez. Seipel mindezt helyeslően vette tudomásul.[128]

Walko másnap Steidlét kereste fel, ugyancsak lakásán. Steidle szerint jelenleg az a — véglegesnek még nem tekinthető — helyzet, hogy a Streeruwitz-kormányt egy átmeneti kormány váltja fel, amelynek egyetlen feladata az alkotmánymódosítás lesz. Csak ezután következnék az igazi Heimwehr-kormány, amely aztán valamilyen szociáldemokrata provokációt vagy egyéb ürügyet felhasználva, leszámolna a szociáldemokratákkal, ha ugyan ez nem történnék meg még az ideiglenes kormány alatt. Akárcsak Seipel, Steidle is nagy súly fektetett a Heimwehr-kormány legális létrejöttére. Ez a legalitás azonban nem jelenti azt, hogy a Heimwehr-kormánynak be kellene érnie kompromisszummal, amely szükségképpen csak ideiglenes lehet. Ellenkezőleg: készen kell állnia egy végleges leszámolásra.

Walko erre azt a tanácsot adta Steidlének, hogy siettesse a dolgot, és semmiképpen se engedje ellaposodni. Egyrészt mert a szocialisták a késedelemből hasznot húzhatnak, másrészt mert a magyar kormány is kellemetlen helyzetbe kerülhet az olasz kormány előtt a halogatás miatt. Steidle egész taktikájukat pszichikai okokkal magyarázta, mondván: „népünk gondolkodására való tekintettel kénytelenek mostani eljárásukat követni, mi idegenek előtt talán érthetetlen, de másképpen nem tudják felrázni és érdekeltetni az osztrák népet."

A személyi kérdéseket illetőleg Steidle lényegében Seipel álláspontját osztotta. A kormányátalakításnál Steidle szerint ugyancsak három személy jöhet szóba: Schober, Rintelen és Vaugoin. Ő személyesen leginkább Vaugoin kormányalakítása mellett

[127] OL Kozma-iratok. Adatgyűjtemény 1929. 2. csomó. Naplótöredék. Bécs, 1929. szept. 18.
[128] Iratok IV. 196. sz. 332. *Kerekes:* i. m. 46—47. *Nemes:* i. m. 145.

lenne, akinek kormányában már a Heimwehr embere is helyet foglalhatna. Schobert mint afféle hivatalnok embert külügyminiszterként látná szívesen. Steidlével szemben Walko Schober kancellársága mellett kardoskodott, mint akinek „külföldön igen jó neve van". Ezzel voltaképpen Mussolini jelöltjének útját kívánta egyengetni. Azt is kérte Walko, hogy annak idején majd közöljék vele a kompetens politikai személyeket, akikkel tárgyalhat az osztrák—magyar viszonyról. A magyar külügyminiszter — ismét a Duce véleményét követve — hangsúlyozta, hogy végleges szerződésre egyelőre nem gondol. Csupán erre vonatkozó elképzeléseit akarja kifejteni, esetleg papírra vetni. A magyar külügyminiszter itt elismételte azt, amit előző nap már Seipelnek is mondott.

A tárgyaláson nagy figyelmet szenteltek az olasz—osztrák viszonynak, hiszen a készülő akció pénzügyi, katonai és politikai terhét elsősorban Olaszország viselte. Az olasz—osztrák viszony neuralgikus pontja változatlanul a dél-tiroli kérdés volt, amelyet újból érzékenyen érintett Stumpf tiroli tartományi elnök „olaszellenes kirohanása". Steidle elhárította magától a felelősséget a beszéd miatt, és igyekezett az incidens jelentőségét csökkenteni. Walko tájékoztatta tárgyaló partnerét olaszországi tárgyalásairól. Nem hiszi — mondotta —, hogy olasz részről konkrét követelésekkel lépnének föl az új rezsimmel szemben. Ez viszont feltétlenül számíthat az olasz kormány támogatására a kölcsönszerzésben és általában diplomáciai téren. A diplomáciai támogatásnak a cseh beavatkozással szemben tulajdonítottak jelentőséget. Ennek lehetőségére figyelmeztette a tárgyaló feleket nem csupán az osztrák szociáldemokraták együttműködése Benešsel, hanem a legutóbb létrejött Streeruwitz—Beneš-találkozó is.

Walko végül megígérte Steidlének, hogy a pénzsegély felét a legközelebbi napokban el fogja küldeni Jankytól, a második felére vonatkozólag pedig üzenetet kap. A Walko—Steidle-féle tárgyalások utolsó szakaszába bekapcsolódott Pabst őrnagy, a Heimwehr vezérkari főnöke is, aki főként gépfegyvereket és lőszert sürgetett.[129]

Miközben Walko külügyminiszter Rómát és Bécset járta, és az ausztriai fordulat politikai szálait bonyolította, Magyarországon a katonai beavatkozás lehetőségeit is mérlegelték, noha ennek még politikai célját sem tudták tisztázni: vajon egy jobboldali kormány uralomra juttatása legyen-e a cél vagy egyúttal területszerzés is, azaz Burgenland egészben vagy részben való visszaszerzése? A beavatkozás az osztrák belpolitikai helyzet, az egymással szemben álló jobboldali és baloldali erők, katonai és félkatonai szervezetek — egyébként meglehetősen optimista — felmérése alapján kedvezőnek tűnt fel. 1929 szeptember második felében magyar részről el is rendelték az országos karhatalom, rendőri, csendőri és egyéb karhatalmi erők készenlétbe helyezését és összevonását. Ezzel a beavatkozásra készülő magyar hadsereget kívánták mentesíteni a belső biztonsági szolgálat alól. Ennél tovább azonban a külpolitikai erőviszonyok reális fölmérése alapján nem merészkedtek. Az ausztriai polgárháború-

[129] Iratok IV. 196. sz. 329—331. *Kerekes:* i. m. 47—48.

ba való magyar beavatkozás ugyanis feltétlenül magával hozta volna Csehszlovákia, sőt esetleg Jugoszlávia hadbalépését is Magyarország ellen. A magyar hadsereg pedig még a cseheknek sem lett volna képes ellenállni, még ha Olaszország le is kötné Jugoszláviát. 1929 október elején Walko külügyminiszter újabb erőteljes fellépésére aztán le is került a napirendről a fegyveres beavatkozás kérdése.[130]

A Schober-féle kompromisszum

Szeptember végére az ausztriai belpolitikai válság polgárháború nélkül is megoldódott. Valójában mindkét szemben álló fél, a jobboldal és a baloldal egyaránt visszariadt a polgárháború kockázatától. A jobboldalt visszariasztotta az, hogy a szociáldemokrata mozgalom változatlanul erős volt, a Schutzbund jól fel volt fegyverkezve; emellett a hadsereg és a csendőrség, rendőrség egy részére is számíthatott. A puccs esetén kihirdetendő általános sztrájk pedig nyilván újabb forradalmi erőket hozott volna mozgásba, amelyeknek legyőzése — ha ez egyáltalán lehetséges — túl nagy áldozatokat követelt volna a polgárságtól. De nemcsak kockázatosnak, hanem szükségtelennek is látszott a polgárháború kirobbantása. A Streeruwitz-kormány, bár az alkotmányreform kérdésében nem jutott előbbre, megvalósította az osztrák nagyburzsoázia egyik fő követelését, amire a Seipel-kormány nem volt képes: törvényt hozott a lakásforgalom felszabadításáról, lehetővé téve a lakások felmondását és a lakbérek fölemelését. Sikernek könyvelhette el a kormány az adónak Bécs, a többi tartomány és a szövetségi állam közti újraelosztását is. [131] A szociáldemokrata vezetőség más vitás kérdésekben is engedékeny álláspontot foglalt el. Seitz, Bécs szociáldemokrata polgármestere nem utasította el mereven az alkotmányreform gondolatát, a bécsi városi jövedelem egy részének elvonását célzó — már említett — gazdasági törvényjavaslatot, sőt a polgárháború elkerülése érdekében felajánlotta a jobboldal és a baloldal összes fegyveres alakulatainak, tehát a Heimwehrnek és a Schutzbundnak kölcsönös leszerelését. A szociáldemokraták gyakorlatilag is tartózkodtak minden olyan lépéstől, amely kiélezte volna a helyzetet, és közelebb vitt volna a polgárháborúhoz. Mikor 1929. szeptember 21-én a Heimwehr mintegy 10 000 emberrel felvonult Bécsben, és Steidle újabb uszító beszédet tartott a „vörösök" ellen, a szociáldemokraták nem ültek fel a provokációnak. Még csak ellenfelvonulást sem rendeztek, hogy elkerüljék az összeütközést.[132]

A szociáldemokrata mérséklet nem tévesztette el hatását a kormányra sem. Streeruwitz kancellár különben sem hitt a Heimwehr fenyegetéseinek. Még lemondása előtt néhány nappal is azzal ütötte el a készülő Heimwehr megmozdulásról szállingózó híreket, hogy dátumra bejelentett puccs még sohasem sikerült. A kancellár annyira

[130] *Nemes:* i. m. 146—149. Iratok IV. 200. sz. 335—336.
[131] *Zöllner:* i. m. 507—508.
[132] *Nemes:* i. m. 149—150.

lebecsülte a Heimwehr erejét, hogy amikor a Heimwehr és a vele rokonszenvező polgárság a szocialisták hatalmának letörésére készült, Streeruwitz leült velük a zöld asztalhoz tárgyalni egy szociáldemokrata részvétellel alakítandó koalíciós kormányról.[133]

Ez azonban a kancellár részéről komoly számítási hiba volt. A Heimwehr, ha nem is volt elég erős a hatalomnak kizárólagos kézbe vételére, ahhoz elég erős volt, hogy megakadályozza a szociáldemokraták bejutását a kormányba. Ez ugyanis az egész Heimwehr-mozgalom látványos vereségét jelentette volna. A Heimwehr tehát pergőtűz alá vette a kancellárt. A Heimwehr és a kancellár párharcát a koalíciót alkotó egyik párt, a Landbund, a földbirtokosoknak a keresztényszocialista párt mellett második pártja döntötte el a Heimwehr javára. Magáévá téve a Heimwehrnek az alkotmányreformra vonatkozó követelését, megbuktatta a Streeruwitz-kormányt.[134] A bukásban alighanem szerepe volt Seipel és Schober összejátszásának is.[135]

Az új kormány már másnap, 1929. szeptember 26-án megalakult. Élére Schober, a bécsi rendőrfőnök került. A kormány bázisa nem változott. Ezt továbbra is három párt, a keresztényszocialisták, a nagynémetek és a Landbund koalíciója alkotta. Az új kancellár formálisan egyik párthoz sem tartozott; éppen ezért politikai állásfoglalása állandó találgatások tárgya volt. Kormányra lépése idején a nagynémetekhez állt legközelebb. Magyar részről azonban mint volt császári hivatalnokot monarchistának és köztársaságellenesnek tartották.[136] Ebben a feltételezésükben a magyar politikai köröket megerősítette az, hogy hágai találkozásuk alkalmából Walko magyar külügyminiszter előtt kijelentette, hogy szándékában áll valamilyen módon kárpótolni a Habsburg-családot elkobzott vagyonáért.[137] Ambrózy Lajos gróf bécsi magyar követ a Schober-kormány első hónapjai után ugyancsak azt a következtetést vonta le, hogy az új rezsim monarchikus hajlandóságot mutat. A restauráció a követ szerint a hadsereg, rendőrség, csendőrség segítségével máris végrehajtható volna, különösen ha Mussolini is támogatná. Erre vonatkozólag azonban a követnek nincsenek biztos értesülései. Utóiratában Ambrózy azt a katonai és politikai körökben elterjedt híresztelést is közli, hogy Schobernek szándékában áll a legközelebbi elnökválasztáson Habsburg Ottó főherceget jelölni, amivel III. Napóleon módjára oldaná meg a Habsburg-restaurációt.[138] Ezek a kombinációk azonban alaptalanok voltak.

Az új kormány politikai összetétele nem okozott különösebb meglepetést. A keresztényszocialisták 2, a két másik koalíciós párt 1—1 helyet kapott a kormányban. A kormány többi tagja szakemberek közül került ki. Schober a kancellárságon kívül magának tartotta fenn a külügyi tárcát is. Alkancellár Vaugoin lett, igazságügyminisz-

[133] Streeruwitz kancellár koalíciós kormányt szándékozik alakítani. Nemzeti Újság 1929. aug. 25, 3.

[134] A Heimwehr alkotmánymódosítást akar kieszközölni. Nemzeti Újság 1929. aug. 25, 3.

[135] *König:* i. m. 265—266. *Mikoletzky:* i. m. 128—137. *Zöllner:* i. m. 507—508.

[136] *Kerekes Lajos:* Ausztria története 1918—1955. Budapest, 1966. 63.

[137] OL Küm.res. pol. 1930—20—55. Walko Lajos külügyminiszter feljegyzése Schober kancellárral való hágai beszélgetéséről. Budapest, 1930. jan. 29. előtt.

[138] OL Küm.res.pol. 1930—20—86. Ambrózy Lajos gróf követ jelentése. Bécs, 1930. febr. 8.

ter a felső-ausztriai Franz Slama, a szociális igazgatás minisztere Theodor Innitzer egyetemi tanár, mező- és erdőgazdasági miniszter Florian Födermayr, kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter Hainisch, belügyminiszter pedig a karintiai Vinzenz Schumy. Hozzájuk csatlakozott október 16-ától mint oktatási miniszter Heinrich (Ritter von) Srbrik, az újkori történet egyetemi tanára a bécsi egyetemen, pénzügyminiszterként pedig a tiroli Otto Juch, Ausztria legjobb pénzügyminisztere a Monarchia összeomlása óta.[139]

1929. szeptember 27-i kormánynyilatkozatában Schober rámutatott arra, hogy az utóbbi hónapokban az ország politikai helyzete kiéleződött. A lakosság széles rétegei követelnek átfogó reformot az alkotmány és a közigazgatás terén. Egy demokratikus állam nem zárkózhatik el egy ilyen tömegmozgalom követelései elől, még akkor sem, ha ennek képviselői nem tartoznak a kormányhoz. A kancellár itt nyíltan állást foglalt a Heimwehr-mozgalom mellett. Ennek keletkezését — Starhemberggel egybehangzón — a július 15-i bécsi munkásfelkelés eseményeire és a széles néprétegek ama felismerésére vezeti vissza, hogy a közintézmények sürgős változtatásra szorulnak. Schober beismeri, hogy ezen kérdések megtárgyalásának tempója a parlamentben túlságosan lassú és ki nem elégítő volt, ami a reformköveteléseket egyre hangosabbakká, sürgetőbbekké és viharosabbakká tette. Ugyanakkor megvédi a Heimwehrt attól a vádtól, hogy terveit puccs és polgárháború révén akarja megvalósítani. „Nekem tehát a legnagyobb határozottsággal kell szembeszállnom azzal a főleg külföldön terjesztett feltevéssel, hogy itt egy erőszakos fölfordulásra irányuló mozgalomról van szó. A mi feladatunk megfelelő kapcsolatokat fenntartani a Heimwehrekkel és olyan pályára terelni őket, amelyek legális úton elvezetnek követeléseik teljesítéséhez, amennyiben ezek jogosak."[140]

Bár az új kormányban — a várakozásokkal ellentétben — a Heimwehr nem kapott helyet, Schober kancellársága mégis elfogadható volt a Heimwehr számára, amely az „erős kéz és a tekintély kormányának " megalakulását a maga diadalaként üdvözölte, és várta a kancellártól az alkotmányreform valamiféle megvalósítását. Elégedett lehetett a változással Mussolini és Bethlen is, hiszen mind a ketten Schober kancellárságát akarták. Nem nézte ellenségesen a Schober-kormányt — az új kancellárnak a nagynémetekhez fűződő kapcsolatai miatt — a Német Birodalom,[141] sőt Csehszlovákia és a többi kisantant állam sem, hiszen Schobernek velük is jó kapcsolatai voltak. Schober első kancellársára idején, 1921. december 16-án, a soproni válság tetőpontján kötötte meg Ausztria és Csehszlovákia a lanai egyegyezményt, amelyet később a Seipel-kormány Magyarországra való tekintettel nem újított meg.

[139] Schober kancellár a Nemzeti Újságnak nyilatkozott az osztrák politikai helyzetről. Nemzeti Újság 1929. okt. 1. *Mikoletzky:* i. m. 137.

[140] Schober osztrák kancellár ma délelőtt a parlamentben bejelentette, hogy a kormány „megfelelő kapcsolatot kíván fenntartani a Heimwehrrel". Esti Kurír 1929. szept. 28. *Mikoletzky:* i. m. 138.

[141] *Nemes:* i. m. 150—151. *Juhász:* i. m. 126—127.

De mit szólt a másik oldal, a szocialisták, az új kancellárhoz, akit köreikben az 1927. július 15-i bécsi munkásfelkelés leverésében játszott szerepéért csak „vérebnek" és „tömeggyilkosnak" tituláltak? A szociáldemokraták ellenszenvét Schoberral szemben csak fokozta az alkotmányreform sürgetése és az e követelés mögött álló Heimwehr védelmezése. Nem csoda, hogy a szociáldemokraták szónokuk, Robert Danneberg útján bizalmatlanságukat fejezték ki a kormány iránt, és bejelentették „elszánt ellenzékiségüket".

Ugyanakkor nem lehet tagadni, hogy Schober mint kancellár korrekt hivatalnokként viselkedett minden politikai irányzattal szemben, beleértve ellenfeleit is. Olyan művészien tudott játszani a politikai élet zongoráján, hogy még az ellentétes irányzatok vezetőivel is képes volt többé-kevésbé jó viszonyt fenntartani.[142] A Schober-kormány a Streeruwitz-kormányhoz képest kétségtelenül jobbra állt. De mégsem volt az a szélsőjobboldali kormány, amelyet a Heimwehr és az olasz, valamint a magyar kormány eredetileg akart. A szélsőjobboldal frontáttörését sikerült megakadályozni, ha jelenlétével, hatalmi törekvéseivel továbbra is számolni kellett. És mindezt polgárháború nélkül elérni nem volt csekély eredmény!

Egészében véve tehát Schober kancellársága — amint ezt Kozma Miklós 1929. szeptember 26-i bécsi naplóbejegyzésében tárgyilagosan megállapítja — az ausztriai belpolitikai válság kompromisszumos megoldása volt. Kozma szerint szeptember 29-ére ugyan változatlanul várható a Heimwehr nagy Bécs környéki demonstrációja. „A helyzetet ismerők véleménye szerint azonban — folytatja Kozma — a Heimwehr semmi erőszakos lépést tenni nem fog, mert Schober kancellársága és kabinetje magában véve a jobboldal és a polgári gondolat győzelmét jelenti."[143] Hasonlóképp értékelte a Schober-kormányt Bethlen miniszterelnök is, aki szeptember 30-án inkei birtokán elhangzott nyilatkozatában szimpatikusnak nevezte az osztrák kormány ama törekvését, amellyel a polgári elemek összefogása révén vissza akarja szorítani azt a veszedelmes radikalizmust, amely gyakran megnyilvánult az osztrák közéletben, és megterhelte az osztrák—magyar viszonyt is.[144]

Szeptember 29 avagy egy kritikus vasárnap

Kozmának a Heimwehr szeptember 29-i mérsékletére vonatkozó jóslata bevált. A nagy garral meghirdetett Heimwehr-demonstráció lezajlott, de nem történt semmi. A hétfői A Reggel írta: „A szép őszi vasárnap, amelyet Ausztria válságos vasárnapjának vártak, teljes nyugalomban, komoly rendzavarás nélkül telt el."[145] A katolikus klérus szócsöve, a Nemzeti Újság részletes, színes beszámolót közölt a Bécs melletti mödlingi Festwiesén tartott Heimwehr-zászlószentelésről, a zenés tábori miséről, Pfriemernek

[142] E tekintetben teljesen egyezik *Kerekes:* i. m. 62—63. és *Mikoletzky:* i. m. 138. véleménye.

[143] OL Kozma-iratok. Adatgyűjtemény 1929. 2. csomó. Naplótöredék. Bécs, 1929. szeptember. 26, 2.

[144] 8 Órai Újság 1929. okt. 1, 2.

[145] A Reggel. 1929. szept. 30. — Idézi *Karsai:* i. m. 422.

és Steidlének a népgyűlésen elhangzott uszító beszédeiről, és úgy kommentálta az eseményeket, hogy a Heimwehr letöri a bolsevizmus bécsi előőrsét.[146] De az erőltetetten lelkes hangú cikk mögött csalódás lappang: a várt nagy esemény most sem következett be.

Bár a Bethlenhez közelálló 8 Órai Újság szintén ezt a hivalkodó címet adta tudósításának: A tartományok meghódítása után a vörös Bécs elfoglalására készül a Heimwehr,[147] egészében véve mégis reálisabb képet rajzol a helyzetről, mint laptársa.

Schober kancellár első hazai és nemzetközi sajtóértekezletén magabiztosan nyilatkozott az osztrák belpolitikai helyzetről. Objektív és szabad kritikát kért a sajtótól: ne nyugtalanítsák riasztó hírekkel a közvéleményt! Osztráknak kell lenni, vagy legalábbis hosszú ideig Ausztriában kell élni ahhoz, hogy az ember megtanulja: a helyzet sohasem olyan súlyos, mint ahogy az emberek mondják, de még kevésbé, ahogy az újságok írják — mondta szelid iróniával. — Mikor a Nemzeti Újság tudósítója, Juhász Andor egy esetleges polgárháború lehetőségéről faggatta, a kancellár magabiztosan kijelentette: Ausztriában senki sem gondol polgárháborúra; vagy ha mégis, a fegyveres erők elejét tudják venni minden ilyen kísérletnek.[148]

Az osztrák kérdés mérlege

Az 1927/1929-es évek osztrák—magyar kapcsolataira rávetették árnyékukat Olaszország nagyhatalmi törekvései. Az 1928 áprilisi titkos milánói Mussolini—Bethlen találkozón a két szomszédos ország vezetői megegyeztek abban, hogy közös szomszéduk, Ausztria bőrére a „Marcia su Roma" mintájára egy „Marsch auf Wien"-t hajtanak végre, az olaszoktól pénzelt és felfegyverzett, a magyaroktól irányított Heimwehr felhasználásával.[149] A nagy garral megindított akcióból azonban a Heimwehr-vezérek minden fogadkozása, határidős kötelezettségvállalása ellenére sem lett semmi. A keresztényszocialista párt jobbszárnyához tartozó Seipel kancellár felhasználta ugyan a Heimwehrt erős és szívós ellenfeleinek, a szociáldemokratáknak sakkban tartására, de nem engedte közel őket a hatalomhoz. A helyzet a Seipel-kormányt felváltó Streeruwitz- és Schober-kormányok alatt sem változott.

A „Marsch auf Wien" kudarca szárnyát szegte azoknak a nagyszabású külpolitikai terveknek is, amelyeket olasz—magyar részről az ausztriai szélsőjobboldali fordulathoz fűztek. A Heimwehr-uralom lehetővé tette volna Olaszország

[146] Nemzeti Újság 1929. okt. 1, 5. *Karsai:* i. m. 422—423.

[147] 8 Órai Újság 1929. okt. 1, 6.

[148] Schober kancellár a Nemzeti Újságnak nyilatkozott az osztrák politikai helyzetről. Nemzeti Újság 1929. okt. 1.

[149] *Bellér Béla:* Az osztrák—magyar viszony és a burgenlandi kérdés. (1927—1928). Soproni Szemle 1983/1. 22—23.

számára a Kelet-Közép-Európába való behatolást, amivel kiterjeszthette volna hatalmi szféráját. A magyar kormánykörök ugyancsak csábító lehetőséget láttak a szélsőjobboldal ausztriai uralmában, amely közvetlen összeköttetést teremtett volna számukra a Duce Olaszországával gazdasági, pénzügyi, katonai szempontból egyaránt, s létrehozhatta volna az antidemokratikus olasz—osztrák—magyar összefogást. Most ezek a tervek fantáziajátékoknak bizonyultak.[150]

A külpolitikai törekvések kudarcában a területi revíziót hajszoló magyar politika is osztozott. Bár a Rothermere-akció révén a revíziós gondolatnak dagálya volt, Bethlen István gróf miniszterelnök ennek ellenére sem jutott messzebb Burgenland kérdésében a jogfenntartás ünnepélyes soproni deklarálásánál. Képtelen volt olyanfajta nyilatkozatot kicsikarni az osztrákoktól Burgenland kérdésében, mint amilyet Mussolini 1928 júliusában Dél-Tirol vagy Gratz Gusztáv külügyminiszter 1921 márciusában éppen Burgenland ügyében elért.[151] A kudarc logikus következménye volt annak, hogy tíz év alatt a magyar revízió hadállásai Burgenlandban lényegében összeomlottak. Lassan a magyar külpolitika irányítóinak is tudomásul kellett venniök ezt a megmásíthatatlan tényt. Ambrózy Lajos gróf bécsi magyar követ 1931. február 11-én Hochenburger Antal alezredes, katonai attasé jelentésének a burgenlandi kérdésre vonatkozó részével vitatkozva tárgyilagosan leszögezi: „burgenlandi kérdés" sem osztrák politikai körök, sem az osztrák közvélemény számára egyszerűen nem létezik. És ha bármelyik politikus ezt vitássá merné tenni, azt elsöpörné a felháborodás vihara.[152]

Бела Беллер:

АВСТРО-ВЕНГЕРСКИЕ СВЯЗЫ И ВУРГЕНЛАНДСКИЙ ВОПРОС (1927—1929)

(Резюме)

На австро-венгерские связы 1927—1929 гг. бросали свою тень властные стремления Италии. На тайной встрече Муссолини с Бетленом — которая состояласт в апреле 1928-го года, в Милане— лидери двух государств договорились о том, что по образцу «похода на Рым» на счёт общего соседа, Австрии они совершают один «поход на Вену». Действие проходит путём использование Хеймвера, управленного венграми, финансированного и вооружённого италянцами. Однако при всех обещаниях и срочных обязательствах вождей Хеймвера нечего не вышло из этого, громогласно отправленного действия. Канцлер Зейпель — который принадлежал правому крылу Христианско-социалистической партии — использовал Хеймвер в целях устрашения своих крепких и упорных противников, социалдемократов, но не дал ему приступать к власти. Это положение не изменилось и при правительствах Штрерувица и Шобера, сменяющих кабинет Зейпеля.

[150] *Karsai:* i. m. 428.

[151] *Kerekes:* Olaszország... 203.

[152] OL Küm.res.pol. 1931—20—162. Ambrózy Lajos gróf követ megjegyzései Hochenburger Antal évi katonapolitikai jelentéséhez. Bécs, 1931. febr. 11.

Неудача «похода на Вену» разрушила и те гнадиозные внешнеполитические планы, которые со стороны Венгрии и Италии питались к крайнему правому перевороту в политической жизни Австрии. Господство Хеймвера позволило бы Италии проникать в Центральновосточную Европу, и распостранять таким образом свою сферу влияния. Власть крайных правых политических сил в Австрии и в глазах венгерских правящих кругов оказывалась соблазнительной возможностью, ибо это создало бы непосредственную связь с Италией Муссолини как в экономическом, так и финансовом и военном отношениях, создало бы антидемократический союз Италии, Венгрии и Австрии. Но сейчас эти планы оказывались игрой фантазии.

Венгерская политика, которая гонялась за территориальной ревизией, тоже разделяла провал этих внешнеполитических планов. и Хотя в результате т. н. «кампании Ротермира» мысль ревизии была очень популярна, всё-таки премьер-министр граф Иштван Бетлен был в силах только торжественно объявить о том, что Венгрия сохраняет свё право в отношении Бургенланда. Бетлен не смог вырвать у Австрии такого рода высказывания, как Муссолини в июле 1928-го года в вопросе Южного Тироля, или венгерский министр иностранных дел Густав Гратц в марте 1921-го года именно в вопросе Бургенланда. Неудача являлась логичным последствием того, что за пришедшие 10 лет по сути дела разрушились позиции венгерской ревизии в Бургенланде.

Béla Bellér

LES RELATIONS AUSTRO-HONGROISES ET LA QUESTION DE BURGENLAND (1927—1929)

Résumé

Dans les années 1927—1929, les ambitions de grande puissance de l'Italie ont porté ombrage aux relations entre l'Autriche et la Hongrie. En avril 1928, à la rencontre secrète entre Mussolini et Bethlen, les deux chefs de ces pays voisins sont tombés d'accord d'entreprendre, à l'exemple de la »Marcia su Roma«, une »Marsch auf Wien«,. en y utilisant la Heimwehr financée et équipée par les Italiens et dirigée par les Hongrois. Toutefois, malgré toutes les promesses, tous les engagements à délai fixe des chefs de la Heimwehr, cette action engagée à grand fracas n'eut pas lieu. Le chancelier Seipel, membre de la droite du parti chrétien-démocrate, se servit, certes, de la Heimwehr pour tenir en échec les sociaux-démocrates, ses adversaires durs et tenaces, mais sans la laisser s'approcher du pouvoir. La situation ne changeait pas non plus sous les gouvernements Streeruwitz et Schober qui relayaient le gouvernement Seipel.

L'échec de la »Marsch auf Wien« mit fin aussi aux grandioses projets en politique extérieure liés par les Italiens et les Hongrois au tournant en Autriche au profit de l'extrême-droite. Le règne de la Heimwehr aurait permis à l'Italie la pénétration dans l'Europe centre-orientale et l'élargissement ainsi de sa sphère de pouvoir. Pour les milieux gouvernementaux hongrois également, le règne en Autriche de l'extrême-droite représentait une possibilité alléchante qui aurait créé pour eux des relations directes avec l'Italie du Duce aussi bien de point de vue économique, financier que militaire, et aurait réalisé le ralliement italo-austro-hongrois antidémocratique. Tous ces projets se sont donc avérés fantaisisites.

La politique hongroise, ambitionnant une révision territoriale, sentait, elle aussi, l'échec des tendances en politique extérieure. Grâce à l'action de Rothermere le révisionisme connaissait une extension, mais ce nonobstant le premier ministre, le comte István Bethlen n'arriva, dans la question de Burgenland, qu'à la déclaration solennelle à Sopron sur la conservation des droits. Il était incapable d'obtenir de l'Autriche une déclaration sur Burgenland telle que Mussolini obtint en juillet 1928 sur le Tyrol du Sud, ou Gusztáv Gratz, ministre des affaires étrangères de Hongrie en mars 1921 sur Burgenland. L'échec était une conséquence logique de l'écroulement pendant ces dis ans des positions de révisionisme hongrois en Burgenland.

Gebei Sándor

UKRAJNA ÉS OROSZORSZÁG EGYESÜLÉSÉNEK (1654) KÉRDÉSÉHEZ

Ennek a tanulmánynak az aktualitását nem is annyira az elmúlt évi évforduló (1654—1984), hanem sokkal inkább az a tény adja meg, hogy a „kelet-európai 30 éves háború" (1654—1686) sorsfordulójáról, Ukrajna és Oroszország egyesüléséről mindeddig igen szűkszavúan emlékezett meg a hazai marxista történetírás. Feladatunkat — a terjedelem korlátozott volta miatt — nem a keleti szlávok egyesülési folyamatának bemutatásában, hanem az egyesülési folyamat zárókövének tekintett, 1654. január 8-án[1] a Dnyeper parti Perejaszlavl városában lezajlott általános, népi rada (tanács) jelentőségének, vitákat kavaró értékelésének, a nemzetközi viszonyokra gyakorolt hatásának elemzésében látjuk.

A fentebb említett januári esemény közvetlen diplomáciai és jogi előzménye az 1653. október 1-i zemszkij szobor (rendi országgyűlés) határozatához nyúlik vissza, amelyben „minden Oroszország cárja, hatalmas uralkodója, Alekszej Mihajlovics nagyfejedelem Bogdan Hmelnyickij hetmant és az egész Zaporozsjei Hadat városaival, földjeivel együtt, magas uralkodói keze alá vételét megengedte".[2]

Míg ez a hivatalos állásfoglalás Moszkvában megszületett, addig igen nehéz belés külpolitikai periódust élt át a cári Oroszország annak ellenére, hogy veszedelmes szomszédja, a nagyhatalmi zenitjén túljutó Rzeczpospolita (Lengyel Nemesi Köztársaság) megoldhatatlan problémával, az ukrán kozákság „lecsendesítésével" küszködött. Az 1648 tavaszán nyílt háborúba torkolló kozák—lengyel ellentét szinte az első pillanattól fogva komoly próbatételnek tette ki az orosz—lengyel külkapcsolatokat is. Oroszország és a Rzeczpospolita viszonyát az 1634. évi poljanovói örök béke szabályozta, amelynek — orosz szempontból — a legsérelmesebb része Szmolenszk város és környékének lengyel birtoklása volt. Erről a gazdaságilag és stratégiailag egyaránt fontos területről a moszkvai politikusok egy pillanatig sem mondtak le, s arra gondolhattak, hogy a visszaszerzéséhez a kedvező alkalmat az immár öt éve tartó, hol teljes erővel tomboló, hol törékeny fegyverszünetekkel megszakított kozákháború megteremtette. Igen ám, de alaposabb értékelés után fel kellett ismerniük azt, hogy a

[1] A cikkben előforduló dátumokat a Julián-naptár szerint kell értelmezni. Ekkor a Julián- és Gregorián-naptárak közötti eltérés 10 nap.

[2] Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Dokumenti i matyeriali v trjoh tomah. III. k. Moszkva, 1953, 413. (Vosszojegyinyenyije)

kozák—lengyel háborúba való belépés a Rzeczpospolita belügyeibe való beavatkozást jelenti, s ez elkerülhetetlenül az örök béke felrúgásához, háborúhoz vezetne. Amíg 1648-ban Alekszej Mihajlovics alapvető gondja még az volt, hogy segítségére lehet-e Oroszország egy királya ellen lázadó alattvalónak, a János Kázmér — Bogdan Hmelnyickij, király — vazallus konfliktusban pártját foghatja-e a pór származású hetmannak, s ezért 1648—1653 között az orosz diplomácia Ukrajna és a Rzeczpospolita kibékítésén fáradozik, addig 1653-ban már a nyílt szakításhoz, szembeforduláshoz keres legális okot. A külügyek érvényesítői azon munkálkodnak, hogy „igazságos háborút" viseljenek a Rzeczpospolita ellen, hogy Oroszország ne kövessen el békeszegést. Ennek érdekében összegyűjtik mindazokat a tényeket, amelyek alkalmasnak látszanak a felelősség áthárítására, a Rzeczpospolita megvádolására, a diplomáciai kapcsolatok megszakítására. Ezeket a valós, vagy valósnak vélt sérelmeket a zemszkij szobor végzésében ekképpen rögzítették:

1. János Kázmér méltatlanul viszonyult „a görög valláshoz", mert a királyi esküben szereplő címet — „a keresztény vallás védelmezője" — csak bitorolta, valójában a pravoszláv vallás és egyház kegyetlen üldöztetést szenvedett alatta. A lengyel panok és slachticsok a pravoszláv vallásúak kiirtására törekedtek. Ezt nem nézheti tétlenül az üldözöttekkel „egyvallású és egyvérű" cár, aki hittestvéreinek védelmét szent kötelességének tartja.

2. Az örök béke megszegését jelentette az is — moszkvai vélemény szerint —, hogy a diplomáciai levelezésben a cári titulus szándékos elferdítésével megalázni igyekeztek minden oroszok urát. A felségsértőket a cár határozott követelésére sem büntették meg, ezért őfelsége önmaga kényszerül rajtuk elégtételt venni. Következésképp a titulussértést Oroszország kihívásként értékeli.[3]

3. Ugyanígy semmibe vette a varsói udvar a cár közvetítő szándékát a kozák—lengyel konfliktus elsimítására, mint ahogyan az 1649-es zborovi, az 1651-es Belaja Cerkov-i, kozákokkal kötött megegyezéseket is megszegte. A kozákkérdés mindenáron háborúval történő megoldásáról 1653 nyarán a Varsóban tartózkodó Borisz Repnyin és Bogdan Hitrovo orosz követek személyesen is meggyőződtek.[4]

4. Mivel Ukrajna nem akar a Rzeczpospolita alattvalójaként élni, a lengyel-litván állam nem tud, de nem is akar az erőszakon kívül más eszközt alkalmazni, Alekszej Mihajlovics a kozákok mellett kiáll, védelmébe veszi őket, ugyanakkor megoltalmazza a Zaporozsjei Hadat attól is, hogy a pogány Törökország, a krími tatárság fennhatósága érvényesüljön felette.[5] Végső soron tehát Alekszej Mihajlovics a kozákság igazi megmentője, aki mind a Rzeczpospolitával, Törökországgal, Krímmel szemben „magas uralkodói keze alatt" menedéket biztosít az ukrán kozákságnak.

A zemszkij szobor határozatáról Hmelnyickij már a Nyugat-Ukrajna védelmét szolgáló podóliai hadjárata során értesült, de szigorú parancsban megtiltotta a

[3] Ua. III. k. 414.
[4] Ua. III. k. 268.
[5] Ua. III. k. 414.

kedvező hír közreadását a táborban, nehogy a kozákok hangulata, harci kedve megváltozzon, valamint tatár szövetségesük nehogy pártot üssön ellenük, és egy fenyegető lengyel—krími összefogással veszélyeztessék a kozák had épségét. Tiltó parancsára az október 16-án Csigirinbe érkezett cári futár sem hagyhatta el a hetmani székhelyet, mert Hmelnyickij „cár őfelsége keze alá titokban akart kerülni, hogy arról se a krími kán, se más ne tudhasson".[6] Valóban, első lépésként az őszi hadjáratot kellett elfogadható módon lezárni, garanciát nyerni Nyugat-Ukrajna védelmére. János Kázmér iránti illúzióival Hmelnyickij már réges-régen leszámolt, az ötödik éve húzódó háborúság sok mindenre megtanította, és nem volt hajlandó egyezkedni a tárgyalásokat többször is kezdeményező királlyal. A ljachok — ahogyan a kozákok sértően és gúnyosan nevezték a lengyeleket — „kis híján évente békülnek, ígéretüket nem állják".[7]

Hmelnyickij tisztában volt a Moszkvában született döntés messzemutató, Ukrajna számára új perspektívát kínáló jelentőségével, ezért a megváltozott politikai szituációban — a fizikai és az erkölcsi veszteséget kerülve — seregének megőrzését, a Dnyeperhez való visszavonulást tekintette feladatának. Így az 1653-as őszi kampány stratégiai célkitűzése ugyan nem valósult meg, csorbát szenvedett, de cserébe egy új külpolitikai konstelláció létrehozásához nélkülözhetetlen szövetségest hozott. Táborbontásának és elvonulásának oka természetesen nem maradhatott sokáig titok, mert János Kázmér is tudomást szerzett a zemszkij szobor döntéséről, a Rzeczpospolita fennállását, sőt fennmaradását veszélyeztető orosz—ukrán szövetség létrejöttéről.[8]

Az orosz—ukrán határt Putyivlnál 1653. december 20-án, egy keddi napon lépte át az a több mint 250 főt számláló moszkvai küldöttség, amely Perejaszlavlba igyekezett, hogy a Zaporozsjei Had ünnepélyes formák között megtartandó általános radáján az ukrán nép állásfoglalását végighallgassa, és hűségesküjét a cár nevében fogadja. Az ügy fontosságát meggyőzően érzékelteti a Vaszilij Buturlin bojár vezette követség összetétele is. Ez a 44 tagú delegáció néhány kisebb munkacsoportra bomlott; a 12 magas rangú nemesen kívül önálló bizottságként tevékenykedett a 8 tanácskozási joggal felruházott nemes is. A Poszolkij prikázt (Külügyminisztérium) 5 diplomata, 13 írnok, tolmács, fordító képviselte, a katonaságot 4 sztrelec tiszt. Ennek a kiemelt testületnek fontos személyisége volt a hallatlan gazdag ajándék (prémek) szakértője és őre.[9]

Vaszilij Buturlint és társait Ukrajna-szerte a legmagasabb rangú követeknek kijáró figyelmességgel fogadták. A fődelegátus a ránk maradt követjelentésében aprólékosan, a cári udvarban túlzott jelentőséggel kezelt protokolláris előírásokra is

[6] Ua. III. k. 494—495.

[7] Ua. III. k. 446.

[8] Ua. III. k. 443.

[9] Ua. III. k. 417—418. Buturlin küldöttsége összesen 97 szorokát (7530 rubel) vitt magával Ukrajnába ajándékozás céljára. szoroka = 40 db-ból álló prémköteg

kitérően ismertette a perejaszlavli eseményeket. Beszámolója alapján rekonstruálhatjuk az 1654-es januári napokat.[10]

Január 7-én találkozott először a hetman és a cári követ, és megegyeztek a másnapi esemény lebonyolításának rendjében. Figyelmünket joggal keltheti fel egy jelentéktelennek tűnő „apróság", a találkozó színhelye, amelynek elvi és lényegbeli fontossága van. Ugyanis Bogdan Hmelnyickij, akkor és ott, az önálló, független külpolitikát folytató államférfi, Európa számos királyi udvarában „orosz Cromwellnek" tartott hadvezér, a cár kegyéért folyamodó hetman tett látogatást a követnél, és kérte fel a másnapi, vasárnapi hivatalos fogadáson való részvételre, s nem fordítva. Ez az alapállás mindvégig jellemzi az orosz—ukrán kapcsolatokat, másképpen szólva, az orosz küldöttek igyekeztek éreztetni a kérelmező—befogadó felek nem egyenrangú voltát.

Január 8-án reggel, a végleges elkötelezettség kimondása előtt, Hmelnyickij magánál, még egyszer titkos radára gyűjtötte össze a Zaporozsjei Had parancsnoki karát, a kancellárt, a jeszaulokat, a bírákat, az ezereseket, hogy végső elhatározásukat kifejezésre juttassák. Egyöntetű véleményük — „cár őfelsége uralkodói keze alá hajtják fejüket" — Vaszilij Buturlin és követtársainak hivatalos fogadását készítette elő. Miután Hmelnyickij a cár levelét ahogyan „illik" — állva, fedetlen fővel, a levélpecsétet megcsókolva — átvette, háláját és döntését ekképpen fejezte ki: „Mint ahogyan a sas szárnyával fészkét letakarja, éppúgy megengedte a cár uralkodói keze alá vételünket", s ezért „Kijev és az egész Kis-Rusz örökre uralkodói felségedé".[11]

A fontos esemény következő felvonása az általános radán játszódott. Délután két órakor megszólaltak az üstdobok, gyülekezésre hívták a város főterére a perejaszlavli ezred egyszerű kozákjait, a távoli ezredek 5—10 fős küldötteit, a nemesség és papság más helységekből ideérkezett, kisszámú képviselőit, a környékbeli városok, falvak lakosságát. Amint a felsorolásból kitűnik, a perejaszlavli rada nem minősíthető csupán a Zaporozsjei Had radájának, hanem „javnaja rada vszemu narodu" (nyílt népi radának). Ukrajna valamennyi társadalmi osztálya, rétege képviselve volt a Dnyeper parti városban, nem tagadva ezzel, hogy a rada kozák kezdeményezésre, kozák vezetéssel és kozák többséggel tanácskozott, Iván Kripjakevics már klasszikusnak számító, Bogdan Hmelnyickijről írott, ukrán nyelvű monográfiájában meggyőzően bizonyította, hogy a rada nem véletlenszerűen összegyűlt emberek tömeggyűlése, hanem az ukrán társadalom delegátusai részvételével megtartott, az egész Ukrajna képviseletére jogosult „országgyűlés" volt.[12]

Az Uszpenszkij templom előtti téren tolongó, majd kört formáló és elöljáróinak megjelenését váró hatalmas tömeg közepére vonult Bogdan Hmelnyickij hetman Vaszilij Buturlin tveri helytartóval és cári nagykövettel, a Zaporozsjei Had kancellárjával, Iván Vigovszkijjal, a had bíráival, jeszauljaival és ezereseivel. A

[10] Ua. III. k. 460—488.

[11] Ua. III. k. 460.; jeszaul — főtiszt, hadfelügyelő; ezeres — ezredes.

[12] *Kripjakevics, I. P.:* Bogdan Hmelnyickij. Kijiv, 1954. 470.

kozákvezér beszédében többek között ezeket mondotta: „Ezeres, jeszaul, százados panok, Zaporozsjei Had egésze, pravoszláv keresztények!

Mindnyájatok előtt ismeretes hogyan szabadította meg népünket Isten az ellenség kezéből, azoktól, akik Isten templomait lerombolták és gyűlölettel voltak a mi keleti pravoszláv kereszténységünk iránt, tudjátok, hogy már hat éve élünk uralkodó nélkül állandó ellenségeskedésben, vérontásban, ... és belátjuk, hogy nem élhetünk cár (értsd: uralkodó — *G. S.*) nélkül. Ezért hívtunk össze most nyílt népi radát, hogy velünk együtt válasszatok uralkodót a négy közül, akit akartok. Első a török szultán, aki sokszor hívott bennünket uralma alá; a második a krími kán; a harmadik a lengyel király; negyedik a Nagy-Oroszország uralkodója, Alekszej Mihajlovics cár és nagyfejedelem ... válasszátok azt, akit akartok." A hetman részletesen kifejtette azt is, hogy a választáskor ne feledkezzenek meg arról, hogy a szultán és a kán idegen vallású, hitetlen, a lengyel király pedig ellenséges viszonyt alakított ki Ukrajnával. Reális segítséget egyedül csak a pravoszlávok védelmezőjétől, Alekszej Mihajlovics cártól remélhetnek, „... akinek kegyes szívét állandó könyörgésünk most felénk hajlította, ... amit mi buzgón szívünkbe zárunk, mert a cári hatalmon kívül irgalmas menedékre nem találunk. De ha lesz olyan, aki velünk nem ért egyet, annak szabad az út, ahová akarja."

A rada hangos tetszéssel fogadta Hmelnyickij szónoklatát, és Pavel Tyetyerja perejaszlavli ezeres minden oldalra kikiáltott kérdésére — „Mindnyájan így akarjátok-e? — mindannyiszor igennel feleltek. Az egybecsengő pozitív válasz után Hmelnyickij végszavát, „bugyi tako" (legyen így), a jelenlévők reményteljes kiáltozásai — „bozse utvergyi, bozse ukrepi, scstob jeszmi vo veki vszi jegyino bili!" („Isten, erősítsd meg, Isten, szilárdítsd meg, hogy mi mindnyájan örökre egyek legyünk!") — kísérték.[13]

Hmelnyickijnek a radán elmondott, nagy szónoki gyakorlottságára való beszéde egyrészt a korábbi politikai irányvonallal való leszámolást, másrészt egy régen áhított, de mégis egy új politikai koncepció nyitányát hirdette meg. A Rzeczpospolitától való elszakadás gondolata az 1648-ban kirobbant kozáklázadás felszabadító háborúba való átnövésének folyamatában született meg, és szintetizálódott a kérlelhetetlen „ljachellenességben". Öt évvel később, 1653-ban, már az is világossá vált, hogy bonyolult és halmozott lengyel—slachtics—katolikus szoros kapcsolat felszámolása török vagy krími szövetséggel lehetetlen. Igaz, hogy a Zaporozsjei Had egyes vezetőit tömörítő ottomán pártot, amely a szultán fennhatóságát kész lett volna elismerni, ha Ukrajna ugyanolyan laza vazallusi függőségbe kerül, mint Erdély, Moldva, Havasalföld, nem volt könnyű meggyőzni erről. Ellenük a görögországi példára való hivatkozás, ahol a törökök fokozatosan építették ki a szinte rabszolgatartó állapotokat teremtő katonai rendszerüket, bizonyult eredményesnek. A krími kánság ugyan esetenként nem lebecsülendő segítséget adott a Zaporozsjei Hadnak a Rzeczpospolita elleni háborúban, de azt elsődlegesen mindig saját érdekében tette — a

[13] Vosszojegyinyenyije III. k. 460—461.

jaszir, a zsákmány-, a fogolyszerzés reményével. Iszlam Girej kán például mind 1649-ben, mind 1653-ban elállt a kozák hadjárat támogatásától, és János Kázmér lengyel királlyal kötött megállapodásai a döntő csapástól mentették meg a Nemesi Köztársaságot. Ingatagságukra, politikai megbízhatatlanságukra, a kozák—tatár szövetség tarthatatlanságára nyilvánosan először itt, Perejaszlavlban utalt Hmelnyickij elmarasztalóan.

Kimondatlanul, csábító perspektívát sugallt Ukrajna számára az Oroszországgal való egyesülés: Rzeczpospolitától való elszakadást, a pravoszláv oroszokkal való egyesülést, „a keleti cár" védnökségét, oltalmát a környező államokkal szemben, a Rzeczpospolita elleni közös hadviselést. Kimondatlanul maradt az is, ami a széles körű összefogást és együttműködést alapjaiban veszélyeztethette volna, nevezetesen a kozák szabadságjogok, privilégiumok nem kerültek megemlítésre a hetman híres beszédében,[14] s ez, véleményünk szerint, nem lehetett a véletlen műve. Ugyanis a kozákszabadság kérdésének felvetése a feudális ukrán társadalom háttérben lappangó ellentéteit azonnal felszínre hozta volna. Az új politikai nyitás küszöbén, az akkori bonyolult nemzetközi szituációban — Rzeczpospolita—Krím fenyegető közeledése, Oroszország—Rzeczpospolita áthidalhatatlan ellentéte — Hmelnyickij és a kozák vezetők (sztarsina) előtt nyilvánvaló volt, hogy a kozák-nemes, -paraszt, -iparos, -kereskedő viszony kohéziós ereje csak a nemzeti és vallási elnyomás emlegetésével konzerválható. Ennek a felismerésnek az alapján úgy véljük, érthető, hogy a kozákság kardinális problémájáról egy szó sem hangzott el ezen a jelentőségteljes fórumon.

A rada berekesztése után a perejaszlavli ezred kancelláriáján Vaszilij Buturlin ünnepélyesen átnyújtotta Alekszej Mihajlovics befogadó okmányát, és miután a Zaporozsjei Had városaival, földjeivel egyetemben cár őfelségéhez került, szóban közölte a fenséges uralkodó parancsát: „ti (kozákok — *G. S.*), hatalmas uralkodónknak minden ellensége ellen örökre szolgáltok."[15] Alekszej Mihajlovics cselekedetének okait, motívumait, a magasságos uralkodó döntésének jó szándékát, tisztaságát, fennköltségét a bojár követ a kozákság előtt azzal indokolta, hogy „minden oroszok cárja" nem nézhette tétlenül a görögkeleti vallás és egyház megalázását, a katolikus és az unitus vallások erőszakos terjesztését, és amikor János Kázmér esküszegés bűnébe esett, „alattvalói szabadok lettek", azok hűségesküje érvénytelenné vált, akkor Alekszej Mihajlovics „ellenségeitől oltalmába és védelmébe" vehette őket.[16]

A nevezetes nap ünnepélyes ceremóniáját a hetman és a Zaporozsjei Had szinte teljes létszámú parancsnoki karának templomi, Isten színe előtt fogadott esküttétele követte. Hmelnyickij és Buturlin egymás mellett lépkedve jutottak be a gyertyafénytől ragyogó Uszpenszkij templomba, ahol csaknem jóváthetetlen incidensre került sor. A kozák hetman ugyanis arra kérte a követet, hogy az esküje után őfelsége nevében is hangozzon el az ígéret: a cár „nem szolgáltatja ki őt és a Zaporozsjei Hadat a lengyel

[14] *Kripjakevics:* i. m. 460.
[15] Vosszojegyinyenyije III. k. 462—463.
[16] Ua. III. k. 463—464.

királynak, őket megvédelmezi, és szabadságaikat nem sérti meg". Hozzájárul ahhoz, hogy „aki slachtics volt, vagy városi (értsd: iparos, kereskedő — *G. S.*), vagy kozák, az ugyanabban a korábbi állapotában maradjon, ugyanolyan birtokkal rendelkezzen." Buturlin hallani sem akart erről, hiszen a cár senkinek sem alattvalója, vazallusa, ő nem tett és a jövőben sem tesz ilyen esküt, csak az ő hűségére szoktak fogadalmat tenni, majd békítőleg hozzátette: „minden kétség nélkül", bizalommal szolgálhatják az uralkodót. Az események menetében ez az új fordulatot hozható epizód arra kényszerítette Hmelnyickijt, hogy vezérkarával és ezereseivel tanácskozásra kivonuljon a templomból. Nem sokkal ezután Buturlin és kísérete, valamint a rémülettől megdermedt papok előtt a hetman küldöttei megismételték uruk kérését. Beszédükben, hogy Buturlint engedményre bírják, a lengyel király és a Zaporozsjei Had egyezkedéseire, a szokásban lévő formulákra hivatkoztak, de fagyos elutasításba ütköztek. A cár képviselője kijelentette nekik, hogy a lengyel király nem „szamogyerzsavec" (egyeduralkodó), nem lehet s nem szabad János Kázmért, aki uralkodói szavát nem állja, Alekszej Mihajloviccsal összehasonlítani.[17]

Ez az Oroszország—Rzeczpospolita összevetését nem tűrő, elutasító magatartás pillanatnyi tanácstalanságot és zavart idézett elő a kozáksztarsina soraiban. Bármennyire is tartott ugyanis Hmelnyickij a kiszolgáltatástól, a Rzeczpospolitához való visszakerüléstől, kérése nem a cár iránti bizalmatlanságból fakadt, hanem az általában érvényes, tradícionális diplomáciai szokásból. Hmelnyickij 1648-tól kezdve jó néhány követ és megbízott, király nevében letett esküjét hallhatta, és ebből szinte törvényszerűen fogalmazódott meg benne az egyenrangú partnerkapcsolat igénye. Mindenesetre már az ünnepség óráiban megmutatkozott, hogy a múlt beidegződéseivel le kell számolni, és a Zaporozsjei Had eddig alkalmazott diplomáciai és külpolitikai gyakorlatát Oroszország vonatkozásában a jövőben új alapokra kell helyezni, annál is inkább, mert az éppen hogy feloszlott teljes rada kijelölte a követendő irányt. Bármennyire is rossznéven vette Hmelnyickij és sztarsinája Buturlin merevségét, mégsem akadályozhatta meg a ceremónia lefolytatását. Ennek során a Zaporozsjei Had hierarchiájának megfelelően — hetman, kancellár, főszállásmester, bírák, jeszaulok, ezeresek, századosok, a nem kozákok képviselői — egymás után járultak a főpap elé a Biblia és a feszület megcsókolására, ezzel fejezték ki a cárhoz való tartozásukat, és egyúttal megígérték, hogy „örökre, elválaszthatatlanul magas uralkodói keze alatt lesznek".[18] Ezen és a következő napon összesen 284-en fogadtak örök hűséget és szolgálatot a moszkvai küldöttség előtt Perejaszlavlban.[19]

A hetmani tisztségbe való beiktatásra, a hatalmi jelvények átadására az ezredkancellárián került sor. Először a Zaporozsjei Had új, erre az alkalomra Moszkvában készített zászlaját vehette kezébe Hmelnyickij az átadó ékesszólása közepette: „legyen minden ellenségetek feletti győzelem zászlaja", majd a jogarra

[17] Ua. III. k. 464—465.

[18] Ua. III. k. 466.

[19] Akti, otnoszjascsijeszja k isztoriji Jugo-Zapadnoj Rossziji. X. k. Szpb, 1878. 293. (Akti JUZR)

emlékeztető (vagy azt helyettesítő?) buzogányt nyújtotta át Buturlin újra csak példabeszéddel: „az engedetleneket, a pravoszláv (vallás — *G. S.*) ellenségeit ezzel békítsd meg." A kaftán felöltésekor a fiókáit szárnyaival beborító sas hasonlatával élt: „így takar be téged és minden cári jogar alá fejet hajtó pravoszlávot" a cár. Ezt a hosszadalmas szertartást a cár hatalmi kelléktárában meglévő sapka átadása zárta, amely az okosság, a bölcsesség, a józanság szimbóluma. Fejedelmi ajándékban, 1500 rubel értékű cobolyadományban részesült Hmelnyickij, Iván Vigovszkij kancellár, a második ember 500 rubelnyi cobolyért mondhatott köszönetet. A hatalmi díszben pompázó hetman buzogányát kézben tartva, a hadizászló alatt lépkedve szálláshelyére kísérte a magas rangú követet, s ezzel a késő esti jelenettel ért véget január 8-a Perejaszlavlban.[20]

Január 9-én reggeltől estig az esküszöveg ismétlésétől volt hangos a perejaszlavli templom, államügyekről, kül- és belpolitikai problémákról január 10—12-én folytattak tárgyalásokat az ukrán és az orosz vezetők.

A megbeszélések középpontjában a külkapcsolatokban bekövetkezett változás, a Rzeczpospolitához és a Krímhez fűződő kapcsolatok revideálása állott. Az orosz—ukrán külpolitikának alapvető célkitűzése az volt, hogy a „ljachokat" teljes diplomáciai blokád alá vegye, hogy minél kedvezőbb szituációban kezdhesse el a lengyel-litván állam elleni hadjáratát, hogy azt Ukrajnában és Belorussziában kétfrontos háborúra kényszerítse. Tervük keresztülviteléhez a krími kánság magatartása, igaz, csak átmenetileg, döntő jelentőséggel bírt. A Zaporozsjei Hadnak 1648 óta élő, bár igen labilis szerződése volt a Krímmel, amely szerint „a hetman barátja — a kán barátja is, a hetman ellensége — a kán ellensége is". Úgy vélték a kozákok, hogy ezt az elvet minden nehézség nélkül ki lehet terjeszteni Oroszországra is. Következésképpen a Rzeczpospolita elleni háborúban éppúgy, mint eddig, változatlanul részt vesznek a hordák. Abban az esetben, ha a kán elzárkózna ettől, és egy Rzeczpospolitával kötendő szövetségen törné a fejét, akkor tengeren indítandó, a krími uluszokat megsemmisítő portyákkal kell megfenyegetni. Oroszországnak bőven van katonája, csak parancsot kell adni a doni és a szicsi kozákoknak, s azok máris a Krímben teremnek. A kán nem tehet egyebet, mint elfogadja a felkínált együttműködést, hiszen János Kázmér magára maradt, nincs honnan segítséget szereznie. A lengyel királyság csak addig volt ereje teljében, míg a kozákok fegyvereire támaszkodhatott, Litvánia pedig ahogy meghallja „a hetman cár őfelsége uralkodói keze alattiságát, szintén cár őfelsége magas keze alá kívánkozik".[21]

A moszkvai és a csigirini elképzelések logikus kifejtését a tárgyaló felek egy mihamarabb, a Krím fővárosába, Bahcsiszerájba indítandó követségre szándékoztak bízni.

Közben meg kellett gyorsítaniuk az orosz—ukrán katonai együttműködés gyakorlati lépéseit. Hmelnyickij 1653 végén többször sürgette Moszkvában a cári katonaság

[20] Vosszojegyinyenyije III. k. 468—469.

[21] Ua. III. k. 470—471.

Ukrajnába való küldését, a kijevi és a perejaszlavli garnizonok felállítását, mire a cár „*Kijevbe és más városokba* (kiemelés tőlünk — *G. S.*) vajdáit küldeni megparancsolta". A Kijevbe menetelő katonák parancsnokaivá, egyúttal vajdáivá Fjodor Kurakint és Fjodor Volkonszkijt nevezték ki.[22] A január 10-i tárgyaláson Hmelnyickij a két hónappal korábban kifejtett nézetéhez képest visszalépett, kérését ugyanis úgy fogalmazta meg, hogy ha a lengyel király tavaszig nem támad, akkor a kijevi 3000 katonához több nem kell, ellenben ha támadás érné a kozákságot a tél folyamán, úgy erősítésért folyamodnak.[23] Szó sem esett már a kijevi helyőrségen kívül más, cári katonaságot befogadó városról, valószínűleg azért, nehogy a túlzott segítség, „a más városokba" való vajdaküldés csorbítsa önrendelkezésüket, autonómiájukat.

A kozák kiváltságok becikkelyeztetését szintén január 10—12-én szerepeltették napirenden a kozákvezetők. Erre viszont a nyilvánosság kizárásával került sor, itt már a demokratikus, nyílt rada befolyása nem kaphatott szerepet. A sztarsina 23 pontban összefoglalt,[24] majd írásban lefektetett és Alekszej Mihajlovicshoz eljuttatott kívánságlistájából 16, a privilégiumok körülhatárolásával, a szokáson alapul, majdcsak nemesi előjogokkal felérő szabadságjogok felsorolásával foglalkozik. „Az évszázadok óta" élő jogok közül az első helyen „a tulajdonhoz és a bíráskodáshoz való szabadságukat" (volnosztyi szvoji imeli v dobrah i szudah) említették, amelyet a cár emberei, „sem a vajda, sem a bojár, sem a helynök" meg nem sérthet „. . . ahol három ember kozák, ott kettő a harmadik felett ítélkezzen." Féltékenyen őrködtek a slachtics—kozák—városi rétegek elkülönítésén, de elismerték a cárhű slachticsok és városiak korábbi előjogait, azt tudniillik, hogy birtokaikban háborítatlanul éljenek, elöljáróikat szabadon választhassák éppúgy, mint a lengyel királyok alatt. A kozákság lényeges sérelmét igyekeztek kiküszöbölni azzal a követeléssel, hogy a kozák halála után az özvegyek, árvák tovább is kozákjogúaknak számítsanak, „birtokaikat senki el ne vegye", azokkal szabadon rendelkezzenek. Nem feledkeztek meg a szabad kereskedelem biztosításáról sem. A kozák vámmentesen és szabadon kereskedhessen egész Ukrajnában, híd-, kapupénz, áthaladási díj, illetékek fizetése ne terhelje. Katonai szolgálatért fizetést kapjon a Zaporozsjei Had valamennyi kozákja: a közkozákok 30—30 lengyel aranyat, a századosok 100—100-at, az ezredek jeszauljai 200—200 aranyat évente, és működtethessenek 1—1 malmot, mert „ők állandóan hadiszolgálatban vannak, gabonát vetni nem tudnak". Ugrásszerűen emelkedő jövedelmet várt a Zaporozsjei Had vezérkara a cártól: az ezeresek 100—100 jefimokra[25] és 1—1 malomra, a had bírái 300—300 aranyra és 1—1 malomra, a had jeszauljai 400—400

[22] Ua. III. k. 456.

[23] Ua. III. k. 471.

[24] Dokumenti Bogdana Hmelnyickovo (1648—1657) Kijiv, 1961. 323—325. (Dokumenti)

[25] jefimok — Joachim-tallér; Joachimstalban (Jáchymov, Csehszlovákia) vert, de Oroszországban a lübecki kereskedők révén vált ismertté a 16. században. 1 lübecki jefimok = 28,5—29 g súlyú, 26 g tiszta ezüstöt tartalmaz.

A 17. században a holland kereskedők brabanti és flandriai jefimokkal, amely 1—1,5 g-mal könnyebb a lübeckinél, fizettek az orosz árukért.

aranyra és 1—1 malomra, a had tüzérségéért felelős szállásmester (oboznij) ugyanennyire, a had kancellárja 1000 aranyra és malomra formált igényt. A hetmani méltóság fényét a csigirini sztarosztaság — minden tartozékával együtt — hiánytalan jövedelmével akarják biztosítani.[26]

A Zaporozsjei Had állandó létszámú legyen, de a cár dicsőségének emelése érdekében ne zárkózzon el a létszám növelésétől se. Tudták, hogy a kozákverbuválás nem jelenthet problémát, mert például amikor Zborovnál állt a had 1649-ben, akkor 360 ezer fegyverforgató felett rendelkezett a hetman.[27]

„Hogy szabadságainkat támadás ne érje" — a cári vajdák önkényesen nem léptethetnek életbe új jogokat, nem vethetnek ki új adót, csak külön megegyezéssel. A szabadságjogok biztosítására, mivel „kénytelenek vagyunk a cár őfelsége erős uralkodói keze alá adni magunkat" — szögezték le a kozák elöljárók, függőpecsétes adománylevelet várnak a cártól, külön a slachticsok, külön a kozákság számára.[28]

A kérvény öt pontja Ukrajna külpolitikai helyzetére vonatkozott. Hmelnyickijék nyomatékosan kérik a cárt, hogy seregét Szmolenszk ostromához parancsolja, ne adjon időt a lengyel-litván államnak az erőgyűjtésre, szövetségesek szerzésére (19. pont). A határvédelemre 3000, vagy ahogyan „cár őfelsége engedélyezi" katonát szükséges állítani, javasolják Csigirinből (20. pont). A Krím ellenében a hatékony védekezést Kodak várának és a zaporozsjei szicsnek megerősítése, hadiszerekkel való ellátása, az ottlévők zsoldbaállítása biztosítaná (22., 23. pont). A türelmetlenséggel sürgetett lengyel hadjárat és a krími határok biztonságos védelmére való törekvés akadálytalan megvalósításához a Zaporozsjei Had vezetősége diplomáciai téren teljes cselekvési szabadságot kért. „... az idegen országokból a Zaporozsjei Hadhoz jó szándékkal érkezett követeket szabadon fogadhassa a hetman, és emiatt cár őfelsége haragot ne tartson; ..." Sőt azt is kívánták, hogy az Oroszországgal ellenséges viszonyban álló országok követeinek érkezését is engedélyezze a cár, csupán jelentéstételre kötelezett ezért a hetman (14. pont).

Az önrendelkezési jogot szolgálja a hetmanválasztással kapcsolatos kérésük is: az a kívánságuk, hogy hetmanuk halála esetén „mesz szebja" (maguk közül) választhassanak új fővezért, a cártól pedig nem várnak mást, mint a választás eredményének tudomásul vételét.[29]

Ennek a tartalmilag szűkszavúan ismertetett kérés- vagy talán követelés-sornak vázlatos áttekintésekor szembeötlik néhány hiányossága. Például nem tárgyalták meg az egyház, a városok, a parasztság problémáit, vajon miért? Hogyan maradhattak ezek említés nélkül? Miért lehetett érdekeiket mellőzni? Hiszen a felszabadító háború egyik lendítő erejét és tömegbázisát a parasztság képviselte, a pravoszláv egyház és vallás védelme — 1648 és 1654 között — a legfőbb célkitűzések egyike volt. Nem sokkal

[26] Dokumenti 323—325.
[27] Vosszojegyinyenyije III. k. 473.
[28] Dokumenti 325.
[29] Ua. 324—325.

ezelőtt a perejaszlavli főtéren a Zaporozsjei Had az egész Ukrajna képviselőjeként lépett fel, most pedig cserbenhagyta az előbb említetteket?

A válaszok részletes kifejtésére itt nem vállalkozhatunk, csupán néhány rövid megállapítást teszünk:

1. Az ukrán társadalomban játszott főszerepe miatt a kozáksztarsina kirekeszthette a nyilvánosságot, a közvéleményt a januári tárgyalásokról, s elképzeléseit akadálytalanul érvényesíthette. A vetélytársak és konkurrensek (egyház, kozáktömeg) érdekeinek rovására kezdhette el a feudalizmus kereteibe kiváltságok általi beilleszkedését.

2. A megváltozott politikai helyzetben, Oroszország—Ukrajna egyesülésével a vallás konfliktushordozó tartalma, mozgósító szerepe elhalványult, s így a stabil kiváltságokkal bíró egyház érdekei háttérbe szorultak a bizonytalan jövő előtt álló kozákvezetőkével szemben.

3. Az egyszerű kozákoknak a pravoszláv uralkodóhoz való ragaszkodása itt, Perejaszlavlban, hivatalos keretek között egyértelműen megmutatkozott, s ettől a vonaltól eltérni a sztarsina nem akart, de nem is tudott. Felismerte az ebben kínálkozó lehetőséget, azt, hogy a tömegek akaratát saját helyzetének megszilárdítására kiaknázhatja, feudális privilégiumokat nyerhet éppen a kozák, nem paraszti állapotban reménykedők felett. Az 1649. évi zborovi egyezményt követő, Hmelnyickij és a sztarsina elleni lázadás megtanította óvatosságra az elöljárókat, akik az esetleg ismételten fenyegető megmozdulással szemben a cárban méltó, főleg erős — szövetségest láttak.

4. A városfejlődés sajátos kelet-európai fajtája nem tette lehetővé a polgárság társadalmi méretű megizmosodását, szerepvállalását. Kijev, Lvov kivételével a városképző elemek politikai természetűek, a városok először, ill. elsődlegesen katonai-adminisztratív centrumok, s így az ipari tevékenység csak ennek hatására jelenik meg, vagyis a települések a Zaporozsjei Had függvényei, annak tartozékai.

A kozákvezetők sürgető türelmetlenségét nemcsak a jövőért való aggódás magyarázza, hanem az is, hogy privilégiumaik minél hamarabbi körülbástyázásával elejét kívánták venni az orosz feudális igények Ukrajnában történő érvényesülésének. Sommás kijelentésünk igazolására a tárgyalások időszakában lezajlott néhány jellemző epizódra hivatkozunk:

A kozáksághoz nem önszántukból csatlakozott slachticsok Vaszilij Buturlin előtt, akinek gondosan előkészített tervüket jóváhagyásra beterjesztették, színt vallani kényszerültek. Kérelmük szerint, a slachtics a kozákság között is slachtics maradjon, élvezze minden korábban szerzett kiváltságát, felette kozákbíróság ne mondhasson ítéletet. Előrelátásuk oly messzire terjedt, hogy a tisztségeket személyre szólóan kiosztották egymás között. A cár képviselője döbbenten hallgatta a tervkovácsokat, és elégedetlenül közölte: a hetmannak soha nem hangzott el ilyen jellegű kérése, ezt tisztáznia kell vele. Mire a nemesi delegátusok ijedten bevallották, hogy a hetman tudta nélkül, saját fejük után cselekedtek, s ha kitudódna különutas próbálkozásuk,

elgondolni is rossz, hogy mi várna reájuk. Viszont utolsó kérésük teljesítése nem esett Buturlin nehezére. Meg nem történtté nyilvánította az esetet.[30]

Január 12-én ennél komolyabb üggyel találta magát szembe a moszkvai bojár. A Zaporozsjei Had legjelesebb vezetői — Iván Vigovszkij kancellár, Szamojlo Bogdanov hadbíró, Pavel Tyetyerja perejaszlavli, Grigorij Szohnovics mirgorodi ezeres — írást követeltek „a teljhatalmú követtől" a kozák szabadság, jog, tulajdon garantálásáról, hogy az ezeresek ezzel a dokumentummal nyugodtan térhessenek vissza ezredeikhez. Követelésük logikája azon alapult, hogy az ezredek cárra való felesketésének feltétele a sarkalatos kozák jogok elismerése, szavatolása. Ezt a kapcsolatteremtést a cári főmegbízott pontosan fordítva képzelte el, de még ebben az esetben is úgy, hogy csak a cár adományozhat, ő csupán tolmácsolhatja az igényeket, talán közbenjárhat a kozák érdekek megvalósításáért. „Ha nem ad ilyen írást — fenyegetőztek a kozák parancsnokok —, akkor nincs miért utazni a városokba az (cári — *G. S.*) asztalnokoknak, a nemeseknek, mert az emberekben csak kétségeket ébresztenének."[31] Barátságosnak és vendégmarasztalónak egyáltalán nem nevezhető hangsúlyval afelől is érdeklődtek, hogy „sokáig fogják-e húzni az időt az asztalnokok, nemesek *az ő városaikban?*" (kiemelés tőlünk — *G. S.*)[32] A hetman az alábbi kompromisszumot jelentő döntéssel zárta le az elmérgesedett vitát: a cár hűségére felesküdött ezredekhez a moszkvai kiküldöttekkel együtt utazzon az ezeres vagy annak megbizottja.

Ezeknek a tárgyalásoknak nem nehéz összegezni a végeredményét. A Zaporozsjei Had vezetőinek osztályérdekeket tükröző 23 pontja, amely egyoldalú követelődzés, megerősítést nem nyerhetett, feltételezhető garanciát mindössze Buturlin nyújthatott számukra. Így a megállapodás végleges formába öntése nem történhetett meg, de egy cárhoz továbbítandó kérvény született, amelyet jóindulattal, egy provizórikus, cár megértését sugallmazó, Oroszország iránti bizalmat tápláló keretegyezménynek minősíthetünk.

A kiemelt városok és ezredek — kijevi, nyezsini, csernyigovi — felesketését személyesen Buturlin irányította. Ukrajna január, február hónapokban fogadott hűséget. Az ukrán—moldvai határon fekvő Raskov lakóinak esküjéről a moldvai vajda levélben számolt be János Kázmérnak. A moszkvai cár emberét, aki február 2-án járt Raskovban, a helybeliek nagy tisztességgel fogadták. A küldött beszédében kiemelte azt, hogy a hetman szakított a kánnal, és „a moszkvai cár hűbérese (holdownik)" lett, Hmelnyickij az egész Ukrajnát átengedte a cárnak. Másnapra mindenkit a templomba rendelt fogadalomtételre. A hű szolgálatért 20 tallért és zsupánt (ruhadarab) ígért a cári kincstárból. Az esküttétel után — írta a vajda tájékoztatójában — „a moszkovita" továbbutazott, mert „az egyik helyről a másikra utazva" fogadja az alattvalói esküt.[33]

[30] Vosszojegyinyenyije III. k. 476.
[31] Ua. III. k. 475.
[32] Ua. III. k. 476.
[33] Zserela do isztoriji Ukrajni—Ruszi XII. k. Lviv, 1911. 285.

Fennakadást az egész Ukrajnában Szilveszter Koszov kijevi metropolita makacssága okozott, aki alattvalóinak is megtiltotta a cári hűségre való áttérést, mondván: „pan pannal" intézze dolgait, de vele, „Isten szolgájával" találkozni felesleges, nincs miről tárgyalni. Háromnapos győzködés után, január 19-én adta be derekát az egyházfő. Találgatásokra vagyunk utalva, vajon mi volt a meggyőző érv? A cár és a hetman haragjára való hivatkozás vagy mellőzöttsége miatti sértődöttségén való felülemelkedése? Vaszilij Buturlin követjelentése erről mélyen hallgat, azt viszont tartalmazza, hogy a metropolita hiánytalanul átvette cobolyajándékát.[34]

A görög Manuil Konsztantyinov 1654 februárjában Ukrajnán átutazva azt tapasztalta, hogy „mindenki, kicsitől a nagyig egyformán örül" az orosz cárhoz való kerülésnek.[35] Szamovigyec (Szemtanú) krónikájában is az országszerte megnyilvánuló elégedettségről írt: „a kozákok éppúgy, mint a wójtok (polgármesterek) az egyszerű városiakkal, örök alattvalóságukat esküvel fogadták, Ukrajna-szerte az egész nép szívesen tette."[36] Goliński lengyel alkancellár szűkszavú, idevonatkozó megállapítása véleménykülönbségeket említ: Hmelnyickij és a kozákok „vették rá a Ruszt (értsd: Ukrajna — *G. S.*) arra, hogy a moszkvai cár alattvalója legyen... Egyesek ezt nem akarták, egyes papok húzódoztak ettől, de mások beleegyeztek".[37] Nyikolaj Kosztomarov, 19. századi ukrán történész „nagy pártról" beszél, „akik nem akartak moszkvai alattvalók lenni; legjelentősebb közülük (Iván) Szirko, a későbbi szicsi atamán és (Iván) Bohun ezeres". Szirko híveivel el is hagyta Hmelnyickijt a perejaszlavli rada után, és a dnyeperi zuhogók mögé, a szicsbe vonult. Bohun aktívan részt vett a Rzeczpospolita elleni háborúban, nevéhez vakmerő haditettek fűződnek, amiért a cár rokonszenvét is elnyerte, de esküjéről semmi bizonyosat nem tudunk.[38]

A Poszolszkij prikáz írnokainak kimutatása szerint összesen 64 659 kozák, 188 slachtics, 62 454 nem kozák, 37 kolostori szolga, tehát 127 338 fő kötelezte magát a cár feltétlen szolgálatára.[39] Sajnos, ebből az adatból nem tudunk következtetni az esküből véletlenül vagy szándékosan kimaradottak számára, ráadásul Ukrajna demográfiai viszonyait sem ismerjük megbízható pontossággal. A 17. század első felében Ukrajna lakóinak számát, egy családfőre 5—6 fő átlaggal számolva,[40] „több mint 4 millióra" becsülik a szovjet történészek.[41] Ha ezt az arányt alkalmazzuk a regisztrált

[34] Vosszojegyinyenyije III. k. 481—482.

[35] Ua. 551—552. III. k.

[36] Litopisz Szamovidca Kijiv, 1971. 67.

[37] Idézi *Grusevszkij, M. Sz.:* Isztorija Ruszi—Ukrajni. IX. k., 2. rész. Kijiv, 1931. 774.

[38] *Kosztomarov, Ny. I.:* Bogdan Hmelnyickij. IV. k. Ternopol, 1889. 161., 164.

[39] Vosszojegyinyenyije III. k. 535.; Akti JUZR X. k. 291—306., 781—800., 800—838.
Néhány ezred adatsora így nézett ki:
Belocerkovi ezred: 3048 kozák és elöljáró, 3538 nem kozák
Korszunyi ezred: 57 elöljáró, 5048 kozák, 1027 nem kozák
Nyezsini ezred: 11 949 kozák és elöljáró, 8617 nem kozák
Poltavai ezred: 85 elöljáró, 6380 kozák, 6779 nem kozák stb.

[40] *Baranovics, A. I.:* Ukraina nakanunye oszvobogyityelnoj vojni szeregyini XVII v. Moszkva, 1959. 139.

mennyiségre, úgy elenyésző, kb. 3/4 millió (635—765 ezer) lakos élt Ukrajnában, ami valószínűtlenül csekély annak ellenére, hogy a népességet alaposan megtizedelték a háborús pusztítások, a különféle járványok (pestis, himlő). Kedvezőtlenül befolyásolta a demográfiai viszonyokat a tömegek belső migrációja, az Oroszországba és Lengyelországba történő áttelepülések, valamint a tatárok fogolyszedése. Egy 1654. július 19-i, a cárnak címzett Hmelnyickij-levél bennünket érdeklő részlete arról szól, hogy a kozákok lajstromozása nagy ütemben folyik, de annak végleges összeállítása lehetetlen, mert a kozákság szétszóródott. A szicsieken és a kodakiakon kívül sokan a tatárokat vigyázzák a határnál, a braclavi ezred tagjai a moldvai végen állnak. Az eddig felfektetett regiszter „több mint 100 ezer kozákot" vett nyilvántartásba.[42] Szem előtt tartva a lajstromozás befejezetlenségét, az előbbi népességszámítási átlagot alkalmazva és a nem kozákok létszámát hozzáadva, minimálisan 1 millió lehetett az Ukrajnában élők száma. Adam Kiszel kijevi vajda, a lengyel-kozák megbékélésen fáradozó főúr 1649-ben arra panaszkodott, hogy a zborovi szerződés által engedélyezett 40 ezer lajstromozott kozák helyett, de facto 50 ezret írtak össze, s ezzel mintegy 400 ezer főt kivontak a lengyel nemesek uralma alól. Ugyanis 1 kozák mögött 8—10 embert kell keresni, mert a családtagokon kívül sokan béresnek, cselédnek, segítőnek álltak „az írásos kozákokhoz".[43] Ha a kiszeli szorzószámot fogadjuk a kiindulási pontként (8—10 fő), „a több mint 100 ezer kozák" alsó határa elérheti az 1 milliót, plusz a nem kozákok (5—6 fő) létszámával (300—400 ezer) 1,5 milliós lélekszámhoz juthatunk. E részkérdés lezárásaként az 1678. évi oroszországi általános népességösszeírás Jaroszláv Vodarszkij demográfus által készített rekonstrukciójára utalunk, aki a Balparti-Ukrajna (a Dnyepertől keletre) lakosságaként 909 651 főt mutat ki.[44] Az adatok előre- és visszavetítése a probléma globális megközelítését engedi meg, pontosabb meghatározást nem, de gondolatmenetünkkel — úgy véljük — sikerült a kozákság döntő szerepét és súlyát érzékeltetni. Talán az a végkövetkeztetés sem tűnik irreálisnak, ha a Zaporozsjei Had és Ukrajna közé egyenlőségjelet teszünk.

A Zaporozsjei Had = Ukrajna cár iránti hűségesküje hivatalosan a Rzeczpospolitától való elszakadást szentesítette, de a kozákok mindenkit izgalomban tartó kiváltságolásának ügyét még függőben hagyta. Hmelnyickijék nem is vesztegették sokáig az időt, a januári megbeszélések 23 pontját írásba foglalták, és a már előttünk ismert Szamojlo Bogdanov hadbíró és Pavel Tyetyerja ezeres vezetésével küldöttséget indítottak Moszkvába a privilégiumok becikkelyeztetésére. A kérelem beterjesztésének módját, az ott-tartózkodás idején követendő taktikát külön utasításban rögzítették. A megbízottaknak említést kellett tenniük az 1653-as török—kozák

[41] Isztorija SZSZSZR. Csaszty pervaja. (Szerk.: Mavrogyin V. V.) Izdanyije csetvjortoje. Moszkva, 1979. 299.

[42] Dokumenti 373.

[43] Idézi *Golobuckij, V. A.*: Szocialno-jekonomicsna politika getmanszkoj adminisztraciji (1648—1657 rr.) „Ukrajnszkij Isztoricsnij Zsurnal" 1979/1. szám., 27.

[44] *Vodarszkij, Ja. Je.*: Naszelenyije Rossziji za 400 let (XVI—nacsalo XX. v.) Moszkva, 1973. 28.

tárgyalásokról, amikor a szultán Braclavba menesztette küldötteit igen kedvező ajánlatokkal. Böszörmény létére „nemcsak szabadságjogaink, bíráskodásunk, vallásunk, kiváltságaink megerősítését ígérte, hanem *semmiféle adót nem követelt tőlünk, csak legyünk kész a háborúra.*" (kiemelés tőlünk — *G. S.*)[45] Filon Gorkusa számára is ugyanazon a napon állították ki a követutasítást, mint a többieknek. Őt a különböző hírek, katonai jellegű információk átadásával bízták meg. A Rzeczpospolitáról szóló híranyagban szerepeltetnie kellett a lengyel panok radájának döntését: „*nagyobb jogokat és kiváltságokat adunk,* (Ukrajnának — *G.S.*), *mint a moszkvai cár.*" (kiemelés tőlünk — *G. S.*)[46]

Úgy gondoljuk, hogy a kiemelt részek félreérthetetlen nyíltsággal világítanak rá a kozák vezetők Ukrajna jövőjét illető elképzelésére és törekvésére. A török és lengyel példálózással Alekszej Mihajlovics tudomására hozzák, hogy Ukrajna státuszáról milyen elvárással gondolkodnak. Ugyanis, ha a Zaporozsjei Had a szultán fennhatóságát ismerte volna el, vazallusi függőségbe nem kerül, önrendelkezése nem csorbul, a kozák jogok maradéktalanul érvényesülnek. Ennek a formális védnökségnek egyetlen kritériuma Törökország—Ukrajna katonai szövetsége bárki ellen. A lengyel részről ígért „nagyobb jogok és kiváltságok" implicite magukban hordozzák az állami (ukrán) és társadalmi (kozák), hol együtt, hol különváltan jelentkező, hol egymást erősítő vagy gyengítő privilegizálás bonyolult kérdéseit.

Hiába volt kecsegtető a szultán csábító ajánlata, mégis „a pravoszláv cárnak köteleztük el magunkat, és úgy gondoljuk, hogy ezért a cár még inkább kitüntet bennünket". Eszerint a Törökország nyújtotta kedvezmények úgy is felfoghatóak, mint a kozákok minimális programja, amit a cár minden ellenvetés nélkül biztosít. A követutasítás még merészebb hangot használt: „... privilégiumot mindenre azonnal kapjatok" (scstob na vszjo totcsasz i privilija vzjali).[47]

Eltekintve a moszkvai események taglalásától, azonnal az eredménnyel, a „márciusi cikkelyek" néven ismert kiváltságlevéllel foglalkozunk. Először is azért, mert a cikkelyek meghatározó érvényűnek bizonyultak mind a kozákság, mind Ukrajna további életében, „a Hmelnyickij-féle szabadságjogokra" az utódok alapdokumentumként hivatkoztak. Másodszor pedig azért, mert összevetésük az előzetes, provizórikus januári 23 ponttal érdekes megállapításokra kínál lehetőséget.

A kérelem és teljesítés összehasonlításából kibontakozó kép azon túl, hogy a kiváltságolás feudális jegyeinek megítélésében Moszkva és Csigirin teljesen egyetértett, problémáktól nem mentes. Meg kellett ugyanis semmisíteni a parasztháború jegyeit is magán viselő 1648—54-es háború idején kialakult kozák—jobbágy társadalmi szövetséget, s békebeli állapotokat — földesurának engedelmeskedő és adózó parasztságot, a jobbágyságtól elidegenült, kiváltságokkal felruházott kozáksságot — kellett teremteni Ukrajnában. Oroszországnak is létfontosságú volt az ukrán

[45] Akti JUZR X. k. 553—556.
[46] Ua. X. k. 559—562.
[47] Uo.

társadalmi probléma ilyenfajta megoldása, mert 1649 után, az örökös röghözkötés bevezetésekor, az orosz jobbágyok tömegesen menekültek a Dnyeper vidékére nemcsak egyedül, hanem családostól is. Felkutatásuk és kiadatásuk a háború miatt gyakorlatilag lehetetlen volt. Az egyesülés bekövetkeztével az orosz nemesek a szököttek visszaszerzésében, a fegyverrel szolgálók pedig birtokszerzésben reménykedtek. Már 1654 január végén ezzel kapcsolatos rendelkezés érkezett Kijevbe, a cári vajdához. Feladatául jelölték a szökött jobbágyok felkutatását, visszaadatásuk előmozdítását, újabb szököttek Ukrajnába való érkezésének megakadályozását.[48] Igen ám, de a szökés iránya nemcsak Ukrajna volt, hanem az orosz délvidék is, ahová az ukránok igyekeztek, tudván, hogy a végeken nélkülözhetetlenek, és bátorságukért, vitézségükért cári kegyben részesedhetnek, szerencsés esetben nemességet is (gyetyi bojarszkije) szerezhetnek. Ez a belpolitikai kényszer — egyik oldalon a szökések elleni hadakozás, másik oldalon a végek katonai védelme — külpolitikai lépéssel (Oroszország—Ukrajna egyesülése) megoldható volt,[49] hiszen a kozák haderő a tatár fenyegetést elhárítja.

Ugyanakkor mély ellentmondás húzódott a Zaporozsjei Had külkapcsolatainak megítélésében. A szabad, önálló diplomácia és külpolitika követelésére Alekszej Mihajlovics válasza: „... Kérésetekkel kapcsolatban cár őfelsége megparancsolta: a jó szándékkal jött követeket fogadhatjátok és elbocsáthatjátok. De hogy milyen ügyben jöttek, és milyen végzéssel lettek elbocsátva, arról őszintén és minél hamarabb cár őfelségét tájékoztassátok. Cár őfelsége ellenes ügyben érkezett követeket és küldöncöket a Hadban tartsátok, cár őfelségét írásban értesítsétek, cár őfelsége parancsa nélkül elbocsátani azokat nem lehet. A török szultánnal és lengyel királlyal, cár őfelsége engedélye nélkül kapcsolatba nem léphettek."[50]

A követutasításban emlegetett „adómentesség" egyáltalán nem lágyította meg Alekszej Mihajlovics szívét, nem mondott le a cári kincstárnak jövedelmező ukrán bevételekről, sőt a Zaporozsjei Had fizetségét feltételhez kötötte. „... cár őfelségének nincs tudomása arról, hogy Kis-Oroszország városaiban és falvaiban milyen jövedelmek vannak, és cár urunk őfelsége, a jövedelem összeírására embereket küld. Ahogy cár őfelsége emberei számba veszik és összeírják a jövedelmeket, akkor a Zaporozsjei Had megadományozásáról cár őfelsége saját belátása szerint dönteni fog."[51] A határvédelem kulcsfontosságú erősségeinek, Kodaknak, Szicsnek katonai felszerelése, anyagi ellátása attól függ — rendelkezett a cár —, „hogy mennyi jövedelem gyűl össze cár őfelségének (Kis-Oroszországban — *G. S.*)".[52]

Nem lehet nem észrevenni, hogy a cári politika az Ukrajnával történt egyesülést behódolásnak tekintette, Ukrajnát, ill. orosz szóhasználatban Kis-Oroszországot

[48] Ua. X. k. 367.

[49] *Sevcsenko, F. P.*: Politicsni ta jekonomicsni zvjazki Ukrajni z Rosszijeju v szeredini XVII szt. Kijiv, 1959. 469—470.

[50] Vosszojegyinyenyije III. k. 562.

[51] Ua. III. k. 564.

[52] Ua. III. k. 565.

alattvalóként, saját országaként kezelte, amelyet a cári titulusban is azonnal kifejezésre juttattak: Nagy- és Kis-Oroszország stb. uralkodója. Elvileg ugyanazokat az adókat, járadékokat, amit korábban a lengyel királyoknak fizettek, most, 1654 után a cári kincstárba kellett fizetnie az ukrán alattvalóknak.

Formálisan igaza lehet Szilágyi Sándornak, aki az oroszok és ukránok között létesült kapcsolatot nem szövetkezésnek, hanem behódolásnak tekintette: „... ezen az úton a lengyel iga helyett az orosz igát veendi nyakába (Hmelnyickij — *G. S.*). ... amint Czeherinbe (Csigirinbe — *G. S.*) ért, a cár küldöttei előtt letette a hűség esküjét, elismervén ezzel, hogy Kozákország orosz tartománnyá lett."[53]

Vajon a 17. századi kortársak is ilyen egyértelműen nyilatkoztak? Thordai Ferenc, II. Rákóczi György sztambuli rezidense „az kozákoknak az muszkákkal való confoederatio-járól" tudósította 1654 márciusában a fejedelmet.[54] János Kázmér II. Rákóczi Györgyhöz küldött levelében arra panaszkodott, hogy a „dux Moschoviae" felrúgta az örök békét, és „arces et castella, totamque partem Russiae quam rebelles nostri Cosaci possederant in possessionem suam recepisse."[55] Samuil Wieliczko „a teljes Ukrajna" — Kijev, Braclav, Csernyigov városokkal és minden powiatjával (járásával — *G. S.*) — „a Goriny, a Rosz és a Tyetyerev folyókig, egészen a határig (államhatárig — *G. S.*)" minden oroszok monarchájának „hatalma és protektorátusa alattiságát" emelte ki.[56] Goliński lengyel alkancellár Hmelnyickijt „az egész Rusz fejedelmének" tekintette 1654-ben, bár azt is feljegyezte, hogy „hamarosan Moszkva uralkodott Kijevben, Belaja Cerkovban, Csigirinben, Braclavban..."[57]

„Orosz iga", „orosz tartomány", „confoederatio", „possessio", „protektorátus", „fejedelemség" — megannyi elnevezés megannyi tartalommal. Vajon honnan ered és tart a mai napig ez a bizonytalanság?

Az egyesülést ratifikáló „márciusi cikkelyek" nem érintik Ukrajna státuszának problémáját Oroszország keretében, s így csak közvetett bizonyítékokkal dolgozhat a kutató. Ebből a tényből pedig az következik, hogy ezek rangsorolásától függően, gyakran egymásnak ellentmondó konklúzióhoz jutottak el a probléma megoldásán munkálkodó történészek, de államjogászok is. Meglátásunk szerint az alapprobléma a következő kérdésre vezethető vissza: Ukrajna független országnak tekinthető-e 1654-ben, vagy nem?

Igenlő állásfoglalásunkat sietünk azonnal közreadni és több oldalról megindokolni.

Először is, állításunk igazolására az 1648—54-es nemzeti felszabadító háború eseményeiből ragadjunk ki néhány jellemző részletet. A korszunyi csatában (1648. május 16.) fogságba esett Mikołaj Potocki lengyel hetman a kozákokkal szövetséges

[53] *Szilágyi S.*: II. Rákóczi György Bp., 1891. 101.

[54] Monumenta Hungariae Historica XXIII. k. Bp., 1874. 137.

[55] Ua. 134—135.

[56] *Velicsko, Sz.*: Letopisz szobityij v Jugozapadnoj Rossziji v XVII. veke. Kijev, 1848. 173.

[57] Idézi *Grusevszkij*: i. m. 774.

Tuhaj-bejtől aziránt érdeklődött, hogy mit is akarnak tulajdonképpen a kozákok? A tatár vezér a háború célját egy Belaja Cerkovig húzódó, „különálló és elhatárolt állam" létrehozásában jelölte meg.[58] Hasonló gondolatot sugallt Hmelnyickij 1648 május végén közzétett univerzálja (nyílt levele), amely „az apostoli Kijevi Vlagyimir fejedelem ősi hazájáért" szólította fegyverbe Ukrajna lakosságát „a ruszoktól elszakadt, ... az Odera—Visztula közötti idegen földeken megtelepedő, ott dicsőséget és gazdagságot áhítozó, új nevet — ljach, majd poljak — felvevő" lengyelek ellen.[59] Adam Kiszel lengyelhű főnemes, a Rzeczpospolita katonai veresége miatt ekképpen kesergett 1648 júniusában: „Hazánkat még a török szultán hatalmassága sem tudta legyőzni, ... de legyőzte az áruló kozák, ...az áruló új fejedelemséget alapít."[60] Az ukrán ügyek szakértőjeként ismert A. Kiszel saját fülével győződhetett meg sejtelmének beteljesüléséről, amikor Hmelnyickijjel tárgyalásokat folytatott 1649 telén. Az kijelentette: „a határon túl háborúval nem megyek, ... elegendő nekünk Ukrajna, Volhinia, Podólia. Elegendő gazdagságom és hatalmam van fejedelemségemben (w kniaztwe swym), amelynek határai Lvovig, Holmig, Halicsig nyúlnak, de a Visztulához érvén azt mondom a ljachoknak: maradjatok veszteg, hallgassatok, ljachok!"[61] Kézzel fogható eredménye ezeknek a tárgyalásoknak a rövid idejű fegyverszünet és a demarkációs vonalak kijelölése volt: északnyugaton a Pripjaty, nyugaton a Goriny, délnyugaton a Kamenyec folyók választották el a lengyel és az ukrán hadakat.[62] Ez a határkijelölés Vlagyimir Golobuckij találó kifejezésével élve, „a Lengyelországgal szemben elkezdődött ukrán államiság formálódásának folyamata",[63] amely 1649 telén még bizonytalan, pontatlan, kimunkálatlan, de kellően végig sem gondolt. Ez az elképzelés tudatosabban érvényesült a zborovi paktumban (1649. augusztus 8.), amelyben a kijevi, a csernyigovi, a braclavi ezredek területeit, tehát a Dnyeszter—Dnyeper és Dnyeper—Oroszország közötti részeket valóságos „Kozákországnak" ismerte el, és Kelet-Ukrajna tényleges függetlenségét kodifikálta. Ukrajna keleti felében a hatalom „Hmelnyickij és a kozáksztarsina kezében volt", ott királyi sereg nem tartózkodhatott, s ezért a kozák territóriumra alkalmazott terminus technicus „hetmanság" vagy „hetmanátus" használata teljesen indokolt.[64]

[58] *Kripjakevics, I. P.:* Derzsavni mezsi. „Zapiszki Naukovo Tovarisztva imeni Sevcsenka" CXLIV—CXLV. k. Lviv, 1926. 109.

[59] Akti, otnoszjascsijeszja k isztoriji Zapadnoj Rossziji V. k. Szpb., 1853. 78—83.

[60] Pamjatnyiki, izdannije Vremennoju Komisszijeju dlja razbora drevnyih aktov I. k. Kijev, 1845. III. rész., 28. (Pamjatnyiki)

[61] Ua. 333.

[62] *Szolovjov. M. Sz.:* Isztorija Rossziji sz drevnyejsih vremjon. V. könyv, 10. kötet Moszkva, 1961. 547—548.

[63] *Golobuckij, V. A.:* Diplomatvicseszkaja isztorija oszvobogyityelnoj vojni ukrainskovo naroda (1648—1654). Kijev, 1962. 171.

[64] Ua. 140.

Ukrajna különállását a Rzeczpospolitától Hmelnyickij a háború egész ideje alatt, mindenkor fennen hangoztatta. Grigorij Unkovszkij cári küldönc előtt például 1649 tavaszán kijelentette, hogy János Kázmérra a kozákok nem esküdtek fel, a koronázási ünnepségen nem vettek részt a Zaporozsjei Had képviselői, „így mi tőlük szabadok lettünk", de a háború addig folytatódik, míg vissza nem szerzi a kozákság a Kijevi Rusz uralkodóinak országát.[65] 1649—50 fordulóján még felszabadultabban nyilatkozott a hetman: „...átkozott vallásuktól megszabadultunk, zaporozsjei földön sok várost átengedtek (a lengyelek — *G. S.*), magunk között határvonalat húztunk, ..."[66] 1653 szeptemberében pedig Hmelnyickij János Kázmért arra szólította fel, hogy „a hetmant és a Zaporozsjei Hadat ne nevezze sajátjának a jövőben, és a hetmannál lévő városokat ne próbálja visszaszerezni ..."[67]

A fővezéri kinyilatkoztatások mellett az Ukrajna szuverenitását igazoló hetmani tettek is legalább ilyen beszédesek. Hmelnyickij és főbb munkatársai — Vigovszkij, Kovalevszkij, Bogdanov, Tyetyerja — a kozák állam közvetlen irányítói 1654-ben az országhatárokon belül — délnyugaton Dnyeszter, Jampol, Csernovci városok; nyugaton a Szlucs folyó; északon a Pripjaty folyó; északkeleten és keleten Oroszország; délen a krími kánság által határolt területen — kül- és belpolitikai intézkedéseiket, hadügyi, pénzügyi döntéseiket minden nehézség nélkül foganatosíthatták. A népi és társadalmi összetétel alapján heterogén Zaporozsjei Hadat Hmelnyickij rövid idő alatt korszerűen felszerelt, ütőképes nemzeti hadsereggé formálta, s azzal saját belátása szerint rendelkezett.

Szintén neki tulajdonítják a történészek az első önálló diplomáciai tevékenységet indító lépést, a Krímmel létrehozott katonai szövetséget, amely az addig ismeretlen „lázadónak" 1648—49-ben nemzetközi visszhangot kiváltó elismerést hozott. Ez a csak kezdetben sikert eredményező politika a diplomáciai kapcsolatok létesítésének széles útját nyitotta meg. A hetman és a kancellár, mint a szuverén ukrán állam vezető politikusai léptek fel és teremtettek jószomszédi (Moldva, Törökország), baráti (Erdély, Svédország) viszonyokat, küldötteik, futáraik gyakran megfordultak a varsói, bécsi udvarokban is.

Kísérlet történt az önálló pénzügy megteremtésére is. A csigirini pénzverdében előállított és kibocsátott új pénz előlapját kard, hátlapját pedig a hetman neve ékesítette.[68] Bár további sorsáról bővebbet nem tudunk, valószínűnek tartjuk, hogy kellő gazdasági alap hiányában nem volt átütő jelentősége.

A háború során kozák kézbe került királyi javakat, birtokokat, sztarosztaságokat, katolikus egyházi vagyont háborús kiadások fedezésére használták. Egy-egy csata után szerzett gazdag zsákmány a Zaporozsjei Had kozákjai között oszlott meg, amelyből élelmet, lőport meg más hadiszereket vásároltak. Szükségleteiket csak

[65] Vosszojegyinyenyije II. k. 152—154.
[66] Ua. II. k. 269.
[67] Ua. III. k. 438.
[68] Ua. II. 316.

Oroszországból elégíthették ki, s ezt az orosz kormányzat vámmentes kivitellel támogatta.

A békés termelő munkát mind a szakadatlan háborúk, mind a „zaporozsjei Machiavelli"[69] kialakulatlan belpolitikája negatívan befolyásolta. Míg a lengyelek elleni kérlelhetetlen harc kiemelkedő hadvezérét hadi érdemeiért az egész Ukrajna tisztelete övezte, addig a békés időszakokban kiadott, a kozákok jobbágysorba való visszakényszerítését célzó univerzáljaival a közkozákok gyűlöletét vívta ki. De hogyan is birkózhatott volna meg ilyen feladattal, amelyet a lengyelek sem kényszerrel, sem ígéretekkel megoldani nem voltak képesek? Hogyan kényszeríthette volna Hmelnyickij övéit, a jobbágyságot tagadó, szabadparaszti kozák állapotokhoz szokott tömeget például adózásra? Hogyan helyezkedhetett volna szembe éppen azokkal, akik a hetmanválasztás zálogai, a teljes rada tagjai voltak?

A hatalomgyakorlás formáinak összeütközése miatt Hmelnyickij egész „uralkodási periódusán" (1648—57) végighúzódik ez a labilitás. Más szóval, a hetmannak, mint monarchának, az abszolút uralomra való törekvése összeütközött a demokráciát képviselő rada döntéseinek való engedelmességgel. Vaszilij Kljucsevszkij (1841—1911) híres orosz történész, a sztarsina rada fontosságát előbbre tartotta, mint a teljes radáét. Vélekedése szerint, Hmelnyickij „valamiféle csigirini fejedelem" szeretett volna lenni, aki a kozák elöljárók, jeszaulok, ezeresek révén uralkodna Ukrajnában, „a moszkvai cár szuverén felügyelete mellett".[70] Végső soron a lényeg abban rejlik, hogy a Zaporozsjei Had államrendjét meghatározó szervezet létezése és működése az ukrán társadalom önirányítási elvét, és ezzel szuverenitását juttatta kifejezésre.

Mihail Grusevszkij (1866—1935) nacionalista szemléletű, igen terjedelmes (10 kötetes) munkájában még további bizonyítékokat sorakoztatott fel — orosz—ukrán vámhatár; autonóm bíráskodás; — Ukrajna függetlenségének igazolására.[71] A pozitivista Grusevszkij számára a függetlenséget bizonyító adatok torz végeredménybe, nacionalista értékelésbe torkolltak. Erőteljesen hangsúlyozta Ukrajna gyakorlati különállását a perejaszlavli rada után is, annak ellenére, hogy Hmelnyickij és társai „vazallusi függőségbe" adták az országot. Fejtegetései szerint, Perejaszlavlban mindössze katonai szövetség létesült Oroszország és Ukrajna között, amely ugyanolyan funkciójú, mint 1648-ban a kozákok és tatárok katonai szerződése. A Buturlinnal folytatott tárgyalások pedig, felfogása értelmében, a zborovi paktumpontokkal azonosíthatóak, mert a katonai együttműködés szabályozásán túl, egy eleve kozák érdekeket, nem pedig ukrán nemzetieket, feltételesen kielégítő, ideiglenes megállapodás született. A rada illetékességét Ukrajna képviseletére azzal az indokkal utasította el, hogy a pravoszláv vallásért folytatott háború egyetlen periódusában sem, így Perejaszlavlban sem kapott vezető szerepet a papság, elsősorban a kijevi metropolita. Tendenciózus nézeteinek erősítésére a Buturlin-féle követjelentés

[69] Pamjatnyiki I. k. III. rész, 402.

[70] *Kljucsevszkij, V. O.:* Kursz russzkoj isztoriji. Moszkva, 1937. III. rész, 127.

[71] *Grusevszkij:* i. m. 866—867.

valóságtartalmát Grusevszkij kétségbe vonta azon az alapon, hogy a cári diplomaták írásos beadványaikat egyáltalán nem a tényeknek megfelelően írták, hanem okosan összeállított, ügyesen megszerkesztett, egyéni érdekeiket és érdemeiket felnagyító beszámolóikkal „megbecsülést és anyagi ellenszolgáltatást reméltek a cártól".

Grusevszkij gondolatainak összegzése úgy fest, hogy az Ukrajna képviseletére egyáltalán nem jogosult Zaporozsjei Had katonai egyezményt kötött a cár meghatalmazottjaival Perejaszlavlban, és a szuverén ukrán államot kiszolgáltatták Oroszországnak, a függetlenséget vazallusságra cserélték, s ezzel a felszabadító háború legfontosabb vívmányát semmisítették meg.[72]

A Grusevszkijhez hasonló nézeteket valló Iván Tiktor ukrán történész Hmelnyickij elévülhetetlen érdemeit „az új Ukrán Állam" létrehozásában jelölte meg. Állásfoglalása szerint Hmelnyickij idejében „az ukrán nép újra teljes nemzeti életét élte, ..., nationak érezve magát".[73] Államjogi fejtegetéseiben — perszonálunió vagy reálunió, protektorátus vagy vazallusság — a protektorátus mellett voksolt. „Ukrajna különálló állam maradt a moszkvai cár magas protektorátusa alatt (pid zverhnim protektoratem), de Moszkva kezdettől fogva törekedett arra, hogy Ukrajna feletti jogait, amennyire csak lehetséges, kiszélesítse."[74]

A nacionalista szemlélet ukrán változatával szemben a nagyorosz nacionalizmus egyes képviselőinek érzelmektől túlfűtött véleményeit sem szabad elhallgatni. Szélsőséges állásfoglalásukra Pantyelejmon Kulis (1819—97) türelmetlen, elfogultságtól vezérelt gondolatait idézzük:

„A kozák (sic!) történészek" fantáziájában született a perejaszlavli események olyan beállítása, hogy egyezmény jött létre a kozák és a moszkvai küldöttek között »a régi szabadságjogok megtartására«, Ukrajna külső hatalmaktól való védelmére. Semmilyen feltételek, ún. perejaszlavli egyezmény a cári meghatalmazottakkal nem létezett, és a moszkvai egyeduralom szelleméből adódóan nem is létezhetett. ... E gondolat szerint Oroszország második Lengyelország lenne, hiszen a kozákoknak terük nyílna a Cár Országában ugyanannak a megismétlésére, amit a Király Országában eddig tettek."[75] Gyűlöletét nem igyekezett leplezni akkor sem, amikor a kozákságról a következő szavakat írta: „Mi megvetjük a hmelnyickijistákat ... akik a pravoszlávok megszámlálhatatlan tömegét pusztították el a Dnyeszter innenső és túlsó partján, ezzel utat nyitottak a törököknek Podólia elfoglalására, és elvetették a jövő zavarait, amelyeknek csak Nagy Péter és Nagy Katalin vetettek véget, ..."[76]

Szergej Szolovjov (1820—79) 29 kötetes, grandiózus munkájában nagy súlyt helyezett a 17. század eseményeinek feldolgozására, s ebben kiemelten foglalkozott Alekszej Mihajlovics cár uralkodásával. Az 1648—54-es háború fordulópontját 1652-ben vélte megtalálni, azzal bizonyítván, hogy „Hmelnyickij hetmanságának négy éve

[72] Ua. 751—755.

[73] *Tiktor, I.*: Velika isztorija Ukrajni. Lviv, 1935. 481.

[74] Ua. 474.

[75] *Kulis, P. A.*: Otpagyenyije Malorossziji ot Polsi. III. k. Moszkva, 1889. 404—405.

[76] Ua. 398.

nem múlt el hiába: ez a négy év teljesen elvágta Kis-Oroszországot a múlttól, amelyhez a visszatérés lehetetlen, . . ."[77] Megítélése szerint a háború lényege a pravoszláv vallás fennmaradásáért folytatott küzdelem a katolicizmus ellen, célja pedig az egyvallásúaknak a cári jogar alatti egyesülése. Ez 1654-gyel bekövetkezett, Oroszország katonai ereje, külpolitikai tekintélye megerősödött, s így „az orosz nép a 17. század második felében nyíltan új útra léphetett; a sok évszázados keleti mozgás után nyugat felé kezdett fordulni".[78] Mint az erős államhatalom híve, a 17. században formálódó abszolutizmust progresszívan értékelő társadalomtudós, a középkori antifeudális megmozdulásokat negatív jelenségekként fogta fel, „a törvény és a rend" ellen fellépőket „önkényeskedőknek" titulálta, következésképpen a moszkvai só- vagy rézlázadás résztvevője és az ukrán kozák között nem tett különbséget. A szabad kozákot még ennél is veszedelmesebbnek tartotta, mert az „másokból akar élni".[79]

Az ukrán kérdés megítélésében Szolovjov tehetséges tanítványa, Kljucsevszkij továbblépett mesterénél, bár ő sem tudta mentesíteni magát a nagyorosz-kisorosz szemléleti ellentéttől. Bogdan Hmelnyickij felkelése — vélekedett — nem más, mint kozák—nemes harca, s ezt a problémát „Kis-Oroszország" magával hozta Oroszországba, amikor „csatlakozott" a cár országához. Alekszej Mihajlovics és a moszkvai bojárok hagyományos módon reagáltak Ukrajna közeledésére és „csatlakozására", számukra „az orosz földek területi gyarapodásának folytatása" történt 1654-ben, és „mint kevésbé fontos ügyet" kezelték. Moszkva — Csigirin által különböző formában értelmezett „kis-orosz kérdés Moszkva külpolitikáját megnehezítette és néhány évtizedre elrontotta, belekényszerítette a kis-orosz civakodásba, amiből kimászni nem tudott, szétforgácsolta erőit a Lengyelország elleni harcban, és Litvániáról, Belorussziáról, Volhiniáról, Podóliáról lemondani kényszerült. . ."[80]

Kljucsevszkij szerint Oroszországnak tehát egyértelműen hátránya származott „Kis-Oroszország csatlakozásából", de Ukrajnában is „kis-oroszok civakodása" kezdődött! Akkor mi értelme volt az egyesülésnek? — kérdezhetjük. Valóban csak negatívumokat emelhetünk ki Oroszország—Ukrajna egyesülésében? Valóban nem létezett érdekazonosság az orosz és ukrán politikában? Az egyesülés és nem más hozta létre a nagyorosz-kisorosz ellentétet? És folytathatnánk szinte vég nélkül az ehhez hasonló felvetéseket.

Ezzel a rövidre szabott historiográfiai áttekintéssel érzékeltetni szerettük volna, hogy 1654 megítélése nem könnyű feladat, még akkor sem, ha a szovjet szakirodalom megoldottnak tekinti ezt az exponált problémát annak ellenére, hogy az egyesülés 300. évfordulóját megelőzően még a marxista értékelésben is mutatkoztak ellentmondások. Lényegi eltérés tapintható ki az általunk vizsgált perejaszlavli rada megítélésében az 1943-ban megjelent, „Isztorija Ukrajni" című összefoglaló munka és az 1954-ben, az

[77] *Szolovjov:* i. m. 582.

[78] Ua. VII. könyv, 14. k. 439.

[79] Idézi *Golobuckij, V. A.:* Zaporozsszkoje kazacsesztvo. Kijev, 1957. 13.

[80] *Kljucsevszkij:* i. m. 128.

évfordulón publikált tanulmánygyűjtemény,[81] valamint Iván Kripjakevics alapműnek minősülő Bogdan Hmelnyickij-monográfiájának értékelése között.

A lényeget hordozó eltérés tulajdonképpen két fogalom használatára koncentrálható. Míg a négy évtizedes múltra visszatekintő „Isztorija Ukrajni" a „prijednannja — csatlakozás" terminussal dolgozik, addig a három évtizedes társai a „vozzjednannja — újraegyesülés"-t alkalmazzák Oroszország—Ukrajna újkeletű kapcsolatára. A későbbi szakkifejezés honosodott meg, és azóta is változatlanul használják a szovjet történetírásban. Pedig a „csatlakozás — újraegyesülés" szavak puszta szembesítésekor már érzékelni lehet, hogy nem csupán formai különbségtételről van szó. Állításunk megindoklására szeretnénk néhány szövegösszefüggést idézni.

„Ennek a *csatlakozásnak* (kiemelés tőlünk — *G. S.*) eredményeképpen az ukrán területek jelentős hányada Oroszország keretein belül maradt, megőrizte vallását és népi mivoltát (narodniszty); Ukrajna megóvta saját államiságát, mert Ukrajna orosz cárhoz való csatlakozása vazallusi függőség feltételei mellett ment végbe."[82]

Az „Isztorija Ukrajni" szerzői két szuverén állam közötti viszonyként értelmezik a perejaszlavli megállapodásokat, és egy különálló, független államnak a csatlakozásáról beszélnek. A függetlenség feláldozásának okát is tudni vélik, mivel csak ez garantálhatja az ukránok „népi mivoltát", „vallását", „államiságát" (értsd: autonómiáját — *G. S.*). Az önkéntes csatlakozás végső soron — állapítják meg a szerzők — a behódolást, a vazallusság vállalását jelentette Ukrajna részéről. Más alternatíva nemigen kínálkozott, mert Lengyelország és Törökország fenyegetésétől csak *„a legkisebb rossz"* (najmense zlo — kiemelés tőlünk — *G. S.*) választásával lehetett megszabadulni. Az egymásra féltékeny ukrán és orosz feudális rendszerek találkozása nem volt problémamentes, mivel a cárizmus „gyarmatosító politikát" akart alkalmazni a fegyver nélkül szerzett újszerzeményben. Ennek ellenére, „majdnem 150 év kellett ahhoz, hogy a cárizmus felszámolja Ukrajna autonómiáját".[83]

A fenti értékelésben, nézetünk szerint, helytálló az Ukrajna függetlenségére vonatkozó megállapítás, de a vazallusi helyzetre tett megjegyzéssel vitába szállunk. Hogyan lehet egy olyan vazallusi állapotot feltételezni, amely csak 150 év múlva érvényesül? Meggyőződésünk az, hogy Oroszország és Ukrajna egymáshoz való viszonyát 1654-ben nem fejezi ki hűen a senior-vazallus kapcsolat annak ellenére sem, hogy Hmelnyickijnek a hatalom jelvényeit a cár adományozta, s így formálisan hűbéri állapot keletkezett a cár és a hetman között. Továbbá: nemcsak a hetmannak alárendelt Zaporozsjei Had egésze fogadott hűségesküt a cárnak, hanem a papság, sőt a városiak is. Vajon miért ragaszkodott mindezeknek az esküjéhez Moszkva? Talán ily módon akarta elkerülni az anarchiát Ukrajnában? Mindenesetre ez az eljárás ellentmond annak az általános gyakorlatnak, hogy az alattvaló csak közvetlen

[1] *Juskov, Sz.—Szlavin, L.—Petrovszkij, M.—Guszlisztij, K:* Isztorija Ukrajni I. k., Vosszojegyinyenyije Ukraini sz Rosszijej. Szbornyik sztatyej. Moszkva, 1954.

[82] Isztorija Ukrajni I. k. 307.

[83] Uo.

feljebbvalójának engedelmeskedik. De van más problémája is ennek a vazallusságnak. Hogyan követelhet megkülönböztetett jogokat egy vazallus a cártól? Tulajdonképpen a perejaszlavli rada döntése (1); Ukrajna hűségesküje (2); Buturlinnal folytatott tárgyalások (3); a kozák követelések felterjesztése Moszkvába (4); „a márciusi cikkelyek", a kiváltságolás (5) mozzanatából összetevődő eseménysorozat kérdőjelezi meg alapvetően Ukrajna vazallusi állapotát. Ezzel szemben tényként kell elismerni, hogy Oroszország nem mondott le Ukrajna hűbéresi státuszba való kényszerítéséről, vajdák és katonaság küldéséről a nagyobb ukrán városokba, de ennek megvalósításáról a bonyolult külpolitikai helyzet miatt (orosz—lengyel háború) átmenetileg le kellett mondani.

Úgy gondoljuk, hogy államjogi szempontból leginkább a perszonálunió közelíti meg az egyesülés lényegét, mert Ukrajna de facto szuverén állam maradt Oroszország keretein belül. A cári hatalom nem volt képes érvényesíteni „jogi" fölényét a háborún túl azért sem, mert a kozáksztarsina nem szívesen látta Moszkva embereit kozák földön, s féltékenyen ragaszkodott fegyverrel kivívott szabadságához, területi integritásához. Kijelentésünk alátámasztására hivatkozunk Fjodor Buturlin okolnyicsij (udvarmester?) kozák vezetőkkel folytatott 1657 júniusi megbeszéléseinek jegyzőkönyvére, amelyben arról olvashatunk, hogy 1654-ben, a kozák petícióval Moszkvában megforduló Bogdanov és Tyetyerja nem kapott hetmani felhatalmazást a cári helyőrségek létesítésének elfogadására Ukrajnában. Ezért esetleges ígéreteik nem minősíthetők hivatalos jellegűeknek. A hetmannak „még gondolatában sem volt, hogy a nagy városokban, Csernyigovban, Perejaszlavlban, Nyezsinben cár őfelsége vajdái üljenek". Úgy szólt a megállapodás, hogy egyedül csak Kijevben lesz vajda, „hogy a szomszédos uralkodók tudomásul vegyék az itt élők cár őfelsége alá való tartozását, ..."[84] A cári követ vádaskodásai — Hmelnyickij megfeledkezett esküjéről, hiszen a Zaporozsjei Had „a cár akarata és engedélye nélkül" hadakozott; „mindenféle jövedelmet Kis-Oroszországban a ti embereitek gyűjtenek, ... cár őfelségének semmiféle bevétele nincs a kisorosz városok után, kivéve a kijevi csekély jövedelmet"; „minden várossal Kis-Oroszországban te rendelkezel, hetman, azok után járó adókat magadnak szeded"[85] — egyértelműen az orosz befolyás és vazallusi alázat hiányára utalnak.

A teljességhez viszont az is hozzátartozik, hogy az 1654-ben induló, a Rzeczpospolita elleni közös háborúban elért látványos sikerek — Belorusszia felszabadítása, Litvánia jelentős részének elfoglalása — a Zaporozsjei Had dicsőségét, a kozákság öntudatát igen megnövelte, s ezt nemcsak az örök ellenséggel, a „ljachokkal", de a „moszkovitákkal" is éreztették. Az önállóság és önrendelkezés erőteljesebb hangsúlyozása 1656—57-ben még inkább teret nyert Csigirinben, ám ennek az orosz—ukrán kapcsolatokban beállott változásoknak az értékelése, írásos feldolgozása további kutatásokat igényel.

[84] Akti JUZR III. k. Szpb., 1861. 569.
[85] Ua. III. k. 567—568.

Péteri György

MONTAGU NORMAN ÉS A MAGYAR „SZANÁLÁSI MŰ". Az 1924-es magyar pénzügyi stabilizációról

„A legnagyobb megelégedéssel vettem tudomást arról, hogy a Magyar Nemzeti Bank Igazgató Tanácsa hozzájárulását adta a Bank of England és a Magyar Királyi Jegyintézet között oly örvendetesen létrejött megállapodáshoz. Teljes tudatában annak, hogy e kedvező eredmény, melynek révén a magyar helyreállítási kölcsön sikere biztosítottnak tekinthető, döntően ama jó szándéknak köszönhető, melyet Ön tanúsított a tárgyalások folyamán, kellemes kötelességemnek tekintem, hogy személyesen biztosítsam Önt hálámról."[1]

E hálás sorokat Bethlen István gróf, Magyarország miniszterelnöke intézte, 1924 június 13-án, az angol központi bank nagyhatalmú kormányzójához, Montagu Normanhez. A gróf levele egyben a magyar (és az angol) külpolitikai és külgazdasági kapcsolatok történeti hagyományokban éppen nem bővelkedő epizódjának első felvonását zárja. A London felé való orientáció ugyanis a magyar nemzetközi gazdasági kapcsolatok történetében éppoly újszerű volt, mint az az elkötelezettség, melyet az angol kül- és gazdaságpolitikai vezetés vállalt „Csonka-Magyarország" európai gazdaságba való újraintegrációja támogatásával. Szinte önmagától kínálkozik a kérdés: minek köszönhető az aktív angol és magyar külkapcsolatok dinamikus fellendülése? Milyen várakozások tették e kapcsolatokat kölcsönösen elfogadhatóvá vagy egyenesen kívánatossá, és milyen áldozatok tűntek elviselhetőnek ezen kecsegtető perspektívák fényében?

Jelen írás szerzője nem áltatja magát azzal a gondolattal, hogy egy eleddig érintetlen történeti probléma feldolgozására, tárgyalására vállalkozik.[2] Célja inkább egy új interpretációs alternatíva felvázolása, részben eddig nem kellően méltatott szempontok alkalmazása és részben új források bevonása révén.[3]

[1] Bethlen István — Montagu Norman, Budapest, 1924. jún. 13., Bank of England, Central Archives (London), OV 33/71 (jelölés módja a továbbiakban: BECA, OV 33/71).

[2] Különböző szempontokból, eltérő részletességgel, s a jelen íráséitól gyakran eltérő következtetésekkel tárgyalják az itt érintett problémák egy részét: *Ormos Mária*, Az 1924. évi magyar államkölcsön megszerzése, Budapest, 1964; *Berend T. Iván—Ránki György*, Magyarország gazdasága az első világháború után 1919—1929, Budapest (Akadémiai Kiadó), 1966; *Ránki György*, Gazdaság és külpolitika. A nagyhatalmak harca a délkelet-európai gazdasági hegemóniáért (1919—1939), Budapest (Magvető Kiadó), 1981.

[3] E tanulmány nem egy gondolatát a stockholmi Humanistisk-Samhällsvetenskapliga Forskningsrådet-hez 1983 februárjában benyújtott kutatási tervemben fogalmaztam meg először („An Adjustment Effort that Failed: Central Banking and Capital Imports in Hungary, 1924—1931").

Magyar gazdaság — világgazdaság: a magyar rekonstrukciós elképzelések

1926 vége felé budapesti pénzügyi és politikai körökben az az — állítólag Hegedűs Lóránttól származó — mondás járta, miszerint a világon két olyan dolog létezik, melyekről biztonsággal senki sem tudhat semmit: az egyik az, hogy mit tartalmaz a magyar szivar, a másik pedig, hogy mit forgat Bethlen a fejében.[4] E mondás fölöttébb találónak fog tűnni bárki számára, aki a húszas évek első fele magyar külgazdaságpolitikai stratégiájának kutatására szánná el magát. Kényelmes lenne, ha azt mondhatnánk, ilyen stratégia nem is létezett — de a fennmaradt források, ha számos fontos kérdésre nem is derítenek fényt, annyit bizonyossá tesznek, hogy a magyar politikai vezetést legalábbis foglalkoztatták a háború utáni világgazdasági vérkeringésbe való újrabekapcsolódás kérdései, a háború utáni magyar gazdasági rekonstrukció és a külpolitikai törekvések részeként.

Voltaképpen már az első pénzügyi stabilizációs program is számolt fontos nemzetközi gazdasági és politikai mozzanatokkal. Hegedűs Lóránt stabilizációs terve nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt a liberális gazdasági rend helyreállítására épült, illetve azt célozta. E tervben „a gazdasági erők szabad játéka" szerves egységet alkot nemzeti szinten a társadalmi osztályok közötti egyensúly, béke helyreállításával és — nemzetközileg — a kisantanttal folytatandó nem-konfrontációs politikával, illetve az önálló magyar jegybank felállításával, külföldi tőke bevonásával.[5]

Hegedűs Lóránt terve — melynek csak a költségvetési egyensúly helyreállítására vonatkozó részletei ismeretesek — fentebb jelzett átfogó célkitűzéseiben az 1920-as évek első felében érvényes magyar gazdaságpolitikai koncepciót alapozta meg. Kállay Tibor 1921. december 3-i miniszteri kinevezése egyetlen ponton hoz változást: a külföldi kölcsön tervezett igénybevétele immár nem a magyar központi bank megteremtéséhez, hanem a költségvetési egyensúly fenntartásához szükséges, egy átmeneti időszakra. A rekonstrukciós elképzelés egyéb pontokon lényegében azonos marad, igaz, a külső erőforrások és külkapcsolatok jelentősége a magyar gazdasági-pénzügyi kibontakozás szempontjából jobban hangsúlyozódik. Minthogy Kállay pénzügyminisztersége az angol támogatással végrehajtott pénzügyi stabilizáció történetének meghatározó periódusa volt, s mivel e korszakra vonatkozóan már a rendelkezésre álló források is beszédesebbek, indokolt és lehetséges a magyar rekonstrukciós koncepció egyes mozzanatainak részletesebb bemutatása.

[4] H. A. Siepmann bizalmas feljegyzése, 1926. 11. 12., BECA OV 33/1. Hegedűs mondása, az igazat megvallva, Siepmann angol verziójában jóval frappánsabb, mint az én suta visszamagyarításomban: „There are two things which no man may ever know: what is contained in a Hungarian cigar, and what is contained in the mind of Bethlen."

[5] Hegedűs Lóránt beszéde a Magyar Királyi Állami Jegyintézet tanácsának alakuló ülésén, 1921. 07. 11., Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: OL), Z2, 1. cs., továbbá expozéja a francia, olasz és brit külképviseletek számára, OL Filmtár, 25541 (Foreign Office iratok mikrofilmen), Athelstan-Johnson levele a FO-hoz, 1921. jún. 23. (FO 371/6119; Reg. No. C 13149).

a) A monetáris stabilizációtól a tartós egyensúlyig

1922-ben a magyar kormány felkérte Teleszky János nyugalmazott pénzügyminisztert egy tervezet elkészítésére „a magyar korona árfolyamának állandósítására és a magyar államháztartás egyensúlyának helyreállítására vonatkozólag".[6] Kállay a kész tervezetről írott megjegyzéseihez bevezetésképpen kijelentette, hogy a kormány Teleszkyt „a kölcsön ügyben való tárgyalásra és ennek kapcsán a leendő hitelezőnek a kormányzat szándékairól és a tőlünk vállalható kötelezettségekről való tájékoztatására" kérte fel, „azért, mert az ő gondolkodása és felfogása az általános alapelveket és irányzatot illetőleg (amint ez az általa készített pénzügyi programmból is beigazolódott) nagyjában véve megegyezik azokkal az általános alapelvekkel és irányzatokkal, amelyeket a kormányzatban részemről képviselni, illetve érvényre juttatni kívánok."[7]

A hivatalos politika törekvéseit ekként híven tükröző Teleszky-féle terv központi gondolatát az a háború utáni Európa egészében elfogadott nézet alkotta, miszerint „a kapitalisztikus termelési rend legfőbb alapja a pénzérték állandósága". A gazdaság helyreállítása, illetve a gazdasági élet oly mértékű fellendülése, mely mintegy automatikusan (állami beavatkozás igénybevétele nélkül) biztosítaná a költségvetés, a külkereskedelmi mérleg és a nemzetközi fizetések egyensúlyát „nem várható addig, amíg ki nem küszöböltetnek azok az okok, amelyek a pénz értékének állandósítását akadályozzák". És minthogy a magyar korona „külső" és „belső" értékének romlása (a korona nemzetközi árfolyamainak esése és a fokozódó infláció) következménye, de egyben kiváltó oka is a költségvetési deficit inflációs finanszírozásának, illetve a passzív külkereskedelmi és fizetési mérlegeknek, a magyar gazdaságpolitikai vezetés joggal érezheti úgy, hogy egy circulus vitiosus-ba került. Ezen ördögi körből való kitörés egyetlen lehetséges módja — hangoztatja Teleszky a genovai konferencia vonatkozó megállapításaira hivatkozva — „a külföld segélyének igénybevétele külföldi kölcsön alakjában". Így bővül ki a külső erőforrások igénybevételének Hegedűs által tervezett funkciója az államháztartás, illetve a nemzetgazdaság külső egyensúlyhiányának „ideiglenes fedezésével", amely aztán, megteremtvén a valutáris stabilitás előfeltételeit, „kiküszöböli a jelenlegi legfőbb akadályát annak, hogy az államháztartás egyensúlya helyreálljon, és hogy a közgazdasági élet oly mértékben megerősödjék, hogy megszűnjön a kereskedelmi és fizetési mérleg jelenlegi nagymérvű passzivitása".[8]

Míg tehát Teleszky, nyilvánvaló polemikus éllel a Hegedűs-féle stabilizációs kísérlettel szemben arra int, hogy a költségvetési egyensúly helyreállítása (egyébként azonos körülmények között) aligha lenne képes az óhajtott eredmény (a pénz külső és belső stabilitása) biztosítására, addig a külkereskedelmi és fizetési mérlegek

[6] OL, Kállay Tibor pénzügyminiszter félhivatalos iratai, K275, 9. cs. VIII/4, „A nagy (külföldi) kölcsönnek Teleszky-féle tervezete. 1922 december".

[7] Uo.

[8] Teleszky-féle tervezet, 1—5.

egyensúlyát hosszabb távon maga is a külföldi segítséggel alátámasztott monetáris stabilitás által felszabadítandó „gazdasági erők játéka" révén látja elérhetőnek. Emellett szól, hogy a Teleszky-féle tervezet nem említ egyetlen olyan konkrét problémát sem Magyarország gazdasági struktúrájával és nemzetközi gazdasági kapcsolatainak perspektivikus fejlődési lehetőségeivel összefüggésben, mely a külső egyensúly hosszabb távon való biztosítását lehetetlenné tenné. Igaz persze az is, hogy Teleszky a valutáris stabilizáció időszakára „a korona külföldön való kínálásának és a felesleges behozatalnak további korlátozását" tartotta szükségesnek, illetve azon aggodalmának is hangot adott (s ezt az 1924—31 közötti fejlődés bőségesen igazolta!), vajon „képesek leszünk-e — jóvátétel fizetése nélkül is — fenntartani a korona árfolyamát, amaz 5 év után is, amikor már nem fog rendelkezésünkre állani külföldi kölcsön ellenértéke a fizetési mérleg passzivitásának ellensúlyozására".[9] Ezt terve „legsebezhetőbb oldalának" tartotta, s aggályait csak abba vetett bizalma ellensúlyozta, hogy „a rendelkezésünkre álló 5 év alatt közgazdasági helyzetünk annyira megjavul, hogy a jövő nehézségeivel, ha nehezen is, meg fogunk birkózhatni".[10]

Kállay, miközben osztotta Teleszky aggodalmait „arra az időre, amikor a kölcsönfelhasználási program utolsó éveiben mind kevesebb külföldi tőke fog rendelkezésünkre állani", indokolatlanul sötétlátónak tartotta idősb kollégájának nézetét az aktuális fizetési mérleg passzívumát illetően, s kijelentette, „a pénzügyi mérleg ez idő szerint még képessé tenne arra is, hogy államháztartásunk egyensúlyának helyreállításával, mint priussal (sic!) biztosítsuk a regenerálást."[11] A gyakorlati politikát illető következtetéseiben azonban Kállay is lehetetlennek tartotta a Hegedűs-féle egyoldalú, „fiskális" egyensúlyra összpontosító koncepcióhoz való visszatérést, mert a „háború előtti adósságok kamatoztatásának és általában régi tartozásaink fizetésének a békeszerződés végrehajtásával kapcsolatos fokozatos megindulása mellett elkerülhetetlen, hogy külföldi kölcsönt biztosítsunk (a fizetési mérleghiány finanszírozására — *P. Gy.*), annál is inkább, mert azok az összegek, amelyekkel Amerika és a leszakadó területek javították a fizetési mérlegünket, mindinkább apadóban vannak".[12] Nyilvánvaló, hogy a tőkeimport ezen egyensúlyi funkciója, a Teleszky-féle tervezettel egybehangzóan, Kállay esetében is időben arra az átmeneti periódusra korlátozódott, melyet a stabilizáció megvalósítása, a „normális" viszonyok helyreállítása követelt.

Joggal vethető fel azonban a kérdés, mire alapozta a magyar gazdaságpolitikai vezetés a viszonyok kedvező irányú fejlődésébe vetett hitét a gazdaság külső egyensúlya szempontjából? Nos, ez az alap maga is hit volt. Kállay Tibor félhivatalos iratai között két olyan tanulmány található, mely a magyar külkereskedelem és

[9] Uo. 39.
[10] Uo. 40.
[11] Uo., „A nagy kölcsön Teleszky-féle tervére tett megjegyzéseim (és lemondás). 1922. XII. 11.", p. 5.
[12] Uo.

nemzetközi fizetési mérleg jövőbeli alakulását taglalja.[13] Szabóky Alajos külkereskedelemről szóló tanulmánya, a Teleszky-tervvel összhangban, abból indul ki, hogy a külkereskedelmi mérleg egyensúlyának felbomlása és a tartósuló negatív egyensúlyhiány a magyar valuta nemzetközi értékelésében bekövetkezett romlásnak köszönhető. A korona „külső" értékének — a korabeli megítélés szerint — a hazai infláció üteménél mérsékeltebb, de folyamatos hanyatlása révén növekvő „aránytalanság a behozatal és kivitel között" csak súlyosbodott a nemzetközi cserearányok magyar szempontból kedvezőtlen alakulása által. Szabóky szerint ugyanis „a világpiacon épp a külföldről beszerzett áruk a békeévekhez képest sokkal nagyobb áremelkedést mutatnak, mint azok az áruk, amelyeket termelésünkből a külföldnek tudtunk átengedni".[14] Lényeges következtetései közt olvashatjuk azt is, hogy az egyensúly helyreállítását és stabilizálását nem lehet a külkereskedelmi forgalomba való beavatkozástól várni. A behozatali és kiviteli korlátozások, illetve prohibitív illetékek rendszere a tapasztalatok szerint semmiféle pozitív hatással nem volt. S a „recept" a gazdaságpolitika számára így hangzik: „Importunk önmagától fog csökkenni, ha iparunkat a békeszínvonal feletti állapotra fogjuk emelni, s exportunk akkor lesz erőteljes, ha a mezőgazdaságunk is abba a helyzetbe fog kerülni, hogy produkciója jóval felül fogja múlni a békebeli termelést. Külkereskedelmi mérlegünk kedvező alakulása tehát csakis akkor várható, amikor egy kedvező külföldi kölcsön alakjában a külföldi tőke fel fogja keresni a tőkeszegény országot, s ezzel módot fog nyújtani, hogy azokat a beruházásokat megtehesse, amelyek úgy mezőgazdasági, mint ipari termelésének erős fejlesztéséhez nélkülözhetetlenül szükségesek."[15] Röviden: a külső egyensúly helyreállítása és stabilizálása a jövőben egy erőteljes importhelyettesítésre orientált ipar-, és exportorientált mezőgazdasági fejlesztés révén biztosítható. Minthogy az elképzelés szerint e fejlesztés finanszírozásának fő forrása a tőkeimport lenne, az egyensúly hosszú távon történő biztosításának e koncepciója arra a reményre épít, hogy trianoni Magyarországnak sikerülni fog megvetni lábait a nemzetközi tőkepiacon, s vonzó beruházási alternatívát nyújtani a nemzetközi megtakarítások felett diszponáló külföldi befektetők számára.

A feltehetően Kállaytól származó másik tanulmány, 1923-ból, egy a Szabókyéhoz hasonló gondolatmenetet bejárva részben konkrétabb meghatározást ad az eddigieknél a magyar gazdaság világgazdaságba való újraintegrálásának földrajzi kereteire, másrészt derűlátó fantáziája is szabadabban szárnyalhatott a szerzőnek a magyar gazdaság nemzetközi pozíciójának perspektíváit taglalván. Az alapgondolat az, hogy „a megmaradt Magyarország" gazdasági adottságai — „megfelelő külföldi tőkének

[13] „Magyarország külkereskedelmi forgalmának alakulása", szerző és dátum nélkül. A tanulmány 1922 végéről, 1923 elejéről származik, feltehetően az akkor a KSH igazgatójaként dolgozó Szabóky Alajos tollából. OL, Kállay, K275, 6. cs. V/7. Továbbá „Magyarország gazdasági helyzete 1921-ben, s e helyzet alakulása 23-ra" és „Magyarország gazdasági ereje és gazdasági helyzetének jövőbeni alakulása", szerző és dátum nélkül, 1923-ból, valószínű szerző: Szabóky vagy Kállay. OL, Kállay, K275, 6. cs. V/6.

[14] „Magyarország külkereskedelmi forgalmának alakulása", 38.

[15] Uo. 39.

felhasználásával" — *nem* zárják ki a háború utáni helyreállítás sikeres véghezvitelét, s majdan egy új növekedési periódus bekövetkezését, mely iparban és mezőgazdaságban egyaránt exportálható feleslegek kialakulásához vezet. „E feleslegekkel — folytatja a szerző — elsősorban az elszakadt területeket fogjuk felkeresni, és az elszakadt területekre való szállításunk értéke elég lesz arra, hogy abból fedezhessük a sónak, fának, vasércnek és más olyan anyagnak árát, amelyből az ország felosztása folytán jelenleg hiányunk van. A külföldre való exportunk pedig, mely aligha lesz kisebb a jövőben, mint az egész Magyarbirodalomé volt, lehetővé fogja tenni, hogy nemcsak a redukált szükségleteinket fedezhessük, hanem fizethessük azokat a külföldi kötelezettségeket, amelyek a háború előttről fennmaradtak, és az ország gazdasági életének reorganizálása céljából felvétettek."[16] A magyar gazdaság rekonstrukciója, a nemzetközi gazdaságba történő újrabekapcsolódása s a külső egyensúly stabilizálását célzó törekvés sikere előfeltételezi a volt Monarchia különböző területei közötti áruforgalmi kapcsolatok újraélesztését. Ez pedig aztán, a szerző ambíciózus jövőképe szerint, egy olyan további fejlődést alapozhat meg, mely a Teleszky-féle tervben kifejezésre jutó aggodalmakat szánalmas kishitűséggé minősíti: „Mezőgazdasági és ipari termelésünk lehetővé tesz egy nagy exportot, centrális fekvésünk és közlekedési helyzetünk, továbbá népességünk képessége kilátásba helyezi, hogy az elszakadt területeink feleslegeinek értékesítésében közvetítőként fogunk szerepelni. A megmaradó Magyarország gazdasági jövője szempontjából így nincsen okunk aggodalomra, mert egy oly gazdasági terület, amelynél a termelés messze meghaladja a szükségletet, és nemcsak saját feleslegének értékesítésével, hanem a szomszédos területek terményeinek közvetítésével is kereskedelmi hasznot tud magának biztosítani, nemcsak fizetésképes lesz hitelezőivel szemben, hanem idővel tőkét tud gyűjteni, hogy kölcsönt nyújthasson gazdasági befektetésre azoknak a területeknek, amelyek tőle elszakadtak."[17]

A magyar gazdaságpolitikai irányítás elképzelései a gazdaság rekonstrukciójára, a béke gazdasági következményeihez való alkalmazkodásra, illetve a magyar gazdaságnak a nemzetközi gazdasági rendbe való újrabeépítésére összefoglalóan az alábbi mozzanatokkal írhatók le: 1) a monetáris stabilizáció, bármely oldaláról is közelítjük meg a korai húszas évek gazdasági problémáját, a kibontakozás *sine qua non*-ja; 2) a költségvetési egyensúly helyreállítása és stabilizálása, illetve a külkereskedelmi és nemzetközi fizetési mérlegek tartós egyensúlyának biztosítása a pénz „külső" és „belső" stabilitásának alapja, míg a pénz stabilitása ezen egyensúlyok szükséges feltétele; 3) a külföldi tőke igénybevétele elkerülhetetlen, hogy a) biztosítható legyen a költségvetés és fizetési mérleg deficitjének átmeneti, a monetáris stabilizáció végrehajtása idejére korlátozott finanszírozása, b) végre lehessen hajtani ipar és mezőgazdaság és infrastruktúra oly mérvű modernizációját, illetve az új trianoni keretekhez történő „adjusztálását", melyek révén aztán a gazdaság, hosszabb távon,

[16] „Magyarország gazdasági ereje . . .", 26—27.
[17] Uo. 27.

önállóan legyen képes az egyensúly fenntartására; 4) a monetáris stabilitás fenti módon történő biztosításával egyben újra lehetőség nyílik arra, hogy a „gazdasági erők szabad játéka" a hazai gazdaságban és a nemzetközi gazdasági-pénzügyi kapcsolatokban egyaránt kifejtse jótékony hatását; 5) e „játékban" a magyar gazdaság csak akkor boldogulhat, ha az átrendeződés alatt álló világgazdasági univerzumban képes lesz újrakötni és megerősíteni azokat a részben a birodalmi munkamegosztás hagyományából, részben pedig gazdaságföldrajzi szükség- és ésszerűségből táplálkozó szálakat, melyeket a közép-európai politikai térkép újrarajzolása vágott el.

Ezek voltak ama főbb gazdaságpolitikai megfontolások a kibontakozás irányát illetően, melyek a magyar politikai vezetés elképzeléseinek magvát alkották,[18] s amelyek, mint később látni fogjuk, igen jó alapot nyújtottak arra, hogy a magyar szanálás harmonikusan illeszkedjék az európai pénzügyi rekonstrukció angol stratégiájának keretei közé.

Mielőtt rátérnék az angol külgazdasági politika európai, közép-európai célkitűzéseire, szeretnék néhány sor erejéig elidőzni a szomszédos államokkal folytatandó gazdasági kooperáció kérdésénél. Amilyen mértékben indokolt és ésszerű (gazdaságilag mintegy magától értetődő) volt e gondolat, éppoly mértékben tűnhetett merő fantáziálásnak a térség egymással szemben ágaskodó nacionalizmusai s nem utolsósorban a magyar külpolitikai vonalvezetésben oly jelentős szerepet játszó revíziós törekvések fényében.

b) *Gazdasági rekonstrukció — revíziós politika folytatása békés eszközökkel*

A gazdaság helyreállításának egy olyan koncepciója, mely jelentékeny külső erőforrások bevonását szorgalmazza és arra int, hogy stabilitás és fellendülés hosszabb távon és tartósan nem lehetséges a gazdaságnak a nemzetközi közegbe való intenzív bekapcsolódása nélkül (tekintettel a külső piacokra való erős ráutaltságra mind input mind output oldalon), fölöttébb nehezen koordinálható egy olyan kül- és katonapolitikával, mely a békék nyomán előállt politikai határok revíziójára összpontosítja erőfeszítéseit.

Azoknak a szemében, akik e liberális gazdaságpolitikai programot magukévá tették (s ide bizton számíthatók a pénzpolitika irányítói, illetve az ipari és banktőke vezetői), nem volt kétséges, melyik oldalnak kell alkalmazkodnia.

Hegedűs Lóránt a szomszédokkal való együttműködést nem pusztán a valuták nacionalizálásából adódó közös problémák megoldásához tartotta elengedhetetlennek. Egy agresszív külpolitika már csak pusztán pénzügyi következményei miatt sem volt elfogadható számára. A Magyar Nemzetgazda tanúsága szerint Hegedűs a

[18] Lásd pl. Kállay beadványát a Jóváhagyási Bizottsághoz, 1923. május 4., OL K275, 9. cs. VIII/2.

hadügyi költségvetés kapcsán két kikötéssel élt: „Az egyik az, hogy a hadsereg csak hadsereget csináljon, és ne csináljon se kereskedelmi, se irodalmi politikát. A másik az, hogy én a trianoni béke alapján állok. Ennélfogva, míg én itt vagyok, egy krajcárt sem fogok semmiféle kalandos vállalkozáshoz adni."[19] Magam csak közvetíteni tudom az újságíró kérdését: „összefügg-e (Hegedűs) hirtelen és megokolatlan távozása programja e részeinek megvalósíthatatlanságával?" Vajon igaz-e, hogy Hegedűs bukásában a fő tényező a magyar uralkodó körök egoizmusa volt, hogy ti. nem voltak hajlandóak anyagi áldozatra a pénzügyi stabilizáció érdekében? Vagy Hegedűs esete csak egy példa arra, amit a holland központi bank neves főnöke, Dr. Gerard Vissering írt Hegedűsnek, utóbbi lemondásáról értesülve, hogy ti. a stabilizáció problémáinak megoldása „mindegyre elhalasztódik a politikai befolyások miatt".[20]

Kétségtelen, hogy itt nem egymást kizáró magyarázati alternatívákról van szó. Az is kétségtelen azonban, hogy a pénzügyi-gazdasági stabilizáció politikája, illetve a külés katonapolitikai célkitűzések közötti harmónia és összeütközés kérdése a Hegedüsféle kísérlet bukásával összefüggésben történeti irodalmunkban fel sem vetődik.

Kállay Tibor esetében viszont még az sem igen nyer említést, hogy ő is lemondásra kényszerült, a népszövetségi kölcsönnel kapcsolatos tárgyalások befejezése, illetve a stabilizáció végrehajtása előtt, 1924 februárjában. Az ok ismét a stabilizációs program és a „politikai befolyások" kollíziója. Kállay 1922 végéről származó, töredékesen fennmaradt megjegyzései a Teleszky-féle kölcsöntervezetre egy lemondólevél fogalmazványának részei voltak. S erre nemcsak a töredék első lapjának kiradírozott, de tisztán olvasható, Kállay által írt, „megfejelése" — „A nagy kölcsön Teleszky-féle tervére tett megjegyzéseim (és lemondás). 1922. XII/11." — a bizonyíték. A töredék végén ugyanis azt olvashatjuk, hogy ha a hadügyminiszter programja zöld utat kap, a stabilizáció és gazdasági helyreállítás ügye elkerülhetetlenül csődbe jut: „A szóban forgó hadügyi program végrehajtása tehát egy kiadós külföldi kölcsön felvételének a lehetetlenülését, a belső konszolidáció munkájának a megakadását és az ország társadalmi struktúrájának további megrontását vonja vagy legalábbis vonhatja maga után; — s így annak elfogadása olyan elhatározó lépés, amely a legnagyobb mértékben előtérbe állítja a miniszterek politikai felelősségének a kérdését." (Nem kis mértékben a hadügyi program finanszírozását biztosító pénzügyminiszter felelősségének kérdését.)[21] Kállay azonban még egy hosszú évre posztján maradt, s ez feltehetően Bethlen rábeszélésére történt, anélkül azonban, hogy politikai álláspontját sikerült volna egészében elfogadtatnia. Értesítve a közvéleményt egy stabilizációs céllal felveendő külföldi kölcsön tervéről, 1923 januárjában kijelentette, hogy egy ilyen kölcsön felvétele „csak akkor lehetséges, ha a hazai és nemzetközi politikai viszonyok

[19] (B. M.), „Hogyan állunk?", Magyar Nemzetgazda, 1922. jan. 7., p. 4.

[20] Dr. Gerard Vissering — Rolant von Hegedüs, Ex-Finanzminister, Amsterdam, 1921. okt. 8., másolat, De Nederlandsche Bank, Amsterdam, Archief Mr. G. Vissering, Dossier 54, Doos nr 15, Hongarije (jelölés a továbbiakban: V. A. Doss. 54, Doss 15).

[21] Lásd 6. jegyzetet!

zavartalanok maradnak, és hogy ebből következően egy lelkiismeretes pénzügyminiszter nem járulhat hozzá kalandor katonai tervek megvalósításához".[22]

Hegedűs és Kállay lemondása, illetve lemondásuk körülményei ellenére aligha kétséges, hogy a gazdasági stabilizáció „békés egymás mellett élést" feltételező koncepciója és a revíziós törekvések közötti ellentét, legalábbis a húszas évek első felében olyan kompromisszumban oldódott fel, melyben — ha ideiglenesen is — a revíziós ambícióknak kellett szűkebb korlátok közé szorulni. A Bethlen-rezsim konszolidációs éveinek politikai stratégiáját még az a meggyőződés jellemzi, hogy a sikeres gazdasági helyreállítás, a nemzetközi gazdasági életbe való bekapcsolódás, illetve az ezek által lehetővé tett gazdasági-társadalmi modernizáció (egy békés növekedési, erőgyűjtési periódus) előfeltételei a revíziós célkitűzések megvalósításának is.[23] Kállay érvelése 1922 végéről, amikor egy kb. 35 ezer főt számláló magyar haderő állt szemben a kisantant államok 1,4 milliós (szükség esetén 4,5 millióra növelhető) katonai potenciáljával, nem tévesztethetett célt: „minden programnak — amely abból az elvi alapból indul ki, hogy Magyarországnak a regenerálódáshoz kiadós külföldi kölcsönre van szüksége, de hogy egy ilyen külföldi kölcsön esetében ezt a regenerálódást és ezzel a kölcsön kamatszolgálatát is biztosítani lehet — az a vezető motívuma, hogy az állami bevételeket rövid időn belül igen jelentékenyen emelni lehet és kell. Továbbá, hogy a kiadásokban a lehető legnagyobb megtartóztatást kell tanúsítani ... Végül, hogy *a trianoni szerződés által teremtett viszonyokba egyelőre belenyugodva, a békés fejlődésben keressük egyrészt a jelen igen nehéz helyzetből való kibontakozást, másrészt a fokozatos gazdasági megerősödéssel várható akcióképességet egy távolabbi jövőre nézve.* Ez az általános irányzat az, aminek az alapján nézetem szerint ma általában, de különösen egy felveendő külföldi kölcsön elnyerésének a céljaira pénzügyi programok kidolgozhatók."[24] (Kiemelés tőlem — *P. Gy.*)

Walder Gyula, a neves bankár, összefoglalva gondolatait a genovai konferencia előtt, a jóváhagyási kérdések rendezésétől, a pénz stabilizációjától s a liberális nemzetközi gazdasági rend helyreállításától nem kevesebbet várt, mint hogy az így ismét mozgásba hozott „erők szabad érvényesülése fog bennünket legbiztosabban és legsimábban

[22] Idézi az angol követség budapesti ügyvivője, Hohler a Department of Overseas Trade-hez intézett levelében, Bp. 1923. jan. 10. OL Filmtár, 25569, (FO 371/8861, C942).
A Kállay által említett hadügyi programról nem sokat lehet tudni. Az viszont mindenki által ismert „titok" volt, hogy a Katonai Ellenőrző Bizottság magyarországi jelenlétének idején a nemzetgyűlésnek és a nagyközönségnek szánt költségvetések mellett titkos költségvetések is készültek, melyeket csak a kormány beavatott tagjai és Horthy ismertek. S ha a francia titkosszolgálat adatai legalább arányaikban megközelítették a valóságot, akkor az 1923/24-es tényleges költségvetés *összes* kiadásainak több mint 1/3-át felemésztő „hadügyi program" érthető módon váltotta ki Kállay ellenállását. (vö. Hohler—Lampson, Budapest, 1923. jún. 27., „very secret", OL Filmtár, 25570, FO 371/8864, C 11.544.)

[23] Bethlen nézeteire gazdaságról és társadalomról lásd Andrew C. Janos könyvét, The Politics of Backwardness in Hungary, 1825—1945, Princeton University Press, Princeton, 1982, pp. 218—233.

[24] „A nagy kölcsön Teleszky-féle tervére tett megjegyzéseim ..." OL K275, 9. cs. VIII/4, p. 3.

eljuttatni a gazdasági integritáshoz, amelytől a politikai integritás sem állhat távol".[25]

1923-tól a magyar rekonstrukciós program az angol külgazdasági politika irányitóival és a Népszövetség Pénzügyi Bizottságával folytatott tárgyalások sorozatában formálódott tovább, illetve nyerte el végleges megfogalmazását. Hogy a magyar kormány — legalábbis „papíron" — hajlandó volt elfogadni a pénzügyi bizottság ajánlását a szomszéd országokkal való kielégítő politikai kapcsolatok megteremtésére s a velük folytatott kereskedelmet elősegítő egyezmények megkötésére,[26] abban a talonba helyezett revíziónak éppoly nagy része lehetett, mint a Bethlen-kormány ama törekvésének, hogy kitörve a fehérterror és a királypuccsok nyomán előállt külpolitikai elszigeteltségből, Magyarországot újra Európa gazdasági és politikai térképére helyezze.

Világgazdaság — magyar szanálás: az angol—amerikai rivalizálás és a magyar pénzügyi stabilizáció összefüggése

Aligha kétséges tehát, hogy a magyar gazdaságpolitikai irányítás az ország gazdaságának helyreállítását nem pusztán jónak látta a nemzetközi meghatározottságok messzemenő figyelembevételével megvalósítani, de nem is tartotta lehetségesnek olyan politika folytatását, a tartós siker reményében, mely stabilizációt és rekonstrukciót egyben nem a magyar gazdaság nemzetközi rendszerbe történő újraintegrálásaként tervezte.

E politika formálásában az inflációs gazdaság circulus vitiosusa, a belső erőforrások szegényessége, a revíziós politika „szelidített" változata (a „gazdasági integritás" helyreállításának terve, mint lépcső a hosszabb távon visszanyerendő területi, „politikai integritás" felé) éppúgy szerepet játszottak, mint annak a felismerése, hogy az új állami keretek a nemzetközi kapcsolatok 20. századi galaktikájában az országot szinte elkerülhetetlenül a szatellita pozíciójába szorítják. A csatlósság pszichológiájának félreismerhetetlen jegyei tükröződnek a kormánypolitikát egyébként jobbról, nacionalista alapokon opponáló Magyar Nemzetgazda — a hivatalos politika törekvéseitől cseppet sem idegen — javaslatában: „... arra kell törekednünk, hogy az idegen tőke nálunk való érdekeltségeit minél nagyobb arányúvá fejlesszük, mert ha ezt sikerül elérnünk, ... ezzel együtt az idegen tőkében rejlő hatalmi tényezőket a mi érdekeink szolgálatába állíthatjuk."[27]

[25] Walder Gyula cím nélküli, 1922. február 22-én datált memoranduma, OL K269, Külügyminisztérium Gazdaságpolitikai osztály 89. cs., 1922. 109. t., „A génuai konferencia aktái 1922-ben, II. rész".

[26] Vö. League of Nations, The Financial Reconstruction of Hungary, General Survey and Principal Documents, Geneva, 1926, Report of the Financial Committee on which the Scheme was Based, submitted to the Council on December 20th, 1923, p. 58 és Protocols signed on March 14th, 1924 at Geneva.

[27] Magyar Nemzetgazda, 1922. jún. 3., p. 7.

A nemzetközi tőkepiac különböző centrumainak szondázása egy „kiadós külföldi kölcsön" megszerzésének érdekében már 1920-ban megkezdődött. Nem került sok időbe megbizonyosodni afelől, hogy Párizs — gyenge gazdasági helyzete és a francia biztonsági politika közép- és délkelet-európai törekvései révén — nem tartozott a lehetséges nagyhatalmi patrónusok köréhez.[28] 1922-re az is világossá vált, hogy a New York-i piac közvetlen érdekeltségvállalásával sem lehet számolni.[29] Mindebből nem következik az, hogy London pusztán a maradékelv alapján került a magyar próbálkozások fókuszába.

1920 kora őszére esik Krausz Simon londoni útja, melynek célja egy 10 millió fontos kölcsön kilátásainak felmérése volt. A magyar kormány részére felveendő kölcsön biztosítékát az államvasutak vagyonára és jövedelmére, illetve a magyar vámbevételekre szóló elsődleges zálogjog képezte volna. Anglia budapesti ügyvivője, Athelstan-Johnson, világossá tette a kezdeti tárgyalásairól beszámoló magyar bankár számára, hogy a tervezett ügylet semmiképpen sem nyerheti el kormánya támogatását „a békeszerződés ratifikációja előtt, vagy a Jóváhagyási Bizottságok beleegyezése hiányában".[30]

1921 elején ismét vezető magyar bankárok próbálkoznak „eladni" az angol politika számára olyan rekonstrukciós elképzeléseket, melyek nem csekély rokonságot mutatnak a korabeli brit nemzetközi gazdaságpolitikai stratégiával. Walder Gyula azt hangoztatta, hogy az osztrák—magyar birodalom politikai kereteinek felbomlásával az eladdig viszonylag harmonikus gazdasági együttműködést olyan politikai ellenségeskedés teszi lehetetlenné, melynek leküzdésére a Duna menti államok önmagukban képtelenek. A gazdasági kapcsolatok Európa egésze jövőjének szempontjából elengedhetetlen újrafelvétele és a szabad kereskedelem elvei alapján való expanziója az Antant-hatalmak politikai befolyásának és gazdasági támogatásának közrejátszását igénylik. E célból Walder elképzelése szerint a Szövetséges Kormányok támogatásával egy nagy pénzügyi és kereskedelmi vállalkozást kellene létesíteni a Duna menti államokkal folytatandó kereskedelem megszervezésére, illetve ezek gazdasági helyreállításának hitelekkel való elősegítésére. (Egy elképzelés, mely

[28] Vö. *Ormos Mária*, „Francia—magyar tárgyalások 1920-ban", Századok, 1975/5—6., *Berend T. Iván—Ránki György*, Magyarország gazdasága ..., 100—109 (a francia és egyéb tőkés csoportok tájékozódására Magyarországon a húszas évek elején); *Ránki György*, Gazdaság és külpolitika ..., 22—69 (az európai nagyhatalmak és tőkés csoportok versengéséről a Délkelet-Európa feletti hegemóniáért).

[29] Max Warburg—Baron Victor Schossberger, Paris, 1922. nov. 23.; Benjamin Joy (Bankers Trust Co, New York)—Baron Victor Schossberger, Paris, 1922. dec. 1. Mindkét levél: OL K275, Kállay 9. cs. X.; Steiger főkonzul—Kállay Tibor, 1923. jan. 15., 51222 (8. c.) 1923; Széchenyi (amerikai nagykövet)—Daruváry Géza (külügymin.), 1823. febr. 4., „Titkos", másolat; mindkét levél: OL K275, 9. cs. VIII/5; Thomas Cochran (J. P. Morgan & Co.) — Count László Széchenyi, másolat dátum nélkül. „59641/23. Melléklet ;/Pol. számu jelentéshez." (Külügyminisztériumból), OL K275, 14. cs. XV. Töredékek.

[30] W. Athelstan-Johnson—Phipps, 1920. szept. 25., OL Filmtár, 25534, (FO 371/4878). Krausz Simon az angol ügyvivő—a Foreign Office-ban dicséretesnek tartott—fenntartása ellenére folytatta (egy ideig) tárgyalásait „egy magyar államkölcsön kibocsátása és a magyar jegybank felállítása tárgyában", a római magyar követ értesülése szerint: OL K69, 42. cs. 1921. 8. t. 25946/1921. i. sz.

kísértetiesen emlékeztet az angolok Genovában prezentált tervére Közép- és Kelet-Európa kereskedelmének felélesztésére vonatkozóan.[31]) Madarassy-Beck Gyula — a londoni River Syndicate Ltd. közvetlen érdekeltségére, illetve ennek további expanziós szükségleteire utalva — Walderével rokon elképzelésekhez próbálta az angolok érdeklődését és támogatását elnyerni.[32] Ezen elgondolások nemcsak a budapesti ügyvivő támogatását nyerték el, de a Foreign Office munkatársai is úgy vélték, hogy noha a javaslatok semmi újat nem tartalmaznak, a bennük kifejezésre jutó nézetek „helyesek és értelmesek" (sound and sensible).

1922 őszén ismét Walder Gyula lép kapcsolatba az angol követség kereskedelmi titkárával, ennek véleményét kérve afelől, vajon van-e remény kölcsön felvételére Londonban. A kölcsön közvetlen adósa a magyar bankok közössége lenne, biztosítékát e bankok alaptőkéje és ipari részvénybirtoka képezné. A tíz, legfeljebb húsz évre felveendő 2—3 millió font a korona stabilizálását szolgálná. A kereskedelmi titkár bizalmas értesülése szerint a kölcsön-terv mögött a magyar pénzügyek olyan ismert személyiségei sorakoznak fel mint Teleszky János, Popovics Sándor és Ullmann báró.[33]

E procedúra révén 1923 tavaszára a magyar politikai vezetés megtanulta, hogy 1) a „nagy kölcsön" egyetlen lehetséges forrása London (illetve, hogy egyéb források is csak London közvetítése, részvétele nyomán válhatnak hozzáférhetővé); 2) „az ilyen fajta üzlet — amint azt Max Bonn írta a magyar kormány „nem hivatalos pénzügyi tanácsadójának" — szükségessé teszi az itteni hivatalos körök, Treasury, Bank of England stb. goodwilljét".[34] Ezért amikor Schóber Béla a magyar kormány hivatalos küldöttjeként 1923 márciusában Londonba utazik — Sir William Goode kíséretében — tárgyalásait, immár a londoni piac 1920-as évekbeli íratlan szabályainak megfelelően, a Bank of England-ben kezdi[35] és a Treasury-ben folytatja.[36]

[31] A terv egy tömör összefoglalását lásd: *Michael J. Hogan*, Informal Entente: The Private Structure of Cooperation in Anglo-American Diplomacy 1918—1928, University of Missouri Press, Columbia & London, 1977, 45—46, továbbá *Frank C. Costogliola*, The Politics of Financial Stabilisation American Reconstruction Policy in Europe 1924—1930, Ph. D. dissertation at Cornell University, 1973, 53—57.

[32] Hohler budapesti ügyvivő jelentése a Board of Trade-hez, OL Filmtár 25545, (FO 371/6131), Bp. 1921. febr. 7.; A River Syndicate Ltd érdekeltségéről a Magyar Királyi Folyam- és Tengerhajózási Rt-ben: OL K69, 42. cs. 1921. 8. t. 69480/1921, 14458/1921, és 15315/21 i. sz., továbbá *Ránki*, Gazdaság és külpolitika ... 23—24.

[33] OL Filmtár, 25561, (FO 371/7637, Reg. No. C 13515), Hohler — D.O.T., 1922. szept. 20., másolat. Walder érdeklődésére az angol reagálás: nem volt kifogás a tranzakció ellen „azzal a feltétellel, hogy az tisztán magánkereskedelmi jellegű, semmiféle értelemben nem involválja Őfelsége Kormányát, és nem érinti a Jóváteteli Bizottság által ellenőrzött zálogjogok kérdését". E feltételek a magyar politikát nemcsak számos, a kölcsönügylettől remélt gazdasági és politikai előnytől ütötték el, de a tranzakciót eleve lehetetlenné tették, hiszen a City a reparációs kérdés rendezése, illetve az angol kormány támogatása nélkül nem lett volna hajlandó érdemi tárgyalásokba bocsátkozni (lásd egyebek között: Max Bonn (Helbert Wagg & Co) — Sir William Goode, London, 1923. márc. 11., OL K275, 9. cs. VIII/5).

[34] Forrás: előző lábjegyzet végén!

[35] Schóber Béla—Montagu Norman, London, 1923. márc. 22., BECA OV 33/70.

[36] Schóber Béla—Kállay Tibor, távirat, London, 1923. márc. 28., OL K275, 8. cs. VII/1; 9. cs. VIII/5; OL K69 122. cs. 6. t. 63137/1923 i. sz.

Az ezután következő tizenöt hónap kölcsöntárgyalásainak eseménytörténetét, illetve a magyar stabilizáció gazdaságpolitikai programjának e tárgyalási folyamatban történt kiegészülését és — bizonyos pontokon — újrafogalmazását egy később írandó tanulmányban szeretném részletesen bemutatni. Helyette térjünk inkább vissza a jelen írás kezdetén megfogalmazott indító kérdéshez, pontosabban annak eddig megválaszolatlanul maradt feléhez: milyen megfontolások, törekvések indították az angol külgazdasági politikát a magyar stabilizáció ügyének — a Népszövetség apparátusát is mozgósító — felkarolására? A válaszadáshoz kiváló empirikus megalapozást nyújtanak annak a megállapodásnak a részletei és átfogóbb nemzetközi háttere, melynek tető alá hozataláért Bethlen oly hálás volt az angol jegybank kormányzójának.

a) A Bank of England által nyújtott 4 millió fontos előleg története

Az 1924 tavaszán immár befejezettnek tűnő „szanálási" diplomácia eredményei — a jóvátételi kötelezettségek rendezése, a zálogjogok felfüggesztése, illetve a Népszövetség Pénzügyi Bizottságának a stabilizáció tervét megalapozó 1923 decemberi jelentése — szinte valamennyi érdekelt számára kielégítőnek tűntek, éppen csak a terv keresztülvitele szempontjából oly kulcsfontosságú kölcsön előteremtésének kilátásai voltak meglehetősen borúsak. S mindez nem egyéb okból, mint azért, mert a rekonstrukciós séma nem tudta elnyerni Montagu Norman fenntartás nélküli támogatását. A kormányzó holland kollégájának írt, 1924 áprilisi levelében ad hangot legnyomasztóbb aggodalmainak: „... a magyar rekonstrukció tervét említenem sem szabadna Önnek anélkül, hogy hozzátenném, milyen kétségeim vannak a kölcsön kilátásait illetően, melytől a terv véghezvitele függ. Itt Angliában sokan úgy vélik, hogy a magyar kölcsön kibocsátása talán megoldható, amennyiben annak hozama kizárólag a rekonstrukciót szolgálja, és visszafizetése elsőbbséget élvez minden egyéb kötelezettséggel szemben. Az viszont kétséges, vajon egy ilyen kibocsátás lehetséges-e, ha jóvátételi és egyéb, a békeszerződésből folyó fizetési kötelezettségek teljesítése szükséges bizonyos körülmények között a kölcsön időtartama alatt, még ha ezen kötelezettségek teljesítésével szemben a kölcsön szolgálatának elsőbbsége is van."[37] Félreértés ne essék, Norman nem tartotta kizártnak azt, hogy a szerinte bizonytalan jövőjű rekonstrukciós sémát támogassa. Ez azonban csakis úgy volt lehetséges számára, ha a kölcsön kibocsátásával és a terv egészének kivitelezésével kapcsolatos felelősséget nem egyedül kell vállalnia. London ugyanis az 1920-as években szabályozott tőkepiac volt, legalábbis a nemzetközi tranzakciók szempontjából. Rövid megszakításokkal az évtized egészében érvényesült az a kötöttség, miszerint a londoni bankházak külföldiek számára nyújtandó kölcsönök ügyében nem kezdtek

[37] Norman—Vissering, 1924. ápr. 12., BECA OV 33/71.

érdemi tárgyalásokat a Bank of England előzetes hozzájárulása nélkül.[38] Sőt, számos jelentékeny tranzakció a Bank of England kezdeményezése és határozott támogatása nyomán került lebonyolításra (ez volt a helyzet szinte valamennyi stabilizációs kölcsön esetében). És noha kétségtelen, hogy ezen íratlan szabályok adta hatalmát a Bank a legtöbb esetben a Treasury nézeteinek figyelembevételével, azokkal összhangban gyakorolta, a piaccal szembeni közvetlen felelősség oroszlánrésze a Bankra, vagyis Norman vállaira nehezedett. Minthogy az adott kontextusban Norman ellenérzései a magyar rekonstrukciós sémával szemben az angol kormány által erőteljesen támogatott népszövetségi akció korai abortálását idézhették volna elő, a kormány nem késlekedett soká írásos dokumentumba foglalni ama határozott kívánságát, hogy a népszövetségi terv megvalósuljon, illetve kérését, hogy Norman támogassa azt.[39] Ez lehetővé tette Norman számára, hogy a brit kormány, politikai megfontolások alapján hozzá intézett *felkérésére* cselekedjék, valamennyi hatalmában álló eszközt mozgósítva a kölcsön Londonban és egyéb piacokon történő elhelyezése érdekében, de egyben megszabaduljon a felelősségtől, hangoztatva, hogy „az elvi kérdésre vonatkozó nézeteim a javasolt külföldi kölcsönnel kapcsolatban, kizárólag a gazdasági szempontot mérlegelve, nem változtak".[40]

S ezzel kezdetüket vehették a voltaképpeni kölcsöntárgyalások[41], melyek vitele a cári Oroszország utolsó pénzügyminiszterére (Peter Bark) és az „integer" Magyarország utolsó békebeli pénzügyminiszterére (Teleszky János) bizatott.[42]

A londoni tárgyalások befejeztével Párizsba távozó kölcsöndelegációt május utolsó hetében nyugtalanító hírek érik New York-ból. Az eredeti elképzelés szerint ugyanis a 12 millió font névértékű kölcsön kötvényeit három egyenlő részre bontva, Londonban, a kontinensen és New York-ban tervezték elhelyezni. Május 23-i levelében Peter Bark arról értesíti Normant, hogy egy a tengerentúlról kapott távirat szerint „a magyar kölcsön kilátásai nem bíztatóak (gloomy). Közlik, hogy a külföldi kölcsönöknek, az osztrák kivételével, nincs sikerük az Egyesült Államokban. A

[38] Vö. *John M. Atkin*, British Overseas Investment, 1918—1931, Arno Press, New York, 1977, valamint *John M. Atkin*, „Official Regulation of British Overseas Investment, 1914—1931", Economic History Review, XXIII (2), August 1970, 326—330.

[39] Sir Otto Niemeyer (a Treasury igazgatója) — Norman, 1924. ápr. 26. és Philip Snowden (Chancellor of the Exchequer = pénzügyminiszter) — Norman, 1924. máj. 7., mindkét levél: BECA OV 33/71.

[40] Norman—Vissering, 1924. máj. 12., BECA OV 33/71.

[41] Amint Norman kézhez kapta a Chancellor levelét, Sir Henry Strakosch a következő táviratot küldi a már Budapesten tartózkodó Jeremiah Smith-nek: „Talaj előkészítve. Javasolja a kormánynak a kölcsöndelegáció haladéktalan kiküldését." (BECA OV 33/71). Norman ekkoriban szerteküldött támogatólevelei a City vezető bankáraihoz, illetve a kontinens és a tengerentúl központi bankjainak főnökeihez, nehezen felbecsülhető értékű segítséget jelentettek a magyar kölcsön elhelyezése szempontjából.

[42] E kettőst Peter Bark személyisége nemcsak diplomáciai tehetsége, az osztrák kölcsöntárgyalásokban szerzett értékes tapasztalatai és irigylésre méltó nyelvi tudása révén dominálta, hanem azért is, mert — ha nem is formailag — Norman személyes megbízottjaként volt a delegáció tagja. (Bark személyére: *R. S. Sayers*, The Bank of England 1891—1944, Cambridge University Press, Cambridge, London, New York, Melbourne, 1976, vol, I p. 166; Norman—Sir Eyre Crowe, 1923. máj. 22., BECA OV 28/56)

jugoszláv kölcsön bukásának régi históriája megismétlődött, s hozzáteszik, hogy a legutóbbi cseh kölcsön, mely iránt senki sem akart komoly érdeklődést mutatni, ugyancsak nehézségeket okoz az amerikaiaknak".[43] Egy nappal e levél kelte után már ismeretes az összes érdekeltek számára, hogy a tervezett New York-i kibocsátás nem lehetséges.[44]

Három héten belül ez volt a magyar szanálási program második súlyos válsága. A május végén előállt zsákutca-helyzet, túl mindannak megismétlődésén, ami a hó eleji válságszituációt előidézte, egy új mozzanatot is magában foglalt: Korányi, az új magyar pénzügyminiszter, táviratban értesítette Barkot és Teleszkyt arról, hogy „a Népszövetség tervének megvalósításához kezdve, a jegybank alapítása és a bankóprés leállítása érdekében az államkincstárnak június 15-e előtt legalább 60 millió aranykorona, vagy körülbelül 3 millió font friss pénzre van szüksége."[45] Peter Bark a terv megmentését csak a Bank of England által nyújtandó előleg révén látta lehetségesnek, agitálva Normant, hogy a Bank közbelépése nélkül „az Ön által követett átfogó koncepciónak megfelelő ezen második közép-európai rekonstrukciós program" célkitűzései nem lesznek elérhetők.[46] Norman immár Rómába küldött válasza azonban csak megerősítette a New York-i piac kieséséről szóló hírt, illetve azt, hogy ez az egész séma összeomlásának közvetlen veszélyét hozza magával, mert egyrészt „a londoni rész kibocsátása lehetetlen a kölcsön teljes összegének biztosítása nélkül" és másrészt, mert Norman felszólította Barkot arra, hogy ne számítson az ő segítségére a levelében említett előleg ügyében.[47] Norman távirata minden kétséget kizáróan mutatja, hogy a kormányzó — a New York-i piac hozzáállásában esetleg igazoltnak tekintve hat héttel korábban Visseringgel közölt aggályait — lehetetlennek tartott egy olyan megoldást, melynek terhe, financiálisan és felelősség szempontjából egyaránt, teljes egészében Londonra, illetve a Bankra nehezedett volna. Norman elkerülhetetlennek látta a kudarcot, ha a „gazdasági szempont" érvényesül kizárólag, s ezért kizártnak tartotta hogy ő (a Bank of England), akinek illetékessége szigorúan a gazdaság terrénumára korlátozódik, a Bank tekintélyét felhasználva a piacra erőltessen egy valójában csak politikai szempontból kívánatos tranzakciót. Logikus tehát, hogy Norman ismét a politikusok közbelépését követelte, illetve hogy ő maga csak a politikusok kifejezett felkérésére, azok felelősségvállalásával, mintegy a politika ágenseként volt hajlandó a kritikus helyzet megoldásában részt vállalni. E feltételek világosan kifejezésre jutnak Philip Snowden angol pénzügyminiszternek a kormányzóhoz intézett május 29-i levelében:

[43] Bark—Norman, Paris, 1924. máj. 23., BECA OV 33/71.

[44] Bark—Norman, távirat, Paris, 1924. máj. 24., és Strakosch—Teleszky, távirat, London, 1924. máj. 24., mindkettő: BECA OV 33/71.

[45] Bark—Norman, Paris, 1924. máj. 23./3., BECA OV 33/71.

[46] Uo.

[47] Norman—Bark, távirat, London, 1924. máj. 27., BECA OV 33/71.

„7-én kelt levelemből tudja, milyen jelentőséget tulajdonít Őfelsége Kormánya a Népszövetség magyar sémája sikerének. Értesüléseim szerint a magyar delegáció és népszövetségi tanácsadóik kilátástalannak tartják, hogy a London által nyújtandó kb. 4 millió fonton és a kontinensen szerzendő további 4 millión túl bármily összeget előteremtsenek, szemben azzal a 12 millió fontra rúgó tőkével, melyet a séma sikere szempontjából elengedhetetlennek tartanak. A helyzet válságos, a pótlólagos 4 millió font előteremtése haladék nélkül szükséges. Amerika, vonakodván részt vállalni a kölcsönben, veszélybe hozta a tervet, s ezen körülmények közepette a terv csak akkor valósítható meg, ha a kölcsön egésze elhelyezhető Európában. Tudatában vagyok annak, hogy a Bank of England részvétele egy külföldi kölcsönben teljesen kivételes tranzakció lenne, melyhez valójában, normális körülmények között, lehetetlen volna az Ön támogatását kérnem. Mélyen átérezve azonban a szükséghelyzet parancsát és a magyar séma fontosságát, úgy vélem, hogy az európai rekonstrukció érdekében kötelességem az Ön segítségéért folyamodni. Eltekintve Magyarország belső helyzetétől, a népszövetségi sémától számos olyan politikai egyezmény függ, melyeknek megkötése jelentékenyen javította a Magyarország és szomszédai közötti kapcsolatokat, s amelyek együttvéve nagymértékben elősegítik Közép-Európa stabilitását. Továbbá, a Népszövetség oly mértékben elkötelezte magát e sémához, hogy utóbbi csődje, attól tartok, hihetetlen kárt okozna a szövetség presztizsének, melyen hatalma, minden vonatkozásban, alapul. Úgy vélem, e megfontolásokat sehol sem értékelik jobban, mint a Cityben, és nagyon remélem, hogy képesek leszünk megőrizni azt a reputációt, melyet a rekonstrukció előmozdításával kivívtunk. Ezért, mivel közérdekről van szó és szerintem egészen kivételes körülmények között, bátorkodom az Ön támogatását és segítségét kérni."[48]

Így már lehetséges volt Norman számára az, hogy a Bank of England vállalja a hiányzó 4 millió font megelőlegezését.[49] S miközben így mentőövet nyújtott a középeurópai viszonyok angol elképzelések szerinti normalizálása népszövetségi politikájának, vagyis a brit kormány európai politikai törekvéseinek, egyben megragadta az alkalmat saját, a nemzetközi pénzügyi rekonstrukcióra vonatkozó elképzeléseinek határozottabb érvényesítésére. Az a titkos egyezmény, melyet Norman a kapuit hamarosan megnyitó Magyar Nemzeti Bank elnökével, Popovics Sándorral kötött június elején Londonban,[50] a magyar pénzügyi stabilizációt az amerikai kihívásra válaszoló angol globális pénzügyi stratégia szolgálatába állította.

[48] Philip Snowden—Norman, 1924. máj. 29., másolat, BECA OV 33/71.

[49] Az előleg közvetlenül *nem* (illetve csak részben) a Korányinak június 15. előtt szükséges összeg fedezését szolgálta — amint az *Berend—Ránki* könyvében (Magyarország gazdasága ... 149) olvasható —, hanem a New York visszalépése miatt előálló hiány áthidalását.

[50] Amint a londoniak maguk között megállapodtak, Strakosch táviratot küldött Budapestre, sürgetve Popovics kiküldését Londonba. J. Smith-hez címzett táviratából az is kitűnik, hogy a magyarok választási lehetősége meglehetősen szűk korlátok közé szorult: „Kérem, adja értésére a kormánynak — írja Strakosch —, hogy a helyzet rendkívül bonyolult, és a kölcsön megszerzése csak rendkívüli intézkedések árán lehetséges. Úgy véljük, hogy a kialakított terv (a hiány áthidalására — *P. Gy.*) keresztülvihető, feltéve, hogy

b) A Norman—Popovics egyezmény és a font nemzetközi pozíciója

Noha meglehet, hogy voltak olyan brit vállalkozások, bankok és nem utolsósorban jó fantáziával megáldott külügyi tisztviselők a Foreign Office-ban és a külképviseleteken, akik a térségben előállt háború utáni hatalmi vákuumra építve, lehetségesnek és kívánatosnak találták megvetni lábukat közvetlen érdekeltségek kialakítása útján a közép- és délkelet-európai régióban, e penetráció érdekei sokadrangú motívumként is alig ismerhetők fel a brit külgazdasági stratégiában artikulált törekvések között. Az első világháború utáni években ugyanis e stratégiának fő gondja aligha lehetett új expanziós lehetőségek kifürkészése és tényleges kiaknázásuk elősegítése. A brit külgazdasági stratégia meghatározó, átfogó célkitűzései annál sokkal defenzívebb jellegűek voltak: megőrizni az angol gazdasági hegemóniát a „hagyományosan" brit érdekeltségi szféra és — minden áron — a brit birodalom felett; és helyreállítani, illetve hosszabb távon stabilizálni a font világvaluta pozícióját. Ha most eltekintünk egy pillanatra az angol gazdaság belső strukturális gyengeségeitől — technológiai, szervezési szempontból kiöregedett ipar, a nemzetközi versenyképességet aláaknázó magas költségszint, strukturális merevség stb. —, akkor aligha kétséges, hogy az angol gazdaságpolitikai irányításnak a legfőbb gondot e két célkitűzés megvalósításában az amerikai kihívás okozta.

E kihívás egy rendkívüli expanzióra képes gazdasági potenciálra a nemzetközi befektetések növekvő részének átvételére, s a nemzetközi kereskedelemben kivívott egyre meghatározóbb pozíciókra alapozódott, illetve a 19. századi gazdasági világrend volt központjának, Európának — s benne Angliának — nagymérvű, az Egyesült Államokkal szembeni eladósodásában nyert kifejezést.

Függetlenül attól, mennyire állja meg a helyét az a hagyományszerűen ismételgetett tézis, miszerint Anglia 19. századi vezető nemzetközi gazdasági-pénzügyi pozíciója az ország belső gazdasági erejének visszatükröződése volt[51] (s így mennyiben tekinthető a vezető világgazdasági pozíció megrendülése a „belső" gazdasági erők elapadása következményének), tény, hogy a háború utáni defenzív angol külgazdasági stratégiában a font világvaluta pozíciójának konszolidációja abszolút elsőbbséget élvezett. A londoni pénzpiac szerepe — a nemzetközi megtakarítások, monetáris tartalékok felhalmozása londoni bankok betéti számláin, a nemzetközi áru-, szolgáltatás- és fizetési forgalom Londonon keresztüli (vagyis a font közvetítésével történő) finanszírozásának háború előtti gyakorlata — ugyanis olyan „láthatatlan bevételeket" garantált, melyek nemcsak a rendszeresen passzív kereske-

---

a magyar kormány és a (Nemzeti) Bank készségesen együttműködnek. Minden lehetőséget mérlegeltünk, s az a meggyőződésünk, hogy a tervezett megoldás a bukás elkerülésének egyetlen lehetséges módja." (Strakosch—Jeremiah Smith, London, 1924. máj. 30., OV 33/71.

[51] Lásd erről a kérdésről *B. R. Tomlinson* gondolatébresztő tanulmányát, „The Contraction of England: National Decline and the Loss of Empire", The Journal of Imperial and Commonwealth History, Vol. XI, October 1982, Number 1, pp. 58—72.

delmi egyenlegek, de egyben az angol tőkeexport jelentős részének finanszírozását is megalapozták. S amint a londoni City ezen stratégiai jelentőségű nemzetközi pozíciója és a font világvaluta szerepe egymásnak kölcsönösen alapjai és forrásai voltak, úgy az is világos, hogy a világgazdasági rend átalakulásában rejlő fő veszélyt az angol gazdaságpolitikai gondolkodás a „New York versus London" („Dollar versus Pound Sterling") ellentétben látta.[52]

A fenti összefüggésben érthető, hogy az angol külgazdasági politika számára a háború utáni európai gazdasági élet normalizálása, az európai valuták stabilizálása nem csupán közvetett pozitív hatásai révén bírt jelentőséggel.[53] Ahhoz ugyanis, hogy az újra életrekeltett nemzetközi gazdasági érintkezés valóban tükröződjék majdan a brit fizetési mérleg aktív tételei között, Londonnak gondoskodnia kellett arról, hogy az európai stabilizációk végrehajtása lehetőleg ne a font peremre kerülésével s a trónkövetelő dollár hatalomrajutásával történjék. Márpedig e versenyben London New York-hoz viszonyítva jelentős hátránnyal indult. A húszas évek első felében a font egyike Európa — a dollárhoz, vagyis aranyhoz való viszonyában — a háború előtti aranyparitás alatt ingadozó valutáinak, így az a tény, hogy nemzetközi pozícióját úgy-ahogy mégis megőrizte, maguknak az angoloknak is a kellemes meglepetés erejével hatott,[54] s inkább a hagyomány hatalmának, mint a fontba vetett bizalomnak volt köszönhető.[55] A dollár ugyanakkor a világ egyetlen aranyra szabadon konvertálható, és aranyban stabil valutája, melynek nemzetközi (és

[52] Az angol—amerikai kooperációra és rivalizálásra a húszas évek európai pénzügyi rekonstrukciójában: *M. J. Hogan*, Informal Entente . . .; *F. C. Costigliola*, The Politics of Financial Stabilization . . .; *F. C. Costigliola*, „Anglo—American Financial Rivalry in the 1920s", Journal of Economic History, Vol. XXXVI No. 4 (December, 1977), 911—934; *Stephen V. O. Clarke*, Central Bank Cooperation 1924—31, Federal Reserve Bank of New York 1967, és végül közlés előtt álló saját tanulmányom, „The Inflation-Proof Gold Standard: The Foreign Policies of Riksbankschefen Victor Moll and the Origins of the Gold Import Prohibition of 1924 in Sweden", The Journal of European Economic History.

[53] Angol történészek hajlamosak az európai gazdaság helyreállításában, a valuták stabilizációjában a brit aktív szerepvállalást egy félig-meddig altruisztikus politikaként értékelni, mely London és a font érdekeit csak közvetve szolgálta úgy és annyiban, amennyiben a nemzetközi prosperitás előfeltétele volt London, illetve az angol gazdaság prosperitásának is (például: *A. T. K. Grant*, A Study of the Capital Market in Post-War Britain, London, 1937 (2. kiadás, 1967); *R. S. Sayers* The Bank of England . . .).

[54] „Egy papírfont, kiszámíthatatlan ingadozásoknak kitéve, aligha lesz elfogadható (nemzetközi valutaként — *P. Gy.*), noha eleddig London meglepő módon (most remarkably) képesnek bizonyult pozíciója megőrzésére" — írja a Treasury tanácsadója, R. G. Hawtrey 1920 januárjában. (Public Record Office, London (továbbiakban: PRO), Treasury, Financial Files, T 172/1157).

[55] A „hagyomány" megőrzésében — vagyis az árfolyamingadozásban rejlő kockázat semlegesítésében — persze nem csekély szerepe volt annak, hogy London a világ akkor legfejlettebb nemzetközi bankhálózata felett rendelkezett, melynek szolgáltatásaival az amerikaiak még képtelenek voltak versenyezni, s amely szolgáltatásokról a nemzetközi fizetési forgalom lebonyolításában nem lehetett lemondani. E kiterjedt nemzetközi bankhálózat előnyeit és a felduzzadt amerikai tőkefeleslegeket akarta kombinálni Thomas W. Lamont, azt ajánlva, hogy számolják fel a mindkét fél számára előnytelen versengést, s az angolok engedjék be nemzetközi bankérdekeltségeikbe 50% erejéig az amerikai tőkét (Thomas W. Lamont (J. P. Morgan társa) — R. H. Brand (Lazard Brothers), Paris, 1919.jún.10.,másolat, BECA OV 31/20).

elsősorban európai) jelentőségét a gazdasági rekonstrukciós folyamat (csakis az Egyesült Államokból biztosítható) óriási áru- és tőkeimport-szükséglete mintegy magától értetődővé tette. Ezen körülmények között az angol pénzügyi stratégiának legalább három, egymással nehezen koordinálható célkitűzés párhuzamos érvényesítését kellett megoldania: a) biztosítani az amerikai tőke részvételét az európai stabilizációk finanszírozásában; b) visszatornászni a fontot a háború előtti aranyparitás szintjére és azon a szinten visszatérni az aranyalapú rendszerhez; c) mindezenközben helyreállítani és konszolidálni a font világvaluta szerepét (ami ebben az összefüggésben egyet jelentett Európa nemzetközi valutájának szerepével). A három törekvés gyakorlati érvényesítése szempontjából az időtényezőnek kiemelkedő jelentősége volt. A brit politika tervezői szemében ugyanis az „a" és „c" célok közötti harmónia biztosítása csak abban az időszakban követelt különleges beavatkozást, amely a sterling aranyparitásának helyreállításáig, illetve a londoni aranypiac felszabadításáig eltelik. Robert Hawtrey, a Treasury tanácsadója 1920 januárjában, a kontinens valutáinak stabilizációja kapcsán a következőket írja: „A valutaprobléma megoldásának formáját illetően hadd jegyezzem meg, hogy az nem szükségszerűen követel nagyméretű kölcsönműveleteket. Az élelmiszer-, anyag- és általában árukészletek kiapadása mindenképpen nemzetközi (állami vagy magán) hitelek segítségével lesz csak orvosolható. De egy elértéktelenedett valuta stabilizációja a *meglévő* szinten a devizarendszer segítségével jelentéktelen támogatással is megoldható...

Ahhoz azonban, hogy a devizarendszer előnye megvalósítható legyen, szükség van egy megbízható külföldi valutára, melyre a rendszer épül. Magától értetődő választás az amerikai dollár, mely megőrizte aranyértékét. *A mi érdekünk azonban az, hogy az európai országokat a sterling választására késztessük. Nem akarjuk New Yorkot hozzásegíteni ahhoz, hogy a világ pénzügyi központjává váljék.* E probléma magától megoldódna, ha a sterling — arra az időpontra, mikorra az európai valuták rendezése megvalósul — visszatérne az aranyparitáshoz."[56] (Kiemelés tőlem — *P. Gy.*)

Addig azonban, míg a „természetes megoldás" nem lehetséges, vagyis amíg magának a fontnak a stabilizációja és aranyalapra történő visszahelyezése nem történt meg, London nemzetközi szerepének megőrzése „mesterséges megoldásokat" követelt, a „természetes" centrum, New York vonzerejével szemben. E követelménynek felelt meg a Bank of England ama politikája, mely a londoni tőkepiac támogatása fejében a font sterlinghez kötött pénzrendszerek létesítését szorgalmazta a középeurópai valutáris stabilizációk folyamán, a húszas évek első felében. Norman szemei előtt egy a fontra alapozott európai pénzrendszer lebegett, mely — a jegybankok közötti kooperáció eszközét igénybe véve — megfelelő ellensúlyt biztosíthatna New York-kal szemben; az európai országok monetáris tartalékainak Londonban történő koncentrációja révén enyhítené (a többek között az európai rekonstrukció pénzügyi támogatása miatt) a fontra nehezedő nyomást, illetve elősegítené a háború előtti

[56] R. G. Hawtrey, „The Memorial for an International Conference on the Financial Situation", 1920. jan. 26., PRO, Treasury, Finance Files, T 172/1157.

aranyparitásnak megfelelő dollár-árfolyam helyreállítását és stabilizációját. S noha az „International Gold Exchange Standard Convention" vagy a jegybankok közötti kooperáció Bank of England által rögzített szabályai sohasem nyerték el a kontinens (s különösen nem New York) osztatlan támogatását,[57] Norman igyekezett nem elszalasztani egyetlen alkalmat sem arra, hogy politikáját érvényre juttassa. Az osztrák stabilizáció esetében, noha elmulasztotta azt követelni, hogy a valuta fontárfolyama legyen a stabilizáció kritériuma, nem feledkezett meg arról, hogy követelje a monetáris tartalékok Londonban — s a központi bankok közötti kapcsolatok „exkluzivitásának" elve szerint, a Bank of England-nél — történő koncentrálását.[58]

A német stabilizáció esetében a sterling-deviza rendszer elfogadtatása nem csekély ellenállásba ütközött — amerikai részről. Norman 1924 elején veti papírra „C" jelzetű tervét a stabilizáció valutáris oldalát illetően, a „Gold Bank" vagy „Golddiscount Bank" felállítására.[59] Minthogy a terv egy a központi bankok kooperációja által a Reichsbank-nak nyújtandó hitelt is előirányzott, Norman számos kollégájának elküldte a memorandumot, melyet egyik kísérőlevelében így jellemzett: „Mi elvileg e séma alapján állunk. A terv célkitűzése: visszahozni a Németországból külföldre menekült likvid aktívákat; egy többé-kevésbé stabil (a sterlingre alapozott) pénzt teremteni, mely elnyeri a németek bizalmát; létrehozni egy magánkonszernt, mely független a kormánytól és a Reparációs Bizottság sem érheti el, melynek aktívái részben a kereskedelem forgó tőkéjeként használhatók. Mindezt a sterling javára! (All for the good of Sterling!)"[60] Alig készül el azonban Norman a „C" tervvel, s küldi el néhány külföldi kollégájának (köztük Gerard Visseringnek), amikor kézhez kapja Vissering stabilizációs tervét, amely egy lényeges ponton eltér Normanétól: az aranyalap bevezetését javasolja.[61] Norman azonnal ír Visseringnek, felszólítva őt e pont „további mérlegelésére":

[57] Vö. *Péteri György*, „The Inflation-Proof Gold Standard ...".

[58] *Costigliola*, disszertációjában és idézett cikkében is, tévesen az osztrák esetre vonatkozóan is azt állítja, hogy a stabilizáció során a fonthoz kötötték az osztrák valutát (vö. The Politics of Financial Stabilization ... 64; „Anglo—American Financial Rivalry ...", 919). Az Osztrák Nemzeti Bank szerint a stabilizáció először a svájci frank, majd — annak ingadozásai miatt — az amerikai dollár (vagyis az arany) alapján történt (vö. League of Nations, The Financial Reconstruction of Austria, General Survey and Principal Documents, Genova, 1926. pp. 90—91.). Mint később látni fogjuk, Norman fölöttébb bosszankodott azon, hogy az osztrák stabilizáció, „valamilyen nevetséges okból", az arany alapján történt, s így az osztrákok Európában (s főként Londonban) felvett kölcsöneik hozadékát New Yorkban koncentrálták, hogy az árfolyamingadozásból fakadó kockázatot (a font változatlanul „fluktuáló" értékű valuta lévén), elkerüljék.

[59] A memorandum egy 1924. január 9-én kelt példánya: V. A. Doss. 2, II., illetve, mellékelve, Norman—Benjamin Strong (a New York-i Federal Reserve Bank kormányzója), 1924. jan. 7., másolat, BECA.

[60] Norman—W. H. Clegg (a dél-afrikai Reserve Bank kormányzója), 1924. 01. 10., BECA OV 34/117.

[61] „Summary of Vissering's paper on „Monetary Reconstruction in Germany", 4th December, 1923", Norman megjegyzéseivel, köztük: „A lényeges különbség e terv és „C" között — arany versus Sterling.", BECA OV 34/117.

„Miközben egyetértek azzal, hogy a részvények értéke aranyalapon legyen meghatározva, javaslom, hogy a bankjegyek a sterlinget (mint az egyetlen gyakorlati alternatívát) és ne az aranyat alkalmazzák, továbbá hogy Németországon kívül legyenek beválthatók: ezzel kisebb lenne a tezaurálás valószínűsége, és *a „Gold Bank" független lenne Amerikától.* Természetesen tudatában vagyok annak, hogy a sterling jelenlegi aranyértéke a paritás alatt van: mégis, a sterling ama fő alap marad, melyre az európai tőzsdék működése támaszkodik, és nekem határozottan az a véleményem, hogy mivel Európa nem kap pénzügyi támogatást vagy együttműködést Amerikából, ezért nem szabad egy olyan alaphoz igazodnia, melyet jelenleg Amerika tart ellenőrzése alatt. E kérdésben Dr. Schacht hasonlóképpen gondolkodik."[62] (Kiemelés tőlem — *P. Gy.*)

A „C"-tervvel szemben érdemi ellenállás azonban majd a Párizsban székelő Dawes Bizottság-ban (a szakértők bizottságában) is erős képviselettel bíró amerikaiak részéről jött. Norman, feltehetően ez esetben is a londoni piacnak a nagy kölcsönhöz való hozzájárulásával mint ütőkártyával a kezében, kevés kompromisszumra való hajlandóságot mutatott. A bizottság egyik angol tagjának (Sir Robert Kindersley, a Bank igazgatója) afelől érdeklődő táviratára, hogy elfogadná-e a bank alaptőkéjének aranyalapra való helyezését, míg a bankjegyek és hitel sterling alapon lennének, Norman nem-mel válaszol,[63] noha Visseringhez egy hónappal előbb intézett levelében még egyetértett egy ilyen megoldással. Március 10-én a Norman által tervezett alapokon kezdődnek meg a Discount Bank szervezésére a tárgyalások.[64] Az amerikai bankkörök nem késlekednek ellenérzéseiket kifejezésre juttatni. Paul M. Warburg — egyike azon New York-i bankároknak, akik otthon és külföldön nagy vitalitással küzdenek egy olyan nemzetközi pénz- és tőkepiaci pozíció megszerzéséért, mely arányban áll New York tényleges erőivel — táviratokban tiltakozik New York „kizárása" miatt, s agitál a stabil arany- (azaz dollár-) alap mellett, a fluktuáló sterling ellen.[65] A Dawes Bizottság egyik neves amerikai tagjának, Owen D. Youngnak írt leveléből minden kétséget kizáróan kitűnik, hogy London megalapozottan érezte fenyegetve európai pozícióit: „Az a lehetőség, melyet a jelenlegi szükséghelyzet kínál Európában, rendkívüli, s nem hiszem, hogy az Egyesült Államok még egyszer valaha is olyan könnyűszerrel élhetne vele, mint ma. A kérdés nem egyéb, mint az, vajon megőrzi-e tartósan uralkodó pozícióját a dollár, vagy pedig hajlandóak vagyunk alávetni magunkat a font sterling pénzügyi uralmának örökre! Anglia tudatában van

[62] Norman—Vissering, London, 1924. jan. 14., V.A. Doss. 2. II. Schacht nézete e kérdésben cseppet sem állt olyan közel Londonéhoz, mint ahogy azt Norman e levelében állítja. Lásd e tanulmány 72. jegyzetét!

[63] Sir Robert Kindersley—Norman, Paris, 1924. febr. 19., Norman—Kindersley, London, 1924. febr. 20., mindkét távirat: BECA OV 34/120.

[64] Max M. Warburg & Co. (Hamburg)—Paul M. Warburg (New York), távirat, 1924. 03. 10., másolat, Federal Reserve Bank of New York, Benjamin Strong Papers, (a továbbiakban: FRBNY, B9) 120.0(2)

[65] P. M. Warburg—Vissering, távirat, New York, 1924. márc. 15., V.A. Doss. 2, II.; P. M. Warburg Max M. Warburg, 1924. márc. 10., távirat, FRBNY, BS, 120.0(2), másolat.

ennek, ezért van az, hogy a Bank of England kész tekintélyes hiteleket biztosítani. Az épp itt tartózkodó Bruno Schröder báró, Londonból, megerősítette ezt tegnapi beszélgetésünk folyamán. Azt mondta, »ha a font sterling megfelel Angliának, akkor jó lesz az Németországnak is, és hogy a németek nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy dollár-alapra helyezzék pénzüket«."

„E megállapítás természetesen félrevezető, hiszen egy ingadozó támponthoz igazodni nagyobb luxus, mint egy stabilhoz. Németország, pénzügyeinek tengelyeként a sterlinget elfogadva, hátrányos pozícióba helyezné magát, ellenben ha a dollárra alapozná pénzügyi rendszerét, könnyebbé válna számára a világ üzletéből részt vállalni, s hatékonyabban versenyezni Angliával..."[66] Az amerikai pénzpolitika vezetése szimpatizált Warburg akciójával,[67] noha nem állt szándékában e kérdésben nyíltan állást foglalni Normannal szemben.[68] Strong, joggal, nem kételkedett afelől, hogy „e kérdés magától fog megoldódni a jövőben, nevezetesen, amint a sterling visszatér eredeti helyzetébe" (vagyis az aranyalapra),[69] noha maga is tudatja, igen finoman, Normannal a sterling-alapra helyezendő német valutával szembeni kifogásait: „Németországnak nyilván előnyére válna, ha kölcsönözne, amennyit csak lehet ezen a piacon, mert (a) ez az aranypiac, (b) Németországnak előnyös olyan piacon kölcsönöznie, ahol a valutának nincs diszázsiója az arannyal szemben, s így elkerülheti azt a veszteséget, mely a sterling értékének az arannyal paritásban álló német valutával szembeni emelkedéséből állhat elő, és (c) mert a londoni piacra nehezedő hitelteher egyike azoknak a problémáknak, melyek a sterling paritáshoz való visszatérésének útjában állnak." Lévén erőteljesen érdekelt az aranyalapú rendszer globális uralmának helyreállításában, Strong sohasem mulasztotta el hangoztatni, hogy Londonnak — ha el akarja kerülni a fennálló nemzetközi valutáris viszonyokban, a dollár (a világ monetáris aranykészletének kétharmad részét maga mögött tudó) új nemzetközi helyzetében rejlő veszélyeket — az egyetlen lehetséges választása a font aranyalapra való visszahelyezése.[70] Norman viszont éppen egy a kontinensen

[66] P. M. Warburg—Owen D. Young, 1924. márc. 15., 21., másolat, FRBNY, BS, 120.0(2); továbbá P. Warburg Vissering-hez küldött levele, április 28-ról (mikorra az amerikai piac részvétele már megoldást nyert), V. A. Doss. 2., II., idézem „The Inflation-Proof Gold Standard ..." c. cikkben.
A sterling-exchange standard-del szembeni amerikai érvelés részletesebb kifejtése: Owen D. Young távirata Kindersley-hez 1924. máj. 14., mely tartalmazza az Advisory Council of the Federal Reserve Board nyilatkozatát a „First Committee of Experts" jelentéséről (Dawes Report), BECA OV 34/120.

[67] A. C. Miller (Federal Reserve Board, Eashington) — P. M. Warburg, 1924. márc. 27., másolat, FRBNY, BS, 120.0(2).

[68] B. Strong—P. M. Warburg, 1924. márc. 11., másolat, FRBNY, BS, 120.0(2).

[69] Strong—Norman, 1924. júl. 9., másolat, BECA.

[70] Strong—James A. Logan (a Jóvátételi Bizottság nem hivatalos amerikai küldöttje Párizsban), 1924. júl. 11., a következőket írja: „Az ellentétre az a megoldás, hogy az angoloknak haladéktalanul lépéseket kell tenniök a font paritásának helyreállítására és a készfizetések felvételére." Igaz, ehhez rögtön hozzá is teszi: „Ez a lépés azonban nem tehető meg biztonsággal mindaddig, amíg a szövetségesek közötti adósságok problémája a bizonytalanság állapotában marad, veszélyeztetve a világ valutáit. Ezért a sterling sorsa bizonyos fokig tőlünk függ." Így, angol szempontból tekintve, Strong maga is elismeri közvetve Norman politikájának racionalitását. A levél forrása: FRBNY, BS, 101 l. I(1).

alakítandó sterling-blokkban látta az aranyalapú font helyreállításának egyik hatékony eszközét. A Dawes Report-ban a német pénzrendszer alapjának kérdése, úgy tűnt, nem nyer határozott megoldást.[71] Az amerikaiak nem akarták túlfeszíteni a húrt, attól tartva, hogy azzal veszélyeztetnék London részvételét a kölcsönben, de annak is tudatában, hogy a német pénzpolitikának nem állt szándékában a márka sterlinghez kötése.[72] 1924 június közepén aztán már Norman maga is elismeri, hogy a Dawes-tervben az amerikai nézet győzedelmeskedett,[73] ez azonban nem tette indokolttá számára azt, hogy felhagyjon a font nemzetközi pozíciójának megőrzését szolgáló politikájával a kontinens valutáris stabilizációinak patronálása útján.

Ekkor értesíti Strongot a magyar stabilizációs akció legújabb fejleményeiről: „Mint Ön is tudja, Magyarország rekonstrukciója, egy többé-kevésbé az Ausztriáéhoz hasonló népszövetségi terv alapján, folyamatban van. A terv kivitelezéséhez 12 millió fontos külföldi kölcsön felvételére van szükség. Mintegy egy vagy két héttel ezelőttig a várakozás az volt, hogy az összeg egyharmad része a kontinensen, egyharmada Londonban és a további harmad New York-ban lesz előteremthető. Most úgy tűnik, hogy New York részvételéből semmi sem lesz: a kölcsön egyharmada így a levegőben lóg, és ezért, ha mi (a Bank) el akarjuk kerülni a rekonstrukciós terv bukását, magunknak kell előteremteni ezt a 4 millió fontot. Szükséges ilyen körülmények között Magyarországnak aranyvalutával kezdenie? Ha igen, külföldi kölcsönének hozamát át kell utalnia New York-ba, hogy elkerülje az árfolyamkockázatot. Nem indokolt a magyar valutát a sterling alapján stabilizálni és azt remélni, amint azt magam teszem bizakodással, hogy néhány hónap vagy év múltán a sterling visszanyeri aranyparitását és akkor, vele egyidőben, a magyar valuta is aranyalapú valuta lesz?"[74] Ezek persze csak költői kérdések voltak, melyeket Norman közel két héttel azután intézett amerikai kollégájához, hogy aláírta (íratta) Popoviccsal a négymillió fontos előlegről szóló egyezményt.[75] Az egyezmény első része a Bank of

[71] Hogan, Informal Entente ..., 70.

[72] Hjalmar Schacht, a Reichsbank elnöke, 1924 május végi levelében arról biztosította Warburgot, hogy „... az a törekvésünk, hogy ne támaszkodjunk kizárólag a sterlingre. ... e kérdésben a Dawes Report teljesen egyértelműen fogalmaz szerintem, hogy ti. csakis az »arany« jöhet számításba a német Reichsbank jövőjének alapjaként. Az sem kétséges, legalábbis számomra, hogy Európában semmiféle megnyugtató gazdasági rendezés nem lehetséges mindaddig, míg a valuták, legalábbis a vezető és legfontosabb országok valutái, nem helyeztetnek ismét aranyalapra". (Fordítás németből angolra, dátuma: Berlin, 1924. máj. 31., melléklet a P. M. Warburg—Strong, 1924. jún. 12., levélhez, FRBNY, BS, 120.0(2).

[73] Norman—Strong, 1924. jún. 16., másolat, BECA.

[74] Uo.

[75] A végleges egyezmény szövegét nem állt módomban tanulmányozni. Rendelkezésre áll azonban a Kállay iratok között az egyezmény első, Norman által fogalmazott tervezete. Ha hinni lehet Strakosch Jeremiah Smith-hez intézett táviratának, akkor a június eleji, londoni tárgyalások során eszközölt kiegészítések „nem érintették az egyezmény lényegét" (Strakosch—Smith, távirat, London, 1924. jún. 4., BECA OV 33/71).
De különösen a bennünket érdeklő pontokon — a korona fonthoz láncolása, Norman beavatkozási joga a magyar kamatpolitikába, a két jegybank közötti „exkluzív" kapcsolatok kérdése (pontosabban az MNB

England által a Magyar Királyi Jegyintézetnek (és jogutódjának, a Nemzeti Banknak) nyújtandó előleg technikai részleteiről intézkedik. Ezután következnek azok a pontok, melyek Norman feltételeit tükrözik:

„9. Mostantól fogva a Magyar Királyi Jegyintézet minden Londonban tartott vagy Londonban ellenőrzött, illetve itteni kibocsátás révén előálló követelése a jegyintézet Bank of England-nél tartandó számlájára befizetendő és a Bank of England kontrollja alatt tartandó mindaddig, míg a (népszövetségi) Főmegbízott nem igényli a pénzt a rekonstrukciós terv által előirányzott célokra. Ezen követeléseket a jegyintézet nevében a Bank of England rövid lejáratú brit állami értékpapírokba fektetheti és kamatoztathatja.

10. A magyar kormány vállalja, hogy minden jelenleg és a későbbiekben rendelkezésére álló külföldi valutáját a Magyar Nemzeti Banknál tartandó számlára vezeti át.

11. Az az alap, melyhez viszonyítva a Magyar Nemzeti Bank alapszabályainak első cikkelyében előírt stabilizációs politikáját folytatja, a font sterling lesz.

12. A Magyar Nemzeti Bank együttműködik a Bank of England-del, illetve (Angliában) kizárólag a Bank of England-del áll kapcsolatban.

13. Amíg az előleg nem fizettetik egészében vissza, a Bank of England-nek jogában áll bármikor a Magyar Nemzeti Bank minimális leszámítolási kamatlábának emelését kérni."[76]

Korántsem szeretném, a fentebb írottak ellenére azt a benyomást kelteni, mintha a kontinens, s közelebbről Közép-Európa, gazdasági-pénzügyi rekonstrukciójának brit stratégiája valamiféle mániákus egyoldalúsággal a sterlingdeviza-rendszer minél szélesebb kiterjesztésében látta volna London gazdasági üdvözülésének egyetlen eszközét. A közép-európai stabilizációkban való intenzív érdekeltségvállalás mögött egy átfogóbb s valamelyest „önzetlenebb" külgazdasági-politikai koncepció is meghúzódott. Az angol gazdaság prosperitásának, nemzetközi vezető szerepe konszolidációjának érdekei a brit gazdaságpolitikai tervezés szemében elválaszthatatlanul egybeforrtak Európa gazdasági viszonyainak normalizálásával, a nemzetközi munkamegosztásban rejlő előnyöknek a nemzetközi kereskedelem újabb expanziója

kizárólagos kapcsolata Londonban a Bank of England-del) — alapos okunk van feltételezni, hogy az első terv nem szenvedett semmi jelentős változást.

[76] „Első terv 1924. VI. 3.", OL Kállay iratok, K275, 9. cs. VII–6. Az egyezmény június 14-én lépett hatályba (Popovics Sándor — Norman, Budapest, 1924. jún. 14., BECA OV 33/71). Az egyezmény valutastabilizációra vonatkozó pontját majd csak 1925 szeptemberében, a font aranyalapra való visszatérése után öt hónappal — W. Churchill 1925. április 28-án jelenti be a készfizetések újrakezdését a háború előtti paritáson — „korszerűsítik", a következőképpen:

„... Magyarország Nemzeti Bankja saját belátása szerint állapíthatja meg napról napra a magyar valuta pontos sterlingárfolyamát, feltéve, hogy ezen árfolyam ingadozásai nem fogják meghaladni a sterling aranyimport és -export pontok közötti lehetséges ingadozásának korlátait". (Norman—Popovics, 1925. szept. 15., „Memorandum of Agreement". OL Z9, Magyar Nemzeti Bank, Titkos Elnöki iratok, T. E. 25/1925, lásd még OL Z6, 1. cs. 1925. szept. 28., MNB főtanácsülési jegyzőkönyv). A 4 millió fontos előleget a magyar Bank 1925. június 11-gyel fizette vissza (vö. OL Z6, I. cs. 1925. aug. 28.), s ezzel Norman „kamatpolitikai beleszólási joga" megszűnt.

útján való kiaknázásával, a politikai és gazdasági káosz által elszakadt, megrongált nemzetközi gazdasági kapcsolatok újrakötésével. S a legfőbb akadályt e követelmények valóraváltásában, nem ok nélkül, a közép-európai térség európai méretű katasztrófával fenyegető politikai és gazdasági viszonyaiban látták.[77] Ebben az összefüggésben az osztrák, német, magyar stb. stabilizációk egy és ugyanazon gyógyulási folyamat egymással összekapcsolódó — ha nem is azonos jelentőségű — láncszemeit képezték. New York osztrák kölcsönben való részvételét sürgetve, Norman a következőket írja Strongnak: ha a kölcsön segítségével „. . . talpára tudjuk segíteni Ausztriát, ezután Magyarország problémájával kell majd megküzdenünk, hogy így helyreállítsuk egymás után a *régi* Ausztria *új* alkotórészeit . . . s aztán, talán, a Balkán országait. Csakis így a különböző részeket gazdaságilag életképessé és függetlenné téve érhetjük el azt, ami szerintem Kelet-Európa számára a végső megoldást jelenti, nevezetesen egy gazdasági föderációt, mely egy féltucat Duna menti országot foglalna magában, vámhatároktól mentesen stb.".[78] Sir Otto Niemeyer arról értekezvén, hogy milyen módon és feltételekkel kell a magyaroknak eljárniuk a kölcsön ügyében, a Foreign Office-nak a következőket írja: „Ha ilyen módon fel tudnánk fűzni egy további megbomlott láncszemet, úgy vélem, kiterjeszthetnénk és megszilárdítanánk pozícióinkat Délkelet-Európában."[79]

Talán nem teljesen indokolatlan az a feltételezés sem, hogy a közép-európai térségbe történő angol „gazdasági penetráció" nem csekélyebb ambíciót hordozott magában, mint azt, hogy Anglia „vegye át Németország helyét a Hamburgból Bagdadba vezető út mentén",[80] a Közel-Keletet mintegy kárpótlásként tekintve a háború alatt elvesztett tengerentúli piacok helyében.

De esetleg az a gondolat sem volt idegen az angol külgazdasági stratégiától, melyet egy francia szerző szerint Párizsnak kellett volna közép-európai politikájában szem előtt tartani: „Nem szabad semmiféle rivalizálást megengedni a régi Osztrák—Magyar Birodalom különböző töredékei között, inkább arra kell törekedni, hogy helyreállítsuk azok régi gazdasági unióját, saját előnyünkre."[81] Talán sikerült alátámasztanom a fentebb írottakkal, hogy az angol politika nem kis mértékben ezen idea mentén formálódott. Ezen elképzelés azonban ismét csak az angol *globális* törekvések összefüggésében interpretálható megnyugtató módon. Magyarország londoni ügyvivőjének gondolatmenete 1922 februárjából igen közel áll a jelen írás szerzőjének felfogásához: „Az angol közélet összes tényezői egyetértenek arra nézve, hogy az angol gazdasági válság oka elsősorban a kontinensen uralkodó kaotikus

[77] Erre példa: Norman—Strong, 1923. okt. 8., másolat, BECA.

[78] Norman—Strong, 1923. ápr. 9., másolat, BECA, illetve Norman—Sir John Bradbury, 1923. ápr. 8., BECA, 33/70.

[79] Niemeyer—M. W. Lampson (Foreign Office), 1923. márc. 16., BECA OV 33/70.

[80] A párizsi angol követ, G. Grahame jelentése Lord Curzon-hoz egy, a magyar—angol kapcsolatokról az Eclair-ben megjelent cikkről, 1920. júl. 29., No. 2423, OL Filmtár, 25533 (FO 371/4870).

[81] Uo.

állapotokban keresendő. Ennek folytán orvoslást első sorban a kontinensen normális állapotok helyreállításától várnak..."

„Anglia vezető szerepe a tengerentúli országokban, amelyen gazdasági jóléte alapult, a háború folytán megszűnt. Áll ez főként a délamerikai köztársaságokra nézve ... Egyrészt ugyanis a tengerentúli országok a háború alatt teremtettek maguknak némi ipart, másrészt pedig további tőkék folyósítását többé nem Londontól, hanem New-Yorktól várják. ... Anglia vezető szerepe Dél-Amerikában a múlt birodalmába tartozik, és valósággá megint csak akkor válhatik, ha a világ pénzügyi gócpontja újból London lesz. Ez azonban nézetük szerint csakis úgy érhető el, ha sikerülne Angliának érdekkörébe vonni azon óriás erkölcsi és anyagi erőket, amelyeket az európai kontinens magában rejt, amelyek azonban a háború folytán teljes dezorganizációba jutottak."[82] Sir William Goode sem véletlenül alkalmazta a magyar ügy érdekében kifejtett propagandájában az alábbi érvelést: „Úgy vélem, ennek az országnak (Angliának) javára szolgál minden jól irányzott intézkedés bátorítása, mely képessé teszi Közép-Európát önmaga élelmezésére anélkül, hogy amerikai gabona importjára szorulna. A mezőgazdasági termelést támogatva Magyarországon, ahol a valutát a font sterling alapján stabilizálták, és a pénzügyek a Népszövetség ellenőrzése alatt állnak, nemcsak Európa dollárszükségletét csökkentjük, de jelentékeny lépést teszünk saját élelmiszerünk költségeinek leszorítása irányában."[83]

Epilógus: a „szanálási válság" avagy „koldusok nem lehetnek válogatósak"

A 4 millió fontos előleg tehát „Európa tekintélyének" megőrzését szolgálta, mert „Európa nevetségessé válna Amerika uszályához kötözve".[84]

Norman „mentési" akcióját a magyar esetben csekély külső kritika érte. Ter Meulen aggályoskodását, hogy ti. ha a kölcsön megelőlegezett részletét nem sikerül 1926—27-ig elhelyezni a nemzetközi tőkepiacon, akkor a Bank of England előlegét a magyarok majd csak újabb infláció eszközével tudják visszafizetni, feltehetően kézlegyintésre sem méltatták Londonban.[85] Annál nagyobb lehetett Norman meglepetése, amikor a Magyar Nemzeti Bank hamarosan kinevezésre kerülő „népszövetségi" tanácsadójától, a Treasury volt indiai tisztviselőjétől, illetve a Bank of England leendő vezető munkatársától, Harry A. Siepmanntól érkezett egy tisztelettudó hangon írt, de mégis elég határozott és konkrét kérdéseket felvető tiltakozás:

[82] „A Foreign Office amerikai osztályának egy tagjával" folytatott beszélgetés alapján, Hedry — gróf Bánffy Miklós, London, 1922. febr. 21., OL K69, 93. cs. 1922. 110. t. 53. 086/1922. i. sz.

[83] Sir William Goode, „Speech delivered at the National No-More-War Congress, Church House, Westminster, 1924. dec. 1., OL K275 14. cs. XV., Töredék iratok, pp. 9—10.

[84] A magyar rekonstrukció kapcsán írja ezt Norman Hjalmar Schachtnak, utóbbi „morális támogatását" kérve június eleji mentőakciójához, mely „két rossz közül a kevésbé rossz". (Norman—Schacht, 1924. jún. 2., BECA OV 33/71.

[85] C. E. Ter Meulen—Strakosch, távirat, másolat, Amsterdam, 1924. máj. 30., BECA OV 33/71.

„Ez a magyar ügy érdekes, de bizonyos értelemben elkeserítő. ... Tegnap kaptuk kézhez az Ön tervét a hiány áthidalására. Tudatában vagyok azoknak a nehézségeknek, melyek bármely ilyen terv elfogadtatásának útjában állnak. Természetesen mindent megteszek azért, hogy a terv megvalósuljék, és minden tiszteletem a Banké a megoldásban játszott szerepéért. Mégis, innen tekintve a dolgot, az Ön feltételei igen keménynek tűnnek. Próbálja elképzelni az itt kormányon ülők helyzetét egy gazdasági depresszió idején, rossz termés után, nagy munkanélküliséggel. A tél rettentő hideg, és destruktív elemek, melyektől az ország még mindig nem szabad, zavargásokkal fenyegetnek. Pontosan egy ilyen időszakban, mondjuk, Ön fokozatosan újra az aranyhoz csatolja magát. Hogy fenntartsa a paritást a sterlinggel, a magyar kormánynak el kell tűrnie a pénzszűkét, az árszínvonalban beálló további zavarokat, s az üzleti élet további visszaesését. S mindez egy két jegybank által kötött egyezmény miatt, melybe a szuverén kormány becsületbeli kötelességvállalása alapján be nem avatkozhat. Nehéz elképzelni, hogy az uralkodó osztályok tétlenül fogják szemlélni a dolgot. Elismerem, ugyanezen problémával kerülnénk szembe az aranyalapon végrehajtott stabilizáció esetében, de az a puszta tény, hogy Ön ezt az alapot Sterlingnek nevezi, egy pótlólagos 10%-os árdepresszió kockázatát hozza magával. Igaz, koldusok nem lehetnek válogatósak. S nekünk itt egész egyszerűen szükségünk van a pénzre. A büszkeség szentimentális luxus éppúgy, mint a zsidók, csehek és az agrárizmus gyűlölete, melyet az itteniek — ezt meg kell majd tanulniok — nem engedhetnek meg maguknak. Természetesen mindent megteszek azért, hogy beleegyezzenek a megállapodásba."[86]

Siepmann fölöttébb éleslátó megjegyzései nem pusztán azért érdekesek, mert Siepmann pozíciójából „ortodoxabb" nézeteket és mindenekelőtt a Bank of England akciójának apologikusabb értékelését várnánk, hanem azért is, mert ezek a megjegyzések végül is nem a magyar politikai vezetéstől jönnek. A magyar pénzpolitika korabeli dokumentumai között ugyanis egyetlen utalást sem lehet találni arra, hogy Norman feltételeit — a fenti értelemben — a magyarok is „keményeknek" tartották volna. Ez persze könnyen meglehet, hogy annak a szabálynak köszönhető, miszerint „koldusok nem válogathatnak". Az esetleges alternatívára — az aranyalapon történő stabilizációra — vonatkozó megállapítás sem érdektelen, a gondolat visszatér Norman válaszában is. A magyar korona stabilizációjának tervében ugyanis sohasem fordult elő az a gondolat, hogy a stabilizációnak a háború előtti aranyparitás szintjén kell történnie. (A brüsszeli pénzügyi konferencia szakértői a magyar koronát aligha sorolták ama valuták csoportjába, ahol egy ilyen politikának még esélyei lettek volna a sikerre.) A magyar eset a korona 1924-re kialakult aranyértékének (azaz dollárárfolyamának) a stabilizációját indokolhatta, a stabilizációs politika korabeli szempontjait figyelembe véve. Így, noha kétségtelen, hogy a valuta „külső" értékét stabilizáló bármely pénzrendszer (aranyalapú, aranydeviza

[86] H. A. Siepmann—Norman, Budapest, 1924. jún. 3., BECA OV 33/71.

vagy devizarendszer) a magyar gazdaság viszonyai között — különösképpen tekintettel a fizetési mérleg állandósuló passzívumára — tartós deflációs nyomást eredményezett volna, de az 1924 júniusában vagy májusában érvényes dollárárfolyam stabilizációja aligha vezetett volna „ugyanahhoz a problémához", mint a korona fonthoz való láncolása, amint azt Siepmann állítja. Mielőtt rátérnék arra, hogy végül is mi történt valójában a magyar valuta „külső" értékével a font alapján történt stabilizációnak köszönhetően, hadd idézzem részleteiben Norman válaszát Siepmann megjegyzéseire: „És most erről a magyar sémáról, mely szerintem a jónak és a rossznak egy furcsa keveréke. A rekonstrukciót illetően az első, de szinte minden egyéb szempontból az utóbbi (állandósít egy rossz békeszerződést; elismeri, a rekonstrukció időszakára is, a békeszerződésből fakadó kötelezettségeket; egy autokratikus kormány teszi magáévá; feltehetően nem áll mögötte demokratikus támogatás, és így tovább). Ez mellesleg átvezet engem az Ön megjegyzéséhez ama feltételekre vonatkozóan, melyeket mi (a Bank) szabtunk annak ellenében, hogy magunkra vállaljuk a külföldi kölcsön 1/3 részét, melyet eredetileg Amerikában reméltünk elhelyezni. Ön szerint e feltételek kemények, és itt 1) a sterlingre, illetve 2) a kamatlábra vonatkozó kikötésekre gondol. Ha egyszer Magyarország külföldi pénzszükségletének 2/3-át sterlingben kölcsönzi, képtelen vagyok a legkisebb nehézséget felfedezni abban, hogy valutáját a sterlingre alapozza, más szavakkal, nehezemre esik belátni, hogy helyzete egy fikarcnyival is rosszabb lenne azáltal, hogy a sterlinggel együtt néhány hónap vagy év során tér vissza, amint azt bizakodással remélem, az aranyparitáshoz, ahelyett hogy egyik napról a másikra, ugrásszerűen tenné azt. Nézetem szerint valamennyi európai háborús ország, mely közvetlenül az aranyparitáshoz folyamodik, hibát követ el Európa szempontjából. A legjobb példa erre eleddig Ausztriáé, ahol a valutát valamilyen nevetséges okból a dollár alapján stabilizálták, kölcsönvettek Európától, amennyit csak lehetett, hogy aztán átutalják ezen összegeket Amerikába. Ezzel megrongálták hitelüket Európában, miközben nem kapnak semmit Amerikától. A Dawes-terv alapján ugyanez könnyen bekövetkezhet a német esetben.

A második feltételt illetően, mely feljogosít arra, hogy magasabb bankkamatlábat követeljek: az Ön által lefestett hideg tél és hulló árszínvonal képe azt sugallja, mintha azért akarnám a magyaroktól a kamatláb emelését követelni, hogy ezzel elősegítsem London erőfeszítéseit az aranyparitás elérésére. Valójában épp ellenkezőleg kéne tennem. Ha a kamatláb mindenütt alacsony lenne, s nekünk itt megengednék, hogy magas kamatlábpolitikát folytassunk, akkor jutnánk gyorsabban vissza az aranyparitáshoz. A kikötés valódi célja, ha az én véleményemet akarja tudni, teljesen eltér attól, amit Ön feltételez. Vegye a következő példákat. . . . Az Osztrák Bank elnöke az elmúlt pár hónapban többször is kísérletet tett a kamat emelésére, s egészen a múlt hétig rendszeresen leszavazták. A bécsi bankárok és társaik az igazgatói tanácsban az osztrák közönség rovására híztak, alacsony kamaton szerezve váltóhitelt a központi bankban, s akik a legtöbbet profitáltak, azok a spekulánsok voltak. Ausztria hitele,

értékpapírjainak külföldi értékelése látta mind ennek kárát. Ugye, kedves barátom, az Magyarországnak érdeke, hogy ez a story ne ismétlődjék meg?"[87]

Norman érvelése — itt most az első „kikötésre" összpontosítva figyelmünket — aligha tette lehetővé Siepmann számára, hogy egyetértés és ne lojalitás alapján kelljen elfogadnia a font „magvaluta" szerepét a magyar pénzrendszerben. Hiszen Siepmann előtt világos volt, hogy a font vagy arany (dollár) választásának igenis eltérő deflációs következményei voltak. Vegyük szemügyre először csak azt a „pótlólagos deflációt", melyet Siepmann megjósolt levelében! A korona fontértékének stabilizációja 1924. július 31-én a font 4,3937 dolláros New York-i jegyzése mellett történt. Az aranyparitásnak megfelelő árfolyam azonban — melynek helyreállítása és annak alapján az aranyalapra való visszatérés az angol pénzpolitika szent elhatározása volt egészen 1918 óta — $ 4,86656 volt. Abban a döntésben tehát, mely a magyar korona külső értéke stabilizációjának kritériumává a fontot tette (1 font = 346 000 korona), egyben egy fokozatosan végrehajtandó kb. 11%-os felértékelésről szóló döntés is bennefoglaltatott. Az alábbi kis statisztikai összeállítás a két „kikötés" magyar szempontból katasztrofális következményeiről tanúskodik:[88]

	A font New-York-i jegyzéke ($)	MNB leszámítolási kamat	Magánleszámítolási kamat	Vidéki kamatlábak	1 $ koronaértéke a fonton keresztül*	Nagykereskedelmi árindex (100=1924 átlag)
1924. VIII.	4,4995	10	24	n. a.	76 897	106,5
IX.	4,4605	12,5	18	n. a.	77 570	108,2
X.	4,4870	12,5	18	n. a.	77 112	108,3
XI.	4,6097	12,5	17	n. a.	75 059	109,7
XII.	4,6958	12,5	16	n. a.	73 683	111,4
1925. I.	4,7817	12,5	16,5	25–35	72 359	109,6
II.	4,7724	12,5	16,5	25–35	72 500	105,4
III.	4,7764	12,5	15,25	20–36	72 441	100,6
**IV.	4,7953	11	15	27	72 154	98,6
V.	4,8547	11	15	16–22	71 271	96,2
VI.	4,8604	9	12	n. a.	71 188	96,5
VII.	4,8596	9	11,75	n. a.	71 199	93,0
VIII.	4,8569	9	11,5	12–24	71 239	91,8
IX.	4,8467	9	11,5	12–24	71 389	92,7
X.	4,8428	7	11	15–22	71 446	89,9
XI.	4,8459	7	9,25	16–19	71 401	88,4
XII.	4,8498	7	9	12–18	71 343	98,4
1924. VII. 31.	4,3936				78 750	

* 1 font sterling = 346000 magyar korona volt az 1924. július 31-től érvényes stabilizációs árfolyam.
** Winston Churchill 1925. április 28-i költségvetési beszédében jelenti be az aranyalapú rendszer háború előtti paritáson történő helyreállítását, április 29-i hatállyal.

[87] Norman—Siepmann, 1924. jún. 14., BECA OV 33/71.

[88] A felhasznált adatok forrásai OL K289, A hágai pénzügyi delegáció iratai, 2. cs. VI/3—4., „Kamattételek Magyarországon a stabilizáció óta"; Société des Nations, Memorandum sur les Monnaies et

Hozzátartozik e lesújtó képhez az is, hogy a július 31-i stabilizációt követő nem egész egy év lezajlása alatt végrehajtott kb. 11%-os, a font New York-i jegyzéséből automatikusan következő „felértékelés" valójában már *a második szakasza* volt a korona dollárral szembeni „megerősödésének". A július végét megelőző szűk két hónap leforgása alatt ugyanis a Nemzeti Bank körülbelül 9—10%-kal tornázta fel a korona külső értékét.[89]

A koronának ez a — a rekonstrukciós program beindítását megelőző mélypontjához viszonyított — kb. 20%-os felértékelése sajátos módon eleddig nem vonta magára az ún. „szanálási válság" elemzőinek figyelmét. Pedig e közel két évig elhúzódó súlyos depresszióban a magyar valuta 20%-os, az európai rekonstrukció történetében példátlan mértékű felértékelésének (összes következményeivel) minden bizonnyal döntő szerepe volt. A merev fontárfolyam tartása nem pusztán a restriktív kamat- és hitelpolitika révén nyomasztotta a magyar gazdaságot, s halasztotta el két évig a stabilizáció utáni fellendülést. Egy további, talán nem oly jelentékeny, de ugyancsak deflációs irányban ható következmény volt, hogy a korona — fontéval párhuzamos — megerősödése az arannyal szemben, arányosan növelte az amúgy is rendkívül konzervatív előírások szerint tartandó monetáris tartalékokat (a pénz „fedezetét"), mivel ezen előírások a jegyforgalom aranykoronaértékének százalékában határozták meg a kötelező „ércfedezet" nagyságát (s ez az érték — amint a „papírkorona" a dollárral szemben — emelkedett). De Montagu Norman magyarországi rekonstrukciós politikájának legsúlyosabb közvetlen következménye kétségtelenül a magyar exportszektor válsága volt, hiszen a sterlingdeviza-rendszer bevezetése — az osztrák és cseh koronák stabilizációjának alapja az arany (illetve a dollár) volt! — 1924 tavaszától 1925 közepéig e szektor egységnyi teljesítményre eső bevételeit — hazai valutában kifejezve — kb. 15—20%-kal csökkentette, majd ezen a szinten „stabilizálta". Figyelembe véve azt a tényt, hogy a magyar gazdaságot sem a profitok, sem pedig a reálbérek oldalán nem jellemezték jelentékeny „tartalékok", melyeket a brutálisan felértékelt koronaárfolyamhoz való alkalmazkodás igénybe vehetett volna, talán nem elhamarkodott az a következtetés, hogy a magyar élelmiszergazdaság egészére jellemző — s a húszas években mindvégig érvényesülő — válság, az ismétlődő

---

les Banques Centrales 1913—1924, Vol. I., Genève, 1925, és 1913—1925, Vol. II., Genève, 1926; továbbá League of Nations, The Financial Reconstruction of Hungary ... 117—8.

[89] League of Nation, The Financial Reconstruction of Hungary ... p. 118 és Quandt (MNB tisztviselője) memoranduma, „The Stabilisation of the Hungarian Crown and the Introduction of Pengő Currency", Budapest, 1927 január, BECA OV 33/73.

Mindez már csak azért is meglepő, mert a Népszövetség pénzügyi bizottságának tagjaival folytatott tárgyalásaik során a magyar pénzügyi vezetők — érthető módon — épp azt a tanácsot kapták, hogy „A korona kurzusát ne emelje a bank". (Kállaynak a budapesti, 1924. március 20-i megbeszélésről fennmaradt saját kezű feljegyzései, OL K275, 9. cs. VII/6.) S e tanács összhangban állt a brüsszeli és genovai nemzetközi pénzügyi konferenciák — nem utolsósorban maguk az angolok által sugallt — ajánlásaival, miszerint az arannyal szemben erősen elértéktelenedett valuták „megerősítése" defláció útján egy reménytelen és szükségtelen vállalkozás lenne, s ehelyett inkább a kialakult szinten kell stabilizálni.

likviditási problémák, a látványos (s az egész hitelrendszer összeomlásával fenyegető) malomcsődök stb., nem csupán a kontinens növekvő agrárprotekcionizmusának s a tengerentúl hatékony agrárgépezete támasztotta teljesíthetetlen versenyfeltételeknek volt köszönhető. Az 1924-es magyar „szanálási mű" — nem kis mértékben Montagu Norman közreműködése révén — a magyar gazdaság újraintegrációját a nemzetközi gazdasági rendbe olyan feltételek mellett vitte végbe, olyan alkalmazkodási szabályokat, követelményeket épített a gazdaság mechanizmusába, melyek a kibontakozó új nemzetközi rendszerben egy súlyos hátránnyal való indulást, hat—hét év távlatában pedig nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt az összeomlást implikálták.

London és a font világgazdasági szerepének megőrzése és a közép-kelet-európai „gazdasági föderáció" helyreállításának politikája közötti harmónia látszatnak bizonyult, s ezért az illúzióért Európa egészének drágán kellett megfizetni.

Tilkovszky Loránt

ELLENZÉKI TÖRVÉNYHOZÓK MEMORANDUM-AKCIÓJA 1942/43 TELÉN

1942 novemberében mozgásba hozták a magyar belpolitikai életet a második világháború menetében fordulatot jelző olyan események, mint egyfelől az északafrikai hadszíntéren Rommel tábornagy német csapatainak El-Alameinnél elszenvedett nagy veresége, s az Eisenhower tábornok vezette angol—amerikai hadsereg partraszállása Marokkóban és Algériában, másfelől a Sztálingrádnál harcoló német csapatok teljes körülzárása a szovjet hadsereg részéről. Mindazok a politikai tényezők, amelyek ellenezték Magyarország csatlakozását a háromhatalmi egyezményhez, katonai jellegű részvételét a németek oldalán Jugoszlávia felszámolásában, a bekapcsolódást a Szovjetunió elleni hadjáratba, a szembefordulást az Amerikai Egyesült Államokkal — máris igazolva látták aggodalmaikat amiatt, hogy az ország a második világháborúban is a vesztes félhez kötötte sorsát, súlyosan megterhelte viszonyát nemzetiségeihez a visszacsatolt területeken, különösen a Délvidéken; kihívta maga ellen a világ közvéleményét a zsidókérdés kezelésének embertelenségével — s tisztában voltak azzal, hogy a háborúból idejében történő kilépés, a nemzetiségi kérdésben és a zsidókérdésben követett eljárás határozott elítélése és jóvátétele nélkül nem kerülhetők el mindennek súlyos következményei.

A magyar törvényhozás mindkét házában voltak ilyen ellenzéki erők. A képviselőházban főleg kisgazdapárti és szociáldemokrata, valamint polgári szabadságpárti és kereszténypárti képviselők, a felsőház tagjai közül pedig több egyházi méltóság és világi közéleti személyiség, köztük legitimista szellemű arisztokraták. Ezek eddig különösebb összehangoltság nélkül emelték fel szavukat a parlamentben, de nem nyilvános üléseken, mert azt a kormány nem tette lehetővé, hanem a képviselőház, illetve a felsőház külügyi bizottságának szigorúan titkos, zárt ülésein, amelyek tartalmáról a sajtó semmit sem közölhetett, vagy pedig a kormányfőhöz, esetleg az államfőhöz intézett levelekben, memorandumokban. A hazai és külföldi közvélemény előtt így ismeretlenek maradtak ezek a külpolitikai ellenzéki megnyilvánulások, nagy kárára a hazai politikai tudatformálásnak, és az ország differenciáltabb külföldi politikai megítélésének.

Ennek veszélyeit mélyen átérezve, az 1942 őszi világháborús fejlemények hatására, Bajcsy-Zsilinszky Endre, a Független Kisgazdapárt képviselője, a jövő évi költségvetés megajánlási (appropriációs) vitája keretében, 1942. november 27-én mondott beszédében a képviselőház plénuma előtt követelte, hogy szabadon

megnyilatkozhassék az ellenvélemény a nemzet életkérdéseiben. A képviselőházi napló (KN 1939/XVI. 344—352.) megörökítette a cenzúra alatt álló sajtó által persze mellőzött szavait arról, hogy ha letűnőben is van az a rendszer, amelyhez a kormány az ország sorsát kötötte, „nekünk mindenáron élnünk kell", tartsuk tehát ébren jelen viszonyaink között is „a külön magyar külpolitika tudatát", idejében kell keresni a kibontakozás útját, jóvátéve, míg nem késő, a nemzetiségpolitikában és a zsidókérdés terén történt jogtiprást, a magyarsághoz méltatlan embertelenséget: „ne aszerint ítéljenek meg bennünket". Szavait már ekkor nagy felzúdulás kísérte a szélsőjobboldali (főleg imrédysta és nyilas) képviselők részéről, de nem kevésbé a kormánypárt Délvidékről behívott magyar és német képviselői részéről is, akik különösen felháborodtak azon, hogy Bajcsy-Zsilinszky az 1942. januári újvidéki szerb- és zsidóellenes vérengzés főbűnöseinek megbüntetését, az ártatlan áldozatok ezrei hozzátartozóinak kártalanítását és a jogrend helyreállítását annak ellenére követelni merte, hogy Horthy a délvidéki magyar képviselőcsoport és a katonai vezető körök befolyásának engedve, augusztusban levétette az ügyet a napirendről, jóllehet Kállay miniszterelnök e kérdések rendezésére júliusban ígéretet tett a parlamentben.

Bajcsy-Zsilinszky nem rettent meg a tapasztalt felzúdulástól, s november 30-án interpellációt jegyzett be a délvidéki ügyben a miniszterelnökhöz, a belügyminiszterhez és a honvédelmi miniszterhez. Interpellációja szövegét másnap, december 1-én megmutatta pártja ügyvezető elnökének, Tildy Zoltánnak, aki egyetértett azzal, s még ugyanezen a napon tájékoztatta tartalmáról a miniszterelnököt. Kállay ellenezte Bajcsy-Zsilinszky interpellációját, különösen az újvidéki főbűnösök tettei megtorlásának követelése tekintetében — (míg a jóvátétel kérdéséről szerinte is lehet szó) —, de minden felelősséget reá hárítva a várható következményekért, nem kívánta megakadályozni őt annak elmondásában. Popovits L. Milán, a kormánypárt Délvidékről behívott szerb nemzetiségű képviselője, aki csak december 2-án, közvetlenül az interpelláció elhangzása előtt értesült Bajcsy-Zsilinszky eltökélt szándékáról, nem ok nélkül volt aggályokkal eltelve. Az imrédysták, nyilasok s a kormánypárt délvidéki magyar képviselőinek csoportja, a felvidéki átcsatolt területről behívott szlovák nemzetiségű képviselők részéről is támogatást kapva, szervezett zavarkeltéssel igyekezett botrányba fullasztani Bajcsy-Zsilinszky beszédét. Aljas hazaárulással vádolták, azt állítva, hogy a magyar honvédség és csendőrség hírnevét akarja bemocskolni, s hogy egész fellépése angol—amerikai érdeket szolgál. Amikor a nemzet lelkiismeretéről, a magyar becsületről, az emberségesség követelményeiről beszélt, Áchim meggyilkolását olvasták fejére, és követelték eltávolítását a parlamentből. (KN 1939/XVI. 490—492.)

Ilyen körülmények között interpellációjának csak egyharmadát mondhatta el; a hármas feladatból csak a megtorlás szükségességéről beszélhetett, viharcsengővel is meg-megszakított szörnyű hangzavarba fúló, töredezett mondatokkal — a jóvátétel és a jogrend helyreállítása feladatainak részletes kifejtésére már nem kerülhetett sor. Bajcsy-Zsilinszky a képviselőház elnökéhez, Tasnádi Nagy Andráshoz intézett levelében tiltakozott az ellen, hogy az ülésen elnökölt Krúdy Ferenc (a képviselőház

alelnöke) részéről nem kapott védelmet az elnémítására szövetkezett csoport vad terrorizmusával szemben, s olyan látszat keletkezhetett, hogy elszigetelt, magános hang az övé, holott a nemzet lelkiismeretét szólaltatta meg egy olyan parlamentben, amely különben sem tükrözi adekvátan az ország lakossága nagy tömegeinek felfogását, véleményét. Lukács Bélához, a kormánypárt elnökéhez intézett levelében védelmébe vette Popovits L. Milánt, akit a Délvidékről behívott képviselők vezére, Nagy Iván azzal vádolt meg a Magyar Élet Pártja 1942. december 3-i pártértekezletén, hogy kormánypárti létére ő volt az ellenzéki Bajcsy-Zsilinszky informátora és interpellációjának kezdeményezője.

Bajcsy-Zsilinszky, miután az ülésjegyzőkönyv alapján sorra párbajra szólította gyalázóit, akik többnyire bocsánatkéréssel szolgáltattak „lovagias elégtételt", arra gondolt, hogy követelni fogja interpellációja elmaradt kétharmad része zavartalan elmondása lehetőségének biztosítását. Barátja és bizalmas tanácsadója, Tombor Jenő javaslatára elállt azonban ettől a szándéktól, abban a reményben, hogy a kormány így feszélyezetlenül és önszántából teheti meg a szükséges intézkedéseket az interpelláció írásban megküldött, el nem hangzott részét is figyelembe véve. Ilyen értelemben írt Kállaynak, majd a képviselőházi napló szóban forgó ülésjegyzőkönyvének különnyomatát és interpellációja el nem mondott részének gépírásos szövegét szintén együttesen megküldte Nagybaczoni Nagy Vilmos honvédelmi miniszternek, Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszternek és Szinyei Merse Jenő kultuszminiszternek is. Ezután levélben felkérte Serédi Jusztinián hercegprímást, álljon az állami jóváhagyás mellett tervezett karitatív társadalmi akció élére. Következő lépése az volt, hogy levelet intézett a felsőház azon ellenzéki törvényhozóihoz, akik részéről támogatást remélhetett az interpellációjában felvetett feladatok tekintetében. Ezek mellékelten megkapták a Kállayhoz és a Serédihez intézett levele másolatát is.

December 16-án Bajcsy-Zsilinszky személyesen tárgyalt a felsőházi tag báró Apor Vilmos győri püspökkel arról, hogy az interpellációban felvetett kérdések ügyében memorandumot kellene készíteni, amelyet a hercegprímás vezetésével egy jelentékeny közéleti férfiakból álló deputáció vinne fel a Várba, Kállay miniszterelnökhöz, s átadná azt esetleg a kormányzónak is. Vállalkozott e memorandum megszövegezésére, kijelentvén azonban, hogy erős ellenzéki exponáltsága miatt az ügy érdekében személy szerint a háttérben kíván maradni. Levélben is rögzítette aznapi megbeszélésük lényegét, felvázolva egyúttal a memorandum tervezett tartalmát.

A karácsony napjára, december 25-ére keltezett emlékirat, amelynek szövegét Bajcsy-Zsilinszky, mint tervezetet, december 29-én küldte meg — többek közt — Apor püspöknek, a miniszterelnökhöz volt adresszálva. Ezt a szöveget kapta kézhez Pallavicini György őrgróf is, aki azt december 31-én Rassay Károllyal megvitatta. A Polgári Szabadságpárt vezetője azt tartotta volna helyesnek, ha a memorandumot nem a miniszterelnökhöz, hanem a kormányzóhoz intézik,s aláírását a maga részéről e feltételhez kötötte. Az akcióba bevont felsőházi tagok, akik igen fontosnak tartották Rassay csatlakozását, osztották véleményét, s egyetértettek azon második feltételével is, hogy a memorandumot a Kereszténypárt vezetője, Zichy János gróf is írja alá. A

memorandum-tervezet hangvétele — (három ízben is szadizmusnak bélyegezte a délvidéki szerbekkel és zsidókkal szemben követett eljárást) —, valamint a magyar hatóságok részéről mutatkozó, és itt nyomatékosan szóba hozott korrupció konkrét bizonyíthatósága fölötti aggályaikat többen is — így Apor, Pallavicini, Rassay — kifejezésre juttatták. Bajcsy-Zsilinszky továbbra is azon a véleményen volt ugyan, hogy szerencsésebb volna a memorandummal Kállayhoz fordulni, engedett a többiek eltérő felfogásának, s 1943 januárjának első napjaiban — a karácsonyi keltezés megtartásával — átigazította a memorandumot. A most már Horthyhoz címzett memorandumban (14. sz. dok.) — amely a megszólítástól, az inkriminált kifejezések enyhítésétől, s néhány lényegtelen stiláris változtatástól eltekintve azonos a miniszterelnökhöz adresszáltnak tervezett szöveggel (Országos Levéltár Filmtára, 12405/4.) s így feleslegessé teszi, hogy azt is közöljük —, szemlátomást különös gondot fordított arra, hogy érvelésében kidomborítsa, „a bácskai tűzfészek eloltása" és a „zsidókérdés" emberséges megoldása mennyire fontos abból a szempontból is, hogy ismét régi fényében ragyoghasson a kormányzó világszerte becsült neve és személyisége. Többek közt ilyenfajta érvelést alkalmazott már Dálnoki Miklós Bélához, a kormányzó katonai irodája főnökéhez intézett 1942. december 28-i levelében is, hogy kedvező légkört teremtsen az akkor még Kállayhoz címzett memorandum fogadtatásához Horthy közvetlen környezetében. Megküldte Dálnoki Miklós Bélának nemcsak december 2-i interpellációjának teljes szövegét, hanem a megajánlási vitában november 27-én mondott beszédét is, ahol először exponálta a megoldásra váró legsürgősebb feladatokat, s azonkívül a honvédelmi tárca költségvetési vitájában november 19-én mondott beszédét is (KN 1939/XV. 556—560. l.), ahol a hadsereg fokozott felfegyverzését sürgetve, hangsúlyozta, hogy az erdélyi kérdés teljes értékű, katonai megoldása szempontjából mily fontos, hogy addigra a Délvidéken teljes nyugalom és megbékélés legyen.

Közben Apor püspök érintkezésbe lépett a bácskai terület vonatkozásában egyházkormányzatilag illetékes Horváth Győző püspök, kalocsai érseki helynökkel, akit Keresztes-Fischer belügyminiszter az őt december 28-án felkereső Bajcsy-Zsilinszkyn keresztül biztosított a karitatív akció hallgatólagos támogatásáról, s felvették a kapcsolatot Csirics Irinej újvidéki görögkeleti szerb püspökkel, akit Zubkovics György, budai görögkeleti szerb püspök, felsőházi tag is támogatott. Más egyházak szolidaritási készségére leginkább Ravasz László református püspök levele utalt. Bajcsy-Zsilinszky tárgyalt Pataky Tiborral, a miniszterelnökség nemzetiségi osztálya vezetőjével, majd december 30-án Szinyei Merse kultuszminiszterrel a bezárt szerb kulturális intézmények megnyitásáról, s a jórészt azok fenntartását szolgáló, zár alá vett görögkeleti egyházi javak visszaadásáról. Erre ígéretet kapott mindkettőjüktől.

A karitatív jellegű társadalmi akció ügye azonban már kezdettől fogva elkülönülési tendenciát mutatott a feladatok azon egységétől, amelyet Bajcsy-Zsilinszky politikai memorandum-tervezete tartalmazott. Főleg a különösen óvatos katolikus egyházi méltóságok aggályoskodtak, hogy a memorandum ismételten és

kereken szadizmusról beszél, és korrupciót emleget, s bár Bajcsy-Zsilinszky — fájó szívvel — kész volt e nagyon is helytálló, igazolható, részben a kormány oldaláról is így minősített tényekre utaló kifejezéseken enyhíteni — (az átdolgozott szövegben a szadizmus szó már csak egyszer fordul elő) —, eleve arra törekedtek, hogy katolikus közéleti férfiak (Szekfű Gyula, Barankovics István stb.) közreműködésével egy politikailag tartózkodóbb memorandumot szerkesszenek, s ahhoz szerezzenek olyan nagy tekintélyű aláírókat (Kodály Zoltán, Szent-Györgyi Albert s hasonlók), akik nem politikusok. Bajcsy-Zsilinszky egyáltalán nem féltékenykedett erre a társadalmi akcióra, hanem úgy tekintett , mint az ellenzéki törvényhozók politikai memorandum-akciójának fontos kiegészítését, s ilyen értelemben tájékoztatta Eckhardt Tibort is, a Kisgazdapárt Amerikába távozott vezérét, aki ott dolgozott — a Bárdossy-kormány által magyar állampolgárságától megfosztva — az országnak a német-csatlósság ódiumától való tehermentesítésén. S bár egyre nyilvánvalóbb lett Bajcsy-Zsilinszky számára, hogy a hercegprímás aligha fogja vezetni a politikai memorandumot átnyújtó deputációt, reménykedett abban, hogy legalább Apor püspök tagja lesz. A győri püspök 1943. január 8-án kelt levele azonban tudatta vele, hogy a hercegprímás nem engedélyezte püspökei számára a politikai memorandum aláírását s a karitatív társadalmi akciót meghaladó politikai akcióban való részvételt.

1943. január 5-én kezdődött meg a tényleges aláírás-gyűjtés az ellenzéki törvényhozók memorandumára, miután többen (pl. Gratz, Tildy) erre már korábban kijelentették készségüket. Ezen a napon tartotta értekezletét a Kisgazdapárt, amelynek minden jelenlévő képviselő tagja aláírta a memorandumot. Január 7-én csatlakozott az aláírókhoz Zichy János gróf, a Kereszténypárt vezére. A felsőház ellenzéki tagjainak aláírásait Pallavicini a Nemzeti Kaszinóban gyűjtögette. Január 12-ig 25 aláírás gyűlt be: 16 képviselő (a Kisgazdapárt részéről Tildy Zoltán, Bajcsy-Zsilinszky Endre, B. Szabó István, Csorba János, G. Váczi Lajos, Horváth Zoltán, Nagy Ferenc, Révész László, Szentiványi Lajos, Varga Béla, Vásáry István, a Kereszténypárt részéről Zichy János gróf és Makray Lajos, a Polgári Szabadságpárt részéről Gratz Gusztáv és Apponyi György gróf, a Meskó-párt részéről Szemere Béla), és 9 felsőházi tag (Esterházy János gróf, Huszár Aladár, Odescalchi Károly herceg, Pálffy Géza gróf, Pallavicini Alfonz őrgróf, Pallavicini György őrgróf, Serényi László gróf, Sigray Antal gróf, Szüllő Géza) saját kezű aláírása található a memorandumon. Bajcsy-Zsilinszky még további aláírásokat is remélt. Különös fontosságot tulajdonított az akció minden résztvevője Rassay aláírásának, amely még mindig hiányzott, jóllehet a vezetése alatt álló párt más képviselő tagjai már aláírták a memorandumot. Az elképzelés az volt, hogy azt a három pártvezető: Tildy (Kisgazdapárt), Rassay (Polgári Szabadságpárt) és Zichy (Kereszténypárt), és — ha Apor nem teheti — legalább egy felsőházi tag, Sigray, vigye a kormányzóhoz.

Az egész akció szempontjából igen fontosnak ígérkezett az 1943. január 12-én gróf Károlyi Józsefné lakásán tartott megbeszélés, amelyre Bajcsy-Zsilinszky meghívta a politikai memorandum-akcióban és a karitatív társadalmi akció megszervezésében érdekelt főbb személyeket, valamint szerb részről Csirics püspököt,

Zubkovics püspököt, Popovits képviselőt. A megbeszélés során azonban a szerbek igen tartózkodóan viselkedtek, Rassay pedig különféle kifogásokat emelt a szerinte részint nem elég tapintatos, részint hiányos memorandum iránt, s olyan határozatot fogadtatott el a jelenlévőkkel, hogy a már 25 aláírással ellátott memorandum helyett egy újat, jobbat kell szerkeszteni. Az ügy érdekében Bajcsy-Zsilinszky legyűrte elkeseredettségét és csalódottságát, s újra munkához látott. Nem tudott ugyan egyetérteni Rassay óvatos körülményeskedésével, sem pedig azzal az elgondolásával, hogy valamiféle magyar—szerb baráti társaság munkálkodjék a sebek begyógyításán egy kifejezetten magyar jóvátétel helyett, de azt akceptálta, és be is iktatta a memorandumnak a zsidókérdéssel foglalkozó részébe, hogy a zsidókat vissza kell venni a magyar hadseregbe.

A 2. magyar hadsereg 1943. január 12—13-i doni katasztrófájáról érkező megdöbbentő hírek hatására azonban, amelyek belső zavargásoktól való félelmet is keltettek, egyre többen vélekedtek úgy az akció résztvevői közül, hogy ilyen körülmények közt a memorandum tervét teljesen el kellene ejteni, vagy legalábbis félre kellene tenni. Bajcsy-Zsilinszky ellenkező véleményen volt: a bekövetkezett katasztrófában csak eggyel több okot, mégpedig nagyon nyomós okot látott arra, hogy ragaszkodjék a memorandumhoz, s ne engedjen azoknak a törekvéseknek, amelyek érdemben gyengítenék annak határozottságát az állapotok kendőzetlen feltárásában és a teendők megkövetelésében. Memoranduma szerkezetét annyiban módosította, hogy első fejezetként beiktatott az így már hármas tagolásúvá lett szövegbe egy olyan részt, amely a doni katasztrófát is számításba véve, célul tűzi a magyar honvédhaderő mielőbbi hazahozatalát a szovjet frontról és kizárólag önvédelmi célú felhasználását a Kárpátok vonalán — ami egyet jelent Bajcsy-Zsilinszkynél a még vissza nem csatolt területek, mindenekelőtt Dél-Erdély birtokbavételével. A memorandum hangvételén nem változtatott, s bár az inkriminált szadizmus szót most már teljesen mellőzte, „eleddig ismeretlen szennyes szenvedélyek" megnyilvánulásáról, „bestiális ösztönök és hajlamok" érvényesüléséről írt, s „a kegyetlenkedő hajlamúak" eltávolítását követelte.

Rassay január 23-án közölte, hogy mivel Bajcsy-Zsilinszky új tervezete is „nagyjában az eredeti szöveget tartalmazza", mégpedig ugyanabban a „fanatikus" szellemben, amellyel szemben már kifejtette aggályait, nem írja alá a memorandumot; a jelenlegi körülményeket egyébként is alkalmatlannak tartja a memorandum-akcióra. Bajcsy-Zsilinszky viszont január 28-án véglegesítette a szöveget, és elzárkózott további módosítási kívánságok elől. Zichy még februárban is kihagyásokat javasolt, nem tudván magát a memorandummal teljes mértékben azonosítani; Barcza György is annak csak „egyes gondolatait, valamint kívánságait" osztotta teljesen. Bajcsy-Zsilinszky újra megkezdte az aláírások gyűjtését. A csak másolatokban fennmaradt ezen memorandum (36. sz. dok.) egyik, egyébként elején csonka példányán (Párttörténeti Intézet Archívuma, 658. f. 5/237) 22 aláíró neve található gépírással, ám gyakorta torzult formában, ami az eltűnt vagy lappangó eredeti példány autográf aláírásai hibás kiolvasásának következménye lehet. A korábbi aláírók közül 17-en

ezúttal is aláírtak, de hiányzik a felsőházi tag Odescalchi Károly herceg, Pallavicini Alfonz őrgróf, Serényi László gróf, és Szüllő Géza, a képviselők közül Szemere Béla, a keresztényparti Makray Lajos, a kisgazdapárti Horváth Zoltán és Nagy Ferenc neve. Ugyanakkor 5 új aláíró volt: Kövér János kisgazdapárti képviselő, Bródy András, a kárpátaljai ruszin autonomista párt vezetője, és három szociáldemokrata képviselő: Peyer Károly, Szeder Ferenc, Kéthly Anna.

A szociáldemokratáknak a memorandum-akcióba való bevonása — mint Pallavicinihez intézett 1943. január 7-i levele tanúsítja — Bajcsy-Zsilinszky kezdeményezése volt, aki azután a voronyezsi katasztrófa nyomán előállt izgatott belpolitikai helyzetben az eddigieknél is nyomatékosabban hangsúlyozta véleményét a paraszt- és munkástömegek, s vezetőik, így a szociáldemokrata pártvezetők hazafias szelleméről és magatartásáról.

Az elmondottakból világos, hogy az aláírások gyűjtése a kormányzóhoz címzett memorandum előbb első (14. sz. dok.), majd második variánsához (36. sz. dok.) történt, és nem ahhoz az eredetileg tervezett szöveghez, amelynek címzettje a miniszterelnök volt. Nem tekinthető tehát hitelesnek az a dokumentum, amelyet egy vajdasági történeti levéltár (Istorijski Arhiv PK SKJ za Vojvodinu, Novi Sad) őriz (M. roz. K. 34/35 jelzet alatt): ez a miniszterelnökhöz címzett szövegtervezet egy gépírásos másolata végén tüntet fel — ugyancsak gépírással — 18 nevet, mint aláírót. Közülük 14 (olykor torzult formájú) név szerepel a kormányzóhoz adresszált memorandum első változatának 25 tényleges aláírója között (Makray Lajos, Tildy Zoltán, gr. Zichy János, gr. Apponyi György, őrgróf Pallavicini Alfonz, gr. Esterházy János, gr. Pálffy Géza, hg. Odescalchi Károly, gr. Serényi László, gr. Sigray Antal, Gratz Gusztáv, Horváth Zoltán, Varga Béla, Bajcsy-Zsilinszky Endre), az utolsó 4 név aláíróként való feltüntetése azonban teljesen önkényes: P. Ábrahám Dezső nem volt tagja az országgyűlésnek, így nem jöhetett számításba egy olyan memorandum aláírójaként, amelyet kizárólag „törvényhozók" memorandumának szántak; Zubkovics György tagja volt ugyan a felsőháznak, Csirics Irinej szintén azzá lett, de utóbb, Popovits L. Milán pedig a képviselőháznak, ám eltekintve attól, hogy a két görögkeleti szerb püspök, Zubkovics és Csirics, aligha a szerb „vladika" szó alkalmazásával tüntette volna fel egy magyar nyelvű memorandumban (ć-vel írt!) neve mellett a maga „püspök" mivoltát, a memorandum keletkezéstörténetéből nyilvánvaló, hogy a „tekintélyes szerb urakkal" folytatott tárgyalások egyáltalán nem arra irányultak, hogy aláírásukat megnyerjék, Bajcsy-Zsilinszky világosan kifejtette, hogy semmiképpen sem magyar-szerb közös akciót akar, hanem kifejezetten magyar kezdeményezést, egy magyar részről elkövetett tett jóváhagyására.

A világpolitikai fejleményekre és a világháborús eseményekre figyelő Bajcsy-Zsilinszky az 1943. január 14—16-i casablancai Roosevelt—Churchill találkozó, majd a brit miniszterelnök január 30—31-i adanai tárgyalásai nyomán Magyarország számára is igen figyelemreméltónak tartotta Törökország közelítését, közeledését a nyugati demokráciák hatalmi blokkjához; Tripolisz bevétele (január 23.), a szovjet fronton pedig a németek teljessé vált sztálingrádi megsemmisítő veresége (február 2.)

újabb és újabb bizonyítékai voltak számára a bekövetkezett döntő fordulatnak, amely a szerencsétlen magyar kül- és belpolitika, nemzetiségpolitika, zsidókérdés-kezelés mielőbbi megváltoztatását sürgeti. Semmi nyoma azonban annak, hogy az ellenzéki törvényhozók memorandumát átnyújtották volna Horthynak. Történetírásunk egyöntetűen — és nagy valószínűséggel — feltételezi, hogy az akció csődbe jutott. Annyi mindenesetre történt, hogy a képviselőház külügyi bizottsága 1943. február 19-i ülésén, amely a doni katasztrófa ügyével foglalkozott, Tildy, mint a Kisgazdapárt képviselője a bizottságban, felszólalt, bizonyára a memorandum szellemében. Kállay miniszterelnök azonban kijelentette, hogy ma is állja korábbi szavait: „Ez a mi háborúnk."

1943 nyarán az olaszországi események magyarországi hatása pezsdíti fel majd újra a belpolitikai életet; akkor azonban ellenzéki törvényhozók közös akciója helyett a Kisgazdapárt nyújtja be a maga nevében Bajcsy-Zsilinszky egy újabb memorandumát, a háborúból való kibontakozás egy átfogóbb, nagyobbszabású tervét, s mindenekelőtt egy kisgazda—szociáldemokrata pártszövetség sorakoztatja fel mögé erőit. Az ellenzéki törvényhozók 1942/43. telén megkísérelt memorandum-akciója csak tanulságos előjátéka ennek.

1.
1942. december 2.
Az országgyűlés képviselőházának 318. ülése

Következik Bajcsy-Zsilinszky Endre képviselő úrnak a miniszterelnök, valamint a belügy- és honvédelmi miniszter urakhoz intézett interpellációja: a miniszterelnök úr egy korábbi ígéretének beváltása tárgyában.

KRÚDY FERENC, ELNÖK: Kérem az interpelláció szövegének felolvasását.

VÁMOS JÁNOS, JEGYZŐ *(olvassa)*: „A t. miniszterelnök úr Popovits Milán képviselő úr interpellációjára adott válaszában elismerte volt, hogy Újvidéken, valamint a titeli és zsablyai járásban történt razziák és karhatalmi cselekmények során ártatlan emberek is estek áldozatul, s a bűnösök ellen megígérte a magyar törvényeknek megfelelő szigorú megtorlást.[1] Ez a megtorlás ez ideig elmaradt.

Tudtommal a sajnálatos események egész nyomozási és vizsgálati anyaga együtt van. Hajlandó-e a t. miniszterelnök úr a jogrendbe és a magyar törvények igazságosztó erejébe vetett hit és bizalom megszilárdítására, a belső társadalmi és nemzetiségi béke biztosítására és megerősítésére, és nem utolsósorban Magyarország befelé és kifelé annyira fontos tekintélye érdekében most már sürgősen lebonyolíttatni a bűnösök ellen a megtorlás művét?

[1] KN 1939/XIII. 524—528. l. Popovits interpellációja és Kállay miniszterelnök válasza, 1942. július 15-én.

És hajlandó-e a t. miniszterelnök úr gondoskodni arról, hogy az elpusztult ártatlanok családtagjai mihamarább megkapják a teljes erkölcsi és anyagi jóvátételt a magyar törvények biztosította keretek között olyan nagylelkű formában, amely megfelel a magyar nemzet európai rangjának és méltóságának?"

ELNÖK: Az interpelláló képviselő urat illeti a szó.

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: T. Ház! Interpellációm megokolásában az igen t. miniszterelnök úr ama válaszából indulok ki, amelyet Popovits Milán t. képviselőtársunknak adott volt a nyáron, mondván többek között *(olvassa)*: „Azt a kötelezettséget is vállaltam, hogy mivel bizonyos jogsérelmek és túlkapások az irányítás és vezetés bizonyos mérvű mulasztására is visszavezethetők, a tettesek és mulasztók büntetőjogi felelősségrevonása iránt a törvényes intézkedéseket megtegyem, amelyek különben már folyamatban is vannak."

T. Ház! Az ország közvéleménye előtt e miniszterelnöki megnyilatkozás óta igazán nem lehetett és nem lehet többé kétségeskedés abban, hogy a zsablyai és titeli járásban, valamint Újvidéken igenis történtek súlyos törvénytelenségek egy rosszul alkalmazott, *(Nagy zaj a szélsőbaloldalon*[2] — RAJNISS FERENC: Megölték a csendőröket! Megölték a magyar csendőröket! — *Elnök csenget.* — RAJNISS FERENC: Ez volt a nagy baj! Ez volt a szabálytalanság — *Zaj.*) ... szabálytalanul végrehajtott karhatalmi razzia során ártatlan emberek aránylag nagy számban pusztultak el; túlnyomórészt szerbek és zsidók, de jó egynéhány magyar is. (*Nagy zaj a szélsőbaloldalon.* — RAJNISS FERENC: Is? Mennyi az az „is"? — *Elnök csenget.*) Beszéljünk nyíltan, mert ez a méltó hozzánk, magyarokhoz. Elpusztult összesen több mint 4500 ember, köztük 199 gyermek és mintegy 280 öregasszony és öregember. (*Zaj és élénk felkiáltások a szélsőbaloldalon: Mennyi magyar pusztult el?* RASSAY KÁROLY: Ember. — *Elnök csenget.* — *A szónok szavai elvesznek a nagy zajban.* — RAJNISS FERENC: Nem igaz! Meghaltak a csendőrök, mert lelőtték őket!) T. Ház egy ilyen esemény... *(Folytonos nagy zaj a szélsőbaloldalon.)*

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak!

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Egy ilyen esemény... (MOSONYI KÁLMÁN: Ilyen interpellációt elmondani! — *Zaj a szélsőbaloldalon.*)

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak! Most már ismételten figyelmeztetem Bajcsy-Zsilinszky képviselő urat, hogy háború idején gondosan figyelje a használt kifejezések értékét. *(Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Meg kell vonni a szót!)*

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Igen t. Ház! Én csak azt állapítom meg, egy szóval sem többet, még a számokban sem többet, mint amit a magyar királyi miniszterelnök úr itt Popovits Milán t. képviselőtársunknak válaszképpen elmondott. (HENDREY JÓZSEF: Minek elismételni?) Idáig semmi egyebet sem mondottam. (PIUKOVICH JÓZSEF: Ez nem ideszól, ez másfelé szól! — *Elnök csenget.*) Egy ilyen esemény az évezredes... (*Élénk felkiáltások a szélsőbaloldalon: Az angolszászok felé*

[2] A képviselőházi ülésrend a terem szélső bal oldalán jelölte ki a politikailag szélsőjobboldali képviselők helyét.

szól! — RAJNISS FERENC és MOSONYI KÁLMÁN: Mondja el az angoloknál! — *Nagy zaj a szélsőbaloldalon. — A szónok szavai elvesznek a zajban.*)

ELNÖK: Csendet kérek! (RAJNISS FERENC: Magyarokat megölni, azt lehet, ugye?! — *Folytonos nagy zaj. — A viharcsengő megszólal.*) Figyelmeztetem a képviselő urakat, hogy ha az állandó közbeszólások nem szűnnek meg, kénytelen leszek az ülést felfüggeszteni. (RAJNISS FERENC: Jó is lesz! — *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Éljen az elnök!*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: T. Ház! Egy ilyen esemény az évezredes... (*Folytonos zaj a szélsőbaloldalon. — A szónok szavai elvesznek a zajban.* — RAJNISS FERENC: Pfujj! — MOSONYI KÁLMÁN: Nem hallgatjuk végig! Akik ott meghaltak... — *Folytonos nagy zaj a szélsőbaloldalon. — A viharcsengő megszólal.* — RAJNISS FERENC Micsoda dolog ez!) Védelmet kérek az elnök úrtól! (MOSONYI KÁLMÁN: Felfüggeszteni az ülést! — *Helyeslés a szélsőbaloldalon. — Nagy zaj a szélsőbaloldalon.*) Vagyok én olyan magyar hazafi, mint önök! (*A szónok szavai elvesznek a zajban. — Élénk felkiáltások a szélsőbaloldalon: Nem igaz! — A viharcsengő ismételten megszólal.* — RAJNISS FERENC *(a jobboldal felé):* Önök pedig ülnek egyszerűen és hallgatják? Hogy lehet ezt hallgatni, kérem? — HALMAI JÁNOS: Ezt lehet hallgatni, kérem? — *Folytonos zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon. — A viharcsengő megszólal.*)

ELNÖK: Kérem a képviselő urakat, maradjanak csendben. A közbeszóló képviselő urakat kénytelen leszek személyenként megnevezni és rendreutasítani. (RAJNISS FERENC: Mi menjünk ki és hagyjuk itt a kormánypártot! — *Zaj a szélsőbaloldalon.* — PROKOPECZ JÓZSEF: Nem érdekel a szónok! — *Nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon.* — RAJNISS FERENC: Önök hagyják beszélni! — *Rassay Károly közbeszól.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Egy ilyen esemény az évezredes magyar Corpus Juris és a magyar alkotmányosság szellemében természetszerűleg (*Nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon. — Egy hang a jobboldalon: Nem értek latinul!*) kétféle felelősséget kell, hogy magával hozzon, kétféle felelősség felvetését: a politikai és a büntetőjogi felelősség felvetését. (BOGNER JÓZSEF: Mindkettő megtörtént!) Ebben az ügyben a politikai felelősség kérdése egyelőre tárgytalanná... (*Egy hang a jobboldalon: Én ezt nem hallgatom, nem azért küldtek ide! — A jobboldalon többen kifelé indulnak a teremből.* — VITÉZ JAROSS ANDOR *(az előtte levő asztalt csapkodva):* Itt maradni! Tessék itt maradni! — RAJNISS FERENC: Könnyű kimenni! — *Nagy zaj a szélsőbaloldalon. — Az elnök csenget. — A szónok szavai elvesznek a zajban.*) ... elsősorban érdekelt tényezők, Bárdossy László volt miniszterelnök úr és vitéz Bartha Károly volt honvédelmi miniszter úr nyugalomba vonult. A büntetőjogi felelősség kérdését azonban tisztázatlannak látom. Az igen t. miniszterelnök úr szavával beigért megtorlás a bűnösök ellen mind ez ideig nem következett el. (BOGNER JÓZSEF: Megtörtént![3] — NAGY LÁSZLÓ: Nem is fog! —

[3] Csak a legénységi állományú bűnösöket ítélték el, a tisztek ellen Horthy 1942. augusztus 13-i döntése következtében nem indult eljárás.

Nagy zaj a szélsőbaloldalon.) Zeidner altábornagy nyugalombaküldése[4] például semmiképp sem fogható fel megfelelő megtorlásnak.

Szeretném hangsúlyozni, hogy ez a megtorlás elemi érdeke a magyar állam belső békéjének. (BOGNER JÓZSEF: Ne keverje bele a magyar honvédséget! — *Nagy zaj. Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Rendre! — Az elnök csenget.*) A magyar államnak európai távlatban is előkelő, Közép- és Kelet-Európában egyenesen páratlanul álló, történelmileg kialakult *(Egy hang a szélsőbaloldalon: Azt mondja meg, mi a célja Önnek? — A szónok szavai elvesznek a zajban.)* ...állami jellegét, melyre az egész magyar szentistváni birodalom épült volt, ... *(Folytonos zaj a jobb- és szélsőbaloldalon, a szónok szavai nem hallhatók. Egy hang a szélsőbaloldalon: Azt mondja meg, mi a célja, mit akar elérni?)* ... nem engedhetjük csorbítani (*Nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon. A szónok szavai nem hallhatók.* — PACZOLAY GYÖRGY: Ez hazaárulás! Alávalóság! Ez nem igaz! — *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Üljön le!* — SZABÓ ZOLTÁN: A bűnösök megbűnhődtek! — *Folytonos zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon.* — PROKOPECZ JÓZSEF: Nem érdekel! Hallgasson! — *A viharcsengő megszólal.*)

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak! (PROKOPECZ JÓZSEF: Nem érdekel! Hallgatni! Hallgatni! Nem érdekel!)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Átmeneti akadályok felmerülhetnek... *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Nem érdekel!* — PROKOPECZ JÓZSEF: Hallgatni!) ... hatalmi nagy ... (*A szónok szavai a zajban nem hallhatók.* — PROKOPECZ JÓZSEF: Üljön le!) ... hogy a következő válságos időkben *(Viharos ellenmondások a jobb- és a szélsőbaloldalon. — A viharcsengő megszólal. — A szónok szavai nem hallhatók. — Felkiáltások: Ne hallgassuk!)* Ha átmeneti akadályai vannak a jogos és szükséges megtorlásnak, az igen t. miniszterelnök úr hárítsa el azokat. Hárítsa el mielőbb, hogy a közelgő válságos időkben... (*Zajos ellentmondások a szélsőbaloldalon.* — PROKOPECZ JÓZSEF: Csücsüljön le!)

T. Ház! Van ennek a kérdésnek... (PIUKOVICH JÓZSEF: Amerikai vonala van ennek a kérdésnek! — *Nagy zaj.*) ... a jóvátétel kérdése. *(Folytonos zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon.)*

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak! (PROKOPECZ JÓZSEF: Nem hallgatjuk!)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: El tudom képzelni, hogy egy háborúban levő országban, szerintem ugyan helytelenül és károsan... (VITÉZ JAROSS ANDOR: Meg kell vonni a szót! — *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Miért nem vonják meg a szót!* — MOSONYI KÁLMÁN: Megvonni a szót! A szót megvonni!)... de érvényesülhetnek bizonyos átmeneti *(Nagy zaj.)* gyakorlati szempontok,[5] amelyekről nem kívánok

[4] Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagyot 1942 nyarán helyezték nyugállományba.

[5] A katonai vezetőkörök Horthy által magáévá tett érvelésére céloz, mely szerint a délvidéki vérengzésben bűnös tisztek büntetőeljárás alá vonása és elítélése aláásná a katonai fegyelmet, ami — különösen háború idején — megengedhetetlen.

most bővebben beszélni... (*Folytonos zaj a bal- és a szélsőjobboldalon. — Az elnök csenget.* — PROKOPECZ JÓZSEF: Ne hallgassuk! Interpellációt nem szabad olvasni! — *A viharcsengő megszólal.*)

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak! (*Az elnök folytatni akarja az enunciációt, de a szónok tovább folytatja beszédét, amely azonban a nagy zajban nem hallható.* — PROKOPECZ JÓZSEF; Interpellációt nem szabad olvasni!)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: ... mondom, átmenetileg az igazságszolgáltatás megtorlási részét ... (*Nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon. — Az elnök csenget.*)

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak. Figyelmeztetem Zsilinszky képviselő urat, hogy ha az elnök felhívására és csengetésére nem figyel, és nem hagyja abba a beszédét, akkor a szót megvonom. (*Éljenzés és taps.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Bocsánatot kérek! (*Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Éljen az elnök!* PROKOPECZ JÓZSEF: Már rég meg kellett volna vonni a szót! — *Nagy zaj a szélsőbaloldalon.*)

ELNÖK: Kérem a képviselő urat, tessék csendben maradni, mert a zajban nem hallom azt, amit a szónok úr mond. (PROKOPECZ JÓZSEF: Nem érdekel az ő szónoklata! — RASSAY KÁROLY: Halljuk az elnököt! — *Egy hang: Ezt nem hallgatjuk!* — RASSAY KÁROLY: Az elnököt? — *Nagy zaj a jobb- és szélsőbaloldalon.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: ... Kérem a miniszterelnök urat, hárítsa el ezeket az akadályokat mielőbb, hogy a közelgő válságos időkben... (*Nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon.*) — NAGY LÁSZLÓ: Micsoda válságos időkről beszél?! — KALMÁR TIHAMÉR: Ez hazaárulás! — PIUKOVICH JÓZSEF: Mi ez? — *Az elnök csenget.*)

Van ennek a kérdésnek még egy fontosabb szempontja és része is, ez a jóvátétel kérdése. (*Egy hang a szélsőjobboldalon: Csendőröket gyilkolni, azt igen!* — MOSONYI KÁLMÁN: Menjen Amerikába. — *Egy hang a szélsőjobboldalon: Galántánál*[6] *ránk lőttek... Mit akarnak még! — Nagy zaj a szélsőbaloldalon.*) El tudom képzelni, hogy érvényesülhetnek bizonyos átmeneti gyakorlati szempontok, amelyekről nem kívánok most bővebben beszélni (*Egy hang a szélsőbaloldalon: Ne beszéljen! — Egy hang a jobboldalon: Hagyja abba! — Egy hang a jobbközépen: Szégyellje magát! — Nagy zaj a Ház minden oldalán.*), amelyek döcögővé tehetik átmenetileg az igazságszolgáltatás megtorlási részét. (*Egy hang a szélsőbaloldalon: Hagyja abba az egészet! — Nagy zaj, — Elnök csenget.* — PIUKOVICS JÓZSEF: Disznóság!)

ELNÖK: Csendet kérek, képviselő urak!

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Van az igazságszolgáltatásnak egy másik, egy pozitívabb és építőbb területe és feladata és ez a jóvátétel. A megsebzett lélek és test számára a jóvátételnek ez a formája többet jelent, mint a puszta megtorlás negatívuma. És én a délvidéki sebek gyógyításának elsősorban erre a pozitív útjára és módszerére gondolok... (*A szónok szavai elvesznek a zajban. — Egy hang a szélsőbaloldalon: Jól*

[6] Helyesen: Palánkánál.

eltalálta! — Egy hang a jobboldalon: Ez jó gyógyítás! — SZABÓ ZOLTÁN: A bűnösök megbűnhődtek! — PROKOPECZ JÓZSEF: A bűnösök megbűnhődtek!)

ELNÖK: Prokopecz képviselő urat kérem, maradjon csendben.

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Az özvegyek és árvák százai maradtak e szerencsétlen s ... (RAJNISS FERENC: Csendőrök árvái!)... a magyar törvények szellemével és betűivel és a magyar katonai szabályzattal össze nem egyeztethető módon történt razziák... (BOGNER JÓZSEF: Már megint a honvédséget gyanúsítja! — MOSONYI KÁLMÁN: Disznóság! — KÁLMÁN TIHAMÉR: Hazaárulás! — *Szabó Zoltán és Nagy László közbeszól. — Óriási zaj. — A viharcsengő megszólal.* — KORPONAY EDE: Maga magyar ember? — *Egy hang a szélsőbaloldalon: Hazaárulás! — Egy hang a jobboldalon: Nem érdekel! — Egy hang a szélsőbaloldalon: Ki kell lökni!* — PROKOPECZ JÓZSEF: A honvédséget sértegeti! — MOSONYI KÁLMÁN: Megvonni a szót és a mentelmi elé! — *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: A mentelmi elé!*)

ELNÖK: Kérem Zsilinszky képviselő urat ... (*Az elnök szavai elvesznek az óriási zajban.* — PIUKOVICH JÓZSEF: Még szava sincs a csendőrökről! — *A viharcsengő megszólal.*)

ELNÖK: Kérem Zsilinszky képviselő urat ... (*Felkiáltások a szélsőbaloldalon:* Mentelmi elé!) Zsilinszky képviselő úr kijelentései közérdek ellen hangzottak el. (*Felkiáltások a jobboldalon és a szélsőbaloldalon: Éljen az elnök! — Taps.*) Ezért a képviselő urat rendreutasítom, s ha megismétli, a szót meg fogom tőle vonni! (PROKOPECZ JÓZSEF: Meg kell vonni a szót! — MOSONYI KÁLMÁN: Mentelmi elé! — PACZOLAY GYÖRGY: Valaki Áchimot is megölte egyéni bosszúból s most meg a honvédséget sértegeti. — *A szónok szavai elvesznek a nagy zajban.* — RAJNISS FERENC: A magyar parasztvezért... — *Óriási zaj.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: ... Ezek az özvegyek és árvák ... (RAJNISS FERENC: A magyar parasztvezér meghalt, annak özvegye is volt! Gyilkosok! — *Elnök csenget. — Egy hang a szélsőbaloldalon: Micsoda beszéd ez?*) Ezek az özvegyek és árvák kell, hogy védelmezést és gondoskodást találjanak a magyar állam szilárd jogrendjében és a magyar nemzet nemes szívében. (PROKOPECZ JÓZSEF: Sajnálom, hogy nem volt Újvidéken. — NAGY LÁSZLÓ: Áchim Andrást orvul lelőtték! RAJNISS FERENC: Ön képviseli a magyar nemességet? Ön képviseli? A gyilkosok ellen miért nem lép fel? — *Egy hang a szélsőbaloldalon: Útilaput a talpára!* — RAJNISS FERENC: Áchim András özvegyéről beszéljen! — *Úgy van! Úgy van! — a jobboldalon.* — RAJNISS FERENC: Micsoda dolog ez! — *Óriási zaj. — A viharcsengő megszólal. — Rajniss Ferenc Bajcsy-Zsilinszky Endre felé fordulva kiabál. — A szónok szavai a nagy zajban egyáltalán nem hallhatók.* — RAJNISS FERENC: Mégiscsak abszurdum, ezek az erkölcsbírák! — HALMAI JÁNOS: Szomorú dolog, hogy ilyesmit ide hoz! (*A jobboldal felé mutatva:* Ezt tűritek! — *Felkiáltások a jobboldalon: Nem tűrjük!* — PROKOPECZ JÓZSEF: Dobjuk ki!)

ELNÖK: Rajniss képviselő urat kérem, maradjon csendben! (*Állandó nagy zaj a Ház minden oldalán.* — HALMAI JÁNOS: Hogy lehet így beszélni a magyar

parlamentben! — *Felkiáltások a jobboldalon és a szélsőbaloldalon: Lejárt a beszédideje! — Elnök csenget. — Folytonos nagy zaj a Ház minden oldalán.*) Csendet kérek, képviselő urak, nem hallom a szónokot. Tessék csendben maradni! (*Felkiáltások jobb felől: Nem is kell!* — PIUKOVICH JÓZSEF: Jobb, ha nem halljuk! Hallják Amerikában meg Londonban! — HALMAI JÁNOS: Azért mondja, hogy Amerikában hallják! — *Felkiáltások a szélsőbaloldalon: mentelmi elé! — Nagy zaj. — Elnök csenget. — Rajniss Ferenc és Halmai közbeszól. — Zaj. — Elnök csenget.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: Majd fognak másképp is beszélni! (RAJNISS FERENC: Ön volna a férfi egyedül itt a parlamentben?) Nem kérem! (RAJNISS FERENC: Vegye tudomásul, mi meghalunk az eszményeinkért! — *Fokozódó nagy zaj a Ház minden oldalán. — A viharcsengő megszólal.*)

ELNÖK: Rajniss Ferenc képviselő úr, tessék helyét elfoglalni! (*Nagy zaj.*) Csendet kérek, képviselő urak. (*Felkiáltások jobbfelől: Halljuk az elnököt!* — MOSONYI KÁLMÁN: A beszédidő letelt. — *Felkiáltások jobbfelől: Lejárt a beszédidő!* — PROKOPECZ JÓZSEF: Leülni! Leülni! — *Nagy zaj a Ház minden oldalán — Elnök csenget.*) A képviselő úr beszédideje lejárt, meghosszabbításnak helye nincs. (*Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Tessék leülni! — Zaj. — Elnök csenget.*)

BAJCSY-ZSILINSZKY ENDRE: T. Képviselőház! Egy mondatot. (*Felkiáltások jobbfelől: Semmit! Üljön le!* — PIUKOVICH JÓZSEF: Nincs meghosszabbítás! — *Felkiáltások a jobb- és a szélsőbaloldalon: Üljön le! — Folytonos nagy zaj a jobb- és a szélsőbaloldalon. — A viharcsengő megszólal. — Egy hang a jobboldalon: Levitézlett! Menjen! — Nagy zaj. Elnök csenget.* — NAGY LÁSZLÓ: Nem lehet denunciálni, vonatkisiklatókat[7] védeni! — *Nagy zaj. — Elnök csenget.*) Én a magyar lelkiismeretet szólaltatom meg, én senkit sem denunciálok. Én magyar lelkiismeretemet szólaltattam meg! (*Felkiáltások a szélsőbaloldalon: Ne mondjon ilyet! — Nagy zaj a szélsőbaloldalon.* — RAJNISS FERENC: Aki ölt, az ne beszéljen a lelkiismeretről! — PROKOPECZ JÓZSEF: Ilyen magyarokra nincs szükség! — *Fokozódó nagy zaj a Ház minden oldalán. — Elnök csenget.*) Engem a magyar bíróság mentett fel ... (*Nagy zaj és ellenmondások a jobboldalon és a szélsőbaloldalon. — Elnök csenget.*)

ELNÖK: Bajcsy-Zsilinszky képviselő úr beszédideje lejárt, ne szóljon közbe, mert rendre fogom utasítani. (*Helyeslés a jobboldalon és a szélsőbaloldalon. — Egy hang a szélsőbaloldalon: A zsidó lapokban benne lesz!*)

Következik Koltai József képviselő úr interpellációja a honvédelmi miniszter úrhoz.

[7] A Délvidéken gyakoriak voltak a magyar uralom ellen tiltakozó különféle szabotázs-akciók.

2.

1942. december 2.

Bajcsy-Zsilinszky Endre interpellációjának folytatása, melynek elmondásában megakadályozták

Két részre osztom ezt a jóvátételt. Az egyik: a magyar jogállamra tartozik, a másik: a magyar nemzetre és társadalomra. Kérem a t. miniszterelnök urat, vizsgáltassa meg elsősorban, hogy a magyar törvények alapján minő erkölcsi és anyagi jóvátétel, kártérítés illeti meg az ártatlanul elpusztultak megmaradt családtagjait. Nagyvonalú módon kell jóvátennünk, már amennyire emberileg lehet, az elkövetett súlyos jogsérelmeket. Küldjön ki a miniszterelnök úr egy kormánybiztost vagy bízza meg e jóvátétel előkészítésével kiváló bácskai főispánunkat, Deák Leót, vagy küldjön ki egy külön bizottságot, mindegy hogyan: állapíttassa meg azt a maximális erkölcsi és anyagi jóvátételt, amelyet a magyar törvények a szerencsétlenül jártak családtagjai számára biztosítanak.

De ne álljunk meg ezen a ponton, t. Ház! A jogszerű jóvátétel külön lapra tartozik, és külön lap illeti meg ebben a kérdésben a magyar nemzet és a magyar nép szívét. Adja meg a módját a miniszterelnök úr és a kormány, hogy a magyar nemzet és a magyar nép szíve is megmozdulhasson a köteles jóvátétel irányában, és ennek a tiszta és nemes magyar szívnek melege próbálja meg elsősorban gyógyítani az ütött sebeket. Vegye kezébe ezt az ügyet az ország első zászlósura, a hercegprímás, fogjon össze a többi történelmi keresztény egyház szellemi vezetőivel, s főleg lépjen érintkezésbe a tiszteletre méltó Csirics Irinej görögkeleti szerb püspökkel, és együtt tervezzék meg és indítsák el az emberszeretetnek és a keresztényi kiengesztelődésnek ezt a művét a magyar nép karácsonyi ajándékául a gyászba borult családoknak. Bizonyosra veszem, hogy százak és ezrek fognak akadni a magyarság millióiból, akik átérzik ezt a nagy felelősséget, és hajlandók áldozatot is vállalni nemcsak egy szép emberi gesztusért, hanem egy nagy magyar politikai érdekért is: két egymásra utalt és egyformán szerencsétlen, megpróbált és megviselt, egymáshoz annyi szép férfias erényben s annyi hibában hasonló nép összebékítéséért, kiengesztelődéséért s jövőre szóló összefogásáért. Természetesen a zsidó áldozatok hozzátartozóit ugyanez a jóvátétel illeti.

Ismerem a magyar népet, ezrek és ezrek jelentkeznének a maguk kisebb-nagyobb áldozatával, hogy világgá kiáltsuk Katona Bánk bánjának szavával keserves magyar férfiúi panaszunkat: „Nem ezt akartam én, nem ezt!"

Bízom benne, hogy az igen tisztelt miniszterelnök úr egészséges magyar államférfiúi értelme és jó magyar szíve meg fogja tudni találni ebben a súlyos és kényes kérdésben a megfelelő megoldás eszközeit és módjait.

Mindehhez azonban t. Ház egy további téma kapcsolódik, önkéntelenül és szervesen: a jogrend tökéletes helyreállítása Bácskában. Még mindig bőségesen akadnak jelenségek, amelyek arról tesznek bizonyságot, hogy mostanáig sem szilárdult meg eléggé a jog és törvény uralma a fölzaklatott lelkű Bácskában. Egyenesen elképesztő dolog például, hogy ma, több mint egy esztendővel a magyar

polgári közigazgatás helyreállítása után,[8] még mindig érvényben vannak Bayor egykori tábornok, egykori újvidéki városparancsnoknak még a katonai közigazgatás idejében hozott alkotmányellenes, törvénytelen, jogfosztó rendelkezései. Azé a Bayor extábornoké, aki egyik legfőbb munkatársával együtt igen csúnya anyagi természetű visszaélések miatt már réges-régen ül.[9] Ez a Bayor mint újvidéki városparancsnok 1941. május hó 1-én kelt rendeletével fölfüggesztette a szerb Matica irodalmi és művelődési egyesület működését, vagyonát zár alá vétette, és ez intézmény és vagyon hatósági biztosául bizonyos Blazsek József nevű kereskedőt nevezett ki, hűséges üzlettársát különböző panamáiban. Meg kell jegyeznem, hogy a szerb Maticát 1825-ben Budán alapították, s ez az egyesület fordította le szerb nyelvre Arany, Petőfi, Jókai, Vörösmarty, s általában a magyar remekírók legszebb műveit. Bayor ugyanígy járt el a szerb földművesek szövetkezetével, a szerb tanítói konviktus vagyonával, az újvidéki szerb görögkeleti hitközség épületeivel és vagyonával is. Ezenkívül a Bács megyei görögkeleti püspöknek több mint 200 év óta birtokában volt egyházi javadalmait, a püspökség kolostorait zár alá vétette, s a szerzeteseket onnan kiűzte. E vagyon kezelése máig is egy kultuszminiszteri tisztviselő hatáskörében van, értelmetlenül és érthetetlenül. Nagyon kérem az igen t. miniszterelnök urat és a meginterpellált miniszter urakon kívül még a vallás- és közoktatásügyi miniszter urat: sürgősen köszörüljék ki a magyar jogrend e súlyos és a nemzet jövőjét is mélyen érintő csorbáit.

De a jogrend helyreállításához tartozik az egyes közigazgatási ügykörök pontos elhatárolása is s különösen a polgári és katonai hatásköröknek hajszálnyi pontossággal való elválasztása. Ma már réges-régen polgári közigazgatás van a Bácskában, s ezért bizonyos katonai intézményeknek — így elsősorban a kémelhárító osztálynak — még a katonai igazgatás idejéből fennmaradt, ma már fölösleges, sőt káros, túlságos hatáskörük föltétlenül sürgős revízióra szorul.

Végül a jogrend tökéletes helyreállításához elengedhetetlenül szükséges az országban itt-ott, s a Bácskában különösen járványszerűen föllépett korrupciónak, mely néhol már közigazgatásunkat is kikezdte, elfojtása és megtorlása. Az igen t. belügyminiszter úr nagyon szigorú és határozott szavakat ejtett a hál' Istennek csak elvétve jelentkező közigazgatási korrupció ellen.[10] Az ilyen korrupciós jelenségek romboló hatása sokszoros országunk nemzetiségi többségű területein, ahol elsősorban kellene megmutatnunk a magyar uralom minden örökletes szép és emberséges vonását, hagyományát. Égesse ki a miniszterelnök úr, a honvédelmi miniszter úr és a belügyminiszter úr együtt a romlásnak és a lassú elaljasodásnak ezeket a fészkeit,

[8] A polgári közigazgatás 1941. augusztus 1-én váltotta fel az addig érvényben volt katonai közigazgatást a Bácskában.

[9] Bajor Ferenc nyugállományú vezérőrnagy 1942. március 31. óta előzetes letartóztatásban volt; június 28-án emeltek ellene vádat hivatali sikkasztás, közokirathamisítás, hűtlen kezelés miatt. A szegedi törvényszék felmentette, a Kúria azonban 1943. októberében 2 évi börtönre és 5 évi hivatalvesztésre ítélte. Szálasi hatalomrajutása után Bajort rehabilitálták. Végül is jugoszláv népbíróság elé került, amely halálra ítélte, mint háborús bűnöst.

[10] A belügyi tárca költségvetésének vitája során adott válaszában.

irgalmatlan kézzel. S a magyar törvény tiszteletére tanítsák meg különösen azokat, akik a magyarságukból — sokszor nagyon is kétes magyarságukból — élősködni akarnak csupán, s akik bűnös kézzel rombolják szét a béke és egyetértés szálait a magyarság és a Délvidék nemzetiségei között. Ha történtek a jugoszláv uralom alatt politikai és közigazgatási, művelődési vagy igazságszolgáltatási sérelmek a magyarság ellen, ez semmiképpen sem lehet jogcím vagy ürügy arra, hogy mi magyarok ugyanezeket a módszereket alkalmazzuk vagy éppen megtetézni kívánjuk, vagy engedjük azokat. A magyar uralom Bácskában és mindenütt az országban: a jog, a törvény, az igazság uralma kell hogy legyen. Ezen áll vagy bukik a mi államunk. S akik ezt a tételt nem akarják megérteni, azoknak nincs helyük államterületünk legkényesebb pontjain, bármi nagy vagy kicsi pozícióban. Nagyon kérem elsősorban az igen t. miniszterelnök urat, erős kézzel szerezzen érvényt a magyar törvénykönyvnek, mindenkivel szemben.

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, (OSzKK), Fond 28/21.
Gépírásos szöveg eredeti átütéses másolata.

3.
1942. december 3.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Tasnádi Nagy Andráshoz

Nagyméltóságú Elnök Úr!

A magyar alkotmányosság őszinteségében és valóságában megrendülve, és hazám sorsa fölött majdnem kétségbeesve éltem át a legutóbbi interpellációm tanulságait. Az én elgondolásom az volt, hogy küszöbén egy szörnyű, félelmetesen közelgő válságnak, valamiképpen próbáljam enyhíteni és áthidalni azt a gyűlöletet, melyet néhány megtévedt és elvadult árja[11] himpellér, élükön Zeidner altábornagy, a tömeggyilkos, mesterségesen szított föl az egymásra utalt szerencsétlen magyarság és szerbség között. A tiszta politikai értelem éppúgy diktálta nekem ezt az interpellációt, mint a magyar szív és lelkiismeret. Annál könnyebben tettem, mert tudom, hogy az én népem, a magyar, lehet a Gondviseléstől megverve sok hibával, de sohasem aljasodhat odáig, hogy ártatlan asszonyok és gyermekek lemészárolását jóváhagyja. A magyar képviselőházban nyilas, imrédysta és kormánypárti elemek, megtagadva a magyar országgyűlés sokszázados szép hagyományát és nagy elődöktől örökölt szabadságát, durva, igazságtalan és ostoba közbeszólásokkal és üvöltözésekkel megfosztottak engem amaz elemi törvényhozói jogomtól, hogy elmondhassam egy súlyos és kényes kérdésben a magam véleményét. Majd latra tevődik egyszer az én szavam is, másoké is, de a legsúlyosabb méltatlanságnak mégis azt látom, hogy Krúdy Ferenc alelnök úr olyan méltatlan módon kiszolgáltatott engem, holott rendelkezésére állottak a

[11] Német származású.

házszabályok előírásai, egy terrorizáló és gyalázkodó tömeghisztériának. Legfeljebb 8—10 nyilas és imrédysta teremtette ezt a tömeghisztériát, és belső megszégyenüléssel látom, hogy még jó magyar államtitkár is akadt, aki ennek a tömeghisztériának áldozatául esett.

De méltóztassék, Elnök úr, átolvasni az interpellációm alatt elhangzott közbeszólásokat: igazságos és a magyar alkotmányosság szellemének megfelelő dolog-e az, hogy egy tisztességes és mindig csak a maga meggyőződését és nem a maga érdekeit képviselő tagja a parlamentnek, amilyen én vagyok, ennyire kiszolgáltattassék ellenségei dühének. S míg én legutóbb nagyon ártatlan közbeszólásaimért kétszeri rendreutasítást is kaptam egy másik elnöktől, engem szabadon gyalázhatott egy negyedórán keresztül, jóformán figyelmeztetés és rendreutasítás nélkül egy, az én elnémításomra szövetkezett társaság? És kérdem tovább Nagyméltóságodat: vajon érdeke-e a mi édes hazánknak, Magyarországnak, hogy az ilyen gyarló képviselőházi elnöklés azt a hamis látszatot engedje meg, hogy én egyes-egyedül állottam a magyar képviselőházban a magam fölfogásával? Mikor tudom, hogy magában a kormánypártban is igen számosan érzik velem együtt és élik át aggodalmaimat, és helyeslik törekvéseimet, hogy bárkát építsünk a közelgő vízözön hullámai fölé!

Kérni szeretném Nagyméltóságodat, mint a magyar képviselőház elnökét, ne engedje meg ennek a végtelenül káros elnöklési dilettantizmusnak, mely részrehajlásnak látszik, holott nem az, hiszen ismerem Krúdy alelnök úr magyar gondolkodását — elharapódzását. Élet és halál kérdései merednek ránk, és egyre inkább, ezekben a végzetet hordozó időkben. Nagy a hatalma, hagyományosan, a magyar képviselőház elnökének, kérve-kérem Nagyméltóságodat, ne engedje ezt a nagy közjogi hatalmat hangulatok és tömeghisztériák, és esetleg gonosz, a nemzet jövőjére végzetessé válható önigazoló szándékok szektárius szellemének szolgálatába állíttatni, pusztán dilettantizmusból. Engem pontosan ugyanazok a jogok illetnek, mint Rajniss, Bógner, Hamm, Kalmár (vormals?)[12], Prokopecz és Piukovich képviselő urakat. Nekem is drága a becsületem, a magyarságom, a hazafiságom, követelem, hogy a képviselőházi elnökség ez erkölcsi birtokállományomat banditatámadásokkal szemben megvédelmezze. És én se vagyok kisebb jogú törvényhozója a képviselőháznak, mint a gyalázkodó Treiczigfirczigek.[13] De nem méltó a magyar országgyűlés hagyományaihoz és a magyar alkotmányosság emelkedett szelleméhez, hogy az a tábor, melyből a Kovarczok, a Vágók, a Hubayak, a Gruberek[14] államellenes lázadói kerültek ki, engem, aki az évezredes magyar tisztességet és hagyományos politikai szellemet képviselem, minden pimasz úgy legyalázhasson, mintha én volnék ennek a nemzetnek a legfőbb árulója. Védelmet kérek, Elnök úr, a magyar képviselőházban a

[12] „vormals?" = ezelőtt? — Célzás arra, hogy bizonyára magyarosított név. Hamm Ferenc volksbundista délvidéki képviselő a kormánypárt tagja volt.

[13] „A nagyenyedi két fűzfa" című Jókai-novellában egy labanc vezér elferditett neve; Bajcsy-Zsilinszky kedvtelve aposztrofálta így saját kora idegenlelkű, sokszor idegen származású politikusait.

[14] Kovarcz Emil, Vágó Pál, Hubay Kálmán, Gruber Lajos nyilas képviselők, akiket 1940—41-ben megfosztottak mandátumuktól.

becsületrablók ellen. És szabadságot, a szabad vélemény biztosítását a magam igazának és meggyőződésének kifejezésére az évezredes magyar Corpus Iuris alapján.

A magyar politikai kultúrán nevelt gondolkodásom távol áll attól, hogy Krúdy alelnök úr magatartását és elnöklési stílusát a rosszhiszeműség vagy az akart pártosság vádjának csak az árnyékával is illessem. De kérnem kell Nagyméltóságodat, hogy a magyar képviselőházban, a most következő súlyos időkre különösen, szerezzen érvényt a magyar alkotmányosság és parlamentarizmus legtisztultabb szellemének és hagyományainak. Mert a nemzet létéről van szó, s a nemzetnek nem érdeke az, hogy engem terrorista módon elhallgattassanak a magyar országgyűlésben, s azt a becstelenül hamis látszatot engedjék beleszuggerálni a világ közvéleményébe, hogy az én fölfogásom akár a zsablyai és újvidéki dolgokban, akár az ország külpolitikájában vagy belpolitikájában, egyedülálló magános hang, amely mögött nincsen nemzeti közvélemény és tömegerő. Igenis magyar milliók, és a legjobb magyar milliók, vallják, ha másként nem, titokban, az én fölfogásomat. És senkinek sincs joga ahhoz, hogy ezt a véleményt mesterségesen elfojtsa. Sem ahhoz a magyar képviselőház elnökségének, hogy a házszabályok adta s egyben hagyományos magyar parlamentáris eszközöket félretegye, mikor a szabad magyar lelkiismeret szavának biztosításáról van szó.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletem kifejezését, mellyel vagyok legkészségesebb híve:

OSzKK, Fond 28/110.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

4.
1942. december 5.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Lukács Bélához

Igen tisztelt Barátom!

Arról értesültem, hogy Bógner bácskai képviselő a MÉP csütörtöki pártértekezletén[15] megtámadta Popovits Milán képviselőt, s azzal vádolta, hogy ő kért föl engem interpellációm elmondására, s ő szolgáltatta hozzá az adatokat. Nagy örömmel és elégtétellel hallottam, hogy Te szegény Popovits Milánnak is, de nekem is védelmemre keltél. Engedd meg, hogy ezt Neked, kit mindig igaz magyar embernek ismertelek, szívből megköszönjem.

Úgy értesültem azonban az értekezletnek a tárgy körül való lefolyásáról, hogy a Miniszterelnök Úr a Bógner részéről fölvetett kérdés kivizsgálását mégis szükségesnek mondotta, hangoztatván, hogy ha Bógner vádjai beigazolást nyernének, mind Popovitscsal, mind velem szemben levonná a konzekvenciákat. Ezért igenis szükségesnek vélem, hogy Téged pontosan és lelkiismeretesen tájékoztassalak erről az ügyről. Különösen azért, mert *számomra szinte elviselhetetlen lelki megpróbáltatás*

[15] 1942. december 3-án.

volna, ha Bógner uram komisz denunciálása révén az én szabad és magyar szándékú törvényhozó-lépésemből bármi ódium háramolnék akár egy olyan kedves és igaz barátomra, amilyen Popovits Milán, akár pedig az amúgy is nagyon szerencsétlen és megpróbált, sokat szenvedett hazai szerb népünkre.

Popovits Milán végighallgatta november 27-én, pénteken elmondott appropriációs beszédemet. Utána csak pár szót váltottunk. Akkor még nem is gondoltam arra, hogy meginterpelláljam a miniszterelnök, a honvédelmi és a belügyminiszter urakat bácskai dolgokban. Egyetlen szót sem mondottam valaminő ilyen tervemről Popovits Milánnak. Csak három nappal később, hétfőn vittem föl interpellációm szövegét a képviselőházba, jegyeztem be és adtam át az elnökségen. Az ideig senkivel, még saját pártombeliekkel sem beszéltem erről az ügyről, legkevésbé Popovits Milánnal, aki nem is volt idefönt, és csak szerdán hajnalban érkezett meg, tehát interpellációm napján, a fővárosba. Én azonban kedden interpellációm *teljes szövegét* megmutattam Tildy Zoltánnak, a Kisgazdapárt ügyvezető elnökének, kötelességszerűleg, s ugyancsak P. Ábrahám Dezső barátomnak,[16] aki a délvidéki ügyeknek és a magyar—szerb kapcsolatoknak kiváló ismerője, és a magyar—szerb közeledés gondolatának 30 esztendő óta egyik szellemi előharcosa. Interpellációmat mindketten helyesnek, szükségesnek ítélték. De még kedden kötelességemnek tartottam, a miniszterelnök úr személye és kormányzata iránt való, kötelesnek érzett lojalitásból, hogy neki is bejelentsem a dolgot. Miközben ezt megtettem, a miniszterelnök úr a leghatározottabban helytelenítette szándékomat, többféle okból is, ezt be kell ismernem. Időszerűtlennek, károsnak mondta interpellációmat, s rám háritott érte minden felelősséget. Én viszont vitattam, hogy a közelgő válságos időkre való tekintettel, alig látok sürgősebb feladatot, mint hogy az elkövetett csúnya atrocitások után megbékítsük hazai szerb lakosságunkat, és e belső békével egyengessük a távolabbi nagy célt: az egész szerb nemzettel való kiegyezést; mielőtt rákerülhet a sor, még ennek a háborúnak folyamán, Románia támadására ellenünk vagy a mi megelőző akciónkra. Nemcsak az embertelenség ellen való természetes undorodásom és fölháborodásom, s a magyar jogeszmében való hitem s ahhoz való ragaszkodásom vezetett ennek az interpellációnak elmondására, hanem egy messzebbre néző politikai cél is. Mindenesetre világosan megmondottam a miniszterelnök úrnak, hogy interpellációmat el fogom mondani.

Mindezek után, miután már megvolt nemcsak interpellációs föliratkozásom, de készen volt interpellációm teljes szövege is, azt helyeselte pártom ügyvezető alelnöke s egy régi barátom és a délvidéki kérdés szakértője, s miután az egészet lojálisan és becsületesen, még interpellációm témaköreit is ismertetve, bejelentettem az ország miniszterelnökének, utoljára, szerdán dél körül beszéltem csak az egész ügyről Popovits Milánnak. Mind ez ideig egyetlen betűt sem tudott arról, hogy én interpellálni kívánok a bácskai ügyekről, s hogy ott mit akarok elmondani — ezt becsületszavammal megpecsételve jelentem ki. Popovits Milán barátommal nem azért akartam beszélni

[16] P(attantyus) Ábrahám Dezső ügyvéd, aki 1919-ben a második szegedi ellenforradalmi kormány miniszterelnöke volt.

tehát, hogy tőle anyagot kérjek, erre nem is volt szükségem, mert január derekától fogva hónapokon keresztül a legkonkrétebben foglalkoztam a zsablyai és újvidéki szégyenletes eseményekkel,[17] *s alaposan fölkészült memorandummal fordultam volt magához a Kormányzó Úrhoz is ebben az ügyben.*[18] *Ami konkrét dolgot a szerb Maticáról, bizonyos szerb egyházközségi és püspöki vagyonok lefoglalásáról s más efféléről el akartam mondani, ahhoz nekem igazán nem volt szükségem Popovits Milán adataira, mert mindezt kereken 13 hónap óta tudom, azóta, hogy 1941, november elején lent jártam Újvidéken, s tájékozódtam az ottani helyzet felől.*[19] *Popovits Milánnal mégis azért kívántam beszélni, hogy tájékoztassam őt interpellációm tárgya felől, s megkérdezzem, nem tartja-e aggályosnak azt az éppen részemről védelmezni kívánt bácskai szerbség szempontjából. Nos, kedves Barátom, hogy döntő csapást mérjek a Bógner-féle igazán csúnya és alattomos denunciálásra, elmondom Neked, hogy Popovits Milán éppenséggel nem lelkesedett az én interpellációmért, nem hogy engem biztatott volna vagy éppen fölkért volna annak elmondására. Az ő józan és okos, nálam sokkal szenvedélytelenebb módján komolyan aggodalmaskodott, vajon jó-e, hogy én annyira kiélezem az elvi dolgokat, melyekben egyelőre úgy látszik, nem lehet többet elérni, s arra kért, hogy simítsam interpellációmat hangban is, tartalomban is, és inkább azokat a kulturális, egyházi, magánjogi természetű kisebb sérelmeket és kívánságokat hangsúlyozzam, melyeknek elintézése iránt amúgy is történtek ígéretek, és részben útban is vannak. Elmondhatom, hogy népének érdekét tartva szem előtt, aggodalmaskodva nézett az én interpellációm elé, s tartalomban és formában a dolog enyhítésére igyekezett engem rábírni. Most utólag úgy érzem, hogy talán szeretett volna engem le is beszélni az egészről, de nem akart barátilag megbántani, tudván, hogy engem őszinte rokonszenv vezet ez akciómban a szerb nép iránt. Mégis az ő tanácsára lényegesen enyhítettem interpellációm tónusán, és egész sor dolgot ki is hagytam belőle.*

Ez a szín tiszta igazság, s ehhez még csak egy és más kisebb hozzátennivalóm van.

Mindenekelőtt el kell Neked mondjam őszintén az én barátságom történetét Popovits Milánnal. Még szegény Teleki Pál miniszterelnöksége alatt Popovits Milán egy igazán nagyszabású, történelmileg gazdagon dokumentált, és számomra sok újságot tartalmazó előadást tartott magyarok és szerbek múltbeli kapcsolatairól, itt Budapesten, visszanyúlva egészen a XVIII. századba, különösen Thököly Száva történelmi állásfoglalásáig, melynek során a hazai szerbségnek s általában véve a szerb nemzetnek Magyarországhoz való barátságos kapcsolatait hangoztatta, s azoknak lélektani alapjait igyekezett újból lerakni. Bőségesen idézte és magyarázta Popovits, mint volt jugoszláv szenátor, az akkoriban helyesen és okosan megalkotott magyar—

[17] Vö. *Tilkovszky Loránt:* „Hogy megmozgassuk a magyar lelkiismeretet..." (Részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre naplójából). Békési Élet, 1984. évf. 1. sz. 94—104.

[18] Emlékirat Magyarország Főméltóságú Kormányzójához. Budapest, 1942. február 4. OSzKK, Fond 28/206.

[19] Vö. *Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky és az Eckhardt-ügy. (Részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre naplójából). Békési Élet, 1983. évf. 2. sz. 221—222. Október 31.—november 2-i bejegyzések. A szóban forgó kérdésekről Hadzsi Koszta ügyvéd, a Matica Srpska titkára informálta.

délszláv örökbarátsági szerződés árnyékában és szellemében, hogy a múltban is csak szerencsétlen körülmények akadályozták a két nép természetes rokonszenvének és természetes érdekegyezéseinek politikai érvényesülését — bőségesen idézte előadásában Kossuth tárgyalásait Obrenovits Györggyel is, és én ezt az anyagot jórészében átvettem akkor készült könyvembe, melynek címe: „Helyünk és sorsunk Európában" volt,[20] s melyet Teleki Pál személyesen engedett át a cenzúrán. Könyvemet aztán elkobozták, de a Bácska visszakerülése után Popovits Milán hamarosan meglátogatott engem, s *a korábbi szellemi kapcsolatra hivatkozva* vette fel velem az érintkezést. Megismertem őt személyesen is, igen művelt, tanult, jószándékú, a magyar kultúra és a *magyar—szerb közeledés iránt fogékony politikai egyéniséget találtam benne. Mindenesetre letagadhatatlan tény, hogy Popovits Milán a szerb uralom alatt végig, és annak utolsó szakaszában, de akkor, amikor még nem lehetett sejteni, hogy a Bácska olyan könnyűszerrel ölünkbe hull vissza, őszinte és becsületes, amellett tehetséges munkása volt a szerb—magyar barátságnak. És ami az én szememben, és azt hiszem, igen sok jó magyar szemében nagy érték: sem a maga szerb voltát meg nem tagadta, sem a mi népünk iránt való rokonszenvét, sem azt a politikai gondolatot, hogy e két népnek egymást meg kell értenie.*

Egy nagy, történelmi jelentőségű gondolat, s annak mindkét részről való öntudatos szolgálata hozott engem össze Popovits Milánnal. Tehát senki tőle rossznéven nem veheti, hogy most, mint kormánypárti képviselő, velem *később sem szakította meg a barátságot.*[21] Utóvégre nem vagyok én erkölcsileg bélpoklos ember, hogy megbélyegző legyen bárkire is a velem való barátság, Te sem tagadtad meg velem szemben soha a régi bajtársi és baráti kapcsolatokat, maga a miniszterelnök úr sem! Hát az csak nem lehet vádpont egy kormánypárti képviselővel szemben, hogy valaki itt-ott, ritkán elbeszélget velem! És talán csak rám nézve sem lehet *magyar szempontból* dehonesztáló vagy gyanús, hogy én egy derék, magyarbarát szerb képviselőtársammal tartom ezt a rokon gondolkodásból eredt, önzetlen barátságot?

De tovább megyek. És ha már az események fölvetették ezt a kérdést, hadd mondjam meg őszintén, milyen súlyos politikai hibának tartom, hogy a magyar kormány nem ennek a derék, a maga szerb voltát véka alá nem rejtő szerb férfiú tapasztalatai, panaszai, kérései komoly meghallgatásával csinálja a maga nemzetiségi politikáját a Bácskában, hanem — kísérteties hasonlósággal, mint ahogy a szélhámos Fenczikre hallgatott idáig jobban, mint a derék, s a magyar ügyért eleget kockáztatott és szenvedett Bródy Andrásra[22] — *engedte magát félrevezettetni Nagy Iván és társai*

[20] *Bajcsy-Zsilinszky Endre:* Helyünk és sorsunk Európában. Bp. 1941. 282—289. — Popovits L. Milan, a jugoszláviai törvényhozás felsőházának (szenátus) tagja előadása Budapesten, a Magyar—Jugoszláv Társaságban.

[21] A Délvidékről behívott képviselők 1942. február 9-én foglaltak először helyet, a kormánypárti padsorokban.

[22] Fenczik István a kárpátaljai Autonóm Orosz Párt fasiszta velleitású vezére volt. Kárpátalja egymást követő magyar kormányzói biztosai (Perényi Zsigmond, Kozma Miklós, Tomcsányi Vilmos) egyaránt őt játszották ki Bródy Andrással, a kárpátaljai ruszin autonómiáért küzdő jóval jelentékenyebb és

együgyűen és rövidlátóan rosszindulatúan, és a magyar szellemmel ellentétesen soviniszta uszításai és denunciálásai által. Állítom, hogy Nagy Ivánnak döntő része van abban, hogy elmérgesedtek a Bácskában a nemzetiségi viszonyok. Ennek az embernek, akit 1926-ban kommunista lázadás miatt fogtak le és csuktak be a délszláv hatóságok, s aki egy okmány tanúsága szerint, melyet, azt hiszem, prezentálni tudok Számodra, nemrégen még *horvát-bunyevácnak mondotta magát, s ezen az alapon földet kért a délszláv államtól,*[23] s aki állítólag — ezt egyelőre nem lehet bizonyítani — a magyarok bácskai bevonulása után csodálatos módon Zágrábba utazott és nem Budapestre, s ott állítólag fölajánlotta szolgálatait a horvát kormánynak, s aki ilyen furcsa kanyarodók után vált a délvidéki magyar képviselők leaderjévé,[24] azóta pedig egyebet sem tett, mint az álmagyarok gonosz módján uszított a szerencsétlen hazai szerbség ellen, állandóan követelte a maga brutális és embertelen elvadultságával a razziákat és „fésüléseket" az állítólagos szerb lázadók és bolsevisták ellen, megmérgezte, különösen Újvidéken, a légkört magyarok és szerbek között, holott a szegény szerbek valójában örültek volt annak, hogy magyarok szállották meg ezt a földet és nem németek, barátja és politikai cinkostársa volt annak a Bayor tábornoknak, aki a gazságai miatt most már ül, tudtommal azóta is védője annak a rablóbandának, mely meggyalázva a maga idegen lelkiségével a mi fajtánk és nemzetünk minden emberséges hagyományát, bevezette a Bácskában a törvény iránt való tiszteletlenséget, a nyílt törvénytapodást, s mikor a kormány helyes és bölcs javításokra szánta el magát, mint például a Matica vagy a bácskai görögkeleti szerb püspökség ügyében, akkor közbelépett, újabb és újabb denunciálásokkal, ugyanakkor ő volt a védője a börtönbe juttatott panamistáknak, s ő volt a fő tiltakozó, mikor végre leérkezett Újvidékre a derék székely hadbíró,[25] és félretéve minden melléktekintetet, érvényt szerezve a magyar jogérzéknek, alkotmányosságnak és törvénytiszteletnek, kivizsgálta az újvidéki és zsablyai gyalázatot, megállapította Zeidner altábornagy bűnösségét. *Ez az ember egyik főbűnöse a bácskai szomorú eseményeknek, ő volt a legfőbb és leghangosabb fölbujtó, ő volt a szellemi elindítója a zsablyai és újvidéki pogromoknak, ő informálta és uszította a rövidlátó Fernbach főispánt.*[26] *Nem szörnyű dolog az, kedves Barátom, hogy egy ilyen műveletlen, magyarságában bizonytalan, sőt magyarságát nemegyszer megtagadó elvadult ember legyen a magyar kormány tanácsadója, s egyetlen hang se emelkedjék az ő múltja és az ő szerepe és az ő felelőssége ellen? És ugyanakkor Popovits*

---

konzekvensebb párt, az Autonóm Fölműves Szövetség vezetőjével szemben. Bródyt, aki 1938 őszén a csehszlovák állam keretében létrehozott ruszinszkói autonóm kormány miniszterelnöke lett, e terület magyar kézre juttatására tett kísérletei miatt a csehszlovák kormány börtönbe vetette, és helyébe az ukrán irányzatú Volosint ültette. Vö.: *Tilkovszky Loránt:* Revízió és nemzetiségpolitika Magyarországon 1938—1941. Bp. 1967.

[23] A nacionalista tendenciájú jugoszláv földreform tulajdon-juttatásaiból magyarok nem részesedhettek.

[24] A Délvidékről behívott magyar képviselők (MÉP-en belüli) parlamenti csoportjának vezetője.

[25] Babos József hadbíró-ezredes, a vezérkari főnök különbíróságának parancsnoka.

[26] Fernbach Péter újvidéki főispán.

Milánt denunciálják, ahelyett, hogy éppen a Popovits panaszait hallgatná meg a kormány, és az ő igazán mérsékelt, és sem a magyarság jogait, sem a magyarság érdekeit nem sértő kívánságait, melyeknek teljesítése egyben egy nagy politikai gondolatot is szolgál?

Mi vezetett engem interpellációmban, abban is, amit elmondottam, abban is, amit belém fojtottak, és amit itt most mellékelek? Kérlek, vedd Magadnak a fáradságot, és olvasd el az én interpellációmnak elmondott részét és aztán ezt az el nem mondott folytatását. *És méltóztassál benne megkeresni, hol sértettem én a magyar államérdeket, hol mondottam én többet lényegében, mint maga a miniszterelnök úr, hol bántottam én a csendőrséget vagy a hadsereget. És kérdem: érdeke az a magyar államnak és a magyar nemzetnek, hogy az ellenem fölbujtott üvöltözést és interpellációm belémfojtását valaha ellenséges oldalon hamisan úgy tüntethessék föl, hogy íme, a magyar képviselőház nagy többsége helyeselte védtelen asszonyoknak, öregeknek és gyermekeknek legyilkolását, és engedte hazaárulóvá bélyegezni azt, aki hangot adott, merem mondani, s ezt Te is bizonnyal igazolni fogod, az egész magyar nemzet tiltakozásának az ilyen hozzánk méltatlan szadista módszerek ellen?* Hiszen 8—10 ember csinálta a szerdai tömeghisztériát, a kormánypárt eleinte nyugodtan hallgatott, és csak mikor hazugul a közbekiáltók úgy aposztrofáltak engem, mint aki gyalázom a honvédséget és a csendőrséget, csak akkor terjedt át a kormánypártra ez a tömeghisztéria. Kérdem ismételten Tőled: *az Isten szerelmére, érdeke ez a magyar nemzetnek? Nem az az érdekünk, hogy bizonyítsuk ország és világ előtt, hogy ami bűn történt, azt csak egyes megtévedt személyek rovására lehet írni, de nem az egész magyar nemzet rovására?*

Mindezek alapján két tisztelettelteljes kérésem van. Az egyik: hogy azt a szegény Popovits Milánt, aki nemcsak a maga szerb népének ügyét szolgálta és szolgálja, hanem a magyar nemzetét és államét is, mikor múltbeli testi térfogatának felére soványodva immár egy esztendő óta járja a Bácska falvait, nyugtatgatja az embereket, szaladgál egyik meg másik minisztériumba, hivatalokba, hogy próbáljon érvényt szerezni a magyar törvényeknek, és igyekezzék enyhíteni a mesterségesen szított ellentéteket magyarság és szerbség között, értékeljétek úgy, ahogy megérdemli. És ne hallgassatok alattomos denunciálásokra, melyek egyikének undorító képét én levelem első felében megrajzoltam. Ugyanakkor *ne engedjétek érvényesülni a Nagy Iván bujtogató, gonosz és magyartalan szellemét, mert ez csak a dolgok elmérgesedéséhez vezet. Döntő magyar érdek kívánja, hogy még ennek a háborúnak befejezése előtt teremtsünk békét nemcsak a magyarság és a hazai délszláv nemzetiségek között, hanem általában a magyar nemzet és a szerb nemzet között is. Erre a békére szükségünk van azért is, hogy más nagy nemzeti föladatainkat Erdély körül lebonyolíthassuk. De szükségünk van a jövő szempontjából is erre a békére, aki ezt nem látja, azt az Úristen szellemi vakséggel verte meg.*

A másik pedig: hogy biztosítsátok számomra az itt mellékelten küldött interpellációs szövegnek elmondását, hiszen a kényesebb részeken már túl vagyunk, interpellációm e további részében már csak a jóvátételről szólok és a jogrend helyreállításáról, amit bizonnyal mindnyájan kívánunk. Miért akadályozná meg a

kormány és a kormánypárt akár az állami, akár a társadalmi jóvátételnek ügyét és annak megindítását. Tudom, hogy Zeidner altábornagy pörét Kormányzó Urunkkal töröltették, bizonnyal a volt honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök együtt,[27] tehát a megtorlás igen komoly és nehezen elhárítható akadályokba ütközik. Ezt készséggel elismerem. De kérem: *mi akadálya lehet interpellációm további két témája meghallgatásának és az abban kifejtett elgondolás teljesítésének: a jóvátételnek és a jogrend teljes helyreállításának?* Hiszen a miniszterelnök úr maga is azt mondotta nekem, mikor interpellációmat neki bejelentettem, hogy a jóvátételről lehet beszélni. Hát beszéljünk róla, kedves Bélám. Beszéljünk róla, mint ellentétes politikai meggyőződésű emberek, de olyanok, akik a legszentebb dologban mégis egyetértenek: *magyarságunkban és abban, hogy ezt a szegény Magyarországot valamiképpen ki kell mentenünk a közelgő szörnyű viharból.*

Abban a reményben, hogy méltányolod tiszta szándékaimat, s nem veszed rossznéven kendőzetlen, a mi férfias fajtánkhoz méltó, őszinteségemet, maradtam őszinte tisztelettel, és a régi, változatlan barátsággal, híved

Ui. E levél elküldése előtt, részben egyik igen okos barátommal[28] való beszélgetés hatása alatt is, arra határoztam magam, hogy egyelőre nem mondom el szerdai interpellációm elmaradt részét, sőt esetleg egyáltalán nem mondom el. Az a gondolat érlelődött meg bennem, hogy talán közelebb jutunk az eredményhez, ha én interpellációm elmaradt részét elküldöm az érdekelt miniszter urakhoz, elsősorban természetesen a miniszterelnök úrhoz, esetleg megküldöm néhány jelentékeny felsőházi tagnak, főleg azoknak, akik a zsablyai és újvidéki dolgokban erős parlamenti kritikát gyakoroltak, Bethlen István grófnak, Prónay György bárónak,[29] valamint az aposztrofálni kívánt hercegprímásnak. S kérni szeretném a miniszterelnök urat s vele különösen Téged: *méltóztassatok odahatni, hogy ami az én jóvátételi és jogrendhelyreállítási kérelmeimből megítéléstek szerint már most megvalósítható, vagy megvalósítása elindítható, történjék meg a magyar kormány spontán elhatározásából.* Így nem kavarnék fel újabb szenvedélyeket fölöslegesen, viszont a kormány a denunciálók terrorizáló szándékaitól sem feszélyezetten s így szabadabban tehetné meg azt, amit idő és helyzet szerint meg lehet tenni. *Ezzel is lojalitásomat kívánom aláhúzni jó szándékú kormányunkkal szemben, s elismerését a kormány nehéz helyzetének.* Ezzel talán olyan utat próbálok egyengetni, amelyen a kormány nemcsak a jóvátétel és a jogrend helyreállítása döntően fontos művét indíthatja el, hanem egyben maradandó és soha le nem tagadható cselekedetekkel, gyógyító hatású tettekkel cáfolja meg azt az interpellációm alatt szerencsétlenül kialakult hamis látszatot, hogy a magyar képviselőházban egyes-egyedül én ítéltem el kellő határozottsággal a délvidéki bűnös és még a bűnösségénél is oktalanabb vérfürdőket.

[27] Bartha Károly vezérezredes és Szombathelyi Ferenc vezérezredes.

[28] Tombor Jenő nyugalmazott vezérkari ezredes.

[29] A felsőház külügyi bizottságának 1942. január 29-i ülésén szólaltak fel.

Téged pedig régi barátságunk révén is arra szeretnélek kérni, segíts a miniszterelnök úrnál ennek az ügynek ilyetén való megnyugtató megoldása körül. Gondoljatok a határ mentén frissen letelepített csángók nehéz helyzetére,[30] s általában arra a tényre, hogy a szegény bácskai magyarság szétszórva milyen szomorú kisebbségben van válságok és veszedelmek idején, hacsak idejében meg nem épül a becsületes béke, elsősorban hazai jóravaló szerbjeinkkel.

OSzKK, Fond 28/98.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

5.
1942. december 6.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Kállay Miklóshoz

Nagyméltóságú Miniszterelnök Úr!

Arra az elhatározásra jutottam, hogy múlt szerdai interpellációm ama részét, melynek elmondásában Krúdy alelnök úr gyöngesége és gyakorlatlansága, főleg pedig a méltatlan és durva közbeszólások nyilvánvalóan imrédysta részről megrendezett özöne megakadályozott, egyelőre legalább, nem mondom el. Nem azért, mert nem akarom kitenni magam hasonló inzultusoknak, én az ilyesmitől nem szoktam megijedni. De különben is azt hiszem, jogos volna az a reményem, Nagyméltóságod sem helyeselné, hogy pártja újból terrorisztikusan segítsen belém fojtani a szót, s bizonnyal Krúdy alelnök úr elnöklési metódusát sem helyeselheti, mellyel engem kiszolgáltatott egy céltudatosan fölkorbácsolt tömeghisztériának. Nagyméltóságod ebbeli bejelentésem alkalmával határozottan helytelenítette interpellációmat, de végül is lelkiismeretemre bízta a dolgot, s rám hárította a felelősséget. Ez az alkotmányos és emberséges miniszterelnöki intenció azonban legkevésbé sem érvényesült szerdai interpellációs beszédem alatt, de úgy gondolom, némi jogosultsággal és valószínűséggel remélhetném, hogy ez másképpen lenne, ha legközelebb beszédem elmaradt részét pótlólag elmondanám újabb interpelláció keretében.

Mégsem ezt az utat választom, éspedig azért, mert *egyes-egyedül a célt nézem*. Én úgy gondolom, magát a célt jobban megközelíthetjük, ha kikapcsolódik a továbbiakban ebből a nemzetünk sorsára oly rendkívüli fontosságú bácskai ügyből minden mesterségesen fölkorbácsolt szenvedély s annak ártó hatása. De elejtem az újabb interpellációt azért is, mert úgy hiszem, sokkal nagyobb volna az eredmény mind befelé, mind kifelé való hatásában, ha az *Nagyméltóságodnak és kormányának spontán elhatározásából fakadna.*

[30] A magyar kormány az 5 bukovinai „csángó" székely falu mintegy 13 000 főnyi lakosságát a román kormánnyal kötött megállapodás alapján 1941. május—június folyamán áttelepítette a visszafoglalt Délvidékre, az 1918 után ott letelepített, de most elmozdított délszláv önkéntesek (dobrovoljácok) helyére. Helyzetük rendkívül veszélyeztetett volt.

Ezért egyszerűen mellékelem elmondott interpellációmat, úgy, ahogy az értesítőben[31] megjelent, valamint annak folytatását, melyet csak el szerettem volna mondani.

Hálás volnék, ha Nagyméltóságod némi figyelmet szentelne interpellációm mind elmondott, mind el nem mondott részének. Könnyű megállapítani ebből a szövegből, milyen valótlan és igazságtalan volt a durva közbeszólásokban megnyilatkozó ama vád, hogy én sértegetem honvédségünket és a csendőrséget. És nem is tudom másra magyarázni a kormánypártra is átharapódzott közbeszólás-özönt, minthogy szavaimat nem lehetett eléggé érteni, s a nyilas, imrédysta és nagyivánista megrendezett terror olyasmit imputált nekem, amit nem mondottam, s ezzel sikerült a rendezőknek — talán 8—10 embernek, élükön Rajniss Ferenccel — valósággal belehajszolnia egy csúnya tömeghisztériába kormánypárti hallgatóim tekintélyes részét is. A szomorú csak az volt, hogy az egész tumultuózus jelenetből az a *hamis látszat* alakult ki, mintha én az egész magyar parlamentben egyedül ítélném el az elkövetett súlyos atrocitásokat, asszonyok, gyermekek és védtelen öregek legyilkolását és egész utcasorok kirablását. Holott nagyon jól tudom, hogy minden tisztességes magyar ember, élükön éppen Nagyméltóságod, mennyire elítéli, hiszen ennek a parlamentben is hangot adott, az elkövetett törvénytelenségeket, s mennyire jogosnak tartja, sőt szükségesnek is, a megtorlást.

A hamis látszat eltörlésének szükségessége is arra hangolhatja — úgy gondolom — Nagyméltóságodat és a meginterpellált miniszter urakat, hogy tettekkel, békítő és gyógyító hatású nagylelkű cselekedetekkel igyekezzenek kiköszörülni államiságunknak ezt a súlyos erkölcsi csorbáját. S annál inkább kérhetem ezt nemcsak joggal, hanem reménykedéssel is, mert hiszen Nagyméltóságod múltkori bejelentésem során azzal örvendeztetett meg, hogy a kérdés jóvátételi részét diszkutábilisnak mondotta azzal, hogy „erről lehet szó". S éppen e miniszterelnöki kijelentés nyomán tettem interpellációmban a hangsúlyt inkább a jóvátételre, mint a megtorlásra. Aminthogy meggyőződésem szerint a jóvátétel nemcsak fontosabb, hanem — az ismert körülmények között — jóval könnyebben és gyorsabban megvalósítható is. Míg a jogrend helyreállításáról szóló részlete interpellációmnak olyan kisebb-nagyobb, de mégis jelentős ügyeket tartalmaz, melyeknek megoldása igazán könnyű feladat, s ugyanakkor hálás téma a hazai szerbség felé.

Ami pedig a jóvátételt illeti, annak állami előkészítését nyugodtan bízhatná Nagyméltóságod Deák Leó főispán tekintélyes felügyelete alatt s az ő gyakorlati helyzetismerete alapján, egy vagy több kitűnő jogászra, szakértőre. Míg a társadalmi jellegű jóvátétel ügyét a keresztény egyházak vezetőire lehetne rábízni, legalábbis a tervkészítést, úgy valahogy, ahogyan tervezett interpellációm el nem mondott szövegében elgondoltam. Összekapcsolható volna ez a jóvátételi téma a hősi halottak [32] hozzátartozóinak érdekében hozott vagy hozandó intézkedésekkel is.

[31] A szóban forgó képviselőházi ülés jegyzőkönyvének különlenyomatában.

[32] A Délvidék fegyveres birtokbavétele során elesett magyar katonák.

Mindenesetre nagy stílust kellene mutatnia ebben a kérdésben a magyar államnak, példaadó emelkedettséget és egyszerre kifinomult jogérzéket és kifinomult emberiességet.

Mindezek alapján nagyon kérem Nagyméltóságodat, vegye kezébe ebben a kérdésben is az irányítás, a cselekvés, a gyógyítás, és kiengesztelődés nehéz és fáradságos munkáját.

Fogadja Miniszterelnök Úr őszinte tiszteletem nyilvánítását.

Legkészségesebb híve:

OSzKK, Fond 28/91.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

6.

1942. december 6.

Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Nagy Vilmos, Keresztes-Fischer Ferenc, Szinyei Merse Jenő miniszterekhez

Nagyméltóságú Miniszter Úr!

A Miniszterelnök Úrhoz egyidejűleg az itt másolatban mellékelt levelet írtam. Egyben mellékelem a múlt szerdán elmondott interpellációm szövegét az értesítőben, valamint tervezett interpellációmnak azt a további részét, melynek elmondásában terrorisztikus eszközökkel megakadályoztak. Kérem Nagyméltóságodat, *segítsen e rendkívüli jelentőségű ügy bölcs és eredményes kibonyolításában, Bácska végleges pacifikálásában.* Ne méltóztassék henye szólamnak minősíteni azt a nézetemet, hogy a mai kormányzat minden tagján óriási a történelmi felelősség súlya abban az irányban, hogy *idejében* elvégezzük a belső megbékélés — a szociális és nemzetiségi megbékélés — nemzetünk és államunk sorsára döntő jelentőségű ügyét államunk e legsebezhetőbb határán.

Fogadja Miniszter Úr őszinte tiszteletem nyilvánítását, mellyel vagyok legkészségesebb híve

OSzKK, Fond 28/95.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

7.

1942. december 8.

Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Serédi Jusztiniánhoz.

Főmagasságú és Főtisztelendő Bíbornok
Hercegprimás Úr!

Méltóztassék megengedni, hogy egy nagy magyar ügy szolgálatában mellékeljem f. évi december másodikán elmondott képviselőházi interpellációmat tartalmazó

értesítőt, s ez interpellációmnak ama részét, melynek elmondásában terrorisztikus eszközökkel hallgatóim egy kis töredéke, tömeghisztériát keltve, megakadályozott, valamint a miniszterelnök úrhoz ez ügyben intézett levelem másolatát. Főmagasságodat is aposztrofáltam volna, ha engedték volna, interpellációmban. Ezért is, de mert valóban azt tartom, hogy a keresztény egyházak vezérférfiainak nagy a felelőssége és igen jelentékeny a tennivalója a délvidéki sebek gyógyítása körül, arra szeretném kérni Főmagasságodat, vegye interpellációm el nem mondott részét is elmondottnak, és segítsen ennek a kérdésnek helyes, bölcs, keresztényi és magyar kibonyolításában.

Magam készséggel és örömmel állok Főmagasságod rendelkezésére, hogy mint ennek a bácskai ügynek, hogy úgy mondjam, szakértője, aki már február elején részletes memorandummal fordultam ez ügyben Kormányzó Urunkhoz, esetleg Főmagasságod előtt ismeretlen részletekről is számot adjak. Megítélésem szerint már a szerb karácsony[33] idejére valaminő szép emberi gesztussal kellene megmutatnunk a magyarság arculatának ősibb, szebb és igazabb vonásait — megviselt szerb és zsidó — délvidéki honfitársaink felé. Főmagasságod Pázmány Péter székében ül: erkölcsi hatalma is, tekintélye is, felelőssége is óriási. Mi protestáns magyarok is Magyarország első zászlósurába s a katolikus magyar többség lelki vezérébe vetjük elsősorban bizodalmunkat ez ügyben.

Fogadja Főmagasságod mély tiszteletem nyilvánítását.

Legkészségesebb híve:

Ui. E levelet másolatban megküldöm Glattfelder Gyula dr. Kalocsa-bácsi érsek úr Őnagyméltóságának, úgy is mint az Actio Catholica egyházi elnökének, kinek egyházhatósági területén történtek a szomorú események, valamint verseghi Nagy Elek felsőházi tag úr Őnagyméltóságának, az Actio Catholica világi országos elnökének.

Kegyes engedelmével mellékelem appropriációs beszédemet is, melynek során már foglalkoztam előbb a szerb—magyar kérdéssel, de a zsidótörvények erkölcsi és gyakorlati hiányosságaival és teljes csődjükkel is.

Végül arra szeretném kérni Eminenciádat, kegyeskednék engem az ügy sürgősségére való tekintettel mielőbb fogadni.

Mély tisztelettel

Esztergomi Prímási Levéltár (EPL), Serédi betűrendes magánlevéltára.
Eredeti gépírásos levél. (Az utóirat kézírással).

[33] A görögkeleti egyház január 6-án ünnepli a karácsonyt.

8.

1942. december 8.

Bajcsy-Zsilinszky Endre levele felsőházi tagokhoz

Igen tisztelt Barátom!

Mellékelten megküldöm f. évi december 2-án elmondott interpellációmat úgy, ahogy elhangzott, továbbá ez interpellációmnak azt a részét, melynek elmondásában terrorisztikus eszközökkel megakadályoztak, valamint a miniszterelnök úrhoz ez ügyben intézett levelemnek, végül Magyarország hercegprímásához írott levelemnek másolatát. És kérve kérem a magyar felsőház tagjait, azokat is, akik a legjobbak közül onnan kiszorultak,[34] tegyetek meg mindent annak a nagy ügynek érdekében, melynek oly gyarló eszközökkel kifejezést igyekeztem adni. Nemzetünk több mint egy évezreden keresztül, minden viszontagságon át megőrzött becsülete, államunknak világtekintélye forog itt kockán. Egy-két ember gyönge ahhoz, hogy föltartóztassa a felénk nyomuló vízözönt. A nemzet legjobbjainak egyesült erővel kell a veszedelemmel szembeszállniok. A magyarok Istenére kérlek Benneteket, segítsetek!

Őszinte tiszteletem kifejezésével

híved

OSzKK, Fond 28/117.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

9.

1942. december 12.

Károlyi Gyula[35] *levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez*

Tisztelt barátom,

mai napon vettem decz. 8. leveledet és mellékleteit. Amint hozzájuthatok, át fogom olvasni azokat.

Őszinte tisztelettel

híved

OSzKK, Fond 28/141.
Eredeti kézírásos levél.

[34] Ti. a nem-örökös felsőházi tagok iménti újjáválasztása során.

[35] Károlyi Gyula gróf, felsőházi tag, volt miniszterelnök.

10.
1942. december 12.
Pálffy Géza levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Igen tisztelt Barátom!

Köszönöm szíves figyelmedet, mellyel a képviselőházban elmondott délvidéki interpellációd szövegét, a Bíboros Hercegprímásnak és miniszterelnöknek megküldött memorandumaid[36] egy-egy példányát hozzám eljuttattad.

A délvidéki — annyira sajnálatos és perhorreszkáló — események és atrocitások utólagos enyhítése céljából tett javaslataiddal *teljesen* egyetértek. Az Országgyűlés felsőházában Prónay György volt az, aki sua sponte, de a felsőház valamennyi számottevő faktorát e kérdésben maga mögött találva, ezen eseményeket szóvá tette.[37] Prónay György, egészségi állapotára való tekintettel, átmeneti időre kénytelen volt a politikából kikapcsolódni. Bizonyos vagyok benne, hogy egészsége helyreálltával újból felveszi közismert aktivitását, és így az Általad felvetett kérdést is napirenden tartja.

A magam részéről célszerűnek tartanám, ha a karácsonyi ünnepek és évforduló után, feltéve, hogy Prónay György addig újból akcióképes lesz, esetleg megbeszélésre jöhetnénk össze.

Fogadd, kérlek, őszinte üdvözleteim kifejezését,

készséges híved

OSzKK, Fond 28/153.
Eredeti gépírásos levél.

11.
1942. december 14.
Serédi Jusztinián válasza Bajcsy-Zsilinszky Endrének

Nagyságos Országgyűlési Képviselő Úr!

Köszönettel vettem Nagyságod folyó hó 8-án küldött sorait és azok mellékleteit.

Egyben jelzem, hogy az ügyről már más oldalról is tudomást szereztem.

Fogadja Nagyságod kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását.

OSzKK, Fond 28/162.
Eredeti gépírásos levél.

[36] Valójában levelekről van szó, és nem memorandumokról.

[37] A felsőház külügyi bizottságának 1942. január 29-i ülésén.

12.
1942. december 16.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Apor Vilmoshoz

Nagyméltóságú Püspök Uram!

Méltóztassék megengedni, hogy mai, élőszóval való nagyon is rapszodikus előadásom összefoglalására, és annak némi kiegészítéséül megírhassam az alábbiakat.

A téma, mint ahogy interpellációmban, az el nem mondott részt is odaszámítva, tagoltam, hármas: megtorlás, jóvátétel, jogrend helyreállítása.

A megtorlás ügyének elakadását vázoltam élőszóval, mindenesetre erre is sor kell, hogy kerüljön, de kívül esik tulajdonképpen az én mostani kérésem keretein. A jóvátétel ügyét azonban, s különösen a nem állami, hanem társadalmi, karitatív jellegű jóvátételt mindenképpen összekapcsolandónak tartom a jogrend helyreállításának kérdésével, különösen pedig bizonyos szerb egyházi és kulturális, tökéletesen jogos kívánságok teljesítésével. E ponton utalok Sigray Antal gróf előttem tett ama megjegyzésére, hogy a karitatív jóvátételnek csak akkor volna igazán megfelelő hatása, ha egyben más jogtalanságok és törvénytelenségek jóvátételével együtt, párhuzamosan történnék.

Szerintem döntő hatása volna az ügyre, ha Nagyméltóságod kezdeményezése és tényleges vezetése alatt, végső fokon aztán a bíbornok hercegprímás úr őeminenciája személyének bekapcsolásával is, egy szűkebb körű, de igen jelentékeny közéleti férfiak részvételével megalakított deputáció, talán a hercegprímás úr vezetése alatt, fölmenne a Várba ebben az ügyben, s a miniszterelnök úrnak, esetleg a kormányzó úrnak is átadná élőszóval és írásban ezeket a kívánságokat a jóvátétel és a jogrend helyreállítása ügyében. Magam, mint ennek az ügynek, hogy úgy mondjam, szakértője, kész örömest szerkesztek egy ilyen memorandum-vázlatot, anélkül természetesen, hogy távolról is azt igényelném, hogy Nagyméltóságodék akár egészében, akár részeiben, ahhoz ragaszkodjanak. Engem méltóztassék ebben az ügyben teljesen személytelen, igen szerény segítőtársnak tekinteni, aki nem szeretném, hogy az én túlságos exponáltságom, több vonatkozásban éles ellenzékiségem ártson ennek az ügynek.

Egy ilyen memorandumban szerintem mindenesetre hangsúlyozni és kérni kellene az állami, a törvényes jóvátételt is, melynek a társadalmi, a karitatív jóvátétel csak kiegészítő része lehet. Bár talán messzebbmenő erkölcsi és nemzeti szempontból mégis ez utóbbi volna a fontosabb és a sürgősebb.

Ennek a társadalmi jóvátételnek, leegyszerűsítve a dolgot, két módját látom: egy tekintélyes alap létesítését az elpusztítottak családtagjainak, különösen özvegyeknek és árváknak fölsegítésére, létének biztosítására, illetőleg neveltetésére, s aztán egyéni hozzájárulásokat egy-egy árvának fölnevelésére. Magam szívesen adnék havi 100 pengőt egy ilyen árva neveléséhez. Azt hiszem, hasonló áldozatra nagyon sokan volnának hajlamosak. Meg vagyok győződve róla, hogy a hazai nagybirtok és nagytőke is megmozdulna vagy az egyik, vagy a másik formában.

Megjegyzem, hogy maga a miniszterelnök úr is járható útnak mondotta előttem a jóvátételt. Hasonlóképpen nyilatkozott előttem Tasnádi Nagy András, a képviselőház elnöke is. Ez irányban tehát már most is van bizonyos megértés, de mennyivel inkább lesz, ha az egész megszűnik az én magános panaszom lenni.

A jogrend helyreállításának témakörébe tartoznak mindenekelőtt az alábbi ügyek:

1. a Matica szerb irodalmi egyesület zár alól való feloldása és működésének újból való megindítása;

2. az újvidéki gör.kel. szerb püspökség vagyonának zár alól feloldása;

3. a gör.kel. szerb szerzetesrendek kolostorainak, vagyonának visszaadása;

4. az újvidéki iskolai konviktus újból való megnyitása;

5. a katonai megszállás idejéből túlságos hatáskörrel ott maradt katonai kémelhárító osztály működésének alkotmányos keretek közé szorítása;

6. a legsúlyosabb közigazgatási túlkapások és a néhol jelentkező közigazgatási korrupció letörése, a meg nem felelő tisztviselők kicserélése. Erre az új közigazgatási törvény teljes jogot ad a belügyminiszternek;

7. Fernbach újvidéki főispán helyett egy Deák Leó stílusú, erősen magyar szellemű, tehát mélyen emberséges főispán beállítása;

8. esetleg bácskai kormánybiztos kiküldése a sérelmek és törvénytelenségek tanulmányozására és orvoslására.

Mindennek szerintem már a szerb karácsonyra kellene legalább szimbolikusan elindulnia. De hogy az megfelelő módon történhessék, és biztosítva legyen a jó hatás, vagy Nagyméltóságodnak, vagy Horváth érseki helyettes püspök úrnak: meg kellene beszélnie a dolgot a derék és sokat szenvedett Csirics Irinej újvidéki szerb püspökkel. Talán előzőleg Zubkovics György budai szerb püspökkel is, aki különben szintén tagja a felsőháznak, s akinek a Nagyméltóságodnak elküldött iratokat szintén megküldöttem. Beszélek Popovits Milán képviselőtársammal is, hogy szerezze be a zsablyai és az újvidéki pogrom szerb áldozatainak lajstromát, illetőleg a hátramaradottakét. Ugyanúgy be kellene szerezni a zsidó hitközségektől a zsidó áldozatokról szóló adatokat. Föl lehetne használni erre azt a több mint 600 oldalas jelentést, amit a derék székely Babos József alezredes hadbíró szerkesztett a pogrom eseményeiről. S ha egyelőre nem is tudnánk többet elérni az idő rövidsége miatt, mint hogy a szerb karácsonyra egy szép és nagyszabású karácsonyfát, az árváknak megfelelő kedves ajándékokat tudnánk küldeni s fölállítani talán Csirics püspök rezidenciájában, már ez is nagy dolog volna, mint kezdet. A többi szerintem menne magától.

Én ebben az ügyben több felsőházi taghoz fordultam, olyanokhoz is, akik csak most választattak be, mint Sigray Antalhoz és Pallavicini Györgyhöz, de aztán Pálffy Gézához, Bethlen Istvánhoz, Prónay Györgyhöz, Radvánszky Alberthez, Perényi Zsigmondhoz, Károlyi Gyulához, Huszár Aladárhoz is, főleg pedig Károlyi Józsefné grófnőhöz és Szapáry Erzsébet grófnőhöz, mint akik mérhetetlen érdemet szereztek a lengyel ügy körül.[38] De elküldtem ezeket a dolgokat Ravasz ref. és Raffay ev.

[38] Ti. a Magyarországra érkezett lengyel menekültek ügyeinek társadalmi gondozásában.

püspöknek is, s úgy gondolom, nem ártana talán, ha Nagyméltóságod legalább Ravasz Lászlóval érintkezésbe lépne, aki tudtommal minden emberséges jó dologra kapható, s a protestáns világban nagy tekintély.

Szíves elnézését kérem, hogy ennyit alkalmatlankodom, de higgye el Nagyméltóságod, ebben a szerencsétlen 1942. esztendőben ennél nagyobb jelentőségű jó dolog nem történt szomorú országunkban, mint volna az, ha ebben a kérdésben komoly eredményt tudnánk elérni, mi, becsületes magyarok.

Az említett memorandum-vázlatot szíves engedelmével a napokban küldöm.

Fogadja Nagyméltóságod őszinte tiszteletem és nagyrabecsülésem kifejezését.

Legkészségesebb híve:

OSzKK, Fond 28/71.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

13.
1942. december 17.
Gratz Gusztáv levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Rendkívül nagy érdeklődéssel olvastam el interpellációd el nem mondott részének szövegét, valamint azt a beadványt,[39] amelyet a miniszterelnökhöz intézni méltóztattál. Igen nagy érdemeket szereztél férfias kiállásoddal, ami talán az országnak valamikor még nagy hasznára lesz.

A legteljesebb mértékben és egész szívvel csatlakozom mindazokhoz az akciókhoz, amelyeket ebben a kérdésben megindítani szándékozol. Sajnos, az az érzésem, hogy igen keveset tudok a magam részéről tenni, de ha látsz valami lehetőséget erre, akkor én teljes erőmből rendelkezésedre állok.

Fogadd igaz nagyrabecsülésem őszinte kifejezését, amellyel maradok

szívélyes üdvözlettel

OSzKK, Fond 28/136.
Eredeti gépírásos levél.

14.
1942. december 25.
Emlékirat Magyarország főméltóságú kormányzójához

Főméltóságú Kormányzó Úr!

Az új világháború vége felé közeledik. Bárminő eredménnyel végződjék, a magyar magatartás, államé és társadalomé, tetteink csakúgy, mint mulasztásaink, nemsokára valaminő világfórum elé, nemzetközi mérlegre kerül.

[39] Valójában: levelet.

E pillanatban két belső kérdés eddigi megoldása, illetve megoldatlansága nyugtalanítja főképpen a legjobb magyarok lelkiismeretét. Egyik: a zsablyai és újvidéki bűnösen lefolytatott „razziák" s egyéb törvénytelen kilengések nyomán támadt társadalmi és nemzetiségi bizonytalanság és feszültség a Bácskában. Másik: a zsidókérdésnek a két zsidótörvényen és a honvédelmi törvényeken[40] messze túlmenő, valójában e törvények intencióival is összeegyeztethetetlen kezelése s ennek során gyakran istentelen és embertelen módszerek alkalmazása a végrehajtásban. Úgy érezzük, a magyar nemzet legszentebb hagyományainak, alkotmányunk alapvető elveinek, a magyarság keresztény és emberséges szellemének, államunk szentistváni eszméjének, mondhatnánk a magyar történelmi lelkiismeretnek nevében kell szót emelnünk e kérdésekben Főméltóságod előtt.

I.
A bácskai tűzfészek eloltása

A miniszterelnök úr még a nyár folyamán képviselőházi és felsőházi interpellációkra adott válaszaiban a legilletékesebb helyről elismerte, hogy ez év januárjának folyamán a zsablyai, titeli járásokban és Újvidéken bizonyos karhatalmi razziák során sok ártatlan ember pusztult el, s megígérte, hogy a bűnösök a magyar törvények szerint el fogják nyerni büntetésüket.

Nem szeretnénk ez ügyben a *puszta megtorlásra* tenni a hangsúlyt. Noha nyilvánvaló, hogy a legtermészetesebb kiindulópontja a bácskai dolgok rendezésének mégiscsak a törvényes megtorlás volna. De ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonítunk az elpusztultak családtagjai számára biztosítandó törvényes és társadalmi jóvátételnek, kártalanításnak, valamint az alkotmányos jogrend teljes és hiánytalan helyreállításának a Délvidéken.

A bűnösök megbüntetésén túl — melynek átmeneti nehézségeit elismerjük, de elmaradásában végzetes veszedelmet látunk — *a jóvátétel és a jogrend helyreállítása* feladatát több körülmény teszi szemünkben rendkívül fontossá és egyre sürgetőbbé. A mi szentistváni államunk önmagának is, de nemzetünk jó lelkiismeretének is tartozik azzal, hogy minden vonatkozásban kiköszörülje ezt a súlyos erkölcsi csorbát. *Éspedig a maga szabad kezdeményezéséből, idejében.* De kifelé való tekintélyünk is megköveteli ezt, hiszen nyilvánvaló, ellenségeink megsokszorozva és eltorzítva fogják ellenünk kihasználni, bármi nemzetközi fórum, vagy békét tárgyaló kongresszus előtt, a magyar részről elkövetett hibákat. Ám józanul számolnunk kell a háború olyan fordulatával is, melynek során a magyar uralom a Délvidéken *újból védekezésre szorul.* S akkor az ottani magyarság, elsősorban a határra frissen letelepített bukovinai székelyek és

[40] Valójában három zsidótörvényről s két honvédelmi törvénynek a zsidó munkaszolgálatra vonatkozó rendelkezéseiről van szó.

vitézek,[41] iszonyú árát fizethetik meg annak a mulasztásnak, hogy a magyar államhatalom és társadalom *idejében nem bélyegezte* — törvényes megtorlással, jóvátétellel, és az alkotmányos jogrend hiánytalan helyreállításával — ezeket a törvénytipró embertelen kilengéseket azzá, ami valójában: egyesek, *néhány elvetemült ember* magánakciójává. Ezt a valóságnak megfelelő megvilágítását a dolognak az egész világ megértené, nemcsak a barát, hanem a becsületes ellenfél is. Hiszen a mai rettenetes erkölcsi elvadultság tobzódásai közepette, a keresztényellenes lélekmérgezéssel támasztott lelki járványok idején, nem az a csoda, hogy a nemes magyar nemzet uralma alatt is történtek ilyen polgárháborús kilengések, hanem hogy azt idejében sikerült elfojtani az alkotmányos magyar kormány és a becsületes magyar közvélemény együttes erőfeszítésével. Ennek a valóságnak azonban *formát és nyomatékot* kell adnunk, ha azt akarjuk, hogy ne a magyar nemzet fejére szálljon az ódium és bűnhődés, *egyesek, kevesek* bűncselekményeiért.

De igen fontos magyar érdek az is, hogy a közelgő válságos időkben ne ellenségesen álljanak egymással szemben olyan népek, melyek valójában nem gyűlölik egymást, sőt lelkük mélyén él az a megérzés, hogy egymás mellett volna helyük az új Közép-Európa szerves fölépítésének nagy munkájában.

Végül szóvá kell tennünk a magyar ügy megítélése tekintetében az Amerikai Egyesült Államok közvéleményében éppen a zsablyai és újvidéki események visszhangjaként bekövetkezett szomorú változást is. Nem zárkózhatunk el ama fölismerés elől, hogy az Egyesült Államok, bárhogy végződjék is az új világháború, mindenképpen nagy szerepet fognak vinni a világ újjáépítése körül. Nem lehet tehát közömbös számunkra, hogyan ítélik meg nemzetünket és országunkat Amerikában, ahol egyébként majdnem egymilliónyi magyar él, általános megbecsülésben és teljes szabadságban. Az Egyesült Államok sajtója a zsablyai és újvidéki eseményekről a világsajtóba került, sokszorosan eltúlzott és eltorzított híradások nyomán, rendkívül heves és kíméletlen támadó hadjáratot rendezett volt Magyarország ellen, s nem kímélte annak során Főméltóságod magas személyét sem.

A New York Times diktálta az iramot azzal a vezérszólammal, hogy ami Újvidéken történt, az sokkal súlyosabb beszámítás alá esik még az állítólagos lengyelországi és oroszországi atrocitásoknál is. Mert emezek — írta az amerikai lap — olyan területen történtek, melyeket véres harc árán szereztek meg a németek, katonai megszállás alá került ellenséges országokban történtek, míg Újvidék s általában az évezredes magyar állam kereteibe visszatért Bácska olyan szerves része Magyarországnak, akár Budapest és környéke. A kilengések tehát magyar állampolgárok ellen s nem is a visszacsatolást követő katonai uralom alatt történtek, hanem a már régen azelőtt bevezetett polgári közigazgatás idején, amikor tehát már szó sem lehetett hadijogról, ezért semmiképpen sem lehet mentségük bármi, a rendes igazságszolgáltatáson kívül történő úgynevezett retorzióknak. Ezeket a sajtótámadá-

[41] 481 magyar család (mintegy 2300 fő) kapott a Délvidéken vitézi telket. Szétszórt tanyai települések voltak ezek.

sokat Amerikában élő jó érzésű magyar hazafiak[42] igyekeztek visszaverni, s különösen határozottan vették védelmükbe Magyarország Kormányzóját. Mivel azonban e magyar hazafiak nem tudtak és nem is tudhattak konkréten beszámolni a törvénytelenségek jogos megtorlásáról, sem az elmaradhatatlan jóvátételről: nemcsak tovább burjánzottak a fantasztikusnál fantasztikusabb túlzások e kérdés körül az amerikai sajtóban és közvéleményben, hanem egyben bekövetkezett az a szomorú fordulat is, hogy az amerikai magyarságnak eleddig józan és mérsékelt, hazafias tényezői, a legnagyobb amerikai magyar egyházi és világi szervezetek s azok vezetői, élükön a kiváló washingtoni egyetemi tanár, Kerekes Tibor és Eördögh Elemér pápai prelátus, velük az amerikai magyar sajtó túlnyomó része is, élesen Főméltóságod ellen fordult. Mindez akaratlanul is megerősítette a Jászi és Vámbéry vezetése alatt álló, eddig meglehetősen elszigetelt és jelentéktelen, szélsőséges szárnyát az amerikai magyarságnak,[43] és így Beneš londoni magyarellenes politikájának malmára hajtotta a vizet.[44] E Magyarország ellen intézett támadó hadjáratot pedig az a New York Times vezette, mely még az új világháború elején egyik számában, annak egész oldala terjedelmében, együtt közölte volt XII. Pius pápa, Roosevelt elnök és Magyarország kormányzója arcképét, mondván, íme ezek a férfiak a világ első gentlemanjei.

Úgy gondoljuk, rendkívül fontos magyar érdek fűződik ahhoz, hogy a közeljövőben *a magyar nemzet és a magyar állam élesen elválassza magát a megtörtént hűncselekmények elkövetőitől,* hogy azután ezzel a szomorú amerikai fordulattal is eredményesen szállhassanak szembe az Egyesült Államokban élő magyarok.

1. *A jóvátétel.*

Szeretnénk hangsúlyozni *az állami jóvátétel szükségességét,* mert hiszen kétségtelen, hogy a bűnösen elpusztítottak hátramaradt családtagjait a magyar törvények szerint erkölcsi és anyagi kártalanítás illeti — szerb, keresztény magyar, zsidó családok maradékait egyaránt —, s ezt a jóvátételt az ügy szomorú tömegjellegénél és polgárháborús tüneteinél fogva kétségtelenül a magyar államnak kell átvállalnia.

A magyar társadalomnak azonban önállóan is meg kellene mozdulnia, mintegy a magyar nép szívének, hogy túl az állami jóvátételen, hangosan hirdesse a magyar lélek nemes emberszeretetét, amely nem vár a törvény igazságtevésére sem, hanem íme önként vállal részt a lelkek megbékítésének nagy művéből.

E *társadalmi* jóvátétel körül a magyar királyi kormánytól csupán jóakaratot kérünk és kívánunk a tekintetben, hogy szabadon mozdíthassuk meg e nagy lelki békemű — főleg özvegyek, kifosztottak fölkarolása, árvák neveltetése — érdekében nemzetünk szívét és önkéntes áldozatkészségét. Megítélésünk szerint e munka megindítása és irányítása, lebonyolítása, elsősorban a keresztény egyházak vezetőire tartoznék.

[42] Eckhardt Tibor és az általa alapított „Független Magyarország Mozgalom".

[43] A Jászi Oszkár és Vámbéry Rusztem vezette „Demokratikus Magyarok Amerikai Szövetsége".

[44] Eduard Beneš, volt csehszlovák köztársasági elnök, Londonban emigráns kormányt alakított.

2. *A jogrend helyreállítása a Bácskában.*

Bácskában megítélésünk szerint az alkotmányos jogrend legsúlyosabb hiányossága egyfelől a polgári és katonai hatáskörök máig szóló tisztázatlansága, illetőleg összezavarodása, még a katonai közigazgatás idejéből, másfelől bizonyos katonai intézményeknek — elsősorban az úgynevezett kémelhárító osztálynak — ma már időszerűtlenné vált túlméretezett hatásköre és tevékenysége. A polgári közigazgatás immár másfél éve átvette a Délvidék ügyeinek vitelét a megszállás idejében beiktatott katonai közigazgatástól, de a katonai közigazgatás bizonyos csökevényei máig fönnmaradtak, és a polgári közigazgatás már e csökevények miatt sem válhatott igazán teljessé ez ideig. Nyilvánvaló, hogy ezek a jelenségek nagyban fokozzák a bácskai *jogbizonytalanságot,* melyet sürgősen meg kellene szüntetni.

A másik igen súlyos hiánya a jogrend teljességének a Bácskában, hogy mostanáig érvényben maradtak e rendkívül exponált területen a régen lebontott katonai közigazgatás egykori tényezőinek, így főképpen az újvidéki volt városparancsnoknak, különböző alkotmányellenes és törvénytelen rendelkezései. Ilyenek:

1. A Matica szerb irodalmi és közművelődési egyesületnek, melyet 1825-ben *Budán* alapitottak, s egyik teljesítménye, hogy lefordíttatta szerb nyelvre a magyar remekírókat Petőfitől Mądáchig — bezáratása, vagyonának zár alá vétele;

2. az újvidéki szerb tanítói konviktus bezáratása;

3. a szerb földművesek szövetkezetének feloszlatása;

4. az újvidéki görögkeleti szerb püspökség 200 év óta egyhuzamban birtokolt vagyonának és javadalmainak zár alá vétele, holott éppen a mostani püspök, Csirics Irinej, bizonyította be a magyarság iránt való rokonszenvét azzal, hogy ő fordította le Madách Ember Tragédiáját szerbre;[45]

5. a görögkeleti szerb kolostorok zár alá vétele, a szerzetesek elűzése.

Egyéb hasonló értelmetlen és a nemzetiségi békére romboló hatású túlkapások felsorolását most mellőzve, hangsúlyozni szeretnénk, mennyire komoly magyar érdek szól amellett, hogy ezek a részben egyházjogi és magánjogi természetű törvénytelenségek, részben művelődéspolitikai hibák és túlkapások mielőbb orvosoltassanak.

De a bácskai alkotmányos jogrend teljes és tökéletes helyreállításának útjában van bizonyos — fájdalom — elég sűrűn jelentkező közigazgatási korrupció is, mely összefogva többnyire meglehetősen kétes magyarságú elemek kezdetleges, bárdolatlan és túlzó sovinizmusával, megmérgezi a Délvidék közéleti és magánéleti levegőjét. Ha valahol, hát ezen a kényes délvidéki talajon kellene a magyar államnak *mintaközigazgatást* berendeznie, s abban a magyar szellem és hagyomány, a magyar államszervező és államvezető érzék felsőbbségét megbizonyítania és érvényesítenie. Ehhez azonban múlhatatlanul szükséges, hogy mindazok a közigazgatási kisebb-nagyobb tényezők, akik nem ütik meg a Bácska pacifikálásához kellő szellemi és erkölcsi mértéket, haladéktalanul kicseréltessenek. S általában ez intézkedések nyomán visszatérjen minden rendű és rangú, fajtájú és felekezetű állampolgárunk lelkébe az a tudat, hogy a

[45] Téves adat. A valódi fordító: Jankulov Vladislav.

magyar állam törvénye és gondoskodása mindenkinek szól, s még a mai meglazult erkölcsi eresztékű világban is mindenkinek biztos védelmet nyújt. *A szentistváni alapítású keresztény magyar jogállamnak éppen ezekben az időkben kellene leginkább a közép-európai zűrzavar hullámaiból Ararát-hegyként kimagasodnia.*

II.
A zsidókérdés

Nem kívánunk az emlékirat során elvi fejtegetésekbe bocsátkozni a zsidókérdésről, csupán azt jegyezzük meg, hogy nemzetünknek éppen legmagyarabb és legőszintébben, legbensőségesebben keresztény elemei, szellemének, erkölcsiségének legjellegzetesebb képviselői tudták és tudhatták magukat legkevésbé azonosítani azokkal az alkotmányos állampolgári egyenjogúságot, a kereszténység tanításait megcsúfoló törvényalkotásokkal, az első és második zsidótörvénnyel,[46] az új honvédelmi törvénnyel,[47] a honvédelmi novellával,[48] és az úgynevezett fajvédelmi törvénnyel,[49] melyek az utóbbi évek során *jogilag* rendezték hazánkban a zsidókérdést. Ezek a törvények azonban egyelőre itt vannak, s amíg érvényben vannak, végre kell őket hajtani, ezt elismerjük. Bár meggyőződésünk szerint létrejöttükhöz nagyobb részben járult hozzá bizonyos világnézeti tömeghisztéria és a szélsőségesek nyomása, mintsem nemzetünk századokon át híres politikai belátása.

A végrehajtásnak azonban különböző módjai és módszerei adódnak. Lehet ezeket a törvényeket *emberséges és keresztényi* lelkülettel és inkább enyhítő, mint szigorító célzattal is végrehajtani, de lehet a végrehajtásban *túl is licitálni.* Kérni szeretnénk Főméltóságodat, hogy *ebben az enyhítő irányban* vesse latba minden tekintélyét és hatalmát. A mi nemzetünk évezredes ittléte folyamán nemegyszer megmutatta, hogy a *lelkétől idegen törvények kegyetlenségeit lelkéből lelkezett gyakorlattal* meg tudja szelídíteni. A Dózsa-lázadás nyomában hozott jobbágyellenes törvények kegyetlenségeit, elsősorban a jobbágy röghözkötöttségét, ilyen *emberséges joggyakorlat* törte meg először. Ebben a szellemben és ebben az irányban kellene a zsidótörvények és a honvédelmi törvények zsidóellenes intézkedéseit is a *végrehajtás során emberségesebbé szelídíteni.*

De van a zsidókérdésnek egy másik, még súlyosabb jelentősége és vonatkozása is napjainkban. S ez: *a magukon e törvényeken is túllépő atrocitások* elég gyakori jelentkezése a végrehajtásban; túlbuzgó és alárendelt közegek *már-már polgárháborús* önkényeskedése, törvénytiprása, embertelensége. Nehezen tudjuk elhinni, hogy a magyar kormány ne tudná megtalálni bölcs előrelátással egyfelől azokat a személye-

[46] 1938. évi XV. tc., 1939. évi IV. tc.
[47] 1939. évi II. tc.
[48] 1942. évi XIV. tc.
[49] 1941. évi XV. tc. (Harmadik zsidótörvény).

ket, másfelől azokat a módszereket, melyek az imént vázolt emberséges végrehajtás irányában próbálnák egyelőre levezetni hibás és keresztényietlen törvények túlzásait. De még nehezebb elképzelnünk, hogy a magyar kormánynak ne volna elég ereje ahhoz, hogy a *törvényeken magukat túltevő* alárendelt közegek brutális ösztöneinek és hajlamainak kormányzati, közigazgatási, és igazságszolgáltatási eszközökkel lehetőleg elébe vágjanak, vagy ha kell, azokat a magyar törvény kérlelhetetlen erejével elfojtsák és példásan megtorolják. *A szadista hajlamúaknak a közélet minden pozíciójából való sürgős eltávolítását és gonosztetteiknek befelé és kifelé egyaránt félreérthetetlen, kíméletlen megtorlását kérjük Főméltóságodtól és a magyar kormánytól.* Úgy érezzük, mind a délvidéki ügyekben, mind általában a nemzetiségi kérdés hagyományos magyar kezelése tekintetében, mind pedig a zsidókérdés, konkrétebben a zsidótörvények és a honvédelmi törvények zsidó vonatkozású szakaszainak végrehajtása terén elérkeztünk ahhoz az időponthoz, amikor a magyar nemzet *lelkiismeretének meg kell szólalnia,* és hangosan álljt kell kiáltania mindazoknak, kik elrugaszkodva a mi nemzetünk szellemétől és felsőbbrendű hivatásától, idegen és szennyes szenvedélyek útjára csábítják és sodorják amúgy is igen nehéz helyzetben lévő hazánkat.

Röviden: a zsidókérdésben a törvények magyar szellemű és emberséges, keresztény lelkületű végrehajtását kérjük és kívánjuk, s ugyanakkor még nagyobb nyomatékkal az e törvényeken magukat túltevő, alkotmány és törvénytipró kilengések elfojtását és a bűnösök és módszereik sürgős kiküszöbölését a magyar közéletből.

Főméltóságú Kormányzó Úr! A rendkívüli idők és a szegény hazánkat környező rendkívüli veszedelmek késztettek bennünket arra, hogy e fölirat szokatlan útját válasszuk nemzetünk és államunk életérdekei szempontjából nagyfontosságúnak ítélt kérésünk tisztelettelteljes előterjesztésére.

Fogadja Főméltóságod mély tiszteletünk nyilvánítását

OSzKK, Fond 28/32.
Eredeti gépírásos memorandum.

15.
1942. december 28.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Miklós Bélához

Kegyelmes Uram!

Méltóztassál megengedni, hogy — kissé Aladár bátyáddal való évtizedes barátságomra is hivatkozva — megküldjem három képviselőházi beszédemet. Az elsőben a honvédelmi tárca tárgyalásánál az eddiginél sokkalta nagyobbszabású katonai fölszerelkezésünket sürgettem. A megajánlási vita során elmondott beszédemben döntő fontosságú külpolitikai kérdésekre mutattam rá, majd a nemzetiségi kérdés tárgyalása során a hazai Volksbund vakmerő szemtelenkedéseit utasítottam vissza, végül pedig a zsidókérdést igyekeztem megvilágítani a régi, szegedi, magyar szellemű

és nem germán mintájú fajvédelem szemszögéből. Harmadik beszédem egy interpelláció volt, a délvidéki atrocitások ügyében, melyet csak részben tudtam elmondani, mert imrédysta és nyilas elemek olyan zenebonát csaptak s olyan tömeghisztériát keltettek — Prokopecz, Kadlecz,[50] Piukovich, Rajniss, Kalmár (vormals?), Bógner, Mosonyi (vormals?), Hendrey (vormals?) — hogy beszédemnek csak egyharmad részét tudtam elmondani. Interpellációm el nem mondott részét is mellékelem. Mindezt főleg azért, hogy méltóztassál látni: vakmerő rágalom volt, hogy én a honvédséget vagy a csendőrséget sértegettem. Még a hadbírósági vizsgálat során is bűnösnek talált és bűnösnek igazolódott Zeidner altábornagyot is csak nagyon mértékkel aposztrofáltam, pedig közönséges tömeggyilkosnak is mondhattam volna, ami valójában, meggyalázója dicső múltú és dicső nevű honvéd hadseregünknek, mert a maga hadtestparancsnoki rangjával és tekintélyével fedezte ártatlan asszonyok, gyermekek, öregek legyilkolását és kirablását. Ezt is mondhattam volna, ha az igazat nyersen akartam volna megmondani. És elmondhattam volna azt is: előre tiltakozom az ellen, hogy a magyar honvédség és a másfélezer éves magyar katonai dicsőség bármiképpen is összekapcsoltassék néhány szadista árja gonosztettével. Nem ezt tettem, mert jól tudom, mi való a nyilvánosság elé és mi nem.

Annak idején, még januárban vagy február elején, részletes emlékiratban fordultam Főméltóságú Kormányzó Urunkhoz,[51] s abban részletesen elmondottam, mi történt a zsablyai, titeli járásban és Újvidéken, fölvetettem előtte a politikai és büntetőjogi felelősség kérdését nemzetünk és országunk érdekében, kérve kértem a Kormányzó Urat, büntettesse meg a bűnösöket, állíttassa helyre a jogrendet, és teremtessen békét déli határainkon, ahol nemzetünk és államunk sorsa fog eldőlni. Őfőméltósága olyan kegyes volt, hogy engem hivatott, és hosszú kihallgatáson meghallgatott.[52] A felsőházban nem kisebb ember, mint Bethlen István gróf tette szóvá hasonló módon ezeket a dolgokat, majd Prónay György báró. Azóta a kiváló Babos József alezredes hadbíró vizsgálata és megállapítása során szóról szóra beigazolódott mindhármunk igazmondása. Zeidner altábornagy csak azzal menekült az akasztófától, hogy a volt honvédelmi miniszter, nyilván a vezérkari főnök Szombathelyi vezérezredessel — értesülésem szerint — meggyőzték Kormányzó Urunkat arról, hogy a katonai fegyelem érdekében törölni kell Zeidner altábornagy pörét.

Szerintem végzetes is lehet ez a pertörlés mind a nemzet, mind Kormányzó Urunk szempontjából. Ide mellékelem a lehető legjobb és abszolút hitelt érdemlő forrásból — hajlandó vagyok Előtted meg is nevezni a forrást szükség esetén — az Amerikai Egyesült Államokban lejátszódott szomorú események leírását, melyek során szegény Eckhardt Tibor, nyilván el sem tudván képzelni, hogy magyar katonák asszonyokat és

[50] Prokopecz József és Kadlecz Antal a felvidéki átcsatolt területről behívott (szlovák) képviselők voltak a magyar országgyűlésben.

[51] A szóban forgó emlékirat kelte: 1942. február 4.

[52] 1942. február 16-án.

gyerekeket mondhatni kommandóra gyilkoljanak, elfelejtve és félretéve, hogy idehaza majdnem hazaárulóvá nyilvánították, magyar állampolgárságától megfosztották, teljes mellel kiállott Kormányzó Urunk mellett az amerikai sajtóban. És mert, fájdalom, nem tudta kellőképpen igazolni, nem is tudhatta, az újvidéki dolgok jogosságát, nem is számolhatott be a bűnösök ellen való megtorlásról, noha azt maga Kállay miniszterelnök úr jelentette be a nyáron, majdnem egyértelműen ellene foglalt állást az amerikai magyarság és egyben Kormányzó Urunk ellen. A zsablyai és újvidéki becstelenségek miatt, úgy látszik, elveszíti nemzetünk és országunk azt az idáig erős amerikai pozíciót is, mely hatalmasan állott idáig ellen Benes londoni mesterkedéseinek, Jásziék és Vámbéryék valósággal eltörpültek az Egyesült Államokban, s most Eckhardt Tibor talajvesztésével hihetetlenül megerősödtek, s hordják a vizet Benes malmára és szegény hazánk elpusztítására.

Kérdem Tőled, a székely nemes embertől és igaz magyar katonától: megéri-e Zeidner altábornagy és néhány bűnös segédje, az ő mentesülésük minden bűnhődés alól, azt a szörnyű *kockázatot, hogy a zsablyai és újvidéki becstelenségek ódiuma a magyar nemzetnek és nemzetünk fennkölt vezérének, Kormányzó Urunknak fejére szálljon valaha is.* Nem zárkózhat el józan magyar ember többé ama felismerés elől, hogy a német győzelem legalábbis valószínűtlen. Szerintem ennél több az igazság, az, hogy a német játszma elveszett. A kérdés csak az, hogy *hajlandók vagyunk-e hullához kötni nemzetünk sorsát, és esetleg erkölcsi hullamérgezésben elpusztulni. Szerintem mindenekfölött való fajtánk és nemzetünk becsülete, léte megmentése.* És ezért arról kell gondoskodni, hogy az a néhány árja szadista pusztuljon, aki a mi másfélezer éves katonai nevünket meggyalázta, de ne a magyar nemzet, és ne Magyarország. És Magyarországgal együtt ne az a tiszta és nagy magyar férfiú, akiről az ellenünk gyalázkodó amerikai lap még nem nagyon régen mint Európa nagy gentlemenjéről írt.

Én mindezt nem írhattam meg régi barátomnak, Keresztes-Fischer Lajosnak,[53] aki hihetetlen elfogultsággal és vaksággal támogatója és védelmezője volt Werth Henrik vezérkari főnöki működésének, aki — Werth — a maga germán lelkületével gonosz vakmerőséggel belehajszolta Magyarországot egy olyan háborúba, amelyből most nem tudjuk kihúzni magunkat. Merem mondani, hogy így van a dolog. Szegény Teleki Pállal való utolsó beszélgetéseim is erről győztek meg. De Neked, a lófő székelynek meg kell írnom ezeket a dolgokat. *Iszonyú a felelősséged mai helyeden, nemzetünk és Magyarország léte forog kockán és dől el, meggyőződésem szerint a most induló fél esztendő alatt.* Ki kell irtani a germán szellemet és a germán szadizmust hadseregünkből, bármikor végződjék a háború, nem állhatunk foltozott lelkiismerettel a nagyvilág elé, a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben való bánásmód az égre kiált, maholnap századok és ezrek fogják letenni tiszti rangjukat,[54] ha álljt nem parancsoltok a germán szadizmus tobzódásainak. Én sem vagyok hajlandó sokáig

[53] Keresztes-Fischer Lajos tábornok, főhadsegéd, a kormányzó katonai irodájának vezetésében Dálnoki Miklós Béla elődje. (Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter öccse).

[54] Ilyen gesztusra nem került sor.

huszárkapitány[55] lenni olyan hadseregben, ahol a Zeidner altábornagyok még a tiszti rangjukat sem vesztették el. A németek *külön* hóhércsapatokat szerveznek, SA és SS alakulatokat, fegyvertelen ártatlan emberek legyilkolására, nálunk a szegedi hadtestparancsnok három napon keresztül magyar katonákkal gyilkoltatta az ártatlan embereket. Vagy Zeidner altábornagyot pusztítjátok el és az ő bűntársait, vagy ám pusztítsatok el bennünket, tisztességes magyarokat, akik *ki akarjuk törölni nemzetünk, fajtánk, államunk és hadseregünk történetéből ezt a foltot,* mely megbecstelenítőbb mindannál, amit Kun Béla és Szamuely véghezvitt ebben az országban. Mert még Szamuely sem vörös tábornokok vezetése alatt, szervezetten és előre kiszámítottan és napokon keresztül gyilkoltatta az embereket, főleg nem asszonyokat és gyerekeket, magukkal tehetetlen öregeket, pontosan beállított és instruált, egyébként a szolgálati és karhatalmi szabályzatot szégyenletesen megcsúfoló módszerekkel működő karhatalmi osztagok útján.

Legelső voltam, aki Magyarországon, a magyar sajtóban, fölvetettem Horthy Miklós kormányzóságát. Arcomon a vágást úgy kaptam,[56] hogy 1921-ben, a legélesebb formában szállottam szembe azokkal a vádakkal, s e vádak akkori fő képviselőjével, Szilágyi Lajossal,[57] aki Kormányzó Urunkat és a magyar honvédséget tette felelőssé bizonyos atrocitásokért. Ma ugyanaz a lélek, ugyanaz a meggyőződés, ugyanaz a mélységes tisztelet Kormányzó Urunk remekbeszabott magyar egyénisége és lelkülete iránt, diktálja nekem ezeket a sorokat. Kérlek, nézzetek széjjel az új világháború széles terepén, s azon keressétek meg a magyar érdekek védelmét. Ennek a nemzetnek sohasem lesz vigasztalása, hogy egykor egy Werth Henrik, vagy László-Lauschek tábornok,[58] vagy a szerencsétlen Bárdossy miniszterelnök könnyelmű és vakmerő módon belevittek bennünket egy reménytelen háborúba, melynek rettenetes reménytelenségét még fokozta az, hogy pontosan Oroszország románellenes politikájától kellett és lehetett józanul várnunk az egész Erdély visszaszerzésének katonai lehetőségét.[59] Werth és Bárdossy belevittek bennünket egyszerű rendőri megszállás formái helyett a presztizsünket súlyosan érintő operettháborúba a nem is létező Jugoszlávia ellen.[60] Belevittek bennünket, teljesen fölöslegesen, most már tisztára kiderült, anélkül, hogy a németek szorítottak volna bennünket erre, a Szovjet-Oroszország elleni háborúba. De elképesztő vakmerőséggel és vaksággal belevittek

[55] Szolgálaton kívüli százados.

[56] Párbaj során.

[57] Ellenzéki nemzetgyűlési képviselő.

[58] László Dezső tábornok, 1939—1941 közt a Vezérkari Főnökség hadműveleti csoportfőnöke.

[59] Nem szovjet részről volt szó valamiféle románellenes politikáról, hanem arról, hogy a fasiszta román kormány második világháborús hadicéljai közt Besszarábia és Észak-Bukovina újbóli elragadása, sőt Dnyeszteren túli területek („Transnistria") bekebelezése szerepelt. Bajcsy-Zsilinszky részint ebből az ellentétből, részint a Szovjetunió megtámadását megelőző időszak szovjet diplomáciájának magyar viszonylatban tett bizonyos gesztusaiból, a magyar reviziós törekvések szellemében vont le következtetéseket.

[60] A magyar csapatok Horvátország függetlenségének kikiáltása, s ezzel Jugoszlávia felbomlása után indultak meg.

bennünket még az Amerikai Egyesült Államok elleni háborúba is. És közben egyetlen lépést sem tettek, szegény Kállay Miklósra hagyták ennek a gyűlöletes örökségnek likvidálását, a legszégyenletesebb zsablyai és újvidéki dolgok megtorlása és jóvátétele irányában sem. Kérve kérlek, igaz székely ember vagy, magam is nemegyszer sürgettem a Te komolyabb belekapcsoltatásodat a magyar honvédelem irányításába, még szegény Horthy István[61] mondotta nekem, mikor utoljára beszéltem vele, s említettem a nevedet, hogy Rád komolyan gondolnak, és igen fontos állásra tervbe vettek:[62] próbáljátok jóvátenni és kiegyensúlyozni mind a délvidéki viszonylatban, főleg a szerbség felé, mind a zsidóság felé, az embertelenségek és a törvénytelenségek leállításával, a kémelhárító osztály polgárháborús túltengéseinek lebontásával, a magyar történelemben páratlanul álló mai megveszekedett németimádat és a németimádatot a magyar ügy fölé emelő elvadultság félreállításával, a germán szadizmusnak a mi fajtánk és nemzetünk számára világ végéig idegen módszereinek sürgős kiirtásával: az eddig elkövetett súlyos hibákat és ballépéseket. Még nem késő. Merem állítani, aki napról napra, mondhatnám óráról órára figyelem világviszonylatban a diplomáciai eseményeket, csak tegnap mondotta Macartney, a magyarbarát angol professzor,[63] hogy *a magyar ügy még nem veszett el, de rettenetes az újvidéki terhelés;* még megmenthető ez a szerencsétlen ország. De csak akkor, ha az igazi magyarokban van erő és elszántság ahhoz, hogy a nyakunkra növesztett árja gazokat visszarúgjuk oda, ahová valók: a szemétdombra. *Ezt az országot csak a tiszta magyar szellem, a magyarság emberséges és keresztény lelkülete, lelki előkelősége, és politikai magasabbrendűsége, katonai fölénye mentheti meg, a germán szellem és a germán szuggesztió kíméletlen félreállításával.*

Hála az Úristennek, van egy kiváló szellemű és képzettségű, tehetségű honvédelmi miniszterünk,[64] igaz székely ember, aminő Te vagy. Ez egymagában is óriási eredmény: egy olyan honvédelmi miniszter, akinek nemcsak magyar esze, hanem magyar szíve is van. De ez a kiváló férfiú lehetetlen, hogy győzedelmeskedjék, ha magára marad a közelmúlt szörnyű tévedéseit és idegen szuggesztióit képviselő és védelmező tényezők túlnyomóságában. Ma mondtam a miniszter úrnak: a székelységnek köszönhetjük, hogy vannak magyarvérű tábornokaink: ő, Te, dálnoki Veress Lajos,[65] kinek emberséges és úri magatartásáról ma is tisztelettel és szeretettel beszélnek szerencsétlen délvidéki szerbek, székely ember vitéz Kiss János altábor-

[61] A kormányzó fia, akit 1942. február 19-én kormányzóhelyettessé választottak, augusztus 20-án a keleti fronton repülőgépével lezuhant és életét vesztette.

[62] A honvédség főparancsnokává gondolták kinevezni Dálnoki Miklós Bélát.

[63] A második világháború éveiben a londoni rádió (BBC) magyar nyelvű adásaiban ő játszott vezető szerepet.

[64] Nagybaczoni Nagy Vilmos. — „Végzetes esztendők 1938—1945" című memoárja igazolja Bajcsy-Zsilinszky megállapítását a tiszteletre méltó törekvésű honvédelmi miniszter kilátástalan helyzetéről.

[65] Dálnoki Veress Lajos altábornagy, a IX. hadtest (Kolozsvár) parancsnoka. — 1944-ben a nyilas hatalomátvétel után nyomban letartóztatták. A sopronkőhidai börtönben érte a felszabadulás.

nagy,[66] egyike a legkiválóbb eszű és jellemű magyar tábornokoknak, erdélyi ember Lázár Károly, a Kormányzó Úr testőrségének kitűnő parancsnoka.[67] Tudtommal Veress Lajos áll a kolozsvári hadtest élén, Németh altábornagy a budapesti hadtest élén.[68] A vérbeli magyarok nyilvánvalóan előnyomulóban vannak. Csak még egy *markánsul magyar főparancsnokra volna szükség* — mert a kerek világon sehol sincs olyan hadsereg, melynek ne volna főparancsnoka, s ahol a mellérendelt vezérkari főnöki funkcióba olvasztották volna a főparancsnokságot[69] — *s lehetőleg vérbeli magyarokra a legfőbb parancsnoki állásokban:* máról holnapra megmagyarosodnék és megtisztulna a mai megromlott katonai atmoszféra. De Trotzenbrüller Richárdokkal és Kiskunszentpétery Kunibáldokkal[70] ezt a változást nem lehet elérni. Merem mondani, a legjobbfajta magyarság néz ma a honvédelmi miniszter úrra és Rád fölfokozódott várakozással. Nemcsak én, nemcsak jó magyar képviselők és felsőházi tagok, de nemzetünk szellemiségének egyéb jelentékeny képviselői is. *Még van talán egy fél esztendő, mialatt idebent szabadon cselekedhetünk és rendezkedhetünk. Előkészíthetjük hadi fölszerelkedésünknek a mainál sokkal teljesebb és tökéletesebb megvalósítását, s előkészíthetjük az elkerülhetetlen föladatot: a déli Erdély katonai erővel való visszaszerzését.* Mindezt azonban csak akkor érhetjük el, ha a katonai vezető állásokban túlnyomórészt vérbeli magyarok — vadmagyarok! — ülnek, nem is ülnek, hanem lélekkel és testtel, körömmel és fogakkal, harcolnak fölszerelkezésünkért és a magyar honvédség ütőképességéért és töretlenségéért a nagy nemzeti föladatok idejére.

Ezeket kívántam elmondani beszédeim megküldése kapcsán. Boldog volnék, ha alkalmat adnál arra, hogy élőszóval is beszélhessünk.

A fojtogató hurok mind szorosabbra fonódik nemzetünk és országunk körül. Az idő figyelmeztet és sürget, gyorsan kellene cselekedni. Ma még nem késő, de holnap már késő lehet.

Abban a reményben, hogy őszinte szavaimat nem értetted félre, s velem együtt vallod, hogy a mai időkben bátran és világosan kell vagy igent, vagy nemet mondanunk, vagyok

[66] 1939. óta nyugállományban. — 1944 őszén a Bajcsy-Zsilinszky vezette Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottsága katonai vezérkarának élén állt. A nyilasok elfogták és kivégezték.

[67] Lázár Károly altábornagy.

[68] Németh (Neujahr) altábornagy német származású volt.

[69] A honvédség felső vezetésének — egyébként olasz mintára történt — átszervezése során 1940. március 1-től megszűnt „a honvédség főparancsnoka" tisztség, s a hadsereg felszerelésével, kiképzésével kapcsolatos feladatok is a vezérkari főnök kezébe mentek át. Ez az átszervezés, amely a vezérkari főnök hatalmának kiterjesztését szolgálta, Teleki Pál miniszterelnök ellenzésével, Horthy „legmagasabb főhadúri jogánál fogva" valósult meg. 1942—1944 közt ismételten foglalkoztak ugyan a főparancsnoki tisztség helyreállítása, s ezzel a vezérkari főnöki túlhatalom korlátozása gondolatával, de eredménytelenül.

[70] Költött nevek, melyeket Bajcsy-Zsilinszky a sok hasonló — olykor igen erőltetetten magyarosított — valódi név helyett alkalmaz az idegen származású és sokszor idegen szelleműnek is bizonyuló tisztekre.

a családoddal való régi barátságom révén is igaz nagyrabecsüléssel és tisztelettel
készséges híved

OSzKK, Fond 28/99.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

16.
1942. december 29.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Apor Vilmoshoz

Nagyméltóságú Püspök Uram!

Hálásan köszönöm nagybecsű levelét, a szíves tájékoztatást és a karácsonyi üdvözletet.[71] Méltóztassék megengedni, hogy én meg az új esztendőre, erre a nehéz, gondokkal és bizonytalanságokkal teli új esztendőre kívánjak minden jót Nagyméltóságodnak.

Nagyon megörültem mindkét levélnek, és siettem velük a belügyminiszter úrhoz tegnap. Amint gondoltam is, a belügyminiszter úr a legteljesebb jóakarattal fogadta az ügyet, s felhatalmazott engem, hogy közölhessem Nagyméltóságoddal: ő ugyan írásos engedélyt nem adhat ki, de különben szívesen veszi az egész dolgot, és utasítja Deák főispánt írásban, értesítse Horváth Győző püspök urat az ő hallgatólagos jóváhagyásáról. „Csak csináljátok" — mondotta. Egyébként bizalmasan azt is közölhetem, hogy rövidesen Deák Leó veszi át nagy örömömre az újvidéki főispánságot is.[72] Ez még nem publikus dolog, de viszont befejezett tény. Deák Leó olyan kiváló férfiú, hogy az ő újvidéki beiktatásával sok minden megoldódik, szinte magától, vagy legalábbis megoldása aránytalanul könnyebbé válik. Úgy gondolom, Fernbach főispán menesztése bizonyos okozati kapcsolatban van nemcsak korábbi súlyos mulasztásaival és balfogásaival, hanem azzal a ténnyel is, hogy Nagy Ivánék elbuktatták Csirics Irinej gör.keleti szerb püspöknek a törvényhatóság részéről való kiküldetését a felsőházba. Most tudtommal kinevezés útján kerül be a felsőházba Csirics püspök,[73] s ez is nagyon meg fogja könnyíteni a délvidéki sebek gyógyítását.

Beszámolok még a következőkről: beszéltem Pataky kisebbségi államtitkár úrral,[74] aki teljes mértékben helyesli a mi akciónkat, s a maga részéről támogatja az újvidéki szerb püspök vagyonának föloldását, a Matica újból való megnyitását, és a többi, főleg kulturális kívánságainkat is. Holnap, azaz 30-án, megyek a kultuszminiszter úrhoz,[75] remélem, az ő jóakaratának megnyerését is ezekben a dolgokban, melyekben Hóman nevű elődjét terheli minden eddigi mulasztás.[76]

[71] Nem kerültek elő.

[72] Bács-Bodrog megyei főispánsága megtartásával.

[73] Csirics püspök felsőházi tagsága a jelzett módon megvalósult.

[74] Pataky Tibor államtitkár, a miniszterelnökség nemzetiségi osztályának vezetője.

[75] Szinyei Merse Jenő.

[76] Hóman Bálint 1939. február 19-től 1942. július 3-ig volt — másodízben — vallás- és közoktatásügyi miniszter.

A napokban fölhívott telefonon Károlyi Józsefné grófné Őnagyméltósága, s felvetette azt a gondolatot, hogy esetleg ketten, ő meg én, lemennénk Újvidékre Csirics püspök úrhoz, s vele közvetlenül beszélnénk meg a dolgokat. Nagy örömmel helyeseltem a gondolatot, mindjárt írtam Popovits Milán képviselőtársamnak, kérdezze meg a püspök urat, jó néven venné-e e látogatásunkat, és mikor mehetnénk. Még választ nem kaptam.

Ma Kornfeld Móric báróval[77] beszéltem, aki hajlandó számottevő anyagi áldozatokra is, mondván, hogy csak szóljunk neki. De a felsőház több jelentékeny tagjától is kaptam helyeslő válaszokat. Kialakult az a fölfogás is többünkben, hogy valóban sürgősen kellene egy igen határozott hangú memorandumban képviselőknek és felsőházi tagoknak a miniszterelnök úrhoz fordulnunk, mind a zsablyai és újvidéki ügyekben, mind pedig általában a zsidókérdés kezelésében. Mellékelem ezt a memorandum-tervezetet, melyet idáig Gratz Gusztáv volt külügyminiszter, képviselő, Huszár Aladár felsőházi tag, és Tildy Zoltán képviselő készek aláírni. Nekik is azt mondottam, természetesen enyhítsenek vagy változtassanak a szövegen, ahogy jólesik. Bizonyosra veszem, hogy Pallavicini György, Pálffy Géza és sokan mások alá fogják írni, talán Rassay is. Boldog volnék, ha Nagyméltóságod is aláírná, attól tartok azonban, hogy a szövegezést túl politikusnak méltóztatik találni; már Horváth Győző püspök úr is emlegette levelében, hogy a karitatív részét az ügynek külön kellene választani a politikai és közigazgatási dolgoktól. Viszont Nagyméltóságod felsőházi tag is, és bizonyos, hogy az egész akciónak, túl a karitatív vonatkozásokon, akkor lenne igazi nagy hatása, ha a katolikus egyház részéről is magáévá tenné a memorandumot valaki, elsősorban Nagyméltóságod. Ez a része a dolognak azonban valójában független a karitatív vonatkozásoktól, s nagyon boldog volnék, ha azt Nagyméltóságod és Horváth püspök úr maguk vennék a kezükbe, s mi többiek abban csak segédkezhetnénk. Ilyen segédeszköz volna az előbb említett újvidéki leutazás is.

Beszámolok még röviden egy másik akcióról, melyet Perczel Dezsőék,[78] Szekfű Gyula és Barankovics István[79] terveznek és indítottak el: egy nem politikai, hanem társadalmi kiváló személyiségek által aláírandó, rövidebb és szelídebb memorandum volna ez a miniszterelnökhöz, amelyen a szellemi Magyarország színe-java követelné a zsidótörvények tisztességes végrehajtását, az atrocitások leállítását, és az újvidéki—zsablyai bűncselekmények jóvátételét. Olyan személyiségekre gondolunk az említetteken kívül, mint Kodály Zoltán, Molnár Kálmán,[80] és Szent-Györgyi Albert. Az utóbbi holnap jön hozzám.

Így hát megindult a dolog, úgy érzem legalább, és nagyon kérem Nagyméltóságodat, ne engedjük a fölélesztett tüzet most már elaludni. Hálás volnék, ha méltóztatnék

[77] Kornfeld Móric báró, nagyiparos, a csepeli Weiss Manfred Művek egyik igazgatója. Számos publicisztikai, irodalmi, tudományos, szociális vállalkozás mecénása. Az országgyűlés felsőházának tagja.

[78] Perczel Dezső és Perczel Tamás.

[79] Barankovics István a Független Kisgazdapárt lapjának, a Kis Újságnak segédszerkesztője és politikai rovatvezetője.

[80] Molnár Kálmán, a magyar közjog tanára a pécsi egyetemen.

Horváth püspök urat is értesíteni, mert Deák főispán állítólag beteg, s attól tartok, hogy így későn kapná meg a belügyminiszter üzenetét az érseki helynök úr. Pedig nagyon szeretnénk, ha a szerb karácsonyra már valami kialakulhatna. A püspöki vagyon és a Matica föloldását is a szerb karácsonyra szeretném tempíroztatni.

Még egyszer hálásan köszönve Nagyméltóságodnak ez ügyben tanúsított nagy jóakaratát, nagyvonalú megértését, maradtam legőszintébb tiszteletem kifejezésével

készséges híve

OSzKK, Fond 28/71.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

17.
1942. december 31.
Kelemen Krizosztom[81] *levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez*

Mélyen tisztelt Képviselő Úr! Nagyságos Uram!

Engedje meg, hogy hálásan megköszönhessem szíves figyelmét, mellyel nekem képviselőházi interpellációjának szövegét megküldötte.

Őszinte tiszteletemnek és nagyrabecsülésemnek kifejezésével vagyok

készséges híve

OSzKK, Fond 28/142.
Eredeti gépírásos levél.

18.
1942. december 31.
Ravasz László levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Megkaptam leveledet és mellékleteit. Elolvastam az elmondott és el nem mondott beszéded szövegét.

Azt hiszem, méltóztatsz ismerni azt az álláspontomat, hogy a délvidéki sajnálatos esetnél nagyon szigorú vizsgálatot tartok szükségesnek, s ha valaki a magyar honvédség vagy közigazgatás részéről vétkezett, a vétkeseknek példaadó megbüntetését.

[81] Kelemen Krizosztom, pannonhalmi bencés főapát, felsőházi tag.

A magam hatáskörében mindent megteszek arra, hogy hozzánk került jóindulatú szerb atyánkfiai megérezzék a magyarság rokonszenvét és lovagiasságát.

Fogadd kiváló tiszteletem őszinte nyilvánítását

OSzKK, Fond 28/159.
Eredeti gépírásos levél.

19.
1943. január 1.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele gróf Károlyi Józsefnéhoz

Mélyen tisztelt Grófné!

Múltkori szíves telefonértesítése alapján azonnal érintkezést kerestem levélileg Újvidéken Popovits Milán képviselővel, megkértem őt, beszéljen Csirics püspök úrral, s kérdezze meg, hogy szívesen venné-e a tervezett látogatást, és ha igen, mikor mehetnénk. Csak tegnap kaptam telefonon Popovits értesítését, hogy a püspök úr nagyon hálás szándékainkért, és örömmel venné látogatásunkat is, de most karácsony előtt állandó böjtölései közepette és az ünnepekre való lelkészi előkészületei miatt nem tudna velünk úgy tárgyalni, ahogy szeretne, de meg az újvidéki helyzetet is olyannak ítéli meg, hogy az ügy szempontjából is jobb volna, ha Budapesten tárgyalhatna velünk. Ezért arra határozta magát, hogy Popovits Milánnal január 11-én följön a fővárosba, s akkor talán kedden lehetne megrendeznünk a vele való találkozót. De hol és hogyan? Az én lakásom túlságosan kicsi és igénytelen, s amellett, úgy gondolom, az ügynek sem érdeke, hogy az én szerény személyem mintegy pártpolitikai színeződést adjon a találkozásnak. Kegyelmes Asszonyom még az újvidéki út kényelmetlenségére is rászánta magát, vajon volna-e annak akadálya, hogy esetleg Nagyméltóságodnál történjék ez a megbeszélés? Persze az aztán különösen nagy dolog volna, ha ott — vagy másutt, ha más megoldás adódnék — Apor báró püspök úr is jelen lehetne.

Apor püspök úrtól egy nagyon kedves levelet kaptam, s mellékelte a kalocsai érseki helynök, Horváth Győző püspök levelét is,[82] mindketten készek a karitatív dolgok intézésére, csak a belügyminiszter jóváhagyását kérik. Fölmentem a belügyminiszter úrhoz is, aki örömmel fogadja a dolgot, de csak abban a formában segíthet, írásosan nem, hogy „szemet huny" a mi nem kifelé szóló akciónkkal szemben, s ebben az irányban utasítja Deák Leó főispánt, hogy az értesítse az érseki helynök urat. Egyben fölhatalmazott engem, hogy ezt megírhassam a győri püspök úrnak. Meg is írtam, és beszámoltam neki az eddig végzettekről, itt is mellékelem a levél másolatát. A püspök úrnak még nem írhattam meg azt a jó eredményt, hogy szerdán beszéltem Szinyei Merse kultuszminiszterrel, aki hajlandó a legközelebbi minisztertanács elé

[82] Apor Vilmos és Horváth Győző püspök itt említett levelei nem kerültek elő.

terjeszteni a mi kérésünket a Maticára, a püspöki vagyonra és a kolostorokra nézve.[83] Így még szerencsésebben alakul a dolog, mint remélhettük, mert ezeknek a régi kívánságoknak teljesítésével könnyebbé válik a dolog karitatív része is, s elveszti alamizsna jellegét, amitől Sigray Antal félt, s megadja az alapot egy további barátságos eszmecserére. Amúgy sem tudtuk volna már a szerb karácsonyra kellőképpen előkészíteni a dolgokat. Engem nagyon nyugtalanított ez a kérdés a szerb karácsony közelsége miatt, de így legalább egy kis időt nyertünk.

Beszámolok még arról, hogy két nagyobb akció van ezen kívül folyamatban: az egyik a másolatban mellékelt memorandum, melyet képviselők és felsőházi tagok írnának alá, eddig még Pallavicini György, Gratz Gusztáv, Tildy Zoltán, Huszár Aladár megígérték aláírásukat; a másik egy nagyobbarányú társadalmi mozgalom, mely hasonló kettős témájú, de rövidebb és kevésbé politikus szellemű memorandumot szeretne az ország számottevő szellemi elitjével aláíratni, s aztán a miniszterelnök elé juttatni. Ez volna a harapófogó másik szára, hogy háborús kifejezést használjak.

Szíves elnézését kérve a hosszadalmas beszámolóért, maradtam boldogabb új esztendőt kívánva, mély tiszteletem és kézcsókom jelentésével Kegyelmes Asszonyomnak legkészségesebb híve

OSzKK, Fond 28/92.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

20.
Keltezés nélkül
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Eckhardt Tiborhoz

Kedves Tibor!

1. Felfogásunk: Te a túlsó hídfőt építed, mi az innensőt próbáljuk.

2. A pártban erősödőben van az összhang és önbizalom. Költségvetésnél ellenzéki beszédeket mondtunk T(ildy)-vel. Ugron politikáját sürgettem,[84] a béke megteremtését a Délvidéken, a délszláv népekkel való együttműködés előkészítését, a nemzetiségek közötti egyenjogúságot, a zsidó ügyben méltányosságot, a honvédelmi tárcánál sokkal nagyobb arányú fegyverkezést. Interpelláltam a délvidéki atrocitások ügyében, főleg Imrédyék nagyon zavartak,[85] csak harmadrészét mondhattam el. De tovább követeljük a megtorlást és főleg a jóvátételt, más eszközökkel is, két akció is

[83] OL Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1943. február 16. (45. napirendi pont.) — Az előterjesztést nem a kultuszminiszter, hanem a belügyminiszter tette. Ekkor még nem született döntés; a kívánt intézkedések csak 1943 augusztusában történtek meg.

[84] Ugron Gábor függetlenségi párti politikus a dualizmus viszonyai közt a magyar politika bizonyos önállóságának követelését képviselte.

[85] A Nemzetiszocialista Pártszövetséget alkotó Imrédy-féle Magyar Megújulás Pártja és a Pálffy-féle Magyar Nemzetiszocialista Párt képviselői.

fut, egy társadalmi és egy törvényhozói. Főleg a jóvátétel dolgában van egy kis remény. A párt egyértelműen mellém állott.

3. Akár a délvidéki atrocitások ügyében, akár egyéb belső kérdésekben: szuverénül a magyar ügyet tekintsd, ne személyeket. Bethlen, Prónay Gy., és én a legélesebben léptünk fel a délvidéki pogromok ellen.[86]

4. Társadalmi helyzet. Röviden: lappangó polgárháború. A kormány legerősebbjei — Keresztes-Fischer, Nagy Vilmos honvédelmi miniszter — minden lehetőt megtesznek ellene. A nagy tömegek: parasztság, munkásság zöme és java egészséges, a polgárháború frontja — szűk középosztály-rétegek, kispolgárság — csak átmeneti hatalmi potenciákkal rendelkezik, a parasztság, munkásság jobb, magyarabb, mint 1918-ban. A „Népszava": egyik legmagyarabb lapunk. A szocialista vezetők, élükön Peyer, kitűnő magyarok, külön nagy érték Szakasits Árpád a Népszava főszerkesztője. Építeni lehet és kell rájuk, velük a munkásság elitje szociális vonatkozásban — szabadságpárti. Magam a Magyar Nemzetbe, a Népszavába és az Újságba írok.

5. A tót kérdés. Hodzsa Milán könyvében — Federation in Central Europe. London, 1942. — vannak támpontok a magyar—szlovák közeledésre. A magyar parasztságot a közép-európai stabilizáció legértékesebb elemének mondja szóról szóra, dicséri a 48-as törvényhozást, melynek hatása alól ő sem tud szabadulni, rokonszenvesen ír Nagyatádiról,[87] a magyar agrárdemokráciáról, hangsúlyozza Magyarország központi fekvésének jelentőségét. Kissé mintha szükség-alakulatnak éreztetné Csehszlovákiát, mely főleg a magyarok hibájából teremtődött. Szerintem a tót—magyar kérdés jórészt függvénye a lengyel—magyar viszonynak. A lengyel politikát kellene jobban érdekeltetni, a Kárpátok egész karéjának aláhúzásával a mi szlovák és román kérdésünkben. Nem elég sem nekik, sem nekünk egy szűk közös határ. Matusevszkyékat[88] nem szabadna elhanyagolni.

6. Román kérdés. Előbb-utóbb törésre kerül a dolog, kikerülhetetlen. A török üggyel kellene szinkronizálni. Ankarát látom a forgópontnak. Egy kapcsolódás Ankarához angolszász szempontból sem lehet ellenszenves. Onnan kellene elindítani egy szerb—magyar békülést is, az angolszász tájékozódásúakkal. Változatlanul azt tartom, hogy bármilyen konstrukció vagy konstrukciók jönnek, Magyarországra létfontosságú dolog a délszláv népekkel való békés együttműködés. Mi itt csak a népek közötti békülést készíthetjük elő, erre törekszünk.

7. A zsidókérdésben súlyos bajok vannak, a rossz törvények emberséges végrehajtására és a törvénytelen kilengések elfojtására dolgozunk. Még mindig óriási különbség e tekintetben az, ami nálunk történik s ami Szlovákiában és Horvátországban: ott parancsra történnek, hivatalosan, rendszeresen az atrocitások, nálunk parancs ellen, s a méretek is mások. Amott a polgárháború van uralmon, itt csak

[86] Még 1942. január 29-én, a felsőház, ill. a képviselőház külügyi bizottságának ülésén.

[87] Nagyatádi Szabó István, parasztpolitikus, 1920—1924 közt két ízben földművelésügyi miniszter is. Nevéhez fűződik az ellenforradalmi rendszer első „földreform"-törvénye.

[88] Ignacy Matuszewski amerikai emigrációban tevékenykedő lengyel diplomata, volt miniszter, a Gaseta Polska egykori főszerkesztője, a magyar revíziós törekvések régi támogatója.

aláásta az alkotmányosságot és törvénytiszteletet, de nem kerekedett felül. A polgárháborús tünetek elfojtására törekszünk, a feladat nehéz, de nem reménytelen.

Jó egészséget és szegény Hazánk érdekében eredményes munkát kíván baráti szeretettel

híved:

OSzKK, Fond 28/82.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

21.
1943. január 1.
Pallavicini György levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom,

köszönettel megkaptam kitűnő munkádat.[89]

Tegnap beszéltem Rassayval, kinek közreműködésére nagy súlyt helyezek. Ő hajlandó csatlakozni e mozgalomhoz, két feltétel mellett. Az egyik, hogy Zichy János és jobbhírű követői is aláírják; a másik, hogy a memorandum ne a M.E.-höz, hanem a kormányzóhoz intéztessék. Szerinte nekünk más alkotmányos módunk is van nézetünket a M.E.-el közölni, ki egyébként személyisége folytán sem érdemes ilyen tulajdonképpen kivételes elbánásra. Nézetem szerint is sok igazság van ebben, éreztem is ilyesmit memorandumod felolvasásakor, de sajnos már nem volt időnk az egész kérdést átbeszélni.

Én jövő hét elejétől kezdve szorgalmasan fogom toborozni a hason gondolkozásúakat; most sokan távol vannak, ma az ünnepen és vasárnap pedig alig lehet közlekedni.

Különben azt hiszem, hogy actiódat a kormány amúgy sem fogja támogatni K.-Fischer kivételével, kinek kezét majd megköti a M.E., de ettől eltekintve helyeslem, általad ismert sok szempontból.

Feleségem melegen viszonozza jókívánságaidat. Jobb magyar jövőt kívánva mindannyiunknak,

szívélyesen üdvözöl

kész híved

OSzKK, Fond 28/155.
Eredeti gépírásos levél.

[89] Ti. a memorandumot. (14. sz. dok.)

22.
1943. január 4.
Apor Vilmos levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Igen tisztelt Képviselő Úr!

Bocsássa meg, hogy csak most felelek érdekes levelére.[90] Rögtön tudomására hoztam Horváth Győző püspöknek. Egyben írtam a Hercegprímás Őeminenciájának is, és megkérdeztem, nem írná-e alá ő is a memorandumot, ill. van-e észrevétele ellene, hogy mi aláírjuk. (A püspökök politikai állásfoglalását ti. ő hivatott irányítani.) — A magam részéről helyeslem a memorandumot. Csak nehány kitételét (pl. szadista és hasonló jelzők, és a „korrupció" kifejezéseket) mitigálnám, hogy minden szót bizonyítani is lehessen, ha rá kerül a sor.

Isten áldását és jó sikert kívánva munkásságára, vagyok igaz híve

Mihelyt válaszolnak, értesítem.

OSzKK, Fond 28/122.
Eredeti gépírásos levél.

23.
1943. január 7.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Apor Vilmoshoz

Kegyelmes Uram!

Nagyon köszönöm legutóbbi kedves és számomra igen örvendetes levelét.[91] Sietek is a válasszal. Felsőházi tagok részéről merült fel az a gondolat, hogy talán jobb és megfelelőbb dolog volna ezt az emlékiratot a Kormányzó Úrhoz intézni, s esetleg néhány előkelő úr útján személyesen átadatni. Így át is írtam az egészet, s nagy örömömre kaptam ma Pallavicini Györgytől azt az örvendetes értesítést, hogy Zichy János gróf is kész az emlékiratot aláírni.[92] Ma volt itt nálam Apponyi György, ő is örömmel aláírja, Gratz Gusztáv volt külügyminiszter máris aláírta, valamint Tildy Zoltán, a kisgazdapárt ügyvezető elnöke, nyilván aláírja Rassay Károly is. Pallavicini György pedig főleg a felsőházi tagokkal íratja alá.

A „szadista" szó háromszori előfordulását a memorandumban Pallavicini György is szóvá tette, úgyhogy az új szövegben már csak egyszer fordul elő, de ezt is

[90] Bajcsy-Zsilinszky 1942. december 29-i levele. (16. sz. dok.).
[91] Apor 1943. január 4-i levele (22. sz. dok.).
[92] Ennek szükségességét Pallavicini 1943. január 1-i levele is jelezte már. (21. sz. dok.)

kihagyhatjuk természetesen, Nagyméltóságod kívánságára. Megjegyzem azonban, hogy a tekintetben nincs ok az aggodalomra, hogy majd nem tudjuk ezeket a dolgokat igazolni. Csak nem rég vittem fel a honvédelmi miniszter úrhoz egy szörnyű dokumentumot,[93] melynek olvastán szinte meghűl az ember ereiben a vér, hová fajul a mostani elvadultság és emberkínzás. A miniszter úr a legerélyesebben készül ezeket a dolgokat elfojtani, a parancsok már ki is mentek. Ami pedig a korrupciót illeti, méltóztassék elhinni, hogy a lehető legenyhébb kifejezést használtam, maga a belügyminiszter úr sokkalta élesebb szavakkal bélyegezte meg ezt a közéleti, illetőleg közigazgatási korrupciót. Rengeteg konkrét adatot tudunk, kiknek szomorú hivatásunk, hogy ezekkel foglalkozzunk.

Egyébként értesítést kaptam afelől is, hogy Csirics szerb görög keleti püspök úr megelőzi a mi tervezett látogatásunkat, s kedden Budapestre jön föl, s együtt meg leszünk híva kedden fél hatra Károlyi Józsefné grófné őméltóságához, hogy Csirics püspök úrral is megbeszéljük a lehetőségeket és a teendőket.

Akkorra bizonyára megérkezik a hercegprímás úr őeminenciájának válasza is. Bárcsak kedvező volna ez a válasz, legalábbis abban az értelemben, hogy Nagyméltóságodék aláírhassák a memorandumot, melynek igazi hatása csak így lehetne.

Abban a reményben, hogy kedden mindezekről előszóval is beszélhetünk, igen hálásan megköszönve ebben az ügyben Nagyméltóságod pártfogását és páratlan jóakaratát, vagyok mély tiszteletem kifejezésével Püspök Uram legkészségesebb híve:

OSzKK, Fond/71
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata

24.
1943. január 7.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Pallavicini Györgyhöz

Igen tisztelt Barátom!

Mellékelten küldöm a memorandumot, eredetiben is és másodpéldányban is. Ma itt volt nálam Apponyi Gyuri, aki teljesen egyetért velünk, de végül is elfelejtettem vele aláíratni. Ma egyébként nagyon kedves levelet kaptam Apor püspök úrtól, melyben helyesli az emlékiratot s kész azt aláírni, de előbb kérdést intézett ezirányban a

[93] A keltezetlen anonim jelentés arról számol be, hogy Könyök József nevű államrendőrségi főtanácsos a Gestapónak adott át Újvidéken a minap is 41 embert, közöttük 17 zsidót, hogy azokat, mint kiutasítottakat, a Dunán német katonai vízijárművön szerb területre szállítsa. „A kiutasítottak között vannak nők, közöttük terhes nők, gyermekek is; nemzetiségük szerint szerbek, magyarok. A zsidó vallásúakat állítólag Belgrádba való megérkezésük után azonnal kivégezték. Könyöki ismételten kijelentette, hogy január 6-án egy nagyobb tömeget fog a Gestapónak átadni, és a már leírt módon Belgrádba átszállítani." (OSzKK, Fond 28/206).

hercegprímáshoz, érdekes dolog, hogy ő is kifogásolta a „szadista" szót, s a korrupció kifejezést is kifogásolta, mondván, hogy olyat írjunk, amit bizonyítani is lehet. Egyébként a „szadista" szó túltengését már korábban eliminináltam a szövegből, és csak egy helyen fordult elő. Most megírom Apornak, hogy átírtuk az egészet Kormányzó Úr címére, azt hiszem, ez is megkönnyíti részükről az aláírást.

Apponyi Gyuri mondja, hogy Sigray Antal hazaérkezett, nagyon kívánatos volna, ha mielőbb beszélnél vele, így meg tudjuk gyorsítani az aláírás ütemét.

A győri püspök leveléből azt veszem ki, hogy van némi reménye arra is, hogy talán a prímás is aláírja a memorandumot. Ez óriási eredmény volna. De én bizony nem hiszem.

Mit szólnál ahhoz, hogy Peyer Károllyal is aláíratnánk esetleg. Szerintem így volna teljes a dolog, annál inkább, mert állítólag Peyert valami fontos misszióra is kiszemelték volna.

Úgy gondolom, hogy a dolog sürgőssége miatt lehetőleg vasárnapig be kellene fejezni az aláírásokat. Legalább a nagyját. Kérlek, gondoljatok az aláíratásnál a püspökre és talán a prímásra is, még Tildy aláírása felett is van hely, bár hagyhatott volna többet.

Nagy öröm számomra, hogy ilyen jól halad a dolog; Neked igen nagy érdemed van benne.

Őszinte tiszteletem kifejezésével vagyok

igaz híved

OSzKK, Fond 28/102.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

25.

1943. január 7.

Bajcsy-Zsilinszky Endre levele gróf Zichy Jánoshoz

Kegyelmes Uram!

Igen nagy örömmel hallom Pallavicini Györgytől, hogy méltóztatol vállalni a Kormányzó Úrhoz intézendő memorandum aláírását. Eddig Tildy Zoltán írta alá a pártvezetők közül, s vele a kisgazdapárt minden képviselő tagja, akik a keddi pártértekezletünkön[94] jelen voltak, szám szerint heten. Az eredetit Pallavicini György barátomnak küldtem el a Nemzeti Kaszinóba, ahol a legkönnyebb megtalálni a felsőházi tagokat. Számodra pedig itt mellékelek egy másodpéldányt. Úgy hallom, hogy Sigray Antal gróf csak hétfőn[95] érkezik haza, őt még mindenképpen meg kell várnunk, de mivel az ügy igen sürgős, az volna jó, ha akkorra már a többi aláírás

[94] 1943. január 5-én.
[95] 1943. január 11-én.

megtörténnék, s aztán hamarosan fel lehetne vinni a Kormányzó Úrhoz. Bethlen Istvánnak Gratz Gusztáv fog szólni, de Bethlen egyelőre nincsen idehaza. A Te aláírásod azért is rendkívül fontos, mert ettől tette függővé Rassay a magáét, s aláírásod bizonyára megkönnyíti a győri püspök úr hozzájárulását is, aki különben éppen a karitatív jóvátétel ügyében vállalta elvben a dolgok irányítását.

Nagyon kérlek, Kegyelmes Uram, tégy meg mindent, hogy Magyarország politikai életének színe-java megmozduljon ebben a két kérdésben, hiszen csak így lehet fellépésünknek foganatja. Aztán úgy gondolom, hogy a pártvezetőknek, Neked, Tildynek, Rassaynak, valamint néhány vezető felsőházi tagnak, s legalább egy püspöknek, Apor Vilmosra gondolok, kellene ezt az emlékiratot felvinniök a Kormányzó Úrhoz. De persze ez csak szerény elgondolás részemről, s ha másként határoztok, bizonnyal úgy is jó lesz, én ebben az egész ügyben szeretnék minél személytelenebb lenni, egyszerű közkatona voltomnak megfelelően. De különben túlságos pártpolitikai exponáltságom is azt írja elő, hogy még az aláírásom is csak a vége felé szerepeljen.

Fogadd Kegyelmes Uram hálás köszönetem és mély tiszteletem nyilvánítását

OSzKK, Fond 28/115.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

26.
1943. január 7.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Huszár Aladárhoz

Kedves Barátom!

Kezdeményezésünknek kezd megérni a jó hatása. Károlyi Józsefné grófné felvetette volt azt a gondolatot, hogy meg kellene látogatnunk, ő is jönne, Csirics újvidéki görögkeleti szerb püspök urat, hogy vele személyesen beszéljük meg a jóvátétel lehetőségeit és teendőit. A püspök úr erre maga ajánlotta fel, hogy ő jönne Budapestre, s kedden meg is érkezik Popovits Milán képviselővel. Károlyi Józsefné grófné (Szentkirályi u. 32/a.) kedden, azaz 12-én délután fél hat órakor szívesen lát bennünket erre a kis megbeszélésre, s engem megkért, hogy a nevében Téged meghívjalak. Ott lesz még Sigray, Pallavicini György, Apponyi György, báró Apor győri püspök, Tildy, Varga Béla, Szekfű Gyula, és még esetleg nehányan. Nem akartalak már másodszor zavarni a telefonnal, s ezért inkább megírtam.

Igaz baráti nagyrabecsüléssel és szeretettel, őszinte híved

OSzKK, Fond 28/88.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

27.
1943. január 8.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Horváth Győzőhöz

Nagyméltóságú Püspök Úr!

Azóta, hogy méltóztatik tudni a délvidéki kérdésben megindított jóvátételi actióról, felvetődött volt a gondolat, hogy meg kellene néhányunknak látogatni Csirics Irinej újvidéki szerb görög keleti püspök urat, s vele is megbeszélni a lehetőségeket és a teendőket. A püspök úr udvarias formában értésünkre adta, hogy talán helyesebb, és a lenti viszonyok szempontjából is jobb, ha ő jönne fel Budapestre. A jövő héten kedden, azaz 12-én, valóban felutazik a fővárosba, s Popovits Milánnal együtt meg van híva e nap délutánján fél hatra Károlyi Józsefné grófné őméltóságához, ahová a győri püspök úr is hivatalos. A grófné engem kért meg, hogy nevében Nagyméltóságodat is meghívjam erre az összejövetelre, melynek jelentősége éppen az volna, hogy felvegyük Csirics püspök úrral az érintkezést, s valaminő tervet dolgozzunk ki a karitatív jellegű jóvátétel megoldására. A helyes és gyors megoldás szempontjából igen üdvös volna, ha mindazok találkoznánk, kiknek különösen szívünk ügye a délvidéki sebek gyógyítása. Ott lesznek még: Sigray Antal gróf, Pallavicini György őrgróf, Apponyi György gróf, Szekfű Gyula, vitéz Huszár Aladár felsőházi tag, Rassay Károly, Tildy Zoltán, Varga Béla képviselők, Zubkovics budai görögkeleti püspök, valamint Szapáry Erzsébet grófnő.

Károlyi Józsefné grófné lakása: Szentkirályi utca 32/a.

Abban a reményben, hogy nem lesz akadálya Nagyméltóságod jövetelének, ott megbeszélhetjük a kérdéses fontos dolgokat, különösen Nagyméltóságoddal és Apor Vilmos püspök úr nagyméltóságával,

vagyok kiváló tiszteletem kifejezésével Püspök Uramnak
legkészségesebb híve

OSzKK, Fond 28/87.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

28.
1943. január 8.
Apor Vilmos levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Képviselő Úr!

Múltkori levelem[96] tárgyára visszatérve, értesítem Képviselő Urat, hogy válasz érkezett a Hercegprímás Úrtól. Ő sajnos azon az állásponton van, hogy ne írjuk alá a tervezett memorandumot. „A tervezet — így írja — sok adatát ugyanis nincs módunkban ellenőrizni, aláírásával viszont azonosítanánk velük magunkat, és ez

[96] Apor püspök 1943. január 4-i levele. (22 sz. dok.)

téves informálás esetén igen kellemetlen helyzetbe hozhatná az aláírókat." „Az igazságtalanságok ellen — mondja tovább Őeminenciája — a zsidó üggyel kapcsolatban is minden lehető alkalommal óvást emeltem, úgyhogy a jelenlegi konkrét kérdésben a panaszt azoknak kellene átengedni, akik azokról hiteles eljárás útján meggyőződést szereztek."

Így természetesen nem áll módomban a memorandumot aláírni, de szeretnék legközelebbi alkalommal személyesen beszélni Őeminenciájával, és megtárgyalni vele, miképp volna mégis lehetőség arra, hogy a püspöki kar ebbe az üdvös mozgalomba, melyet Képviselő Úr szorgalmaz, bekapcsolódjék. Akkor majd elmondom azokat a konkrétumokat is, melyek bizonyítva vannak. Ha ilyenekre vonatkozólag Képviselő Úr még bővebb adatokat tudna küldeni, igen hálás volnék.

Horváth püspöktől még nem kaptam választ, de biztosra veszem, hogy saját egyházmegyéjében fog majd intézkedni, miután most már biztosítva van a hatóságnak hallgatólagos helyeslése.

Őszinte nagyrabecsüléssel vagyok Képviselő Úrnak tisztelő híve

OSzKK, Fond 28/122.
Eredeti gépírásos levél.

29.
1943. január 8.
Apor Vilmos levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Igen tisztelt, kedves Képviselő Úr!

Most ment el levelem[97] és máris újra kell írnom. — Most jött meg Horváth püspök levele, melyben közli, hogy máris beszélt Deák főispánnal, és máris érintkezésbe lépett Csirics püspökkel. Úgy látom, hogy Horváth püspöknek bekapcsolódása ezzel biztosítva van.

Továbbra is szívesen rendelkezésére állok ennek a nemes hazafias ügynek, de kérem, hogy az illetékes kalocsai érsekség vezetőjének a vezető szerepet biztosítani szíveskedjék mindabban, amit karitatív vonalon (nem politikában) vállal.

Igen örültem látni Horváth püspök leveléből, hogy ő Csirics püspökkel egyébként is jó viszonyban van.

Őszinte üdvözlettel

OSzKK, Fond 28/122.
Eredeti gépírásos levél.

[97] Apor püspök 1943. január 8-i első levele. (28. sz. dok.)

30.
1943. január 10.
Zichy János levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Köszönetet mondok azon szíves figyelmedért, melynél fogva megküldötted nekem azt a memorandumot, melyről velem Pallavicini György is beszélt.

A memorandum tartalmát már ismerem pár nap óta, mindazonáltal nagyon célszerű, hogy annak egy példánya nálam van, mert így könnyebben érdekelhetem barátaimat is az ügy és a szándék iránt, melyet az tartalmaz.

Baráti üdvözlettel köszönt

régi híved

OSzKK, Fond 28/167.
Eredeti gépirásos levél.

31.
1943. január 12.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele ismeretlenhez

Igen tisztelt Barátom!

A ma délutáni összejövetelre Károlyi grófnénál, félig betegen, de egészen kimerülve érkeztem, mert hetek óta igen nagy zaklatottságban élek, főleg a zsidó munkaszolgálatosok ügyében árasztanak el kérésekkel barátok és ismeretlenek, melyeket nem tudok elhárítani. Végre is én nem államférfi vagyok, hanem egyszerű politikus közkatona, aki a cserkész jelszó szerint ott igyekszem segíteni, ahol lehet. De kimerültségemen kívül ma este az is feszélyezett valami őszintébb és esetleg élesebbé váló vita felidézésében, hogy egyfelől vendégek voltunk, másfelől a három tiszteletre méltó szerb úr[98] jelenléte is szordínót parancsolt hangunkra és még őszinteségünkre is.

Megvallom, engem halálosan elkedvetlenített ez az eszmecsere. Nem azért, hogy egy 25 magyar törvényhozó által aláírt emlékirat oly gyorsan és egyértelműleg tagadtatott meg az aláírók részéről, megengedem, azzal a nagyon tiszteletre méltó, mindenképpen korrekt hozzáadással, hogy csináljunk egy jobbat, s azt az illetők újból aláírják. Hanem főleg azért, hogy egy tisztán békebeli, normális időkre szánt, s csak normális időkben helytálló érvelés és szemlélet kerekedett felül az én — merem mondani — reálisabb fölfogásomon. Magam éppúgy nagyra értékelem közjogunk és parlamentarizmusunk előírásait, magam is jogász vagyok, mint Rassay Károly. De egyenesen kétségbeejtőnek tartom, hogy mikor benne vagyunk a részleges, lappangó, de már szinte nem is lappangó polgárháborúban, azon finomkodjunk, vajon nem

[98] Csirics püspök, Zubkovics püspök, Popovits képviselő.

ártunk-e országunk presztizsének azzal, hogy elismerjük azt az itt-ott jelentkező közigazgatási korrupciót, egy bizalmas emlékiratban, melyről a legjobban tájékozott és nyilván nem túlzó belügyminiszter maga beszélt költségvetési expozéjában. Meg hogy nem mehetünk túl a konkrétumok fölhánytorgatásában azon a kereten, melyet a Popovits Milán nyári interpellációjára adott miniszterelnöki válasz nyújt, a délvidéki dolgokban. Fölhoztam az újvidéki legfrissebb esetet, melynek során 41 embert, köztük 17 zsidót szállított át a magyar kormány intenciói és világos parancsa ellenére Belgrádba egy Könyöki nevű rendőrtanácsos, önhatalmúlag, s csak néhányónk közbelépése akadályozta meg, hogy január 6-án, a szerb karácsony napján még több szerencsétlen szerbet és zsidót küldjenek bele a pusztulásba. S mikor a konkrétumok, ezek és más százak, bizonyítják, hogy polgárháborúban vagyunk, csak még senki sem mondotta ki: akkor azzal hátráltatunk egy jelentékeny, kollektív törvényhozói föllépést e délvidéki polgárháború tünetei, bűnei ellen, a kiegyenlítés és gyógyítás érdekében, hogy a részleges, világosan részlegesnek mondott korrupció kimondásával, s egy csomó konkrétummal túlléptük a vitathatatlanság határát, s olyan kérdésekben kívánunk a kormányzóhoz fordulni, melyek szorosan a kormány hatáskörébe tartoznak.

Az én elgondolásom eredetileg az volt, hogy mivel a háborúra való tekintettel korlátok közé szorult a szabad parlamenti kritika, egyfelől, másfelől pedig amúgy is elnapolva az országgyűlés, a magyar országgyűlés ellenzékének színe-java a kormány elnökéhez forduljon konkrét panaszaival és kívánságaival. Erre Rassay Károlynak az volt a véleménye, mivel a felsőházi tagoknak és a képviselőknek más módon is megvan a lehetőségük arra, hogy a kormánnyal szemben bírálatukat és kívánságaikat kifejezésre juttassák, ezért a memorandum formája legfeljebb a kormányzó úrhoz jogosult. Igaz ugyan, hogy éppen Rassay Károly képviseli azt a felfogást, hogy a mai viszonyok között az országgyűlés plénumában az ellenzéknek bizonyos kérdésekben lehetőleg hallgatnia kell, marad tehát a bizottság.[99] Vagyis: mert a bizottságban — elméletileg, hiszen ilyen bizottsági tárgyalásokra belátható időn belül nincsen remény — van mód a kormány kérdőrevonására és kívánságaink előterjesztésére, vessük el az e pillanatban adódó egyetlen lehetőséget: a tekintélyes törvényhozók által aláírt emlékiratot a miniszterelnökhöz, s forduljunk egy emlékirattal inkább a kormányzó úrhoz. Magam ezt az érvelést nem tartottam nagyon meggyőzőnek, mert az volt az érzésem, a magyar politika cselekvő és kérdőre vonható tényezőjét, a miniszterelnököt és a kormányt egy ilyen memorandum kellemetlenül fogja érinteni, s nem a kívánt irányban befolyásolni. De készséggel deferáltam e felfogásnak, és átírtam az emlékiratot. Rassay Károlynak másik kívánsága az volt, hogy a memorandumot írja alá Zichy János gróf, a keresztény párt elnöke is. Ez a föltétel is teljesült. Rassay mai felszólalásában végül megmagyarázta, hogy nem jó az emlékirat bevezetése, sok az emlékiratban a vitatható konkrétum, holott konkrétumok helyett nagy elvi szempontokat kellett volna hangsúlyozni, például a zsidókérdésben azt, hogy a kormány

[99] Ti. a külügyi bizottság.

gondoskodjék a majdnem egymilliónyi zsidóság hadiszolgálatra alkalmas rétegének a katonai rendes szolgálatba való visszaillesztéséről. Végül pedig, második fölszólalásában, valaminő szerb—magyar barátkozási együttes létrehozását sürgette, amely aztán közös erővel próbálná kiegyenlíteni az ellentéteket és rendezni a rendezendőket. Mindez élesen szemben áll az én fölfogásommal. Amint — kimerültségem és elkeseredésem miatt igen gyarló módon — próbáltam kifejteni, délvidéki vonatkozásban a mi föladatunk kettős: elválasztani a magyar nemzetet, a magyar államot és a magyarság szellemét és lelkiismeretét a zsablyai és újvidéki gazságoktól, nem szavakkal, hanem tettekkel, tisztára mosni a mi magyar népünket és a magyar nemzetet néhány megveszett árja bitang polgárháborús magánakciójától s annak gyalázatától, aztán megtalálni az eszközöket és módokat arra, hogy a magyar lélek tisztaságával és emelkedettségével s a magyar társadalom áldozatkészségével, a magyar állam tettekben megnyilatkozó magasrendű, humánus nemzetiségi politikájával, a sérelmek állami és társadalmi orvoslásával megtaláljuk a kiegyenlítés és a megbékélés eszközeit és módjait a magyarság és a magyar állam, és a velünk magyarokkal ősidők óta egyenjogú szerb polgártársaink között. Valaminő szerb—magyar barátságot ápoló bizottság, egyesület: először jogi abszurdum, mert hiszen ilyen egyesületnek csak különböző államok keretei között élő népek összehangolására van természetes létjogosultsága; másfelől pedig egy ilyen kifelé is megnyilatkozó és mintegy demonstráló megbékélésnek és együttesnek termékeny talaja csak akkor lehet, ha a magyar nemzet és a magyar állam világosan, határozottan, tettekben, félreérthetetlenül különválasztotta magát a zsablyai és újvidéki polgárháborús eseményektől. Míg ez nem történt meg, sem a magyar állam igazságszolgáltatásának és jogrendjének teljes érvényesítésével, másfelől legalábbis a most háttérbe szorított és részben elnyomott igazi magyar lelkiismeretnek, a polgárháborús tünetektől nem érintett magyar társadalomnak hasonlóan tettekben megnyilatkozó állásfoglalásában és magatartásában: addig homokra való építkezés minden szerb—magyar barátkozás. Igaza volt a derék és őszinte Zubkovics püspöknek, szívemből beszélt. Nem szólván arról, hogy a legszörnyűbb eltévelyedés volna részünkről, ha szerelmi nyilatkozatok föltételétől tennők függővé annak a tisztán és egyes-egyedül magyar ügynek rendezését, hogy aki vétkezett a magyarság szelleme, hagyománya, tisztessége, embersége, a magyar állam alkotmánya, törvényei ellen, az bűnhődjön, s aki szenvedője volt ennek az eltévelyedésnek, az megkapja elsősorban az erkölcsi, másodsorban az anyagi, egzisztenciális jóvátételt, legalább a lehetőség szűk határai között, hiszen a halottakat nem lehet föltámasztani. De mindez tökéletesen független attól, és kell, hogy független legyen, minő magatartást tanúsítanak államunkkal, magyar népünkkel és nemzetünkkel szemben szerb nemzetiségű honfitársaink. Ezerszer is leírom, ha kell, hogy ez magyar ügy, föltételektől független, független attól, milyen magatartást tanúsítanak szerb nemzetiségű honfitársaink a magyar állammal szemben. Ha bizonyos volnék abban, hogy kivétel nélkül minden szerb nemzetiségű polgára ennek az országnak a magyar állam aláaknázásán dolgozik, akkor is kérlelhetetlenül követelném a magyar törvény érvényesítését, mert a mi államunk

legbiztosabb alapja világ végéig az igazság és a törvény. Aki föllázad a magyar állam és a magyar törvény ellen, azzal természetesen el kell bánni, de szigorúan a mi törvényeink szerint. Azonban még tömeges burkolt vagy nyílt lázadás sem ragadhat bennünket magyarokat a magunk alkotmányának, alkotmányos szabadságának, államunk egész eszmei fölépítésének megtagadására. Tisztára magyar ügy tehát, szerintem a magyar állam létének vagy nemlétének ügye, hogyan érvényesítjük alkotmányunk alapelveit, vérünkbe és idegeinkbe ivódott és törvénykönyveinkbe írt törvényeinket. Ezek a törvények adnak módot és eszközöket a megtorlásra minden lázadás ellen. De nem adnak módot és eszközöket arra, hogy mentsük akár csak a hajszálnyi eltérést is e törvények előírásaitól.[100]

OSzKK, Fond 28/117.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

32.
1943. január 22.
Sigray Antal levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Beadványodat[101] áttanulmányoztam, és egy-két helyet megjelöltem, ahol némi módosításokat szeretnék elérni.

Egyébként az az érzésem, hogy ma mindenki a legutóbbi fájdalmas és döbbenetes események[102] hatása alatt állván, a benyújtással egyelőre nem szabad túlságosan sietni. Talán jobb lesz megvárni, amikor a katasztrófából legalább annyira felocsúdunk, hogy annak méreteit és horderejét, ha lehet, kissé tisztábban lássuk.

A memorandumot még ma leviszem Károlyhoz[103] — és azután fogunk Veled és Sz. Gyulával[104] összeülni.

Addig is szívélyesen üdvözöl

őszinte híved

OSzKK, Fond 28/163.
Eredeti gépírásos levél.

[100] A levél itt félbeszakad.
[101] Az 1943. január 28-i dátummal véglegesített új memorandum. (36. sz. dok.) tervezete.
[102] A 2. magyar hadsereg doni katasztrófája.
[103] Rassay Károlyhoz.
[104] Szekfű Gyulával.

33.
1943. január 23.
Rassay Károly levele gróf Sigray Antalhoz

Igen tisztelt Barátom!

Szíves voltál átadni nekem az ide mellékelt memorandumot,[105] hogy megbeszélésünk értelmében tegyem meg arra észrevételeimet.

A memorandumot figyelmesen áttanulmányoztam, és újra gyönyörködtem annak bátor hangjában, az igazságot fanatikusan kereső szerzőjének ragyogó stílusában.

Az annak idején szóval kifejtett politikai aggodalmaimat azonban nem tudta sajnos eloszlatni. A részletekre kitérni felesleges, hiszen a memorandum az államfő személye iránti szubjektív megállapításoktól eltekintve — nagyjában az eredeti szöveget tartalmazza, amit különben egy olyan erős meggyőződésű egyéniségnél, mint barátunk — természetesnek is tartok.

Őszintén meg kell mondanom, hogy ilyen körülmények között a memorandumot nem tartom szerencsésnek, és így azt alá nem írom. Semmi észrevételem azonban az ellen, hogy a velem egy párt kötelékében álló barátaim aláírják. Mindaz, ami az összejövetelen[106] és azóta történt, elhatározásomban csak megerősítettek.

A megjelent szerb uraknak óvatos, sőt bántó visszahúzódása az együttes demonstrációtól, a karitatív segély gondolatának elhárítása részükről, a pertörlésnek időközben közismertté vált ténye, a legutolsó napok harctéri eseményei — mind olyan körülmények, amelyek a nagy elvi kérdésben való egyetértés dacára is — véleményem szerint — a jelen pillanatot nem teszik alkalmassá az elgondolt lépés megtételére.

Őszinte nagyrabecsüléssel köszönt

igaz híved

OSzKK, Fond 28/158.
Eredeti gépírásos levél.

34.
1943. január 25.
Sigray Antal levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Mellékelve küldöm Rassay Károly hozzám intézett levelét.[107] Véleményem szerint most már nem tehetek mást, mint hogy Sz. Gyulával[108] megbeszéljem, hogy

[105] Az 1943. január 28-i dátummal véglegesített új memorandum (36. sz. dok.) tervezete.
[106] A gróf Károlyi Józsefnénál tartott 1943. január 12-i összejövetelen.
[107] Rassay 1943. január 23-i levele Sigrayhoz. (33. sz. dok.)
[108] Szekfű Gyulával.

mikor jöjjünk össze a memorandum végleges szövegének megállapítására. Ezenkívül pedig beszélnem kell Zichy Jánossal, hogy megtudjam tőle, hogy mikor és kinek a kíséretében tartaná helyesnek a memorandumot átadni.

Szívélyesen üdvözöl

őszinte híved

OSzKK, Fond 28/163.
Eredeti gépírásos levél.

35.
1943. január 25.
Bajcsy-Zsilinszky Endre levele Sigray Antalhoz

Kegyelmes Uram!

Megkaptam szíves soraidat[109] és Rassay levelét.[110] Megvallom, mélyen elkeserít ez a huzavona. Szerencsétlen hazánk mai helyzetében valósággal istencsapásnak érzem a quietizmusnak ezt a szellemét, mely barátunk leveléből árad. Benne vagyunk egy csöndes polgárháborúban — nem akarom ezt az elaljasodást a forradalom megtisztelő szavával jellemezni —, és most azon törjék a fejüket nemzetünk legjobbjai, hogy miért nem szabad sem ezt, sem azt, sem amazt csinálni, kezdeményezni. És a múlt század nyolcvanas éveinek gondtalan közjogi finomkodásaival vizsgáljuk, mit szabad a Kormányzó Úrnak megmondani, mi tartozik rá, és mi a kormányra, hogyan kell adagolni az elveket és a konkrétumokat, meddig szabad elmenni a dolgok őszinte feltárásában, hogy vele ellenségeinknek kezébe ne adjunk fegyvert stb. stb. Mikor egy nemzet életének megmentéséről van szó!

A lengyeleknek apraja-nagyja, biztos tudatában, hogy ők a legeslegelső kedvezményezettjei és kedvencei — joggal és megérdemelten — az angolszász világnak, a háború jövendő győzteseit szüntelenül tervekkel ostromolják, ilyennel jár ez idő tájt Sikorski tábornok Washingtonban, szüntelenül azon dolgoznak, hogy olyan közép-európai konstrukciót készítsenek elő, mely a maga lábára állítja a német és orosz tenger közötti nagy terület minden népét, köztük Lengyelországot.[111] Pedig, magyar szemmel nézve, igazán nyugodtan nézhetnék a londoni páholyból Lengyelország helyreállítását. Ugyanakkor nekünk nincs más gondolatunk, mint: hogyan fegyverezzük le az összeomlás után visszaözönlő hadseregünket, hogy idehaza fönntartsuk a rendet. Mérhetetlen sivárság ez, és teljes dekadenciája a magyar politikai gondolkodásnak és cselekvő erőnek. Igaz, hogy nincs hatalom a kezünkben, de ugyan miféle hatalom van a lengyel emigránsok kezében vagy még inkább a német megszállás alatt sínylődő lengyelekében, akik tudomásom szerint százszámra gyártják a földalatti

[109] Sigray 1943. január 25-i levele (34. sz. dok.)
[110] Rassay 1943. január 23-i levele Sigrayhoz (33. sz. dok.).
[111] Sikorski emlékirata az angol és amerikai kormányhoz. Szabadság, 1943. január 24. 3.

újságokat és röpiratokat, szervezkednek, készülődnek. Mi pedig, ma még aránylag nyugodt és biztosított helyzetben, hadseregünk nagy részének birtokában, talán gyönge, de mégis tisztességes magyar kormányzat alatt, néhány erős miniszterre is — Keresztes-Fischerre, Nagy Vilmosra — támaszkodva, jó irányban vezetett, tisztességes és hazafias munkásvezérek és parasztvezetők által helyesen befolyásolt néppel: képtelenek vagyunk még arra is, hogy kellő eréllyel fölszólaljunk az anarchia, a polgárháború jelenségei ellen? Társadalmunk egyes részei lelki szifiliszben szenvednek, kiütnek rajtuk a harmadfokú sebek, és mi ezt az ország-világ előtt nyilvánvaló és letagadhatatlan valóságot akarjuk kendőzni, nehogy ellenségeink számára adatokat szolgáltassunk? Hagyjuk tovább terjedni a szifiliszt csak azért, hogy magunk és a nagyvilág előtt titkoljuk ezt a szörnyű megbetegedést? Hiszen másutt is vannak bajok, sok helyütt sokkal súlyosabbak, mint nálunk, de nem látom, hogy bárhol is rizsporoznák a szifilitikus sebeket.

Én elmondom azt, amit a lelkiismeretem diktál, de éppenséggel nem erőltetem. Amúgy is csak egyszerű közkatona vagyok, nem vagyok pártvezér, tekintélyem nem sok, hol a „ragyogó stílus"-omat dicsérik, hol állítólagos bátorságomat, azt azonban, hogy egy évtizede tisztán látom a dolgokat, nyomról nyomra kísérem éles kritikával az eseményeket, s az események sorra nekem adnak igazat, azt jóformán senki sem ismeri el. Most is már egy esztendeje hangoztatom, hogy emberek, térjünk észre: benne vagyunk egy polgárháborúban. Erre Rassay Károly, kinek sem igazán kiváló képességeit, sem tiszta hazafiságát, sem múltbeli nagy érdemeit az alkotmányosság védelme körül, nem kívánom a legkevésbé sem kétségbevonni: 1890-ből való dialektikával torkol le. De hangsúlyozni szeretném: a világért sem szeretnék senkit azzal az érveléssel rábírni az én memorandumom aláírására, hogy egyszer már sokan aláírták. Tudom, hogy a Rassay aggodalmai nyomán támadt további aggodalmak ugyanolyan tiszta hazafias forrásból erednek, mint az én más irányú aggodalmaim. Ezért kérlek, rám és a már aláírt emlékiratra való minden tekintet nélkül döntsetek ebben a kérdésben, nehogy távolról is úgy látsszék, mintha én erőltetni akarnék valamit, amiről a többieknek más véleményük van. Vagy ám formáljátok át az egészet, az ellen sincsen kifogásom, nem is lehet.

Csak még azt szeretném hangsúlyozni, hogy magam semmi szín alatt nem kívánok a memorandum átadói között lenni. Először azért nem, mert a kerek világon semmi jogcímem nincsen rá, a kisgazdapárt részéről legfeljebb Tildy Zoltán lehet erre hivatott.[112] Másodszor azért nem, mert ez az ügynek sem használna túlságos pártpolitikai, helyesebben egy bizonyos irányban való túlságos exponáltságom miatt. Erre egészen nagy tekintélyű és kimagasló állású férfiak volnának hivatva mind a képviselőházból, mind a felsőházból. Csak például említem: Zichy János, Te, Gratz Gusztáv, talán a győri püspök, esetleg Tildy Zoltán. Mert igaz ugyan, hogy a hercegprímás letiltotta a püspököket, de talán tudsz a Perczelek és Szekfű Gyula, Barankovics István nagyszabású és gyönyörűen haladó akciójáról, arról az emléki-

[112] Tildy Zoltán ugyanis a párt ügyvezető alelnöke.

ratról, mely az ország igazán kitűnő férfiainak aláírásával a prímáshoz megy ugyanebben a tárgyban.[113] Ezután nagyon is elképzelhető, hogy a prímás esetleg megváltoztatja előbbi felfogását, Apor báró püspök is azt írta nekem, hogy igyekezni fog Serédi aggodalmaskodását eloszlatni.[114] De hát ez mind későbbi dolog, az első magának az emlékiratnak elvetése vagy megszerkesztése, s utóbbi esetben lehető gyors aláíratása és elküldése. Szerintem a voronyezsi katasztrófa egy súlyos okkal több, hogy föllépjünk a hazai polgárháborús tünetek ellen.

Kérlek, bocsáss meg e hosszadalmas levélért, mindenféle írásaimmal már amúgy is túlságosan próbára tettem türelmedet és idődet.

Fogadd őszinte tiszteletem és nagyrabecsülésem kifejezését, mellyel vagyok legkészségesebb híved

OSzKK, Fond 28/108.
Gépírásos levél eredeti átütéses másolata.

36.
1943. január 28.
Ellenzéki törvényhozók memoranduma a kormányzóhoz

Főméltóságú Kormányzó Úr!

A rendkívüli idők és a szegény hazánkat környező rendkívüli veszedelmek késztetnek bennünket arra, hogy e felirat szokatlan útját válasszuk, nemzetünk és államunk életérdekei szempontjából nagyfontosságúnak ítélt kérdéseink tiszteletteljes előterjesztésére.

I.
Honvédhaderőnk megőrzése, felfokozása, az alkotmányos jogrend helyreállítása

Az idők rendkívülisége adva van magában az új világháborúban, melynek kimenetele — mint minden háborúé — bizonytalan. Az országunkat fenyegető rendkívüli veszedelmek azonban nemcsak a háborúban való résztvételünkkel s a háború végeredményének bizonytalanságában jelentkeznek, hanem *olyan szomorú tünetekben is, melyek arra vallanak, hogy államunk és társadalmunk belső eresztékei az utóbbi időben vésztjóslóan meglazultak.*

A belső bomlás tünetei éppen olyan időpontban mutatkoznak, mikor a keleti hadszíntéren harcoló honvédseregeinket egész honvédő erőnkre rendkívül súlyosan nehezedő csapás érte. *Egyszerre kell szembenéznie e nemzetnek nagy külső veszedel-*

[113] Bajcsy-Zsilinszky Apor Vilmoshoz intézett 1942. december 29-i levelében (16. sz. dok.) még az állt, hogy a miniszterelnökhöz kívánják küldeni memorandumukat.

[114] Apor 1943. január 8-i első levele Bajcsy-Zsilinszkyhez (28. sz. dok.).

mekkel és belső bajokkal. A háború új fordulatai csak még jobban megérlelték ama régebbi meggyőződésünket, hogy nemzetünknek a már-már Magyarország létét fenyegető veszedelmek közepette mind politikájában, mind haderejének felhasználásában, mielőbb *a szigorúan értelmezett puszta önvédelemre* kellene berendezkednie. Ennek az önvédelemnek három fő feltételét, illetőleg eszközét szeretnénk itt hangsúlyozni Főméltóságod magas színe előtt. Egyik: honvédő erőnknek jó katonai szellemben és legalább mai állagában való megőrzése, tehát keleti haderőnknek a legelső adandó alkalommal való hazahozatala, illetőleg visszavonása a Kárpátok gerincére. A másik: éppen súlyos veszteségeink folytán elengedhetetlenné vált végsőkig fokozandó fegyverkezésünk gyors megvalósítása. A harmadik: a meglazult alkotmányos jogrend és törvénytisztelet minden téren és minden áron való sürgős helyreállítása. A három szorosan összetartozik: honvédő erőnk megőrzése a nemzeti önvédelem céljaira és felfokozása már önmagában is gyengíti a felforgatás szellemét, és lecsökkenti annak merészségét; az alkotmányos jogrend és törvénytisztelet helyreállítása pedig nagyban emelné egész honvédhaderőnk önbizalmát és belső szilárdságát, de katonai ütőerejét is.

Számtalan jelenségét sorolhatnók fel az alkotmányos jogrend meglazulásának. E már-már polgárháborús tüneteknek főleg két csoportja, következményeik s a belőlük adódó súlyos kérdések megoldatlansága, nyugtalanítja napjainkban a legjobb magyarok lelkiismeretét. Egyik: *a zsablyai és újvidéki szabálytalanul és bűnösen lefolytatott „razziák" s egyéb törvénytelen kilengések nyomán támadt társadalmi és nemzetiségi bizonytalanság és feszültség a Bácskában. Másik: a zsidókérdésnek a két zsidótörvényen*[115] *és a honvédelmi törvényeken messze túlmenő, valójában e törvények intencióival is összeegyeztethetetlen kezelése s ennek során gyakran istentelen és embertelen módszerek alkalmazása a végrehajtásban.* Úgy érezzük, a magyar nemzet legszentebb hagyományainak, alkotmányunk alapvető elveinek, a magyarság keresztény és emberséges szellemének, államunk szentistváni eszméjének, mondhatnánk a magyar történelmi lelkiismeretnek nevében kell szót emelnünk e kérdésekben Főméltóságod előtt.

II.
A bácskai tűzfészek eloltása

Kállay Miklós miniszterelnök úr még a múlt nyáron képviselőházi és felsőházi interpellációkra adott válaszaiban a legilletékesebb helyről elismerte, hogy az 1942-ik év januárjának folyamán a zsablyai, titeli járásokban és Újvidéken bizonyos karhatalmi razziák során *sok ártatlan ember pusztult el, s megígérte, hogy a bűnösök a magyar törvények szerint megkapják büntetésüket.*

Nem szeretnénk ez ügyben a puszta megtorlásra tenni a hangsúlyt. Noha nyilvánvaló, hogy a legtermészetesebb kiindulópontja a bácskai dolgok rendezésének

[115] A harmadik zsidótörvényt a memorandumnak ez a változata nem említi.

mégiscsak *a törvényes megtorlás volna.* De ennél is nagyobb jelentőséget tulajdonítanánk a *jóvátételnek,* azaz, a bűnösen ütött sebek gyógyításának, a megsebzett lelkek megengesztelésének és a nemzetiségi béke és alkotmányos jogrend teljes és hiánytalan helyreállításának a Délvidéken.

A bűnösök megbüntetésén túl, *melynek elmaradásában végzetes veszedelmet látunk,* mind e jóvátételi feladatokat több körülmény teszi szemünkben rendkívül fontossá és egyre sürgetőbbé. A mi államunk önmagának is, de nemzetünk jó lelkiismeretének is tartozik azzal, hogy minden vonatkozásban igyekezzék kiköszörülni ezt a súlyos erkölcsi csorbát. Éspedig *a maga szabad kezdeményezéséből, idejében.* De kifelé való tekintélyünk is megköveteli ezt, hiszen nyilvánvaló, ellenségeink megsokszorozva és eltorzítva fogják ellenünk kihasználni, bármi nemzetközi fórum vagy békét tárgyaló kongresszus előtt, a magyar részről elkövetett hibákat. *Ám józanul számolnunk kell a háború olyan fordulatával is, melynek során a magyar uralom a Délvidéken újból védekezésre szorul.* S akkor az ottani magyarság, elsősorban a határra frissen letelepített bukovinai székelyek és vitézek, *iszonyú árát fizethetik meg annak a mulasztásnak,* hogy a magyar államhatalom és társadalom idejében nem bélyegezte — törvényes megtorlással, jóvátétellel és az alkotmányos jogrend hiánytalan helyreállításával — ezeket a törvénytipró embertelen kilengéseket azzá, amik valójában: egyesek, néhány elvetemült ember magánakciójává. Ezt a valóságnak megfelelő megvilágítását a dolognak az egész világ megértené, nemcsak a barát, hanem a becsületes ellenfél is. Csakhogy *ennek formát és nyomatékot kell adnunk, ha azt akarjuk, hogy ne a magyar nemzet fejére szálljon az ódium és bűnhődés, egyesek bűncselekményeiért.*

De igen fontos magyar érdek az is, hogy a közelgő válságos időkben ne ellenségesen álljanak egymással szemben olyan népek, melyek valójában nem gyűlölik egymást, sőt lelkük mélyén él az a megérzés, hogy egymás mellett volna helyük az új Közép-Európa szerves felépítésének nagy munkájában.

Tudatában vagyunk annak, hogy ebben az ügyben a teljes erkölcsi és anyagi jóvátétel lehetetlen. Hiszen a halottakat fel nem támaszthatjuk, az árva gyermeknek nem adhatjuk vissza apját, anyját, s az elpusztított egzisztenciákat sem állíthatjuk hiánytalanul vissza. Mégis sokat tehet a magyar állam, de a magyar társadalom is a lelkek megengesztelésére, a sebek, főleg lelki sebek gyógyítása, a szenvedések enyhítése terén.

Mindenekelőtt sokat tehet államunk a hagyományosan emberséges és törvénytisztelő magyar nemzetiségi politika szellemének helyreállításával és gyakorlati érvényesítésével. Gondoskodjék a kormányzat és a közigazgatás arról, hogy visszatért más nyelvű honfitársaink itthon érezzék magukat a magyar haza tűzhelyénél, *megtalálják itt teljes jogbiztonságukat,* állampolgári és nemzetiségi jogaikat, azok tiszteletbentartását, nyugodt megélhetésüket, boldogulásukat. Természetes, hogy egy ilyen, a múltnál is nagyobb vonalú és nagylelkűbb nemzetiségi politika sem mehet odáig, hogy rovására szolgáljon a magyar állam és társadalom külső biztonságának és belső fegyelmének. Mi is szigorú megtorlást kívánunk az állam

ellen összeesküvők, lázadók és rendbontók ellen. De *ez a megtorlás is csak a magyarság szelleme és a magyar törvény értelme és parancsa szerint történjék, a bűnös egyének ellen. A kollektív felelősség elvével és a kollektív megtorlás gyakorlatával a magyar nemzet sem most, sem a jövőben sohasem azonosíthatja magát.* Másfelől pedig a megtorlás alkalmazásánál a felsőbbrendű politikai értelemnek és a felsőbb állami érdekeknek is érvényesülnie kellene. Ezeknek a szempontoknak mértékét nyilván nem ütik meg *a középiskolás serdületlen diákfiúk és diáklányok ellen hozott tömeges és korukhoz mérten túlságosan súlyos ítéletek.*

A jóvátétel *első* lépése volna tehát Deák Ferenc, Kállay Béni és Teleki Pál nemzetiségi szemléletének és politikájának maradéktalan visszaállítása a Délvidéken.

A *második* lépés: a megbolygatott jogrend teljes és hiánytalan visszaállítása. Bácskában megítélésünk szerint az alkotmányos jogrend legsúlyosabb hiányossága: egyfelől *a polgári és katonai hatáskörök máig szóló tisztázatlansága,* illetőleg összezavarodása, még a katonai közigazgatás idejéből, másfelől bizonyos katonai intézményeknek — elsősorban az úgynevezett *kémelhárító osztálynak* — ma már időszerűtlenné vált túlméretezett hatásköre és tevékenysége. A polgári közigazgatás immár másfél éve átvette a Délvidék ügyeinek vitelét a megszállás idejében beiktatott katonai közigazgatástól, de *a katonai közigazgatás bizonyos csökevényei máig fennmaradtak,* és a polgári közigazgatás már e csökevények miatt sem válhatott igazán teljessé ez ideig. Nyilvánvaló, hogy ezek a jelenségek nagyban fokozzák a bácskai jogbizonytalanságot, melyet sürgősen meg kellene szüntetni.

A *harmadik* lépés volna: a szerb lakosság legsúlyosabb nemzetiségi sérelmeinek orvoslása. Mostanáig érvényben maradtak e rendkívül exponált területen a régen lebontott katonai közigazgatás egykori tényezőinek, így főképpen *az újvidéki volt varosparancsnoknak,*[116] különböző alkotmányellenes és törvénytelen, egy felsőbbrendű nemzetiségi politikával össze nem egyeztethető rendelkezései. Ilyenek:

1. A Matica szerb irodalmi és közművelődési egyesületnek, melyet 1825-ben Budán alapítottak, s egyik teljesítménye, hogy lefordíttatta szerb nyelvre a magyar remekírókat Petőfitől Madáchig — bezáratása, vagyonának zár alá vétele;

2. az újvidéki szerb tanítói konviktus bezáratása;

3. a szerb földművesek szövetkezetének feloszlatása;

4. az újvidéki görögkeleti szerb püspökség 200 év óta egyhuzamban birtokolt vagyonának és javadalmainak zár alá vétele;

5. a görögkeleti szerb kolostorok zár alá vétele, a szerzetesek elűzése.

Egyéb hasonló értelmetlen és a nemzetiségi békére romboló hatású túlkapások felsorolását most mellőzve, hangsúlyozni szeretnénk, mennyire komoly magyar érdek szól amellett, hogy ezek a részben egyházjogi és magánjogi természetű, részben művelődéspolitikai hibák és túlkapások mielőbb orvosoltassanak. Ha valahol, hát ezen a kényes délvidéki talajon kellene a magyar szellem és hagyomány, a magyar államszervező és államvezető érzék felsőbbségét megbizonyítani és érvényesíteni.

[116] Bajor Ferenc tábornok.

Ehhez azonban múlhatatlanul szükséges, hogy *mindazok a közigazgatási kisebb-nagyobb tényezők, akik nem ütik meg a Bácska pacifikálásához kellő szellemi és erkölcsi mértéket, haladéktalanul kicseréltessenek.* S általában ez intézkedések nyomán visszatérjen minden rendű és rangú, fajtájú és felekezetű állampolgárunk lelkébe az a tudat, hogy a magyar állam törvénye és gondoskodása mindenkinek szól, s még a mai meglazult erkölcsi eresztékű világban is mindenkinek biztos védelmet nyújt. *A szentistváni alapítású keresztény magyar jogállamnak éppen ezekben az időkben kellene leginkább a közép-európai zűrzavar hullámaiból Araráthegyként kimagasodnia.*

Negyedik lépés volna a jóvátétel és belső kiengesztelődés felé: *a bűnösen elpusztítottak hátramaradt családtagjainak a magyar törvények szerint való erkölcsi és anyagi kártalanítása, melyet az ügy szomorú tömegjellegénél és polgárháborús tüneteinél fogva kétségtelenül a magyar államnak kell átvállalnia.*

A magyar társadalomnak azonban önállóan is meg kellene mozdulnia, mintegy a magyar nép szívének, hogy túl az állami jóvátételi kötelezettségeken, bizonyítsa a magyar lélek nemes emberszeretetét, mely nem vár a törvény igazságtevésére sem, hanem *önként vállal részt* a lelkek megbékítésének művéből. Nem alamizsnaosztogatásra gondolunk, hiszen az csak megsértené amúgy is nagyon megpróbált szerb honfitársainkat, hanem szerves és intézményes, lélekből fakadó segítő munkára, főleg özvegyek, kifosztottak egzisztenciális felkarolására, árvák neveltetésére. Megítélésünk szerint e munka megindítása és irányítása, lebonyolítása *elsősorban a keresztény egyházak* vezetőire hárulna.

III.
A zsidókérdés

Nem kívánunk az emlékirat során elvi fejtegetésekbe bocsátkozni a zsidókérdésről, csupán azt jegyezzük meg, hogy *nemzetünknek éppen legmagyarabb és legőszintébben, legbensőségesebben keresztény elemei, szellemének, erkölcsiségének legjellegzetesebb képviselői tudták és tudhatták magukat legkevésbé azonosítani azokkal, az alkotmányos állampolgári egyenjogúságot, a kereszténység tanulságait félretevő törvényalkotásokkal, az első és második zsidótörvénnyel, az új honvédelmi törvénnyel, melyek az utóbbi évek során jogilag rendezték hazánkban a zsidókérdést.* Ezek ma mégis érvényes törvények, bár meggyőződésünk szerint létrejöttükhöz nagyobb részben járult hozzá *bizonyos világnézeti tömeghisztéria és a szélsőségek nyomása,* mintsem nemzetünk századokon át híres politikai belátása.

A végrehajtásnak azonban különböző módjai és módszerei adódnak. Lehet ezeket a törvényeket emberséges és keresztényi lelkülettel és inkább enyhítő, mint szigorító célzattal végrehajtani, de *lehet a végrehajtásban túl is licitálni.* Kérni szeretnénk Főméltóságodat, hogy ebben az enyhítő irányban vesse latba minden tekintélyét és hatalmát. A mi nemzetünk évezredes ittléte folyamán nemegyszer megmutatta, hogy a lelkétől idegen törvények kegyetlenségeit lelkéből lelkezett

gyakorlattal meg tudja szelídíteni. A Dózsa-lázadás nyomában hozott jobbágyellenes törvények kegyetlenségeit, elsősorban a jobbágy röghözkötöttségét, ilyen emberséges joggyakorlattal törte meg először. Ebben a szellemben és ebben az irányban kellene a zsidótörvények és honvédelmi törvények zsidóellenes intézkedéseit is a végrehajtás során emberségesebbé szelídíteni.

De van a zsidókérdésnek egy másik, még súlyosabb jelentősége és vonatkozása is napjainkban. S ez: *a magukon e törvényeken is túllépő atrocitások elég gyakori jelentkezése a végrehajtásban; részben túlbuzgó, részben elvetemült emberek, jórészt alárendelt közegek önkényeskedése, embertelensége.* Ha már honvédelmünk erejét megrövidítik újabb törvényeink a zsidók kikapcsolásával a fegyveres szolgálatból, legalább a munkaszolgálattal adódó megaláztatásuk ne menjen túl törvények és rendeletek amúgy is elég szigorú mértékén. *Nehezen tudjuk elhinni, hogy a magyar kormány ne tudná megtalálni bölcs előrelátással egyfelől azokat a személyeket, másfelől azokat a módszereket, melyek az imént vázolt emberséges végrehajtás irányában próbálnák egyelőre levezetni hibás és keresztényietlen törvények túlzásait.* De még nehezebb elképzelnünk, hogy a magyar kormánynak ne volna elég ereje ahhoz, *hogy a törvényeken magukat túltevő alárendelt közegek bestiális ösztöneinek és hajlamainak kormányzati, közigazgatási és igazságszolgáltatási eszközökkel lehetőleg elébe vágjanak, ha kell, azokat a magyar törvény kérlelhetetlen erejével elfojtsák és példásan megtorolják.* A kegyetlenkedő hajlamúaknak a közélet minden pozíciójából való sürgős eltávolítását és gonosztetteiknek befelé és kifelé egyaránt *félreérthetetlen, kíméletlen megtorlását* kérjük Főméltóságodtól és a magyar kormánytól. Úgy érezzük, mind a délvidéki ügyekben, mind általában a nemzetiségi kérdés hagyományos magyar kezelése tekintetében, mind pedig a zsidókérdés, konkrétebben a zsidótörvények és a honvédelmi törvények zsidó vonatkozású szakaszainak végrehajtása terén *elérkeztünk ahhoz az időponthoz, amikor a magyar nemzet lelkiismeretének meg kell szólalnia, és hangosan álljt kell kiáltania mindazoknak, kik elrugaszkodva nemzetünk hagyományos humánus szellemétől és felsőbbrendű hivatásának természetes előírásaitól, a mi magyar világunkban eleddig ismeretlen szennyes szenvedélyek útjára csábítják és sodorják amúgy is igen nehéz helyzetben lévő hazánkat.*

Röviden: a zsidókérdésben a törvények magyar szellemű és emberséges, keresztény lelkületű végrehajtását kérjük és kívánjuk s ugyanakkor még nagyobb nyomatékkal az e törvényeken magukat túltevő, alkotmányellenes, törvénytipró kilengések elfojtását és a bűnösök és módszereik sürgős kiküszöbölését a magyar közéletből.

Tudatában vagyunk annak, hogy nemzetünk és államunk európai ittlétének egyik legnehezebb évébe fordult 1943-ban. Ez a tudat mentse e föliratunkkal történő lépésünk szokatlanságát.

Fogadja Főméltóságod legmélyebb tiszteletünk nyilvánítását.

OSzKK Fond 28/32. — Gépírásos eredeti másolati példány. — Azonos szöveget közölt *Saly Dezső:* Szigorúan bizalmas. Bp. 1945. 600—607.

37.
1943. február 10.
Zichy János levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Tisztelt Barátom!

Leveledet[117] megkaptam és sajnálom, hogy Czettler[118] barátunkkal kellemetlen tárgyalásod volt.

Magam részéről csak annyit akarok megjegyezni, hogy nagyon bánt az, hogy végleg lezártad az aktát, és így kénytelen vagyok elállani kérésem megismétlésétől, melynek teljesítése engem nagyon megnyugtatott volna.

A memorandumhoz[119] nem mellékelem jegyzeteimet, mert hasztalan volna, de magában a felirat szövegében jelzett kihagyásoknak ceruzával alkalmazott jeleit meghagyom azon esetre, ha netalán mégis még revideálnád álláspontodat; és ezért a jegyzeteket sem semmisítem meg egyelőre. Megjegyzem azonban, hogy amennyiben mégis ragaszkodnál ahhoz, hogy a memorandum, melyről a ceruzajeleket könnyen el lehet távolítani, benyújtassék illetékes helyen, én az esetben sajnálatomra nem vállalkozhatnék arra, hogy azt személyesen eszközöljem, mégpedig azért, mert én a memorandummal — úgy, ahogy ma van megszerkesztve — magamat száz százalékig nem azonosíthatom. Aláírásomat azonban — természetesen — nem vonom vissza.

Szívélyes üdvözlettel

igaz híved

OSzKK, Fond 28/167.
Eredeti gépírásos levél.

38.
1943. február 11.
Barcza György levele Bajcsy-Zsilinszky Endréhez

Kedves Barátom!

Csatoltan küldöm vissza a memorandumot, melyet igen nagy érdeklődéssel olvastam, és annak egyes gondolatait, valamint kívánságait teljesen osztom.[120] Remélem, nemsokára lesz alkalmam Veled erről beszélhetni.

Addig is maradok kiváló tisztelettel

őszinte híved

OSzKK, Fond 28/124.
Eredeti gépírásos levél.

[117] Bajcsy-Zsilinszky e Zichyhez intézett levele nem került elő.

[118] Czettler Jenő egyetemi tanár, felsőházi tag; a katolikus keresztényparti körök egyik prominens személyisége.

[119] Az 1943. január 28-i keltezésű memorandumhoz. (36. sz. dok.)

[120] Barcza György — volt londoni magyar követ — észrevételei ugyancsak az 1943. január 28-i keltezésű memorandumra (36. sz. dok.) vonatkoznak.

Vadász Sándor

GONDOLATOK ALBERT SOBOUL KÖNYVÉNEK OLVASÁSA KÖZBEN

Ha van külföldi történész, akinek a neve viszonylag sokak fülében ismerősen cseng, minden bizonnyal Soboul az. „A francia forradalom története 1789—1799" című szintézisét egyetemisták és főiskolások több nemzedéke forgatta, de a tanártársadalom tagjainak és a 18. századi francia polgári forradalom története iránt érdeklődők szélesebb körének könyvespolcain is megtalálható. Legújabb magyar nyelvű műve, „Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793—1794" (Kossuth Könyvkiadó 1983) feltehetően ismét felkelti az érdeklődést a közelmúltban elhunyt, s a nyugati világ (Hobsbawm mellett) legismertebb marxista historikusának számító Soboul koncepciója iránt. Amint az előszóból kitűnik, ez a könyve 1958-ban benyújtott nagydoktori értekezésének első és harmadik részét, pontosabban ezek rövidített szövegét tartalmazza.

Érdemes elidőzni a rövid előszó és a bevezetés ismertetésénél, mert magvas és megszívlelendő gondolatokat fejtett ki bennük. Mindenekelőtt tudatosan vállalta történetírás és politika szétválaszthatatlan egységét, amely különben a forradalom rendkívül gazdag historiográfiájának valamennyi vonulatában kimutatható. Értekezésének időszerűségét magyarázva, a történelem mozgására hivatkozott. „Ki tagadhatná, hogy a népi mozgalom és a forradalmi kormány viszonya, tehát a magatartás és a hatalom kettősségének problémája ma is fontos probléma, s nem csupán a forradalmak történetének kutatója, hanem a politikus számára is, aki a forradalmi gyakorlat sajátosságait igyekszik megérteni." (5. old.)

Nyíltan leszögezte továbbá, hogy puszta eseménytörténetet kívánt írni. Soboul nemcsak ebben a monográfiájában, hanem korábbi tanulmányaiban és különböző történészekkel folytatott vitákban is síkra szállt a történelmi „esemény", az eseménytörténet védelmében. Egyetlen példát említek: azt a beszélgetést, amelyben Antoine Casanova, a Nouvelle Critique főszerkesztője és François Hincker marxista történész vett részt. Soboul óvott az általa pán-demografizmusnak, pán-ökonomizmusnak nevezett jelenségtől, vagyis attól, hogy a történész egyoldalúan előnyt biztosítson a demográfiai-gazdasági tényezőknek a történeti folyamatok elemzésében; ő maga csak a történeti magyarázat más tényezőkkel egyenrangú alkotórészeinek tekintette őket. „Nincs történelem kronológia nélkül" — így hangzik tézise, és egy lokális esemény, (Dampierre grófot 1791. június 22-én a parasztok lemészárolták) példáján bizonyította, hogy egy látszólag epizodikus cselekmény mélyebb struktúrá-

kat és bennük rejtőző feszültségeket tükrözhet. (Theoretische Probleme der Geschichte der Französischen Revolution. Klny. é. n. 38—39. old.) Az ismertetett előszóban is elhatárolta magát mindazoktól, „akik megvetéssel nyilatkoznak az úgynevezett eseménytörténetről" (5. old.), majd így folytatta: „Nem létezik hosszú távú forradalom, bármit állítsanak is egyesek: a forradalom szükségképpen rövid időn belül játszódik le, eseményekbe sűrűsödik. Mint totális jelenség, mint a történelmi evolúció valamennyi vonatkozására kiterjedő folyamatok eredménye, a forradalom, az emberek közötti kölcsönhatások zárt hálójában mindazokat a síkokat mozgásba hozza, amelyeket a történész feltárni igyekszik, s amelyeket csak mesterséges konstrukciók segítségével tud elkülöníteni egymástól." (6. old.) Soboul tehát élete végéig kitartott a forradalom klasszikus felfogása és ama nézete mellett, hogy csakis az eseménytörténet segítségével sikerülhet tolmácsolni a „történelmi mozgás méltóságát és gazdagságát". Így függ össze nála a forradalomnak mint rövid lefolyású, totális jelenségnek az értelmezése az eseménytörténet létjogosultságának védelmezésével a modern és modernkedő irányzatok képviselőivel szemben.

A bevezető tulajdonképpen nem más, mint dióhéjnyi összefoglalása azoknak a döntő szemléleti (nem világnézeti!) változásoknak, amelyek a forradalom historiográfiájának fejlődése során bekövetkeztek. A kulcsfigura Soboul mestere: Georges Lefebvre. Ő lett szerinte a paraszti tömegek történetírója, aki „bebizonyította, hogy a burzsoázia forradalmának általános keretein belül végbement egy sajátos és autonóm paraszti mozgalom". (9. old.) Ennek a parasztforradalomnak a megnyilvánulásai: a gyújtogatások, a gyilkosságok és a fosztogatások nem álltak szükségszerű kapcsolatban a polgári forradalom politikai fejlődésével. Csak a második világháború után figyelt fel a történettudomány a városi néptömegekre, a sansculotte-okra. Ilyen előzmények után már nem hathat meglepetésként a tanítvány következtetése: „Ahogy a forradalom általános keretén belül megjelent egy autonóm parasztmozgalom, ugyanúgy kibontakozott egy sajátos sansculotte áramlat is." (11. old.) Nos, ennek a sansculotte áramlatnak, az általa képviselt népi demokráciának (természetesen nem mai értelemben) a megragadása, annak bemutatása, hogy milyen szerepet játszott a párizsi népmozgalom a forradalom egész menetében: ez volt Soboul célja e könyv megírásával. (Erre az egész gondolatmenetre később még visszatérek.) Ha Lefebvre a francia parasztok történésze volt, Soboul bízvást nevezhető a sansculotte-ok historikusának.

Áttérve magának a műnek a tárgyalására, kézenfekvő az összehasonlítás Soboul másik művével, „A francia forradalom történetével." (Ez 1962-ben jelent meg Párizsban.) Amíg az utóbbiban nagyjából 100 oldal jutott a forradalom nevezetes II. esztendejének tárgyalására, addig a „Népi mozgalom" összterjedelme 448 oldal. A több mint négyszeres terjedelem lehetővé tette a szerzőnek, hogy a lehető legrészletesebben mutassa be a népi mozgalom fellendülését és győzelmét (I. rész), a kormányzat megszilárdulását és a népi mozgalom válságát (II. rész), valamint a népi mozgalom megtorpanását és hanyatlását. (III. rész.). A kötet függelékében közölt köztársasági és keresztény naptár, a párizsi szekciók történeti jegyzéke és az elhelyezkedésüket

ábrázoló két térképvázlat a francia nyelvű eredetiből való átvétel, de az eseménynaptár a magyar szerkesztők nevéhez fűződik. A szóvá tett részletező bemutatás abban mutatkozik meg, hogy a forrásokat szuverén módon kezelő (de nem feltüntető) szerző differenciált képet rajzol a szekciók belső helyzetéről, a mérsékelt és a radikális elemek arányáról és küzdelméről, a szekciók demokráciájáról és a népi mozgalom elfojtásáról, hogy csak néhány példát említsek. Folytatva a két mű, ezúttal a tartalomjegyzékek összevetését, feltűnik, hogy az 1793 nyarától az év végéig terjedő időszak történéseit taglaló fejezetek — sőt néha még az alfejezetek is — címei nagyjában-egészében rímelnek egymással, lényegében azonos tartalmąt fednek. A könyv második felében viszont olyan kérdéseket tárgyal, mint például a jakobinusok offenzívája a szekciós társaságok ellen, a kormányzat központosító intézkedései, a népi intézmények felszámolása, és a sansculotte-ok ellenállásának folytatódása, amely kérdések az utóbb megjelent nagyívű szintézisben már nincsenek részletesen kifejtve. Ez az időszak frimaire-től thermidorig terjed. A könyv lapjain nemcsak az ismert történelmi személyiségek mozognak, hanem esetenként egy-egy kőművesről, ócskásról, rendőrségi besúgóról is olvashatunk; megismerkedünk az egyes szekciók sajátosságaival, szerepük-jelentőségük változásaival attól függően, hogy egy adott pillanatban melyik irányzat kerekedett felül bennük, egyszóval erőteljes vonásokkal megrajzolt, részletekben és színekben gazdag tablót kapunk a fővárosi szekciók szervezeti életéről, akcióiról, s nem utolsósorban a kormányszervekhez való viszonyáról.

Soboul tehát ebben a munkájában egyértelműen azt az alapvető ellentmondást kívánta minuciózusan bizonyítani, amely a diktatúra két pólusán elhelyezkedő jakobinusok és sansculotte-ok között feszült. Az előbbiek mint (kis) polgári forradalmárok a magántulajdon, továbbá a képviseleti demokrácia talaján állottak. Velük szemben a népi tömegek társadalmi és közvetlen demokráciát akartak. Soboul 1793. október 10-én húzta meg a határvonalat, amikor köztudottan kinyilvánították, hogy az ideiglenes kormány a béke helyreálltáig Forradalmi Kormány marad. Szerinte ez a fejlemény igen súlyos következményekkel járt a népi mozgalomra nézve, mert a Bizottság (nevezzük egyelőre így) megerősödve, fokozatosan önállósította magát, kihasználva a Konvent félelmét a népi tömegektől. „A Konvent burzsoákból állt. akik a körülmények hatása alatt elfogadták a politikai demokráciát, és megszavazták a nép által követelt törvényeket, hogy a tömegeket felsorakoztassák a forradalom védelmére, de meg akarták őrizni osztályuk számára a vezető szerepet, és nem tűrték, hogy a politikai demokrácia társadalmi demokráciává fejlődjék." (155. old.) A franciaországi politikai mozgalmak és nyomukban a francia politikai gondolkodás a múlt században kimunkált két, ellentétpárt képező fogalmat: a „démocratie formelle" és a „démocratie réelle" vagy „démocratie véritable" antagonizmusát. Az előbbi alatt tulajdonképpen a polgári szabadságjogokat biztosító államberendezkedést, azaz a tisztán politikai demokráciát, a liberális burzsoázia eszményképét kell értenünk, ezzel szemben a „tényleges demokrácia" mindig és mindenütt a vagyoni egyenlőségre törő IV. rend jelszava vagy legalábbis ösztönös törekvése volt. Hasonlóképpen nem volt

összeegyeztethető a demokrácia gyakorlására vonatkozó kétféle elképzelés sem. A „démocratie directe", a „zubbonyos emberek" vágyálma, többek közt a szekciók közgyűléseinek permanens ülésezésében, a hangosan tapssal, adott esetben a helyről való felállással történő szavazásban nyilvánult meg, ezeket tekintették a totális népszuverenitás bizonyítékainak. A jakobinusok ellenben a „démocratie indirecte", a képviseleti vagyis parlamentáris demokrácia tántoríthatatlan híveinek mutatkoztak, márpedig ez a felülről lefelé történő döntéshozatalt jelentette, következésképpen a jakobinus vezetés nem tűrhette el — legalábbis tartósan nem — a spontán módon létrejött népi hatalmi szervek alulról megnyilvánuló ellenőrzését. Soboul a kötetet lezáró „összegezési kísérletben" a sansculotte-izmust és a jakobinizmust antagonisztikus fogalmaknak deklarálta. A két társadalmi típus által megtestesített forradalmi mentalitás és magatartásforma különbözősége, sőt ellentéte természetesen nem képezheti vita tárgyát. Robespierre-t, a jakobinusok vezérét egy világ választotta el nem csupán a veszettek legismertebb képviselőjétől, Jacques Roux-től vagy Hebert-től, hanem még a baloldali jakobinus Billaud-Varenne-től is. Ennek ellenére az olvasó nehezen tud szabadulni attól az érzésétől, hogy Soboul fejtegetéseinek némely fejezetben erős antijakobinus felhangjai vannak. Az egyik legszembetűnőbb példa a ventôse-i dekrétumok eltérő értékelése két említett könyvében. Mindkettőben taktikai manővernek minősítette, ebben nincs különbség, de szintézisében már nem vonta kétségbe Saint-Justnek és a robespierre-istáknak az őszinteségét. (356. old.) Ebben a művében viszont csak Saint-Just politikai ügyességének adózott, akinek „jellegzetes stílusa persze nagy propagandaerőt kölcsönzött a javaslatoknak". (266. old.) Erősebben megnyomta a tollát Albert Mathiez-zel vitatkozva is, aki tudvalévőleg új forradalom programját vélte felfedezni a ventôse-i dekrétumokban. Felrótta a forradalmi kormánynak azt is, hogy „titkon aláaknázza a mozgalom alapszervezeteit, a szekciós társaságokat és közgyűléseket, és azon fáradozik, hogy a nép energiáit a politikai célokról teljesen a háborús erőfeszítésekre terelje." (207. old.) Ezzel kapcsolatban csupán egy kérdés vethető fel: hol létezett 1792 óta olyan, belső ellenforradalomtól és külső intervenciótól létében fenyegetett forradalmi kormány, amely ne a hon védelmére összpontosította volna összes energiáit, s e cél érdekében ne törekedett volna arra, hogy a népmozgalmakat a neki legmegfelelőbb mederbe terelje? A recenzens ezúttal könnyű helyzetben van: Soboullal magát Soboult szembesítheti. Ő ugyanis „A francia forradalom történetében" ezt írta: „A Forradalmi Kormány fennállásának egyetlen értelme, e kormány egyetlen célja a győzelem kivívása volt." (332. old.) Ezzel a megállapításával csak egyetérteni lehet, éppen ezért tűnik fel, hogy az ismertetés tárgyát képező monográfiában mindössze fél oldalon foglalkozott az 1793 decemberi katonai győzelmekkel. (205. old.)

Ugyanakkor Soboul a népi mozgalom vereségét nem kizárólag a jakobinusok ellenállásának, hanem e mozgalom gyengeségének, belső ellentmondásaira visszavezethető elkorcsosulásának is tulajdonította. „A heterogén összetételű sansculotte-rétegnek nem lehetett pozitív osztálytudata, még ha némelyiküktől nem tagadhatunk is meg bizonyos osztályérzéket. Egy-két félénk koordinációs kísérletük ellenére mindig

nélkülözték a politikai cselekvés hatékony eszközét, a keményen fegyelmezett, tehát osztályalapokon nyugvó és szigorúan megtisztított pártot." (431. old.) Megítélésem szerint ilyen szigorú követelményeket legfeljebb a 20. századi kommunista pártokkal szemben lehet támasztani, ezért megkockáztatom azt a feltevést, hogy bár a kettő nem választható el egymástól, ezekben a sorokban sokkal inkább a Francia Kommunista Párt tagja, mint a történetíró Soboul nyilatkozott meg. Következzék ismét egy szembesítés! Egyik 1970-ben, Finnországban megjelentetett brosúrájában ez olvasható: „A paraszti és népi (értsd: sansculotte. *V. S.*) forradalom a burzsoá forradalom szíve volt és előrehajtotta azt." (La Révolution française dans l'histoire du monde contemporaine. Étude comparative. Oulu, 1970. 21. old.)

Felmerül az a kérdés, hogy mivel magyarázhatók az észrevételezett hangsúlyeltolódások, hiszen végső elemzésben csakis ilyenekről van szó, a szociális szempont középpontba helyezéséről. Feltevésem szerint kettős oka van ennek a jelenségnek: egyrészt a kérdéskör megközelítésének módja, másrészt pedig az 1950-es évek Franciaországának belpolitikai helyzete, közelebbről azok az elsődlegesen ideológiai természetű viták, amelyeket Soboul évtizedeken át folytatott a francia polgári történetfelfogás néhány képviselőjével. Ami az első okot illeti, emlékeztetni szeretném az olvasót arra, hogy ő a forradalmat mindig totális jelenségnek fogta fel, ezért helytelenítette a részekre történő felparcellázást. „Meg kell állapítani, hogy nincs többé a forradalom össztörténete — írta egy helyütt —, csak résztörténet van, amely kihasítja az egyes szektorokat, s ezáltal széttöri azt a kapcsot, amely ezeket a szektorokat ennek az életteli és gazdag tárgynak, a történelemnek más aspektusaihoz köti." (Die klassische Geschichtsschreibung der Französischen Revolution: Aktuelle Kontroversen. Berlin, 1976. 66. old.) A szerző akkor, az 1950-es évek végén még, ha nem is elszigetelten, mindenesetre önmozgásában igyekezett bemutatni az eredetét tekintve kétségtelenül autonóm sansculotte-mozgalmat. És itt kanyarodok vissza a recenzió elején röviden ismertetett Lefebvre-képhez, pontosabban Soboulnak ahhoz az állításához, hogy a paraszti forradalom nem szükségképpen állt kapcsolatban a polgárság forradalmával. Ugyanez az állítás vonatkoztatható természetesen a városi plebejus tömegek mozgalmaira is. Ez az alapvető tézis vitatható, ugyanis sem a falusi, sem a városi népi mozgalmak nem különíthetők ki a forradalmi összfolyamatból, a „parlamentáris" és a „népi" demokrácia intézményrendszere egyidejűleg, egymás fölött, illetve alatt létezett, kölcsönösen hatottak egymásra, ebből következően cselekvéseik végeredménye — a politika mozgástörvényeinek megfelelően — nem volt azonos az eredeti célkitűzésekkel. Az 1793-as év őszén megvalósult a jakobinizmus és a sansculotte-izmus átmeneti egysége, igaz, igen rövid időre, de hát a forradalmi periódusok történéseit általában hónapokkal, sőt napokkal mérik. Ennek az átmeneti összefogásnak volt köszönhető az ellenforradalom győzelmének meghiúsítása.

Magyarországon alig-alig ismertek azok a szakmai viták, amelyeket a hallatlanul kombattáns, polémiára mindig kész Soboul folytatott ellenfeleivel. Ennek a tájékozatlanságnak elsőrendűen technikai természetű magyarázata van: előadásainak, felszólalásainak szövege szétszórtan, részben könyvtárainkból hiányzó folyóira-

tok és periodikák hasábjain, vagy gyűjteményes kötetekben jelentek meg, esetenként különnyomatként is. Az 1950-es évek közepén, a hidegháború időszakában kibontakozott viták polgári részről az atlanti szolidaritás jegyében zajlottak le. Kidolgozták a „nyugati" vagy „atlanti" forradalom elméletét. Eszerint Nyugat-Európa és Észak-Amerika forradalmai egységet alkotnak, ebbe a sorba illesztették be az 1789-es forradalmat is, megfosztva ily módon speciális gazdasági, társadalmi és nemzeti tartalmától. Ezeket a nézeteket főként amerikai és angol szerzők vallották, ezzel szemben a francia politika- és eszmetörténetben határkőnek számító 1968 után kirobbant éles hangú polémiákban Soboulnak honfitársaival, elsősorban F. Furet-vel kellett vitatkoznia. A részletezésről lemondva, csupán jelzem, hogy olyan érdemi kérdésekről folyt a vita — meg-megújuló intenzitással —, hogy egyáltalán szükség volt-e a 18. század végén forradalomra, másként fogalmazva: elkerülhető lett volna-e, ha a király, okosabb politikát űzve, reformokat vezetett volna be. Furet és mások állítása szerint ez az elit, a társadalom vezető erőinek forradalma volt, amelyek már jóval korábban tudatosították magukban a változtatás (de nem az erőszakos átalakítás) szükségességét. Felújították A. Tocqueville felfogásmódját, aki a historikusok közül elsőként tagadta a forradalom elkerülhetetlenségét, szerinte az Ancien Régime fokozatosan, tehát békés úton, reformok segítségével átnőtt volna a polgári társadalomba. Ezekben a vitákban Soboul erőteljesen kidomborította a fentebbi nézetek összefüggését az 1968 májusában-júniusában Franciaországban kialakult társadalmi-politikai állapotokkal, jelesül azzal a sokkhatással, amely a burzsoáziát és a kispolgárságot érte. Teljes joggal mutatott rá arra a tényre, hogy a forradalomhoz mint a társadalmi problémák megoldásához való viszonyulás ma is megosztja a francia nemzetet, akárcsak a múltban. Világos, hogy Soboul minden rokonszenvével az „alullévők", a sansculotte-ok utódai felé fordult.

Feltétlenül állásfoglalásra késztet a Kiadónak a kötet végére illesztett Megjegyzése. Ebben két „bevett" terminus technicus megváltoztatását adja az olvasó tudtára. Sietek leszögezni: egyikkel sem értek egyet. Kezdjük a kisebb jelentőségű változtatással, „girondisták" helyett „girondiak"-ról beszélni, átvéve Jánosi Ferenc 1865-ös fordítását. Eltekintve attól, hogy túlságosan archaikusnak érzem, nem tudom elfogadni azt az érvet, hogy Jánosi „minthogy a Gironde helynév, logikusan az i-képzőt használta (girondiak, girondi kormány stb."). Nem ritka jelenség a történelemben, hogy valamely földrajzi név meghatározott politikai vagy ideológiai áramlat jelölésére szolgál, ám ebben az esetben már fogalommá változik át, és általában már nem helynévként viselkedik. Így például „táboritákat" mondunk és nem „táboriakat", holott ezek a husziták Tábor helységről kapták a nevüket.) Az angol irodalomtörténetben arra is van példa, hogy egy földrajzi név egyetlen személyt jelent: Henry Howard — the earl of Surrey — Surrey.) A példák számát szaporíthatnók, de térjünk vissza az alapkérdésre. A modern francia történeti irodalom a „Gironde", „les Girondins" kifejezéseket használja, ezt teszi Soboul is ebben a művében, valamint magyarra le nem fordított tanulmánykötetében. (Comprendre la révolution. Párizs,

1981.) Találkoztam nála a „la bourgeoisie girondine" szókapcsolattal is. A tévedés lehetősége természetesen nem zárható ki, de azt a fontos tényt sem szabad szem elől téveszteni, hogy 1793 nyarán, amikor a Gironde kirobbantotta az ellenforradalmi jellegű föderalista lázadásokat, már elhomályosult ennek a politikai csoportosulásnak az eredeti földrajzi hovatartozása, hiszen nemcsak Nyugat-, hanem Dél-Franciaországban is nagyon sok olyan személy csatlakozott hozzájuk, akiknek már semmi közük nem volt a Garonne alsó folyása mentén elterülő vidékhez. Soboulnak is az a véleménye, hogy a föderalista lázadásban közrejátszottak ugyan az egyes vidékek partikularista hagyományai, „de még ennél is nagyobb szerepe volt benne az osztályérdeken alapuló szolidaritásnak". (A francia forradalom története. 300. old.) Tehát: volt jobb!

Sokkalta nagyobb súllyal esik a latba a „Közjóléti Bizottság" esetében végrehajtott módosítás. Itt sem új magyarítással, hanem a De Gerando Antonina múlt századi fordításához való visszatéréssel állunk szemben. „Úgy véljük, hogy az itt szereplő megoldás — Közmegmentési Bizottság — közelíti meg a legjobban a 'salut' szó első jelentését, különös tekintettel arra, hogy a 'jólét' szó egyre inkább a materiális jólétet jelenti (vö. jóléti állam stb.), *holott* a Közmegmentési Bizottság *eredeti* (az én kiemeléseim. *V. S.*) feladata a forradalom megmentése volt." Nos, első helyen hadd hivatkozzam a nyelvészekre, akik nagy jelentőséget tulajdonítanak a hagyomány erejének, ugyanis nem lehet a véletlen műve, hogy pontosan ez a kifejezés, a „Közjóléti Bizottság" honosodott meg nyelvünkben. (Mellesleg a „salut" szó első jelentése az Eckhardt-szótárban „üdv", „menedék", de mivel a „Közüdvi Bizottság" igencsak furcsán hangzanék, nyilván eleve nem jött számításba.) A világnyelvekből vett analógiák nem kínálnak egyértelmű útmutatást. Leginkább az orosz fordítás igazolhatná a Kiadó eljárását, mert a „Komityet obscsesztvennogo szpaszenyija" lényegében megegyezik a „Közmegmentési Bizottsággal". Az angolban: „Committee of Public Safety", amit „Közbiztonsági Bizottságnak" fordíthatunk. A német szakirodalom „Wohlfahrtsausschuss"-nak ültette át a Comité de (és nem „du") salut public-et, ami „Jóléti Bizottságot" jelent. Azonban ez alapvetően nem nyelvi kérdés, hanem egy roppant horderejű történeti összefüggés fel nem ismerése. Mert mit is sugall az idézett mondat? Azt, hogy volt a forradalom megmentésének (magasztos) feladata és voltak (kisebb jelentőségű), mai értelemben vett népjóléti intézkedések. Mintha bizony létezett volna ilyen paralellizmus a 18. századi francia polgári forradalomban! Bármennyire iskolás magyarázatnak tűnik, kénytelen vagyok közismert tényekre hivatkozni: ha 1793 őszén a jakobinus diktatúra nem hozott volna rendeleteket a rekvirálásokról, a Forradalmi Hadsereg felállításáról, az ármaximumról stb., a sansculotte-ok nem mentek volna harcba a „köz üdvéért", a köztársaság fentmaradásáért. A „jólét" tehát az „üdv" szinonimája, de egyúttal a Kiadó által lebecsült jóléti intézkedések jelölésére is szolgál. Semmi esetre sem szabad ellentétet kreálni a kettő közé, márpedig a „holott" és az „eredeti" szavak félreérthetetlenül erre utalnak. Nézetem szerint célszerűbb megmaradni a „Közjóléti Bizottság" elnevezés mellett, a

valóságos történeti összefüggés és a hagyomány okán, arról nem is szólva, hogy ez felel meg a Soboul-könyv mondanivalójának és szellemének.

Végezetül javaslattal szeretnék élni. Öt év múlva, 1989-ben lesz a Nagy Francia Polgári Forradalom bicentenáriuma. Nem tartanák-e indokoltnak az illetékesek, ha ilyen tárgyú könyvek megjelentetése előtt a kiadók kikérnék e témakör ismerőinek véleményét, dolgozzanak bár felsőoktatási intézményekben, kutatóintézetekben, szerkesztőségekben vagy bárhol másutt? Ezen a módon ki lehetne dolgozni a fogalmak optimálisan pontos jelentéstartalmát, az egységes terminológiát. Két évszázad múltán ez nem minősülhet túlzott igénynek.

Fügedi Erik

TARNAI ANDOR KÖNYVÉNEK MARGÓJÁRA*

Kereken ötven évvel ezelőtt Horváth Jánosnak „A magyar irodalmi műveltség kezdetei" című nagy hatású munkája az 1930-as években modernnek számító szempontok szerint adott szintézist irodalmunknak még latin kezdeteiről. Az azóta elmúlt évtizedek alatt kemény aprómunka vitte előbbre ennek a korszaknak ismeretét, elsősorban ifj. Horváth Jánosnak elmélyült filológiai vizsgálatok alapján elért eredményeit, főképpen az „Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stílus-problémái" című 1954-ben, majd a Gellért legendáról írt tanulmányait, a magyar nyelvészek kutatásait, Kniezsa István Helyesírástörténetét (1952) kell kiemelni. Az új eredményeket a hatkötetes (ún. „akadémiai") „A magyar irodalom története" I. (1964) foglalhatta össze. A kutatás hál' Istennek ezután is töretlenül folytatódhatott, tovább munkálkodtak a történészek is elsősorban középkori elbeszélő forrásaik feldolgozása terén, Bónis György pedig számos jogtörténeti kérdést tisztázhatott.

Tarnai Andor most, „A magyar nyelvet írni kezdik" c. 1984-ben megjelent munkájában az egész irodalmi problémakör vizsgálatára szánta el magát, s könyve — saját vallomása szerint — „a középkori magyar irodalmi gondolkodás rendszeres feldolgozására tett első kísérlet eredményeit tartalmazza", irodalmi gondolkodás alatt pedig „a legtágabb értelemben ama követelményrendszer megnyilvánulását [érti], ami a későbbi korokban szerzőnek nevezett egyéneket valamely szó- vagy írásbeli közlendő megformálásában befolyásolta, s amit... a közönség elvárt" (71.) Horváth János nyomdokain haladva kikapcsolta, és későbbi kutatási feladatai közé sorolta a humanista irodalmi megnyilvánulásokat, így a középkor szelleméhez tartozó munkák alkotják a vizsgálat tárgyát. Könyvét három részre osztotta: az irodalom meghonosodása, kibontakozása és végül a latinság iskolájában kialakuló magyar nyelv kérdéseire. Az első rész az alapokon (ősköltészet, lovagi irodalom, rovásírás, az írástudók rétegei) és tankönyveken kívül a hazai szakismereteket, az oklevélírást és egyházi beszédet, a magyar és latin nyelv első érintkezéseit tárgyalja és „az irodalomtörténetírás csírái" címen az irodalomtudomány és Magyarország viszonyát, a literátori öntudatot és az írásos hagyományok kialakulását veszi szemügyre. Az

* „A magyar nyelvet írni kezdik". Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon. Bp.: Akadémiai Kiadó 345. l.

irodalomtudomány kibontakozásának alapját elsősorban új külföldi tankönyvek és források alkották (48—60. l.), ezeken épültek fel az eredeti művek, melyeket Tarnai kommentárokra, ars notaria-ra és ars predicandi-ra oszt fel, hogy így eljusson az irodalomtörténetíráshoz, amelynek a liturgikus művekben, a magyar szentek legendáiban és a kevés számú rendtörténetben megnyilvánuló töredékeit foglalja szintézisbe (60—155. l.). Már itt rá kell mutatni, hogy ez a könyv legterjedelmesebb fejezete, ezen belül is a pálosok foglalják el a legnagyobb helyet (103—155. l.). A harmadik rész a szóbeliség és írásbeliség határát és az ezen a határon mozgó literátori réteg csoportnyelvét, a felszabaduló magyar szövegek közül az archaikusakat, a katechétikus irodalomhoz tartozókat és a bibliafordításokat ismerteti, majd áttér a szójegyzékek és a magyar irodalmi műveltség közötti kapcsolatokra, az ars predicandi-ra és a levélírás magyar mesterségére. A kötetet az irodalmi működésről és irodalomról vallott nézetek zárják.

Ez a nagyon rövidre fogott ismertetés talán már fogalmat adhat, mekkora munkára vállalkozott Tarnai, amikor valóban minden irodalmi megnyilvánulást megpróbált tekintetbe venni, a Miatyánktól kezdve az oklevélíráson és az írótól már komoly jogi szaktudást igénylő formuláskönyvön át Anonymus tudatos magatartásáig. Az anyag egy része már ismert volt, tekintélyes részét mégis Tarnainak kellett kibányásznia, „hatalmas mennyiségű meddő anyagot kellett fáradságos munkával felhányni" (8. l.), apró részletekbe menően kellett egy-egy gondolatmenetet követni vagy egyszerűen a fordítások szóhasználatát megállapítani, filológiai munkát végezni, latin szövegeket egymással és magyar fordításukkal, nemegyszer önállónak tűnő magyar munkákkal összehasonlítani.

A történész a legnagyobb elismerés mellett sem vállalkozhat a kötet érdemeinek felsorolására, az új megállapítások ismertetésére; be kell érnie azzal, hogy reflexióit írja le, és tudomásul vegye azokat a „kihívásokat", amelyek a kötetben véleménye szerint elsősorban a történettudománynak szólnak.

Horváth János annak idején elég mereven ragaszkodott ahhoz, hogy csak az írott szöveget tekintette irodalomnak, ezen már az „akadémiai" irodalomtörténet is túltette magát, Tarnai pedig komoly erőfeszítéseket tett a szóbeliség szerepének tisztázására nemcsak gyakorlati, hanem elméleti alapon is. A szónoki gyakorlat során — állapítja meg — „valamiféle egyházi nyelvi készlet ... jött létre, amelynek nyilvánvalóan a mindennapi beszédből, s egy annál emelkedettebb verses (jokulátor) vagy prózai előadásból (narráció, mese) kellett táplálkoznia, s amely szóbeli hagyományként élt tovább" (23. l.). A literátorok körében kialakult csoportnyelv fő funkciója a latin szövegek hű megértetése volt, s ez a csoportnyelv „sajátos helyet foglal el a szóbeliség és írásbeliség határmezsgyéjén" (236. l.), ezt váltják át a 14—16. században a könyvek nyelvére. Szóbeliségben éltek a magyar nyelvű vallási alapismeretek is, ezt is a literátor-réteg őrizte a maga körén belül hagyományként, s adta tovább a következő nemzedéknek (244. l.)

Tarnai első kihívása tehát a szóbeliség szerepének kérdése. Azt remélem, hogy 1980-ban megjelent („Verba volant... Középkori nemességünk szóbelisége és az írás"

c. tanulmányomban (In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról. Bp. 1980. 437—462. l.) sikerült bizonyítanom, hogy nemességünk egészen a 15. század derekáig szóbeliségben élt annak ellenére, hogy a perekben a bizonyítási eljárás már jóval korábban elismerte az oklevelek felhasználásának jogosultságát. A legfontosabb, egzisztenciális kérdésekben is igen sokszor a szóhagyomány játszotta a döntő szerepet. Be kell vallanom, hogy annak a tanulmánynak eredeti célja nem a szóbeliség felderítése volt, hanem a nemesség írásbeliségéé, csak a források egyöntetű tanúvallomása kényszerített arra, hogy a szóbeliséget tegyem az első helyre.

A magyar fejlődés sajátos vonása nem az, hogy a nemesség szóbeliségben élt, az angol nemességnek is volt olyan korszaka, amikor ebben a hajóban ült (*M. T. Clanchy:* Literate and Illiterate; Hearing and Seeing: England 1066—1307. In: Literacy and Social Development in the West: a Reader. Ed. by H. J. Groff. (Cambridge Studies in Oral and Literate Culture 3) Cambridge 1981. 14—45. l.). A nyugat-európai fejlődéssel szembeállítva az időbeli eltolódás adja a sajátos vonást, mert Angliában ez az állapot a 14. század elejére megszűnt, nálunk még másfél évszázadon át természetes maradt.

A szóbeliséggel az antropológusoknak szükségszerűen foglalkozni kellett. Így kerülhetett sor arra, hogy a már régen folyó kutatás összefoglalásaként és a terepmunka során szerzett személyes tapasztalatok alapján J. Goody a francia antropológia tanításaival szemben kimutassa, hogy orális társadalomban is létezik értelmiségi, a szóbeliség keretein belül önálló szellemi alkotást létrehozó személy (*J. Goody:* The Domestication of the Savage Mind. Cambridge 1977. 19—35. l.). Bármilyen élvezetes és igaz, sőt bármennyire is elősegíti bizonyos jelenségek megértését Goody okfejtése, meggyőződésem, hogy a mi viszonyaink párhuzamát nem az orális, vagy legalábbis nem a tisztán orális társadalmakban kell keresni. Inkább azt a különös helyzetet kell megpróbálni megismerni, amikor egy és ugyanazon társadalomban a fejlett írásbeliség a szóbeliséggel szoros együttélésben található meg. A magyar királyság megalapítása és konszolidálása után egy valószínűleg tisztán orális kommunikációt használó társadalom került szembe az írásbeliséggel. Tarnai éppen abban segít, hogy az írásra történő reagálást követi nyomon, természetesen az irodalom fejlődésének szempontjából. Az ilyen, az érvényben lévő társadalmi normákkal (esetünkben a szóbeliséggel) kiáltó ellentétben lévő intézményre (az írásbeliségre) a társadalom differenciáltan reagál. Más a hierarchia felsőbb és alsóbb csoportjainak válasza, de még az írásbeliség alapján álló különböző szövegek is eltérő magatartást váltanak ki, funkciójuknak megfelelően.

Az Egyház Magyarországon a kancellária és a hiteleshelyek révén nemcsak az írásbeliség megszervezője és letéteményese, hanem olyan intézmény, amely fejlett írásbeliség nélkül nem jöhetett volna létre, még kevésbé maradhatott volna fenn. Recitált szövegei részben kötöttek (pl. a szertartások latin szövege), részben nyitottak (pl. a szentbeszéd). A kötöttek csak az írásbeliséget jellemző körülmények között jöhettek létre, más szóval elfogadott és jóváhagyott, azaz hitelesnek tekinthető írott forma nélkül elképzelhetetlenek. A kötött szövegek egy részének teológiai jelentősége

felmérhetetlen, ha hibásan mondják el őket (pl. a misében az átváltozásét), nem érhetik el eredeti céljukat; ezért az Egyház nemcsak szó-, hanem betűszerinti hűséggel követelte meg őket. Az a tény, hogy ezek a szövegek latinnyelvűek voltak, elősegítette megtanulásukat és hibátlan elmondásukat, a klerikusoknál így az Egyháznak nem lehettek nehézségei. A nehézségek akkor merültek fel, amikor olyan kevésbé, de még mindig kötött szövegekről (pl. imákról) volt szó, amelyeket a hívők is elmondtak. Ha ezeket a szövegeket elhibázták, akkor annak nem volt súlyos következménye, az Angyali üdvözlet ima maradt akkor is, ha eltévesztették, azaz a szövegén némiképp változtattak. Ezeket a szövegeket természetesen nem követelhették meg betű szerinti pontossággal, sőt lefordították őket vulgáris nyelvre, hogy a hívők is részesülhessenek az áldásban, és részt vehessenek a szertartásokon. Ahogyan Goody megállapította, az „orális társadalomban az egyén teljesítményét, lett légyen az ballada vagy vallásos szöveg, anonim módon fogadják be (vagy vetik el)" (Goody, i. m. 27.), következésképpen a szerzeménynek nincs hiteles szövege, mert az idők folyamán az eredeti folytonos változásnak (kihagyásnak és bővítésnek) van alávetve, s a folyamat során „nagy, valójában végtelen számú variáns keletkezik" (uo.). Az orális kommunikációhoz szokott társadalom és az Egyház között tehát kibékíthetetlen ellentét állt fenn.

Ha elfogadom Goody megállapításait, eleve fel kell tennem, hogy a kötött és nyílt szöveg között különbség található. Valóban, Tarnaiban „elég sok azonos fordítás többszörösen megmaradt szövegének összevetése után az a benyomás alakul ki, hogy a magyar írásművek általában sem öröklődtek tovább szó szerinti hűséggel" (231. l.). Ezzel szemben már „hangokig menő összehasonlítás kell annak megállapításához, hogy a 15. századi magyar Miatyánk a nyelvjárási eltérésektől eltekintve sem volt teljesen azonos szövegű, nem túlságosan kiterjedt szakirodalmi és nyelvtörténeti ismeret is elegendő viszont valamennyi ránk maradt szöveg régiességének észrevételéhez" (239. l.). A két adat látszólagos ellentmondása mögött a kötött és nyitott szövegekre vonatkozó egyházi és a hagyományra vonatkozó orális normák húzódnak meg. Hajlamos vagyok a következő három tétel felállítására: (I) a (latin nyelvű *Pater noster* változatlan maradt, egy jottányit sem vettek el belőle, egy jottányit sem tettek hozzá; (II) a (magyar nyelvű) Miatyánk egyrészt a nyelvfejlődéssel együtt változott kis mértékben, másrészt az orális kulturális norma miatt is; (III) mennél közelebb állt az alapul szolgáló latin szöveg az Egyház mereven fenntartandó kötött rendszeréhez, annál kevésbé változhatott, ennek következtében annál archaikusabb maradt (pl. a szinte minden szertartásban szereplő Miatyánk), mennél nyitottabb volt a szöveg, annál nagyobb mértékben változott, amit úgy is kifejezhetek, hogy annál jobban alá volt vetve az életben ténylegesen érvényesülő szóbeliségnek.

Mindeddig szakrális szövegekről volt szó, a történész azonban elég jól ismer egy másfajta kötött és írott szöveggel, sőt latin írott szöveggel szorosan összefüggő magyar nyelvű recitációt, az eskütételt. Miután az eskü elsősorban a peres eljárásban játszott nagy szerepet, Hajnik Imrének köszönhetjük formai és tartalmi fejlődésének ismeretét (*Hajnik I.:* A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyes-házi királyok alatt. Bp. 1899. 337—338. l.). Egy megjegyzést Hajniktól függetlenül kell előrebocsáta-

ni, s ez az, hogy az ilyen recitáció mindig stress-helyzetben történik, hiszen az eskü — teológiailag — mindig az esküttevő legszentebb kincsét, örök üdvösségét teszi kockára, attól teljesen eltekintve, hogy sok esetben a per kimenetele függ tőle. Ezt az állapotot bizonyítja a földeskü neve: *iuramentum horribile*. Az eskü szövegét a bíró írta elő, szó szerinti elmondását megkövetelte nemcsak a peres féltől, hanem a — sokszor igen nagy számú — esküttársról is. A bíró által meghatározott szöveget az eskü formájában (esküszöm lelkemre. Isten engem úgy segéljen) kellett beilleszteni. Meglehetősen nagyigényű eljárás még akkor is, ha tekintetbe veszem, hogy az esküt kivevő egyházi testület egyik tagja a szöveget felolvasta.

Úgy látszik, a 14. század elején olyan bonyolult szövegeket írtak elő, amiket az érdekeltek nem tudtak hibátlanul elmondani. Az országbíró pl. 1323-ban egy ún. tisztító eskü szövegét a következő szavakban *(verba)* határozta meg: „hogy Ivánka ispánt és fiát házára törve nem fogta el, nem sebesítette meg és nem okozott neki 70 márkányi kárt" (Haan L.-Zsilinszky M.: Békésmegyei oklt. Bp. 1877. 1. l.), s a váradi káptalan bizonyította, hogy az alperes „azokkal a szavakkal esküdött" *(per eadem verba iuravit)*. Egy év múlva a veszprémi püspök panaszkodott a királynak, hogy a szöveget hibásan elmondókat esküszegőknek tekintik, hogy az esküttársaktól ugyanazt a szöveget követelték meg, mint a peres féltől, s ha azt elvétették, kizárták őket az eljárásból, azaz nem engedték meg, hogy újra kezdve mondják el a szöveget. I. Károly a panasz alapján egyszerűsítette a szöveget, az alperes számára a tisztító eskü így hangzott: „Én Márton esküszöm lelkemre, és Isten engem úgy segéljen, hogy azokban, amiket Péter keres rajtam a perben, ártatlan vagyok és mentes (vagy: nem tartozom neki semmiféle pénzösszeggel)" (Hajnik, i. m. 337. l.) A királyi rendelkezés talán nem volt országos jellegű vagy nem tartották meg mindenütt, mert Tamás erdélyi vajda 1342-ben az erdélyi kongregáción ismét csak azt a panaszt hallhatta, hogy az esküszövegek túlságosan hosszúak, és ezért elrendelte, hogy saját bírói székén az alvajda előtt vagy az erdélyi megyék bírói székén folyó perekben a tisztító eskü szövege a következő legyen: „Én ... lelkemre esküszöm és Isten engem úgy segéljen), hogy mindabban, amit az itt álló jó ember ellenem felhozott, ártatlan vagyok és mentes" (*quidquid iste bonus homo in presenti planta astando contra me proposuit, innocens sum et immunis* — CD VIII/4. 619—622.), és megengedte az esküszöveg kétszeri ismétlését.

Mindeddig egyházi szövegekről és esküttételről volt szó, ezek alkották nyilván a legfontosabb két csoportot, ezekre vonatkozólag rendelkezünk viszonylag bőséges forrásokkal. Kellett lennie ezeken kívül is más rituális szövegeknek, amelyek nem álltak szoros kapcsolatban írott szövegekkel, de a rájuk vonatkozó adatokat nem ismerjük, talán nincsenek is. Az egyik, amelyre itt gondolok, a kihívás. Tudjuk, — ismét hála Hajniknak —, hogy a perekben a kihívás rituális gesztussal (cövek felmutatásával) történt, de nem tudjuk, volt-e kísérőszövege a gesztusnak, vagy pedig szavak nélkül, az orális kommunikációnál is régebbi formában történt. Azt is tudjuk, hogy lovagi tornára toll küldésével hívták ki egymást a felek, de az adat késői, tulajdonképpen már nem is a szó szoros értelmében vett lovagi, hanem inkább huszártornáról van szó, és forrásunk csak annyit állít, hogy ez „magyar szokás", de

nem mondja, hogy a tollat valamilyen kihívó szöveg elmondásával együtt adták-e át vagy sem.

Más rituális szövegek létét csak sejthetjük. Köztudomás szerint korai századainkban — és a megyéknél később is — a perbehívás „pecsétküldéssel" történt, a veszprémi múzeumban ma is látható I. András király „törvénybe idéző ércbilloga" (*Jakubovich E.*: I. Endre király „törvénybe idéző ércbilloga. Turul 47/1933. 56—74. l.). Kálmán király törvényeiből azonban azt is tudjuk, hogy szóbeli idézés is használatos volt. Ilyen esetben a poroszló nyilvánvalóan valamilyen rituális szöveget mondott el; megint nem tudjuk, milyet. S ami a kihívásra és idézésre vonatkozik, az nagy valószínűséggel áll a későbbi *trineforensis proclamatio*-ra és más hasonló aktusokra.

Ha az idézésnél, kihívásnál és más hasonlóknál volt is valamiféle kötött szöveg, az mégsem érvényesülhetett teljesen, mert kötött szöveg az orális társadalom kommunikációs szabályaival ellentétben állt. Az azonos latin szöveg eltérő fordításában is ez az orális norma játszhatott közre. Jól beleillik a képbe az, amit Tarnai az értelmiség csoportnyelvéről ír. Ha ui. adott a latin szöveg és adott a szókincs, amelynek segítségével a latin szöveg lefordítandó és lefordítható, akkor a fordító számára az egyetlen lehetőség arra, hogy kitűnjön, hogy egyéniségének érvényt szerezzen, a fordítás variálása, parasztosan: cifrázása. A magyar nyelv esetében elősegíthette ezt a magatartást az a Galeotto által nagy csodálkozással feljegyzett tény, hogy a magyarok „akár nemesek, akár parasztok, körülbelül ugyanazon módon használják a szavakat; nincs különbség beszédjükben, ugyanazok a kifejezések, ugyanaz a kiejtés, ugyanaz a hangsúly mindenütt... ebből következik, hogy a magyar nyelven szerzett minden dalt paraszt, polgár és főúr egyaránt megérti" (Kardos T. ford. Bp. 1977. 57. l.).

Galeotto megjegyzése indít arra, hogy egy fontos körülményre felhívjam a figyelmet. Gondoljuk meg, hogy az egyháziak kivételével a középkori Magyarországon mindenki orális kommunikációban élt. Kijelentésem persze pontatlan, mert nem lehet minden egyházit egy kalap alá venni. Először is a hierarchiának megfelelően differenciálni kell. Az alsópapság az írásbeliség és szóbeliség határán mozgott, sőt az volt a feladata, hogy vasár- és ünnepnapokon az evangélium megfelelő részét magyarázza el a hívőknek, ami úgy is kifejezhető, hogy a kötött latin szöveg lefordításával és magyarázásával kellett a passzust az orális kommunikáció számára elfogadhatóvá tennie, azaz mindkét szférában otthonosnak kellett lennie. Felfelé haladva a hierarchia lépcsőjén még mindig azt kell mondani, hogy a legjobban képzett pap vagy püspök is orális kultúrában töltötte gyermekkorát, amelynek emlékeit valószínűleg a kánonjog doktoraként is őrizte. Teljesen orális maradt az apácakolostorok és beginaházak közössége, nyelvemlékeink egy része éppen az ő részükre készült. Szóban folytak a perek is, az oklevelek tartalmát a tudós vikáriusnak *vulgari sermone* kellett megmagyaráznia a feleknek (Zs. O. II. 4990. sz.). Egyszóval az irodalom az orális kultúra állandó nyomása alatt élt és fejlődött.

*

Ha az itt felvázolt kép Tarnai okfejtéséből származó kihívás, akkor arra a kérdésre is választ kell keresni, hogyan felelhet a történeti kutatás a kihívásra? Azt hiszem, az oklevéltani kutatás új irányzatával. Persze az új irányzat csak részben új. Alapja Hajnal István tanítása (L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. Bp. 1954), kiindulópontját Kumorovitz Bernátnak a leleszi hiteleshely működéséről (A leleszi konvent oklevéladó működése 1569-ig. Turul 42/1928. 1—39. l.) Istványi Gézának a megyei és magyar írásbeliségről (A megyei írásbeliség első korszaka. Száz. 71/1937. 517—552. l., A magyar nyelvű írásbeliség kialakulása. Bp. 1934.) és Papp Lászlónak a magyar levélírásról (Magyar nyelvű levelek és okiratok a XVI. századból (Nyelvtud. Ért. 44.) Bp. 1964) készített tanulmányai alkotják. Ezen az alapon nemcsak további hiteleshelyek lennének feldolgozandók, a megyei igazgatás és oklevéladás lenne megvizsgálandó, hanem meg kellene kísérelni középkori okleveleink másfajta vizsgálatát is. Nemcsak a szorosabb értelemben vett kancelláriai gyakorlat leírására gondolok itt, hanem a latin oklevelek és a korabeli magyar nyelv összefüggéseinek vizsgálatára. A 16. századból több olyan oklevélfordítással rendelkezünk, amelynek eredetije is megmaradt (pl. az Aranybulláé, vö. Dőry F. M. Nyelv 1906, 448.), és hogy a fordításokból kiindulva megkísérelhető lenne a latin formulák magyar nyelvű továbbélését nyomon követni. Biztosan érdekes visszakövetkeztetésekre nyílna alkalom a korábbi korszakokra vonatkozóan.

Tisztában vagyok a felmerülő nehézségekkel. Pauler Gyula azzal, hogy az Országos Levéltárban megalkotta az 1526 előtti oklevelekből a Diplomatikai gyűjtemény-t, óriási lehetőséget biztosított a „középkori" kutatás számára, de sajnos ugyanilyen mértékben vágta el az 1527—1542 közötti periódus feldolgozásának útját. Akármennyire érthető is, hogy a politikai történet fonalán haladva Mohácsot töréspontnak tekintjük és mint ilyent a magyar középkor lezárásának, az ország még másfél évtizeden át a középkori gyakorlatot folytatta, igaz, a polgárháború viszonyai között. A Mátyás által inaugurált határozott (bár részleteiben felderítetlen) kultúrpolitika eredményeként a 16. század elején többet és közvetlenebbül írtak, biztosan sok olyan tényt jegyeztek fel, amit korábban — a szóbeliség miatt? — nem írtak le.

Adós maradok az általam javasolt irányzat pontosabb meghatározásával, de egy apró kérdéssel még megpróbálom megvilágítani, érzékeltetni, mire gondolok. Az, amit Horváth János óta „szóhalmozásnak" nevezünk, Tarnai szerint annak „példája, hogy a leírt magyar szöveg a középkorban meglehetősen szabadon változtatható vagy ... bizonyos részei ... meglehetősen önkényesen variálhatók" (233. l.). Ez a megállapítás a magyar nyelvű emlékekből indul ki, én a latint választanám kiindulópontnak. Minden medievista ismeri a magyar királyi kancellária „szóhalmozását". A királyi adománylevelek pl. az adományozás tényét általában nem egy, hanem több szinonim szóval fejezték ki. Egységet azonban ezen a téren sem találunk. Teljesen önkényesen IV. Béla három 1265-ben kelt adománylevelét ragadtam ki, amelyekben a formulát folytonosan variálták a *dedimus et contulimus* (MES I. 520., RA 1439) egyszerűbb változatától a *contulimus, dedimus et donavimus* (ÁUO III. 118., RA 1451) változaton

át egészen a *dedimus, donavimus et contulimus* (Sopron vm. I. 30., RA 1463) formuláig. Vajon a Horváth János által emlegetett „szóhalmozás"-nak nem ez volt (egyik) gyökere?

A kutatás új irányát követő történésznek egy körülményt mindenesetre folytonosan szem előtt kell tartania. A középkori magyar királynak nemcsak magyar, hanem más anyanyelvű alattvalói is voltak, akik nyelvüket (talán a németeket kivéve) ugyanúgy használták, mint a magyarok. Okleveleket is állítottak ki vulgáris nyelven, tudunk németből (Zs. O. I. 3285, 5232, II. 7229), szlovénből (?Uo. I. 4626) és csehből (Középkori cseh oklevelek. (Magyarországi szláv nyelvemlékek. Szerk. Kniezsa I. 1.) Bp. 1952. 76—78.) fordított oklevelekről, amelyeknek fordítását latinra hiteleshely végezte. Vajon ezekben a vulgáris oklevelekben is megtalálható a szóbeliség nyoma?

*

Tarnai megkülönböztetett figyelemmel fordul a magyar eredetű pálos rend felé, mint említettem, ez a rend kapta a leghosszabb fejezetet könyvében. Rendkívüli nehézségekkel kellett megküzdenie, mert Mályusz Elemér két tanulmányán (Egyháztörténet 1945, Budapesti Szemle 1947), ill. nagy egyháztörténeti munkájának idevonatkozó részén (Az egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Bp. 1971. 257—274.) kívül alig állt valami rendelkezésére. Mályusz főképpen a 15/16. század fordulóját vette vizsgálat alá.

A felsorolt irodalomból úgy tűnik, hogy egy helyét nem nagyon találó vallási közösséggel állunk szemben, Mályusz szerint „magán viselve a jegyeket, amelyek keletkezése idején a hazai társadalmat jellemezték" (uo. 257). Kétségtelen, hogy a későbbi rend két csoport egyesüléséből jött létre, az egyik a Mecsekben, a másik a Pilisben élő remetékből állt. Az elsőről a hagyomány azt állítja, hogy a francia származású és erős clunyi kapcsolatokkal rendelkező Bertalan pécsi püspök szervezte közösségbe a remetéket Ürög püspöki birtokon. Gyöngyösinél (Vitae fratrum c. 4.) a püspöknek egy levele is fennmaradt, amelyet Gyöngyösi *regula*-nak tekintett. A levélforma alkalmazása és amiatt, hogy a megszólításban a remetéket „patacsiaknak nevezi, amikor az oklevelek még ürögieknek mondják őket", Mályusz hamisítványnak tekinti (uo. 258. l.). Két tény késztet arra, hogy hamisítvány voltát megerősítsem: egyrészt teljesen lehetetlen, hogy ez a nagy műveltségű és a bencésekkel szoros kapcsolatban álló főpap ilyen semmitmondó szabályokat készített volna a remeték számára, hogy egyszerűen „az atyák parancsainak megtartására" hívta volna fel őket olyan korban, amikor Szent Benedek regulái új fénykorukat élték. Másrészt erre az oklevélre a rend szerveződésének idején később sem hivatkoztak. Bertalan püspök szervező munkájának tényét ennek ellenére elfogadom, és a renddé szerveződés első lépésének tartom. A rendházak száma már a 13. században megnövekedett, a két ág is egymásra talált a Pilisben élő Özséb vezetése alatt, és 1263-ban azt kérte IV. Orbán pápától, hogy a remeteségből Szent Ágoston regulái szerinti renddé szerveződhessenek. A pápa Pál veszprémi püspököt bízta meg annak vizsgálatával, hogy megfelelő

anyagi alappal rendelkeznek-e? A vizsgálat eredménye nemleges volt, ahogyan azt Pál püspök egy 1263-ban kelt és hitelesnek tekinthető oklevelében megállapította, mégis megragadta az alkalmat, hogy egyházmegyéjén belül a remeték életét szabályozza. Regulát nem adhatott, nem is engedélyezhette valamilyen regula átvételét, így mindössze négy rendelkezést tett: 1. szabályozta a böjtöket; 2. az istentiszteletre vonatkozólag az ágostoni rendszabályt tette kötelezővé; 3. fenntartotta a megyéspüspök felügyeleti jogkörét a pálosok felett; 4. nyolc, a veszprémi egyházmegyében lévő házukat elismerve, megtiltotta további rendházak alapítását. A szabályzat tehát kiskaput nyitott az ágostoni regula bevezetésére, de érvényessége csak a veszprémi egyházmegyére terjedt ki. 1290-ben Lodomér esztergomi érsek a szabályt saját egyházmegyéjére — és nem az egész országra — vonatkozó hatállyal jóváhagyta, de az oklevél nem maradt fenn, csak András egri püspök 1297-ben kibocsátott okleveléből értesülünk róla, mert a püspök Lodomér oklevelét tartalmilag átírta. Mályusznak (uo. 258. l. 16. j.) ezzel az oklevéllel szemben is jogos kétségei vannak; már az is kibékíthetetlen ténybeli ellentmondásra mutat, hogy az egyik verzió szerint Lodomér a veszprémi püspök rendelkezését hagyta jóvá, a másik szerint részletesen szabályozta a perjel hatáskörét, a betegellátást stb.

A három oklevélből mégis világos, hogy a 13. század második felében a pálosok sehol nem lépték át sem az egyházmegyék keretét, sem az ordinariustól való függőségből nem törhettek ki. A helyzet megértéséhez emlékeztetnünk kell arra, hogy az 1274-ben tartott II. lyoni zsinat újabb koldulórendek alapításával szemben foglalt állást, mert az első kettő után még kettő alakult meg a zsinat előtt, a karmeliták és az ágostonos remeték, eredetileg mindkettő remeterend volt, de a remeteségnek ebben az időben Európában már nem volt nagy vonzóereje. Nem csoda, hogy a veszprémi püspök sem látott a pálosokban mást, mint potenciális koldulórendet. Ezt a fennmaradó források is igazolják. A nyolc Veszprém egyházmegyei rendház iratai, ill. az azokból még Gyöngyösi által készített kivonatok alapján egyetlen ház alapításának időpontját és körülményeit nem lehet tisztázni, több közülük gyorsan feloszlott, ami arra mutat, hogy egy-egy nagy hatású egyéniség által összefogott kis csoport élhetett bennük, amely csoport ritkán vagy csak kevéssel élte túl szervezőjét. Anyagi alapjuk sem tisztázható, nyilvánvalóan fizikai munkából éltek, de a koldulás sem zárható ki, ami még valószínűbbé tehette a koldulórenddé alakulás lehetőségét. Erre utal a pápának a veszprémi püspökhöz intézett, fentebb ismertetett utasítása az anyagi alap vizsgálatáról.

Nem áll ezzel ellentétben az, amit az ágostoni reguláról tudunk. Szent Ágoston egy levelében csak nagyon általános irányelveket szögezett le: a mindenre kiterjedő vagyonközösséget, a kánoni hórákban közös imát, az egyforma (megkülönböztetést kerülő) öltözködést és az elöljáróval szembeni engedelmességet; ennek következtében hamarosan két irányzat alakult ki, egy szigorúbb, amely hústól való megtartóztatást, némaságot, fizikai munkát és zsoltározást tartotta megvalósítandó ideálnak; a szabadabb megengedte a húsevést, elkerülte a fizikai munkát, csupán a közös tulajdont és a zsoltározást szándékozott megvalósítani (*R. W. Southern:* Western Society and

the Church in the Middle Ages. London 1970. 241—242. l.). Abból tehát, hogy a pálosok az ágostoni regula engedélyezését kérték, még nem dőlt el az, hogy melyik irányzathoz csatlakoznak majd, olyanok lesznek-e, mint az ágostonos remeték vagy olyanok, mint az ágostonos kanonokok. Nem dőlt el ez a kérdés azzal sem, hogy 1308-ban Gentilis bíboros pápai követ megengedte az ágostonos szabályzat használatát, mert 1309-ben azt is megengedte, hogy káptalanukon statutumokkal egészítsék ki a regulát (MVat. Hung I/2. 180, 256. l.). Nem dőlt el 1329-ben sem, amikor XXII. János papa a *Petitio charissimi in Christo* kezdetű bullával megerősítette Gentilis rendelkezését, megadta a rendfőnök *(prior generalis)* választásának jogát, és kivette őket a megyéspüspökök joghatósága alól.

Összefoglalva: a pálosok remeterendként indultak, már 20—30 évvel később ugyanúgy el akarták hagyni a remetéskedést, és talán ugyanúgy koldulórenddé szerettek volna átalakulni, mint a karmeliták és az ágostonos remeték, ez a törekvésük azonban ellenkezett a pápai politikával, ezért megvalósíthatatlannak bizonyult; hosszú ideig tartó erőfeszítéssel kereken egy század alatt megszerezték az engedélyt Szent Ágoston reguláinak használatához.

Sajnos valószinü, hogy az itt vázolt fejlődés nem egészen pontosan rekonstruálja a valóságot. Néhány évvel ezelőtt Gaspar Elm egy schwarzwaldi pálos kolostornak (ma a lavantal-i Szent Pál bencés monostor könyvtárában található) kódexei között egy olyant is talált, amelyben a pálos regulák 1365—81 között leírt, majd későbbi határozatokkal kiegészített redakcióját fedezte fel, amelyben a 44. pont a koldulás eltiltásáról, a 45. arról intézkedik, hogy sem falvaik, sem jobbágyaik nem lehetnek (*G. Elm:* Quellen zur Geschichte des Paulinerordens, Zeitschrift für die Gesch. des Oberrheins 120/1972. 91—124. l.), amiből arra következtethetünk, hogy a rend inkább az ágostonos kanonokok irányzata felé fordult. A pálos szabályzatokat részletesebben és az ágostoni regula fejlődésének keretében elemző részlettanulmány hiányában ezt a kérdést nyitva kell hagyni. Mégis azt kell mondanom, hogy amit a pálosokról a 14—15. században tudunk, részben a cisztercita-domonkos szervezetet, a lelkipásztorkodás terén pedig koldulórendi szokásokat tükröz.

A pálosok a 14. század végén kezdtek el lelkipásztorkodással foglalkozni, amint azt már Pásztor Lajos megállapította (Századok 75/1941. 44—45. l.). Lelkipásztori tevékenységükről azonban csak közvetett adataink vannak. V. Márton pápa 1418-ban megengedte, hogy az illetékes plébános engedélyével „prédikálhatnak a népnek" (*Lukcsics Pál:* Római magyar oklevéltár I. Bp. 1931. 51. sz.). Erre a gyakorlatra nincs adatunk, de Gyöngyösinek a szentbeszédekre vonatkozó utasításából látszik, hogy a kolostorokban prédikáltak. Úgy látszik, két rétegre voltak nagyobb hatással, a jómódú köznemességre és a városi polgárságra. A köznemességből került ki a kolostoralapítók egy tekintélyes része és minden jel szerint ezeknek tagjai emlékeztek meg legtöbbször végrendeletükben a pálosokról. Kanizsai János érseknek már 1399-ben részletesen szabályoznia kellett, hogy mikor és mekkora *canonica portio* jár a plébánosoknak az ilyen személyek végrendeleti hagyatékából, különös tekintettel arra, hogy a végrendelkezőt a pálosoknál temették-e el vagy saját plébániájában.

(Levéltári Közl. 6/1928. 100. l.). Jellemző, hogy ez a fontos okmány a sztrezai — 1379-ben a köznemesi származású Besenyő János udvari familiáris által alapított (uo. 89. l.) — kolostor iratai között maradt fenn, s 1419-ben a Rota Romana is foglalkozott az üggyel (uo. 111. l.). A kolostor 1382—86 között nem kevesebb mint négy búcsúengedélyt szerzett, talán szabad ebből arra következtetnünk, hogy egyrészt korán búcsújáróhely lettek, másrészt ezt maguk is előmozdították. (uo. 95—97. l.)

Mindez jól illik bele abba a képbe, hogy a pálos kolostorok a városok közelében épültek fel, és „legtöbbször búcsújáróhelyek voltak, a budaiak Szentlőrincre, a pozsonyiak Máriavölgyre jártak" (Századok 105/1972. 76. l.). Valahogyan úgy fogalmazhatjuk meg a pálos törekvéseket, hogy ők is belátták a remeteség idejét múlta voltát, de a következtetést nem tudták, nem akarták vagy nem merték levonni. Nem lettek koldulórend, hanem a maguk módján próbálták meg a koldulórendek legfontosabb funkciójából részesedni.

A Veszprém megyei Nagyvázsonyban a 15. század végén működő rendházuk is valószínűleg búcsújáróhely volt, bár erre csak egyetlen búcsúengedélyből következtethetünk. Eddig is tudtuk, hogy Kinizsi Pálné Magyar Benigna imakönyveit Nagyvázsonyban fordították, ill. írták, de a régészeti kutatás segítségével most az is kiderült, hogy a kolostornak könyvkötő műhelye volt, amelyhez a szükséges fémdíszeket helyben állították elő. Az ásatás felszínre hozott olyan agyagformát is, amelyek kegytárgyak előállításához szolgálhattak (Éri István Magyar Műemlékvédelem 1959—60. Bp. 1964, 90—91. l. és Folia archeologica 11/1959. 148. l.). A lelkipásztorkodás és a gazdasági tevékenység az ásatásokban szoros kapcsolatban álló elemként jelenik meg, alapja ebben az esetben egyformán a búcsúhely szerepben keresendő. Ha 1421-ben egy pápai supplicatióban azt olvassuk, hogy a kérvényező azért akar egy másik rendbe átlépni, mert „elöljárói állandóan paraszti munkára kényszerítik, és ezért nem tud az istentisztelethez alkalmazkodni" (Lukcsics, i. m. I. 396.), akkor nem kétséges, hogy a conversusok valamelyikéről van szó, akinek a rendi elöljárók szerint a „fizikai állományban" a helye. Ez a meggyőződés részben gazdasági indíttatású a kézműveseknél is. A nagyvázsonyi fémöntők, vésnökök, könyvkötők, scriptorok és fordítók mai kifejezéssel élve „vertikális üzemet" alkottak, ha valaki ebből az üzemből váratlanul kilépett, komoly zavarokat okozhatott.

Részletesen foglalkozik Tarnai a pálosok khiliazmusával, amely főként Gioachimo da Flore ciszterciita apátnak a Jelenések könyvéhez írt kommentárjaiból táplálkozott. Ennek a 12. század végén működő írónak hatása a ferenceseknél is felfedezhető. Megtalálható abban a traktátusban is, amelyet az 1438-ban török rabságba esett Magyarországi György barát írt, és amely Rómában 1480-ban vagy akörül jelent meg nyomtatásban. György barát Szászsebesen került fogságba, ahol az ottani Domonkos-rendi iskolát látogatta. Ha ehhez hozzávesszük — amire már többen rámutatt. k —, hogy a törököt a hivatalos (pl. a Sárkány-rend alapítólevele) és nem hivatalos magyar megnyilvánulások a János apostol levelében név szerint megnevezett és burkoltan a Jelenések könyvében megjósolt Antikrisztusnak tekintették, akkor a kör bezárul. Úgy látszik, érdemes lenne a khiliazmust, ill. annak

magyar megnyilvánulásait jobban szemügyre venni a társadalompszichológia szempontjából. Úgy vetni fel a kérdést: nem a török egyre nyomasztóbb fenyegetése volt-e az, amely a khiliazmust táplálta a magyar egyháziak és világiak között? Nem jelentett-e a khiliasztikus hit menekülést a katonailag és gazdaságilag egyre megoldhatatlanabb török kérdés realitása elől?

TÖRTÉNETI IRODALOM

KISS ATTILA

BARANYA MEGYE X—XI. SZÁZADI SÍRLELETEI. MAGYARORSZÁG HONFOGLALÁS ÉS KORA ÁRPÁD-KORI TEMETŐINEK LELETANYAGA, I. SOROZATSZERKESZTŐ: FÜLEP FERENC. SZERKESZTETTE: DIENES ISTVÁN.

Akadémiai Kiadó. Budapest 1983. 306 oldal, 156 ábra, 121 fényképes tábla

A hatvanas évek végén kezdte meg a Magyar Nemzeti Múzeum kis munkaközössége Dienes István vezetésével annak a régóta vajúdó tervnek a megvalósítását, amely 10—11. századi temetőink leletanyagának teljes közzétételét tűzte ki célul. A másfél évszázados múltra visszatekintő honfoglaláskori régészeti kutatásunk történetében utoljára a századfordulón Hampel József tűzött ki hasonló célt maga elé, s azóta a sírok százai, ezrei kerültek napvilágra, amelyek anyagának jórésze ismeretlenül hever a múzeumok raktáraiban. A honfoglaláskorról írott művek nagy része ugyanis általában csupán az emlékanyag színpompás darabjait tárta az olvasó elé. De még a gazdag sírok esetében sem közölték mindig a teljes leletegyüttest, s főként nem az egész temetőt, amelyek közül a legtöbb korábban nem is került teljesen feltárásra. Bár az utóbbi évtizedekben örvendetesen gyarapodott teljesen feltárt temetőink száma, közlésük jobbára még várat magára. Pedig kétségtelen, hogy régészettudományunk csak a szakszerűen feltárt és közölt temetők alapján kísérelhet meg választ adni 10—11. századi történelmünk számos nyitott kérdésére.

Kiss Attila szorgalmát és munkabírását dicséri, hogy elsőként a Baranya megye honfoglaláskori leleteit tartalmazó kötet látott napvilágot. (A legtöbb gazdag sírleletet tartalmazó szabolcs-szatmári kötet anyaga évek óta félkész állapotban várja két szerzője munkakedvének újbóli élénkülését, a szolnoki és hajdú-bihari leletanyagot tartalmazó II. kötet pedig ez évben kerül a kiadóhoz.) A baranyai temetők jobbára híjával vannak ugyan a művészi szempontból pompás leleteknek, történeti értékelhetőségüket nagyban elősegíti az a szerencsés körülmény, hogy már korábban megjelent Györffy György Árpád-kori történeti földrajzának a megyét is magában foglaló első kötete. A szerző ezért majdnem minden esetben valószínűsíthette, hogy az általa közölt temető melyik Árpád-kori településhez tartozhatott. A történeti rekonstrukciót nagyban elősegíti ezen felül Reuter Camillo nagyszerű munkája, Baranya megye településtörténeti térképe, amely a vidék 18. századi vízrajzát és domborzati viszonyait is tartalmazza. Nagyon megnehezíti viszont e hasznos térkép használatát, hogy 34 térképlapon, a könyv 33 oldalán jelent meg. Mindenképpen mellékletként kellett volna közölni. (Azt pedig kissé méltánytalannak ítélem, hogy Reuter Camillo neve csupán a Bevezetés szövegében szerepel, azokkal együtt, akik valamilyen adattal vagy szivességgel segítették a szerző munkáját.)

A kötet a történeti Baranya megye 41 lelőhelyét, valamint függelékében a mai megye területén levő, de a középkorban annak határain kívül eső további 4 lelőhelyet tartalmazza. Az anyaggyűjtést Kiss Attila 1973 végén zárta le, munkája 1976-ban került a kiadóba. (A hétéves átfutási idő az Akadémiai Kiadó esetében már fel sem tűnik az olvasónak, aki sokkal inkább az ennél jelentősen rövidebb megjelenési idő láttán kapja fel meglepetten a fejét.) A szerző a bevezetőben ismerteti a leletközlő kötet egyes leleteinek közlési módját, az adatok sorrendjét, amelyhez végig tartja magát. Talán túlságosan is. A korpusz szabálya ti. az, hogy a már korábban közzétett leleteket általában nem közli újra. Ezt azonban nézetem szerint minden lelőhely esetében mérlegelni kellett volna, hogy — legalábbis részben — érdemes-e újraközölni néhány rég megjelent leletegyüttest. Különösen indokolatlannak ítélem, hogy a szerző még a szövegben sem említi meg például a Marosi Arnold által a századelőn, ma már nem könnyen hozzáférhető kiadványokban közölt illocskai és rádfalvi leleteket, vagy az eszéki sírok csak Jugoszláviában közölt anyagát. Még ezeknél is meglepőbb, hogy a kötet anyagának két legszebb darabjáról — a dunaszekcsői korongpárról, amelyről Dienes Ő. István szép rajzát láthatjuk a könyvben, s egyikük fotója a borítón is szerepel — egyetlen sort sem olvashatunk. A régen

s többnyire a mai kívánalmaktól messze elmaradó színvonalon közölteket alighanem indokolt lett volna újraközölni, a főbb lelettípusok megemlítését pedig minden esetben fontosnak vélem. Így ugyanis a településtörténet iránt érdeklődő nem régész olvasót igen nehézkes feladat elé állította a kötet, akinek nehezen fellelhető, jobbára régi vidéki kiadványokban kell hosszasan búvárkodnia még a legfontosabb adatok után is.

A szerző lelkiismeretes utánjárással, helyszíni szemlével tisztázta minden egyes temető pontos helyét, s jól áttekinthető térképen rögzítette azt. Ily módon nem egy esetben igazított helyre a régebbi szakirodalomban hibásan szereplő adatot. Sajnálatos azonban, hogy Pécs—Somogy temetőjénél – ahol a szerző a korábbi félreértést tisztázta — nem említi, hogy a lelőhely a korábbi szakirodalomban Dombay János nyomán Pécs-Vasas néven vált ismertté. A korábban közöletlen temetők térképe — ahol készült — természetesen szintén közlésre kerül. Örömmel láthatjuk a két ellendi temető — az ásató Dombay János által készített és Kiss Attila által helyesbített — térképét is. Ugyanezek elemző térképét is kézhez kapja az olvasó. Viszont nem találunk egyetlen sírrajzot vagy sírfotót sem. Csak arra gondolhatunk, hogy ilyeneket Dombay nem is készített. Annál meglepőbb, hogy a szerző az általa 1964-ben feltárt beremendi temetőről sem közöl egyetlen sírrajzot vagy fotót sem. Mindegyik ennyire érdektelen lett volna? Néhány mellékletes sír rajzát még ebben az esetben is közölni kellett volna. (Ráadásul e 60 síros temetőről értékelést sem ad.)

A kötet zömét az 1130 síros, a szerző által 1963—1967-ben teljesen feltárt majsi temető közlése teszi ki, amely eddig a legnagyobb 10—11. századi ismert nyugvóhely hazánkban. A szerző-ásató jelentőségéhez méltóan, mindenre kiterjedő figyelemmel elemzi. A leleteket 106 fényképes táblán közli, a tárgytípusokat külön rajzban is. Fényképen 32 sírt mutat be, rajzban 36 teljes vázat és 8 részletet. Ez kevésnek tűnik még akkor is, ha a temetkezési szokás meglehetősen egységes. (Meglepő például, hogy egyetlen padkás vagy padmalyos sír sem került elő.) Ennek ellenére még az ilyen anyagközlő kötetben is bővebb jellemzést érdemeltek volna e fontos temető ritusbeli jellegzetességei. (Meg kell ezzel kapcsolatban említenem, hogy a szerző — az adattári ásatási dokumentációja tanúsága szerint — a sírrajzokkal az ásatásokon is eléggé szűkmarkúan bánt. Az 59 beremendi sír esetében például csak 16-ról készült sírrajz. A majsi temető feltárásakor néhány ásatási idényben lényegében minden többé-kevésbé épségben megmaradt sírt lerajzoltak, de például 1966-ban, a 106 sírból csak 23-at. Pedig ma már a temetőfeltárásokon a sírrajzok készítése az elemi dokumentációs kötelezettségek közé tartozik.)

A leletanyagot a szerző aprólékosan elemzi, összegyűjtve melléjük a legfontosabb hazai és külföldi analógiákat. A 201—207. oldalon külön alfejezetben közölt „Adattár" mégis megtévesztő, mert a cím után az olvasó azt remélheti, hogy itt a majsi tárgytípusok párhuzamainak a teljesség igényével készült felsorolását találja. Ez azonban nincs így, s erre itt nincs is szükség, bőven elegendő a leginkább orientáló párhuzamok felsorakoztatása. (Két dolgot mégis szóvá teszek. A lant alakú csatok tárgyalásánál nem találunk hivatkozást az egyetlen lényeges hazai dolgozatra, Németh Péter Arch. Ért.-beli 1973-as cikkére. A szovjetföldi párhuzamok esetében pedig igen sok a hibásan átírt helynév. Így Verhnyję Saltov — helyesen: Verhnyeje Szaltovo, vagy Verhnyij Szaltov; Kopjond — Kopjoni; Bolše Tarhan — Bolsije Tarhani; Strelitamak — Szterlitamak; Saltov — Majaki kultúra — szaltovói vagy szaltovó—majaki műveltség. Általánosságban úgy vélem, helyesebb lett volna e helyneveket a szövegben magyar átírásban közölni, tehát pl. Moszkva és nem Moskva.)

Igen gondosan és körültekintően, 13 elemző temetőtérképen illusztrálva elemzi Kiss Attila a temető telepítésének menetét és a sírok korát. A keltezést a sírokban lelt pénzekre alapozza. A keltező értékkel itt nem rendelkező római pénzeket nem számítva, Szent István dénárjai a legkorábbiak, s egy Szent László-érem jelzi a temető végső fázisát. A temető felhagyását ennek alapján a szerző a 11—12. század fordulójára keltezi. A legkorábbi sírok korát — pénzek hiányában — az S végű hajkarikák általánosan elfogadott keltezésére építve a 960—970-es évekre teszi. Adatokkal jól megtámogatott véleménye szerint „. . . a temető betelepítésekor a temetőmagból kiindulva a majsi közösség halottait a központi magból a temető széle felé körkörösen kifele haladva temette el, s a temetkezés ekkor a domborzati viszonyokat, vagyis a domb alakját erősen figyelembe vette" (176. l.)., továbbá „. . . a halottakat általában mindig új érmékkel temették el, vagyis a sírokban talált érmek verésük, ill. forgalomba kerülésük sorrendjének megfelelően kerültek eltemetésre." (190. l.)

A temető záró időpontjával kapcsolatban aligha merülhetnek fel komoly kétségeink. Talán csak azt a megjegyzést fűzhetjük joggal hozzá, hogy a temető déli szélén előkerült egyetlen Szent László-dénár bizonyára azt a feltevésünket erősíti meg, hogy a temetőt László uralkodásának elején, talán az 1080-as években hagyhatták fel, valamivel korábban tehát, mint a szerző feltételezi. A temető nyitásának ideje sokkal bizonytalanabb alapon nyugszik. Az S végű hajkarikák keltezését magam korántsem tartom annyira megbízhatónak, mint a szerző. S az alábbi meggondolás alapján is elképzelhetőnek tartom az említett keltezés módosítását.

Az István-dénárokkal határolt temetőrészen számításaim szerint legalább 550 sír van. Ezek — tehát hozzávetőlegesen a sírok fele — nagyjából 1040-ig kerültek földbe. A másik fele pedig — a szerző keltezését követve — kb. 1100-ig. Tehát nagyjából a temető használati idejének első felében közel ugyanannyi elhunytat helyeztek sírba, mint a másodikban. Ebből arra gondolhatnánk, hogy a település lélekszáma lényegében állandó lehetett. Ez azonban nézetem szerint nem valószínű. Bizonyára sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha feltételezzük a lakosság számbéli növekedését. Nagyon valószínű ugyan, hogy a megnövekedett lakosság egy része kirajzott, s új települést hozott létre, de ha közelben telepedett meg, halottait továbbra is az ősi temetőben helyezte örök nyugovóra. (Magam ilyen esetet figyelhettem meg a Szabolcs melletti Kisfalud nevű Árpád-kori település feltárása alkalmával.) A majsi temetőben azonban — amennyiben Kiss Attila keltezése helyes — nem tükröződik a népességszám gyarapodása. Magam inkább úgy vélem, hogy egyrészt — mint fentebb említettem — a temető nem 1100 körül, hanem László uralkodásának elején, tehát másfél—két évtizeddel korábban zárulhatott. Másrészt pedig kezdetét alighanem korábbra kell tennünk a 960—970-es éveknél. Hogy mennyivel? A túlságosan nehezen keltezhető egyszerű és S végű hajkarikák erre aligha adnak egyértelmű feleletet. Úgy vélem azonban, hogy legalább jó két évtizeddel. Így a temetőben nyugvók valamikor a 10. század közepe előtt települhettek meg ezen a területen. Tudom, hogy feltevésem nem igazolható perdöntő módon a szerző vélekedésével szemben, mégis talán hihetőbben tükrözi az itteni egykor élt népesség számbéli alakulását.

Döntően az 1093-as nyárádi határjárás 1404-es rongált és Szentpétery által hamisnak ítélt átirata alapján Kiss Attila megkísérli a majsi népesség etnikai összetételének meghatározását is. Az oklevél ezen a területen „terra populorum Kaza" határrészt említ, amely Györffy György szerint egy itt élt kazár közösség földjét jelölte. Ennek alapján a szerző úgy véli, hogy az államalapítás előtti telepítések során egy olyan kazár közösség került erre a területre, akiknek elődei még a honfoglalás előtt csatlakoztak a magyarokhoz. Vélekedését a 67. sírban lelt bordás nyakú edénnyel is megerősítve látja, mivel ezt az edényfajtát Mesterházy Károly Korezm vidékéről eredeztette. A szerző feltevése az oklevél alapján valóban logikus. A régészeti anyagban azonban — úgy vélem — a kazár eredetnek semmi nyoma. Az említett edényfajtának ugyanis eddig egyetlen darabja sem került elő Kazáriában. Keleti eredete vitathatatlan csupán, magam a kizárólagos korezmi eredeztetést sem tartom igazolhatónak. (Különösen indokolatlan, hogy egyes kutatók ezeket az edényeket egyenesen „kabar"-nak tartják.) Ugyanígy nem támasztható alá a leletekkel a szerzőnek a majsi népesség társadalmi helyzetére vonatkozó elképzelése sem, hogy ti. katonáskodó jobbágyok (milesek) lettek volna. A temetőben ugyanis csupán két nyílcsúcsot, egy baltát és szórványként egy lándzsát leltek. Egy katonai szolgálatot is teljesítő közösség képe ebből a négy fegyverleletből aligha bontható ki. (Ezt maga a szerző is megjegyzi feltevése után néhány oldallal.)

Baranya 10—11. századi temetőit értékelve, időrendi helyzetüket a szerző így summázza: „... az egész megye területén — leszámítva a dunaszekcsői „leletegyüttest" (1—4. szórvány) — egyetlen olyan lelőhely sincs, ahol akár tipológiai vagy temetőelemzés alapján a temetkezések a 960—970-es éveknél korábbi megkezdését bizonyítani lehetne." (275. l.) Ebből következteti, hogy — Györffy György elgondolásával ellentétben — „... Árpád fejedelem uralkodása idején fejedelmi szállásterület nem létezhetett, s a szolgáló népek rendszerének Baranya megyei megszervezését sem lehet az államalapítás kezdete előtti időszakra (960—970 előtt) keltezni". (276. l.) A Baranya megyére igaznak vélt időrendi megállapítását — egy meg nem jelent kéziratára való hivatkozással — általános érvényűvé tágítja, imígyen: „... A X—XI. századra vonatkozó 140 esztendős régészeti kutatás (1834—1974) pillanatnyi állása szerint a Baranya megyében tapasztalt X. század végi, aránylag késői benépesítési folyamat nem egyedülálló jelenség, hanem a Kárpát-medence belső részeit övező területekre általánosan jellemző törvényszerűség." (Uo.)

Az idézett megállapításokkal szembeni kételyeimet az utolsó mondatban foglaltakkal kezdem. Való igaz, hogy a honfoglaló magyarság elsősorban az életmódjának megfelelő alföldi és dombos területeket szállta meg. Ezzel magyarázható, hogy zömmel az alföldi területeken, a hegyvidékeken pedig csak a folyóvölgyekben találjuk meg emlékanyagukat. Azonban korántsem csupán a Kárpát-medence központi vidékein. Hiszen semmiféle keltezési manőverrel nem lehet a 10. század végére tenni a galgóci, szolyvai, verseci, szakonyi vagy a kolozsvári sírleleteket, nem beszélve a Kárpátok láncolatán kívül eső przemysli temetőről, a szudova visnyai és néhány moldvai leletről. Kiss Attila megállapítása tehát hibás feltevésekre épül. (A lengyelországi, szovjetföldi és moldáviai leletekkel kapcsolatban egy nemrég elkészült dolgozatomban arra a következtetésre jutottam, hogy a 10. században és a 11. század első felében a keleti magyar gyepű külső védelmi sávja a Kárpátoktól keletre húzódott.)

A baranyai temetők közül a majsiról már megemlítettem, hogy minden bizonnyal a 10. század közepe előtt nyitották. A szerző véleménye ellenére biztosra vehető ez a Mohács-téglagyári temetőről is. Az viszont valóban elgondolkoztató, hogy a megyében nagyon kevés a jellegzetesen honfoglaláskori korai emlékanyag. Ezt egyrészt minden bizonnyal a vidék említett földrajzi adottságával magyarázhatjuk. Másrészt viszont azzal, hogy a majsin kívül a megyében egyetlen teljesen feltárt honfoglaláskori temető sincsen. Így tehát, ha egy nagyobb nyugvóhelynek csak a késői sírjaiból tártak fel néhányat, akkor ezek alapján mi az egész temetőt 11. századinak tartjuk. Jóllehet, a legkorábbi sírokat már a 10. század első harmadában megáshatták. A régi feltárásoknál és leletmentéseknél szinte általános, hogy megelégedtek a véletlen során felszínre került mellékletek összegyűjtésével és esetleg néhány sír feltárásával. Legtöbbször nem meggyőződésből, hanem a múzeumok pénztelensége miatt.

Sajnos, a pusztuló sírok és temetők nem egy ma már letűnt korszak jellemzői voltak, hanem napjainkban is kísértenek. Erre elszomorító példát ebben a könyvben is találunk, méghozzá a szerző két leletmentése kapcsán. 1969 novemberében Keszüben répaprizmázáskor sírokat találtak. Leletmentő tevékenységét Kiss Attila így mondja el: „A munka során a csak kevéssé bolygatott területen az árkok alját végignyesve 51 sírfoltot lehetett megfigyelni, melyekből többet földmunkával megbolygattak... A sírok tájolása Ny—K irány (cca 50°) körül ingadozott. Az egyik sírba beleásva és az elérhető sírrészt feltárva történt a temető keltezése" (63. l.) A szerző kezébe két bordázott S végű hajkarika akadt. Lehet, hogy a néhánnyal arrébbiban varkocskorongok voltak... Ugyanezen évben Lapáncsán „a helyszíni szemle alkalmával 100 m-es körzetben mintegy 30—40 csontváz töredéke volt megfigyelhető". (69. l.) És egyetlen sír sem került feltárásra.

A körülményeket nem ismerve, csak sajnálkozhatunk e veszteségeket olvasva. Közben azonban egyre nő bennünk a bizonytalanság: valóban nincsenek korai honfoglaláskori temetők Baranyában? Szép mellékletekben bővelkedő, gazdag temetők aligha lehetnek, mert egy-két sírjukat a véletlen csak felszínre hozta volna. A szolgálónépek az ismerteknél korábbi temetőinek hiánya azonban minden bizonnyal a teljesen feltárt temetők (a majsin kívüli) hiányával magyarázhatók. Magam úgy vélem, az elmondottak értelmében kell kezelnünk a szerző említett történeti következtetéseit is.

A kötetet terjedelmes bibliográfia és egy négyoldalas német nyelvű összefoglaló zárja. A tekintélyes bibliográfiában sajnálatos módon túlontúl sok az elírás és a sajtóhiba, amit a kefelevonat figyelmesebb javításával el lehetett volna kerülni. A gondosan, mérlegelve összeállított kivonat talán bőségesebb lehetett volna, hiszen a kötetet nemcsak nálunk, hanem a szomszédos országokban is bizonyára sokat forgatják majd a kutatók.

A leletanyagot megjelenítő 1 : 1-es méretarányú fényképes táblák jó minőségűek, nyomdailag is szépen kivitelezettek. A rajzok változó minőségűek, az egészen művészi kivitelűek mellett eléggé gyengék is akadnak. Talán ezért sem ártott volna megjelölni, hogy melyik rajz kinek a munkája. Sem a fotók, sem a rajzok nem pótolják viszont teljesen a szöveges tárgyleírást, esetenként a méretek megjelölését, amit a könyvben végig hiányoltunk. A térképek egységesen, gondosan készültek.

Végezetül azt szeretném hangsúlyozni, hogy Kiss Attila rendkívül értékes, bizonyára hosszú évtizedekig alapvető régészeti forrásmunkával ajándékozta meg a régészet és a korai magyar történelem kutatóit. Adatai pontosak, megbízhatóak, a térképeken mintaszerűen rögzített lelőhelyei bármikor tovább kutathatók. A fentebb észrevételezett, zömmel apróbb hiányosságok a következő kötetek munkatársainak

szóló figyelmeztetések, hogy ők az elől járó buktatóit elkerüljék. Kiss Attila erényei viszont példaadó útmutatás számunkra. Az értékeléshez, főként az időrendi kérdésekhez fűzött megjegyzéseim — jól tudom — hasonló akadályokba ütköznek, mint az ő elképzelése. Felvetésük azonban talán azért nem volt fölösleges, mert többféle megoldás lehetőségére hívja fel a témának majd újbóli nekigyürkőzők figyelmét. S bizonyára ők mondanak majd maradandóbb ítéletet álláspontjaink fölött.

A kötetet a kiadó és a nyomda tetszetős, szép köntösbe öltöztette. Lassú, de szép munkát végeztek.

Fodor István

PAVO ŽIVKOVIĆ

TVRTKO II TVRTKOVIĆ. BOSNA U PRVOJ POLOVINI XV STOLJEĆA
TVRTKÓFI II. TVRTKÓ. BOSZNIA A XV. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Institut za istoriju u Sarajevu. Sarajevo 1981. 248 oldal

A 15. századi Bosznia kiemelkedő történeti alakjainak életrajzait már rég megírták (Radonić: Dic Grosswojwode Sandalj Hranić, 1897; Šišić: Hrvoje Vukčić-Hrvatinić, 1902; Ćirković: Stefan Vukčić Kosača, 1964.). Most, legvégül, Pavo Živkovićnak, a szarajevói történettudományi intézet munkatársának személyében, a kortárs uralkodó; II. Tvrtkó király is megtalálta a maga biográfusát. Tvrtko, a többi 15. századi boszniai királyhoz hasonlóan, habár az első, de nem a legjelentősebb politikai személy volt országában. A „nagy" Tvrtko fia eltörpült a hatalmas tartományurak mellett, akiknek végső soron koronáját köszönhette.

Amint azt Živković monográfiája, elsősorban a dubrovniki (ragusai) levéltár forrásai alapján, meggyőzően bizonyítja, a kizárólag a — meglehetősen korlátozott — királyi birtokok és regáliák jövedelmére támaszkodó Tvrtko kénytelen volt állandóan a hazai oligarchia és a külpolitikai tényezők (Magyarország, török birodalom, Velence) hatalmi harcának pillanatnyi állásához igazodni. Ez a körülmény természetesen megnehezíti a kutató munkáját, aki a főleg a háttérben tevékenykedő uralkodó viszonyát mindezekhez a tényezőkhöz gyakran igen gyér adatok alapján kénytelen rekonstruálni.

A magyar olvasót érdemes itt emlékeztetni: Tvrtko uralkodását 1405-ben mint a boszniai Zsigmond-ellenes erők exponense kezdte, hogy uralma második szakaszában (1420—1443) egészen haláláig mint a magyar királyok vazallusa kormányozza országát. A magyar uralkodó körökkel kialakult érdekközössége megnyilvánult a Garai Dorottyával kötött (második) házasságában. Eme (a magyar genealógiai irodalomban kevésbé ismert) kapcsolat által Tvrtko rokonságba került magával Zsigmond királlyal is. Živković helyesen hangsúlyozzza: Tvrtko Magyarország felé történő tájolódását az egyre növekvő török veszély elleni támasz keresése tette szükségessé A korabeli Bosznia sajátságos külpolitikai helyzetére igen jellemző, hogy ugyanakkor, ennek az országnak uralkodói közül elsőként Tvrtko kényszerült adót fizetni II. Murád szultánnak. Sőt éppen ennek a királynak uralkodása alatt vetették meg a török hódítók lábukat Bosznia egyes hadászati jelentőségű pontjain. Pártváltoztatásaiból és egyáltalán helyzetének kettősségéből a régebbi történetírás téves következtetésekre jutott Tvrtko erkölcs: arculatát illetőleg. Mihelyt azonban Tvrtko szem elől tévesztette a bonyolult erőviszonyok alakulását, uralma kérdésessé vált. Mint azt Živković szépen érzékelteti, a király minden erőfeszítése, hogy ti. alárendelt helyzetén változtasson, bár jövedelmét konszolidálta, végeredményben sikertelen maradt. Ezért még a szerző is, aki igyekszik Tvrtko történelmi szerepének fontosságát kidomborítani, csupán avval tudja indokolni uralkodói jelentőségét, hogy ily nehéz körülmények ellenére sikerült magát Bosznia trónján majd négy évtizedig (igaz, jó néhány éves megszakításokkal) fenntartania.

II. Tvrtko alakja eddig sem volt teljesen ismeretlen az evvel a korszakkal foglalkozó magyar kutatók előtt. Živković értékes monográfiája, terjedelmes német nyelvű összefoglalással lehetővé teszi számukra ennek a magyar szempontból is érdekes egyéniségnek *beható* megismerését. Érdemeinek kisebbítése nélkül

tartozunk azonban felhívni az olvasó figyelmét, hogy a szerző éppen a Tvrtko uralmának magyar vonatkozásait tárgyaló részekben követett el néhány kisebb bosszantó tollhibát. Pl. kétszer írja le Szrebernik elfoglalását; egyszer 1404-ben; másodszor — helyesen — 1405-ben. (25, 50). Garai János pedig szerinte török fogságban halt meg (72). Eltekintve azonban ettől, a boszniai történetírás Živković műve révén maradandó alkotással gyarapodott, melynek a magyar tudomány is — ezt nyugodtan állíthatjuk — jó hasznát veszi.

Rokay Péter

CHRONICA UND BESCHREIBUNG DER TÜRCKEY, MIT EYNER VORRHED D. MARTINI LUTHERI

Unveränderter Nachdruck der Ausgabe Nürnberg 1530 sowie fünf weiterer „Türkendrucke" des 15. und 16. Jahrhunderts. Mit einer Einführung von Carl Göllner. Köln—Wien, 1983, Böhlau. XXVII, 256 o.

TÖRÖKORSZÁG KRÓNIKÁJA ÉS LEÍRÁSA, LUTHER MÁRTON ELŐSZAVÁVAL

Az 1530. évi nürnbergi kiadás változatlan utánnyomása, valamint öt további Turcica-nyomtatvány a 15. és 16. századból

Azok, akik kedvelői az 1500 körüli német írásnak és nyelvnek, bizonyára örömmel veszik majd kézbe a Böhlau kiadó erdélyi sorozatának új kötetét, amely hat korai török vonatkozású nyomtatvány hasonmását tartalmazza. A kötet egyes darabjai 1482 és 1582 között láttak napvilágot; eredeti példányaik természetesen nehezen hozzáférhető könyvritkaságok. Egyikük — és éppen a gyűjtemény legfontosabb darabja, a *Chronica* — utánnyomásához az eredetit történetesen magyarországi könyvtár (az MTA könyvtára) szolgáltatta. A kötethez Carl Göllner írt előszót, amelyben röviden áttekinti az 1600 előtti Turcica-nyomtatványok keletkezésének körülményeit, és néhány szóban kitér a jelen kötetben foglalt darabok jellemzésére is.

Az első és egyben legterjedelmesebb mű, a kötetnek is címül szolgáló *Chronica unnd Beschreibung der Türckey* (1—106. l.), amely 1530-ban Nürnbergben jelent meg, a magyar olvasó számára sajnos kevés újdonságot tartalmaz. Nem más ugyanis, mint a Magyarországi György barátnak (a „szászsebesi névtelennek") tulajdonított, 1480-ban latinul megjelent nevezetes „Értekezés a törökök szokásairól . . ." c. munkának német fordítása. Igaz, a fordító nem kisebb ember volt, mint Sebastian Franck, a jeles író és teológus (aki egyebek közt *A balgaság dicséretét* tette át németre) és a fordításhoz maga Luther írt előszót. Maga az értekezés viszont az elmúlt években két különböző magyar fordításban is napvilágot látott. (Kimondhatatlan nyomorúság. Két emlékirat a 15—16. századi oszmán fogságról. Ford. Fügedi Erik. Bp., 1976, Európa. 7—148 l.; Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Közr. Tardy Lajos. Bp., 1977, Gondolat. 50—143. l.)

Kevésbé közismert a kötet második darabja (107—120), amely a hat közül a legkorábbi, és az egyetlen ősnyomtatvány. Szerzője Jörg von Nürnberg, aki 1456-ban ágyúöntőként került Hercegovinába, majd török fogságba esett, és néhány évig az oszmán birodalomban élt. Kis könyve, amely 1482-ben Meiningenben jelent meg, lényegében évkönyvszerű történeti mű a törökök hódításairól, egészen 1480-ig.

A *Türckenbiechlin* c. művecske (121—164. l.) kevés tudnivalót tartalmaz a törökökről. Anonim szerzője 1522-ben avégett adatta ki, hogy a nyugati kereszténységet, nemesebb érzelmeit fölébresztve, a törökök elleni összefogásra bírja. Propagandáját beszélgetés formájába öltöztette, amely egy erdei remete, egy magyar, egy török és egy cigány között folyik morálról és politikáról, és amelyben célzatosan felértékeli az oszmán viszonyokat, hogy „a keresztények azokat megismerve a javulás útjára térjenek".

Török témában jól ismert és jól tájékozott szerző Georgievics (Gyurgyevics) Bertalan, akitől a kötet negyedik darabja (*Türckey oder Von yetziger Türcken Kirchen geprong*, Basel, 1545) származik (165—228. l.). Életrajza a fent említett magyar kötetek utó-, illetve előszavában olvasható. Műveit, némely mai szerzőhöz hasonlóan, számtalan kiadásban és válogatásban jelentette meg; az itt található mű első részének (167—196. l.) magyar fordítása — egy másik kiadás alapján — megvan Fügedi Erik idézett kötetének 174—202. lapján, a második (207—222. l.) ugyanott a 155—173. lapon. Tartalmaz ezenkívül egy rövidke török—német, illetve szerb—német társalgást, szószedetet és szövegeket fordításukkal.

Az ötödik darab a kötetben egy 1551. évi aprónyomtatvány (229—232. l.), amelyben a szemtanú Paul Speltacher versben számol be Lippa várának a császáriak által 1550-ben történt elfoglalásáról.

Az utolsó mű Paul Leypolt krónikája az erdélyi szászok történetéről (*Chronica der Alten Sachssen in Siebenbürgen*, Lübeck, 1582). (233—256. l.). Forrásértéke legföljebb az 1550 utáni időre nézve van (244—250. l.), ott sem sok, mert csupán rövid, évkönyvjellegű bejegyzésekből áll. Ezek egyébként 1146-tal kezdődnek, amikor a szerző szerint az első szászok betelepültek és „Medgyes várost a templommal együtt elkezdték építeni". A könyvecske sok-sok érdekességet nyújt — tévedéseivel — a történelem kedvelőjének. Megtudhatjuk belőle, hogy Hunyadi 1448-ban a Kenyérmezőn(!) leölt húszezer törököt, és hogy a szászoknak oroszlánrészük volt Nándorfehérvár 1456. évi felmentésében.

Amennyire örvendetes, hogy ezek a nehezen elérhető kiadványok most könnyen hozzáférhetővé váltak, annyira sajnálatos, hogy használatukat semmilyen segédlet sem könnyíti. Az előszón és a fakszimiléken kívül ugyanis a kötet semmi mást nem foglal magában, nincsen benne sem névmutató, sem apparátus.

Engel Pál

HORST HASELSTEINER

JOSEPH II. UND DIE KOMITATE UNGARNS

Veröffentlichungen des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts, Bd. XI.

Hermann Böhlaus Nachf., Wien—Köln—Graz, 301 S.

Haselsteiner évtizedek óta jóismerőse történészeinknek és levéltárosainknak, hisz az elmúlt évtizedben gyakrabban fordult meg a budapesti archívumokban és könyvtárakban, mint jó néhány magyar kollégája; így nem meglepő, hogy könyve előszavában a munkájához nyújtott támogatásért sok neves magyar történésznek mond köszönetet. Ezért jelent recenzens számára némi csalódást ez a könyv. A cím alapján ugyanis arra számított, hogy a jól felkészült szerző sorra veszi: a jozefinista évtizedben (1780 és 1790 között) milyen területeken ütközött meg a császár a magyar megyékkel, milyen koncepciókat vallottak a „küzdő felek" az egyes kérdésekben, milyen harci fegyvereket alkalmaztak stb. Sok ilyen frontja volt a II. József és a magyar megyék közötti harcnak: az egyházpolitika, a népszámlálás végrehajtása, a németnek ügyintézési nyelvvé tétele, a parasztság helyzetének könnyítése, az önkormányzatok korlátozása, majd teljes megszüntetése, a nemesség megadóztatásának gyakorlati előkészítése (a földek felmérése), a magyar alkotmány és jogrendszer gyökeres — országgyűlés nélküli — megváltoztatása, és hosszan sorolni lehetne a többi frontszakaszt is, az olyan kérdéseket, amelyekben élesen csapott össze e különös Habsburg-sarj és a magyar nemesség felfogása. Ezeknek bemutatása azonban hiányzik a könyvből, ezért tartalma nem felel meg a cím ígéretének. Recenzensnek az a véleménye, hogy inkább tanulmánykötet Haselsteiner e műve, nem olyan monográfia — címétől eltérően —, amely a 200 év előtti politikai harc fejlődéstörténetét és ma már objektíven értékelhető tanulságait mutatja be.

Ezt dokumentálja az is, hogy a mű 9 fejezete közül 5 nem kapcsolódik szorosan a címben ígért témához: az, hogy miként alakult a Habsburg-birodalomban 1648 és 1780 között a hadkiegészítés-

újoncozás rendszere (2. fej.), vagy melyek voltak a rendi ellenállás alkotmányjogi alapjai (3. fej.) — recenzens megítélése szerint nem szükséges a címben vállalt feladat sokoldalú elemzéséhez. E 3. fejezetben szerző visszanyúl egészen az 1222-es Aranybulláig, és bár nagyon meggyőzően elemzi e forrásokat — egyebek között az 1545 : 33. tc. létrejöttének körülményeit és valódi tartalmát —, már csak azért sem viszi közelebb az olvasót témája megértéséhez, mert az 1787 és 1790 között felterjesztett repraesentatio-k tanúsága szerint a megyék *nem* ezekre hivatkoztak magatartásuk törvényességének hangoztatásánál.

Haselsteiner könyvének legértékesebb és a magyar történettudomány számára is legtöbbet nyújtó része a 6—9. fejezet (valamint az ehhez kapcsolódó, Függelékben közölt csaknem 40 dokumentum), ezekben a szerző azt vizsgálja, hogy a gyakorlatilag már 1787-ben megkezdődött török háború során a kormányzat miképpen kívánta biztosítani a hadsereg személyi állományának folyamatos feltöltését, és törekvéseinek milyen szerepe volt a rendi ellenállás felerősödésében. Könyve e részének oldalain szerző imponálóan gazdag levéltári és irodalmi matériára támaszkodva kitűnően mutatja be, hogy a háború időszakában lépésről lépésre miképpen változott a rendek magatartása, és a látszólagos lojalitástól indulva hogyan jutottak el a teljes „gátszakadásig", a rebellióval fenyegető légkör kialakulásáig. E fejtegetések során ragyogóan mutatja be a hadsereg és a megyei igazgatás „dualizmusának", együttműködésének — helyesebben az együttműködési zavarok és az ebből eredő „légkörromlás" — fonákságait. Azt például, hogy az 1787-es — mintegy 11 000 újoncot érintő — sorozás miért húzódott el csaknem teljes évig. Az okok felderítésére irányuló vizsgálatnál a katonai és polgári igazgatás szervei egymásra mutogattak, a késedelem és nehézkes végrehajtás miatt a másik felet vádolták — holott a legfőbb hiba a szervezettség és összhang hiánya volt. Kitűnő példákkal bizonyítja ezt Haselsteiner: a besztercebányai kerület megyei tisztviselői történetesen 2480 fiatalt állítottak a sorozóbizottság elé, a tisztek és orvosok azonban közülük mindössze 28-at találtak katonai szolgálatra alkalmasnak; Zalában pedig untauglichnak minősítettek minden fiatalembert, akinek — akármilyen parányi — sebhely volt a testén, vagy hiányzott egy foga. A sorozások lebonyolításánál az is gyakori jelenség volt, hogy a végrehajtás gyorsítása érdekében felállított Filialassentplatz-okon alkalmasnak talált legényeket a fősorozóhely orvosai már alkalmatlannak minősítették, ezért kellett Vas megyének például 150 fiatalt hosszú napokon át nagy költséggel élelmezni, Fehérvárra kísértetni — feleslegesen. A mérce eltérését azonban olyan jelenségek is mutatták, mint amilyenről a pesti kerület királyi biztosa tett jelentést: a váci sorozóbizottság által alkalmatlannak talált legényeket az óbudai sorozóhelyen minden teketória nélkül bevették katonának. Számtalan ilyen esetet mutat be szerző, és az ezekre épített judiciumok megalapozottsága teszi művét különösen értékessé.

Itt is van azonban recenzensben hiányérzet: hasonló hadseregszállítási afférok legalább ennyire rontották az ország — és elsősorban a lakosság túlnyomó többségét jelentő parasztság — közérzetét, ezekről azonban Haselsteiner alig szól. Számos korabeli panasz tanúsága szerint a hadszintérhez közel fekvő nagy katonai magazinoknál olykor ezernél több szekér gazdája várakozott — néha több mint egy hétig, étlen-szomjan —, hogy a szállítmányt az emberek lerakják, és a tisztek átvegyék. Ezzel — és hasonló kérdésekkel — sajnos, Haselsteiner nem foglalkozik könyvében, pedig a politikai feszültség elemi erejű kirobbanásához (amit szerző találóan gátszakadásnak nevez) számos tényező *együttes* hatása szükségeltetett. Egyebek között az is kellett, hogy a háború időszakában elkövetett súlyos hibák a kormányzati rendszer ellen fordítsák — és osztályellenségeik, a földesurak szövetségeseivé tegyék — a parasztokat, akik helyzetének javítására a felvilágosult abszolutizmus Magyarországon is oly sokat tett. E parasztság nemcsak újoncokat adott a hadseregnek, hanem ellátásáról is gondoskodott, sok esetben úgy, hogy erőszakkal elvitték nemcsak terményfeleslegét, hanem olykor vetőmag-szükségletét is, és cserében visszahagytak egy kötelezvényt, amely szerint az „igénybe vett" termény ellenértékét a kincstár *majd* a háború befejezése után meg fogja téríteni.

Haselsteiner munkájában szépen dokumentálja II. József következetlenségeit, vezetési hibáit is, amelyek eredményeképpen többször került friss olaj a tűzre, és az elégedetlenség lángja magasabbra csaphatott. E folyamat már akkor megkezdődött, amikor 1787-ben az uralkodó összehívatta a megyei közgyűléseket, amelyeket alig két évvel korábban „megmásíthatatlan" döntésével megszüntetett, mert úgy ítélte meg, hogy ezek résztvevői — valami zavaros országgyűlésnek képzelve a kongregációt — mindent kritizálnak, halogatnak és késleltetnek, holott a végrehajtás lenne egyetlen feladatuk. Folytatódott azzal, hogy a sorozás kérdésében is lassan hozta meg döntéseit, és ezeket nemegyszer megváltoztatta (amint ezt

Haselsteiner szépen dokumentálja), és gyakran ezek is hónapos késéssel kerültek le a királyi biztosokhoz, illetve a végrehajtásban döntő szerepet játszó megyékhez. De a szerző bemutatja könyvében azt is, hogy a hadműveletek irányításában is súlyos hibák történtek, mindezek (főleg a karánsebesi pánik) erősítették a rendek önbizalmát, látván a politikai ellenfél kapkodását és következetlenségét, egyre jobban bíztak abban, hogy az uralkodó — csupán a mozgalom erejével is — térdre kényszeríthető. Ezt a kedvező alkalmat a belga felkelés sikere és a nemzetközi viszonyoknak a Habsburg-birodalom számára kedvezőtlen megváltozása 1789 őszén meg is hozta a nemességnek.

Haselsteiner nagyon meggyőzően és mindenütt jól dokumentálva mutatja be könyvében, hogy a rendek kezdeti lojalitása fokról fokra hogyan tűnt el, és hogyan nyert teret a törvényes rend visszaállításának, a törvénytelen „újítások" megszüntetésének viharos erejű — a birodalmat is veszélyeztető — követelése. Az 1787-es közgyűléseken a nemesség készségesen megajánlotta a kért újonclétszámot, nem voltak disszonáns hangok sem, a rendek ott is áhítattal hallgatták uralkodójuk *német nyelvű* leiratát, ahol a résztvevők közül legfeljebb 5% értette e nyelvet — igaz: a kerületi főispánok többnyire magyarul vagy latinul is „tolmácsolták" a leirat lényegét. 1787-ben csak a megyék 1/3-a kérte az országgyűlés összehívását, ezek is csak akkorra — ha az óhajtott béke újra visszatér. A második sorozás alkalmával (1788-ban) már változott a légkör: a rendek megszavazzák ugyan a kért újonclétszámot (a sorozást is rövid idő alatt végrehajtják) de *minden* közgyűlés kéri a régi alkotmány visszaállítását, az országgyűlés összehívását, sőt a megyék nagy része már összeállítja azon sérelmek listáját, amelyek orvoslását elengedhetetlennek tartja. Az 1789-es kongregációkon a rendek már határozottan elutasítják az uralkodó kérését, a megyék egyharmada törvénytelennek vagy egyenesen önkényuralomnak nevezi II. József kormányzati rendszerét, néhány határozottan megtiltja a *kinevezett* megyei tisztviselőknek az újonc-szedésben való közreműködést. A sors különös fintora, hogy a „németesítő" kalapos király *magyar nyelvű* leiratát a megyei kongregációk egy részén a nemesség már meg sem akarja hallgatni, a kerületi főispánokat lehurrogja, a rendek önhatalmúlag döntenek: megtagadják az engedelmességet, leváltanak tisztviselőket, és újakat választanak, egyes kongregációkon már az örökösödés fonalának megszakadásáról beszélnek stb. Nem marad más választás, mint a jozefinista reform-tevékenység beszüntetésének és a legsérelmesebb rendeletek visszavonásának útja, ezt javasolják a birodalom és Magyarország vezető államférfiai is. II. József azonban még halálos ágyán is tanúságot tesz erkölcsi nagyságáról, és továbbmegy a javaslatoknál, mert: „Ilyen körülmények között semmit nem ér a fél cselekedet" — ahogy visszavonó rendeletét kezdi. Három kivételével hatályon kívül helyezi valamennyi rendeletét, emberi nagyságát azonban mutatja döntése utolsó mondata is: „Szívemből kívánom, hogy Magyarország ezen intézkedéssel boldogságban és jó rendben annyit nyerjen, amennyit én az összes tárgyban kiadott rendeleteimmel meg akartam szerezni neki." (Lásd *Barta* János: A nevezetes tollvonás. Bp. 1978.)

Szólni kell néhány szót Haselsteiner módszeréről is: kitűnően hasznosítja a hatalmas forrásanyagot, és vizsgálódása eredményeit úgy tárja olvasója elé, hogy nem önti rá az adatok tengerét, de konklúziói mégis szembetűnőek és meggyőzőek. Egy-egy periódus (pl. sorozási akciók) eseményeinek elemzéséhez kiválaszt egy-egy kerületet — Győr, Nagyvárad, Kassa —, és ezen mutatja be, hogy a kerületi főispán milyen előzetes intézkedéseket adott ki, hogy zajlottak le a kerület 4—5 megyéjének közgyűlései; hol, milyen volt a légkör; mely kérdésekben volt egységes az állásfoglalás, és mik voltak a csupán egy-egy törvényhatóságban elhangzott kérések, követelések vagy kifogások. Majd ezt a képet kiegészíti azzal, hogy bemutatja: az ország többi részében (a mintakerület tapasztalataihoz viszonyítva) milyen pozitív, illetve negatív eltérések voltak, és ezek után vonja meg a mérleget. Következtetései is helytállóak: az észak-, illetve kelet-magyarországi területeken (továbbá Pest megyében) volt a rendek ellenállása a legszervezettebb és legerősebb — illetve Délnyugat- és Dél-Magyarországon tanúsította a nemesség uralkodójával szemben a leglojálisabb magatartást. Példaszerűen készíti el Haselsteiner a sérelmek és kérelmek mérlegét is — kimutatva, hogy miben volt *egységes* a rendek felfogása, és melyek voltak azon követelések, amelyeket az önkormányzatok többsége, kisebb része, esetleg csupán egy-egy megye hangoztatott. A szerző értékeléséhez legfeljebb azt teheti hozzá a recenzens, hogy a követelések mögött olykor régi számlák törlesztésének vágya húzódott meg: Hont megye történetesen nem azért kérte Izdenczy József (az Államtanács első magyar tagjának) elmozdítását, mert „rossz és gonosz tanácsadó"-nak tekintette őt, hanem sokkal inkább azért, mert 1782-

ben (miután az Európa-szerte nagy megütközést keltő „emberevő-perben" a megye 42 vádlottat viharos gyorsasággal elítélt és kivégeztetett) ő volt a kancellárián az ügy referense, ő fogalmazta meg a per miatt kiadott uralkodói rendelkezéseket.

Néhány pontatlanságról — sajnos — nem hallgathat a recenzens, ezek jó része olyan, hogy nehezíti a nem-magyar olvasó számára az értékes mondanivaló jobb megértését. Haselsteiner szerint „a megyei kongregációk üléseire évente szabály szerint kétszer került sor — többnyire tavasszal és ősszel" (31. S.) Valójában azonban az 1785-öt megelőző két évtizedben (amíg II. József nem korlátozta jogkörüket) a közgyűlések — a helytartótanácshoz felterjesztett jegyzőkönyvek tanúsága szerint — évente 10—12 alkalommal ültek össze, hogy a központi dikasztériumoktól kapott feladatok végrehajtásának, valamint a megyében tapasztalt bajok megszüntetésének módját megtárgyalják. Segíthetné az olvasó jobb tájékozódását a Függelék 1. mellékleteként közölt térkép is, amely Magyarország igazgatási beosztását ábrázolja. A gond ott van, hogy a kerületek Haselsteiner szerinti, illetve a térképen található sorszáma nem egyezik: a könyv szerint a VIII. a győri kerület (térképen ez az V.), a nagyváradi nála az V. (térképen a VII.) Distrikt, de eltérés van Temesvárnál is (szövegben VII, térképen VIII.) Hasonló gondot jelenthet az olvasó számára a szövegben, illetve a Függelékben közölt egzakt adatok számos eltérése is. Erre egyetlen példa: az 1787-es sorozás értékelése kapcsán a szerző közli, hogy a magyarországi megyéknek összesen 10 981 újoncot kellett kiállítaniok (133. S.); a Függelék 3. sz. mellékletében pedig, hogy ezt a létszámot hogyan osztották el az egyes megyék között. A probléma az, hogy a mellékletben megjelölt létszámok összege csak 10 115. Már a sorozás megkezdése előtt „elesett" volna 866 katona? Nem, csak a kimutatásból hiányzik a mintegy 2 megyényi lakosságú jász-kun kerület; Békés—Csanád—Csongrád megye újonc-kvótája viszont nem 230 — mint a 3. sz. melléklet (228. S.) mondja — hanem 280 (ahogy a 127. oldalon szerző helyesen közli), de a többi törvényhatóságnál is vannak elírások. Ugyancsak nehezen értheti meg a német olvasó, hogy a déldunántúli Baranyának és több szomszéd megyéjének miért kellett (229. S.) katonáit a Máramarosszigettel azonosított (296. S.) Nagyszigetre küldenie, amikor Máramaros megye maga is Munkácsra kísértette újoncait. Az ok: a 3. sz. tabellában említett Nagysziget = Szigetvárral.

Ezek a pontatlanságok azonban nem csökkentik Horst Haselsteiner érdemeit: kutatómunkája eredményeképpen tisztábban látjuk II. József és a magyar rendek harcának egy fontos területét, azt, hogy az erőviszonyok megváltozásával a megyei kongregációk hogyan válhattak nemcsak a rendi, hanem olykor a nemzeti ellenállásnak is fórumaivá.

Hajdu Lajos

KANYAR JÓZSEF

„MÚZSÁKNAK SZENTELT KIES TARTOMÁNY."

Tanulmányok Somogy Művelődéstörténetéből (XVIII—XX. század.)

Kaposvár, 1983. 327 oldal

A cím — Csokonai Vitéz Mihály Somogy megyéről írott, s nem sok dicséretet magában rejtő („Illy számkivetve volt nálad minden tudomány?") költeményének első sora — már jelzi, hogy a szerző szülőmegyéjének művelődéstörténetét azért szeretné alaposan áttekinteni, hogy a költő keserű szavait megcáfolja vagy legalábbis annak élét kissé letompítsa.

Ezt, a címben — rejtve — szereplő célt Kanyar József a kötet tematikailag három részre osztott tanulmánycsoportjával kívánja elérni. Az első nagy fejezet a megyeszékhelynek, Kaposvárnak három évszázados művelődéstörténetét mutatja be, mint a szerző írja: „freskószerűen, a mai tanulságok és lehetőségek következményeinek felvillantásával." A második nagy fejezet a Somogy megyei Levéltárban található dokumentumok alapján egy-egy irodalomtörténeti, történeti vagy néprajzi problémát vet fel,

illetve világít meg új oldalról, a megyei adatok tükrében. A tanulmánykötet harmadik része Dél-Dunántúl középfokú oktatástörténetét tekinti át a 18—19. században, különös tekintettel Somogyra.

A tanulmányok nagyobb része a szerző különböző kiadványokban már jelent értekezéseinek újrakiadása vagy új adatokkal bővített átdolgozása.

Az első nagy fejezet, amely a „Kaposvár művelődéstörténetéből" címet viseli, az 1975-ben megjelent Kaposvár c. tanulmánykötetben megírt értekezésének újraközlése, s a megyeszékhely művelődéstörténetének fő vonásait mutatja be a 17. századi megtelepüléstől 1973-ig. (Méltatását lásd a Századok 1978. 182. oldalán.)

A kötet második része „Somogy megye művelődéstörténetéből" címmel kilenc témát emel ki és dolgoz fel.

Az első téma „Somogy Levelestárából" címmel hat ismert személyiség eddig ismeretlen vagy csak részleteiben ismert leveleiből közöl újabb részleteket, illetve teszi közkinccsé azok tartalmát.

Az első helyen a költő Zrínyi Miklós áll, akinek 1660 októberében Somogy és Zala megyék közgyűléséhez intézett levelét betűhív másolatban közli a szerző. Ez a levél a történeti irodalomban ismert — de pontos és teljes másolata csak most került nyilvánosságra.

A második csoportba Kisfaludy Sándor eddig ismeretlen három levelének közlése került, amelyek Rosty Vince ügyész családi iratai között lappangtak. Ezek a levelek a közbirtokos Kisfaludyt, mint gazdát állítják elénk, és a beteg majoros gazda családjáról való gondoskodása a reformkori jó gazda tulajdonságait mutatja be „emberközelből."

A harmadik levélcsoport Herman Ottónak, a halász- és pásztorélet kitűnő ismerőjének néprajzi gyűjtési módjáról tár fel érdekes részadatokat. A mernyei uradalom jószágkormányzójához intézett baráti leveleiben Somogy megye gazdag népi faragásairól (sótartó, „hosszúfuruglya", tükörfa stb.) ír, és sürgeti a pásztorélettel kapcsolatos egyéb tárgyak múzeumba juttatását.

A levelek negyedik csoportjában Rippl Rónai Józsefnek egy megyei arcképrendeléssel kapcsolatos írásai szerepelnek. A festőművészt Makfalvy Géza ny. főispán portréjának elkészítésével bízta meg Somogy megye vezetősége, s ezt a képet 1917—1918-ban a Kaposváron élő művész el is készítette. A modern portréfestészet azonban nem nyerte el a megye urainak tetszését.

Ötödik helyen Vikár Bélának, a neves néprajztudósnak egy eddig ismeretlen levele áll, amelyben a somogyi direktóriumnál 1919 áprilisában egy Kaposvárott felállítandó népegyetem ügyét szorgalmazza. Hivatkozik a finnek példájára, akiknél 42 népegyetem „áll fenn, s főleg ennek köszönheti ez az ország, hogy az egész világon mint a kultúrának előharcosa szerepel". A megyei direktórium politikai osztályának vezetője, Tóth Lajos, elfogadta Vikár tervét, aki azt június 22-én a tanítók zártkörű értekezletén előterjesztette és ott megvitatták. Vikár július derekán el is kezdte Somogyban a népegyetem szervezését.

A levelek hatodik csoportja Móra Ferenc nevéhez kapcsolódik. Móra a Kaposvárra tervezett kultúrpalota és múzeum ügyében küldött levelet Fekete Gyula ügyvédnek (aki helytörténettel is foglalkozott), továbbá Gönczi Ferenc múzeumigazgatónak, értékes tanácsokat adva, és a szegedi kultúrpalota működésével kapcsolatos tapasztalatait közölve.

A kötet második részének második nagy témaköre Berzsenyi Dániel személyéhez kapcsolódik. A szerző a Somogy megyei Levéltárban található Berzsenyi-dokumentumok alapján e témakört négy részre osztja. Az első részben a niklai *gazdát* mutatja be, annak a gazdaságával kapcsolatos leveleit idézi; ismerteti továbbá a megye vezetőihez írt levelét, s egy zálogleveleet (a kisgombai szerződés szövegét), amely áttételesen szól gazdai gondjairól. Az irodalomtörténet számára különösen becses a megyei levéltárban őrzött 1833. évi kalendárium, illetve a szerzőnek azzal kapcsolatos értékelése. Kiemelném e vonatkozásban Kanyar Józsefnek a Berzsenyi és Széchenyi István politikai elképzelései közti kölcsönhatást megállapító gondolatsorát. Külön alfejezetben fejti ki a szerző Berzsenyi Dániel kapcsolatát a Somogy megyei Olvasó Társasággal. Végül áttekinti a Berzsenyi-kultusz történetét, Berzsenyi Dániel utóéletét Somogyban (1843—1976). E témával kapcsolatosan foglalkozik a „Berzsenyi koszorú"-val, a niklai temetőben felállított Berzsenyi emlékművel, a Berzsenyi Szabadkőműves-páholy, továbbá a Somogy megyében működő Berzsenyi Társaság történetével.

A harmadik témakörben a szerző Pálóczi Horváth Ádám véleményét ismerteti Vályi András 1799-ben

megjelentetett Magyarországnak leírása c. munkája Somogy megyét bemutató részével kapcsolatosan. Ezt a Kanyar József által lektori véleménynek nevezett — jelentést 1798-ban a megye közgyűlése tárgyalta meg. Ez az irat plasztikusan mutatja be a művelt kortárs kívánalmait egy megyei ismertetőben foglaltakkal szemben. Ez a vélemény ezért már önmagában is művelődéstörténeti érték!

A negyedik témakör Xantus Jánosnak, a somogyi születésű természettudósnak életútját tekinti át születésétől, sőt: szüleitől (apja gr. Széchényi Ferenc somogyi birtokos és főispán uradalmi ügyésze volt!), gyermekkori elindulásától kezdve, a szabadságharc utáni amerikai emigrációján keresztül egészen a Nemzeti Múzeum igazgatói székébe történt emelkedéséig. A szerző utal Csokonya és vidéke népművelési hagyományaira is, az ott 1867-ban létesített népművelési egylet működésére, e vidék művelődéstörténeti értékeire, amelyeket a Xantus Jánosról elnevezett iskola 10. évfordulója kapcsán tárt fel és mondott el — ünnepi beszéd keretében — 1968 októberében.

Az ötödik témacsoport a reformkori Somogy megye levéltárrendezési pályázatára beérkezett iratokat ismerteti, s ezzel egyben az akkori levéltár anyagának gazdagságáról és a korabeli iratrendezési rendszerről is jó áttekintést ad.

A hatodik témacsoport a délbalatoni fürdőkultúra kialakulásának történeti korszakait mutatja be közel 50 oldalon. Ez a tanulmány a Levéltári Évkönyv 1978-ban megjelent 9. kötetében szereplő értekezés újraközlése. A szerző a 17. századtól kíséri nyomon a Balaton parti fürdőzést, majd a kapitalizmus során kialakult fürdőkultúra történetét tekinti át. Foglalkozik a fürdőegyesületekkel, bemutatja a balatoni idegenforgalom alakulását, jól szerkesztett táblázatokkal támasztva alá megállapításait. Külön fejezetet szentel a szocializmus kori fürdőkultúra áttekintésének, s tanulmánya végén 10 pontban foglalja össze a tó körüli tennivalókat.

A hetedik témacsoportban a szerző Somogy megye könyvtárának történetét tekintette át 1816-tól 1950-ig. Ez a tanulmány, amely 1959-ben íródott, ebben a kötetben kerül először közlésre, és igen sok érdekes művelődéstörténeti adalékkal szolgál, amellett hogy jó intézménytörténeti összefoglalást ad. Ugyancsak elsőként kerül közlésre ebben a kötetben a Somssich család levéltárának és könyvtárának pusztulását bemutató közlemény, amely egyben a második világháború somogyi pusztításaira is felhívja a figyelmet. (A Kossuth-kutatók számára nagy értéket jelent a 267. lapon található, Somssich Pálnak dedikált és 1884-ben datált Kossuth kép.)

A II. fejezet zárótémája „A szocialista somogyi levéltárügy évtizedeiből (1950—1982." Ennek az igen érdekesen megírt és a kortársi visszaemlékezéssel, tehát a tanúságtevő hiteles mondanivalójával átitatott fejezetnek egyetlen hibája, hogy lemaradt a végéről a jegyzetapparátus, noha a jegyzetek száma mindenütt szerepel.

A kötet III. fejezete „Dunántúl művelődéstörténetéből" összefoglaló címen ahhoz a „Középiskola és középfokú oktatás a Dunántúlon a 18—19. században" c. témához kapcsolódott, amely az évenként megrendezésre kerülő Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion (Mogersdorf) egyik kőszegi ülésének témája volt. A szerzőnek ott elhangzott előadása kibővített és átdolgozott formában először a Levéltári Évkönyv 8. és 10. köteteiben jelent meg, majd kibővítve és véglegesítve e munkában kerül egységes egészként az olvasó elé, több értékes táblázattal és a téma bibliográfiáját is áttekintő összegezéssel.

E tanulmánykötet a szerző eddigi életművének egyik igen fontos ágát, ahogyan ő írta: „a népemből nemzetté váló fajtám művelődéstörténetére vonatkozó" kutatásait foglalja össze, szép emléket állítva ezzel az azóta e témából akadémiai doktori fokozatot nyert szerző szülőföldjének, Somogy megyének.

T. Mérey Klára

KEMÉNY ZSIGMOND

KORKÍVÁNATOK

Publicisztikai írások 1837—1846. Bp. 1983. Kemény Zsigmond művei Összegyűjtötte, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Rigó László

A Kemény Zsigmond műveit közzétevő sorozatnak a legfrissebb, reformkori publicisztikája javát magába foglaló kötetében az erdélyi magyar liberális reformmozgalom egyik legfontosabb forrásanyagát nyújtja át a szöveget gondozó és kiadó Rigó László az olvasónak. Munkája fontosságát mi sem jelzi jobban, mint az, hogy ha korábban jelenik meg, akkor talán az 1840-es évek erdélyi sajtója is nagyobb — és súlyánál fogva őt megillető — teret kapott volna méltán sokra becsült sajtótörténetünkben. Mert szépen mutat rá Rigó László kitűnő — A hírlapíró Kemény (1837—1846) című — utószavában: az 1840-es évek elején újjászületett az erdélyi reformellenzék és vele a liberális sajtó is, amelyet Kemény „indukáló közéleti fórummá" kívánt fejleszteni tollforgató társaival és elvbarátaival együtt. Ennek nyomatékosabbá tételére megemlítjük, hogy Kossuth ugyan nem vállalta Wesselényi Miklós kolozsvári meghívását, viszont az ottani sajtó jelentőségét nagyon is jól látta akkor, amikor a szatmári Kovács Lajost erdélyi publicisztikai-politikai szereplésre ösztönözte. És ne felejtsük; Teleki László is aktívabb szerepet játszott az 1841—43-i erdélyi diétán annál, mint amilyenről válogatott művei alapján képet alkothatunk. Aztán a Pesti Hírlapnak az erdélyi törvényhozás eredményeit köszöntő cikkeiből — „minekünk csak a követés dicsősége maradott fenn" — írta Kossuth, nyilván továbblépésre ösztönző túlzással — és az erdélyi reformellenzék megnyilatkozásaiból, ahogy például a Kolozs megyei közgyűlés Pest megyét reformmunkára szólította fel, egyértelműen kitetszik az összehangolt és nagy horderejű célok megvalósítását szolgáló taktika is, amit Bécsben Gleichstellungstheorie-nak neveztek. Lényege: Erdély kapja meg az uralkodótól azt, amit Magyarország (sőt még fordítva is), hogy így fokozatosan elháruljanak az unió akadályai.

„Kell lennie, ha boldogulni akarunk, párttaktikának" — írta Kemény Zsigmond. E vonatkozásban is szépen vázolja fel Rigó az erdélyi politikai játéktér sajátosságait, a polgári átalakulás rendkívül mostoha feltételeit és azt, hogy a liberális érdekegyesítő politikának milyen nehézségekkel kellett szembenéznie. Az egykorú cikkek pedig jól eligazítanak az 1840-es évek liberális irányzatai közötti küzdelmekben, a szemelvényi és a kodifikációs törvényhozás kérdéseiben. Igaz, Kemény olyanokhoz szólt ezek kapcsán, akik általában tudták, kiről és miről van szó, ugyanakkor a küzdelmek részeseként elemezte a fejleményeket, eleve sajátos szemszögből vetve fényt az egymásnak feszülő álláspontokra.

A taktika szolgálatában állnak a személyes feltárulkozás eszközei is. Ki vonná kétségbe — a szabadságeszmének és az emberi jogoknak elkötelezett — hírlapíró vallomásos sorainak emberi hitelét? — és ezt nyilván liberalizmusának fedezeteként is érzékeltetni akarta a pályakezdő tollforgató. A dajkamesékben örömét lelő gyermek szellemi fogékonyságának felidézése — talán a publicisztikai bemutatkozással járó feszültségeket is oldotta, de — arra kellett, hogy a férfi elmondhassa: a kodifikáció gyermeknek való mese. Az a kodifikáció, amely az erdélyi politikai életben azt jelentette, hogy valamennyi égető kérdést egyszerre rendezzenek és szabályozzanak a törvények, amelyek az élet egészét felölelő, összefüggő rendszerbe illeszkednek, miközben csak egy helyben topogáshoz vezethetett az óhatatlanul elhúzódó törvényhozó munka. A szemelvényi törvényhozással ezzel szemben először az úrbér, aztán a kisebb jelentőségű kérdések előremutató szabályozását tűzte ki feladatként a reformellenzék, hogy elvkimondással próbáljon rést ütni a feudalizmus rendszerén. Kemény Zsigmond tudta és hirdette, miért harcol a haladás tábora. Ezért is hangoztatta — idézzük Rigó találó jellemzését — ez a „racionális, hidegen mérlegelő, valódi érzelmeit, gondolatainak és tetteinek rugóit rejtőztető ember" a taktika fontosságát. Deák visszavonulása után egész cikkben fejtette ki azt, hogy milyennek kell lennie a széthúzó erőket összefogó és egyesíteni tudó „pártfőnöknek". És hogy olyan nyíltan elhatárolta magát az 1830-as évek ellenzékiségétől, már-már annak görbe tükrét nyújtva, az taktikai okokkal is magyarázható. Vajon nem Bécs felé akarták elfogadhatóbbá tenni a liberális reformot, amikor Kovács Lajossal szinte kifigurázták a sérelmi ellenzékiséget, és a kormányzatnak a reformra való készségét hangsúlyozták? Lehet, hitték is, bizonyos

fokig, mert ésszerűnek tűnt szemükben, hogy Bécs is reformokra szánja el magát. Nem tudhattak arról, hogy az udvar tanácstalansága és kezdeményezési képtelensége mögött már a birodalmi centralizáció messzenéző tervei körvonalazódtak.

Rigó utószavában plasztikus képet ad az 1830-as és 40-es évek ellenzékisége közötti különbségekről, de némileg az Erdélyi Híradó agitációjának vonalán halad, amikor úgy elmarasztalja a sérelmi ellenzékiséget, mint „amely csak részleges, felemás, a történeti igazságnak nem megfelelő képet ad az erdélyi krízis mibenlétéről, a követendő stratégiát és taktikát pedig kifejezetten rosszul határozza meg", ill. rosszul határozták meg „a mozgalom vezérei: Kemény Dénes (Kemény bátyja), Szász Károly és mások". Ez utóbbiak közé tartozik azonban Wesselényi is, aki Rigó szerint a rendi alkotmány épségét követelő „sérelmiekkel együtt harcoló", valójában sokkal inkább őket irányító vagy kész helyzetek elé állító politikusként működött, amíg nem fogták perbe.

Wesselényi számára a sérelmi ellenzékiség csak taktika volt, az erdélyi társadalom felrázásának egyetlen sikert ígérő lehetősége, amint azt magyarországi szereplése is példázza. Hogy pontosan mit jelentett a sérelmi ellenzékiség a liberális Kemény Dénes számára, azt akkor fogjuk jobban látni, ha közölhetjük az Érdekegység c. kéziratban maradt nagyszabású munkáját. Egyelőre túl sok az ellentmondásos mozzanat, mert az Erdélyi Híradó mint kodifikátort marasztalta el őt, bár a szemelvényi törvényhozás mellett emelte szavát — követutasításának megfelelően —, és aztán valóban halogatni akarta az úrbéri viszonyok kérdésének felvetését, majd korlátozni azt, amit Kemény Zsigmond és Kovács Lajos akartak nyújtani a jobbágyoknak. De a lényeg az, hogy Kemény Dénes maga is sokban módosította 30-as évekbeli politikáját. Szász Károly 1830-as évekbeli publicisztikájából pedig kitetszik, hogy a sérelmi politika számára szintén csak taktika volt, és ha 1841-ben az ellene indított hajsza miatt nem léphetett fel a közéletben, 1848-ban már a forradalom vívmányait biztosító kolozsvári törvényhozás egyik élharcosa, aki a román negyedik nemzetként való elismerése mellett is kiállt. Elvontan igaz Rigó idézett megállapítása, de alighanem jobban lehetett volna érzékeltetni a sérelmi ellenzéki irányzat belső összetettségét — benne az állagvédő rendi elemet és az ellenzékiségnek azt a formáját választó liberális vonulatot — még akkor is, ha nem mindig látjuk pontosan, hogy egy-egy méltán liberálisnak nevezhető vezéregyéniségnek mennyire kellett alkalmazkodnia közegéhez, a kisnemesi réteg igényeihez, amelyekre a primitív rendi reakció és majd a Jósika Samu kezdeményezte konzervatív ellentámadás olyan egyértelműen rájátszott.

Kétségtelen, Erdélyben a liberális reformnak a magyarországitól eltérő feltételei közepette más léptékkel kell mérni a politikai élet irányzatait, természetesen összehasonlítva a „a két testvérhaza" közötti mérce különbségét. Jól jelzi ezt Kemény Zsigmond pályája is. Az 1840-es évek Erdélyében a „baloldali" politika hangadója, később Pesten a centralisták jobbszárnyán találjuk. Mégis messzemenően igaza van Rigónak, amikor találóan fejtegeti: „Kemény tisztában van azzal, s ezt tudatosítani is kívánja az olvasóiban, hogy az elválasztó frontvonal Magyarországon és Erdélyben is a konzervatív kormánypárt és a reformellenzék között húzódik", és ezért „tiltóan lép fel az ellenzéki csoportok szembeállítása, egymással szemben való kijátszása ellen". 1846-ig követhetjük Kemény pályáját és publicisztikáját. Addig tehát, amíg még nem tette meg első lépéseit az országos politikában; az erdélyi nyomasztó tapasztalatok birtokában. Tájékozódását meghatározó élmények ezek, még akkor is, ha naplójában kevés nyoma van annak, hogy mennyi belső vívódás, önmarcangolás, a célok realizálhatóságának lázas fürkészése az osztályrésze annak, aki nem olcsó pragmatizmusból keres majd valamiféle — jobb kifejezés híján — középutasságot. Egy pillantást vetve a Kemény-kötetekre, egyelőre azt láttuk, amint az író-politikus erdélyi publicisztikájában a liberális reformpolitikát béklyózó ellentmondások ellenében azok hordozójaként is vívta a maga harcát ebben a birodalmi ölelésbe vont kelet-közép-európai kisszerűségben. Aztán abból is láthattunk valamit, amint — Sütő András kifejezésével — „tragikus életérzésének, súlyos tévedéseinek láncát cipelte haláláig". Milyen lesz az 1848-as Kemény? Reméljük, nemsokára majd erre válaszolnak a következő kötetek, és hasonlóan magas színvonalon.

Jól bevált a jegyzetelés módszere és az eddigi köteteknél kimerítőbb gyakorlata, bár kisebb pontatlanságok már csak azért is becsúsztak, mert túl szűk a név- és szómagyarázatok terjedelme. Az allodiatúrához még talán ez alkalommal is hozzá lehetett volna fűzni, hogy volt, ahol bérbeadtak belőle a curialistáknak, akik általában nem egytelkes nemest jelentenek, hanem az adótabellákból kimaradt és az

úrbéri viszonyon kívül rekedt zsellért. A circumspecta natio a prudentes et circumspecti szászokét jelenti. Egy mondattal többet érdemelt volna az excerpták reformkori horderejének a jelzése. A jugerum abban az összefüggésben, ahogy Kemény használja, nyilván nem római területmérték, hanem két köböl férőjűségű föld, az említett rektifikáció nem egyszerűen helyesbítés, hanem az adott összefüggésben ama adókivetési táblázatok kiigazítása, amelyek egy fokkal megbízhatóbb — és mindenképpen értékesebb — források, ahogy azt Kemény idevágó cikkei jelzik, például már csak azért is, mert rendszeresen folyt a felülvizsgálatuk. Jelezni lehetett volna a regalisták hozzávetőleges számát. Dés említésénél azt, hogy akkor ún. nemes város volt, mint Nagyenyed és Torda. Id. Bethlen János egy félmondatot kap, az utószóban említett Dósa Elek egyet sem, bár sérelmi ellenzéki múltja után vitapartnere lett a liberális sajtónak. Szilágyi Ferenc, a konzervatív lapok szerkesztője szintén kimaradt. Célszerű lenne tehát bővíteni a név- és szómagyarázatot, és a köteteket névmutatóval is ellátni, melyek a jegyzetekben is eligazítanának. És éppen a jegyzetek bizonyítják, hogy milyen alapos munkát végzett Rigó László, milyen gondos munkával ment utána a cikkekben hemzsegő politikai célzásoknak, vagy az antik auctoroktól kiragadott idézeteknek. Jóleső érzéssel tarthatja számon a történész szakma, hogy Kemény Zsigmond műveinek kötetei — hála ezúttal Rigó Lászlónak — enyhítenek a forráskiadás nyomasztó gondjain.

Miskolczy Ambrus

BENKŐ SAMU

ŐRSZAVAK

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1984. 400 o.

Benkő Samu talányos, megmagyaráznivaló címet adott harmadik tanulmánygyűjtemény-kötetének (az előző kettő, a „Sorsformáló értelem" és „A helyzettudat változásai" ismertek olvasóink előtt). Maga is jónak látja közölni előszóul szolgáló „Rövid írástörténeti meditáció"-jában a szó értelmét: régi nyomtatványok lapjainak alján, külön sorban szereplő szó vagy szótag, amely a következő oldal első szava vagy szótagja volt. Tűnődni lehet a szó mint könyvcím sokértelműségén: a tanulmányok, esszék egymáshoz kapcsolódására utal-e — vagy arra, hogy egy-egy írás mintegy jelzi: mi minden mondanivalója van neki magának, vagy kell hogy legyen neki magának és másnak mindarról, ami most egy hosszabb-rövidebb írásban „őrszó"-ként van jelen? („És, mondd tovább' — követeli" — jut eszünkbe Illyés „Két március"-ának eredeti, eléggé elfelejtett sora). Vagy *átvitt* értelemben a szó *eredeti* értelméről: az őrzésről, a történész alapvető (kivételes helyzetekben megkettőződő vagy épp megháromszorozódó) feladatáról volna szó? Azt hisszük: bármelyik feltevés elfogadható — s tán még csak nem is mondanak ellent egymásnak.

A tanulmánygyűjtemény „A helyzettudat változásai" óta készült írásokat tartalmaz: a Kriterion 2 TÉKA-kötetének bevezetőjét, egy Eötvös-regény („Magyarország 1514-ben") és Újfalvi Sándor vadásztörténetei utószavát, ill. kísérő tanulmányát, folyóiratban, ill. kulturális hetilapban megjelent cikkeket vagy eddig nem publikált írásokat, szabadegyetemi előadásokat vagy ünnepi ülésszakon el nem hangzott felszólalást. Műfajukat tekintve egy valami köti össze ezeket az írásokat: szigorú igényességük nemhogy nem zárja ki a népszerűsítő jelleget, hanem a kettő elválaszthatatlan egész. Ezen belül a Benkő-esszé lehet évszázadok vagy épp évezredek áttekintése, vagy egy helyi (és nem is nagypolitikai) esemény ismertetése, műfajába belefér teljes forrás- vagy másfajta szövegközlés — szerzőjük, írásai többirányú hatása érdekében, vállalja a „műfajtalanság" vádját (amelyet már a szó kiötlője, Szabó Dezső is félreismerhetetlen derűvel fogadott). Tudor Vianuról szóló tághorizontú ismertetésében írja Benkő Németh Lászlóról, akire a kiváló román professzor szellemi alkata emlékezteti: „jósorsa megmentette attól, hogy egyetemi tanár legyen." Benkő Samut, egy itt közölt írásának rövid utalása szerint, az ötvenes évek elején „még egyszerű tanári munkára is alkalmatlannak nyilvánították" — íme, most itt a „Benkő-katedra", szabadegyetem, folyóirat vagy kötet.

Ezen a „műfajtalan" műfajon túl azonban szigorú *belső* kohéziója is van a kötet írásainak. Két aspektusban is.

Benkő *értelmiség*történetet ír. „Az értelmiségi lét ... az alkotás gyönyörűségét, gondját, keservét vállaló magatartásforma" — írja Bethlen Gáborról szólva; ebbe az értelmiség-kategóriába beletartozik a kolozsvári kollégiumi professzoron és Kótsi Patkó János színigazgatón vagy Bolyai Jánoson túl Széchenyi, Eötvös József vagy az emlékíró Újfalvi Sándor.

A másik aspektus az *erkölcs történetéé*. Az „erkölcstörténet" viszolygató szó; hajlandók vagyunk (nem is minden alap nélkül, ha a kérdés korábbi irodalmára gondolunk) valamilyen szexuálerkölcstörténetre gondolni (megfelelő mennyiségű pikáns „elrettentő példá"-val fűszerezve). Benkő Samunál az erkölcs története valóban az erkölcs egészéé: eszmeáramlatoké (az újsztoicizmus erkölcsi nézeteié stb.), erkölcsi jelenségeké (a verés és verekedés — ehhez tartozik Kótsi Patkó megveretésének története is —, a hosszú vagy rövid hajviselet körüli viták, amelyeket aztán Brassai Sámuel szavával szállít alá az őket megillető fontossági fokra), de még inkább jellemeké s ezek megfogható eszmei tartóié (Szechenyié és Bolyai Jánosé csakúgy, mint a házassága miatt meghurcolt kolozsvári professzoré, Nagy Györgyé — arra „vetemedett", hogy titkon bár, de teljesen törvényesen elvegye egy arisztokrata lányát, aki előzőleg egyszer már elvált, egyszer pedig özvegyen maradt, s forró vérétől üzött életében éppen a nagy tehetségű, szép szál professzor jelentette volna a már kívánt megállapodást).

Nem férne be egy recenzió keretébe, hogy most részletesen ismertessük a kötet 15 tanulmányát (vagy éppen azokat a könyvbírálatokat — az erdélyi magyar és a román kultúra fontos műveiről —, amelyeket a kötet utolsó negyede tartalmaz). Csak arra utalunk: hol hoznak ezek valami jelentősen újat — vagy hol ébresztenek vitát.

A gazdag Bethlen Gábor-tanulmányban akad jócskán novum is, vitát ingerlő tézis is. Az első kategóriába tartozik az, amit Bethlen latin tudásáról ír: a fejedelem latinul nyelvtanilag hibátlanul ír és idéz, beszél is — ezzel nem kisebb Bethlen-szakértő állítását cáfolja, mint Szekfűét. Bethlen gondolkodásának újsztoikus vonásairól is ő ír először szakirodalmunkban. A merkantilizmussal való kapcsolatát viszont másképpen látja mai történetírásunk zöme, mint Benkő Samu (szerinte eljutott hozzá). Bethlen abszolutizmusának mértékéről, jellegéről (nagyobb feltűnés nélkül) ma is tart a vita történetírásunkban; Benkő Bethlen-képe, a fejedelem abszolutizmusának alátámasztásával, ebbe a vitába tartozik.

Megint csak mai (csendesebb vagy zajosabb) vitákba szól bele (önkéntelenül is) I. Rákóczi Györgyről írt megemlékezése. „Nagy örökség hű sáfára" — ez a cikk programszerű címe; szerzője nem fogadja el azt az álláspontot, hogy Bethlen után törés következik (s nemcsak az 1629/30-as intermezzó); szerinte Rákóczi folytatja elődje művét. Rákóczi azért nála is földmonopóliumra koncentráló gazdaságpolitikus, aki az ipar és a kereskedelem fejlesztésére kevesebbet tesz elődénél (a kereskedelmi monopóliumok helyreállításának ténye mellett ő is elmegy). Az öreg Rákóczi György külpolitikáját óvatosnak, de következetesnek jellemzi; a fejedelem iskolapolitikájáról sok jó szava van.

A kötet egyik legfontosabb darabja Benkő Samu Marcus Aurelius-válogatásának itt is közölt bevezető tanulmánya („Marcus Aurelius és az újsztoicizmus néhány erdélyi állomása"), pontosabban annak az erdélyi újsztoicizmussal foglalkozó része. Tömör összefoglalást kapunk a sztoikusok erdélyi hatásáról: Honterus Seneca-válogatást, majd Epiktétosz-feldolgozást ad ki, Valentin Wagner 1555-ben Seneca-kivonatokat jelentet meg, Heltai Gáspár kinyomtatja Epiktétosz Enchiridionját. A tanulmány szól Bethlen Gábor és Szenczi Molnár Albert kapcsolatáról a sztoicizmussal, az újsztoikus Lipsius hatásáról a magyar szellemi életre, Antonio de Guevara királytükre magyar és román fordításáról, a puritanizmus sztoikus elemeiről, az erdélyi kartéziánusok korrekciójáról a sztoikusoknak a szenvedélyekről vallott nézetein, az újsztoicizmus 18. századi ellaposodásáról Erdélyben s utolsó nagy fellángolásáról a 19. században: előbb a két nagy professzorral, Köteles Sámuellal és Bolyai Farkassal, majd a 19. századi erdélyi magyar kultúra csúcsait jelentő Kemény Zsigmonddal és Bolyai Jánossal.

Terjedelmes és még átfogóbb jellegű tanulmány „A verés, verekedés mint történelmi jelenség" — mintegy tiltakozás az embertelenség, az erőszak, mások megalázásának dicstelen gyakorlata ellen. Teljes igényű történeti tipológiát állít fel; a verés mint büntetés mellett ott szerepel benne a verekedés mint „igazságszolgáltatás" (vérbosszú, az annak helyére lépő bajvívás s az ebből eredő párbaj — amelyet az olyan

haladó polgári gondolkodók, mint Köteles Sámuel, elvetnek, a polgárság sznobizmusa azonban újraéleszti; Benkő szól arról is, hogy a bajvívásból alakulnak ki különböző tornajátékok, majd a sport), verés és verekedés a családban és az iskolában, verés a szerzetesrendeknél és a katonaságnál, verés mint a társadalmi osztályfegyelmezés eszköze, a politikai indítékú verés (századunk egyértelmű minősítésnek örvendő találmánya) és a „humanista" indokolású verés.

Részben ehhez a gondolatkörhöz kapcsolódik, részben viszont társadalomtörténeti érdekű az a tanulmány, amely Kótsi Patkó megveretésének történetét adja elő. A magyar színészet nagy úttörőjét 1804-ben Kemény Farkas verette meg embereivel kolozsvári lakásán; ami a dolgot érdekesebbé teszi egy átlagos garázdaságnál, az a szereplők személye — s azon belül is Bánffy György gubernatoré, aki Benkő helytálló ítélete szerint nemcsak azért csendesítette le az ügyet, lepecsételt borítékban tétetve irattárba a vizsgálat iratait, mert szolidáris volt egy másik arisztokratával, hanem azért is, mert az enyhén szólva nem egészséges lelkialkatú Kemény azzal fenyegetőzött, hogy az uralkodó elé viszi az ügyet — az pedig épp a magyar színészetnek árthatott volna.

Átugorva most két tanulmányt, álljunk meg a Kótsi Patkó-esettel rokon arisztokrata-értelmiségi összecsapásnál, Nagy György kolozsvári református kollégiumi tanár „titkos" házassága ügyénél. Ez a Göttingában tanult pap, majd teológia-professzor az utókor emlékezése szerint kora legkiválóbb szónoka lehetett volna — nemcsak szónoki adottságai révén. Filozófiai képzettsége az alapja a szabadságról, a jogokról és kötelességekről alkotott nézeteinek. S aztán házasságával magára haragítja az egész „felső világot": apósát, Bánffy László guberniumi tanácsost, az erdélyi református egyház legfelső szervét, a főconsistoriumot irányító református arisztokratákat; az egyházfő szerepét egyelőre helyettesként ellátó Bodola János főjegyző pedig nem kíván ujjat húzni azokkal, akik a betegeskedő püspök utódlásáról fognak dönteni. Nagy György házasságát (minden alap nélkül) érvénytelennek nyilvánítják, elmozdítják katedrájáról, felesége a zaklatások hatására belenyugszik a házasság érvénytelenítésébe; Nagy Györgyöt végül is nem fosztják meg papi tisztétől, még a világ végére sem száműzik, kisvárosi eklézsiákban hányódik még tizenegynéhány évig, míg elég fiatalon meghal. A megtöretése utáni években azonban már semmit nem alkot meg abból, amit az erdélyi szellemi elit várt tőle.

Más figura a következő tanulmány hőse, Lengyel István kolozsvári tanár, Nagy György kortársa, akinek önéletírását is publikálja Benkő Samu. Nem csillogó szellem — csak olyan pedagógus, aki még kolozsvári diákként a későbbi lapszerkesztőt és politikust, Méhes Sámuelt és Wesselényi Miklós nevelőjét-fiatalkori barátját, az ifjabb Pataki Mózest tanítja, aztán pedig (göttingai évek után) Kendeffi Ádámnak lesz a nevelője. Itt vagyunk a „Herkules-bölcsők" kérdésénél: hány ilyen pedagógus-egyéniséget kell még megismernünk, hogy történelmünk csak nagy alakjai szellemi alkatának kialakulásával kellően tisztába jöjjünk? Egy nem jelentéktelen szálat Benkőnek sikerült itt felfejteni.

A két Széchenyi-tanulmány közül a jelentősebbet („Széchenyi István közjóra való törekvései" — a TÉKA-kötetben megjelent Széchenyi-válogatás bevezetője) már ismertettük e folyóirat lapjain. A másik „Széchenyi szuverénitásáról" szól: az állandó szellemi gazdagodás emberéről, a megtervezett életstílusra törő személyiségről, akinek írói műfaját, az elmélkedést is alkotókészsége szuverénitása hozza létre, ugyanúgy, mint egyedülálló stílusát.

Az 1982-i Bolyai János-ülésszakra készült, de el nem hangzott előadás „Bolyai János etikája", Bolyai racionalista etikájának képe. A Bolyai János-kéziratokból óriási erőfeszítéssel kellett összeszedni Bolyai gondolatait; ezekből a gondolattöredékekből nem kisebb munka rekonstruálni etikai koncepcióját. Ennek kiindulópontja az igazság szeretete. Az igazság feltárásához a szellem szabad mozgása szükséges. Elismeri a tévedés jogát — de a korrekció kötelességével együtt. Az igazság feltárásának módszere Bolyainál morális tekintetben is a matematika. Hisz egy olyan erkölcstanban, amelynek ismeretéhez az emberiség egyszerre a közboldogság felé indulhat. E szerint a racionalista erkölcstan szerint a vétek a tudatlanság szülöttje; mindenki elvezethető a jóra. A történetkutatás feladata e szemlélet szerint annak feltárása, hogy mikor mi látszott a legcélszerűbbnek a korkövetelmények teljesítésére. Létrehozandó új világában a szabadságnak kell megvalósulnia. A testi lét által determinált ember létfeltételei korlátai közt hozza létre a szabadságot a „józan okosság" alapján. Ez a szabadság nem Bolyai korának nemesi szabadsága; attól elhatárolja magát. Érthető, hogy nála a vélemény- és sajtószabadság, a tudományos viták szabadsága kerül előtérbe a

szabadságjogok közül. Mindenféle erőszaknak ellensége — a forradalmi erőszaknak is. Ezt az utóbbit 1848-ban akceptálja, azzal a fenntartással, hogy „lehető keveset" kell alkalmazni. A háborút elítéli: az élet megsemmisítését az élet és természet lényegével ellenkezőnek tartja. Boldog társadalmában mindenkinek csak a maga által szerzett, szükséges és lényeges javak állnak rendelkezésére — ezt nem irigyli tőle senki. Ez az aszkézis önkéntes. Befejezésül szól Benkő Bolyai János etikai ismereteinek forrásairól. Filozófiai tájékozottsága alig több annál, amit a marosvásárhelyi kollégiumban s külön is apjától és Köteles Sámueltől szerzett. Morális nézetei kidolgozásában elsősorban saját élettapasztalataira támaszkodott.

Személyes vallomás-jellege *is* van a kötet két írásának: a „Magyarország 1514-ben" Kriterion-kiadásához írt utószónak s a Móricz-centenáriumra készült visszaemlékezésnek. Az elsőnél ez a személyes elem a regény három olvasására való emlékezés: a gimnázista a népi irodalom legjavának ismeretében veszi kezébe Eötvös regényét, az a parasztkérdés megoldásának sürgető voltát teszi előtte még világosabbá. 1951-ben, friss diplomásként, már a forradalom és reform kérdése izgatja a könyv kapcsán (Benkő igazságszeretetétől nem is várhatnánk mást, mint annak beismerését, hogy akkor elmarasztalta az erőszakot elutasító Eötvöst), s a szabadság és szükségszerűség problémája Eötvösnél. 1978-ban az ötvenéves Benkő Samu számára Eötvösnek az értelmiségről vallott nézetei s a „székely modell" bizonyos előre-sejtése a legfontosabb a regényből. A Móricz-emlékezésben ott a kísérteties emlék a „Légy jó mindhalálig" ötvenes évek eleji megítéléséről: ez a mű is ártalmas polgári humanizmusnak minősül.

Benkő Samu azok közé az eléggé kevesek közé tartozik, akiknek életműve tulajdonképpen mindig kész: egy markáns szellem irányulása teszi félreismerhetetlenné egyes darabjait. Ez a kötet is erre a tanúság. És mégsem lezárható egy ilyen életmű: a jelenségek végtelenje várja még, hogy regisztrálja.

Trócsányi Zsolt

CATALOGI PERSONARUM ET OFFICIORUM PROVINCIAE AUSTRIAE S. I.

Collegit et edidit Ladislaus Lukács

I—II. kötet. Róma 1978., 1982

AZ „AUSZTRIAI" JEZSUITA RENDTARTOMÁNY SZERZETESEINEK ÉS TISZTSÉGEIKNEK KATALÓGUSA

1983 kora őszén érdekes beszélgetés zajlott le az MTA Irodalomtudományi Intézetben a mintegy négy évtizede Rómában élő jezsuita *Lukács László* és a népes hallgatóság között a jezsuita rendtörténet-kutatás időszerű kérdéseiről. A vendég — a római Institutum Historicum Societatis Jesu munkatársa — az utóbbi időben több terjedelmes dokumentum-kiadványt jelentetett meg. Ezek hazai tudományos könyvtárainkban mind megtalálhatók.

1965—1981 között négy kötetben mintaszerű tudományos feldolgozásban közrebocsátotta a jezsuita iskolázással és nevelésüggyel kapcsolatos 1540—1580 közötti iratokat (*„Monumenta Paedagogica S. I."*). 1959—1967 között három kötetben kiadta a jezsuiták 16. századi magyarországi tevékenységére vonatkozó római dokumentumokat (*„Documenta romana historiae Societatis Jesu in regnis Corona Hungarica unitis"*), majd további 16. századi magyar vonatkozású okiratokat két kötetben (*„Monumenta antiquae Hungariae 1550—1568."*, 1969., 1976.).

Lukács László legújabb munkája ugyancsak több kötetes sorozat: benne a közép-európai („ausztriai") jezsuita rendtartomány 1551—1600., illetőleg 1601—1640 közötti gazdag adattárát kapjuk, annak idején rómába küldött jelentések alapján. A *„Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S. I."* eddig megjelent két kötetében a szerkesztő az ezekben az évtizedekben működő rendházakban tevékenykedő jezsuita szerzetesekre, illetőleg az általuk betöltött tisztségekre vonatkozó információk sokaságát tárta fel, fontos adalékokat szolgáltatva e korszak közép-európai művelődésének sokféle területére.

E rendtartományhoz az ausztriai Habsburg-uralkodó fennhatósága alatti területek tartoztak, a következők: Ausztria, Stíria, Karinthia; Csehország, Morvaország, Szilézia; Magyarország, Erdély; Horvátország, Szlovénia, Isztria.

Hazai tájainkon ekkor a „három részre szakadt" ország történeti korszakának egyik szakasza zajlott: a magyar királyságban, az erdélyi magyar fejedelemségben, valamint a török által meghódított területeken folyt a korábbi századok egységes Magyarországának élete. Lukács László kötetei alapján világosan és pontosan feltérképezhető, hogy ezekben az évtizedekben a jezsuita rend tagjai közül kik tevékenykedtek és milyen feladatokat láttak el intézményeik ezeken a területeken.

Ami miatt a magyar kutató számára elsődleges fontosságúak e kötetek: a személy- és városnevek, a tisztség-megjelölések s az évszámok sokaságából jól kirajzolódik annak izgalmas története, hogy *a történelmi Magyarország zömében protestánssá lett városaiban, illetőleg földesúri birtokain hogyan vetették meg lábukat a jezsuiták*, s hogyan építették ki hazai intézményeik hálózatát; hogyan kaptak egyre nagyobb szerepet a magyar katolikus egyházban, hogyan épültek be a magyar művelődésbe, tudományba, közéletbe, politikába.

A második kötet első évében, 1601-ben kelt jelentések szerint több házuk volt e területeken. A fejedelemségben Gyulafehérváron, Kolozsváron és Nagyváradon, de itt már égett a lábuk alatt a talaj, mert az erdélyi országgyűlés elrendelte kiutasításukat; a királyságban a felvidéki Vágsellyén és Túrócon, ahonnan — mint valamiféle előretolt támaszpontról — a további terjeszkedés lehetőségeit remélték. De e rendházak is hamarosan megszűntek, amikor Bocskai seregei foglalták el a vidéket. 1607-ben egyetlen jezsuita sem volt a három országrész területén.

Szinte szimbolikusnak tekinthető: 1608-ban kéttagú misszionak sikerült betelepülnie Pozsonyba, s ennek egyik tagja *Pázmány Péter*, aki 1609-től Forgács Ferenc érsek-prímás közvetlen tanácsadója, majd 1616-ban övé az érseki szék. Még ebben az évben megkezdte a nagyszombati jezsuita központ kiépítését, amelyből azután a következő évtizedekben szétsugárzó hatással folyt a jezsuiták hazai térhódítása.

Innen rajzottak ki a kisebb-nagyobb jezsuita csoportok, hogy a királyi Magyarország keleti felében (in Hungaria superiore) és nyugati felében (in Hungaria inferiore) kéttagú „missziókat", vagy nagyobb létszámú „rezidenciákat", illetőleg „kollégiumokat" (vagyis rendházat iskolával együtt) szervezzenek.

Korábban az első misszió 1610-ben tudott gyökeret verni Homonnai György főkapitány északkelet-magyarországi birtokán, *Homonnán*. 1611-ben már hét rendtag dolgozott itt, akik Ungváron, Makovicán és Szakmáron(?) is lelkipásztori munkát végeztek a földesúri birtokon élő lakosság körében. 1614-ben kilenc a létszámuk, majd 1615-ben 11 páterből és 3 segítő-rendtagból álló rezidenciává alakultak. Megindították az iskola grammatikai osztályait, 1616-ban a humanitás-osztályokat.

Ekkor már Homonna is támaszpont: hozzájuk tartozott az a két páter, akik a — csak hosszú küzdelmek után eredményt hozó — kassai misszió munkáját 1615-ben megindították. 1616-ban már működött a munkácsi, valamint a gerendi, 1617-ben pedig a kisvárdai misszió. Ezekről azonban a következő évekből már nincs hír.

Az 1617-es jelentésben található először meg az előző évben alapított *nagyszombati kollégium* — rendház és gimnázium — személyzetének névsora.

A következő háborús évek elsöpörték az életképtelen missziókat. 1623-ban jelent meg újra a *pozsonyi* misszió, amely 1626-ban kollégiummá vált. Ettől kezdve sokáig szerepel a szepeskáptalani misszió. 1625-ben a következő helyeken volt misszió: Szepeskáptalan, Érsekújvár, Pozsony. Szklabinya, Sáros. Túróc, Léva. 1627-ben megjelent *Győr* (kollégium lett belőle), valamint Komárom. 1628-ban Selmecbányán próbálkoztak. Ebben az esztendőben olvasható először a pozsonyi és a győri kollégiumban működő rendtagok névsora, 1636-ban pedig az előző évben alapított nagyszombati egyetemé.

1631-ben új misszió alakult Biccsén, 1636-ban jött létre a „missio Caroliana" (ez minden bizonnyal Nagykároly). 1639-ben Kassa, Komárom, Léva, Szepeskáptalan és Túróc jezsuita missziói működtek. Ekkor új város tűnt fel a missziók sorában: Szatmár.

1640-ben tehát egyetemük, három kollégiumuk volt a jezsuitáknak a királyi Magyarország területén, s mellettük számos missziójuk dolgozott a további terjeszkedés előmozdításán.

Lukács László köteteiből pontos adatokat tudunk meg *az erdélyi jezsuita missziókról* is, ezekről eddig csupán halvány képünk volt.

Erdélyből való kiűzetésük után 1609-ben jelentették először, hogy újra két jezsuita van Erdélyben, 1611-ben azonban már csak egyikük maradt ott. De 1617-től újra ketten vannak, 1623-ban és 1624-ben már négyen. 1627-től pedig már működésük helyét is jelentették: egy rendtag működik *Gyulafehérváron*, ő az erdélyi jezsuita missziók vezetője („superior"), egy rendtag van *Kolozsmonostoron*, kettő pedig *Karánsebesen*, itt egyikük a magyar, másikuk pedig a román hívek lelkipásztora. Egy jezsuita ekkor a Csáki grófok almási udvarában tevékenykedett („in finibus Transylvaniae").

E három erdélyi misszió — bár tagjaik létszáma hullámzott — a kötetet záró esztendőig működött (tovább is). 1631-ben esik szó először a kolozsmonostori *iskoláról:* itt az egyik rendtag a magyar lelkipásztor, társa pedig „az iskolában tanít". Ő azonban még nem felszentelt pap („pater"), a hatóságok nem is tudják róla, hogy jezsuita rendtag, mivel világi ruhában jár („est magister in Monostor literarum humaniorum, sed ignotus et in vestitu saeculari"). 1632-ben már a karánsebesi misszió is tart fenn iskolát, amelyben világi tanító tanít. Ettől az évtől kezdve az erdélyi missziók vezetőjének székhelye Kolozsmonostor lett.

1635-ben kilenc jezsuita rendtag tevékenykedett Erdélyben. Rajtuk kívül mind Kolozsmonostoron, mind pedig Gyulafehérváron világi tanító is tanított iskolájukban, mindketten rendtag-jelöltek („candidati Societatis"). Az 1635-i jelentésből kitűnik, hogy Gyulafehérváron korábban is volt jezsuita iskola, amelynek jezsuita vezetője mellé ekkor alkalmaztak világi tanítót is. 1636-ban a háromtagú karánsebesi misszió egyik felszentelt pátere kénytelen világi ruhában tanítani, eltitkolva jezsuita mivoltát.

1639-re, 1640-re különösen megerősödött a kolozsmonostori jezsuita misszió. Négy lelkipásztor-páter mellett egy segítő-rendtag, valamint az iskola poétika-osztályában tanító rendtag, illetőleg az alsóbb osztályokban oktató két „candidatus" dolgozott itt. Ugyanebben az évben változatlanul csak egyetlen rendtag — mint egyetlen katolikus pap — tevékenykedhetett Gyulafehérváron, de zavartalanul működött a háromtagú karánsebesi misszió „pro valachis", vagyis a román lakosság közötti pasztoráció céljából.

S végül Lukács László vaskos köteteinek adatanyagán keresztül pontos képet kaphatunk *a török hódoltsági területeken levő jezsuita missziókról* is. Erről eddig szinte semmit sem tudtunk.

A „missio Turcica"-ról először 1614-ből van híradás: helymegjelölés nélkül két rendtag alkotta ezt. Róluk szólnak a következő évek jelentései is, de 1617-ben már helyüket is jelezték, működésük központja: *Pécs*. Az 1620-as években háromra, majd négyre növekedett itteni létszámuk. (1623-ban hatan voltak.)

1631-ben már „superior" néven szerepelt a pécsi misszió vezetője, ő az elöljárója a török hódoltsági területen működő jezsuitáknak („in Hungaria sub Turca"), ugyanakkor a pécsi püspök vikáriusa („vicarius episcopi in spiritualibus"). A pécsi misszió egyik tagja ebben az évben — egy máshonnan jött másik rendtaggal együtt — *Belgrád* jezsuita misszióját szervezte meg.

1632-ben ez volt a pécsi misszió munkafelosztása: a szuperior és egy másik rendtag a magyar hívek lelkipásztora; egy másik páter a „horvátoké" (pro croatis); egy következő rendtag a környező falvak lelkipásztora. Szervezetileg továbbra is idetartozott a belgrádi misszió vezetője, aki az ottani magyarok és „horvátok" lelkipásztora (pro croatis et hungaris).

1632-től folyamatosan jelentették a pécsi *iskola* meglétét is: az egyik rendtag-páter felügyelte az itt folyó munkát, a tanulókat világi tanító tanította.

1634-től öttagú a pécsi misszió: az újabb rendtag a német anyanyelvű hívek lelkipásztora. Ettől kezdve a belgrádi misszió székhelye „Tömösvár" vagyis *Temesvár*.

1635-ben változás történt a jezsuiták „török" pasztorációjának szervezetében. A pécsi misszió létszáma ettől kezdve kettőre csökkent, viszont ebben az évben megkezdte működését — ugyancsak a hódoltsági területen — *a gyöngyösi misszió*. Ezután itt székelt a szuperior („superior loci et omnium etiam missionum in Turcia"). Vele együtt ebben az évben négy tagból állt a gyöngyösi misszió, közülük kettőt Pécsről helyeztek ide. Már megkezdte működését a helyi gimnázium is, két rendtag-tanár vezetése alatt. Egy ötödik rendtag tartozott még a gyöngyösi misszióhoz: ő volt a *kecskeméti* magyar lelkipásztor (a jezsuiták kecskeméti jelenlétéről azonban 1640-ig már nem esik szó).

A pécsi misszió 1640-ig kéttagú maradt, csökkent közben a gyöngyösiek létszáma is. Itt a misszió tagjai közül 1640-ben csak egyetlen rendtag tanított az iskolában, annak magasabb tagozatán (a poétika-syntaxis osztályokat). A grammatika-osztályt és az ezt megelőző „principia"-osztályt világi tanítók oktatták, jezsuita rendtagok hiányában („ob defectum nostrorum").

Nehéz körülmények között dolgoztak ezek a jezsuiták, ezt jelzi jelentésüknek a gyöngyösi és a pécsi missziót összefoglaló közös címe: „sub iugo turcico" — „a török iga alatt'.

De túl e speciális magyar vonatkozásokon, Lukács László adatain keresztül bepillanthatunk *a rendtartomány többi kollégiumának belső életébe* is. Közülük a nagyobbak valóságos monarchiák voltak, vezetőkkel és pontosan meghatározott feladatokat ellátó rendtagokkal. Népes kollégium volt ebben az időben a bécsi, a gráci, a prágai, a zágrábi.

1635-ben a bécsi jezsuita intézményegyüttesben összesen 228 jezsuita rendtag élt, köztük a rendtartomány vezetői, az egyetem professzorai, a próbaidős ifjú rendtagok nevelői, egyetemi tanulmányokat végző rendtagok, valamint a segítő-rendtagok népes együttese. Egy-egy nagyobb kollégiumban különféle műhelyek is voltak, pékek, szabók, cipészek, borbélyok, pincemesterek, szakácsok, kertészek, gyógyszerészek, betegápolók és sokféle más tevékenységeket végző segítő-rendtagokkal.

Ugyanebben az évben Grácban 33 elöljáró és tanár, 100 egyetemista rendtag-növendék és 20 segítő-rendtag alkotta a jezsuita rendház együttesét.

1640-ben *a nagyszombati kollégiumban* 17 páter élt, zömükben az egyetem tanárai, valamint 6 magiszter-rendtag, ők a gimnázium osztályaiban tanítottak. 22 ifjú rendtag végzett ekkor itt helyben egyetemi tanulmányokat. A segítő-rendtagok száma 11, közöttük két sekrestyés, két szakács, egy-egy gondnok, kapus, szabó, konyhás, pincemester, a betegszoba vezetője, valamint a gyógyszerész.

Itt is szembeötlőek az ilyenféle tisztségek, amelyeket a páter-rendtagok töltöttek be: a szegény tanulók kollégiumának vezetője (praefectus domus pauperum), a kórus felügyelője (lector chori, praefectus tonorum), a színjátékok rendezője (praefectus rerum comicarum), a könyvtáros (praefectus bibliothecae), a Mária Kongregáció vezetője (praefectus spiritualis congregationis Beatae Virginis) stb.

Arra mindig gondosan ügyeltek a jezsuita elöljárók, hogy a rendházakat, missziókat olyanokból állítsák össze, akik *beszélték a helybeli lakosság nyelvét*. A nagyszombati és a homonnai kollégiumban például külön magyar s külön „szláv" hitszónok volt, Pozsonyban magyar, német és „szláv" hitszónok-tisztségek voltak. A kassai és a szepeskáptalani misszió két tagja közül az egyik a magyar, a másik a „szláv" nyelvű hívekkel foglalkozott. A bécsi kollégium egyik tagjának viszont ez volt a tisztsége: magyar hitszónok.

Lelkiismeretes alapossággal állította össze a szerkesztő a jelentésekben szereplő rendtagok *életrajzi adatait*, ez alkotja a kötet terjedelmes — mintegy harmadrészét alkotó — zárórészét. A bő névsorban a magyar jezsuiták, valamint a Magyarországon tevékenykedett külföldi rendtagok nacionáléja a kor magyar művelődéstörténeti kutatója számára gazdag forrásanyag, ugyanakkor praktikus segítség.

Igen jól informáló ez a személy-regiszter. A szerkesztő a születési helyeknél gondosan feltüntette az egykori és a mai városneveket (pl. Pozsony—Bratislava, Lugos—Lugoj stb.), mellettük azt is, hogy ez a helység ma melyik ország területén fekszik.

Magyar rendtagok a rendtartomány nagyobb külföldi kollégiumaiban mindenütt találhatók voltak, akár mint elöljárók, tanárok, akár mint növendékek. Egyidőben magyar volt a rendtartomány vezetője, a provinciális, máskor a helyettes-provinciális.

De számos más, *az irodalomtörténetből ismert név* is előtűnik a katalógusokból (Arator István, Káldy György, Hajnal Mátyás, Vásárhelyi Gergely, Sámbár Mátyás stb.). És érdekes *egyéni sorsok* is kibontakoznak a mai olvasó előtt a száraz adatokból. (Az életrajzok 1640-en túli adatait is közli a szerkesztő.)

Például *Milley Istváné*, akinek élete nagy része a korabeli jezsuiták szokásos mozgalmas menetét tükrözi. 1610-ben született Vasváron, 1632-ben lép a rendbe. Ekkor Bécsben két évet tölt, 1634-ben Nagyszombatban az alsó gimnázium osztályok tanítója. 1635—36-ban a gráci egyetemen filozófiát tanul, 1637—38-ban Zágrábban a magasabb gimnáziumi osztályok tanára. 1639—42-ben a bécsi egyetemen tanulmányokat folytat, pappá szentelik, 1644—45-ben Bécsben gimnáziumi retorikát tanít. 1647—48-ban a varasdi misszió vezetője, 1649—53 között szuperior Kolozsmonostoron. 1654—55-ben tanár Nagyszombatban, 1656—60-ban Kassán.

Élete vége felé kapja speciális feladatát: 1661—1676 között a munkácsi várban I. Rákóczi Ferenc erdélyi fejedelem és Zrínyi Ilona udvari papja (a szövegben: „Munkacii confessarius Princ. et viduae"). 1677-ben a sárospataki rendházba vonul vissza, mozgalmas élete itt ér véget, 67 éves korában.

A török megszállta Pécsett született 1597-ben *Pécsi Bálint*, aki 1619—1625 között Grácban és Bécsben végzett tanulmányok után felszentelt papként került vissza a pécsi misszióba, s 1625-től 1639-ig, haláláig itt dolgozott a pécsi és a Pécs környéki magyar lakosság körében, a pécsi jezsuita iskolát is vezetve, a török minaretek árnyékában.

(Az életrajzokból arra is kapunk utalást, hogy a 17. század közepén a török hódoltsági területen jezsuita misszió volt még többek között Törökkoppányban, Andocson és Szendrőn is.)

Pécsi Bálinthoz hasonló, mégis más utat járt be *Sebessi János* páter, aki 1600-ban Karánsebesen született. Bécsi egyetemi tanulmányai után 1633—34-ben a gyulafehérvári, 1635-ben a kolozsmonostori iskola vezetője. 1636—40 között — haláláig — a karánsebesi misszió feje, a román és a magyar anyanyelvű hívek prédikátora, az iskola igazgatója.

1642—1650 között *Beke Pál* volt a kolozsmonostori iskola vezetője, aki közben „kiküldetett Moldáviába", nyilván a moldvai magyarok közé.

Innen, Moldvából származott az a *Piroska György*, akit Jászi Györgynek is neveznek az iratok, mert Jászvásárban született 1580-ban. 1602-ben jelentkezett segítő-rendtagnak. Három évet töltött próbaidőn Brünnben, majd 1605 és 1617 között a bécsi kollégium betegápolója és borbélya. Ugyanezt a feladatot látta el 1618—1633 között Zágrábban. Ezután Nagyszombatban és Homonnán betegápoló, míg élete utolsó két esztendőjét — 1639—40 — Zágrábban töltötte.

Fontos alakja lehetett a kor jezsuita rendházainak a szakács *Hári Ambrus* is. 1592-ben Alsólendván született. 1611-ben Brünnben lépett a rendbe. 1613—29 között hat rendházban tevékenykedett, végül 15 éven át Győrben szakácskodott.

Végül *Nagy György* páter rövid 34 éve vajon milyen sorsot takar? 1590-ben Vágsellyén született, 1611-ben Rómában lépett a rendbe. Innen 1618-ban Bécsbe ment, 1624-ig egyetemi tanulmányait végezte. Nagytudású férfiú lehetett, mert 1624-ben a bécsi császár követségének tagjaként „in Turciam", vagyis a török hódoltsági területre indult. Mi lehetett a feladata? Csak azt tudjuk róla, hogy 1624. szeptember 12-én a „török" Budán meghalt.

Lukács László új dokumentum-kötetének lapjait haszonnal — és örömmel — forgathatják nem csupán a magyar művelődéstörténet kutatói, hanem az egyetemes emberi kultúra múltját vizsgáló szakemberek is.

Mészáros István

JU. V. BROMLEJ

OCSERKI TEORII ÉTNOSZA

Moszkva, 1983, Nauka, 412 o.

VÁZLATOK AZ ETNOSZ ELMÉLETÉBŐL

Julian Vlagyimirovics Bromlej akadémikus, a Szovjet Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének igazgatója nálunk nemcsak az etnográfusok körében ismert, „Etnosz és néprajz" c. könyve 1976-ban magyarul is megjelent, s a történészek is innen ismerhették meg elképzeléseit. A Szovjetunióban is megmutatkozó etnikai fellendüléssel függött össze már ez az első, eredetileg 1973-ban megjelent könyve, meg A néprajz mai problémái c. másik, 1981-ben kiadott munkája is. Itt ismertetett könyvét, mint előszavában maga is írja, elsősorban a rokontudományok szakembereinek szánta. Nagyon szerényen csak „vázlatokat" említ, az egyes fejezeteket is így nevezi, valójában azonban — magyarul megjelent könyvét is részleteiben olykor módosító — roppant széles körű anyagra épülő elméleti összefoglalást ad.

A 14 „vázlat" három nagyobb egységre tagoltan kerül előadásra. Az első rész (Az etnikai rendszerek általános jellemzése) a logikai rendszerezést nyújtja, itt elsősorban a szociológia fogalomtárát is használva

közelíti meg témáját, elhatárolja az etnoszt a másfajta, más elvek alapján elkülönülő emberi közösségektől, kitér az egyéb nyelveken ismeretes elnevezésekre is (persze gyakorlatilag csak az angol és a német elnevezésekkel és fogalmakkal veti össze). Az etnosz megkülönböztető jegyeit a következőkben látja: először is az önelnevezésben, tehát minden etnosznak van saját neve (itt természetesen lényegtelen, hogy más népek is ezen a néven, vagy más néven ismerik-e), és ez az elnevezés tartós, különböző formációkat is átél. A másik jellemző ismérv a „mi — ők" szembeállítás, a harmadik pedig, hogy az etnoszhoz való tartozás nem szubjektív, akarati elhatározás kérdése, hanem objektív ismérvektől függ. Ilyenek a terület (ez inkább csak az etnosz kialakulásának az idején játszik jelentős szerepet), a külső fizikai jegyek nem alapvetőek, bár nem is hanyagolhatók el teljesen, a legfontosabb viszont a széles értelemben vett kulturális jegyek közössége, amely a lakás, étkezés, házasodás, akár a gesztusok szokásrendszerétől a nyelven, valláson, népművészeten keresztül a szokásokig terjed, ezek (és még sok minden ehhez tartozó) együttesen teszik ki az objektív kritériumot, és lényeges mozzanat az is, hogy mindez tudatos. A gazdasági és politikai (állami) közösség alig játszik viszont szerepet. Az etnosz tehát (a szó szorosabb értelmében) meghatározott területen történetileg kialakult, nemzedékeken át fennmaradó közösség. Minthogy azonban erre a nemzetiség vagy akár a nemzet kifejezést is szokták használni, ezért az etnikosz kifejezést javasolja erre a szűkebb értelemre (megközelítőleg azt, amit nálunk etnikumnak neveznek), ez független a társadalmi formációtól. Szélesebb értelemben (és részben szűkebb értelemben) viszont etno-szociális organizmusokról (eszo) beszél, ezek már formáció-specifikusak, egy etnikosz tehát több eszóra is oszolhat, a világos példa a németek, akik egy etnikosz, de két különböző eszóra (egy szocialistára és egy kapitalistára) oszlanak fel. Világos, hogy az eszo esetében a gazdasági és társadalmi struktúra alapvető, míg az etnikosz esetében nem ismérv.

Bromlej aprólékos pontossággal felállítja az etnikai egységek hierarchiáját: a) az alapvető etnikai alosztályok, amelyekben az etnikai sajátosságok intenzívek, és amelyek mint a társadalmi fejlődés önálló egységei szerepelnek; b) az elemi etnikai egységek vagy mikroetnikai egységek, amelyek az etnikum felosztháthatóságának a határát jelentik (s ez végső fokon az egyén, akit ezért ebben a vonatkozásban ethnophorosz-nak lehet nevezni), c) a szubetnikai alosztályok, amelyeknél az etnikai sajátosságok kevésbé intenzíven fejeződnek ki (ilyen pl. az oroszon belül a kozák), d) a makroetnikai vagy inkább metaetnikai egységek, amelyek néhány etnikumot fognak össze, de etnikai sajátosságaik kevésbé intenzívek, mint a hozzájuk tartozó egyes alosztályoké (pl. szlávok). A szubetnoszt korábbi könyvében még etnikai csoportnak nevezte, de az egész rendszeren belül helyesebbnek látja most már az etnográfiai csoport elnevezést. Más jellegű fogalom a „történeti-néprajzi terület", amely azonos vagy hasonló kulturális jegyekkel rendelkezik, de hiányzik az önelnevezés (ez nagyjából az, amit a régészet ilyen vagy olyan „kultúrának" nevez). Ezek metaetnikus közösségeknek is tekinthetők, olykor egész földrészeket is átfognak.

Ugyancsak elméleti-logikai felépítésű a „vázlatok" második csoportja (Az etnosz alapvető összetevői: struktúrájuk, funkcióik és közegük). Ezen belül a legrészletesebben a kultúrában megmutatkozó jegyeket elemzi (sőt magát a kultúra fogalmát is, de ebbe a sűrű rengetegbe nem kívánunk belemenni), és itt a nyelvet tartja az elsőrendűnek. Itt tér ki a Lenin által felvetett, sokat vitatott kérdésre, a burzsoá nemzeten belüli két kultúra kérdésére, s meggyőzően érvel amellett, hogy Lenin ezzel csak az egységes nemzeti kultúrán belül meglévő, osztálymeghatározottságú különbségekre kívánt utalni, de nem vonta kétségbe a nemzeti kultúra egységes vonásait. Bromlej utal arra, hogy az osztályjellegű különbségek mellett természetesen regionális különbségek is vannak, a szellemi kultúrában több a közös elem, mint az anyagiban. És arra is, hogy az etnikai kultúra nem azonos az etnosz kultúrájával, ez utóbbi tágabb, mert számos nem etnikai jellegű összetevője is van. A nem nyelvi jellegű differenciáló tényezők olykor még a nyelvnél is szívósabbak. Az etnikai kultúrának vannak nem állandó elemei is. Az állandóak a hagyományok, többek közt a történeti hagyományok (az etnosz múltjának fontos eseményeiről pl.), de a lényeges mindig csak az, ami a társadalmi tudatban megtalálható. A hagyomány szélesebb is a szokás fogalmánál. A tudat és a nyelv mellett ez a hagyomány-anyag igen lényeges, ez nem függ össze a termeléssel, hanem az a szféra, amelyet az oroszok olyan egyszerűen „bűt"-nek neveznek, Bromlej is, de rögtön arra is kitér, hogy pontosan ez a szó lefordíthatatlan bármely más nyelvre, mi is kénytelenek vagyunk megmaradni a persze roppant bizonytalan hagyomány-fogalomnál.

Külön „vázlatot" szentel Bromlej az etnosz pszichikai jellegzetességeinek, nem valamiféle „nemzeti jellemet" akar persze megkonstruálni, kifejti, hogy az intelligencia-kvóciens (IQ) vonatkozásában pl. nincsenek sajátos etnikai jegyek, az értékorientációk is történetileg meghatározottak, de úgy látja, mégis beszélhetünk nemzeti temperamentumról, ízlésről, látásmódról. Igaz, ezekben a vonatkozásokban az osztályjellegű vonások az erősebbek, de mégis vannak az etnoszra egészében jellemző vonások.

Az etnikai öntudat az etnosz elengedhetetlen sajátossága, mondja Bromlej már az egyik címben is, de rögtön figyelmeztet, hogy az egyén és a közösség etnikai tudata nem ugyanaz, ugyanis nem kell, hogy minden egyén rendelkezzen etnikai öntudattal. Az etnikai öntudatban a legtöbb az érzelmi mozzanat, ezért a legérzékenyebb része az egész etnosz-problematikának. Az etnikai öntudathoz tartozik az önelnevezés, az etnikai sztereotípiák, amelyekből a nacionalizmus is kinő. Összetevője a közös eredet tudata, amely persze egyáltalában nem tény, hiszen az etnosz tagjai közt nincs vérrokonság, de a tudatban is inkább csak a közös történeti hagyományok szerepelnek, nem valamiféle közös őstől való származás. Kapcsolatban áll a területtel (vagyis a hazával) és az állami hovatartozással is. Az etnikai öntudat másodlagos, mint a tudat bármely formája, és objektív tényezőktől függ, többek között éppen attól, milyen formáción belül létezik. Az etnikai öntudatnál szélesebb a nemzeti, mert többet tartalmaz.

Az etnoszon belül az endogámia jelentős fenntartó tényező, még ma is a Szovjetunión belül legfeljebb a lakosság 18—20%-a köt házasságot más nemzetbelivel. Bromlej szellemes számítással bizonyítja, hogy az exogámia csak több nemzedék után hoz észrevehető változást az etnosz létszámában. Az exogám házasságok száma az asszimilálódó etnosz esetében mindig magasabb, mint az asszimilálónál. Az etnosz fennmaradása nem biológiai tényezőktől függ.

Az etnoszra kialakulása idején nagy hatással van a földrajzi környezet, ezt persze nem szabad túlbecsülni (hasonló környezet eltérő sajátosságokra vezethet, mert a társadalmi tényezők is jelentős szerepet játszanak), de nem is szabad lebecsülni. Az etnosz környezetéhez tartozik a munkaeszközök egész sora is, ezekben és ezek használatában is vannak etnikai különbségek, sőt a munka jellegében is. A jelenség tartós voltára érdekes példa a dél-indiai kadarok esete, akik még ma is pusztán gyűjtögető életmódot folytatnak, de mégis beilleszkednek a modern gazdaságba azzal, hogy olyat gyűjtögetnek, amit aztán el tudnak cserélni. Minél fejlettebb a termelés, annál inkább eltűnnek az etnikai különbségek, bár még ma is a szakember egy géprő szerkezete, formája stb. alapján meg tudja mondani, melyik országból származik, vagyis melyik nemzet jegyeit viseli. A nemzeten belüli gazdasági kapcsolatok a külgazdaságiakhoz képest csökkennek, mégis abszolút többségben vannak továbbra is az utóbbiakhoz képest. Az etnoszt alakító közeghez sorolja Bromlej az államot is. Végeredményben tehát a természet, az etnikumtól független társadalmi mozzanatok és a tulajdonképpeni etnikai közeg együtt magyarázzák az etnikai folyamatokat.

Ezekkel foglalkozik a harmadik rész (Az emberiség etno-szociális történetének fő szakaszai), ez az első két, logikai felépítésű rész után a történeti kifejtést adja. Az etnikai folyamatokon nemcsak a teljes változást érti (más etnoszhoz való csatlakozást), hanem az egyes összetevők változását, alakulását is, szűkebben mégis az etnikai öntudat változását. Szélesebb értelemben az etnikai folyamatok evolúciós jellegűek (etno-evolúciós folyamatok), vagy ugrásszerű változást jelentenek, ezeket nevezte korábban etnodiszkré' folyamatoknak, itt etnotranszformációs folyamatoknak. Ez az etnogenezis, új etnoszok létrejötte. I nemcsak régebben folyt, hanem ma is végbemegy, és a jövőben is lesz. Az etnikosz, mint már láttuk, túléli a formációk változását, az eszo (etno-szociális organizmus) formációként változik. A változások két alaptípusa a különválás és az egyesülés. A különválás egyik útja a parciáció, amikor az eredeti etnosz több részre szakad, de egyik sem azonos teljesen az eredetivel, vagy a szeparáció, amikor csak a szeparálódó etnosz változik. A szeparáció lehet etnomigrációs vagy etnopolitikai (ha az etnosz több állam közt oszlik meg). Az etnikai folyamatok többségében azonban az egyesülés a gyakoribb, különösen az osztálytársadalmakban. A folyamatoknak tehát végül hét típusa van, a parciáció, szeparáció, a mixáció és konszolidáció (ezek mind etnotranszformációs folyamatok), az etnoevolúciós folyamatok fő típusai pedig az etnoszon belüli konszolidáció és az etnikumok közti integráció. Az asszimiláció az asszimiláló etnosz szempontjából transzformáció, az asszimilált szempontjából pedig az evolúció egyik összetevője. A hét típusból tehát végeredményben öt az egyesítés valamilyen módját jelenti. Egyes etnikai sajátosságok az asszimiláció után is megmaradhatnak.

A továbbiakban az egyes formációk szerint követi nyomon Bromlej az etnikai folyamatokat. Az őstársadalomban az etnosz a legkorábban a felső paleolitban jelenik meg, a mezolit törzsei már etnikoszoknak tekinthetők. Az egyesítő kulturális tényezők száma egyre növekszik. A hasonló etnikoszok-törzsek törzscsaládokba sorolhatók, ezek azonban nem azonosak a törzsszövetségekkel. Ez utóbbiak az őstársadalom metaetnikai közösségei, kisebbek a törzscsaládnál, vagy etnikailag nem egyneműek.

A kapitalizmus előtti osztálytársadalmakban (Bromlej csak a rabszolgatartót és a feudálist sorolja ide) az etnoszt az oroszban a narodnoszty szóval jelölik, amit magyarul nemzetiségnek kellene fordítani, ha az nem jelentene mást is (Bromlej is utal a nationalité — nationality eltérő jelentésére). Az antik társadalomban ez elsősorban a szabadokat jelenti (a rabszolgák pedig nem tartoznak bele), a feudalizmusban a dolgozó népet (és a felső réteg lehet más etnoszbeli). Az etnikoszok kisebb területi egységekben is jöhetnek létre (poliszokban vagy tartományokban), ezek területi etnikoszok, ezekből jönnek létre (jórészt az állam hatására) az eszók. Két szintet is meg lehet különböztetni, az egyik a regionális (a németek a feudális korszakban), a másik az areális (ezen belül a svábok, bajorok stb.). A regionális narodnosztyok többnyire mixáció útján jönnek létre, amely sokféle formában valósulhat meg. Az olasz narodnoszty már a 12. századra kialakult, de etnikoszként él tovább csupán, csak a 19. században kezd nemzetté alakulni. Vannak elsődleges, archeogenetikus narodnosztyok, amelyek a törzsből alakultak, és másodlagosak (paleogenetikusak vagy neogenetikusak), amelyek más narodnosztyból jöttek létre. A magyarok például Bromlej szerint előbb elsődleges, azután másodlagos narodnosztyot alkottak. A metaetnikai egységek ezekben az osztálytársadalmakban a nyelvcsaládok, a metaetnopolitikai egységek pedig pl. a hellénisztikus államok, a későrómai birodalom, Bizánc vagy az arab kalifátus. A kultúra gyors fejlődése miatt a különbségek már nőnek. Az etnokulturális sajátosságok tehát abszolút számban nőnek, de nő az interetnikus kulturális elemek száma is, és arányuk is.

A kapitalizmus korában a fő etnikai folyamat a burzsoá nemzet kialakulása, ennek vannak gazdasági és társadalmi összetevői, és ezek a döntőek, valamint tulajdonképpeni etnikai összetevői. A lényeges a kapitalista társadalmi struktúra kialakulása. De a kapitalizmus korában is vannak paraszti narodnosztyok, mint a walesiek vagy a csukcsok, ezek persze nem etno-szociális organizmusok, mint a nemzetek. A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése az etnikai folyamatokban is megmutatkozik. A kapitalista formáció vonatkozásában Lenin a nemzeti elkülönülés és közeledés dialektikus egységét állapította meg, a nemzetek alakulását és az internacionalizálódást.

A burzsoá nemzet kialakulásának Bromlej négy típusát különíti el. Az elsőben a nemzet egy narodnosztyból alakul ki, mint pl. a dán. Az uralkodó tendencia a konszolidáció. A nemzeti újjászületés (ébredés, megújulás) voltaképpen egykor meglévő etno-szociális organizmusok újjáéledése. A második típus, amikor a nemzet két vagy több részből jön létre, mint a francia vagy az olasz, és a konszolidáció még manapság is tart. A harmadik a divergencia (a kanadai franciák, vagy az anglo-kanadaiak). A negyedik típust az Egyesült Államok képviseli, amikor egészen különböző etnikai egységekből alakul ki a nemzet, amikor is a faji diszkrimináció késlelteti a konszolidációt. Nagyjából hasonló a latin-amerikai fejlődés is. A négy típus gyakran keveredik, az imperializmus kora pedig további változatokat hozott magával. Az internacionalizálódás a nemzetekfeletti korporációk útján, vagy a gazdasági integrációban is megmutatkozik, de az 1970-es években az addigi imperialista egység helyében az ellentétek erősödése az uralkodó irányzat. Az újonnan felszabadult harmadik világban a folyamatok talán még bonyolultabbak. A kialakult nemzetek nagyságrendje óriási különbségeket mutat, hét nemzet tagjainak a száma meghaladja a százmilliót, de van olyan, amely a százezer főt sem éri el.

A nemzeti konszolidáció révén mára vagy egyetnikumú államok jöttek létre, ahol a lakosság 95 vagy ennél több %-a egy etnikumhoz tartozik, vagy soketnikumú államok, s ezeken belül Bromlej négy csoportot különböztet meg: 1) ahol az alapvető etnosz a lakosság 80—94%-a; 2) ahol az alapvető 50—79%; 3) ahol egy etnosz a lakosság legalább egyharmadát teszi ki, de felénél kevesebb; 4) ahol nincs olyan etnosz, amely akár a lakosság egyharmadát elérné. Általában ebben a legutóbbi csoportban a legnagyobb az etnoszok száma. Politikai szempontból pedig öt csoportot különböztet meg: 1) egy uralkodó nemzettel (Franciaország), 2) két nemzettel (Ciprus, Kanada), 3) ahol nincs domináló nemzet (India), 4) ahol a nemzetek egyenjogúak (Svájc), 5) ahol még folyik a nemzettéválás. A politikai integráció következtében

metaetnikai közösségek alakulnak ki (a pakisztánok pl.). A kommunikáció nyelve vagy a legnagyobb hazai nyelv, vagy az egyik, de nem a legnagyobb (Indonéziában pl. nem a jávai, hanem a sokkal kisebb indonéz), vagy az egykori gyarmatosító nyelve (Angola pl.), vagy egyszerre több közvetítő nyelv is használatos. A kisebb etnikumok erősödő öntudata (baszkok pl.) gazdasági és társadalmi okokra vezethető vissza, de vallási különbségekre, előítéletekre is. Ugyancsak szerepe van az egyenlőtlen demográfiai fejlődésnek.

A szocialista világban végbemenő etnoszociális folyamatokról szóló „vázlatot" Bromlej szociológus feleségével együtt írta. Itt érdemben a Szovjetunióban jelentkező folyamatokat mutatják be, a korábbi ellenséges érzület eltűnését. A nemzeti sajátosságok köre már nem bővül. Az egyes szocialista nemzeteken belül az etnikai konszolidáció, a szubetnoszok betagolódása még folyamatban van, az asszimiláció nagy szerepet játszik. Az anyanyelv megmarad, s ennek megfelelően a nemzeti tudományok is, ezeknél azonban ügyelni kell arra, hogy ne idealizálják a nemzet múltját. Még a vallási eredetű nemzeti szokások is fennmaradnak. A nemzetek közti közeledést elősegítik az egységes erkölcsi, politikai nézetek, értékorientációk. A kultúra interetnikus elemei erősödnek. A Szovjetuniót azonban nem lehet etnikai közösségnek tekinteni, csak metaetnikai közösségnek. A többi szocialista országban a nemzetek közeledése még nem jutott olyan fokra, mint a Szovjetunióban. A nemzeti sajátosságok túlhangsúlyozását Bromlej helytelennek tartja.

Befejezésként Bromlej arra utal, hogy ma a világon kevesebb etno-szociális organizmus van, mint etnikai csoport (a cigányok pl. nem alkotnak eszót). A kulturális elemek közt igen sok a planetáris méretekben közös (a technikában pl.), persze, ettől az alapvető különbség a szocialista és a kapitalista világ közt még fennáll, ami viszont nem akadálya a békés egymás mellett élésnek.

Bromlej könyve roppant elgondolkoztató olvasmány, nem is könnyű. Óriási anyagot tartalmaz, számos példát hoz, de sok esetben — nyilván terjedelmi okokból — ezek el is maradnak, ami nehezíti a megértést. Valóban vázlatok sora az egész, vannak igen precízen, talán túl mereven is kidolgozott részei, olykor pedig megoldatlanok, bizonytalanságot szülők. Tartalmi ismertetésünk valóban csak a vázlat vázát tudta nyújtani, hiszen Bromlej olyan tömören fogalmaz a legtöbb esetben, hogy a teljes tartalmi ismertetés megközelíthetné az eredeti terjedelmét, ami nyilván lehetetlen. Bromlej nagy nyugati irodalmat is idéz, néprajzit, szociológiait, antropológiait egyaránt, de inkább csak illusztrálásként, érdemi vitákba csak más szovjet szerzőkkel bocsátkozik. Planetáris méretekben vizsgálódik és fogalmaz. Éppen a rendszer teremtésének igénye vezet nyilván arra, hogy az első két rész statikus mondanivalója sokkal meggyőzőbb, mint a történeti rész, holott a szerző eredeti hivatása szerint történész. Viszont éppen a jelenig elnyúló utolsó „vázlatokban" óhatatlanul túl sok már az aktuálpolitikai elem, vagy éppen az aktuális kérdések megkerülése. Hogy csak egyet említsünk a szocialista világból: nem világos, hogy minek tekinti a szerző a szocialista országokban élő kisebbségeket, mondjuk az albánokat Jugoszláviában, vagy az ukránokat Csehszlovákiában. Az elméleti részben egyszer előfordul, hogy az Amerikában élő ukránok az ukrán etnikosz tagjai, de nem az ukrán — szocialista — etno-szociális organizmusei, ez nyilvánvaló, hiszen más formációban élnek, épp ezért ez a példa nem ad analógiát a szocialista országokra, az ázsiai szocialista országok etnikai problémái is csak az elméleti részben kerülnek elő. Az önelnevezésnél érdemes lett volna felemlíteni a szlovákok vagy a szlovének esetét, ahol az etnonym a magasabbrendű egység, a szlávok nevéből képződik, és csak lassan különül el a két jelentés.

Az asszimilációt Bromlej az etnotranszformációs folyamatok egyik típusának mondja, s ebben nyilván igaza van. De nem világos, hogyan viszonyul pl. ez a folyamat azokhoz az elméleti megállapításokhoz, hogy az etnoszhoz való tartozás kritériumai közül az objektív, az egyéntől független kritériumok az alapvetőek. Egy helyen céloz ugyan arra, hogy bizonyos etnospecifikus hagyományok, szokások még a nyelvnél is szívósabban fennmaradnak. Ezzel azonban az egész kérdéskör elméleti szinten még nem tűnik megoldottnak.

Bromlej könyve valóban számos társadalomtudomány művelőit érinti, olyan kérdés vonatkozásában, amelynek aktualitása inkább növekvőben van világszerte. A könyv körül nyilván nagyobb vita kerekedik majd, s ennek eredményeképpen újabb, leszűrtebb, tagoltabb összefoglalást kapunk majd a szerzőtől. Megállapításain mindenképpen érdemes gondolkodni, szakmánkint pontosítani azokat. Csak egyet nem lehet a jövőben: ezt a könyvet figyelmen kívül hagyni.

Niederhauser Emil

HELMUT KONRAD—WOLFGANG NEUGEBAUER

ARBEITERBEWEGUNG — FASCHISMUS — NATIONALBEWUSSTSEIN
Europaverlag, Wien — München — Zürich 1983. 492 oldal

MUNKÁSMOZGALOM — FASIZMUS — NEMZETI TUDAT

Az osztrák ellenállás levéltára — Dokumentationsarchiv des Österreichischen Widerstandes (DÖW) —, amelyet 1963. március 13-án, az Anschluss évfordulóján alapítottak, méltó módon emlékezett meg fennállásának 20. és alapítója születésének 60. évéről.

Herbert Steiner 1923-ban született Bécsben. A nácik elől Angliába menekült, az ottani osztrák emigránsok körében tevékenykedett a náci Németország leveréséig. 1945. évi hazatérése után ő lett a Szabad Osztrák Ifjúság szövetségi titkára. Közben folytatta történelmi tanulmányait (a prágai Károly Egyetemen), majd 1963-ban titkára és tudományos vezetője lett a DÖW-nek, egy évvel később pedig egyik alapítója a munkásmozgalom-történészek linzi rendszeres nemzetközi tanácskozásainak is (Internationale Tagung der Historiker der Arbeiterbewegung), amely azóta széles körű elismerést vívott ki.

Steiner sokat publikált a 19. és 20. századi munkásmozgalom történetéből, az osztrák ellenállás számos ismeretlen dokumentumát hozta nyilvánosságra. Olyan emberek sorsát ismertette, akik a szabad Ausztriáért haltak meg. Nagyszabású és szívós szervezőmunkával elérte, hogy a DÖW Ausztriában jelentős tudományos kutatási központtá alakult, és sok ifjú tudósnak nyújtott kedvező lehetőségeket a közelmúlt történetének feltárásához. A DÖW időszakos kiadványának („Mitteilungen") 1983. évi különszámában így vallott: „Számomra a jelen és a jövő különösen fontosnak tűnt: a történelmi és politikai okok és a »Zeit ohne Gnade« szörnyű következményeinek kutatása, és elsősorban a fiatal emberek számára való bemutatása miatt." Valóban, a DÖW 20 éves működése — napjaink osztrák szélsőjobboldala tevékenységének tudományos eszközökkel történő leleplezése — kitűnő példája annak, hogyan lehet egy nemrégen letűnt súlyos korszakkal foglalkozó levéltári munkát nagyon is aktuálissá tenni. Ebben van Steinernek talán a legnagyobb érdeme. A 20. évfordulón és 60. születésnapján, 1983-ban átadta az intézmény vezetését Wolfgang Neugebauernak, neveltjének és e kötet egyik szerkesztőjének, de továbbra is aktívan tevékenykedik, mint egyetemi tanár, mint publikációk szerzője, mint recenzens — és végre többet tud foglalkozni régi kedves témájával is: 1848-cal.

Az ünnepi kiadvány 37 szerzőjének legtöbbje osztrák történész, a korszak mindmegannyi kiváló kutatója. A külföldi (francia, jugoszláv, NDK-beli, nyugatnémet, olasz, svájci, szovjet) szerzők között magyar is van: Jemnitz János. Átfogó témaköröket — több tanulmányból álló fejezeteket — ölel fel a kötet. (A munkásmozgalom története; Fasizmus; Ellenállás; Emigráció; Nemzeti öntudat — kisebbségek — a múlt leküzdése; stb.)

„A munkásmozgalom története" című fejezet hat tanulmánya közül három foglalkozik a két világháború közötti időszak munkásmozgalmával: Enzo Collotti olasz történész „A weimari szociáldemokráciáról: az osztrák szociáldemokraták kritikai észrevételei Otto Leichter példája nyomán", Hans Hautmann, a linzi egyetem docense „Az osztrák munkások válasza a Kapp-puccsra 1920 márciusában", Jemnitz János „Rónai Zoltán magyar nyelvű ismertetései a nemzetközi munkásmozgalomról és a világpolitikáról (1920—1937)". — Anton Pelinka, az innsbrucki egyetem professzora „A katolikus munkásifjúság fejlődése és szerepe Ausztriában", Olga Velicko szovjet történész „Az osztrák munkásmozgalom tanulmányozásáról a Szovjetunióban", Josef Weidenholzer linzi docens „Az 1848-as forradalom szociális eszménye" címmel adtak áttekintést témáikról.

Kiemelendő Collotti professzornak, a modenai egyetem tanárának tanulmánya, amely a német és osztrák szociáldemokrata pártokat hasonlítja össze Otto Leichter osztrák baloldali szociáldemokrata vezető elméleti munkássága bemutatásán keresztül. Mint a szerző megállapítja, mind ez ideig hiányzik egy átfogó vizsgálat az 1918 és az 1933, ill. 1934. közötti időszak Ausztriája, Németországa szociáldemokrata pártjainak kapcsolatairól. Részletesen elemzi Leichter írását („A demokratikus szocializmus vége? Nyílt beszéd a német tanulságokról"), amelyben az 1932 júliusi poroszországi események kapcsán — amikor az

SPD de facto kapitulált Papenék előtt — a koalíciós politikát vizsgálta a német szociáldemokraták tapasztalatai alapján. Collotti rámutat, hogy az osztrák szociáldemokraták gondolkodóinak elméleti határozottságát, amellyel a német szociáldemokratákat bírálták, nem követte egy konzekvens és hatékony politikai magatartás. Ez persze nem jelenti azt, hogy megakadályozhatták volna az osztrák szociáldemokraták későbbi vereségét, amelyben nemzetközi tényezők befolyása játszott döntő szerepet.

Jemnitz tanulmánya az 1919 augusztusában Budapestről Bécsbe emigrált kiváló szociáldemokrata politikus, publicista Rónai azon cikkeiről ad ismertetést, amelyeket a külföldi szociáldemokrata sajtóban (illetve álnéven a Magyarországi Szociáldemokrata Párt elméleti folyóiratában, a „Szocializmus"-ban) jelentetett meg. Rónai, aki a bécsi emigrációban Kunfi Zsigmonddal és Böhm Vilmossal együtt a „Világosság" csoport vezetője volt, ideológiailag az ausztromarxistákhoz állt közel. Cikkeinek különösen fontos témái voltak: a proletárdiktatúra bukásának okai, az 1934. februári bécsi és az 1934. októberi spanyol felkelések összehasonlítása, Wells és Sztálin találkozása, a Komintern VII. kongresszusa stb.

A kötet „Fasizmus" című fejezetében hat tanulmány mutatja be a nemzetiszocializmus ausztriai jelenlétét. (A nemzetiszocializmus Salzburg tartományban; Kivonat egy falusi pap 1938 és 1945 között vezetett naplójából; A bécsi Tudományos Akadémia politikai állásfoglalásai a náci uralom alatt; A bécsi és burgenlandi árjásítás története; Wilhelm Miklas és az Anschluss; A német birodalmi felsőoktatás intézkedései az osztrák felsőoktatás területén az 1938. évi annexió után). — Forrásértékénél fogva különösen kiemelendő Rudolf Necknek, az osztrák Állami Levéltár vezetőjének dolgozata: „Wilhelm Miklas és az 1938. évi Anschluss". A felhasznált dokumentumokat a koblenzi Szövetségi Levéltár 1981-ben adta vissza az Osztrák Állami Levéltárnak (az anyag korábban Stanfordban, amerikai kézben volt). Az ismertetett okmányok közül különösen érdekesek az osztrák államfőnek az Anschlusst megelőző napokkal foglalkozó feljegyzései: Miklas magánlevéltára számára örökítette meg álláspontját anélkül, hogy cselekedett volna. Lelkiismeretét az osztrák püspöki kar Anschlusst helyeslő nyilatkozata és Karl Renner hasonló megnyilvánulásai nyugtatták meg.

Az „Ellenállás" című fejezet 11 szerző hosszabb-rövidebb tanulmányát tartalmazza, és az osztrák ellenállási mozgalmak keresztmetszetét adja. Gerhard Botz, a Ludwig Boltzmannról elnevezett linzi munkásmozgalom-történeti intézet vezetője, „Az ellenállás története kutatásának módszertani és elméleti problémái" című tanulmányában érdekesen összegezi az ellenállás-kutatás eredményeit és korlátait Ausztriában és annak határain túl. A többi publikáció széles körűen vázolja fel az osztrák ellenállás különböző irányzatainak tevékenységét: a „Die Wahrheit" című illegális kiadvány körül csoportosuló bécsi ellenállási csoport, a „Gruppe Soldatenrat" elnevezésű, fiatalokat tömörítő csoport, a bécsi gyárakban (Lokomotivfabrik és a Rax-Werk) szervezett csoportok, s a katolikus ellenállók tevékenységét egyaránt megörökítik a tanulmányok, amelyek önmagukban is bizonyítják azt a tényt, hogy nem lehet egységes osztrák ellenállási mozgalomról beszélni, csak több csoportról, közöttük a legnagyobb veszteséget szenvedett kommunistákról.

Az „Emigráció" című fejezet három dolgozata áttekintést ad az Anschluss miatt elmenekült osztrákok tevékenységéről Angliában, az USA-ban, a Szovjetunióban és a világ más országaiban. Különösen érdekes Weinzierl cikke: „Albert Fuchs (1905—1946). Egy értelmiségi az emigrációban". Olyan emberről rajzol portrét, aki messziről érkezett az osztrák kommunista mozgalomba, és aki — ellentétben Adorno megállapításával („Minden intellektuel az emigrációban kivétel nélkül sérült") — éppen a londoni emigrációs életben bontakozott ki. Ekkor lett igazán író, esszéista, kritikus, szervező, a „Laterndl" kisszínház megalapítója. 1945-ben azonnal haza akart térni, de még befejezett egy kéziratot. 1946 őszén érkezett Bécsbe, ahol a gyermekbénulási járvány áldozata lett.

A „Nemzeti öntudat — kisebbségek — a múlt leküzdése" című rész az 1945 áprilisi események kronológiáját adja. Egyéb cikkek között eddig nem publikált tényeket ismertet a nyugatnémet szociáldemokraták 1955. évi tapogatózásairól az osztrák szociáldemokraták és rajtuk keresztül a szovjet vezető körök felé az osztrák államszerződés megkötésének időszakában (Karl R. Stadler: „Ausztria, mint modell. Egy ismeretlen kezdeményezés az 1955. évből").

Az ünnepi kiadvány utolsó fejezete a DÖW két évtizedes tevékenységét és Herbert Steiner munkásságát méltatja. Ismerteti Steiner életrajzi adatait, felsorolja publikációit. Rövid interjú keretében Steiner nyilatkozik a szülői házról, gyermekkoráról, emigrációjáról, a DÖW-ről és további terveiről.

A DÖW két évtizedes fennállásának jelentős állomása ez a Festschrift, 32 tudományos közleményével. A képekkel, illusztrációkkal is ellátott kötet végén az egyes dolgozatokkal összefüggő irodalomjegyzékek számos — köztük sok primér — forrásra hivatkoznak.

Tihanyi János

A NEMZETISÉGEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁNAK ÚTJÁN. A NEMZETISÉGI JOG FEJLŐDÉSE A NÉPI DEMOKRATIKUS ROMÁNIÁBAN

(1944. szeptember 2.—1948. április 13.)
Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal

Kossuth Könyvkiadó, Budapest 1983. 143 o.

Nagy érdeklődésre számot tartó könyv jelent meg a közelmúltban a Kossuth Könyvkiadónál. Műfaját tekintve rendhagyó mű: jogtörténeti interjú, amelyet Joó Rudolf készített Demeter János nyugalmazott kolozsvári jogászprofesszorral, aki aktív résztvevője volt a háború utáni évek romániai nemzetiségpolitikai eseményeinek. Kapcsolatban állt a romániai munkásmozgalommal, részt vett az erdélyi antifasiszta ellenállás szervezésében. 1944 végén a Magyar Népi Szövetség egyik vezetője és Kolozsvár helyettes polgármestere lett. 1945-ben a kolozsvári egyetem tanárává, majd a Bólyai Egyetem Közgazdasági és Jogi Karának dékánjává nevezték ki. E korszakban számos jogi vonatkozású publikációja jelent meg. Részt vett a nemzetiségi törvényjavaslatok előkészítésében. 1950-ben a Magyar Népi Szövetség több vezetőjével együtt, hamis vádak alapján letartóztatták. 1956-ban rehabilitálták, és visszatért a tudományos életbe.
A könyv az 1944. aug. 23-i romániai antifasiszta fordulattól az 1948. évi demokratikus alkotmány megjelenéséig lezajlott eseményeket, a jogi szabályozások történetét tekinti át. Miként, milyen elképzelésekkel és sikertelenségekkel, milyen feltételek között ment végbe a nemzetiségek helyzetének rendezése a jog területén. Ez a folyamat része volt az antifasiszta fordulat után kibontakozó általános politikai társadalmi folyamatnak.

Románia több nemzetiségű ország, 1944—45-ben lakosságának mintegy 14—15%-át tették ki a nemzetiségek. A nemzetiségi viszonyok alakulásában sajátos helyet foglalt el az erdélyi kérdés. A könyv több vonatkozásban utal erre a történelmi tényre. „A nemzetiségek főként az önálló és sajátos történelmi utat bejárt Erdélyben és Bánságban élnek... a lakosság jelentős hányadát teszik ki. Az évszázadok óta itt élő különféle népek békéjét s együttműködését az elmúlt másfél évszázadban gyakran zavarta meg a kívülálló ellenséges erőknek kedvező viszály, egyenetlenség: 1848—1849 tragikus magyar—román—szász összeütközése; a Habsburg dualista rendszer nemzeti ellentéteket növelő asszimilációs törekvése; az első világháború után a területre felségjogát kiterjesztő Románia kisebbségellenes politikája; azt követően a hitleri hatalom területosztó kegyeiért folytatott magyar—román vetélkedés; néhány horthysta különítmény észak-erdélyi kegyetlenkedése, majd a frontharcok után a területre beszivárgó, az új nemzeti együttélés létrejöttét megakadályozni kívánó Maniu-gárdisták véres terrorakciói." A kölcsönös érdekek és az egymásrautaltság mellett hosszú sora volt a kölcsönös sérelmeknek is ezen a tájon — mondja a könyv.

A második világháború utáni Romániában a nemzetiségi kérdés számbeli és történelmi súlya miatt elsőrendű politikai ügyként jelentkezett. Az első jogszabály, amely elindította a nemzetiségi jogrendszer demokratizálását, az 1944. szeptember 2-i királyi dekrétum volt. Ebben hatályon kívül helyezték a fasiszta diktatúra államjogi rendelkezéseit, és újra az 1923-as alkotmányt állították vissza.

A két világháború közötti időszakban a romániai nemzetiségi kérdést a nemzetközi szerződések és az 1923. március 29-én kihirdetett alkotmány szabályozta. Ez az alkotmány az egyén számára deklarálta a jogi egyenlőséget, de a nemzetiségeket mint közösséget nem ismerte el. A szabad nyelvhasználatot nem garantálta. Ezzel sem az 1918. decemberi gyulafehérvári egyesülés alkalmával a nemzetiségek jogaira tett ígéretének, sem pedig a nemzetközi — 1919, decemberi párizsi békekötésből eredő — kötelezettségeinek nem tett eleget. A királyi Romániának ez a magatartása sok panasz és tiltakozás forrása volt. A magyar

nemzetiségi panaszok megjárták a Népszövetség kisebbségvédelmi fórumait is, rendszerint eredménytelenül. Ez a polgári demokratikus jogokat biztosító törvény — 1944 szeptemberében — mégis előrelépés volt a fasiszta diktatorikus állapotokhoz viszonyítva.

Az 1944. szeptember 12-én kötött fegyverszüneti egyezmény 6. és 15. szakaszai arra kötelezték Romániát, hogy politikáját a demokrácia elveivel hozza összhangba. A nemzetiségi szabályzatok gyökerei tehát az országnak a fasizmustól történt elszakadásában és a fegyverszüneti szerződésben vannak.

A könyv a romániai magyar nemzetiség életének egy rövid, de nagyon jelentős fejlődési szakaszával foglalkozik. Azt a folyamatot vázolja fel, amely a nemzetiségek helyzetének rendezése érdekében a jog területén végbement. A nemzetiségi kérdés megoldásának egyik összetevője a jogi rendezés. Ezeknek a jogi normáknak aktív szerepük van a nemzetiségi politika alakulásában. Románia történetében először történt kísérlet arra, hogy sajátos kollektív jogok biztosításával rendezzék a kisebbségek helyzetét. Az érvényben lévő alkotmány mindezeket nem biztosította, ezért az új alkotmány megalkotásáig rendeletek sorozatával kellett a helyzeten javítani. A kiindulópont 1944. szeptember 2., a záródátum 1948. április 13. A két időpont között lényeges változások történtek az ország életében: az antifasiszta politikai fordulat után is fennmaradt a monarchia, ebben az időszakban számos olyan változást kellett eszközölni az ország jogrendszerében, amelyek biztosították a polgári demokratikus jogokat. A Groza-kormány a népi demokratikus rendszerbe átívelő új alkotmánnyal mindezeket biztosította.

A könyv alapvető súlypontját a hivatalos közlönyök, jogi szaktanulmányok, a korszakra vonatkozó monográfiák mellett az a beszélgetés alkotja, amelyet Joó Rudolf folytatott Demeter János professzorral, a téma egyik legjobb romániai ismerőjével. Az interjúban a jogtudós felvázolja a nemzetiségi egyenjogúsítás folyamatát a háború utáni Romániában, beszél a korszak nemzetiségi jogfejlődéséről. Mondanivalóját mindenkor egy-egy konkrét rendelet elemzésével támasztja alá. A nemzetiségi kollektív jogok néhány alapintézményének és eszközének létrejöttét első ízben tárgyalja ilyen tudományos alapossággal a szakirodalom.

Az etnikai kisebbség kérdésének megoldására nemzetiségi minisztérium létesült, és ezzel megkezdődött a nemzetiségi jogok intézményeinek kiépítése. Ennek a fejlődési szakasznak volt fontos állomása 1945. február 7., amikor is Romániában megjelent az első átfogóbb nemzetiségi törvény, amely a nemzetiségi diszkrimináció hosszú kurzusa után hathatós erőfeszítést tett a román nép és a nemzetiségek együttélése demokratikus alapjainak lefektetése érdekében. A nemzetiségi statutum néven emlegetett törvény már azért is különleges figyelmet érdemel, mert az igazságügyi minisztérium álláspontja szerint ma is érvényben van az utólag hozott módosításokkal együtt. A statutum a nemzetiségi viszonyok egész területét átfogóan új alapokra helyezte.

A statutum fontos esemény volt már azért is, mert létrejötte és kihirdetése még a Rădescu-kormány idejére esik, amikor a királyi udvar körül csoportosult konzervatív, reakciós elemek még kezükben tartották az ország irányítását.

A statutum általános rendelkezései szerint „Az összes román állampolgárok a törvény előtt egyenlők, ugyanazokat a polgári és politikai jogokat élvezik, nyelvre, nemzetiségre való tekintet nélkül. A nem román nyelvű nemzetiséghez tartozók ugyanabban a bánásmódban részesülnek, mint a többi állampolgárok. Minden állampolgár egyedül jogosult anyanyelvét, nemzetiségét megállapítani, minden kényszer nélkül." A helyi lakosság 30%-át kitevő nemzetiség saját anyanyelvét használhatja a hatóság előtt, ezekben a helységekben az utcák nevét a nemzetiség nyelvén is fel kell tüntetni. A nem román nyelvű sajtó a városneveket a saját nyelvén tüntetheti fel. Ez a törvény az anyanyelvi oktatás lehetőségét az együttlakó nemzetiségeknek állami elemi, középfokú és felsőfokú iskolák útján biztosította. Fontos jogok voltak ezek a magyarság számára, akik az ország lakosságának akkori adatok szerint 14%-ot adó nemzetiségeinek túlnyomó többségét tették ki. Néhány megyében és több városban a lakosság többségét alkották.

Ezek a rendelkezések azonban nem tudták teljes szélességükben és összetettségükben felmérni az igényeket, és így adósak maradtak néhány fontos kérdés megoldásával, amely a magyar lakosság jelentős tömegéből és viszonylag fejlett művelődési életéből adódtak. A nemzetiségi statutum alapvető hibája volt az is, hogy főleg a dél-erdélyi állapotokat tartotta szem előtt. Nem vett kellően tudomást az ország más,

nemzetiségi szempontból jelentősebb vidékein a fasiszta diktatúra alóli felszabadulás után létrejött és virágzó nemzetiségi intézményekről.

Észak-Erdélyben — 1945. március 13-ig — a közigazgatási visszacsatolásig más jogi szabályozás volt életben, oda nem terjedtek ki a kormány rendelkezései. Ezen a területen az volt a gyakorlat, hogy a helyi hatóságok rendelkeztek a nyelvhasználat kérdéséről. Általánosan jellemző volt, hogy egyik nyelv használatát sem korlátozták, sem a hivatalok és a lakosság érintkezésében, sem a hatóságok belső ügykezelésében. Még a politikai szervezetek, az állami szervek és a tömegszervezetek összejövetelein is kétnyelvűség dominált. Ezt a gyakorlatot támogatták a szovjet katonai ellenőrző és igazgatási szervek is. 1944 végén olyan igény merült fel itt is, hogy rendeleti úton is szabályozzák a nyelvhasználat kérdését.

Az Országos Demokratikus Arcvonal Észak-Erdélyi Végrehajtó Bizottsága állást foglalt e kérdésben, és jogügyi szakosztálya kidolgozott egy nyelvhasználati rendeletet, amely egy átfogóbb demokratikus programhoz kapcsolódott, szociális és politikai elemeket is tartalmazott. Ez a tervezet 1945. február 10-én jelent meg, Kolozs vármegye prefektusának rendeleteként, románul Ordonanţa néven ismerték meg.

A könyv a függelék részben leközli mind a nemzetiségi statutum, mind pedig az Ordonanţa teljes szövegét. A nemzetiségek helyzete és általában a nemzetiségi viszonyok minőségének megítélésében kiemelkedő jelentősége van a nyelvhasználati jog színvonalának. A két nyelvtörvény összevetéséből az tűnik ki, hogy a nemzetiségi statutum hátralépést jelentett a nyelvhasználat terén a kolozsvári prefektúra Ordonanţájához képest. Az Ordonanţa a nyelvi egyenlőség elvéből indul ki, amikor kimondja, hogy „Kolozsvár és Kolozs megye területén a hivatalos nyelv mind a román, mind a magyar nyelv." Mindkét nyelv használata a közigazgatási és igazságszolgáltatási szervek és más közintézmények belső ügykezelésére is vonatkozott. Mivel ez a rendelet a mindennapi élet igényeiből, azok közvetlen ismeretéből indult ki, olyan részletekre is szabályokat írt elő, amelyekről a nemzetiségi statutumban nincs szó. A statutumban a román nyelvi elsőbbséghez való szigorú ragaszkodás nyilvánul meg már a törvény szerkezetében is. A nyelvhasználatra vonatkozó rendelkezés kimondja, hogy „a román állam hivatalos nyelve a román". Mégis azokban a közigazgatási és bírósági kerületekben, ahol a lakossag túlnyomó része nem román ajkú (a lakosság legalább 30%-a nem románul, hanem egy más közös nyelvet beszél), kötelesek a felet anyanyelvén meghallgatni. Részletesen felsorolták, hogy milyen esetekben lehet saját anyanyelvüket használni. (magánéletben, bíróság, törvényszék, beadványok a hatóságokhoz stb.) Ennek a román nyelvi jogrendszernek egyik legnagyobb fogyatékossága az volt, hogy a közigazgatás belső ügyvitelében egyáltalán nem biztosította a nemzetiségi nyelvek használatát. Ez a hiány különösen a Székelyföldön és a határszélen, valamint a városokban volt súlyos, ahol a lakosság döntő többségében magyar.

Ezen a helyzeten a későbbiekben a Groza-kormány megalakulása után, az 1945- és 1946-os években sem változtattak, amikor a statutum egyéb hiányosságainak ellensúlyozására más vonatkozásban számos rendelet jelent meg. A legfontosabb új rendelkezések, amelyek a nemzetiségek egyenjogúsítását biztosították: a még függőben lévő állampolgársági ügyek, a vagyonjogi és a közkegyelmi kérdések voltak. A demokratikus kormányzatnak azonban nemcsak azokra a sérelmekre kellett megoldást találnia, amelyeket a fasiszta rendszerek okoztak, hanem azokra is, amelyeket az átmeneti konzervatív kormányok működése augusztus 23-a után váltott ki. Újra kellett értékelni egy sor rendelkezést, felül kellett vizsgálni a végrehajtás módozatait is, az esetben, ha rendezésére nem volt törvény vagy rendelet, újat kellett alkotni. A korszak ellentmondásos valóságát jól szemléltetik a hozott rendeletek végrehajtásából eredő újabb feszültségek és az újabb nemzetiségi súrlódások. A rendelkezések végrehajtására hivatott szervek gyakran reakciós-soviniszta tisztviselők befolyása alá kerültek, és az ő kezükben a törvények végrehajtása új nemzetiségi megkülönböztetésekre adott alkalmat. Az észak-erdélyi vármegyék közigazgatási visszacsatolása után az élénk tevékenységet kifejtő politikai, igazgatási és nemzetiségi szervezetek bekapcsolódásával az ország közéletébe, kiszélesedett a párbeszéd a kormány és a nemzetiségek között. Így kerülhettek terítékre azok a kérdések, amelyekkel a statutum adós maradt. Lezárultak a háborús határmozgások következtében vitássá vált állampolgársági és vagyoni problémák.

Új rendelkezésekkel segítették elő a nyelvi-kulturális jogok fejlődését is. A nemzetiségeket sújtó egyik régi rendelkezés az 1925-ben hozott közoktatásügyi törvény volt, amely kimondta, hogy a román nyelv, a románok történelme, Románia földrajza román nyelven adandó elő mindenfajta és fokozatú iskolákban. A

Magyar Népi Szövetség megítélése szerint bizonyos tárgyak kirekesztése a nemzetiségek anyanyelvi oktatási rendszeréből nem egyeztethető össze a joggal. Az ügy támogatásra talált a kormánynál és a haladó társadalmi erőknél, és 1946 márciusában megtörtént ennek jogi rendezése.

A nemzetiségi törvény úgy fogalmazott, hogy a kolozsvári egyetemen szükség szerint — a hallgatók számának figyelembevételével — magyar és német nyelvű tanszékeket szerveznek. A korabeli magyar közvélemény szűkmarkúnak ítélte meg ezt az elképzelést. Ugyanis a statutum kiadásának pillanatában is létezett Kolozsváron magyar nyelvű egyetem, és a közigazgatási visszacsatolásig zavartalanul működött. 1945. március 4-én 856 magyar hallgatója volt.

A társadalmi megújulást kívánó különböző nemzetiségű erők összefogásának nagy erőpróbája volt az egyetem kérdése. A román közvéleményt pártállásra való tekintet nélkül rendkívüli mértékben nyugtalanította az egyetem és más intézmények Kolozsvárra visszakerülésének késlekedése. Ebben a román lakosság teljes felszabadulásának és a fegyverszüneti egyezmény végrehajtásának korlátozását látták. Az ügy megnyugtató megoldása hosszas viták után 1945 tavaszán, Petru Groza személyes fáradozása és pártfogása eredményeként következett be. A bizonytalanságnak véget vető megoldás törvényben nyert kifejezést. A román egyetemi típusnak megfelelően a magyar nyelvű egyetem is öt szakágazatra oszlott (bölcsészet, jog- és közgazdaságtudományi, természettudományi és orvostudományi kar). További törvények meghozatalával rendezték a magyar nyelvű zenei és színművészeti főiskolák jogi helyzetét is. Ezekhez járult, hogy a magyar nyelvű iskolák külön tanfelügyelőséget kaptak. További rendeletek biztosították a magyar nyelvű színházak és közművelődési intézmények működését.

Maga a statutum lehetővé tette a nemzetiségeknek a saját nyelvük használatát a hivatalokkal való kapcsolataikban, és kötelezték a hatóságokat, hogy ugyanazon a nyelven válaszoljanak, amelyen hozzájuk fordultak, ismerniük kellett az ottlakó nemzetiség nyelvét. Ezeket az elveket a gyakorlatban más irányú törekvések keresztezték. A nyelvi jogok gyakorlati alkalmazásának akadályai a közigazgatási alkalmazottak nyelvi ismereteinek hiányai voltak. E jogok érvényesítésének legnagyobb nehézségei a politikai helyzetből adódtak. Észak-Erdély vonatkozásában olyan irányú törekvés is volt, amely a „restitutio in integrum"-visszaállítás a korábbi, érintetlen állapotba — jegyében zajlott. Így visszatértek a régi, csak románul tudó tisztviselők, és helyet kellett biztosítani a Besszarábiából és Bukovinából áttelepült funkcionáriusoknak is. A nyelvismeret hiányát sok esetben politikai előítéletek, ellenérzések tetőzték. A méltánytalan kinevezések ügye nemzetiségi panaszként a kormány elé is került. Ezen rendeletileg nem változtattak, de ígéretet kapott a Magyar Népi Szövetség, hogy vétójoggal élhet, ha nem megfelelő személy nyer kinevezést.

A demokratikus fejlődés nem állt meg nemzetiségi viszonylatban sem a statutummal és a kiegészítő rendelkezésekkel elért eredmények vonalán. Az általános demokratikus kibontakozás eredményeként már 1945 tavaszán felmerült a kérdés, hogy felül kell vizsgálni a statutumot is, hiszen az sem volt mentes a Rădescu-kormány fékező hatásától, s meg kell oldani azokat a problémákat is, amelyek a statutum után álltak elő, vagy amelyeknek megítélése megváltozott.

Így került sor annak a törvénytervezetnek a megszerkesztésére, amelynek hangsúlya a nemzetiségi statutum demokratikus kiegészítésén és aktualizálásán volt. A munkálatok ugyan megrekedtek a tervezés stádiumában, de rendkívül tanulságos volt, ahogy az alakuló népi demokratikus közéletben az előkészítést aktív részvétel követte. A Magyar Népi Szövetség és általában a demokratikus erők tolmácsolták, összefoglalták a maguk elképzeléseit, amelynek eredményeként a tervezet nemcsak politikailag, de a szakszerűség szempontjából is csiszolódott. Hosszú és körültekintő előkészítés után a tervezetet bemutatták Bukarestben a kormányszerveknek is. A közéleti személyiségekből és szakértőkből álló bizottságban részt vett maga Demeter János is. A tervezet utolsó fóruma a Székelyudvarhelyen 1946 júniusában megtartott Magyar Népi Szövetség kongresszusa volt. Sajnálatos tényként kell elmondanunk, hogy a kongresszus idején a Magyar Népi Szövetség ellen nacionalista tüntetések zajlottak le. Így érthető, hogy a tervezet által felvetett nemzetiségi jogok biztosításához a politikai feltételek még nem értek meg. A tervezetből törvény sohasem lett, és sorsa a feledés homályába merült.

Ez a fejlődési szakasz az 1948-as alkotmány bevezetésével zárult. Az új alkotmány tükrözte a három év alatt végbement demokratikus átalakulást. A könyv zárógondolata az, hogyan biztosította az új alkotmány

a nemzetiségek egyenjogúságát. Az alaptörvény a munkán alapuló társadalmi megbecsülést helyezi középpontba, de a nemzetiségekre vonatkoztatva is magában foglalja a hátrányos megkülönböztetés tilalmát. Az 1952-ben hozott újabb román alkotmány pedig létrehozta a nemzetiség területi autonómiájának intézményét; a Magyar Autonóm Tartományt, amely — közigazgatási változtatással ugyan — 1968-ig állt fönn. A magyar lakosságnak azonban csak mintegy harmadrészét foglalta magába, de jogi-önkormányzati modellként mégis figyelemre méltó kísérlet volt.

A könyv olvasása közben egy harcokkal, nehéz küzdelmekkel teli korszak tárul fel az olvasó előtt. Itt a demokratikus átalakulásért vívott harc szorosan összekapcsolódott a nemzetiségek egyenjogúsításáért vívott harccal. A Román Kommunista Párt és az ország haladó erői, élen Petru Groza miniszterelnökkel — mondja Demeter János — felismerték azt az objektív tényt, hogy Észak-Erdély Romániához való visszacsatolása összefüggésben áll az itt élő nemzetiségek sorsának biztonságával. A miniszterelnök 1945 márciusában Sztálin marsallhoz küldött levelében garanciát vállalt: „. . . a román kormány és közigazgatás Erdélyben gondoskodni fog az Erdélyben lakó nemzetiség jogainak védelméről, és tevékenységét az egyenlőség, a demokrácia és az egész lakossággal való igazságos kapcsolatok elve alapján fogja irányítani."

Dr. Petru Groza beváltotta ígéretét, túl azon, hogy minden állampolgár egyenlő jogokban részesedjen, azt is felismerte, hogy a romániai magyarság sorsa összefügg a két ország közötti viszony alakulásával is. Mindent megtett annak érdekében, hogy a két ország kapcsolata baráti legyen. Az 1947 májusában budapesti látogatása alkalmával tett egyik nyilatkozata is azt fejezte ki, hogy ez a két kérdés elválaszthatatlan egymástól: „Az igazi megbékélés jegyében sohasem feledjük el, hogy a magyarországi magyarságnak testvérei vannak minálunk. Ennek tudatában levonjuk a helyes következtetést, s vigyázunk arra, hogy a testvér, aki odaát maradt, úgy élje életét, hogy az itteni testvér nyugodt lehessen felőle."

Ajánljuk a könyvet a nemzetiségpolitika iránt érdeklődő minden olvasónak. Világos, logikus stílusa érthetővé teszi a rendeletek száraznak tűnő szövegét is, és a hozzájuk fűzött magyarázatokon átsüt a kor cselekvő részesének szuggesztív képessége: mondanivalóját rendszerbe foglalva, félremagyarázhatatlan bizonyítékokkal alátámasztva adja elő. A más forrásokból összegyűjtött jegyzetanyaga, és a függelékben leközölt rendeletek teljes szövege értékes ismeretanyaggal egészíti ki a kötetet. Kár, hogy adós maradt a szerkesztőség a kor politikai eseményeit részletesebben bemutató előtanulmánnyal.

Gerelyesné Dian Éva

FOLYÓIRATSZEMLE

BEMUTATJUK A „ZEITGESCHICHTE" CÍMŰ FOLYÓIRATOT

A neves osztrák történész, Erika Weinzierl által irányított havi folyóirat 1974-től jelenik meg. Nem a naptári, hanem az akadémiai évhez igazodik: októberben indítják az új évfolyamot, s 12 szám jelenik meg a következő év szeptemberével bezárólag.

A havonként megjelenő füzetek átlagos terjedelme 35—40 oldal. A folyóirat — megindulásától kezdve — az alábbi rovatokból áll: dolgozatok — kortörténet az oktatásban — szakirodalmi ismertetések — dokumentumok.

Mivel a főszerkesztő, *Erika Weinzierl* 1979 márciusáig a salzburgi egyetem történeti intézetének professzora volt, a folyóiratot kezdetben Salzburgban szerkesztették, s a szerkesztőség csak salzburgiakból állott. Miután ő 1979 márciusától a bécsi egyetem kortörténeti intézetének professzora lett, megszűnt a folyóirat kizárólagosan salzburgi jellege, bécsi szakemberekkel bővült ki a szerkesztőség.

1978 decembere óta a verzón közli a folyóirat a számára anyagi támogatást nyújtó szervek listáját. Ezek: az oktatási és művészeti minisztérium, a tudományos és kutatási minisztérium, a kancellári hivatal sajtóalapja és a salzburgi tartományi kormány.

A folyóirat általunk tanulmányozott két évfolyama (1978 október — 1980 szeptember) számainak tematikai elemzéséből az alábbi kép rajzolódik ki:

A megvizsgált időszakban megjelent 24 dolgozatból (a magyar szaksajtóban „tanulmány"-ként jelennének meg) 3 foglalkozik 1918 előtti — de legfeljebb 1848-ig visszanyúló — témával, 11 1918—1945 közöttivel, 8 1945 utánival s 2 fog át több időszakot. Legerősebben tehát az első köztársaság és a náci megszállás időszaka képviselteti magát a megjelent közlemények 45,8%-ával.

A dolgozatok jóval nehezebb tartalmi kategorizálása is hasonló szóródást mutat: 11 tanulmány foglalkozik politikatörténettel (ez is 45,8%), az eszmetörténetet 7, a társadalomtörténetet 3, a gazdaságtörténetet 2, a historiográfiát 1 tanulmány képviseli.

Tehát egy erősen politikatörténeti érdeklődésű, s főleg a „távolabbi közelmúlt" felé forduló folyóirat profilja rajzolódik ki.

Az 1918—1945 közötti korszakot tárgyaló munkák primátusa még a „Kortörténet és oktatás" c. rovatnál is észlelhető: itt a tárgyalt 20 közleményből 7 foglalkozik átfogó jellegű, ill. időhatárok szempontjából közömbös témával, ugyancsak 7 tárgyalja az 1918—1945 közötti korszakot (ez a közlemények 35%-a), 5 foglalkozik az 1945 utáni, s 1 az 1918 előtti időszakkal. A sorrend itt is ugyanaz, mint az előbb tárgyalt rovatban.

Feltűnően erős a politikatörténet iskolai oktatási kérdéseivel foglalkozó cikkek aránya: a 20-ból 10, vagyis kereken 50%. Érthetően magas az elméleti-módszertani jellegű közlemények száma (6). 3 közlemény az eszmetörténet, 1 pedig a gazdaságtörténet eredményeinek iskolai hasznosításáról értekezik.

A „szakirodalmi ismertetések" rovat a folyóirat tájékozódásáról mond sokat: itt már az ismertetések 42,8%-a (14-ből 6) az 1945 utáni időszakot tárgyaló irodalomra esik — az 1918—1945 közötti időszak 5 ismertetéssel a második helyre szorul. Ilyen csekély mennyiségű adat alapján messzemenő következtetéseket nem szabad levonni. Annyit mégis megkockáztatnánk, hogy az irodalmi tájékozódás előrejelzést ad a folyóirat arculatának későbbi alakulásához.

Végezetül egy ritkábban felbukkanó közleményfajtáról, az ún. „dokumentáció"-ról szólunk, melyben dokumentumközlések, visszaemlékezések, riportok vagy dokumentumok primér feldolgozásai találhatók.

(Körülbelül a mi „adattár" műfajunknak felel meg.) Az 1978—80 között megjelent 5 ilyen közleményből 4 (80%) az 1918—1945 közötti időszakra vonatkozik, 1 átfogó jellegű. Tartalmi szempontból: 3 politikatörténeti közlemény (60%), 1 eszmetörténeti, 1 historiográfiai jellegű. Vagyis ebben a rovatban is a korábban látott jellemzőkkel találkozunk.

A tanulmányok (dolgozatok) 24 szerzője közül 4 külföldi, 20 osztrák. A 20 osztrák közül 5 salzburgi, 5 bécsi, 10 egyéb ausztriai helységben dolgozik. A szerzőgárda 1/6-a, 16,5%-a külföldi. Az osztrák szerzők csoportjában egyenletes eloszlást láthatunk: sem Salzburg, sem Bécs nem nyomja agyon a vidéket, mely 50%-kal képviselteti magát az Ausztriából érkező közlemények között.

A szerzőknek a tudományos életben elfoglalt helyzetük szerinti megoszlása sem mutat nagymértékű eltolódást a legelőnyösebb helyzetben lévők javára: a legerősebben valóban az egyetemi tanárok és docensek képviseltetik magukat 7 közleménnyel (ez a dolgozatok 29,1%-a), de nem sokkal lemaradva, 6 dolgozattal követik őket az egyetemi adjunktusok és tanársegédek. Ezenkívül 4 tudományos kutató, 3 szabadfoglalkozású, 2 közintézményben dolgozó s 1—1 középiskolai tanár, ill. fenti kategóriákba nem sorolható szerző tanulmánya jelent meg a folyóirat legrangosabb rovatában.

A fenti számok tanúbizonysága szerint sikerült a folyóirat szerkesztőinek egy minden szempontból nyitott fórumot teremteniük a kortörténettel tudományos szinten foglalkozók számára.

A „Kortörténet az oktatásban" rovat vizsgálata már más képet mutat: Salzburg és a középiskolai tanárok uralják ezt a terepet. A 27 szerző közül 23 osztrák, 4 külföldi. A legtöbb közlemény salzburgi szerző tollából származik: 16. Ez a közlemények összességének 59,5, a csak ausztriai szerzőktől származó közlemények 69,5%-a! Bécset 4, egyéb ausztriai helységeket 3 szerző képvisel.

A rovat tárgyi sajátosságaiból következően a középiskolai tanárok vezetnek 12 szerzővel (44,4%), őket követi 5 egyetemi hallgató(!), 4 professzor, 3 tanársegéd, 2 tudományos kutató és egy közintézménynél dolgozó szerző. Feltűnő a salzburgi szerzők túlsúlya. A középiskolai tanárok vezető szerepe a tárgyalt kérdések jellege miatt teljesen indokolt.

A szakirodalmat ismertető 15 közlemény valamennyi szerzője Ausztriában dolgozik. Salzburgból 7, Bécsből 6 ismertetés érkezett, egyéb helyről 2. Feltűnő az egyetemi adjunktus—tanársegéd szerzők nagy aránya (8 ismertetés — 53,3%!), őket 3 egyetemi hallgató, 2 professzor, 1—1 középiskolai tanár, ill. szabadfoglalkozású követi. A sajátos eloszlást messzemenően praktikus szempontok magyarázzák: az egyetemi professzor-főszerkesztő legkönnyebben fiatalabb kartársait nyerheti meg egy új könyv, vagy valamely témára vonatkozó irodalom ismertetésére.

A „dokumentáció" rovat 6 szerzője mind osztrák. 4 bécsi, 2 más helységből való. 4 szerző közintézményekben (főleg archívumokban) dolgozik, 1 tudományos kutató, 1 „egyéb" kategóriába tartozik.

A számszerű bemutatás után lássunk néhány érdekesebb tanulmányt. Időben legmesszebb 1848-ig nyúlt vissza egy tanulmány szerzője, aki a bécsi akadémiai légió káplánjának teológiai és politikai nézeteit elemzi.[1]

Ha időben rugalmasan húzzák meg a kortörténet határait a szerkesztők, nem cselekszenek másképpen a tartalmi jellemzők esetében sem: gyakran találkozunk irodalom- és társadalomtudományi jellegű publikációkkal. Feltűnően magas a pszichológia és történelem kapcsolatával foglalkozó tanulmányok száma.[2]

[1] *Sauer, Walter:* Anton Füster — Priester der Wiener Revolution 1848. = Zg 2 (1975. aug.—szept.) 11—12. sz. 749—756.

[2] *Néhány cím: Leupold-Löwenthal, Harald:* Psychoanalyse und Geschichtswissenschaft = Zg 2 (1975. jan.) 4. sz. 83—91., *Huber, Wolfgang:* Psychoanalitische Pädagogik in der Zeit des Ständestaates. = Zg 6 (1979. aug.—szept.) 11—12. sz. 386—400., *Federn, Ernst:* Psychoanalyse und Sozialarbeit in Österreich = Zg 7 (1980. febr.) 5. sz. 141—149.

Magyar szerző tollából 1 tanulmány jelent meg.[3] Magyar vonatkozású témákkal csupán elvétve találkozhatunk. Mindez nem jelent egyúttal elzárkózást a magyar történelem problémáitól. A folyóirat szemléletének nyitottságát mutatja egy salzburgi tanár közleménye: a szerző arról számol be, hogyan sikerült 2 óra keretében valamelyest igazítania az osztrák történelemkönyvekben található egyoldalúságokon és elfogultságokon. A tanulók kollektív szövegelemzés keretében mutatták ki annak az objektívnek semmiképpen sem nevezhető megközelítési módnak az ellentmondásait, ahogyan egy történelmi kézikönyv szerzői az 1809-es tiroli népfelkelést, illetve az 1848/49-es magyar szabadságharcot s azok vezetőit ábrázolják — idealizálva a tiroliak harcát, s bagatellizálva a magyar mozgalom jelentőségét.[4]

A másik magyar vonatkozású közlemény egy holland szerző munkája. A szerző holland levéltári anyagok alapján ismerteti a magyar—osztrák kapcsolatok eddig nem tárgyalt vonatkozását, az 1921-es velencei egyezmény végrehajtása során felmerült pénzügyi vitákat, s az azok rendezésére létrehozott nemzetközi döntőbíróság munkáját.[5]

Kevés viszonylag a kortörténet-kutatás elméletével foglalkozó tanulmány.

1979 végén egy a kortörténet és helytörténet kapcsolatait tárgyaló tanulmány jelent meg, melynek szerzője a legújabbkori helytörténeti kutatás és a társadalomtudomány szoros kapcsolatáról értekezik, szinte azonosítva a két diszciplinát.[6]

Egy másik szerző a kortörténet fogalmának meghatározására tesz kísérletet, megpróbálja elhelyezni a kortörténetet a történettudomány egészében, végül a kortörténet és a tanítás kapcsolatait elemzi. A kortörténeti kutatás időhatárának megállapításával ő sem boldogul, csupán jelzi, hogy egyre inkább az 1945 utáni időszak képezi majd a kutatás tárgyát.[7]

Talán sikerült e rövid ismertetés keretében felvázolni a kortörténeti kutatások eredményeinek helyet adó folyóirat jellemzőit, erényeit, hibáit. A „Zeitgeschichte" *léte* önmagában is nagyra értékelhető: egy kis országban is lehetséges a kortörténet-írás számára önálló fórum létrehozása s eredményes működése.

H. V

SCHMID, GEORG

A BALLHAUSPLATZ 1848—1918

A Staatskanzlei Ballhausplatzon emelkedő palotája 1848-tól külügyminisztériumként funkcionált, s az épület a Habsburg-monarchia európai nagyhatalmiságának egyik szimbólumává vált. A miniszteri székben gyakran cserélődtek a személyek, a külpolitika állandóságát a vezetést mindig magának megtartó Ferenc József s a zártkörű hivatalnoki kar biztosította. S bár a diplomáciai személyzet igyekezett magát elkülöníteni a politikai élet egyéb szféráitól, a bel- és a külügyek gyakran összefonódtak (a külügyminiszter elnökölt az uralkodó távollétében a közös minisztertanács ülésein, s lényegében belpolitikai természetű ügy miatt bukott meg Kálnoky). A kétarcúság más területeken is jelentkezett: a külpolitikai vonalvezetés „nemzeti" jellege is kettősnek mutatkozott. Így a német kapcsolatok esetében nem zárhatjuk ki teljesen a nemzeti motívumokat, ugyanakkor a — főleg magyar és német — arisztokrata családok soraiból verbuválódott diplomáciai kar „nemzetek feletti" tudattal bírt. A stabilitás megőrzéséhez szükséges óvatosság azonban gyakran passzivitáshoz vezetett. Ennek következtében a Berlin és Bécs közötti

[3] *Frank, Tibor:* Die österreichische Propaganda des Dualismus in England 1866 bis 1870 = Zg 3 (1976. aug.—szept.) 11—12. sz. 337—348.

[4] *Gauss, Reinhard:* Andreas Hofer — Freiheitsheld, Ludwig Kossuth — fanatischer Nationalist? = Zg 3 (1975. nov.) 2. sz. 45—55.

[5] *Bosmans, Jacques:* Das Schiedsgericht zur Regelung der westungarischen Frage 1922—23. = Zg 7 (1980. ápr.) 7. sz. 233—257.

[6] *Hanisch, Ernst:* Regionalische Zeitgeschichte. = Zg 7 (1979. nov.) 2. sz. 39—60.

[7] *Schausberger, Norbert:* Zeitgeschichte, die Geschichte unser Zeit. = Zg 7 (1979. dec.) 3. sz. 79—105.

szövetségben is Berlin volt az aktívabb partner. Ezért az 1848—1918 közötti korszakot úgy is felfoghatjuk, mint Bécs eredménytelen szövetségi alternatívakereséseinek korát. Berlinben már 1914 előtt egy egyre inkább militarizálódó vezető csoport kezében összpontosult a hatalom, s így éppen az az állam vette semmibe szövetségese érdekeit, melytől az — kissé gyermetegen — védelmet várt. Ezt a helyzetet az összeomlást követő német-nemzeti irányú történetírás nem volt hajlandó tudomásul venni, ezért itt az újraértékelés elkerülhetetlen.

Ausztria utolsó aktív nagyhatalmi politikai kísérlete — Schwarzenberg külpolitikája — arra az időszakra esik, amikor végképpen lemaradt gazdasági téren németországi riválisa, Poroszország mögött. A külügyminisztérium szervezete és állománya is a metternichi időket idézte, ezért az osztrák külpolitika ezután inkább csak követte a fejleményeket. Beust kísérlete volt az utolsó, mely eredeti osztrák politikát próbált érvényesíteni. Később Ausztria úgy próbált meg lépést tartani a történelemmel, hogy alávetette magát a berlini külpolitikának.

Beust modernizálta a külügyminisztérium szervezetét. Egy felelős közös birodalmi minisztérium lehetősége azonban nem realizálódott. Belső, főleg magyar igények azonban így is utat törtek maguknak (Kálnoky és Goluchowski bukása).

Az Aehrenthal-korszak kivételével a Monarchia külpolitikája passzív s Berlinnek alárendelt volt. Az osztrák külpolitika egyre inkább a balkáni politikára redukálódott, s a külügyminisztérium vezető tisztviselői teljes értetlenséget mutattak a „liberális" Olaszország és Franciaország iránt — saját származásuk korlátait ők sem tudták átugrani. Pedig hogy mire volt képes a külügyi szervezet egy kezdeményezőképes és eredeti vezető alatt, mutatja az annexió sikeres lebonyolítása: Aehrenthal ideje volt az egyetlen, amikor Ausztria—Magyarország, megszabadulva a német gyámkodástól, tevékeny, dinamikus külpolitikát folytatott. Az osztrák—magyar külpolitika hanyatlását mutatja 1914, a Berchtold által vezetett külügyminisztérium tevékenysége. A változásnak belső okai is voltak: 1912 után növekedett a Conrad által patronált fiatalabb hivatalnokok befolyása. Ferenc Ferdinánd meggyilkolását a Ballhausplatzon domináló háborús párt kedvező ürügynek tekintette a végső leszámolásra Szerbiával. Berchtold tulajdonképpen a névtelen hivatali gépezet befolyása alatt cselekedett a júliusi válság idején.

(Österreichische Osthefte 1981. 1. 18—37.)

H. V.

SALVADOR GINER

POLITIKAI GAZDASÁGTAN, LEGITIMÁCIÓ ÉS ÁLLAM DÉL-EURÓPÁBAN

A tanulmány gazdaság és hatalmi struktúra viszonyának összehasonlító-történeti elemzését kívánja adni Dél-Európában. A régiót az ipari forradalom kezdetétől vizsgálva „megpróbálja a parlamentáris demokráciára való átmenetet a reakciós despotizmus bizonyos kulcsfontosságú periódusainak következményeként, és nem az ellenük való fellépésként magyarázni".

A szerző kiindulópontja szerint Dél-Európa félperiferikus országait sajátos „kétértelműségek" jellemzik: univerzalizmus a patronátus rokoni kötelékeivel szemben, a közintézmények vallási legitimációja a harcos szekularizmus, osztálymentes és doktriner politikai elkötelezettségek kompromisszumot nem ismerő osztályjellegű ideológiákkal, külföldi beruházás révén megvalósuló függő iparosítás tekintélyes, állami beavatkozásba torkolló nemzeti kapitalizmussal szemben.

Emiatt e társadalmakat nem lehet olyan tengelyekre felfűzni, mint elmaradottság — modernség, iparilag fejletlen kapitalizmus — fejlett kapitalizmus, tradicionalista fatalizmus — vállalkozói individualizmus, tudománytalan vallásos mentalitás — racionalizmus és tudományos szellemi beállítottság. Van viszont e régiónak az említett jellemzőkből fakadó és az alább tárgyalandó fejlődési szakaszokban megragadható olyan közös vonása, amely „megcáfolja a rendszertelen instabilitás, ingatagság és kiszámíthatatlanság Európa déli világának számos megfigyelője által osztott képét".

Oligarchikus kormányzás. A reneszánsz kor végétől periferizálódó térség a 19. századra megszűnt ugyan prekapitalistának lenni, de a fejlett észak-nyugat-európai régió — elsősorban gazdasági — erőszaka az ipari forradalom kezdeti vereségét (Portugália, Görögország), ill. korlátozott sikerét eredményezte (Spanyolország, Olaszország). „Nem annyira az történt, hogy ezek az országok »későn csatlakoztak« a kapitalista ipari átalakuláshoz, inkább az, hogy kudarcot vallottak burzsoáziáik azon erőfeszítései, hogy az »elsőként érkezők« között legyenek."

A felhalmozás belső erőforrásainak szűkössége miatt ezek az országok teret kényszerültek adni a külföldi befektetéseknek. Ez krónikus függést eredményezett. Ellensúlyt a fasiszta diktatúrákig csak a védővámrendszer jelentett, ugyanis a mezőgazdasági exportőrök és a korrupt kormányhivatalnokok érdekeltek voltak a szabad kereskedelemben. Másrészt állami támogatással próbálták pótolni a források szűkösségét, ami az állam nagy súlyát eredményezte a modernizációban. Gazdasági gyengeségük miatt azonban „Dél-Európa archaizáló államainak eredetileg minden bizonnyal nem állt módjukban még leányvállalatként sem termelésbe kezdeni".

Mivel a modernizálás az *ancien régime* égisze alatt indult meg, a 19. sz. első évtizedeitől — Spanyolországban az 1812-es első polgári alkotmánnyal, Olaszországban az 1820-as liberális forradalommal, Görögországban az 1821-es függetlenségi háborúval, Portugáliában az 1822-es alkotmánnyal kezdődően —, a parlamentáris látszatintézmények és a liberalizmus mögött az oligarchia kormányzott, félfeudális privilégiumaira támaszkodva. A szélsőséges egyenlőtlenséget fenntartva a néptömegeket és képviselőiket kirekesztették a konszenzusból.

Burzsoá konszolidáció. A 19. sz. utolsó harmadától a modernizáció — melynek során az első világháború előtt, alatt és után megszületett az ipari társadalom — összekapcsolódott az észak-nyugat-európai, elsősorban brit parlamentáris demokrácia átültetésével. E folyamat kiteljesedését a Restaurációs Spanyolországban (1876—1923), a portugál Első Köztársaságban (1910—1926), Olaszországban a Giolitti-kormányok idején (1903—1914), Görögországban Venizelosz kormányzása alatt (1910—) figyelhetjük meg.

Az adaptálás nem az „ideális európai modell aberrációját" jelentette, hanem a *liberális konzervatív osztályuralom* sajátos formáját:

1. A korlátozott parlamentarizmus keretében folytatódott a néptömegek kirekesztése: az alávetett osztályokból csak az egyén válhatott elfogadottá az egyházon, hadseregen, köztisztviselői karon keresztül befutott pályája révén.

2. A század két poláris politikai áramlata közül a liberalizmus konzervatívvá vált, a konzervativizmus liberalizálódott — de a két áramlat között egyensúlyozó kormányok szintjén mindig konzervatív kicsengéssel. A konszenzus szélessége a politikai spektrum konzervatív liberális ágától (pl. Cavour) a radikális liberalizmusig (pl. Mazzini) terjedt. A liberális konszenzuson kívül eső politikai erőket nem kooptálták. „Eltérően a szociáldemokráciától Észak- és Közép-Európában, délen az anarchistáknak, szocialistáknak és más komolyan kihívó mozgalmaknak soha nem ajánlották fel semmilyen reális és tartós kompromisszum lehetőségét." Ezért ez az ellenzék nem pusztán radikális, hanem forradalmi volt.

3. A modernizálás lassú és óvatos megegyezéssel folytatódott az uralkodó osztályok érdekei (alacsony bér, latifundista agrárstruktúra fenntartása stb.) és a politikai élet kényszerűségei (elsősorban a munkásmozgalom) között. Az alapvető ellentmondások — a strukturális átalakítások elmaradásával szemben jelentős ipar kialakulása, városi proletariátussal és új középosztállyal — miatt beszélhetünk *dualista* társadalmakról.

4. A konzervatív liberalizmus „utópikus" elemét alkotta a nemzet gyarapodásának irreális álma: Spanyolország esetében Marokkó, Portugáliában a gyarmatbirodalom, Olaszországban Afrika, Görögországban Anatólia.

E polgári parlamentáris uralom tradicionális politikai formáinak kimerülése „akkor következett be, amikor túlságosan meghasonlottak vele a »paternalisztikus« konzervatív politikai rend égisze alatt végbement társadalmi átalakulások." Elsősorban a növekvő extraparlamentáris ellenzék integrálása és a „magánúton finanszírozott imperialista állam" vallott kudarcot (1895: Olaszország abesszíniai vereségе, 1898: spanyol—amerikai háború, 1922: a kisázsiai görög holocaust, a birodalom további gyarapításának végleges kudarca Portugália számára).

Új megoldás kellett az örökölt egyenlőtlenség további legitimálásához, a nemzeti nagyság általánosan elfogadott céljának fenntartásához, a kapitalista iparosítás folytatásához, a forradalmi mozgalmak leverésének. Ez az új megoldás a liberális polgári rend végét, az állam politikai és gazdasági funkcióinak újrameghatározását, a dél-európai forradalmi út végleges lerombolását jelentette.

Fasiszta és fasizáló pretoriánus diktatúrák. A létrejövő modern despotizmust — a fasizmust — a fölülről történő modernizálás folytatása, ennek érdekében a krónikus függés felszámolásának igénye és az állam termelésben való részvétele jellemezte, „dühödten önellátó gazdaságpolitikán keresztül", immár a parlamentarizmus segítsége nélkül. E társadalmak mind keresztülmentek rajta, hasonló történelmi feltételek közepette: Olaszország Mussolini alatt 1922—43 között, Portugália Salazar és Caetano alatt 1926—74 között, Spanyolország Miguel Primo de Rivera (1923—31), majd Franco alatt (1936—76), Görögország a Metaxasz-diktatúra éveiben (1936—40), majd az „ezredesek diktatúrája" alatt (1967—74). A fasiszta megoldást tehát „egy alapvetően társadalmi-strukturális, politikai és gazdasági jelenségként kell értelmeznünk".

E fasiszta rendszerekben az osztályuralom tradicionális formái összefonódtak a közigazgatás szigorú ellenőrzésével, valamint „az alárendelt osztályok politikai mobilizációt nem feltétlenül igénylő, meglehetősen adekvát semlegesítésével":

1. A konszolidálódott reakciós osztálykoalíció a munkásosztály, a radikális értelmiség, a diákság semlegesítésével biztosította a belső nyugalmat — ugyanakkor mindenki érdekképviseletére jogot formáló populista nacionalizmus jellemezte. E folyamatban — különböző módon ugyan, de — jelentős szerepet játszottak a fegyveres erők: Spanyolországban és Görögországban a hadseregé lett az államfői kulcspozíció; Portugáliában polgári diktátor volt ugyan, de a hadsereg meghatározó szerepet játszott; s még a tipikusan fasiszta párt irányította Olaszországban is volt e pártnak hadseregpótló funkciója.

2. A reakciós koalíciók az állami ellenőrzést az „alkalmazotti osztályon" (Dienstklasse, service classe) keresztül biztosították. A lakosság széles köréből történő könnyű toborzását és lojalitását a gazdaság elmaradott természete segítette, ugyanis „a biztos munkát, a biztos jövedelmet, az egészségügyi és gyógyászati előnyöket Dél-Európában sokkal többre értékelték, mint északabbra". Ez megszilárdította az uralmon lévők szövetségét a középosztállyal, s az „alkalmazotti osztály" a rezsim legitimálója lett.

3. A leszűkített ideológiai szféra a „kommunizmusban" (= szeparatizmusban, demokráciában, liberalizmusban, szocializmusban) jelölte meg az „egyetlen" főbűnöst. Az alapvetően reakciós természetű rendszer és az alárendelt osztályok hivatalosan elismert törekvéseinek összebékítése érdekében „a déli diktatúrák szinkretikus ideológiai szubsztrátummal rendelkeztek, ami a fundamentalista fasizmustól az ultramontán monarchista legitimizmusig terjedt". Ezekben az ideológiákban keveredtek a történelmi mítoszok, a rasszista doktrinák, a birodalmi bukás megnemesítése, az örökölt áltudományos teóriák (luzitanizmus, Hispanidad, megali idea, Római Birodalom és civiltà). A panelek közül a diktátor szabadon választhatott minden politikai fordulatnál.

4. A modern despotikus állam elnyomó apparátusa inkább az alárendelt többség passzív engedelmességének biztosítására rendezkedett be, mint annak aktív mozgósítására. „A szervezetekhez nem tartozó egyéneket és a politikai múlttal nem rendelkező embereket, valójában a többséget békén hagyták tulajdonuk élvezésében, magánvállalkozásaik végrehajtásában és álláskeresésükben."

Míg totalitárius diktatúrákban rendszerint „a párt a hatalom, a kiváltság és az osztály központi intézménye", Dél-Európában „a párt másodlagos az uralkodó osztálykoalícióhoz képest"; az ellenőrzést és különösen az intézményesített erőszakot szelektíven alkalmazták; képességük a társadalmi struktúra átalakítására kisebb volt, mint a valóban totalitárius államoké.

Pluralista demokrácia. A „diktatórikus formula kimerüléséhez", modern polgári demokráciával történő felváltásához a lehetőséget éppen az osztályuralom rendszerének alapvetően nem totalitárius jellege adta. A kimerülés és felváltás különböző, de általánosítható okok miatt következett be:

1. A fasiszta ideológián keresztül megvalósított tradicionális legitimáció kimerülése. A gyakorlatban semmiféle figyelmet nem fordítottak az ideológia kirívó kulturális ellentmondásaira: „a kulturális disszonancia példátlan méreteket öltött volna, ha az ősi mediterrán vidék szkeptikus lakossága bedőlt volna — ahogy a németek tették — a hivatalos képtelenségeknek."

2. A gazdasági struktúra transzformációjának eredményeként megváltozott az állam és a gazdaság viszonya, ami aztán összekapcsolódott a második világháború utáni európai opcióval. „Jalta és 1945 után a nemzetközi feltételek maguk után vonták a szocializmus (és államszocializmus) kizárását az érintett négy országban. Ez azt jelentette, hogy államaiknak, akár diktatórikusak (Spanyolország, Portugália), parlamentárisak (Olaszország), vagy baloldali, antikommunista, ún. »irányított demokrácia« típusúak voltak (Görögország), nem volt más választásuk, mint hogy utat nyissanak a külföldi tőkebefektetéseknek a stabilitás és az alacsony bérek biztosításával. Így nyújtottak menedéket egy »liberális« gazdaságnak egy antiliberális államban." A hetvenes években a külföldi kapitalista behatolással szembeni fenntartások is megszűntek.

3. Megvalósult a „pluralista" politika az észak-nyugat-európai modell szellemében, de lényeges különbségekkel. A reakciós politikai osztály centrista és jobboldali kormányzó pártokká alakult, amit „az őket megelőző nem totalitárius despotikus rendszerek osztályösszetétele tett lehetővé".

A diktatúrák összeomlása, ill. az átmenet a demokráciába a szerző szerint „ezekben az országokban sehol sem forradalmon keresztül valósult meg. Minden esetben egy nagymértékű »fölülről jövő demokratizálásról« volt szó". Az összeomlás módja változatos volt ugyan — Olaszországban a második világháborúban elszenvedett vereség (1943), Portugáliában a hosszú gyarmati háború eróziója (1974), Görögországban a kalandorság (1974), Spanyolországot saját politikája mállasztotta szét 1959-től —, de Olaszországban a forradalmat meghiúsította a külső invázió, Spanyolországban 1977-re lekerült napirendről a „demokratikus szakítás", s „a múlttal valóban forradalmi szakítás még Portugáliában sem ment végbe", ahol a katonai államcsíny kizárta a néptömegeket, ill. képviselőiket.

Ennek gyökere végső soron az, hogy a politikai erők választási szabadsága igen szűk volt, így az átmenet csak sajátos — a „polarizáció, konfrontáció és más kölcsönösen romboló stratégia" elkerülését célzó — konszenzus révén valósulhatott meg. Téves azonban azt feltételezni, hogy az ilyen konszenzusos átmenet többségi demokráciához vezetett. Sokkal inkább egy „fölülről és/vagy kívülről jövő erőteljes ellenőrzés alatti alkotmányos kormányzás valósult meg". A baloldalt példa nélkül álló mértékben bevették ugyan a politikai életbe, de ennek fejében elállt forradalmi céljaitól, s hozzájárult a szociális egyenlőtlenség relatív fennmaradásához.

(The British Journal of Sociology, Vol. 33 No. 2, June 1982, 172—199.)

P. L.

L. A. PÉREZ

FÜGGŐSÉG ÉS FORRADALOM FELÉ; KUBA NEMZETGAZDASÁGA KÉT HÁBORÚ KÖZÖTT, 1878—1895

Az Egyesült Államok kubai hegemóniájával foglalkozó történeti munkák főleg két időszakkal, a katonai megszállás (1899—1902) és az ún. „plattista köztársaság" (1903—1934) — e periódusban volt érvényben a két ország között az „állandó" és a „viszonossági" szerződés — éveivel foglalkoznak. Kubának a 20. században kétségtelenül egyre nagyobb mérvűvé váló függő helyzete azonban olyan 19. századi előzményekben gyökerezik, amelyek az események 1895 utáni alakulásában döntő szerepet játszottak.

A tíz évig tartó függetlenségi háború (1868—78) befejeződésekor a kubai nemzetgazdaság az összeomlás szélén állt. A háborús rombolás főleg a cukoripart sújtotta; Kuba középső vidékén a cukornád-feldolgozó üzemek háromnegyede semmisült meg, míg a harcok fő színteréül szolgáló Oriente tartományban a cukortermelés szinte teljesen megszűnt (így pl. a Santiago körzetében levő mintegy száz feldolgozóból egyetlenegy maradt üzemképes). A cukornád termelését tovább folytatókat a megdrágult hiteleken kívül a külföldi piacok beszűkülése is sújtotta. A kubai függetlenségi háború idején az Egyesült Államok déli részén jelentősen megnövekedett az államilag is támogatott cukornádtermelés, Európában

pedig a cukorrépa termesztésének gyors terjedése nemcsak pótolta a kubai cukor kiesését, hanem tekintélyes exportot is lehetővé tett. 1853-ban a világ cukortermelésének 14%-a származott cukorrépából, 1884-ben már 53%-a.

A cukor világpiaci ára 1878 után csökkenni kezdett, ugyanakkor a madridi kormány a tízéves háború költségeit a kubai termelőkön és fogyasztókon kívánta behajtani, ezért mindenfajta gazdasági tevékenységgel kapcsolatos adót és illetéket jelentősen megemelt, a következmény komoly ütemű infláció lett.

Az 1880-as évtized elejére a kistermelők legnagyobb része csődbe jutott, számos birtok szinte évente cserélt gazdát. A függetlenségi háborúban részvevő vagy vele szimpatizáló kreol arisztokraták legtöbbjétől a spanyolok elkobozták a birtokát. 1884—85-ben a gazdasági válság már általános jellegűvé vált, a bankok egymás után mondtak csődöt, a városokat ellepték a koldusok. Az élelmiszertermelés nem tudott lépést tartani a lakosság növekedésével, a munkanélküliség nyomasztó méreteket öltött.

A kubai cukortermelés az 1880-as évek végére mégis újjá tudott éledni oly módon, hogy a nagyszámú kistermelő és kisüzem helyét a versenyképesebb, nagy földterületeket felvásárló, új, a korábbinál sokkal hatékonyabb technológiát alkalmazó latifundiumok vették át, amelyek tőkéjüket az Egyesült Államokból szerezték, termékeiket ott adták el, vagyis a kubai cukornádtermelő burzsoázia már ekkor amerikai függőségbe került. E réteg tagjai közül sokan felvették az Egyesült Államok állampolgárságát, mivel a zavaros kubai viszonyok miatt Washingtontól remélték érdekeik védelmét. A századfordulón a kubai cukor 94%-át már a nagy északi szomszéd vásárolta meg.

A kubai cukornádültetvények újjáélesztéséhez az amerikai tőke önmagában kevés lett volna, szükség volt a hatalmas amerikai piacra is. A McKinley-féle vámtarifa törvény 1890-ben engedélyezte a cukor vámmentes behozatalát, feltéve hogy az adott ország az Egyesült Államok exportcikkei tekintetében biztosítja a viszonosságot. E törvény azonnali hatást gyakorolt a kubai belső helyzetre, Havannában több nyilvános gyűlésen követelték a spanyol hatóságoktól, hogy kezdjenek tárgyalásokat az Egyesült Államokkal a viszonosság megadása érdekében. Számtalan kérvényt küldtek Madridba a parlamentnek és a minisztertanácsnak. A kubai gazdasági életben vezető szerepet játszó tőkések és a különböző érdekképviseleti szervezetek létrehozták az ún. „Movimiento Económico"-t (gazdasági mozgalom). E nagy nyomásnak a spanyol kormány már nem tudott ellenállni; 1891 júniusában megkötötték a Foster—Cánovas megállapodást, amely az amerikai exportcikkeknek nyújtott spanyol vámkedvezményekért cserébe kiterjesztette a McKinley törvény hatályát Kubára és Puerto Ricóra.

A hatás rendkívüli gyorsasággal jelentkezett; míg Kubában 1890-ben 632 ezer tonna cukrot állítottak elő, 1894-ben már 1 milliót. 1893-ban Kuba 12-szer többet exportált az Egyesült Államokba, mint Spanyolországba (79, illetve 6 millió dollár értékben), 1894-ben teljes kivitelének már 90%-a irányult az USÁ-ba.

A cukornádipar és vele együtt az egész kubai gazdaság felvirágzása azonban csak rövid ideig tartott, mivel az Egyesült Államok 1894-ben megszüntette a kubai cukornak nyújtott vámkedvezményt, az új, Wilson—Gorman vámtarifa törvény 40%-os értékvámot állapított meg mindenfajta cukorimportra. Az éppen lejáró spanyol—amerikai viszonossági megállapodást nem újították meg, sőt, a két ország között protekcionista kereskedelmi háború bontakozott ki, mivel Spanyolország visszaállította a korábbi rendkívül magas vámtételeket. Emiatt 1896-ban a kubai cukorkivitel már csak 16 millió dollárt tett ki, a termelés pedig 225 ezer tonna volt. Egyidejűleg a cukor világpiaci ára is csökkent; Kuba történetében először fontonként két cent alá süllyedt.

Az amerikai piac teljes elvesztésétől való félelem és egy újabb általános gazdasági válság kibontakozásának jelei ismét helyi tiltakozó akciókat váltottak ki, a Spanyolországgal szembeni gyűlölet egyre nőtt. Ismét előtérbe került az anyaországgal való viszony kérdése, hiszen az Egyesült Államoknak köszönhető rövid gazdasági felvirágzás minden kubai számára nyilvánvalóvá tette a Spanyolországhoz való tartozás elavultságát. A kubai panaszok Madridban süket fülekre találtak, a spanyol kormány a legmerevebb, durván kizsákmányoló jellegű régi gyarmati rendszer visszaállításában látta a megoldást.

A cukorarisztokrácia bizalma Spanyolországban alapvetően megrendült, ugyanakkor az 1895-ben kezdődő újabb függetlenségi háborút sem fogadta örömmel, mivel ez ismét pusztulással fenyegette az ültetvényeket és a feldolgozó üzemeket. A politikailag még Spanyolországtól, de gazdaságilag és

technikailag már az Egyesült Államoktól függő kubai tőkés elit az 1895—98-as háború éveit havannai visszavonultságban töltötte, várva, hogy a Spanyolországgal fennálló anakronisztikus viszony számára kedvező módon szűnjön meg. A Kuba elszakadását jogilag is rögzítő 1902-es alkotmány már intézményesen is biztosította a szigetország új, 20. századi, noha inkább a 19. század gyakorlatának megfelelő függőségét a nagy északi szomszédtól.

(Latin American Research Review, 1983. évi 1. szám, 127—142. old)

M. T.

BACHMAIER, PETER

OSZTRÁK—MAGYAR KULTÚRPOLITIKA BULGÁRIÁBAN AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az I. világháború idején a Monarchia katonai, politikai és gazdasági expanziójával összefüggésben egyre nagyobb szerephez jutott az ún. külügyi kultúrpolitika. Bulgáriában a különösen 1917—18-ban vált intenzívvé a Monarchia kultúrpolitikai aktivitása. Jelentősen megnőtt a szófiai katolikus iskolák, a plovdivi német iskola és a ruszei katolikus leányiskola dotációja. A ruszei katolikus leányiskolát 1917-ben német nyelvű osztrák—magyar intézménnyé fejlesztették, 200 leánytanulóval.

A katolikus egyház külön kezdeményezéseket tett, melyeknek célja a bolgár ortodox egyház és a katolikus egyház uniója volt. Ehhez mindenekelőtt a királyi családban, a bolgár értelmiség sorai között és bolgár egyházi körökben kívántak híveket szerezni.

Osztrák és magyar tudósok előadásaikkal a bolgár szellemi élet vezetői között segítették a Monarchia befolyásának terjedését. 1917—18-ban neves tudósok több előadást tartottak a szófiai egyetemen s a tiszti klubban, melyek politikai és társadalmi eseményszámba mentek. A Magyar Tudományos Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert előadásában a magyar és a bolgár politikai fejlődés rokonvonásait, a hosszú elnyomatást és a függetlenségért vívott harcokat emelte ki a két nép történelméből. Ki is váltotta ezzel Czernin követ rosszallását.

Kidolgozták egy szófiai osztrák—magyar kultúrpalota tervét is, mely kiállításokkal, színielőadásokkal, hangversenyekkel és egyéb rendezvényekkel biztosította volna Ausztria—Magyarország állandó kulturális jelenlétét Bulgáriában.

Mindezek ellenére feltűnő, hogy a bulgáriai kulturális kiadások összege, összevetve az albán iskolaakcióéval, szerénynek mondható, s a legtöbb terv meg sem valósult. Ennek okát a bolgár kormány bizonyos ellenállásában láthatjuk, mivel az — tekintettel a hazai értelmiség nagy részének beállítottságára — nem járult hozzá az osztrák—magyar (és német) befolyás erősítéséhez. Ausztria—Magyarország ezért változtatott elképzelésein, s bolgár diákok Monarchia-beli képzését kezdeményezte. 1917-ben Bécsben ipari és állami adományokból egy bolgár kollégiumot létesítettek. Továbbá bolgár részleget hoztak létre a Mährisch—Weisskirchen-i katonai főreáliskolában, bolgár diákokat képeztek polgári és szakiskolákban, s bolgár papnövendékeket a hollabrunni szemináriumban.

Valamennyi kultúrpolitikai irányú akciót a külügyminisztérium tervezte, irányította vagy legalábbis közvetítette. Céljuk az volt, hogy befolyásolják a bolgár értelmiség és főleg az ifjúság szellemi és politikai orientációját. Jellemző a gazdasági és egyházi körök érdekeivel való összefonódás, azok részvétele az akciók tervezésében, kivitelezésében és finanszírozásában.

Ausztria—Magyarország bulgáriai külügyi kultúrpolitikáját az állandóan növekvő német befolyás figyelembevételével kell szemlélnünk; ez késztette a Monarchiát aktívabb tevékenységre. Mindenekelőtt a törökországi dominancia elvesztése — ahonnan éppen az erősebb szövetséges szorította ki — késztette a Monarchiát bulgáriai erőfeszítésekre, hogy legalább ott tartani tudja pozícióját.

(Österreichische Osthefte 1981. 4. 430—450.) *H. V.*

MALFÉR, STEFAN

AZ 1921. OKTÓBER 13-i VELENCEI JEGYZŐKÖNYV ÉS AZ OSZTRÁK POLITIKAI PÁRTOK

Az osztrák politikában és később a történetírásban is vitatott kérdés volt mindig a velencei jegyzőkönyv értékelése (a jegyzőkönyvben Schober osztrák kancellár és külügyminiszter, Bethlen magyar miniszterelnök, Bánffy magyar külügyminiszter és Torretta olasz külügyminiszter megállapodott Burgenland Ausztriának való átadásában és a Sopron környéki népszavazásban). Árulás volt-e ez Ausztria ellen, az osztrák kormány gyengeségének következménye, olasz diktátum, vagy pedig mindkét fél részéről szándékolt kompromisszum?

Az osztrák történeti irodalomban sokáig az a nézet uralkodott, mely az antanthatalmakat, mindenekelőtt Olaszországot hibáztatta: bár a békeszerződések Burgenlandot népszavazás nélkül Ausztriának ítélték, a győztesek nem segítették Ausztriát jogos igényének érvényesítésében, sőt Olaszország — hogy támogatást nyerjen Jugoszlávia ellen — beavatkozott Magyarország javára, s Velencében nyomást gyakorolva Schober kancellárra, rábírta őt a soproni népszavazás elfogadására.

Ezzel a nézettel szemben a marxista történetfelfogás alapján álló tanulmányok azt bizonygatják, hogy osztályérdekek akadályozták meg Burgenland teljes átvételét: a konzervatív osztrák erők együtt kívántak működni a Horthy-rezsimmel, s megakadályozták a szociáldemokraták által ellenőrzött hadsereg bevetését.

Egy, az újabb irodalomban felbukkanó nézet szerint alternatív megoldásokra korábban lett volna lehetőség. 1921-re már olyan helyzet alakult ki, melyben a kockázatvállalástól való félelem dominált, s az osztrák politikusok igen tartózkodóan léptek fel.

Külföldi, elsősorban olasz források feltárása lehetővé teszi a kérdés objektívabb megválaszolását az eddig dívó „bűnöskeresés" helyett.

E források alapján nyilvánvaló, hogy Schober kancellárt nem egyik napról a másikra citálták Velencébe. Schober nem tartozott egyik nagy párthoz sem, de éppen ezért — bukását elkerülendő — nem tett egyetlen komoly lépést sem a parlament külpolitikai bizottságának megkérdezése nélkül. A bizottsági jegyzőkönyvekből kiderül, hogy már három héttel Velence előtt, 1921. szeptember 22—24-én szó volt Sopron feladásáról. A pártok vezető testületeinek üléseiről készített feljegyzések is bizonyítják: a pártok informálva voltak, a maguk részéről határozatilag állásfoglaltak, tehát ők is „felelősek".

A német—nyugatmagyarországi Deutschwestungarn fegyveres konfliktus miatt az osztrák—magyar tárgyalások végleges megakadása fenyegetett. Ekkor lépett fel a bécsi olasz nagykövet, Biancheri, személyes kezdeményezéssel, előzetes római jóváhagyás nélkül. Az osztrák kancellárral és a bécsi magyar nagykövettel folytatott megbeszélése után azt táviratozta Rómába szeptember 5-én, hogy Ausztria bizonyos kompenzációk fejében hajlandó feláldozni Sopront. Javaslatára Torretta olasz külügyminiszter Bécsbe utazott. Útja nem bizonyult eredményesnek: Schober nem fogadta el javaslatait. Visszatérése napján, szeptember 15-én érkezett meg a magyar javaslat: Magyarország kiüríti Burgenlandot, Sopron magyar marad. Ezt már nem utasította el kereken Schober: közölte, hogy a népszavazás elvének elfogadása esetén hajlandó tárgyalni Sopron kérdéséről.

A javaslatok parlamenti bizottsági vitáján a keresztényszociálisok viselkedtek a legelutasítóbban. Végül vezetőjük, Seipel javaslata tette lehetővé az olasz tárgyalási indítvány burkolt elfogadását: nem kötötték meg a kormány kezét a tárgyalásokon.

A velencei konferencia október 11-től 13-ig tartott, s Schober már október 14-én tájékoztatta a külügyi bizottságot. Ezután az egyes pártok vezető testületei ültek össze. Legelőbb a szociáldemokraták fogadták el az egyezményt. A keresztényszociálisok körében nagy vitát kavart a kompromisszum, de egy igen rugalmas határozattal elkerülték az egyezmény elutasítását, s a felelősséget a kormányra hárították. A nagynémetek táborával viszont nem lehetett elfogadtatni a kompromisszumot: népszavazásról lévén szó — az Anschlussra gondolva — egész Ausztriára érvényes népszavazást sürgettek. Heves vita után a nagynémet néppárt elutasította a velencei megállapodást.

Ezek után a parlament külügyi bizottsága elfogadta a megegyezést, bár határozatában utalt a nagyhatalmak felelősségére a Saint Germain-i békeszerződés végrehajtása terén.

Megállapítható tehát, hogy a két nagy párt vezetői elfogadták a nyugat-magyarországi kérdés rendezésének ezt a módját. Úgy látták, hogy csak így lehet békés viszonyt kialakítani Magyarországgal, melyre a rossz gazdasági helyzet miatt Ausztriának nagy szüksége volt.

(Österreichische Osthefte 1981. 2. 179—195)

H. V.

V. N. VINOGRADOV

A FASISZTA VESZÉLY ERŐSÖDÉSE ÉS A LIBERÁLIS BURZSOÁZIA A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG UTOLSÓ ÉVEIBEN

A téma vizsgálatának első szovjet kísérletei közé tartozik Vinogradov cikke. Német feldolgozások s a korabeli sajtó anyaga képezi forrásbázisát. Korszerű marxista szemlélettel közelít a kérdéshez. Felismerték-e a liberálisok a fasizmusban rejlő veszélyt, milyen politikát folytattak az 1920—30-as évek fordulóján? A Weimari Köztársaság két vezető liberális pártjának a politikai vonalvezetését vizsgálja, s keresi a választ a fenti kérdésekre. A „Német Demokratikus Párt" és a „Német Néppárt" reprezentálta a szerző számára a német liberális burzsoáziát. A politikai végkifejlet szempontjából fontosnak tartja, hogy az 1920-as évek során demokratizmusuk következetlenségével eltántorították maguktól a széles középrétegeket, amelyek eredeti bázisukat jelentették. Ezen túlmenően megosztottságuk, konzervativizmusba hajló birodalmi nacionalizmusuk is elszigetelte őket, illetve erőtlenségükkel együtt jó támadási felületet jelentett az agilis, demagóg fasiszta propaganda számára. Ugyancsak az 1933-ban kiteljesedett vég szempontjából tekinti fontosnak Vinogradov, hogy kezdetben többségük lebecsülte, átmeneti „inflációs" jelenségnek tekintette a fasizmust, túlértékelte a szociáldemokraták és a liberálisok együttműködésének jelentőségét.

Voltak természetesen — s ez új hang a téma szovjet irodalmában —, akik felismerték a fasiszta veszélyt, élesen bírálták a nemzetiszocialistákat. Th. Wolf a Demokrata Párt egyik alapítója (főként a „Berliner Tageblatt" hasábjain), s O. Nuschke fejtették ki már 1928-ban, hogy ez a párt (Hitler pártja) se nem nemzeti, se nem szocialista, s még kevésbé munkáspárt. Véleményük a liberálisok 1928-as választási veresége után talált erőtlen visszhangra. Felismerték a liberális erők egyesítésének szükségességét. Köztársasági centrumot akartak létrehozni. Mindezt azonban csupán parlamenti tömörülésként. Az egyre aktuálisabb tömegpolitikával nem törődtek. Azt javasolták, hogy az apró pártok, amelyek nem szerezték meg a szavazatok legalább 3 százalékát — s ilyen volt akkor még a náci párt is — ne kerülhessenek be a parlamentbe. A terv a szociáldemokraták ellenállásán bukott meg. Eredménytelenül interveniáltak Thüringia koalíciós kormánya ellen is, amelyben már ekkor helyet kaptak a fasiszták. 1930-tól a parlamentarizmus háttérbe szorulása közepette tovább szűkültek egy liberális politikai tömörülés, a köztársasági közép megteremtésének lehetőségei.

Az 1930-tól kiteljesedő politikai válság közepette a liberális pártok egymás iránti bizalmatlansága, a politikai polarizáció szélső pólusainak disztingválatlan elutasítása, illetve a revíziós nacionalizmus felülkerekedése, az etatista megfontolások eluralkodása, valamint a válsághangulat az autoriánus berendezkedés, a jobboldallal való kompromisszum irányába tolta el a liberálisok többségét. Bíztak Hindenburgban, hogy eredményesen ellen tud állni a fasiszta csőcselék hatalmi törekvéseinek. Szinte egyedül kommunistaellenességükben voltak következetesek. Igaz, a német kommunisták doktrinersége is alapot nyújtott ehhez.

Mindezek ellenére a Wolf-Nuschke szárny fokozatosan elszigetelődve is megőrizte konzekvens antifasizmusát, még 1933. január 30-át követően is. Wolf például minden antifasiszta politikai erő — köztük a kommunisták — összefogását sürgette. Cáfolta, hogy egyenlőségi jelet lehetne tenni a forradalmi

munkáspárt és a fasiszták közé. Azt is látta persze, hogy népfrontos elképzelése 1932 Németországában irreális. Hitler hatalomrajutását (juttatását) számos liberális orgánum alkotmányellenesnek értékelte. Mégis a továbbiakban is kitartott a többség a parlamentáris illúziók mellett, tudomásul vette a munkáspártok üldözését. Annak ellenére megszavazták pl. a kommunisták mandátumainak érvénytelenítését, hogy a liberális pártokat is érték rendőri és fasiszta atrocitások a választási hadjárat során. Az alkotmányosság látszatába kapaszkodtak még a szociáldemokraták kiiktatása után is. A parlamentarizmus megmentésének szándékával magyarázták, hogy a munkáspártok felszámolásához statisztáltak. Pedig várhatóan és hamarosan őket is elérte a végzet. Baloldali képviselőiket megfosztották mandátumaiktól, s 1933 júliusára kimondták feloszlatásukat, kényszerűen beismerve politikai irányvonaluk tarthatatlanságát, életképtelenségét.

(Voproszi isztorii, 1983. 5. szám 45—60. l.)

M.

H. AULACH

NAGY-BRITANNIA ÉS A SZUDÉTA-KÉRDÉS 1938-BAN; EGY POLITIKAI IRÁNYVONAL VÁLTOZÁSAI

Egy korábbi időszakban a legtöbb történész a szudéta-kérdéssel kapcsolatban 1938-ban követett brit politikát egyszerűen defetistának minősítette. A levéltárak 60-as években kezdődött megnyitását követően lassan megindult a „megbékélési politika" egyes kérdéseinek újraértékelése. E tanulmány célja a kérdéskör egészének módszeres felülvizsgálata.

Különösen szembetűnő, hogy az 1938 márciusától szeptemberig terjedő periódusban a brit politika irányítói igencsak nehezen tudták eldönteni, valójában mi is az a probléma, amellyel szembe kell nézniük, milyen alapvető politikai célok érdekében tevékenykedjenek, ami természetesen nem azt jelenti, hogy nem tudták, mit akarnak ők maguk, hanem azt, hogy a játszma másik három résztvevője, Németország, Csehszlovákia és főleg Franciaország mit kíván elérni.

A szudéta-kérdéssel kapcsolatos brit politikában öt fő szakasz különböztethető meg. Az első fázis 1938 márciusa, a „fontolgatás" időszaka. Ekkor Csehszlovákia semmi különösebb rokonszenvet nem ébresztett a brit kabinetben, amelynek külpolitikai bizottsága — az alapvető külpolitikai döntéshozó szerv — márciusban arra hajlott, hogy Csehszlovákia „erősen mesterséges" államalakulat, valódi történelmi gyökerek nélkül, nem is igazán Kelet-, nem is Nyugat-Európa, és semmiképpen sem egy olyan ország, amelynek folyamatos létezése Nagy-Britannia szempontjából létfontosságúnak mondható. Biztosak voltak abban, hogy Németország egy hét leforgása alatt egész Csehszlovákiát lerohanhatná, viszont nem tudták, hogy Hitlernek szándékában áll-e ez vagy hogy egyáltalán mit akar. A felsorolt okok, valamint Nagy-Britannia katonai készületlensége miatt a kabinet külpolitikai bizottsága Csehszlovákia vonatkozásában semmiféle elkötelezettség vállalását nem tartotta lehetségesnek.

A Foreign Office az európai helyzet alakulása tekintetében három alternatívát látott. 1. Nagy koalíció alakítása Németország ellen. 2. A francia politika részleges támogatása, ha Csehszlovákia a szudéta-kérdésben ésszerű engedményeket tesz. 3. Egyelőre semmilyen konkrét brit lépés. A kormány márciusban e harmadik utat választotta. Nagy-Britannia számára a szudéta-kérdés kapcsán nem Csehszlovákia, hanem Franciaország Csehszlovákia iránti elkötelezettsége volt a főgond. A francia elképzeléseket nem ismerték, de úgy vélték, hogy a francia kormány túlságosan bízik saját hadseregében és a brit támogatásban, ugyanakkor viszonya Németországgal, Olaszországgal és a francoista Spanyolországgal rossz, közép-európai befolyása gyengül, Franciaország gazdasági és belpolitikai helyzete korántsem kielégítő. A brit politikának bizonyos mértékig támogatnia kellett a franciákat, de úgy, hogy a németeket ne idegenítsék el, és a csehszlovákokat ne bíztassák fel. E koncepciónak megfelelően Chamberlain miniszterelnök 1938. március

24-i parlamenti beszéde a szudéta-kérdés vonatkozásában szinte teljesen semmitmondó volt, nem sokkal az Anschluss után a brit kormány Közép-Európában nem akart elkötelezettséget vállalni.

A második, „aktív" szakasz: 1938 április—május. A döntő fontosságú április 28—29-i brit—francia csúcstalálkozón végül is a franciáknak sikerült aktívabb brit szerepvállalást kikényszeríteni. Nyilvánvalóvá vált, hogy Franciaország fenn kívánja tartani Csehszlovákia iránti elkötelezettségét, ami csak növelte a háborúba sodródással kapcsolatos brit aggodalmakat. Daladier miniszterelnök kijelentette; ők jól tudják, hogy Csehszlovákia csak az első lépés lenne a német agresszió számára, „Napóleonnak sokkal szerényebb ambíciói voltak, mint a mai Németországnak", ezért ragaszkodik a francia kormány Csehszlovákia megvédéséhez. A brit politika félúton akart találkozni a francia szándékokkal, ezért Németországot és Csehszlovákiát egyaránt józan belátásra és önmérsékletre szólította fel, csekély sikerrel.

A harmadik, „passzív" szakasz: 1938. június—július. Május végén egy ideig úgy tűnt, hogy a franciák esetleg mégsem teljesítik Csehszlovákiával szembeni szerződéses kötelezettségüket, amit a brit kormány örömmel üdvözölt. Azonban hamarosan világossá vált, hogy csak francia taktikáról van szó, hogy Csehszlovákia megsegítésének elmaradása esetén Nagy-Britannia is felelős legyen. A brit kormány nemcsak a franciák miatt tanúsított passzív magatartást, azért sem akarta elkötelezni magát a szudéta-kérdés megoldására ekkoriban kidolgozott variációk egyike mellett sem, mert nem kívánt komolyan szembekerülni Németországgal. A brit politika a csehszlovák kormányra sem gyakorolt erős nyomást, a tárgyalások ütemének megszabását rájuk bízták. Hitlert még kevésbé kívánták befolyásolni; a Foreign Office határozottan elutasította azt a javaslatot, hogy az állítólagos incidensek kivizsgálása céljából megfigyelőket küldjön a Szudéta-vidékre, szemmel láthatóan nem kívánták megzavarni Hitler nyári szabadságát.

A negyedik szakasz, a „passzív elmélkedés" periódusa: 1938. július—augusztus. Ekkor küldték Runciman lordot Prágába a csehszlovák kormány és a szudétanémetek közti tárgyalások holtpontról való kimozdítása érdekében, e lépést Bonnet francia külügyminiszter természetesen örömmel üdvözölte. Felmerülhet a kérdés; miért nem adtak Runciman mellé egy francia megbízottat is? Nagy-Britannia e küldetésnek korlátozott jelleget szánt, a megoldást elősegítő saját tervvel Runciman nem rendelkezett. A lord szavaival saját feladata mindössze az „erőd megtartása" volt. A britek azért sem tartottak igényt francia megbízott közreműködésére, mert a németek szemében feltétlenül meg kívánták őrizni pártatlanságuk látszatát. Chamberlain elutasította a német kormány bármilyen módon történő figyelmeztetését.

Az ötödik, az „aktív tevékenység és a visszavonulás" időszaka: 1938 szeptembere. A francia kormány e hónapban nyilvánosan is megerősítette Csehszlovákia iránti elkötelezettségét, és hasonló, Németországnak szóló brit figyelmeztetést szeretett volna kieszközölni. Hitler szeptember 12-i nürnbergi beszéde, amelyben teljes önrendelkezést követelt a szudétanémetek számára, alapvetően új helyzetet teremtett. A csehszlovák kormány és a szudétanémetek közötti tárgyalások megszakadtak, a vezető szudétanémet politikusok Németországba menekültek, Runciman lord visszautazott Londonba. A brit kabinet a németek által kívánt azonnali népszavazást veszélyesnek és nehezen kivihetőnek tartotta, de Chamberlain nyomására mégis hozzájárult hat hónappal későbbi megtartásához. A brit miniszterelnök elhatározta, hogy felkeresi Hitlert Berchtesgadenben, ahol viszont a német követelésnek megfelelően beleegyezett az azonnali népszavazásba. Ennek eredménye nem lehetett kétséges, ezért francia javaslatra úgy döntöttek, hogy népszavazás helyett Csehszlovákia adja át a szóban forgó területet, cserébe viszont a nagyhatalmak garantálják a megmaradó Csehszlovákiát. Franciaországnak tehát sikerült kieszközölni Nagy-Britannia közvetlen közép-európai szerepvállalását, amelybe az utóbbi döntően a béke megőrzése érdekében ment bele.

Hitler szeptember 22-én Bad Godesbergben újabb követelésekkel állt elő, ezek lényege a Szudéta-vidék átadásának meggyorsítása volt. A brit kabinet egy része Chamberlainnal az élen hajlott elfogadásukra, mivel úgy gondolták, hogy a remélt közép-európai megnyugvást, a brit—német kapcsolatok várt javulását emiatt kár lenne kockáztatni, ezért szükségesnek tartották a csehszlovák kormány megsürgetését. A kabinet másik része Halifax külügyminiszterrel az élen ellenkező álláspontot képviselt, mivel úgy vélték, hogy Hitler durván túllépett a brit—francia javaslaton, szerintük a csehszlovák kormánynak magának kell döntenie a legújabb német követelésekről, sőt P. Cooper tengerészeti miniszter véleménye szerint Csehszlovákiának e német követelések elvetését kell ajánlani.

A francia kormánnyal ekkor már folyamatos volt a kapcsolat, hiszen egy európai háború lehetősége nyilvánvaló lett. Brit felszólításra a franciák némi habozás után kijelentették, hogy adott esetben szárazföldi és légi erejükkel támadólag lépnének fel Németországgal szemben. Erről szeptember 25-én Londonban Daladier miniszterelnök és Gamelin vezérkari főnök külön is biztosította Chamberlaint, aki francia egyetértéssel a németek szóbeli figyelmeztetésére adott utasítást, egyúttal hangsúlyozva békeszándékukat. E lépés paradox módon azt jelentette, hogy Nagy-Britannia most nem egy megcsonkított, hanem a teljes Csehszlovákia garantálására vállalkozott.

A Berlinbe küldött Horace Wilson különmegbízott azzal a benyomással tért vissza, hogy a németek nem fognak engedni, jóllehet Hitler mégis az ő látogatásának hatására hívta össze szeptember 30-ára a müncheni konferenciát, amelynek kimenetele jól ismert. Chamberlain megkönnyebbülten tért vissza Londonba, Daladier bizonytalan volt honfitársai reagálását illetően, a csehszlovák küldöttség pedig úgy utazott vissza Prágába, hogy nem is vehetett részt a konferencián.

Nyilvánvaló, hogy a Münchenhez vezető út nem volt egyszerű és szó sincs egy alapvetően defetista brit politikáról. Akaratbénulás és cselekvési düh váltogatta egymást. A felvázolt öt szakasz a brit politikai eliten belüli domináns tendencia váltakozását hivatott bemutatni. A szakaszhatárok megválasztása nyilvánvalóan vitatható, a periódusok részben átfedik egymást, mégis a lényeget remélhetően megfelelően tükrözik.

A Csehszlovákiával kapcsolatos brit politika legfőbb céljának a Franciaországra gyakorolt befolyás megőrzése tekinthető, jóllehet, a valóságban éppen ennek az ellenkezője történt; Nagy-Britannia nem volt képes lényeges szerepet játszani a közép-európai francia politika alakulásában, sőt a franciák végül a saját elképzelésük szerinti kötelezettségvállalásra bírták rá a brit kormányt, noha a szudéta-kérdéssel kapcsolatos brit politika egyik alapvető célkitűzése éppen ennek elkerülése volt.

A kialakult bonyolult európai helyzet teljesen egyértelművé tette Nagy-Britannia nagyfokú sebezhetőségét, amelyet a franciák ki is használtak szövetségesüknek a konfliktusba való minél nagyobb mérvű bevonása érdekében. Mindez a végeredményen, vagyis azon, hogy Nagy-Britannia és Franciaország Münchenért egyaránt felelős és a szudéta-kérdéssel kapcsolatos politikai játszmából mindkettő vesztesként került ki, semmit sem változtat.

(Journal of Contemporary History, 1983. évi 2. szám, 233—259. old.)

M. T.

RAUSCH, JOSEF

PARTIZÁNHARC KARINTIÁBAN A II. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

A karintiai szlovén partizánok a jugoszláviai ellenállási mozgalom keretein belül harcoltak társadalmi és nemzeti céljaik megvalósulásáért. Az Anschluss után a karintiai szlovén kisebbség a legnehezebb körülmények közé került: a hatalom új urai a radikális németesítés útján akarták megoldani a „karintiai kérdést". A nácik erőszakos fellépése, s főleg az 1941-es kitelepítési akció azonban csak erősítette a szlovének ellenállási hajlamát. A karintiai ellenállás első próbálkozása 1942-re esett, amikor a besorozás elől a határ túlsó oldalára menekült katonaszökevények — a „zöld káder" — visszatértek, s felderítőként segítettek egy Szlovéniából rövid időre átszivárgó partizáncsoportot.

A partizánmozgalom megelőzésében, ill. elfojtásában a Wehrmacht mellett a rendőrség, a csendőrség és a segédrendőri feladatokat ellátó, pártirányítás alatt működő Landwacht működött közre, csendőrparancsnoki koordinációval. A helyzet súlyosbodásával párhuzamosan került sor SS- és Wehrmacht-alakulat igénybevételére, majd 1944 őszétől a „népfelkelőket", a Landsturmot is bevetették, ide olvasztva a segédrendőri csoportokat.

A népfelszabadító harc kiterjesztését Karintiára a Szlovén KP Központi Bizottsága, illetve a szlovén partizán vezérkar határozta el. Eredménytelen próbálkozások után 1942 őszére sikerült a Felszabadítási

Front néhány sejtjét létrehozni. Az első jelentős katonai akció 1943. május 27-én zajlott le: egy 60—70 főből álló csapat megrohanta a Dráva menti Feistritz községet, s kiszabadított a közeli munkatáborból 41 orosz foglyot. A partizánok azonban nem tudták megvetni itt a lábukat, visszaszivárogtak Felső-Krajnába.

Az olasz kapituláció után a szlovén partizán vezérkar elhatározta a karintiai partizántevékenység erősítését. Ez az ellenállási tevékenység éjszakai rajtaütésekből, élelmiszer-rekvirálásokból, politikai propagandából, nácik és besúgók likvidálásából állt. Az utánpótlás a helyi szlovén lakosság soraiból biztosítva volt. 1944 őszén már Klagenfurt környékén is felbukkantak a „bandák", ahogy a nácik az ellenálló osztagokat nevezték.

1944 májusában az utak, vasutak és erőművek elleni ismétlődő támadások arra kényszerítették Himmlert, hogy SS-alakulatokat küldjön Karintiába. Véres harcok után a partizánok visszavonultak, de hamarosan újrakezdték a szervezkedést a Karavankák északi lejtőin.

A tavaszi veszteségek után a városokban is fellendült a szervezkedés, gyakorta kapcsolatban a főleg kommunista vezetésű osztrák ellenállási csoportokkal. Nehezítette az együttműködést az a körülmény, hogy a Felszabadítási Front aktivistái Karintia nagy részének Jugoszláviához való csatolását propagálták.

A nyár végére a karintiai partizáncsoport 700 embert számlált. Fegyverzetük az 1944-ben indult angol segélyszállítmányoknak köszönhetően korszerűsödött. 1944 júniusától a partizánok a Drávától északra fekvő területeken is elkezdték a németek nyugtalanítását. Himmler augusztus 8-án Karintiát is „bandaharcterületté" nyilvánította, s a partizánok elleni harc irányítását az SS vette át.

Szeptember végén Tito, a jugoszláv népi felszabadító mozgalom vezetője elrendelte az erők átcsoportosítását. Ez végső soron azt jelentette, hogy a karintiai kötelékeket meggyengítették, a stájerországiakat és a krajnaiakat erősítették. Karintiában kb. 500 partizán maradt. A kemény téli időjárás és a német támadások miatt nehéz helyzetbe kerültek az ellenállók, akiknek vezérkara a „Zell Pfarre-i partizánköztársaság"-ban, a Karavankák egy félreeső zugában telelt át.

A német Gauleiter, Reuer és társai esztelen és kétségbeesett akciókkal még 1945 március elején is partizánvadászatokat rendeltek el. A szlovén partizánok elleni harcukat az 1919—1920-as határvédő harcok folytatásaként, tehát defenzív, védekező harcként állították be, amire az állandó jugoszláv területi követelések adták lehetőséget, s így sokak előtt elhomályosultak a náci rendszer bűnös céljai.

A jugoszláv hadsereg 1945 májusi előrenyomulásakor az 572 főt számláló karintiai kötelék a szlovén dandárokat erősítette. Részt vett több helység elfoglalásában, s részt vehetett a május 9-i klagenfurti bevonuláson is.

A harcok ezzel még nem értek véget: május közepéig tartottak a meglehetősen véres küzdelmek a kapituláció után nyugat felé menekülő németek, csetnikek, demobráncok és usztasák ellen.

(Österreichische Osthefte 1981. 1. 53—76.)

H. V.

V. M. MAGIDOV

A FILMDOKUMENTUMOK: FORRÁSELEMZÉSI PROBLÉMÁK, FELHASZNÁLÁSUK A TÖRTÉNETKUTATÁSBAN

A történeti források új — nagy jövőjű — típusának nevezi a szerző a filmdokumentumokat. Vizsgálatukra, feldolgozásukra az 1960-as években kezdtek figyelmet fordítani a szovjet kutatók. Értelmezésük körül ma is folynak viták, s egyidejűleg napirenden van hasznosításuk módszereinek kimunkálása is. A szerző e feladat megoldásához kíván hozzájárulni cikkével. A központi szovjet filmarchívum anyagából a szovjethatalom kezdeti időszakát megörökítő filmeket elemez, s ennek során mutat rá hasznosíthatóságuk lehetőségeire, a problémákra. Ismételten hangsúlyozza, hogy napjaink

technikai vívmányai jóvoltából a jövő történészei számára tömegesen képződnek majd ilyen típusú források.

Egy-egy filmfelvételt, készítésének indítékait, a beállítások módját szinte miniatúrának lehet tekinteni, amelynek tüzetes vizsgálata sokat elárul nemcsak az ábrázolt eseményről, hanem a készítés körülményeiről, a felvételvezető szándékairól is. Példaként az 1917 októberi, a moszkvai eseményeket megörökítő képsorokat említi. Véleménye szerint a forradalommal szemben álló alkotók készítették, akik a rombolások, a károk megörökítését tartották fontosnak a forradalmi eseményekből. Ennek ellenére is igen értékes történeti forrásról van szó, ami ugyanakkor azt is jelzi, hogy a filmdokumentumok forrásértékének megállapításakor a készítők politikai hovatartozását is figyelembe kell venni. Fontos kérdés tehát a hitelesség. Pozitív példaként utal a náci háborús bűnösök nürnbergi peréről készített felvételekre, valamint a J. F. Kennedy meggyilkolását ábrázoló képsorokra.

Az eseményekről készített utólagos rekonstrukciók forrásértékét is nagyra becsüli. Visszaemlékezések és más források alapján készülhetnek ilyenek, ahol a hitelesség vizsgálata különös gondosságot igényel. Művészi filmalkotások is szóba jöhetnek mint történeti források. Ejzenstein „Október" c. filmjét említi Magidov jó példaként. A nagy szovjet rendező sok dokumentumjellegű elemet használt fel, amelyek az események résztvevőiről értékes történeti információt nyújtanak. Külön típust jelentenek a filmhíradók. Az 1918—1920-as évek, a polgárháború időszakából említ példát. Az idézett híradórészlet nem csupán megörökítette az eseményeket — a Vörös Hadsereg permi és pszkovi sikereit —, hanem agitációs, lelkesítő célokat is szolgált — eredményesen.

A szerző értékelése szerint a kutatók nem fordítanak megfelelő figyelmet a filmdokumentumokra. Többnyire csak illusztratív funkciót szánnak a képi forrásoknak. Követendő példának tekinti az 1970-es években kiadott albumokat, amelyeket filmfelvételek alapján készítettek, pl. a Nagy Honvédő Háborúról, illetve a szovjet emberek 1917—1936 közötti életéről. Rámutat ugyanekkor, hogy igen aprólékos, sokrétű munkát igényel a filmanyagok érdemi hasznosítása. Két fő vizsgálati formát különböztet meg. Az egyik esetben a kép részletes leírása, elemzése szolgáltathat fontos információkat. Az oroszországi Alkotmányozó Gyűlés összeüléséről, feloszlatásáról és más kapcsolódó eseményekről készült és fennmaradt filmet említi példaként. Az 1918. március 5-i rokonszenvtüntetést is megörökítették a filmkockák. A felvonulók — öltözetük alapján ítélve — a módosabb polgárok, illetve a tisztek közül kerültek ki. A „Markusz gyár munkásai" felirat alatt igen kevesen vonultak, ami arra utal, hogy a munkásság zöme távol tartotta magát a demonstrációtól. Tanulságosak a transzparansek feliratai, amelyek eszer, illetve mensevik politikai hatást tükröznek. A másik vizsgálati forma, amikor több film — és más forrástípusok — komparatív feldolgozását végzi el a kutató. A nyizsnyij-novgorodi (ma gorkiji) kikötőben készült híradófilm feldolgozását mutatja be illusztrációként — képsorokat is közölve a cikkben. Moszkvába és Petrográdra indítottak innen gabonaszállítmányokat 1918 őszén. A berakodást örökítették meg a filmkockák. Ábrázolták a munka nehézségeit, a zajló Volgával vívott küzdelmet. Öltözetük és munkamódszerük alapján meg lehet különböztetni a rutinos, tapasztalt rakodó munkásokat, s azokat, akik átmenetileg, ideiglenes jelleggel végezték ezt a tevékenységet. Társadalmi munkaként, vagy mert az élelmezési biztosok kivezényelték őket.

Példái alapján — összegzésként — azt hangsúlyozza a szerző, hogy a filmanyagok egy-egy történelmi esemény pontosabb feltárását segíthetik elő.

(Isztorija SzSzSzR, 1981. 1. szám 92—103. l.)

M.

A folyóiratszemlét írták: Heiszler Vilmos (H. V.), Menyhárt Lajos (M.), Molnár Tamás (M. T.) és Pándi Lajos (P. L.).

BIBLIOGRÁFIA

A MAGYARORSZÁGON MEGJELENT TÖRTÉNELMI MUNKÁK (ÖNÁLLÓ KÖTETEK, TANULMÁNYOK, CIKKEK) VÁLOGATOTT JEGYZÉKE (1983. január 1–december 31.)

Összeállította: Rozsnyói Ágnes és Sz. Gyivicsán Mária

Rövidítésjegyzék

tanulmánykötetek:

Alft	=	Alföldi Tanulmányok
MHOMKözl.	=	A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
UMKLKözl.	=	Új Magyar Központi Levéltár Közleményei, 1982. évi köt.

folyóiratok:

AA	=	Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungariae
AAr	=	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae
AÉ	=	Archeológiai Értesítő
AET	=	Acta Ethnographia Academiae Scientiarum Hungariae
AH	=	Acta Historica Academiae Scientiarum Hungariae.
AHA	=	Acta Historiae Artium Academiae Scientiarum Hungariae
ÁJ	=	Állam- és Jogtudomány
AJu	=	Acta Juridica Academiae Scientiarum Hungariae
ÁK	=	Állattani Közlemények
ALitt	=	Acta Litteratura
AnthK	=	Antropológiai Közlemények
AO	=	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae
AOe	=	Acta Oeconomica
ArsH	=	Ars Hungarica
AT	=	Antik Tanulmányok
AtK	=	Agrártudományi Közlemények
AtSz	=	Agrártörténeti Szemle
BarMüv	=	Baranyai Művelődés
BékÉl	=	Békési Élet
BKts	=	Borsodi Könyvtáros
BMévk	=	A Bihari Múzeum Évkönyve III. köt.
BSz	=	Borsodi Szemle
BSzoc	=	Béke és Szocializmus
CMed	=	Orvostörténeti Közlemények (OtK)
CsKts	=	Csongrád megyei Könyvtáros
CsSz	=	Csongrádi Szemle
D	=	Demográfia
DSz	=	Debreceni Szemle
Dt	=	Dunatáj
ÉlIr	=	Élet és Irodalom
ÉpT	=	Építés – Építészettudomány
ESz	=	Egyetemi Szemle
ET	=	Ethnográfia
EüM	=	Egészségügyi Munka
Fa	=	Folklor Archivum

FF = Filozófiai Figyelő
FK = Filológiai Közlöny
FKts = Fejér megyei Könyvtáros
FMK = Felsőoktatási Munkavédelmi Közlemények
FmSz = Fejér megyei Szemle
Fog = Fül-orr-gégegyógyászat
FöÉ = Földrajzi Értesítő
FöK = Földrajzi Közlemények
FSz = Felsőoktatási Szemle
FtSz = Filmtudományi Szemle
GJ = Gazdaság és Jogtudomány
GK = Geodézia és Kartográfia
GytD = Gyógyszerészettörténeti Diarum
HÉ = Hungarológiai Értesítő. A Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság folyóirata
HK = Hadtörténelmi Közlemények
HSz = Hevesi Szemle
IT = Irodalomtörténet
ItK = Irodalomtörténeti Közlemények
ISz = Iskolai Szemle
JK = Jogtudományi Közlöny
K = Kritika
KgSz = Közgazdasági Szemle
KKTs = Komárom megyei Könyvtáros
Kts = Könyvtáros
KtSz = Közlekedéstudományi Szemle
LK = Levéltári Közlemények
LSz = Levéltári Szemle
Lt = Literatura
M = Műhely
MÁL = Magyar Állatorvosok Lapja
MÉ = Magyar Építőművészet
MFSz = Magyar Filozófiai Szemle
MG = Magyar Grafika
MH = Magyar Hírlap
MJ = Magyar Jog
MK = Magyar Könyvszemle
MHOMKözl = A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei
MN = Magyar Nemzet
MNy = Magyar Nyelv
MNyőr = Magyar Nyelvőr
MoV = Mozgó Világ
MPSz = Magyar Pszichológiai Szemle
MS = Magyar Sajtó
MT = Magyar Tudomány
MTANyI = MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei
MZ = Magyar Zene
MuK = Múzeumi Kurir
Muzk = Múzeumi Közlemények
MV = = Műemlékvédelem
MüÉ = Művészettörténeti Értesítő
MEKts = Műszaki Egyetemi Könyvtáros
N = Népszava
NK = Numizmatikai Közlöny

NHQ	=	The New Hungarian Quarterly
NtKözl	=	Neveléstudományi Közlemények
Nsz	=	Népszabadság
NSz	=	Nógrádi Szemle
NyKu	=	Nyelvünk és Kultúránk
OHl	=	Orvosi Hetilap
OtK	=	Orvostörténeti Közlemények
Pf	=	Palócföld
PtK	=	Párttörténeti Közlemények
PSz	=	Pedagógiai Szemle
PFKözl	=	A Politikai Főiskola Közleményei
PKts	=	Pest megyei Könyvtáros
S-km	=	Somogyi Könyvtári Műhely
SHH	=	Somogyi Honismereti Híradó
SSl	=	Studia Slavica Academia Scientiarum Hungariae
SSz	=	Soproni Szemle
StSz	=	Statisztikai Szemle
Sz	=	Századok
SzaSz	=	Szakszervezeti Szemle
SzEKltáj	=	Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete-tájékoztató
Szoc	=	Szociológia
SzSzSz	=	Szabolcs Szatmári Szemle
SztSz	=	Színháztudományi Szemle
TájékoztatóMM	=	Tájékoztató, a Művelődési Minisztérium Marxizmus–Leninizmus Oktatási Főosztálya kiadványa
TáK	=	Társadalomkutatás
TtKözl	=	Társadalomtudományi Közlöny
TáSz	=	Társadalmi Szemle
TKts	=	Tolnai Könyvtáros
TMKözl	=	Történeti Múzeumi Közlemények
ThSz	=	Theológiai Szemle
Tt	=	Tiszatáj
TSz	=	Történelmi Szemle
TV	=	Természet Világa
UF	=	Új Forrás
UT	=	Új Tükör
V	=	Valóság
Va	=	Vigilia
Vg	=	Világosság
VK	=	Városi Közlekedés
VSz	=	Vasi Szemle
Vt	=	Világtörténet
ZT	=	Zalai Tükör

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfia

Alföld – repertórium 1970–1979. Debrecen, 1983. Megyei Kvt. 383 l. – Ismerteti: *Lenkey István*. Alföld, 1983. 34. évf. 7. sz. 97–98. l.; *Lisztes László*. Kts. 1983. 33. évf. 12. sz. 752–753. l.

Baranya megyéről. (Bibliográfia és repertórium.) 1982. júl. 1–dec. 31. (Összeáll.: Surján Miklós–Szakács Sándor.) BarMűv. 1983. 3. sz. 86–112. l.

Baranya megyéről. 1981. július 1–dec. 31. (Bibliográfia és repertórium. (Összeáll.: Surján Miklós–Szakács Sándor.) BarMűv. 1982. 3. sz. 82–110. l.; 198. l.

Békés megye az országos napi- és hetilapokban. Repertórium. 1982. jan. 1-től április 30-ig. (Összeáll.: Szabad Olga.) BékÉl. 1983. 18. évf. 1.sz. 141–146. l.; 2. sz. 260–266. l.; 3. sz. 413–419. l.

Blazovich László: A szegedi középkori Acta tíz éve (1971–1980). Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1118–1121. l.

Dolgozók Lapja levéltári oldalain megjelent cikkek gyűjteménye. Tanulmányok. Esztergom, 1983. Komárom megyei Lt. 113 l. (X. Komárom megyei Levéltári napok I–IX.)

Az Est-lapok (1920–1939). Repertórium. 1. köt. 1920–1924. Bp. 1982. Petőfi Irod. Múz. 312 l. – Ismerteti: *Fogarassy Miklós*. Kts. 1983. 33. évf. 7. sz. 432–433. l.

Az 1980. évi Magyarországon megjelent hadtörténelmi irodalom bibliográfiája. II. rész. (Összeáll.: Viniczai István–Windisch Aladárné.) HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 150–165. l.

A Felsőoktatási Szemle Repertóriuma, III. Tízéves betűrendes és szakmutató (1972–1981). (Összeáll.: Héberger Károly és Végh Ferenc.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 316 l. – Ismerteti: *Móra László*. FSz. 1983. 32. évf. 9. sz. 575–576. l.

Folyóiratrepertórium. (Válogatás 1980. első negyedév külföldi folyóirataiból.) Vt. 1983. 2. sz. 126–159. l.; (Válogatás 1980. második negyedév folyóiratainak cikkeiből, tanulmányaiból.) Uo. 4. sz. 130–138. l.

A főváros válogatott bibliográfiája. 40. r. (Összeáll.: Csomor Tibor.) Budapest, 1983. 21. évf. 1. sz. 36. l.; 41. r. Uo. 2. sz. 38. l.; 42. r. Uo. 3. sz. 35. l.; 43. r. Uo. 4. sz. 46. l.; 44. r. Uo. 5. sz. 37. l.; 45. r. Uo. 6. sz. 37. l.; 46. r. Uo. 7. sz. 46. l.; 47. r. Uo. 8. sz. 37. l.; 48. r. Uo. 9. sz. 41. l.; 49. r. Uo. 10. sz. 37. l.; 50. r. Uo. 11. sz. 37. l.; 51. r. Uo. 12. sz. 27. l.

Hajdú-Bihar megye munkásmozgalom-történetének irodalma, 1982. (Összeáll.: Bényei Miklós.) DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 193–201. l.

Haraszti Erika Ágnes: 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a Miklovich-Zámory különgyűjteményben. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 80–85. l.

Hegyi András: Válogatott bibliográfia az új- és legújabbkori egyetemes történelem tanulmányozásához. Szeged 1983. JATE. 210 l.

Heltai András: A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. MK. 1983. 99. évf. 4. sz. 415–422. l.

Honismereti bibliográfia. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. melléklete 4 l.; 2. sz. melléklete 4 l.; 3. sz. melléklete 1–3. l.; 4. sz. melléklete 1–4. l.; 5. sz. melléklete 1–3. l.; 6. sz. melléklete 4 l.

Jakabffy Imre: Magyar régészeti irodalom 1982. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 146–157. l.

Kazinczy Ferenc bibliográfiája. (Összeáll.: V. Busa Margit.) Miskolc, 1981. II. Rákóczi Ferenc Megyei Kvt. – HOM. 84 l. (Documentatio Borsodiensis II.) – Ismerteti: *Csóra Karola*. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 314. l.; *Kilián István*. IT. 1983. 15. évf. 1. sz. 253–255. l.; *Takács Péter*. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 63–64. l.

Kertész Gyula: A falu- és városbibliográfiák szerkesztésének módszertani kérdései. Kts. 1983. 33. évf. 9. sz. 522–526. l.

Kiskőrös történetének irodalma. Válogatott bibliográfia. (Szerk.: Lisztes László.) Kiskőrös, 1982. Petőfi Sándor Városi-Járási Kvt. 205 l., ill.

Kőszegfalvy Ferenc: Pótlások a megyei sajtóbibliográfiához (1949-ig). CsKts. 1983. 15. évf. 1–2. sz. 8–11. l.

Külföldi folyóiratok hadtörténelmi repertóriuma, 1980. I. rész. (Összeáll.: Viniczai István–Windisch Aladárné.) HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 316–333. l.; II. rész. Uo. 3. sz. 504–520. l.

Külföldi időszaki kiadványok (KIK) a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig. Retrospektív lelőhelyjegyzék. 5. köt.: L–N. (Szerk.: Csillag Lászlóné.) Bp. 1983. OSzK. 634 l.; Kiegészítő köt.: Uo. 555 l.

Latin-Amerika a magyar történetírásban. Bibliográfiai válogatás 1945–1982. (Összeáll.: Tóth Ágnes.) – Folyóiratok Latin-Amerikáról. (Összeáll.: Timár Zsuzsanna.) Szeged, 1983. JATE Középkori Egy. Tsz., Latin-Amerikai Tsz. 73 l.

Levéltári bibliográfia. Bibliographie Concernant les Archives – Arhivnaja bibliografija, 1979–1980. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 381–393. l.

A magyar közigazgatási irodalom válogatott bibliográfiája 1827–1944. (Összeáll.: Hernádi László Mihály.) Bp. 1983. Statisztikai K. 647 l.

A magyar munkásmozgalom történetéről szóló cikkek jegyzéke. 1983. július-augusztus-szeptember. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 209–210. l.; október-november-december. Uo. 2. sz. 215–216. l.; 1983. január-február-március. Uo. 3. sz. 212–214. l.; április-május-június. Uo. 4. sz. 241–242. l.

A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete szakbibliográfiája 1982. (Összeáll.: B. Hajtó Zsófia.) ItK. 1983. 87. évf. 5. sz. 585–587. l.

Nagy L.–Veredy K.: Hungarian legal bibliography 1982. 1st part. ÁJ. 1983. 25. köt. 1–2. sz. 277–290. l.

Nógrád megyei hírlapok és folyóiratok bibliográfiája 1846–1978. Salgótarján, 1982. (1983.), Balassi Bálint Megyei Kvt. XII, 227 l. ,– Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1983. 33. évf. 11. sz. 686–687. l.

Az Őrség bibliográfiája. (Összeáll.: Köbölkúti Katalin–Nagy Imre.) Szombathely, 1983. Berzsenyi Dániel megyei Kvt. 211 l.

Régi Magyarországi Nyomtatványok. (Szerk.: Borsa Gedeon–Hervay Ferenc.) II. köt. (1601–1635.) Bp. 1983. Akadémiai K. 856 l., ill. – Ismerteti: *Végh Ferenc.* MN. 1983. 46. évf. 227. sz. 8. l.; *Vértesy Miklós.* Kts. 1983. 33. évf. 11. sz. 688–689. l.

Somogyi Honismereti kiadványokról. (Összeáll.: Sipos Csaba.) SHH. 1983. 1. sz. 119–131. l.

Hiller István–Mastalirné Zádor Márta: Sopron bibliográfiája az 1982. évre. SSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 368–382. l.

Szendrei János bibliográfia. (Összeáll., szerk.: Kopasz Erzsébet.) Miskolc, 1982. 122 l. (Documentatio Borsodiensis IV. Borsod-Miskolci Füzetek, Irodalomtörténet 13.)

Szentgotthárd történetének bibliográfiája. (Szerk.: Pethő Gyula.) Szombathely, 1983. Berzsenyi Dániel megyei Kvt. 139 l.

Thirring Lajos szakirodalmi munkássága. (Összeáll.: Kovacsis József.) D. 1983. 26. évf. 4. sz. 505–621. l.

Tóvári Judit: Borsod-Abaúj-Zemplén megye műemléki bibliográfiája. (Anyaggyűjtés lezárva 1982. dec.) Miskolc, 1983. HOM. 321 l. (Építészeti archivum II.)

Vas megyei irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1982. október 1–december 31. (Összeáll.: Takács Miklós–Zsámpárné Szalay Mária.) VSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 614–625. l.

Vas megye irodalma. Bibliográfia és repertórium. 1982. január 1–március 31. (Összeáll.: Dalmi Kálmánné–Takács Miklós.) VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 138–144. l.

Ismertetések

Hadtörténelmi Közlemények 1954–1978. évfolyamainak mutatója. (Magyar Katonai folyóiratok Repertóriumai II. köt.) Bp. 1979. Zrínyi K. VII, 175 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 485–486. l.

A magyar irodalomtörténet bibliográfiája, 6. köt. 1905–1945. Személyi rész I. A–K. (Szerk.: Botka Ferenc–Vargha Kálmán.) Bp. 1982. Akadémiai K. 959 l. – Ismerteti: *Kókay György.* Kts. 1983. 33. évf. 5. sz. 300–301. l.; *Gazda István.* MN. 1983. 39. évf. 14. sz. 4. l.

Levéltári leltárak, repertóriumok, regeszták

Borsa Iván: A Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményei (1882–1982). LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 3–19. l.

Dóka Klára: A kultúrmérnöki hivatalok 1879–1948. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 233–256. l.

A Hatvany-Deutsch család. (Adattár.) História, 1983. 5. évf. 2. sz. 28–30. l.

Káposztás István: Az UMKL iratanyagának gyarapodása. UMKLKözl. 1982. évi köt. 65–69. l.

Kozma Borbála, L.-Ladányi Sándor: A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének (Budapest) kéziratkatalógusa. – 1850 előtti kéziratok. Bp. 1982. OSzK. 340. l. (Magyarországi egyházi könyvtárak kéziratkatalógusai, 3.)

A Központi Statisztikai Hivatal Levéltára. Iratgyűjteményeinek jegyzéke. Bp. 1983. KSH. 29 l. (Levéltári leltárak, 2.)

A Magyar Országos Levéltár 1982. évi (állandó, időszaki) kiállításainak katalógusai. (Összeáll.: Bándi Zsuzsanna.) LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 151–199. l.

Ortutay András: A munkásmozgalomtörténet és az ipartörténet forrásai a Komárom megyei Levéltárban. KKts. 1982. 15. évf. 2. sz. 23–30. l.

A statisztikai adatbázisok tájékoztató katalógusa. Statisztikai adatbázisrendszer. Bp. 1983. KSH. 460 l.

Útmutató a Hajdúböszörményi fióklevéltár irataihoz. (Összeáll.: Radics Kálmán, szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1982. HBm-i Lt. 88 l. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Közleményei, 19. sz.)

Utmutató a Pest megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya Irataihoz. (Összeáll.: Böőr László.) Bp. 1981. Pest Megyei Levéltár, 244 l. – Ismerteti: *F. Z.* MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 315–316. l.

Levéltárügy, levéltártörténet

Bakács István: A Magyar Országos Levéltár iratanyagának változása: iratgyarapodás és csökkenés 1875–1975. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 111–126. l.

Berényi Ildikó: A Vegyipari és Energiaügyi Minisztérium hivataltörténete és iratanyaga 1954–1956. UMKLKözl. 1982. évi köt. 155–173. l.

Borsa Iván: Anyagvédelem az Országos Levéltárban. 1874–1974. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 127–138. l.

Borsa Iván: Az iratfényképezés a Magyar Országos Levéltárban. LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 79–93. l.

Borsa Iván: A japán levéltárak. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 257–266. l.

Dedinszky Gyula: A Békéscsabai Evangélikus Gyülekezet Levéltára. BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 184–186. l.

Ember Győző: A levéltári rendezés általános kérdései. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 31–96. l.

Erdmann Gyula: A vállalati iratkezelés, irattározás az államosítások után. UMKLKözl. 1982. évi köt. 29–33. l.

Gecsényi Lajos: A Magyar Könyvtárosok Egyesülete levéltáros szekciójának megalakulásáról és tevékenységéről. Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1146–1148. l.

Jenes Margit, E.: A központi állami ellenőrzés szervezete és forrásanyagának ismertetése (1948–1956). UMKLKözl. 1982. évi köt. 141–154. l.

Kanyar József: Somogy elsüllyedt középkorának rekonstrukciója. Somogy, 1983. 11. évf. 4. sz. 81–83. l.

Káposztás István: Az Új Magyar Központi Levéltár. UMKLKözl. 1982. évi köt. 11–22. l.

Klein Róbert: A számítástechnikai adathordozók archiválásának általános problémái. UMKLKözl. 1982. évi köt. 35–46. l.

Nagy Kázmér: Akár a mormonokkal is. Beszélgetés az Országos Levéltár főigazgatójával, Varga Jánossal a levéltárak helyzetéről. ÉIlr. 1983. 27. évf. 20. sz. 7. l.

Nagy Kázmér: Történelem – társbérletben. (Beszélgetés Verő Gáborral, az Új Magyar Központi Levéltár főigazgatójával az írásos dokumentumokról.) ÉIlr. 1983. 27. évf. 25. sz. 7. l.

Pap Gáborné: A családi levéltári anyag országos nyilvántartásának terve. LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 21–33. l.

Pető Iván: A műszaki dokumentumok, beruházási iratok és levéltár. UMKLKözl. 1982. évi köt. 47–52. l.

Sárközi Zoltán: Az Országos Levéltár és az illetékességi körébe tartozó irattárak 1874–1974. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 139–170. l.

Szili Ferenc: Levéltár és történelemtanítás. Köznevelés, 1983. 39. évf. 12. sz. 7. l.

Szita László: Könyvkiadás és kutatómunka a levéltárban. „. . . a levéltárak . . . a történetku-

tatás műhelyei lettek." BarMűv. 1982. 3. sz. 66–71. l.

Verő Gábor: Néhány gondolat levéltárunk helyzetéről és feladatairól. UMKLKözl. 1982. évi köt. 7–9. l.

Ismertetések

Trócsányi Zsolt: Erdélyi kormányhatósági levéltárak. Bp. 1973. MOL Kiadványai I. – Ismerteti: *Vass Előd.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 313–317. l.

Könyvtárak, könyvtári katalógusok, könyvtárügy

Batári Gyula: A zürichi magyar egylet könyvtára a XIX. században. Kts. 1983. 33. évf. 3. sz. 175–176. l.

Borsa Gedeon: A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnyomtatványkatalógusa. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 111–116. l.

Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestiensis. (Rec.: Mezey László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 287 l., ill. (Fragmenta codicum in Bibliothecis Hungariae L/1.)

Fülöp Géza: A hazai városi könyvtárügy fejlődése és a szegedi Somogyi-könyvtár. CsKts. 1983. 15. évf. 3–4. sz. 80–86. l.

Keresztury Dezső: Híres magyar könyvtárak. Bp. 1983. RTV – Minerva K. 138 l. – Ismerteti: *Kovács Sándor Iván:* Könyvtárak könyve. ÉlIr. 1983. 27. évf. 20. sz. 10. l.

Kovács Sándor, V.: Az Akadémiai Könyvtár kézirattárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 251–263. l.

Pákozdi István: Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár. UF. 1983. 15. évf. 3. sz. 79–80. l.; 6. sz. 95–96. l.

Péter László: A Kossuth Lajos Tudományegyetem könyvtára. Kts. 1983. 33. évf. 5. sz. 259–262. l.

Szabó Flóris: A pannonhalmi Főapátsági Könyvtár Kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. 1981. OSzK. 240 l. – Ismerteti: *Körmendy Kinga.* MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 214–216. l.

Ismertetések

Berlász Jenő: Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867. Bp. 1981. OSzK. 556 l., 16 t. – Ismerteti: *Bogdán István.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 338–341. l.

Múzeum, múzeumügy

Antall József–Kapronczay Károly: A Semmelweis orvostörténeti Múzeum. TMKözl. 1982. 2. sz. 37–51. l.

Bakonyi Károly: A testnevelés és sportmúzeum múltjáról és jelenéről. TMKözl. 1982. 1. sz. 21–29. l.

Bánkúti Imre: A 17–18. század múzeumi kutatásának, emlékei gyűjtésének lehetőségei, problémái és irányai. TMKözl. 1983. 1. sz. 3–13. l.

Draveczky Balázs: A Magyar Kereskedelmi ,és Vendéglátóipari Múzeum gyűjteményei. TMKözl. 1982. 1. sz. 30–42. l.

Havasy Pál: II. Rákóczi Ferenc emlékmúzeum Rodostóban. (Az 1982. szep. 22-én megnyílt múzeumról.) TMKözl. 1983. 1. sz. 42–53. l.

Környei Attila: Tíz éves a Széchenyi István Emlékmúzeum. SSz. 1983. 37. évf. 2. sz. 169–175. l.

Molnár László: A bányászati muzeológia fejlődése és helyzete Magyarországon. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 579–585. l.

Palovits Gyuláné: Békés megyei gyógyszerésztörténeti gyűjtemény Békéscsabán. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 330–335. l.

Petőcz Károly: Az újra megnyitott Kner Nyomda Múzeum és feladatai. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 318–329. l.

Szikossy Ferenc: A történeti muzeológia fejlődése, helyzete és továbbfejlesztésének lehetséges irányai. TMKözl. 1982. 1. sz. 3–12. l.

Temesváry Ferenc: Kossuth-ház Kütahyában. TMKözl. 1982. 2. sz. 27–36. l.

Vass Henrik: A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum negyedszázados évfordulójáról. MuzK. 1982. 2. sz. 95–99. l.

Trogmayer Ottó: Műemlék, emlékpark, szabadtéri múzeum Magyarországon. (Pusztaszer.) NyKu. 1983. 51. köt. 69–74. l.

Veress D. Csaba: Perczel Mór tábornok hagyaréka a Veszprémi Bakony Múzeumban. TMKözl. 1982. 2. sz. 61–68. l.

Lexikonok, szótárak

Ember Győző: Levéltári terminológiai lexikon. Bp. 1982. Akadéimai K. 381 l. – Ismerteti: *Körmendy Adrienne.* MT. 1983. 28. köt. 9. sz. 717–718. l.

Fehértói Katalin: Árpád-kori kis személynévtár. Bp. 1983. Akadémiai K. 388 l.

Gombár Csaba: Politika – címszavakban. (Elemi politikai fogalmak értelmezése.) Bp. 1983. ELTE ÁJK Tud. Szoc. Tsz. 214 l. (Politikatudományi füzetek l.)

Kiss Lajos: Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1983. Akadémiai K. 727 l. (3. kiad.)

Magyar történelmi fogalomgyűjtemény, I–II. (Szerk.: Bán Péter.) Eger, 1980. Heves megyei Levéltár, Heves megyei Tanács VB. 1046 l. – Ismerteti: *László Béla.* Pedagógiai Műhely, 1983. 9. évf. 1. sz. 81–83. l.

Major Máté: Építészettörténeti és építészetelméleti értelmező szótár. Bp. 1983. Akadémiai K. 431 l.

Nagy János: Somogy megye történeti vonatkozású földrajzi neveinek térképészeti semmibevételéről. SHH. 1983. 2. sz. 65–78. l.

Ismertetések

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár II. köt. (Anyagát gyűjt. és szerk.: Szabó T. Attila.) Bukarest, 1978. 1219 l. – Ismerteti: *Korompay Klára.* MNy. 1983. 79. évf. 2. sz. 217–221. l.

Lexikon zur Geschichte der Parteien in Europa (Az európai pártok történeti lexikona.) Stuttgart, 1981. A. Kröner Verlag, 890 l. – Ismerteti: *Szabó Dániel.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 250–251. l.

Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés. I. köt. A–F. (Főszerk.: Balogh Edgár.) Bukarest, 1981. Kriterion K. 650 l. – Ismerteti: *Kese Katalin.* FK. 1982. 28. évf. 2–3. sz. 384–386. l.: *Viczián János:* Őszintén a „kormoskönyvről". Műhely, 1983. 6. évf. 3. sz. 70–74. l.

Szabó T. Attila: Erdélyi magyar szótörténeti tár, I–III. Kriterion K. – Ismerteti: *Tóth Béla.* Alföld, 1983. 34. évf. 8. sz. 88–89. l.

Térképek, térképészet

Bartha Lajos, ifj: A legkorábbi hazai földrajzi koordinátákról. GK. 1983. 35. évf. 5. sz. 353–359. l.

Gál Éva: Térképek a Budapesti Történeti Múzeumban. TMKözl. 1983. 1. sz. 67–77. l.

Hajdú-Bihar megyei kéziratos térképek. II. köt. (Szerk.: Gazdag István.) Debrecen, 1982. HBmLt. 178 l. (Hajdú-Bihar megyei Levéltár közleményei, 18.)

Hrenkó Pál: Honterus 450 éves térképe Erdélyről. GK. 1983. 35. évf. 2. sz. 109–118. l.

Hrenkó Pál: A Mikoviny-árok és a tatai aquaeductus nyomában. GK. 1983. 35. évf. 1. sz. 43–50 l.

Lazarus secretarius The First Hungarian Mapmaker and His Work. (Ed. by Lajos Stegna.) Bp. 1982. Akadémiai K. 113 l., térk., ill.

Pápay Gyula: A kartográfiatörténet korszakolásának módszertani kérdései. GK. 1983. 35. évf. 5. sz. 344–348. l.

Nagy Pál Jenő: Szakmánk történetének megírása. GK. 1983. 35. évf. 3. sz. 190–194. l.

Plihál Katalin: Urbéri térképek. GK. 1983. 35. évf. 3. sz. 195–201. l.

Segédtudományok

Balázs László–Raum Frigyes: Tények és emlékek a magyar földmérés szervezetéről és tevékenységéről. I. rész. (1945-ig). GK. 1983. 35. évf. 2. sz. 73–83. l.; 2. rész. Uo. 4. sz. 236–246. l.

Bereczki Imre: A földmunkák során előkerült régészeti anyag helytörténeti forrásértéke. BékEl. 1983. 18. évf. 1. sz. 89–94. l.

Bertényi Iván: Az antifeudális parasztmozgalmak heraldikájának néhány problémája. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 221–232. l.

Bertényi Iván: Kis magyar címertan. Bp. 1983. Gondolat K. 128 l., ill. (Gondolat zsebkönyvek.)

Búza János: Az oroszlános tallérok árfolyama és szerepe Magyarország pénzforgalmában. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 89–99. l.

Császár László: Történetiség és műemlékvédelem. MV. 1983. 27. évf. 3. sz. 161–166. l.

Domokos Péter: Az uralisztika és az uráli irodalmak kutatása. (Tudománytörténet, tipológia, tennivalók.) MTANyI. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 273–318. l.

Frisnyák Sándor: A történeti földrajz tárgya, feladata és módszere. FöK. 1983. 31. köt. 3–4. sz. 350–357. l.

Fux Kornél–Hölgyéné Angelotti Zsuzsanna: Magyar pénzérmék és papírpénzek. Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 104 l. (Történelemszakköri füzetek, 14.) – Ismerteti: *Búza János.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1117–1118. l.

Gedai István: Adatok a bécsi denárok korrendjéhez. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 65–69. l.

Glatz Ferenc: Történetszemlélet és a „segédtudományok". História, 1983. 5. évf. 2. sz. 18–19. l.

Györffy György: Nemzetközi oklevélkiadási szabályzat. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 97–109. l.

Henkey Gyula: Az embertan és a magyar nép származása. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 85–96. l.

Huszár Lajos: Különös monogram II. Lajos denárain. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 85–87. l.

Kahler Frigyes: Középkori pénzhamisításunk kérdéséhez. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 79–83. l.

Kovács L.: Byzantinische Münzen im Ungarn des 10. Jahrhunderts. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 133–154. l.

Kupa Mihály–Kupa Mihály Tamás: Pengő értékjelzéssel ellátott korona-államjegyeink (1926–1928). NK. 1981–1982. 80–81. évf (sz. n.) 113–118. l.

Nemeskéri János: A székesfehérvári királysírok ról. Pro memoria az 1936–1937. évi ásatásról MT. 1983. 28. köt. 2. sz. 104–121. l.

Szabó Péter: Heraldikai elemek és triumphus morívumok a királynéi és a fejedelemasszonyi prezentációban. LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 111–121. l.

Szabó Péter: A tárgyi emlékek forrásértéke. TMKözl. 1982. 2. sz. 3–14. l.

Szakály Sándor: Hadtörténet – csak pontosan. ÉlIr. 1983. 27. évf. 9. sz. 2. l.

Szikora András: Katonagalambok, hírvivő galambok. Bp. 1983. Zrínyi K. 102 l., ill., térk.

Tompos Ernő: A Freiseisen Bányászcsalád polgári és nemesi címerei. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 641–643. l.

Gyűjteményes munkák – évkönyvek

Acta Historica. (Szerk.: Kristó Gyula.) Tom. LXXV. Szeged, 1983. JATE. 47 l. Tartalom:
Tóth Sándor: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. 3–11;
Szegfű László: Szent Gellért családjáról. 11–19. l.:
Kapitánffy István: Magyar-bizánci kapcsolatok Szent László és Kálmán uralkodása idején. 19–29. l.;
Kristó Gyula: Új adatok és régi vélekedések Csák Mátéról. 29–35. l.;
Blazovich László: Sorsfordulók Dózsa felkelése idején Békés megyében. 35–43. l.;
Tímár Péter: Az egyházlátogatási jegyzőkönyvekről. 43–47. l.

Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon. (Szerk.: Kulcsár Kálmán.) Bp. 1983. ELTE Jogtört. Tsz. 216 l. (Jogtörténeti értekezések, 13.)

Bevezetés a gazdaságtörténet irodalmába. Proszemináriumi szöveggyűjtemény. (Szerk.: Csató Tamás.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 290 l. (MKKE. Kézirat.)

A Debreceni Egyetemi Könyvtár Évkönyve. 1982. Könyv és Könyvtár. XIII. (Szerk.: Gomba Szabolcsné.) Debrecen, 1982. KLTE Könyvtára, 210 l. – Ismerteti: *Sz. M.* ThSz. 1983. 26. évf. 5. sz. 319–320. l.

Hungaro-Slavica. 1983. IX. Internationaler Slavistenkongress. Kiev, 1983. september 6–13. (Szerk.: Hadrovics L.–Hollós A.) Bp. 1983. Akadémiai K. 356 l. (Tanulmánykötet.)

Kiss Lajos emlékkönyv. (Szerk.: Dömötör János–Tárkány Szűcs Ernő.) Hódmezővásárhely, 1983. Hódmezővásárhelyi Városi Tanács. 443 l., ill., térk. (Kiss Lajos születésének 100. évfordulójára kiadva.)

Magyar Külpolitikai Évkönyv. A Magyar Népköztársaság külpolitikai kapcsolatai és külpolitikai tevékenysége. (Szerk.: Külügy Min. Dok. Oszt.) Bp. 1982. Külügymin. 489 l.

A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1981–1983. (Szerk.: Für Lajos.) Bp. 1983. Magyar Mezőgazd. Múz. 485 l., ill., térk.

A Magyar Munkásmozgalmi Múzeum Évkönyve 1981–1982. (Szerk.: Esti Béla–Horn Emil–Tarjányi Sándor.) Bp. 1983. NPI. 267 l., ill. Tartalom:
Esti Béla: Beszámoló a múzeum munkájáról. 5–51. l.;
Nagy László G.: A Magyar Munkásmozgalmi Intézet múzeumi alosztálya. 53–109. l.;
Szakács Margit: Magyarországi kastélyok képei a századfordulóról. 111–159. l.;
Ring Gizella: A magyarországi munkásmozgalom jelvényei. 161–206. l.;
Nagy Dezső: Munkásviseleti adatok 19. századi körözőlevelekben (1852–1855). 207–249. l.;
Gergely Ernő: Jelinek Ferenc szerepe és tevékenysége a bányászszakszervezeti mozgalomban (1938–1944). 251–266. l.

Magyar történeti tanulmányok. XV. (Szerk.: Fehér András.) Debrecen, 1982. KLTE. 129 l. (AUD de Lodovico Kossuth nominatae Series Historica 33.) Tartalom:
Veress Géza: Debrecen román megszállása 1919. április 23-tól 1920. március 11-ig. 5–55. l.;

Szőke Domonkos: Adalékok a Magyar Szemle indulásának történetéhez. 55–69. l.;
Szászi Ferenc: Adatok a magyarországi zsidóság kivándorlásához, különös tekintettel Szabolcs megyére (1919–1941). 69–91. l.;
Korom Mihály: Az Ideiglenes Nemzetgyűlés küldötteinek megválasztása 1944 decemberében Szolnok és Pest megyék városaiban. 91–119. l.

A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv 1984. (Szerk.: Harsányi Iván–Jemnitz János–Székely Gábor.) Tanulmánykötet. Bp. 1983. Kossuth K. 389 l. Tartalom:
Jemnitz János: Az angol szocialista mozgalom útkeresése (1884–1887). 5–15. l.;
Kettunen, Pauli: Az 1907-es parlamenti választás és a finn munkásmozgalom tömegbázisának kialakulása. 16–23. l.;
Harsányi Iván–Mescserjakov, M. T.: Fordulat Spanyolország Kommunista Pártja politikájában (1932–1934). 24–34. l.;
Székely Gábor: A Kommunista Internacionálé politikai irányvonalának formálódása 1934-ben. 35–45. l.;
Hobsbawm, Eric: 1968. májusa. 46–53. l.;
Neck, Rudolf: Ausztria – 1934 februárja. Tények és problémák. 55–60. l.;
Hornik, Leopold: Otto Bauer 1934 februárjának okairól és tanulságairól. 60–64. l.;
Jordáky Lajos: Az 1934 februári felkelés visszhangja és a szociáldemokrata mozgalomra gyakorolt hatása Romániában. 65–67. l.;
Szarka László: Az 1934. évi bécsi felkelés fogadtatása a csehszlovákiai munkásmozgalomban. 67–72. l.;
Jemnitz János–Kabos Ernő: Az osztrák munkavédelmi törvény előkészítéséről (1883–1884). 73–79. l.;
Jemnitz János: A holland szociáldemokrata mozgalom válsága a tribunista csoport kizárása a pártból, 1909. 80–88. l.;
Jemnitz János–Kabos Ernő: A VI. Nemzetközi Szakszervezeti Konferencia (Párizs, 1909. aug. 31–szept. 1.). 89–94. l.;
Horváth Jenő: Az olasz kommunisták és szocialisták 1934-es akcióegység-egyezménye. 95–101. l.;
Jemnitz János: Interjú Olof Palméval a svédországi választás után (1982. szept.) 102–103. l.;
Harsányi Iván: A spanyol munkáspártok választási dokumentumaiból (1982.). 104–112. l.:
Jemnitz János: La vie ouvrière (1909–1914). 113–118. l.;
Harsányi Iván–Jemnitz János: Az „első év". Franciaország 1981–1982. 119–126. l;
Jánosi György: A Papandreu vezette görög kormány egy éve. 127–131. l.;
Tien Fu-Vang–Cse Hszin: Rövid áttekintés a kínai kommunista párt 1956–1977 között tartott kongresszusairól. 132–137. l.;
Simon János: A nikaraguai sandinista forradalom első három évéről (1979–1982). 138–149. l.;
Haraszti Éva: A nagy országos szakszervezeti tömörülés és az új szegénytörvény (New Poor Law) Angliában. 151–154. l.;
Niederhauser Emil: Blagoev szociáldemokrata csoportja. 155–158. l.;
Kohánka Andrea: Az 1884. évi franciaországi szakszervezeti törvény. 159–163. l.;
Pók Attila: A fabiánus társaság létrejötte és eszmei arculatának kialakulása. 164–168. l.;
Surányi Róbert: Az angol munkásmozgalom és a „Zinovjev-levél" (1924–1925). 169–178. l.;
Haskó Katalin: Az „osztály osztály ellen" jelszótól a „demokrácia megvédésének" jelszaváig. A francia kommunista párt az 1945. februári napokban. 179–184. l.;
Horváth Gyula: A mexikói általános munkásparaszt szövetség megalakulása (1933–1934). 185–189. l.;
Kővágó László: Jugoszlávia és Bulgária munkásmozgalma (1933–1935). 190–193. l.;
Gazdag Ferenc: A baloldal és az 1974-es elnökválasztás Franciaországban. 194–196. l.;
Hajdú Tibor: Antonov-Ovszejenko, Vladimir Alekszandrovics (1883 [?]–1939 [?]). 197–200. l;
Jemnitz János: Auriol Vincent (1884–1966). 200–203. l.;
Vadász Sándor: Becker, Johann Philipp (1809–1886). 203–205. l.;
Gerbner Mihály: Casanova, Danielle (1909–1943). 205–207. l.;
Neugebauer, Wolfgang: Deutsch, Julius (1884–1968). 207–209. l.;
Kristan, N. K.: Ghos, Adzsoj Kumar (1909–1962). 210–212. l.;
Jemnitz János: Glasier, Bruce John (1859–1920). 212–213. l.;
Welcker, J. M.: Goes, Franc van der (1859–1939). 214–215. l.;

Jemnitz János: Jaures, Jean (1859–1914). 216–218. l.;
Szekeres József: Katamaja Szen (1859–1933). 218–221. l.;
Jemnitz János–Székely Gábor: Lahaut, Julian (1884–1950). 221–223. l.;
Jemnitz János–Surányi Róbert: Lansbury, George (1859–1940). 223–226. l.;
Béládi László–Krausz Tamás: Miljutyin, Vlagyimir Pavlovics (1884–1937). 226–228. l.;
Jemnitz János: Morris, William (1 834–1896). 228–230. l.;
Kővágó László: Popović, Pierre Joseph (1809–1865). 232–234. l.;
Varga Lajos: Szpiridonova, Marija Alekszandrovna (1884–1941). 235–237. l.;
Székely Gábor: Thalheimer August (1884–1948). 238–241. l.;
Niederhauser Emil: Vapcarov, Nikola Jonkov (1909–1942). 241–242. l.;
Pók Attila: Webb, Sidney James (1859–1947). 242–245. l.;
Kettunen, Pauli: Wiik, Karl Herald (1883–1946). 245–247. l.;
Brezsnyev, Leonid Iljics (1906–1982). [Lakos Árpád.] 249–252. l.;
Gomulka, Wladyslaw (1905–1982). [Szokolay Katalin.] 252–255. l.;
Ormazábal, Ramon (1910–1982). [Harsányi Iván.] 255–257. l.;
Szuszlov, Mihail Andrejevics (1902–1982). [Lakos Árpád.] 25%-259. l.;
Bassa Endre: Visszapillantás a munkásmozgalomra (1981. december 1.–1982. november 30.). 260–282. l.;
Jemnitz János: Andler Charles: La vie de Lucien Herr. Introduction de Justinien Paris, 1977. Maspero 354 l. 283–284. l.;
Németh István: Ehni, Hans-Peter: Bollwerk Preussen? Bonn, 1975. Vlg. Neue Gesellsch. 304 l., 284–285. l.;
Haraszti Éva: Lee, Jennie: My life with Nye London, 1980. Cape. 277 l.; Hoggarth, Simon-Leigh, David: Michael Foot. A portrait. London, 1981. Hodder and Stongton. 216 l. 286–288. l.;
Lipcsey Ildikó: Musat, Mircea-Ardeleanu, Ion: Unitate, continuitate si ascensiune în miscarea muncitoreasca din România 1821–1948. 288–290. l.;
Vadász Sándor: Peters, Jan: Branting und die Schwedische Sozialdemokratie. Berlin, 1975. Deutscher Vlg. 238 l. 290–292. l.;
Pándi Lajos: Portugal. Materialen und Dokumente. Bd. 1–5. Giessen, 1975–1976. Focus Vlg. 292–294. l.;
Horváth Gyula: Roett, Riodan: Brazil. Politics in a partimonial Society New-York – London, 1978. Praeger Publ. 205 l. 294–295. l.
Remete László: Vidal, Vittorio: Ritratto di donna Tina Modotti Milano, 1982. Vangelista 117 l. 295–296. l.;
Bollmann Györgyi: Vilenszkaja, E. Sz.: N. K. Mihajlovszkij i jevo igyejnaja rolj v narodnyicseszkom dvizsenyii v 70-h – nacsala 80-h godov XIX veka. Moszkva, 1979. Nauka. 303 l. 297–298. l.;
Haba Kumiko: Yukio Tminaga–Tatsuo Kage–Yuichi Shimomura–Masao Nishikawa: Fascism to Komintern. Tokyo, 1978. Univ. Press. 404 l. 299–300. l.;
Jemnitz János–Sipos Péter: A nemzetközi munkásmozgalomtörténet kutatóinak XVII. linzi konferenciája. (1981. szept. 9–11.) – A nemzetközi munkásmozgalom története kutatóinak XVIII. linzi konferenciája. (1982. szept. 14–18.). 301–305. l.;
Bibliográfia: 307–322. l.;
Repertórium (Szerk.: Gáliczky Éva–Forgács Zsuzsa): 323–369. l.

Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. (Szerk.: Németh Mária.) Bp. 1982. OSzK. 609 l. – Ismerteti: *Tóth András.* Kts. 1983. 33. évf. 9. sz. 558–559. l.

Összehasonlító jogtörténet. Bolgár Elek-emlékkönyv. (Szerk.: Horváth Pál–Révész T. Mihály.) Bp. 1983. Akadémiai K. 296 l.

Politika és társadalom. A Magyar Politikatudományi Társaság évkönyve, 1983. (Szerk.: Szoboszlay György.) Tanulmánykötet. Bp. 1983. MPT. 180 l. Tartalom:
Ágh Attila: A politika specifikuma és a politikai rendszer fogalma. 7–32. l.;
Gombár Csaba: Van-e, s ha van, milyen a politikai tagoltság nálunk? 32–67. l.;
Szegő Andrea: Struktúraelméleti vázlat társadalmunk politikai érdektagozódásáról. 67–86. l.;
Vita: A Monarchia politika-elméleti hagyományaiból:
Hanák Péter: Liberális reformtendenciák a kiegyezés után. 89–96. l.;
Schlett István: A liberalizmus válaszútjai. 96–104. l.;
Erényi Tibor: Szociáldemokrácia és politikatudomány a századfordulón. 104–109. l.;

Mucsi Ferenc: Szende Pál. 109–113. l.;
Fukász György: Jászi Oszkár és a polgári radikalizmus szerepe a politikatudományban. 113–116. l.;
Litván György: A századelő időszerűsége. 116–119. l.;
Nagy Endre: Állami beavatkozás és önkormányzat Jászi politikai ideológiájában. 119–127. l.;

A gazdasági reform és politika:

ifj. Marosán György: A reform szocializmusképe és a szocializmus-kép reformja. 129–139. l.;

Tájékozódás:

Kéri László: Kelet-Európa kutatási körkép. (Töredékek egy bibliográfia ürügyén.) 143–180. l. Bibliográfia.

Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 14. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1983. Somogy megyei Lt. 421 l.

Studium XIV. (Marxizmus-leninizmus 3.) Marxizmus-leninizmus diákköri dolgozatok. (Szerk.: Pándi Lajos.) Debrecen, 1983. KLTE. 178 l.

Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849. Tanulmányok a szerb-magyar kapcsolatok köréből. (Szerk.: Bona Gábor.) Bp. 1983. Akadémiai K. 186 l. Tartalom:
Spira György: A testvérharc küszöbén. A nemzetiségi mozgalmak kibontakozása a negyvennyolcas forradalom Magyarországán. 10–54. l.;
Popov, Čedomir: A jugoszláv történetírás az 1848–1849-es forradalom európai problémáiról. 54–65. l.;
Niederhauser Emil: A parasztság és a nemzeti kérdés a polgári forradalmakban. 65–72. l.;
Gavrilović, Slavko: A jugoszláv történetírás a vajdasági ,1848–1849-es forradalomról. 72–94. l.;
Radenić, Andrija: Az 1848–1849-es szerb mozgalom alapkérdései. 94–135. l.;
Urbán Aladár: A Batthyány-kormány, a szerb nemzeti mozgalom és a délvidéki kormánybiztosok 1848 nyarán. 135–148. l.;
Varsányi Péter István: Csernovics Péter kormánybiztos megbékélési kísérletének ,dokumentumaiból. 148–153. l.;
Bona Gábor: Szerb katonák az 1848–1849-es honvédseregben. 153–166. l.;
Rakić, Lazar: Történetírásunk az 1848–1849. évi vajdasági kerületi bizottságokról. 166–176. l.;
Krestić, Vasilije: Szerb memoáirodalom az 1848–1849-es forradalomról. 176–186. l.
– Ismerteti: *Mucsi Ferenc:* Párbeszéd a közös múltról. Nsz. 1983. 41. évf. 283. sz. 7. l.

A szocialista életmód. Magyar és szovjet tanulmányok az életmódkutatás témakörében. (Főszerk.: Pach Zsigmond Pál–Fedoszejev P. N.) Bp. 1983. MTA Magyar-Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság, 212 l.

Tanulmányok Csongrád megye történetéből. VI. köt. (Szerk.: Blazovich László.) Szeged, 1982. Csongrád megyei Lt. 211 l. Tartalom:
Szádeczky-Kardoss Samu: Két széljegyzet a Dél-Alföld korai történetéhez. 5–12. l.;
Érszegi Géza: Adatok Szeged középkori történetéhez. 13–51. l.;
Petrovics István: A szegedi vár korai történetéhez. 53–66. l.;
Vass Előd: A szegedi náhije 1553–1664. évi török adóösszeírása. 67–96. l., térk.;
Rákos István: Gazdasági és társadalmi viszonyok Szegeden a testamentumok tükrében (1720–1848). 97–128. l.;
Imre Mihály: Iskolakultúra Hódmezővásárhelyen a XVIII. század közepétől 1848-ig. 129–162. l.;
Eperjessy Géza: A kézművesipar Szegeden az 1848 előtti évtizedekben. 163–198. l.;
Varsányi Péter István: Részletek Hetvényi István 1848-as honvéd emlékirataiból. 199–211. l.

Tanulmányok a felszabadulás utáni ifjúsági mozgalmak történetéből. (Szerk.: Korom Mihály–Molnár István–Szeredi Péter.) Bp. 1983. MüM MLOF. 144 l. (Tudományos szocializmus füzetek, 73.) Tartalom:
Hollós Ervin: Így kezdődött. 7–22. l.;
Gál Lajos: A demokratikus ifjúsági mozgalom kibontakozása, politikai és szervezeti tagolódása (1944. okt.–1945. márc.). 22–55. l.;
Ikladi Lajosné: A Magyar Kommunista Párt ifjúsági politikájának alakulása 1944 októberétől 1945 októberéig. 55–69. l.;
Molnár István: Adalékok a katolikus egyház ifjúságpolitikai törekvéseihez a munkásifjúság körében (1945–1948). 69–82. l.;
Németh József: A mérnökszakszervezet harca a műszaki értelmiségi ifjúságért. 82–96. l.;
Tárkányné Szűcs Katalin: A Magyar Ifjúság Népi Szövetsége politikai oktatásának és

vezetőképzésének kialakulása 1948-ban 96–112. l.;
Déri Tiborné: A MINSz tevékenysége az 1949. évi választási előkészületek során. 112–120.l.;
Szarvas Lászlóné: Az MDP és a MINSz a Dolgozó Ifjúság Szövetsége megteremtéséért (1949–1950). 120–136. l.

Tanulmányok a magyarországi református egyház 1867–1978 közötti történetéből. (Főszerk.: Bartha Tibor–Makkai László.) Bp. 1983. A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 662 l. (Tanulmányok és okmányok a magyarországi református egyház történetéből. A négyszáz éves jubileum alkalmából. V.) – Ismerteti: *–a. á–:* K. 1983. 11. sz. 38. l.

Technikatörténet – tudománytörténet. Technikatudomány. Bp. 1983. MTESz Tud. és techn. biz. 113 l. (Tudománytani szemelvények.)

A XVI. Országos Tudományos diákköri konferencia kiemelkedő pályamunkái. I. köt.: Marxizmus–leninizmus. Állam- és jogtudományok. Közgazdaságtudomány. Bp. 1983. MüvM. Tud. és Inf. Oszt. 310 l., II. köt.: Humán tudományok, oktatástechnika, tantárgypedagógia, pedagógia, pszichológia, közművelődés. 461 l.

Történelem és szociológia. (Válogatás.) (Szerk.: Rényi Ágnes.) Bp. 1983. MüvM. MLOF. 87 l. (Szociológiai füzetek, 32.)

A tudományos-technikai haladás társadalmi-politikai összefüggéseiről. (Szerk.: Gadanecz Béláné.) Bp. 1983. BME. Tud. Szoc. Tsz. IV. köt.: Tudomány-politika-értelmiség-háború-béke. (Szöveggyűjtemény.) 237 l., V. köt.: A mikroelektronika kihívása és a nyugati munkásmozgalom. (Szöveggyűjtemény.) 1. rész. 310 l., VI. köt.: A mikroelektronika kihívása és a nyugati munkásmozgalom. (Dokumentumok, cikkek könyvismertetések.) 2. rész. 221 l.

Vágó Béla 1881–1981. (Születésének 100. évfordulóján – Baján, 1981. augusztus 10-én tartott emlékülés előadásai.) (Szerk.: Győrffy Sándor.) Kecskemét, 1983. Bácsmegyei Lapk. 70 l. Tartalom:
Romány Pál: Megnyitó. 5–9. l.;
Heltai Nándor: Vágó Béla diákévei, szerepe a kecskeméti munkásmozgalomban, kapcsolatai szülővárosával. 11–26. l.;
Hajdú Tamás: Vágó Béla útja a szociáldemokrata ellenzéktől a kommunista pártig, a szocialista forradalomig. 27–32. l.;
Romsics Ignác: Vágó Béla politikai tevékenysége a Tanácsköztársaság alatt. 33–40. l.;
Liptai Ervin: Vágó Béla szerepe a Magyar Vörös Hadsereg harcaiban. 41–49. l.;
Petrák Katalin: Vágó Béla emigrációs évei. 51–57. l.;
Hozzászólások: *Vágó Vera Cserniseva.* 59–61. l.; *Olajos Mihály,* 62–63. l.; *Nikov, Niko:* 64–65. l.; *Erényi Tibor:* Zárszó. 67–70. l.

Veszprém megyei honismereti tanulmányok IX. (Főszerk.: Beszteri Béla.) Veszprém, 1983. Veszprém megyei Hazafias Népfront, 263 l., ill., térk. Tartalom:
Veress D. Csaba: Antifasiszta katonai ellenállás a balatoni arcvonalon (1944. december–1945. március). 7–29. l.;
Németh István: Visszatekintés a 10 éves veszprémi üzemtörténeti klub történetére. 31–45. l.;
Lakó István: A Balaton Bútorgyár története (1945–1957). 47–73. l.;
Fodor József: A veszprémi MÉMOSz Építőipari Termelőszövetkezet megalakulásának körülményei. 75–89. l.;
Lencsés György: A péti munkások a parasztságért. 91–100. l.;
Székelyné Bálint Ilona: A porvai faüzem története. 101–107. l.;
Hogya György: A 150 éves veszprémi kórház felszabadulás utáni története. 109–125. l.;
Rédiger Béla: A huszadik brigádnapló. 127–140. l.;
Szucsik István: Harc az ellenforradalom ellen a szocialista konszolidációért (1956. okt.–1957.jún.). 141-168. l.;
Geiszt Jakabné: A veszprémi Bakonyi Múzeum története közművelődési tevékenységének tükrében 1945–1975-ig. 169–190. l.;
Nádasdy Lajos: Az amatőrszínjátszás a felszabadulástól napjainkig. 191–224. l.;
Szabó Lajos: A mezőlaki Kinizsi Pál Mezőgazdasági Termelőszövetkezet története 1968–1977. 225–252. l.;
Tóth Dezső: Bibliográfia a kéziratos honismereti-, helytörténeti művekről, VII. 253–261. l.

Wittman Tibor emlékkönyv. (Szerk.: Anderle Ádám.) Szeged, 1983. JATE. 181 l. AUSz. Acta Historica, 77. Tartalom:
Kristó Gyula: Wittman Tibor a tanár és a kollega. 9–11. l.;

Makkai László: Wittman Tibor tudományos életműve. 13–19. l.;
Varga Ilona: Szibéria a 17. századi orosz gazdaságban. 23–30. l.;
Anderle Ádám: Államfejlődés nemzeti kérdés Spanyolországban. 31–41. l.;
J. Nagy László: Spanyolország és Észak-Afrika a 16. században. (Adalékok a spanyol-török küzdelem történetéhez a Mediterránumban.) 43–54. l.;
Zombori István: Központosítás és abszolutizmus a 16. századi Spanyolországban. 55–67. l.;
Timár Zsuzsanna: Az aztékok misztikus – háborús világképe. 71–85. l.;
Tóth Ágnes: Viták a latin-amerikai encomienda és hacienda közötti kapcsolatról, illetve kontinuitásról. 86–93. l.;
Horváth Gyula: A szervezett munkásság és a mexikói forradalom. (A „vörös" zászlóaljak kérdéséhez.) 95–108. l.;
H. Szabó Sára: A pozitivizmus Braziliában. 109–119. l.;
Kukovecz György: Az agrárkérdés a kubai politikai harcokban. (Az 1930–1952 közötti korszak néhány vonása.) 121–139. l.;
Szilágyi István: A nemzetbiztonság doktrinája és a geopolitika a chilei fasiszta rendszer ideológiájában. 141–151. l.;
Tombor Ildikó: A történettudomány dr. Franciáról. 155–167. l.;
Szliva László: Mexikó gazdasági és társadalmi struktúrája a porfiriato idején (1876–1911). 169–179. l.

Ismertetések

Somogy megye múltjából. (Levéltári évkönyv 10. köt.) (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1979. 480 l. – Ismerteti: *É. Sin Ágota.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 318–319. l.

Somogy megye múltjából. 13. köt. (Levéltári évkönyv, 1982. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1982. Somogy megyei Lt. 448 l. – Ismerteti: *Gál József.* ISz. 1983. 5. évf. 1. sz. 76–80. l.

Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás I–II. köt. (A Szabolcs-Szatmár megyei Levéltár kiadványai.) Nyíregyháza, 1979. 424 l. – Ismerteti: *Németné Apáthy Andrea.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 320–321. l.

Történelem és közgondolkodás. (Szerk.: Vass Henrik.) Bp. 1982. Kossuth K. 338 l. – Ismerteti: *Csizmadia Ervin:* Úton egy egységesebb történelemszemlélet felé. Könyvvilág, 1983. 28. évf. 3. sz. 6 l.; *Kronstein Gábor:* Pillanatkép a történelemről. ÉlIr. 1983. 27. évf. 38. sz. 10. l.

Marxizmus – leninizmus

Marx évforduló – források

Engels, F.: Karl Marx. BSzoc. 1983. 26. évf. 1. sz. 3–4. l.

Kortársak Marxról és Engelsről. (Szerk.: Kálmán Endre.) Bp. 1983. Kossuth K. 356 l. – Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 140 l.: *Jemnitz János:* A magánember, a forradalmár, a tudós. Nsz. 1983. 41. évf. 260. sz. 7. l.

(a -D): Marx és Engels a magyar szabadságharcról. K. 1983. 3. sz. 5. l.

Marx-Engels-Lenin: A kultúráról. Bp. 1982. Kossuth K. 288 l. – Ismerteti: *Bényei Miklós:* A szocialista művelődéspolitika elméleti alapjai. Alföld, 1983. 34. évf. 4. sz. 92–95. l.

Marx emlékezetére. Részletek Wilhelm Liebknecht írásából. Pártélet, 1983. 28. évf. 4. sz. 17–20. l.

Marx halálának korabeli visszhangjáról. (Dokumentumok.) PFKözl. 1983. 1. sz. 51–77. l.

Marxtól a marxizmusig. Dokumentumok. (Összeáll.: Bacskó Piroska.) Pf. 1983. 4. sz. 15–21. l.

Mehring, Franz: Karl Marx. Életrajz. Bp. 1982. Kossuth K. 640 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor:* Marx – Franz Mehring művének tükrében. PFKözl. 1983. 1. sz. 99–112. l.; *Veszelák Ferenc:* TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 73–88. l.

Feldolgozások

Ágh Attila: A „liberális" állam nemzetközi és nemzeti szerepe. (A marxi politikaelmélet forrásvidéke és fejlődése.) FF. 1983. 5. évf. 3–4. sz. 28–46. l.

Ágh Attila: Marx, a politika teoretikusa. HSz. 1983. 11. évf. 2. sz. 56–61. l.

Ágh Attila: Újraolvasva Marxot. Kísérlet a marxi politikaelmélet rekonstrukciójára. V. 1983. 26. évf. 5. sz. 1–13. l.

Andrássy György: Marx történetfilozófiája és a hegeli logika. MFSz. 1983. 27. évf. 3. sz. 326–351. l.

Andrássy György: Marx történetfilozófiájának egyes kérdései. TájékoztatóMM. 1983. 1. sz. 106–119. l.

Bede Sándor: Megjegyzés a neo-ricardiánusok Marx-kritikájához. TájékoztatóMM. 1983. 3. sz. 127–137. l.

Domonkos Anna: A kritikai módszer a marxi politikai elmélet fejlődésében. Pártélet, 1983. 28. évf. 3. sz. 14–19. l.

Domonkos Anna: Marx korai írásainak politikai tartalmáról. TájékoztatóMM. 1983. 2. sz. 7–34. l.

Domonkos Anna: A marxizmus politikai elméletének formálódása a Kommunisták Szövetsége program-dokumentumaiban. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 43–72. l.

Az élő Marx. Tanulmányok Marx társadalomelméleti és metodológiai koncepciójáról. (Szerk.: Hársing László–Kelemen János.) Bp. 1983. Kossuth K. 320 l. – Ismerteti: *Kerékgyártó István.* MH. 1983. 16. évf. 131. sz. 9. l.

Esti Béla: Marx és a magyarországi munkásmozgalom. TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 54–60. l.

Fedoszejev, Pjotr: Nagy nemzetközi eszmei hagyaték. (A marxizmus száz évvel Marx után.) BSzoc. 1983. 26. évf. 3. sz. 12–22. l.

Fekete Sándor: Elfogultság nélkül. Jegyzetek Marx és Kossuth kapcsolatához. UT. 1983. 20. évf. 12. sz. 23. l.

Frank Tibor: Marx Kossuth-képe. V. 1983. 26. évf. 9. sz. 10–18. l.

Gedeon Péter: Kísérlet a marxi elmélet filozófiai rekonstrukciójára Lukács György: Történelem és osztálytudat c. művében. MFSz. 1983. 27. évf. 2. sz. 135–169. l.

Habib, Irfan: Marx észrevételei Indiáról. Vt. 1983. 4. sz. 3–20. l.

Hermann István: „Rólunk szól a mese..." Marx halálának 100. évfordulójára. MT. 1983. 28. köt. 5. sz. 329–334. l.

Hüvely István: Marx és a szocializmus történetisége. BSz. 1983. 28. évf. 2. sz. 41–48. l.

Hüvely István: Marxizmus és liberális tradíció. TtKözl. 1983. 13. évf. 2. sz. 244–269. l.

Jemnitz János: Marx és a francia munkásmozgalom Marx életének utolsó éveiben. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 73–96. l.

Kalocsai Dezső: Gondolatok Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai című műve újraolvasása alapján. (A polgári társadalom pénzközösségéről.) TtKözl. 1983. 13. évf. 2. sz. 340–355. l.

Kelemen János: A történelmi magyarázat problémája Marxnál. Vázlat a „Brumaire" elemzéséhez. Vg. 1983. 24. évf. 3. sz. 137–143. l.

Koch, Hans: Marx, Engels – az irodalom és a kor harcosai. K. 1983. 6. sz. 10. l.

Kozma Ferenc: A marxizmus és a mai gazdasági világunk. TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 20–34. l.

Licskó György: Gondolatok Marx életművének elméleti aktualitásáról. TájékoztatóMM. 1983. 5. sz. 24–42. l.

Licskó György: Marx gondolatainak időszerűsége az emberi gazdaságról. FF. 1983. 5. évf. 3–4. sz. 9–27. l.

Lukács József: Marx és a társadalomelmélet mai kérdéseihez. TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 3–19. l.

Malis, A. I.: Marx és Engels szellemi hagyatéka. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 3–17. l.

Karl Marx (1818–1883). (Szerk.: Vagyóczkyné Kékes Viktória.) Bp. 1983. Kossuth K. 75 l., ill.

Marx Károly. 100 megjegyzés. (Angol kommunisták beszélgetése Marxról. Vitavezető: Alan Hunt, résztvevők: Bob Bowthhorn, Ralph Miliband, Anne Schowstack Sassoon, Eric Hobsbawm. Marxism Today, 1983. március 7–17.). Vt. 1983. 4. sz. 63–82. l.

Marx Károly és a szociáldemokrácia. (Manfred Banaschak, Rainer Diehl, Peter Glotz, Sven Papcke és Otto Reinhold beszélgetése. Die Neue Gesellschaft, 1983. 3. sz. 200–215. l.) Vt. 1983. 4. sz. 43–62. l.

Mátrai László: A marxizmus első magyarországi fogadtatása a múlt század közepén. TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 47–53. l.

Mátyás Antal: Munkanélküliség, beruházás, pénzelmélet. (Tanulmány Marx és Keynes centenáriuma alkalmából.) KgSz. 1983. 30. évf. 10. sz. 1161–1175. l.

Pach Zsigmond Pál: A marxi államelmélet kialakulásához. Marx és Engels az abszolut monarchiáról (1843–1947). Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 589–599. l.

Papp Zsolt: Marx és Engels a történelmi mozgalmak tudati közvetítésének problémájáról. (Tudásszociológiai szövegek és szövegelemzések az 1848–1851-es időszakkal foglalkozó írásokban.) TtKözl. 1983. 13. évf. 2. sz. 356–367. l.

Patkós János: Az újratermelés marxi felfogásáról. TtKözl. 1983. 13. évf. 2. sz. 298–311. l.

Poppe, Eberhard: Marx Károly és az emberi jogok. MJ. 1983. 30. évf. 12. sz. 1120–1126. l.

Redl Károly: Marx és a középkori gazdasági gondolkodás a tulajdonról. MFSz. 1983. 27. évf. 3. sz. 438–466. l.

Szabó Imre: A jog fogalma Marx műveiben. JK. 1983. 38. évf. 5. sz. 287–291. l.

Szoboszlai Gyula: A kapitalizmus és államiság. (Marx állam-koncepciójának kialakulása.) TtKözl. 1983. 12. évf. 4. sz. 573–598. l.

Szvák Gyula: Marx és a középkori Oroszország. Medvetánc, 1982. 2. évf. 1. sz. 171–180. l.

Tütő László: Marx a nagyipari korszak ideológiájáról. MFSz. 1983. 27. évf. 3. sz. 384–424. l.

Tütő László: A monopoltőke marxi értelmezéséről. MT. 1983. 28. köt. 5. sz. 335–340. l.

Varga Jolán: Marx életművének aktualitása. BSz. 1983. 28. évf. 1. sz. 17–60. l.

Varga Lajos: Marx és a századelő magyarországi munkásmozgalma. Pártélet, 1983. 28. évf. 4. sz. 11–16. l.

Wiener György: A tulajdon marxi felfogása. TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 35–46. l.

Wirth Ádám: Marx és marxizmus az utókor tudatában. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 18–42. l.

Kongresszusok

Marx öröksége. (Szerk.: Hegyi András.) Szeged, 1983. JATE. 118 l., ill.
A József Attila tudományegyetem és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Csongrád megyei Szervezetének ünnepi tudományos emlékülése Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából, 1983. március 14-én.

Korunk és Marx. (Marx Károly születésének és halálának 100. évfordulója alkalmából rendezett tudományos emlékülés előadásai.) 1983. március 21. (Szerk.: Kónya István.) Debrecen, 1983. KLTE. 141 l.

Marx és a jelenkor. Emlékülés a Magyar Tudományos Akadémián (1983. április 27–28.) (Szerk.: Pach Zsigmond Pál.) Bp. 1983. Kossuth K. – Akadémiai K. 184 l. – Tartalom:
Pach Zsigmond Pál: Magyar Marx-évfordulók. 7–16. l.; Ua.: Nsz. 1983. 41. évf. 143. sz. 15 l.;
Óvári Miklós: Marx és a jelenkor. 17–25. l.; és Nsz. 1983. 41. évf. 99. sz. 1., 3. l.;
Tőkei Ferenc: Marx és a mai szocializmus problematikája. 26–42. l.;
Erényi Tibor: A forradalom és a reform kérdései Marx munkásságában. 43–55. l.; Ua.: Vg. 1983. 24. évf. 5. sz. 265–269. l.;
Szabó Kálmán: A marxi gazdaságelmélet és gazdaságpolitikánk. 56–72. l.;
Bognár József: Marxizmus és a mai világgazdaság. 73–81. l.;
Kulcsár Kálmán: A marxi elmélet és a mai magyar társadalmi fejlődés. 82–93. l.; Ua.: Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 329–333. l.
Halay Tibor: A marxizmus és az ifjúság a mai Magyarországon. 94–103. l.;
Almási Miklós: Marx és a kultúra nyitottsága. 104–112. l.;
Szentágothai János: Tudatelmélet és marxizmus. 113–116. l.;
Pál Lénárd: Marxizmus és természettudományok. 117–134. l.;
Lukács József: A történetírás haladás és fejlődés problémája Marx életművében. 135–148. l.; Ua.: MT. 1983. 28. köt. 9. sz. 643–651. l.;
Glatz Ferenc: Marx, marxizmus, történettudomány. 149–160. l.;
Halász József: Marx és az államtudományok. 161–166. l.;
Wirth Ádám: A marxizmus filozófiája és a jelenkor elméleti kihívása. 167–175. l.;
Huszár István: Zárszó. 177–184. l.
– Ismerteti: Marx-emlékülés az Akadémián. Óvári Miklós előadása. Nsz. 1983. 41. évf. 99. sz. 1, 3. l.; *Pritz Pál:* Emlékülés Marx Károly halálának 100. évfordulója alkalmából. MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 607–611. l.; Befejeződött a Marx-ülésszak a Magyar Tudományos Akadémián. Nsz. 1983. 41. évf. 100. sz. 5. l.

Marx és a történelem. Tudományos ülésszak. (MTA Történettudományi Int., Magyar Történelmi Társulat és az MSzMP Párttörténeti Int. rend.) Bp. 1983. május 20. Tartalom.
Vass Henrik: Megnyitó;
Glatz Ferenc: Marx és a történettudomány;
Ránki György: Közgazdaság és történetiség Marx gondolkodásában;
Hahn István: Marx és az antikvitás;
Makkai László: Marx és Engels a feudalizmusról; Ua: Vt. 1983. 4. sz. 21–42. l.
Pach Zsigmond Pál: Marx és Engels az abszolut monarchiáról,
Incze Miklós: Marx és Engels a polgári forradalmakról;
Jemnitz János: Marx és a nyugateurópai munkásmozgalom;

Niederhauser Emil: Marx a keleteurópai fejlődésről;
Kővágó László: Marx és Engels a nemzeti-nemzetiségi kérdésről;
Mucsi Ferenc: Marx, Engels és a munkásmozgalom az Osztrák-Magyar Monarchiában;
Pach Zsigmond Pál: Zárszó;
– Ismerteti: *Knausz Imre–Feitl István:* Marx és a történelem – tudományos ülés. (Bp. 1983. május 20.) PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 180–188. l.

Egyhetes Marx-konferencia Párizsban. (183. május 24–28.) *Jemnitz János.* Vt. 1983. 4. sz. 101–105. l.

Az NDK Nemzeti Néphadseregének tudományos ülése Karl Marx születésének 165. és halálának 100. évfordulója alkalmából. (Potsdam, 1983. márc. 24.) *Zachar József:* „A hadtörténelem korunk osztályharcában." HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 500–504. l.

Nemzetközi konferencia Trierben Marx halálának 100. évfordulóján. *Jemnitz János.* PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 187–192. l.; *Uő:* Konferencia Marx szülővárosában. Trier. Nsz. 1983. 41. évf. 80. sz. 5. l.

Források – általában

Kautsky, Karl: Az erfurti program. Bp. 1982. Kossuth K. 240 l. – Ismerteti: *Jemnitz János:* Történelmi dokumentumok először magyarul. Nsz. 1983. 41. évf. 46. sz. 7. l.

Luxemburg, Rosa: Marxizmus, szocializmus, demokrácia. Tanulmányok, cikkek, beszédek. Bp. 1983. Gondolat K. 663 l. – Ismerteti: *Csibra István.* K. 1983. 10. sz. 30. l.; *Jemnitz János:* A szenvedélyes vitázó reneszánsza. Nsz. 1983. 41. évf. 295. sz. 7. l.

Luxemburg, Rosa és az orosz forradalom. Tanulmányok. (Vál. és utószó: Magyar György.) Bp. 1982. ELTE ÁLL. és Jogtud. Tsz.) 212 l. – Ismerteti: *Aggod József:* Rosa Luxemburg és az orosz forradalom. TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 189–192. l.; *Jemnitz János:* Történelmi dokumentumok először magyarul. Nsz. 1983. 41. évf. 46. sz. 7. l.

Feldolgozások általában

Furch, Bruno: A létező szocializmus és a munkásmozgalom. BSzoc. 1983. 26. évf. 4. sz. 86–92. l.

Göncöl György: A marxizmus és a változó világ. Tanulmányok a történelmi materializmus problémakörében. Bp. 1982. Kossuth K. 350 l.

Huszár Tibor: Erkölcs és társadalom. Erkölcsiség – erkölcsösség. Bp. 1983. Kossuth K. 528 l. – Ismerteti: *Stenczer Ferenc.* ÉIlr. 1983. 27. évf. 44. sz. 11 l.

Jung, H.–Schleifstein, J.: Az állammonopolista kapitalizmus elmélete és bírálói. Bp. 1983. Kossuth K. 188 l. – Ismerteti: *Bauer Ilona:* A gyakorlat próbakövén. Nsz. 1983. 41. évf. 295. sz. 7. l.

Kapek, Antonín: Forradalom és demokrácia. BSzoc. 1983. 26. évf. 2. sz. 7–15. l.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Methamorphoses. A szocializmus alakulásának szakaszai. MoV. 1983. 9. évf. 1. sz. 107–120. l.

Kiss Artur: Lenin: „Mi a teendő?" című művének aktualitása. ESz. 1983. 5. évf. 2. sz. 11–19. l.

Krausz Tamás–Mesterházi Miklós: A korai marxista Lukács bolsevik fogadtatásáról. FF. 1983. 4. évf. 3–4. sz. 18–33. l.

Láng János: Néhány adalék a gazdálkodás és a használati érték marxista politikai gazdaságtani fogalmaihoz. TtKözl. 1983. 12. évf. 654–661. l.

Lendvai L. Ferenc: A marxizmus tudományosságáról. MFSz. 1983. 27. évf. 3. sz. 323–326. l.

Lugosi Győző: Az uralmi viszonyok keletkezéséről. (Az ún. hagyományos államiság kialakulásának problémái.) Vg. 1983. 24. évf. 2. sz. 65–74. l.

Lukács József: Eszmék és választások. Társadalomelméleti és valláselméleti tanulmányok. Bp. 1983. Kossuth K. 322 l. – Ismerteti: *A. G.* MN. 1983. 46. évf. 251. sz. 8. l.; *Ancsel Éva:* Az ember keresi önmagát. Nsz. 1983. 41. évf. 260. sz. 7. l.; *Balázs György:* A teoretikus filozófus szemével. Köznevelés, 1983. 39. évf. 35. sz. 13. l.

A marxizmus a kutató műhelyében. Eric Hobsbawmmal beszélget *Hanák Péter.* Jelenkor, 1983. 26. évf. 3. sz. 245–250. l.

Marxizmus – kereszténység – protestantizmus. Bp. 1982. Kossuth K. 290 l. (Szerk.: Kocsis Elemér.) – Ismerteti: *Tamássy Györgyi.* TáSz. 1983. 38. évf. 10. sz. 106–108. l.

Rozsnyai Ervin: A történelmi materializmus néhány alapfogalmáról. TájékoztatóMM. 1983. 2. sz. 79–95. l.

Társadalomtudományok

Agárdi Péter: Művészetkritika és ideológia. Történeti reflexiók egy aktuális vitához. K. 1983. 5. sz. 10–11. l.

Balázs Györgyné: A történelem és a társadalomismereti kérdésekről. A 6. főirány kutatási témáiból. Köznevelés, 1983. 39. évf. 2. sz. 15. l.

Boros László: A politológia és a szociológia viszonya. Ták. 1983. 1. évf. 4. sz. 74–81. l.

Enyedi György: Földrajz és társadalom. Tanulámyok. Bp. 1983. Magvető K. 494 l. (Elvek és utak.)

Farkas János: A tudományos kutatás korlátozásának okai és következményei. V. 1983. 26. évf. 6. sz. 11–21. l.

Földi Tamás: Társadalomtudományi információ és társadalmi gyakorlat. Könyvtári Figyelő, 1983. 29. évf. 4. sz. 341–349. l.

Friederikusz Sándor: A tudás nem hatalom? Beszélgetés a politológia helyzetéről. ÉIlr. 1983. 27. évf. 14. sz. 7. l. – *Csonka Rózsa:* Fel kell-e találnunk a marxista magyar politikatudományt? Uo. 21. sz. 2. l.; *Hajdú Tibor:* Miért haragszik Csonka Rózsa egyetemi tanár? Uo. 23. sz. 2. l.

Gál Róbert: Filozófia és társadalom. Beszélgetés Lukács József akadémikussal, az MTA Filozófiai Intézetének igazgatójával. SzaSz. 1983. 12. évf. 5. sz. 52–57. l.

Gombár Csaba: Újjászületik a geopolitika fogalma? Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 561–568. l.

Gondi József: Az egyetemi társadalomtudományi szemináriumok. FSz. 1983. 32. évf. 9. sz. 546–551. l.

Granasztói György: Széljegyzet arról, hogy mi minek az oka. V. 1983. 26. évf. 5. sz. 55–65. l.

Habermas, Jürgen: A társadalomtudományok logikájáról. 1. A természet- és szellemtudományok dualizmusa. (Részlet.) FF. 1983. 5. évf. 1–2. sz. 121–143. l.

V. B. É.: Hajdú Tibor válaszol. (A Magyar Politikatudományi Társaság politikatörténeti és politikaelméleti szakosztálya vitaülése előtt.) MH. 1983. 16. évf. 66. sz. 9. l.

Herman József: Nyelvtörténet és történelem. A történeti nyelvtudomány néhány elméleti kérdéséről és tanulságáról. MT. 1983. 28. köt. 10. sz. 721–730. l.

Kelemen János–Hársing László: A társadalomtudományok tárgya és módszere. FF. 1983. 5. évf. 1–2. sz. 3–32. l.

Köpeczi Béla: Gazdaság, kultúra, ideológia. TáSz. 1983. 38. évf. 4. sz. 3–12. l.

Némedi Dénes: A szociográfia hivatása. A népies szociográfia szereptudatáról. Vg. 1983. 24. évf. 5. sz. 278–283. l.

Pach Zsigmond Pál: Társadalomtudományi kutatásainkról: hogyan, merre? MT. 1983. 28. köt. 12. sz. 873–882. l.

Philosophy and Culture. Studies from Hungary. (Ed: Lukács József–Tőkei Ferenc.) Bp. 1983. Akadémiai K. 368 l. (Published on the occasion of the 17th World Congress of Philosophy.)

Sárközy Tamás: A társadalomtudományok szervezeti formájáról. MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 555–570. l.

Ismertetések

Ancsel Éva: Polémia a történelemmel. Bp. 1982. Kossuth K. 98 l. – Ismerteti: *Bayer József:* Egy pesszimista baloldali filozófiája. Nsz. 1983. 41. évf. 81. sz. 7. l.; *Kardos András:* Remény és rezignáció. Nagyvilág, 1983. 28. évf. 12. sz. 1893–1895. l.

Farkas János: A tudomány társadalmi lényege. Bp. 1982. Akadémiai K. 231 l. – Ismerteti: *Kerékgyártó István.* PSz. 1983. 33. évf. 1. sz. 86–87. l.

Günther, Rose: Modernizációs elméletek és polgári társadalomtudományok. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1981. sz. 5–21. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 275–277. l.

Politika és politikatudomány. (Szerk.: Bihari Mihály.) Bp. 1982. Gondolat K. 677 l. – Ismerteti: *Bozó Gyula.* NSz. 1983. 14. évf. 1. sz. 96–99. l.; *Krisztián Béla.* PSz. 1983. 33. évf. 10. sz. 970. l.; *Kulcsár Péter:* Egy szaktudomány bemutatkozik. Nsz. 1983. 41. évf. 195. sz. 7. l.

Politikatudományi tanulmányok. (Szerk.: Polgár Tibor.) Bp. 1982. Kossuth K. 280 l. – Ismerteti: *Badacsonyi György:* Ták. 1983. 1. évf. 4. sz. 121–123. l.

Pragmatizmus. – A pragmatista filozófia megalapítóinak műveiből. (Vál.: Szabó András György.) Bp. 1981. Gondolat K. 633 l. –

Ismerteti: *Kerékgyártó István.* PSz. 1983. 33. évf. 2. sz. 199–201. l.

Tamás Pál: A tudománypolitikai modelljei. Bp. 1982. Akadémiai K. 265 l. – Ismerteti: *Kozma Tamás:* Fegyelmezetlen tudósok? Nsz. 1983. 41. évf. 171. sz. 7. l.

Történettudomány – a történetírás története – módszere

Gergely Jenő: Dissertationes Hungaricae ex historia Ecclesiae. (A magyar katolikus egyház-történetírás újabb eredményeiről.) Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 647–666. l.

Glatz Ferenc: A marxizmus pozíciói a magyar történettudományban. MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 518–528. l.

Glatz Ferenc: Történettudomány, egyháztörténet. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 34–35. l.

Gunst Péter: Nyugatnémet munkák a magyar történetírásról. V. 1983. 26. évf. 8. sz. 106–109. l.

Hegedűs Zoltán: A magyarországi fémkohászat történetírásának múltja és jelene. Kohászat, 1983. 116. évf. 10. sz. 467–470. l.

Huffschmidt, Jörg: A mai kapitalizmus mint a kutatás tárgya. BSzoc. 1983. 26. évf. 11. sz. 42–50. l.

Az igazgatóválasztmány jelentése a Magyar Történelmi Társulat 1979–1981. évi tevékenységéről. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 278–301. l.

Illés László: A konzervatív liberális eszmetörténet néhány mai problémája. Lt. 1983. 1–4. sz. 61–68. l.

Juhász Gyula: A történettudomány törvényei szerint. (Részletek az országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozáson elhangzott felszólalásból.) Nsz. 1983. 41. évf. 15. sz. 4. l.

Kanyar József: A helytörténetírás szolgálatában. Honismeret Somogyban. SHH. 1983. 1. sz. 8–14. l.

Kisbán Eszter: Utazás és útleírás a történeti kutatásban. (Egy symposionról. Wolfenbüttel, 1981. június 22–25.) Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1091–1094. l.

Markov, D. F.: A történeti-komparatív és a komplex kutatási módszerek a társadalomtudományokban. A közép- és délkelet-európai népek története és kultúrája tanulmányozásainak tapasztalataiból. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 96–116. l.

Mócsy András: Provinciális régészetünk állásáról. AÉ. 1982. 109. köt. 2. sz. 287–290. l.

Molnár Imre: A Győr-Sopron megyei munkásmozgalomtörténet kutatásának, feldolgozásának helyzete és további feladatai. SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 69–73. l.

Niederhauser Emil: A kelet-európai történetírás útja a mítosztól a tudományig. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 512–519. l.

Pesti János: Meddig történelem a jelenkor. Beszélgetés Balogh Sándor professzorral. Köznevelés, 1983. 39. évf. 15. sz. 12–13. l.

A történettudomány helyzete. (Testületi állásfoglalás.) Bp. 1983. MTA 47 l. (Elemzések, tanulmányok, l.)

Ujvári Márta: A történelem ismeretelméleti problémái és magyarázattípusai. (Collingwood és a mai analitikus filozófusok.) FF. 1983. 5. évf. 1–2. sz. 84–98. l.

Ismertetések

Danyilov, A. I.: A kontinuitás ,problémája az NSzK történetírásában. Voproszi Isztorii, 1981. 3. sz. 67–81. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 910–911. l.

Kápolnai Iván: Agrárstatisztikai források és helytörténeti kutatás. Bp. 1980. KSH. 37 l. (Történeti statisztikai füzetek, 4.) – Ismerteti: *Andorka Rudolf.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 343–344. l.; *Bellér Béla.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 479–480. l.

Kinser, Samuel: Annalista paradigma? Fernand Braudel geohistorikus strukturalizmusa. The American Historical Review, 1981. 1. sz. 63–105. l. – Ismerteti: *Barta János, ifj.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 503–504. l.

Történelmi tudat – nemzettudat

Ancsel Éva: Történelmi dráma – és történelem. UT. 1983. 20. évf. 31. sz. 5. l.

Balogh István: Történelemfilozófia és történeti szemlélet. (A szocialista árutermelésről.) TáSz. 1983. 38. évf. 1. sz. 54–64. l.

Csányi László: Voltaire és Dugonics. Út a hazafiság forrásaihoz. Somogy, 1983. 11. évf. 4. sz. 17–25. l.

Csepeli György–Szabó Ildikó: Az „itt" és az „ott". Gyermekek nemzeti érzés- és tudatvilágából. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 549–554. l.

Eszéki Erzsébet: Ezek a fiatalok? Beszélgetés a történelmi tudatról. ÉlIr. 1983. 27. évf. 12. sz. 7. l.

Fehér Pál, E.: Amit ismerünk – és amit nem. Jegyzetek Kelet-Közép-Európa-tudatunkról. K. 1983. 10. sz. 3–4. l.

Für Lajos: Kodály és a történelmi magyarság. Alföld, 1983. 34. évf. 10. sz. 40–62. l.

Für Lajos: A nemzetiség- (magyarság-) tudomány múltja. Tudománytörténeti áttekintés. Műhely, 1983. 6. évf. 3. sz. 18–31. l.

Gergely András: A 19. századi magyar nemzetfelfogások. MoV. 1983. 9. évf. 3. sz. 120–128. l.

Hanák Péter: A nemzettudat nyomában. ÉlIr. 1983. 27. évf. 7. sz. 3. l.

Haza, ifjúság, honismeret. – Beszélgetés Pozsgay Imrével, a Hazafias Népfront Főtitkárával. Somogy, 1983. 11. évf. 6. sz. 79–86. l.

Helyünk Európában. Hanák Péter, Lackó Miklós és Szücs Jenő beszélgetése. (Elhangzott Hanák Péter A Dunánál c. műsor sorozatában. 1983 januárjában.) Jelenkor, 1983. 26. évf. 5. sz. 445–449. l.

Kiss Géza: Szocialista nemzettudat és történelem. Ma és Holnap, 1983. 11. évf. 2. sz. 139–145. l.

Kulin Ferenc: A nemzetről – négy tételben. MoV. 1983. 9. évf. 2. sz. 115–125. l.

Lázár Guy: A magyar lakosság politikai-történelmi tudata a közvéleménykutatások tükrében 1969–1980. Bp. 1983. Tömegkommunikációs Közp. 94 l. (Tanulmányok, beszámolók, jelentések, XV. évf. 5. sz.)

Lendvai Ildikó: Németh László a monográfiák tükrében. Politika és erkölcs, „Kelet" és „Nyugat" viszonyának kérdései Németh László életművében. IT. 1983. 15. évf. 3. sz. 653–670. l.

Lendvai L. Ferenc: Etnikum és vallás. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 467–476. l.

Major Ottó: Felnőtt ország – felnőtt irodalom. (A történelmi tudat, nemzettudat és a történelmi ismeret a fordulat évében és azt követő években.) ÉlIr. 1983. 27. évf. 5. sz. 4. l.

Marton Imre: A nemzeti identitás történeti alakváltozásai. Bp. 1982. MTA Szoc. Int. 15. l. (Elmaradottság és modernizáció, Műhelytanulmányok.)

Marton Imre: A nemzeti identitás történelmi alakváltozásai. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 574–580. l.

Mesterházi Lajos: A hazafiság logikája. Bp. 1983. Magvető K. 163 l. (Nemzet és emlékezet.)

Mészöly Miklós: Egy jövendő nemzettudat felé. Jelenkor, 1983. 26. évf. 7–8. sz. 647–656. l.

Mucsi Ferenc: Történettudomány és közgondolkodás. (Beszélgetés a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettesével.) Interjú. (Készítette: Gál Róbert.) SzaSz. 1983. 12. évf. 4. sz. 68–72. l.

Pach Zsigmond Pál: Nemzeti fejlődés, nemzeti öntudat. TáSz. 1983. 38. évf. 10. sz. 22–37. l.

Pach Zsigmond Pál: A nemzeti tudatról jelen időben. Régi és új nacionalizmus. – A történelem és az aktuális viták. MH. 1983. 16. évf. 197. sz. 9. l.

Pach Zsigmond Pál: Történelem és nemzettudat. Az interjút készítette: Papp Gábor. Nsz. 1983. 41. évf. 285. sz. 5. l.

Pergőtűzben. c. filmsorozatról:

Beszélgetés Sára Sándorral. Interjú: Gyuris Tamás. K. 1983. 4. sz. 7–9. l.;

Juhász Gyula: A második magyar hadsereg a Donnál. Megjegyzések Sára Sándor filmjéhez. Nsz. 1983. 41. évf. 36. sz. 15. l.;

Ránki György: „Hol van a sok sírkereszt? " A második magyar hadsereg pusztulásáról. ÉlIr. 1983. 27. évf. 4. sz. 3–4. l.

Sipos Péter: Pergőtűzben. Sára Sándor filmsorozata a 2. magyar hadseregről. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 18–19. l.,

Tóth Pál Péter: Nemzedékek nőttek fel azóta... Egyetemisták beszélgetése Sára Sándor ... filmjéről. Filmvilág, 1983. 26. évf. 3. sz. 12–19. l.

Vígh Károly: Katasztrófa a Donnál. A történész szemszögéből. Filmvilág, 1983. 26. évf. 3. sz. 8–11. l.

Zsugán István: Krónika a Don-kanyarról. Beszélgetés Sára Sándorral. Filmvilág, 1983. 26. évf. 2. sz. 14–18. l.

Szabó Miklós: Még néhány szó – a demokráciáról. Vg. 1983. 24. évf. 3. sz. 183–186. l.

Szántó Miklós: Magyarság és etnikai azonosulás. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 555–560. l.

Száraz György: Egy furcsa könyvről. Bp. 1983. Magvető K. 130 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Sükösd Mihály:* Kísértetek ellen. Száraz György könyve ürügyén. (Láncrántjan könyvéről és Száraz György válaszírásáról.) ÉlIr. 1983. 27. évf. 19. sz. 3. l.

Szilágyi Sándor: Alkat vagy történelem? Megjegyzések Bibó István nemzetfelfogásáról. MoV. 1983. 9. évf. 7. sz. 116–119. l.

Szily Ferenc: Életmódkutatás és a történeti tudat. Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 61–62. l.

A társadalmi struktúra, az életmód és a tudat alakulása Magyarországon. (OTTKT főirány.) (Szerk.: Várnai György.) Bp. 1983. MSzMP KB Társadalomtudományi Int. 166 l. (Információs Bulletin, 6. sz.)

(Tóth Klára:) „Elűzni a kísértetet. . ." Beszélgetés Hanák Péterrel. (Film és társadalom.) Filmkultúra, 1983. 19. évf. 2. sz. 5–11. l.

Történelem és közgondolkodás. Hanák Péter és Glatz Ferenc beszélgetése. (Elhangzott Hanák Péter A Dunánál c. rádióműsor sorozatában, 1983. márc.) Jelenkor 1983. 26. évf. 12. sz. 1121–1126. l.

Ismertetések

Kronstein Gábor: Nemzet és emlékezet. – Egy sorozat margójára. Könyv és Nevelés, 1983. 25. évf. 4–5. sz. 228–233. l.

Lăncrănjan, Ion: Cuvint despre Transilvania. Bukarest, 1982. – Ismerteti: *Száraz György:* An Odd Sort of Book on Transylvania. NHQ. 1983. Vol. 24.pNo. 89. 96–104. l.

Történelemtanítás

Felvételi vizsga történelemből. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 32. l.

Gyapay Gábor: Tanár – diák – érettségi. (Történelem az iskolában.) História, 1983. 5. évf. 4. sz. 30–31. l.

Horányi István: A gimnáziumi történelemtanítás a korszerűsítés útján. Köznevelés, 1983. 39. évf. 28. sz. 29–30. l.

Pesti János: Lehet-e ma jó tankönyvet írni? História, 1983. 5. évf. 1. sz. 33–34. l.

Sávoly Mária–Jancsó Ferenc: Számítógép alkalmazása a történelemtanítás eredményességének nyomon követésében. PSz. 1983. 33. évf. 1. sz. 78–85. l.

Sipos Levente: A felszabadulás utáni történelem oktatásának feladatai. Beszámoló az országos elméleti tanácskozásról. (Budapest, 1983. október 20–21.). TáSz. 1983. 38. évf. 12. sz. 54–64. l.

Szirányi Péter: Tankönyv és tanterv. (Történelem az iskolában.) História, 1983. 5. évf. 4. sz. 30. l.

Vörös László: Általános műveltség – történelem érettségi. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 34. l.

Kongresszusok, konferenciák

Csurdi Sándor: Tudományos vita Otto Bauer születésének századik évfordulója alkalmából. (Bp. 1982. jan. 15.) TSz. 1982. 25. évf. 4. sz. 740–749. l.

Kulcsár Kálmán: Háború és társadalmi változások Magyarországon. (Az Indianai Egyetem Magyar Tanszéke által szervezett kollokvium – Bloomington, 1982. október 18–19.) TáK. 1983. 1. évf. 1. sz. 75–79. l.

Borsodi Csaba: 800 éves a magyar hivatali írásbeliség. (Az ELTE Bölcsészettudományi Kar Történelem Segédtudományai Tanszéke által rendezett konferencia, Bp. 1981. nov. 25–26.) Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 451–458. l.

Congressus quartus internationalis fenno-ugristarum. Budapestini habitus 9. – 15. Septembris 1975. (Szerk.: Ortutay Gyula.) Pars V. Acta sectionis archaeologiae, historiae, antropologiae. Bp. 1983. Akadémiai K. 218 l.

A fasizmus ideológiájáról. A fasizmus néhány ideológiai kérdése. Tudományos tanácskozás Budapest, 1983. február 24–25. (Szerk.: Harsányi Iván–Bakonyiné Ficzura Judit.) Bp. 1983. Kossuth K. 274 l. Tartalom:

Lipkovics Károly: Megnyitó. 7–9. l.;

Tokody Gyula: Politikai konzervativizmus és nemzetiszocializmus. 10–29. l.;

Székely Gábor: Hitler hatalomrakerülése és a német munkásmozgalom. A Kommunista Internacionálé a fasizmusról. 30–42. l.;

Jemnitz János: A szociáldemokraták és a fasizmus. 1934. 43–58. l.;

Incze Miklós: Fasizmus és válság. 59–70. l.;

Hozzászólások a délelőtti referátumokhoz: *Szabó József, Tokody Gyula, Székely Gábor, Incze Miklós, Pach Zsigmond Pál.* 70–75. l.;

Kis Aladár: Az olasz fasizmus. 76–92. l.;

Harsányi Iván: A Franco-diktatúra jellegéről. 93–111. l.;

Ormos Mária: Fasizmus és egyház Közép-Kelet-Európában. 112–124. l.;

Szokolay Katalin: A lengyel szanációs diktatúra pályájának fejlődésvonalai. 125–136. l.;

Gyenge Sándor: A fasizmus Latin-Amerikában az 1970-es években. 137–155. l.;

Hozzászólások: *Tokody Gyula, Ölvedi Ignác, Cs. Héthársi Magdolna, Kővágó László, Jemnitz János, Babirák Ilona, Gergely Imre.* 125–180. l.;

Horváth Gyula: A latin-amerikai fasiszta mozgalmak néhány sajátossága (1930–1940). 181–188. l.;

Szabó Ágnes: Az SzDP és a KMP az ellenforradalmi rendszerről. 189–202. l.;
Blaskovics János: A Horthy-rendszer jellegéről. 203–213. l.;
Sipos Péter: A magyar ellenforradalmi rendszer kormánypártja. 214–233. l.;
Németh István: A német fasizmus előretörésének fogadtatása a magyar kormánykörökben (1928–1934). 234–245. l.;
Réti R. László: Osztályérdekek és ideológiák az ellenforradalmi időszak kezdetén. 246–257. l.;
Hozzászólások: *Bojcsuk Vladimir, Kerti Zsuzsa.* 258–262. l.;
Erényi Tibor: Zárszó. 263–272. l.
– Ismerteti: *Bakonyi Judit–Blaskovics János.* PFKözl. 1983. 2–3. sz. 151–165. l.; *Bodó Károly:* Egy elméleti tanácskozásról. Pártélet, 1983. 28. évf. 5. sz. 49–53. l.

Földes Károly: Konferencia az európai gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálatáról. (Bp. 1982. nov. 22–27.) az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének rendezésében.) KgSz. 1983. 30. évf. 6. sz. 744–751. l.

Gyimesi Sándor: A reformáció és Európa. (A Magyar-NDK Történész Vegyesbizottság 19. ülésszaka.) Vt. 1983. 3. sz. 3–13. l.

Hazai György: Musztafa Kemál Atatürk. (Elhangzott a Kemál Atatürk születésének 100. évfordulója alkalmából a MTA-án rendezett tudományos konferencia megnyitó előadásaként, 1981. okt. 28.) Vt. 1983. 2. sz. 67–74. l.

Kovács Dénes: Találkozó az örmény fővárosban. Magyar és szovjet történészek, szociológusok, régészek együttműködése. (Jerevánban, 1983. október.) Nsz. 1983. 41. évf. 262. sz. 5. l.

Kulcsár Kálmán: Társadalom, tudomány, politika. (Beszámoló a XII. Politikatudományi Világkongresszusról, Rio de Janeiro, 1982. aug. 7–12.; és a X. Szociológiai Világkongresszusról, Cuidad de México, 1982. aug. 16–21.) Szoc. 1982. 4. sz. 493–502. l.

Magyar-NSzK történész konferencia (Balatonalmádi, 1983. május 28–29.). – Ismerteti: *(józsa):* Magyar-NSzK történésztanácskozás a húszas-harmincas évekről. (1983. máj.) MN. 1983. 46. évf. 129. sz. 5. l.

Pálmány Béla: A VIII. Nemzetközi Gazdaságtörténeti Kongresszus és a helytörténet. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 15–19. l.

A szocialista átalakulás jellemzői falun. Országos elméleti tanácskozás Kecskemét, 1982. november 24–26. Bp. 1983. Kossuth K. 229 l. Tartalom:
Romány Pál: A falu szocialista átalakulásának folyamata. 9–58. l.;
Huszár Tibor: Falu a társadalomban – társadalom a faluban. 59–99. l.;
Csizmadia Ernő: Mezőgazdaságunk fejlődése és ennek főbb feltételei. 100–125. l.;
Orbán Sándor: Átalakuló parasztság – változó parasztpolitika. 126–134. l.;
Eleki János: A mezőgazdasági szövetkezeti tagok életkörülményeinek alakulása. 135–165. l.;
Enyedi György: A magyar falvak helyzete és jövő fejlődése. 166–179. l.;
Lázár István: Területfejlesztésünk és a falu önkormányzata. 180–200. l.;
A falu és a mezőgazdaság. (Összefoglaló az első szekció munkájáról.) 201–209. l.;
A falu társadalma. (Összefoglaló a második szekció munkájáról. (210–220. l.;
Falusi településviszonyok – életmódváltás falun. (Összefoglaló a harmadik szekció munkájáról.) 221–229. l.

Várnai András: A Molnár Erik emlékülésről. (Halálának 15. évfordulója alkalmából Kecskeméten rendezett emlékülésről.) FF. 1983. 4. évf. 3–4. sz. 169–171. l.

Szekfű Gyula tudományos emlékülés. (MTA Történettud. Int. rend.) Bp. 1983. július 4. – Ismerteti: *(józsa):* MN. 1983. 46. évf. 157. sz. 5. l.

Szekfű Gyula születésének 100. évfordulója. (Tudományos ülésszak ELTE. Budapest, 1983. ápr. 21.) – Ismerteti: *J. Gy.* MN. 1983. 46. évf. 94. sz. 5. l.; Száz éve született Szekfű Gyula. MH. 1983. 16. évf. 94. sz. 9. l.

Zachar József: Európa és az oszmán kérdés 1500–1800. Nemzetközi hadtörténelmi konferencia, Bécs, 1983. június 7–10. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 698–703. l.

Kiállítások

Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. 1458–1541. (Kiállítási katalógus.) Magyar Nemzeti Galéria, 1983. február 24. – június 26.) Bp. 1983. Interpress. 156 l., ill. – Ismerteti: *Borsa Gedeon:* Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban. MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 195–197. l.; *Ember Mária:* Schallaburg – Budapesten. MN. 1983. 46. évf. 48. sz. 9. l.; *Petneki Áron:* Schallaburg – Budapest. Budapest, 1983. 21. évf. 1. sz. 24–27. l.; *R.*

Gy.: Mátyás király a Budai Várban. Nsz. 1983. 41. évf. 54. sz. 15. l.; *Rátkai Ferenc:* Mátyás király és a magyarországi reneszánsz. UT. 1983. 20. évf. 10. sz. 5. l.

Művészet I. Lajos korában 1342–1382. Székesfehérvár, 1982. szept.–1983. márc. – Ismerteti: *Entz Géza.* MuzK. 1982. 2. sz. 66–77. l.; *Kovács Péter:* Királyok liliommal. Anjou-kiállítás Székesfehérvárott. Budapest, 1983. 21. évf. 2. sz. 24–27. l.; *Veszprémi László:* Művészet I. Lajos korában. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 307. l.

Hüttl Pál: „150 éves a magyar városi tömegközlekedés" tudományos ülés és emlékkiállítás a Közlekedési Múzeumban. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 2–6. l.

Szabó Ágnes: Emlékkiállítás a Magyar Munkásmozgalmi Múzeumban. (Megalakulásának 25. évfordulóján.) PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 191–192. l.

Tóth Imre: Fővárosi nyomdák a 18–19. században. (Kiállítás a Budapesti Történeti Múzeum Kiscelli Múzeumában.) TMKözl. 1983. 1. sz. 54–60. l.

II. MAGYARORSZÁG TÖRTÉNETE

általános rész

Források

Csécsy Imre: Napló. 1940–1949. (Részletek.) K. 1983. 8. sz. 13–27. l.

Elmét vidító elegy-belegy dolgok ,rövidebb és hosszabb csípős históriák (melyeket a győri magyar kalendárium 1749–1849 éveiből ki-szedegetett, öszve-rendezett s mostan az olvasóknak okulására közrebocsát (Szilágyi Ferenc.) Bp. 1983. Magvető K. 470 l. (Magyar hírmondó.)

Kós Károly: „Kőből, fából házat... igékből várat". (In memoriam Kós Károly, 1883–1983.) (Vál., szerk.: Sas Péter.) Bp. 1983. Magvető K. 300 l., ill.

Kós Károly: Nem spekuláltam, éltem... Válogatás Kós Károly születésének 100. évfordulójára. 1883–1983. (Vál.: Sas Péter.) Bp. 1983. Népművelési Intézet, 135 l.

Kováts Istvánné: Visszapillantó tükör. Bp. 1983. Magánkiadás. 240 l., ill.

Scheiber, Alexander: Jewish Inscriptions in Hungary. From the 3rd Century to 1686. Bp. 1983. Akadémiai K. – Brill E. J. (Leiden) 433 l., ill.

Virág Benedek: Magyar századok. (Vál., utószó: Mezei Márta.) Bp. 1983. Magvető K. 462 l., ill. (Magyar hírmondó.) – Ismerteti: *Taxner-Tóth Ernő.* K. 1983. 9. sz. 29. l.

Feldolgozások

Balázs György: Érdekegyesítés – nemzettéválás. Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 617–622. l.

Boldizsár Iván: A korona napja. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 385 l. – Ismerteti: *Csabár Imre.* MN. 1983. 46. évf. 81. sz. 8. l.; *Iszlai Zoltán:* Mindenütt ott. ÉlIr. 1983. 27. évf. 17. sz. 10. l.

Cserháti József: Az egyház és a béke. Püspökkari megnyilatkozások. Vg. 1983. 48. évf. 10. sz. 721–727. l.

Csizmadia Andor: Az egyház törvénykezési kiváltsága. A privilégium fori a magyar jogban. Vg. 1983. 24. évf. 1. sz. 14–21. l.

Demeter Zsuzsanna: Egyházpolitika, papok, karikatúrák. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 38, 41. l.

Egyháztörténeti adattár. Összeállította: *Pótó János.* História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 21–26. l.

Emberek, sorsok, forradalmak. (Szerk.: Hegyi András.) Történelmi arcképváltozatok a társadalmi haladás és nemzeti megbékélés jeles képviselőiről. Szeged, 1983. JATE. 91. l., ill.

Évfordulóink a műszaki és természettudományban. (Szerk.: Filyó Mihály stb.) Bp. 1983. Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége, 139 l., ill.

Fodor József: Adalékok a magyarországi szabadegyházak tanácsának történetéhez, tagegyházaik szociáletikai tanításainak specifikumaihoz. TájékoztatóMM. 1983. 6. sz. 73–100. l.

Hédervári Péter: Másfél ezer év földrengései a Kárpáti Területen. TV. 1983. 114. évf. 6. sz. 257–261. l.

Hegyi Klára: Muszlimok Magyarországon. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 60–62. l.

Károlyi Mihályné: Megjegyzések Hajdú Tibor: „Károlyi Mihály: Politikai életrajz" című könyvéhez. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 176–208. l.

Kónya István: A magyar református egyház évszázados útja. (Reflexiók a Studia V. kötetéhez. (Confessio, 1983. 7. évf. 4. sz. 119–124. l.

Kósa László: Az egyházak útkeresése Magyarországon 1850 után. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 25–27. l.

Kosáry Domokos: Egyházak Magyarországon az újjáépítéstől a polgárosodásig. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 21–24. l.

A múlt nagy tudósai. XI. sorozat. I–V. köt. Bp. 1983. Akadémiai K.

Szőkefalvi-Nagy Zoltán: Lengyel Béla. 180 l.

Kecskés Mihály: Fehér Dániel. 215 l.

Szénássy Barna: Kőnig Gyula. 176 l.

Gunst Péter: Marczali Henrik. 202 l.

Krizsán László: Magyar László. 227 l.

Pók Attila: Útlevelek, útiokmányok. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 20–21. l.

Saád Béla: Tíz arckép. Bp. 1983. Ecclesia 369 l., ill. (Bibliográfiák: Bánáss László, Berda József, Cavallier József, Czapik Gyula, Fekete István, Kunszery Gyula, Pattantyus Ábrahám Imre, Radó Polikárp, Rónay György, Szarka Géza.)

Tárkány Szücs Ernő: Évszázados falutörvényeink. Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 3–5. l.

Thirring Lajos: Az 1869–1980. évi népszámlálások története és jellemzői. 1. rész: 1869–1910. Bp. 1983. KSH. 188 l.

Vigh Károly: Masaryk és a magyarok. Tt. 1983. 37. évf. 7. sz. 46–59. l.

Ismertetések

Dankanits Ádám: A hagyományos világ alkonya Erdélyben. Bp. 1983. Magvető K. 140 l. (Nemzet és emlékezet.)

A Dunánál. Történelmi figyelő. (Szerk.: Hanák Péter.) Bp. 1982. RTV – Minerva, 324 l. – Ismerteti: *Lagzi István:* Önigazolás helyett önismeret. Tt. 1983. 37. évf. 8. sz. 86–88. l.; *Nagy Kázmér:* Hazánk a Dunánál. ÉlIr. 1983. 27. évf. 6. sz. 10 l.

Fehér Géza: A magyar történelem oszmán-török ábrázolásokban. Bp. 1982. Akadémiai K. 250 l., ill. – Ismerteti: *Wojtilla Gyula.* MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 631–632. l.

Féja Géza: Lapszélre. (Szerk. és a szöv. gond.: Féja Endre.) Bp. 1982. Szépirodalmi K. 438 l. – Ismerteti: *Grezsa Ferenc.* Forrás, 1983. 15. évf. 5. sz. 91–92. l.; *Olasz Sándor:* Féja Géza emlékezései. N. 1983. 111. évf. 24. sz. 11. l.; *Szabó Ferenc.* BélÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 247–248. l.

Kovács Endre: Korszakváltás. Bp. 1981. Magvető K. 294. l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Szarka László.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 245–247. l.

Lukács György: Curriculum vitae. Bp. 1982. Magvető K. 534 l. – Ismerteti: *Kaposi Márton.* Tt. 1983. 37. évf. 8. sz. 81–83. l.

Lukács György. His Life in Pictures and Documents. (Ed.: Fekete Éva, Karádi Éva.) Bp. 1980. Corvina K. 265 l., ill. – Ismerteti: *Willett, John:* Life of a Theoretician – Lukács. NHQ. 1983. 24. köt. 91. sz. 134–136. l.

Magyarországi politikai államrendszerek. (Szerk.: Pölöskei Ferenc–Ránki György.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 587 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 234–237. l.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi, s népismereti szempontból. (Bev.: Csatári Dániel.) Bp. 1982. Helikon K. I–II. köt. 1620 l. – Ismerteti: *Andor György:* „A legnagyobb székely" – és legnagyobb művei. Könyv és Nevelés, 1983. 25. évf. 4–5. sz. 223–228. l.; *Hajdú D. Dénes.* Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 60–61. l.; *Miklós Elemér:* Pedagógiai Műhely, 1983. 9. évf. 3. sz. 96–101. l.

Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. (Főszerk.: Benda Kálmán.) Bp. 1981–1982. Akadémiai K. 1258 l. – Ismerteti: *Kókay György.* MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 121–122. l.; *Rottler Ferenc:* A történelem tényei. Nsz. 1983. 41. évf. 52. sz. 7. l.

Ruszoly József: A választási bíráskodás Magyarországon 1848–1948. Bp. 1980. Közgazd. és Jogi K. 564 l. – Ismerteti: *Degré Alajos.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 475–479. l.; *Kajtár István.* IK. 1983. 38. évf. 12. sz. 775–777. l.

Scheiberné Bernáth Livia: A magyarországi zsidóság személy- és családnevei II. József névadó rendeletéig. Magyarországi Zsidó Hitközségek Monográfiái. 10. Bp. 1981. 121 l. – Ismerteti: *Haraszti György.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 678–684. l.

Soltész István: El kell menni katonának. (A falusi ember és a régi katonáskodás.) Bp. 1981. Zrínyi K. 453 l. – Ismerteti: *Kriza Ildikó.* ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 625–626. l.

Szigeti Jenő: „És emlékezzél meg az útról. . ." Tanulmányok a magyarországi szabadegyházak történetéből. Bp. 1981. Szabadegyházak Tanácsa. 301 l. – Ismerteti: *Lendvai L. Ferenc:* Puritánok utódai. Vg. 1983. 24. évf. 7. sz. 445–446. l.

Zselici dolgozatok. I–V. Kaposvár, 1971, 1981. Pécs, 1973., 1976., 1979. – Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 898–899. l.

Szekfű Gyula (1883–1955).

Dénes Iván Zoltán: Szekfű Gyula és a magyar konzervatív hagyomány. MT. 1983. 28. köt. 6. sz. 442–448. l.

Fehér Pál, E.: A politika és a történész. Szekfű Gyula centenáriumán. ÉIr. 1983. 27. évf. 20. sz. 6. l.

Für Lajos: Száz éve született Szekfű Gyula. N. 1983. 111. évf. 119. sz. 9. l.

Glatz Ferenc: Egy polgári történetíró életútja. Száz éve született Szekfű Gyula. Nsz. 1983. 41. évf. 121. sz. 6. l.

Lackó Miklós: Szekfű Gyula és kortársai. V. 1983. 26. évf. 8. sz. 11–22. l.

Major Ottó: Egy centenárium tanulságai. A százéves Szekfű Gyula. UT. 1983. 20. évf. 21. sz. 23. l.

Monostori Imre: Szempontok Németh László Szekfű-esszéjének elemzéséhez. M. 1983. 6. évf. 5. sz. 32–46. l.

Monostori Imre: Egy esszé előzményei. Németh László Szekfű-bírálatáról. Napjaink, 1983. 22. évf. 3. sz. 16–18. l.

Monostori Imre: „Szekfű Gyula és a magyarság sakkpartija". Fejezetek a Németh-Szekfű vita történetéből. I. rész. UF. 1983. 15. évf. 2. sz. 72–77. l.; II. rész: Uo. 3. sz. 61–69. l.

Nemeskürty István: Et nos mutamur in illis. Szekfű Gyula írói arcképéhez. Kortárs, 1983. 27. évf. 6. sz. 941–955. l.

Pach Zsigmond Pál: Kontinuitás és diszkontinuitás Szekfű Gyula történetszemléletében. Új Irás, 1983. 23. évf. 10. sz. 40–53. l.

Pamlényi Ervin: Emlékezés Szekfű Gyulára. Születésének századik évfordulóján. MN. 1983. 46. évf. 119. sz. 9. l.

Pamlényi Ervin: Vázlat Szekfű Gyuláról – születésének 100. évfordulóján. K. 1983. 5. sz. 17–18. l.

Péter János: Szekfű Gyula Moszkvában. Szovjet Irodalom, 1983. 5. sz. 110–113. l.

Szőke Domonkos: Szekfű Gyula – egy huszadik századi magyar történetíró. HSz. 1983. 11. évf. 3. sz. 52–56. l.

Mikó Krisztina: A Bethlen Gábortól a Forradalom utánig. Szekfű Gyula idézése. MH. 1983. 16. évf. 306. sz. 6. l.

Helytörténet

Bíró József: Szemelvények a fővárosi átkelő hajózás történetéből. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 39–45. l.

Budapesti üdvözlet. (A képeket válogatta és a kísérő szöveget írta: Kollin Ferenc.) Bp. 1983. Helikon K. 219 l., ill., térk.

Buza Péter: Pest-budai történetek. Rendhagyó városnéző séta. Bp. 1983. Idegenforg. Prop. Ir. 189 l., ill.

Csizmadia Andor: Pétervására jogéletéből. Archivum, 1983. 11. köt. 64–81. l.

Csongrád megye gazdasági földrajza. (Krajkó Gyula főszerk.) Szeged, 1983. 465 l., ill. – Ismerteti: *Rakonczai János.* BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 519–521. l.

Hajdú Mihály: Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII–XIX. századi Békésről. Bp. 1983. ELTE Nyelvtörténeti Tsz. 119 l. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok 15.)

Hársfalvi Péter: A magyar Lourdes: Máriapócs. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 55–58. l.

Kovács Jenő: Állategészségügyi emlékek Tolna megyéből (1654–1849). VIII. Állatvágások, húsvizsgálat. MÁL. 1983. 18. évf. 11. sz. 703–704. l.

Kresz Mária: Nyék és a Gellért-legenda. Nyék társadalma Vörösmarty idejében. FmSz. 1983. 1. sz. 19–27. l.

Módra László: Királyhegyes. Tények és feltevések. Műhelytanulmány. Bp. 1983. MSzMP. Társadalomtudományi Intézet. 203 l.

Nyakas Miklós: Hajdú vármegye létrejötte. Hajdúböszörmény, 1983. Hajdúböszörményi V. T. és Hajdúsági Múzeum, 98 l., térk. (Hajdúsági Közlemények 11.)

Paládi Kovács Attila: A Barkóság és népe. Miskolc, 1982. HOM. 209 l., ill., térk. (Borsodi kismonográfiák 15.)

Pamlényi Klára: A Galga-mente települései a XVIII. és a XIX. századi honismertető leírásokban. PMH. 1983. 10. évf. 1–2. sz. 23–24. l.

Szabó Jenő: A Soproni Városszépítő Egyesület története (1864–1946). I. rész: SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 1–16. l.; II. rész: Uo. 2. sz. 97–132. l.; *Uő:* Második szakasz (1946–48; 1968–83.). Uo. 4. sz. 289–304. l.

Szántódi füzetek. Szántód, Siótur. 1: *Péterffy Ida:* Pálóczi Horváth Ádám Szántódon. Ismeretlen Somogy megyei levelek. 1788–1789. 1980. 91 l., ill., 2: *Zákonyi Ferenc:* A szántódi rév története. 1981. 142 l., ill., térk., 3: *Boross Marietta:* A balatonendrédi csipke története. 1981. 37 l., ill., 4: *Sági Károly:* Szántódpuszta története a magyar államalapításig. 1983. 130 l., ill., térk., 5: *Magyar Kálmán:* Szántódpuszta és környéke a középkorban. 1983. 130 l., ill., 6: *Tüskés Tibor:* Szántód az irodalomban. 1981. 106 l., ill., térk.

Szeged története. 1. köt.: A kedzetektől 1686-ig. (Szerk.: Kristó Gyula.) Szeged, 1983. Szeged megyei Városi Tanács – Somogyi Kvt. 810 l., ill., térk. Tartalom: *Papp Gyula:* Előszó. 11–14. l.; *Kristó Gyula:* Szerkesztői előszó. 15–15 l. l.; *Andó Mihály:* A megtelepedés természeti feltételei. 17–38. l.; *Trogmayer Ottó–Szádeczky-Kardoss Samu–Horváth Ferenc:* Kőkor. 47–64. l.; *Horváth Ferenc:* Rézkor. 66–77. l.; *Horváth Ferenc–Trogmayer Ottó:* Bronzkor. 78–94. l.; *Trogmayer Ottó:* A vaskor kezdete. 95–97. l.; *Szádeczky-Kardoss Samu:* Az agathürszoszok kora: kb. i. e. 600–300. Irott történetük. 98–99. l.; *Trogmayer Ottó:* A szkita kor. 100–108. l.; *Szádecky-Kardoss Samu–Trogmayer Ottó–Vörös Gabriella:* A dákok és a kelták kora. 109–117. l.; *Lakatos Pál–Vörös Gabriella:* A szarmaták kora. 118–144. l.; *Lakatos Pál–Vörös Gabriella:* A hunok kora. 145–151. l.; *Lakatos Pál–Nagy Margit:* A gepidák kora. 152–160. l.; *Szádeczky-Kardoss Samu–Kürti Béla:* Az avarok kora. 162–218. l.; *Kürti Béla–Szekfű László:* Honfoglalás, megtelepedés, államalapítás. 219–277. l.; *Szegfű László–Nagy Zoltán–Horváth Ferenc–Kürti Béla:* Eltérő közjogi állás és szigetszerű, szórt településszerkezet. 278–344. l.; *Nagy Zoltán–Petrovics István–Horváth Ferenc–Kürti Béla:* Az egységesülés útján. 345–423. l.; *Kulcsár Péter:* Az egységes város. 424–444. l.; *Kulcsár Péter–Horváth Ferenc–Szakály Ferenc:* A szabad királyi város. 445–534. l.; *Szakály Ferenc:* XVI–XVII. század. 535–738. l.; Mutatók, jegyzékek: 739–810. l.

Veress D. Csaba: Várak a Bakonyban. A veszprémi, pápai és palotai vár hadtörténete. Bp. 1983. Zrínyi I. 267 l., ill. térk.

Vörös Károly: Harag és kedvezés nélkül. A Fővárosi Közmunkák Tanácsáról. Budapest, 1983. 21. évf. 6. sz. 16–20. l.

Vörös Károly: Tabáni epilógus. (A Tabán hanyatlásának története.) Budapest, 1983. 21. évf. 7. sz. 34–37. l.

Honismeret

Gerelyes Ede: A Budapesti Honismereti és Helytörténeti Munkabizottság és a kerületi bizottságok tevékenysége (1976–1981). Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 9–14. l.

Győri Jánosné: A jászkiséri honismereti munka tapasztalatai (1975–1982). Fórum, 1983. 1. sz. 29–35. l.

Nyakas Miklós: Helytörténetírás és honismereti mozgalom Jászberényben. BékÉl. 1983. 18. évf. 1. sz. 69–71. l.

Simon Imre: Helytörténeti, honismereti tevékenység Cegléden. BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 205–209. l.

Troszt Tibor: Honismeretünk lehetőségei. Somogy, 1983. 11. évf. 2. sz. 89–91. l.

Ismertetések

Budapest története képekben, 1493–1980. Képkatalógus. I. köt. Bp. 1982. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, 912 l. – Ismerteti: *Páldy Róbert.* Kts. 1983. 33. évf. 2. sz. 111–113. l.

Cegléd története. (Szerk.: Ikvai Nándor.) Szentendre, 1982. 607 l. – Ismerteti: *Gurzó Imre.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 396–398. l.

Debrecen története. 2. köt.: 1693–1849. (Szerk.: Rácz István.) Debrecen, 1981. Debrecen Városi Tanács VB. 553 l., ill. – Ismerteti: *Gazdag István.* DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 141–145. l.: *Kövér György:* Megmaradás és maradiság. Nsz. 1983. 41. évf. 305. sz. 7. l.; *Szőke Domonkos.* HSz. 1983. 11. évf. 2. sz. 62–63. l.

Kristó Gyula: Békés megye a honfoglalástól a török világ végéig. Békéscsaba, 1981. 264 l. – Ismerteti: *Tóth Sándor.* Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 60–61. l.

Nagyatád története. (Összeáll.: Lackó András.) Nagyatád, 1981. 86 l. – Ismerteti: *Dorcsi Sándor.* Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 62. l.

Solymosi László: Nagybajom és pusztáinak története a kora középkortól a jobbágyfelszabadításig. Klny. Mikóczy Alajos–Solymosi László: Nagybajom története c. kötetből. Kaposvár, 1979. Kaposvári VT. 325 l. – Ismerteti: *Bárth János.* ÉT. 1983. 94. évf. 2. sz. 347–348. l.

Szentgotthárd. (Helytörténeti, művelődéstörténeti, helyismereti tanulmányok.) (Szerk.: Kuntár Lajos–Szabó László.) Szombathely, 1981. 771 l. – Ismerteti: *Bándi Gábor:* Jubileumi gondolatok a 800 éves Szentgotthárd történeti monográfiájáról. VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 131–133. l.

Szendrey István–Nyakas Miklós: Derecske története. (Szerk.: Szendrey István.) Debrecen, 1980. 408. l. – Ismerteti: *Balassa Iván.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 346–347. l.

Tát története 1181–1981. (Szerk.: Gombkötő Gábor.) Komárom, 1981. Tát Nagyközség Tanácsa, 95 .l. – Ismerteti: *Gazdag István.* Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 59–60. l.

Gazdaság – társadalom

Bálint Sándor: Autóbuszok a főváros tömegközlekedésében, 1915–1945. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 23–26. l.

Becsei József: Békéscsaba, Békés, Gyula és tanyavilágának településmorfológiája. Bp. 1983. Akadémiai K. 208 l., térk. – Ismerteti: *Beluszky Pál.* BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 517–519. l.

Becsei József: A társadalmi osztályharcok és rétegek térbeli elhelyezkedése az Alföldön. Alföldi Tanulmányok, 1983. 7. köt. 103–134. l.

Blazovich László: A mezővárosi fejlődés néhány sajátossága a középkori Hódmezővásárhelyen és környékén. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 394–403. l.

Burucs Kornélia: Újrakezdés. Rokonlátogatás, üdülés – nyloning és orkánkabát. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 26–28. l.

Cigányok, honnét jöttek – merre tartanak? (Vál. és szerk.: Szegő László.) Bp. 1983. Kozmosz K. 386 l.

Czére Béla: A történeti kutatások jelentősége a városi közlekedésben. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 27–29. l.

Családtörténet – társadalomtörténet. (Kerekasztal-beszélgetés.) História, 1983. 5. évf. 2. sz. 31–33. l.

Csatári Bálint: A Sárrét falvainak középkori településrendje és annak változásai. BMévk. 1982. III. köt. 141–154. l.

Csizmadia Andor: A házasság a feudális korban s a tridenti zsinat rendelkezéseinek végrehajtása Magyarországon. JK. 1983. 38. évf. 3. sz. 174–179. l.

Daróczi Eta: Városok és városkörnyékek népességének időbeni és keresztmetszeti vizsgálata Magyarországon 1870–1980 között. D. 1983. 26. évf. 2–3. sz. 262–314. l.

Dobay Pál: Régi erdei mesterségek a Pilisben. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 52–55. l.

Dosch, Franz: A DGT, a Duna legrégibb hajózási vállalata. Víziközlekedés, 1983. 12. évf. 3. sz. 8–12. l.

Dümmerth Dezső: A családot szervező vagyon. A Földváry-család közös birtoklásának 250 éve. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 22–23. l.

Engi József: Szeged közlekedéstörténete. 1. rész. VK. 1983. 23. évf. 2. sz. 103–107. l.; 2. rész. Uo. 4. sz. 231–234. l.

Ertl István: A helyiérdekű vasútak gazdasági története. KTSz. 1983. 33. évf. 8. sz. ,367–372. l.

Faragó Tamás: Háztartás, család, rokonság. Jegyzetek a legújabb család- és rokonságkutatási eredmények kapcsán. ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 216–254. l.

Fehér Dezső–Török Imre: Százéves a magyar ügetőversenyzés (1883–1983). Bp. 1983. Mezőgazdasági K. – Magyar Lóverseny V. 157 l., ill.

Főcze Lajos: A magyar munkavédelmi felügyelet kialakulása, fejlődése, mai és jövőbeni tennivalói. FMK. 1983. 3. sz. 3–13. l.

Für Lajos: Kertes tanyák a futóhomokon. (Tájtörténeti tanulmány.) Bp. 1983. Akadémiai K. 258 l. (Agrártörténeti tanulmányok 12.

Gunda Béla: Két nép vándorai. (A magyarok és románok mozgása Kárpát-Európában.) Alföld, 1983. 34. évf. 10. sz. 62–70. l.

Gyáni Gábor: A budapesti házicseléd-munkapiac működési mechanizmusai (1890–1941). Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 404–433. l.

Gyáni Gábor: Család, háztartás és a városi cselédség. Bp. 1983. Magvető K. 251 l. (Gyorsuló idő). – Ismerteti: *Harsányi Zoltán.* N: 1983. 111. évf. 190. sz. 6. l.; *Pelle János.* MN. 1983. 46. évf. 174. sz. 8. l.

Gyáni Gábor: Hatalom kicsiben és nagyban. A patriarchalizmus történeti változatai. Vg. 1983. 24. évf. 7. sz. 425–431. l.

Győrffy István: Alföldi népélet. Válogatott néprajzi tanulmányok. (Vál., szervk., bev.: Selmeczi Kovács Attila.) Bp. 1983. Gondolat K. 507 l., ill., térk. (A magyar néprajz klasszikusai.

Herényi István: Alsóőr genealógiája. Bp. 1982. ELTE Nyelvészeti Tsz. 128 l. (Magyar névtani dolgozatok 24.)

Hidvégi Lajos: Egy agrárproletár földbérlőszövetkezet (Cegléd-Homokpuszta, 1901–1945.). AtSz. 1983. 25. évf. 1. sz. 118–145. l.

Kanyar József: A dél-balatoni fürdőkultúra kialakulása. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 23–25. l.

Kecskés Sándor: A Fejér vármegyei és Székesfehérvári Állattenyésztők Egyesületének története (1911–1948). AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 146–185. l.

Keller László: A Budapest-Szentlőrinci hévről. Vasút, 1983. 33. évf. 9. sz. 7–9. l.

Keller László: A budapesti Váci úti közúti vasút, 1866–1982. VK. 1983. 23. évf. 6. sz. 338–341. l.

Keller László: A Keleti pályaudvar története. Vasút, 1983. 33. évf. 2. sz. 9–10. l.

Keller László: A Mohács-Pécsi Vasútról. II. rész. Vasút, 1983. 33. évf. 10. sz. 28–29. l.

Keller László: A villamos- és trolibusz-közlekedés kialakulása a vidéki városokban. KtSz. 1983. 33. évf. 7. sz. 312–318. l.

Kiss István, N.: Új adatsorok a falusi és városi családstruktúra elemzéséhez Magyarországon (XVII–XVIII. század). D. 1983. 26. évf. 2–3. sz. 352–373. l.

Kócziánné dr. Szentpéteri Erzsébet: 150 éves a városi tömegközlekedés. KtSz. 1983. 33. évf. 3. sz. 113–119. l.

Koncz Katalin: A nők foglalkoztatásának alakulása és a feminizálódás tendenciája Magyarországon 1890 és 1980 között. D. 1983. 26. évf. 1. sz. 140–154. l.

Kósa Szánthó Vilma: A faluközösségek önkormányzata. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 47–49. l.

Koszta Sándor: Kecel állategészségügye a XIX–XX. században. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 108–117. l.

Kovács András: Vallomás a székely szombatosok perében. Bp. 1983. Magvető K. 441 l.

Kovács Imre, P.: Alattyáni változások – ötven év után. (A szocializmus három évtizedének eredményei az évszázados falusi szegénység felszámolásáért és a műveltség széles körű elterjesztéséért.) Köznevelés, 1983. 39. évf. 17. sz. 3–5. l.

Magyar Eszter: A feudalizmuskori erdőgazdálkodás az alsó magyarországi bányavárosokban (1255–1747). Bp. 1983. Akadémiai K. 228 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből 101.)

Magyar Zoltán–Unger Emil: Kovács mesterből városi patricius. (Unger-család a 18. sz. elejétől a 19. sz. végéig.) História, 1983. 5. évf. 2. sz. 26–28. l.

Medveczki Ágnes: A városi tömegközlekedés kialakulása és fejlődése Magyarországon a 19. században és a 20. század első felében. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 7–13. l.

Mesterházy Sándor: 90 éves volt a soproni közhasználatú helyi távbeszélő hálózat (1890–1980). SSz. 1983. 37. évf. 3. sz. 237–256. l.

Őrsi Julianna: Exogámia és endogámia Magyarországon a XVIII–XX. században. D. 1983. 26. évf. 4. sz. 572–597. l.

Palágyi Gábor: A kötél történetéből. Bányászat, 1983. 116. évf. 8. sz. 559–562. l.

Palov József: A szántóföld öntözésének múltja a Dél-Alföldön (1896–1944). BékÉl. 1983. 18. évf. 1. sz. 3–18. l.

Rácz István: Debreceni végrendeletek. 1595–1847. Debrecen, 1983. HBmLt. 74 l. (Hajdú Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 8.)

Reöthy Ferenc: A balatoni halászat 1885–1978. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 199–238. l.

Rázsó Gyula: A középkori „turizmus" történetéből. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 5–9. l.

Szabó Péter: Gyászjelentések a 19. században és a 20. század elején. ArsH. 1983. 11. évf. 1. sz. 87–92. l.

Szeifert Gyula: A Felső-Tisza-vidék vízrendezésének történetéből. SzSzSz. 1983. 18. évf. 2. sz. 61–73. l.

Szenti Tibor: Tanyás gazdálkodás és életmód Dél-Magyarországon. AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 392–414. l.

Takáts László: Az egykori szegedi vár vízellátási rendszere a 18–19. században. Honvédorvos, 1983. 37. évf. 3. sz. 217–222. l.

Timon Kálmán: A lakásépítés változásai Szentesen a XX. században. (1900–1942–1980) Magyar Építőipar, 1982. 32. évf. 10. sz. 623–630. l.

Varga László: A hazai nagyburzsoázia történetéből. V. 1983. 26. évf. 3. sz. 75–88. l.

Veress Éva: A történetileg változó család problémájáról. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 172–175. l.

Vincze László: Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa, 1861–1941). II. rész. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 239–290. l.; III. rész. Uo. 3–4. sz. 528–569. l.

Wellmann Imre: Szőlősgazdák közösségei a jobbágyvilágban. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 3–4. l.

Záborszky Miklós: Egy évszázad egy parasztcsaládban. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 24–25. l.

Ismertetések

Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon. Bp. 1982. Gondolat K. 326 l. – Ismerteti: *Böhm Antal.* TáSz. 1983. 38. évf. 7. sz. 107–110. l.; *Kerékgyártó T. István.* Pf. 1983. 3. sz. 25–27. l.; *Závada Pál.* PSz. 1983. 33. évf. 1. sz. 88–89. l.

Füsti Molnár Sándor: Egészségünk múltja. Bp. 1981. Medicina K. 224 l. – Ismerteti: *Mészáros Judit.* RSz. 1983. 33. évf. 10. sz. 974–975. l.

Matolcsi János: Állattartás őseink korában. Bp. 1982. Gondolat K. 127 l. – Ismerteti: *László Gyula.* Életünk, 1983. 20. évf. 5. sz. 479–480. l.

A mezőgazdaság története. (Szerk.: Gunst Péter.) Bp. 1982. Mezőgazdasági K. 270 l.

Pusztainé Madar Ilona: Uradalmi cselédek Békés megyében. Békéscsaba, 1982. Békés megyei Tanács VB. 191 l. – Ismerteti: *Erdész Ádám.* BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 523–525. l.

Szuhay Péter: A Szendrő környéki falvak paraszti gazdálkodása a kapitalizmus időszakában. (Borsodi monográfiák 14.) (Szerk.: Szabadfalvi József.) Miskolc, 1982. 160 l., 32 fénykép. – Ismerteti: *Petercsák Tivadar.* BSz. 1983. 28. évf. 2. sz. 93–94. l.; *Szilágyi Miklós.* ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 643–644. l.

Változások, váltások és válságok a gazdaságban. Tanulmányok Varga István emlékére. Bp. 1982. Közgazdasági és Jogi K. 289 l. – Ismerteti: *Gidai Erzsébet.* MT. 1983. 28. köt. 10. sz. 792–795. l.

Üzemtörténet

Balla Dezső–Török János: A Szolnoki Papírgyár története az államosítástól 1978-ig. II. köt. Szolnok, 1982. Szolnoki Papírgyár, 129 l., ill.

Bencze Géza: Az NDK üzemtörténet-írásáról. (előadás formájában elhangzott a Magyar Történelmi Társulat Uzemtörténeti Szakosztályának 1982. december 9-én tartott ülésén.) PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 193–196. l.

Gajdos Gusztáv: Schember C. és Fiai. A magyar mérleggyártás történetéből. Budapest, 1983. 21. évf. 5. sz. 38–41. l.

Imre Erzsébet: Kilencvenéves a Csepel Vas- és Fémművek. Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 16–29. l.

Ivanics István: A Kecskeméti Zománc- és Kádgyár története (Alapításának 75. évfordulóján.) Kohászat, 1983. 116. évf. 1. sz. 16–23. l.

Kemény Mária: A Gerenday-féle sírkőgyár története (1847–1952). ArsH. 1983. 11. évf. 1. sz. 93–126. l.

Kertész Péter: Törley redivivus. (A pezsgőgyár alapításának évfordulóján.) Budapest, 1983. 21. évf. 5. sz. 9–13. l.

Kurucz Béla–Csicsely György: A Békés megyei szénhidrogénkutatás története. BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 436–443. l.

Mares Valéria: A Csepeli Papírgyár krónikája. I. köt. 1908–1945. Bp. 1983. MTESz Papír és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, 92 l., ill. (Papíripari hagyományok védelmét szervező Bizottság 10. sz. közleménye.)

Mares Valéria: A Papíripari Vállalat 20 éve. 1963–1983. Bp. 1983. MTESz Papír és Nyomdaipari Műszaki Egyesület, 84 l. (Papíripari hagyományok védelmét szervező Bizottság 11. sz. közleménye.)

Nagy Károly: Inasképzés a Rimamurányi-Salgótarjáni Vasmű Rt. Ózdi Vállalatánál. Pf. 1983. 3. sz. 33–38. l.

Schmidl Tibor: Hatvanesztendős a Duna Csokoládégyár. Édesipar, 1983. 34. évf. 4. sz. 119–123. l.

Stehlik László: Száz évvel ezelőtt kezdődött a Bessemer acélgyártás Diósgyőrben. Kohászat. 1983. 116. évf. 4. sz. 151–155. l.

Szekeres József: Az üzemtörténetírás kérdései a városi tömegközlekedés témakörében. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 30–34. l.

Szűcs Ernő: Az ipari üzemtörténet-írás helyzete Hajdú-Bihar megyében. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 19–21. l.

Az üzemtörténetírás kérdései. A Somogy megyei Levéltári Napok 81' Közművelődés-munkásművelődés c. program előadásai. (1981. nov. 25.) Kaposvár, 1983. Somogy megyei Lt. 28. l. Tanulmányok: *Incze Miklós:* Az üzemtörténetírás elvi- és módszertani kérdéseiről. 3–17. l.; *Szili Ferenc:* A szocialista brigádtörténetírás és az üzemi krónikaírás. 18–23. l.; *Andrássy Antal:* Az üzemtörténeti visszaemlékezések gyűjtéséről. 24–28. l.

Munkásmozgalom

Gáspár Sándor: A munkásosztály szolgálatában. Bp. 1983. Népszava, 327 l., ill. – Ismerteti: *Fodor László.* N. 1983. 111. évf. 107. sz. 3. l.; *Kárpáti Sándor:* Közelmúltunk – egy életpálya tükrében. Munka, 1983. 33. évf. 7. sz. 10–11. l.; *Keserű Ernő:* Szépítés nélkül a

valót. MN. 1983. 46. évf. 161. sz. 9. l.; *P. I.* MH. 1983. 16. évf. 146. sz. 4. l.; *Siklós János:* Egy pályakép és a történelem. SzaSz. 1983. 12. évf. 3. sz. 23–30. l.; *Sötér Edit:* Önállóság, elkötelezettség, korszerűség. Nsz. 1983. 41. évf. 223. sz. 4. l.

Műveltség – Művészet – Munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről. II. köt. (Szerk.: Vass Henrik–Sipos Levente.) Bp. 1983. Népszava K. 463. l. – Ismerteti: *Kárpáti Sándor.* SzaSz. 1984. 13. évf. 1. sz. 65–66. l.; *Tasnádi Attila.* N. 1983. 111. évf. 218. sz. 6. l.

Ságvári Ágnes: „...az élet cselekvés." Ságvári Endre 70. születésnapjára. Budapest, 1983. 21. évf. 11. sz. 34–36. l.

Soós Katalin: Wallisch Kálmán. Egy baloldali szociáldemokrata munkásvezér élete és kora. (1889–1934.) Bp. 1983. Akadémiai K. 261 l., ill.

Szecskó Károly: A gyöngyösi munkásmozgalom története 1962-ig. 1. rész. HSz. 1983. 11. sz. 45–50. l.

Végh Oszkár: Száz év a szakszervezeti sajtó történetéből. 2. rész: A szaklapok agitációs és propaganda munkája. SzaSz. 1983. 12. évf. 1. sz. 75–83. l.; 3. rész: A szaklapok állásfoglalása az 1918-as és 1919-es forradalmakban. Uo. 3. sz. 65–71. l.; 4. rész: A szakszervezeti lapok az ellenforradalmi rendszerben. Uo. 5. sz. 68–77. l.

Végh Oszkár: Szétáradtunk űzhetetlenül. Fejezetek és életutak a magyar munkásmozgalom történetéből. Bp. 1983. Népszava K. 255 l. – Ismerteti: *Somosi Sarolta.* Szakszervezeti Szemle, 1983. 12. évf. 5. sz. 90–91. l.

Ismertetések

Borsányi György–Kende János: Magyarországi munkásmozgalom. 1867–1980. Bp. 1982. Kossuth K. 314 l., ill. – Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1983. 28. évf. 3. sz. 92–93. l.

Fejezetek hat évtized történetéből. Szeged, 1982. Kiadja a KISz Csongrád megyei Bizottsága, 476 l., mell. – Ismerteti: *Körmendi János:* Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében. BékÉl. 1983. 18. évf. 1. sz. 120–122. l.

Haladó ifjúsági mozgalmak Csongrád megyében. Fejezetek hat évtized történetéből. (Szerk.: Hegyi András.) Szeged, 1982. 558 l. ill. – Ismerteti: *Deme Péter.* PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 236–238. l.

Műveltség – Művészet – Munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről. (Szerk.: Vass Henrik–Sipos Levente.) I. köt. Bp. 1982. Népszava K. 363 l.

Válogatott dokumentumok Csongrád megye munkásmozgalmának történetéből. (Szerk., bev. és jegyz.: Gaál Endre.) Szeged, 1980. 469 l. – Ismerteti: *Szabó Ferenc:* Csongrád megyei munkásmozgalom, 1868–1917. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 210–212. l.

Munkásmozgalmi biográfiák

Andrásfi Gyula (1908–1981) – *Ács Irén.* Pártélet, 1983. 28. évf. 7. sz. 91–93. l.; Antos István (1908–1960) – *Ács Irén.* Pártélet, 1983. 28. évf. 6. sz. 91–92. l.; Bajáki Ferenc (1883–1946) – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1983. 28. évf. 5. sz. 87–89. l.; Bolgár Elek (1883–1955) – *Hajdú Tibor–Jemnitz János.* Nsz. 1983. 41. évf. 130. sz. 6. l.; *Horváth Pál:* Egy bujkáló életmű. MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 546–554. l.; *Kerekes Lajos:* Száz éve született Bolgár Elek. MN. 1983. 46. évf. 130. sz. 5. l.; *Petrák Katalin.* Pártélet, 1983. 28. évf. 6. sz. 88–90. l.; Chlepkó Ede (1883–1989) – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1983. 28. évf. 6. sz. 93–94. l.; Csuba Károly (1883–1962) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 3. sz. 90–91. l.; Dobi István (1898–1968) – *Dancs József.* TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 80–88. l.; Fehérvári Miklós (1903–1914) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 1. sz. 90–91. l.; Friss István (1903–1978) – *Botos János.* Pártélet, 1983. 28. évf. 5. sz. 90–92. l.; *Rózsa György:* Emlékezés Friss Istvánra. MT. 1983. 28. évf. 10. sz. 784–785. l.; Fürst Sándor (1903–1932) – *Rátkai János István:* Nyolcvan éve született. MH. 1983. 16. évf. 279. sz. 4. l.; *Verbai Lajos.* N. 1983. 111. évf. 280. sz. 7. l.; *Vadász Ferenc.* Nsz. 1983. 41. évf. 279. sz. 6. l.; Gábor József (1893–1964) – *Vásárhelyi József.* Pártélet, 1983. 28. évf. 10. sz. 90–91. l.; Geisler Eta (1913–1931) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 10. sz. 93–94. l.; Gerő Ernő (1898–1980) – *Bálint József.* TáSz. 1983. 38. évf. 7. sz. 73–83. l.; Gyáros László (1908–1980) – *Botos János.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 134–135. l.; Hamburger Jenő (1883–1936) – *Gábor Sándorné.* Pártélet, 1983. 28. évf. 5. sz. 85–87. l.; *Kárpáti Endre.* OHL. 1983. 124.

évf. 50. sz. 3063–3066. l.; Házi Ferenc (1902–1938) – *Kővágó Sarolta.* PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 179–190. l.; Kéthly Anna (1889–1976) – *Strassenreiter Erzsébet.* TáSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 119–126. l.; Király Albert (1883–1939) – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 136–137. l.; Komocsin Zoltán (1923–1974) – *Széchy András.* Pártélet, 1983. 28. évf. 4. sz. 89–93. l.; Kónyi Gyula (1923–1976) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 7. sz. 93–94. l.; Krammer Mária (Szántó Béláné, 1883–1949) – *Petrák Katalin.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 138–139. l.; Kreutz Róbert (1923–1944) – *Pintér István.* Pártélet, 1983. 28. évf. 1. sz. 8–90. l.; Kun Béla (1886–1939) – *Fornaro Pasquale:* Egy magyar forradalmár életútja. FF. 1983. 4. évf. 3–4. sz. 5–17. l.; Mód Aladár (1908–1973) – *Botos János.* Pártélet, 1983. 28. évf. 7. sz. 89–91. l.; *S.:* Mód Aladár hetvenöt éves. K. 1983. 9. sz. 2. l.; Rajk László (1909–1949) – *Fekete Mihály:* Emlékeim Rajk Lászlóról. K. 1983. 11. sz. 14–15. l.; *Sipos Péter.* TáSz. 1983. 38. évf. 5. sz. 76–86. l.; Rákos Ferenc (1893–1963) – *Borbíró Lajos.* Pártélet, 1983. 28. évf. 4. sz. 93–94. l.; Rákosi Mátyás (1892–1971) – *Hajdú Tibor:* Kérdőjelek R. M. hiányzó portréjához. ÉIIr. 1983. 27. évf. 6. sz. 5. l.; *Nemes János.* TáSz. 1983. 38. évf. 1. sz. 73–85. l.; Révai József (1898–1959) – *Urbán Károly.* TáSz. 1983. 38. évf. 6. sz. 87–89. l.; Rónai Sándor (1892–1965) – *Szeredi Péter.* TáSz. 1983. 38. évf. 10. sz. 90–97. l.; Ságvári Endre (1913–1944) – *Pintér István.* Pártélet, 1983. 28. évf. 11. sz. 87–90. l.; Sebes György (1913–1938) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 1. sz. 91–93. l.; Sólyom László (1908–1950) – *Hegedűs Sándor.* Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 14–16. l.; Szántó Zoltán (1893–1977) – *Szabó Ágnes.* Pártélet, 1983. 28. évf. 12. sz. 86–88. l.; Szőnyi Tibor (1903–1949) – *Hegedűs Sándor.* Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 14–16. l.; Tőke László (1913–1938) – *Vida Sándor.* Pártélet, 1983. 28. évf. 10. sz. 94. l.; Tömpe András (1913–1971) – *Botos János.* Pártélet, 1983. 28. évf. 11. sz. 90–92. l.; Vági István (1883–1940) – *Szabó Ágnes.* Pártélet, 1983. 28. évf. 7. sz. 86–88. l.; Vas Zoltán (1903–1983) – *Garai Gábor:* Búcsú Vas Zoltántól. ÉIIr. 1983. 27. évf. 34. sz. 6. l.; *Zöldi László:* Vas Zoltán az író. ÉIIr. 1983. 27. évf. 33. sz. 10. l.; Búcsú Vass Zoltántól. K. 1983. 9. sz. 15. l.; Zöld Sándor (1913–1951) – *Bényei Miklós.* Pártélet, 1983. 28. évf. 5. sz. 92–94. l.

Kultúra – tudomány

Források

Egy jeles vad-kert. Avagy az oktalan állatoknak históriája Miskolczi Gáspár által. (Vál., szerk., utószó: Stirling János.) Bp. 1983. Magvető K. 525 l., ill. (Magyar Hírmondó.)

Gyöngyösi Gergely: Arcok a magyar közékorból. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 376 l., ill. (Magyar ritkaságok.) – Ismerteti: *L. G.:* Gyöngyösi Gergely krónikája. MN. 1983. 46. évf. 129. sz. 10. l.

Hatvanhat csúfos gajd. XVI–XVIII. századi magyar csúfolók és gúnyversek. (Vál. szerk., utószó: Hargittay Emil.) Bp. 1983. Magvető K. 334 l., ill.

Keleti Károly műveiből válogatás születésének 150. évfordulója alkalmából. (Szerk.: Dányi Dezső, Gyulai Ferenc.) Bp. 1983. KSH. 308 l., ill.

Mednyánszky Alajos: Regék és mondák. (Vál.: Fried István, Ferková Hana, jegyz.: Soltész Gáspár.) Bp. 1983. Európa K. 148 l., ill., térk.

Feldolgozások

Bendefy László történész és természettudós. (Összeáll.: Vértesi Péterné.) Szombathely, 1983. Berzsenyi Dániel Megyei Kvt. 133 l., térk. (Vasi életrajzi bibliográfiák IX.)

Csorba Csilla, E.: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. ArsH. 1983. 11. évf. 1. sz. 127–158. l.

Dömötör Tekla: Naptári ünnepek – népi színjátszás. Bp. 1983. Akadémiai K. 272. l. ill. (3. kiadás)

Gáll Ernő: A sajátosság méltósága. Esszégyűjtemény. Bp. 1983. Magvető K. 526 l. – Ismerteti: *E. Fehér Pál.* Nsz. 1983. 41. évf. 238. sz. 13. l.

Garas Klára: A Szépművészeti Múzeum 1906–1981. Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 626–638. l.

Gergely István: A helyek világa – a világ helyei. Bp. 1983. Magvető K. 224 l. (Gyorsuló idő.)

Gervers-Molnár Vera: Sárospataki síremlékek. Bp. 1983. Akadémiai K. 119 l., ill. (Művészettörténeti Füzetek 14.)

Granasztói Pál: Építészet, városépítés, társadalom. Bp. 1982. Akadémiai K. 170 l.

Grezsa Ferenc: Németh László portréja Széchenyiről. Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 62–67. l.

Gyapay Gábor–Megyer Szabolcs–Ritoók Zsigmond: Ki mondta? Miért mondta? Bp. 1983. RTV – Minerva K. 245 l., ill.

Haimann György: Knerék koruk iparművészeti mozgalmaiban. (A gyomai Kner-nyomda centenáriumára.) TtK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 276–283. l.

Hajdú Péter: Beke Ödön centenáriumára. MNyőr. 1983. 107. évf. 2. sz. 254–256. l.

Harmatta János: Emlékezés ,Stein Aurélra. (Születésének 120. évfordulóján.) AT. 1982. 29. köt. 2. sz. 216–219. l.

Kaiser, Wolfram–Völker, Arina: Zur Mitgliederschaft ungarländischer Wissenschaftler in der Academia Naturae Curiosorum (17. und 18. Jahrhundert). (Az Academia Naturae Curiosorum magyarországi tudós tagjainak kérdéséhez, 17–18. században.) OtK. 1981. 27. évf. 1–4. sz. 99–111. l.

Kapronczay Károly: Magyar orvosok külföldön az elmúlt századokban. TV. 1983. 114. évf. 12. sz. 546–565. l.

Keresztúry Dezső: Történetiség és szintézis Horváth János életművében. MTANyI. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 203–209. l.

Kiss Jenő: Száz éve született Beke Ödön, finnugor nyelvész. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 24. l.

Kiszely Gyula: Jakóby László (1897–1957) fémkohómérnök, a történész. Kohászat, 1983. 116. évf. 6. sz. 246–248. l.

Kovács József: Keleti Károly a tudós és közgazdász. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 1070–1075. l.

Lendvai L. Ferenc: Karácsony Sándor programja a magyar kulturális újjászületésre. IT. 1983. 15. évf. 1. sz. 45–62. l.

A magyar könyvkultúra múltjából. Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. (Szerk.: sajtó alá rend.: Herner János–Monok István.) Szeged, 1983. JATE. 646 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 11.)

A művészet története Magyarországon. A honfoglalástól napjainkig. (Szerk.: Aradi Nóra.) Bp. Gondolat K. 576 l., ill., térk.

Pamlényi Klára: A vallásos élet emlékei. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 46–47. l.

Pataki Mária, R.: Nagy Sándor Magyarországon. Beszélgetés Borzsák István akadémikussal. MN. 1983. 39. évf. 40. sz. 5. l.

Patay Pál: Emlékezés Tompa Ferencre, az első magyar ősrégész professzorra (1893–1945). AÉ. 1983. 10. köt. 1. sz. 126–127. l.

Petneki Áron: Az ősgaléria. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 20–21. l.

Sebestyén Istvánné: Melich János (1872–1963), a magyar nyelvtudomány kiváló művelője. BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 506–509. l.

Táp Lászlóné: Gyógyszerésztörténeti adatok egy régi soproni patikáról. SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 44–53. l.

Tóth Béla: A száz éve született Zsigmond Ferenc emlékezete. Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 119–123. l.

Tüskés Tibor: Illyés Gyula alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 453 l., ill.

Vargyas Lajos: Kodály a nemzeti géniusz. ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 521–529. l.

Ismertetések

Bottyán János: A magyar Biblia évszázadai. (Tanulmánykötet.) Bp. 1982. Kiad. a Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 206 l., 68 l. műmell. – Ismerteti: *Kocsis Elemér.* Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 124–126. l.: *Szigeti Jenő.* ThSz. 1983. 26. évf. 3. sz. 184–185. l.: *Vargha Balázs.* MN. 1983. 46. évf. 120. sz. 6. l.

Czegle Imre: A cseh-magyar református egyházi kapcsolat egy évtizede (1782–1792). Theológiai tanulmányok. Új folyam 14. köt. Bp. 1981. 116 l. – Ismerteti: *Nagy József Zsigmond.* Tt. 1983. 37. évf. 7. sz. 79–81. l.

Dömötör Tekla: A magyar nép hidedelemvilága. Bp. 1981. Corvina K. 261 l., ill. – Ismerteti: *Makra Sándor:* Keresztyén gondolatok Dömötör Tekla könyvéről. ThSz. 1983. 26. évf. 3. sz. 189–191. l.

Kiss László–Kiszely Gyula–Vajda Pál: Magyarország ipari emlékei. Bp. 1981. Országos Műszaki Múzeum, 237 l. – Ismerteti: *Bencze Géza.* Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 52. l.

Lukács György és a magyar kultúra. (Szerk.: Szerdahelyi István.) Bp. 1982. Kossuth K. 243 l. – Ismerteti: *Balogh Ernő:* Alföld, 1983. 34. évf. 3. sz. 87–89. l.: *Simon Zoltán.* Kortárs, 1983. 27. évf. 4. sz. 653–655. l.

Poszler György: Gondolkodó magyarok. (Az 1981 és 1982 folyamán megjelent első 11 kötetről.) IT. 1983. 15. évf. 2. sz. 288–325. l.

Rózsa György: Az Akadémia palotája. Bp. 1982. MTA Könyvtára, 31 l. – Ismerteti: *V. F.* MN. 1983. 46. évf. 257. sz. 8. l.

A Világszemlélet és irodalom. A magyar marxista irodalomszemlélet kialakulásának dokumentumaiból. (Szerk.: Szabolcsi Miklós–Illés László–József Farkas.) Bp. 1982. Kossuth K. 360 l. – Ismerteti: *Mayer Tamás Egon:* Első vonalban. ÉlIr. 1983. 27. évf. 8. sz. 8. l.

Közoktatás – közművelődés

Andorka Rudolf–Simkus, A.: Az iskolai végzettség és a szülői család társadalmi helyzete. StSz. 1983. 61. évf. 6. sz. 592–611. l.

Balázs Kovács Sándor: Az oktatásügy helyzete Tolna megyében. a XVIII–XIX. század fordulóján. Dunatáj, 1983. 6. évf. 4. sz. 46–56. l.

Csajka Imre: Testkultúra a sárospataki iskolában. BSz. 1983. 28. évf. 2. sz. 68–72. l.

Fekete József: A műszaki pedagógusképzés története. PSz. 1983. 33. évf. 12. sz. 1189–1197. l.

Földy Ferenc: 125 éves az önálló pataki tanítóképzés. Pedagógusképzés, 1983. 1. sz. 136–144. l.

Hegyi József: Pataki diákvilág a régi századokban. Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 28–31. l.

Hungarológiai oktatás régen és ma. (Szerk.: M. Róna Judit.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 235 l.

Kanyar József: Honismeret és közművelődés. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 6–9. l.; *Uő* és uez: ISz. 1983. 5. évf. 1. sz. 43–49. l.

Kerekes Miklós: A tatai népfőiskola. A néművelés történetéből. Népművelés, 1983. 30. évf. 2. sz. 26–27. l.; 2. rész: Uo. 9. sz. 28. l.

Kerkápoly Endre: A magyar építőmérnök-képzés 200 éve. KtSz. 1983. 33. évf. 3. sz. 93–106. l.

Kerkápoly Endre: A magyar mérnökképzés két évszázada. VK. 1983. 23. évf. 2. sz. 65–68. l.

Köpeczi Béla: Műveltség és minőség. Bp. 1983. Kossuth K. 356 l. – Ismerteti: *Almási Miklós:* Életproblémákról értékelemzéssel. Nagyvilág, 1983. 28. évf. 12. sz. 1891–1893. l.; *Bényei Miklós:* Szocialista műveltségeszményünk. Új Írás, 1983. 34. évf. 11. sz. 98–101. l.; *Csongrády Béla.* Pf. 1983. 6. sz. 19–21. l.; *Erős Zoltán:* Köpeczi Béla tanulmánygyűjteménye. N. 1983. 111. évf. 145. sz. 5. l.; *Fenyő István.* K. 1983. 9.sz. 31. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 141. l.; *Hermann István.* MH. 1983. 16. évf. 127. sz. 6. l.; *Köpf László.* Néművelés, 1983. 30. évf. 9. sz. 36–37. l.; *Nagy Kázmér:* A két M. ÉlIr. 1983. 27. évf. 23. sz. 11. l.; *Pomogáts Béla:* Köznevelés, 1983. 39. évf. 32. sz. 12. l.; *Sarkadi László:* Eszme, politika, meggyőzés. Nsz. 1983. 41. évf. 125. sz. 13. l.; *Tráser László:* Társadalmunk – kulturális nézőpontból. Tt. 1983. 37. évf. 11. sz. 80–82. l.; *Zay László.* MN. 1983. 46. évf. 126. sz. 6. l.

Kriveczky Béla: Nagy iskolakollégiumaink és Szabolcs kisiskolái a XVIII–XIX. században. Pedagógiai Műhely, 1983. 9. évf. 1. sz. 29–34. l.

Kulcsár Erzsébet: Egyetemünk kérdései az országgyűlésen 1825–1944. Bp. 1982. ELTE. 387 l. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 9.)

Lévai Zoltán: Az oktatás és a nevelés a 200 éves Budapesti Műszaki Egyetem Közlekedésmérnöki Karán. KtSz. 1983. 33. évf. 10. sz. 441–443. l.

Mészáros István: Pestalozzi változó arca 19. századi népoktatásunkban. PSz. 1983. 33. évf. 2. sz. 118–134. l.

Péter Imre: A Sárréti Népfőiskola. BMévk. 1982. III. köt. 191–223. l.

Schablauer Zoltánné: A tanítói pálya Somogy megyei problémái 1778–1848 között. MP. 1983. 3. sz. 262–272. l.

Sereg József: 350 éves a gyöngyösi gimnázium. HSz. 1983. 11. évf. 4. sz. 36–40. l.

Ujszászy Kálmán: A Sárospataki Népfőiskola. Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 110–114. l.

Unger Mátyás: Emlékbeszéd a volt soproni evangélikus tanítóképző alapításának 125. évfordulóján. M. 1983. 6. évf. 6. sz. 54–59. l.

Ismertetések

Mészáros István: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981. Akadémiai K. 671 l. – Ismerteti: *Bitskey István.* ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 425–428. l.; *Köte Sándor.* PSz. 1983. 33. évf. 4. sz. 404–406. l.

A pápai kollégium története. (Irta: Ruzsás Lajos–Trócsányi Zsolt–Bodolay Géza–Kiss József–Pölöskei Ferenc.) Bp. 1981. Tankönyvkiadó, 446 l. – Ismerteti: *Gergely Jenő.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1123–1129. l.; *Tóth András.* Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 56–57. l.

Sajtótörténet – nyomdatörténet

Ablaka István: A nyomdászat múltja, jelene Kecskeméten és Bács-Kiskun megyében. MG. 1983. 27. évf. 3. sz. 69–71. l.

Csapodiné Gárdonyi Klára: Amit a Korvinákról rosszul tudunk. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 14–15. l.

Fried István: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásainak kérdései. (XVIII. század, XIX. század első fele.) MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 89–101. l.

Hajnalné Simonyi Eszter–Csaba Józsefné: A Bányászati és Kohászati Lapok története. Kohászat, 1983. 116. évf. 1. sz. 26–30. l.

Kosáry Domokos: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szerepe a társadalomtudományok fejlődésében. MTANyl. 1981. 32. köt. 1–2. sz. 7–14. l.

Kosáry Domokos: A magyar sajtó megszületése. MG. 1983. 27. évf. 1. sz. 51–56. l.

Lévay Botondné: A Kner Nyomda szellemi kapcsolatai. Uj Auróra, 1983. 1. sz. 105–111. l.

Lázs Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén. MK. 1983. 99. évf. 4. sz. 345–365. l.

Máté György: Az Uj Márciust lapozva. (Sajtónk történetéből.) MS. 1983. 24. évf. 12. sz. 18–20. l.

Péter László: A Délmagyarország fordulópontjai. (Az 1910-ben alapított lapról.) Jel-Kép, 1983. 4. évf. 2. sz. 136–145. l.

Praznovszky Mihály: Salgótarján és sajtója a harmincas években. Pf. 1983. 2. sz. 42–47. l.

Nagy Dezső: Pesterzsébet és Soroksár sajtótörténete (1894–1949). Bp. 1983. ELTE BTK. Könyvtártud. Tsz. 118 l. (Tanszéki füzetek l.)

Szántó György Tibor: Fejezetek az Akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből. Bp. 1983. MTA Könyvtár, 123 l. (MTA Könyvtárának Közleményei 11./86.). – Ismerteti: *Pelle János:* A hazai tudomány tükre. Nsz. 1983. 41. évf. 248. sz. 7. l.; *Tamáska Péter.* MT. 1983. 28. köt. 12. sz. 953–954. l.

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777–1848. (Szerk.: Király Péter.) Bp. 1983. Akadémiai K. 503. l.

Vajda Pál: A nyomdaipar magyar úttörői. 1. rész. (Kiegl József: 1795–1870). MG. 1983. 27. évf. 5. sz. 19–24. l.; 2. rész: Elektrotypograph Méray Horváth Károly. Uo. 6. sz. 41–48. l.

Voit Krisztina: Az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás szervezési kérdései a múltban. MTANyl. 1981. 32. köt. 1–2. sz. 23–33. l.

Vörös Károly: Gondolatok az évfordulón. (A Vasi Szemle fennállásának – újjáalakulásának 25. évfordulóján.) VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 75–79. l.

Wittinghoff Sarolta: Ipartörténelem. Sütőipari lapok 1950 előtt. (A 18. század végétől.) Sütőipar, 1983. 30. évf. 1. sz. 29–32. l.

Ismertetések

Egy évszázad mezsgyéjén. A Kner nyomda és békéscsabai üzemeinek története. Irta: Malatyinszky József, Petőcz Károly, Szabó Ferenc. (Szerk.: Balog Miklós.) Békéscsaba, 1982. A Kner Nyomda kiadása, 267 l. – Ismerteti: *Gaál Endre.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 398–402. l.

História, 1983. 4. sz. – Ismerteti: *Lázár István.* UT. 1983. 20. évf. 37. sz. 4. l.

História Klub a Nemzeti Múzeumban. (Fórum a História, 1983. 4. számáról.) Nsz. 1983. 41. évf. 254. sz. 7. l.

Lévay Botondné–Haiman György: A Kner Nyomda, kiadványainak tükrében 1882–1944. 1–2. köt. Bp. 1982. Akadémiai K. 309, 367 l. – Ismerteti: *V. Kovács Sándor.* MG. 1983. 27. évf. 4. sz. 24–26. l.

Századok, 1983. 117. évf. 1. sz. – Ismerteti: *K. K.* MN. 1983. 46. évf. 249. sz. 7. l.

Nemzetiségek

Albert Gábor: Emelt fővel. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 510 l., ill. (Magyarország felfedezése.)

Beiträge zur Volkskunde der Ungarndeutschen (A magyarországi németek néprajzához.) (Szerk.: Manherz Károly.) Bp. 1982. Tankönyvkiadó, 308 l., ill. (A magyarországi németek néprajzához 4.)

Berki Mihály: Nemzetiségek Nógrádban. NSz. 1983. 14. évf. 4. sz. 39–41. l.

Borbély József: „Vizi horvátok" vidéke. 450 év Nyugat-Magyarországon. (A magyarországi horvátokról.) Magyarország, 1983. 20. évf. 31. sz. 24. l.

Fehér István: A bonyhádi hűségmozgalom történetéhez. Bp. 1983. Akadémiai K. 73 l. (Nemzetiségi füzetek 4.)

Fodor Péter: Nemzetiségi politikánk elvei és gyakorlata. Pártélet, 1983. 28. évf. 6. sz. 17–23. l.

Hoóz István: Baranya megyében élő német és délszláv lakosság nemzetiségi tudatának alakulásáról. D. 1983. 26. évf. 2–3. sz. 315–329. l.

Krupa András: A nemzetiségi lét Békéscsabán. K. 1983. 9. sz. 11–12. l.

Lázár György: A nemzetiségi iskolaügy a koalíciós időszakban. 1945–47. UMKLKözl. 1982. évi köt. 217–229. l.

Niederhauser Emil: A magyarországi nemzetiségekről. K. 1983. 6. sz. 7–8. l.

Siklós András: Jászi Oszkár és a soknemzetiségű Magyarország felbomlása. K. 1983. 3. sz. 15–19. l.

Szabó József Jenő: Románul. Nemzetiségek. (A magyarországi románok a két világháború között és a felszabadulás után.) Magyarország, 1983. 20. évf. 22. sz. 24. l.

Szita László: A magyarországi nemzetiség iskolaügyeinek alakulása a Délkelet-Dunántúlon. BarMüv. 1983. 3. sz. 76–85. l.

Tóth Emilia: Szlovák nemzetiségi tájházak Magyarországon. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 14–16. l.

Ismertetések

Borguľa, Michal–Švihran, Ladislav: Tu sa usadíme, Slováci v Čabianskej oblasti. (Itt letelepszünk, szlovákok Csaba körzetében.) Bratislava, 1979. Tatran K. 175 l., mell. – Ismerteti: *Sziklay László.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 872–873. l.

Etnografija Južnih Slavena u Madarskoj. (A magyarországi délszlávok néprajza.) 4. (Szerk.: Kiss Mária.) Bp. 1982. Tankönyvkiadó, 252 l. – Ismerteti: *Égető Melinda.* ET. 1983. 94. évf. 3. sz. 493–494. l.

Kerecsényi Edit: A Mura menti horvátok története és anyagi kultúrája. (Provijest i materijalna kultura pomurskih Hrvata.) Bp. 1982. Kiadja a Magyarországi Délszlávok Demokratikus Szövetsége és a Tankönyvkiadó, 389 l., 140 képmell. – Ismerteti: *Eperjessy Ernő.* Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 52–53. l.; *Kiss Mária.* ET. 1983. 94. évf. 3. sz. 494–495. l.

A nyíregyházi szlovák (tirpák) nyelvjárási és néprajzi emlékek. I–II. (Szerk.: Németh Péter.) Nyíregyháza, 1981. Jósa András Múzeum kiadványai 19., 107 l. – Ismerteti: *Gombos János.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 1. sz. 118–119. l.

Stefka István: Hol a haza? Bp. 1982. Szépirodalmi K. 320 l. – Ismerteti: *Illés Sándor:* Stefka István műve a nemzetiségekről. MN. 1983. 46. évf. 13. sz. 8. l.; *Kovács J. Béla.* Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 44–45. l.; *Nagy Kázmér:* Hazánk a Dunánál. ÉlIr. 1983. 27. évf. 6. sz. 10. l.

Magyarok külföldön

Béke György: Mai kódex a moldvai csángómagyarokról. Va. 1983. 48. évf. 2. sz. 124–127. l.

Dojcsák Győző: Egy magyar település a kanadai prérin: Békevár. Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 97–105. l.

Fekete Gyula: Meditáció Amerikáról. II. Évszázados kitántorgásunk. Kortárs, 1983. 27. évf. 10. sz. 1618–1628. l.

Für Lajos: Kisebbségi tudományművelés Erdélyben. Alföld, 1983. 34. évf. 3. sz. 37–57. l.

Hajós Ferenc: Magyarok a Szlovén Szocialista Köztársaságban. V. 1983. 2. évf. 1. sz. 100–105. l.

Halász Péter: A szomszédos országokban folyó magyar néprajzi kutatásokról. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 22–23. l.

Kóbor László: Lajtán túl – Bécsen innen. Magyarok Burgenlandban. MoV. 1983. 9. évf. 12. sz. 86–90. l.

Kriza Ildikó: Az életmód és a kultúra változása az amerikai magyaroknál. (A századfordulótól a 20-as évek végéig.) MTANyI. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 251–271. l.

Kutasi Kovács Lajos: „Braziliában elég puszta ország vagyon..." Egy magyar kolónia történetéből. MoV. 1983. 9. évf. 4. sz. 61–67. l.

Nagy Sándor Béla: A genfi Akadémia magyar diákjai (1566–1772). ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 384–398. l.

Pomogáts Béla: Erdélyi gondolat. Kisebbségi helyzet, kisebbségi ideológia. (A hollandiai Mikes Kelemen Kör 1982. szeptember 9–12-én: Több világ lakói – Emberség, magyarság ma címmel rendezett tanulmányi napjain elhangzott előadás.) M. 1983. 6. évf. 1. sz. 3–15. l.

Pomogáts Béla: Nemzetiségi önismeret. – Magyar társadalomtudományok Romániában. Somogy. 1983. 11. évf. 4. sz. 33–40. l.

Puskás Julianna: Három hullámban. Magyarok Kanadában. Magyarország, 1983. 20. évf. 10. sz. 22–23. l.

Puskás Julianna: Magyar egyházak az Egyesült Államokban. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 49–51. l.

Sándor László: A kárpát-ukrajnai könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1918–1980-ig. MK. 1983. 99. évf. 2. ,sz. 186–194. l.

Szabó Zoltán: Adatok a külföldi magyar fiatalok nyelv- és magyarságismeretéről. NyKu. 1983. 51. köt. 23–33. l.

Szantó Miklós: Ki a magyar? (Magyarország határain kívül élő magyarokról.) ÉlIr. 1983. 27. évf. 25. sz. 6. l.

Szeli István: A magyar kultúra útjai Jugoszláviában. Bp. 1983. Kossuth K. 138 l. – Ismerteti: *E. Fehér Pál:* Szeli István tanulmánykötetéről. Nsz. 1983. 41. évf. 69. sz. 7. l.: *Tüskés Tibor.* Forrás, 1983. 15. évf. 12. sz. 91–93. l.

Ismertetések

Jončić, Koča: Nemzetiségek Jugoszláviában. (Nationalities in Yugoslavia.) Beograd, 1982. 123 l. – Ismerteti: *Arday Lajos.* Külpolitika, 1983. 10. évf. 2. sz. 161–163. l.

Méliusz József: Város a ködben. Bp. 1982. Szépirodalmi K. 551 l.

Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban, 1880–1940. Bp. 1982. Akadémiai K. 639 l., ill. – Ismerteti: *Kende János:* Oda és vissza. Nsz. 1983. 41. évf. 230. sz. 7. l.; *Nagy Kázmér.* K. 1983. 2. sz. 25–26. l.; *Takáts Péter.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 3. sz. 111–113. l.

A romániai magyar nemzetiség. (Szerk.: Koppándi Sándor.) Bukarest, 1981. Kriterion K. 522 l. – Ismerteti: *Pomogáts Béla:* Könyvek a romániai magyar irodalomról. ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 409–416. l.

Szabó László: Magyar múlt Dél-Amerikában (1519–1900). Bp. 1982. Európa K. 288 l. – Ismerteti: *Dojcsák Győző.* MN. 1983. 46. évf. 73. sz. 8. l.; *Lázár István.* UT. 1983. 20. évf. 5. sz. 2. l.

Szabó T. Attila: Nép és nyelv. Bukarest, 1982. Kriterion K. – Ismerteti: *Grezsa Ferenc:* Mai magyar enciklopédia. Új Írás, 1983. 23. évf. 2. sz. 119–120. l.

Magyarország földjének története a honfoglalásig

Choyke, Alice M.: Előzetes jelentés a Tiszaug-Kéménytetői ásatás csontszerszámairól. AÉ. 1983. 110. köt. 1.sz. 35–41. l.

Kállay Ágota, Sz.: A késő bronzkori halomsíros kultúra időszakának leletei Battonya határában. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 42–60. l.

Kemenczei Tibor: A Tatabánya-bánhidai bronzlelet. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 61–68. l.

Kisfaludi Julia: Szkitakori sír Mezőtúrról. AÉ. 1983. 110. évf. 1. sz. 69–73. l.

Kiss A.: Die Skythen im Karpatenbecken, ihre Wohnsitze und ihre materielle Hinterlassenschaft. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 95–131. l.

Raczky Pál: Adatok a bodrogkeresztúri kultúra déli kapcsolataihoz és kronológiájához. AÉ. 1982. 109. köt 2. sz. 177–190. l.

Somogyi Péter: A Kárpát-medencei sarlós temetkezési szokás eredete. AÉ. 1982. 109. köt. 2. sz. 191–200. l.

Szabó J. József.: Kora népvándorláskori telepek Battonya határában. BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 236–238. l.

Ismertetések

Kovalovszky Julia: Településásatások Tiszaeszlár-Basahalmon. (Bronzkor, III–IV. és XI–XIII. század.) Bp. 1980. 107 l, XXXVI t. – Ismerteti: *Kőhegyi Mihály.* AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 291–292. l.

Római kor

Feldolgozások

Bíróné dr. Sey Katalin: A római pénzforgalom feldolgozásának problémái, Brigetio pénzforgalma. Pénzügyi Szemle, 1983. 27. évf. 7. sz. 545–548. l.

Fitz Jenő: Siscia-problémák. (Gallienus Siscia pénzverése.) NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. nélk.) 27–56. l.

Fülöp Gyula: Gorsium térképes ábrázolása 1783-ból. Adatok a Gorsium környéki római-kori úthálózathoz. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 82–88. l.

Kádár Zoltán: Gyógyító istenségek tisztelete Pannóniában topográfiai adatok tükrében. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 63–78. l.

Németh Margit: A nyugat és dél-pannoniai váralapítások Hadrianus koráig (i. sz. 117–138). SSz. 1983. 37. évf. 3. sz. 258–265. l.

Óvári Ferenc: Gallus és Volusianus ezüstpénzverése. NK. 1981–1982. 80–81. évf. 19–26. l.

Tóth E.: Ein Siegesdenkmal aus dem Zeitalter des Domitianus und eine senatorische Cursusinschrift in Savaria. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 3–61. l.

Ismertetések

Sági K.: Das römische Gräberfeld von Keszthely-Dobogó. Bp. 1981. 140 l., 69 kép., 8 t. Fontes Archeologici Hungariae. – Ismerteti: *Gáspár Dorottya.* AÉ. 1982. 109. köt. 2. sz. 321–322. l.

Magyar őstörténet és honfoglalás

Barabás Jenő: Anyagi kultúránk a honfoglalás előtt. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 13–19. l.

Domonkos László: Magyarkeresőben. Beszélgetés dr. Róna-Tas Andrással az őskutatásról. ÉIlr. 1983. 27. évf. 39. sz. 7. l.

Ecsedy Ildikó: The Oriental Background to the Hungarian Tradition about „Attila's Tomb". AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 129–153. l.

Erdélyi István: A Don-vidék ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 29–33. l.

Fodor István: Bolgárok a honfoglaláskori Magyarországon. Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 19–23. l.

Győrffy György: A kabar kérdés. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 20–28. l.

Katona Imre: Őstársadalmunk az uráli kortól a honfoglalásig. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 57–65. l.

Kiss Attila: Baranya megye X–XI. századi sírleletei. Bp. 1983. Akadémiai K. 429 l., ill., térk. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori temetőinek leletanyaga l. – Ismerteti: *Lázár István.* UT. 1983. 20. évf. 33. sz. 2. l.

Kristó Gyula: A „kettős" honfoglalás elméletéről. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 26–27. l.

László Gyula: Baráti vita Kristó Gyulával. (A „kettős" honfoglalás elméletével kapcsolatban.) História, 1983. 5. évf. 1. sz. 27–28. l.

Mesterházy Károly: Honfoglaláskori nyereg Ártándról. BMévk. 1982. III. köt. 51–67. l.

Mesterházy Károly–Horváth Lajos: Településtörténeti kutatások Veresegyház határában. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 112–124. l.

Senga Toru: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 307–345. l.

Szabó János Győző: A Duna-Tisza köze és a magyar honfoglalás. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 34–51. l.

Szegedi bölcsészműhely '82. (Szerk.: Róna-Tas András.) Szeged, 1983. JATE. 231 l. A történelmi szekció tanulmányai: *Kristó Gyula:* Nyelv és etnikum. A „kettős honfoglalás" elméleti alapjaihoz. 177–190. l.; *Szádeczky-Kardoss Samu.* A Kárpát-medence IX. századi történetének néhány forrásáról. 191–211. l.; *Czuth Béla:* A nép szerepe Orleans ostroma idején (451. jun.). 211–229. l.

Vargyas Lajos: A magyar népzene honfoglalás előtti rétegei. Forrás, 1983. 15. évf. 7. sz. 52–55. l.

Vinogradov, V. B.: Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Ču. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 211–230. l.

Ismertetések

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I–II. köt. (Szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A.) Bp. 1976–1977. Tankönyvkiadó, I/1. köt. 307 l.; II. köt. 112 tábla. – Ismerteti: *Mesterházy Károly.* AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 139–140. l.

Kristó Gyula: Levedi törzsszövetségtől Szent István államáig. Bp. 1980. Magvető K. 574 l. – Ismerteti: *Erdélyi I[István].* AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 389–390. l.

Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Bp. 1980. Akadémiai K. 176 l. – Ismerteti: *Erdélyi I[István].* AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 390–391. l.

Tardy János: Térképi források. „Bevezetés a magyar őstörténet forrásaiba", IV. köt. (Szerk.: Hajdú P.–Kristó Gy.–Róna-Tas A.) Bp. 1982. Tankönyvkiadó, 231–248. l. (Kéziratként.) – Ismerteti: *ifj. Barta Lajos.* GK. 1983. 35. évf. 3. sz. 229. l.

Magyarország története 1526-ig

Források

Árpád-kori legendák és Intelmek. (Vál., a bev. tanulmányt és a jegyz. írta: Érszegi Géza.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 229 l., ill. – Ismerteti: *Hermann István.* Ttan. 1983. 28. évf. 6. sz. 27–28. l.; *(józsa):* MN. 1983. 46. évf. 192. sz. 6. l.; *Kiss Károly.* UT. 1983. 20. évf. 23. sz. 3. l.

Bakács István: Iratok Pest megye történetéhez. 1002–1437. Oklevélregeszták. Bp. 1982. Pest megyei Lt. 532 l., ill. (Pest megye múltjából 5.)

Borsa Gedeon: Bornemissza Pál megemlékezése Várdai Ferencről és a többi Mohács előtti bolognai, magyar vonatkozású nyomtatvány. ItK. 1984. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 48–58. l.

Brodarics István: Igaz leírás a magyaroknak a törökökkel Mohácsnál vívott csatáiról. Bp. 1983. Magvető K. 76 l. Gondolkodó magyarok. – Ismerteti: *Szalay Károly:* Egy Mohácsról gondolkodó magyar. Könyvvilág, 1983. 28. évf. 8. sz. 4. l.

Budai királykoronázás 1309 júniusában. Gentilis pápai nuncius egyik jegyzőkönyvének levele. Va. 1983. 48. évf. 1. sz. 68–69. l.

Csóka J. Lajos: Az esztergomi főszékesegyházi könyvtár MS III. 184. kódexe. Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 969–985. l.

Janus Pannonius: Beszédek, levelek. Bp. 1983. Magvető K. 75 l. (Gondolkodó magyarok.)

Mályusz Elemér: A Zsigmondkori Oklevéltárról. (Tapasztalatok és tanácsok.) Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 923–958. l.

Mátyás István: Középkori oklevelek. N. 1983. 111. évf. 122. sz. 6. l.

Palásti László: Bertrandon de la Brocquière alföldi útleírása (1453). S-km. 1983. 22. évf. 4. sz. 227–237. l.

Feldolgozások – általában

Bertalan, H.: Das Klarissinnenkloster von Óbuda aus dem 14. Jahrhundert. AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 151–176. l.

Halász Imre: Zalaegerszeg első írásos említése. (1247-ből származó oklevélről.) Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 28. l.

Horváth Ferenc: A pannon térség és a török veszély (15–16. század.) VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 80–93. l.

Kristó Gyula: Nógrád megye kialakulásának kérdéséhez. Pf. 1983. 5. sz. 31–37. l.

Kristó Gyula: Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1983. Magvető K. 599 l. (Nemzet és emlékezet.) – Ismerteti: *Bálint Csanád.* Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 68–70. l.; *Blazovich László.* Forrás, 1983. 15. évf. 12. sz. 93–95. l.; *Kávássy Sándor.* HSz. 1983. 11. évf. 4. sz. 62–63. l.; *Székely András.* UT. 1983. 20. évf. 22. sz. 3. l.

Nagy E.: Reconstitution de la topographie de la colline d'Esztergom à l'haute époque árpádienne. AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 41–69. l.

Rásonyi László: The Old-Hungarian Name Vajk: A Note on the Origin of the Hunyadi Family. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 419–428. l.

Rónay György: Szent Gellért Pannóniában. Va. 1983. 48. évf. 8. sz. 570–582. l.

Sereg József: Benevár. (A tatárjárás után épült várról.) HSz. 1983. 11. évf. 2. sz. 44–48. l.

Studien zur Machtsymbolik des mittelalterlichen Ungarn. (Szerk.: Fülep Ferenc.) Bp. 1983. Ung. Nationalmuseum, 194 l., ill. Insignia Regni Hungariae I.

Zolnay László: Fény és árnyék a középkori Magyarországon. Bp. 1983. Kozmosz. 324 l., ill. (Az én világom.)

Zolnay László: A középkori Esztergom. Bp. 1983. Gondolat K. 265 l., ill., térk. – Ismerteti: *Szalay Károly:* Zolnay László Esztergoma. MH. 1983. 16. évf. 299. sz. 6. l.

Gazdaság – társadalom

Bodor György: Az 1562 előtti székely nemzetiségi szervezetről TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 281–305. l.

Bolla Ilona: A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon. Bp. 1983. Akadémiai K. 299 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből 100.)

Boronkai Iván–Kárpáti Endre: Egy XV. századi kódex a mértékletességről és az alkoholizmusról. Alkohológia, 1983. 3. sz. 176–180. l.

Borosy András: Az Árpád-kori királyi vármegye felbomlása és hadakozó népeinek sorsa. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 527–552. l.

Borosy András: A királyi várispánságok hadakozó népei Magyarországon a tatárjárás előtt. HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 3–24. l.

Ember Győző: Aktív vagy passzív? Külkereskedelmünk a 15. században. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 15–17. l.

Fügedi Erik: A magyar királyság gazdagsága Mátyás korában. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 10–11. l.

Gömöri János: A vaskohászati maradványok régészeti kutatásáról. A szakonyi vasolvasztó telep. (Az 1982-ben feltárt hazai legnagyobb Árpád-kori vaskohászati telep ismertetése.) Kohászat, 1983. 116. évf. 3. sz. 97–103. l.

Györffy György: Wirtschaft und Gesellschaft der Ungarn um die Jahrtausendwende. Bp. 1983. Akadémiai K. 330 l., térk. (Studia Historica 186.)

Laszlovszky József: Karámok Árpád-kori falvainkban. AÉ. 1983. 109. köt. 2. sz. 281–285. l.

Mályusz Elemér: Állatkiviteli tilalmak Magyarországon a XIV. és a XV. század fordulóján. AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 319–326. l.

Rácz Lajos: Kincstári bevételek mint az állami tevékenység korlátai a XV. századi Magyarországon. ÁJ. 1982. 25. köt. 4. sz. 653–676. l.

Pach Zsigmond Pál–Varga István: „Mátyás az igazságos". A magyarországi agrárviszonyok Mátyás alatt és 1514 előestéjén. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 3–5. l.

Pohl Artur: Pénzverés Nagy Lajos korában. NK. 1981–1982. 80–81. évf. 71–77. l.

Szücs Jenő: Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 136–158. l.

Politika

Bajcsy-Zsilinszky Endre: Mátyás király. Bp. Magvető K. 281 l. (Nemzet és emlékezet.) – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt:* Egy politikus arcképéhez. MH. 1983. 16. évf. 149. sz. 12. l.; *Vigh Károly:* Zsilinszky történet szemlélete és a „Mátyás király". UF. 1983. 15. évf. 6. sz. 20–23. l.

Bartha Antal: István király, a reálpolitikus. MN. 1983. 46. évf. 197. sz. 7. l.

Engel Pál: The Political System in the Angevin Kingdom in Hungary. NHQ. 1983. 24. köt. 90. sz. 124–128. l.

Für Lajos: Királyválasztás a Duna jegén. (1458. január 24: Corvin Mátyás királlyá választása.) N. 1983. 111. évf. 24. sz. 8. l.

Györffy György: Az Árpádok és a kereszténység. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 10–12. l.

Hegedűs László: A magyar korona viszontagságai a XVI. század elején. FmSz. 1983. 2. sz. 85–87. l.

Held József: Kormányzati szervek Mátyás udvarában. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 31–33. l.

Held József: Nándorfehérvár (Belgrád) védelme 1456-ban. (Ellentétes nézetek vitája.) TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 87–95. l.

Hidvégi Lajos: Az 1514-es parasztháború előzményei Cegléden. Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 24–27. l.

Kardos Tibor: Ki volt Mátyás király? Bp. 1983. Magvető K. 65 l. (Gondolkodó magyarok.)

Kemény Zsigmond: A mohácsi veszedelem okairól. Bp. 1983. Magvető K. 59 l. (Gondolkodó magyarok.)

Kisfaludy Katalin: Matthias Rex. Bp. 1983. Gondolat K. 211 l., ill. (Magyar história.) – Ismerteti: *Szalay Károly:* Két könyv történelmünkről. N. 1983. 111. évf. 125. sz. 11. l.

Kristó Gyula: Koppány felnégyelése. Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 959–968. l.

Kumorovitz L. Bernát: Tótsolymosi Apród János mester küküllői főesperes kancelláriai működése. LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. nélk.) 5–29. l.

Ligeti Lajos: Joannes Ungarus és az 1262. évi mongol követjárás. MTANyl. 1981. 32. köt. 1–2. sz. 117–137. l.

Mályusz Elemér: Mátyás az uralkodó. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 12–13. l.

Mályusz Elemér: Die vier Gebrüder Tallóci. SSl. 1982. 28. köt. 1–4. sz. 3–66. l.

Nehring, Karl: Magyarország és Európa Corvin Mátyás korában. Dinasztikus érdekek és külpolitika. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 6–8. l.

Pataky Kornél: „Légy áldott, Szent István király." Va. 1983. 48. évf. 8. sz. 561–564. l.

Petneki Áron: Mátyás király öröksége. Életünk, 1983. 20. évf. 7. sz. 652–655. l.

Solymosi László: Kőszeg 1490. évi feladása. VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 94–101. l.

Sulitkova, Ludmila: Az utolsó Árpád-házi uralkodó, III. András kancelláriájának működése és személyzete. (In: Historické štúdie, XXV. 1981. 175–214.) LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 35–78. l.

Török Sándor: Hunyadi Mátyás és birodalma. Életünk, 1983. 20. évf. 7. sz. 656–664. l.

Kultúra–tudomány

Csapodi Csaba: Bakócz Tamás, a humanista, ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 59–66. l.

Engel Pál–Lővei Pál–Varga Livia: Zsigmond-kori síremlékeinkről. ArsH. 1983. 11. évf. 1. sz. 21–48. l.

Kálmánchey Endre: Kálmáncsehi Domonkos (1433–1503), humanista tudós, a székesfe-

hérvári koronázási főegyház káptalanjának prépostja. FKts. 1983. 23. évf. 2. sz. 56–61. l.

Klaniczay Gábor: Le culte des saints dans la Hongrie médiévale. (Problemes de recherche.) AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 57–77. l.

Knapp Éva: Remete Szent Pál csodái. (A budaszentlőrinci ereklyéhez kapcsolódó mirákulumföljegyzések elemzése.) Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 511–557. l.

Kovács Béla: Studensek, magisterek, doctorok. Archivum, 1983. 11. köt. 5–41 *l.*

Kovács Sándor, V.: A László-ének keleti forrásai. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 32–40. l.

Kozák K.: Constructions dans la Hongrie des XII–XVe siècles des ordres de chevalière et leur influence. AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 71–130. l.

Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 1–20. l.

Kulcsár Péter: Az újplatonizmus Magyarországon. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 41–47. l.

Marosi Ernő: Courtly Art During the Reign of King Louis I. NHQ. 1983. 24. köt. 90. sz. 128–134. l.

Rácz Zoltán: Szempontok a monostorpályi Árpád-kori templom értékeléséhez. BMévk. 1982. III. köt. 69–77. l.

Szakály Ferenc: A szultáni trón követelői. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 8–9. l.

Szegfű László: Megjegyzések Thonuzoba históriájához. Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1060–1078. l.

Szűcs Jenő: A ferences rend a középkor végén. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 13, 16–17. l.

Vargyas Lajos: Nomádkori hagyományok vagy udvari-lovagi toposzok? A Szent László-hagyomány vitájához. ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 296–302. l.

Virágh Józsefné: Az első pécsi egyetem. (XIV. század.) Honismeret, 1983, 11. évf. 1. sz. 41–43. l.

Ismertetések

Benkő Lóránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Bp. 1980. Akadémiai K. 392 l. – Ismerteti: *Kiss Jenő.* MNyőr. 1983. 107. évf. 2. sz. 248–252. l.

Bibliotheca Corviniana. Bp. 1981. Helikon-Corvina K. 331 l., CXIV színes tábla. (Harmadik bőv. kiadás.) – Ismerteti: *Kádár Zoltán.* MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 118–119. l.

Dümmert Dezső: Az Anjou-ház nyomában. Szombathely, 1982. Panoráma K. 542 l. – Ismerteti: *Hermann István.* Ttan. 1983. 28. évf. 5. sz. 30–31. l.

Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Bp. 1977. Akadémiai K. 229 l., térk. – Ismerteti: *Kávássy Sándor.* AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 294–296. l.

Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. Akadémiai K. 218 l., 2 térk. – Ismerteti: *Kávássy Sándor.* AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 292–294. l.

III. Béla emlékezete. (Vál., ford., bev. és jegyz.: Kristó Gyula és Makk Ferenc.) Bp. 1981. Magyar Helikon, 214 l., 54 t. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *Szegfű László.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1103–1105. l.

Ioannis Vitéz Zredna opera quae supersunt. (Ed.: Iván Boronkai.) (Zrednai Vitéz János fennmaradt munkái.) Bibliotheca scriptorum medii recentisque aevorum. Ser. nova, tom. III. Bp. 1980. Akadémiai K. 289 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 462–464. l.

Jókai-kódex XIV–XV. század. A nyelvemlék betűhű olvasata és latin megfelelője. (Bev. és jegyz. P. Balázs János.) Bp. 1981. Akadémiai K. 356 l. – Ismerteti: *Farkas Vilmos.* NyK. 1983. 85. köt. 1. sz. 205–206. l.; *Tarnai Andor.* MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 210–212. l.

Mollay Károly: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. (Nyelvészeti tanulmányok 23.) Bp. 1982. Akadémiai K. 643 l. – Ismerteti: *Kisbán Eszter.* ET. 1983. 94. évf. 3. sz. 500–501. l.

Püspöki Nagy Péter: Boldogfa. (A nyugat-csehszlovákiai ,kis falu középkori története.) Bratislava, 1981. Madách K. 261 l., 47 ábra. – Ismerteti: *Fodor István.* Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 58–59. l.; *Virt László:* Egy Árpád-kori falu története. Va. 1983. 48. évf. 9. sz. 715–716. l.

Székely György: Slawonische Banalmünzprägung. Bp. 1980. ELTE. 142 l. – Ismerteti: *Kőhegyi M.* AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 391–392. l.

Temesvári Pelbárt válogatott írásai. Bp. 1982. Európa K. – Helikon K. 566 l.

Zolnay László: Az elátkozott Buda – Buda aranykora. Bp. 1982. Magvető K. 605 l. – Ismerteti: *P. Kovács Imre:* Buda tornyai, Buda fundamentuma. Köznevelés, 1983. 39. évf. 5. sz. 12. l.

Magyarország története 1526–1711

Források

Benda Kálmán: Giovanni Marco Isolando gróf ezredes feljegyzései a magyarországi török háborúról 1594–1602. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 651–681. l.

Bessenyei József: Egy olvasó nemesúr a XVI. században. (Zay Ferenc könyveinek jegyzéke 1553-ból.) MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 165–170. l.

Cserei Mihály: Erdély históriája (1661–1711). (Sajtó alá rend.: Bánkúti Imre.) Bp. 1983. Európa K. 594 l., ill., térk. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *Nemeskürty István:* Cserei Mihály történelmi emlékirata. MN. 1983. 46. évf. 245. sz. 8. l.

Dávid Géza–Fodor Pál: Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. I. rész. HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 278–296. l.; II. rész. Uo. 3. sz. 451–467. l.

Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1554–1555. (Szerk.: Szendrey István.) Debrecen, 1983. HBm-i Lt, KLTE. 67 l. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 5.)

Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1555/1556. (Szerk.: Szendrey István.) Debrecen, 1983. HBm-i Lt., KLTE. 64 l. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 6.)

Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1556–1557. (Szerk.: Szendrey István.) Debrecen, 1983. HBm-i Lt., KLTE. 64 l. (A Hajdú-Bihar megyei Levéltár forráskiadványai 7.)

Defensio Francisci Davidis and de dualitate tractatus Francisci Davidis (Cracoviae 1592). (Intr.: Mihály Balázs.) Bp. 1983. Akadémiai K. 493 l. (Bibliotheca Unitariorum I.)

Giovanni Argenti jelentései magyar ügyekről. 1603–1623. (Gyűjt. és sajtó alá rend.: Veress Endre, utószó: Benda Kálmán.) Szeged, 1983. JATE, 237 l. (Adattár a XVI–XVIII. század szellemi mozgalmainak történetéhez 7.)

Holl Béla: A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet 1703-ból. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 286–292. l.

Huszár Gál: A keresztényi gyülekezetben való isteni dicséretek. – *Kálmáncsehi Márton:* Reggeli éneklések 1560–1561. (Tan.: Borsa Gedeon.) Bp. 1983. Akadémiai K. 1 sz. n.+92 l. Hasonmás kiadás. (Bibliotheca Hungarica Antiqua XII.)

„Minden doktorságot csak ebből késértek". Szemelvények a XVI–XVII. század magyar nyelvű orvosi kézikönyveiből. (Szerk.: Szlatky Mária.) Bp. 1983. Magvető K. 450 l., ill. (Magyar hírmondó.)

Némethy Sándor: Pápai Páriz Ferenc ismeretlen levelei 1675-ből. ThSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 82–83. l.

Pázmány Péter Művei. (Vál., jegyz.: Tarnóc Márton.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 1183 l. (Magyar remekírók.)

Rétyi Péter naplója. (Előszóval és magyarázó jegyz. közzéteszi: Maria Ursutiu.) Bukarest, 1983. Kriterion K. 139 l. (Téka sor.)

Sugár István: Az egri vár püspöki falvainak urbariális összeírása 1577–1579-ből. Archivum, 1983. 11. köt.

Szigetvári Csöbör Balázs török miniaturái (1570). Szakály Ferenc tanulmányával. Bp. 1983. Európa K. 77 l., ill., térk. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *Lázár István.* UT. 1983. 20. évf. 50. sz. 2. l.

Varjas Béla: Széljegyzetek egy kiadatlan Balassi-levélhez (1582: Dietrichstein Ádám, Rudolf király udvarmesteréhez.) ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 89–96. l.

Vásárhelyi Judit: Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 246–272. l.

Zrinyi Miklós: Tábori kis tracta – Mátyás király életéről való elmélkedések – Ne bántsd a magyart! Az török áfium ellen való orvosság. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 151 l.

Feldolgozások – általában

Barta Gábor: A Sztambulba vezető út (1526–1528). Bp. 1983. Magvető K. 249 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Lipták Géza.* Ttan. 1983. 28. évf. 6. sz. 30–31. l.

Barta János: A „Tündérkert" romlása. (Erdély története 1630-tól 1707-ig.) Bp. 1983. Móra K. 258 l., ill., térk.

Gömöri György: Sir Philip Sidney magyarországi kapcsolatai és hírei Magyarországról. Kortárs, 1983. 27 évf. 3. sz. 428–437. l.

Heckenast Gusztáv: Bécsi svéd követjelentések Magyarországról, 1652–1662. TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 205–223. l.

Hegyi Klára: A török birodalom magyarországi jövedelemforrásai. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 346–383. l.

Heltai János: Bethlen Gábor és Báthori Gábor viszonya a kortársak szemében. IT. 1983. 15. évf. 3. sz. 685–708. l.

Izsépy Edit: Ibrányi Mihály váradi vicekapitány. HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 171–196. l.

Jankovich B. Dénes: Adatok a szarvasi törökkori palánk történetéhez. BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 165–172. l.

Kerékgyártó Imréné: Érd a török hódoltság idején. Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 42–47. l.

Király Erzsébet–Kovács Sándor Iván: „Adria tengernek fönnforgó habjai". Tanulmányok Zrínyi és Itália kapcsolatáról. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 315 l., ill.

Köpeczi, Béla: Staatsräson und christliche Solidarität. Die ungarischen Aufstände und Europa in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts. Bp. 1983. Akadémiai K. 423 l., ill., térk.

Módy György: Fancsika, egy XVI. század végén elpusztult északbihari falu. BMévk. 1982. III. köt. 79–91. l.

Nagy László: Hajdúvitézek (1591–1699). Bp. 1983. Zrínyi K. 257 l., ill.

Nagy László: „Kuruc életünket megállván csináljuk..." Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Bp. 1983. Akadémiai K. 317 l., ill., térk.

Papp Gábor: Apafi Mihály Erdélye. Nsz. 1983. 41. évf.173. sz. 16. l.

Szakály Ferenc: Keresztény vallások és egyházak a hódoltságban. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 17–20. l.

Szász János: Dávid Ferenc. Bp. 1982. Unitárius Egyh. 61 l., ill.

A Thököly-felkelés és kora. (Szerk.: Benczédi László.) Bp. 1983. Akadémiai K. 287 l. Tartalom: *Benczédi László:* A Thököly-felkelés társadalmi és politikai alapjai. 9–23. l.; *Maksay Ferenc:* Thököly szepesi kamarája. 23–41. l.; *Nagy László:* Thököly hadserege. 41–51. l.; *Varga János:* A Thököly-kor parasztsága. 51–59. l.; *Szakály Ferenc:* Az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódoltsági magyar feudális hatalom. 59–69. l.; *Varga J. János:* A főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonya. 69–71. l.; *Marečková, Maria:* Eperjes társadalmi szerkezete a XVII. században. 71–77. l.; *Szendrey István:* Debrecen és a Thököly-felkelés. 77–83. l.; *Rácz István:* Thököly és a hajdúvárosok. 83–86. l.; *Köpeczi Béla:* A Thököly-felkelés és a külföldi szövetség. 89–102. l.; *Michaud, Claude:* XIV. Lajos keleti politikája Nointel márki követsége a török Portán. 103–109. l.; *Abrahamowicz, Zygmunt:* Sobieski és Thököly. 111–117. l.; *Kopčan, Vojtech:* A török Porta Thököly-politikája. 119–127. l.; *Iványi Emma:* Közvetítési kísérletek a bécsi udvar és Thököly között. 129–150. l.; *Trócsányi Zsolt:* Erdély és a Thököly-felkelés. 151–154. l.; *Kalmár János:* Thököly önálló diplomáciájának kezdetei (1678–1679). Adalékok a felkelés török orientációjának indítékaihoz. 155–162. l.; *Benda Kálmán:* A bujdosó. Thököly (1699–1705). 165–171. l.; *Telbizov, Karol:* Thököly Imre 1688. évi bulgáriai szerepéről. 173–177. l.; *Benda Kálmán:* Megjegyzések Karol Telbizov tanulmányához. 179–180. l.; *Varga Imre:* Thököly alakja a korabeli magyar költészetben. 183–190. l.; *Hopp Lajos:* A Thököly-kor és az irodalomtörténetírás. 191–198. l.; *Péter Katalin.* A múlt és a jelen a Thököly-felkelés ideológiájában. 199–204. l.; *Petneki Áron:* Spendlor Thökölyanus (Thököly udvartartása.) 205–214. l.; *R. Várkönyi Ágnes:* Kritika és emlékezet. (Vázlat II. Rákóczi Ferenc Thököly-képeiről.) 215–255. l.; *Hazai György–Sz. Horváth Anna:* Török elbeszélő források a hódoltság-kori Magyarországról. 257–261. l.; *Csáky Móric:* Thököly Imre képe az osztrák történetírásban. 263–271. l.; Dokumentumok. 275–284. l. – Ismerteti: *Kósa László.* Köznevelés, 1983. 39. évf. 43. sz. 12. l.

Némethy Sándor: A Delegatum Judicium Extraordinarium Posoniense anno 1674. története és jogászi kritikája. 7. rész: ThSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 22–23. l.; 8. rész: Kollegrádi gróf Kollonics Lipót Károly osztrák államférfi, bíboros, esztergomi érsek-primás jellemzése. Uo. 4. sz. 234–245. l.; 9. rész: Széchenyi György esztergomi érsek-prímás jellemzése. Uo. 5. sz. 276–286. l.

Zalabai Zsigmond: Az Ipolyi Pásztó falu pelikánja. Sas és félhold Dél-Hont egén (1595–1685). Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 24–27. l.

Gazdaság – társadalom

Détshy Mihály: A pocsaji Rákóczi-udvarház. BMévk. 1982. III. köt. 93–122. l.

Granasztói György: A polgári család a középkor végi Magyarországon. (Adalékok és feltevések egy „jóléti társadalom" természetrajzához.) TSz. 1982. 25. évf. 4. sz. 605–664. l.

Ormos Károly–Karlovits Károly: Magyar bányamérő műszerek a XVI. században. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 597–601. l.

Tóth István György: A körmendi uradalom társadalma a XVII. században. AtSz. 1983. 25. évf. 34. sz. 327–391. l.

Vida Tivadar: Niels Stensen 1669. évi tanulmányútja az észak-magyarországi bányászvárosokban. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 613–616. l.

Politika

Ármós Előd Endre: Egy parancs a bihari hajdú városokhoz a Rákóczi-szabadságharc idejéből. MuK. 1982. 40. sz. 51–56. l.

Benczédi László: Bécs és Sztambul között. Thököly Imre pályafutása. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 3–7. l.

Benda Kálmán: Kálvin és a magyar rendi ellenállás. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 54–55. l.

Bitskey István: Eszterházy Miklós nádor és a protestáns vallásszabadság. ThSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 78–81. l.

Hankiss Ágnes: Bethlen Gábor. Adalékok a „kötéltánc" archetipikus képletéhez. V. 1983. 26. évf. 5. sz. 22–43. l.

Heckenast Gusztáv: A török kiűzése Magyarországról. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 7–11. l.

Hopp Lajos: Az „antemurale" és a „bona vicinitas" elve Báthory halála után. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 141–149. l.

Kamody Miklós: Esze Tamás és ezrede. BSz. 1983. 28. évf. 4. sz. 64–81. l.

Kiss István. N.: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéséhez.) HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 339–355. l.

Kovássy Zoltán: A dolhai csata emléke. (A Rákóczi szabadságharc kezdetét jelentő csata: 1703. jún. 7.) Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 12–14. l.

Mollay Károly: Kőszeg 1532. évi ostroma és Sopron. SSz. 1983. 27. évf. 3. sz. 193–236. l.

Molnár László, V.: Martinuzzi Fráter György, 1482–1551. (Születésének 500. évfordulójára.) Honismeret, ,1983. 11. évf. 1. sz. 29–32. l.

Molnár László, V.: 300 éve kezdődött: a török kiűzése Magyarországról. (Somogy megye és Kaposvár visszafoglalása.) SHH. 1983. 1. sz. 18–27. l.

Nagy László: Háború és politika Rimay János életében. ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 318–339. l.

Ötvös Péter: Illésházy István az emigrációban. Levelek a „bujdosás" idejéből. Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 609–625. l.

Sugár István: Lehanyatlik a török félhold. Bp. 1983. Zrínyi K. 495 l., ill., térk.

Sugár István: Miként jutott Eger Rákóczi Ferenc kezére. HSz. 1983. 11. évf. 1. sz. 34–40. l.

Sütheő Péter: Jurisics Miklós jelentései I. Ferdinándnak. VSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 557–567. l.

Szekfű Gyula: Bethlen Gábor. Történelmi tanulmány. (Bev. és kieg.: Pamlényi Ervin.) Bp. 1983. Helikon K. 301 l.

Tardy Lajos: Bécs ostroma és Apafi MN. 1983. 46. évf. 186. sz. 7. l.

Tóth Sándor László: A mezőkeresztesi csata története (1596. október 26.). HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 553–573. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Rákóczi és a hágai békekonferencia. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 202–211. l.

Kultúra – tudomány

Bíróné Sey Katalin: Zsámboky János (1531–1584), az éremgyűjtő. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. nélk.) 57–64. l.

Bitskey István: Egy modern Pázmány-kép elé. Va. 1983. 48. évf. 7. sz. 483–487. l.

Bitskey István: A római Collegium Germanicum-Hungaricum és a magyar ellenreformáció kezdetei. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 130–136. l.

Borovi József: Az egyetemalapító Pázmány Péter. Vg. 1983. 48. évf. 7. sz. 488–492. l.

Haiman György–Ballér Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat. . ." Tóthfalusi egyik közművelődési akciójáról. 1. rész. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 21–31. l.; 2. rész: Uo. 4. sz. 321–331. l.

Haiman György: Nicholas Kis. A Hungarian punch-cutter and printer. 1650–1702. Bp. 1983. Akadémiai K. 450 l., ill.

Holl Béla: Vásárhelyi Gergely pályája (1560–1623). ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 150–162. l.

Ladányi Sándor: Magyar diákok az odera-frankfurti egyetemen (XVI–XVII. század). ThSz. 1983. 26. évf. 5. sz. 298–300. l.

Mészáros István: Pázmány a magyar neveléstörténetben. Vg. 1983. 48. évf. 7. sz. 492–498. l.

Pajkossy Györgyné: Ellebodius* és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban. „Nicasii Ellebodii Castelani et amicorum". MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 225–242. l.

Pavercsik Ilona: Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz. MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 282–286. l.

Szentgyörgyvölgyi Gábor: Köleséri Sámuel (1663–1732) pályája és jelleme. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 183–187. l.

Szörényi László: II. Rákóczi Ferenc tanára, Melchior Guttwirtt és műve, az Amores Mariani. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 197–201. l.

Toranová, Eva: Szlovákiai ötvösség a 16. és 17. században. ArsH. 1983. 11. évf. 2. sz. 227–249. l.

Vargha Balázs: Károlyiról szó sem legyen? (Károlyi Gáspárról.) Kortárs, 1983. 27. évf. 3. sz. 487–489. l.

Zeman László: Gyulai Torda Zsigmond (1519? – 1569) élete és munkássága. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 102–110. l.

Ismertetések

Bethlen Gábor emlékezete. (Szerk. és bev.: Makkai László.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 463 l., ill.;

Bethlen Gábor krónikásai, (Összeáll., bev. és jegyz.: Makkai László.) Bp. 1980. Gondolat K. 301 l., ill. – [Mindkettőt] Ismerteti: *Hopp Lajos.* Helikon, 1982. 28. évf. 1. sz. 158. l.

Bethlen Mihály útinaplója (1691–1695). (Sajtó alá rend. és utószót írta: Jankovics József.) Bp. 1981. Helikon K. 257 l. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *János István.* ItK. 1983. 87. évf. 5. sz. 572–573. l.

Bobrovszky Ida, B.: A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Bp. 1980. Akadémiai K. 156 l., ill. – Ismerteti: *Kótai József:* Ötvösművészet a hódoltság korában. Művészet, 1983. 24. évf. 4. sz. 18–20. l.

Bónis György: Révay Péter (1568–1622). Bp. 1981. Akadémiai K. 113 l. – Ismerteti: *Tárkány Szűcs Ernő.* Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 59–60. l.

Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból. Bukarest, 1983. Kriterion K. 285 l. – Ismerteti: *Szepesi Attila.* UT. 1983. 20. évf. 25. sz. 2. l.

Debrecen város magistrátusának jegyzőkönyvei 1552–1554. (Szerk.: Szendrey István. Vál., ford.: Balogh István.) Debrecen, 1982. KLTE. Középkori Magy. Tsz. HBmLt. 92 l. – Ismerteti: *Henzsel Ágota.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 94–95. l.

Demény Lajos: Bethlen Gábor és kora. Bukarest, 1982. Kriterion K. 214 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt.* Ttan. 1983. 28. évf. 3. sz. 30–31. l.

1054–1566. Memoria Rerum. A Magyarországon legutóbbi László király fiának legutóbbi Lajos királynak születése óta esett dolgok emlékezete. (Verancsics-Évkönyv.) (Sajtó alá rend., bev., utószó: Bessenyei József.) Bp. 1981. Helikon K. 188 l. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *Békés József.* Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 58–59. l.

Köpeczi Béla: Döntés előtt. (Az ifjú Rákóczi eszmei útja.) Bp. 1982. Akadémiai K. 228 l., 82 t. – Ismerteti: *Bitskey István.* MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 309–310. l.; *Granasztói György:* The Young Rákóczi. NHQ. 1983. 24. évf. 89. sz. 149–152. l.; *Lengyel András:* A fejedelem küldetéstudata. Tt. 1983. 37. évf. 2. sz. 64–68. l.

Kőszeg ostromának emlékezete. (Vál., szerk. és a jegyz.: Bariska István.) Bp. 1982. Helikon K. 279 l., 39 ill., térk. – Ismerteti: *Gera Győző.* VSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 605–607. l.

Lescalopier, Pierre utazása Erdélybe (1574). (Közreadja: Benda Kálmán–Tardy Lajos.) Bp. 1982. Európa K. – Helikon K. 134 l., ill. – Ismerteti: *Kovács István.* Forrás, 1983. 15. évf. 9. sz. 94–95. l.; *Pelle János:* Felfedező út Erdélybe a XVI. században. Nsz. 1983. 41. évf. 177. sz. 7. l.; *(r. p.)* MN. 1983. 46. évf. 67. sz. 8. l.

Mészáros István: XVI. századi városi iskoláink és a „studia humanitatis". Bp. 1981. Akadémiai K. 237 l. – Ismerteti: *Bitskey István:* Mészáros István két iskolatörténeti könyve. ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 425–428. l.

Miskolci statútumok 1573–1755. (Összeáll.: Tóth Péter.) Miskolc, 1981. Levéltári füzetek 13.) – Ismerteti: *Dóka Klára:* Két új kiadvány a vármegyei statútumokról. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 57–58. l.

Nagy László: Bocskai István a hadak élén. Bp. 1981. Zrínyi K. 253 l., ill. – Ismerteti: *Rácz István.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1113–1114. l.

Rákóczi-tanulmányok. (Szerk.: Köpeczi Béla–Hopp Lajos–R. Várkonyi Ágnes.) Bp. 1980. Akadémiai K. 779 l. – Ismerteti: *Jankovics József.* ItK. 1983. 87. évf. 5. sz. 552–555. l.

Régi Magyar Levelestár I–II. (Vál.: Hargitay Emil, szerk.: S. Varga Katalin.) Bp. 1981.

Magvető K. 610, 582 l. – Ismerteti: *Nagy László.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 464–466. l.

Szalárdi János siralmas magyar krónikája. (Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Szakály Ferenc.) Bp. 1980. Magyar Helikon, 820 l., ill. (Bibliotheca Historica.) – Ismerteti: *Kelemen Sándor.* Confessio, 1983. 7. évf. 1. sz. 122–126. l.

Trócsányi Zsolt: Erdély központi kormányzata 1540–1690. (Hatóság és hivataltörténet 6.) Bp. 1980. 439 l. – Ismerteti: *Vass Előd.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 322–325. l.

Válaszúti György: Pécsi disputa. (Bev., jegyz.: Dán Róbert.) Bp. 1981. Akadémiai K. 792 l., 6 t. (Régi magyar prózai emlékek 5.) – Ismerteti: *Vásárhelyi Judit.* MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 117–118. l.

Várkonyi Ágnes, R.: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Bp. 1978. Gondolat K. 430 l. – Ismerteti: *Hopp Lajos.* ItK. 1983. 87. évf. 5. sz. 571–572. l.

A Vizsolyi biblia. (Szabó András és Szántó Tibor tanulmányával.) I–II köt. Bp. 1981. Magyar Helikon – Európa K. 920 l., melléklet: nemzetségfa. – Ismerteti: *Cserbák András.* MNy. 1983. 79. évf. 1. sz. 100–101. l.

Magyarország története 1711–1790

Források

Bessenyei György: A holmi. (Sajtó alá rend.: Bíró Ferenc.) Bp. 1983. Akadémiai K. 394 l. (Bessenyei György összes Művei: Filozófia, publicisztika, történetírás.) – Ismerteti: *Pándi Pál.* Nsz. 1983. 41. évf. 291. sz. 16. l.

Hátországi levelek az 1788–1789. évi török háborúról. (Közli: Bánkiné Molnár Erzsébet.) Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 27–28. l.

Németh S. Katalin: Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 66–80. l.

Feldolgozások – általában

Balassa Iván: Adatok Báránd (Bihar m.) XVIII. századi történetéhez. BMévk. 1982. III. köt. 155–165. l.: *Uő* és Uez: MuK. 1982. 40. sz. 37–50. l.

Csanak Dóra, F.: Két korszak határán. Teleki József, a hagyományőrző és a felvilágosult gondolkodó. Bp. 1983. Akadémiai K. 489 l.

Köpeczi Béla: Egy felvilágosult magyar történelem. Claude-Louis-Michel de Sacy Histoire générale de Hongrie-ja. ItK. 1983. 87. évf. 1–3. sz. 225–237. l.

Michaud, Claude: Felvilágosodás, szabadkőművesség és politika a 18. század végén. Fekete János gróf levelezése. Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 558–599. l.

Pataky László: A győri végvári egyház árvasága, 1749–1783. Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 25–31. l.

Gazdaság – társadalom

Ács Zoltán: Jobbágyszökések Szabolcsból Békésbe a 18. század első felében. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 364–369. l.

Andrásfalvy Bertalan: A magyar falu képe és élete a Dél-Dunántúlon a 18. század derekán. TMKözl. 1983. 1. sz. 21–35. l.

Balázs Magdolna–Katus László: Középdunántúli paraszti háztartások a 18. században. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 159–171. l.

Csiszár Árpád: Erdőhasználat a Felső-Tisza mentén a XVIII. században és a XIX. század elején. AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 469–485. l.

Fülöp László: Néhány adat Kaposvár XVIII. századi magyar családneveiről. SHH. 1983. 2. sz. 78–83. l.

Hargitai Pál: Árva Bethlen Kata gazdasági tudománya (1700–1759 között). Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 32–38. l.

Hőgye István: Arany- és ezüstpénzek forgalmi értéke 1786-ban. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. nélk.) 101–103. l.

Kiszely Gyula–Ládai Balázs: Sablonformázás a 18. században. Kohászat, 1983. 116. évf. 7. sz. 154–157. l.

Kovács Béla: Az endrődi jobbágyság rétegeződése az újratelepüléstől (1721) a reformkorig. BékÉl. 1983. 18. évf. 1. sz. 103–112. l.

Leypold, Franz: Der Maria-Theresiantaler 1780 (Levantetaler). NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. nélk.) 11–12. l.

Osztojkán Béla–Puskás Péter: Nyúzóvölgy. (Az 1782. augusztusában lezajlott „emberevő cigányok" peréről és kivégzéséről.) V. 1983. 26. évf. 1. sz. 82–93. l.

Praznovszky Mihály: A magyar köznemesség a 18–19. században. TMKözl. 1983, 1. sz. 14–20. l.

Schulz, Karl: Die Medaille zur Zeit Maria Theresias. NK. 1981–1982. 80-81. évf. (sz. nélk.) 13–17. l.

Szabó T. Attila: A boszorkány-hit XVIII. század végi dési emlékei. ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 578–580. l.

Szilágyi Kálmán: Hódmezővásárhely állattenyésztése és állategészségügye a XVIII. században. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 95–107. l.

Szilágy Mihály: A XVIII. századi boszorkányok Tolna megye Duna menti községeiben. Dunatáj, 1983. 6. évf. 1. sz. 62–74. l.

Takács Lajos: „Béres szolgák". (A 18. századi paraszti életformaváltás történetéhez.) MTANyI. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 235–250. l.

Politika

Hajdú Lajos: A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási jogi reformjairól. Bp. 1983. Magvető K. 399 l. (Nemzet és emlékezet.)

Király Péter: A pesti görögök vitái. Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 600–608. l.

Rácz Lajos: II. József és a korabeli magyar közigazgatás. (Megjegyzések Hajdú Lajos monográfiája kapcsán.) JK. 1983. 38. évf. 5. sz. 338–345. l.

Prokopp Gyula: Khlosz Mátyás, Békés megye alispánja 1734–1754 között. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 377–380. l.

Trócsányi Zsolt: A Subdelegatio (Commissio) Neoacquistica és erdélyi hatásköre 1719–1745. (Adalék az erdélyi hatalmi struktúrák történetéhez.) LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. nélk.) 171–219. l.

Kultúra – tudomány

Barta Lajos, Ifj.: Újabb adatok Lipszky János (1766–1826) életéhez és munkásságához. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 624–636. l.

Dobrovits Dorottya, Cs.: Építkezés a 18. századi Magyarországon. (Az uradalmak építészete.) Bp. 1983. Akadémiai K. 150 l., ill. (Művészettörténeti füzetek 15.)

Duka Zólyomi Norbert: Orvosi tudós társaságok alapítási kísérletei a 18. századi Magyarországon. OHl. 1983. 124. évf. 12. sz. 711–712. l.

Fábián Pál: Helyesírásunk 1832 előtt. MNyőr. 1983. 107. évf. 2. sz. 129–134. l.

Friedrich Ildikó: A XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 32–41. l.

Gál Ferenc: 220 éve született Pethe Ferenc (1763–1832), az agrártudós-polihisztor. Gazdálkodás, 1983. 27. évf. 3. sz. 67–69. l.; *Uő:* „Nem a földet, hanem – a munkát..." Kisszántói Pethe Ferenc agrárgazdasági szakember, a keszthelyi Georgikon tanára. TV. 1983. 114. évf. 3. sz. 139. l.; *Uő:* Pethe Ferenc ébresztése. Korának kimagasló gazdasági szakírója. Köznevelés, 1983. 39. évf. 35. sz. 9. l.

Kókay György: Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában. Bp. 1983. Akadémiai K. 234 l.

Lukácsy Sándor: Az első utópia magyar nyelven. (1783: Klimius Miklósnak Föld alatt való útja, mellyben a Földnek ujj tudománya és az Ötödik Birodalomnak históriája adatik elő címen.) Kortárs, 1983. 27. évf. 12. sz. 1946–1951. l.

Schultheisz Emil–Tardy Lajos: Reineggs Jakab (1744–1793) orvos, bányász és kohász. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 609–612. l.

Szathmári István: Az irodalmi nyelv, a nyelvújítás és a nyelvtudomány a felvilágosodás első szakaszában. ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 399–408. l.

Varga Imre: Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767–1775-ből. MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 57–66. l.

Ismertetések

Hajdú Lajos: II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Bp. 1982. Akadémiai K. 527 l. – Ismerteti: *Degré Alajos.* LK. 1982. 53. évf. 1. sz. ,133–135. l.: *Kőhegyi Mihály.* FöK. 1983. 31. köt. 3–4. sz. 358–359. l.: *Szabó Ferenc.* BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 512–515. l.

Kállay István: A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711–1848. Bp. 1980. Akadémiai K. 338 l. – Ismerteti: *Benda Gyula.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 341–343. l.: *Máthé Gábor.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 466–468. l.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. Akadémiai K. 758 l. – Ismerteti: *Vörös Antal:* Kosáry Domokos monográfiája a 18. századi kulturális fejlődésről. Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 639–646. l.

Peregrinus levelek 1712–1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged, 1980. Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 6. (Szerk.: Keserű Bálint.) 473 l. – Ismerteti: *Csanak Dóra.* IT. 1983. 15. évf. 2. sz. 515–519. l.; *Papp László.*

MNyőr. 1983. 107. évf. 4. sz. 500–501. l.; *Szabó András.* MK. 1983. 99. évf. 1. sz. 119–120. l.

Ratio Educationis. (Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása.) (Jegyz. és mutató: Mészáros István.) Bp. 1981. Akadémiai K. 433 l. – Ismerteti: *Baróti Dezső.* IT. 1983. 15. évf. 4. sz. 980–985. l.; *János István.* ItK. 1983. 87. évf. 6. sz. 718–719. l.; *Komlósi Sándor.* MP. 1983. 3. sz. 324–329. l.

„. . . úgy határozott a tekintetes vármegye. . ." Nógrád megyei statútumok a XVIII–XIX. századból. (Összeáll.: Nékám Edit és Schneider Miklós.) Salgótarján, 1981. – Ismerteti: *Dóka Klára:* Két új kiadvány a vármegyei statútumokról. Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 57–58.l.

Verseghy Ferenc kiadatlan írásai, I. köt. (Szerk.: Szurmay Ernő. Jegyz.: Deme Zoltán.) Szolnok, 1982. Verseghy Ferenc Megyei Könyvtár, 265 l. – Ismerteti: *Margócsy István.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 2. sz. 112–113 l.

Magyarország története 1790–1849.

Források

Adattár Erdődy János ismeretlen leveleiből (1792–1793-ból.) (Közli: Enyedi Sándor. 1983. 15. évf. 2. sz. 489–494. l.

Ágoston László, T.: Három ismeretlen Lenkey-levél. Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 31–35. l.

Buda – Pest. Előadva 32 eredeti rajzolatban Alt Rudolf által. Rajzolta Sandmann, nyomtatta Rauch János. Pesten, 1845. Hartleben Konrád Adolf sajátja. Bp. 1983. ÁKV. 67 l., ill. (Állami Könyvterjesztő Vall. reprint sorozata.)

A Budai Egyetemi Nyomda román kiadványainak dokumentumai (1780–1848). (Összegyűjt.: Veress Endre, sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Domokos Sámuel.) Bp. 1983. Akadémiai K. 465 l. – Ismerteti: *Pomogáts Béla:* Román könyvnyomtatás Budán. ÉIr. 1983. 27. évf. 8. sz. 7. l.; *Sándor László:* Egyetemességért – emberséggel. Nsz. 1983. 41. évf. 148. sz. 9. l.; *Uő.* Napjaink, 1983. 22. évf. 7. sz. 29–30. l.

Degré Alajos: Visszaemlékezéseim. (Összeáll., szerk., jegyz.: Ugrin Aranka.) Bp. 1983. Szépirodalmi K. 344 l., ill. – Ismerteti: *Taxner Tóth Ernő:* „Rabok legyünk vagy szabadok?" A szabadságharc egy kortárs szemével. Könyvvilág, 1983. 28. évf. 7. sz. 2. l.

Dombóvári László: Komlósdi jobbágy panasza, 1801. (Forrásközlés.) SHH. 1983. 2. sz. 17–18. l.

Edvi Illés Pál: Némelly oktatások messzire utazóknak. (1825-ből.) (Közreadja és bev.: Vörös Károly.) História, 1983. 5. évf. 3. sz. 10–12. l.

Fábiánné Kiss Erzsébet: Duschek Ferencnek az 1848–1849-i működéséről, az osztrák bíróság számára írt összefoglalója (1850). LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 267–312. l.

Kölcsey Antónia naplója. Bp. 1983. Magvető K. 299 l. (Magyar Hírmondó.) – Ismerteti: *Takács Péter.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 2. sz. 107–109. l.

Kölcsey Ferenc levelezése Kende Zsigmonddal. (Szerk.: Taxner-Tóth Ernő. Bev.: Takács Péter.) Bp. 1983. Petőfi Irodalmi Múzeum, 222 l. – Ismerteti: *Csorba Sándor.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 98–99. l.

Kölcsey Ferenc testamentuma. (Bemutatja Molnár József és Julow Viktor.) Bp. 1983. Európa K. – Helikon K. 75 l. – Ismerteti: *Csorba Sándor:* A Himnusz költőjének ismeretlen végrendelete. SzSzSz. 1983. 18. évf. 2. sz. 104–106. l. *Nagy Ibolya, Cs.:* A testa-
N mentumtévő. Kölcsey Ferenc végrendelete. Alföld, 1983. 34. évf. 5. sz. 93–94. l.

Leblancné Kelemen Mária: Ujabb adatok Madách Imre főbiztosi tevékenységéről 1846–1848. Pf. 1983. 1. sz. 5–9. l.

Marx, Karl–Engels, Friedrich: A magyar szabadságharcról. Bp. 1982. Kossuth K. 162 l.

Műferdítések és poetai rugamok. XIX. századi élclapjaink paródiái és travesztái. (Vál., szerk.: Buzinkay Géza.) Bp. 1983. Magvető K. 447 l., ill. (Magyar Hírmondó.)

Nyakas Miklós: A báródsági nemes kerület rendtartása a XVIII. század végéről. BMévk. 1982. III. köt. 167–177. l.

Riadj magyar! 1848–1849 fametszetes ponyvái, csatakrónikái. (Szerk., jegyz., bev.: Pogány Péter.) Bp. Magvető K. 667 l., ill. (Magyar Hírmondó.)

Schablauer Zoltánné: Somogy vármegye római katolikus iskoláinak tanítói az 1837/38. tanévben. Forrásközlés. ISz. 1983. 5. évf. 1. sz. 68–75. l.

Szemere Bertalan kiadatlan levelei Kölcsey Ferenchez. (Közli: Csorba Sándor.) IT. 1983. 15. évf. 4. sz. 920–940. l.

Szemere Bertalan: Utazás külföldön. Válogatás . . . nyugat-európai utinaplójából. (Vál.,

jegyz.: Steiner Ágota. Tanulm.: Sőtér István.) Bp. 1983. Helikon K. 488 l., ill.

Varga János: Fogalmazvány, tisztázat – eredeti, másolat. Egy 1849-i kormányzói irat viszontagságai. LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 95–110. l.

Varsányi Péter István: Hetvényi István (1824–1904) emlékirata. Részletek egy 1848-as honvéd visszaemlékezéséből. HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 468–489. l.

Varsányi Péter István: Kossuth Lajos alföldi toborzóútjának ismeretlen levelei. Tt. 1983. 37. évf. 3. sz. 77–79. l.

Vukovics Sebő visszaemlékezése 1849-re. (Sajtó alá rend.: Katona Tamás.) Bp. 1983. Helikon K. 244 l. – Ismerteti: *Kovács István.* Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 70–72. l.

Feldolgozások – általában

Aszalós Sándor: Széchenyi nemzeteszméje. Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 39–41. l.

Bona Gábor: Elfelejtett honvédsír Geszten. (Dipold Antal, [1814–1868] az 1848–49-es magyar szabadságharc ezredese, dandárparancsnoka.) BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 444–452. l.

Bona Gábor: Haynau első áldozata. A másik Mednyánszky. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 17–19. l.

Bona Gábor: Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1983. Zrínyi K. 396 l., ill.

Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848–1849-ben. Bp. 1983. Gondolat K. 423 l., ill.

Dobossy László: The Two Greates One. – Széchenyi and Palacký. NHQ. 1983. 24. köt. 91. sz. 100–105. l.

Dümmerth Dezső: Mocsáry Antal leírása Nógrád megyéről. Pf. 1983. 4. sz. 34–38. l.

Fekete Sándor: Petőfi világszabadsága. K. 1983. 3. sz. 11–12. l.

Kálmán Gyula, ifj.: 175 éve született Knezić Károly tábornok. Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 7–8. l.

Kertész Erzsébet: Kossuth Zsuzsanna. Bp. 1983. Kossuth K. 181 l., ill. (Nők a történelemben.)

Kunszabó Ferenc: És ég az oltár. Széchenyi István életműve. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 475 l.

Kunszabó Ferenc: „Itt alkotni teremteni kell" Széchenyi István eszmevilága. Bp. 1983. Magvető K. 139 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Varga Domokos:* Széchenyi szelleme. ÉIr. 1983. 27. évf. 37. sz. 11. l.

Lányi György: A környezetfejlesztő Széchenyi. Búvár, 1983. 38. évf. 248–251. l.

Mérei Gyula: Észrevételek Tolnai György „Válasz"-ára. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 446–449. l.

Spira György: Négy magyar sors. (Széchenyi, Batthyány, Petőfi, Kossuth.) Bp. 1983. Magvető K. 169 l. (Nemzet és emlékezet.)

Szabó József: Szlovák–magyar kétnyelvűség Nyíregyházán a reformkorban. MP. 1983. 3. sz. 273–285. l.

Tardy Lajos: Egy svéd utazó a reformkori Magyarországról. (1840.) FK. 1983. 29. évf. 3–4. sz. 397–417. l.

Tettamanti Béla: Negyvennyolcas egyenruhák. UT. 1983. 20. évf. 11. sz. 12–13. l.

Tolnai György: Válasz Mérei Gyula megjegyzéseinek néhány főbb kérdéséhez. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 444–446. l.

Urbán Aladár: Petőfi-mozaik 1848-ból. IT. 1983. 15. évf. 4. sz. 941–955. l.

Zalabai Zsigmond: Amiről egy sírkő mesél. '48 Dél-Hontban. Kortárs, 1983. 27. évf. 3. sz. 438–444. l.

Gazdaság – társadalom

Bohony Nándor: Földművelés és állattartás Egerben és Eger-völgy falvaiban az 1828. évi országos összeírás tükrében. Archivum, 1983. 11. köt. 42–63. l.

Dóka Klára: Ártéri gazdálkodás a Közép-Tisza mellett a 19. század első felében. Jászkunság, 1983. 29. évf. 1. sz. 25–30. l.

Eperjessy Géza: Zsidó iparűzők a reformkori szabad királyi városokban. Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 711–740. l.

Hőgye István: Arany és ezüst kölcsönzése pénzveréshez 1793-ban. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 103–105. l.

Kapronczay Károly–Szemkeő Endre: A betegápolás szervezése a szabadságharc idején. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 113–122. l.

Kőhegyi Mihály: Pénztörténeti adatok Kecskemét város körözvényeiben (1802–1805). NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 107–112. l.

Szilágyi Miklós: Adatok a gyomai és mezőberényi malmokról (a 19. sz. első feléből). BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 370–376. l.

Tagányiné Tholdt Judit: A burgonya szántóföldi szerepe az 1828-as országos összeírás szerint,

különös tekintettel Zemplén, Somogy és Szabolcs megyékre. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 1–13. l.

Politika

Antalffy György: Szalay László a reformkor politikai-jogi gondolkodója. Bp. 1983. Közgazdasági és Jogi K. 336 l. – Ismerteti: *N. Szegvári Katalin.* TáK. 1983. 1. évf. 4. sz. 118–121. l.; *Tímár István:* Antalffy György új könyvéről. MN. 1983. 46. évf. 153. sz. 8. l.

Az aradi vértanúk. I–II. köt (Vál., szerk. és jegyz.: Katona Tamás.) Bp. 1983. Európa K. 563; 446 l. – Ismerteti: *Józsa Gábor:* Honvédtábornokok a siralomházban. Könyvvilág, 1983. 28. évf. 9. sz. 2. l.

Arató Endre: A magyarországi nemzetiségek nemzeti ideológiája. (Sajtó alá rend.: Niederhauser Emil.) Bp. 1983. Akadémiai K. 292 l. ,– Ismerteti: *Szarka László:* Janus-arcú eszmék. Nsz. 1983. 41. évf. 301. sz. 7. l.

Batthyány és az aradi tizenhárom 1849. október 6. (Összeáll.: Temesváry Ferenc.) Bp. 1983. Magyar Nemzeti Múzeum és Népművelési Prop. 15. l., ill. (Képek.)

Benda Kálmán–Elek Judit: Vizsgálat Martinovics Ignác szászvári apát és társai ügyében. Filmforgatókönyv. Bp. 1983. Magvető K. 445 l. (Nemzet és emlékezet.)

Beöthy Ottó: Marx egy magyar forrásáról. Vg. 1983. 24. évf. 3. sz. 190–191. l.

Bőhm Jakab: A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. (1848. április 16.–1848. május 23.) HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 43–72. l.

Csizmadia Andor: L'instauration du droit bourgeois au cours de la révolution hongroise de 1848. AJ. 1983. 25. köt. 3–4. sz. 311–350. l.

Erdődy Gábor: Marx és Engels a „magyarok harcáról". MoV. 1983. 9. évf. 4. sz. 82–85. l.

Heverdle László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája. MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 138–152. l.

Kovássy Zoltán: „Adatok a Kossuth-Görgey történelmi perhez". HSz. 1983. 11. évf. 3. sz. 29–33. l.

Ottlyk Ernő: Százötven éves a Nagygeresdi Szerződés. (A magyar református és evangélikus egyház viszonyáról.) ThSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 105–107. l.

Palásti László: A francia forradalmi hadsereg katonáinak szegedi hadifogsága. S-km. 1983. 22. évf. 2. sz. 45–53. l.

Praznovszky Mihály: Országgyűlési választások 1848 nyarán Nógrádban. (Egy vonás a politikus Madách arcképéhez.) Pf. 1983. 1. sz. 10–15. l.

Ruszoly József: Élete s vallatása jelképpé vált. Palóczy László, a népképviselő és korelnök (1848–49, 1861.) Napjaink, 1983. 22. évf. 12. sz. 33–36. l.

Simor András: Petőfi és a múlt századi szocialisták. UT. 1983. 20. évf. 1. sz. 16–17. l.

Szabad György: Madách politikai hovatartozása a reformkorban. M. 1983. 6. évf. 5. sz. 11–22. l.

Szántó Imre: Az 1848. október 15-i véres vasárnap Szőregen és Szegeden. S-km. 1983. 22. évf. 4. sz. 241–243. l.

Széky János: The Martinovics Model. NHQ. 1983. 24. köt. 92. sz. 109–114. l.

Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841–42-ben. Bp. 1983. Akadémiai K. 161 l.

Kultúra – tudomány

Batári Gyula: Erik Ingman finn orvos látogatása Pesten Bugát Pálnál 1847-ben. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 189–192. l.

Bugyi Balázs: Az első „népszerű orvostan" főiskolai tanszék (1834–1852) történetéből. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 225–235. l.

Csatkay Endre: Kazinczy és a képzőművészetek (1825). Bp. 1983. MTA Műv. tört. Kut. Csop. 139 l., ill.

Csetri Lajos: Kazinczy irodalmi nyelvújítási programja a XIX. század első évtizedében. Lt. 1983. 1–4. sz. 198–214. l.

Fenyő István: Bajza József publicisztikai tevékenységéhez. – Elfeledett írásai a Társalkodó 1832. évi számaiban. ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 340–353 l.

Fenyő István: Haza s emberség. A magyar irodalom 1815–1830. Bp. 1983. Gondolat K. 323 l., ill.

Fried István: Adatok Kazinczy Ferenc színházi törekvéseihez. SztSz. 1983. 10. köt. 115–137. l.

György Eszter: Katona József művei a színpadon, 1811–1836. Színlapkatalógus. SztSz. 1983. 11. köt. 145–156. l.

Harmath István: Somogyi Gedeonra emlékezünk. (200 éve Nemesvámoson született a Mondolat írója.) Horizont, 1983. 11. évf. 4. sz. 40–44. l.

Holp József: Százhetvenöt éve született Vajda Péter, a reformkor sokoldalú egyénisége, haladó szellemű pedagógus, költő, tudós. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 345–347. l.

Kádár Zoltán: Vajda Péter (1808–1846), a hazai természettudományos ismeretterjesztés úttörője TV. 1983. 114. évf. 4. sz. 182. l.

Kertész Erzsébet: Pesten a magyarok színháza. Színháztörténetünk kezdetei. UT. 1983. 20. évf. 35. sz. 18–19. l.

Kókay György: Görög Demeter (1760–1833), a magyar felvilágosodás korának híres újságszerkesztője, irodalomszervezője. Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 11–14. l.

Legány Dezső: Kamaramuzsikálás Magyarországon 1800-tól 1830-ig. MZ. 1983. 24. évf. 3. sz. 269–280. l.

Mészáros István: Az 1806-i Ratio Educationis iskolai tankönyvei. MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 129–137. l.

Mikó Pálné: A magyar nyelv és Márton József a Bétsi Universzitásban. MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 616–623. l.

Molnár Imre: A magyar színjátszás történetéből. (1790–1792.) Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 32–33. l.

Móra Magda: Fejér megye katolikus népiskolái a felügyeleti látogatások tükrében. MP. 1983. 4. sz. 405–416. l.

Nagy Endre: A magyar esztétika történetéből. Felvilágosodás és reformkor. Bp. 1983. Kossuth K. 533. l.

Somogyi Sándor: Reguly Antal helye a magyar utazók között (1819–1858). Földrajztanítás, 1983. 26. évf. 6. sz. 167–170. l.

Szénássy Zoltán: A földrajztudomány magyar úttörője: Katona Mihály (1764–1822). Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 19–24. l.

Szilágyi Ferenc: Kőrösi Csoma Sándor célja. MTANyI. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 319–350. l.

Talpassy Tibor: A magyar színjátszás hőskora. Bp. 1983. Móra K. 348 l., ill.

Varga Gábor: Debrecen második reformkori óvodájának megszervezése. Óvodai Nevelés, 1983. 36. évf. 12. sz. 407–408. l.

Ismertetése

Ács Tibor: Tudós és katona. Kiss Károly élete és hadtudományi munkássága (1793–1866). Bp. 1982. Zrínyi K. 148 l. – Ismerteti: *Borus József.* HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 143–146. l.; *Rázsó Gyula.* MT. 1983. 28. köt. 11. sz. 868–870. l.

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején. Bp. 1980. Akadémiai K. 297 l. – Ismerteti: *Bárth János.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 348–349. l.

Csáky Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Studien zum Frühliberalismus in Ungarn. Wien, 1981. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 272 l. – Ismerteti: *Benda Kálmán.* MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 218–219. l.; *Hajdú Lajos.* LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 138–142. l.; *Szajbély Mihály.* ItK. 1983. 87. évf. 4. sz. 421–425. l.

Görgey István: 1848 júniusától novemberéig. – Okmánytár. (1848. szeptember 23–1848. október 16.) Bp. 1980. Helikon K. 434 l., ill. – Ismerteti: *Kovács István.* Forrás, 1983. 15. évf. 1. sz. 94–95. l.

Kriza Ilikó: (szerk.): Kriza János és a kortársi eszmeáramlatok. Tudománytörténeti tanulmány a 19. századi folklorisztikáról. Bp. 1982. Akadémiai K. 346 l. – Ismerteti: *Fried István.* ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 618–619. l.

Stroup, Edsel Walter: Hungary in Early 1848: The Constitutional Struggle Against Absolutism in Contemporary Eyes. New York – Atlanta, GA. 1977. 261 l. – Ismerteti: *Urbán Aladár.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 317–318. l.

Széchenyi István: Közjóra való törekvések. (Szemelvények. Összeáll. és bev.: Benkő Samu.) Bukarest, 1981. 341 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 468–470. l.

Szűcs Miklós naplója, 1839–1848. (Sajtó alá rend.: Kilián István.) Miskolc, 1981. 278 l. – Ismerteti: *Kerényi Ferenc.* IT. 1983. 15. évf. 2. sz. 523–525. l.

Takács Ferenc: Két flamingó. Bp. 1982. Magvető K. 443 l. – Ismerteti: *Mocsár Gábor:* Nemzet és emlékezet. Tt. 1983. 37. évf. 2. sz. 93–96. l.

Urbán Aladár: A nagy év sodrában. Tanulmányok 1848-ról. Bp. 1981. Magvető K. 604 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* ItK. 1983. 87. évf. 6. sz. 712–713. l.

Varga János: Helyét kereső Magyarország. Polipolgári büntetőrendszer tervezete. Zalaegerszeg, 1980. 171 l. (Zalai Gyűjtemény 15. sz.) – Ismerteti: *Csizmadia Andor.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 327–329. l.

Varga János: Helyét kereső Magyarországon. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején. Bp. 1982. Akadémiai K. 211 l. – Ismerteti: *Erdmann Gyula.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 404–406. l.; *Für Lajos.* N. 1983. 111. évf. 12. sz. 11. l.; *Lackó Mihály.* V. 1983. 26. évf. 1. sz. 106–110. l.; *Nagy Kázmér.* K. 1983. 9. sz. 30. l.; *Oltványi Ambrus:* A polgári nemzettéválás dilemmái.

Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 569–571. l.; *Takács Péter.* TáSz. 1983. ,38. évf. 5. sz. 109–111. l.; *Várady Géza:* Eszmék, irányzatok az 1840-es években. Nsz. 1983. 41. évf. 135. sz. 7. l.

Magyarország története 1849–1918

Források

Ady Endre művei. (Szerk., bev., jegyz.: Belia György.) 1. köt. Levelei. 1895–1908. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 518 l.; 2. köt. Levelei. 1909–1913. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 662 l.; 3. köt. Levelei. 1914–1918. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 556 l.

Andrássy Antal: Adatok Noszlopy Gáspár alföldi szervezkedéséhez. (Forrásközlés.) SHH. 1983. 1. sz. 28 –33. l.

Arany János 1872-ből való levele Zemplén vármegyéhez. (Közli: Hőgye István.) Honismeret, 1983. 11. évf. 3. sz. 29–30. l.

Arany László: A magyar emigráció mozgalmai. Bp. 1983. Magvető K. 107 l. (Gondolkodó magyarok.)

Dombi Kiss Imre: Pokoljárásom. (A szöv. gondozta, a bev. írta és a függelék dokumentumait vál.: Szenti Tibor.) Bp. 1983. Magvető K. 133 l., ill. (Tények és tanúk.)

Egy mindszenti halász a Tisza múlt századi halászatáról. (Danicska József emlékiratait közzéteszi: Szilágyi Miklós.) Forrás, 1983. 15. évf. 1. sz. 67–76. l.

Ghimessy László: Miről írt a Mészárosok és Hentesek Lapja 1901-ben. Húsipar, 1983. 32. évf. 3. sz. 128–131. l.

Hollós József: Háborús napló. 1915. január 6–27., május 8–16. (A napló első lapjai hiányoznak.) S-km. 1983. 21. évf. 1. sz. 22–29. l.

Herman Ottó: Gyűjtőnaplói, vitacikkei, levelei. (Vál., szerk.: Erdődy Gábor.) Bp. 1983. Magvető K. 417 l., ill.,

Kondor Viktória, M.: Egy ismeretlen levél Károlyi Mihályhoz. (1918. január 23.) Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 209–217. l.

Konrádyné Gálos Magda: A szabadszenttornyai parasztok Justh Zsigmondhoz írt levelei. BékÉl. 1983. 18. évf. 3.sz. 304–313.l.

Lagzi István: Hadi hétköznapok a przemyśli várban. Az éhség és szenvedés tele. (Péterfalvi Molnár Elek m. kir. alezredes dokumentumai és naplórészletei, 1914. okt.–1915. márc.) Tt. 1983. 37. évf. 2. sz. 14–29. l.

Lónyay Menyhért visszaemlékezése Dessewffy Emilre. (Közli: Dénes Iván Zoltán.) MT. 1983. 28. köt. 4. sz. 312–323. l.

Sándor Iván: A vizsgálat iratai. Tudósítás a tiszaeszlári per körülményeiről. Bp. 1983. Kozmosz K. 234 l.

Sass Ervin: A przemyśli szemtanú. Kun Sándor naplótöredéke 1914–1915-ből. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 381–393. l.

Vámbéri Gusztáv: A rákospalotai bíró – Tóth István – emékei a XIX. századból. Honismeret. 1983. 11. évf. 3. sz. 42–44. l.

Várady Sternberg János: Jászi Oszkár levelezése Nyikolaj Rubakovval. (1917–1918-ban) Mk. 1983. 99. évf. 4. sz. 393–396. l.

Feldolgozások – általában

Banner János: Békés város a századfordulón. BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 356–363. l.

Farkas József: A történelem igazolta Áchim L. Andrást. BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 210–216. l.

Jászi Oszkár: A Habsburg-Monarchia felbomlása. Bp. 1983. Gondolat K. 598 l. – Ismerteti: *Annus József:* Jászi Oszkár „testamentuma". Köznevelés, 1983. 39. évf. ,30. sz. ,13. l.; *Hajdú Tibor:* Magyar jakobinusok könyve. ÉlIr. 1983. 27. évf. 22. sz. 10–11. l.; *Jeszenszky Géza:* Egy dunai patrióta politikai testamentuma. MH. 1983. 16. évf. 125. sz. 6. l.; *Köves Rózsa.* MN. 1983. 46. évf. 162. sz. 8. l.; *Litván György:* Egy „hazatért" alapmű. Nsz. 1983. 41. évf. 123. sz. 7. l.; *Major Ottó:* UT. 1983. 20. évf. 22. sz. 2. l.; *Mátrai Zsuzsa.* PSz. 1983. 33. évf. 12. sz. 1269–1270. l.; *Romsics Ignác.* Pf. 1983. 6. sz. 43–44. l.; *Siroki Dénes:* A nemzeti integráció és az irredentizmus szociológiája. TáK. 1983. 1. évf. 4. sz. 123–125. l.; *Szabad György:* A Habsburg-birodalom kórbonctani lelete. Jászi Oszkár könyvéről. Kortárs, 1983. 27. évf. 11. sz. 1819–1824. l.; *Szalay Károly:* Két könyv történelmünkről. N. 1983. 111. évf. 125. sz. 11. l.

Reöthy Ferenc: Egy elfelejtett kufsteini rab. (Gaál György, 1814–1896. ref. lelkész.) Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 80–83. l.

Gazdaság – társadalom

Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár (1820–1853) EiT. 1983. 38. évf. 15. sz. 454–456. l.

Berti Béla: Akik a város térképét rajzolták. Az 1871-es szabályozási terv. Budapest, 1983. 21. évf. 4. sz. 39–41. l.

Bíró Friderika: A paraszti lakáskultúra a századelőn. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 34–35. l.

Dankó Imre: A bosnyák. (A századforduló egyik jellegzetes vándorárusa.) MuK. 1982. 40. sz. 105–110. l.

Degré Alajos: A polgári házasság kialakulása Magyarországon. JK. 1983. 38. évf. 1. sz. 36–42. l.

Gyáni Gábor: Szatócsok. Kisvállalkozók a múlt század végén. V. 1983. 26. évf. 3. sz. 89–97. l.

Hidas Péter, I.: A mezőgazdasági termelés és a parasztság Magyarországon az első világháború idején. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 14–29. l.

Irmes István: Adatok a magyar bútoripar kezdetének történetéhez. (A 19. század utolsó negyede.) Faipar, 1983. 33. évf. 3. sz. 82–93. l.

Kende János–Sipos Péter: Ipari munkásság és asszimiláció Magyarországon, 1870–1910. TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 238–254. l.

Kempler Kurt: A magyar kereskedelmi tengerjáró hajók kötelező egészségügyi felszerelése a századfordulón. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 171–182. l.

Kiss Albert: A statisztikai szolgálat küzdelme az aratási statisztika valódiságáért az 1870-es években. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 982–1016. l.

Klinger András: A magyar népesedésstatisztika a kiegyezés után. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 1035–1046. l.

Komlos, John: Az osztrák-magyar „közös piac" gazdasági fejlődése. V. 1983. 26. évf. 5. sz. 78–86. l.

Kormány Gyula: 100 éve épült a Lónyay-főcsatorna. SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 35–43. l.

Kósa László: Az al-dunai székely telepítés (1883). Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 15–17. l.

Kubinszky Mihály: Régi magyar vasútállomások. Építészeti hagyományok. Bp. 1983. Corvina K. 72 l., ill.

Lakatos Mária: Egy pécsi polgárcsalád a század elején. Esettanulmány. MoV. 1983. 9. évf. 8. sz. 23–39. l.

Mádai Lajos: Az 1872–1873. évi magyarországi kolerajárványról. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 1047–1058. l.

Majdán János: Szekszárd vasutat kap. 1883-ban nyílt meg a Rétszilas-Szekszárd vonal. Dunatáj, 1983. 6. évf. 4. sz. 57–67. l.

Mérey Klára, T.: A dél-dunántúli települések egyenlőtlen fejlődésének okai a dualizmus idején, különös tekintettel a külterületi lakott helyekre. 113–127. l. In: Dolgozatok a területfejlesztés tudományos megalapozásának köréből. Pécs, 1983. MTA DTI. 256 l., térk. (MTA DTI Közlemények, 30.)

Miklóssy János: Meggyilkolták az országbírót! (1883. március 29: Mailáth György.) Budapest, 1983. 31. évf. 1. sz. 37–39. l.

Nagy Valéria: A kivándorlást gátló tényezők Hajdú-Bihar megyében a századfordulón. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 176–187. l.

P.: Proletárgyerekek nyaralása – királyi költségen. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 33–34. l.

Pukánszkyné Kádár Jolán: Így éltünk a század elején. Budapest, 1983. 21. évf. 12. sz. 36–39. l.

Romsics Ignác: Bukovinai magyarok. Hazatelepítési kísérlet 1917–18-ban. UT. 1983. 20. évf. 5. sz. 18–19. l.

Szabó Dezső: A városi tömegközlekedés fejlődésének első lépései. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 13–20. l.

Varga László: Egy finánctőkés karrier. A Weiss-család és Weiss Manfréd. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 36–66. l.

Vörös Károly: Az ipari világkép kezdetei a magyar társadalmi tudatban. MT. 1983. 28. köt. 5. sz. 363–368. l.

Zafir Mihály: Az 1881. évi népélelmezési statisztika mai szemmel. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 1017–1034. l.

Politika

Baka András: Egy liberális jogállam-koncepció nemzetiségi vonatkozásai. JK. 1983. 38. évf. 5. sz. 311–317. l.

Baka András: A nemzeti-nemzetiségi kérdés és az állami szervezés Eötvös József politikai gondolkodásában. ÁJ. 1983. 26. köt. 2. sz. 245–270. l.

Diószegi István: Hungarian in the Ballhausplatz. Studies in the Austro-Hungarian Common. Foreign Policy. Bp. 1983. Corvina K. 363 l., ill. – Ismerteti: *(Józsa).* MN. 1983. 46. évf. 257. sz. 8. l.

Galántai József: Politikai nemzet és liberális politika. Az 1868-as nemzetiségi törvény születése. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 520–527. l.

Gergely Ernő: A bányamunkások törekvései 1870–1913 között a szakszervezet megalakítására. Bányászat, 1983. 116. évf. 12. sz. 843–845. l.

Gergely Jenő: A magyarországi katolikus egyház struktúrája a polgári korszakban. I. rész. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 63–64. l.

Heiszler Vilmos: A cseh és a magyar nacionalizmus programjai a XIX. század közepén. Tt. 1983. 37. évf. 7. sz. 33–39. l.

Kálnoki Kis Tamás: Egy nevezetes sajtóper története és a politikus Orbán Balázs. Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 14–17. l.

Kemény G. Gábor: Mocsáry Lajos dilemmája. Új Auróra, 1983. 2. sz. 60–64. l.

Kende János: Az 1917-es oroszországi forradalmak magyarországi hatásáról. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 147–178. l.

Kiss Gy. Csaba: Egykorú szlovák tudósítások Madách képviselővé választásáról. Lt. 1983. 1–4. sz. 248–251. l.

Litván György: Ifjú forradalmár a századelőn – Szabó Ervin. Kortárs, 1983. 27. évf. 11. sz. 1750–1762. l.

Nagy Csaba: Politzer Zsigmond a hűtlenségi perről. VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 102–110. l.

Pölöskei Ferenc: Szemben az árral. Tisza István utolsó évei. V. 1983. 26. évf. 5. sz. 87–97. l.

Ruszoly József: Arany János Megyaszón? Adatok az 1865/66. évi zempléni követválasztások históriájához. Napjaink, 1983. 22. évf. 2. sz. 18–20. l.

Ruszoly József: Magyarország nagyszerű embere. Szemere Bertalan és Marx Károly kapcsolata. Napjaink, 1983. 22. évf. 3. sz. 8–13. l.

Sándor Pál: Deák és a titkosrendőrség. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 6. l.

Sándor Pál: Quelques traits au portrait de Deák au début de sa carrière. AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 3–34. l.

Schweitzer József: A hazai református-zsidó dialógus előfutárai. (Pap Gábor dunántúli református püspök és Schnitzer Ármin komáromi főrabbi.) Confessio, 1983. 7. évf. 1. sz. 101–102. l.

Sebestyén Sándor: A monarchista közös hadsereg tisztikarának fellépése az erősödő magyar nemzeti törekvésekkel szemben 1878 és 1880 között. Archivum, 1983. 11. köt. 143–148. l.

Siklós András: Adalékok az Osztrák-Magyar Monarchia belső helyzetéhez 1918 tavaszán és nyarán. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 1–35. l.

Somogyi Endre: A tiszaeszlári vérvád tanulságai. (A budapesti egyetemi tanárok szerepe.) OHl. 1983. 124. évf. 2. sz. 98–103. l.

Spáczay Hedvig: Madách Imre hadbírósági perének nyomában. (Szemelvények a szerző hasonló című megjelenés előtt álló munkájából.) Pf. 1983. 1. sz. 16–22. l.

Strassenreiter Erzsébet: A vasbotos tüntetés. (1908. október 8-iki véres munkástüntetésről.) Munka, 1983. 33. évf. 11. sz. 38–39. l.

Szabó Dániel: A politikai katolicizmus kezdetei 1890–1918. História, 1983. 5. évf. 1–6. sz. 29. l.

Szász Zoltán: A „nagy per" és háttere. A tiszaeszlári vérvád. 1. rész: A polgárosodás zavarai. Nsz. 1983. 41. évf. 182. sz. 6. l.; 2. rész: A politika színterén. Uo. 183. sz. 6. l.

Varga Lajos: Viták és ellentétek az MSzDP 1900-ban történt szakadásának előestéjén. PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 3–44. l.

Várkonyi Endre: A nagy per... Száz éve Tiszaeszláron. 1. rész: Magyarország, 1983. 20. évf. 31. sz. 2. l.; 2. rész: A tekintetes vármegye. Koncepciós per anno 1883. Uo. 32. sz. 21. l.; 3. rész: Ítélet és utóélet. Uo. 33. sz. 21. l.

Várkonyi Endre: „Szégyen és botrány". Kossuth Lajos álláspontja a tiszaeszlári ügyben. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 693–699. l.

Varsányi Erika: Weltner Jakab és a századelő magyar munkásmozgalma. TájékoztatóMM. 1983. 6. sz. 7–26. l.

Kultúra – tudomány

Bartók Albert: Rákosligeti újságírás (1896–1914). Budapest, 1983. 21. évf. 3. sz. 36–37. l.

Benda Kálmán: Egy teológus, nyelvzseni és történettudós. (Szilády Áron, 1837–1922) Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 115–118. l.

Buzinkay Géza: Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp. 1983. Corvina. K. 171 l., ill.

Faragó Éva: Vészi József (1885–1940) és a Budapesti Napló. Budapest, 1983. 21. évf. 6. sz. 34–36. l.

Farkas János László: A közvetítő. Vázlat Kemény Zsigmond társadalomelméletéről. Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 623–633. l.

Felkai László: Első középiskolai alaptörvényünk – az 1883. évi XXX. tc. PSz. 1983. 33. évf. 9. sz. 816–826. l.

Hanák Péter: Nemesi virtus – polgárerény. Realitás és utópia a XIX. században. Kortárs, 1983. 27. évf. 10. sz. 1591–1601. l.

Horváth József: A középiskolai törvény (1883) szerepe a csurgói gimnázium életében. ISz. 1983. 5. évf. 4. sz. 75–80. l.

Kálmán Gyula: Bocsor István (1807–1885) emlékezete. FmSz. 1983. 2. sz. 109–131. l.

Kálmán András: Mohar József (szül.: 1868.) pedagógiai munkássága, törvénytervezete a tanítóképzés fejlesztése érdekében. ISz. 1983. 5. évf. 2. sz. 43–49. l.

Kanyar József: Somogy középiskolái az Entwurf utáni évtizedben (1849–1883): ISz. 1983. 5. évf. 4. sz. 58–65. l.

Kelemen Elemér: Középiskolai oktatás a Dél-Dunántúlon a dualizmus korában. ISz. 1983. 5. évf. 4. sz. 55–58. l.

Keleti Károly. – *Andorka Rudolf:* A társadalomstatisztika kezdetei Keleti Károly munkásságában. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 1059–1069. l.; – *Mód Aladárné:* Keleti Károly emlékezete. StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 967–981. l.; – *Nyitrai Ferencné:* Az úttörő öröksége. (Keleti Károly születésének 150. évfordulóján.) StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 951–960. l.; – *Pesti Lajos:* A hazai hivatalos statisztika atyja. (Keleti Károly születésének 150. évfordulóján.) StSz. 1983. 61. évf. 10. sz. 961–966. l.

Klukovitsné Paróczy Katalin: A Szegedi Napló Móra Ferenc főszerkesztősége idején (1913–1919). Szeged, 1983. JATE. 86 l. (Dissertationes ex Bibliotheca Univ. de Attila József nom. 5.)

Kovács András: A villányi iskola államosítása a múlt században. Köznevelés, 1983. 39. évf. 8. sz. 8. l.

Lackó Miklós: Kulturális megújulás és népművészet. A folklorizmus szerepe a századelő Magyarországán. (Előadás az 1982. augusztusi magyar-amerikai történész-konferencián.) Jelenkor, 1983. 26. évf. 3. sz. 251–261. l.

Lyka Károly: Festészeti életünk a millenniumtól az első világháborúig. Bp. 1983. Corvina K. 178 l., ill.

Mályuszné Császár Edit: Egy polgár, magasba ívelő pályán. (Paulay Ede, 1852–78 között.) StSz. 1983. 12. köt. 5–30. l.

Marik Dénes: Szabó Károly pályaképe. (Történetíró, 1824–1890.) BékÉl. 1983. 18. évf. 1. sz. 30–38. l.

Miklós Endre: Az 1883-as középiskolai törvény jelentősége a kaposvári gimnázium történetében. ISz. 1983. 5. évf. 4. sz. 66–74. l.

Molnár István: Pedagógiai filmgyár Budapesten, 1913-ban. Köznevelés, 1983. 39. évf. 38. sz. 11. l.

Pálvölgyi Gyula: Prohászka az index után. Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 441–444. l.

Plesznivy Edit: A KÉVE művésztársulat 1907–1914 közötti működése. MüÉ. 1982. 31. évf. 4. sz. 269–291. l.

Rejtő István: Mikszáth Kálmán és a „Magyar Hírlap". MK. 1983. 99. évf. 4. sz. 332–344. l.

Szabó Miklós: A Telefon Hírmondó jelentősége. (90 éve kezdte meg rendszeres adásait.) JelKép, 1983. 4. évf. 2. sz. 132–135. l.

Szaffkó Péter: Műsor és közönség a debreceni színházban a század első évtizedében. MuK. 1982. 40. sz. 57–70. l.

Vilmon Gyuláné: Orvosi közművelődésünk – és könyvtáraink – hőskora. OHl. 1983. 124. évf. 6. sz. 341–344. l.

Virágh Józsefné: A pozsonyi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem megalakulásának történetéhez. Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 23–24. l.

Ismertetések

Arany János Összes Művei XVI. köt. Levelezés II. 1852–1856. (Sajtó alá rend.: Sáfrány Györgyi–Bisztray Gyula–Sándor István.) Bp. 1982. Akadémiai K. 1262 l. – Ismerteti: *Scheiber Sándor.* MT. 1983. 28. köt. 10. sz. 790–791. l.

Balázs Béla levelei Lukács Györgyhöz. Egy szövetség dokumentumai. (Szerk., bev. és jegyz.: Lenkei Júlia.) Bp. 1982. MTA Filoz. Int. – Lukács Archivum, 273 l. – Ismerteti: *Kardos András.* Nagyvilág, 1983. 28. évf. 1. sz. 131–133. l.

Balázs Béla: Napló, 1903–1922. I–II. köt. Bp. 1982. Magvető K. 715; 561 l. – Ismerteti: *Mesterházi Miklós.* K. 1983. 3. sz. 27. l.

Csohány János: Az 1894–95. évi magyarországi egyházpolitikai törvények és a református közvélemény. Debrecen, 1981. 162 l. – Ismerteti: *Jánossy Imre.* ThSz. 1983. 26. évf. 4. sz. 254. l.

Egyed Ákos: Falu, város, civilizáció. (Tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben, 1848–1914.) Bukarest, 1981. 360 l. – Ismerteti: *Trócsányi Zsolt.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 471–474. l.

Fehér György: A mezőgazdasági kísérletügy kialakulása Magyarországon (1869–1914). Bp. Akadémiai K. 145 l. (Agrártörténeti tanulmányok, 11.) – Ismerteti: *Homolya Ferenc.* StSz. 1983. 61. évf. 8–9. sz. 916–918. l.

Gergely Ernő: Harc a bányamunkásság szakszervezetének létrehozásáért, 1913–1918. Bp. 1978. SzEKI. 123 l. – Ismerteti: *Szekeres József.* Bányászat, 1983. 116. évf. 12. sz. 847–848. l.

Glettler, Monika: Pittsburg–Wien–Budapest. Program und Praxis der Nationalitätenpolitik bei der Auswanderung der ungarischen Slowaken nach Amerika um 1900. (Pittsburg–Bécs–Budapest, a magyarországi szlovákok 1900 körüli amerikai kivándorlásával kapcso-

latos nemzetiségpolitikai program és gyakorlat.) Wien, 1980. 504 l. – Ismerteti: *Szarka László.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 881–885. l.

A Huszadik Század körének történetfelfogása. (Vál., sajtó alá rend., bev.: Pók Attila.) Bp. 1982. Gondolat K. 436 l. (Történetírók Tára.) – Ismerteti: *Lőrinczy Huba.* ItK. 1983. 87. évf. 5. sz. 574–575. l.

Jászi Oszkár publicisztikája. (Szerk., vál., jegyz.: Litván György, Varga F. János.) Bp. 1982. Magvető K. 590 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor:* A magyar polgári radikalizmus a XX. század első felében. Nsz. 1983. 41. évf. 48. sz. 13. l.; *Kiss Endre:* Az előítéletek felülvizsgálatáról. Új Írás, 1983. 23. évf. 7. sz. 121–123. l.; *Köves Rózsa.* MN. 1983. 39. évf. 37. sz. 8. l.; *Major Ottó:* UT. 1983. 20. évf. 14. sz. 23. l.; *Menyhárt Lajos:* Egy szellemi örökség aktualitása. Napjaink, 1983. 22. évf. 4. sz. 34–35. l.; *Raffay Ernő.* MoV. 1983. 9. évf. 10. sz. 35–36. l.

Kelemen Elemér: Néptanítók Somogyban a kiegyezés korában. (Szerk.: Kanyar József.) Kaposvár, 1982. Somogyi almanach 34–35. – Ismerteti: *Gál József.* ISz. 1983. 5. évf. 3. sz. 83–85. l.; *Mészáros István.* PSz. 1983. 33. évf. 3. sz. 305–306. l.; *Schabbauer Zoltánné.* Somogy, 1983. 11. évf. 2. sz. 104–106. l.

Kováts István: Egy szegény pórfiú önéletrajza. (A szöveget gond., jegyz. írta: Bálint Sándor.) Bp. 1981. Magvető K. 442 l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Takács Géza:* Egy szegedi kőművesmester. Napjaink, 1983. 22. évf. 1. sz. 32–33. l.

Kövér György: Iparosodás agrárországban. (Magyarország gazdaságtörténete, 1848–1914.) Bp. 1982. Gondolat K. 257 l., ill. (Magyar História.) – Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 72–74. l.; *Vörös Károly.* Nsz. 1983. 41. évf. 177. sz. 7. l.

Lukács György levelezése 1902–1917. (Vál., szerk. és bev.: Fekete Éva és Karádi Éva.) Bp. 1981. Magvető K. 745 l. – Ismerteti: *Éles Csaba.* K. 1983. 2. sz. 31. l.; *Kiss Endre:* Lukács György ifjúkori levelezése. ItK. 1983. 87. évf. 6.sz. 707–710. l.

Lukács György: Napló – Tagebuch (1910–1911). Das Gericht (1913). (Sajtó alá rend.: Lendvai L. Ferenc.) Bp. 1981. Akadémiai K. 96 l. – Ismerteti: *Gábor Éva.* IT. 1983. 15. évf. 1. sz. 234–240. l.

Lukács Lajos: The Vatican and Hungary 1846–1878. Reports and Correspondence on Hungary of the Apostolic Nuncios of Vienna. Bp. 1981. Akadémiai K. 795 l., 28 kép, 2 térk. – Ismerteti: *Katus László.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. (sz. n.) 335–338. l.

Magyar művészet 1890–1919. 1–2. köt. (Szerk.: Németh Lajos.) Bp. 1981. Akadémiai K. 688; 600 l. – Ismerteti: *Egry Péter.* IT. 1983. 15. évf. 3. sz. 781–785. l.; *Hofer Tamás.* ET. 1983. 94. évf. 3. sz. 514–516. l.; *Horváth György.* TáSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 159–162. l.; *Miklós P[ál].* AHA. 1983. 29. köt. 1–4. sz. 179–182. l.; *Végh János:* The Breakthrought to Modern Art. NHQ. 1983. 24. évf. 89. sz. 153–155. l.

Mann Miklós: Trefort Ágoston élete és működése. Bp. 1982. Akadémiai K. 195 l. – Ismerteti: *Felkai László.* PSz. 1983. 33. évf. 6. sz. 590–593. l.

Máthé Gábor: A magyar burzsoá igazságszolgáltatási szervezet kialakulása, 1867–1875. Bp. 1982. Akadémiai K. 240 l. – Ismerteti: *Kállay István:* LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 136–137. l.; *Rácz Attila:* Alapvető munka a burzsoá igazságszolgáltatási rendszer kialakulásáról. JK. 1983. 38. évf. 3. sz. 182–184. l.; *Ruszoly József.* MJ. 1983. 30. évf. 3. sz. 275–277. l.

A munkásság és a parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében. – 1886–1919. (Szerk.: Hársfalvi Péter.) Nyíregyháza, 1981. MSzMP Szabolcs-Szatmár m-i Biz. 367 l. – Ismerteti: *Veress Géza.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 1. sz. 114–117. l.

Pogány Mária: Vállalkozók, mérnökök, munkások a magyar vasútépítés hőskorában (1845–1873). (Értekezések a történeti tudományok köréből, 90.) Bp. 1980. Akadémiai K. 170 l. – Ismerteti: *Bárth János.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 343. l.

Schlett István: A szociáldemokrácia és a magyar társadalom 1914-ig. Bp. 1982. Gondolat K. 287 l. – Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 74–76. l.; *Gombár Csaba:* „A vörös rém" a századforduló Magyarországán. Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 373–374. l.; *Karácsony András.* V. 1983. 26. évf. 5. sz. 103–104. l.

Magyarország története 1918–1919

Források

Forradalomtól – forradalomig. Szántó Zoltán emlékezéseiből. (Bev.: Hajdú Tibor.) K. 1983. 8. sz. 2–12. l.

Hajdú Tibor–Litván György: Egy elmaradt államfői találkozó dokumentumai – iratok Károlyi Mihály és Renner osztrák kancellár 1919. március 23-ra tervezett találkozójához. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 218–231. l.

Feldolgozások

Ananyev, V. I.: Sipek (Sipka) Lajos internacionalista parancsnok. HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 416–425. l.

Árokay Lajos: Az önálló magyar katonai attasé szolgálat létrehozásának előzményei 1918–1919. HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 73–95. l.

Bata Imre: Az irodalom elmélete. Babits Mihály 1919-es egyetemi előadásai. Új Írás, 1983. 23. évf. 11. sz. 68–77. l.

Merényi László: Az őszirózsás forradalom. Bp. 1983. Akadémiai K. 145 l., ill. (Sorsdöntő történelmi napok.)

Negyvenheten a százezerből. Hajdú-Bihar megyei internacionalisták a forradalmi munkásmozgalomban. (Szerk., bev.: Baranyi Béla.) Debrecen, 1983. HBM Tanács VB. 254 l., ill. – Ismerteti: *Mózes Mihály:* Negyvenheten a százezerből. DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 146–151. l.

Nemes Dezső: Az 1919. januári politikai válság Magyarországon és a munkáspártok. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 3–49. l.

Süköst Mihály: Magyar történelem, 1919. Építőkockák egy épülethez. ÉIlr. 1983. 27. évf. 11. sz. 3. l.

Zádor Béla: Szolnok megye újraalakulása és közigazgatása az ellenforradalom restaurációjáig. Jászkunság, 1983. 29. évf. 3. sz. 18–25. l.

Ismertetések

Hajdú Tibor: Szarajevótól Trianonig. ÉIlr. 1983. 27. évf. 36. sz. 5. l.

Táboros Sándor: A mezőcsáti járás történelme a két forradalom időszakában (1918–1919). Mezőcsát, 1982. Mezőcsáti Műv. Közp. 300 l. Mezőcsáti Helytörténeti Füzetek. – Ismerteti: *(-is-).* Matyóföld, 1983. 146–147. l.

Magyarország története 1919–1945.

Források

„...akkor már minden egyházfő asztalán ott volt az Auschwitzi Jegyzőkönyv..." Szenes Sándor interjui. V. 1983. 26. évf. 10. sz. 75–90. l.

Asztalos István: Író a Hadakútján. Bp. 1983. Magvető K. 156 l. (Tények és tanúk.)

Bencze Géza: Egy falusi asszony naplója Budapest felszabadulásáról. (Németh Istvánné 1944. december 24. és 1946. ápr. 1. között írott naplója.) Honismeret, 1983. 11. évf. 2. sz. 35–37. l.

Bernát István, B.–Vida István: Dokumentumok a Független Kisgazdapárt és a Nemzeti Radikális Párt 1936. évi fúziójának történetéhez. UF. 1983. 15. évf. 6. sz. 3–20. l.

Bibó István: Békeajánlat, 1944. (Dokumentum.) K. 1983. 12. sz. 15–16. l.; – *Juhász Gyula:* Bibó István békeajánlatáról. Uo. 17–18. l.; *Szilágyi Sándor:* Jegyzetek egy dokumentumról. Bibó István hagyatékából. Uo. 14–15. l.

Erdei Ferenc: Makó társadalomrajza. Makó, (1983.) 96 l. (Makói Múzeumi Füzetek.) – Ismerteti: *Lengyel András.* Forrás, 1983. 15. évf. 10. sz. 91–92. l.; *Tamási Mihály:* Makó társadalomrajza. Erdei Ferenc fiatalkori művei. MN. 1983. 46. évf. 64. sz. 8. l.

Erdei Sándor: Egy barátság történetéből. (Erdei Ferenc és Bibó István barátsága.) Visszaemlékezés. Kortárs, 1983. 27. évf. 5. sz. 806–813. l.

Gallyas Ferenc: Katonai eskü, hazaszeretet, hadifogság. V. 1983. 26. évf. 6. sz. 77–88. l.

Gyurgyák János: Polányi Károly a Bécsi Magyar Újságnál. (Dokumentum.) Medvetánc, 1981. 2–3. sz. 173–242. l.

Hej, búra termett idő... Voronyezs 1942–43. Részletek Kónya Lajos háborús naplójából. K. 1983. 4. sz. 3–5. l.

Humanizmus és társadalmi progresszió a XX. századi magyar kultúrában. (Jászi Oszkár levelek.) Dokumentum. Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 274–342. l.

Huszár Tibor: Beszélgetések. Bp. 1983. Magvető K. 466 l.

Jászi Oszkár levele (Oberlin, 1929. jan. 22.) Juliu Maniunak. (Közzéteszi, bev., jegyz.: Vezér Erzsébet.) K. 1983. 3. sz. 19. l.

Jászi Oszkár levelezéséből. (Közzéteszi, bev., jegyz.: Vezér Erzsébet.) K. 1983. 9. sz. 27–28. l.

Kabdebó Lóránt: A háborúnak vége lett. Bp. 1983. Kozmosz K. 370 l., ill. – Ismerteti: *Császár István:* A háborúnak vége lett. UT. 1983. 20. évf. 22. sz. 2. l.; *Ember Mária.* MN. 1983. 46. évf. 195. sz. 9. l.; *Fenyő István:* Így jöttek. ÉIlr. 27. évf. 24. sz. 10. l.

A Kommunista Párt és a Márciusi Front. Részlet Szántó Zoltán jelentéséből Georgi Dimitrov-

hoz, 1938. II. 1-én. (Bev. és jegyz.: Hajdú Tibor.) K. 1983. 11. sz. 8–10. l.

Lakáshelyzet és létminimum Magyarországon 1929-ben. Molnár Farkas válaszai a frankfurti CIAM kongresszus körkérdésére. MÉ. 1983. 2. sz. 6. l.

Litván György–Varga János: Az emigráns Jászi Oszkár levelezéséből. Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 269–273. l.

Mizser Lajos: A Don-kanyartól Kölcséig. (Máté Sándor visszaemlékezése.) SzSzSz. 1983. 18. évf. 3. sz. 51–53. l.

Nagytiszteletű Kiss Sándor ref. lelkész úrnak. Földes. Lelkészi hivatal. Katonalevelek a második világháborúból. (Közreadja: Karacs Zsigmond.) MoV. 1983. 9. évf. 9. sz. 48–52. l.

Németh László levelei Féja Gézához. (Sajtó alá rend, jegyz. írta: Zimonyi Zoltán.) Forrás, 1983. 15. évf. 1. sz. 77–87. l.

Schifferné Szakasits Klára: Magamról és másokról. Bp. 1983. Magvető K. 473 l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Marosán György.* N. 1983. 11. évf. 207. sz. 6. l.; *Sarkadi László:* Emlékek a hőskorból. Nsz. 1983. 41. évf. 182. sz. 7. l.

Serédi Jusztinián feljegyzései 1944 végén. (Bev.: Szenes Sándor.) K. 1983. 8. sz. 28–32. l.

Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. 1918–1945. (Sajtó alá rend., bev.: Pernaki Mihály.) Bp. 1983. Kossuth K. 362 l., térk.

Sugár István: Adatok a Heves megyei keresztényszocialista mozgalom történetéhez, 1922–1923. Archivum, 1983. 11. köt. 148–157. l.

Szabó Borbála: Budapesti napló (1944. november – 1945. január.) Bp. 1983. Magvető K. 215 l., ill. (Tények és tanúk.)

Szenes Sándor: Serédi Jusztinián hercegprimás pásztorlevele 1944. június 29-én. K. 1983. 5. sz. 21–22. l.

Tersánszky Józsi Jenő végrendelete. 1944. dec. 4. (Bev.: Berza László.) ÉIr. 1983. 27. évf. 26. sz. 1. l.

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky és az Eckhardt-ügy. (Részlet Bajcsy-Zsilinszky Endre naplójából.) BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz 217–228. l.

Török Sophie: Naplójegyzetek. (Részletek.) Közreadja: Téglás János.) Tt. 1983. 37. évf. 11. sz. 18–29. l.

A váradi hídverés. Magyar és román írók nyilatkozata – 1936. K. 1983. 1. sz. 3–5. l.

Vigh Károly: Zsilinszky börtönlevelei. Tt. 1984. 38. évf. 3. sz. 54–70. l.

A Vörös Segély történetéhez. Dokumentum. (Közli: Imre Magda.) PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 162–179. l.

Wallkinger Endre: Hűséggel a hazához. Dokumentumok és emlékek egy elfeledett mozgalomról. (A hazai németek magyarsághoz hű rétegeinek mozgalma, 1942–1945.) UT. 1983. 20. évf. 27. sz. 6–8. l.

Zelk Zoltán: Hazatérés után. (1945. január.) Részletek a „Szabadság" c. lapban megjelent írásból. (Közli: Sinka Erzsébet.) K. 1983. 4. sz. 6–7. l.

Feldolgozások – általában

Antalffy Gyula: Egy torz Zsilinszky-képre. SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 44–49. l.

Fehér Pál, E.: Okulni és nem letagadni. Jegyzetek a Teleki-problémáról – és nemcsak arról. K. 1983. 9. sz. 17–18. l.

Gergely Ferenc: Leánycserkészet Magyarországon. PSz. 1983. 33. évf. 7–8. sz. 675–690. l.

Gunda Béla: Teleki Pál arcképéhez. Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 437–439. l.

Jászi Oszkárról. Illyés Gyulával beszélget Litván György. (Egy 1978-ban készült dokumentumfilm szövegének rövidített változata.) Kortárs, 1983. 27. évf. 11. sz. 1785–1791. l.

Litván György: Oszkár Jászi, a Danubian Patriot in America. NHQ. 1983. 24. köt. 92. sz. 115–126. l.

Oravecz Imre: Matuska és a korszellem. (A Viadukt c. új magyar film kapcsán a biatorbágyi merényletről.) ÉIr. 1983. 27. évf. 2. sz. 13. l.

Pintér István: Rózsa Ferenc. Életrajz és dokumentumok. Bp. 1983. Kossuth K. 251 l., ill. – Ismerteti: *Máté György:* Teljes életet élt. Nsz. 1983. 41. évf. 301. sz. 7. l.

Simonffy András: Faragho altábornagy – vezérezredes. ÉIr. 1983. 27. évf. 24. sz. 2. l.

Tóth Gábor: Debrecen a közeledő háború éveiben (1938–1941). DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 101–114. l.

Tóth Pál Péter: Politikai elvek – alku nélkül. Juhász Nagy Sándor életútjához. Confessio, 1983. 7. évf. 3. sz. 7–19. l.

Gazdaság – társadalom

Bak Mihály: Kórházvonatos tapasztalatok a II. világháború fertőző betegségeiről. OHl. 1983. 124. évf. 42. sz. 2568–2570. l.

Baksay Zoltán: A munkanélküliség esetére szóló kötelező biztosítás és a munkanélküli-segély kérdése az ellenforradalmi Magyarországon. Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 741–803. l.

Baránszky-Jób Imre: A budapesti közforgalmú villamosvasúti járművek fejlődése a két világháború között. VK. 1983. 23. évf. 1. sz. 20–23. l.

Barbalics Imre János: Sopron egy 1920. évi szükségpénzen. SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 53–55. l.

Bernát István, B.: „Fajmentéstől" a „Pusztulásig". Az „egyke" kérdése a húszas években. Vg. 1983. 24. évf. 5. sz. 270–277. l.

Fehér Imre: Szélpál Árpád fényképes szociográfiai riportjai a Népszavában (1929–1933). Jászkunság, 1983. 29. évf. 1. sz. 31–39. l.

Ferber Katalin: Vita a húszas évek végén Magyarország eladósodásáról. V. 1983. 26. évf. 1. sz. 37–46. l.

Hajdú Zoltán: A Dél-Dunántúl központi jellegű településeinek vonzáskörzet-rendszere az 1920-as években. FöÉ. 1983. 32. évf. 1. sz. 49–80. l.

Kosján László: Parasztnemesség. Pf. 1983. 5. sz. 38–44. l.

Luby Margit: Bábalelte babona. (Előszó: Dömötör Tekla.) Bp. 1983. Helikon K. 131 l.

Lukács László: A mezőföldi tanyák kialakulása. FmSz. 1983. 1. sz. 35–55. l.

Molnár György: Víziturisztika, társas és filléres hajóutak a Dunán. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 23–25. l.

Németi Gábor: A hatvani munkásság a nagy gazdasági válság küszöbén. HSz. 1983. 11. évf. 1. sz. 40–41. l.

Pagáts Pál: A pécsi repülés története. Pécsi Műszaki Szemle, 1983. 27. évf. 1. sz. 19–25. l.

Pollner Jenő: Adatok a Schmidt testvérek recski flotációs üzeme tervezésének és felépítésének történetéből (1920–1925). Kohászat, 1983. 116. évf. 8. sz. 373–377. l.

Sárközi Zoltán: „Matyók a nagyvilágban". Mezőkövesdi és szentistvándi summások munkavállalása Németországban (1937–40). Matyóföld, 1983. 22–38. l.

Szabó József: Tanítósorsok Szabolcs megyében a Tanácsköztársaság után. PSz. 1983. 33. évf. 3. sz. 272–275. l.

Szántó Ferenc: Lakások, bérek, árak. Életviszonyok az 1920-as években egy iparvidéken. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 24–25. l.

Tanner József: A paraszti összefogás szervezete Egerszalókon 1945 előtt. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 186–198. l.

Thirring Lajos: 1941. évi adatok a lakóház- és lakásviszonyokról. StSz. 1983. 61. évf. 1. sz. 71–83. l.

Tihanyi János: Magyar-német idegenforgalom a két világháború között. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 124–151. l.

Timár Lajos: A városi jellegű kispolgárság Debrecenben a két világháború között. DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 31–40. l.

Tóth Pál Péter: A magyar értelmiség a két világháború közötti történetéhez. II. Interjúk. Bp. 1983. Műv. Min. MLOF. 91 l. (Szociológiai füzetek, 30.)

Tóth Tibor: A dunántúli kisüzemek termelése és gazdálkodása az 1930-as években. (Kísérlet néhány matematikai-statisztikai eljárás alkalmazására.) Bp. 1983. Akadémiai K. 144 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 102.)

Vargha Dezső: Pécs város vezetőségének törekvései a 30-as években a város szociálpolitikai viszonyainak megoldására. BarMűv. 1983. 2. sz. 71–78. l.

Politika

Ádám Magda: A két királypuccs és a Kisantant. TSz. 1982. 25. évf. 4. sz. 665–713. l.

Árokay Lajos: A rejtett magyar katonai attasé szolgálat első állomáshelyeinek felállítása, 1920–1923. HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 356–381. l.; Uaz: ...1923–1928. Uo. 4. sz. 574–592. l.

Balázs György: Az első földmunkás országos kongressus a Horthy-korszakban (1921. október 2.) Jászkunság, 1983. 29. évf. 4. sz. 24–29. l.

Bellér Béla: Az osztrák-magyar viszony és a burgenlandi kérdés (1927–1928). SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 17–37. l.

Bernát István: Az úriság presztizsének korszerűsítése: Milotay István ideológiája a húszas években. TájékoztatóMM. 1983. 3. sz. 70–87. l.

Bognár Dezső: Észrevételek Szita Szabolcsnak „Adatok a háborúellenes és antifasiszta ellenállás Sopron megyei történetéhez (1944–1945)" c. cikkéhez. (SSz. 1982. 1–4. sz.) SSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 305–324. l.

Bokor Péter: Merénylet, magyar módra. Politikai krimi 1944-ből. (Bárczi-házi Bárczy István

elleni merénylet.) I. rész. ÉlIr. 1983. 27. évf. 28. sz. 5. l.; II. rész. Uo. 29. sz. 7–8. l.

Borbély József: Börtön a határon. Sopronkőhidai história. 1944. decembere. Magyarország, 1983. 20. évf. 6. sz. 21. l.

Borbély József: Kolostor a hegyen. (Pannonhalma az üldözöttek menedéke.) Magyarország, 1983. 20. évf. 2. sz. 21. l.

Borbély József: A mártir. Kiss János élete és hősi halála. Magyarország, 1983. 20. évf. 13. sz. 67. l.

Borsányi György: Ezernyolcszáz kartoték a budapesti baloldalról. V. 1983. 26. évf. 9. sz. 19–31. l.

Csizmadia Andor: Egyháziak a törvényhozásban és a közigazgatásban, a két világháború között. Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 355–363. l.

Csizmadia Andor: Fegyelmi jog a közigazgatásban a két világháború között. ÁI. 1983. 33. évf. 9. sz. 821–830. l.

Demény Pál: Ellenállók, antifasiszták, 1944. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 7–9. l.

Dombrády Loránd: A doni hadsereg fegyverzete. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 19–21. l.

Farkas Dezső: A debreceni ellenállási mozgalom történetéhez. DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 115–124. l.

Fekete István: Hadi tevékenységek Heves megyében (1944-ben). HSz. 1983. 11. évf. 4. sz. 51–54. l.

Gazdag István: Debrecen város statisztikai hivatalának működése, 1921–1923. StSz. 1983. 61. évf. 1. sz. 84–87. l.

Generál Tibor–Szauter Lajos: A 2. magyar hadsereg ellátó szolgálata. HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 230–256. l.

Gergely Ferenc: A magyar cserkészmozgalom újjászervezése és problémái, 1919–1933. TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 306–332. l.

Gergely Jenő: A KALOT indulása és az Imrédy-kormány. Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 415–426. l.

Gergely Jenő: A keresztény nemzeti Magyarország kereszténysége. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 33, 36–37. l.

Gergely Jenő: A szociális enciklikák hatása a magyar katolikus társadalmi mozgalmakra (1919–1939). TájékoztatóMM. 1983. 3. sz. 103–124. l.

Hegyi Béla: KALOT – avagy egy kísérlet tanulságai. Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 409–415. l.

Herbai István: A népi írók mozgalmának keletkezése és a munkásmozgalom (1928–1932). Bp. 1983. Műv. Min. MLFO. 91 l. (Tudományos Szocializmus Füzetek 70.)

Juhász Gyula: Történelmi tapasztalat és történeti tudat. A Horthy-rendszerről és a II. világháborúról. Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 75–79. l.

Juhász Gyula: Uralkodó eszmék Magyarországon, 1939–1944. Bp. 1983. Kossuth K. 340 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor:* Útkeresés múlt és jövő határán. Nsz. 1983. 41. évf. 141. sz. 7. l.; *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 142. l.; *Gárdos Miklós:* Az eszmék és hirdetőik. Új könyv 1939–1944 idejéről. Magyarország, 1983. 20. évf. 29. sz. 21. l.; és Uo. 30. sz. 21. l.; *Nagy Kázmér:* Trónfosztott uralkodó eszmék. ÉlIr. 1983. 1983. 27. évf. 46. sz. 10. l.; *Nagy Péter:* Téveszmetörténet. Nsz. 1983. 41. évf. 185. sz. 13. l.; *Ormos Mária:* Félelemmozgatta politizálás. Tájékozatlanság és elveszettség Európában. MN. 1983. 16. évf. 191. sz. 8. l.; *Romsics Ignác.* UF. 1983. 15. évf. 6. sz. 23–24. l.; *Szász Imre.* UT. 1983. 20. évf. 25. sz. 2. l.; *Szőke Domokos.* Alföld, 1983. 34. évf. 8. sz. 45–48. l.

Kelenváry János: Emlékek a 2. hadsereg pusztulásáról. UT. 1983. 20. évf. 2. sz. 18–19. l.

Kirschner Béla: A KMP a Bethlen-Horthy-rendszer jellegéről. 1928. augusztus – 1931. augusztus. PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 3–32. l.

Kiss Sándor, M.–Vitányi Iván: A magyar diákok szabadságfrontja. Bp. 1983. Az Antifasiszta Ifjúsági Emlékmű Szervezőbizottsága, 272 l.

Kiss Sándor, M.: A politizálgatástól az ellenállásig. A Szent-Györgyi Albert vezette politikai mozgalom és ellenállási csoport történetéből. MoV. 1983. 9. évf. 11. sz. 113–128. l.

Köteles Pál: Revíziók revíziója. Teleki Pál nemzetiségi politikájáról. MoV. 1983. 9. évf. 6. sz. 85–95. l.

Litván György: Új adalék Károlyi Mihály és a KMP kapcsolatához. TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 333–346. l.

Meggyesi Sándor: Az út vége. (A KALOT, 1944-ben.) Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 427–429. l.

Mészáros Györgyné: Amit tehettünk, megtettük... – Lengyel menekülttábor Balatonbogláron. Somogy, 1983. 11. évf. 5. sz. 85–90. l.

Nagy Gábor: Adalékok Komárom megye felszabadításának történetéhez. (1944. december 24–31.) HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 426–433. l.

Nagy Kázmér: Kinek kellett a KALOT? Va. 1983. 48. évf. 6. sz. 430–435. l.

Nagy Zsuzsa, L.: Az Anschluss és a magyar liberális ellenzék. TSz. 1982. 25. évf. 4. sz. 714–739. l.

Nemeskürty István: Tél, csend, hó, halál (A magyar 2. hadsereg 1943. januári katasztrófájáról.) MoV. 1983. 9. évf. 9. sz. 35–47. l.

Németh István: A magyar-német katonai kapcsolatok kérdéséhez (1928–1934). HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 382–415. l.

Nyéki Károly: „Nem fogtok szégyent vallani velem!" – Vázlat Odescalchi Miklósról (1902–1944.) SzSzSz. 1983. 18. évf. 1. sz. 86–98. l.

Ormos Mária: Padovától Trianonig. 1918–1920. Bp. 1983. Kossuth K. 452 l. – Ismerteti: *Borsányi György:* A nemzeti önismeret szolgálatában. MH. 1983. 16. évf. 179. sz. 9. l.; *Diószegi István:* Egy békemű keletkezése. MN. 1983. 46. évf. 285. sz. 9. l.; *Hajdú Tibor:* A tények erejével. Nsz. 1983. 41. évf. 271. sz. 7. l.; *Kiss Károly.* UT. 1983. 20. évf. 38. sz. 2. l.

Pásztor József, M.: Egy történelmi út állomása volt. Magyar írók a Soli Deo Gloria Szövetség 1942. évi nyári konferenciáján, Balatonszárszón. Napjaink, 1983. 22. évf. 2. sz. 37–39. l.

Pesti János: A Kaszap-kultusz és összefüggései. FmSz. 1983. 2. sz. 133–151. l.

Pintér István: Demokratikus ifjúsági mozgalmak az 1940-es évek első felében. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 34–37. l.

Pomogáts Béla: Ezerkilencszáznegyvenben. Babits a Szellemi Honvédelemben. Új Írás, 1983. 23. évf. 11. sz. 144–148. l.

Romsics Ignác: Franciaország, Bethlen és a frankhamisítás. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 67–86. l.

Romsics Ignác: A frankhamisítás és a magyar emigráció. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 20–23. l.

Sebestény Sándor: A földért és a nemzetiségi jogokért folyó küzdelem összefonódása. (Békés megyei adatok a Horthy-Korszakból.) BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 233–235. l.

Sebestény Sándor: „Honfoglaló útra". Bajcsy-Zsilinszky Endre bihari kapcsolatai. DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 103–112. l.

Sipos Péter: Eucharistia, 1983. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 31. l.

Sipos Péter–Vida István: The Policy of the United States towards Hungary during the Second World War. AH. 1983. 28. köt. 1. sz. 79–110. l.

Somlyai Magda: A Szálasi-hatalom néhány intézkedése, hatásuk a lakosság magatartására. PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 68–101. l.

Stemlerné Balog Ilona: A jugoszláviai Petőfi-dandár. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 35. l.

Steir Miklós: Uralkodó elit, kormányzati hatalom – kormányzó réteg a Horthy-korszakban. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 434–443. l.

Szabó Ágnes–Pintér István: Legális és illegális munkásmozgalom Magyarországon 1919–1944. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 161–186. l.

Szabó Miklós: A magyar királyi honvéd légierő a revíziós célok szolgálatában. 1939–1941. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 593–623. l.

Szabó Miklós: A magyar királyi honvéd légierő technikai fejlődése (1938–1944). HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 96–137. l.

Szakály Sándor: A második világháborús magyar katonai felső vezetés összetétele. (Tények és adatok.) V. 1983. 26. évf. 8. sz. 78–91. l.

Szüts Emil: Adatok a pécsi Keresztényszocialista Párt nézeteihez 1919–1920-ban. BarMűv. 1983. 2. sz. 79–85. l.

Teleki Pál haláláról. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 26–29. l.

Tilkovszky Loránt: Bajcsy-Zsilinszky szociális programja egy évvel mártírhalála előtt. (Az 1943. december 16-iki el nem mondott beszéd.) Tt. 1983. 37. évf. 5. sz. 42–49. l.

Tilkovszky Loránt: Fenyő Miksa és Serédi Jusztinián levélváltása a „zsidókérdésről". M. 1983. 6. évf. 1. sz. 47–55. l.

Tilkovszky Loránt: A Szociáldemokrata Párt és a nemzetiségi kérdés Magyarországon a második világháború időszakában. PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 45–83. l.

Tóth Pál Péter: Metszéspontok. A Turultól a Márciusi Frontig. Bp. 1983. Akadémiai K. 257. l.

Varga F. János: Az Angliai Magyar Tanács története (1944–45.). Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 152–175. l.

Vargyai Gyula: A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években. Bp. 1983. Akadémiai K. 190 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor:* A hadsereg a politikában, a politika a hadseregben. MH. 1983. 16. évf. 301. sz. 8. l.

Várkonyi Endre: Új pártfogót keresve. Gömbös-Hitler találkozó. Magyarország, 1983. 20. évf. 23. sz. 23. l.

Vértessy Sándor: A városparancsnok. 1945. február 13. emlékére. Budapest, 1983. 21. évf. 2. sz. 2–3. l.

Vigh Károly: A Kéri Kálmán-dossziéból. Teleki Pál futára Alois Eliáš cseh miniszterelnöknél (1939. április 29.). MoV. 1983. 9. évf. 9. sz. 62–64. l.

Vigh Károly: A „Bajcsy-Zsilinszky – Tildy kényszerházasság". K. 1983. 3. sz. 10. l.
Zöldi László: Felszabadítás vagy felszabadulás? Beszélgetés Ölvedi Ignác hadtörténésszel. ÉlIr. 1983. 27. évf. 13. sz. 7. l.

Szárszó

Források – visszaemlékezések

Csiszár Margit, Sz.: Nem mi forgattuk a történelem kerekét. Szárszóra emlékezve. Beszélgetés Kontra György biológussal. Alföld, 1983. 34. évf. 8. sz. 34–38. l.
Kovács Imre: Ifjúsági parlament a Balaton partján. (Forrásközlés.) SHH. 1983. 1. sz. 34–40. l.
Molnár István: Ott voltam Szárszón. (Visszaemlékezés.) UT. 1983. 20. évf. 37. sz. 11. l.
Pintér László: Történelmi esemény tanújaként. Balatonszárszó, 1943. Horizont, 1983. 11. évf. 4. sz. 30–39. l.
Sebestyén László: Emlékezés a szárszói konferenciára. Confessio, 1983. 7. évf. 4. sz. 21–31. l.
Szárszó. 1983. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. (Szerk.: Györffy Sándor, Pintér István, Sebestyén László, Sipos Attila.) Bp. 1983. Kossuth K. 448. l., ill.
A szárszói konferencia négy évtized távlatából. Tizenkét résztvevő vallomása, tanúságtétele, véleménye. (Az 1943-as szárszói konferencia résztvevői baráti találkozója a Hazafias Népfrontban 1980. július 5-én.) Forrás, 1983. 15. évf. 8. sz. 20–45. l.

Feldolgozások

Denke Gergely: A Szárszóhoz vezető út. Confessio, 1983. 7. évf. 4. sz. 17–21. l.
Grezsa Ferenc: Németh László Szárszón. Alföld, 1983. 34. évf. 8. sz. 38–45. l.
Fehér Pál, E.: Szárszóról, 40 év múltán. Nsz. 1983. 41. évf. 202. sz. 15. l.
Fitos Vilmos: Szárszó után – a Szabad Élet Diákmozgalom tevékenysége. K. 1983. 11. sz. 10–11. l.
Kiss Sándor: Szárszó – teológus szemmel. Confessio, 1983. 7. évf. 4. sz. 85–91. l.
Kovács Attila: Haladás és elkötelezettség. (Szárszó 1943–1983) Confessio, 1983. 7. évf. 4. sz. 12–15. l.
Kulifay Albert: Balatonszárszó 1943. SHH. 1983. 1. sz. 41–51. l.
Kulifay Albert: Megemlékezések az 1943-as szárszói Magyar Élet konferenciáról. SMM. 1983. 96–98. l.
Lendvai L. Ferenc: Az 1943-as szárszói konferenciáról. Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 647–648. l.
Pintér István: Szárszó, 1943. K. 1983. 7. sz. 9–10.: *Uő:* TáSz. 1983. 38. évf. 7. sz. 90–98. l.
Ránki György: Igazolható-e Németh László próféciája. ÉlIr. 1983. 27. évf. 35. sz. 3. l.
Salamon Konrád: Szárszó, 1943. Forrás, 1983. 15. évf. 8. sz. 3–19. l.
Zsebők Zoltán: A szárszói megemlékezés után. Somogy, 1983. 11. évf. 6. sz. 86–88. l.

Kultúra – tudomány

Agárdi Péter: Értékrend és kritika. Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években. Bp. 1982. Gondolat K. 419 l. – Ismerteti: *Bata Imre:* A kritikai gondolat igazolása. ÉlIr. 1983. 27. évf. 31. sz. 11. l.; *Bodnár György.* Kortárs, 1983. 27. évf. 6. sz. 991–993. l.; *Erdei Sándor:* Egy elfelejtett kritikus értékei. Napjaink, 1983. 22. évf. 9. sz. 33. l.; *Erős Zoltán:* Fejtő Ferenc irodalomszemlélete a 30-as években. N. 1983. 111. évf. 68. sz. 6. l.; *Gyertyán Ervin:* Marxista hitelességgel. Nsz. 1983. 41. évf. 89. sz. 13. l. *Koczkás Sándor.* TÁSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 152–155. l.; *Lackó Miklós.* K. 1983. 7. sz. 35. l.; *P. Müller Péter:* Kritikafejtő. Jelenkor, 1983. 26. évf. 4. sz. 371–373. l.; *Tasi József.* Tt. 1983. 37. évf. 3. sz. 93–97. l.; *Ungvári Tamás:* Elfogulatlan elkötelezettség. UT. 1983. 20. évf. 20. sz. 23. l.
Andrási Gábor: Kassák, a Tett szerkesztője. Va. 1983. 48. évf. 3. sz. 219–225. l.
Bellon Tibor: Szücs Sándor (1903–1982), a Sárrét, Hajdúság és Nagykunság tudós krónikása. BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 492–496. l.
Fejes Erzsébet: A népfőiskolai mozgalom kibontakozása Magyarországon. Olvasó Nép, 1983. Ősz. 60–62. l.
Fitz Jenő: Megemlékezés Alföldi Andrásról (1895–1981), a XX. századi ókortudományi kutatások egyik legnagyobb egyéniségéről. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 141–143. l.
Fráter Zoltán: Osvát. Kortárs, 1983. 27. évf. 12. sz. 1977–1986. l.
Geréb Anna: A szovjet forradalom filmkrónikái Magyarországon. Filmkultúra, 1983. 19. évf. 2. sz. 86–89. l.

Gergely András: Németh László vitája Szekfű Gyulával. V. 1983. 26. évf. 1. sz. 47–62. l.

Gergely Ferenc: A nagy szárszói táborok elnöke: Bognár István (1907–1945). Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 69–75. l.

Gerzsa Ferenc: Németh László Szekfű-könyve. (Tanulmány.) Tt. 1983. 37. évf. 5. sz. 75–81. l.

A harmincas évek magyar társadalma és kultúrája. Beke László művészettörténész és Moravánszky Ákos beszélgetése Lackó Miklós kultúrtörténésszel. MÉ. 1983. 2. sz. 4–5. l.

Hegyi Lóránd: A Munka-kör képzőművészeti tevékenysége (1929–30). ArsH. 1983. 11. évf. 2. sz. 183–295. l.

Huber Kálmánné: A Symposion és köre (1924–1928). MK. 1983. 99. évf. 3. sz. 243–250. l.

Kosáry Domokos: „Kárpát-Európa"-kutatás a Teleki Intézetben. V. 1983. 26. évf. 9. sz. 32–41. l.

Kuntár Lajos: „. . .A könyvek sok gyönyörűséget szereztek olvasni, tanulni vágyó lelkünknek." Az őrségi Ispán község Olvasóköre. Életünk, 1983. 20. évf. 8. sz. 747–757. l.

Lakatos László: Az íráskultúra és a kapitalizmus szelleme. Hajnal István 1933–34-es tanulmányai. Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 305–319. l.

A magyar filozófiai gondolkodás a két világháború között. (Összeáll.: ELTE Filozófiatört. Tsz. munkaközössége.) Bp. 1983. Kossuth K. 418 l.

Pásztor József, M.: Margit-szigeti Íróhét 1934-ben. Somogy, 1983. 11. évf. 3. sz. 63–67. l.

Pásztor József, M.: Vaskor: vasbeton és rohamsisak. Az 1933-as lillafüredi íróhét krónikája. I. rész: Napjaink, 1983. 22. évf. 5. sz. 36–37. l.: II. rész. Uo. 6. sz. 35–38. l.

Pomogáts Béla: A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája. Bp. 1983. Akadémiai K. 206 l. (Irodalomtörténeti füzetek, 107.)

Popper Leo: Esszék és kritikák. Bp. 1983. Magvető K. 133 l.

Szabó Miklós: Szabó Dezső a politikai gondolkodó. Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 17–25. l.

Sziklay László: A szlovák irodalom tanítása 1939–1944 között a debreceni egyetemen. FK. 1982. 28. évf. 2–3. sz. 361–367. l.

Tar Károly: A debreceni közép- és középfokú iskolák az ellenforradalom idején. DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 113–120. l.

Tegzes Ferenc: Az ideológiai fejlődés a pécsi munkásoktatásban. az Antant-megszállás időszakában. BarMűv. 1983. 2. sz. 86–89. l.

Ismertetések

Bárány Ferenc: A viharsarki munkásmozgalom az ellenforradalmi rendszer első évtizedében. Bp. 1982. Akadémiai K. 317 l. – Ismerteti: *M. Kondor Viktória.* MT. 1983. 28. köt. 1. sz. 77–79. l.; *Sebesi Judit.* Honismeret, 1983. 11. évf. 6. sz. 51. l.; *G. Vass István.* S-km. 1983. 21. évf. 1. sz. 60–61. l.

Bartók Béla családi levelei. (Szerk.: Ifj. Bartók Béla, a szerk. munkatársa: Gomboczné Konkoly Adrienne.) Bp. 1981. Zeneműkiadó, 652 l. – Ismerteti: *Koszorús Oszkár.* BékÉl. 1983. 18. évf. 2. sz. 243–246. l.

Bokor Péter: Végjáték a Duna mentén. Bp. 1982. RTV-Minerva-Kossuth K. 358 l. – Ismerteti: *Tilkovszky Loránt:* Interjúk egy filmsorozathoz. Nsz. 1983. 41. évf. 93. sz. 7. l.; *Zöldi László:* Alattvalók – középen. ÉlIr. 1983. 27. évf. 6. sz. 11. l.

Boldizsár Iván: Don-Buda-Párizs. Bp. 1982. Magvető K. 409 l. – Ismerteti: *Karacs Zsigmond:* Sorsfordulók. Olvasó Nép, 1983. Ősz. 149–151. l.; *Pamlényi Ervin:* Egy könyvsiker titka. MN. 1983. 39. évf. 43. sz. 6. l.; *Szabó B. István:* Megnyerhetjük-e a békét? Új Írás, 1983. 23. évf. 7. sz. 117–118. l.; *Zöldi László:* Alattvalók középen. ÉlIr. 1983. 27. évf. 6. sz. 11. l.

Cserépfalvi Imre: Egy könyvkiadó feljegyzései. Bp. 1982. Gondolat K. 484 l. – Ismerteti: *Abody Béla:* Cserépfalvi Imre önéletrajza. UT. 1983. 20. évf. 5. sz. 26. l.; *Erki Edit:* A Cserépfalvi. ÉlIr. 1983. 27. évf. 23. sz. 10. l.

Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. köt. Magyarország külpolitikája a nyugati hadjárattól a Szovjetunió megtámadásáig 1940–1941. (Szerk.: Juhász Gyula.) Bp. 1982. Akadémiai K. 1427 l. – Ismerteti: *Pritz Pál:* A dokumentumok varázsa. Könyvvilág, 1983. 28. évf. 2. sz. 4. l.

Dombrády Lóránd: A magyar gazdaság és hadfelszerelés 1938–1944. Bp. 1981. Akadémiai K. 291 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor.* HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 141–143. l.; *Vargyai Gyula.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 248–249. l.

Ego sum gallicus captivus. Magyarországra menekült francia hadifoglyok emlékezései. Bp. 1980. Európa K. 327 l. – Ismerteti: *Lagzi István.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 895–896. l.

Gerelyes Ede: Budapest munkásmozgalma, 1919–1945. Bp. 1982. Kossuth K. 282 l. – Ismerteti: *Gergely Jenő.* PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 204–207. l.; *Kende János:* A „bűnös város" harcai. Nsz. 1983. 41. évf. 135. sz. 7. l.

Gyula társadalma és munkásmozgalma 1919–1944. (Szerk.: Szabó Ferenc.) Gyula, 1982. 294 l. – Ismerteti: *G. Vass István.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 394–396. l.

Kirschner Béla: A MKP stratégiai irányvonalának alakulása (1919–1921). Bp. 1980. Akadémiai K. 89 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 89.) – Ismerteti: *Pritz Pál.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 242–244. l.

Korom Mihály: Népi demokráciánk születése. Debrecen, 1981. HBM. Tanács, 383 l. – Ismerteti: *Ölvedi Ignác:* Három hónap jelen. ÉlIr. 1983. 27. évf. 3. sz. 10. l.

Környei Attila: Sopron és vidékének munkásmozgalma 1919. aug. l. – 1924. Győr, 1981. Győr megyei MSzMP PB. 232 l., ill. – Ismerteti: *Szita Szabolcs.* SSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 92–93. l.

Lagzi István: Lengyelek és franciák Heves megyében 1939–1945. Eger, 1981. Heves megyei Levéltár kiadványai, 187 l. (Tanulmányok Heves megye történetéből, 5.) – Ismerteti: *Föglein Gizella.* Tt. 1983. 37. évf. 1. sz. 91–93. l.; *Hopp Lajos.* Helikon, 1983. 29. évf. 1. sz. 111. l.

Lencsés Ferenc: Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. Bp. 1982. Akadémiai K. 177 l. (Agrártörténeti tanulmányok, 10.) – Ismerteti: *Erdész Ádám.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 406–408. l.; *Zupkó Béla.* Matyóföld, 1983. 143–145. l.

A munkásság és parasztság élete és mozgalmai Szabolcs-Szatmár megyében 1919–1944. Források és dokumentumok. (Szerk.: Gyarmathy Zsigmond.) Nyíregyháza, 1982. MSzMP Szabolcs-Szatmár megyei Biz. 602 l. – Ismerteti: *Müller Veronika.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 106–107. l.

Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. Akadémiai K. 309 l. – Ismerteti: *Gergely Jenő.* TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 199–202. l.; *Pintér István.* PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 223–225. l.

Romsics Ignác: Ellenforradalom és konszolidáció. Bp. 1982. Gondolat K. 282 l., ill. (Magyar História.) – Ismerteti: *Gergely András.* Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 76–78. l.

Salamon Konrád: Utak a Márciusi Front felé. Bp. 1982. Magvető K. 191 l. – Ismerteti: *Monostori Imre.* Forrás, 1983. 15. évf. 3. sz. 90–92. l.; *Szőcs Gábor:* A testet öltött népfront-gondolat. Nsz. 1983. 41. évf. 28. sz. 7. l.; *Tóth Péter Pál.* Alföld, 1983. 34. évf. 4. sz. 90–91. l.

Sebestény Sándor: A Bartha Miklós Társaság 1925–1933. Bp. 1981. Kossuth K. 261 l. – Ismerteti: *Vargyai Gyula.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 887–889. l.

Tóth Gábor: Ellenzéki politikai mozgalmak a Tiszán-túlon a harmincas években (1929–1939). Bp. 1982. Akadémiai K. 302 l. – Ismerteti: *Baricz Péter–Grász Károly.* Jászkunság, 1983. 29. évf. 4. sz. 46. l.; *Reszler Gábor.* SzSzSz. 1983. 18. évf. 3. sz. 114–116. l.; *Tóth Pál Péter.* PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 207–211. l.

Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből (1919–1928). (Szerk.: Gecsényi Lajos–Horváth Zoltán–Sinay Jenő.) Győr. 1979. 369 l.; Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből (1920–1945). (Szerk.: Pernesz Gyula–Gecsényi Lajos.) Győr, 1982. 468 l. – Ismerteti: *Szita Szabolcs:* Válogatott dokumentumok a Győr-Sopron megyei munkásmozgalom történetéből, 1919–1945. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 212–214. l.

Magyarország története 1945-től napjainkig

Források

Államminiszter 1956–57-ben. Interjú Marosán Györggyel. (Készítette: Rapcsányi László, elhangzott a Magyar Rádióban, 1981. nov. 9-én.) História, 1983. 5. évf. 2. sz. 13–17. l.

Balatoni sajtófigyelő 1947–50. (Összeáll.: Pótó János.) História, 1983. 5. évf. 3. sz. 29–31. l.

Benke Valéria: Töretlen politika. Beszédek és cikkek 1968–1982. Bp. 1983. Kossuth K. 280 l. – Ismerteti: *Józsa György.* Pártélet, 1983. 28. évf. 8–9. sz. 55–58. l.: *Kárpáti Sándor.* SzaSz. 1983. 12. évf. 4. sz. 87–88. l.; *Kovács Judit.* MN. 1983. 46. évf. 132. sz. 6. l.; *Szabó József:* A politika próbaköve. Nsz. 1983. 41. évf. 129. sz. 4. l.; *Vadász Ferenc.* K. 1983. 10. sz. 31. l.

Beszélgetés Kardos Lászlóval a népi kollégiumokról. (Közreadja: Tasi József.) I. rész: Tt. 1983. 37. évf. 8. sz. 50–61. l.; II. rész: Uo. 9. sz. 40–51. l.; III. rész: Uo. 10. sz. 50–58. l.

Cserhalmi Imre: Történelmi kulcsátvétel. Interjúk államosító igazgatókkal. Bp. 1983. Kossuth K. 215 l.

Az ipar helyzete és feladatai. A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága 1983. július 6-i ülésének dokumentumai. Bp. 1983. Kossuth K. 49 l.

Jemnitz Sándor naplójából. (Bev.: Lózsy János.) K. 1983. 8. sz. 33–38. l.

József Farkas: „Hazajöttem, kegyelmezzetek!" Adalékok Balázs Béla felszabadulás utáni pályaképéhez. Lt. 1983. 1–4. sz. 322–328. l.

Kádár János: Párt, szakszervezetek, szocializmus. (Összegyűjtött cikkek, beszédek, 1957–1982.) Bp. 1982. Népszava 525 l. – Ismerteti: *Búza Márton.* TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 99–104. l.; *Duschek Lajosné.* Pártélet, 1983. 28. évf. 1. sz. 43–47. l.; *Fodor László:* Összecsengő szavak. SzaSz. 1983. 12. évf. 1. sz. 84–88. l.

Karacs Zsigmond: Az első magyar vasútépítő hadosztály katonája voltam (1945–46-ban). Honismeret, 1983. 11. évf. 5. sz. 36–40. l.

Kodolányi János: Naplórészletek. (1945. ápr.-május) Új Írás, 1983. 34. évf. 12. sz. 62–73. l.

Lázár György: A nép támogatásával a szocializmus útján. (Válogatott beszédek és cikkek, 1971–1983.) Bp. 1983. 395 l. – Ismerteti: *Földes Iván.* Nsz. 1983. 41. évf. 271. sz. 4. l.; *Szatmári Gábor:* Szembenézve a valósággal. N. 1983. 111. évf. 276. sz. 3. l.

A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1975–1980. (Szerk.: Vass Henrik.) Bp. 1983. Kossuth K. 1240. l.

Nánási László: Emlékezetből. Bp. 1983. Kossuth K. 335 l., ill. – Ismerteti: *Nagy Kázmér.* TáSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 156–258. l.; *Széchy András:* Nánási László memoárja. MN. 1983. 46. évf. 156. sz. 8. l.

Rónay György naplójából (1949). Va. 1983. 48. évf. 4. sz. 289–296. l.

Szekfű Gyula: Forradalom után. (Sajtó alá rend., bev., jegyz.: Glatz Ferenc.) Bp. 1983. Gondolat K. 244 l. (Történetírók tára.)

Tárgymutató az MSzMP határozatai és dokumentumai című kötethez. 1956–1975. (Összeáll.: Bálint József.) Bp. 1983. Kossuth K. 69. l.

Tóth Pál Péter: „Kérdezted az okát?" Beszélgetés Benkő Károllyal. (Interjú, Bp. 1979. júl. 22-én.) MoV. 1983. 9. évf. 8. sz. 111–120. l.

Válogatott dokumentumok és források a budapesti pártmozgalom történetéből. 1956. november – 1957. június. (Szerk.: Kurucz István, Ruff Mihály.) (Az 1957. júniusi pártértekezlet 25. évfordulójára.) Bp. 1982. MSzMP BP., Okt. Ig. 159 l. (Elméleti és Módszertani Közlemények, 23.)

Válogatott dokumentumok és források a budapesti Pártmozgalom történetéből. 1962. november – 1970. november. I–II. köt. (Szerk.: Kurucz István, Ruff Mihály.) Bp. 1983. MSzMP BP. Okt. Ig. 192; 256 l. (Elméleti és Módszertani Közlemények, 24.)

Varga Csaba: „Nem vallottam szégyent". Valter Imre Kossuth-díjas tsz-elnök visszaemlékezése. Forrás, 1983. 15. évf. 12. sz. 54–69. l.

Zupkó Béla: Veres Péter Mezőkövesden 1947. június 1-én. Matyóföld, 1983. 119–127. l.

Feldolgozások – általában.

Aczél György: The Challenge of our Age and the Response of Socialism. NHQ. 1983. 24. köt. 90. sz. 14–33. l.

Araczki János: A Békés megyei települések alapellátásának alakulása. ÁI. 1983. 33. évf. 9. sz. 778–786. l.

Balogh Sándor: Népi demokráciánk kezdetei. Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 3–6. l.

Berecz János: Baráti szövetségben. A magyar-szovjet kapcsolatok történetéből. Bp. 1983. Kossuth K. MSzBT. 207 l., ill. (3. kiad.) – Ismerteti: *Verbai Lajos.* N. 1983. 111. évf. 53. sz. 2. l.

Berecz János: Kihívások és választások. Magyarország a nyugtalan világban. Bp. 1983. Akadémiai K. 300 l. (Tanulmánykötet.)

Enyedi György: A magyar falvak helyzete és jövő fejlődése. TtKözl. 1983. 13. évf. 1. sz. 42–49. l.

Enyedi György: A magyar településhálózat átalakulása. (Az Akadémia 1983. évi közgyűlésének megnyitó ülésén, május 5-én elhangzott központi előadás.) MT. 1983. 28. köt. 5. sz. 341–352. l.

Kamarás Károly: A területi munkaerőgazdálkodás fejlődési tendenciái (1950–1983). Munkaügyi Szemle, 1983. 27. évf. 11. sz. 7–14. l.

Kőszegfalvi György: A magyarországi településhálózat szerkezetének átalakulása. MT. 1983. 28. évf. 10. köt. 743–750. l.

Somlyai Magda: Viharsarok, 1944 vége. Megjegyzések a Bankett c. filmről. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 16–17. l.

Szabó Imre: A szocialista demokrácia fejlődéséről. Budapest, 1983. 21. évf. 10. sz. 2–3. l.

A szocializmus építésének első szakasza Hajdú-Bihar megyében (1948–1962). Az V. megyei

munkásmozgalomtörténeti hetek (1982. október 14–29.) előadásainak szövege. (Szerk.: Bényei Miklós.) Debrecen, 1983. MSzMP HB megyei Biz. – TIT HB megyei Szerv. 260 l.

Tóth László: A területfejlesztés főbb jellemzői a 70-es években. ÁI. 1983. 33. évf. 9. sz. 802–810. l.

Gazdaság

Abonyiné dr. Palotás Jolán: Csongrád megye élelmiszeriparáról. FöK. 1983. 31. évf. 1. sz. 12–22. l.

Andrássy Adél–Forján Mihály: A mezőgazdasági vállalatok termelési színvonala szerinti differenciálódásának néhány összefüggése Békés megyében. BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 428–435. l.

Antal László: Carring on with the Economic Reform. NHQ. 1983. 24. köt. 91. sz. 69–80. l.

Antal László: Gondolatok gazdasági mechanizmusunk reformjáról. Medvetánc, 1982. 2. évf. 1. sz. 63–95. l.

Baksay Zoltán: A munkaerőhelyzet alakulása és a munkanélküliség felszámolása Magyarországon (1945–1949). Bp. 1983. Akadémiai K. 205 l. (Értekezések a történeti tudományok köréből, 99.)

Barta György: Vas megye iparosításának sajátosságai (1960–1980). VSz. 1983. 37. évf. 4. sz. 492–508. l.

Beke Barnabás: Az ár- és hitelrendszer a mezőgazdasági termelőszövetkezetek három évtizedes fejlődésében. KgSz. 1983. 30. évf. 7–8. sz. 927–932. l.

Berend T. Iván: Gazdasági útkeresés 1956–1965. A szocialista gazdaság magyarországi modelljének történetéhez. Bp. 1983. Magvető K. 463 l. (Nemzet és emlékezet.) – Ismerteti: *Fenyves Katalin.* MN. 1983. 46. évf. 183. sz. 9. l.; *Juhász Gyula:* Jelent formáló történelem. Ideológia, politika, gazdaság. MH. 1983. 16. évf. 149. sz. 12. l.; *Lajtai György.* SzaSz. 1983. 12. évf. 5. sz. 87–88. l.; *Révész Gábor:* Jelenünk szerves része: a közelmúlt. Nsz. 1983. 41. évf. 200. sz. 7. l.

Bogár László: A fejlődés ára. Gazdasági nehézségeink főbb okainak történeti aspektusa. Bp. 1983. Közgazdasági és Jogi K. 190 l.

Bognár József: A gazdasági reform szerepe a szocialista forradalom fejlődésében. (A 15. éves gazdaságirányítási reformról.) TáSz. 1983. 38. évf. 2. sz. 55–60. l.

Csaba László: New Features of the Hungarian Economic Mechanism in the Mid-Eighties. NHQ 1983. 24. köt. 90. sz. 44–63. l.

Csikós-Nagy Béla: Gazdaságunk tíz „kényes" kérdése. V. 1983. 26. évf. 2. sz. 6–12. l.

Dolgozatok a területfejlesztés tudományos megalapozásának a köréből. (Szerk.: Horváth Gyula.) Pécs, 1983. MTA Dunántúli Tudományos Intézet, 256 l. (Közlemények, 30.)

Eke Pálné: Szabolcs-Szatmár megye II. világháború utáni népesedésének és településhálózata strukturális alakulásának fő vonásai. AlfT. 1983. 7. köt. 189–212. l.

Erdmann Gyula: Az agrárpolitika és a mezőgazdasági irányítás vázlatos története 1945–1962. UMKLKözl. 1982. évi köt. 73–124. l.

Fekete János: Vissza a realitásokhoz. Egy magyar bankár reflexiói. (Cikkek és előadások gyűjteménye.) Bp. 1983. Gondolat K. 283 l. – Ismerteti: *Szalánczay György.* NSz. 1983. 4. évf. 3. sz. 113–115. l.

Földes Károly: Szocialista gazdaság a változások korában. Bp. 1983. Kossuth K. 301 l.

Gyüszi László: Ipari-mezőgazdasági termelőszövetkezetek a dorogi járásban. UF. 1983. 15. évf. 1. sz. 29–54. l.

Hahn Livia: Újrakezdés. Külföldi turisták Magyarországon (1958–1968). História, 1983. 5. évf. 4. sz. 32–34. l.

Izinger Pál: A harmadik évtized. Az Állami Gazdaságok 1968–1980 között. V. 1983. 26. évf. 3. sz. 38–52. l.

Izinger Pál: Még egyszer az állami gazdaságok fejlődéséről. Válasz Zám Tibor hozzászólására. V. 1983. 26. évf. 9. sz. 100–102. l.

Juratovics Aladár: Algyő múltja, jelene és jövője. Kőolaj és Földgáz, 1983. 116. évf. 4. sz. 103–118. l.

Komló László: Hogyan iparosodik mezőgazdaságunk? (A falu iparosítása.) Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 129–160. l.

Kornai János: Ellentmondások és dilemmák. Bp. 1983. Magvető K. 311 l. (Gyorsuló idő.)

Kunszabó Ferenc: Gyarapodásunk története. Bp. 1983. Magvető K. 161 l. (Gyorsuló idő.)

Lőrinc Imre: Az energiahordozók felhasználásának alakulása 1960–1979 között. KgSz. 1983. 30. évf. 1. sz. 77–84. l.

A magyar gazdaságirányításról. I–II. köt. (Összeáll.: Böröczfy Ferenc.) Bp. 1983. Kossuth K. 412; 427 l. (Vélemények és viták.) – Ismerteti: *Földes István:* Elszalasztott alkalom. Nsz. 1983. 41. évf. 236. sz. 7. l.

Mikolay István–Szomolányi Gyula: A magyarországi uránérc kutatásának és bányászatának

kezdetei (1947–1953). Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 605–608. l.

Móger János: Dohánytermesztésünk 30 éve a termelés-politikai célok tükrében. Dohányipar, 1983. 3. sz. 81–87. l.

Mojzesné Székely Katalin: A magyar szövetkezeti mozgalom új útjai – Erdei Ferenc. TájékoztatóMM. 1983. 3. sz. 88–102. l.

Pető Iván: A jóvátétel irányítása 1945–1948. UMKLKözl. 1982. évi köt. 125–140. l.

Pintér Ilona: Az 1945-ös földreform Kecskeméten. AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 486–500. l.

Rényi Péter: Socialism and Reform. NHQ. 1983. 24. köt. 91. sz. 43–56. l.

Vámosi Sándor: Tevékenységcsere és tulajdon a szocialista gazdaságban. Bp. 1983. Műv. Min. MLOF. 93. l. (Szociológiai Füzetek, 39.)

Varga Lajos: A légi gépek 30 éve a magyar mezőgazdaságban. SzSzSz. 1983. 18. évf. 31–37. l.

Vígvári András: Gazdasági reform-koncepciók és viták az 1950-es években Magyarországon. TájékoztatóMM. 1983. 6. sz. 53–72. l.

Zám Tibor: Még egyszer az állami gazdaságok történetéből. V. 1983. ,26. évf. 4. sz. 68–81. l.

Társadalom

Abonyi Géza–Somogyi Árpád: Nyugdíjrendszerünk alakulása, 1945–1975. SZEKI–Táj. 1983. 6. évf. 5. sz. 47–92. l.

Bakcsi Ildikó: A munkahelyi demokrácia érvényesülése a bizalmi testületek munkájában. SZEKI-Táj. 1983. 6. évf. 3. sz. 5–39. l.

Baranyi Béla: Az értelmiségi-szellemi dolgozók helye, szerepe társadalmunk osztály- és rétegszerkezetében Hajdú-Bihar megyében és Debrecenben. DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 19–28. l.

Baranyi Béla: A kisárutermelő, kiskereskedő rétegek felszabadulás utáni szerepváltásai. (Hajdú-Bihar megyei példa.) DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 41–49. l.

Csizmadia Ernő: Az agrárkérdés és a falu szocialista átalakulása. Pártélet, 1983. 28. évf. 12. sz. 15–21. l.

Farkas János: A technikai fejlődés társadalmi környezete. Empirikus kutatásszociológiai vizsgálatok tanulságai. Bp. 1983. Akadémiai K. 175 l. – Ismerteti: *Búza Péter.* MN. 1983. 46. évf. 227. sz. 8. l.

Ferge Zsuzsa: Új és régi szociálpolitikai dilemmák. TáSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 29–42. l.

Fodor András: Adalékok a magyarországi nyugdíjas, járadékos népességről (1949–1982). D. 1983. 26. évf. 2–3. sz. 364–408. l.

Hankiss Elemér: Kényszerpályán? Tanulmányvázlat a magyar társadalom legújabbkori fejlődéséről. Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 3–16. l.

Huszár Tibor: Falu a társadalomban – társadalom a faluban. V. 1983. 26. évf. 4. sz. 26–37. l.

Kulcsár Kálmán: Közkiadás és szociálpolitika. Gazdaság, 1983. 17. évf. 4. sz. 106–115. l.

Kulcsár Kálmán: A társadalmi változások és a modernizáció Magyarországon. (Kísérlet az utolsó három évtized tapasztalatainak elemzésére.) TáK. 1983. 1. évf. 1. sz. 7–28. l.

Lőcsei Pál: A tradicionális magyar család sorsa századunk ,második felében. (Vita-hozzászólás.) MoV. 1983. 9. évf. 3. sz. 105–113. l.

Romány Pál: Agrárviszonyaink, falvaink szocialista átalakulása. TáSz. 1983. 38. évf. 1. sz. 27–41. l.

Simó Tibor: A tardi társadalom, az ezerkilencszázhetvenes években. Bp. 1983. Kossuth K. 209 l. – Ismerteti: *Kerékgyártó István.* Forrás, 1983. 15. évf. 12. sz. 90–91. l.

Simon Imre–Csatári Bálint: A népesség foglalkozási átrétegződése a közép-békési térségben (1960–1980). AlfT. 1983. 7. köt. 213–231. l.

Szakács Sándor: Az állami gazdaságok dolgozóinak helyzete és helye a társadalomban (1945–1975). AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 56–74. l.

Tóth Pál: Lakótelepi társadalom mint helyi társadalom. TtKözl. 1983. 13. évf. 1. sz. 67–81. l.

Tóthné Jónás Irma: A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikájának alakulása Dél-Alföldön a III. kongresszustól a két munkáspárt egyesüléséig. Bp. 1983. MLOF. 72 l. (Tudományos szocializmus füzetek 72.)

Turgonyi Júlia: Az iparban dolgozó munkásnők társadalmi helyzete (1960–1980). TáSz. 1983. 38. évf. 11. sz. 56–66. l.

Politika

Balázs György: Balogh István (1894–1976). [Balogh páter.] TáSz. 1983. 38. évf. 7. sz. 83–89. l.

Benkő Péter: A Nemzeti Parasztpárt parasztpolitikájának gazdaságelméleti vonatkozásai 1947–1948 fordulóján, különös tekintettel a szövetkezeti kérdésekre. TájékoztatóMM. 1983. 6. sz. 27–52. l.

Boreczky Beatrix: Az Országos Építésügyi Kormánybizottság hivataltörténete és működése az 1946. évi munkaterv tükrében. UMKLKözl. 1982. évi köt. 175–197. l.

Gergely Jenő: Barankovics István (1906–1974). TáSz. 1983. 38. évf. 11. sz. 67–74. l.

Gergely Jenő: Mindszenty József (1892–1975). TáSz. 1983. 38. évf. 4. sz. 80–88. l.

Gungl Ferenc: Az MKP Zsolnay-gyári szervezetének megalakulása és politikai tevékenysége (1945–48). BarMűv. 1983. 2. sz. 97–102. l.

Halász László: A „kegyes csalás" pszichológiája a Rajk-per nézőpontjából. – Egy hipotetikus pszichológiai rekonstrukció vázlata. UF. 1983. 15. évf. 6. sz. 40–49. l.

Háló Magdolna: A debreceni nőmozgalom tevékenysége az iskola és a család demokratikus együttműködéséért 1945–1948. DSz. 1983. 3. évf. 1. sz. 122–130. l.

Hovanyecz László: Kovács Imre (1913–1980). TáSz. 1983. 38. évf. 6. sz. 90–97. l.

Huszár Tibor: Erdei Ferenc (1910–1917). TáSz. 1983. 38. évf. 5. sz. 86–94. l.

Izsák Lajos: A Keresztény Demokrata Néppárt és Demokrata Néppárt. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 37–39. l.

Izsák Lajos: Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944–1949. Bp. 1983. Kossuth K. 381 l. – Ismerteti: *Föglein Gizella.* N. 1983. 111. évf. 113. sz. 11. l.; *Földesi József:* Kép a túloldalról. UT. 1983. 20. évf. 44. sz. 23. l.; *Gergely Jenő:* PFKözl. 1983. 2–3. sz. 195–201. l.; *Korom Mihály.* TáSz. 1983. 38. évf. 12. sz. 96–99. l.; *Szakács Sándor.* Nsz 1983. 41. évf. 183. sz. 7. l.; *Szakály Sándor:* A polgári ellenzék. Könyv a koalíciós időkről. MH. 1983. 16. évf. 185. sz. 9. l.; *Urbán Károly.* DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 173–178. l.

Izsák Lajos: Sulyok Dezső (1897–1965). TáSz. 1983. 38. évf. 11. sz. 75–81. l.

Károlyi Mihályné: A Rajk-per és Károlyi Mihály. História, 1983. 5. évf. 2. sz. 10–13. l.

Kovács Margit: Politikai életünk demokratizmusának néhány kérdése. DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 15–29. l.

Lakos Sándor: Politikai rendszerünk kérdései. Bp. 1983. Kossuth K. 297 l. – Ismerteti: *Samu Mihály.* TáSz. 1983. 38. évf. 12. sz. 93–95. l.; *Schmidt Péter:* Tanulmányok a szocialista demokráciáról. Nsz. 1983. 41. évf. 212. sz. 7. l.

Madarász Katalin, Sz.: Az államfői jogkör alakulása 1944–70. UMKLKözl. 1982. évi köt. 199–216. l.

Molnár József: A Magyar Szabadság Érdemrend 1946. május 10-től október 14-ig adományozott változata. HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 434–450. l.

Molnár Pál: A nemzeti bizottságok és munkásszervezetek működésének néhány tanulsága Nógrád megyében 1945–1948). II. rész: NSz. 1983. 14. évf. 1. sz. 89–93. l.

Mucs Sándor: A Független Kisgazdapárt katonapolitikájáról, 1944–1948. HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 257–277. l.

Mucs Sándor: A Nemzeti Parasztpárt katonapolitikájáról, 1944–48. HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 637–650. l.

Murczkó Károly: Városi munkások a földosztásnál (1945). SzSzSz. 1983. 18. évf. 4. sz. 50–53. l.

Országos agitációs, propaganda- és művelődéspolitikai tanácskozás, 1983. január 11–12. Bp. 1983. Kossuth K. 89 l. – Tartalom: *Aczél György:* Bevezető előadás, 5–60. l.; *Óvári Miklós:* Hozzászólás, 61–69. l.; *Aczél György:* Zárszó, 69–89. l.

Palkó Magda: Slachta Margit (1884–1974). TáSz. 1983. 38. évf. 4. sz. 89–94. l.

Petrák Katalin: Az MKP első debreceni pártiskolájáról. DSz. 1983. 3. évf. 2. sz. 125–139. l.

Puja Frigyes: Hungary's Part in East-West Relations. NHQ. 1983. 24. köt. 90. sz. 6–13. l.

Rónai Mihály András: Csécsy Imre (1893–1961). TáSz. 1983. 38. évf. 10. sz. 83–89. l.

Sándor Iván: A történelem megvilágítatlan jelenetei. A koncepciós perekről. V. 1983. 26. évf. 2. sz. 60–68. l.

Seres Imre: Népbírósági perek Magyarországon, 1945 után. JK. 1983. 38. évf. 7. sz. 478–481. l.

Sipos Péter–Vida István: Mindszenty József és az amerikai követség. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 40–42. l.

Somlyai Magda: Dinnyés Lajos (1901–1961). TáSz. 1983. 38. évf. 8–9. sz. 127–132. l.

Strasszenreiter Erzsébet: Bán Antal (1903–1951). TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 88–89. l.

Strassenreiter Ezrsébet: A polgári ellenzék oldalán. Peyer Károly politikai pályafutása 1944 után. PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 84–130. l.

Strassenreiter Erzsébet: A Szociáldemokrata Párt és az ország demokratikus átalakítása (1944–1945). PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 97–146. l.

Szabados István: A demokratikus nőmozgalom kibontakozása és tevékenysége Nógrád megyé-

ben (1945–1948). NSz. 1983. 14. évf. 2. sz. 85–95. l.

Szabó Bálint: Az új szakasz politikájának kezdetei. Az MDP Központi Vezetőségének 1953. júniusi ülésétől az októberi plénumig. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 91–139. l.

Szász János András: Ifjúsági mozgalmak – ifjúsági kultúra. V. 1983. 26. évf. 4. sz. 38–50. l.

Szecskó Károly: A Földmunkások és Kisbirtokosok Országos Szövetsége Egri Csoportja (1945–1948). Archivum, 1983. 11. köt. 82–102. l.

Vancza János: Az MSzMP szövetségi politikája. Bp. 1983. Kossuth K. 193 l. – Ismerteti: *Bozó Gyula:* Szövetségben a szocializmusért. NSz. 1983. 14. évf. 4. sz. 83–84. l.; *Madarász György:* Szövetség hosszú távra. Napjaink, 1983. 22. évf. 7. sz. 34. l.; *V. L.* N. 1983. 111. évf. 74. sz. 7. l.

Varga Zoltán: Az 1974-es év politikai győzelmei Vas megyében. 1. rész: VSz. 1983. 37. évf. 1. sz. 29–52. l.

Varga F. János: Egy magyar citoyen zsákutcája (Csécsy Imréről születésének 90. évfordulóján.) K. 1983. 7. sz. 23. l.

Vida István: Nagy Ferenc (1904–1979). TáSz. 1983. 38. évf. 2. sz. 91–99. l.

Kultúra – tudomány

Balogh Sándor: Egyház és oktatás a felszabadulás után. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 43–45. l.

Bános Tibor: Újabb regény a pesti színházakról 1945–1949. Újra kezdődik a játék. Bp. 1983. Magvető K. 521 l., ill.

Beck Mihály: Erdey-Gruz Tibor, a tudománypolitikus és a tudománynépszerűsítő. MT. 1983. 28. köt. 1. sz. 3–6. l.

Bihari Ottó (1921–1983), FSz. 1983. 32. évf. 3. sz. 129. l.; ÁI. 1983. 33. évf. 3. sz. 244–245. l.; *Ádám Antal.* MJ. 1983. 30. évf. 3. sz. 281–282. l.; *Kulcsár K.* AJ. 1983. 25. köt. 1–2. sz. 1–2. l.; *Kovács István.* MT. 1983. 28. köt. 6. sz. 477–479. l.

Fábián László: A történelmiség látszata. Az 50-es évek ábrázolása magyar filmekben. Filmkultúra. 1983. 19. évf. 3. sz. 5–13. l.

Farkas Ferencné–László Mária: Szándék és valóság. (Gondolatok a főiskolákon-egyetemeken folyó marxizmus-leninizmus oktatásról.) BarMűv. 1983. 2. sz. 30–37. l.

Kapitány Ágnes–Kapitány Gábor: Értékrendszereink. Bp. 1983. Kossuth K. 270 l.

Kecskés Sándor: A gazdaságirányítási reform hatása a közművelődés intézményrendszerére. BSz. 1983. 28. évf. 3. sz. 1–11. l.

Kőháti Zsolt: Filmjeink az ötvenes évekről. Filmkultúra, 1983. 19. évf. 3. sz. 14–19. l.

Köpeczi Béla: Az akadémiai kiadás utolsó harminc éve. MTANyI. 1981. 32. köt. 1–2. sz. 45–51. l.

Köpeczi Béla: A kulturális fejlődés fő tendenciái a felszabadulás után. Pártélet, 1983. 28. évf. 12. sz. 8–14. l.

Kőszegfalvi Ferenc: Délsziget 1946–1947. (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története.) MK. 1983. 99. évf. 2. sz. 154–164. l.

Levendel Ádám: A Magyar Közvéleménykutató Intézet (1945–1949). Jel-Kép, 1983. 4. évf. 2. sz. 123–131. l.

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt 1945 utáni művelődéspolitikájának néhány vonása. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 50–90. l.

Nárai Gábor: A Somogy megyei ipari szakoktatás a szocialista átalakulás időszakában. 1. rész: (1945–1957). ISz. 1983. 5. évf. 2. sz. 49–58. l.; 2. rész: Uo. 3. sz. 75–82. l.

Nyitrai Ferencné: Péter György a szocialista statisztikáért. StSz. 1983. 61. évf. 12. sz. 1205–1215. l.

Papp Oszkár: A felszabadulás művészete. (Vázlat és emlékezet.) I. rész: Kultúra és közösség, 1983. 5. sz. 3–28. l.; II. rész: Uo. 6. sz. 5–30. l.

Párczer Ferenc: Adalékok a magyar könyvkiadás felszabadulás utáni történetéhez (1950–1956). IT. 1983. 15. évf. 2. sz. 260–271. l.

Tarján Tamás: Csillag, 1954. december. Forrás, 1983. 15. évf. 2. sz. 56–65. l.

Vass László: A felsőoktatás és a társadalmi-gazdasági és tudományos-műszaki fejlődés Magyarországon. FSz. 1983. 32. évf. 4. sz. 205–213. l.

Zentai János: Rádió és irodalom. 25 év a Magyar Rádióban. Bp. 1983. Tömegkommunikációs Közp. 256 l.

Ismertetések

Aczél György: Beszélgetések Magyarországról, szocializmusról. Bp. 1982. Magvető K. 405 l. (2. kiad.) – Ismerteti: *Almási Miklós:* Tanuljunk demokráciát. ÉlIr. 1983. 27. évf. 3. sz. 4. l.; *Bata Imre:* Aczél György válaszol.

Kortárs, 1983. 27. évf. 5. sz. 821–823. l.; *Darvasi István.* Pártélet, 1983. 28. évf. 3. sz. 45–49. l.; *Nagy Kázmér:* Aczél György válaszol Francis Cohen kérdéseire. K. 1983. 1. sz. 28. l.

Balogh Sándor: A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945–1947. A fegyverszünettől a békeszerződésig. Bp. 1982. Kossuth K. 349 l. – Ismerteti: *Für Lajos:* Külpolitikánk a történetírás mérlegén. M. 1983. 6. évf. 6. sz. 60–63. l.; *Kiss Károly.* UT. 1983. 20. évf. 18. sz. 2. l.; *Mérei Gyula.* PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 225–229. l.; *Szokolay Katalin.* PFKözl. 1983. 2–3. sz. 202–206. l.

Čierna-Lantayová, Dagmar: O nové Maďarsko. (Korene, vznik a vývoj ľudovej demokracie, 1941–1948.) (Az új Magyarországért. A népi demokrácia gyökerei, keletkezése és fejlődése.) Bratislava, 1979. Veda K. 292 l. – Ismerteti: *Póth Piroska–Szarka László.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 889–891. l.

Csongrád megye a népi demokratikus átalakulás éveiben. 1945. november–1948 június. Szeged, 1981. MSzMP Csongrád megyei Biz. 585 l. – Ismerteti: *Nagy István.* Honismeret, 1983. 11. évf. 1. sz. 61–62. l.

Ferge Zsuzsa: Társadalmi újratermelés és társadalompolitika. Bp. 1982. Közg. és Jogi K. 416 l. – Ismerteti: *Andorka Rudolf.* AOe. 1983. 30. köt. 2. sz. 273–276. l.; *Bíró Dávid:* Szociálpolitika kérdőjelekkel. Szoc. 1983. 1–2. sz. 197–205. l.; *Gara Judit.* Kereskedelmi Szemle, 1983. 24. évf. 4. sz. 47–48. l.; *Hegyesi Gábor:* Szociálpolitika – a szociológus szemével. Vg. 1983. 24. évf. 4. sz. 252–253. l.; *Szorcsik Sándor:* A tudatos cselekvés lehetőségeiről és korlátairól. Nsz. 1983. 41. évf. 16. sz. 7. l.; *Tóth Péter Pál.* Szoc. 1983. 1–2. sz. 193–196. l.

Gál Lajos–Szarvas Lászlóné: A magyar ifjúsági mozgalom története 1945–1950. Bp. 1981. 148 l. – Ismerteti: *Micheller Magdolna.* TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 203–206. l.

Hankiss Elemér: Diagnózisok. Bp. 1982. Magvető K. 303 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Kerékgyártó István:* Tanulságos látleletek. Napjaink, 1983. 22. évf. 3. sz. 30–31. l.; *Takács Géza:* Reménykedő társadalomtudomány. MoV. 1983. 9. évf. 10. sz. 38–41. l.; *Vekerdi László:* Tiszta indulat és kritikus értelem. Jelenkor, 1983. 26. évf. 4. sz. 367–370. l.

Hermann István: Ideológia és kultúra a hetvenes években. Bp. 1982. Kossuth K. 341 l. – Ismerteti: *Bécsy Tamás:* „Perspektívánk 'ha – akkor' jellegű". IT. 1983. 15. évf. 3. sz. 670–684. l.; *Bessenyei Sándor.* TáSz. 1983. 38. évf. 1. sz. 101–102. l.; *Thoma László.* K. 1983. 2. sz. 30. l.; *Zrinszky László.* PSz. 1983. 33. évf. 2. sz. 198–199. l.

Hollós Ervin–Lajtai Vera: Hidegháború Magyarország ellen. Bp. 1982. Kossuth K. 354 l. – Ismerteti: *Gáliczky Éva.* Pártélet, 1983. 28. évf. 3. sz. 93–94. l.; *Pintér László.* PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 202–204. l.

Korom Mihály: Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944–1945). Bp. 1981. Akadémiai K. 522 l. – Ismerteti: *Föglein Gizella.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 480–482. l.; *Nagy Kázmér.* K. 1983. 7. sz. 33. l.; *Tóth Sándor.* HK. 1983. 30. évf. 4. sz. 682–684. l.

Mészáros Rezső: A falusi átalakulás alapvető térfolyamatai a Dél-Alföldön. Bp. 1982. Akadémiai K. 141 l. – Ismerteti: *Timár Judit.* BékÉl. 1983. 18. évf. 3. sz. 409–410. l.

Molnár István: Ifjúmunkás-mozgalom Magyarországon (1945–1950). A SzIT története. Bp. 1981. Kossuth K. 259 l. – Ismerteti: *Pósa Zsolt.* MT. 1983. 28. köt. 6. sz. 482–484. l.

Somlyai Magda: Történelemformáló hétköznapok Jász-Nagykun-Szolnok megyében. Szolnok, 1981. Szolnok megyei levéltár kiadása, 75; 94; 50 l. – Ismerteti: *Kondor Viktória, M.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 251–253. l.

A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája. (Szerk.: Szabó Bálint.) Bp. 1982. Akadémiai K. 719 l. – Ismerteti: *Izsák Lajos:* A felszabadulás utáni korszak kronológiája. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 197–199. l.

Vas Zoltán: Akkori önmagunkról. Önéletírás. II. köt. Bp. 1982. Magvető K. 696 l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Vadász Ferenc.* K. 1983. 3. sz. 28. l.

Nekrológok

Elekes Lajos (1914–1982). *Rottler Ferenc.* TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 199. l.

Kolossa Tibor (1922–1982). *Szabó Miklós.* TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 347–348. l.; *Vörös Antal.* AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 570. l.

Thirring Lajos (1899–1983). *Kovacsics József:* ... a magyar demográfusok doyenje emlékére. D. 1983. 26. évf. 4. sz. 499–507. l.

Mátrai László (1909–1983). Elhunyt Mátrai László akadémikus. Nsz. 1983. 41. évf. 265.

sz. 6. l.; *Hermann István.* MN. 1983. 46. évf. 265. sz. 5. l.; *Lukács József.* Vg. 1983. 24. évf. 12. sz. 782–784. l.; *Sz. I.* K. 1983. 12. sz. 28. l.; *Pach Zsigmond Pál:* Mátrai László műhelyei. ÉIr. 1983. 27. évf. 48. sz. 6–7. l.

Perényi József (1915–1981). *Niederhauser Emil.* SSl. 1982. 28. köt. 1–4. sz. 409–411. l.

Supka Géza (1883–1956). *Féja Géza:* Emlékezés Supka Gézára. Tt. 1983. 37. évf. 8. sz. 61–65. l.; *Lambrecht Miklós:* A könyvhét hazai úttörője, Supka Géza (1883–1956). UT. 1983. 20. évf. 22. sz. 45. l.; *Lengyel András:* Száz éve született Supka Géza, a 20. századi művelődéstörténetünk egyik kiváló személyisége. Kts. 1983. 33. évf. 2. sz. 96–100. l.

Szalai Sándor (1912–1983). *H.:* Szalai Sándor halálára. K. 1983. 6. sz. 2. l.; *Huszár Tibor.* Vg. 1983. 24. évf. 7. sz. 453–454. l.; *Kolosi Tamás.* ÉIr. 1983. 27. évf. 21. sz. 7. l.; *Szentágothai János.* MT. 1983. 28. köt. 9. sz. 707–709. l.

Szűcs Sándor (1903–1982). *Molnár Balázs.* ET. 1983. 94. évf. 4. sz. 615–617. l.

III. EGYETEMES TÖRTÉNELEM

Általános munkák

Források

Brecht, Bertold: Politikáról és társadalomról. Bp. 1983. Kossuth K. 359 l.

Valovoj, D.–Lapsina, G.: Nevek az emlékoszlopon. Bp. 1983. Kossuth K. – Kárpáti K. 342 l.

Vörös T. Károly: Lukács György válasza a Nuovi Argumenti kérdésére. (Bp. 1962. február 8.) K. 1983. 1. sz. 23–28. l.

Feldolgozások

Ágh Attila: „Középkori elmaradottság" és a modern „alulfejlettség". Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 3–47. l.

Ágh Attila: Világtörténelem és nemzeti fejlődés. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 459–466. l.

Anderle Ádám: „Szabadságra született Amerikánk..." Portrék a Latin-amerikai függetlenségi háborúkból. Bp. 1983. Kozmosz K. 236 l., ill. (Az én világom.)

Anyikin, A. V.: A sárga ördög, Bp. 1983. Gondolat K. 310 l., ill.

Balogh András: Megjegyzések az indiai kasztrendszer társadalmi-politikai szerepéről. MTANyl. 1980. 32. köt. 3–4. sz. 351–380. l.

Bayer József: „Sztálinizmus és antikommunizmus". Werner Hofmann koncepciójáról. Vt. 1983. 3. sz. 128–144. l.

Bölcsességek könyve. 1800 után született szerzők. Aforizmák, szállóigék. (Összeáll., szerk., jegyz.: Kristó Nagy István.) Bp. 1983. Gondolat K. 771 l.

Brendler, Gerhard: Luther Márton teológiájának ereje és hatása. Vt. 1983. 3. sz. 14–29. l.

Brenner, Robert: Az agrártársadalom osztályszerkezete és gazdasági fejlődése a preindusztriális Európában. Vt. 1983. 1. sz. 9–16. l.

Brenner, Robert: „Az európai kapitalizmus mezőgazdasági gyökerei". Vt. 1983. 1. sz. 51–63. l.

Considine, Bob: Sokszoros élet. Armand Hammer rendkívüli története. Bp. 1983. Magvető K. 275 l., ill.

Croot, Patricia–Parker, David: „Az agrártársadalom osztályszerkezete és a gazdasági fejlődés." Vt. 1983. 1. sz. 21–25. l.

Dalin, V. M.–N. I. Nyepomnyascsaja: Történeti tárgyú könyvek Marx könyvtárában. Részletek. (Marx Isztorik.) (Moszkva, 1968. 603–607, 610–613, 628–635.) Vt. 1983. 4. sz. 83–100. l.

Döme Piroska: Fény és árnyék. Bp. 1983. Kossuth K. 313 l., ill. (Nők a történelemben.)

Dragunov, Georgij: Svájc. Múlt és jelen. Bp. 1983. Kossuth K. 228 l., ill.

Erdős György: Kereszténység Japánban – egy szociológiai felmérés tanulságai. Confessio, 1983. 7. évf. 2. sz. 106–118. l.

Fjodorov-Davidov, G. A.: Az Aranyhorda földjén. Bp. 1983. Gondolat K. 134 l., ill., térk.

Gál Tamás: Mit kell tudni a Trópusi Afrikáról? Bp. 1983. Kossuth K. 151 l. (Mit kell tudni?)

Galtung, Johan: Társadalom és gondokodás. A szász, a germán, a gall és a japán kultúra összehasonlítása. Jel-Kép, 1983. 4. évf. 2. sz. 203–218. l.

Gonda Imre–Niederhauser Emil: Die Habsburger. Ein europäisches Phänomen. Bp. 1983. Corvina K. 430 l., ill., térk.

Gömöri Endre: A sas és a sárkány. Washington-Peking 1844–1982. Bp. 1983. Kossuth K. 315 l. – Ismerteti: *P. V.:* Washington-Peking. 1844–1982. MH. 1983. 16. évf. 214. sz. 8. l.; *Pollák Erika:* A kínai-amerikai kapcsolatok története. Nsz. 1983. 41. évf. 248. sz. 7. l.; *Várkonyi Tibor.* MN. 1983. 46. évf. 186. sz. 2. l.

Groehler, Olaf: A légi háborúk története 1910–1980. Bp. 1983. Zrínyi K. 490 l., ill., térk.

Hahn István: Eredmények, kérdések és viták az ázsiai termelési mód kutatásában. TáSz. 1983. 38. évf. 5. sz. 100–108. l.

Hahn István: Naptári rendszerek és időszámítás. Bp. 1983. Gondolat K. 126 l., ill. (Gondolat zsebkönyvek.)

Herédi István: Gazdaság és társadalom R. Aron szociológiájában. (Adalékok az „ipari társadalom" elméletéhez.) GJ. 1982. 16. köt. 57–114. l.

Hegyi Klára: A szultáni szeráj. História, 1983. 5. évf. 4. sz. 12–15. l.

Horváth D. Tamás: A tőkés agrárfejlődés fő vonásai Franciaországban (1789–1958). AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 427–456. l.

Jávorszky Béla: Egy észak-európai kisebbség portréja. Kik azok a finnországi svédek? Tt. 1983. 37. évf. 2. sz. 80–86. l.

Keszthelyi Tibor: Indiánok Arizonában. Bp. 1983. Kossuth K. 204 l., ill., térk.

Ladurie, Emmanuel Le Roy: „Válasz Brenner professzornak". (Agrárkultúra és gazdasági fejlődés a preindusztriális Európában kérdés körül kibontakozott vitával kapcsolatban.) Vt. 1983. 1. sz. 27–29. l.

Makkai László: A nagy reformátor hagyatéka. (500 éve született Luther Márton.) Nsz. 1983. 41. évf. 267. sz. 13. l.

Maróth Miklós: Aristotelestől Avicennáig. Bp. 1983. Akadémiai K. 336 l. (Apolló könyvtár, 14.)

Matuz, Joseph: Az iszlám. (Részletek a szerző egy nagyobb kéziratából.) Vt. 1983. 2. sz. 62–66. l.

Niederhauser Emil: Ortodox egyház és nemzeti mozgalom. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 47–49. l.

Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. (Szerk.: Tőkei Ferenc.) Bp. 1983. Akadémiai K. 389 l. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár, 18.)

Passeron, Renée: A szürrealizmus enciklopédiája. Bp. 1983. Corvina K. 331 l., ill.

Raj Tamás: Egy kultúra üzenete. Beszélgetés Schütz Ödönnel, a MTA Belső-Ázsiai Intézete tudományos főmunkatársával. MN. 1983. 39. évf. 7. sz. 5. l.

Rostoványi Zsolt: Mit kell tudni az iszlámról? Bp. 1983. Kossuth K. 241 l. (Mit kell tudni?)

Suret-Canale, Jean: A négerkereskedelemtől a neokolonializmusig. Afrika-történeti esszék. Bp. 1983. Kossuth K. 268 l.

Szántó Konrád: A katolikus egyház története. I. köt. Bp. 1983. Ecclesia, 711 l., ill.

Szücs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. Magvető K. 137 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Horpácsi Sándor:* Helyünk Európában. Köznevelés, 1983. 39. évf. 33. sz. 26. l.

Tarbai Gabriella: Indonézia társadalmi, politikai fejlődése a XX. században. Bp. 1983. MLFO. 76 l. (Tudományos Szocializmus Füzetek, 71.)

Tőkei Ferenc: A Note on Nomadism. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 533–538. l.

Tönnies, Ferdinand: Közösség és társadalom. Bp. 1983. Gondolat K. 357 l., (Társadalomtudományi Könyvtár.)

Volszkij, A.: A szellemi munkás. New York – Baltimore, 1968. (Részletek a munkából: 43–45, 58–59, 91, 149–161, 157–158, 160–161, 370–371. l.) Vt. 1983. 1. sz. 111–120. l.

Zolnay Vilmos: A művészetek eredete. (Pokoljárás.) Bp. 1983. Magvető K. 592 l. – Ismerteti: *Varga Domokos:* Az újra megjárt pokol. ÉlIr. 1983. 27. évf. 42. sz. 10. l.

Ismertetések

Afanaszjev, Ju. N.: Az „Annales" iskolai eszmei alapjainak fejlődése. Voproszi isztorii, 1981. 9. sz. 77–92. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 501–503. l.

Anderle Ádám: Munkásmozgalom Latin-Amerikában 1870–1959. Bp. 1982. Kossuth K. 498 l. – Ismerteti: *Horváth Gyula:* Egy korszak összegzése. Nsz. 1983. 41. évf. 4. sz. 7. l.; *Skáfár Pál.* Köznevelés, 1983. 39. évf. 10. sz. 13. l.; *Szilágyi István.* PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 198–201. l.

Boncs-Brujevics, Vlagyimir: „Istennek törvénye". (Tanulmánykötet az orosz szektákról és óhitűekről.) Bp. 1982. Európa K. 299 l. – Ismerteti: *Gereben Ágnes:* Egy évszázados valláspolitika dokumentumai. Nsz. 1983. 41. évf. 123. sz. 7. l.

Cochen, Charles L.: A „szabadság vagy halál". Beszéd: Megjegyzések a vallási és forradalmi retorikáról. The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 4. Oct. 1971. 702–717. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 498–499. l.

Dalin, V. M.: Isztoriki Francii XIX–XX vekov. (A 19–20. század Franciaországának történetírói.) Moszkva, 1981. Nauka, 324 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 223–236. l.

Davidson, Basil: Portugál gyarmatok – felszabadított nemzetek. Bp. 1983. Magvető K. 153 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Csáki György:* A konstruktív ellenerőszak. Nsz. 1983. 41. évf. 236. sz. 7. l.; *Pándi Lajos.* V. 1983. 26. évf. 8. sz. 108–110. l.

Európai fővárosok. Építészeti források. (Főszerk.: Ságvári Ágnes.) Bp. 1982. Corvina K. 530 l. – Ismerteti: *Fügedi Erik.* LK. 1982. 53. évf. 1. sz. 131–133. l.

Gergely Jenő: A pápaság története. Bp. 1982. Kossuth K. 480 l. – Ismerteti: *Csorba László:* Feltárul a bronzkapu. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 700–703. l.; *Diószegi István:* Európa legrégibb intézménye. Nsz. 1983. 41. évf. 34. sz. 7. l.; *Farkas András.* TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 193–198. l.; *Járai Judit.* MH. 1983. 16. évf. 60. sz. 8. l.; *R. P.* Va. 1983. 48. évf. 8. sz. 629–630. l.; *Veszelák Ferenc.* TáSz. 1983. 38. évf. 10. sz. 104–106. l.

Goldziher Ignác: Az iszlám kultúrája I–II. Bp. 1981. Gondolat K. 1094 l. – Ismerteti: *Sz. Horváth Anna.* MT. 1983. 28. köt. 1. sz. 72–74. l.

Hahn István: Hitvilág és történelem. Bp. 1982. Kossuth K. 340 l. – Ismerteti: *Gábor György:* Emberek, istenek, vallások. MFSz. 1983. 27. évf. 1. sz. 103–107. l.

Isztoriografija novoj i novejsej isztorii Evropü i Ameriki. Moszkva, 1977. Izd. Moszkvszkogo Universziteta, 575 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 125–127. l.

Klima, Jozef: Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hranic. (Szlovákia területi fejlődése és határainak alakulása.) Bratislava, 1980. Obzor K. 154 l., 10 térk. – Ismerteti: *Karpat, Jozef.* JK. 1983. 38. évf. 7. sz. 495. l.

Marczali Henrik: Világtörténelem – magyar történelem. (Vál. és szerk.: Gunst Péter.) Bp. 1982. Gondolat K. 562 l. (Történetírók Tára.) – Ismerteti: *Gál József.* SHH. 1983. 1. sz. 132–136. l.

Az orosz történelem egyetemessége és különössége. Fejlődéstanulmányok. (Szerk.: Krausz Tamás–Szvák Gyula–Béládi László.) ELTE ÁJT Tud. Szoc. Tsz. 324 l. – Ismerteti: *Kun Miklós:* Források a múlt század Oroszországából. MN. 1983. 46. évf. 69. sz. 8. l.; *Niederhauser Emil:* Vitapartnerek érvei. Nsz. 1983. 41. évf. 10. sz. 7. l.; *Tallár Ferenc.* V. 1983. 26. évf. 1. sz. 112–113. l.

Ostmitteleuropa. Berichte und Forschungen. (Kelet-Közép-Európa. Beszámolók és kutatások.) Hrsg. von Ulrich Haustein stb. Stuttgart, 1981. Klett-Cotta, XIII, 544 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 482–484. l.

Porter, Kathy: Március 8. A nemzetközi nőnap. Marxism Today, 1980. március 11–14. l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 904–905. l.

Radev, Sztojan: Sz Balgarija v szarceto. (A szívünkben Bulgária.) Szofija, 1981. Narodna Mladezs, 246 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 874. l.

Ronda, James P.: A hit generációi: keresztény indiánok a Martha's Vineyard szigeteken. The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 3. jul. 1981. 369–394. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 490–491. l.

Studien zur Geschichte der Produktivkräfte. (Tanulmányok a termelőerők történetéből.) (Szerk.: Karl Lärmer.) Berlin, 1979. 401 l. – Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 893–895. l.

Szkazkin, Sz. D.: A parasztság a középkori Nyugat-Európában. Bp. 1979. Gondolat K. 425 l. – Ismerteti: *Draskóczy István.* ET. 1983. 94. évf. 2. sz. 340–341. l.

Tanulmányok a bolgár-magyar kapcsolatok történetéből. A bolgár állam megalapításának 1300. évfordulójára. (Szerk.: Juhász Péter – Csavdar Dobrev.) Bp. 1981. Akadémiai K. 551 l. – Ismerteti: *Doncsev, Toso.* Somogy, 1983. 11. évf. 4. sz. 110–112. l.; *Radó György.* MT. 1983. 28. köt. 3. sz. 243–244. l.

Todorov, Nicolaj: La ville Balcanique aux XVe–XIXe siècles. Dévelopment socioéconomique et démographique. Bukarest, 1980. Association Internationale d'Etudes du Sud-Est Européen, 495 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 582–584. l.

Világtörténet évszámokban. 1–3. köt. Bp. 1982. Akadémiai K. 195; 289; 235 l. – Ismerteti: *Szvák Gyula.* Nsz. 1983. 41. évf. 7. l.

Ókor

Források

Falus Róbert: Apollón lantja. A görög-római irodalom kistükre. (Ókori szemelvénygyűjtemény.) Bp. 1983. Móra K. 362 l. – Ismerteti: *(lőcsei):* MN. 1983. 46. évf. 120. sz. 6. l.

„Fénylő ölednek édes örömében..." A sumer irodalom kistükre. (Összeáll.: Komoróczy Géza.) Bp. 1983. Európa K. 529 l., ill.

Platon válogatott művei. (Vál. utószó: Falus Róbert.) Bp. 1983. Európa K. 667 l. (A világirodalom klasszikusai.)

Feldolgozások

Balla Lajos: A daciai telepítések és jelentőségük. BMévk. 1982. III. köt. 43–49. l.

Bíró Ferencné–Csorba Csaba: Az ókori görögök és rómaiak élete. Bp. 1983. Móra K. 115 l., ill. (Belső borítón térk.) (Évezredek hétköznapjai, l.)

Dér Katalin: A római színház és a korai kereszténység. Vg. 1983. 24. évf. 3. sz. 155–164. l.

Dér Katalin: Színház és színházellenesség, az ókori Rómában. Vg. 1983. 24. évf. 2. sz. 111–120. l.

Dobosi Viola, T.: Őskori és római bányászat a Kárpát-medencében. Bányászat, 1983. 116. évf. 9. sz. 586–596. l.

Duka Zólyomi Norbert: Sanitära Beziehungen in privatrechtlichen Bestimmungen des römischen Corpus juris civilis. (Egészségügyi vonatkozások a római Corpus juris civilis magánjogi rendelkezéseiben.) OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 83–91. l.

Falus Róbert: Világunk csillaga. Az ötszög-csillag az ókori szimbolikában. Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 336–345. l.

Fröhlich Ida: Historiographie et aggada dans le Liber Antiquitatum Biblicarum du Pseudo-Philon. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 353–409. l.

Fröhlich Ida: A jeruzsálemi templom (i.e. 970–608.). História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 6–7. l.

Hahn István: Álomfejtés és társadalmi valóság. Ókori álmoskönyvek nyomában. Vg. 1983. 24. évf. 3. sz. 145–154. l.

Hahn István: Vallás és etnikum. Zsidók az ókori Rómában. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 5, 8–9. l.

Háklár Noémi: Asszir világbirodalmak. V. 1983. 26. évf. 1. sz. 94–99. l.

Isac, Dan: Die ala Siliana C. R. torquata et armillata in Dakien. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 187–205. l.

Józsa György Gábor: Ókori álmoskönyvek nyomában. Beszélgetés Hahn István akadémikussal. MN. 1983. 39. évf. 6. sz. 9. l.

Kákosy László: Régi és új istenek Egyiptomban. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 3–4. l.

Kertész István: A hódító Róma. Bp. 1983. Kossuth K. 258 l., ill., térk. (Szivárvány k.)

Kiss Ákos: Medizinal-kulturische Darstellungen und Hinweise altertümlichen Mosaiken. (Gyógyító, kultikus-mágikus emlékek ókori mozaikokon.) OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 78–82. l.

Klima, Josef: Mezopotámia. Ősi civilizáció és kultúra a Tigris és az Eufrátesz mentén. Bp. 1983. Gondolat K. 313 l., ill., térk.

Kollesch, Jutta: Galen als Vertreter der Zweiten Sophistik. (Galenos mint a „második szophisztika" képviselője.) OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 47–54. l.

Makkay János: The earliest use of helmets in South-East Europe. AAr. 1982. 34. köt. 1–4. sz. 3–22. l.

Michałowski, K.: Akropolisz. Bp. 1983. Corvina K. 80 l., ill.

Nagy T.: Die zwei Neratii Prisci und Neratius Priscus der Jurist. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 411–436. l.

Németh György: A hetairák és az idegenforgalom. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 3–4. l.

Németh György: Küzdelem a hatalomért. Athén i. e. 411–403. AT. 1982. 29. köt. 2. sz. 224–230. l.

Oates, David és Joan: A civilizáció hajnala. Bp. 1983. Helikon K. 152 l., ill., térk., A múlt születése.

Okladnyikov, A. P.–Martinov, A. I.: Szibériai sziklarajzok. (Bev.: Hoppál Mihály.) Bp. 1983. Corvina K. 201 l., ill., térk.

Steiger Kornél: A hippokráteszi orvostudomány természetfilozófiai előzményei. OtK. 1981. 27. köt. 1–4. sz. 17–23. l.

Székely András: Az ókori Kelet művészete. Bp. 1983. Képzőművészeti K. 383 l., ill. térk.

Szunyogh Szabolcs: Az ókori Kelet. A tévéegyetem új sorozata. N. 1983. 111. évf. 235. sz. 6. l.

Torbágyi Melinda: Görög pénzforgalom a Kárpát-medencében. Pénzügyi Szemle, 1983. 27. évf. 5. sz. 387–390. l.

Töttösy Csaba: The Variants of the Frame Story of the Śukasaptati. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 437–453. l.

Vasilev, V. P.: Bemerkungen zum Transport von Bronzegefässen in der Antike. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 179–185. l.

Wolski, J.: Les sources de l'époque hellénistique et parthe de l'histoire d'Iran. Difficultés de leur interprétation et problèmes de leur évaluation. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 137–145. l.

Yamada, Nobuo: Formation of the Hsiung-nu Nomadic State. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 575–582. l.

Ismertetések

Falus Róbert: Az antik világ irodalma. Bp. 1976. (1980. 2. kiad.) Gondolat K. 760 l. – Ismerteti: *Havas László:* A klasszikus ókor irodalma mai szemmel. Vg. 1983. 24. évf. 1. sz. 54–56. l.

Gáspár Dorottya: Eskü a rómaiaknál és a sacramentum militiae. Bp. 1982. Akadémiai K. 90 l. – Ismerteti: *Visky Károly.* AT. 1982. 28. köt. 2. sz. 250–251. l.

Kőrösi Csoma Sándor: Buddha élete és tanításai. Bukarest, 1982. Kriterion K. 225 l.

Maróti Egon: Az itáliai mezőgazdasági árutermelés kibontakozása. Bp. 1981. Akadémiai K. 298 l. – Ismerteti: *Havas László.* AT. 1982. 29. köt. 2. sz. 248–250. l.

Oppenheimer, A. L.: Az ókori Mezopotámia. Bp. 1982. Gondolat K. 527 l. – Ismerteti: *Háklár Noémi.* MN. 1983. 39. évf. 43. sz. 8. l.

Középkor 1500-ig

Források

Flamand kalendárium. (Kísérőtanulmány: Soltész Zoltánné.) Az OSzK Cod. lat. 396. jelzetű kodexének hasonmás kiad. Bp. 1983. Helikon K. 26 l., ill. 45 l. szöveg.

Fodor Pál: Egy 15. századi török elbeszélő forrás értelmezési problémái. Vt. 1983. 2. sz. 3–18. l.

Redl Károly: Középkori dokumentum a bolondünnepről. (A párizsi teológiai fakultás levele és 14 következtetése az egyházak prelátusaihoz a bolondünnep ellen, melyet az Úr születésének nyolcad napján vagy január elsején némely egyházban megünnepeltek. Párizs, 1444. márc. 12.) Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 677–679. l.

Scheiber Sándor: Új kazár-héber dokumentum. (12–13. századból.) MN. 1983. 46. évf. 138. sz. 7. l.

Feldolgozások

Aalto, Pentti: Swells of the Mongol-Storm around the Baltic. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 5–15. l.

Bois, Guy: „A neo-malthusianus ortodoxia ellen." Vt. 1983. 1. sz. 29–35. l.

Brøndsted, Johannes: A vikingek. Bp. 1983. Corvina K. 312 l., ill., térk.

Cooper, J. P.: „Az agrárkapitalizmus nyomában". Vt. 1983. 1. sz. 41–51. l.

Czeglédi ,Károly: Zur Geschichte der Hephthaliten. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 213–217. l.

Czeglédi Károly: Zur Stanmesorganisation der türkischen Völker. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 89–93. l.

Ecsedy Ildikó: Western Turks in Northern China in the Middle of the 7th Century. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 249–258. l.

Erdélyi István: Über die Zusammenhänge der Grabfunde bei Martan-Ču. AAr. 1983. 35. köt. 1–2. sz. 207–209. l.

Fülöp Gyula: Régészeti adalék az avarkor hiedelem világához. AÉ. 1982. 109. köt. 2. sz. 277–280. l.

Grignaschi, M.: La chute de l'Empire Hephthalite dans les sources byzantines et perses et le problème des Avars. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 219–248. l.

Haussig, H. W.: Die ältesten Nachrichten der griechischen und lateinischen Quellen über die Routen der Seidenstrasse nach Zentral- und Ostasien. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 9–24. l.

Klaniczay Gábor: A karnevál szelleme. Bahtyin elmélete a népi nevetéskultúráról. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 664–674. l.

Kócziánné Szentpéteri Erzsébet: Szekéren, kocsin, hintón a középkorban. História, 1983. 5. évf. 3. sz. 5–9. l.

Magyar István Lénárd: „Quaestio bulgarica". (A kereszténység felvétele Bulgáriában.) Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 839–879. l.

Makkai László: Uradalom és parasztgazdaság a feudális Európában. Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 117–128. l.

Maróth M.: Ptolemaic Elements and Geographical Actuality in al-Huwarizmi's Description of

Central Asia. AA. 1980. 28. köt. 1–4. sz. 317–352. l.

Merhautová-Livorová, Anežka: La fond historique des changements intervenus dans l'art de la première moitié du XIIIe siècle. AHA. 1982. 28. köt. 3–4. sz. 237–240. l.

Pirenne, Henri: A középkori gazdaság és társadalom története. Bp. 1983. Gondolat K. 396 l.

Postan, M. M.–Hatcher, John: „Népesség és osztályviszonyok a feudális társadalomban." Vt. 1983. 1. sz. 16–21. l.

Pörtner, Rudolf: A viking kaland. Bp. 1983. Kossuth K. 344 l., ill. (Szivárvány könyvek.)

Rácz István: A vikingek öröksége. Bp. 1983. Képzőművészeti K. 44 l., ill.

Redl Károly: Az újplatonizmus szerepe a középkori gondolkodás szerkezetében. MFSz. 1983. 27. évf. 2. sz. 227–240. l.

Róna-Tas András: Újabb adatok a kazár népnév történetéhez. NyK. 1983. 85. köt. 1. sz. 126–133. l.

Simon Róbert: Ki mit mire cserélt Mekkában az Iszlám előestéjén. (Tradicionális cserefolyamatok gazdaságantropológiai elemzése.) TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 117–135. l.

Sinor, Denis: Réfléxions sur la présence turco-mongole dans le monde méditerranéen et pontique à l'époque pré-ottomane. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 485–501. l.

Szádeczky-Kardoss Samu–Csillik Éva: Az avar történelem forrásai VII. Thessaloniké első avar ostroma. AÉ. 1983. 110. köt. 1. sz. 89–99. l.

Törőcsik Zoltán–Uzsoki András: Mozaikkockák Halle középkori történetéből (961–1517). Horizont, 1983. 11. évf. 4. sz. 5–15. l.

Uray Géza: Notes on the Thousand-Districts of the Tibetan Empire in the First Half of the Ninth Century. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 545–548. l.

Vásáry István: The Institution of Foster-Brothers (emildäš and kökälsäš) in the Chingisid States. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 549–562. l.

Wunder, Heide: ,Parasztszervezetek és osztálykonfliktus Kelet- és Nyugat Németországban. Vt. 1983. 1. sz. 25–27. l.

Ismertetések

Anghel, Gheorghe: Moldva középkori várai Ştefan Cel Mare idejében. Apulum – Arheologie, Istorie, Etnografie Alba Iulia, 1978. Acta Musei Apulensis. – Ismerteti: *P. Gábor Márta.* Sz. 1982. 116. évf. 5. évf. 1135–1136. l.

Contamine, Philippe: La guerre au moyen âge. Paris, 1980. Press. Univers. de France, 485 l. – Ismerteti: *Borosy András.* HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 148–149. l.

Duby, Goorges: La chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans le France féodale. (A lovag, a nő és a pap. A házasság a feudális Franciaországban.) Paris, 1981. Hachette, 312 l. – Ismerteti: *Tóth István György.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 669–672. l.

Frojanov, I. Ja.: Kijevszkaja Rusz. Ocserki szocialno-politikcseszkoj isztorii. (Tanulmányok a ,Kijevi Rusz társadalmi-politikai történetéről.) Leningrad, 1980. 256 l. – Ismerteti: *Szvák Gyula.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1098–1101. l.

Gjuzelev, Vassil: The Proto-Bulgarians. Prehistory of Asparouhian Bulgaria. (A bolgár törökök. Az Aszparuh-féle Bulgária őstörténete.) Sofia, 1979. Sofia Press, 76 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 461. l.

Kulikovszkaja bitva. Szbornik sztatej. L. G. Beszkrovnij, V. I. Buganov, V. A. Kucskin, A. L. Nanarocsnickij, B. A. Ribakov. Moszkva, 1980. 319 l. – (A kukikovói ütközet. Tanulmánykötet.) – Ismerteti: *Dolmányos István.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 668–669. l.

Matuzova, V. I.: Anglijszkije szrednyevekovije isztocsniki IX–XIII v. (Angol középkori források, IX–XIII. század.) Moszkva, 1979. Nauka K. 267 l. – Ismerteti: *Bartha Antal.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1101–1103. l.

Piccolomini, Aeneas Silvius: Pápa vagy zsinat? Válogatott levelek. Bp. 1980. Magyar Helikon, 295 l. – Ismerteti: *Paczolay Péter:* Levelek a reneszánszból. Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 372–373. l.

Ribakov, B. A.: Jazicsesztvo drevnyih szlavjan. (Az őszlávok pogány vallása.) Moszkva, 1981. 607 l. – Ismerteti: *Dolmányos István.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 459–461. l.

Spieralski, Zdisław: A Jagelló-szövetség ,a XV. század végéig. Acta Poloniae Historica, 41. köt. 51–83. l. – Ismerteti: *ijf. Barta János.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1136–1137. l.

Steinmann, Judith: Die Benediktinerinnenabtei zum Fraumünster und ihr Verhältnis zur Stadt Zürich 858–1524. (Studien und Mitteilungen zur Geschichte des Benediktiner-Ordens und seiner Zweige. 23. Ergänzungsband.) H. n. 1980. 126 l. – (A Fraumünster bencés apácakolostor és viszonya Zürich városához 858–1524.) – Ismerteti: *Fügedi Erik.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 667–668. l.

Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. III. köt. Oklevelek az 1301 és 1327 közötti időből, kiegészítésekkel 1223-tól 1300-ig. Wien–Köln–Graz, 1979. A Burgenlandi Tartományi Kormány kiadásában, 338 l. – Ismerteti: *Pulay Endre.* Vsz. 1983. 37. évf. 4. sz. 608–611. l.

Tóth Imre, H.: Constantin-Cirill és Metód élete és működése. Bp. 1981. Magvető K. 219 l. – Ismerteti: *Dolmányos István:* A szláv íráshasználat keletkezése és a bizánci egyház. Vg. 1983. 24. évf. 2. sz. 121–123. l.

Udalcova, Z. V.–Sapov, Ja. N.–Gutnova, Je. V.–Novoszelcev, A. P.: Az Óorosz Állam – mint civilizációk találkozásának színtere. Voproszi isztorii, 1980. 7. sz. 41–60. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1134–1135. l.

A 16–18. sz. története (1789-ig)

Források

Luther, Márton: Asztali beszélgetések. (Vál., jegyz., összeáll.: Márton László.) Bp. 1983. Helikon K. 240 l.

Karl Marx: A XVIII. századi titkos diplomácia története. Medvetánc, 1982. 2. évf. 1. sz. 181–192. l.

Montaigne: A tapasztalásról. Bp. 1983. Európa K. 110 l. (Mérleg.)

Pécsváradi Gábor: Jeruzsálemi utazás. Bp. 1983. Szépirodalmi K. 271 l. (Magyar ritkaságok.) – Ismerteti: *Kovács Sándor Iván.* UT. 1983. 20. évf. 34. sz. 2. l.

Feldolgozások

Bacqué-Grammont, J. L.–Adle, Ch.: Une lettre de Hasan Beg de 'Imadiyye sur les affaires d'Iran en 1516. Ao. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 29–37. l.

Bajkó Mátyás: Luther és a protestáns iskolakultúra. A reformátor születésének 500. évfordulójára. PSz. 1983. 33. évf. 12. sz. 1183–1188. l.

Bawden, C. R.: A Document Concerning Chinese Farmers in Outher Mongolia in the Eighteenth Century. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 47–55. l.

Bóka Éva: Európa és a törökök. (Válogatás a török birodalom megdöntésére született 16–17. századi tervekből.) Vt. 1983. 2. sz. 83–104. l.

Borzsák István: Bécs elfoglalása – a török vágyálom. MN. 1983. 46. évf. 222. sz. 8. l.

Éles Csaba: Luther és a kultúra. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 657–663. l.

Fried István: Volksdichtung, Volkstümlichkeit, Kunstdichtung in den Literaturen Ostmitteleuropas des 18. Jahrhunderts. SSl. 1982. 28. köt. 1–4. sz. 91–123. l.

Gergely András: Hollandia születése, a németalföldi nemzettéválás. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 477–483. l.

Gyimesi Sándor: Európa és a harmadik világ találkozása a 16–18. században. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 384–393. l.

Hegyi Klára: Török berendezkedés a meghódított országokban. Vt. 1983. 2. sz. 19–41. l.

Herczegh Géza: Egy „kelet-európai birodalom" kialakulásának körvonalai, avagy késő-középkori perszonáluniók Kelet-Közép-Európában. JK. 1983. 38. évf. 2. sz. 114–118. l.

Hilton, R. H.: „A feudalizmus válsága". Vt. 1983. 1. sz. 35–41. l.

Hóvári János: Az oszmánok és a Levante-kereskedelem a 15–16. században. Vt. 1983. 2. sz. 42–61. l.

Hoyer, Siegfried: A török mint antikrisztus. (Adalék Luther Márton török képéhez.) Vt. 1983. 3. sz. 30–41. l.

Jónás Ilona, Sz.: François de la Noue „Politikai és katonai értekezései"-ről. Vt. 1983. 2. sz. 105–112. l.

Jónás Ilona, Sz.: Megjegyzések Luther társadalmi nézeteihez. Vt. 1983. 3. sz. 42–55. l.

Kiss Emil: Luther és az anabaptisták. ThSz. 1983. 26. évf. 4. sz. 230–234. l.

Koch, Berhard: Das österreichische Münz- und Geldwesen unter der Kaiserin Maria Theresia. NK. 1981–1982. 80–81. évf. (sz. n.) 5–9. l.

Makkai László: Luther útja a reformációhoz. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 51–53. l.

Mickun, Nina: La mesta au XVIIIe siècle. Étude d'histoire sociale et économique de l'Espagne au XVIIIe siècle. Bp. 1983. Akadémiai K. 364 l., ill., térk.

Mortier, Roland: Az európai felvilágosodás fényei és árnyai. Válogatott tanulmányok. Bp. Gondolat K. 1983. 409 l. – Ismerteti: *Ferenczi László:* Az újragondolt felvilágosodás. ÉIr. 1983. 27. évf. 16. sz. 11. l.

Nagy Sándor Béla: Társadalmi kérdések Kálvin igeszolgálatában. ThSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 74–78. l.

Ottlyk Ernő: Luther élete és műve. Bp. 1983. A Magyar Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, 253 l., ill. ,– Ismerteti: *Makkai László:* Új magyar könyv Lutherről. ThSz. 1983. 26. évf. 3. sz. 185–187. l.

Pach Zsigmond Pál: Világgazdaság és külkereskedelem az újkor hajnalán. Józsa György Gábor beszélgetése az akadémikussal. MN. 1983. 46. évf. 83. sz. 10. l.

Paczolay Péter: Luther politikai gondolkodása. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 649–656. l.

Pénzes István: Leonardo da Vinci malmai. Malomipar, 1983. 30. évf. 1. sz. 35–39. l.

Perjés Géza: Bécs török ostroma 1683-ban. UT. 1983. 20. évf. 33. sz. 11. l.

Rédey Pál: A reformátor. (Luther Márton születésének 350. évfordulóján.) UT. 1983. 20. évf. 27. sz. 20–21. l.

Redl Károly: Spinoza és Lessius. Spinoza Születésének ,350. évfordulójára. Vg. 1983. 24. évf. 1. sz. 4–13. l.

Sárközi Alice: A 17th Century Mongol Mañjuśrīnāna maśamgīti with Commentary. AO. 1982. 36. köt. 1–3. sz. 449–468. l.

Silva, Raymond: Cagliostro rejtelmes élete. Bp. 1983. Gondolat K. 226 l.

Szabó Máté: A birodalomtól a nemzetállamig. A német nemzetfelfogásokról (1767–1815). Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 494–502. l.

Szvák Gyula: A cári autokrácia társadalmi alapjai. Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 49–72. l.

Teke Zsuzsa: Egy 15. századi karrier története. Jacopo di Poggio: Filippo Scolari élete. História, 1983. 5. évf. 1. sz. 29–31. l.

Urbán Aladár: A párizsi béke, 1783. MN. 1983. 46. évf. 211. sz. 8. l.

Vanyó Tihamér: Egyház és fölvilágosodás. 1. rész: Az európai felvilágosodás elemzése. Va 1983. 48. évf. 1. sz. 15–20. l.; 2. rész. Uo. 2. sz. 83–90. l.

Vári András: Viták az angol gazdaságtörténetírásban. (A „mezőgazdasági forradalom" és a „bekerítések".) AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 501–523. l.

Vikol Katalin: Bécs városától a fényes Portáig. Egy császári apród viszontagságos utazása (Mitrovicei Vratislav Vencel visszaemlékezései a török fogságra, viszontagságos életére Konstantinápolyban és szerencsés kiszabadulása: 1591.) MN. 1983. évf. 29. sz. 4. l.

Wallerstein, Immanuel: A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században. Bp. 1983. Gondolat K. 782 l. (Társadalomtudományi Könyvtár.)

Wimmer, Jan: Az 1683. szeptember 12-i bécsi csata. HK. 1983. 30 évf. 1. sz. 25–42. l.

Zimányi Vera: Lepanto, 1571. Bp. 1983. Móra K. 219 l., ill., térk. – Ismerteti: *(j. gy.)* MN. 1983. 46. évf. 257. sz. 9. l.; *Kelecsényi Gábor:* Hadijelentés Lepantóból. MH. 1983. 16. évf. 284. sz. 6. l.

Zachar József: A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede 1735–1789. HK. 1983. 50. évf. 2. sz. 197–229. l.

Zsindely Elemér: Luther és Róma. ThSz. 1983. 26. évf. 5. sz. 257–261. l.

Ismertetések

Anderle Ádám: Vihar a Sierrában. Indián függetlenségi küzdelmek a XVI–XVIII. században. Bp. 1981. Gondolat K. 291 l. – Ismerteti: *Pándi Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 672–675. l.

Aderson, F. W.: Miért bizonyultak New England lakosai rossz katonának? Szerződési elvek és a katonai vezetés a hétéves háború alatt. The William and Mary Quarterly, Vol. 28., No. 3. July 1981. 395–417. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 495–196. l.

Barta János, ifj.: A felvilágosult abszolutizmus agrárpolitikája a Habsburg és a Hohenzollern-monarchiában. Bp. 1982. Akadémiai K. 265 l.

Bushkovitch, Paul: The Mechants of Moscow 1580–1650. Cambridge (1980), Cambridge University Press, XII, 212 l. – Ismerteti: *Niederhasuer Emil.* AtSz. 1983. 25. évf. 3–4. sz. 585–586. l.

Fabinyi Tibor: Luther Márton végrendelete. Bp. 1982. Corvina K. 63 l., ill. – Ismertette: *Raj Tamás.* MN. 1983. 46. évf. 262. sz. 10. l.

Iszajevics, Ja. D.: Az ukrán kultúra a 18. században. Voproszi Isztorii 1980. 8. sz. 85–97. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1138–1139. l.

Klein, Rachel N.: Rendcsinálás South Carolina belvidékén. The William and Mary Quarterly, Vol. 38. No. 4. October 1981. 661–680. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 696–697. l.

Kossok, Manfred: A felvilágosult abszolutizmus Spanyolországban. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1982. 2. sz. 111–129. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 493–494. l.

Milov, L. V.: A parasztság osztályharca a 17–18. században. Voproszi isztorii, 1981. 3. sz. 34–53. l. – Ismerteti: *V. Molnár László.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1137–1138. l.

Opalinski, Edward: Nagy-Lengyelország uralkodó elitje III. Zsigmond alatt (1587–1632). Acta Poloniae Historica, 42. köt. 1980. 41–66. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 489–490. l.

Petrović, Nikola: Hajózás és gazdálkodás a Közép-Duna-medencében a merkantilizmus korában. Beograd-Novi Sad, 1982. 547 l. – Ismerteti: *T. Mérey Klára.* Dunatáj, 1983. 6. évf. 1. sz. 78–80. l.

Póka-Pivny Aladár–Zachar József: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse. (Kováts Mihály ezredes élete 1724–1779.) Bp. 1982. Zrínyi K. 177 l., ill.

Povstani na Moravě v roce 1619. Z korespondence moravských direktorů. (Az 1619. évi morvaországi felkelés. A morvaországi derektorok levelezéséből.) (Kiadta: Libuše Urbánsková.) Praha, 1979. TEPS. 348 l. – Ismerteti: *Szarka László.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 675–676. l.

Rediker, Marcus: „Halál király" zászlaja alatt: az angol-amerikai kalózok társadalmi helyzete, 1716–1726. The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 2. April 1981. 203–227. l. – Ismerteti' *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 492–493. l.

Weber, Max: A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme. Bp. 1982. Gondolat K. 620 l. – Ismerteti: *Poór József:* A vallásszociológia klasszikus forrása. Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 634–636. l.

1789–1917

Források

Bakunyin, M.: Államiság és anarchia. (Zürich–Genève, 1873.) Vt. 1983. 1. sz. 75–84. l.

Bakunyin, Mihail: Gyónás. Utószó., jegyz., Kun Miklós.) Bp. 1983. Európa K. 289 l., ill. – Ismerteti: *Kun Miklós:* „Gyónás" vagy „vallomás" (Mihail Bakunyinról). V. 1983. 25. évf. 2. sz. 30–51. l.: *Ormos Mária:* Bakunyin gyónása. Páratlan dokumentum a múlt századból. MN. 1983. 46. évf. 180. sz., 8. l.: *Sükösd Mihály:* Bakunyin és a Gyónás. V. 1982. 25. évf. 2. sz. 52–68. l.

Bakunyin, Mihail politikai filozófiája: a tudományos anarchizmus. (Vál., szerk.: G. P. Maximoff.) Glencoe, 1953. The Free Press, 219; 396, 438–439, 462–463. l.) Vt. 1983. 1. sz. 72–75. l.

Hitseker Mária: Május elseje és az oroszországi munkásmozgalom. Magyarul eddig meg nem jelent Lenin-cikk 1914-ből. Nsz. 1983. 41. évf. 94. sz. 4. l.

Kelet-Európa 1789–1900. Új és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény 4. köt. (Szerk.: Niederhauser Emil.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 439 l., (3. kiad.)

Kropotkin, Pjotr: Az anarchia: filozófiája és eszményei. In: Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, é. n. 374–375. l.) Vt. 1983. 1. sz. 89–91. l.

Liebknecht, Karl: A militarizmus és a háború ellen. Bp. 1983. Kossuth K. 300 l.

Malatesta, Errico: Anarchia. (Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, é. n. 419–423. l.) Vt. 1983. 1. sz. 69–91. l.

Metternich emlékirata. (Bécs, 1841. jún. 13.) (Ford.: Balázs György.) Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 352–354. l.

Michel, Louise: Miért vagyok anarchista? In: Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, é. n. 412. l.) Vt. 1983. 1. sz. 88–89. l.

Pelloutier, Fernand: Az anarchizmus és a munkások szakszervezetei. In: Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, é. n. 419–423. l.) Vt. 1983. 1. sz. 94–99. l.

Poiget, Emil: A szakszervezet. In: Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouvement anarchiste. Lausanne, én. 432–434. l.) Vt. 1983. 1. sz. 99–103. l.

Proudhon, Pierre-Joseph: A munkásosztály politikai kapacitásáról. (De la capacité politique des ouvrières. Paris, 1868. Libraire Internationale, 24–26, 40–41. l.) Vt. 1983. 1. sz. 71–72. l.

A Saint Imier-i anarchista kongresszus határozatai. (J. M. Sztyeklov: Anarhicseszkij Internacional, 1872–1881. Kurszk, 1923. Kurszkij Gubkom, 13–14. l.) Vt. 1983. 1. sz. 87–88. l.

Sorel, Georges: Emlékezések az erőszakról. In: Réflexions sur la violence. Paris, 1946. Rivière, 48, 108–181, 190, 217, 249–250. l.) Vt. 1983. 1. sz. 103–106. l.; *Uő:* A marxizmus felbomlása. In: La Décomposition du Marxisme. Paris, 1908. Lib. des Sciences Politiques et Sociales, 12, 32. l.) Uo. 1. sz. 106. l.

Stirmer, Max: Nevelésünk hamis elvei. In: Ni dieu ni maître. Anthologie historique du mouve-

ment anarchiste. Lausanne, é. n. 279–281, 286. l.) Vt. 1983. 1. sz. 91–94. l.

Tocqueville, Alexis de: A demokrácia Amerikában. Válogatás. Bp. 1983. Gondolat K. 591 l. (Politikai gondolkodók.)

Wagner, Richard: A művészet és a forradalom (1849). Vg. 1983. 24. évf. 7. sz. melléklete, 23–35. l.

Zoltai Dénes: Három Wagner-tanulmány: Esztétikai paradigmaváltás Wagnernél; „Egy német muzsikus Párizsban" (1839–1842); A „jövő zenésze" – a népek tavaszán. Vg. 1983. 24. évf 7. sz. melléklete, 3–22. l.

A zürichi szláv szekció programja. Vt. 1983. 1. sz. 85–87. l.

Feldolgozások

Babanászisz Szteriosz: Az 1821-es görög forradalom és a kapitalizmus fejlődése Görögországban. Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 804–821. l.

Balázs György: A Habsburg-birodalom és a Szentszék a reformkorban. Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 350–352. l.

Bandur Károly: Az Oroszországi Szociáldemokrata Munkáspárt II. kongresszusának 80. évfordulóján. NSz. 1983. 14. évf. 2. sz. 61–66. l.

Bandur Károly: A pártdemokrácia lenini felfogásáról. (A „bolsevik" párt megalakulásának évfordulója elé.) NSz. 1983. 14. évf. 1. sz. 72–80. l.

Berlin, Ira–Gutman, Herbert: Osztályszerkezet és az amerikai munkásosztály fejlődése 1840–1890 között. (A bevándorlók és gyermekeik, mint bérmunkások.) TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 224–237. l.

Bollmann Györgyi: A „felvilágosult konzervatív" – Pjotr Valujev. Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 822–839. l.

Csép Attila: A szabadító. (Bolivar-évforduló.) Nagyvilág, 1983. 28. évf. 7. sz. 1043–1045. l.

Czövek István: Az Osztrák-Magyar Monarchia problémái az orosz liberalizmus szemszögéből. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 109–123. l.

Gereben Ágnes: Szlavofilek és zapadnyikok. Nemzeti és társadalmi alternatívák a 19. századi orosz szalonok vitáiban. Napjaink, 1983. 22. évf. 5. sz. 27–28. l.

Hanák Péter: A lezáratlan per. A zsidóság asszimilációja a Monarchiában. Jelenkor, 1983. 26. évf. 5. sz. 450–461. l.

Hahner Péter: Kereszt és trikolór. A katolikus egyház a nagy francia forradalomban. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 65–67. l.

Jemnitz János: Fordulat a világháború történetében és a nemzetközi munkásmozgalom. (1916–1917. március.) Bp. 1983. Akadémiai K. 337 l.

Kerekes György: Kétszáz éve született Simón Bolivár (1783–1830). Nsz. 1983. 41. évf. 174. sz. 6. l.

Kovács Endre: Az örök fogoly. Auguste Blanqui élete. Bp. 1983. Kossuth K. 349 l., ill. – Ismerteti: *Németh István:* August Blanqui élete. Köznevelés, 1983. 39. évf. 35. sz. 12. l.

Köpeczi Béla: A forradalom értelmezése – Marat ürügyén. K. 1983. 2. sz. 23–25. l.

Köves Erzsébet: Kelet és Nyugat. Orosz eszmék I. Miklós korában. Bp. 1983. Magvető K. 281 l. – Ismerteti: *Csáki Judit:* „A nemzeti önismeret drámája". ÉlIr. 1983. 27. évf. 28. sz. 10. l.; *Koroknai Zsuzsa:* A nemzeti önismeret drámája. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 572–573. l.; *Könczöl Csaba:* Kerülő utak. MoV. 1983. 9. évf. 10. sz. 36–38. l.; *Kun Miklós:* Kelet vagy (és?) Nyugat. Nsz. 1983. 41. évf. 70. sz. 7. l.; *Szvák Gyula:* Kelet és Nyugat. Tanulmány egy múltszázadi vitáról. MN. 1983. 46. évf. 61. sz. 7. l.

Kun Miklós: On the Classification of Early Pan-Slavism. (An Attempt towards Typological Evaluation of the Slavic Movements in the First Half of the 19th Century.) SSl. 1982. 28. köt. 1–4. sz. 175–196. l.

Lavrov, Ny. M.: A mexikói forradalom 1910–1917. Bp. 1983. Kossuth K. 336 l., térk.

Ludassy Mária: „Contre nous de la tyrannie..." A francia forradalom messiánisztikus nacionalizmusa. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 484–493. l.

Ludassy Mária: Trón és oltár. De Bonald katolikus tradicionalizmusa. II. rész: Vg. 1983. 24. évf. 6. sz. 364–371. l.

Mádai Lajos: Kolerajárványok és az általános halandóság trendje Európában a XIX. században. D. 1983. 26. évf. 2–3. sz. 330–351. l.

Madarász Aladár: A sehonnai szakácskönyvek avagy néhány szempont a XIX. század végi utópiák és a német munkásmozgalom kapcsolatának kutatásához. Medvetánc, 1983. 3. évf. 2–3. sz. 3–32. l.

Majoros István: Gazdaság vagy politika? Vélemények, viták a külpolitika alapvető meghatáro-

zóiról. (A francia-orosz viszony kérdése.) Vt. 1983. 3. sz. 152–160. l.

Menyhárt Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón, 1895–1906. Bp. 1983. Akadémiai K. 229 l.

Montgomery, David: Nacionalizmus, amerikai patriotizmus és osztálytudat a bevándorló munkások között az Egyesült Államokban az I. világháború idején. TSz. 1983. 26. évf. 2. sz. 255–280. l.

Nagy Mária: A tudásgyár és igazgatása. Az oktatásirányítás technológiai modelljének kialakulása a múlt század végi Amerikában. Vg. 1983. 24. évf. 1. sz. 39–44. l.

Paczolay Péter: Egység – szabadság – függetlenség. Az olasz nemzeti forradalom Mazzini politikai filozófiájában. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 503–511. l.

Perjés Géza: Clausewitz. Bp. 1983. Magvető K. 506 l.

Petneki Áron: Zarándokok és fotográfusok. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 28. l.

Rathmann János: Herder eszméi a historizmus útján. Bp. 1983. Akadémiai K. 163 l.

Soboul, Albert: Népi mozgalom és forradalmi kormány Franciaországban 1793–1794. Bp. 1983. Kossuth K. 449 l. – Ismerteti: *Mikes Tünde:* A jakobinusok egy esztendeje. Nsz. 1983. 41. évf. 189. sz. 7. l.

Somogyi Éva: Vom Zentralismus zum Dualismus. Der Weg der deutschösterreichischen Liberalen zum Ausgleich von 1867. Bp. 1983. Akadémiai K. 119 l.

Stadler, Peter: A korai szocialisták (1789–1848 között). FF. 1983. 4. évf. 3–4. sz. 48–54. l.

Szabó Magdolna: A. Volszkij (1867–1926), az anarchizmus sajátos változatának képviselője. Vt. 1983. 1. sz. 107–111. l.

Szarka László: Kákánia prágai tükörben. Jegyzetek napjaink cseh Monarchia-képéről. Tt. 1983. 37. évf. 7. sz. 40–45. l.

Szentgyörgyi Zsuzsa: Egy kiváló matematikus a XIX. században. (Byron leánya: Lady Augusta Ada Lovelace, 1815–1852.) Nsz. 1983. 41. évf. 54. sz. 11. l.

Tallár Ferenc: A XIX. századi orosz nemesi értelmiség ideológiái. Medvetánc, 1981. 2–3. sz. 21–54. l.

Vadász Sándor: Bevezetés. (Az anarchista ideológiáról közölt tanulmányok, cikkek elé írt előszó.) Vt. 1983. 1. sz. 64–68. l.

Zav'jalov, F.: A statisztika az OSZDMP második kongresszusának előestéjén. StSz. 1983. 61. évf. 11. sz. 1163–1169. l.

Ismertetések

L'affirmation des Etats nationaux indépendants et unitaires du Centre et du Sud-Est de l'Europe (1821–1923). Coordonnateurs: Viorica Moisuc – Ion Calafeteanu. Bucureşti, 1980. Editura Academiei Republicii România, 363 l. (Bibliotheca Historica Romanie, 62.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1983. 29. évf. 1. sz. 113–115. l.

Ajzin, V. A,: Revoljucionnüe germanszkie szociáldemokratü protiv imperializma i vojnü (1907–1917 gg.). Moszkva, 1974. Nauka, 330 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 120–122. l.

Alekszejcsenko, G. A.: A falugyűlések döntései, mint az oroszországi falusi közösségek múlt századvégi történetének forrásai. (Tverj kormányzóság adatai alapján.) Isztorija SzSzSzR, 1981. 6. sz. 116–125. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 702–703. l.

Alperovics, M. Sz.: Revoljucija i diktatura v Paraguaje 1810–1840. (Forradalom és diktatúra Paraguayban 1810–1840). – Ismerteti: *Tombor Ildikó:* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 486–488. l.

Ammon, Harry: A Monroe-elv; belpolitika avagy hazafias döntés? Diplomatic History, Vol. 5. No. 1. Winter 1981. 53–73. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 912–913. l.

Avreh. A, Ja.: A progresszivizmus és a „valódi" burzsoázia pártja létrehozásának problémája. Voproszi isztorii, 1980. 9. sz. 45–61. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 902–904. l.

Behschnitt, Wolf Dietrich: Nationalismus bei Serben und Kroaten 1830–1914. Analyse und Typologie der nationalen Ideologie. München, 1980. R. Oldenbourg, 424 l. (Südosteuropäische Arbeiten, 74.) – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 115–117. l.

Botezan, Liviu: Avram Iancu, a nép fegyverkezési jogának képviselője 1848 tavaszán. APULUM – Arheologie, Istorie, Etnografie Alba Iulia, 1978. Acta Musei Apulensis. – Ismerteti: *P. Gábor Márta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 499–500. l.

Canis, Konrad: Kontinuitás és diszkontinuitás a junker – burzsoá osztálykompromisszumban 1890–1897. Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1982. 1. sz. 23–39. l. – Ismerteti:

Erdődy Gábor. Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 500–501. l.

Curtis, James C.: Old Hickory árnyékában. Martin van Buren politikai pályája. Journal of the Early Republic, Vol. 1. No. 3. Fall 1981. 249–267. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 698–700. l.

Dellagi, M.: Ali bej trónralépése 1882 októberében. Revue d'histoire maghrébine, No. 17–18. 1890. január, 13–18. l. – Ismerteti: *J. Nagy László.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 703–704. l.

Du Boff, Richard B.: Üzleti követelmények és a távíró fejlődése az Egyesült Államokban 1844–1860. Busines History Review, Vol. 54. No. 4. Winter 1980. 459–479. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 701–702. l.

Galántai József: Az első világháború. Bp. 1980. Gondolat K. 547 l. – Ismerteti: *Józsa Antal.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 237–240. l.; *Lagzi István:* Huszadik század első politikai és társadalmi krízise. Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 78–80. l.

Girault, René: Diplomatie européenne et impérialismes. Histoire des relations internationales comtemporaines. 1871–1914. (Európai diplomácia és imperializmusok. A nemzetközi kapcsolatok története 1871–1914.) Paris, 1979. Masson, 256 l. – Ismerteti: *Incze Miklós.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 241. l.

Die Habsburgermonarchie 1848–1918. Im Auftrag Kommission für die Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. (Hrsg. Adam Wanduszka, Peter Urbanitsch.) Wien, Vlg. der Österreichischen Akademie der Wissensch. Bd. 1.: Wirtschaftliche Entwicklung. 1973. 661 l., Bd. 2.: Verwaltung und Rechtswesen. 1975. 791 l., Bd. 3.: Die Völker des Reichs. 1980. 147 l., térk.; – Ismerteti: *Katus László.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 687–691. l.; *Miskolczy Ambrus.* LK. 1980–1981. 51–52. évf. 330–332. l.; *Szász Zoltán.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 692–695. l. =

Hildermeier, Manfred: Rendi társadalom és társadalmi változás. Oroszország az iparosodás korai időszakában. Geschichte und Gesellschaft, 1979. 3. sz. 313–334. l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1982. 116. évf. 5. ,sz. 1143–1144. l.

Hoor, Ernst: Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der Unveröffentlichte Briefwechsel mit Felix Fürst zu Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849. (János főherceg mint birodalmi kormányzó. Kiadatlan levelezése herceg Félix Schwarzenberggel 1848–49-ben.) Wien, 1981. Österreichischer Bundesverlag, 244 l. – Ismerteti: *Erdődy Gábor.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 684–686. l.

Kramer, Lloyd S.: Amerika Lafayette-je és Lafayette Amerikája: egy európai és egy amerikai forradalom. William and Mary Quarterly, 1981. 2. sz. 228–421. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1140–1142. l.

Kun Miklós: Útban az anarchizmus felé. Mihail Bakunyin politikai pályaképe és eszmei fejlődése az 1860-as évek közepén. Bp. 1982. Akadémiai K. 327 l. – Ismerteti: *Erényi Tibor:* Bakunyin útja az anarchizmus felé. MN. 1983. 39. évf. 12. sz. 9. l.; *Krausz Tamás:* Az első magyar Bakunyin-monográfia. Vg. 1983. 24. évf. 11. sz. 703–704. l.; *Menyhárt Lajos:* Bakunyin. Napjaink, 1983. 22. évf. 11. sz. 30. l.; *Niederhauser Emil:* Ellenfél, aki szobrot érdemel. Nsz. 1983. 41. évf. 40. sz. 7. l.; *László György Tibor.* MT. 1983. 28. köt. 11. sz. 870–871. l.; *Szvák Gyula.* K. 1983. 12. sz. 37. l.; *Vadász Sándor.* TáSz. 1983. 38. évf. 6. sz. 101–103. l.

Lassalle, Ferdinand: Beszédek és írások. (Vál., bev. tanulmány: Balázs György.) Bp. 1982. Gondolat – Kossuth K. 438 l. – Ismerteti: *Magyar György.* TáSz. 1983. 38. évf. 3. sz. 108–110. l.; *Szabó Máté:* „Szociális császárság" és liberalizmus. Vg. 1983. 24. évf. 7. sz. 447–448. l.

Lőw, Richard: Hogy hullott szét a „kis Internacionálé"? Zeitgeschichte, 1979. 11–12. sz. 369–385. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 706–707. l.

Lyon, Judson M.: Szabálytalan imperializmus: az Amerikai Egyesült Államok szerepe Libériában 1897–1912. Diplomatic History, Vol. 5. No. 3. Summer 1981. 221–243. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 704–706. l.

Malakasses, John Thomas: British-American conflict over the question of the monarchy in Greece. The first phase of the active British intervention in Greece and the prelude to the American involvement in the affairs of Greece. (Brit-amerikai konfliktus a görögországi monarchikus rendszer miatt. A görögországi aktív brit intervenció első szakasza és a görög ügyekbe való amerikai belekeveredés előjátéka.) Ioannina, 1980. 107 l. – Ismerteti:

Niederhauser Emil. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 244–245. l.

Marcuse, Herbert: Ész és forradalom. Hegel és a társadalomelmélet keletkezése. Bp. 1982. Gondolat K. 538 l. – Ismerteti: *Kiss Endre.* V. 1983. 26. évf. 1. sz. 110–112. l.

Montgomery, David: Milyen szabályok szerint. A munkás és a termelés újjászervezése az Egyesült Államokban (1900–1920). Le Mouvement Social, 1978. január-március, 101–127. l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 901–902. l.

Nieuwenhuis, F. Domela: Le Socialisme en danger. (A szocializmus veszélyben.) Paris, 1975. Édition établie par Jean Yves Bério. Payot, 280 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 878–880. l.

Nyíri Kristóf: A Monarchia szellemi életéről. Filozófiai tanulmányok. Bp. 1980. Gondolat K. 248 l. – Ismerteti: *Mátrai László:* Filozófia és művelődéstörténet. Vg. 1983. 24. évf. 1. sz. 50–54. l.

Paasivirta, Juhani: Finland and Europe. The period of autonomy and the international crisis 1808–1914. (Finnország és Európa. Az autonómia korszaka és a nemzetközi válságok, 1808–1914.) London, 1981. C. Hurst and Co. XII, 270 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 676–677. l.

Paléoloque, Maurice: A cárok Oroszországa az első világháború alatt. (Utószó: Ormos Mária.) Bp. 1982. Európa K. 472 l. – Ismerteti: *Pelle János.* V. 1983. 26. évf. 1. sz. 113–114. l.

Palotás Emil: Az Osztrák-Magyar Monarchia balkáni politikája a berlini kongresszus után, 1878–1881. Bp. 1982. Akadémiai K. 240 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil:* Egy „eseménytelen" periódus története. Nsz. 1983. 41. évf. 105. sz. 7. l.

Die Protokolle des österreichischen Ministerrates 1848–1867. III. Abteilung. Das Ministerium Buol-Schauenstein, Band 2, 13. März 1853 – 9. Oktober 1853. Bearbeitet von Waltraud Heindl. Wien, 1979. Österreichischer Bundesverlag, 405 l. – Ismerteti: *Somogyi Éva.* AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 118–120. l.

Ratzlaff, Robert K.–Schick, James B.: A korai amerikai köztársaság (1789–1848) a mai amerikai történelem tankönyvekben. Journal of the Early Republic, Vol. 1. No. 2. Summer 1981. 107–125. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 697–198. l.

Reisberg, Arnold: Von der I. zur II. Internationale. (Az I-től a II. Internationáléig.) Berlin, 1980. Dietz, 236 l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 875–876. l.

Rohrs, Richard C.: Pártpolitika és az Andrew Jackson elnök elleni merénylet. Journal of the Early Republic, Vol. 1. No. 2. Summer 1981. 149–163. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 700–701. l.

Rubin Péter: Francia barátunk Auguste de Gerando (1819–1849). Bp. 1982. Akadémiai K. 179 l. – Ismerteti: *Sáfrán Györgyi.* MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 629–631. l.

Seltzer, Rick: Az amerikai imperializmus eredetére vonatkozó empirikus bizonyítékok elemzése: 1871–1900. The Review of Radical Political Economics 11:4. (Winter 1919), 102–111. – Ismerteti: *Timár Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 900. l.

Sbornik k 150. Výroči úmrtí Josefa Dobrovského. (Tanulmánygyűjtemény Josef Dobrovský halálának 150. évfordulójára.) Szerk.: Milan Kopecký. Brno, 1979 (1980). 184 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 474–475. l.

Skowronek, Jerzy: A „forradalom" modellje a kelet-középeurópai politikai gondolkodásban a napoleoni időszakban. Acta Poloniae Historica, 41. köt. 1980. 123–145. l. – Ismerteti: *ifj. Barta János.* Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1142–1143. l.

Szabó László: A nagy temető. (Przemyśl ostroma 1914–1915.) Bp. 1982. Kossuth K. 163 l. – Ismerteti: *Windisch Aladárné.* HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 490–491. l.

Szolosenko, V. I.: A bolsevikok harca a kispolgári pártok ellen Belorussziában (1903–1917. március.) Minszk, 1981. 206 l. – Ismerteti: *Máté István.* PFKözl. 1983. 2–3. sz. 117–125. l.

Sztatelova, Elena: Diplomacijata na Knyazsesztvo Bulgarija 1879–1886. (A Bolgár Fejedelemség diplomáciája 1879–1886.) Szófia, 1979. Bolgarszkata Akademija na Naukite, 251 l. – Ismerteti: *Palotás Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 877–878. l.

Tarnovszkij, K. N.: Kisipari szervezetek Oroszországban az első világháború éveiben. Voproszi isztorii, 1980. 9. sz. 45–61. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 905–906. l.

Vnesnjaja torgovlja Roszszii cserez peterbugszkij port vo vtoroj polovine XVIII – nacsale XIX v. Vedomoszti o szosztave kupcov i ih torgovüh oborotah. (Oroszország külkereskedelme a pétervári kikötőn keresztül a 18. sz. 2. felében és a 20. sz. elején. Adatok a keres-

kedők összetételéről és kereskedelmi forgalmukról.) Moszkva, 1981. 174 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 301. l.

Young, Alfred F.: George Robert Twelves Hewes (1742–1840): egy bostoni cipész és az amerikai függetlenségi háború emlékezete. The William and Mary Quarterly, Vol. 38., No. 4. October 1981. 561–623. l. – Ismerteti: *Barda Beáta.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 496–497. l.

Legújabb kor 1917–1945

Források

Bálint György: Spanyolországban jártam. Bp. 1983. Magvető K. 75 l. (Gondolkodó magyarok.)

Bóc Imre: A könnyek diadala. (A francia ellenállási mozgalomról. Dokumentum.) V. 1983. 26. évf. 3. sz. 98–101. l.

Gereben Ágnes: Miért hallgatott Iszaak Babel. Válogatás az író levelezéséből. Új Írás, 1983. 23. évf. 5. sz. 97–119. l.

Egy régi vita az „új gazdaságról". (Válogatás E. Preobrazsenszkij és N. Buharin műveiből.) Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 247–303. l.

Az 1930-as vita a genplanról. (Szerk.: Mihalik István.) Bp. 1983. MűvMin. MLOF. 148 l. (Politikai gazdaságtan füzetek, 41.)

Halmosy Dénes: Nemzetközi szerződések 1918–1945. A két világháború közötti korszak és a második világháború legfontosabb külpolitikai szerződései. Bp. 1983. Közgazdasági és Jogi K. 690 l. (2. bőv. kiad.)

Hamvas Béla: A világválság. Bp. 1983. Magvető K. 95 l. (Gondolkodó magyarok.)

Károlyi Mihály: Oktatás Oroszországban. (1931-ben egy francia és egy szlovákiai magyar lapban megjelent cikk.) Köznevelés, 1983. 39. évf. 11. sz. 3–5. l.

Konyev, I. Sz.: Egy frontparancsnok feljegyzései. 1943–1944. Bp. 1983. Zrínyi K. 274 l.

Lunacsarszkij, Anatolij: Forradalmár portrék. (Revoljucionnüe sziluetü. 2-e izd. Harkov, 1924.) Részletek: Jakov Mihajlovics Szverdlov (50–55. l.); Mojszej Szlomovics Urickij (63–67. l.); Grigorij Jevszejevics Zinovjev (84–87. l.). Vt. 1983. 4. sz. 118–129. l.

Mahno, Nesztor: Talákozásom Leninnel. (In: N. Mahno: Ruszszkaja Revoljucija. Zapiszki v treh hnigah. München, 1977. 126–135. l.) Vt. 1983. 1. sz. 129–136. l.

Mann, Thomas: Napló, 1940, 1943. Nagyvilág, 1983. 28. évf. 3. sz. 416–430. l.

Ortega y Gasset, José: Két történelmi esszé: Gerinctelen Spanyolország – A történelem mint rendszer. Bp. 1983. Európa K. 281 l.

Otto Bauer és a közép-európai kérdés. (Levelek Karl Rennerhez, 1919. május-július.) (Közli: Kozáry Andrea–Szűcs László.) PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 189–213. l.

Szigeti Jenő: Kereszténység a nagykorú világban. Dietrich Bonhoeffer 1944. augusztus 3-i levele. ThSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 31–37. l.

Zetkin, Clara: Visszaemlékezések Leninre. Bp. 1983. Kossuth K. 128 l. Források.

Feldolgozások

Adamovics, Alesz: Büntetőosztagok. Bp. 1983. Zrínyi K. 245 l.

Balázs Ilona: Az osztrák szociáldemokrácia társadalmi bázisához 1918–1924. TSz. 1983. 26. évf. 1. sz. 188–198. l.

Balázs Judit: Az állam szerepe Kemal Atatürk gazdaságpolitikájában. Vt. 1983. 2. sz. 75–82. l.

Balogh István: Szovjet viták a nemzetiségi kérdésről. A húszas évek új problémái a Szovjetunióban. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 528–536. l.

Béládi László: A bolsevik párt kongresszusai a számok tükrében, 1917–1939. Vt. 1983. 3. sz. 76–128. l.

Berezskov, V. M.: Teherántól Potsdamig. Bp. 1983. Kossuth K. 318 l., ill. (Népszerű történelem.)

Borsányi György: Hitler hatalomra jutása és a nemzetközi munkásmozgalom. TáSz. 1983. 38. évf. 1. sz. 96–101. l.

Borsányi György: Ki gyújtotta fel a Reichstagot? A lipcsei per évfordulója elé. MH. 1983. 16. évf. 220. sz. 9. l.

Borsi Emil: Az első antifasiszta felkelés évfordulóján. Bulgária, 1923. szeptember 23. Nsz. 1983. 41. évf. 225. sz. 6. l.

Dada, P. O.: The Character of Lenin in Kataev's "The Little Iron Door on the Wall". SSl. 1982. 28. köt. 1–4. sz. 349–355. l.

Deighton, Len: Vadászrepülők. Az angliai légicsata története. Bp. 1983. Európa K. – Zrínyi K. 293 l., ill.

Dolmányos István: A kelet-európai földreformok néhány problémája (1917–1939). Görögország. AtSz. 1983. 25. évf. 1–2. sz. 30–55. l.

Farkas Dezső: Hat évtized a haladás szolgálatában. (A Szovjetunió megalakulásának 60. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen elhangzott előadás. Nyíregyháza, 1982. dec.) SzSzSz. 1983. 18. évf. 1. sz. 1–12. l.

Fehér Pál, E.: Togliatti leckéi. Egy szovjet monográfia margójára. (Nelli Komolova – Georgij Filatov: Palmiro Togliatti. Moszkva, 1983. 220 l. c. könyvéről.) ÉlIr. 1983. 27. évf. 12. sz. 10–11. l.

Feles György: A Szovjetunió hatvan éve. Területi Statisztika, 1983. 33. évf. 1. sz. 1–11. l.

Groehler, Olaf: A néma halál. Bp. 1983. Zrínyi K. 286 l., ill.

Haraszti Éva, H.: The Invaders. Occupies the Rhineland. Bp. 1983. Akadémiai K 264 l.

Hitler hatvannyolc tárgyalása 1939–1944. Hitler Adolf tárgyalásai kelet-európai államférfiakkal. I–II. köt. (Bev., szerk., vál., jegyz.: Ránki György.) Bp. 1983. Magvető K. 464; 475 l. (Tények és tanúk.) – Ismerteti: *Császár István:* UT. 1983. 20. évf. 31. sz. 2. l.; *Ormos Mária:* Hitler és Kelet-Európa. MH. 1983. 16. évf. 155. sz. 9. l.; *Romsics Ignác.* Pf. 1983. 5. sz. 61–62. l.; *Tatár Imre.* MN. 1983. 46. évf. 127. sz. 4. l.; *Tóth Sándor:* Délkelet-Európa a második világháborúban. Nsz. 1983. 41. évf. 254. sz. 7. l.

Horváth Gyula: Az agrárnépesség egységes szervezetbe tömörítése és a „hivatalos" párthoz csatlakozása Mexikóban (1934–1938). TájékoztatóMM. 1983. 1. sz. 29–44. l.

Horváth Gyula: Az 1935-ös braziliai népfront kérdéséhez. PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 132–161. l.

Horváth Jenő: Az olasz antifasiszta egységpolitika továbbfejlődése a spanyolországi háború időszakában. PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 102–131. l.

Illényi Domokos: A kommunista és a szociáldemokrata párt Németországban és a Német Szövetségi Köztársaságban. I. rész. HSz. 1983. 11. évf. 2. sz. 49–56. l.

Kádár Judit: Seton-Watsonék családi tradíciója. Brit történészek az utódállamokról. MoV. 1983. 9. évf. 10. sz. 28–34. l.

Kellner György: Magyar antifasiszták Angliában 1940–1945. Bp. 1983. Magvető K. 278 l. (Tények és tanúk.)

Kennedy, Ludovic: A Bismarck csatahajó üldözésének és elsüllyesztésének története. Bp. 1983. Európa K. 327 l.

Kerekes Lajos: Az osztrák keresztény-szocializmus történetéhez. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 59–60. l.

Kopp, Anatole: Szovjet életmódkísérletek a húszas években. Medvetánc, 1982. 2. évf. 1. sz. 143–169. l.

Kovács János Mátyás: Az elfelejtett konszenzus. A Preobrazsenszkij és Buharin vita újraértékeléséhez. Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 229–246. l.

Krausz Tamás: Az első orosz forradalom és az oroszországi szociáldemokrácia „második" szakasza. (Adalékok a forradalom tapasztalatainak korabeli értékeléséhez.) Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 840–871. l.

Krausz Tamás: A szakszervezetek és az államhatalom. (A szakszervezeti kérdés szovjet-oroszországi történetéhez 1917–1922.) PtK. 1983. 29. évf. 3. sz. 33–67. l.

Krausz Tamás: Szocializmus egy országban. Megjegyzések egy történelmi vitához. Medvetánc, 1981. 2–3. sz. 55–78. l.

Krausz Tamás: A szovjet 20-as évek történelmi elhelyezéséről. (Előzetes megjegyzések.) Vt. 1983. 3. sz. 56–75. l.

Kun Miklós: Mahno-emlékiratok és ami azokból kimaradt. Vt. 1983. 1. sz. 120–129. l.

Lagzi István: Grossaktion in Warschau – a varsói nagy akció. Tt. 1983. 37. évf. 9. sz. 52–58. l.

Láng Imre: Az Egyesült Államok „új semlegessége" az 1930-as években. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 48–108. l.

Miklós Tamás: Luxemburg oroszlánkörmei. (Egy 1918-as tanulmány hátteréhez.) Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 95–112. l.

Millar, George: A nagy lokátorháború. Bp. 1983. Kossuth K. 258 l., ill. (Népszerű történelem.)

Miszlivetz Ferenc: Paul Levi. Kiútkeresés a német munkásmozgalomban 1918–1921. Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 113–146. l.

Nagy László, J.: A kommunista mozgalom kialakulása és tevékenységének első évei Tunéziában, 1920–1925. TájékoztatóMM. 1983. 5. sz. 43–60. l.

Németh István: A német munkásmozgalom 1933 első felében. PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 153–188. l.

Ormos Mária: Beszélgetések az asztalnál. (Középkelet-európai tervek.) BarMűv. 1983. 3. sz. 66–71. l.

Ormos Mária: Fasizmus és kereszténység. História, 1983. 5. évf. 5–6. sz. 30, 32–33. l.

Ormos Mária: Fasizmus Norvégiában. Hogyan lett Quisling „quisling"? História, 1983. 5. évf. 1. sz. 21–23. l.

Ormos Mária: Hitlerék nacionalizmusa. Ötven éve volt a hatalom átvétel. MN. 1983. 39. évf. 25. sz. 5. l.

Pálvölgyi Endre: A könyvégetés évfordulóján. (1933. május 10.) Kts. 1983. 33. évf. 5. sz. 263–265. l.

Pázmándi N. József: A szovjet repüléstechnika küzdelmes útja. TV. 1983. 114. évf. 11. sz. 482–486. l.

Péner Imre: Történelmi tanulság. 50 éve jutott hatalomra a hitleri fasizmus. Pártélet, 1983. 28. évf. 2. sz. 69–71. l.

Pintér István: Cikksorozat Hitler hatalomra jutásáról. 1. rész: Győzelmet ülnek a rohamosztagosok. Nsz. 1983. 41. évf. 22. sz. 6. l.; 2. rész: A „nép védelmében" – a nép ellen. Uo. 23. sz. 6. l.; 3. rész: Egy „segédnép" miniszterelnöke Berlinben. Uo. 24. sz. 6. l.

Pintér István: Ötven éve zajlott le a lipcsei per. 1. rész: Az egyik vádlott és a vád összeomlik. Nsz. 1983, 41. évf. 222. sz. 6. l.; 2. rész: Dimitrov elégedett lehetett Göring válaszával. Uo. 223. sz. 6. l.; 3. rész: „Tudatos védekezés és támadás – a gyilkosok ellen". Uo. 224. sz. 6. l.

Plievier, Theodor: Sztálingrád. Bp. 1983. Zrínyi K. 388 l. – Ismerteti: *Bor Ambrus:* T. Plievier dokumentumregénye. MN. 1983. 39. évf. 31. sz. 8. l.

Pritz Pál: Das Geheimnis der auf mehreren Bahnen betriebenen deutschen Aussenpolitik. (Das deutsch-ungarische Verhältnis vom Herbst 1934. bis zum Herbst 1935.) AH. 1983. 29. köt. 1. sz. 35–55. l.

Ránki György: Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919–1945. V. 1983. 26. évf. 11. sz. 1–15. l.

Ránki György: Mozgásterek, kényszerpályák. Válogatott tanulmányok. Bp. 1983. Magvető K. 542 l. (Elvek és utak.)

Réz Miklósné: Csehszlovákia és a müncheni egyezmény. PFKözl. 1983. 2–3. sz. 77–93. l.

Sándor László: Az SzKP összetételének alakulása és tagfelvételi munkája. NSz. 1983. 14. évf. 3. sz. 81–85. l.

Sávoly Mária: A szárnysegéd jelenti. Negyven éve: olasz fegyverszünet. Magyarország, 1983. 20. évf. 37. sz. 38–39. l.

Schmidt Péter: A föderáció elvének elismerése. (SzU. 1922. dec. 30.) JK. 1983. 38. évf. 3. sz. 127–129. l.

Simon László: Könyvek a máglyán. (Németország, 1933. május 10.) ÉIIr. 1983. 27. évf. 20. sz. 8. l.

Szabó Miklós, M.: Az észak-afrikai csata. (1940. szept. – 1943. május.) N. 1983. 111. évf. 113. sz. 6. l.

Szabó Miklós, M.: Kurszk – 1943. 40 éve történt. N. 1983. 111. évf. 195. sz. 2. l.

Szabó Miklós, M.: A teheráni konferencia. (40 éve történt.) N. 1983. 111. évf. 279. sz. 6. l.

Az SzKP számokban. Az OSZDMP II. kongresszusának 80. évfordulójára. (Statisztikai adatok az SzKP növekedéséről és fejlődéséről, szélesedő tömegkapcsolatairól.) BSzoc. 1983. 26. évf. 8. sz. 140–145. l.

Szokolay Katalin: És a varsói gettó felkelt... Bp. 1983. Kossuth K. 224 l. (Népszerű történelem.)

T. G.: A berlini könyvégetés. (1933. máj. 10.) Vg. 1983. 24. évf. 5. sz. 325–326. l.

Tallár Ferenc: Az orosz történelmi fejlődés sajátosságai, a 30-as évek. Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 73–94. l.

Tilkovszky Loránt: A weimari Németország külpolitikája és a Duna-medence német kisebbségei. BarMűv. 1983. 3. sz. 72–75. l.

Tokody Gyula: Politikai konzervativizmus, fasizmus, nemzetszocializmus. TáSz. 1983. 38. évf. 4. sz. 34–44. l.

Vajda Péter: A szégyenbélyeg. Amerikai kutatók A Pearl Harbor-i rejtélyről. Hoover felelősségéről. Nsz. 1983. 41. évf. 89. sz. 6. l.

Vinkovics Judit–Balogh Péter: Életrajzok a mongol népi forradalom korából. H. Csojbalszan (1895–1952). Vt. 1983. 2. sz. 117–121. l.; Dzsavdzandamba, a nyolcadik bogdogegen (1869–1924). Uo. 2. sz. 112–117. l.; Roman Fjodorovics Ungern von Sternberg (1886–1921.) Uo. 2. sz. 121–125. l.

Volodarszkij, L.: A lenini nemzetiségi politika megvalósulása. StSz. 1983. 61. évf. 4. sz. 341–350. l.

Weil, Simone: Ami személyes, és ami szent. Válogatott írások. Bp. 1983. Vigilia K. 378 l.

Ismertetések

Ageron, Ch. R.: Haled emir petíciója Wilson elnökhöz (1919 május). Revue d'histoire maghrébine, No. 19–20. 1980. Okt. 199–211. l. – Ismerteti: *J. Nagy László.* Sz. 1983. 117. évf. 3. sz. 707. l.

Bennett, R.: Az „Ultra" és néhány hadvezéri döntés. Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. sz. 131–151. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 271–272. l.

Berend T. Iván: Válságos évtizedek. Közép- és Kelet-Európa a két világháború között. Bp. 1982. Gondolat K. 438 l. – Ismerteti: *Erényi*

Tibor: Fél évszázad „össztörténetben". Nsz. 1983. 41. évf. 111. sz. 7. l.; *Gombos János.* BékÉl. 1983. 18. évf. 4. sz. 511–512. l.; *Lendvai L. Ferenc:* TáSz. 1983. 38. évf. 4. sz. 103–107. l.; *Süksöd Mihály:* A század első fele. ÉlIr. 1983. 27. évf. 7. sz. 10–11. l.

Boriszov, A Ju: A szovjet diplomácia a szövetségesek konferenciáin a Nagy Honvédő Háború évieben. Voproszi isztorii, 1980. 6. sz. 21–38. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 272–274. l.

Dellagi, M.: Burgiba tevékenysége Sfaxban, 1943. október 22–29. Ahogyan a francia hatóságok látták. Revue d'histoire maghrébine No. 19–20. 1980. okt. 215–233. l. – Ismerteti: *Nagy László, J.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 272–273. l.

Elliot, A. M.: A spanyol népfront. Marxism Today, 1976. szept. 278–283. l. – Ismerteti: *Jemnitz János.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 906–907. l.

Eisenhower, Dwight D.: Keresztes háború Európában. Bp. 1982. Zrínyi K. 459 l. – Ismerteti: *Rázsó Gyula.* HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 304–307. l.

Foot, M. R. D.: Volt bármi haszna a SOE-nak? Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. sz. 167–181. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 270–271. l.

Grunt, A. Ja.: Az 1917 februárja és októbere közötti oroszországi forradalmi helyzet néhány problémájáról. Iszorija SzSzSzR. 1981. 6. sz. 41–58. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 262–263. l.

Kane, Leon: Robert Danneberg. Ein pragmatischer idealist. Wien, 1980. Europaverlag, 196 l. – Ismerteti: *Jemnitz János:* Robert Danneberg (1885–1942) élete. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 207–208. l.

Kirwin, G.: A „megtorlásra" várva. – A náci propaganda és a német polgári lakosság morálja. Journal of Contemporary History, 1981. 3. sz. 565–583. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 909–910. l.

Kraiem, Mustapha: La classe ouvrière tunisienne et la lutte de libération nationale (1939–1952). Tunis, 1980. 446 l. – Ismerteti: *J. Nagy László:* A tunéziai munkásosztály harca a nemzeti függetlenségért. PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 204–207. l.

Lewin, R.: A rejtjelfejtők háborúja. Journal of Contemporary History, 1981. évi 3. sz. 501–512. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 2. sz. 504–505. l.

Loewenthal, M.M.: Roosevelt és a közelgő háború; az USA útkeresése 1937–42. Journal of Contemporary History, 1981. évi 3. sz. 413–440. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 265–267. l.

Moszkalenko, Kirill Szemjonovics: A délnyugati irányban. Bp. 1982. Zrínyi K. I–II. köt. 378; 303 l. – Ismerteti: *Szakály Sándor.* HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 297–299. l.

Nagy László: Az öntudatra ébredés kezdete: antikolonialista politikai erők Algériában. az 1920-as években. Acta Universistatis Szegediensis de Attila József Nominate, Sectio Scientiae Socialismi. Szeged, 1979. 15. köt. 1–111. l. – Ismerteti: *Kotogány Ilona.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 885–887. l.

Nowak-Kielbikowa, Maria: Lengyelország a brit külpolitikában az 1930-as években. Acta Polonicae Historica XL. 1979. 97–122. l. – Ismerteti: *Barta J., ifj.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 264–265. l.

Okkupation, Raub, Vernichtung. Dokumente zur Besatzungspolitik der Faschistischen Wehrmacht auf sowjetischem Territorium 1941 bis 1944. Berlin, 1980. Militärverlag der DDR, 432 l. – Ismerteti: *Bencze László.* HK. 1983. 30. évf. 1. sz. 146–148. l.

Pavlowitshc, S. K.: „A partvonalon kívül". A jugoszláv kormány Londonban, 1941–45. Journal of Comtemporary History, 1981. évi 1. sz. 89–118. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 268–270. l.

Pécsi Anna: Magyarok a franciaországi forradalmi munkásmozgalomban, 1920–1945. Bp. 1982. Kossuth K. 326 l. – Ismerteti: *Johancsik János.* PtK. 1983. 29. évf. 1. sz. 202–204. l.; *Nagy Csaba.* Honismeret, 1983. 11. évf. 4. sz. 56–57. l.

Podgornova, A. I.: A könyvkiadás reformja Szovjet-Oroszországban 1921–23-ban. Voproszi isztorii, 1981. 10. sz. 46–60. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 263–264. l.

Ránki György: Gazdaság és külpolitika. Bp. 1981. Magvető K. 353 l. (Gyorsuló idő.) – Ismerteti: *Mérei Gyula.* MT. 1983. 28. köt. 7–8. sz. 624–627. l.; *Uő:* A nagyhatalmak harca a délkelet-európai hegemóniáért, 1919–1939. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 201–204. l.

Salmon, P.: Brit tervek a Németország elleni gazdasági hadviselésre 1937–39-ben: a svéd vasérc problémája. Journal of Contemporary

History, 1981. 1. sz. 53–72. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 907–908. l.

Stadler, Friedrich: Vizuális jelrendszerek. Otto Neurath és a bécsi Társadalmi és Gazdasági Múzeum. Zeitgeschichte, 1979. 11–12. sz. 401–421. l. – Ismerteti: *Heiszler Vilmos.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 261. l.

Székely Gábor: Profintern – krónika. A Vörös Szakszervezeti Internacionálé kongresszusainak és a központi tanács ülésszakainak krónikája. Bp. 1982. Népszava Lap- és Könyvkiadó, 222 l. – Ismerteti: *Láncos János:* PFKözl. 1983. 1. sz. 124–126. l.

A Szovjetunió Szakszervezeteinek története. Rövidített változat, (Szerk.: Sarapov, G. V.) Bp. 1982. Népszava K. 249 l. – Ismerteti: *Borbély Szilvia.* SzaSz. 1983. 12. évf. 1. sz. 91–92. l.

A Szovjetunió szövetségi alkotmányai. (Alaptörvények és alkotmányok.) (Vál., szerk., bev.: Kovács István. Jegyz.: Tóth Károly.) Bp. 1982. Közgazdasági és Jogi K. 502 l. – Ismerteti: *Kiss Barnabás.* JK. 1983. 38. évf. 3. sz. 180–182. l.; *Timár István:* Három alaptörvény. Nsz. 1983. 41. évf. 4. sz. 7. l.

Taylor, P. M.: „Ha háború lesz." A totális hadviselés ötödik fegyvernemének előkészítése 1935–1939. Journal of Contemporary History, 1981. évi 1. sz. 27–51. l. – Ismerteti: *Molnár Tamás.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 267–268. l.

Torbado, Jesus–Leguineche, Manuel: A rejtekhely. Bp. 1981. Európa K. 569 l. – Ismerteti: *Tihanyi János:* A rejtőzködők bajnoka. Köztársaságiak bujdosása Franco Spanyolországában. Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 256–258. l.

Trus, Mihail Ivanovics: Lenin és a szovjet külpolitika. Bp. – Uzsgorod, 1982. Kossuth K. – Kárpáti K. 272 l. – Ismerteti: *Izikné Hedri Gabriella.* Külpolitika, 1983. 10. évf. 4. sz. 148–151. l.

Weber, Max: A szocializmusról. (Általános tájékoztató osztrák tiszteknek. Bécs, 1918.) Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 247–268. l.

Weissbecker, Kurt–Pätzold, Manfred: Hakenkreuz und Totenkopf. Die Partei des Verbrechens. Berlin, 1981. VEB Deutscher Verlag der Wissenschaften, 429 l. – Ismerteti: *Gaál Miklós:* A náci párt története. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 204–207. l.

1945-től napjainkig

Források

Harc a hatalomért. Bp. 1983. Kossuth K. 190 l.

Nyugateurópa, az Egyesült Államok és a nemzetközi helyzet 1945–1955. Új és legújabbkori egyetemes történeti szöveggyűjtemény. 3. köt. (Szerk.: Zsigmond László.) Bp. 1983. Tankönyvkiadó, 518 l. (2. kiad.)

Az Olasz Kommunista Párt Központi Bizottságának beszámolója a párt XVI. kongresszusán. Enrico Berlinguer főtitkár beszéde. (Részletek.) Dokumentum. Nemzetközi Szemle, 1983. 27. évf. 5. sz. 42–53. l.

A Szocialista Internacionálé XVI. kongresszusa. Albufeira, 1983. ápr. 7–10. (Összeáll.: Bassa Endre.) Nemzetközi Szemle, 1983. 27. évf. 9. sz. 41–50. l.

Feldolgozások – általában

Bede Rita–H. Varró Rózsa: Korunk ellenforradalmairól. Bp. 1983. Kossuth K. 147 l. – Ismerteti: *Harsányi Iván:* A negatív lenyomat. Nsz. 1983. 41. évf. 200. sz. 7. l.

Sajó András: Félemelet Bábelben. Bp. 1983. Kozmosz K. 239 l. (Az én világom.)

Szocialista országok

Andropov, Jurij: A békéért, a szocializmusért. Bp. 1983. Kossuth K. 135 l. – Ismerteti: *Szalipszki Endre.* MH. 1983. 16. évf. 196. sz. 2. l.; *Vértes Imre:* Helyes politika, fegyelmezett végrehajtás. Nsz. 1984. 41. évf. 185. sz. 4. l.

Bozsik Sándorné: Néhány történelmi tanulságunk a szakszervezet helyéről, szerepéről a szocializmus politikai rendszerében. TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 65–72. l.

Földes Károly: Az árugazdaság szerepe a szocializmus fejlődésében. TáSz. 1983. 38. évf. 5. sz. 65–75. l.

Györgypál Katalin: A szakszervezetek jellege a szocialista társadalom politikai rendszerében. SZEKI-Táj. 1983. 6. évf. 5. sz. 135–155. l.

A kínai pártlap a maocetung eszmékről. (A Zsenmin Zsipao 1982. október 19-i számából.) Nemzetközi Szemle, 1983. 27. évf. 4. sz. 25–30. l.

Kulcsár Kálmán: A politika és a jogalkotás Közép-Kelet-Európában. (Kísérlet a magyarországi tapasztalatok elemzésére.) MT. 1983. 28. köt. 2. sz. 84–98. l.

Lekli Béla: A szovjet levéltárügy az 1970-es években. UMKLKözl. 1982. évi köt 53–64. l.

Magyar Bálint: A szövetkezeti és állami szektor a lengyel mezőgazdaságban (1944–1980). Medvetánc, 1982. 4. sz. – 1983. 1. sz. 215–244. l.

A nemzetiségek egyenjogusításának útján. A nemzetiségi jog fejlődése a népi demokratikus Romániában. (1944. szeptember–1948. április 13.) Joó Rudolf beszélgetés Demeter Jánossal. Bp. 1983. Kossuth K. 143 l.

Patarek, Włodzimierz: A szocializmus ideológiája és a lengyel társadalom értékrendszere. TájékoztatóMM. 1983. 4. sz. 92–103. l.

Plevza, Viliam: Az 1948 februári fordulat és Csehszlovákia szocialista fejlődésének néhány tapasztalata. PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 131–152. l.

Polonyi Péter: Híradás Kína elveszett évtizedéről. Liu Pin–Jen „szociográfiája". V. 1983. 26. évf. 12. sz. 71–80. l.

Réti György: Albánia balkáni politikája. PFKözl. 1983. 2–3. sz. 59–67. l.

Réti Tamás: A csehszlovák tervgazdaság kialakulása (1945–1953). Medvetánc, 1982. 2. évf. 2–3. sz. 199–227. l.

Salgó László: „Viszontlátásra, tábornokom!" A Dien Bien Phu-i csata. Bp. 1983. Kossut K. 158 l., ill., térk. (Népszerű történelem.) – Ismerteti: *Kende István:* Dien Bien Phu története. Nsz. 1983. 41. évf. 217. sz. 7. l.

Takács Imre : A nemzetiségek jogai a Szovjetunióban. (Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara és a Magyar Jogász Szövetség tudományos ülésén, 1982. december 7-én elhangzott előadás.) JK. 1983. 38. évf. 3. sz. 129–135. l.

Zhongshen, Zhang: Kína népesedése és a népességtudomány fejlődése a felsőoktatási intézményekben. D. 1983. 26. évf. 4. sz. 562–571. l.

Kapitalista és fejlődő országok

Ács Ilona: Szíria társadalmi, politikai, gazdasági viszonyai az Egyesült Arab Köztársaság idején (1958–1961). TájékoztatóMM. 1983. 1. sz. 7–28. l.

Ágh Attila: Nehru szocializmusa. Vg. 1983. 24. évf. 2. sz. 95–103. l.

Árkus István: Az utolsó gyarmatok. Bp. 1983. Kossuth K. 157 l. Ismerteti: *Nagy Csaba:* A tegnapok kérdése? Nsz. 1983. 41. évf. 206. sz. 7. l.

Balogh Zoltán: Tanulmánytöredékek a népességrobbanásról. Medvetánc, 1982. 2. évf. 1. sz. 3–34. l.

Borbély Szilvia: Az olaszországi szocialista-szociáldemokrata szakszervezeti mozgalom. SZEKI-Táj. 1983. 6. évf. 1. sz. 149–178. l.

Bruszt László: Konszenzus és stabilitás. Az osztrák szociális partnerség. V. 1983. 26. évf. 11. sz. 16–31. l.

Csáki György: A fejlődő országok államkapitalizmusának néhány politikai gazdaságtani problémájáról. PFKözl. 1983. 1. sz. 31–50. l.

Farkas J. György: EKG: kontrasztok a 25. évfordulón. (A negyedszázados Közös Piacról.) Külgazdaság, 1983. 27. évf. 2. sz. 3–18. l.

Gazdag Ferenc–Kiss J. László: Együttműködés és rivalizálás. – Francia-nyugatnémet kapcsolatok a második világháború után. Bp. 1983. MűvM. MLOF. 94 l. (Tudományos Szocializmus füzetek, 74.)

Gergely Jenő: A nemzetközi keresztény szakszervezeti mozgalom dekrisztianizálódása. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 140–160. l.

Hall, Gus: Ki szegül szembe az idők sodrával? Az amerikai imperializmus politikájának néhány tendenciájáról. BSzoc. 1983. 26. évf. 9. sz. 6–14. l.

Jánossy Imre: A közép- és dél-amerikai szabadságküzdelmek és a felszabadítás teológiája. Vt. 1983. 3. sz. 145–151. l.

Johancsik János: A francia baloldal 1958–1981. Bp. 1983. Kossuth K. 319 l. – Ismerteti: *Baracs Dénes:* Egy viharos negyedszázad. Nsz. 1983. 41. évf. 183. sz. 7. l.; *Gazdag Ferenc.* PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 230–232. l.; *Haskó Katalin.* PFKözl. 1983. 2–3. sz. 207–212. l.

Joó Rudolf: Nemzetiségi autonómia Nyugat-Európában. Vg. 1983. 24. évf. 8–9. sz. 540–548. l.

Joó Rudolf: A nyugat-európai kisebbségek sajátosságai és típusai. Bp. 1983. Akadémiai K. 78 l. (Nemzetiségi füzetek, 5.)

Juhászné Vágási Mária: Urbanizáció és elmaradottság Afrikában. TájékoztatóMM. 1983. 6. sz. 101–119. l.

Karsai László: A nemzetiségi kérdés Franciaországban. Bp. 1983. Kossuth K. 165 l., térk.

Menysikov, Sz. M.: A mai kapitalizmus: válságról válságra. Bp. 1983. Kossuth K. 253 l.

Szakács István: Egypárti pluralizmus? Az olasz kereszténydemokrácia három évtizedes uralma. Vg. 1983. 24. évf. 10. sz. 637–644. l.

Szilágyi István: A „chilei út a szocializmushoz" néhány tapasztalata. (Viták a Népi Egység életképességéről.) TájékoztatóMM. 1983. 1. sz. 68–98. l.

Tálas Barna: A szocializmusba való átmenet preszocialista szakasza az elmaradott országokban. Vg. 1983. 24. évf. 2. sz. 75–84. l.

Kultúra – tudomány

Benda Kálmán: Albert Soboul (1914–1982). Helikon, 1983. 29. évf. 1. sz. 112. l.

Erdődy Gábor: Bemutatjuk a Geschichte und Gesellschaft c. folyóiratot. Sz. 1982. 116. évf. 5. sz. 1130–1134. l.

Johancsik János: A francia kommunisták történeti folyóiratáról, a Cahiers d'Histoire-ról. (1976–1981.) PtK. 1983. 29. évf. 4. sz. 217–222. l.

Kéri Elemér: Vázlat Antonio Banfi humanizmusáról és filozófiájáról. TájékoztatóMM. 1983. 2. sz. 57–78. l.

Ismertetések

Barnovszký, Michal: Sociálne triedy a revolúčne premeny na Slovensku v rokoch 1944–1948. (Társadalmi osztályok és forradalmi változások Szlovákiában 1944–1948 között.) Bratislava, 1978. 227 l. – Ismerteti: *Szarka László.* Sz. 1983. 117. évf. 1. sz. 253–256. l.

Békés Rezső: Truman árnyéka. Kontinuitás és változások a második világháború utáni amerikai globálstratégiában. Bp. 1982. Zrínyi K. 366 l. – Ismerteti: *Janech István.* Külpolitika, 1983. 10. évf. 4. sz. 142–148. l.; *Osváth Imre.* HK. 1983. 30. évf. 3. sz. 491–494. l.; *Szántó Jenő:* Hatalom és külpolitika Washington ban. Nsz. 1983. 41. évf. 147. sz. 7. l.

Benn, Tony: „Arguments for Socialism". London, 1980. Penguin, 206 l. – Ismerteti: *Jemnitz János:* Az angol valóság, ahogyan a radikális baloldal látja. PtK. 1983. 29. évf. 2. sz. 207–209. l.

Dudzinszkaja, E. A.: Mezsdunarodnüe szvjazi szovjetszkih isztorikov. (A szovjet történészek nemzetközi kapcsolatai.) Moszkva, 1978. Nauka, 290 l. – Ismerteti: *Niederhauser Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 897–898. l.

Harrison, Cynthia E.: A feminista mozgalom és a Kennedy-adminisztráció. The Journal of American History, Vol. 67. No. 3., 1981. március. 630–646. l. – Ismerteti: *Fekete Miklós.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 911–912. l.

Iszuszov, Mito: Politicseszkite partii v Balgarija 1944–1948. (Politikai pártok Bulgáriában 1944–1948.) Szofia, 1978. Nauka i izkusztvo, 488 l. – Ismerteti: *Palotás Emil.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 891–892. l.

Kozsurin, V. Sz.–Pogonyin, Sz. A.: A Szovjetunió városi lakosságának fejlődése 1939–1979 között. Isztorija SzSzSzR. 1980. 4. sz. 133–137. l. – Ismerteti: *Menyhárt Lajos.* Sz. 1983. 117. évf. 4. sz. 908–909. l.

Medvedko, L. I.: Szueztől keletre és nyugatra. Bp. 1982. Zrínyi K. 439 l. – Ismerteti: *Osváth Imre.* HK. 1983. 30. évf. 2. sz. 299–302. l.

Nagy Kázmér: Változó Anglia. Bp. 1982. Gondolat K. 171 l. – Ismerteti: *Frank Tibor:* Anglomán-józanító. ÉIIr. 1983. 27. évf. 4. sz. 10. l.; *Martin József.* K. 1983. 5. sz. 35. l.; *Szántó György Tibor.* MN. 1983. 39. évf. 43. sz. 8. l.

Primakov, E. M.: Vosztok poszle kraha kolonialnoj szisztemi. (A fejlődő országok a gyarmati rendszer széthullása után.) Moszkva, 1982. Nauka K. 208 l. – Ismerteti: *Farkas Péter.* Külpolitika, 1983. 10. évf. 4. sz. 151–154. l.

CONTENTS

STUDIES – *B. Pálmány:* The Regroupment of the Nobility of the Nógrád County from the Begining of the Turkish Occupation up to the Abolition of Serfdom – *B. Bellér:* The Austro-Hungarian Relation and the Question of Burgerland (1927–1929) – COMMUNICATIONS – *S. Gebei:* Contribution to the Union of the Ukraine and Russia (1654) – *Gy. Péteri:* Montagu Norman and the Hungarian "Economic Reconstruction Work". On the Financial Stabilization of Hungary in 1924 – DOCUMENTS – *L. Tilkovszky:* The Memorandum Action of Opposition Legislators: Winter 1942–1943 – OBSERVER – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF REVIEWS – BIBLIOGRAPHY

SOMMAIRE

ETUDES – *Béla Pálmány*, Restructuration de la noblesse du comitat de Nógrád de l'occupation turque jusqu' à l'affranchissement des paysans – *Béla Bellér*, Les relations austro-hongroises et la question de Burgenland (1927–1929) – COMMUNICATIONS – *Sándor Gebei*, Contributions à l'histoire de l'union de l'Ukraine et la Russie (1654) – *György Péteri*, Montagu Norman et "le renflouement" hongrois. Sur la stabilisation monétaire de Hongrie en 1924. – DOCUMENTS – *Loránt Tilkovszky*, Action de memorandum des législateurs de l'opposition à l'hiver de 1942–43 – OBSERVATEUR – LITTERATURE HISTORIQUE – REVUE DES PERIODIQUES – BIBLIOGRAPHIE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Béla Pálmány:* Das Umschichten des Adelstandes des Komitats Nógrád vom Beginn der Türkenherrschaft bis zur Aufhebung der Leibeigenschaft – *Béla Bellér:* Die österreichisch-ungarische Beziehung und die Burgenland-Frage (1927–1929) – MITTEILUNGEN – *Sándor Gebei:* Zur Frage der Vereinigung von Ukraine und Russland (1654) – *György Péteri:* Montagu Norman und das ungarische "Sanierungswerk". Über die ungarische finanzielle Stabilisierung in 1924 – DOKUMENTEN – *Loránt Tilkowszky:* Die Memorandumaktion der oppositionellen Gesetzgeber im Winter von 1942–43– BEOBACHTER – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU – BIBLIOGRAPHIE

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Бела Палмань:* Перерасслоение дворянства в комитате Ноград в период от начала турецкого господства до раскрепощения — *Бела Беллер:* Австро-венгерские связы и бургерландский вопрос (1927—1929) — СООБЩЕНИЯ — *Шандор Гебеи:* К вопросу соединения Украины с Россией (1654) — *Дьёрдь Петери:* Монтагу Норман и «произведение венгерской санации». О венгерской стабилизации валюты в 1924-ом году — ДОКУМЕНТЫ — *Лорант Тильковски:* Меморандум оппозиционных законодателей зимой 1942/43 гг. — ОБЗОР — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — БИБЛИОГРАФИЯ

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A szedést a Preprint Gmk készítette. – Terjedelem: 33,60 (A/5) ív
85.13782. Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 210 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 35 Ft
Évi: előfizetési ára: 210 Ft

ISSN 0039–8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelke ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése setében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

1986 MÁR 2 4

A tartalomból:

Balogh Sándor: Népi demokratikus örökségünk (Parlamentáris és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944—1948)

Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége 1945—1956 között

Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede (1948—1953)

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

119. ÉVF. 1985. 2. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Schlett István: A szocializmus és a „munkáskérdés" a magyar politikai gondolkodásban az 1850—1880-as években (Az ideológiák történeti funkcióváltása)
Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai a második világháború között Magyarországon

E számunk munkatársai

Balogh Sándor a történelemtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fehér György* a Mezőgazdasági Múzeum tudományos munkatársa — *Gunst Péter* kandidátus, az Agrártörténeti Szemle szerkesztője — *Gyarmati György* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Horváth Pál* a jogtudományok doktora, egyetemi tanár (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Izsák Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Majoros István* egyetemi adjunktus (Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus (Tanárképző Főiskola, Kaposvár) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Orbán Sándor* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Póth Piroska* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Sipos Levente* a Párttörténeti Szemle szerkesztőségének munkatársa — *Tihanyi János* kandidátus (Bp.) — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51 53.

119. ÉVFOLYAM 1985. 2. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Balogh Sándor: Népi demokratikus örökségünk (Parlamentáris és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944–1948) . . . 385

Izsák Lajos: A katolikus egyház társadalompolitikai tevékenysége Magyarországon (1945–1956) 423

Orbán Sándor: A szocializmus építésének első fél évtizede (1948–1953) 467

KÖZLEMÉNYEK

Póth Piroska: A koalíciós pártok kultúrpolitikája 1945–1948 között 498

Gyarmati György: A közalkalmazottak politikai megítélésének változása Magyarországon 1945–1946-ban 518

TÖRTÉNETI IRODALOM

Hermann Kellenbenz: Deutsche Wirtschaftsgeschichte Bd. III. Vom Ausgang des 18. Jahrhunderts bis zum Ende des zweiten Weltkrieges (Ism.: *Fehér György*) 557

Wolodomir Kosyk: La Politique de la France à l'égard de l'Ukraine mars 1917–février 1918 (Ism.: *Majoros István*) . 559

Velikij Oktjabr' i Vengerszkaja Szovjetszkaja reszpublika (Ism.: *Niederhauser Emil*) 561

A Szovjetunió szövetségi alkotmányai (Ism.: *Horváth Pál*) 564
Szokolay Katalin: És a varsói gettó felkelt. . . (Ism.: *Gyarmati György*) 567
Mitteilungen. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes (Ism.: *Tihanyi János*) 569
Szlavjanovedenie i balkanisztika v zarubezsnüh sztranah (Ism.: *Niederhauser Emil*) 570
Keith Hitchins: Studies on Rumanian National Consciousness (Ism.: *Niederhauser Emil*) 571
A szocializmus útján. A népi demokratikus átalakulás és a szocializmus építésének kronológiája. 1944. szeptember–1980. április (Ism.: *Sipos Levente*) 574
Ember Győző: Levéltári Terminológiai Lexikon (Ism.: *Vörös Károly*) 577
Walter Lukan–Max Demeter Peyfuss: Ost- und Südosteuropa-Sammlungen in Österreich (Ism.: *Gunst Péter*) 580
Historiografie v Československu 1970–1980. Vyberová bibliografie (Ism.: *Niederhauser Emil*) 582

FOLYÓIRATSZEMLE

N. A. Hacsaturján: A város a feudális információ rendszerében 584 – *V. Ja. Lavericsev:* Az államkapitalizmus az 1861 utáni Oroszországban 585 – *A. Je. Ivanov, V. V. Selohajev:* A diákmozgalom fejlődésének tendenciája Oroszországban az 1905–1907-es forradalom idején 587 – *B. Je. Zarickij:* Az USA és Nyugat-Európa baloldali erői (1943–1949) 588 – *A. A. Sevjakov:* A Szovjetunió és Románia szuverenitása (1944–1955) 589 – *M. A. Neumark:* A „neoszocializmus" doktrínájának kialakulása 591 – *A. D. Gorszkij–I. D. Kovalcsenko–Ju. Sz. Kukuskin–I. A. Fedoszov:* Történelemtanítás a Moszkvai Állami Egyetem Történelem Karán (A fakultás létrehozásának 50. évfordulója) 592 – *Brandstätter, Elisabeth:* Tudományos dokumentáció és tájékoztatás a történettudományban 593 – *K. V. Hvosztova:* A kvantitatív módszerek szerepe a történeti megismerésben 595.

Balogh Sándor

NÉPI DEMOKRATIKUS ÖRÖKSÉGÜNK

Parlamentáris és közvetlen demokrácia Magyarországon 1944—1948

Magyarország — hasonlóan Európa többi országához — a szövetséges hatalmaknak a második világháborúban kivivott történelmi jelentőségű győzelme eredményeként nyerte vissza nemzeti függetlenségét. A hitleri Németország és általában a fasizmus nemzetközi és hazai erőinek katonai szétzúzása volt az a döntő külső feltétel, az a kiindulópont, amely lehetővé tette, hogy a magyar nép vegye kezébe a saját — és ezzel együtt a nemzet — sorsának, jövőjének a további alakítását.

A fasizmus veresége nyomán kialakult nemzetközi helyzet egyformán kedvező lehetőségeket kínált, feltételeket teremtett Közép- és Délkelet-Európa valamennyi népe számára, ezek nélkül egyikük sem léphetett volna tartósan a társadalmi-politikai haladás népi demokratikus útjára. Ez egyaránt vonatkozik Csehszlovákiára, Jugoszláviára, Lengyelországra vagy akár Bulgáriára, Romániára és Magyarországra. Ugyanakkor kétségtelenül jelentős különbségek is mutatkoztak közöttük, mégpedig a fasizmus elleni küzdelemben való cselekvő részvétel és a társadalmi-politikai változásokra való „felkészültségük" tekintetében.

A szövetséges nagyhatalmak azonban nem elégedtek meg azzal, hogy kedvező nemzetközi feltételeket teremtettek az európai népek, köztük a magyar nép társadalmi-politikai haladásához, hanem közelebbről is részt kívántak abban venni. Ezzel összhangban az 1945. február 4—11-i jaltai értekezletükön nagy jelentőségű nyilatkozatot fogadtak el a felszabadított Európa népeinek sorsával kapcsolatosan. E nyilatkozat ugyanis megállapította, hogy az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió „együttesen kinyilvánítják kölcsönös egyetértésüket aziránt, hogy a felszabadított Európa átmeneti bizonytalanságának időszakában a három kormány egybehangolt politikájával segíti a náci Németország uralma alól felszabadított népeket és a tengely volt európai csatlós államainak népeit abban, hogy sürgős megoldásra váró politikai és gazdasági kérdéseiket demokratikus eszközökkel oldják meg".[1] A fentebbiekben a szövetséges nagyhatalmak ahhoz ígértek konkrét segítségnyújtást, arra vállaltak kötelezettséget, hogy az említett országok

[1] *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918—1945. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Gondolat Könyvkiadó 1983. Második, átdolgozott és bővített kiadás 604.

megteremtsék belső békéjük feltételeit; szükségintézkedéseket foganatosítsanak az inséget szenvedő emberek megsegítésére; a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatalmat létesítsenek, amely köteles minél előbb szabad választások útján a nép akaratának megfelelő kormányt alakítani; elősegítsék az ilyen választások megtartását. Ezek a célkitűzések elsősorban kétségtelenül a fasiszta maradványok felszámolását és a demokratikus kibontakozás ügyét szolgálták. Még akkor is, ha az eltérő politikai és társadalmi berendezkedésű szövetséges nagyhatalmak már eleve nem feltétlenül ugyanazt értették vagy érthették a lakosság „összes demokratikus elemein" és a demokratikus vívmányokon. Ehhez járult, hogy a jaltai értekezlet határozatainak megfogalmazása — a megállapodások kompromisszumos jellege folytán is — oly módon történt, hogy az alkalmat adott, sőt esetenként úgyszólván lehetőséget kínált az egyes szövetséges nagyhatalmaknak — a közös érdekek mellett — sajátos érdekeik későbbi kifejezésére is. Ez utóbbiak érvényesítése természetesen végső fokon azon múlott, hogy az illető szövetséges mennyire akarta vagy tudta elképzeléseit és törekvéseit a helyszínen fegyveres erejének jelenlétével is alátámasztani.

A Vörös Hadsereg felszabadítóként lépett Magyarország földjére. A szovjet kormány politikáját és várható magatartását a Vörös Hadsereg parancsnokságának azon felhívása körvonalazta, amelyet a felszabadított területek lakosságához intézett. E felhívás, többek között, a következőket tartalmazta: „A Vörös Hadsereg nem mint hódító jött Magyarországra, hanem mint a magyar nép felszabadítója a német fasiszta iga alól... A szovjet katonai hatóságok nem szándékoznak Magyarország mai társadalmi rendjén változtatni és a maguk rendjét meghonosítani az általuk elfoglalt területeken."[2] Ennek megfelelően a szovjet katonai hatóságok a front igényeinek minél hatékonyabb kielégítésén túlmenően, egyetlen olyan intézkedést sem foganatosítottak, amely az ország társadalmi és gazdasági rendjének átalakítását célozta volna. Sőt, a régi közigazgatás érintetlenül hagyása, pontosabban újból való feltámasztása, valamint a lakosságnak a megszokott életformájához való, közte a hitéletéhez való visszatérésre buzdító gyakori szovjet felszólítások nem csupán a meglepetés erejével hatottak a közvéleményre, de egyben kézzelfoghatóan cáfolták a szovjetellenes propaganda korábbi állításait és a különböző rémhíreket is.

A nehéz harcokban szétzúzott fasiszta haderők maradványainak és a karhatalomnak a visszavonulását Magyarországon sok helyen a hitleri Németország és a nyilasok polgári exponenseinek és híveinek, sőt esetenként a megtévesztett lakosságnak a menekülése, eltávozása kísérte. A Tiszántúlról és a Duna—Tisza-közéről tízezrek menekültek a Dunántúlra és Ausztria területére, elsősorban nagyobb birtokosok, tőkések, értelmiségiek, alkalmazottak — a közigazgatási tisztviselők 70—80%-a — és kisebb számban kétkezi dolgozók is. Ez a menekülési hullám 1944. november végén—december elején azonban érezhetően csillapodott és a Dunántúlon

[2] Felszabadulás, 1944. szeptember 26—1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. Szikra 1955. 5.

„összezsúfolódott" menekültek többsége, illetőleg a helyi lakosság túlnyomó része — helyenként kivéve a német nemzetiségűeket — már a nyilasok kényszerkitelepítési parancsai ellenére sem volt hajlandó elhagyni az országot. A régi államgépezet széthullása és tisztségviselőinek tömeges eltávozása kétségtelenül kedvezett, megkönnyítette az antifasiszta demokratikus erők talpraállását és összefogását a felszabadított országrészben. Ez az összefogás azután rövidesen a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontban öltött testet, amely 1944. december 2-án alakult meg Szegeden, a Magyar Kommunista Párt, a Szociáldemokrata Párt, a Nemzeti Parasztpárt, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt, a Polgári Demokrata Párt és a szakszervezetek részvételével. A függetlenségi front tagjai a kommunista párt akcióprogramját — kisebb módosításokkal — saját, közös programjukként fogadták el.

Az 1944. október 15-i „kiugrási" kísérlet kudarca és a nyilasok hatalomra kerülése után a Horthy-rendszer, illetőleg hívei lényegében már elveszítették azt a lehetőséget, hogy tényleges beleszólásuk lehessen az ország sorsát, jövőjét érintő kérdések eldöntésébe. Különösen azok után, hogy Moszkvában a horthysta fegyverszüneti küldöttség tagjaival és az átállt tábornokokkal, valamint Dél-Dunántúl felszabadulása után a gróf Bethlen Istvánnal folytatott kormányalakítási próbálkozások szintén csődbe jutottak. Ugyanakkor a felszabadult országrészben az antifasiszta demokratikus erők tömörülése és programjuk a szövetséges nagyhatalmakat, mindenekelőtt a Szovjetuniót is mindinkább arról győzték meg, hogy már csak a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontra támaszkodó új hatalom lehet képes a hitleri Németországgal gyökeresen szakítani és ezzel egyidejűleg Magyarországot a szövetségesek oldalára állítani a fasizmus teljes szétzúzásáért folyó küzdelemben. Ennek a felismerésnek köszönhetően fogadták 1944. december elején a magyar antifasiszta demokratikus erők kéttagú küldöttségét — Gerő Ernőt és Nagy Imrét — a szovjet kormány képviselői — az USA és Nagy-Britannia kormányaival való konzultálás alapján — hivatalosan Moszkvában.[3] A tárgyalások során azonban azt is sikerült tisztázni, pontosabban elérni, hogy Magyarországon az ideiglenes központi hatalom ne bizottságként, sőt ne is egyszerűen csak kormányként alakuljon meg, hanem a jogfolytonosságot megszüntető és új jogforrást teremtő Ideiglenes Nemzetgyűlésként jöjjön létre, amely majd az Ideiglenes Nemzeti Kormányt is megválasztja. Ennek a jelentőségét nehéz lenne túlbecsülni. Franciaországban ugyanis a Nemzeti Felszabadítás Francia Bizottsága, Lengyelországban pedig az Országos Nemzeti Tanács töltötte be egy ideig a parlament és a kormány szerepét. Bulgáriában csupán kormány alakult, míg Románia a királyi jogfolytonosság jegyében indult el a felszabadulás után.

[3] *Korom Mihály:* Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet (1944—1945). Akadémiai Kiadó 1981. 323—340.

1.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága 1944. december 14-én alakult meg Debrecenben. Elnöke Vásáry István kisgazdapárti politikus, Debrecen polgármestere lett. A 17 tagú Előkészítő Bizottságban — Dálnoki Miklós Béla és Vörös János vezérezredesek, Gerő Ernő és Nagy Imre, vagyis az átállt tábornokok és a moszkvai kommunista emigráció vezetői mellett — debreceni, szegedi, békéscsabai, hódmezővásárhelyi és makói antifasiszta személyiségek, ellenzéki és demokratikus felfogásukról ismert közéleti emberek vettek részt. Az Előkészítő Bizottságban az MKP-t 5, az SZDP-t és az FKGP-t 3—3, az NPP-t és a PDP-t 1—1, a pártonkívülieket pedig 4 tag képviselte. Ez utóbbiak között foglalt helyet az oktróbista Juhász Nagy Sándor, volt igazságügyminiszter és Révész Imre református püspök is.

Az Előkészítő Bizottság a felszabadult országrész 38 városában és községében tervezett parlamenti választásokat, amelyeken 212 képviselő juthatott mandátumhoz. Az egyes helységekben megválasztható képviselők számát és az egyes pártok részesedését szintén előzetesen szabták meg. A választási gyűlések megszervezését az Előkészítő Bizottság a helyi nemzeti bizottságokra bízta, de számolt a szakszervezetek, az önkormányzatok, az ipari, mezőgazdasági és kereskedelmi szervezetek, a kulturális és egyéb egyesületek közreműködésével is. Az Előkészítő Bizottság egyhangúlag fogadta el a magyar néphez intézendő kiáltvány szövegét, amelyben világosan megjelölte a választások célját, illetőleg az új törvényhozás legidőszerűbb feladatait: „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés kifejezésre fogja juttatni a magyar nép akaratát: összefogni párt és társadalmi különbség nélkül a német rablók kiűzésére, az országnak a romokból való feltámasztására, erős, független, demokratikus Magyarország megteremtésére."[4]

A választási gyűlések 1944. december 15—20 között zajlottak le. A megyeszékhelyek és a városok (Szeged, Debrecen, Pécs, Miskolc, Kecskemét, Szolnok, Eger, Nyíregyháza, Gyula, Békéscsaba, Makó, Szentes stb.) mellett több községben (Mátészalka, Vásárosnamény, Kiskundorozsma, Hosszúpályi, Kaba, Nagyléta, Pocsaj, Mikepércs, Derecske, Sarkad, Komádi, Báránd, Biharnagybajom és Füzesgyarmat) is rendeztek választási gyűléseket. A tervezett 38 településsel szemben azonban, végül is közel 50 helységben választották meg az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőit. A gyűléseket — a körülményektől függően — vagy a szabadban, vagy a települések legnagyobb befogadóképességű helyiségeiben (középületek és szállodák nagytermei) tartották meg.[5] A képviselőjelöltek és a gyűlések szónokai az Előkészítő

[4] Uo. 369.

[5] A választási kampány lefolyását jól érzékelteti a debreceni „Krónikás Könyv", amely a miskolci és az egri eseményekről számol be: „Zsedényi Béla elmondja, hogy december tizenhatodikán váratlanul Miskolcra érkeztek Juhász Géza és Fekete Mihály, akik közölték, hogy Debrecenben Ideiglenes Nemzetgyűlés ül össze, amelyre Miskolc tizenkét képviselőt küld. A miskolci Nemzeti Bizottság még aznap megválasztotta az elektorokat, másnap megalakult a Függetlenségi Front miskolci választmánya, amely az elektorok javaslata alapján megejtette a választásokat, délután három órakor a Korona nagytermében

Bizottság kiáltványában foglalt célkitűzések megvalósításához kértek felhatalmazást a választóktól, de sok szó esett a gyűléseken és az azokat megelőző tanácskozásokon a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjáról is. A lakosság érdeklődése és aktív részvétele nem egy helyen úgyszólván kikényszerítette a képviselők számának emelését, s olyan képviselők megválasztását is, akiket az Ideiglenes Nemzetgyűlés Előkészítő Bizottsága eredetileg nem jelölt. Kiskőrösön nem sikerült képviselőt választani, Debrecenben viszont gróf Teleki Géza és Dálnoki Miklós Béla jelölésével kapcsolatban merültek fel aggályok. Néhány esetben (Kaposvár, Szekszárd stb.) a front közelsége, illetőleg mozgása akadályozta meg a választási gyűlések lebonyolítását. A legnagyobb problémát azonban mégis kétségtelenül az jelentette, hogy a közlekedési, hírközlési és egyéb nehézségek miatt a kívánatosnál jóval kisebb mértékben sikerült eljutni a kisebb településekre, a falvak lakosságához.

A rendkívüli körülményeket és viszonyokat figyelembe véve, vitathatatlanul ez volt a jövő szempontjából is lényegében az egyetlen járható — és legkedvezőbb — útja és módja annak, hogy a magyar nép megalakítsa a saját törvényhozását, megteremtse az új állam legfőbb államhatalmi szervét. Nem is beszélve arról, hogy a front elvonulása után néhány héttel-nappal választási gyűlésen megjelenni, ott nyíltan és határozottan állást foglalni: politikai kiállást és elkötelezettséget is jelentett a szó legnemesebb értelmében. Nem érdektelen talán itt Bibó Istvánra részletesebben hivatkozni, aki egy nemrégen napvilágra került kéziratos tanulmányában a következőket írja ezekről a választásokról: „Mind a magyar politikai hagyományok, mind pedig a külpolitikai helyzet azt kívánták, hogy Magyarország új politikai irányítását a magyar nép igazi parlamentje indítsa el. Ebben a helyzetben a magyar demokrácia első hónapjainak az egyik legimpozánsabb teljesítménye volt az, ahogyan egy katonailag megszállt, háborús hadszíntérként szereplő országban, ahol helyi igazgatás nem volt, érvényes jogszabályok nem voltak, ahol a vasutak és az utak német alapossággal el voltak pusztítva, távíró és telefon nem volt, komoly sajtószolgálat nem volt; egy hét alatt komoly népi gyökerekkel bíró nemzetgyűlést tudtak összehívni."[6] Majd néhány sorral lejjebb Bibó így folytatja: „Lehetett humorizálni magán a választási eljáráson, lehetett azon csúfolódni, hogy ezen az úton milyen kevésbé dekoratív képviselők is bejutottak az újjászülető magyar demokrácia első törvényhozó gyűlésébe, lehetett kifogásolni, hogy egyes nehezen megközelíthető községek kimaradtak a nemzetgyűlésből, lehetett háborogni, hogy a mindenekfelett aktív kommunista párt lényegesen több képviselőt küldött, mint amennyi párthívei

---

népgyűlést tartottak, amelyen a jelöléseket tudomásul vették, és a képviselőket annak alapján megválasztották. Másnap már a megválasztott képviselők Juhász Gézával és Fekete Mihállyal el is indultak Debrecenbe, előbb azonban megálltak Egerben, ahol nyomban megtartották a választást, és a két megválasztott képviselőt is felvették a teherautóra, amely december tizenkilencedikén megállt Debrecenben a fellobogózott Arany Bika előtt." (A debreceni feltámadás. Szerkesztették Paál Jób és Radó Antal. Debrecen város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomdavállalata, Debrecen. 1947. 2. kiad. 161.)

[6] Kritika, 1984/9. 16.

arányszámának megfelelt volna. Azonban akárhogy történt is, mégis együtt volt egy olyan nemzetgyűlés, amely lényegtelen hiányoktól és lényegtelen aránytalanságoktól eltekintve, egészében teljes joggal hivatkozhatott arra, hogy a felszabadított Magyarország minden vidékét és az antifasiszta front minden pártját képviseli, jogosult tehát az ország nevében nyilatkozni és kötelezettséget vállalni." Lényegében ez a felfogás tükröződik a későbbi államtudományi munkákban is, amelyek többkevesebb részletességgel foglalkoznak az Ideiglenes Nemzetgyűléssel, illetőleg létrehozásának törvényességével. Szabó Imre azt az álláspontot képviseli ebben a kérdésben, hogy a nyilas uralom a német fasiszta megszállók segítségével belsőleg is teljesen felszámolt mindent, ami állami vagy törvényes rendre emlékeztetett volna, s az állami szuverenitás teljes megszűnte Magyarországon együtt járt az államhatalom teljes összeomlásával. A magyar nép azonban az általános összeomlás és pusztulás menetében sem veszítette el a jövőbe vetett hitét, nem pusztult el a dolgozó emberek nemzetépítő, államalkotó képessége és készsége. „A népgyűléseken — írja Szabó Imre —, amelyeken az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőit megválasztották, a lakosság akarata részben a különböző, helyileg létrejött szervezeteken keresztül, részben pedig közvetlenül nyilvánult meg."[7] Csizmadia Andor pedig így jellemzi és értékeli az Ideiglenes Nemzetgyűlés életre hívását: „1944 decemberében még nem lehetett új választási törvényt kidolgozni. A háborús állapotok nem tették lehetővé szabályszerű választások megtartását, s az ideiglenes nemzetgyűlést akként kellett összehívni, ahogy az akkori lehetőségek megengedték, mégis a lehető legszélesebb demokratikus követelmények megtartása mellett. A nemzeti bizottsági választások, illetve az ősgyűlésszerű népgyűlések tartása biztosítékai voltak a demokratikus követelmények lehető érvényesülésének, s a nemzetgyűlés összetétele is mutatja, hogy ott a fasizmus ellen összefogott politikai erők minden árnyalata képviselve volt."[8]

Az 1944. december 21-én Debrecenben megalakult Ideiglenes Nemzetgyűlésnek 230 képviselője volt. Közülük 90-en (39,13%) az MKP, 56-an (24,35%) az FKGP, 43-an (18,69%) az SZDP, 16-an (6,96%) az NPP és 13-an (5,65%) a PDP tagjai voltak. Rajtuk kívül 12 képviselő pártonkívüliként került be az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe. 26 képviselő — pártállástól függetlenül — a szakszervezeteket képviselte a törvényhozásban, ami feltétlenül a szakszervezeti mozgalom kiemelkedő szerepére és politikai jelentőségére utalt. A képviselők foglalkozás szerinti megoszlása szintén arról tanúskodott, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a magyar társadalom úgyszólván minden rétege — a nagybirtokosokat és a nagytőkéseket kivéve — képviselve volt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlésben a baloldal (MKP, SZDP, NPP és a szakszervezetek) volt abszolút többségben. A törvényhozás ilyen politikai összetétele ténylegesen megfelelt az ország felszabadult részében akkor kialakult erőviszonyoknak. A választási eredményekben világosan tükröződött, hogy azok zömmel az agrárforra-

[7] *Szabó Imre:* A népi demokratikus államhatalom fejlődése hazánkban. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Szerkesztő Lackó Miklós. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 590.

[8] *Csizmadia Andor:* A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944–1949). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968. 304.

dalmi hagyományokban gazdag Tiszántúlon, s ezen belül is a Viharsarokban, valamint a függetlenségi tradíciót őrző és ápoló Debrecenben és környékén, a kuruc szabadságharcos múlttal rendelkező északkeleti megyék területén zajlottak le. Emellett ekkorra már két jelentős iparvidék is felszabadult, az osztályküzdelmekben edződött munkásságával: Miskolc—Diósgyőr és környéke, valamint Pécs és a Mecsek-vidék. A fentebbieket támasztja alá egyébként az is, hogy a szóban forgó területen a baloldali pártok a későbbi parlamenti választások során is (1945. november 4. és 1947. augusztus 31.) általában az országos átlaguknál jobb eredményt értek el. Azt sem lehet persze a választási eredmények kialakulásánál és értékelésénél figyelmen kívül hagyni, hogy a régi államgépezet, s konkrétan a közigazgatás az ország keleti felében úgyszólván teljesen megbénult és széthullott. Ugyanakkor a nemzeti bizottságoknak nemcsak a választási gyűlések megszervezésében, hanem a képviselőjelöltek kiválogatásában is szinte mindenütt döntő szavuk volt.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásakor — mindenféle jogfolytonossággal szakítva — a nemzet akaratának kifejezésére egyedül hivatottnak és a magyar állami szuverenitás kizárólagos képviselőjének nyilvánította magát. Ezután egyhangúlag elfogadta „A nemzetgyűlés szózatá"-t. A szózat — összhangban a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjával — a legfontosabb és legidőszerűbb feladatként a hitleri Németországgal való azonnali szakítást és a fegyverszünet mielőbbi megkötését jelölte meg. A szózat a fasizmus elleni fegyveres harcra szólította fel mind a felszabadult, mind a még német megszállás alatt levő országrészek lakosságát, különös tekintettel a hitleri Németország oldalán harcoló magyar katonai alakulatokra. De a nemzeti összefogás politikájának a megvalósítását nemcsak a felszabaduláshoz való cselekvő hozzájárulás szempontjából, hanem az újjáépítés sikere érdekében is nélkülözhetetlennek tartotta. A dolgozó tömegeknek széles körű politikai jogokat ígért, hogy azok megvédhessék érdekeiket, és hallathassák szavukat az ország ügyeinek eldöntésénél, valamint külön is kötelezettséget vállalt a demokratikus földosztás végrehajtására. Ugyanakkor a szózat a magántulajdon sértetlenségét társadalmi és gazdasági berendezkedésünk alapjának jelentette ki. Végül, abban összegezte a mondanivalóját, hogy „Az Ideiglenes Nemzetgyűlés megalakulásával új fejezete kezdődött a magyar történelemnek, megkezdődött a független, szabad, demokratikus Magyarország építése!"[9]

A szózat vitájában — amelyet a kisgazdapárti Balogh István terjesztett elő — lényegében minden jelenlevő párt, illetőleg politikai irányzat képviselője felszólalt, kifejtette a véleményét. A felszólalások alkalmat kínáltak persze arra is, hogy az egyes képviselők röviden tájékoztassák az Ideiglenes Nemzetgyűlést és rajta keresztül a közvéleményt pártjaik jövő elképzeléseiről és terveiről. A felszólalók kivétel nélkül a függetlenségi front megszilárdításáért és a benne tömörült pártok szoros együttműködéséért szálltak síkra. A történelmi múlt és a közelmúlt eseményeinek

[9] Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája Budapest, 1946. 9—10.

értékelésében, a felelősség megítélésében azonban mutatkoztak közöttük bizonyos, egyelőre inkább csak hangsúlybeli különbségek. Így kétségtelenül megállapítható, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjai nem csupán a történelmi pillanat ünnepélyességétől áthatva, de a közös érdekek felismerésétől és Magyarország sorsáért érzett felelősségüktől is vezérelve szavazták meg egyhangúlag a szózatot.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés — a Politikai Bizottság[10] javaslatára — másnapi ülésén, 1944. december 22-én megválasztotta az Ideiglenes Nemzeti Kormányt. A kormányban 3 kommunista, 2 szociáldemokrata, 1 parasztpárti, 2 kisgazdapárti és 4 pártonkívüli foglalt helyet. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés — Dálnoki Miklós Béla miniszterelnök programbeszédének a meghallgatása és jóváhagyása után — döntött a felhatalmazásról is, ami lehetővé tette, hogy a kormány a jövőben rendeleti úton szabályozza a megoldásra váró kérdéseket.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány jellegében hasonló volt ugyan az Ideiglenes Nemzetgyűléshez, de politikai összetételében elmaradt attól, mert a szövetséges nagyhatalmak politikájával összefüggésben és a katonai helyzet miatt három volt horthysta tábornok és gróf Teleki Géza is miniszteri tárcát kapott abban. Ennek ellenére az Ideiglenes Nemzeti Kormány nem a burzsoázia kormánya volt, hanem sokkal inkább a dolgozó nép végrehajtó hatalma. Jellegét elsősorban nem személyi összetétele, hanem antifasiszta és következetes demokratikus programja, valamint a baloldali erőknek törvényhozásban betöltött szerepe és súlya szabta meg, illetőleg biztosította.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrejöttével ily módon nemcsak a hitleri Németországgal való szakítás feltételei teremtődtek meg, hanem ez azt a lehetőséget is magában rejtette, hogy az antifasiszta és demokratikus feladatok valóban népi módon oldódjanak meg Magyarországon. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása, vagyis az új központi törvényhozó és végrehajtó hatalom létrejötte tehát egyben a népi demokratikus Magyarország születésnapja, nemzeti történelmünk valóságos sorsfordulója és legújabbkori történelmünk tényleges korszakhatára is lett. A lényegen ugyanis mit sem változtat, hogy ebben az időben tulajdonképpen még „két Magyarország" volt, pontosabban két egymásnak gyökeresen ellentmondó államhatalom létezett az országban. Az egyik a hitleri Németország által erőszakkal létrehozott nyilas uralom, amely a Vörös Hadsereg csapásai alatt és saját bomlása következtében is haladt a közeli teljes megsemmisülés felé, a másik pedig a népi demokratikus hatalom, amely viszont csak a megszállt területek felszabadítása után terjeszthette ki hatókörét az országra, érvényesíthette maradéktalanul akaratát az egész ország területén. Ez különben egyáltalán nem volt magyarországi sajátosság. Hiszen a közép- és délkelet-európai országok többségében az ideiglenes kormányok létrejötte idején valamilyen formában még a régi hatalom is létezett.

[10] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottsága 1944. december 22-én alakult meg 23 taggal, feladata volt a legfontosabb döntések előkészítése.

A polgári történetírás és publicisztika, s főleg a hajdani koalíciós és ellenzéki politikusok az emigrációban megjelent írásaikban és nyilatkozataikban az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány jelentőségét minden áron igyekeznek csökkenteni. Ebbeli próbálkozásaikban a nyilvánvaló torzításoktól sem riadnak vissza, különösen a Szovjetunió és a Magyar Kommunista Párt szerepét illetően. Nagy Ferenc volt miniszterelnök azt állítja, hogy a „szovjet tábornokok megparancsolták az első úgynevezett parlament összehívását saját tervük szerint".[11] Nagy Vince, a Berinkey-kormány belügyminisztere és 1946 tavaszán az FKGP-ból kizárt nemzetgyűlési képviselő pedig azt kifogásolja, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés képviselőit a Tiszántúlról, a Duna—Tisza közéről és Budapestről „verbuválták" össze.[12] Sulyok Dezső, az ellenzéki Magyar Szabadság Párt elnöke szintén arról elmélkedik, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány „ingatag alapokon" jött létre.[13] Ezzel szemben Varga Béla, aki a kisgazdapárti centrum egyik vezéralakja és egy időben a nemzetgyűlés elnöke is volt, pártja részvételi arányát kevesli az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és az Ideiglenes Nemzeti Kormányban.[14] Mindszenty József hercegprímás viszont visszaemlékezésében „a" keresztény párt debreceni jelenlétét hiányolja.[15]

A politikai emigráció kommunista- és szovjetellenes kifogásait, vádjait azonban a tények már önmagukban is megcáfolják. A szovjet kormány, illetőleg képviselői ugyanis eléggé közismerten mindenekelőtt ahhoz ragaszkodtak, híven a nyugati szövetségesekkel kötött megállapodásaikhoz, hogy az antifasizmus és a demokrácia polgári hívei lehetőleg sem az Ideiglenes Nemzetgyűlésben, sem az Ideiglenes Nemzeti Kormányban ne szenvedjenek hátrányt. Nem utolsósorban ezzel magyarázható, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnöke (Zsedényi Béla) és alelnökei (Juhász Nagy Sándor és dr. Sántha Kálmán) közül egyik sem tartozott a baloldali pártokhoz. (Mellesleg a szovjet fél által az Ideiglenes Nemzetgyűlés elnökének javaslatba hozott Szentpéteri Kun Bélát, a plénum utasította el jobboldali magatartása miatt.) Azzal pedig, hogy Zsedényi Béla lett az Ideiglenes Nemzetgyűlés Politikai Bizottságának is az elnöke, a baloldal került kisebbségbe ebben a testületben. Arról már nem is szólva, hogy a horthysta fegyverszüneti küldöttség tagjai és az átállt tábornokok szintén szovjet „beavatkozásra" jutottak a jelentőségüket meghaladó szerephez az Ideiglenes Nemzeti Kormányban. Mondanivalója lényegét tekintve igaza van Szekfű Gyulának, amikor a szovjet kormány és képviselőinek korabeli magatartását jellemezve a következőket írja: „Igaz, hogy az angolszászoknak megígérték az elfoglalandó államok demokratikus berendezését, de viszont ők a szovjet berendezést tartják demokratikusnak, és egyébként is sokféle út állott rendelkezésre, ha akarták volna az

[11] *Nagy Ferenc:* The Struggle behind the Iron Curtain. The MacMillan Company. New York 1948. X. o.
[12] *Nagy Vince:* Októbertől—Októberig. New York 1962. 302.
[13] *Desiderius Sulyok:* Zwei Nächte ohne Tag. Zürich 1964. 46.
[14] Új Látóhatár, 1978. március 15. 483.
[15] *Mindszenty József:* Emlékirataim. Toronto 1974. 72.

ígéret megkerülését. A valóságban már akkor elhatározták az államok demokratikus berendezését, amikor ezt megígérték. Különben nem is ígérték volna meg."[16]

A Magyar Kommunista Párt az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány létrehozása érdekében kifejtett erőfeszítései során — amelyeket akkor még senki más nem is tudott volna vállalni, illetőleg pótolni — ugyancsak tiszteletben tartotta a szövetséges nagyhatalmak közép- és délkelet-európai politikai elképzeléseit és gyakorlati lépéseit. A többi pártét meghaladó kezdeti lendülete, szervezettsége és időszerű programja azonban feltétlenül — és elkerülhetetlenül — előnyöket is biztosított számára.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés második ülésszaka 1945. szeptember 5-én Budapesten nyílt meg. Ekkorra azonban lényegesen megváltozott az Ideiglenes Nemzetgyűlés létszáma és részben politikai összetétele is. A budapesti és a dunántúli képviselők 1945. áprilisi, illetőleg júniusi megválasztása, majd behívása után ugyanis 498 főre emelkedett az Ideiglenes Nemzetgyűlés tagjainak száma. A baloldali pártok és a szakszervezetek együttesen változatlanul megőrizték ugyan abszolút többségüket, de már nem a régi arányban; a legnagyobb mértékben — 55-ről 122 főre — a kisgazdapárt növelte képviselőinek számát az Ideiglenes Nemzetgyűlésben. Ennél is fontosabb volt azonban az, hogy 1945 derekára nagyjában tisztázódott a pártok politikai befolyása és szervezeti ereje a felszabadulás után újjászerveződött magyar társadalomban.

A debreceni ülésszakot követő több mint féléves szünet a háborús eseményekkel, nem utolsósorban a főváros elhúzódó ostromával, s feltehetően főleg azzal a meggondolással magyarázható, hogy az Ideiglenes Nemzetgyűlés a felszabadulás után, vagyis lehetőleg majd csak azután fejtse ki törvényalkotó tevékenységét, miután már a szó szoros értelmében az egész lakosság nevében és képviseletében dönthet a napirendre kerülő kérdésekről. Ennek megfelelően az Ideiglenes Nemzetgyűlés a debreceni ülésszakán tulajdonképpen nem is élt törvényalkotó szerepével, hiszen rendelkezéseit „határozatok" formájában fogadta el és tette közzé.

A két ülésszak közötti időben az Ideiglenes Nemzeti Kormány — az Ideiglenes Nemzetgyűléstől kapott felhatalmazás alapján — kormányrendeletek útján intézkedett azokról a teendőkről, amelyek a függetlenségi front programjának és az 1945. január 20-i fegyverszüneti egyezmény végrehajtásából elodázhatatlanul adódtak. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletei mindenekelőtt a fasiszta maradványok következetes felszámolását célozták. Emellett a népi demokratikus állam szerveinek kiépítését és az előbbiekkel összhangban és kölcsönhatásban a társadalom politikai, gazdasági és kulturális életének demokratikus szellemű megújítását szolgálták.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. őszi ülésszakán részben az előző ülésszak határozatait, részben pedig azokat a legfontosabb kormányrendeleteket emelte a törvény rangjára, amelyeket a tőle kapott felhatalmazás alapján — és a Politikai Bizottság előzetes hozzájárulásával — az Ideiglenes Nemzeti Kormány adott ki. Így,

[16] *Szekfű Gyula:* Forradalom után. Hasonmás kiadás. Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket és a bevezető tanulmányt írta Glatz Ferenc. Gondolat 1983. 83—84.

az Ideiglenes Nemzetgyűlés törvényt alkotott a magyar állami szuverenitás gyakorlásáról, az államfőt megillető kinevezési jogkörről és a Nemzeti Főtanácsról,[17] valamint a Németországnak küldött hadüzenetről, a Moszkvában 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti egyezményről, a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendeletekről. Az Ideiglenes Nemzetgyűlés — utolsó törvényalkotásaként — elfogadta a nemzetgyűlési választásokról szóló törvényt, amelynek kétségtelenül kiemelkedő jelentősége volt a parlamentáris demokrácia fejlesztése szempontjából Magyarországon.[18]

2.

Az 1945:VIII. törvény minden magyar állampolgárnak, aki betöltötte életének 20. évét és 1945. szeptember 1-én Magyarország 1937. december 31-i határain belül lakott, választójogot adott. Csupán azokat fosztotta meg választójoguktól, akiknél a 600/1945. M. E. sz. rendelet 5.§-a alapján az elkobzási eljárás már megindult; akiket az igazolási eljárás során foglalkozásuk gyakorlásától egy évnél hosszabb időre tiltottak el, vagy ennél súlyosabban marasztaltak el; akik a törvényben felsorolt 25 jobboldali, fasiszta szervezet és egyesület vezetői voltak.[19] A törvény 16 lajstromos választókerület felállításával biztosította, hogy minden szavazat egyenlő értékű legyen, kimondta ugyanis, hogy minden párt annyi mandátumot kap, ahányszor 12000 szavazatot adnak a választópolgárok az általa indított lajstromra. Emellett intézkedett az országos lajstromról is, mégpedig oly módon, hogy az összesen megszerezhető 50 mandátumból a pártok az országos választási eredményeik alapján részesedjenek. A választás titkos volt, de a törvény egyértelműen elutasította a szavazás kötelezővé tételét, és a választójog gyakorlásának megkönnyítése céljából minden 400 szavazó után külön szavazókör felállításáról intézkedett. A közvetlenség elvének a gyakorlati alkalmazásától pedig csupán annyiban tért el a törvény, hogy a nemzetgyűlést azzal a joggal ruházta fel, hogy a lajstromos választás útján nyert mandátumok mellett még további képviselőket válasszon meg tagjai közé az ország szellemi és közéleti vezető személyiségei közül. A törvény értelmében a fegyveres testületek, a honvédség és a rendőrség tényleges szolgálatot teljesítő hivatásos állományú tagjai nem voltak választhatók. A választás során felmerülő vitás kérdések eldöntésére a törvény külön választási bíróság felállításáról gondoskodott, oly módon, hogy a választási bíróságba 1-1 tagot a Magyar Kúria, a Közigazgatási Bíróság és a Népbíróságok Országos Tanácsának bírái közül kellett kijelölni, további tagokat pedig a választásokon résztvevő pártok küldhettek ki.

[17] A 3 tagú Nemzeti Főtanács 1945. január 26-tól 1946. február 1-ig, a köztársaság megteremtéséig gyakorolta az államfőt megillető egyes jogokat Magyarországon.

[18] 1945:VIII. tc.

[19] Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1947. 38.

A választójogi törvény végső fokon a függetlenségi front baloldala és jobboldala közötti megállapodás, kompromisszum eredménye volt, amelynek létrejöttében azonban a nemzetközi tényezők, a szövetséges nagyhatalmak is döntő szerepet játszottak. Nem véletlenül hangsúlyozta a parasztpárti Jócsik Lajos előadói beszédében, hogy a törvényjavaslat elkészítésénél az Ideiglenes Nemzeti Kormány figyelembe vette azt is, hogy a választások „a demokratikus újjáépítés legfontosabb lépését jelentik, melynek az a jelentősége, hogy bent az országban demonstrálja a hatalomnak a szabaddá vált demokratikus erők által történt végleges, minden eddigi ideiglenességtől mentes birtokbavételét, a külföld felé pedig bemutatja a magyar demokrácia szilárdságát és a magyar közvéleményben való megalapozottságát".[20] A választójogi törvény, szelleme és betűje szerint, kétségkívül nemzetközi összehasonlításban is igen demokratikus jellegű jogszabály volt, megvalósította az általános, egyenlő, közvetlen, arányos és titkos választási rendszert Magyarországon. Így legfeljebb csak azt lehet hiányosságként felróni, hogy nem tartalmazta a visszahívhatóságot és a képviselők beszámolási kötelezettségét. Valójában azonban a választókerületenkénti lajstromos választások esetében a fentebbieknek csak elvi, illetőleg erkölcsi jelentősége lehetett volna a választójogi törvényben.

1945. november 4-én 4 774 653-an (92,4%) járultak az urnákhoz, és ott 4 730 409 érvényes szavazatot adtak le.[21] Az érvényes szavazatok pártonkénti megoszlása az alábbi képet mutatta: Nemzeti Parasztpárt 325 284 (6,87%), Magyar Radikális Párt 5762 (0,12%), Polgári Demokrata Párt 76 424 (1,62%), Magyar Kommunista Párt 802 122 (16,95%), Független kisgazdapárt 2 697 508 (57,03%), Szociáldemokrata Párt 823 314 (17,41%). A nemzetgyűlési választásokon a „polgári tábor" szinte egyöntetű támogatását élvező kisgazdapárt megszerezte tehát a szavazatok abszolút többségét. A kommunisták—szociáldemokraták—parasztpártiak együttes 41,23%-os szavazati aránya azonban arról tanúskodott, hogy a baloldal az új nemzetgyűlésben is jelentős erőt képvisel. Kisebbségként ugyan, de mégis olyan erőként került ki tehát a választásokból, amelyet a rendkívül súlyos gazdasági helyzetben és a korabeli nemzetközi viszonyok mellett — az ország sorsa feletti döntések meghozatalánál — nem lehetett mellőzni. A baloldal súlyát növelte az is, hogy a kisgazdapárti balszárny változatlanul vállalta a baloldali pártokkal megvalósított együttműködést. Amennyiben tehát a függetlenségi fronton belül a baloldal egységesen lépett fel, döntő tényezője lehetett az ország politikai életének. Ez magyarázza, hogy Magyarországon a nemzetgyűlési választások után is csak koalíciós kormányt lehetett alakítani, kizárt dolog volt, hogy a többségi kisgazdapárt egyedül vállalhassa a kormányzás felelősségét. Szekfű Gyula úgy látja, hogy a kisgazdapárt elsősorban szervezeti gyengesége miatt nem alakíthatott volna egyedül kormányt: „Ez nem kevesebbet jelentett volna, mint a város és vidék nyílt küzdelmét, amikor is a munkásság első pillanatban hatalmába keríthette volna Budapestet és a többi várost, viszont a

[20] Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. 104.

[21] PI Arch. 253. f. Faragó-féle választási statisztika. 1945.

többségi pártnak nem volt meg az a szilárd szervezete, mellyel a parasztság tömegeit céljai érdekében felhasználhatta volna."[22]

Ezt a helyzetet azonban sokan külföldön és itthon is — a „polgári tábor"-ban — nehezen vették tudomásul. Sőt, a kisgazdapárt jobbszárnyán elhelyezkedő nemzetgyűlési képviselők egyenesen követelték egy „tiszta" kisgazdapárti kormány megalakítását, míg a centrum vezetői megmaradtak a koalíció további fenntartása mellett. Ebbeli elhatározásukban valószínűleg nem annyira a választások előtti közös nyilatkozat változatlan vállalása játszotta a meghatározó szerepet, hanem a munkásság várható magatartásának, reagálásának mérlegelése. A centrum vezetői tisztában voltak ugyanis azzal, hogy a munkásság hallatlan erőfeszítések és áldozatok árán teljesíti az újjáépítésben reá háruló feladatokat, éhezéssel és nyomorral küszködve próbálja helyreállítani az ország vérkeringését.[23] Nem lehetett kétséges, hogy a szervezett munkásság országos méretű tiltakozással válaszolt volna a hatalomból való kiszorításra, a tőke ellenőrzésének korlátozására vagy netán a megszüntetésére. Ez az újjáépítés folytatását és a „tiszta" kisgazdapárti kormány létét kérdőjelezte volna meg. Különösen azok után, hogy a polgári kormányzatnak lényegében sem jelentősebb külföldi kölcsön,[24] sem egyéb eszköz nem állt rendelkezésére a munkásság leszerelésére. A baloldali pártok esetleges ellenzékbe kényszerítése, nyílt politikai összeütközésük a kisgazdapárttal feltétlenül aktivizálta volna az egész polgári jobboldalt, amelyet viszont aligha elégítettek volna ki a kisgazdapárti centrum jelszavai és követelései. Erre egyébként kellő bizonyítékokkal szolgáltak azok a népi demokrácia ellenes tüntetések, amelyek 1945. október 7—8-án — a budapesti törvényhatósági bizottsági választásokat követően — zajlottak le a fővárosban. Mindezen túl a polgári jobboldal nyílt fellépése, leplezetlen népi demokrácia ellenes magatartása előbb-utóbb a SZEB közbeavatkozását váltotta volna ki, ami a „tiszta" kisgazdapárti kormány nemzetközi elszigetelődését vonta volna maga után. Ezzel természetesen a baloldali pártok is tisztában voltak, s éppen ezért kötötték, illetőleg köthették számukra megfelelő feltételekhez a koalícióban való további részvételüket.

Tildy Zoltán, az FKGP vezetője a pártok részesedésével és a személyi megoldásokkal kapcsolatos pártközi viták elhúzódása miatt csak 1945. november 15-én tudta megalakítani négypárti koalíciós kormányát, amelyből a horthysta fegyverszüneti küldöttség tagjai és az átállt tábornokok kivétel nélkül kimaradtak. A

[22] *Szekfű Gyula* i. m. 110.

[23] A Magyar Gazdaságkutató Intézet kimutatása szerint már 1945 végén Magyarországon a könnyű fizikai munkát végzők csak 1100, a nehéz fizikai munkát végzők pedig mindössze 1350 kalóriát tartalmazó élelmiszeradagban részesülhettek, ami akkor a legalacsonyabbnak számított Európában.

[24] Magyarország 1946 elején — az USA közreműködésével — 4 millió dolláros UNRRA-segélyben részesült. Majd 1946 tavaszán 10 millió dolláros kölcsönt kapott az amerikai hadfelszerelési javakból történő vásárlások céljára, amit később újabb 10 millió dollár kilátásba helyezése követett. De ezen túlmenő, nagyobb hitelnyújtásra az USA a békeszerződés aláírásáig nem volt hajlandó. Nagy-Britannia vagy más tőkés állam részéről pedig 1946 folyamán Magyarországnak nyújtandó hitel komolyan még csak szóba sem jöhetett.

kormányban 7—7 tárcát kapott a kisgazdapárt, illetőleg a baloldali pártok. Dobi István, Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád államminiszterként került be a kormányba, e két utóbbi politikus azonban egyben a miniszterelnökhelyettesi funkciót is betöltötte. A Tildy-kormány megalakulásával sajátos változás következett be Magyarországon a törvényhozó és a végrehajtó hatalom viszonyában. Hiszen a baloldali többségű Ideiglenes Nemzetgyűlés által választott Ideiglenes Nemzeti Kormányban az említettek kisebbségben voltak. Ezzel szemben a kisgazdapárti többségű nemzetgyűlés idején a baloldali pártok — parlamenti arányukhoz képest — jelentősen megerősítették pozícióikat a kormányban.

A nemzetgyűlés 1945. november 29-én tartotta első ülését. A megválasztott 409 képviselő közül 245 az FKGP, 70 az MKP, 69 az SZDP, 23 az NPP és 2 a PDP listáján került be az új törvényhozásba. Az első ülésen választották képviselőnek — a választójogi törvény által fenntartott 12 helyre — azokat a szellemi és közéleti vezető személyiségeket, akiknek az ajánlásáról a függetlenségi front pártjai pártközi értekezleten állapodtak meg.[25] Majd ezután került sor a nemzetgyűlés tisztségviselőinek a megválasztására is. A nemzetgyűlés elnöke Nagy Ferenc lett, alelnökei pedig Kéthly Anna és Kossa István.

A nemzetgyűlésben megalakulásakor csupán a PDP listáján megválasztott két képviselő — Slachta Margit és Szent-Iványi Sándor — jelentette a „hivatalos" ellenzéket, hiszen a Magyar Radikális Párt egyetlen mandátumhoz sem jutott. Bálint Sándor és Eckhardt Sándor a 6. ülésen, 1945. december 6-án jelentette be, hogy a továbbiakban a Demokrata Néppárt tagjaiként óhajtják törvényhozó tevékenységüket kifejteni. Az ellenzék számottevőbb gyarapodása akkor következett be, amikor Sulyok Dezső 1946. május 2-án arról tájékoztatta a nemzetgyűlést, hogy 15 társával egyetemben, akiket az FKGP március 12-én eltávolított a soraiból, új pártot alakít, és „mindaddig, amíg kérvényünk elintézést nem nyer, ez a 16 képviselő mint pártonkívüli ellenzéki képviselő kíván a nemzetgyűlés munkájában részt venni".[26] Sulyok Dezső és társai nem sokkal ezután a Magyar Szabadság Pártban tömörültek, amely hosszabb ideig tulajdonképpen a legerősebb ellenzéki parlamenti frakció lett. Az ellenzék számának ilyen gyarapodása azonban a legkevésbé sem fenyegette a napirendre tűzött törvényjavaslatok, illetőleg a koalíció sorsát. Így a nemzetgyűlés törvényalkotó tevékenysége lényegében ezután is azon múlott, hogy a koalíciós partnereknek sikerülle közös nevezőre jutniok egymással az egyes törvényjavaslatokat illetően.

A koalíciós pártok nemzetgyűlési frakciói — közös elhatározással — úgy döntöttek, hogy még a házszabályok elkészülte előtt politikai bizottságot, igazoló bizottságot, mentelmi bizottságot, valamint alkotmányjogi és közjogi bizottságot hoznak létre. A nemzetgyűlés 1946. január 25-én fogadta el a házszabályokat, és ezt

[25] Az említett módon megválasztott képviselők a következők voltak: Bölöni György, Dálnoki Miklós Béla, Juhász Nagy Sándor, Károlyi Mihály, Kodály Zoltán, Moór Gyula, Pátzay Pál, Szent-Györgyi Albert, Szőnyi István, Tamási Áron, Vámbéry Rusztem és Zsedényi Béla.

[26] Nemzetgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája Budapest, 1946. I. köt. 764.

követően választotta meg a végleges bizottságok tagjait.[27] A nemzetgyűlés 18 bizottságot alakított, amelyeknek együttesen 377 tagjuk volt. Ebből 180 helyet az FKGP, 75-öt az SZDP, 73-at az MKP, 31-et az NPP, 3-at a PDP, 2-öt a DNP tagjai és 13-at a pártonkívüliek töltöttek be. Az FKGP és a baloldali pártok 13 bizottságban azonos létszámú tagsággal rendelkeztek, 2 bizottságban az FKGP és 3 bizottságban pedig a baloldali pártok voltak többségben. Ezeket az arányokat azonban a legtöbb esetben a többi pártok, vagy a pártonkívüliek részvétele módosította. A PDP és a DNP bizottsági tagjai ugyanis általában a kisgazdapárti képviselőkkel szavaztak, illetőleg hozzájuk közel álló álláspontot foglaltak el a törvényjavaslatokkal kapcsolatban. Más volt a helyzet a pártonkívüliekkel, akik közül egyesek szinte mindig az FKGP-t, mások viszont a baloldali pártokat támogatták. Ennek alapján az alkotmányjogi és közjogi, a földművelésügyi, a gazdasági, a honvédelmi, az igazságügyi, a kérvényügyi, a közoktatásügyi, a külügyi és a mentelmi bizottságban a kisgazdapárt, a könyvtári és múzeumi, a közgazdasági és közlekedésügyi, a közigazgatási, a pénzügyi, a társadalompolitikai, a naplóbíráló, a számvizsgáló és zárszámvizsgáló bizottságban viszont a baloldali pártok számolhattak — közös fellépésük esetén — többséggel. Ugyanakkor a nemzetgyűlés 36 tagú Politikai Bizottságában teljesen kiegyenlítődtek az erőviszonyok azzal, hogy a baloldali pártok 17 tagját a pártonkívüli Bölöni György, az FKGP 16 tagját pedig Szent-Iványi Sándor és a pártonkívüli Moór Gyula támogatta a vitában, illetőleg a szavazásnál.

A nemzetgyűlés bizottságai megalakulásuk után általában igen tevékenyen közreműködtek a különböző törvényjavaslatok — és előterjesztések — előkészítésében. A bizottsági üléseken gyakran élesebb vitákra és összeütközésekre került sor, mint a nemzetgyűlés plénumán. A törvényjavaslatok sorsát azonban végül is nem ők döntötték el, hanem a koalíciós pártok vezetőinek értekezlete, amelyre annál is inkább szükség volt, mert elsősorban a kisgazdapárti bizottsági tagok nem ritkán függetlenítették magukat mind az előzetes koalíciós megállapodásoktól, mind pártvezetőségük elképzeléseitől, illetőleg állásfoglalásától is. A nemzetgyűlés bizottságai közül kiemelkedett a Politikai Bizottság szerepe és jelentősége. A Politikai Bizottság hatáskörébe tartozott változatlanul az egyes fontos politikai döntések előkészítése. De ez a testület határozott kétharmad szótöbbséggel a miniszterelnök kinevezéséről és felmentéséről, valamint szótöbbséggel állást foglalt a miniszterek kinevezése ügyében a miniszterelnök javaslatára. Ezen túlmenően a Politikai Bizottság lényegében 1947 tavaszáig folyamatosan tárgyalta a földosztás végrehajtásával összefüggő mentesítéseket, a 300 kat. hold föld meghagyásával és odaítélésével kapcsolatos ügyeket. Hasonlóan a Politikai Bizottság hagyta jóvá 1945. december 20-án az 1945. évi magyar—szovjet gazdasági szerződéseket is.

Az 1945. november 4-i választások után a nemzetgyűlés a politikai küzdelmek egyik legfontosabb, legnyíltabb színtere volt Magyarországon. A népi demokratikus vívmányok a nemzetgyűlésben is tárgyalásra kerültek, törvényalkotásokban öltöttek

[27] Uo. 242. és 383—386.

testet. A törvényalkotói tevékenység szerepét és jelentőségét jól érzékelteti az is, hogy 1945. novemberétől 1947. augusztusáig, tehát a nemzetgyűlés feloszlatásáig több mint 40 törvény született, részben eredeti törvényjavaslatok, részben pedig kormányrendeletek utólagos törvényerőre emelése révén. Ebben a periódusban született törvény többek között az államformáról, a telepítésről és a földreform befejezésének előmozdításáról, a szénbányák államosításáról, a törvényes öröklésre vonatkozó egyes jogszabályok módosításáról, a munkavállalók egyéni szabadságát, jogegyenlőségét és emberi méltóságát sértő egyes jogszabályok hatályon kívül helyezéséről, a nőknek az egyetemekre és főiskolákra való felvétele tárgyában, a magyar zsidóságot ért üldözés megbélyegezéséről és következményeinek enyhítéséről, a nemzetgyűlési képviselők összeférhetetlenségéről, egyes címek és rangok megszüntetéséről, az 1946—1947. évi állami költségvetésről, a hároméves gazdasági tervről és a Párizsban 1947. február 10-én kelt békeszerződés becikkelyezése tárgyában. A törvények szinte kivétel nélkül magukon viselték a kompromisszum jegyeit, vagyis annak tényét, hogy a koalíciós partnerek általában kölcsönösen engedményeket tettek egymásnak a törvényjavaslatok elfogadásakor. Az engedmények mértéke és jellege azonban sokban függött a pillanatnyi belpolitikai erőviszonyoktól, s részben a nemzetközi helyzet alakulásától.

A törvények kompromisszumos jellege legszembetűnőbben talán mégis azokban a jogszabályokban tükröződik, amelyek az államhatalommal, illetőleg az államhatalom gyakorlásával voltak kapcsolatosak. A nemzetgyűlés 1945. decemberében még úgyszólván vita nélkül szavazta meg az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1945:XI. tc-t. A törvény rögzítette, hogy a nemzetgyűlés a magyar állami szuverenitás képviselője. Megállapította továbbá azt is, hogy a képviselők részére biztosítja a mentelmi jogot, a nemzetgyűlés és tagjai ugyanabban a büntetőjogi védelemben részesülnek, mint amelyet a büntetőtörvények „az Országgyűlés, annak bizottságai és tagjai részére, valamint működésük védelmére biztosítanak".[28] Ezenkívül a törvény szabályozta a Politikai Bizottság, a Nemzeti Főtanács és a kormány hatáskörét és felelősségét is.

A baloldali pártok 1945—1946 fordulóján vetették fel a köztársasági államforma megteremtésének az időszerűségét. Ezzel az volt a közvetlen céljuk, hogy a kisgazdapárti centrum vezetőit, s személy szerint Nagy Ferencet, Kovács Bélát és Varga Bélát — akik a paraszti-polgári demokrácia programját hirdették — a köztársaság kérdésében nyílt színvallásra kényszerítsék. Másfelől pedig, hogy lazítsák, s ha lehet, esetleg megbontsák a centrum és a jobbszárny, illetőleg az FKGP és a katolikus klérus mind szorosabb együttműködését. A baloldali pártok elképzeléseinek az is kedvezett, hogy az ellenzéki PDP és MRP szintén határozottan támogatták a köztársaság megteremtésére vonatkozó javaslatot. Ebben a helyzetben Nagy Ferenc és társai semmiképpen sem vállalkozhattak az egyetlen olyan politikai csoport vezetésére, amely nyíltan szövetségre lép a legitimistákkal — szemben a köztársaság

[28] 1878:V. tc. 152. és 173. §., valamint az 1914:XL. tc. 2. és 7.§.

valamennyi magyarországi hívével, beleértve az ellenzéki pártokat is. Így végül is — hosszas aggályoskodások és párton belüli viták után — a kisgazdapárti képviselőcsoport 1946. januári értekezletén a centrum a köztársaság megteremtése mellett foglalt állást.

A törvényjavaslat kidolgozása során a kisgazdapárt elsősorban arra törekedett, hogy az elnöknek minél szélesebb jogköre legyen. Ezzel szemben a baloldali pártok lényegesen szűkíteni kívánták az elnök jogkörét, sőt azt is igyekeztek elérni, hogy az elnököt a nemzetgyűlés nyílt szavazással választhassa meg. A kisgazdapárt, tekintettel nemzetgyűlési többségére és arra, hogy az elnök előreláthatólag az ő soraiból kerül ki, engedett a baloldal követeléseinek. A nemzetgyűlésben egyetlen képviselő, Slachta Margit vállalkozott csupán arra, hogy az ülésen a királyságot nyíltan védelmébe vegye.

1946. január 31-én a nemzetgyűlés elnöke az 1946:I. törvénycikket „kihirdetettnek" nyilvánította, és ennek alapján másnap, február 1-én a nemzetgyűlés közfelkiáltással választotta meg Tildy Zoltánt a Magyar Köztársaság elnökévé.[29]

Az 1946.I. tc. bevezetőjében deklarálta az állampolgári alapjogokat: „Az állampolgárok természetes és elidegeníthetetlen jogai különösen: a személyes szabadság, jog az elnyomatástól, félelemtől és nélkülözéstől mentes emberi élethez, a gondolat és vélemény szabad nyilvánítása, a vallás szabad gyakorlása, az egyesülési és gyülekezési jog, a tulajdonhoz, a személyi biztonsághoz, a munkához és méltó emberi megélhetéshez, a szabad művelődéshez való jog s a részvétel joga az állam és önkormányzatok életének irányításában.

Ezektől a jogoktól egyetlen állampolgár sem foszthető meg törvényes eljárás nélkül, és e jogokat a magyar állam valamennyi polgárának minden irányú megkülönböztetés nélkül, a demokratikus államrend keretein belül, egyformán és egyenlő mértékben biztosítja."[30]

Az állampolgári alapjogok deklarálása összhangban volt a koalíciós pártok közös érdekeivel, sőt a különérdekeiket sem sértette. A köztársasági elnök jogkörét viszont a polgári demokratikus alkotmányokhoz képest is viszonylag szűkre szabta a törvény.[31] Így korlátozta az elnöknek a nemzetgyűlés feloszlatásával, a törvényeknek az „újabb megfontolás végett" való visszaküldésével, a miniszterelnök kinevezésével, a hadsereg feletti rendelkezésével stb. kapcsolatos jogait. Ugyanakkor az 1946:I. tc. újból megerősítette azt az elvet, hogy a népi demokratikus Magyarországon a nemzetgyűlés az állami szuverenitás kizárólagos képviselője. A baloldali pártoknak a köztársasági elnök jogkörének a szűkítésére irányuló törekvései nem abból a felfogásból fakadtak, hogy eleve és elvileg korlátozni szándékoztak volna a demokrácia vagy a demokratikus szabályok érvényesülését, hanem abból az időszerű politikai meggondolásból és érdekből, hogy egyszerűen nem engedhették meg

[29] A nemzetgyűlés 1946. február 7-i ülésén — az időközben házelnökké választott — Varga Béla ismertette a köztársasági elnök leiratát az új kormány kinevezéséről. Majd ezt követően ismertette Nagy Ferenc miniszterelnök változatlan összetételű kormányának a programját.

[30] Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. 57.

[31] *Szabó Imre* i. m. 600.

maguknak, hogy az akkor egyetlen lehetséges megoldásként szóba jöhető kisgazdapárti köztársasági elnök széles jogkörével esetleg módosíthasson a kialakult hatalmi viszonyokon pártja, s ezáltal a polgári oldal javára is.

A kisgazdapárt — a köztársaság megteremtése előtt és után is — nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy az ún. arányosítást, vagyis az államhatalmi és államigazgatási pozícióknak a nemzetgyűlési választásokon elért eredmények alapján való újrafelosztását mielőbb keresztülvigye. A baloldali pártok természetesen nem kívántak belemenni a szóban forgó pozíciók újrafelosztásába, illetőleg a hatalmi viszonyok lényegesebb megváltoztatásába, hanem egyelőre a „status quo" fenntartására törekedtek. Ebben a helyzetben azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy egyedül kormányzati úton, „felülről" már nem lehet a kisgazdapárti próbálkozásokat visszaszoritani. Döntően a kiosztott földek megvédését célzó vidéki, paraszti megmozdulások és a rendkívül súlyos gazdasági helyzet, valamint a legkülönbözőbb formában jelentkező jobboldali politikai törekvések miatt elégedetlen munkásság tiltakozásai úgyszólván kínálták, sőt bizonyos fokig már követelték is a dolgozók tömegerejének igénybevételét a munkáspártok, s általában a baloldal részéről a népi demokratikus vívmányok megőrzése érdekében.

A fellendülő tömegmozgalom első, országos visszhangot keltő akciója a ceglédi és a tiszántúli újbirtokosok nevéhez fűződött. Ennél is nagyobb jelentőségű volt azonban a fővárosi nagyüzemi munkásság 1945. február 13-i tízperces tiltakozó munkabeszüntetése. A baloldali pártok politikai tömegharca március elején azonban újabb állomásához érkezett el. 1946. március 5-én — az MKP, az SZDP, az NPP és a Szakszervezeti Tanács részvételével — megalakult a Baloldali Blokk, amely követeléseit másnapi nyilatkozatában tárta az ország közvéleménye elé, és tiltakozásra szólította fel a főváros lakosságát. A március 7-i nagygyűlésre több mint 300 000 budapesti dolgozó vonult fel és foglalt állást a Baloldali Blokk nyilatkozatában foglaltak azonnali végrehajtása mellett. Március 7-e után a szervezetileg gyenge és erőtlen kisgazdapárt — más választása gyakorlatilag nem is igen lévén — a baloldali pártokkal való egyezkedés útjára lépett. A kisgazdapárt megegyezési készségének tehát ezúttal is a kényszer volt a legfőbb indítéka. Az FKGP ugyanis a városokban képtelen volt a munkássággal szemben komoly szervezett erőt felvonultatni, falun pedig eléggé kétes kimenetelű vállalkozásnak tűnt számára a parasztság egyik részét a másik ellen fordítani. Emellett a pártvezetőség azt sem hagyhatta teljesen figyelmen kívül, hogy a balszárny képviselői (Dobi István, Ortutay Gyula stb.) sajtónyilatkozatukban egyetértésüket fejezték ki a Baloldali Blokk követeléseivel, célkitűzéseivel.[32] Arról már nem is szólva, hogy a moszkvai látogatásra[33] készülő Nagy Ferenc miniszterelnök számára — aki az ország békekilátásait remélte javítani és a jóvátételi

[32] Szabad Nép, 1946. március 7.

[33] A Nagy Ferenc miniszterelnök által vezetett kormányküldöttség 1946. április 9. és 18. között tartózkodott a Szovjetunióban. A küldöttségnek Szakasits Árpád miniszterelnökhelyettes, valamint Gerő Ernő és Gyöngyösi János miniszterek voltak a tagjai.

kötelezettségeket enyhíteni — egyáltalán nem lett volna jó „ajánlólevél" az FKGP és a „polgári tábor" által előidézett polgárháborús hangulat.

1946. március 11-én a koalíciós pártok vezetői ismét megegyeztek, de most is, mint annyiszor korábban, a többségi párt kényszerült nagyobb engedményekre. Így hozzájárult ahhoz is, hogy a nemzetgyűlés törvénybe iktassa a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelmét.

A nemzetgyűlés 1946. március 12-én fogadta el az 1946:VII. tc.-t. Ennek a törvénynek igen széles volt a hatóköre és rendkívül szigorúak a rendelkezései a politikai bűncselekménynek, illetőleg vétségnek minősített esetekben. Nemcsak a demokratikus államrend és a köztársaság elleni szervezkedést és propagandát írta elő ugyanis maximális szigorral büntetni, de azokat is, akik ilyenről tudomást szereztek, és nem jelentették azt időben az illetékes hatóságoknak. A törvénnyel a baloldal olyan „eszköz" birtokába jutott, amely valóban hatásosan biztosíthatta a népi demokratikus rend védelmét minden polgári jobboldali kísérlettel szemben. De különleges jelentősége volt a törvénynek abból a szempontból is, hogy törvényes védelmet biztosított a „kisebbségi" végrehajtó hatalom intézkedéseinek a kisgazdapárti többségű törvényhozással szemben. Igaz, a kisgazdapárt is reménykedhetett abban, különösen parlamenti abszolút többségének a megőrzése esetén, hogy alkalomadtán majd erre a törvényre támaszkodva számol le a baloldali pártokkal, mindenekelőtt a kommunista párttal. Lényegében a demokratikus államrend és a köztársaság védelméről szóló törvény kiegészítéseként, pontosabban „ellentételeként" alkotta meg a nemzetgyűlés 1946. május 27-én az emberi alapjogok védelméről szóló 1946:X:tc-t, amely kimondta, hogy „bűntettet követ el, és — amennyiben súlyosabb büntető rendelkezés alá nem esik — öt évig terjedő börtönnel büntetendő az a közhivatalnok (1940:XVIII. tc. 3.§), aki hivatali eljárásában vagy intézkedésével másnak az 1946:I. tc. bevezetésében foglalt valamely természetes és elidegeníthetetlen jogát törvényellenesen megsérti."[34] A törvény elfogadását elsősorban a kisgazdapárt szorgalmazta, de a belpolitikai szempontok mellett külpolitikai meggondolások is indokolták, elsősorban a csehszlovákiai magyarok sorsa miatt, mintegy „ellenpéldát" szolgáltatva.

Az érdekek egyeztetése, pontosabban az egyeztetés nehézségei és a vele járó problémák is sajátosan tükröződtek a törvényhozásban. 1946. december 4-én a nemzetgyűlés — többségi szavazattal — általánosságban megszavazta ugyan a szövetkezetekről szóló törvényjavaslatot, de a részletes vitában a kisgazdapárt két kérdésben — az ipari termelőszövetkezetek jogállása és a Hangya-vagyon sorsa — a szavazás során is érvényesítette többségét, és leszavazta a baloldali pártokat.[35] A nemzetgyűlés 1946. december 19-én Nagy Ferenc miniszterelnök javaslatára módosította a köztársasági elnök által „visszaküldött" törvény szövegének 155.§-át, amely eredeti szövegében különösen az építőipari munkásság szerzett jogait, érdekeit sértette. A 189.§-nak a Hangyára vonatkozó részét illetően pedig úgy határozott akkor

[34] Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. 72.

[35] Nemzetgyűlés Naplója. IV. köt. 698.

a nemzetgyűlés, hogy azzal a koalícióban részt vevő pártok megegyezése után fog ismét foglalkozni. A koalíciós pártok azonban csak több hónapos vita után jutottak megegyezésre egymással ebben a kérdésben, mégpedig oly módon, hogy a hitelszövetkezetek központjaitól eltekintve a különböző szakszövetkezeti központok beolvasztásával felállítják a Magyar Országos Szövetkezeti Központot. A fentebbi javaslatot a nemzetgyűlés 1947. április 10-én tette a magáévá.[36] Ezzel a szövetkezeti törvény „huzavonája" lényegében lezárult.

A kisgazdapárti képviselők nemegyszer azzal juttatták kifejezésre a törvényjavaslattal való egyet nem értésüket, hogy távol maradtak az ülésről. A nemzetgyűlés 1946. május 10-én tűzte napirendre az 1946. február 27-i magyar—csehszlovák lakosságcsere-egyezmény törvénybe iktatását. A kisgazdapárti képviselők jelentős része ezen a napon meg sem jelent az ülésen, a többiek pedig közvetlenül a szavazás előtt hagyták el az üléstermet. Így a nemzetgyűlés a szavazást — az eredetileg tervezett időpontban — határozatképtelenség miatt kénytelen volt elhalasztani. De május 14-én, tehát a második alkalommal is éppen csak határozatképes volt a nemzetgyűlés, amely ekkor végül is minimális szótöbbséggel fogadta el a törvényjavaslatot.[37] Hasonló okok miatt csak meghatározott időre szóló vitát lehetett nyitni, pontosabban rövidített eljárást kellett alkalmazni egy-egy törvényjavaslat elfogadása érdekében. Valójában az elfogadás megkönnyítését célozta az is, amikor a nemzetgyűlés (pl. az első 3 éves tervről szóló törvényjavaslat esetében) nem kódex-törvényt, hanem csupán kerettörvényt alkotott.[38]

A kisgazdapárt vezetőinek pártjuk 1945 tavaszán—nyarán történt újjászervezésekor — döntően a baloldali radikális Nemzeti Parasztpárt időközbeni létrejötte miatt — nem sikerült elérniök, hogy a parasztság egyedüli és kizárólagos politikai képviselői lehessenek a függetlenségi frontban és a koalíción belül. A későbbiekben azonban már nem annyira a pártszervezés útján, hanem elsősorban az egész parasztságot felölelő „pártonkívüli" tömegszervezet megteremtésével próbálták eredeti céljukat megvalósítani. Ezzel összefüggésben szorgalmazták a Parasztszövetség újjászervezését, és annak programját olyan gazdasági-érdekvédelmi követelésekkel — köztük a parasztság sztrájkjogának felvetésével — egészítették ki, amelyek közvetlenül a háború után kedvező visszhangot kelthettek a parasztság úgyszólván minden rétegében s különösen a birtokos parasztság körében. A Parasztszövetség ilyen tevékenysége azonban a többi koalíciós párt, de főleg a kommunista párt erőteljes ellenállása folytán nem tudott kibontakozni.

Az 1945. november 4-i választások után a kisgazdapárt elsősorban a törvényhozás útján szándékozott az érdekképviselettel kapcsolatos elképzeléseit realizálni. A törvényjavaslat olyan „Mezőgazdasági Érdekképviselet" megalakítását célozta, amely nemcsak a mezőgazdasággal összefüggő összes gazdasági és érdekvédel-

[36] 1947:XI. tc. a szövetkezetekről.

[37] Nemzetgyűlés Naplója. II. köt. 119.

[38] 1947:XVII. tc. a hároméves gazdasági tervről.

mi feladatokat — a mezőgazdasági bérmunkások munkaközvetítését is beleértve — sajátította volna ki, hanem a helyi közigazgatás funkcióit is. A kisgazdapárt a szóban forgó tervezetét 1946. márciusában nyújtotta át a többi koalíciós pártnak megvitatás céljából.

A baloldali pártok nem helyezkedhettek eleve elutasító álláspontra a törvényjavaslattal kapcsolatosan. Hiszen nem tudtak azzal olyan „ellenprogramot" szembeállítani, amely a parasztság napi érdekeit is összhangba hozta volna az ország újjáépítésének alapvető és a jövő szempontjából is érvényes célkitűzéseivel. Így nem maradt más hátra, mint arra kényszeríteni a kisgazdapártot, hogy az általa javasolt érdekképviselet keretében létrehozandó kúriákban a szegény- és kisparasztságnak juttasson döntő súlyt, a munkaközvetítést pedig hagyja meg a földmunkás szakszervezet kezében. Ilyen változtatásokra azonban a kisgazdapárt vezetői nem mutattak komoly hajlandóságot. Sőt, a heteken-hónapokon át húzódó koalíciós viták eredménytelensége láttán arra az elhatározásra jutottak, hogy a mezőgazdasági érdekképviseletről szóló törvényjavaslatot — a koalíciós szabályokat és szokásokat mellőzve — önálló indítvány formájában terjesztik a nemzetgyűlés elé, és ott érvényesítik a meglevő többségüket. Ez 1946. augusztus 23-án valóban meg is történt.[39] A törvényjavaslat letárgyalására, illetőleg elfogadására azonban mégsem került sor, mert a fegyverszüneti egyezmény idevonatkozó pontja kizárta az olyan törvényjavaslatok elfogadását, amelyek „korporatív" jellegűeknek voltak minősíthetők.[40] Ezzel a kisgazdapárti törvényjavaslat lekerült a napirendről, de a tényleges megoldást e téren is csak az jelentette, illetőleg jelenthette volna, ha a baloldali pártoknak valóban sikerül olyan agrárprogramot kidolgozniok, amellyel maguk mellé állíthatják a parasztság többségét.

3.

A nemzetgyűlés 1947. július 23-án módosította az érvényben levő választójogi törvényt, és megalkotta az 1947:XXII. tc-t az országgyűlési választásokról. Az új törvény szűkítette a választók és részben a választhatók körét is. Jelentősen növelte azoknak a szervezeteknek és egyesületeknek a számát, amelyeknek a választmányi tagjait kizárta a választójogból.[41] Rajtuk kívül elveszítették szavazati jogukat azok is, akik rendőrhatósági őrizetben voltak, illetőleg felügyelet alatt álltak; akik 1945. október 31-ig nem tértek vissza Nyugatról; akik Németország valamelyik megszállási övezetébe való áttelepülésre voltak kötelezve; akiket politikai okokból B-listáztak; akiknek földjét jogerős határozattal elkobozták stb. A nem választhatók körét pedig a

[39] Nemzetgyűlés Naplója. III. köt. 215.

[40] A SZEB — Kovács Imrének az NPP Politikai Bizottsága 1946. október 1-i ülésén elhangzott tájékoztatása szerint — a törvényjavaslat korporációs jellegére hivatkozva, a fegyverszüneti egyezmény alapján emelt kifogást a kisgazdapárti törvényjavaslat újabb parlamenti tárgyalása ellen. (PI Arch. 284. f. XIII. cs.)

[41] 1947. év hatályos jogszabályai. Grill Károly Könyvkiadóvállalata Budapest, 1948. 86.

következőkkel egészítette ki a törvény: „Nem választható képviselővé az sem, aki a Nyilaskeresztes Párt Hungarista Mozgalomnak, a Magyar Nemzeti Szocialista Pártnak, a Népakarat Pártjának, a Kaszáskeresztes Pártnak, a Magyar Megújulás Pártjának tagja, országgyűlési tagja vagy képviselőjelöltje volt, valamint az sem, aki a Nemzeti Egység Pártjának, vagy a Magyar Élet Pártjának országgyűlési tagja, vagy képviselőjelöltje volt, végül az sem, aki fasiszta irányú hírlapnak vagy folyóiratnak főszerkesztője, felelős szerkesztője, főmunkatársa, vagy kiadója volt."[42] A Magyar Élet Pártja volt választmányi tagjainak az Országos Nemzeti Bizottság kivételes esetekben visszaadhatta a választójogát, a nem választhatók köréből viszont senki sem kaphatott felmentést.[43]

Az 1947. augusztus 31-ére kiírt országgyűlési választásokon új pártok indulását is lehetővé tette a törvény, de jelöltjeik felléptetéséhez legalább 3000 ajánlásra volt szükségük választókerületenként. A választásokon induló pártok képviselőjelöltjeiket választókerületi és országos lajstromon indíthatták. Egy-egy mandátum megszerzéséhez 14000 érvényes szavazatra volt szükség. Az ezen aluli – és felüli – ún. töredékszavazatok országosan szintén hasznosultak, ha az illető párt legalább egy képviselői megbízást nyert valamelyik választókerületi lajstromán. Ugyanígy az országos lajstromon szintén csak az a párt juthatott mandátumhoz, ha országosan legalább 80000 érvényes szavazatot szerzett. Az 1947:XXII. tc. azzal is kedvezett a koalíciós pártoknak, hogy előnyöket biztosított számukra az országos lajstromot illetően. Amennyiben ugyanis a koalíciós pártok választási szövetségben tömörültek, és együttesen megkapták a szavazatok 60%-át, az országos lajstromon megszerezhető mandátumok 80%-a őket illette.

A fentebbi intézkedéseivel a törvény kétségtelenül hasznosította a legutóbbi nemzetgyűlési választások negatív tapasztalatait, illetőleg azok egy részét. A szóban forgó korlátozások sem változtattak azonban a választójog alapvetően demokratikus jellegén. Ezzel együtt a választójogi törvény módosítása korántsem volt minden tekintetben alaposan végiggondolt a baloldali pártok szempontjából. Körültekintőbb mérlegelés esetén ugyanis megnyugtatóbban lehetett volna kiválogatni azoknak a szervezeteknek és egyesületeknek a körét, amelyekre a korlátozások vonatkoztak. Ugyanakkor behatóbban lehetett és kellett volna mérlegelni az át- és kitelepített, vagy erre váró magyarok, szlovákok és németek ügyét. Így nem fordulhatott volna elő az a sajátos helyzet, hogy a Csehszlovákiába áttelepülni szándékozó szlovákok szavazhattak, de az ide telepített vagy menekült magyarok nagy részét kizárták a választójogból. Hasonlóan felesleges intézkedésnek tűntek a töredékpártokkal kapcsolatos korlátozások és a koalíciós pártok „premizálása". Az új választójogi törvény valódi értékét

[42] Uo. 87.

[43] A választójogi törvény Sulyok Dezsőt és néhány társát kizárta a választhatók köréből. Erre a Magyar Szabadság Párt Politikai Tanácsa 1947. július 21-én kimondta a párt feloszlatását, amit másnap Nagy Vince napirend előtti felszólalásában hozott a nemzetgyűlés tudomására. (Nemzetgyűlés Naplója. VIII. köt. 446.)

azonban természetesen csak az alkalmazásának módja, pontosabban a végrehajtása igazolhatta végérvényesen.

A központi választási bizottság 1947. szeptember 5-én hirdette ki az országgyűlési választások hivatalos végeredményét.[44] Az 5 031 025 választó 4 998 338 érvényes szavazatot adott le. A szavazatok és a mandátumok pártonkénti megoszlása a következő képet mutatta: Magyar Kommunista Párt 1 113 050 (100), Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt 769 763 (68), Szociáldemokrata Párt 744 641 (67), Nemzeti Parasztpárt 415 465 (36), Keresztény Női Tábor 69 536 (4), Demokrata Néppárt 820 453 (60), Magyar Függetlenségi Párt 670 546 (49), Magyar Radikális Párt 84 169 (6), Független Magyar Demokrata Párt 260 420 (18), Polgári Demokrata Párt 50 294 (3).

A koalíció, illetőleg a választási szövetség négy pártja (MKP, SZDP, NPP, FKGP) a szavazatok több mint 60%-át kapta meg, de a választási szövetségen belül lényegesen megváltoztak az erőviszonyok. Az FKGP 1945-ös eredményéhez képest közel 2 millió szavazatot veszített, és jobbára csak a koalíciós politikát támogató szavazóit őrizte meg. Ugyanakkor az MKP 300 000-rel több szavazatot kapott, mint 1945-ben, és — 22%-os részesedésével — a választási szövetség és egyben az ország legnagyobb, legerősebb pártja lett. Az NPP szintén számottevően előretört, az SZDP viszont közel 80 000 szavazatot veszített. A baloldali pártok azonban egymagukban az új törvényhozásban sem jutottak abszolút többséghez, és ezért szilárd, kormányzóképes többséget csak úgy lehetett biztosítani, ha az agrárpártból fokozatosan a dolgozó parasztság pártjává váló Független Kisgazdapárt változatlanul tagja marad a koalíciónak.

A választások arra is rávilágítottak, hogy a koalíció ellenzéke még mindig komoly befolyással rendelkezik, hiszen a szavazatok mintegy 40%-a a hat ellenzéki párt között oszlott meg, bár távolról sem arányosan. A Demokrata Néppárt szerezte meg ugyanis a szavazatok 16%-át, a Magyar Függetlenségi Párt pedig 14%-ot mondhatott a magáénak. Ez utóbbi párt szavazatainak számát feltétlenül kedvezően befolyásolta az a körülmény, hogy a Magyar Szabadság Párt nem indult az országgyűlési választásokon. A többi ellenzéki párt valójában „töredék párt"-nak bizonyult.

A Magyar Kommunista Párt az 1947. évi országgyűlési választásokon alapjában véve elérte célját. A választások eredményei lényegében igazolták a párt politikáját. A munkásság többségének és a szegényparasztság tömegeinek támogatása biztosítékot nyújtott számára a további feladatok sikeres megvalósításához. Elsősorban a dolgozó parasztság megnyerése tekintetében azonban távolról sem tekinthette kielégítőnek a választási „mérlegét". De a számszerű eredménynél is jelentősebb volt a baloldal szempontjából az a tény, hogy a népi demokrácia polgári ellenzői alapjában véve kiszorultak a függetlenségi frontból, illetőleg a koalícióból, és a választások után csak nyílt ellenzékként léphettek fel.

[44] Szabad Nép, 1947. szeptember 6.

Az 1947. augusztus 31-i országgyűlési választások eredménye pánikhangulatot, sőt mi több, megrázkódtatást idézett elő az FKGP és az SZDP vezetőségében. Emellett rendkívül nagy volt a felháborodás e pártok soraiban a választói névjegyzékekből történt tömeges kihagyások és jogtalan törlések, valamint a „kék cédulával" való visszaélések miatt, amelyekért elsősorban a kommunistákat hibáztatták.

A fentebbieket, s különösen a „kék cédulával" történt visszaéléseket a korabeli koalíciós és ellenzéki politikusokból toborzódott emigráció is igyekezett, sőt tulajdonképpen napjainkig is igyekszik messze eltúlozni azzal a céllal, hogy egészében kétségbe vonhassa az 1947. évi országgyűlési választások törvényességét és eredményét. Nagy Ferenc „több százezer",[45] Kovács Imre pedig 500 000 hamis „kék cédulá"-ról ír, amelyből állítólag 100 000 a Nemzeti Parasztpártnak is jutott.[46] Sulyok Dezső azonban még az említetteken is túltesz, és nem kevesebb, mint 700 000-et von le a kommunista pártra leadott szavazatokból. Ezt az állítását az alábbiakkal magyarázza: „A kommunista párt, illetve annak belügyminisztere 600 000 ilyen kék igazolványt nyomtatott, és azokat szétosztatta a megbízható párttagok között... 500 000 ilyen igazolvánnyal ellátott szavazó adta le ismételten szavazatát a kommunista pártra. 100 000 darabot a parasztpártra volt szabad felhasználni. Ezt a 100 000 igazolványt a kommunisták eredetileg a szociáldemokratáknak ajánlották fel, de ezek a nekik felajánlott mennyiséget túl kevésnek tartották, és ezért (és csak ezért, nem pedig valamiféle erkölcsi meggondolásból) visszautasították az ajánlatot."[47] További 250 000 hamis szavazathoz — Sulyok szerint — úgy jutott a kommunista párt, hogy az oroszországi magyar hadifoglyokat és a Jugoszláviába „deportált" építőmunkásokat is leszavaztatta. Mindezek alapján a szerző már teljesen megalapozottnak érzi a következő állítását is: „Így legalább 700 000 kommunista szavazatot leszámíthatunk. És akkor még mindig nagyvonalúan jártunk el a kommunistákkal szemben, ha 333 000 szavazatot hagyunk meg nekik. Csalásaik nélkül a ténylegesen leadott szavazatoknak még 5%-át sem kapták volna."[48] Még viszonylag Varga László tűnik a „legmértéktartóbbnak" a kék cédulákkal történt visszaélésekkel kapcsolatban, amikor 300 000-ben jelöli meg a hamisan leadott szavazatok számát. Ezt írja: „Kéthly Anna — akinek tárgyilagosságát nehéz kétségbe vonni — adata lehet a helyes: a 300 000. Nemcsak azért, mert a kommunisták »nagy győzelmet« akartak aratni, kipótolni a 45-ös csúfos vereséget, de körülbelül éppen ez a 300 000 a különbség az 1945-ben és 1947-ben kapott »szavazatuk« között."[49] A kék cédulák és a hamisan leadott szavazatok számát illetően az emigráns szerzők tehát valójában csak egymás állítására tudnak hivatkozni, és az sem befolyásolja őket a legkevésbé sem, hogy egyetlen állításukat sem képesek meggyőzően bizonyítani.

[45] *Nagy Ferenc* i. m. 436.
[46] *Imre Kovács* i. m. 297.
[47] Desiderius Sulyok i. m. 414.
[48] Uo. 415.
[49] *Varga László:* Kérem a vádlott felmentését. Cleveland 1979. 92.

A választójogi törvény értelmében azok kaphattak a választói jogosultságukat igazoló névjegyzékkivonatot, amelynek kék színe volt, akik a választás napján foglalkozásuk, vagy más indokolt elfoglaltságuk miatt nem maradhattak a lakóhelyükön, és ezért arra kényszerültek, hogy tartózkodási helyükön szavazzanak. A választásokon 63 000-en szavaztak névjegyzékkivonattal az országban.[50] Ez persze távolról sem jelentette azt, hogy minden esetben visszaélésről lehetne beszélni. Hiszen ezzel szavaztak a külföldön dolgozók, a munkájuk jellegéből kifolyólag nem a lakóhelyükön tartózkodók, pl. vasutasok. Továbbá a mintegy 10 000 aktivistája a különböző pártoknak, akik a választások napján szintén lakóhelyüktől távol voltak. A hamisan leadott szavazatok számától és pártonkénti megoszlásától függetlenül, ez természetesen törvénysértő cselekedet volt, és súlyos erkölcsi és politikai károkat okozott a népi demokratikus Magyarországnak.

A koalíciós pártok körében felmerült nézeteltérések és ellentétek miatt Dinnyés Lajos csak 1947. szeptember 23-án tudta megalakítani kormányát, amelyben az MKP 5, az FKGP és az SZDP 4—4, az NPP pedig 2 helyet kapott. A Dinnyés-kormány október 7-én terjesztette elő programját az országgyűlésben. A szilárd parlamenti többség kellő biztonságot nyújtott számára nemcsak a zavartalan kormányzáshoz, hanem azoknak a törvényjavaslatoknak a kidolgozása és elfogadtatása szempontjából is, amelyek döntően a nagytőke kisajátítását, az állam és az egyház viszonyának rendezését, valamint a Szovjetunióval és az európai népi demokráciákkal való kapcsolatok szorosabbra fűzését célozták.

A kormány helyzetét lényegesen megkönnyítette az a körülmény is, hogy a viszonylag nagy számú parlamenti ellenzék egyáltalán nem volt egységes, s valójában csupán a Magyar Függetlenségi Párt[51] és a Keresztény Női Tábor bizonyult „kemény" ellenzéknek. A Magyar Radikális Párt, a Polgári Demokrata Párt és a Független Magyar Demokrata Párt, sőt nem egyszer még a Demokrata Néppárt is inkább csak a lojális ellenzék szerepét töltötte be.[52] Ez persze korántsem jelentette azt, hogy a szóban forgó pártok képviselői minden törvényjavaslattal egyetértettek, vagy nem terjesztettek volna elő módosító indítványokat a vita során. A szavazás eredménye azonban gyakran rácáfolt a vitákra, mert az ellenszavazatok száma kisebb volt, mint ahogyan erre az előzményekből következtetni lehetett volna. Az MRP, a PDP és részben az FMDP általában támogatta vagy tudomásul vette a nagytőke kisajátítását, és nem

[50] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó 1975. 601—602.

[51] A Választási Bíróság 1947. november 20-i határozatát, amely a Magyar Köztársaság nevében kimondta, hogy „A Magyar Függetlenségi Párt listáján megválasztott valamennyi és az ítéletben név szerint felsorolt országgyűlési képviselők képviselői megbízatását, valamint valamennyi és az ítéletben felsorolt pótképviselő jelölését az 1945: VIII. tc. 56.§-ának c) pontja alapján választás eredményének helyesbítése mellett megsemmisíti", az országgyűlés 1947. november 21-i ülésén ismertették. Ezzel az MFP parlamenti szereplése befejeződött.

[52] *Izsák Lajos:* Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1949. Kossuth Könyvkiadó 1983. 218—240.

emelt kifogást a barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződésekkel kapcsolatban sem. Ugyanakkor az állam és az egyház viszonyát illetően az FMDP már nem „társult" az MRP-vel és a PDP-vel, hanem képviselőire bízta az állásfoglalást. Jóval ellentmondásosabb magatartást tanúsított, amint az különben várható is volt, a Demokrata Néppárt az országgyűlésben. A DNP elutasította a nagytőke kisajátítását, de Barankovics István 11 társával egyetemben megszavazta a nagybankok államosítását. A párt képviselői „hallgattak" a magyar—jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés, valamint a magyar—román kulturális egyezmény törvényerőre emelésekor, a hasonló tartalmú és jellegű magyar—szovjet, illetőleg magyar—lengyel szerződéseket azonban támogatták és meg is szavazták.

A kormány 1947. október végén fogadta el a nagybankok államosításáról szóló törvényjavaslatot, amelyet az országgyűlés a november 12—21-i ülésein tárgyalt meg. Az 1947:XXX. tc. értelmében állami tulajdonba kerültek a nagybankok — a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, a Magyar Általános Hitelbank, a Magyar Leszámitoló és Pénzváltó Bank, a Pesti Hazai Első Takarékpénztár, a Belvárosi Takarékpénztár, az Angol—Magyar Bank, a Dunavölgyi Bank és a Községi Takarékpénztár —, valamint az érdekeltségi hálózatukba tartozó ipari és kereskedelmi vállalatok. Ez utóbbi következményeként jött létre az állami kereskedelem, amelynek vállalatai a belföldi nagykereskedelmi forgalom jelentős hányadát, valamint a külkereskedelem több mint 30%-át bonyolították le. A nagybankok köztulajdonba vételével a pénzintézetekben tartalékolt tőkék túlnyomó része is közvetlenül állami kezelésbe került. A nagybankok és az érdekeltségükben volt vállalatok államosításával alapvető változások következtek be a nemzetgazdaság szerkezetében. A bánya- és gyáriparban dolgozóknak mintegy 60%-át az állami szektor foglalkoztatta. A nagyüzemi közlekedésben teljes egészében, a hiteléletben pedig döntő mértékben az állami szektor vált uralkodóvá.

1948. március 25-én — rendeleti úton[53] — államosították a száznál több munkavállalót foglalkoztató ipari üzemeket.[54] A végrehajtott államosítások a magyar gazdasági élet, a hazai gyáripar történetének legnagyobb horderejű intézkedései voltak. Az államosítások 594 vállalatot és több mint 160 000 munkást érintettek. A kormánynak ezzel a lépésével az állami tulajdon a gyáriparban és az egész nemzetgazdaságban uralkodóvá vált.

1947. december 4-én a törvényhozás megszüntette — a kormányprogram szellemében — a „bevett" és az „elismert" vallásfelekezetek jogállása közötti

[53] Az 1948. márciusi államosítás nemcsak azért különbözött a korábbiaktól, mert ez a magángazdaság szerepét már lényegében jelentéktelenné tette, de azért is, mert ez az államosítás volt az első, melyet nem törvényi, hanem rendeleti úton — bizonyos tekintetben hatalmi, politikai helyzet érvényesítésével — hajtottak végre. (*Ránki György:* Az újjáépítés és a szocialista építés gazdasági programja (1945—1949). Történelmi ismeret — történelmi tudat. Kossuth Könyvkiadó 1984. 84.

[54] 1948:XXV. tc. egyes ipari vállalatok állami tulajdonba vételéről.

különbségeket,[55] közelebbről felszámolta a „bevett" egyházak, köztük a katolikus egyház által is addig élvezett előnyöket, aminek logikus következményeként nálunk is megszűnt az egyházi adók kényszerjellege. Ez kétségtelenül döntő lépést jelentett a vallásszabadság irányában.

A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1948. május 15-i sajtókonferenciáján jelentette be az iskolák államosítását. A kormány államosítási tervét a legtöbb egyház megértéssel fogadta, vagy legalábbis tudomásul vette.[56] Így 1948 tavaszán a kormánynak a református, az evangélikus és a többi kisebb egyházzal, amelyek sok nyilvános iskolát megtarthattak, lényegében sikerült megegyezésre jutnia az államosítás ügyében.

Ezzel szemben a katolikus klérus — élén Mindszenty József hercegprímással — állásvesztéssel, kiközösítéssel stb. fenyegette meg azokat az egyháziakat és világiakat, akik az egyházi iskolák államosítása mellett nyilatkoznak.[57] A Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége ezúttal is[58] nyomban tiltakozott az államosítás ellen, sőt tömegakciókat is próbált kezdeményezni. Ugyanezt a célt szolgálták a bíborcs által kibocsátott és a templomokban felolvasott pásztorlevelek, továbbá különböző felhívások és az aláírásgyűjtő kampány is. A klérus és a polgári jobboldali, illetőleg legitimista körök ilyen tevékenysége kétségtelenül nem csekély hatással volt elsősorban a politikailag elmaradottabb, vallásos falusi lakosság körében. Helyenként zavargásokra, sőt tragikus kimenetelű összecsapásra (Pócspetri) is sor került. A klérusnak azonban most már nem sikerült jelentősebb méretű tiltakozó tömegmozgalmat kibontakoztatnia, mert e kérdésben nemcsak a többi egyháztól szigetelődött el, hanem jórészt a katolikus hívőktől is. Az államosításról szóló törvényjavaslat ugyanis változatlanul hagyta a kötelező iskolai vallásoktatást, és egyáltalán nem érintette azokat az intézményeket, ahol az egyházak vallásos tevékenysége és a papi utánpótlás biztosítása folyt.

Az országgyűlés 1948. június 16-án — néhány nappal a két munkáspárt egyesülési kongresszusa után[59] — fogadta el az államosításról szóló törvényjavaslatot.[60] A

[55] 1947:XXXIII. tc. a bevett és az elismert vallásfelekezetek között az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről.

[56] A Szabad Egyházak Tanácsa már 1945 tavaszán állást foglalt az állam és az egyház elválasztásáért.

[57] A katolikus egyházi főhatóság a mintegy 5000 szerzetes tanárnak, tanítónak, óvónőnek stb. megtiltotta az állami iskolában való tanítást.

[58] 1947. márciusában—áprilisában a Mindszenty József hercegprímás által kezdeményezett tiltakozó mozgalmat a fakultatív vallásoktatás bevezetése ellen döntően a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége szervezte.

[59] Az MKP és az SZDP egyesülési kongresszusa 1948. június 12—14 között volt. A két munkáspárt képviselői ez alkalommal már az MDP parlamenti frakciójának a tagjaiként vettek részt a törvényhozásban.

[60] 1948:XXXIII. tc. a nem állami iskolák fenntartásának az állam által való átvétele, az azokkal összefüggő vagyontárgyak állami tulajdonbavétele és személyzetének állami szolgálatba való átvétele tárgyában.

törvényjavaslat parlamenti vitája során Barankovics István vállalta magára a nemleges kisebbségi vélemény előadását. Az országgyűlés azonban a Demokrata Néppárt, a Keresztény Női Tábor és a Független Magyar Demokrata Párt néhány képviselőjétől eltekintve egyöntetűen az iskolák államosítására szavazott.

A vita befejezésekor az országgyűlés elnöke — 66 ellenzéki képviselő írásbeli indítványára — név szerinti nyílt szavazást rendelt el. A szavazás ilyen módja a felszabadulás óta először fordult elő a magyar törvényhozásban. A 293 jelenlevő képviselő közül 230 szavazott igen-nel és 63 nem-mel.[61]

1947—1948 folyamán lényegében valamennyi európai népi demokratikus állam kétoldalú szerződésre lépett egymással és a Szovjetunióval. Magyarország elsőként 1947. december 8-án Jugoszláviával kötött barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezményt. Ezt követte 1948. január 24-én a magyar—román, február 18-án a magyar—szovjet, június 18-án a magyar—lengyel, július 16-án pedig a magyar—bolgár barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény aláírása.[62] Ezután a Szovjetunió és európai szövetségesei már azonos módon léptek fel a különböző nemzetközi fórumokon. De hasonlóan azonos módon foglaltak állást a népi demokratikus államok kommunista pártjai és kormányai a belpolitika minden fő és számos részkérdésében is.

A népi demokratikus kormányok az 1944—1948-as időszakban tulajdonképpen végig éltek a rendeletek kibocsátására adott felhatalmazással, amelyet a törvényhozástól kaptak. A parlament, a belpolitikai viszonyoktól függően, vita nélkül vagy kisebb-nagyobb vitáktól kísérve szavazta meg a vonatkozó jogszabályokat. A rendeletekkel való kormányzásra bizonyos időpontokban és kérdésekben feltétlenül szükség volt, de a felhatalmazás „folyamatossága" kétségtelenül csökkentette a törvényhozás szerepét és jelentőségét. Hasonlóan gyengítette a parlamentáris demokrácia maradéktalan érvényesülését az is, hogy a felszabadulás után — a helyi tanácsok létrehozásáig — csupán a fővárosban és környékén voltak törvényhatósági bizottsági választások.[63] Ennek döntően az volt az oka, hogy a baloldali pártok, különös tekintettel a jobbszárny által „terhelt" kisgazdapártra, csak a választójog lényeges szűkítése esetén merték volna megkockáztatni ezeket a választásokat. Az 1946. június—júliusi pártközi tárgyalásokon a koalíciós pártok vezetői elvben már megegyeztek a törvényhatósági bizottsági választások közeli megtartásában,[64] de előbb a pénzügyi stabilizációra való felkészülésre, majd egyéb belpolitikai problémákra hivatkozva egyre halasztották a választások időpontjának kijelölését. Ily módon a

[61] Országgyűlés Naplója. Hiteles kiadás. Athenaeum Irodalmi és Nyomdai Részvénytársulat Könyvnyomdája, Budapest, 1948. IV. köt. 558.

[62] A magyar—csehszlovák barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés 1949. április 16-án — a csehszlovákiai magyar nemzetiségű lakosság ügyének rendezése után — lépett életbe.

[63] Budapesten és környékén 1945. október 7-én voltak törvényhatósági választások.

[64] Az 1946. július 16-i pártközi értekezleten született megállapodás arról, hogy a közigazgatási reform és a választójogi törvény előkészítésével kapcsolatos munkálatokat a pártok oly módon és ütemben végzik el, hogy a községi választások még 1946 őszén megtarthatók legyenek.

törvényhatósági bizottságok és a képviselőtestületek összetételét változatlanul a nemzeti bizottságok „szabályozták", különleges előnyöket biztosítva a koalíciós pártoknak, illetőleg képviselőiknek.

4.

A népi demokrácia a valóságban soha nem volt, Magyarországon sem, egyszerűen csak parlamentáris demokrácia. A népi demokrácia politikai intézményrendszerének ugyanis szerves részét képezték a közvetlen demokrácia szervei, a közvetlen demokrácia funkcióját betöltő testületek.

A lakosság — különösen azokon a helyeken, ahol a front viszonylag gyorsan elvonult — szinte a felszabadulás pillanatában maga látott hozzá a városok és községek többségében az új élet megindítását jelentő konkrét teendők — halottak eltemetése, háborús romok eltakarítása, járványok megelőzése, a termelés újraindítása, közélelmezés megszervezése stb. — elvégzéséhez. E valóságos népmozgalom helyi szervei a népi bizottságok lettek, amelyek fontos szerepet töltöttek be a Vörös Hadsereg ellátását biztosító szolgáltatások, s főleg a közmunkák megszervezésében is, amelyek a front állásának és szükségleteinek függvényében érintették általában a polgári lakosságot. A népi bizottságok létrehozását többnyire kommunisták, 1919-es veteránok, baloldaliságukról és háborúellenességükről ismert munkások, parasztok és értelmiségiek, esetleg tekintélyes helyi egyházi vezetők kezdeményezték. Elnevezésük változatossága (városi tanács, községi tanács, ötös bizottság, munkás—paraszt bizottság, direktórium stb.) nagyjában hűen tükrözte az egyes helységek, a kisebb-nagyobb települések és tájegységek társadalmi-politikai viszonyait, az antifasiszta demokratikus erők tettrekészségét, gyorsan kibontakozó öntevékenységét. A népi bizottságok azonban csakhamar kiegészültek az időközben megalakult vagy újjászerveződött pártok, szakszervezetek és más társadalmi egyesületek képviselőivel is.

A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front megalakulása (1944. december 2. Szeged) után a népi bizottságok egységesen a nemzeti bizottság nevet vették fel, és a továbbiakban lényegében az MNFF helyi szerveiként működtek. De ebben a minőségükben is, az új államszervezet kiépüléséig, gyakorlatilag az ő kezükben összpontosult helyileg minden hatalom. „A nemzeti bizottságok hatásköre az első időszakban átfogta az egész államhatalmat és államigazgatást. A nemzeti bizottságok magukat saját területükön nemcsak kizárólagos jogforrásnak nyilvánították — mutat rá Csizmadia Andor —, hanem a hatóságuk alá tartozó területeken szinte az összes ügyek intézését magukhoz ragadták... Gyakorlatilag csaknem mindenütt a törvényhatósági bizottságok, községi képviselőtestületek jogkörét, ezen felül pedig olyan államhatalmi, központi igazgatási, sőt bírói funkciókat is, amelyek a megelőző korszak jogszabályai szerint egyáltalán nem tartoztak a helyi szervek hatáskörébe."[65]

[65] *Csizmadia Andor* i. m. 84.

Az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása után a nemzeti bizottságok — a velük szemben bizalmatlanságot is tükröző jogszabályok életbeléptetésével — nem épültek és nem is épülhettek be a népi demokratikus állam szervezetébe, hanem tulajdonképpen társadalmi-tömegmozgalmi funkcióval ruházták fel őket.[66] A nemzeti bizottságok tiszántúli, s részben észak-magyarországi és Duna—Tisza-közi példája, valamint a Budapesti Nemzeti Bizottság gyakorlata tehát átmeneti jelenségnek bizonyult. A koalíció baloldalán azt várták tőlük, hogy „alulról" gyakoroljanak nyomást az állam központi és helyi szerveire, mindenekelőtt a közigazgatásra. A nemzeti bizottságok a megváltozott lehetőségeik keretében is fontos szerepet töltöttek be mind a közigazgatás demokratizálásában, mind a parlamenti választások előkészítésében és lebonyolításában. Hasonlóan az igazoló bizottságok, a népbíróságok, termelési bizottságok stb. tevékenysége — amelyeknek tagjait szintén a függetlenségi front pártjai delegálták — ugyancsak nem nélkülözte a nemzeti bizottságok esetenkénti erkölcsi és politikai támogatását. Szerepük és jelentőségük azonban 1946 őszétől tovább csökkent, és a népi demokrácia — szocialista irányú és jellegű — továbbfejlesztéséért vívott küzdelem időszakában már senki sem tartott igényt érdemleges közreműködésükre.[67] Ami egyben azt is jelentette, hogy a nemzeti bizottságok nemhogy nem épülhettek be az államszervezetbe, de valójában még a társadalmi-politikai szerepüket sem tölthették be igazán, mégpedig a saját hibájukon kívül.

Az elmúlt évtizedekben a történetkutatók mellett, az államtudományok nem egy ismert hazai képviselőjét is foglalkoztatta már az a kérdés, vajon a nemzeti bizottságok miért nem váltak Magyarországon a felszabadulás után az államhatalom helyi szerveivé, vagyis miért nem épültek be a népi demokratikus állam szervezetébe. Szekfű Gyula még nem teszi fel ugyan ezt a kérdést konkrétan, de mégis kétségtelenül ő érzékeli legkorábban a problémát: „Első formájukban a bizottságok összehasonlíthatók voltak az ősgyűlésekből kifejlődő vezetőségekkel, melyekből út nyílhatott a »szabad községek« felé; azóta azonban, hogy a pártokból tevődtek össze, kétségtelenül vesztettek jelentőségükből, s egyszerűen a pártok helyi végrehajtó szerveivé váltak, de mint ilyeneknek is megvolt az a szerepük, hogy a pártok helyi torzsalkodásait megszüntessék, a békét fenntartsák, és a politikát a koalíció, tehát az új demokrácia szellemében mutassák be a falu népének."[68] Elsőként Balázs Béla foglalkozott behatóbban a nemzeti bizottságok történetével, s különösen posztumusz megjelent munkája máig is a téma legátfogóbb feldolgozásának tekinthető.[69] Ő azonban már egy korábbi tanulmányában is próbált választ adni a nemzeti bizottságok elsorvadására. Szerinte a nemzeti bizottságok amiatt nem épülhettek be az

[66] 14/1945. M. E. sz. és 1030/1945. M. E. sz. rendelet.

[67] Az Országos Nemzeti Bizottság 1949. január 29-én formálisan is megszüntette a nemzeti bizottságokat.

[68] *Szekfű Gyula* i. m. 106—107.

[69] *Balázs Béla:* Népmozgalom és nemzeti bizottságok 1945—1946. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta Lackó Miklós. Kossuth Könyvkiadó 1961. 230.

államapparátusba, mert egyes helyeken a reakció válságba sodorta volna őket, vagy legalábbis a koalíciós harcok színterévé változtatta volna a helyi közigazgatási szervek egész sorát, és ez elvonta volna a kommunista párt erőit a politikai és gazdasági feladatoktól. Ez a válasz tulajdonképpen megkerüli a kérdés lényegét. A nemzeti bizottságokat ugyanis már 1945. január elején megfosztották az államszervezetbe való beépülés lehetőségétől, pedig — a szerző és a történeti kutatás szerint is egybehangzóan — alapvetően jól látták el mind az államhatalmi, mind az államigazgatási funkciójukat. Emellett éppen a szóban forgó jogszabály[70] ruházta fel a nemzeti bizottságokat az ideiglenes törvényhatósági bizottságok és a képviselőtestületek létrehozásával, mert ez volt akkor az egyetlen lehetséges módja annak, hogy a baloldali pártok ne kerüljenek a későbbiekben sem hátrányos helyzetbe a helyi önkormányzatokban. Arról már nem is szólva, hogy miért lett volna a kommunista párt számára kedvezőbb az a „harci terep", konkrétan a közigazgatás, ahol kezdetben úgyszólván elenyésző kisebbségben volt. Abban viszont igaza van Balázs Bélának, hogy az FKGP vezetői szinte kezdettől fogva a nemzeti bizottságok leépítésére törekedtek. „Ugyanakkor figyelembe kell venni azt is — írja Balázs Béla —, hogy amennyiben felmerült volna a nemzeti bizottságok államhatalmi és közigazgatási hatáskörének a kérdése, az a kisgazdapárt legélesebb ellenállásába ütközött volna. A reakció, a kisgazdapárt jobboldali vezetői jól tudták, hogy a nemzeti bizottságok többsége kommunista befolyás alatt áll, és még a gondolatától is rettegtek, hogy ezek a népi, forradalmi szervek államhatalmi és közigazgatási hatáskört kapjanak. A kisgazdapárt éppen ennek ellenkezőjére, a teljes felszámolásukra törekedett."[71] Ságvári Ágnes közel egy évtizeddel később megjelent könyvében nemcsak vitatja az MKP-nak a nemzeti bizottságokkal kapcsolatos politikája helyességét, de igyekszik az okokat is feltárni: „A moszkvai emigráció hazatért vezetői, majd nyomukban a Magyar Kommunista Párt vezetősége illúziókat tápláltak a közigazgatás demokratizálása és az ez irányú központi megállapodások eredményessége iránt. Úgy vélték, hogy az igazolási eljárások segítségével, az államapparátus új káderekkel történő felfrissítésével sikerül a közigazgatás demokratizálása, és fokozatos átalakítása útján képessé válik az új rendszer építésére. Eszmei háttere ez állásfoglalásoknak mindenekelőtt abban rejlett, hogy egyrészt nem tisztázták eléggé az átalakulás kezdettől fogva forradalmi jellegét, ezért nem törekedtek alapjában új hatalmi szervek életre hívására, lebecsülték az államapparátus reakciós horthysta erőinek ellenállóképességét, szívósságát és összeköttetéseit, mellyel pozícióikat védelmezték — ha kell, a »demokráciába való beilleszkedés útján« is."[72] A későbbiekben a szerző a fentebb idézett álláspontját azzal egészíti ki, hogy a kommunista párt a népi bizottságokat a népi demokratikus átalakulás szerves részének tekintette, de „indokolatlannak vélte", hogy az egész

[70] 14/1945. M. E. sz. rendelet.

[71] *Balázs Béla:* A nemzeti bizottságok szerepe népi demokráciánk létrejöttében. Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955. 230—231.

[72] *Ságvári Ágnes:* Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó 1964. 60.

közigazgatás a népi bizottságokra épüljön. A másik két baloldali párt közül, teszi még hozzá Ságvári Ágnes, csupán a Nemzeti Parasztpártnak voltak határozott elképzelései a közigazgatás radikális megreformálásáról.[73] Beér János a helyi tanácsok létrehozásával összefüggésben tér ki a nemzeti bizottságok állami tevékenységére, és arra a következtetésre jut, hogy a korabeli politikai küzdelmek, s különösen az államigazgatás fejlődése szempontjából is előnyös lett volna, ha a nemzeti bizottságok a felszabadulás után az államhatalom helyi szerveivé válnak.[74] Csizmadia Andor szintén egyetért a kérdés ilyen megközelítésével. Ő elsősorban az MKP viszonylag kisebb tömegbefolyásával és a vármegye évszázados hagyományaival magyarázza, hogy nálunk másként alakult a nemzeti bizottságok funkciója, mint a legtöbb európai népi demokratikus államban. „Nem kétséges — hangsúlyozta Csizmadia —, hogy hasonló politikai megoldás nálunk is helyes fejlődéshez vezetett volna. Mégis az elmarasztaló ítéletnél figyelembe kell venni, hogy Magyarországon a kommunista pártnak nem voltak olyan szervezett tömegbázisai, mint ezekben az országokban... a nemzeti bizottságok csak a felszabaduláskor vagy utána keletkeztek, nem rendelkeztek tehát olyan forradalmi tapasztalatokkal vagy hagyományokkal, mint a hitleri megszállás elleni harcokban kiépült sorstársaik, s ugyanakkor ezekben az államokban nem volt a helyi önkormányzatoknak olyan — gyakran romantikus — hagyománya, mint a Habsburg-elnyomás ellen évszázadokon át küzdő magyar vármegyének, s a jobboldali többség nem ragaszkodott olyan makacsul ez illúziók fenntartásához."[75] Vida István pedig úgy látja, hogy az MKP állásfoglalását döntően politikai, taktikai megfontolásai motiválták a nemzeti bizottságok jogkörével és szerepével kapcsolatosan. A törvényhozásban, a végrehajtó hatalomban és másutt is viszonylag könnyebb volt a vezető állások megszerzése, mint a helyi szerveknél a párt befolyásának növelése. „Mindezek magyarázzák — állapítja meg Vida —, hogy az akkori pártvezetőség — 1945 nyara után — nem foglalkozott kellő súllyal a nemzeti bizottságok kérdésével, nem tisztázta világosan helyüket és szerepüket a népi önkezdeményezésben rejlő lehetőségek kihasználására."[76] Ez utóbbiakat illetően kétségtelenül helytálló Vida véleménye. A problémát azonban változatlanul az jelenti, hogy ez az érvelés is tulajdonképpen megfeledkezik arról, hogy a kommunista párt a nemzeti bizottságokban sokkal inkább „birtokon belül" volt, mint akár a központi törvényhozó hatalomban és az igazságszolgáltatásban, vagy akár a közigazgatásban. Véleményem szerint a kommunista párt vezetői tévedtek, amikor lemondtak a nemzeti bizottságok állami tevékenységéről, a társadalmi-tömegmozgalmi funkciójukat pedig elsorvadni

[73] *Ságvári Ágnes:* Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Kossuth Könyvkiadó 1967. 114—118.

[74] *Beér* János: A helyi tanácsok kialakulása és fejlődése Magyarországon (1945—1960). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962. 86—87.

[75] *Csizmadia Andor* i. m. 395—396.

[76] *Vida István:* A közvetlen demokrácia és formái a népi demokratikus forradalom időszakában (1944—1948). A szocialista demokrácia fejlesztésének kérdései. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Budapest 1982. 69.

engedni kifejezetten hiba volt a részükről. A nemzeti bizottságok állami tevékenységének a korlátozásánál, illetőleg megszüntetésénél azonban a nemzetközi tényezők szerepét sem lehet teljesen figyelmen kívül hagyni, hiszen a fegyverszüneti szerződés a régi közigazgatás helyreállítását lényegében előírta: „A magyar polgári közigazgatás visszaállíttatik Magyarországnak mindazon területén, amely az arcvonaltól nem kevesebb, mint 50—100 kilométerre (a helyi viszonyoktól függően) fekszik . . ."[77] Nem volt tehát véletlen, hogy a szovjet katonai hatóságok a felszabadított területeken a régi közigazgatás talpraállítását szorgalmazták.

A munkásság és szegényparasztság azonban nem elégedett meg azzal, hogy egyedül a politikai képviseletét ellátó pártok révén vegyen részt az államéletben, hanem közvetlenül is részt követelt a hatalom gyakorlásából. A munkásság közvetlen hatalmi igényei, az újjáépítésért érzett felelősségtudata, valamint a tőkés nélkül maradt üzemek és gyárak vezetésének szükségessége az alapvető indítékai az üzemi bizottságok létrejöttének 1944—1945 fordulóján.[78] Az üzemi bizottságok szorgalmazták a termelés megindítását és folyamatosságát, de ezen túlmenően megvalósították a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzését is, továbbá elősegítették a munkásegység megerősítését az üzemekben és gyárakban. Az üzemi bizottságok a tőke korlátozása mellett a tőke kisajátításánál is fontos szerepet töltöttek be, az államosítások után viszont már nem nyílt lehetőségük arra, hogy kialakítsák tevékenységük feltételeit és tartalmát az új, gyökeresen megváltozott viszonyoknak megfelelően.

1945 február végén—március elején a nincstelen agrárproletárok és szegényparasztok, különösen a számottevő agrár-plebejus forradalmi hagyományokkal rendelkező Tiszántúlon, községi földigénylő bizottságokat alakítottak, és megkezdték az elhagyott nagybirtokok felosztását.[79] Ezzel is ösztönözték a függetlenségi frontot és az Ideiglenes Nemzeti Kormányt, hogy mielőbb rendelettel szabályozzák a földosztással kapcsolatos kérdéseket, beleértve a földigénylő bizottságok jogállását. A 600/1945-ös kormányrendelet értelmében a földosztást közvetlenül a helyi földigénylő bizottságok hajtották végre az egész országban,[80] mégpedig oly módon, hogy több helyen radikálisan túllépték a jogszabályok előírásait, és ezzel érvényesítették az agrárszegénység közvetlen érdekeit is. A földigénylő bizottságok formailag erősen koalíciós színezetű összetétele a földosztás során többnyire nem érvényesült, mivel mind a baloldali pártokhoz, mind a kisgazdapárthoz tartozó parasztok elsősorban földigénylők voltak. A nemzetgyűlés 1946. decemberi ülésén elfogadta a földosztás befejezéséről szóló törvényjavaslatot, amely a földigénylő bizottságok megszüntetését

[77] *Halmosy Dénes:* Nemzetközi szerződések 1918—1945. 589.

[78] *Rácz János:* Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásban. 1944—1948. Akadémiai Kiadó 1971. 15—58.

[79] *Somlyai Magda:* Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon 1944—1945. Kossuth Könyvkiadó 1975. 168—184.

[80] *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon 1945—1947. Akadémiai Kiadó 1969. 57—134.

is tartalmazta.[81] A helyükbe lépő földműves tanácsoknak azonban már nem volt valóságos hatáskörük. S így nem is tölthették be szerepüket sem a földigénylő bizottságok társadalmi bázisának a kiszélesítése, sem korábbi feladatkörüknek a továbbfejlesztése tekintetében.

A politikai emigráció — Nagy Ferenctől és Kovács Imrétől kezdve Mindszenty Józsefig — éles, sőt többnyire erősen elfogult kritikával illeti azokat a népi szerveket, illetőleg bizottságokat, amelyeknek léte és tevékenysége valóban túlmutatott a parlamentáris demokrácián. A politikai emigráció tagjai, beleértve azokat a politikusokat is, akik a felszabadulás utáni években az FKGP és az NPP képviselőiként még elfogadták vagy legalábbis tudomásul vették a közvetlen demokráciának ezeket az intézményeit, most publikációikban kategorikusan elhatárolják magukat tőlük. Csupán a publicista-történetíró Fejtő Ferenc ismeri el, hogy a nemzeti bizottságok kezdetben pozitív szerepet is betöltöttek.[82] „Az ország kormányának szétbomlása — írja Nagy Ferenc — megnyitotta az utat a kommunista behatolás előtt. Egyetlen régi városi tanács vagy törvényhatósági bizottság sem maradt meg; az új politikai rend ideiglenes adminisztratív testületekkel, úgynevezett nemzeti bizottságokkal helyettesítette őket, meghatározatlan hatalommal felruházva. A törvényhatóságok, a városok ellenőrzésének biztosítása érdekében mindenütt saját embereiket (ti. a kommunisták — B. S.) nevezték ki elnöknek, tanácstagnak és bizottsági tagnak, hogy igazságot tegyenek minden polgár politikai múltja és jelene ügyében. A nemzeti bizottságok kezelték a szűkös élelmiszerkészleteket; a mindennapi élet kevés jelensége esett kívül ellenőrzésükön..."[83] Ugyanígy vélekedik Sulyok Dezső is a nemzeti bizottságokról. Sulyok azonban valójában még önmagával is ellentmondásba kerül a nemzeti bizottságokról alkotott véleményével. Könyve első részében ugyanis azt írja, hogy „Az egész országban az öt párt tagjaiból és a szakszervezetek képviselőiből »nemzeti bizottságokat« alakítottak paritásos alapon."[84] Majd később úgy módosítja ezt a véleményét, hogy a nemzeti bizottságokat lényegében a kommunista párt szerveiként kezeli. „A nemzeti bizottságok — írja — bizonytalan eredetű szerv volt. Alapjában véve a kommunisták számára tették ezáltal lehetővé, hogy a politikai életet befolyásolják. Annak idején ezeket a bizottságokat maguk választották. Tagjai túlnyomó többségben kommunistákból vagy rejtett kommunistákból álltak."[85] Kovács Imre pedig szemmel láthatóan azért emlékszik meg könyvében a nemzeti bizottságokról, hogy kifejezésre juttathassa szovjetellenességét: „A társadalom széles rétegei, a néptömegek, a szovjet rendszer felépítését nem ismerték, és ezért nem tudták, hogy a » nemzeti bizottságok« a szovjet rendszer megjelenései."[86] Ezek után aligha lehet csodálkozni azon, ha Mindszenty bíboros a

[81] 1947:V. tc. a földreform befejezése érdekében szükséges egyes rendelkezésekről.

[82] *Fejtő:* Die Geschichte der Volksdemokratien. Verlag Styria, Graz-Wien-Köln, 1972. I. köt. 112.

[83] *Nagy Ferenc* i. m. 95.

[84] *Desiderius Sulyok* i. m. 95—96.

[85] Uo. 410.

[86] *Imre Kovács* i. m. 228.

fentebbi véleményeket úgyszólván már csak „összegezi", amikor a nemzeti bizottságokról ír: „A megyékben, törvényhatósági városokban, a járásokban, de még minden községben is, a korábbi képviselőtestületi tanácsok helyett megalakultak az ún. nemzeti bizottságok. Tagjai a négy engedélyezett pártból és a szakszervezetek egy-egy képviselőjéből kerültek ki. Természetesen a három marxista párt, a kommunista, a szociáldemokrata és a parasztpárt a moszkoviták befolyása alatt állt, ugyanakkor már kezdetben elhelyezték az egyetlen polgári pártban, a kisgazdapártban bizalmi embereiket."[87]

Hasonlóan a földigénylő bizottságokról és az üzemi bizottságokról is szinte csak gyűlölettel szólnak az emigrációs publikációk. Egyes szerzők kifejezetten károsnak, sőt törvénysértőnek ítélik a működésüket, illetőleg tevékenységüket. „Egyetlen községben sem tartották be a »földigénylő bizottságok« a törvény utasításait. Számolatlanul vették el a földet olyanoktól is — írja Sulyok Dezső —, akiknek a törvény szerint járt volna. A kommunista praktikák talán sehol sem voltak olyan gyalázatosak és általánosak, mint éppen a kisajátításoknál..."[88] Ezzel szemben Kovács Imre az üzemi bizottságokat választja támadása célpontjául, s főleg azt kifogásolja velük kapcsolatban, hogy „az egész gazdasági életet ellenőrizték".[89] Az előzőekből az is világosan kitűnik, hogy a „polgári tábor" jobban felismerte a népi bizottságok szerepét és jelentőségét, mint talán a munkáspártok vezetői, s azt a veszélyt is, amit ezek jelentettek, illetőleg jelenthettek volna a számára.

A közvetlen demokrácia eme szervei a maguk idejében a népi demokratikus politikai intézményrendszer szerves részét képezték, anélkül természetesen, hogy egymással akár csak tartós kapcsolatokat teremtettek volna. A közvetlen demokrácia igényeinek és követelményeinek kétségtelenül leginkább az üzemi bizottságok és a földigénylő bizottságok tevékenysége, illetőleg működése felelt meg. Ezek ugyanis — fennállásuk idején — valóban maguk döntötték el az általuk képviselt közösséget érintő fontos kérdéseket. Szerepüket és jelentőségüket fokozta, hogy olykor kiegyenlítették, máskor pedig még módosították is a parlamentáris demokrácia által létrehozott belpolitikai erőviszonyokat.

Felhasznált irodalom: Balázs Béla: Népmozgalom és nemzeti bizottságok. 1945—1946. Kossuth Könyvkiadó 1961; *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó 1975; *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó 1982; *Berend T. Iván:* Újjáépítés és a nagytőke elleni harc Magyarországon. 1945—1948. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1962; *Csizmadia Andor:* A nemzeti bizottságok állami tevékenysége (1944—1949). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1968; *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon. 1945—1947. Akadémiai Kiadó 1969; *Fehér István:* Politikai küzdelmek a Dél-Dunántúlon 1944—1946 között. Akadémiai Kiadó 1972; *Habuda Miklós:* A magyar szakszervezetek a népi

[87] *Mindszenty József* i. m. 66.

[88] *Desiderius Sulyok* i. m. 230—231.

[89] *Imre Kovács* i. m. 255.

demokratikus forradalomban. 1944—1948. Táncsics Könyvkiadó 1971; *Horváth Márton:* A népi demokrácia közoktatási rendszere. 1945—1948. Tankönyvkiadó 1975; *Izsák Lajos:* Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1949. Kossuth Könyvkiadó 1983; *Jenei Károly—Rácz Béla—Strassenreiter Erzsébet:* Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944—1948. (Dokumentumgyűjtemény) Táncsics Könyvkiadó 1966; *Korom Mihály:* Magyarország ideiglenes nemzeti kormánya és a fegyverszünet (1944—1945) Akadémiai Kiadó 1981; *Korom Mihály:* Népi demokráciánk születése. Debrecen, 1981; *Nemes Dezső:* Magyarország felszabadulása. Magyarország fejlődése a felszabadulás után. 2. javított kiadás. Kossuth Könyvkiadó 1960; *Németh József:* A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945—1948) Akadémiai Kiadó 1982; *Orbán Sándor:* Egyház és állam. A katolikus egyház és az állam viszonyának rendezése 1945—1950. Kossuth Könyvkiadó 1962; *Orbán Sándor:* Két agrárforradalom Magyarországon (Demokratikus és szocialista agrárátalakulás. 1945—1961.) Akadémiai Kiadó 1972; Politikus pályák. A kötetet szerkesztette: Sánta Ilona. Kossuth Könyvkiadó 1984; *Ránki György:* Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947—1949). Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1963; *Ságvári Ágnes:* Tömegmozgalmak és politikai küzdelmek Budapesten. 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó 1964; *Ságvári Ágnes:* Népfront és koalíció Magyarországon. 1936—1948. Kossuth Könyvkiadó 1967; *Somlyai Magda:* Nagy csaták után. 1944—1945. Kossuth Könyvkiadó 1975; *Szabó Bálint:* Népi demokrácia és forradalomelmélet. A marxista forradalomelmélet néhány kérdése Magyarországon. 1935—1949. Kossuth Könyvkiadó 1970; *Szabó István:* Agrárforradalom a Viharsarokban (1945—1947) Akadémiai Kiadó 1976; *Szakács Sándor:* A népi demokratikus agrárfejlődés kezdetei Magyarországon. 1945—1948. Akadémiai Kiadó 1971; *Szomszéd Imre:* Egy város újjászületése. Kiadja Balassagyarmat Város Tanácsa, 1981; *Tóth István:* A Nemzeti Parasztpárt története. 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó 1972; *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. Akadémiai Kiadó 1976;

Шандор Балог

НАШЕ НАРОДНОДЕМОКРАТИЧЕСКОЕ НАСЛЕДСТВО
(парламентарная и непосредственная демократия в венгрии 1944—1948)

(Резюме)

Венгрия — как и другие страны Европы — получила свою национальную независимость обратно в результате исторической победы союзников во второй мировой войне. Военное разрушение сил международного и венгерского фашизма являлось тем решительным условием, точнее тем исходным пунктом, которое позволяло венгерскому народу взять в свои руки свою судьбу — одновременно и судьбу нации.

Народнодемократическая власть в Венгрии — которая была представлена Временным национальным собранием и временнным национальным правительством, образованными в городе Дебрецен 21—22-го декабря 1944-го года — базировалась на сотрудничестве рабочего класса, крестьянства, интеллигенции, городской мелкой буржуазии и антифашистской буржуазии. Костяком народнодемократической власти несомненно являлось прочное политическое сотрудничество левых партий, а именно Коммунистической, Социал-демократической и Национальной крестьянской партий. Однако лишь эти партии не могли представить, да и не представили собой народнию демократию, поскольку их сотрудничество на самом деле являлось союзом только рабочего класса и бедного крестьянства. В интересах создания и сохранения народной демократии таким образом этому союзу была необходима и поддержка буржуазных сил демократии (в том числе и антифашистской городской буржуазии, и средних прослоек общества), которые — в результате своеобразных венгерских условий — были представлены центром Партии мелких сельских хозяев. Итак, представителем народнодемократической власти у нас являлась прави-

тельственная коалиция левых партий и центра Партии мелких сельских хозяев, то есть коалиция социалистического и буржуазного направлений демократии.

В такой коалиции встретились общие интересы участников, но конечно ни один из них не сдал ни окончательно ни продолжительно свои личные интересы. С точки зрения внутренней ролитики такое сотрудничество мотивировалось тем, что в это время ни одно из указанных направлений демократии не умело бы одиноко управлять страной. А международным условием являлась та общая позиция союзных держав, которая побуждала к сотрудничеству всех отечественных представителей и сторонников демократии.

С точки зрения практики управления народная демократия на первый взгляд несомненно напоминала скорее всего парламентарную демократию. Широкие масштабы свободы собраний и митингов, свободы слова, многоцветная политическая пресса, одно из самых демократических избирательных прав Европы, активность комиссий законодания, богатая и выдающаяся законодательская деятельность парламента, его обширная компетенция безусловно подтверждают такую трактовку. На самом деле однако народная демократия в Венгрии никогда не являлась только парламентарной демократией. Органы непосредственной демократии (комиссии по раздаче земли, заводские комиссии и. т. п.) являлись органической составной частью системы политических учреждений народной демократии. Ибо же народная демократия — противоположно буржуазной демократии — претендует, точнее говоря претендовала на непосредственное участие народа во власти: она должна осуществлять непосредственную демократию.

После объявления доктрины Трумана, в марте 1947-го года закончилось прежнее сотрудничество союзных держав, оно передало своё место условиям, созданным холодной войной. Одним из самых важных внутриполитических последствий этого являлось то, что Партия мелких сельских хозяев разложилась, а внутри коалиции создалось новое соотношение сил. На парламентских выборах 31-го августа 1947-го года большинство голосов получила Коммунистическая партия, но создать прочное парламентское большинство правительства было возможно только так, если Партия мелких сельских хозяев — которая постепенно превратилась из аграрной партии в партию рабочего крестьянства — тоже останется членом коалиции.

В 1947—48. гг. в Венгрии осуществились экспроприация капитала и вытеснение буржуазии из власти, из политической жизни. Одновременно выдвигался на повестку дня и вопрос усовершенствования системы политических учреждений. Анализ этого однако является уже задачей другой статьи.

Sándor Balogh

NOTRE HÉRITAGE DE DÉMOCRATIE POPULAIRE

(Démocratie parlementaire et directe en Hongrie 1944 1948)

(Résumé)

Comme les autres pays européens, la Hongrie a recouvré son indépendance nationale grâce à la victoire, d'importance historique, des puissances alliées dans la seconde guerre mondiale. La destruction par les armes des forces nationales et internationales du fascisme était donc la condition décisive, et au fond le point de départ, qui permit au peuple hongrois de disposer de l'évolution future du destin, de l'avenir de la nation.

A Debrecen, les 21-22 décembre 1944 se formèrent L'Assemblée Nationale Provisoire et le Gouvernement National Provisoire représentant le pouvoir démocratique-populaire de Hongrie, sur la base de la collaboration de la classe ouvrière, la paysannerie, l'intelligentsia, la petite bourgeoisie urbaine et la bourgeoisie antifasciste. Le pilier du pouvoir démocratique populaire était constitué indiscutablement par les partis de gauche, concrètement par la Parti Communiste Hongrois, le Parti Social-Démocrate, le Parti

National Paysan, par leur ferme coopération politique. Cependant, à eux seuls ils n'incarnaient pas, et ne pouvaient pas incarner la démocratie populaire. En effet, à ce temps la coopération des partis en question ne signifiait au fond que l'alliance de la classe ouvrière et de la paysannerie pauvre. Cette alliance avait donc absolument besoin — dans l'intérêt de la naissance et de la vie de la démocratie populaire — des forces bourgeoises de la démocratie dont aussi de la bourgeoisie urbaine antifasciste et des strates sociales moyennes représentées, conformément aux conditions spécifiques en Hongrie, par le centre des Partis Indépendants des Petits Propriétaires Terriens des Agriculteurs et des Bourgeois. Donc, à l'origine, le représentant du pouvoir démocratique-populaire était chez nous la coalition gouvernementale créé par le ralliement des partis de gauche et du centre du parti des petits propriétaires terriens, de leurs tendances et de leurs forces.

Dans la coalition formée par les partis de gauche et le centre du Parti des Petits Propriétaires se retrouvèrent les intérêts communs sans pour autant que les participants aient abandonné définitivement, ou même durablement, leurs intérêts particuliers. En politique intérieure ce ralliement était motivé par l'impossibilité, à ce temps, de gouverner le pays par une seule des tendances démocratiques. La condition internationale était posée par la décision commune des puissances alliées qui exerçait son influence sur tous les représentants et partisans hongrois de la démocratie dans le sens du ralliement.

Vu du côté de la pratique du pouvoir, et à première vue, la démocratie populaire rappela certainement la démocratie parlementaire. La pratique étendue de la liberté de réunion et de la parole, la presse politique fort nuancée, le droit électoral, un des plus démocratiques même à l'échelle internationale, l'activité des comités législatifs, la riche législation marquante du parlement et ses larges attributions, ne faisaient certainement que soutenir cette idée. Dans la réalité pourtant la démocratie populaire n'a jamais été en Hongrie une simple démocratie parlementaire. Dans le système d'institutions politiques de la démocratie populaire une part organique revenait aux institutions de la démocratie directe (comités de réforme agraire, comités d'entreprise etc.). C'est que la démocratie populaire, à l'opposé de la démocratie bourgeoise, revendique, plus exactement revendiquait la participation directe du peuple à l'exercice du pouvoir, en d'autres termes: il faut réaliser aussi le démocratie directe.

En mars 1947 la déclaration du principe de Truman mit fin à la coopération précédente des grandes puissances alliées et céda la place dans la vie internationale aux conditions provoquées par la politique de guerre froide. Une des plus importantes conséquences en politique intérieure était la dissolution du Parti Indépendant des Petits Propriétaires Terriens et la naissance d'un nouveau rapport des forces à l'intérieur de la coalition. Aux élections parlementaires du 31 août 1947 le Parti Communiste Hongrois obtint le plus de votes, mais la réalisation d'une majorité stable, apte au gouvernement, n'était possible qu'en gardant dans la coalition le Parti des Petits Propriétaires Terriens qui se transformait graduellement de parti agraire en un parti des travailleurs paysans.

En 1947—1948 fut réalisée au fond l'expropriation du capital ainsi que l'éviction de la bourgeoisie du pouvoir, plus exactement de la vie politique. A la fois fut mise à l'ordre du jour la cause de la modernisation des institutions politiques, mais dont l'analyse devra être faite dans une autre étude.

Izsák Lajos

A KATOLIKUS EGYHÁZ TÁRSADALOMPOLITIKAI TEVÉKENYSÉGE MAGYARORSZÁGON (1945—1956)

Magyarország legújabbkori történelmében 1944 vége döntő sorsfordulót jelentett. Erre az időre ugyanis az antifasiszta nagyhatalmak hozzájárulásával és egy széles nemzeti összefogás megteremtésével — december 21—22-én Debrecenben az Ideiglenes Nemzetgyűlés összehívásával és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megválasztásával — sikerült lerakni az új népi demokratikus államiság alapját. A nemzeti újjászületés programját a Magyar Kommunista Párt dolgozta ki, aminek legfontosabb követeléseit az Ideiglenes Nemzeti Kormány is magáévá tette; így azt is, hogy „Biztosítani kell a teljes vallásszabadságot."[1] A vallásszabadság biztosítása azt jelentette, hogy valamennyi egyház — köztük a legnagyobb befolyással rendelkező katolikus — és hívő akadálytalanul, szabadon végezhette vallásos tevékenységét. A felszabadulás idején sem az MKP, sem az Ideiglenes Nemzeti Kormány nem lépett fel azzal az igénnyel, hogy az egyházat az államtól elválassza. A vallásszabadság biztosítása azonban egyúttal nem jelentette azt, hogy nem került volna sor olyan intézkedések megtételére, amelyek az egyház korábbi politikai és gazdasági privilégiumait erősen csorbították, illetve fokozatosan megszüntették.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásával, a demokratikus állami berendezkedés létrejöttével és kiépítésével párhuzamosan gyakorlatilag megszűntek az egyház által korábban élvezett és gyakorolt közjogi, politikai funkciók; így például a hercegprímás nem élhetett azzal a jogával, hogy előzetesen véleményt mondjon, esetleg vétót emeljen a készülő törvényekre, rendeletekre. A kormány első intézkedései között szerepelt a legfőbb zászlósúri, örökös főispáni, koronatanácsi-tagsági, titkos tanácsosi és hasonló címek és rangok eltörlése, a felsőház felszámolása... stb. Betiltották az ellenforradalmi keresztény párt utódjának és más egyházi vezetés vagy befolyás alatt álló tömegszervezeteknek: pl. EMSZO (Egyházközségi Munkás Szakosztály) működését.[2] „A védettség, a biztonság kora lejárt — olvasható a Vigilia egyik későbbi cikkében. — Az egyház így a szilárd bástyák mögül, a sokszor kényelemre, tunyaságra kísértő biztos fedezékből Isten szabad ege alá került... állami pártfogás helyett híveinek védelme alá kell húzódnia."[3]

[1] Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. Athenaeum, 1946. 231.

[2] Magyar Közlöny, 1945. 9. sz.

[3] Vigilia, 1948. 1. sz. 15. l. Idézi: *Orbán Sándor:* Egyház és állam 1945—1950. Kossuth Könyvkiadó, 1962. 40.

1945 tavaszán és nyarán az Ideiglenes Nemzeti Kormány legnagyobb horderejű tette a földreformrendelet megalkotása és a földosztás végrehajtása volt. A földreform végrehajtása a nagybirtokrendszer felszámolása, amely teljesen megsemmisítette a nagybirtokos osztály — köztük az egyházi nagyjavadalmasok — gazdasági hatalmát; ugyanakkor nagymértékben megerősítette a népi demokratikus rendszert. A földreform-rendelet[4] kimondta, hogy „teljes egészében igénybe kell venni az 1000 kat. holdat meghaladó minden mezőgazdasági birtokot", és 1000 kat. holdig az 1000 kat. holdon aluli úri birtokokat is. A földreform során igénybe vett 5,5 millió kat. holdból 862 704 hold a katolikus egyházé volt. Ebből 765 ezer holdat osztottak szét, a többi megmaradt az egyháznak. A kisajátított egyházi birtokokért nem kaptak kárpótlást, kivételes elbánás alapján egyes érsekségek, püspökségek, szerzetesrendek, káptalanok... stb. számára 100 kat. hold megtartását engedélyezték. Mindszenty József veszprémi és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök pedig — akinek elismerték a nyilasokkal szemben tanúsított ellenállását — a rendelet értelmében 300 kat. holdat tarthatott meg püspökségük tulajdonában. A katolikus egyház vezetői — a püspöki kar — a földreformmal szemben „hivatalosan" nem léptek fel, elsősorban a lebonyolítás módját kifogásolták. A felszabadulást követő első püspökkari értekezleten — 1945 májusában — azt kifogásolták, hogy a földosztás „egy fenyegető éhínség küszöbén... alaposan megzavarta a mezőgazdasági munka menetét". A földosztást erőszakkal hajszolták keresztül, és odaadták olyanoknak a földet „akiknek a megmunkáláshoz sem tudásuk, sem anyagi erejük nincs". Ezen az értekezleten Mindszenty helyezkedett egyértelműen a legszélsőségesebb álláspontra. Ő az egész földreformot rablásnak minősítette, mivel az jogalap nélkül történt, mert törvény nem intézkedett róla, az Ideiglenes Nemzeti Kormány rendeletét nem ismerte el jogforrásnak.[5] A kisajátított birtokért ha nem is kapott kártalanítást az egyház, az állam ezt átmeneti jelleggel megpróbálta „kiigazítani". A pénzügyi kormányzat 1945-től jövedelemkiegészítő államsegélyt, illetve tiszteletdíjat folyósított a segédlelkésztől az érsekig minden egyházi vagy egyházi oktatásban, igazgatásban működő személynek. Állami költségvetésből fedezték a nyugdíjakat és a kispapok tartásdíját is. Mindez lényegében érvényben volt 1948 végéig.[6]

1945. március 29-én elhunyt Serédi Jusztinián esztergomi bíboros hercegprímás, a magyar katolikus hierarchia feje, aki 18 évig állt a magyar katolikus egyház élén. Így ő már nem folyhatott bele a kibontakozás első lépéseibe. A katolikus egyház kritikus időkben vezetés nélkül maradt. A felszabadulást követő első püspökkari értekezlet 1945. május 24-én tartották, Grősz József kalocsai érsek elnökletével. A kiadott

[4] Magyar Közlöny, 1945. 10. sz.

[5] Esztergomi Primási Levéltár (a továbbiakban: EPL) 1945. május 24-i püspökkari értekezlet jegyzőkönyve. A földosztásról szóló rendeletet egyébként 1945 szeptemberében törvény erősítette meg. (1945:VI. tc. a nagybirtokrendszer megszüntetéséről és a földműves nép földhöz juttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. Két év hatályos jogszabályai 1945—1946. Budapest, 1947. 8—18.)

[6] *Ortutay Gyula:* Művelődés és politika. Hungária, Budapest, 1949. 204—219.

körlevél a „szellemi és erkölcsi romok" eltakarítását jelölte meg közvetlen feladatként. „Megingott közöttünk Isten törvényeinek tisztelete, meggyöngült a nemzeti élet egyik legfontosabb pillére, a tekintély elve — olvasható a konferenciáról kiadott körlevélben. — Megfogyott a feljebbvalók, a képzettség, a tudomány és jellem becsülete, megrendült a történelmi múltba, a hagyományokba vetett hit."[7] Az értekezlet megtárgyalta a népi demokratikus forradalom addigi legfontosabb intézkedéseit is, és a földreform mellett élesen bírálta a nemzeti bizottságok munkáját, valamint a kommunisták vezetése alatt dolgozó politikai rendőrség tevékenységét.

A püspöki kar 1945 nyarán jelentést készült küldeni az Apostoli Szentszéknek, amelyben többek között szóba került a primási szék betöltésének ügye is. „Az üresedésben lévő püspöki székek, különösen a hercegprímásinak betöltése égetően sürgős volna, mégis nem volna-e jó arra kérni az Apostoli Szentszéket — állapítja meg a fogalmazvány —, hogy legyen türelemmel, míg a helyzet némileg tisztul, mert valóságos kálváriajárással kezdhetné csak az új hercegprímás a működését."[8] Balogh István plébános — akkor kisgazdapárti miniszterelnökségi államtitkár — későbbi visszaemlékezése szerint az Ideiglenes Nemzeti Kormány is megtárgyalta a kérdést, és élni kívánt az 1927-ben a Vatikánnal történt megállapodás szerint őt megillető jelölési jog (intensa simplica) gyakorlásával. A kormány jelöltjei a következők voltak: 1. Bánáss László debreceni prépost, 2. Márton Áron erdélyi püspök, 3. Kelemen Krizosztom pannonhalmi főapát, 4. Czapik Gyula egri érsek, 5. Grősz József kalocsai érsek, 6. Jánosi József S. J. „Hogy javaslatunk egyáltalán eljutott-e a Vatikánhoz, s ott mi lett a további sora, azt az akkori még háborúsnak számító időkben, a közvetlen összeköttetés hiánya miatt nem lehetett megállapítani. Tény az, hogy a Vatikán nem a kormány jelöltjei közül választott, hanem Mindszenty József akkori veszprémi püspököt nevezte ki esztergomi érsekké, tehát Magyarország hercegprímásává — írja Balogh páter visszaemlékezéseiben — ... Sajnos, éppen e nehéz időkben a szerencsésnek nem nevezhető hercegprímási kinevezéssel kezdetét vette egy olyan egyházpolitika, amely az addig kialakult helyzetet nagyon is kedvezőtlenül befolyásolta."[9]

XII. Pius pápa 1945. szeptember 16-án nevezte ki Mindszenty Józsefet esztergomi érsekké.[10] Mindszenty több mint húszévi zalaegerszegi plébánosi működése során aszkétizmusáról, bigottságáról és legitimizmusáról volt nevezetes. Kinevezésében valószínűleg szerepet játszott az is, hogy ő a nyilasoktól, illetve intézkedéseiktől elhatárolta magát, sőt 1944 novemberében nem engedte meg, hogy azok katonákat szállásoljanak be palotájába, ezért letartóztatták. Személye ellen az Ideiglenes Nemzeti

[7] Circulares 1945 május 24. Idézi: *Gergely Jenő:* A politikai katolicizmus Magyarországon 1890—1950. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 237.

[8] EPL. M. I.

[9] Állami Egyházügyi Hivatal Irattára. Balogh István visszaemlékezése.

[10] Mindszenty József politikai pályájáról lásd *Gergely Jenő:* Mindszenty József. Társadalmi Szemle, 1983. 4. sz. 80—89. *Uő.:* Politikuspályák. Kossuth Könyvkiadó, 1964. 131—146.

Kormánynak sem volt politikai kifogása. Közvetlen munkatársai úgy látták, hogy a zárkózott és merev főpap „uralkodásra termett". A hívők szemében sem a „jó pásztor" benyomását keltette, hanem inkább „hívei félve csodálták". A prímás, minthogy magát csalhatatlannak vélte, természetszerűleg gyanakvó és bizalmatlan is volt. E tulajdonságok viszont veszélyesek lehettek és voltak is egy olyan időszakban, amikor az egyház vezetésénél is fokozott rugalmasságra és politikai megfontoltságra lett volna szüksége.

Az új hercegprímás 1945. október 7-én foglalta el Esztergomban az érseki széket, és programnak is beillő beszédében határozottan kijelentette: „Atyátok akarok lenni, még a nehéz idők súlyos kisértései között eltévelyedett tékozló fiúknak is. Még nem léphetek be a közjogi harcok dandárjába sem, mert közjogi örvényben élünk... Ha a balszerencse elmúltával a nemzet józansága hidat ver az örvény felett, mint Pontifex, mint hídverő, a Ti érseketek, az ország prímása is ott lesz a közjogi életünk helyreállításában és továbbvitelében." A múltra hivatkozva Mindszenty magát „homo regiusnak", vagyis a király megbízottjának tekintette, aki a király távollétében vagy hiányában az ország legfőbb méltósága. Kinevezése után egyik első lépése volt, hogy kifejezte hűségét az általa Magyarország örökös királyának tartott Habsburg Ottóhoz.[11] Mindszenty egyházi tisztségeit — püspökként és prímásként is — legalább annyira politikai szerepkörnek, mint egyházi méltóságnak tekintette. Ez mutatkozott meg a katolikus politikai párt újjáélesztésére irányuló kísérletek idején is.

1.

Magyarországon a katolikus párt újjászervezésének az ügye már 1944 tavaszán, közvetlenül a német megszállás után felmerült. Az új párt, a Keresztény Demokrata Néppárt későbbi vezetője, Pálffy József gróf ugyanis 1944 nyarától részt vett a Magyar Front megalakításában és a nemzeti ellenállás szervezésében is. A párt újjászervezése azonban csak később, 1944 őszén kezdődött meg Serédi Jusztinián hercegprímás beleegyezésével és a KALOT (Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete) vezetőinek közreműködésével. A Keresztény Demokrata Néppárt 1944. október közepén alakult meg, a szervezeti kiépülés megkezdése azonban 1944 december végéig — 1945. január elejéig elhúzódott.[12]

A Keresztény Demokrata Néppártot (KDNP) megalakulása pillanatából kezdve szoros szálak fűzték a katolikus egyházhoz, így magatartása, illetőleg programja is függvénye volt az egyház általános politikájának. A magyar katolikus egyház és a hozzá kapcsolódó különböző szervezetek azonban a felszabadulás idején nehezen

[11] Uo. és *Nagy Töhötöm:* Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires 1965. 181—182.

[12] A Keresztény Demokrata Néppárt és a Demokrata Néppárt indulásának körülményeire, programjaira és a katolikus egyház kapcsolatára részletesebben lásd: *Izsák Lajos:* Polgári ellenzéki pártok Magyarországon 1944—1949. Kossuth Könyvkiadó, 1983. 44—62.

tudták feloldani azt az ellentmondást, amely egyrészt a Horthy-rendszerrel való korábbi azonosulás, másrészt pedig az új viszonyokhoz való alkalmazkodás szükségességéből fakadt. A párt vezetője gróf Pálffy József lett, akire nyilván az ellenállásban való részvétele és jó egyházi összeköttetései révén esett a választás. A párt szervezésében és később a vezetőségében is nem haladó katolikusok, hanem a konzervatív, illetve jobboldali katolikus tömegszervezetek volt vezetői (Varga László, Közi-Horváth József, Schlachta Margit stb.) játszottak fontos szerepet. A haladó katolikusok már az induláskor sem rokonszenveztek a Pálffy-féle vezetéssel, és helyére Barankovics Istvánt és társait szerették volna állítani. Barankovics ugyanis — akit bár Szmrecsányi Lajos egri érsek taníttatott cisztercita tanárai ajánlására — mint újságíró már a második világháború előtt és alatt is antifasiszta és demokratikus állásfoglalásairól volt ismert.

A KDNP zászlóbontásával egyidőben 1945 januárjában hozta nyilvánosságra programját, amelyet a KALOT vezetői, Kerkai Jenő és Ugrin József fogalmaztak meg. E program leszögezte, hogy a párt a koalíció pártjaival együtt részt akar venni „az összeomlott magyar haza romjainak eltakarításában és az ország felépítésének művében". A program azt is hangsúlyozta, hogy a párt megdönthetetlen világnézeti alapokra épít; ebből következik az ember méltóságának tisztelete, a munka és munkás értékelése, a magántulajdon védelme, a családi élet szentsége, az otthon szeretete és a haza szolgálata. Követelte az egyesülési, gyülekezési, szólás- és sajtószabadság helyreállítását, valamint az általános, egyenlő és titkos választójog megvalósítását. Gazdasági reformot, amelynek során „mélyreható és gyorsütemű földreformot" kell végrehajtani. Ezzel kapcsolatban az egyház érdekeinek figyelembevételét és támogatását célozta az a követelés, miszerint az egyházi földreformnál a katolikus népi intézmények, tanítóképzők, szemináriumok javára az állam közbejöttével „komoly kártalanítást" kell eszközölni. Hangsúlyozta továbbá a program az ipar és a kereskedelem területén a magánkezdeményezés fontosságát. Végül „krisztusi alapon" követelt igazságot minden állampolgár számára, vallásra és jogra való tekintet nélkül. „Ezért szükséges a vallást nemcsak magánügynek, hanem fontos közügynek is tekinteni — szögezte le — és teljes vallásszabadságot, de leginkább nevelői tevékenységének hathatós támogatását biztosítani."

A Keresztény Demokrata Néppárt 1944 végi — 1945 eleji zászlóbontása jelezte, hogy Magyarországon a politikai katolicizmusnak a több évtizedes múlt következményeként a felszabadulás idején is megvolt a maga bázisa. Ugyanakkor az ellenforradalmi rendszer kompromittálódott kormányzó pártjai, illetve azok képviselői is — a sorsdöntő változások következtében — elveszítették lehetőségeiket a politikai életbe való visszakerülésre, illetve bekapcsolódásra. Így a KDNP 1945 elején olyan helyzetbe jutott, hogy zászlóbontása után esetleg az egész polgári jobboldal képviselőjévé válhat. A Magyar Nemzeti Függetlenségi Front pártjai, pontosabban a koalíció baloldala azonban útját állta ennek a törekvésnek.

Rákosi Mátyás, a kommunista párt főtitkára, pártja nevében már 1945 februárjában határozottan állást foglalt a párt zászlóbontása ellen. Áprilisban hasonló

álláspontra helyezkedett a Budapesti Nemzeti Bizottság, majd az Ideiglenes Nemzeti Kormány is. A negatív állásfoglalások ellenére a párt — most már Demokrata Néppárt néven — mégis tovább folytatta szervező munkáját. Barankovics — az általa megszövegezett szervezési „útmutatóban" — külön is felhívta a figyelmet arra, hogy a Demokrata Néppárt (DNP) a „fiatal katolikus értelmiség azon szellemi, társadalompolitikai és gyakorlati magatartásából nőtt ki, ahogy ez az értelmiség a 25 évig folytatott helytelen, hibás és értelmetlen, keresztény politikával szembefordult".[13] Ez azért is figyelemre méltó, mert Pálffy nem tartotta érdemesnek a kontinuitás megtagadását, sokkal inkább a katolikus egyház vezetőinek támogatását igényelte.

Az 1945 májusi püspökkari konferencia előtt mind Grősz József kalocsai érsek, mind pedig Mindszenty — aki a püspöki karban a politikai ügyek felelőse volt — tárgyalásokat folytatott a katolikus párt indulásának lehetőségeiről. Javaslatukra a május 24-i püspökkari konferencia a konzervatívok, vagyis Pálffyék támogatása mellett foglalt állást. Az elnöklő Grősz József már megnyitó beszédében sajnálkozását fejezte ki a „katolikus tábor megosztottsága" miatt, és kijelentette, hogy „nem hajlandó a múltban érdemeket szerzett embereket kivégezni csak azért, mert nem tetszenek azoknak, akikkel a múltban szemben álltunk, és tulajdonképpen ma is szemben állunk". Mindszenty a pártpolitikai kérdéseket illetően hangsúlyozta, hogy bár ő személy szerint nem tartja lehetetlennek, hogy esetleg a kisgazdapártban „küzdjenek", mégis a DNP indulását „jó volna tudomásul venni". Egyúttal javasolta, hogy a nevében nem katolikus párt ügyvezető elnökének Pálffy Józsefet fogadják el. Hamvas Endre csanádi püspök viszont azt indítványozta, hogy elegendő lenne, ha a püspöki kar csak azt venné tudomásul, hogy a párt katolikus elvek szerint akar működni, a gyakorlatban pedig együttműködnének a kisgazdapárttal. A párt támogatása mellett emelt szót Czapik Gyula egri érsek is, így a konferencia határozatban mondta ki a DNP, illetve Pálffyék támogatását.[14]

A püspöki kar támogatásának megszerzése után azonban, a párt szervezése igen nehezen haladt előre. Ebben a koalíció pártjainak negatív állásfoglalásán kívül most már a DNP-ben kirobbant személyi és elvi ellentétek játszották inkább a fontosabb szerepet. Pálffy József politikai ideáljának a polgári demokráciát tekintette, amelynek megvalósítását hazai viszonylatokban úgy képzelte el, hogy belpolitikában a jobboldalra — köztük a katolikus egyház vezetőire —, külpolitikában pedig az angolszász nagyhatalmakra kell támaszkodni, illetve a szoros együttműködést szorgalmazni. Barankovics István is a polgári demokrácia, pontosabban a keresztény demokrácia megteremtésének a híve volt, de ezt nem olyan úton kívánta elérni, mint Pálffy. Egyrészt sokkal nagyobb megértéssel fordult a népi demokratikus erők felé, igényelte a velük való együttműködést, másrészt pedig — felismerve a nemzetközi helyzetben bekövetkezett változásokat — külpolitikai téren a Szovjetunió támogatása, illetve a vele való szorosabb kapcsolat megteremtése mellett foglalt állást. A DNP-

[13] A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága Párttörténeti Intézetének Archívuma (továbbiakban: PI Arch.) 283–10/198.

[14] EPL. 1945. május 24-i püspökkari értekezlet jegyzőkönyve.

ben a már kezdetben meglevő és csak burkoltan jelentkező politikai véleménykülönbségek 1945 nyarán egyre inkább a felszínre kerülve a párt belső válságához, majd kettészakadásához vezettek. A két csoport között elkezdődött a vetélkedés Mindszenty kegyeinek a megszerzéséért is. Mindszenty megpróbálta útját állni a párt kettészakadásának. Ezért tárgyalásokat kezdeményezett és folytatott Sulyok Dezsővel arról, hogy vállalja el a Demokrata Néppárt elnöki tisztségét. A kisgazda politikus, arra való hivatkozással, hogy ő nem tartja időszerűnek a szervezkedést, mivel az megbontja a polgári arcvonal egységét, nem vállalta el ezt a megbízatást.[15] Ezt követően Mindszenty Beresztóczy Miklóst próbálta megnyerni arra, hogy járjon el Dálnoki Miklós Béla miniszterelnöknél azért, hogy Pálffy kapjon pártengedélyt külön. Amennyiben ez nem vezetne sikerre, akkor — tekintettel a választásokra — Barankoviccsal egyezzenek meg 60—40% arányban Pálffy javára.[16]

A vitát, illetve a problémát végül is az Országos Nemzeti Bizottság döntése zárta le. Nyilván azzal a meggondolással, hogy a Barankovics-féle DNP várhatóan baloldalibb színezetű lesz és valamelyest lazábbak a kapcsolatai a katolikus klérussal, mint Pálffy csoportjának, Barankovics kérelmét fogadta el, és engedélyezte indulását a választásokon.

Barankovics 1945. szeptember 25-én hirdette meg pártja programját,[17] amit a magyar kereszténydemokrácia programjaként kell fogadnunk. A keresztény demokrácia hazai megteremtését Barankovics szerint úgy lehet elérni, ha erősen elhatárolja magát a korábban már kompromittált keresztény politikától. Barankovics ezért pártja elé kettős irányú feladatot tűzött ki: „Egyrészt határozottan és félreérthetetlenül föl kell számolnunk az álkeresztény politikai gondolatot és ennek örökségét, másrészt világosan ki kell fejtenünk azt a demokráciát, amelyben eszményképünket megpillantottuk." A DNP politikájának gerincévé azokat az erkölcsi elveket kívánta tenni, amelyek a természetjogból és az evangéliumból következnek. Ugyanakkor azt is hangsúlyozta, hogy „mi nem a kereszténység nevében és nem az Egyházak terhére", hanem a kereszténység javára akarunk politikát csinálni, ellentétben azokkal, „akik a kereszténység nevében az Egyházak terhére politizáltak".

Barankovics a DNP elvi célkitűzéseit a természetjog érvényesítésében határozta meg, s ebből következően pártja az új magyar demokráciában a keresztény világnézet érvényesítője és képviselője kívánt lenni. „Pártunk — állapította meg — nem lehet sem felekezeti, sem osztálypárti, hanem olyan egyetemes célú és programú párt, amely a teljes embert kívánja szolgálni, amikor a földi érdekek legteljesebb kielégítése mellett az ember természetfeletti igényeinek is leghatásosabb biztosítását követeli." Az általa képviselt kereszténydemokráciát magyar demokráciának nevezte. A konkrét kérdésekben a program a politikai demokráciát illetően síkraszállt a „valóságos

[15] Kis Újság, 1945. szeptember 15.

[16] EPL. M. I.

[17] *Dr. Barankovics István:* Programbeszéd a Demokrata Néppárt 1945. évi szeptember 15-iki értekezletén. Budapest, 1945. 32.

önkormányzat", a parlamentáris rendszer, a szabad véleménynyilvánítás és szervezkedés joga, az általános, egyenlő és titkos választójog, a személyes szabadság, a szólás- és gyülekezési szabadság joga, valamint a vallásszabadság mellett.

A földreformot a magyar demokráciának a gazdasági demokrácia megvalósítása felé tett első lépéseként értékelte. Egyúttal elhatárolta magát a földreform felülvizsgálatára irányuló törekvésektől, ugyanakkor nem zárkózott el az egyházi nagybirtok kártalanítása elől, de kijelentette, hogy a kártalanítás nem történhet az új birtokosok rovására. A legkonzervatívabb álláspontot Barankovics és pártja az egyház és az állam viszonyának, valamint az egyház oktatási monopóliuma megszüntetésének kérdésében foglalta el. „Az egyház az államtól független, nem az állam alá, hanem az állam mellé rendelt önálló társaság" — mondotta a pártelnök. Ezért elleneztek minden olyan kísérletet vagy törekvést, amely a kettő szétválasztására irányult volna.

Barankovics, illetve a DNP programjának főbb pontjai általában a kistulajdonosi, kispolgári, a középrétegek, a városi és főleg a falusi burzsoázia igényeit fogalmazták meg. A társadalom dolgozó osztályai közül a munkásosztály számára jóformán semmilyen követelést nem találunk benne. A katolikus egyház felső vezetése viszont — annak ellenére, hogy a program egészében megfelelt igényeinek — egyelőre lemondott az önálló párt szervezéséről. Az 1945. október 17—18-án tartott püspökkari konferencián Mindszenty e lépést azzal magyarázta, hogy a „Demokrata Néppártban a személyi torzsalkodások a legcsúnyább taktikát csinálták," amit a püspöki kar sajnálattal vett tudomásul.[18] Pálffy József csoportjával együtt szeptember végén választási szövetségre lépett a Polgári Demokrata Párttal. Pálffy Mindszentyhez írt levelében ezt azzal indokolta, hogy az Országos Nemzeti Bizottság döntése után „saját lobogó" alatt nem indulhatnak, ezért kénytelenek voltak megállapodni „az egyedüli polgári párttal, amely az ellenzékiség szerepét vállalni hajlandó, hogy a választási küzdelem után a parlamentbe bejutva, ott saját lobogó alatt a keresztény és nemzeti eszme érdekében és fennmaradásáért" küzdhessenek.[19]

A katolikus egyház és személyesen Mindszenty József hercegprímás sem maradt azonban semleges a választási küzdelmekben. 1945 szeptember közepétől egyre inkább fokozódott a papság aktivitása és részvétele a választási agitációban. Egy héttel a budapesti törvényhatósági választások előtt egyházi részről arra hívtak fel, hogy a választáson olyan jelöltet kell támogatni, aki „keresztény magyar televényben gyökeredző" demokráciát akar. „A legkevesebb, amit érte tehetünk, az a lelkiismeretbeli kötelesség — hangzott a felhívás a továbbiakban —, hogy szavazati jogunkkal élünk. Minden hanyagságból kieső szavazat a keresztény erkölcstan szerint bűn számba megy."[20]

[18] EPL. 1945. október 17—18-i püspökkari értekezlet jegyzőkönyve.

[19] ÉPL. 3391/1945. Barankovics István DNP-jának hívei pedig a Kisgazdapártot támogatták a választási küzdelemben. Közülük ketten: Eckhardt Sándor és Bálint Sándor professzorok a nemzetgyűlés 1945. december 6-i ülésen hivatalosan is bejelentették, hogy „törvényhozói munkájukat" a továbbiakban a DNP tagjaiként kívánják folytatni. (Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet Budapest, 1946. 177.)

[20] Új Ember, 1945. szeptember 30.

A kisgazdapárti győzelemmel végződött budapesti törvényhatósági választások után azonban újból felvetődött az önálló katolikus párt ügye. Az Új Ember 1945. október 21-i vitaindító cikkében Badalik Bertalan Domonkos-rendi tartományfőnök abból indult ki, hogy bár a fővárosi törvényhatósági választásokon a keresztény tömegek a Kisgazdapártot segítették győzelemre, van külön katolikus politika is, amelynek „lényege a katolikus állameszme megvalósításáért folytatott harc". Hogyan lehet érvényesíteni a keresztény eszméket az állami és társadalmi életben? Badalik szerint vagy a különböző politikai pártokban tevékenykedő katolikusok által, vagy ha létrejön egy önálló katolikus párt. Ez utóbbi azonban csak úgy képzelhető el, ha azt elismerik hivatalos pártnak, vagyis a püspöki kar is támogatja, továbbá, ha a hívek számára is kötelezővé teszik ennek támogatását, pl. az erre való szavazást. Ennek példaképe a korábbi Katolikus Néppárt lehet, de figyelembe kell venni azt is, hogy „egy párt, amely azzal az igénnyel lép fel, hogy a magyar katolikusságnak pártja legyen, csak akkor nevezze magát katolikus pártnak, ha programjában, vezéreiben, tagjaiban a fent vázolt eszményt legalább megkülönbözteti".

A több hónapig tartó vitában a hozzászólók többsége támogatta az önálló katolikus párt megteremtésére vonatkozó igényt, a gyakorlati megvalósítás módozatai és időpontja körül azonban a legkülönfélébb nézetek merültek fel. A választási küzdelem kimenetele szempontjából ennek abban volt a jelentősége, hogy a döntés joga a püspöki kar, pontosabban Mindszenty kezében volt. Az 1945. október 17—18-án ülésező püspökkari konferencia „jobb hiányában" — ahogy Mindszenty írta visszaemlékezésében — a kisgazdapárt támogatása mellett foglalt állást. A konferencián elfogadott nevezetes választási körlevél megszövegezésénél — ismét Mindszentyt idézve — „mindenekelőtt arra törekedtünk, hogy híveink szavazás előtt világos útmutatást és bátorítást kapjanak, s így megszűnjék náluk a tájékozatlanság és az ingadozás, amit a több hónapos fondorlatos... választási agitáció eredményezett".[21] A választási körlevél durva támadás volt a népi demokratikus átalakulás addigi vívmányai ellen; bírálat tárgyává tette és egyúttal kétségbe vonta a népi demokrácia addig elért eredményeit.[22] „Meg kell mondanunk — hangzott a „tiszta demokrácia" védelmében —, hogy ez az irányzat újabb veszélybe sodorhatja szerencsétlen és súlyosan megpróbált hazánkat. Meg kell mondanunk, hogy a keresztény választó nem adhatja szavazatát olyan irányzatra, mely újabb elnyomást, újabb erőszakos uralmat, a természettörvények mellőzését felelőtlenül és sűrűn elköveti." Ez utóbbi irányzat képviselői — Mindszenty szerint — elsősorban a kommunista párt és a baloldali pártok voltak. Hiszen ők kezdeményezték az új házassági rendeletet, megsértve ezzel a házasság felbonthatatlanságáról vallott katolikus álláspontot; annak a földreform-rendeletnek a végrehajtását, amely „több részletében olyan törekvéseket árul el, mintha bizonyos társadalmi osztályok egyszerű gazdasági tönkretételét célozta volna"... stb.

[21] *Mindszenty József:* Emlékirataim. Toronto, 1974. 98.

[22] EPL. M. I.

„Vajon az a kormány — tette fel a kérdést a pásztorlevél —, mely ily állapotokat tűr, vagy ezekkel szemben tehetetlen, nem fog-e a politikai erőszak zsarnokságával szemben még gyöngébbnek és zavartabbnak mutatkozni?" Ezért befejezésül arra hívta fel a hívők figyelmét, mintegy útmutatást is adva a szavazáshoz, hogy „a választás alkalmával adjátok szavazatotokat arra a jelöltre, aki az erkölcsi tisztaság, a jog, az igazság és a rend érdekében fog síkraszállni, s képes lesz küzdeni a jelenlegi szomorú állapotok visszaélései ellen. Ne rettenjetek meg a gonoszság fiainak fenyegetésétől... Magyar édesapa, magyar katolikus édesanya, aki felelősséget érez gyermekei lelki tisztasága, földi és örök boldogsága iránt, nem habozhat a választások előtt. Csak olyan jelöltre adhatja szavazatát, aki emberileg szólva kezességet nyújt, hogy ilyen világ, ilyen szellemiség, ilyen eltévelyedések többé nem ismétlődnek a magyar földön". Ezt a pásztorlevelet az ország katolikus templomaiban november 1-én kötelező volt felolvasni, sőt a legtöbb helyen arról is gondoskodtak, hogy tartalmát több alkalommal is ismertessék a hívőkkel. Ezek után még Mindszenty megállapítása sem tűnik meglepőnek, amely szerint a püspöki kar körlevele „döntően befolyásolta a választásokat".[13]

Amikor 1945—46 fordulóján közvetlenül is napirendre került a köztársaság megteremtésének az ügye, Mindszenty minden erejét latba vetve igyekezett a köztársaság kikiáltását megakadályozni. Az új kormány hivatalba lépését követő napon, 1945. november 16-án Tildy Zoltán miniszterelnök Varga Béla plébános — a kisgazdapárt egyik vezetője — kíséretében hivatalos látogatást tett Mindszentynél Esztergomban. A kisgazdapárti vezetők és Mindszenty között lezajlott beszélgetés során szóba került az új államforma megteremtésének az ügye is. A hercegprímás határozottan a köztársasági államforma megteremtése ellen foglalt állást, sőt még tanácsokkal is ellátta látogatóit. Azt javasolta ugyanis nekik, hogy az új államforma megteremtését szorgalmazókkal szemben hivatkozzanak arra, hogy a választásban egyetlen párt sem vetette fel az alkotmány módosításának a szükségességét, ezért a parlamentnek a néptől nincs erre felhatalmazása. Ha viszont a kommunisták és a baloldal az alkotmány megváltoztatását követelik, és mindenképpen döntést akarnak ebben az ügyben, akkor meg kell kérdezni magát a népet.[24]

A bíboros 1945. november 30-án Rómába utazott, hogy politikájának támogatására a Vatikánt is megnyerje. XII. Pius pápa december 8-án fogadta Mindszentyt, aki beszámolt neki a magyar egyház helyzetéről. Római tartózkodása alatt több alkalommal is találkozott a horthysta emigráció képviselőivel, köztük báró Apor Gábor volt vatikáni követtel, és tárgyalásokat is folytatott vele.[25] Restaurációs terveinek támogatására azonban nem tudta megszerezni a Vatikán hivatalos beleegyezését. Rómából hazatérve viszont újra mindent megpróbált, hogy megakadályozza vagy legalábbis elodázza a köztársaság kikiáltásának tervét.

[23] *Mindszenty József* i. m. 99.
[24] Uo. 105.
[25] Uo. 108—110.

1945. december 20-án a katolikus püspöki kar — Mindszenty kezdeményezésére — az államforma feletti döntés elhalasztása mellett szállt síkra, és a kormánytól is azt követelte. Mindszenty elégedetlen volt ezzel. A konferencián többször is felvetette az államforma ügyét, és még azt is közölte a püspökökkel, hogy „felvetették" előtte a felsőház összehívásának gondolatát. A püspöki kar azonban úgy határozott, hogy ez most nem aktuális. Mindszenty ezután ismertette, hogy a kisgazdapártban 107 nemzetgyűlési képviselő követeli a köztárraság kérdésének napirendről való levételét. A konferencia azonban úgy határozott, hogy „ebbe a kérdésbe nem szól bele", és a halasztás elve alapján áll.[26] Ebből azért az is kitűnik, hogy a püspöki kar tagjai sem álltak ki a királyság intézménye mellett. Mindszenty ebben nem nyugodott meg. December végén Tildy Zoltánhoz és Varga Bélához fordult levélben, és emlékeztetve őket november 16-i megállapodásukra „a magyar prímások több mint 900 éven át állandóan gyakorolt közjogi tisztéből folyóan óvást emelt" a királyság tervezett megszüntetése ellen.[27] Mindszenty próbálkozásai azonban hiábavalónak bizonyultak, a nagyon várt kisgazdapárti támogatást ekkor már nem tudta megszerezni. 1946 januárjában a többségi kisgazdapárt is a köztársaság megteremtése mellett foglalt állást. Így a legitimista körök Mindszentyvel együtt már lényegében akkor elszigetelődtek, amikor még a nemzetgyűlés nem is döntött az új államforma kérdéséről.

2.

A népi demokratikus kormány a felszabadulás után nem oszlatta fel a katolikus társadalmi egyesületeket, így azok szabadon működhettek. Már 1945 nyarán újra működött a KALOT, a KALÁSZ, a Katolikus Dolgozó Nők és Leányok Országos Szövetsége, a Keresztény Ifjúmunkások Országos Egyesülete, a Katolikus Népszövetség és a legtöbb hitbuzgalmi egyesület. A katolikus egyház vezetői — katolikus párt hiányában — nagy súlyt helyeztek a katolikus egyesületek aktivizálására.[28] Mindszenty 1945 végén körlevélben szólította fel a katolikus társadalmi és hitbuzgalmi szervezeteket az egységes, összehangolt, rendszeres tevékenység megkezdésére.

A Keresztény Ifjúmunkások Országos Egyesülete (KIOE) például már 1945 nyarán úgy lépett fel, mint a munkásfiatalok érdekeinek védelmezője és képviselője. Kérték a tanoncok felszabadításának rendezését, képességvizsgáló és munkaközvetítő intézet felállítását, szabad idejük felemelését, a testi fenyítés eltörlését, fizetésük általános rendezését, oktatásuk reformját, tehetséges tanoncok számára alapítvány létesítését. Egyúttal azonban követelték „az egyházi tanoncotthonok törvény által biztosított

[26] EPL. M. !.

[27] *Mindszenty József* i. m. 106.

[28] *Gergely Jenő:* A politikai katolicizmus Magyarországon 1890—1950. Kossuth Könyvkiadó, 1977. 251—258.

további üzemeltetését és a tanoncotthon által biztosított egyházi hitoktatás tiszteletben tartását".[29] Aktívan bekapcsolódott a KIOE a választási agitációba is. „Munkásifjúságunknak magyar kenyér kell és keresztény nevelés — hirdették —, amihez a kedvező feltételeket csak a tiszta demokrácia felé való haladás teremti meg."[30]

A katolikus püspöki kar 1945 végén rendelkezett a Katolikus Szülők Szövetségének a felállításáról, amit az Actio Catholica keretében, az egyházközségekre épülve szerveztek meg 1946—47 folyamán. A szövetség feladata a kötelező iskolai hitoktatás és a felekezeti iskolák státuszának a védelme lett. A szövetség 1946 májusi nagygyűlésén Mindszenty kiadta a jelszót, hogy a gyermek nevelése elsődlegesen a szülő joga, abba az állam nem szólhat bele, a család joga pedig, hogy az egyházzal ossza meg a nevelést.[31]

Az újjászerveződő katolikus szervezetek, mozgalmak közül a legjelentősebb a KALOT volt. A felszabadulás után programját abban jelölte meg, hogy „mint katolikus mozgalom, igenis lándzsát tör a kereszténydemokrácia minél tökéletesebb megvalósítása mellett, mert társadalmi célkitűzéseit abban látja legjobban megvalósíthatónak... igyekszik minél erőteljesebben olyan világnézeti, kulturális, szociális és gazdasági nevelésben részesíteni tagjait, hogy azok pontosan meg tudják ítélni, melyik politikai irányzat felel meg legjobban életfelfogásuknak és érdekeiknek".[32] Vezetői közül többen is bábáskodtak 1944—45 fordulóján a KDNP indulásánál, az őszi választásokon pedig a kisgazdapárt érdekében fejtettek ki komoly agitációt. A KALOT jezsuita vezetői 1945 után ellenezték Mindszenty intranzigenciáját, vele szemben a Vatikánban kerestek politikájukhoz támogatást. Ugyanakkor megpróbáltak megfelelő kapcsolatot kialakítani a demokratikus ifjúsági szervezetekkel is.

A KALOT egyik vezetője, Nagy Töhötöm páter 1946 nyarán hosszabb levélben fejtette ki Mindszenty előtt a jövőt illető politikai elképzelésüket. Ebben a KALOT és a Mindszenty-vonal szembenállását a következőkben foglalta össze: modus vivendi, békés egymás mellett élés a külpolitikában, modus vivendi és együttműködés a belső demokratikus és szociális építésben — szemben a harmadik világháború várásával, a belső polgárháborús szituáció teremtésével és a hatalom kérdésének felvetésével. A döntés kierőszakolásával szemben a tartós egymás mellett élés hívei, az egyházi nagybirtok visszaszerzésével szemben a demokratikus földreform megvédői; a konzervativizmussal szemben a szociális reformok követői és végül a Habsburg-

[29] A Szív. 1945. június 30.

[30] Új Ember, 1945. szeptember 9.

[31] *Gergely Jenő:* i. m. 252.

[32] Indul a KALOT. Eligazítás az új helyzetben 1945. Kiadja: Ugrin József 5. Lásd még: *Hegyi Béla:* KALOT avagy egy kísérlet tanulságai. Vigilia 1983. 6. sz. 409 415. és Nagy Kázmér: Kinek kellett a KALOT? Uo. 430 435.

restaurációval szemben a köztársaság hívei és támogatói.[33] Mindszenty e levelet „gyalázatnak" minősítette, és 1946 nyarán lényegében szakított a KALOT-tal.

A fentebbi eseményekkel egyidőben, 1946 nyarán döntően az egyre jobban elhatalmasodó infláció következtében a koalíció is válságba került. A Kisgazdapárt centruma és jobbszárnya külpolitikai téren módosítani szerette volna az ország szovjetbarát orientációját, újból felélesztették a parasztegység jelszavát, hatalmi követeléseket terjesztettek elő, és igyekeztek halogatni a korábban elfogadott államosítási tervek végrehajtását. Lazult a kapcsolat a baloldali pártok között is, ugyanakkor megélénkült a különböző jobboldali szervezetek mozgolódása, szervezkedése. Ezzel együtt az állam és a katolikus egyház viszonya sem javult, hanem inkább tovább romlott. A katolikus sajtó egyre támadóbb hangot ütött meg; kifogásolta a baloldal részéről az egyházat ért kritikákat, sürgette a klérus „sérelmeinek" orvoslását, többek között a földreform okozta anyagi károk pótlását, és követelte a vallás és az egyházi iskolák védelmét. „Követeljük, hogy az Egyházat a földreformmal kapcsolatban ért igaztalan támadások megszűnjenek — olvasható az egyházi sajtó hasábjain —, és az Egyházat a parlamentben, sajtóban, gyűléseken tisztelettel kezeljék, mint amilyen a magyar népért több mint ezeréves készülettel és hűséggel végzett munkája alapján megilleti."[34] A hercegprímás is ebben az időszakban szinte hetente mondott a népi demokratikus viszonyokat bíráló beszédeket. Emellett az egyház vallásos tömegakciókat, zarándoklatokat és körmeneteket rendezett. Kudarcot vallottak viszont azok a józanabb egyházi személyek — Balogh István miniszterelnökségi államtitkár és mások — részéről kiinduló próbálkozások, amelyek arra irányultak, hogy az egyházfőt rávegyék: a „merev szembenállás" helyett megértőbb magatartást tanúsítson a népi demokrácia iránt.[35]

A polgári jobboldal megélénkülő tevékenységének hatására 1946 júniusában Mindszenty kezdeményezésére ismét napirendre került egy új katolikus párt megszervezésének az ügye. A hercegprímás azonban nem a a Keresztény Demokrata Néppártot akarta újjáéleszteni, sőt még a Demokrata Néppárt vezetőiben sem bízott, mivel azok szerinte „Moszkvának elkötelezték magukat", hanem olyan egészen új pártot szeretett volna megalakítani, amely a korabeli pártok egyikével sem lett volna azonos,[36] június 19-én levélben kérte ki Mindszenty Nagy Ferenc véleményét is az új pártalakítással kapcsolatban. A miniszterelnök a hercegprímás tudomására hozta, hogy egyelőre neki nincs értesülése arról, hogy ilyen kérelem lett volna, de ha kéri a magyar katolicizmus, akkor ezt meg is kaphatja. „Egyébként a közvélemény úgy tudja — közölte továbbá azt is Nagy Ferenc Mindszentyvel —, hogy a Demokrata Néppárt az, amely a magyar katolikus társadalmunk erre vonatkozó igényét kielégíti."[37] 1946

[33] *Gergely Jenő* i. m. 255—266. és *Nagy Töhötöm* i. m. 234—250.

[34] Új Ember 1946. június 23. Idézi: *Vida István:* Adatok az 1946. nyári koalíciós válság történetéhez. Történelmi Szemle, 1975. 1. sz. 68—87.

[35] Uo.

[36] EPL 3063/1946.

[37] EPL. M. 3. Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. július 9-i levele Mindszentyhez.

nyarán egyébként a Kisgazdapárt vezetői maguk sem támogatták ezt a kezdeményezést, és közvetítők útján megpróbálták Mindszentyt erről a tervéről lebeszélni.

A Kisgazdapárt vezetőinek magatartása mellett azonban más tényezők is közrejátszottak abban, hogy 1946 június—júliusában Mindszenty kezdeményezése zátonyra futott, nem jött létre az új katolikus párt. Közülük talán a legjelentősebb ok az volt, hogy Rajk László belügyminiszter — a SZEB követelésére — július elején 220 egyesület feloszlatását rendelte el. Köztük a KALOT és más katolikus egyesületekét, a Cserkész Szövetséget és az Americana nevű diákszervezetet.[38] Ezek ugyanis nemcsak a jobboldali propagandának voltak a támogatói, hanem egyúttal társadalmi és szervezeti bázisát is jelentették volna az új pártnak. Nem véletlen, hogy a katolikus püspöki kar, s személyében Mindszenty levélben tiltakozott a katolikus szervezetek feloszlatása miatt, és követelte a rendelet hatálytalanítását.[39]

A belügyminiszter a feloszlatás után néhány nappal magához hivatta a KALOT vezetőit, és közölte velük, hogy más névvel és új, demokratikus vezetőséggel újjáalakíthatják szervezetüket. A KALOT újraindulását a püspöki kar döntésétől tette függővé, amely július 20-i ülésén Mindszenty neheztelése és ellenkezése ellenére az újjászervezés mellett foglalt állást. Közvetett információk szerint a katolikus püspöki kar tagjai közül elsősorban Grősz József kalocsai érsek követelte, hogy a KALOT ügyét vizsgálják felül, nehogy olyan látszata legyen a dolgoknak, mintha a püspöki kar azért utasítaná vissza a KALOT kérdését, mivel ez a szervezet korábban helyeselte a földreformot és a demokratikus kormányzat más intézkedéseit. Grősz álláspontjához csatlakozott Bánass László veszprémi püspök, Dudás Miklós hajdúdorogi görög katolikus püspök, s legfőképp Czapik Gyula egri érsek, akik már ezt megelőzően is többször bírálták Mindszenty szélsőséges, demokráciaellenes állásfoglalását és lépéseit.[40] Ők mind a katolikus szervezkedés, mind a mozgalom jövőjét illetően nagyobb alkalmazkodást s főleg megértést szerettek volna elérni a hercegprímás magatartását illetően. Végül olyan állásfoglalás született, hogy páter Kerkai Jenő helyett Jánosi József lett az új szervezet tanácsadója, illetve ő ellenőrizte a továbbiakban a munkát. A Katolikus Parasztifjúsági Szövetség (KAPSZ) 1946. augusztus 11-én alakult meg. Az alakuló ülésen Barankovics István mondott programbeszédet, s ebben a szervezet szerepét a keresztény demokrácia előkészítésében jelölte meg. Az új szervezet vezetésében a jezsuiták háttérbe szorultak, de mivel a Vatikán erkölcsi és anyagi támogatását ők élvezték, így lényegében továbbra is ők irányították a munkát.[41]

A KAPSZ engedélyezése — mivel Mindszenty ellenezte újraszervezését — természetesen nem nyugtatta meg az esztergomi érseket. A kormány részéről tett egyéb gesztusok, pl. az 1946. augusztus 20-i nagy körmenet megrendezéséhez adott

[38] Szabad Nép 1946. július 7.

[39] Új Ember 1946. július 28.

[40] Köztársaság, 1946. augusztus 8 és augusztus 15.

[41] A Szív, 1946. augusztus 24. és *Nagy Töhötöm* i. m. 263.

hozzájárulás sem javította az állam és a katolikus egyház viszonyát. Mindszenty a megbékélés feltételéül továbbra is az egyházi „sérelmek" maradéktalan orvoslását jelölte meg, s mindaddig, amíg ezt a kormány nem teljesíti, elutasította az állam és egyház kapcsolatainak normalizálását. Sőt, 1946 szeptemberében körlevélben hozta a katolikus hívők tudomására azt is, hogy „a püspöki kar minden egyes tagja nemcsak nem helyezkedik szembe a bíboros hercegprímás úr férfias, bátor kiállásával az Egyház, a lelkiismereti szabadság és a magyar igazság védelmében — ami azért mégiscsak arra utal, hogy volt némi alapja a püspöki karon belüli nézeteltéréseknek —, hanem egész lelkéből helyesli és minden erejével támogatja és szolgálja azt".[42] Ezt követően újjászervezték a Katolikus Népszövetséget is, amelynek egyik fő feladata, a falu, a vidéki katolikus hívők összefogása és befolyásolása lett.

1947 tavaszán súlyos nézeteltérésekre, összeütközésekre került sor az állam és a katolikus egyház között a vallásoktatás fakultatívvá tétele körül. A katolikus egyház vezetői meglehetősen korán tudomást szereztek arról, hogy pártközi tanácskozásokon felmerült a fakultatív vallásoktatás bevezetésének az ügye.[43] Mindszenty hercegprímás 1947 március közepén pásztorlevélben hívta fel a híveket a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozásra. Ez a körlevél már bevezetőjében jelezte, hogy egyik „legsúlyosabb" főpásztori állásfoglalásról van szó. Eszerint a pártok a püspöki kar tiltakozása ellenére megegyeztek a fakultatív vallásoktatás kérdésében. Nem hallgattak a püspöki kar azon tanácsára, hogy ezt a kérdést majd a Vatikánnal kötendő konkordátum idején kell felvetni. Sőt olyan megtévesztő közlemények, hírek is napvilágot láttak a sajtóban, mintha a katolikus egyház vezetői elfogadták volna a fakultatív vallásoktatás bevezetését. Mindszenty ezután arra szólította fel a híveket, hogy ne hagyják senki által megtévesztetni magukat, hanem szilárdan tartsanak ki a kötelező vallásoktatás mellett. „Tartsatok ki igazunk mellett; várjátok és kövessétek majd további útmutatásainkat" — fejeződött be a körlevél.[44]

Mindszenty pásztorlevelére gyorsan mozgásba lendült a katolikus egyház hazai „gépezete". A pásztorlevél útmutatásainak és a felettes egyház hatóságok közvetlen utasításainak megfelelően a plébánosok, katolikusok egyházközségi elnökök, a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége nevű szervezetek tömegesen küldték tiltakozó táviratait, leveleiket a nemzetgyűlés elnökének, Varga Béla plébánosnak, a miniszterelnöknek, valamint a politikai pártok vezetőinek. E levelek gyakran nemcsak a fakultatív vallásoktatás bevezetése elleni tiltakozást fejezték ki, hanem magukba foglalták a klérus úgyszólván minden követelését az állammal, konkrétan a kormányzattal szemben. Áprilistól kezdve az általános és középiskolákban működő hittantanárok igyekeztek a diákokat a fakultatív vallásoktatás elleni tiltakozás

[42] Új Ember, 1946. szeptember 15.

[43] A problémát részletesen elemzi *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945—1947. Kossuth Könyvkiadó, 1975. 436—452. és *Uő.:* A fakultatív vallásoktatás kérdése és az egyházak (1947 tavasza) Századok, 107. 1973. 906—942.

[44] EPL 3020/1947.

számára megnyerni, a tanulókkal „hűségleveleket" írattak a prímásnak. Országszerte rendeztek missziós napokat, heteket és számos gyűlést.

A katolikus egyház vezetői kezdettől fogva arra is törekedtek, hogy a fakultatív vallásoktatás elleni akcióba a többi egyházakat, mindenekelőtt a protestánsokat is bevonják. Az evangélikus egyház vezetői, élükön D. Kapy Béla püspökkel, március végén szintén tiltakozásra szólították fel híveiket. A református egyház vezetői közül Ravasz László püspök és köre támogatta a tiltakozó mozgalmat. A katolikus püspöki kar Nagy Ferenc miniszterelnökre is igyekezett nyomást gyakorolni. 1947. április 12-én a püspöki kar minden tagjának aláírásával ellátott levélben követelték, hogy a kormány vegye le napirendről a fakultatív vallásoktatás bevezetésének ügyét.[45] Az említett akciókkal nagyjából párhuzamosan a kisgazdapárti képviselők egy része, valamint a pártból kivált „pártonkívüliek" és a nyíltan polgári ellenzéki Magyar Szabadság Párt nemzetgyűlési képviselői a parlamentben egymást túllicitálva tiltakoztak felszólalásaik során a fakultatív vallásoktatás ellen. A tiltakozó mozgalom sikere láttán Mindszenty májusban már egyenesen azt követelte, hogy a Kisgazdapárt hivatalosan is lépjen fel annak érdekében, hogy a fakultatív vallásoktatást véglegesen vegyék le a napirendről. Ezt azonban Nagy Ferenc — a pártok „közhangulatára" hivatkozva — nem merte vállalni.

A fakultatív vallásoktatás ügye május végén, június elején, még mielőtt döntés született volna e kérdésben, lekerült a napirendről. Ebben kétségtelenül komoly szerepet játszott a tiltakozó mozgalom, de nem kevesebb jelentősége volt annak a körülménynek is, hogy a koalíción belül csupán a baloldali pártok és néhány kisgazdapolitikus állt ki következetesen megvalósítása, illetve bevezetése mellett. A baloldal lényegében veszteségként került ki az egyházpolitikai küzdelemből. A tömegek a katolikus egyház közvetlen befolyása alá kerültek, sőt csak a kínálkozó alkalmon múlott az is, hogy esetleg mikor fognak felsorakozni egy katolikus színezetű polgári ellenzéki párt mögé.

1947 tavaszán az egyházpolitikai küzdelem időszakában történt is egy sikertelen kísérlet a katolikus klérussal szoros kapcsolatban álló párt megalakítására. A Mindszenty hercegprímás intencióit követni kész, de a politikai életben meglehetősen súlytalan Kiss István, Gróh József, valamint néhány más képviselő vállalkozott egy ilyen párt megalakítását célzó beadvány esetleges megszövegezésére és aláírására is; valamint arra, hogy aláírásokat gyűjtsenek a nemzetgyűlési képviselők körében. Ez viszont kevésnek látszott a katolikus párt tényleges létrehozására és arra, hogy számottevő politikai tényezővé váljon. Még akkor is, ha a „pártonkívüliek" elnökének szerepében tetszelgő és eddig „önálló" politikát vivő Zsedényi Béla, az Ideiglenes Nemzetgyűlés hajdani elnöke is már erős hajlandóságot érzett a klérussal való szorosabb együttműködésre.[46] A megalakuló katolikus párttal kapcsolatban 1947 áprilisában vidéken is különböző hírek kaptak lábra. Voltak, akik — ahogy ez a

[45] EPL. 2920/1947.
[46] EPL. 2135/1947.

korabeli jelentésekből kitűnik — már azt is tudni vélték, hogy az új párt „Keresztény Szociális Párt" néven jött létre, és azokat gyűjti soraiba majd, akik készek lesznek a „kereszténység védelme és felkarolása mellett csatasorba állni".[47]

Az új párt megalakításával kapcsolatban azonban a katolikus egyház vezetői körében is megoszlottak a vélemények. Hamvas Endre csanádi püspök 1947. április 27-én a Magyar Szentkereszt Egyesület közgyűlésén elmondott beszédében nagy teret szentelt az egyház közéleti szerepének. Ezzel kapcsolatban rámutatott arra, hogy a törvényhozásban az egyház befolyását a katolikus képviselők és a „katolikus programot felállító pártok" útján kell érvényesíteni és gyakorolni. „Kívánatos olyan pártok létezése a mai parlamentben — szögezte le a püspök —, melyek programjukat kifejezetten az evangélium elveihez igazítják."[48] Mindszenty hercegprímás és közvetlen környezete azonban ekkor még nem látta elérkezettnek az időt, és nem tartotta érettnek a helyzetet egy ilyen párt megalakításának a közvetlen támogatására. Így a katolikus párt létrehozásának az ügye ismét háttérbe szorult.

Nagy Ferenc miniszterelnök külföldre távozása és lemondása; a kisgazdapárt széthullása után 1947 nyarán újból napirendre kerültek az országgyűlési választások. Az Országos Nemzeti Bizottság 1947. július 30-i ülésén 11 párt — köztük a Katolikus Néppárt — indulását is engedélyezte a választásokon.[49] Néhány nappal később Varga Endre, e párt vezetője azonban úgy döntött, hogy egyelőre lemond az önálló párt indításáról, és híveivel együtt a Schlachta Margit-féle Keresztény Női Táborhoz csatlakozott, annak keretében vett részt a választási küzdelemben is. E pártnak, mivel korábban nem volt „működési engedélye", az új választójogi törvény értelmében ajánlásokat kellett szerezni, amit Esztergomban kifejtett agitációja eredményeként igen rövid idő alatt meg is szerzett.

Más volt a helyzet a Barankovics-féle Demokrata Néppárt esetében. Korábbi „hivatalos létezésük" következtében azonnal színre léphettek, és megkezdhették az agitációt. Barankovics István, a DNP vezetője a választási agitáció megkezdése előtt tárgyalásokat folytatott Mindszenty hercegprímás megbízottjával az egyházi támogatás megszerzése érdekében. Mindszenty feltételei a támogatást illetően a következők voltak: 1. A DNP programja legyen alap a „véglegesen megállapítandó programhoz". 2. Barankovics mondjon le főtitkári tisztségéről, és amíg ez megtörténik, addig Mindszenty egyik bizalmasa intézze a párt ügyeit. 3. A párt sajtóorgánumának, a Hazánknak, a szerkesztő bizottságát a hercegprímás nevezze ki. 4. A DNP vezetőségének a tagjait 40%-ban Barankovics, 60%-ban pedig Mindszenty hívei közül kell megválasztani. 5. A DNP egyházpolitikai és általában világnézeti kérdésekben a katolikus püspöki kar irányítását követi, s végül 6. A párt tanácsadóját a hercegprímás nevezi ki. A megegyezés — Mindszenty szerint — létre is jött,[50] de később egyik fél sem

[47] PI. Arch. 274/16—197.
[48] Új Ember 1947. május 11.
[49] Szabad Nép 1947. július 31.
[50] EPL. M.2.

tartotta meg. Mindenesetre Barankovics megbízottait azzal küldte szét az országban, hogy a DNP-t a hercegprímás támogatja.

A Demokrata Néppárt — az aktualitásukat vesztett követelések elhagyásával — lényegében Barankovics István 1945-ben meghirdetett programjára támaszkodott. Ez a program a keresztény államesme 20. századi követelményeinek képviseletét és érvényesítését jelölte meg a DNP céljául a magyar politikai életben.[51] Ennek megfelelően igyekezett alapvető politikai követeléseit is megfogalmazni; „Politikai eszményképünk a szabadság és egyenlőség elvű demokrácia, amely a népi önkormányzatban valósult meg és parlamentáris demokratikus kormányformában csúcsosodott ki." A DNP lényegében a polgári demokrácia eszméjét állította szembe a népi demokráciával, pontosabban a népi demokráciának a kommunista párt által képviselt felfogásával. A programja egyúttal nyíltan világnézeti pártnak minősítette a DNP-t, de tagadta, hogy ténylegesen egyházi vagy felekezeti párt lenne, és „minden hivő" politikai képviseletére vállalkozott.

A program a konkrét, gyakorlati politikai kérdésekben is az ellenzék táborában jelölte ki a Demokrata Néppárt helyét. Szavakban „csak" a kormány ellenzéke kívánt lenni, de valójában mindenekelőtt a népi demokratikus rendszer ellenzéke volt. A vallásszabadsággal kapcsolatban a „vallások számára" elsősorban a társadalmi, kulturális és gazdasági szervezkedési szabadságot, valamint korlátozás nélküli érvényesülésüket követelte az oktatás és nevelés terén. De fenntartotta azt a korábbi követelést is, hogy az „állam keressen és találjon módot az egyházak kártalanítására". Ezen túlmenően most is síkraszállt, hogy az állam engedélyezze a régi egyházi egyesületek működését, vagy járuljon hozzá új egyesületek alakításához a korábban betiltottak vagyonának egyidejű visszaszolgáltatásával. A földreformot illetően, igaz, védelmébe vette az új birtokosokat, de egyúttal nyomatékosan hangsúlyozta, hogy „az állam könnyen megtalálja a módját, hogy az egyházakat a kiosztott földnek a parasztság tulajdonában való meghagyása mellett kártalanítsa". A párt — programjából kitűnően is — a tőkés termelési viszonyok változatlanul hagyása mellett hajlandó volt a nagytőke bizonyos fokú korlátozását tudomásul venni. Az a követelés viszont, amely szerint az „új gazdasági rendben meg kell szűnnie minden kizsákmányolásnak és hatalmaskodásnak, hogy valóban osztálymentes társadalmi egységbe olvadjon össze az egész dolgozó magyarság", egyszerűen a kereszténszocializmusból kölcsönzött álláspont volt. „Elvileg nem ellenőrzői,, hanem támogatói, sőt követői vagyunk a tervszerű gazdálkodásnak" — szögezte le a program, de ekkor a hároméves tervvel kapcsolatban rögtön hozzátette azt is, hogy annak csak „annyi lesz a sikere, amennyi

[51] A választási küzdelmeket a Demokrata Néppárt, valamint a többi párt tevékenységét és a katolikus egyház szerepét részletesen elemzi *Balogh Sándor* i. m. 477—530. l.; *Izsák Lajos* i. m. 161—205. l. *Balogh Sándor—Izsák Lajos:* Pártok és pártprogramok Magyarországon 1944—1948. Tankönyvkiadó, 1977. 93—122. Az 1947-es országgyűlési választásokra vonatkozóan lásd még: *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája 1944—1947. Akadémiai Kiadó, 1976. 314—332. *Tóth István:* A Nemzeti Parasztpárt története 1944—1948. Kossuth Könyvkiadó, 1972. 230—243. *Ságvári Ágnes:* Népfront és koalíció Magyarországon 1936—1948. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 244—253. *Orbán Sándor* i. m. 131—141.

realitás, szakszerűség és pártatlan igazságosság érvényesül a megtervezésben és végrehajtásban. Mi minden erőnkkel rajta leszünk, hogy a nemzetben a sikerhez szükséges munkakedvet fokozzuk"... stb.

A DNP nem egyszerűen az egyik ellenzéki párt kívánt lenni, hanem a koalíció nyílt ellenzéke. A népi demokrácia helyett lényegében egy másik alternatívát kínált, illetve tárt az ország választópolgárai elé: „Követeléseink között egyetlenegy sincs, amit ne tudnánk végrehajtani, ha a kormányzó hatalom a mi kezünkben volna... Ellenzéki programunk kormányképes program." A párt programja, illetve vezetői azonban mérlegelték azt is, hogy a népi demokrácia vívmányait helytelen lenne egyszerűen csak tagadni, ehelyett inkább a „hibák" kiküszöbölését ígérték a népi demokráciának a keresztény demokráciával való felváltásával. „Ellenzékiek azért vagyunk — állapította meg a párt egyik vezetője —, mert a mai magyar kormányzó politika nem a keresztény államesze alapján áll, ember, nép, nemzet és állam hivatásáról vallott elvei egyrészt, politikai gyakorlatának bizonyos mozzanatai másrészt, nem felelnek meg a kereszténység e kérdésekről vallott elveinek és felfogásának." Barankovics István pedig ehhez még annyit fűzött hozzá, hogy a „történelmi anyagelvűség világnézetére épült marxizmus programja mellett csak a keresztény világnézeten felépült társadalomtudomány termelt ki olyan, részleteiben is kidolgozott új együttélési tervet, amelynek sem a tudomány, sem a haladás színe előtt nem kell szégyenkeznie".[52] S mivel az ország lakosságának többsége az evangéliumi tanításokat magában foglaló kereszténységet vallja magáénak, azért van szükség egy olyan keresztény világnézeti pártra, amelynek programja mindenkihez szól. A Demokrata Néppárt programja valóban ilyen volt, lényegében a társadalom minden rétegéhez kívánt szólni, a hívők egész táborát hívta zászlaja alá.

A DNP szónokai, ahol megjelentek — a gyűlések látogatottsága tekintetében — velük legfeljebb csak a kommunista párt „versenyezhetett". Némi túlzással szólva ugyanis ott, ahol Barankovicséknak több ezer fő hallgatóságuk volt, a többi párt általában elégedett lehetett azzal, ha rendezvényén néhány száz ember megjelent. A lakosság többsége — főleg vidéken — többnyire csak látta azt, hogy az „Istennel a hazáért és szabadságért!" a „Lendülj, kereszt, magasba — keresztet a hatosba!" (a hatos lista volt a DNP-é — I. L.), és más jelszavak hatására az egy ideig várakozó álláspontra helyezkedők nagy tömegei megindultak a Demokrata Néppárt felé. A valóságban azonban itt egy jól szervezett és irányított választási agitációról is szó volt, amit egyfelől a katolikus papok, szerzetesek és apácák, másfelől pedig a katolikus egyesületek tagjai, volt kalotisták és mások végeztek. Gyakorta előfordult, (pl. Zemplén, Vas, Zala megyében), hogy a DNP választási gyűléseit papok tartották meg, s imával vezették be. A győri püspök külön pásztorlevélben hívta fel papjainak és híveinek figyelmét a párt támogatására.

A katolikus egyház konkrét támogatását igényelte a Keresztény Női Tábor (KNT) is. Ez megállapítható abból a dokumentumból is, amit a párt vezetői az

[52] Hazánk 1947. augusztus 24.

országos szervezkedés, illetve választási agitáció megindulása előtt betekintésre és véleményezésre megküldtek Mindszenty József hercegprímásnak.[53] A párt vezetője, Schlachta Margit volt az egyetlen nemzetgyűlési képviselő, aki már 1946 elején a köztársaság megteremtésekor is a parlament üléstermében nyíltan szembehelyezkedett a köztársasággal és a királyságot, pontosabban a Habsburg-házat éltette. Akkori legitimista tüntetésszámba menő felszólalásával azonban egyedül maradt. Mindszenty azonban továbbra is helyeselte a politikai életben való részvételét, hiszen korábban mindketten védelmére keltek a királyságnak, ellenezték a földreformot, a nagytőke korlátozását, lényegében a népi demokrácia addigi minden fontos vívmányát.

A KNT feladatait és céljait Schlachta a következőkben foglalta össze: 1. A községi és megyei önkormányzatokban és a parlamentben a nők számára megfelelő képviselet biztosítása. 2. A tízparancsolatnak és a Szent István-i tradícióknak — keresztény államélet — érvényt szerezni a törvényhozásban és a politikai életben. 3. A párt tagjai és képviselői személyükben a valóban keresztény politikus típusát testesítsék meg. 4. A nőket keresztény, nemzeti és szociális alapon országos, megyei és községpolitikai tevékenységre kell szervezni és képezni. 5. A nő gazdasági és állampolgári elhelyezkedését és érvényesülését a gyermek és család érdekeinek biztosításával a köz javára, igazságos és méltányos alapon lehetővé kell tenni. 6. Szilárd alapokon nyugvó politikai szerveivel a párt és az országgyűlés, az országgyűlés és a párt között organikus kapcsolat létesítése és olyan közmeggyőződés kialakítása, amely képesít az igazán keresztény politika hordozására. Végül együttműködés olyan „erkölcsi alapokon álló pártokkal", amelyek nem egyházellenesek.

A KNT is — más pártokhoz hasonlóan — követelte az egyház és állam jó együttműködésének kialakítását, de egyúttal hangsúlyozta azt is, hogy küzd a „fölbonthatatlan házasság" visszaállításáért és a „nő lelkiségének a közéletben való érvényesítéséért". A választási gyűléseken a párt képviselő jelöltjei a hároméves tervvel kapcsolatban elsősorban a „gondokra" hívták fel a figyelmet, az osztályuralommal szemben pedig a krisztusi demokrácia érvényesüléséért, az összes társadalmi osztályok érdekeinek elismeréséért harcoltak. A választási gyűléseken túl természetesen a Keresztény Női Tábor is alkalmazta az agitáció egyéb formáit is, mindenekelőtt az apácák útján szervezett házi agitációt.

Az 1947. július 25-i püspökkari konferencia — Mindszenty javaslatára — olyan hivatalos nyilatkozatot adott ki, hogy „bármiféle pártnak kifejezett támogatásától" tartózkodik.[54] A katolikus egyház felső vezetése azonban — hasonlóan az 1945-ös választásokhoz — most sem maradt semleges a választási küzdelemben. Hiszen még a fentebbi nyilatkozattal egyidőben rögtön bizalmas körlevél formájában utasította a vidéki katolikus papságot: híveiknek azt a tanácsot adják, hogy „a polgári pártok jelöltjei közül... arra adják szavazatukat, akiknek az adott helyen a legtöbb gyökere van. Ilyen pártnak látszanak a Keresztény Női Tábor, Pfeifferék, a Barankovics

[53] EPL. 4080/1947.
[54] EPL. 5060/1947.

Néppárt, a Kisgazdapárt".[55] A Demokrata Néppárt tényleges és konkrét támogatására pedig az Új Ember hívta fel a figyelmet, amikor a lap 1947. augusztus 10-i számában a szóban forgó püspökkari konferencia nyilatkozatát elemezve tulajdonképpen a DNP programját népszerűsítette.

Augusztus közepén a DNP egyre növekvő népszerűségének hatására Mindszenty arra figyelmeztette a katolikus egyház vezetőit, hogy a Barankovics-párt nem a püspöki karral való megegyezés alapján működik, de azért ellenük semmiféle intézkedést nem foganatosított. Sajátos módon azután az augusztus 14-én tartott újabb püspökkari értekezlet úgy próbált a választások tisztasága érdekében fellépni, hogy óvást emelt a választójogból való kizárások ellen, és követelte a kormánytól, hogy találjon módot a visszaélések orvoslására, és ne tegye ki az országot annak a veszélynek, hogy a választás tisztaságát és eredményét akár külföldön, akár belföldön esetleg kétségbe lehessen vonni.[56]

A Demokrata Néppárthoz hasonlóan a KNT is megpróbálta a maga javára fordítani, illetve kisajátítani a katolikus püspöki kar július 25-i választásokkal kapcsolatos állásfoglalását, s azt hangoztatta, hogy aki figyelembe veszi annak legfontosabb követeléseit, az „Schlachta Margit pártjára, a Keresztény Női Táborra szavaz!" A KNT vezetői, így Schlachta is, augusztus folyamán többször is kértek személyes kihallgatást Mindszentytől, és azt szerették volna elérni, hogy a hercegprímás hivatalosan is tegyen nyilatkozatot a KNT támogatása mellett. Tárgyalásokat kezdeményeztek és folytattak is Mihalovics Zsigmonddal, az Actio Catholica országos igazgatójával s arra kérték, hogy vállaljon a pártban képviselőjelöltséget. Mihalovics azonban elutasította ezt az igényt, sőt Mindszentyt is arra kérte, hogy ilyen szerepléstől mentesítse őt.[57] Néhány katolikus egyesület vezetőjét viszont Schlachtáéknak sikerült rávenniük arra, hogy a KNT mellett fejtsenek ki választási agitációt. A KNT az ő nevükben is adott ki röplapot, s arra szólította fel a katolikus hívőket, hogy a KNT-re azért kell szavazni, mert Schlachta Margit „30 éves politikai szereplése alatt bebizonyította, hogy a magyarságért, az Evangélium szellemében bármikor és bárkivel szemben akar és tud küzdeni".[58] A Keresztény Női Tábor választási programjában szinte kizárólagos helyet foglalt el a vallásos érzelmek ébrentartása és hangoztatása. A párt vezetői — érthető módon — ezzel szerették volna biztosítani eredeti választási célkitűzésüket: a katolikus érzelmű választók szavazatainak megszerzését. „Nem mindenki keresztény, aki most annak hirdeti magát — szögezte le a párt egyik képviselőjelöltje esztergomi választói előtt —, a Keresztény Női

[55] Uo.

[56] EPL. M. 1. Mindszenty 1947. augusztus 14-i levelére Dinnyés Lajos miniszterelnök, augusztus 22-én a következő választ küldte: „A magyar püspöki kar nevében a választások tisztaságának biztosítása tárgyában hozzám... intézett levelének vétele után a szükségesnek látszó törvényes intézkedésekre a belügyminiszter urat felkértem." (EPL. 5436/1947.)

[57] EPL. 5494/1947.

[58] EPL. M. 15.

Tábor mindig Krisztus tanítását vallotta! Most sem ígér mást, mint Krisztus akaratának megvalósítását a magyar törvényhozásban!"[59]

A választási küzdelem után — érthető módon — minden párt, így a katolikus egyház közvetett támogatását élvező DNP és KNT is nagy várakozással tekintett 1947. augusztus 31-e, a választások napja elé. Ismeretes, hogy a választásokon indult 10 párt közül a legtöbb szavazatot a Magyar Kommunista Párt kapta (22,3%), viszont a szavazatok számát tekintve, a második helyre 820 453 szavazatával a Demokrata Néppárt került A Keresztény Női Tábor a 16 választókerület közül csak négy választókerületben indult, viszont legjobb választási eredményével (16,1%) Fejér — Komárom — Esztergomban a pártok rangsorában a negyedik helyre került. A párt nagybudapesti eredményei (14 185 szavazat) ugyanakkor azt a következtetést is megengedik, hogy Schlachtáék augusztus végi „esztergomi panasza" nem volt hiábavaló, a fővárosi papság egy része ugyanis híveikkel együtt a KNT-re adta szavazatát. A párt Szolnok megyei eredményeiben (8294 szavazat) pedig kétségtelenül nagy szerepe volt annak, hogy a DNP ebben a választókerületben sem — ahogy a Fejér — Komárom — Esztergomi-ban sem — indult.

A két párt további sorsa szempontjából — a politikai baloldal és a koalíció politikáján túl — egyáltalán nem volt elhanyagolható, hogy a katolikus egyház, pontosabban vezetői, milyen magatartást tanúsítanak velük szemben. Az Új Ember a választási eredmények „világnézeti mérlegét" megvonva egyértelműen leszögezte, hogy a magyarországi katolicizmus nem tekinti a DNP-t „a hierarchia vezetése alatt egységbe szerveződött magyar katolicizmus egyházpolitikai vetületének, világnézeti pártjának".[60] De, talán még ennél is jellemzőbb volt Mindszenty hercegprímás közvetlen munkatársainak álláspontja: „Micsoda csalódás lesz, amikor az emberek látják, hogy Barankovics nem az elszánt ellenzéki, mint ahogyan vélték róla" — állapította meg nem kevés malíciával az Actio Catholica igazgatója —, majd a fentiekhez azt is hozzátette: „hátha még megtudják a papok és a falvak, hogy olyan valakire szavaztak, aki személyében és pártjában nem is jár az Eminenciás Úr (értsd Mindszenty — I. L.) útján. Milyen nagy skandalum lesz, amikor kisül, hogy az a sok ember voltaképpen szektárius vállalkozást támogatott szavazatával."[61] A Keresztény Női Tábor vezetőjének, Schlachta Margitnak viszont az országgyűlési bemutatkozása sikerült rosszul saját maga s pártja további sorsa szempontjából is. A felhatalmazási vita során elhangzott felszólalásában ugyanis sértő kifejezéseket használt a szomszéd államokkal — különösen a Szovjetunióval és Jugoszláviával — szemben, és ezért 1947

[59] EPL. M. 1. Azt is érdemes megemlíteni, hogy a KNT a választási küzdelem utolsó szakaszában — sajátos módon — nem a koalícióval, hanem a hozzá legközelebb álló Demokrata Néppárttal került ellentétbe. Schlachta Margit egyik megbízottja augusztus végén azért panaszkodott Esztergomban, hogy Mihelics Vid és mások DNP melletti kiállása és agitációja gátolja a KNT tevékenységét Budapesten, sőt még a katolikus intézetek nővéreit is a Barankovics-párt felé irányítják, ezért Mindszentytől az „azonnali cselekvést" sürgette. (EPL. M.15.)

[60] Új Ember 1947. szeptember 7.

[61] EPL. 5394/1947.

október végén a mentelmi bizottság javaslatára két hónapra kizárták az országgyűlésből.

1947 őszén a nemzetközi helyzet megváltozása, a két világrendszer között beállt szakadás, valamint a Tájékoztató Iroda megalakulása döntő hatást gyakorolt a Magyar Kommunista Párt politikájára s ezen belül természetesen a polgári ellenzékkel kapcsolatos további magatartására is. A Demokrata Néppárt politikai lehetőségei is egyre inkább csökkentek, annak ellenére, hogy a fordulat évében ez a párt többször is kísérletet tett arra, hogy a politikáját a fejlődés menetéhez igazítsa. A választások után Mindszenty hercegprímás továbbra sem támogatta a DNP-t, sőt a pártban lévő híveit megpróbálta Barankovics és társai ellen fordítani. 1947—48 fordulóján a DNP kettészakadt, ugyanakkor erre az időszakra a baloldal nyomására már a párt vidéki szervezetei is többnyire „teljes passzivitásba vonultak", nagy részük „véglegesen" megszüntette tevékenységét. Barankovicsék magatartása azonban továbbra sem változott meg, a baloldal felé tett kisebb lépésekkel párhuzamosan csaknem minden esetben kísérletet tettek arra is, hogy Mindszenty és környezetének támogatását elnyerjék. Ez a kettős politika kudarcot vallott. 1948 nyarán a Demokrata Néppárt széthullását már nem lehetett megakadályozni.[62]

A választások után Mindszenty és az egyház fő célja már nem is posszibilis katolikus politikai párt vagy mozgalom támogatása volt, hogy ennek segítségével védjék az egyház vélt vagy „valós" érdekeit a közéletben. A felső klérus a hívők hitbuzgalmi megmozdulásait, a vallásos élet elmélyítését állította előtérbe. E koncepció jegyében került sor az 1947—1948-as ún. Mária-év meghirdetésére. Az Actio Catholica szervezésében lebonyolított rendezvénysorozat csúcspontja az 1947. október 4—7. között Budapesten tartott Nemzeti Mária Kongresszus volt. Az AC évi munkaterve, szerint a „Boldogasszony éve" meghirdetése azért szükséges, mert a történelem sorsfordulóin a nehéz helyzetekben a nemzet a „Boldogasszonyhoz" fordult támogatásért. A püspöki kar közös pásztorlevelet adott ki a Mária-kultusz megerősítéséről. A „nemzeti kongresszus" mellett az országban található számos Mária-kegyhelyre több tízezres tömegek zarándokoltak. Ezek a demonstrációk jó alkalmat szolgáltattak a prímásnak arra, hogy bejárja az országot, és a vallásos aktuson tüntessen a népi demokrácia ellen, s a hívők felvonultatásával bizonyítsa az egyház erejét.[63] Mindszenty politikája ezzel együtt egyre merevebbé vált a népi demokratikus kormányzattal szemben, és ez 1948 nyarán éles összeütközéseket eredményezett az állam és az egyház között, ami elsősorban az egyházi iskolák államosítása körüli „harcokban" mutatkozott meg.

[62] Részletesen lásd: *Izsák Lajos* i. m. 218—230.

[63] Gergely Jenő i. m. 269—271.

3.

A népi demokratikus kormányzat 1945-ben a 8 osztályos általános iskola életrehívásával — amit a korabeli közvélemény joggal nevezett az oktatásügy „földreformjának" —, a nemzetiségi iskolai oktatás rendezésével, az iskolai oktatás tartalmának és szellemének korszerűsítésével jelentősen hozzájárult a magyar közoktatás demokratizálásához. A jelentősebb előrehaladást azonban — egyéb tényezők mellett — gátolta az a körülmény, hogy az alsó- és középfokú iskolák többsége változatlanul az egyházak kezében maradt. Közvetlenül a felszabadulás után nem merült fel a koalíciós pártok között az egyházi iskolák államosításának ügye. Az 1947-es országgyűlési választások után, a polgári jobboldalnak a politikai életből való kiszorításával együtt napirendre került az állam és egyház kapcsolatának végleges rendezése, s ezen belül az egyházi iskolák államosításának kérdése is.

1947 decemberében a törvényhozás megszüntette a „bevett" és az „elismert" vallásfelekezetek jogállása közti különbségeket, közelebbről felszámolta a „bevett" egyházak, köztük a katolikus egyház által is addig élvezett előnyöket, aminek következménye lett az is, hogy megszűnt például az egyházi adó kényszerjellege.[64] Ortutay Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter később úgy értékelte ezt az intézkedést, hogy döntő lépés a vallásszabadság irányába.[65] 1948. február 23-i költségvetési beszédében pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy jó lenne „...ha a sokszor félreértéshez, keserű vitákhoz vezető nagy nyilvánosság helyett megkezdődhetnék végre az állam és az egyház között a konkrét és illő formájú tárgyalások sorozata". De egyúttal figyelmeztetett arra is, hogy „természetesen kettőn áll a vásár: nemcsak a magyar demokráciának és a magyar kormánynak kell ezt akarnia. A magyar kormányzat lenne boldog, ha végre az egyházak részéről is pozitív igenlő megnyilatkozások hangoznának el, és ilyen magatartás mutatkozhatnék a magyar nép óriási teljesítményei, a magyar újjáépítés roppant erőfeszítései irányában".[66]

A minisztertanács 1948 májusában határozta el, hogy az országgyűlés elé terjeszti az egyházi iskolák államosításáról szóló törvényjavaslatot. Az MDP nyilvánosságra hozott programnyilatkozata is követelte „az egyházi iskolák államosítását az egyház hitoktatási jogának és a papnevelő iskolák egyházi jellegének csorbítása nélkül".[67] A kormány egyúttal nagy erőfeszítéseket is tett az egyházak vezetőivel való megegyezésre. Május végén a református egyház vezetőivel sikerült is előzetes megállapodást kötni. A katolikus klérus Mindszentyvel az élén azonban változatlanul elutasította a kormány közeledését, a megegyezésre irányuló erőfeszítéseket. 1948 májusában — a szóban forgó eseményekkel egyidőben — például a kisgazdapárt katolikus vezető-

[64] 1947. XXX. tc. 1947. év hatályos jogszabályai. Budapest 1948. Grill Károly Könyvkiadó vállalata. 71—76.

[65] *Ortutay Gyula* i. m. 108—110.

[66] Uo.: 114—115.

[67] Szabad Nép, 1948. május 9.

képviselői (Gyöngyösi János, Bognár József és mások) „nem hivatalos jellegű" látogatást tettek Mindszentynél. Kifejtették a hercegprímás előtt, hogy az állam és a katolikus egyház viszonyának a rendezése — köztük is elsősorban az egyházi iskolák államosításának az ügye — már elodázhatatlan. Felhívták arra is a figyelmét, hogy megítélésük szerint a tárgyalások eredményét, de legalábbis annak légkörét lényegesen befolyásolná — és az egyház helyzetét erősítené is —, ha a katolikus egyház, pontosabban vezetői a tárgyalások megindulása előtt olyan nyilatkozatot tennének, amelyben a földreformot, a köztársasági államformát és a magyar demokrácia más vívmányait — így a száz munkásnál többet foglalkoztató üzemek 1948 március végi államosítását — elismerné. Mindszenty csupán az iskolák államosításának kérdésével volt hajlandó foglalkozni, de ezzel kapcsolatban is határozottan leszögezte „az iskolák fenntartása az egyház részéről elvi kérdés, amelyben csak egyes részletkérdésekben, iskolaigazgatás, felügyeleti és tankönyvek használata tekintetében tehet engedményeket, magában az elvben azonban nem, mert az isteni jog".[68]

Mindszenty bíboros érsek 1948. május 11-i körlevelében már kilátásba helyezte az „egyházi fenyítékek szigorát" is azokkal szemben, akik támogatják a kormány elhatározását. „Amikor ... a halhatatlan lelkek üdvösségéről van szó — olvasható az említett körlevélben —, minden hivőnek meg kell értenie, hogy esetleg keményebb eszközöktől sem szabad az egyháznak visszariadnia."[69] 1948. május 23-án Mindszenty az egyházi iskolák államosítását bejelentő miniszteri sajtóértekezlet kapcsán újabb pásztorlevelet bocsájtott ki. „Tanúskodásra hívjuk fel az egész ország közvéleményét, hogy az Egyház és az állam között öt hónapon keresztül annyiszor és oly változatos módokon és eszközökkel idézett béke kapcsán most először dobják be hivatalosan isteni és állami törvényekkel biztosított ősi katolikus iskoláink államosítását... Eddig volt joga és lehetősége a szülőknek választani az iskolák között. Az állami iskolamonopólium behozatala után az állami iskolát semmi sem menti meg attól, hogy a pártpolitika és a materializmus hitközösség ágyába süllyedjen. Múltunkban alapvető gondolat volt, hogy a családi és iskolai nevelés közt törés ne legyen... Most itt van a próbatétel ideje. Krisztus zászlaja várja a hűségeseket, akik hitük, a gyermeki lélek, az Egyház védelmére a kereszténységben, a bérmálásban és más módon is számtalanszor elkötelezték magukat."[70] A katolikus püspöki kar május végén határozatban követelte, hogy kormánynyilatkozattal vegyék le napirendről az iskolák államosításának ügyét, s egyúttal azt is, hogy a feloszlatott katolikus egyesületek „felújítása biztosíttassék vagyonuk visszaadásával".[71] Felsőbb egyházi utasításra megmozdult a Katolikus Szülők Vallásos Szövetsége, s tiltakozó táviratokat küldött, valamint tömegakciókat is kezdeményezett az államosítások ellen. A klérus és a polgári

[68] PI Arch. 274—7/267.
[69] A körlevelet idézi *Orbán Sándor* i. m. 158.
[70] EPL. M. 14.
[71] Uo.

jobboldal tevékenysége kétségtelenül nem csekély károkat okozott, elsősorban a politikailag elmaradottabb vallásos falusi lakosság körében, ahol helyenként zavargásokra, sőt még tragikus kimenetelű (Pócspetri — I. L.) összecsapásra is sor került.[72] Mindszentynek és környezetének nagyobb méretű tömegmozgalmat azonban nem sikerült kibontakoztatnia, s ebben jelentős, illetve döntő szerepe volt azoknak a katolikus tömegeknek, hivőknek is, akik nem támogatták a fentebbi akciókat. Közrejátszott ebben nyilván az is, hogy a javaslat változatlanul hagyta a kötelező iskolai vallásoktatást, és nem érintette azokat az intézményeket, ahol az egyházak vallásos tevékenysége, illetve a papi utánpótlás nevelése folyt.

Az egyházi iskolák államosítását június elejétől az egyesülés befejezése előtt álló munkáspártok és a Nemzeti Parasztpárt mellett — több-kevesebb határozottsággal a kisgazdapárt is támogatta. Nem is szólva a Polgári Demokrata Pártról és a Magyar Radikális Pártról, amelyek már az agrárpártok állásfoglalását jóval megelőzően is szorgalmazták ennek a kérdésnek a rendezését.[73] Az országgyűlés 1948. június 16-án — a Magyar Dolgozók Pártja megalakulása után néhány nappal — tárgyalta, majd fogadta el a törvényjavaslatot. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter az iskolaállamosítási vitában elhangzott felszólalásában a törvényjavaslatról szólva a magyar közoktatásügy évszázados problémájának megoldását emelte ki. „Évszázados problémát kíván a megoldás felé segíteni ez a törvényjavaslat, éppen ezért joggal állíthatom, hogy nem volt ilyen horderejű, perspektívájában ilyen döntő köznevelési javaslatunk, mint ez, amely felett a magyar parlamentnek döntenie kell", de egyúttal azt is kiemelte, hogy ez „nem vallási kérdés... hanem...művelődéspolitikai kérdésünk, és akik e kérdésből vallási kérdést koholnak, valójában politikai támadást akarnak intézni a magyar demokrácia, a magyar köztársaság ellen. Ezt az álláspontot el kell utasítanunk."[74] A parlamenti vitában Barankovics István a DNP vezetője vállalta a nemleges kisebbségi vélemény előadását. „Őszintén meg kell mondanunk — szögezte le Barankovics —, hogy nekünk ezzel a törvényjavaslattal szemben különösképpen megnöveli aggodalmunkat, és súlyos lelkiismereti parancsunkká teszi az elutasító magatartást az a félelmünk, amelyet eddig senki el nem oszlatott, hogy Magyarországon... az állami iskolamonopólium bevezetése, s főleg a hitvallásos iskolák és nevelőintézetek államosítása azzal fenyeget, hogy az oktatás és nevelés vezető elvei közül a keresztény világnézet szempontjait kiküszöbölik, vagy másodsorba szorítják", s ezért nem fogadta el a törvényjavaslatot.[75] A vita után az országgyűlés elnöke — a felszabadulás óta első ízben — név szerinti nyílt szavazást rendelt el. A parlamentben jelenlévő 293 képviselő közül 230 szavazott igennel, 63 pedig nem-mel.

[72] Szabad Nép, 1948. június 4.

[73] Világ, 1948. április 24; Haladás, 1948. 1948. május 7.

[74] *Ortutay Gyula* i. m. 222—223.

[75] Országgyűlési Napló IV. k. 481. és Hazánk, 1948. június 18.

Ez utóbbiak közé tartoznak a Demokrata Néppárt, a Keresztény Női Tábor, s részben a Független Magyar Demokrata Párt képviselői.[76]

Az 1948:XXXIII. tc. értelmében összesen 6505 egyházi iskola került állami fennhatóság alá. Az állami státusba került pedagógusok száma pedig 18 000-re volt tehető. Az egyház és iskola elválasztásáért folyó küzdelem ezzel véglegesen befejeződött.[77] A törvény végrehajtásáról a 8000/1948. VKM számú rendelet intézkedett, amely az állam által át nem vett intézetekkel kapcsolatban a következőket mondta ki:[78] „Mivel kizáróan egyházi célokat szolgáló intézetek, az állam nem veszi át a következő iskolákat: hittudományi főiskola, államérvényes bizonyítványt ki nem adó egyházi tanárképző főiskola, lelkészképző intézetek, rabbiképző intézet felső tagozata, hitoktatónőképző főiskola, baptista szeminárium, diakónus és diakonisszakképző intézet, egyházi énekiskola, misszionáriusképző-intézet, keresztény felebaráti nevelőintézet, árvaház, szeretetotthon és a keresztény szeretet gyakorlására létesített más intézmény." Nem veszi át az állam „a... tanulóotthonoknak azt a részét, amelyben rendtagok, papnövendékek vagy lelkészi szolgálatra készülő növendékek rendszeresen el vannak helyezve. Ez a rendelkezés nem vonatkozik az ún. kisszeminaristákra, akik papnövendékeknek nem tekinthetők. A vallás- és közoktatásügyi miniszter esetenként állapítja meg, hogy az állam által átvett tanulóotthon szolgáltatásaiban a tanulóotthon át nem vett részében lakó növendékek milyen mértékben és milyen feltételek mellett részesülhetnek". A katolikus egyház vezetői, pontosabban Mindszenty hercegprímás azonban a közel 5000 főnyi szerzetes tanárnak, tanítónak stb. megtiltotta az állami iskolában való tanítást. A püspöki kar 1948. szeptember 1-i körlevele ugyanis határozottan leszögezte „... a katolikus nevelőtábor az egyház által nem helyeselt nevelésnek sem tényezője, sem segítője, sem közeli, tehát felelős, akár tevékeny részese, akár tétlen szemlélője nem lehet."[79] Mindszentynek ez a döntése nemcsak az államosított, különösen magas színvonalú katolikus iskolákat érintette hátrányosan, hanem ennél talán még súlyosabb volt a szerzetes tanárok szempontjából: megkérdőjelezte, bizonytalanná tette jövőjüket, a szerzetesrendek további fennmaradását hazánkban. Nem is szólva arról, hogy alig egy esztendő elteltével megszűnt a kötelező vallásoktatás is az iskolákban. Az 1949. szeptember 5-én megjelent rendelet kimondta: „Az 1949/50. tanévtől kezdődően a vallásoktatás nem kötelező. Azok a szülők, akik gyermekeik vallásoktatását kívánják, legkésőbb szeptember 15-ig szóban vagy írásban az iskolákban ezt a szándékukat bejelentik. A

[76] Uo. 495. Ekkor játszódott le a magyar országgyűlés történetében egyedülálló nevezetes epizód: miközben a képviselők elénekelték a Himnuszt, Schlachta Margit, a Keresztény Női Tábor vezetője ülve maradt, ezzel is tüntetve az egyházi iskolák államosítása ellen. Magatartása a képviselők jogos felháborodását váltotta ki, amiért mentelmi bizottság elé került, s másnap június 17-én, egy évre kizárták az országgyűlésből.

[77] *Orbán Sándor* i. m. 166—167.

[78] 1948. év hatályos jogszabályai Budapest 1949. Grill Károly Könyvkiadóvállalata 659.

[79] Idézi: *Orbán Sándor* i. m. 173.

vallásoktatás költségeinek fedezéséről a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium gondoskodik."[80]

Az egyházi iskolák államosítása után néhány nappal katolikus politikusok részéről újabb kísérlet történt arra, hogy Mindszenty támogatásával egy új pártot hozzanak létre. Hencz Károly volt országgyűlési képviselő a DNP széthullását, politikai kísérleteinek kudarcát látva, pontosabban erre hivatkozva, azzal a kérdéssel fordult Mindszentyhez, hogy a hercegprímás, a püspöki kar támogatásával engedélyezze egy új párt a „Keresztény Tábor" megszervezését. Ez a párt politikai célkitűzéseit tekintve nemigen különbözött volna Schlachta pártjától, de attól mégis független, önálló és új politikai csoportosulás lett volna. „A párt célja — olvasható Hencz szervezeti szabályzat-tervezetében — a világrendbe zárt isteni törvényeken felépülő és az ország népének földi jólétét szolgáló és előmozdító törvények, jogszabályok és határozatok meghozatalában való közreműködés."[81] A Keresztény Tábor megszervezésére a megváltozott politikai viszonyok között nem kerülhetett sor, mégis jellemző volt Mindszenty állásfoglalása. A pártszervezőhöz küldött levelében köszönetét fejezte ki az értékes kezdeményezésért, s egyúttal tudomására hozta azt is, hogy „a főgondolat nem marad figyelmen kívül".[82]

Varga Endre, a Katolikus Néppárt korábbi vezetője 1948 augusztusában határozta el, hogy pártját — amely az országgyűlési választásokon Mindszenty tanácsára a KNT-vel egyesült — újjáéleszti. Ő azonban Mindszenty megkerülésével, csak a katolikus püspöki kar néhány tagjának — Pétery József, Czapik Gyula, Grősz József, Shvoy Lajos — támogatásával szerette volna ezt keresztülvinni. A katolikus püspöki kar azonban nem támogatta Varga akcióját. Shvoy Lajos székesfehérvári püspök — aki különben egyike volt azoknak, akik Mindszentyt tájékoztatták Varga törekvéseiről — „gyászos vállalkozás"[83]-nak minősítette a Katolikus Néppárt felélesztését.

1948 nyarán a tőke kisajátításával és a burzsoáziának a hatalomból, illetve a politikai életből való kiszorításával felgyorsultak az események. Egyre inkább nyilvánvalóvá vált, hogy az állam és egyház megegyezésének a legfőbb akadályozója Mindszenty József hercegprímás. A baloldal kezdeményezésére Mindszenty ellen nagy erejű kampány indult, és különböző tömegakciókra is sor került. Ugyanakkor a püspöki kar oldaláról is történt kísérlet abban az irányban, hogy a helyzet normalizálódjon. Bánáss László veszprémi püspök megpróbálta a Vatikánnál kieszközölni azt a döntést, hogy „Mindszenty a magyar kormánnyal megegyezzen". Eredményt azonban nem ért el, mivel Rómában Mindszentyre hivatkoztak, aki úgy állítja be a „magyarországi eseményeket, hogy ő hajlandó a megegyezésre, de a kormány nem hajlandó... és ezért késik a megegyezés".[84] A „mindszentyzmus" elleni

[80] Magyar Közlöny, 1949. 128—184. sz.
[81] EPL. 5672/1948.
[82] EPL. 5673/1948.
[83] EPL. 8442/1948.
[84] PI. Arch. 274/41—358.

küzdelem viszont helyenként már kezdte túllépni a megengedett határokat, aminek a hatására a katolikus püspöki kar 1948 novemberében hűségnyilatkozatot tett a hercegprímás mellett.[85] November végén viszont az MDP Központi Vezetőségének ülésén már Rákosi Mátyás is azt hangsúlyozta, hogy „ha Mindszentyvel az egyház nem csinál valamit a legközelebbi hetekben, akkor majd csinálunk mi... a magyar demokrácia stabilitásának a jele, hogy mit csinál azzal az emberrel..."[86] 1948 karácsony másnapján a belügyi szervek hűtlenség és valutaüzérkedés gyanújával őrizetbe vették Mindszentyt. Majd 1949 február elején a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. VII. tc. megfelelő paragrafusára hivatkozva elítélték, s a népbíróság életfogytig tartó börtönbüntetéssel sújtotta.[87]

A Demokrata Néppárt Mindszenty letartóztatásakor elhatárolta magát a hercegprímástól. A per kezdetekor viszont a párt vezetője, Barankovics István külföldre távozott, majd ezt követően, néhány nappal — 1949. február 4-én — a párt néhány tagból álló politikai tanácsa az országgyűlésen bejelentette a Demokrata Néppárt feloszlatását.[88] Mindszenty vitathatatlanul rászolgált arra, hogy a közéletből eltávolítsák. Letartóztatása és jogos börtönbüntetése azonban felemás visszhangot váltott ki az ország közvéleményében. Voltak helységek pl. Szabolcs-Szatmár, Somogy és Veszprém megyében, ahol a római katolikus papok „szentbeszéd közben arra buzdították a hívőket, imádkozzanak azért, hogy az állam és egyház között békés megegyezés jöjjön létre," másutt, pl. Csongrád és Borsod megyében több településen is az MDP helyi vezetői arra akarták rávenni a plébánosokat, egyházközségi vezetőket, hogy a Mindszenty-ellenes nyilatkozatot „aláírásukkal hitelesítsék, amit a plébánosok rendszerint megtagadtak".[89] De a törvényes felelősségre vonás túlhangsúlyozott nyilvánossága, az azt kísérő rádió- és sajtómegnyilatkozások túlzásai sem szolgálták egyértelműen a hazai és külföldi közvélemény meggyőzését az ítélet feltétlen megalapozottságáról. Az alkalmazott eljárási módszerekben ugyanakkor már felfedezhetők voltak a későbbi torzulások jelei is, ami sértette a hívők önérzetét. A kiélezett légkörben mind az állam, mind pedig az egyház vezetői követtek el hibákat, és — egyéb tényezők mellett — ez is hozzájárult ahhoz, hogy nehezen bontakozott ki egy olyan helyzet, amely lehetővé tette volna az állam és egyház viszonyának rendezését.

A Mindszenty-pert követően a vatikáni állásfoglalások is negatív irányban befolyásolták a hazai katolikus egyház helyzetét.[90]

[85] Új Ember 1948. november 9.

[86] PI. Arch. Film. KV. 94.

[87] A Mindszenty-bűnügy okmányai Budapest, 1949.

[88] Országgyűlési Napló V. k. 972. 1. A Demokrata Néppárt önfeloszlatása után 1949 tavaszán a Keresztény Női Tábor is észrevétlenül „eltűnt" a politikai életből. A számottevő társadalmi bázist egyébként kezdettől fogva nélkülöző párt sorsában szerepet játszott Schlachta Margit tevékenysége és a katolikus klérus is, amely ekkor már végleg megvonta támogatását a párt vezetőjétől.

[89] PI. Arch. 276. f. 89/41.

[90] Gergely Jenő: i. m. 273—275.

4.

1949. február 1-én megalakult a Magyar Függetlenségi Népfront. A népfrontot alkotó pártok és társadalmi szervezetek az MDP javaslatára elhatározták, hogy az országgyűlési választásokon már közös programmal és közös listán indulnak. A létrejött népfrontbizottságokban a választási agitációban és előkészületekben is már csak formális szerep jutott a korábbi szövetségeseknek. „Köztársaságunkat a szó teljes értelmében népköztársasággá akarjuk és fogjuk kifejleszteni — hangzott a Magyar Függetlenségi Népfront választási felhívása —, hatóságainkat a dolgozó nép széles tömegei kell hogy ellenőrizzék, az állam igazgatásába, a hatalom gyakorlásába a dolgozó nép tízezreit kell bevonni. A dolgozó nép jogait és kötelességeit, a feltétlen vallásszabadságot, népi demokráciánk nagy vívmányait, a dolgozóknak a reakció, a kizsákmányolók fölött vívott győzelmeit szentesítő köztársasági alkotmányt kell törvénybe iktatnunk."[91] A választások előestéjén — három hónappal a Mindszenty-per után — a magyar katolikus püspöki kar is nyilatkozatot tett közzé az országgyűlési választásokkal kapcsolatban. Ebben arra hívta fel a hivők figyelmét, hogy éljenek szavazati jogukkal, s azt lelkiismereti felelősségük átérzésével gyakorolják. „A püspöki kar szívesen támogatja azokat a törekvéseket, amelyek az ország igazi javát és magyar népünk életszínvonalának emelését szolgálják — állapította meg a körlevél. — Hivatásából kifolyóan azonban utal az Üdvözítő szavára, hogy — nemcsak kenyérrel él az ember, hanem minden igével, amely az Isten szájából származik. — Ezzel kapcsolatban kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy népünk lelki igényének kielégítése és Egyházunk teljes szabadsága szerves részét képezi az ország építésének. Ugyancsak kifejezésre juttatja azt a reményét is, hogy az országépítés lendületének fokozódásával fokozódni fog a társadalmi igazságosság elvének érvényesülése, és ezzel együtt megvalósul az annyira nélkülözhetetlen béke is."[92]

Az országgyűlés 1949. augusztus 18-án fogadta el — az országban végbement gazdasági és társadalmi változások átalakulásával összhangban — a Magyar Népköztársaság alkotmányát. Az alkotmány kimondta: „A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának a jogát. A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól."[93] A hatalom megszilárdulása, ha lassan is, de a katolikus püspöki karban is érlelte azt a felismerést, hogy az egyháznak is érdeke a békés közeledés. A kisebb egyházakkal (református, unitárius, evangélikus, izraelita) már jóval korábban, 1948 októberében és decemberében megtörtént a megállapodások aláírása. A katolikus egyház vezetői álláspontjának megváltoztatását — a korábban említett eseményeken túl — kétségtelenül befolyásolta az alsópapság

[91] Szabad Nép 1949. április 17.
[92] Új Ember 1949. május 15.
[93] A Magyar Népköztársaság alkotmánya. Kossuth Könyvkiadó 1972. 27.

változó magatartása, demokratikusabb beállítottságuk, s nem utolsósorban a lassan szervezeti kereteket öltő békemozgalom is.

1950. augusztus 1-én a magyar katolikus papok közel 300 fős értekezlete kimondta a Magyarországi Katolikus Papok Országos Békebizottságának megalakulását, s egyúttal határozatot is fogadott el. Balogh István, Beresztóczy Miklós, Horváth Richárd és más haladó szellemű katolikus egyházi személyiségek — az MDP vezetőivel egyetértésben s egyeztetve álláspontjaikat — kezdeményezték ezt a fórumot.[94] Az elfogadott határozat — amit 273-an aláírásukkal is megerősítettek — kimondta, hogy az aláírók hű állampolgárai a népi demokratikus Magyarországnak, s ezért joguk és állampolgári kötelességüknek tekintik lelkipásztori hivatásuk teljesítését, az országépítő munka támogatását és tevékeny részvételüket a béke biztosításáért indított harcban és akciókban. Akarják az egyház és állam közötti sürgős és teljes megegyezést, az egyház és az állam törvényeinek kölcsönös tiszteletbentartásával. Kifejezték továbbá hűségüket a magyar népi demokrácia állama iránt, és ígéretet tettek arra, hogy saját helyükön mindent megtesznek az ötéves terv sikeres végrehajtásáért, szembeszállnak a szocializmus építését hátráltató reakcióval, s „nem siratják vissza a múlt szociális igazságtalanságait". Fenntartás nélkül támogatják a magyar nép béketáborát, elítélik az imperialisták háborús uszítását, tiltakoznak az atombombák propagálása és használata ellen. „Az állam és egyház megbékélése, a dolgozó nép és a papság együttműködése érdekében kívánatosnak tartják — szögezte le végül a határozat —, hogy a néphez hű papságot és szerzeteseket az államhatalom teljes erejével támogassa hivatásának teljesítésében, az ország újjáépítéséért, a tartós békéért kifejtett munkájában."[95]

1949 decemberében a vallás- és közoktatásügyi miniszter levelet intézett az egyházak vezetőihez, amelyben rámutatott arra, hogy a papságnak is illő és kötelező az állampolgári eskü letétele. A református és evangélikus egyház püspökei ezt követően 1950 januárjában le is tették az esküt a Magyar Népköztársaság alkotmányára.[96] A katolikus püspöki kar viszont felemás álláspontra helyezkedett abban a kérdésben: olyan utasítást adott ki, hogy az alsópapság tegye le a hűségesküt, a püspöki kar pedig ehhez megvárja a Szentszék hozzájárulását. Ebben az időszakban a katolikus püspöki kar felemás álláspontra helyezkedett a nemzetközi békeakciókkal kapcsolatban is, néhányan ugyanis azt hangsúlyozták, hogy a papok és a hívők csak lelkiismeretükre hallgatva nyilváníthatják ki békeszándékukat. Még a papi békemozgalom hivatalos zászlóbontása előtt, 1950 június végén alakult egy bizottság a püspöki kar és az állam megbizottaiból azzal a feladattal, hogy kimunkálja a katolikus egyház és állam viszonyának rendezését az adott magyar társadalmi viszonyok között. Majd 1950. július elején megkezdődtek a sorozatos tárgyalások, s ezek kimenetele

[94] PI. Arch. 276. f. 60/91. ő. e. és Dr. Beresztóczy Miklós: A katolikus békemozgalom 20 éve. Ecclesia Könyvkiadó Budapest, 1970. 14—18.

[95] *Beresztóczy Miklós* i. m. 18—19.

[96] Szabad Nép 1950. január 14.

szempontjából kétségtelenül jelentős hatása volt a fentebbi határozatoknak is. A papi békemozgalom arra figyelmeztette ugyanis a klérust: ha kevesen is, de vannak olyanok, akik készek az együttműködésre esetleg a püspöki kar ellenére is. A Vatikán nem helyeselte a tárgyalásokat, arra az álláspontra helyezkedett, hogy az egyház és állam közötti megegyezés a Szentszék jogkörébe tartozik. Czapik Gyula egri érsek erre áthidaló megoldást talált, amit a püspöki kar 1950. július 4-i nyilatkozata a következőkben fogalmazott meg: „az egyház és állam viszonyának rendezése... az Apostoli Szentszék kizárólagos joga. Ez azonban nem akadályozza azt, hogy az egyház és állam között súrlódási felületet képező és mindkét oldalról kifogásokra okot adó helyzet tisztázására megbeszéléseket ne folytassunk, és ezen megbeszélésen olyan kötelező megállapodásokat ne kössünk, melyeknek összessége az egyház és állam kölcsönös viszonyában a békét és nyugalmat elősegítheti és megteremtheti."[97]

A magyar katolikus egyház és a kormány közötti megállapodást 1950. augusztus 30-án írták alá.[98] A kormány részéről Darvas József vallás- és közoktatásügyi miniszter, a katolikus püspöki kar nevében pedig Grősz József kalocsai érsek vezetésével a püspöki kar minden tagja ellátta kézjegyével az okmányt. A megállapodás szerint a katolikus püspöki kar elismeri és állampolgári kötelességének megfelelően támogatja a Magyar Népköztársaság államrendjét és alkotmányát. Kijelenti, hogy az egyház törvényei szerint eljár azok ellen az egyházi személyek ellen, akik hazánk törvényes rendje és békés építőmunkája ellen fellépnek. A püspöki kar elítél minden felforgató tevékenységet, ami a népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen irányul. Nem engedi meg a hívők vallásos érzületének államellenes politikai célokra való felhasználását. A püspöki kar felhívja a katolikus hivőket, hogy támogassák az ötéves terv sikeres végrehajtását, a lelkészkedő papság ne fejtsen ki ellenállást a termelőszövetkezeti mozgalmakkal szemben, s támogassák a békéért folyó mozgalmat, illetve harcot.

A megállapodás második részében a Magyar Népköztársaság kormánya az alkotmány értelmében biztosította a hívek számára a teljes vallásszabadságot és az egyház számára a működési szabadságot. A kormány továbbá hozzájárult nyolc katolikus egyházi iskola (6 fiú- és 2 leányiskola) visszaadásához, valamint ahhoz, hogy a katolikus egyházi iskolákban a tanítás ellátására szükséges megfelelő számú férfi és női tanítórend működjék. (A szerzetesrendek közül a bencés, a piarista, a ferences és egy női tanítórend működését engedélyezték, a többit — összesen 23 férfi szerzetesrend volt 2582 fővel és 40 apácarend 8596 fővel — egyoldalú elhatározással még 1950 szeptemberében feloszlatták — I. L.) Végül a megállapodás leszögezte, hogy az állam a többi vallásfelekezethez hasonlóan a katolikus egyháznak is kész anyagi támogatást nyújtani „oly módon, hogy 18 éven át, tehát addig, míg a katolikus egyház saját forrásaira támaszkodva maga tudja fedezni anyagi szükségleteit, három, illetve öt

[97] *Beresztóczy Miklós* i. m. 20.

[98] Szabad Nép 1950. augusztus 31. Lásd még: *Beresztóczy Miklós* i. m. 22—26. és *Orbán Sándor* i. m. 211—224.

évenként arányosan csökkenő mértékben megfelelő összeget utal ki".[99] A megállapodás egyes következményeit a kiküldött ún. Paritásos Bizottság 1950 szeptember—november közepe között tartott ülésein tisztázták. 1950. szeptember 27-én a katolikus püspöki kar közös pásztorlevelében hozta a hívők tudomására a szocialista magyar állam elismerését.[100]

A katolikus egyház és az állam megállapodása igen jelentős esemény volt: végérvényesen elválasztotta az egyházakat a magyar államtól. Az állam és a katolikus egyház kapcsolata azonban a megállapodás ellenére sem javult meg rögtön alapvetően. De ennek most már nem egyedül a katolikus konzervatív körök változatlan bizalmatlansága és elutasító magatartása volt az oka, hanem az állami egyházpolitikában elkövetett hibák szintén megnehezítették e téren a kibontakozást. Mindenekelőtt a vallásszabadság „értelmezését", illetve erőszakos korlátozását célzó és szolgáló megnyilvánulások. Vidéken zavart okozott a felülről jövő útmutatások végrehajtása. A helyzetet jól szemlélteti egy korabeli összefoglaló, amely 10 szakszervezeti megyebizottság jelentése alapján készült. „A megegyezés után opportunista módon kezelik a klerikális reakció elleni harcot, sőt több helyen a dolgozók között olyan megnyilvánulás is van, hogy »hála isten«, csakhogy már békesség van a kommunisták és az egyház között. Feltűnően emelkedett a templomba járók száma... a papok az egyezményre való hivatkozással a templomba járás és a hittanra való beiratás mellett agitálnak."[101] De hasonló célú korabeli pártbizottsági jelentésekben is az olvasható, hogy „pártszervezeteinknél és párttagjainknál még nagyobb méretű határozatlanság, sok esetben elvtelenség mutatkozik... helytelen, hogy a vallásszabadság elismerése mellett egyes népnevelők még buzdítják is a pártonkívülieket a templomba járásra."[102] A megegyezés után a papi békemozgalom szervezése is megtorpant, nem a lelkesedés, hanem inkább a tartózkodás volt rá a jellemző. „Még a megállapodás után is néha előhúzták szervezőink jelentkezésekor a püspöki kar 1950. augusztus 17-i rejtve körözött gépírásos üzenetét — írja Beresztóczy Miklós, a mozgalom vezetője —, amely szerint — katolikus elv, hogy a papoknak a püspököktől független szervezése, illetve szervezkedés keretében bizottságok alakítása és azok működése ellenkezik az Egyház fegyelmével."[103]

A papi békemozgalom szervezését illetően azonban más problémákra is rá kell mutatni. Így arra, hogy már lényegében születésétől kezdve tevékenységében érvényesült az állami, politikai vezetés „erős támogatása", ami az ingadozók szempontjából olyan látszatot kelthetett, mintha ez a mozgalom nem a katolikus egyházon belül már akkor is meglévő, ténylegesen létező haladó erők kezdeményezése lett volna, hanem külső támogatással próbál hatást gyakorolni a katolikus egyház

[99] Uo.
[100] Új Ember 1950. szeptember 28.
[101] PI. Arch. 276. f. 89/70. őe.
[102] PI. Arch. 276. f. 89/77. őe.
[103] *Beresztóczy Miklós* i. m. 31.

tevékenységére. A későbbiekben — szervezeti kereteinek kiépítésével párhuzamosan — irányítása az Országos Béketanács hatáskörébe tartozott, s ez a helyzet az Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH) megalakulása után sem változott meg, ami esetenként szintén zavarokat okozott. Nem is szólva arról, hogy 1951 nyarától, őszétől kezdődően, amikor már a püspöki aulákban egyházügyi megbízottak közvetlen állami felügyeletet gyakoroltak, az érsekek, püspökök mellé olyan helynökök és irodaigazgatók megválasztására került sor, akik szintén messzemenően eleget tettek a velük szemben támasztott politikai igényeknek, akkor ez a papi békemozgalom vezetőiben valóban tényleges elbizonytalanodást, tartózkodást eredményezhetett. De olyan állásfoglalások sem szolgálták jól az együttműködést, sőt inkább fokozták a zavart, mint Horváth Márton „Szabad Nép"-ben megjelent beszámolója, amely az MDP KV. 1952. június 27—28-i ülésén hangzott el, s a klerikális reakció elleni harc fokozására buzdított. „Megengedhetetlen, hogy pártfunkcionáriusaink és tagságunk egy része elfeledkezzék a Központi Vezetőség 1950. június 1-i határozatáról, és opportunizmust támaszt az osztályharcnak ezen a frontján — állapította meg a beszámoló a fentieket illetően. — A mi álláspontunk mindig is az volt, hogy a fekete reakció leleplezése mellett támogatni kell a béke ügyéhez és az államhoz hű papokat és bizonyos keretek között be is kell venni őket a békemozgalomba, bár ugyanakkor óvakodni kell a politikai vagy vallási tevékenységükkel kapcsolatos illúzióktól... A klerikális reakció módszerei rendkívül változatosak, méltók az alkalmazkodás és szemforgatás évezredes jezsuita hagyományaihoz. Fel kell számolnunk az egyházi reakció állítólagos — békés — szándékaival kapcsolatos hamis elképzeléseket. Rendszeres propagandamunkával világossá kell tenni a párton belül azt a százéves marxi megállapítást, hogy a vallás ópium a népnek."[104]

A fentebbi eseményekkel egyidőben, a fakultatív vallásoktatás bevezetése után korlátozó intézkedések megtételére került sor a hittan-beíratásokat illetően is. Már az 1950—51-es tanévtől kezdődően a hittan-beíratást a rendes beíratástól elkülönítették, majd a szülőknek írásban kellett külön is kérni, hogy gyermeküket hittanra akarják járatni. Ezzel el lehetett érni, hogy a politikailag legérettebb szülőkön kívül az ingadozók jelentős része sem íratta be hittanra gyermekét. A későbbiekben pedig a hatóságok egyéb súlyos visszaéléseire is sor került e tekintetben, ami a hittan-beíratásokat illetően „gyors sikerhez", nagy lemorzsolódásokhoz vezetett, viszont a lakosság vallásos tömegeinek önérzetét, az alkotmányban biztosított lelkiismereti szabadsághoz való jogát sértette. Így az említett tanévben például a jelentkezés a legnagyobb Vas és Győr megyében volt (72%) majd néhány dunántúli megye s Nógrád, Borsod és Szabolcs következett (50—60%). Pest, Bács, Békés és Heves megyében (40—45%), Csongrádban pedig 23,9%-os volt a jelentkezés. Budapesten a beiratkozott általános iskolásoknak 9,8%-a jelentkezett hittanra.[105] Az országos átlag — az általános iskolai tanulók esetében — rohamosan csökkent, az 1952/53-as

[104] Szabad Nép, 1952. június 29.
[105] PI. Arch. 276. f. 61/85. őe.

tanévben mindössze 26,4% (Budapesten 1,8%), majd fokozatos emelkedés tapasztalható 1954/55-ös tanévben országosan 35,7% (Budapesten 7,7%), s végül ismét némi csökkenés: 1956/57 tanév 30,18%, illetve a fővárosban 6,9%.[106]

A személyi kultusz eluralkodásával együtt a Magyar Dolgozák Pártjának vezetői módosították a párt egyházpolitikai koncepcióját. Az „osztályharc éleződésével" együtt tovább kellett fokozni a klerikális reakció elleni harcot is. Az MDP Központi Vezetősége ennek jegyében fogadta el határozatát a klerikális reakció elleni harcról.

A határozat[107] már bevezetőjében megállapította, hogy a klerikális reakció aknamunkája összefügg az osztályharc éleződésével és az imperialista háborús uszítók fokozódó aknamunkájával. A klerikális reakció a nagytőkés és nagybirtokos osztályok uralmának visszaállítására törekszik, és támogatja a kulákság ellenállását a mezőgazdaság szocialista átalakításával szemben. Magyarországon is — hasonlóan más országokhoz — az imperializmus kiszolgálója és ötödik hadoszlopuk szerepét játssza. A magyar katolikus püspöki kar szembefordul a magyar dolgozó nép békeakaratával, egyetlen reménye a harmadik világháború... stb. A parasztságot az ipari munkássággal szembe próbálja fordítani, az egyházi ünnepeket úgy szervezi, hogy azok alkalmasak legyenek a „bomlasztásra". Féktelen agitációt fejt ki a fakultatív vallásoktatás demokratikus elve ellen és megtagadta az állampolgári esküt is. Ezzel szemben — hangsúlyozza a határozat — meg kell különböztetni a papságnak, elsősorban a lelkészkedő alsópapságnak azt a részét, amely őszintén és meggyőződésből csatlakozott a magyar nép békemozgalmához, aláírta a békeíveket, és kész együtt haladni a népi demokráciával, támogatja a szocializmust. A határozat a továbbiakban a klerikális reakció elleni harc fokozására szólít fel, sőt még azt is hangsúlyozza, hogy „meg kell értetnünk párttagjainkkal, hogy az egyházi életben való részvétel nem semleges magatartás, hanem anélkül, hogy ők maguk tudnának róla: politikai állásfoglalás, amelyet a klerikális reakció politikai fegyverként használ fel a párt, a népi demokrácia, a nép hazája ellen". Végül nem hagyott kétséget afelől, hogy a klerikális reakció elleni küzdelmet minden eszközzel megvívják.

1951 tavaszának végén letartóztatták Grősz József kalocsai érseket — az egyház és állam közötti megegyezést aláíró püspöki kar vezetőjét —, majd június végén 15 évi, társait pedig 8—13 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték. A katolikus püspöki kar 1951. július 3-án nyilatkozatot tett közzé, amelyben kijelentette, hogy tiszteletben tartja a Magyar Népköztársaság törvényeit, elítéli azokat, akik vétenek a népköztársaság ellen, s különösen megbélyegzi „azokat az egyházi személyeket, akiknek bűnös működésére a legutóbbi napokban fény derült", és betartja az egyház és állam közötti megállapodást, valamint támogatja a kormány béketörekvéseit. „Ezért hivatásunknak megfelelően előmozdítjuk a békét — szögezte le a továbbiakban a

[106] PI. Arch. 276. f. 89/369. őe.

[107] A Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségének Politikai Bizottságának és Szervező Bizottságának fontosabb határozatai. Szikra, 1951. 161—170.

nyilatkozat —, helyeseljük egyházunk szellemében a katolikus papok békemozgalmát."[108] A koncepciós Grősz-per, amely Grősz személyét tekintve sem jogilag nem volt megalapozott, sem egyházpolitikailag nem volt szükséges, elrettentő hatására a katolikus püspöki kar 1951. július 21-én letette az esküt az alkotmányra.[109] Az esküttétellel egy időben a püspöki kar utasítása az ún. nemkongruás papokat is esküttételre kötelezte.

5.

Az eskü szövegét — amit azóta a Szentszék is jóváhagyott, s így lényegében a katolikus egyház—állam viszony alapokmányának rangjára emelkedett — Czapik Gyula egri érsek fogalmazta meg, aki Grősz letartóztatása után a rangsor szerinti következéssel a magyar püspökkari konferenciák elnöke, más szóval a katolikus püspöki kar vezetője lett, egészen 1956 tavaszán bekövetkezett haláláig. Czapik katolikus szerzők állásfoglalása szerint is „szellemes újságíró és kiváló lapszerkesztő, előrelátó politikus, egyházkormányzó" volt.[110] Az egykori szegedi könyvkereskedő és nyomdatulajdonos szülők egyetlen gyermeke a gimnáziumot a szegedi piaristáknál végezte, majd a csanádi egyházmegyében volt papnövendék. Majd a bécsi Pazmaneumba került, később pedig az Augustineumban is végzett magasabb teológiai tanulmányokat. Egyévi káplánkodás után püspöke, Csernoch János (1913—27 között hercegprímás) mellé került, majd teológiai tanár lett, s hosszú ideig szerkesztette az „Egyházi Lapok"-at is. Részt vett az Eucharisztikus Kongresszus rendezésében, azután 1939-től veszprémi püspök, majd Szmrecsányi Lajos halála után 1943-ban egri érseknek nevezték ki.

Czapik Gyula személyében 1951-ben olyan egyházi vezető került a katolikus püspöki kar élére, aki mögött nemcsak hosszabb egyházkormányzati múlt és felhalmozott tapasztalat állt, hanem már lényegében a felszabadulás pillanatától kezdve a püspöki karon belül is a modus vivendi legodaadóbb híve volt. Az ötvenes évekbeli magatartása, tevékenysége pedig, amelynek alapelveit úgy fogalmazta meg, hogy: „Hűség az Istenhez — hűség a néphez; hűség az Egyházhoz, hűség a hazához" — távlatilag alapozta meg a katolikus egyház és az állam békés egymás mellett élését. Tette mindezt olyan körülmények között, amikor merőben új és a szó szoros értelmében igen bonyolult és komoly feladatokkal kellett szembenéznie. Ezek megoldásában általában a valóságérzék, a realitásokkal való számvetés vezette, s így igent mondott azokra a nagy horderejű történelmi változásokra, amelyek Magyar-

[108] Szabad Nép, 1951. július 3.

[109] Új Ember, 1951. július 29.

[110] Életrajzának fontosabb adatait, állomásait közli: Új Ember 1956. április 29. Pályájának elemzésére vonatkozóan pedig részletesebben lásd: *Saád Béla:* Tíz arckép. Ecclesia, 1983. 111—145.

országon a felszabadulás után a társadalomban és a katolikus egyház életében is bekövetkeztek.

Az országgyűlés még 1951 májusi ülésszakán elfogadta az 1951. I. tc.-t az Állami Egyházügyi Hivatal felállításáról.[111] A törvény szerint az ÁEH hatáskörébe tartozik a magyarországi egyházak működésével összefüggő állami ügyek intézése, az egyes vallásfelekezetekkel kötött egyezmények és megegyezések végrehajtásának a biztosítása. Az ÁEH szervezetére, hatáskörére és működésére vonatkozóan a Minisztérium külön rendelettel döntött. A hivatal felállításával a VKM vallásügyekkel kapcsolatos ügyköre megszűnt. A későbbiek során az ÁEH hatáskörébe került az egyházak és hitfelekezetek állami támogatásával kapcsolatos személyi és dologi ügyek, az egyházi vonatkozású jogszabályok előkészítése és végrehajtása, valamint a lelkiismereti szabadsággal és a vallás szabad gyakorlásával összefüggő kérdések intézése, az egyházi funkciók zavartalan menetének biztosítása. Az Elnöki Tanács 1951:20. sz. törvényerejű rendelete pedig — még 1951 júliusában — intézkedett a főbb egyházi állások betöltésének módjáról. Eszerint érsek, címzetes érsek, püspök, segédpüspök, főapát, apát, szerzetesrendi tartományfőnök az ország területére csak az Elnöki Tanács előzetes hozzájárulásával nevezhető ki. A rendelet szerint alkalmazni kellett ezt az intézkedést mindazokra a kinevezésekre, amelyek az említett katolikus egyházi állásokra 1946. január 1. után történtek.[112]

Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenységét az említett törvényeken, illetve határozatokon túl elsősorban természetesen az MDP Központi Vezetőségének egyházpolitikai döntései, határozatai szabták meg. A koncepciós Grősz-per után az ÁEH elsődleges célja és tevékenysége az volt, hogy határozottan beavatkozzon a katolikus egyház kormányzásába, az alsópapságot közelebb hozza az államhoz, a katolikus püspöki kart pedig kényszerítse a nyílt ellenállás beszüntetésére és az állami feladatok támogatására. Lényegében ezt a célt szolgálta a lelkészkedő papság államsegélyének felemelése (500 Ft a káplánoknak, 600 Ft a lelkészeknek és 700 Ft a plébániák vezetőinek, valamint 3 évenként korpótlék havi 50—60, illetve 100 Ft erejéig — I. L.), a papok kinevezéséhez és áthelyezéséhez szükséges állami hozzájárulás bevezetése, a papi békemozgalom erősítése és erőteljes támogatása, az egyház tulajdonában lévő földek felajánlása, valamint a papok betegbiztosítása.[113]

A katolikus püspöki kar 1951 őszétől, érezve az állam erejét, maga is nagyobb engedményeket tett. Így a Vatikán utólagos hozzájárulásával egyházmegyéket

[111] Magyar Közlöny, 1951. 77. sz.

[112] Magyar Közlöny, 1951. 101. sz.

[113] PI Arch. 276. f. 89/266. őe. A katolikus papi békemozgalom „ajánlására" 1951. szeptember 1-én az egyház valamennyi mező- és erdőgazdasági ingatlanát felajánlotta; az egyes egyházi egységek tulajdonában, mindössze 800—1600 négyszögöl „háztáji" maradt. 1950 januárjáig visszamenőleg azok az egyházi személyek, akik letették az esküt az alkotmányra, megkapták az új fizetést és nyugdíjukat. 1951 augusztusától a katolikus egyház javára 7 millió forint többletköltség biztosításával az állam felvette a papokat az SZTK-jogosultak közé. (*Beresztóczy Miklós* i. m. 41.)

szüntetett meg. (Kassa, Rozsnyó, Szatmár, Nagyvárad, Pannonhalma). A korábbi 13 teológiát 6 helyre vonta össze — bár ez a megegyezésben is „követelmény" volt —, és a teológusok számát is jelentősen — mintegy 35%-kal csökkentette.[114] Az állami feladatok támogatására körleveleket adtak ki. 1951-ben a békekölcsönről, 1952-ben a tavaszi és nyári mezőgazdasági munkáról és az újabb békekölcsönről, 1953-ban az országgyűlési választásokról, a termelőszövetkezetek alakulásáról és az időszerű mezőgazdasági munkákról. Ez utóbbit megismételte 1954-ben a tavaszi munkákról kiadott körlevél és az árvízkárosultak anyagi támogatására felszólító nyilatkozat. Külön püspökkari körlevél szólt a Hazafias Népfront újjáalakulásáról és a tanácskozásokról is.[115]

Az említettek közül csupán kettőből idéznénk. Az 1952. június 4-i körlevélben például többek között a következők olvashatók: „Az aratás befejezése után éppoly fontos munka a gabona behordása és elcséplése is. Isten akarata szerint cselekszünk, aki idejében végzi ezt a munkát is, és megtisztítja szérüjét és összegyűjti búzáját. A békés, boldog életbe vetett reménységgel álljatok a kenyérmagot ontó cséplőgépek mellé is... Az az Isten akarata, hogy a termés minél nagyobb kenyeret adjon nemcsak azoknak, akik a földet művelik, hanem azoknak is, akik gyárakban, üzemekben, hivatalokban szolgálják mindnyájunk javát. Csak aki így gondolkodik, annak szól az apostol szava: »Dicsőség, tisztesség és béke mindenkinek, ki jót cselekszik (Ján. 2,10)«." Az 1953 májusi országgyűlési választások előtt pedig a katolikus püspöki kar arra szólította fel a hívőket, hogy állampolgári kötelességeiket híven teljesítsék. Majd utalt azokra a tervekre, amelyeket a képviselőjelöltek a választók elé terjesztenek. „Ilyen tervek azok, amelyek az ipari és bányászati termelés fokozására, a földművelés fejlesztésére és lakások építésére vonatkoznak. E tervek szerint acéltermelésünket kétszeresére kell emelnünk, széntermelésünket a jelenleginek szintén kétszeresére kell emelnünk, villamosenergia-termelésünket pedig a jelenleginek háromszorosára, és el kell érnünk, hogy öntözött mezőgazdasági területünk 650—700 ezer katasztrális holdra emelkedjék, és hogy 250 ezer új lakás épüljön. Ilyen tervekre mi is csak igent mondhatunk... Végül mindezen tervek és programok feltételezik a békét. Enélkül nemcsak az építőmunka akad meg, de az eddigi erőfeszítések gyümölcsei is elpusztulnak. Mikor tehát a választások alkalmával őszintén kívánjuk, hogy népünk anyagi jóléte, erkölcsi, szellemi és kulturális emelkedése megvalósuljon, ugyanakkor Istent kérjük, hogy a békét számunkra megőrizze, és nemzetünk vezetőinek a béke fenntartására és a jólét emelésére irányuló törekvéseit szolgálja."[116] Mindezek kiadásában és megszövegezésében jelentős szerepe volt Czapiknak, aki 1953

[114] PI. Arch. 276. f. 89/305. őe.

[115] Magyar Kurír, 1951. szeptember 29., 1952. március 20., 1953. május 15., 1954. március 2. és Magyar Kurír, 1954. október 25.

[116] A magyar püspöki kar 1952. június 4-i, ill. 1953. április 23-i levele. Magyar Kurír, 1952. június 4. és 1953. április 23.

júniusában felszólalt a Béke Világtanács budapesti ülésén, és kiállt a béke védelme mellett.[117]

1953 nyarára — mint ismeretes — feszült légkör, válságos helyzet alakult ki az országban. Az ebből kivezető utat, a konkrét tennivalókat az MDP Központi Vezetőségének 1953. június 27—28-i ülése, pontosabban az ott elfogadott határozat fogalmazta meg.[118] Az ülés után a Központi Bizottság Titkársága azonban — Rákosi Mátyás javaslatára — úgy döntött, hogy a határozatot teljes terjedelemben nem teszik közzé, sőt még a párt középszintű szervei is csak egy rövid vázlatos kivonatot kaptak belőle. Az ország közvéleménye így csak egy „Szabad Nép" cikkből, valamint Nagy Imre országgyűlési beszédéből értesülhetett róla.

Nagy Imre miniszterelnök az országgyűlés 1953. július 4-i ülésén ismertette kormánya programját, s ebben az egyházpolitikát illetően a következő megállapítást tette: „Nagyobb türelmességet kell tanúsítani vallási kérdésekben. Megengedhetetlen e téren adminisztratív eszközök alkalmazása, ami eddig bizony néha előfordult. A kormány ebben a kérdésben a türelmesség alapján áll, melynek a felvilágosítás és a meggyőzés az eszköze. Adminisztratív vagy kényszerítő eszköz alkalmazását a kormány elítéli és nem fogja tűrni."[119] A kormányprogram, ahogy az ország közvéleményében, úgy a katolikus egyház papjainak körében is meglehetősen nagy visszhangot váltott ki. A püspöki kar tagjai az 1953. július 8-i püspökkari konferencián rögtön azt javasolták Czapiknak, hogy „azonnal kezdjenek új tárgyalásokat" a kormánnyal, s jelentsenek be tiltakozást a hittan-beíratásoknál történt visszaélésekkel kapcsolatban. Czapiknak azonban sikerült keresztülvinnie álláspontját, miszerint „új tárgyalásokra" nincs szükség, viszont egyes kérdések megbeszélését célszerűnek tartja. Ez utóbbinak lett azután az a következménye, hogy augusztus 24-én hittanpótbeíratásokat engedélyeztek országszerte, amelynek eredményeként a hitoktatásra jelentkezettek száma kb. 20—25%-kal emelkedett.[120]

Nagy Imre miniszterelnök csak 1953. október végén fogadta a katolikus püspöki kar küldöttségét, s a lefolytatott megbeszélés eredményeként ígéretet kaptak öreg és beteg papok otthonainak felállítására, valamint egyházi célt szolgáló épületek (kántorlakás, harangozó-lakás stb.) államosítás alóli mentesítésére. A kormány egyúttal engedélyezte kórházi betegek lelki szükségleteinek (gyónás, utolsó kenet feladása) kielégítését, ha azt azok igényelték, valamint katolikus folyóiratok, imakönyvek, hittankönyvek példányszámának emelését, értékes egyházi könyvtárak visszaadását, továbbá 1954 januárjától teológiai főiskolások katonai szolgálat alóli

[117] „Az egyház lerontaná az emberi természetet, nem fejezné ki a hívek vallását, levetkőzné hivatásának pásztori feladatát — mondotta Czapik a szóban forgó tanácskozáson —, ha nem érezne együtt hívei szándékával, akik fennen hirdetik: békét akarok!" Czapik felszólalását idézi *Saád Béla* i. m. 136. Lásd még Szabad Nép, 1953. június 18.

[118] A határozat megszületésének körülményei és részletesebb elemzésére vonatkozóan lásd: A magyar népi demokrácia története 1944—1962. Szerk.: Balogh Sándor és Jakab Sándor, Kossuth Könyvkiadó, 1978. 198—217.

[119] 1953. Országgyűlési Naplója. 1953. július 4-i ülés 12—26.

[120] PI. Arch. 276. f. 89/303. őe.

felmentését, a volt szerzetesek csendes misézését, még abban az esetben is, ha az illető volt szerzetes állami állásban dolgozott.[121] A korábbi túlkapások feloldása, illetve megszüntetése kétségtelenül javított a katolikus egyház és az állam viszonyán. A szélesebb nemzeti egység megteremtésére irányuló törekvések az új népfront megalakulása, a törvényesség további szélesítése gondolatának felvetése — különösen az alsó papság körében — tovább fokozta az együttműködés helyeslését. A lelkészkedő papságra ugyanakkor elég nagy hatást gyakoroltak — a fentebb említett intézkedéseken túl — a püspökök különböző cikkei és nyilatkozatai a békéről és az ország helyzetéről. Czapik Gyula például valamennyi hazai, illetve nemzetközi békekongresszuson felszólalt. Ezek közül az egyik legnagyobb hatású nagy nemzetközi visszhangot is kiváltó felszólalása 1955 nyarán Helsinkiben a Béke Világtanács ülésén hangzott el. „Hangsúlyozni szeretném, hitemet valló keresztény, Egyházamnak és fejének, a pápának, hűséges alattvalója és a magyar hazámnak törvénytisztelő polgára vagyok" — majd személyes vonatkozású megjegyzéseit követően az ország helyzetéről és békevágyáról a következőket mondotta: „A magyar nép országának rombadőlte után nem állott ki a világ országútjára, és nem nyújtotta kezét alamizsnáért. A magyar nép talpra állott, elhordta a romokat, hozzákezdett az újjáépítést és áldozatot kívánó munkájához. Alkotmányba iktatta a vallás és lelkiismeret szabadságát, kiterjesztette a társadalombiztosítást, és iparkodott a nehéz körülmények között is jobb szociális helyzetet teremteni. És mindezt nem alkalomszerűen, hanem előre kidolgozott gondos tervek szerint tette. Ebben a tagadhatatlanul páratlan munkában mindenki összefogott, a kormánytól kezdve a kezét és eszét használni tudó becsületes polgárig. Ebben a helyzetben mindenki beláthatja, hogy a magyar nép nem akar háborút, hanem igenis békét követel!"[122]

Az 1954 őszi Hazafias Népfrontkongresszust előkészítő munkában is Czapikon kívül Hamvas Endre püspök és a papi békemozgalom vezetői (Beresztóczy Miklós, Brezanóczy Pál, Bárdy Ferenc, Horváth Richárd, Mag Béla, Máté János, Szabó Imre és mások) szintén aktívan részt vettek. A katolikus püspöki kar és az egyház megváltozó magatartása így lassan lehetővé tette, hogy a papi békemozgalom politikáját a hivatalos egyház is magáévá tegye és képviselje, pontosabban 1955—56-ra megközelítette azt a szintet, hogy esetleg sikeres lehet a hivatalos egyházzal való egyesítése.[123] A politikai irányvonal újabb módosítása, s különösen 1955 tavaszától—nyarától a szektás módszerek nagyobb térnyerése azonban megakadályozta ezen a téren is a tisztánlátást.

Az MDP KV. Titkársága 1955 nyarán tárgyalta meg a párt 1953 utáni, pontosabban az „új szakasz" idején folytatott egyházpolitikáját — s ezen belül az ÁEH tevékenységét —, és hozott újabb határozatot. Erre az időszakra ténylegesen megélénkült az egyházak tevékenysége, a katolikus hívők körében növekedett például

[121] PI. Arch. 276. f. 89/344. őe.

[122] Czapik beszédének teljes szövegét közli: *Saád Béla* i. m. 137—139.

[123] *Beresztóczy Miklós* i. m. 48—50.

az első áldozók száma, általában nagyobb fokú lett a templomba járás, körmeneteken, bérmálásokon való részvétel. Országszerte elterjedt az ún. „ministráns brigádok" szervezése, amelyek foglalkozásain rendszeres hitoktatás is volt. Szaporodott a hitbuzgalmi egyesületek (Rózsafüzér Társulat, Oltár-Egylet stb.) száma. Ugyanakkor a sajtó és más propagandaszervek a korábbinál jóval kevesebbet foglalkoztak a „klerikális reakció elleni harc" kérdésével, kevesebb kiadvány jelent meg a vallásos ideológia bírálatáról... stb.[124] Mégis talán túlzásnak tűnik a szóban forgó határozatnak az a megállapítása, hogy „az egyház részéről megmutatkozó reakciós megnyilvánulást megfelelő adminisztratív eszközök alkalmazásával le kell törni". Az ellenséges tevékenységet kifejtő egyházi személyekkel szemben „az eddiginél keményebben kell fellépni". Sőt még a tanácsokban és népfrontbizottságokban lévő egyházi személyek „működését is ellenőrizni kell, és gondoskodni kell róla, hogy az a tevékenység a párt és a kormány politikájának is megfeleljen".[125] Ezen túl a határozat utalt arra is, hogy illetékes szervek vizsgálják felül, milyen objektumok jutottak vissza „jogtalanul" az egyháznak 1953 júniusa után, s tegyenek javaslatot azok visszavételére. Az 1955 augusztusában elfogadott határozat tényleges végrehajtására — az újabb változások következtében — azonban már nem került sor, 1955 októberében az ország közvéleménye már arról értesült, hogy Czapik Gyula egri érsek kérésére az igazságügyminiszter engedélyezte Grősz József kalocsai érsek börtönbüntetésének megszakítását; tartózkodási helyéül egyházi épületet jelöltek ki. Ezzel együtt négy római katolikus pap egyéni kegyelemben részesült, vagyis szabadlábra helyezték őket.[126]

1956 májusában az Elnöki Tanács Grősz József további büntetését kegyelmi úton elengedte, Czapik halála után így ismét ő lett a püspöki kar elnöke.[127] Régebbi funkciójába való visszatérését mind az alsó papság, mind a püspöki kar megnyugvással, kedvezően fogadta. 1956 júniusában—júliusában azonban az ország belpolitikai helyzete válságosra fordult ismét, ami természetesen éreztette hatását mind a papok, mind a hívők körében. Sőt még a papi békemozgalom tagjainak sorában is. Az utóbbiak különösen attól tartottak, hogy Grősz majd nem követi Czapik egyházpolitikáját és fellép a mozgalom tagjaival szemben. A püspöki kar júniusi konferenciája után Hamvas Endre csanádi, Papp Kálmán győri püspök és Rogács Ferenc pécsi segédpüspök pontokba foglalta a püspöki kar követeléseit, amelyekben szerepelt régebbi sérelmek felemlegetése. Így pl. a püspök kinevezési joga, pontosabban az, hogy ne kelljen állami hozzájárulás az egyházi személyek kinevezéséhez, illetve áthelyezéséhez, továbbá kérték az aulákban lévő egyházügyi megbízottak visszahívását, az istentiszteleti idő korlátozásának megszüntetését, a „hittan-beíratások szabadságát",

[124] PI. Arch. 276. f. 89/344. őe.
[125] PI. Arch. 276. f. 60/537. őe.
[126] Szabad Nép 1955. október 14.
[127] Szabad Nép 1956. május 11.

új lelkészségek létesítését stb.[128] A kívánalmak kormány elé terjesztésére azonban az események felgyorsulása, a tragikus októberi események következtében már nem került sor.

1956. október 30-án felsőpetényi őrizetéből az ellenforradalmárok kiszabadították Mindszenty prímás érseket, aki Esztergom helyett Budapestre jött, és ismét „első zászlós úr" kívánt lenni. Ismeretes, hogy november 3-i rádióbeszédében már azt követelte, hogy félre kell állítani és felelősségre kell vonni mindazokat, akiknek a népi demokratikus rendszer, illetve a szocialista Magyarország létrehozásában bármilyen részük vagy szerepük volt. „Szabad választásokat" követelt, az ország társadalmi rendjét pedig a magántulajdon alapjára kívánta helyezni, és természetesen ezzel együtt vissza akarta állítani a konzervatív egyház régi szerepét is.

1956 őszén, s különösen Mindszenty fellépésére az egyházi reakció is támadásba lendült. „Már a szeptemberben megtartott őszi korónák alkalmával, de még inkább az október közepén tartott papi korónákon feltűntek olyan paptársaink — írja Beresztóczy Miklós már többször is hivatkozott munkájában —, akik eddig a magyar politikai élethez nem szóltak hozzá, és most előkészített írásból felolvasott hozzászólásaikban elég éles ellenforradalmi hangot ütöttek meg, nemcsak a katolikus békemozgalom gondolataival szemben, hanem népünk társadalmi életének demokratikus alapjelenségeivel kapcsolatban is... Az ellenforradalmi napokat követő év már a károk helyrehozását és a politikai egyensúly megőrzését hozta."[129]

Az ellenforradalom napjaiban a katolikus békemozgalom a felbomlás stádiumába került. Ezzel együtt egyházi részről is történtek jelentős lépések Mindszenty követeléseinek és javaslatainak végrehajtására. 1957 elejétől azonban fokozatosan sikerült megállítani az egyházi reakció szervezkedését, illetve előretörését. Ez utóbbiban lényeges szerepe volt több állami intézkedésnek is. Ezzel együtt fokozatosan megerősödtek a katolikus egyházon belül is a haladó erők, az egyház vezetői — a katolikus püspöki kar — pedig már 1957 áprilisában kinyilvánította bizalmát és támogatási készségét a kormány politikája iránt. „A püspöki kar bizalommal nézi a kormány törekvéseit, amelyek a múlt hibáinak felszámolására és a sérelmek orvoslására irányulnak — hangzott a püspöki kar közleménye. — Támogatja a kormányt a magyar nép jólétére irányuló törekvéseiben, hazánk és a világ békéjének előmozdításában. Egyúttal elítél minden olyan törekvést, amely a Magyar Népköztársaság állami és társadalmi rendje ellen irányul. Kérjük a Mindenható áldását a békés törekvések sikeréhez."[130]

Összefoglalóan megállapítható, hogy a katolikus egyház és a magyar állam viszonyának alakulását, az egyház társadalompolitikai tevékenységét a felszabadulás után erős konfliktusok jellemezték. Mindszenty József hercegprímás és az általa képviselt politika már a népi demokratikus átalakulás első vívmánya, a földosztás

[128] PI. Arch. 276. f. 89/369. őe.

[129] *Beresztóczy Miklós* i. m. 55—59.

[130] Népszabadság, 1957. április 11.

ellen is harcba szállt. Ellenállását le kellett küzdeni a köztársasági államforma megteremtésekor, majd éles összeütközéseket eredményezett az egyházi iskolák államosítása is. A politikai katolicizmusnak az említett kísérletek ellenére sem sikerült egy egységes, ütőképes politikai pártot létrehoznia, amiben szerepe volt a koalíció és a baloldal magatartásán túl annak is, hogy a felszabadulás után már megkésett jelensége volt a politikai életnek. A fordulat éve után pedig végleg elveszítette további lehetőségeit.

A népi demokratikus kormányzat kezdettől fogva arra törekedett, hogy rendezett viszonyt alakítson ki a katolikus egyházzal is. Az 1950-ben létrejött megállapodás kedvező hatással volt a két fél kapcsolatainak normalizálására, a további kibontakozást azonban nehezítették az MDP politikájának torzulásai, az egyházpolitikában elkövetett súlyos hibák is. „A kölcsönösen elkövetett hibák miatt nehéz, bonyolult egyházpolitikai helyzet alakult ki, és mindkét fél részéről komoly erőfeszítések kellettek, hogy érvényesüljön a megállapodás szelleme. A marxista elméletnek és elvnek, valamint az egyházi tantételeknek dogmatikus eltorzulása a személyi kultuszból fakadó szektás és a korábbi történelmietlen egyházi felfogás hatásának érvényesülése, a haladással szemben álló egyházi erők tevékenysége együttesen súlyos károkat okozott, megnehezítette és késleltette a nemzet alkotó erőinek összefogását."[131]

Ezek a problémák azonban bármennyire is súlyosak voltak, nem juttatták holtpontra az állam és a katolikus egyház kapcsolatainak alakulását. A katolikus békemozgalom jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a katolikus egyház is szerepet vállaljon a szocialista Magyarország építésében. Az ellenforradalom leverését követő gyors politikai konszolidáció pedig megteremtette a kölcsönös bizalom helyreállítását, s egyúttal alapot adott a további együttműködéshez is.

Лайош Ижак:

ОБЩЕСТБЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ В ВЕНГРИИ (1945—1956)

(Резюме)

После освобождения в Венгрии в значительной мере изменилась роль всех церквей, в том числе и роль католической церкви. Статья обобщённо занимается попытками образования тех партий (Христианско-демократическая народная партия, Демократическая народная партия), которые хотели выступить в представительстве политического католицизма. В рамках изложения автор отдельно занимается современной деятельностью Йожера Палффи, Иштвана Баранковича и эстергомского примаса Йожефа Миндсенти, который рассматривал свою должность не только как церковную обязанность, но и как политическую функцию.

[131] *Miklós Imre:* Az állam és az egyházak viszonya. Propagandista, 1982. 1. sz. 22—37.

После нескольких неуспешных попыток Демократическая народная партия подняла своё знамя только летом 1947-го года, всё-таки на парламентских выборах среди десяти партий она попала на второе место. «В году перелома» предложения со стороны партии своих политических услуг заканчивались с фиаско, а после ареста примаса Миндсенти она окончательно прекратила свою деятельность. На обострённой обстановке трудно создалось такое положение, которое содействовало бы нормализации соотношения государства и церквы. В изменении позиции руководителей католической церковью несомненно сыграло роль и движение за мир священников, которое с лета 1950-го года постепенно получило организационную форму. Статья подвргает анализу и деятельность этого движения.

После заключения Йожефа Грёса а рхаипископа города Калоча, в 1951-ом году в лице эгерского епископа, Дюлы Цапика во главе католического епископства стал такой руководитель, который не только имел богатые опыты в области управления церковью, но в основном уже начиная с момента освобождения среди епископов он являлся самым преданным сторонником „modus vivendi". Изменения в политическом курсе (в 1953-ем, а затем в 1955-ом гг.) однако снова причиняли трудности в формировании связей государства с католической церковью. Положение было затруднено трагическими событиями осени 1956-го года и новым появлением Миндсенти в политической арене. Политическая консолидация однако сделало возможным опираться на раньше обоснованные связы и после 1956-го года.

Lajos Izsák

ACTIVITÉS SOCIALES-POLITIQUES DE L'ÉGLISE CATHOLIQUE EN HONGRIE (1945—1956)

(Résumé)

Après la libération du pays un changement considérable survint en Hongrie dans le rôle joué par les Églises, dont aussi dans celui de l'Église catholique ayant la plus grande influence. L'auteur de cette étude décrit, en les synthétisant, les tentatives de former des partis (Parti Populaire Chrétien-Démocrate, Parti Populaire Démocrate) destinés à représenter le catholicisme politique. Sous cet aspect il s'occupe à part des activités à cette période de József Pálffy, István Barankovics et du prince-primat József Mindszenty qui tenait sa dignité occupée dans l'Église pour une fonction au moins autant politique qu'ecclésiastique.

Après plusieurs tentatives échouées le Parti Populaire Démocrate ne se présenta effectivement qu'à l'été 1947, mais aux élections il obtint, parmi dix partis, la deuxième place. A l'année du grand tournant ses offres politiques aboutirent à un échec et après l'arrestation de Mindszenty il mit définitivement fin à ses activités. Dans cette atmosphère tendue il était difficile de voir se former une situation qui eût permis de régler les relations entre l'État et l'Église catholique. Dans la modification de la position prise par les dirigeants de l'Église catholique un rôle revient indiscutablement au mouvement de paix du clergé qui, à partir de l'été 1950, se dota peu à peu de cadres organisés. Cette étude analyse également les activités de ce mouvement.

Après l'arrestation de József Grősz, archevêque de Kalocsa, en 1951, dans la personne de Gyula Czapik le corps épiscopal eut un chef qui disposait non seulement d'un long passé dans la direction de l'Église et de grandes expériences, mais qui, au fond à partir de la libération du pays, était partisan fervent du modus vivendi, et ce même au sein du corps épiscopal. Les modifications de la ligne politique, en 1953 ensuite en 1955, dressèrent de nouveaux obstacles à l'évolution des relations entre l'Église Catholique et l'État, et des erreurs furent commises des deux côtés. Les événements tragiques de l'automne 1956 et la nouvelle intervention de Mindszenty ne firent qu'aggraver la situation. La consolidation politique permit pourtant de se fonder après 1956 aussi sur les relations créées déjà plus tôt.

Orbán Sándor

A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK ELSŐ FÉL ÉVTIZEDE (1948—1953)*

A szocializmus építésének feladatait és ütemét kezdetben alapvetően a két munkáspárt egyesüléséből 1948 júniusában létrejött Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata határozta meg. A hazai munkásmozgalomnak a tőkés kizsákmányolás ellen, majd a hatalomért, illetve a hatalom birtokában a „kommunizmus felé" haladó szocialista társadalomért folytatott küzdelmét történeti perspektívában tárgyaló nagyívű program a közvetlenebb teendőket is megjelölte. Így a politikában olyan alapelvek megvalósítását tűzte ki célul, mint a népi demokráciának „a népszuverenitáson alapuló demokratikus parlamentarizmusra" való építése, valamint az államgépezet és az igazságszolgáltatás gyökeres demokratizálása. S ugyanitt napirendre tűzte a pártok „laza koalíciójából" összeállt Függetlenségi Front megújítását olyképpen, hogy abban „nemcsak a demokratikus politikai pártoknak, hanem a magyar nép nagy társadalmi szervezeteinek... is méltó helyet kell biztosítani".

A gazdaság területén mindenekelőtt a „dolgozó nép életszínvonala" és a „termelőerők fejlesztése" érdekében, a tőke további felszámolását, a tervgazdaság kiterjesztését (alkalmazva ezt a baráti országokkal való együttműködésre is) és olyan feladatok megoldását szorgalmazta, mint az ipar és közlekedés fejlesztésén belül a „nehézipar kiépítése", a „villamosenergia-termelés" növelése; a mezőgazdaságban egyfelől a „paraszti kisbirtokra épülő" technikai, gépi ellátás, másfelől a „falu beszerzési, értékesítő, termelő és egyéb szövetkezeteinek" fejlesztése. A gazdasági célkitűzések sorából természetesen nem hiányozhattak olyan további, csak látszólag részlet- — de később így vagy úgy nagyon is megkülönböztetett fontossággal rendelkező — feladatok sem, mint a munkanélküliség teljes felszámolása; az élősdiség kiküszöbölésével egyidejűleg a kisipar és a kiskereskedelem tervgazdaságba való bekapcsolása, valamint az olyan, egymással nagyon is kölcsönösségben ható tényezők, mint az állami költségvetési egyensúly, a pénz értékállósága, az olcsó államigazgatás és a progresszív adózás biztosítása. Míg a szociális követeléseket megfogalmazó programpontok az alapvető szociális vívmányokon túl lényegében a

* Részlet a kétkötetes „Magyarország történelme" c. munka készülő új kiadásának utolsó fejezetéből.

társadalombiztosítás és az egészségügyi ellátás, valamint az üdülés kiterjesztését tartalmazták, a kulturális területen a vagyonos osztályok műveltségi monopóliumának megszüntetése, az analfabétizmus felszámolása és az iskolázás lehetőségeinek minden szempontból való kibővítése, szellemének demokratizálása, illetve a demokratikus nevelés egységének biztosítása állott a középpontban.

Fontos elvi megállapításokat tartalmazott a programnyilatkozat az országban élő nemzetiségek demokratikus jogainak széles körű biztosítására és fejlesztésére; a hadseregnek a haza védelme és a demokratikus országokkal közösen vállalt kötelezettségek teljesítése érdekében való erősítésére. Ami pedig az ország külpolitikáját illeti, abban a béke biztosítása, a Szovjetunióval való szövetség, a népi demokratikus országokkal — köztük a szlovákiai magyarság helyzetének rendezése alapján Csehszlovákiával is — kialakítandó együttműködés, és az imperializmus ellen harcoló népekkel való szolidaritás foglalta el a központi helyet. Mindez természetesen bizonyos feltételek mellett nem zárta ki a politikai és gazdasági kapcsolatok alakítását és ápolását más országokkal sem.

Az MDP programnyilatkozata tehát úgy alkalmazta a marxi–lenini ideológia szocialista célkitűzéseit, hogy azokat nem vonatkoztatta el, hanem összekapcsolta a sok tekintetben elmaradott hazai adottságok felszámolásának és fejlesztésének történetileg napirenden lévő, néha még csak nem is szocialista jellegű tennivalóival. Ugyanakkor e szocialista célkitűzések alkalmazását, a hazai feltételek és igények mellett nagyban meghatározták az 1948-ra kialakult nemzetközi viszonyok, a nemzetközi és a hazai munkásmozgalom állapota, és azon belül is a Kominform álláspontja. S ha a hazai adottságok megváltoztatása önmagában is óriási erőkoncentrációt feltételezett az ország népétől, utóbbi ezt még csak fokozta, és célirányosságát tekintve is befolyásolta.

Nem szólva most a programnyilatkozatnak oly fogalmazásairól, amelyek az adott kontextusban teljesen szükségtelenül az „utolsó csatlós" megbélyegző kifejezést ismételték el, iméntire utal, hogy nem érzékelte: a jobboldali szociáldemokraták jelentette veszély eltúlzása vagy az osztályharc kiéleződéséről szóló tétel átvétele mennyire nincs összhangban a nyilatkozatnak sem a kommunista párt múltjában tapasztalt szektaszellemet elítélő önkritikus szavaival, sem a szocializmusba való „viszonylag békés átmenet" deklarálásával. Hogy mindez nemcsak az elméletet, de a gyakorlatot is torzította, arra nézve példaként elég talán azt az alapozatlan érvelést idézni, amely a falu kizsákmányoló elemei támadásával, illetve a dolgozó parasztság ez okból történő lesüllyedésével szembeni védekezésül hívja szövetkezetbe az utóbbit. Más jelenség ugyan — de aligha a szektaszellem kompenzálására tűnik fel —, hogy ugyane program egyrészt olyan garanciákat és lépéseket helyez kilátásba (pl. a paraszti magántulajdon, a kisipar és a magánkereskedelem védelmére, valamint a termelés és az életszínvonal fejlesztésére), amelyek vagy már elvben összeférhetetlenek, vagy a gyakorlatban egyhamar nem biztosíthatók a szocializmus építésének akkor elhatározott konkrét útjával, illetve módszereivel.

Változások a nemzetközi viszonyokban

A szocializmus építésének az MDP programjában meghatározott menetére befolyást gyakorló nemzetközi erőviszonyokban már korábban elkezdődött és erre az időszakra meglehetősen határozott alakot öltő változások legfontosabbika az antifasiszta hatalmak koalíciójának teljes felbomlása. Egyfelől a hidegháború szellemének élesztése, másfelől a régió országainak immár egyértelműen szocialista irányú fejlődése tartós polarizációhoz: két tábor kialakulásához vezetett. A két tábor — az elkülönült kapitalista és szocialista világrendszer — közötti konfrontációnak azok a gócai, amelyek a munkás- és a felszabadító mozgalmaknak a világ különböző pontjain tapasztalható új fejleményeivel, vagy a háború folyományaként megoldatlan nemzetközi kérdésekkel kapcsolatban jelentkeztek, egyre inkább elmérgesedtek. A szocialista erők térhódítására válaszolva, a tőkés világrendszer vezető hatalmai nemcsak Európa egyes országaiban (Olasz-, Francia- és Görögország mellett a nyugati hatalmaktól megszállt német területen is) akadályozták vagy éppen üldözték a munkáspártokat és támadták — pl. a Marshall-tervhez való viszony alapján — a baloldali szakszervezeteket. Hasonló lépéseket tettek az Egyesült Államokban, valamint az amerikai, sőt az ázsiai kontinens különböző országaiban is (Korea, Kína).

Természetesen régiónkat és azon belül országunkat közvetlenebbül is a német földön történtek érintették. Itt a nyugati megszállási zónák összevonásával és a szovjet zónától elkülönült egységes igazgatásával nemcsak a demilitarizálást, és vele összefüggésben a Ruhr- és a Rajna-vidék nemzetközi ellenőrzésére képes Szövetségi Ellenőrző Bizottság tevékenységét tették lehetetlenné, de a külön nyugati márka 1948. júniusi bevezetésével, majd Nyugat-Berlinre való kiterjesztésével gazdaságilag is a kettéválást segítették elő. Amikor pedig ennek az egyoldalú pénzreformnak kedvezőtlen gazdasági hatásait elkerülendő, a szovjet katonai hatóságok gátat emeltek a nyugati és a keleti övezet közötti forgalom elé, a nyugati hatalmak repülőgépekkel, „légi hídon" át látták el Nyugat-Berlint. Jóllehet, e blokádpolitika egy éven belül megszűnt, azonban az így felfokozott feszültség tovább tartott. S ez alkalom volt arra, hogy a német államiság először (1949. szeptember 20.) a nyugati zónákból kialakított Német Szövetségi Köztársaság alakjában szülessen újjá. Mintegy válaszul erre csakhamar létrejött a Német Demokratikus Köztársaság, beteljesült Németország kettéosztottsága.

A nyugati hatalmak más európai lépései kiterjedtebben is jelezték a két tábor közötti konfrontációt. A már 1947-ben szerződésre lépő Anglia és Franciaország, az Egyesült Államok támogatásával egy 1948. márciusban Brüsszelben kötött megegyezéssel kiterjesztették ezt a szerződést a három Benelux-államra. S valóban, mind az előbbi, mind a kibővített egyezmény összefüggött a német helyzettel, csakhogy nem — mint elhitetni akarták — a Németországból várható agresszió elleni védekezés, hanem sokkal inkább a szocialista országok elleni tömörülés szempontjából. Jól jelzi ezt, hogy 1948. áprilisban nemcsak olyan, a Marshall-terv intencióinak megfelelő érdekcsoportosulás jött létre, mint a 16 európai tőkés ország Gazdasági Együttműködési

szervezete (OEEC), de az Egyesült Államok és Kanada kezdeményezésére tárgyalások indultak a korábban alakult brüsszeli paktum tagjaival egy szélesebb atlanti katonai tömb megalakításáról is. És összhangban az új amerikai elnök, Truman más kontinensrészekre is kiterjedő expanzív gazdasági és katonai paktumpolitikájával, további öt ország (Dánia, Norvégia, Izland, Olaszország és Portugália) bevonásával 1949 áprilisában létre is jött a NATO. Az újonnan alakult NSZK azonban majd csak később, miután a tíz európai tőkés ország által 1949 májusában létrehozott Európai Tanács is felveszi tagjai közé, és gazdaságilag, valamint katonailag is integrálódik az 1951-ben megalakult Európai Szén- és Acélközösségbe (Montanunió), csatlakozik ehhez a katonai paktumhoz.

A szocialista országok között egyébként is törvényszerűen kialakuló szorosabb kapcsolatokat csak még inkább sürgették a tőkés világrendszerhez tartozó hatalmak kommunista és demokratikus mozgalmak elleni akciói, s különösen azok a tömörülések, amelyek a politikai és a gazdasági célok mellett újabban immár katonai jelleget is öltöttek. Mégis, akkor még nem került sor arra, hogy a tőkés tábor katonai tömbpolitikájára hasonlóval válaszoljanak. Nem céloztak ilyent azok az 1948-ban végleg megrekedt külön kísérletek sem, amelyek részben a bolgár párttól, részben Jugoszláviából indultak ki egy balkáni államszövetség létrehozására.

A szocialista országok újonnan kialakuló államközi kapcsolatait egyelőre a kétoldalú kölcsönös barátsági, együttműködési és segélynyújtási szerződések jelezték. Korábbi viszonyaikhoz, illetve az ezek folytán fennmaradt problémákhoz képest e szerződések nagy előrehaladást jelentettek. Magyarországgal először (1947. december) a régió szocialista fejlődésben leginkább előrehaladott Jugoszlávia kötött ilyent. Ezt követte aztán 1948. januárban a Petru Groza vezette román kormánnyal, majd februárban a Szovjetunióval kötött hasonló szerződés. A sor még az év nyarán folytatódott a lengyelekkel és a bolgárokkal létrejött egyezményekkel. Csupán Csehszlovákiával nem jött létre ilyen az évben. Csak miután törvényileg rendezték a szlovákiai magyar kisebbség állampolgári jogait, kerülhetett sor a két ország között először egy kereskedelmi, majd 1949 áprilisában pedig az előbbiekhez hasonló barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási szerződésre. E kétoldalú szerződések természetesen nem jelentették azt, hogy a szocialista országok bizonyos kérdésekben (pl. külügyminisztereik 1948. júniusban Varsóban és 1950. októberben Prágában a német remilitarizálás ellen) ne léptek volna fel egységesen. Még inkább magától értetődő volt a szocialista tábor egysége a nemzetközi méretekben kibontakozó békemozgalom támogatásában.

Jóllehet 1948–1949 folyamán az ázsiai kontinens keleti részén is további országokban győzött a szocialista forradalom (Észak-Korea, Kína), sőt ami az előzmények után ugyancsak korszakos jelentőségű: a szovjet atomkutatás 1947 végére meghozta az eredményt, és — mint 1949 szeptemberében bejelentették — megszűnt az Egyesült Államok atombomba-monopóliuma, mégis a szocialista országok első jelentősebb tömörülése gazdaságaik hatékony és egybefogott fejlesztése céljából jött létre. Hat európai szocialista ország részvételével 1949 januárjában megalakították a

Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsát, amelyhez csakhamar csatlakozott Albánia, és megszületése után egy évvel az NDK is. Mindez, együtt az előbbi kétoldali szerződésekkel, igen fontos lépés volt a régió országainak összefogásában, fejlődésük meggyorsításában.

A munkáspártok tevékenységére és általuk a szocialista országok politikájának ez idő tájt különösen szükségessé vált szorosabb koordinálására befolyást gyakorló Tájékoztató Iroda élénkülő tevékenységét a Belgrádban 1948 elején alapított „Tartós békéért, népi demokráciáért" c. újságja jelzi. A Tájékoztató Iroda 1948. júniusi ülésének dokumentumaiból azonban kitűnt, hogy a pártok fölöttébb szükséges és hasznos kölcsönös információjának és akcióegyeztetésének célja mellett és velük kapcsolatban azok a problémák kerültek előtérbe és éleződtek ki konkrét viszonylatokban is, amelyek már ilyen vagy olyan formában az 1947. évi alakuló ülésen és annak határozatában is felmerültek. Mindez azért is sajnálatos volt, mert jóllehet — mint meg is állapították — a kialakult nemzetközi helyzet a szocialista országok fokozott összefogását sürgette, mégis az Iroda júniusi határozata az ellenkező irányban is hatott. E hatás egyfelől a Jugoszláv Kommunista Párt politikájának elítélésében és Jugoszláviának a szocialista országok közösségéből való kizárásában, másrészt — ettől nem függetlenül — egyes pártok vezető személyiségeinek likvidálásában s mindkettő által a tömegek tisztánlátásának elhomályosításában, bázis- és szövetségesi szerepének gyengítésében mutatkozott. A határozat megszületéséhez nagyban hozzájárultak azok az ellentétek, amelyek ugyan a Szovjetunió Kommunista Pártja és a JKP között korábban katonai és a munkás-paraszt szövetség problémájában, újabban pedig a vegyesvállalatokkal kapcsolatban gazdasági, továbbá egyes politikai kérdésekben (szovjet szakértők helyzetéről, párt szerepéről, falusi politikáról stb.) mutatkoztak meg közvetlenebbül, de gyökereik szerint más okokhoz is elvezettek. Az ellentétekben és a szakításban döntően a második világháborúval és a szocializmus továbbfejlődésével kapcsolatban felmerült problémák és megoldásuk Sztálin dogmatikus nézetei és az ezek jegyében tett meggondolatlan lépései alapján való megítélése játszott közre.

Míg a háborút követően Sztálin bizonyos türelmet és megértést tanúsított a szocialista átalakulás többféleségét és ütemét illetően, 1947-től részben az új világhelyzet, részben a változó — néha személyeskedéstől sem mentes — szubjektuma okán újra a tekintélyelv alapján magyarázott szovjet tapasztalatok egységes séma szerinti érvényesítését kívánta. Az ettől való eltérés, és kiváltképpen — mint a JKP esetében valóban megtörtént — a saját tapasztalatok propagálása az ő szemében nemcsak a Szovjetunióval és annak kommunista pártjával szemben folytatott „ellenséges politikát", de egyúttal olyan torzulásokat is jelentett, „amelyek összeegyeztethetetlenek a marxizmus–leninizmussal és csak nacionalistákhoz illenek". Ezek a Sztálint „hitelesítő" szavak a Tájékoztató Iroda határozatában álltak, amely ugyanakkor azt is kimondta, hogy „jóváhagyja az SZKP KB eljárását, amely a Jugoszláv KP KB helytelen politikájának leálcázására irányul". A határozat céltévesztését, a megbélyegző kitételek mellett mi sem mutatja jobban, mint az a képtelenség, hogy — a különben távolmaradt — JKP-nak kötelezettségként írta elő,

hogy „számot kell adni munkájáról a Tájékoztató Iroda előtt", vagy ha a párt vezetői nem ismerik el és javítják ki „hibáikat", akkor a „JKP egészséges tagjainak feladata..., hogy leváltsák őket".

Ennek és az ez alkalommal megszületett további határozatoknak azok a pontjai, amelyek az iméntieken túl az osztályok közötti küzdelem és azon belül is különösen a falusi differenciálódás és osztályharc éleződésének tagadását, valamint a pártnak a népfrontba való állítólagos feloldását kritizálják, továbbá a falu szocialista átalakulásának elkerülhetetlenségét és a szocialista ipar kifejlesztésének szükségességét teszik szóvá, láthatóan sokkal szélesebb érvénnyel íródtak annál, mintsem hogy csupán egyetlen párt okulására szolgáltak volna. Jól jelzi ezt, ahogyan az egyes pártok nemcsak a JKP vezetőinek elmarasztalására és durva támadások formájában való kioktatására, de önmaguk miheztartása végett is szüntelen ismételgették a Tájékoztató Iroda határozati pontjait. Ebben egyedül a Lengyel Munkáspárt vezetője, W. Gomulka képezett kivételt, akit ezért — úgymond: „jobboldali", „nacionalista" elhajlás miatt — hamarosan le is váltottak tisztségéről, amit aztán a továbbiakban B. Bierut töltött be.

Ám ennél sokkalta tragikusabb fejleménye volt az ügynek az a rendőri és bírói hajsza, amely szinte valamennyi szocialista országban, minden alapot nélkülözően megindult, és 1949-ben konstrukciós perekké kerekítve olyan elvhű kommunista vezetők életét követelte, mint Albániában K. Dzodze, Bulgáriában T. Kosztov, Magyarországon Rajk László és számos más vezető beosztású személyiség. Romániában az egyidejű propaganda részben ehhez a sorhoz kapcsolta — az egyébként jóval később kivégzett — Patrascanu 1948. évi letartóztatását is. Az okozatiság, amely a kommunista pártok e helyrehozhatatlan öncsonkítása, valamint a Tájékoztató Irodának a mértéket már teljesen elvesztő „A Jugoszláv Kommunista Párt gyilkosok és kémek kezében" c. 1949 végi határozata között fennáll, teljesen nyilvánvaló: a JKP vezetői — és a konstruált összeesküvési és kémperek minden áron ennek a „bizonyítását" célozták — áttértek „a burzsoá nacionalizmusról a fasizmusra, és Jugoszlávia nemzeti érdekeinek nyílt elárulására".

A két tábor kialakulásával és konfrontációjával előálló világ- és európai helyzet értékelése, valamint az örvendetesen gyarapodó szocialista országok szorosabb egységbe vonásával kapcsolatban keletkező problémákból levont következtetések természetesen nem egyszerre és nem ugyanazon módon éreztették hatásukat az egyes országok fejlődésére. Valójában mindegyiknek — ha a korábbihoz képest szűkebb mozgástérben is — meg kellett küzdeni önnön sajátos fejlődési adottságaiból következő feladataival is.

A munkáshatalom első lépései

A hatalom lépései valójában több szempontból is csoportosíthatók. Már magához az alapjában helyes MDP-programhoz viszonyítva is kitűnik, hogy voltak

annak olyan pontjai, amelyeket megoldottak, míg más pontjait figyelmen kívül hagyták, vagy éppen eltorzítva hajtották végre, egészen odáig, hogy 1949 tavaszán a párt legfelsőbb vezető testülete le is szögezte, hogy a program egészében is „helyesbítésre" szorul. Még inkább világosság derül a különböző lépések jellegére, ha azok történeti funkcióját vesszük számba. Volt közöttük ugyanis olyan, amelynek végrehajtása valójában a korábbi fejlődési szakasz feladata lett volna, de az, ha egyes kérdések megoldásában előre is szaladt, másokat a szocialista átalakulásra hagyott örökül. Ezek közül is a legjellegzetesebb talán az állam és az egyház viszonyának — az MDP programnyilatkozatában feladatul kitűzött — rendezése, s azon belül az iskolák egységesen állami kézbe vétele.

Történetileg bármennyire is eltolódott a program beváltása, mégis a legnagyobb, a katolikus egyház Mindszenty-féle reakciós vezetésével, több kísérlet ellenére sem sikerült megegyezésre jutni. Így, miután a Függetlenségi Front más koalíciós pártjai is, sőt a rajtuk kívüli Polgári Demokrata Párt és a Radikális Párt is egyetértettek e kérdés hamari megoldásában, az MDP hatásos propagandakampányt és tömegmozgalmat bontakoztatott ki az egyházi reakció ellen, az állam és az egyház közti viszony rendezésének, az egyházi iskolák államosításának követelésére. Részben ennek alapján, ugyanakkor bizton számítva a képviselők többségére, 1948. június 16-án bocsátották szavazásra az országgyűlésben az iskolák államosításának kérdését. Csupán a Demokrata Néppárt és a Keresztény Női Tábor képviselői és néhányan a Magyar Demokrata Pártból (összesen 63 : 230-cal szemben) szavaztak a törvényjavaslat ellen. A törvény (1948: XXXIII. tc.) végrehajtása során 6505 (ebből 5032 felekezeti) iskola került állami kézbe, mely akkor az ország iskoláinak (9274) több mint kétharmadát képezte. Az ezúttal állami státuszba átment korábbi felekezeti pedagógusok száma mintegy 18 ezerre tehető. Azontúl, hogy nem államosították a ténylegesen egyházi célokat szolgáló tanintézményeket (pl. teológiai főiskolákat), a katolikus egyház — főként a papnevelés utánpótlását biztosítandó — még vissza is tarthatott 8 szerzetesrendi középiskolát.

Bár a Mindszenty-féle reakciós egyházi vezetés, számítva a hívő tömegek mozgósíthatóságára, megkísérelte az országban egy kultúrharc kirobbantását, az állami oldal azonban tartózkodó volt, és hosszú időn át megmaradt a politikai küzdelem keretei között. Erre vall, hogy a fakultatív hitoktatás bevezetését 1949 szeptemberére halasztotta. És csak miután sikerült a többi egyházzal megegyezni, valamint részben az iskolák államosításánál megmutatkozott tömeghangulatot élesztve, az egyházon belül a Mindszenty-féle vezetést 1948 végére viszonylagosan elszigetelni, következtek sorra bizonyos adminisztratív és bírósági lépések. Ha ezekben nem is súlyozódtak pontosan Mindszenty primásérsek felelősségének elemei, valamint állami és köztörvényekbe ütköző konspirációs és más cselekményei, mégis 1949 februári bírósági elítélése komoly alapokkal rendelkezett. Ugyanakkor csak nélküle nyílhatott út az egyház békülékenyebb vezetőivel való tárgyaláshoz, és végül is az állam és a katolikus egyház közti viszony — a két intézmény egymástól való teljes elválasztása — 1950. évi rendezéséhez. Ezzel egyidejűleg szűnt meg a kultuszminiszté-

rium vallási ügyekkel foglalkozni, mert ezeket a továbbiakban az újonnan alakult Állami Egyházügyi Hivatal látta el. Kivált az Eötvös Loránd nevét felvevő budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemből a teológiai fakultás, és a tőkés jellegű egyházi intézmények (kiadók) államosítása után ezúttal szűnt meg a szerzetesrendek nagyobb része is.

Nem szólva arról, hogy e régtől lezárásra váró, jórészt történeti jellegű kérdés megoldása — mivel éppen most került sorra — óhatatlanul beletorkollott a munkáshatalom megszilárdításának folyamatába, közvetve is kihatott arra. Nevezetesen azáltal, hogy két ellenzéki párt működése nehezült meg, vagy éppen vált lehetetlenné általa. Egy nagyobb párté: a Demokrata Néppárté, amelynek amúgy is labilis helyzete több ponton is az egyház vezetőitől függött. Most e függés meglehetősen vékony, de annál inkább több színben játszó szálai is elszakadtak. A párt vezetője: Barankovics István az országház nyilvánossága előtt sem késett az ebből, valamint a más, pártja számára kedvezőtlen fejleményekből a következtetést levonni. Elhagyta az országot, majd pártja még 1949 februárjában feloszlatta magát. A kisebb ellenzéki csoportosulás, az ún. Keresztény Női Tábor pedig úgy tűnt el a politika küzdőteréről, hogy — kivéve vezetőjének, Slachta Margit apácarendi főnöknőnek a parlamenti botrányát (Himnusznál ülve maradás stb.) — jóformán még hírt sem hagyott maga után.

Nem a korábbi formáció megoldatlan feladatának beváltásához, hanem sajátosan az átalakuláshoz kapcsolódtak már azok a lépések, amelyek közvetlenebbül is a hatalom szocialista jellegének kifejezésére és megszilárdítására szolgáltak. Amikor az MDP programnyilatkozatában leszögezte, hogy „ma Magyarországon a munkásosztály és a vele szövetséges dolgozó parasztság van hatalmon", egyszersmind megjelölte annak módját és eszközeit, hogy az „államhatalom birtokában" miként haladhat tovább demokratikus és szocialista céljai beváltásának útján. Tulajdonképpen ezt tartalmazták a program megvalósításának feltételeit megszabó olyan pontok is, mint amelyek „a nép egyre szélesebb rétegeinek" az állami, a gazdasági élet irányításába való bevonásával, továbbá „a kormányzat szerkezetének és módszereinek megváltoztatásával", valamint az „államvédelem" megerősítésével és más hasonló célkitűzésekkel foglalkoztak.

Azok a lépések tehát, amelyek akár az egyesülés utáni párttagság felülvizsgálására, akár a kormányzat megerősítésére és a hatalom végrehajtó (fegyveres és igazgatási), valamint igazságszolgáltatási szerveinek a megreformálására és nem utolsósorban a legfőbb törvényhozó testületnek a megváltozott erőviszonyoknak megfelelő átalakítására irányultak, önmagukban, a munkáshatalom érdekében jogosak és a kongresszus programjával összhangban valók voltak. Így az 1948 szeptemberében a felvételi zárlattal együtt elrendelt felülvizsgálat során 1 200 000-re felduzzadt, egyszersmind a — különösen az 1948 elején (városi és falusi) — tömeges belépésekkel felhígult párttagság száma, a tagjelöltté való visszaminősítéseket is figyelembe véve, jóval 1 millió alá szorult vissza. Viszont miután a kormányban 1948 második felében újabb két tárcához jutott az MDP (Farkas Mihály a honvédelmi,

Gerő Ernő a pénzügyi tárcához), s így a miniszteri helyeket, öt kivételével, kommunisták töltötték be, megnőtt a párt vezető szerepe az állami életben is. S nem is akárhol, hanem elsősorban a katonai szellem és tisztképzés (új akadémiák) átalakítását, valamint a hadsereg létszámának és felszerelésének kibővítését érintő átszervezés alatt álló fegyveres erőknél. Sőt Tildy Zoltán lemondásával a köztársasági elnöki helyet is az MDP (Szakasits Árpád) töltötte be. Hasonló átszervezés történt a rendőrségnél is, amelyből ekkor (1948. szeptember) vált ki és lett önállóvá a rossz emlékű Államvédelmi Hatóság.

A közigazgatás területén ugyan csak később, a tanácsrendszer 1950. őszi bevezetésével történt alapvető változás, ámde már 1948–1949-ben olyan rendeletek láttak napvilágot, mint a jegyzői állások államosítása, a demokráciára nem kívánatos magatartást tanúsító közszolgálati alkalmazottak elbocsátásának lehetővé tétele, illetve másfelől annak a rendeletbe adása, hogy mindenekelőtt munkások és dolgozó parasztok — mint azt már 1945-ben is szabályozták — a korábban előírt képesítési kellék nélkül is tölthetnek be közszolgálati helyeket. Az igazságszolgáltatást főleg azok a jogalkotások érintették, amelyek egyfelől lehetővé tették a régi ítélőbírák, államügyészek, igazságügyi alkalmazottak és közjegyzők végelbánás alá vonását (1948: XII. és LII. tc.), másrészt népi ülnökök részvételét írták elő a bírói eljárásokban (1949: XI. tc.). Ezzel, illetve a népbíróságok 1950. januári megszüntetésével egyszersmind felszámolódott a bíráskodás kettős rendszere is. A párt és a munkáshatalom tevékenységi területét formailag ugyan csupán közvetve érintették, de jelentőségét illetően egyáltalán nem lebecsülendők azok az 1948 tavaszán induló akciók, amelyek a különböző ifjúsági, női és paraszti rétegszervezetek egységes tömegszervezetekbe vonását és centrális irányítását célozták (MINSZ, MNDSZ és DÉFOSZ). Hasonló célú összevonások és egyesítések zajlanak a foglalkozási áganként elaprózott szakszervezeteknél is. A női egyenjogúságról ugyancsak 1948 novemberében hoztak törvényt.

Az államélet pártirányítása, és talán a centralisztikus törekvések sem feltétlenül kell, hogy önmagukban torzulásokhoz vezessenek. Csakhogy az adott, meglehetősen elmérgesedett nemzetközi helyzetből levont következtetések, illetve a „személyi hatalmuk kiépítésére" törekvő Rákosi-klikk tagjainak tevékenysége nyomán ezek mégis ide vezettek. Mint az MSZMP egyik határozatában is olvasható, e klikk tagjai „a hatalom birtokában önkényük leplezésére hirdették a hibás sztálini tételt az osztályharc éleződéséről, valamint azt, hogy az ellenséget elsősorban a pártban kell keresni". Mindezt szinte magától értetődően egészítette ki az éberség fokozása és a bizalmatlanság szítása. Így esett aztán meg, hogy az MDP-tagság meglehetősen elnyúlt felülvizsgálata és a tagfelvételi zárlat nem elsősorban az arra alkalmatlanokat, az elvtelen, kétszínű és korrupt elemeket, hanem alapvetően a volt szociáldemokratákat szűrte ki; az egyes minisztériumok megszerzése vagy fokozott ellenőrzés alá vonása nemegyszer a tárca korábbi képzett tisztségviselőivel szembeni hajszává fajult; a megtisztított és részben laicizált közigazgatásban és igazságszolgáltatásban — érdemes munkások és parasztok helyett — sok esetben tehetségtelen karrieristák

jutottak funkcióhoz; az állam egyébként aligha nélkülözhető védelme címén pedig többszörös tragédiákkal járó törvénytelenségeket követtek el.

A nemzetközi és hazai osztályharcnak, valamint a hozzá kapcsolódó éberségnek a háború lehetőségével is számoló szítása alkalmas légkört teremtett a türelmetlenség általánossá válásához. Jól jelezték ezt azok az akciók, amelyek — jórészt az MDP programnyilatkozatát túllépve — a mezőgazdaság szocialista átszervezésével kapcsolatban, vagy ettől nem függetlenül: a gazdagparasztság ellen, általánosabban pedig a Függetlenségi Front pártjaival szemben megindultak. Ugyanakkor e lépéseket éppen úgy, mint a hatalom jellegének megítélését, a szovjet tapasztalatok átvételének hirdetésével próbálták hitelesíteni.

Bár az MDP programnyilatkozata a dolgozó paraszti gazdaságok és az átmeneti szövetkezeti formák támogatása mellett — számolva a kellő feltételek hiányával — csupán távolabbi célnak tekintette a termelőszövetkezeti átalakulást, 1948/1949 fordulójára mégis, már konkrét tervek és kezdeményezések alakultak ki arra, hogy néhány éven belül a termelőszövetkezet legyen a falu többségi szektora. Emellett megtették az első lépéseket a gazdagparasztság korlátozásán túl annak kisajátítására is. Tágabb értelemben pedig a programnyilatkozat bár „az egymással versenyző pártok laza koalíciójának" rosszallása mellett még a leendő Függetlenségi Frontban is szerepet ígért a „demokratikus politikai pártoknak", mégis 1948 végén és még inkább 1949 elején az MDP vezetői már azt az álláspontot vallják, hogy a Függetlenségi Front a továbbiakban nem lehet a szövetségesek és más pártok összefogásának szerve. Éppen ellenkezőleg: helyette inkább ezeknek, mi több, önmagának felszámolását kell szolgálnia. Valójában ezt tartották megfelelőnek ahhoz a népi demokrácia keretében kifejlett hatalmi formához is, amit akkor — Sztálin után — „szovjet forma nélküli" proletárdiktatúrának neveztek, mintegy sugallva ezzel utóbbi funkcióinak egyoldalú szigorítását, azt, hogy annak a szövetség kiterjesztése és a szövetségesek nevelése helyett inkább elnyomó szerepét kell fejleszteni.

A Függetlenségi Front jövőjének ily módon való kijelölése nem csupán a programnyilatkozathoz vagy — akár a múltba tekintve — a politikai tradíciókhoz, de ahhoz a fejlődési szakaszhoz képest sem volt indokolt, amelyen akkor éppen az egyes pártok tartottak. Hiszen az ellenzék megfogyatkozása, majd hamari önfelszámolása már magában is kedvező hatással volt a koalíció pártjaira. A kisgazdapárt és különösen a Parasztpárt meg éppen 1948 második felében a „tisztogatásba" is átcsapó permanens tisztulás időszakát élte. S annak ellenére, hogy az MDP immár kormányszintre emelkedett parasztpolitikájában a baloldali torzulás jelei mutatkoztak, előbbi paraszti párt nemcsak a „külön paraszti út" elképzeléssel szakított, de vállalta a „munkás-paraszt szövetség" konzekvenciáit is. A Parasztpárt meg azontúl, hogy magáévá tette az MDP politikai irányvonalát, egyetértését fejezte ki a Tájékoztató Iroda határozataival is. Ha óvatosabb nyilatkozatokkal is, de hasonló útra léptek a lojális polgári ellenzék olyan töredék pártjai is, mint az egyesült Magyar Radikális Párt és Polgári Demokrata Párt. Nemkülönben a Független Magyar Demokrata Párt is csatlakozott a Magyar Függetlenségi Népfront elnevezést felvett, összefogó országos szervezethez.

A Magyar Függetlenségi Népfront 1949. február 1-i megalakulásával véget ért a pártok koalícióján nyugvó összefogás és kormányzás időszaka. Bár országos vezetésük átmenetileg még formálisan fennmaradt, gyakorlatilag azonban nemcsak az MDP-on kívüli pártok szervezeteit szüntették meg, de a népi demokratikus fejlődéssel született olyan intézményeket is, mint a nemzeti bizottságok. (Egyébként az üzemi bizottságokat végleg, a szakszervezetek átalakításával kapcsolatban, szintén ez év márciusában számolták fel.) Ezáltal akarva, nem akarva kifejezésre juttatták a korábbi szövetségi politika rendszerével is kipróbált embereivel való szakítást. Helyettük, amint országosan is, helyi (megyei városi és községi) népfront-bizottságokat hoztak létre, amelyeknek tisztségviselői csaknem mindenütt az MDP tagjai közül kerültek ki.

Így az 1949-re kiírt országgyűlési választások sem követték a több párton alapuló korábbi választási rendszert. A Magyar Függetlenségi Népfront 1949. március 15-én tartott első kongresszusán nemcsak az MDP által javasolt közös programot fogadták el, de azt is, hogy egyetlen közös listán indulnak. A közös programban a központi helyet a szocialista átalakulás folytatása és annak soron lévő legfontosabb feladata: az ötéves terv megindítása foglalta el. A továbbiakban az alkotmány létrehozása, az államforma népköztársasággá alakítása és a közigazgatás fejlesztése mellett ott szerepelnek olyan gazdasági, szociális és kulturális tennivalók is, mint a város és a falu közötti kulturális különbségek felszámolása, a szövetkezeti mozgalom hathatós támogatása, az életszínvonal emelése és a teljes vallásszabadság biztosítása. A program külön hangsúlyt helyezett a sovinizmus és a nacionalizmus elleni harcra; a hazai nemzetiségek szabadságának biztosítására; a békeharc támogatására és az új honvédelem kifejlesztésére.

A Magyar Függetlenségi Népfront, a május 15-i választásokon leadott 94,7% szavazat 95,6%-át elnyerve, viszonylagos többségben (45%) munkás, abszolút többségben (71%) MDP-tag képviselőket küldött az országgyűlésbe. Az új kormányban pedig a három volt kisgazdapárti vezető (Dobi István és Ortutay Gyula változatlanul miniszterelnöki, illetve közoktatásügyi, Bognár József újként belkereskedelmi) és a két volt parasztpárti vezető (Erdei Ferenc államminiszterből földművelésügyi és Darvas József továbbra is építésügyi) most is tárcához jutott. Amellett azonban, hogy a közfeltűnésre kimaradt Rajk László külügyminiszter helyét átmenetileg egy másik kommunista miniszter (Kállai Gyula) töltötte be, a gazdasági jellegű tárcák szétválasztásával, valamint a Népművelési Minisztérium felállításával (Révai József), a kormányban megnőtt az MDP-tag miniszterek száma és aránya.

Bár maga a Magyar Függetlenségi Népfront és kiváltképpen annak helyi szervei gyors sorvadásnak indultak, mégis a közreműködésükkel megújított országgyűlés, mintegy betetőzve a szocialista hatalom kiépítését, a már korábban felsorolt intézkedéseken túl három alapvető jelentőségű törvényt alkotott. Az MDP programnyilatkozata már jelezte, a Magyar Függetlenségi Népfront meg éppen meg is határozta ezeket. Az egyik közülük a Népköztársaság Alkotmánya; a másik a vele, illetve a hatalom szerveinek fejlesztésével szoros összefüggésben bevezetésre kerülő tanácsrendszer; a harmadik pedig — a következő fejezetben tárgyalandó — első ötéves

terv megindítása volt. Egyidejűleg megtörtént a régi, jórészt még a trianoni békeszerződés alapján megszabott megyék területi összevonása (25 helyett 19), egyszersmind apparátusuk átalakítása.

Előbbiek alapvető jelentősége abban áll, hogy velük tartós érvénnyel rögzítést nyertek az átalakult hatalom jellege, funkciói, valamint formája és szervei. Az Országgyűlés által 1949. augusztus 18-án elfogadott Alkotmány mintegy kiinduló követelményként szögezi le „a szocializmus alapjainak lerakását", illetve „országunk gazdasági és társadalmi szerkezetében végbement alapvető változásokat". Ugyanakkor nemcsak általában mondja ki, hogy a Magyar Népköztársaság „a munkások és dolgozó parasztok állama" és éppen ezért abban „minden hatalom a dolgozó népé", hanem konkrétan is jogi formába önti a munkásosztály és a párt vezető szerepét, amidőn világosan leszögezi, hogy „a nép demokratikus egységére támaszkodó és élcsapata által irányított munkásosztály az állami és a társadalmi tevékenység vezető ereje".

Természetesen az Alkotmány sem maradt mentes amaz időszak szellemétől és a mechanikus másolástól. Nem elsősorban azért, mert éppen úgy tartalmaz múló érvényű pontokat, mint ígéretes, de alig beváltható ideákat. Mindenekelőtt amiatt is, hogy amikor meghatározza az államhatalom, az igazgatás, a bíróságok és ügyészségek működési elveit és szervezeti felépítését, a demokratikus centralizmus követelményein belül a centralizmus biztosítékai hangsúlyozottabbá válnak, mint a demokratizmuséi. Mindezen túl ezek közül egyes intézmények (pl. Legfelsőbb Ügyészség) egyelőre meg sem alakultak. Egyebek mellett külön sajátossága még az Alkotmánynak az is, hogy míg a dolgozók alapvető jogai és kötelességei törvénybe iktatása kérdésében teljesen a szocialista elvek alapján áll, addig a különböző egyéb elemi szabadságjogok, a törvényesség garantálásában láthatóan megreked a polgári demokrácia egyébként történetileg valóban hiányzó, és a még 1945. évi deklarálás után is csak erős csorbulásokkal érvényesülő követelményeinek puszta felsorolásánál.

Az államszervezet Alkotmányban meghatározott elveinek és felépítésének a különböző területekre (a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közelítése, az államfői jogok gyakorlásának kollektív testületre: a Népköztársaság Elnöki Tanácsára történő átruházása stb.) való érvényesítésében a legjelentősebb volt a tanácsok létrehozásának programja. Elvben ez az egyidejűleg felszámolandó régi önkormányzatoknak az államigazgatás olyan helyi (megyei, járási, városi, községi) szerveivel való felváltását jelentette, amelynek a végrehajtó apparátus teljesen alá van rendelve. Ugyanakkor a közvetlen és közvetett választással létrehozott tanácsok funkciója volt az is, hogy az állami feladatok ellátásával egyidejűleg mint tömegszervezetek mozgósítsák, bekapcsolják a lakosságot az állami tevékenységbe és annak ellenőrzésébe. Mind e helyes célkitűzéseket 1950 májusában részletesen is rögzítette az országgyűlésen elfogadott tanácstörvény (1950: I. tc.). Ezt követően — mintegy szoktatásul — nagyobbrészt MDP-tagokból létre is hozták az ideiglenes tanácsokat. Megválasztásuk azonban csak 1950 októberében zajlott le, amikor is több mint 200 ezer — immár többségükben pártonkívüli — munkás, paraszt, értelmiségi és egyéb dolgozó lett tanácstaggá, illetve póttaggá.

Nem kétséges, különösen a helyi közigazgatást addig nélkülöző kisebb településeken nagy várakozással tekintettek a saját tanácsi szerv munkája elé. A közösségekből korábban kinőtt vezetők mellőzése azonban csakúgy, mint az adminisztrációt a felső utasítások szerint ellátó végrehajtó apparátusnak a választott testület fölé növése, hamar visszatetszést szült a lakosság szemében. S nem is szólva arról, hogy már az egyébként is lajstromos rendszerű választásokról szóló (1950. 31. sz.) törvényerejű rendelet messze nem nyújtott kellő biztosítékokat a tanácstagok felelősségre vonására és visszahívására, a különböző helyi tevékenységi területek eredendő vagy időközbeni centralizálása folytán a tanács hatásköre egyre jobban leszűkült a fejlesztést célzó gazdálkodásban és tervezésben is. Apparátusára pedig csak bizonyos, utasításba adott népszerűtlen feladatok (terménybegyűjtés, adóbehajtás, kisajátítás, tagosítás stb.) végrehajtása maradt.

A régi államhatalmi és igazgatási szervek ily fogyatékosságokkal való felváltásának lezárása tehát nem kevés problémát hagyott hátra, olyanokat, amelyek egyelőre nem enyhültek, hanem együtt bonyolódtak a politika és a gazdaságfejlesztés általánosabb kérdéseivel.

A gazdaság és a társadalom az első 5 éves terv indulásakor

A szocialista gazdaság kifejlesztését célzó első 5 éves terv, csak miután az ország újjáépítéséhez kapcsolódó 3 éves terv sikeresen befejezést nyert, 1950 első napján indulhatott útjára. Az új terv indulását 1949 decemberében megelőzte a nagykereskedelem és a tíz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítása is. Minthogy ez az államosítási hullám gyakorlatilag kisebb üzleteket és üzemeket is érintett, a városi magánszektor felszámolásához vezetett. Abban, hogy a 3 éves tervet idő előtt (2 év és 5 hónap alatt) sikerült teljesíteni, a különböző tényezők között (tartalékok felszabadítása az államosításokkal; kedvező szerződések más országokkal; szovjet jóvátételi szállítások részben elengedése stb.) nagy szerepe volt az újjáépítés során kialakult és egyre fokozódó munkalendületnek. Valójában ennek jegyében, jórészt még bürokráciától mentesen bontakozhatott ki 1948 tavaszán az első szocialista munkaverseny, kerülhettek élre a legjobb munkások, és jöhettek létre azok a vállalások, amelyek a terv idő előtti befejezését célozták.

Az ország iméntiek nyomán növekvő termelése, hasonlóan az európai szocialista országok többségéhez, ütemben lehagyta a szomszéd tőkés országokat, 1949-re meghaladta a háború előtti — azaz elérte a háború alatti legmagasabb — színvonalat. Mindez azt jelentette, hogy az 1935–1938-as évekéhez viszonyítva, mintegy 23%-kal több ipari termék jutott egy-egy főre, jóllehet a gyáriparban és bányászatban a foglalkoztatottság még el sem érte a korábbi csúcsot, tehát anélkül, hogy a munkanélküliség teljesen felszámolódott volna. Az ipar helyreállításán belül, miként másutt is, Magyarország esetében is a nehézipar jutott előbbre, amihez természetesen nagyban hozzájárult az is, hogy mind a háború, mind a jóvátételi szállítások

elsősorban ezt az ágazatot serkentették. Az iparhoz kapcsolódott a rendkívül tönkrement közlekedés helyreállítása is, melynek során még egyes hidak újjáépítetlensége ellenére is sikerült meghaladni a háború előtti teljesítményt.

Részben már a tervezett beruházások időközbeni jelentős csökkentése, illetve azok egyoldalúan ipari célú felhasználása is utal arra, hogy a mezőgazdaság helyreállítása nem tarthatott iramot a többi népgazdasági ággal. A parasztság, s benne az újgazdák óriási erőfeszítése ellenére sem sikerült elérni a háború előtti termésátlagokat és (kivéve a szarvasmarha-állományt) állatlétszámot. Természetesen ebben a háború előtti bruttó termeléshez mért mintegy 15%-os lemaradásban a kellő támogatás hiánya mellett nagy része volt az aszályos esztendőknek is. Abban azonban, hogy a korábbi 29%-ról 17%-ra visszaszoruló élelmiszeriparra is kiható árukibocsátás mindössze háromnegyede volt az utolsó békeévekének, a tartósuló agrárollón túl jelentős szerepe volt az üzemszerkezet átalakulásának, azaz a piacra termelő nagyobbak helyett az önellátó kisüzemek és velük a saját fogyasztás kiterjedésének. Más kérdés, hogy a paraszti fogyasztás színvonala, a viszonylagos növekedés ellenére, még 1949-ben is több mint 10%-kal elmaradt a városi lakosságé mögött, amelynél a háború előttihez képest megnövekedett szintnek — pl. éppen a munkásság esetében — a reálbér valamelyes emelkedése mellett jelentős tényezőként jött számításba a teljes foglalkoztatottság megközelítése, majd elérése.

A helyreállítás befejezéséhez, a szocialista építés küszöbéhez érve nemcsak a termelés színvonala, és természetesen szektoriális viszonyai különböztek a háborút követő és még inkább az azt megelőző állapotoktól, de a társadalom szerkezete sem volt már azonos a korábbiakkal. A felszabadulás nyomán tapasztalt olyan jelenségek és folyamatok, mint egyfelől a társadalmi polarizáltságnak az országból való kivándorlás, valamint a földosztás következtében történt csökkenése, az agrárizálódás átmeneti térnyerése, másfelől a középrétegek visszaszorulása részben mérséklődtek, részben alakváltozáson mentek keresztül, vagy éppen visszájára fordultak. Az időközben lezajlott tömeges kitelepítések és kitelepülések (németek, szlovákok) mellett jobbára csak a baloldali politikai offenzíva, az államosítások egy-egy hulláma vetett ki jelentősebb (több ezres) polgári és középréteg-beli tömegeket az országból. Az ezzel tovább csökkenő polarizáció most már nem egyszerűen a korábbi társadalmi ellentétek, hanem inkább a tartós együttműködést és a szocialista átalakulás fokozatosságát is ígérő két szektorúság alakját öltötte magára. Ennek egyik oldalán az államosított bánya- és gyáripar, hitelügy és nagykereskedelem, valamint a földterület mintegy 28%-ára kiterjedt szocialista szektorhoz tartozó (néhány % alkalmazottat kivéve) munkásság, másikon pedig a még kistulajdonnal rendelkezőknek (kisiparosok, kiskereskedők és parasztok) a társadalmi termelésben előbbi szektornál jóval kisebb, számszerűségét tekintve azonban hozzá hasonló tömege állott.

A szocialista hatalmi és (a mezőgazdaságot kivéve) tulajdonviszonyok megteremtésével a népi demokratikus forradalmat győzelemre vezető munkásosztály visszavonhatatlanul uralkodó osztállyá vált. Mindez közvetlenebbül abban is kifejeződött, hogy már ezekben az években jelentős számban emelkedtek ki és léptek a

munkásság soraiból különböző igazgatási és gazdasági vezetői funkcióba. Az ilyen előrelépések gyakorisága mellett, a továbbtanulás lehetőségeinek kibővítésével felszökött (mintegy 20%-ra) azoknak a munkásszármazású fiataloknak az aránya is, akik tanulmányaik befejezte után kerültek szellemi és irányító funkcióba. Az átáramlás lehetőségeinek további bővülése (szakérettségi bevezetése, „Vörös Akadémia" stb.), ha némelykor a legjobbak távozásával vissza is hatott a közvetlen termelőmunkában maradottak színvonalára, valójában az osztály egyre jelentősebb politikai, társadalmi térhódítását biztosította.

Ugyanakkor önmagában is jelentős az a változás, amely a 3 éves terv végére, a kisiparnál dinamikusabb szocialista nagyipari fejlődés az utóbbi szektor javára alakította át a munkásság arányát (55–60%), egyszersmind a korábbiakhoz képest fokozottan a nehéziparban és a száznál több munkást foglalkoztató üzemekben (1938. évi 73% helyett 82%) koncentrálta azt. Kedvező irányban hatott az a változás is, amely a többnyire szakképzetlen munkások időközbeni mezőgazdaságba való távozásával, valamint a szakképzettek kisiparból történő átlépésével a szocialista iparban dolgozó örökletes munkásság összetételében (szakmunkások arányában több mint egyharmadnyi növekedés) átmenetileg jelentkezett. Nem kétséges, az ilyen folyamatoknak (pl. a koncentrációnak) a forradalmi átalakulások kondicionálása szempontjából is jelentős szerepe volt. Mégis a fejlesztés olyan, jórészt kényszerű egyoldalúságai miatt, mint az ipari népesség 40%-os fővárosi tömörülése mellett elhanyagolt városfejlesztés; az eltartottak megnövekedett aránya és különösen a nők foglalkoztatottságának megoldatlansága, majd az átmenetileg fejlődő életszínvonal stagnálása, a munkásosztálynak a vezetői szerepből következő roppant feladatok vállalásával együtt jelentős feszültségeket is tűrnie kellett.

Másként alakultak a helyreállítási időszak végére a parasztság viszonyai. Nemcsak azért, mert a jelentős részének helyzetét meghatározó 1945. évi földosztás megnövelte és meglehetősen nivellálta, az azt követő demokratikus agrárpolitika pedig védelmezte annak tömegeit egy tőkés jellegű fejlődés differenciáló hatásával szemben. Azért is mások voltak e viszonyok, mert 1948 második feléig a falu szocialista átalakulása, s különösen annak erőltetett formája nem került napirendre. És amikor sorra került is, az 5 éves terv küszöbére érve a mezőgazdasági népességnek mintegy 4–5%-át foglalkoztató állami szektoron túl e népességnek főleg a nincstelenjeiből csupán másfél százalékra emelkedett azok aránya, akik a szövetkezeti szektorhoz tartoztak. Tehát a kapitalista fejlődés visszaszorításával megkímélt, ugyanakkor a szocialista szövetkezés útjára csak újabban térített parasztság átmenetileg még számszerűen ki is terjedt. Gazdálkodási, valamint tudati viszonyait tekintve pedig valójában a régi, jórészt patriarchális formákat követte. Annál is inkább, mert üzemi és piaci lehetőségei a korábbi szintre vagy éppen az alá süllyedtek.

A hatalomnak a birtokos parasztság dolgozó rétegeivel való politikai szövetségi szándékai és kapcsolatai is egészen a szocialista átalakulás megkezdéséig az adott szintre, illetve annak hagyományos keretek közti fejlesztésére apelláltak. A paraszti gazdaság fejlesztésének lehetőségei azonban inkább kedvezőtlenek, semmint kimerí-

tettek voltak. És ugyanakkor a már földosztástól kezdve fokozatosan visszaszoruló mintegy 30–35 ezres gazdagparasztság sem jelentett reális veszélyt a birtokos parasztság szélesebb dolgozó rétegeire. Így az átalakulástól inkább csak a birtok és sokszor munka, sőt itt-ott kenyér nélkül maradt (mintegy háromnegyed-milliónyi nincstelen és kis területtel rendelkező) agrárszegénység remélhette sorsa megjavulását akár úgy, hogy további (esetleg gazdagparaszti) földhöz jutva önálló gazda vagy szövetkezeti tag lesz, akár olyképpen, hogy mint agrár-munkaerőfelesleg a fejlesztésre kerülő iparban kap majd kereseti lehetőséget.

A helyreállítás esztendei, amíg a volt kizsákmányolók letűntét, a munkásság uralkodó osztállyá válását és a parasztság jelentős részének a felemelkedés hagyományos pályaívét, s melléje legföljebb a kulturálódás fokozott lehetőségeit jelentették, addig a társadalom más közbülső rétegei, bizonyos jellegzetességeik átmeneti megtartásával a legkülönbözőbb irányba tartottak. Így átmenetileg a megcsappant „középosztály" zártsága majdnem úgy megmaradt, mint pl. az egyre szűkülő szabad pályákon működő értelmiség több irányú — a demokratikus átalakulás szempontjából is tapasztalható — nyitottsága és érzékenysége, vagy mint a történeti tradíciókhoz kevésbé kötődő, jórészt városi kis- (esetleg közép-) burzsoázia rugalmassága. Míg utóbbiakból ha jócskán (közép- és kisiparosoknál 1941-hez képest 1949-re mintegy felére) csökkent is az alkalmazottakat tartók száma, addig azok mennyisége, akik nem foglalkoztattak ilyeneket, még kb. 20%-kal nőtt is. E rétegeken belül a felszerelés, az anyagellátás hiányosságai, valamint a különböző korlátozások következtében mutatkozó eltolódás még tovább folytatódott az 1949. decembertől kezdődő államosításokkal és a fővárosi kereskedelemben a köztulajdonú KÖZÉRT-hálózat kiterjesztésével. Ezentúl is többen adták fel műhelyeiket és üzleteiket, és vagy az állami szektorban helyezkedtek el, vagy a kisipari szövetkezés útjára léptek. (Utóbbiak száma 1949-ben meghaladta a 10 ezret.) Egyéb lehetőségeiket jól jelzi, hogy a saját számukhoz viszonyított arányuk a szellemi foglalkozású és vezető rétegekben 1949-ben többszörösen jobb volt, mint a parasztszármazásúaké, és vetekedett a munkásságból származók arányával. Minthogy a helyükön támadt űrt (pl. éppen a szolgáltatások területén) az állami szektor még nem tudta betölteni, a változást nemcsak e réteg, hanem a társadalom, a népgazdaság egésze is megérezte. De megérezte a politika is, amelynek az MDP programnyilatkozatában rögzített vonalvezetése e területeken is törést szenvedett.

A középrétegek értelmiségi és alkalmazotti csoportjának majdnem félmillióra növekedett száma (ez nyugdíjasokkal együtt közel 100 ezerrel több, mint 1941-ben) már maga is jelezte e társadalmi csoportok perspektíváját. Ez azonban nem lehetett mindenki számára feltétlenül vonzó, mivel a vesztett háborúval, majd a kisajátításokkal, különösen pedig egyes adminisztraív lépésekkel (igazolások, népbírósági és népítéletek, B-listázások, később felmentések és nyugdíjazások) egyfelől nemcsak a régihez sokban kötődő „középosztály"-beli közalkalmazottak és értelmiségiek szorultak vissza, de még a kevésbé kötött polgári típusú (magán, vagy szabad) szellemi pályák emberei is. Mindezt csak aláhúzta az értelmiségi és alkalmazotti rétegek számszerű

növekedésének az az ellentmondásossága, hogy míg a korábbi közel 60% helyett most csak 50% végzett közülük középiskolát, vagy szerzett felsőfokú diplomát, addig mintegy 10 ezerrel megnőtt azon diplomások (köztük főleg jogi végzettségűek) száma, akiknek az értelmiségi pályáról fizikai munkára kellett átmenniök. A népi kollégiumok rendszere, vagy az egyetemek kapuinak szélesebbre tárása a továbbtanulásban korábban akadályozott munkás és paraszt fiatalok, felnőttek és nem utolsósorban a nők előtt, meg éppen a hajdani állástalanság emlékét idézve, az egzisztencia elemi féltését is kiváltotta a különböző értelmiségi rétegekben. S ez annál is inkább hathatott, mivel egyidejűleg valóban visszaesett az értelmiségi tevékenység színvonala és anyagi megbecsülése.

Nemcsak a munkáspártokban, majd az egyesült MDP-ben, valamint a paraszti, sőt egyes polgári pártokban tevékenykedő vagy éppen a „szellem napvilágának" szélesebb társadalmi terekre való beragyogásán a maguk szerény helyén munkáló és örvendő értelmiségiek optimizmusa jelezte, hogy mennyire nem volt általános e veszélyérzet, de más tények is mutatták annak alapozatlanságát. Így az a mobilitási adat, amely szerint az értelmiségi származásúak még a korábbiaknál is nagyobb arányban (60% helyett 64,2%) juthattak vissza a saját társadalmi csoportjukba, egyáltalán nem valami általános „helycserére", hanem legföljebb a lehetőségek, a helyek megszaporodására utal. Egyként ez realizálódott mind az új generáció általános képzésében alapvető szerepet betöltő pedagógusok, mind a közgazdasági és agrár-diplomások iránt felszökött keresletben, illetve ezek számbeli megnövekedésében. Majd — bizonyos átmeneti stagnálás után — előretörnek a műszaki pályák is. A szellemi tevékenység ilyen, a hivatalnoki (és papi) pálya és diploma értékét és arányát lefokozó irányultsága és kiterjesztése mögött a termelőerők és a társadalmi viszonyok átalakulása és meggyorsult fejlődése állott, ami egyszersmind kedvezőbb feltételeket teremtett ahhoz is, hogy a szakértelmiség teljesen leoldja korábbi osztálykötöttségeit, és azonosuljon valóságos társadalmi helyével, jobb esetben a szocialista építés ügyével.

Bármennyire is láthatók voltak a barázdák, amelyeket a régi és újabb keletű osztálytermészetű ellentétek vontak a társadalom képére, mégis a szörnyű háborút követő béke és újjáépítés nyomán, előbbiekkel egyidejűleg, vagy éppen azokkal szemben már-már kibontakozóban volt egyfajta megnyugvás és valamiféle, korábbról nem ismert társadalmi méretű lendület. E megnyugvás aligha látszólagosan s azért tűnt ilyennek, mert a koalíciós időszak elemi, nyílt színi pártharcai, harsány tömegjelszavai elcsitultak, és amik utánuk kövekeztek, ha nem is mérsékeltebbek, de csináltabbak és fegyelmezettebbek lettek. E különös nyugalomban éppen úgy ott munkált egyes társadalmi csoportoknak a változások, a forradalom beteljesüléséről vagy éppen önnön „beérkezettségükről" kialakult hamis tudata, mint mások azirányú illúzióinak visszaszorulása, hogy az országban kialakult új helyzetet valaminő fordulat netán majd megváltoztatja. A magasra csapott demográfiai hullám ugyan nem kárpótolta a gyászolókat, mégis bele kellett nyugodniok abba, hogy a tragikus veszteségeket nem a visszatérés csodája, hanem az élet megújulása segíti feledtetni. A háború és a fasizmus által az ország, a nemzet testén ejtett vágásvonalak tehát mintha hegedőben lettek volna.

Ugyanakkor ez az újfajta lendület és a helyreállításhoz kapcsolódó megannyi újabb és újabb foglalatosság a figyelmet, a nagy többség energiáinak javát a teremtő béke és munka irányába terelte. És az ennek nyomán átalakuló ország, városok és falvak, sőt az emberek külsője; a különböző intézmények és szolgáltatások ismételt működése; a veszélytelen mozgás és a közlekedés tágabb tere — a megújulás mellett is — bizonyos folytonosság-érzetet és tudatot sugároztak. Az ismét összeverődött vagy éppen újjáalakult családok számára jutó szerény otthon, asztal, ruházat és szinte valamennyi hétköznapi gond megoldása majdnem úgy kapcsolódott a helyreállítás lendületéhez és sikereihez, mint a főváros újjáépült híd-párja; az első jegy nélküli „szabad" kenyér piaci megjelenése vagy a 250. villanyosított faluban kigyulladó fény. Az okozatiságnak ez a tömegek számára szüntelen érzékelhető, egyszersmind a politikára is kivetülő racionalitása még a társadalmi konfrontációk mellett is, óriási kötő- és teremtő-, sőt termelőereje volt amaz időszaknak, még akkor is, ha egyúttal tompítólag hatott a soha nem mellőzhető veszélyérzetre. Azonban, hogy mennyire nem kimeríthetetlenül, azt éppen a 3 éves terv befejeztét követő első 5 éves terv sorsa is jelezte.

Nem mintha a szocialista építés első 5 éves tervének előkészületeiről nyilvánosságra hozott dokumentumokban nem fogalmazódtak volna meg olyan nemzeti célok, amelyek méltán lelkesedést válthattak ki az ország legkülönbözőbb társadalmi csoportokhoz tartozó lakosságából. Hiszen a terv nem kevesebbre vállalkozott, mint a gazdasági, társadalmi elmaradottság felszámolása és az ipar kiemelt fejlesztésével a népgazdaság szerkezetének ipari-agrár jellegű átalakítása úgy, hogy egyidejűleg a korábbi munkanélküliség és nyomor is megszűnjék, és jelentősen emelkedjék az ország lakosságának életszínvonala, valamint kulturális ellátottsága. Ha időtartamukat tekintve különböztek is, de céljaik szerint hasonló tervek indultak a megvalósulás útján már 1949-ben Albániában, Bulgáriában és Romániában, 1950-ben pedig Lengyelországban.

Bár a régió szocialista országaiban a tervgazdálkodás általánossá válása akkor még nem járt együtt az alapvetően szomszédi gazdasági kapcsolatok szorosabbra fűzését és az egyes szocialista gazdaságok fejlesztésének összehangolását célul tűző, újonnan alakult KGST-ben rejlő adottságok kimerítésével, a szervezet hatásával mégis számolni lehetett. Jelentősnek tekinthető azonban az az ösztönzés, amelyet a 3 éves terv alapjában véve sikeres (és idő előtti) befejezése nyújtott, felerősödve immár olyan kedvezőbb lehetőségekkel, amelyek az állami szektor időközbeni kiterjesztéséhez kapcsolódtak. Szinte kínálkoztak a feltételek, és a modell is, hogy a szocialista államhatalom, mint az alapvető termelőeszközök birtokosa, a szovjet 5 éves tervek mintájára most már a gazdaság egészének működését megtervezze és irányítsa.

E feltételekhez képest azonban már az 5 éves terv előkészítése során is sokat markoltak. Míg az 1948 folyamán elkészült első tervváltozat még 28 milliárdos, az 1949 februárjában, illetve áprilisában az MDP programnyilatkozatában foglalt célkitűzések revideálása során elfogadott változat már 35 milliárdos beruházással számolt. Ezzel egyszersmind meg is változott a felhalmozás és a lakosság fogyasztásá-

nak tervezett aránya olyképpen, hogy az a nemzeti jövedelem 63%-nyi 5 éves emelkedését megkétszerező (127%) felhalmozást és 35% életszínvonal-emelést tüntetett fel. Ezen belül a beruházásoknak mintegy felét az iparra, és ebből is 89%-ot a nehézipar fejlesztésére tervezték fordítani, azzal a céllal, hogy előbbi termelése összességében 85–86%-kal (ebből nehézipar 104%-kal) emelkedjék, szemben a mezőgazdaság termelésének 35%-ra tervezett növelésével. A terv belső aránytalanságaira utal továbbá, hogy míg a századeleji Magyarországon az ipari beruházások aránya (15–20%) jóval alatta alakult az infrastruktúrára fordított hányadnak (50%), itt az ellenkezője érvényesült. Utóbbi mintegy harmadnyi részt, a mezőgazdaság pedig csupán 13%-ot kapott az összes beruházásból.

A továbbiakban azonban még ez a változat is többszörös módosulást szenved. Mindez jórészt azzal függ össze, hogy már az előkészület időszakában, különösen a NATO létrejötte után, egyre fokozottabban jelentkeztek a honvédelem fejlesztésének megnövekedett igényei. Az MDP vezetőinek ama helyzetmegítélése nyomán, hogy „egy háború kitörése, ha nem is azonnal, de néhány éven belül várható", e már megindult fejlesztést úgy tervezték, hogy azt még a tervidőszak első felében teljesíteni kellett. Ezt azonban csak az erőforrások maximális kimerítésével: részben a nemzeti jövedelemnek az árak emelésére is kiható növelésével, részben pedig a tervkölcsönrendszer bevezetésével és annak árán lehetett biztosítani, hogy a nemzeti jövedelem emelkedése ellenére is csökkentették a lakosság fogyasztását szolgáló hányadot. Így az 1949 decemberéig átdolgozott, újabb és az országgyűlés által elfogadott, törvényként becikkelyezett (1949: XXV. tc.) tervváltozat már 51 milliárd Ft beruházási összeget tüntetett fel.

Az 1950. január 2-án beinduló terv tehát azon túl, hogy a roppant célkitűzések hamari megvalósíthatóságát és ezzel kapcsolatban a felhalmozás és növekedés közti egyenes összefüggés alapozatlan álláspontját vallotta, szerkezetileg is túlfeszített volt, mert az egyoldalú ipari, illetve nehézipari beruházásokhoz bizonyos, a gazdaság növekedése szempontjából improduktív vállalások is járultak. Így a két háború közötti valóban alacsony szinthez képest 4–5-szörösére tervezett felhalmozással, valamint a „vas és acél országának" építésére szólító jelszóval való hivalkodás is nélkülözte a kellő alapokat. Bár a nehézipari fejlesztés kiáltó egyoldalúságának magyarázataként szüntelen ott állott a nyilvános propagandában, hogy erre a könnyűipar kifejlesztésének és a mezőgazdaság gépesítésének „döntő feltételeként" van szükség, mégis ez más oldalról sem volt igazán alapozott. A fejlesztés forrásainak oldaláról közelítve is az volt az igazság, hogy a kellő nyersanyagok és a kedvező nemzetközi (hitel- és piacügyi, továbbá technikai) feltételek hiányában, az ilyen irányú felhalmozás alapvetően éppen a könnyűipart is feltételező fogyasztás, valamint a fejleszteni ígért mezőgazdaság rovására történt.

Ismét más kérdés, hogy a munkanélküliek, különösen a falun lévő nyílt és rejtett munkaerő-felesleg eleinte, évi átlagban több mint 100 ezres ipari felszívásával még a termelékenység emelkedésének elmaradása mellett is viszonylag könnyen növekedett a termelés mennyisége, sőt átmenetileg valamelyest még azok életszínvonala is, akik

éppen az új munkahelyek révén találtak biztos kereseti lehetőségre. Ez azonban legföljebb csak ideiglenesen és egyes társadalmi csoportokhoz tartozó tömegek számára odázta el az előbbiekből eredő problémáknak és feszültségeknek az érzékelhetőségét. Ahogyan a törvényileg rögzített beruházásokat — 1950-ben kisebb mértékben, 1951 februárjában pedig ugrásszerűen — tovább emelték, és az iparba is egyre inkább a már főleg birtokos paraszti egzisztenciát feladók mentek vagy „menekültek" át, úgy kerültek napvilágra az 5 éves terv, a gazdaság ellentmondásai. Az új intézményi formákat (központilag a korábbi Tervhivatal fölött a tárcák koordinálására 1949-ben létrehozott Népgazdasági Tanács, valamint 1948-tól az Állami Ellenőrző Központ) öltő gazdasági vezetés ugyan állandóan próbálkozott, hogy a problémákat és az ellentmondásokat kiiktassa, áthidalja, de arzenáljában nélkülözvén a gazdaság és a gazdaságosság befolyásolásának olyan hathatós eszközeit, mint a (bel- és kül-) piaci viszonyok, a vállalati és egyéni anyagi érdekek ösztönző alkalmazása, szinte kizárólag utasításokkal (meglehetősen sok és néha ellentmondásos rendeletekkel) irányította a különböző egységeket.

Az irányításnak ez a módszere nem hiányzott a mezőgazdaságban sem, jóllehet az 5 éves terv indulásakor (sőt az egész tervidőszakban), egyéni tulajdonban lévő gazdaságok képezték ebben a többséget. Az eredetileg helyesen, jórészt az átmeneti szövetkezetek kiterjesztésével tervezett fokozatos átalakulásnak 1948 második felétől való feladása és annak a célul tűzése, hogy — mint Rákosiék tervezték — „3–4 éven belül a parasztság 90%-a szocialista közös, társas művelésben művelje a földjét" — tulajdonképpen maga is részben a központi irányítás hatékonyabbá tételét szolgálta volna. Az MDP akkori vezetői számára ugyanis teljesen magától értetődő volt, hogy ily módon a mezőgazdaságnak mind felhalmozási forrásként, mind a város ellátására való felhasználása (különösen egy háborús helyzetben) biztosítottabb, mintha közel másfél milliónyi (1949 végén: 1440 ezer) gazdasággal kellene számolni.

A termelőszövetkezeti formát azonban eleinte jobbára csak azok választották, akik még a földosztás után is föld nélkül maradtak, vagy ha volt is földjük, azon nemigen boldogultak. Így az első szövetkezetek is többnyire a gazdagparasztoktól 1948 őszétől több hullámban kisajátított (vagy „felajánlott") földeken és gyengébb juttatott parcellákon, kevés felszereléssel jöttek létre. E körülmény, együtt a mozgalom pionírjainak szociális összetételével, kezdetben meglehetősen korlátozta a gyorsabb fejlődés esélyeit. Minthogy a mezőgazdaság elégtelen támogatása, illetve az elvonás különböző formái (kötelező terménybeadás kényszerárért, emelt és progresszív adó, magas ipari árak stb.) már az 5 éves terv indulásakor is kedvezőtlenül hatottak, valamennyi szektorban stagnálást mutatott a termelés. Alig volt a parasztságnak olyan rétege, amelyre ne lett volna jellemző a termelési kedv hiánya és a fél évtizede még áhított földtől való „menekülés" szándéka. Ám az 1948 végétől nehezedő helyzet végletes súlyosbodására — mint a gazdaság más területein is — 1950 végétől, s még inkább 1951 elejétől került sor.

A torzulások mélypontja az ötvenes évek elején

Amíg a szocialista hatalom megszilárdításának nehéz nemzetközi feltételei mellett és ellenére, kezdetben több külső és belső tényező (a szocialista országok körének kiterjedése, kapcsolataik szorosabbá válása, az Egyesült Államok atombomba-monopóliumának megszűnte; itthon: a hatalom megszilárdítására tett közös erőfeszítés) korlátozta a torzulások kibontakozását, addig 1950 második felétől jelentősen megváltozott a helyzet. A katonai tömbök és a hidegháború politikáját 1950 júliusban a Dél-Korea és az Észak-Korea között támadt háborús konfliktussal, majd még inkább az Egyesült Államoknak a Koreai Népi Demokratikus Köztársaság elleni 1950 szeptemberi beavatkozásával a fegyveres háború váltotta fel. Bár e háború politikai jellegű volt, mégis a veszélyét a szocialista táborra nézve nagyban fokozta, hogy Truman elnök korábbi utasítása alapján ugyanebben az esztendőben beindult az atombomba erejét megsokszorozó hidrogénbomba előállítása. Esztendőre rá pedig a nyugati nagyhatalmak, a Szovjetunió teljes mellőzésével szüntették meg a hadiállapotot Nyugat-Németországgal, és kötötték meg az amerikaiak katonai támaszpontjait is elismerő különmegegyezést.

Ilyen körülmények között a reakciós ellenfeleitől és koalíciós partnereitől egyként megszabadult Rákosi-vezetés számára fokozott lehetőség nyílott, hogy uralmi eszközeit és módszereit kimondva vagy kimondatlanul is afféle kényszerű, háborús rendszabályokként alkalmazza. Az így kialakult új helyzetet jól jellemzi, hogy a háború lehetőségével számolva Rákosi Mátyás, Gerő Ernő és Farkas Mihály részvételével 1950 végén létrehozták a Honvédelmi Bizottságot. Úgy azonban, hogy arról nemcsak a nyilvánosság, de a párt Központi Vezetősége sem tudott. A jegyrendszer e készülődéstől aligha elválasztható hamari kiterjesztését pedig utólag — visszavonásakor — maga Rákosi nevezte „tipikus háborús rendszabálynak".

E készülődés nyomta rá komor bélyegét az MDP 1951. februárban tartott II. kongresszusára is. Ez a kongresszus már számot sem vetett az 1948. júniusi programnyilatkozatban kitűzött feladatokkal. Viszont annál határozottabban tette meg a hadi jellegű gazdálkodásra való áttérés döntő lépését: az 5 éves terv oly mértékű felemelését, amelytől nemcsak maga a tervteljesítés vált irreálissá, de veszélybe sodródott a gyors iparosodás útjára erőltetett egész népgazdaság is. A kongresszus, amelyen a nyilvános indoklásból sem hiányzott a „megfelelő honvédelem" létrehozása, 51 milliárdról 85 milliárd Ft-ra, tehát a korábbihoz képest mintegy 60%-kal magasabbra emelte a tervberuházások összegét. Ennek biztosítására a nemzeti jövedelemben a korábbi 63%-os helyett 130% növekedést tűzött ki célul. Az irreális túlfeszítettségen belül külön is a szerkezet további torzulását jelzi, hogy az iparban most már nem 86%. de 210%, és ezen belül a hadiipart is felölelő nehéziparban (főleg bányászat, kohászat és villamosenergia-termelés területén) pedig mintegy négyszeres emelést irányoztak elő. Mindez már a tervezés stádiumában is csak annak árán látszott lehetségesnek, hogy egyúttal mérsékelték mind az infrastruktúra, mind a mezőgazdaság, egyébként is a kitűzött fejlesztési célokhoz (26 ezer traktor, 320 ezer hold

öntözött terület!) különösen alacsony előirányzatait. Még önnön mérce alapján is mérséklésre szorultak volna az életszínvonal alakulását jelző tervszámok is, mégis annak ellenére, hogy már az első tervévben (1950-ben) romlott az ellátás, az árak pedig emelkedtek, a valóságtól teljesen elrugaszkodva, 50–55% életszínvonal-növekedést ígértek.

Az 1950 végétől bekövetkezett lépések, kiváltképpen a felemelt 5 éves terv előirányzatai tehát már előre jelezték azokat a területeket, amelyeken a leginkább kiteljesedtek a torzulások. Ezeket, illetve az ezek jegyében lezajlott néhány legnehezebb esztendőt, mintegy ideológiai szempontból is egységesen jellemezve, szívesen használták utólag a virágzó „személyi kultusz" elnevezést. Mindez helytálló azzal, hogy a csúcshoz egy — egyre inkább felülről kiépülő — óriási piramishoz fogható mechanizmus és adminisztráció is hozzátartozott, amelynek tömegkontroll nélküli működése az adottságok oldaláról éppen úgy nem vonatkoztatható el a demokrácia régiónkban ismeretes történeti korlátozottságától és a megnehezült nemzetközi feltételektől, mint ahogyan a célkitűzések oldalán attól az akaratlagosságtól, amely a szocialista termelési és hatalmi viszonyok mindenhatóságára alapozva önkényesen lerövidíthetőnek tartotta az elmaradottság behozását. A két dolog, az adottságok és a célkitűzések ilyen kezelése tulajdonképpen a gazdaság és a politika kölcsönösségének felfogásában is meglehetősen sajátosan jelentkezett annak a leszögezésében, hogy előbbi fogyatékosságai, vagy éppen a kitűzött fejlesztési célok fiaskói mögött sohasem az objektív nehézségeket, hanem mindig az „ellenség kezét", annak szabotálását kell keresni és megtalálni.

Az ellenségnek az osztályharc szükségszerű kiéleződésével kapcsolatos keresése mindenekelőtt a párton belül járt a legsúlyosabb tragédiákkal. Annak dogmává emelése, hogy „az osztályellenség mélyen beépült a pártba... a fő feladat tehát megkeresni az ellenséget a pártban", korántsem csupán jelszavakhoz, hanem érdemes vezető személyiségekkel való leszámolások hosszú sorához szolgált alapul. Már 1949-ben sem csak Rajk Lászlót ítélték el és végezték ki koholt vádak alapján, hanem olyan katonai vezetőket is, mint Pálffy György és mások. Miután azonban e per törvényességével kapcsolatban joggal merülhettek fel bizonyos kétségek, és éppen ezért a hasonló nyilvános bírósági eljárások meglehetősen kockázatosnak ígérkeztek, a továbbiakban szinte teljes publicitás nélkül, egyszerűen rendőri úton és csak jobb esetben politikai eszközökkel állítottak félre kommunista vezetőket. A baloldali szociáldemokratákból lett egyes MDP állami és szakszervezeti vezetőfunkcionáriusok (Justus Pál, Horváth Zoltán, Szakasits Árpád, Marosán György, Vajda Imre és mások) letartóztatása és bebörtönzése már 1949-ben megkezdődött, és még 1952-ben is tartott. Hasonlóképpen 1949-ben kezdődött a spanyol népfront oldalán harcolt — Rajk Lászlóval együtt — tizennégy kommunista közül kettő kivégzése, illetve többségük fogságba vetése. Az itthon korábban illegalitásban dolgozó kommunista vezetők sorából Kádár Jánost, Kállai Gyulát pedig 1951-ben börtönözték be. Volt, aki, mint Zöld Sándor belügyminiszter, a meghurcoltatás helyett — családostól — az öngyilkosságot választotta.

Nemhogy törvényes jogcím, de még talán az sem szolgáltatott mindezekhez alapot, hogy valaki is közülük nyíltan vagy titokban opponálta volna a Rákosi-klikk politikáját. Hiszen pl. Nagy Imre 1948—1949-ben megtette ezt az agrárkérdés területén, mégis némi önkritika árán visszakapta pártfunkcióit, és 1952-ben még miniszteri (begyűjtési), majd átmenetileg miniszterelnök-helyettesi tárcához is jutott. Sokkal inkább azt vették számításba, hogy ha már a nemzetközi kommunista mozgalom sajátos torzítással felfogott érdekében a „trockista ügynökökben", „szociáldemokrata árulókban" megjelölt ellenségnek a pártba való beférkőzésére bizonyítékot, sikeres leleplezésére és megbüntetésére pedig elriasztó példát kell statuálni, akkor olyanokat válasszanak áldozatul, akiktől elviséggel párosuló népszerűségük, vagy a valóság korlátaival számoló politikai realizmusuk okán egy könnyen bekövetkezhető kritikus helyzetben tartani lehetett.

A történtek nemcsak önmagukban és a döbbenet reakciójának ország-világ részéről való kiváltása folytán okoztak jóvátehetetlen károkat, de azért is, mert ezek alapján nemegyszer más országok pártvezetőit is vádak érték, itthon pedig szinte a vezetés valamennyi fokán óriási személyi cseréket eszközölhettek. S ezek a cserék többnyire kipróbált, értékes emberek eltávolításával és a helyükbe sokszor olyan újak bevonásával jártak, akiknek legfőbb erénye a Rákosi mögé való feltétlen felsorakozási készség volt. Így pl. már 1951-ben (1948-hoz képest) az MDP Politikai Bizottságának fele, a Központi Vezetőségnek mintegy harmada verbuválódott új tagokból. Az egyes pártszervezetek vezetőségének 1950 tavaszától induló, majd az időközben megtartott II. kongresszussal, illetve 1951 őszén bekövetkező ismételt újjáválasztási hullámában pedig több mint felét — túlnyomóan a munkásmozgalomban korábban részt vetteket — kihagyták a vezetőségekből. 1952 augusztusában már sort kerítettek arra is, hogy Rákosi Mátyás pártfőtitkár kezében összpontosuljon az állami vezetés is. Miniszterelnöki elődje: Dobi István pedig az Elnöki Tanács időközben eltávolított elnökének, Rónai Sándornak a székét foglalta el. Ugyanakkor, főleg az ipari tárcák szükségtelen gyarapításával megnövekedett (17 helyett 30) miniszteri helyek egy részét is új emberek kapták.

A törvénytelenségek kiterjedtek a lakosságnak szinte minden rétegére. S amiként a II. kongresszus nemhogy képtelen volt a párt vezetőit vagy egyszerű tagjait megvédeni Rákosiék önkényével szemben, de gyakorlatilag jóváhagyta azt, éppen úgy a törvényhozás és az igazságszolgáltatás sem tudott mit tenni a bajba jutott állampolgárok jogainak biztosításáért. És erre nem lehetett vigaszul felhozni sem a nyugati országokban elkövetett jogtiprások sorát, sem a különösen az Egyesült Államok velünk szemben ismétlődően (jegyzék, berepülés, követség elleni támadás formájában) elkövetett provokatív beavatkozásait. A korábbinál még szélesebb szerepkört kapott a rendőrség, melynek eljárásával tízezres nagyságrendű internálások kerültek sorra. Rendészeti úton állították össze a mintegy 70 ezres kuláklistát, és eszközölték az 1951. nyári fővárosi kitelepítéseket, amelyek — nem szólva az önként kitelepülőkről — csak a fővárosban több mint 5 ezer családot (főleg horthysta tiszteket és állami tisztviselőket), összesen mintegy 13 ezer személyt érintettek. S ezzel

korántsem befejezett a sor, mivel ugyancsak 1951 és 1953 eleje között kiszabtak még 850 ezer büntetést is, többnyire pénzbírságot. E kihágások elkövetői éppen úgy, mint a bíróság elé állított 650 ezer állampolgárból elítélt 387 ezer személy nagyobb része is a birtokos parasztságból került ki. Nem utolsósorban 1951 nyarán folyt le egy meglehetősen ingatag alapokkal rendelkező bírósági per az esztendeje még az állam és egyház megegyezésének kimunkálásában fontos szerepet vállalt Grősz József kalocsai érsek és paptársai ellen. A valós és vélt osztályellenséggel szemben zajló, immár nem politikai, hanem adminisztratív és rendőri offenzíva így öltheteti olyan ideológiai alakzatot, amelyben a — meglehetősen homályosan megfogalmazott — „titóista trockizmus", a nacionalizmus, a kulákveszély és a szociáldemokratizmus üldözése mellé felsorakozott a klerikalizmus elleni harc is.

Az osztályharc eltorzult értelmezése, frontjának teljes kiszélesítése, a háborús időkre emlékeztető rendszabályoknak az egyes állampolgári csoportok diszkriminálására, emberi megalázására való alkalmazása árnyékot vetett minden, a politikát igazán befolyásoló közéleti megnyilatkozásra. Sőt súlyosabb esetekben nemcsak elbizonytalanodást és félelmet idézett elő, de sokszor — a szándékkal ellentétben — az emberek egy részében, falun és városon is a bajba jutottakkal való szolidaritás érzését is kiváltotta. A tömegben meglévő készség a politikai aktivitásra, pl. egy olyan fórumon, mint amire leginkább a népfrontot lehetett volna alkalmassá tenni, mintegy a valóságos, a teljesebb közéletiséget pótlandó, alapvetően két területen juthatott kifejezésre. Egyik: a béke és a háború kérdésében kinyilvánított állásfoglalás; a másik: a politikai tettnek minősülő termeléshez, valamint a munkaversenyekhez való viszony, illetve a bennük tanúsított magatartás. Valójában mindegyik a tömegek legelemibb érdekére és tevékenységére apellált, és éppen ezért alkalmat is nyújthatott azok e területeken való összefogására és mozgósítására. Ám a hozzájuk kapcsolódó, nemegyszer ellentmondásos propagandisztikus megnyilvánulásokból és bürokratikus szervezési akciókból esetenként kitetsző manipulatív eszközök egyre inkább a tartalmi elsekélyesítés irányába hatottak, vagy éppen — rosszabb esetben — újabb ellentéteket váltottak ki.

A béke melletti demonstráció (sőt 1950. decemberben törvénybe is iktatják) az állami szabályozottság miatt nemcsak a mozgalmi jellegéből vesztett, de funkciói is átalakultak, amennyiben különböző, a külügyi kormányzatra tartozó akciókat is magára vállalt (pl. egyes államok vagy államcsoportok közötti bizonyos akciók meg- és elítélése). Máskor meg olyan gazdasági jellegű érdekeknek rendelődött alá, mint a többtermelés, vagy ami kiváltképpen népszerűtlen volt: az évről évre ismétlődő kötelező békekölcsön-jegyzés, amely szemmel láthatóan a bérelvonás egyik eszközéül szolgált. Ugyanakkor sokak fülében azért is groteszkül csengtek némely túlzó jelszavak, mert — nem is szólva gazdaságunk, s abban különösen iparunk fejlődésének irányultságáról — aligha voltak teljesen mentesek egyes távolabbi vagy közelebbi országokkal (pl. Jugoszláviával) szembeni vagy éppen belső ellentétek (pl. egyházzal) oktalan szításától. Ahhoz azonban nem férhet egy szemernyi kétség sem, hogy a még nem is oly régen befejezett háború sebeiből éppen hogy csak gyógyuló ország

lakossága, e problémák és ellentmondások mellett — még ha éppen Sztálinnak a béke megőrizhetőségéről elhangzott ismeretes szavait visszhangozta is — őszintén és nem kis erőfeszítésekre készen óhajtotta amaz időkben is az országok közötti és minden bizonnyal a belső teremtő békét és megnyugvást is. Amikor tehát a megalakuló Országos Béketanács, valamint nyomában a helyi békebizottságok sora jött létre, és a magyar küldöttek is megjelentek a Párizsban (1949. április), Varsóban (1950. november), majd Bécsben (1952. december) tartott béke-világkongresszusokon, és amikor 1950-ben az ország lakosságából több mint 7 millió írta alá a békét és az atomfegyverek betiltását követelő stockholmi felhívást, igaz ügyben, szívből cselekedtek.

A termelésben, a munkaverseny területén tanúsított magatartás politikai felértékelése már több bonyodalommal járt jórészt azért is, mert ennek olyan tartalékai, mint a lelkesedésből vagy éppen öntudatból végzett munka már a 3 éves terv végére meglehetősen kimerülőben voltak. Nem véletlen tehát, ha számolva a helyzettel, azontúl, hogy a munkát „becsület és dicsőség" dolgának tartották, több próbálkozást is tettek morális ösztönzők utánpótlására. Mint a II. kongresszus idején különösen általánossá vált, egyik oldalon a termelőmunkában való helytállást és kitűnést tekintették a legfontosabbnak ahhoz, hogy valaki az MDP tagjelöltje vagy tagja legyen. Másik oldalon viszont megszégyenítették vagy éppen a tervtörvény alapján megbüntették a termelő munkában elmaradókat. S mindez a szakszervezet hozzájárulásával történhetett. Csakhogy e próbálkozások éppen úgy, mint a kecsegtető ígéretek (az egyre távolodó holnapban „aranytojást tojó tyúkról") messze nem járhattak eredménnyel. Nemcsak azért, mert hozzájuk néha olyan átlátszó módszerek kapcsolódtak, mint az ünnepenként ismétlődő felajánlások, a sokszor 500 és 1000% feletti termelési túlteljesítések és jórészt manipulált túlteljesítők színpadias példaként való traktálása, vagy mint egyes ipari munkáscsoportok (főleg bányászok) ingatlan-felajánlásának 1950 végétől tapasztalt szorgalmazása, majd kötelezővé tétele. Míg előbbi a teljesítményi munkanormák 1950-től folyvást tartó emelkedéséhez szolgált alapul, utóbbi a „kétlakiságban" elmarasztalt munkaerő szinte katonai megrendszabályozását (munkaidőn túli és szabadnapi felhasználhatóságát) kellett hogy elősegítse annak árán, hogy ugyanakkor megfosztotta azt kereset- és élelemkiegészítésének lehetőségétől.

Az ilyen próbálkozásokkal és módszerekkel semmiképpen sem lehetett áthidalni azt az ellentmondást, amely a túlfeszített iparosítás irreális célkitűzései, valamint az arra igénybe vehető felhasználási források elégtelensége között kezdettől fogva fennállt. Ehelyett inkább elmélyült az, és az egész lakosság, benne a hatalom alapját képező munkásosztály is egyre fokozottabban érezte, hogy munkájának eredményét nehezen kivívott életszínvonalának rovására vonják el. S valóban, ezek az esztendők nemcsak hogy az 5 éves terv életszínvonal-emelésre tett előirányzatait devalválták — sőt némelyek szemében a demagógia körébe utalták —, de a mélyponton, 1952–1953 fordulóján, jórészt az árszint majdnem kétszeresére emeléséhez elmaradt keresetek folytán, 1949-hez képest 20–22% reáljövedelem-esést is hoztak. E folyamatba végig

belejátszott az új, döntően szakképzetlen, éppen ezért kevésbé termelékeny és kevésbé megfizetett munkaerő több százezres bevonása is az ipari termelésbe.

Külön is sötét tónusokat kölcsönzött az így kapott képnek egyfelől a beruházások ipari, nehézipari termelői célú koncentrálásával mellőzött infrastruktúrához tartozó szolgáltatás, munkásvédelem és különösen a lakásfejlesztés elhanyagolása (a tervezett 217 ezernek csak elenyésző részét építették fel), másfelől az egyre rosszabbodó mindennapi ellátás. Az élelmiszerjegy-rendszert ugyan megszüntették a háború előttit meghaladó 1951-es jó termés után, ez azonban nem befolyásolta azt, hogy az 1952. évi aszályt követően, főleg 1953 tavaszára ismét rendkívül súlyossá vált az élelmiszerellátás.

A helyzet a mezőgazdaságban, a parasztságban, a falun volt a legsúlyosabb. Nem is szólva a közvetlen politikai aktivitás teljes visszaeséséről, annak minden szektorában megapadt a termelési kedv. Bár a versenykihívások, a tapasztalatokat közkinccsé tenni szándékozó küldöttségjárások és — amire sohasem volt példa és szükség — a különböző időszaki munkák jó és gyors elvégzésére serkentő agitációs jelszavak és összejövetelek itt sem hiányoztak, mégis a szocialista szektor állami és szövetkezeti gazdaságaiban az irracionális szervezeti keretek és irányítás, valamint az átlagoshoz képest is alacsonyabb keresetek közvetlenebb okából, a paraszti gazdaságokban pedig még az irrentábilis termelést is teljesen bizonytalanná tevő földhasználati viszonyok folytán stagnált, sőt vissza is esett a hozam. Mindez azért okozott különösen súlyos problémákat, mert nemcsak általában érintette a még ezen a területen is importra szoruló ország gazdaságát, hanem kedvezőtlenül befolyásolta a lakosság elemi ellátását és ezáltal hangulatát és közérzetét is.

Az okok között jelentős helyen álló tervfelemeléssel úgy váltak szinte illuzórikussá a mezőgazdaság beruházási előirányzatai és termelési célkitűzései (50% emelés!), hogy egyúttal jóval a lehetőségek fölé szökött az elvonások mennyisége. Az iparosításnak alárendelt mezőgazdaság termelési szempontjait még külön is hátrább utalta a II. kongresszus, amikor a tervfelemeléssel kapcsolatban nem ezeket, hanem a termelőszövetkezeti átszervezést jelölte meg a párt „döntő stratégiai feladataként". S valójában az összesből juttatott mintegy 13% mezőgazdasági célú beruházás alig éreztette hatását, mivel egyrészt abból nem azok a szektorok (hanem alapvetően az állami gazdaságok) részesültek, amelyek leginkább hasznosíthatták volna azt, másrészt nem tellett a legfontosabbnak tekintett gépesítésre (a mezőgazdaság a beígért 26 ezer traktor helyett csak néhány ezret kapott), és a felhasználható műtrágya mennyisége sem növekedett, hanem csökkent. És hol volt az 50%-hoz a 12–14%-os termelési növekedés, amely valójában éppen hogy csak elérte a háború előttit? Viszont annál vaskosabb realitás volt a majdnem 1 millió holdra nőtt vetetlen szántóterület, amit a földtől szabaduló parasztok, köztük mintegy 100 ezren átmenetileg termelőszövetkezetbe lépett tagok hagytak oda. Ettől okozatilag aligha elválasztható az állatállomány 1953 tavaszára bekövetkezett vészes megcsappanása.

Rákosi Mátyásnak az a szentenciája, hogy „kényszeríteni kell a parasztot, hogy többet áldozzon a szocializmus építéséért", a legmesszebbmenően teljesült. Míg

árufeleslegének szinte egészére (sőt 1952 után annál is többre) kiterjedt a beszolgáltatási kényszer, az így kapott ár pedig csupán egy-két százalékkal emelkedett, addig a dolgozó parasztság által vásárolt ipari eredetű cikkek ára majdnem a kétszeresére, az adóterhelés pedig háromszorosára szökött föl 1953 elejéig. E terhelésben osztozkodtak a termelőszövetkezetek tagjai is, amit nemcsak az egyéni gazdálkodóknál mintegy 20%-kal alacsonyabban alakuló jövedelmük és fogyasztásuk jelez, hanem az is, ami mögötte volt: az tudniillik, hogy a szövetkezetek alacsonyabb hozamaik mellett is, termékeiknek szinte teljes értékesítésére voltak kötelezve az állam részére, amellyel egyébként mint eladósodott közösségek is szemben állottak. Azonban nemcsak a termelés és a jövedelem színvonala stagnált, illetve romlott, de nem sikerült a mezőgazdaságban elhatározott „stratégiai cél" elérésében sem lényegesen előbbre jutni. Amikor a legkiterjedtebb volt 1953 első felében a különböző típusú szövetkezetek területe, akkor sem tette ki még 20%-át sem az országénak, és szántóterületi részesedésük is csak 26%-ra, tagságuk pedig (a mezőgazdasági kereső népességből) 19%-ra növekedett. Így 1953-ra legfeljebb az állami (és erdő-) gazdaságok területével együtt számolva haladhatta meg a szocialista szektor a terület 50%-át, azonban szántóterületben csupán 42% körül tartott.

A szövetkezeti átszervezésben kitűzött reális cél elérésének kezdettől ismert kedvezőtlen feltételeihez szemmel láthatóan olyan újabbak járultak, amelyek nemhogy könnyítették volna, de nehezítették az előrejutást. A kezdetben joggal bázisnak tekintett agrárproletárok és szegényparasztok száma, s köztük különösen az olyanoké, akik a gazdagparaszti kizsákmányolás elől húzódtak volna a szövetkezeti közösség védelmébe, a minimálisra (néhány ezerre) esett vissza. Időközben ugyanis a munkavállalás olyan lehetőségei nyíltak meg a számukra, mint az ipar vagy a korábbinak többszörösét (mintegy 300 ezer munkást) foglalkoztató állami (és erdő-) gazdaságok, valamint az 1953-ban már 364-re gyarapodott gépállomások. De megcsappantak azok a várakozások és illúziók is, amelyek eleinte a termelőszövetkezetek közvetlen állami támogatásához (hitelek, felszerelés) vagy olyan közvetett megsegítéséhez fűződtek, mint amilyent az állami gazdaságok szakmai-üzemi mintaadása, vagy a gépállomások olcsó gépi munkája nyújthat. A valóságban kialakult igen mostoha helyzet szemléltetésére elég arra utalni, hogy a nagygépállományt (lett légyen az földművesszövetkezetekből, falusi iparosoktól és parasztoktól származó, vagy újonnan üzembe állított) az ötvenes évek elejére szinte teljesen monopolizáló gépállomások 14 ezres — messze elégtelen — traktorparkja által 4 év alatt közel egymilliárd Ft gépi munkaköltséggel terhelték meg a termelőszövetkezeteket. Ez az összeg egyenlő az azonos időszakban kapott állami hitelek (2,5 milliárd Ft) kétötödével és kevesebb annál, mint amennyit ebből a termelőszövetkezetek beruházásra felhasználtak.

A jelentős részben gyengén gazdálkodó, az elégtelen és rosszul felhasznált támogatás miatt is eladósodott, ugyanakkor sokszor kellő szakvezetés híján működő termelőszövetkezetek és tagságuk nemigen gyakorolhattak vonzást a parasztság döntő többségét változatlanul felölelő egyénileg gazdálkodók tömegére.

Éppen ezért is juthattak termelőszövetkezeti szervezésben a meggyőzés mellett egyre nagyobb szerephez azok az adminisztratív rendszabályok, amelyek a gazdasági nyomás különböző közvetett eszközeitől egészen a közvetlen erőszak formájában megjelenő törvénytelen önkényeskedésekig terjedtek. Ha a 25 holdas határ vagy a 350 Aranykorona kataszteri tiszta jövedelem vagy a más foglalkozásból származó haszonszerzés figyelembevételével mintegy kétszeresére — a középparasztság felső rétegére is — kibővített gazdagparasztsággal szemben azért alkalmazták a területszűkítéssel járó földrendezéseket, a legprogresszívebb (kétszeres, háromszoros) terménybeadási és adókötelezettséget és a különböző más zaklatásokat (1953 elejéig átlagosan négyszeri tanácsi, rendőri vagy bírói eljárás jutott egy-egyre), hogy felszámolják annak gazdaságát, a parasztság többi rétegénél már a termelőszövetkezetbe való beszervezés volt a cél. Csakhogy a dolgozó birtokos parasztsággal szemben eszközölt progresszív megterhelés, valamint a községek többségében ismételten (volt, ahol ötször) végbevitt tagosítások által is csak kisebb részüknél érték el ezt a célt. Jóllehet az adósok száma több százezerre, az adósság (a felszabadulás előtti és utáni juttatott földek árával együtt) pedig majdnem 1 milliárd Ft-ra növekedett, és a fizetésképtelenség miatt foganatosított zálogolások is közel negyedmillió gazdaságra terjedtek ki 1953 elejéig, mégis többen is inkább földjük egészének vagy egy részének „felajánlását" választották megoldásként. Nem véletlen, hogy míg a termelőszövetkezeti családok száma 1953 elejéig mindössze 226 ezerre nőtt (együtt a nincstelenek közül belépettekkel), addig az egyéni gazdaságok száma több mint 400 ezerrel (1441 ezerről 1039 ezerre) csökkent. Ugyanakkor az egyes gazdaságok területe is átlag mintegy 2 holddal szűkült. Többségük (52%) a „kulákosodás" gyanújától, a progresszív terheléstől védekezve 5 holdon aluli területre zsugorodott, s így e legalsó paraszti réteg aránya a korábbihoz képest majdnem kétszeresre nőtt (1949: 18,4%–1953: 35,5%). Az az 1953 tavaszán tett megállapítás tehát, hogy az árutermelő gazdaságok megszűnése „sokkal gyorsabban megy végbe, mint a mezőgazdaság átszervezése", nemcsak a gazdagparaszti gazdaságokra, hanem általában is igaz volt. Keserves grimasza agrártörténelmünknek, hogy a föld, amelyért évszázadokon keresztül küzdött a parasztság, és még fél évtizede is áhítottak a földosztásból kimaradottak, egyre inkább teherré vált, s mintha senki földje lett volna, millió holdja állt parlagon.

Bár a mezőgazdaság helyzetét és szomorú következményeit 1953 tavaszára majdnem mindenki tapasztalhatta, mégis június előtt sem ezért, sem az adminisztratív rendszabályok keretében a parasztsággal szemben egyre gyakrabban elkövetett törvénytelen önkényeskedések, közvetlen erőszakosságok miatt nem történtek komolyabb felelősségrevonások. Legföljebb azon az alapon indult meg (sohasem alulról) egy-egy látványos fegyelmi eljárás, hogy a „helyes politikát" helytelenül: jobbra vagy balra eltorzítva alkalmazták annak végrehajtói. Aztán e tekintetben is egyre inkább érvényesült az a vezetői szentencia, hogy „kevesebbet kell beszélni jobb- és baloldali elhajlásokról".

Ilyen körülmények között teljesen beszűkültek a munkás-paraszt szövetség lehetőségei is. Az a szociális nyomás pedig, amely már a földosztás után amúgy is

csökkenő mértékben feszítette a falusi kereteket, részben a mezőgazdaság szocialista szektorában, részben a mezőgazdaságon kívüli munkalehetőségek kitágulásával teljesen megszűnőben volt. Ha tehát 1953 tavaszára a termelőszövetkezetek egy részét — mint az MDP Politikai Bizottság áprilisban regisztrálta — széthúzás és felbomlás fenyegette (sőt 45 fel is bomlott), az egyénileg gazdálkodó birtokos parasztságban a különböző rétegek közti szolidaritást kifejező, korábbról nem ismert negatív érdekegység volt kibontakozóban.

A mélypontra került gazdasági, szociális és politikai viszonyok között mégis volt valami különbség. Nem aszerint, hogy azok a várost vagy a falut érintették, hanem inkább olyan érelemben, hogy amikor a gazdaság teherbírása, a fejlesztés lehetőségei már olyannyira kimerültek, amilyen mértékben sem előtte, sem utána nem volt tapasztalható (bevételi hiányok milliárdos nagyságrendje 1953 első felére), a többnyire pótcselekvésekre szorított közélet, a politika még ekkor is rendelkezett bizonyos tűrőképességgel. S mindez nem egyszerűen a régi vagy új félelmi reflexek által táplált visszafogottsággal magyarázható. (Pl. 1953 márciusában a Sztálin halálakor érzett őszinte tömeges gyásznak aligha ilyen motívumai voltak.) Viszont annál inkább elfogadható magyarázathoz vezethetnek mind az ismeretes közvetlenebb történeti előzmények (a háború, a régi rendszerrel való leszámolás módja), mind a szocialista forradalom menetéről, annak szükségszerű nehézségeiről táplált meglehetősen bizonytalan elképzelések, amelyeknek együttese folytán nem alakulhatott ki a tömegekben a demokratikus politikának valamiféle határozott mércéje. Ugyanakkor az egyszer feltámadt bizalom, a hit vagy csupán az illúziók, ha a csalódásoktól megtépázottak és cselekvésre már nehezen beválthatók is lettek, még nem tűntek teljesen a múltba. Nemcsak azért, mert a torzulásokkal okozott legsúlyosabb tragédiák még nem váltak szélesebb körökben ismertté, hanem amiatt is, mert éppen ezekben az években kezdtek alakot ölteni a szocialista építés eredményeit jelképező első létesítmények (Dunai Vasmű, Inotai Erőmű, Tiszamenti Vegyiművek, szocialista ipari és termelőszövetkezeti városok, vidéki műszaki egyetemek), és vált nem kevesek személyes sorsélményévé a történelem felhajtó árama. Végső soron ezek a tényezők játszottak abban is közre, hogy bár az MDP akcióegységét különböző aggodalmak gyengítették, mégis helyzete és az államapparátus ereje akkor még elég biztonságot nyújtott a rendszer valójában szervezetlenül álló belső és külső ellenségeinek visszatartásához.

1953-ban tehát nem valamiféle, a vezetéssel szemben tanúsított különböző indítékú politikai és morális szembenállás lehetett és volt a változások kikényszerítője. Hiszen, ha korlátozott keretek között is, de lett volna mód ilyenre az 1953 májusában sorra került országgyűlési választások alkalmából. Ám sajátos módon nem az ilyen vagy olyan irányú aktivitás, hanem gyakorta inkább a politikai tűrőképességben gyökerező közöny mutatkozott meg mind az olyan választási reformokkal szemben, mint a korhatár leszállítása és a képviselő-jelölések arányos helyi rendszere, mind a csaknem feledésbe merült Magyar Függetlenségi Népfront átmeneti működtetésével és ígéretekben most sem szűkölködő választási felhívását fogadó érdektelenségben. A

hivatalos jelöltekre leadott 98,2% szavazat, mely legföljebb csak a jó szervezést mutatta, újfent arra volt jelzés, hogy a változtatás egyelőre nem a tömegekből indulhat ki.

Шандор Орбан

ПЕРВЫЕ ПЯТЬ ЛЕТ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО СТРОИТЕЛЬСТВА (1948 1953)

(Резюме)

Венгерская партия трудящихся — которая образовалась в июне 1948-го года путём объединения Венгерской коммунистической партии и Социал-демократической партии — в своей программе, принятой на I. съезде, в основном правильно отметила непосредственные задачи в области развития государства, экономики, социальной, культурной и внешней политики. Однако выводы, сделанные на основе сталинского тезиса об обострении классовой борьбы (о которых упоминалось вместе с относительно мирным переходом) оказывались противоречить духу этих целей. К концу 1948-го года, и особенно в следующие годы так и выяснилось, что практика ВПТ во многом отличается от программы, принятой на съезде.

Несомненно, что в таком движении вещей сыграли свою роль как поляризация между двумья лагерями, так и преувеличение военной опасности, которое являлось результатом упомянутой поляризации и вооружённой интервенции США в Корее. Социалистические стьаны — которые тоже теснее связывались друг с другом — пока не создали свою военную организацию против НАТО, всё-таки неоднократные постановления Коминформа, создание в 1949-он году Совета экономической взаимопомощи, разрыв с Югославией не были свободны от таких тенденций. Во внутренней жизни страны вместо расширения демократии и базиса союзников произошло их ограничение, а затем распостранение сектантского недоверия (которое вело к «концепционным процессам»). Пятилетним планом, неоднократным его повышением в экономической и социальной политике наступили: форсированная индустриализация (в целях повышения военного потенциала), спад сельскохозяйственного производства и уровня жизни.

Результаты социалистического строительста, которые обнаруживались в некоторых индустриальных сооружениях, в государственной жизни (конституция, система советов) и не в последнюю очередь в культурной революции, на всегда были обоснованными и убедительными. Таким образом политическая жизнь, которая раньше развивалась многообещающим образом, как в городах, так и в деревнях приходила в упадок. После уничтожения многопартийной системы народный фронт, который функционировал только в случае парламентских выборов, так же потерял свою активизирующую роль, как и местные советы не могли выполнить роль массовых организаций. Возможности политического действия органичивались на территорию производства (которое было стимулизировано искусственным образом, административными дисциплинами и форсированными трудовыми соревнованиями) и не раз обременительных кампаний за мир.

В стране — особенно после слабого сельскохозяйственного урожая 1952-го года — создалось кризисное положение. К счастью, при новых международных отношениях, сложившихся после смерти Сталина и в результате подготовки корейского договора о перемирии, к лету 1953-го года удалось — хоть временно — найти выход из этого тяжёлого положения.

Sándor Orbán

LA PREMIÈRE DEMI-DÉCENNIE DE L'ÉDIFICATION DU SOCIALISME (1948-1953)

(Résumé)

De l'union du Parti Communiste Hongrois et du Parti Social-Démocrate naquit en juin 1948 le Parti des Travailleurs Hongrois dont le programme d'envergure, adopté à son Ier Congrès, définit au fond avec justesse, dans le cadre de l'édification d'une société socialiste « tendant vers le communisme », les tâches à accomplir dans les domaines de l'édification de l'État, de développement économique, de la politique sociale et culturelle et aussi de la politique extérieure. Ce nonobstant, les conclusions tirées de la thèse stalinienne concernant l'aggravation de la lutte des classes et citées parallèlement à la transition relativement pacifique, semblaient à plusieurs points contredire à l'esprit des objectifs fixés. Vers la fin de 1948, et surtout au cours des années suivantes, il devint clair que dans la pratique le Parti des Travailleurs Hongrois dévia considérablement du programme de son propre congrès.

Il est certain qu'une part en revient à la polarisation qui eut lieu entre les deux camps formés en politique mondiale, plus exactement à l'exagération du danger croissant de guerre qui peut en résulter, et encore davantage à laquelle peut aboutir l'intervention armée des États Unis en Corée. Les pays socialistes, resserrant leurs relations, ne formèrent pas, pour le moment, un bloc militaire face à l'Otan, et pourtant les décisions répétées du Kominform, la création en 1949 du Conseil d'Entraide Économique, la rupture avec la Yougoslavie ne manquaient pas d'une telle tendance. Dans la vie intérieure du pays, au lieu de l'élargissement de la démocratie et des bases d'alliance survint leur rétrécissement, et la méfiance sectaire aboutissant à des procès politiques, dans la politique économique et sociale le plan quinquinnal, rendu plusieurs fois plus rigoureux, l'industrialisation forcée sous l'égide de guerre, causèrent un déclin dans la production agraire et dans le niveau de vie.

Les résultats qui en même temps furent obtenus dans l'édification du socialisme, dans le domaine de certaines réalisations industrielles ou dans la structure de l'État (Constitution, systhème des conseils), qui prirent forme dans la mobilité sociale tendant vers l'élévation et qui dépassait de loin la sécurité de l'emploi et aussi, non en dernier lieu, dans la révolution culturelle, ces résultats n'étaient pas toujours bien fondés et convaincants.Ainsi la vie politique, dont l'évolution était jusqu-là prometteuse, connut un important déclin tant dans les villes que, et encore davantage, dans les villages qu'il était difficile à diriger vers les transformations coailistes.

Après la liquidation des partis en dehors du Parti des Travailleurs Hongrois, le front populaire, dont le fonctionnement n'était prévu que pour les élections générales, perdit son rôle de mobilisateur, tout comme les conseils nouvellement organisés ne pouvaient avoir une fonction dans l'organisation des masses. L'action politique s'était réduite à intensifier la production, souvent par des moyens artificiels de discipline administrative et d'émulations dans le travail, ainsi qu'à différentes, souvent onéreuses campagnes de paix.

La situation devint critique dans le pays, surtout après la très faible production agraire de 1952. Heureusement, dans les conditions internationales quelque peu moins tendues à cause de la mort de Staline et de la préparation du cessez le feu en Corée, à l'été 1953 une issue, du moins temporaire, pouvait être trouvée de cette situation si dure.

Póth Piroska

A KOALÍCIÓS PÁRTOK KULTÚRPOLITIKÁJA 1945—1948 KÖZÖTT

Az 1945–48 között kormányzó koalíciós pártok kultúrpolitikai programjai elsősorban az egyes pártok társadalmi-politikai törekvéseihez igazodtak, s ily módon mind céljaik, mind eszközeik tekintetében számos ponton természetszerűen különböztek egymástól, mégis volt köztük néhány olyan jelentős érintkezési pont, amelyek egymást erősítve formálták jellegzetessé a korszak kultúrpolitikájának arculatát. Jelen dolgozat arra tesz kísérletet, hogy ezeket az egymást kölcsönösen erősítő tényezőket, törekvéseket számba vegye.

Az első és alapvető érintkezési pontot — a társadalmi-politikai struktúrában végbement fordulatnak megfelelően — az jelentette, hogy a korábbi korszakok középosztálycentrikus beállítottságával szemben most valamennyi párt a legalsó társadalmi rétegeket, a munkásságot és a parasztságot kívánta a művelődéspolitika tengelyébe állítani. „Az hiszem — fogalmazta meg Keresztury Dezső, a korszak egyik kultuszminisztere e törekvések lényegét —, abban a magyar szellemi élet képviselőinek egyet kell érteniök a magyar demokrácia politikai vezetőivel, hogy a jövendő Magyarország életének három rétege: a parasztság, a munkásság és az értelmiség körül mint kikristályosodási gócok körül kell természetszerűleg elhelyezkednie (...) ennek meglévő erőiből kell kiindulnia s ennek megvalósulását kell szolgálnia művelődéspolitikánknak."[1]

Ebből az alapállásból logikusan következett, hogy a közoktatás kérdése, az iskolareform ügye mindvégig centrális problémája volt a korszak kultúrpolitikájának, s a reform alapelveit illetően többé-kevésbé szintén egységesnek mondható a pártok állásfoglalása. Abban tudniillik, hogy olyan közoktatási rendszer alapjait kell lerakni, amely egyszerre biztosítja mindenki számára az ugyanazon korszerű alapműveltség megszerzését, jól szolgálja a tehetségek kiválasztásának ügyét, s ezáltal a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésének hatásos eszközévé válik. Az egyes konkrét megoldási javaslatok első pillantásra persze nagyon különböznek egymástól.

Az MKP külön, önálló közoktatáspolitikai tervet nem hozott nyilvánosságra, a Parasztpárttal együtt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban kidolgozott, utóbb elfogadott, nyolcosztályos általános iskolára épülő közoktatási rendszer tervét

[1] *Keresztury Dezső:* Művelődéspolitikánk feladatai. In *Keresztury Dezső:* Helyünk a világban. Bp., Káldor György könyvkiadóvállalat, 1946. 180.

támogatta, amelyet egyébként kommunista és parasztpárti szakemberek öntöttek formába.[2] A kisgazdapárt hivatalosan elfogadott tervezete — amelyek 1943–45 között dolgozott ki Baróti Dezső, Tolnai Gábor, Radnóti Miklós és Novák Károly közreműködésével Ortutay Gyula — egy olyan általános, a 18. életév betöltéséig kötelező, a szakmákra történő képzés előtt egységes, minden iskolafajtában ingyenes közoktatás megszervezését tűzte ki célul, amelyben minden nevelői tevékenység felelős, különleges autonómiára egyetlen fokon sem tarthat igényt, s amelyben a nevelői munka a társadalom egyik legfontosabb szociális tevékenységének ismertetik el. E tervezet szerint a tanulók egységes képzése a 14. életév betöltéséig kell hogy tartson. A 4–6 éves korúak kisdedóvóját követné a 6–10 évesek egységes, elemi fokú oktatása, erre épülne a 10–14 évesek „egységes" vagy „általános" középiskolája, szervezetileg elkülönülve az elemi iskolától. Ez utóbbin alapulva a 18 éves korig tartó, még változatlanul kötelező gimnáziumok és különféle szakiskolák rendszere, s végül ezekre épülne a főiskolák és egyetemek hálózata. A szervezeti reformokon túl, a nevelés egységét biztosítandó, az oktatás kizárólag az állam által központilag megszabott elvek szerint történhetik, s ebben a tekintetben sem a magán-, sem a felekezeti iskolák semmiféle autonóm igénnyel fel nem léphetnek.[3] A kisgazdapárt iskolareform-tervezete tehát nem alapelveiben, csupán mértékeiben különbözött az MKP és az NPP által támogatott tervezettől (amennyiben utóbbiak egyelőre csak a 14. életév betöltéséig tartó kötelező oktatás megvalósítását tartották elérhetőnek), továbbá abban, hogy az FKGP tervezete szerint a 4–4 osztályos elemi iskola, illetve általános középiskola egymástól szervezetileg elkülönülve működnék. Ezt lehet szerencsés vagy kevésbé szerencsés megoldásnak tartani, de lényegbe vágó különbségnek nem nagyon.

Ugyanezt mondhatjuk el arról a tervezetről is, amit Németh László dolgozott ki 1945 őszén Hódmezővásárhelyen, s adott ki a Nemzeti Parasztpárt kiadója, a Sarló. Németh László tervezete is egy közös, az egész társadalom számára azonos műveltségalap megteremtését célozta, ő is egy egységes, de 6+3 éves elemire, 6 éves középiskolára és ugyancsak 6 éves főiskolai-egyetemi képzésre épülő közoktatási rendszer tervezetét vázolta fel. A hatosztályos elemire — amely elképzelései szerint 3–3 esztendős, alsó, illetve felső tagozatból állna — javasolta alapozni egyrészt a 3 évfolyamos (a középiskolákban tovább nem tanulók számára kötelezővé teendő) mezőgazdasági és ipari elemik hálózatát, másrészt a négyféle típusú („értelmiségi", ipari, mezőgazdasági és adminisztratív-hivatalnoki), 6 éves középiskolák rendszerét. Utóbbiakra épülne a szintén 6 éves képzést nyújtó egyetemek és főiskolák hálózata, amelynek valamennyi karán háromféle (elméleti, gyakorlati és tanári) képesítés lenne megszerezhető.

[2] *Dr. Horváth Márton:* A népidemokrácia közoktatási rendszere (1945–1948) Bp., Tankönyvkiadó, 1975. 83.

[3] *Ortutay Gyula:* Új magyar köznevelés. In *Ortutay Gyula:* Művelődés és politika. Bp., Hungária Könyvkiadó, 1949. 27., 29–42.

A szervezeti reformok mellett Németh László mindenekelőtt magának a tananyagnak „átszervezésétől" várta, hogy az majd előmozdítója lesz az „az emberek testvéresülésére" irányuló törekvéseknek. „Az érettségi szintnél — a közös baccalaureatusnál — az összehangolt tananyag még többet tehet a különböző társadalmi csoportok testvéresülésére — írta Németh. — Régi szabású tanár ezt másképp alig tudja elképzelni, minthogy pl. a gimnáziumokban a tíz tantárgy mellé tizenegyedikül beiktatjuk a mezőgazdasági, illetőleg ipari ismereteket. De nem erről van szó. A jövendő lateinereknek kertet, földet kell művelniök, és műhelyekben valódi gyaluval törni fel a kezüket. (...) De hát hogy is szorítsunk helyet a mi régi iskoláinkban ezeknek a tantárgyaknak? Elsősorban a tanítandók ésszerű összevonásával. Hogy mit vonjunk össze? Nos, mindjárt a tantárgyakat. A vegytant és fizikát az atomfizika például már összevonta (...), mi azonban még külön tanítjuk. Széchenyit a történelem és magyar órán is méltatják; holott irodalom- és képzőművészettörténet a helyesen tanított történelemnek egyszerű illusztrációja és olvasókönyve. De abba tartozik bele a bölcsészet, a társadalmi ismeretek, sőt a történeti földrajzból kinövő politikai földrajz is. (...) Műveltségtárgynak a középiskolában csak négynek vagy ötnek kellene maradnia (aszerint, hogy a matematikát és fizikát külön tanítjuk-e): 1. matematika-fizika-vegytan, 2. biológia, 3. történelem, 4. nyelv. (...) A tantárgyak összevonásánál is nagyobb erőmegtakarítást érünk el, ha megpróbálunk tudáson mást érteni, mint eddig. (...) A tudás ma: képesség és tájékozottság. Az iskolának áttekintést kell adnia és bizonyos képességeket tornáztatnia. (...) A jó iskola ma: bevezetés a könyvtárba vagy a laboratóriumba."[4]

A Szociáldemokrata Párt közoktatáspolitikai elképzelései az ún. „munkaiskolák" koncepciója köré szerveződtek. A „munkaiskola" tervezetének kidolgozása — mintegy a „tanulóiskola" ellentéteként — egy bécsi szociáldemokrata pedagógus, Glöckel nevéhez fűződik, akinek első világháború utáni munkássága kivívta a magyarországi szociáldemokrata politikusok és nevelők elismerését is. Magyarországon a munkaiskolára épülő közoktatási rendszer fő zászlóvivője Gárdos Dezső, az SZDP nevelői csoportjának vezetője volt, a Szociáldemokrata Párt az ő szorgalmazására emelte be programjába a munkaiskolák szervezésének ügyét. Amennyire a kiadott brosúrákból megállapítható, a munkaiskola fogalma alatt olyan oktatási rendszert értettek, 1) amelynek középpontjában — a korábbi tanárcentrikus oktatással szemben — a tanuló áll, annak életkori, fiziológiai és pszichológiai sajátosságai határozzák meg a tananyagot; 2) amelyben a verbális jellegű ismeretközléssel szemben a gyakorlati tapasztalatok alapján kikerekedő ismeretszerzés uralkodik; 3) amelyben a korábbi, az egyénre összpontosuló oktatási gyakorlattal szemben a közösség érdekeinek rendelődik alá az egyén nevelése; 4) amelyben — az előbbivel összefüggésben — az oktatás rendező elve a demokratikus (esetleg szocialista) közösségi, társadalmi életre történő előkészítés, s ezért valamennyi

[4] *Németh László:* A tanügy rendezése. Bp., Sarló, 1945. 13-20.

tantárgy oktatásában hangsúlyos szerephez jut a nevelési tevékenység.[5] Eltekintve most attól, hogy a korábbi magyar iskolarendszer — amellyel szembeállítva a munkaiskola követelménye megfogalmazódott — mennyiben volt az egyénre, az individuum nevelésére összpontosuló oktatás fellegvára és mennyiben nem, eltekintve továbbá attól is, hogy a példaként emlegetett osztrák munkaiskolák mennyiben váltották be a hozzájuk fűzött reményeket a demokratikus gondolkodás térnyerése (s főként a demokrácia megszilárdítása és megvédése!) szempontjából, és mennyiben nem, úgy tűnik, hogy a munkaiskolákra épülő oktatási rendszer — a fenti tervezetektől eltérően — nem annyira a szerkezeti, mint inkább az oktatás tartalmi megújítására helyezte a hangsúlyt. Viszont nem is mondott ellent a szerkezeti reformok követelményének, bármelyik reformelképzelés kereteibe jól beleilleszthető volt.

Az egymástól több ponton különböző iskolareform-tervezetek lényegi, közös vonásának tehát azt tartjuk, hogy azok — miként ezt egy 1948-ból származó beszámoló megállapította — „kivétel nélkül az *egységes iskola* elvi alapját fogadták el",[6] így a tervezetek közti különbségek könnyen áthidalhatókká váltak. Ha voltak is viták (és miért ne lettek volna?), arról nincs tudomásunk, hogy a koalíción *belül* éles összecsapásokra került volna sor az iskolareform kérdésében. Nyilvánvaló volt ugyanis, hogy a korábbi iskolarendszer éppen azzal járult hozzá nagymértékben a társadalmi egyenlőtlenségek konzerválásához, hogy az egységes képzést nem, illetve csak nagyon rövid időre, a népiskola első négy osztályában biztosította, ezt követően pedig a tanulók zömét a népiskola 5–6. (később 7–8.) osztályának, továbbá a polgári iskolának a továbbtanulás, az értelmiségi pályák elnyerése szempontjából sehová sem vezető zsákutcájába terelte, továbblépési lehetőségeiket szigorúan körülhatárolta. A reformelképzelések, majd a rajtaütésszerűen bevezetésre kerülő általános iskola jelentősége tehát nem egyszerűen és nem is elsősorban abban állott, hogy a kötelező alapfokú iskolázás idejét hatról nyolc évre emelte (ezt már az 1940-es, Hóman-féle törvény is megtette, jóllehet megvalósítására a háború miatt csak nagyon hézagosan került sor), hanem abban, hogy az egységes képzés idejét tolta ki, ezt emelte a duplájára, hogy az alsó tagozatban az osztályrendszerű, a felsőben a szakrendszerű oktatást követelte meg, hogy a polgári iskolának és a gimnázium alsó négy osztályának az alapfokú oktatáshoz történő csatolásával áttörte azt a zsákutcát, amelyet a népiskola 5–8. osztálya, illetve magasabb szinten a polgári iskola a tanulók túlnyomó többsége számára jelentett. *Ebből* a szempontból az általános iskola megszervezését kimondó 6650/1945. ME számú rendelet jelentősége valóban kiemelkedően fontosnak mondható, még akkor is, ha az 1945 után eltelt időszak azt is

[5] A Szociáldemokrata Párt XXXIV. kongresszusán elfogadott akcióprogram. In *Balogh Sándor—Izsák Lajos:* Pártok és pártprogramok Magyarországon (1944—1948). Bp., Tankönyvkiadó 1977. 212—213.; *Gárdos Dezső:* Miért sorozható a magyar iskola a háborús bűnösök közé? Forrás Kiadó, 1945; *Uő:* Hogyan vehet részt az új iskola az új világ felépítésében? Somogyi Béla Pedagógiai Társaság kiadása. é. n.

[6] A köznevelés évkönyve. Ortutay Gyula vallás- és közoktatásügyi miniszter előszavával. Magyar Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, Bp., 1948. 27.

bebizonyította, hogy az általános iskola — nagyrészt a további fejlemények következtében — eddig csak hellyel-közzel váltotta be azokat a reményeket, amelyet kidolgozói, a reformtervek megalkotói hozzá fűztek. Az osztály-, illetve szakrendszerű oktatást nyújtó nyolcosztályos általános iskola országos kiépítése ugyanis óriási összegű beruházásokat igényelt volta. 1945-ben mintegy 17 és félezernyi általános, illetve népiskolai osztályterem állott az alapképzés rendelkezésére.[7] Az Országos Köznevelési Tanács 1946-os, hozzávetőleges számításai szerint még nagyon magas, átlag 40 fős osztálylétszámokkal számolva is további, kb. 16 000 tanterem szükséges az általános iskolák országos hálózatának kiépítéséhez.[8] Jelentős beruházásokra azonban e tekintetben a 70-es évek közepéig csak két rövid időszakban, az első, majd jó tíz esztendővel később a második hároméves terv idején került sor.[9]

Az egységes általános iskola elvének elfogadása azonban — ha nem is azonnal —, de egy sor további intézkedést vont maga után. Magával hozta az új, egységes tankönyvek követelményét, majd a tankönyvkiadás államosítását. Külön aktualitást adott a kérdésnek, hogy a fegyverszüneti egyezmény is előírta a fasiszta és szovjetellenes sajtótermékek megsemmisítését, s a végrehajtás során a tankönyvek központi felülvizsgálatára is sort kellett keríteni. A felülvizsgálathoz a vallás- és közoktatásügyi miniszter a következő szempontokat adta meg: „A történeti könyvekből el kell távolítani azokat a részeket, amelyekben az 1914–18. évi világháborút követő kort tárgyalják. (...) Más tankönyvekben is különös gonddal kell megvizsgálni azokat a részeket, amelyek a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniójára, az ezzel szövetséges nagyhatalmakra, a marxista szocializmusra és az ún. imperialista törekvésekre vonatkoznak. Az utóbbi törekvéseknek a magyar és külföldi változatát egyaránt el kell ítélni. A tankönyvekben alkalmazkodni kell ahhoz a tényhez, hogy jogilag Magyarország határait azok a földrajzi vonalak szabják meg, amelyeket az ún. trianoni szerződés és a szövetséges hatalmakkal kötött fegyverszüneti megállapodás kijelölt. A tankönyvekben is ki kell fejezni, hogy ezeken a határokon belül kell az ország belső újjáépítéséhez fogni és nem az elveszett területek visszaszerzésére törekedni. Gondoskodni kell arról, hogy az elmúlt negyedszázad alatt Németországban, Olaszországban vagy akár nálunk is szociális és nemzeti jelszavak alatt tett intézkedések kellő megvilágításba kerüljenek. (...) Fel kell tárni azokat az okokat, amelyek a nemzetet érdekei ellenére háborús pusztulásba sodorták. Rá kell mutatni arra, hogy a marxista szocializmus, a Szocialista Szovjet Köztársaságok Uniója és a szövetséges hatalmak demokráciája a történelem építő erői."[10]

[7] Magyarország művelődési viszonyai 1945–1958. Szerk.: Erdész Tiborné. Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1960. 234.

[8] Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról (1945–1948). A kötetet összeállította és a bevezetőt írta *Dancs Istvánné*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1979. 392.

[9] Oktatás, művelődés 1950–1980. Bp., 1982. 63.

[10] A vallás- és közoktatásügyi miniszter 1945. évi 1.883. V.K.M. számú rendelete az iskolákban használt tankönyvek felülvizsgálatáról. Magyarországi rendeletek tára. 1945. I. Kiadja a Magyar Belügyminisztérium, Bp., 1946. 536–537.

E szempontok alapján a tankönyvrevízió során a Köznevelési Tanács Tankönyvi Bizottsága 1945 őszéig 1208 tankönyvet vizsgált felül, változatlanul csupán 194-et, átdolgozott kiadásban is mindössze 344-et engedélyezett, a többit pedig kivonta a forgalomból.[11] Tömegével kellett tehát új s olcsó tankönyveket íratni és forgalomba hozni, ami külön indokolta az állami tankönyvkiadás megszervezését. Erről — többszöri próbálkozás után — a vallás- és közoktatásügyi miniszter 4.340/1947. VKM. számú rendelete intézkedett, kimondva, hogy „Az 1947/48-as iskolai tanévtől kezdődően az egyházi hatóság alatt álló iskolák kivételével valamennyi általános iskolában (népiskolában), polgári iskolában, gimnáziumban, líceumban, tanítóképző intézetben, óvónőképző intézetben és gyógyítva nevelő iskolában csak a vallás- és közoktatásügyi miniszter kiadásában megjelent tankönyvet szabad használni."[12] Az egyházi iskolákban használt tankönyvek problémáját — miután az erre irányuló kísérletek zátonyra futottak — az iskolák államosítása oldotta meg.

Ez utóbbira 1948. június 16-án került sor, s keresztülvitele szintén szorosan kötődött az egységes iskola elvéhez, az általános iskola kiépítésére irányuló erőfeszítésekhez. Mint köztudomású, Magyarországon a különböző vallásfelekezetek — mindenek előtt a katolikus, kisebb részben a református egyház — mind ez ideig sikerrel védelmezték a közoktatás rendszerében kiépített pozícióikat, nagyobb szerepet játszottak abban, mint maga az állam. Még az államosítás előtti, 1947/48-as tanévben is az alapfokú iskolák több mint 62%-a, a középfokúak több mint 55%-a volt a különböző vallásfelekezetek kezében.[13] Az is köztudomású, hogy az általános iskola megszervezését elrendelő nevezetes 6650-es rendelet is érintetlenül hagyta az egyházak iskolafenntartási jogát, jóllehet a földreform s az államosítások következtében ezek működtetése is nagyrészt az állami költségvetés terhére történt. Ennek célja nyilvánvalóan az volt, hogy a nagy társadalmi-politikai befolyással bíró egyházak ne sodródjanak az új rendszer ellenzékének táborába akkor, amikor mind az újjáépítés, mind az ország bizonytalan nemzetközi helyzete az erők összefogását tette szükségessé. Az általános iskola fokozatos kiépítésével párhuzamosan azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a felekezeti különállás milyen nagy mértékben hátráltatja e folyamatot. Nem arról van szó, mintha a különböző egyházak nem tettek volna nagyon is számottevő lépéseket afelé, hogy a maguk fennhatósága alá tartozó népiskolákat általános iskolákká fejlesszék. Lehet, hogy nem lelkesedtek, de a rendelet előírásait tudomásul vették, s megtették a szükséges lépéseket, aminek következtében az 1947/48-as tanévben már az egyházi iskolák java része is általános iskolaként működött.[14] A probléma elsősorban a kis települések 1–2–3 tanítós töredék-iskoláit érintette, amelyeket éppen a felekezeti különállás, az egyes vallásfelekezetek

[11] Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 208.

[12] A vallás- és közoktatásügyi miniszter 4.340/1947. V.K.M. számú rendelete az iskolai tankönyvek használatáról. Magyar Közlöny. Rendeletek Tára. 1947/III. 1631.

[13] *Dr. Horváth Márton* i. m. 148.

[14] Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 779.

partikuláris érdekei miatt nem lehetett összevonni és általános iskolává fejleszteni. E tekintetben az egyházak magatartása nem könnyítette meg a kultuszkormányzat dolgát, s a gordiuszi csomót az iskolák államosítása vágta ketté.[15]

Persze, az iskolák államosításának ügyét nemcsak és nem egyszerűen e gyakorlati nehézségek indokolták, ezek legfeljebb sürgették, jó alapot teremtettek az amúgy is régóta esedékes probléma megoldásához. Egyház és állam szétválasztása, s ezzel összefüggésben az iskoláztatás állami feladattá emelése ugyanis szigorúan hozzátartozik bármiféle, a néphatalomra apelláló demokratikus átalakulás folyamatához, s szerencsésebb fejlődésű országokban e probléma már a polgári átalakulás menetében megoldást nyert. Magyarországon ez mind ez ideig nem történt meg, s korszakunkban a kérdést az tette különösen akuttá, hogy egyrészt — mint említettük — a felekezeti iskolák is az állami költségvetés terhére működtek, másrészt viszont az egyházak — mindenekelőtt a legnagyobb magyarországi felekezet, a katolikus egyház — vezetőit távolról sem lehetett, még a legnagyobb jóindulattal sem nemcsak a lezajlott nagyhorderejű társadalmi-politikai változások szimpatizánsainak, de még békés szemlélőinek sem nevezni. A magyarországi katolikus egyház fejének, a legitimista és intranzigens módon konzervatív-reakciós Mindszenty József esztergomi hercegprímásnak politikai közszereplései miatt gyakoriak voltak az összetűzések a kormányzat és az egyházak között. Különösen éles összecsapásokra került sor — 1947 tavaszán — a fakultatív vallásoktatás bevezetésére irányuló próbálkozások kapcsán. A szenvedélyek az iskolák államosítása körüli harcokban tetőztek, amelyek csaknem a kultúrharc peremére sodorták az országot.[16] Az országgyűlés mindenesetre impozáns többséggel elfogadta az iskolák államosításáról szóló törvényt, kedvező alapot teremtve ezzel az alapfokú oktatás gyors, lendületes és látványos továbbfejlesztése számára. A további fejlemények egyelőre igazolták is a reményeket: az első hároméves terv idején mintegy 5000-rel nőtt a rendelkezésre álló tantermek száma s további több mint 2200-zal az ötéves terv első esztendejében.[17] A biztató folyamat azonban hamarosan elakadt az első ötéves terv erőltetett iparosításának, hadigazdálkodásának zátonyain.

A következő problémakör, amelynek kapcsán többé-kevésbé azonosnak mondható a koalíciós pártok törekvése, szintén kötődött közoktatáspolitikához, az oktatási rendszer demokratizálásának szándékához. Nevezetesen az „úri" mentalitástól mentes, demokratikus arculatú és meggyőződésű új népi értelmiség gyors kinevelésének igényéről van szó, s ez az igény egyrészt a dolgozók iskoláinak, a paraszt dolgozók

[15] *Orbán Sándor:* Az egységes állami iskola megteremtése. In Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Szerk. Lackó Miklós. Bp., Akadémiai Könyvkiadó, 1955. 561–562.; Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 348–370., 775–784.

[16] *Orbán Sándor:* Egyház és állam 1945–1950. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1962. *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon 1945–1947. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1975. 436–452.; *Gergely Jenő:* Mindszenty József. In Politikuspályák. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1984. 131–145.; Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 254–259., 263–264.

[17] Magyarország művelődési viszonyai 1945–1948. 234.

iskoláinak, az egyetemi és főiskolai előkészítő tanfolyamoknak, majd az Állami Műszaki Főiskolának életrehívását szorgalmazó rendeletek megjelenésében, másrészt a népi kollégiumi mozgalom, továbbá a Magyar Kollégiumi Egyesület (MAKE) és a Dolgozók Kollégiumainak Országos Szövetsége (DOKOSZ) létrehozásában jelentkezett. A Kisgazdapárt által támogatott MAKE és a Szociáldemokrata Párt által patronált DOKOSZ jelentősége persze nem mérhető a NÉKOSZ-éhoz, amelyet a Kommunista Párt és a Parasztpárt pártolt. A NÉKOSZ-nak 1948 januárjában már 130 kollégiuma és kb. 8000 diákja volt, míg a MAKE fennállása alatt (1946. szept. 13–1948. márc. 15.) mindössze egy tucatnyi kollégiumot, a DOKOSZ pedig működésének fél éve alatt (1947. szept. 23–1948. márc. 15.) 4–5-öt szervezett. Egy utólagos felmérés adatai szerint a vizsgált népi kollégistáknak mindössze 3%-a (a főiskolások és egyetemisták 5%-a, a középiskolások 3%-a) került a népi kollégiumi mozgalomba a NÉKOSZ-MAKE–DOKOSZ 1948. március 15-i egyesülése révén vagy valamelyik kollégium „nékoszosítása" útján. A MAKE- és DOKOSZ-kollégisták száma tehát együttesen sem haladta meg a százas nagyságrendet. Abszolút és relatív értelemben is csekély súlyuk, továbbá mind a NÉKOSZ-ától, mind egymástól különböző ideológiai arculatuk ellenére is népi kollégiumoknak kell tartanunk őket, aminthogy a korabeli társadalom előtt is „mint »népi« kollégiumok szerepeltek".[18]

Fenti törekvéseket — a két világháború közötti korszak magyar értelmiségének politikai beállítottságával, mentalitásával szembeni általános elégedelenség mellett — elsősorban az indokolta, hogy jóllehet az első világháborút követő időszakban már a munkásság és a parasztság fiai is megindították ostromukat az egyetemek és főiskolák, az értelmiségi pályák iránt, számuk és arányuk a felsőfokú oktatási intézményekben csak nagyon lassan, visszaesésekkel tarkítva növekedett, messze elmaradva attól, hogy a társadalmi egyenlőtlenségeket számottevően csökkentse, mérsékelje. 1930-ban az egyetemi és főiskolai hallgatóknak 1,5%-a volt szegényparaszti, 6–7%-a birtokos paraszti és 3,9%-a munkásszármazású.[19] A gazdasági válság enyhültével, 1938-ra a munkásság aránya 5,5%-ra, 1941/42-re 6,6%-ra emelkedett. Az agrárproletárok és 1–100 holdas birtokos parasztok együttes aránya ugyanezen időpontokban 7,3, illetve 8,8% volt.[20] A felszabadulás után ez a folyamat a fentebb említett intézkedések eredményeként a zilált gazdasági helyzet ellenére nem torpant meg. 1947/48-ban már több mint hat és félezren tanultak a dolgozók különféle típusú középiskoláiban,[21]

[18] Sej, a mi lobogónkat fényes szelek fújják... Népi kollégiumok 1939–1949. Szerk.: Rottler Ferenc. Bp., Akadémiai Kiadó, 1977. 155; 296–297; 424–425.; Szabad Nép, 1948. jan. 6.

[19] *Földes Ferenc:* Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon. In Értelmiségszociológiai írások Magyarországon 1900–1945. Válogatta és a bevezető tanulmányt írta Huszár Tibor. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1981. 255.; *Hajdú Tibor:* Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei az első világháború előtt és után. I. Valóság, 1980/7. 33.

[20] *Ladányi Andor:* A magyar felsőoktatás háromévtizedes fejlődése a statisztikai adatok tükrében. Felsőoktatási Szemle, 1974/4. 250. (Az arányok számításánál előforduló számítási hibákat javítottam.)

[21] Dokumentumok a magyar közoktatás reformjáról. 740.

több mint 800-an az egyetemek és főiskolák esti munkástanfolyamain (1946–47-ben több mint 1200-an),[22] a különböző népi kollégiumokban pedig 1948-ban kb. 2000 főiskolás és egyetemista készülődött osztálya képviseletére. Az egyetemek és főiskolák munkás- és parasztszármazású hallgatóinak száma 1941/42-höz képest csaknem két és félszeresére emelkedett, arányuk is jelentősen nőtt, együttesen megközelítette a 20%-ot.[23] Ez persze még mindig jócskán alatta maradt a kívánatos aránynak, de kétségtelen, hogy az 1938. évi nem egészen 13%-hoz és az 1941/42. évi mintegy 15 és fél %-hoz képest jelentős előrelépés volt. A „nagy ugrás" azonban majd csak 1948 után kezdődött, Révai híres MÁVAG-beli beszédét követően, amelyben kijelentette: „Igenis osztályszempontokat kívánunk érvényesíteni kultúrpolitikánkban is, az egyetemekre való felvételek szabályozásában is."[24]

Volt azonban korszakunkban az új értelmiség kinevelésének egy másik jelentős csatornája is, nevezetesen a pártok különféle káderképző intézményei, vezetőképző tanfolyamai, bár ebben a tekintetben számottevő tevékenységet csak a két munkáspárt fejtett ki. Az aktív szervezeti életet élő munkáspártok az alap-, közép- és felsőfokú pártiskolák teljes hálózatát kiépítették, tanfolyamaikon a pártértelmiségiek ezreit nevelték ki. 1945–48 között 242-en végezték el az MKP felsőfokú (5–6 hónapos) pártiskoláját, 2200-an a középfokút s mintegy 15 000-en az alapfokút.[25] A pártoktatás terén nagy hagyományokkal és gyakorlattal rendelkező Szociáldemokrata Párt a különféle típusú pártiskolák tömegét hozta létre, kiépítette a fővárosi és vidéki pártoktatás állandó központjait, középfokú tanfolyamain és 3 éves Társadalomtudományi Főiskoláján nagy számban képzett ki előadókat, funkcionáriusokat, újságírókat. 1945/46 folyamán csupán Nagy-Budapesten 276 6–8–10 hetes alapfokú szemináriumot tartottak, 143 vidéki középfokú pártiskolát szerveztek előadók és funkcionáriusok képzése céljából, a beindított Társadalomtudományi Főiskola hallgatóinak száma pedig az első félév után 100 körül stabilizálódott.[26] 1947-ben Pesten és Pest-környéken 290 alap- és középfokú szemináriumot tartottak, 24 négyhetes, 4 háromhónapos egésznapos pártiskolát, öt nyolchetes szakszervezeti továbbképző és több vidéki vezetőképző pártiskolát hoztak létre. Egerben, Miskolcon, Sátoraljaújhelyen, Nyíregyházán, Békéscsabán, Győrben, Pécsett, Szombathelyen, Szekszárdon, Székesfehérváron, Kaposváron és Szikszón állandó megyei pártiskolákat szerveztek.[27]

Persze e pártiskolák hallgatóinak sorában szép számmal akadtak értelmiségiek is. Az MKP esetében például a háromhónapos (középfokú) pártiskolákon 1947

[22] Magyarország művelődési viszonyai 1945–1958. 268.

[23] *Ladányi Andor* i. m. 250.

[24] Szabad Nép, 1948. szept. 17.

[25] Szabad Nép, 1948. szept. 28. (Bíró Zoltán beszámolója az MDP Oktatási értekezletén.)

[26] A Szociáldemokrata Párt XXXV. kongresszusi jelentése az 1945–46. évekről 1947. január 31–február 3-án. h. n. 73–80.; Oktatásunk jövő feladatai. Pártszervezet, 1946/10. 2.

[27] A Szociáldemokrata Párt vezetőségének jelentése az 1947. évről a 36. pártgyűlés elé. 1948. március 6–7–8. h. n. 75–80.

júliusában 14%, 1948 őszén 34% volt az értelmiségiek és kispolgárok együttes aránya.[28] Nyilván így volt ez a Szociáldemokrata Párt tanfolyamain is. Az is világos, hogy ezeknek az iskoláknak a jó része (főként alapfokon) egyszerűen propagandisztikus funkciókat látott el, a szocialista világnézet terjesztését szolgálta, s azt sem lehet tudni, hogy hallgatóik közül hányan kerültek a pártapparátus függetlenített munkatársaként vagy egyéb területek vezetőiként értelmiségi pályára, s hányan maradtak meg ott. Az azonban mindezek ellenére is bizonyosnak látszik, hogy a pártoktatási intézmények — amellett, hogy a korszak művelődésének egyik legjellegzetesebb formáját jelentették — el nem hanyagolható szerepet játszottak az új értelmiség kinevelésére irányuló törekvésekben is.

A munkáspártokéhoz mérhető oktatási hálózattal a két agrárpárt nem rendelkezett. A hagyományosan választási pártként szervezett kisgazdapárt éppen korszakunkban járta a szervezeti párttá válás útját.[29] Esetében egyetlen kísérlet ismeretes: 1946 őszén tanfolyamot szervezett parasztképviselői számára.[30] A Nemzeti Parasztpártot viszont a párton belül zajló küzdelmek akadályozták meg a pártoktatási hálózat kiépítésében. 1945/46 telén az NPP még mindenesetre megszervezett 10 kéthetes (átlagos 30–40 fős) és 40 egyhetes pártiskolát,[31] ám 1946/47 telén már nem volt képes különösebb aktivitást e téren kifejteni. A heves belpolitikai küzdelmek, a társadalmi-politikai fejlődés további perspektíváinak előtérbe kerülése és egyúttal lezárulatlansága ugyanis még azokban a politikai pártokban is állandó frakcióharcokhoz vezetett, amelyek a jövendő kívánatos társadalmáról többé-kevésbé egységes képet alakítottak ki. Hatványozottan állt ez a Parasztpártra, amelynek balszárnya egyre inkább egy szocialista, jobbszárnya egy paraszti-kispolgári fejlődés jegyében politizált, a centrum pedig a kettő között vergődött, amíg nálánál nagyobb átütő erővel rendelkező, külső erők a kérdést el nem döntötték. Amíg tehát a belpolitikai fejlődés menete s a párton belüli küzdelmek sorsa el nem dőlt, a NPP nem tudott érdemleges pártoktatási tevékenységet kifejteni. Mire azonban a kérdések eldőltek, már lehetőség nem nagyon volt rá. 1947/48 tele volt az egyetlen olyan időpont, amikor már és amikor még megvolt e lehetőség. Ekkor az NPP 2 országos és 60 megyei, járási pártiskolát szervezett, amelyeknek közel 3000 résztvevője volt.[32] A népfőiskolák, parasztegyetemek még korszakunkban is a paraszti művelődés fontos fórumai voltak, de ezek zömmel nem pártintézményként működtek, céljuk nem a funkcionáriusok képzése, hanem a parasztság helyi vezető garnitúrájának kinevelése volt oly módon, hogy azok továbra is osztályuk tagjai maradjanak.[33]

[28] Szabad Nép, 1948. szept. 28.

[29] *Balogh Sándor–Izsák Lajos* i. m. 38.

[30] *Vida István:* A Független Kisgazdapárt politikája. Bp., Akadémiai Kiadó, 1976. 222.

[31] Erdei Ferenc beszéde az NPP I. országos kongresszusán. PI Arch. 284. f. 2. ő. e.

[32] A Nemzeti Parasztpárt VI. országos pártgyűlése 1948. április 4–5. h. n. 72. (Erdei Ferenc fötitkári jelentése); A parasztmozgalmak és a Nemzeti Parasztpárt története. Pártiskola Füzetek 10. A Nemzeti Parasztpárt kiadása, 1948. 35.

[33] *H. Sas Judit:* A „szabadművelődési" korszak néhány problémája. Népművelési Értesítő, 1960/2. 115–117.; Népfőiskolai útmutató. Hasznos Füzetek III. A Magyar Parasztszövetség kiadása, Bp., é. n. 10.

A munkáspártok káderképző tanfolyamai mellett inkább még egyes, e pártokhoz kötődő tömegszervezetek (szakszervezetek, UFOSZ, FÉKOSZ) iskolái jutottak kisebb-nagyobb szerephez az új vezetők kinevelésében.[34]

A közoktatási rendszer demokratizálása és az új népi értelmiség kinevelésére irányuló erőfeszítések mellett a koalíciós pártok kultúrpolitikai terveinek közös vonásaként kell elkönyvelnünk azokat a törekvéseket is, amelyek egy szélesebb alapozású, kollektív népi közműveltség megteremtésére irányultak. Az új, népi vagy szocialista társadalom eszményéhez elválaszthatatlanul kötődött egy kizárólag valóságos értékekből építkező népi közműveltség igézete is, szemben az előző korszakoknak egységesen kárhoztatott, a kispolgári vagy dzsentroid jelzővel aposztrofált selejtkultúrájával, továbbá azzal a megosztottsággal, töredezettséggel, amely az egyes néprétegek (parasztság, munkásság, értelmiség) kultúrájában megmutatkozott. Ennek az új kultúrának a megteremtését illetően azonban már legalább kétféle koncepció érvényesült.

Az első, a legnépszerűbb, a korszak művelődéspolitikájának jellegét megadó elképzelés, a már klasszikussá érett művészeti értékek mellett a népi, paraszti kultúrát tekintette másik fő bázisának, elsősorban ezekre kívánta az új korszak közműveltségét alapozni. Más-más meggondolásból bár, de ennek képviselője volt az MKP, az NPP, s lényegében ennek híveként lehet elkönyvelni a kisgazdapárt jellegadó paraszti centrumát is.

A kommunista párt ilyen állásfoglalásaiban nyilván a szovjet minta hatása is közrejátszott, ezen túlmenően pedig a munkásság és parasztság szövetségére alapozott népi demokrácia koncepciójának kultúrpolitikai vetületéről van itt szó. Az MKP mértékadó politikusainak és kultúrpolitikusainak véleménye szerint, amiként az új magyar demokráciának a munkásság és parasztság szövetségére kell épülnie, akként kell az új magyar kultúrának, műveltségnek is a klasszikus „nagyrealista" alkotások mellett e két társadalmi réteg kultúrájára alapozódnia, lefejtve „azt, ami a parasztkultúrában szűken provinciális, ami a munkáskultúrában céhszerű, szektariánus". A parasztkultúra jelentőségét Lukács György, a korszak legnevesebb kommunista művészetteoretikusa abban látta, hogy „felfedi a különböző népek kultúrájának testvéri összefonódottságát", a munkáskultúráét pedig abban, hogy az a magánélet és közélet összefonódottságának felismerésén alapul.[35] A gyakorlatban mindez a népdalok, néptáncok, népi játékok és a mozgalmi dalok együttes kultuszában, a

[34] *Nemes Dezső:* A szakszervezetek nevelő munkája. Új Szántás, 1948/8–9. 496., 500.; A FÉKOSZ nevelő munkája a felszabadulás óta. Új Szántás, 1948/8–9. 491–495.; *Fehér Gyula:* az UFOSZ kétéves nevelő munkája. Új Szántás, 1948/8–9. 495.

[35] *Lukács György:* Demokrácia és kultúra. In *Lukács György:* Irodalom és demokrácia. Bp., Szikra, 1948. 26–27.; *Szervánszky Endre:* A munkásosztály zenei nevelése. Szabad Nép, 1946. máj. 3.; A munkásműveltség könyve. Szerk.: Szendrő Ferenc. A Munkás Kultúrszövetség kiadása, Bp., 1947. 5–9. (Szendrő Ferenc előszava és Rákosi Mátyás: Népi demokrácia és tömegkultúra című cikke.)

[36] *Standeisky Éva:* A munkáspártok és a Munkás Kultúrszövetség (1945–1949). In Műveltség, művészet, munkásmozgalom. Tanulmányok a magyar munkásmozgalom kulturális törekvéseiről II. Népszava, 1983, 267–275., 282–285.

„nagyrealista" művek propagálásában és az avantgarde művészetekkel érintkező munkáskulturális törekvések elutasításában jelentkezett.[36]

A Nemzeti Parasztpárt vezetői 1945 után elsősorban „a" nemzet szempontjából tulajdonítottak jelentőséget a népi kultúra kérdésének. „Egységes nemzeti műveltség nélkül nincs nemzeti öntudat. Ezért akarjuk megújítani magas műveltségünket a népi kultúra forrásaiból" — hangzott a hivatalos pártállásfoglalás 1947 tavaszán, a mezőtúri Dózsa-napon meghirdetett programjavaslatban.[37] A Nemzeti Parasztpárt vezetői — a népi irodalom és a falukutató szociográfia reprezentánsai — természetesen tisztában voltak azzal, hogy az elmúlt évtizedekben lezajlott polgárosodási folyamat eredményeként milyen erőteljes bomlásnak indult Magyarországon is az egykor zárt és egységes paraszti kultúra. Jóllehet ennek további sorsát távolról sem egységesen ítélték meg, mégis a 40-es évek elejére körükben is, s a népi irodalmon nevelkedett fiatal értelmiségiek körében is Bartók és Kodály művészetének, Kodály Zoltán pedagógiai munkásságának, a néprajztudós Győrffy István írásainak, Karácsony Sándor pedagógiai és közírói működésének hatására, s nem kis részben a német veszedelem elleni egyfajta védekezés szükségétől sarkallva mind nagyobb népszerűségre tett szert a népi kultúra magas kultúrává fejlesztésének eszménye, s az így létrejött, megújhodott nemzeti kultúrának újbóli közkinccsé tétele.[38] Annál is inkább, mert ez a nagyszabású kultúrpolitikai program egyszerre látszott feloldani a mindenkit kínzó ellentmondást társadalmi haladás és hagyományőrzés, a paraszti helyzetből való kilábalás szüksége és az értékátörökítés eszménye, az európai kulturális életbe történő bekapcsolódás és a magyar jelleg megőrzése között.

1946 folyamán az NPP kultúr- és propagandaosztályának vezetője, Darvas József többször is kifejtette, bőven kommentálta ezt az álláspontot. Megítélése szerint az 1848/49-es forradalom és szabadságharc bukása után megszakadt a magyar nemzeti kultúra folytonossága. A nemesség, amely a feudalizmus idején a nemzeti kultúra teremtője és hordozója volt, a forradalom bukása s még inkább az 1867-es kiegyezést követő gyors kapitalista átalakulás következtében mint osztály szétesett, „kezéből kihullott a kultúrateremtés és -hordozás szerepe". Az 1848-as polgári forradalom a

[37] *Balogh Sándor–Izsák Lajos* i. m. 325.

[38] A felszabadulás előtti nézetkülönbségekre lásd: *Erdei Ferenc:* Parasztok. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. Bp., Akadémiai Kiadó, 1973; *Uő:* A jobbágykor és a ma parasztkultúrája. In *Uő:* Művekkel élő társadalom. Bp., Akadémiai Kiadó, 1978. 213–214.; *Uő:* A magyar paraszttársadalom. In *Uő:* A magyar társadalomról. Bp., Akadémiai Kiadó, 83–250.; *Uő:* Naplók és levélrészletek. Uo. 71–82.; *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. Cserépfalvi kiadása, é. n.; *Uő:* Cifra nyomorúság. Cserépfalvi kiadása, é. n.; *Németh László:* Nép és író. In *Uő:* Készülődés. A Tanú előtt I. Magyar Élet, 1941. 13–14.; *Uő:* Népi író: In Esszé-panoráma 1900–1944 III. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1978, 475., 500.; *Illyés Gyula:* Puszták népe. Ebéd a kastélyban. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1974; *Uő:* Magyarok 1936. In *Uő:* Itt élned kell I. Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1976. 173–174.; *Veres Péter:* Parasztkultúra és polgári érdeklődés. In *Uő:* A válság éveiből. Sarló, Bp., 1945. 39–45.; *Uő:* Parasztság és magyar jelleg. Uo.: 158–166.; *Kovács Imre:* Magyar agrárpolitika. In *Uő:* A parasztéletforma csődje. Bólyai Akadémia, é. n. 212–213.; *Darvas József:* Van-e hát külön népi kultúra? Kis Újság, 1943. júl. 19.

magyarságot jórészt polgárság nélkül találta, s a forradalom bukásával elvetélt annak lehetősége is, hogy lezajlik Magyarországon egy komoly polgárosodás, és létrejön egy „komoly magyar polgárság". A kiegyezés utáni kapitalizálódás eredményeként kialakuló, nagyrészt idegen elemekből összeálló polgárság nem tudott hirtelen asszimilálódni, s bár voltak forradalmi elemei, a „dekadenciára vagy legalábbis a fennálló rendszerhez gyors hasonulásra hajló «burzsoá»-ként" született. Nem volt tehát alkalmas arra, hogy a nemzeti kultúra teremtésében a nyugat-európai polgársághoz hasonló szerepet játsszon. Ugyancsak a forradalom bukásának következményeként Petőfiék irodalmi forradalma mögül „lemaradt a nép", így az az epigonok kezén népies-nemzeti formalizmussá sekélyesedett. Voltak „magányos bölények" (Tolnai Lajos, Ady Endre, Szabó Dezső), akik megpróbáltak e rossz körből kitörni, de erőfeszítéseik elszigetelt jelenségek maradtak, így „új, nagy és virágzó nemzeti kultúra" ezekből sem született. A munkásság a korszak nagy művészeiben megérezte az igazat, maga is adott néhány nagy művészt a társadalomnak, de az egész magyar kultúra, művészet fejlődésének irányát megszabó munkáskultúrát nem tudott kifejleszteni. Annál is kevésbé, mert az 1919-es bukás után a legális munkásszervezetek kulturális életében egyfajta „szellemi ösztövérség" jegyei uralkodtak el. Ezért aztán — s ez Darvas gondolatmenetének hol kimondott, hol ki nem mondott végkonklúziója — „a most kiformálódó magyar nemzetnek egyetlen komoly bázisa kulturálisan és szellemileg is csak a magyar parasztság lehet".[39]

A népi kultúrára alapozott egységes nemzeti műveltség megteremtésére irányuló törekvések a Parasztpárt esetében is egyrészt a népművészet alkotásainak kultuszában, a feldolgozások üdvözlésében, bátorításában, másrészt a magyarnóták, a cigánydalok, a dalárdastílus, az operettek, a ponyvaregények ellen folytatott küzdelmekben jelentkezett, továbbá az absztrakt művészeti alkotások vagy a nem „politikus" művek iránti itt-ott megnyilvánuló — bár nem jellemző — türelmetlenségben.[40]

A kisgazdapárt, illetve a kisgazda centrum és hozzá kapcsolódó Parasztszövetség álláspontjának kialakulásában is volt szerepe a nemzeti problematikának, amennyiben a népi, paraszti kultúrában ők is egyfajta sajátos magyar jelleg, magyar minőség megtestesülését látták: „Ami a magyart magyarrá teszi és kellően megokolja, hogy külön magyar ország legyen a föld hátán, azt többnyire a parasztság éltette és őrizte a

[39] *Darvas József:* Népiség és demokrácia I–II. Szabad Szó, 1946. febr. 17., 21.; *Uő:* Perújítás I–II. Fórum, 1946. szept. 50–56.; 1946. okt. 138–145. *Lukács György:* Irodalom és demokrácia. Darvas József hozzászólása. Bp., Szikra, 1946. 36–40. Esti Szabad Szó, 1946. ápr. 6.; PI Arch. 284. f. 2. ő. e. (Darvas József beszéde az NPP I. országos kongresszusán.)

[40] Ld. pl.: *Járdányi Pál:* Zene a társadalomban. Valóság, 1945. szept. 27–30. *Uő:* Népi zene — népi politika. Esti Szabad Szó, 1946. márc. 17.; *Uő:* Parasztfiúk munkásindulót? Szabad Szó, 1946. jún. 9. *Muharay Elemér:* Feltámadt a gyöngyösbokréta? Szabad Szó, 1946. szept. 15.; *Uő:* Hagyomány és haladás. In A munkásműveltség könyve. 244–248.; *Veres Péter:* Népi kultúrpolitikát. Szabad Szó, 1946. dec. 8.; *Uő:* A népi kultúrmozgalmakról. Szabad Szó, 1948. dec. 25.; *Andrássy Kurta János:* Absztrakt művészet a népi demokráciában. Szabad Szó, 1946. júl. 16.; *Uő:* Korszerű művészet és népiség. Bp., 1947; *Szabó Pál:* A szegényember tyúkja. Szabad Szó, 1947. febr. 16.

jelen időkig" — hangzott a tétel.[41] Emellett azonban még egy markáns parasztöntudat kialakításának szándéka is szerepet játszott a népi kultúra általuk értelmezett kultuszában. „Két nagy művészprófétánk: Bartók Béla és Kodály Zoltán remek munkája nyomán bebizonyult, hogy a magyar parasztdal és népi zene a világ legszebbjei között is az első sorban áll, és belőle meg lehetett újítani a világ kátyúba rekedt magas zeneköltészetét. S hisszük, ugyanez lesz hamarosan az útja a magyar nép színekbe és formákba vetülő érzésvilágának is. (...) De egy egészen biztosan kell ehhez a magyar győzelemhez: az, hogy a magyar parasztság ne szégyellje, hanem büszkén és öntudatosan vallja és vállalja lelkének gazdag kincseit; őrizze, ragaszkodjék hozzá, s általa legyen minél előbb művelt és erős Isten-kedveltjévé."[42]

Mint említettük, ez a felfogás elsősorban a kisgazda centrum álláspontjához köthető. A párt értelmiségi balszárnyán azonban voltak olyan hangok is, amelyek túlzottnak tartották az országban elurakodó parasztkultúra-kultuszt. Az ellenvéleménynek Ortutay Gyula, a kérdés egyik legjobb ismerője vallás- és közoktatásügyi miniszteri minőségében hangot is adott, hangsúlyozva, hogy a népi kultúra csak alap, kiindulópont lehet az új magyar kultúra megteremtésében, utóbbinak azonban át kell fognia mindazt, „amit az antik Európa, a keresztény Európa, amit a marxizmus elmélete, a szocializmus gyakorlata, amit a magyar műveltség, tehát mind-mind a fejlődő világ adott és épített".[43]

A fentebb vázolt politikai meggondolásokon túl a népi és a klasszikus kultúrára épülő új közműveltség megteremtésére irányuló erőfeszítések mögött persze ott húzódott az értékmentés lelkesítő eszménye is, s az az illúzió is, hogy az új társadalomban, amelyet a nép „a saját képére és hasonlatosságára" fog felépíteni, majd újra „visszaveszi" a maga korábbi kultúráját is, továbbá az a meggyőződés, hogy a népi kultúra mindenki számára könnyen befogadható értékei jelentik a legbiztosabb alapot, a legjobb „ugródeszkát" a magas kultúra értékeinek birtokbavételéhez. Ami ez utóbbi meggyőződést illeti, csak sajnálni lehet, hogy a zenén, a Kodály-módszeren kívül azóta sem került sor tényleges megalapozására. Az Anschluss után, a német veszedelem árnyékában Győrffy István „A néphagyomány és a nemzeti művelődés" című írásában megkísérelte ugyan egy ilyen átfogó kultúrprogram felvázolását, műve nem is maradt minden hatás nélkül (1945 után főként a Parasztszövetség kultúrpolitikai terveiben mutatható ki), de jó néhány konkrét javaslatával nem nagyon lehetett mit kezdeni. Ami pedig az előző, illúzióként említett reményeket illeti, úgy tűnik, hogy az 1945 óta eltelt évtizedek azt bizonyították, hogy a nagy társadalmi-politikai fordulat a kezdeti remények ellenére nemhogy nem állította meg és nem fordította vissza a népi kultúra jóval korábban megindult erőteljes bomlásának folyamatát, de —

[41] *Bartók János:* Mit adott nekünk, ma élő magyaroknak Bartók Béla és Kodály Zoltán? Új Esztendő 1947. A Magyar Parasztszövetség naptára. 43.; A Magyar Parasztszövetség közművelődési tanfolyama II. Szerk.: Hartyáni István Bp., 1945. 237–238.

[42] Mi közöd a művészethez? Új Esztendő, 1947. 36.

[43] *Ortutay Gyula:* Művelődéspolitikánk alapelvei. In *Ortutay Gyula:* Művelődés és politika. 73–76.

többé-kevésbé befejezve a hagyományos falu és a tradicionális parasztság felszámolását — éppenséggel és természetszerűen ez ellen dolgozott. Ami a népi kultúra presztízsének hullámhegyei és hullámvölgyei mellett is lezajlott, az nem több, de nem is kevesebb annál, mint hogy értékei, vagy azok jelentős része — nagyrészt megszabadulva a hozzájuk tapadó politikai előítéletektől — végérvényesen betagozódtak az egyetemes, ha úgy tetszik, a magas kultúra kereteibe. Kérdés, hogy ez kevés-e? Nyilván kevés, ha arra gondolunk, hogy a nagy többség számára — legalábbis eddig — nem lettek igazán ugródeszkává, vagy ha a kérdéshez egy olyan aranykor eszményeivel közeledünk, amilyennel ezt a kortársak a jövőbe vetett töretlen hittel tették, egy olyan közösségi társadalom igényével, amelyben a nép nemcsak befogadója — esetleg — a kultúra, a művészet értékeinek, de azok aktív alakítója, alkotója is, amelynek kultúrája automatikusan kiveti magából az értéktelenséget. Ha meggondoljuk azonban, hogy annak a bősz harcnak, amely 1945, majd (és) főként 1948 után a népi kultúra értékeinek zászlaja alatt az ún. kispolgári és polgári kultúra ellen folyt, nagyobb volt a füstje, mint a lángja, hogy bizonyos vonatkozásban több kárt okozott, mint amennyi hasznot hajtott, hogy az elmúlt évtizedek modernizációs folyamata végérvényesen és visszavonhatatlanul felszámolta azt a zárt, tradicionális paraszti világot, amely e kultúrát szülte és éltette, hogy egy rövid kitérő után éppen a parasztság igyekezett tűzön-vízen át a népi kultúra prokrusztész-ágyából menekülni, azt városiasabb, vagy városiasabbnak vélt formákkal felcserélni, akkor mégsem lehet alábecsülni annak jelentőségét, hogy a népi kultúra értékeinek jelentős része könyvek, hanglemezek film-, magnó-, rádió- és TV-felvételek stb. formájában elvileg mindenki számára hozzáférhetővé vált vagy válhat, s ha nem is lett, mert nem is lehetett úgy *alapja* a közműveltségnek, ahogyan azt hívei látni szerették volna, de mégis *része* lett.

Az új közműveltség megteremtésére irányuló törekvések másik vonulatának képviselete elsősorban a Szociáldemokrata Párt nevéhez köthető, amely mindenek előtt a szocialista munkáskultúra kereteit igyekezett tágítani, ennek hatókörét kívánta kiszélesíteni. A klasszikus és a népi kultúrára alapozó törekvéseknek szociáldemokrata fülekben eléggé rossz csengése volt, bár ez közvetlen, publicisztikai formában 1945 után nem nagyon jelentkezett. A sokáig uralkodó szociáldemokrata vélemény ugyanis az volt, hogy a városi munkásság és a parasztság életfeltételei oly mértékben különböznek egymástól, hogy a munkásság semmiképpen sem veheti át egyszerűen a parasztság dalait, művészetét, meg kell teremtenie a maga külön városi népdalát. A felfogás merevsége a 30-as évek közepétől nagyon sokat oldódott, de azért a fenntartások továbbra is fennmaradtak.[44] A Szociáldemokrata Párt véleménye az volt, hogy „A szocialista kultúrpolitika legmagasabb feladata új harcosokat nevelni, az eddiginél tökéletesebb fegyvereket kovácsolni, hogy az új harcosok az új fegyverekkel kiküzdhessék a társadalmi felszabadulást, és megvethessék alapját az első

[44] Ld.: *Jemnitz Sándor* válogatott zenekritikái. Szerk.: Lampert Vera. Bp., Zeneműkiadó, Bp., 1973. 227-229., 305-306., 316-318.; *Tokaji András:* Mozgalom és hivatal. Tömegdal Magyarországon 1945-1956. Bp., Zeneműkiadó, 1983. 53-68.

igazán szabad és igazán emberi kultúrának."[45] Az új viszonyok között, a hatalom kapujában természetesen az SZDP kultúrpolitikájának irányítói is tagadták egy céhszerűen önmagába zárkózó osztálykultúra létjogosultságát, termékeny mivoltát, de ezzel egyidejűleg is hangsúlyozták a munkásság sajátos kulturális igényeit és érdekeit. Ezek lényegét meggyőződéses és képzett szocialisták nevelésében, legalkalmasabb kereteit a munkáskulturális szervezetek tevékenységében látták.[46] Az új szocialista kultúra legjellemzőbb vonását a változtatás igényében, a formabontásban vélték felfedezni, ennek adekvát megjelenési formáját pedig a modern, avantgarde művészeti irányzatokban, illetve a magyar irodalom és művészet nagy forradalmár művészeinek műveiben (Ady, József Attila, Berény Róbert, Bartók) látták, ezek be- és elfogadására igyekeztek a munkáskulturális szervezetek révén a munkásságot felkészíteni, a „selejtes és mérgező" álkultúra hatását kiküszöbölni.[47] A Szociáldemokrata Pártnak azonban sem elég ereje, sem elég ideje nem volt ahhoz, hogy e törekvéseknek érvényt szerezzen. Egy kizárólag a munkásságra koncentráló kultúra már 1945–48 között sem találta igazából a maga helyét. S nemcsak azért, mert a másik munkáspárt más koncepciót igyekezett a közös munkáskulturális szervezetekben érvényesíteni. Magán a SZDP-n belül is megvolt e felfogás „ellenzéke". Kassák például, aki korábban igen jelentős szerepet játszott a munkáskulturális mozgalmakban, 1945 után inkább az SZDP felé gravitált, s utóbb be is lépett a pártba, máshová helyezte a hangsúlyt. Ő úgy vélte, „hogy többé nem az a kérdés, hogyan, milyen törvények szerint csinálunk művészetet a proletariátusnak, hanem hogy miképpen segítsük hozzá a proletárokat a szabad, a magasratörő ember művészetéhez".[48] 1948 után e törekvések a modern művészeti irányzatokhoz fűződő kötődésük miatt politikai vesztegzár alá kerültek, s amikorra a művészetpolitikai szigor enyhült, ez a külön munkáskultúra, amelyet a társadalomból való kitaszítottságnak és kirekesztettségnek az érzése szült és éltetett, végérvényesen és természetszerűen feloldódott egy, a legkülönfélébb gyökerekből táplálkozó tömegkultúrában.

Ami a művészeteket illeti, egyetlen vonatkozásban itt is azonosnak mondható a pártok törekvése, elvárása. Abban tudniillik, hogy legyenek azok a társadalmi haladásért folytatott harc zászlóvivői, előkészítői, segítői, tükrözői. Abban azonban, hogy ezt az eléggé általános, sokféleképpen értelmezhető követelményt miként kell pontosabban értelmezni, erre vonatkozóan már meglehetősen széles skálán mozogtak az elképzelések.

Az egyik póluson a Kommunista Párt állott, amely kezdettől fogva az egyértelműen társadalmi-politikai kérdéseket középpontba állító, ezeket mindenki

[45] *Balogh Sándor–Izsák Lajos* i. m. 215.

[46] *Justus Pál:* Mi egész népünket neveljük. Világosság, 1946. jan. 27.; *Vágvölgyi Tibor:* Kultúrfeladataink. Pártszervezet, 1947/7. 5.; *Balogh Sándor–Izsák Lajos* i. m. 215.; *Standeisky Éva:* i. m. 262–263., 272—275.

[47] *Justus Pál:* Művészet — valóság — világnézet. Kortárs, 1947/2. 38–39.; *Bóka László:* Mire tanít a magyar irodalom? Népszava, é. n.; *Horváth Zoltán:* A mi demokráciánk. Népszava, 1945. júl. 8.

[48] *Kassák Lajos:* Előljáró szavak. Szocializmus, 1945/1. 59.

számára közérthetően kifejező, realista stílusú alkotások kizárólagossá tételének igényével lépett fel, s ezen belül is a maga mindenkori politikai érdekeinek megfelelően ítélkezett hol kisebb, hol nagyobb, de tendenciájában egyre szűkülő toleranciával irányzatok, alkotók, művek felett. A kommunista művészetpolitika állásfoglalása szerint az új magyar művészetnek egyrészt a világirodalom „nagyrealista" hagyományait (Shakespeare, Balzac, Tolsztoj, Stendhal) kell adaptálnia, mivel eme „nagyrealizmus" éppen azért nagy, mert mindig a teljes embert ábrázolja, mert alkotóinak világlátásában „megszűnik magán- és közügy, magánember és állampolgár álkettőssége", mert „minden eset — és legyen külső formájában bármennyire privátjellegű is, legyen költői megalkotásában bármennyire egyéni pszichológián alapuló is — az ő szemükben közüggyé válik". Másrészt a magyar és világirodalom azon nagy pártköltőinek (alkalmasint párt nélküli pártköltőinek — Shelley, Heine, Petőfi, Ady, József Attila) hagyományait kell folytatnia, akik művészetükkel közvetlenül akartak az események alakulásába belenyúlni, akiknél az ember legbensőbb értékei és a társadalmi élet a legszorosabban összefonódtak.[49] 1945–46 folyamán a kommunista kultúrpolitikusok legállandóbb gondja a politikamentesnek ítélt vagy csak áttételesen politizáló irányzatok, a polgári-kispolgárinak bélyegzett áramlatok bírálata volt (a magyar irodalom babitsi, nyugatos hagyományai, az absztrakt-avantgarde művészeti áramlatok).[50] 1947 elejétől emellé gyors tempóban zárkózott fel a kétségkívül társadalmi kérdések körül szerveződő és „politikus" népi irodalom kritikája is. A korábbi barátságosan bíráló hangnem e téren is megváltozott, egyre gyakrabban tarkították durva, esetenként denunciáló támadások.[51] Egy olyan „politizáló" művészet ugyanis, amely nem feltétlenül követte az MKP politikájának cikcakkjait, egyre kevésbé fért bele e művészetpolitikai koncepcióba.

Az MKP-val szemben a másik póluson — mint annyi más kérdésben is — a kisgazdapárt állott. Az FKGP esetében azonban nem valamiféle konzekvensen végiggondolt művészetpolitikai koncepció következményének tulajdoníthatjuk ezt, hanem a pártnak a művészetpolitikai kérdések iránt tanúsított érdektelenségével, érzéketlenségével. A párt centruma, a Parasztszövetség és a Független Ifjúság körül tömörülők tábora elsősorban a klasszikus magyar irodalomban és a népi irodalom társadalmi-politikai kérdéseket középpontba állító, realista hagyományokat folytató irányzataival szimpatizált,[52] ám a korszak nagy gyűjtőpártjának politikájába az is bőven belefért, hogy — a művészi szabadság nevében — olyan írásoknak is teret és hangot adjon, amelyek az avantgarde irányzatok létjogosultságát védelmezték. Így

[49] Ld. *Lukács György* írásait az Irodalom és demokrácia című kötetben. Bp., Szikra, 1948.

[50] *Lukács* fenti írásain túl lásd még: *Horváth Márton:* Babits halotti maszkja, József Attila költészete című írásait a „Lobogónk: Petőfi" című kötetben (Bp., Szikra, 1950), továbbá *uő:* Márai naplója. Szabad Nép, 1945. dec. 2.; *Uő:* Magyar kultúrpolitika. Szabad Nép, 1946. máj. 12.

[51] *Horváth Márton:* Munkásság és művészet. In *Uő:* Lobogónk: Petőfi. 77–82.; *Uő:* Illyés Gyula. In *Uő:* Lobogónk: Petőfi. 121–128.; *Losonczy Géza:* Illyés Gyula: Hunok Párizsban. Fórum 1947, 1. 74–75.; *Lukács György:* A népi irodalom múltja és jelene. In *Uő:* Új magyar kultúráért. Bp., Szikra, 1948. 107–126.

[52] Hogyan alapítsunk népkönyvtárat? Hasznos Füzetek IV. A Magyar Parasztszövetség kiadása, Bp., é. n.; A Magyar Parasztszövetség közművelődési tanfolyama I–II.

jelenhettek meg Kállai Ernőnek, a neves kritikusnak írásai a Kis Újságban is,[53] így adhatta ki éppen a Misztótfalusi, az FKGP kiadója Hamvas Béla–Kemény Katalin: Forradalom a művészetben és Kállai Ernő: A természet rejtett arca című műveit, amelyek éppen az absztrakt-avantgarde irányzatok védelmében íródtak.

Az SZDP és az NPP állásfoglalása e két szélső pólus között mozgott, de egyikkel sem volt azonos. A Szociáldemokrata Párt balszárnyán álló, az MKP-val szoros szövetségben politizáló értelmiségiek pl. éppúgy elsődlegesen a politika szempontjainak szemüvegén át szemlélték az egyes irodalmi, művészeti irányzatokat, mint a Kommunista Párt művészetpolitikusai. A publicista Horváth Zoltán e téren eléggé egyértelműen fogalmazott, amikor kijelentette: „Meggyőződésem, hogy minden írott szó, sőt, tovább mehetnék, minden művészi megnyilatkozás közvetlen politikai hatást vált ki."[54] Justus Pálnál, aki az elméleti kérdések iránt nyitottabb volt és a gyakorlati művészetpolitikai állásfoglalásokban is nagyobb gyakorlati érzéket tanúsított, mindez sokkal áttételesebben jelentkezett: nevezetesen a régi társadalmi formák lerombolásának és a nem realista, formabontó, formaromboló művészeti irányzatoknak összekapcsolásában. Az ő — az MKP kultúrpolitikusainál nem kevésbé ellentmondásos és logikai bakugrásoktól sem mentes — okfejtésének veleje ugyanis az volt, hogy a realizmus (az általa szinonimaként kezelt realizmus, újrealizmus, nagyrealizmus, szocialista realizmus) funkciója a múlt század klasszikus realizmusa óta változatlan, jelesen „változatlannak megtartani egy világot, változatlannak megtartani az emberek szemléletét, kapitulálni a valóság előtt". Az új társadalom új művészete tehát csak a „változtató", következésképpen a realista hagyományokat tagadó irányzatokon épülhet fel.[55] E felfogás azonban — úgy tűnik — inkább tükörképe, mintsem ellentéte volt az MKP realizmust piedesztálra állító szemléletének. Az SZDP kultúrpolitikusai éppúgy a Petőfi–Ady–József Attila-hagyomány folytatását szorgalmazták, mint az SZDP művészetpolitikusai, de a hangsúlyokat máshová helyezték. Nem annyira e szerzők „népköltői" mivoltát, mint inkább Adynak és József Attilának a szocialista munkásmozgalommal való összefonódottságát, „a forradalmi Ady" és a szocialista József Attila jelentőségét emelték ki.

Ezzel szemben Kassák írásaiban (és érdekes módon az SZDP főtitkára, Szakasits Árpád ilyen jellegű megnyilatkozásaiban is) a művészet nem elsősorban a politika szolgáló leányaként, hanem a harmónia, az „új harmónia", az „összhangzatos világkép", a „dolgok új rendje", a „rejtett tájak megvilágítása", a „tudatalatti tudatosítása", a „dolgok rejtett összefüggései" felfedezésének előharcosaként értelmeződött, s ilyen minőségében hangsúlyozódott összefonódottsága a társadalmi harmónia megteremtését célul tűző szocialista munkásmozgalommal.[56]

[53] Kis Újság, 1945. ápr. 12., ápr. 26., ápr. 29., máj. 13., jún. 3.

[54] Népi írók a mérlegen. Horváth Zoltán hozzászólása. Bp., Szikra, 1946. 28.

[55] *Justus Pál:* Művészet — valóság — világnézet. i. h.

[56] Népszava, 1945. okt. 14.; Népszava, 1947. ápr. 2.; *Szakasits Árpád:* A tömegkultúra kérdéseiről. In A munkásműveltség könyve 9–11.; *Kassák Lajos:* Előljáró szavak. i. h.; *Uő:* Kortársainkhoz. Kortárs, 1947/1. 3–4.; *Uő:* Visszapillantás és tovább. Kortárs, 1947–48/6–7. sz. 163-164.; Alkotás, 1947/1–2., 3–4.

A Nemzeti Parasztpárt is eléggé idegenkedett azoktól a művészeti irányzatokról, amelyek társadalmi-politikai mondandója nem tűnik ki első pillantásra, a művészetek feladatát az NPP kultúrpolitikáját irányítók is abban látták, hogy „minden eszközzel, tollal és szóval, írással és cselekedettel segítsék ezt a forradalmi külsőségek nélküli forradalmat, népünk nagy felszabadulási harcát, és minden erejükkel segítsék győzelemre vinni a népi demokrácia ügyét",[57] hogy a társadalmi atmoszféra „plain-air"-jében[58] ábrázolják az embert. A parasztpárti kultúrpolitikusok elsősorban a Petőfi–Ady–Móricz Zsigmond–népi irodalmi vonulat fontosságát hangsúlyozták. Egyidejűleg elismerték azonban egyéb irányzatok létjogosultságát is — bár bizonyos türelmetlenség jelei a párton belül is mutatkoztak. Veres Péter, az NPP elnöke — aki egyébként maga is hajlott az egyoldalú szemléletre — volt az, aki a közkeletű parasztpárti álláspontot a maga rokon- és ellenszenveivel együtt a legkifejezőbben megfogalmazta: „Mi a szellem teljes szabadságát akarjuk — írta —, és nem szeretnénk a mi országunkban, a népi demokráciában író-ringyókat, író-akarnokokat és írószolgákat látni. Az író még a népnek sem, még a demokráciának se legyen szolgája. (...) A magyar író eddig mindig jelen volt a történelemben, és jó léptékkel elöl járt. Most is ezt várjuk tőle. A »hogyan« az ő dolga. (...) Akinek e nemzet élete, jövője, sorsa csakugyan fáj, szívighatóan fáj, az tud majd róla időtálló nagy műveket írni. Akinek azonban a tyúkszemének, vagy a társadalmi tyúkszemének sajgása vagy szeretője fogfájása jobban fáj, az írjon csak arról, és ne akarja megváltani se a világot, se a magyar népet. (...) *Az író legyen szabad és arról írjon, ami neki jólesik. A nép, a történelem pedig majd ítél, s azt fogadja el és őrzi meg emlékezetében, ami neki jólesik.*"[59]

Némi túlzással azt mondhatnánk, hogy minél radikálisabb volt társadalmi-politikai céljai és eszközei tekintetében egy párt, annál szűkebb tűréshatárokat jelölt ki a művészetek számára — s paradox módon minél szűkebbek voltak a tűréshatárok, annál inkább vonzotta a művészeteket. Némi túlzással, hiszen nehéz elhatárolni, hogy a koalíció három baloldali pártja (MKP, SZDP, NPP) közül melyik vonzotta inkább a művészeket. Az írók és zenészek között az NPP és MKP, a képzőművészek között az MKP és az SZDP befolyása lehetett jelentősebb. A kisgazdapárt szerepe viszont — jóllehet, elvileg a legtágasabb mozgáslehetőséget ígérte és kínálta — messze e három párté mögött maradt. Mindez — úgy tűnik — világosan jelez egy tényt. A magyar művészeti élet prominens képviselőinek zöme a korszak nagy feladatának és nagy lehetőségének a társadalmi küzdelmek radikális végigvitelét tekintette, s a politikusok részéről lépten-nyomon hangoztatott elégedetlenség ellenére is azokat az erőket támogatta, amelyekben erre nézve garanciát látott. Megkönnyítette ezt az a körülmény, hogy az egyes pártoknál kisebb-nagyobb mértékben meglévő kizárólagossági igények ekkor még úgy ellensúlyozták egymást, hogy ezek eredőjeként végül is

[57] *Lukács György:* Irodalom és demokrácia. Bp., Szikra, 1946. 42. (Darvas József hozzászólása.)

[58] *Erdei Sándor:* Képzőművészet és társadalom. Valóság, 1945. szept. 20.

[59] *Veres Péter:* A jövendő gondjairól. Válasz, 1947/5. 397–404.

igen tágasnak bizonyuló művészi mozgáslehetőség teremtődött. A háború és a fasizmus borzalmai alóli szabadulás elementáris erejű érzése, továbbá az új társadalom perspektíváiba vetett töretlen hit mellett ennek is köszönhető, hogy az 1945–1948 közötti korszakot eleven, színes, valóságos vitáktól — olykor szabályos háborúságoktól — zajos művészeti élet jellemezte. E viták persze nem voltak mentesek csúf veszekedésektől sem (a népi-urbánus csatározások 1945–1948 közötti fejezete például cseppet sem volt szívderítőbb, mint a háború előtti és alatti), de ezt tudva is oly sok friss energia, kezdeményezőkészség volt bennük, hogy e korszakot méltán tarthatjuk kulturális életünk egyik virágzó szakaszának.

Gyarmati György

A KÖZALKALMAZOTTAK POLITIKAI MEGÍTÉLÉSÉNEK VÁLTOZÁSA MAGYARORSZÁGON 1945—1946-BAN

Az, hogy az 1944 november—december folyamán szerveződött Magyar Nemzeti Függetlenségi Front programjában célul tűzte ki a közigazgatási szerveknek, a bíróságoknak, a honvédségnek és a karhatalomnak a nyilas, hazaáruló és egyéb népellenes elemektől való megtisztítását, a korszakra vonatkozó publikált dokumentumok és a történeti irodalom alapján legalább annyira közismert, mint az, hogy milyen kül- és belpolitikai megfontolások vezettek a közigazgatásnak lényegében a régi szervezeti kereteket tovább őrző újjáélesztéséhez, valamint, hogy a közigazgatási tevékenység jellegét miként befolyásolták a kezdetben helyi hatalmi szervekként is, később egyre inkább csak társadalmi-politikai testületekként funkcionáló nemzeti bizottságok.[1]

A korábbi szervezeti keretekben fenntartott közigazgatás demokratizálását így elsősorban annak személyzetére koncentrálva igyekeztek megoldani. Az alábbiakban azokat a politikai állásfoglalásokat és kormányzati intézkedéseket próbálom meg felidézni, amelyek a felszabadulást követő időszakban a közigazgatás ezen „személyi vonalon" történő demokratizálási — negatív megfogalmazásban „nácitlanítási" (Entnazifizierung) — eljárásaira vonatkoznak. Kiindulási pontként szinte magától értetődően adódna az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak az az elsők között kiadott (15/1945. ME. sz.) rendelete, mely előírja, hogy a közalkalmazottakat igazoló eljárás alá kell vetni annak megállapítása céljából, hogy az „1939. évi szeptember hó 1. napját követőleg tanúsított magatartása sértette-e a magyar nép érdekeit".

Mielőtt azonban e kérdés részletes vizsgálatába bocsátkoznék, utalni kell két olyan mozzanatra, mely a témától nem független, a dolgozatban viszont ezeket csak vázlatosan vagy utalásszerűen érintem. Az egyik, hogy amiképpen Magyarország

[1] Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja. Az MKP javaslata. In: A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai, 1944—1948. (Szerk: Rákosi Sándor—Szabó Bálint). Bp. 1967. 38, újabban: *Balogh Sándor—Izsák Lajos:* Pártok és pártprogramok Magyarországon, 1944—1948. Bp. 1977. 161—164. *Balázs Béla:* Népmozgalom és nemzeti bizottságok, 1945—1946. Bp. 1961. *Csizmadia Andor:* A nemzeti bizottságok állami tevékenysége, 1944—1948. Bp. 1968. *Rákosi Sándor—Szabó Bálint:* A pártok állásfoglalása a nemzeti bizottságok kérdésében, 1945 elején. (Adalékok). Párttörténeti Közlemények, 1967. 1. sz. A magyar népi demokrácia története, 1944—1962. (Szerk.: *Balogh Sándor—Jakab Sándor*). Bp. 1978. *Gyarmati György:* Közigazgatási reformok és pártküzdelmek, 1944—1947. Valóság, 1984. 6. sz.

számára a második világháború egy *globális* katasztrófában való részvételt jelentett, méghozzá — a nemzetközi erőviszonyrendszerben elfoglalt kisállami státusából következően — „csatlósi" szerepkörben, 1944—45-től kezdődően egy olyan, hasonlóképpen *világméretű* hatalmi-politikai újjárendeződésnek leszünk részesei, amelyben a nemzetközi tényezők továbbra is figyelmen kívül nem hagyható szerepet játszanak a felszabadított kis országok belső átalakulásában.[2] Ennek „lecsapódásai" pedig — amint azt az alábbiakban látni fogjuk — nyomon követhetők a vizsgált kérdésben is.[3] A másik, hogy a közalkalmazottak helyzetét — s esetenként sorsát — az igazoláson túlmenően további eljárások is befolyásolták, gondoljunk csak a népbíróságokra, az internálásokra, a bélistára vagy a (magyarországi németeket érintő) kitelepítésekre. Ezek az intézkedések ugyanakkor egymással is összefüggtek olyanformán, hogy pl. az igazoló bizottságok is rendelkeztek a népbíróság elé utalás jogával, 1945 áprilisától pedig a rendőrségnek a népbíróság elé került személyeket, a bírósági eljárást követően kimondott jogerős felmentés ellenére is jogában állt internálni.[4]

Mindezeket megemlítve — s csupán utalva a kérdés bonyolultságára —, nézzük meg, hogy a témánkat érintő politikai állásfoglalások, illetve intézkedések mikor, milyen megfontolások következtében módosultak, s hogyan hatottak a köztisztviselő társadalom metamorfózisára. Elsőként arról a háború utáni Magyarországra vonatkozó programtervezetről kell szólni, amelyet a kommunista párt Moszkvában élő vezetői készítettek 1944 szeptemberében. Ez, „az államhatalom demokratikus átalakítása érdekében a következő rendszabályokat tartja szükségesnek:

1. Horthy Miklós kormányzó eltávolítását. A kormányhatalmat Ideiglenes Kormány gyakorolja, amely az összehívandó nemzetgyűlésnek felelős.
2. Az országgyűlés mindkét házát, a megyegyűléseket és a városi törvényhatóságokat reakciós összetételük miatt fel kell oszlatni. Ezzel együtt meg kell fosztani állásuktól mindazokat a főispánokat, alispánokat, szolgabírákat, polgármestereket és a

[2] *Ránki György:* Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében, 1919—1945. Valóság, 1983. 11. sz. *Uő:* Kelet-Közép-Európa második világháborús történeti irodalmának kérdései. Történelmi Szemle, 1973. 3—4. sz. *Korom Mihály:* Magyarország Ideiglenes Nemzeti Kormánya és a fegyverszünet, 1944—1945. Bp. 1981. (továbbiakban: *Korom M.* 1981), *uő:* A magyar népi demokrácia első évei, 1944—1948. Valóság, 1984. 3. sz. *Sipos Péter—Vida István:* Az USA és Magyarország a második világháború végén. Valóság, 1980. 2. sz. *Vida István:* A magyarországi népi demokratikus forradalom külső feltételeinek kérdéséhez. Történelmi Szemle, 1981. 2. sz.

[3] *Gyarmati György:* „Demokratizált" vagy demokratikus közigazgatást? A közigazgatás átalakításának kül- és belpolitikai feltételrendszere Magyarországon, 1944—1945-ben. In: Tanulmányok a magyar népi demokrácia negyven évéről. Bp. 1985. 42—64.

[4] *Zinner Tibor:* A magyarországi antifasizmus a számok tükrében, 1945—1949 között. Történelmi Szemle, 1985. (sajtó alatt). A szerző e tanulmányában részletesen tudósít az igazolások, B-listázások, népbírósági eljárások, internálások nagyságrendjéről, és feltárja ezen intézkedések egymással való összefüggését. Ld. még: Futó Dezső interpellációja a belügyminiszterhez, 1946. február 13-án. In: Az 1945. szeptember 29-re összehívott Nemzetgyűlés Naplója. I. kötet. (továbbiakban: NN. I.) 566., illetve Jackó Pál interpellációja a belügyminiszterhez, 1946. február 27-én. NN. I. 664—666. A miniszteri válaszokat ld.: NN. I. 802—803, ill. 881—882.

központi, valamint a helyi önkormányzat minden funkcionáriusát, aki a Horthy-rendszer nép- és nemzetellenes politikájának támasza volt.

3. A feloszlatott fenti szervek helyébe a demokratikus pártok képviselőiből és németellenes közéleti személyekből alakított *nemzeti bizottságok* lépnek, amelyek ideiglenesen mindaddig gyakorolják a közhatalmat a központi kormány felügyelete mellett, amíg a nemzetgyűlés a demokratikus Magyarország új alkotmányát el nem fogadja."[5]

Az elaborátum a továbbiakban szükségesnek tartja a csendőrség feloszlatását, „gyökeresen újjászervezett államrendőrség" létrehozását, Horthy Miklós bíróság elé állítását, a fasiszta pártok és szervezetek feloszlatását.

1944 októberében azonban mind az antifasiszta nagyhatalmak közötti „diplomáciai fronton", mind pedig Magyarországon olyan események történtek, amelyek hatására, „szovjet megnyilatkozások és tájékoztatások, valamint a különböző területeken, frontokon tevékenykedő magyar kommunisták értékelése alapján", a fentebbi tervezetet Révai József és Gerő Ernő átdolgozta. Ez a programnyilatkozat, amely újabb megvitatás után még Moszkvában megkapta a „Magyarország demokratikus újjáépítésének és felemelkedésének programja" címet, 1944 november végén, december elején látott napvilágot Magyarországon Szegeden, illetve Debrecenben. Összevetve ezt az előző, fentebb idézett dokumentummal, számos ponton alapvető változás figyelhető meg. Amellett, hogy kimaradtak a közigazgatás radikális átalakítását célzó pontok, a továbbiakban a nemzeti bizottságok sem mint az igazgatás új intézményei szerepelnek, hanem mint a „Magyar Nemzeti Függetlenségi Front helyi szervei". Elmaradt továbbá Horthy bíróság elé állításának kilátásba helyezése — ami összefüggethetett azzal is, hogy az átdolgozást megelőző napokban Horthy nevében tárgyalt a magyar fegyverszüneti delegáció Moszkvában — s e programnyilatkozat megjelenése után három héttel a megalakuló Ideiglenes Nemzeti Kormány „Nyilatkozata" már alapvetően Szálasi bűneit helyezi előtérbe, és úgy fogalmaz, hogy „országunk kormányzóját, Horthy Miklóst elhurcolták a németek".[6]

Arról pedig, hogy e változásokban nem csupán a közismertebb magyarországi események — a sikertelen kiugrási kísérlet és a Szálasi hatalomátvételével kiteljesedő nyilas uralom — játszottak szerepet, a kommunista párt Moszkvából hazatérő vezetői adnak tájékoztatást, azokon a hazai kommunistákkal folytatott első megbeszéléseiken, ahol ez utóbbiak a program radikalizmusának elégtelenségét kérték számon. Ennek okát mind Révai — a már felszabadult Szeged kommunistáinak értekezletén, 1944. október 19-én[7] —, mind Gerő a kommunista párt „hazai" Központi Vezetősége előtt arra vezette vissza, hogy azt a nemzetközi helyzet kívánta meg. „A Szovjetunió — mondotta Gerő Ernő — meg akarta nyerni a diplomáciai csatát Magyarország

[5] *Korom M.* 1981. i. m. 247—248.
[6] INN. 23.
[7] *Korom M.* 1981. i. m. 286.

kérdésében, elérni Magyarország kérdésében a döntő befolyást, meg kellett teremteni az előfeltételeket, amelyek nem lehettek csak katonaiak. Az utolsó Churchill—Sztálin találkozón megegyezés történt Magyarországra vonatkozóan is... Ennek magyarországi előfeltételeit kellett megteremteni: olyképpen, ami az angol—amerikaiakat nem ijeszti meg."[8] Ez az „utolsó" Churchill—Sztálin találkozó a brit kormányfő és a szovjet államfő 1944 október közepén — Horthy fegyverszüneti delegációjának Moszkvába való megérkezése és a sikertelen kiugrási kísérlet idején — zajló többnapos megbeszéléssorozatát jelöli, amelyen Churchill felvetette, hogy a már korábban felszabadult lengyel és bolgár területeken megszerveződő új hatalmi testületek (nemzeti bizottságok) „túlzottan" baloldaliak, s így eltérnek attól a felszabadított területekre vonatkozó — de csak a jaltai konferenciát követően, 1945 februárjában nyilvánosságra hozott — megállapodástól, mely szerint a felszabadított országok újjáalakuló hatalmi-politikai szerveinek összetételüket tekintve reprezentálniuk kell az ország összes nem fasiszta, demokratikus irányzatát.[9]

Hogy miért ezt az indirekt mozzanatot emeljük ki Churchill és Sztálin megbeszéléseiből, s nem a már a hazai történetírásból is ismert, ugyanezen találkozón felmerülő, a délkelet-európai államokra, illetve Magyarországra vonatkozó ún. „százalékos" megállapodást,[10] annak oka a következő: nem valószínű, hogy akár Gerő, akár a kommunista párt akkori más vezetői az eseményekkel egyidőben már értesültek volna erről az angol és szovjet vezető megbeszélésein is még csak embrionális stádiumban papírra vetett elgondolásról, amit ráadásul a harmadik szövetséges fél, Roosevelt sem támogatott, s amely ekkor inkább államférfiak közötti, érdekviszonyokat körvonalazó tapogatódzásnak tekinthető, s ami később sem emelkedett hivatalos államközi megállapodás szintjére. Sztálin viszont, ezen „nyugati" diplomáciai felszólamlást követően, kerülni igyekezett az egyébként is számos ellentéttel terhelt „lengyel kérdés" további éleződését, ami azon is lemérhető, hogy a felszabadított lengyel területeken a nemzeti tanácsok kiépítésének korábban intenzív folyamata éppen 1944 októberében, a Churchill—Sztálin találkozót követően megtorpant, s „fokozatosan visszatértek a háború előtti közigazgatási hálózat kiépítéséhez".[11] Az pedig, hogy a szovjet külpolitika a bolgár, illetve a lengyel precedens magyarországi megismétlődését igyekezett elkerülni, nem csupán azon mérhető le, hogy — mint már utaltunk rá — szovjet instrukciók nyomán megváltozik a nemzeti bizottságok

[8] I. m. 390—391.

[9] Ld. erről részletesebben: *Gyarmati Gy.* i. m.

[10] *Ránki György:* A második világháború története. Bp. 1973. 280—281., *uő.* Mozgástér és kényszerpálya. i. m. Valóság, 1983. 11. sz. 14., *Balogh Sándor:* A népi demokratikus Magyarország külpolitikája, 1945—1947. Bp. 1982. 285—287. (továbbiakban: *Balogh S.* 1982.), *Vásárhelyi Miklós:* Az „érdekszférákról". Mozgó Világ, 1982. 1982. 6. sz. 59—64.

[11] *Szokolay Katalin:* A népi demokratikus forradalom kibontakozásának néhány sajátos vonásáról Lengyelországban. In: Tanulmányok a népi demokratikus forradalmakról. (Szerk.: Honfi József) Tudományos Szocializmus Füzetek, 56. Bp. 1980. 91.

tervezett funkciója, de a korábbi társadalmi rend radikális megbolygatásától tartózkodó politikai megfontolás tükröződik a Magyarország területére lépő szovjet hadsereg által kibocsátott felhívásban is. A Szovjetunió Állami Honvédelmi Bizottsága 1944. október 27-i határozatában utasította a 2. ukrán Front haditanácsát, hogy irányelveinek megfelelően tegyen közzé egy proklamációt.[12] E felhívás témánkat érintő pontjai a következők:

„A szovjet katonai hatóságok nem szándékoznak Magyarország mai társadalmi rendjén változtatni és a maguk rendjét meghonosítani az általuk elfoglalt területeken.

A polgárok magántulajdona érintetlen marad, és a szovjet katonai hatóságok védelme alatt áll.

A helyi hatóságok és a helyi önkormányzat összes szervei, amelyek a Vörös Hadsereg bevonulásáig működtek, helyükön maradnak."[13] E felhívásban, noha az a Vörös Hadseregnek az ország területére lépését követően több mint egy hónappal születik, s az időközben felszabadított tiszántúli területeken szerveződő nemzeti bizottságok a helyi közigazgatási feladatok ellátását is átvették, e szervekről — nyilván a fentebb említett megfontolásból, valamint az addig tapasztalható menekülések mérséklendő — nem esik szó, hanem, mintegy agitatív szándékkal is, a korábbi igazgatási fórumok helybenmaradását szorgalmazzák.

Az új államiság kialakításának időszakában a szövetséges nagyhatalmak egymás közötti viszonyával összefüggő megfontolások nem csupán az intézményi kereteket, de azok személyi összetételét illetően is érzékelhetők. E tényezők játszottak szerepet abban is, hogy az ideiglenes kormány előkészítéséről tartott moszkvai tárgyalásokon — amelyek Molotov vezetésével s alkalmanként Sztálin személyes részvételével folytak — miért került be a későbbi miniszterelnök, Dálnoki Miklós Béla tábornokon túl három horthysta személyiség is a miniszterek sorába, s ehhez képest miért javasolták a szovjet vezetők, hogy a kommunista párt a megalakuló kormányban csak két fővel képviseltesse magát. Sőt a kormányba delegálandó kommunistákkal kapcsolatban Korom Mihály — Gerő Ernő korabeli feljegyzéseire támaszkodva — a szovjet álláspont egy további mozzanatára is felhívja a figyelmet: „A kormányba nem kell bevenni a kicserélteket. Őket olyan embereknek fogják tekinteni, akik Moszkvától függenek." A személyek kiválasztásában tanúsított körültekintésen túl még a Szovjetunióban élő kommunista emigráció hazatérésének időzítésében is megfontolt óvatossággal járt el a szovjet vezetés. Sztálin megítélése szerint ugyanis „a kommunista pártok Moszkvában élő vezetőinek visszatérése saját országukba megriasztaná a nyugati szövetségeseket. Azok ugyanis attól tartanak, hogy a kommunisták a szovjet hadseregre támaszkodva azonnal kézbe akarják venni a hatalmat. Ez magyarázza,

[12] *Korom M.* 1981. i. m. 218—219.

[13] „Felhívás a Vörös Hadsereg által a német-fasiszta elnyomás alól felszabadított magyar lakossághoz!" In: Hazánk felszabadulása. Bibliográfia és dokumentumgyűjtemény. (Szerk.: Tiszay Andor) Bp. 1955. 16—17. oldalak közötti fakszimile betét.

hogy a szovjet vezetés sem a volt német-szövetséges, sem a győztes országok Moszkvában tartózkodó ismert kommunista vezetőit nem engedte haza azonnal az egyes országok felszabadítása után, hanem csak később, a hatalmi kérdések elrendeződése után, hogy még a látszatát is elkerüljék annak, mintha a katonai felszabadítás után a hazatérő kommunista pártok vezetői a szovjet csapatok támogatásával átvenni készülnének hazájukban a hatalmat".[14] A politikai aritmetika szempontjainak figyelembevételével került azután sor a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült többi koalíciós párt részesedésének a megállapítására is. Abban viszont, hogy az egyes pártokat kormányzati szinten ki képviselje, további korlátozó tényező volt a posszibilis személyiségek „elérhetősége", vagyis az, hogy a pártok országosan is ismert vezetői közül számosan a még fel nem szabadult területeken voltak, részben illegalitásban, részben a Szálasi-rezsim politikai foglyaként.

A kormányzati szféra összetételének kialakításában szerepet játszó politikai megfontolások után figyelmet érdemel, hogy miként alakult a felszabadult országrészeken újjászerveződő közigazgatás személyi összetétele. E kérdés tárgyalásánál azonban néhány megjegyzést előre kell bocsátani, mivel a jelenkorral foglalkozó történetírásunk még nem rendelkezik átfogó elemzéssel a köztisztviselő társadalomnak az 1944—1945. évi sorsfordulóval összefüggő átalakulásának kérdéséről, annak ellenére, hogy az egyre gazdagodó különböző hely- és régiótörténeti munkák számos adattal járultak hozzá e téma vizsgálatához. Egy áttekinthető „tisztviselő-kataszter" összeállításának legfőbb akadálya, hogy az 1944—45-ös és az azt követő átalakulással foglalkozó munkák a feldolgozás különböző szempontjaiból adódóan eltérő jelentőséget tulajdonítanak e kérdésnek, így adataik, adatsoraik részletezettsége esetleges, s noha ez a koalíciós erőviszonyok változásának felmérése szempontjából nem közömbös, esetenként datálatlanok, így más területek esetleg hasonló adatsoraival nehezen összevethetők. További nehézséget, alkalmanként ellentmondást szül az, hogy míg a „front" közeledtével beinduló „urak futásának" időszakáról szólva elismeréssel emlékeznek meg a helyben maradó, s az „új" élet megindításába bekapcsolódó köztisztviselőkről, addig — ha korábban nem — a B-lista kérdésének

[14] Az idézeteket ld.: *Korom M.* i. m. 280., ill. 329. A „kicseréltek" azok a két világháború közötti Magyarországon elítélt kommunisták voltak, akiket a szovjet kormány magyar hadifogoly tisztekért, illetve az 1848—1849. évi forradalom és szabadságharc leverését követően a cári sereg hadizsákmányaként Oroszországba került ún. 48-as zászlókért cserélt ki. Megjegyzendő, hogy a megalakuló Ideiglenes Nemzeti Kormánynak végül is a szövegben említett szovjet instrukcióktól eltérően nem kettő, hanem Nagy Imre, Gábor József és Molnár Erik személyében három kommunista tagja lett, bár Molnárt egy ideig „pártonkívüli"-ként szerepeltették. Ugyanakkor az ideiglenes kormány megalakulását követő napokban, még 1944 decemberében Erdei Ferenc is jelentkezett a kommunista pártba, de az elkövetkezendő években végül is a Nemzeti Parasztpárt főtitkáraként fejtett ki pártpolitikai tevékenységet. Ld.: Gerő Ernő 1944. december 28-i beszámolója Rákosi Mátyásnak, az Ideiglenes Nemzetgyűlés és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulásáról. i. m. 388. Ezt támasztja alá Erdei Ferenc akkori belügyminisztériumi munkatársának és barátjának, Bibó Istvánnak a visszaemlékezése is. Eszerint Erdei már az ideiglenes kormány első néhány ülése után kijelentette, hogy „ebben a garnitúrában csak a kommunistákkal lehet együtt haladni". Feljegyzés a szerzőnek Bibó Istvánnal 1978. február 15-én folytatott beszélgetéséről.

indoklásánál, illetve tárgyalásánál a korabeli értékítéleteket differenciálatlanul átvéve szólnak arról, hogy milyen magas számban és arányban maradtak benn a hivatalokban már a horthysta időszakban is szolgáló közalkalmazottak.

Mindezen kérdések persze részben az ország korabeli helyzetével is összefüggtek. Magyarország helyzete az új államiság megteremtésének időszakában a hatalmi-politikai intézményrendszert és annak személyzetét illetően nemcsak azon közép- és délkelet-európai kisállamokétól tért el, amelyeknek a német támadást és megszállást követően külföldön létesített emigrációs kormányait az antifasiszta nagyhatalmi koalíció tagjai szövetségeseikként ismerték el (Lengyelország, Csehszlovákia), de különbözött Németország azon csatlós államainak helyzetétől is, melyeknek kormányai, azt követően, hogy a Vörös Hadsereg csapatai országuk területére léptek, „kiugrottak" a német szövetségből, s a szovjet kormánnyal fegyverszüneti megállapodásra törekedve, egyidejűleg megkezdték rendszerük politikai átállítását is (Románia, Bulgária). Magyarországon ezzel szemben Horthy kellő előkészítés nélkül és ügyetlenül végrehajtani próbált kiugrási kísérlete, illetve az ezt követően hatalomra jutott Szálasi-rezsimnek a németek oldalán „végsőkig kitartó" országpusztító politikája már önmagában lehetetlenné tette, hogy a régi rendszert — akár csak az állami jogfolytonosságra való tekintettel — számításba lehessen venni a magyar politikai élet újjászervezése során. Joggal állapítja meg erre vonatkozóan Juhász Gyula, hogy nemcsak Magyarország, de Európa történetében is egyedülálló, „hogy egy állam szinte teljes vezető rétege: a felső állami bürokrácia, a honvédség, a csendőrség, a rendőrség főtisztjeinek zöme testületileg elhagyja az országot. Egyedülálló, hogy az állam egész gépezete, politikai vezetése, parlamentje, több százezres megmaradt hadserege, intézményei egy másik államba települjenek át, magukkal sodorva a társadalmi elit nem kis részét, magukkal vive még a börtönöket is, legalábbis Sopronkőhida politikai foglyait. A menekülés arányait jól érzékelteti, hogy a háború után kb. 60 000-en nem tértek vissza Magyarországra a hatalmi apparátus, a társadalmi elit tagjai közül."[15]

Azt gondolhatnók, hogy a Horthy-, illetve a Szálasi-rendszer kormányzati és uralkodó elitjének és végrehajtó hatalmi apparátusa döntő részének az országból ily módon történő elmenekülése megkönnyítette a megújulást, hiszen az utánuk jövőknek nem kellett a „kompromittált múlt" terhét tovább hordozniuk a társadalmi-politikai újjászerveződés során. Ez az előny azonban — különösen a felszabadulás kezdeti időszakában — a gyakorlatban sokkal ellentmondásosabb módon jelentkezett, mivel egyben azt is jelentette, hogy míg az egyik oldalon a Vörös Hadsereggel egy ellenséges és vele harcoló állam állt szemben, addig a másik oldalon, a „front" mögötti területen nem maradt fenn olyan helyi vagy központi hatalom, amelyre azonnal támaszkodni lehetett volna. Így, a hátramaradó szovjet katonai parancsnokságoknak óhatatlanul részt *kellett* venniük a helyi közigazgatás újjászervezésében és beindításában, már csak azért is, mivel elsődleges feladatuk volt a továbbmenő, harcoló hadsereg ellátásának,

[15] *Juhász Gyula:* Az uralkodó eszmék zsákutcája. In: Magyarország 1944-ben. (Szerk.: Orbán Sándor.) Bp. 1984. 31.

utánpótlási vonalainak, mintegy „mozgó hátországnak" a biztosítása, valamint az ebből is adódó, az adott terület polgári lakosságával elvégeztetendő közmunkák megszervezése. Ugyanakkor — a másik oldalról nézve — a közrend, a közellátás helyreállításának igénye, a háborús megpróbáltatások következtében „testileg és lelkileg is lerongyolódott" lakosság mindennapi életének normalizálási szükséglete is megkívánta egy működőképes igazgatás mielőbbi létrehozását. A katonai és polgári igények tehát megelőzték az újjászerveződés során csak a későbbiekben előtérbe kerülő pártpolitikai megfontolásokat.

A szükség-motívum mellett az új helyzet lehetőséget is teremtett arra, hogy — a köznép hivatalnokokat illető korabeli elnevezésével élve — a „nadrágos emberek" elmenekülése nyomán a helybenmaradottak a szovjet hatóságok számára is elfogadható személyiségek révén próbálják meg kezükbe venni sorsuk jobbra fordítását. „Akik itthon maradtak — írja Somlyai Magda —, azokkal nyugodtan el lehetett kezdeni a munkát. Maradásuk ténye megbízható ajánlólevél volt, a demokratikus jövendő vállalását jelezte. Az üres helyekre pedig be lehetett állítani a közismerten demokratikus gondolkodású embereket. Más nem is óhajtott közhivatalt vállalni ebben az időben."[16] Ezt az értékelést igazolja az újjáalakított helyi hatalmi szervek tevékenységével kapcsolatban a szovjet katonai parancsnokság is: „Ezek a szervek — jelentette I. Z. Szuszajkov tábornok, a front haditanácsának tagja, az SZK(b)P Központi Bizottságának 1944. november 9-én — rendszerint csapataink megérkezése után másnap vagy harmadnap munkához látnak, és lojálisan teljesítik katonai képviselőink kívánságát. Egyszer sem fordult elő, hogy intézkedéseink szabotálása miatt az önkormányzati szervek vezetőit el kellett volna távolítani."[17] Míg a tiszántúli megyékben a fronttá vált országrész első heteinek zavarodottságában a közigazgatásban dolgozóknak általában 80%-a, a vezető tisztviselőknek pedig csaknem egésze „önkéntesen" menekült el[18] — amiben nem kis része volt annak az eredményes hazai háborús propagandának, amely a Vörös Hadsereg várható megjelenését a szovjet „csajka- és kolhoz-rendszer" egyidejű eljövetelével kötötte össze —, addig Szálasi hatalomátvételét követően e kérdést sokkal differenciáltabban kell megítélnünk. A Duna—Tisza-közi nyilas kormánybiztosság 1944 október végén ugyanis már nem csupán a hivatalok és üzemek, de a teljes polgári lakosság *kötelező* evakuálására adott parancsot. Így a félelemből vagy más okokból elmenekülőkön kívül nem kevesen voltak olyanok, akik ugyan úgy ítélték meg, hogy nincs különösebb félnivalójuk a küszöbön álló rendszerváltozástól, mégis eleget tettek a kiürítési parancsnak és távoztak. Sőt a Dunántúlnak azokon a területein, ahol a kitelepítést SS-alakulatok „német alapossággal" igyekeztek végrehajtani — a már e területre

[16] *Somlyai Magda:* Nagy csaták után. Az új élet kezdete Magyarországon, 1944—1945. Bp. 1975. 45. Hasonlóképpen értékeli az ekkori helyzetet *Korom M.* 1981. i. m. 275.

[17] *M. M. Minaszjan:* Délkelet-Európa népeinek felszabadítása. In: Hazánk felszabadulása, 1944—1945. Bp. 1970. 53.

[18] *Somlyai Magda:* A népi demokratikus átalakulás kezdetének politikai és társadalmi küzdelmei, 1944 ősze—1945 nyara. Akadémiai doktori értekezés kézirata. Bp. 1983. 41—42.

menekültekként érkezőket is beleértve —, csak az nem telepíttetett tovább, akinek sikerült eltűnnie a kitelepítő osztagok elől.

Ilyen körülmények között a dunántúli területeken tapasztalható mérsékeltebb menekülés elsősorban két okra vezethető vissza. Az egyik, hogy a „végsőkig kitartást" hirdető nyilas vezetésnek maradék erejéből egyre inkább csak arra tellett, hogy saját menekülését fedezze, s mind kevésbé maradt energiája a polgári lakosság vagy akár csak a hivatali apparátus továbbhajtására. A másik, hogy az ország elhagyása nem csupán a Kelet-Magyarországról menekülteket, de még a Szálasira felesküdött adminisztráció tagjait is igencsak megfontolásra késztette. S hogy ebben mennyiben játszottak szerepet a már felszabadult országrészekből érkező hírek, illetve az a fajta latolgatás, hogy „nem tudom, milyen lesz az új rendszer, de az eddigi földönfutás átélt megpróbáltatásainál már nem jöhet rosszabb": nos, erre vonatkozóan pro és kontra lehet eseteket és érveket felhozni, de ezek általános érvénye nagyon esetleges.

Ezért is elgondolkodtató történeti feldolgozásban az igazolások jogosságát és szükségességét azzal indokolni, hogy „a régi vágású konzervatív közhivatalnoki kar a felszabadulás után is döntő többségben volt".[19] Ez a megokolás ugyanis több szempontból is problematikus. Jogilag; az igazolásokról szóló — már idézett — alaprendelet hatálya nem csupán a „régi", hanem a felszabadulást követően újonnan közalkalmazásba lépőkre is kiterjedt, ill. alkalmazásuk előfeltétele volt. Köznapi értelemben: a rendelet nem a közalkalmazottak mentalitását kívánta mérlegelni, hanem azt, hogy azok folytattak-e olyan tevékenységet, melyek következményeként az új rendszer rendeletekben tükröződő megítélése szerint nem vagy csak (a rendeletekben előírt) megszorításokkal lehettek közalkalmazottak. A fentebb idézett megindoklás szerint ugyanis egy közkórház „régi vágású" orvosa nem gyógyíthatott volna, egy közüzem „konzervatív" mérnöke pedig nem vehetett volna részt az újjáépítés munkájában. S legfőképpen problematikus e megítélés politikai aspektusa, mivel túlmegy a korszakban a reakciót a fasizmussal azonosító értékítéleteken is, bevonva ebbe a körbe és a közintézményekből ugyancsak kiiktatandónak ítélve a régi vágásút és a konzervatívot is. E kérdés differenciáltabb megközelítése nem csupán azért lehetséges, mert négy évtized távlatából esetleg könnyebb a korabeli politikai elfogultságokkal kevésbé terhelt számvetés. Szükséges ez azért is, mivel az akkoriban publicitást kapó állásfoglalások skálája is gazdagabb annál, semhogy fenntarthatnánk a korabeli megítélések egy vonulatának átörökített egyszólamúságát.

Elsősorban épp a köztisztviselő társadalom megítélésére vonatkozóan, a „régi" = reakciós = fasiszta, illetve az új = demokratikus politikai egyneműsítésének ellentmondásaira szinte egyidőben hívja fel a figyelmet Bibó István és Révai József. Azzal kapcsolatban, hogy az egyaránt felszámolandó fasizmus és reakció ellen való küzdelemben a módszerek azonossága milyen ellentmondásokat hordoz, Bibó legelőször is a két kategória közötti különbségtétel szükségességére utal. „A legnagyobb félrefogás a reakció és a fasizmus egy kalap alá vétele. . . . A fasizmus egy

[19] *Jakab Miklós:* Társadalmi változás és a magyar értelmiség, 1944—1948. Bp. 1979. 114.

aktív, támadó álláspont, mely végső, teljesen kibontakozott torz formájában az európai múlt és az európai jövő elleni együttes bűnös támadásként jelentkezik. Akik ebben részesek, azokat meg lehet és meg kell *büntetni,* enyhébb esetben meg lehet nekik *bocsátani,* de mindenképpen úgy lehet őket kezelni, mint bűnösöket. Viszont ez a büntetés elsősorban nem valami újjáépítő, konstruktív cselekedet, hanem egy múltat lezáró elégtételszerzés és elégtételadás. A nyilasokat és Hitler bérenceit nem azért kell megbüntetni, hogy ezáltal a magyar demokratikus fejlődés útját megnyissuk, mert ezzel magával a demokratikus fejlődés útját egyáltalán nem nyitottuk meg, hanem azért, mert ezzel tartozunk az igazságnak, tartozunk a megsértett emberiségnek, és tartozunk a magunk bemocskolt becsületének. A demokratikus fejlődés útjának igazi megnyitása nyilvánvalóan a másik, a reakció elleni harc. Ezt azonban nemcsak hogy tárgyalóteremben nem lehet lefolytatni, de nagyon veszedelmes egyáltalán el is kezdeni. A reakcionárius elsősorban nem támadó emberfajta, hanem mindenekfelett egy valamihez kötött, érdekviszonyokba vagy előítéletekbe mereven beágyazott emberfajta. A fasizmussal való sokat emlegetett szövetsége is elsősorban azon épül, hogy a fasiszta — többek között — olyan dolgokat *támad,* amelyektől a reakciós *fél.*" Fejtegetései további részében Bibó arra helyezi a hangsúlyt, hogy a reakció elleni küzdelem sokkal differenciáltabb eljárásmódot követel. Erre azért van szükség, mert csupán így vonható meg a határ a szoros értelemben vett reakció és az általa „konszolidációs elemek"-nek nevezett réteg között, akik azáltal válnak reakciósokká, hogy e kategória parttalanná tétele bizonytalanságot, sőt félelmet szül. Elsődlegesen a baloldali propaganda által ily módon gerjesztett félelem ezen keresztül épp az új alapon szervezendő társadalmi konszenzus ellen hat. A koalíciós keretekben folytatandó „játékszabályok" betartására hívva fel a figyelmet, Bibó ezt a következőképpen érzékelteti: „Nagyon komoly érveket lehet felhozni amellett, hogy ezzel a réteggel egészében általában nincs mit kezdeni; aki azonban koalícióra lép vele, nem járhat el úgy, mint az egyszeri falusi legény, aki a plébános kérdésére, hogy miért veri a másikat, mikor az *felebarátja,* azt felelte: azt a *felét* verem, amelyik nem *barátom.*"[20]

S hogy a köztisztviselő társadalmat illetően nemcsak a „régiek", de az újonnan bekerültek vonatkozásában is elkerülhetetlen a differenciáltabb megítélés, arra Révai, „A demokrácia önkritikája" c. írásában hívja fel a figyelmet. „A magyar demokrácia fő gyengesége, hogy nem mert és nem tudott alaposan leszámolni a régi rendszer maradványaival, de valljuk be: a bajoknak nem ez az egyetlen forrása. A félelmesen elharapózó korrupciónak például a szabotáló közigazgatási reakció és a szabotáló gazdasági reakció a fő oka, de ki meri azt állítani, hogy a demokrácia által felszínre vetett emberanyag mentes a korrupciótól? ... A magyar demokrácia még nem tisztította meg a maga államapparátusát a régi rend konok híveitől, máris küzdenie kell saját embereinek és intézményeinek elkorcsosodása és elzüllése ellen."[21]

[20] *Bibó István:* A magyar demokrácia válsága. Valóság, 1945. október—december. 13—16.
[21] *Révai József:* A demokrácia önkritikája. Szabad Nép, 1946. január 1.

A köztisztviselő társadalmat generálisan elítélő, a reakciósokat elsősorban e réteg soraiban megtalálni vélő különböző állásfoglalásoknak persze már az idézett cikkek megjelenése idején is megvolt a maguk előtörténete, hiszen a napi politikai megnyilatkozások, értékítéletek „funkcionális pontatlansága" már az átalakulás kezdeteitől megfigyelhető. E gondolati és retorikai konstrukcióknak — napi aktualitásokra is kitérő szónoki reflexiókkal vegyülő — alapsémáját az jellemezte, hogy miközben a „középosztályt", mint a Horthy-rendszer egyik alapvető társadalmi bázisát különböző érvekkel jogos kritikával illették, a régi rendszer már elmenekült, vagy hatalmi funkciójából kiesett uralkodó elitjének és a régi adminisztráció felső vezető rétegének címzett elutasítások, megítélések általánosítása következtében egyre inkább differenciálatlanul háramlottak át a korábbi hatalmi hierarchia másod-, harmadvonalbeli garnitúrájának azon tagjaira is, akik — helyzetükből vagy tevékenységükből következően kevésbé kompromittálódva — kezdetben az új politikai berendezkedés számára is elfogadhatók voltak. A politikai értékítéletek színskáláján ugyanakkor a középosztály-közhivatalnoki karról szóló vitában — amint az az Ideiglenes Nemzetgyűlés létrejöttét követő első parlamenti felszólalásokban is tükröződött — különböző elemek kaptak hangsúlyt. Itt a vitát Erőss János kisgazdapárti képviselő beszéde indította el, miután a következőket mondotta: „Utoljára hagytam a középosztály érintését. Én magam, származásom szerint földmíves szülők gyermeke, szintén ehhez a középosztályhoz számítok, tehát fesztelenül beszélhetek róla. A tisztelt kormányzatnak, ha majd rendelkezni fog, ezzel a középosztállyal is számolnia kell, bár meg kell állapítanom, hogy ez a középosztály megbukott, sőt azt mondhatnám, csaknem jóvátehetetlenül megbukott. Ez a középosztály, amely hamburgi gombkötők[22] ivadékaiból, cserepárok[23] ivadékaiból, idegenből idevetődött lézengő ritterek ivadékaiból verődött össze, idegen volt ettől a néptől. . . . Ez a középosztály tehát a maga egészében országépítésre nem alkalmas. De áll ezzel szemben az is, hogy nem azért bizonyult ez a középosztály rossznak, mert középosztály volt, nem is azért, mert magyar volt, hanem azért, mert idegenekből verődött össze, az utolsó három évtized mesterséges elaljasítási eszközévé vált a mindenkor változó kormányzatoknak. Ez a középosztály azt tanulta meg, hogy ha kis széken, ha nagy széken, ha irodában, ha iskolában, de úgy nézte ezt a népet, mint amely az ő kiszolgálására született. Ez a középosztály bezárkózott hét kulccsal az elefántcsonttoronyba, és csak azt nézte, hogy bajlódunk. Azt hitte, a mi feladatunk hajlongani és napszámra ácsorogni. A magyarnak sem lelkében, sem erkölcseiben nem voltak ilyen tulajdonságok."[24]

Utólag nem nehéz felidézni az ilyen közelítésekben az akkori konjunkturális németellenesség megnyilvánulását, s hasonlóképpen a „jó magyar — rossz idegen" hamis nemzetkarakterológiai és torz tudati örökség továbbélését, illetve annak

[22] Megalapozatlan utalás Gömbös Gyula származására.

[23] Cserepároknak a határőrkatonákat nevezték.

[24] Az Ideiglenes Nemzetgyűlés Naplója. (továbbiakban INN.) k. é. n. (Bp. 1946.) 12.

politikai irányzatosságát. Az elhangzás idején viszont ez másfajta érzékenységet is sértett. Ezt tanúsítja, hogy a továbbiakban felszólaló, a Polgári Demokrata Pártot képviselő Leitner Jenő a középosztályba sorolható egyes rétegek védelmezésén túl,[25] Erőss kijelentéseire reagálva szövi beszédébe a „Justice for Hungary" mellett „a világ közvéleménye előtt is kedveltté vált jelszót: »Justice for Jews.«"[26] A Nemzeti Parasztpárt nevében felszólaló Hegyesi János ugyancsak kitér kisgazdapárti képviselőtársa beszédének ezen részét illető árnyalatlanságára, vagy ha úgy tetszik, tendenciózusságára: „Nemcsak a középosztály tagjai voltak azok, akik bűnt követtek el a magyar nép ellen és ezen keresztül az egyetemes magyarság ellen, de az úgynevezett történelmi osztály tagjai is, akik vindikálták maguknak a jogot, hogy ők történelmi osztály, de régen eljátszották, nem illeti meg őket ez a szó. A középosztály tagjai szerintem ennek az úgynevezett történelmi osztálynak kiszolgálói voltak. Legtöbb részük a hivatali szolgálatból kifolyólag hajolt oda mindig a hatalom embereihez, mert nálunk amilyen rendszer volt, oda hajlottak. Legjobban tudnám jelképezni ezeket a szél ellen bicikliző biciklistával: lefelé taposás, felfelé görnyedés. Jóllehet, voltak a középosztály tagjai között jóérzésű emberek is... Sok derék embert találtam köztük, akik a szememben elismerték, hogy helytelen ez az eljárás, igazságom van, de hát ez kenyérkérdés, és a tisztviselőknek úgy kell táncolniuk, ahogy felülről fújják a nótát. Tehát a baj és a bűnök özöne felülről támadt lefelé."[27]

Ezek a megnyilatkozások csak a nyitányát jelentették a közalkalmazottak reflektorfénybe kerülésének, ottmaradásukat pedig a hamarosan megkezdődő igazoló eljárások s az ezzel összefüggő értékelések biztosították, melyek a közigazgatás ily módon tervezett megtisztításának elégtelen voltáról tudósítottak. Ilyen értelemben foglalt állást az igazolásokkal kapcsolatban Gerő Ernő a Budapesti Nemzeti Bizottság 1945. március 28-i ülésén, indítványozva egyúttal, hogy „olyan esetben, ahol nincs elég ok a népbíróság elé utalásra, de az illető fasiszta, nyilas, munkatáborba utalható legyen".[28] A korábban már érintett fogalmi keveredések szempontjából nem lényegtelen megemlíteni, hogy a nemzeti bizottság üléséről beszámoló sajtótudósítás a fentebbi javaslatot és az ennek alapján született határoztatot némileg megtoldva, s attól eltérő módon a következőképpen számolt be: „Gerő Ernő elvtárs ... indítványozta, hogy olyan esetekben, amikor nincs elég ok a Népbíróság elé utalásra, de az igazolásra került egyén fasiszta, nyilas *vagy reakciós,* munkatáborba vagy *internáló táborba* legyen utalható."[29]

[25] „Ugyanakkor azonban képviselem és védelmembe veszem az egyik küldött-társam által bizonyára csak a szónoklat hevében annyira lehurrogott, mondhatnám megbántott középosztályt, mint amelyik most a vajúdás korszakát éli. Éspedig mind a régit: kisiparos, kiskereskedő, kis- és középbirtokos rétegét, mind pedig az újat: a köz- és magántisztviselők, orvosok, ügyvédek és írók, művészek rétegét." INN. 31.

[26] Uo.

[27] INN. 28.

[28] A Budapesti Nemzeti Bizottság jegyzőkönyvei, 1945—1946. (Szerk.: Gáspár Ferenc—Halasi László) Bp. 1975. 67.

[29] Új közmunkarendelet, az igazolások reformja a Nemzeti Bizottság előtt. Szabad Nép, 1945. március 30. (A kiemelt részek nem hangzottak el a javaslatban, ill. nem szerepeltek az ennek nyomán született határozatban).

Az ország teljes felszabadulását követően már nem csupán a közigazgatás, de a kormányzat összetételét is hasonló bírálat éri. Rákosi Mátyás a Kommunista Párt Központi Vezetőségének 1945. április 13-i ülésén, utalva arra, hogy a szomszéd országok már előrébb tartanak a demokratikus átalakulásban, úgy ítéli meg: „nem lehet, hogy a magyar demokrácia megelégedjen azzal a négy hónap előtti helyzettel, amikor igazolni kellett a világ előtt, hogy a kormány nem kommunista. Ez egy kicsit túlságosan jól sikerült."[30] A közigazgatási apparátus meg-, illetve, nyugodtan mondhatjuk, elítélését illetően a kommunista párt májusi országos értekezlete továbbra is fenntartja a már idézett hármas jelzőt. „Teljesen tűrhetetlen, hogy lanyhán és hanyagul igazoltassák különböző közintézmények és vállalatok régi nyilas szellemű, fasiszta szellemű, reakciós köztisztviselőit, és egyre-másra visszatérjenek a közhivatalokba a régi rendszernek azok a képviselői, akiknek működése tette lehetővé a nyilas uralmat, és akiknek a működése következtében érte hazánkat annyi szenvedés."[31]

Mindezekhez képest némi módosulás attól kezdve tapasztalható, amikor — az ideiglenességet felszámolandó — a nemzetgyűlési választások előkészítése kerül a belpolitikai élet fókuszába. Mivel a választások eredményei nem csupán a pártok szavazótáborának egymáshoz viszonyított nagyságát reprezentálták, hanem a hatalomból való intézményes részesedés arányait is befolyásolhatták, ezért a pártok választási gyűlések rendezésén túlmenően szervezetileg is biztosítani kívánták a reájuk adandó szavazatok minél magasabb számát, s ezt elősegítendő, a párttagság gyarapítása során a „nyitott kapuk" gyakorlatát alkalmazták. Ettől kezdve az igazolási eljárásban új szakaszról beszélhetünk, míg a köztisztviselő társadalom megítélésében egy — az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választásokig tartó — enyhébb periódusról. Egzisztenciák tízezreiről döntő igazoló eljárás egy, a koalíciós pártok delegáltjaiból álló bizottság előtt az egyik oldalon, s ugyanezen pártok taglétszám-növelő szervezeti lépései a választásokon való minél eredményesebb szereplés érdekében a másikon. Elkerülhető-e ezen szimultán események összekapcsolódása akkor, amikor — ha sajátos módon is — egyfelől pártpolitikai, másfelől tömegméretű egzisztenciális érdekek kölcsönös összefüggésével állunk szemben? Hogy mennyire nem, azt az igazolási eljárások „csődjéről" szóló korabeli tudósítások mellett az események cselekvő részeseinek visszaemlékezései is megerősítik. Vida Ferenc, az MKP egyik vezető jogi szakembere, később a B-lista miniszteri biztosa írja le az 1945. évi „tagtoborzásról", hogy kezdetben a felvételre jelentkezőknek „nagyítón keresztül néztük meg a múltjukat, kétszer is kipróbáltuk őket, vizsgáztattuk áldozatkészségből és azután . . . elküldtük őket a szociáldemokrata pártba, mert nem találtuk őket elég érettnek. . . . És a tagtoborzás során megindult az özönlés a pártba: 1945 nyarán azok az elvtársak, akiket néhány hete, hónapja visszautasítottunk, ismét jelentkeztek munkára. De sajnos, megindult a párt felé a karrieristák tülekedése is,

[30] *Korom M.* 1981. i. m. 391.

[31] Harc az újjáépítésért. A Magyar Kommunista Párt 1945. május 20—21-i országos értekezletének jegyzőkönyve. h. é. n. (Bp. 1945.) 16—17.

hogy az ő zsebükben is ... tagkönyv legyen. És mi legfeljebb azoktól szabadultunk csak meg, akik véletlenül lelepleződtek, hogy egyszerre két-három pártnak is a tagjai, szorgalmasan fizetik mindenütt a tagdíjakat. Így nemcsak az aktivisták száma nőtt rohamosan, de szédítő iramban emelkedett a párt tagjainak száma is: volt olyan nap, amikor száz tagkönyvet osztottunk ki [— Budapest V. kerületéről van szó —] részben aktivisták, részben karrieristák között. De mi akkor mindebből semmit sem láttunk, a siker megszédített bennünket. Mi csak azt láttuk, hogy egyre többen és többen vagyunk gyűléseinken. ... Érik a termés, rövidesen számot vethetünk munkánk eredményéről. Így mondtuk: »aratni fogunk«. A választás hajnalán ért bennünket a nagy csalódás."[32]

Az egyes pártok számára nem volt közömbös, hogy az alkalmazotti rétegek körében milyen befolyással bírnak, illetve, hogy a hatalmi-politikai intézményeknél milyen befolyásra tehetnek szert. Így alkalmanként igyekeztek elősegíteni a pártjukhoz tartozók igazolását. Ez a hivatalnoki karban a pártokhoz való közeledés megnövekedését eredményezte, különönösen azoknál, akik úgy érezhették, hogy rájuk fér némi „párttámogatás". Erre vonatkozóan jegyzi meg találóan a korszak egyik publicistája, hogy „minél inkább baloldalt áll egy párt, annál inkább vigyázzon, mert a jobbszélről menekülők ballépésük nagyságát az átlépés nagyságával próbálják sokszor kompenzálni".[33] Az igazolásoknak nem a korabeli elvárásoknak megfelelő eredményeiben e tényezők is szerepet játszottak.

Mennyiben volt érzékelhető a közalkalmazottak megítélésében a fentebb említett „enyhülés"? Lássunk erre is néhány példát:

Rákosi Mátyás: „Mi azt hittük az első hetekben, hogy a reakciós közalkalmazottakat igazolással ki fogjuk küszöbölni a magyar köztisztviselők közül. Meg kell mondanom, hogy ez a várakozásunk teljes csődöt végződött. ... Az igazoltatások nem sikerültek, és ma, így háromnegyed év távlatából visszatekintve, meg kell állapítanom, hogy nem is sikerülhettek."[34]

„A Kommunista Párt továbbra is mindent el akar követni az igazságos előléptetésekért, az ideiglenes alkalmaztatásokból következő bizonytalanság megszüntetéséért, és nincs az a jogos panasza a közalkalmazotti karnak, amit a kommunista párt fel ne karolna, de nyíltan meg kell mondani: ez mind hiábavaló, ha a közalkalmazottak mentalitásában nem történik lényeges változás."[35]

[32] Vida Ferenc visszaemlékezése, „A csalódás" címmel. PTI. Arch. H-v-15. 1—2. A pártszervezés intenzitásában beállott változás nem korlátozódott Budapestre. „Nem sokkal az indulás után Szegeden már száz tagja volt a kommunista pártnak, akkor meglátogatta őket Vas Zoltán, és kijelentette, hogy Szegeden nincs száz kommunista, és szigorúbb tagfelvételre utasította őket. Ennek az útmutatásnak megfelelően kénytelenek voltak régi, szervezett munkásokat is elbocsátani a pártból. Két hónappal később viszont a városba látogató Farkas Mihály már azért szidta össze őket, hogy nem folyik elég erőteljesen a párt szervezése. *Somlyai M.* i. m. 350—351.

[33] *Acsay Tihamér:* Hány igaz találtatik? Kis Újság, 1945. május 27.

[34] *Rákosi Mátyás:* A közalkalmazottak helye a népi demokráciában. (Beszéd a közalkalmazottakhoz, 1945. augusztus 30-án) h. é. n. 1.

[35] Szabad Nép, 1945. augusztus 31.

„Szóvá kell tennem, hogy a közigazgatásban még mindig nagyon sok az olyan köztisztviselő, aki nem híve a demokráciának. A mi véleményünk szerint fiatal demokráciánk nincsen biztosítva addig, amíg a közigazgatásba az eddiginél hasonlíthatatlanul nagyobb mértékben be nem vonulnak a népi erők."[36]

Veres Péter: „Ahogyan eddig láttuk, a közigazgatás az a terület, ahol a régi Magyarország a statisztika szerint 90%-ban van képviselve, 90%-ban régi emberek vannak a közigazgatásban, egyrészt azért, mert annyira színtelenek, annyira szürkék voltak, hogy tökéletesen mindegy nekik, hogy itt vannak vagy ott vannak, az a fő, hogy megtarthassák azt a hatalmi helyet, ahol azelőtt voltak.

Az Ideiglenes Nemzeti Kormánynak ekörül nagy erőfeszítései vannak, de ezeket az erőfeszítéseket fokozni kell abban az irányban, hogy a már több felől követelt átképző tanfolyamokról minél több új ember, a magyar nemzet szempontjából megbízható és felelősségteljes lélekkel rendelkező parasztok, munkások és értelmiségiek mentől többen jussanak be a nemzet közigazgatásába, mert csak úgy bízhatunk a felülről meghozott jó törvények és rendeletek végrehajtásában, ha azokat ott lent nem bürokrata módon, hanem szívvel-lélekkel hajtják végre azok, akikre a végrehajtás rá van bízva."[37]

„Értékeljük azt, hogy a kormányzat nagyon komolyan vette a múlttal való szembefordulás tényét, és hogy megalkotta azokat a szerveket, amelyek megint hibázhattak a maguk működési területén, de amelyek komoly szervei voltak a múlttal való szembefordulásnak. Az igazoló bizottságokra és a népbíróságokra gondolok, amelyek követhettek el ugyan hibákat egyik vagy másik szempontból, mégis olyan feladatokat teljesítettek, amelyeknek a teljesítése nélkül politikai zűrzavar lehetett volna könnyen az országban, s az egyéni biztonságot olyan mértékben sem tudtuk volna megóvni, amilyen nagy mértékben megóvni sikerült."[38]

A korábbi állásfoglalásokkal összevetve a fentebb idézett megnyilatkozások *hangnemében* érzékelhető nyilvánvaló változás nem lehetett független a választásokra való készülődéstől. E tényező közrejátszására mutat az is, hogy ha a felszólalások mondanivalójának lényegére koncentrálunk, túl sok szemantikai különbséget nemigen fedezhetünk fel; sokkal inkább azt, hogy míg korábban „negatív" megfogalmazásban a „régi" alkalmazottak elutasításán volt a hangsúly, addig most ugyanannak a problémának a „pozitív" megközelítése, azaz az „új" népi káderek közigazgatásba helyezésének a szorgalmazása került előtérbe. Az pedig, hogy ezen nyilatkozatok milyen tényleges politikai törekvéseket hordoztak magukban, a hamarosan megrendezett nemzetgyűlési választásokat követően tárult fel.

Az 1945. november 4-i nemzetgyűlési választások számottevően módosították a koalíció működését, s egy jó évnyi hatalmi erőegyensúlyt eredményeztek a hamarosan politikai blokkba tömörülő baloldali pártok és a kisgazdapárt között. A Független

[36] Rákosi Mátyás felszólalása az Ideiglenes Nemzetgyűlés 1945. szeptember 6-i ülésén. INN. 50.

[37] Veres Péter felszólalása ugyanakkor. INN. 59.

[38] Tildy Zoltán felszólalása ugyanakkor. INN. 53.

Kisgazdapárt választási győzelmével a nemzetgyűlésben, azaz a törvényhozásban kedvezőtlenebbé váltak a képviseleti arányok a koalíció baloldala számára, amit viszont részben kompenzált a kormány pártösszetételének alakulása,[39] valamint az, hogy a végrehajtó hatalomban és az önkormányzat kulcspozícióiban a baloldal megtartotta még az „ideiglenesség" időszakában megszerzett kedvező pozícióit. A törvényhozásnak és a végrehajtó hatalomnak ezen, pártpolitikai szempontból kettős arculatot mutató sajátos hatalmi képletében magától értetődőnek tekinthető, hogy „a kisgazdapárt egészen másként ítéli meg a rendőrség, a honvédség, a közigazgatás stb. helyzetét, tehát végső fokon a hatalom kérdéseit, mint a kommunista párt",[40] s ebből adódóan mindegyikük a maga számára kedvezőbb „terepen" kívánta megvívni a pártpolitikai küzdelem közigazgatási csatáját. Mindebből törvényszerűen következett, hogy az államhatalmi és az önkormányzati kulcspozíciók birtoklása a következő időszakban az egyik legérzékenyebb, legtöbb pártközi vitát kiváltó, s gyakran koalíciós válságot eredményező belpolitikai problémává vált. Ennek volt egyik megnyilvánulása, hogy az újonnan összeülő parlamentben és más fórumokon is a közigazgatás — egyébként *szervezetileg is* gyökeres megújítást igénylő[41] — kérdése szinte kizárólag a közalkalmazottakkal szembeni újabb adminisztratív fellépés igényeként, illetve a másik oldalon a közigazgatási vezető pozíciók valamilyenfajta újrafelosztásának szorgalmazásaként jelent meg.

A hatalomért folyó harcban a küzdőtér megválasztása a kommunista pártpolitikában leginkább két területen jelentkezett. Egyfelől, a nemzetgyűlés összetételének a baloldal számára kedvezőtlen megváltozását úgy igyekezett ellensúlyozni, hogy a

[39] A pártok közötti képviseleti arány módosulása a törvényhozó és a végrehajtó hatalom legfelső szintjén 1945-ben. (%-os megoszlás)

Pártok	Nemzetgyűlés		Kormány		Nemzetgyűlés Politikai Biz.	
	Ideigl. Debrecen 1944. dec.	Budapest 1945. dec.	Ideigl. Debrecen 1944. dec.	Budapest 1945. dec.	Ideigl. Debrecen 1944. dec.	Budapest 1945. dec.
MKP	38,7	16,6	25,0	22,2	21,7	19,4
SZDP	18,7	16,5	16,7	22,2	17,4	19,4
NPP	7,0	5,5	8,3	5,5	13,0	8,3
Baloldali pártok együtt	64,4	38,6	44,0	50,0	52,1	47,2
FKgP	25,0	58,2	16,7	50,0	17,4	44,4

Források: Magyar Közlöny, 1945. 1. az., INN. 29., 69., NN. I. 10., *Korom Mihály:* Az Ideiglenes Nemzetgyűlés debreceni ülése és az Ideiglenes Nemzeti Kormány megalakulása. Századok, 1976. 4. sz. 645.

[40] *Balogh Sándor:* Parlamenti és pártharcok Magyarországon, 1945—1947. Bp. 1975. 121. (továbbiakban: *Balogh S.* 1975.)

[41] Ld. *Gyarmati György:* Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. Századok, 1979. 3. sz. 513—548.

törvények helyett pártközi tárgyalásokon egyeztetett rendelettervezeteket vitt keresztül, amelyeket azután a kormány léptetett életbe, s így el lehetett kerülni az esetleges parlamenti leszavazást a kisgazdapárti többség részéről. Másfelől, a közigazgatás demokratizálásának kérdésében továbbra is a „személyi vonalra" koncentrálva, a köztisztviselői kar újabb politikai szempontú megtisztítását szorgalmazta.

A kisgazdapárt a parlamenti erőviszonyok számára kedvező megváltozását alapvetően két úton igyekezett a maga érdekeinek megfelelően kiaknázni. Egyfelől azt igényelte, hogy a nemzetgyűlési választások eredményeinek megfelelően „arányosítsák" az egyes pártok részesedését a végrehajtó hatalom kulcspozícióiban. A koalíció összes többi pártja — mivel az hatalmi érdekeiket sértette — elutasította ezt, ezért a kisgazdák a továbbiakban az önkormányzati választások mielőbbi megtartását szorgalmazták. Tekintetbe véve azonban, hogy a nemzetgyűlési választásoknak mintegy a „főpróbájaként" 1945 októberében a fővárosban és a környező civitásokban rendezett önkormányzati választásokat, majd a nemzetgyűlési választásokat is abszolút többséggel nyerte meg a kisgazdapárt, ezzel még inkább lehetett és kellett számolni a „vidéki" önkormányzati választások megtartása esetén. Ez biztosította volna a Független Kisgazdapárt számára, hogy nemcsak a parlamentben, hanem az önkormányzati közigazgatás vezető posztjain is választások útján jusson többséghez.

A kommunista párt az erőviszonyok ilyen irányú további módosulását természetesen gátolni igyekezett. Viszont, míg a kisgazdák „arányosítási" törekvéseivel szemben joggal hangoztatták, hogy „a nemzetgyűlési választásokon kialakult arányszám egész egyszerűen nem vonatkoztatható a városi, községi, vármegyei képviselőtestületekre",[42] addig az önkormányzati választásokkal szemben annál is inkább nehéz volt elfogadható ellenérvet találni, mivel a nemzetgyűlési választások megtartása, a népbíróságok felállítása és a köztársasági államforma 1946. februári kikiáltása után — a nyilvánvaló pártpolitikai célok ellenére is — jogos igény volt az ideiglenesség felszámolása az államélet ezen területén is. Ennek a kommunista párt számára kiszámíthatóan kedvezőtlen közjogi aktusnak az elkerülése végül is olyan módon sikerült, hogy az önkormányzati választások előkészítését és időzítését — az 1946. májusi koalíciós válság egyik kompromisszumos feloldási módozataként — pártközi megegyezés alapján az akkor már Rajk László által vezetett belügyminisztériumra bízták,[43] de annak megtartására a koalíciós időszakban már nem került sor.

A közalkalmazottakkal szembeni gyökeres hangnemváltás ugyanakkor szinte már a nemzetgyűlési választások másnapján érzékelhető volt. Egy héttel azt követően, hogy a választópolgárok az urnák elé járultak, a koalíció pártjainak közös programadó nyilatkozatában a legsürgősebbnek ítélik az államgépezet megtisztítását „azoktól a reakciósoktól, akik az igazolások ellenére ott maradtak, és hanyagságból

[42] Szabad Nép, 1945. december 21.
[43] Szabad Nép, 1946. július 17.

vagy szántszándékkal akadályozzák a nép akaratának érvényesülését. Ez a megoldása — írta Vásárhelyi Miklós — az olcsó, jó és demokratikus kormányzásnak".[44] S hogy félreértés ne essék a tisztogatás értelmezését illetően, külön is hangsúlyozza: „nem egyszerű leépítésről, B-listáról van szó. . . . Tisztességes megélhetést kell biztosítani a fizikai és szellemi dolgozóknak, a minisztertől a napszámosig. De a szabotőröknek, a magyar demokrácia ellenségeinek kényszermunka jár még akkor is, ha azok miniszteri tanácsosok."[45] S hogy ez több volt, mint a köztisztviselői karral szembeni elégedetlenség ismételt radikalizálódásának publicisztikai szintű felerősödése, arra az is utal, hogy az MKP Közigazgatási Osztályán még ugyanezen hónapban elkészül a párt B-listára vonatkozó tervezete.[46]

Míg tehát a választási kampány idején a kommunisták is inkább a változásra szoruló közalkalmazotti mentalitást helyezték előtérbe, vagy arról szóltak, hogy a közigazgatásban még nagyon sok az olyan elem, amely nem híve a demokráciának; az igazolásokról is megállapították ugyan, hogy az nem a várakozásoknak megfelelően zárult, de a közelgő választásokra tekintettel a túl radikális követelésekből származó esetleges szavazatvesztést szem előtt tartva, tartózkodtak további szankciók nyílt megfogalmazásától; addig 1945 novemberétől — azzal is összefüggésben, hogy a választási eredmények messze nem igazolták azt a Rákosi Mátyás megfogalmazta túlzó optimizmust, miszerint „a munkáspártok lenyűgöző győzelme előrevetíti árnyékát"[47] — a baloldal pártjai már nem csupán hangnemváltást tartottak szükségesnek e kérdésben. A választásokat követően megalakult új kormány programja feletti parlamenti vitában a parasztpárti Kovács Imre felszólalása az előző hónapok taktikai megfontolásaira is fényt vetett, amikor arról szólt, hogy „elmúlt az udvarlás ideje, túl vagyunk a választásokon, és könyörtelenül meg kell mondani, hogy nem vagyunk megelégedve a tisztviselőkkel".[48] Ennek megállapításán túl a kommunista párt — ha elkészült tervezetét egyelőre nem is hozta nyilvánosságra — már konkrét és radikális lépéseket is követelt B-lista formájában, mondván: „ki kell seperni az igazolt reakciósokat a közhivatalokból."[49]

Hasonlóképpen foglalt állást hivatalba lépésekor Nagy Imre, az új kommunista párti belügyminiszter,[50] s ugyanilyen határozottan követeltek további tisztogatást azok a munkáspárti képviselők,[51] akik az új kormány programjának nemzetgyűlési

[44] Szabad Nép, 1945. november 11.

[45] Uo.

[46] *Balogh S.* 1975. i. m. 206.

[47] Szabad Nép, 1945. szeptember 12.

[48] Kovács Imre felszólalása a kormányprogram parlamenti vitájában, a Nemzetgyűlés 1945. december 5-i ülésén. NN. I. 150.

[49] Szabad Nép, 1945. november 16.

[50] Ld. Szabad Nép, 1945. november 18., ill. 24-i számát, továbbá Kis Újság, 1945. november 29.

[51] Rajk László (MKP): „Az államapparátus, a közigazgatás, a minisztériumok megtisztítása a reakciós, a kormány intézkedéseit szabotáló, a demokráciával ellenségesen szemben álló elemektől, nemcsak a demokratikus rend megszilárdításának érdekében szükséges politikai rendszabály, hanem a népnyomorúság enyhítéséhez szükséges gazdasági rendszabály is." NN. I. 79. Szeder Ferenc (SZDP):

vitájában felszólaltak. Révai József parlamenti beszédében három tényezőre vezette vissza a közigazgatás további megtisztításának szükségességét. Az első — mint mondotta — gazdasági; azaz megengedhetetlen, hogy a háború következtében koldussá lett országnak „az államapparátusa, államhivatalnoki kara egyharmaddal nagyobb, mint a békebeli Magyarországé", ezért „elengedhetetlenül szükséges, hogy legalább az államapparátus 30%-át leépítsük".

A másik oka annak, hogy ez a kérdés napirendre került, politikai. A magyar demokrácia nincs és nem is lehet biztosítva addig, . . . míg a magyar demokráciának az államgépezetében azok ülnek, akik huszonöt esztendőn keresztül kiszolgálták a Horthy-rendszert. Ameddig így lesz, addig nem beszélhetünk komolyan arról, hogy a magyar demokrácia szilárdan áll a lábán.

A harmadik oka annak, hogy a közigazgatás megtisztításának kérdése napirendre került, és megoldása sürgőssé vált — ezt harmadsorban említem meg, de nem utolsósorban gondolom —, hogy a demokráciának kötelessége és érdeke szabaddá tenni az utat a nép fiai számára a közigazgatásban."[52]

Felszólalása további részében Révai, az igazolási eljárás eredménytelenségét illusztrálandó, számadatokkal is igyekezett alátámasztani pártja követelését. Ezek szerint, az igazoló bizottságok a régi tisztviselőknek Budapesten a 96%-át, a vidéki városokban 98,2%-át, a vármegyéknél 97,1%-át, a községekben pedig 98,4%-át hagyták benne a felszabadulás utáni apparátusban, amiből arra a következtetésre jut, hogy „a mai közigazgatás 98%-ban a régi emberekből áll".[53]

Mivel ez az adat jelentős mértékben különbözik a Veres Péter — már idézett — felszólalásában közölt aránszámtól, mely szerint a közigazgatásban „a régi Magyarország a statisztika szerint 90%-ban van képviselve", s még nagyobb eltérést mutat Erdei Ferenc belügyminiszterként közzétett adataitól, nevezetesen, hogy „mindössze 19 százalék új elem foglal helyet új közigazgatásunkban",[54] nem kerülhető meg ezen ellentmondások feloldásának megkísérlése. Erdei beszámolója szerint, az igazolás alá került alkalmazottak közül 89%-ot feltétel nélkül igazoltak, s különböző megszorításokkal (feddés, áthelyezés, előléptetésből való kizárás, vezetői állástól való eltiltás) további 7,7%-ot. Együttvéve tehát 96,7%-át igazolták, és állásukban

---

„Egész közigazgatásunkat újjá kell szervezni. A régi közigazgatás összeomlott vezetői, amikor úgy érezték, hogy veszély közeledik feléjük, gyáván és hitványul elszöktek, otthagyták a helyüket. Efelett nincs okunk siránkozni. Elégtétel számunkra, hogy az a hitvány közigazgatás, amely tevékenysége közben szinte lihegett a magyar nép iránti gyűlölettől, jórészt megsemmisült. De maradtak még sokan, akik minden politikai rendszert alázatos módon kiszolgáltak, akik a nép ellenségei voltak. A népnek ezeket a nyúzóit ki kell sepernünk tűzzel-vassal a közszolgálatból. A kormánynak kíméletlennek és erős kezűnek kell lennie, hogy közigazgatásunkat demokratikussá formálhassa." NN. I. 66. ld. még az ugyancsak szociáldemokrata Faragó László felszólalását, uo. 137—143.

[52] Révai József felszólalása a kormányprogram parlamenti vitájában, a Nemzetgyűlés 1945. december 4-i ülésén. NN. I. 117.

[53] NN. I. 118—119.

[54] *Erdei Ferenc:* A közigazgatás újjáépítése. Szabad Szó, 1945. szeptember 23.

meghagyták a régi közigazgatási alkalmazottakat. Mindössze 3,3%-ot mozdítottak így el állásukból."[55] Ez utóbbit összevetve Révai adatainak az elbocsátottakra vonatkozók számarányának átlagával, azaz 2,57%-kal, még nem lenne említésre méltó a különbség, s mindebből valóban az igazolások elégtelenségére következtethetnénk. Csakhogy egy dolog az igazolás után is közalkalmazásban maradók aránya, és más az igazgatásban már a megelőző rendszerben is közalkalmazottként dolgozók aránya. Hiszen a felszabadulás napjaitól, részben a koalíciós pártok delegáltjaiként számosan kerültek be a közigazgatásba olyanok, akik 1945 előtt más pályán tevékenykedtek, ugyanakkor újonnan bekerülésüktől függetlenül, már mint közalkalmazottakra rájuk is vonatkozott az igazoló eljárás. Lássunk ehhez egy másik adatsort. Erdei már idézett munkájából kiderül, hogy az önkormányzati közigazgatásban — adatai ezért is összevethetők Révaiéval — az alkalmazottak 55%-a pártonkívüli, míg a demokratikus pártokhoz tartozó 45% megoszlása a következő: SZDP 16%, FKgP 14%, MKP 8%, NPP 5%, PDP 2%.[56] Ugyanakkor a koalíciós hatalomgyakorlás korabeli elvárásainak megfelelően az igazgatási hierarchia különböző vezető pozícióiba az említett pártok tagjai kerültek, méghozzá oly módon — amint azt a fenti adatsor is tükrözi —, hogy az összességében már az ideiglenesség korszakában is a baloldali pártok számára mutatott kedvezőbb képet. A nemzetgyűlési választásokat követően éppen ez váltja ki majd a már érintett ún. „arányosítási" vitát.

Tovább boncolva a problémát persze felvethető, hogy az idézett adatsor számszerű egzaktsága ellenére jelentésbeli torzításokat tartalmaz, hiszen nem derül ki belőle, hogy hány valóban „régi", már 1945 előtt is az igazgatásban dolgozó személy lépett be a felszabadulást követően valamelyik pártba — különös tekintettel az igazolások említett pártorientáló hatására, illetve a választások előtt zajló „tagtoborzásokra" —, és hányan voltak azok, akik más foglalkozási csoportokból, már valamely párt tagjaként kerültek újonnan az igazgatásba. Erről csak a szociáldemokrata pártra vonatkozóan tudok annyit, hogy a B-listázások idején mintegy 50%-uk volt olyan, aki a felszabadulást követően lépett a pártba. Ha tehát a szociáldemokratáknak is „csak" a fele volt már a régi, és maradt az új rendszerben is közalkalmazott, múltbeli politikai helyzetüket és elsődleges társadalmi helyzetüket tekintve még kevésbé feltételezhető, hogy a kommunista és a parasztpárt közigazgatásban dolgozó tagjai a régi rendszerben is közalkalmazottak le(he)ttek volna; azaz, Erdeinek ezen két pártnak a közigazgatásban való képviseletéről megadott adatai elsődlegesen „új" alkalmazottakat takarnak.

Annyi már az eddigiek alapján is elmondható, hogy Révainak az igazoltak—nem igazoltak arányára vonatkozó számadataiból nem következik, hogy ugyanilyen arányban lettek volna képviselve a „régi", illetve az „új" közalkalmazottak 1945 utolsó hónapjaiban. Annál is kevésbé tartható fenn az általa természetesen nem

[55] Uo.
[56] Uo.

„rendszer-genealógiai", hanem politikai jelentéstartalommal bíró kategorizálás arányszáma, mert ez esetben az új igazgatásban a kommunista párthoz tartozó 8%-ot képviselő alkalmazottak nagy része is óhatatlanul a „régi" besorolásba kerülne.

Még kevésbé állja a kritikát Révai érvelése egy másfajta összevetésben. Nevezetesen abban, hogy nem veszi számításba a közigazgatás állományából a háborús eseményekkel összefüggésben kiesőket, azokat, akik meg sem jelentek az ország felszabadulását követően a közigazgatásban, továbbá azokat sem, akik nem igazolási eljárás során kerültek ki onnan. A dolgozat elején már idéztem azokat az adatokat, amelyek szerint a tiszántúli területekről a közigazgatási apparátusnak átlagosan 80%-a, a vezető tisztviselőknek pedig majdnem egésze elmenekült,[57] valamint hogy a nyilas uralom bukásával párhuzamosan nyugatra menekültek közül eleve nem tért vissza az országba mintegy 60 000 fő. Hogy a történeti statisztikának ez az utóbbi adata[58] mennyiben azonosítható a hatalmi apparátus, a társadalmi elit tagjaival,[59] további kutatás kérdése. Mindenesetre nagy a valószínűsége annak, hogy döntő részük valóban e réteghez tartozott, és hogy épp nyilas, fasiszta múltjuk miatt nem mertek hazatérni. Tekintettel azonban arra, hogy a menekülés nem csupán a munkaképes korú férfi lakosságot érintette, hanem — legalábbis részben — a közvetlen hozzátartozókat is, szükségesnek látszik kideríteni, hogy mennyi lehetett a vissza nem térő menekültek összlétszámából az előbbiek aránya. Egy analóg adatbázison elvégzett számítás alapján[60] ezt az összlétszám mintegy harmadára, azaz 20 000 főre becsülhetjük, méghozzá úgy, hogy a számítás során kapott értéket lefelé

[57] Ld. a 18. sz. lábjegyzet vonatkozó szövegrészét Somlyai Magda idézett munkájából.

[58] Magyarország történeti demográfiája. (Szerk.: *Kovacsics József*) Bp. 1963. 357—358.

[59] Ld. a 15. sz. lábjegyzet vonatkozó szövegrészét Juhász Gyula idézett munkájából.

[60] Az átszámítás alapja az a KSH által 1946-ban készített statisztika, amely a második világháború idején Magyarországhoz tartozó felvidéki, kárpátaljai, észak-erdélyi és délvidéki területekről a front alatt, illetve a trianoni határok 1945-ös visszaállítását követően Magyarországra költözött és itt maradt személyeket foglalja magában. Az általunk vizsgált kérdés szempontjából a kimutatás előnye, hogy az összes átköltözött mellett külön bontásban közli a közalkalmazottak, a családfők és egyedülállók, illetve a családtagok számát.

	Összes	Ebből		Családfők és egyedülállók az összes átköltözött arányában, %
		családfők és egyedülállók	családtagok	
Átköltözöttek száma	104 090	38 951	65 139	37,4
Átköltözött közalkalmazottak száma	32 768	11 822	20 946	36,1

Megállapítható, hogy az alkalmazottak és nem alkalmazottak vonatkozásában a családfők és egyedülállók kategóriájának az összes átköltözöttek számához viszonyított arányában nincs lényeges különbség. Mivel a Nyugatra menekültekhez és ottmaradottakhoz viszonyítva hasonló körülmények között lezajló népességmozgásról van szó (a táblázat adatai a magyar—csehszlovák lakosságcsere-egyezmény alapján lezajlott áttelepítések kezdetét megelőző időszakra vonatkoznak), nagy valószínűséggel feltételezhető, hogy a

kerekítettük, megengedve, hogy az állásképesek 10%-a mégsem a közalkalmazotti kategóriából került ki.[61]

Ezt az adatot összevetve a kommunista párt által a felszabadulást követően a közalkalmazottak létszámára megadott *legmagasabb értékkel*, 400 000 fővel — amellyel Rákosi 1946 februárjában a sportcsarnoki nagygyűlésen érvelt a B-lista szükségessége mellett[62] —, akkor a nyugaton maradtak húszezres létszáma ennek 5%-át teszi ki. Ezt az 5%-ot viszont mindenképpen le kell számítani az igazolási eljárást követően is az igazgatásban maradt „régi" közalkalmazottak Révai által megadott 98%-os arányából, mivel ezek nemcsak az igazolásból, s így a közigazgatásból, de az országból is „kimaradtak". De a „visszaszámlálást" további szempontok miatt is folytatni kell, kezdve mindjárt azzal, hogy maga a 400 000-es szám is korrigálásra szorul. Kovács M. Mária tanulmányából ismert, hogy Rákosi e létszámba a nyugdíjasokat is beleértette, s magában foglalja ez az adat azokat az elcsatolt területekről menekült közalkalmazottakat is, akiknek egy része nem állt ugyan tényleges szolgálatban, de „fizetésüket továbbra is kapták, és a tényleges állományhoz tartoztak".[63] Hasonlóképpen áll a helyzet azoknak az állami vállalatoknak, közüzemeknek a dolgozóival is, akik munkáltatójuk révén a közalkalmazásban állók közé számítottak, de még nem kerültek haza hadifogságból, viszont családjuk ennek révén élvezett járandóságot, azaz „pénzügyileg" állományba vétettek.

Az igazolások bírálatára, illetve a B-lista szükségességére vonatkozó korabeli publicisztika egyik refrénszerűen visszatérő érve volt, hogy a felszabadulást követően „visszaszivárogtak" a közhivatalokba az elmenekült tisztviselők. S csak az igazolások eredményeit figyelve ez az érvelés helyénvaló. De mi a helyzet az akár visszatért, akár el sem menekült, de az igazoló bizottságok előtti megjelenéstől „tartózkodó", vagy a megjelenésben „akadályoztatott", s ezáltal magukat a közalkalmazottak köréből automatikusan kirekesztők csoportjával? Ha arányaiban más területeken nem is volt ez a jelenség olyan mérvű, mint pl. a Belügyminisztériumban, ahol a korábbi tisztviselők 60%-a nem kérte igazolását, és nem jelentkezett szolgálattételre,[64] de a példa nem tekinthető egyedi esetnek sem. E kategóriába sorolható a magyarországi németségnek korábban közalkalmazásban álló rétege is, miután a 302/1945. sz.

Nyugatra menekülteknél is hasonló volt a családfők és egyedülállók, illetve a családtagok aránya, s számunkra a további elemzéshez elsődlegesen erre az arányszámra van szükség. Elvégezve ugyanezt az arányosítást az összesen 60 000 főnyi végleg Nyugaton maradottakra vonatkozóan, a táblázat két arányszáma alapján 22 400, illetve 21 160 főre becsülhető az alkalmazottként számba jöhető családfők és egyedülállók száma.

[61] Ha feltételezzük, hogy a menekültek mintegy 10%-a mégsem volt korábban közalkalmazott (pl. önálló tőkés vállalkozó, közhivatalt be nem töltő földbirtokos), akkor az előbbiekből nyerhető szám (20 160, illetve 19 044) 20 000 körül mozog.

[62] Szabad Nép, 1946. február 9.

[63] *Kovács M. Mária:* Közalkalmazottak, 1939—1949. (Létszám, összetétel, politika). Valóság, 1982. 9. sz. 47.

[64] Kis Újság, 1945. június 17.

kormányrendelet — a fegyverszüneti szerződés azon pontján is túlmenően, mely a *német állampolgárok* internálását írta elő — már *valamennyi Magyarországon tartózkodó német* internálásáról intézkedett.[65] De a — korabeli szóhasználattal élve — „sváb"-ellenes közhangulaton túl nehezen tette lehetővé akár további, akár újbóli alkalmazásukat az a hosszú ideig tisztázatlan helyzet is, amely mind a magyarországi német kisebbség „hivatalos" megítélésében, mind pedig a kitelepítés kérdésében tapasztalható volt.[66]

Az internálás intézménye ugyanakkor a nem németek vonatkozásában sem csupán a népbíróság tevékenységéhez kötötten volt alkalmazható. 1945 áprilisától érvényesült az a gyakorlat, hogy vádemelés mellőzése vagy népbírósági felmentés esetén a gyanúsítottat a rendőrség Politikarendészeti Osztálya „visszakérhette", s jogában állt a további internálás.[67] Két hónappal később erről már belügyminiszteri rendelet is intézkedik, kimondva, hogy közigazgatási eljárás alá kell vonni azokat, akiket a rendelkezésre álló adatok alapján ugyan nem lehet háborús vagy népellenes tevékenység vádjával népbíróság elé állítani, de a demokratikus újjáépítés szempontjából veszélyesek, vagy azt gátolni igyekeznek.[68] Ezzel Gerő Ernő már korábban idézett javaslata[69] is megvalósult, azzal az eltéréssel, hogy az internálás nem igazoló bizottsági, hanem rendőrhatósági jogkör lett.

Összegezve az eddig felhozott érveket, megállapítható, hogy parlamenti felszólalásában Révai a kommunista párt által már előzőleg is nyilvánosan követelt, és a Központi Vezetőség Közigazgatási Osztályán tervezet formájában már elkészített B-lista szükségességét még inkább alátámasztani akarván, azonosította az igazolások eredményeit a közigazgatásban ténylegesen meglévő „régi" és „új" tisztviselők arányával. Figyelembe véve azonban azokat, akik a háború során életüket vesztették; akik Nyugatra menekültek, s nem tértek vissza; akik nem jelentek meg az igazoló bizottságok előtt, s így kikerültek a közigazgatásból; továbbá az állományban lévő, de tényleges szolgálatot nem teljesítők, valamint a (nem csupán népbírósági úton) internáltak csoportját, s ehhez hozzáadva a nemigazoltak számát, feloldhatóvá válik az Erdei Ferenc (81% „régi", 19% „új"), illetve a Révai József (98% „régi", 2% „új") által megadott arányszámbeli eltérés ellentmondása. Végezetül a közigazgatásba újonnan bekerültek csoportjánál nem feledkezhetünk meg arról sem, hogy a felszabadulást követően létrejött számos új intézmény is részben az újonnan közalkalmazotti pályára lépők létszámát gyarapította.

A nemzetgyűlési választásokat követően összeült parlamentben és a sajtóban is — amint ez talán a fentebbiekből is érzékelhető — a közigazgatás, s ezen belül a

[65] Vö. az 1945. január 20-i Fegyverszüneti Egyezmény 1/b pontját, valamint az egyezmény Függelékének a) bekezdését, In: Hazánk felszabadulása, i. m. 208—209. oldalak közötti betétlap, a Minisztérium 302/1945. ME. sz. rendeletével. Magyar Közlöny, 1945.

[66] Ld. *Balogh S.* 1982. i. m. 79—102.

[67] *Zinner T.* i. m. 5—6.

[68] I. m. 8—9.

[69] Ld. a 28. és 29. sz. lábjegyzet vonatkozó szövegrészeit.

közigazgatás személyzetének megítélése foglalkoztatta leginkább a politikusi közvéleményt, annál is inkább, mivel ez — ha nyíltan nem fogalmazódott is meg — szorosan összefüggött az egyes pártoknak a hatalomból való részesedésével. E kérdésnek a következő két hónapban megfigyelhető átmeneti háttérbe szorulásában közrejátszott az is, hogy a koalíciós kormányzatot olyan „napi" gondok kötötték le, mint az érezhető társadalmi feszültséget okozó élelmiszer-ellátási zavarok, ami pl. a csepeli munkásság decemberi sztrájkjának kiváltó oka volt. Az új év első hónapjában pedig már a február 1-én elfogadott köztársasági törvény előkészítő munkálatai, illetve ezzel összefüggésben a leendő köztársasági elnök személyét illető tárgyalások kötötték le a politikai vezetést. Így a közigazgatási apparátus megtisztításának kérdése az addigi kormányfő, Tildy köztársasági elnökké választása után az új miniszterelnök, Nagy Ferenc programbeszédét követően került ismét előtérbe. „A háborút vesztett és gazdaságilag is tönkrejutott magyar állam sokkal több alkalmazottat foglalkoztat, mint a háború előtt. Nyilvánvaló, hogy ezt az állapotot fenntartani képtelen. Így számolni kell azzal, hogy a legrövidebb időn belül kénytelen lesz a kormányzat keresztülvinni a közalkalmazottak létszámának csökkentését, de kénytelen lesz revízió alá venni a nyugellátás kérdését is. Az előző háború után az országnak közel sem voltak olyan súlyosak a gazdasági veszteségei, mint a mostani háború után, és az akkori kormányzat mégis kénytelen volt erre az útra lépni, nyilvánvalóan nem kerülhető el ez a lépés történelmünk legsúlyosabb összeomlásának idején sem. Az állami szolgálatban maradók kiválasztásánál a demokrácia szempontjai lesznek az irányadók."[70]

A létszámcsökkentést alapvetően gazdasági szükségletként feltüntető miniszterelnöki expozé után meginduló parlamenti vitában a kommunista párt szónoka nem mellőzte a politikai szempontok hangsúlyozását sem. „Fontos azonban a leépítés a gazdasági szempontokon túl, de azzal összefüggésben azért is, mert az állam gazdasági ügyeit rendbe hozni nem lehet, csak ha olyan állami apparátus áll a demokratikus ország rendelkezésére, amely a kormány intézkedéseit, a demokráciát ténylegesen ki akarja szolgálni, amely nem a kormányrendeletek elszabotálásában, hanem végrehajtásában kel versenyre egymással. ... Nem kevésbé fontos része a reakció elleni harcnak, hogy a közigazgatás megtisztítása a reakciótól végre komolyan bekövetkezzék. A leépítéssel kapcsolatban az első, fő feladatnak feltétlenül azt kell tekintenünk, hogy az egész közigazgatásból, amely minden ágazatát beleértve 96 százalékban ma is horthysta, fasiszta szellemű közhivatalnokokból áll, ezt a horthysta, fasiszta reakciós szellemet ébren tartják és művelik, kisöpörjük."[71] Hasonló felfogásban beszélt erről a szociáldemokrata párt képviseletében hozzászóló Marosán György is. Sürgősnek ítélte, hogy a közigazgatást a „nyugatról hazasétáló, fasizmustól fertőzöttek" csoportjától B-lista útján megtisztítsák, s felszólalása végén e kérdést

[70] NN. I. 371.

[71] Kádár János felszólalása a kormányprogram parlamenti vitájában, a Nemzetgyűlés 1946. február 8-i ülésén. NN. I. 409—419.

illetően pártja nevében „határozati javaslat"-ot terjesztett a Nemzetgyűlés elé,[72] amelyben az ezzel kapcsolatos törvény mielőbbi kidolgozását szorgalmazták.

Nem politikai szempontból, inkább koncepcionálisan tért el az eddigi megközelítésektől Erdei Ferenc felszólalása. „A magyar demokráciának és az ország újjáépítésének legnagyobb munkája még hátra van, ez pedig nem más, mint az államigazgatás népi újjászervezése. Nehezen lehetne szembehelyezkedni azzal az óhajtással és kívánsággal, hogy fel kell számolni egész feudális, bürokratikus, úri közigazgatásunkat, és új, népi közigazgatási szervezetet kell felépíteni. Azt sem vonhatja senki kétségbe, hogy ezt elvégezni nem kisebb dolog, mint a földreform vagy a köztársaság megvalósítása. . . . Én két részét látom ennek a munkának, ahogyan azt szorosan egymás után következve, szervesen egymásba kapcsolódva feltétlenül meg kell oldani, illetve a megoldáshoz haladéktalanul hozzá kell fogni.

Az első rész a létszámcsökkentés. Nyilvánvaló, hogy egész állami apparátusunk nemcsak újabban, hanem lényegében az első világháború végétől kezdve folyvást duzzadt, és végül egy olyan vízfejű, hatalmas szervezetté korcsosodott el, amely magában véve már nagyságával is terhét jelenti az állam és a nép életének. Feltétlenül szükség van tehát csökkentésre. Nagyon jól tisztában voltunk azzal, hogy először fel kell venni azokat a népi demokratikus elemeket a közigazgatásba, akik jobban végzik munkájukat, azután pedig ki kell rostálni azokat, akik a régi időkből itt maradtak, vagy visszajöttek, és akikre nem lehet számítani. . . .

A feladat másik része, igen t. Nemzetgyűlés, közigazgatásunk szervezeti reformja. Bizonyára mindenki meg fogja érteni, ha rámutatok arra, hogy ha végrehajtjuk a létszámcsökkentést, de magát a szervezetet, magát a közigazgatás rendjét nem érintjük, akkor a közigazgatás jobban fog ugyan működni, mert más emberek maradnak benne, vagy jutnak bele, de mégsem lesz belőle olyan modern népi közigazgatási szervezet, amelyre a magyar köztársaságnak, a magyar demokráciának szüksége van. Múlhatatlanul szükséges tehát, hogy szervezeti reformokkal vigyük tovább azt a közigazgatási reformmunkát, amelyet a létszámcsökkentéssel meg kell kezdeni."[73] A továbbiakban vázolja a szervezeti reform lényegét, de ennek érdemi visszhangja csak azt követően lett, amikor közel fél év elteltével a parasztpárti sajtó a tervezet egészét, mint pártállásfoglalást megjelentette.[74]

A leépítéssel kapcsolatos állásfoglalások akkor váltak igazán pártpolitikai nézeteltéréssé, amikor Nagy Ferenc a kormányprogram feletti vitát követő miniszterelnöki válaszbeszédében újólag kitért annak felvállalása elől, hogy a politikai szempontú szelekcióra helyezze a hangsúlyt. „Egy részről aggodalommal említették,

[72] „Határozati javaslat. A nemzetgyűlés megállapítja, hogy az állami és közületi hivataloknál és intézményeknél az igazolási eljárás után is megmaradtak antidemokratikus elemek. Ezért a nemzetgyűlés utasítja a kormányt, hogy sürgősen terjesszen be törvényjavaslatot a közhivataloknak és intézményeknek az antidemokratikus elemektől való megtisztítására. Egyúttal gondoskodjék a kormány a megmaradó köztisztviselőknek és közalkalmazottaknak a mai időknek megfelelő ellátásáról." NN. I. 429.

[73] NN. I. 467—470.

[74] A magyar közigazgatás reformja. A Nemzeti Parasztpárt javaslata. Szabad Szó, 1946. július 14.

más részről szorgalmazták a felszólalók az állami alkalmazottak létszámának csökkentését. Ne gondoljon senki arra, t. Nemzetgyűlés, hogy ebben a kérdésben kizárólag csak politikai szempontok vezetik a kormányzatot. Szó sincs róla. Súlyos gazdasági és államháztartási szempontok is vezetik a kormányzatot. ... Itt is megismétlem, amit akkor mondtam, amikor azt a kérdést bemutatkozó beszédemben már idehoztam, hogy a leépítésnél a demokrácia szempontjai, a szakértelem és a szociális szempontok lesznek az irányadók."[75] Erre a „megismétlésre" nem is annyira a koalíciós keretek pluralitásának demonstrálása miatt volt szükség, mint inkább azért, mert a posztján még új miniszterelnök elsősorban saját pártja jobbszárnyának kívánta bizonyítani, hogy nem paríroz a kommunista követeléseknek.

Ilyen helyzetben várható volt, s nem is maradt el az MKP válasza. Ezt még csak katalizálta Mindszenty hercegprímás február 10-i jobboldali hangvételű beszéde, és az ezt követő fővárosi köztársaságellenes tüntetés. Mindezek együtt, továbbá a mindinkább gyorsuló infláció és a téli hónapok ellátási zavarai miatt már tömegmegmozdulásokban is megnyilvánuló elégedetlenségek levezetésének szándéka késztette az MKP vezetését arra, hogy az adott helyzetben országos méretű tömegmegmozdulásokkal szervezetten fordítsa a feltörni készülő indulatokat a jobboldal ellen, ami egyben a kisgazdapárttal szemben is demonstrálni kívánta, hogy „ha ti a parlamentben, mi az utcán vagyunk fölényben".[76] Ennek az akciónak a nyilvános meghirdetésére a budapesti kommunisták 1946. február 16-i sportcsarnoki nagygyűlésén került sor, ahol „Rákosi az infláció megfékezésének, az államosítási program végrehajtásának, a kötött gazdálkodás bevezetésének, a közigazgatás megtisztításának és a kiosztott földek védelmének a szükségességét hangsúlyozta elsősorban. De a parasztságot a föld megvédésére és a közigazgatás megtisztítására külön is felszólította".[77] E felhívást követően bontakozott ki országos méretekben a „Földet vissza nem adunk" mozgalom, mely egyes vidékeken úgy kapcsolódott a közigazgatás megtisztítása érdekében szervezett kampányhoz, hogy számos jegyzőt a helyi megmozdulások „népítéletekkel" távolítottak el állásukból.[78] Ezzel párhuzamosan az ipari centrumok üzemeiben, gyáraiban munkásgyűléseket tartottak, melyek eredményeként tartalmukra nézve egyező, a követeléseket pontokba szedő, s dolgozók ezreinek a nevével is ellátott, vagy nevükben megfogalmazott levelek százai születtek, melyek a miniszterelnöknek címezve követelték a „sportcsarnoki program" végrehajtását. Ennek egyik demonstratív mozzanatáról számol be a Szabad Nép, arról tudósítván, hogy 1946. február 23-án egy, a Parlament előtt szervezett munkásfelvonulás keretében Kossa István a miniszterelnökségen nyújtotta át Nagy Ferencnek a szervezett munkásságnak a közigazgatás megtisztítását követelő beadványát, melyben külön hangsúlyozták,

[75] NN. I. 509—510.

[76] *Balogh S.* 1975. i. m. 175—177.

[77] Uo.

[78] Ld. Az MKP és az SZDP határozatai, 1944—1948. i. m. 221., valamint Népszava, 1946. február 26., továbbá Patonai Elek interpellációja a belügyminiszterhez, a Nemzetgyűlés 1946. február 27-i ülésén. NN. I. 666—667. A miniszteri válasz: NN. I. 804—805.

hogy „csak akkor hozhat a tisztogatás megnyugtató megoldást, ha a tisztogatást lebonyolító bizottságban a szakszervezeteknek döntő befolyásuk lesz".[79]

A közigazgatási apparátusban elvégzendő — s annak politikai jellegére már megfogalmazásában is utaló — „tisztogatás" követelésének körültekintő szervezettségét tanúsítja, hogy még egy hadifogolytáborból is érkezett egy hasonló tartalmú „Memorandum" Nagy Ferenc címére, melynek 657 aláírója „a népi demokrácia elveinek megalkuvás nélkül való érvényesítésére" szólítja fel a miniszterelnököt.[80] A közalkalmazottak közti tisztogatásnak és a pártok hatalmi pozíciókért folyó küzdelmének az összekapcsolódása a kormányprogram feletti vitát követően a nemzetgyűlésben — ha más formában is — de továbbra is napirenden maradt. A parlamentben, ahol a házszabályok minden héten egy ülésnapot biztosítottak a képviselői interpellációk számára, olyan interpellációs dömping kezdődött, ami a régi parlamenti obstrukciókra emlékeztetett, s emiatt a felszólamlások előterjesztését, illetve elhalasztását pártközi megállapodással igyekeztek mederben tartani.[81] A végül is előterjesztett interpellációk zöme olyan „szereposztásban" foglalkozott a különböző közintézményekkel, illetve azok alkalmazottaival, hogy míg a munkáspárti felszólalók Révai József korábbi — már elemzett — parlamenti beszédére is hivatkozva példák sorát hozták arra vonatkozóan, hogy hol és milyen beosztásban tevékenykednek továbbra is a múlt rendszerben magukat kompromittált, nem kívánatos köztisztviselők,[82] akiknek zöme kisgazdapárti vagy azokhoz húzó reakciós, addig az e párthoz tartozó képviselők interpellációikban a túlnyomórészt kommunista irányítás alatt működő rendőrség tevékenységét állították pellengérre, mondván, hogy

[79] „Tízezer munkás követelte a miniszterelnökségen a közigazgatás sürgős megtisztítását — a szakszervezetek bevonásával." Szabad Nép, 1946. február 24.

[80] „Memorandum Nagy Ferenc Úrnak, Magyarország Miniszterelnöke Budapest. Miniszterelnök Úr! Alulírott magyar hadifoglyok, a szovjetunióbeli 144 a/1. sz. hadifogoly-táborból, 1946. március 30-án tartott politikai gyűlésünkön egyhangú lelkesedéssel elhatároztuk, hogy az alábbi felirattal fordulunk a magyar kormányhoz: ...

Követeljük:

1. a magyar földbirtokreform teljes végrehajtását;
2. az összes magyar üzemek államosítását (nemcsak néhányét);
3. a bankok államosítását (nemcsak ellenőrzésüket);
4. reakciós elemektől mentes néphadsereget;
5. az állami közigazgatás megtisztítását a nép és a demokrácia ellenségeitől;
6. megalkuvás nélküli harcot minden reakciós próbálkozás és tevékenység ellen; és végül
7. a népi demokrácia elveinek minden vonatkozásban tökéletes érvényesítését."

A memorandum a továbbiakban felhívással fordul az „összes magyar hadifogoly bajtársakhoz", hogy csatlakozzanak fenti törekvéseikhez, majd következik 657 névaláírás. Az irat iktatókartonja szerint 1946. március 30-án érkezett memorandum Nagy Ferenc félhivatalos irataiban található. UMKL. M-265. 3—XI/1. A követelések megegyeznek a Baloldali Blokk március eleji megalakulását követően közzétett nyilatkozattal, sőt a második és harmadik pont esetében túl is lépnek azon.

[81] NN. I. 563.

[82] Ld. Losonczy Géza, Zöld Sándor, Schiffer Pál interpellációit; NN. I. 523—528., 629—633., 636—640.

az pártpolitikai megfontolások szem előtt tartásával, s esetenként megengedhetetlen módszereket alkalmazva működik.[83] Emellett — elsősorban ugyancsak a munkáspártok ellen irányuló éllel — „a közélet tisztasága érdekében" vetették fel a törvényhozói és a végrehajtó hatalmi közhivatali összeférhetetlenség kérdését, azt a „lehetetlen állapotot, hogy aktív főispánok, aktív polgármesterek és aktív miniszteriális tisztviselők a nemzetgyűlésnek tagjai".[84]

A pártok ilyen formában is megnyilatkozó, egymás elleni támadásai egyre nyilvánvalóbban mutatták ki a koalíciós keretekben történő kormányzás válságát. Ebből a helyzetből nem csupán a sürgető belpolitikai és gazdasági feladatok miatt kellett kiutat találni, hanem azért is, mert — amint azt a koalíciós pártok vezetői vélték — a válság elhúzódása kedvezőtlen módon hathat vissza az országra a küszöbön álló párizsi béketárgyalásokon. Így végül ez is szerepet játszott abban, hogy a Független Kisgazdapárt 1946. március 12-i állásfoglalásában — mely az időközben megalakult Baloldali Blokk követeléseire adott válasz volt — a témánkat érintő kérdésben is deklaráltan magáévá tette „az állami és közületi apparátus megfelelő mértékben való leépítését, s *az apparátusnak a demokráciával szemben álló elemektől való megtisztítását*".[85] Miután pártközi tárgyalásokon már megelőzően megállapodásra jutottak a bankok ellenőrzésének, az államosításnak és a földreform vitás kérdéseiben,[86] a fentebbi nyilatkozattal, illetve húsz képviselőnek pártjukból való kizárásával a kisgazdapárt „lényegében elfogadta a Baloldali Blokk minden fontosabb politikai követelését", s ezzel a koalíciós válság (ha csak átmenetileg is), feloldódott oly módon, hogy „mindazok a politikai és gazdasági követelések közös, koalíciós programmá váltak, amelyek megvalósítása érdekében a tömegmozgalmak országszerte kibontakoztak, és a Baloldali Blokk létrejött".[87]

A kommunista párt ugyanakkor, számolva azzal, hogy a B-lista kérdése az elvi megállapodás ellenére várhatóan továbbra is az MKP—FKgP polémia egyik neuralgikus pontja marad — elkerülendő egy esetleges parlamenti leszavazást vagy azt, hogy a kisgazdapárti többség az ő törekvéseiktől eltérő módosításokat eszközölhessen —, a korábban javasolt törvénytervezet[88] helyett pártközi tárgyalásokon egyeztetendő kormányrendelet elkészítését szorgalmazta. Emellett a pártpolitikai szempontból is nagy jelentőségűnek ítélt processzus megkezdése előtt szükségesnek ítélte, hogy a rendőrség működése miatt számos alkalommal támadott Nagy Imrét, aki

[83] Ld. Jaczkó Pál, illetve Futó Dezső interpellációit; NN. I. 552—553., illetve 563—568., 646—650. Utóbbiról találóan jegyezte meg egyik képviselőtársa, hogy az „Futó-szalagon szállítja" a rendőrségellenes interpellációkat.

[84] Ld. Gulácsy György, illetve Veér Imre interpellációit; NN. I. 661—662., illetve 643—646.

[85] Szabad Nép, 1946. március 13. A kiemelés — nem az eredeti szövegben — azt a módosult álláspontot jelöli, amelynek elfogadása elől az FKgP korábban elzárkózott.

[87] *Balogh S.* 1975. i. m. 189.

[88] Ld. a 72. sz. lábjegyzetet és vonatkozó szövegrészét.

„nem volt elég erélyes",[89] a belügyminiszteri posztról visszahívja, s helyére a „vasöklű" Rajk Lászlót delegálja.[90]

A március 12-i megállapodás ellenére a rendelet csak több mint két hónappal később jelent meg. S hogy ez nem a jogi előkészítés lassúságán múlott, azt az is tanúsítja, hogy a pénzügy- és igazságügyminiszter által ez ügyben készített első rendelettervezet már március közepére elkészült, amit azonban a kommunista párt — mivel az lényegében a kisgazdák „korábbi" álláspontját tükrözte — elfogadhatatlannak tartott.[91] A két pártnak a B-listára vonatkozó megítélésbeli különbségére érdemes két dokumentumot idézni, melyek egyben a köztisztviselő társadalmat illető felfogásuk általánosabb eltérését is jól szemléltetik. Az első az a „Nagy Ferenc miniszterelnök személye iránt teljes bizalmat" tanúsító határozati javaslat, melyet a Független Kisgazdapárt debreceni nagygyűlésén fogadtak el. Eszerint az állami igazgatás fokozódó központosítása nemhogy csökkenti, hanem inkább még tovább növeli a közalkalmazotti létszámszükségletet. A dokumentum készítői erre következtettek abból, hogy csak a legszükségesebb alapismereteket nyújtó gyorsított átképzés után más területekről irányították új kádereket a közigazgatásba.

„A fentiekből nyilvánvaló — hangzik az állásfoglalás —, hogy a kormányelnök gazdasági okokból indokolt nemes szándékait bizonyos oldalról kizárólagos politikai manőver céljaira akarják kihasználni, akkor, amikor az elbocsátandó tisztviselőket személy szerint ők kívánják kijelölni, az elbocsátottak helyére pedig a később felmerülő szükségesség beálltakor saját embereiket kívánják beültetni.

Egészen természetes, hogy ha létszámcsökkentésre kerül sor, akkor az elbocsátandókat a szociális szempontokon kívül politikai megbízhatóság szempontjából is meg kell szűrni. Tiltakozunk azonban az ellen a demokrácia nemes eszményeit megcsúfoló diktatórikus törekvések ellen, hogy a politikai megbízhatóság bírái a parlamenti kisebbség pártjainak soraiból kerüljenek ki, s ezek az illetéktelen bírák egyoldalú pártszempontból vezérelve, politikailag megbízhatatlannak és a demokrácia ellenségeinek, az elcsépelt reakció pufogó frázisának hangoztatásával a parlamenti többség pártjának tagjait jelöljék meg."

A továbbiakban a javaslat az elbocsátásnál elsődlegesen figyelembe veendő szempontokat veszi számba. Eszerint azokat kell elbocsátani,

— akik pénzügyi visszaélések miatt köztisztviselői állásra méltatlanok;
— akik hivatali hatalmukkal visszaélve, „még az állampolgárok tettleges bántalmazásától, vagy becsületükbe való gázolástól sem riadnak vissza";
— akik az állás betöltéséhez szükséges szakképzettséggel nem rendelkeznek, illetve azt gyakorlat útján, a betöltött tisztségben sem sajátították el;

[89] Nagy Imre ilyen értelmű minősítését ld. *Szabó Bálint:* Új szakasz az MDP politikájában, 1953—1954. Bp. 1984. 32.

[90] Piros László kommunista képviselőtársa jellemzi Rajkot mint „vasöklű belügyminisztert" a Nemzetgyűlésben. NN. II. 714.

[91] Ld. erről részletesebben: *Balogh S.* 1975. i. m. 311—313.

— akik valamelyik pártba beléptek ugyan, „de pártállásuk múltjukkal annyira nem áll összhangban, hogy az illetők demokratikus párttagságának őszinteségéhez jogos kételyek férnek. Ilyenek a nyilas párt volt tagjai";
— akiket különböző „joghátránnyal", azaz csak bizonyos feltételek mellett igazoltak.[92]

A Baloldali Blokk létrehozását, illetve a kisgazdapárttal létrejött megállapodását követően a kommunista párt álláspontjának legrészletesebb nyilvános kifejtését e kérdésben az a belügyminiszteri válasz tartalmazza, melyet Zöld Sándor nemzetgyűlési képviselőként előterjesztett interpellációjára adott. „Zöld Sándor nemzetgyűlési képviselő úr interpellációja — olvasható Nagy Imre válaszának bevezetőjében — egy, a magyar demokrácia elevenébe vágó kérdést érint. A reakciós közigazgatási apparátus állami életünk valóságos rákfenéje." A belügyminiszteri válasz, mely a köztisztviselői karra vonatkozó kommunista párti felfogáson túl a pártnak a közigazgatás egészével kapcsolatos álláspontját is tükrözi, egy állapotrajzra és egy programatikus részre tagolható.

Az „állapotrajz" kiindulópontja, hogy egy „régi, feudális, reakciós államapparátus maradt ránk örökségül", továbbá, hogy „a közigazgatási tisztviselők egy része sváb eredetű vagy betelepített »beamterek« ivadéka, más része deklasszált dzsentri ivadék. Számukra a közigazgatási állás nemzedékről nemzedékre öröklött családi hitbizomány volt". E gondolatmenetet a miniszteri állásfoglalás a továbbiakban oda futtatja ki, hogy a népi demokratikus átalakulás összes nehézségéért végső fokon a közalkalmazotti réteg felelős, mivel az „a népet sanyargatja", ezáltal „választófal" a nép és a kormányzat között, s ez utóbbi demokratikus rendeleteit a végrehajtás helyett „elszabotálja".

A programadó rész célkitűzései a fenti értékelés alapján magától értetődnek: „A demokrácia csak úgy szilárdul meg és válik megdönthetetlenné, ha felszámolja a régi reakciós közigazgatási gépezetet és újat, népieset épít helyette. ... Demokráciánk hibája vagy gyengesége, hogy egy esztendő óta nem nyúlt hozzá ehhez a kérdéshez, hogy azt hitte, hogy a demokrácia beteg testrészét meg lehet gyógyítani. Egy esztendő tapasztalatai után rájöttünk, hogy nem gyógyítás, toldozás-foldozás, hanem csakis alapos és erélyes operáció segít. Vaskézzel meg kell és meg fogjuk tisztítani a közigazgatási apparátust a reakciós, népellenes, nyilas és egyéb fasiszta elemektől." A feladat méreteit és jelentőségét a földreformmal azonosítja, s a sikeres végrehajtás garanciáját a népi szervek bevonásában látja, mivel „csakis így lehet alapos tisztogató munkát végezni".

A miniszteri válasz zárórésze a köztisztviselői kar megtisztításának elkerülhetetlenségét nemzetközi elvárásokra is utalva teszi még inkább nyomatékossá. „A világ szeme rajtunk van. Csakis a reakció mindenféle, a közigazgatás terén is megnyilvánuló kísérletével szemben való könyörtelen, szívós és következetes harc az, amellyel

[92] Az Őry István aláírásával és a FKgP debreceni szervezetének pecsétjével ellátott dokumentumot ld. UMKL. M-265. 3—XI/1.

kiérdemelhetjük a demokratikus nagyhatalmak, elsősorban nagy szomszédunk, a Szovjetunió bizalmát. Éppen ezért a belügyi kormányzat magyar nemzeti érdekekből a legerélyesebb munkába kezdett a közigazgatási apparátusnak a reakciós elemektől való megtisztítása terén. Ezt a munkát fokozódó eréllyel folytatni fogjuk mindaddig, amíg le nem hengereljük a reakciót, és meg nem teremtettük a népi demokratikus magyar közigazgatást, köztársaságunk új végrehajtó szervét és szilárd támaszát."[93]

A fenti helyzetelemzés és program gondolatmenete világos és érvei is meggyőzőek, ugyanakkor egy demokratikus közigazgatás létrehozása szempontjából mind eszközrendszerében, mind célkitűzéseiben egyoldalú. Egyfelől feledi azokat a dolgozat elején már elemzett okokat, amelyek miatt egy évvel korábban fenn *kellett* tartani az igazgatás korábbi szervezeti kereteit, másfelől az igazgatás különböző szintű kulcspozícióiban már végbement „őrségváltást" figyelmen kívül hagyó, az apparátus *egészét* reakciósnak minősítő megállapításai gyengítik az érvelés hitelét. A kérdés megoldásának ellentmondásosságát az okozta, hogy a kommunista párt, miközben erőteljesen szorgalmazta a tisztviselői kar megtisztítását — mint azt az alábbiakban is látni fogjuk —, elzárkózott a közigazgatás *szervezeti reformja* elől. A közigazgatás demokratizálása során ekkor kizárólag annak *„személyi vonalára"* koncentrált, figyelmen kívül hagyva, hogy „a személycsere hatását igen nagy mértékben paralizálni tudja, ha közben ugyanazok az élettelen keretek és ugyanaz a felülről való igazgatás folyik tovább. A felülről való igazgatás ui. akkor is uralmi jellegű marad, ha a legteljesebben el is van töltve a népboldogítás szándékával".[94]

A B-listával kapcsolatos kommunista álláspontot teszi magáévá a végrehajtásban komoly szerephez jutó Szakszervezeti Tanács is, kimondván, hogy „a leépítés arányát elsősorban az határozza meg, hogy politikailag hány alkalmazott ellen merül fel konkrét kifogás".[95]

A kisgazdák és a kommunisták nézeteit reprezentáló fentebbi állásfoglalások önmagáért beszélő eltéréséből fakadt, hogy a B-lista jellegét, az egyes rendelkezések tartalmát csak többhetes pártközi tárgyalás-sorozat útján sikerül rögzíteni. „Az

[93] NN. I. 795—798. Zöld Sándor 1946. február 27-i interpellációjára (ld. NN. I. 629—633.) Nagy Imre 1946. március 16-ról datált miniszteri válaszát május 2-án, már Rajk László belügyminisztersége idején olvasták fel a Nemzetgyűlésben.

[94] Ezt az álláspontot, a közigazgatás demokratikus szervezeti reformján munkálkodó Jogi Reformbizottság számára készített tanulmányában Bibó István fogalmazza meg. Ld. erről részletesebben: *Gyarmati Gy.:* Adalékok egy elmaradt közigazgatási reform történetéhez, 1946. i. m. 532.

[95] A B-lista rendelet. Szakszervezeti Közlöny, 1946. 7. sz. „Ragaszkodunk a tisztogatásnak elsősorban politikai jellegéhez. ... A létszámcsökkentési arányszám mindenütt csupán — a demokrácia érdekében esetleg túlhaladható — minimumnak legyen tekintendő." A Szakszervezeti Tanács a közigazgatás megtisztításáért. Szakszervezeti Közlöny, 1946. 11. sz. 9. Hasonló álláspontot foglal el a Jogi Reformbizottságnak a B-lista rendelet-tervezetét tárgyaló ülésén Beér János, Budapest kommunista párti tiszti főügyésze is. „Először a kormány és a pártok a közalkalmazottakat politikai szempontból bírálják el. Így lehet csak azt megállapítani, hogy folytatólag a gazdasági élet követelményeinek megfelelően milyen fokú leépítésre lesz szükség." A Jogi Reformbizottság 1946. évi iratai és jegyzőkönyvei. MTA Állam- és Jogtudományi Intézete.

államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában" címmel végül is május közepén megjelenő kormányrendeletről valóban elmondható, hogy a már ismert „két álláspont közül a kisgazdáké a címben, a kommunistáké a rendelkezésekben diadalmaskodott".[96] Ez a közszolgálati alkalmazottak létszámát oly mértékben kívánta csökkenteni, hogy az egyes tárcák körében az alkalmazottak száma ne haladja meg az 1937—38-as költségvetési évben alkalmazottak 90%-át. Ezen általános irányelv alól kivételt tesz a rendőrség esetében, melynek a rendelkezés idején kiadott létszámát kívánja 10%-kal, legfeljebb azonban ötezer fővel csökkenteni; továbbá a tanítók és az államvasúti alkalmazottak esetében,[97] míg a honvédség esetében kimondja, hogy „hivatásos tagjainak számát, ténylegesen szolgáló húszezer főre kell csökkenteni". Ezen túlmenően a rendelet két további általános irányelvet fogalmaz meg. Eszerint, ha valamely tárca körében a közalkalmazottak száma nem haladja meg az 1937—38. évi létszámot húsz százalékkal, akkor e tárcáknál a jelzett bázisév 80%-áig lehet csökkenteni; míg az 1938 után létesített intézményeknél a rendelet kiadásakor meglévő létszámnak minimum 70, maximum 80%-a maradhat alkalmazásban. A rendelet azokat ítéli elbocsátandónak, „a) akiknek hivatali működése az ország demokratikus szellemű újjáalakítását tevőlegesen nem szolgálja, b) akik a hivatalukkal járó feladatok kifogástalan elvégzéséhez szükséges rátermettség vagy szorgalom hiánya miatt szolgálatukat a megkívánt mértékben nem látják el."[98]

Az elbocsátási szankciók tehát szakképzettségi kritériumokat nem tartalmaztak, ami azt tanúsítja, hogy a baloldalnak sikerült a kisgazdapárt — elsősorban az „új" alkalmazottakat érintő — eziránvú követeléseit elhárítania. Sőt ezen alkalmazotti csoport bizonyos védelmét szolgálta az a paragrafus is, amely kimondja, hogy az 1944. december 22-két követően közszolgálatba lépők közül legfeljebb 10%-ot lehet elbocsátani.[99] A rendelkezésen túlmenően ugyancsak az új alkalmazottakat védte a — B-lista bizottság szakszervezeti tagját delegáló — két munkáspárt között létrejött megállapodás is, melynek alapján el kívánták érni, hogy „ne lehessen elbocsátani, akiknek az elbocsátása ellen a bizottság szakszervezeti tagja vétót emel".[100]

A B-lista rendelet pártközi, illetve kormányzati szintű előkészítésével párhuzamosan megindultak a végrehajtás előkészítő munkálatai is. Ennek nyitányaként Rajk László belügyminiszter nem sokkal hivatalbalépését követően, egy 1946. április 13-án kelt rendeletében előírta, hogy a továbbiakban bármilyen községi, vármegyei vagy városi állást, illetve a személyzeti létszámon bármilyen változást — beleértve az

[96] *Kovács M.* i. m. 47.

[97] Ld. az 5700/1946. ME. sz. (MK. 1946. 119.sz.) illetve a 6900/1946. ME. sz. rendeleteket (u. o. 135. sz.).

[98] A Magyar Köztársaság Kormányának 5000/1946. ME. sz. rendelete az államháztartás egyensúlyának helyreállítása érdekében szükséges egyes rendelkezések tárgyában. A rendelet, kihirdetése napján, 1946. május 19-én lépett életbe. Magyar Közlöny, 1946. 113. sz.

[99] Uo. 2. §. 10. bekezdés.

[100] PTI. Arch. 274—7/188.

áthelyezést is —, csak előzetes belügyminiszteri engedéllyel lehet foganatosítani.[101] Emellett, még a rendelet megjelenését megelőzően, belügyminiszteri döntés született arról is, hogy állásukból felfüggesztettnek minősültek azok a tisztviselők, akiket a megelőző hónapok népítéletei távolítottak el a közigazgatásból.[102] Ezeknek az intézkedéseknek a keresztülvitelét, illetve „a baloldali pártok ilyen irányú erőfeszítéseit a kommunista belügyminiszter tevékenysége mellett jelentős mértékben megkönnyítette az a körülmény is, hogy a közigazgatási vezető pozíciók tekintetében együttesen határozottan fölényben voltak a kisgazdapárttal szemben".[103]

Az előkészítő munkálatok egyik nagy fontosságú eseménye volt a kommunista párthoz tartozó főispánok, alispánok és polgármesterek 1946. április 7-i értekezlete, ahol a Belügyminisztérium és az MKP pártközpontjának vezető beosztású tisztviselői tájékoztatták az önkormányzatok pártjukhoz tartozó irányítóit a B-lista előkészítése és végrehajtása során követendő szempontokról. Ezeket Rajk László értekezletet nyitó politikai helyzetelemzését[104] követően, Zöld Sándor, a minisztérium Országos Közigazgatási Osztályának vezetője fejtette ki részletesen. Zöld referátumának bevezetőjében arról szólt, hogy mi tette szükségessé az államapparátus megtisztításának sürgős napirendre tűzését. Eszerint, a korábban „szervezetlenül fellépő reakció" a választásokat követően a Független Kisgazdapárt jobbszárnyán tömörülve arra törekszik, hogy „az államapparátusban és máshol szerzett pozícióit a demokrácia elsorvasztására használja fel. Pártunk felismerte a magyar reakció erőinek ezen szándékát, és a múlt hónap elején tiszta vizet öntetett a pohárba,[105] és követeléseink megvalósításáért harcba szólította a tömegeket. Ezen fellépésünk eredménye többek között az, hogy az államapparátus megtisztításának kérdése napirendre tűzetett".[106] Az elvégzendő feladat jellegét megvilágítandó részletesen szólt arról, hogy „általában szívesen használják a B-lista elnevezést a leépítéssel kapcsolatban. Azonban tudniok kell az elvtársaknak azt, hogy elsősorban nem a fölös alkalmazottak leépítéséről, B-listáról van szó, hanem a reakciós elemeknek az államapparátusból való kizárásáról. Szívesen állítják be úgy a dolgot, hogy nincs másról szó, csak az 1938-as létszámra való

[101] BM. Központi Irattár, Sz. I. 1950/5022-1.

[102] PTI. Arch. 274—15/13.

[103] *Balogh S.* i. m. 559.

[104] „Az igazolási eljárás csődje nyilvánvaló. Az igazolások végtelenségig elhúzódtak, a közigazgatás megtisztítását viszont rövid idő alatt kell végrehajtani. A belügyi kormányzat a maga területén, ha törik, ha szakad, hat hét alatt végrehajtja a tisztogatást. . . . Elsőrendű szempont az, hogy a koalíció ne gyengüljön, és ezért feltétlenül megkívánom, hogy a főispán urak a Nemzeti Bizottságok megkérdezésével állítsák össze a listát. Gondoskodni fogunk arról, hogy a munka előrehaladásáról a belügyminisztériumot állandóan tájékoztassák." Ez a részlet már Rajk egy nappal későbbi, az összes (nemcsak kommunista párti) főispán, alispán, polgármester részvételével tartott értekezleten hangzott el. Szabad Nép, 1946. április 10. Vö. 108. lábjegyzet vonatkozó szövegrészével.

[105] Ez az utalás az 1946 március elején életre hívott Baloldali Blokk — fentebb már érintett — követeléseire vonatkozik.

[106] Ezt és a további — az értekezleten elhangzott Zöld Sándor beszédéből való — idézeteket ld. PTI. Arch. 274—15/13.

apasztásáról az államapparátusnak. Ha erre az álláspontra helyezkednénk, abban az esetben pl. nem lehetne a pénzügyi igazgatás vonalán a tisztogatást végrehajtani, mert a pénzügyi igazgatásban jelenleg kb. 1000 emberrel kevesebb dolgozik, mint 1938-ban. Ha pedig a pénzügyi igazgatás ilyen módon megmenekülne a tisztogatás alól, abból komoly kára származnék a demokráciának. ... A mi álláspontunk tehát az, hogy az államapparátust nem az 1938-as színvonalra kell leépíteni, hanem tekintet nélkül az 1938-as színvonalra, meg kell tisztogatni a reakciós elemektől. Ezt a tisztogatási eljárást nem bízhatjuk a hivatalfőnökökre. Hogy miért nem, ezt különösen indokolni nem kell. Nyilvánvaló, hogy a hivatalfőnökök munkája ezen a téren csak azzal az eredménnyel járna, hogy minden maradna a régiben".[107] A feladat jelentőségét Zöld Sándor ugyanolyannak ítélte, mint amilyen egy évvel korábban a földreform volt. Felhívta ugyanakkor az értekezlet résztvevőinek figyelmét arra, hogy „míg a földreform lebonyolításakor a magyar reakció ájultan hevert a porondon, az államapparátus megtisztogatásánál már nem ez a helyzet, hanem a reakció igen éber és harcos a saját védelmében, tehát jóval alaposabb munkára, jóval nagyobb éberségre és jóval nagyobb kitartásra van szükség, mint a földreform lebonyolításakor."

Az osztályvezető a továbbiakban a helyi szintű előkészítés feladatait vette számba. Tájékoztatta a résztvevőket a megyei pártvezetőségekhez már kiküldött utasításról, amely előírja, hogy „a pártszervezetek mindenütt kezdjék meg azoknak a listáknak az összeállítását, amelyek az eltávolítandó reakciós elemek neveit és a rájuk vonatkozó adatokat tartalmazza". Utalt továbbá arra, hogy a szociáldemokrata párt is hasonló módon jár el, s hogy a két párt közötti együttműködés nem csupán a tisztogatás eredményessége szempontjából fontos, „hanem ez egy lehetőség arra, hogy vidéken a munkásegység — amely nagyon sok helyen sok kívánnivalót hagy maga után — ezzel az akcióval kapcsolatban is megerősödjék." Külön is kiemelte a tárgyalt kérdés szempontjából a nemzeti bizottságok fontosságát. „Vidéken is a szociáldemokrata párt és a pártszervezeteink által készített listákat össze kell egyeztetni és az összeegyeztetett listát minden községben, minden városban a nemzeti bizottság elé kell vinni megtárgyalás, helyesebben a nemzeti bizottságok által való elfogadás céljából. A nemzeti bizottságokat is tehát mozgásba kell hozni az akció alatt. A nemzeti bizottságoknak az a feladatuk, hogy a párton kívüli tömegek felé a demokrácia egységes véleményét képviseljék. A nemzeti bizottságok bevonása ebbe a munkába nemcsak foglalkoztatását jelenti a nemzeti bizottságoknak, hanem azt is, hogy a közvélemény előtt a tisztogatást nemcsak a munkáspártok akciójának tüntesse fel, hanem a tömegek és a párton kívüli tömegek követelésének is."[108]

[107] Az ily módon való szervezésből eredő „hibalehetőséget" garantáltan elkerülendő, a két munkáspárt összekötőbizottsági ülésén megállapodás születik arról, hogy „az elbocsátásra kerülők jegyzékét oly módon kell összeállítani, hogy a magasabb fizetési osztályban lévőkkel kell kezdeni és fokozatosan haladni az alacsonyabb fizetési osztályok felé. Ez azért szükséges, mert így elsősorban a vezető állásokban lévő és így a demokrácia szempontjából veszedelmesebb személyek eltávolítása kerül legelőször sorra". PTI. Arch. 274—7/188.

[108] Vö. 104. lábjegyzetben olvashatókkal.

Ezt követően az előadó azokat a változásokat tekintette át, amelyeket a kérdésre vonatkozóan az elmúlt hónapok tömegmegmozdulásai eredményeztek. Külön hangsúlyozta Rajk belügyminiszter azon — fentebb már érintett — döntésének fontosságát, melynek alapján a népítéletek során állásuk elhagyására felszólított közalkalmazottak „állásukból felfüggesztetteknek tekintendők", majd követendő példaként említette azt az egyes megyékben már alkalmazott eljárást, hogy „alispán elvtársaink a régebbi törvények által biztosított jogkörükkel élve függesztettek fel reakciós tisztviselőket". Két speciális területre is felhívta az önkormányzatok kommunista vezetőinek figyelmét. Az egyik a vasút és a posta, mivel „a közlekedési- és távközlőhálózat országos érdekei megkövetelik azt, hogy műszaki vonalon az eseteket mérlegeljük sokkal nagyobb körültekintéssel, mint a közlekedés és a posta más alkalmazottainak az esetén". A másik, „a Kultuszminisztérium területe. ... A tanítóság egy tekintélyes rétege helyzeténél fogva előbb vagy utóbb be kell, hogy illeszkedjék a demokratikus államrendbe. A tisztogatásnál a fősúlyt ezen a területen a tankerületi főigazgatóságokra és a tanfelügyelőségekre kell helyezni. Ezek azok a szervek, amelyek a tanítóság és a tanárok körében a demokrácia iránt mutatott érdeklődést visszaverik".

Befejezésül Zöld Sándor újra utalt a B-lista pártpolitikai összefüggéseire is. „A tisztogató bizottságok három tagból állnak. A Szaktanács küldöttje, a szakminiszter küldöttje és a miniszterelnök küldöttjéből. A kommunista és a szociáldemokrata minisztériumok területén folyó tisztogatás munkáspárt többséggel rendelkező tisztogató bizottsággal történik. Ahol azonban a szakminiszter nem tartozik a munkáspártokhoz, ott a szaktanács kiküldöttje az, akinek a vállára ezeken a területeken az egész feladat, az egész felelősség ránehezedik. S míg a munkáspártok kezén lévő minisztériumok területén a fegyelmi eljárás a tisztogatás után megmaradó reakciós elemek ellen komoly és hatásos fegyver lesz, addig a Független Kisgazdapárt kezén lévő minisztériumok területén most, a tisztogatás során kell alapos és mélyen szántó munkát végezni, mert nem valószínű, hogy a tisztogatás befejezte után a munkáspárti miniszterekeken kívül más miniszterek is élni fognak a felfüggesztés és a fegyelmi eljárás fegyverével."[109]

Mindezek alapján az elbocsátandók létszámára vonatkozóan az idő tájt napvilágot látott „előzetes irányszámok" elfogadása nem csupán azért jelent nehézséget, mivel azok a közalkalmazottak összlétszámához viszonyítva jelentős

[109] A Zöld Sándor bevezető előadását követően elhangzott felszólalásokban felvetődött az az — ekkoriban elsődlegesen a parasztpárti Erdei Ferenc által szorgalmazott — javaslat is, hogy dolgozza ki a kommunista párt a közigazgatás átfogó reformját, mivel annak megvalósításából „természetesen adódik az, amit a B-listával akarnánk elérni". (Kiss Imre makói és Szücs Elek kisújszállási polgármesterek hozzászólása). A hozzászólásokra válaszoló Vida Ferenc — akit ekkor neveztek ki a B-lista miniszteri biztosává — nem értett egyet azokkal „akik a közigazgatás megtisztításánál fontosabbnak tartják a közigazgatás reformját. Ez nagyon fontos, de nem tudunk reformokat végrehajtani ilyen köztisztviselői réteggel. Ha hozzá akarunk nyúlni a közigazgatás reformjához, előzőleg meg kell tisztítani a közigazgatást. Lényegesebb kérdés nincs a tisztogatásnál". PTI. Arch. 274–15/13.

eltéréseket mutatnak, hanem azért is, mert jelöletlen, hogy abba beleértették-e a rendelettől függetlenül, más úton elbocsátandók (vagy a már időközben felfüggesztettek) számát. Ezért az alábbi adatok inkább csak a politikai szándék számszerű nagyságrendjének érzékeltetésére szolgálnak. Gerő Ernő 1946. februárjában 200 000 közalkalmazott elbocsátását helyezte kilátásba.[110] A Szabad Nép először 150—200 ezer, majd később 100 000 főre becsülte a közalkalmazásból eltávolítandók számát.[111] A Szakszervezeti Tanács — újabb leépítendő csoportot is megjelölve — 60—65 000 közalkalmazotti és 25—30 000 magánalkalmazotti elbocsátással számolt.[112] Hasonlóképpen számottevő eltérést mutatnak azok az adatok, amelyek a B-lista végrehajtását követően az elbocsátottak létszámáról tudósítanak. Bán Antal iparügyi miniszter 1946 októberében, egy interpellációra adott válaszában — a Szakszervezeti Tanács tájékoztatására hivatkozva — 106 000-re teszi a B-lista rendelet alapján elbocsátottak számát.[113] A Szakszervezeti Tanács ugyanekkor megjelent kiadványában viszont azt olvashatjuk, hogy „a közalkalmazotti B-lista kereken 62 000 embert érint".[114] Rajk László belügyminiszter, az MKP ugyanebben az időben tartott III. kongresszusán elmondott felszólalásában 50—60 000 főben adja meg az elbocsátott köztisztviselők számát, majd hozzáteszi, hogy ha leszámítjuk a B-lista revíziója kapcsán állásukat visszanyerőket, „még mindig elbocsátottunk 45—55 000 reakciós köztisztviselőt".[115]

A fenti adatok szemléletesen számszerűsítik a „reakciósság" fogalmának korabeli kommunista felfogását, a B-listának mégis, egy ezen jóval túlmutató politikai jelentéstartalma miatt volt igazán komoly súlya az 1946. évi közéletben. A felszabadulást követően ez volt az első olyan kérdés, amely — a koalíció felbomlásával is fenyegetve — végletesen kommunista—kisgazda párharcra redukálta a pluralista keretekben folyó kormányzást, s e küzdelemből a „kisebbségi" kommunista párt került ki győztesen. A B-lista megvalósult formájában ugyanis az MKP-nak sikerült azt az eredeti törekvését érvényre juttatnia, amelyet Rákosi Mátyás már 1945 novemberében, a nemzetgyűlési választásokat követően megjelölt. Eszerint, a politikai szempontok alapján elbocsátandók helyére „kommunista, szociáldemokrata és szakszervezeti embereket" kell közszolgálatba állítani.[116] E célt szolgálta a különböző tisztviselői állásokra gyorsított ütemben előkészítő közigazgatási képesítő tanfolyamok megindulása is.

[110] Csongrád Népe, 1946. február 10.

[111] Ld. Szabad Nép, 1946. május 3., illetve 8-i számait.

[112] Szakszervezeti Közlöny, 1946. 15. sz. 1. *Kovács M. Mária* — már idézett munkájában — a Pénzügyminisztérium által közzétett adatok alapján végzett számításai szerint „a rendeletben megszabott arányok eléréséhez kb. 160 000 fő elbocsátására lett volna szükség". I. m. 48.

[113] NN. IV. 231.

[114] A Szakszervezeti Tanács Gazdasági és Statisztikai Közlönye, 1946. október 6.

[115] A népi demokrácia útja. A Magyar Kommunista Párt III. kongresszusának jegyzőkönyve. Bp. 1946. 168.

[116] *Balogh Sándor:* A baloldali erők küzdelme a közigazgatás demokratizálásáért. Párttörténeti Közlemények, 1974. 2. sz. 60.

E hatalmi-politikai párbaj közvetlen kiváltó oka a nemzetgyűlési választások eredménye volt. A választásokon győztes, ezáltal a törvényhozást uraló kisgazdák, és a végrehajtó hatalmi kulcspozíciók terén még az „ideiglenesség" korszakában megszerzett többségüket megőrizni kívánó, politikai blokkba tömörülő baloldali pártok között egy erőegyensúly jött létre. Ez a hatalmi intézmények birtoklása szempontjából egy olyan kettősséget, „hatalmi dualizmust" eredményezett, amely ugyan a koalíciós keretekben folyó, pluralista, hatalommegosztásos kormányzástól nem idegen, de az adott esetben ezt a kettősséget a koalíció két szélső pólusán álló pártok igyekeztek a maguk számára kedvező kimenetellel „egyértelművé" tenni. Ezt a célt szolgálták a kisgazdapárt „arányosítást", majd önkormányzati választásokat szorgalmazó követelései éppen úgy, amiként az államosításokat, a közigazgatás megtisztítását sürgető kommunista fellépések, mintegy újólag szemléltetve Max Weber megállapitását, mely szerint „a pártharcok kivétel nélkül nemcsak dologi célokért vívott küzdelmek, hanem és elsősorban a hivatalok fölötti uralomért folyó harcok is".[117] A közigazgatás ismételt és radikális megtisztításával összefüggő koalíción belüli — válságok sorozatát eredményező — konfrontációnak ez volt a mozgató rugója.

Mindezek alapján egy további kérdés is újragondolandó. A közalkalmazottak létszámának változásáról rendelkezésre álló statisztikában nem követhető az elbocsátások legalábbis félszázezres nagyságrendje, sőt azok a közalkalmazotti létszám állandó emelkedéséről tudósítanak. Már 1947-ben 106 000 új közalkalmazotti állás létesül.[118] Ez arra enged következtetni, hogy a B-lista indoklása során hangoztatott, az államháztartás túlterheltségének elkerülhetetlen mérsékléséről szóló érvelések a tisztogatás legitimálását, illetve zökkenőmentesebb elfogadtatását voltak hivatva szolgálni. A B-lista megvalósult formájában így leépítés helyett a „lecserélés" funkcióját töltötte be, mégpedig oly módon, hogy egy központilag ellenőrzött célirányos társadalmi-politikai őrségváltást valósított meg.

Ugyanakkor a B-listának, mint a pártpolitikai harc arzenáljába tartozó eszköznek két további vetülete is volt. Az egyik, az antifasiszta jelszavak és intézkedések funkcióváltása. Az eredetileg a fasizmus és „honosított" válfajainak felszámolása érdekében hozott törvények, rendeletek és más intézkedések, illetve az ezek megokolását szolgáló jogos és helytálló érvek, a hatalomért folytatott koalíción belüli pártküzdelmek kiéleződésének időszakában, egy fogalomcsúsztatás, értelmezésbeli metamorfózis következtében mindinkább egy parttalan „jobboldaliság", „reakciósság" elleni kommunista harci eszközzé váltak.

A fentebb jelzett okok miatt és az érintett módon folyó hatalmi küzdelemnek a másik vetülete, hogy annak a pártkeretekben szerveződő politikai szférán túlmutató

[117] *Max Weber:* A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. In: Állam, politika tudomány. Bp. 1970. 410—411.

[118] *Kovács M.* i. m. 50. ld. még: Gazdaságstatisztikai Tájékoztató, 1947. 78—79., 330—331. 1948. 182—183., 230—231. 1949. 106—107.

hatása is volt. Az igazolások, B-listázások és más adminisztratív intézkedések sora nemcsak az elbocsátottak mintegy félszázezres tömegére volt hatással. Míg a hatalom birtoklásáért folyó pártharcok a széles közvéleményben „csak" egy politikai instabilitás érzetét keltették, addig a közalkalmazotti rétegben az egymást követő processzusok valós egzisztenciális bizonytalanságérzetet indukáltak. Mindez a tisztviselő társadalmon belül oly módon csapódott le, hogy míg a politikai szempontú kontraszelekciós intézkedések nyomán elbocsátottak életútjukat tekintve kerültek kényszerpályára, addig a „bentmaradók" igyekeztek alkalmazkodni a permanensen változó körülményekhez, ami viszont magatartásbeli kényszerpályát jelentett. Az új rendszerhez való, inkább félelem diktálta, semmint azonosulni tudásból eredő alkalmazkodást, illetve ambivalens magatartást, elsődlegesen az eddigiekben tárgyalt, a közalkalmazotti réteget mindinkább kollektíve reakciósnak ítélő állásfoglalások váltották ki. Lukács György írja egy helyütt, hogy „ha az ellenállási mozgalomban annyi ember vett volna részt, mint ahány azt most múltjának stilizálása segítségével — nemegyszer jóhiszeműen is — elképzeli, úgy bottal is kiverhettük volna a németeket Magyarországról".[119] E gondolatmenetet témánkra adaptálva: ha a felszabadulást követően valóban annyi reakciós, fasiszta köztisztviselő maradt volna közalkalmazásban, mint amennyit a B-lista szükségességének bizonyítása érdekében a politikai argumentáció — a „régi" állomány szinte maradéktalan idesorolásával fellelni vélt,[120] akkor, ha előbb nem is, de a proletárdiktatúra megteremtését követően ennek a garnitúrának radikális gyorsasággal kellett volna eltűnnie a közalkalmazotti pályáról. Az a tény azonban, hogy a közalkamazottak kétharmada még 1949-ben is a „régi" (már 1945 előtt is) alkalmazottakból került ki,[121] ismét csak azt a következtetést támasztja alá, hogy a B-lista idején megfogalmazódó tisztviselő-ellenes vélemények elsődlegesen a pártpolitikai küzdelmekkel álltak összefüggésben. Másfelől viszont, hiába tudjuk, hogy a kisgazdapártnak szóló, de a tisztviselőknek „címzett" elutasító álláspontok lényegében olyan metakommunikációs formában hatottak, mint a „lányomnak mondom, hogy a menyem is értsen belőle" jellegű közvetítő mechanizmus, a hatalmi-politikai intézményrendszerben elfoglalt pártpozíciók megváltoztatását célzó politikai harcok nem lényegtelen mellékhatásaként elsődlegesen az igazgatási apparátuson „csattant az ostor". Ezekkel az okokkal függ össze annak az adatnak a relativizálódása is, hogy 1949-ben a közalkalmazottak körében a

[119] *Lukács György:* Leszámolás a múlttal. Új Magyarország, 1946. április 16.

[120] Az éppen folyamatban lévő B-listázások időszakában, 1946 júniusában találkozhatunk a tisztviselőtársadalmat talán a legélesebben elítélő politikai állásfoglalással. Rákosi Mátyás egy nyilvános beszédében „utolsó csatlós" szerepünket is a köztisztviselői karral szembeni kollektív felelősség formájában veti fel: „A horthysta köztisztviselők és katonatisztek akadályozták meg, hogy 1944 őszén átálljunk a németektől. Ezekkel az árulókkal szemben a vaskéz politikáját kell alkalmazni." Debrecen, 1946. július 23.

[121] *Kovács M.* i. m. 51.

kommunista párttagok 67%-át a „régiek" tették ki.[122] Abban a mesterségesen gerjesztett belpolitikai légkörben ugyanis, amelyben 1946-tól kezdődően a „reakciósság" újabb és újabb társadalmi csoportokra terjedt ki, jelentős mértékben megnehezült a „civil társadalom" háború utáni békés konszolidálódása, s emiatt meglehetősen nehéz felmérni, hogy a proletárdiktatúra megteremtését követően egyedül hatalmon maradó párt iránti affinitásban mennyiben játszott szerepet a meggyőződés, az alkalmazkodási készség, illetve a félelem kompenzálása.

[122] Uo.

TÖRTÉNETI IRODALOM

HERMANN KELLENBENZ

DEUTSCHE WIRTSCHAFTSGESCHICHTE BD. II. VOM AUSGANG DES 18. JAHRHUNDERTS BIS ZUM ENDE DES ZWEITEN WELTKRIEGES

Verlag C. H. Beck. München, 1981. 544 o.

NÉMET GAZDASÁGTÖRTÉNET. 2. KÖTET. A 18. SZÁZAD VÉGÉTŐL A 2. VILÁGHÁBORÚ VÉGÉIG

Az alábbiakban ismertetett könyv Kellenbenz 1978-ban megjelent, a német gazdaságtörténet alakulását a kezdetektől a 18. század végéig vizsgáló munkájának folytatása. A problémakör feldolgozására az NDK történetírása is tett már kísérletet Dieter Baudis és Helga Nussbaum „Gazdaság és állam" (Wirtschaft und Staat) című háromkötetes vállalkozásában, amely rövidebb, a 19. század végétől 1945-ig terjedő időszak vizsgálatát végezte el.

Kellenbenz három azonosan felépített részben ábrázolja közel három évszázad német gazdaságtörténetét. „A francia forradalomtól a birodalom alapításáig" címet viselő első részben a szerző röviden vázolja a kor politikatörténeti hátterét: kitér a francia forradalomra, és utal azokra a változásokra, melyek a forradalom következményeként a német térség kisebb és nagyobb államalakulataiban bekövetkeztek. Megállapítja, hogy Ausztria és Poroszország már 1815-től „külön életet" élt a Német Szövetségen belül, és egyre élesedő rivalizálásuk végül az 1866-os háborúhoz vezetett. A fejezet nagyobbik hányada a korszak gazdaságtörténeti kérdéseivel foglalkozik; adatokban gazdag elemzésekkel követi nyomon mindenekelőtt a majdani Német Birodalom gazdasági fellendülését megalapozó folyamatokat. Úgy ítéli meg, hogy Németország a 19. század elején a technikai újítások alkalmazásaiban nemcsak Angliától, de még Belgiumtól is erősen elmaradt, mégis a gazdasági felemelkedés jól érzékelhető jelei már ez időben egyértelműen megmutatkoztak. Különösen figyelemre méltó erőfeszítések történtek a textilipari gépek, valamint a kor modern energiáját szolgáltató gőzgép gyártásának német földön való elterjesztésére. Ugyanakkor a nehézipar egyik fontos ágazatában, a bányászatban, a Ruhr-vidéki mélyen fekvő szénmezők kitermelésénél alkalmazott technikai újítások (tübing, biztonsági lámpák stb.) segítségével Németország meg is kezdhette a felzárkózást. Lendületes fejlődést regisztráltak a vasgyártásban, a vasfeldolgozásban és a textiliparban is, mely utóbbi Németországban is az ipari forradalom vezető iparágának bizonyult. A pozitív jelek sokasodása ellenére — hangsúlyozza Kellenbenz — az iparban összességében mégis a kézműipari jelleg dominált.

A gazdasági élet másik fontos ágazatában, a mezőgazdaságban szintén erőteljes változásokról számol be a korszak krónikása. Bár a század első felében e területen is az angol gyakorlat utánzása dominál, a század közepétől azonban egyre inkább elterjednek a német szakemberek újításai, sőt azokat — mint Rudolf Sack ekéit — más országokban is használták. Az általános fejlődés felgyorsulását jelentős mértékben elősegítette a paraszti terhek fokozatos könnyítése, majd felszámolása, még ha a mezőgazdaság viszonyaiban nem is történt olyan radikális változás, mint amilyent Angliában az iparosodás, Franciaországban a polgári forradalom előidézett. A 19. század első felében észlelt gazdasági fellendülésnek azonban határt szabott az egységes piac és a politikai centralizáció hiánya; az átfogó közigazgatási, oktatási, közlekedési, kereskedelmi tervek megvalósítását egyértelműen akadályozta a széttagoltság. A század közepére így egyértelművé vált, hogy egységes nemzetállam létrehozása nélkül Németország nem lehet életképes Európa politikai és gazdasági életében.

A könyv második része az 1870-től az 1. világháborúig terjedő időszakkal foglalkozik, amelyet a korábbinál is dinamikusabb gazdasági fejlődés jellemzett, s amely erőteljes expanzív politikai irányvonallal párosult. A társadalom és a gazdaság szerkezetében végbement változások eredményeként a császárságban a modern ipari állam legfőbb jellemző vonásai — a továbbélő ellentmondások ellenére is — fellelhetők.

Kellenbenz részletesen beszámol azokról a politikai és gazdasági ellentétekről, melyek az agrárius-merkantilista viszályban csúcsosodtak ki, s melyek — úgy tűnik — a Magyarországon tapasztaltaknál élesebb formában jelentkeztek. Kiemeli, hogy Bismarck szociális törvényei a lakosság életszínvonalának és szociális körülményeinek erőteljes javulását segítette elő. A kancellár intézkedéseinek antidemokratikus, antiszociális, munkásellenes jellegét maga is elismeri, de egyben arra is rámutat, hogy a korszakban olyan szociálpolitikai rendeletek születtek, melyek egyértelműen elnyerték a munkásosztály többségének tetszését. Ezek közé sorolja az 1883. évi betegbiztosítási, az 1884. évi balesetbiztosítási és az 1889. évi öregségi és rokkantsági törvényt, melyek a munkásság egy részét szerinte elidegenítették a szociáldemokrata mozgalomtól. A „reformok" jelentőségét és hatását talán kissé túlértékelő álláspontjával nem áll egyedül a polgári német történetírásban, véleménye e tekintetben megegyezik Wilhelm Treu-éval, aki szerint a fentebb említett törvények „a modern ipari kapitalista társadalom első nagy szociálpolitikai alkotását" jelentik.

A Németország általános gazdasági fejlődésével kapcsolatos megállapításaival általában egyébként egyetérthetünk. Ismeretes, hogy a hazai eredetű technikai újítások számának gyors emelkedése eredményeként Németország már nemcsak egyszerűen követte, hanem egyre több esetben diktálta is a fejlődés ütemét és irányát. Az iparosítási folyamatnak a század közepétől tapasztalható ugrásszerű felgyorsulását nagymértékben segítette az egységes, megnövekedett felvevőképességű belső piac formálódása, az egységes jogalkotás, s mindazon intézkedések együttese, melyek nélkül elképzelhetetlen a modern nemzetgazdaság. Németország eredményesen használta fel gazdaságának rekonstrukciójára a francia háborús jóvátétel összegét, ami szintén hozzájárult ahhoz, hogy a 90-es évektől a világgazdasági versenyben Angliát megelőzve az USA mögött a második helyet foglalta el a képzeletbeli ranglistán. Kellenbenz az angol történetírók egy részével is vitatkozva leszögezi, hogy a századforduló időszakától a német nehézipar egyértelműen fölénybe került a világpiacon. Előkelő helyet foglalt el a szerszámgépgyártás, és a két fiatal iparág: a vegyi- és az elektromos ipar is. A versenyképes ipar szinte „provokálja" az erőteljes gazdasági expanziót, ennek kezdete már a 80-as évektől jól érzékelhető.

A mezőgazdaság fejlődését vizsgálva és értékelve a könyv felhívja a figyelmet a gépesítés elterjedésének fontosságára, egyes esetekben — pl. a gőzekénél — viszont eltúlozza azok jelentőségét. Az új agrotechnikai eljárások terjesztésében a jól kiépített, több lépcsős oktatási hálózat mellett nagy segítséget jelentettek a különböző (takarék, gépkölcsönző, tejtermelési és növénytermesztési stb.) egyesületek, — amelyek történetének feldolgozásával egyelőre hazai történetírásunk is adós maradt.

A kötet harmadik része az 1. világháborútól a 2. világháborút követő összeomlásig követi nyomon az eseményeket. Ebből megtudjuk, hogy az első háború és az ezt követő békeszerződések következtében hosszú évekre megtört a gazdaság fejlődésének lendülete. A megváltozott körülmények hatására — akárcsak a magyar történelemben — máról holnapra szűntek meg a hagyományos piacok és hosszú évtizedes gazdasági összefonódások. Kellenbenz érzékelteti az átalakulás radikalizmusát, megemlíti többek között, hogy a német vegyipar azért veszítette el vezető pozícióját egy időre, mert a háború után megszűnt szabadalmainak védettsége is. Az ismert problémák ellenére a német gazdaság 1925 körül már fokozatosan erőre kapott, de alighogy fellélegezhetetett, az 1929—33-as gazdasági világválság okozta nehézségek rázták meg újra. A weimari köztársaság az akkumulálódó politikai, társadalmi és gazdasági ellentmondásokkal képtelen volt megbirkózni, a nemzetiszocialista kísérlet pedig nemzeti tragédiába torkollott.

A szerző részletesen elemzi a nácik gazdasági elképzelését, s úgy véli, talán agrárpolitikájuk volt még a legvilágosabb és legkövetkezetesebben végrehajtott. Gazdasági koncepciójukat az autarkiára, valamint a munkanélküliség felszámolására irányuló törekvés jellemezte elsősorban. Ez a gazdaságpolitika ért el bizonyos részsikereket, kezdetben bizonyos fokig népszerűnek is bizonyult, amit a szerző két példa említésével igyekszik bizonyítani: 1. A német kivándorlási mozgalom, amely a korábbi évtizedekben jelentős tömegeket érintett, 1933 után lelassul, sőt erős visszavándorlási hullám veszi kezdetét. Hitler hatalomrajutása után „mindössze" 400 ezer német állampolgár hagyta el az országot, ebből 370 ezer volt a zsidó. 2. Maga a szerző is némi meglepetéssel jut a rendelkezésére álló források alapján arra a következtetésre, hogy a munkásság nagyobb hányadát, a német munkásmozgalom erős kommunista, szociáldemokrata és szakszervezeti hagyományai ellenére meglepően gyorsan sikerült a náci munkáltatói szervezetekbe beléptetni. A mezőgazdaságról szólva Kellenbenz megállapítja, hogy a válság leküzdése után a termelés

színvonala lassan emelkedett. A paraszti üzemekben is számottevő mértékben elterjedt a traktor és műtrágyák használata. A különböző kampányjellegű termelési „csaták" (Erzeugungschlacht) — pl. siló-akció — sokban segítették az új eljárások gyorsabb elterjesztését.

A gazdasági válság kedvezőtlen hatásai ellenére — rövid időszakot leszámítva — a német ipar külföldi terjeszkedése, beruházó tevékenysége folytatódott. A szerző külön kiemeli a Szovjetunióval lebonyolított élénk és nagy volumenű kereskedelmi tevékenység jelentőségét, amelyben a Siemens cég volt a legaktívabb. Meglepődve tapasztalható, hogy a német—magyar gazdasági kapcsolatokra egyetlen mondatban sem tér ki.

A német gazdaság történetét bemutató munka végén Kellenbenz röviden összegezi mondanivalóját, melyből újszerűnek tűnő, vitára ingerlő megállapítására külön is utalnánk. Úgy ítéli meg, hogy a tárgyalt korszak gazdasági fejlődését a társadalom nagyfokú átalakulása kísérte, ami az egyes osztályokon belül is erőteljes rétegeződést idézett elő. A társadalom átalakulásának „marxista célkitűzései", szerinte azért nem valósultak meg, mert a munkásosztály szervezetei, elsősorban a szakszervezetek ezt akadályozták, mivel tevékenységükkel „az ipari kapitalista rendszer ridegségének enyhítését" segítették elő.

Jelzett fenntartásaink, az egyes fejezetekben olykor feleslegesnek tűnő átfedések, ismétlések ellenére is egyértelműen az a véleményünk, hogy Kellenbenz a vizsgált korszak s különösen a Németország történetével foglalkozók számára nélkülözhetetlen munkát alkotott. Művét részletes bibliográfia, térképek, grafikonok teszik még hasznosabbá.

Fehér György

WOLODOMIR KOSYK

LA POLITIQUE DE LA FRANCE À L'ÉGARD DE L'UKRAINE MARS 1917—FÉVRIER 1918

Paris, 1981. 304 o.

FRANCIAORSZÁG POLITIKÁJA UKRAJNÁVAL SZEMBEN 1917 MÁRCIUS—1918 FEBRUÁR

Gazdag, eddig még nem publikált forrásanyagra támaszkodva mutatja be Kosyk a címben jelzett egy esztendő történetét, melynek kiválasztását az magyarázza — hangsúlyozza könyve előszavában —, hogy Ukrajna ebben az időben a diplomáciai játék egyik legfőbb területe volt. A mű azonban nem csupán Franciaország magatartását, ennek változásait, ellentmondásait kíséri nyomon, hanem felvázolja a német, az osztrák-magyar politika, az orosz Ideiglenes Kormány és a bolsevikok viszonyulását az ukrán kérdéshez, illetve utal a brit magatartásra is. A téma kiszélesítése időben is megvalósul, mert a könyvben a mai Ukrajnáról éppúgy találunk adatokat, mint történetének kezdeteiről. Ami pedig a francia—ukrán kapcsolatokat illeti, a legrégebbi adatok a 11. századra nyúlnak vissza, amikor I. Henrik francia király feleségül vette Bölcs Jaroszláv lányát, Anna hercegnőt. E kuriózumnál persze fontosabb, hogy milyen szerepet kapott Ukrajna az új- és legújabbkori francia politikában.

Franciaország a 17. századtól érdekelt e területen, illetve Kelet-Európában, mert szövetségest keresett a Habsburgok ellen. Ehhez Svédország, Lengyelország és Törökország jött számításba. Mivel Ukrajna ekkor Lengyelország része volt, ezért csak a francia—lengyel viszony függvényében érdekelhette Párizst. Lényegét tekintve ez volt a helyzet az első világháború alatt, és a könyvben tárgyalt egy esztendő során is, csak más összefüggésben, a francia—orosz szövetség keretében. Ukrajna nagy része ugyanis ekkor már Oroszországhoz tartozott.

Kosyk ezután az ukrán nemzeti mozgalom születésével, történetével foglalkozik, és bemutatja az emigráció tevékenységét is. Ez utóbbi tényezővel kapcsolatosan beszél a Nemzetiségek Központi Hivatalának létrejöttéről 1912-ben Franciaországban. Ennek a szervezetnek az volt a célja, hogy összefogja

az európai nemzetiségi emigráció (lett, litván, ukrán, lengyel, cseh, szerb, horvát, zsidó, örmény stb.) munkáját, és informálja mindenekelőtt az antanthatalmakat a kisebbségek ügyéről. Első konferenciájukat 1915 júniusában tartották Párizsban, P. Painlevé és Ch. Seignobos elnökletével. A hivatalos antant-politika azonban nem vett tudomást erről az eseményről. Az ukrán ügyről pedig az volt a franciák véleménye, hogy veszélyezteti a francia—orosz szövetséget, és ezzel az ellenség ügyét szolgálja. Ezért még azt is megtiltották, hogy a Lausanne-ban megjelenő Revue Ukrainienne Franciaországba kerülhessen. Az ukrán emigráció lehetőségeit azonban még egy tényező nehezítette: hiányoztak a Beneš, Masaryk típusú és jelentőségű vezetők. A szerző ismerteti az ukrán nemzeti mozgalom belső nehézségeit, problémáit is a cári birodalomban. Kiemeli, hogy az ukrán társadalom nagy részét a parasztság alkotta; az ukrajnai munkásságnak csak 41%-a volt ukrán. Hasonló helyzet volt a városokban is, ahol az ukránok aránya nem érte el az 50%-ot. Kijevben például 16,4% volt az arányuk.

Az ukrán, de az orosz birodalom más nemzetiségei szempontjából is hangsúlyozza a könyv az 1917-es februári forradalomnak azt a hatását, hogy felerősítette a nemzeti törekvéseket a birodalom nem orosz területein. E folyamat eredményeként jött létre 1917. március 17-én Kijevben a Központi Rada, mely Ukrajna autonómiájára törekedett, az orosz államon belül. 1917 júniusában a Rada ezt proklamálta is.

A szerző különböző francia lapok véleményét idézi az autonómia bejelentésével kapcsolatban. Az újságok többségét nyugtalanította ez a fejlemény. A politikusok és az ipari vállalkozók véleményét kifejezve, a lapok Oroszország egységének szükségességét hangsúlyozták. A könyv többször idézi Jean Pélissier újságíró tudósításait, aki Joseph Noulens-szal, az új francia nagykövettel érkezett Petrográdra, majd Kijevbe ment. 1917 nyarán arról írt, hogy a francia politikai vezetésnek számolnia kell az ukrán kérdéssel. Franciaországban azonban változatlanul erős volt az a nézet, hogy Ukrajna autonómiája veszélyt jelent a francia—orosz szövetségre, illetve — egy ukrán szeparatizmus Lengyelország jövendő rekonstruálását is fenyegetné. Ennek ellenére az ukránok nyugati segítségben reménykedtek, mivel az Ideiglenes Kormány nem ismerte el autonómiájukat. A franciák abban lévén érdekeltek, hogy megmaradjon az orosz front, ahol 1917 augusztusában még 40 osztrák és 84 német hadosztály volt lekötve, a francia nagykövet arra figyelmeztette az ukrán autonóm kormány külügyminiszterét szeptemberben, hogy ne okozzanak nehézségeket az Ideiglenes Kormánynak azzal a törekvésükkel, hogy Oroszországot föderációvá alakítsák át.

Kosyk a keleti frontnak francia szempontból két fontos központját emeli ki: az egyik Jasi, a másik Petrográd. E két pont között állandó rivalizálás folyt. Jasiban Berthelot tábornok a románokra támaszkodva vélte biztosítottnak a harc folytatását. Petrográd viszont Ukrajnát tartotta fontosabbnak. Az orosz főváros francia köreiben volt egy harmadik irányzat is, Sadoul kapitánnyal az élen, aki Trockij barátja volt, és a bolsevikok elismertetésére törekedett.

1917 végén úgy tűnt, javulás következett be a francia—ukrán kapcsolatokban: Tabouis tábornok személyében francia megbízott érkezett Kijevbe. Ez gyakorlatilag az 1917 novemberében kikiáltott önálló Ukrán Köztársaság elismerését jelentette, aminek sürgősségére ekkor Berthelot tábornok is felhívta a politikai vezetés figyelmét. 1918 január végén azonban megváltozott a véleménye, s azt hangsúlyozta: az antantnak semmiféle előnyt nem jelent Ukrajna támogatása, mivel gazdasági helyzete súlyos, gyakorlatilag nincsen hadserege, a nép körében pedig igen erős a békevágy. A franciák Ukrajna iránti érdeklődése valóban hamarosan abbamaradt, mivel a Rada 1918. február 9-én különbékét írt alá a németekkel, március 2-án pedig német csapatok foglalták el Kijevet.

Kosyk a fő vonal, a francia mellett röviden azt is megmutatja, hogy a németek ténylegesen csak 1917 augusztusától érdeklődtek Ukrajna iránt, s a függetlenség kérdése Breszt-Litovszk előtt szóba sem került. Bécs ezzel szemben győztes háború esetén független Ukrajnát akart, mivel a Monarchia egy 30 milliós növekedést képtelen lett volna elviselni. Ráadásul ezzel a megoldással Oroszország gyengítését is megvalósíthatónak vélte.

A könyv végén, konklúzióként a következő megállapítást teszi a szerző Franciaország magatartásával kapcsolatban az ukrán kérdésben: „A forradalomtól és az orosz hadsereg szétesésétől meglepve, Franciaországnak semmiféle helyettesítő, pót-politikája nem volt. Hogy időt nyerjen, időleges megoldásokkal próbálkozott, rábízva magát helyi misszióinak akcióira: Oroszországban, Ukrajnában és Romániá-

ban." Az időnyerésre mindenekelőtt azért volt szükség, mutat rá Kosyk, mert a francia vezérkar számításai szerint 1918. márciusában 20, júniusban pedig 30 hadosztály hiányára lehetett számítani a frontokon, mindaddig, míg az amerikai csapatok meg nem érkeznek. Ezért mutattak érdeklődést Ukrajna iránt. A probléma csupán az volt, hogy erős nemzeti hadsereget az ukránok francia segítség nélkül nem tudtak létrehozni. És bár a szerző Franciaország érdeklődésének rapszódikusságát az ukrán kérdésben elsősorban azzal magyarázza, hogy nem kapott elegendő és pontos információt a politikai vezetés, illetve a kapott hírek ellentmondóak voltak, az előbb említett katonai szempontok is minden bizonnyal komolyan estek latba a francia vezetés döntéseinél.

Kosyk azonban mélyreható elemzéseket nem végez. Igaz, ezt nem is tűzte ki célul; mint könyve bevezetőjében említi, főleg arra törekedett, hogy a lehető legteljesebben idézze a szakemberek számára is eddig még ismeretlen forrásokat, de ezek kommentálása, magyarázása nélkül. Így bár valóban gazdagon dokumentált könyvet adott ki kezéből, több területen azonban hiányérzete van az olvasónak. Nem tudja meg például, hogy a franciák miért nem segítették az ukránokat a hadsereg létrehozásában? Azt sem ismerjük meg, hogy a francia politikai vezetésben kik, miért érdeklődtek Ukrajna iránt, és kik álltak mögöttük? Elégtelennek tűnik az is, hogy információhiánnyal, a kijevi, illetve a petrográdi francia képviselők nem megfelelő politikájával magyarázza Kosyk a francia Ukrajna-politika rapszódikusságát.

A szerző hangsúlyozza, hogy 1917. november 20-tól Ukrajna egy állam minden alkotmányos elemével rendelkezett, s lehetne még sorolni azokat a momentumokat, melyek — többnyire közvetett módon — meghatározott ideológiai töltést adnak Kosyk könyvének. Ez a töltet pedig kétségtelenül az ukrán nacionalizmusnak a megnyilvánulása. Mindezek ellenére Kosyk könyvét, főleg forrásgazdagsága miatt, haszonnal forgathatja — kellő kritikával — elsősorban a korszak iránt érdeklődő szakember.

Majoros István

VELIKIJ OKTJABR' I VENGERSZKAJA SZOVJETSZKAJA RESZPUBLIKA

Moszkva, 1983, Nauka, 280 o.

A NAGY OKTÓBER ÉS A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG

A kötet több magyar—szovjet együttes konferencia anyagából válogatta össze a tanulmányokat, s ezeket a Magyar—Szovjet Társadalomtudományi Együttműködési Bizottság égisze alatt, de a Magyar—Szovjet Történész Vegyesbizottság együttműködésével is jelentette meg. A főszerkesztők Pach Zsigmond Pál és P. N. Fedoszejev akadémikusok, a felelős szerkesztő T. M. Iszlamov, a szerkesztőbizottság titkára G. V. Makarova, tagjai B. J. Zselicki, B. I. Koval, A. I. Puskas, Milei György és Mucsi Ferenc.

A bevezető a két forradalom hasonlóságát a két ország előzetes fejlődésének hasonló vonásaiból vezeti le, utal a munkásosztály szervezettségére, az Oroszországban lévő hadifoglyok jelentőségére. Felsorakoztatja a Tanácsköztársaság fejlődésének alapkérdéseit, hangoztatja a területi integritásról való lemondást, kiemeli a gazdasági eredményeket, de jelzi a hiányosságokat is, és a két munkáspárt gyors egyesüléséből adódott problémákat.

A tanulmányokat három nagy csoportba osztották. Az első a nemzetközi forradalmi mozgalom aspektusából vizsgálja a két forradalom közvetlen hatását és jelentőségét, a második inkább a Tanácsköztársaság belső kérdéseire koncentrál, a harmadik pedig a mának szóló tanulságokat kívánja összegezni.

P. N. Fedoszejev széles történelmi perspektívát ad a szovjet—magyar barátság fejlődéséről a szocialista internacionalizmus elvei alapján. Mérei Gyula a magyarországi osztályerőviszonyokat elemzi 1918. október 31. és 1919. március 21. közt, és hangsúlyozza az osztályellentétek élesedését, a szemben álló felek közti polarizálódást, amely a köztes rétegeket is az egyik vagy a másik mellé állította. Hajdu Tibor a polgári demokratikus forradalomtól a proletárforradalomhoz vezető út történeti-elméleti kérdéseit veti fel. Leninből kiindulva leszögezi, hogy nagyok voltak a hasonlóságok már a polgári demokratikus forradalomban, különösen a munkásosztály szerepét illetően. Magyarországon a burzsoázia csak

feltételesen támogatta Károlyi Mihályt, inkább passzív volt, és ez a jellemző a parasztságra is. A munkásosztály volt a legszervezettebb. 1919-ben tehát nem volt mire várni, a szocialista forradalom lehetőségét meg kellett ragadni. Utal viszont arra, amit a Tanácsköztársaság vezetői utólag erősen hangoztattak, hogy a munkásság nem volt elég áldozatkész, persze ennek a magatartásnak a korábbi fejlődésben megvoltak az objektív okai. Hangsúlyozza, hogy a két forradalom a nemzeti katasztrófa időszakában következett be, s két ellentétes megoldást kínált, Károlyi a területi integritás megtartására törekvő nacionalistát, a Tanácsköztársaság az ezzel szakító proletár megoldást. A Tanácsköztársaság azonban a szomszédos országok kispolgári és paraszti tömegeire nem tudott hatást gyakorolni.

Mucsi Ferenc az orosz februári forradalom magyarországi hatását elemezve arra mutat rá, hogy ekkor felcsillant a béke és a demokratikus átalakulás lehetősége, amit Tisza István bukása és az Esterházy-kormány megalakulása mutat, a kormány azonban végül is a háború folytatása mellett foglalt állást. Jemnitz János a nyugati, érdemben az angol és még inkább a francia szocialisták közvetlen reagálását elemzi a két szocialista forradalomra. B. I. Koval arra utal, hogy az Októberi Forradalom és az 1918 eleji finn forradalom után a Magyar Tanácsköztársaság jelentette a harmadik szocialista forradalmat, nagy előnye volt a hatalom békés megragadása, ezért vált lehetségessé az alkotó munka kibontakoztatása, mint a gyökeres változás lényege. A magyar forradalom nemzetközi fontosságát emellett még abban látja, hogy létrejött a munkásosztály egységes pártja és ennek révén a proletariátus hegemóniája a forradalomban, hogy az iparvállalatokat szocialista tulajdonba vették át, hogy reális intézkedések történtek a dolgozó tömegek anyagi helyzetének a javítására, és hogy tapasztalatot sikerült szerezni a forradalomnak a belső és a külső ellenforradalommal szemben történő megvédésében.

Milei György a leninizmus elterjedését vizsgálja, vitázik Lukács Györgynek azzal az 1960-as évek végén kifejtett felfogásával, amely szerint Lenin eszméit jóformán nem ismerték, de azzal a korábbi általános felfogással is, amely a leninizmust mintegy már szilárdan meggyökerezve ábrázolta. Milei Lenin fordításban megjelent munkáit és ezek kimutatható hatását számba véve úgy látja, hogy a leninizmus elsajátításának a kezdeteiről beszélhetünk. T. M. Iszlamov az Oroszországba került magyar hadifoglyok ideológiai fejlődését vizsgálja, elsősorban a hadifoglyok által kiadott sajtó alapján, Kun Béla példáján mutatja ki, milyen gyors lehetett ez a fejlődés, a szocialista forradalom vállalása. A magyar hadifoglyok az elsők közt csatlakoztak az oroszországi szocialista forradalomhoz.

I. N. Melnyikova és I. M. Kulinyics Szovjet-Ukrajna és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatait tekinti át, kiemeli az ukrajnai dolgozók szolidaritását, azt a tényt, hogy ukrajnai pilótának sikerült először április 9-én a Tanácsköztársaság területén leszállnia. A szerzők bemutatják a katonai segítség megadására irányuló elképzeléseket is. E. Ju. Juszupov sok adatot sorakoztat fel arra, milyen segítséget adtak a magyar hadifoglyok Turkesztánban, ahol 1920-ban 17 szervezetük működött, a szovjethatalomnak.

V. I. Fomin hadtörténeti szempontból vizsgálja a Szovjet-Oroszország és a Tanácsköztársaság közti katonai együttműködés kérdését. Az első terv az volt, hogy Bukovinán keresztül teremtik meg a katonai összeköttetést, és alakítanak közös frontot. Április elején ez a terv újra felvetődött, a vasútvonalak mentén kívánták az összeköttetést megteremteni. Az intervenció és Gyenyikin támadása azonban ezt a tervet meghiúsította. Május elején az a szovjet ultimátum, amely Besszarábia kiürítésére szólította fel a királyi román kormányt, jelentős román erőket kötött itt le, és ezért Magyarországon a román csapatok júliusig passzívak maradtak.

V. I. Hudanyics a Szlovák Tanácsköztársaság létrejöttét, mint az internacionalizmus lenini eszméinek megvalósulását ábrázolja, és hangsúlyozza, hogy a Szlovák Tanácsköztársaság vezetője, Antonín Janoušek a cseh és morva tartományokat is be akarta vonni, a csehszlovák külügyminisztériumhoz intézett táviratában kifejtette, hogy a cseh proletariátussal egységes és közös államban kívánnak a szlovákok élni. Ju. A. Piszarev a Tanácsköztársaságnak a jugoszláviai forradalmi mozgalomra kifejtett hatását foglalja össze. A kormány gátló intézkedései ellenére a tömegek jól értesültek a magyarországi eseményekről, és széles körben pozitívan reagáltak rájuk. Ez is hozzájárult ahhoz, számos belső egyéb nehézség mellett, hogy a jugoszláv állam nem tudott részt venni a Tanácsköztársaság elleni fegyveres intervencióban, illetve júliusban, amikor erre már hajlandó lett volna, már nem volt erre szükség, viszont passzivitása miatt a békekonferencia a Bánát keleti részét Romániának ítélte oda. M. V. Trojan és D. D. Daniljuk a kárpátaljai fejleményekre, a

dolgozók hatalmának létrehozására tett lépések eddigi szovjet történetírását tekinti át. V.A.Lamin és L. B. Szanzsieva pedig a szibériai magyar internacionalisták tevékenységének a historiográfiáját mutatja be.

A második rész első tanulmányában A. I. Puskas elvi összegezést ad a Magyar Tanácsköztársaság történetének egészéről. B. J. Zselicki a gazdasági és társadalmi változásokat összegzi, az ipar államosításától egészen az egészségügy átszervezéséig (még a kórházak új elnevezését is megvalósították, a munkásmozgalom nemzetközi nagy alakjairól) és az iskolaügyig. Péteri György az ipar nacionalizációjának a problémáit elemzi, rámutat a sietségre, amellyel ez történt, és a differenciálatlan hozzáállásra, amellyel minden 20 munkást meghaladó üzemet államosítottak, sőt sokszor helyi kezdeményezésre még ennél kisebb üzemeket is, ezért a nacionalizálás radikálisabb volt, mint Szovjet-Oroszországban. A nem államosított üzemek viszont nem jutottak nyersanyaghoz és egyéb ellátáshoz, ezért üzemképtelenek voltak. Az erőltetett koncentráció során sokat meg is szüntettek. A külföldi tőkések kezén lévő üzemeket vagy nem államosították, vagy kártérítést ígértek az eredeti tulajdonosoknak. A háború utáni gazdasági nehézségek közepette az elsietett intézkedések minden jó szándék ellenére nehezítették a gazdaság fellendülését. Kővágó László a Tanácsköztársaság nemzetiségi politikáját foglalja össze, a szocialista tanácsköztársaságok föderációjának a tervét, és külön kitér arra, milyen intézkedések történtek Kárpát-Ukrajnában a tényleges nemzeti autonómia megvalósítására. Köpeczi Béla a kultúrforradalom elvi kérdéseit veti fel, és ezek megoldását mutatja meg a Tanácsköztársaság idején. Abból indul ki, milyen elképzelések voltak Magyarországon ebben a vonatkozásban a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt, a polgári radikális Jászi Oszkár terveit is beleszámítva, főképp abban a vonatkozásban, milyen szerepet játszik a műveltség az osztályharcban. Az értelmiség nagy része a Tanácsköztársaság mellé állt. Köpeczi tárgyalja a Tanácsköztársaság nagyívű kultúrpolitikai elképzeléseit, utal arra, hogy Lukács György nézete szerint csak jó vagy rossz irodalom van. A vezetők közt azonban voltak nézeteltérések a kultúra szerepéről. Kunfi Zsigmond közoktatásügyi népbiztos elvetette a proletárdiktatúra érvényesítését a kultúra területén. Lukács György ezen a téren is a burzsoázia ellen kívánta irányítani a diktatúrát. Kun Béla viszont nemcsak a burzsoázia szellemi befolyása ellen lépett fel, hanem a Kassák Lajos által képviselt avantgardizmust is elítélte, a dekadenciával azonosította. Köpeczi végül is igen tekintélyes névsort mutat be a magyar szellemi élet vezető egyéniségeiről, akik mind támogatták a Tanácsköztársaságot. I. I. Pop a forradalom művészetének egy kérdését tárgyalja, a politikai plakátokat, ezek politikai és művészi elemzésénél utal arra, hogy ennek megvoltak az előzményei a magyarországi művészet fejlődésében. E. P. Csejpes a kárpát-ukrajnai kulturális változásokat sorolja fel, utal arra is, hogy ekkor hoztak létre először ukrán nyelvi és irodalmi tanszéket a budapesti egyetemen.

A harmadik részben Nemes Dezső a Magyar Tanácsköztársaság történetének és historiográfiájának egyes kérdéseiről szólva áttekinti a Tanácsköztársaság fejlődésének egészét, fontos kérdésekben a magyar történetírás más felfogást képviselő irányzataival szemben a maga felfogását világítja meg. G. I. Smanyko rövid áttekintést ad arról, hogyan valósultak meg a Tanácsköztársaság elképzelései és tervei a Magyar Népköztársaság történetének gyakorlatában. Lakos Sándor a proletárkultúra magyarországi megvalósulásának elvi kérdéseit fejtegeti, hogy azokból elméleti tanulságokat vonhasson le.

A jó néhány korabeli illusztrációval is ellátott kötet egészében jó, megbízható képet ad a szovjet olvasó számára a Tanácsköztársaság jelentőségéről, szovjet kapcsolatairól, a nemzetközi forradalmi mozgalomban betöltött szerepéről. Egy rövid ismertetés természetesen messzemenően nem adhat képet az egyes tanulmányok gazdag részeredményeiről, a felhasznált, széles körű forrásanyagról, a szakirodalom beható ismeretéről, csak a legfontosabb eredményekre utalhatott vázlatosan.

Niederhauser Emil

A SZOVJETUNIÓ SZÖVETSÉGI ALKOTMÁNYAI

(Szerk.: Kovács István)

Közgazdasági és Jogi Kiadó, Bp. 1982. 501 o.

A szövetségi (szovjet) állam kialakulásának 60. évfordulójához érkezve, méltán idéztük fel azokat a történelemformáló társadalmi tapasztalatokat, amelyek a föderatív államberendezkedés kialakulásához elvezettek. Ilyen értelemben mondtuk, hogy a szovjet építés tapasztalatai már a polgárháború, ill. az intervenciók korában történelmileg beigazolták azt a lenini nemzetiségi politikát, amely egyben a szocialista jellegű állami struktúrák fejlődésének az egyik fontos meghatározójává vált. A nemzeti önrendelkezés gyakorlati megvalósítását és a szovjet hatalom megszilárdítását ugyanis történelmi szükségszerűségként fogta össze a belső és a külső ellenség elleni harc. Ebből az alaphelyzetből fakadt valóban, hogy az önálló szovjet köztársaságok, ill. az orosz föderáció már a 20-as évek elején rákényszerültek az összehangolt katonai, gazdasági és diplomáciai lépésekre, amelyek két- és többoldalú ad hoc megállapodásokban, illetve pl. az érintett szovjet köztársaságok születését kifejező proklamációkban már nyomon követhetők. Szovjet-Oroszország és a független szovjet köztársaságok államkapcsolatai tehát a szocialista forradalom legalapvetőbb vívmányainak a megvédelmezéséhez tapadtak, közjogilag azonban csak valamiféle két- és többoldalú laza szövetséget képviseltek. Igaz, hogy a békés építőmunka korszakába való átlépés sem gyengítette meg ezeket a kapcsolatokat, miután pl. a gazdasági izoláció történelmileg lehetetlenült, az antant blokádja és a szétzilált gazdaság talpraállítása pedig éppen az erők egyesítése irányában hatott.

Az ún. hadikommunizmus felszámolása és a NEP eredményes kibontakozása azonban 1921 után új helyzetet hozott a szövetségi államkapcsolatok fejlődésében. Az a laza szövetségi rendszer, amely 1922 előtt kialakult, azzal járt, hogy a szövetségi feladatok jobbára az orosz föderáció (az OSZFSZK) megfelelő szerveire nehezedtek. Szovjet-Oroszországnak a diplomáciai, ill. a külgazdasági ügyekben kompetens szervei tehát már ebben az időben, mint összföderatív szervek léptek fel. Az ebből eredő súrlódások indokolták tehát a szövetségi kapcsolatok megújítását célzó tárgyalásokat is, amelyek ismét két- és többoldalú, államközi egyezmények felé haladtak. Az Ukrán és a Kaukázuson-túli Szovjet köztársaságok, ill. az OSZFSZK viszonyát rendező tárgyalások azonban rövid idő múltán bebizonyították, hogy a kétoldalú egyezményeket az általános közjogi rendezés szintjére kell emelni.

Ilyen előzmények után még 1922 nyarán kezdte meg a munkáját a Bolsevik Párt KB-nak az a speciális bizottsága, amely a szovjet köztársaságok szövetségi rendszerének az alapelveit kívánta lerögzíteni. A főbb célkitűzések, ill. az eszközök megválasztásában azonban ellentétes álláspontok ütköztek. Leninnek a politbürohoz küldött állásfoglalását (szeptember 26.) végül is a KB Plénuma magáévá tette, és ez az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségének a kialakulását jelentette. Valójában tehát az unitárius államhoz történő visszatérés csakúgy, mint a fennálló laza szövetségi viszonyokat konzerváló konföderációs törekvések tarthatatlannak bizonyultak, sőt az „Unió alkotmányának az alapvető pontjai" c. ajánlások elfogadása által az az ismert kompromisszumos terv is elesett, amely az önálló szovjet köztársaságokat az orosz föderáció autonóm köztársaságai közé sorolta volna be.

Íme, ezek a rövidre fogható ismeretek azok, amelyeket a hazai jogi közgondolkodásunk az Unió (a Szovjetunió) kialakulásának az előzményeiként tart számon. Közeledve a felidézett 60. évfordulóhoz, nyilván nem véletlen jelenségként tűnt azonban elénk a Közgazdasági és Jogi Kiadó gondozásában megjelent művek egyike, amely „A Szovjetunió szövetségi alkotmányai" cím alatt (Szerk. Kovács István, Bp. 1982. 501 l.) az eddiginél jóval összetettebb kép kialakítására adott lehetőséget. Egyenes folytatása ez a mű „Az októberi dekrétumok és az első szovjet alkotmány" (szerk. Kovács István, Bp. 1980. 271 l.) c. munkának, és azzal szerves összefüggésben tárult most elénk egy tudományosan is megalapozott kép a szocialista államtípus fejlődéstörténetének a mindmáig legjelentősebb összetevőiről.

A módszeres alkotmánytörténeti forráskiadás jeles tapasztalatainak a birtokában állította a mű figyelmünk középpontjába a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének a megalakulását (ld. I/1—3. dokumentumok alapján, Vö. 113—123. l.). Követi ezt „A Szovjetunió első alkotmánya", ill. az azzal összefüggő alkotmányos jogalkotás autentikus bemutatása (a II/4—13. sz. dokumentumok alapján 1933.

december 17-ig eljutva ld. 123—201. l.) és a különböző kiadások ellentmondásos szövegeitől megtisztított 1936. évi alkotmány (III./14. sz. dok.). Végül nyilván a hatályos jogállapotok tudományos elemzését szolgálva foglalja magában az idézett mű a Szovjetunió 1977. évi alkotmányát és az azzal összefüggő alkotmányos jogalkotás új anyagát (1980. augusztus 15-ig bezáróan, ld. 15—19. sz. dokumentumok alapján).

Különös jelentősége van annak, hogy a hazai közgondolkodás éppen napjainkban jutott egy tudományosan letisztázott (komplex) alkotmánytörténeti forrásműhöz, melynek nyilván folytatása lesz az európai (és más) szocialista államok fejlődését feltáró alkotások sorozattá formálódásában. Mindez azonban nem csupán kresztomatia-jellegű (tancélokat szolgáló), szemelvényes alapozása a közgondolkodásnak, hanem szigorúan tudományos igényességű is. A neves szerkesztő (szerző) reputációját öregbíti tehát, hogy a logikusan csoportosított források láttatásán túl önálló műnek beillő dimenziókat feltárva vezeti be az olvasót a történelemformáló kútfők, ill. az azokat hordozó konkrét társadalompolitikai körülmények megértésébe. Ez a megállapítás különösen meggyőzően hat a historikus vénájú olvasóra, tematikusan pedig nyilván a szocialista föderáció fejlődéstörténetével összefüggő szakmai (és politikai) érdeklődés teszi izgalmassá egészében ezt az alkotást.

A legújabbkori történelemhez tapadó jogi historizmusunk fejlesztése szempontjából nyilván fontos, hogy a szocialista föderáció eredőire, ill. jelesül az Unió (a Szovjetunió) kialakulására ráirányítsuk a figyelmet, miután egy ideig az 1924. évi alkotmánytól eredeztette azt a laikus felfogás. Történelmi tény bár, hogy a független szovjet köztársaságok szovjet kongresszusai már 1922 utolsó hónapjaiban sorra elfogadták a Bolsevik Párt idézett ajánlásait, és ennek alapján a X. Összoroszországi Szovjet Kongresszus is az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetsége mellett foglalt állást. A szocialista államépítés közjogi demokratizmusának a történelmi jelentőségű példáit szolgáltatták ezek a lépések, amelyek konzekvens módon jutottak el most már a Szovjet Szocialista Köztársaságok egyesített szovjet kongresszusának az összehívásához (1922. december 30.). Ez a kongresszus nyilvánította magát az Unió (az SZSZSZR) I. Szovjet Kongresszusának, és meghozta azt a deklarációt, amely az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségi szerződésének a közjogi alapforrásává lett.

Eredetileg tehát a négy egyenrangú szovjet köztársaság (az Orosz SZFSZK, az Ukrán SZSZK, a Belorusz SZSZK és a Kaukázuson-túli SZFSZK) központi végrehajtó bizottságainak az egybehangzó állásfoglalásai után csak az 1923 januárjában összehívott II. Össz-szövetségi Szovjet Kongresszus adhatott végleges közjogi jogerőt a történelmi jelentőségű döntéseknek. A „Deklaracija i dogovorov ob obrazovani SZSZR" alaptörvényi rangra emelésével azonban már nem pusztán a szövetség proklamálása történt meg, hanem ez az okmány egyben irányt kívánt adni a szovjet hatalom össz-szövetségi rendszerének a strukturális átszervezéséhez. A deklaráció érthetővé tette az egyenrangú szovjet köztársaságok szövetségi rendszeréhez vezető történelmi körülményeket, ill. kijelölte az Unió legfőbb államhatalmi és igazgatási szerveit, a föderatív jellegű állami tevékenység határait, taxatív közjogi normák rangjára emelve a szövetségi kapcsolatok korábbiakban beigazolt vívmányait. A merőben új államjogi státusnak és az Unió, ill. a szövetséges köztársaságok belső struktúrájának a kiépítését azonban a deklaráció nem vállalhatta. Így az Össz-szövetségi Központi VB az Unió megválasztott kormánya, ill. a megfelelő szövetségi népbiztosságok közreműködésével egész sor speciális bizottságot hívott életre, amelyek együttesen az új szovjet alkotmány előkészítői lettek.

A szovjet hatalom két kontinensre kiterjedő strukturális átalakulása azonban az előrevetített eredmények ellenére sem haladt zavartalanul. A közjogi alapelvek konkretizálására rendelt szerkesztő bizottságok munkáját most az ún. centralizmus-decentralizmus vita gátolta. A Bolsevik Párt azonban a soviniszta-nacionalista törekvések következetes felszámolását ösztönözve előmozdította, hogy az Össz-szövetségi Központi VB M. I. Kalinyin vezetése alá rendelt, kibővített ülése az ellentétes nézeteket feloldja. Így a kibővített Össz-szövetségi Központi VB határozata (1923. július 6.) formailag a szövetségi deklaráció lenini tételeinek a megvédését jelentette, amikor (az egyenrangú szovjet köztársaságok önként vállalt szövetségét a kiválási jog fenntartásával az alkotmányos jogalkotásra előkészítve) a nagyhatalmi és a helyi sovinizmust is elvetette. A gyakorlatban azonban (miután Lenin, betegségének súlyosbodása miatt, nem térhetett többé vissza a munkába), az operatív munka irányítói 1923 áprilisától gyorsított ütemben

szervezték a szövetségi szervek egyesítését. Sztálin tehát — korábbi koncepciójához visszatérve — „fokozta a centralizációt", vagyis éppen azt helyezte előtérbe (mondja találóan Kovács István,) „amit Lenin különösen kifogásolt", azaz az „apparátusok egyesítését, valamint az OSZFSZK központi intézményei hatáskörének a szövetség egész területére való kiterjesztését".

Történelmi visszapillantásunk ezúttal persze nem vállalhatja magára, hogy a felidézett ellentmondások nyomvonalát tovább kövessük. Mint látható, szerencsésen utalhatunk inkább az egyidejűleg napvilágra került alkotmánytörténeti, ill. forrásfeltáró törekvések eredményeire, amelyek nyilván a hazai államtudományok reputációját fogják növelni a nemzetközi tudományos életben is. Éppen a történelmi háttér, az előzmények eddig ismeretlen mélységű feltárása teszi (többek közt) indokolttá ezt a megállapításunkat, miután a szocialista közjogtudomány nemzetközileg is jól ismert reprezentánsa az újkori orosz történelem nem egy mélyrétegéig lehatolva tárta fel a túlzott szerénységgel „Bevezetésnek"-nek jelölt tanulmányában a történelmi előzményeket (pl. „A történelmi örökség" címmel, ld. A szovjetunió kialakulása és a szövetségi alkotmány fejlődésének fő vonásai", 23—35. l.) A soknemzetiségű Oroszország alapvető történelmi sorskérdései elevenednek fel ennek a II. Katalin koráig visszanyúló igényes vizsgálódásnak a nyomában (a finn autonómia, ill. Orosz-Lengyelország sorsa stb. a 19. század különböző korszakaiban). Herzen és a szlavofilek, ill. a dekabrista forradalmárok, Bakunyin és a később kifejlett polgári pártok vergődése a megoldhatatlannak tűnő probléma felett, elevenedik meg szemünk előtt (ld. „A föderatív állam létrehozása és a nemzeti kérdés megoldására kialakult elképzelések a forradalom előtti Oroszországban" címmel 36—46 l.) Hazai történeti-jogtörténeti irodalmunk szembetűnően kiszélesedett (idevágó) vizsgálódásai ellenére joggal mondhatjuk tehát, hogy ez a törekvés nem egy hézagpótló felismerést szolgáltat szélesebb értelemben a historikusok számára is (ld. pl. a szláv népek föderációjára való törekvéseket az 1848-as forradalmak idején, 40—42. l.) A szocialista jogtípus fejlődéstörténetével foglalkozók számára még izgalmasabb kérdések „A nemzetek önrendelkezési jogától a dolgozók önrendelkezési jogáig" cím alatt kifejtettek. Hazai (korabeli) történelmünk sorskérdései szempontjából is figyelmet érdemel pl. az ún. „kulturális-nemzeti autonómia" (Kulturautonomie) eszméit alapozók (Karl Renner, Otto Bauer) szerepének a megítélése (ld. 51. l.), ill. Leninnek az ezek ellen folytatott szakadatlan küzdelme. Ezzel egyidejűleg folyt egy páratlanul gazdag eszmei küzdelem a nemzeti, ill. nemzetiségi politika forradalmi marxista értelmezése körül. A szocialista föderáció létrehozásának a szükségessége tehát már abban a szellemi erjedésben érlelődött, amely a századfordulót követő években egymásra torlódva tetőzött a kontinens keleti felének soknemzetiségű országaiban. A közel egy évszázada tartó útkeresésben az orosz marxisták szava pedig ezért válhatott olyannyira meggyőzővé, mert ebben a térségben a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után már a nemzeti önrendelkezési jog nem helyettesíthető (többé) a „föderációhoz" vagy az autonómiához való jog kimondásával. Egyszerűen azért nem, mert a föderációs szerződésnek „csak akkor van értelme, ha (azt) egyenlő jogú felek kötik". (ld. 52. l.). Íme, így válik érthetővé tehát a felidézett mű egyik alaptétele is, nevezetesen, hogy „a szocialista föderáció a föderáció egészen külön típusát képviseli, mivel (az) kizárólag a nemzeti kérdés megoldásának az eszköze". (ld. 21—22. l.)

A nemzetek önrendelkezési jogának a lenini meghatározása, ill. az idevágó követelmények gyakorlati megvalósítása elszakíthatatlanul összefonódott a szocialista államépítés kezdeteivel is.. Ilyen értelemben az Unió (a Szovjetunió) kialakulásának a közvetlen történelmi előzményei láthatók a Szovjet-Oroszország kebelén belül lezajló autonóm nemzeti államépítésben (ld. A szovjet nemzeti autonómia kialakulása és fejlődése az OSZFSZK keretei között, 69—75. l.), konkrétan az egyes népek (pl. a finn, a lengyel, az ukrán stb.) állami önállóságának az elismerésében és végső soron a Nagy Októberi Szocialista Forradalom történelmi jelentőségű deklarációiban. Az ismertetett államtörténeti dokumentumgyűjtemény ezt a tényt igen meggyőzően mutatja. Immár több mint hat évtizedes történelmi távlatból visszatekintve jogos reményünk lehet tehát arra, hogy a szocialista állam fejlődéstörténetének módszeres megalapozása ismét egy jelentős lépéssel viheti előre a magyar jogi közgondolkodás fejlődését.

Horváth Pál

SZOKOLAY KATALIN:

ÉS A VARSÓI GETTÓ FELKELT...

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1983. 222 o.

Buchenwald, Dachau, Mauthausen, Auschwitz, Treblinka; mint legismertebbek általában ez jut eszünkbe, ha a második világháborús „halálgyárak"-ról hallunk. A korabeli borzalmakat át nem élt generációk számára annak méreteiről a fenti nevek is csak hozzávetőleges képet adhatnak. S hogy ez mennyire így van, az akkor válik méginkább érzékelhetővé, ha kézbe vesszük *Malcolm J. Proudffot* egy könyvét (European Refugees, 1939—1952. A Study in Forced Population Movement), melyből — térképen is ábrázolva — kiderül, hogy az előzőekben név szerint is megemlített legnagyobb lágereken kívül még több mint félezer koncentrációs tábort állítottak fel a németek a „Harmadik Birodalom"-ban, majd a megszállt területeken. Ugyanakkor még ez a szám sem foglalja magában azokat a különböző kisebb helyi üzemek által fenntartott „házi" kényszermunka-táborokat, illetve azt a számtalan parasztgazdaságot, ahová a hadifogoly- és munkatáborok szintén „kölcsönöztek" foglyokat, pótlandó a hadbavonult „árja" munkaerőt.

S noha az elmúlt években a borzalmakat túlélt tanúságtevők visszaemlékezései egyre inkább gazdagítják ismereteinket a magyarországi zsidóság sorsát illetően, a hazánk határain túl hasonló sorsra szánt milliókról mind ez ideig vajmi keveset olvashattunk. Már csak ezért is üdvözlendő, hogy *Kazimierz Moczarski:* „Beszélgetések a hóhérral" és *Hanna Krall:* „Egy lépéssel a Úristen előtt" című — az elmúlt két évben megjelentett visszaemlékezés-, illetve riportkötet után *Szokolay Katalin* jóvoltából olyan könyvet vehet kezébe az olvasó, mely magyar nyelven először tárja fel szaktudományos igényességgel annak a lengyelországi zsidóságnak a sorsát, mely számarányát tekintve a legnagyobb vérveszteséget szenvedte el, s abban a Lengyelországban, ahol a megszálló náci hatalom minden harmadik koncentrációs tábort kifejezetten megsemmisítő-lágerként állított fel. Az előbbi két kötet amiatt figyelemre méltó, mivel az első, a varsói gettó likvidálásával megbízott Jürgen Stroop SS-tábornoknak, mint a „hóhérnak", míg a másodikban megszólaltatott Marek Edelman orvosnak, a zsidó ellenállási mozgalom egykori helyettes parancsnokának, mint az „áldozatnak" a szemszögéből láttatja a korabeli embertelenségek ésszel alig felfogható méreteit és formáit. A két könyv közötti alapvető kontraszt ugyanakkor leginkább abban érzékelhető, hogy míg a „hóhér" alkalmasint kérkedve számol be a történtekről, az „áldozat" érezhetően vonakodva eleveníti fel emlékeit.

A Lengyelország legújabbkori történetét évtizedek óta kutató szerző, Szokolay Katalin annak megrajzolásával indítja könyvét, hogy Hitler, a náci Lebensraum-on belül milyen sorsot szánt egészében a megszállt lengyel területeknek. A durván, a Gdanski-öböl keleti peremétől Lódzon át Bielsko-Biala-ig meghúzott határvonalig terjedő régiót mint ún. bekebelezett keleti területet, a Reich-hoz csatolták, a többin „Főkormányzóságot" szerveztek. A náci vezetés e két területen már a megszállás kezdetétől fogva eltérő politikát folytatott. „Míg az előbbi országrészekben — olvasható Göring egy 1939 októberében kelt utasításában — a gazdaság fejlesztését kell szorgalmaznunk, ... s arra kell törekednünk, hogy ezek a területek a lehető leggyorsabban beépüljenek a német gazdaságba, a főkormányzóság területéről el kell szállítani minden, a német hadigazdaságnak hasznos nyersanyagot, gépeket stb. Azokat a vállalatokat, amelyek nem feltétlenül szükségesek ahhoz, hogy a lakosság a lehető legalacsonyabb szinten fenntartsa életét, Németországba kell szállítani." Emellett a német politikának kezdetektől szerves részét képezte az újonnan bekebelezett területek lakosságának germanizálása. Ennek érdekében innét áttelepítendők a Főkormányzóságba egyrészt a lengyelek, másrészt — Alfred Rosenberget idézve — a „borzalmas elem, a zsidók, a legszörnyűbbek, ami egyáltalán elképzelhető". Ugyanezen szellemben mondják ki a náci párt fajpolitikai hivatalában, hogy a „német politikának az új területeken azt a célt kell követni, hogy ott mind fajilag, mind pszichológiailag, nemzetileg és politikailag egyöntetű német lakosság alakuljon ki. Éppen ezért, minden németesítésre alkalmatlan elemet el kell innen távolítani".

A Főkormányzóság sorsát illetően kezdetben — a nyugati nagyhatalmak reagálásától függően — Hitler elképzelései között szerepelt esetleg annak csatlós állammá szervezése is. A nagyhatalmak

Lengyelország sorsát illető meglehetősen lagymatag tiltakozása láttán azonban ezt a gondolatot hamarosan elvetette, s egyre inkább érvényesítette azt a törekvését, mely szerint a Főkormányzóságnak rezervátummá, egy nagy lengyel munkatáborrá kell válnia, mely „képzetlen munkások, különösen mezőgazdasági munkások központi kölcsönzőhelye, akikre a németeknek nagy számban szükségük lesz a háború után is". Ezen „ördögi mű" — a kifejezés Hitlertől származik — véghezvitelének további két fontos összetevője lett volna. Frank későbbi vallomása szerint az egyik; „Lengyelországban likvidálni kell a vezető réteget, s ha újból kinő, fel kell fedni, s a megfelelő pillanatban újból el kell pusztítani." Ezt végrehajtandó — 1940. május 10-ét, Németország Nyugat-Európa elleni támadását követően — szervezte meg Frank azt a „rendkívüli pacifikálás"-t, melynek néhány hét alatt mintegy 3500 lengyel politikus és vezető értelmiségi esett áldozatul. A másik eszközről a fentebb már említett Jürgen Stroop számolt be börtönvallomásai során. Eszerint a szláv területeken a magasabb szintű oktatás felszámolását tervezték, s a fizikai létfenntartás minimumát meg nem haladó élelmiszerellátáshoz képest bőségesen kellett volna biztosítani az itteni lakosság számára vodkát, ezáltal is elősegítve annak a „különleges utasítás"-nak a végrehajtását, mely szerint — újra Frankot idézve — „ezt a területet mint haditerületet és mint meghódított országot: gazdaságilag, szociális, kulturális és politikai tekintetben egyaránt romhalmazzá kell változtatni".

A szerző, számot adván Hitler „Pax Polonica"-járól, rátér annak leírására, hogy milyen sorsra szánták a nácik a megszállt területek zsidóságát. Míg 1938-ig a németországi zsidókkal szemben folytatott diszkriminációval és naponkénti atrocitásokkal párhuzamosan cionista szervekkel is együttműködve hozzájárultak a zsidók kivándorlásához, addig a háború kirobbantását követően egyre intenzívebben folyt a Reich területéről történő elszállításuk, illetve koncentrációs táborokba hurcolásuk. A zsidósággal kapcsolatban az „Endlösung" [végső megoldás] fogalma 1939 őszétől jelenik meg a „birodalmi" tervekben. Ekkor „territoriale Endlösung", azaz területi megoldásként a lublini vajdaságba, majd 1940-től, a nyugaton vívott háború győzelmes befejezésével számolva, Madagaszkár szigetére kívánták deportálni az általuk megszállt európai területek zsidóságát. A fizikai megsemmisítés intézményeiként 1941—1942 folyamán hozzák létre lengyel területeken az első haláltáborokat, s tulajdonképpen ezzel lép végső fázisába a többi európai gettóhoz hasonlóan embertelen körülmények közé kényszerített varsói zsidóság kálváriája is. Azt, hogy mit is jelentett a zsidó lakosságnak a Főkormányzóság területére történő koncentrálása, jól érzékeltetik a szerző számsorai. A háború előtt mintegy hárommillió zsidó élt az akkori Lengyelország területén, ebből 380 000 Varsóban. 1940 nyaráról származó jelentések szerint a fővárosban már mintegy 600 000 zsidó él, s ebből félmillióan kerültek a nem sokkal később létrehozott gettóba. A Szovjetunió elleni német támadást követően pedig most már keletről is tömegével érkeztek a deportáltak a Főkormányzóság területére, amellett, hogy mintegy félmillió zsidót részben helyben gyilkoltak meg a Szovjetunióhoz tartozó területeken, illetve „feltalálják" és „bevetik" a mozgó halálgyárakat, az autóra szerelt gázkamrákat.

Az eszközök tehát már készen, vagy készülőben voltak, amikor Hans Frank a Főkormányzóság vezető tisztviselői számára tartott értekezleten 1941 decemberében kijelentette: „a zsidókkal így vagy úgy, de végeznünk kell". S miután arról tájékoztatta a jelenlevőket, hogy Berlinből azt az utasítást kapták: „likvidáljátok őket magatok!", intette a megjelenteket, hogy „vértezzék tehát fel magukat az együttérzés minden formája ellen. El kell pusztítanunk a zsidókat, bárhol is találkozzunk velük, ahol erre csak mód nyílik, azért, hogy megőrizzük a birodalom általános struktúráját. ...Nem terhelhetjük ennek felelősségével a rögtönítélő bíróságokat. Nem vonhatjuk felelősségre a bírákat, ha mindez nem jogi keretek között megy végbe. Nem alkalmazhatjuk erre a gigantikus, egyszeri eseményre eddigi fogalmainkat".

A tömeges méretű likvidálás első hulláma Varsót 1942 nyarán érte el. Július 22-től szeptember 12-ig naponta 6000 embert kellett kiállítania a gettó „elöljáróságának" az Umschlagplatzra, ahonnan az út a treblinkai gázkamrákba vezetett.

S mit tudott erről a gettón túli világ? A Honi Hadsereg illegális csatornáin át a londoni lengyel emigráns kormányhoz eljuttatott jelentések alapján elvileg egyre többet. De — amint a szerző is megfogalmazza — „Nagy-Britannia szkeptikus közvéleménye kezdetben nem akart hitelt adni ezeknek a híreknek. Számukra a terrornak már az a foka is nehezen volt megemészthető és befogadható, aminek a híre a németek megszállta Nyugat-Európából jutott el hozzájuk. Azt még el tudták képzelni, hogy a németek nem tartják be a nemzetközi konvenciókat, de körülbelül ez volt elképzeléseik felső határa. A

Lengyelországból érkező hírek túlszárnyalták a hihetőség felső határát, s a szigetországban eleve túlzásként, Hitler-ellenes propagandaként fogadták őket."

Ugyanakkor, miután a gettóbeliek mind pontosabb információkat szereztek a deportáltak sorsáról, megkezdték a zsidó ellenállási mozgalom szervezését, amit viszont — mutat rá a szerző — a gettó egész lakosságának kiszolgáltatott helyzetén túl komoly mértékben hátráltatott a zsidóság háború előtti szociális differenciálódottságából, politikai orientációjából, a lengyel társadalomba történt eltérő mértékű integrálódásából eredő érdek-, ill. nézetkülönbség, valamint a zsidó és a lengyel ellenállási mozgalom egymással szembeni kölcsönös bizalmatlansága.

Mégis, 1943. április 19-re, amikor a németek — eredetileg két-három napos akcióval számolva — megkezdték a gettó végleges likvidálását, „a varsói gettó felkelt", s a bentlakók hosszú hetekig eredményes, jól szervezett és önfeláldozó küzdelemben álltak ellen a gyilkosoknak. Az erőviszonyokat, fegyverzetbeli különbséget figyelembe véve, persze a megsemmisítésre szántak számára ez nem hozhatott annál több „sikert", mint azt, hogy „haljunk meg becsülettel", de elszigeteltségükben és magukrahagyatottságukban már ezzel elmentek lehetőségeik végső határáig.

Nagyban növeli a könyv értékét, hogy Szokolay Katalin, az ellenállás heteiről szólva, nem csupán a „halálba menők" krónikájának utólag fontosnak ítélt fordulópontjait írja le, de — ha lehet ezt mondani — napról napra szólaltatva meg az áldozatokat. Erre az adott lehetőséget, hogy Emanuel Ringelblum zsidó történész amellett, hogy 1939 szeptemberétől naplót vezetett, 1940-ben létrehozott egy illegális levéltári dokumentációs csoportot, megteremtve ezzel a gettó archívumát, amely épségben megmaradt, „túlélte" a város 1944. évi teljes pusztulását is, s a felszabadulás után felbecsülhetetlen értékű forrássá vált. A gettóbeli viszonyok érzékeltetésére a szerző oldalak tucatjain keresztül idéz ezen dokumentumokból és más kortársi visszaemlékezésekből, lehetővé téve az utókor olvasójának, hogy mintegy belülről ismerje meg a századunk e periódusában az emberiség milliói számára borzalmakat hozó mindennapokat.

Gyarmati György

MITTEILUNGEN. DOKUMENTATIONSARCHIV DES ÖSTERREICHISCHEN WIDERSTANDES

AZ OSZTRÁK ELLENÁLLÁSI MOZGALOM ARCHÍVUMA NEGYEDÉVENKÉNT MEGJELENŐ KÖZLEMÉNYEI

Az Anschluss 25. évfordulóján, 1963. március 13-án megalapított DÖW (Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes) alapító nyilatkozata leszögezi: „Az Archívum szolgálja okmányszerű bizonyítékokkal mindenekelőtt az ifjúság nevelését. Meg kell őket ismertetni Ausztria függetlensége és szabadsága elvesztésének szörnyű következményeivel és az ellenállás harcosainak hősies küzdelmével."

Az alapítás óta több, mint két évtized telt el. A DÖW jelentősen kifejlesztette archív- és könyvállományát, állandó kiállításán kívül számos kiállítást szervezett külföldön is, otthona lett a korszak történetét tanulmányozó fiatal kutatóknak. Közülük jó néhányan hivatásuknak választották Ausztria náci megszállásának, az ellenállás időszakának feldolgozását. Széles körű a DÖW irányítása alatt megjelent publikációk, hosszabb-rövidebb terjedelmű kiadványok száma. (Ezek közül a legnagyobb vihart kétségkívül a *Rechtsextremismus in Österreich nach 1945* (Szélsőjobboldaliság Ausztriában 1945 után) című könyv váltotta ki, amelyet a neonáci osztrák körök felháborodással fogadtak). Konferenciákon, előadások során ismertették a szakkörökkel és a szélesebb nyilvánossággal a DÖW vezetői és munkatársai a feldolgozott témákat. A DÖW rendszeres kiadványa a „Mitteilungen" 1972 februárja óta jelenik meg negyedévenként. 1983 végéig 63 számot adtak ki. A kezdeti 400 példányról 2500-ra emelték, és ennek felét külföldi intézményeknek és személyiségeknek küldik meg. A „Mitteilungen" állandó információt nyújt a DÖW tevékenységéről, az Archívum és a könyvállomány gyarapodásáról, recenziókat közöl a DÖW tevékenységi körébe tartozó könyvekről, érdekes okmányokat ismertet fakszimilében, bibliográfiát ad és — rendszeresen leleplezi a mai osztrák szélsőjobboldal tevékenységét. Külön számokat is kiadnak egy-egy esemény alkalmából.

Az utóbbi években megjelent számokban tallózva szembeötlő a vezércikkek mindenkori aktualitása. Néhány példa: „Elkobzás és házkutatás a DÖW-ben." (1980. március, 45. szám: a *Rechtsextremismus*... elkobzását ismerteti, és utal az ezzel kapcsolatos bírósági eljárásra). Az 1981. októberi 53. szám első oldalon közli a ‚Soldatenlied'-et, a független Ausztria melletti verses hitvallást. 1941 őszén terjesztette Helene Kafka, a katolikus betegápolónővér (apácaneve: Restituta) a mödlingi kórházban. Olyan időpontban, amikor a német hadsereg Európa nagy részét megszállta már. Restituta nővért ezért a versért kivégezték. 1981. december (54. szám): „Nobel-díjat kapott Elias Canetti". Fakszimilében hozzák az 1941 decemberében Angliában megalakult „Free Austrian Movement" Deklaráció-ját. Az aláírók között — Canetti. 1982 február (55. szám): „Emlékezés 1938 márciusára." 1982 július (57. szám): „Ausztria szélsőjobboldala". A DÖW megkongatja a harangot: az olasz, francia, NSZK-beli szélsőjobboldali terrorcselekmények után most a bécsi zsidó Dokumentációs Központ vezetője, Wiesenthal elleni merénylettel a terrorizmus immár megjelent Ausztriában is. 1982 december (59. szám): „A karinthiai szlovének üldözése és ellenállásuk." A szlovének fegyveres partizánakciói: az osztrák ellenállási mozgalom talán legjelentősebb fejezete. 1983 február (különszám): „DÖW-jubileum." A DÖW fennállása 20. évfordulója alkalmából az osztrák politikai, kulturális élet egyes vezetői emlékeztek meg az Archívum tevékenységéről. Részletes táblázat nyújt áttekintést a két évtizedes munkásság kronológiájáról. Az 1983 decemberi, 63. szám „Újnácik a bíróság előtt" című cikke rámutat arra, hogy az 1983 októbere óta folyó és 1945 óta a legnagyobb neonáci perben szereplő 9 vádlott neveit az évekkel azelőtt megjelent *Rechtsextremismus*... című DÖW-kiadású munka kivétel nélkül tartalmazta. Hiába óvtak akkor a szélsőjobboldal e képviselőitől, pedig tevékenységüket is részletesen feltárták a könyvben.

A „Mitteilungen" erőssége — a recenziók. Az egyes számok nagy részét könyvismertetések adják. Osztrák és külföldi szerzők legújabbkori történeti műveit (amelyek összefüggésben vannak az osztrák és német ellenállással, vagy a német fasizmussal, az emigrációval stb.) ismertetik a DÖW prominens munkatársai (Herbert Exenberger, Brigitta Galanda, Wolfgang Neugebauer, Kurt Regner, Herbert Steiner, Ulrich Veinzierl) és mások, akik egyben a kiadvány egyes számainak összeállításában is közreműködtek.

A „Mitteilungen" rövid hírekben rendszeresen ismerteti a különböző hazai és nemzetközi történészkongresszusokat, konferenciákat. Beszámol egyéb érdekes eseményekről. Megemlékezik az osztrák ellenállás tagjainak születésnapjáról és a mozgalom prominens képviselőinek elhunytáról.

A „Mitteilungen" — amelyet díjtalanul terjesztenek — fontos összekötőkapocs a DÖW és a témával foglalkozó bel- és külföldi intézmények és személyek között.

Tihanyi János

SZLAVJANOVEDENIE I BALKANISZTIKA V ZARUBEZSNÜH SZTRANAH

Moszkva, 1983, Nauka, 335 o.

A SZLAVISZTIKA ÉS BALKANISZTIKA A KÜLFÖLDI ORSZÁGOKBAN

Az 1980-ban kiadott első, hasonló kötet után ez, a Szovjet Tudományos Akadémia Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetének kiadásában, A. Sz. Milnyikov szerkesztésében megjelent újabb kötet ismét igen érdekes, sokfelé használható információkat közöl, négy tematikai egységben.

Az első rész a nemzetközi együttműködés kérdéseit vizsgálja. K. V. Csisztov a szlavista etnográfusok együttműködésében, krakkói kezdeményezésre készülő háromkötetes szláv néprajz munkálatairól számol be, első kötetének a kézirata már elkészült. Az egyes kötetek a néprajz egyes ágai szerint összefoglaló tanulmányokat, meg az egyes szláv népek néprajzát tárgyaló tanulmányokat egyaránt tartalmaznak. A. I. Nyedorezov az 1967-ben létrehozott szovjet—csehszlovák, L. Je. Szemjonova az 1973-ban alapított szovjet—román történész vegyesbizottság eddigi működését ismerteti, az ülésszakok bő tematikájával.

A második rész a kutatások helyzetéről számol be egyes országokban. O. N. Resetnyikova az 1969-ben létrehozott belgrádi kortörténeti intézet tevékenységéről szól. L. B. Miljakova az USA-ban lévő orosz

kutatási centrumokat veszi sorra, és hangsúlyozza tevékenységük szoros összefüggését a napi politikával. A. Sz. Milnyikov igen részletes beszámolót közöl az NSzK kelet-európai kutatásairól, utalva arra, hogy alapvetően ellenséges ideológiai beállítottságúak. A felsőoktatás 1970-ben történt átszervezése utáni helyzetet elemzi, sorra veszi az egyetemeket, szlavisztikai és kelet-európai tanszékeiket, a tanárokat, kutatási területüket, felsorolja a folyóiratokat. Arra is rámutat, hogy a Kelet-Európa fogalom itt is állandó vita tárgya, de a Szovjetunió európai területét beleértik. A tartalmas információt azzal zárja, hogy a régi revansizmus valamelyest csökkent, de még mindig sok az antikommunista hang, még a szlavisztika területén is (pl. Szolzsenyicin értékelésében). Je. L. Valeva az 1916-ban alapított párizsi egyetemi szlavisztikai intézet történetét mutatja be, beleértve a két világháború közt szláv országokban működő francia intézetekét is, hangsúllyal az intézet 1945 utáni tevékenységére és kiadványaira. J. Marvan és J. E. M. Clarke az 1971—80 közti ausztráliai szlavisztikai kutatások eredményeiről számolnak be, kitekintve az előzményekre az 1960-as évektől, a tanszékekről, publikációkról. A tanulmány végén közölt bibliográfia még az Ausztráliában szlavisztikai, elsősorban nyelvészeti munkákról írt ismertetéseket is felsorolja. O. B. Frolova az arab egyetemek, érdemben a kairói egyetem tevékenységét vázolja a szláv nyelvek tanulmányozása terén.

A harmadik rész egyes kérdések historiográfiáját tárgyalja. A. Robek a cseh nép és a nemzeti kultúra újjászületés-kori fejlődését tárgyaló kutatásokat tekinti át, elsősorban a néprajziakat, amelyek a parasztság akkori szerepe miatt fontosak, de egyéb témákra is kitér, informatív jelleggel. V. Je. Guszev a csehszlovákiai folklór-kutatást és a folklorizmust, a különböző fesztiválokat ismerteti. W. Zeil részletes, minden fontos kiadványra kiterjedő beszámolót ad arról, mit írtak az NDK-ban az 1970-es években Oroszország és az orosz—német kapcsolatok 1917-ig terjedő történetéről. Sz. I. Bolsakov teljes egészében negatívan értékeli és elutasítja az USA-ban az 1970-es években megjelent munkákat, amelyek azt vizsgálják, milyen politikát folytatott az Egyesült Államok az európai szocialista országok vonatkozásában. Je. A. Helimszkij viszont igen elismerő, az egyes tudósok munkásságáig lemenő áttekintést ad az USA-ban folyó szláv összehasonlító nyelvtörténeti kutatásokról. N. A. Bogajeva voltaképpen Milnyikov tanulmányához kapcsolódik, mert azt vizsgálja, milyen intézmények foglalkoznak az NSzK-ban a balkáni országok történetével, irodalmával és művészettörténetével. Ennek során néhány szóban kitér a müncheni magyar intézet tevékenységére is, hiszen az ottani intézményi hálózatba, amely Délkelet-Európát tart számon, ez is beletartozik.

A negyedik rész az eddigiekhez hasonló könyvek és egyéb munkák ismertetéseit közli, ezek ugyancsak sok hasznos információval szolgálnak.

A Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézet kutatási profiljának megfelelően a történelem mellett, sőt sokszor előtte, a nyelvészet, irodalomtörténet, néprajz, művészettörténet is beletartozik az érdeklődési körbe. Ez a sokféle tudományágat egybehozó szemlélet, úgy véljük, nagyon is gyümölcsöző. Örvendetes az is, hogy ez a kötet szélesen értelmezi Kelet-Európát, s ennek megfelelően az orosz-szovjet tárgyú kutatásokra is kitér. Kívánatos, hogy minél több hasonló kötet jelenjen még meg. Természetesen nincs mód rá, hogy az információk bőségét akár csak halványan is reprodukáljuk ebben az ismertetésben, inkább csak a témákat kívántuk felvillantani és a megközelítés sokoldalúságát. A bőséges tárgyi információ mindenképpen hasznos.

Niederhauser Emil

KEITH HITCHINS

STUDIES ON ROMANIAN NATIONAL CONSCIOUSNESS

Pelham N. Y.—Montreal—Paris—Lugoj—Roma, 1983, Nagard Publ., 259 l.

TANULMÁNYOK A ROMÁN NEMZETI ÖNTUDATRÓL

Az illinoisi egyetem professzora, Keith Hitchins már hosszú évek óta foglalkozik az erdélyi románság újkori történetével, könyve jelent meg az erdélyi román öntudat kialakulásáról 1780—1849 között, írt egy kitűnő Şaguna-monográfiát is, és számos tanulmányt ebből a kérdéskörből. Ebben a kötetben 1964—79

közt kiadott tanulmányaiból adott válogatást (kiadatlan írás is akad köztük). Időrendben a 18. század elejétől a két világháború közti időszakig terjednek.

Általánosságban meg kell jegyezni, hogy a tanulmányokra jellemző a szerző nagy anyagismerete. Természetesen használja a kérdések román szakirodalmát, de, erdélyi románokról lévén szó, a meglehetősen kiterjedt magyar irodalmat is bevonja. Mindenekelőtt pedig az eredeti források alapján dolgozik, gyakori tanulmányútjai során nagy kiadatlan levéltári anyaghoz is hozzájutott. Forrásait igyekszik beszéltetni, s jórészt ezek révén utal saját állásfoglalására.

A 12 tanulmányt hat nagyobb időrendi szakaszra bontva helyezi el. Az első kettő a 18. századi román fejlődést érinti, az egyházi uniót mutatja be és Ion Inochentie Klein, az első unitus püspök életét, meg az ortodoxia újraélédését a század derekán, illetve az unitus felvilágosult értelmiségiek tevékenységét Samuel Clain példáján részletesen tárgyalva. Joggal hangsúlyozza az unió szerepét az erdélyi román papság kulturális színvonalának emelésében, a római eredet tudatának meggyökeresztetésében. De azt is hangsúlyozza, hogy az unitus papság ellenezte az egyház további latinosítását, netán teljes beolvasztását a katolikus egyházba.

Három tanulmány vizsgálja a 19. század derekának a fejleményeit, az egyik a román világi értelmiség fokozatos eltávolodását a két román egyháztól 1834—1869 között, ebben az eltávolodásban nagy szerepet játszott az, hogy az értelmiségiek szerint az egyházak túlságosan a kormányzathoz kapcsolódtak, s ezért már nem szolgálhatták a nemzeti ügyet olyan mértékben, mint a korábbi évszázadokban. A másik, eddig publikálatlan és izgalmas tanulmány 1830—1848 közt vizsgálja a nyugati eszmék térhódítását az erdélyi román értelmiség körében. Az első és legtovább ható eszmeáramlatnak a felvilágosodást tartja, amely a Kant tanait népszerűbben megfogalmazó Wilhelm Traugott Krug munkái révén vált szélesebb körökben ismertté; Krug több munkáját lefordították, tankönyvként is használták. A romantikának Hitchins szerint kisebb hatása volt, különösen az egyén korlátlan szabadságát hangoztatónak, az értelmiségiek józansága és nemzeti kötelességtudata nem engedte ennek érvényesülését, inkább az Hugo-típusú, valamelyest kollektivista és társadalmilag haladó romantika tudott hatni. Ugyancsak bizonyos kollektivizmus érvényesült a liberalizmus hatásában, ebben a magyar reformkornak is nagy szerepet juttat a szerző. A világi értelmiségiek persze ezeket a nyugati eszmeáramlatokat mindig pragmatikusan használták fel és alkalmazták sajátos erdélyi román nemzeti feladataik megvalósítására. Ezért válogattak is belőlük, így nem lehet őket mereven az egyik vagy a másik irányzat egyértelmű képviselőinek tekinteni. Ennek a szakasznak a harmadik, a többihez képest rövid tanulmánya együttérző portrét rajzol Avram Iancuról.

A következő csoport a neoabszolutizmus korát tárgyalja. Az egyik tanulmány Andreiu Şaguna tevékenységét mutatja be 1849—59 közt. Hangsúlyozza a román vezetők mélységes csalódását afölött, hogy az osztrák kormányzat nem honorálta a forradalom alatti dinasztiahű magatartásukat. Şagunának, 1848 óta ortodox püspöknek, nagy harcot kellett folytatnia az unitus román egyház terjeszkedési törekvéseivel szemben. Nagy eredményt ért el az ortodox elemi iskolai hálózat kiépítésében, 1852-től saját lapot adott ki, éppen az unitusok ellensúlyozására, és mindent megtett szegényes helyzetben lévő egyházmegyéje papságának megerősítésére, képzettségének javítására. A másik tanulmány Şaguna és Rajačić karlócai patriarcha kapcsolatát tárgyalja az abszolutizmus évtizedében. Rajačić 1848 előtt Şaguna nagy pártfogója volt, Şaguna egyházi karrierjének első lépéseit Rajačićnak köszönhette, s ezért egyfajta tisztelet később is megmaradt benne. Kettejük levélváltásából azonban Hitchins azt mutatja ki, hogy a szerb főpap nem vette figyelembe Şaguna román nemzeti törekvéseit, gáncsolta munkáját, szűkebb egyházi vonatkozásban is, és természetesen helytelenítette Şagunának azt a törekvését, hogy egy román ortodox érsekség felállítása révén függetlenítse a román egyházat a karlócai központtól.

A tanulmányok negyedik csoportja a dualizmus korát érinti. Az első az erdélyi románok állásfoglalását mutatja be a kiegyezés körüli években, csalódásukat, hogy az uralkodó a korábbi kísérletekkel szemben, amikor a románokra támaszkodott (az 1863—64-es erdélyi országgyűlésen), végül mégis a magyar igényekkel egyezett ki, a román vezetőket csak üres szólamokkal biztatta. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a kiegyezés után a román politikai vezetők a passzivitást választották, és ezzel végképp szembekerültek az uralkodóra való tekintettel az adott helyzetbe beletörődést és az aktivitást sürgető Şagunával. A másik tanulmány a románok szerepét elemzi az 1895-ös budapesti nemzetiségi kongresszuson.

A nemzetiségek további együttműködése a kongresszus után nemcsak a horvátok távolléte miatt nem valósult meg, hanem azért sem, mert a románok, szerbek és szlovákok egyaránt már a kongresszus szervezése idején sok vonatkozásban eltérő érdekeiket állították az előtérbe, nem a közös harcot a magyarosító kormánypolitikával.

A következő csoport a román szocialisták politikáját tárgyalja a század első két évtizedében. Az első az MSZDP román szekciójának a munkáját elemzi, és úgy látja, a magyar szociáldemokrácia nem mutatott megértést a nemzetiségek követelései iránt, a nemzeti kérdést merev dogmatizmussal tárgyalta. „A román szocialisták és a Magyar Tanácsköztársaság" c. másik írás azt állapítja meg, hogy a román szociáldemokraták ugyan 1918—19 fordulóján haboztak, vajon a demokratikus magyar köztársaság vagy a királyi Románia mellé álljanak-e, végül azonban mégis a nemzeti megoldást választották, igaz, a román hadsereg intervencióját a Tanácsköztársaság ellen elítélték. Egy kisebb baloldali csoport és a hadifogságból hazaérkező román kommunisták ugyan részt vettek a Tanácsköztársaságban, de bírálták azt is a nemzetiségi törekvések meg nem értése miatt, s azért is, mert úgy vélték (és Hitchins is úgy véli), hogy a Tanácsköztársaság végső fokon mégis a régi Magyarország területi integritásának a megőrzésére törekedett. Hitchins nem érzéketlen a probléma iránt, hogy 1919-ben egy szocialista állam és egy burzsoá-földesúri állam közt kellett a román szocialistáknak és kommunistáknak választaniok, de ezt végeredményben másodrendűnek tekinti a nemzeti egység megteremtéséhez képest.

Nagyon érdekes, és az eddig erősen a dolgok politikai oldala iránt érdeklődő kutatót egészen új oldalról mutatja be az utolsó csoport egyetlen tanulmánya, amely a Gândirea című, 1921—44 közt működő folyóirat és a körülötte csoportosuló kör nemzeti ideológiáját vizsgálja. A folyóirat része volt annak a két világháború közti román szellemi áramlatnak, amely az európai minták teljes átvételét igenlő elképzelésekkel szemben a román népi sajátosságok hangsúlyozásában találta meg a további szellemi útkeresés helyes irányát. Ennek már a világháború előtt voltak előzményei, még Iorgánál is. A Gândirea különböző irányzatokat foglalt össze egyideig, vezetője Nichifor Crainic volt, aki szerkesztőként végül az Antonescu-rezsim kiszolgálójává tette a folyóiratot. De a korábbi szakaszokban hozzá képest baloldalibb gondolkodók is csatlakoztak és publikáltak a Gândireában, mint Lucian Blaga és a megint kissé mást jelentő Nae Ionescu. Míg Crainic jobboldaliságát az ortodox egyházzal való szoros kapcsolattal fonta össze, Blaga szinte már egy kereszténység előtti pogány népi ősforráshoz kívánt visszanyúlni a román nemzeti önarcúság megteremtése érdekében.

Az utolsó tanulmány kivételével, amely már csak román vonatkozásokat tartalmaz, a többi mind olyan, amely a korszakok magyar kutatóit is érdekelheti, s nyelvi hozzáférhetőségük révén a kérdésekre vonatkozó román álláspont is részletesen megismerhető belőlük. Kár, hogy a szerző, aki egyébként igen korrektül tárgyalja a dolgokat, a román álláspontot minden esetben honorálja, de az esetleg eltérő vagy ellentétes magyar álláspontot rendszerint figyelmen kívül hagyja. Ez persze tárgyalásának objektivitását csak az összegező megítéléseknél befolyásolja, a részletek vonatkozásában mindig a forrásokból adódó megállapításokra jut. És végül is, román téma esetében a román források az elsőrendűen irányadók.

Az ilyesfajta széljegyzetektől eltekintve nyugodtan mondhatjuk, hogy Keith Hitchins elmélyült, nagy anyagot megmozgató, magas tudományos szintről tanúskodó tanulmányai jól szolgálják a román történelem egyes kérdéseinek megértését, a korszak magyar szakemberei is nagy haszonnal forgathatják a könyvet. Érdemes volt őket így egy kötetben kiadni, hiszen nemcsak folyóiratokban, hanem gyűjteményes kötetekben is jelentek meg (a kötet végén pontos kimutatás található az eredeti lelőhelyekről), s ezek nem mindegyike férhető könnyen hozzá. Szépséghiba, hogy a Rómában nyomtatott könyvben a szokásosnál több sajtóhiba található.

Niederhauser Emil

A SZOCIALIZMUS ÚTJÁN

A NÉPI DEMOKRATIKUS ÁTALAKULÁS ÉS A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK KRONOLÓGIÁJA. 1944 SZEPTEMBER—1980 ÁPRILIS

Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 719 o.

Az MSZMP Párttörténeti Intézetének munkatársai összeállították a magyar munkásmozgalom egész történetének kronológiáját. A kezdetektől 1919-ig terjedő éveket végigkísérő kronológiai kötet 1979-ben jelent meg *Új erők születése* címmel, a két világháború közötti időszakot a *Negyedszázados harc* című, 1975-ben napvilágot látott kötet dolgozta fel. A felszabadulás utáni évtizedek eseményeit felsoroló kötet első kiadása már 1970-ben elhagyta a sajtót. Az első kiadás 1968 végéig követte nyomon a történteket, az új kiadás 1980 áprilisáig — tehát nem egyszerűen javított és a korábbi időhatárok között bővített kiadványról van szó, hanem ezen túlmenően egy terjedelmes új résszel kiegészített kötetről.

A felszabadulás előtti évtizedeket feldolgozó kötetektől jellegében bizonyos mértékig eltér a harmadik kötet, amelyet *Szabó Bálint* szerkesztett *Botos János* és *Vértes Róbert* közreműködésével. Az előbbi kötetek — ha a nemzeti történetbe ágyazva is - kifejezetten a munkásmozgalom eseményeit, adatait rögzítik, az utóbbi viszont kitágítva a látószöget *szinte az egész nemzeti történelmet felöleli.* Az 1944 és 1948 közötti résznél, a népi demokratikus forradalom éveinél világosan érzékelhető a munkásmozgalmi szempontú válogatás, a szocializmus építését felidéző résznél kevésbé.

Ennek okait keresve főleg arra kell rámutatni, hogy a felszabadulás után alapvetően megváltoztak a munkásmozgalom működésének feltételei. A forradalmi munkásmozgalom cselekvésének szférái kitágultak, s egyre inkább döntő tényezője lett az ország politikai, társadalmi, gazdasági és kulturális életének. A munkásosztály és pártja vezető szerepének az egész nemzet fejlődését meghatározó érvényesülése következtében a munkásmozgalom története és a nemzet története mind szorosabban — de nem elválaszthatatlanul — összefonódott. Ezért míg egyfelől helyeselhető, hogy a kötet összeállítói nem fogták fel szűkkeblűen a munkásmozgalmi jelleget és a kronológiába illesztettek sok olyan eseményt, tényt, amely csak közvetve vagy még úgy sem tekinthető mozgalmi jellegűnek, másfelől felvethető, hogy talán többet meditálhattak volna azon, hogy a szocializmus építésének körülményei között hol válik, választható szét tematikailag a munkásmozgalom és a nemzet története. Így pl. egyes diplomáciai és művelődéstörténeti események rovására még több kifejezetten párttörténeti, tömegszervezeti, tömegmozgalmi eseményt regisztrálhatott volna a kiadvány. Annál is inkább, mert az 1970-es években elkészült a Magyarország történeti kronológiája című kiadványsorozat, melynek 1982-ben ugyancsak az Akadémiai Kiadónál megjelent IV. kötete szintén a felszabadulás utáni évtizedeket taglalja.

A két kötetet nem kívánjuk összehasonlítani. Mindenesetre tény, hogy A szocializmus útján rendkívül nagy anyagot ad közre: *eseménynaptára* kb. 6000 közlést tartalmaz, melyek valójában ennél is több eseményt, adatot foglalnak magukba. A majdnem 500 oldalnyi eseménynaptárt 170 oldalt kitevő adattár követi.

A felszabadulás utáni emberöltő történésekben, küzdelmekben, eredményekben, tanulságokban páratlanul gazdag. Ezt visszaadni a maga teljességében különböző műfajú történeti művek sorának feladata. A kronológia műfaji korlátainál fogva nem képes a kor sokoldalú megvilágítására, a történeti folyamatok bonyolult összefüggéseinek feltárására, az okok és okozatok elemzésére, szintetizáló következtetések levonására. Mégis, a kötetet végigolvasva, az események hátterének hiánya ellenére is érdekes kép alakul ki az olvasó előtt. Mintha a híres francia neoimpresszionista festő, Seurat pointillizmusával készített, pontok ezreiből kialakult képet néznénk.

E kép részleteit tanulmányozva kétségtelen, hogy a politikatörténet volt a fő válogatási szempont. Az első bejegyzés az eseménynaptárba arról ad hírt, hogy 1944. szeptember 23-án a Vörös Hadsereg előretolt egységei Battonyánál átlépték a magyar határt; az utolsó arról, hogy 1980. április 4-én országszerte megünnepelték hazánk felszabadulásának 35. évfordulóját. S közben nyomon követhetjük a felszabadulás folyamatát, a népi demokratikus forradalom legfontosabb eseményeit, a proletárdiktatúra első éveit, az 1956-os ellenforradalmi válságot, a konszolidációt, a szocializmus építésének sikeresebb évtizedeit.

A kronológia készítői — a mű jellegéből és a fejlődésben betöltött szerepükből következően — kiemelt helyet biztosítottak a munkáspártoknak. A kötet egyik értéke, hogy a kommunista párt KV, illetve KB üléseiről meglehetősen következetesen végig hírt adnak (bár pl. 1946-ból nincs adat KV ülésről) és a PB ülések kisebb, de fontos részéről is közölnek adatokat. Egyéb vezető pártszervek tevékenységéről sajnos szegényes az, amit az eseménynaptár nyújt. Ez részben nyilván azzal áll összefüggésben, hogy az összeállítók elsősorban a napisajtóra támaszkodtak, kevésbé használták fel a levéltári iratokat, részben azzal, hogy e szervek ülésein ritkábban születtek a közvéleményre ható, országos jelentőségű, átfogóbb döntések.

A vezető pártszervek üléseinek, határozatainak, irányelveinek, kezdeményezéseinek, felhívásainak regisztrálása mellett megtalálhatók a párttagság, a munkásság kiemelkedő jelentőségű gyűléseire, értekezleteire, tömegmegmozdulásaira, akcióira, a munkaversenyre stb. vonatkozó utalások. A pártélet eseményein kívül szerepelnek a tömegszervezetek és tömegmozgalmak tevékenységének egyes állomásai is, bár e tekintetben az anyag — a sok fontos idevágó adat ellenére — lehetne teljesebb is. A népi demokratikus forradalom éveinek többi koalíciós pártjáról, továbbá az államigazgatási, államhatalmi szervek működéséről szintén hasznos információkat nyújt az eseménynaptár.

1944—1948 politikai eseményekben oly gazdag éveivel teljes sikerrel birkóztak meg az összeállítók. Sikerült kiválogatniuk a valóban legjelentősebb, az adott időszakot leginkább jellemző és a további fejlődés szempontjából legfontosabb eseményeket, tényeket. Nehezebb dolguk volt az 1948—1956-os periódussal. A személyi kultusz eluralkodásával elszegényedett a politikai élet. A pártdemokrácia visszaszorulása kiolvasható a vezető párttestületi ülések számának, a pártvezetők nyilvános szereplésének, a párttagság tömegmegmozdulásainak ritkulásából. A munkásosztály és az MDP vezető szerepének helytelen felfogása a tömegszervezeti és tömegmozgalmi munka elsekélyesedéséhez vezetett. Tevékenységük visszaesése szintén tükröződik az eseménynaptárban. (A legkirívóbb, hogy a Magyar Függetlenségi Népfront Országos Tanácsa 1949 márciusában történt megalakulását követően 1953. március 28-án tartotta első ülését.) Jelentős részben a fentiekkel (másrészt többek között nemzetközi kapcsolataink visszaesésével) magyarázható, hogy míg 1945 és 1948 között több mint 200 eseményt rögzít évenként a naptár, addig az 1950-es évek első felében ez a szám 110 körül mozgott.

Ezt az időszakot azonban nemcsak a „kommunizmus gyermekbetegségei" jellemzik. Imponáló arról olvasni, hogy mennyi kezdeményezés történt, milyen sok új gyár és más ipari objektum kezdte meg működését, hány hidat és egyéb közlekedési létesítményt avattak fel, hány új kulturális és oktatási intézményt adtak át rendeltetésének. Emellett nem tagadható, hogy jóllehet az eseménynaptár utal a koncepciós perek többségére, egyes voluntarista határozatokra is, nem képes — igaz, naptári napokhoz ez nehezen köthető — érzékeltetni az ötvenes évek elejének légkörét, sem a lelkesedés lohadását, a közélettől való visszahúzódást, sem a súlyosbodó életkörülmények okozta kedvezőtlen hangulatváltozást, a párt iránti bizalom apadását.

Az 1956-os ellenforradalom baljós előzményeit, magukat az októberi és novemberi eseményeket, az MSZMP küzdelmét a konszolidációért részletesen és pontosan rögzíti az eseménynaptár. Jól tükrözi, hogy a párt milyen eredményesen munkálkodott a pártélet lenini normáinak helyreállításáért, milyen szívós, élénk agitációs és szervező munkát végzett a tömegek megnyeréséért. Az is érzékelhető, hogy intenzív tudományos, elméleti munkával dolgozta ki azt a politikai irányvonalat, azokat a politikai alapelveket, amelyek hosszú távra, évtizedekre meghatározták működését.

Ez a megújult politika alapozta meg az egész nemzet sikereit a szocializmus építésének útján a mezőgazdaság átszervezésének befejezésétől a népgazdaság minden ágának fejlődésén, a tudományos és kulturális élet eredményein át hazánk széles nemzetközi tekintélyének elismertetéséig. Mindezt több ezernyi eseménnyel, ténnyel, adattal támasztja alá a kronológiai kötet. A történettudomány szempontjából különösen értékesnek, újdonságnak tekinthető az 1960-as és az 1970-es évtizeddel foglalkozó rész, hiszen ennek az időszaknak a történeti kutatása alig kezdődött meg. Erre, az eseménynaptár felét kitevő részre, jól támaszkodhat a további feldolgozó munka.

A fentiekben az eseménynaptárnak a fő profilját meghatározó párttörténeti anyagával foglalkoztunk. Hely hiányában nem térhetünk ki a politikatörténet egyéb szféráira, az országgyűlés, a Minisztertanács és további állami szervek működésére, a szakszervezetek, a Hazafias Népfront és más társadalmi szervezetek

tevékenységére, holott ezekről is sok lényeges információt ad az eseménynaptár. Ugyanígy kénytelenek vagyunk említetlenül hagyni a gazdasági, társadalmi, tudományos és kulturális élet rengeteg, a kötetben szereplő eseményét.

Ki-ki érdeklődése szerint egyéb érdekességeket is felfedezhet az eseménynaptárt tallózva. Csupán ízelítőül hadd említsünk meg egypárat közülük: 1949. október 23-án tartotta az újjászervezett Magyar Történelmi Társulat első vándorgyűlését Szegeden; 1950. június 13-án feloszlatták a szabadkőműves páholyokat; 1953. október 16-án hozott határozatot a Minisztertanács a személyi igazolvány bevezetésére; az 1958. október 6—7-i csehszlovák—magyar tárgyaláson állapodtak meg a gabcikovoi—nagymarosi közös vízierőmű felépítésében; 1962. január 10-én hozott rendeletet a művelődési miniszter a névadás, házasságkötés és a családi jubileumok ünnepélyes társadalmi megszervezéséről; 1963. augusztus 20-án bekapcsolták az ország villamosenergia hálózatába Aporligetet (Szabolcs-Szatmár m.), s ezzel befejeződött a falvak villamosítása; 1963. november 14-én a kormány határozatot hozott a földalatti gyorsvasút építésének folytatására; 1969. március 21-én a Magyar Televízióban felavatták az első színes televízió-adóberendezést; 1975. május 6-án Körösszegen (Hajdú-Bihar m.) felavatták az országban az 1000. községi vízművet; 1975. október 3-án Pakson elhelyezték az első magyar atomerőmű alapkövét.

A kötet másik része, az *adattár* öt fejezetre tagolódik. Az első lajstromba foglalja az ország nagyobb helységeinek felszabadulási időpontját, megyénként csoportosítva. A második felsorolja az MKP, az MDP, az MSZMP kongresszusainak és országos értekezleteinek, az FKGP országos nagyválasztmányainak és országos értekezletének, az NPP országos nagyválasztmányainak és országos értekezleteinek fő adatait: az időpontot, a küldöttek számát, a napirendet, a határozatok lényegét, a megválasztott vezető szervek személyi összetételét. Ugyanezeket az adatokat közli a következő tömegszervezetek esetében: Magyar Függetlenségi Népfront, Hazafias Népfront, SZOT, MADISZ, SZIT, SZIM, Független Ifjúsági Szövetség, Népi Ifjúsági Szövetség, DISZ, KISZ, MNDSZ, MNOT.

A harmadik fejezet a központi államhatalmi és államigazgatási szervek személyi összetételét tükrözi. Ciklusonként közli a nemzetgyűlés, illetve országgyűlés képviselőinek eredeti foglalkozás szerinti összetételét összegezve, a tisztségviselők nevét és a tisztség betöltésének idejét, a képviselők életkor szerinti megoszlását, a képviselőnők számát és arányát. Adatokat szolgáltat a Nemzeti Főtanács személyi összetételéről. Felsorolja az Elnöki Tanács tagjait és tisztségviselőit ciklusonként, jelezve a cikluson belüli személyi változásokat is pontos időpontokkal. E fejezet feltehetően leggyakrabban fellapozott része a kormány személyi összetételét mutatja, feltüntetve a minisztériumi tisztség betöltésének idejét.

A negyedik fejezet Magyarország diplomáciai kapcsolatairól ad képet. A táblázatok országonként jelzik a diplomáciai kapcsolat felvételének időpontját és jelenlegi szintjét, valamint, hogy mikor ki volt ott a magyar követ. A főkonzulátusokról és az ENSZ szervezetei mellett működő magyar állandó képviseletekről is találunk hasonló adatokat.

Az ötödik fejezet a magyar munkásmozgalmi sajtó bibliográfiai összeállítása, amely az MKP, SZDP, MDP, MSZMP központi és megyei lapjait, a SZOT és az ágazati szakszervezetek lapjait, továbbá a munkásmozgalomhoz kapcsolódó ifjúsági mozgalom központi lapjait sorolja fel 1944 és 1978 között. Feltünteti egyes lapok megjelenésének helyét, idejét, felelős szerkesztőit, periodicitásukat.

A nagy körültekintéssel és szívós aprómunkával összeállított, szinte hibátlan adattár a korszakkal foglalkozók számára megbízható, nélkülözhetetlen bázis. Sok, egyébként nehezen fellelhető adatot megtalál benne az érdeklődő, áttekinthető rendbe csoportosítva.

Lényegében hasonlóan értékelhető az eseménynaptár is. Az összeállítók tömören, lényegretörően, pontosan, a kronológia műfajának megfelelően általában objektív hangvétellel fogalmaztak. Kerülték az értékelő jelzőket — helyesen —, bár ebben nem mindig következetes az eseménynaptár. Az is igaz viszont, hogy vannak olyan események, tények, melyek megkívánnak bizonyos eligazító megjegyzést, különben csupán az őket amúgy is ismerő olvasó tudja elhelyezni a történelmi folyamatban. Az ilyen megjegyzés hiányzik pl. ahhoz a közléshez, hogy a Szabad Nép 1951. február 17-én hírül adta, Kisújszálláson három nap alatt újabb 675, Karcagon egy nap alatt 491 dolgozó paraszt lépett be a tszcs-be; Tiszaigar termelőszövetkezeti község lett. Minthogy a kötet nem utal a tsz-szervezés erőszakos módszereire az ötvenes évek elején, így az említett és hasonló tények megtéveszthetik a járatlanabb olvasót.

Az eseménynaptár készítői általában sikerrel küzdöttek meg a fontos és kevésbé fontos események szétválasztásával, ami a válogatás egyik legkényesebb pontja, mégis, mint minden válogatás, ez sem sikeredhetett tökéletesre, lehetne kitenni hiányjeleket. A válogatási szempontok a 36 esztendőn keresztül következetesen érvényesülnek, de elvétve előfordulnak következetlenségek. A mezőgazdaság említett példájánál maradva a negyvenes évek végének, az ötvenes évek elejének a parasztságot megsarcoló intézkedései említetlenül maradnak, s csupán a korlátozások megszüntetésének, a terhek mérséklésének későbbi közléséből lehet következtetni rájuk. Hasonló következetlenség, hogy egyes intézmények, szervezetek fennállásának a kezdetét jelzi a naptár, megszűnésüket ritkábban.

Egy másfajta következetlenségre a nőmozgalom szerepeltetését hozzuk fel példának. A naptár közli, hogy 1945. augusztus 25-én megalakult az MKP KV Ifjúsági Titkársága, de hallgat arról, hogy 1945 áprilisában megalakult az MKP KV Nőtitkársága. Megírja, hogy 1946. november 23—24-én szociáldemokrata nőkongresszus volt, de kihagyja, hogy 1947. november 30-án tartották az egyetlen országos szakszervezeti nőkonferenciát. Beiktatja, hogy 1949. szeptember 15-én a WM-gyárban megalakult az első üzemi MNDSZ-szervezet, de nem utal az MDP Szervező Bizottságnak ezzel kapcsolatos 1949. augusztus 8-i határozatára. Szerepel benne, hogy az MSZMP PB 1964. november 3-án határozatot hozott a nőmozgalom helyzetéről és feladatairól, de nem szól arról, hogy az MDP PB 1953. november 5-én a nőmozgalom szempontjából alapvető jelentőségű határozatot fogadott el, s hogy ezzel összefüggésben 1954. január 30-án országos nőkonferenciát tartott az MNDSZ. Szintén a következetlenség számlájára írható, hogy nem sorolja fel név szerint, hogyan változott meg a Politikai Bizottság összetétele az 1953. június 27—28-i KV ülés nyomán, de megemlíti, hogy az MDP KV 1953. október 31-i ülésén Apró Antalt beválasztották a PB-be. Az pedig már több is mint következetlenség, hogy az eseménynaptár nem ismerteti, kik voltak az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának és Ideiglenes Központi Bizottságának tagjai, és hogy az utóbbi testület kikkel egészült ki a KB 1957. február 26-i ülésén.

A következetlenségekre még lehetne példákat felhozni, tárgyi tévedést viszont valóban csak néhányat sikerült felfedezni a vaskos kötetben, nem is érdemes felsorolni őket. A kötet egészére a pontosság, megbízhatóság, hitelesség jellemző — miként ez egy gondosan készített kronológiától és adattártól el is várható. Használatát név-, helynév- és tárgymutató könnyíti meg.

Ez az alapvető lexikális tudnivalókat tartalmazó, szép kivitelű kiadvány elemi szükségleteket elégít ki. Olyan el nem évülő segédkönyv, mely nem hiányozhat a felszabadulás utáni korszakkal foglalkozó történészek és más társadalomkutatók kézikönyvei közül. De nemcsak tudományos igényeket elégít ki: odakívánkozik a történelemtanárok, pártoktatók, propagandisták könyvespolcaira is — szintén nagy haszonnal forgathatják.

Sipos Levente

EMBER GYŐZŐ
LEVÉLTÁRI TERMINOLÓGIAI LEXIKON

Budapest, 1982. Akadémiai Kiadó, 382 o.

A Magyar Országos Levéltár kiadványai, IV. Levéltártan és történeti forrástudományok 4.

A második világháború befejezése óta eltelt négy évtized során világszerte megnőtt az érdeklődés a levéltárakban őrzött dokumentumok iránt, és ezzel együtt megnőtt a levéltárak forgalma, végső fokon pedig jelentősége is. Ennek többféle oka is van: szerepet játszik benne az utazási lehetőségek hallatlan kibővülése, mely gyorsan megközelíthetővé tette a távoli levéltárakat, és lehetővé a bennük történő kutatást is — éppúgy, mint a lehetőségekkel élni tudó történészek egyre nagyobb igénye az események minél kiterjedtebb nemzetközi összefüggésekben való felmérésére; a gyarmati sorból felszabadult országok gyorsan kialakuló

igénye nemzeti identitásuk — és ennek egyik eszközeként saját levéltárügyük — megteremtésére és levéltári anyagaiknak a korábbi gyarmattartó állam archívumaiból való kiemelésére stb. Mindez azonban sok más mellett szükségszerűen együtt jár annak erősödő igényével is, hogy az így egyre több szempontból jelentőssé váló levéltárak és anyagaik használata során a róluk adott vagy kért tájékoztatásokba, információkba valamilyen közös „nyelv": legalább az azonos fogalmaknak alapjaikban azonos értelmezése és megnevezése vezettessék be. S ez azért is eleven igénynek bizonyul, mivel azonos vagy rokon fogalmak különböző, történetileg kialakult megnevezése a sok helyütt (és talán éppen a levéltári múltját tekintve is legnagyobb múltú, legtöbb színű Európában a leginkább) különböző történeti sorsú és fejlődésű területekből összeállt (ilyenképpen lokális és regionális sajátosságokban gazdag) országok esetén még egyazon országon, egyazon kultúrán belül is problémákat okozhat a levéltár használatában. Nem csekély szerepet játszottak végül az igény felkeltésében az érdeklődés növekedésével együtt bővülő fordítói szükségletek, melyek, ha valamely szakkifejezés fordítását talán nem is, de értelmezését mindenképpen megkövetelték. Nem lehet tehát meglepő, hogy az igény realitásának és erejének megfelelően, kielégítésére az utóbbi évtizedekben valóban világszerte kezdemények jelentkeztek: egyszerű, illetve értelmező, terminológiai szótárak és tervezetek jelentek meg a levéltári munkának a szótár által elsősorban megcélzott területei szerint különböző profilokkal (ezekből a korai kezdeményeket a magyar levéltárügy orgánumai is ismertették) — sőt legújabban immár hivatalos nemzetközi összefogással, az Unesco égisze alatt is megindultak ilyen, soknyelvűnek szánt terminológiai szótár munkálatai. Ehhez, a munkája bevezetésének tanúsága szerint alaposan ismert és kritikailag is megmért, értékelt, sokféle törekvéshez kapcsolódva és a magyar levéltárügy hasonló problémáira ráérezve és válaszolva készítette el Ember Győző levéltári terminológiai lexikonát is.

Az előttünk fekvő testes, 380 oldalas kötet a levéltári munka szerző véleménye szerint terminológiai egységesítést igénylő 22 területének megfelelően csoportosított 2194 fogalmat tartalmaz, ezek szabatos meghatározásával. A 22 terület egyszerű felsorolása is mutatja, hogy összességük végül is a levéltárügy egész lehetséges problematikáját magában foglalja. Levéltártudomány, irattan, kormányzat, irattár, levéltári intézmény, levéltári őrzőhely, levéltári anyag, anyaggyarapítás, anyagvédelem, konzerválás és restaurálás, reprográfia, rendezés, selejtezés, segédletkészítés, kiadványkészítés, közművelés, tájékoztató szolgálat, kutatószolgálat, könyvtári szolgálat, képzés, levéltárigazgatás, irodai ügyvitel — ezek az egyes kategóriák címei. Az ezek alá rendelt fogalmak közül 287 vonatkozik a rendezésre, 147 az irattanra, 112 az irattárra, 138 a segédletkészítésre; a fogalmak csaknem egyharmad része ebbe a négy csoportba fut össze — és nem is véletlenül, hiszen az e fogalmak által meghatározott tevékenység teszi ki a tulajdonképpeni klasszikus levéltári munkát. Hozzájuk képest a másik egyharmad, a reprográfia, a kiadványkészítés, a levéltárigazgatás, az irodai ügyvitel összesen ugyanennyi, 700 fogalmával (mint arra még visszatérünk) már, első látásra is túlméretezettnek tűnik. Szerző azonban elégedetten tekint a fogalmak e nagy számára, lévén, hogy véleménye szerint „a levéltári terminológiának foglalkoznia kell mindazokkal a fontosabb fogalmakkal, amelyek a levéltári munka során felmerülnek, és melyeket a dolgozóknak munkájuk eredményes végzése érdekében tisztán kell látniok" — ugyanakkor elutasítja az ilyen munkának csak a levéltári alapfogalmakra koncentrálását ajánló véleményeket. A fogalmak ilyen nagy számát persze magyarázza az is, hogy szerző egyrészt a fogalmakat elemezve sok helyütt (és csak helyeselhető módon) lenyúl azoknak legkisebb alapelemeiig, másrészt, hogy ennek során, sokszor úgy tűnik, szinte csak a szimmetria kedvéért, olyan fogalmakat is önállósítva szerepeltet, melyek inkább csak elméletileg léteznek, a gyakorlatban nem, vagy csak igen ritkán találkozunk velük.

Így kialakított, végsőkig szétbontott, a tőle más vonatkozásokban is megszokott lapidáris stílusban meghatározott fogalmait a szerző olyan nagyon feszes struktúrában foglalja össze, melynek a Lexikon rendszerében egymástól alkalmilag nagyon távolra vetett elemei is mindig pontosan egymásba illeszkednek, ill. fedik egymást. Minden fogalom minden eleme a struktúrán belül mindig megkapja a maga teljes magyarázatát — és hogy ez minél gyorsabban történhessék, arról a minden fogalomra és azoknak minden előfordulására lapszám szerint utaló mutató gondoskodik. Ennek a struktúrának mint olyannak rendszeréből legfeljebb azt hiányolhatjuk, hogy az egy-egy főcsoporton, területen belül 1-től kezdődően egyszerűen végigmenő számozás által nincs érzékeltetve az egyes fogalmak egymáshoz viszonyított hierarchiája, amit egy több szinten tagolt, pl. decimális rend jobban megmutatott volna.

A történész számára a Lexikon tanulmányozása több szempontból is hasznos, sőt szükséges tanulságokat nyújt. Egyrészt még csak felületes végiglapozása is már segít jobban — és belülről — megérteni a levéltárat: mint azt a közeget, melyben az olvasó anyagot kutatva dolgozik, és ahonnan nyersanyagát, az elsődleges információkat nyeri. A Lexikonból megismerhető lesz a levéltár fogalom minden értelme: a levéltár mint a forrásanyag (elsősorban mindenhol az irat) végső szervezeti formája, és mint az így összeszervezett anyagot őrző, a kutató számára előre feldolgozó: rendszerező és hozzáférhetővé tevő intézmény. Ugyanakkor az elmélyültebb tanulmányozó egyrészt megismerheti az egyes dokumentum keletkezésének menetét, mechanizmusát, annak egyes (olykor igen régi, nagymultú, hagyományos) módszereit, eljárásait: azt az utat tehát, melyet a dokumentum megtesz addig, míg a levéltárban elnyeri végső helyét — másrészt éppen ezáltal (pl. régi iratkezelési technikák jegyeinek bemutatása révén) segítséget is kaphat az adott dokumentum forrásértékének vagy legalábbis létezése, használata alatt sokszor változni képes funkciójának pontosabb meghatározásához, felismeréséhez. A kötet ezen túl ilyen analitikus módszerével mintegy felhívja a figyelmet a levéltárból nyerhető tágabb — így mindenekelőtt még a történelmi korokban kialakított levéltári rendszerek kutatásában rejlő, az adott társadalom mentalitásának megismerése szempontjából korántsem érdektelen — tanulságokra is. Úgy tűnik ui., hogy ilyen vonatkozásban — ahol a levéltár végül is egy korszak már írásbeliséget igénylő és abban már többé-kevésbé tükröződni is képes, széles és viszonylag változatos problematikájának valamilyen rendszerezését is jelenti — már meg lehet találni nyomát a rendszeralkotásra való törekvésnek, a kialakított rendszerek által pedig azoknak a gondolkodási mechanizmusoknak is, melyek a valóság már valamilyen (akár csak — és többnyire — primitív) absztrahálására képesek. Megfelelően az írásbeliséget kitermelő társadalmi-gazdasági fejlődés alapjában legalábbis európai kiterjedésének, az ennek termékeit a levéltárszervezés során absztraháló, rendszerező módszerek egyfajta összehasonlító mentalitástörténetnek is vizsgálati tárgyai lehetnek, mintegy az e rendszerezést végző egykori, többnyire csak közepes képességű, alárendelt, állami, városi, uradalmi stb. hivatalnokok széles, európai viszonylatban összehasonlítható „tesztelésén" át.

Kiemelve így Ember Győző lexikonának ilyen, a történeti kutatás számára is jelentős tanulságait, nem hallgathatjuk el — mint már jeleztük — bizonyos kifogásainkat sem. Fő kifogásunk — szerző idézett véleményével ellentétben — a levéltári specifikum határainak az indokoltnál és szükségesnél jóval távolabb való kiterjesztése, és ezáltal éppen a lényegnek, a valódi és állandó levéltárinak bizonyos elmosása. Nem tudunk a szerzővel egyetérteni elsősorban a restaurálás-konzerválás, a reprográfia, a kiadványkészítés, a levéltárigazgatás és az irodai ügyvitel témakörének ilyen hangsúlyú tárgyalásában. Egyrészt az itt tárgyalt fogalmak túlnyomó része a sajátlag levéltári tevékenység kiszolgálásának, illetve szervezésének olyan másodrangú szféráiba tartozik, ahova hasonló alapon még számtalan más fogalmat is besorolhatunk, illetve amely fogalmak jelentős része sokszor csak a — meglehetősen voluntarista módon — eléje tett „levéltári" jelzőtől válik levéltárivá, érdemében semmi *sajátlag* levéltári vonatkozása nem lévén. Másrészt e fogalmak többsége egyszerűen a természettudományos és technikai fejlődés eredményeképpen, belátható időn belül nyilvánvalóan meghaladottabbá is válik (anélkül, hogy eltűnése a levéltári tevékenység érdemi területén bármilyen változást hozna magával). Végül — és elsősorban a munkaszervezési-adminisztratív témakör vonatkozásában — az itt ismertetett fogalmak részint elhatározás kérdéseiként születnek meg vagy halnak el (mint pl. az itt még levéltári főhatóságként kodifikált Kulturális Minisztérium), részint annyira általános, rutinszerű elemei egy adminisztrációnak, hogy jó részüket nyugodtan elhelyezhetjük bármilyen költségvetési szerv ügyviteli szabályzatában, funkciójának bármilyen változtatása nélkül. Mert vajon nem indokolatlan túlzás-e egy levéltári terminológiába felvenni a „nyugdíjazási terv" (21—136), „értekezlet" (21—154), „jellemzés" (21—191), „természetes személy" (22—6) stb. fogalmakat (és más nem kevésbé feleslegesnek érzett, részben az említett csoportokon kívül is szépszámmal található társaikat), és vajon mi kanonizálta a kiadványkészítés témakörének olyan fogalmait, illetve meghatározásait, mint „nagyobb feldolgozás" (15—39), „kisebb feldolgozás" (15—44), „nekrológ" (15—50), „kinyomtatás" (15—196) stb.? Attól eltekintve, hogy általában e fogalmak egy részét jogszabály (pl. a Munka Törvénykönyve) vagy az Értelmező Szótár már definiálta (tehát ilyen esetekben egyáltalán a Lexikon kompetenciája lesz vitathatóvá), szerző meghatározásai (pl. az idézett helyeken) egyrészt maguk sem indokolják e fogalmak sajátosan levéltáriként való kezelését, vagy ilyenné minősíthetőségüket (hiszen ilyen alapon, persze kis túlzással, beszélhetnénk

például levéltári villanyóráról vagy levéltári székről is), másrészt az olvasónak az a benyomása, hogy maguk az adott értelmezések néha (pl. a kiadványkészítés vagy az ügyvitel kérdéseiben) inkább kodifikálni, mintsem csak értelmezni akarnak — jóllehet e szándék ellenére is érződik mögöttük a fogalomnak valójában a Lexikonba való felvétel által sem intézményesített (s többnyire nem is intézményesíthető) volta. Hiszen pl. az, hogy mit tekintsünk „kisebb" és mit „nagyobb" feldolgozásnak, vagy mi legyen a helytörténeti lexikon témája, bárhol, bármikor módosítható, vagy egyszerűen figyelembe sem vehető.

A Lexikon messzebbről nézve tulajdonképpen egy kissé helytől és időtől független eszményi (ill. szerző· által eszményinek tekintett) tökéletes levéltárügy képét tükrözi, ennek működéséből vezeti le fogalmait. Ebben a levéltárügyben minden a helyén van, minden szabályszerűen történik, minden a Lexikonban foglalt tevékenységet (és a Lexikonban előírt ismérveknek megfelelően) elvégeznek, miközben minden fogalom és tevékenység egyúttal indokolja vagy kihívja, de létével mindenképpen erősíti, stabilizálja a másikat — ilyeténképpen normaként is szolgálva a levéltárügy további építése számára. Valójában azonban a kép egészében nem ennyire absztrakt és éppen ezért elemeinek összekapcsolódása sem annyira tökéletes. Egyrészt ui. (és érezhetően) a kép az Országos Levéltárban kialakult (vagy kialakítani szándékolt) konkrét gyakorlat absztrakciója — másrészt a már említett törésvonal a sajátlag levéltári és a járulékos fogalmak között mindvégig érezhető. Ami e vonalon innen van, az helyenkénti bizonyos logikátlanságok, egyes kisebb-nagyobb ellentmondások kiküszöbölésével, illetve figyelmen kívül hagyásával a levéltár sajátlagos szférájába tartozó fogalmak minuciózus szétboncolásával, szabatos, fegyelmezett magyarázatával, elemzésével hosszú időre tartósan mutat irányt, szolgáltat alapot a levéltárak sajátlag levéltári munkájához, szolgál vezetőül a kutatóknak a levéltári anyag jobb használatában, fogalmainak teljesebb értelmezésében — és szolgálhat (mint a kelet-középeurópai levéltári gondolkozás feltárására mutató kezdemény) igen tanulságos hozzájárulásként egy a levéltárat nemcsak terminológiailag, hanem egyfajta sajátos világképet szervező, illetve tükröző funkciójában is megközelítő kutatáshoz, ill. nemzetközi összefogáshoz. Azt azonban, ami e törésvonalon túl van, nem (illetve legalábbis ilyen részletességben és főleg szervesen nem) érezzük egy szakmailag ilyen igényes és színvonalas munkához tartozónak — nem igénye és még kevésbé színvonala, hanem egyszerűen tárgya miatt.

Vörös Károly

WALTER LUKAN—MAX DEMETER PEYFUSS

OST- UND SÜDOSTEUROPA-SAMMLUNGEN IN ÖSTERREICH

Wien, 1982. Verlag für Geschichte und Politik. 98 l.

KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA-GYŰJTEMÉNYEK AUSZTRIÁBAN

Nagyon jól forgatható, kitűnő segédkönyvet ad a kutatók kezébe a szerzőpáros, illetve az Österreichisches Ost- und Südosteuropa-Institut ezzel a kötettel, s egyúttal könyvtártudományi szempontból is úttörő munkára vállalkoztak, legalábbis Közép- és Kelet-Európát illetően. A Bundesministerium für Wissenschaft und Forschung 1976-ban bízta meg az osztrák Kelet- és Délkeleteurópa-Intézetet azzal, hogy dolgozza ki a kelet- és délkelet-európai dokumentációt. Ennek a munkának a során merült fel annak a szükségessége, hogy meghatározzák, mely osztrák könyvtárakban és intézetekben milyen Délkelet-, ill. Kelet-Európára vonatkozó könyv- és folyóiratanyag halmozódott fel. Ezzel azonban nemcsak az eredeti témájukra vonatkozó ismereteket nyertek, hanem egy katalógus elkészítésére is sor kerülhetett. Ez a katalógus 145 osztrák intézmény, könyvtár, egyetemi és kutatóintézet, különféle társulat stb. könyvállományának ismertetésére terjed ki, s igen jó lehetőséget ad a kelet-európai témák iránt érdeklődő kutatók számára ahhoz, hogy előzetesen érdemi módon informálódjanak arról, milyen könyvtári anyagot találhatnak az egyes könyvtárakban, s milyen segítséget várhatnak a könyvtáraktól munkájuk során.

Az elmúlt évek során végzett kutatómunka lehetőséget ad arra is, hogy megállapíthassuk: sok olyan könyvgyűjtemény található Ausztria területén, amelyek anyagának bevonására a kutatásba e katalógus megismerése nélkül még az osztrák viszonyokat jól ismerő magyar kutatók számára sem nyílna lehetőség.

Ausztriát történelme is kijelöli a délkelet-európai kutatásokra, amit jelez egyebek között az is, hogy a gráci egyetemen már 1871-ben megalapították a szlavisztikai intézetet, a bécsi egyetemen pedig 1907-ben a Keleteurópa Története szemináriumot, s az osztrák könyvtárak bőségesen tartalmazzák is a kutatót érdeklő könyvanyagokat, folyóiratokat, olykor kéziratokat stb. De azért — mint éppen az itt tárgyalt munka alapján megállapítható — az osztrák könyvtárak anyagának gyarapodása sem volt töretlenül egyenletes, s korántsem teljes. Még a közismert és nagy könyvtárak (a Nationalbibliothek, a bécsi egyetemi könyvtár) is csak 1918-ig fejlődhettek töretlenül, a két világháború közötti évtizedekben ezek a nagy könyvtárak sem rendelkeztek megfelelő és elegendő anyagi lehetőségekkel ahhoz, hogy egész Kelet-Európára vonatkozóan akár csak a legfontosabb kézikönyveket is hiánytalanul beszerezhették volna. Az 1920—1940-es évek publikációja tehát fölöttébb hiányos a nagy osztrák könyvtárakban is, noha 1945 után törekedtek arra, hogy legalább bizonyos folyóiratokat utólagosan beszerezzenek.

A második világháború után az újabb gazdasági fellendülés eredményei kézzelfoghatóan megmutatkoznak a könyvtári állományokon is. A fontos nagy könyvtárak és a különféle intézmények most már arra törekednek, hogy lépést tartsanak a publikációkkal, így a kelet-európai anyag is meglehetős teljességet mutat. (E sorok írójának személyes tapasztalata azonban az, hogy az utóbbi években, mondjuk úgy, a 70-es évtizedben ismét visszaesés tapasztalható, legalábbis a nagy könyvtárak kelet-európai állományában, ezek az intézmények nyilván anyagi okokból nem képesek lépést tartani a kiadványok megjelenésével, vagyis újból csökken a nagy osztrák könyvgyűjtemények használati értéke. Hogy időleges jelenségről van-e szó, vagy tartós visszaesésről, azt majd a jövő dönti el.)

Bár a két legnagyobb könyvtár anyaga a történészek számára valószínűleg a legjelentősebb, s szinte mindazt tartalmazza, ami egyáltalán megtalálható Ausztriában (ezzel összefüggésben említem meg, hogy a bécsi egyetemi könyvtár 1918 előtt a Monarchia legnagyobb nyilvános könyvtári gyűjteménye volt, amelynek — részben kéziratos — disszertáció-gyűjteménye gazdag, bár általában nem kutatott forrása a kelet-európai történeti kutatásoknak), mégsem elhanyagolható a többi könyvtár ismerete sem. Az ebben a kötetben nagy fáradsággal és gonddal felsorolt összesen 145 intézet és intézmény könyvtárának leírása így sok munkától kímélheti meg a kutatót, még akkor is, ha gondol arra, elsősorban a nagyobb és régebbi múltra visszatekintő könyvtárak anyagának felmérése jó esetben finomabb, de többnyire csupán durva *becsléseken* alapul, s ez nem is történhet másképpen, hiszen a Nationalbibliothek vagy az egyetemi könyvtár kelet-európai anyagának a feldolgozása önmagában is több évtized munkája lehetne. A periodikák terén talán egyszerűbb lehetett a helyzet, de a nagy könyvtárak több ezres folyóirattengerében sem lehet nagyon másképpen. Más a helyzet az újabban alakult fiatalabb intézményeknél, elsősorban természetesen azoknál, amelyek eleve azzal a feladattal alakultak, hogy figyelemmel kísérjék a kelet-európai könyvkiadást. Ezek a könyvtárak nyilván sokkal pontosabb adatokat szolgáltathattak könyvállományukról, nem is szólva arról a dokumentációs tevékenységről, amelyet folyamatosan végeznek (pl. az Österreichisches Ost- und Südost-Europa Institut, a salzburgi egyetem szlavisztikai intézete, a bécsi nemzetközi összehasonlító gazdaságkutató intézet stb.). Nem kapunk tehát egész megoldásokat ezzel a kis füzettel a kezünkben, de ne becsüljük le ezt a teljesítményt: komoly segítséget nyújthat a kutatónak pl. csupán azzal, hogy jelzi, melyik intézmény könyvtára kész a segítségére sietni különféle referensz munkákkal (célbibliográfiák készítése stb.).

A kötet 5 csoportba sorolva mutatja be a könyvtárakat. Az elsőbe került a két nagy gyűjtemény, az egyetemi könyvtár és a Nationalbibliothek, a másodikba a kelet- és délkelet-európai információs és dokumentációs központok (pl. a Forschungsinstitut für den Donauraum, Österreichichisches Ost- und Südosteuropa-Institut stb.), a harmadikba azok a dokumentációs központok, amelyeknek van kelet-európai könyvanyaguk (pl. az Osztrák Tudományos Akadémia könyvtára stb.), a negyedikbe az ausztriai nemzetiségi intézmények könyvtárai, az ötödikbe pedig a kelet- és délkelet-európai államok kulturális intézményeinek a könyvtárai. Magától értetődik, hogy a könyvanyag túlnyomó részét az első csoportban felsorolt két könyvtár raktárai tartalmazzák, s az is, hogy számszerűleg a legtekintélyesebb a harmadik csoport, míg a kutató számára referensz-szolgálatuk révén a legtöbb értékes segítséget a második csoport intézményeinek könyvtárai nyújthatják.

A 145 intézmény könyvtárának leírása azonos séma szerint történik; az egyes könyvtárak jellemzői legfeljebb annyiban térnek el egymástól, hogy a kis intézmények természetesen nem rendelkeznek különféle

tematikus katalógusokkal, vagy nincs információs szolgálatuk stb. A könyvtárak leírása tartalmazza tehát az intézmény nevét, pontos címét és telefonszámát, a vezető (könyvtárvezető) nevét, s a munkatársak számát, a könyvtár használatával kapcsolatos tudnivalókat, a nyitvatartási időt stb. Ezután leírják a könyvtár állományát, külön is felhívva a figyelmet az értékesebb és a tudományos kutatás szempontjából fontosabb külön gyűjteményekre. Utalnak a gyűjtőkörre a tárgy és terület szerint, megadják a különféle katalógusokat, szólnak a dokumentációs lehetőségekről s az olvasószolgálatról, amely adott esetben megszervezi a fordításokat is stb. Megadja a leírás az egyes intézmények könyvtárainak kiadványait is, vagy a rájuk vonatkozó irodalmat, s a tudományos kapcsolatokra és a cserekapcsolatokra is utal. Ez utóbbiról csak annyit: a csere fontosságáról vall, hogy a gyűjtött könyvanyagnak ma mintegy 90%-a csereként érkezik az osztrák intézmények könyvtáraiba, beleértve a nagy könyvgyűjteményeket is.

Talán már hozzá sem kellene tenni mindehhez, hogy elsősorban Délkelet-Európára, történetére, földrajzára, néprajzára stb. vonatkozó irodalom található meg a maga gazdagságában az osztrák könyvtárakban, míg Lengyel- és Oroszországra, a Szovjetunióra stb. nézve már kevésbé teljes az anyag. De ez természetes is, ezekre az országokra vonatkozólag inkább a németországi könyvtárak anyaga gazdagabb.

A könyvben felsorolt 145 intézményt tüzetesebben szemügyre véve, találunk néhány olyan intézményt, amelyeknek szorosabb kapcsolata a magyar történelemmel nyilvánvaló, ennek ellenére alig terjedt el nálunk az érintett tudományos körök tudatában ezek létezése. Ilyen mindenekelőtt az Ungarisches Kirchensoziologisches Institut, amely 4 munkatárssal dolgozik, s rendszeresen megjelentet egy UKI-Berichte über Ungarn-sorozatot. De ilyen az Ungarisches Adelskapitel Luzern-Expositur Kindberg, amely 1923 óta ad ki évkönyveket Ungarisches Adeliges Jahrbuch címen (eddig 57 évfolyam jelent meg 20 kötetben). De nem elsősorban ez adja meg ennek a kis kötetnek a nagy értékét számunkra, hanem az, hogy összefogja azokat az intézményeket, illetve könyvtáraikat, amelyekben kelet-európai vonatkozású könyvtári anyag található. Minden Ausztriába tanulmányútra utazónak ajánlani tudom e kis könyvecske intenzív használatát a kiutazás előtti hetekben.

Gunst Péter

HISTORIOGRAFIE V ČESKOSLOVENSKU 1970—1980. VÝBĚROVÁ BIBLIOGRAFIE

Praha, 1980, Ústav československých a světových dějin ČSAV, 385 l.

A CSEHSZLOVÁKIAI TÖRTÉNETÍRÁS 1970—1980. VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIA

BIBLIOGRAFIE ČESKOSLOVENSKÉ HUNGARISTIKY ZA LÉTA 1975—1977

Sest.: Jiří Cvetler, Richard Pražák a Marta Romportlová. Praha, 1983, Státní Pedagogické Nakladatelství, 182 l.

A CSEHSZLOVÁK HUNGARISZTIKA BIBLIOGRÁFIÁJA 1975—1977

Két nagyon hasznos bibliográfiai kiadványról kell beszámolnunk, mindkettő — eltérő okokból — a magyar történészek számára különösen érdekes.

Az első a bukaresti történész kongresszus alkalmából készült és csupán válogatást ad a tíz év terméséből, összesen 6307 tételt sorolt fel. Mindegyik tételnél külön jelzi, milyen nyelvű idegen rezümé található benne a csehül és szlovákul nem olvasók számára. Ugyancsak a külföldiekre való tekintettel Jaroslav Puršnak, az akadémiai csehszlovák és világtörténeti intézet igazgatójának rövid bevezetését és a tartalomjegyzéket orosz és angol nyelven is közzéteszik. (Nem ártott volna a rövidítési jegyzékben, amely a folyóiratok, gyűjteményes munkák rövidítéseinek a feloldása mellett a „bev.", „szerk." és hasonló jellegű rövidítéseket is tartalmazza, ezek feloldását ugyancsak ezen a két nyelven megadni, hiszen csehül tudók számára nagyjából evidenseknek tekinthetők.) Purš rövid előszava nagy eredményként nyugtázza, hogy ebben az évtizedben a történetírás elsősorban az új- és legújabb kort dolgozta fel.

Az első, általános rész az elméleti-módszertani munkákat, a szervezeti kérdéseket (levéltárak, könyvtárak, múzeumok, műemlékvédelem stb.) tárgyaló munkákat, a történeti segédtudományokat és a rokon tudományokat tárja fel, ez utóbbiakhoz sorolják a helytörténetet, a történeti földrajzot, a helynevek kérdését (toponomasztika), a történeti demográfiát, statisztikát, régészetet, a néprajzot, az üzemtörténetet (három címmel) és az ár- és bértörténetet (egy címmel), persze itt mindig csak az elvi jellegű munkák találhatók, a konkrét feldolgozások a kronológiai részbe kerültek.

A második rész (közel ötezer cím) a cseh és szlovák történelemre vonatkozó anyagot közli, nagyobb időrendi egységekben, ezeken belül pedig a politikai, társadalmi, gazdasági és a tudomány- és kultúrtörténeti munkákat. Ezek mindig alcímekkel különülnek el, csakhogy ezeket már nem fordították le oroszra és angolra. Érdemes itt felhívni a figyelmet arra, milyen jelentős részt tesz ki mindegyik korszak vonatkozásában ez az utolsó alfejezet, azon belül is elsősorban a tudománytörténet, amelynek már a cseh polgári történetírásban is jelentős hagyományai voltak. Az általános részekben az alcímek a nemzetiségi kérdést is jelzik, a felsorolt munkák azonban az első csehszlovák köztársaság vonatkozásában a szlovák kérdést és a német kisebbség tevékenységét tárgyalják csupán, a felszabadulás után is inkább csak a nemzetiségi politika elvi kérdései kerülnek elő, a magyar nemzetiség kérdéseit mindössze Fábry Zoltán Vigyázó szemmel c. könyve képviseli. Persze, válogatott bibliográfiáról lévén szó, nyilván a kisebb terjedelmű munkák nem szerepelhetnek.

Az utolsó rész, majdnem ezer címmel, az egyetemes történet, a nagy korszakok után (ahol az ókoron belül a fontosabb államok külön alcímmel is szerepelnek) országonkint sorolják fel az anyagot, Magyarország 14 címszóval szerepel ezen belül, ennek nagyobb része a felszabadulás utáni korszakkal foglalkozik, ezek közt található Dagmar Čierna monográfiája a magyar népi demokrácia létrejöttéről, előzményeivel együtt, 1941—48 között. Nem érdektelen, hogy az egész anyagnak tehát mintegy hatodrészét az egyetemes történet teszi ki.

A hungarisztikai bibliográfia a brnói egyetem balkanisztikai és hungarisztikai kabinetjének folytatólagos kiadványa, a roppant ügyszeretettel és nagy hozzáértéssel dolgozó Richard Pražák szerkesztésében. Eddig már három kötete jelent meg (ismertetésüket ld. Világtörténet 1970. 20. sz. 114—115., Századok 1977. 111. évf. 828.; 1978. 112. évf. 582.), így szerkezetéről, beosztásáról nem kell újonnan szót ejtenünk. Ez a bibliográfia éppúgy, mint az előző, a hazai szerzők külföldön megjelent írásait is közli, de még a hazai munkák külföldi ismertetéseit is számon tartja. 2318 címfelvétel a három év vonatkozásában mutatja, milyen jelentős a termés, bár figyelembe kell venni persze azt, hogy a kötet nemcsak a történeti, hanem az irodalomtörténeti, nyelvészeti, néprajzi tematikát is felöleli. A csehszlovákiai magyarok 1918 utáni történetére vonatkozólag több mint 300 címet sorol fel a bibliográfia, ezen belül mintegy 40 szorosabban véve a magyar nemzetiség történetét tárgyalja.

Ha ez a második bibliográfia Hungarica-jellege miatt elsőrendű fontosságú a hazai kutatás számára, az elsőt is nélkülözhetetlennek kell mondanunk, nemcsak konkrét, a magyar történelmet is érintő anyaga, hanem egyéb, korábban jelzett tanulságai miatt is. Mindkét bibliográfiának minden nagyobb magyarországi könyvtárban okvetlenül ott kell lennie.

Niederhauser Emil

FOLYÓIRATSZEMLE

N. A. HACSATURJAN:

A VÁROS A FEUDÁLIS FORMÁCIÓ RENDSZERÉBEN

A városok kialakulása és fejlődése jelentős fordulatot hozott a feudalizmus történetében. A naturális gazdálkodás uralmát megtörte az árutermelés fejlődése, s a társadalom szerkezetében is számottevő módosulások mentek végbe. A formáció szellemi életében is korszakváltást jelentett a városok térhódítása. Jelentőségének megfelelően gazdag irodalommal rendelkezik a téma, de távolról sincs kimerítve még Nyugat-Európa középkori városaira vonatkozóan sem. A bőséges szakirodalom — amelyet elöljáróban röviden áttekint a szerző — természetesen vitás kérdésekben is bővelkedik. A szovjet szerzők körében is különböző megközelítések, álláspontok terjedtek el, ami a több évtizedes fejlődés eredményeként érthető is.

Az 1920—1930-as években a feudális kor városi társadalmi, politikai küzdelmei álltak a kutatók érdeklődésének és középpontjában. A szerzők többsége eltúlozta ezek kapitalisztikus jellegét. Az 1950-es évek derekától a tematika gazdagodása, az élénk vitaszellem vált jellemzővé. Vizsgálták a tőkés viszonyok kialakulásának kérdését, elemezték a nyugat-európai korakapitalista jelenségeket. Komoly eredménynek tekinthető az egyszerű és a tőkés árutermelési viszonyok konkrét történeti elhatárolása. Ez alapozta meg a cikk címében foglalt probléma felvetését. 1968-ban Leningrádban konferencia összegezte a vonatkozó kutatási eredményeket. Két fő tendencia különült el. Az egyik a feudalizmus integráns részeként értékelte a középkori várost. Szerzőnk ezt a felfogást argumentálja. A másik idegen, autonóm elemként állította be a városokat. Az 1970-es évtizedben a városi polgárság társadalmi természetéről jelentek meg igényes, polemikus írások. Ezekben nem a városlakók rétegződése állt a vizsgálat fókuszában, hanem a városi polgárság mint egész, sajátos társadalmi elem.

A középkori várost a feudális formáció részeként értelmező szerzők pl. azokkal az eredményekkel is érveltek, amelyeket az 1960-as években a középkor városai és falvai kapcsolatának, viszonyának kutatásában elértek a szakemberek. A kereskedelemre vonatkozó vizsgálatok szintén szolgáltattak érveket a felfogás képviselői számára. Hacsaturjan a termelés jellegének elemzését, a tulajdonviszonyok társadalmi természetének meghatározását tekinti alapvető feladatnak. Azt is megjegyzi, hogy a kérdés a virágzó feudalizmus szakaszában vizsgálható érdemben, amikor a városok számottevő tényezővé váltak. Szükségesnek tartja a marxizmus klasszikusainak megállapításait felhasználni, egybevetve a szaktudomány újabb eredményeivel.

Egyetért azzal az ismert tétellel, miszerint a feudalizmusban a legfontosabb termelőeszköz a föld, s ennek tulajdonviszonyai meghatározóak. De nem merítik ki a feudalizmus egészét. Mint ahogy a gazdasági és gazdaságon kívüli kényszer problémája is új megvilágításba került. Rámutat a munkaeszközök tulajdonformáira, a termelő tevékenység kistermelés jellegére. Azaz, a munkaeszközök a falvakban, a földművelésben is a közvetlen termelő tulajdonát képezték, mint a városokban. Fontosnak tekinti a kistermelés, a kisárutermelés általános érvényűségét. Úgy ítéli meg, a feudális földtulajdon realizálása is a paraszti kistermelés révén történt, mint ahogy a városok szolgáltatásait is a kisárutermelők munkája biztosította. A város—falu kapcsolat értékelésénél felidézi azt a beállítást, miszerint a középkorban politikailag a falu uralta a várost, gazdaságilag viszont fordított előjelű volt a kapcsolat. Ezzel a megközelítéssel szemben egymásra utaltságukat, a középkori városnak a faluhoz kötődő funkcióit hangsúlyozza. A mezőgazdasági termelés folyományaként, a munkamegosztás következtében alakultak ki bizonyos iparok. A kialakuló városok átmenetet képeztek a falu és város között. A megállapítást a 14. századi nyugat-európai városok adataival támasztja alá. 25 százalékuknak volt 2 ezernél több lakosa. De

még ezek életében is jelentős szerepet játszottak ekkor a mezőgazdasági, vagy ahhoz kapcsolódó tevékenységek (kertészet, szőlészet, állattartás, sófőzés, szénégetés, vágóhidak stb.). Egyidejűleg a falvakban jelentős háziipari tevékenység folyt. Munka- és háztartási eszközöket, ruházkodási cikkeket készítettek. A szétszórt manufaktúrák csíráit képezték.

A középkori város feudalizmusba integráltságát igazolja — szerzőnk szerint — a földesúri fennhatóság is, amellyel szemben kibontakozott a városok ellenállása. Ezt a mozgalmat azonban nem lehet egy másik, egy új formáció megnyilvánulásaként értékelni. Sőt. Hacsaturján rámutat, hogy a nyugat-európai feudalizmus egyik eredője a kettős természetű germán tulajdonforma. A feudális tulajdonviszonyok, a földesúri függés uralkodóvá válása ennek közösségi vonásait szorította háttérbe. A városok kommunista mozgalma antifeudális volt ugyan, de tulajdonképpen a rendi-korporációs jellegű céhrendszer fejlődésének nyitott utat. Ezúttal is a nem kapitalista jelleget hangsúlyozza a szerző, újabb adalékkal támasztva alá felfogását, miszerint a középkori város kialakulási folyamata, a termelés jellege és a munkaeszközök tulajdonviszonyai alapján a feudális formáció részét képezte, nem tekinthető még kapitalista elemnek.

(Voproszi isztorii, 1983. 1. szám 69—84. l.)

M.

V. JA. LAVERICSEV:

AZ ÁLLAMKAPITALIZMUS AZ 1861 UTÁNI OROSZORSZÁGBAN

Polémikus jellegű írást publikált az oroszországi kapitalizálódás ismert kutatója. Vitatja azt, a főként I. F. Gingyin nevével fémjelezhető korábbi felfogást, miszerint a cári abszolutizmus gazdaságpolitikája meghatározó szerepet játszott a tőkés árutermelési viszonyok oroszországi térhódításában. Az elmúlt másfél évtized kutatási eredményeire építi álláspontját. Előljáróban szükségesnek tartja az államkapitalizmus és az állami gazdaságpolitika megkülönböztetését. Az állami gazdaságpolitika ellentmondásos társadalmi természete az oroszországi államkapitalizmust sajátossá tette. Nem kizárólag és korlátlanul képezte a kapitalizálódás elemét és eszközét, mert a feudális jellegű államhatalom és a nemesi földbirtokos osztály érdekeit is szem előtt tartotta, amelyek nem teljesen estek egybe a tőkés árutermelés fejlődési tendenciáival.

Elsőként az állami tulajdont képező termelési alapokat veszi számba a szerző. Az ezekből származó bevételek összege a 19. sz. utolsó harmadában nőtt, de működésük, illetve a bevételek felhasználása nem kizárólag a tőkés viszonyokat erősítette. A cárizmus katona-stratégiai igényeit, a hivatalnoki, a nemesi földesúri réteg támogatását szolgálta. Természetesen tért hódított a kapitalisztikus gazdálkodási forma is. Az állami földek bérbeadásából az 1870-es években 7 millió, két évtized múltán 16 millió rubel bevétel származott. Az erdőgazdaságok jövedelme négyszeresére nőtt, s elérte a 60 millió rubelt. Az urali, szibériai kohászat és fémipar tiszta haszna megháromszorozódott, 3 millióról 10 millió rubelre nőtt. Hasonló mértékben emelkedtek a postai forgalom bevételei, s 1900-ra elérték a 25 millió rubelt. Az 1897-ben bevezetett szeszmonopólium már az első évben 52 millió többletet jelentett a kincstárnak. Az aktívumokkal szemben az állami vasutak az 1890-es évek második felében 35—40 milliós veszteséggel működtek.

A hadiüzemekben csak lassan hódított tért a tőkés gazdálkodás. Az illetékes minisztérium hivatalnokai nehezen látták be a bérmunka alkalmazásának szükségességét. Az üzemek (Tula, Szesztroreck, Izsevszk) bérbeadása nem váltotta be a reményeket. A bérlők gyors nyereségre törekedtek, a technikai korszerűsítést elhanyagolták. Kincstári forrásból, a magánvállalkozók dotálásával igyekezett az állami gazdaságpolitika korszerűsíteni az orosz hadiipart. A törekvés buktatóit illusztrálja a szerző a Putyilov-művek példájával. Az 1870-es évek elején a kincstári és a magánrészvényesekkel szemben is deficites lett az üzem. Moszkvai banktársaság kísérelte meg a szanálást, eredménytelenül. Egy francia szindikátus is csak

érdeklődést mutatott. Végül is 1877-ben a kincstár állította helyre a Putyilov pénzügyi egyensúlyát. Ellenőrzése alá került a részvények többsége. Megkísérelték magánvállalkozók (Gyemidov testvérek) érdeklődését felkelteni, de 1883-tól végérvényesen az Állami Bank lett a Putyilov-művek fő részvényese.

Az állami és a magánkapitalizmus érdekei számos területen ütköztek. A kormányzat hitel- és nyersanyag kedvezményekben részesítette a hadi érdekeltségű, elsősorban állami üzemeket, ami 1885-ben is a magánvállalkozók tiltakozását váltotta ki. A szénellátás egyenetlenségeit, a magánvállalatok hiányát 1900-ban pl. importkönnyítéssel igyekeztek kiküszöbölni. Az olajvállalatok monopol árait állami olajtartalék képezésével és forgalmazásával akarták mérsékelni. 1892-től termékükkel válthatták meg adójukat. A módszer lassan, egy évtized múltán hozott némi eredményt.

A hiteléletben az Orosz Állami Bank testesítette meg az államkapitalista tulajdont. Szűk alaptőkével indult 1860-ban, s a betétállomány lassú emelkedése miatt egyre kevésbé tudta kielégíteni a hiteligényeket. Kapitalizáló funkcióját csonkitotta, hogy a bank jelentős részt vállalt nem termelői állami kiadások, illetve a Nemesi Bank igényeinek kielégítéséből. Ezek az ügyfelek viszont szerzőnk szerint nem a tőkés árutermelési viszonyok pozícióit erősítették. Kedvezőbb feltételekkel kapott hitelt a földbirtokos nemesség, mint az ipari vállalkozók. Az általános tőkeszegénység közepette az Állami Bank ilyen „disztingvált" hitelpolitikája alapvetően a tradicionális szektorokat segítette, s csak közvetve, mérsékelten implikálta a kapitalista gazdálkodást.

A cárizmus gazdaságpolitikájának ellentmondásossága nyomta rá a bélyegét az orosz vasutak építésére és működésére. Kezdetben gazdaságossági megfontolások nélkül, stratégiai szempontokat preferálva támogatta a kincstár a vasutak építését. (Természetesen nem tévesztheti szem elől gazdasági indukáló hatását, az infrastruktúra kialakulásában játszott szerepét.) Külön alapot képeztek a büdzsében a vasutak finanszírozására. Amikor a szállítási díjtételeket szabályozták, azok kedveztek a mezőgazdasági áruk szállításának, azaz a földbirtokos nemesség érdekeit szolgálták. 1880-ban az orosz vasutak 1,8 milliárd rubeles értékének 78 százalékát az állam ruházta be. A magántulajdonban lévő vonalak értékének 60 százaléka is állami forrásból származott. Az 1880-as évtized végére kialakult vasúti tarifa-politika már gazdaságossági szempontokon nyugodott, a protekcionista vámpolitikát szolgálta. Megdrágította a behozatalt, ezzel a tőkés vállalkozókat védte a külföldi ipari termékek konkurrenciájától. Változatlanul előnyös volt a mezőgazdasági termékek exportja szempotjából, azaz a nemesi földbirtokosok érdekeit továbbra is szem előtt tartották. Igaz, ez nemzetgazdasági érdek is volt, mivel Oroszország fő exportcikkei a mezőgazdálkodásból származtak, s csak így állhatták (egyre nehezebben) a tengeren túli áruk versenyét. Az elgondolkodtató csak az lehetett, hogy a szénszállítások rovására is előnyben részesítették a gabonaszerelvényeket. A 20. század elejére szűnt meg a vasúti tarifa politika „disztingváltsága". Nemzetgazdasági, s ezen keresztül a kapitalizálódás érdekeit szolgálta a vasút mint az államkapitalizmus fontos, bár továbbra sem rentábilis eszköze.

Az államkapitalizmus közvetett eszközeit képezte bizonyos iparágak dotálása, a termelés és a vállalkozás ellenőrzése. Az állami költségvetés szempontjából nagy jelentősége volt a kereskedelmi monopóliumoknak. Az így felhalmozott tőke részben tőkés vállalkozások finanszírozását szolgálta. A szesz, a cukor, a dohány, a gyufa kereskedelmi monopóliuma a közvetett adók révén gazdagította a kincstárat. 1881-ben az állami bevételek 40, 1900-ban már 45 százalékát képezték ezek a jövedelmek. Főként a hadiipar, részben a vasutak fenntartására fordították.

Az újabb kutatási eredményekre támaszkodó példák alapján végeredményben arra a következtetésre jut Lavericsev, hogy Oroszország gazdasági életében jelentős szerepet játszott ugyan az állami gazdaságpolitika, de ez egészében véve nem, illetve nem közvetlenül és elsősorban segítette elő a kapitalizálódást. Az állami gazdaságpolitika részét és fontos eszközét képező államkapitalizmus is ellentmondásosan funkcionált, a tradicionális, korszerűtlen gazdasági, társadalmi tényezők pozícióit is erősítette.

(Isztorija SZSZSZR, 1982. 1. sz. 20—38. l.)

M.

A. JE. IVANOV, V. V. SELOHAJEV:

A DIÁKMOZGALOM FEJLŐDÉSÉNEK TENDENCIÁJA OROSZORSZÁGBAN AZ 1905—1907-ES FORRADALOM IDEJÉN

A századforduló oroszországi forradalmi szervezkedéseiben, mozgalmaiban, az első orosz forradalomban aktív szerepet játszott a diákság. A különböző politikai irányzatok, mindenekelőtt a forradalmi, szocialista pártok nagy gondot fordítottak szervezésükre, megnyerésükre. Szövetségesüknek tekintették a diákokat. A szerzők a diákmozgalom és a munkásság osztályharca összekapcsolására irányuló törekvéseket kisérik nyomon, nagy figyelmet fordítva a Lenin vezette bolsevikok és a többi irányzat (mensevikek, eszerek, kadetok stb.) közötti eszmei, politikai harcra.

A diákság társadalmi, politikai súlyát számának dinamikus növekedése is mutatta. 1895-ben 20 ezren tanultak a cári birodalom egyetemein. Tíz év alatt ez a szám megduplázódott. Megváltozott, demokratizálódott az egyetemisták társadalmi összetétele. A hivatalnokok, nemesek gyerekeinek aránya csökkent: 1900-ban 52%, 1905-ben 47%, 1907-ben 30%. 1900 és 1905 között csaknem kétszeresére (40 százalékra) nőtt a burzsoá elemek aránya. Emelkedő tendenciát mutatott a parasztfiatalok száma és aránya. 6,2 százalékról (1905) 7,6 százalékra (1907) nőtt. Különösen a műszaki jellegű intézményekben volt szembetűnő a társadalmi összetétel demokratizálódása. Ezzel is összefüggésben szociális helyzetük egyre kedvezőtlenebbé vált. A századelőn csupán 20 százalékuknak biztosított gondtalan tanulási feltételeket a családi háttér. A diákság fele létbizonytalanságban élt, ami politikai mentalitására is radikalizálóan hatott.

A századelőn, a forradalmi válság érlelődésével, majd a forradalom idején politikailag polarizálódott a diákság. Jelentős részük kapcsolódott a forradalmi, szocialista pártokhoz. Önálló marxista, szociáldemokrata csoportok is működtek az egyetemeken (Szentpétervár, Moszkva, Riga, Kijev), de a munkásszervezetekben is sok diák tevékenykedett. Számuk az egyes egyetemi központokban néhány száz főt jelentett. Az eszereknek hasonló számú diákot sikerült megnyerni, s értelmiségi dominanciájú szervezeteikbe bevonni. Munkásközegben már kevésbé tudták befolyásukat kiterjeszteni. A két fővároson kívül Ogyesszában, Harkovban és Kijevben voltak erős eszer diákszervezetek. A szociáldemokrata diákok a bolsevik és mensevik frakció között orientálódtak, az eszerek által befolyásolt egyetemisták a forradalom során az irányzatból kinőtt politikai csoportok szerint polarizálódtak: népi szocialisták (eneszek), trudovikok, maximalisták, anarchisták stb. A politikailag tömörülő orosz liberálisok is sok diákot megnyertek. A századelőn a „Felszabadítás Szövetsége", 1905 októberétől a kadet párt soraiban találhatunk sok egyetemi hallgatót, polgári liberális politikai nézetekkel. A forradalom során — igaz, kevesen — szélsőségesen reakciós politikai csoportok soraiban is felbukkantak diákok. A többség azonban nem politizált, vagy passzívan lojális volt a fennálló hatalommal.

A politikailag aktív, szervezett diákok 1905 elején kibontakoztatták az összoroszországi diáksztrájkot. Csatlakoztak a munkások fellépéseihez. A sztrájkban az egyetemisták 99 százaléka részt vett. Szociáldemokraták és eszerek álltak a sztrájkbizottságok élén. A diáksztrájkoknak voltak hagyományai. Korábban azonban a tanügyi politika váltotta ki ezeket a fellépéseket. Most 1905-ben egyértelmű politikai tartalmat hordozott a diákmegmozdulás. Forradalmi vagy parlamenti úton, de rendszerváltozást követelt az egyetemisták döntő többsége. A forradalmi irányzatúak nem álltak meg a sztrájkok eszközénél. Együtt tüntettek, szervezkedtek, készítették elő a fegyveres akciókat a munkásokkal. A proletariátushoz hasonlóan önvédelmi csoportokat alakítottak.

Az orosz szociáldemokrácia III., bolsevik kongresszusa fordulópontot jelentett a diákmozgalom jellegében. Lenin és elvtársai úgy értékelték a helyzetet, hogy a sztrájk mint a harc eszköze és formája kimerült. (A cári hatóságok bezárták az egyetemeket). A bolsevikok a sztrájk felfüggesztését javasolták. A politikai élet, gyűlések színhelyévé akarták változtatni a felsőfokú intézményeket, amit viszonylagos autonómiájuk lehetővé tett.

A IV. összoroszországi diákkongresszus azonosult a bolsevikok javaslatával. Radikális eszer csoportok helytelenítették a sztrájk felfüggesztését. Nyílt, konfrontációs, fegyveres akciókra készültek. A többség határozatát azonban tudomásul vették. 1905 őszén az egyetemek az orosz politikai élet forradalmi

fórumaivá lettek. Pártállástól függetlenül mindenki hallathatta szavát. A legnagyobb sikerük a forradalmi irányzatok szónokainak volt. A gyűléseken természetesen nemcsak a diákok vettek részt. Munkások, értelmiségiek, alkalmazottak, a legkülönbözőbb rendű, rangú és pártállású emberek töltötték meg zsúfolásig az előadótermeket.

Ilyen körülmények között szerveződött 300 fős egyetemista harci csoport (druzsina) Moszkvában. A fel-fellépő feketeszázas provokatőrök eltávolítására is. A szentpétervári Technológiai Intézetben alakították meg 40 gyár küldöttei a fővárosi szovjetet. A pétervári egyetem adott otthont 1905. október 13-án az újabb háromezres gyűlésnek, ahol további szovjet küldötteket választottak. Moszkvában is felsőfokú intézményekben alakult meg a szovjet. A diákság aktív szerepet játszott a fegyveres felkelésben. A medikusok egészségügyi szolgálatot szerveztek. A forradalom kibontakozásával tehát radikalizálódott a diákság.

A decemberi felkelés leverése után az ellenforradalmi reakció felülkerekedett. Sok aktív diák illegalitásba kényszerült, vidékre menekült, vagy börtönbe jutott. A megtorlások megrémítették a diákság tömegeit, s 1906 folyamán már nem mutatott az 1905-öshöz hasonló politikai aktivitást. A bolsevikok a megváltozott körülmények között is fontosnak tartották a diákok szervezését. Következetesen demokratikus jelszavakkal igyekeztek őket politikailag felrázni. Meg akarták őrizni az intézmények politikai fórum szerepét. Igyekeztek bevonni a diákokat az agitációs munkába. Az eszerek csak részben értettek egyet a szociáldemokratákkal. Sztrájkra buzdítottak, a parasztok közötti agitálásra ösztönözték a hallgatókat. Könnyebb helyzetben voltak a kadetok. Az egyetemeken jobbra nyitottak, s ezzel kiszélesítették bázisukat, a hatóságok zaklatásait is elkerülték.

Lenin a baloldali blokk megvalósítását szorgalmazta. 1906 őszén a két legnagyobb egyetem hallgatóinak 75 százaléka a szociáldemokrata — eszer politikai törekvések mögött sorakozott fel. A diákok képviselőinek megválasztásakor 13 intézmény 32 ezer diákja (az egész 40 ezer volt) 232 küldöttet választott. 80 százalékuk a baloldali pártokat (szocdemek, eszerek, lengyel szocialisták, Bund stb.) követte. 105-en szociáldemokraták voltak. Pétervárott és Moszkvában bolsevik hallgató lett a diáktanács elnöke. Ilyen körülmények között a diákság körében továbbra is jelentős maradt a forradalmi, szocialista pártok befolyása.

(Isztorija SzSzSzR, 1982. 2. sz. 19—34 l.)

M.

B. JE. ZARICKIJ

AZ USA ÉS NYUGAT-EURÓPA BALOLDALI ERŐI (1943—1949)

Közismert probléma boncolgatására vállalkozott a szerző. Az amerikai hivatalos körök ugyanis már a háború végén nyíltan hangoztatták kommunistaellenességüket. Az antikommunista lépések eszközei, módszerei azonban nem nyertek árnyalt ábrázolást a korábbi tanulmányokban, s ezért tartja szükségesnek Zarickij a téma taglalását. Mondanivalóját azzal indítja, hogy az USA ki akarta sajátítani a békét, kizárólagos hegemóniára törekedett a második világháború befejezésekor. A törekvés legfőbb akadályát a Szovjetunió jelentette. Hatalmi politikai és társadalom politikai aspektusból egyaránt. A két szempont ugyan egymással is összefüggött, de az utóbbi „veszélyességét" nagyban növelhették pl. a nyugat-európai baloldali erők, különösen a kommunista pártok.

Ezek befolyása a háború alatt, az antifasiszta ellenállási mozgalmak keretében megnőtt, ami már 1943-tól komolyan aggasztotta a washingtoni politikusokat. Az ellenállási mozgalmak „disztingvált" támogatásával, katonai szerepük háttérbe szorításával akarták megelőzni a nem kívánatos politikai konzekvenciákat. De más eljárásokról is olvashatunk a cikkben. Az olasz partizáncsoportok közé pl. 150 amerikai ügynök vegyült. Az osztagok politikai orientációjától is függött az utánpótlás. Alexander

tábornok pedig 1944 őszén szinte feloszlatta a partizánegységeket. Hasonló szempontok, a baloldal, a kommunisták háttérbe szorítása magyarázta, hogy az amerikaiak végül is elismerték De Gaulle mozgalmát, mint a francia ellenállás fő katonai és politikai erejét.

A „probléma" azonban a háborút követően is fennmaradt, éppen pl. a kommunistáknak az európai antifasiszta ellenállásban játszott szerepük miatt. A demokratikus baloldal részét képezték, komoly politikai tekintélynek örvendtek. Ugyanakkor a tradicionális burzsoá és keresztény pártok veszítettek befolyásukból. Milliós szavazótábor, a szakszervezetek támogatása, a mandátumok 20—30 százaléka jelezték a kommunisták politikai súlyát. A helyreállításhoz, a szociális problémák megoldásához nyújtott amerikai segély feltétele a kommunisták háttérbe szorítása volt. A szocialista, szociáldemokrata pártokra hárult a feladat, hogy a munkásmozgalom forradalmi szárnyát elszigeteljék. A kommunistaellenes szempontok a Marshall-segély feltételei között is szerepeltek. 1947-ben külön törvényt hoztak, amely megtiltotta, hogy kommunisták részesedhessenek az amerikai segélyekből.

Hasonló célokat szolgált a választási hadjáratok finanszírozása — egyértelmű politikai megfontolásból; a baloldal megosztása, a kommunisták elszigetelése. Források és memoárok alapján azt is megtudhatjuk a cikkből, hogy az amerikai szakszervezeti (AFL) vezetőket is mozgósították az európai szervezett munkások „kijózanítása" érdekében. Természetesen az amerikai titkos szolgálat (Allan Dulles) is részt vállalt az európai belpolitikai erőviszonyok alakításából. Merényletekre, provokációkra került sor (J. Duclos, P. Togliatti stb.). A fasiszta elemek, sőt a maffia igénybevétele sem maradt el. Féktelen kommunista- és szovjetellenes propagandakampányt indítottak. Az 1948-as olaszországi választások idején a katonai beavatkozás fontolgatásával fenyegetőztek.

Érvelését azzal zárja a szerző, hogy utal a NATO alapelveire, amelyek a polgári társadalmi rendszer biztonságát hangsúlyozzák, nem csupán hatalmi politikai, hanem társadalmi politikai szempontból is. Erre az alapelvre is hivatkoztak az 1950-ben kötött megállapodás során, amikor kimondták, hogy nem csupán a külső veszély, hanem a belső felforgató tevékenység ellen is segítséget nyújtanak egymásnak a szövetség tagjai.

(Voproszi isztorii, 1983. 6. sz. 66—79. l.)

M.

A. A. SEVJAKOV

A SZOVJETUNIÓ ÉS ROMÁNIA SZUVERENITÁSA (1944—1955)

A tanulmány első, sok újat adó része az 1944. szeptember 12-én kötött fegyverszüneti megállapodás érvényesítése körüli problémákat taglalja. A szerző előrebocsátja, hogy szövetségeseivel egyetértésben a szovjet kormány már 1944 áprilisában biztosította Romániát, hogy — a román félelmek és a náci propaganda ellenére — semmilyen területi követelést nem kíván érvényesíteni. Elvi, de sürgető célként a Németország elleni háború gyors, győzelmes befejezését, illetve ennek elősegítését, továbbá a fasizmus maradványainak felszámolását, a demokratikus átalakulást jelölték meg. A fegyverszüneti megállapodásban érvényesültek is a szövetségesek igényei. Szuverenitásának elismerése mellett Románia csatlakozott a Németország elleni háborúhoz, s az 1940. június 28-i egyezményt ismerte el a szovjet—román határ alapjának. A front mögött 50—100 km-el helyreállíthatták a román polgári közigazgatást. A szovjet diplomácia érdemeként említi a cikk, hogy érvénytelennek nyilvánították a bécsi döntéseket, s Észak-Erdélyt a román állam részének ismerték el. A jóváteteli feltételek méltányos volta is a Szovjetunió nagylelkűségét bizonyította. Sevjakov korabeli román és angolszász értékeléseket idéz, amelyek nagyra értékelték a szovjet politika szerepét Románia nemzetközi helyzetének konszolidálásában.

A fegyverszüneti feltételek teljesítése azonban vontatottan haladt. Románia történelmi uralkodó osztályai — amelyek 1944. augusztus 23. jóvoltából a hatalomban maradtak — akadályozták a demokratikus átalakulást, vonakodtak teljesíteni a fegyverszünet katonai és gazdasági feltételeit, s ebben az angolszászok is támogatták pl. a Radescu-kormányt. A szovjet parancsnokság határozott fellépése akadályozta meg, hogy feloszlassák a kommunisták által szervezett hazafias osztagokat, amelyek a németek elleni harc, de a belpolitikai erőviszonyok szempontjából is fontosak voltak. Radescu tábornok kormánya gyengén feltöltött és felszerelt egységeket küldött a frontra (kb. 120 ezer fő), aránytalanul kevés tiszttel, miközben nagy erőket állomásoztatott a főváros, az ipari központok közelében (több mint 300 ezer fő). Jellemző pédaként említi Sevjakov az egyik bukaresti zászlóaljat, amelyben a 700 fős állomány 3200 puskával, 20 gépfegyverrel s jelentős nehéz fegyverekkel rendelkezett. Ugyancsak a főváros közelében rejtegették azt a páncélos ezredet — amelyet a fegyverszünet értelmében a frontra kellett volna irányítani, több mint 100 tankkal. Szerzőnk rámutat, hogy ezek a manőverek a Németország elleni harcot szabotálták, illetve a belső tömegmozgalmak megfélemlítését szolgálták. Február végén már több ízben is közé lőttek a tüntetőknek.

A szovjet fél erélyesen tiltakozott a demokratizálódást gátló atrocitások miatt, s nyomatékosan követelte a hátországi fegyveres erők létszámának csökkentését, az erők frontra küldését, továbbá azt, hogy a kormányzat tartózkodjék a hasonló fellépésektől. Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes bukaresti tárgyalásai is hozzájárultak a Radescu-kormány bukásához. A Petru Groza vezette új kabinet összetétele, politikája már maradéktalanul megfelelt a népi demokratikus átalakulás követelményeinek. Az 1945. március 6-án bekövetkezett fordulatot az angolszász kormányok nem akarták elismerni. Tíz nap alatt 8 tiltakozó jegyzéket adtak át Moszkvában. Mindhiába, mert valójában ezt követően teljesültek a fegyverszüneti feltételek. Megtisztították a hadsereget. 71 tábornokot, 120 ezredest menesztettek. Romániába vezényelték a hadifoglyokból szervezett „T. Vladimirescu" hadosztályt. Március 8-án Észak-Erdélyt átengedték a román polgári hatóságoknak. Lendületet vett a népi demokratikus forradalom, aktivizálódtak a kommunisták.

A következő lépést a békeszerződés jelentette. Az angolszász diplomácia nem ismerte el demokratikus, törvényes kormánynak P. Groza kabinetjét. A Külügyminiszterek Tanácsában, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban egyaránt a kormány átalakítását követelték, mint a béketárgyalások feltételét. Később, számítva a „szavazógépre", széles körű fórumon akartak tárgyalni. A szovjet vezetés, maga Sztálin azonban igen határozott volt, s ragaszkodott a korábbi megállapodások (Jalta, Potsdam) érvényesítéséhez. Végül is 1946 nyarán megindultak Párizsban a béketárgyalások. Igaz, két polgári-nacionalista politikust bevettek a román kormányba. A gesztus értékű engedmény után a nyugati hatalmak elismerték az Ekés Front vezetőjének kormányát.

A tárgyalások azonban elhúzódtak, mert a nyugatiak tőkepozíciókat követeltek főként a román olajiparban, később túlzott kártérítési igényekkel léptek fel, majd a dunai hajózás kérdésében akadékoskodtak. Az év végére sikerült a szovjet diplomáciának elhárítani a békekötés akadályait, s mérsékelt jóvátételi feltételekkel, az 1940. július 1-i határok figyelembe vételével született meg a román békeszerződés, amely 138 ezer fős hadsereget engedélyezett a bukaresti kormányzatnak.

1947-ben, a békeszerződés évében kikiáltották a Román Népköztársaságot. Az ország megindulhatott a szocialista fejlődés útján, amelyhez nagy segítséget jelentett az 1948-ban aláírt szovjet—román barátsági, együttműködési és kölcsönös segítségnyújtási szerződés. A cikk befejező része a szovjet külpolitika azon erőfeszítéseit mutatja be, amelyek révén 1955-ben Romániát végül is felvették az ENSZ-be.

(Voproszi isztorii, 1983. 6. sz. 48—65. l.)

M.

M. A. NEUMARK

A „NEOSZOCIALIZMUS" DOKTRÍNÁJÁNAK KIALAKULÁSA

A téma időszerüségét hangsúlyozva, a szerző rámutat, hogy az iparilag fejlett tőkés országokban nagy politikai befolyással rendelkező szociáldemokrácia nem egységes; számos ideológiai, politikai irányzatra tagolódik. Ezek egyike a neoszocializmus vagy megújhodott szocializmus, amelyet a szociálreformizmus technokrata változataként interpretál. Ideológiai gyökereit a Belga Munkáspárt egyik vezetője, *Henri de Man* nézeteinek vizsgálatával tárja fel. A neoszocializmus kialakulása szempontjából tipikusnak nevezi a belgiumi változatot, amit az is mutat, hogy a kutatások középpontjában áll; 1974-ben Genfben külön nemzetközi társaság alakult vizsgálatára.

A tanulmány alapvetően Henri de Man két fő munkájára épül (Au delà du marxisme, Brüsszel, 1927, és Le Plan du travail, Párizs, 1934), de egész tevékenységét, s egyben a belga munkásmozgalom fejlődését is bemutatja. „A marxizmus túloldalról" c. mű alapján a belga szocialista ideológiai felfogását ismerhetjük meg a cikkből. Mindenekelőtt azt a törekvését, hogy meg akarta haladni Bernsteint, aki szerinte csupán korrigálta az ortodox marxizmust, de marxista módszerekkel. H. de Man metodikailag is újat, mást ígért. Nem tekintette a szocializmus filozófiai alapjának a marxizmust, megkérdőjelezte a társadalmi folyamatok gazdasági meghatározottságát, a társadalom-lélektani tényezőket tartotta determinánsnak. Szembeállította Marx fiatalkori és érett műveit, Freud és Bergson nézeteivel rokonszenvezett. Az egyoldalú gazdasági determinizmussal hadakozva a másik végletbe, a pszichikai mozzanatok abszolutizálásába csapott át. Azt fejtegette pl., hogy a szocializmus nem a munkásság társadalmi helyzetéből fakadó érdek, hanem helyzetérzete alapján lesz a proletariátus a szocializmus híve. Az osztály forradalmiságát is pszichológiai okokkal magyarázta. Figyelemre méltó az a nézete, miszerint fontosabb, s egyben nehezebb feladat az erkölcsök, az emberi mentalitás átalakítása, mint a társadalmi együttélést szabályozó törvényeké. Ez utóbbiakat csak akkor tartotta fontosnak, ha akadályozták az erkölcsök fejlődését. Szerves részét képezte felfogásának az erőszak elutasítása. Részben, mert erőszakot szül, de azért is, mert az alkalmazó erkölcsi tartását is károsan befolyásolja. Végül az osztályszempontok elhanyagolását emeli ki a cikk szerzője H. de Man könyvéből, ami az állam osztályok felettiségének megfogalmazásáig juttatta el.

A belga szocialista nézetei az 1920-as évtized végén főként a fiatal értelmiségi, alkalmazotti rétegek körében találtak kedvező visszhangra. Azok között, akik kiábrándultak a régi szociáldemokrácia ideológiájából, csalódtak politikai gyakorlatában. A belga munkásmozgalom nemzetközi tekintélyű nagy öregje, E. Vandervelde természetesen kritikusan viszonyult H. de Man és követői nézeteihez. Gunyorosan szuperszocialistáknak nevezte őket, s marxista frazeológiával érvelt ideológiájuk, politikai törekvéseik ellen. Elsőként éppen ő tárta fel, hogy H. de Man könyvében és más írásaiban is a társadalmi folyamatok materialista, gazdasági meghatározottságát a pszichikai tényező fetisizálása váltotta fel.

A tekintélyes, s főként megalapozott kritika azonban politikailag hatástalan maradt. A világgazdasági válság közepette visszaesett a tradicionális szociáldemokrácia befolyása, a radikalizálódott tömegek fogékonyak voltak minden új kísérletre. A szerző részletesen ismerteti a belgiumi gazdasági, szociális változásokat, kiemeli pl. hogy a foglalkoztatottak csaknem egyharmada vált munkanélkülivé a válság éveiben Belgiumban. Ebben a helyzetben látott napvilágot H. de Man újabb munkája a „Munka terve", amelyben a munkások osztályharca, a termelő eszközök tulajdonviszonyainak átalakítása helyett a kapitalista gazdaság strukturális reformját fejtette ki. Tulajdonképpen az állam-monopolkapitalizmust kövonalazta. Ún. vegyes gazdaság létrehozását javasolta. A hiteléletet, a kitermelő- és energiaipart államosította volna, az összes többi szektor magántulajdonban maradhatott, érvényesítve a szabad konkurrenciát. Hangsúlyozta az erős (mint fentebb láthattuk: osztályok feletti) állam szükségességét, amely hatékony szociálpolitikát érvényesíthet. A munkaidő csökkentése, a bérminimum szabályozása, széles körű társadalombiztosítási rendszer, a lakásviszonyok javítása stb. — ezek képezték volna a szociális méltányosság tartalmát. Tehát megújítani a tőkés gazdaságot, életképessé tenni, hogy legyen gazdasági fedezete a szociális méltányosság politikájának.

H. de Man új könyve széles körű visszhangra talált. A munkásosztály integrálása a tőkés struktúrába a jobboldali szociáldemokrácia elismerését váltotta ki. Szociális programjáról pedig 1935-ben a Komintern

VII. kongresszusán G. Dimitrov is pozitív értékelést adott, tekintettel a világgazdasági válságot követő helyzetre, a fasizmus előretörésére és a népfrontpolitika követelményeire. A Belga Munkáspárt ideológiai, politikai megosztottsága miatt azonban a neoszocializmus igéi sem válhattak egységesítő erővé. Az 1894-es ortodox opportunista program, az 1931-es kongresszus határozatai, s H. de Man 1933-ban meghirdetett elvei egyaránt találtak követőket. Hegemón szerepe azonban egyik irányzatnak sem lett. Annak ellenére nem, hogy a neoszocializmus atyja a korporációs elvet is beépítette elképzeléseibe, sőt az internacionalizmus illúziójával szemben a szocializmus nemzeti jellegét is hangoztatta — ismét csak a szubjektív, pszichikai tényezők szerepével érvelve.

Az 1930-as évek végén a párton belül átmenetileg nőtt a politikai befolyása. Hozzájárult ehhez kapcsolata Spaakkal, aki 1936-ban külügyminiszter lett, s a párt 1931-es határozatával ellentétben a kollektív biztonság irányvonala helyett a be nem avatkozási politika mellett sorakozott fel. Vandervelde halála után a párt elnöki tisztét is megszerezte H. de Man. Az 1940-es tragédia után azonban helyzete tarthatatlanná vált, s a balszárny kizárta a pártból. Az új helyzetben a neoszocializmus hatástalannak bizonyult.

(Voproszi isztorii, 1983. 11. sz. 59—73. l.)

M.

A. D. GORSZKIJ—I. D. KOVALCSENKO—JU. SZ. KUKUSKIN—I. A. FEDOSZOV

TÖRTÉNELEMTANÍTÁS A MOSZKVAI ÁLLAMI EGYETEM TÖRTÉNELEM KARÁN (A FAKULTÁS LÉTREHOZÁSÁNAK 50. ÉVFORDULÓJA)

A tanulmány 1934. május 16-tól, a Moszkvai Állami Egyetem önálló Történelem Karának létrehozásától napjainkig kíséri nyomon a történelemtanítás helyzetét, mérlegre téve és összegezve az elmúlt 50 év eredményeit. A számvetés ugyanakkor egyúttal a jövő feladatainak meghatározását is jelenti.

A tanulmány első része azt a szerepet vázolja fel, amelyet a Történelmi Kar játszott az oktató-nevelő munkában, a tudományos kutatásokban, a hazafias és internacionalista nevelésben, a történeti diszciplínák általános fejlődésében, a szakemberek képzésében, valamint tankönyvek, jegyzetek, útmutatók és módszertani segédanyagok összeállításában. A fakultás négy tanszékén — mutatnak rá a szerzők — az elmúlt öt évtized alatt 12 365 szakember fejezte be eredményesen tanulmányait, és csak az 1960-as évek elejétől több mint 1000 kandidátusi -, ill. 100 doktori értekezés megvédésére került sor. Jelenleg a karon 1000 nappali és 600 esti hallgató ismerkedik a történettudomány kérdéseivel, a hazai és az egyetemes fejlődés sajátosságaival.

A tanulmány írói részletesen foglalkoznak a kar felállításának körülményeivel, rámutatva V. P. Volgin, B. D. Grekov, F. A. Rotstejn, V. V. Sztruve, J. V. Tarle, A. M. Pankratova, J. M. Koszminszkij, Sz. D. Szkazkin és mások kimagasló szervezői tevékenységére. A fakultás dékánjai között olyan kimagasló historikusok szerepeltek, mint G. Sz. Fridljand, I. D. Udalcov, Sz. D. Szkazkin, A. V. Jefimov, Sz. P. Tolsztov, M. N. Tyihomirov, G. A. Novickij, B. A. Ribakov, A. V. Arcihovszkij. Rajtuk kívül a kar tudományos életét nem kisebb személyiségek fémjelezték, mint N. M. Druzsinyin, M. P. Kim, I. I. Minc, M. V. Nyecskina, V. B. Truhanovszkij, Ju. V. Bromlej, V. L. Janyin, akik méltó módon képviselték a szovjet történettudományt a legutóbbi világkongresszusokon, nemzetközi konferenciákon.

A Feudalizmuskori Tanszék munkatársai — köztük Sz. V. Bahrusin, K. V. Bazilevics, B. B. Kafengauz, V. I. Lebegyev, G. A. Novickij, N. L. Rubinstejn, M. M. Tyihomirov, B. D. Grekov és mások — rendkívül sokat tettek a 11—17. századi források publikálása, a korabeli orosz gazdasági élet, a parasztság helyzete, az osztályharc, a külpolitika, a diplomácia, valamint az anyagi és a szellemi kultúra területének mélyreható vizsgálatával. Kimagasló érdemeket szerzett B. A. Ribakov az orosz fejedelemségek és a Kijevi Rusz vizsgálatával, M. N. Tyihomirov az évkönyvek, L. V. Cserepnyin a korabeli szerződések, egyezmények szövegének kiadásával. A feudalizmus kori orosz történelem témaköréből jelentős monográfiák születtek

még M. T. Beljavszkij, A. M. Szaharov, A. K. Leontyev, L. V. Milov, V. L. Janyin, A. D. Gorszkij és A. A. Kovalcsenko tolla nyomán.

A 18. századi orosz társadalom-, gazdaság- és politikatörténet területén a szerzők L. N. Vdovina, N. B. Golikova, N. V. Razarjonova, M. T. Beljavszkij, I. A. Fedoszov, V. I. Morjakov, D. N. Sanszkij tevékenységét emelik ki. A feudalizmus kori anyagi és szellemi kultúra kimagasló teljesítményeinek feldolgozása pedig elsősorban A. V. Arcihovszkij, A. M. Szaharov, G. G. Gromova, P. P. Jepifanova, M. A. Iljin és B. I. Krasznobajev nevéhez fűződnek.

A kapitalizmus kori orosz történelem levéltári forrásainak publikálását M. V. Nyecskina, B. J. Szirojecskovszkij, V. A. Fjodorov, P. A. Zajoncskovszkij, A. A. Levandovszkij végezték el, a korszak külpolitikai törekvéseit pedig Sz. K. Busujev, A. V. Fagyejev, V. A. Georgijeva és I. I. Asztafjev kutatták.

Az imperializmus oroszországi sajátosságainak feltárása A. L. Szidorov, V. I. Bovikin és K. N. Tarnovszkij munkássága nyomán bontakozott ki. Az 1917-es forradalom előtti ország gazdasági helyzetét I. D. Kovalcsenko és V. A. Fjodorov elemezték, a februári polgári demokratikus forradalomról pedig J. D. Csermenszkij, V. Ja. Lavericsev, Sz. M. Szigyelnyikov és N. D. Jerofejev közöltek tanulmányokat.

A 19—20. századi társadalmi gondolat fejlődésének kutatásában — a tanulmány szerint — V. A. Fjodorov, L. I. Maszonkina, Sz. Sz. Dmitrijev és N. J. Cimbajev értek el kimagasló eredményeket, míg a korszakra vonatkozó historiográfiai szintéziseket N. M. Druzsinyin, L. V. Cserepnyin, M. V. Nyecskina és N. L. Rubinstejn készítették el.

Az 1917-et követő évtizedekről, így főként a második világháború történetéről, az ötéves tervek eredményeiről, a gazdaságpolitikáról, az államapparátusról, a fejlett szocialista és kommunista társadalom sajátosságairól B. G. Verhoveny, I. I. Minc, Sz. F. Najda, J. N. Gorogyeckij, Sz. I. Blinov, I. M. Volkov, V. Z. Drobizsev és Ju. Sz. Kukuskin jelentettek meg tudományos közleményeket, tankönyveket és más kiadványokat.

A szerzők külön fejezetben számolnak be a szovjet historiográfia eredményeiről, kimagasló művelőik (N. L. Rubinstejn, L. V. Cserepnyin. A. M. Pankratova, G. A. Novickij, A. M. Szaharov, A. D. Gorszkij stb.) munkásságáról, továbbá a történeti földrajz (A. N. Malcev, A. V. Muravjov, L. V. Milov), az archeográfia (P. G. Rindzjunszkij), a történeti kronológia (A. V. Muravjov), az ún. történeti bibliográfia (A. N. Malcev) és a levéltári ismeretek tanszéki oktatásának jellemzőiről.

A tanulmány utolsó részében a szerzők a Történelmi Karon újabban bevezetett elméleti kurzusokról számolnak be, annak a reményében, hogy ezek még jobban elősegítik a minőségi kutatásfejlesztést, amelyet az SzKP XXVI. kongresszusának szellemében kívánnak megvalósítani.

(Isztorija SzSzSzR. 1984/5. 22—48.)

V. M. L.

BRANDSTÄTTER, ELISABETH

TUDOMÁNYOS DOKUMENTÁCIÓ ÉS TÁJÉKOZTATÁS A TÖRTÉNETTUDOMÁNYBAN

A történésznek munkája során komoly mennyiségű irodalmat s forrásokat kell feldolgoznia, s információs anyaga biztosítása és feltárása érdekében segédeszközökre van szüksége. A legutóbbi időkig az információs lehetőségeket csak hagyományos segédeszközök adták. A történész számára releváns adatmennyiség különösen a 19. század óta olyan hatalmas méretben megnövekedett, hogy egyre nehezebbé vált a véletlenszerű vagy ellenőrizetlen forrásválasztás veszélyeinek kiküszöbölése. Hogy a lényegest elkülöníthessük a lényegtelentől, s az egyes adatok forrásértékét megállapíthassuk, mindenekelőtt az információs anyag fölötti jobb áttekintésre van szükségünk. Ezért a történettudomány érdeke is, hogy az eddigieknél intenzívebben foglalkozzék a modern információs technológiával.

A történész azonban nem elégedhet meg csupán az irodalom ismeretével. Mivel a kiadványokban feltárt források a kiadatlanokkal szemben csak egy kis részt képviselnek, törekedni kell a levéltári állagok minél átfogóbb ismertetésére, mégpedig egységes rendszerben a már meglévő segédletek alapján (formai adatok, proveniencia, tartalom, hozzáférhetőség, feltártsági szint stb.).

A kutatásokról szóló információk is igen fontosak, mivel nemcsak a kutatások jobb koordinálását segítik elő, hanem a párhuzamos munkák kiszűrésével a kutatási folyamatok racionalizálását biztosítják.

Az új információhordozók, mint a film, a fénykép és a hangszalag, egyre inkább felzárkóznak a klasszikus írásos és képes forrásokhoz, speciális, részben még megoldatlan módszertani problémákat hozva magukkal.

Az irodalmi dokumentációval szemben támasztott igények: a tájékoztatás legyen gyors és rendszeres; az anyagot lehetőleg teljes egészében kell begyűjteni, és tárgyilag a lehetséges mélységig feltárni; a szolgáltatások a felhasználók igényei szerint differenciált formában álljanak rendelkezésre.

A történettudományi dokumentációs rendszer fejlesztésének alternatívái:

1. egy adott ország történetét tárgyaló munkák begyűjtése és feltárása világméretű bázison;
2. egy adott országban előállított valamennyi történettudományi kutatási eredmény begyűjtése és feltárása.

Ausztriában három éve a grazi számítástechnikai központ gépi dokumentációs intézetében a szövetségi tudományos és kutatási minisztérium támogatásával egy történettudományi tájékoztató és dokumentációs részleget hoztak létre. Az 1967 óta évente megjelenő osztrák történeti bibliográfiára építve 1978-tól valamennyi irodalmi adatot egy adatbankba tápláltak, s kiegészítették azt az 1945—1964 közötti időszak irodalmi adataival. 1980 végén az adatbank kb. 60 ezer dokumentációs egységet ölelt fel. Szaktudósok és tájékoztatási szakemberek együttműködésével sikerült elérni, hogy az osztrák történettudomány 1945 óta létrejött teljesítményeit dokumentálják és ezzel elősegítsék nemzetközi elterjedését.

A grazi dokumentációs intézetben kifejlesztett MODOK programrendszer segítségével felállított adatbank tájékoztató eszközök (nyomtatványok, mikrofilmek, csere-magnószalagok) kiindulási alapját képezi. Ezenkívül az adatbank irodalomkutatásokra is használható.

Az említett történettudományi tájékoztató és dokumentációs részleg további feladataihoz tartozik a már fennálló adatbank kiértékeléséhez szükséges segédletek (thesaurus) kiépítése, valamint a történészek információs és kommunikációs tevékenységének s tájékoztatási szükségleteinek a vizsgálata. Az 1976 óta Grazban megjelenő „Osztrák bibliográfiák, gyűjtőbibliográfiák és kézikönyvek bibliográfiája" a körülményes keresési munkákat könnyíti meg.

Az eredeti irodalom megtalálása gyakorta nehéz. Ezért a történettudományban is speciális szakmai kalauzokra van szükség. Az osztrák Kortörténeti (legújabbkor-történeti) Társaság megkezdte egy kortörténeti szaktájékoztató kalauz kidolgozását. E szaktájékoztatóban a kortörténeti kutatómunka valamennyi releváns információs forrását (egyetemi és egyetemen kívüli kutatóhelyek, tudományos társaságok és egyesületek, könyvtárak, levéltárak, egyéb dokumentációs intézmények és tájékoztató szolgálatok) összegyűjtik és feltárják.

Az egyre növekvő mennyiségű tudományos forrás áttekintése nagy nehézségeket okoz információkeresőnek és -közvetítőnek egyaránt. Az EUSIDIC (tudományos tájékoztató központok szövetsége) kalauza 1981-ben kb. 1400 géppel olvasható bibliográfiai és nem-bibliográfiai adatgyűjtőt jegyzett. A történettudomány területén is már egy sor adatbázis működik (Historical Abstracts, History and Life, LIBCOR stb.). Ezek az adatbázisok azonban az Ausztriából, de még az NSZK-ból származó publikációkat is igen kevéssé veszik figyelembe.

Hogy a kutatók számára lehetővé tegyék az információs rendszerekhez és azok adatbázisához való gyors és egyszerű eljutást, a tudományos könyvtárakban információközvetítő és tanácsadó részlegeket létesítettek. A könyvtárak az irodalomkutatás hagyományos segédeszközeivel való felszereltségük miatt ideális lehetőségekkel rendelkeznek a racionális irodalomkutatásra és információközvetítésre.

Ausztria, mint viszonylag kis ország, a tájékoztatási és dokumentációs szakterületen technikai és pénzügyi okok miatt rá van utalva a két- és többoldalú nemzetközi együttműködésre. Annak veszélyét, hogy a külföldi vagy nemzetközi rendszereknek csak fogyasztói, felhasználói legyünk, csak tényleges partneri

kapcsolatokra való törekvéssel kerülhető el a nemzetközi információcsere területén is. Hogy Ausztria a történettudományi dokumentáció terén is valódi együttműködésre törekszik külföldi tájékoztató intézményekkel, mutatják az eddigi eredmények.

(Zeitgeschichte 9. (1981) 1. 27—33.)

H. V.

K. V. HVOSZTOVA

A KVANTITATÍV MÓDSZEREK SZEREPE A TÖRTÉNETI MEGISMERÉSBEN

Elöljáróban elismeri a szerző, hogy gazdag irodalma van a kérdésnek, de úgy véli, maradtak nem kellően kimunkált problémák. Nem tartja tisztázottnak a statisztikai módszerek helyét, szerepét, gazdagitásra szorul a történelmi verifikálás módszertana, s a matematikai modellezhetőség terén is vannak szerinte további feladatok. A következő előzetes megjegyzése a történeti megismerés azon sajátosságát hangsúlyozza, miszerint az általánost, a törvényszerűt, illetve az egyedit, a megismételhetetlent feltárni egyaránt feladata a történettudománynak. Úgy véli, az utóbbiak esetében kevésbé alkalmazhatóak a kvantitatív eljárások. Az általános tendenciák megragadásához, a törvényszerűségek feltárásához viszont — különösen a gazdasági, társadalmi folyamatok vizsgálatakor — elengedhetetlen használatuk. Utal továbbá arra is Hvosztova, hogy a polgári történetírás álláspontja erősen polarizált a kvantitatív módszereket illetően. Egyes szerzők — végletesen tagadva a történelmi folyamatok törvényszerű jellegét — kategorikusan elutasítják, mások viszont az egyedül üdvözítő és korszerű kutatási eljárásnak kiáltják ki.

A marxista történettudományt ebben a kérdésben is dialektikus szemléletmód jellemzi. A források jellegétől teszi függővé az egyes kutatási módszerek alkalmazhatóságát. Ez viszont azt is jelenti, hogy ugyanarról a történelmi jelenségről — a kvantitatív módszer alkalmazásával — különböző értékeléseket fogalmazhatnak meg. Vagy a szerzők történetfilozófiai felfogásának eltérései miatt, vagy ami még valószínűbb, a kutatott jelenség eltérő értelmezése miatt. Példaként a bizantinológusok polémiáját említi az állami földtulajdon szerepéről. Elengedhetetlen tehát még a kvantitatív módszerrel való kísérletezés előtt az egységes fogalom értelmezés. Vitatja azt a felfogást, amely szerint a kvantitatív eljárások alkalmazása teheti „kemény" társadalomtudománnyá a historiográfiát. A történelmi, társadalmi folyamatok, jelenségek természete miatt nem lehet egyedül üdvözítő módszer. Már csak a forrásbázis egyenetlensége, sokrétűsége is szükségessé teszi hipotézisek, analógiák alkalmazását, a közvetett argumentációt. Komplex eljárásokra van tehát szükség, s Hvosztova három lehetséges kombinációt taglal.

Elsősorban a gazdasági, társadalmi folyamatok vizsgálatakor alkalmazhatók dominánsan a kvantitatív módszerek. Különböző statisztikai eljárásokra, koefficiens-számitásra, súlyozott faktorok kidolgozására gondol. Eredményes kísérletként említik I. D. Kovalcsenko és L. V. Milov monográfiáját az összorosz agrárpiac 18—20. századi fejlődéséről (Moszkva, 1974), amelyben több mint 150 ezer adatot dolgoztak fel és csoportosítottak a szerzők. Objektívebb megismerést, komparációk lehetőségét hordozta magában a következetesen, hozzáértéssel alkalmazott kvantitatív módszer. Az orosz agrárpiac fejlődéstörténetének új periodizációja vált pl. lehetségessé. A másik pozitív példaként B. N. Mironov munkáját említi a cikk, amelyik a gabonaárak alakulását, ennek összetevőit elemezte a 19. századi Oroszországban (M. 1975.) — hasonló módszerrel. Ennek kapcsán vitatja azt a — főként amerikai — felfogást, amely abszolutizálja a gazdaságtörténeti folyamatok matematizálhatóságát, elhanyagolhatónak véli a kort és a helyet.

A továbbiakban az ún. kiválasztásos analízis kérdését érinti. Reprezentatív adatok feldolgozásával operál ez az elsődlegesen közgazdasági és szociológiai eljárás. A történettudományban — főként a korábbi korszakok kutatásánál — csak körültekintéssel alkalmazható. Nem helyes a fennmaradt adatokat, forrásokat úgy tekinteni, mint egy természetes kiválasztódás eredményeit, amelyek reprezentálják az adott

korszakot vagy jelenséget. Különböző jellegű, eltérő értékű források állnak egy-egy problémáról a kutatók rendelkezésére — sokszor véletlenszerűen, ezért súlyozni kell az adatokat, s más módszerek alkalmazásával kontrollálni a kvantitatív eljárás eredményeit. Jó példaként említi Ju. Ju. Kahk és H. M. Ligi munkáját, amely az észt parasztok helyzete és antifeudális mozgalmai közötti összefüggéseket vizsgálta (Isztorija SzSzSzR, 1976. 2. sz.)

A második kombináció tulajdonképpen az egyes és általános ismeretelméleti dialektikájából indul ki. Az egyesben megjelenik az általános. Az egyedi modellezésével kialakíthatók olyan koefficiens-értékek, amelyeknek segítségével egyedi sorokból az általánosra következtethetünk. Ez esetben Hvosztova saját korábbi munkájára hivatkozik, amely a középkori gazdaság és társadalomtörténeti folyamatok — pl. a parasztság differenciálódása — kvantitatív módszerekkel történő vizsgálatát foglalta össze (M. 1980). A paraszti differenciálódás soktényezős voltát hangsúlyozza különösen. Ezúttal is rámutat a módszer alkalmazhatóságának korlátaira. Példaként a 14. századi bizánci forrásokra utal, amelyek tagolatlanul tartalmazták a parasztok adóterheit, holott a föld, illetve a ház körüli gazdaság után fizetett adók aránya a gazdaságon kívüli kizsákmányolás mértékét világíthatta meg, amit más források bekapcsolásával oldottak meg a kutatók.

A harmadik kombinációról — mint egyelőre alig jellemzőről — keveset olvashatunk a cikkben. Ennek a történeti jelenségek, s így részben a források azon specifikumát kell figyelembe vennie, hogy strukturáltak. Néhány struktúra-determináns faktor megragadása adekvátabb megismerést biztosíthat, mint jóval több másodlagos tényező analizálása. Ehhez a történeti megismerés specifikus logikájának, illetve törvényszerűségeinek feltárása is elengedhetetlen. Nagy lehetőségek rejlenek ebben a kombinációban, amelyek azonban a történészek és matematikusok hatékonyabb együttműködését teszik szükségessé.

(Voproszi isztorii, 1983. 4. sz. 62—76. l.)

M.

A folyóiratszemlét összeállította: Heiszler Vilmos (H. V.), Menyhárt Lajos (M.) és V. Molnár László (V. M. L.).

СТАТЬИ — *Шандор Балог:* Наше народнодемократическое наследство (Парламентарная и непосредственная демократия в Венгрии 1944—1948) — *Лайош Ижак:* Общественнополитическая деятельность католической церквы в Венгрии (1945—1956) — *Шандор Орбан:* Первые пять лет социалистического строительства (1948—1953) — СООБЩЕНИЯ — *Пирошка Пот:* Политика в области культуры партий в 1945—1948 гг. — *Дьёрдь Дьярмати:* Изменения в политическом суждении о служащих в период после освобождения (1945—1948) — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES — *Sándor Balogh:* Our popular democratic heritage (Parlamentary and direct democracy at Hungary between 1944—48) — *Lajos Izsák:* The social-political activity of the Catholic Church in Hungary, between 1945—56 — *Sándor Orbán:* The first five years of building socialism (1948—53) — COMMUNICATIONS — *Piroska Póth:* The cultural policy of the coalition parties between 1945—48 — *György Gyarmati:* Changes in the political opinions on civil servants in the period following the liberation (1945—1948) — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF PERIODICALS

SOMMAIRE

ETUDES — *Sándor Balogh:* Notre héritage de démocratie populaire. (Démocratie parlamentaire et directe en Hongrie 1944—1948) — *Lajos Izsák:* Activités sociales-politique de l'Eglise catholique en Hongrie (1945—1956) — *Sándor Orbán:* La première demi-décennie de l'édification du socialisme (1948—1953) — COMMUNICATIONS — *Piroska Póth:* La politique culturelle des Partis entre 1945—1948 — *György Gyarmati:* Les changements de l'appréciation politique des fonctionnaires publics après la libération (1945—1948) — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PERIODIQUES

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Sándor Balogh:* Unsere volksdemokratische Erbschaft (Parlamentarische und direkte Demokratie in Ungarn 1944—1948) — *Lajos Izsák:* Die gesellschaftspolitische Tätigkeit der katholischen Kirche 1945—1956 — *Sándor Orbán:* Das erste halbe Jahrzehnt des Baus der Sozialismus (1948—1953) — MITTEILUNGEN — *Piroska Póth:* Die Kulturpolitik der einzelnen Parteien 1945—1948 — *György Gyarmati:* Veränderungen in der politischen Beurteilung der öffentlichen Angestellten im Zeitabschnitt nach der Befreiung — (1945—1948) — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
A szedést a Preprint gmk készítette
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. I. 7. — Terjedelem: 18,90 (A/5) ív
85.14027 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál és a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900, közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-881).

Előfizetési díj egy évre: 210 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 35 Ft
Évi: előfizetési ára: 210 Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelmének a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. 4 ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográfiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

1986 MÁJ 1 9

A tartalomból:

Schlett István: A szocializmus és a „munkáskérdés" a magyar politikai gondolkodásban az 1850—1880-as években

Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920—30-as években

KÖZLEMÉNYEK — TÖRTÉNETI IRODALOM—FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

119. ÉVF. **1985. 3. SZÁM**

Következő számunk tartalmából

Benda Kálmán: Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története
Heckenast Gusztáv: A magyarországi vaskohászat technikai szintje a 16—18. században
Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. században

E számunk munkatársai

Bellér Béla kandidátus, Budapest — *Borsi-Kálmán Béla* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Diószegi István* a történelemtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Erdődy Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Fodor István* kandidátus, a Magyar Nemzeti Múzeum osztályvezetője — *Gunst Péter* kandidátus, az Agrártörténeti Szemle szerkesztője — *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Jemnitz János* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Kozári Mónika* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Maróti Egon* a történelemtudományok doktora, tanszékvezető egyetemi tanár (József Attila Tudományegyetem, Szeged) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Rozsnyói Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet Tudományos Információs Osztályának munkatársa — *Senga Toru* történész, Japán — *Schlett István* kandidátus, főmunkatárs (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa.

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.

119. ÉVFOLYAM 1985. 3. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

Pamlényi Ervin halálára (Glatz Ferenc) 599

TANULMÁNYOK

Schlett István: A szocializmus és a „munkáskérdés" a magyar politikai gondolkodásban az 1850—1880-as években 608

Gunst Péter: A parasztság jövedelmi viszonyai az 1920—30-as években 677

KÖZLEMÉNYEK

Heiszler Vilmos: Ausztroszlavizmus — ausztrohungarizmus 750

Borsi-Kálmán Béla: Klapka, Cuza és Arthur Seherthoss: 1864 772

TÖRTÉNETI IRODALOM

Ferenczy Endre: From the patrician state to the patricio-plebeian state (Ism.: *Maróti Egon*) 836

Razvitie etnicseszkogo szamoszoznanija szlavjanszkih narodov v épohu rannego szrednevekov'ja (Ism.: *Niederhauser Emil*) 839

Ferenc L. Hervay: Repertorium historicum Ordinis Cisterciensis in Hungaria (Ism.: *Bellér Béla*) 841

Kovalovszki Júlia: Településásatások Tiszaeszlár-Bashalmon (Ism.: *Fodor István*) 845

Národnostny vyvoj miest na Slovensku do roku 1918. K 600. vyrociu vydania vysad pre zilinskych Slovákov (Ism.: *Niederhauser Emil*) 848
Kerényi Ferenc: A régi magyar színpadon 1790—1849 (Ism.: *Vörös Károly*) 851
Deák István: Kossuth Lajos és a magyarok 1848—49-ben (Ism.: *Diószegi István*) 853
Wolter, Heinz: Bismarcks Aussenpolitik 1871—1881. Aussenpolitische Grundlinien von der Reichsgründung bis zum Dreikaiserbündnis (Ism.: *Kozári Mónika*) 855
Diószegi István: A magyar külpolitika útjai (Ism.: *Niederhauser Emil*) 857
Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe (Ism.: *Niederhauser Emil*) 859
Gail Braybon: Women Workers in the First World War. The British Experience (Ism.: *Jemnitz János*) 862
Iv. Dujcsev—A. Kirmagova—A. Paunova: Kirilometodievszky bibliografija 1940—1980 (Ism.: *Senga Toru*) 864

FOLYÓIRATSZEMLE

M. B. Szverdlov: Cselédek és szolgák az ó-orosz államban 868 *Helgard Hoffmeister:* A parlamentáris monarchia fejiődéséhez Angliában 869 *Kurt Holzapfel:* Az 1831-es európai leszerelési tárgyalások politikai és ideológiai kérdései 870 *V. M. Kabuzan:* A magánföldesúri jobbágyok Oroszországban az 1720—1860 közötti időszakban. Számuk, összetételük, megoszlásuk 871 *Herbert Hofmeister:* Az iparosodás jogi szempontjai az Osztrák—Magyar Monarchiában 872 *Bihl Wolfdieter:* Ausztria—Magyarország és az Oszmán Birodalom kapcsolatai az I. világháború idején 874 *Andreas Hillgruber:* „Revizionizmus" — kontinuitás és változás a Weimari Köztársaság külpolitikájában 875 *Sigrid Wegner-Korfes:* Graf von der Schulenberg — az 1944. július 20-i összeesküvés résztvevője. A fasiszta Németország Moszkvai követének külpolitikai koncepciójához 876 *V. Sz. Parszadanova:* A szovjet—lengyel és a szovjet—román viszony a második világháború előestéjén (1938—1939) 877 *Ju. I. Igrickij:* Az „Oroszország és Nyugat" probléma mai burzsoá histográfiája 879 A Szovjetunió története kutatásának időszerű kérdései 880

KRÓNIKA 882

PAMLÉNYI ERVIN HALÁLÁRA

„Budapesten születtem, 1919. december 5-én. Apám, néhai Pamlényi Pál, akkor postasegédtiszt volt, anyám, sz. Hajós Szeréna szintén postai tisztviselőnő volt. Vagyonnal nem rendelkeztek.

Iskoláimat Óbudán, majd a gimnázium I—VIII. osztályát a budapesti VII. ker. állami Madách Imre Gimnáziumban végeztem. Itt tettem 1938-ban érettségit. Ebben az évben megnyertem történelemből az Országos Tanulmányi Versenyt; az első helyezés elősegítette felvételemet az akkori Pázmány Péter (ma Eötvös Loránd) Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karára, ahol latin-történelem szakot választottam. Egyetemi tanulmányaimat 1943-ban végeztem el. Mint tanár azonban nem tudtam elhelyezkedni, ezért egy ideig a Postás Nyugdíjpótló Egyesületben dolgoztam, majd 1944-ben a Grill-féle könyvkereskedésben lettem segéd; itt akkor a Rádióból 1944. március 19-én kilépett Ortutay Gyula volt az igazgató. Munkaszolgálatosnak — mivel édesapám keresztény volt — nem vittek el, a többszöri bevonulási parancsnak pedig nem tettem eleget. 1944. október 15-e után későbbi feleségem szüleinek lakásán, majd nagybátyám üres újpesti lakásán húzódtam meg. Ez a rész 1945. január 8-án szabadult fel."

1975 januárjában készült önéletrajzi sorokban beszél így Pamlényi Ervin a maga felszabadulás előtti életéről. S a pályakép, amely szűkszavú, adatközlő műfaj, megelégedhet e sorokkal.

I.

A felszabadulás, az új demokratikus rend fontos kultúrpolitikai pozícióba segíti a 26 éves fiatalembert. *1945. január 18-tól a Magyar Rádió* alkalmazásába kerül, Ortutay Gyula baráti segítségével. Vezeti az irodalmi, az „aktuális", majd az oktatási osztályt. Tevékenyen részt vesz azon műsorok szerkesztésében, amelyek a legszélesebb közönséghez szóló kultúrközvetítő fórumot kívánták felhasználni arra, hogy a „magas kultúra", így a tudomány legújabb eredményeit közérthető formában vigyék el a dolgozó osztályokhoz. Itt szerzett gyakorlatot a tudományos gondolatok közérthető, világos formába öntéséhez, szerkesztéséhez. Ez maradt irodalmi működésének később is egyik legszebb erénye. De ahogy a 19 éves fiatalember — mint

1938-ban a tanulmányi verseny megnyerésekor nyilatkozta — még nem tudta eldönteni, hogy a történettudomány, vagy a publicisztika köti-e majd le energiáit, úgy a huszonéves fiatalember is megindul a rádiós-publicisztika, a kultúrpolitikai karrier mellett a tudományos pályán is. 1945-ben doktorál Szekfű Gyulánál és a „Demokrácia" c. 1945-ben kiadott tanulmánykötetben—melyet Erdei Ferenc szerkesztett, s tanulmányírói nevekkel többek között Ortutay Gyula, Rákosi Mátyás, Szakasits Árpád, Teleki Géza gr., Tildy Zoltán, Veres Péter fémjelzett — „A magyar történet progresszív korszakai" címmel ő írja a korábbi magyar történetírást értékelő, akkor ideológiailag rendkívül fontos — és tegyük hozzá: igen szakszerű — cikket.

A „koalíciós időszakot" a Rádiónál tölti el. S a rádió lekötötte egész energiáját. A Kommunista Párt tagja volt a felszabadulás másnapjától. A munkásmozgalommal, édesapja révén, mint maga mondotta, még a felszabadulás előtt került kapcsolatba. Született mértéktartása, a polgári kultúra értékeinek korán megtanult megbecsülése, kiterjedt ismeretségi köre a felső kultúra világában, visszatartották azoktól a szűkkeblűségektől, amelyek a párt kultúrpolitikáját az 1947. évi választási győzelem, majd az 1948. évi pártegyesülés után mindinkább eluralták. 1948-ban, a tagkönyvrevíziók alkalmával tagkönyvét minden magyarázat nélkül visszatartják, majd 1949 nyarán távoznia kell a Rádióból. Közben feloszlatják a baloldali polgári értelmiség oly sok nagyszerű alakját magába tömörítő szabadkőműves páholyokat. Köztük azt is, amelyikben a fiatal kultúrfunkcionárius-történész szép előrehaladást ért el. Arról, hogy a fasizmus elől bujkálva megtanult volna félni — nékem sohasem beszélt. De arról, hogy 1949 után megtanult félni — figyelmeztetően gyakran beszélt. Talán azért, mert az ember soha nem az ellenségeitől fél igazán. Pályáját ez majdnem derékba törte — ezt mutatja további életútja. Hogy egy életre befolyásolta — ezt maga mondta.

Az *Országos Levéltár munkatársa* lesz (1949. június 1.). A kamarai, majd az 1920 utáni minisztériumi iratok referense. Részt vesz abban a vállalkozásban, amelyik a két világháború közötti politika-történeti iratanyagot kívánja szakszerű forráskiadási szabályok szerint közzétenni. Az Iratok az ellenforradalom történetéhez c. sorozat első kötetének munkatársai között szerepel Karsai Elek, Kubitsch Imre társaságában (1953). A kötetet, mint ismeretes, Nemes Dezső szerkesztette, és ő írta a bevezetőt is. Hozzá élete végéig szoros munkatársi kapcsolatok fűzték. A pozicionális „félreállítás", mint író embereknél általában, néki is irodalmilag igen termékeny korszakot hoz. Ekkor ébred fel érdeklődése az archeográfia, a forráskiadás kérdései iránt, amit segített az egyetemi latin szak adta filológiai képzettség. De ekkor fordul rendszeres ismerkedéssel a magyar történetírás története felé. Élete egyetlen monográfiáját, Horváth Mihályról, ekkor írja (Bpest, 1954). Majd ezt követően kezd foglalkozni a múlt század másik nagy történetírói egyéniségének, Szalay Lászlónak munkásságával. Szekfűi indítások ezek. Szekfű a 30-as években már szemináriumain mind több, a történetfelfogás történetéhez közelítő témát ad ki hallgatóinak. Horváth Mihály, az 1849-es kultuszminiszter, a Függetlenségi Nyilatkozat híve, a „függetlenségi emigráns", 1949 után, amikor függetlenségi harcaink, mindenekelőtt Kossuth személye a hidegháborús politikától nyert indítások következtében is az ideológiai

figyelem előterében állnak — „korszerű téma". Szalay László azonban, aki iránt Pamlényi Ervin 1954 után kezd érdeklődni, a mester, Szekfű Gyula történészideálja. Szekfű ekkor már magányos ember. Tagja az Elnöki Tanácsnak (1949—55), de inkább csak kirakatban tartott nagy név a népfrontpolitikát, a szövetségi politikát csak hirdető, de valójában semmibevevő személyi kultusz időszakában. Olyanok is eltávolodtak tőle, akiket ő indított el pályájukon. Pamlényi Ervin hűséges maradt professzorához.

A Rádiónál — ahol utolsó időszakában az Iskolarádió szerkesztője is volt — szerzett „ismeretterjesztői" érdeklődésének folytatásaként elvállalja egy népszerű kétkötetes magyar történet összeállítását — részben írását. (A magyar nép története 1—2. Bpest, Művelt Nép, 1954). A nagyobb történelmi korszakok áttekintése, az áttekintésekhez szükséges szakirodalom-használat fölényes biztonsága — szintén a 30-as évek második felének Szekfű-szemináriumaihoz kötődik. Pamlényi Ervin ezt a típusú szakmai műveltségét és képességét jól kamatoztatja. 1954-ben, miután a méltánytalanságok kiigazítása megindult, Pamlényi Ervin is elmozdulhatott a levéltárból.

1954-ben a Századok szerkesztőségi titkára lesz, a Történelmi Társulat alkalmazottja (1954. szeptember 15.). Ugyanekkor szerkesztője az idegennyelvű magyar történelmi folyóiratnak, az Acta Historicának. A több dolgot egyszerre fáradságosan végző, rendkívül aprólékosan dolgozó és mindent — az elmúlt évek figyelmeztető emlékei alapján — óvatosan többször körüljáró, kéziratokat maga kezelte szekrényekbe elzáró Pamlényi Ervin ekkortól kisebb tanulmányok írásán kívül csak szerkesztéssel foglalkozik. És foglalkozik majd — ez is szekfűi örökség, tudatos törekvés, ahogy kézírása is mestere kézírására emlékeztetett — az újságírással is a Magyar Nemzet hasábjain.

1956 augusztusától a Történettudományi Intézet munkatársa lesz. A Társulat folyóirata — a Századok — is itt, az Intézet épületében székelt. A „státusz-változtatás" inkább a szakmába való teljes átlépést jelentette — formálisan is. Olyan időben történik mindez, hogy csak emlékeztessünk ismét a kicsiny sorsfordulások mögött meghúzódó nagy politikai változásokra, amikor már 1956 júliusában lezajlott az MDP KV-nek ülése, amelyen felmentették Rákosi Mátyást és eltávolították a pártból — a törvénytelenségekben való részvétele miatt — Farkas Mihályt. A XX. kongresszus irányvonala mégis betört Magyarországra.

1956 őszének vihara, mint azt majd a korszak történetének beható feltárása el fogja mondani, az ideológiailag olyannyira exponált történettudományt is megrázta. Szenvedélyektől kísért kritikákat, önkritikákat, legjobbnak hitt kollegákkal való gyors szembefordulásokat, régóta érlelődő csalódottságot, tényleges, vagy taktikából-félelemből mundért védő álhősiességeket hívott elő. És a vihar természetesen megtépázta az addigi személyi hierarchia konstrukcióját is.

II.

Az 1956 utáni magyar szellemi élet története, tudjuk jól, még szinte teljesen feltáratlan a szaktudomány szintjén. A jelenkor-kutatás nagy kérdése lesz, ha teljes szélességében kifejlődik Magyarországon, annak eldöntése: mennyiben, milyen arányban volt a most kezdődő korszak kettős jellegű. A társadalmi-politikai élet mely szektorában — gazdaságban, államigazgatásban, ideológiában — milyen arányban éltek együtt a régi politizálás maradványai és az új szellemiségű politika törekvései.

A történettudomány, 1949-től adminisztratív, kultúrpolitikai eszközökkel is „támogatva", az első számú ideológiai szaktudománnyá lépett elő. 1957 után az irodalom, majd a film sokat átvett ebből a funkcióból. Talán azért is, mert a politikai élet felső szféráit kevéssé érintő témákban, az emberi-társadalmi megrázkódtatások szintjén közelített a maga eszközeivel a jelenkor történéseihez. Mégis: mivel az ideológiai-szellemi élet továbbra is centralizált irányítás alatt maradt — igaz, másképp és más mértékben, mint 1956 előtt —, a történettudomány, a legitimitás tudománya, meg is tudta őrizni ezt a korábbi szerepét.

Pamlényi Ervin a maga szerény természetével, visszahúzódó alkatával mindettől távolinak látszott. Pedig valójában nem volt az: az a hely és azok a funkciók, amelyeket elfoglalt a magyar történetírásban 1957 után, megfeleltek a kettős jellegű politizálás igényének az ideologikus tudomány, a történettudomány területén.

Neve a Századok 1955. évi 6. számának impresszumán jelenik meg először: Főszerkesztő Andics Erzsébet, felelős szerkesztő Hanák Péter, szerkesztőségi titkár Pamlényi Ervin. Az 1956 utáni változások a központi folyóiratban is mutatkoznak. Az 1956. 3. szám 1956 őszén jelent meg (még korábbi impresszummal), benne a Petőfi Kör történészvitájának ismertetése (garmond szedéssel) és Nemes Dezső „A tömegek történelmi szerepe és a személyi kultusz kérdései" c., a Pártoktatók Házában májusban tartott előadásának szövege. (Ugyanabban a rovatban petit szedéssel, s nonpareille jegyzettel az áll: az előadás „publikálása elősegítheti a tárgyalt kérdések további vitáját, amihez a Századok szerkesztősége szívesen teret biztosít. — Szerk." Hozzátehetjük: Pamlényi szerkesztési módszerének egyik jellegzetes eszköze volt: tipográfiával, apróbetűs „mellékhelyek"-re bujtatni, de valahol mégis leírni a „mondanivalót".)—Ezután majd egy évig nem jelenik meg a Századok. A közbeniegy év történései elsodorták mind az ilyen típusú szerkesztőségi jegyzeteket, mind a régi szerkesztőségi vezetést. A régi szerkesztőségből egyedül a szerkesztőségi titkár, Pamlényi Ervin maradt a helyén. Az 1956. évi 4—6. szám, amelyik 1957 őszén látott napvilágot, „Olvasóinkhoz" címzett közleményében tudtára adta olvasóinak, hogy az eddigi főszerkesztő 1956. október 15-én lemondott tisztségéről és a Szerkesztő Bizottság Molnár Eriket kérte fel a szerkesztő bizottság vezetésére. És Molnár Erik, mint róla ismert volt, nem óhajtott a részkérdésekben elmerülni. Elsősorban saját tudományos gondolatai foglalkoztatták. És tudósként sem a részletek, hanem a társadalmi-politikai nagy változások érdekelték. Ekkortól, 1957-től, egészen 1975 végéig a Századokat Pamlényi Ervin szerkesztette. Először még „szerkesztőségi

titkár"-ként, majd 1960-tól mint „felelős szerkesztő". A szerkesztő bizottságot — melyet egy idő után jobbára az ő javaslata alapján állítottak össze — Molnár Erik után Elekes Lajos, Zsigmond László, Ember Győző akadémikusok vezették.

1957 után a magyar történetírás a megújulást a még jelenlevő régi, és a sokak által óhajtott „új" együttesében élte át. Pamlényi Ervint szinte minden központi vállalkozásban ott találjuk, szerkesztőként, bizottsági titkárként. Sohasem irányadó, „elsőszámú" pozícióban, Mint egyéniség sem volt ilyen, nem is törekedett ilyesmire — mindenesetre 1949 keservei és 1956 tapasztalatai után már nem. Így nem is formált „programokat" — még ott sem, ahol arra lehetőség adódhatott volna. Az 1957 utáni idők a viszonyokra figyelő, a felkavart személyi és politikai körülményekhez, viszonyokhoz nagyon is igazodni tudó és az élet által igazodásra nevelt — tudományszervezőket kívántak. Pamlényi Ervin 1957 után már ilyen volt. S olyan, aki mindezeket az elvárásokat művelt, jól képzett, finom modorú intellektuelként teljesítette. S olyan, aki bízott a „kicsiny lépések"-kel előrehaladás perspektívájában, abban, hogy egyszer a sok kicsiny lépés egy nagy hosszúságát is kiadja.

Húsz esztendő „szolgálata" után sok, közösen vitt munka tapasztalataira visszatekintve vitáztunk arról: vajon elkerülhető-e, hogy a sok kicsiny lépés közben a járás szándékolt iránya meg ne változzék? És hogy így a sok kicsiny nem versenyezhet az egy lépés biztos irányával.

III.

Pamlényi Ervin tudományszervezői, szerkesztői pozíciói: *1954-től 1970-ig* — a Századok mellett — szerkesztője az Akadémia idegennyelvű folyóiratának, az Acta Historica-nak, s szerkeszti ezzel párhuzamosan az Akadémia idegennyelvű könyvsorozatát, a Studia Historica-t. Közben 1962-ben az Intézet „III", 19. századi történelemmel foglalkozó osztályának vezetőjévé nevezik ki. S noha az osztályt 1966-tól Hanák Péter vette át, Pamlényi Ervin az osztályvezetői címet továbbra is megtartotta. 1964-től, amikor megindulnak — a szocialista országok hasonló terjedelmű összefoglaló-terveivel egyidőben — a 10 kötetes Magyarország története előkészítő munkálatai, szinte természetes, hogy a formai, technikai szerkesztési munkálatok kulcsembere. Sőt 1969-ig a munkálatok adminisztratív vezetője. Az Intézet igazgatója, Molnár Erik mellett, a sorozat szerkesztési módszereinek, személyi-szerzői rendjének is egyik alakítója. A tényleges erőviszonyokat jelentő „koalíció" fenntartása, a „mindenki legyen benne" tudománypolitikailag „adottnak" és indokoltnak látszó elve, az, hogy a munkálatokban a szakma minél szélesebb köreit bevonhassák, mindez szakmailag az apró fejezet szerzőségekhez, bonyolult értekezlet-mechanizmusok, megbeszélések, egyeztetések, igazítások ezernyi sorozatához vezetett. Élete utolsó heteiben beszélt erről az akkor általános szervezői-szerkesztői módszerről először kritikusan — mint rossz alapelvről —, mintegy intően tanítványának, aki néhány év után tőle vette át a munkálatok adminisztratív irányítását.

Önkritikája keserű volt: „mennyi felesleges idő, mennyi cigaretta, kávé, mennyire feleslegesen". Majd rövid szünet után, miközben gyermekies vékonyságúra lefogyott kezével elnyomta cigarettáját, hozzátette: „Dehát édesapám, én ebbe születtem."

Teljesen különböző felfogású vezetők mellett dolgozott egyidőben. Míg *Molnár Erik* mellett a Magyarország története adminisztrációját viszi a tőle megszokott aprólékos gondossággal, szerkesztette *Nemes Dezső* mellett a történész világkongresszusra készülő köteteket (Etudes) és 1967-től titkára volt — *Elekes Lajos* elnöklete alatt — a Tudományos Minősítő Bizottság Történész Szakbizottságának. (Emellett tagja volt a Történettudományi Bizottságnak, a Levéltári Tanácsnak, a Levéltári Közlemények Szerkesztő Bizottságának, és 1969-től tanított az egyetemen cimzetes, majd félállású docensként.)

Pamlényi Ervin „legjobb éveit" a szocialista országok tudományosságára annyira jellemző túlszervezett hierarchiában töltötte el. Nem „alkatrésze", de „olaja" volt ennek a gépezetnek. Dehát mi az olaj sorsa a gépezetekben: biztosítja a működést, aztán fáradtan leengedik... Gondos, mívességre sokat adó, igen kiváló szerkesztő volt. Minden kéziratot, korrektúrát, mintha saját szövegéről lenne szó, megmunkált, javítgatott. Mindent megjelentetett, amiben szakmai fantáziát látott — ha csak nem léptek fel az őt szinte állandóan gyötrő politikai kétségek: mit szól ehhez ikszipszilon elvtárs. A különböző „megfontolások" miatt, s mivel a szerzők oly gyakran megmunkálatlan kéziratokat adtak, néha évfolyamokat késett a Századok. Neki — olvasottságának, nagy tényismeretének, szakmai tájékozottságának — köszönhető, hogy a Századok általa szerkesztett majd húsz évfolyama valóban tükrözi a magyar történettudomány egy periódusát; beleértve a szükséges vagy annak vélt ideológiai és személyi tiszteletköröket és beleértve azt a figyelmes gondosságot, amellyel a feljövő új nemzedéket, sőt a legfiatalabbakat is szerepeltette. Nála tanulták a szerkesztés mesterségét Gunst Péter, Gelléri Márta, Pál Lajos és e sorok szerzője is. Tudatosan törekedett bevonni a Századok szerzői közé a 60-as években jelentkező kezdőket. Szerkesztőségi titkárának tette elsődleges feladatává, hogy a „kisebb rovatok"-ban (melyeket a legnagyobb gondossággal üzemeltetett) helyet kapjanak a huszonévesek szorgalmas és tehetséges képviselői. Vida István, Stier Miklós, Sipos Péter, Szász Zoltán, Hegyi Klára, Somogyi Éva, és többen mások kapnak ekkor rendszeres megbízásokat ülésszakokról, kandidátusi vitákról, kiállításokról készítendő beszámolók, ismertetések, apró hírek megírására. Szívesen foglalkozott a fiatal kollégák egy-egy rossz mondatának javítgatásával. De nehezen viselte el közülük a nagyrahivatottság lázában idősebbek tanácsait megfogadni nem akarókat.

Voltak, akik azzal vádolták, hogy monopolista, hiszen sok funkciót tartott kezében. Egy vázlatos pályakép nem hivatott vitákat eldönteni — utólag sem. Mégis, ismerve működését, újraforgatva szerkesztéseit, elővéve tengernyire dagadt udvarias hangú hivatali levelezésének másolatait (a másolatokra mindig nagyon ügyelt), bizonyítottnak látszik: a pozíciókat nem hatalmi állásoknak tekintette, mint az őt gyakran támadók. Akárhány szerkesztői, szervezői funkcióban ült, mindegyiket „üzemeltetni" kívánta, „csinálni."

A tudományszervezésben elmerülése, a visszaszorítottság után a fontos dolgokhoz közelkerülés, hogy ismét, mint 1945 után a Rádióban, szervezhetett, levelezhetett, terveket alakíthatott, embereket valami megalkotására összehozhatott — mindez sajnos fokozatosan háttérbe szorította az alkotói egyéniséget. A levéltárban eltöltött kutatásban, írásban gazdag néhány év után tudományos teljesítményét — szerkesztések mellett — csak kisebb írások, töredékek, előadások mutatják. Tervezte a dualizmuskori magyar művelődéstörténet és történetírás története, egy „tíz ívben elmondott rövid magyar történelem" megírását (ez utóbbi kedvenc eszméje volt). Életének harmincöt-ötvenöt év közötti korszakát az ülések, levelezések, egymást meg nem becsülő, toleranciához nem szokott emberek egy asztalhoz leültetése töltötte ki. Így azután, amikor írói téren kellett volna helytállnia, már kiveszett belőle a gondolatokat végigszenvedés írói képessége. Ez volt egyik döntő oka, hogy amikor erre lehetőség nyílott, 1975-ben, „kilépett" a szakma közvetlen területéről. És még valami, amiről maga így beszélt: a szerkesztéssel járó korai „megöregedés". Akik mellette dolgoztunk, láttuk, hogy lesznek mind erősebbé az őt magát is zavaró ellentmondások: kiváló szerkesztője a kéziratoknak — de habozva, nehezen tud dönteni a leadásoknál; egyedülálló jó észrevételei vannak — de nem tudja végigvinni azokat; kiváló kapcsolatteremtő, rendkívül kedves ember — de órák helyett hónapok múltak el, míg megszervezett valamit. Ez is oka volt a sok, munkáját ért támadásnak. *1975-ben* elvállalta a *Collegium Hungaricum* igazgatóságát, majd négy évi külszolgálat után *1980-ban a Gondolat kiadó* irodalmi vezetői állását.

IV.

Volt mégis egy területe a történetírásnak, amelyet a szakmai újságírás mellett végleg sohasem adott fel: a *történetírás története*. A Horváth Mihály kismonográfiát 1956 után néhány kisebb tanulmány követi, Szalay László Magyarország történetéről, a két világháború közötti magyar nacionalizmusról a történetírásban, sőt a felszabadulás utáni magyar történetírás kérdéseiről, végül pedig az őt útjára indító, s emlékével, árnyékával egész életében kísérő Szekfű Gyuláról. 1961-ben — élete második „feljövő" periódusában — a sok központi feladat mellett megindítja a Tudománytörténeti sorozatot, amelyben az Akadémiai Kiadó gondozásában 4 kötet jelent meg. (Itt látott napvilágot Várkonyi Ágnes Thaly Kálmánról, Gunst Péter Acsády Ignácról, Márkus László a századforduló szociáldemokrata történetfelfogásáról, Varga Zoltán a Széchenyi-kérdésről írott monográfiája.) 1973-ban létrehívott az Intézetben egy historiográfiai kutatócsoportot, melynek tagjai Rényi Zsuzsa, Hont István, Pók Attila voltak. De ő indította a historiográfiai kutatások felé Gunst Pétert, Pál Lajost és e sorok szerzőjét is. Paradoxon: Ő, aki élete javát a tudományos nagyüzem működtetésével töltötte el saját egyéni alkotói-írói munkáját félretéve, a történetírás történetében kevésbé az intézmények, a szakma egészének fejlődését, hanem elsősorban a történeti művek, az abban kifejezésre jutó gondolatok,

eszmék történetét látta, amelyek a kutató- és dolgozószobában, elmélyülés és írás közben születnek. Azokat a történetírókat tartotta kiemelkedőnek, akik el tudtak vonulni a bizottságok, ülésszakok zajos sikereitől, s íróasztaluk mellett alapkérdéseket voltak képesek újragondolni. Vagyis: azokat, akik teljesen másként éltek, alkottak, mint ő. A történetírásban mindenki hozzátesz valamit az elődök munkájához, — mondotta a kézirattári hagyatékokban és az intézmények kultúrtörténetében elmerülő fiatal kollégájának —, de azután jönnek kiemelkedő egyéniségek, akik kezdik az egész multat másként látni, mint elődeik. S a szempontok művekben fogalmazódnak. Ilyennek tartotta Horváth Mihályt, Szalay Lászlót, a huszadik században Szekfű Gyulát. A korai nyugdíjra is azért akart elmenni az első kínálkozó alkalommal — hiszen nem sürgették —, hogy befejezhesse húsz éve tervezett könyvét: Szekfű fordulata a demokrácia felé (1933—1945". A részben elkészült mű Szekfű cikkeinek gyűjteményét és terjedelmes bevezetőt tartalmazta volna. Hogy milyen szellemben íródott volna a mű? Milyen lett volna a hivatali-bizottsági keretektől-korlátoktól három évtized múltán megszabadult, a történetírói életrendbe visszazökkenni, dolgozószobába visszatérni akaró Pamlényi Ervin főműve? — ki tudná megmondani? Talán csak jelzi ezt az a míves bevezető, amelyet Szekfű Gyula Bethlen Gáborról írott könyvének újrakiadásához készített és a Szekfű-évfordulón, 1983-ban tartott két előadása. A szövegek talán kevésbé, de két apró mozzanat azonban azt is jelzi, hogy egész életvitelében, talán felfogásában is *újabb fordulatra készült.*

1983-ban, amikor Szekfű Gyula életművéről filmet készítettünk, nehezen lehetett rábeszélni a fellépésre. Nem is annyira a kameráktól félt, mint a várható kritikáktól, a régi típusú, a polgári értelmiséggel szemben szűkkeblűen gondolkodó funkcionáriusok és a Németh László-kultuszt újraélő fiatal kollegák bírálatától. Vitáztunk bátorságról és elkötelezettségről. És a vitában — láthatóan számára váratlanul — a fiatal, újat akaró, huszonhat esztendős Pamlényi Ervint idéztem, aki 1945-ben mert a saját társadalmi rétegét, a 45 előtti értelmiséget néha gúzsba kötő gondolati beidegződések ellen fellépni. Aki 1945-ben, szinte egyidőben azzal, hogy pártja, a Kommunista Párt, a nemzeti hagyományok rendszerének feltárásában a kritikai hangot — taktikai megfontolásból is — háttérbe szorította, ő azok közé tartozott, akik merészeltek a „nemzeti hiúság tömjénezése" ellen szólni. Aki ekkor, 1945-ben, amikor — szintén politikai szempontból indokolva — a nemzeti hagyományok rendszerében a függetlenségi hagyományok egyoldalúan középpontba kerültek, elmosva a nemzeti harcok társadalmi töltését, merészelt rámutatni arra, hogy a Bocskai, Bethlen, Wesselényi mozgalom „lényegében rendi érdekekért indultak meg és nem voltak mások, mint hatalmas urak koalíciói, pártjuk, rendjük vagy felekezetük védelmére"; aki óvta a történetírást a jelenbéli problémák visszavetítésétől a korábbi századokba, s — szemben vezető ideológusainkkal — hamisnak tartotta „egész múltunk középpontjába... a németséget beállítani", s így a Habsburg-korszakot is csak árnyoldalairól bemutatni. Mint ahogy merte magát a pártpolitikai-taktikai megfontolásoktól függetlenítve, a parasztság történelmi szerepéről máig önkritikusan beszélni: kimutatva a polgári történetírás nagy hibáját, hogy kirekesztette a

parasztságot a nemzeti történelmet formáló erők sorából, de bírálva a Párttal 1945-ben szövetségben fellépő népies írók történetszemléletének egyoldalúságát is, mivel azok a parasztságot a történelem „egyedüli mozgató" erejének tartják. És mindez pontosan, világosan fogalmazódott mondatokba, magát biztosító mellékmondatok nélkül. — Nehezen felejthető az a szóvesztő meglepetése, ahogyan a két esztendővel ezelőtti beszélgetésben az 1945-ös szöveg idézését, a már elfeledettnek hitt szöveg felemlegetését fogadta. — Másnap felhívott. Előszedte, elolvasta újra, mondta. S elvállalja a szereplést. Majd hozzátette: Látja, ezért kell megcsinálni a Szekfű-könyvet.

A másik felidéződő mozzanat a Szekfű-film felvétele utáni beszélgetés. Izgult, mi marad ki a vágóasztalon a hosszú felvételből. Csak arra kérem — mondta —, hogy ez a mondat ne maradjon ki, s átadott egy gépelt másodpéldány papírt. Szekfű Gyula háború alatti utolsó cikkének utolsó mondatai voltak — egy oldal a készülő Szekfű-kötetből: „Sőt még az sem fogja befolyásolhatni a fejlődést, hogy jobban vagy rosszabbul fogunk-e élni. Mindezek lényeges szempontok addig, míg reformról van szó, de ha a homokóra lefutóban van és azt újra fel kell tölteni, a változás pillanatában mindez lényegtelenné válik. A változásnak pedig egyik előjele, hogy nincsenek többé érvek és ellenérvek, melyeket nem ismernénk, és hogy szó, beszéd, írás végképp kimerül, üressé válik. Egyszer minden írás végére pont kerül." Rezignált bátorság 1944. február 27-én, a fenyegető német megszállás idején a Szekfű-cikkben. Bátorságot követni akarás az ismét írásra készülő, rezignáltság a már erejét vesztő Pamlényi-idézésben.

Ezt a munkáját nem fejezhette be. Hamarosan elhatalmasodott rajta a gyógyíthatatlan betegség, 1984. augusztus 14-én meghalt. Utolsó heteiben csak néhányunkat, egy-egy embert engedett magához. Temetésén, végakaratának megfelelően, csak legszűkebb családja vehetett részt.

Glatz Ferenc

Schlett István

A SZOCIALIZMUS ÉS A „MUNKÁSKÉRDÉS" A MAGYAR POLITIKAI GONDOLKODÁSBAN AZ 1850—1880-AS ÉVEKBEN

(Az ideológiák történeti funkcióváltása)*

A „népek tavasza", amely egy pillanatra igazolni látszott a szélsőbal, a „vörös republikánusok" álmait s a jobboldal lidércnyomását, Európában mindenütt tragikus véget ért. A trikolorokat bevonták, s velük eltűnt az a három lelkesítő jelszó is, amelyek oly szépen rímeltek a három színhez: a szabadság, az egyenlőség és a testvériség. Európa elcsendesült.

Az elbukott forradalmak azonban módfelett tisztázatlan helyzetet hagytak maguk mögött. A veszteseket könnyebben jelölhetjük meg, mint a győzteseket. A forradalmak élharcosai, a kispolgári demokraták, a párizsi munkások, a frankfurti nemzetgyűlés liberálisai, a modern alkotmányosságot és nemzeti függetlenséget követelő magyar szabadságharcosok kétségtelenül a vesztesek között voltak, de nem érezhették győztesnek magukat a konzervatívok sem. Nem, mert az 1848 utáni korszak — legalábbis Nyugat- és Közép-Európában — a burzsoázia diadalmas előretörésének korszaka volt, amely ugyan eldobta az elvi liberalizmus zászlaját, de a kapitalizmus válságából kilábalva erősen megragadta a gazdasági növekedésből adódó lehetőségeket.

* Ez az írás egy nagyobb, a szocializmus és a „munkáskérdés" hazai fogadtatását a reformkortól az 1905—6-os politikai válságig tárgyaló disszertáció önálló megjelentetésre átdolgozott II. fejezete. Az összegyűjtött anyag feldolgozása során arra a meggyőződésre jutottunk, hogy a külföldről — Nyugat-Európából — átvett eszmék, nézetek, társadalomelmélet-töredékek a Magyarországon zajló társadalmi küzdelmekben alkalmanként más szerepet játszottak, mint szülőföldjükön. Különösen igaz ez a szocialista, ill. a „munkáskérdéssel" kapcsolatos nézetekre, állításokra. E jelenség megmagyarázása — véleményünk szerint — csak úgy lehetséges, ha azt vizsgáljuk, hogyan válhattak ezen eszmék aktuálissá, használhatóvá, befogadhatóvá — mi tette irántuk nyitottá az embereket. Mert amennyiben nem filológiai, hanem ideológiatörténeti — és politológiai — szempontból közelítünk e tárgyhoz, a döntő kérdés csak ez lehet. Másként nem juthatunk el a befogadott, a társadalmi-politikai küzdelmekben *használt* ideológia valóságos tartalmának, annak a *társadalmi funkciónak* a feltárásához, amelyet valóban betöltött. Feltevésünk — és reméljük, hogy az itt közölt fejezet is bizonyítani képes ezt —, hogy az így befogadott ideológia *tartalmában* más, mint ahol megszületett; a szöveg, a megjelenítés esetleges azonossága ellenére más a *jelentése*. Az ideológiák ugyanis jelentésük és tartalmuk alapján helyhez és időhöz kötöttek, és csakis az adott társadalmi konfliktus hic et nunc-jában értelmezhetők. A szavak, a tételek, a jelképek, a szimbólumok stb. — azaz az ideológiák megjelenítésének eszközei — függetlenedhetnek az „itt és most" kötöttségétől, s megjelenhetnek *minőségileg* más konfliktusok eszmei kifejezéseként, de jelentésük, tartalmuk szükségképpen más kell legyen. Az ideológiák történelmi *funkcióváltása* — úgy hisszük — beigazolható tény. Dolgozatunk egyik célja a konkrét történelmi történések feldolgozásán nyugvó, mintegy esettanulmány-szerű bizonyítás volt.

A történelem becsapta azokat, akik fejlődésének irányt kívántak adni; valóban feltartóztathatatlannak bizonyult a konzervatívok nagy fájdalmára, de más utat járt be, mint ahogy azt a liberálisok vagy a demokraták, a szocialisták képzelték és remélték. A „felülről végrehajtott forradalmak" kora volt ez, amely megteremtette a tőkés fejlődéshez elengedhetetlenül szükséges feltételeket, de kíméletlenül elnyomta a demokratizmusra törekvő erőket, nem is beszélve azokról, akik a forradalmi átalakulást permanenssé kívánták tenni, mindaddig, míg a magántulajdonon alapuló társadalmat meg nem változtatják.

Kétségtelenül új helyzet állt elő, amelyet meg sem érthetünk, ha nem vesszük figyelembe, hogy az 1848 előtti politikai és gazdasági fejlődés szinkronját egy aszinkronitás váltotta fel, melyben „Az (angol) ipari forradalom elnyelte a (francia) politikai forradalmat".[1]

Az új feltételek között azonban tovább folyt a liberalizmus és a konzervativizmus, a demokrácia és az abszolutizmus közötti harc a politikában és az eszmék terén is. A szópárbajokat figyelve csupán, a változások sokkal kisebbeknek látszanak, mint azok valójában voltak; úgy tetszhet, hogy még mindig a feudalizmus és a kapitalizmus erői közötti harc folyik, holott az már eldőlt. Figyelmesebben szemlélve azonban a politikai gondolodásban is regisztrálhatjuk a változásokat. Többek között a szocializmus és a „munkáskérdés" *jelentésének* és felvetődése *okainak* módosulásában. Ebben az esetben is megfigyelhetjük majd, hogy a néha alig változó szövegek tartalma más lesz, azért, mert más funkciót kell betöltsön.

Mielőtt rátérnénk közvetlen témánkra, egy kis kitérőt kell tennünk. Röviden szemügyre vesszük a „munkáskérdés" és a szocializmus tárgyalásának 1850 utáni nyugat-európai változásait, mert az a kapcsolat, amely Magyarország és Európa nyugati fele között 48 előtt fennállt, korszakunkban is élő és hatékony volt.

Új jelenségek a nyugat-európai politikai gondolkodásban

E problémával kapcsolatosan két jelenség érdemel figyelmet. Az egyik az, hogy a kapitalizmus győztesen került ki a harmincas-negyvenes évek válságából. A másik, hogy a kontinensen ez a győzelem eltérő formákban realizálódott, mint Angliában, s jelentősen eltért azoktól az előrejelzésektől és várakozásoktól, amelyek a kapitalizmus kibontakozásától a feudalizmusban kialakult rétegződés és politikai rendszer totális felszámolását, s még inkább azokétól, akik ennek a folyamatnak permanenssé válását, s így a kapitalizmuson való túljutást remélték vagy félték.

A kapitalizmus stabilizálódása, sőt nagyarányú fejlődése a politikai gondolkodásban, az ideológiák szintjén is csakhamar éreztette hatását. Ennek témánk szempontjából nagy fontossága volt. A harmincas—negyvenes, de még inkább az 1848/49-es évekhez képest a „munkáskérdés" és a szocializmus-kommunizmus

[1] *Hobsbawm, E.:* A tőke kora. Bp. Kossuth, 1978. 8.

problémája hirtelen csaknem teljesen eltűnt a politikai gondolkodást izgató kérdések közül, — az elméket — legalábbis a literátusokét — más dolgok foglalkoztatták.

A gondolkodásban bekövetkező változás most is hűen követte a valóságban zajló változásokat. A válság utópiákat, kétségbeesést és reményt egyaránt keltő állapotát a konszolidáltság „realizmusa" váltotta fel; s erről az alapról nyilvánvalóan illúziónak bizonyultak a remények s a félelmek egyaránt. A társadalom újra megszülető stabilitását a társadalmi-politikai mozgalmak ellanyhulása, kifulladása is közvetítette az ideológiák, a politikai gondolkodás felé. Csakhamar bebizonyosodott, hogy a munkások és a „vörös republikánusok" — a radikálisok, demokraták, szocialisták, kommunisták — veresége nem pillanatnyi, hanem legalábbis egy történelmi korszakra szól.

Az ipari fellendülés hatására Angliában eltűnik a néhány éve még nagy reményekre jogosító chartizmus, Franciaországban nem születik meg a júniusi vereség után a munkásság újraszerveződése, s a német munkásság mozgalma is visszajámborul korábbi gyenge egyleteibe. Maga a pauperizmus is veszített feltűnőségéből. A munkanélküliek egy részét a növekvő ipar vonja magába, sokszor persze nem a hazai, hanem a tengerentúli. A fellendüléssel együtt járó népességmozgás milliókat sodor át Amerikába, s köztük a munkásmozgalmak számos militánsát. Az a nyomás, ami az egyéni megoldások híján lévő munkások és munkanélküliek létéből következett, kétségtelenül csökkent; a munkások egy jelentős része a közösségi cselekvés formáitól az egyéni megoldások felé fordult, egyszerűen azért, mert most már nyílottak ilyen lehetőségek.

Az ötvenes—hatvanas évek ipari fellendülése érzékelhetővé tette azt a korábban nem is sejtett, de azóta többször beigazolódott jelenséget, hogy a fellendülés időszakában a munkásságon belül csökken az osztály-megoldások, az osztálymozgalmak iránti affinitás. Hogy másként fejezzük ki magunkat, az ilyen korszakokban az osztállyá szerveződés folyamata lelassulhat, sőt visszaesések is lehetségesek.[2]

A munkások fenyegető mozgalmainak csendesedése, sőt a nyilvánosság színtéréről való eltűnése nyilvánvalóan magával hozta az e problémák iránti érdeklődés csökkenését Európa-szerte. Szemléletesen bizonyítja ezt Stammhammer igen alapos bibliográfiája anyagának egyszerű áttekintése is.[3] E mű első kötete az 1891 előtt megjelent, a szocializmusra, kommunizmusra, munkásmozgalomra és a „munkáskérdésre" vonatkozó irodalmat gyűjtötte össze úgy, hogy a fenti fogalmakat igen tágan értelmezte, s beleértette jóformán mindazt az irodalmat, amely a társadalom ilyen vagy olyan átalakításának tervét tartalmazza. Ennek következtében a bibliográfia több ezer tételt tartalmaz. Éppen ezért úgy véljük, alkalmas arra, hogy következtetéseket vonjunk le e problémák hangsúlyosságának időbeli módosulásaira.

[2] E problémához lásd *Schlett István:* A munkásmozgalom fejlődésének kérdései. Acta Facultatis Politico-Iuridicea ... Tom. XIX—XX. 1977.

[3] *Stammhammer, J.:* Bibliographie des Sozialismus und Communismus. Jena, I. k. 1893; II. k. 1900; III. k. 1909.

Pontos számításokat adni persze értelmetlen lenne, azonban e témák iránti érdeklődés hevességének trendjeit mégis megállapíthatjuk. Így pl. teljesen egyértelmű, hogy az 1850 és 1870 közötti húsz évben jóval kevesebb ilyen tárgyú mű születik, mint az azt megelőző húsz évben. (Számításaink szerint kb. egyharmada.)

A publikációk számának alakulása egyértelműen mutatja a változásokat: a szocializmus, a „munkáskérdés" iránti érdeklődés hullámvonala nagy hasonlóságot mutat a tőkés konjunktúrák és depressziók, valamint a munkásmozgalom fellendülésének és hanyatlásainak görbéivel. A hetvenes évektől kezdve (gondoljunk az 1873-mal kezdődő depresszióra s ugyanakkor a kontinens munkásmozgalmainak, mindenekelőtt a német, majd a francia mozgalom fellendülésére) rohamosan nőni kezd az ezzel kapcsolatos írások száma, s csakhamar többszörösére növekszik. Itt már minden arányítás értelmetlen lenne, hisz nyilvánvalóságot bizonyítana: az 1892—98 közötti hét év termése a száz évet átfogó első kötetnél vastagabb 2. kötetet, az 1899—1908 közötti évek anyaga újabb, még nagyobb terjedelmű 3. kötetet tett szükségessé.

Úgy gondoljuk, hogy ennyi bizonyíték is elég nyilvánvaló dolgok bizonyítására. Ismert jelenségről van ugyanis szó, arról, hogy a stabilitás évei az ideológiai tevékenység gyengülését hozzák (úgy tűnik, egybekapcsolódva mindig azzal a hittel, hogy az ideológia „alkonya" következett be), míg a válságok az ideológia „termelés" növekedését váltják ki. Az ideológia mibenlétét tekintetbe véve ez persze nem meglepő. A társadalmat megosztó konfliktusok gyengülése ezek eszmei kifejeződésének kényszerét gyöngítik, a jövőre irányuló gondolkodás helyett a „pozitív" gondolkodás, a „józan ész" eredményei iránti igényt növelik nagyobbá.

Arról van szó, hogy az ideológia társadalmi funkcióit — mi az integrációs, a legitimációs, a motivációs és az orientációs funkcióit tartjuk legfontosabbaknak — más és más történelmi helyzetekben másként töltik be. A konfliktusok kiéleződésekor a programadó, a „helyes" társadalmi berendezkedésre irányuló ideológiákra mutatkozik nagyobb társadalmi igény, míg a békésebb korszakokban, amikor a konfliktusok tompításának a lehetőségei inkább adottak, a stabilizáló szerepet betöltő, a változásokat szükségtelennek és lehetetlennek bemutató felfogások iránt mutatkozik nagyobb affinitás.[4]

A „helyes" társadalmi berendezkedés, s ezen belül a „munkáskérdés" és a szocializmus körüli viták elhalkulása is részes abban, hogy a magyar politikai gondolkodásban visszaszorul ez a tematika. De az érdeklődés szinte teljes megszűnésében a fő szerepet mégis egyfajta konszolidáció létrejötte játszotta. Így vagy úgy nálunk is „megoldódtak" a reformkor magyar társadalma konkrét válságának kérdései, vagy amennyiben nem, akkor azok ideológiai kifejezésére a szocializmusproblematika nyilvánvalóan nem volt alkalmas. De mégis kitértünk Nyugat-Európa

[4] *Szabó Miklós:* Programideológiák és állapotideológiák. Világosság, 1978. 2. sz. és Wiatr, J.: Az „ideológiák alkonya"? Bp. Kossuth, 1969. *Schlett István:* A politikai ideológia természetéről. Társadalmi Szemle, 1982. 3. sz.

elcsendesülésére, mert ez is szerepet játszott abban, hogy a reformkori viszonylag nagy érdeklődést az ötvenes—hatvanas évek oly nagy csöndje követte.

A másik jelenség, amire fel kell hívnunk a figyelmet, az az, hogy a szocializmus és munkáskérdés körül folyó ideológiai csatározások gyengülése, eltűnése következtében a közönség nagyfokú érdektelensége mellett, igen csekély visszhangot kiváltva, a munka—tőke ellentétre reflektáló politikai ideológiákban, elméletekben és tudományokban Nyugat-Európában új áramlatok jelennek meg, majd válnak meghatározóvá.

Ezen áramlatok közül számunkra három igazán fontos; a *marxizmus*, amely korszakunk szociáldemokratizmusának egyre inkább fő ideológiai ihletője lesz, a *szociálkonzervativizmus*, amely a munka—tőke ellentét állami beavatkozáson keresztüli megoldását, a konfliktusos helyzet harmonikussá változtatását célozza s a *szociálliberalizmus*, amely a válság elhárítását a konfliktusokban részt vevő fő elemek közti állandó tranzakció intézményesítésével, szabályozásával kívánja keretek közt tartani.

E három áramlat közül az első kettő, keletkezésüket tekintve, közvetlenül az 1830-as évek válságának termékei, s közvetlenül kapcsolódnak a 48 előtti szocializmusok fő vonulatát jelentő utópikus és kispolgári szocializmusok továbbgondolásához és bírálatához. A harmadik későbbi produktum, s nem annyira elméleti, mint inkább gyakorlati indíttatású, főleg az angol ipari viszonyokból, az „ipari béke" angol típusú megteremtésének gyakorlatából származik.

Ezen ideológiai áramlatok majd a hetvenes évektől kezdve lesznek egyre fontosabbak, s ettől kezdve az ezekben megfogalmazott problémák uralják a „munkáskérdés" és a szocializmus kérdése körül zajló ideológiai, politikai vitákat.

Nem lehet feladatunk ezen áramlatok részletes bemutatása, hisz az szétfeszítené dolgozatunk kereteit, nem is beszélve arról, hogy messze meghaladná erőnket. Csupán jelzésekre szorítkozhatunk tehát, és itt is csak annyira, amennyire ez saját témánk szempontjából szükséges.

Mint fentebb már megjegyeztük, ezen áramlatok a hetvenes évektől kezdve válnak egyre meghatározóbbakká, s nem hisszük, hogy túlzott az az állításunk, hogy ebben is a kapitalizmus újabb depressziója játssza a fő szerepet. De ez nem azt jelenti, hogy közvetlenül erre a válságra adott válaszból nőttek ki. Ha a politikai ideológiák helyhez és időhöz kötöttek is, az a szellemi munició, amely formájukat megadja, általában olyan elméletekből származik, amelyek használhatósága csak — vagy főleg — ezekben a válságszituációkban válnak nyilvánvalóvá. A filozófiai rendszerek és elméletek, valamint ezek egyes megállapításait hatékony politikai ideológiákká változtató politikai mozgalmak nem feltétlenül párhuzamosan fejlődnek, alakulnak. Az elmélet bizonyos fokig független a társadalom változásaitól, ha úgy tetszik, általában megelőzi korát, ami persze nem jelent többet, mint azt, hogy a mozgalmak, politikai ideológiák általában a már meglévő szellemi-elméleti kincsből építkeznek, egyes elméletekben, filozófiákban hirtelen felismerik, felfedezik a maguk számára

használhatót, s ebből hozzák létre — amennyiben sikeresek — a maguk nem feltétlenül koherens, de hatékony cél- és magyarázat rendszerét.

A most tárgyalt szellemi áramlatok példája is ezt bizonyítja. A marxizmus elterjedésének és politikai ideológiává válásának története éppúgy, mint a szociálkonzervativizmusé, alá volt vetve a társadalmi-politikai mozgásoknak. Mind a marxizmus iránti érdeklődés megnövekedése, mind a szociálkonzervativizmus előfutárainak „felfedezése", s különféle szociál-konzervatív iskolák kialakítása a hetvenes évektől kezdődik.

Úgy gondoljuk, hogy ez teljesen természetes jelenség, mert hiszen ezek az elméletek csakis a kapitalizmus, illetve adott formájának válsága esetén lehettek elfogadhatók, hiszen olyan változtatásokat javasoltak, amelyek normális „üzemmenet" mellett nemcsak hogy kockázatosaknak, de fölöslegeseknek és elfogadhatatlanoknak, a „józan észnek" ellentmondóaknak bizonyulnak a túlnyomó többség számára (beleértve a munkásság jelentős részét is).

A marxizmus gondolatmenetét és fejlődéstörténetét nem kell bemutatni, s talán az sem szorul bizonyításra, hogy ismertsége a hetvenes évekig igen csekély volt. Még arról sem beszélhetünk, hogy a munkásmozgalomban elterjedt lett volna. Egy volt a munkásmozgalomban szerepet játszó elméletek között.[5]

Hasonló a helyzet a szociálkonzervativizmus esetében is. Kétségtelen, hogy ezen áramlat ugyancsak a negyvenes évekre vezethető vissza, sőt talán még korábbra is, arra a főleg konzervatív indíttatású jelenségre, a „tudomány ellenforradalmára"[6], amely egyrészt a felvilágosodás racionalizmusára, másrészt pedig a politikai liberalizmusra adott válasz volt.

A szociálkonzervativizmus — melynek első nagyhatású képviselője, ezen áramlat történetírója szerint[7] Rodbertus volt — a liberalizmussal, a „manchesterizmussal" szemben az állami beavatkozást, a „gyengék védelmét", a szolidaritást stb. állította szembe, de a gazdaság modernizálását, az ipar fejlesztését, a munka és tőke elválását stb. — azaz a kapitalista fejlődést nem kérdőjelezte meg. Sőt, kiinduló pontja éppen az volt, hogy ezt a fejlődést kell válságmentessé tenni, s azt állította, hogy a fentebbi módszerek éppen ezt szolgálják, szemben a liberalizmus elveivel, amelyek szükségképpen a termelés egyes tényezői közötti konfliktushoz, osztályharchoz s végül anarchiához, a társadalom pusztulásához vezetnek.

[5] Ezt igazolhatja *Engels* egy 1873-ban, W. Liebknechthez írott levele, amely új jelenségként regisztrálja Marx és a saját művei iránti érdeklődés megnövekedését. (1873. febr. 12. MEM. 33. k. 548.) Tudjuk, néhány évvel azelőtt Engels maga szervezi a Tőke ismertetésének kampányát, minél több írást szeretne erről elhelyeztetni, azok tartalmától függetlenül — mondván: szinte mindegy, hogy mit írnak róla, a lényeg az, hogy „halálra hallgatását" megakadályozzák. (Engels levele Kugelmannak 1867. okt. 12. MEM. 31. k. 559.) A marxi eszmék terjedéséhez lásd: *Dlubek, Rolf—Hannes, Skambraks:* „Das Kapital" von Karl Marx in der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin, Dietz Vlg. 1967., ill. *Steinberg, Hans-Joseph:* Sozialismus und die deutsche Sozialdemokratie. Bonn, Neue Gesellschaft Vlg. 1972.

[6] De Bonald kifejezése. Id.: *Sombart, W.:* A szocializmus és a szociális mozgalom. Bp. 1908. 37.

[7] *Wittrock, G.:* Die Kathedersozialisten bis zur Eisenacher Versammlung 1872. Berlin, 1939. Nachdruck Kraus Reprint Ltd. Vaduz, 1969.

Láthatjuk, hogy e nézetek kapcsolódást mutatnak a feudális konzervativizmussal, de azt is, hogy nem azonosak azzal. De egy másik áramlattal — a szocialisztikus elméletek vonulatával — is mutatnak kapcsolatot, s éppen ezért nem véletlen, hogy a korabeli közvélemény ezt az áramlatot igen gyakran szocializmusként értelmezte. Még a századfordulón is gyakori ez az egybemosás. Jellemzésként csupán egy példát: a magyar Földes Béla a tudományos szocializmus képviselői között elsőként éppen Rodbertust nevezi meg, s nem valószínű, hogy a szocializmus tudatos rágalmazásaként.[8] Ugyanis abból, ahogy a szocializmust a marxi szocializmus felfogás nagymértékű elterjedése *előtt* felfogták, nem is tűnik érthetetlennek ez az azonosítás. A szocializmus és a szociálkonzervativizmus azonosnak tűnt antiliberalizmusában, az állam szerepének, funkcióinak értelmezésében, a konfliktusos helyzetnek egy harmonikus helyzettel való felváltásának igényében, a munkások helyzetének, nyomorának hivatkozási alapként való felemlegetésében stb.

A különbségek igazán a kifejlődő szociáldemokratizmussal szemben válnak majd nyilvánvalóvá, s így nem is tekinthetjük oly nagy túlzásnak, amikor az „államszocializmus" németországi történetét és elméletét tárgyaló könyv e témában Rodbertust, Lassalle-t és Adolf Wagnert együtt tárgyalja.[9] Magyar példákon is megfigyelhetjük majd ezt az azonosítást, ami meglehetősen általános volt akkor mind a szocializmus bírálatokban,[10] mind pedig a szociálkonzervatívok önkifejezésében,[11] de alkalmanként a szocialisták esetében is.[12]

A szociálkonzervativizmus azonban — mint már jeleztük — csak a hetvenes évektől kezdődően jut nagy publicitáshoz, ekkor viszont — a marxizmus mellett — néhány évre, évtizedre az érdeklődés homlokterébe kerül Európa-szerte. Új formái is jelentkeznek, mint az „etikai", illetve a „katedraszocializmus", s egyre körvonalazottabb lesz a keresztényszocializmus is.

Ezekben az években e nézeteknek kétségtelenül jelentős a hatása a szellemi életben. Politikai befolyásukat sem lehet semmisnek tekinteni, jóllehet áttörésük sehol sem következik be. A szociálkonzervativizmus eredeti formáihoz képest „megszelidülnek" ezek a tanok is, s szociálpolitikai követeléseikkel, antiliberális és ipari tőkeellenes demagógiájukkal belesimulnak a junker típusú bürokrácia és a liberális politikai pártok, az anti-racionalizmus és a racionalizmus stb. között folyó, a porosz utas kapitalista fejlődés lényegét meg nem kérdőjelező, de a kompromisszum tartalmát

[8] *Földes Béla:* A socialismus. in: Közgazdasági Lexikon, III. k. Bp. Lampel, 1901.

[9] *Thier, E.:* Rodbertus, Lassalle, Adolph Wagner. Ein Beitrag zur Theorie und Geschichte des Deutschen Staatssozialismus. Jena, 1930.

[10] Lásd pl.: *Leroy-Beaulieu, P.:* Az új szocializmus és annak bírálata. Bp. MTA. 1888.

[11] Lásd: *Schäffle, A.:* Quintessenz des Socialismus. E mű 1875-től igen sok kiadást ért meg, több nyelven is. Magyarul kétszer adták ki — 1895-ben és 1911-ben. Lesz még róla szó, hogy e kis írást — nemegyszer szociáldemokraták is — a szocialista elmélet egyik alapművének tekintették. *Ketteler* mainzi érsek Die Arbeiterfrage c. könyve ugyancsak nagyon népszerű volt a 19. század hatvanas-hetvenes éveiben több nyelven is kiadták. Magyarul is: 1864-ben és 1872-ben.

[12] Leghíresebb példája ennek Lassalle. Gondoljunk a Bismarckhoz fűződő kapcsolataira, de ugyanígy jellemző rá — és persze partnereire is — a Kettelerhez való viszonya. Lásd: *Thier, E.:* i. m.

változtatni akaró politikai-ideológiai küzdelmekbe. Ehhez nyilván hozzájárult a munkásmozgalom erősödése, a szociáldemokrácia térhódítása is. Így a német szociálkonzervativizmus történetét a nácizmus alapjáról vizsgáló Wittrock keserűen állapíthatta meg, hogy a számára sokat ígérő kezdemények (Rodbertus, Hermann Wagener, Rudolf Mayer, Adolf Wagner, Albert Schäffle stb.) után a hetvenes években ezen áramlat a katedraszocializmusba torkollik, s ezen irányzat fő képviselői, Schmoller és Lujo Brentano kompromisszumot kötött a liberalizmussal, s az „igazi" szociálkonzervativizmus társadalmi eszméi a kor többi, a szervezett állami rend megteremtésére irányuló törekvései között rejtve maradtak. Ezért nem ad igazat Rankenak, aki úgy vélte, hogy már 1871 megadta a német választ 1789-re; az igazi válasz a jelenre (1939!) maradt — mondja.[13]

A szociálkonzervativizmus — amennyiben nemcsak azt értjük rajta, amit Wittrock, tehát csak azt, amiben a nemzetiszocializmust előlegezi meg — a hetvenes évektől kezdve kétségtelen az egyik legagresszívabb ideológiai jelenséggé vált főleg Németországban, de Európában máshol, így Magyarországon is. Teljes kifejlődése mutatja majd igazán, hogy mennyire új ez a konzervativizmus a század elejének feudális konzervativizmusához képest: ebben az áramlatban egyre inkább az imperializmusba forduló kapitalizmus burzsoáziájának strukturális magva, a monopolista burzsoázia játszotta a vezérszerepet, még akkor is, ha a kifejezésmódjában hozzásimult a nemesi-feudális hagyományhoz.[14]

Ezen ideológiai változások megint csak a társadalmi-politikai változások figyelembe vételével érthetők meg igazán. Nem véletlen, hogy mindaddig csupán az outsider szerepére kényszerül, míg maguk a társadalmi folyamatok nem tűzik napirendre a társadalom „refeudalizációját"[15], mint ahogy az sem, hogy ekkorra levetkőzi a „gyermekbetegségeit", s „szociális államnak" ugyan hirdeti, de szocialistának, akár „államszocialistának" már nem hiszi magát.

Bár a szociálliberalizmus — ellentétben a szociálkonzervativizmussal — az 1890-es évekig a magyar politikai gondolkodásban nem jut jelentős szerephez, a szimmetria kedvéért mégis itt mutatjuk be, ugyancsak a jelzések szintjén maradva.

Ez az áramlat éppúgy a tőkés társadalom gazdasági, társadalmi és politikai folyamatainak eszmei kifejeződése, amint a szocializmus és a szociálkonzervativizmus. Hasonlóan ezekhez, kifejlődése és terjedése ugyancsak a hetvenes évek válságjelenségeihez kötődik, bár doktrinális megfogalmazása későbbi fejlemény. Kiforrott elméletek alakjában inkább csak a 20. században jelenik meg, legteljesebben az ún. „jóléti társadalom"-ideológiák formáiban.

Kétségtelen, hogy a liberalizmus ezen megújulása nehezebben követhető és jellemezhető. Itt ugyanis sokkal inkább a változásokat regisztráló — legitimáló

[13] *Wittrock, G.:* i. m. 220.

[14] A szociál-konzervativizmus ezen fordulatát kitűnően elemzi — és ismerteti *Szabó Miklós:* A kontinentális Európa konzervatív ideológiája néhány új vonásának kialakulása a századfordulón c. tanulmánya. Történelmi Szemle, 1974. 3. sz.

[15] A „refeudalizáció" értelmezéséhez lásd *Habermas:* i. m. 204—219.

„állapotideológiáról" van szó, mintsem a megfoghatóbb, doktrinákban, koherens társadalomelméletekben megjelenő „programideológiáról". S ezek — az e fogalmakat megalkotó Szabó Miklós szerint — kevésbé kialakultak, konzisztensek, mint az utóbb említett ideológia-típus. Okait Szabó így magyarázza: „Kisebb mértékben polemikus voltuk miatt kevésbé igénylik, hogy határaikat ideológiai ellenfeleik felé eszmei aknazárakkal és szögesdrótokkal rekesszék el; konfúzusabbak, ideológiai elemeik összehangolása kis mértékben jelent számukra problémát, ellentmondó ideológiai tényezők jelenléte a saját ideológiában csekély zavart okoz." Abban is igazat adunk Szabó Miklósnak, hogy „Ezt a vonást az állapotideológiák teoretikusai legitimáló tényezőként használják: törekvéseik nem doktriner, gyakorlatias voltában jogosultságának egyik legfőbb általános ismérvét látják"[16].

A liberalizmuson belül megjelenő változások, a szociálliberalizmusba való átfejlődés így tehát nem annyira elméleti művekben, mint inkább a társadalmi gyakorlatban, s persze a gyakorlat elméleti kifejezésében, apologetikájában figyelhető meg. Ennek során a liberális elvek, az „ortodox" liberalizmus egyes tételeinek a revíziójára is sor kerül, s ezek közül az egyik legfontosabb az állami beavatkozás, s ezen belül az állami szociálpolitika gondolatának elfogadása lesz.

Persze, e fordulatig is történtek változások a liberalizmus elveiben és gyakorlatában is. Az állami beavatkozás terjedése mellett a „munkáskérdést" illetően is megfigyelhetünk ilyeneket. Csak a példálózás szintjén maradva utalunk az angol szakszervezetek működését szabályozó törvényhozásra (évekig tartó elkeseredett harc után 1871-ben kerül sor a Trade Unions Act elfogadására, amely végre elismeri a szakszervezeti mozgalmat a sztrájkjoggal együtt), a gyári törvényhozásra és a munkásvédő törvények megalkotására (amelyek létrehozásában persze a toryknak mindvégig nagyobb szerepe volt, mint az ortodox liberalizmushoz inkább ragaszkodó whigeknek). Németországban is megtalálhatjuk a jeleit a liberalizmus „ridegsége" enyhülésének; az alapelveket még nem feladva, főleg az államnak az ipari viszonyokba való beavatkozása ellen éles harcot folytatva, a liberálisok is munkásvédelembe fognak (nyilvánvalóan a szocialista munkásmozgalom és a szociálkonzervatív áramlatok „munkásbarátságát" ellensúlyozandó), s közreműködnek különféle munkásegyesületek, önképző-egyletek, szövetkezetek alakításában.

A nagy fordulat előkészítésében azonban a legjelentősebb szerepe kétségtelenül az autonóm szakszervezetek elismerésének volt. Erre a példa az angol minta, s ha a magyar szociálkonzervatívok fő hivatkozása a német megoldás, a szociálliberálisoké természetesen az angol lesz.

Ezekkel a gyakorlati lépésekkel párhuzamosan a liberális politikai gondolkodásban új fejlemények jelentkeznek. E liberális „revizionizmus" azonban nem jelent totális szakítást a klasszikus liberalizmussal, s erre nincs is szükség. A liberalizmus „konfúzussága", többrétegűsége lehetővé teszi a liberalizmus elvein alapuló megoldást — mert a liberális elvekre hivatkozó, de más elemet hangsúlyozó elméletek liberálisak

[16] *Szabó Miklós:* Programideológiák ... i. m. 77.

lehetnek, ha más eredmenyekre jutnak is. Hiszen — hogy egy, a századfordulón Magyarországon is elterjedt logikát alkalmazzunk — más végpontja lesz egy olyan gondolatsornak, amely a „szabadságot" s megint más annak, amely az „egyenlőséget" vagy a „testvériséget" választja kiindulópontnak.

A „rugalmasan kezelt", a gyakorlatban érvényesülő liberalizmus korántsem volt koherens; az alapelvekre hivatkozva — és nem is jogtalanul — eltérő elemek, felfogások futottak egymással párhuzamosan. Nem ritkán ugyanazon gondolkodó fejében is. Vegyünk példának egy hírességet: St. Mill pl. elítéli a vasárnapi munkaszünet-kényszert, mert elutasítja az állam beavatkozását az egyének viszonyaiba, de ugyanakkor azt javasolja, hogy „elfogulatlan" elmék gondoljanak ki módokat arra, hogyan lehetne „ésszerű" határok közé szorítani a magántulajdon „félszeg kinövéseit". Ő maga ezeket a lehetőségeket keresve még a magántulajdont sem tekinti általában „szentnek" — s ezért a földbirtok államosítására tett javaslatai miatt meg is kapja egy „ortodox" magyar liberálistól az „államszocialista" jelzőt.[17] E vád ugyan nem volt igaz, azt azonban valóban állíthatjuk, hogy Mill egyike a szociálliberalizmus előfutárainak, hiszen az tény, hogy a liberalizmust leválasztja a kapitalizmusról — valójában persze a kapitalizmus egyik, általa is „ridegnek" talált formájától —, és a haladás nevében lehetségesnek és szükségesnek tartja a termelési rendszer bizonyos megváltoztatását. A szocializmust — az általános szabályozás értelmében — természetesen elutasította, de a „munkáskérdés" iránt nagy figyelmet tanúsított. És ebben is különbözött a liberális közgazdaságtan klasszikusaitól.[18]

A hetvenes évektől kezdődően már az állami beavatkozás sem tűnt oly összeegyeztethetetlennek a liberalizmussal. Érthető okokból fel kellett vetődjön, hogy a szabadság, a magántulajdon vagy a kapitalizmus „félszeg kinövéseit" ki és mi nyirbálhatja meg. Ötletekben persze nem volt hiány, s az eszmei, erkölcsi (ön)korlátozás gondolata mellett csakhamar megjelent az állam is, mint egy ilyen, az összesség, a haladás vagy éppen a szabadság érdekében való korlátozás végrehajtója.

E folyamat összefüggött azokkal a politikai változásokkal, amelyeket megint csak nehezen érthetnénk meg egyrészt a munkásosztály és a burzsoázia, másrészt pedig az uralkodó osztályokon belül folyó politikai harcok figyelembe vétele nélkül. Anglia esetében is a munkásegyesületek, a szakszervezetek jogainak törvényes elismerése mögött a politikai tagozódásban bekövetkező jelentős változásokat figyelhetünk meg. A választójog 1867-es reformja (amit jellemzően egy konzervatív kabinet terjeszt elő!), ha nem is okozza, de kifejezi ezt az átalakulást. S a hetvenes évektől kezdve már a liberálisok is újítanak, s egyre inkább elfogadják tényként a munkásosztály megnövekedett hatalmát az ipari viszonyokban s csakhamar a politikában is. A választójognak a 80-as évek elején történő további kiterjesztése azt is jelenti, hogy a

[17] *Arany László:* Földosztópárt Angliában. Budapesti Szemle (továbbiakban Bp-i Sz.) Új folyam. 1873. I. k. 165.

[18] Mint ahogy a 20. századi magyar „ortodox"-liberális rosszallóan megjegyezte volt. Lásd: *Balla Antal:* A liberalizmus történelme. Gazdasági és politikai tanításai. Bp. Légrády, 1926. 219—30.

liberálisok egyre inkább hajlanak az intézményesült béralku elfogadása mellett a politikai alkura is, az állam funkcióinak kiterjesztésére, a liberalizmusnak — ahogy ezt akkoriban mondták — szociális tartalommal való felfrissítésére.

Persze — mint ahogy erre már többször utaltunk —, itt sem csupán a munkásosztály, a munkásmozgalom nyomásáról van szó — bár ennek hatása igen jelentős —, hanem magának a kapitalizmusnak ezzel összefüggő, de erre nem korlátozható átalakulásával. Ezt bizonyítja, hogy a „munkáskérdés" mellett, de ettől nem elkülönülten, más problémák is felvetődtek, mint például a szabad kereskedelem kontra védővám, az állami management (beleértve bizonyos államosítást is) kontra szabad vállalkozás stb.

S újra felvetődtek a demokrácia problémái is. Egyrészt azért, mert feltartóztathatatlannak bizonyultak a demokratikus szabadságjogok kiterjesztésére irányuló törekvések, a tömegek azon követelése, hogy befolyást nyerjenek a kormányzásra, Európa-szerte, ha lassan, vontatottan is, egyre növekedett a választásra jogosultak száma, s egyre többen lettek azok, akik — ha csak a választások idejére —, de „számítottak" a politikában. Ebbe az irányba hatott a liberális—konzervatív párharc is; néha a konzervatívok, néha a liberálisok támogatták ezt a folyamatot, ellensúlyt remélve politikai ellenfelükkel szemben. Másrészt viszont kiderült, hogy a demokrácia ezen formáinak általánossá válása, ha néha kellemetlen is, de mégsem fenyeget végpusztulással, sőt a rendszer megerősítését is szolgálhatja. A hetvenes—nyolcvanas évekre a demokrácia ilyen felfogása szalonképessé válik a liberálisok körében, s kialakulnak olyan demokrata áramlatok e táboron belül, amelyekkel szemben egy ortodox liberális joggal tehette fel a kérdést: „. . . ez az új iránya a liberalizmusnak még liberalizmusnak nevezhető-e?" S a kérdés indokolt, mert az új, „szociális" liberalizmus több helyen közeledett — a persze szintén változó — „munkás-radikalizmushoz".[19]

E közeledésnek a kilencvenes évekig elért fokát egyetlen könyvvel szemléltetjük. Jó példának tartjuk erre John Rae: Contemporary Socialism c. könyvét, mert fejlődésében teszi megragadhatóvá ezt az áramlatot az a változtatás, amit a szerző az 1884-es első kiadáson 1891-re végrehajtott.

Az átdolgozás szempontjait magyarázó előszó különösen egy problémát emel ki, azt, hogy miért vett be könyvébe egy teljesen új, az államszocializmusról szóló fejezetet, amely ráadásul terjedelmében meghalad minden más fejezetet. Az ok a következő: a forradalmi szocializmus egyre inkább opportunista irányba fordul, és hozzásimul ahhoz az új irányzathoz, az államszocializmushoz, amely egyre inkább terjedőben van. Ezért a szocializmussal való vitát a jövőben egyre inkább az államszocializmus vonalán kell megvívni.[20]

Számunkra azonban most nem az államszocializmus egy angol bírálata a fontos, hanem azok az új elemek, amelyek a liberalizmusban megjelennek, s amelyek a szociálliberalizmus kialakulása felé mutatnak.

[19] I. m. 241.

[20] *Rae, J.:* Contemporary Socialism. Second edition. London, 1891. V—VI.

Az „őskeresés" persze ezen áramlatra is jellemző. Egyrészről védelmébe veszi a korai liberalizmust, s noha elismeri, hogy a klasszikus liberális közgazdaságtan képviselői között voltak olyanok, akik nem törődtek eléggé a munkásság problémáival, tiltakozik az ellen, hogy akár a manchesteri iskola képviselői is azok lettek volna, akiknek őket a főleg német konzervatívok tartották. Szerinte a „manchesterizmus" maguknak a német közgazdászoknak és nem a ténylegesen ehhez az iskolához tartozó tudósoknak az alkotása. Kiemeli pl. Cobdent, aki „barátja volt" a nőkre és gyermekekre vonatkozó gyári törvényhozásnak, s a liberális közgazdáknak a „manchesterizmusba" való egybemosását nem tartja másnak, mint egy olyan felfogásnak, amely szerint skót az, akinek rövid szoknyája és vörös haja van.[21]

Fontosabb persze, hogy az ortodox liberalizmus korabeli híveit, így pl. Spencert is bírálja, mondván, hogy a laissez-faire alapján nem adható helyes válasz sem a proletár szocializmus, sem az államszocializmus kihívására. A liberalizmust tehát modernizálni kell.

E modernizáláshoz az „ős-liberálisok" nézetei között is talál kiindulópontot. Cobdenre hivatkozva fejtegeti, hogy az államnak nemcsak a szabadság biztosítása a feladata, hanem az is, hogy megteremtse az „ésszerű haladás minden egyéb biztosítékát is".

A haladás érdekében tehát az állami beavatkozás megengedett. Igazán ez sem új elv — folytatja —, az állam már korábban is tett ilyet, s nemegyszer avatkozott be a tulajdon intézményébe is. A civilizáció komplikáltabbá válásával ennek szüksége fokozódik. Így tehát — amennyiben nem egyének támogatásáról van szó — az államnak be kell avatkozni a társadalmi, sőt az ipari folyamatokba, ha azt a hatékonyság, illetve a „gyengébb osztályok" védelme indokolja.[22]

Azonban nem hagy kétséget afelől, hogy prioritása a termelés hatékonyságának van — s ezen keresztül a haladás biztosításának —, s a „gyengék védelme" csak addig a pontig megengedett, míg nem mond ellent e fő törvénynek, azaz a „társadalmi igazság" pozitív kívánalmainak.[23]

Az állami beavatkozásnak tehát korlátai is vannak. S nem angol szerző lenne, ha e korlátok — azaz a „helyesen értelmezett liberalizmus" törvényei — közül nem a szabad kereskedelmet emelné ki.[24] Sokkal többet nem is mond — de azért ez is elegendő annak bizonyítására, hogy egyrészt valóban a liberalizmus megújításáról elmélkedik, másrészt hogy nemcsak formális változtatásokra gondol.

Rae könyve azt is mutatja, hogy a liberalizmus megújításának szükségességét politikai szempontok is indokolták. Az „államszocializmus" képében igazában a német imperializmus jelenik meg számára, az általában vett szocializmusban pedig a munkásmozgalom. S ezek elképzelt szövetsége az igazán aggasztó számára, s ennek megakadályozására gondol igazán a liberalizmus szociális tartalommal való meg-

[21] I. m. 372—73.
[22] I. m. 393—95.
[23] I. m. 409.
[24] I. m. 395.

töltésére. Ez tehát egy „balra" nyitás kezdete is egyben, bizonyos munkáskövetelések felvállalása.

Az angol liberalizmus változásában e tényező szerepét az ortodox liberalizmus alapjain álló Balla Antal 1926-ban megjelent műve is hangsúlyozza. Sőt, bukásának, elfajulásának kezdetét éppen ebben látja. „Ez az új »szociális« liberalizmus ma még egészen kiforratlan, a vezérek pedig ide-oda kapkodnak a régi whig-program és a munkás-radikalizmus között."[25]

Valóban, a szociális liberalizmus útja ebbe az irányba fejlődött, de korántsem azáltal, hogy a „munkás radikalizmussal" talált kapcsolatot, hanem sokkal inkább azáltal, hogy egy nem-radikális munkásmozgalommal, a trade-unionokkal, majd később a Munkáspárttal megegyezhetett a „szervezett kapitalizmus" platformján, amely — ha nem is a szociálkonzervativizmus javasolta módon — a klasszikus, a szabadversenyes kapitalizmushoz képest a kapitalizmusnak egy új formáját teremtette meg.

A szociális-liberalizmus éppen ezért — úgy látszik, törvényszerűen — mindig és mindenhol együtt alakul a munkásmozgalommal; úgy is, mint az arra adott válasz, de úgy is, mint egy közös fejlődés eredménye. A liberalizmusnak ez a megújulása mintegy életre segíti, de ugyanakkor feltételezi a szocializmusnak egy liberális szocializmus felé való fejlődését, amely átalakulásoknak példái lehetnek az angol fabianusok, a német revizionisták vagy a francia „integrális" szocializmust megalkotó teoretikusok. A liberalizmus felől indulók csakúgy, mint akik szocialistaként kezdték, hatást gyakorolnak majd a magyar politikai gondolkodásra is, s majd később hivatkozni fognak rájuk, s nézeteiket is hasznosítják.

E vázlatos áttekintés után ismételten felhívjuk a figyelmet arra, hogy csak bizonyos, éppen alakulóban lévő, többféle módon megformált új politikai-ideológiai áramlatokról beszéltünk, amelyek ekkor korántsem váltak egyeduralkodóvá Nyugat-Európa politikai gondolkodásában sem. A régi típusú, a 48 előtti konzervativizmusnak és liberalizmusnak még széles körben voltak hívei, s a védekező pozícióba került katolicizmus is tartotta hadállásait. Mégis szükségesnek láttuk, hogy ezen új jelenségekre felhívjuk a figyelmet, mert egyre inkább egy megújuló szocializmus — döntően a szociáldemokratizmus formájában jelentkező marxizmus —, konzervativizmus és liberalizmus jelenti azt, ami „külső hatásként" befolyást gyakorol a magyar politikai gondolkodásra. De — s ez megint természetes — csak abban az arányban és mélységben, amit a magyar társadalmi-politikai viszonyok épp-így-léte lehetővé tesz.

Van-e „munkáskérdés" Magyarországon?

Utaltunk már rá, hogy az 1850-es évektől kezdődően a „munkáskérdés" és a szocializmus már korántsem izgatta úgy a kedélyeket, mint 1848 előtt. A magyar politikai gondolkodás más kérdésekkel foglalkozott, s ezek tárgyalásában — mint pl. a

[25] *Balla Antal:* i. m. 241.

nemzeti függetlenség, a birodalom szervezetének különféle reformtervei, a jobbágyfelszabadítás következményei, az állami berendezkedés reformja stb. — nem kényszerült arra, hogy bevonja ezt a problematikát.

A „munkáskérdésnél" sokkal fontosabb volt az iparfejlődés. Ez abban is kifejeződött, hogy még azok, akik soha nem hittek az „önálló magyar glóbuszban", s tudták, hogy a „munkáskérdés" Magyarországra meg fog érkezni, a legjobb védekezésnek ez ellen is az ipar kifejlődését tartották. Eötvös így beszél 1864-ben az Országos Iparegyesület alakító közgyűlésén: „S most engedjék meg Önök, hogy egy előítéletet említsek meg, mely, valahányszor az ipar emelése hazánkban szóba jő, nagy fontoskodással adatik elő. A földmívelő a gyármunkásnál közönségesen több jólétet élvez. A mezei munka kevesebb fluktuációknak tétetik ki, mint a gyáripari, és tagadhatatlan, hogy tisztán agricol tartományok erkölcsiség tekintetében is többnyire jobb helyzetben vannak, mint nagyobb gyárvárosok; s így természetes, hogy sokaknál az egészen agricol országok boldogságáról bizonyos előítélet támadt, mely annyira megy, hogy az ipart csaknem egy szükséges rossznak tekintik, mely a civilizáció bizonyos fokán támad, de mint azon betegségek, melyeket az aggkor magával hoz, csak sajnálatunkat érdemlik. És valóban, ha a gyármunkás helyzetét oly országokban, hol az ipar a legmagasabb fokra emelkedett, azzal hasonlítjuk egybe, melyben a mezei munkás Istentől megáldott Alföldünkön egykor napjait tölté, ezen előítélet megfogható; de nem kevésbé előítélet ezért, s a tudomány és tapasztalás megmutatták, hogy mi agricol országok boldogságáról mondatik, az a míveltség fokának, a népesedés arányainak s más viszonyoknak következése, melyek azáltal, hogy az ipar kifejlődését nem mozdítjuk elő, sőt hogy azt akadályozzuk, nem állandósíthatók... A nagy európai mozgalom, melynek egy századig békés nézői valánk, körébe ragadott minket is... s valamint más tekintetben, úgy anyagi érdekeinkre nézve sem állhatunk külön. Haladnunk kell, vagy elragadtatunk..."[25a] S a kiegyezést közvetlenül követően ez volt az uralkodó felfogás.

Amennyiben a munkásság ügye mégis feladatot jelentett, úgy nem „munkáskérdésként" s még kevésbé szocializmusként — tehát elvi általánosságban —, hanem nagyon is konkrétan, gyakorlatiasan, az ipari tevékenység újfajta szabályozásának egyik, s korántsem legjelentősebb részeként tárgyalták.

Az ipartörvények e kérdést a liberalizmus — mondhatnánk, a hamisítatlan „manchesterizmus" szellemében oldották meg. Ennek megfelelően a munkás—tőkés viszony szabályozása nagyon egyszerű. Egyenjogú felek kapcsolataként fogták fel, amelyben egyén áll szemben egyénnel, a megegyezés szabad alku kérdése, s csak a megkötött szerződés — ami azonban bizonyos feltételek mellett mindkét fél oldaláról felbontható — kötelez. A másik fél szabadságát korlátozni nem szabad — tehát az „összebeszélés", „kartellek" létrehozása tilos, fizikai erőszak vagy azzal való fenyegetés tilos. Ebből következik, hogy a „koalíciókat" — azaz a munka—tőke

[25/a] Eötvös Művei. Arcképek és programok. 312—13.

viszonyra hatást gyakorolni kívánó munkásszervezeteket — 1872-ig büntetőjogilag is üldözték, tárgyaló félként nem ismerték el.[26]

A liberalizmus ideológiája — s ezen belül a „munkáskérdéssel" szembeni teljes érdektelensége — a törvények szövegében is gyönyörűen tükröződik, s ezt a jogi nyelv körmönfontsága sem rejti el: „A munkaadó és a munkásosztálynak éppen úgy, mint a társadalom bármely más osztályának, csak jogos eszközökkel szabad helyzetük javítására törekedni. Rendeztessék tehát e két osztály viszonya bármiképp, társulási, ipari, kereskedelmi s polgári magánjog, illetőleg törvényhozás terén: az kétségtelen marad, hogy a munkabér felemelésének vagy leszállításának kierőszakolása a jogállamban éppoly erősen reprimálandó, mint a polgárok személye és vagyona elleni bármely más erőszak. S ez a büntetőtörvényhozás feladata. A törvény nem kívánja a munkás rovására szabadalomban részesíteni a munkaadót s ennek olcsóbb munkát mintegy törvényileg biztosítani, hanem egyenlően védi, esetleg sújtja mindkettőt."[27]

Az állam számára tehát csupán az eszközök használata minősíthető, a követelések tartalma nem — így a klasszikus liberalizmus elvének megfelelően a munkaviszonyok állami szabályozása csak igen általános lehet: nem szól bele a munkaidő, a munkafeltételek, a bérek meghatározásába. E téren is a szabad verseny érvényesül, mert — mint a korszak egyik liberális jogásza megfogalmazta — ez „... a munkafeltételek egyedül igazságos szabályozója".[28]

A munkáskérdés tehát nem politikai kérdés. Állami feladat csupán a törvényesség s persze a rend megtartása — függetlenül attól, hogy e szabad verseny milyen hatással van a munkásságra. S míg működhetett egy ilyen rendezés — működött is; még 1884-ben is igaz volt a megállapítás: „Nálunk nincs munkáskérdés, hiányzik ahhoz a talaj... Nincs munkáskérdés, és így hiányzik minden fogékonyság a munkások érdekei iránt."[29] S mindaddig nem történt változás, míg nem lett „munkáskérdés" — azaz nem jött létre egy jelentős erőt képező, s ezáltal hatékony munkásmozgalom.

Hozzátehetjük: nemcsak a „fogékonyság", de az érdeklődés is igen csekély volt ekkor. S ha alkalmanként megélénkült, azt akkor sem a magyarországi helyzet, hanem inkább a külföldi történések keltették. A nemzetközi munkásmozgalom egyes eseményei, az Internacionálé működése, de főként a Párisi Kommün által keltett idegesség, nemegyszer hisztéria, át-átcsapott Magyarországra is, és felborzolta az idegeket.[30] Ilyenkor a szerveződő magyar munkásmozgalom iránti figyelem is megnő,

[26] Lásd: *Lőrincz Ernő:* A munkaviszonyok szabályozása Magyarországon a kapitalizmus kezdeteitől az első világháború végéig. 1840—1918. Bp. Akadémia, 1974. 21., 26. és *Ferenczi Imre* sokkal részletezőbb — olykor mélyebben is elemző — Munkásaink szakszervezeti joga és mozgalma c. könyvét. Klny. a Közgazdasági Szemle 1905. évi november—decemberi és 1906. évi január—áprilisi füzeteiből. Bp. 1906.

[27] id. *Ferenczi:* i. m. 14.

[28] *Ballagi Béla:* Az ipartörvény magyarázata. Bp. 1886. 278. id. *Ferenczi:* i. m. 13.

[29] *Heltai Ferenc:* Az ipartörvény revíziója. Bp. 1883. 183. id. *Ferenczi:* i. m. 16.

[30] Az MMTVD I. kötete több olyan dokumentumot közöl, amely tükrözi, hogy a külföldi munkásmozgalmak eseményeit — különösen, ha azok lázongások formáját öltik, és nemzetközi jelentőségük van — a kormányzat éberen figyelte.

a sajtó, de a kormány is reagál. Az ún. „hűtlenségi per" egy pillanatra rivaldafénybe állította a magyar munkásmozgalmat és a szocializmus kérdéseit is[31] — de az a tény, hogy e problematika igen hamar újra háttérbe került, mutatja, hogy még tényleg nem volt „munkáskérdés" Magyarországon. A sajtóban megjelenő ritka híradások inkább csak érdekességként foglalkoztak vele.[32] A magyar közvélemény túlnyomó részének fogalma se volt eziránt. Azon kevesek, akik alkalmanként fel-felszólaltak, s figyelmeztettek arra, hogy a „munkáskérdés" előbb vagy utóbb Magyarországra is megérkezik majd, bírálták is e „tunyaságát". Mint pl. Törs Kálmán az Anyagi Érdekeink c. lapban, aki így ír az Internacionáléról szólván: „... a legtöbb ember figyelme elsiklott felette ... Társadalmi kérdéseket most, a társadalmi újjászületés korszakában, ignorálni, szelíden szólva, legalábbis vastag mulasztás. Igaz, hogy a magyar iparviszonyok végtelenül különböznek Nyugat-Európa iparviszonyaitól s a magyar munkás helyzete a nyugat-európai munkások helyzetétől; az is igaz, hogy nálunk a pauperizmus és proletariátus még nem öltött oly kétségbeejtő alakot, hogy a munkás és munkaadó érdeke nálunk nem állt oly éles ellentétben egymással, mint amott, hogy nálunk, hol az ipart még leginkább önálló kézművesek képviselik, a gyári munkások már kisebb számuknál fogva sem indíthatnak meg erősebb társadalmi forrongást; de arra, hogy áramlat előtt, melynek hullámgyűrűzete hozzánk átcsaphat, szemet hunyjunk, ez nem szolgálhat elég okul."[33]

E figyelmeztetés éppúgy, mint a többi, süket fülekre talált. S ez nem lehet véletlen, ha arra gondolunk, hogy milyen gyorsan feladta az a kör is, amelyhez Törs Kálmán is tartozott, a „munkáskérdés" megelőzésére irányuló erőfeszítéseit. A Budapesti Munkásegylet tőkés és értelmiségi vezetői igen könnyen és gyorsan lemondtak arról a lehetőségről, hogy magyar Schultze-Delitzsch-ekké, egy liberális munkásmozgalom „apostolaivá" váljanak. E kísérletük nem volt több múló fellángolásnál.[34] Többek között azért se, mert nekik — ellentétben német példaképeiktől — a konzervatívok „munkásbarátságára" sem kellett válaszolniok.[35]

A 70-es évek elejéig ugyanis a konzervatívok sem használták ezt az eszközt a liberalizmus elleni harcukban, illetve csak nagyon ritkán. Kivétel ugyan van, s ezt a „harcos katolicizmus" jelentkezése produkálja.

[31] *S. Vincze Edit:* A Hűtlenségi per 1871—72. Bp. Kossuth, 1971.

[32] Két cikkgyűjteményre utalunk, a fentebbi példák, hivatkozások ezekből valók: Magyar szemtanúk a Párizsi Kommünről. Szerk.: *Nyilasi Márta.* Bp. Kossuth, 1971. valamint *György Aladár:* Az idő megifjult. Bp. Magvető (Magyar Hírmondó sorozat) 1981.

[33] *Törs Kálmán:* A nemzetközi munkásassociatio. Anyagi Érdekeink, 1868. (1. évf.) 2—3. szám.

[34] Lásd: *Nemes Dezső:* Az Általános Munkásegylet története, 1868—1873. Bp. Szikra, 1952. és A magyar forradalmi munkásmozgalom története, Bp. Kossuth, 1977.

[35] A modern német munkásmozgalom kialakulásában — természetesen nem döntő okként — a konzervatív—liberális párharcnak is szerepe volt. Lassalle konzervatív kapcsolatai közismertek. Kevesebb szó esik arról, hogy a Bebel és Liebknecht vezette „eisenachiak" indulásánál is ott van a „polgári elem" — e szociáldemokrata mozgalom egy liberális munkásszervezkedésből nő ki. Igazolva a Kommunista Kiáltvány azon megállapítását, miszerint a munkásság politikába való bekapcsolódását a burzsoá pártok közötti harc elősegítheti.

A katolikus egyház helyzetét Európa-szerte megrendítette a liberalizmus térhódítása. Mint ez ilyen esetekben lenni szokott, az alkalmazkodás, illetve az ellentámadás alternatívája vetődött fel. A „harcos katolicizmus" elsősorban az ellentámadás eszközeit kereste. Ezek egyikeként fedezte fel a „munkáskérdést". Nem Magyarországon persze, de mégis érthető, hogy Magyarországon először a katolikus egyház mutat példát ebben az időben a „munkáskérdés" antiliberális célzatú felhasználására. 1864-ben — tehát a német nyelvű első kiadás évében — magyarul is kiadják W. E. Ketteler mainzi érsek Die Arbeiterfrage und das Christenthum c. írását.[36]

E brosúra igen szemléletesen mutatja be azt az irányzatot, amely a Rerum novarum irányába mutat, azt a politikai katolicizmust, amely antiliberalizmusával és „munkásbarátságával" oly jól simult be a szociálkonzervativizmus áramlatai közé.[37]

Magyarországon azonban még megelőzte korát. A fordító is érzékelte, hogy közvetlen aktualitása még nincs, mivel itt „munkáskérdés" sincs, s ezért kiadását okolnia kellett. Előszavában két okot jelöl meg, de mi úgy hisszük, mindkettőben ugyanaz rejtezik. Az, amit maga is kimond: „e nagy fontosságú mű" terjesztésével a keresztény vallásnak kíván szolgálatot tenni. Mert a második ok is idevezet. Amikor a „munkáskérdés" ketteleri megoldását javasolja, voltaképpen ugyanerről, a keresztény elvek, a katolicizmus terjesztéséről beszél: „... hazánkban a gyár-iparnak jövője van, előbb vagy utóbb nagy kiterjedésben be kell annak következnie; ha pedig bekövetkezik, az nem fog másképp történni, hanem úgy, mint egyéb országokban, azaz a munkások szellemi és anyagi alásüllyedése és elsatnyulásával, hacsak előbb nem hintünk szét oly eszméket, melyek ezen veszélyes elfajulásnak elejét vegyék, s a munkásosztály helyzetének jövendő kifejlődését, az egyedül igaz, azaz keresztény alapra fektessék."[38]

A fordítói előszó Ketteler szándékait redukálva fejezi ki, hisz e könyv nemcsak az ellen a „veszélyes elfajulás" ellen íródott, amely a munkásosztály helyzetében jelentkezett, hanem sokkal inkább ennek feltételezett oka, a liberalizmus ellen. Mert ez a mű nem egyszerűen munkásbarát és keresztény, hanem mindenekelőtt antiliberális.

Az 1848 előtti antiliberalizmushoz, konzervativizmushoz képest azonban jó néhány ponton — s nemcsak érvelésben — kétségtelenül új pozíciót fejez ki. Ennek lényegét abban ragadhatjuk meg, hogy az antiliberalizmus itt már nem kötődik az antikapitalizmushoz; a burzsoát bírálja, s nagyon élesen, de nem mint a tőkeviszony megtestesítőjét, tulajdonost, kizsákmányolót, egyszóval kapitalistát, az ipari fejlődés központi figuráját, hanem mint liberálist, a felvilágosodott, racionalista egyént, aki emancipálódott a feudalizmus ideológiai támasza, az egyház szellemi uralma alól, s

[36] *Ketteler:* A munkások kérdése és a kereszténység. Eger. 1864.

[37] A politikai katolicizmus különböző áramlatainak összefoglaló ismertetéséhez lásd *Gergely Jenő:* A kereszténydemokrácia előtörténete és fogalma. in: A kereszténydemokrácia Nyugat-Európában 1944—1958. Bp. Kossuth, 1980. (Szerk.: Gergely Jenő)

[38] *Ketteler:* i. m. V—VI.

tekintet nélkül a keresztény elvekre, erkölcsre, az egyház érdekeire — s talán saját, hosszabb távú érdekeire is —, kíméletlenül megy előre a saját maga elképzelte úton.

A „munkáskérdés" „keresztény" megoldása tehát nem antikapitalista, nem a tőkeviszony lebontásán és a korábbi, feudális gazdasági viszonyok visszaállításán alapul, hanem a tőkeviszonyok átszervezésén, amely nemcsak igazságos, de ésszerű is, hiszen megoldhatja azt az ellentmondást, ami a „társadalom" — értsd, a magántulajdonon alapuló társadalom — létét is fenyegetheti.

Persze nem kívánjuk vitatni, hogy a munkásnyomor képei őszintén megrázhatták a főpapot, s azt sem, hogy az a liberalizmus, amelynek „ridegségét" fentebb már szemléltettük, s amelynek olyan botránykövei is voltak, mint a cinikus Malthus sokat emlegetett népességi törvénye,[39] joggal válthatott ki ellenérzéseket a katolicizmus univerzalizmusát nyilván mélyen hivő emberből.

De Ketteler nemcsak a katolicizmust, a keresztény emberszeretetet és erkölcsiséget védte, szándékai politikaiak is voltak, a társadalom viszonyaira is irányultak. A munkáskérdés kapcsán egy olyan társadalmi berendezkedés képe is megfogalmazódik, amely éles ellentéte a liberális szabadversenyen, a laissez faire, laissez passer elvein alapuló gazdasági és politikai rendszernek. S ezért érthető, hogy antiliberalizmusában rokonságot érez Lassalle antiliberalizmusával. Különösen a liberalizmus munkáspolitikája teoretikusának és gyakorlata kezdeményezőjének, Schultze-Delitzsch-nek a bírálatában hivatkozik rá gyakran és szívesen.

Persze Ketteler nem lett lassalleánus, noha kétségtelen, hogy a hozzá való viszonya más, mint ami a konzervatívok és a szocialisták között korábban és később is fennáll. Nemcsak antiliberalizmusát, a munkásnyomor érzékletes leírását és bírálatát veszi át, hanem ötleteket merít Lassalle államsegély-koncepciójából, és nemcsak a szűken vett segélyezést, hanem a termelő társulások gondolatát is.[40] A magántulajdont természetesen megvédi, s Lassalle teljes gondolatmenetét elveti. A végső következtetése az, hogy „Lassalle-nak igaza van Schultze-Delitzsch ellenében

[39] Az angol konzervativizmus egyik jeles személyisége, Carlyle így jellemzi Malthus és Bentham nézeteit egy rájuk hivatkozó röpirat bírálata kapcsán: „Egy Bentham—Malthus-i őrtoronyból vizsgálva az emberiség szenvedéseit, azt ajánlja, hogy a munkásnépesség gyermekei, a harmadik után, fájdalom nélkül elpusztíttassanak... Három gyermek életben maradhat, vagy talán, mert Markus (ő az említett röpirat szerzője) számításai még nincsenek lezárva, kettő és fél. Oszlopcsarnokos és virágágyas temetők létesíttessenek, ahol a hazafias gyermekgyilkos nők esti sétáikat tehetik, konstatálván, milyen nagy hazafiak és milyen vidám, virágos a világ." Id. *Földes Béla:* A socialismus. Bp. MTA kiadása, 1910. II. k. 310.

[40] Jegyezzük meg — anélkül persze, hogy Lassalle nézeteinek részletes bírálatába belemennénk —, hogy Ketteler „lassalleánizmusa" nemcsak őrá, hanem Lassalle-ra is jellemző. A lassalle-i „népállam" által megvalósítandó „államszocializmus" nem is olyan idegen a szociálkonzervatívok törekvéseitől. (Lásd Thier és Wittrock idézett munkáit, illetve Marx és Engels Lassalle-t, valamint utódját, Schweitzert illető bírálatait. Pl. *Marx:* Széljegyzetek a német munkáspárt programjához (A gothai program kritikája) MEM 19. k., valamint több levelük is, amelyekben „kormányszocialistának", „rendőrszocialistának" stb. nevezik ezt az áramlatot.) Természetesen a fentiek nem vonják kétségbe Lassalle-nak a német munkásmozgalom történetében betöltött szerepét, amely azonban nem eszméiben, hanem politikai gyakorlatában, egy autonóm munkásmozgalom megszervezésében állt.

és Schultze-Delitzsch-nek igaza van Lassalle ellenében."[41] Mégis a bírálat hevesebb a liberálisok ellen — s ennek oka nagy valószínűséggel az, hogy a liberalizmust közvetlenebb és nagyobb veszélynek érzi, mint a Lassalle-féle munkásmozgalmat.

Átveszi Lassalle vasbér-törvényét, s úgy véli, „...hogy csak a népet ámítani akaró szándék vonhatja kétségbe" érvényét. A munkaerőt áruvá változtató liberalizmus tevékenységét „rabszolgavásárnak" nevezi, s a munkásokat „fehér rabszolgáknak".[42] S e jelenségek okaként — noha hangsúlyozza, hogy nem ellensége a gépnek s az iparszabadságnak sem teljesen — mégiscsak a tőke és az iparszabadság korlátlanságát jelöli meg, s az államhoz fordul, hogy törvényhozásilag kösse össze a céh-kényszer jó oldalait az iparszabadság jó oldalaival.[43]

Láthatjuk, ez a mű is a szociálkonzervativizmus irányába mutat. De egyszersmind a német viszonyok kifejezője. Abban is, hogy országa viszonylagos fejletlenségében előnyt lát: reméli, hogy Németország elkerülheti az angol fejlődés útját, amennyiben gátat tud vetni az angol viszonyok behozatalára törekvő liberálisok tevékenységének. S a mű alapgondolata legfőképpen egy ilyen fejlődés ellen irányul: „Kénytelenek vagyunk-e német népünket ezen új rabszolgaság elé menni engedni és nyugodtan nézni, ha még ehhez ezen népre azon balhiedelmet erőszakolják, hogy ez az állapot haladás, szabadság, felvilágosultság és boldogság?"[44]

Úgy gondoljuk, hogy ez az üzenet volt az, ami a magyar katolikus egyház számára leginkább hallható volt a könyvből. De mégis azt láthatjuk, hogy ezen álláspont meglehetősen elszigetelt maradt, s ekkor még az egyház nem nagyon jeleskedett sem a munkások helyzetének javításán, de még a „munkáskérdés" tárgyalásában sem. E tekintetben változások csak a hetvenes évektől kezdődően indulnak el, s hogy mennyire felkészületlen volt az egyház is, arra a bizonyság, hogy a harcos, antiliberális katolicizmus feléledésekor, a hetvenes évek elején a Katholikus kérdések c. füzetsorozat újra csak Ketteler most ismertetett művéhez nyúl.[45]

Mint már korábban jeleztük, a 70-es évek elejéig a „munkáskérdés" tárgyában fegyverszünet volt: sem egy hatékony munkásmozgalom, sem a liberális—konzervatív küzdelem nem tette harci kérdéssé.

Ez a fegyverszüneti állapot kedvezett a „békejavaslatoknak", a különböző szellemi áramlatok összebékítési kísérletének. Az a csekély számú tanulmány, ami a hatvanas években és a hetvenes évek első néhány évében Magyarországon e kérdésben

[41] *Ketteler:* i. m. 47.

[42] I. m. 14., 16. és 112.

[43] I. m. 23.

[44] I. m. 76.

[45] Katholikus kérdések. 1872. 10. sz. Sartori Károly pápai és prímási könyvárus kiadása. Pest, Esztergom és Bécs. Érdekes a füzetsorozat hirdetése: „Midőn az ellenség fáradhatatlanul működik a konkolynak elhintésében, ugyanakkor az igazság barátainak elodázhatatlan kötelessége a jó magot fokozott buzgósággal elhinteni." Jellemző, hogy a fő kérdés még korántsem a szocializmus vagy a „munkáskérdés", a hangsúly a liberalizmus, a szabadkőművesség és a protestánsok elleni harcon van.

megjelenik, jellegzetes példáit adják a „kiegyenlítésre" törekvő, (a liberalizmust eklekticizmussal „továbbfejlesztő"), többnyire tudósok készítette utópiáknak. Lássunk erre is néhány példát.

Békejavaslatok — avagy a „józan ész" s a tudomány határai

Ezek közül elsőként egy német nyelvű anonim röpiratot említenénk, amely talán nem is tartozna témánkhoz, hisz valószínű, hogy egy bécsi közgazdász, Alois Bischof írta. Hogy mégis tárgyaljuk, azt formailag az indokolhatja, hogy Pesten, a Heckenast nyomdában jelent meg 1871-ben.

E brosúra címe is árulkodó: „A munkáskérdés. Békejavaslat, tekintettel a kommunista és szocialista tendenciákra, valamint Lassalle és Schultze-Delitzsch, Ketteler és Schäffle, Mill és Mohl eszméire."[46]

A szerző valóban békejavaslattal áll elő, békét kínál a szocialisták, kommunisták, Lassalle, Schultze-Delitzsch, Ketteler, Schäffle, Mill és Mohl között. A megnevezések és a nevek igen eltérő felfogásokat jelölnek, jelen vannak az utópista szocialisták és kommunisták (a szocializmus még ekkor is ezeket jelenti a tudomány számára nemcsak Közép-Európában, de Nyugaton is), az autonómiára törekvő munkásmozgalom, az ortodox liberális felfogás, a modernizálódó liberalizmus és a konzervativizmus áramlata, annak katolikus és az államszocializmus irányába induló válfaja is.

Kétségtelen, hogy ezen irányzatok váltottak ki Magyarországon is érdeklődést, s majd látni fogjuk, hogy még a későbbiekben is e nevek fogják uralni a „munkáskérdés" tudományos és publicisztikai tárgyalását. Nem tartjuk feladatunknak sem a könyv, sem a benne szereplő nézetek részletes bemutatását, csupán azt jelezzük, hogy mi a javasolt békeszerződés alapja. A szerző a felsorolt nevek legjelentéktelenebbjének, Robert von Mohlnak javaslatait véli legteljesebbnek. Ha megnézzük e javaslatokat, megértjük, hogy szerzőjük miért nem vált legalább oly híressé, mint pl. Schäffle, Ketteler, Lassalle vagy Mill.

Az anonim szerző Mohl nézeteit követve a többi felfogást — részleges eredményeik mellett — „egyoldalúságban" marasztalja el. A megoldás ezen részeredmények összekapcsolása. Mohlnak tehát az a nagy dicsősége, hogy ezt megteszi, azáltal, hogy a „munkáskérdés" megoldásának feladatait kettéválasztja, olyanokra, amelyeket az államnak kell megoldani és olyanokra, amelyben — az állam támogatásával — az önsegély alapján lehet előre jutni.

Az államnak, a törvényhozáson és az igazgatáson keresztül, a következő feladatai vannak: a személyi szabadság még meglévő korlátainak eltörlése, a dolgozó osztályok egységes oktatása, a munkaidőnek egy elfogadható szintre való csökkentése a fiatalok és az öregek számára, a választójog bizonyos kiterjesztése és amennyire lehetséges,

[46] A. B.: Die Arbeiterfrage. Ein Friedensvorschlag, dargelegt mit Rücksicht auf die Tendenzen der Communisten und Sozialisten, sowie die Ideen von Lassalle und Schultze-Delitzsch, Ketteler und Schäffle, Mill und Mohl. Pest, Heckenast, 1871.

annak megoldása, hogy a munkások részesedjenek a vállalat tiszta nyereségében. (Itt megjegyzi, hogy ezt lesz a legnehezebb megoldani, mert a tőkések várhatóan ellenállnak e törekvésnek.) Az önsegély fő céljai a takarékpénztár, fogyasztási egyesületek és a szövetkezetek.

Persze az államnak ezek mellett más feladatai is vannak. Meg kell akadályoznia, hogy a munkások esetleg felülkerekedjenek, s a választójog segítségével átvegyék a közügyek intézését. Éppen ezért e program csak fokozatosan valósítható meg, s feltételezi azt is, hogy a nevelés segítségével a munkások is megváltoznak, lemondjanak a lassalle-i tervekről, s elfogadják, a fentebb vázolt igazságos megoldást.[47]

Ez a naivitás csak egy tudóstól, s valószínű, hogy csak egy olyan korszakból származhat, amelyben a tényleg impozáns változások gyors üteme a „minden lehetséges, ha megvan a jó szándék" típusú megoldásokat is hihetővé tesz.

Magyar példát is találhatunk erre. Földes Béla, aki hosszú tudományos pályafutása alatt igen gyakran szól majd hozzá a szocializmus és a „munkáskérdés" problémáihoz, 1870-ben közzétett, a tárgyban első írása ezek közé tartozik.[48]

Érdemesnek tartjuk e könyvecske részletesebb bemutatását több okból is. Egyrészt azért, mert jó példája a „munkáskérdés" „tudósi" megközelítésének, másrészt azért, mert egyike azon igen kevés számú publikációnak, amely 1848/49 után Magyarországon részletesen foglalkozik e kérdéssel[49], s végül azért, mert érdekes kordokumentum: Földes nézeteinek változása roppant tisztán mutatja az 1873 utáni fordulatot, azt, hogy az újabb válság milyen gyorsan semmisíti meg — ha nem is mindenkinél és nem is véglegesen — a korábbi liberális optimizmust, a spontán fejlődés mindent megoldó hatásába vetett hitet, s ösztönöz az „irányított" fejlődés útjainak keresésére.

Nos, Földesnek ez az első könyve alapjában véve még a klasszikus liberalizmus útjait járja, s a fejlődés „árnyoldalainak" korrekcióját is ezen belül keresi.

Világosan látszik ez abból is, hogy „nemzetgazdászati" fejtegetéseiben a klasszikus angol közgazdaságtanra támaszkodik, e tudomány „legnagyobb korifeusainak" Smith-t és Ricardot tartja. Az elmélet továbbfejlesztésében is csak a német vulgár-közgazdaságtan eredményeit ismeri el. Jelentősége van annak is, hogy a szocialista közgazdaságtani nézeteket ekkor egyértelműen elutasítja. Az újabb szocialista irodalmat nem ismeri — az egy Lassalle kivételével csakis a 48 előtti elméletekkel hadakozik. Marx nevét meg sem említi, holott az már Magyarországon sem volt teljesen ismeretlen. Kautz Gyula 1861-ben nemcsak nevét, de a viszonylag frissen megjelent Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához c. írását is említi.

A kapitalizmus smith-i és ricardoi szakaszához képest történt megváltozását azonban érzékeli, s mindenekelőtt a nyugat-európai munkásmozgalmak erősödése

[47] I. m. 35—43.

[48] *Lugossy Béla:* (Földes Béla): A socialis kérdésről. Nemzetgazdászati tanulmányok. Pest, 1870.

[49] Emellett Kautz Gyula néhány cikkét említhetjük meg, különösen A socialismus és communismus rendszerei c. írását. in: Budapesti Szemle 1861. 13. k. 66—88; 252—78; 1862. 14. k. 56—71; 373—94; 16. k. 88—119.

láttán. Könyve alaphangját ez adja meg. Lényegében a szocialisták antikapitalizmusa ellen küzd, mondván, hogy „a szocialistáknak a tőke szüksége ellen tett támadásai alaptalanok". Megvédi a tőke felhalmozásának rendszerét is: „... én ... sem látom a társadalmat a tőkély fokán, és a szociális viszonyokat rózsaszínben, nem tagadom a nagy tőkék és az avval járó pénzuralom — argyrokrácia — káros voltát, veszélyes befolyasát, de dacára annak véleményem az, hogy szemközt az eddig tett javaslatokkal, melyek a tőke és tulajdon megsemmisítésével az emberi természetet és az abban rejlő haladási vágy isteni szikráját elfojtani törekednek, szemközt a szociáldemokraták félszeg javaslataikkal, melyek csak a kommunizmus gyenge másképei, homöopathicus adagai, melyek az államot mindennek tulajdonosává akarják tenni, mindaddig, még célszerűbbnek találjuk a tőke mostani felosztását és működését."[50] A szocializmust indokolatlannak is tartja, mert követelései nemcsak helytelenek, de feleslegesek is, hisz — mint írja — a munkásság helyzete valójában jó, sőt egyre javuló: „... az újabbkori fejlődés mutatja, hogy a tőke legújabb korszakunkban sokat tett a munkások helyzetének javítására, hogy áldozatkészséget nagy mérvben gyakorol, hogy egy korszak sem mutatja a rendek kölcsönös feláldozását ily nagy mértékben, a gazdagabb osztályoknak ily terjedelmes philantropicus törekvését az alsóbb osztályok érdekében, mint a miénk, egy korszak sem a külső társadalmi fellépés ilyen egyenlőségét, és tagadhatatlan, hogy mai napban a munkás sokkal nagyobb szabadságot, önállóságot és kényelmet élvez, mint azelőtt."[51]

Ebből az alapállásból a problémák megoldásának lehetséges útja nyilvánvaló természetességgel következik: a munkás és a tőkés érdekazonosságának felismerése, a munkások konzervativizmusának, aszkétizmusának(!) felszámolása, a munkások közgazdaságtani és erkölcsi nevelése, takarékosság és előrelátás „azon gyökeres reformok, melyek a munkások üdvét elővarázsolni fogják, sokkal gyorsabban és biztosabban, mint bármily újítás, mely létének főtörzsét a tőkét támadja meg".[52]

Művének nagyobb részét a munkáskérdés, a munkásmozgalmak és a munkáskérdés megoldására tett javaslatok részletes tárgyalása teszi ki. Steinre hivatkozva elismeri az osztályokra tagozódást s azt, hogy a munkáskérdés lényege a munka—tőke viszonyban s az érdekek harcában van. A munkás—tőkés érdekazonossága mellett tehát érdekkülönbségeket is talál, s ezen érdekek megszervezésében, akár a munkások szervezkedésében sem talál kivetnivalót, amennyiben nem hagyják magukat „a sok ideológ agyrémei által" befolyásolni, s törekvéseiket nem kötik össze osztálygyűlölettel.[53]

Harcukat jogosnak tartja ugyan, de csak akkor, ha ebben is mértékletesek, s e harc nem akadályozza az ipar fejlődését, hisz ez a közös érdek; érdeke a tőkének s a munkásnak egyaránt, mert ez hozhatja meg mindkettő felvirágzását. Az ipari fejlődés

[50] *Lugossy:* i. m. 28.
[51] I. m. 31.
[52] I. m. 32.
[53] I. m. 43—45.

társadalmi jelentőségének dicsőítésére egy egész fejezetet szentel, s hosszan bizonyítja, hogy ennek eredménye a munkások helyzetének javulása, a bérek emelkedése és a munkaidő csökkenése. Bár elismeri, hogy e fejlődésnek vannak „árnyoldalai" is, így a női és gyermekmunka, a család felbomlása, az erkölcsi romlás, a túlzott egyenlőségi elvek(!) stb., de a fejlődés mindig is ilyen volt, valakinek és valamivel fizetni kellett a haladásért.[54] Tekintélyként Roschert idézi, s bizonyítja, hogy nem az ipari fejlődés a bajok oka, az hasznos, a problémák e fejlődés ellenére jelennek meg, a munkást csak a rossz törvényhozás, a műveltség és tudás hiánya, valamint az előítéletek akadályozzák meg „azon előnyöket felhasználni, melyeket neki a gép sokkal nagyobb fokban nyújtana, mint a tőkének".[55]

Kitér a munkásmozgalmak bemutatására is, és foglalkozik Anglia, Franciaország és Németország mozgalmaival. Ellenszenve változó hevességű, de azért minden létező formával szemben érzékelhető, hiába szögezte le korábban, hogy a munkások önálló szervezkedése jogos. Az ortodox liberalizmus elvei át- meg átszövik ismertetését, s fenntartás nélkül csak azokat az intézkedéseket dicséri, amelyek a társadalmi bajok fokozatos enyhítésére irányulnak; az angol típusú munkástörvényhozást és a jótékonykodást. A munkásmozgalom szervezetei közül még leginkább elfogadhatónak a trade-unionokat tartja, bár itt is veszélyt lát abban, hogy ezek a „chartizmus iskoláivá" válhatnak.[56] A francia fejleményeket aggasztónak ítéli, s ennek okait a franciák jellemében — mivel Franciaország az „utópiák és ábrándképek" földje, s hajlamosak az „álokoskodásra" — valamint a császár politikájában látja, aki úgy élezi a munkás és tőkés közti szembenállást, hogy egyben elzárja a reformok útját.[57] A németországi fejlődésben is aggasztó jeleket fedez fel, s jórészt azért, mert a német burzsoázia, mely 1848-ban a forradalmi munkásosztállyal szövetkezve pár hét alatt legyőzte a bürokráciát, a középkori feudalizmus és a rendi elkülönülések utolsó hagyományait, elfelejtkezett szövetségeséről, „... és féltvén az ellenhatást, a hatalommal frigyet kötött, mely a forradalom zsenge virágait eltiporta. A munkásosztály a forradalom által, mely nagyrészt az ő műve és erős szociális szerekkel vegyítve volt, semmit sem nyert, és ott állott, mint 1848 előtt. A törvényhozás semmit sem tett az ő érdekükben, az egyletek megtiltattak, a gyülekezetek megbüntettek, a munkásosztály az alkotmányon kívül helyeztetett."[58]

A problémák ebből, tehát a reformra való képtelenségből erednek, s ennek szomorú következménye a szociáldemokrácia is. Természetesen ezt az áramlatot is hibásnak és veszélyesnek tartja éppúgy, mint a Ketteler nevével jelzett kísérleteket. Egyiket a társadalmi rend felbomlasztásáért, másikat felekezeti kizárólagossága, de főleg antiliberalizmusa miatt, s mindkettőt azért, mert a haladást gátolnák. De éppúgy

[54] I. m. 60—62.
[55] Uo.
[56] I. m. 75.
[57] I. m. 80—92.
[58] I. m. 94.

— ha nem is hibásnak —, elégtelennek ítéli a Schultze-Delitzsch-féle kísérleteket is, s még ezekben is felfedez haladásellenes elemeket, ugyanis az általuk hirdetett önsegélyes szövetkezetek is gátolhatnák az ipari fejlődést.

Az „igazi" megoldás, véleménye szerint, a nemzetgazdászok — de főleg gyakorlati és nem elméleti — javaslataiból bontakozhat ki.[59]

Amikor a konkrét javaslatokat veszi sorra, valóban mindenkitől tanulni akar. St. Mill-től Schäffleig és Roschertől MacCulloch-ig terjed a sor, s ezek gyakorlati tanácsaiból kerekedik ki egy program, ami nagy hasonlóságot mutat a korábban már említett anonim „Arbeiterfrage" c. írás javaslataival — s alighanem a hatvanas évek legtöbb „gyakorlati" liberáliséval. E javaslatok egyként irányulnak a szocialisztikus és a „pseudo-conservativ pesszimizmus" ellen, s érezhetően csak a javaslatok alátámasztásaként hangzik el a fenyegetés, „hogyha ilyen minden osztályok és közületek érdekei, és jogaival megférhető segély semmiféle oldalról sem kínálkoznék, akkor a gyámolítást szükséglő osztályok jövőben is általános csábítás és ámítás, lázítás idejében lesznek készek részükre is a bűnök és balgatagság poharát csordultig megtölteni, és rossz utakon elnyerni azt, mi igazságos úton elérhetetlennek látszott."[60]

A program tehát a következőket foglalja magába: a műveltség emelése, a termelés szabadsága és kifejlődése, állami segélyezés ott, ahol ez szükséges, a családi kötelékek erősítése, munkásvédelem (főleg a gyermek- és a női munka vonatkozásában), darabbér, részesedés — ott, ahol ez termelésnövelő hatású —, a „magasabb műveltségi foknál a munkások részesítése a politikai jogok élvezetében, hogy ezen osztály ne süllyedjen alá a mindennapi kenyér utáni vadászat lenyomasztó posványába", egyletek és egyesületek létesítése (önképző- és olvasó egylet, vasárnapi iskola, dalárda, testedző kör stb.), a tőkések részéről szívélyes, atyai bánásmód, a fényűzés csökkentése, hogy ne hívják ki a munkások irigységét, részvét és patronázs stb. A megoldás tehát gyakorlati, és minden félnek, a munkásnak, tőkésnek és az államnak is részt kell benne venni. Angliát látja e téren is a mintaországnak, s prognózisa egyértelműen pozitív: „Ily utakon fog a munkásosztály egészséges fejlődése létesülni. Angliában lassan és nesztelenül véghez megy és onnan továbbhaladva átlépi a csatornát. . . . Sem teljes átváltozások, mint a szocialisták és kommunisták akarták, sem az államhatalom önkénye és parancsszava nem lesz szükséges. A műveltség és az avval emelkedő jólét hatalma, szabad egyesülés és az abból áramló erkölcsi emelés, lesznek a megerősített társadalmi alkat aloszlopai, azok fogják az *érdekek diszharmóniáját az iparos társadalomban a legszebb összhanggá feloldani;* a munkásnak része lesz az értelmiségben, a tőkében és az ezeken alapuló politikai függetlenségben, önállóságban és az emberiség egyik legszebb célja lesz ismét elérve. . ."[61] (kiemelés *S. I.*)

[59] „. . . nem létezik olyan általános gyógyszer, oly általános elv, melynek alkalmaztatásával a társadalmi bajokat gyógyítani lehetne." i. m. 126.

[60] I. m. 138.

[61] I. m. 157.

Egy gyakorlati elmétől igazán meglepőek ezek a himnikus szavak, melyek oly szépen festik a konjunktúra szakaszában mindig feltűnő liberális utópiát, az érdekek diszharmóniáját a jóléti társadalom összhangjában egyesítő és kiegyenlítő ideált.

Földes ekkori kapitalizmus-apológiája tehát hamisítatlanul liberális, s ez határozza meg szocializmus-felfogását és a „munkáskérdésre" s annak megoldására tett javaslatait is. De alig négy éven belül jelentős változások következnek be felfogásában.

Nézeteinek átalakulása egyértelműen kiderül egy 1874-ben publikált írásában, melyben a nemzetgazdaságtan újabb irányzataival foglalkozik.[62] Míg korábbi írásában, mint láttuk, a klasszikus angol közgazdaságtan és az ötvenes—hatvanas évek vulgár közgazdászait tartja a tudomány „korifeusainak", mostani cikkében már lekicsinylően beszél róluk, s az új közgazdász iskolákat, elsősorban a német katedra-szocialistákat nevezi meg, mint akik munkájának eredményeképpen a tudomány kinőtt Smith és Ricardo korának „szűk ruhájából".[63]

Változásokat regisztrálhatunk a szocializmus értékelésében is. A négy évvel korábban éppen ezért a gondolatáért is kárhoztatott Lassalle-t idézi a manchesterizmus államfelfogása ellen, s most fedezi fel Marxot — valószínűleg éppen a katedra-szocialisták közvetítésével.[64] De a személyek értékelésén túl, magáról a szocialista áramlatokról is megváltozott véleménye, s egyáltalán a szocialisztikus irodalomnak tulajdonítja e fordulat előkészítését, megállapítva, hogy „a szocializmus ... tagadhatatlanul a tudomány további fejlesztésére nagy befolyással bírt".[65]

Azonban az igazán jellegzetes változást mégis a liberál-kapitalizmus értékelésében fedezhetjük fel, még akkor is, ha nem ez áll e dolgozat középpontjában. Míg korábban — mint láttuk — a kapitalizmus nehézségei a fejlődés nehézségeinek tűntek számára, s eltűnésüket jórészt a spontán fejlődésre bízta, most szervi bajokat is talál, amelyek gyógyítása csakis *gazdaságon kívüli* eszközök segítségével történhetik meg.

Földes számára a liberál-kapitalizmustól elvezető úton ekkor ezt a gazdaságon kívüli tényezőt az erkölcs jelenti, s számára a katedra-szocialisták elsősorban etikai iskolát jelentenek, s ezen az alapon társítja hozzájuk Millt, Langet, Comte-t s másokat is. A manchesterizmus bírálatában az etikai momentumok uralkodnak, ettől kezdve állandó jelzőjévé válik a „rideg", s kijavításának módja mindig az „erkölcsösségen" alapuló intézkedésekkel kapcsolódik össze.

A klasszikus liberalizmustól kétségtelenül elvált már gondolatmenete, s elindult a szociál-konzervativizmus felé. Státusának megfelelően az „objektív" tudomány

[62] *Dr. Weisz Béla* (Földes Béla): A nemzetgazdaságtani eszmék újabb fejlődése. Bp. 1874.

[63] I. m. 7.

[64] Az általa idézett Schäffle 1870-ben megjelent Kapitalismus und Sozialismus c. könyvében (Tübingen, 1870) már önálló fejezetben foglalkozik *Marx* Tőkéjével, s az ugyancsak idézett *H. v. Sybel* 1872-ben írt Die Lehre des heutigen Socialismus und Communismus c. könyve — valószínűleg elsőként a polgári irodalomban — már a marxi tanokat állítja a középpontba. Lásd *R. Dlubek—H. Skambrak:* i. m. 69.

[65] *Dr. Weisz B.:* i. m. 58.

burkában fejtegeti ekkor is, később is elveit, amelyek ideológiai jelentésének elemzésére később még visszatérünk.

Földes példája a magyarországi politikai gondolkodás átalakulására is jellemző. Bár igazi „katedra-szocializmus" nálunk nem fejlődik ki, a késztetés megvolt rá. Ezt bizonyíthatja az a tudományos pályázat, amelyet a Budapesti Tudományegyetem tűzött ki 1875-ben: „... fejtessenek ki azon elvek, mely szerint a magántulajdon a társadalmi érdekeknek megfelelően szervezendő."

A fordulat már ebben a mondatban is érzékelhető — semmi nem áll távolabb a klasszikus liberalizmustól, mint a magántulajdon szervezése. Azonban a pályanyertes mű végtelenül lapos és ez egyszersmind azt is mutatja, hogy a szociál-konzervativizmus útján is szerény az előrehaladás: inkább a zavarodottság, mintsem a program a világos.[66]

Kétségtelen, hogy azok a változások, amelyek az elméletben lejátszódtak, megint nem függetlenek a társadalmi folyamatok változásaitól. Ugyanis a fent említett négy évben nagyon sok jelentős változás történt Európában, s ezek közül néhány közvetlenül kapcsolódott témánk, a „munkáskérdés" és a szocializmus értékelésének átalakulásához.

Nem lehet feladatunk itt az elemzés, csupán emlékeztetőül sorolunk fel néhány eseményt: ebbe az időszakba esik a Párizsi Kommün, a nemzetközi — és ezen belül a német — munkásmozgalom megerősödése, s ezen belül a szociáldemokrata képviselőknek a parlamentben való megjelenése, az általános választójog németországi bevezetése, s nem utolsósorban az 1873-as nagy krach, ami újra elsöpörte azt a felhőtlen optimizmust, amivel a burzsoázia és a „tiszteletre méltó emberek" a kapitalizmus fejlődését szemlélték.

Újra felvetődött a társadalmi harmónia problémája. Ismét az látszott igazolódni, hogy automatikusan sem a gazdaságban, sem a társadalmi küzdelmekben nem jön létre az „érdekek diszharmóniájából" a „legszebb összhang", s kérdésessé vált, hogy vajon az állam mindig képes lesz-e a „kitöréseket megfékezni", ha „éjjeliőrként" csupán a veszély pillanatában mobilizálódik.

Válsághelyzetekben a válság megoldása, s egyáltalán a válság kezelésének, megelőzésének, elhárításának problémája mindig megjelenik. Ez az állapot az ideológiát újra felértékeli, korábbi áramlatok felfedezése, megújítása, újak születése jellemzi az ilyen korszakokat. És persze az ideológiai vita is harsányabbá válik.

Korábban utaltunk már rá, hogy a marxizmus, de egyáltalán a szocializmus iránti érdeklődés megélénkülése pontosan ennek a helyzetnek a következménye volt. Marxot és Engelst igazán ekkor fedezték fel magában a munkásmozgalomban, de a polgári közvéleményben is. Ettől kezdve indul meg az a folyamat, amikor már nemcsak arról van szó, hogy egy-egy toleránsabb elme meggondolandónak tart némi „szocialistaságot", amivel a kapitalizmust korrigálni lehetne, hanem arról, hogy már a szocializmust, annak valamilyen fajtáját akarják korrigálni, hogy aztán azt tegyék egy jövő

[66] *Rádai Lajos:* A tulajdon bölcselete. Bp. 1875.

társadalom mintájává. Persze, ez nem általános és nem is túl gyakori még, de az kétségtelen, hogy a szocializmusnak már nem oly pejoratív a hangzata. Az olyan szóösszetételek, mint pl. államszocializmus, etikai szocializmus, keresztényszocializmus és nem is olyan sokára a nemzeti szocializmus (még nem a nácizmus értelmében!) már legfeljebb az ortodox liberálisokat riogatja. A „szociális" jelző, amelynek jelentése ekkor sokkal szorosabb kapcsolatban volt a szocializmus szó jelentésével, mint manapság, egyre gyakrabban válik pozitív értéktartalmú jelzővé más szavak mellett. Egyre több szó esik az állam, a társadalom, az egyház, a tőkés stb. „szociális" feladatairól, sőt a kilencvenes évekre már koronás fő is használja, meghirdetve a szociális császárság programját.

Természetesen arról szó sincs, hogy akár Nyugat-Európában gátszakadásszerű lenne a fordulat. A liberalizmus pozícióinak gyengülése nem egyik napról a másikra következik be és országonként sem egyforma ütemű. Magyarországon talán még lassabb, mint máshol. Láttuk, Földes is bizonytalankodott, s a nemzetgazdaságtanban lezajlott fordulatot regisztrálva még tartózkodott attól, hogy ennek konzekvenciáit a politikára is lefordítsa. Ez rá később is jellemző lesz, és nálunk — ellentétben Németországgal — nem is tudomány, a közgazdaságtan lesz az a forma, amelyben az új tartalmak kibontakoznak.

Érdemes itt egy rövid kitérőt tenni, s ha röviden is, de ismertetni annak a Schäfflenek a fordulatát, akinek a szóban forgó művecskéje igazán nagy hírnévre vergődött Nyugat-Európában, de Magyarországon is. A „Die Quintessenz des Sozialismus" c. írásról van szó, amely először 1874-ben jelent meg névtelenül, hogy aztán 1891-ig 13 német nyelvű, de ezen kívül olasz, francia, angol, holland, spanyol nyelvű kiadásokat is megérjen, s amely évtizedeken keresztül hatásos, hisz a századforduló táján még mindig kiadják több nyelven is. Lefordítják, illetve újra kiadják Belgiumban, Franciaországban, Angliában, Olaszországban. Magyarul két kiadásban, 1895-ben és 1911-ben jelenik meg.

Úgy hisszük, kevés olyan mű született ekkoriban, amely ilyen felkapott és olvasott lett volna. Mi tette ezt a könyvet — pontosabban brosúrát, hisz a magyar nyelvű, zsebkönyv formátumú kiadása is mindössze 78 oldal — ilyen híressé és ilyen olvasottá? Mi okozta, hogy konzervatívok és szocialisták egyként maguknak tudták ezt az írást — hiszen mint látni fogjuk, a konzervatívok szocializmusellenes éllel idézik, míg viszont számos helyen, így Franciaországban, Belgiumban, Olaszországban a szocialista könyvtár sorozatban jelentették meg. Francia fordítója B. Malon, egyik magyar fordítója pedig Kunfi Zsigmond volt (Ipolyi Tamás néven).

Kétségtelen, hogy szocialista műről van szó, de persze olyan szocialistáról, amely a konzervativizmus bizonyos áramlatainak tökéletesen megfelelt, s ha egyes valódi — azaz a munkásmozgalomhoz kapcsolódó — szocialisták is magukénak érezték, csak azt bizonyítja, hogy a marxi szocializmust még milyen kevéssé értették, illetve, hogy mennyire félreértették.

A könyv ismertetése előtt nézzük meg, hogy maga Marx hogyan ítélte meg ezt a könyvecskét. 1877-ben Ferdinánd Fleckleshez írt levelében ez áll: „Hogy az alattomos

méreg mindinkább megfertőzi a német polgárság ideológusait is, azt bizonyítja többek között egy mostanában megjelent kis brosúra az ön által jól ismert Schäffle tollából, címe: »Die Quintessenz des Sozialismus«. A saját szórakoztatására meg kellene rendelnie magának ezt a kis dolgot. Tele van önkéntelen komikummal. Ez a kis írás ugyanis, mint maga a szerző utal rá, egyrészt speciálisan a protestáns lelkészek számára íródott, hiszen nem engedhetik át kizárólagossággal katolikus versenytársaiknak a szocializmussal való kacérkodást. Másrészt Schäffle úr, hamisítatlan sváb fantáziával olyan csinosra festi magának az eljövendő szocialista millenniumot, hogy az a kedélyes kispolgárok tökéletes birodalma lesz, egy csakis Karl Mayerek által lakható paradicsom."[67]

Marx tehát egyszerűen kimosolyogja ezt az írást, pedig akár büszke is lehetne, hisz Schäffle „majdnem" marxista; a „Tőke" jelenti számára a kiindulópontot. S ráadásul nézeteiben fordulat állott be: négy évvel ezelőtt a „Kapitalismus und Sozialismus"-ában, a kapitalizmust akarja kijavítani a szocializmus által felvetett „helyes" ötletek alapján, most már szocializmust akar, csak „tökéletesítve", hogy az lakhatóvá váljon a „Karl Mayerek", a kispolgárok, de főleg a „tökéletes" társadalmat igazgató tudós közgazdászok számára.

Milyen tehát Schäffle szocializmusa és az a „paradicsom", amely nemcsak a kispolgárok, de egyes szocialisták, sőt nemzetgazdák szívét is megdobogtatta?

Mindenekelőtt „tudományos", nem az engelsi értelemben, hanem úgy, hogy a tudós által megalkotott szocializmus. Nem csoda, hogy első feladata éppen az, hogy kiigazítsa a szocializmus-felfogásokat, mert nemcsak a „politikus csizmadiák" nem értik, de „nem ismerik a »vagyonos és művelt« osztályok tagjai, sőt még a szocializmus hívei sem".[68] A szocializmus lényegét a következőképpen fogalmazza meg: „A magántőke (vagyis a spekuláción alapuló s társadalmilag csakis a szabad verseny szabályozta magántermelő mód) kiszorítása a kollektív tőke, vagyis olyan termelőmód segítségével, amely a nemzeti munka egységesebb (szociális, kollektív) szervezését teremtené meg azáltal, hogy a termelő eszközöket a társadalom valamennyi tagja közös, kollektív tulajdonává tenné. Ez a »kollektivista« termelő mód megszüntetné a mai szabad versenyt, olyképpen, hogy az árutermelésnek kollektíve (társadalmi vagy szövetkezeti) úton végezhető részét a közösség vezetésére bízná, és ugyancsak ennek hatáskörébe utalná a közös (társadalmi) termékeknek a közösség tagjai között való felosztását, amikor is kinek-kinek részesedését vagy a munkateljesítmény, vagy pedig (kommunista rendszerekben) »az ésszerű szükségletek« szabnák meg." A fentiek mellett még egy dolog jön újra és újra elő Schäfflenél a „lényeg" kifejtésében, s ez a munka társadalmi megszervezésének szembeállítása a magántőke szabad versenyének anarchiájával.[69]

[67] *Marx* levele Ferdinand Fleckleshez, 1877. január 21. MEM, 34. k. 238.

[68] Az idézeteket az 1911-ben megjelent második magyar nyelvű kiadásból veszem. *Schäffle:* A szocializmus alapvető tanításai. Bp. Lampel, Magyar Könyvtár 629—630. sz. 1911. 6.

[69] I. m. 7—10.

Maga sem állítja, hogy ez a megfogalmazás közvetlenül Marxtól származna, mert úgymond Marx „pozitív céljaik hangoztatásakor igen óvatos szokott lenni", de meggyőződése, hogy „... aki olvasni és következetesen gondolkodni is tud, az felismeri, hogy a föntebbi alapgondolatok alkotják a szocializmus magvát és célját".[70]

Láttuk Marx véleményét Schäffle olvasni és gondolkodni tudásáról, s ez gondolom elegendő itt ahhoz, hogy álláspontját a szocializmus schäfflei kvintesszenciájáról jelezzük. Viszont megérthetjük azt is, hogy miért volt elfogadható a szocialisták egy része számára éppúgy, mint a szociálkonzervatívok egy részénél: a kulcsszó a kollektivizmus és a szervezettség.

E fogalmak többféleképpen értelmezhetőek, belefért az állami mindenhatóság (állami tulajdon), mely az uralkodó felfogások szerint éppúgy a szocializmus lényegéhez tartozott, mint a szervezettség, a verseny megszüntetése, s természetesen a magántőke, a termelőeszközök egyéni tulajdonának az eltörlése.

Schäffle valóban „kicsinosítja" a szocializmust, s „ésszerű" javaslatai — persze a megvalósulást a távoli jövőbe helyezve — minden problémát megoldanának, de nemcsak a jövőre, hanem már a jelenre nézve is, mert feleslegessé tenné az osztályharcot, s jószerével a munkások szervezkedését, a munkásmozgalmat. És persze a demokráciát is, hisz Schäffle szerint a szocializmus csak a szabadelvűséggel szembeni harcában ragaszkodik ehhez. „Ha azonban sikerül neki a munka általános szervezését keresztülvinni, akkor a szocialista állam szervezete olyan organizmusnak tökéletes formája lesz, mint aminő kezdetleges formájában a középkori céh- és testületi rendszerű közgazdaság volt. A testületek szerint való organikus tagozódás a liberális individualista állam számára sokkal idegenebb dolog, mint a szocialista állam számára ... Lassalle jogbölcsészeti főműve, »A szerzett jogok rendszere« abban a gondolatban csúcsosodik ki, hogy egyetlen társadalmi funkciót sem szabad magánosoknak átengedni, hogy a társadalmi termelésnek a tőke segítségével űzött magánkihasználása éppen olyan társadalomellenes, közellenes, feudális, mint amilyen hajdan volt a feudálisoknak atyáskodó és az állam helyett kifejtett uralma."[71]

Ami Marx és Lassalle nézetei közti különbséget illeti, ugyancsak nem feladatunk az elemzés elvégzése, de mindenképpen tény, hogy korabeli olvasatuk igencsak egybecsengett. Így Schäffle jóhiszeműségét sem a fenti, sem a további és már nem idézett megállapításainál nem vonjuk kétségbe, s azt sem vitatjuk, hogy Marx-olvasata sokban valóban egybevágott a kor nem egy szocialista olvasatával.

Viszont van egy tény, ami mérföldekre helyezi Schäfflét a munkásmozgalmaktól. A munkásmozgalom valóságos, tényleges osztályharcot vívott, a Schäffle-féle megközelítés viszont pont ez ellen irányult. S liberalizmus-bírálatának indítéka éppen az volt, hogy azt a diszharmóniát, amelynek egyre félelmetesebbé váló kifejezése a munkásság gyakorlati — gazdasági és politikai — harca volt, harmónia váltsa fel. Szerinte ezért kell megváltoznia a liberál-kapitalizmusnak. S a „kijavított" szocializ-

[70] Uo.
[71] I. m. 9.

mus megfelelhetne ennek a célnak, hisz az állam felügyelete, a szervezett termelés és elosztás, az, hogy mindenki az állam alkalmazottja lenne, megszüntetné az anarchiát, az éles konfliktusokat és a harmóniát semmi nem zavarhatná.

Egy ilyen fejlődéshez nem kell munkásmozgalom, sőt ha az átalakulás ennek eredményeképpen valósulna meg, az tragédiát jelentene: „A »polgárosultság legfőbb és legszentebb javai«-nak pusztulása volna, ha a szocializmus a maga nyers, demokratikus-kommunisztikus formájában valósulna meg. De ez a pusztulás nem következnék be szükségképpen abban az esetben, ha a harmadik és negyedik rend közötti vitakérdés csak a gazdasági területre szorítkoznék, s a további fejlődés a fokozatos reform és a *társadalmi szempontból előnyös kollektív termelés korlátai között* menne végbe."[72] (kiemelés az eredetiben)

Schäffle — a katedra-szocialistákat e téren is reprezentálva — „szocialistává" válásával egyidőben szociáldemokrata-ellenes műveket is ír, s ezek egyike, a „Die Aussichtslosigkeit der Sozialdemokratie" ugyancsak elterjedt lesz, de ez már kihívta maga ellen a szociáldemokraták bírálatát. Viszont kétségtelen, hogy ez a „Quintessenz"-cel nem történt meg, s pl. az 1911-ben megjelent magyar kiadás szocialista fordítójának előszavában is csak igen halvány utalások vannak ellenvéleményére.[73]

Említettük már, hogy Schäffle ezen írását Magyarországon is alapműnek tekintik, és igen sokat hivatkoznak rá. Az azonban, hogy első magyar nyelvű kiadására húsz évet kellett várni, azt is mutatja, hogy egy szekularizált és iparpárti antiliberalizmus iránti igény Magyarországon csak később jelenik meg nagyobb mértékben.

De ezzel elérkeztünk a liberalizmus és a konzervativizmus közötti párharc magyarországi történetéhez.

Újkonzervatív és „államszocialista" irányzatok

A különféle tartalmú újkonzervativizmusok liberalizmusellenes támadásait Magyarországra először a „harcos katolicizmus" közvetíti. Láttuk már, hogy ennek során a „munkáskérdés" felvetésétől sem tartózkodott. A hetvenes években már katolikus egyesületekben, de templomokban is szóba kerül, jelezve, hogy nemcsak a racionalizmus, a szabadgondolkodás, a vallástalanság ellen nyitnak frontot, de a liberalizmus egész doktrináját támadják. Lássunk erre példákat.

Csaplár Benedek „áldozár" 1874 novemberében a Szent László Társulat közgyűlésén a régi konzervatív kiindulópontról, de már az érvelést megújítva éles támadást intéz a 19. század eszméi ellen, s többek között „az alsóbb rétegzetben gyülendő vulcán szerű elemek tetemes mennyiségére" utal, amelyek kitörésének meggátlására, a „társadalom kórjelenségeinek" orvoslására a liberalizmus nyilvánvalóan alkalmatlan, hiszen azokat maga hozta létre. Kettelerre hivatkozva írja le a

[72] *Schäffle:* i. m. 78.

[73] Lásd a fordító (Kunfi Zsigmond) előszavát a könyvhöz.

„kórjelenségeket", s orvoslásukat is javaslatai alapján képzeli, a kereszténység eszméi szerint, s a liberalizmus megfékezésével.[74]

Nem állítjuk, hogy a katolikus egyház fő problémájává és felfogásának alapjává vált volna ez a szemlélet, azonban azt igen, hogy ez az áramlat jelen volt, s egyre markánsabbá vált. Sőt a hangnem egyre határozottabb, hogy azt ne mondjuk, egyre izgatóbb lett, s már a politika, a törvényhozás egyes aktusaihoz is kapcsolódott. Természetesen a munkástörvényhozás igen vontatottan induló kezdeményeihez, így pl. a vasárnapi munkaszünet kérdéséhez is.

Mondhatnánk, hogy a hang hevessége érthető, hisz a liberális érvelés pl. ebben a kérdésben igazán szemforgató volt. Ők, úgymond, a vasárnapi munkaszünettől a munkások elzüllését, erkölcsi romlását féltik, mondván, a munkás mi másra használhatná a megnövekedett szabadidőt, mint ivásra, túlzott fogyasztásra, ami felfogásuk szerint egyenes út az elzüllés, majd a követelődzés felé. Az igazi „munkásbarátság" így alighanem a minél hosszabb munkaidő lenne.

Erre Romeiser József a Belvárosi Templomban 1882 szilveszterén tartott szentbeszéde igen harsány választ ad. A munkások helyzetét jellemezve ilyen kitételeket használ: „a műhely börtön", „átokkal telt gyárak", „szerencsétlen fehér rabszolgák", „a munkás új rabszolgasága" stb. — s drámai szavakkal ecseteli a társadalom szörnyű jövőjét, ha csak nem orvosolják a bajt. „A tizenegyedik óránál vagyunk. Sok orvos gyűlt a beteg század ágyához: a konzervativizmus éppúgy, mint a liberalizmus, a szocializmus éppúgy, mint a kommunizmus, egyaránt kínálják gyógyszereiket" — de ezek nem használhatnak, csak a katolikus egyház mentheti meg a világot.

A megmentés útjára következtethetünk abból is, amit a munkáskérdés megoldására kínál. Így pl. hangsúlyozza, hogy a vasárnapi munkaszünet nem a pihenést kell szolgálja. Célja a „vigasz, a vallás által nyújtott *béke*, a valláserkölcs fenntartása s ezzel a *társadalom békéjének* védelme."[75]

Gondolom, nyilvánvaló, hogy nem antikapitalizmusról van itt szó, hanem antiliberalizmusról és nem a burzsoá gyűlöletéről, nem munkásbarátságról, hanem a „munka és *nyugalom* isteni törvénye" megvalósulása utáni vágyról. Ugyanis nem hagy afelől kétséget, hogy a munkás sorsa megváltoztathatatlan, hiszen az istentől elrendelt. Nem a munkás-lét meghatározottságán, csupán azon a helyzeten kíván változtatni, melyben — az egyházellenes liberalizmus hatása alatt — a munkás „zsákmányul dobja magát oda azoknak, kik felforgató eszméikkel a társadalmat támadják meg alapjaiban[76]".

De az egyház nemcsak szentbeszédek és röpiratok formájában szólt bele a munkáskérdésről és a szocializmusról folyó vitákba. A 19. század második felében,

[74] Az idő intései. Elmélkedés társadalmi viszonyaink felett. *Csaplár Benedek* áldozár értekezése a Szt. László Társulat 1874. nov. 18-iki közgyűlésén. Bp. Athenaeum, 1875. 27.

[75] *Romeiser József:* A munka és nyugalom isteni törvénye. Egyházi beszéd, melyet 1882. Szilveszter estéjén Budapesten a Belvárosi templomban mondott. Bp. Athenaeum. 1883. 25.

[76] I. m. 21.

amikor a tudomány ideológiai szerepe már igen jelentős lett, az egyház sem elégedhetett meg pusztán a teológiával és etikai elmélkedésekkel, hanem tudományos választ is kellett adnia. Így vált „közgazdásszá" Aquinói Szt. Tamás, s a már említett Katholikus Világ a szociális kér és megoldására az ő „nemzetgazdászati" tanai alapján vállalkozott.[77]

1876-ban a Budapesti Növendékpapság Egyházirodalmi Iskolája már egy nagyobb lélegzetű „tudományos" művet fordít le és dolgoz át, K. Reischl müncheni egyetemi tanár Munkáskérdés és szocializmus c. művét.[78] A háromszázötven oldalas könyv tényleg részletesen foglalkozik problémájával, ír a „munkáskérdés lényegéről és valójáról", a „nemzetgazdászat, kommunizmus és szocializmus elméleteiről" s végül a „gyakorlati óv- és gyógyszerekről".

Magát a könyvet — helyszűke miatt — nem ismertethetjük részletesen. De néhány szót mindenképpen megérdemel, hiszen jól jelzi a katolikus egyházon belüli felfogásbeli változásokat, amelyek a Rerum Novarum megalkotása felé vezetnek, s néhány éven belül az egyház hivatalos felfogásává válnak.

Itt már az egyház felelősségének kérdése is felvetődik: „Legyünk őszinték. Azon sújtó vád, hogy a szegény néposztály a színleg és aránylag gond és fáradtság nélkül élő egyháziaktól mindinkább elfordul, irántok bizalmatlan — nem terheli csak az egyik oldalt; része van ebben — habár nem közvetlenül — a papságnak is."[79] Hogy miben? Hát abban, hogy nem vette észre eddig, hogy a szegénység többezer éves történetében egy minőségi változás állott be, hogy a „nyomorúság e tömege" új jelenség. „Ez talány az egyház előtt is ... Újabb időben a sz. atyáknak a munka lényege s becséről alkalmilag kifejezett nézeteit szorgalommal összeállították; tanulmányozták a középkori teológusokat, a skolasztikusokat, kik közt Aquinói sz. Tamás méltán tündöklik első helyen. Ez egyházi tudósok tanai hasznos oktatásokat adnak ugyan a földművelő- és kézművesnek a munkakötelezettségről és a munka áldásáról; vigaszt csepegtetnek a jobbágyok és rabszolgák szívébe; de ezen egyszerű viszonyok s a jelen bonyolódott gazdászati állapotok között oly óriási különbség látszik, mint a házi fonónő s a gőzerő által roppant gyorsasággal forgatott fonógép — mill-jenny — szörnyetege között, mellyel egyetlen munkás ugyanazon idő alatt 400 fonónőnek munkáját végzi." Valljuk meg tehát — folytatja —, hogy oly feladat vár reánk, melyről a „Civitas Dei" lánglelkű szerzője sem bírt sejtelemmel, melyről Dante lángoló képzelme nem alkothatott képet magának.[80] Kétségtelen, meglátása helyes, s csak az lehet a meglepő — és ez mutatja az egyház konzervativizmusát a mozdulatlanság értelmében is —, hogy 1876-ban mégis újszerű megállapítása. Jó szeme még azt is észreveteti vele, hogy nemcsak arról van szó, hogy a szegénység száma növekedett, de

[77] A szociális kérdés megoldásáról. Katholikus Világ, 1874. okt.

[78] *Reischl Károly Vilmos:* Munkáskérdés és socialismus. Tudományos szakmunkák nyomán átdolgozta a Budapesti Központi Növendékpapság Magyar Egyházirodalmi iskolája. Bp. 1876.

[79] I. m. 7.

[80] I. m. 7—8.

arról is, hogy ez a szegénység más, mint a korábbi korszakok szegénysége volt: ... az erkölcstannak a vagyonosok alamizsnakötelezettségére vonatkozó régibb szabályai éppen nem elégségesek, sőt alkalmatlanok. Hisz a szociális kérdés megoldása korántsem olyanokra vonatkozik, kik valami elkerülhetetlen szerencsétlenség miatt vigaszunkra szorulnának; *nem koldusokkal van dolgunk,* akiket kielégít az alamizsna. Itt ezer és ezer munkaerő és munkakedvvel megáldott férfiú áll előttünk, kik, mivel dolgoznának, megkövetelik maguk és családjaik részére a mindennapi kenyeret. Nem alamizsnát kérnek ők, hanem tisztességes bért, nem könyörületet, részvétet, hanem méltányló elismerést és igazságot." S ez — mint írja — „szerfölött nehezen oldható talányt" jelent, s erre „a teológia régi fóliánsai" semmi útbaigazítást nem nyújtanak. Ez magyarázhatja, hogy az egyház sem talált megoldást, de azt nem indokolja, hogy ne is keresse, hiszen ha nem ragadja meg a vezérszerepet, akkor a munkásosztály más vezéreket követ majd.[81]

Változást sürget az egyház ilyen irányú tevékenységében, s ennek során néhány „alapelvet" is megtámad. „A tömeges szegénység nem idilli, s egyáltalán nem költői. Nem fogjuk ezt enyhíteni, ha a társadalmi osztályok közötti különbség szükségességét hangoztatjuk, vagy a szegény gazdagságát s a gazdag nyomorát Philemon s Baucis, vagy Nagy Sándor és Diogenész meséje szerint megénekeljük. Azt, hogy Krisztus szegényes életének magasztos tana, keresztútjának alázatos s kitartó követése e föld színéről el nem tűnik, és sohasem fogja elveszteni a szerencsétlenekkel szemben áldást és vigaszt hozó erejét; hogy Isten kegyelme a jövőben is a lelkek egész seregét fogja sz. hévre gyulasztani, hogy lelkesedve Assisi sz. Ferenccel a »szegénységet« az »ég leányá«-nak üdvözöljék s — mint a »megelégedés aráját« — önként válasszák élettársukul — mindezt igen jól tudjuk. *De ami a ker. szellem magaslatán megértve* hatalmat gyakorol a tisztult kedélyű hívek fölött, *az oly tömegek* lelki sebeire csepegtetve, melyeket kínzó éhség, féktelen bosszúvágy és könnyen megmagyarázható irigység bősz lángjai gyötörnek, *nem volna jótékony gyógybalzsam, hanem tűzre öntött olaj.*"[82] (kiemelés az eredetiben)

A megállapítás kétségtelenül igen bölcs, csak éppen alkalmazni igen nehéz. Minden cinizmus nélkül állapítjuk meg, hogy a „lelki vigasz" könnyebben előállítható, mint a bajok reális „gyógyítása", s így hiába a felismerés, ha az eszköz, de még a szándék is hiányzik. Ekkor az *elmélet* is hatástalan, sőt akár tűzre öntött olaj lehet — s az egyház nem kevésbé okos tényleges vezetői éppen ezért ódzkodtak attól, hogy ezt a szellemi fordulatot túlságosan komolyan vegyék. S tevékenységük éppen ezért nem annyira a munkásságra irányult — néhány erőtlen kísérletet leszámítva a munkásság szervezésére nálunk nemigen gondoltak —, noha a „józan észre" s a keresztény belátásra" hivatkozók közül sokan igencsak hevesen ösztönözték őket. Vagy mégsem erre ösztönöztek ezek az „előfutárok"?

[81] I. m. 8—9.
[82] I. m. 11—12.

Nehéz egyértelmű választ adni erre. Az előrelátást ugyanis nem vonjuk kétségbe, hisz tapasztalatokra épülhetett. Reischl pl. a Párizsi Kommünre utal. De mégis azt látjuk — s nemcsak Magyarországon, de az előrehaladottabb Németországban is —, hogy az egyház aktivizálódását elsősorban nem a munkások mozgalmai felől fenyegető veszély, hanem a liberális burzsoázia mozgalmai váltották ki még ekkor. A német katolikusok a „Kulturkampf"-ban elsősorban nem a „társadalom védelme" céljából vettek részt, hanem a bismarcki egyházellenesség kapcsán. S az ő „munkásbarátságuk" sem volt még igazában véve más, mint liberalizmusellenesség, a burzsoázia és burzsoázia érdekeit szolgáló bürokrácia egyeduralmi szándékai elleni — igaz, eléggé szordinós — demagógia.

Ez a fent említett műből is világosan kiderül. Ugyanis a „gyakorlati óv- és gyógyszerek" igen gyérek, s nem állnak többből, mint a liberális és konzervatív „munkásbarátság" egyes elemeinek összegyűjtéséből. Azonban az, hogy e problémák megoldását merre keresi, nyilvánvaló. Állami beavatkozás után kiált, s így — leszámítva a takarékosságról, önsegélyről stb., szóló liberális ábrándokat — inkább a konzervatívok különböző fajtáinak gondolatait tartja mérvadónak. Nagyon pontosan fogalmazza meg céljukat, azt ugyanis, hogy ezen intézkedések „... a tőke és szocializmus érdekeinek kiegyenlítésére irányulnak", hogy követelésük az, hogy „... az állam szervezze a társadalmat ..." (nem is olyan nagy tévedése, hogy itt Lassalle-t idézi!!), hogy „... az államnak kötelessége, hogy ... önállóan és alkotóan nyúljon a fejlődés társadalmi elemei közé; az államhatalom törvényhozásában szabályozni tartozik a versenyt ... az állam legfőbb feladata gondoskodni a szellemi jólétről, a munkások jogait és kötelességeit biztosító gyártörvényekről ... a munkaadók és munkások peres ügyeinek elintézése soha nem nélkülözhetik a közhatalom rendező támogatását" stb.[83] Annak megfelelően, hogy Magyarország Németországhoz képest a kapitalizmus fejlődésében s a munkásmozgalom kibontakozásában is elmaradott volt, e modernizálási törekvések érvényesülése is korlátozottabb maradt. Az egyházat a „munkáskérdés" nem önmagáért érdekelte, s ha foglalkozott vele, inkább hagyományos céljaihoz keresett érveket. S ez így maradt egészen addig, míg a magyar munkásmozgalom nem jelentett számára igazán társadalmi kihívást.

Ez azonban nem jelentette azt, hogy nem foglalkozott maga is ilyen témákkal. Megtette, de másként; jól érzékelhetően más tartalommal.

Ezt véljük felfedezni abban is, hogy az egyházi irodalmat ekkortájt jobban foglalkoztatta a szocializmus elmélete, mintsem a „munkáskérdés" gyakorlata. Az okot abban látjuk, hogy a liberalizmus diszkreditálásának egyszerűbb, veszélytelenebb s talán meggyőzőbb módja volt az, hogy a szocializmust ezen elvek egyszerű továbbgondolásának, logikus következményeinek állították be, mintsem az, hogy kérdésessé tegyék magát a munka—tőle viszony adott formáját.

A liberalizmus és a szocializmus ezen azonosításának éle nyilvánvaló. A vallásos gondolkodás alapjáról együttes támadást jelent ez minden „modernizmus": a

[83] I. m. 249—252.

racionalizmus, a materialista, világi, haladáspárti és demokratikus gondolkodás, az „isteni rend"-del szemben álló minden szellemi-politikai irányzat ellen.

Hogy nem belemagyarázásról van szó, bizonyítsa ezt az egri egyházmegyei hivatal által kitűzött tudományos pályázat, majd a díjnyertes pályamű. A pályázati szöveg így hangzott: „... a jelenkori szocializmus veszélyeinek kifejtésével bizonyíttassék be, hogy a szociális bajok az anyaszentegyház nélkül hatályosan nem orvosolhatók."[84] A dolog egyértelmű: a feladat az egyház, a vallás védelme.

Ezen 1887-ben meghirdetett pályázat díjnyertes műve Ambrus István: A socializmus c. több mint kétszáz oldalas könyve lett. A szocializmus mibenlétre vonatkozó megállapításai nem túlzottan érdekesek. Az Európa-szerte elterjedt módszert követi: bemutatja a „szocializmus" történetét Platóntól Marxig, illetve a német szociáldemokráciáig. Ide sorol tehát mindenkit, aki az állam, illetve a társadalom valamiféle megszervezésére, a társadalmi élet valamiféle tervezésére gondol. A modern szocializmus „lényegét" Schäffle alapján határozza meg — oldalakat idéz a „Quintessenz"-ből — s legfeljebb kiegészíti azt a német szociáldemokrácia egyes vezetőitől, Bebeltől és Liebknechttől vett passzusokkal.

Az Ambrus által lefestett szocializmus fő sajátosságai a következők: A „népállam" tulajdonában van minden termelő eszköz, s az állam osztja el a „tiszta nyereséget". Az állami tervezés mindenre kiterjed. Megszűnik a kereskedelem, a pénz. A viszonyok puritánok lesznek, mert csak az elismert szükségleteket elégítik ki, de azt mindenki számára. Az életviszonyok gyökeresen átalakulnak; a házasság bármikor felbontható, a gyerekeket a „közület" vagy az állam neveli, mindenkit hajlama és tehetsége szerint. Megszűnik minden egyenlőtlenség. Az állami döntéseket választott bizottságok vagy népszavazás hozza.

Ezek felfogása szerint a „radikális" szocializmus követelései. Megjegyzi azonban azt is — és itt Schäffle terveire utal —, hogy vannak „mérsékelt" szocialisták is, akik fokozatosan akarják bevezetni ezt az új rendet, s nem zárják ki a békés utat, így a tőkések kártalanítását sem.[85]

Állapítsuk meg ismét, hogy a modern szocializmus ilyen félreértése nem csupán Ambrus tájékozatlansága;[86] a nemzetközi irodalom hasonlóképpen értelmezte azt, s a korabeli szociáldemokrata propaganda által lefestett „jövő állam" is sok hasonlóságot

[84] Idézi *Nagy József:* A Heves megyei munkásmozgalom kezdeti szakasza. (1850—1914.) Eger, 1956. 18.

[85] *Ambrus István:* A socialismus. Eger. 114—123.

[86] Ellenkezőleg. Ambrus a magyar „hivatalos" tudományossághoz képest tájékozottnak mondható. Álljon itt bizonyítékként egyetlen példa. Medviczky Frigyes egyetemi tanár, akadémikus, aki 1887-ben tette közzé a Társadalmi elméletek és eszmények c. könyvét, amelyet az MTA adott ki, jóval tájékozatlanabb. Ő szocializmuson kizárólag az utópista szocialisták tanait — és persze „előzményeit" egészen Platónig — érti. Újabb jelenségeit kizárólag Schäffle és Dühring műveiben fedezi föl: a tudományos szocializmust számára e két szerző testesíti meg. Marx neve elő sem fordul a könyvben, noha a „modern szocializmusról" beszél. Bírálata is az ősrégi eljárásnál ragad, jellemző, hogy ennek alaphangját Trefort Ágoston egy 1841-ben elmondott akadémiai beszédéből vett idézettel adja meg.

mutatott ehhez. Mentségükre persze elmondhatjuk — noha nem feladatunk a Marx-recepció elemzése —, hogy a marxi—engelsi kommunizmus felfogás ekkor még egyrészt rejtve volt kéziratokban vagy elfeledett művekben, másrészt, hogy — máig tartóan — ez korántsem egyszerű feladat. Mindenesetre tény, hogy a teljesebb marxizmus képért való elméleti küzdelem a szociáldemokrácia táborán belül is csak a századforduló környékén bontakozik ki. Mindaddig — nyilván nem függetlenül attól, hogy a szocialisták főleg a liberalizmussal csatáztak — a marxizmust inkább úgy értelmezték, amely a „gyomorkérdéssel", az anarchia leküzdésével, azaz az állami beavatkozás, állami tulajdon, állami tervezés problémáival foglalkozik. Egy ilyen felfogás persze sokkal közelebb áll Lassalle felfogásához, mint Marxéhoz; bizonyság erre, hogy Marx Lassalle-kritikájával mit sem tudtak kezdeni. Másfél évtizedig nem is publikálták, s amikor Engels végre közzétette, maga Liebknecht éppen az új programot elfogadó erfurti kongresszuson nyilatkozott róla meglehetős kétértelműséggel.[87]

Aligha hihetjük, hogy Ambrus tudatosan manipulált azzal, hogy Marxot behelyezte a Platóntól tartó szocialisták sorába, s különbségeket legfeljebb abban látott, hogy Marx „igen éleselméjű", de őt is olyanként kezelte, aki a „tökéletes állam" egy modelljét alkotta meg.

Azonban számunkra igazán nem az a fontos, hogy Ambrus mit értett szocializmuson, hanem az, hogy hogyan tett eleget a pályázatot kitűzők céljának, azaz hogyan harcolt a szocializmus ellen. A magyarországi társadalmi és politikai viszonyok fejeződnek ki abban, ahogy Ambrus ezt a feladatot teljesíti. A gyakorlat kényszerétől nem befolyásolt doktrinerként nem azon igyekszik, hogy a szocializmust elválassza más áramlatoktól, eszébe sem jut, hogy a szocializmus által fenyegetett érdekcsoportok összefogására alkalmas platformot hozzon létre, hanem ellenkezőleg, mindenkit, aki nem a katolikus egyház álláspontján áll, egy társaságnak tekint, legyenek azok szocialisták, liberálisok vagy protestánsok.

Ennek felel meg az, hogy a szocializmus ellen érvelve elsősorban nem a szocializmust, hanem a liberalizmust támadja. A szocializmus bírálata is erre irányul: a szocializmus kialakulását és terjedését a liberalizmus bűnének tudja be. Könyvének ez a fő motívuma. A szocializmust a liberalizmus örökösének tekinti, s bizonyítja, hogy teljes az azonosság erkölcstanukban, gazdaság-felfogásukban, ateizmusukban, filozófiájukban stb. Csak — mondja — a szocializmus következetesebb s végigviszi e közös gondolatokat. Számlálatlanul hozhatnánk példáit, de elégedjünk meg summázatával: „... rájöttünk, hogy a 17. században elhintett vallástalan bölcseleti elvek

[87] W. Liebknecht előadói beszédében — jól érzékelhető ingerültséggel — így reagál a Gothai program kritikájára: „Amit elméletileg hozott fel tervezetünk ellen, az helyes volt az utolsó betűig ... Elmélet és gyakorlat azonban két különböző dolog. És ha Marx elméleti véleményében föltétlenül megbíztam is, a gyakorlatban a magam útján haladtam ... kitéve magamat a Marxszal való meghasonlás veszedelmének — ami, bár csak rövid időre, be is következett — kijelentettem, ... nagyra becsülöm Marxot, de még nagyobbra a pártot." A kongresszusi jegyzőkönyv tanúsága szerint a kongresszus „Bravo" kiáltásokkal honorálta ezt a magyarázatot. *W. Liebknecht:* Mit akar a szociáldemokrácia? i. m. 32.

azok, melyek a szocialista mozgalomnak a talajt előkészítették; melyek a nemzeteket ölő közgazdászati elveket létrehozták, s amelyek egyúttal megteremtették amaz államelméletet is ... A múlt század végén kitört francia nagy forradalom óta a »89-iki elvek« alapján meghonosult társadalmi rend az, mely méhében hordja a szocializmus csíráját oly formán, hogy e csírának azon mértékben kellett fejlődnie, amint amaz folyvást izmosodik vala."[88]

Megállapításában kétségtelenül van igazság, azonban ez az igazság csupán felszíni. Ugyanis ő nem az iparosodásban és mégcsak nem is a demokratizmus kiterjedésében látja a szocializmus előfeltételeit, hanem mint láttuk, a liberalizmusban, mint eszmében. A szocializmust is ekként értelmezi: „A szocializmus istentagadásból indul ki, azért gyűlöli mindazt, ami lételét vallásos elveknek köszöni. Gyűlöletét elsősorban a család ellen irányozza, mert meg van győződve, hogy a család megsemmisítésével az útjában álló régi társadalmi élet is fel fog dúlatni. Istentagadó lévén, nem hisz az eredendő bűnről szóló tanban; következésképp az embert jónak látja természeténél fogva, s a társadalmat olyannak, mely az embert elrontja."[89]

A szocializmust ebben is a liberalizmusnak, a felvilágosodás, a természetjog folytatójaként és kiteljesítőjeként értelmezi, s ebből következik megállapítása, hogy a szocializmus elleni védekezés egyetlen lehetséges formáját a liberalizmussal való szakítás és a vallásos világnézet alapozhatja meg, mert „... ha nincs személyes Isten, a jelen társadalmi szervezet nem bírhatja alapját az emberi természetben, hanem kell, hogy az emberektől önkényesen, szerződésszerűleg megállapított legyen; miért is nem változtathatatlan, hanem a kor követelményeihez idomítható."[90]

A liberalizmus és szocializmus ezen alapvető rokonsága lehetetlenné teszi, hogy a „kor szelleme, a liberalizmus" megoldást találjon a szocializmus fenyegetésére: „Hisz ugyanazon miazmákkal van telítve, mint a szocializmus ... éppen a kor szelleme az, amely mint az álbölcselet következménye a szocializmust megteremté. Éppen a hitetlenség eszméjét elhintve okozója lett a pauperizmust előidéző kizsákmányolásnak; mely a mindent parányira bontó materializmus sugallata folytán és a rosszul értelmezett szabadság nevében feloszlatta a munkásosztályt gyámolító munkástestületeket."[91]

A céhekre való utalása már sejtetni engedi megoldásának irányát. A liberális kísérleteket — önsegély, takarékpénztár stb. — igen korlátozott hatásúaknak ítéli meg. Bírálatukban kétségtelen valós problémákra mutat rá, bebizonyítja, hogy mennyire illuzórikusak ezek az elképzelések. A katolikus egyház védelmében azonban nemcsak a liberalizmus ellen érvel. Nem elégíti ki a szociálkonzervativizmus, a katedra-szocializmus és az államszocializmus sem. Nem, mert őt még nem ijeszti egy reális munkásmozgalom annyira, hogy átadná az államnak ezt a feladatot. Mert nem

[88] *Ambrus:* i. m. 73.
[89] I. m. 99.
[90] I. m. 99—100.
[91] I. m. 208.

tudja elfogadni azt, hogy a magántulajdont korlátozzák. Rodbertus, A. Wagner, Schäffle és a többiek javaslataiban pedig ezt látja: „... a magán birtokjogot is áldozatul kívánják hozatni a közjó érdekében."[92]

Sőt, a Todt- és Stöcker-féle keresztényszocializmus is bírálatot kap, s nemcsak azért, mert nem katolikus, hanem főleg államszocializmusa miatt, amelynek gyakorlati megvalósulásaként Bismarck politikai gyakorlatát említi. És ezt sem fogadja el, hisz ez „majdnem" szocializmus, s csak abban különbözik attól, „... hogy míg ez (a szocializmus) ... republikánus népállamot akar a keresztény elvek tökéletes kizárásával, az állami szocializmus a mostani társadalmi rendet fönn akarja tartani: azért Poroszországban az egyeduralmat is védelmezi, sőt egy kissé keresztény érzületű is, amennyiben ti. nem akarja figyelmen kívül hagyni a keresztény elveket sem, mint alkalmas rendőri és politikai eszközöket."[93]

A liberalizmust tehát azért vetette el, mert kiinduló pontjaiban lényegében azonos a szocializmussal. Az államszocializmus sem jár másként, ezt ugyancsak azért ítéli el, mert nemhogy alkalmas lenne a szocializmus megsemmisítésére, de „... nem más, mint udvarképesített szocializmus, vagy legalábbis útcsinálás, mely egyenesen a »munkás-állam« felé vezet. Mert »minden ami központosít, mely az egyedi erőket összpontosítja, az mind rokon a szocializmussal«. (Schäffle).[94]

Amint a szocializmus felfogásban sem láttuk, hogy regisztrálta volna az elmúlt negyven év ilyen irányú fejlődését, úgy a szocializmusellenes érvelése s leküzdésének módozatai is meglehetősen ódivatú. Tipikusan kinyilatkoztatásszerűen, a természet törvényeként védi az egyenlőtlenség, a magántulajdon szükségességét, s így a szocialisták törekvéseit „természetellenesnek", „hiú ábrándnak", „megvalósíthatatlan utópiának" minősíti.[95] Megjelennek az erkölcsi vádak is: a kommunisták csak dorbézolni akarnak, életelveiknek eredménye pedig az erkölcstelenségek hosszú láncolata és a korai halál"[96] stb. S nem túl következetesen, a liberalizmus szokásos érvét is átveszi: „A szocializmus már a társas, az állami termelés egyedüli jogosultságának kimondásával útját állja a haladásnak. Mert ha többé senkinek sem szabad önállóan termelni, ha mindenki csak a társas termelés szolgálatában köteles dolgozni, ha kizáratik minden néven nevezendő verseny: akkor a társas termelésben csakhamar lelohad a buzgóság ... nemsokára, minthogy semmi verseny nem ösztönzi az illetőket, azzal fognak megelégedni, hogy ... egészen a közönséges, alacsony színvonalon maradjanak."[97]

Nem folytatjuk az idézetek ömlesztését. Nézzük végre megoldási javaslatait.

Ezek — ily terjedelem és ily nagy erőfeszítések után — bizony nagyon soványak, de úgy gondoljuk, éppen ez mutatja, hogy a reális megoldások keresésére a magyar

[92] I. m. 231.
[93] I. m. 232.
[94] I. m. 232—33.
[95] I. m. 193. és 207—212.
[96] I. m. 132—33.
[97] I. m. 131.

viszonyok még nemigen sarkalltak senkit. A vezérszólam így hangzik: „A religió, az Istenben és a túlvilági életben való hit legyen ismét a nép alsó rétegeiben, a munkás néposztályban a fő támasz, hogy egyrészt megóvja őt az erkölcsi romlástól, s másrészt, hogy békével tűrje sorsát, amelyre itt a földön a viszonyok hatalma kárhoztatá. A vallási öntudat ismét felébresztve és megszilárdítva, elszigeteli a munkásosztályokat az istentagadó szocializmus csábjaitól, és így kiszárad annak a társadalomból még a gyökere is."[98] Ez persze nem több annál, amit Bismarcknál kárhoztatott, hogy ugyanis a kereszténységet csupán rendőri és politikai eszköznek tekinti, s így ezzel nem is elégedhetett meg. Felveti az „egyesülés eszméjét", de rögtön hozzáteszi, hogy a termelésre még nem alkalmazható. Így a feladat: „Újból szervezni a műhelyeket és bányákat, egy példás család mintájára; a munkaadókat családatyai tekintéllyel látni el, akik állandó és nem nomád módjára költözködő munkásokat látnak maguk körül: ezek lehetnek alapeszméi egy jóakaratú, okos reformernek, aki életbe akarja léptetni a munkáskérdés megoldásánál azt a szellemet, melyet a katolikus egyháztól kölcsönzött."[99]

Később, amikor majd a liberalizmus változásait vizsgáljuk, látni fogjuk, hogy ilyen patriarchális felfogáshoz nemcsak keresztény és konzervatív indítékok alapján lehet eljutni; a társadalmi harmónia, a társadalmi béke megteremtésének ez a módja, az elszigetelt testületek belső békéjének megteremtése, mindazok számára vonzó volt, akik sem a konfliktusos helyzetet, sem pedig a magánviszonyokba való állami beavatkozást nem akarták elfogadni.

A magyarországi katolikus egyház az 1890-es évekig ezen a ponton nem tudott túljutni. Hogy voltak szándékok a megújulásra, azt nem vitatjuk, sőt példákat is hoztunk rá. De úgy látszik, az egyházi hierarchia és az állam közti kapcsolatok — talán az egyházjogi kérdések politikai problémává válásáig — sem szükségessé, sem lehetségessé nem tették a liberális állammal való politikai konfrontációt, s másik oldalról a szociális kérdés élessége sem tette indokolttá az egyház nagyobb aktivitását.

A kilencvenes években változások következnek majd be, nem utolsósorban a Rerum Novarum miatt is, de ez már a következő fejezetre tartozik.

A most tárgyalt korszakunkban azonban még egy tényre fel kell hívnunk a figyelmet, amennyiben a konzervatív eszmék és a szocializmus és „munkáskérdés" viszonyának vizsgálatában teljességre törekszünk. A katolikus egyház mellett ugyanis a világiak is mobilizálódnak, ha lassabban is, később is, mint az egyház.

A kapitalizmus magyarországi előretörése ugyanis a nyolcvanas években kezdi megbontani a társadalmi, politikai egyensúlyt, s ha a Tisza Kálmán-féle kompromisszum még hosszú ideig meg is akadályozta a politikai tagozódás átalakulását, mégis megmutatkoztak ennek jelei az ideológiában, és a politikában is. Ennek olyan megnyilvánulásaira gondolunk, mint pl. az Istóczy-féle antiszemita párt megalakulása és kezdeti viharos sikerei, de utalhatunk a parlamentben, illetve a felsőházban

[98] I. m. 204.
[99] I. m. 222.

végbemenő összecsapásokra is, ahol ha ekkor még nem is szerveződött meg egy „világnézeti" megalapozottságú antiliberális politikai erő, mégis megmutatkozott, hogy egy ilyen pártszerveződés nem lenne teljesen esélytelen.[100]

Azonban mind a politikában, mind a politikai gondolkodásban bizonytalanság uralkodott még. De egy lehetséges új konzervativizmus keretei alakulóban voltak, s itt az egyház mellett megjelentek már a pusztulástól fenyegetett kisipar képviselői, sőt, az ideológiák versenyében jelentkeztek tisztán szociálkonzervatív irányzatok is.

Számunkra ezek annyiban érdekesek, amennyiben hivatkozási rendszerükben a munkásosztály, a szocializmus problematikája is ott volt. Kétségtelen, hogy az esetek többségében erre még nem került sor, s ha elszórtan mégis, akkor külföldi példák, ideológiák hatására. De mint lehetséges irány, a gyakorlati politikában is érzékelhetővé vált, ha másként nem, úgy, hogy agrárius alapon keresték a nagytőke, a gyáripar és azt támogató kormánypolitika elleni összefogás lehetőségét.

A kismesterek és munkásaik összefogásának hirdetése minden bizonnyal ezek közé tartozik. Gaál Jenő a II. Országos Iparos Gyűlésen elmondott előadói beszédében félreérthetetlenül utal is erre: „Nekünk a gyáripar befolyása ellen kell védekeznünk, éspedig annál inkább, mert a mi kézműiparunk feláldozása által a belföldi munkásosztályt sem gyarapíthatnók."[101]

Ez az 1880-ban elmondott beszéd persze nem konzervatív irányzatú még a szó teljes értelmében, de a szándék: a kisipar, a kisipar munkásai, de még a birtokos parasztság összefogása a gyáriparral szemben kétségtelenül abba az irányba mutat. A megoldás még nem teljes. Az általa javasolt szövetkezés ugyan a konzervatívoknál is az egyik kulcskategória lesz, azonban Gaál célja itt nem az egész termelés átszervezése — nem is beszélve az állami kényszerszabályozásról —, hanem csak az érdekeltek összefogása, hogy állhassák a gyáripar által támasztott versenyt. Ez a köztes állapot szavakban is kifejeződik: „Az iparosok valódi barátai kívánhatják, hogy a hiányzó fegyelem ismét behozassék, kívánhatják a rend és a szabadság összhangjának helyreállítását, de nem kívánhatják azt, hogy a kor által meghaladott intézkedésekkel a józan haladás lehetetlenné tétessék, nem kívánhatják a valódi visszalépést, mert ezzel sem az erkölcsi, sem az anyagi világ bajait orvosolni nem sikerült még soha."[102]

Álláspontjának felemássága igazán a „munkáskérdés" kapcsán jelentkezik. Itt teljesen liberális elveket vall, s erre mi sem jellemzőbb, hogy egy Bastiat-idézettel tiltakozik az államsegély, a munkaviszonyokba való állami beavatkozás ellen. Itt Schultze-Delitzsch a minta, s a munkásoknak is az önsegélyt ajánlja, persze az iparosok vezetése alatt. A munkásoknak a munkaadókkal szembeni védelméről — legyen az akár állami, akár a munkások önvédelme — hallani sem akar.

Az „elmélet" emberei ekkor is radikálisabbak. A nyolcvanas években már jelent meg olyan röpirat, amely a korporatív állam létrehozásában látja a megoldást, s

[100] Lásd: *Kubinszky Judit:* Politikai antiszemitizmus Magyarországon. Bp. Kossuth, 1976.
[101] *Gaál Jenő:* A szövetkezetekről. Előadói beszéd a II. Orsz. Iparos Gyűlésen. 1880. 11.
[102] I. m. 7.

számunkra ezt az teszi érdekessé, hogy az ötlet szorosan kapcsolódik a szocializmus kapitalizmus-kritikájához. A szerző Marxra és Lassalle-ra hivatkozva — akiket természetesen „éleselméjűeknek" nevez — állítja a liberális állam tarthatatlanságát, és az Internacionálé — igencsak eltúlzott — hatalmára utalva a változtatást sürgetőnek tartja. S nem hiányzik itt sem a szokásos érv: Magyarországon még nem fenyegető a helyzet, s éppen ez teszi lehetővé a társadalom békés átalakítását.[103]

Tudományos folyóiratokban — a Nemzetgazdasági Szemlében — is megjelenik a társadalmi reform gondolata. 1883-ban a katedra-szocializmus egyik képviselőjének, Lujo Brentanónak egy cikkét ismertetik igen részletesen, ahol a szerző az angliai keresztényszocializmus „nagyszerű" hatásairól szól. Többek között arról, hogy ennek is köszönhető, hogy a „valódi, felforgató szociáldemokrata párt többé Angliában nem létezik". De Brentano azt is tudja, hogy ez önmagában mégsem elég; hogy a sikerhez az is hozzátartozik, hogy a „munkásosztály javára rendkívül sok történt".[104]

Ez utóbbi gondolat is visszhangot váltott ki — de jellemző módon nem az ipari érdekek képviselőinél. Az agrárius arisztokrácia érzékenyebb volt a „munkásbarátság" iránt, s ez nem csoda, hisz terhei nem őt sújtották volna, eredményei viszont — a szocializmus elkerülése — számukra is kedvezőnek ígérkezett. Gróf Széchenyi Pál 1887-ben a képviselőházban is felvetette a „munkáskérdést": Nem elég a szocializmus veszélyes kitöréseit előbb bevárni s ezután fegyverrel leverni, hanem ellenkezőleg, el kell venni élüket előrelátó intézkedések által, amelyekben a törvényhozás és az államhatalom őrködik afölött, hogy a munkástömegek emberhez méltó létének biztosítása által megmentessenek az elvadulástól.[105]

Láthatjuk, arisztokraták, agráriusok is játszottak ezen a húron. Zichy Jenő, majd később János is kiad egy-egy röpiratot a „munkáskérdésről", gróf Bethlen András is cikkezett az Internacionáléról.[106] Az ugyancsak konzervatív velleitású Asbóth János többször is beszél e tárgyban — de mindig antiliberális éllel — a parlamentben; felszólalásai és nyilatkozatai egy egész kötetet kitettek.[107]

Ezekben az írásokban nem körvonalazódott még egy határozott társadalomátalakító program, inkább csak a „merkantil" érdekek bírálata, az antiliberalizmus érzékelhető. De amit ők nem tettek meg, a „tudós" megtette: a Magyar Nemzetgazda 1886-os évfolyamában Pólya Jakab már a címválasztással is provokatívan az „államszocializmust" hirdeti meg.

[103] *Dr. Surányi János:* A sociális kérdés és néhány javaslat annak megoldásához. Győr, 1882.

[104] *Lujo Brentano* után: A keresztény szocialisztikus mozgalom Angliában. Nemzetgazdasági Szemle, 1883. VII. 39—50.

[105] Id.: *Rézler Gyula:* A magyar nagyipari munkásság kialakulása. 1867—1914. Bp. Faust, 1945. 97.

[106] Lásd *gr. Zichy Jenő:* A munkáskérdésről. Székesfehérvár, 1883. *gr. Zichy János:* A szocializmusról. Székesfehérvár, 1897. *gr. Bethlen András:* Néhány szó az Internacionaleról. Nemzetgazdasági Szemle, 1877. *gr. Széchenyi Imre:* Amerikai levelek. Bp. 1883. stb. Részletesen lásd: *Szabó Miklós:* Új vonások a századfordulói magyar konzervatív politikai gondolkodásban. Századok, 1974. 1. sz.

[107] *Asbóth János:* Beszédei és nyilatkozatai a munkáskérdésről. Bp. 1890.

A liberalizmussal szemben, amely ebben az időben nálunk hevesebben küzd az államszocializmus, mint a proletárszocializmus ellen, nagy határozottsággal szögezi le, hogy a „laissez faire, laissez passer" elv már elavult és igazságtalan, s hogy a megoldást az államszocializmus útján kell keresni, persze vigyázva arra, hogy ne lépjenek túl azon a határvonalon, amely „középen áll a korlátlan szabadság s a mindenható állam közt".

A helyes megoldást szerinte a tudománynak még keresnie kell, de a már kitűzött célt helyesli. A cél ugyanis az, hogy „... a túlzó szocialistákkal szemben, kik a viszonyok egyenlőségét akarják létesíteni, hangsúlyozza azt, hogy az államnak oda kell hatnia, hogy ne létesüljön óriási aránytalanság az egyesek vagyona és jóléte közt, hogy a társadalom anyagi jólétében létezzenek fokozatok, s a legalsóbb osztályok is örvendjenek bizonyos mérvű jólétnek, de másrészt ne legyen egy osztály sem, mely pusztán birtoka után minden társadalmi munka és feladat teljesítése nélkül élhessen".[108] E program azonban már egy másik korszak felé utal.

Lezárva a konzervatív megközelítések tárgyalását, megállapíthatjuk, hogy érdeklődésük e problémák iránt egyértelmű antiliberalizmusuk következménye volt. A liberális közvélemény pontosan érzékelte ezt. Példa lehet erre egy álnévvel írt politikai röpirat (szerzője Beksics Gusztáv, a kor egyik neves publicistája), amely a szocializmus, a „vörös rém" oly gyakori emlegetésére a következőképpen reagál: „Európa-szerte a vörös rémet üldözik. Ez ellen védi magát állam és társadalom. A szocializmus az, amivel rémítgetik az ijedősöket. Tény is, hogy a szocializmus létezik. Tüzes kohója dolgozik, dübörög a föld mélyiben. Egy-egy merénylet, egy-egy gyalázatos bűn pedig jelzi, hogy már a felszínre is ellátogat. Ez a rém azonban még sokkal inkább le van bilincselve az államot és társadalmat tartó sziklaoszlophoz, hogysem láncait elszakíthatná, és egész hatalmával törhetne elő. S az állam és társadalom törvénye, kardja mindig elég hatalmas lesz, hogy leverje."[109]

A liberalizmus tehát magabiztos, a szocializmustól nem fél. S ezen az alapon szögezi le, hogy sokkal „... közvetlenebb fenyegetést intéz a társadalom ellen a másik két kísértet", a „vörös rém lángköpenye mögé" bújó, „fekete és a fehér köpenyt" viselő ultramontanizmus és feudalizmus. A „vörös rémet" ezek idézgetik, s céljuk nyilvánvaló: a liberalizmus és demokrácia elpusztítására törekednek azáltal is, hogy ijesztgetik az ijedősöket, s gyengítik a liberalizmus elszántságát.[110]

A továbbiakban a liberális választ mutatjuk be.

A liberalizmus és a „munkáskérdés"

A magyar „gründzeit" korszakában a „munkáskérdés" és a szocializmus a lázas ipartelepítéssel és újabb lehetőségek feltárásával elfoglalt liberálisokat alig-alig izgatta. Meggyőződésük volt, hogy Magyarországon nincs „munkáskérdés", s az,

[108] *Pólya Jakab:* Államszocializmus. Magyar Nemzetgazda. 1886. 1. sz. 2—3.
[109] *Timoleon* (Beksics Gusztáv): Legújabb politikai divat. Bp. 1884. 112.
[110] Uo.

hogy majd lesz, nem jelent okot arra, hogy foglalkozzanak vele. Mert optimisták voltak? Ezért is, hiszen miért ne hittek volna elkerülhetőségében, ha érdekeiket egy ilyen hit szolgálhatta legteljesebben.

Ha mégis szóba került, annak oka az volt, hogy értékeiket és érdekeiket védték, legtöbbször a hazai konzervatív támadásokkal szemben, de néha általánosságban is egy-egy külföldi eseményre reagálva. Fő veszélynek nem a proletárszocializmust, hanem a konzervatívok és újkonzervatívok mozgalmait tartották, s ezért főként az államszocializmus ellen hadakoztak.

Az 1870-es évektől kezdődően rákényszerültek erre. Példa rá a Budapesti Szemle, a legtekintélyesebb, ortodox liberális elveket képviselő folyóiratunk anyaga. Nem gyakran ugyan, de alkalmanként annál hevesebben kapcsolódott be a szocializmus kapcsán is a klasszikus liberális elvek magyar változatának a védelmébe.

A nemzetközi fejlemények iránt nyitott folyóiratban bizonyos előzményei voltak már a szocializmusról való értekezésnek. 1859-ben Kautz Gyula a nemzetgazdaságtan újabb irodalmának ismertetése kapcsán, 1861- és 62-ben már erre koncentrálva foglalkozott a különféle szocialista és kommunista iskolák nézeteinek a bemutatásával és bírálatával. Kétségtelen, hogy színvonalas írásokról van szó, azonban az is, hogy tárgya nem „fertőzte meg" Kautzot, liberalizmusát nem kezdte ki sem a szocialisták, sem a konzervatívok, sem az „érzelgő filantropok" érvelése.

Előbb említett írásában ugyanis erről a három indítékú liberalizmus-bírálatról tud. S nemegyszer gunyorosan utasítja vissza támadásaikat; túlzásokkal és fantasztaságokkal vádolja a szocialistákat, ember- és civilizációellenességgel a konzervatívokat és érzelgősséggel a filantrópokat.[111]

Az 1861. és 1862. évben megjelenő, ugyancsak öt részben közölt tanulmánya — mint említettük — már a szocialista és kommunista elméletekkel foglalkozott. Amikor színvonalas írásnak neveztük, azért tettük, mert ismertetése valóban széles körű ismeretekre támaszkodik; nemcsak a korabeli szocializmus-bírálatokat, de jó néhány modern szocialista írást, így Engels és Marx több művét is ismeri. S az újabbakat is: hivatkozik például az 1859-ben megjelenő, A politikai gazdaságtan bírálatához c. Marx-műre. Tudósi kvalitásait mutatja, hogy észreveszi, Engelsszel és Marxszal valami új is kezdődött — ha több nem, az mindenképpen, hogy a nemzetgazdaságtani irodalom új feladatokat kapott általuk.

A szocializmus bírálata azonban miben sem különbözik kora szokásos érveléseitől. A sokban még a smith-i felfogásra emlékeztető liberalizmusa nyilván nem akceptálhatja a szocialisták bírálatát. Legfeljebb annyiban, hogy egy mellékmondatban Smith is kritikát kap: mert hogy közönyös az iparosok és a munkások jóléte iránt, s hogy lebecsüli az államhatalom szerepét.

De ezeket a kritikai megjegyzéseit sem a szocialistáktól tanulta — mondja, s igazat adhatunk neki: a 19. század második felében és Magyarországon már tudni

[111] *Kautz Gyula:* A nemzetgazdasági eszmék és elméletek története. I—V. Bp-i Sz. 1859—60. VII., VIII. k. Az idézett részek a VII. k. 388. oldaláról valók.

kellett, hogy a pauperizmussal szemben nem lehet érdektelennek lenni, s hogy az államnak igazi iparfejlesztő, „civilizatorikus" szerepe is van.

Mit mond tehát a szocialista-kommunista elméletekről?

Mintha maga is érezné, hogy kevésre futja, nagyon messziről indul neki a válasznak: „... mi távolról sem tartozunk azok közé, akik minden fennálló közgazdasági és társadalmi intézményt tökélyesnek és jogosultnak tartanak, minden reformot, nyitást e téren is szükségtelennek nyilvánítanak ... Az újkori szellemi fejlődés nagyszerű processzusában az általunk itt rajzolt szocialisztikus rendszerek szintén egy, mégpedig nagy jelentőségű s nagy horderejű momentumot képeznek ... sohasem tévesztettük szem elől azt, ami a szocialisztikus eszmemozgalomnak elméleti szempontból jó hatásait képes feltüntetni; soha és sehol se hagytuk magunkat ítéletünkben a vak ellenségesség szenvedélye által vezéreltetni, hanem inkább azt hittük, hogy semmivel sem lehet határozottabban feltüntetni a téves tanokat, mint azáltal, hogyha ott, ahol (legalább bizonyos pontig) a szocialisztikai elvek igazak és helyesek, *azt* készséggel elismerjük; ott ellenben, ahol az *élettel, az igazsággal, az ember és a társadalom természetével* ellentétben állnak ... a *tudomány* ítélőszéke elé vonva ... tisztán tárgyilagos szempontból gyakorolva a kritikát ... hiányosságukban és egyoldalúságukban feltüntetjük."

E szép program után természetesen pozitívumot is talál — bár még ezek sorolásánál is mentegetőzik s többször ismétli, hogy a szocialista eszmék többsége „zagyvaság". Mi hát az érdemük? Hogy vitát provokáltak, s némely intézkedést is kiváltottak, amelyek összhangban állnak az emberiség „legnemesebb ideáljaival", illetve, hogy a sok tévedésük ellenére e nézetek közt „mégis található némi figyelemre méltó köre és magva az igazságoknak" és így jótékonyan befolyásolhatták a tudomány fejlődését. Érdemük tehát, hogy ráirányították a figyelmet a közösségre és a kölcsönösségre, termékenyítően hatottak az államtudományra, s befolyást gyakoroltak a nemzetgazdaságtan fejlődésére is. Hozzájárulásuk a tudomány fejlődéséhez azonban nem pozitív megállapításaikban, hanem az azokkal kikényszerített válaszokban érhető tetten, abban tehát, hogy új közgazdaságtani iskolák jöttek létre az általuk felvetett problémák megoldásait keresve. S végül érdemüknek tudja be azt is, hogy elősegítették egy olyan világszemlélet terjedését, amely nem a múltban, hanem a haladás által s jövőben keresi ideáljait.

S a negatívumai? Ezekről sokkal többet tud. „... a szocialisták és kommunisták tanai mind alapjaikban, mind célzataikban tévedések, sőt az összes fennálló társadalom- és műveltségi rendre nézve egyenesen veszélyesek és kárhoztatandók ..." — hangzik el már a bevezetőben is. És aztán sorolja egyenként és részletezően oldalakon át, amiből csak ízelitőt adunk: összezavarták a társadalmi és erkölcsi elveket, pusztulással fenyegetnek minden „magasabbat, szabadabbat és szellemit", ellentmondanak az emberi természetnek és lényegnek, szembehelyezik magukat a családdal, az állammal, a nemzettel, a despotizmus játékszerévé akarnak változtatni mindenkit, igazságtalanul támadják a magántulajdont, a pénzt, a kereskedelmet és magát a nemzetgazdaságtant is. Konkrét javaslataikat kivihetetlennek ítéli stb.

Nyitottságából így csak annyira telik, hogy figyelemre méltónak tartja a szocialisták társadalomkritikáját, mondván, hogy a valóban hibás dolgokat ki kell javítani.[112]

A Budapesti Szemlében majd csak több mint 15 év után jelenik meg ilyen terjedelemben és mélységben a szocializmus-ismertetés és -bírálat újra, legalábbis egy cikk erejéig, ami azonban nem jelenti azt, hogy szó sem esik ezekről a kérdésekről. Néha igen, csak másként; sokkal gyakorlatiasabban, a magyar társadalom problémáihoz kapcsolódva, azaz az „államszocializmus" ellen érvelve.

Arany László 1873-ban megjelent tanulmánya éppen annak a St. Mill-nek támad neki a liberalizmus védelmében, aki kétségtelenül liberális gondolkodó. A támadás okát Mill újító szándéka jelenti, az ugyanis, hogy a földtulajdon igen-igen óvatos megváltoztatását, magánmonopólium jellegének lassú, fokozatos korlátozását javasolja. Mill szándékaiban az állami beavatkozást, a szabad verseny megtámadását s ezáltal a szocializmus és a kommunizmus rémének felidézését látja, s drámai hangon teszi fel a kérdést: „Nem lejtő ez a szocializmus feneke felé? Meg lehetne-e itt állni, hogy gyorsan s feltartóztathatatlanul a falanszterekbe ne jussunk?" S a válasza természetesen egy határozott nem, hiszen a magántulajdont véleménye szerint semmilyen szempontból sem szabad kérdésessé tenni, mert az, bármilyen indokkal történik is, a „kommunizmus végsőségébe" vezet. Érdemes e gondolatát idézni, mert tisztán fogalmazódik meg benne a klasszikus liberalizmus alapgondolata: „Ha a magántulajdont az egyén érdeme szerint akarjuk bírálni és mérni, s ha számot kérünk tőle, az állam javára ... igen hamar a kommunizmus végsőségébe jutunk ... (hisz) mindenkit egy elvont eszményi ember kaptájára kellene vonni s egy bölcsészeti, elméleti egyenlőség igájának vetni alá."[113]

Láthatjuk, elveti mind az állami, mind pedig az erkölcsi megalapozottságú magántulajdon-bírálatot, mert mindegyikben a szocializmus előkészítését látja.

Érdekes cikkében az is, hogy miközben az állami beavatkozást, a szocializmus várható borzalmainak festését igen hosszan és részletesen tárgyalja, a Párizsi Kommünre egyetlen félmondatban reagál, amiből talán nem túlzás azt a következtetést levonni, hogy a fő veszélyt nem a munkásság aktivitásában, hanem éppen Mill és mások reformeszméiben látja.

Ugyanebben az évben egy másik cikk is megjelenik a Budapesti Szemlében, amely a munkáskérdéssel foglalkozik. Szathmáry György az angol trade-unionokat fedezi fel, és arra hívja fel a figyelmet, hogy az „angol munkásosztály merészebb öntudatra ébredése és követelőbb fellépése ... mind jobban foglalkoztatja Anglia törvényhozását és gondolkodó főit".[114] Tárgyilagos hangon számol be a munkások küzdelmeiről, egyesületeiről, a munkástörvényekről, de az összecsapásokról,

[112] *Kautz Gyula:* A socialismus és a communismus rendszerei. i. m. Az idézetek az V. közleményből valók. Bp-i Sz. 1862. 16. k. 90—105.

[113] *Arany László:* Földosztópárt Angliában. i. m. 165.

[114] *Szathmáry György:* Az angol munkásosztály helyzete. Bp-i Sz. 1873. 3. k. 291.

sztrájkokról és tüntetésekről is. S következtetéseket is levon belőlük a honi tennivalókra, bár természetes, hogy csak a jövőre vonatkozóan. „Nálunk — hála isten — még nincs munkáskérdés" — mondja. A jövőre nézve viszont fontosnak tartja a figyelmet, mert a trade-unionokban felfedezi a munkásoknak azt a társulati tevékenységét, amelyben az angol — s majd esetleg a magyar — munkások „békés úton és a társadalom veszélyeztetése nélkül" érhetnek el eredményeket.[115]

Ugyanő mintegy másfél évvel később a német fejlődést veszi szemügyre, s ezt fenyegetőnek ítéli. Riasztó képet fest a szociáldemokrácia előretöréséről, közli a választási eredményeket, parlamenti képviselők számát és ismerteti programjukat. Az angolok esetében le sem írta a „szocializmus" szót, itt ezt helyezi a középpontba, persze sajátos értelmezést adva neki. „A gyomorkérdés, vagy helyesebben a radikális-forradalmi izgatás nem harc egyik vagy másik államforma ellen, hanem olyan harc, melynek végcélja a fennálló társadalmi formák föltétlen negációja: a házasságot, örökjogot, tulajdont, a hazát akarja megsemmisíteni s az emberiségre a féktelenség káoszát hozni."[116]

Láttuk már és még látni fogjuk — hogy a liberalizmus és konzervativizmus e problémákra való reagálásában egy nagyon markánsan érvényesülő szabályszerűség van. A konzervatívok a munkásmozgalmak ellen lépnek fel határozottan, s a szocializmust szelidítgetik, formálgatják saját céljaik szerint, a liberálisok pedig — ha nem is örömmel — de megértést tanúsítanak a munkásmozgalmak iránt — főleg, ha nem politikaiak —, és igen ingerülten támadják a szocializmust mint elméletet. Nem hiszem, hogy ennek okait hosszasan kellene bizonygatni, hiszen ha belegondolunk, nyilvánvaló, hogy a liberalizmus számol a konfliktusokkal, és így rendszerébe beépíthetőnek tartja a munkás-tőkés konfliktust, míg viszont a konzervativizmus a harmóniát, a szigorú szabályozást kívánja, s a szocializmusokból — némelyikből joggal, de másokból kevésbé — ezt olvassa ki. Így érthető, hogy a liberális számára a konzervativizmus és a szocializmus ha nem is egy tőről fakadónak, de egy irányba haladónak tűnik, amit persze alátámaszt az a kétségtelen tény, hogy mindkét áramlat valóban antiliberális (is), liberalizmuson persze társadalomszervezési elvet értve.

Erre Szathmáry is felfigyel, s rögtön következtetéseket von le a hazai politikára. „Az itt közöltek tán némi tanulságul szolgálhatnak azokra nézve, akik amellett izgatnak, hogy nálunk is meghonosíttassék az általános választási jog. Ha nem is lehet nálunk tartani a gyomorkérdéstől, vagy szocializmus-, klerikalizmustól, de bizonyos, hogy valamint Németországban a szociáldemokrata és ultramontán intrazigensek malmára hajtotta a vizet az általános választási jog, úgy fogná nálunk is egész özönét felszínre hozni a nemzetiségi intrazigenseknek."[117]

[115] I. m. 320.

[116] *Szathmáry György:* A munkáspártok és az általános szavazati jog Németországban. Bp-i Sz. 1875. 8. k. 119.

[117] I. m. 133.

Láthatjuk, tapasztalatait valóban alkalmazza, s bár közvetlen veszélyként csak a nemzetiségi kérdést jelölte meg (ez mindvégig fontos eleme lesz a liberális szocializmus- és demokrácia bírálatának), a német példa alapján a másik két veszélyre, a munkásság politizálódására és a konzervativizmus egyházi válfajának megjelenésére is utal.

A folyóirat jellege mellett a liberalizmus hangsúlyozott gyakorlatisága lehet az oka annak, hogy ekkortájt oly kevés szó esik a „munkáskérdésről". A kilencvenes években megszaporodnak az ilyen írások. A hetvenes és a nyolcvanas években az előbb említetteken kívül mindössze 4—5 hosszabb-rövidebb cikket találhatunk, melyek közül azonban Eisenstädter Lukács A jelenkori socializmusról[118] c. tanulmánya mindenképpen figyelmet érdemel. E szerző — aki később Enyedi Lukács néven fut be politikusi, illetve közgazdasági karriert — tanulmányát az emeli ki nemcsak a Budapesti Szemle, hanem a korabeli hasonló tárgyú írások közül, hogy világosan látja: a „munkáskérdés" és a szocializmus problémája igazán a modern munkásmozgalommal, a szociáldemokráciával és a marxizmussal azonos. Ezért ő, egyetlenként tudósaink közül, nem bíbelődik azzal, hogy a modern szocializmus előfutárait akadémikus módon osztályozza, és azzal sem véli megoldottnak szocializmus-bírálatát, hogy a különféle utópikus nézeteken veri el a port. Ő valóban a kor egyik nagy kérdésére reagál.

Irodalmi hivatkozásai is bizonyítják ezt; írásának törzsét a tényleges munkásmozgalommal foglalkozó művekből építi föl, s ezek között többször hivatkozik Eichoff szocialista szemléletű, a Die Internazionale Arbeiter Assoziation c. könyvére. De merít a The civil war in France c. könyvből is, amelyről jól tudja, hogy Marx a szerzője. Eichoff nyomán az I. Internacionálé kongresszusainak anyagát is ismeri.

Persze, a polgári bírálatok sem ismeretlenek előtte, s használja azokat. De a fentebb említett írások nem maradnak hatás nélkül; a munkásmozgalom kialakulásának és jelentőségének bemutatásánál pl. az „osztállyá szerveződés" marxi kategóriáját értően alkalmazza. S a magyar nyelvű irodalomban ezzel is fehér hollónak számít, s még hosszú ideig. Lássuk tehát, mit és hogyan ír. Így kezdi: „Ha meg akarjuk érteni az újabb szocializmus irányát és elméletét, ha meg akarunk győződni, vajon nagyobb figyelmet érdemelnek-e tanai, mint az álmodozó utópistáké, azon osztály állapotáról kell igaz képet nyernünk, melynek nyomorult sorsa tárgyul szolgál az egész rendszernek. Meg kell figyelnünk, miként lett az elszórt munkásokból osztály, ez osztályban pedig hogyan éledt az érdekközösség eszméje s az osztályszellem, mely harcra készülni látszik az egész hagyományos, úgynevezett »kapitalisztikus« társadalmi rend ellen."[119] Ezen az alapon veti el, hogy foglalkozzék a szocialista tanok fejlődésével, hisz gyakorlati fontosságot csupán annak a szocializmusnak tulajdonít, amely ezen osztállyá szerveződő munkásságot veszi figyelembe, s amely őrájuk hat.

[118] *Eisenstädter Lukács:* (Enyedy Lukács): A jelenkori szocializmusról. Bp-i Sz. 1878. 16. k. 345—65; 17. k. 22—63.

[119] I. m. 16. k. 350.

A munkásság harcának, szervezeti fejlődésének persze nemcsak elméleti fontosságot tulajdonít, bemutatását nemcsak a tudományos megalapozásához tartja elengedhetetlennek, hanem gyakorlati céljai is vannak. Az ugyanis, hogy e feltartóztathatatlannak ítélt folyamatban megfigyelje, vannak-e olyan tendenciái, amelyek alapján lehetséges a szocializmus végcéljainak elkerülése. Természetesen Angliában találja meg ezt a típust, s ezért az angol munkásmozgalom fejlődésének szenteli a legnagyobb terjedelmet. Engels írásai és Marx Tőkéjének ide tartozó passzusai alapján mutatja be a kiindulópontot és részben magát a fejlődést is, hogy aztán megállapíthassa: Angliában rájöttek arra, hogy az államnak be kell avatkozni az ipari, gyári viszonyokba, de nem atyáskodó és nem rendőri módon — mint Németországban —, hanem úgy, hogy annak eredménye a munkásharcok kereteinek meghatározása legyen. Ennek lett eredménye az ipar virágzása, de az is, hogy nincs szociáldemokrácia, és „megtűrheti fővárosában az Internationale fővezéreit".[120]

A tanulmány második részében a marxizmussal, a német munkásmozgalommal és Lassalle-al, valamint az Internacionáléval foglalkozik.

Marxot ő is „éleselméjűnek" tartja, akinek, minthogy „éles ésszel, nagymérvű tudománnyal — nevezetesen a tények köréből — és dialektikával bír, sikerült a szocializmusnak egy új korszakát alkotni".[121] Láthatóan ismeretei vannak Marx politikai gazdaságtani felfogásáról is — noha úgy tűnik, nem elsőkézből —, s érték- és áruteóriáját tartja szocializmus-felfogása megalapozásának. Azt is elismeri, hogyha ezt valaki elfogadja, aligha harcolhat sikerrel a következtetései ellen. Persze, megkísérli a bírálatot, és itt a használati érték és a csereérték dialektikáját veszi célba, de érvelése meglehetősen szegényes: a dialektikával szemben a józan észre hivatkozik: lehetetlennek tartja ugyanis, hogy „valami saját ellentétében jelentkezik"![122]

A marxizmus alaptételeit a következőkben foglalja össze: értékelmélet, értéktöbbletelmélet, kizsákmányolás, koncentráció, a kisajátítók kisajátítása, társadalmiasítás. Amikor azonban a konzekvenciákat vonja le, s a „jövő államára" vonatkozóan Marxot nem idézheti, a marxizmus schäfflei értelmezését adja: „Íme ez a szocialisztikus állam képe. Alapja a kényszermunka. Az egyéni tulajdon megsemmisül ... Az állam egy nagy dologház, az egyén egy termelési eszköz ..." stb.[123]

Egy ilyen marxizmust s a munkásmozgalomnak azt a formáját, ami ezen alapul — az Internacionálét és a német munkásmozgalmat tartja ilyennek, az angolt semmiképpen — természetesen nem fogad el, sőt minden érték elpusztítójának véli. A Párizsi Kommünre is ezért hivatkozik, s ezért figyelmeztet arra, hogy nem szabad lebecsülni az Internacionálét. Nem tagságának száma a fontos, hanem az, hogy „az Internacionale csak a csapatkeretet képezi ... neveli a tiszteket és vezéreket ..."[124]

[120] I. m. 16. k. 350—65.
[121] I. m. 17. k. 23.
[122] I. m. 17. k. 27.
[123] I. m. 17. k. 32.
[124] I. m. 17. k. 57.

Igazi liberális alapállás fejeződik ki végső ítéletében is. A szocializmust mint elméletet, a szocialista munkásmozgalmat rendkívül élesen veti el, ezekkel semmiféle kompromisszumra nem hajlandó. A szocialista program ellen — mondja — küzdeni kell, hiszen az nem más, mint őrültség: „A szocializmus állama alapszik a kényszermunkán, társadalma a céhkényszeren ... Az állam szétporlik községekre ... munka termeli egyedül az értéket, mely munkaidőben méretik. ... Vallás, család — ezek túlhaladott álláspontok ..."[125] stb.

Mint mondtuk, ezeket őrültségeknek tartja, de veszélyesnek, hisz feltevése szerint a proletárok ítélőképessége csekély, és így ezek az eszmék elcsábíthatják. De lát még egy másik okot is, és ez az, hogy a proletárok elégedetlenségének valóságos okai is vannak. Javaslata egyértelmű: Anglia példáját kell követni, szociálpolitikát, segélyző- és rokkant pénztárakat, hitelszövetkezeteket stb. kell teremteni, s óva int a német példa, az „államszocializmus" követésétől.

Magyarországról, a magyar munkásmozgalomról nem beszél, mert mint mondja, „Hazánkban ... a szocializmusnak nincs tere. Társadalmunk alapját szabadságunk és nemzetiségünk képezi. Ezek, nevezetesen az utóbbi ellen, az internacionalizmusnak nincs fegyvere. De különben is, hazánk még azon — e részben — boldog országok közé tartozik, hol nem éheznek s hol becsületes munka becsületesen fizettetik."

Úgy látszik, mintha itt cserben hagyta volna realizmusa, amely a külföldi példák elemzésénél kétségtelenül jellemezte. És ez a váltás sem funkció nélküli. Az viszont igaz, hogy a magyar munkásmozgalom ekkor még nem kényszeríthette ki nemcsak a konkrét intézkedéseket, hanem igazán a figyelmet sem. S így Enyedi, bizonyos joggal, még csak a megelőzésről beszélhetett, s azt igen könnyűnek találta: „egy kis jóakarattal és áldozatkészséggel teremthetünk oly intézményeket, melyek a jövő nemzedéket számos elkeseredett harctól megóvhatják."[126]

Ahhoz, hogy ez a remény illúziónak bizonyuljon, még várni kellett vagy tíz esztendőt. A praktikus liberálisokat így nem annyira a megelőzés, a jövőre készülés foglalkoztatta, hanem az a konkrét harc, melynek a „vörös köpeny" mögött, azt lobogtatva és azzal riogatva a „fehér" és a „fekete köpeny" viselői folytattak. A liberálisok szocializmus elleni tevékenysége ennek következtében elsősorban nem a proletár-, hanem a konzervatív — elnevezésükben az államszocializmus — szocializmusokra irányult.

Ennek magyarázata roppant egyszerű. A proletárszocializmust többnyire nem vették komolyan, s ha szót ejtettek róla, azt igen gyakran a lekicsinylés — Magyarország esetében pedig egyszerűen létének kétségbevonása — jellemezte. Azoknak a liberálisoknak is csak lenéző mosoly vagy vállveregető dicséret járt, akik a gyakorlati megoldás vagy megelőzés módozatait kutatták. Annál többször vetődött fel a védekezés gondolata azokkal szemben, akik a szocializmusra sanda szándékokkal hivatkoztak.

[125] I. m. 17. k. 61.
[126] I. m. 17. k. 63.

A liberális Magyar Pénzügy c. hetilapban pl. meglehetősen gyakran jelentkeztek az államszocializmus elleni támadásokkal. 1884-ben egy cikksorozatot szentelnek ennek a témának. Igen jellegzetes, hogy a szerző szocializmus-felfogása is e feladatnak rendelődik alá. Csoportosítása szerint kétfajta szocializmus van a „szív" és az „ész" szocializmusa, a filantrópok, valamint azok felfogása, akik a társadalom egy új szervezetének létrehozására törekednek. Barth Tivadar mindkettőt elveti, s azonos érveléssel, azzal ugyanis, hogy mindkettő az állami hatalom és beavatkozás növeléséhez vezet.

Természetesen a marxi szocializmust az „ész" szocializmusának sorába helyezi, de itt talál helyet a katedra-szocialistáknak is. Sőt, ide sorol mindenkit, akik elvként elfogadják az állam direkt beavatkozását a gazdasági életbe, azokat, akik a védővámok mellett kardoskodnak, akik állami beavatkozást, állami támogatást kérnek stb.

Jelzi, hogy e tendenciák igencsak divatba jöttek, és arra figyelmeztet, hogy ezek mind az államszocializmus irányába hatnak, melynek lényegét a szóösszetétel második tagja adja, s nem jelent mást, mint támadást „... a gyakorlatilag legfontosabb szabadság, a szerzési szabadság ellen". S leszögezi: „A szocializmus és liberalizmus egymásnak halálos ellenségei. Mindama veszélyek, melyek a szabadságot fenyegetik, veszedelmességre meg sem közelítik azt a veszélyt, melynek a szabadság a szocializmus részéről ki van téve."

Itt még nyílt a liberálisok érvelése, sőt cinikusan nyílt: a szabadság egyenlő szerzési szabadság. S pozíciójuk is egyértelmű. A liberalizmus védelmében lépnek fel *minden* támadással szemben. Barth nem hagy kétséget afelől, hogy a fő veszély nem az „igazi" szocialisták oldaláról mutatkozik — ezeket olyan ifjaknak tartja, akik utópiákért lelkesednek —, hanem azon „rendkívül gyakorlati férfiak" oldaláról, „kik azon fáradoznak, hogy a szocialista áramlatból egy kis patakot levezessenek, mely saját érdekeiket termékenyítse. Ezekre nézve a szocializmus üzlet, csak kényelmes eszközt látnak benne állami befolyásuk növelésére".[127] Ez adja meg álláspontjuk centrumát. Ebből a pozícióból bírálják a német fejleményeket, és sokszor igen keményen magát Bismarckot is. És ebben következetesek, kritizálják mind az állami szociálpolitikát, mind a szocialistaellenes törvényt, a sztrájkokba való hatósági beavatkozást, de azt a kereskedelmi politikát is, mely „kizárólag a nagybirtokos és nagyiparos osztálynak kedvez". 1890-ben ünneplik a szocialista ellenes törvény elejtését s nemcsak antiliberális jellege miatt ítélik károsnak azt, hanem nyilvánvaló hatástalansága, sőt szocializmust erősítő hatása miatt is.[128]

Magától értetődő, hogy ez a pozíció bizonyos magyar politikai, szellemi áramlatok bírálatára is alkalmas. És alkalmazzák is minden olyan esetben, amikor

[127] *Barth Tivadar:* Az állami szocializmus jellemző vonásai. Magyar Pénzügy (továbbiakban M. P.) 1884. 15., 16., 17. sz.

[128] Példaként lásd: Az öreg kancellár M. P. 1889. 21. sz.; A sztrájkok ellen. M. P. 1886. 22. sz.; A német szocialista törvény elejtése. M. P. 1890. 29. sz.; Német vámmérséklési indítványok. M. P. 1889. 44. sz. stb.

ennek hasznát látják. Így például a vasárnapi munkaszünetre vonatkozó törvényjavaslat benyújtásakor államszocializmust kiáltanak, a javaslat mögött a klérus konzervatívizmusát gyanítják, s a szabadság nevében tiltakoznak ellene. Nagy megelégedéssel állapítják meg, hogy a kormány és a parlament még nem kötelezte el magát egy ilyen tendencia mellett, s a törvényjavaslat végleges megfogalmazásakor a kereskedelemügyi miniszter figyelembe vette a „szaktestületek" véleményét, s a törvény kötelező voltát igen szűk térre mondják csak ki.[129]

Az „államszocializmus", az állami beavatkozás elleni tiltakozásuk kétségkívül következetes. Nemcsak az állami szociálpolitikát, de a munkásmozgalom állami elnyomását is ellenzik. Már hoztunk példát arra, hogy a német szocialistaellenes törvényt elítélték, elejtését üdvözölték. Amikor arról értesültek, hogy Ausztria is egy ilyen törvény meghozatalára készül, ez ellen is tiltakoztak, mondván, hogy különös, hogy a rossz németországi tapasztalatok nem riasztják el ettől Ausztriát.[130] De ugyanígy, ezen az alapon s ugyancsak államszocializmust mondva, ismertetik és bírálják azt a porosz törvényjavaslatot, amely a paraszti birtok védelmét célozza.[131] Hogy milyen szélesen értelmezték ezt a fogalmat, bizonyítja egy másik liberális lap, a Magyar Kereskedők Lapjának egy cikke, amely szocialisztikus irányzatnak ítéli a parlamentben elhangzó tőzsdeellenes megnyilvánulásokat éppúgy, mint a tőzsdének a kamatláb csökkentésére irányuló manipulációit.[132]

Az ortodox liberalizmus azonban nemcsak bírálja a szocialista és államszocialista tendenciákat, hanem — ha nem is túl gyakran — pozitív programot is szembeállít vele. Erre lehet példa Brüll Lipót — aki a Magyar Általános Hitelbank Gőzmalmainak az igazgatója — könyvecskéje, amely a munkásosztály sorsának javítására tesz javaslatot.[133] A Nemzetgazdasági Szemle recenzensének kissé kétélű bókja — az ugyanis, hogy Brüll Schultze-Delitzsch babérjaira törekszik —, szemléletesen mutatja a könyv irányzatát.[134]

Brüll tervezete — gyakorlatias utópiája, ha lehetséges ez — nemcsak arra irányul, hogy a „munkáskérdést" leválassza a szocializmus problematikájáról, hanem elvi okokból utasít vissza minden elméleti kiindulópontú, a kérdés generális megoldását célzó javaslatot. Nem hiányoznak az államszocialista vagy keresztény indíttatású elméletekkel szembeni oldalvágások sem. Egyszerűen jóhiszeműségüket vonja kétségbe, mondván: kétségtelen, hogy az ő javaslatai nem olyan hangzatosak, mint „a csaknem naponta vitatott különböző szocialisztikus irányzatú »program«-ok", de meg van győződve arról, hogy mégis, ezek több előnyt biztosíthatnak a munkásosztálynak, „mint azon napi hősök, kik különben is gyakran nem az ajkaikon

[129] (B.): Az államszocializmus felé. M. P. 1890. 21. sz.
[130] Szocialista törvény Ausztriában. M. P. 1891. 24. sz.
[131] A legújabb államszocialisztikus javaslat. M. P. 1891. 16. sz.
[132] Szocializmus a pénzpiacon. Magyar Kereskedők Lapja (továbbiakban M. K. L.) 1889. 19. sz.
[133] *Brüll Lipót:* A munkás osztály sorsának javítása. Bp. 1883.
[134] Nemzetgazdasági Szemle 1883. 7. sz. 60—61.

hordozott ügynek állanak szolgálatában, hanem egészen más tervek megvalósítására törekszenek".[135]

Brüll megoldási javaslatának elméleti alapja — mert természetesen ő is elvi premisszákból indul ki — színtisztán liberális, s legfeljebb egy kis paternalizmust érezhetünk benne: „A munkásosztály sorsának javítását célzó törekvéseink ezen osztálynak a munkaadókkal békés egyetértését föltételezik. Csak kölcsönös támogatás biztosíthat a munkásnak jobb jövőt: a munkaadóval ellentétben a munkás nem remélheti sorsának javulását."[136]

Konkrét tervei meglehetősen soványak, s azt mutatják, hogy ő még szeretné elkerülni a munkásszervezetek megalakulását, a munkás—tőkés viszonyt nem szervezeteik, hanem egyének közti viszony kereteiben kívánja megoldani. Még az olyan szervezeteket, intézményeket is rosszallja, amelyek az önálló munkásszervezetek irányába való fejlődés esetleges bázisai lehetnének. Ellenzi a munkáskaszárnyák építését is, s helyettük az ún. cottage-rendszert javasolja, hogy ne zsúfolódjanak egy helyen össze az „izgulékony munkások". A biztosítást is jobb szeretné decentralizáltan megoldani, mintsem egy központi segélypénztáron keresztül, hiszen „... a központi pénztár meghonosítása a munkaadó és munkás közt feszült viszonyt fogna teremteni. Kölcsönös közeledés helyett ... azt kellene tapasztalnunk, hogy míg egy részről a munkások az egyes telepek tulajdonosaitól teljesen függetlenített önálló egyetemes segély- és nyugdíjpénztáruk kapcsa által összefűzve, és ebbe vetett bizalmuk következtében, a munkaadókkal szemben, és nem ritkán ellenökben, tömörülnének; — addig másrészről viszont a munkaadók is, a munkásokkal szemben, külön táborba csoportosulnának. Az ily csoportosulások éles határvonalat szabnának e két egymásra utalt osztály közt, melyeken belül mindegyik fél csak saját érdekét keresné."[137]

Hogy e javaslatok igen-igen elavultak, azt nemcsak a munkások érzékelték, amikor Brüllt is a „hamis munkásbarátok" közé sorolták, hanem a Nemzetgazdasági Szemle recenzense is, mondván, hogy a törekvést ugyan pozitívnak tartja, mert azt sejteti, hogy végre Magyarországon is fog történni valami, de e terveket, amelyek „... még a katheder-szocialisták által felállított követelményeket sem merítik ki", elégtelennek minősíti.[138]

A liberális sajtó persze önmagáért is foglalkozik a szocializmussal, s időnként — általában külföldi hírekhez kapcsolódva — a szocializmusról, munkásmozgalomról, a szociáldemokrata pártokról, nagyobb sztrájkokról stb. is híradást ad. De jól érthető célzással a konzervatívok sürgetéseire, mégis tiltakozik az ellen, hogy hazai dolgaikban ezekre tekintettel legyenek.

A Magyar Pénzügy — amely kétségtelenül egyike azon lapoknak, amely viszonylag gyakran foglalkozik e témával — egy 1883-as cikkében ezt meg is

[135] *Brüll Lipót:* i. m. 51.
[136] I. m. 28.
[137] I. m. 29.
[138] Lásd a 134. jegyzetet.

fogalmazza. „A külföldi társadalmi mozgalmakat tehát csakis mint az emberi művelődés újabb mozzanatát kell szemmel kísérni, hazai viszonyainkra *jó lesz azonban ezeknek semminémű fontosságot tulajdonítani.*"[139] (kiemelés az eredetiben)

A szocializmus bírálatát azért e cikk is elvégzi, s természetesen többnyire „őrültnek" tartja. Bizonyos ismeretet elárul, így meghivatkozza a nevesebb szocialista írókat, Marxot is, akit ő is „mély tudományúnak" tekint, de egyáltalán mind elméleti, mind gyakorlati szempontból nem tulajdonít túl nagy jelentőséget ennek az áramlatnak.

Nem hisszük, hogy ez véletlen, vagy puszta tájékozatlanság lenne a szerzőtől. Sokkal inkább arra gyanakszunk, hogy nagyon is konkrét célja van, az, amit a liberálisoknál már többször jeleztünk. A konzervatív tendenciákkal szemben — amelyek általában felértékelték a konkrét veszélyt, a liberálisok láthatóan úgy válaszoltak, hogy lebecsülték, Magyarország tekintetében mindenképpen, de Nyugat országainak mozgalmai esetén is.

Ez a vonulat nemcsak a szocializmus elméletével foglalkozó cikkekből derül ki — amelyeknek száma meglehetősen kevés —, hanem azokból az írásokból is, amelyekben a gyakorlati politikai eseményekkel, a konkrét munkásharcokkal és szervezeti eseményekkel foglalkoznak. Távol áll tőlük az a „világvég hangulat", amelynek alapján a konzervatívok állandóan a dolog sürgősségére és fenyegető voltára utalnak, s nagy magabiztossággal gyűjtögetik azokat az adatokat, amelyek azt bizonyítják, hogy „az ördög mégsem olyan fekete". Bizalmuk ekkor még megingathatatlan, hisznek abban, hogy mint ahogy eddig mindig történt, a társadalom most is mintegy automatikusan megtalálja majd a megoldást.[140] A szocialisták törekvéseit sokszor kimosolyogják, jelszavaikat „szép frázisoknak" minősítik.[141] Számos példát hoznak arra, hogy a munkásmozgalom, a szocializmus egyre szelidül, s korántsem oly riasztó, mint azt a „jámbor lelkek" vélik. Felfedezik az angol munkások józanságát, de megdicsérik emiatt a franciákat, a németeket, de még Bebelt magát is.[142] A sztrájkokról írva sem riadoznak, elismerik jogosultságát, sőt, „fontos közgazdasági tényezőnek" tartják. Persze a túlzásokat elvetik, s azt is bizonygatják, hogy ez a munkásoknak sem jó.[143]

Végül, lassan-lassan a magyar munkásmozgalmat is észreveszik, de nyugodtan reagálnak, hiszen ebben is azt látják bizonyítva, hogy nem félelmetes az ellenfél. A Magyar Pénzügy 1885-ben még meg is dicséri a magyar szocialistákat mértékle-

[139] *Saenger Mór:* A szocialista eszmék fejlődéséről. M. P. 1883. 47—48. sz.

[140] Pl. *Szántó Sámuel:* A modern szocializmus. M. K. L. 1885. 32—33. sz.

[141] Nemzetközi munkáskongresszus. M. P. 1886. 37. sz.

[142] Pl. Újabb munkástörekvések. Magyar Nemzetgazda 1886. 38. sz.; Mérsékelt szocializmus. uo. 1886. 37. sz. Nemzetközi munkáskongresszus. M. P. 1886. 37. sz.; Az Internationale. M. K. L. 1889. 31. sz.; Józan szocialisták. M. K. L. 1889. 49. sz.; Fog-e győzni a szociáldemokrácia? M. P. 1890. 52. sz.; A munkások vétkei. M. P. 26. sz. stb.

[143] Pl. A sztrájkok ellen. M. P. 1886. 22. sz.; Hivatalos strike-statisztika. M. P. 1888. 4. sz.; A strike gazdasági jelentősége. M. P. 1889. 21. sz.; Strike és szocializmus. M. P. 1889. 20. sz. stb.

tességük miatt, s ugyanakkor üt egyet az agráriusokon, antiszemitákon: „A gyűlés lefolyása megerősítette azt, amit mindig állítottunk, ti. hogy Magyarországon, anarchistákról nem is szólva, a német értelemben vett szocialisták nem léteznek. Igenis, van, Magyarországon is van munkáspárt, melynek van külön programja, mely részint alaposan indokolt, részint pedig csak vélt érdekek istápolását tűzi ki célul, de ha van agrárius párt, van iparos párt és van antiszemita párt, szintén különös érdekek támogatása végett, miért ne létezhetnék munkáspárt is? ... A szocializmustól a magyar munkások nagyon távol állnak és követeléseik egyike sem olyan erős, mint pl. az agrárius pártnak az a követelése, hogy a kormány, mellőzve minden más osztályt, összes figyelmét a földbirtokra fordítsa."

A Magyarországi Általános Munkáspárt programját elemezve ugyan azt mutatja ki, hogy „... vannak tévedései, talán több is, mint más pártok, illetve osztályoknak ...", s valóban, minden követeléséről — az általános választójogtól a nyugdíjpénztárig — kimutatja, hogy vagy naiv, vagy pedig megvalósulása káros lenne, de mégis toleranciát javasol vele szemben mindaddig, amíg „rendesen viselkednek" és persze azt, hogy követeléseikkel ne törődjenek, az államnak eszébe se jusson a dolgoknak elébe menni.[144]

Kétségtelen, hogy ez a felfogás — amely nemcsak politikai ideológiai értelemben liberális, hanem az uralom gyakorlása „technikáját" tekintve is, ami a burzsoáziánkra és a kormányra nem volt elmondható — a kilencvenes évekig nem volt feltűnően ritka jelenség. A már többször idézett Magyar Pénzügy nagyon határozottan, a Magyar Nemzetgazda vagy a Magyar Kereskedők Lapja talán kissé bizonytalanabbul ezt a vonalat képviselte. Noha többnyire német példákon élték ki liberális felháborodásukat s botránkoztak meg a munkás egyesületek üldözésén, leszögezve, hogy azt soha nem a német nagyipar kérte,[145] alkalmanként Magyarországra is érvényesítik elveiket. És itt olyan megfogalmazásokat is találunk, amelyek majd csak 15—20 év múlva lesznek ismét — de már egy más vonatkozási rendszerben — szalonképesek. A Magyar Nemzetgazda egy cikke például leszögezi, hogy a sztrájk jogos, még akkor is, ha mindkét fél számára inkább kárt, mint hasznot hoz, „mert ez az egyedüli fegyver a munkások kezében, amellyel a munkaadók önkénye ellen fölléphetnek". És határozottan kiáll amellett, hogy ezen iparon belüli konfliktust a benne érintett felek közti tárgyalásokon kell megoldani. Az állami beavatkozást, esetleg a gyülekezési és egyesülési jog korlátozását mind elvi, mind gyakorlati, hasznossági szempontból elveti.[146]

Láttuk, a magyar ipartörvény is ezen az elvi alapon állt, más dolog persze az, hogy a kormányzat és a rendőri hatóságok korántsem mutattak mindig ilyen mérvű toleranciát a sztrájkolókkal és a munkásegyesületekkel szemben. Mintegy két évtized múlva a már idézett Ferenczi Imre bírálni is fogja a kormánypolitikát ezért, szinte szó

[144] Magyar szocialisták. M. P. 1885. 6. sz.
[145] A sztrájkok ellen. M. P. 1886. 22. sz.
[146] A munkaszünetelés. Magyar Nemzetgazda. 1883. 33. sz.

szerint megismételve, de most már tényként állapítva meg azt a jóslatot, amit a fentebb ismertetett cikk tartalmazott: egy ilyen politikai gyakorlat „... a szocializmus karjaiba űzné és titkos egyesületek alapítására ösztönözné ..." a munkásokat.

Ilyen megsejtésekre hozhatnánk még példákat. A Magyar Pénzügy néhány alkalommal a német szociáldemokráciáról rendkívül pozitívan beszél, sőt, a német politikai tagozódás egy olyan elemeként ismeri el, amelynek pozitív szerepe van az „államszocializmus", az antiliberális, protekcionalista gazdaságpolitikával szemben, s félreérthetetlen az a célzása, hogy álláspontjából a liberálisok is tanulhatnának. „Van azonban a német birodalmi gyűlésben egy párt, mely valamennyi párttal szemben ellenzéket képez, kivételes álláspontot foglal el, amint kivételes a párt helyzete a társadalomban, és ez a szociáldemokraták pártja. Ez a párt most is (a szabadkereskedelem ügyében tett állásfoglalására utal) képes volt bebizonyítani, hogy a lakosság zömének, a munkások érdekeit képviseli."[147] Ez a hang persze igen ritka, de az kétségtelen, hogy 1890 környékén már felvetődik, hogy a szociáldemokrácia elleni küzdelemben más eszközök is lehetségesek, mint a totális ellenállás, a rendőri beavatkozás, vagy pedig a gúnyos negligálás. S szemben azzal a konzervatív érveléssel, mely szerint a szociáldemokrácia növekedése a liberalizmus eredménye, megfogalmazzák, hogy a helyzet éppen fordítva áll, „... a szociáldemokrata párt nem lelkiismeretlen agitációk, hanem a német birodalom politikai és gazdasági viszonyainak szülöttje ... Mert az egymillió német szociáldemokrata választó közül csak egy kis töredék tartozik a szociáldemokrata tanok feltétlen hívei közé. A nagy tömeg szociáldemokrata jelöltekre szavazott, mert a létező állapotokkal elégületlen, mert az uralkodó német belpolitikát elítéli..."[148]

Az angol fejlődésre való utalások így válhatnak igazán érthetővé. Ezekben az években a szociálpolitika elvi lehetőségét egyre inkább kezdik elfogadni, de annak nem német, hanem angol változatában, nem állami beavatkozás, hanem a két szemben álló fél, a burzsoázia és a munkásság alkujának, szabályozott harcának eredményeként. Ezen az alapon a Magyar Pénzügy gyanakodva fogadja a hírt, hogy II. Vilmos 1890-ben nemzetközi értekezletet hívott össze a gyári törvényhozás tökéletesítésének tárgyában, s ugyanígy a pápa ez irányú érdeklődésének megnyilvánulását is finoman bírálja.[149]

Azonban e példák többnyire külföldre utalnak, magyarországi érvényességüket még nemigen akarják elismerni. Azt már látják, és mondják is, hogy ott, ahol *van* munkásmozgalom, azt csak erővel nem lehet leküzdeni, ott adni is kell: „Mindent, ami a szociáldemokraták mai követelésében jogosult, teljesíteni kell."[150] De Magyarországon? Újra és újra visszatér az érvelés: mindez „... reánk nézve kevés érdekkel bír".[151]

[147] Német vámmérséklési indítványok. M. P. 1889. 44. sz.

[148] Egy millió német szociáldemokrata. M. P. 1890. 9. sz.

[149] A nemzetközi gyári törvényhozás. M. P. 1890. 10. sz.; A munkásvédelmi értekezlet. M. P. 1890. 14. sz.

[150] Lásd a 148. sz. jegyzetet.

[151] Pl. A munkásvédelmi értekezlet. M. P. 1890. 14. sz.

Mondják ezt még akkor is, amikor már regisztrálják egy harcosabb és erőteljesebb mozgalom jelentkezését, s amikor megállapítják, hogy a sztrájk nem ritka jelenség Magyarországon sem. „Nincs még oly iparunk — hangzik a rezignált beismerés —, mely nagyobb számú munkást foglalkoztathatna, de már annyira »nyugati« ország vagyunk, hogy legalább a nyugat minden kellemetlenségeit sorban megízleljük."

Ebben a cikkben ezt a megállapítást egy olyan érvelés követi, amely mintha megfeledkezett volna arról a korábbi állításról, hogy a sztrájknak pozitív eredményei is vannak; most a sztrájk értelmetlenségéről beszél, arról, hogy a munkások így semmit sem érhetnek el. A viszonyok vastörvényeit emlegeti, s azt, hogy ezeken még a szocialisták álma, egy hatalmas szocialista állam sem változtathatna.[152]

Ez persze érvnek kevés, s más „megoldás" után kell nézni. S csakhamar felfedezik a nagy érvet: „Magyarországon önmagától sohasem képződhetnék szociális-párt ...", ha azt nem importálnák német és cseh munkások.[153]

Láthattuk, hogy a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulójára az ortodox liberalizmus elvileg már hajlandó a megújulásra, a szociálliberalizmus bizonyos nézeteinek elfogadására, de gyakorlatilag még nem készült fel rá. Ebben minden bizonnyal szerepe volt a magyar ipar viszonylagos elmaradottságának, annak, hogy talán néhány nagyobb üzemet leszámítva a magyar burzsoázia valószínűleg nem is lett volna képes más munkáspolitikára.

Ennek megfelelően a magyar politikai életben nem is találkozhatunk olyan törekvésekkel, amelyek a munkások gyakorlati harcának — beleértve az egyesülési jogot — kereteit megteremteni vagy tágítani kívánták volna. Amint láttuk, a törvényhozás liberális alapon állt, de a kormányt senki nem akadályozta, sőt inkább biztatták arra, hogy a jogalkalmazásban a munkásokkal szemben sajátosan értelmezze e törvényeket. Az 1875-ben kiadott 1508. számú belügyminiszteri rendelet gyakorlatilag megtiltotta a munkások szakszervezeti típusú egyesülését. Nem kétséges, hogy e tilalom azt célozta, hogy megakadályozza a munkásoknak a tőkésekkel szembeni harcát — ugyanis bármily paradox, a politikai egyesülést lehetővé tette, még ha korlátok közé szorítva is.

Ferenczinek igaza van akkor, amikor kimondja, hogy a liberális — tehát egyenlően mérő — ipartörvények ellenére a kormány rendeleti úton végül is „... a munkásoknak a munkaviszony befolyásolására irányuló minden hatályos megnyilvánulását az államnak egyoldalúan érvényesített kényszerhatalmával megtiltotta".[154] S e tilalom gyakorlatilag is érvényesült a 19. században mindvégig, hisz a belügyminiszter sorra utasította el az olyan munkásegyletek alapszabályait, amelyekről feltételezhető volt, hogy a bérharcban is fel kívánták használni. A sztrájkra való felhívást, gyűléseket tiltották, a szervezőket kitoloncolták vagy más módon zaklatták, sőt egy 1894-ből származó rendelet alapján az ilyen tevékenységet „közrendellenes és rendőrileg

[152] Sztrájk és következménye. M. P. 1890. 45. sz.

[153] Szocializmus hazánkban. M. K. L. 1890. 20. sz.

[154] *Ferenczi Imre:* i. m. 23.

elfojtandó zendülésnek" tekintették.[155] Egyet kell értsünk Ferenczivel akkor, amikor ezen jogi helyzetet a magyar politikai tagozódásból és politikai rendszerből származtatta, ahol a kormány egy olyan parlamentnek volt felelős, „... amely bár — sajnos — alig foglalt ugyan magába iparos munkaadó elemeket, de amely egész genezisénél fogva magát a választójog nélküli munkások nagy tömegétől teljesen függetlennek tudta, mely a szükséges szociális felvilágosodottsággal nem bírt, avagy abban az éppen akkor nálunk teljes virágjában álló manchesteri felfogás által akadályoztatott meg."[156]

Láttuk, hogy a konzervatív áramlatok minden liberalizmus-bírálatuk ellenére sem vetették fel *ezt* a kérdést, de nem is tehették, mert „munkásbarátságuk" éppúgy, mint a liberálisoké, „hamis munkásbarátság" volt, nem a munkások helyzetének javítására, hanem a valóságos politikai-ideológiai ellenfél ellen irányult. Csak ebben az összefüggésben érthetjük meg a „munkásmozgalom nélküli kapitalizmus" ezirányú megnyilvánulásait, és ez adhatott még — igaz, hogy már csak rövid időre — aktualitást Magyarországon az ó-liberalizmus talán egyetlen nagyobblélegzetű, a „munkáskérdéssel" foglalkozó elméleti írásának, Pulszky Ágost 1890-ben megjelent röpiratának,[157] amely Európa nyugati részén már menthetetlenül anakronizmusnak számított volna.

A korszak moralizáló irodalmában, amely nemegyszer még a liberálisokat is befolyásolta, szinte megdöbbentő a higgadt, szenvtelen, a klasszikus közgazdaságtan képviselőinek őszinte, cinikus nyíltságára emlékeztető hangnem, amely ezt az írást mindvégig jellemzi. Meg kell valljuk, hogy olvasása — noha irritálta személyes elkötelezettségünket — üdítő volt abban a szórengetegben, amelyen átrágtuk magunkat. Pulszky valóban azt írta le, amit gondolt, s egy tudós tárgyilagosságával. Ugyanakkor lemondva arról, hogy mestersége szokásos attributumait, a kuszaságot, a tudálékosságot, a tekintélyekkel való igazolást stb. alkalmazza; művét annak írta, ami: magasszintű politikai publicisztikának.

Kis „csalásokat" felfedezhetünk benne, de azt egy percig sem állítja, hogy semleges, hogy érdekek feletti, hogy „tiszta tudományt" művel — egy igazi tudós szellemi fegyverzetével ellátva politikusként, politikai gondolkodóként lép elénk ebben az írásában. Később még találkozhatunk majd ilyen írásokkal, s talán nem véletlen, hogy azok szerzői közül többen — a Huszadik Század gárdájára gondolunk — tanítványai voltak, s ha közülök többen eszméikben túl is jutottak rajta, az őszinteség, tudósi tisztesség, egyszóval morális tartás, élet- és alkotói stílus tekintetében joggal tarthatták egyik mesterüknek.

Pulszky e művében határozottan leszögezte saját ideológiai-politikai platformját, s meg kell mondjuk, ebben sem volt sok társa. A klasszikus liberalizmus álláspontja volt az övé; a „valóban felvilágosult önérdeket" tartotta a legbiztosabb kalauznak „a

[155] I. m. 32–33.

[156] I. m. 20.

[157] *Pulszky Ágost:* A munkáskérdés. Bp. Eggenberger, 1890.

társadalmi versenygések bonyodalmaiban"[158] — s problémája tárgyalása során mindvégig ehhez tartotta magát.

A könyv felépítése, gondolatmenete egyszerű és világos. A „munkáskérdést" a nagyipar kifejlődésével párhuzamosan fejlődő problémának tartja, s lényegét tekintve megoldhatatlannak. A szónak persze csak abban az értelmében, hogy az az érdekkülönbség, amely a tőke és a munka között fennáll, megszüntethetetlen, s így következménye, a munkás és a tőkés, a munkásosztály és a burzsoázia közötti harc is. E jelenségeket a termelés adott rendjében magától értetődőnek ítéli, s így — mivel a társadalmi berendezkedésnek ezt a formáját tartja a lehető legjobbnak — problémát legfeljebb az jelenthet, hogy ezen ellentmondásnak olyan működési teret kell biztosítani, amely az ipar fejlődésével párhuzamosan változó „munkáskérdés" kezelésének leginkább megfelel.

Az ellentét tehát feloldhatatlan, de ez nem jelenti egyszersmind azt is, hogy a társadalom alapviszonyaiban változtatásokat kellene életbeléptetni: a fejlődés természetéhez tartozik, hogy ellentmondásokat hoz létre, s hogy ezek megoldása — noha sohasem véglegesen — ugyancsak magában a fejlődésben van. Ahogy a munkás—tőkés ellentétet mindig a fejlődés meghatározott foka konkretizálja, úgy a megoldás is mindig konkrét lehet, csak és kizárólag az aktuális megjelenésre vonatkozhat. Ebből egyenesen vonja le következtetését: végzetes politikai ballépés volna a megoldást „... feltételeinek természetes alakulásán túl siettetni".[159]

Kiindulópontja tehát a következő: meg kell határozni, hogy Magyarországon a „munkáskérdés" milyen stádiumban van; a probléma kezelésére vonatkozó javaslatokat csak ebből lehet felépíteni.

Helyzetértékelése egybevág a kor ítéletével: „munkáskérdés" még igazán nincs Magyarországon, s ami van, az „nem honi iparcikk, hanem behozott termék". De ami szokatlan, az az, hogy rögtön hozzáteszi: „De ezen nincs mit örülnünk, és nincs is okunk azt hinni, hogy ezért kevésbé komoly, vagy könnyebben volna megoldható, mint másutt. Ugyanabban a mértékben, amelyben meggyökeresedik a nagyipar, párhuzamosan szükségképpen jelentékenyebbé válik az anyagi munka sorosainak érdeke is." Ha tehát nincs komolyan veendő „munkáskérdés", az nem magyar sajátosság, nem dicsekedni való tény, hanem a fejletlenség következménye, mindenekelőtt a gyáripar fejletlenségéé. S bár elismeri, hogy az ipar növelése a munkások számának növekedését, s ezáltal a „munkáskérdés" tényleges megjelenését s vele együtt a hozzátartozó problémákat is meghozza, mégis „iparpárti", mondván: „De valamint a műveltség azon színvonala, amelyre Nyugat-Európa fellendült, nagyobb jótétemény az illető nemzetekre, mint aminő bajt képeznek a szocialisztikus áramlatok, úgy a nagyipar, amely mind a kettőnek eszközlője volt, reánk nézve is nagyobb szükség, mint aminő kárral járnak azok a veszélyek, melyeket nálunk is a társadalomban okvetlenül elő fognak idézni. *S éppen azért bátran állíthatjuk, hogy a*

[158] I. m. 85.
[159] I. m. 86.

munkáskérdés megoldásának előzménye nálunk magának a munkáskérdés feltételeinek megteremtésében áll: a kapitalisztikus nagytermelésnek meghonosításában."[160] (kiemelés az eredetiben)

Józan, higgadt helyzetelemzés, s nem véletlen, hogy tartalmában megegyezik — ha következtetéseiben nem is — Engelsnek a magyar Szociáldemokrata Párthoz intézett üzenetével. Ha Engels üzenete azoknak szólt, akik a fejlődésben bízva a kapitalizmus szörnyűségeinek kikerülésében reménykedtek, Pulszky azok ellen érvelt, akik e várható szörnyűségekre hivatkozva a fejlődés ellen léptek fel, nem akartak „nyitott szemmel a pusztulásba rohanni".

Érvelése következetes. Magyarország — a pusztulás terhe mellett — nem kerülheti el a kapitalisztikus termelést; a nemzet égető problémáit — a kivándorlástól az ország függetlenségéig — csak egy fejlett ipar alapján lehet megoldani. Az agrártársadalom sem stabilizálható, s figyelmeztet arra, hogy a parasztság is nyitott lesz, mert a fejlődés során nyitottá kell váljon az átalakulásra. Bizonyítékként Írország, Lombardia és Oroszország parasztságának helyzetére és mozgalmaira utal. Nemsokára már a magyar agrárnépesség is bizonyíték lehetne — sőt, már ekkor is az, hisz a kivándorlás, az alföldi szektamozgalmak terjedése stb. már ekkor is figyelmet kelt.

A „munkáskérdés" kezelésére tehát csak olyan eszközök vehetők igénybe, „amelyek a kapitalisztikus termelés minél erőteljesebb kifejlődésével megférnek". S mivel a magyarországi helyzet sajátos, a nyugat-európaitól különbözik, ezért „... ennek kellő méltatása nélkül válságossá alakulhat minden rendszabály, amely önmagában és másutt esetleg üdvösnek volna tekinthető, de nemzeti politikánk céljaival össze nem egyeztethető".[161]

Az előttünk járók példájából való okulást ő tehát másként fogja fel, mint a társadalom különböző „csodadoktorai". A történelmi fejlődés egészét kísérli meg értelmezni, s a kapitalista termelés folyamatának kibontakozását kétségkívül korrekt módon ábrázolja. Minden moralizálástól mentesen állapítja meg, hogy a nagyipar alapjaiban alakította át a társadalmat, pusztítja a kisipart, a társadalom struktúrájában hatalmas változást hoz az agrárnépességre nehezedő nyomása által, s hogy megingatta a hagyományos arisztokrácia politikai és társadalmi fölényét. Arra is felfigyel, hogy ezt a folyamatot a munkásság szerveződése kíséri, amely megtanulta a „szövetkezés titkát", s nemcsak a gyáripar, hanem a kismesterek ellenében is, ezáltal két tűz közé szorítva azokat.

Valóban finom elemzéssel mutatja ki, hogy a kisipar helyzete roppant sajátos lett: a gyáriparral szemben védelmet óhajt, de saját megoldása nincs, mivel alkalmatlan a társadalom vezetésére, viszont a mások által kínált védelmet nem fogadhatja el, hiszen az vagy létében, vagy mozgásszabadságában korlátozza.

[160] I. m. 3—4.
[161] I. m. 8.

Kapitalizmus-elemzése helyes, és sokban egybevág a marxisták felfogásával. S következtetése nemkülönben, hisz ebből a helyzetből magyarázza meg a különböző antikapitalista és antiliberális irányzatok kialakulását.

Ezeknek két típusát különbözteti meg, amelyek két „merőben különböző" osztályhoz kötődnek: „A munkások szemében a szocializmus a társadalomnak eszményi szervezete . . ."; „Viszont, ahol túlnyomólag az ősi földbirtok kiváltságosai irányozzák a társadalmi politikát, annak kívánatos eredményeként oly állapot dereng képzeletükben, amely az állandóság biztosítékaival lássa el a nagytőke által fenyegetett túlsúlyukat, és amelyben egyrészről a munkástömegek jelenlegi szükségleteinek kielégítése biztosíttatnék, másrészről a termelés tényezőinek felhasználása állami egyedáruság tárgyává válnék, s így közvetve a saját kezeikben összpontosulna."

Természetesen mindkét irányzatot elveti. De míg az elsőt egyszerűen lehetetlennek tartja, mivel az nem képes értékelni az „egyéni kezdeményezés jelentőségét", a másodikat veszélyesnek, mert lehetségesnek ítéli. „Hiszen a szomszéd német birodalom gazdasági politikájának jelenségei nagyrészt csakis oly tervek feltevéséből magyarázhatók, amelyek indokaikat az imént érintett törekvésekben lelik." Az így létrejöhető állapotot szívéből elveti, mert az a társadalom, amely ezen az alapon nyugszik, számára elviselhetetlen „kaszárnyaszocializmus" lenne, ahol „. . . a munkások egy időre viszonylag kedvező helyzetnek örvendenének a középen álló osztályok rovására, s csakis a hatalom birtokosai emelkednének ki megközelíthetetlen magasságban a különben merő síkságot képező társadalomban".

Társadalmi ideáljának ez az állapot élesen ellentmond, hisz az a liberalizmus elveinek megfelelően éppen a mozgást, a szabadságot, a kasztok eltörlését, a fokozatos, de állandó mobilitást, a társadalomnak egy finoman strukturált formáját feltételezi, s így szemben áll minden megmerevítéssel, az állami hatalom biztosította mozdulatlansággal.[162]

Láttuk, hogy ezen áramlatokat a kapitalista fejlődés következményeként fogta fel, és abból magyarázta. Természetesnek tartja, hogy ezek a maguk elméleteiket létrehozták, és ezért szükségesnek az eszmei harcot velük szemben, de jó liberálishoz méltóan nem ellen-elmélettel, hanem az elméletek, az ideológiák társadalmi hasznosságának kétségbevonásával. Az elmélettel a praxist állítja szembe és úgy véli, hogy az elmélet már jellegéből következően sem használhat a társadalom problémáinak megoldásában.

Kétségtelen, hogy ebben is egyre inkább anakronisztikus lesz az ortodox liberalizmus, hisz ha valamikor, akkor éppen a századforduló környékétől lesz igaz Musil megállapítása, hogy „. . . filozófia nélkül ma már csak közönséges bűnözők merészelnek embertársaiknak ártani".[163] Pulszky pragmatizmusa viszont magát az elméletet iktatná ki, s a helyzet egyik veszélyes vonásának tartja, hogy „. . . az

[162] I. m. 12—18.

[163] *Musil:* A tulajdonságok nélküli ember. Bp. Európa, 1977. I. k. 269. (Tandori Dezső fordítása)

elméleteknek, merőben elvont tételeknek s azokból levezetett következtetéseknek aránytalan és illetéktelen szerepet tulajdonított a közösség; hogy úgy az államférfiak, valamint a munkások, nagyrészt előzetes tanok és általános fejtegetések nyomán indultak, terveztek és követeltek ... Az álkövetkezetesség, amely mindenekfelett az elmélet rendszerességét tekinti, s a végletekig levonja a logikai okoskodás fonalán a tetszetősen szabatos eredményeket, megtéveszti a társadalmi állapotok szemléleténél a helyes ítéletet, megzavarja a távlat szabályainak kellő tekintetbevételét, meghamisítja az érzéket a dolgok természetes arányai és mértékei iránt".[164] S példái, Lassalle, Marx, Rodbertus, de a szabad kereskedelem „doktrinerei" és a munkás-osztalék hívei stb. egy csoportba kerülnek, mint olyanok, akik „csodaszereket" keresnek.

Véleménye szerint a tudomány jelentőségének félreértéséről és megállapításainak hamis értelmezéséről van itt szó. A tudomány ugyanis elvonatkoztat, törvényeket keres, de képtelen arra, hogy a gyakorlatot a maga teljességében átfogja — ebben persze igaza van —, s így a politikában szükségszerűen hibás az az álláspont, amely elvont elméletekkel kívánja irányítani a mozgalmakat.

Végkövetkeztetése tehát így szól: „... a legegészségesebbek a viszonyok ott, ahol az ily mesterkélt felfogások a legkevésbé hatottak akár a küzdelmek, akár a kiegyenlítések folyamataira, s ahol túlnyomólag a gyakorlati körülmények pillanatnyi igényeihez, a szemben álló erők mindenkoron érvényesülő valódi arányaihoz idomultak a törvényhozási intézkedések."[165]

A „munkáskérdés" helyes kezelésére Angliát állítja példának, de alapfelfogásával megegyezően ezt sem úgy, hogy az ottani intézményeket kell átvenni, hanem módszerként, annak példájaként, hogy a problémák megoldásában a konkrét viszonyokból kell kiindulni. Belátja ugyan, hogy a nemzetek közötti érintkezés miatt nem lehet lebecsülni a szellemi mozgalmak „világpolgárias" természetét, de arra is utal, hogy ezek hatása nem annyira a néptömegekre, mint inkább az uralkodó osztályokban jelentős. Belátás esetén tehát lehetőség van arra, hogy mégiscsak a magyar viszonyokból határozzák meg a szükséges reformokat — ha azok valóban szükségesek. Azonban akkor nemcsak beszélni kell róluk: „... amennyiben a munkások érdekében engedmények tétetnek, azok ne teoretikusak és pusztán látszólagosak, hanem valódiak és kézzelfoghatóak legyenek."[166]

A továbbiakban a lehetséges konkrét reformokat veszi szemügyre. Elsőként a politikai természetű kérdésekkel, így a választójog problémájával foglalkozik.

Elvben helyesli a munkásoknak azt a törekvését, hogy befolyásra törekszenek a politikai életben, és intézményi biztosítékok létrehozását követelik, mert ezek nélkül a tőke birtokosaival szemben kivívott sikereik bizonytalanok lesznek. De e törekvéseknek véleménye szerint határt kell szabjon az „összesség érdeke" — s nem habozik

[164] *Pulszky Ágost:* i. m. 19—20.
[165] I. m. 21—24.
[166] I. m. 26.

kimondani, hogy ez az „általános érdek" nem más, mint ami. „... a tőkegyarapítás leghathatósabb eszközének, a gyáriparnak honosítására és fejlesztésére irányul".[167]

Az adott magyar viszonyok közt ezen érdek védelmében az általános választójog bevezetését visszautasítja. Egyrészt azért, mert a politikai jogok birtokosai politikai döntéseikben nemcsak saját érdekeiket képviselik — így tehát nem feltétlenül szükséges —, de sokkal inkább azért, mert károsan befolyásolhatná az „összesség érdekeit": politizálná a munkás—tőkés harcot, illetve Magyarország fejletlen társadalmi viszonyai közt, ahol nagyszámú a falusi népesség, amely országos szervezkedésre képtelen, partikularizmust szülne. A helyi befolyások alatt aztán olyan politikai tényezők erősödhetnének meg, amelyek szemben állnak az ipari munkásság érdekeivel is, nem a fejlődést, hanem a már elértnél is alacsonyabb szintre való visszaesést eredményezné.

A falu esetleges uralma a város felett — ez az, amit konkrét veszélynek tart. Nem nehéz ebben a feudális, illetve agrárius erőktől való félelmet felfedezni, s azt sem, hogy ezzel szemben szívesen látná az ipari tőke és a városi munkásság összefogását: „Ha lehető volna oly választási cenzus megállapítása, amely csakis a fegyelmezett, városi és gyári munkásokra terjeszkednék ki anélkül, hogy azon vidéki tömegek is részesülnének benne, amelyeknek amazok mintegy természetes kiválasztás útján alakult arisztokráciáját képezik, úgy ez Magyarországon ma is aligha járna nagyobb veszéllyel."[168] De mivel ezt megoldhatatlannak látja, a választójog fokozatos kiterjesztése mellett a munkások politikai tevékenységét inkább a helyi és ipari helyhatóságok önkormányzati tevékenysége irányába kormányozná, amely egyrészt politikai iskolázottságot adna, másrészt pedig közvetlenebb problémáikhoz kapcsolódna. S úgy véli, hogy itt kialakíthatnának olyan pozíciókat, amelyek ellensúlyozhatnák a központi döntések rájuk nézve kedvezőtlen hatásait.

A munka—tőke viszony politikai viszonnyá alakulását tehát erőteljesen ellenzi, s természetesen a munkásosztály politikai önállóságát, autonómiáját is. A továbbiakban még pontosabban megérthetjük ennek okát, mert ki is mondja: az ipari tőke fejlődését a korabeli viszonyok között a munkásság politikai befolyásának növekedése károsan érintené. A munkásság ugyanis, konkrét céljait követve, a burzsoáziának politikai ellenfelévé válna, és szövetségese lehetne más antiliberális és antikapitalista politikai erőknek, az agrárizmusnak vagy az ultramontánizmusnak.

Már korábban is láttuk, hogy a liberálisok komolyan féltek ettől a lehetőségtől, s a német példában ennek megvalósulását látták. Pulszky nemkülönben. E fejlődést „államszocializmusnak", „kaszárnyaszocializmusnak" nevezte és mélyen kárhoztatta.

A konkrét munkásköveteléseekkel (munkaszünet, .. unkaidő, bér, munkásvédelem, segélyezés és biztosítás stb.) szembeni állásfoglalásán is látszik ez a meghatározottság: a konkrét megoldások keresésében az vezérli, hogy azok ne az „államszocia-

[167] I. m. 29.
[168] I. m. 32.

lizmus" irányába vezessenek, de ugyanakkor csökkentsék a konfliktusok élességét, mert az természetesen a problémák átpolitizálásához, az állami beavatkozáshoz, illetve a munkások politikai szervezkedésének siettetéséhez vezetne.

Javaslatai tükrözik már a liberalizmus változásait, de azt a döntő lépést még nem láthatjuk, amit a szociálliberalizmus megtett: az államot még mindig csupán az „éjjeliőr" szerepében fogadja el, s a termelésbe, az itt keletkező konfliktusok kezelésébe való beavatkozását élesen ellenzi.

Viszont másik oldalról azt hangsúlyozza, hogy a tőkések „ridegsége" gazdaságilag is rossz magatartás, s a kizsákmányolásnak az a formája, amely a legkisebb mértékben sem hajlandó figyelembe venni a munkások érdekeit, egyenesen gazdaságellenes. Az ilyen felfogást — amire Magyarországon is talált elég példát — elítéli, embertelennek és rövidlátónak bélyegzi.[169] Előrelépése abban figyelhető meg, hogy lazul már nála a klasszikus liberalizmus egyik fikciója, „a szabad egyének szabad egyezkedése", ami mint láttuk, az ipartörvényeink egyik alapelve volt, s helyette már a munkások szervezkedéséről és e szervezetek, valamint a tőkés egyezkedéséről beszél. De hozzáteszi, hogy az államnak gondoskodnia kell arról, „... hogy a munkaszerződések megkötésénél lehető jogegyenlőség álljon fenn a munkaadó és a munkakereső közt, illetőleg, hogy a kényszerhelyzetek nyomása alatt egyik fél se szenvedhessen állandóan, valamint gondoskodás arról, hogy az egyezkedésnek közegei és alkalmai mindig őszintén megadassanak."[170]

Ebben az összefüggésben fel kellett vetődjön számára a magyarországi munkásegyesületek kérdése is. Elismeri, hogy az 1884-es ipartörvény, ha egyenesen nem is tiltja, de mindenképpen nehezíti az ilyen munkásszervezetek megalapítását és a munkások és tőkések közti tárgyalásokban való részvételét. E szabályozást azon áramlat eredményének tekinti, amelyben a törvényhozás és a kormányzat a tőkének kedvezett. Megítélése szerint ez Európa-szerte így volt a hatvanas évek közepéig, s jogosnak is tartja, hisz a feladat az volt, hogy az ipart meggyökereztessék. Az ipartámogató politika közvetlen következménye volt a munkaadó védelme a munkással szemben, mert a fejletlen viszonyoknak ez felelt meg. De e viszonyok Magyarországon is változóban vannak, ha nem is annyira, mint ezt a munkások vélik. Így tehát napirendre kerülhet a szabályozás reformja, már csak azért is, mert ez előnyökkel járhat a tőkések számára is, meg azért, mert a tilalom amúgy is eredménytelen.

Úgy véli, hogy az angol tapasztalatok ezt világosan bizonyítják. Természetesen ebben az esetben is fenntartásokkal él e tanulságok magyarországi alkalmazásával

[169] Jellinek Henrik egy tanulmányát bírálja, amely a munkaszüneti napok számát évente 14—30 napban — tehát csak minden 4. vagy 2. vasárnapban — kívánja maximálni. Egy eléggé elterjedt érveléssel, miszerint a túl sok pihenőnap ártalmas a munkásra, mert az vagy eltunyul, vagy elzüllik. A malthusi érvelésre emlékeztető felfogást Pulszky már bírálja: „... alig lehet ... elég keményen kárhoztatni a tőke nevében hivatlanul felszólalók ily embertelen és rövidlátó kijelentéseit, amelyek több keserűségnek forrásai, mint amennyit a legjobb indulatú s legszorgalmasabban átgondolt intézkedésekkel eloszlatni lehetséges." i. m. 40—41.

[170] I. m. 51.

szemben: „nálunk természetesen nem várható, hogy egy napról a másikra akár a munkaadók, akár a munkások mindazon előkészülettel és szervezési képességgel rendelkezzenek, amelyek Angliában a százados fejlődésnek gyümölcsei; s bizonyos az is, hogy még egyszerűbbeknek és a gyáripar érdekében szigorúbbaknak kell lenni itt az intézkedéseknek, mint ott, hol az életbe már teljesen belenőttek. A koalíciós szabadságtól félni azonban nincs okunk; s mindenesetre üdvösebb, ha az állam általában, mint részrehajlatlan jóakaratú békebíró lép fel a felek előtt, mint ha azon hit terjed el, hogy csak az egyik s pedig a gyengébb és így gyanakvó félnek mutat haragos arcot."[171]

Álláspontjának lényege a fokozatosság, a konkrét viszonyokhoz való alkalmazkodás, a csak annyit adni, amennyit képesek lennének amúgy is kiharcolni. A munkástörekvéseket a kielégíthetőség határain belül elnyomni nem kívánatos, de olyan intézkedéseket hozni, amelyek a probléma elkerülése céljából Nyugat-Európát is megelőznék, „végzetes politikai ballépés" volna. A Nyugaton már megvalósult megoldásokat átvenni ugyanígy súlyos hiba volna, mert ezzel Magyarország iparát kiszolgáltatnák a fejlettebb államok iparának stb.[172]

Írásában arra is kitér, hogy visszautasítsa azok érvelését, akik sürgetik az intézkedéseket. A magyar viszonyok fejletlensége tükröződik abban, hogy itt elsősorban nem a munkásokra gondol, hanem azokra, akik politikai, erkölcsi indítékok vagy elméleti megfontolások alapján közelítenek a kérdéshez. A konzervatívokra céloz elsősorban, de azokat a radikálisokat is óvja, akik a „feltétlen igazságok és jogok evangéliumát" hirdetik. Mert ha hatalomra jutnak, kénytelenek belátni, hogy e célok megvalósíthatatlanok. A megoldás sürgetése nem azt eredményezi majd, amit tőle várnak, hanem éppen ellenkezőleg, a munkások mozgalmának erősödését — mint ahogy ezt a konzervatívok és radikálisok eddigi tevékenységének következményei bizonyítják.

Azokat viszont, akik valóban azért sürgetik a megoldást, hogy az esetleges még rosszabbat megelőzzék, igen higgadt és cinikus érveléssel nyugtatja meg: amint az államok nemzetközi viszonyában a béke fenntartása a fegyverkezés által s a diplomácia eszközeivel biztosítható, úgy az osztályellentétek megoldásában sem a „jóindulat" segít. A „közbenjáró rendszabályok" enyhíthetik a nehézségeket, megszüntethetik a csekélyebb mérvű súrlódásokat, de azért a probléma megoldása végül is az erő kérdése. „... a szilaj indulatok rombolását, a fejlődés legfőbb érdekei ellen törő vágyakat túlnyomólag mégis csak a szilárd államhatalomnak tartalékba álló erkölcsi és anyagi ereje volt képes megfékezni. A commune elpusztítása nagyobb mértékben szolgált a polgárosodás létfeltételeinek megóvására, mint az összes törvényhozási intézkedések, melyeket azóta a munkások ügyében foganatosítottak."[173]

[171] I. m. 69.
[172] I. m. 86.
[173] I. m. 83.

Ez világos beszéd, s ha csak áttételesen is, a konzervatívok igen kedvenc érvelését utasítja itt vissza, azt ugyanis, hogy a liberalizmus „megfékezése" a polgári, tulajdonos osztályok mindegyikének érdeke, mert egyébként a munkások felkelése mindent elsöpör. Pulszky éppen ezt tartja végzetes hibának. S ezen eszmék hirdetését nemkevésbé, hiszen ezzel egyrészt gyengítik a „vezérlő osztályok" magabiztosságát, másrészt pedig ösztönzik a munkásság szervezkedését. A megoldást tehát csakis a szabadelvű tanok alapján lehet megtalálni — mert mint már idéztük: „A valóban felvilágosult önérdek még mindig a legbiztosabb kalauz a társadalmi versenygések bonyodalmaiban."[174]

Kétségtelen tény, hogy a kormánypolitika közelebb állt Pulszky liberalizmusához, mint a különböző konzervatív nézetekhez, sőt, talán még „ortodoxabban" liberális volt, mint Pulszky. A munkásmozgalom megjelenésére volt szükség ahhoz, hogy ez a magatartás veszítsen szilárdságából. De ehhez mindenképpen hozzájárult az is, hogy a bázisát alkotó politikai erőkben, érdekcsoportokban is megjelentek bizonyos változtatást sürgető késztetések. Ebben is igazolták Pulszky megállapítását: ott és annyiban kell engedékenységnek felváltani a szilárd visszautasítást és elnyomást, ahol és amikor „... az erély és elszántság állásuk védelmében csekélyebb, mint az ellenük támadásra buzdító okok összessége".[175]

A tényleges változásokhoz valóban tapasztalatokra — s persze a helyzet megváltozására — volt szükség. Az „idegen tapasztalások" kevés valódi hasznot hoztak. A „munkáskérdés" megelőzése tehát nem sikerült. A „tudósi utópizmus" vagy a „józan észre" alapozó racionalizmus, mint sehol, nálunk sem hozhatott létre olyan társadalmi erőt, amely hatékonyan szólhatott volna bele a viszonyok fejlődésébe; az „eszme" mint mindig, nálunk is felsült, ha nem volt mögötte valóságos érdek. De tegyük gyorsan hozzá, a „munkáskérdésre", a szocializmusra, a „vörös rémre" való hivatkozások zömében a szándékok sandák voltak; valójában nem erre a problémára, hanem a kapitalizmus fejlődése következtében bekövetkező erőviszony-változásra vonatkoztak, s vagy a feudális eredetű intézményekhez való kötöttség fejeződött ki bennük, vagy pedig a burzsoázián belüli ellentéteknek lett egy sajátos megjelenési formája. Az egyház, a kapitalizálódó — de az ipari tőkével konfliktusos helyzetbe kerülő — nagybirtok, a kapitalista fejlődés által fenyegetett kisipar, majd a hivatalnokká züllő dzsentri érdekei és antikapitalista és antiliberális érzelmei találták meg kifejeződési formájukat más egyebek mellett a „munkásvédelemben", „munkásbarátságban" s kényszerítették rá ellenfeleikre, a liberálisokra e téren is az eszmei harcot.

Nem vitatjuk, hogy voltak olyan tudósok és nem tudósok, akik jóhiszeműen nyúltak e kérdéshez, mert valójában a munkásnép nyomora, vagy egy boldogabb jövő utáni vágy adta kezükbe a tollat, és késztette őket arra, hogy keressék a

[174] I. m. 85.
[175] I. m. 84.

„megoldást".[176] Hangjuk azonban elveszett a liberálisok és konzervatívok közti harcban, amelyben a „munkáskérdés" és a szocializmus értelmezése és értékelése, megoldásának ilyen vagy olyan formája körüli disputa egy mellékes hadszínteret jelentett, s csupán része volt egy-egy meghatározott politikai, ideológiai stratégiának. A munkásosztály még nem jelent meg harmadik erőként, s ennek megfelelően nem is vették figyelembe; szövetségesként való megnyerésére semmiféle komoly kísérlet nem történt. Ürügyként volt még csak jelen, s mert nem volt alanya a politikai küzdelmeknek, az ideológiai vitákban is csupán tárgyként szerepelt. Ferenczi Imre már többször említett könyve helyesen állapította meg, hogy a „munkaviszony mibenlétéről" egy „pseudó-patriarchalistikus meggyőződés" uralkodott, „melytől munkaadóink, nem tekintve a félszázad alatt nálunk is végbemenő »ipari forradalmat«, máig sem tudtak szabadulni".[177] (A könyv 1905-ben íródott.)

Ilyen körülmények között a fiatal és gyenge munkásmozgalomnak nem volt nehéz dolga abban, hogy függetlenségét megtartsa, hisz a csábítások nagyon csekélyek és otrombán átlátszóak voltak. Pontosan jellemezte ezt egy 1883-as népgyűlés határozata: „... Tekintettel arra, hogy a munkáskérdés sem a vagyonos osztály, sem a mágnások által nem fog megoldatni, mert ezeknél úgy az akarat, mint a képesség hiányzik; tekintettel arra, hogy a munkáskérdésnek Magyarországbani megoldására néhány feltűnést hajhászó úriember részéről megjelent tanácsok csak színleg foglalnak magukban őszinteséget és arra irányozván, hogy a magyarországi munkásságnak port hintsenek a szemébe, ... kimondja a mai népgyűlés, hogy palliatív eszközökkel a munkáskérdés meg nem oldható, hogy az úgynevezett jobbmódú osztály egyes tagjai, kik időközönként mint munkásbarátok tűnnek felszínre, a tapasztalás szerint ítélve — nem őszinte és megbízható szándékkal viseltetnek a munkásosztállyal szemben, és tiltakozik a gyűlés, a munkásosztály nevében minden gyámság alá helyezési törekvés, valamint azon szándék ellen, mellyel a munkásnépet a mostaninál még szorosabb függőviszonyba sodorni igyekeznek, és kimondja végül, hogy az 1881. évi augusztus 21. és 22-én Budapesten tartott országos munkásgyűlés által elfogadott programpon-

[176] Ilyen lehetett annak a Tribun álnév alatt megjelent politikai röpirat szerzője is, aki a képviselőjelöltekhez, a tőkepénzesekhez, munkaadókhoz, a hazai lelkészekhez, választókhoz, honleányokhoz és a munkásokhoz intézett felhívásában 16 oldalon felvázolta a „munkáskérdés" megoldását. A kulcs: a néptribunátus intézményének felállítása. Kétségtelen, hogy jóindulatú, de ugyanakkor antiszocialista is. „Józan" munkásbarát tehát,aki ezt a megoldást a szocialista izgatások ellenszerének is ajánlja. Olyannyira naiv az egész terv és a kifejtés, hogy indirekt apológiára nem gondolhatunk — legfeljebb egyéni ambícióra, a bölcsek kövének felfedezésére. *Tribun:* Néptribunok és a munkáskérdés. Bp. 1887. Itt említenénk meg *Csorba Géza:* A demokrácia mint a közjólét megvalósítója c. terjedelmesebb könyvét is. Az előbb említett íráshoz csak utópizmusa hasonlítja ezt az 1877-ben megjelent könyvet. Úgy tetszik nekünk, hogy Táncsics alapállása az övé, s kommunistának abban az értelemben hitte magát, ahogy azt Táncsics az ötvenes évek legelején gondolta. Mindenesetre a Népszava — melynek néhány évig szerkesztője is volt Csorba — a szocialisztikus és kommunisztikus írások között első helyen hirdeti e könyvet. Megjegyzéseink természetesen nem jelenti Csorba tevékenységének értékelését.

[177] *Ferenczi Imre:* i. m. 11.

tokat vallja magáévá." Név szerint is megemlíti a „hamis munkásbarátokat", s köztük ott van a liberális Irányi, Brüll, de az akart vagy akaratlan szimmetria kedvéért egy mágnás is, gróf Zichy Jenő neve.[178]

Иштван Шлетт

СОЦИАЛИЦМ И «РАБОЧИЙ ВОПРОС» В ВЕНГЕРСКОМ ПОЛИТИЧЕСКОМ МЫШЛЕНИИ 1850—1880-ЫХ ГГ

(Историческая смена в функции идеологий)

(Резюме)

Статья старается доказать, что значение политических идей в ходе распостранения подвергается определённому изменению. Это изменение состоит в том, что политическим идеям, попавшим «в новые системы отношений», в новой общественно-политической среде придаётся другое содержание, они играют другую роль, чем в первоначальной среде. Это изменение называется «исторической сменой в функции идеологий», и является характерной чертой политических идей.

Статья показывает это явление, его конкретные формы и действие — в рамках исторического очерка — на основе истории венгерского политического мышления, подробно излагая и анализируа появление, присутствие и развитие «рабочего вопроса» и социализма в одной продолжительной ёпохе венгерской истории, в истории 1850—1880-ых гг.

Действительное место и действительную роль рабочего вопроса и социализма в ёти десятилетия мы можем правильно толковать и определить в первую очередь не как отрожение антагонизма между капиталом и трудом, а как поединок между (победоносным) либерализмом и (ведущим арьеградные бои) консерватизмом.

Статья показывает современные западноевропейские идейные течения, в том числе социал-консерватизм, который боролся как против либерализма так и против социализма (и который являлся предшественником будущего консервативного «государственного социализма» или катедер-социализма); социал-либеральные течения, которые старались подвергать рабочее движение влиянию буржуазии, и которые являлись теоретическими предшественниками будущего «организованного капитализма».

После такого европейского обзора даётся описание и анализ венгерских направлений. Сначала мы можем познакомиться «с консервативными течениями», которые особенно усилились после первого значительного приостановления капиталистического развития: после биржевого кризиса 1873-го года. Заслуживает внимания течение, которое тянулось от начал католического антилиберализма (Карой Вильмош Рейхл, Иштван Амбруш, Зичи) до антисемитизма Иштоци и его единомышленников, и которое мы можем воспринимать как истоки неоконсерватизма. ёто направление воспринимал социализм «пороком» либерализма, его борьба против социализма на самом деле направилась против либерализма.

Либеральные идейные стремления — если не игнорируют социализм — отвергают его из-за коллективизма и этатизма. Согласно этому они воевали главным образом против «государственно-

[178] Határozat a hamis munkásbarátok ellen az 1883. június 10-i népgyűlésen. Népszava, 1883. jún. 17. in: A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai I. k. (összeállította Erényi Tibor) Bp. Szikra, 1951. 455.

го социализма» — включая в это понятие как деятельность западноевропейских социалистических партий, так и социальную политику Бисмарка и демагогию венгерских консерваторов в области защиты рабочих. В это время они ещё совсем самоуверенно утверждают, что «рабочий вопрос» невозможно решить путём вмешательства государства, тем более невозможно коренным изменением системы, а наоборот: как можно более свободным развитием капитализма. Эта позиция — которая была направлена в первую очередь против консервативных взглядов — получила своё самое полное выражение в последнем году эпохи, в книге Агоштона Пульски: Рабочий вопрос.

Подводя итоги вышеизложенных мы можем утверждать, что социализм и «рабочий вопрос» попали в общественное мышление не под нажимом рабочего движения. У рабочего движения, которое находилось в стадии возникновения, ещё нехватало сили для того, чтобы либо соперником, либо союзником играть роль. И если положение и дальнейшее развитие рабочего класса всё-таки появились как проблемы, то они сыграли значительную роль скорее в антагонизме между консервативизмом и либерализмом.

István Schlett

LE SOCIALISME ET LA «QUESTION OUVRIÈRE» DANS LES IDÉES POLITIQUES DANS LA HONGRIE DES ANNÉES 1850—1880

(Changement de fonction historique des idéologies)

(Résumée)

L'auteur de cette étude se propose de démontrer qu'au cours de leur diffusion les idées politiques subissent un certain changement de sens. Ce changement consiste en ce que les idéologies politiques entrées dans des «systèmes divergents de rapports» prennent dans le nouvel environnement socio-politique un nouveau contenu, remplissent un rôle différent de ceux de leur milieu d'origine. Ce changement est le «changement de fonction historique des idéologies», et il est une particularité typique des idéologies politiques.

L'article présente ce phénomène avec ses formes concrètes, son action, dans l'histoire des idées politiques en Hongrie, comme une étude des cas historiques, avec une analyse détaillée de l'apparation, la présence et l'évolution de la «question ouvrière» et du socialisme au cours d'une période étendue des idées politiques hongroises, dans les années 1850—1880.

Pendant ces décennies on peut interpréter et déduire la place et le rôle réels des idées concernant la question ouvrière et le socialisme non pas, en premier lieu, comme expression de l'antagonisme entre le capital et le travail, mais en tant que duel entre le libéralisme (victorieux) et le conservatisme (menant un combat d'arrière-garde).

Dans l'étude sont présentés les courants idéologiques de l'époque en Europe Occidentale, entre autres le social-conservatisme (précurseur des tendances postérieures conservatrices «socialisme d'Etat» ou socialisme de la chaire), les tendances socialeslibérales cherchant à influencer le mouvement ouvrier par les bourgeois, et qui étaient des antécédents théoriques du «capitalisme organisé» bien plus tardif.

Cette revue européenne est suivie par la description et l'analyse des tendances en Hongrie. Nous commençons par les «tendances conservatrices» renforcées tout particulièrement après le premier recul spectaculaire de l'évolution capitaliste, après le krach de 1873 à la bourse. Le «courant» mérite l'attention qui mène des débuts de l'antilibéralisme catholique (de l'entrée en scène de Károly Vilmos Reichl, István Ambrus, des Zichy) jusqu'à l'antisémitisme d'Istóczy et son cercle, et qui peut être considéré au fond comme la source du néo-conservatisme. Cette tendance voit dans le socialisme le «vice» du libéralisme et, en substance, sa lutte contre le socialisme est dirigée contre le libéralisme.

Les tendances libérales refusent le socialisme — si, en tout cas, elles en prennent connaissance — à cause de son collectivisme et de son étatisme. En conséquence, elles luttent surtout contre le « socialisme d'Etat », y classant les activités des partis socialistes de l'Europe Occidentale, la politique sociale de Bismarck et aussi la démagogie des conservateurs hongrois dans leur défense des ouvriers. A ce temps-là elles affirment encore avec une assurance absolue que le « problème ouvrier » ne pourra pas être résolu par l'intervention de l'Etat, encore moins par un changement radical du régime, mais au contraire par une évolution aussi libre que possible du capitalisme. Cette position, conçue en premier lieu contre les idées conservatrices, est exposée avec le plus d'ampleur dans le livre d'Ágost Pulszky intitulé Le problème ouvrier, paru à la dernière année de cette époque.

En résumant, on peut dire qu'à cette époque le socialisme et le « problème ouvrier » s'introduisirent dans les idées du grand public non pas sous l'influence du mouvement ouvrier; le mouvement ouvrier en formation n'était pas encore assez fort pour jouer un rôle soit comme adversaire, soit comme allié. Si la situation de la classe ouvrière, son évolution future font quand-même leur apparition en tant que problèmes à résoudre, elles jouaient un rôle effectif plutôt dans l'opposition entre conservateurs et libéraux.

Gunst Péter

A PARASZTSÁG JÖVEDELMI VISZONYAI AZ 1920—30-AS ÉVEKBEN

Tulajdonképpeni feladatunk a parasztság, az egyes paraszti rétegek életszínvonalának bemutatása lenne.[1] Amikor azonban feltérképezzük, hogy igazából mi minden is lenne még az, amit ismerni kellene ahhoz, hogy csak megközelíthessük az életszínvonal bemutatását, kitűnik, mai tudásunk nem elégséges ennek a feladatnak a megvalósításához. Bármennyire is meglepő, nem elsősorban azért, mintha a parasztság jövedelmi színvonaláról már mindent tudnánk, s az életszínvonal egyéb tényezői lennének azok, amelyek homályban maradtak. Az életszínvonalat alapjában meghatározó anyagi viszonyokat ismerjük azonban talán a legkevésbé, s amit tudunk ezekről a körülményekről, az is nagyon kétséges. Éppen ezért kell szembenézni a jövedelmi színvonal egyes kérdéseivel.

Számos elszórt adat áll rendelkezésünkre, mégis nagyon keveset tudunk a parasztság, az egyes paraszti rétegek anyagi viszonyairól. Érvényes ez valójában persze a történelem szinte mindegyik korszakára, nem csupán a két világháború közötti évtizedekre, de ebben az időszakban számos sajátos, a korábbi évtizedekben nem szereplő körülmény nehezíti a tisztánlátást.

Nem az 1950-es évek légkörére célzunk, amelyben természetes volt, hogy azokat az adatokat emelte ki a történetírás, amelyek a parasztság, az agrárproletariátus sanyarú helyzetét reprezentálták. S nem is az 1945 utáni évtizedek történetírásának és néprajzi kutatásainak arra a sajátosságára gondolunk, hogy megfelelő közgazdasági ismeretek hiányában szükségszerűen követtek el torzításokat. Mégcsak nem is arra, hogy az utóbbi évtizedek kutatásai elsősorban az agrárproletár rétegek bérviszonyaira halmoztak fel adatokat, a birtokos parasztság jövedelmei egyértelműen a háttérben maradtak.

A legnagyobb nehézséget a parasztság jövedelemszintjének meghatározásánál az jelenti számunkra, hogy a visszaemlékezések szükségszerűen csonkák és torzítottak. Az emlékezet nem képes mindent tárolni, sokszor olyasmit vél megőrizni, ami korábban nem létezett, máskor azt vetíti saját élményként vissza a múltba, amit a tárgyról azóta megismert. S ezért nem lehet az emlékezőt kárhoztatni, a történeti forrásanyagot mindig megfelelő kritikával kell kezelni — nem a forrás tehet róla, ha erről a történetíró vagy a néprajzi kutató olykor megfeledkezik.

[1] Fejezet a szerző egy nagyobb, a paraszti társadalom kérdéseit tárgyaló tanulmányából. A paraszti életforma kérdéseivel egy másik fejezet foglalkozik részletesebben.

Az igazi baj azonban abban rejlik, hogy a munkabérekre vonatkozó adatok talán csak addig igazán megbízhatóak, ameddig a bérmunka nem játszik jelentősebb szerepet a mezőgazdasági termelésben. Ismereteink a középkori cselédbérekről, napszámos-bérekről több-kevesebb pontossággal a valóságot tükrözik, különösen ha tisztában vagyunk azzal, hogy a szerződésekben vagy más forrásokban található béreket sok esetben olyan egyéb, természetbeni járulékok egészítették ki, amelyekről mindenki tudott, s éppen ezért azokat nem volt szükséges bevenni a szerződésbe. Amióta azonban a bérmunka a mezőgazdasági termelés meghatározó tényezőjévé vált, a bérmunkás rétegek pedig a társadalom fontos, s arányukat tekintve igen tetemes részét képezik, a bérekre vonatkozó adatok különféle manipulációk áldozatául estek. De vonatkozik ez több tekintetben a birtokos paraszti jövedelmekre is. Jelzi az egész irodalom ilyen meghatározottságát az a körülmény is, hogy mind a birtokos paraszti jövedelmekre, mind a bérmunkás rétegek jövedelmeire irányuló közelebbi vizsgálódás igazán az 1920-as évek végétől kapott lendületet, akkortól, amikor a magyar mezőgazdaság súlyos helyzete (a kinyíló agrárolló) ezekre a kérdésekre irányította a figyelmet. Komoly lökést adott azután az ezirányú vizsgálódásoknak a gazdasági világválság, s következményei, az árak és bérek gyors csökkenése, a mezőgazdasági munkanélküliség erőteljes megnövekedése. Csupán az 1930-as évek közepétől vesz nagyobb lendületet az idevágó kutatás.

Történetíróink nagyon ritkán ügyelnek arra, milyen árakon számolják a természetbeni jövedelmek pénzértékét. Ez már a 19. század második felében is számos manipuláció forrása volt. De nincs szó mindig manipulációról. A cselédbérek vagy az aratórész pénzértékének kiszámításánál természetes, hogy a birtokos kiadásait majori árakon kell számolni, hiszen ő ennyi pénzbevételtől esett el (vonatkozik ez a konvenciós földekre is), míg a cseléd vagy a sommás bevételének kiszámításánál a piaci árakat kell alapul venni. De természetesen egyáltalában nem mindegy, hogy milyen piaci árról van szó, a helyi árakról (ha egyáltalában ismerjük azokat), a legközelebbi piacközpont, a város, vagy esetleg egy nagyvárosban észlelt árakról, s az sem, hogy gabona esetében a mag vagy az őrlemény áráról stb. Nem is szólva a nagybani vagy a kiskereskedelmi árak közötti különbségekről. Ha tehát az ember a korabeli irodalmi vagy levéltári adatokat vizsgálja, minden esetben forráskritikát kell gyakorolnia, ha a konkrét adat értékére kíváncsi. Hiszen a korabeli irodalom természetszerűen használ majori árat, nagykereskedelmi, tőzsdei árakat, a közöttük meghúzódó különbség viszont igen nagy. S itt kell figyelembe venni azt, hogy a korabeli irodalom többnyire manipulált, ill. olykor egyenesen manipulálási szándékkal jött létre. Különösen a bérek körében rendkívül nagyok az ilyen manipulálási lehetőségek. A nagybirtokos érdekek képviselői sokszor olyan magasra értékelték a különféle bérek pénzbeli értékét, vagyis az üzemek bérmunkaköltségeit, ami eleve irreális volt, az agrárproletár érdekek képviselői pedig sokszor kifelejtettek egyes tételeket a jövedelmekből. De nem csupán itt tapasztalni ezt, a jövedelmi viszonyoknál is legalább ekkora a manipulálási

szándék és lehetőség. Itt a cél elsősorban a kormányzat befolyásolása volt az agrárius irányzat érdekében.[2]

Nagyon nehéz helyzetben van tehát a történetíró, amikor az 1920—30-as évek paraszti jövedelmi viszonyait kívánja bemutatni. Összefoglaló áttekintés erről a témáról mindmáig nem készült. Amivel rendelkezünk, az pedig a korszak áramlatainak egyik vagy másik képviselőjétől vett, olyan munkákból kiragadott részletek, amelyek bizonyos cél érdekében készültek (akár a nagybirtokot védő, akár azt támadó munkákról legyen is szó), s így akarva-akaratlanul elfogultak. Ugyanakkor a helytörténeti, vagy az uradalomtörténeti vizsgálatok során nyert adatok időben rendszerint korlátozottak, s nincsenek megtisztítva a rárakódott járulékos elemektől. A korabeli közgazdasági irodalom nemzeti jövedelem-számításaira is nagyjából ugyanez mondható el. Nyilvánvalóan meghatározó szerepet játszott ebben is a szerzők politikai, társadalmi elkötelezettsége. Ezért az alapokról kiindulva kell felépíteni tudásunkat erről a fontos témáról.

Nincs más lehetőségünk, mint a két irányból történő megközelítés, tudniillik a makroökonómiai és a mikroökonómiai elemzés, vagyis a közgazdasági vizsgálat a nemzeti jövedelem-számítások alapján, valamint a helytörténeti jellegű megközelítés. Bár a kettő egymásnak nem mond teljesen ellent, egybevetésük nélkül még sem közelíthetjük meg a valóságot.

Kezdjük a makroökonómiai megközelítéssel. A különféle nemzeti jövedelem-számítások közül igazában egyik sem nyújt olyan adatsort, amelynek segítségével megközelíthetnénk a paraszti rétegek jövedelmi viszonyait. Alighanem csupán egyetlen kimondott életszínvonal-elemzés készült a két világháború közötti Magyarországon, Matolcsy Mátyás tollából.[3] Ez az elemzés az 1930—31. gazdasági év adataira épül, s természetesen az 1930. évi népszámlálás alapján bontja fel a magyar társadalmat különböző csoportokra. Több helyreigazító tanulmány is napvilágot látott ugyan,[4] de Matolcsy adatait érdemben nem módosították, s különösen nem azoknak a rétegeknek a jövedelmét illetően, amelyek a parasztság körébe sorolhatók. Ezért mi is alapul vehetjük Matolcsy eredményeit, bármennyire törékenyek is számításai. Számításai mellett szól az a körülmény is, hogy a korszak egyik legszínvonalasabb közgazdásza volt, aki több, az ország nemzeti jövedelméről szóló, Varga Istvánnal közösen írt munkának volt a társszerzője, s emellett a mezőgazdaság

[2] Egy jellemző példa erre: Cserhát Sándor a műtrágyázás hazai gazdaságosságának elemzése során kiszámítja, hogy 1901-ben 1 mázsa búzáért mennyi műtrágyát lehet kapni. Amikor németországi példával veti egybe, ott a *berlini tőzsdei* árat vette alapul, míg a magyarországi árarányokat a búza *majori* ára alapján számította ki.

[3] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1936. 271—287. Az ebben a tanulmányban alkalmazott számítások eredményeire épülnek (némileg korrigálva az időközben megjelent kritikák alapján) *Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem- és adóteher megoszlás. Bp 1938. c. könyvének vonatkozó adatai is. (18—29. és 52.)

[4] *Neubauer Gyula:* A magyar nemzeti jövedelem megoszlása. Közgazdasági Szemle, 1940. 317—360. *Hein János:* Magyarország nemzeti jövedelmének megoszlása. Uo. 1940. 720—743.

ökonómiai problémáinak talán a legjobb elemzője volt az 1930—40-es években. Ugyanakkor a szélsőjobboldal legszélsőségesebb irányzatához vezető politikai pályáján az indíttatást és a lendítőerőt éppen annak a felháborodásának köszönhette, amit a korabeli jövedelemeloszlás ismerete váltott ki belőle. A társadalmi igazságtalanság felismerése vitte a rendszer szélsőjobboldali ellenzékének soraiba, majd juttatta börtönbe 1945-ben.[5] A jövedelemeloszlásról szóló tanulmányát a nemzeti jövedelem kiszámításának során keletkezett adatokra építette, de annak jegyzésében a témában addig, s még a későbbiek során is szerzőtársa, Varga István nem vett részt.

Azért részleteztük e tanulmány szerzőjének tevékenységét, mert tanulmánya születésének indítékaival magyarázható az, miért építhetünk rá. Matolcsy ugyanis nem csupán a társadalmi igazságtalanságokon felháborodó ember, akit a felháborodás a rendszer jobboldali ellenzékéhez sodort, hanem egyúttal olyan szakember is, akinek közgazdasági tájékozottsága garantálja, hogy adatai az ilyenféle számítások esetében elkerülhetetlen egyszerűsítések, fel- és lekerekítések ellenére is megbízhatóak, számításai szakszerűek. Azokat tehát némi ellenérzéssel ugyan, de elfogadta a korabeli tudományosság is.

Az 1930—31-es gazdasági évben az ország nemzeti jövedelme egy főre számítva mintegy 536,6 P-re tehető.[6] Az átlag mögött azonban rendkívül nagy különbségek húzódtak meg. A lakosság mintegy 20,16%-ának, 1 751 701 főnek az átlagos évi jövedelme 1500,3 P volt, 79,84%, 6 936 618 lélek azonban csupán fejenként 288,8 P-nyi jövedelemmel rendelkezett.[7] Ezen belül azonban egyértelműen kimutatható, hogy az alacsony jövedelműek túlnyomó része vidéken, vagyis gyakorlatilag a mezőgazdaságból élt. Az alacsony jövedelműeknek csupán 8,2%-a élt Budapesten, 72,2%-a a falvakban.[8] A mezőgazdasági lakosság túlnyomó részének jövedelme tehát mélyen az átlag alatt maradt.

A számítások ezt messzemenően igazolták. A legalacsonyabb átlagjövedelemmel a mezőgazdasági munkások rendelkeztek, többé-kevésbé függetlenül attól, hogy rendelkeztek-e valami kevés földdel, vagy sem. Az 1 250 349 lelket számláló mezőgazdasági munkásság egy főre jutó jövedelme 1930—31-ben mintegy 183,4 P-t tett ki.[9] A számítás alapját az átlagosan 2,10 P-nek vett napszámbér jelentette. Ebből a jövedelemből azonban le kell számítani a közterheket, a különféle adókat, s ebből kellett fedezni a téli tüzelőt is, ezért Matolcsy kereken 15—20 fillérre tette a napi kiadások összegét, amit szinte kizárólag élelmiszerre fordítottak.

Valamivel magasabbra rúgott a cselédek egy főre jutó jövedelme. Ennek kiszámításánál a teljes kommenció pénzben kifejezett értékét, a készpénzbért, az

[5] Matolcsy politikai pályának — nem mindenben kiegyensúlyozott — bemutatása: *Kisfaludy Gyula:* Fajvédelem és földreform (Matolcsy Mátyás társadalomszemléletének bírálatához). Bp. 1974. 64 l. (Tudományos szocializmus füzetek 28.)

[6] Ld. *Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem- és adótehermegoszlás. 29.

[7] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... 285.

[8] *Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem... 52.

[9] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... 278.

ingyenes cselédlakás, valamint a tüzelő értékét, s a baromfi-, a tehén- és a sertéstartásból adódó jövedelmet vette figyelembe. Így átlagosan egy főre 205,30 P jutott.[10]

Matolcsy összevonta az 1 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkezőket (75 068 fő) az 1—10 kat. holdas parasztok óriási tömegével (1 674 889 lélek). A jövedelem kiszámításánál e kategória esetében úgy járt el, hogy az országban szokásos földhaszonbéreket vette alapul (ez 5 kat. holdon alul kat. holdanként 2,3 q búza, 5—10 kat. hold közötti föld esetében kat. holdanként 1,9 q búza, 1 kat. hold szőlőnél pedig 4 q búza volt), s ezt a földhaszonbért egészítette ki az átlagos napszámbérrel, hiszen ez a paraszti réteg, akár megélt törpe-, vagy kisbirtokából, akár nem, nagy részben munkaereje bérbeadásával kereste meg a kiegészítést. Ezt az összeget egészítette még ki a háztulajdonból adódó jövedelemmel és az aprójószág tartásából származó pénzbevételekkel. Az így kiszámított egy főre jutó évi jövedelemből (273,1 P) levonta az adósságterhekből származó kamatokat, így lett a végeredmény egy főre évente 227,2 P.[11]

A parasztság felső rétegét Matolcsy összevonta a kis és középparaszti népességgel, amikor a 10—100 kat. hold közötti földdel rendelkező népesség (összesen 771 793 lélek) jövedelmét számította ki. 30 kat. holdnak vette e kategória átlagos földtulajdonát. A jövedelem kiszámításánál figyelembe vette a megfelelő földhaszonbérleti díjakat, valamint itt már a gazdasági felszerelésből és a háztulajdonból adódó jövedelmeket is. Így egy főre jutó jövedelemként kereken 516,59 P-t kapott, amiből azonban le kellett vonni az e kategóriánál viszonylag tetemes adósságteherből származó fizetési kötelezettségeket. Ezek levonása után 1—1 főre évi 429,6 P jövedelem jutott.[12]

1. táblázat

A mezőgazdasági és az ipari népesség néhány rétegének 1 főre jutó jövedelme 1930/31-ben[13]

mezőgazdasági munkás	183,4 P	bányászati és kohászati munkás	442,5 P
gazdasági cseléd	205,3 P	ipar, közlekedés segédszemélyzete	396,7 P
10 kat. holdon aluli kisbirtokos	227,2 P	kisjövedelmű önálló kereskedő és kisiparos	342,0 P
10—100 kat. hold közötti birtokos	429,6 P	napszámos, véderő	200,0 P

[10] Uo. 279. Két évvel később 204,63 P-re becsülte. *Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem... 19—20.

[11] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... 281.

[12] Uo. 282. Két évvel későbbi munkájában e réteg egy főre jutó jövedelmét 431,70 P-re becsülte. *Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem... 23.

[13] Uo. 285. Két évvel később a bányászati és kohászati munkások egy főre jutó jövedelmét 427,30 P-re, a többi ipari és közlekedési munkásét 376,40 P-re, a kisjövedelmű önálló kereskedők és iparosok jövedelmét 319,50 P-re, a napszámosokét pedig 250 P-re becsülte. (*Matolcsy Mátyás:* A magyarországi jövedelem... 24., 27. és 28.)

Mint a táblázat adataiból kitetszik, a paraszti népesség jövedelmei lényegesen alacsonyabbak, mint a városi népesség összehasonlítási alapot képező rétegeinek jövedelmei. A legalacsonyabb városi napszámosrétegeknek egy főre jutó évi jövedelme 1930—31-ben elérte (vagy jelentősen meg is haladta) a mezőgazdasági munkások egy főre jutó jövedelmét, míg a legmagasabb életszintet megvalósító birtokos paraszti rétegek egy főre jutó jövedelme nem érte el a bányászok és a kohászati munkások évi jövedelemszintjét. Ez az összehasonlítás persze annyiban felszínes, hogy a 10—100 kat. hold földdel rendelkezők kategóriája összemossa a paraszti népesség több, nem egyenértékű csoportját is, hiszen a 30 kat. hold átlagos földterületre számított egy főre jutó jövedelem ebben a csoportban tartalmazza az olyan kis- és középbirtokos parasztokét, akiknek egy főre jutó jövedelme alig vagy egyáltalán nem éri el a városi munkástömegekét, de az olyan nagygazdák szűk csoportját is, amelyeknél az egy főre jutó évi jövedelem esetleg megközelíti a magyarországi lakosság legfelső 20%-ának egy főre jutó évi 1 500 P-jét is. De ha voltak is ilyen paraszti családok, azt nyugodt lelkiismerettel megállapíthatjuk, hogy az egész paraszti népesség jövedelemszintje mélyen a nem paraszti népességé alatt maradt, azt széles paraszti tömegeké meg sem közelíthette, és azt is leszögezhetjük, hogy még a legvagyonosabb paraszti családok jövedelme sem érte el a nem paraszti népesség módosabb rétegeinek legalacsonyabb jövedelmi határát.

Egyelőre ne foglalkozzunk a különféle paraszti rétegek jövedelemszintjének értékelésével, inkább arra tegyünk kísérletet, hogy elhelyezzük azt az 1920—30-as évek menetében. 1930—31-ben — mint láttuk — az egy főre jutó évi jövedelem Magyarországon 536,6 P-t tett ki. Ugyanakkor ha csupán a parasztságot vizsgáljuk, a paraszti népesség egy-egy tagjára ebben az évben átlagosan csupán 247,40 P jutott,[14] vagyis az egy főre számított paraszti jövedelem nem érte el az országos átlagnak a felét sem. Ha pedig az ország lakossága 79,8%-ának egy főre jutó jövedelméhez viszonyítjuk a paraszti jövedelmeket, akkor is kisebb ez az összeg, mint a majd 7 milliónyi lélek átlagos 288,8 P-nyi évi jövedelme,[15] s messze elmarad attól a létminimumnak tekinthető jövedelemtől, amelyet a 30-as évek elején a munkáscsaládok megélhetését illetően vettek alapul. Egy 5 tagú munkáscsalád havi létminimuma e számítás szerint 250 P, azaz egy főre számítva évi 600 P.[16] Ennek a létminimum összegnek csupán 41,2%-át tette ki az egy főre számított paraszti jövedelem átlaga. S noha tudjuk, hogy az ilyen számított létminimum elég messze van a valóságos létminimumtól, mégis feltűnően alacsony paraszti jövedelmekről van itt szó.

Az 1930—31-es gazdasági év tulajdonképpen a fordulója a magyarországi gazdasági ciklusnak. A világgazdasági válság 1931-ben kezdte erőteljesen éreztetni

[14] Saját számítás *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... c. tanulmányának adatai alapján. Az egyes paraszti rétegekre Matolcsy által számított összes bevételt összesítettük, s az eredményt elosztottuk az 1930. évi népszámlálás alapján paraszti népességnek vett lélekszámmal.

[15] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... 285.

[16] *Nagykálnai Levatich László:* Nemzeti jövedelem és jövedelemeloszlás Magyarországon. Közgazdasági Szemle, 1933. 220—221.

hatását. A mezőgazdasági árak azonban már 1928 óta csökkentek, az agrártermékek világpiacán nem 1929, hanem 1928 jelenti a válság kezdetét. Így az 1930—31. évi agrárárak, amelyeknek az alapján történt a jövedelem kiszámítása, már jóval nyomottabbak voltak, mint az ipari árak. Az agrárolló kinyílása tükröződik ezekben az egy főre jutó paraszti jövedelmekben. Más szavakkal: minden valószínűség szerint az 1924—1928 közötti időszakban a paraszti népesség jövedelmei valamivel közelebb lehettek a városi népességéhez, a munkásokéhoz, mint ekkor voltak, s mint ahogyan az 1930-as évek folyamán alakultak, először a gazdasági világválság idején, vagyis nálunk gyakorlatilag 1934—1935-ig, majd a rákövetkező időszakban. A régi árarányok 1938-ig nem álltak helyre, noha a mezőgazdasági árak színvonala valamivel közelebb került az ipari árakéhoz. Jól tükrözi ezt a helyzetet az a számítás, amelyik az 1924/25—1926/27-es három gazdasági év átlaga alapján számítja ki az egyes nemzetgazdasági ágazatok egy főre jutó jövedelmét. Itt persze nem csupán a parasztság, hanem minden őstermelő jövedelme szerepel, de ez nem akkora hiba, hogy túlságosan torzítaná a paraszti jövedelmek szintjét. E szerint az 1928/29-es gazdasági évben a mezőgazdaság által megtermelt egy főre jutó évi jövedelem 107,1% volt, ha pedig nem a nominálértéket, hanem a reálértéket vesszük alapul, akkor 114,2%. 1930/31-ben a nominálérték már csak 77,2%, a reálérték azonban még 97,2%.[17] Ennek alapján vélelmezhetjük úgy, hogy az 1920-as évek második felében sem volt sokkal jobb e téren a helyzet, mint 1930/31-ben. Az agrártermékek áresése egészen 1934-ig tartott, s jelentősen meghaladta az ipari termékek árának csökkenését. Ezt mutatja, hogy az egy főre jutó jövedelem a mezőgazdaságból 1933/34-ben az 1924/25—1926/27-es évek átlagának csupán 47,0%-át tette ki. Ez volt a mélypontja a válságnak, a rákövetkező években az árak emelkedésével nőtt az egy főre jutó paraszti jövedelem is, az 1937/38 és 1938/39. években 71,8, majd 70,9%-ra. Az agrártermékek áremelkedése azonban ezekben az években meghaladta az ipari eredetű termékek árának emelkedését, így a reáljövedelem már 1933/34-ben is csupán 77,4% volt (a legalacsonyabb 1932/33-ban volt 73,3%-kal), s már 1935/36-ban elérte az 1930/31. év színvonalát (97,4%-kal). Az 1936—39 közötti években az egy főre jutó évi mezőgazdasági jövedelem reálértéke megközelítette az 1928/29. évi színvonalat, s minden évben meghaladta a bázisévekét.[18] Ilyen perspektívában nézve a dolgot, az 1930—31. év egy főre jutó évi jövedelemszintje a reálértékét tekintve tulajdonképpen az 1920—30-as évek átlagának vehető, míg nominálértékben az 1930-as évek ételjesítménye, s kb. 30%-kal haladta meg az 1924—26-os évek átlaga. Középértékről van tehát szó, aminél az 1920-as években a parasztság jövedelmei némileg magasabbak, az 1930-as években pedig valamivel alacsonyabbak voltak. 1924—28, illetve 1935—38, majd a második világháború időszaka az, ami ezekben az évtizedekben a csúcspontot jelenti (az 1920—24 közötti infláció irreálissá teszi a számításokat, kétségtelen azonban, hogy különösen

[17] *Mészáros István:* A nemzeti jövedelem fejhányada néhány gazdasági ágban. Agrártudományi Szemle, 1947. 371.

[18] Uo.

1920—22 között a mezőgazdasági termékek ára erőteljesebben emelkedett, mint az iparcikkeké, ekkor tehát a parasztság jövedelmei jóval magasabbak lehettek, de hogy mekkora, azt nem tudjuk meghatározni).

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulása felől is megközelíthetjük a paraszti jövedelmeket. Ez 1924—36 között a következőképpen alakult:

2. táblázat
Az egy főre jutó nemzeti jövedelem P-ben[19]

1924/25	590	1929/30	640	1934/35	412
1925/26	650	1930/31	540	1935/36	446
1926/27	667	1931/32	458	1936/37	491
1927/28	669	1932/33	421		
1928/29	690	1933/34	401		

Az egy főre jutó nemzeti jövedelem alakulása nagyjából hasonló görbét ír le, mint a paraszti jövedelmeké. Ha figyelembe vesszük azokat a nominál- és reálértékmutatókat, amelyeket az őstermelő lakosság egy főre jutó nemzeti jövedelménél megismertünk, azt mondhatjuk, hogy durván körülhatárolhatók a paraszti jövedelmek. Ez persze csak az egész paraszti lakosság egy főre jutó évi jövedelmét jelenti, ami tehát hozzávetőlegesen 280—310—330 P-re rúghatott az 1920-as évek második felében, s az 1930/31. évi 247—248 P-ről mintegy 180—190 P-re zuhant 1933/34-re, hogy majd 240 P-re emelkedjen 1936—37 táján.[20]

Ennyit nyújt számunkra a nemzeti jövedelem alapján történő elemzés. Madártávlatból nézve a kép nagyjából meg is felelhet a korabeli viszonyoknak. Szerencsére nem kell feladni a küzdelmet a paraszti jövedelmek közelebbi megismerését illetően, noha — ezt előre kell bocsátani — korántsem tudunk elegendőt e téren még a legjobban elemzett, leginkább ismert bérmunkás jövedelmekről sem. De arra elegendő a tudásunk, hogy kísérletet tegyünk a további finomításra. Éppen ezért majd csupán e kísérlet után térünk rá a „hárommillió koldus" társadalmának részletesebb vizsgálatára, és annak a kérdésnek a megválaszolására, mit jelentett a magyar népességnek, a korabeli magyar társadalomnak ez a tetemes része a belső piac, s ennek következtében az egész magyar gazdasági fejlődés számára.

[19] *Matthias Matolcsy—Stephen Varga:* The National Income of Hungary 1924/25—1936/37. London, 1938. 70.

[20] Ezt a becslést többé-kevésbé megerősíti egy másik, amelyik az 1938/39. évi egy főre jutó nemzeti jövedelmet próbálta társadalmi rétegenként meghatározni. Az átlagos egy főre jutó jövedelmet 1938/39-ben 604 P-re értékelte. A mezőgazdasági munkásság egy főre jutó évi jövedelmét 163 P-re, a törpe-, kis- és középbirtokos parasztokét 323 P-re, a gazdagparasztokét 1086 P-re tette. Az ipari munkásság esetében a becslés egy főre 473 P évi jövedelmet hozott ki. (A magyar nemzeti jövedelem és annak elosztása egykor és most. Bp. 1951. A Magyar Dolgozók Pártja Központi Előadó Irodájának előadásai. 2.) Ez a becslés tehát a paraszti lakosság körében egy főre mintegy 267 P-nyi jövedelmet tételezett fel, (más lapra tartozik, hogy ez a számítás a 25 kat. holdnál több földdel bíró parasztokat „kulák"-nak tekintette, s elkülönítetten tárgyalta, aminek következtében ezen a ponton a kétféle jövedelemszámítás *nem* hasonlítható össze.)

Kezdjük azzal, amiről talán a legkevesebbet tudunk, a gazdagparasztság jövedelmével. Meg kell ismételni a már említetteket, annál is inkább, mert ez lényegében az egész birtokos parasztság jövedelmeire vonatkozik. Ezeket ugyanis valóban nagyon kevéssé ismerjük, 1945 utáni történetírásunk néhány kísérlettől eltekintve, amelyek elsősorban a kis- és középparaszti gazdaságok jövedelmeire vonatkoztak, ezt a kérdést nem feszegette, de nemigen érintette az 1920—30-as évek közgazdasági és szociográfiai irodalma sem. Még leginkább ez utóbbiban találunk elszórt utalásokat e réteg jövedelemszintjéről, de ezek az utalások eléggé esetlegesek. A szociográfiai irodalom esetében ez természetes és érthető, hiszen az nem tekintette elsődleges feladatának a legnagyobb jövedelmű paraszti rétegek körülményeinek bemutatását. Ezért maradt meg utalásoknál. Sokkal nagyobb baj azonban, hogy a birtokos parasztság jövedelmei iránti érdeklődés — mint utaltunk rá — az 1930-as évek elején veszi kezdetét, s így az 1920-as évekről gyakorlatilag semmit sem tudunk. Elszórt, visszaemlékezésszerű utalásoktól eltekintve, amelyeket természetesen nem lehet minden további nélkül elfogadni, nincs igazán támpontunk az 1920-as évek birtokos-paraszti, s így gazdagparaszti jövedelmeiről sem.

Az 1930-as évektől kezdve fokozatosan javul a helyzet. A paraszti jövedelmek iránti általános érdeklődésből jut valamennyi a birtokos, s ennél is kevesebb, de legalább kiindulópontot nyújtó néhány adalék a gazdagparaszti jövedelmekre vonatkozólag is. Ezek szerint az 1930-as évek közepén, második felében általában azokat tekintették a legmagasabb jövedelmű csoportba tartozóknak, akiknek évente 3000 P-nél nagyobb családi jövedelmük volt. Ezt az alsó határt húzta meg Erdei Ferenc, jelezve, hogy erre a jövedelemre a Duna—Tisza közén is csupán az 50 kat. holdnál több földdel rendelkező családok egyike-másika tehetett szert,[21] s mindjárt kiemelte a föld minőségéből adódó különbségeket, amikor arra utalt, hogy például 50 holdból a Kiskunságban nyomorogni lehet, míg Soltvadkerten, ahol erős gyümölcskultúra alakult ki, ekkora föld komoly évi jövedelmet hozott.[22] De erre utalt már korai makói társadalomrajzában is, jelezve, hogy az évi 3000 P-n felüli jövedelem biztosítja Makón a polgári életformát, itt azonban már 30 kat. holdnál nagyobb földből realizálni lehetett ezt a jövedelmet, tekintettel Makó gazdálkodásának belterjességére.[23]

Sok ellentmondás jelentkezik a gazdagparaszti rétegek jövedelmeire vonatkozó elszórt adatokban is. Ezek az ellentmondások részben azt tükrözik, hogy az 1930 táján megindult jövedelmezőségi számítások országosan nem voltak egységesek, valamint azt, hogy a különböző leíró jellegű feldolgozások szempontjai nagyon eltérőek. Mégsem lesz haszontalan megismerkedni ezekkel az adatokkal. Mint ismeretes, az 1930-as években az ország mindhárom tájegységére vonatkozóan történtek jövedelmezőségi számítások, mégpedig kimondottan olyanok, amelyek a paraszti gazdaságok

[21] *Erdei Ferenc:* Futóhomok. Bp. 1957[2] 138.

[22] Uo. 183.

[23] *Erdei Ferenc:* Makó társadalomrajza. Makó, 1982. (A Makói Múzeum Füzetei. 27. sz.) 14.

jövedelmét vizsgálták. Juhos Lajos és Kulin Sándor a Dunántúlon végeztek ilyen vizsgálatokat, Kesztyüs Lajos a Tiszántúlon és az Északi Dombos Vidéken, Reichenbach Béla pedig a Duna—Tisza közén és a Tiszántúlon kutatta a paraszti üzemek jövedelmezőségét. Intézeti központok alakultak e kutatások intézményes kereteinek biztosítására, s az évi jelentések lassanként részeivé váltak az agrárpolitikát befolyásolni szándékozó törekvéseknek, de egyúttal megmaradtak objektív helyzetfelméréseknek is. Az OMGE jövedelmezőségi számításaival szemben ezek az intézetek a paraszti gazdaságoknak a nagybirtokokénál magasabb jövedelmezőségét, s ezzel életképesebb mivoltát is hivatva voltak kimutatni. Adataikat mégis reálisaknak, valósaknak kell tekinteni. Azok felhasználhatóságát inkább csak a módszerbeli különbségek nehezítik, teszik sokszor megoldhatatlanná az egyes országrészek közötti összehasonlítást. Természetesen tovább színesítik a képet azok a felmérések, amelyeket egyéni kutatók, egészen más szempontok szerint végeztek. Mégis meg kell kísérelni valamiféle kép felvázolását.

Az említett jövedelmezőségi vizsgálatok természetesen elsősorban annak meghatározását tűzték ki célul, hogyan alakult az egy kat. holdra kivetített tiszta jövedelem, s milyen volt a tőkeállag értékesülése, gyarapodott, vagy apadt-e a gazdálkodók vagyona a vizsgált években. Ezzel együtt az állt még érdeklődésük homlokterében, hogy a gazdaságot tőkeként felfogva, s a tiszta hozamot annak kamataiként tekintve, milyennek tekinthető a kamatozás mértéke, elérte-e az érvényes bankkamatlábakat, vagy sem, illetve mennyivel haladta meg azokat. Közgazdaságilag vizsgálva a feladatot, ezek a szempontok természetesen megfelelőek, számunkra azonban nem a legfontosabbak, s tulajdonképpen nem is elégségesek. Igaz ugyan, hogy a tiszta hozamra vonatkozó adatok jelzik azt, milyen volt a mezőgazdasági termelés jövedelmezősége, s így megtudjuk például azt, hogy az 1930-as évek elején, a világgazdasági válság néhány évében, elsősorban a válság egyik mélypontját jelentő 1932. évben negatív volt az egy kat. holdra jutó tiszta hozam, mégpedig a Tiszántúlon – 14,06 P,[24] de megtudjuk azt is, ugyancsak a Tiszántúlon maradva, hogy ott 1932—35 között a parasztság vagyoni helyzete a folyamatos csökkenés állapotában volt, 1932-ben 38,80 P, 1933-ban 9,74 P, 1934-ben 5,99 P, és 1935-ben 4,58 P volt az apadás kat. holdankénti mértéke a parasztgazdaságokban,[25] vagyis ennyit vont ki belőlük a gazdálkodás veszteségessége. Csupán 1936-tól kezdődött meg ismét a vagyon gyarapodása, vált tisztán közgazdaságilag nézve rentábilissá a termelés. 1936-ban (ez kiugró éve a magyar mezőgazdaságnak) 39,60 P, 1937-ben 18,12 P, 1938-ban 28,58 P és 1939-ben 7,67 P volt a kat. holdankénti gyarapodás mértéke.[26] A Dunántúlra vonatkozólag is megtudjuk hasonló jellegű vizsgálódásokból, hogy a gazdálkodás itt 1929—1933 között volt deficites, nyilván itt is az 1932. év rendkívül alacsony árai

[24] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmezőségi eredményei az 1931—1939. években. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 487.

[25] Uo. 499.

[26] Uo.

okozták ez 5 év tiszta jövedelmének átlagánál az 1,51 P csökkenést.[27] Abból pedig, hogy a jövedelmezőségi viszonyok a Dunántúlon némileg a tiszántúliakétól eltérően mozogtak, az is következik, hogy nem csupán a konjunktúrának, a piaci áraknak van hatása az egyes gazdaságok jövedelmezőségére, hanem az időjárásnak, s más olyan külső tényezőknek (elemi károk, kártevők pusztításai stb.), amelyek befolyásolják a terméshozamok alakulását. Így pl. az 1935. év igen erős aszálykárokat hozott a Tiszántúl nagy része számára, s ez magyarázza az ez évi vagyoncsökkenést az érintett gazdaságokban. A jövedelmek vizsgálatánál ezeket a regionális különbségeket természetesen figyelembe kell venni, amiként azt is, hogy noha a Dunántúlon belterjesebb a mezőgazdasági termelés, s ennek következtében általában magasabbak a hozamok, mégis a belterjességből adódó több kiadás, a magasabb életszintből következő magasabb munkabérek következtében a gazdálkodás tiszta hozama esetleg alacsonyabb lehet, mint az Alföldön, vagy az Északi Dombos Vidéken.[28]

Ilyen és hasonló következtetések levonására tehát megfelelőek ezek az adatok, mégsem alkalmasak a parasztság életszínvonalának, az egyes paraszti rétegek jövedelmeinek meghatározására. Nem alkalmasak elsősorban azért, mert — különösen a kisebb paraszti gazdaságok esetében — nem az egy kat. holdra jutó tiszta hozam, hanem az ún. munkabérjövedelem az, ami meghatározza a család egy főre jutó bevételét. Egy bizonyos szinten alul, s ez a szint Magyarországon elég magasan húzódik,* a gazdaság nem annyira mint tőke, hanem mint olyan terrénum jelentkezik, amelyik lehetővé teszi a parasztcsalád számára munkaerejének megfelelő foglalkoztatását. Ezen a szinten alul minél kisebb a gazdaság, annál inkább előtérbe kerül annak munkaerőértékesítő jellege. A tiszta hozamból azonban a kifizetett munkabérek és a család munkabérigénye (vagyis a családtagok által végzett munka ellenértéke) már levonásba került, holott különösen kisebb gazdaságok esetében a családtagok munkájának így megkeresett ellenértéke adja az évi jövedelem túlnyomó részét. A parasztcsaládok életszínvonalát ezért elsősorban a mezőgazdasági jövedelem mértéke, nagysága szabja meg, ami magában foglalja a család munkabérigényét is. A fentebbieknél tehát sokkal nyomasztóbb az az adat, amely szerint például a Dunántúlon a birtokos parasztság munkabér-keresete az 1930-as években jelentősen a

[27] *Juhos Lajos:* A kisgazdacsaládok megélhetési viszonyai. Magyar Gazdák Szemléje. 1936. 471. Ugyanezt jelzi: *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* Jelentés a 100 kat. holdon aluli dunántúli kisgazdaságok 1938. évi jövedelmi helyzetéről. Magyar Gazdák Szemléje, 1939. 456—457.

[28] Erre ld. a Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1932—1936. éveiben. Bp. 1938. 49. és a Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1937—1938. években. Bp. 1940. 35. és 39. lapokon található adatokat.

* Az 1935. évi üzemstatisztika szerint a 20—50 kat. hold közötti gazdaságok közül országos átlagban csupán kevesebb, mint minden második alkalmazott állandó idegen munkaerőt (100 gazdaságban csupán 42,36 alkalmazottat tartottak). A legkevésbé az Északi Dombos Vidéken (100 gazdaságra 30,61 alkalmazott), a leginkább az Alföldön (100 gazdaságra 48,04 jutott). Északon az 50—100 holdas gazdaságok is legfeljebb egy alkalmazottat tartottak, míg a Dunántúlon 100 ilyen gazdaság 133 alkalmazottat tartott. Csupán a 100 kat. holdnál nagyobb paraszti gazdaságok mintegy felében tartottak három alkalmazottat (100 ilyen gazdaság országos átlagban 248 alkalmazottat tartott). Magyarország mezőgazdaságának főbb üzemi adatai az 1935. évben. Bp. 1941. 6*., 26*., 46.*., és 66*. adatai alapján.

korabeli cselédbérek alatt maradt. A legmagasabb volt a különbség 1931-ben, amikor a paraszti családok munkabér-keresete *is* negatív volt, míg a cselédbéreket a munkabér-kereset csak 1936-ban, majd 1940-ben és 1941-ben haladta meg.[29] Később még részletesebben is kitérünk ezekre az adatokra, most csupán annak van fontossága számunkra, hogy megállapítsuk: elsősorban a munkabér-jövedelem, illetve a munkabér-igényt is tartalmazó mezőgazdasági összjövedelem határozza meg a birtokos parasztság életszintjét.

Van még egy mutató, amelynek alapján megkísérelhetjük a családi jövedelmek nagyságának megállapítását, s ennek révén a paraszti lakosság életszínvonalát. Ez az úgynevezett „magánkiadások" nyomonkövetése, ahol ez lehetséges. A számtartásstatisztikai elemzések ebbe a kategóriába sűrítették a különféle egyéni kiadásokra vonatkozó adatokat. Ha ezt kiegészítjük az élelmezésre fordított összegekkel, újabb, többé-kevésbé hozzávetőleges lehetőséget kapunk a bevételek ellenőrzésére, illetve meglehetősen durva meghatározására. Ez azonban — mint jeleztük — eléggé ingatag eljárási mód, hiszen nem jelzi, milyen okból fogyasztott a parasztság ilyen vagy olyan terméket, vagy milyen okból fogta vissza kiadásait az élet egyik vagy másik területén. De több éven át nyomon követve mégis megközelítő, becslésszerű lehetőséget nyújt az életszint körülhatárolására. Így tehát ez a két mutató az, amit a parasztság jövedelmeinek meghatározásánál figyelembe lehet venni.

Mindezt azért bocsátottuk előre, mert a gazdagparaszti gazdaságok tulajdonképpen határesetet képviselnek. Ezekben már előrehaladt az idegen munkaerő alkalmazása, azzal kell számolni, hogy általában legalább egy idegen munkaerőt állandó jelleggel alkalmaztak, sőt e gazdaságok egy része, mintegy egynegyede már két idegen munkaerő egész évi folyamatos alkalmazásával végezte termelését. Egyidejűleg az aratásnál és a cséplésnél is igénybe vettek idegen munkaerőt, ismeretlen, vagy csak hozzávetőlegesen meghatározható mértékben. Többé-kevésbé ugyanazokhoz a termelési műveletekhez (aratás, cséplés, a cukorrépa, takarmányrépa ápolása, betakarítása, kukoricatörés stb.) alkalmaztak ezek az üzemek is idegen munkaerőt, mint a nagybirtokok, de jóval kisebb mértékben. Az Alföldön pedig, ahol ezeknek az üzemeknek a túlnyomó része található, a tanyás cselédekkel egészült ki az idegen munkaerő rendszeres, egész éven át tartó alkalmazása.

Ugyanakkor különböző mértékben, de ezek a paraszti rétegek még maguk is részt vettek a termelésben. A Dunántúlon és az Északi Dombos Vidéken az idegen munkaerő alkalmazása mellett, a gazdagparaszti családok munkaképes tagjai maguk is jelentős mértékben kivették részüket a munkából, és természetesen maguk végezték azt az irányító, felügyelő tevékenységet is, amelyet a nagybirtokokon alkalmazottakra bíztak. Az Alföldön a nagyobb gazdagparaszti gazdaságokban a tulajdonos családtagjai viszont általában kevesebb részt vállaltak már a közvetlen termelőmunkából, s jóval nagyobb mértékben kötötte le munkaidejüket az a fajta irányító

[29] *Kulin Sándor:* Dunántúli parasztgazdaságok a számtartási statisztika tükrében. Agrártudományi Szemle, 1947. 174.

tevékenység, amit a nagybirtok tisztikara végzett. S végül egyes, de azért korántsem elszigetelt esetekben, különösen az Alföldön növekvőben volt azoknak a gazdagparasztoknak a száma, elsősorban a legfelsőbb rétegek, a legtöbb földdel, különösen pedig a 100 kat. holdnál nagyobb gazdasággal rendelkezők körében, akik már felhagytak a gazdálkodással, s gazdaságaikat, vagy annak nagyobbik részét bérbe adták, s így gyakorlatilag a járadékból éltek. Az alföldi, Duna—Tisza közi mezővárosokban találjuk meg azokat a gazdagparaszti családokat, amelyek felhagytak a közvetlen termeléssel, s amelyekben már erőteljes léptekkel indult meg a polgárosodás folyamata.[30] Ezek a családok városi életformában éltek, a fiúgyerekek általában már nem mezőgazdasági foglalkozásra készültek fel, csupán a leányok útja haladhatott párhuzamosan a mezőgazdasággal, amennyiben megvolt a lehetősége annak, hogy esetleg gazdálkodó gazdagparaszthoz mennek férjhez.

A gazdagparaszti gazdaságok zöménél tehát átmeneti formát találunk, legalábbis abban a tekintetben, hogy ezeknek a jövedelmében szerepe van ugyan a bérmunkaigénynek is, abban a mértékben, amennyire a gazda és munkaképes családtagjai részt vesznek a termelésben, de a család elsősorban a tiszta hozamban van érdekelve, életszínvonalukat döntően — olykor kizárólagosan — ennek nagysága határozza meg. Igazán csak ez utóbbit tudjuk legalább részben nyomon követni, az úgynevezett munkabérigény mértéke ugyanis gyakorlatilag gazdaságonként különbözik.

Bizonyos adatsorozatok az ország legfontosabb régióira, a Dunántúlra, Északra, és a Tiszántúlra egyaránt rendelkezésre állnak, legalábbis általában az ún. kisgazdaságok, vagyis a parasztgazdaságok vonatkozásában, s időben eléggé körülhatároltan. Az OMGE számtartás-statisztikája szerint:

3. táblázat
A paraszti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme[31]
(1 kat. hold/P)

	1932—34	1935	1936
Dunántúl	52,49	74,79	109,14
Alföld	29,53	48,93	83,14
Észak	44,38	83,74	96,03
Magyarország			94,89

Ennél részletesebb adatokat közölt a dunántúli viszonyok felmérése. Ezek szerint a Dunántúlon a paraszti gazdaságok egy kat. holdból származó mezőgazdasági jövedelme:[32]

[30] Ld. *Veres Péter:* Az Alföld parasztsága. Bp. 1936. 22., de elsősorban *Erdei Ferenc:* Parasztok. Bp. 1973. 165—171., 173. (Erdei Ferenc Összegyűjtött Művei)

[31] Mezőgazdaságunk üzemi eredményei 1932—1936. években. Bp. 1938. 60—61.

[32] *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 456.

1929/33 átlaga	65 P	1936	94 P
1934	54 P	1937	93 P
1935	67 P	1938	79 P

1929-ben a dunántúli kisgazdaságok mezőgazdasági jövedelme még kat. holdanként 108 P volt, 1929—1938 átlagában pedig 72 P.[33] S végül rendelkezésünkre áll egy olyan adat is, amelyik a dunántúli paraszti gazdaságok mezőgazdasági jövedelmét 1929—1941 között adja meg, mégpedig a gazdaságok nagyság szerinti csoportosításában. Ezek szerint egy kat. hold mezőgazdasági jövedelme 1929—1941 átlagában[34]

az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban	181 P
a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban	113 P
a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban	101 P
a 30—50 kat. hold közötti gazdaságokban	78 P
az 50—100 kat hold közötti gazdaságokban	61 P

volt. Ennek alapján az egyes kategóriák jellegzetes üzemi nagyságát tekintve a mezőgazdasági jövedelem 1929—41 között a következőképpen alakult:[35]

Egy 5 kat. hold nagyságú gazdaság mezőgazdasági jövedelme	905 P
Egy 15 kat. hold nagyságú gazdaság mezőgazdasági jövedelme	1700 P
Egy 25 kat. hold nagyságú gazdaság mezőgazdasági jövedelme	2525 P
Egy 40 kat. hold nagyságú gazdaság mezőgazdasági jövedelme	3120 P
Egy 75 kat. hold nagyságú gazdaság mezőgazdasági jövedelme	4875 P

A Tiszántúlról, vagy tágabban az Alföldről, valamint az Északi Dombos Vidékről sajnos nem áll rendelkezésünkre hasonló jellegű összefoglalás. Itt csupán az 1931—39 közötti évek adatait használhatjuk. Ezek szerint a paraszti gazdaságokban a következőképpen alakult az egy kat. holdra jutó mezőgazdasági jövedelem pengőben:[36]

	Tiszántúl	Észak
1931	35,78	—
1932	—7,06	—
1933	19,92	40,10
1934	24,51	35,03
1935	28,21	72,90

	Tiszántúl	Észak
1936	75,97	91,94
1937	77,34	79,20
1938	81,43	61,30
1939	85,56	66,05

[33] *Kulin Sándor—Pataky László:* Számtartásstatisztikai kutatások eredményei és nemzeti szocialista vonatkozásai. 1929—1938. Magyar Gazdák Szemléje, 1940. 375. (A cím félreérthető, nemzet*gazdasági* összefüggésekről van szó.)

[34] *Kulin Sándor:* i. m. Agrártudományi Szemle, 1947. 173.

[35] Uo. 177.

[36] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* i. m. 493.

Vannak vizsgálati eredmények a Duna—Tisza közéről is, ha nem is olyan tömegben, mint a Dunántúlra, vagy a Tiszántúlra vonatkozóan. Makón és Nagykőrösön 1934-ben a paraszti üzemekben egy kat. hold mezőgazdasági jövedelme a következőképpen alakult:[37]

	Makó	Nagykőrös
10—20 kat. hold közötti gazdaságokban	—	47,16
20—30 kat. hold közötti gazdaságokban	46—22	204,36
30—40 kat. hold közötti gazdaságokban	90,66	—
40—50 kat. hold közötti gazdaságokban	79,88	—
50—100 kat hold közötti gazdaságokban	77,44	31,55
200—300 kat. hold közötti gazdaságokban	—	40,41

Az itt felsorolt adatok inkább a közép- és kisparaszti gazdaságok jövedelmeinek a meghatározásánál játszanak majd szerepet. A gazdagparaszti gazdaságok esetében az egy kat. holdra jutó tiszta hozamot is közelebbről szemügyre kell venni. A számtartás-statisztikák nem egységes jellege következtében ezt általában a paraszti gazdaságokra vonatkozóan vizsgálhatjuk, míg külön a gazdagparaszti gazdaságokra vonatkoztatva csupán a Dunántúlon.

A parasztgazdaságok tiszta hozama egy kat. holdra számítva P-ben

Dunántúl[38]		Tiszántúl[39]	
1929	22,91	1931	37,99
1929/33	7,84	1932	—14,06
1934	25,80	1933	—
1935	29,09	1934	—
1936	64,86	1935	17,77
1937	49,97	1936	62,65
1938	31,19	1937	54,60
1929—1938 átlaga	24,01	1939	58,70

A dunántúli gazdaságokra vonatkozólag rendelkezésünkre áll az 1929—1941 közötti tiszta hozam adat a gazdaságnagyság kategóriák szerinti bontásban is. A vizsgált gazdaságok közül tehát 1929—1941 átlagában egy kat. holdra számítva[40]

[37] *Reichenbach Béla—Czeider István:* Makói és nagykőrösi kis- és középüzemek vagyoni helyzete és jövedelmi eredményei az 1934. évben. Magyar Gazdák Szemléje, 1936. 275—276. és *Reichenbach Béla:* 20 makói és nagykőrösi kis- és középüzem vagyoni helyzete és jövedelmi eredményei az 1934. évben. Köztelek, 1935. 778.

[38] *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 455. és *Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 332.

[39] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* i. m. 492.

[40] *Kulin Sándor:* i. m. 173.

az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam	27 P
a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam	31 P
a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam	36 P
a 30—50 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam	39 P
az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam	46 P

A tiszta hozam a Duna—Tisza közén a következőképpen alakult: 1934-ben egy kat. holdra számítva[41]

	Nagykőrösön	Makón
a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban	17,92 P	—
a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban	141,87 P	—
a 30—40 kat. hold közötti gazdaságokban	—	73,20 P
a 40—50 kat. hold közötti gazdaságokban	21,13 P	82,88 P
az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban	—	47,30 P

Ezen a vidéken 1935-ből is rendelkezünk egy, a gazdaság nagyság-kategóriák szerinti megosztással, ami az előzőnél valamivel rendszeresebb.

A tiszta hozam hódmezővásárhelyi és makói gazdaságokban 1935-ben[42]
(Egy kat. hold/P)

az 5—20 kat. hold közötti gazdaságokban	—6,15
a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban	0,85
a 30—40 kat. hold közötti gazdaságokban	21,47
a 40—50 kat. hold közötti gazdaságokban	2,84
az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban	30,59

Nagykőrösön az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban a tiszta hozam 1934-ben 2,19 P volt.[43]

Az alföldi számtartás-statisztikai vizsgálatokból az 1938. évi eredmény áll rendelkezésünkre a gazdaságok nagysága szerinti lebontásban. Ezek szerint 1938-ban a gazdaságok tiszta hozama az Alföldön egy kat. holdra számítva[44]

a 6—10 kat. hold közötti gazdaságokban	64 P
a 10—30 kat. hold közötti gazdaságokban	62 P
a 30—50 kat. hold közötti gazdaságokban	72 P
az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban	41 P
a 100—166 kat. hold közötti gazdaságokban	63 P

A vizsgált paraszti üzemek átlaga ebben az évben 59 P volt.

[41] *Reichenbach Béla—Czeider István:* I. m. 269—270.

[42] *Reichenbach Béla—Jankó József:* Alföldi kis- és középüzemek vagyoni helyzete és jövedelmi eredményei az 1935. évben. Magyar Gazdák Szemléje, 1937. 188.

[43] Uo.

[44] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* i. m. 497.

Igaz ugyan, hogy ezek a számtartás-statisztikai vizsgálatok tulajdonképpen nem sok gazdaságra tértek ki, 64 gazdaságra a Dunántúlon,[45] és mintegy 100 gazdaságra a Tiszántúlon és az Északi Dombos Vidéken, valamint 20 gazdaságra Makó, Nagykőrös és Hódmezővásárhely térségében, s igaz az is, hogy a felmérésekben részt vevő gazdaságok a saját kategóriáikon belül általában a legfejlettebb, a legjobban kezelt gazdaságok voltak, valamiféle következtetés levonására mégis alkalmasak a jövedelmezőségi adatok. Az 50—100 kat. hold közötti gazdaságok jövedelmezőségét vizsgálva, egy-egy gazdagparaszti család jövedelme a Dunántúlon 1929—41 átlagában — s ez a rendelkezésünkre álló legjobban kidolgozott adat — 2300—4600 P között mozgott. A Tiszántúlon 1938-ban ennek a gazdagparaszti rétegnek az egy-egy gazdaságból származó jövedelme 2050—4100 P között, Nagykőrösön 1934-ben 1056,50—2113 P, Makón pedig ugyanebben az évben 2365—4730 P között volt az egyes gazdaságok nagyságától függően. Hogy az itt közölt adatok mennyire függenek a termelési szerkezettől, a belterjesség fokától stb., arra utal egyebek között az a tény is, hogy például Nagykőrösön a 10—20 kat. hold közötti gazdaságok egy kat. holdra jutó tiszta hozama 1934-ben 17,92 P, az 50—100 kat. hold közötti gazdaságoké — mint láttuk — 21,13 P, ugyanitt a 20—30 kat. hold közötti üzemeknél viszont 141,87 P (!), amit kizárólag az magyaráz, hogy az ebben a nagyságcsoportban szereplő üzemek termelésében rendkívül nagy szerepet játszott a gyümölcs.[46] Az ilyen kiugró esetektől eltekintve azonban többé-kevésbé reálisnak tekinthetjük a gazdagparaszti gazdaságok fentebb kiszámított jövedelmeit. A rendelkezésünkre álló szórványadatok is többé-kevésbé ezt a képet támasztják alá.[47]

Sajnos, csak az 1930-as évekről állnak rendelkezésünkre ilyen részletes adatok. Ebből is egyértelmű azonban, hogy a gazdasági világválság éveit még a gazdagparaszti családok is erősen megérezték. 1929—1933 között a dunántúli gazdaságok tiszta hozama kat. holdanként mindössze 7,84 P, ami azt jelenti, hogy különösen 1931-ben, s még 1932-ben nyilván itt is negatív volt a mérleg, s a többi évben is a mélypont körül volt a jövedelmezőség. Az 1930-as évek második felében már erősen javult a helyzet, 1935—38 tiszta hozam-átlaga a dunántúli paraszti gazdaságokban egy kat. holdra 43,78 P-re tehető. Az 50—100 kat. hold közötti gazdaságok esetében ez minimálisan 2189—4378 P tiszta hozamot jelent; azért minimálisan, mert a Dunántúlon a paraszti gazdaságok tiszta hozama és az 50—100 kat. hold közötti gazdaságok tiszta hozama

[45] *Juhos Lajos—Kulin Sándor:* 64 dunántúli kisgazdaság vagyoni és jövedelmi helyzete az 1935. évben. Keszthely, 1936.

[46] E gazdaságnagyság-csoportban az I kat. holdra eső nyershozam összege 553,28 P, amiből a gyümölcstermelés 230 P körüli összeget jövedelmezett, ugyanakkor a 10—20 kat. hold közötti üzemekben 1 hold nyershozama 173,34 p, az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban pedig 89,16 P volt. *Reichenbach Béla—Czeider István:* i. m. 251.

[47] Néhány gazdagparaszti gazdaságra vonatkozó adat 1934-ből: egy 285 kat. holdas gazdaság tiszta hozama kat. holdanként 15,60 P, egy 90 kat. holdas gazdaságnál 14,60 P stb. *Rusznyák Gyula:* Faluvédelem. Bp. 1935. 20—21.

között az utóbbiak javára jelentős eltérés tapasztalható, ami elérheti a 25—30%-ot is. Hasonló volt a helyzet az ország többi részén is, azzal a különbséggel súlyosbítva, hogy a Tiszántúlon az 1935. és 1937. évi aszályok jelentős hozamcsökkenést, vagyis jövedelemkiesést idéztek elő. Itt jellegzetes még az, hogy a 100 kat. holdon aluli és azon felüli gazdagparaszti gazdaságok tiszta hozamai között jelentős különbség van, míg az előzőek tiszta hozama a paraszti gazdaságok átlagos hozama alatt maradt, a 100 kat. holdnál nagyobb gazdaságoké az átlagot jelentősen meghaladta. A 100—166 kat. hold közötti gazdaságokban itt 1938-ban 6300—10 458 P közötti tiszta hozammal számolhatunk. Összefoglalva azt mondhatjuk tehát, hogy az 50 kat. holdnál nagyobb paraszti gazdaságokban az 1930-as évek közepén és második felében valóban általában 3000 P lehetett az a minimális jövedelem (a munkabérigényt is figyelembe véve), amely már jellemzője volt a gazdagparaszti életszintnek. Ez átlagosan négyöttagú családokkal számolva egy főre legkevesebb évi 600—750 P-nyi jövedelmet jelentett. Ugyanakkor a gazdagparaszti gazdaságok többsége az Alföldön lévén, a gazdagparaszti családokban a jövedelmek felső szintje egy főre számítva valószínűleg nem érte el az évi 1500 P-t (azt a szintet, amelyet az 1930-as egy főre jutó jövedelemszámítás során a felsőbb rétegek átlagos bevételeként jelölt meg a kutatás), s nem csupán 1930-ban, de valószínűleg még 1935—39 között sem.

Ha erről a szintről tekintünk vissza a paraszti társadalom más rétegeire, úgy a 20—50 kat. hold közötti paraszti gazdaságok tulajdonosainak jelentős részét jövedelmük alapján nem sorolhatjuk a gazdagparaszti rétegek közé. A Dunántúlon 1929—1941 között a 20—30 kat. hold közötti gazdaságok tiszta hozama 720—1080 P, a 30—50 kat. hold közöttieké pedig 1170—1950 P között volt. Ezekben a gazdaságokban azonban a mezőgazdasági jövedelem már sokkal inkább mutatója a jövedelmi szintnek, mint a tiszta hozam, hiszen — elsősorban a Dunántúlon — ezekben a gazdaságokban a család munkabérigénye jelentős tétel volt. Ha ezzel számolunk, úgy a 20—30 kat. hold nagyságú üzemekben a jövedelem 2020—3030 P, a 30—50 kat. hold közötti üzemekben pedig 2340—3900 P között volt. Így a Dunántúlon megközelítően a 30—50 kat. hold földterülettel rendelkező családokat számíthatjuk a gazdagparasztság soraihoz. Ezekben a családokban egy fő átlagos évi jövedelme valóban 500—800 P között lehetett. Ezt támasztja alá egyébként néhány gazdaság konkrét vizsgálata is, így azé a 38 kat. hold földdel rendelkező abai parasztcsaládé, amelynek összbevétele 1930-ban, tehát még viszonylag kedvező időszakban 8556,46 P volt, s összkiadása 9427,63 P. Hozzávetőlegesen 5000—5200 P közöttre tehető a gazdaság üzemeltetésére és a bérmunkásra fordított kiadás, így mintegy 3300—3500 P között lehetett a család jövedelme. A hattagú család minden tagjára így kb. 550—580 P évi bevétel jutott.[48] A gazdasági válság nehéz éveiben, 1931-

[48] *Szalánczi Károly:* Néhány magyar földmíves család-típus élete számokban. Debrecen, 1932. (A debreceni Tisza István Tudományos Társaság honismertető bizottságának közleményei. VI. k. 24. füzet.) 25, s kk.

ben, 1932-ben és 1934-ben a család bevétele ennek kb. az 50%-a lehetett csupán,[49] míg 1935—38 között mintegy 15—20%-kal több.

A Tiszántúlon még északon a 20—50 kat. hold földdel rendelkező gazdaságok tiszta hozamairól nincsenek ilyen kiterjedt vizsgálatok. 1938-ból ismerjük a Tiszántúlon az ilyen gazdaságok tiszta hozamát, az a 20—30 kat. hold közötti gazdaságok esetében 1240—1860 P, a 30—50 kat. hold közötti gazdaságoknál 2160—3600 P között volt. 1938 persze már egészen jó év volt, 1935-ben még 17,77 P, 1938-ban azonban már 58,66 P volt a vizsgált paraszti gazdaságok kat. holdankénti tiszta hozama az Alföldön, illetve a Tiszántúlon. Ez az összeg tehát némileg meghaladta a 30-as évek jó periódusának átlagjövedelmét is, míg a válság éveiben, 1932-ben és 1934-ben ráfizetésesek voltak a gazdaságok, s a többi évben is csak ennek az összegnek kb. 40%-át tehette ki a tiszta hozam. Nagyjából hasonló a helyzet, ha ezeknél a gazdaságoknál is a mezőgazdasági jövedelmet vesszük figyelembe. Erről az 1930-as évekből a paraszti gazdaságok átlagát tekintve teljes sorozatunk van, míg a gazdaságok nagyságcsoportjai szerinti részletezésben csupán 1938-ból van adatunk. Nézzük először ezt az adatot. A Tiszántúlon 1938-ban egy kat. holdra számítva a mezőgazdasági jövedelem[50]

a 6—10 kat. hold közötti gazdaságokban	156,82 P
a 10—30 kat. hold közötti gazdaságokban	110,63 P
a 30—50 kat. hold közötti gazdaságokban	96,04 P
az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban	57,77 P
a 100—166 kat. hold közötti gazdaságokban	74,10 P volt.

Vagyis 1938-ban a 20—30 kat. hold közötti gazdaságok jövedelme a Tiszántúlon 2212,60—3318,90 P, a 30—50 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme pedig 2881,20—4802 P között mozgott. Ennél talán 1936-ban lehetett valamivel több a mezőgazdasági jövedelem ezekben a gazdaságokban, az 1930-as években azonban általában jóval kevesebb volt. Mint megállapítható, a mezőgazdasági jövedelem az üzemek átlagos nagyságának emelkedésével fajlagosan csökken, ami logikus is, hiszen minél nagyobb az üzem, annál nagyobb szerepet játszik benne az idegen munkaerő. Ezért a paraszti gazdaságok átlagos mezőgazdasági jövedelménél a családi gazdaságoknál nagyobb üzemekben mindig alacsonyabb a mezőgazdasági jövedelem. Ezt figyelembe véve a Tiszántúlon a nagyobb paraszti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme az 1930-as évtized egészében ennél az összegnél legalább 40%-kal alacsonyabb lehetett. Az 1930-as évekből 8 évet figyelembe véve (kihagytuk az 1932-re vonatkozó adatot, ekkor a mezőgazdasági jövedelem is negatív volt, nemcsak a tiszta hozam!) az átlagos mezőgazdasági jövedelem, a paraszti gazdaságok egy kat. holdjára vetítve 53,59 P, ennél a 20—30 kat. hold közötti üzemekben — az 1938-as példa mintájára — jelentősen, mintegy 40%-kal, a 30—50 kat. hold földdel rendelkező üzemekben pedig kb. 20%-kal lehetett magasabb. Így az

[49] Erre utal *Szalánczi* is: i. m.

[50] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* i. m. 498.

1930-as években a 20—30 kat. holddal rendelkező üzemekben a mezőgazdasági jövedelem átlaga (75 P-vel számolva) 1500—2250 P, a 30—50 kat. hold közötti üzemekben pedig (65 P-vel számolva) 1950—3250 P körül lehetett. A Tiszántúlon tehát még inkább érvényes volt az, hogy az összjövedelmet tekintve csak a 40—50 kat. hold közötti gazdaságok érhették el a gazdagparaszti szint alsó határát. Tulajdonképpen csak a valóban nagy kiterjedésű, 80 kat. holdnál nagyobb alföldi gazdaságok érhették el a gazdagparaszti jövedelmek szintjének alsó határát. S itt is érvényes az a megállapítás, amit a dunántúli gazdaságok kapcsán tettünk: a családi üzemnagyságot meghaladó paraszti üzemeknél a bérmunka jövedelem nem érte el az átlagos cselédbér értékét.

Némileg másképpen alakult a mezőgazdasági jövedelem az Északi Dombos Vidéken. Míg a tiszántúli paraszti gazdaságokénál ez az 1930-as évek első felében és közepén általában magasabb volt, s olykor jóval meghaladta azt, 1938—39-ben annál jelentősen alacsonyabb volt. 1933—39 átlagában mégis az alföldinél többet, kat. holdanként 63,78 P-t tett ki. Ha figyelembe is vesszük azt, hogy az Északi Dombos Vidékről a számtartás-statisztikai felvételek jóval kisebbszámú üzemet vizsgáltak, mint az Alföldön, a Tiszántúlon, ez az összeg akkor is magasabb, mint az alföldi gazdaságoknál. Így Északon már a 35—40 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme is elérhette a gazdagparaszti családi jövedelem alsó határát. Itt is igazolódik tehát a tény, önmagában a családi üzemnagyság meghaladása még nem jelenti azt, hogy e gazdaságok tulajdonosait a gazdagparasztok közé sorolhatjuk.

Van adatunk a mezőgazdasági jövedelmekről a Duna—Tisza közi gazdaságokból is. A számtartás-statisztikai vizsgálatok szerint 1934-ben az egy kat. holdra jutó mezőgazdasági jövedelem Makón a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban 46,22 P, a 30—40 kat. holddal rendelkező gazdaságoknál 90,66 P, míg a 40—50 kat. holdas gazdaságok esetében 79,80 P volt.[51] Ugyanez Nagykőrösön 20—30 kat. hold között 204,36 P, az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban pedig 31,55 P volt.[52] Nagykőrös esetében természetesen torzítja az eredményt a gyümölcstermelő gazdaság kiugróan magas jövedelme, Makónál azonban jól jelzi a belterjesebb gazdaságok sokkal nagyobb készpénzbevételét. 1934-ben Makón a 20—30 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme 924,40—1386,60 P, a 30—40 kat. hold közötti gazdaságoké 2719,80—3626,40 P között, a 40—50 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme 3192 és 3990 P között volt. Mindezt a válság egyik mélypontján érték el a makói gazdaságok, mintegy jelezve, hogy Makón normális értékesítési viszonyok között 10—15 kat. hold intenzíven megművelt föld (hagymakultúra!) elegendő volt a gazdagparaszti jövedelem alsó határának eléréséhez. (Ha figyelembe vesszük azonban azt, hogy ekkora jövedelmet csak az átlagosnál jóval nagyobb család érhetett el, nyilvánvaló, hogy az egy főre jutó évi jövedelem ebből a földből még nem érte el a gazdagparaszti jövedelem országos alsó határát. Ettől eltérő képet mutat az

[51] *Reichenbach Béla—Czeider István:* i. m. 275.
[52] Uo. 276.

intenziválódott Nagykőrös példája. (Nagykőrös példáját nem állítjuk Makóval szembe, aránylag kisszámú gazdaságra terjedt itt ki a számtartás-statisztikai adatfelvétel ahhoz, hogy megbízható tükrözője legyen a nagykőrösi helyzetnek. Az azonban kétségtelen, hogy egy jól kezelt, 20—30 kat. holdas gyümölcsös még 1934-ben is több jövedelmet biztosított — 4087,20—6130,80 P —, mint a Tiszántúlon egy három-négyszer akkora gazdaság sokkal kedvezőbb konjunktúra idején. 1934-ben pedig a Tiszántúlon a mezőgazdasági jövedelem — 24,51 P/kat. hold — olyan alacsony volt, hogy a nagykőrösi gyümölcstermelő gazdaság bevételét nem lehet összevetni a tiszántúli gazdaságok ugyanazon évi jövedelmével. Igaz az is viszont, hogy egy ilyen gyümölcstermelő gazdaság erőteljesen bérmunkára orientált, de ha a nagykőrösi gazdaság esetében csupán a tiszta hozamot — 141,87 P/kat. hold — vetjük össze a tiszántúli gazdaságok mezőgazdasági jövedelmével, még akkor is jóval magasabb jövedelmet hozott tulajdonosainak a nagykőrösi gazdaság. Itt mindenképpen egy igen jól kezelt tőkés paraszti gazdasággal állunk szemben, s az természetesen jövedelmezőbb volt, mint a gazdasági válságtól jobban szenvedő, hagyományos módon gazdálkodó tiszántúli gazdaságok.)

Az ország egyes régióiban más és másképpen sűrűsödik a gazdagparaszti családok aránya a parasztság egész tömegében,* s különösen a középparaszti családokat nehéz elválasztani a gazdagparasztok alsóbb rétegeitől. Nem tudunk arra a kérdésre konkrét adattal válaszolni, hány gazdagparaszti család található az ország egyik vagy a másik területén. Kétségtelen azonban, hogy a családi méreteket meghaladó gazdaságok esetében, tehát azoknál a gazdaságoknál, amelyeknél az állandóan alkalmazott idegen munkaerő játssza az üzem fenntartásában a nagyobbik szerepet, nem lehet minden esetben gazdagparaszti családokról beszélni. Egyébként még az 50—100 kat. hold közötti üzemek jövedelmezősége sem volt minden esetben olyan, hogy a család számára a gazdagparaszti szintet biztosíthatta volna, ezeknek a gazdaságoknak a jó része tehát jövedelmezőségét, pontosabban az egy főre jutó jövedelmeket tekintve e szint alatt volt. A 20—50 kat. hold közötti gazdaságoknál pedig regionálisan más-más mértékben találunk a gazdaságból gazdagparaszti színvonalon jövedelmet húzó családokat. Lehet ugyan itt azzal érvelni, hogy az 1930-as évek (ezekből az évekből származnak adataink) nem voltak kedvezőek, de amennyire jelenleg az itt-ott előforduló szórványos adatokból meg lehet ítélni, az 1920-as évek konjunkturális időszakában sem lehetett ez másképpen, amint azt pl. az 1929. évi dunántúli jövedelmezőségi adat példázza. Ha pedig néhány évben akadhatott is kiugró jövedelem, egy-két év jövedelme önmagában még nem ad alapot arra, hogy ezeket a családokat a gazdagparasztokhoz számíthassuk. A korszak tartósan

* 1930-ban az országban összesen 10 755 olyan paraszti gazdaságot írtak össze, amelyeknek területe 50—100 kat. hold között volt, ezek a gazdaságok 1,55%-át tették ki. A Dunántúlon azonban a gazdaságoknak csak 0,71%-a, az Alföldön viszont 2,37%-a tartozott közéjük. Az ország 50—100 kat. hold közötti gazdaságainak 73,37%-a volt tehát az Alföldön. Az 1930. évi népszámlálás. II. rész. Bp. 1934. 158—159., 214—215., 242—243. adatai alapján.

meghatározó paraszti jövedelmei inkább az előzőekben általunk felsorolt összegek alatt voltak, mint fölöttük — ne feledjük, ezek a mezőgazdasági jövedelmek, vagy a tiszta hozamok csak a gazdaságok mezőgazdasági területére vonatkoztak, a gazdaságok rossz minőségű legelőire (Alföld), s egyéb földjeire nem. Így tehát azt kell mondanunk, hogy nem tudjuk ugyan, pontosan mennyivel, de a statisztikában szereplő számnál jóva' alacsonyabb volt azoknak a valóban gazdagparaszti családoknak a száma, amelyek ennek megfelelő életszintet is tudtak biztosítani maguknak. A többség csupán a tulajdonában lévő, vagy bérelt földjének nagyságát tekintve ugyan gazdagparaszti családnak minősülhetett, s 1948 után annak is minősítették, valójában azonban csupán inkább magabíró középparaszti életformát biztosíthatott magának. A burzsoává vált gazdagparaszt a valóságban igen vékony rétege volt a magyar paraszti társadalomnak.

Mennyi lehetett a kis- és középparaszti, vagy Csajanov megfogalmazása szerint a családi gazdaságok, magyarországi körülmények között az 5—20 kat. hold közötti gazdaságok által biztosított jövedelem? A már bemutatott adatok lehetővé teszik a választ erre a kérdésre. Ezeknél az üzemeknél elhagyhatjuk a tiszta hozam vizsgálatát, hiszen — mint már utaltunk rá — ezek a gazdaságok elsősorban azzal szereztek jövedelmet tulajdonosaiknak, hogy lehetővé tették munkaerejük felhasználását. Ezért elegendő kizárólagosan a mezőgazdasági jövedelem vizsgálata. 1929—1941 között a Dunántúlon a mezőgazdasági jövedelem 1 kat. holdra számítva az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban 181 P, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban 113 P volt. Így a vizsgált időszakban az 5—10 kat. holdas gazdaságok átlagosan mintegy 905—1820, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságok pedig 1130—2260 P mezőgazdasági jövedelemre tehettek szert. 4—6 tagú családok esetén ez egy főre számítva az 5—10 kat. hold közötti gazdaságoknál 150,83—226,25 P minimális és 301,66—452,50 P maximális jövedelmet jelentett évente, míg a 10—20 kat. hold földdel rendelkező családokban az egy főre jutó jövedelem minimálisan 188,33—282,50 P és maximálisan 376,66—565 P között lehetett. A 10—20 kat. hold földdel rendelkező gazdaságok mezőgazdasági jövedelme tehát kedvező esetben biztosította a család megélhetését, míg az 5—10 kat. hold földdel rendelkező családok alsó rétegeinek életszintje legfeljebb az átlagos mezőgazdasági munkáséval, jobb esetben a cselédekével lehetett azonos, s így valóban rákényszerültek arra, hogy rendszeresen munkát vállaljanak idegen gazdaságokban is. Ugyancsak nyilvánvaló az is, hogy a gazdasági válság éveiben e gazdaságok jövedelme a bemutatott átlagokhoz képest jelentősen csökkent. Nagyjából a mondottakkal vág egybe egy konkrét gazdaság helyzete. Kővágóörsön 1930-ban egy 12 kat. holddal (ebből 2000 négyszögöl szőlővel) rendelkező gazdaság 2813,67 P-nyi összbevételét mintegy 1805,86 P üzemi kiadás (cselédbér, gazdasági eszközök javítása, vásárlása, a szőlőben a napszámbérek, adó stb.) terhelte, így a mezőgazdasági jövedelem 1007,81 P volt.[53] Ebből a jövedelemből kellett a 4 tagú gazdacsaládnak megélnie. Valószínűleg nem csupán a már csökkent árak okozták az

[53] *Szaianczi Károly:* i. m. 15—19.

alacsony jövedelmet, a cseléd alkalmazása jelentős mértékben hozzájárult ehhez (360 P-re tehető a bér értéke). A család költségvetése ebben az évben végeredményben 1115 P hiánnyal zárult, amit kölcsönből fedeztek. A kamatteher és a törlesztési hányad tovább terhelte a gazdaságot, s így rossz termés, vagy alacsony árak esetén végül is csak a cseléd elbocsátása s a családtagok munkavállalása idegen gazdaságokban oldhatta fel az ellentmondást. A paraszti gazdaság termelési szerkezete rendkívül merev volt ahhoz, hogy a ráfizetéses ágazatokat egyik évről a másikra felszámolják. Az 1930-as évek rendkívül alacsony borárai mellett a saját fogyasztási igényeket és a család munkaerőfeleslegét meghaladó, annál nagyobb kiterjedésű szőlőterület fenntartása például olyan kolonc lehetett, ami víz alá húzhatta az egész gazdálkodást. Az említett 1930. évi jövedelmet ez a gazdaság még egyáltalában nem alacsony borár (30 fillér/l) és némi pálinkafőzés (88 l pálinkát adott el a gazdaság 246,80 P-ért, azaz literjét átlagosan 2,80 P-ért) mellett érte el. 1931-ben azonban már csak 10 fillért kaptak egy liter borért, a gazdálkodás deficitje tehát csupán a szőlő fenntartása révén jelentős mértékben megnőhetett.

Az ország más vidékein a paraszti gazdaságokról — mint tudjuk — nem áll rendelkezésünkre ilyen széles körű feldolgozás. Az Alföldön az 1931—1939 közötti 8 év átlagában (1932-ben a mezőgazdasági jövedelem negatív volt, ezért ez év adatától eltekintettünk) a paraszti üzemek mezőgazdasági jövedelme 53,34 P-re tehető, az Északi Dombos Vidéken pedig 1933—1939 között 63,78 P-t tett ki. Rendelkezésünkre áll a gazdaságok nagysága alapján csoportosított mezőgazdasági jövedelem-elemzés 1938-ból. Ekkor a Tiszántúlon az 5—10 kat. holdas gazdaságok egy kat. holdjára 156,82 P, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságoknál pedig 110,63 P mezőgazdasági jövedelem jutott. 1938-ban az összes vizsgált paraszti gazdaság átlagos mezőgazdasági jövedelme egy kat. holdon 81,43 P volt. Ebben az évben az 5—10 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme 784,10—1568,20 P között, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságoké pedig 1606,30—2212,60 P között lehetett. Az 1931—1939 közötti szakaszban — figyelembe véve a jövedelmek alakulását és azonos arányt feltételezve az egyes gazdaságnagyság-csoportok között a mezőgazdasági jövedelem terén — a Tiszántúlon az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban átlagosan 512—1024 P, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban pedig 724—1448 P által határolt keretek között lehetett a jövedelem. Ez 4—6 tagú családokat feltételezve az 5—10 holdas családoknál egy főre évi 85,34—128 P minimális, illetve 171—256 P maximális, a 10—20 holdas családoknál egy főre évi 120,60—181 P minimális és 241—362 P közötti maximális évi átlagjövedelmet jelent. Az így kiszámított jövedelemszintet konkrét vizsgálatok adatai is alátámasztják. Egy 12 kat. hold földdel rendelkező gazdaság 1277,40 P-nyi bevételéből mintegy 500,53 P volt a család jövedelme.[54] Kunágota községben az 1930-as évek közepén csak 6—8 gazda jövedelme haladta meg a 3000 P-t, 1000—3000 P kö-

[54] *Rusznyák Gyula:* i. m. 21.

zött csak a 20 kat. holdnál nagyobb gazdasággal bíró családok jövedelme volt, míg a 20 kat. holdnál kisebb gazdaságok jövedelme általában 1000 P alatt maradt.[55]

Az Eszaki Dombos Vidékről ilyen viszonyítási lehetőségünk nincs, valószínű azonban, hogy az alföldi és dunántúli parasztgazdaságok bevételei között lehetett az ottani kisgazdaságok jövedelme is. Ez azt jelenti, hogy a családi, vagyis itt is az 5—20 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme a parasztgazdaságok átlagos mezőgazdasági jövedelmének a 160—200%-a lehet. 1933—1939 között itt 63,78 P volt egy kat. hold átlagos mezőgazdasági jövedelme, ezek szerint az 5—10 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme 650—1300 P, a 10—20 kat. hold közöttieké pedig 1020—2040 P között mozoghatott. Ezekben az években 4—6 tagú családot számításba véve egy-egy lélekre tehát az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban 108,33—162,50 P minimális és 216,66—325 P maximális, a 10—20 kat. hold közötti gazdaságokban pedig 170—255 P minimális és 340—510 P maximális jövedelem jutott. Nyilvánvaló, hogy a 10 holdnál kisebb gazdaságokból a fölös munkaerő idegenben vállalt munkával egészítette ki a családok jövedelmét.

A vizsgálatba bevont Duna—Tisza közi gazdaságok adataira ebben a tekintetben sajnos nem tudunk támaszkodni. Csupán Nagykőrösön ismerjük a 10—20 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelmét 1934-ből, ez akkor kat. holdanként 47,16 P volt, ami ebben a nagyságcsoportban az egyes gazdaságoknak 471,60—943,20 P közötti jövedelmet jelentett ebben az évben. Ezek szerint 1934-ben ezen a vidéken a családi gazdaságokban az egy főre jutó jövedelem minimálisan 78,60—117,90 P között, maximálisan pedig 157,20—235,80 P körül lehetett. Ha az ország más részein kialakult arányokat vesszük alapul, akkor az 5—10 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelme ebben az évben Nagykőrösön mintegy 40%-kal lehetett nagyobb, azaz 329—658 P között mozoghatott, ami 4—6 tagú családokat számítva egy lélekre ebben a csoportban 54,80—82,25 P minimális és mintegy 110—164,50 P maximális évi jövedelmet jelenthetett. 1934-ben ez — a mezőgazdasági termékek árai Magyarországon ekkor voltak a mélyponton — reális jövedelem, de nem következtethetünk belőle a 30-as évek átlagára. A Duna—Tisza közi családi gazdaságok átlagos évi jövedelmét a 30-as évekre vonatkozóan hozzávetőlegesen sem tudjuk ezen adatok alapján megadni.

A családi gazdaságok, vagyis a középparasztok, különösen azok alsó rétegeinek jövedelmi szintje legfeljebb csupán elérte, de nem haladta meg, legalábbis ritkán és nem sokkal haladhatta meg a törpeparcellás, bérmunkát vállaló paraszti népesség jövedelmeit. Igaz ugyan az, hogy különösen ezek a kevés földdel rendelkező gazdaságok voltak rákényszerülve arra, hogy különféle mellékjövedelmekre tegyenek szert, s jövedelmeiket kiegészíthették olyan, nem földigényes ágazatok révén, mint a sertés-, vagy a baromfitartás, valamint a méhészet stb. Bérmunkát is kellett természetesen vállalniuk. Ezért ezeknél a rétegeknél figyelembe kellene venni ezt a jövedelemforrást is, de erre országosan még annyi lehetőségünk sincs, mint a

[55] *Seres József:* Kunágota község társadalomrajza. Magyar Gazdák Szemléje, 1936. 436.

mezőgazdasági jövedelmek esetében. Ezért nem tehetünk mást, csupán utalunk arra, hogy a számtartás-statisztikai elemzésekbe bevont dunántúli gazdaságok körében 1929—1938 között a mezőgazdasági jövedelem és a paraszti gazdaságok mellékjövedelme a következőképpen alakult. Egy kat. hold mezőgazdasági jövedelme 1929—1938 átlagában 71,81 P, a mellékjövedelme pedig 29,75 P volt. Az összjövedelem tehát 101,56 P, a mezőgazdasági jövedelem ennek csupán 70,7%-a (vagy megfordítva: a mellékjövedelem a mezőgazdasági jövedelemnek 41,43%-a).[56] Így a 20 kat. holdnál kisebb parasztgazdaságok esetében a mezőgazdasági jövedelem alapján kiszámított egy főre jutó jövedelem nyilvánvalóan csupán az alsó határ lehetett, amelyet a körülményektől, lehetőségektől, a gazdaság nagysága és a birtokos család létszámának függvényében egészített ki a családok mellékjövedelme, a kisebb gazdaságoknál viszonylag nagyobb, a nagyobb gazdaságoknál viszonylag kisebb arányban, de az egy főre jutó jövedelem így végül is 40%-kal megtetézhető. Ez azt jelenti, hogy a Dunántúlon az 5—10 kat. holdas gazdaságoknál az egy főre jutó jövedelem a mellékjövedelmet is figyelembe véve az alsó határnál 210—316 P között lehetett, míg a kategória felső tartományában 420—630 P-re tehető. Csupán ezzel a külön bérmunkavállalással érhettek el ezek a családi gazdaságokkal rendelkező paraszti családok a mezőgazdasági munkásokénál nagyobb jövedelmet. Ezt a körülményt természetesen figyelembe kell venni a paraszti családok életviszonyainak ábrázolásánál. Az itt következő táblázat adatainál azonban nem érvényesítettük ezt a

4. táblázat

A birtokos paraszti családok jövedelme a gazdaságok nagysága szerint

	Dunántúl 1929—1941 átlaga	Alföld 1931—1938 átlaga	Észak 1933—1939 átlaga	Duna—Tisza köze
100—166 kat. hold között (1938):		6 300—10 458 P		
50—100 kat. hold között:				1934: 1 056—2 113 P Nagykőrösön
a tiszta hozam alapján számítva	2 300—4 600 P	1938: 2 050—4 100 P		2 365—4 730 P Makón
a mezőgazdasági jövedelem alapján számítva	3 050—6 100 P			
30—50 kat. hold között:	2340—3900 P	1950—3250 P		
20—30 kat. hold között:	2020—3030 P	1500—2250 P		
10—20 kat. hold között:	130—2260 P	724—1448 P	1020—2040 P	
5—10 kat. hold között:	905—1810 P	512—1024 P	650—1300 P	

[56] *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 457.

szempontot, mert az ilyen mellékjövedelmek biztosítása az arra rászoruló családok számára meglehetősen bizonytalan volt, nem is szólva arról, hogy országosan a Dunántúlon megállapított 40%-ot nem vehettük alapul. Az országnak a Dunántúlnál jóval külterjesebben gazdálkodó keleti részein nem volt annyi munkaalkalom, mint a Dunántúlon. A 4. sz. táblázatba ezért az összehasonlíthatóság kedvéért csupán a már kimutatott jövedelmeket vehettük fel.

A parasztság szinte teljes egészének egy főre számított jövedelmei a legnagyobb, elsősorban tiszántúli gazdaságok tulajdonosait és családtagjaikat leszámítva tehát nem érték el azt a szintet, amelyet a Matolcsy-féle jövedelemszámítás alapján az ország lakosságának a tehetősebb 20%-a (ezek szerint szinte kizárólag a városokban) elért. A gazdagparaszti népesség jelentős részének jövedelme sem haladta meg sokkal a középparasztokét. Csupán két-háromszoros lehetett a jövedelemkülönbség, ami magyarázatul is szolgál egyúttal arra, hogy az életformában miért volt olyan kicsi a különbség a gazdagparaszti rétegek többsége és a parasztság többi rétege között. Nem kívánjuk ugyan alábecsülni ezt a különbséget, annyit azonban itt megemlíthetünk, hogy az életformában (a valóban legszűkebb, legfeljebb néhány száz leggazdagabbb paraszti családtól eltekintve) meglévő azonos vonásokat a jövedelmi színvonalnak ezek a kis különbségei magyarázzák.

S ezzel elérkeztünk azokhoz a paraszti rétegekhez, a törpebirtokosokhoz, a bérmunkások különböző csoportjaihoz, amelyeknek jövedelmét még olyan biztonsággal sem lehet megbecsülni, amint ezt a birtokos paraszti rétegeknél tettük. A napszámbérek körzetenként ingadoztak, ha volt is valamiféle mérce, ez a mérce a valóságban munkavállalóról munkavállalóra és munkaadóról munkaadóra másképpen alakult. Különösen a kisebb településeken, ahol mindenki mindenkit személyesen ismert, ahol a lakosság körében a rokoni kapcsolatok kiterjedtek és erősek voltak, minden bérmunkát vállaló előnyös és hátrányos tulajdonságait ismerte az egész környék, s az is ismeretes volt, mi az, amivel számára a legelőnyösebben fizethető meg a munkája — következésképpen ezeken a településeken a személyre szabott bérek voltak az uralkodóak. Már inkább nagyobb körzetek normatívái szerint történt a bérfizetés a nagyobb uradalmakban. Akármint is van, kísérletet kell tenni a paraszti bérmunkavállalók jövedelmeinek meghatározására is.

Mindenképpen a legnehezebb helyzetben a törpebirtokosok, vagyis azon birtokos rétegek jövedelmeinek meghatározásánál vagyunk, amelyeknek a földje nem volt több 5 kat. holdnál. Az nyilvánvaló, hogy kivételes körülményektől eltekintve önmagában ezekből a törpeparcellákból nem lehetett megélni. Ez annyira természetes, hogy nem szorul bizonyításra, s csupán azért hivatkozunk a Magyar Szemle egyik cikkére, mert a szerző nem baloldali elfogultságból írja, hogy 5 kat. holdból a 20-as évek végén — vagyis a konjunktúra tetőpontján — sem lehetett megélni.[57] Kivételes esetekben persze elképzelhető, elsősorban ott, ahol a nagyon intenzív kultúrák

[57] *Nagy Sándor:* A falu helyzete és kereseti viszonyai. Magyar Szemle, 1929. VI. k. 121.

termelése kifizetődött. Ahol jó minőségű szőlő termett, vagy a dohány-, paprika-, dinnye-, hagymatermelő körzetekben természetesen megélhetett egy család, és adott körülmények között nem is rosszul 3—5 holdból. Példaképpen utalunk egy vecsési, tehát Budapest zöldségellátó övezetéhez tartozó gazdaságra. 1937-ben a gazdaság 2 kat. hold 847 négyszögöl területű volt, s a tulajdonos még 3 kat. hold 1200 négyszögöl földet felesbérletben művelt. A jövedelmet tehát saját gazdasága és a bérelt föld feléről (összesen tehát 4,4 kat. holdról) biztosította magának. Saját gazdaságának egy részén kettős termelést folytatott, tengerit, paradicsomot, rozst, káposztát, burgonyát, szőlőt, babot, uborkát, hereféléket, gyümölcsöt stb., míg a bérelt földön kukoricát, paradicsomot, tököt és babot termelt. Saját földjéből 1068,40 P, a bérleményből 706,80 P volt a jövedelme, összesen tehát 1775,20 P. Felesége is vele dolgozott a földön, így tulajdonképpen kettőjük munkabérjövedelméről volt itt szó. A jövedelem 60%-ára tehető az, amit munkabérként kerestek meg (a cselédbér 1937-ben Pest megyében 763 P-re tehető). A gazdaság egy kat. holdja 403,45 P mezőgazdasági jövedelmet hozott 1937-ben.[58] Egy nem ilyen belterjes körzetben fekvő 3,75 kat. holdas kisgazdaság jövedelme 1933-ban 482,73 P volt.[59] Itt tehát 1933-ban egy kat. holdról 128,73 P jövedelmet húzott a család. Nyilvánvaló, hogy csupán ebből a jövedelemből nem lehetett megélni.

Megközelíthetjük a kérdést tágabb aspektusból is. Bár nyilvánvaló, hogy minél kisebb egy-egy gazdaság területe, viszonylag annál több értéket kell rajta előállítani, annál inkább csupán a tulajdonos és családja munkaereje felhasználásának adott teret, vagyis annál nagyobb a területegységre jutó mezőgazdasági jövedelem, s az is magától értetődik, hogy számos olyan termelési ágazattal növelhető a jövedelem, amelyek nem vagy alig függenek a földtől (sertéstartás, baromfitartás, méhészet stb.), de azért a növelésnek belátható határai vannak. Éppen ezért alapul lehet venni az 5—10 kat. hold közötti gazdaságok mezőgazdasági jövedelmét, illetve ott, ahol ez rendelkezésre áll, a mellékjövedelmet is (vagyis az összjövedelmet). Mint láttuk, a Dunántúlon ez az adat az 1929—38-as évekre rendelkezésre is áll. Tekintettel arra, hogy a mellékjövedelem a gazdaság terjedelmének csökkenése arányában nő, hiszen annál nagyobb mértékben lehet és kell is a rendelkezésre álló családi munkaerőt idegen gazdaságok rendelkezésére bocsátani, valószínűleg nem járunk messze az igazságtól, ha átlagosan az 5—6 holdnál kisebb gazdaságok esetében fele-fele arányt tételezünk fel a mezőgazdasági jövedelem és a mellékjövedelem között. Nyilván a kisebb, egy-két holdas törpeparcella tulajdonosoknál ez az arány a mellékjövedelem javára tolódik el, míg a nagyobb, 3—5 kat. holdas parasztoknál valamivel nagyobb lehet a mezőgazdasági jövedelem a mellékjövedelemnél. Kővágóörsön pl. egy napszámos családnak, amely 1 kat. hold 200 négyszögölnyi földdel is rendelkezett, 1930-ban az évi összbevétele 1051,74 P volt, s ebből 575,30 P származott az idegenben végzett

[58] *Gunst Péter:* Egy vecsési parasztgazdaság jövedelmezősége 1937-ben. A Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei. 1964. 255—259.

[59] *Rusznyák Gyula:* i. m. 53.

munkából, vagyis az egész bevételnek valamivel több, mint a fele.[60] A példák szaporíthatók lennének; mind a fenti megállapítást erősítenék. Nézzük tehát, hogy a fenti arány alapján mekkora lehetett ezeknek a törpeparcellás gazdaságoknak a bevétele:

5. táblázat

Az 5 kat. holdnál kisebb gazdaságok jövedelmei P-ben

	Dunántúl 1929—1941 átlaga		Alföld 1937—1939 átlaga		Észak 1933—1939 átlaga	
	egy kat. holdra	a gazdaságra	egy kat. holdra	a gazdaságra	egy kat. holdra	a gazdaságra
1—5 kat. hold között:	181 + 181 = = 362 P	362—1810 P	166 + 166 = = 332 P	332—1660 P	130 + 130 = = 260 P	260—1300 P

1931—1939 átlaga	
egy kat. holdra	a gazdaságra
102,4+ +102,4= =204,8	204,8– –1024 P

Nem feledhetjük természetesen, hogy az 1—2 kat. holddal rendelkező gazdaságok jövedelmei az itt jelzetteknél 5—15%-kal magasabbak, a 3—5 kat. hold közötti gazdaságoké pedig 5—10%-kal alacsonyabbak lehettek, attól függően, milyen mértékben vállaltak bérmunkát idegen gazdaságokban. Persze azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a bérmunkavállalás e gazdaságoknál (a belterjes gazdaságokat kivéve) elsősorban a családi létszám és a családszerkezet függvénye volt, s nem annyira a föld nagyságáé (vagyis a gyerekek száma és kora határozta meg). S azt is tekintetbe kell venni, hogy a bérmunkából szerzett jövedelem attól függött, milyen volt a munkaerőkereslet a környéken, sőt az egész országban. Ha a családban már volt egy 10—12 évesnél idősebb gyerek, beállhatott hónaposcselédnek (pl. libapásztornak stb.), nagyobb gyerek már napszámba járhatott, esetleg elszegődhetett kiscselédnek valamelyik gazdához a környéken. Keresménye fontos kiegészítője volt a család jövedelmének, és élelmezése sem terhelte a családot. A bemutatott kővágóörsi napszámoscsalád munkabérkeresetét, amely — mint látni fogjuk — önmagában is elég jelentős volt, nemcsak a családfő munkája teremtette elő, hanem felesége és gyermekei is dolgoztak, s nem csupán mezőgazdasági munkán, hanem minden munkát elvállaltak, ami adódott. A munkák között találunk részért végzett aratómunkát, kukoricatörést, erdőirtást (a kivágott fa meghatározott részéért, ebből származott a téli tüzelő), valamint készpénzbérért végzett különféle szőlőmunkákat, de éppen így jégvágást, építkezési munkát, és a környéken lévő kőbányában végzett munkát is. Ez

[60] *Szalánczi Károly:* i. m. 12—13.

utóbbiak, tehát a pénzért végzett munka mennyisége 1930-ban összesen 166 napot tett ki. Ezekből a munkákból állt össze az 575,30 P-nyi munkabér-jövedelem. Az összjövedelemből 476,44 P-t adott a gazdaság, elsősorban az állattenyésztés. 2 sertést, 9 kacsát, 10 pár csirkét, valamint tojást és a részért végzett munkából származó 15 q kukoricát adtak el, ez együttesen 382,80 P-nyi bevételt hozott.[61] Mint látható, a család által végzett munka és a saját parcella termése kiegészítette egymást. Tulajdonképpen a sertéshizlalás és a kukorica tartotta el a családot, s rendkívül nagy jelentőségű tényezője a család megélhetésének a földdarabka, a parcella-gazdaság, ami nélkül mindez nehezen lett volna megoldható. Így tudták biztosítani a következő évi hizlaláshoz két malac megvásárlását. Ha a saját föld nem lett volna, hiányzott volna az alap a család gazdálkodásához, mindenképpen szükség volt tehát arra, hogy földet műveljenek, ha másképpen nem, akkor bérlet útján. Ebben az esetben azonban jóval több munkaidejét köti le a családnak a bérlemény, ami természetesen jelentékenyen csökkentette volna a munkavállalás lehetőségét. A család évi kiadásai 33,04 P-vel így is meghaladták a bevételeket (ennyivel tartoztak a helyi boltosnak), s az egy főre jutó összjövedelem (az 1051,74 P hat lélek között oszlik el) 1930-ban 175,29 P volt, fejenként és naponta 48,02 fillér, ami jelentősen meghaladta azt, ami más számítások szerint a napszámos rétegeknél általános lehetett. Nem is szántuk másnak a példát, csupán annak illusztrálására, hogy milyen lehetett az ilyen típusú családok jövedelmének az összetétele. Az 5. táblázatban közölt adatok valószínűsítése mellett szólnak más adatok is, amelyek szerint általában 300 P alatt csak a föld nélküli munkáscsaládok egy részének volt a jövedelme. Ilyenek voltak pl. a viszonyok Kunágotán a 30-as évek közepén, ahol a mezőgazdasági munkáscsaládok egy részének 300 P-n alul volt a jövedelme, míg a törpeparcellás családok zöme 300 P-nél valamivel több jövedelemre tett szert.[62] Nagyjából hasonló a kép akkor is, ha visszakanyarodunk a nemzeti jövedelem-számításokhoz. Ezek szerint 1930-ban 227,20 P jutott a törpebirtokos családok egy-egy tagjára. Ez 5 tagú családokat alapulvéve 1136 P családi jövedelmet jelent.[63] Az 1938/39-es számítás szerint a törpebirtokos családok jövedelme 372—1087 P lett volna.[64] Így az alsó és felső határokat figyelembe véve, az 5. táblázatban foglalt adatokat nagyjából reálisnak tartjuk.

A paraszti népesség további, bérmunkából élő rétegei jövedelmi viszonyainak vizsgálata előtt kénytelenek vagyunk — legalább általánosságban — a mezőgazdasági munkanélküliség kérdésével foglalkozni. A két világháború közötti évtizedekben a mezőgazdaság jövedelmezőségének romlása, a kivándorlási lehetőségek megszűnése, majd a gazdasági világválság következtében a mezőgazdasági munkanélküliség megnőtt, s olyan mértékű problémává terebélyesedett, hogy már nem lehetett megkerülni. Így a 30-as években hivatalosaknak tekinthető statisztikai felmérések készültek, a 30-as évek agrárgazdasági irodalmában már szemmel tartják ezt a kérdést.

[61] Uo.

[62] *Seres József:* i. m. 436.

[63] *Matolcsy Mátyás:* Jövedelemeloszlás... 281.

[64] A magyar nemzeti jövedelem és annak elosztása egykor és most. 21.

Mégsem tudjuk az első világháború előtti helyzettel összehasonlítani a munkanélküliség mértékét, azaz pontosan megmondani, mennyivel romlott a helyzet 1919 után. Csupán a két világháború közötti körülményeket lehet ma még több-kevesebb pontossággal meghatározni. A viszonyok romlását azonban önmagában is jelezheti az az adat, hogy a mai Magyarország területén 100 kat. hold földre kereken 3-mal (100 hektár földre kb. 4,5-tel) több mezőgazdasági munkás jutott, mint az egész 1918 előtti Magyarországon.[65] Az új határok megvonása következtében ez a munkássereg munkához csak az új országhatárok keretein belül juthatott, a munkaerőkínálat tehát automatikusan megnőtt az új határok megvonása következtében, ami akkor is növelte volna a munkanélküliséget, nyomottá tette volna a munkaerő-piacot, ha a gazdasági válság nem következett volna be.

Az 1930-as évek elején a foglalkoztatás mértéke a mezőgazdaságban országosan 76,2% körül volt. Ennek, a mezőgazdaság munkaigénye és a rendelkezésre álló munkaerő egybevetésére épülő számításnak az alapján az agrárlakosság munkaképessége 23,8%-ban nem volt kihasználva.[66] Természetes azonban, hogy ez a munkanélküliség nem egyenletesen oszlik el az országban, s az is, hogy a parasztság egyes rétegeit sem egyformán érinti. A foglalkoztatottság mértéke szoros összefüggésben volt egyrészt a termelési szerkezettel, a kapásnövényeknek a szántóföldből elfoglalt arányával és az állattenyésztés jelentőségével, másrészt a népsűrűséggel. Ebből a szempontból a Dunántúl volt a legelőnyösebb helyzetben, hiszen itt a mezőgazdasági termelés szerkezete sokkal kedvezőbb volt, mint az Alföldön.[67] De függött a munkanélküliség mértéke a paraszti társadalom összetételétől is. A 10 kat. holdnál több földdel rendelkező parasztgazdaság (az átlagosnál jóval nagyobb családlétszámtól eltekintve) gyakorlatilag biztosította a család teljes munkaerejének foglalkoztatását szinte egész éven át. A 10 kat. holdnál kevesebb földet megművelő paraszti családok, valamint a különféle nincstelen paraszti rétegek körében viszont lényeges tényező volt a munkanélküliség. A bérmunkásrétegek közül a cselédek egész évi foglalkoztatása is biztosítva volt. Mindezek terén a Dunántúl volt előnyösebb helyzetben, hiszen itt a családi gazdaságnak nagyobb volt az aránya a paraszti társadalomban, mint az Alföldön. S persze figyelembe kell venni azt is, hogy a mezőgazdasági munkanélküliség szerkezeti jellegű volt, hiszen a mezőgazdasági termelés idényhez kötött, ebből adódóan a téli hónapokban (dec.—febr.) alig volt munka, a csúcsidőszakokban (aratás, cséplés, a kukorica-, a cukorrépa betakarítása, behordása) viszont sok helyen krónikus volt a munkaerőhiány. Megmutatkozott ez a bérekben is, a nyári és a téli napszámbérek között két-háromszoros, olykor annál is nagyobb volt a különbség, természetesen a nyári bérek javára.

[65] *Szeibert János:* Munkanélküliség és napszámbér a mezőgazdaságban. Bp. 1939. 6.

[66] *Matolcsy Mátyás:* A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon. Bp. 1933. 14. *Uő.:* Magyarország agrármunkanélkülisége. Magyar Szemle, 1933. XVII. k. 27.

[67] Erre ld. *Gunst Péter:* A magyar mezőgazdaság története 1919—1939. Bp. 1970., különösen 404—411. és 441—449.

S meghatározóak bizonyos mértékig a természeti körülmények is. Az ország délkeleti felén általában évente 270 munkanap kínálkozik a tavaszi és az őszi fagyok között, míg az északi megyékben csupán 170 munkanap. Ugyanakkor a Tisza vonalától keletre kb. egy hónappal hamarabb fejeződnek be a mezőgazdasági munkák, itt tehát a mezőgazdasági bérmunkás népesség egy hónappal korábban marad munka nélkül, mint a Balaton—Bakony vonalától nyugatra.[68]

A 10 kat. holdnál nagyobb üzemekben a munkaerő foglalkoztatottságának mértékét országosan 96%-ra, a Dunántúlon teljes mértékűre, az Alföldön 94,8%-ra, Északon 93,2%-ra becsülték. Más a helyzet azonban a 10 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező rétegek esetében. Ezeknél a foglalkoztatottság mértéke országosan csupán 65,8%-os, a Dunántúlon 69,5%-os, az Alföldön 65,1, Északon pedig 58,9%-os volt.[69] A törpebirtokos és napszámos rétegek foglalkoztatása a legnagyobb mértékben a Dunántúl állattenyésztő és intenzív szántóföldi termeléssel rendelkező területein volt a legjobb (a foglalkoztatás Fejér megyében 96,4%-os, Komáromban 83,7%-os, Győrben 77,8, Baranyában 77,4, Tolnában 73,7, Somogyban 70,8%-os volt), valamint a Duna—Tisza köze és a Tiszántúl intenzív zöldség-, szőlő- és gyümölcstermelő körzeteiben (Bács-Bodrog megyében 100%-os, Szabolcsban 85,7%-os, Zemplénben 70,5%-os, Pest megyében 65,7%-os a foglalkoztatottság aránya), míg a jelzett rétegek munkakapacitását a legkevésbé a Tiszántúl és a Duna—Tisza köze nagy gabonatermelő körzeteiben (elsősorban Békésben, itt csupán 43,7%, Hajdú megyében 46,7%, Csanádban 54,0%, Csongrádban 55,8% volt a foglalkoztatás mértéke), valamint Sopron (55,4%), Vas (48,3%) és Zala (53,2%) megyékben tudták hasznos munkával lekötni. Mint ebből az adatsorozatból is látjuk, nemcsak a mezőgazdasági termelés szerkezete,[70] hanem a népsűrűség is[71] beleszól a foglalkoztatottság mértékébe.

A munkanélküliség strukturális jellege következtében nyilvánvaló, hogy a napszámos rétegek életszínvonala szempontjából alapvető volt az, volt-e bármilyen kevés saját vagy bérelt földjük, vagy sem. Munkaalkalom — egyes körzetektől eltekintve, ahol erdőmunka akadt — csak tavasztól őszig volt, így annak a munkásnak, akinek nem volt földje, többnyire csak márciustól októberig nyílt lehetősége a munkára. Akinek viszont volt saját földje, az részben lekötötte a munkaerejét élelmiszerszükséglete egy részének a megtermelésével, vagy takarmánytermeléssel, s így állatokat tarthatott. A kisállattartás (baromfi stb.) ugyancsak komoly lehetőséget nyújtott a családi munkaerő további foglalkoztatására.

Már a 20-as években nyomott volt a mezőgazdasági munkaerőpiac. A mezőgazdaság jövedelmezőségének csökkenése a paraszti gazdaságokat arra kényszerítette, hogy csökkentsék az idegen munkaerő alkalmazását. Ezt a kortársak

[68] *Ifj. Leopold Lajos:* Közgazdasági Szemle, 1934. 455.

[69] *Matolcsy Mátyás:* A mezőgazdasági munkanélküliség Magyarországon. 17.

[70] Békés és Csanád megyékben a gabonaterület aránya a szántóból 45,6, ill. 41,6%, míg Fejérben 31,8, Komáromban 27,2 és Baranyában 31,1% volt.

[71] Békésben egy négyzetkilométerre 81,4, Csanádban 88,0, Fejérben viszont 53,4, Komáromban pedig 68,0 fő jutott.

érzékelték már a 20-as évek táján. A falu helyzetéről szóló írások említik, hogy akkoriban azok a 30—40 kat. hold földdel rendelkező gazdák, akik az első világháború előtt még tartottak cselédet, már csak maguk dolgoznak.[72] S csökkentette a bérmunkások alkalmazását némileg a földreform is. Mindezeknél sokkal nagyobb arányban korlátozta azonban a bérmunkások alkalmazását a világgazdasági válság. A válság idején, az 1930-as évek elején igen nagy mértékben megnövekedett azoknak a mezőgazdasági munkásoknak a száma, akik egész évben, még a munkacsúcsok idején sem kaptak munkát. A hivatalos statisztikai adatok (jellemző, hogy ettől az időtől kezdik pontosabban nyilvántartani a munkanélküliek számának alakulását a mezőgazdaságban) csupán azokat tartalmazzák, akik munkásigazolvánnyal, illetve gazdasági cselédkönyvvel rendelkeztek, s az Országos Gazdasági Munkaközvetítő Intézetnél nyilvántartásba voltak véve. Ha tehát az alábbi számok nem is tükrözik a teljes valóságot (hiszen az 5 kat. holdnál kevesebb földdel rendelkező gazdaságokból számos családtag járt munkába, akik nem rendelkeztek munkásigazolvánnyal, s sok helyütt a család nőtagjai élelmiszerért vagy használt ruháért végeztek különféle munkákat módosabb családoknál stb., minderre a statisztika nem tér ki — egyszóval a nyilvántartott mezőgazdasági munkavállalóknál jóval több volt a valóságban a munkát vállaló és adott esetben a munkanélküliek száma is) arra azért megfelelnek, hogy a munkaerő foglalkoztatásának mértékét, vagyis a munkanélküliség változásainak tendenciáját nyomon lehessen követni.

6. táblázat
A munkanélküliség alakulása[73]

	A teljes munkanélküliek		Az elégtelenül foglalkoztatottak	
	száma	%	száma	%
1934[74]	83 807	—		
1935	73 208	10,3	143 504	20,1
1936	48 828	6,6	100 635	13,8
1937	34 566	4,6	79 540	10,7
1938	22 206	3,0	71 006	9,3
1939*	23 632	2,8	71 929	8,6

* A megnagyobbodott országterületen.

A táblázat adatai nyilvánvalóan a minimális munkanélküliséget mutatják, s csak azoknak a körére vonatkoznak, akik nyilván voltak tartva.[75] Mégis jól kivehető a

[72] *Nagy Sándor:* i. m. 123—124.

[73] *Perneczky Béla:* A mezőgazdasági munkanélküliség. Magyar Gazdák Szemléje, 1941. 167.

[74] Az 1934. évi adat: Magyar Statisztikai Szemle, 1938. 409.

[75] A Magyar Gazdaságkutató Intézet 45. sz. helyzetjelentése (Bp. 1940. 112.) pl. 1935-re 22,4%-os, s még 1939-re is 14,0%-os munkanélküliséget jelez.

tendencia, az, hogy 1934-ben volt a legnagyobb a munkanélküliség, s 1935 után elég gyorsan csökkent. Figyelembe kell venni még, hogy a nők körében a munkanélküliség általában magasabb volt, mint a férfiaknál,[76] valamint azt is, hogy a téli hónapokban a munkanélküliség az itt jelzettnél nyilvánvalóan jóval nagyobb volt.[77]

A munkanélküliség csökkenése csupán viszonylagos volt. Ha igaz is az, hogy 1935-től meglehetős gyorsasággal csökkent, teljes megszűnéséről a második világháború előtt nem beszélhetünk. Még 1940-ben is jelentős volt a nyilvántartott létszám (1,6% teljes munkanélküli, 7,9% elégtelenül foglalkoztatott[78]), s csupán 1941 után, még inkább 1942-ben jelentkezett a munkaerőhiány. A munkanélküliség viszonylagos csökkenése még nem jelentette azt, hogy a munkaerő foglalkoztatottsága elérte volna a korábbit, még kevésbé pedig azt, hogy elérte volna az 1914 előtti mértéket. Amikor tehát a napszámos és más bérmunkából élők munkabérből származó jövedelméről beszélünk, figyelembe kell venni azt, hogy míg az első világháború előtt általában 200 nap körül volt a napszámosok és más munkavállalók foglalkoztatása, ez az 1920-as évek végére kb. 180 napra, a 30-as évek elején mintegy 150 napra csökkent, s csupán 1939—40-ben érhette el ismét a 180 napot. Magától értetődik, hogy volt, aki egész évben kapott munkát, voltak olyan családok is, amelyeknek több tagja is talált folyamatos alkalmazást, de általában nem lehetett nagyobb mértékű a foglalkoztatottság.[79] Kővágóörsön 1930-ban 160 napszámot dolgozott a családfő, egy abai napszámos pedig 150 napszámot.[80] A rendelkezésre álló egyéb adatok is nagyjából hasonló foglalkoztatottsággal számolnak.

A bérmunkás rétegek jövedelmeinek szemrevételezésekor ütközünk igazán azokba a nehézségekbe, amelyeket elöljáróban említettünk. Egymásnak ellentmondó adatok, eltérő megítélések. Ennek az alapját két okra vezethetjük vissza. Az egyik a természetben fizetett bérek rendkívül magas aránya a magyarországi bérezésben, hiszen még a napszámbérek is jelentős részben természetben kerültek kiegyenlítésre. A természetbeni fizetés átszámítása pénzre rendkívül sok nehézséget, egyúttal számos manipulációs lehetőséget jelentett. Az ilyen manipulált számításokra azért is ügyelni kell, mert a részesmunka (aratásnál, cséplésnél és egyéb munkáknál is) — ellentétben a köztudattal — igen érzékeny a konjunktúrára. Tartós áremelkedés esetén a

[76] 1935-ben 22,4%-os általános munkanélküliség mellett a nők körében a munkanélküliség 24,5%-os, 1939-ben pedig 14,0%-os munkanélküliség mellett 15,6%-os volt. *Nádújfalusy József:* Új munkabérhelyzet a magyar mezőgazdaságban. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 202.

[77] December—február között a legnagyobb a munkanélküliség, így 1935-ben 31,6—37,6%, 1939-ben 21,2—33,7%-os (A Magyar Gazdaságkutató Intézet 45. sz. helyzetjelentése. 112.). A téli munkanélküliség mértékét jelzi, hogy a kimutatásokban a nagyobb százalékok fordulnak elő sűrűbben.

[78] *Perneczky Béla:* i. m. 167.

[79] Egyebek között *Eörsi Béla* a Társadalmi Szemle 1932. évfolyamában a foglalkoztatás mértékét 1931 előtt 180 napra, 1931 után 150 napra teszi (164.). *Uő.:* A mezőgazdasági munkásság általános helyzete c. cikkében már csak 90 napot említ (Társadalmi Szemle, 1932. 372.). A 180, ill. 1931 utáni 150 napos foglalkoztatásról szól a falukutató irodalom, elsőként Kovács Imre. Ezt nem támadták mérvadó tényezők a másik oldalról, vagyis elfogadták.

[80] *Szalánczi Károly:* i. m. 10. és 21.

gazdaságok szívesebben fizetnek a munkásnak pénzben, tartós árcsökkenés, alacsony árak esetén viszont megnő a részesmunka aránya, általában a természetbeni fizetés aránya a munkabér egészén belül. Ezért nem lehet néhány adat alapján általánosítani még a rész nagyságát illetően sem. A másik a bérnyilvántartások megbízhatósága, illetve megbízhatatlansága. A Földművelésügyi Minisztérium által a múlt század végén megindított statisztikai összeállítások eredményeit az OMGE sem fogadta el kezdetben, s ezért kezdte meg maga is valamiféle bérstatisztika közzétételét. A mezőgazdasági kamarák mindkettőt megkérdőjelezték, s maguk is adatgyűjtéseket kezdeményeztek. Így jött létre a többféle adatpublikáció, s természetes, hogy az azokra épülő feldolgozások további szempontokkal bővítették a palettát. Az eredmény néhány sablon lett, amelyek lassan átitatták a maguk tekintélyével a történeti feldolgozásokat.

Pedig még pontos, következetes és elfogulatlan statisztikai adatgyűjtés és közzététel esetén sem lenne egyszerű a munkabérből eredő jövedelem meghatározása. Egyrészt a napszámbérek szezonálisan erősen ingadoztak. A csúcsidőszakokban (július—augusztusban) voltak a legmagasabbak. Másrészt a napibérek megállapítása még nem jelenti azt, hogy tudjuk, ki hány napot dolgozott, s így mi volt egy-egy család tényleges jövedelme. Ez csak becslés alapján lenne megállapítható még a legpontosabb statisztikai felvétel esetében is.

S mindehhez csatlakoznak azok a rendkívül nagy ellentétek, amelyek társadalmi elkötelezettségek szerint orientálták a kérdéssel foglalkozó szerzőket. Voltak, akik a legszegényebbek oldaláról szóltak, s egy jó ügy érdekében az árnyékokra irányították a figyelmet. Mások a nagybirtokosok érdekeit képviselve arra törekedtek, hogy kimutassák: a nagybirtokokon alkalmazott bérmunkások helyzete jobb, jövedelme magasabb, mint a parasztgazdaságokban alkalmazásban lévőké. Itt is hasonló a helyzet tehát azokhoz a vitákhoz, amelyeket a jövedelmezőség kérdései körül vívott a két nagy tábor, a nagybirtok és a parasztbirtok hívei, csupán azzal a helyzetet bonyolító különbséggel, hogy e kérdésnél jóval több szempontot ütköztetnek.

Nézzük tehát a különféle mezőgazdasági bérmunkás rétegeket. Osztályozásuk többféle módon történhet. Lehetséges az üzemi keretekbe történő beilleszkedés, vagyis az alkalmazás és bérezés formái alapján. Ha így nézzük, akkor beszélhetünk cselédekről, akik más gazdaságban hosszabb időn át dolgoznak (a törvény szerint fél évnél hosszabb időn át, szerződés alapján), s többnyire munkaadójuk, illetve munkahelyük közelébe is költöznek, hiszen munkaadójuktól kapnak szállást. Azok, akik fél éven át vagy ennél rövidebb ideig, de rendszerint egy hónapnál tovább dolgoznak, több csoportra oszthatók. Dolgozhatnak szakmányban, akkordban, készpénz és élelmezés meg szállás ellenében, de dolgozhatnak részesmunkásként, s vállalhatnak alkalmanként vagy akár hosszabb időn át napszámosmunkát. A munkamegosztásban történő részvétel is lehet csoportosítási alap. Így beszélhetünk cselédekről, aratómunkásokról, cséplőmunkásokról, a pásztorok különféle fajtájáról, csőszökről, különféle speciális kertészekről, (dohány-, dinnye-, hagyma-, paprika-kertészek stb.), szőlőmunkásokról, de ide tartoznak a kubikusok is stb. S végül

tehetünk különbséget aszerint, hogy kap-e földet a mezőgazdasági munkás, amelyet több-kevesebb önállósággal lát el. Ez utóbbiak közé nem csupán a különféle kertészek tartoznak, hanem pl. azok a tanyáscselédek, egyes helyeken „mindenesek" vagy — s ez már a fizetés formáját is mutatja — „felestanyás" cselédek, akik egy egész tanyát, olykor 70—80 holdnyi földet egyedül, családjuk segítségével látnak el.[81] Mint látható, igen nagy az osztályozás lehetősége, több szempont szerint is elvégezhető. S az is természetes, hogy ez az osztályozás inkább csak elméletileg valósítható meg, a való életben ugyanazon a parasztcsaládon belül többféle variáció is megvalósul. Hiszen voltak olyan birtokosparaszti családok, ahol a nagyobb gyerekek elmentek cselédnek parasztgazdákhoz, vagy akár uradalomba is. Törpebirtokos, parcellatulajdonos parasztoknál a férfi elmehetett sommásnak, az asszony otthon maradt, napszámba járt, esetleg a nagyobb gyerekek jártak el napszámba. A kisgyerekek munkábajárása, legalább az év egy-két hónapjában ugyancsak gyakori. A 10 éves fiú már kanászkodott, 7 éves kislány lehetett már libapásztor 2 hónapi időtartamra, egy 8 éves leányka 2 hóra 20 P-t, a 12—13 éves leány ugyanezért a munkáért havi 10 pengőt kapott.[82] De elmehetett a kislány pesztonkának gyerek mellé, nagyobb lány szolgálónak (havi 1 q búza értékének megfelelő bérért),[83] alkalmaztak napszámosgyerekeket növényvédő munkákra (rovarok szedése stb.), leányokat, asszonyokat répaegyelésre paraszti gazdaságok és uradalmak is.[84] Az aratásnál történő munkavállalás igen gyakori volt, ez a munka széles rétegeket érintett stb. A variációk széles skálájával találkozunk tehát, különösen a Tiszántúlon, ahol a mezőgazdasági munkások kénytelenek voltak minden kínálkozó munkát megragadni.

Van azonban néhány fő kategória, amelybe besorolhatók mindezek a különféle rétegek. Az egyik nagy csoportjuk a gazdasági cselédeké. 1930-ban 599 959 lélek tartozott ebbe a kategóriába, közülük keresőként több mint 217 000 főt tartottak nyilván. Viszonylag tekintélyes rétegről van tehát szó. Jelentősen nagyobbik részük a nagybirtokokon, tehát nem paraszti gazdaságokban volt alkalmazva, bár természetesen a paraszti gazdaságok is tartottak cselédeket. Ezek azonban általában, a tanyás cselédek kivételével, nem családos emberek voltak. A cselédek közé sorolt paraszti népesség túlnyomó része tehát a nagybirtokon élt.

A *cseléd* nem egységes kategória. Igen nagy különbségek húzódnak közöttük, természetesen nem a parasztgazdaságban, hanem a nagybirtokokon. Itt ugyanis, mint a nagyiparban a különféle munkáskategóriákat, a munkamegosztásban elfoglalt helye szerint osztályozták a gazdasági cselédséget. Különösen a nagyobb uradalmakban,

[81] A különféle rétegeket felvonultatja: *Kiss Lajos:* A szegény ember élete. Bp. 1939. és *Uő.:* A szegény asszony élete. Bp. é. n.

[82] *Kiss Lajos:* A szegény asszony élete. 10.

[83] Uo. 52.

[84] A gyermekek munkavállalásának magyarországi nagy méretei feltűntek az első világháború idején a mezőgazdaságban dolgozó orosz hadifoglyoknak is, akik nemegyszer mondták, hogy Oroszországban az ilyen korú gyermekek még játszanak, míg itt már dolgoznak. *Ecseri Lajos:* A magyar földmíves nép munkája. Szentes, 1930. 40.

ahol olykor több tucat cseléd család élt a még a 18. század folyamán, az allódiumok szervezése idején kialakult pusztákon. Munkaviszonyát, bérezésének formáját tekintve a cseléd egyformán cseléd volt, akár bizalmi állást, munkairányító szerepet töltött be az uradalom szervezetében, akár csupán közcseléd volt. A cselédeket általában éves szerződéssel alkalmazták, az év leteltével mondhatott fel a tulajdonos vagy a cseléd. Munkabérének ellenértékét elsősorban természetben kapta. Járt a cselédi munkaviszonnyal lakás, fűtés, valamint a szegődmény, másképpen kommenció, azaz a bér. Ennek csupán minimális része volt készpénz, a túlnyomó részét a természetbeni bér, vagyis a kenyér- és takarmánygabona, a tüzelő, az állattartási lehetőség s a szegődményföld tette ki. Ezek terén magától értetődően tetemes különbségek voltak a beosztás szerint, a cselédbérek tehát távolról sem voltak egyformák. Az alkalmaztatás jellege azonban azonos volt minden cselédnél, még azoknál az iparosoknál is, akiket a nagyobb uradalmak szerződtettek.

Az uradalmi cselédek között a hierarchia élén az irányító szerepet betöltők, a majorosgazda, vagy pusztagazda, a magtáros; a hajdú (kocsisgazda), az öregbéres vagy béresgazda, a csőszök, a tehenesgazda (csirásgazda), a pásztorok számadói, a csőszök, a kertészek, vincellérek, s természetesen a szegődményes iparosok álltak. Őket követték a közcselédek, a különféle kocsisok, fogatosok, gyalogbéresek, tehenészek stb. Az elnevezések vidékenként változtak, a beosztás jellege és a bérezési különbségek azonban nagyon finoman árnyalták ezt a világot. A bizalmi emberek, munkairányítók szegődményei jóval magasabbak voltak, mint a közönséges béresé, cselédeké. A fiatalabb, még nem családos férficselédek bére pedig alacsonyabb volt a családosokénál. A cselédbér természetesen családi bért jelentett, hiszen az egész család abból élt, de azért is, mert a bér egy jelentős része a család egész rendelkezésre álló munkaerejének rendszeres felhasználása nélkül nem volt realizálható (szegődményes föld, tehéntartás, sertéstartás stb.). Ugyanakkor a cselédcsaládok általában beépültek az uradalmak gazdasági rendjébe, sokszor a feleség, a nagyobb gyerekek pedig mindig dolgoztak az uradalom számára, napszámos munkát végezve, vagy a fiúgyerekek akár kisbéresként nyerve alkalmazást és vele természetesen az alkalmazásnak megfelelő természetbeni és pénzbeli fizetést. A cseléd családok helyzete, az a körülmény, hogy elszigetelt volt a település, ahol éltek, kötődésük a gazdasághoz és vele kiszolgáltatottságuk is hozta azt magával, hogy társadalmi állásukat, az önállóságot nélkülöző helyzetüket tekintve a paraszti társadalom mélypontját jelentették (már ti. a falusi gazdák szemében), az a körülmény viszont, hogy alkalmaztatásuk egész évre szólt, s sokszor a családok több tagja is közel volt a munkaalkalomhoz és részesült is benne, a legjobban fizetett, a legmagasabb életszinvonalon élő mezőgazdasági bérmunkásréteggé tette őket. Nemcsak a munkairányító, bizalmi állásban lévő „gazdákat", meg természetesen a szegődményes iparosokat, hanem a cselédtársadalom egészét.

A szegődmény, vagy kommenció általában némi készpénzből, a család élelmezésére szolgáló kenyérgabonából, takarmánygabonából, tüzelőjárandóságból (vagy esetleg szabad fahasználatból), állattartási lehetőségből (tehén, sertés, és — a liba kivételével — baromfitartásból), vagy az ezt helyettesítő természetbeni juttatásból

(pl. tehén helyett tej, sertéstartás helyett esetleg nagyobb szegődményföld), a szegődményföldből (kukoricaföld és konyhakertnek való parcella), valamint a lakásból és a vonatkozó törvények, illetve rendeletek alapján megfelelő kiegészítő juttatásokból (betegség esetén 45 napon át orvosi kezelés és gyógyszer, balesetbiztosítás) állt. Az 1930-as évekből már rendelkezünk statisztikai kimutatásokkal a cselédbérek nagyságáról, mégis igen vitatható nézetek is lábrakeltek a cselédbéreket illetően. A gond természetesen a cselédbér pénzre történő átszámításánál jelentkezik. A kenyér- és takarmánygabonát lehet majori áron értékelni (ennyibe került a gazdaságnak), vagy a helyi piaci áron (ennyibe kerülne, ha itt vásárolná a cseléd), vagy egyéb árakon (ez már semmiképpen sem reális, bár az irodalomban legtöbbször éppen ezeket az árakat — tőzsdei árak, városi árak stb. — veszik alapul), a tehéntartás értékét is lehet annak alapján számítani, hogy mibe került a gazdaságnak, de úgy is, hogy mennyi volt a cseléd számára annak használati értéke. Ugyanez vonatkozik tulajdonképpen a szegődmény minden tételére, beleértve a megszántott szegődményföldet, valamint a lakást és a fűtést is. Az orvosi ellátás, a gyógyszer és a biztosítás értékét általában nem veszi figyelembe az irodalom, holott az általuk nyújtott biztonság még akkor igen jelentős tényező, ha a cselédek rendszerint csak akkor éltek ezzel a lehetőséggel, amikor már elkerülhetetlen volt, mert féltették a helyüket.[85]

A természetbeni bér alapja a kenyérgabona volt, országosan általában 14—16 q, regionálisan más-más arányban búza és rozs. Egyes helyeken a nagy uradalmak csak a cselédkommenció kedvéért termeltek rozst, másutt inkább a búzát kedvelték. Bizonyos fokig a munkaadók is manipuláltak a gabonával, helyenként például nem mázsában, hanem literben mérték, s a piaci áringadozásnak megfelelően is módosították olykor a búza és a rozs arányát. Szentgyörgypusztán a 30-as években 8 q búza és 8 q zab volt a kenyérgabonajárandóság, amit az 1950-es évek elején visszaemlékező volt cselédek a maguk számára kedvezőnek ítéltek.[86] Pusztamiskén ugyanebben az időben 12 q rozs és 4 q búza volt a kenyérgabonajárandóság,[87] s ugyanannyi volt az egyszerű cselédek kenyérgabona járandósága a jól kezelt maisai tőkés béruradalomban is.[88] Mezőhegyesen és környékén a kenyérgabonajárandóság kizárólag búza volt, általában 14 q.[89] Mezőtúron is csak búza volt a járandóság, 16 q.[90]

[85] *Aszalós János—Gärtner István:* Gazdasági cselédek vizsgálata Biharmegye derecskei járásában 1934. évben. Népegészségügy, 1935. 438—444. A vizsgálat 406 cselédre terjedt ki, közülük 185 egyénnek volt panasza, 169 volt valóban beteg. Ezek a cselédek a vizsgálat napjáig folyamatosan dolgoztak, s azért nem mentek orvoshoz, mert nyilvánvalóan attól féltek, ha betegeknek bizonyulnak, elvesztik a helyüket (439.).

[86] *Kardos László:* Jegyzetek a volt uradalmi cselédek kultúrájának és életmódjának alakulásáról (Szentgyörgy-puszta). Ethnographia, 1955. 239.

[87] *Gaál László:* A Gaál-Kropf család pusztamiskei gazdasága. Agrártörténeti Szemle, 1977. 223.

[88] *Vincze László:* Egy dunántúli tőkés nagybérlet gazdálkodása (Maisa, 1861—1940). III. rész. Agrártörténeti Szemle, 1983. 541.

[89] *Szabados Mihály:* Csanádvármegyei gazdasági cselédbérek. Magyar Gazdák Szemléje. 1942. 38.

[90] *Hagymási Sándor:* A mezőtúri peresi uradalom cselédeinek életéből. In: Emlékkönyv a Túrkevei Múzeum fennállásának 20. évfordulójára. 1971. 147.

A példák természetesen szaporíthatók. A kenyérgabona mennyisége általában 5—6 tagú családra volt méretezve, 6-nál több családtag esetében nem volt elegendő.

A kenyérgabona mellé takarmánygabona is járt, általában árpa, ritkábban kukorica. Ezek mennyisége 2—4 q között mozgott. Maisán 2 q, Szentgyörgypusztán is 2 q, Mezőtúron 4 q volt stb. Itt azonban már jelentős szerepet játszottak az egyéb körülmények is, a takarmánygabona ugyanis átszámítható volt másra, Pusztamiskén pl. egyáltalában nem járt takarmánygabona, helyette, valamint más járandóságok helyett azonban az átlagosnál jóval nagyobb, 1,5 kat. hold volt a szegődményföld. Sok helyütt az országban még általában érvényben volt a sójárandóság is, így Maisán 24 kg, ugyanekkora volt Szentgyörgypusztán, míg Mezőhegyesen 28—32 kg között volt, munkáskategóriáktól függően, Mezőtúron pedig 40 kg. Ugyanígy nagy szerepet játszott a szalonna is, Mezőtúron 40 kg, Mezőhegyesen 56 kg (!), a környéken általában 40 kg stb. Az adatok itt nagyon széles palettán terülnek szét, van, ahol már egyáltalán nem szerepel a járandóságok között a szalonna, s van, ahol nagyon nagy mennyiségben (mint pl. Mezőhegyesen). Általában a fejlettebb gazdaságokban arra törekedtek, hogy az ilyenféle járandóságok helyett egységesebb és egyöntetűbb, egyúttal egyszerűbben kezelhető s a gazdálkodás szerkezetét hátrányosan nem befolyásoló összetételű legyen a kommenció.

A kommenció igen lényeges részét képezte a szegődményföld, amely az országban általában 1200—1600 négyszögöl (1 magyar vagy 1 kat. hold) körül volt, vagyis a helyi szokások szerint általában a múlt század óta kialakult mértékegység alapján került be a szerződésbe. Ezt az uradalmak felszántva biztosították a cselédeknek. Meglepő egység van e téren, Maisán, Szentgyörgypusztán, de a Dunántúlon máshol is 1600 négyszögölnyi föld járt, Mezőtúron is ugyanennyi, a Tiszántúl délkeleti szegélyében 27 gazdaságban 1100—1200 négyszögöl, 12 gazdaságban 1600, három gazdaságban több mint 1600 négyszögöl volt az illetményföld, míg Mezőhegyesen csupán 1200 négyszögöl. A Vas megyei Bük községben viszont csak 1000 négyszögöl szegődményföldet kaptak a cselédek.[91] Pusztamiskén 1,5 kat. hold volt ugyanez, több más, hiányzó tételt helyettesítendő. A rendszerint kukoricatermelésre, helyenként azonban (így Bükön) burgonya és répa termelésére is használt illetményföldet kiegészítette a napi élelmezéshez szükséges konyhakert, ami többnyire 200—400 négyszögöl volt, persze helyenként kisebb is lehetett (Bükön pl. csak 50 négyszögöl, de ilyen kevés máshol alig fordult elő).

A cselédek részére lehetővé tett állattartás rendkívül fontos része volt a kommenciónak. A norma általában egy tehén és borjának tartási lehetősége volt legelőn vagy szálastakarmányon, amíg a borjú növendék volt. Ahol erre nem volt mód, ott rendszerint napi 1 liter tej volt a megváltás, az 1930-as évek második felében már terjedőben volt a napi 2 liter tej. A különbségek e tekintetben is rendkívül nagyok. Maisán 1 tehenet tarthattak a cselédek, Szentgyörgypusztán napi 1 liter tej volt a

[91] Cselédsorsok, cselédutak. Lejegyezte Szabó József. Néprajzi Közlemények, 1980. XXIII. k. 35—36.

járandóság, Pusztamiskén 1 tehén tartása volt kikötve, Mezőtúron 1 tehenet tarthattak, Bükön 1,5 liter tejet kaptak. Mezőhegyesen napi 1 liter tejet kapott az I. osztályba sorolt cseléd, néhány kategória 0,7 liter tejet kapott, a többség semmit, a környéken az összesen vizsgált 6421 gazdasági cseléd (családtagokkal együtt 16 800 lélek) közül 17 gazdaságban 494 cselédnek járt a tehéntartás s ebből csupán 10 gazdaságban a borjútartás. Más kérdés, hogy sok cseléd a tartási lehetőség ellenére nem tartott tehenet, nyilván nem tudták előteremteni a megvásárlásához szükséges pénzt (a környéken a 30-as években több esetben is járványos száj- és körömfájás tizedelte meg a cselédek tehénállományát). A 17 gazdaságon kívül 28 olyan gazdaság akadt, amely tejet adott a cselédeknek, míg a többi cseléd nem tarthatott tehenet, s tejmegváltást sem kapott helyette.[92] Általában az Alföldön a gazdaságok jóval kisebb mértékben engedélyezték a tehéntartást, ami komoly terhet jelentett számukra, mint a Dunántúlon, s mert maguk sem tartottak fenn tehenészetet, tejet sem biztosítottak cselédjeik számára.

Általános volt a sertéstartás is; egy koca tartása a szaporulatával 6 hónapos korig volt az általános forma. Ettől eltérést mindig tapasztalunk. Maisán egy sertés tartása járt a szaporulatával, Szentgyörgypusztán 2 sertés, Pusztamiskén is 2 anyakoca és a szaporulata, Mezőtúron is, Mezőhegyes környékén 8 gazdaságban korlátlan mennyiségű sertést tarthattak a cselédek, 20 gazdaságban 2 kocát és szaporulatát, a többi gazdaságban csak 1 kocát. A baromfitartás ugyanilyen általános volt, ennek mértékét rendszerint nem korlátozták, csak az volt mindenütt kikötve, hogy a kártételek miatt a cselédek libát nem tarthatnak (Mezőtúron a pulykát is tiltották). A Tiszántúlon egyes helyeken tapasztalni a sertéstartás korlátozását, igaz viszont, hogy mind a tanyásparasztok, mind az uradalmak a tanyákon általában korlátlanul engedték a cselédek számára a baromfitartást. Az eleki járás nagygazdái a tanyás cselédeknek 5-6 tyúkot, kacsát, vagy libát adtak ki részestartásra, a szaporulat felét, vagy kétharmadát kapták itt a gazdák.[93]

Az állattartás általában, de különösen a tehéntartás döntő része volt a cselédek jövedelmének. A megváltásként juttatott 1 liter tej korántsem kárpótolta a cselédeket a tehéntartásért. A 30-as évek végén úgy számították, hogy míg a munkaadó uradalomnak a tehéntartás biztosítása a cselédek számára tehenenként évi 100—120 P kiadást jelent, a cseléd számára a tej, a borjú vagy a tinó eladása stb., 3—400 P használati értékkel bír,[94] s ami külön is fontos, készpénzbevételi lehetőséget jelent. De hasonló jelentősége volt a sertéstartásnak és a baromfitartásnak is (csirke, tojás, kacsa eladásából is komoly bevételt lehetett biztosítani). Ezért egy-egy állatjárvány a cselédek költségvetését több évre felboríthatta.

A cselédek számára a munkaadó biztosított lakást és tüzelőt. Ez utóbbi többnyire 8—12 m³ fa, esetleg szabad fahasználat, vagy néhány száz kéve rőzse lehetett,

[92] *Szabados Mihály:* i. m. 39.

[93] Uo. 41.

[94] *Szeibert János:* A mezőgazdasági munkáskérdés. Közgazdasági Szemle, 1939. 823—824.

rendszerint elegendő volt a fűtésre és a főzéshez. Néhány helyen még egyéb természetbeni járandóságot is kikötöttek a szerződések, elsősorban a hagyományos gazdálkodást követő, konzervatívan kezelt gazdaságokban, s az olyan vidékeken, ahol a hagyományos életformának az általánosnál nagyobb súlya volt. Bükön a cselédek 8 liter petróleumot és 8 kg cukrot is kaptak évente. A petróleum elég széles körben volt még része a járandóságnak, cukor ritkábban szerepelt a szerződésekben. Az aszalói káptalan birtokán pl. 24 liter petróleumot kaptak a cselédek.[95] S nemcsak parasztoknál, hanem nagybirtokokon is előfordul, hogy a cselédek bérük részeként részesföldet kaptak, így pl. Pusztamiskén minden cseléd annyi földet kaphatott, amennyinek a megművelésére vállalkozott. Máshol is előfordult ilyesmi, Somogy megyében pl. az Esterházy-birtokokon összesen 485 kat. hold földet béreltek a cselédek.[96]

A cselédbér részét képezte bizonyos összegű készpénz is. Ez azonban önmagában rendszerint igen kevés volt, az 1930-as években általában 20—100 pengő között lehetett. Ugyancsak a helyi szokásoktól és persze a gazdasági körülményektől függően. S a cselédek pénzbéréhez tartozott annak a prémiumnak az összege is, amelyet a jobban kezelt, nagyobb uradalmak, a cselédnek a munkában való érdekeltebbé tétele érdekében az 1930-as évek elejétől kezdve egyre szélesebb körben bevezettek. Természetes, hogy ez a prémiumrendszer elsősorban azokban az ágazatokban terjedt, amelyek érzékenyebbek voltak az árakra, ahol a mennyiség és a minőség nagymértékben és közvetlenül befolyásolta a jövedelmezőséget. A Fejér megyei jól kezelt nagybirtokokon pl. a tehenesek a tenyésztést és a fejés munkáját elősegítendő havi mintegy 18—20 P-t kitevő jutalékokat kaptak 1934 táján. 6 liter tejnél több napi tejhozamnál literenként — az istállóátlagot figyelembe véve — 0,2 fillér volt ez a jutalék.[97] Szentgyörgypusztán is jutalékot kaptak a tehenekre, ez havi 2—2,5 pengőt tett ki (tejliterenként 2 fillér), s itt borjúpénz is járt a tehenesnek. Jutalmazásféle volt viszont rendszeresítve az akasztó-vésztői uradalmakban.[98] Országosan a jutalékrendszer azonban még nem volt elterjedve, s így ilyesféle összegeket természetesen nem lehet beszámítani a bérekbe. A jutalékrendszer kialakításában valószínűleg szerepe lehetett annak, hogy a tehenesek a nagy uradalmi tehenészetekben olyan megfeszített fizikai munkát végeztek, aminek hosszabb időn át rendszeresen nem lehetett eleget tenni. Ezért a teheneseket az uradalmak 3—5 év után rendszerint lecserélték. A munkát tehát vonzóvá kellett tenni számukra, s ezt a célt szolgálta a prémium.

[95] *Orosz László:* Uradalmi cselédek és summások az aszalói káptalani birtokon. In: Foglalkozások és életmódok. Miskolc, 1976. 196.

[96] *Kanyar József:* Elsikkasztott földreform, megvalósult földosztás Somogyban (1920, 1945). Bp. 1964. 98. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. 33.).

[97] *Kecskés Sándor:* Tehenesgazdák, tehenesek fizetése és jutalékrendszere Fejér megyei uradalmi tehenészetekben (1934). Agrártörténeti Szemle, 1981. 204. Különféle jutalékrendszereket mutat be a szerző: 203—210.

[98] *Oláh József:* Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX—XX. század fordulóján. Bp. 1975. 107—108. (Agrártörténeti Tanulmányok 1.)

A bemutatott cselédbérek normál férfimunkásra vonatkoznak, s általában családi béreknek tekintendők, noha tisztában kell lennünk azzal, hogy a cselédek családtagjainak rendszeresen alkalma nyílt munkavállalásra a nagybirtokokon, s az uradalmak igényelték is ezt a munkát a családtagoktól. Az, hogy a serdülő fiúgyerek, majd a nőtlen legény az uradalomban szolgál, bevett gyakorlat volt. De ismerünk olyan esetet is, amikor egy családból 3 személy szolgált ugyanazon a helyen.[99] Mindezek ellenére is alapjában családi bérekről van szó. Ennél a bérnél jóval többet kaptak a cselédek közül a bizalmi emberek és a munkavezetők. A lakást és a tüzelőt leszámítva a kommenció minden más tétele megemelt mennyiségben illette meg őket. Maisán pl. a normál cseléd évi 20 P-t, a parancsnokok 80 P-t kaptak. Gabonajárandóságuk 22—24 q volt, s 2000 négyszögöl az illetményföld. Ami azonban jelentősen megnövelte jövedelmüket, az az volt, hogy 2 tehenet és 2 anyakocát tarthattak. Szentgyörgypusztán az első béres napi 2 liter tejet és 1,5 kat. hold kukoricaföldet kapott, a traktoros szántáskor napi 4 kat. holdnál több föld felszántása esetén holdanként 1 P-t (napi 5-6 P-t) kapott.[100] Akik a sertéshizlalásban tevékenykedtek, minden hízó után 1 P jutalmat kaptak (ez felmehetett évi 500 P-re is). A béresgazda 21 q kenyérgabonát, 1,5 kat. hold kukoricaföldet, 9 q tűzifát, napi 2 liter tejet és 60 pengőt kapott. A mesteremberek ennél is nagyobb földet, több tejet és készpénzt. Mezőtúron az első béresnek 2 q-val több búza járt, mint a rendes béresnek, a kertészek, a gépészek, a kovács, a bodnár azonban a 2 q többletbúzán felül 180 P-t (míg az első béres és a többiek évi 40 P-t) kaptak, s a gépésznek 1 kat. holddal több kukoricaföld is járt. A munkavezetők és a bizalmi emberek illetményei tehát jelentősen (olykor több, mint 100%-kal) meghaladták az egyszerű közcselédek illetményét.

A bemutatott cselédbérek mind nagybirtokokon dolgozó cselédek bérei. A parasztbirtokon alkalmazott cselédek helyzete és jövedelme nagyságában és összetételében ettől lényegesen különbözött. Éves cselédet parasztgazdaságok aránylag ritkán alkalmaztak, éppen azért, mert drága volt, s a költség nem mindig térült meg. A parasztgazdaságokban alkalmazott cselédek többnyire gyerekek, kisbéresek vagy legények voltak, akiknek a fizetése természetesen jóval alacsonyabb volt, mint a felnőtt, családos cselédeké lett volna, az általuk végzett munka viszont nem volt annyival kevesebb, amennyivel kevesebbe kerültek ezek a cselédek a gazdáiknak. Más volt ennek folytán a lakás is, a parasztgazdaságokban a cselédek zömmel az istállóban háltak.[101] Az illetmény összetétele is sok szempontból különbözött, helyet kapott benne a ruhanemű, a lábbeli is, az úgynevezett „bentkosztos" cselédek esetében az élelmezés, a patriarchálisabb családok esetében jobb, a többségnél azonban jóval gyengébb kiadásban, mint ahogyan a parasztcsalád étkezett. A nagybirtokon

[99] *Donáth Ferenc:* Demokratikus földreform Magyarországon. Bp. 1969. 301. Egy, a Szolnok megyei pusztatenyői családról van szó.

[100] *Kardos László:* i. m. 240.

[101] Mezőhegyes környékén a parasztgazdaságokban foglalkoztatott béresek helyzete e téren általában sokkal rosszabb volt, mint a nagybirtokokon, itt cselédlakás sehol sem volt. *Szabados Mihály:* i. m. 38.

alkalmazott cselédek viszonyaihoz a leginkább az alföldi tanyás nagygazdák külső, ún. „tanyás" cselédeinek helyzete hasonlított. Nagykőrös környékén az éves tanyás cseléd bére 1938/39-ben a következő volt: 10 q rozs, 13 kg szárazbab, 13 kg szalonna, 13 kg só, 1 kat. hold föld, 1 tehén tartása, lakás, fűtés. A cseléd az aratásnál külön szerződés alapján vállalhatott részesaratást (ez általában 5 q jövedelmet hozott).[102] Itt 10—14 éves gyerekeket is dolgoztattak kanászként és gulyásként. Nagykőrösön egyébként gyakori volt az olyan részes zöldségesek felfogadása, akik 4—5 kat. hold földet kaptak részbe, valamint vállalták a cselédi munkakört is.

A parasztoknál dolgozó cselédek bérében rendszerint szerepet kapott a cipő vagy a bakancs. Egy pár nyári és egy pár téli lábbeli elég rendszeres tétele volt a fizetésnek.[103] Békés megyében a 14—17 éves kisbéresnek az 5 q búza, 1 q árpa, 30—50 P készpénz mellé járt 2 öltöny ruha, 2 rend fehérnemű, 2 kötő, 1 pár csizma, 1 pár bakancs, 1 kalap, 1 sapka, valamint mosás, vasalás és évi 2—3 szabadnap.[104] Egy másik éves kanásznak (kisbéres) is hasonló volt a bére. De a felnőtt béresnél is szerepet kapott a ruha és a cipő, a béres 1 nagykabátot, 2 rend alsóneműt, 1 pár csizmát, 1 pár bakancsot, 2 kg szappant kapott s élelmezést. A mindeneslány bérében is szerepelt a ruhaféle (1 pár cipő, 1 pár félcipő, 1 papucs, 1 párna, 2 ruha, 2 kötő, 2 kendő).[105] A tanyásbéres bére jóval alacsonyabb volt itt, mint a nagybirtokokon.[106] A parasztgazdaságokhoz elszegődött béresgyerekek általában azért vállaltak munkát, hogy az élelmezésük meglegyen. A patriarchálisabb helyen a béres kenyeret és szalonnát többnyire akkor és annyit evett, amennyit akart, bár más tekintetben persze nem volt a család egyenjogú tagja.[107]

Természetesen a paraszti gazdaságok is igénybe vettek mesterembereket. A falusi kommenciós mesteremberek alkalmazásának hagyományos rendszere még sokfelé élő volt. A Bodrogközben pl. a kommenciós kovácsok a gazdáktól ekénként 1 P készpénzt, 12,5 kg rozst, ugyanennyi búzát, 25 kg burgonyát, 1 kenyeret kaptak, s lakást a falu közösségétől. Amelyik gazdának több ekéje volt, többször fizette ugyanezt. A többi kovácsmunkáért azonban, vagyis a nem az ekékkel összefüggő munkákért külön, pénzben kellett fizetni. A szekérvasalás pl. 200—250 P volt, vagy ha a gazda adta a vasat, csak 100 P, a targoncavasalás 4 P, baltaélezés 1 P, patkolás patkónként 1 P, sarlókészítés 5 P.[108] A pásztor állatonként kapott 12,5 kg rozst,

[102] *Böör László:* Nagykőrös gazdasági és társadalmi viszonyai a két világháború között. In: Nagykőrösi Arany János Múzeum Közleményei. I. Nagykőrös, 1978. 217.

[103] *Oláh József:* Bérmunka a parasztbirtokon az 1920—30-as években. Agrártörténeti Szemle, 1971. 500—501.

[104] *Nagy Gyula:* Parasztélet a Vásárhelyi pusztán. In: Békés Megyei Múzeumok Közleményei. IV. k. 1975. 199.

[105] Uo. 202.

[106] Uo. 204.

[107] *Varga Gyula:* Szolgalegények élete és munkája Debrecen környékén. Ethnographia, 1980. 412.

[108] *Nagy Géza:* Falusi szegődményesek munkája és életmódja a Bodrogközben. In: Foglalkozások és életmódok. 1976. 182—183.

ugyanannyi búzát, gazdánként egy ebédet, 1928-tól 1,5 kg szalonnát, fél kenyeret, 50 fillér falupénzt. Járt a községtől 1000 négyszögöl föld, két tehén szabad legeltetése és gazdánként 1 kéve kender.[109] A kondás „öregenként" 12,5 kg rozst, ugyanannyi búzát, családonként egy ebédet, egy kenyeret, malaconként 20 fillér szoptatópénzt, öregenként 50 fillért, lakáspénzt, az apaállat gondozásáért 3 kat. hold föld termését, s családonként 1 kéve kendert.[110] A falu kerülője, a harangozó stb. hasonlóképpen kapta a bérét.

A paraszti gazdaságok cselédsége tehát általában alacsonyabb bért kapott, mint a nagybirtokokon alkalmazott cselédek. Ezek többnyire 18 éven aluli fiatalembereket alkalmaztak, akiknek csak fél kommenció járt. Ez az oka annak, hogy a nagybirtok cselédei között nagy számban találni olyanokat, akik sok éven át ugyanazon a birtokon dolgoztak, míg a paraszti gazdaságokban ez igen ritka. A jól kezelt uradalmak törekedtek is arra, hogy tartósan magukhoz kössék a jól dolgozó cselédeket. Így volt ez Maisán,[111] vagy Fejér megyében a székesfehérvári járásban, ahol 2822 cseléd körülményeit vizsgálták,közülük a nagybirtokokon, elsősorban a főnemesi birtokokon volt a legállandóbb a cselédállomány.[112] Itt a felmérés szerint a főúri és az értelmiségi tulajdonban lévő nagybirtokokon erős volt a cselédek kötődése a gazdasághoz. A cselédek 85,7%-a 2 évnél tovább, ezen belül 16,41%-ának már a szülei is ugyanazon a birtokon éltek és dolgoztak.[113] Állandó cselédek voltak az akasztó-vésztői uradalomban is.[114] A Mezőhegyesen és környékén vizsgált 6429 gazdasági cseléd 29%-a szolgált 10 évnél hosszabb idő óta ugyanazon a helyen. Olyan gazdaság is akadt, ahol a cselédek 50%-a 10 évnél hosszabb ideje szolgált. S persze nem egy gazdaság akadt, ahol egyetlen ilyen sokáig szolgáló cseléd sem volt található.[115] A 29%-os arány egyáltalán nem tekinthető rossznak, hiszen ezen a környéken aránylag alacsonyak voltak a mezőgazdasági bérek, nemcsak a cselédbérek, hanem a napszámbérek is. Persze mindez nem jelenti azt, hogy nem történt munkahelyváltoztatás. Sor került arra, nemegyszer azért is, mert pl. a béresek asszonyai nem jöttek ki egymással, de más okból is.[116] A cselédek mozgásköre azonban nem volt több 25—30 km-nél,[117] egy napi járóföldnél, vagyis amennyit megrakott szekérrel egy nap alatt meg lehetett tenni.

Ha végül is arra a kérdésre kívánunk válaszolni, tulajdonképpen mennyi is volt pénzértékben kifejezve a cselédjövedelem, elkerülhetetlenül szembekerülünk mind-

[109] Uo. 185.

[110] Uo. („Öreg"-nek hívták a két éven felüli kocákat.)

[111] *Vincze László:* i. m. 543.

[112] STUD, 1938. ápr. 6. sz.

[113] *Heller András:* Föld és munkabér. Bp. 1939. 50—51.

[114] *Oláh József:* Az akasztó-vésztői... 109.

[115] *Szabados Mihály:* i. m. 43.

[116] *Veres Péter:* A béres és a bére. Magyarország, 1936. jún. 16. sz.

[117] Megjegyezzük, hogy ebben igen nagy szerepet játszott a szerződések dec. 31-i határidővel történő lejárata. Télvíz idején különösen kisebb gyerekekkel nagyon nehéz volt a költözködés lebonyolítása, többnyire nyitott szekéren.

azokkal a nehézségekkel, amelyek a kortársakat is megzavarták a válaszadásban. A számítások egy része a cselédbéreket tulajdonképpen abban az értékben tüntette fel, amibe az a gazdaságoknak került. Más része a napi piaci áron számította ki a bérek pénzértékét. Ugyanakkor a jövedelem alakulásánál figyelembe kell természetesen azt is venni, hogy a természetben kapott bér jelentős részét a cseléd és családja maga fogyasztotta el, attól függetlenül, hogy az a piacon mennyit ért. A pénzben történő jövedelemszámítás tehát feltétlenül több buktatót rejt magában a cselédeknél is. Mégis van bizonyos lehetőségünk a jövedelmek értékelésére.

A szélesebb közvélemény számára a cselédbérek ellentmondásaira Kovács Imre hívta fel először a figyelmet 1935-ben.[118] Összefoglalása hangos visszhangot keltett. Azt Kovács is hangsúlyozta, hogy a cselédek helyzete minden megkötöttségük ellenére is jobb, mint minden más mezőgazdasági munkásrétegé. Munkája során 4 uradalmat és azok cselédségének helyzetét, körülményeit vizsgálta (Fejér, Tolna, Békés és Nógrád megyei gazdaságokról van szó). Megállapította, hogy a fizetésekben a Dunántúlon nagyobb volt a pénz aránya, míg az Alföldön sok gazdaságban egyáltalában nem volt készpénzfizetés. Kovács szerint a következőképpen alakult a kommenció értéke P-ben kifejezve.[119] (Ld. a 7. sz. táblázatot.)

A bérek értékének kiszámításánál a mindenkori helyi árakat vette alapul, nem számította azonban a bérbe a lakás értékét és az orvosi költséget. Az 1930-as évek elején a lakás bérét általában havi 5—8 P-re becsülték, azaz évi 60—96 P-re. Az orvosi költség, orvosság és biztosítás is kitett 35—40 P-t. Utalt Kovács arra is, hány személy élt ebből a jövedelemből, a Dunántúlon 179, északon 195, az Alföldön viszont csak 164 eltartott jutott 100 keresőre (országos átlag 175), ami világosan jelzi, hogy egy-egy családban a nagybirtokon rendszerint több kereső is volt. Felhívta a figyelmet arra is, hogy túlzottan magas értéket tulajdonítanak a tehéntartásnak, hiszen a tej nehezen eladható. A válság idején ez nyilvánvalóan így is volt, korábban és később azonban a helyzet vidékenként különböző volt. Egyes nagyobb, jól kezelt uradalmakban a gazdaság átvette a cselédek tejét, és a saját termékeivel együtt értékesítette.[120] Ugyanakkor az kétségtelen, hogy az ország egyes régióiban, pl. a Tiszántúlon a tehéntartásból nem lehetett oly mértékben pénzre számítani, mint a Dunántúlon, vagy a Duna—Tisza közén. Itt viszont a tehenet tartó cseléd és családja élelmezésében a tehéntartás kb. évi 1300—1500 liter tejet jelentett. Olyan helyeken pedig, ahol nem volt tehén, a sertéstartás vette át a pénzelő ágazat szerepét a cselédeknél.

Kovács utalt arra is, hogy 1929 után kinyílt az agrárolló, ezért a cselédnek is többet kell piacra vinnie, ha iparcikkeket akar vásárolni. Ez igaz, az agrárolló szétnyílása azonban a cseléd összbevételének csupán egy részét érintette, azt, amit piacra vitt, számára a természetben elfogyasztott illetményrész használati értéke

[118] *Kovács Imre:* A gazdasági cselédek keresete és megélhetési viszonyai. Magyar Szemle, 1935. XXV. k. 211—222.

[119] Uo. 215—216.

[120] Pl. Maisán (ld. *Vincze:* i.m. 541.) némi kezelési költség levonása fejében az uradalom átvette a tejet a cselédektől.

7. táblázat
A kommenció értéke Pengőben

	Fejér megye				Tolna megye		Békés megye		Nógrád megye	
	elöl-járó	egész-béres	gyalog-béres	kis-béres	elöl-járó	egész-béres	elöl-járó	egész-béres	elöl-járó	egész-béres
1925	1552	1274	1157	524	1825	1118	2104	1725	1447	998
1928	1583	1276	1168	496	1966	1164	2066	1651	1459	990
1933	661	526	475	197	741	504	869	746	537	366
1934	684	529	494	205	770	490	883	716	574	383

azonos maradt. Ezt tehát ugyancsak figyelembe kell venni a jövedelmek hullámzásánál. Végül is tehát Kovács Imre elemzéséből a leginkább figyelemre méltónak az egyes cselédkategóriák bére közötti különbségek aránya mutatkozik. A Fejér megyei részletezettebb adatok szerint ezen a vidéken a gyalogbéresek jövedelménél az egészbéreseké mintegy 10%,-kal, az elöljáróké az egészbéresek jövedelménél 20—30%-kal volt nagyobb. A többi megyére Kovács ilyen részletes adatokat nem hoz, ezért csak az egészbéresek és az elöljárók fizetése közötti különbségeket vizsgálhatjuk. Tolnában a legnagyobb a különbség, 47—63%-kal több az elöljárók jövedelme, mint az egészbéreseké, Nógrádban is nagyobb, mint Fejér megyében, Békésben nagyjából a Fejér megyei különbségek észlelhetők. Ami azonban nagyon lényeges, ezek a különbségek a vizsgált időszakban alig változtak, ami változás volt, az inkább az egyes termények áringadozásának különbségéből adódik, s ezért elhanyagolható. Vagyis a korszak egészén át tartósan érvényesültek a munkamegosztásból, beosztásból adódó jövedelmi különbségek arányai.

Ugyancsak jelzik Kovács adatai azt is, hogy igen tartósak voltak a regionális különbségek a bérek pénzértékében. Ezek a különbségek sem módosultak az árak változásai nyomán. A Fejér megyei béreket alapul véve, azokat a Békésben fizetettek (ugyanazon kategórián belül) kb. 30—40%-kal múlták felül, míg Tolnában mintegy 8—11%kal, Nógrádban pedig 22—30%-kal kevesebb volt a cselédbér pénzértéke. Ezeknek a különbségeknek a tartóssága is ugyanarra az okra vezethető vissza: a cselédbéreknél a kommenció nagysága nem, vagy alig változott, a készpénzben fizetett összegek nagysága pedig követte az áralakulást (amikor az árak estek, csökkent a bér készpénzben fizetett részének a nagysága is).

Foglalkozik a cselédbérrel Kerék Mihály is.[121] Szerinte a következő volt a cselédbérek pénzértéke P-ben:

	1928	1935
Fejér megye	735	490
Vas megye	830	517
Békés megye	852	601
Szolnok megye	844	567
Szabolcs megye	628	466
Borsod megye	711	532

A természetbeni járandóság szerinte is nagyobb volt az Alföldön, ahol egyébként a cselédbér pénzben kifejezett értéke rendszerint magasabb.

Az idézett tanulmányok, valamint a falukutató irodalom természetesen a cselédség oldaláról elemezte a jövedelmeket. Korszakunkban tulajdonképpen mindaddig, amíg ezek a szerzők a kérdésre fel nem hívták a figyelmet, azzal részletesebben nem foglalkoztak. A századforduló körüli érdeklődés alábbhagyott,

[121] *Kerék Mihály:* A mezőgazdasági munkásság keresete és életviszonyai. Magyar Gazdák Szemléje, 1936. 497—508. ld. 500.

amint a viharos bérküzdelmek lecsillapodtak. A kutatás majdnem három évtizedre megszakadt. Ezért sem történt azonnal reagálás ezekre a tanulmányokra, illetve éppen e tanulmányok közlése nyomán indult meg a szélesebb anyaggyűjtés, amely nagyobb tájegységekre vonatkozóan kívánt képet adni a cselédbérekről. Egy teljes járás összesen 10 336 cselédjének a helyzetét mérte fel 1935-ben Heller András. Számításai szerint 1935-ben átlagosan 1130,13 P-re tehető egy-egy cseléd bére, amiben nem szerepel az orvosi ellátás, a gyógyszer, a balesetbiztosítás és a gyerekek számára az iskola fenntartásának a költsége. Mindezekkel együtt kb. 1200—1250 P-re becsülte Fejér megyében a cselédbér ekkori értékét.[122] Ez a jövedelem azonban 240 P-vel volt kevesebb, ha a cseléd nem tarthatott tehenet, s 321 P-vel kevesebb, ha sertést, vagyis pl. ha a sertésvész folytán elpusztulnak a cseléd állatai. Heller számítása tulajdonképpen az optimumot célozza meg, s ennyiben túlzott. 10 336 egész részes cselédből pl. összesen 3635-nek volt tehéntartási lehetősége. Kétharmad részüknél tehát elesik a marhatartás jövedelme. Viszonylag magasan állapította meg a lakás értékét is, s megítélésünk szerint túl magas pénzbevételeket tételezett fel. Nem teljesen reális az árak megállapítása, ha tudniillik a cseléd áruba bocsátott pl. gabonát, baromfit stb., rendszerint a mindenkori legalacsonyabb árat kaphatta érte, amit Heller nem vett figyelembe. De azért Heller számítása felhívta a figyelmet a reális értékekre. Elemezte a jövedelmek szerkezetét is, megállapította, hogy annak 57%-a a cselédek állattartásából származik.[123] Megadta számításainak alsó értékét is, annak kiszámításával, mennyibe került a cselédbér a gazdaságoknak. 1935-ben az átlagos cselédbért a gazdaságok 740 P-ből hozták ki, míg a cselédek számára 1130,13 P volt a használati értéke. Tehéntartással a cselédek bére a gazdaságoknak 719,29—790,46 P-ből, csak terményjárandósággal 695,47—742,51 P-ből jött ki.[124]

A Tiszántúl délkeleti részén 6421 gazdasági cseléd helyzetének felmérése is reális adatokkal dolgozik. Az 1940-es évek elején Mezőhegyesen az I. osztályú cselédek bérét 610—711—807—815—856—902 P-re, a II. osztályú cselédekét (nők) 445—603—735—797 P-re, a III. osztályú (ostoros) bérét 281 P-re tette.[125] Az egész vizsgált területen az összes cselédet figyelembe véve 688—1253 P között voltak a bérek. 13 gazdaságban volt az átlag 750 P alatt, 28 gazdaságban 750—850 P között és 11 gazdaságban 850 P-nél több.

Ugyancsak az Alföld délkeleti részén fekszik az az uradalom, amelynek cselédbéreit visszamenőlegesen is értékelték. Itt a gazdasági cselédek bérének

[122] *Heller András:* A gazdasági cseléd jövedelme. Magyar Gazdák Szemléje, 1938. 79. *Uő.:* Cselédsor. Bp. 1937. 100.

[123] *Heller András:* A mezőgazdasági munkásság kereseti viszonyai Fejér megyében. Magyar Gazdák Szemléje, 1939. 101.

[124] Megítélésem szerint egyoldalú az az álláspont, amely szerint ha nagyobb is a cseléd számára a kommenció értéke, mint amennyit kiszámítottak, azt a maga és családja munkája tette hozzá. (A világgazdasági válság hatása Magyarországon, 1929—1933. Szerk. Incze Miklós. Bp. 1955. 354.) Az állattartásban pl. szerepe van az uradalmak nyújtotta legeltetési lehetőségnek és sokszor a takarmánynak is.

[125] *Szabados Mihály:* i. m. 42.

pénzértékét 1928-ra 1013,32 P-re, 1933-ra 704,99 P-re, 1934-re 705,11 P-re értékelték. A bérek pénzértéke 1938-ig lassan emelkedett, ekkor 781,27 P-t tett ki. A terményárak növekedése a háború kitörésével éreztette hatását a bérek pénzre átszámított értékén is. 1939-ben 892,69 P-re, 1940-ben 1078,10 P-re értékelték a cselédbért ebben a mintegy 30 ezer kat. holdnyi uradalomban.[126] 1935-re kiszámította a szerző a bér használati értékét is, ami ekkor 1072,78 P volt.[127]

Országos áttekintéssel is rendelkezünk 1938-ból. Ekkor a cselédbérek pénzértékét a Dunántúlon 772,68 P-re, az Alföldön 791,66 P-re, Északon 713,56 P-re tették, az országos átlag 748,04 P volt.[128] Itt sem a használati értéket vették alapul, hanem azt, hogy a gazdaságoknak milyen költséget okozott. A bér önköltsége persze alacsonyabb volt, mint a használati értéke, országos átlagban mintegy 677 P. Ez a felmérés reálisan értékeli a földet, az egyes termékek árát, a lakást és az istállóhasználatot, valamint a biztosítás, orvos, gyógyszer és fuvar költségeit, amikor az utóbbiak együttes értékét 40 P-ben rögzíti. Ugyancsak fontos megállapítása, hogy a mezővárosokban a bér általában magasabb volt.[129] Az országosan 748 P-re értékelt bér használati értékét a cselédek számára ez a felmérés 905,50 P-re becsülte.[130]

A cselédbér pénzértékét tehát igen nehéz meghatározni. Az azonban a felsorolt adatok alapján mindenképpen nyilvánvaló, hogy a cselédek a legjobban fizetett mezőgazdasági munkások voltak. Igaz ugyan, hogy látástól vakulásig dolgoztak, de nem utolsósorban éppen az a körülmény, hogy egész éven át folyamatosan *dolgozhattak*, emelte bérüket olyan magasra. A bérek pénzértékben történő kifejezése tükrözi a konjunkturális hullámokat is, ami azonban csupán tompítva érződött a cselédek bérén. Még a világgazdasági válság idején sem romlott a helyzetük túlságosan, ellenkezőleg, jóval kevésbé, mint akár a birtokosparasztoké, akár a többi mezőgazdasági munkásrétegek tömegeié.[131] Kifejeződésre jutott az a cselédek önértékelésében is. Az 1945. évi földreform idején általános volt a cselédek aggodalmaskodása, panasza azért, mert a részükre juttatott földből nem biztosíthattak maguknak olyan jövedelmeket, mint amivel korábban rendelkeztek.[132] Általában 10—15 kat. hold földet igényeltek maguknak, de legkevesebb 8 holdra becsülték korábbi jövedelmük értékét.[133] Más, korabeli számítás szerint a Tiszántúlon 1937-ben

[126] *Heller András:* Egy uradalom munkabérszerződései. Mezőgazdasági Munkatudomány. 1943. 398—399.

[127] Uo. 405.

[128] *Szeibert János:* A mezőgazdasági munkáskérdés. Közgazdasági Szemle, 1939. 829—830.

[129] Uo. 832.

[130] Uo. 835.

[131] A cselédbérek stabilitására utal egy számítás, amelyik azonos árakon számítja a járandóságokat. Ezek szerint 1934—1938 között a bérek terén a különbség legfeljebb 5—10%. (1934: 311,66 P, 1938: 329,33 P, 1939: 345,50 P), gyakorlatilag tehát csupán mérsékelt emelkedést lehet kimutatni: Magyar Gazdák Szemléje, 1940. 269., holott a mezőgazdaság 1934-ben minden tekintetben a mélyponton volt.

[132] *Kanyar József:* i. m. 92.

[133] *Donáth Ferenc:* i. m. 300—301. Donáth is átlagosan 8 kat. hold jövedelmével veszi egyenlőnek a cselédbéreket. Uo. 350. l. 20. sz. j.

12,15, 1938-ban 11,76, 1939-ben 11,66 kat. hold, az Északi Dombos Vidéken 1937-ben 11,97, 1938-ban 15,44, 1939-ben 15,39 kat. hold paraszti föld hozamával volt egyenlő a cselédbér.[134] Sarródon (Sopron megye) 1935-ben a cselédbéreket 7 kat. hold föld jövedelmével azonosították.[135] Ezeket a magas értékeket persze az évenkénti termésingadozások magyarázzák, de a mérték mindenképpen elgondolkodtató.

Arra is utalnunk kell, hogy ha nem is minden esetben, de a nagybirtokokon dolgozó cselédek körében rendszerint egy családban több kereső is volt, ami növelte a jövedelmeket. S végül a nagybirtokokon dolgozó cselédek kb. 8—10%-a dolgozott kiemelt munkakörben, amit megnövelt bérekkel honoráltak. Az idézett adatok emellett nem vették számításba a különféle termelési prémiumokat sem, ami nem volt ugyan általános, de egy meghatározott körben lényeges jövedelemnövelő tényező volt.

A gazdasági cselédség jövedelmi színvonalát jelzi az is, hogy sokszor említik földvásárlásaikat. 1930-ból rendelkezünk egy ezzel kapcsolatos kimutatással.* A jól kezelt uradalmak cselédei rendszerint néhány év után némi földet szerezhettek, „ragaszthattak" maguknak. Maisán pl. 250 cseléd közül mintegy 150-nek volt saját ingatlana. A fiatal házasoknak kezdetben csak egy-két hold földje, a többinek saját háza és földje is volt. A cselédek eme rétege lenézte azokat, akik nem szereztek maguknak földet.[136] Veres Péter is utalt arra egy cikkében, hogy vannak olyan tanyás cselédek a Tiszántúlon, akik földet, házat is vesznek, ezek a tanya „burzsujai" a többi cselédnek ők adnak tehenet, disznót, baromfit feles tartásba.[137] Említ olyan bérest, aki 8—10 év alatt házat vett. Általában a kevés számú gyerekkel rendelkező családok, vagy ahol már felnőttek a gyerekek, ott gyűjtenek földre, házra, állatra. A cselédek társadalma tehát legalább annyira megosztott volt, mint az egész parasztság.

Végül is mennyi lehetett a gazdasági cselédek egy főre jutó jövedelme? Legalább 5 fős családot figyelembe véve kb. annyi, amennyit az 1. számú táblázat feltüntet, vagyis 205,30 P 1930-ban. Az 1920-as években ennél nominálértékben jóval több, a 30-as évek elején, 1934-ig ez nominálisan ugyan több mint a felére csökkent, használati értékben azonban nagyjából ugyanolyan szinten maradt, mint volt. Az 1930-as évek második felében a cselédjövedelmek újból elérték hozzávetőlegesen a korábbi pénzértéket (kb. 15—20%-kal alacsonyabb pénzérték, de természetesen ennek megfelelően alacsonyabb általános árszínvonal mellett). Kétségtelen, hogy a válság alatt és után az agrárolló kinyílása némileg csökkentette a bérek reálértékét, pontosabban a

[134] *Sarkadi Kesztyüs Lajos:* Jövedelmezőségkutatás a tiszántúli és az északi dombosvidéki mezőgazdasági kisüzemekben 1937—1939. Bp. 1942. 49. (Debreceni Háztartási Központ Kiadványai)

[135] *Élő Dezső:* Sarród monográfiája. Bp. 1937. 142.

* Az 1930. évi népszámlálásnál 71 685 saját földtulajdonnal rendelkező gazdasági cselédet írtak össze, a kereső cselédek 32,87%-át.Több mint 20 kat. hold földje volt 58, 5—20 kat. hold között volt földje 1268 cselédnek. 1—5 kat. hold földje 42 705 gazdasági cselédnek volt, 1 kat. holdnál kevesebb föld tulajdonosa volt 27 654 cseléd. (STUD, 1936. jún. 17. sz.)

[136] *Vincze László:* i. m. 542.

[137] *Veres Péter:* A béres és a bére. Magyarország, 1936. jún. 16. sz.

jövedelemből annak a résznek a reálértékét, amelyet megtakaríthattak, hiszen több terméket kellett áruba bocsátani ugyanannyi ipari termék beszerzéséért. Ezt a cselédek azonban valószínűleg nem érezték meg, hiszen megtakarításaikat nem fogyasztási cikkek vásárlására, hanem földvásárlásra fordították, a földárak pedig legalább ugyanolyan mértékben estek. Ezek azonban olyan kérdések, amelyeknek részletes elemzése még a jövő feladata.

Kimutatható azonban a bérek szerkezetében némi változás. Az 1920-as években a készpénz és a terményjárandóság aránya a béreken belül nagyobb volt. A készpénzbér arányának csökkenése később oly sok panasz tárgya, hogy ez egyértelművé teszi annak csökkenését, csupán a csökkenés mértékét nem ismerjük, bár voltak helyek, ahol a gazdasági válság alatt és a rákövetkező időszakban szinte teljesen meg is szűnt,[138] különösen a parasztgazdaságokban alkalmazott bentkosztos cselédeknél, legényeknél, de a nagybirtokokon is erősen csökkent a készpénz aránya a bérből. A gazdasági válság azonban fordulatot hozott a terményjárandóság és az illetményföld viszonyában is. Nem lehet tételesen kimutatni évről évre a szerződésekben az illetményföld s a terményjárandóság nagyságának a változásait, de globálisan utal a folyamatra a cselédek kommenciós földjének nagysága. Az 1920-as évek elején a földreform következtében csökken a nagybirtokokon alkalmazott cselédek száma, így a részükre adott illetményföld nagysága is. 1922/23-ban ez 259 431 kat. hold volt, 1928/29-ben 193 427. A cselédek számának csökkenése 1923 után megállt, az illetményföld csökkenése tehát azt jelenti, hogy a bérben csökkent ez a rész, mert az emelkedő terményárak mellett az uradalmak jobban jártak, ha föld helyett inkább rögzített készpénzt adtak. 1928-ban azonban elkezdődött a terményárak esése, amire hirtelen megváltozott a helyzet. A cselédek száma nem nőtt ugyan, de növekedett némileg az illetményföld. Ekkor tehát ismét inkább földdel fizettek, s arányosan csökkentették a bérekben a készpénzt. Az 1930-as évek második felében (1936-tól) ismét csökken a kommenciós föld aránya, mert növekedtek a terményárak.[139]

A készpénz és az illetményföld arányának módosulásai, ha azt is célozták, hogy a válság terhét részben legalább áthárítsák a cselédekre, érdemben nem éreztették hatásukat. Ellensúlyozta ezt a különbséget jelentős mértékben az, hogy a cselédek bére előre rögzítve volt, s rossz termés esetén is megkapták a terményjárandóságot. Ennek a cseléd családok életszínvonalának stabilitása terén valószínűleg jóval nagyobb szerepe volt, mint a kisebb-nagyobb módosulásoknak a bérek szerkezetében, amelyek az uradalmak számára ugyan jelentős előnyöket hozhattak, egy-egy cseléd kommenciójában azonban nem nagyon érződött a különbség.

A mezőgazdasági bérmunkások másik nagy csoportja a *sommások*. Tulajdonképpen olyan átmeneti formáról van szó a napszámosok és a cselédek között, akik az év egy részében, általában 2—6 hónapi időtartamra szerződtek le, túlnyomórészben a nagybirtokokra. Alkalmazásuk májustól októberig tartott, olykor még novemberben is. Erre az időre írásos szerződést kötöttek. Alkalmazásuk és bérezésük formája is

[138] *Szabados Mihály:* i. m. 38—39.

[139] Az adatokra: Magyar Gazdák Szemléje. 1940. 270.

rendszerint a végzett munkától függött. Többnyire meghatározott összegű készpénzből, meghatározott mennyiségű gabonából és a havi élelmezéshez szükséges meghatározott mennyiségű élelmiszerből állt. De gyakran találkozni ennél összetettebb bérezési formákkal, amikor a munkát aratásig a jelzett bérért végezték, az aratást és cséplést részért, a kukoricakapálást szakmányban, a cukorrépakapálást is szakmányban, míg a kukoricatörést és esetleg a cukorrépaszedést is részért végezték. De ilyenkor is kaptak élelmezést és természetesen munkavégzésük idejére lakást is (rendszerint az ököristálló, göbölyistálló szolgált erre a célra). Az uradalmakba- és hazaszállításuk költségeit a gazdaságok viselték. A sommásokat úgy is alkalmazhatták, hogy kikötötte az uradalom, alkalmanként kötelesek napszámosmunkát is végezni a környéken szokásos napszámért. Ez különösen ott fordult elő, ahol az uradalmat körülvevő falvakban nem állt rendelkezésre elegendő munkaerő az uradalom számára. A történeti meg a néprajzi irodalomban ezt rendszerint feudális maradványnak tekintik, olyan hátrányos kikötésnek, amely rontotta a sommások helyzetét, azaz növelte kizsákmányolásuk mértékét. A magunk részéről nem osztjuk ezt a nézetet. Olyan uradalmak esetében ugyanis, amelyeknél a környékről származó munkaerő hiányzott, egyszerűen nem volt más lehetőség a szükséges napszámos munkák elvégzésére. Azt elvárni, hogy két-, esetleg többféle szállítási költséget is vállaljon az üzem, nem lehetett, s erre gyakorlati megoldás sem volt. De a sommásoknak sem volt ez a megoldás hátrányos, hiszen így némileg meghosszabbodott a munkaidő, s vele arányosan nőtt a kereset.

A nagyobb uradalmak általában több helyről is verbuválták a sommásokat, s velük csoportonként külön-külön, más-más feltételekkel állapodtak meg. Erre még visszatérünk, itt most csak az érdekes, hogy igen jelentős különbségek mutatkoztak a sommások bérezésénél, akár ugyanabban a gazdaságban is, mert a béreket nem a sommásokat alkalmazó uradalom szokásai, környékén kialakult napszámbérei, hanem a sommások származási helyén uralkodó bérszokások, az ottani bérszínvonal szabta meg.[140] A többi bérezési forma következtében a bérek pénzértékének meghatározása komoly nehézségekbe ütközik. Az azonban bizonyos, hogy a terményjárandóságok pénzértékének, illetve a konjunkturális hatásoktól függő áringadozások következtében a járandóságként kapott termékek árának változásai erőteljesebbek, az árak emelkedésének vagy csökkenésének a sommások jövedelmének alakulásában sokkal nagyobb szerepe volt, mint a cselédeknél. A sommások munkalehetőségei ugyanis rendszerint kimerültek a néhány hónapos alkalmazással, az év hátralevő részében többnyire nem kaptak munkát. Bérükből tehát nem csupán maguk és a család élelmezését kellett biztosítani, hanem minden más pénzkiadást is (lakbérfizetés, adó, törlesztések stb.), azaz nem csupán az elkerülhetetlen vásárlásokat. A természetbeni járandóság jelentős részét tehát kénytelenek voltak pénzzé tenni. Itt mutatkozik meg a terményárak jelentősége.

[140] *Schrikker Sándor:* A sommások alkalmazásának és kereseti viszonyainak üzemi vonatkozásai. Magyar Gazdák Szemléje, 1943. 160—162.

A bérek mérlegeléséhez szükséges annak figyelembevétele is, hogy a sommásokat — mint minden mezőgazdasági bérmunkást — több osztályba sorolták. Az I. osztályú munkások körébe az olyan felnőtt (19—65 év közötti) férfiak kerültek, akik nehéz testi munka elvégzésére képesek. A II. osztályba sorolták a 17—55 év közötti nőket, a 16—19 év közötti fiúkat, valamint azokat a férfiakat, akik nem voltak alkalmasak nehéz testi munka végzésére. A III. osztályba kerültek a 16 éven aluli fiúk és a 17 éven aluli leányok, a 60 éven felüli férfiak és az 55 évnél idősebb nők. Az volt a gyakorlat, hogy 12 évnél fiatalabb gyermekeket egyáltalában nem, vagy csak nagyon ritkán alkalmaztak, olykor libapásztornak, vagy tehénőrzőknek. Ha a család mindkét felnőtt tagja dolgozott, csak akkor vihettek gyermeket magukkal, ha a többiek ebbe beleegyeztek. Az ilyen gyerekek voltak az úgynevezett „konyhamalacok".[141] A gyermekek tehát általában otthon maradtak. Megjegyezzük még, hogy a munkásoknak ez az osztályozása minden más esetben is mérvadó volt, csupán azért említjük éppen itt, mert a sommások (és a napszámosok) esetében a bérezés döntő eleme volt az osztályba sorolás.

A rendelkezésünkre álló adatok szerint a sommások bérének általában egyik tényezője, a pénzrész volt a változó. A történeti és a néprajzi irodalomban ugyan sűrűn szerepel az a megállapítás, hogy a sommások jövedelmei csökkentek, csökkent az aratórész, a havi élelmezést biztosító kommenció. Tüzetesebb elemzés azonban ezt egyértelműen nem igazolja. A zavart több tényező is okozza. Az egyik, hogy a legtöbb uradalom ugyan kialakult kapcsolatokkal rendelkezett, és állandó bandagazdákkal kötött megállapodásokat, de minden uradalom arra törekedett, hogy lehetőleg az ország több vidékéről foglalkoztasson sommásokat. A megállapodás az egyes bandákkal külön-külön történt, a bértételeket pedig — mint említettük — nem az alkalmazó gazdaság környékén kialakult bérszint, hanem azok a bérek szabták meg, amelyek a sommások származási körzetében alakultak ki, vagyis a kibocsátó vidékeké. Így ugyanabban az uradalomban és ugyanabban az évben is több kulcs alapján történt az alkalmazás. Ha pedig az uradalom a saját körzetéből is alkalmazott sommásokat, akkor rendszerint kimaradt a szerződésből az élelmezési tétel, nagyobb volt viszont a bérezésben a készpénz és a juttatott gabona mennyisége. Az egyes vidékek között a bértételeket illetően nagyok voltak a különbségek. Egy az 1940-es évek elején végzett, a szerződésekben szereplő bérezésen alapuló felmérés szerint a Borsod megyei sommások mintegy 26%-kal, a Heves megyeiek 17%kal több bért kaptak, mint az országos átlag volt, ugyanakkor a Zala megyei sommások bérezése csupán az országos átlag 81%-a volt.[142] Egy másik vizsgálódás pedig arra hívja fel a figyelmet, hogy úgynevezett átlagos bérezés, amelynél tehát a bér az országos átlag körül van, alig fordul elő. A sommásbérek mintegy harmada az átlagosnál alacsonyabb, kétharmada pedig az átlagosnál magasabb volt.[143] A bérekről általában

[141] *Lencsés Ferenc:* Mezőgazdasági idénymunkások a negyvenes években. Bp. 1982. (Agrártörténeti Tanulmányok 10.) 74.

[142] *Schrikker Sándor:* i. m. 161.

[143] *Heller András:* A sommások munkabére. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 389.

érvényeset mondani tehát néhány adat, szerződés ismeretében nem lehet, hiszen egyrészt ugyanabban a gazdaságban is rendszeresen alkalmaztak különböző bérezéssel sommásokat, s ugyanannak a sommásnak is változott a bére attól függően, hogy hol volt alkalmazásban, hiszen ha lakhelyéhez közel dolgozott, akkor nem volt élelmezés, sem szállás, ha viszont lakhelyétől távol, akkor bérének jelentős részét tette ki az élelmezés. S tovább bonyolította a helyzetet az is, hogy a szerződés esetleg többféle bérezési formát kötött ki, az aratórész, vagy a szakmánybér nagysága azonban ugyancsak eltérő volt az ország különböző vidékein, ezeknek nagyságát viszont nem a sommáskibocsátó vidék, hanem az alkalmazó körzet szokásai döntötték el. Magának az aratórésznek a nagysága is függvénye volt részint a körzet termésátlagainak (ott, ahol magasabb a hozam, alacsonyabb volt az aratórész), másrészt annak, hogy élelmezéssel együtt, vagy élelmezés nélkül történt-e a megállapodás (az aratórész élelmezéssel sokhelyütt 1/11-ed rész volt, élelmezés nélkül 1/10-ed, olykor 1/9-ed). Összefoglalva mindezt, arra hívjuk fel a figyelmet, hogy csak az összes számításba jövő tényező figyelembevételével lehetséges hosszabb távon a sommások, részesmunkások bérszínvonalának csökkenéséről vagy növekedéséről beszélnünk.

A sommások úgynevezett „bandákba" tömörülve szerződtek. A kulcsfigura a „bandagazda" volt, akivel a gazdaságok szerződtek, s aki vezette a csoportokat.[144] A „bandák" rendszerint ugyanarról a helyről, ugyanabból a községből származó munkásokat gyűjtöttek össze, többnyire rokoni alapon. A sommásmunkát vállaló családokból rendszerint több munkás is kikerült, ha még vagy már nem voltak kisgyerekek, a férj és feleség, vagy a nagyobb gyerekek is elszegődtek.

A bérek igen változatosak tehát, országos áttekintést nagyon nehéz kapni, különösen a világgazdasági válságot megelőző időszakban. A 30-as évek végétől inkább megszaporodnak a különböző vizsgálatok, olyanok is, amelyek adatokat tartalmaznak a sommások jövedelmeiről is. Egy „egész kezes" mezőkövesdi sommás havi jövedelme az 1920-as évek vége felé 4 P, 1,8 q búza és kommenció (mégpedig úgynevezett 4-es kommenció, azaz kb. 30 kg liszt, 12 kg burgonya, 1 kg só, 1 liter ecet, tüzelő, világítás, s némi fűszerpénz mellett 4 kg szalonna, 4 kg hús, és 4 kg szárazfőzelék — vagyis hüvelyes, többnyire bab —) volt.[145] A bér állandóságára utal, hogy 1936-ra nagyjából ugyanezt a bért rögzíti egy későbbi visszaemlékező.[146] 1935-ről van adatsorozatunk az Alföldről. Ezek szerint 6—7 hónapi alkalmazás esetében

[144] *Sárközi Zoltán:* A sommások. In: A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848—1914. Bp. 1965. II. k. 322—323., *Katona Imre:* Munkaszervezeti formák és ideiglenes életközösségek idénymunkákon a kapitalizmus korában. Agrártörténeti Szemle, 1961. 534—536., *Lencsés Ferenc:* A summásgazda. Agrártörténeti Szemle, 1964. 476—485.

[145] *Győrffy István:* A matyó summás. In: *Győrffy István:* Alföldi népélet. Szerk. Selmeczi Kovács Attila. Bp. 1983. 162.

[146] *Koós Imre:* Summásélet. Miskolc, 1960. 15. — Négyes kommenciót, 4 P-t meg 1,5 q gabonát említ, de utal arra, hogy vállaltak részes aratást és cséplést is, ami a jövedelmet legalább a Győrffy említette szintre emelte.

Borsod, Békés, Csongrád és Szolnok megyét tekintve a következő havi bérek alakultak ki: bandagazda 10 P + 2 q búza, I. osztályú férfimunkás 8 P + 1,5 q búza, II. osztályú munkás 6 P + 1 q búza, valamint minden esetben azonos kommenció (20 kg kenyérliszt, 10 kg főzőliszt, 3 kg hüvelyes, 2 kg szalonna, 1 kg zsír, 2 kg hús, 1 kg só, 15 kg burgonya, 1 liter ecet).[147] Ez tehát a 6 hónapos élelmezésen kívül mintegy 180—200 P-t tett ki az I. osztályú munkás és 120—130 P-t a II. osztályú munkás esetében. Országos becslések is rendelkezésre állnak a 30-as évek végéről. 1937-ben 207,70, 1938-ban 218,30, 1939-ben 226,48 P-re becsülték a 6 hónapos sommás bérek pénzértékét (természetesen az élelmezésen kívül).[148] 1940-ből részletes elemzés is készült. Ekkor a legáltalánosabb havi sommásbér a II. osztályú munkás esetében 6 P és 160 kg búza volt, pénzben kifejezve kereken 30 P, valamint az élelmezés.[149] Az I. osztályú munkás 10 P-t és 210 kg búzát, pénzben kifejezve mintegy 41,50 P-t és élelmezést kapott. Az élelmezés értéke változó, ahol egyáltalában nem részesültek kommenciós ellátásban a sommások, ott a megváltás havi 10—30 pengő között ingadozott, vagy átlagosan 1,7 q külön gabona volt. [150]A sommások bérének területi megoszlása 1940-ben a kévetkező volt:

8. táblázat
A sommásbérek értéke P-ben 1 hóra számítva, 1940-ben[151]

	A sommásbér a szerződések szerint, élelmezés és	
	csak pénzbér	készpénz és gabonajárandóság
Kisalföld	71,50 P	75,02 P
Dunántúl	71,24	73,31
Duna–Tisza-köze	65,38	71,00
Tiszántúl	60,73	61,34
Északi Dombos Vidék	58,19	59,42
Kárpátalja	–	85,51
Magyarország (1940. évi területén)	65,17	69,19

A vizsgálat megállapította, hogy míg az I. osztályú munkások bére rendkívül különböző, a nagyobb részt kitevő második osztályú bérek országos viszonylatban jóval egységesebbek. Ugyancsak megállapítható az is, hogy a legnagyobb béreket a Kisalföldön fizették, a legalacsonyabbakat pedig a Tiszántúlon és Északon, az ország keleti felén.

A sommásbérek a parasztgazdaságokban lényegesen magasabbak voltak, mint a nagybirtokokon. A paraszti üzemekben sok esetben szegődményes földet is juttattak a

[147] STUD, 1936. febr. 27.
[148] Magyar Gazdák Szemléje, 1940. 268.
[149] *Heller András:* A sommások munkabére. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 389.
[150] *Heller András:* A sommások élelmezése. Magyar Statisztikai Szemle, 1941. 9—10.
[151] *Heller András:* A sommások munkabére. 390—391. oldal adatai alapján.

9. táblázat
A havi sommásbérek értéke regionálisan, a gazdaságok nagysága szerint, 1940-ben
(Pengőben)[152]

	Dunántúl	Duna–Tisza-köze	Tiszántúl	Észak	Magyarország
a 100 kat. holdon aluli gazdaságokban	68,78	74,86	51,61	94,48	73,93
a 100–500 kat. hold közötti gazdaságokban	72,82	59,81	59,50	59,07	65,51
az 500–1000 kat. hold közötti gazdaságokban	75,80	74,43	61,76	57,96	70,05
az 1000–2000 kat. hold közötti gazdaságokban	72,95	74,78	62,15	58,23	70,33
a 2000–3000 kat. hold közötti gazdaságokban	72,18	58,73	65,01	56,79	68,03
a 3000 kat. holdnál nagyobb gazdaságokban	71,66	70,63	63,04	54,88	68,63

[152] Uo. 384. adatai alapján.

sommásoknak, különösen a Tiszántúl gazdagparaszti gazdaságaiban. Ezekben a gazdaságokban a készpénz és a gabonajárandóság kisebb volt, mint a nagybirtokokon.[153] Ugyancsak éltek a szegődményföld juttatásának gyakorlatával a külterjesen gazdálkodó középbirtokok, az 500—1000 kat. hold közötti gazdaságok is. A paraszti gazdaságokban fizetett magasabb bért indokolta az a körülmény, hogy ezekben a gazdaságokban a sommásokkal végeztettek el olyan munkákat, mint pl. szőlőmunkák, gyümölcsápolás, gyümölcsszedés stb. és egyéb kertészeti munkákat is, amelyeket a nagygazdaságokban nem sommások, hanem külön szakkertészek végeztek.

A legmagasabb béreket tehát a paraszti gazdaságokban fizették. Ezekben a gazdaságokban azonban a sommásoknak csupán 1,5%-a dolgozott, így általában nem módosított sokat a paraszti gazdaságokban fizetett magasabb bér az országos átlagon. A többi gazdaságcsoportban a bérek jóval kiegyensúlyozottabbak, ha az a tendencia egyértelmű is, hogy minél nagyobbak az alkalmazó gazdaságok, annál alacsonyabb a bér, különösen a Dunántúlon és a Duna—Tisza-közén. (Ld. a 9. sz. táblázatot.)

Ugyanebben az évben vizsgálták részletesebben a havi élelmezés mennyiségét is. Ebből a vizsgálatból kiderül, amiről már korábban szóltunk, hogy ti. az élelmezés nagysága a munkáskibocsátó vidék szokásaitól függött. A mezőkövesdi, általában a borsodi sommások élelmiszerjárandósága volt a legnagyobb, a zalaiaké a legalacsonyabb az országban.

10. táblázat

A sommások élelmiszerjárandósága egy hónapra (kg)[154]

	a borsodi	a hevesi	a zalai
	munkások havi adagjai		
kenyérliszt	19,71	20,41	28,80
főzőliszt	10,40	9,70	9,65
szalonna	3,19	3,10	2,01
zsír	0,88	0,81	1,03
szárazfőzelék (bab)	3,29	3,21	2,86
burgonya	12,98	13,63	15,47
só	1,24	1,32	1,12
ecet (liter)	1,24	0,93	0,73
fűszerpénz (fillér)	65	55	60

A havi kommenció mértéke tehát nem érte el a négyes nagyságot, de persze figyelembe kell venni azt, hogy a vizsgált sommások 63,5%-a II. és III. osztályú munkás volt. Az átlagos élelmezési költség egy sommásra 1940-ben 27,31 P, míg a negyedes kommenció 36,33 P volt. Ehhez járult még a főzéshez szükséges tüzelő ára.[155]

[153] Uo. 389—392.

[154] *Heller András:* A sommások élelmezése. 13.

[155] Uo. 15.

A sommásjövedelmek nagyságát mindezek alapján is nehéz meghatározni. 1937—1939 között 207,70—226,48 P között volt, mint az idézett számítás utal rá, amihez még 6 hónapi élelmezés értéke is járult. Ebből sok esetben megtakarítottak a sommások, a saját gyomruk árán. Különösen így volt ez az 1930-as évek első felében, a válság idején,[156] de a későbbiek során is. Ott is lehetséges volt ez, ahol egyénileg készítették el ételeiket, s ott is, ahol külön személyzet főzött rájuk.[157] A megtakarítás azonban nem lehetett több, mint két-három heti élelmezés adagja, hiszen rendkívül nehéz munkát végeztek, szükség volt az energiára. A jelzett összeget tehát legfeljebb 15—18 P-vel növelhetjük meg, ha hozzászámítjuk a megtakarítás értékét is. Így 1937—1939 között 225—245 P-re tehető az átlagkereset. A sommások mintegy egyharmad részének ennél 20—25%-kal több, kétharmad részének pedig 10—15%-kal kevesebb volt a jövedelme. Az I. osztályú munkás esetében 270—300 P-re mehetett fel a bér, a többinél viszont 200—220 P között volt.

Körülbelül hasonló sommásbérekről lehet beszélni korábbi időszakokban is. Pénzben kifejezett értéke természetesen több lehetett (a Győrffy István által közölt sommásbér értéke 1927—28 körül meghaladta a 280 P-t), de vásárlóértéke nagyjából hasonló a 30-as évek végének sommásbéreihez.

A sommásgazda jövedelmét a valóságban nem ismerjük. Annak tetemes részét nem a kikötött bére adta, amely általában az I. osztályú munkásénál magasabb pénzjövedelemből (de nem mindenütt annak kétszereséből!), az I. osztályú munkás bérénél valamivel magasabb terményjövedelemből és az élelmiszerből állt, ami a munkásokéval egyforma volt. Kapott ezen kívül minden verbuvált munkás után meghatározott összeget, vagy meghatározott mennyiségű gabonát, s mert rendszerint a szakácsnő, vagy nagyobb csapat esetében a főszakácsnő a felesége volt (aki szintén az I. osztályú munkás bérét kapta), jövedelmének jelentős részét tette ki az élelmiszermegtakarítás, ami munkásonként talán nem tesz ki sokat, de egy nagyobb csapatnál 6 hónap alatt jelentős mennyiségű élelmiszer lehetett. A bandagazda és felesége együttesen legalább 4 első osztályú munkás jövedelmére tehetett szert, valóságos jövedelme azonban ennél jóval több is lehetett. Kettőjük jövedelme pénzben kifejezve tehát a 30-as évek második felében legalább évi 1200—1400 P volt.[158]

Az átlagos sommásjövedelem tehát nem volt elegendő ahhoz, hogy egy egész család megélhessen belőle. Legalábbis egy kereső esetén semmi esetre sem. A sommások ezért vállaltak rendszerint egyéb munkákat is, bár keresetük döntően nagyobbik részét a sommás munkáért kapott bér tette ki. De vagy nekik, vagy családjuk otthon maradt tagjai közül valakinek még napszámot kellett vállalnia, aratáskor legalább marokszedést, vagy más formában kellett dolgoznia. Jövedelmük jelentős részét tette ki a napszámbér és az aratórész, valamint a cséplésnél megszerzett rész is.

[156] L. pl. *Illyés Gyula:* Puszták népe.

[157] Erre *Lencsés Ferenc:* Mezőgazdasági idénymunkások... 149.

[158] *Lencsés Ferenc:* i. m. alapján számítva.

A napszámbérek alakulását már részben láttuk. Számos vizsgálatot végeztek az 1920—30-as években, amelyeknek végeredménye az volt, hogy már az 1920-as évek folyamán csökkent a napszámbérek reálértéke az 1914 előtti színvonalhoz viszonyítva. Csökkenési értékét ugyan nem egyformán állapították meg, de magát a csökkenést egyértelműnek tekinthetjük.[159] Ugyancsak egyhangú az egyetértés a kortársak körében, hogy a napszámbéreken belül az 1920—30-as években csökkent a készpénz aránya, s nőtt a természetbeni béré.[160] A napszámbérek tehát minden tekintetben rendkívül érzékeny részét alkották a mezőgazdasági béreknek, s a konjunktúra hullámzásának megfelelően gyorsan csökkentek, vagy emelkedtek. A nyomonkövetése ezeknek a béreknek viszonylag a legkönnyebb, több elemzés történt már a két világháború között is.

A napszámbér szezonálisan is nagymértékben ingadozott, a nyári munkacsúcs idején sokkal magasabb volt, mint télen, amikor nem volt szükség a munkára. Eltérő volt a napszámbér természetesen attól függően is, hogy ki vállalta a munkát. A férfiak bére jóval magasabb volt, mint a női vagy a gyermekbérek, s a férfi munkabérek emelkedése a csúcsidőkben is erőteljesebb, csökkenése viszont kisebb mértékű volt, mint a többi béreké. Ezért csak igen körültekintően lehet olyan adatsorokat tekintetbe venni, mint amilyent a 11. számú táblázatban közlünk.

11. táblázat
A napszámbérek alakulása a mezőgazdaságban (P)[161]

	napszámbér	1929=100	reálérték
1929	2,62	100	100
1930	2,29	87,4	96,6
1931	1,94	74,0	86,3
1932	1,46	55,7	66,8
1933	1,32	50,4	65,2
1934	1,25	47,7	62,9
1935	1,28	48,9	62,9
1936	1,38	52,7	64,3
1937	1,85	70,6	80,9
1938	2,08	79,4	90,4
1939	2,21	84,4	97,6
1940	2,79	106,5	108,8
1941	3,24	123,6	97,6
1942	4,36	166,4	102,5
1943	6,69	255,3	146,2

[159] *Eörsi Béla:* A mezőgazdasági munkásság... 372—376. *Uő.:* Társadalmi Szemle, 1932. 164., ld. még: A világgazdasági válság Magyarországon. 98—99., *K. Juhász László:* A mezőgazdasági napszámosok megélhetési viszonyai a háború előtt és után. Magyar Gazdák Szemléje, 1930. 426.

[160] A magyar mezőgazdaság jövedelmezőségének kimutatása, számtartási eredmények alapján 1927. évben. Bp. 77—79. és 81., Mezőgazdaságunk válsága számokban. Bp. 1930. 71—72.

[161] *Matolcsy Mátyás:* Az életszínvonal alakulása Magyarországon 1924—1944. Bp. 1944. 35.

A női napszámbér a férfibéreknek mintegy 70%-át, a gyermekbérek kb. 45—50%-át tette ki. Azok a bérek tehát, amelyeket a táblázat közöl, nem valóságos bérek, hanem mérlegelt átlagok. A napszámbérek alakulását, reálértékük hullámzását azonban jól tükrözik az adatok. Nagyon lényeges az, hogy míg a gazdasági világválság idején a napszámbérek nominálisan több mint a felére csökkentek, reálértékük csökkenése nem volt ilyen tetemes, s hogy eredeti reálértéküket jóval hamarabb közelítették meg, mint azt a nominálérték mutatja. Ezt azért kell kiemelni, mert különösen a helytörténeti munkák szerzői erről többnyire megfeledkeznek.

Nemcsak a napszámbér csökkenése éreztette azonban romboló hatását, hanem annál jóval nagyobb mértékben a munkaalkalmak összezsugorodása. Ez érintette a részesmunkásokat is, különösen az aratókat, amennyiben érezhető mértékben csökkent az egy-egy aratópárra jutó learatandó terület.[162] De csökkent a napszámos munka mennyisége és általában a munkaalkalom is. Az irodalom kb. 180 munkanappal számol 1930/31 előtt, s mintegy 150 munkanappal 1931 után.[163] A jövedelmeket tehát ezek figyelembevételével tudjuk megadni. Az aratórész talán az egyszerűbb, általában 1/10—1/11-ed részt lehet számolni, ez egy-egy aratópár részére 8—10 q gabonát jelentett. A cséplési rész 3—4% között mozgott, 3,5% volt az általános.[164] Az aratórész általában a parasztgazdaságokban volt a nagyobb, a cséplési százalék viszont a nagybirtokon. Ha a nagybirtok magasabb termésátlagaira gondolunk, a kereset többé-kevésbé azonos lehetett.[165]

A napszámkereset már fogasabb kérdés. Felnőtt férfimunkás esetében 220—240 munkanapot számolva a kereset — a bér szezonális ingadozását is figyelembe véve — az 1920-as évek második felében 480—680 P körül lehetett, az 1930-as évek elején 300 P, 1935 táján 240—340 P, az 1930-as évek vége felé 400—450 P.[166] Magától értetődik, hogy a napszámbérek terén is megfigyelhető a regionális különbség, legkisebbek voltak a bérek Baranya, Somogy, Zala, Hajdú és Szabolcs megyékben, a bor alacsony ára idején Zemplén megyében is. A mezővárosok környékén, Budapest vonzáskörzetében természetesen mindig magasabbak voltak a bérek, hasonlóképpen Csongrádban, a Tiszántúlon stb. Mindezt tehát figyelembe kell venni, amikor a sommásbéreket, illetve a sommás családok jövedelmi színvonalát kívánjuk meghatározni.

Van ezeken a nagyobb csoportokon kívül még néhány kisebb rétege a parasztságnak, amelyeknek a jövedelmeivel külön kell foglalkozni. Ilyen mindenekelőtt a kubikusok rétege. Ez a létszámában, jelentőségében csökkenő réteg igen nehéz korszakot élt át. Az első világháború előtt még átlagosan évi 200—240 napot

[162] *Szeibert János:* Munkanélküliség és napszámbér a mezőgazdaságban. Bp. 1939. 10—11.

[163] *Matolcsy Mátyás:* A mezőgazdasági munkanélküliség... 16., 28. l. és *Uő.:* Az életszínvonal alakulása Magyarországon. 1924—1944. Bp. 1944. 35.

[164] *Heller András:* Munkafeltételek és aratási kereset az 1938. évi aratási szerződések alapján. Magyar Statisztikai Szemle, 1940. 20.

[165] *Heller András:* A munkaadó birtoknagyságának hatása az aratókeresetre és a munkásvándorlásra. Magyar Statisztikai Szemle, 1940. 181.

[166] Az 1935. évi munkabérre STUD, 1936. febr. 27. sz.

dolgoztak, ami viszonylag jó jövedelmet biztosított számukra. 1919 után gyorsan csökkent a munkaalkalom, átlagosan e két évtizedben 80—200 munkanapot dolgoztak, a 30-as években semmiképpen sem többet 150 napnál.[167] A bérek is erősen csökkentek. 1925—1927 között napi 6—10 pengő között volt a kubikusok keresete. A jövedelmük így 900—1400 P között lehetett.[168] A bérek csökkenését a gazdasági világválság felgyorsította. Először 4—6 P-re estek, majd még tovább, az 1930-as évek második felére egészen 2—2,50—3,50 P-ig.[169] A kubikusok bérének mozgása követte a napszámbérekét, de jóval elnyújtottabban. Csökkenése relatíve nagyobb volt, s az alacsonyabb bérek hosszabb ideig maradtak meg. Csupán 1939-ben érték el a bérek az 1929-es szintet, vagy közelítették meg azt. A Tiszántúlról részletesebb adatokat ismerünk, ezek szerint a kubikusok munkabére itt 1929-ben napi 5—6 P volt, ez 1930-ra 1,50—3 P-re esett, s tovább stagnált olyképpen, hogy míg az alsó határ stabilan 1,50 P volt, a felső mind alacsonyabb lett, 2,60—2,20 P, egészen 1936-ig s csak 1937-től emelkedett ismét 1,80—3,80 P-re, majd 1939-ben újból 3—6 P között volt.[170] Csongrád megyében hasonló volt a helyzet, 1934-ben 1,50—2,12 P, 1935-ben 1,50—3 P volt a kubikusok napi bére, s még 1938-ban is csak 2,50—3,80 P.[171] Ha figyelembe vesszük, hogy az aratási és egyéb munkákat is beszámítva legfeljebb 150 napot dolgoztak ezekben az években, a kubikusok keresete a következőképpen alakult. Az 1920-as évek második felének 900—1400 P-nyi bérei az 1930-as évek első felében 300—475 P-re estek. A Tiszántúlon 1,50—2,60 P-s béreket számítva, az évi kubikus jövedelem 225—300 P között lehetett, s 1939-ben sem több mint 450—700 P (csökkent az alkalmazás mértéke, s az átlagos bérek az alsó határ felé tolódtak). Könnyen kiszámítható, hogy 5—6 tagú családok esetében ez a jövedelem az 1920-as évek második felében fejenként évi 150—180, illetve 230—280 P-t jelentett. Ez a 30-as évek közepén 50—60, illetve 70—90 P-re csökkent, s a 30-as évek végén érte el ismét a fejenkénti 75—90, illetve 115—140 P évi jövedelmet.

Egy másik, önállóan tárgyalandó rétege a parasztságnak a különféle kertészek csoportja, azoké, akik dinnye-, dohány-, hagyma- vagy paprikakertészekként dolgoztak. Volt már szó a jövedelmeikről. Itt csupán azt kell még kiemelni, hogy ezek a kertészek csak akkor éltek meg, ha családos emberek voltak. Megfelelő nagyságú részesföldet csak akkor tudtak megművelni, ha feleségük és gyermekeik, vagy más rokonaik is velük együtt dolgoztak. Ezek — a bolgárkertészeket kivéve, akik rendszerint bérelték a földet — átmenetet képeztek a cselédek és az önálló gazdák között. Felesbérletük (a jövedelemnek gyakorlatilag a 40%át kapták) mellé lakás,

[167] *Katona Imre:* Munkaidő és teljesítmény kubikmunkán (1850—1945). Agrártörténeti Szemle, 1963. 409.

[168] *Szabados Mihály:* A kubikosok munkabérkérdése. Magyar Gazdák Szemléje, 1937. 545.

[169] Uo. 546.

[170] *Kiss László:* Adalékok a tiszántúli kubikosok gazdasági helyzetéhez az ellenforradalmi Magyarországon (1920—1942). Párttörténeti Közlemények, 1960. 134., 135., 137., 138., 140., 141., 144., 147.

[171] *Balázs György:* A Csongrád megyei kubikosok helyzete és mozgalmai a gazdasági válság utáni években (1933—1939). Agrártörténeti Szemle, 1981. 547—550.

jószágtartás, kerti és takarmánynak való föld, termények, tüzelő is járt számukra. Ugyanakkor gyakran „robotoltak" a bérlet fejében, holdanként 1—2 napot. Sokszor harmados kukoricaföldet is vállaltak, de kaptak olykor répaföldet, s állattartási lehetőséget is. Ez utóbbi a jövedelmükben éppen olyan nagy szerepet játszott, mint a gazdasági cselédeknél. Sokszor egybemosódott a dohányos a béressel, illetve a béres a dohányossal, különösen a parasztgazdaságokban. 4—5 kat. hold dohány esetén a fontos munkákhoz (törés, fűzés, csomózás stb.) a 4—5 családi munkaerő mellé még napszámosokat is felfogadtak, legalább néhány napra.[172] Mindebből adódik, hogy a dohányosok megítélése terén eléggé ellentétesek a vélemények. Illyés például a cselédjelleget hangsúlyozza, Erdei inkább a viszonylagos függetlenségre és a magas jövedelemre helyezi a hangsúlyt. A dohányosok minden esetben jóval magasabb életszínvonalon éltek, mint a cselédek, készpénzük is bővebben volt, éppen ezért hívták őket „báróknak"-nak a cselédek, a mezőgazdasági munkások.[173] Lényegében hasonló a megítélése a többi kertésznek, a dinnyéseknek stb. is. Ezeket a speciális kultúrákat csak népes családok művelhették, s ezeknek az átlagos mezőgazdasági keresetekhez viszonyítva jóval nagyobb pénzjövedelmet biztosítottak ezek a kultúrák. Némileg eltérnek tőlük a bolgárkertészek, akik többnyire bérelt földön termeltek, vagy a saját földjükön. Az 1930-as években a Duna-Tisza-közén s Budapest környékén ezeknek a speciális tudással rendelkező bolgárkertészeknek igen magas jövedelmük volt, a vezető kertészek évi jövedelme meghaladta a 2000 P-t is, az egyszerű bolgárkertészek jövedelme évi 400—1750 P között volt pl. Cegléden.[174]

Mindez csupán némi bepillantást enged ezekbe a speciális foglalkozásokba s a jövedelmekbe. A lényeg ezeknél az, hogy egyrészt maga a speciális kultúra megengedi, vagy megkívánja a családok teljes munkaerejének maximális kihasználását, körükben tehát nincs szó munkanélküliségről. Másrészt a kialkudott föld vagy termény megfelelő állattartást tett lehetővé, ami nagymértékben hozzájárult a családi jövedelemhez.

A mezőgazdasági munkásrétegek jövedelemszintjéről írottakat többé-kevésbé megerősítik azok az egyéni vizsgálatok, amelyekkel rendelkezünk. Az 1930-as évek közepén a Tiszántúlon a mezőgazdasági munkások jövedelemszintjét évi 300 P-n aluli összegre tették.[175] Még a gazdasági válság idején, az egyik legnehezebb évre, 1932-re vonatkoztatva vizsgálta a mezőgazdasági munkáskereseteket Kerék Mihály. Tanulmánya rendkívül siralmas körülményeket rögzített. A Sárréten 302,30 P-nyi bevételt rögzített, a saját, illetve részes föld, valamint az idegenben végzett munka után. Csongrád megyében csupán 230 P-re, a Jászságban 265 P-re rúgott az évi

[172] A dohányosokra: *Nagy Dezső:* A rétközi dohányosság történetéről és szerződéseiről, 1950-ig. Agrártörténeti Szemle, 1973. 187—193.

[173] Vö. *Papp József:* A tiszacsegei tanyák népének „bárói", a dohánykertészek (1778—1945). In: Hajdúsági Múzeum Évkönyve, III. k. 1977. 187—203.

[174] *Surányi Dezső:* Bolgárkertészetek Cegléden és hatásuk a város zöldségtermesztésére. Agrártörténeti Szemle, 1981. 180.

[175] *Seres József:* i. m. 436.

jövedelem, Mezőkövesden 244,20 P-t, más Heves megyei községekben 303,50 P-t, Mádon 277,50 P-t állapított meg. A Dunántúlon valamivel jobb volt a helyzet, Ercsiben 389,40 P-re, Sárszentágotán 539,20 P-re rúgott az évi jövedelem (itt a bérelt föld emelte meg a bevételt).[176] A napi kiadás ezeknél a családoknál fejenként 12—18 fillér között volt, a Dunántúlon voltak magasabbak a jövedelmek. A tanulmány vitát váltott ki, Bernát Gyula megkísérelte módosítani a számításokat.[177] A mezőkövesdi sommásoknál pl. a gabonaárat nem magban, hanem lisztben számolta, s más hasonló megoldásokkal a napi 12 fillér helyett 22 fillért számított ki. Kerék Mihály válaszában[178] utalt arra, hogy sokszor el kell adni a gabonát ezeknek a családoknak, s akkor nincs mód az alkura, az általa számított búzaár tehát reális. Vásárlás esetén pedig figyelembe kell venni azt is, hogy falun a zsír 20—30%-kal többe kerül, mint városban, a cukor, só, petróleum, ecet ára pedig azonos a városi árakkal. Mindezt csupán azért idéztük fel, hogy ezzel is jelezzük Kerék számításainak nagyjából reális voltát.[179] s egyúttal bepillantást engedjünk az e téren mutatkozó számos tévedési lehetőségbe.

Kerék adatait többé-kevésbé megerősítik más konkrét vizsgálatok is. Sarródon (Sopron megye) 1935-ben általában 210 P-re tették a munkáskereseteket. Egy háromfős munkáscsalád 186 P-t, egy négytagú másik 210 P-t, hattagú sommáscsalád 234 P-t keresett egész évre.[180] Kunágota községben 1930-ban kereken 480 P-re becsülték a munkásbéreket, ha a munkás 240 napot dolgozott. A mezőgazdasági munkások többsége azonban 30—40 P-t keresett napszámból, s ehhez járult az arató- és cséplőrész, ami a jelzett összeget természetesen nem érte el.[181] A részesbérlők jövedelméhez néhány konkrét adat: 9,3 kat. holdnál 452 P körül, 12 kat. hold bérletnél kb. 700 P volt a jövedelem.[182] Tardon 1931 előtt 4—500 P-t kerestek a napszámoscsaládok, 1936-ban sommásmunkából 102 P-re becsülhető a jövedelem. A Mezőhegyesre járó munkások keresete 1934-ben havi 2 P és 1 q búza, ami 6 hónapra 12 P-t és 6 q búzát tett ki. 1935-ben a sommáskereset ugyanott havi 4 P és 1,4 q búza volt, 6 hónapra tehát 24 P és 8,4 q búza.[183] Orosházán Darvas József bátyja 1936-ban 150 pengőt keresett cséplési munkán 30 nap alatt, ez napi 5 P-re rúgott, ugyanitt a legmagasabb napszámbér 1,50 P volt.[184] Valószínűleg ugyanezen a környéken 1935—36-ban egy héttagú földmunkás családban a 70 éves édesanya koldulással segíti a családot. A házból egy szobát albérletbe adtak. Két holdnyi juttatott földjüket

[176] *Kerék Mihály:* Adatok a magyar mezőgazdasági munkáscsaládok megélhetési viszonyaihoz. Magyar Gazdák Szemléje, 1933. 590—616.

[177] *Bernát Gyula* vitacikke: Magyar Gazdák Szemléje, 1934. 54—59.

[178] Uo. 58—62.

[179] Ld. még *Kerék Mihály:* A mezőgazdasági munkás anyagi helyzete. Magyar Szemle, XX. k. 1934. 17—27.

[180] *Élő Dezső:* i. m. 137.

[181] *Seres József:* i. m. 326.

[182] Uo. 327—328.

[183] *Szabó Zoltán:* A tardi helyzet. Bp. 1936. 40.

[184] *Darvas József:* Országúton, vásáron. Bp. 1960. 100—105.

eszközök és fogat hiányában bérbe adták, ennek a bérleti jövedelme 6 q búza. Az aratásból a férj és feleség együttes jövedelme 5,4 q búza, 0,6 q árpa volt. A cséplésből 7,2 q búza volt a jövedelem. Ez együttesen 19,2 q gabona. Az adósságok törlesztésére a gabona egy részét eladták, ami megmaradt, 6,7 q csupán a család négyhónapi élelmezésére volt elegendő. A bevételt növelte még 11 napi napszám (20,80 P), valamint 18 P ínségmunkából. Tanyás részesbérletet is vállaltak, 3,5 holdat műveltek negyedrészért, másik 3,5 holdat nyolcadrészért. A kétféle bérlet jövedelme együttesen 5 q tengeri volt. Kisállattartásból, elsősorban baromfiból egészült ki a jövedelem, ami fejenként és naponta 20 fillér volt, azaz évi 510 P körül lehetett.[185]

A Viharsarokban 1934-ben egy háromtagú földtelen mezőgazdasági munkáscsalád keresete 50 P, 7 q búza, 2 q árpa és 10 q tengeri volt. Egy másik, négytagú család bevétele 32 P és 1,6 q búza volt.[186] Orosházán 1936—37-ben egy négytagú munkáscsalád 216 napon át dolgozó feje 275 P-t keresett. Egy másik család bevétele csak úgy lett hasonló szintű, hogy a család jövedelméhez járult még egy gyerek (félrészes) bére.[187] 1934-ben egy másik orosházi munkás 358,11 P, 1935-ben 341,72 P jövedelmet ért el.[188] A 30-as évek közepén Bugacon a cselédbér értéke (a lakáson kívül) kb. 450 P volt. A zöldséges kapás keresete ennél magasabb volt, mert szakmunkásnak minősült. A kapás, zöldséges munkás, törpebirtokos családok jövedelme 4—800 P között mozgott.[189] Az egészbéres család jövedelmének pénzértékét Kovács Imre 1928-ra 1300, a gyalogbéresét 1180 P-re, 1930-ra 750, illetve 680, 1933-ra azonban már csak 500, illetve 550 P-re tette.[190] Öttagú család esetén ekkor tehát fejenként évente mintegy 100 P lehetett a jövedelem. A mezőgazdasági munkások bérét viszont ugyanekkor 250 P-re becsülte, egy szerencsés esetet közelebbről szemügyre véve, 327,79 P jövedelmet állapított meg.[191] A példákat természetesen tovább lehetne sorolni.

Ha megfigyeljük az idézett példákat meg a számítások eredményeit is, azt találjuk, hogy a mezőgazdasági munkásréteg jövedelme a gazdasági válság éveiben elsősorban azért csökken, mert a pénzben fizetett bérek, valamint a terményárak estek. A bérek reálértéke magától értetődően nem csökkent ilyen látványosan, bár a csökkenés maga tagadhatatlan. A napszámbérek reálértéke a 11. számú táblázat szerint 1929—34 között mintegy 37%-kal csökkent, a terményárak pénzben kifejezett értéke ennél is jobban, kb. 50—55%-kal. A terményárak használati értéke azonban nem csökkent ilyen mértékben, hiszen az árcsökkenés csak az áruba bocsátott részt érintette. A teljesen nincstelen agrárproletár családokban az évi egy főre jutó jövedelem 1930-as reálértékben 100—120 P lehetett, nagyjából ez volt a helyzet az 1920-as, valamint az

[185] *Veres Péter:* Fejenként és naponként húsz fillér... Tudósítás egy földmunkáscsalád egyévi munkájáról, keresetéről, életéről. Magyarország, 1936. máj. 3. sz.

[186] *Féja Géza:* Viharsarok. Bp. 1937. 171—173.

[187] *Darvas József:* A legnagyobb magyar falu. 1937. 61.

[188] *Féja Géza:* i. m. 69.

[189] *Erdei Ferenc:* Futóhomok, 138—140.

[190] *Kovács Imre:* A néma forradalom. (1937) 198—199.

[191] Uo. 211.

1930-as években is, egészen a második világháború előidézte konjunktúra kibontakozásáig.

Mint az előzőekből egyértelműen kiderül, a paraszti családok jövedelmeit elsősorban a föld, illetve annak nagysága, másodsorban pedig a rendelkezésre álló munkaerő kihasználásának lehetősége szabályozta. S természetesen mindkét tényező mindig, minden rétegnél szerepet játszott, ha nem is azonos mértékben. A birtokos paraszti családoknál (talán a leggazdagabb pár száz parasztcsaládtól eltekintve) szerepe volt a munkának, a mezőgazdasági munkásrétegeknél pedig a földnek, akármilyen kis parcellákról volt is szó.

A föld és a munkaerő érvényrejuttatásának lehetősége mellett a harmadik tényező, amelyik meghatározta a paraszti családok jövedelmi színvonalát, a család nagysága volt, pontosabban az összefüggés a család keresőinek és eltartottainak a száma között. Az 1920-as évek végén Oláh György szélsőjobboldali újságíró a törpebirtokos és mezőgazdasági munkásrétegeket együttesen és összefoglalóan „3 millió koldus"-nak nevezte.[192] Ha akkor talán nem is, a gazdasági világválság éveiben ez a megnevezés találónak látszott, s átvette 1945 után a történetírás is. Mint láttuk, nagyon széles rétegek életnívójára ez a megjelölés a gazdasági válság éveiben sem volt érvényes. A népszámlálások adatai alapján azonban megkísérelhetjük annak közelebbi tisztázását is, ki számított valóban „koldus"-nak. Veres Péter, aki Erdei Ferenc mellett talán a legtisztábban látta és a legreálisabban ábrázolta a korabeli agrárproletár társadalom valódi viszonyait, több írásában is kiemeli, hogy tulajdonképpen a keresők száma döntötte el egy-egy agrárproletár család életszínvonalát. Ott, ahol több kereső is volt a családban, a jövedelem jelentős mértékben meghaladta azokét a családokét, ahol csupán egy kereső volt. S ezen túl is igazi nyomorszínvonalon azok a családok éltek, ahol egy keresőre az átlagosnál is népesebb család eltartása jutott.

Ezt a szempontot figyelembe véve és érvényesítve az 1930-ik évi népszámlálási adatokon, a helyzet — nagyon hozzávetőlegesen — a következőképpen alakulhatott. Kereken 216 000 gazdasági cselédre (ebből 130 000 volt házas), 510 000 mezőgazdasági munkásra és napszámosra (260 000 házas), valamint 467 000 1—5 kat. hold közötti törpebirtokosra (280 000 házas), vagyis együttesen 1193 ezer keresőre (ez összesen 670 ezer család), 1,7 millió eltartott jutott. Mint látható, azt jelentik ezek a számok, hogy a családok 80%-ában általában 2 keresőt találunk. Ez igen nagy segítséget jelentett ott és akkor, ahol és amikor lehetőség nyílt a munkavállalásra, vagyis ahol akadt munkaalkalom. Arra természetesen figyelemmel kell lenni, hogy a második keresők munkabére sok esetben csak 50—75%-a volt a családfő keresetének, hiszen az asszonyok, nőtlen cselédek, vagy nem felnőttnek számító napszámosok, lányok, fiúgyermekek stb. soraiból kerültek ki. (Nem szabad tehát automatikusan megkettőzni a jövedelmi kimutatást ezekben a családokban.)

[192] Oláh György cikksorozatot írt, amelyet 1928-ban könyvként jelentetett meg. *Oláh György:* Hárommillió koldus. Miskolc, 1928. 135.

A törpebirtokosok körében 280 ezer családfőt és 170 ezer segítő családtagot számoltak össze. A statisztika természetesen nem egészen pontos, számos törpebirtokos családból kikerülő 20 éven felüli egyént minősítettek napszámosnak vagy cselédnek, akik elsősorban parasztgazdaságoknál, de olykor nagybirtokokon is dolgoztak. Ezek számát kereken 60 ezer főre tehetjük. A gazdasági cselédeknél 130 ezer nős, családos cseléd mellett 86 ezer nőtlent találunk, közöttük — mint az előbb utaltunk rá — számos törpebirtokos, vagy esetleg uradalmak gazdasági cselédeinek felnőtt gyereke is meghúzódhat. A mezőgazdasági munkásoknál a 260 ezer sommásra, napszámosra stb. 250 ezer nőtlen gazdasági munkás jut. Ezek is törpebirtokosok, cselédek, sommások vagy napszámosok gyermekei voltak.

Megnövelhetjük a munkavállaló rétegeket az 5—10 kat. holdas parasztok egy részével, olyan családtagokkal, akiknek munkaerejét a családi gazdaság keretében nem lehetett kihasználni. Matolcsy számításai szerint ezekben a gazdaságokban a rendelkezésre álló munkaerő mintegy 15—20%-át általában nem lehetett kihasználni. Ezek is munkaalkalmat kerestek tehát, s munkabérükkel növelhették a család jövedelmét, ha kaptak munkát.

A törpebirtokos családok arányát figyelembe véve 130 ezer családos gazdasági cselédnek kb. 100 ezer, 260 ezer családos mezőgazdasági munkásnak mintegy 200 ezer tényleges, foglalkoztatott segítő családtagja volt. Az ő keresetük nyilvánvalóan jelentős mértékben járult hozzá a családok fenntartásához.

Mennyi lehetett ezekben a paraszti rétegekben azoknak a családoknak a száma, amelyekben csak egy kereső volt? Sajnos, nem rendelkezünk családstatisztikával, így csak megközelítő eredményekre juthatunk. A népszámlálások adatai is arra utalnak, hogy a 24 éves férfiak és a 22 éven felüli nők általában házasok voltak. Az 1920—30-as években a paraszti lakosság körében valamivel talán még fiatalabb korban is került sor a házasságra, mint korábban, elsősorban az első világháború következményeként, de más okokból is. Akármint is van, körülbelül ez az a kor, amikor a paraszti családokban általában házasságra lépnek. A rákövetkező 12—15 éven belül jöttek a gyerekek. A gyerekek a paraszti családokban igen korán, de 14 éves kortól mindenképpen rendszeresen dolgoztak, az ennél fiatalabb gyerekek foglalkoztatása inkább csak alkalmi volt. A gyerekek tehát a család számára átlagosan 8 (leány), illetve 10 (fiú) évig dolgoztak.

Ha a gyermekek és serdülők munkáját is figyelembe vesszük, számos családban két keresőnél is több volt. Igaz, a nagyarányú csecsemő- és gyermekhalandóság következtében kevés volt az olyan család, ahol 4 kereső lett volna, de a 670 ezer családból legalább 45—50 ezerben számolhatunk 4 és mintegy 90-100 ezer családnál legalább 3 keresővel. Ez viszont azt jelenti, hogy a másik oldalon mintegy 300—320 ezer családban csupán egy kereső lehetett. Ezeknek a családoknak egy része persze a fiatal házasokból állt, ahol még nem volt gyermek, s így rövid ideig a férj és a feleség is dolgozhatott. A zöme azonban ezeknek a családoknak azokból a több apró gyermekkel rendelkező családokból került ki, amelyekben az asszony — a több kisgyerek miatt — nem vállalhatott munkát.

A kb. 300 ezer egy keresőre támaszkodó család körülbelül 1,3 millió főt tett ki. E családoknak 40%-a lehetett törpebirtokos, és ugyanannyi mezőgazdasági munkás, 20%-a, tehát mintegy 60 ezer család pedig gazdasági cseléd. Ezeknek az egy keresővel rendelkező családoknak a körében találjuk meg az igazi nyomort, ezeknek egy részére illik rá a „koldus" jelző.[193]

Mert korántsem mindegy, hogy egy kereső egy családtagot, vagy esetleg 3—5 családtagot tart-e el. A legrosszabb körülmények között kétségtelenül az a 120 ezer mezőgazdasági munkáscsalád volt, amelyekben csak egy keresőt találunk. Valamivel jobb helyzetben voltak azok a törpebirtokos családok, amelyekben ugyancsak egy kereső volt, de mert rendelkeztek valamekkora földdel, helyzetük — mint nem egy korábbi példából láthattuk — mégis jobb volt, mint a teljesen nincstelen mezőgazdasági munkásoké. A mezőgazdasági munkáscsaládok 18%-a gyermektelen, vagyis csak férj és feleség élt együtt (ezeknek a zöme állt fiatal házasokból). Mintegy 20—20%-nak egy, illetve két gyermeke volt. 15%-nak volt 3 gyermeke, 10%-nak volt 4, 7%-nak 5 és 8%nak 6, vagy annál több gyermeke. Nagyjából hasonló volt a megoszlása a törpebirtokos családoknak is. Közülük is mintegy 60%-ra tehető a legfeljebb 2 gyerekes családok száma és kb. 25%-nak volt legalább 4 gyermeke. Lényegében tehát 60 ezer családra, valószínűleg valamivel több mint 400 ezer lélekre tehető azoknak a száma, akik igazi nyomorszinten tengették életüket, legalábbis addig, amíg gyerekeik keresővé nem cseperedtek, vagyis életük mintegy 15—20 évén át. A mezőgazdasági munkások, napszámosok, sommások, gazdasági cselédek, törpebirtokosok többi részének életnívója, helyzete az övéknél lényegesen kedvezőbb volt.

Utaltunk rá, hogy a több kereső nem jelentett automatikusan többszörös jövedelmet is, hiszen a munkavállalók jelentős része nem kapott egész fizetést, vagy mert még nem volt kialakult munkás, vagy mert még nem érte el a felnőtt kort. Ezt a helyzetet tükrözi az a becslés, amelyik a mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok jövedelmét mérlegeli 1936 táján. A becslés szerint a 3 milliós rétegben egy-egy kereső évi 300—600 P, egy-egy család pedig évi 480—960 P jövedelemre tehetett szert. Ezek szerint

	egy keresőre	egy családra	a családok egy-egy tagjára	egy főre évente
	évi P.	évi P.	napi fillér	P.
gazdasági cseléd	615	945	0,57	208,05
törpebirtokos	425	825	0,56	204,40
gazdasági munkás	280	430	0,28	102,20

[193] Igen fontos, hogy ezeknek a családoknak a helyzete nem volt teljesen reménytelen, hiszen a gyerekek felcseperedésével egyszeriben módosult a helyzetük. Ezzel ugyanis e réteg állandó mozgásban, változásban volt, tagjai cserélődtek.

jutott. A felmérés, illetve becslés megerősíti a cselédek viszonylag magas jövedelmét, ami a fejenkénti napi jövedelemben azért nem mutatkozott meg, mert a cseléd családok között magasabb volt a gyermekek száma, mint a parasztság többi rétegeinél.[194]

Áttekintve az egész parasztság jövedelmi színvonalát, arra a megállapításra kell jutnunk, hogy a parasztság legfelső, leggazdagabb néhány száz családot felölelő rétegétől eltekintve, az egy főre jutó évi jövedelem általában nagyon alacsony, az országos átlagot rendszerint csak a 20 kat. holdnál *több*, általában inkább *30 holdnál is több* földdel rendelkező családokban közelítette meg. Az ilyen alacsony jövedelmek természetesen eleve behatárolták a paraszti népesség fogyasztási lehetőségeit. Megint csak a legtehetősebb rétegektől eltekintve a ház nagysága, berendezése, a bútorok, a használati tárgyak, a ruházkodás terén meglepő azonosságot találunk. A ruházkodásban, étkezésben, a mindennapi életben az egyes rétegek között megmutatkozó különbségek sem minőségiek, hanem mennyiségiek voltak. A magasabb jövedelmű rétegek többet fogyasztottak, a fogyasztás igazán azonban elsősorban a saját előállítású termékekhez kötődött. Azaz, bőségesebben és zsírosabban táplálkoztak, jobb minőségű ruhaféléket, olykor — különösebben a fiatalabbak — divatosabbat is viseltek. De a legfelsőbb, leggazdagabb rétegektől eltekintve a mindennapokban alig volt különbség az egyes rétegek között. A már vizsgált konkrét esetekből is kiderült ez a szituáció. 1930-ban Kővágóörsön a 6 tagú napszámos család vásárlásai között 8 kg cukrot, 24 kg sót, 25 liter petróleumot, 104 skatulya gyufát, 104 csomag dohányt találunk, ruházatra összesen 184,50 P-t adtak ki, amiből egy bakancsot, 1 csizmát, 1 pár női cipőt, 4 pár gyermekcipőt, 2 cejg nadrágot, 2 inget, 1 női inget, 2 gatyát, 2 gyermek télikabátot stb. vásároltak.[195] A vásárolt holmik nagyobbik része minden valószínűség szerint használt lehetett. Ugyanekkor ugyanitt a 12 kat. holdas gazda fogyasztásában (gyermekei már eltávoztak, ezért egy cselédet tart, s gyermekeit rendszeresen segíti) 48 kg cukrot, 2 kg kávét, 44 kg sót, 5 dkg teát, 5 db citromot, 40 liter petróleumot, 104 skatulya gyufát, 104 csomag dohányt találunk. Ruházatra ez a család 140,20 P-t adott ki (egy csizmát, 1 pár cipőt, 2 pár női cipőt, 1 öltönyt, 4 talpalást stb. fizettek ebből).[196] A viszonylag magas cukorfogyasztásnál figyelembe vehetjük, hogy tulajdonképpen 6 személy között oszlik meg, a rendszeres lekvárfőzés a 3 felnőtt gyerek támogatásában szerepet játszott. Abán ugyanekkor egy 4 tagú napszámos-család fogyasztásában 4 kg cukrot, 24 kg sót, 20 liter petróleumot, 60 skatulya gyufát, 104 csomag dohányt találunk, ruházkodásra 177,50 P-t adtak ki.[197] A 6 tagú 38 kat. hold földdel rendelkező, egy cselédet tartó család 92 kg cukrot, 4,8 kg kávét, 5 dkg teát, 80 kg sót, 15 db citromot, 60 liter petróleumot, 104 skatulya gyufát vásárolt. Ruházkodásra is többet költöttek, 4 öltöny, egy pár csizma, 3 pár férfi, 4 pár női cipő s

[194] STUD, 1937. júl. 24. sz.
[195] *Szalánczi Károly:* i. m. 12.
[196] Uo. 17.
[197] Uo. 22.

fehérneműfélék mellett 2 db fogkefét is vásároltak az év folyamán, sőt ebben a családban egy üveg kölnivizet is találunk a vásárlási jegyzékben. Ez a család borbélyra is rendszeresen költött, ebben az évben 38 P-t.[198] Hartán a 30-as évek első felében egy 5 tagú, 2 cselédet, egy részesaratót és egy napszámost foglalkoztató, kb. 60 kat. hold földdel bíró gazdagparaszti család évi fogyasztásában 120 kg. sót, 48 kg cukrot, 12 kg rizst (zömmel nyilván a hurkakészítéshez), 5 kg pirospaprikát, 60 liter petróleumot, 100 skatulya gyufát és 150 csomag dohányt találunk. Ugyanitt egy 30 holdas négytagú parasztcsalád 25 kg, egy 15 holdas 3 tagú család 5 kg, és egy 6 tagú 4 holdas család csupán 1 kg cukrot vásárolt évente. Egy 4 tagú részesarató család 4 kg, egy hatfős cseléd család 10 kg cukrot vásárolt egész évre.[199]

A felsorolt cikkek olyanok, amelyeket üzletben, pénzért kellett megvásárolni. Ezeken kívül alig találunk olyan árut, amit üzletben vásároltak volna. Az abai 38 kat. holddal rendelkező család kiadásai között van pl. vadászatra 150 P, de nincs könyv- vagy újságvásárlás, hogy különféle iparcikkekről ne is beszéljünk. Általában a felsorolt termékek (cukor, só, petróleum, gyufa, dohány) azok, amelyeket csak boltban lehetett vásárolni, ezek, valamint bizonyos ruhafélék és lábbelik azok, amelyek révén a parasztság fogyasztóként a belső piacba bekapcsolódott. De hogy ez a kapcsolat mennyire laza, esetleges, arra utal az az aránylag alacsony összeg, amelyet egy-egy család akár a felsorolt termékekre, akár ruhafélékre költhetett.

Hosszabb távon is áttekinthetjük a paraszti fogyasztást. A számtartás-statisztikai vizsgálatok elemezték ezt is. A dunántúli adatok nyújtják a leghosszabb idősort, ezek tehát távolabbi következtetést is megengednek. 1929—1942 között az egy felnőtt férfira számított magánkiadások (ide soroltak gyakorlatilag minden nem élelmiszerre történő kiadást, tehát nemcsak ruhavásárlást, hanem orvosi kiadást, gyógyszerköltséget, újságot stb. is) a következőképpen alakultak: az 5—10 kat. hold közötti gazdaságokban 137 P, a 10—50 kat. hold közötti gazdaságokban 229 P, az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban 407 P volt a vizsgált évek átlaga.[200] Másképpen számolva is kb. hasonló eredményt kapunk. 1934—1938 között a vizsgált paraszti üzemekben az 1 főre jutó magánkiadás 129 P-ről, 198 P-re emelkedett.[201] A magánkiadások összege egy főre számítva 1929-ben 187 P volt, ez 1932-re 132, 1934-re 129 P-re csökken.[202] A vizsgálatban részt vett gazdaságok átlagos üzemnagysága 29,70—32,46 kat. hold volt.[203]

Lehetőség nyílik a gazdaságok nagysága szerinti csoportosításra is. Ezek szerint a magánkiadások a következőképpen alakultak:[204]

[198] Uo. 27.

[199] *Fél Edit:* Harta néprajza. Bp. 1935². 216—217.

[200] *Kulin Sándor:* i. m. 177.

[201] *Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 378.

[202] *Kulin Sándor:* A kisgazdacsaládok megélhetési viszonyai. Magyar Gazdák Szemléje, 1936. 470.

[203] *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. Magyar Gazdák Szemléje, 1940. 378.

[204] *Juhos Lajos—Kulin Sándor:* Tőke és jövedelmi kutatások a dunántúli 100 kat. holdon aluli parasztgazdaságokban az 1929—1935-ig terjedő években. Keszthely, 1937. 72.

	családonként			egy főre számítva[205]	
	1929/33	1934	1935	1934	1935
5–10 kat. hold között	324,30	119,86	285,25	30,73	69,57
10–20 kat. hold között	468,83	423,67	360,07	108,63	87,82
20–30 kat. hold között	534,05	517,14	630,63	132,60	153,81
30–40 kat. hold között	718,87	422,72	445,87	108,39	108,75
40–50 kat. hold között	825,39	897,11	787,12	230,03	191,98
50–100 kat. hold között	1328,21	622,37	1211,17	159,58	295,41
átlag	627,37	502,07	561,38	128,74	136,92

A fogyasztási cikkek paraszti vásárlása tehát rendkívül csekély volt még a módosabbnak számító rétegek körében is. A gazdasági válság idején nyilván bizonyos élelmicikkek (cukor) és a ruhafélék vásárlásán lehetett takarékoskodni. A ruhafélék és a lábbelik vásárlása valószínűleg több mint harmadával csökkent a válság idején.

Hasonló lehetett a helyzet az Alföldön is, Hódmezővásárhelyen és Makón 1935-ben az 5—20 kat. hold közötti gazdaságokban egy főre évi 120,57 P, a 20—30 kat. hold közötti gazdaságokban 108,22 P, 30—40 kat. hold között 152,74 P, 40—50 kat. hold között 147,98 P volt az úgynevezett magánkiadás, s csak az 50—100 kat. hold közötti gazdaságokban ugrott fel 369,36 P-re. De Nagykőrösön már ezekben a családokban is csak 160,37 P volt ugyanebben az évben.[206] A mezőgazdasági munkásrétegek köréből már láttunk néhány példát arra, mennyi ruhanemű vásárlására jutott lehetőség. Körükben ez annyira ritka volt, hogy az országban mindenfelé elterjedt a napszámos feleségek vagy lányok háztartási munkába járása élelemért és használt ruhaneműért. A módosabb gazdák gyerekeinek levetett holmijait viselték, a használt férfi és női ruhanemű falun komoly értéket képviselt.

Mindez megmagyarázza azt, hogy a földreform miért volt az egész magyar gazdaság továbbfejlődésének alapkérdése. Ha az ipari fejlődés nem tudta felszívni a mezőgazdasági munkanélküliséget, s ezzel emelni a mezőgazdasági béreket, akkor csak a földosztás, a néhány hold föld juttatása oldhatta volna fel az ördögi kört, s kapcsolhatta volna be a lakosság igen széles rétegeit (gyakorlatilag legalább az egész korabeli népesség 40%-át) a belső piacba, válhatott volna ez a széles tömeg a belső piac szervesebb részévé. A helyzet gyökeresen akkor kezdett változni, amikor a második világháború idején a behívások és az ipari termelés felfuttatása foglalkoztatási alkalmakat teremtett, munkaerőhiányt idézett elő a mezőgazdaságban. Míg 1923-ban

[205] Csak az összes vizsgált gazdaság átlagos családlétszámát sikerült megállapítani, ez 1934-ben 3,9, 1935-ben 4,1 fő volt. *Juhos Lajos—Kulin Sándor—Pataky László:* i. m. 458. 1929/33-ból nem ismerjük a családlétszámot. A szegényebb családok létszáma általában nagyobb volt az átlagosnál, ezért a kevesebb földdel rendelkező családok egy főre számított magánkiadása a számítottnál valamivel kisebb lehetett. Az 1929/33-as összegeket átlagosan 4 fővel osztva, a magánkiadások 81,07—332,05 P között voltak. Az átlag 156,84 P.

[206] *Reichenbach Béla—Jankó József:* i. m. 198.

még törvénybe kellett foglalni a legalacsonyabb munkabérek hatósági megállapításának lehetőségét, 1940-től a munkabér felső határát szabályozták. Igazában azonban csak a földreform módosított a helyzeten.

Петер Гунст

ПОДОХОДНЫЕ ОТНОШЕНИЯ КРЕСТЬЯНСТВА В 1920–1930-ЫЕ ГОДЫ

(Резюме)

Доходы крестьянства и сельскохозяйственных рабочих мы можем расценивать двояким образом: с методом вычислений национального дохода и микроэкономическим методом. Из вычислений национального дохода мы можем пользоваться в наших целях только вычислением, относящимся 1930/31-му экономическому году. В этом году национальный доход на душу достиг приблизительно 536,6 пенгё (107,32 современных американских доллара). Однако за таким средним уровнем наблюдается большое колебание доходов. Годовой доход приблизительно 20-и% населения колебался около 1500 пенгё (300 долларов), а в случае сельскохозяйственный рабочих на душу приходилось 183,68 пенгё (38,68 доллара), у батраков около 205,3 пенгё (41,06 доллара) у крестьян, колличество земель которых не достигло 10-и катастральных хольдов (1 кат. хольд = 0,57 гектара) 227,2 пенгё (45,44 доллара), а у крестьян с землёй от 10-и до 100 кат. хольдов около 429,6 пенгё (85,92 доллара). Основой этих вычисленний в случае сельскохозяственных рабочих служила средняя подённая плата, в случае батраков годовая зарплата, квартира, отопление, стоимость содержания домашней птицы, коровы, свини, а в случае разных прослоек крестьянства, имеющего землю обычные земельные доходы, которые дополнились подёнными платами, полученными в результате наёмного труда отдельных прослоек. Из этих сумм отчисляли государственные и коммунальные налоги, а в случае крестьянства, имеющего землю также и погашения долгов и их проценты. Значит, разделение национального дохода в Венгрии отличалось тем, что беднейшие прослойки жили в провинции, в сельском хозяйстве, и доходы на душу подавляющего большинства сельскохозяйственного населения далеко отставали от общенационального среднего уровня. Национальный доход 1930/31 гг. представляет собой переворот в цикле венгерской экономии, большая конъюнктура и относительно высокий уровень национального дохода второй половины 20-ых гг. в 1928/29-ом году 690 пенгё на душу (138 долларов) сменились низким национальным доходом экономического крихиса [Ь 1933/34-ом году 401 пенгё (80,02 доллара)] на душу. Национальный доход 1930/31-го году соответствовал среднему уровню 1920—1930-их гг.

Второй метод расценки доходов крестьянства основался на собирании данных местной истории и также таких данных, опираясь на которые в какой-то мере можно уточнить эти доходы. Здесь имелись в виду в первую очередь данные, представленные исследованиями аграрного хозяйства эпохи, те исследования, которые были направлены на определение прибыльности крестьянских хозяйств. В случае крестьянских хозяйств, площадь которых не достигла 50-и кат. хольдов эти исследования основывались на сельскохозяйственных доходах (чистый урожай + доходы из наёмного труда), а в случае хозяйств, площадь которых превышала 50 хольдов, отдельно анализировались и доходы вычисляемые на основе чистого урожая. Средний доход отдельных хозяйств сложился следующим образом:

	Задунайский край	Альфельд
хозяйства с площадью 50—100 кат.		
хольдов на основе чистого урожая	2300—4600 П.	2050—4100 п.
яйственного дохода	3050—6100 П.	
30—50 кат. хольдов	2340—3900 П.	1950—3250 П.
20—30 кат. хольдов	2020—3030 П.	1500—2250 П.
10—20 кат. хольдов	1130—2260 П.	724—1448 П.
5—10 кат. хольдов	905—1810 П.	512—1024 П.

Исходя из семей, состоящих в среднем из пяти членов, доходы на душу разных прослоек крестьянства вообще не достигли общенационального среднего уровня, даже и в самых богатых семьях они колебались только около общенационального среднего уровня. Ведь в случае хозяйств зажиточного крестьянства с площадью 50—100 кат. хольдов на дучу приходилось в Задунайском краю 610—1220 пенгё (122—244 доллара), а на Альфельде 410—820 пенгё (82—162 доллара), а в случае мелких сельских хозяйств с площядью 5—10 кат нольдов в Задунайском краю на душу приходилось 181—362 пенгё (36,2—72,4 доллара), а на Альфельде 102,4—204,8 пенгё (20,48—40,96 доллара). Только доходы некоторых, находящихся на Альфельде ходяйств зажиточного крестьянства могли быть такими высокими (в 1931—1938-ые гг. в среднем 6300—10 458 пенгё), что доходы на душу могли превышать общенациональных средний уровень (1260—2091,6 пенгё, т. е. 252—418,32 доллара).

Доходы мелкого крестьянства и различных прослоек сельскохозяйственных рабочих отставали даже и от этого уровня. Среди них самым высоким доходом обладали батраки. Приходы одной семьи соответствовали приходам крестьянина, имеющего землю с площадью 8 кат хольдов, т. е 1000—1300 пенгё. Значит в этих семьях годовой доход на душу колебался около 200—260 пенгё (40—52 доллара). Годовой доход на душу в семьях различных прослоек мелкого крестьянства колебался около 100—140 пенгё (20—28 долларов), а в семьях различных категорий сельскохозяйственных рабочих около 100—120 пенгё (20—24 доллара). На уровень доходов сельскохозяйственных рабочик оказывало большое влияние то, что имели ли они некую землю или аренду. Если да, то они могли увеличивать свои доходы с приходами содержания свини или домашних птиц.

Впублицистике эпохи современная Венгрия называласт страной «трёх миллионов нищих». Число сельекохозяйственных рабочих и мелких крестьян колебалось около этой цифры, т. е. около 40% тогдашнего венгерского населения. Но если реально подходим к этому вопросу, то мы должны определить, что действительно на уровне нищих жили только те семьи, в которых на одного зарабатывающего приходилось много иждивенцев. На этом уровне жило около 60 000 семей, приблизительно 400 000 человек. В этих семьях на одного зарабатывающего приходилось 5 или больше ихдивенцев.

Доходы всего крестьянского населения являлись такими низкими, что они в значительной мере мешали расширению промышленных товаров. Именно поэтому проведение земельной реформы имело бы большое знашение, поскольку она могла бы содействовать значительному расширению внутреннего рынка, и тем самым дальнейшаму развитию индустриализации.

Péter Gunst:

LA CONDITION MATÉRIELLE DE LA PAYSANNERIE DANS LES ANNÉES 1920—1930

(Résumé)

Il y a deux manières d'aborder la question des revenus qu'avaient les différentes strates de la paysannerie et des ouvriers agricoles, avec la méthode du calcul des revenus nationaux, et avec la méthode microéconomique. Pour notre thè me, on ne peut se servir des calculs du revenu national que de celui concernant l'exercice économique 193' 31. Cette année-là la revenu national par tête d'habitant était 536,6 pengő (107,32$EU de ce temps). Cette moyenne couvre pourtant d'énormes différences. Environ 20% de la population disposait d'un revenu de 1500 P. (300 $EU), tandis que les ouvriers agricoles disposaient annuellement et par tête de 183,4 P (36,68 $), les valets de ferme de 205,3 P (41,06 $), les paysans possédant moins de 10 arpents cadastraux (un arpent cadastral = 0,57 ha), 227,2 P (45,44 $), les familles possédant de 10 a 100 arpents cadastraux, 429,6 P (85,92$). Ces calculs étaient faits sur la base du salaire journalier pour les ouvriers agricoles, du salaire annuel, de la valeur du logement, chauffage, de l'élevage de volailles, porcs et bovins pour les valets de ferme, du prix habituel du bail pour les paysans propriétaires, et tout cela était complété d'une façon différente par la salaire journalier provenant de différents travaux accomplis par les différentes strates de la paysannerie. De ces sommes furent déduits les impôts et autres charges publiques, ainsi que, chez les paysans propriétaires, les amortissements et les intérêts des emprunts. La répartition du revenu national était donc marquée en Hongrie par le fait que les couches sociales les plus pauvres viviaient à la campagne, de l'agriculture, et que le revenu par tête de la majorité de la population agraire était de loin au-dessous de la moyenne nationale. Le revenu national de 1930/31 représente précisément un tournant dans le cycle économique en Hongrie où l'importante conjoncture favorable et le revenu national relativement élevé (en 1928/29 690 P (138 $) par tête) furent suivis par un revenu national bas de la crise économique (en 1933/34 401 P (80,02 $) par tête. Le revenu national en 1930/31 correspondait â la moyenne des années 1920—30.

Un autre méthode d'aborder la question des revenus des paysans est de rassembler des données d'histoire locale et autres qui permettent de mesurer au possible ces revenus. En premier lieu on peut utiliser les données fournies par les recherches en agriculture de l'époque, celles qui analysaient les revenus des exploitations paysannes. Quant aux exploitations paysannes d'au-dessous de 50 arpents cadastraux on prenait comme base les revenus agricoles (produit net salaire), quant à celles dépassant 50 arpents cadastraux, on analysait à part le revenu que l'on pouvait calculer d'après le produit net. Le revenu moyen d'une exploitation était le suivant:

	Transdanubie moyenne de 1929—41	Grande Plaine moyenne de 1931-38
entre 50-100 arpents cadastraux, partant du produit net	2300-4600 P.	2050-4100 P
partant des revenus agraires	3050-6100 P	
entre 30-50 arp. cad.	2340-3900 P	1950-3250 P
entre 20-30 arp. cad.	2020-3030 P	150-2250 P
entre 10-20 arp. cad.	1130-2260 P	724-1448 P
entre 5-10 arp. cad.	905-1810 P	512-1024 P

Tenant compte de familles en moyenne de cinq personnes, chez les couches paysannes le revenu par tête n'atteignait pas en général la moyenne nationale, et même chez les plus riches familles il atteignait les environs de la moyenne nationale, car, pour les exploitations paysannes de 50-100 arp. cad., le revenu par tête était en Transdanubie annuellement 181-362 P. (36,2-72,4 $), dans la Grande Plaine 102,4-204,8 P

(20,48-40,96 $)[1]. Ce n'est que dans la Grande Plaine que se trouvent quelques riches fermes paysannes plus grandes, entre 100-160 arp. cad. dont le revenu (en 1931-1938 en moyenne 6300-10 480 P/compté par tête dépassait la moyenne en Hongrie (1260-2091,6 P annuels, donc 252-418,32 $).

Le revenu des familles de tout petits propriétaires et des différentes strates des ouvriers agricoles était encore plus bas. Le plus élevé était le revenu des domestiques de ferme, celui d'une telle famille correspondait en général àu rendement d'environ 8 arp. cad., donc à environ 100-1300 P. par an, dans ces familles le revenu annuel par tête était d'environ 200 ou 260 P (40-53 $). Pour les tout petits propriétaires le revenu annuel par tête était de 100-140 P (20-28 $), pour les différentes autres catégories de travailleurs agricoles 100-120 P (20-24 $). Ces niveaux de revenu étaient fortement influencés par la possession d'un certain bien terrien ou d'un bail. Si ces ouvriers agricoles en possédaient, ils pouvaient augmenter leur revenu grâce au rendement de l'élevage de porcs et de volailles.

Les publicistes de cette époque désignaient la Hongrie sous le nom de « pays de trois millions de gueux ». Le nombre des ouvriers agricoles et des tout petits propriétaires montait à peu près à ce chiffre, ce qui constituait alors presque les 40% de la population entière de ce temps. Toutefois, voyant les choses avec réalisme on peut constater que de cette population seules les familles vivaient à un niveau de gueux où un membre actif avait plusieurs membres de famille à sa charge. Environ 60 milles de telles familles (à peu près 400 milles personnes) vivaient à ce niveau. Dans celles-ci un membre actif avait à sa charge cinq ou plusieurs personnes.

Les revenus de toute la populations paysanne étaient à un niveau si bas que cela limita extrêmement l'élargissement du marché des produits industriels. C'est ce qui aurait donné une grande importance à la réforme agraire qui, du moins pour un certain temps, aurait favorisé l'élargissement du marché intérieur, et par là encourager l'industrialisation.

Heiszler Vilmos

AUSZTROSZLAVIZMUS — AUSZTROHUNGARIZMUS

(A cseh föderalista elképzelések fogadtatása Pesten 1860—61-ben)

Egymással találkozó párhuzamosok

Magyarok és csehek — vonzás és taszítás, vagyis mindenképpen kapcsolatok képzete merül fel e két nemzetnév együttes említésekor. A magyar—cseh kapcsolatok tudós kutatói az analógiák hosszú sorát mutatták ki az Árpádok és Přemyslidák korától a Jagellókon át a Habsburgokig. Azonos szituációkban, de többnyire vetélytársakként álltak szemben egymással magyarok és csehek, s az Arany által a Toldiban megénekelt párviadal a közszemlélet költői szférába emelt megfogalmazása volt. Tanulmányunkban egy olyan korszak magyar—cseh kapcsolatainak felvázolására vállalkozunk, melyet az elszalasztott lehetőségek éveként tart számon az emlékezet. Az Októberi Diploma kibocsátása s a Schmerling-féle provizórium bevezetése képezi azt az időbeli keretet, melyen belül a cseh elképzelések magyarországi visszhangját vizsgáljuk a kor reprezentatív politikai orgánuma, a Pesti Napló híradásai tükrében.

Előfeltevésünk a következő volt: az abszolutizmus németesítő központosításával mindkét nemzet politikai vezetőrétege szemben állt. Ez a szembenállás, az adott rendszer tagadása kétféle lehetett: 1) a teljes tagadás, az önálló nemzeti államok létrehozásának politikája, melyet a forradalmi emigráció képviselt (magyar részről Kossuth, cseh részről Frič nevét emelhetjük ki); 2) az éppen fennálló politikai berendezkedést tagadó, de a közép-európai nagyhatalom funkcióját betöltő Habsburg-monarchia létét megszüntetni nem kívánó, többnyire a birodalom határain belül keletkezett elképzelésekben jelentkező politika. Palacký és Deák nevével fémjelezhetjük e koncepciót, melynek alapvonása: a nemzeti mozgalom célkitűzései s a fennálló hatalmi rendszer közötti kompromisszum létrehozására való törekvés. A fennálló rendszerrel való megegyezés keresése mindkét helyen, cseheknél és magyaroknál is hasonló ideológiai fordulattal járt együtt: a múltra, a történelmi jogokra apelláló politikai jelszavak kerültek előtérbe. Magyarországon a Pragmatica Sanctio, Csehországban az ennél jóval homályosabb, romantikusabb cseh történeti államjog került ekkor a vezető politikusok érvelésének középpontjába. A múltba fordulás határozottan konzervatív elemekkel telítette a Vormärz világában felnövekedett s annak liberális eszmeköréhez erősen kötődő magyar és cseh vezetők ideológiáját.

Liberalizmus és konzervativizmus egymásbahatása, keveredése jellemzi tehát a magyar és a cseh politikai gondolkodást, összhangban egyébként az általános európai kortendenciával. Újabb párhuzam, mely valósággal csábít a közelebbi vizsgálatra: ennyi analógia megfért-e pusztán egymás mellett, vagy volt kapcsolat, volt

egymásrahatás is? Csak a végtelenben találkoznak-e ezek a párhuzamosok, vagy — ha koccanva is talán — megtörtént-e a találkozás az eszmei-politikai kapcsolatok küzdőterén? Létezett-e információcsere a két nemzeti mozgalom között, s a közös feltételek megléte alapján tudatosult-e bennük az érdekek egybeesése, s ha igen, próbáltak-e együttműködni? Vagy talán a szláv-magyar ellentét képzete — mely ekkorra már közhelyszerűen ismertté vált a politikával csak ritkábban foglalkozók köreiben is — már kizárt minden ilyen próbálkozást?

A folyamat végeredménye — vagy részeredménye, így talán pontosabb — az 1867-es dualista berendezkedés létrejötte közismert. Az odavezető út azonban korántsem volt nyílegyenes, s még csak egyirányúnak sem mondhatnánk: előrelódulások, kanyarodások, megtorpanások, sőt visszafordulások jellemzik a magyar politikai vezetőréteg haladásának irányát. A kitűzött cél: Magyarország különállása, a Szent István-i államtest területi integritása s ezzel a nemzetiségi területek fölötti szupremácia fenntartása a dualizmusban realizálódott.[1]

De ezek az elképzelések — melyeket a birodalmi és a magyar érdekek egyeztetése miatt ausztrohungarizmusnak nevezhetünk — nem kizárólagosan a kétközpontú Monarchia létéhez kapcsolódhattak. Teoretikusan az ausztroszláv nézetekkel is összhangba voltak hozhatók a magyar elképzelések, amennyiben amazok nem fenyegették a történeti Magyarország integritását, igazodtak a régről örökölt országhatárokhoz. A „történeti államjogot" elfogadó, sőt alapvető jelszóvá emelő cseh nemzeti mozgalom megfelelt e kívánalmaknak a múlt század hatvanas éveiben, tehát a megegyezés, sőt az együttműködés feltételei elvileg adottak voltak. Dolgozatunkban azt vizsgáljuk, hogy ezeket az elvi adottságokat miképpen vették figyelembe Prágában s főképpen Pesten, s míképpen próbálkoztak a politikai együttműködéssel azok az erők, melyek 1848—49-et követő rövid közeledés után 1867-ben ismét eltávolodtak egymástól.

A historizáló szemlélet térnyerése ideológiában és politikában

1860. október 20-án az uralkodó rendeletek sorozatát bocsátotta ki, melyeket összefoglalóan Októberi Diploma néven ismer a történettudomány. Manifesztumban adta tudtára Ferenc József a birodalom népeinek, hogy a belső államjogi viszonyok átrendezésére szolgáló diplomát bocsát ki. A kibocsátvány, mint az a Habsburg-birodalom történetében oly gyakran előfordult, a különböző motívumok harcában létrejött kompromisszum világos jegyeit viselte magán. Alkotmányosság és abszolutizmus, föderalizmus és centralizmus elemei keveredtek ebben az elrendezési tervben, melyet az udvar éppen akkori szürke eminenciása, Széchen gróf öntött végső formába — császári ura utasításának megfelelően sietős kézzel, mivel Ferenc József úgy kívánt megjelenni az orosz cárral s a porosz régensherceggel folytatandó varsói tárgyaláso-

[1] *Diószegi István:* A nemzeti átalakulás és a forradalmi út: In: *Diószegi István:* Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 63.

kon, mint egy politikai válságból kilábalt birodalom uralkodója.[2] Az alkotmányosság bizonyos elemeit az azoktól őszintén irtózó Ferenc József kénytelen volt akceptálni, de még a törvényhozás jogát is részben megtartotta a Diploma megfogalmazása szerint. Míg a végrehajtó hatalom egységes maradt, s a császár révén a törvényhozásba is befolyhatott, addig a törvényhozó testületek két szinten jöttek létre: a 100 tagú Birodalmi Tanács — mely a tartományok és országok küldötteiből állt — a birodalom egészét illető ügyekben volt illetékes. Az általa tárgyalandó ügyek taxatív felsorolása azt jelentette, hogy minden egyéb ügyben a helyi ország-, ill. tartománygyűlések az illetékesek, a magyar korona országai régi alkotmányuk, a többiek a később kibocsátandó tartományi statutumok alapján.

Bár a bevezetőben a diploma hangsúlyozza a birodalom egységét, a magyar és a nem-magyar birodalomrészek közti különbségtétel a dualista berendezkedés lehetőségét is felvillantotta. A szélesebb körű tartományi autonómia pedig a szláv nemzetiségek számára tűnhetett elfogadhatónak. Ferenc József abban a hitben utazott Varsóba, hogy immáron nem egy széteséstől fenyegetett birodalom, hanem kielégített, de legalábbis megbékített nemzetek összességének uralkodójaként léphet fel a kortársakat a szentszövetségi időkre élénken emlékeztető találkozón, melyet viszont a haladás belső erői elleni demonstrációként kívánt felhasználni — a Habsburgok régi egyensúlyozó politikáját követve.

Az Októberi Diploma azonban nem a nemzeti mozgalmak és a dinasztia, hanem a helyi arisztokraták és a központi hatalom egyezkedéséből született okmány volt. Létrehozásában az 1859-es év válsága, a centralizáló abszolutizmus kudarca láttán ismét aktivizálódó magyarországi és csehországi arisztokrácia játszotta a központi hatalommal szembeni partner szerepét. Ez az arisztokrácia az 1848/49-es forradalmi hullám lefutása után nem tudta visszaszerezni korábbi pozícióit: Schwarzenberg, majd a közvetlen kormányzást átvevő Ferenc József rendszere is elsősorban a bürokráciára és a hadseregre támaszkodott. Néhány vonásában a bonapartizmus kései változatára emlékeztető rendszer alakult ki, melyben „megtért" forradalmárok s a 48 előtti ancien régime-ben feltörni nem tudó rétegek képviselői is az érvényesülés útját keresték [3]

A merev centralizáció rendszerében, mely az aulikus és még inkább a helyi arisztokráciát félreállítva kormányzott, s a polgárosodás úttörőjének szerepében is tetszelgett, a második számú ellenséget látta a régi befolyásának visszaszerzésére törekvő főnemesség. A romantikus német történetfilozófia, Savigny történeti-jogi iskolájának organikus társadalomfejlődési szemlélete adta az ideológiai alapot a

[2] *Szabad György:* Az önkényuralom kora. (1848—1867). In: Magyarország története 1848—1890. Budapest, 1979. I. k. 657., *Tobolka, Zdeněk:* Politické dějiny československého národa od roku 1848 až do dnesní doby. Díl II.: 1860—1879. Praha, 1933. 29.

[3] A katonai-bürokratikus apparátus térnyeréséről a levert forradalmak után ld. *Lutz, Heinrich:* Von Königgrätz zum Zweibund. Aspekte europäischer Entscheidungen. Historische Zeitschrift 1973. 347—380. Vö. *Németh G. Béla:* A jozefinista illúzió fölvillanása 49 után. (A Pesti Napló kezdeti szakasza.) In: *Németh G. Béla:* Létharc és nemzetiség. Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1976. 416—417. 431-436.

forradalmat s a neoabszolutista kísérletet egyaránt elutasító arisztokrata politikusoknak, akik ellenfeleiket a társadalmi fejlődés természetes menetébe való művi beavatkozással vádolták. A századközép konzervatív ideológiai fogalomrendszerét a Habsburg-birodalom viszonyaira alkalmazva dolgozták ki a „történeti-politikai individualitás" kategóriáját. A megfogalmazás Széchsen gróftól ered, aki 1851-ben kiadott „Die politischen Fragen der Gegenwart " című röpiratában tette közzé a birodalom konzervatív szellemű átalakításának programját.[4] Jellegzetesen konzervatív módon utasítja el az elvont kategóriákból való kiindulást,[5] a mesterséges konstrukciók helyett a szerves fejlődni-hagyást ajánlva. Az arisztokrata politikusok a történeti múltban szervesen gyökerező fejlődés hordozóit a régről örökölt rendi intézményekkel rendelkező egységekben, a királyságokban, ill. tartományokban látták. A kategória megfogalmazója Széchsen, de az tartalmilag nem új: Eötvös József, a forradalomtól megrémült liberális politikus írja körül 1850-ben közzétett „Über die Gleichberechtigung der Nationalitäten in Österreich" című röpiratában. Eötvös itt az egyes országok és tartományok történeti jogain alapuló olyan önkormányzati rendszert vázol fel, melynek alkotói a birodalom egyenjogú részei lennének.[6] A munka Ferenczi Zoltán szerint Palacký 1848-as föderációs tervével vitázik, mely etnikai alapon kívánta átszervezni a birodalmat.[7] A történeti jogra való hivatkozás magyar vonatkozásban mindenképpen a magyar nemesi liberalizmus egyik alapkövetelményének, az integritásnak a beillesztése a birodalmi gondolatba[8], mellyel Eötvös a magyar nacionalizmus konzervatív interpretációjának messzire vezető útját nyitotta meg.

Az arisztokráciát mozgató motívumok a történeti-politikai individualitásokra alapozó program kiadásakor világosak: a helyi önkormányzatokra építve törekedtek kiváltságaik megőrzésére. Centralizmus-ellenességük s helyi erőkre való támaszkodásuk mindenképpen közelítette őket a nemzeti mozgalmakhoz. A közeledés kölcsönhatással járt: az arisztokrácia nemzeti követeléseket is felvett programjába, a nemzeti mozgalmak viszont veszítettek arisztokrácia-ellenességükből. Az arisztokrácia Magyarországon, Csehországban, Galíciában is vezető pozíciókhoz jut a nemzeti, kulturális s politikai életben is, a nemzeti mozgalmak pedig, elfogadva a történeti jogra

[4] *Halász Gábor:* Magyar viktoriánusok. In: *Halász Gábor:* Válogatott írásai. Budapest, 1977. 309.: *Kazbunda, Karel:* Otázka české korunovace roku 1861. Český časopis historický 1927, 61.; *Okáč, Antonín:* Rakousky problém a list Vaterland, 1860—1874. Brno, 1970. II. 311.; *Szabad György:* i. m. 481.

[5] A konzervativizmus elméletellenességéről ld. *Nyíri Kristóf:* Forradalom után. Kemény, Eötvös és Madách. In: *Nyíri Kristóf:* A Monarchia szellemi életéről. Filozófiatörténeti tanulmányok. Budapest, 1980. 37., idézi Mannheim Károly alapvető megállapítását.

[6] *Redlich, Joseph:* Das österreichische Staats- und Reichsproblem. Wien—Leipzig, 1920—1926. I. 565—568., *Szabad György:* i. m. 475.

[7] *Fenyő István:* Magyarság és emberi egyetemesség. Eötvös József, a publicista. In: *Eötvös József:* Reform és hazafiság. Publicisztikai írások. Budapest, 1978. I. k. 47. *Ferenczi Zoltán:* Báró Eötvös József. Budapest, 1903. 156—177.

[8] Vö. *Kosáry Domokos:* Kemény és Széchenyi 1849 után. Irodalomtörténeti Közlemények 1963. 154.

épülő érvelést, az eddig általánosan domináló liberalizmus mellett kifejezetten konzervatív elemekkel gazdagították a nacionalista ideológiákat.[9]

A nacionalizmus és a konzervatív gondolkodás hazai ötvözését Eötvösnél nagyobb intenzitással s jóval nagyobb hatással végezte el a 48 előtti reformnemzedék centralista szárnyához közelállt nemesi politikus: Kemény Zsigmond. Az elszegényedett erdélyi arisztokrata vonzalma a konzervatív eszmekörhöz már 48 előtt is megmutatkozott. Nagyenyedi tanulmányai során megismerkedett a kanti filozófia harmónia- és egyensúlyigényét interpretáló Köteles Sámuellel.[10] Nagyobb lehetett azonban a Savigny-féle jogtörténeti iskolát liberális szellemben közvetítő Szász Károlynak a hatása.[11] Keményt erdélyisége, a magyar arisztokráciához való tartozása különösen fogékonnyá tette a történeti jogokkal való érvelés iránt, hiszen ez lehetett az erdélyi magyar szupremácia fenntartásának leghatékonyabb eszmei legitimációs eszköze. Bécsi tanulmányai idején alkalma nyílt megismerkedni az osztrák filozófiával, az ún. leibniz-herbarti eszmeáramlattal, mely erősen hatott rá. Ez a filozófia harmóniateremtésre irányuló törekvéseivel, antivoluntarizmusával, a szélsőségek s így a szélsőségek közötti ellentmondások kiküszöbölését célzó antidialektikájával s ebből fakadóan a dinamizmus hiányával vonzotta az ilyen hatások iránt fogékony Keményt.[12]

Döntő jelentőségű Kemény pályájában s világszemléletében 1848, s még inkább 1849 élménye: a forradalomtól való eredendő idegenkedését, fatalizmusát a forradalom súlyos vereségével beigazolódni látta. Ebben a hangulatban fogalmazta meg két híres röpiratát, a „Forradalom után"-t és a „Még egy szó a forradalom után"-t. Kemény e röpiratait a birodalmi egység és a magyar nacionalizmus minimális programja közötti egyeztetési kísérletnek, az ausztrohungarizmus alapvetésének tarthatjuk. Bár a birodalmi egység és a magyar különállás kombinálása nem új gondolat — a reformkori magyar liberális politika, sőt a 48-as forradalom első szakaszának is jellemző motívuma volt[13] — programszerűen s messzire vezető ideologikus érveléssel Kemény fogalmazta meg azt a prognózist, melyet bízvást

[9] *Kann, Robert:* Das Nationalitätenproblem der Habsburger monarchie. Graz—Wien—Köln 1964. I. 47—48.

[10] *Barla Gyula:* Kemény Zsigmond főbb eszméi 1849 előtt. Budapest, 1970. 10—18.

[11] *Barla Gyula:* i. m. 27., *Németh László:* Kemény Zsigmond. In: *Németh László:* Az én katedrám. Tanulmányok. Budapest, 1969. 600; *N(émeth) G. (Béla):* Kemény Zsigmond. In: Magyar Irodalmi Lexikon, Budapest 1963. I. k. 618. Vö. *Nyíri Kristóf:* i. m. 36., ő Köteles hatását jelentéktelennek tartja Szász Károlyéhoz képest.

[12] Az ausztriai szellemi élet jellegzetességeihez ld. *Cysarz, Herbert:* Deutsche Philosophie im Prager Raum seit Bernard Bolzano. In: Bohemia. Jahrbuch des Collegium Carolinum Bd. 9. München, 1968. 230., *Johnston, William:* Österreichische Kultur- und Geistesgeschichte. Gesellschaft und Ideen in Donauraum 1848—1938. Wien—Köln—Graz 1974. 189., *Kiss Endre:* A „k.u.k. világrend" halála — Bécsben. Budapest, 1978. 36—46. Kemény bécsi éveinek jelentőségét kiemeli *Németh G. Béla:* i. m. 619.

[13] Ld. *Diószegi István:* A kiegyezés — magyar szemszögből. In: *Diószegi István:* Hazánk és Európa. Budapest, 1970. 135.

tekinthetünk a dualista berendezkedés anticipációjának az önkényuralom legreménytelenebb időszakában.

Különösen második röpiratában, a „Még egy szó"-ban vázolja fel határozott körvonalakkal elképzelését Magyarország és az összbirodalom általa kívánatosnak tartott kapcsolatáról. Organikus társadalomfejlődési szemléletéből kiindulva — „A társadalom organicus élet — maga az öntudalommal bíró nép, mely szokásainak, erkölcseinek s fogalmainak öszvegével, nem fog sem betérni, sem kényelmesen lakni minden pallér idealis épületében"[14] — foglal állást a jogfolytonosság mellett, s fogalmazza meg alaptételét: „Hogy hazánk önállósága, mely a birodalom egységével teljes összhangzásba hozathatik, a legitimitás terén nyerjen az új viszonyokkal egyező megoldást."[15] Magyar önállóság és birodalmi egység, legitimitás és „új viszonyok" egyeztetése — itt fogalmazódnak meg a jellegzetesen mérlegelő politikának azon pólusai, amelyek között a „súlyegyen" fenntartása — összhangban a kor politikai gondolkodásának fő irányával — Kemény fő gondja lesz ezután.

A „súlyegyen" központi kategóriája az 1850-es évek gondolkodásának. A forradalmaktól s az ellenforradalmaktól visszarettenő polgári ideológusok bel- és külpolitikai doktrínáikban is ennek létrehozását tekintették kívánatos célnak. A „súlyegyen" igénylése természetesen az ellentmondások érzékelését tételezi fel. Keményt társadalmi pozíciója — elszegényedett arisztokrata, aki polgárosodást kíván, de a nemesség vezető szerepének fenntartásával —, személyes alkata, adottságai szinte predesztinálták az ellentmondások megfogalmazójának szerepére, s az 50-es évek elején még elég erőt érzett magában az ellentmondások feloldási receptjének elkészítéséhez is.[16]

A „súlyegyen" kategóriáját használja Kemény röpiratának külpolitikai kérdésekkel foglalkozó részében is, s külpolitikai eszmefuttatással fogalmazza meg Palacký gondolatainak magyar megfelelőjét, a Habsburg-birodalom létének történetbölcseleti igazolási kísérletét: „Mert világossá lőn, hogy ami rejtélyes áldozatnak látszott, bölcseleti jelentőséggel bír. Bebizonyult, hogy valamint Magyarország Ausztria nélkül fel nem állhat, úgy Ausztria Magyarország bizonyos mértékű közjogi önállósága nélkül nem fejlődhetik ki igazán, és statusviszonyai befejezetlen könyvhöz hasonlítanak, melyből a legérdekesebb lapok hiányzanak. Fényre derült, hogy valamint azon különböző részekből s különböző korszakokban magát kiformált territóriumból, melyet 1804 óta ausztriai birodalomnak nevezünk, az egyes országoknak egymáshozi csatlakozása nem csupán az események puszta önkénye, hanem önfenntartási

[14] *Kemény zsigmond:* Még egy szó a forradalom után. Pest, 1851. 40. Idézi *Nyíri Kristóf:* i. m. 43. Kemény egyik legvilágosabban konzervatív képeként.

[15] *Kemény Zsigmond:* i. m. 44.

[16] Kemény és a „súlyegyen" kérdéséhez ld. *Sőtér István:* Kemény Zsigmond történelemszemlélete. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1961. 98—100., *Sőtér István:* Polgárosodás és nemesség. A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei 1962. 140., *Sőtér István:* Eötvös József. Budapest 1967. 273., *R. Várkonyi Ágnes:* A pozitivista történetszemlélet a magyar történetírásban. Budapest, 1973. II. k. 206.

kényszerűség [...] A germán tartományok által Nyugatra támaszkodva, a kitisztított magyar államiság útján Keletre hatva, az imponáló egység szükséges kellékeivel küljelentőségét föltartva, benn pedig az alkotórészek szabad és összehangzó fejlődését hűen őrizve: — ez ama hivatás, mely mellett még eddig alig sejtett fény és nagyság fog a birodalomra áradni."[17] Magyarországnak is egyensúlyozó szerepet szán: a nyugat-európai polgárosodás zökkenőmentes közvetítőjét látja a birodalomba beilleszkedő Magyarországban.[18] Végezetül a magyar birodalmi politika lehetséges szövetségesei fölött tart szemlét, birodalmi szemléletet sürgetve: „Most a birodalmi pártok nem ignorálhatók [...] Nyilatkozásnak nincs ideje. A közélet tere zárva van [...] mindenesetre a birodalmi véleménytömbök közül csak azok iránt leend rokonszenvvel, melyek a monarchiai egység szükséges kellékeinek megvédése mellett, minél tágabb kört nyitandnak a tartományok önálló belkormányzásának. A szigorú központosítás éles ellentétben áll érdekeinkkel, bárminő eszméket hirdessen!"[19]

Összevetve Kemény és Eötvös röpiratait, a hasonlóságok — a birodalmi egység elfogadása, a történelmi Magyarország integritásának őrzése, a forradalom és a centralizáló abszolutizmus elutasítása — mellett egy lényeges különbséget fedezhetünk fel: Kemény érzékenyebb volt a magyar nacionalizmus igényei iránt, mint Eötvös, ő Magyarország különállását hangsúlyozza a birodalmon belül. Eötvös viszont elfogadja Magyarország és a birodalom többi alkotórésze azonos szintű önkormányzatát, nála Magyarország a többi királysághoz és tartományhoz hasonlóan csak egy a birodalom összetevői között. Lényeges eltérés ez a két politikus felfogása között: Kemény a Habsburg-birodalom szükségszerűségének elismerése mellett is Magyarországból, a magyar nacionalizmus érdekeiből indul ki, míg Eötvös hajlamosabb általános, jelen esetben birodalmi követelményeket rendelni a magyar nacionalizmus érdekei fölé.[20] Kemény valóban jobban érzékelte a „hazafias középosztály" igényeit, s 1851-es röpiratában már alkalmazkodik is ezekhez.[21] A Habsburg-hatalommal való kompromisszum propagálását negatív értékjelzéssel ellátni jogosult, konzervatív szemléletére rámutatni szükséges — de kevéssé méltányoltuk eddig azt a politikust, aki 1851-ben nyíltan ki merte mondani, hogy nem ért egyet a szigorú központosítással (még ha magas rangú pártfogókat is sejthetünk a bátor szókimondás hátterében).

A röpiratok és irattárba tett emlékiratok szerzőinek elképzelései 1859 után kerülhettek a megvalósítás közelébe. Bach bukása után Goluchowski került az államminiszteri székbe, s ez a váltás mutatta, hogy merre tájékozódik az uralkodó: a történelmi arisztokrácia elképzeléseivel próbálja meg kivédeni a történelmi kihívást, s alkotmányos formák bevezetése mellett próbál meg minél többet átmenteni az

[17] *Kemény Zsigmond:* i. m. 130—131.

[18] I. m. 158—165.

[19] I. m. 203.

[20] Eötvös röpiratainak jellemzéséhez ld. *Ferenczi Zoltán:* i. m. 176., *Kosáry Domokos:* i. m. 154., *Sőtér István:* Eötvös... 278. Sőtér „sokkal helyesebb" álláspontként jellemzi Kemény véleményét, ld. i. m. 252.

[21] Ld. *Nagy Miklós:* Kemény Zsigmond. Budapest, 1972. 61.

abszolutizmus politikai rendszeréből. A színre lépő arisztokrata politikusok akcióinak leglátványosabb fóruma a „kibővített birodalmi tanács" lett, melyet 1860 májusában hívtak össze Bécsbe, szűkkörű tanácsadó testületként. A kinevezett tagokon kívül a királyságok és tartományok képviselői is helyet kaptak — szintén uralkodói döntés alapján — a testületben, mely többnyire a világi és egyházi arisztokrácia tagjait foglalta magában, magas rangú bürokraták és néhány nagypolgár mellett. A társadalmi összetételből következően konzervatív többség alakult ki. A birodalmi tanács júliusban az adók és kölcsönök ügyében döntési jogot kapott, s ezért 21 tagú költségvetési bizottságot hozott létre, melyen belül a leginkább kialakult programmal érkező magyar főurak lettek a hangadók. Eszmei irányítójuk a „történelmi-politikai individualitásokon" alapuló önkormányzati rendszert már 1851 óta propagáló Szécsen volt. Hozzájuk csatlakozott Clam-Martinic gróf vezetésével a csehországi arisztokraták csoportja. Megállapodtak, hogy nem elégszenek meg a költségvetési ügyekkel, hanem a birodalom teljes átszervezésének programját is kidolgozzák. Ezt tartalmazta az ún. többségi javaslat, mely sürgeti az egyes országok, ill. tartományok történeti-politikai egyéniségének elismerését, közigazgatási és belső törvényhozási autonómiáját. Az egyes országokon, ill. tartományokon belül kívánták rendezni a nemzeti igények kielégítését. Ezzel a javaslattal az Eötvös és Szécsen által az 50-es évek elején felvázolt politikai rendszer alapjait kívánták megadni a magyar és csehországi arisztokrata politikusok.[22] A birodalmi tanács a bizottság többségi javaslata elfogadása után, szeptember 29-én feloszlott, s októberben színfalak mögött folytatódtak a tárgyalások, melyek az október 16-i döntő minisztertanács után az Októberi Diploma kiadásához vezettek.

A „kibővített birodalmi tanács" 1860 nyarán folytatott tárgyalásainak jelentőségét abban láthatjuk, hogy először — s utoljára — a Habsburg-birodalom történetében közvetlen politikai véleménycsere folyt egy nyilvános testületben az egyes országok és tartományok képviselői között, még ha ez a képviselet nem jelenthette az egyes nemzeti mozgalmak mandátumát, képviseletét is: az egyes nemzeti követeléseket kisajátítani akaró arisztokrácia képviselői találkoztak a birodalmi tanács tárgyalásain. A kisajátítási törekvés azonban azt is mutatja, hogy a nemzeti követelések nem voltak többé ignorálhatók, azok helyet követeltek maguknak az összbirodalminak tekintett arisztokrácia terveiben is.

Viszonylag hosszas időzésünk a korszak s a későbbi idők által sem túl nagyra értékelt arisztokrata tervezgetések mellett azért szükséges, mert a következő években mind Magyar-, mind Csehországban az itt megfogalmazott konzervatív elképzelések szembesülnek a nemzeti mozgalmak liberális vezetőinek terveivel, s válnak a kibontakozási elképzelések lényeges összetevőivé. A magyar és a cseh nemzeti politika

[22] *Grzybowski, Konstanty:* A dualizmus történelmi fejlődése, politikai elmélete és funkciói. in: Jogtörténelmi tanulmányok II. Budapest, 1968. 21—22., *Kolmer, Gustav:* Parlament und Verfassung in Österreich. Wien—Leipzig, 1902. I. 23., *Okáč, Antonín:* i. m. I. 50—64., *Redlich, Joseph:* i. m. I. 521—546., *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján. Budapest, 1967. 59—60., *Tobolka, Zdeněk:* i. m. 26—29.

közös sajátossága lesz az arisztokrata elképzelések s az 1848-ban lefektetett, s 1860-ban is érvényesnek tartott programok (Magyarországon a perszonáluniós dualizmus, Csehországban az etnikai föderalizmus) szintézise a 60-as években.

Magyar-cseh eszmecsere a sajtóban

Az Októberi Diploma kibocsátásával megkezdődött az alkotmányos kísérletek korszaka. 1860 és 1871 között több fordulatot regisztrálhatunk: Októberi Diploma, Februári Pátens, Szeptemberi Manifesztum (1865), Januári Pátens (1867), felelős magyar minisztérium kinevezése, decemberi alkotmány, Hohenwart-kísérlet — a belső egyensúlykeresés kora ez, melyben — a forradalmi lehetőség kizárásával — kísérlet történt a birodalom politikai felépítésének a kor követelményeihez való igazítására. A sok váltás kemény belső pozícióharcot takar: az egymással is rivalizáló nemzeti mozgalmak s a dinasztia egyezkedéséből három fő irányzat rajzolódott ki: az osztrák-németek a centralista, a magyarok a dualista, a szláv mozgalmak a föderalista átrendezést szorgalmazták. Az egyes programok pusztán absztrakt vizsgálatánál is szembetűnő, hogy csak a centralista és a föderalista elképzelés volt összeegyeztethetetlen: a magyarok dualista tervei a 60-as évek elején mind a német, mind a szláv programokkal találhattak érintkezési pontokat. A dualizmus tágabb értelmezésben ugyanis nem jelentette feltétlenül a centralizmus megkettőzését, ahogy az 1867 után jelentkezett: a magyar program elsősorban Magyarország és a többi birodalomrész megkülönböztetését követelte, a Lajtán túli berendezkedésre nézve csupán az alkotmányosság általános követelményét kötötte ki. 1848/49 tapasztalatai alapján természetesen a német mozgalom lehetett rokonszenvesebb Magyarországon, de az 1849—1860 közötti időszak germanizáló politikája miatt a németek iránti szimpátia erősen megcsappant Magyarországon, s a nemzetiségekhez való közeledéssel párhuzamosan egy más irányú érdeklődés is kialakult: legyűrve a pánszlávizmustól való rettegés bénító érzetét, Pesten a németesítő centralizáció elleni harcban potenciális szövetségesként kezdtek figyelni a környező szláv népekre. Hiszen amíg a pánszlávizmus elvont lehetőségként, jövendőbeli veszélyként nyomasztotta a magyar politikusokat, az 50-es évek osztrák belpolitikájának német-jellegű egységesítő intézkedései s külpolitikájának messzetekintő Mitteleuropa-tervei miatt — melyek a Habsburg-birodalom egészének, így Magyarországnak is egy nagynémet államalakulathoz való közvetlen kapcsolódását célozták — a germanizáció akutabb veszélynek tűnhetett, mellyel szemben szövetséges után kellett nézni.[23] Ilyen szövetségesek lehettek a Habsburg-birodalom szláv nemzetei. Ahhoz azonban, hogy bármiféle együttműködés kialakulhasson a centralizáció-ellenesség jegyében, a magyar igények komoly feltételeket szabtak: az integritás és a magyar szupremácia elismerését a történelmi Magyarország határain belül. Az ausztroszlavizmus kiemelkedő alakja, Palacký a legérzékenyebben éppen ezt a követelményt sértette 1849-es föderalizálási

[23] Ld. Pesti Napló 1861. márc. 23., Trefort Ágoston vezércikke a német egység esetleges hatásairól.

tervével, mely természetjogi felfogásból kiindulva etnikai alapokon kívánta átszervezni a Habsburg-monarchiát. A birodalom létét elfogadó, abba beilleszkedni kívánó magyar vezetők az etnikai föderalizmusban — okkal — magyarországi hegemóniájuk veszélyeztetését látták, s ezért minimális együttműködés is csak e tervek félretétele esetén volt lehetséges. Éppen ezért a természetjogi felfogással polemizáló, a történeti jogot érvelési alapnak tekintő munkák jelentek meg magyar szerzők tollából. A felfogást magáévá tette a csehországi arisztokrácia is, s az Októberi Diplomával megtörtént az igények egyeztetésére tett első próbálkozás. A diploma, bár kompromisszumos jegyei nyilvánvalók, leginkább az arisztokrácia elképzeléseit tükrözi: a magyar arisztokrácia Magyarország különállásának hangsúlyozását, a csehországi a tartományi önkormányzat rendszerének bevezetését érezte saját eredményének. Az arisztokrácia azonban a nemzeti követelések kisajátítására irányuló minden igyekezete dacára sem tekinthette magát a nemzeti követelések kizárólagosan jogosult letéteményesének, nem tekintették annak Bécsben sem, s még kevésbé Prágában vagy Pesten. A német és a cseh polgárság s a magyar középnemesség igenlő szava is elengedhetetlen feltétele volt már egy tartós stabilitásra törekvő politikai rendszernek.

Az Októberi Diplomára a legkedvezőbb reagálások Prágából érkeztek. Érthető ez, hiszen a tartományi önkormányzatok rendszere a nemzeti önkormányzat irányába való továbbfejlődéssel kecsegtetett. A cseh nemzeti liberális politikusok az 50-es években passzívan viselkedtek: Palacký és Rieger is visszavonult a politika teréről. 1860 nyarán még az arisztokráciához sem fűzik őket komoly szálak: Rieger cseh politikus-társaival együtt 1860 nyarán külön petíciót ad át az uralkodónak, s tavasszal írt röpiratában még élesen támadja az arisztokráciát a nemzeti öntudat hiánya miatt.[24] Az októberben elért eredményt azonban a polgárság politikai exponensei is értékelték, s megkezdődött a kölcsönös közeledés: a polgári politikusok cselekvési tért, az arisztokraták tömegbázist reméltek a megnyíló alkotmányos lehetőségek együttes kiaknázásától. A nagyobb elvi engedményt kétségkívül a polgári politikusok tették: Rieger 1860 őszén két német nyelvű hírlapi cikkben végezte el a nemzeti és a történeti jogi program szintézisét, s fogadta el az eddigi természetjogi alap helyett a történeti jogra való hivatkozást, ami egyet jelentett azzal, hogy lemondott a csehek és szlovákok egy állami-közigazgatási egységbe való összefogásáról. Viszonzásképpen a konzervatív arisztokrácia lapja, a Vaterland a cseh nyelvi jogokért szállt síkra. A hírlapi közeledés után hamarosan 1861 januárjában személyes találkozóra is sor került a két

[24] *Kazbunda, Karel:* Národní program český a zápas o politický list. Český časopis historický 1927. 538—545, *Krejčí, Karel:* Z doby Nerudovy. (Úvodem.) Praha, 1959. 11—22., *Ifus, Valentin:* Die Ausprägung der Idee des historischen böhmischen Staatrechtes in den sechziger Jahren des 19. Jahrhundertes und der österreichisch—ungarische Dualismus. In: Der österreichisch—ungarische Ausgleich 1867. Materialien (...) der internationalen Konferenz in Bratislava. Hrsg. *A. Vantuch — L. Holotik*, Bratislava 1971. 541—548.

vezető, Rieger és Clam-Martinic között, s ezután demonstratív közös fellépések szemléltették a polgári és az arisztokrata politika találkozását.[25]

A konzervatív arisztokrácia történeti jogi programjának elfogadása jelentette Csehországban a liberalizmus és konzervativizmus szintézisét, az arisztokrácia és a polgárság szövetségének Európa más részein is a politikai eseményeknek irányt adó helyi alkalmazását.[26]

Az Októberi Diploma kibocsátását Magyarországon is szabadabb légkör követte, ezentúl nem kényszerültek a vezércikkírók arra, hogy külpolitikai kommentárokba rejtsék belpolitikai mondanivalójukat. A Pesti Napló (továbbiakban: PN) október 30-a után bátrabban foglalkozott a nemzetiségpolitikai kérdésekkel is. A lapot irányító Kemény előbb szokatlan hévvel állt ki a 48-as törvények mellett, tehát igazi alkotmányosságot követelt a Magyarországnak biztosított adminisztratív és törvényhozási különálláson túlmenően. Ugyanebben az időben Falk Miksához intézett levelében programot adott, mely szerint a nemzetiségek bizalmának megnyerésére kell törekedni a lapban, még „előítéleteiknek is kedvezve".[27] November—december folyamán meg is jelentek a PN hasábjain Eötvös, Lukács Móric és Kemény cikkei, melyek a nemzetiségek igényei iránti nagyfokú megértésről tanúskodtak.[28]

Kemény december 6-i cikkében köti össze a legitimizmust és a szabadságigényt: „[...] mi, legalitási igényeinkkel oly téren foglaltunk magunknak állást, a mely térre vannak utasítva a nemzetközi jogoknak Európát két táborra szakító nagy kérdéseire nézve mindazok, kik a szerződéseket védik. A különbség köztünk és köztük csak az, hogy mi legitimistái vagyunk a szabadságnak, míg ők többnyire oly elvek legitimistái, melyek könnyen alakulhatnak a szabadság ellenfeleivé"[29] — kombinálja a liberalizmus és konzervativizmus elemeit a szerző. Társa, Falk Miksa pedig nyíltan pártját fogta a magyar konzervatívoknak s politikai találmányuknak: „Akármennyit is gúnyolódjanak a magyar birodalmi tanácsok által előtérbe állított »történelmi-politikai egyéniségek« fölött, a történet [...] elismeri, hogy a magyarok [...] voltak azok, kik a jogot megszerzék nemcsak saját hazájok, hanem az egész birodalomra nézve [...] A nem-magyar koronaországok legyenek boldogok a magok façonja szerint

[25] *Havránek, Jan:* Česká politika, konservatívni aristokraté a uspořádání poměrů v habsburské říši v letech 1860—1867. In: Sborník historický 17., Praha 170, 70—7:., *Havránek, Jan:* Die tschechische Politik und der Ausgleich von 1867. In: Der österreichisch—ungarische Ausgleich von 1867... 522—528., *Gogolák, Louis:* Tentatives de compromis austro—tchéque au XIX-e siècle. Revue d'histoire comparée 1945. 72—95. *Kazbunda, Karel:* Otázka... 64—72., Přehled československých dějin. Díl II. 1848—1918. Svazek I. 1848—1900. Praha 1960., 219—227., *Tobolka, Zdeněk:* i. m. 37—43., hivatkozik Rieger két cikkére (Reichenberger Zeitung, Prager Morgenpost, 1860 nov. elején).

[26] Vö. *Kann, Robert:* i. m. II. 98., *Polišenský, Josef:* Rakousko, Prusko a Německo 1850—1868. Československý časopis historický 1967. 261.

[27] *Papp Ferenc:* Báró Kemény Zsigmond, Budapest, 1922. 391.

[28] Vö. *Szabad György:* i. m. 308.

[29] Pesti Napló 1860. dec. 26., Kemény Zsigmond vezércikke.

[...] de aztán ne háborgassák a mi circulusainkat sem"[30] — figyelmeztet végül a magyar integritás követelményére Falk.

Kemény is folytatta korábbi röpiratai szellemében a nemzeti érdekek és a történeti jogok egyeztetését, most már az ausztriai nemzeti kérdés megoldási lehetőségeivel foglalkozva: „Nem henye elmélkedés tehát akár Budapesten, akár Bécsben komolyan gondolkozni a nemzetiségi érdekeknek a történeti jogokkal összeegyeztetése iránt [...] Azonban, midőn a magyar korona területén a nemzetiségi kérdést sikerülhet megoldani: vajon lehetünk-e közönyösek az iránt, hogy az minő elintézést nyer az ausztriai birodalom többi részébe? [...] hazánkban a nemzetiségek közti barátságos viszony tartósságára nézve nagy fontossággal bír, ha a Lajthántúl a nemzetiségek kérdése szintúgy szabadelvű megoldást nyerend [...] Ha alkotmányosságunkban előharcosok valánk, s kértük, hogy a többiek minket kövessenek; legyünk előharcosok a nemzetiségek méltányos igényeinek kielégítésével, s azokat a tartományokat, melyek most Schmerling államminiszter úr körirata szerint szabadabb alkotmányos lét elé néznek, szintén kérjük s buzdítsuk arra, hogy az alkotmányos tervezetben biztosítsanak a nem-német ajkú nemzetek számára akkora kiterjedésű nyelvjogot, a mekkorát Magyarország a nem-magyar ajkúak számára kész leend biztosítani."[31] Bár az egyáltalán nem biztos, hogy a magyarországi nemzetiségeknek szánt jogok kielégítették volna a Lajtán túli nem-német nemzeteket, a PN 1860 decemberi hangvételéből ítélve ez a megfogalmazás őszinte jó szándékról, s a politikában talán még értékesebb közös érdekfelismerésről tanúskodik. Mutatják ezt Kemény további cikkei, melyekből kiderül, hogy foglalkozott az ausztriai nemzeti problémákkal, s tájékozott a nem-német nemzetiségek elképzelései, érvelése s államjogi követelései felől.

Érdemes 1861. január 3-i vezércikkét behatóbban is megvizsgálnunk, mert a birodalom átszervezéséről vallott elképzelését sűrítve tartalmazzák mondatai, melyek a kor legtekintélyesebb orgánumán keresztül messzehatóan befolyásolták a magyar közgondolkodást. Rögtön az első mondatban leszögezi azt az alaptételt, mely a 60-as években a Magyarország és a birodalom közti közjogi megkülönböztetéssel a magyar felfogás fundamentuma lesz: „Megvalljuk, mi nehezebb feladatnak tartjuk érdekek kielégíttetését a Lajthán túl, mint nálunk. Számolni kell okainkról. *Először,* ott a német és a nem-német ajkúak egymásközi aránya nem kedvezőbb, mint hazánk térszinén a magyar és nem-magyar ajkúaké. *Másodszor,* Magyarország históriája a magyar nemzeté, míg magukban az ausztriai örökös tartományokban is, nem az ausztriai hercegség s nem a németek által lakott többi részek története körül voltak tömbözve az érdekek, hanem megoszlának emezek és Csehország között. Aztán az ausztriai ház uralkodása alá az örökös tartományokon kívül még két oly tartomány jutott, melynek történeti múltja és nemzetiségi törekvése súlypontját nem a birodalom határain belül találhatjuk föl: értjük Galíciát és a lombard-velencei olasz részeket.

[30] Pesti Napló 1860. dec. 8., Falk Zsigmond (Fk) vezércikke.

[31] Pesti Napló 1860. dec. 30., Kemény Zsigmood vezércikke.

Bizonyosan a cseh nehezebben fogja felejteni múltját, mint nálunk azon nemzetek, melyeknek múltja általok is ismeretlen, s bizonyosan a galíciai lengyel és a lombard-velencei olasz, ha vágyait külkielégíttetés helyett egészen befelé fordítaná, egyre több resignatiót tanúsítana, mint a magyarországi szerb vagy román."[32] A január 3-i cikk továbblép a 4 nappal korábban írottaknál: most már nem csupán a magyarországi példát ajánlgatja, hanem megvonja a határvonalat a történelmi és a „történelem nélküli" nemzetek között (mely különbségtétel máig is továbbél a történettudományokban). A kor általános és Kemény sajátos felfogásában pedig a nemzeti múlt a politikai követelések elsőrendű legitimációs eszközzé nőtt. Kemény — íróhoz méltóan — az irodalmat is idesorolja: „A nemzeti érzést leginkább táplálja és szilárdítja a kifejlett irodalom. Ámde a Lajtán túl fekvő tartományokban még három nemzet bír régi és jelentékeny irodalommal, míg nálunk a magyar literaturán kívül a többinek legfölebb friss zsengéi vannak, melyek reményre jogosíthatnak ugyan, de a nemzeti büszkeségnek táplálékot nem adnak."[33] S következik a kifejezetten konzervatív ízű, az ideológusok elleni kirohanással csípőssé tett érvelés a történeti jogok mellett, mely ismerős már röpirataiból, s regényeiben is felbukkanó gondolat:[34] „Aztán, mi csak a horvátokat fosztanók meg történeti és törvényes jogaiktól, ha az ideologok rögeszméi által elcsábíttatva, egyedül a magyar nyelvet tennők kormányzati és tanácskozati nyelvvé. Ellenben a németek, ha a Lajtán túl a német nyelvet hagynák kizárólag szerepelni: már akkor több nemzet legitim jogait sértenék meg."[35] Tehát a magyaroknak csak a horvátokkal kell számolniok, mint egyenjogú partnerekkel, míg az ausztriai németeknek legalább a csehek, lengyelek, olaszok jogaival is kell számolniok. Nem a hét év múlva realizálódó kétközpontú dualizmus modellje rajzolódik ki itt, hanem egy Horvátország jogait tiszteletben tartó Magyarországból s egy lazább felépítésű Lajtán túli birodalomrészből álló monarchiáé. S hogy nem csupán nyelvi-kulturális kérdésekre gondol, világossá teszi Kemény: „S ne higyjék Bécsben, mint nem véljük mi itt Pesten, hogy minden meg van téve, ha az idegen ajkúak biztosíttatnak, miképp nyelvöket saját erejükön, sőt a kormány segítségével művelhetik. [...] Hasztalan hozzák föl ellenünk a bécsi journalisták, hogy szabadelvű alkotmányra van kilátásunk s a politikai szabadság hűsítő csepként fogja csillapítani a nemzetek hő vágyait [...] Mind ebből az következik, hogy a Lajthán túl legalább is oly visszaidézhetetlen szükség, mint hazánkban, az idegen ajkú nemzetiségeknek *nyelvi engedményeket* adni nemcsak a törvénykezés, közigazgatás és kormányzat terén, de a *statitarius és legislativ vitatkozások sorompóin belül is* [...] a hátrányt, melyet az autonomicus középszervezetek hiánya előidéz, pótolni lehetne azon terjedelmesebb hatáskörrel, melyet az országgyűlésben biztosítanának a cseh, lengyel és a többi nyelvek számára."[36]

[32] Pesti Napló 1861. jan. 3., Kemény Zsigmond vezércikke.

[33] Uo.

[34] *Nagy Miklós:* i. m. 106—113., Jenő Eduárd alakjának értékelésével.

[35] Pesti Napló, id. h.

[36] Uo., kiemelések az eredeti szövegben!

„Alkotmányosság és nemzetiség" elvont szembeállítása felmerül már a fenti cikkben is. Az alkotmányos államszervezeti formákat hangsúlyozó, de ugyanakkor a centralizáció felé mutató, bár Magyarország különállását még respektáló Februári Pátens schmerlingi rendszerével való küzdelem idején központi kérdés lesz az alkotmányosság és nemzetiség, liberalizmus és nacionalizmus viszonyának tisztázása. A liberalizmusával kérkedő schmerlingi rendszerrel, s annak fő társadalmi bázisával, az osztrák-német burzsoáziával szembeni küzdelemben elsőrendű fontosságú volt a magyar nemzeti mozgalom liberális mivoltának prezentálása. A schmerlingi rendszer felszíni liberalizmusával és polgári támogatóival szembeni éles konfrontáció körülményei között azonban a nemzeti propagandába a liberális argumentáció mellett sok jól hangzó, de kitapinthatóan konzervatív eredetű elem keveredett.

Így a schmerlingi alkotmányosságban is annak doktrinér, a történelmi hagyományokat semmibevevő, elvont eszmerendszerekre építő vonásait támadta a PN. A német centralizmus jegyeit félreérthetetlenül magán viselő rendszer még inkább kihívta a magyaroknál jóval fenyegetettebb helyzetben lévő csehek ellenállását, s megerősítette a nemzeti okokból neheztelő cseh polgári liberális politikusok és a centralizmust és liberalizmust elutasító csehországi arisztokrácia újkeletű szövetségét.

A cseh polgárság vezető politikusai csak az 1860-as év végén tértek le politikájuk természetjogi ideológiai alapjáról, s fogadták el, elsősorban praktikus megfontolásoktól vezettetve a feudális arisztokrácia történeti jogi programját.[37] Döntésüket megkönnyítette a Februári Pátens. Kezdetben ugyan néhányan a cseh polgári vezetők közül bíztak — úgymond — Schmerling liberalizmusában, de az államiniszter által kidolgozott választási rendszer minden illúziójukat eloszlatta: az ugyanis egyértelműen a német polgárságnak kedvezett, az elsősorban vidéki tömegekre támaszkodó cseh politikusok választási esélyeit erősen rontotta. A választási rend igazságtalanságai s a februári alkotmány centralista jellege miatt (az alaptörvény a nem-magyar tartományok képviseleteként kreált „szűkebb birodalmi tanács" illetékességi körét bővítette a tartománygyűlések rovására) a cseh koronázás jelszavával tudott összefogni egymással a korábban a nemzeti követelésekkel nem barátkozó arisztokrácia és a cseh polgárság.[38]

A nemesi-polgári együttműködés egyik első eredményeképpen a cseh képviselők is megjelentek az 1861. május 1-re összehívott birodalmi tanácsban. A konzervatív arisztokraták vezetője, Clam-Martinic beszélte rá erre Riegert, azzal érvelve, hogy a cseh képviselők a centralizáció ellenfeleit erősíthetik a birodalmi tanácson belül, s így csökkenthetik a dualizmus kialakulásának veszélyét is. Ezért Rieger és társai egy óvás kibocsátása mellett — melyben tiltakoztak az igazságtalan választási rend és a Cseh Királyság jogainak megsértése miatt — megjelentek a birodalmi tanácsban, ahol a

[37] *Zacek, Joseph:* Palacky and the Austro—Hungarian Compromise of 1867. In: Der österreichisch—ungarische Ausgleich von 1867... 565—566.

[38] Vö. *Kazbunda, Karel:* Otázka... 74—81., *Tobolka, Zdeněk:* i. m. 60—61.

német klerikálisokkal, a lengyelekkel és a szlovénekkel együtt az ellenzéki kisebbséget alkották.[39]

Szereplésüket a magyar fővárosban is figyelemmel kísérték, erről tanúskodnak a PN gyakori híradásai. A figyelem nem újkeletű: a centralista tendenciák erősödése, majd a Februári Pátens kiadása után szembetűnő a szövetségeskeresés tendenciája a PN hasábjain. Falk hol dagályos ékesszólással, hol keserű gúnnyal támadta a „februári kibocsátványokat", helyesebben az azokat dicsérő újságokat, nehogy sajtóvétséget kövessen el.[40] Már a pátens kibocsátása előtt törekedett Falk a magyar és a cseh politika eltérő célkitűzéseiből fakadó nézeteltérések eltüntetésére. Egy Národní Listy-cikkre reagálva tette ezt, mutatva, hogy Pesten is figyeltek az új cseh lapra, mely a cseh nemzeti mozgalom első kifejezetten politikai jellegű orgánuma volt. Először a fájdalmas meglepetés pózát ölti magára a gyakorlott zsurnaliszta: „[...] ha a megtámadtatás olyanok részéről történik, kik elvben egyetértenek velünk, kik a decentralizáció zászlaja és a nemzetiségi elv mellett küzdenek, akkor csakugyan a fájdalommal határos meglepetés érzete ragad meg bennünket, és kíváncsian fürkésszük a megfoghatatlan magatartás okát."[41] A fájdalomból felocsúdva elmondja aztán, hogy bécsi lapok tudósításai hívták fel figyelmét a Národní Listy heves Magyarország elleni támadására, de „megismerkedve az eredeti szöveggel, enyhülést érezve láttuk, hogy a Národní Listy ugyan több helytelen előfeltételezésből indul ki, de végkövetkeztetéseiben alig távozik el saját kívánatainktól [...] A cseh lap teljes elismeréssel van az iránt, hogy Magyarország a történeti jog alapján akar állni és azt semmi áron el nem hagyni..."[42] Hamis feltételezésnek tartja ugyanakkor Falk, hogy Magyarország megtagadná az újoncozást vagy az adófizetést: Magyarország ahhoz ragaszkodik valójában, hogy az országgyűlés jogai e kérdésekben figyelembe vétessenek. Örömmel nyugtázza, hogy a cseh lap nem beszél a közös birodalmi parlament követelményéről, csak az reméli, hogy „ha egyik szabad nemzet a másikkal értekezni fog, akkor megszűnik azon főok, mely miatt Magyarországon a birodalmi összeköttetés visszatetszővé lett. Ezzel a cseh lap tökéletesen a magyar szabadelvű párt álláspontját foglalja el [...] ő csak azon magasabb érdekeket tartja szemmel, amely az összeköttetés fenntartásában áll és amelyhez képest minden többi kérdés oly mellékes formadolog [...] ő csak azt akarja, hogy Magyarország meg ne tagadja azon terhek viselését, melyek őt jog és méltányosság szempontjából megilletik [...] A cseh nemzeti párt közlönye tehát nem ellenünk, hanem inkább mellettünk szól [...] és (a centralisták) annak idején keserűen fogják tapasztalni, hogy bizony tökéletesen elszigetelten állnak a birodalom többi nemzetei közt![43]

A centralizáció-ellenes erők összefogásának kérdése foglalkoztatja Falkot áprilisban is, az egyes ország-, ill. tartománygyűlésekben uralkodó viszonyok

[39] *Havránek, Jan:* Die tschechische Politik... 525—528., *Kolmer, Gustav:* i. m. I. 55—69.

[40] Pesti Napló 1861. márc. 3., Falk Miksa vezércikke.

[41] Pesti Napló 1861. febr. 19., Falk Miksa vezércikke.

[42] Uo.

[43] Uo.

szemrevételezésekor: „[...] a nem-német töredékek annál nyíltabban és határozottabban állnak a mi részünkön, minthogy a centralisátió és a germanisátió elleni törekvés hatalmas kapcsot képez köztük és köztünk. A cseh nemzeti párt közlönyei ezt már ki is nyilatkoztatták, és a lengyelek minden valószínűség szerint még nagyobb rokonszenvvel lesznek irányunkban."[44]

A fenti idézetek bizonyítják, hogy már a birodalmi tanács és a magyar országgyűlés összeülése előtt politikai eszmecsere zajlott le a vezető lapok közvetítésével Pest és Prága között, s kiszűrve a bécsi lapok zavaró próbálkozásait, tisztázták a magyar és a cseh programot összekötő vonásokat, s így felkészítve kezdték meg a parlamenti harcot a schmerlingi rendszer ellen.

A birodalmi tanács tárgyalásainak bő teret szentelt a PN. Egy április 30-i híradásban tudni véli a három csillaggal jelölt tudósító, hogy a magyar kérdés központi szerepet fog játszani az üléseken, s a csehek és a lengyelek a magyar álláspontot védik majd a kormány és a német képviselők törekvéseivel szemben.[45] Az általa várt közös cseh—lengyel interpelláció azonban elmaradt, s a tudósítások a cseh képviselők aktivitását emelik ki, szembeállítva a lengyelek közömbös magatartásával.[46] Május végétől a tudósítások az egyes országok történeti jogainak védelmében kialakuló cseh—lengyel szövetségről adnak hírt.[47] A hónap végén cáfolja a PN bécsi tudósítója, „[...] hogy coalitio készül az aristokraták, ultramontánusok, föderalisták és magyarok közt [...] Legyenek azonban nyugodtak az urak [a német centristák]; mi nem szövetkezünk ellenök senkivel, mert sem egyik, sem másik irányban nem akarunk avatkozni az ő ügyeikbe, de aztán — hanc veniam petimusque vicissim!"[48] A cseh és a magyar álláspont elvi azonosságát azonban hamar felismerte a tudósító: „A csehek állása világos és természetes. Nem ment ugyan politikai önzéstől, de az oly neme a politikai önzésnek, melyet nehezen lehetne vétkül róni fel valakinek. A csehek barátai az országok autonómiájának és a történelmi jognak, tehát elvben a magyar korona jogait is elismerik [...]"[49] Az elvi álláspont azonossága mellett a gyakorlati politika különbségeire is rögtön fényt vet: „[...] de ezen elismerés a praxisban a personalis unióra, a birodalom dualizmusára vezet [...]"[50] A nyugati birodalomfél szláv politikusai pedig a dualizmust is el kívánták kerülni — de az adott körülmények között a centralizmus közös ellenzése összekötötte a szláv és a magyar érdekeket.

[44] Pesti Napló 1861. ápr. 9., Falk Miksa vezércikke.
[45] Pesti Napló 1861. máj. 2.
[46] Pesti Napló 1861. máj. 5. és 7., tudósítások a birodalmi tanács üléseiről.
[47] Pesti Napló 1861. máj. 29.
[48] Pesti Napló 1861. máj. 30., vezércikk.
[49] Pesti Napló 1861. jún. 7.
[50] Uo.

Együttműködési próbálkozások 1861 nyarán

Az álláspontok közelségének, az érdekek hasonlóságának általános megfogalmazásánál jóval továbblépett a politikai eszmecsere 1861 májusa—szeptembere között. A magyar országgyűlés májusi tárgyalásain a szónokok általánosságban szóltak a nyugati birodalomrész nemzeteinek történeti jogairól. A PN hasábjain azonban hamarosan messzebbmenő megállapításokat láthatott az olvasó. Így értesülhetett arról, hogy a cseh képviselők vezetője, Rieger a magyar kérdést élesen exponálta a birodalmi tanácsban: javasolta, hogy az üléseket napolják el, míg a magyar kérdés megoldása határozottabb alakot nem ölt.[51] Másnapi kommentárjában a bécsi tudósító megvédi Rieger indítványát; a csehek és lengyelek tudják, hogy a magyarok semmiképpen nem jelennének meg, s e teljesíthetetlen követeléssel tulajdonképpen a birodalmi tanács megszüntetését kívánják elérni: „vagy birodalmi tanács a magyarokkal együtt, vagy semmilyen birodalmi tanács."[52]

A történeti jogok iránt különösen nagy érzékkel bíró Kemény ütötte meg a leghatásosabb hangot a centralizmussal szemben: „[...] a mennyire mi hódolunk Horvátország történelmi jogainak, annyira ismerjék el a Lajthántúlon is a cseh, a lengyel és az olasz birtokok önállóságát. A mely tág kapcsokkal elégszünk meg a pesti és a zágrábi országgyűlés egymáshozi állására nézve, oly gyöngéd, mondhatni súlytalan kötelékkel fűzze magához a birodalmi tanács azon három nemzetiségét, mely a Lajthán túl még kifejezettebb, még önállóbb múltra hivatkozhatik, mint a Lajthán innen Horvátország."[53]

A magyar és az osztrák-német politika közti szakadék 1861 nyarán még inkább elmélyült a birodalmi tanács július 2-án elfogadott határozata miatt, melyben a tanács támogatta a magyar országgyűlés első feliratának visszautasítását. A határozat a német többség szavazataival születhetett meg, míg a cseh és lengyel képviselők tiltakoztak a határozat ellen, illetéktelennek, kéretlennek, alkalmatlannak, sőt alkotmányellenesnek minősítve a birodalmi tanács beavatkozását a korona és a magyar országgyűlés tárgyalásaiba.[54]

A PN előbb rövid tudósításokban foglalkozott az üggyel, majd maga Kemény ragadott tollat, hogy vezércikkben adjon hangot a magyar politika heves rosszallásának, s konstatálja a magyar és a német liberálisok közti kapcsolatok mélypontra zuhanását. A nemzeti ellentétek erősebbnek bizonyultak a világnézeti-politikai kötődéseknél: „A birodalmi tanácsban a centralista-németek öntötték ki ellenünk dühöket, míg a nem-centralista-németek egy része s a szláv nemzetiségek többsége irántunk kíméletet tanúsított. Ennek a ténynek a moralitéje pedig az, hogy nekünk magyaroknak aránylag a legkevesebb kötelezettségeink lehetnének a centralisták

[51] Pesti Napló 1861. jún. 12., „Esti posta". Vö. *Kolmer, Gustav:* i. m. I. 86.

[52] Pesti Napló 1861. jún. 13.

[53] Pesti Napló 1861. jún. 18., Kemény Zsigmond vezércikke.

[54] *Szabad György:* i. m. 562.

iránt, még akkor is, ha azok valósággal szabadelvűek volnának, nem pedig csak hazudnák magukat szabadelvűeknek."[55]

A schmerlingi rendszernek behódoló német liberálisoktól való elhatárolódás negatív aktusát hamarosan követte a pozitív lépés; a szláv autonómia-törekvések elismerése: „A pesti hangulat a Lajtántúli szláv-német népek alkotmányos szabadságának fő tisztelője; de e szabadságot csak a tartományok autonomicus jogának teljessége által látja biztosítottnak."[56]

A föderalista törekvések eszmei előzményeit keresve felidézi Kemény egyik nagyhatású tanítómesterének, Wesselényi Miklósnak az elképzelését: „Nekünk fris emlékezetünkben él, hogy 16 évvel ezelőtt egyik kitűnő írónk, szónokunk és státusférfiunk, b. Wesselényi Miklós a magyar alkotmányosság egyik főistápját abban kereste, ha a Lajthántuli tartományok, mint külön nemzetiségi és politikai individualitások, az alkotmányosság mielőbbi élvezetébe kerülnek; mégpedig oly formán, hogy Cseh és Morvaország az egyik, a német tartományok a másik, s lengyel-ruthén tartományok a harmadik, s az akkor még senki által nem kontestált olasz birtokok a negyedik tömböt alkossák. Mi a tömbözés eme rendszerében, mely a történelmi jogokat is egészen méltányolja, a szabadságra nézve több elismerő szót látunk, mint a birodalmi tanáccsal tett eddigi kísérletekben."[57] Wesselényi 1843-as tervének ismertetése tulajdonképpen kísérlet a magyar és a cseh elképzelések egyeztetésére; az itt említett „tömbök" a cseh program „történeti-politikai individualitásainak" pontos megfelelői.

Azt pedig, hogy Kemény személye nemcsak a nemzetiségi kérdésben tanúsított nagyobb megértése, hanem a német polgársággal szemben mutatott — az adott helyzetben érthető, de szemléletében mindenképpen a konzervatív nemesi beállítottság nyomaira utaló — ellenérzése miatt is alkalmas volt a magyar és a cseh elképzelések egyeztetésére, mutatja cikkének befejező megjegyzése: „A pesti hangulat csendes és izgatottság nélküli azért is, mert közel jövőben látja azon időt, melyben a Lajthántúli szláv—német népek alkotmányos élete szilárd alapokra fektethetik (sic!), s megszünend azon folytonos áskálódás és izgatás a mi törvényes jogaink ellen, melyet az ugorkafára felkapaszkodott német-centralisták oly virtuozitással űznek."[58]

Kemény állásfoglalásánál talán még szembetűnőbbek Falk Miksa megnyilvánulásai: a túlzott szláv szimpátiákkal nem gyanúsítható publicista érzékeli a hangulatváltozást, s ha nem is olyan magas elvi szinten, mint Kemény, de annál hatásosabban, az olvasói „célcsoport" elvárásaihoz ügyesen alkalmazkodva törekszik

[55] Pesti Napló 1861. júl. 9., Kemény Zsigmond vezércikke: Zárszó a birodalmi tanács július 2-i üléséről.

[56] Pesti Napló 1861. júl. 14., Kemény Zsigmond vezércikke.

[57] Uo.; Kemény és Wesselényi kapcsolatára ld. *Barla Gyula:* i. m. 106. Kemény és Wesselényi kapcsolatát s ennek következtében Keménynek a szláv népek és irodalmak iránti élénk érdeklődését kiemeli *Nagy Miklós:* i. m. 27—29., 55.

[58] Pesti Napló, id. h.

a magyar és a szláv elképzelések egyeztetésére.[59] Június elején megjelent vezércikkében bravúrosan oldja föl azt az ellentmondást, mely a magyar politikai vezetők birodalmi centralizmus-ellenessége s magyarországi hegemóniatörekvései között feszült: „Magyarország lakosai nemzetiségi tekintetben különböznek ugyan egymástól, de mindannyian ugyanazon közjogi alappal, politikai jogaik ugyanazon forrásával bírnak s ez a magyar alkotmány. [...] Politikai tekintetben homogén elemekkel van dolgunk, s ezeket a számtan szabályai szerint össze lehet adni. Egészen másképp áll a dolog Ausztriában. Ott nemcsak a nemzetiség, hanem a politikai jogok tekintetében is heterogén elemek vannak, melyeket egy összegbe egyesíteni lehetetlen [...] a hány tartománya van Ausztriának, annyiféle a közjogi állás is [...] Az osztrák centralisatio egyes osztrák államférfiak rögeszméje, önkény szülte, önkény lépette életbe [...]"[60] Még hosszan idézhetnénk Falk élvezetesen gördülékeny, szinte fülbemászó fejtegetéseit, érdemesebb azonban a zárómondatra összpontosítanunk, melyben Falk a nemzeti önszemléletnek hízelegve erősíti annak narcisztikus vonásait s adja meg az írástudók könnyed felelőtlenségével a következő évtizedek annyi bajt hozó nemzetiségi politikájának az eszmei igazolását: „[...] a magyar centralisatio tehát életrevaló, igazság és jog szempontjából igazolható és alkotmányos; az osztrák pedig merevítő, igazságtalan, jogsértő és inconstitutionális."[61]

A nagyhatású újságíró munkái azonban nincsenek híján pozitívan értékelhető momentumoknak: egy júliusi vezércikkben a félreértések oszlatása érdekében szögezi le álláspontját az Októberi Diplomáról, ismét a magyar és a cseh álláspont egyeztethetőségét illusztrálva: „[...] nem magunk számára védjük az Októberi Diplomát, hanem védjük azt először, mivel a birodalom nem-német nemzetiségei hozzá ragaszkodnak, s mi e nemzetiségek kielégítését csakúgy óhajtjuk, mint saját kívánataink teljesítését, másodszor, mivel ezen kívánataink teljesítését és jogszerű állásunk visszaállítását lehetségesnek tartjuk, ha a birodalom másik fele az Októberi Diploma értelmében szerveztetik, de nem akkor, ha a februári alkotmány csakugyan keresztül akarna vitetni [...]"[62]

1861 nyarára tehát a PN cikkeiben kirajzolódtak azok a határok, melyeken belül a magyar liberális politikusok lehetségesnek látták az együttműködést a föderalizmusra törekvő erőkkel. A legnagyobb tekintélyű magyar orgánumban megjelent közlemények s az országgyűlésben elhangzott rokonszenvnyilvánítások nem maradtak hatás nélkül a birodalom nyugati felében. A sajtóban lezajlott véleménycsere után a politikai kapcsolatteremtés újabb fokozata kezdődött 1861 nyarán a Lajtán túli szláv és a magyar politikusok között: közvetlen találkozóra került sor. A régi keletű kölcsönös szimpátia, s az újabb keletű közös érdekek — és félelmek — hozták

[59] Falk jó viszonyban volt a Hanka-féle kézirathamisítást leleplezni kívánó Tagesbote aus Böhmen c. lap főszerkesztőjével. Ld. *Angyal Dávid:* (szerk.): Falk Miksa és Kecskeméthy Aurél elkobzott levelezése. Budapest, 1926. 429.

[60] Pesti Napló 1861. jún 4., Falk Miksa vezércikke.

[61] Uo.

[62] Pesti Napló 1861. júl. 17., Falk Miksa vezércikke.

magukkal, hogy a lengyel és a magyar politikusok találták meg leghamarabb az egymáshoz vezető utat. A birodalmi tanácsban ez idő tájt kibontakozó cseh—lengyel együttműködés miatt azonban többet láthatunk a magyar—lengyel találkozóban, mint kétoldalú kapcsolatteremtési kísérletet. Smolka galíciai lengyel politikus pesti útját a centralizációs schmerlingi politika elleni szláv—magyar összefogás előkészítő mozzanatának kell tekintenünk, különösen az utat követő megnyilatkozások tükrében. Smolka látogatására a magyar országgyűlés és a bécsi kormány közötti erőpróba utolsó szakaszában, az országgyűlés módosított feliratának elkészítése után került sor. A magyar országgyűlés második (aug. 8-i) feliratára adott Lajtán túli válaszokat szemrevételezve, Kemény elégedetten állapította meg, hogy a konzervatív arisztokrácia szócsöve, a Vaterland „egészében véve, ügyünk iránt oly indulatot tanúsít, melyet tán barátságosnak nem, de legalább minden ellenséges indulattól mentesnek lehet mondani. Az »Ost und West«, az osztrák birodalom szláv nemzetiségeinek közlönye, sokkal határozottabban áll a mi részünkön, mint Clam gróf »Vaterland«-ja".[63] A galíciai lengyel politikai erők demokratikus szárnyához közelálló Smolka minden bizonnyal a magyar álláspont közvetlen megismerésének érdekében érkezett öt társával Pestre.[64] Későbbi szereplésének ismeretében valószínűnek kell tartanunk, hogy a magyar felfogás ausztriai ismertetéséhez kívánt közvetlen eszmecserék keretében információkat gyűjteni.

Augusztus 22-e, a „kemény kéz" politikájának bécsi térnyerése után a centralizmus-ellenes erők összefogása még sürgetőbbnek tűnhetett, ugyanakkor a magyarországi provizórium rendszerének bevezetése kifejezetten defenzív jelleget adott a kormányellenes megnyilvánulásoknak. Ezért a nyári magyar—szláv eszmecsere végül is csupán parlamenti szimpátianyilvánításokat eredményezett.

A PN előbb még úgy vélte, hogy lazult az együttműködés a cseh és lengyel képviselők között, a csehek tartanak egy magyar—lengyel kombinációtól, melyből ők kimaradhatnak.[65] A következő számokban viszont a cseh és lengyel képviselők (Smolka, Potocki, Palacký, Rieger, Clam — tehát arisztokrata és polgári politikusok közösen) egybehangzó felszólalásairól értesülhetünk. Először augusztus 27-én a birodalmi tanács felsőházának, a Herrenhausnak egyetlen cseh nemzetiségű tagja, a nemzete által a „haza atyjának" tekintett Palacký foglalt állást a magyar országgyűlés feloszlatásával kapcsolatban. Beszéde belső ellentmondásaival a megegyezést kereső cseh polgári politikusok ellentmondásos eszmei és politikai pozícióját tükrözte. Előbb steril közjogi okfejtéssel mutatta ki a birodalmi tanács illetéktelenségét a magyarországi ügyekben: a parlamentet akkori összetételében csak „szűkebb" birodalmi tanácsnak tekintette s a magyar képviselők jelenléte nélkül magyar ügyekben még véleménynyilvánításra sem tartotta illetékesnek. Ezután történetfilozófiai fejtegetésbe

[63] Pesti Napló 1861. aug. 14.

[64] *Berzeviczy Albert:* Az abszolutizmus kora Magyarországon. III. k. Budapest 1932, 313—314. *Szabad György:* i. m. 599., Pesti Napló 1861. aug. 11.

[65] Pesti Napló 1861. aug. 28.

illesztve utasította el a függetlenségi törekvéseket is. A „korszellemre" apellálva szögezte le, hogy a világ fejlődésének iránya a központosítás, a „kisállamosdi" megszüntetése felé mutat. Az államok szövetségekbe tömörülnek, s ez alól a magyarok és a csehek sem vonhatják ki magukat: a sors által arra ítéltettek, hogy egy nagyobb államegységhez csatlakozzanak. A magyarok puszta negációban kimerülő politikáját nem tartotta elégségesnek. Beszéde következő részében Palacký a birodalmi tanácsban uralkodó pártviszonyok elemzésébe fogott, ezért a házelnök rendreutasította, mire Palacký abbahagyta felszólalását.[66]

A nagy cseh történész és politikus figyelemre méltó fejtegetéseiben (a kisállamosdi végét jósoló megállapítása egybevág Spencer integrációs fejlődésről vallott felfogásával) későbbi híres röpiratának, az „Osztrák állam eszméjé"-nek az érvkészletét találjuk,[67] mellyel a Habsburg-birodalom fennállását történetbölcseleti érvekkel igyekezett igazolni, ahogy azt Kemény 1851-ben tette.[68] A PN természetesen az adott időpontban fontosabb közvetlen politikumot, Palacký közjogi fejtegetéseit nyugtázta örömmel.[69]

A legnagyobb visszhangot — érthetően — Smolka képviselőházi felszólalása keltette: a PN szerint „kifejezetten magyar álláspontról bírálta a birodalmi tanács feliratát".[70] Ez nem meglepő: Smolka augusztus elején alaposan megismerhette a magyar törekvéseket, s valóban hűen közvetítette a magyar felfogást: élesen támadta a jogeljátszás elméletét, s cáfolta a magyarországi gazdasági visszaesésről terjesztett tendenciózus híreket.[71]

Nem sokkal maradt el mögötte a cseh képviselők vezetője, Palacký veje, Rieger sem. A „cseh oroszlán" — ahogy a PN a politikust többször nevezte 1861 nyarán — apósa példáját követve előbb közjogi alapon vonta kétségbe a birodalmi tanács illetékességét a magyar ügyekben való nyilatkozásra. Magyarországnak a birodalomhoz való tartozását ő is szükségszerűnek nevezte, s reményét fejezte ki, hogy Magyarország lemond az adó- és újoncmegajánlás jogáról egy összbirodalmi

[66] *Palacký, Franz:* Gedenkblätter. Prag, 1874, 258., *Palacký, František:* Úvahy a projevy. Z české literatury, historia a politiky. Praha, 1977, 271—273., *Tobolka, Zdeněk:* i. m. 65., Pesti Napló 1861. aug. 29.

[67] *Zacek, Joseph:* i. m. 557—559.

[68] Vö. a 17. sz. jegyzet anyagával!

[69] Pesti Napló 1861. aug. 31. Palacký és Magyarország kapcsolatáról ld. *Pražák, Richard:* A magyarok és a cseh irodalom 1849—1867. In: Tanulmányok a csehszlovák—magyar irodalmi kapcsolatok köréből. Budapest, 1965. 227., főleg Palacký és a centralisták eszmei kapcsolatait emeli ki. Továbbá *Kann, Robert:* i. m. II. 142., *Macůrek, Josef:* Z dějin česko—mad'arské spolupráce v letech 1860—1867. Slovanský přehled 1969, 334—335., *Sziklay László:* Tallózás csehszlovákiai levéltárakban. Irodalomtörténeti Közlemények 1957. 399—400., *R. Várkonyi Ágnes:* i. m. II. 457., *Szalay László:* Zeugenverhör über den Tod König Ladislaus von Ungarn und Böhmen im Jahre 1457. Eine kritische Zusammenstellung und Würdigung der darüber vorhandenen Quellenangaben von Franz Palacký. Budapesti Szemle 1857. 149., *Fried, István:* Mad'ari o Palackém. Slavia 1973. 421—424.

[70] Pesti Napló 1861. aug. 30.

[71] Uo., vö. *Berzeviczy Albert:* i. m. III. 329., *Szabad György:* i. m. 599.

képviselet javára. Befejezésül élesen támadta a jogeljátszás elméletét.[72] Az arisztokraták vezéralakja, Clam-Martinic a legitimitás elvére hivatkozva támadta a jogeljátszási elméletet.[73]

A PN vezércikkében méltatta a szláv politikusok szereplését. Különösen a centralizáció és a jogeljátszási elmélet elleni támadásaikat értékelte a cikkíró, aki figyelmeztetett arra is, hogy a magyar álláspontot teljes mértékben csak Smolka támogatta.[74]

A parlamenti szónoklatok önmagukban természetesen sem Pesten, sem Bécsben nem rendíthették meg az ismét önkényuralmi módszerek felé forduló rendszert. Az augusztus végi szócsatát inkább egy próbálkozás zárófejezetének kell tartanunk: a sokat ígérő 1861-es év kibontakozás helyett végül is a provizórium rendszerébe torkollott. A 60-as évek eleje pedig a Habsburg-birodalomban — mint egész Európában — sokféle fejlődési lehetőséget villantott fel. A két alapvető alternatíva: a viszonyok fenntartása, illetve forradalmi megszüntetése között több megoldási lehetőség is kínálkozott. A forradalmi úttól visszariadó magyar középnemesi vezetés, s a hasonló okokból kompromisszumra hajló cseh polgárság is a birodalom megreformálásának lehetőségeit s a nemzeti és a birodalmi érdekek összehangolását kereste. Szemben az 1867 utáni fejleményekkel, 1861-ben a cseh és a magyar politika is felismerte, hogy léteznek közös érdekeik, s ez a felismerés párhuzamos, egymás törekvéseit támogató akciókat is eredményezett 1861 nyarán. Egymásnak kölcsönös engedményeket téve — a cseh politika elismerte Magyarország integritásának elvét, a magyar politika pedig akceptálta a cseh autonómiatörekvéseket —, kialakítottak egy minimális platformot, mely elvileg lehetővé tette az együttműködést, melyre 1867 előtt — elsősorban cseh részről — történtek is kísérletek.[75]

1861-ben egy rövid történelmi pillanatra a cseh, a magyar, a lengyel nemzeti mozgalmak vezetői nem az elnyomó hatalom kegyeinek elnyeréséért rendeztek versenyfutást, hanem együttesen utasították el a mindannyiukat sújtó politikát. Az előzményeket és főleg a következményeket számba vevő szemlélő számára elsősorban ez teszi vonzóvá ezt az önmagában véve nem túl nagy horderejű, de lehetőségeiben messzire mutató próbálkozást.

[72] Pesti Napló 1861. aug. 31., szept. 6.

[73] Pesti Napló 1861. aug. 30.

[74] Pesti Napló 1861. szept. 1., vezércikk.

[75] Főleg az ifjúcseh politikusok 1864—65-ös akcióira gondolunk, melyek külön tanulmányt érdemelnek.

Borsi-Kálmán Béla

KLAPKA, CUZA ÉS ARTHUR SEHERTHOSS: 1864

(Szemelvények egy 19. századi magyar—román megegyezési kísérlet dokumentumaiból)

A magyar—román kapcsolatok egyik igen mozgalmas fejezete a Kossuth-emigráció és a román politikai vezetés (a száműzött és a „hivatalos" egyaránt) viszonya. A két nemzet történetírása ennek megfelelően nagyon sokat tett már e rendkívül bonyolult kapcsolatrendszer minél alaposabb feltárása érdekében. Tanulmányok, szakmunkák, sőt monográfiák hosszú sora vette górcső alá e kapcsolatok szerteágazó szálait, s a legkülönfélébb európai levéltárak anyagára támaszkodva nemegyszer kimerítő részletességgel tárgyalta a két szomszédnép vezetőinek időről időre ismétlődő megegyezési kísérleteit s egyezményeit.[1] Mégsem mondható el

[1] *Jancsó Benedek:* Szabadságharczunk és a dako-román törekvések, Bp., 1895.; *Berzeviczy Albert:* Az absolutismus kora Magyarországon 1849—1865, II. köt., Bp., é. n.; *Asztalos Miklós dr.:* Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés, Bp., 1928.; *Deák Imre dr.:* Az első magyar—román konföderációs tervek. Magyar kisebbség. 1932. (XI.); *Lengyel Tamás:* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése, Bp., 1936.; *Uő.:* Idées et plans sur la confédération danubienne en Hongrie au XIXe siècle (La Hongrie et la confédération danubienne), Bp., 1943.; *Kemény G. Gábor:* A magyar nemzetiségi kérdés története, I. rész, Bp., 1946.; *Ács Tivadar:* A genovai lázadás, Bp., 1958.; *Koltay-Kastner Jenő:* A Kossuth-emigráció Olaszországban, Bp., 1960.; *Mérei Gyula:* Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840—1918., Bp., 1965.; *Szabad György:* Forradalom és kiegyezés válaszútján (1859—61), Bp., 1967.; *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak, Bp., 1967.; *Uő.:* Szemben a történelemmel — A nemzetiségi kérdés a régi Magyarországon, Bp., 1977. *Urechia, V. A.:* L'alliance des Roumains et des Hongrois en 1859 contre l'Autriche, Bucarest, 1894.; *Marcu, Alexandru:* Conspiratori şi conspiraţii in epoca renaşterii politice a României 1848—1877, Buc., 1930.; *Bossy, R. V.:* Agenţia diplomatică a României in Paris şi legăturile politice franco—române sub Cuza Vodă, Buc. 1931. és *uő.:* L'Autriche et les Principautés-Unies, Buc. 1938.; *Brătianu, Gheorghe I.:* Politica externă a lui Cuza Vodă şi desvoltarea ideii de unitate naţională, Buc., 1932.; *Ciorănescu, Georges:* L'activité fédéraliste des exilés roumains (1850—1852), Revue des études roumaines II, Paris, 1954., 193—212. l.; *Berindei, Dan:* Mihail Kogălniceanu, prim-ministru al Moldovei şi emigraţia maghiară. Studii şi materiale de istorie modernă, II., Buc., 1960., 223—242. l.; *Maciu, Vasile:* La Roumanie et le pacte dualiste austro—hongrois de 1867. Revue roumaine d'histoire, 1967. 6. sz., 907—939. l.; *Boicu, Leonid:* Cuza Vodă faţă de lupta popoarelor pentru emancipare naţională. Cuza Vodă. In memoriam, Iaşi, 1973., 235—260.; *Curticăpeanu, Vasile:* Alexandru Ioan Cuza şi Transilvania, uo.: 409—442. l.; *Károlyi, D.*(énes): Războiul franco—italo—austriac din anul 1859 şi legăturile româno—maghiare. Anuarul Institutului de istorie şi arheologie Cluj-Napoca, XVIII. (1975), 173—191. l.; *Meteş, Ştefan:* Emigrări româneşti din Transilvania în secolele XIII—XX., 2. kiad., Buc.,1977., 195—244. l.; *Cristea, Gheorghe:* Independenţa ţării şi ideea unităţii naţionale a poporului român în obiectivul politicii externe a domnitorului Alexandru Ioan Cuza. Revista de istorie, 1979. 1. sz., 31—55. l. Az „idegen" történészek munkái közül kiemelkedik *Emerit, Marcel:* Victor Place et la politique française en Roumanie à l'epoque de l'Union, Buc., 1931. c. műve.

nyugodt lelkiismerettel, hogy az 1850-es, 1860-as évek egyezkedéseiről már minden lényegeset tudunk. Nem ismerjük kielégítően például a Dunakonföderációs-tervezetet végleges formájában publikált szövege érlelődésének pontos körülményeit, főként a szövegre hatást gyakorló tényezők külpolitikai (francia, olasz, balkáni) összefüggéseit.[2] Keveset tudunk arról is, hogy a magyar emigráció megbízottja, Marco Antonio Canini velencei újságíró, akinek az iratot aldunai missziója során tárgyalási alapként kellett fölhasználnia, mit végzett konkrétan a román fejedelemségekben és Szerbiában.[3] S bár a tervezetet gyaníthatóan eljuttatta Cuza fejedelem környezetébe[4] is, a történeti irodalomban egyelőre alig van nyoma, hogy az érdekeltek miként vélekedtek róla.[4/a] Még inkább vonatkozik mindez az 1862 utáni eseményekre. Ezek közül csupán Türr István 1863 májusi bukaresti küldetését[5] és Frigyesy Gusztáv 1863/64-es havasalföldi és moldvai szervező tevékenységét[6] vizsgálta a historiográfia, s továbbra is tartja magát az a nézet, hogy Klapka és Cuza 1861. január 9-i II. egyezményével, valamint a Kossuth nevéhez fűződő „Dunai Szövetséggel" a megegyezési kísérletek sora lényegében lezárult.[7] Holott, ha igaz is, hogy 1859, ill. 1860/61 fordulójához képest (főleg a francia külpolitikai irányvonal megváltozása miatt) valóban csökkentek egy újabb szerződés megkötésének az esélyei, a felekben tovább élt a remény a megegyezés létrejöttéhez. Összeállításunkban épp Klapka és gróf Arthur Seherthoss 1864-es kísérletének legfontosabb dokumentumait adjuk közre, azzal a megjegyzéssel, hogy ezt 1865-ben egy újabb konkrét tervezet követte.[8] Sőt, még 1867 sem kifejezetten korszakhatár: 1868 végén, 1869 elején Mihail Kogălniceanu, meghatalmazottja, Radu Ionescu révén — persze, egészen más külpolitikai konstellá-

[2] Ld. erről újabban A Kossuth-emigráció és a nemzetiségi kérdés c. cikkemet, Kritika, 1981. 12. sz., 3—4.

[3] Vö.: *Tamborra, Angelo:* Marco Antonio Canini nei Balcani. Revue des études Sud-est européennes, 1976. 2. sz., 299—309. és *Stipčević, Nikša:* Dva preporoda. Studija o italijansko—srpskim kulturnim i političkim vezama um XIX. veku, Beograd, é. n. (1979.), 173—215., valamint Együtt vagy külön utakon. A Kossuth-emigráció és a román nemzeti mozgalom kapcsolatának történetéhez, Bp., 1984. c. munkámat.

[4] Erre látszik utalni Buda Sándornak az a további megerősítésre szoruló tudósítása, miszerint „K.[ossuth] programját örömmel fogadják" a románok, Buda — Dunyov István, Bukarest, 1862. jún. 22., OL R 24, cs.

[4/a] *Koltay-Kastner* i. m., 238.; *Kovács E.:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak, 416—417. és *uő.:* Szemben a történelemmel, 412.

[5] Vö.: *Marcu* i. m. 323—328. l.; *Rădulescu-Valasoglu, Irina:* Alexandru Ioan Cuza şi politica europeană, Buc., 1974., 119—121.; *Meteş* i. m. 235.; *Koltay-Kastner* i. m. 247.; *Kovács E.:* A Kossuth-emigráció és az európai szabadságmozgalmak, Bp., 1967., 248—251.

[6] Frigyesy romániai tevékenységére ld. *Duzinchevici, Gh.:* Cuza-Vodă şi revoluţia polonă din 1863, Buc., 1935., 30., 83—93., 95.; *Koltay-Kastner* i. m., 243, 247—248.; *Kovács E.:* A Kossuth-emigráció és... 19., 82., 143., 152., 155—157., 221., 242., 251., 254—255.; *Lukács L.:* Garibaldival a szabadságért, Bp., 1968., 153—154.; *uő.:* A magyar garibaldisták útja. Marsalatól a Porta Piaig 1860—1870, Bp., 1971., 203—205.; *uő.:* Frigyesy és Garibaldi 1866—67-ben, Századok, 1982. 4. sz., 693—694.

[7] Az eddigi legnagyobb szabású magyar vállalkozás, *Kovács E.* i. m. is a Dunakonföderációs-tervezet részletes elemzésével zárul, a további fejleményeket nem tárgyalja.

[8] Jegyzőkönyvének szöveghű fordítását ld. OL R 328, 5. cs., 136. t.

cióban —, Andrássyval, Eötvössel, Horváth Boldizsárral, Goroveval és Türrel folytatott puhatolózó tárgyalásai folyamán lényegében Kossuth Duna-konföderációs elképzeléseihez tér vissza![9]

Ha azt mondtuk, hogy az emigrációs tárgyalásokra vonatkozó források nincsenek még teljesen kiaknázva, s egyre újabb dokumentumok vonhatók be a vizsgálódások körébe, még kevésbé állítható, hogy az interpretációs lehetőségek kimerültek volna. Mind ez ideig senki sem vállalkozott például arra, hogy monografikus igénnyel dolgozza fel az egyezkedéseknek a „napi politikán" túlmutató tanulságait. Itt arra az eddig igen kevéssé figyelembe vett tényre gondolunk, hogy e tárgyalásoknak — egyezkedéseknek, anélkül persze, hogy a résztvevőkben ez tudatosult volna, a közvetlen politikai érdekek érvényesítésén túl volt egy másik, ha úgy tetszik, „távlati" tétje is. Nevezetesen: a korábbi évszázadok erdélyi történeti fejlődésére (konkrétan: az erdélyi román nemzettudat kialakulásának feltételrendszerére)[10] visszavezethető s az 1848/49-es polgárháború tragikus eseményei[11] nyomán „testet öltött" — kölcsönös — ellenérzések s előítéletek szövevénye, mely kimondva-kimondatlanul állandóan jelen volt a korabeli magyar és román politikusok érintkezései során.[12] Nem kevesebbről volt szó tehát, mint hogy halványulnak-e vagy épp tovább mélyülnek ezek a tisztázatlan érzések, netán a formálódó politikai érvrendszer s -gondolkodás elemeivé válnak mindkét oldalon — további következményeikkel együtt. Már pusztán ezért is izgalmas minden olyan dokumentum, mely ezeknek az egyezkedéseknek a kulisszái mögé világít be, különösen akkor, ha tudatosítjuk: 1859 és 1867 között, az olasz és német egységtörekvések feszítő erejével összefüggően, a Duna-medence hatalmi viszonyai is meglehetősen képlékenyek voltak, legalábbis a kortársak egy részének úgy tetszett: van esélye egy más jellegű s más irányú hatalmi átrendeződésnek is. S ettől nyilván nem egészen függetlenül, az előítéletes elemek jelenléte ellenére, a térség népeinek egymásról alkotott képe, véleménye sem rögzült még, volt lehetősége a korrekciónak. Ebből a szempontból is rendkívül tanulságos az alant következő iratokba betekinteni. Előbb azonban egészen röviden az előzményekről.

*

[9] Vö.: *Kogalniceano, Basile M.:* Actes et documents relatives à l'union de la Hongrie avec la Roumanie et á l'alliance des Hongrois et des Roumains contre l'Autriche en 1859, Bucuresti, 1895., OL P 344 (Kállay Béni iratai), 31. köt., 799. bejegyzés (147.) és 970. bejegyzés (183.), valamint OSzK, Fol. Hung. 1732, 214.

[10] Vö.: *I. Tóth Zoltán:* A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon, Magyarok és románok c. könyvében, Bp., 1966., 79—106.; *uő.:* Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697—1792, Bp., 1946.

[11] Vö.: *I. Tóth Zoltán:* A magyar—román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1—4. sz., 252—282.; *Makkai László:* Magyar—román közös múlt, Bp., 1948., 210—227. és *Miskolczy Ambrus:* Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok, 1979. 5. sz., 851—883.

[12] Vö.: Arthur Baligot de Beyne, Cuza kabinetfőnöke megjegyzésével: Baligot de Beyne — Cuza, Paris, 1861. nov. 24. Közli: *Bossy, R. V.:* Agenţia diplomatică a României in Paris şi legăturile politice franco—române sub Cuza—Vodă, Buc., 1931., 225.; ld. bővebben: *Kálmán Béla:* A magyar emigráció és a Dunai (Egyesült) Fejedelemségek (1859—1870), bölcsészdoktori értekezés (III. rész), 1980., kézirat, ELTE BTK Történeti Könyvtár.

Jóllehet, mint jeleztük, az 1862—64 közötti időszak gondos feltárása terén bőven akad még tennivaló,[13] az eddig előkerült dokumentumokból máris sok minden kihámozható, ami vázlatosan így összegezhető: Klapka 1862. április 30-án, hosszas ingadozás, töprengés után ünnepélyes hangú levélben[14] jelenti be Kossuthnak, hogy leköszön a Magyar Nemzeti Igazgatóságban viselt tisztségéről. Indokai között szerepel, hogy a „bizottmány" Teleki László halálával amúgy is csonkává vált, saját egészsége „az utolsó időben nagy mértékben hanyatlott", személyes ügyei pedig megakadályozzák, hogy minden energiáját az emigráció politikai célkitűzéseinek szentelhesse. Hagy azonban magának egy kiskaput is, mert kijelenti: „Újabb politikai tevékenységre csak akkor leendek ismét kész, midőn arra hazánkból jövend a felszólítás." Döntése, ha nem is teljesen váratlan, ismerve korábbi nézeteltéréseiket,[15] első pillantásra mégis meglepő, mert az emigráció vezetését akkoriban leginkább foglalkoztató kérdésben — a Dunakonföderációs-tervezet alapelveiben s Canini balkáni küldetésében — gyakorlatilag teljes közöttük az egyetértés. Sőt, 1862. április 10-i keltezéssel, iratai között egy olyan, Canini által fogalmazott és írt tervezet található,[16] mely a „Dunai Szövetség" elveinek egyik nyers, előzetes összefoglalójának látszik. Öt nappal később pedig maga is papírra veti saját, 30 pontos programját,[17] mely ugyan némileg lazábban képzeli el az egyes tagállamok közötti viszonyt, de lényegét tekintve csupán formailag (szerkesztésében s megfogalmazásában) különbözik a Kossuth által kiegészített s jóváhagyott szövegváltozattól. Igaz — bizonyára taktikai okokból — Klapka nem tér ki benne sem Erdély kérdésére, sem a tervezett közös államalakulat (és fellépés) legfőbb akadályának tekintett magyar—román ellentétekre, melyek elsimítása Marco Antonio Canini talán legfontosabb feladata volt (lett volna).[18] Szó sincs tehát valamiféle kibékíthetetlen ellentétről! Annál inkább eltért a felfogásuk az emigráció politikai szerepéről, kivált annak az otthoni

[13] Erről az olaszországi levéltáraknak igen sok mondanivalója lehet még! Vö.: *Ionescu, Matei:* Aspecte externe ale domniei lui Al. I. Cuza în lumina documentelor italiene. Studii, 1970. 3. sz., 543—556. (főként az 544. *-gal jelölt mondata!)

[14] Klapka—Kossuth, London, 1862. május 30., OL R 90, I. 4046., Egy másolatát ld. a Klapka hagyatékban, OL R 295, 11. cs.

[15] Kossuth—Klapka, Cossila, 1861. jún. 23., *Kossuth L.:* Irataim az emigrációból, III. Bp., 1882., 624—630. Vö.: *Lengyel T.:* Klapka György emlékiratai és emigrációs működése, Bp., 1936., 51.

[16] Note sur la mission de M. Marc Antoine Canini dans les Principautés Danubiennes, Torino, 1862. április 10. (a keltezés és az aláírás Klapka kezétől származik) OL R 295/8.

[17] *Românul*, 1982. júl. 15/27. Canini 1862-es romániai tevékenységének e dokumentumát valószínűleg ő maga fordította románra, Garibaldinak a lap ugyane számában megjelent felhívását a kelet-európai népekhez ugyanis — *Marcu, Al.:* Romanticii italieni şi românii, Buc., 1924., 80. szerint — Canini ültette át szomszédaink nyelvére, amelyet a franciával és az újgöröggel együtt, magas szinten elsajátított. A tervezet alján még a következő érdekes kiegészítés olvasható: „Teljes mértékben csatlakozom Klapka Tábornok föntebb kifejtett eszméihez." Pulszky Ferenc, Torino, 1862. április 27. Vö.: *Kovács Endre:* A Kossuth-emigráció... 237., 19. jegyzete.

[18] Ld. sajátkezű feljegyzéseit (16. lábjegyzet). Ezek Canini konkrét romániai feladatait összegző IV. részét Együtt vagy külön utakon... c. munkám II. fejezetében közöltem (140—141.)

ellenzékkel fenntartott kapcsolatainak megítélésében. Klapka egy korábbi levélfogalmazványában,[19] bár itt is kiállt a Dunakonföderáció eszméje mellett — kiemelve „gát" funkcióját a cárizmus ellen —, kétségbe vonta az emigráció ama jogát, hogy az megakadályozza a „haza és Ausztria közötti kiegyezést". Ennek mérlegelését, valamint „Magyarország nemzeti létének megmentését" hajlamos, valószínűleg főként Pulszky hatására,[20] „a hazai patriótákra hagyni", amivel persze összeütközésbe került Kossuthtal, aki a kiegyezés legkérlelhetetlenebb ellenfele volt. A lappangó ellentéteket tovább növelte, hogy Klapka, itt is főleg Pulszky ösztönzésére, egyre közelebb került Garibaldi (s Mazzini) koncepciójához (titkos szervezkedések, ügynökhálózat, vakmerő gerillaakciók révén „forradalmasítani" Magyarországot s háborús konfliktusba sodorni Ausztriát), noha nem sokkal korábban maga is „herostratusinak"[21] minősítette azt. Kossuth viszont, bár szintén azt vallotta, hogy a nemzet harci kedvét ébren kell tartani, s fokozni kell ellenálló erejét, forradalmi szellemét pedig föl kell éleszteni,[22] minden tekintélyével szembeszegült bármilyen, elszigetelten kirobbantott, külsegítségre nem számítható fölkeléssel.[23] A jelek szerint tehát az eredetileg ugyancsak széles körű európai háború kitörésében reménykedő s azt egy magyar fölkeléssel összekapcsolni kívánó Klapkában — a sorozatos csalódások s az eseménytelenül múló idő következtében — a gondolatsor fokozatosan megfordult: magyar „forradalom" — majd (esetleg) európai háború képét öltötte magára. Végül, már 1864-ben (amikor mind a Garibaldi vezette általános délkelet-európai összehangolt szabadságharc terve, mind a közös lengyel—magyar föllépés, illetve az ezekkel kapcsolatos szervezkedés és fegyverszállítás meghiúsult; ld. később), a „tenni vagy nem tenni?" kérdéssé egyszerűsödött gondolatvilágában. Némi sarkítással úgy is fogalmazhatnánk: a katona stratégiai elképzelései, tenniakarása lassanként fölülkerekedett a politikus megfontoltságán.

[19] Töredékes német nyelvű kézirat (OL R 295, 11.), tartalma alapján ebben válaszolt Kossuth 1862. január 18-i levelére. Vö.: *Tanárky Gyula:* A Kossuth-emigráció szolgálatában... (1849—1866), kiad. *Koltay-Kastner Jenő*, Bp., 1961., 236—237.

[20] Vö.: *Lengyel* i. m. 48—54. Pulszky nézeteire ld. Pulszky — ismeretlen, levélmásolat (Pulszky írása), Versoix, 1862. június 23. (OL R 295, 11. cs.)

[21] Kossuth—Klapka, S. Francesco d'Albaro, 1862. január 18., OL R 295, 8. d., 22. t.

[22] Vö.: *Kossuth L.:* Irataim... III. köt., 558. és Kossuth Lajos iratai V. Köt., 483. (Helfy jegyzete) és VI. köt., 35., valamint *Tanárky Gyula* Naplói, OL R 195/2., 14. köt., 35—37.

[23] A homályos, megalapozatlan ügyek, „diverziók" (Kossuth—Vukovics, San Francesco d'Albaro Genua mellett, 1862. febr. 15., OL R 216, 1. cs. 1. t.) ellen általában határozottan fellépő Kossuth — Karacsay Sándor, a Magyar Nemzeti Igazgatóság sztambuli megbízottja, Klapka barátja, hatására — 1861/62-ben nem tart elképzelhetetlennek egy meglehetősen kockázatosnak tetsző havasalföldi katonai vállalkozást (Kossuth—Klapka, S. Francesco d'Albaro, 1862. jan. 18., *Kossuth L.:* Irataim... III., 560., 617. és Kossuth Lajos iratai... V., 83—84.), persze, csak akkor, „mikor a háború már el van határozva". (Kossuth—Türr, Ragacz, 1862. júl. 16., OL R 211, 2. t., 9. cs.) Erről azonban, kivihetetlenségét bizonygatva, maga Klapka igyekszik lebeszélni. (Klapka levélfogalmazványa, ld. 19. lábjegyzet!) Karacsay viszont még 1863. ápr. 20-án is tartja magát elképzeléseihez. („Türr misszióját illető megjegyzések", OL R 211)

A „törést"[24] mégsem ezek a látens konfliktus-források váltották ki, még csak a Pulszkyval való barátkozását rajta számonkérő, az álláspontok újbóli tisztázására fölszólító, május 15-i Kossuth levél[25] sem, még ha formailag ez szolgált is indoklásul, azaz, inkább ürügyül Klapkának. A tábornok döntésében minden bizonnyal nagy része volt a milánói *L'Alleanza* május 18-i számában — Kossuth tudta és beleegyezése nélkül[26] — Helfy által közzétett „Dunai Szövetség" kedvezőtlen hazai visszhangjának is.[27] Ennek ismeretében szánja el magát végül is lépésére, Irányi ismételt „intelmei"[28] ellenére, ezért igyekszik elhatárolni magát Kossuthtól, ezért próbálja azt a látszatot kelteni, hogy a „dunai Confoederatio terve miatt mond le, melyben pedig maga is osztozik..."[29] S ezért van szüksége arra is, hogy *nyílt levélben*[30] tárja a nyilvánosság elé elhatározását!

Feltevésünket tovább erősítheti az a tény, hogy a Magyarországon működő központi bizottmány nevében, a nem sokkal később megalakított Genfi Magyar Komité vezetői, Komáromy György és gróf Csáky Tivadar — Kossuth háta mögött — már 1862 tavaszán fölkeresték.[31] Így már jobban érthető lemondó nyilatkozatának föntebb idézett mondata: Komáromy és Csáky révén immár közvetlenül a haza felszólítására cselekedhet. Mindezt tovább árnyalja „vezérkedési" hajlama:[32] Kossuth tekintélyét, szellemi fölényét mindig is terhesnek érezte, régi sérelme volt, hogy némelyek, így Cuza román fejedelem is,[33] elsősorban katonának s nem politikusnak tekintették. Márpedig ő soha nem tett le a magyar emigráció egyedüli irányításának megszerzésére irányuló törekvéséről.

Így kezdődött a „magyar forradalmi comité" külföldi megbízottai — Csáky és Komáromy — és Klapka együttműködése, mely nem annyira az elvek, mint inkább az érdekek közösségén alapult.[34] Csákyék nem nélkülözhették a tábornok még mindig jól

[24] Irányi Dániel nyomán („Törni kell az ármánykodókkal...") Ld. 28. lábjegyzet.

[25] Vö.: *Lengyel T.*: i. m. 54. és *Kossuth L.*: Irataim... III., 723—728.

[26] Vö.: Kossuth—Helfy, Turin, 1862. máj. 19., OL R 65, 1. cs., 1. t.

[27] Vö.: *Lengyel T.* i. m. 54—55.; *Lukács Lajos:* Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867., Bp., 1955., 317—323.; Magyarország története 1848—1890, 1. köt. 711—715. (*Szabad György* szövege)

[28] Irányi—Klapka, Maison(s)-Lafitte, 1862. máj. 16., OL R 295, 7. d., 22. t.

[29] Horváth Mihály—Vukovits Száva (Sebő), Livorno, 1862. júl. 29., OL R 216, 1. cs., 1. t.

[30] „Minek tehát a világ előtt kürtölni, hogy ő kilép?... minek lemondani úgy s akkor, a hogy s mikor visszavonulása bizonyosan árt Kossuthnak a közvélemény előtt... nem volt volna-e elég azt magának Kossuthnak megírni?" uo.

[31] *Lengyel T.* i. m., 55.

[32] Uo., 57.

[33] *Kossuth L.*: Irataim... 270. Természetesen nem szabad figyelmen kívül hagyni Cuza kijelentésének indulati töltését, hiszen a tábornokot kifejezetten kedvelte, s politikusként is többre becsülte, mint pl. Türrt. Vö.: *Bossy* i. m. 57., 364—365. Cuza bizalmát az is magyarázhatja, hogy Klapka (miként Seherthoss is) régóta jó viszonyban volt a román fejedelem legkedvesebb politikusának, Nicolae Kretulescunak, a bátyjával, Dimitrievel, aki egy időben Cuza szárnysegéde is volt. Vö.: Klapka—Jerôme Napoleon, Genf, 1859. febr. 26., OL R 295, 11. cs., és Veress Sándor: A magyar emigráció a Keleten, II. köt., Bp. 1878., 401.

[34] Ld. Komáromy Györggyel kötött megállapodásának (Genf, 1863. nov. 22.) eredeti jegyzőkönyvét. OL R 295, 10. t.

csengő nevét, kiterjedt kapcsolatait, Klapkának pedig terveihez — egy magyarországi fegyveres felkelés és katonai betörés megszervezéséhez — „hátországra" volt szüksége, saját nevében nem tárgyalhatott. Igazolnia kellett lehetséges támogatóinál, az olasz és francia hatóságok előtt: széles alapokon nyugvó szervezet áll mögötte, mely kiterjedt földalatti kapcsolatokkal, titkos ügynökhálózattal rendelkezik, s a magyar nemzet akaratának letéteményeseként csak az alkalmas pillanatra vár, hogy a felkelést kirobbantsa. A Genfi Magyar Komité és Klapka között mindazonáltal csupán egyetlen dologban volt teljes az egyetértés: Kossuth háttérbe szorításában s elszigetelésében. A francia s főként az olasz politika irányítóinál 1863/64 folyamán Klapka először óvatosan, majd egyre nyíltabban hangoztatja: Kossuth stratégiája alapvetően hibás, elfogadhatatlan, káros. Sőt, a magyar nemzeti mozgalom egésze szempontjából veszélyes is. Ráadásul az emigráció csak egy egészen szűk részének véleményét képviseli, egyedül maradt. Minderre sokkal hivatottabb fórum a Genfi Magyar Komité, hiszen tagjai nemrég érkeztek a hazából, s otthoni kapcsolataik is jobbak Kossuthéinál. Klapka tehát rövidesen mint a Genfben megalakult magyar komité képviselőjét mutatta be gr. Csáky Tivadart az olasz kormánynak,[35] később pedig arra is megpróbálta rávenni olasz partnereit, hogy kényszerítsék Kossuthot: rendelje alá magát Komáromyék utasításainak.[36]

Klapka elképzeléseit s reményeit a megváltozott külpolitikai horizontra, mindenekelőtt az 1863-as lengyel fölkelésre, valamint a piemonti kormányváltozásra alapozta. Hamarosan fölmerült a lengyel és magyar forradalom összekapcsolásának gondolata,[37] mely nem állt meg a tervezgetés szintjén, a Klapka—Ordęga egyezményen[38] túl konkrét lépésekben is realizálódott. (Ezek közül kiemelkedik, hogy az általa megszervezett svájci fegyvervásárlást lengyel ügynek álcázták, a bécsi fegyverszerzési akciót pedig ugyanaz a vállalkozó bonyolította le, mint a magyarokét,[39] s gondosan

[35] *Lengyel T.* i. m. 56—57.

[36] Klapka ezirányú tevékenysége az alábbi dokumentumok alapján rekonstruálható: Klapka III. Napóleonhoz intézett memoranduma („A Sa Majesté Napoleon III Empereur des Français"), másolat, 1863. szept., OL R 295, 11. cs.; Klapka—Cerruti, Genf, 1863. okt. 27., másolat, uo.; Klapka—Cerruti, Genf, 1863. nov. 11., másolat, uo.; Klapka—Cerruti, Genf, 1864. jan. 4., másolat, uo.; (vö.: 1864. jan. 6-i táviratával, OL R 295, 3. d., 8. t.); Klapka—Cerruti, Genf, 1864. jan. 17., másolat, OL R 295, 11. cs.; két genfi távirata (1864. márc. 20. és 22-i keltezéssel, OL R 295, 3. d., 8. t.); Klapka—Visconti-Venosta, Genf, 1864. márc. 25., másolat, OL R 295, 11. cs.; Klapka—Cerruti, keltezés és helymegjelölés nélkül, uo.; Klapka—olasz miniszter, Genf, 1864. szept. 2., másolat, OL R 295, 10. t.

[37] *Lengyel T.* i. m. 55—56. Az emigráció lengyel kapcsolatait ugyancsak Kovács E. dolgozta fel a legkörültekintőbben, s ez az 1863/64-es közös akciókra is vonatkozik (i. m. 210—269.).

[38] *Kovács E.:* A Kossuth-emigráció... 245., 260. Szövege uo. 489. A Lengyel Nemzeti Kormány Ordęganak adott, a Klapkával mint a magyar nemzeti bizottmány megbízottjával való tárgalásra jogosító felhatalmazásának francia fordítását ld. az OL Csáky—Komáromy (R 296, 8. t.) anyagában. Keltezése: Varsó, 1864. febr. 12.

[39] Klapka—Cerruti, Genf, 1863. nov. 11.; Klapka—olasz miniszter, Genf, 1864. szept. 2. Vö.: *dr. Böhm Jakab:* Adalékok az 1863—64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához, Hadtörténelmi Közlemények, 1964. 1. sz., 101—102. és *Emerit, M.:* Les complots polonais et hongrois en Roumanie en 1863—1864, Revue historiques du Sud-Est Européen, nr. 7—9., 1935., 227.

kidolgozták a Havasalföld és Moldva felőli lengyel—magyar katonai támadás tervét[40] is.) Még fontosabb volt azonban, hogy a Ricasoli kabinettel (1861 június—1862 február) ellentétben, a Marco Minghetti miniszterelnök vezette (1863 március—1864 szeptember) új olasz kormány nem tartotta olyan távolinak az Ausztria elleni háborút, mint elődje. Ezért — mivel az osztrák haderő megosztásához, azaz, egy magyarországi fölkelés kirobbantásához fontos érdekei fűződtek — nemcsak jobban épített a magyar emigráció szolgálataira, mint az előző kabinetek, hanem — megfelelő biztosítékok ellenében — adott esetben súlyos anyagi áldozatok vállalására is hajlandó volt.[41] Azaz, ha akadtak is kétségei,[42] végül is hitelt adott Klapka (és Komáromyék) terveinek és helyzetelemzéseinek. Klapka befolyását mutatja az is, hogy a tábornokot ezen kívül közvetítőül használta föl mind a francia kormány irányában, mind az olasz kormánykörök és Garibaldi[43] között.

Klapka 1863/64-es célkitűzéseinek bonyolult feltételrendszeréből természetesen nem valósulhatott meg minden, s a terveken menet közben kellett változtatni, ami az egyes elemek s helyszínek súlyának módosulásával járt. Árulás miatt meghiúsult például mind az Almássy-, mind a Nedeczky-féle magyarországi szervezkedés,[44] s az osztrák hatóságok 1864 márciusában lefoglalták az addig az országba csempészett fegyvereket.[45] Klapka ezt is sietett „Kossuth üzelmeivel",[46] híveinek „rossz időben történt demonstrációival" összefüggésbe hozni. Szerinte ezek keltették föl az osztrák

[40] Ld. Różycki (Edmund)—Klapka, Heidelberg, 1864. április 14., OL R 295, 2. cs., 3. d., 9. t. Vö.: *Duzinchevici* i. m. 91.

[41] 1864. február 19-én — Ubaldino Peruzzi belügyminiszter házában — az olasz kormány tagjai (Marco Minghetti miniszterelnök, Emilio Visconti-Venosta külügyminiszter, U. Peruzzi belügyminiszter, Marcello Cerruti külügyminisztériumi államtitkár, Isacco Artom a külügyminiszter kabinetfőnöke) megállapodtak Klapkával a magyarországi felkelés anyagi támogatásának feltételeiben és összegében. Ez nem haladhatta meg az egymillió frankot, vállalták viszont, hogy a hadbalépés pillanatában ötszázezer frankot bocsátanak a tábornok rendelkezésére. Ezenkívül az osztrák tartományok s különösen Magyarország szláv lakossága körében végzendő propaganda költségeire huszonötezret irányoztak elő. (Az egyezmény másolatát — Klapka írása — ld. OL R 295, 11. cs.) Bár a hadműveletek nem indultak meg, Klapka 1864. szeptemberi végelszámolása szerint, egy 875 000 frankos számlát nyújtott be megbízóinak. Horváth Mihály viszont „csak" 870 000-ről tud. (Horváth M.—Vukovics, Genf, 1865. jan. 21., OL R 216, 1. cs., 1. t.)

[42] Klapkáék állításait ellenőrizendő, saját ügynökeiket 1863—64 folyamán többször is beküldték Magyarországra. Ld. Kossuth Lajos iratai VI. köt., XIX—XXI.

[43] Ld. Klapka följegyzéseinek másolatát (London, 1864. ápr. 28., OL R 295, 7. d., 22. t.) és *Ionescu, M.* i. m. 554—555. Vö.: ezen összeállítás 1. sz. dokumentumával.

[44] Vö.: *Lukács L.*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849—1867, Bp., 1955., 335—354. és *dr. Böhm J.* i. m. 84—113.

[45] Klapka, Éber és az olasz kormány 1863/64-es fegyvervásárlási és -szállítási manővereit, a források megjelölésével, részletesen ismertetem A Kossuth-emigráció és a Dunai (Egyesült) Fejedelemségek (1859—1870) c. kéziratomban. Kiegészítésül annyit, hogy Klapka mintegy 1200 fegyver becsempészéséről (és elkobzásáról) számol be az olasz kormánynak készített 1864. szeptember 2-i jelentésében, március végi, valószínűleg Ébernek küldött, levelében viszont 2000-ről van szó. Klapka—Éber(?), Genf, 1864. márc. 28., OL R 86, 1. cs., 1. t.

[46] Ld. 36. lábjegyzetet.

rendőrség figyelmét. Az ő türelmetlensége s barátai meggondolatlansága, valamint az ügynökök óvatlansága és ügyetlensége a kiváltója a sorozatos kudarcoknak.[47] A volt kormányzó hibáztatása egyébként szinte refrénszerűen ismétlődik a tábornok jelentéseiben, s nem is eredménytelenül: 1864. március 22-én Horváth Mihály is meglepetten állapította meg, hogy Kossuth semmiről sem tud, fogalma sincs a készülő fölkelésről[48] (amint később maga is kategorikusan kijelentette).[49] Ez ugyan nem volt egészen igaz, mert sok mindent sejtett,[50] de jól érzékelteti, hogy Klapkáék akciója — Kossuth befeketítésére és háttérbe szorítására — végül is sikerrel járt. (Egyszersmind kellő magyarázata az eseményekről hónapokkal később tudomást szerző Kossuth felháborodásának s indulatos kijelentéseinek is.)[51] Kevesebb eredményt hoztak Klapka ismételt erőfeszítései Garibaldi megnyerésére: az olasz szabadsághős politikai barátai megakadályozták vezérük eltávolítását hazájából.[52] Klapka így kényszerhelyzetbe került, ha az 1864. év folyamán még valamiféle eredményt akart fölmutatni olasz megbízóinak, kockáztatnia kellett. Június közepén döntött: akár Garibaldi nélkül is hozzálát tervéhez,[53] megpróbál betörni Erdélybe,[54] mégpedig Moldva felől. Ehhez ismét meg kellett egyeznie Cuza fejedelemmel, újabb fegyverekre s a román uralkodó hozzájárulására volt szüksége, hogy ügynökei a fejedelemségek területén élő magyarokból csapatokat szervezzenek. Ekkor, a bekövetkezett események miatt még fontosabbá vált romániai színtér földerítése céljából került sor Arthur Seherthoss 1864-es bukaresti küldetésére.

*

Seherthoss missziójáról eddigi ismereteink igen szórványosak voltak, maguk a kortársak is meglehetősen keveset tudtak róla, jobbára találgatásokra hagyatkoztak. Klapka maga is többnyire hallgat róla hátrahagyott írásos emlékeiben. Így a Kossuthnak megküldött „Erinnerungen aus den Jahren 1863—66" című kéziratában[55] nem tér ki 1864-es bukaresti kezdeményezésére, Seherthoss nevét pedig meg sem említi! Jó oka volt rá, ezzel az akciójával ugyanis még a Komáromyékkal kötött, rögzített és hallgatólagos megállapodásokat is megszegte, legalábbis túllépte

[47] Uo.

[48] Horváth M.—Vukovits, Genf, 1864. márc. 22., OL R 216, 1. cs., 1. t.

[49] *Kossuth L.:* Irataim... III., 739—740.

[50] Vö.: Kossuth—Helfy, Turin, 1864. júl. 23., OL R 65, 1. cs., 1. t.; Tanárky Gyula Naplói, OL R 195/2, 14. köt., 98—99. (1864. júl. 21-i följegyzés). Vö.: uo., 20. köt., 34—35. (1866. júl. 31-i följegyzés)

[51] Kossuth Lajos iratai... VI., 46—47., 87—88.; ld. még Klapka 1862. május 30-i lemondását bejelentő levelének hátlapjára írt megjegyzéseit, OL R 90, I. 4046.; vö.: Tanárky Gyula Naplói, OL R 195/2., 20. köt., 90. (1866. aug. 16-i följegyzés)

[52] Ld. bővebben A magyar emigráció és a Dunai (Egyesült) Fejedelemségek (1859—1870) c. kéziratos munkámban.

[53] Ld. az összeállítás 1. sz. dokumentumát!

[54] Ld. valószínűleg Éber Nándorhoz intézett, 1864. márc. 21-i és 28-i keltezésű genfi leveleit, OL R 86.

[55] OL R 90, I. 4233.

hatáskörét.[56] Nem csoda tehát, hogy Csáky 1864. augusztus 17-én némi kárörömmel nyugtázta a gróf kiutasíttatását.[57] Az egyébként eléggé bőbeszédű Seherthoss is igen szűkszavúan (s helyenként pontatlanul) nyilatkozik 1864-es tevékenységéről.[58] Nagyjából-egészében ez vonatkozik a két nemzet történetírására is. Tudomásunk szerint csupán Nagy Márta és Koltay-Kastner Jenő emlékezik meg róla, hogy Seherthoss 1864-ben a román fővárosban tartózkodott. Ám Koltay-Kastner mindössze annyit ír, hogy mint „Klapka barátja, magyar felkelés szervezésében" működött közre,[59] Nagy Márta pedig azt, hogy Bukarestbe „Klapka hívására utazott, s a román—magyar barátság útjait egyengette".[60] A román historiográfia pedig egy meglehetősen kétes egyént lát benne, s feltételezi: bukaresti jelenléte kapcsolatban lehetett a lengyel emigránsok szervezkedésével, a Frigyesy-üggyel s esetleg Klapka tábornok terveivel.[61]

E rövid kitérő után adjuk át a szót a szereplőknek, Klapkának, Seherthossnak és társainak, s nézzük meg, milyen úton-módon kívántak egyezségre jutni — végcéljuk: a független Magyarország megteremtésének egyik fontos járulékos elemeként — a román vezetéssel, illetve mi valósult meg előzetes terveikből s reményeikből.

Az alábbi dokumentumok lelőhelye kivétel nélkül az Országos Levéltár nemrégiben hazakerült Klapka hagyatéka. (OL R 295) A francia nyelvű iratok fordítását magam végeztem, a 2. sz. dokumentum sajtó alá rendezéséhez és fordításához pedig Miskolczy Ambrus segítségét vettem igénybe, amelyet ezúton is köszönök.

Az iratokban előforduló aláhúzások az eredeti szövegekben is szerepelnek.

[56] Vö.: Csáky—Komáromy, Turin, 1864. júl. 9., OL R 296, 11. cs.; Komáromy—Klapka, Genf, 1864. júl. 14., OL R 295, 8. d., 22. t., (fogalmazványát ld. OL R 296, 11. cs.), illetve Klapka egy nappal korábbi német nyelvű magyarázkodásával. (Egy-egy másolatát ld. OL R 295, 11. cs., ill. R 296, 11. cs.)

[57] Csáky—Komáromy, Turin, 1864. aug. 17., OL R 296, 11. cs.

[58] *Arthur Graf Seherr Thosz:* Erinnerungen aus meinem Leben, Berlin, 1881., 106—118.; *uő.:* Erinnerungen aus meinem Leben II., Deutsche Rundschau, Band XXVIII. (Juli—August—September 1881.), 64—68.; *Gróf Seherr Thosz Arthur:* Emlékezések múltamra (III.), Budapesti Szemle, 28. köt., 1881., 41—45. (ford.: *Könnye Nándor).*

[59] A Kossuth-emigráció szolgálatában. Tanárky Gyula naplója 1849—1866, kiad.: *Koltay-Kastner Jenő,* Bp., 1961., 470. (Keresztneve viszont nem Friedrich, aki valószínűleg az öccse. Vö.: *Kertbeny, K. M.:* Alfabetische Namensliste ung[a]risches Emigration 1848—1864, Brüssel & Leipzig, 1864., 56. és *Ács Tivadar:* A magyarok és a risorgimento, Bp., 1961., 113.

[60] *Nagy Márta:* Az 1848—49-es emigráció mémoire irodalma, Bp., 1936., 145.

[61] Vö.: *Bossy, R. V.,* i. m. 55. és 2. lábjegyzet, 358—359.; *Brătianu, Gh. I.:* i. m. 135., 156—157.; *Rădulescu-Valasoglu, I.:* Alexandru Ioan Cuza si politica europeană, Buc., 1974., 166. Egy hely kivételével (Brătianu i. m. 156.) neve is tévesen szerepel: Czertosz, Czertozs.

1

Klapka György — Marcello Cerrutinak[62]

Hely és idő megjelölés nélkül[63]

Kommendátor Úr,

Nemrégiben küldtem el egyik (kihúzva: intim) barátomat, gróf Arthur Seherthosst[64] egy különleges misszióval a Dunai Fejedelemségekbe. Arról van szó, hogy értesítjük Couza Fejedelmet terveinkről, anélkül, hogy sejthetné titkos előkészületeinket. (áthúzva: melyek befejeződéshez közelednek.) Seherthoß [Seherthoss] gróf tapintatos, intelligens, energikus (kihúzva: nagyon megbízható) ember; teljhatalmat adok neki, hogy véglegesen rendezze a fegyverek kérdését,[65] melyeket 1859-ben bocsátottak a renelkezésünkre, és én szállíttattam el őket a dunai kikötőkbe, hogy a moldva-oláhországi fegyvertárakban elhelyezzék őket — Van szerencsém jelen levelemhez csatolni annak a levélnek[66] a másolatát, melyek Seherthoß [Seherthoss] grófnak kell átadnia a Fejedelemnek. (kihúzva: saját kezébe.) Kérem ismertesse Artom[67] Lovaggal, és mondja meg neki, ne ijedjen meg kissé szigorú stílusától, melyhez, úgy véltem, folyamodnom kellett (áthúzva: jónak és szükségesnek tartottam) egy olyan emberrel szemben, aki eddigelé nem sok bizonyságát adta lojalitásának és

[62] Olasz diplomata (1808—1896): 1860-ban a piemonti kormány megbízásából ő intézi a Cavour-féle fegyverszállítmány ügyét. 1861-ben konstantinápolyi követté lép elő, 1863-tól külügyminisztériumi államtitkár.

[63] Tartalmából ítélve azokban a napokban születhetett, mint a 2. és 3. dokumentum, tehát hozzávetőlegesen 1864. június közepén.

[64] Porosz származású, magát magyarnak valló földbirtokos (1820—1898) aki bár jó néhány kalandorvonással is rendelkezett, mégsem tekinthető teljesen jelentéktelen figurának. Erre vallanak Bismarckkal és III. Napóleonnal fenntartott kapcsolatai s azok jellege. Személyével s tevékenységével bővebben foglalkozom Egy múlt századi magyar—román megegyezési kísérlet történetéhez: 1864. c. tanulmányomban. (Tiszatáj, 1984. 9. sz.) Magyarországon *Schertosz* és *Seher Thosz* néven is szerepelt. A *Seherthoss* változat mellett azért döntöttem, mert az általam ismert csaknem valamennyi, így az összeállíásban is helyt kapott levelét így szignálta.

[65] A 20 000 fegyver fele a megállapodások értelmében a magyar emigrációt illette, s külön egyezmény, az 1859. júl. 20-án kötött ún. Bălăceanu-konvenció (*Kossuth L.:* Irataim... III. köt. 69—70.) intézkedett későbbi felhasználhatóságuk feltételeiről. [Az egyezmény egyik eredeti (Bălăceanu kezétől származó) példánya egy másolattal együtt megtalálható a Klapka-hagyatékban (R 295/8. tétel)], Cuza pedig vállalta, hogy megőrzi, s amikor a „körülmények megengedik" (ld. 3. dokumentumot!), a magyar emigráció rendelkezésére bocsátja őket. A fegyverek tulajdonjoga körüli korábbi huzavonára ld. *Kossuth L.:* Irataim... I., 386. II., 520—521., 531. és Kossuth Lajos iratai... V. köt. 409—412. Vö.: *Brătianu, Gh. I.* i. m. 122.

[66] Ld. a 3. dokumentumot!

[67] Artom, Isacco (1829—1890) Egy ideig (1859—61) Cavour titkára és bizalmasa, a Minghetti-kormány külügyminiszterének (Visconti-Venosta) kabinetfőnöke (1863/64-ben). Klapka és Csáky Tivadar főként rajta és Cerrutin keresztül érintkezett az olasz kormánnyal.

őszinteségének. (áthúzva: Túl messzire mentünk ahhoz, hogy visszafordulhatnánk. Most a végsőkig el kell mennünk.)

Eljött a pillanat, hogy a végsőkig elmenjünk. (áthúzva: hogy sikerrel járjunk, vagy, amitől mentsen meg az Isten, becsülettel elbukjunk.) Cuza Fej. arra rendeltetett a Gondviselés által, hogy támogassa erőfeszítéseinket, segítse s ne hiúsítsa meg a dunai népek törekvéseit. Ha elmulasztja ezt a küldetést, mi ellenségnek fogjuk tekinteni, ki rosszabb Ausztriánál, harcolni fogunk ellene (áthúzva: élethalálharcot indítunk ellene), és igyekezni fogunk megbuktatni. Mégis, arra kérem, könyörgök Önnek, hogy bízzék bennünk. Mi senkit sem fogunk kompromittálni, csak magunkat. (kihúzva: magamat és barátaimat kivéve, akik vállalták, hogy támogatnak s akik, mint magam is, támogatni fognak.)

Hasznos, sőt elengedhetetlen lesz, hogy a Fejedelemségekben tartózkodó ügynökeik ne tagadják meg tőlünk, funkciójuk megengedett határáig, segítségüket és támogatásukat. Arra kérem Önt, értesítse galaci konzuljukat,[68] valamint Strambio urat[69] Bukarestben Seherthoss úr érkezéséről és az Erdélyben és a Dunai Fejedelemségekben élő magyarok körében folyó titkos szervezkedésről.

Holnap Londonba utazom, hogy meggyőződjem parancsaim szigorú végrehajtásáról és a Fejedelemségekbe szánt fegyverzet és felszerelés elszállításáról.[70] Éber[71] tábornok azt írja, hogy minden jól megy, és május folyamán csaknem minden úton lesz az Al-Duna felé. A Hazában, Horvátországban, Szerbiában és a román országokban tartózkodó ügynökeink (kihúzva: jelentései) megnyugtató híreket közölnek. Úgy gondolom, július 15-e[72] körül indulok, hogy én magam felügyelhessem az előkészületek befejezését (kihúzva: hogy a helyszínen vegyem kezembe az összes előkészületek irányítását), és közvetlenebbül hathassak (kihúzva: jelenlétemmel a lelkekre) a főnökökre és az erőkre, melyek arra hivatottak, hogy a harcot megkezdjék (kihúzva: Erdélyben).

Arra kérem Önt, ne halogassák tovább a hatezer fegyverrel megrakott két hadihajó elküldését a Duna torkolatához. — Ez rendkívül sürgős intézkedés, melynek elmulasztása nagyon káros (kihúzva: elmulasztása esetén könnyen elvetélhet a vállalkozás) lehet a vállalkozásra. Arra is megkérem Önt, írjon pár sort a hadügyminiszter[73] úrnak és sürgesse, legyen szíves Telkesy[74] és Mogyoródy[75]

[68] Cavaliere Vignale, ld. a 11. dokumentumot.

[69] Strambio, Annibale bukaresti olasz konzul.

[70] Svájcon és Bécsen kívül Angliában is vásároltak fegyvereket. Ezeket angol kereskedők és szállítók bevonásával kívánták a fejedelemségekbe juttatni. Itt Mednyánszky Sándor segédkezett Klapkáéknak. Vö.: A Kossuth-emigráció és a Dunai (Egyesült) Fejedelemségek (1859—1870) c. dolgozatom megfelelő részeivel.

[71] Éber, Nándor (1825—1885), publicista, tábornok, a Times tudósítója.

[72] A fogalmazvány dátumát a hevenyészett írásmód miatt 25-nek is lehet olvasni; egy másik irat (R 295, 3. d., 8. t.) szerint viszont bizonyosnak látszik, hogy eredeti elképzelései szerint, július 15-én kívánt Galacba indulni.

[73] Della Rovere, Alessandro márki (1815—1864).

[74] Telkesy (Höffler) József, vö.: *Kertbeny* i. m. 67.

ezredeseknek, két rendelkezési állományban levő magyar tiszt, háromhónapos egészségügyi szabadságot adni. Az első közülük a szállítmányoknak a határig való szállításának felügyeletével lesz megbízva, a másik, aki tökéletesen beszéli a szerb nyelvet,[76] néhány más tiszttel Szerbiába fog menni, hogy az ott levő ügynökökkel egyetértésben hasson a határőrvidék lakosságára.

Semmiféle hírem nincs még Capreraról. Attól tartok, Garibaldi csak azon a napon fog határozni, amikor a siker némi esélyét fel fogjuk tudni mutatni. Éber tábornokkal július napjaiban Torinóba jövök, hogy véglegesen rendezzük itt ezt az ügyet. Ha Garibaldi jön, annál jobb; ha oly határozott ígéretei ellenére, melyeket nekem Clivedonban [Clevedon] tett,[77] megtagadja, kénytelenek leszünk nélküle megcsinálni. (kihúzva: Mi nem tudunk többé visszalépni. Túl késő van.)

Mint látja a Kommendátor úr, közeledünk a döntő pillanathoz (kihúzva: végső megoldáshoz). Őfelsége a Király kormánya álljon készen minden eshetőségre. Remélem, sikerrel járunk. (kihúzva: Ha nem járunk sikerrel, a hiba nem a miénk lesz.) Mi semmit sem hanyagoltunk el, és semmit sem fogunk elhanyagolni, hogy egy első sikert biztosítsunk magunknak. A többi annak akaratától függ, aki a népek sorsát irányítja. (kihúzva: A kudarc azt jelentené, hogy hosszú időre elveszítenénk Magyarország és Velence közös felszabadításának esélyeit.)

Lesz szerencsém néhány sort intézni Önhöz, miután visszatérek Londonból, és kérem, fogadja őszinte nagyrabecsülésem kifejezését

Klapka T[k]

Francia nyelvű fogalmazvány (Klapka írása) fordítása

[75] Mogyoródy (Kaiser) Adolf, vö.: *Kertbeny* i. m. 41.

[76] Ugyanis Kertbeny szerint horvát származású, uo.

[77] Ld. a Garibaldival való angliai találkozását megörökítő „feljegyzés" (note) kezdetű irat másolatát (London, 1864. ápr. 28.), R 295, 7. d., 22. t., ill. az ezt kísérő, I. Artomnak címzett, 1864. ápr. 30-i párizsi levelének fogalmazványát, R 295, 10. t. M. Ionescu idézett tanulmányának (ld. a bevezető tanulmány 13. jegyzetét) függelékében eredeti lelőhelyük (Castello di Santena Torino. Archivio Visconti-Venosta. Casetta Minghetti. Busta Ungheria) alapján közölte őket. (i. m. 554—556.), tévesen gondolja azonban, hogy Klapka Minghettihez intézte levelét, a tartalomból egyértelműen kiderül, hogy Artom a címzett! Uo. 555—556.

2

Utasítások gróf A[rthur] S[eherthoss] számára Fejedelemségekbeli missziójára vonatkozóan

1864. június 13.*

*Utasítás***

1. A feladat kettős: *látszólag ipari,* valójában nagy *politikai* fontosságú.

2. Egész bukaresti tartózkodása alatt senkinek sem szabad semmit sem sejteni ez utóbbiról, kivéve a titokba beavatott személyeket. — A legkisebb elővigyázatlanság mindent elárul Ausztriának.

3. Az ipari részre vonatkozó utasítások nem tartoznak ide; következésképpen csupán a politikaiak.

4. Konstantinápolyban Groppler[78] úron kívül, aki lengyel bizalmi ember és régi barátom, senkivel sem szabad érintkeznie (Moustiernél[79] és Steffensnél[80] a látogatás megengedett). Gropplerrel is csak általánosságokról beszéljen; ellenben mindent tudjon meg, ami Cuza Fejedelem legutóbbi konstantinápolyi tartózkodására, terveire és szándékaira vonatkozik. Ebből a célból vezettesse be magát Groppler révén Negri[81] úrhoz, a Fejedelem reprezentánsához, és beszéljen vele a kölcsönről és arról a benyomásról, melyet a Fejedelem legutóbbi államcsínye Európára gyakorolt, de *semmit* sem szabad beszélni a mi valóságos szándékainkról. Negri becsületes ember, de félénk, állandóan retteg a bonyoldalmaktól és egy lehetséges osztrák—orosz intervenciótól. —

5. Ha Galacba érkezik, akkor vagy a Hotel Európában, vagy a Hotel Párizsban szálljon meg. Este, miután besötétedett, az én meghatalmazásommal keresse meg az olasz konzult, és tudakolja meg K(upa)[82] és Zs(urmay)[83] tartózkodási helyét. —

* Az irat címlapja.

** A dokumentumot nyers, távirati stílusban fogalmazták, melyet a fordítás során némileg feloldottam.

[78] Konstantinápolyi bankár, mind Klapka, mind Karacsay, a Magyar Nemzeti Igazgatóság sztambuli ügyvivője, jó viszonyban volt vele. Keresztneve Henri. Vö. Klapka Teleki Lászlónak, Konstantinopel, 5. febr. 1854, OSZK, Oct. Hung. 441, fol. 67.

[79] Moustier (Lionel, marquis de) ebben az időszakban Franciaország konstantinápolyi nagykövete, aki az 1850-es években Berlinben teljesített szolgálatot, ahol Seherthoss is többször megfordult, s a márkit személyesen is jól ismerte. Ld. *Seherr Thosz A.:* Emlékezések múltamra (III), Budapesti Szemle 28. köt., 1881., 36., 42.

[80] Személyazonosságát nem sikerült kiderítenem. Neve és a szövegösszefüggés alapján talán a sztambuli brit követség egyik munkatársa.

[81] Negri, Costache (1812—1876) moldvai diplomata, aki 1859—1866 között Cuza képviselője volt a Portánál. Már a kortársak is a román fejedelem legjobb diplomatájának tartották. Vö.: *Emerit, M.:* Victor Place et la politique française... 133., l. jegyzet.

[82] Kupa Hümér (Pencz Fidél) (1809—1868) (*Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848—49, Bp., 1983., 215. (Kertbeny 1812-re teszi születési évét, *Kertbeny* i. m. 34.)/1859-től

6. A következő napon tartson titkos összejövetelt K(upa)val, és ha ő nincs Galacban, akkor Zsurmayval. Kérje tőlük és adja le nekik az ismertetőjelet, és juttassa el hozzájuk az én parancsomat, törekedjék arra, hogy az egész organizációnál egyetlen egy írott vagy sürgönyzött szóra ne kerüljön sor, hanem mindent szóban vagy jelekkel intézzenek. —

7. K(upa) a galaci konzulon keresztül hírt adhat Turinba az ügyek állásáról, de ne sokat és semmi jelentéktelen és haszontalan dolgot ne jelentsen. Arra kell törekednünk, hogy az olasz kormányt jó reményekkel töltsük el, ezért mindent el kell kerülnünk, ami elcsüggesztené.

8. Néhány napos galaci tartózkodás és tájékozódás után, postával folytassa útját Bukarestbe. Ott adja át levelemet Strambionak. Tartson vele megbeszélést. Derítse fel a terepet. Semmit, egyetlen lépést se tegyen, mielőtt nem tájékozódott alaposan. —

9. Mondja meg Strambionak, hogy a magyarországi cselekvés ideje elérkezett. Hogy a szerb határőrök és a horvátok közösen fognak velünk cselekedni. Most már minden egyedül Cuzától függ, hogy sietteti-e vagy megnehezíti a kitörést. Mondja meg nyíltan Strambionak, hogy mi nem állhatunk meg félúton, és mindenre el vagyunk szánva. Cuzán múlik annak eldöntése, hogy velünk vagy ellenünk lesz-e. Ez utóbbi esetben halálos ellenségünknek tekintjük és valamennyi dunai ország valóságos érdekei ellenségének, ezért megdöntésére törekszünk.

10. Ami az erdélyi kérdést illeti, részletekbe ne menjen, hanem adja azt a biztosítékot- hogy a háború után azt a kérdést, hogy (Erdély) *közigazgatási szempontból Magyarországgal egyesülve vagy különválva legyen-e*, a lakosság maga vagy Franciaország, Olaszország és Anglia mint döntőbírák döntsék el. —

11. Ami a magyarországi románokat illeti, arról a legutóbbi pesti országgyűlés már feloszlása előtt döntött. *Teljes egyenjogúság, teljes szabadság és egyenlőség az egyének és a nemzetiségek között egész Magyarországon. Ez* az egyetlen alap, amelyre jövőbeni államépítményünket felhúzhatjuk, nem szabad már születésekor a pusztulás alapját magában hordania.

12. Bukarestben politikai ügyekben csupán Strambioval, Baligot de Beyne[84]-nel (a fejedelem magántitkára), Demitri Creczulescoval [D. Kreţulescu[85]] (a fejedelem

---

ezredes az olaszországi magyar légióban. Klapka 1864 tavaszán őt és Zsurmayt bízta meg a moldvai és havasalföldi magyarok összeírásával és besorozásával.

[83] A lengyel származású Zsurmay Lipótnak (Surmacki, Lipoty, ld. *Bona* i. m. 344.) ezenfölül a lengyel és a magyar emigráció fejedelemségekbeli szervezkedését is össze kellett hangolnia. Ld. Instruktion für den Obersten Kupa und Zsurmay (Klapka utasításai 1864. május 25-én), OL R 295, 11. cs. és az R 295, 3. d., 8. t. „Kupának" kezdetű iratát (IV. Zsurmay missziója. „Összeköttetés a lengyelekkel...").

[84] Beyne, Arthur Baligot de († 1892), francia újságíró és diplomata. 1860 októberében lép Cuza szolgálatába, C. Negri és V. Alecsandri ajánlására. Később a román fejedelem kabinetfőnöke. Ld. *Bossy*, i. m. 16—17.

[85] Vö.: a 33. jegyzettel!

adjutánsa és bizalmasa) és ha lehetséges, Cogolitchano [M. Kogălniceanu[86]] miniszterelnökkel, főként pedig a fejedelemmel érintkezzen.

13. A pártokat és céljaikat puhatolja ki, de semmilyen körülmények között ne keveredjen intrikáikba és magánügyeikbe.

14. A fejedelemmel udvariasan, tiszteletteljesen, de a legkomolyabban s határozott hangon beszéljen. Ha szükséges, feszítse a húrt. Baligot-n és Crecsuleskon (sic!) keresztül folyamodjon fenyegetéshez, hogyha semmilyen más eszköz nem marad hátra. A tárgyalások legutolsó szakaszát húzza el megérkezésemig, hogy szükség esetén abban a helyzetben legyek, hogy a fenyegetésnek nyomatékot adjak.

14. Crecsulescunak [D. Kreţulescu] pénzre van szüksége és Baligot-nak is, mindegyiknek 1000—1000 dukátot ígérjen, ha az ügyet a fejedelemnél előmozdítják, és képesek azt szerencsésen keresztülvinni. —

15. A tárgyalás különböző fordulatairól Strambio útján folyamatosan sürgönyileg vagy rejtjelesen [87] tudósítson. Miután július 12-én Genfet elhagyom, 15 után mindvégig csak Strambio útján.

16. A galaci és bukaresti komitékkal egyáltalán ne érintkezzen. Csak a főnökökkel, nevüket tudja meg Kupától. Politikáról ezekkel az urakkal Kupán kívül és ha Buda[88] hasonlónak mutatkozik — semmit se beszéljen. —

17. A működést az olasz konzul befolyására építse. A francia konzulnak ne mondjon el semmit, a iaşi[89] az jó, a bukaresti[90] ellenségünk.

18. Amikor Galacba megérkezem, akkor a hírt rögtön tudatom Strambioval, és nekünk azonnal találkoznunk kell. —

[86] Kogălniceanu, Mihail (1817—1891), a 19. sz. román történelmének egyik legnagyobb alakja, magyar kapcsolatainak eddig legalaposabb feldolgozását ld. D. Berindeinek a bevezető tanulmány 1. jegyzetében megjelölt színvonalas tanulmányában. E kapcsolatok „rejtettebb" összefüggéseit ld. Mihail Kogălniceanu reformprogramjának magyar vonatkozásai c. tanulmányomban (A magyar polgári átalakulás kérdései. Tanulmányok Szabad György 60. születésnapjára, Bp. 1984. 361—379.)

[87] Ld. a 4. dokumentumot!

[88] A Magyar Nemzeti Igazgatóság korábbi bukaresti ügyvivője, megbízása azonban „hivatalos" rangra nem emelkedett. Vö.: *Kossuth L.:* Irataim... III., 632—634. és *Tanárky Gyula* Naplója, 180. Buda azonban a kezdeti buzgólkodás után belefáradt akcióiba (Buda—Papiu vita, vö.: *Veress S.:* A magyar emigráció a Keleten, Bp., 1878., II. kötet, 403—418.), s ettől kezdve kétes szereplésével inkább ártott, mint használt az ügynek. Bizonyított, hogy 1865-től formálisan is fizetett besúgó volt. (Vö.: *Dr. Bajzik József:* Az „Asbóth-féle" konfidens lista és más abszolutizmus kori besúgók, Magyar Nemzet, 1979. nov. 28.) Nem kizárt, hogy a román hatóságoknak is szolgáltatott adatokat. Ezt látszik alátámasztani, hogy lengyel levéltári adatok alapján Duzinchevici (i. m. 93.) román történész úgy tudja: Buda Cuza ügynöke, s ő adta fel Frigyesyt is. Seherthoss pedig úgy értesült Bukarestben, hogy Buda állandó kapcsolatban volt mind Éder osztrák konzullal, mind Marghiloman bukaresti rendőrfőnökkel. (Ld. a 6. dokumentumot!) Ez utóbbi adatok további megerősítésre szorulnak! M. Ionescu olasz levéltári források alapján pl. sokkal pozitívabb képet fest tevékenységéről. (i. m. 546.) Ld. még *Kovács E.* i. m. 396.

[89] Neve Tissot, 1863 tavaszán váltotta föl Victor Place-t, aki 1855—1863 között töltötte be posztját. Vö.: *Bossy* i. m. 15—16.

[90] Neve Tillos. Valószínűleg németországi neveltetése is hozzájárulhatott, hogy kevés megértést tanúsított Cuza diplomáciai manőverei iránt. Vö.: *Bossy* i. m. 21.

19. Kuzanak (Cuza) nem szabad megtudnia, hogy nekünk más eszközök is a rendelkezésünkre állnak. Ha kérésembe beleegyezik, azonnal értesítsen engem, hogy a transzport érdekében a szükséges intézkedéseket megtegyem. E célból már július 1-én Bukarestbe küldöm Telkesy ezredest, derék, bevált tüzérségi tisztet, akivel a fejedelem meghatalmazottja tárgyalhat. Telkesy mihelyt megérkezik Bukarestbe, egyenesen hozzád fordul.

1864. június 13.

P. S. A tárgyalás alatt a következő négy fázist kell a legszigorúbban és lelkiismeretesen betartani.
Az *első* arra a kérésre vonatkozik, hogy támogatást nyújtson nekünk, amiért mi kilátásba helyezzük Magyarország háláját, Olaszország és Franciaország elismerését. Ez alkalommal mindenféle fenyegetéstől tartózkodni kell.
A *második* azon a fenyegetésen alapszik, hogy ha ő minket cserbenhagy, és adott szavához hűtlennek bizonyul, akkor Olaszországgal minden bizonnyal, Franciaországgal pedig nagyon valószínűen elrontja kapcsolatait.
A *harmadik* szakasz azt a komolyabb fenyegetést jelenti, hogy ha a fejedelem vonakodik követeléseimet teljesíteni, kénytelen lennék politikai barátaimat s hazámat saját magatartásomról felvilágosítani, s minden dokumentumot és bizonyítékot a nyilvánosság elé tárni.
A *negyedik*, az utolsó és a döntő szakasz a nyílt szakítás életre-halálra, mivel ebben az esetben őt (Cuzát) mi Magyarország legártalmasabb és legveszélyesebb ellenségének kellene hogy tartsuk. —

Német nyelvű másolat (Seherthoss írása) fordítása

3

Klapka György — Alexandru Ioan Cuzanak

Párizs, 1864. június 15.

Fenség

Tizenöt esztendő telt el Világos gyászos napja óta, mely véget vetett Magyarország politikai létezésének. Azon vezetők közül, akik túlélték ezt a katasztrófát, és újrakezdték az 1849-es orosz intervenció által oly szomorúan félbeszakított művet, nekem tevékeny szerep jutott, ha nem mindannyiuk közül a legtevékenyebb.

E feladat teljesítése végett és Franciaország és Olaszország kormányainak bizalma által kitüntetve, két alkalommal kellett az Egyesült Fejedelemségekbe utaznom, először az 1859-es olaszországi hadjárat előtt, másodszor 1860—1861 telén, hogy itt Őfenségével tárgyaljanak arról a közvetett segítségről és támogatástól, melyet

kértünk* tőle. Őfensége szíves fogadtatásban kegyeskedett részesíteni, és a magyar ügy iránti rokonszenvvel teli ígéretei valamennyi dunai nép jobb jövőjének értékes** zálogaként maradt meg bennem.

Őfensége ugyanebben az értelemben nyilatkozott a Franciák Császárjához intézett levelében[91] is, melyet Ő kegyeskedett rám bízni avégett, hogy Párizsba való visszatérésemkor Őfelsége kezeibe juttassam, és amelynek utolsó szavai (kihúzva: a következők) ezek voltak:

„Megbízom Klapka*** Tábornokot, hogy részletesen ismertesse Őfelségével azon pontokat, melyekben megállapodtunk, és amelyek végrehajtása óvatos és energikus vezetéssel, amikor a körülmények majd megengedik, arra fog szolgálni, hogy véglegesen szavatolja minden dunai állam sorsát."

Őfensége eme világos, határozott biztosítékaiban bizakodva, jó magyar hazafiként úgy véltem, meg tudom sürgetni 1859-ben ama 25 000 puska[92] Galacra való elszállítását, melyeket nekünk szántak (melyeket a szövetséges kormányok bocsátottak rendelkezésünkre egy magyarországi felkelésre szánva)*. Abban a szilárd meggyőződésben cselekedtem így, hogy ezeket a fegyvereket sohasem lehet másként fölhasználni, mint a dunai országok közös érdekében, és különösen a mienkben.

A villafrancai béke után minden fegyveres kísérletet részünkről el kellett halasztani Ausztria ellen, és mi (a magyar bizottmány[93] tehát)* gondoskodtunk róla, hogy Őfensége teljhatalmú megbízottjával, Jean de Ballatschano [Ion Bălăceanu] úrral egy különleges egyezményt[94] kössünk ezen fegyverek utólagos alkalmazására vonatkozóan, és amikor később, az Őfelsége részére történt hivatalos átengedésük következtében ezen egyezmény érvényessége kétségbe vonatott, Őfelsége 1861. január 9-én[95] tökéletesen biztosított róla (a francia konzul[96] jelenlétében)* azt mondván

[91] Cuza—III. Napóleon, 1859. márc. 29. Egy-egy másolatát ld. OL R 295, 8., illetve R 295, 11. A másolatokon helymegjelölés nem szerepel, minthogy azonban az I. Klapka—Cuza egyezménnyel egy napon született, s azt Iaşi-ban kötötték (Vö.: *Emerit, M.*: Victor Place et la politique française..., 88.), a levelet minden bizonnyal a moldvai városban keltezték.

[92] A fegyverek számára vonatkozóan ez a harmadik változat. Kossuth először 30 000-ről beszél (ld. Irataim... I., 386.), majd 20 000-ről tud. (Ld.: Irataim... III., 68—69.) Vö.: *Koltay-Kastner Jenő* i. m. 104. és Brătianu, i. m. 122.

[93] Magyar Nemzeti Igazgatóság. Vö.: *Kossuth L.*: Irataim I., 238—240.

[94] L. a 65. jegyzetet.

[95] Iaşi-ban, a II. Klapka—Cuza egyezmény aláírásakor. A dokumentumot közölte *Emerit* i. m. 126—128., magyar fordítását ld. *Kossuth L.*: Irataim... III., 248—250. és *Ács T.*: A genovai lázadás 552—554. Egy másolata megtalálható az 1863 szeptemberében III. Napóleonhoz intézett memorandum csatolt iratanyagában. (R 295, 11. cs.)

[96] V. Place, ld. a 89. jegyzetet is.

* A csillaggal jelölt, zárójeles részek Klapka utólagos s.k. betoldásai.

* Klapka javítása, az eredeti szövegben igényeltük, követeltük (réclamions) szerepel.

** Klapka s. k. betoldása.

*** Klapka s. k. betoldása, eredetileg: a Tábornokot.

nekem, hogy mindig számíthatunk eme fegyverek jelentős hányadára abban a pillanatban, amikor a körülmények megengedik nekünk, hogy harcba bocsátkozzunk Ausztria ellen Erdélyben.

Őfensége meg fogja engedni nekem, hogy a legmélyebb tisztelettel kifejezzem Neki, minő fájdalmas megdöbbenést éreztem, amikor kis idő múltán Benzi[97] lovag tájékoztatott bennünket arról a változásról, mely Őfensége lelkében végbement ezen egyezség vonatkozásában. De még kínosabb meglepetés ért, amikor ama szavakról értesültem, melyeket bizonyos diplomáciai körökben hitelt érdemlőnek tartott kósza hír szerint Őfensége nemrégiben mondott volna. Ön, Nagyuram, azt állítják, azt mondta volna: „a magyarok ámítják magukat, ha (kihúzva: eme 10000 puskára) ezekre a puskákra számítanak, melyek egy napon inkább ugyanannyi magyar legyilkolására szolgálnának" — Nem, Őfensége nem ejthette ki ezeket a szavakat! Nem akarom elhinni és sohasem fogom akarni!

Három év óta nem bolygattuk ezt a fegyver-kérdést. Időszerűtlennek tetszett számomra, hogy visszatérjek rá, tekintettel arra, hogy egy magyarországi fölkelést csak Olaszországgal egyetértésben lehet és kell megindítani, és hogy mostanáig (törölve: Őfelsége Victor Emanuel király) az olasz kormány nem ítélte még eléggé előrehaladottnak az előkészületeket, hogy saját erőivel hadba szálljon Ausztria ellen.

Ma nem ugyanez a helyzet. Mind Olaszországban, mind nálunk meg vannak győződve róla, hogy a közös ellenséggel szembeni cselekvést tovább halogatni azt eredményezné, hogy erősebbé tennénk [ti. Ausztriát], és megfosztanánk magunkat ama esélyektől, amelyekre jelenleg számíthatunk. Elérkezett tehát a pillanat, amikor az Ausztria elleni felkeléshez kell nyúlnunk, hogy függetlenségünket visszahódítsuk.

Őfenségének magának kellett épp a közelmúltban elszenvednie az osztrák kormány beavatkozását az Egyesült Fejedelemségek belügyeibe. Bécsben az újságok szidalmakat és fenyegetéseket okádnak Őfensége személye ellen, és legutóbbi politikai intézkedéseit, melyeket Ő szükségesnek vélt foganatosítani országa érdekében, csalárdoknak és bitorlóknak minősítették.

Ebben a végső pillanatban fordulok Őfenségéhez sürgetőbben mint valaha, hogy Őt kérve kérjem, kegyeskedjék átengedni nekünk a szóban forgó fegyvereket. Mi azonnal hozzáfogunk elszállításukhoz az Őfensége beleegyezésével meghatározandó helyekre az erdélyi határ mentén levő erdőkben és hegyekben.

Senkinek sem áll érdekében inkább, mint nekem és barátaimnak, hogy gondosan megőrizzük e művelet titkát. Őfensége is bízhat szavamban: semmi sem fog kiszivárogni ama intézkedésekből és közvetett támogatásból, melyet Ő kegyeskedik nyújtani nekünk, sem Ausztria elleni háborúnk előtt, sem utána. Őfensége tehát egyáltalán nem teszi ki magát annak, hogy általunk kompromittálódik.

[97] Benzi, Raffaele, egy időben Kossuth megbízottja Torinoban (ld. *Koltay-Kastner* i. m. 229.), korábban Szardínia küldötte (komisszáriusa) a román fejedelemségekbeli politikai állapotokat kivizsgálni hivatott Európai Bizottságban (Commission Européenne) Vö.: *Marcu* i. m., 106. Jó kapcsolatokat tartott fenn román politikusokkal is, különösen Dumitru Brătianuval (Vö.: *Cretzianu, Al.*: Din arhiva lui Dumitru Brătianu, II. köt., 217., 227—230)

Mi csupán azt kérjük Őfenségétől, amit még maguk az osztrákok is megadtak a lengyeleknek Galíciában felkelésük első időszakában: azt a lehetőséget, hogy némi közlekedést létesítsünk a Fejedelemségeken keresztül, és a legnagyobb titoktartással és csendben összegyűjtsük a fegyvereket, melyekre szükségünk van.

Jelen levelet gróf Arthur Seherthoss fogja átnyújtani Önnek, egyik régi fegyvertársam, bizalmas barátom, aki száműzött, mint magam is. Ő ugyanakkor föl van hatalmazva, hogy megadjon Őfenségének minden kívánatos felvilágosítást, és hogy megegyezzen azzal a személlyel, akit Őfensége kijelöl, hogy megállapodjanak a részletekben és a (törölve: körülmények által igényelt) vállalkozás természetéből eredő óvatossági rendszabályokban.

A most kínálkozó alkalom talán (hosszú ideig)* az utolsó Magyarország, Erdély és Horvátország számára, hogy közös igájukat lerázzák — és a többi dunai ország számára is az utolsó, hogy elhárítsák (törölve: későbbi) esetleges a német vagy az orosz elem általi elnyeletésük veszélyét. Ön az, Nagyuram, aki a Duna mentén a helyzet kulcsát a kezében tartja, és a kockán forgó roppant érdekek fölött határoz. Őfenségén múlik a választás ama alternatíva között, hogy országai határa mentén egy ellenséges és fenyegető kormányt őriz-e meg, vagy hálás szomszédok megteremtését segíti elő, akik testvéri szövetséget óhajtanak kötni Romániával, jövőjük kölcsönös garanciájaként.

Nagyon is bizonyos, hogy a passzív ellenállást, melyet Magyarország Ausztriával szemben mindmáig tanúsított, nem lehetne tovább folytatni úgy, hogy ez ne döntse az országot teljes erkölcsi és anyagi romlásba. Magyarországnak rövidesen nem lesz más választása, mint a nyílt harc, vagy a bécsi dinasztiával való kiegyezés. Ha, amitől isten óvjon, Őfensége megtagadja tőlünk közvetett támogatását (törölve: és kegyes jóindulatát) a felszabadítási kísérletben, melynek kötelessége ránk hárul, és ha eme visszautasítás folytán országunk arra kényszerülne, hogy lemondjon legszentebb és legdrágább törekvéséről, nem tudván sikerrel megindítani a fegyveres harcot — nem maradna más választás számára, mint hogy békét kössön Ausztriával. Ebben az esetben Olaszország is arra kényszerülne, hogy jobb időkre halassza Velence felszabadítását, békepolitikát folytasson, és diplomáciai tranzakciókba bocsátkozzék, hogy ne fecsérelje el haszontalanul pénzügyi erőforrásait. Bizonyos, hogy egy ilyen helyzet szerencsétlen következményei nem kevésbé sújtanák a román nemzetet, mint a magyart.

Kegyeskedjék Őfensége a történelem ítéletére gondolni, mely csalhatatlanul megnyilatkozna az ellen, aki visszautasítva a Gondviselés által számára kijelölt szép szerepet s ama alkalmat, hogy örökre dicsőségessé tegye nevét, és készakarva e két (törölve: vitéz nemzet) bátor nép szabadságára és jövőjére nézve ilyen gyászos eredményt idézne elő.

* a zárójeles rész Klapka s. k. beszúrása

De semmi sem hatalmaz fel arra, hogy egy ilyen eshetőségre gondoljak, ellenkezőleg, teljes bizalommal viseltetek ama határozat iránt, melyet mély hazaszeretete és félre nem érthető ígéreteinek emléke hozatnak majd Őfenségével.

Ezzel a bizalommal esdekelve kérem Őt, hogy kegyes fogadtatásban részesítse képviselőmet, gr. A. S.-t, és van szerencsém legmélyebb tiszteletemet kifejezni iránta.

Párizs, 1864. június 15.

Francia nyelvű levélmásolat (gróf A. Seherthoss írása és Klapka György s. k. betoldásai) fordítása.

4

Rejtjelek Gr. A.[rthur] S.[eherthoss] részére

I. Tulajdonnevek

Balatschano,[98] Jean	Sigismond	—	50
Gogolitschano[99]	Reynier	—	51
P^ce^ Couza[100]	Oszwald	—	52
P Stourdza,[101] Gregoire	Andrée	—	53
Golesko Nicolas[102]	Charles	—	60
Golesko Etienne[103]	Louis	—	64
Golesko Alexandre[104] (fekete)	Bernard	—	65
Golesko Alexandre[105] (szőke)	Bertram	—	67

[98]Bălăceanu, Ion (1828—1914), havasalföldi román politikus. 1849-ben — Bălcescu ösztönzésére — belépett a magyar hadseregbe(*N. Bălcescu:* Opere IV. Corespondenţă (kiad.: *G. Zane*), Buc., 1964. 173.), bekerült Bem vezérkarába, s a tábornok segédtisztjévé nevezték ki (*Vitcu, D.:* Diplomaţii Unirii, Buc., 1979., 190.). A magyar—román együttműködés meggyőződéses híve, Klapka barátja.

[99] Kogălniceanu, Mihail ld. a 86. jegyzetet.

[100] Cuza, Alexandru Ioan (1820—1873), 1859—1866 között az Egyesült (Dunai) Fejedelemségek uralkodója.

[101] Sturdza, Grigorie M. (1821—1901), Mihai Gr. Sturdza moldvai uralkodó (1834—1849) fia. Előbb ezredes a cári hadseregben, majd (Muhlis pasa néven) török tábornok, végül konzervatív román politikus, Cuza egyik legnagyobb hazai ellenlábasa. Vö.: *Berceanu, Barbu:* Aspecte ale luptei politice pentru Unire. Candidatura lui Grigorie M. Sturdza la domnia Moldovei (1859), Revista de istorie, 1984. 2. sz., 167—184.

[102] Golescu, Nicolae (1810—1877), román politikus, Constantin (Dinicu) Golescu fia.

[103] Golescu, Ştefan (1809—1874), az előbbi testvére.

[104] Golescu, Alecsandru (Negru) (1819—1881), Gheorghe (Iordache) Golescu fia, az előbbi kettő unokafivére. Karacsay egyik levelében „Kondor" néven említi (Karacsay—Klapka, Konstantinápoly, 1859. máj. 10., OL R 295, 6. d.). Ő volt közülük a „legradikálisabb".

[105] Golescu, Alexandru (Albu) (1818—1873), Ştefan és Nicolae testvére. A román történelemben játszott szerepükről ld. újabban: *Iordache, Anastasie:* Goleştii. Locul şi rolul lor în istoria României, Buc., 1979.

Rosetti[106]	Matthias	—	70
Cretzoulesko Demitri[107]	Michel	—	71
Cretzoulesko Nicolas[108]	Adolphe	—	72
A fejedelem kabinetfőnöke[109]	Ferdinand	—	73
Hadügyminiszter[110]	Jean	—	74
Belügyminiszter[111]	Ladislas	—	75
Franciaország konzulja Bukarestben[112]	Hugo	—	22
Oroszország konzulja Bukarestben[113]	Martin	—	33
Olaszország konzulja Bukarestben[114]	Victor	—	44
Ausztria konzulja Bukarestben[115]	Norbert	—	55
Anglia konzulja Bukarestben[116]	Pascal	—	66
Poroszország konzulja Bukarestben[117]	James	—	77
Olaszország galaci konzulja[118]	François	—	88
A magyarok	Paul	—	90
A lengyelek	Virgin	—	92
Oroszország	Lambert	—	93
Ausztria	Northon	—	94
Olaszország	Rombo	—	95

[106] Rosetti, Constantin Alexandru (1816—1885), a havasalföldi, polgári érdekű városi (kereskedő, kézműves, értelmiségi) rétegek soraiból rekrutálódó liberálisok (a „vörösök") egyik vezéralakja és (I. Brătianuval együtt) talán legjellegzetesebb képviselője, a *Românul* c. lap főszerkesztője. (A két román fejedelemség vezető rétegeinek összetételével és jellegével bővebben foglalkozom „A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl (1821—1860)" c. tanulmányomban (Kortárs, 1984. 5. sz.) és „La naissance de la génération des réformes roumaine" c. dolgozatomban (Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae, Sectio Historica, tomus XXIII. Bp. 1983. 77—95.

[107] Ld. a 33. jegyzetet.

[108] Az előbbi öccse, foglalkozására nézve Párizsban végzett orvos.

[109] Beyne, Arthur Baligot de, ld. a 84. jegyzetet.

[110] Iacovachi, Ilie (?) tábornok.

[111] Az 1863. okt. 11. és 1865. jan. 26. között hivatalban levő Kogălniceanu kormányban a belügyi tárcát is maga a miniszterelnök birtokolta (1863. okt. 11. és 1864. júl. 19. között). Vö.: *Zub, Al.*: Mihail Kogălniceanu 1817—1891. Bibliografie, Buc., 1971. LII. 1., így valószínű, hogy Klapkáék Ioan (Iancu) Marghiloman bukaresti rendőrfőnökre gondoltak.

[112] Tillos, ld. a 90. jegyzetet.

[113] Offenberg báró.

[114] Strambio.

[115] Eder, Karl von, tisztségét 1856—1869 között töltötte be. Felesége román nő volt: Elise, Alexandru Neculescu és Maria Kreţulescu lánya (*Bossy, R. V.*: L'Autriche et les Principautés-Unies, 4., 10. jegyzet).

[116] Green, John.

[117] Személyét nem sikerült azonosítanom, egy adat szerint 1860 decemberében M. de Saint Pierre állomásozott a román fővárosban (*Bossy, R. V.*: L'Autriche et les Principautés-Unies, Buc., 1938., 90—91.) Egy másik adat (*Uő.*: Agenţia diplomatică... 314.) arról tudósít, hogy a görög kolostorok államosítása ügyében a Kogălniceanu-kormány döntésének kedvező jelentést küldött Berlinbe.

[118] Ld. a 68. jegyzetet.

Franciaország	Allard	—	96
Anglia	Pirker	—	97
Törökország	Pierre	—	98
Én (magamról *harmadik személyként* beszélve)	Ernest	—	100
Én (*kizárólag* „mondatokból" álló sürgöny aláírása)	Emannuel	—	200
Én („mondatok" *nélküli*, vagy csupán részben [mondatok nélküli] sürgöny aláírása)	Egbert	—	300
Magyarország	Baida	—	350
Erdély	Bolisko	—	400
Braila	Belm		410
Galatz	Galuda	—	420
Jassy	Jasima	—	430
Bukarest	Bukno	—	440
Constantinopel	Colipand	—	450
Fiume	Filard	—	460
Horvátország	Coralla	—	470
Szerbia	Sello	—	480
Garibaldi[119]	Harry	—	490
Kupa	Johnston	—	500
Zsurmay	Godfrey	—	550

Eredeti francia nyelvű irat fordítása

5

Seherthoss — Klapkának

Konstantinápoly, 1864. június 26.

Kedves Tábornokom

Tegnap reggel hét órakor ideérkezvén, még egyszer áttanulmányoztam J. Fazy[120] úr Önnek címzett levelét, és nagy csalódással kellett rádöbbennem, hogy az egyáltalán nem fog hasznos szolgálatot tenni nekem a kölcsönre vonatkozó tárgyalások

[119] Garibaldi, Giuseppe (1807—1882), olasz szabadsághős.

[120] James Fazy radikális svájci politikus, az 1850-es évek végén a genfi kanton államtanácsának elnöke. Érdekkörébe tartozott a *Banque Générale de Suisse*, melynek Klapka sokáig tisztviselője volt. Fazy szoros érdekszövetségben állt a párizsi *Crédit Mobilier*-vel, melynél viszont III. Napóleon unokafivére, Jerôme Napoleon herceg volt érdekelt. Amikor, A. I. Cuza megbízásából, a iaşi francia konzul, V. Place 1860 elején Párizsba utazik, hogy a fiatal román állam részére kölcsönöket szerezzen, többek között a Crédit Mobilier de Paris képviselőivel is tárgyal. Így Klapka és J. Napóleon keleti terveit (svájci és francia) gazdasági megfontolások is árnyalják. Vö.: *Klapka Gy.*: Emlékeimből, Bp., 1886., 411—412.; *Lengyel* i. m. 25.; *Marcu, Al.*: Conspiratori şi conspiraţii... 134., 136—137.; *Emerit, M.*: Victor Place et la politique française, VIII. fej., 111.; *Zane, G.*: Studii, Buc., 1980., 160., 183., 223.; *Koltay-Kastner* i. m. 25., 53., 61.

megkezdéséhez. J. Fazy úr ebben kifejezetten azt írja, hogy „a Svájci Általános Bank rövidesen *megküldi* a kölcsön feltételeit Cuza hercegnek", és Önt csupán arra kéri, hogy a fejedelemségekben élvezett befolyása révén támogassa a szóban forgó tervet.

Mit kell tehát válaszolnom, ha megkérdeznek, miért nem hoztam el én magam ezeket a feltételeket? Legyen szíves nekem a lehető leggyorsabban pontos utasításokat küldeni. Talán leginkább azt szeretném, ha a S.[vájci] Á.[ltalános] Bank egyenesen Bukarestbe (poste restante) küldené a kölcsön feltételeit, hogy átnyújthassam a moldva-oláhországi kormánynak.

Találkoztam Lebel[121] úrral, és át kellett neki adnom a Gropplernek szóló levelet, ez utóbbi vidéken tartózkodván, egy napi járóföldnyire innét. Madame Groppler Krakkóban van. Negri úr is távol van; ő Bukarestbe ment a herceggel.

Minthogy ezen túl nem tudtam semmit sem tenni a pénzügyi művelet érdekében, melyet folytatunk, meglátogattam a diplomáciai testület néhány tagját, akiket régóta ismerek. Szereztek számomra egy meghívót arra a nagy ünnepségre, melyet Aali[122] pasa rendezett tegnap este Bebekben levő vidéki házában, a Szultán születésnapjának tiszteletére, és bemutattak Őfenségének.

Ez az ünnepség káprázatos volt. Itt néhány politikai értesülést gyűjtöttem, melyek, ha közvetlenül nem vonatkoznak is a mi pénzügyi műveletünkre, mégis némi érdekkel bírnak, és engedelmet kérek, hogy vázoljam Önnek őket.

Cuza fejedelem, aki attól félt, hogy államcsínye[123] Ausztria és Oroszország részéről intervenciót von maga után, a Porta szentesítésének elnyerése végett jött ide, s ez *teljes mértékben* sikerült neki, Franciaország ebbeli szilárd támogatását élvezve. Eljárását igazolandó, levelet intézett valamennyi nagyhatalomhoz, és jelenleg a fejedelem jogosan reménykedhet egy számára kielégítő megoldásban. Ennek bizonyítékául s ugyanakkor némely román diplomáciai megbízottak ügyetlenségének bizonyítására egy beszélgetést fogok idézni Önnek, melyre tegnap este, Aali pasa ünnepségén került sor.

Negri úr elutazván, Bordeanu[124] urat hagyta itt a fejedelemségek diplomáciai megbízottjaként. Bordeanu úr tegnap este találkozott a porosz követség tanácsosával,

[121] Konstantinápolyi pénzember. Vö.: Klapka 1860—61-es könyvelését. („Affaires des Principautés 1860—61, Comptabilité" OL R 295, 2. cs., 3. d., 8. t.), ahol többször is szó esik „Lebel & Co."-ról.

[122] Török külügyminiszter.

[123] Cuza és miniszterelnöke 1863 decemberében államosította a fejedelemségek területén levő görög monostorokat, ami nagy diplomáciai vihart váltott ki, de egyszersmind komoly nézeteltéréseket eredményezett a „garantáló hatalmak" között, csakúgy, mint Cuzának az agrárreform keresztülvitele érdekében végrehajtott 1864. május 2/14-i államcsínyének megítélése. Az ezekkel kapcsolatos diplomáciai viszályok elsimítása céljából 1864 májusában nemzetközi konferenciát hívtak össze, ahol Cuzának is meg kellett jelennie, de — főként a francia diplomácia segítségével — sikerült elfogadtatnia intézkedéseit. (A görög kolostorok kérdéséről ld. bővebben *Xenopol, A. D.*: Istoria românilor din Dacia Traiană XIII. köt., 3. kiad., Buc., é. n., 176—248. és *Bossy, R. V.*: Agenţia diplomatică... 73—96. A román uralkodó konstantinápolyi utazásáról *Xenopol* uo. XIV. köt., 15—19. és *I. Rădulescu-Valasoglu* i. m. 158—163. Vö.: *Bossy, R. V.* i. m. 355—357.

[124] Bordeanu, Nicolae, Costache Negri titkára, távollétében helyettese.

aki gratulált neki a kedvező fordulathoz, melyet Cuza fejedelem ügye vett, s azt mondá neki, „el vagyunk ragadtatva". B. úr vidáman válaszolá: „igen, teljes egyetértésre jutottunk a *Portával*, és most *fütyülünk* a többire." A másik teljesen elképedt ettől a választól, s azt mondta, nem tűri, hogy ilyen hangnemben beszéljenek vele, és magánál a saját követénél fog panaszt emelni, ami meg is történt, B. úr megkésett bocsánatkérései ellenére. — Negyedórával később Brassier[125] gróf megszólította B. urat, és úgy kioktatta, mint egy iskolásgyereket. — Vajon Bordeanu úr ennyire ügyetlen ember, vagy szándékosan használta ezt a hangnemet? — nem tudom.

Holnap délben Galacba utazom egy francia tengerjárón, s úgy gondolom, hogy jövő hónap 5. táján leszek Bukarestben. Távirat útján fogom értesíteni Önt érkezésemről, és remélem, sikerül Önnek megegyezni a Svájci Ált.[alános] Bankkal, hogy feladatomat megkönnyítse.

Fogadja, kedves Tábornokom, legőszintébb érzelmeim ismételt kifejezését és teljes odaadásomat.

A. S.

Ui. Hétfő reggel. Úgy tűnik, hogy a samosi hercegnő[126] (Samos kormányzójának[127] felesége) sokat tesz itt a politikában[128] és jó oka van rá — *csengő* okokból. Azt mondják, ő működött itt Cuza érdekében, ami sok pénzt jövedelmezett számára. A tegnapelőtti ünnepségen tiszteletét tette. Bemutattak neki, s én nagyon jól ismerem a sógorát, Aristarchit,[129] Törökország berlini követét.

Brassier St. Simon úr tegnap este vacsorára hívott. Bukaresti utazásomról beszélve azt mondtam, hogy egy spekuláció (telekvásárlás) ügyében megyek oda, amit a Svájci Á.[ltalános] Bankkal egyetértésben teszek. „Sajnálom — mondta ő —, hogy nem a Klostergüter* jelzálogkölcsön, amellyel Ön foglalkozik, mivel ez kapóra jönne számunkra." A jelek szerint tehát, legalábbis bizonyos körökben, itt kívánják, hogy ez a kölcsön nyélbeüttessék.

Eredeti francia nyelvű levél fordítása.

* kolostori javak (német)

[125] Brassier de St. Simon, Poroszország konstantinápolyi követe.

[126] Eurydice Aristarchi (Pitzipio).

[127] Aristarchi, Miltiade (1808—1893).

[128] Sir Henry Bulwer konstantinápolyi angol követtel való kapcsolata a török főváros társasági életének kedvelt témája volt. Ld.: *Sturdza, Mihail Dimitri:* Grandes familles de Grèce d'Albanie et de Constantinople, Paris, 1983., 219. Vö.: *Bossy, R. V.* i. m. 74., 83.

[129] Aristarchi, Jean (1821—1897).

6

Seherthoss — Klapkának

Bukarest, 1864. július 7.

Kedves Tábornokom,

Kihasználom az alkalmat, hogy De Gresti[130] úr nemsokára eltávozik, és megteszem Önnek első jelentésemet utazásomról és itt szerzett benyomásaimról.

Ön kapott tőlem egy levelet, melyet a konstantinápolyi kikötőben adtam volt postára, pénzeslevélben, múlt hónap 27-én; aztán egy táviratot Galacról, folyó hó elsején keltezve és végül egy táviratot, melyet Strambio lovag közvetítésével küldtem Önnek.

Miután július 2-án délután ide megérkeztem, azonnal fölkerestem Olaszország főkonzulját, és átadtam neki az Ön levelét. Strambio úr nagyon jóakaratúlag és kedvesen fogadott.[131] Rögtön meggyőződhettem róla, hogy tökéletesen ismeri a helyzetet s az embereket ebben az országban, s neki köszönhetően késedelem nélkül tájékozódtam.

Frigessy [Frigyesy] letartóztatása — melyre érkezésem előtt nyolc nappal került sor — erősen fölkavarta a kedélyeket Bukarestben, a Fejedelem és kormánya pedig igen kevés jóindulattal viseltetett honfitársaink iránt. Ilyen körülmények között tehát kötelességemnek tartottam, hogy mielőtt bármiféle lépést tennék, új utasításokat kérjek Öntől. Ezt folyó hó 3-i táviratomban megtettem.

Először azt fogom elmondani, Tábornok, amit a Frigessy [Frigyesy] ügyről tudok. Már Z[surma]y úr beszélte nekem, hogy közölték vele: egy bizonyos Frigessy [Frigyesy] érkezett Jassyba, aki azt mondta, ötezer ember számára akar szállást előkészíteni, akik Ausztria ellen vonulnak majd, stb. K[upa]-nak nem sokkal később volt találkozója Keresztényivel [Keresztély][132] [Santás — Sánta] — aki jelenleg szintén le van tartóztatva — s ez beszélt neki Frigessyről [Frigyesy], azt mondván *„ez egy másik párt, mint az önöké"*, mely ezt a zendülést előkészíti. — Ami Frigessi [Frigyesy] letartóztatásának részleteit illeti, Ön valószínűleg megtalálja Strambio úr kormányának írt jelentésében és jobban, mint ahogy én közölhetném Önnel. Következésképp arra szorítkozom, hogy a lényeget mondjam el, ezek szerint semmit sem találtak, ami arra vallana, hogy kapcsolatban álltunk vele, ellenkezőleg, papírjaiból kiderül, hogy Frigessy [Frigyesy] Londonból, Mazzini pártjától kapta az utasításokat és a pénzt. A

[130] Személyéről közelebbit nem sikerült kiderítenem, valószínűnek látszik, hogy a bukaresti szárd külképviselet egyik munkatársa.

[131] Vö.: Strambio—Klapka, 1864. júl. 8., OL R 295, 9. d., 22. Ebből kiderül, hogy a gróf igen jó benyomást tett rá: „Volt alkalmam rá, hogy értékeljem barátja és honfitársa erényeit, és meg vagyok győződve róla, hogy sok jót tehet itt majd. Nagyon kívánatos lenne, hogy minél tovább itt maradjon. . . " uo.

[132] Magyar emigráns századosi, majd őrnagyi rangban, nevét Keresztély és Keresztélyi formában is írták, de Sánta néven is szerepelt, többnyire Bákóban (Bacău) élt. Frigyesy egyik legközvetlenebb munkatársa. Vö. *Duzinchevici* i. m. 87., 89. és *Pop, Aug. Z. N.:* Catalogul corespondenţei lui M. Koğlniceanu, Buc., 1959., 136.

jelek szerint egy följegyzés is található benne, melyben ez áll: „hogyha Klapka *kitart* álláspontja mellett, hogy elutasítja a parancsnokságot, Türr kapja meg azt."[133] Garibaldi is szerepel itt, de úgy tűnik, ő inkább *jókívánságait* fejezte volna ki, mintsem határozott ígéretet tett volna. Hogy van-e valami komoly Frigessy [Frigyesy] üzelmeiben? *Kinek* a megbízásából működött valójában? nem tudom, de az nagyon világosan látszik, hogy esztelenül cselekedett, s én boldog vagyok, hogy semmi sem támasztja alá, hogy Frigessy [Frigyesy] az Ön ügynöke, mivel ez a körülmény remélni enged, hogy mégis végrehajthatjuk tervünket, és van esélyünk a sikerre.

A fejedelem és környezetének ingerültsége egyébként könnyen érthető, ha az ember tudja, hogy Frigessyről [Frigyesy] jelezték a román kormánynak, hogy esetleg Cuza fejedelem életére törne — a vád szerintem persze nem áll szilárd alapokon, éppen olyan egzaltált, amilyennek az ember Frigyesyt gyanítja. Ami különben kormánykörökben még több rossz vért szült a magyarok ellen az az, hogy ez a veszett mind szóban, mind írásban mély megvetéssel beszélt a román fajról. Ő tehát pontosan az ellenkezőjét cselekedte a megbékélés és testvériség ama alapelveinek, melyeket Ön tűzött zászlajára! — Első felindulása elmúltával a fejedelem méltányosabban nyilatkozott a magyarok irányában. Állítólag azt is mondta volna, hogy egyáltalán nem hagyja cserben az elnyomott nemzetek igazságos ügyét, csak azt nem tudná megengedni, hogy őt meggondolatlanul bonyodalmakba sodorják, melyek a trónjába kerülhetnek. Néhány nappal később a hivatalos lapban megjelent egy cikk, amely ugyanezt a témát variálja, valamelyes szimpátiával beszélve a magyar és lengyel nemzetről. A következtetés arra utal, hogy Románia ugyanaz kíván lenni e két nemzet számára, „ami Szardínia is volt Itáliának", azzal a feltétellel azonban, hogy független államként kezelik, és előzőleg megegyeznek vele.

Anélkül, hogy túl nagy hitelt adnék e beszéd őszinteségének, egy bizonyos mérséklet érdemét mégsem lehet elvitatni tőle, és talán megengedhető a fejedelem ama vágyára következtetni belőle, hogy nem akar teljesen szakítani az európai liberalizmus ügyével. Ezt a feltételezést az támasztja alá, hogy a fejedelem több ízben és fennhangon panaszkodott, hogy a magyarok nem akkreditáltak diplomáciai megbízottat melléje, mint a lengyelek,[134] aki tájékoztatná a dolgok állásáról, és akivel szükség esetén megegyezhetne.

Mihelyt a helyzetet megismertem, nem maradhatott több kétségem afelől, hogy a pillanat igen kedvezőtlen ahhoz, hogy tárgyalásba bocsátkozhassak a fejedelemmel. Őfensége ingerültsége túlságosan tartós, a magyarok irányában fölébredt gyanú pedig túlságosan friss volt ahhoz, hogy jó eredményben reménykedhessek. Úgy határoztam tehát, hogy semmit sem teszek mindaddig, míg újabb értesítést nem kapok Öntől. — De vajon ezért le kell-e mondani terveinkről? Úgy hiszem, hogy *nem*, s ezt a

[133] Vö. *Duzinchevici* i. m. 91.

[134] A lengyel megbízott egy krakkói származású orvos: Teofil Glück, aki egyúttal a román fejedelem háziorvosa is volt (*Bossy* i. m., 66.) Személyére és tevékenységére ld. még *Duzinchevici* i. m. 15—19., 23—25., 32., 34., 36., 40., 43., 48—56., 62—68., 70., 72—74., 77., 79—81., 87—88., 90—91., 93—94., 96.

meggyőződést ugyanazon, folyó hó 3-án feladott táviratomban közöltem Önnel, melyben újabb utasításokat kértem Öntől. Jóllehet, belátom annak szükségességét, hogy nagy óvatossággal kell eljárnunk, a Frigessy [Frigyesy] incidensben egyáltalán nem látok komoly akadályt az Ön tervei folytatására; épp ellenkezőleg, ez az incidens bizonyos pontig még *segíthet* is bennünket, ha ki tudjuk aknázni.

Íme, néhány szóban a gondolatmenetem, melyben Strambio úr is teljes mértékben osztozik. Cuza fejedelem ma *abszolút* úr módjára kormányoz a Fejedelemségekben, és *nincs* az országban olyan párt — még az ellenzék beismerése szerint sem —, mely jelenleg megkísérelhetné uralmát megdönteni. A fejedelem, aki Konstantinápolyból való visszatérése óta erősebb, mint valaha, hadserege és a parasztok segítségével minden forradalmi kísérletet könnyedén eltaposna. Tehát mi sem reménykedhetünk semmiféle sikerben, erről mélyen meg vagyok győződve, ha előzetesen nem egyezünk meg vele. Az Ön tervei, Tábornok, melyek elvileg és kezdettől fogva egy ilyen megegyezésen alapulnak, szerencsére tehát teljes összhangban állnak a helyzettel, és semmi akadálya annak, hogy Ön fölhatalmazzon a tárgyalások megkezdésére, első utasításai szellemében, azon módosítások kivételével, melyeket a körülmények szükségessé tesznek. — Ebben az esetben az Ön levelét késedelem nélkül átadnám a fejedelemnek, és körülbelül a következő beszédet intézném hozzá: Nyomatékosan rámutatnék azon *államérdekekre*, melyeket Ön levelében kidomborít, és ama *félre nem érthető igéretekre*, melyeket *tettek* volt nekünk; igyekeznék bebizonyítani neki, hogy *mi* egyáltalán nem érdemlünk szemrehányást amiatt, hogy tudtán kívül az ő kárára akartunk működni, hanem mi vele *egyetértésben* kívánunk cselekedni, éppúgy az *ő* érdekében, mint a *miénkben;* hogy Önt *nem* akarhatják felelőssé tenni Frigyesy őrültségéért és bűnösségéért — *feltéve*, hogy Frigesi [Frigyesy] tervei valóban bűnösek *voltak* — bűnösségéért, mondom, néhány esztelenségéért, hanem épp ellenkezőleg, a londoni komiték[135] ezen üzelmei (a fejedelem fél tőlük és mindenekfelett gyűlöli őket) még egy okkal több kell, hogy legyen számára, hogy őszintén kezet nyújtson Önnek, ami nélkül személye állandóan egész Európa szélsőséges pártjai támadásainak célpontja marad; s minthogy a fejedelem gyakran dicsekszik azzal, hogy ő a napóleoni eszmék képviselője keleten, a császár helytartója, aki az ő példájából merít, aki Frigessy [Frigyesy] letartóztatása után ugyanabban a szellemben lép fel Magyarországgal szemben (mutatis mutandis), mint III. Napóleon járt el Olaszossággal szemben az Orsini merénylet[136] után. — Megjegyezhetem Őfelségének, hogy jelenleg annál is kevésbé kockáztatja, hogy kompromittálja magát velünk, mert az a határozottság, melyet kormánya ama Magyarországgal szembeni, az ellenségeskedés határát súroló cselekedete során tanúsított, a fejedelmet gyanún felül állónak tüntetné fel a hatalmak szemében, amennyiben — közvetlenül utána — szabad kezet engedélyez Önnek. — Ez a beszéd talán nem hatna sikertelenül a fejedelem lelkére.

[135] A szálak Giuseppe Mazzinihoz vezettek, aki ebben az időben Londonban élt. Az 1864-es olasz—magyar—lengyel készülődésekről ld. *Koltay-Kastner* i. m. 242—250. Vö. *Marcu*, i. m. 330., 331., 332., 333.

[136] Vö. *Renouvin, Pierre:* Histoire des relations internationales, V. köt. (Le XIXe siècle), Paris, 1954., 320—321.

Arra kérem, kedves Tábornok, hogy távirat útján tájékoztasson, ha helyesli az általam javasolt irányvonalat. Igenlő válasz esetén legyen szíves fölhatalmazni, hogy elfogadhassam azokat a fegyvereket, melyeket *kölcsön címén* kérek a fejedelemtől, esetleg azzal az ígérettel, hogy később Turinban kijárjuk, hogy számukat *megkétszerezzék;* ez óvatossági intézkedés részemről, mivel hallottam, hogy a román kormány szakadatlanul fegyvereket vásárol,[137] s ez azt bizonyítja, nem úgy ítélik meg, hogy túlságosan sok van belőlük.

Mégis van egy körülmény, mely arra bír bennünket, hogy erre az itt már oly sikamlós területre rendkívüli óvatossággal lépjünk, s megkettőzzük erőfeszítéseinket, hogy biztosítsuk magunknak a sikert, s ez az a hirtelen és teljes fordulat, mely a múlt hónap közepe táján Ausztria és Cuza fejedelem kapcsolataiban bekövetkezett, melyről Önnek már van tudomása. A szívélyesség és bizalmasság ama tanújelei, melyeket Cuza fejedelem és Ausztria internunciusa[138] Konstantinápolyban váltott egymással, csak még jobban valószínűsítik, hogy kölcsönösen jószomszédi viszonyt ígértek egymásnak, ha nem némileg többet is. Következésképpen óvatosabbnak kell lennünk, mint valaha, nehogy szakadékba zuhanjunk, és nagy szükségünk lenne — a fejedelem *őszinteségének* biztosítására — arra, hogy ígéreteket tehessünk neki, s ezek biztonsága vonatkozásában éppúgy képesek legyenek megnyugtatni, miképpen alkalmasak legyenek arra, hogy ambícióit kielégíthessék. Ami ezen utóbbi pontot illeti, Ön tanulmányozni fogja, mivel kecsegtethetnénk ezt a Fenséget, vagy az én felelősségemre bízza, fenntartva magának azt a jogot, hogy a lépés után engem meghazudtoljon. De ami az elsőt illeti, életbevágóan fontos lenne, hogy maga a francia kormány által írt pár sor helyett, legalább Napóleon hercegtől szerezhetnénk egy levelet, mely olyan értelemben lenne fogalmazva, hogy csillapítsa Cuza fejedelem rettegését, tekintettel ama következményekre, melyeket egy osztrák—orosz invázió jelentene számára.

Saját itteni helyzetemről annyit: semmi sem járulna jobban hozzá, hogy a fejedelem jól fogadjon és elnyerjem bizalmát, mintha valóban és komolyan tárgyalhatnék vele a kölcsönről, minthogy ez a kölcsön jelenleg a legfontosabb elfoglaltsága.

Azt, hogy az emberek általában minő fontosságot tulajdonítanak eme kölcsönnek, s azok különösen, akik Cuza fejedelem javát akarják, Ön megítélheti azokból a szavakból, melyekkel Poroszország konstantinápolyi követe megbízott, hogy jelentsem Őfenségének: „Mondja meg a fejedelemnek — mondta gr. Brassier St. Simon —, nagyon tanácsolom neki, vegye föl a kölcsönt, és minden áron, s végezzen a klérussal, mivel a fejedelem számára egyáltalán nem a pénzkérdésben rejlik a fontosság, hanem a *politikaiban;* Oroszországnak, ha időt hagynak számára, sikerülni fog újból fölborítani a jelenlegi megegyezést, mivel nagyon érdekelt ebben, minthogy a Fejedelemségek, legalábbis Moldva, jövőbeni örökösének tekinti magát." — Sajnos, úgy látom, hogy ez az esély kicsúszik a kezeim közül. Tillos úr, Franciaország

[137] Vö. *Emerit, M.:* Les complots polonais et hongrois..., 234., 237.

[138] Prokesch-Osten, Anton von; tisztségét 1855—1871 között töltötte be.

főkonzulja — akinél úgy gondoltam, hogy udvariassági látogatást kell tennem, és aki szinte indiszkrét módon kérdezgetett, hogy megtudja pénzügyi vagy ipari működésem természetét, melyet itt folytatni akarok, beszélt nekem egy bizonyos M[orel] úrról (a neve kiesett emlékezetemből), aki a közelmúltban érkezett Bukarestbe a Crédit mobilier de France megbízásából, s kapcsolatban áll James Fazy úrral. Feltételezhető, hogy ez az úr a vivője a kölcsön feltételeinek, akit Fazy úr ama levele szerint, amelyet Ön adott át nekem, ide kellett küldenie. Amennyiben így áll a dolog, részemről teljes meghazudtolás lenne, ha e tárgyalások megbízottjának gondolnám magam. Ez rendkívül sajnálatos, de kötelességemnek tartanám, következésképpen, hogy ebben a tekintetben minden intézkedéstől tartózkodjam.

Ami azokat a személyeket illeti, akiknek bármily kevéssé *észrevehető* befolyása volna a fejedelem döntéseire, ilyen *nem* létezik. Mégis kívánatos lenne biztosítani magunknak Gogolitschano [Kogălniceanu] és Baligot úr jóakaratát. Én minden tőlem telhetőt elkövetek, hogy ezt elérjem. Crecsulesco [Kreţulescu] Olaszországba utazott; *semmiféle* befolyása sincs, erről biztosítottak. Kiváló felesége elhunyt, amit sajnálok miatta is, magam miatt is, mivel háza egyidejűleg jelentett volna számomra társadalmi erőforrást és támaszt. Találkoztam Jean Ballatschanoval [Ion Bălăceanu],[139] de különféle meggondolásokból tanácsosnak tartottam némileg tartózkodóbb magatartást tanúsítani; a közeljövőben Svájcba kell utaznia, hogy fölkeresse feleségét. Kissé feszélyezettnek tűnt látogatásom miatt; talán arra gondolt, hogy bajba kerül miattam, mivel minden magyar gyanús mostanság.

Íme, az értesülések, melyeket néhány, az országban lakó honfitársunkról összegyűjthettem — *Buda*[140] végérvényesen az osztrák oldalra állt. Itália konzulátusa formálisan megvonta tőle védelmét, főként a következő okból: 1. Buda minden kapcsolata Torinoval és a magyar bizottsággal, még a legtitkosabbak is, mindig és azonnal az osztrák konzulátus tudomására jutottak, és maga Éder báró értesítette róluk nevetve Strambio lovagot, 2. fölajánlkozott Brancovanonak [Brâncoveanu],[141] Ausztria ezen odaadó hívének, hogy leleplezi Catardji [Catargiu][142] gyilkosát, és e

[139] Ld. a 98. jegyzetet.

[140] Ld. a 88. jegyzetet.

[141] Bibescu Basarab-Brâncoveanu, Grigorie, konzervatív havasalföldi politikus, Cuza egyik legveszélyesebb ellenfele. 1864 májusában s júliusában Párizsból buzdít a fejedelemségekbeli ellenzék (liberális és konzervatív egyaránt) összefogására, Cuza hatalmának megdöntésére. Vö.: *Stan, Apostol:* Grupări şi curente politice în România între Unire şi independenţă, Buc., 1979., 170—171.

[142] Catargiu, Barbu (1807—1862), konzervatív román politikus, a havasalföldi nagybojárság vezére, érdekeinek elszánt képviselője, kiváló szónoka. 1862. június 8/20-án, máig kiderítetlen körülmények között meggyilkolták. Vö.: *Valentinianu, I. G.:* Din memoriile mele (caeutul al 8-lea) Adevărul asupra uciderii lui Barbu Catargiu... Buc., 1896.; *Lapedatu, Al.:* In jurul asasinării lui Barbu Catargiu (iunie 1862), Memoriile secţiunii istorice, seria III., tomul XIV., Buc., 1933., 186—226.; *Uő.:* Mărturii şi precizări nouă cu privire la sfîrşitul lui Barbu Catargiu (8 iunie 1862), Memoriile secţiunii istorice, seria III., tomul XXI., Buc., 1939., 111—140.; *Uő.:* Un aventurier ungur în Principatele Române, în epoca unirii lor (Gh. Bogáthy), Memoriile secţiunii istorice, seria III., tomul XXII., mem. 4., Buc., 1939. Tény, hogy gyakran küszködött anyagi nehézségekkel, a bűntény egyik gyanúsítottjával, Dunkával pedig kapcsolatban volt. Vö. *Koós Ferenc:*

célra pénzt vett föl, 3. kompromittálódott a Nagy-ügyben,[143] a hamis bankjegyek gyártásában, 4. „jó románként" a bukaresti rendőrség szolgálatában áll, amit maga a rendőrfőnök tanusít.[144] — Jelenleg nem tartózkodik messze innen, Brancovano [Brâncoveanu] *garanciája* mellett egy nagy majort[145] vett bérbe. *Séres* [Seres][146] szintén rossz fordulatot vett, és törölték az Itália részéről védelmet élvezők listájáról. Orgazdasággal vádolták, s nyíltan osztrák kémnek bélyegzik, sűrűn utazik Magyarországra anélkül, hogy a legkisebb kellemetlenség érné. — *Veresről* [Veress][147] csupán annyit tudok, hogy osztrák útlevele van. — *Vidácsra* [Vidats][148] gyanakodnak egy kicsit, de *nincsenek* bizonyítékok ellene, és úgy érzem, rosszul tettük, hogy Galacon mellőztük.

Engedje meg most, kedves Tábornokom, hogy néhány szót ejtsek egy olyan dologgal kapcsolatban, mellyel, az igazat megvallva, egyáltalán nem foglalkoztam, de ami sokkal jobban érinti ügyünket és az Ön terveinek sikerét annál, semhogy egyáltalán ne tegyek említést róla, ez a szervezkedés. Hacsak nem csalatkozom tökéletesen, ebben a vonatkozásban keveset vagy semmit sem tettek Galacon.[149] Habozva kezdtek hozzá, és attól való féltükben, hogy a titkot elárulják, még csak egy névsort sem írtak össze, és alig néhányat ismernek közülük. Nem tudom, hogy itt másképpen áll-e a dolog, ahol a magyar lakosság központja van. Egyébként mostanáig még nem sok nemzetiségünkbeli emberrel találkoztam, akiket alkalmasnak véltem a katonáskodásra, és hitem szerint ez óhajuk lett volna. Ezt azért mondom Önnek, hogy megóvjuk magunkat a lehetséges illúzióktól; de bizonyos, még nagyon keveset láttam itt és tévedhetek. Különben nem lenne nagy szerencsétlenség, ha a szervezkedés valóban nem lenne annyira előrehaladott, ahogy Ön azt hitte, feltéve, hogy haladék nélkül sikerülend a fejedelmet előnyös megegyezésre rábírnunk, nemcsak a fegyverszállítás ügyében, hanem abban is, hogy egy népszámlálást illetően hallgatólagos beleegyezését adja. Elegendő lenne, ha a belügyminiszter és a

Életem és emlékeim. 1828—1890, II. köt., Brassó, 1890., 362. és Buda—Veress, Bukarest, 1862. júl. 16., OL P 1590/4.

[143] Nagy József, bukaresti szabómester. Korábbi tevékenységéről ld. *Veress S.* i. m. I. köt., 248—251. A pénzhamisításról uo. II. köt., 417.

[144] Vö. a 111. jegyzettel.

[145] Nagy Józseffel közösen „Odobescu miniszter (Alecsandru Odobescu (1834—1895), aki 1862—63-ban vallás- és közoktatásügyi miniszter volt), Dragomireşti és Zurbova [sic!] jószágát — Bukresttől 1 óra járás, 3000 hold kiterjedésű" (Buda—Veress, Bukarest, 1863. aug. 19., OL P 1590/4.) „az első semester kifizetését herceg Brancovanu vállalta el érettem" (Buda—Veress, Bukarest, 1863. szept. 4/16., OL P 1590/4.) Ld. még Buda—Dunyov, Bukarest, 1864. jan. 21. (OL R 24., 2. cs.)

[146] Havasalföldi szerepéről ld. *Veress S.* i. m. II. köt., 399—403.

[147] Veress Sándor (1828—1884), törökországi bujdosás után Londonban mérnöki diplomát szerzett, 1859-ben belépett az olaszországi magyar légióba, majd ugyanazon év végén Bukarestben telepedett le. Személyéről A magyar emigratio a Keleten, I—II., Bp., 1878. c. könyvén kívül ld. még *Beke György:* Veress Sándor tolla és körzője, Bukarest, 1976.

[148] Vidats József (sz. 1829.), Galacban élő magyar emigráns, Vidats János (1826—1873) későbbi országgyülési képviselő öccse, Vidats István (1802—1883) fia.

[149] Ld. az összeállítás 11. dokumentumát!

rendőrfőnök utasítást kapna, hogy engedélyezze mintegy féltucat embernek, (akik 8 nappal megelőznék az Ön érkezését) azt, hogy összeállítsanak egy lajstromot minden 18 és 40 év közötti magyarról „abból a célból, hogy Mexikóba való kivándorlásra toborozzuk őket". Így hozzávetőlegesen megtudnánk, kik *alkalmasak* a fegyverviselésre. Amint a cselekvés pillanata elérkezik, három nap elegendő lenne arra, hogy megtudjuk, kik hajlandók menni, és összegyűjthetjük őket. Nekem — aki a helyszínen vagyok — ez tűnik az *egyetlen* biztos és praktikus módnak ahhoz, hogy gyorsan célhoz érjünk, s amennyire lehetséges, közben elkerüljük akciónk idő előtti mozgásba hozását.

Ha a kép, amelyet ebben a levelemben festettem, talán nem egészen felel meg az Ön kívánságainak, legalább az igazsággal megegyezőnek hiszem, és én úgy véltem, elsődleges feladatom az volt, hogy *lelkiismeretesen* jelentsem Önnek benyomásaimat és meggyőződésemet. Azt Ön dönti majd el, amit ezzel kapcsolatban ítél.

A Hugues hotelban szálltam meg, az első (és az egyetlen megfelelő), ami itt található. Arra egyáltalán nem gondolhatok, hogy bútorozott lakást vegyek ki, először is mert három-négy hónapnál kevesebbre nem adják ki, aztán meg azért, nehogy idejekorán fölkeltsem a rendőrség figyelmét. Tudom, hogy tájékozódtak már, milyen célból jöhettem, hogy ez „utazói minőségben" történt-e vagy üzleti ügyben. Minthogy kölcsönről nem beszélhetek, tehát „utazóként" tartózkodom itt. Okmányaimat biztos helyre rejtettem, ahogy megállapodtunk. Mondanom sem kell, hogy nem adtam át Baligot úrnak az Ön levelét, tekintettel arra, hogy ebben nem csupán a kölcsönről, hanem az én másik „fontos megbízásomról" is beszél. Megvárom tehát, hogy az Ön utasításai megérkezzenek, melyeket néhány napon belül megkapni remélek.

Összefoglalva, íme a kérdések, melyekről kérem, hogy a lehető legrövidebb időn belül pontosan tájékoztasson:

1.) Meg kell-e kezdenem a tárgyalásokat, s át kell-e adnom az Ön levelét a fejedelemnek?

2.) Helyesli-e Ön a gondolatmenetet, mely szerint beszélni szándékozom vele, s azt az álláspontot, melyre helyezkedni szeretnék?

3.) Módjában áll-e Önnek kielégítő biztosítékokat nyújtani a fejedelemnek személyes biztonsága vonatkozásában, külföldi invázió esetén?

4.) Végül felhatalmaz-e Ön arra, hogy a magyarok összeszámlálásának célszerűségéről beszéljek neki, s beleegyezését, illetőleg titkos együttműködését kérjem ehhez?

Abban a reményben, hogy a jelen beszámoló időben Önhöz ér Turinba, s hozzájárulhat az Ön felvilágosításához a valódi helyzetről, kérem, kedves Tábornokom, fogadja megkülönböztetett érzéseim és teljes odaadásom ismételt kifejezését.

Seherthoss

Klapka Tábornok Úrnak, Turinba

Bukarest, 1864. július 7.

Ui. Már befejeztem levelemet, kedves Tábornok, amikor találkoztam de Gresti úrral. Azt mondja, hogy Kupa Konstantinápolyon át Turinba utazott, hogy tudassa Önnel — az állítólagos szervezkedés tárgyában — csaknem ugyanazt a dolgot, amit, úgy hiszem, magam is észrevettem. Ez azt a feltevést kelti bennem, hogy Ön könnyebben hozzájárul majd javaslatomhoz ebben a tekintetben. Kétségtelen, hiányoznak itt az alapelemek egy olyan szervezkedéshez, amilyet Ön szeretett volna, és ha meg is lennének, az osztrák rendőrség túlságosan nagyszámú itt, a magyar jellem pedig túl kevéssé alkalmas a titoktartásra ahhoz, hogy ne kellene félnünk egy szándékos vagy akaratlan árulástól. De emberekben nincs hiány, akik szükség esetén ne lennének mozgósíthatók, ámbár, persze, nincsenek annyian, ahogy mi gondoltuk. Ahhoz, hogy célunkat elérjük, és gyorsan, a fejedelem jóakaratát *kell tehát megszereznünk* — *itt* van a bökkenő!

Kellemetlen helyzetben érezvén magam, amíg bukaresti jelenlétemet semmiféle hihető ürüggyel nem tudom indokolni, s nem lévén biztos benne, hogy az új utasítások olyan gyorsan megérkeznek, ahogy én azt óhajtanám, azokra a módozatokra gondoltam, melyek segítségével csinálhatok valamit, *anélkül* azonban, hogy a legcsekélyebb mértékben is fölfedném misszióm igazi célját, mielőtt az Ön véleményét megkapom. Ma reggel tehát elmentem Strambio úrhoz, hogy tanácskozzak vele. Beszélgetésünk folyományaként úgy határoztam, hogy először föladok egy táviratot, saját nevem alatt, J. Fazy úrnak, „utasításokat" kérve tőle a „*pénzügyi művelet* vonatkozásában, amellyel megbíztak". Ezt a táviratot azonnal ismerni fogják a palotában, s minden gyanút el fog terelni rólam, mely rám nehezedett. Aztán holnap vagy holnapután föl fogom keresni Baligot urat, bemutatva neki — nem az *Ön* neki szóló *levelét*, hanem — a *felhatalmazásokat* a kölcsönre vonatkozó tárgyalásokra (vagy legalább ennek *támogatására*). Azt fogom neki mondani, hogy Ön, aki mindig szívélyes egyetértésre kíván jutni Romániával, Ön minden alkalmat megragad a fejedelem segítésére, és Ön megbízott, következésképpen, hogy tájékozódni jöjjek a pénzszükségletről, mely esetleg bármiféle vonatkozásban fennáll, és Ön kész e tekintetben minden befolyását latba vetni Londonban, Párizsban és Genfben a fejedelem érdekében, hogy tőkét találjon számára, melyre szüksége lehet. Ily módon remélem, jó színben tüntetem föl magam a kormánykörökben, és előkészítem a talajt a politikai tárgyalásokhoz.

De Gresti úr úgy véli, hogy folyó hó 14-én lesz Turinban, és maga gondolja átadni ezt a levelet Önnek (...)*

Odaadó szívélyes híve,

Eredeti francia nyelvű levél fordítása Seherthoss

* A kipontozott rész magántermészetű, Seherthoss jablonkai birtokeladási ügyében kér segítséget Klapkától, a Svájci Általános Bankban dolgozó kollégái révén. (Vö.: Seherthoss i. m. III. 45.)

7

Seherthoss — Klapkának

Bukarest, 1864. július 8. (reggel)

Minthogy Gresti úr csak ma este utazik el, egy második utóiratot csatolok tegnapi levelemhez.

A „Indépendance belge" július 2-i száma, mely tegnap érkezett ide, egy Frigessy [Frigyesy] letartóztatását hírül adó táviratot tartalmaz, s ezt olyan kifejezésekkel fogalmazták, melyek érzésem szerint méltók az Ön figyelmére. Ez a távirat, mely nyilvánvalóan a román kormánytól származik, így szól: „Egy közvetlenül Mazzini által ideküldött ügynököt tartóztattak itt le, és iratait elkobozták. Ennek az egyénnek az volt a megbízatása, hogy mindenáron forradalmi mozgalmat robbantson ki Romániában és a Kárpátokban a magyar—lengyel *tettpárt konzervatívjainak ellenére*" stb. — E távirat formájából én világosan arra következtetek, hogy gondosan vigyáztak arra, nehogy Önt és az Ön pártját a Mazzini-párttal összekeverjék, mivel azt mondván, hogy ez az ügynök — akinek még csak a nemzetiségét sem jelölték meg, amit úgy lehetne tekinteni, mint eggyel több figyelmességet Magyarország irányában — a „*tettpárt* konzervatívjainak" (ezt a szót rosszul választották, „mérsékelteket" akartak mondani) ellenére cselekedett, evidens, hogy a mi pártunk *a* tettpárt, s az is kétségtelen, hogy a tettpárt*ban* mindig Ön képviselte a mérsékelt irányvonalat, mind a formát, mind az alapelveket, mind pedig a rendes kormányhoz fűződő kapcsolatait tekintve. — Ez a távirat tehát megerősít engem az Önnek kifejtett nézeteimben, bizonyítva, hogy ez pillanatnyi[illegible] a legjobb politika, melyet követhetünk.

Hogy a fogoly van ban kapcsolat vel Ön
322—3, 238=8, 314=14, 170=14, 156=7, 334=13, 38=23, 404=2,
vagy nem van abszolúte szükséges ezt megcáfolni*
280=28, 272=22, 215=22, 170=14, 4=10, 270—1, 1—1, 238=8, 131—9...

Ballatschano [Bălăceanu] tegnap bemutatott az asztalnál Ion Ghika [Ghica][150] hercegnek, aki a képviselőház egyik pártjának fővezére, azt mondván neki, hogy az Ön barátja vagyok. A napokban látogatást teszek majd nála. Ballatschano [Bălăceanu] nem mutatkozott túlságosan készségesnek irányomban, s egészségének megromlott állapotát, amelyet magát kimentendő ürügyül fölhozott, nemigen tudom elfogadni, mivel gyakran jár el hazulról anélkül, hogy már visszaadta volna látogatásomat.

Dél

Gresti úr éppen most hozta számomra Strambio úrtól a következő táviratot: „S. gr-nak — Klapka tábornok visszatér Genfbe, hogy elintézze a kölcsönre vonatkozó

[150] Ghica, Ion (1816—1897), havasalföldi „mérsékelt" liberális politikus. 1854—1858 között samosi „bey" (kormányzó). Ion Bălăceanu rokona.

*A francia szórend szabályai szerint.

szükséges, érvényét vesztett felhatalmazást, és fölszólítja a grófot, hogy újabb utasításokig semmit se tegyen."

E távirat első része tehát azt a reményt kelti bennem, hogy Ön hamarosan másik felhatalmazást küld nekem, hogy a kölcsön ügyében tárgyalhassak, ami jó dolog lenne. A második mondat, melyet nem jól értünk, feltételezésem szerint azt akarja mondani, hogy Ön „szükségszerűen hatálytalanítja a kölcsönre vonatkozó *régi* felhatalmazást", hiszen az „érvényét vesztett" szó *mi* egyebet jelentene? A harmadik mondat világos, tartózkodni fogok tehát *minden* intézkedéstől, következésképpen, újabb parancsig, a Baligot úrnál teendő látogatástól is.

Isten áldja Önt és vállalkozását!

S.A.

Eredeti francia nyelvű levél fordítása.

8

Seherthoss — Klapkának

Bukarest, 1864. július 16.
este 8 óra

Megkaptam a sifrírozott táviratot a svájci banktól. Rejtjelezve írni fogok Önnek, a levelet a banknak címezve. Választ várok folyó hó 7-i levelemre, azon a véleményen lévén, hogy sürgősen meg kell tudni, mihez tartsuk magunkat, és ne veszítsünk időt, ha az ügy nincs elhalasztva.

Francia nyelvű bukaresti távirat másolatának fordítása.

9

Klapka — Cuzának

Fenséges Uralkodó

Barátom, gróf Arthur Seherthoss utazása a Dunai Fejedelemségekben örömteli alkalmat teremt számomra, hogy Fenséged kedves emlékét fölidézzem.

Gróf Arthur Seherthosst fölhatalmaztam, hogy Fenségeddel néhány, Magyarország jövőjét érintő, rendkívül fontos kérdésről tárgyaljon. (kihúzva: melyek közül

mindenek fölött s a legfontosabb a fegyvereket illeti, melyeket az én közreműködésemmel 1859-ben a Fejedelemségekbe küldtek.)

A legeslegelső közülük a fegyvereket illeti, melyek 1859-ben az én közreműködésemmel küldettek az Egyesült Fejedelemségekbe, s amelyekkel kapcsolatban Fenséged kegyeskedett megígérni, hogy egy részüket a döntő pillanatban rendelkezésünkre bocsátja.

Nem kívánok itt részletekbe bocsátkozni, melyeket gróf Seherthossnak lesz szerencséje előadni Őfenségének, s ezért kérem Önt, hogy megbízottamat ugyanazzal a jóakarattal szíveskedjék fogadni, mellyel engem kegyeskedett megtisztelni.

Gróf Seherthossnak ugyanakkor egy pénzügyi missziója is lesz Őfensége mellett egy hitelintézet megbízásából, amely a lehető legjobban leplezheti utazásának célját.

Maradok Őfensége legmélyebb tisztelője, legalázatosabb szolgája stb.

Francia nyelvű levélfogalmazvány, keltezés és helymegjelölés nélkül (valószínűleg Klapka titkárának írása), fordítása.

10

I. Artom — Klapkának

Torino, 1864. július 17.

Kedves Tábornokom

Sietek megköszönni levelét, amelyet volt szíves elküldeni nekem, és közöltem azzal, akit illet. Azok a személyek, akiket Ön ismer, velem egyetértésben úgy gondolják, hogy az idő még nem érkezett el a közvetlen fellépésre C.[uza] Fej.[edelem] mellett. Kupa, aki e levelet elviszi Önnek, nagyon érdekes részleteket fog közölni Önnel a helyzetről.

E.[ber] táb.[ornok] találkozott G.[aribaldi]val: e tekintetben minden jól megy. Ő is úgy véli: összehasonlíthatatlanul jobb várni.

A Kommendátorral* egyetértve tehát fölfüggesztem az Ön leveleinek elküldését Bukarestbe. Scheeretosz [Seherthoss] mégis elkezdheti a jó személyes kapcsolatok építését a Fej.[edelemme]-l, kizárólag pénzügyi tárgyalások révén.

Néhány napra elmegyek, hogy az Aosta völgyének friss levegőjét szívjam.

Higgyen nekem

Híve

Ch.[evalier] A.[rtom]

*Ld. a 62. jegyzetet.

Strambio nagyon elégedett Scherthosszal [Seherthoss]. Kitűnő kapcsolatban áll vele.

Eredeti francia nyelvű levél fordítása.

11

Kupa — Klapkának

Genf, 1864. július 20.

Különösen Tisztelt Tábornok Úr!

E folyó évi május hó 25^{én} kelt Tábornok Úr hivatalos rendelete következtében alolírott kiküldetett a Dunai Herczegségekbe és meghagyott utasítások mellett megbizatott, ottan minden kitelhető módon a Magyar haza ügy érdekébe' czélszerűleg sikerrel működni.[151] Eljárásomról úgy szintén az ottani dolgok mibeni állását hogy miként találtam, hivatalosan tettem jelentést Tábornok Úrhoz, múlt hó 11^{én} és 18^{án} [152] — Ezennel reassumálom rövidesen mind azt a miről az ottani létem alatt értesülhettem és a mit önnön magam a színhelyén tapasztaltam; ezeknek felsorolásából tisztán ki fog tetszeni, hogy mily okoknál fogva nem tellyesíthette alolírott a hivatalos utasításokat úgy a mint Tábornok Úrtól rendelve volt.

Május hó 27^{én} elindultam Turinból. Június 3^{án} Constantinápolyba érkeztem, Szombati nap Június 4^{én} beszéllettem Gróf Creppi-vel [Greppi][153] az Olasz Miniszterrel, Ő igen szívesen fogadott és hosszasan szólván velem, mondotta: hogy mint Buda mint Vidacs gyanúbantartatnak, Frigyesi [Frigyesy] pedig kiparancsoltatott a Herczegségekből, az okát nem tudni miért. — Az Osztrák Consulátnál úgy szintén az Oláh kormánynál már tudomásul van az, hogy Olasz országból egy katonai expeditio 3—4000 főbül álló, fog a Dunai Herczegségekbe küldetni; — ezen körülménynél fogva jelenleg Oláhországba a Rendőrség kettőztetett vigyázattal van az idegenekre, leginkább azokra, kik Olasz országból érkeznek; — tehát a legnagyobb vigyázatot ajánlá nekem a Minister nehogy valami módon az Ügyünket eláruljam. — Mondá a Minister, hogy az Osztrák hatalom azon igyekszik és mindent elkövet hogy Couza [Cuza] herczeget [fejedelmet] jelenlegi

[151] Vö. a 82. és 83. jegyzetekkel. Ld. még Éber Nándor „Kupa ezredes Úrnak *Utasítások*" kezdetű iratát. OL R 295, 11. cs.

[152] Mindkettőt ld. OL R 295, 8. d., 22. t. E leveleket s Éber utasításait terjedelmi okokból nem közöljük.

[153] Greppi gróf, Szardínia konstantinápolyi követségének ügyvivője (chargé d'affaires).

állásából kitehesse, és helyette egy más Herczeget a Kormányba tegyen. — kérdezte a Minister tőlem hogy van e valami küldetésem vagy megbízásom Couza herczeghez? — mi ha úgy lenne, tehát előre figyelmeztett és tanácsolja Couza-val semmittsem közleni mert ő benne bízni nem lehet nem szabad, — Couza elfogja adni Klapkát, Önt, de bár kit, tsak hogy saját személyes érdeke azzal szolgálva legyen, mert ő egy jellemtelen[154] alávaló ravasz ember, — s ily formán vele nem szabad érintkezni, — Couza volt az a ki 1860[-ban] a tudva lévő fegyver szállításunkat elárulta, és egy részét magának megtartotta.

Az Olasz követségnél lévő főtitkár Conte Della Croce figyelmeztetett engemet hogy lennék óvatos a levelekbeni közléseimmel, mert a Franczia pósta minden leveleket felbont.

Stambulba tsak Czakó János[155] úrral beszéllettem, a kitől minden tekintetbe a szükséges értesítéseket kapván, más valakivel nem is szóllottam. Czakó ritka becsületes ember és felajánlotta magát az ügyünkbe szívesen szolgálni; — ajánlom Tábornok Úrnak, és ha ezentúl valakit Stambulba küldend tehát tsak hozzá tessék azon egyént utasítani.

Galatzra Június 8^{án} érkeztem, még az nap az ottani Olasz Consullal (:Cavaliere Vignale:) szólottam, ez ritka egy becsületes ember és jó hazafi. Ő az Oláhországbani minket illető ügyekről, s ottani dolgok mibeni létéről tisztán felvilágosított engemet, a minek következtében tudtam magamat mihez tartani. — Mondá hogy Vidacs korteskedett Styrbei [Ştirbei][156] és Sturza [Sturdza][157] mellett, és nyilván azon oknál fogva utasíttatott ki Oláhországból, — a Consul pártolván őtet, annak folytán megmaradhatott, akkoriban már több 4 hetinél hogy nem mutatta magát, nem tudni merre van, s' ezen viselete némüleg gyanút gerjesztett. — Buda hollétét szintén nem lehetett megtudni, mindkettőről tsak annyit hogy gyanúba tartatnak,[158] s' illyetén én azon egyénekkel semmiféle érintkezésbe nem akartam jönni, nehogy az ügyünknek ártsak. — Bánfy [Bánffy][159] hollétét sem tudhattam meg. — Budá-t illetőleg, minthogy Tábornok Úr ezen ember viselete fölött tökéletesen értesülve van, tehát nem kell hogy leírjam őtet.

Frigyesi [Frigyesy] Június 6^{ka} felé azért szökött meg Oláhországból Stambulba mert az Osztrák kormánytól az ő fejére egy díj ár ki volt téve, — későbben Június 22^{én}

[154] Vö. *Marcu* i. m. 333.

[155] Egy Velics Károly nevű konstantinápolyi „patikus" ügyvivője [és unokaöccse] (Éber: „Kupa ezredes Úrnak *Utasítások*"), majd a gyógyszertár tulajdonosa. (*Veress* i. m. I., 228.) Ld. még *Koós F.* i. m. II. köt., 337—338.

[156] Ştirbei, Barbu, havasalföldi konzervatív nagybojár, 1849 és 1856 között Havasalföld fejedelme.

[157] Ld. a 101. jegyzetet.

[158] Vö. a 88. jegyzettel. Buda korabeli megítéléséhez ld. még Tanárky Gyula Naplói (OL R 195/2.) 14. köt., 52. (1864. ápr. 7-i feljegyzés) és Tanárky Dunyovhoz intézett (Torino, 1864. ápr. 20-i) levelét (OL R 24, 2. cs.)

[159] Bánffy István Brăilaban élő magyar emigráns.

megint Bukarestbe jött magát a Belügyministernél igazolandó, de 25^{en} letartóztatott és elzáratott más négy magyarral együtt, — Tábornok Úr ezen eseményről igen jól értesülve lévén, tehát körülményesen nem írom le.

Vidacs jelenleg Galatzon tartózkodik szüntelen Gaidacsy [Kajdácsy][160] társaságában van, — és minthogy minden bizalmát elveszítette Oláhországban sőt gyanús egyénnek tartatik, tehát kívánkozik visszamenni Olaszországba. Jól lészen ottan is szigorú felügyelet alatt tartani őtet.

Úgy látszik az Oláh kormány már nagyba gyanúskodik valami mozgalom fölött, mely az Osztrák ellen készülőbe van. — Erre leginkább okot adott Bozsislavszky [Borzyslawski][161] a ki Halasit [Halasy][162] (:valóságos neve Fischer, zsidó:) oda küldötte hogy mintegy 3000 emberre quártélyokat csináljon, azt megtudta azonnal az ottani Kormány, s Halasi onnan megugrott. De szintén okot adott arra Frigyesi [Frigyesy] az ő ostoba és sületlen működésével, melynek következtében az Oláh kormány mindenekről jól értesítve van. —

Couza herczeg, kit semmiféle hatalom nem pártol, fél az ilynemű mozgalmaktól, és nem fogja megengedni azt; hogy az ő országában forradalmi működések és toborzások vagy fegyveres erő összegyűjtése történjenek, azon okból hogy az orosz és osztrák hatalom ne emelhessen ellene panaszt és ne szálják meg az Országát katonasággal, szóval nem kíván egy külső interventiot. — Couza félti de nagyon a jelenlegi kormánybani állását, annyival inkább mert az Osztrákon kívül Styrbei [Stirbei] Sturza [Sturdza] és több más gazdag Bojárok ellene működnek Őtet letehetni; esztet a pártot az Orosz segíti vagy is annak kifolyása... Ily helyzetben látván magát Couza igen természetes, mindent elkövetend illyesmit meggátolni; — a rendőrség figyelme mostan kettőztetve lévén, a legnagyobb óvatossággal kell eljárni, és nincsen mód abban hogy jelenleg a meghagyott utasítások mi végre ide küldettem, rögtön, úgy a mint Tábornok Úr parancsolta végre hajthassanak, mert a terv szerinti szükséges teendőkben éppen az ellenkező mutatkozik tudniillik számtalan akadály, és ha én magamat a tisztembe álló rendeletekhez szigorúan tartottam volna, tehát nincsen kéttség hogy már ez ideig az Osztrák kormány mindenekről értesítve lenne, és a működési terv elárulva. — Különben mind azt kivinni úgy ahogy rendeltetett nem lészen oly nehéz feladatt, és kivihető Oláhországban is nagy

[160] Kajdácsy Antal (Musztafa), színész, honvéd őrmester majd az Európai Dunabizottság tisztviselője Tulcsában, később az olaszországi magyar légió őrnagya. Türr balkáni megbízottja (Türrhöz írt leveleit ld. OL R 211-ben), bizonyos jelek arra vallanak, hogy másoknak is szolgáltatott adatokat. (Vö. *Ács T.* i. m. 537. és 1. jegyzet)

[161] Borzylawski, Karol, lengyel tábornok. Tevékenységére ld. *Duzinchevici* i. m. 93—96. és *Koltay-Kastner* i. m. 245., 248. Vö. *Tanárky Gyula:* A Kossuth-emigráció szolgálatában... (kiad.: *Koltay-Kastner Jenő)* Bp., 1961., 290. és Tanárky Gyula Naplói (OL R 195/2.) 14. köt., 98—99. (1864. júl. 21-i feljegyzés)

[162] Halasy Ignác, személyére ld. *Duzinchevici* i. m. 86., 89. és *Koltay-Kastner* i. m. 199., 245., 248. Vö. Tanárky Gyula Naplói (OL R 195/2.) 14. köt., 52. (1864. ápr. 7-i feljegyzés) illetve Tanárky—Dunyov, Turin, 1864. ápr. 20. (OL R 24, 2. cs.).

sikerrel, azon esetre: hogy ha a Franczia vagy az Olasz kormány biztosítandják Couza herczeget, „hogy Ő a jelenlegi állásában meg fog maradni, pártolva Őtet semmiféle külső interventiot nem fognak megengedni a Herczegségben"; akkoron igen Couza saját érdekét mérlegbe vetve nem lévén többé mitől félnie, tehát mittsem fog gondolni az Osztrák elleni mozgalombeli előkészületekről a maga Országába', a mi részünkről teendők.

Beszélettem Keresztélivel [Keresztély] (:valóságos neve Sánta:)[163] tőle megtudtam hogy a déli slav nemzetek a Szerbek Horvátok és Montenegrinusok készen lesik az alkalmat a forradalmat megkezdhetni, ők tsak azon időt várják be a mikor a Magyarok az Osztrák ellen föl fognak kelni. Nyilatkoznak hogy Ők mostan ez alkalommal nem lesznek ellenünk, hanem arra törekszenek magoknak a függetlenséget kivívni, Albániát meghódítani, és nagy Szerb uralmat magoknak megteremteni. — A Szerb Costituente Június 4^{ke} körül Keresztélihez [Keresztély] egy követet küldött Belgradból azon üzenettel: hogy a Szerbek és Horvátok egyesülve készen állanak a forradalmat megkezdeni, de nem teszik azt mind addig minekelőtte a Magyarok nem teendik meg az initiativát; minthogy ezáltal elfoglalva lévén az Osztrák, ők sokkal könnyebben és mintegy bizonyoss kimenetelre számítva sikerrel működhetnek. A Szerb-Horvát mozgalom élén legnagyobb szerepet végzi Strohmaier [Strossmayer][164] nevű Diákovári főpüspök. (:kérdés igaz é ez?:) A Szerbek igen jól elvannak készülve és minden perczben 150,000 embert táborban állíthatnak.

Gajdácsy [Kajdácsy] Őrnagy ottan van Galatzon, a mint beszéllik Ő a Szerbeknek egyik Agense. Ezen egyén maga viselete aljass s piszkoss jellemű.

Keresztéli [Keresztély] mondá azt is hogy a Székely földön minden jó rendbe van és mintegy 80^{tul} 100,000 emberek fegyverfogható betanult harczosok készenállanak az első jelre, tsak fegyver hibázik. — Tovább mondá hogy Oláhországban egy más párt is működik az Osztrák ellen; — Tábornok Úr már értesülve van arról hogy az a párt ottan Garibaldi és Mazzini kik működnek, s' ezeknek Frigyesi [Frigyesy] volt a fő Agensek.

Jelentem hogy Ghiurgevoba [Giurgiu] az Osztrák részéről fizetett gyilkosok vannak felállítva a Magyar Agenseket vagy pedig más kitűnő s ottani magyarokat megölni.

C.[arnegie][165] úrral a ki fegyvereink szállítását eszközli szólottam azonnal midőn Galatzra megérkeztem, Ő azt mondotta hogy nem gondoskodhatik a szükséges raktárakról. Ez a kérdés azonban a mint Tábornok Úr előtt tudva van, tehát el van igazítva.

[163] Ld. a 132. jegyzetet.

[164] Strossmayer, Josip Juraj (1815—1905).

[165] Carnegie, Alexandre, galaci illetőségű ügynök. Az ő feladata volt, hogy a fegyvereket a Fejedelemségekben elhelyezze. Ld. Éber francia nyelvű elszámolását (OL R 296, 8. t.).

Június hó 19^{en} Bukarestbe utaztam, ottan Czelder[166] Mártony protestans lelkésszel találkozhatni. Plojesztiban [Ploieşti] lakik, beszéllettem vele. Igen becsületes egy ember, jó lelkes hazafi és becsület szavával lekötelezte magát, megígérve nekem Hazájáért mindent elkövetni a mi tsak czélunkhoz vezethet, — mondá hogy Tábornok Úr rendeleteit mindenkor híven tellyesíteni fogja. Felkérésem következtébe Június hó 25^{en} elment Moldavába az ottani Csango Magyaroknak prédikálni és lelkesíteni őket a kitörő perczben a mi mozgalmunkba hogy ők is részt vegyenek.[167] Monda különben hogy ottan minden esetre 5—6000 emberre bizton lehet számítni.

Bukarestbe beszéltem Horvát[168] Építész úrral is, ez tisztán a mi emberünk, Ő a tudva lévő nyilatkozatot alá is írta. — Beszélvén vele hogy mi módon és hol lenne legjobb raktárakról gondoskodni? tehát Ő egy igen jót tervet mondott, melyet ./. vessző alatt idecsatolok.[169]

Június hó 18^{án} elküldöttem Csekmé-t[170] a Székely földre hogy onnan nekem egy bizonyos hírt hozzon, — millyen az ottani lelkesedés? és mozgalmunk kitörő esetében hogy mennyibe számíthatunk a Székelyekre? — Csekme mintegy 6 napok múlván vissza érkezett, Ő az ügyünket illető Urakkal kik vezetői a mozgalomnak beszélt. Miután azon Urak mindenek felől kikérdezték Őtet, azt mondották neki: „Térj mostan vissza azonnal, itten semmi dolgod többé, mondmeg ottan hogy 80,000 embert minden 48 óra alatt ki lehet állítani, készen állanak fegyvert fogni és harczolni," „néhány hetek után pedig még 100,000^{et} kiállítunk, Mi! tsak az Országos „comité vagy Klapka Tábornok Úr rendeleteit fogjuk tellyesíteni, sem-"miféle más rendeleteknek nem hajolunk, és másféle pártról tudni nem "akarunk; — mintegy két hetek múlván innen két honfitársunkat "el fogunk küldeni Klapka Tábornok Úr Képviselőjéhez Oláhországban "ottan személyesen és biztosan mindent megtudakolni s' így magunknak "meggyőződést szerezni hogy miképpen áll az Ügyünk. A fő dolog "hogy fegyverünk legyen, — arról is gondoskodtunk már hogy miképpen "kaphattyuk biztosan azokat..." — Én Tábornok Úrtól bocsánatot kérek hogy Csekmé-t beküldöttem Erdélybe minthogy ezen rendelet nem volt

[166] Czeldernek az 1863/64-es szervezkedésben való részvételéről már a kortársak is tudtak (vö. *Veress* i. m. II. köt., 429.), de érthető okokból nem szellőztették, még riválisa, Koós sem. (*Koós F.* i. m. II. köt., 414.) Tevékenységét összegzi *Szabó Lajos:* Czelder Márton működése a moldva—oláhországi első magyar református misszióban, Debrecen, 1940.

[167] A gondolat nem volt teljesen új, már Gál Sándor egy 1852. évi (Gál—Kossuth, Várna, 1852. május 12. Közölte: *Jánossy Dénes:* A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851—1852, II. köt., Bp., 1948., 827—829.) és egy Dobossy Kálmán nevű emigráns 1859. jún. 22-i, Génuában keltezett levelében (OL R 90, I. 2813.) előfordul.

[168] Éber föntebbi (165. jzt.) elszámolás szerint Horvát József.

[169] Nem lehetetlen, hogy ez azonos a Klapka anyagban (3. d., 8. t.) található „ütemtervvel" (aláírás: Horvát Építész). Szerzője, helyismeretét bizonyítva, úgy véli, a legjobb az lenne, „ha a vállalkozó egy bennszülött Görög lenne".

[170] Csekme András (*Ács T.:* A magyarok és a risorgimento, Bp., 1961., 31.)

utasításaimba, de méltóztatik belátni hogy csupán a körülmények mintegy ilyformán határoztak velem ezt cselekedni. Én ezen egyént de semmiféle néven nevezendő utasításokkal oda nem küldöttem, s' tsak azon oknál fogva tevém azt, mert Oláhországba sehogy sem találtam a Működési tért úgy a mint Tábornok Úr Turinba asztatt gondolta lenni, tehát kívántam magamnak onnan tudomást szerezni.

Jelentve hivatalosan az Oláhországbani dolgaink működése helyzetét és folyamát, kérem alásan ne méltóztassék rossz néven venni s' talán kárhoztatni engemet, ha ez ideig mittsem voltam képes tehetni, és ha az ügyünkbe a működésünk nem haladott előre; de tessen tekintetbe venni a fennebb mondottakat, s' majd méltóztatik meggyőződni arról, hogy én másképpen cselekvő nem lehettem, — de bátor vagyok jelentenem azt is: hogy még e mostani perczben sem szabad végrehajtani azt, a mi parancsoltatott, mert különben minden tsak rontva lészen és veszélyeztetve a későbbi munkálatunk. — Ily formán nem lehet többet szó arról, hogy 5 helyen Bizottmányok[171] rendeztessenek úgy a mint meghagyva volt, mert nincsenek oly egyének vagy is vas és komoly férjfiak, kikben de telyességgel bizakodni lehessen; — másodszor, nem szabad még megkezdeni a toborzást minthogy ez nagyon korán lenne, a bétoborzottak maguk pedig a legjobb akarattal és szándokkal az ügyért feláldozva magokat, néha egy pohár borral többet isznak, csacsoknak magok közt, s így ártatlanul is elárulnák a dolgot, pedig ez mireánk nézve igen káros lenne.

Ön Tisztelt Tábornok Úr igen rosszul vala értesítve a dolgok miben létéről Oláhországban, pedig oly formán hogy Turinba egészben más szempontból volt tekintve az ottani helyzet működésünket illetőleg; úgy hogy mostanában más irányt véve, újra kell megkezdeni a munkát és tökéletesen biztoss alapot készíteni egy egészben újonnan kidolgozandó terv szerint. — Nézetem szerint jelenleg a kitűzött 5 helyen tsak egy egy Egyén is elegendő lészen az ottani Magyarok számát evidenciába tartani, és ne talán különös előadandó eseményekről a szükséges jelentéseket megtenni. De ezen egyének, komoly és tiszta jellemű lelkes hazafiak legyenek. — A Toborzást illetőleg méltóztassék elhinni és legyen meggyőződve Tábornok Úr a felül, hogy elég idő van arra az ottani Magyarokat összeszedni egy héttel a kitörés előtt, s' ez akkoriban egy köröztető felhívás által is rögtön megtörténhető. A becsületes jóra való hazafiak készen fognak lenni mindenkor, szívesen fogják követni az áttaljanoss felszólítást és az adott jelre egy bizonyos napon megjelenni; — a haszontalan nép pedig az ügyre nézve nem nyereség hanem tsak baj. — A Herczegségekben tartózkodó Magyarok igen jól tudják azt, hogy hazánkat illetőleg valami mozgalom készülőben van és nyughatatlanok azon perczet bevárni a midőn tettre mindenkinek készen kell lennie az ellensége ellen harczolni s'azt mindenkorra semmivé tenni.

[171] Ld. 12. dokumentumot.

A Lengyeleket illetőleg Oláhországban tehát Tábornok Úr Zsurmay ezredes által a ki hivatalos jelentéseit megküldötte értesülve van. Részemről tsak annyitt, hogy semmiféle rendtartás köztök nem létezik.

Az Oláhországban lévő magyarokat itt amott felvéve tehát összesen véve azokat, 1200^{tól} egész 1500^{ig} mehet a számok.

Tartozó kötelességemnek tekintem Tisztelt Tábornok Úr előtt igazolnom magamat és számot adni, hogy mi oknál fogva határoztam el oly rögtön személyesen ide Genfbe megjelenni az Oláhországbani saját ügyünket illető dolgok miben létéről, és az általjánoss helyzetről felvilágosítást adni? — történt ez, Tábornok Úr utolsó levele következtében melyben bizonyos meghagyások rendelve voltak, — mellyeket semmi módon tellyesíteni nem lehetett; — de más részről én a helyszínén minden dolgokról meggyőződve és komolyan megítélve az ottani helyzetet tehát nem volt szabad megengednem vagy is helybe hagynom Tábornok úr azon tervét mely szerint bizonyoss idő tájban személyessen kívánt ottan megjelenni... A fennebb kitett jelentésemből kitetszik, hogy Oláhországban semmi intézkedések nem történtek az illető egyének által kik meg voltak bízva addig is némüleg előre működni. A szállítást mit Bozsislavszky [Borzyslawski] végbe akart vinni, úgy szintén Frigyesinek [Frigyesy] haszontalan eljárásai és maga viselete; de ezeken kívül Buda, Seress [Seres] és Vidács, annyitt rontottak Oláhországban hogy azt leírni sok volna; elég légyen annyitt mondani, hogy a működési tért tökéletesen semmivé tették. — Azon egyéneket nem volt szabad felhasználnom. Ezen Egyének okozták hogy az ottani Kormány minden működésünknek ellenére van. — De félre téve mind ezt, tehát Július 10^{ig} egy fegyver sem érkezett volt meg, és a mi adig meg is érkezett tehát tsak csekély számú, fegyver nélkül pedig mittsem vagyunk képesek kivinni? Méltóztassék kérem alásan Önnön Maga megítélni a következtetéseket, — és hogy Tábornok Úr személyess megjelenése ottan minden siker nélkül maradt volna egy kitűzött czélt elérhetni.

Elfelejtém Seress-ről [Seres] említeni hogy Stambio Úr, az Olasz Consul Bukarestben, őtet fizetett Osztrák kémnek mondá.

Tisztelettel felkérem alásan Tisztelt Tábornok Urat velem rendelkezni. Magamat ajánlva van szerencsém maradni a legnagyobb tisztelettel

Tábornok Úr

alázatos
honfitársa
Kupa Hümér
ezredes

Genf Július hó 20^{án} 1864.

Eredeti magyar nyelvű levél.

12

A Magyar Ügynökséghez Havasalföldön szóló utasítás

I. A Galaci Ügynökség fő feladata a többi magyar községekkel Havasalföldön magát azonnal összeköttetésbe tenni, úgymint: Bukarestbe, Foksányba, Bakouba, Románba és Brailaba 3 oly egyént kijelölni, akik mint biztosok a magyar érdekeket ottan képviselhessék.

II. Ahogy Galacba[n] az Ügynökség megalakult, kötelességévé tétetik minden tagnak legtöbb 8 nap alatt 5 egyént ép[p] azon célra titkosan és eskü letétel mellett felvenni, amelynek ők magok becsületüket életüket és minden tehetségeiket felszánták.

III. Ezen módon felvett tagok esküleg lekötelezik magokat, minden tag úgy, mint elébb mondatott 8 nap alatt megint 5 új tagot felvenni és így folyvást míg a fegyverfogható magyar erő Havasalföldön egészlen besorozva nem leend.

IV. Minden felvett tag lekötelezi magát a középponti Ügynökség pecsétjével ellátott rendeleteinek híven és lelkiismeretesen engedelmeskedve a kijelölt napon és órán magokat ottan bejelenteni, ahol az nekiek kijelölve leend.

V. Moldva-Oláhország 5 katonai kerületre fel leend osztva, úgymint:

A., a bukaresti kerület

B., a foksányi kerület

C., a Bakou-romani kerület

D., a galaci kerület

E., a brailai kerület.

Minden kerületbe a galaci Ügynökségből kijelölt biztos, 5 egyént ép[p] úgy mint az Galacon történt 8 nap alatt köteles felvenni. A felvett egyének szintúgy folytatják a működést.

VI. Minden tag esküjénél fogva köteles a felvett egyéneknek neveit azonnal annak bemutatni aki által ő maga felvetetett; hogy illyetén a szükséges jelentések végkép az Ügynökségik kezükbe juthassanak. — Ez által evidentiába lesznek tartva mindig a létező magyar erők Havasalföldön és azoknak elhelyeztetésük.

VII. Egy oly tag amely elfelejtve esküjét, bármikor is a titokról egy szót mondana, megsemmisítésének és szégyenteli halálának kiteendi magát.

VIII. A galaci középponti Ügynökség, még ezen összeköttetésnek teljes sikerét el nem érte, semmiféle írott rendeleteket a biztosoknak adott felhatalmazásaikon kívül nem bocsájtat közre.

IX. Későbbi utasításait úgy Klapka Tábornok Úr directe, vagy pedig helyettese Eber Tábornok Úr által, — vagy pedig rendkívüli küldöttje által Kupa Ezredes Úrtól veendi. Jelentéseit pedig ez utóbbinak Klapka Tábornok Úrhoz címezve intézendi.

X. Az Ügynökségnek és tagjai[nak] székhelyei a legnagyobb titokban tartandók. Ezért is a köriratok és rendeletek míg más utasítás nem érkezend mindig következőképpen aláíratnak.

XI. Minden felvett egyénnek egy szám adatik, és a levelezésekben csak úgy nevezendik. — Ezen számok csupán csak a galaci ügynökségnek és a biztosoknak tudtokra leend.

A Magyar Középponti Forradalmi Bizottmánynak Ügynöksége Havasalföldön
(pecsét) (számok)

Magyar nyelvű iratmásolat (Kupa írása).

13

Honfitársaim,

A tett percze közeleg. Minden becsületes magyar embernek legszentebb. kötelessége a mozgalom politikai és katonai főnökökkel kezet fogva, és félre téve minden személyes rokonszenvet és ellenszenvet a szent czél felé törekedni.

Önöknek az utolsó években keresztül fentartott hazafias és tiszta magokviselete előre is meggyőz, hogy testtel és lélekkel minden erejükkel hozzá járulandnak e nagy munkához.

Magamra válaltam a terhes felelőséget szent harczunk előkészítésére és megkezdésére. — Tehettem pedig ezt, mert tsak is énnekem megvannak e perczben az arra szükséges összeköttetések, egyszersmint: pénzösszegek, fegyverek és más módok.

Működésem önzéstelen — én nem fogok külömböztetni személyes elleneim és barátim közt. Minden Magyar Ember a kiben magyar szív, bátorság és lelkesedés van, az én emberem, az én bajtársom.

Az idő sűrgős, — az előkészületekhez azonnal legnagyobb erélyességgel hozzá kell fogni. — E czélra kiküldöttem önök vidékére Kupa Hümér Ezredest, kísérve Zsurmay Leopold Ezredes által. Feladatja ezen két uraknak önökkel összeköttetésbe lépve, azonnal egy középponti Magyar forradalmi Ügynökséget, az arra legczélszerűb helyen alakítani. Ezen ügynökség alakítva levén a Magyar erő összeírásával és besorozásával szintúgy Moldovába mint Oláhországba az arra általam kijelölt alapon foglalkozand.

Az Ügynökség, első munkálatott bevégezve, a második Phasisra vonatkozó utasításait annak idejében veendi.

Bízva és építve Önök hazafias érzelmükben nyugodtan avatom be ezúttal Önöket a közös munkálatunk előleges titkaiba.

Fogadják őszinte hazafiúi üdvözletemet. Isten Önökkel.

Május hó 29^{kén} 1864

A Magyar forradalmi bizottmány nevében
Klapka György

V.[idats] B.[uda] B.[ánffy] V.[eress] és S.[eres] Úraknak[172]

Havasalföldön

Magyar nyelvű iratmásolat (Kupa írása).

14

Seherthoss — Klapkának

Bukarest, 1864. augusztus 8. Hétfő

Kedves Tábornokom!

Nem tudván még, mikor küldhetem el Önnek eme jelentést, mindamellett folytatom annak rendje szerint, ahogy apró események jutnak a tudomásomra.

Előző (augusztus 1-i) levelemben beszéltem Önnek Borzuslawsky [Borzyslawski] tábornokról, aki inkognítóban, olasz név alatt érkezett ide, s elmondtam Önnek, hogy valószínűleg csakhamar fölismerték. Csakugyan, már másnap reggel érkezése után tudták az igazi nevét, és a rendőrség megfigyelése alá helyezték. Néhány nappal később Margilano [Marghiloman] úr, a rendőrfőnök látogatást tett nála, s felkérte, hogy jelentkezzék Couza [Cuza] fejedelemnél, aki látni óhajtotta.[173] Borzuslavsky [Borzyslawski] időközben jó néhány személlyel találkozott anélkül, hogy igazi nevét elhallgatta volna, ellenben olasz altábornagynak mondta magát. — A fejedelem eleinte eléggé szívélyesen fogadta, „fegyverbarátnak" nevezte, és megkérdezte tőle, mi járatban van itt. A tábornok azt mondta neki, azért jött, „hogy találkozzon vele", de látván hogy a pillanat nem kedvező, hamarosan másra terelte a szót. Couza [Cuza] aztán azt mondta neki, tudja: azért jött, hogy megtámadja Ausztriát, felkelést szervezzen Ausztria ellen, hogy egy bizonyos számú lengyellel szállt partra, s ennyi meg ennyi lengyel van még úton, és hogy ő, a fejedelem, ezt nem tűrné el. Borzuslawskynak [Borzyslawski] az a szerencsétlen ötlete támadt, hogy átadjon a fejedelemnek egy Garibalditól származó levelet Frigessyt [Frigyesy] pártfogolandó[174] (aki *már* „amnesztiát" nyert), amely levél energikus stílusban íródott, s igen kevéssé tetszett Őfelségének; kivált az a mondat, mely így hangzott, „a fejedelem nem köteles Ausztria zsandárjává válni", ejtette kétségbe. Borzuslawsky [Borzyslawski] nem hagyta magát megfélemlíteni, s azt válaszolta, hogy ha Couza [Cuza] a reakció vizeire akar evezni, elfelejti múltját, megtagadja korábbi elveit — *lemondanak* róla, és szükség esetén megbuktatják.[175] „Igen — kiáltott föl a fejedelem — én a reakcióval *tartok*, éppen úgy,

[172] Vö. a 82. és 83. jegyzetekkel.

[173] Cuza személyesen ismerte a lengyel tisztet, aki Vogoride uralma (1857 febr.—1858 okt.) alatt a moldvai hadseregben szolgált. Ld. *Duzinchevici* 94.

[174] Vö.: *Koltay-Kastner* i. m. 248.

[175] Vö. az 1. és 2. dokumentummal.

ahogy nekem tetszik, én *nem vagyok többé* forradalmár, én uralkodó vagyok, alkotmányos fejedelem, és nekem kötelezettségeim vannak országommal és a hatalmakkal szemben, és meg fogom tudni magam védeni e szedett-vedett rendbontók ellen, akik a Fejedelemségekbe jönnek, hogy megzavarják a rendet, s engem fenyegessenek; és Garibaldi! ki ez az őrült, aki ilyen levelet merészel írni nekem? le fogom lövetni, mint egy kutyát, ha idejön." A társalgás ilyen hangnemben folytatódott, Cogolnicsano [Kogălniceanu] és néhány parancsőrtiszt jelenlétében.

Másnap a rendőrfőnök fölkereste Borzuslawskyt [Borzyslawski], és megparancsolta neki, hogy 24 órán belül távozzék. Ő ezt megtagadta azt kérvén, hogy csendőrök szállítsák el, vagy legalább írásban adják át neki a kiutasítási parancsot, de sem egyiket, sem a másikat *nem* akarták megtenni.

Mindazonáltal Borzuslawsky [Borzyslawski] múlt pénteken mégis eltávozott; Szerbiába ment, azt mondta Victornak[176] és másoknak, hogy itt várja meg a tavaszt, hogy cselekedhessen. Különben súlyos hibát követett el, amikor azt mondta a fejedelemnek, ráadásul mindenki előtt, hogy Olaszország királyának parancsára jött, aki ellátta útiköltséggel, hogy Anglia és Franciaország egyetértett ezzel stb., stb. és hogy a játszmát tavaszra halasztják![177]

Így Ausztriát jól és kellőképpen figyelmeztették, mire kell várnia jövő márciusban! Hogy a jelenlegi előkészületeket Ausztria többé-kevésbé ismerte, az természetes dolog; én tudom egyébként, hogy itt Eder báró megkapta a *listát* minden lengyel *vezeték* és *keresztnevével*, akik Konstantinápolyban, Athénban és Máltán stb. hajóra szálltak s a rendelkezésükre álló fegyverek számáról. De ha természetes dolog, hogy az ilyen expedíciókat nem lehet teljesen titokban tartani, és hogy a véletlen vagy az árulás az ellenség tudomására hozza őket, viszont az őrülettel határos naivság *feleslegesen* kompromittálni kormányokat és egyéneket, akiknek a támogatására vélhetően számítani lehet. Borzuslawsky [Borzyslawski] tehát megbocsáthatatlan könnyelműség bűnében marasztalható el.

Mindemellett az elővigyázatlan Borzuslawsky [Borzyslawski] ezredes vagy tábornok megnyilatkozásai gondolkodóba ejtették a román kormányt. Cogolnicsano [Kogălniceanu] úr tegnapelőtt érintkezésbe lépett Victorral — elmesélvén neki a jelenetet, melynek tanúja volt —, s közölte vele, neki úgy tetszett, kell valami valóságmagnak lennie ezekben a megnyilatkozásokban, annál is inkább, mert néhány hét óta az érkezők száma — főleg a lengyeleké és a franciáké — „ijesztő méretekben" megnövekedett. — Gondolja csak meg jól, kedves Tábornok, hogy Strambio lovagnak nem volt oka az örvendezésre az események következtében kialakult helyzet miatt. Cogolnicsano [Kogălniceanu] őszintén beszélt vele, és megpróbálta kiszedni belőle a titkot — már megbocsásson a kifejezésért. — Kijelentette, a román kormány számára rendkívüli fontosságú, hogy tudja, valóban ez-e a szándéka a nyugati hatalmaknak, vagy legalább Franciaországnak és Olaszországnak, mivel akkor hosszú előkészüle-

[176] Strambio. Vö.: a 114. jegyzettel.

[177] Vö.: *Duzinchevici* i. m. 95.

tekre lenne szükség stb. — Strambio úgy válaszolt, ahogyan hasonló helyzetben egyedül lehetséges: biztosította, hogy kormányának semmi köze a jelenlegi szállítmányhoz, hogy utasították: a legnagyobb tartózkodást tanúsítsa Borzuslawskyval [Borzyslawski] szemben stb.; „*de*" — tette hozzá —, „a helyzet nyilvánvalóan ilyen irányba fordult, és én mélyen meg vagyok győződve róla, hogy a *végső célban* teljes az egyetértés Olasz- és Franciaország között. Hogy ezek a létkérdések, melyek kockán forognak, mikor oldódnak majd meg, nem tudom közelebbről megjelölni; Önökre, a román kormányra vár, jól teszik majd, ha *nem* eveznek túlságosan a reakció vizeire, hogy ne legyen megkötve a kezük, ha adott esetben megkérik Önöket, hogy közös érdekeinkben cselekedjenek. Sőt, jól teszik, ha készülnek erre".

Úgy tűnt, Cogolnicsano [Kogălniceanu] osztja ezt a véleményt.

Kedd, augusztus 9. Tegnap került sor a törvényhatósági választásokra, és ebben nagy buzgalmat tanúsítottak mind a kormány, mind az ellenzék részéről. Ez utóbbi *hármat* kivétetett az urnából az övéi közül a 17 megválaszthatóból, ezek Bratiano [Brătianu],[178] Golesco [Golescu][179] és Rosetti.[180] Az ellenzék hangosan jajveszékel a törvénytelenségek és a *tisztességtelen* eljárások miatt, melyekhez a kormány folyamodott volna. Úgy tűnik, hogy a rendőrség valóban *túlságosan messzire* ment buzgóságában, addig a pontig, hogy Margiloman [Marghiloman] urat, a rendőrfőnököt, azzal vádolják, hogy 40 választócédula volt az ingujjában, s mind a negyvenet a választási urnába ejtette. Röviden: mindent megtesznek itt ebben az értelemben, amit számtalanszor láttunk már másutt Európában.

Mivel nem látom, hogy Morel úr megérkezett volna, és mivel a svájci bank még csak nem is válaszolt folyó hó elsején feladott táviratomra, elhatároztam, hogy nyolc napon belül távozom innen. Szándékomat tegnap, és levélben, tudattam Cogolnicsano [Kogălniceanu] úrral, megkérvén ugyanakkor, hogy audienciát eszközöljön számomra a fejedelemnél. — Ma este hazaérkezvén közölték velem, hogy Cogolnicsano [Kogălniceanu] itt járt, és azt üzeni, hogy a fejedelem holnap délután két óra után vár.

Szerda, 10. Cogalnicsano [Kogălniceanu] ma reggel ismét nálam járt, hogy megbizonyosodjék, átadták-e az üzenetet. — Két órakor elmentem Cotrochani-ba [Cotroceni], ahol bevezettek Couzahoz [Cuza]. Megpróbálok pontos beszámolót adni Önnek a beszélgetésről.

A fejedelem egyedül volt. Miután hellyel kínált, rátért — minden bevezetés nélkül és valószínűleg szándékosan, hogy megmutassa nekem, *nem* hagyta magát megtéveszteni bukaresti tartózkodásom valódi okát illetően —, mondom, rátért a politikára.[181] „Szerencsétlen pillanatban jött, gróf úr," mondta Couza [Cuza]. „Ön valószínűleg ismeri a magyar—lengyel incidenseket, a Frigessi [Frigyesy] ügyet, a lengyelek

[178] Ion Brătianu (1821—1891), a havasalföldi radikálisok másik vezéralakja, vagy bátyja, Dumitru (1818—1892).

[179] Valószínűleg Al. Golescu-Negru, ld. a 104. jegyzetet.

[180] Ld. a 106. jegyzetet.

[181] Vö.: *Seherr Thosz*, A. i. m., III., 44.

partraszállását stb., és ön meg fogja érteni, hogy mindez némileg óvatosságra és gyanakvásra intett bennünket mindenki irányában. Garibaldi, Mazzini (a népek e prófétája) és mások szavukat adták, hogy zavargásokat szítanak itt nekünk. Én *egyáltalán* nem akarom megtagadni származásomat, és mélyen rokonszenvezem a lengyelekkel, a magyarokkal, de nekem *feladataim* is vannak, melyeket előírtak nekem, és én *nem* engedhetem meg, hogy némelyek országunkba jöjjenek s *csúfot üzzenek* belőlem." — Látván ezt a beszédet, mely inkább figyelmeztetésre hasonlított, mint mentegetőzésre, és hű akarván maradni a szerephez, melyet kitűztem magam elé, félbeszakítottam a fejedelmet azt mondván neki, hogy hozzá jöttem, én magam, egyszerűen, hogy a kölcsönről beszéljek vele és Morel úrról, akit várok. Hogy sajnálom, hogy Frigessy [Frigyesy] oly sok honfitársát kompromittálta, akik békességben éltek itt, de aki valójában jelentéktelen ember. — „Nem — vette át ismét a szót a fejedelem —, ön téved, ez egy erős párt, még ha egyetértek is önnel, hogy ez nem egészen Klapka tábornok pártja. Ismerem Klapkát, gyakran álltunk kapcsolatban egymással, 1859-ben összeesküvést szőttünk, nagyon tisztelem őt. *De* én *nem* engedhetem magam belesodorni idő előtti vállalatokba." Ekkor ismét félbeszakítottam őt, s így szóltam hozzá: „De nagy jó uram, egyelőre nincs szó arról, hogy Önt akármibe is belesodorják, legalábbis az nem Klapka tábornok, akit, főként arra kérem Önt, *ne* tévesszen össze Frigessyvel [Frigyesy]. Előbb vagy utóbb bizonyára eljön a pillanat, amikor Klapka tábornok is elérkezettnek véli az időt a cselekvésre, és akkor ő egyenesen és őszintén Őfenségéhez fog fordulni, ezt garantálom Önnek, mivel tökéletesen ismerem gondolkozásmódját a fentiekről. Legyen meggyőződve róla, fejedelmem, ha Klapka tábornok hadműveleti bázist akar találni a Fejedelemségekben, *önnel egyetértésben* fog cselekedni, mert meggyőződése, hogy Romániának, sőt, még Őfensége trónjának is éppoly szüksége van Magyarország újjászületésére, mint ahogy esetleg nekünk az *Ön* támogatására. A tábornok meg van győződve róla, hogy ön éppen olyan jól tudja, mint ő, hogy végre is *nincs hely* egy független Románia számára, *ha* annak *nem* egy *szabad* és *szövetséges* Magyarország a szomszédja. Ezért *számít* ő, legalábbis azt hiszem, az Ön esetleges segítségére anélkül, hogy szükség lenne előzetes megállapodásra." „Ami a Fejedelemségeket folytonosan fenyegető veszélyeket és annak előnyeit, melyet egy szabad Magyarország szomszédsága jelentene számunkra — felelte Couza [Cuza] —, ezekhez nem férhet kétség; teljesen osztom e nézeteket. Mindazonáltal nekünk nem kell, mi nem tudunk semmit elhamarkodni. Látja, gróf úr, és legyen szíves elismételni Klapka tábornoknak, amit most mondani fogok Önnek: látja ön ezt a kis hadsereg-magot, amelynek létrehozásához hozzáfogtam, amely azonban *semmiféle* erőt nem képvisel még, hogy használhatnánk. Nekünk — Magyarországnak és Romániának és Olaszországnak — hosszú utat kell megtennünk, egyszóval és hogy világosabban fejezzem ki magam, föl kell *készülnünk* és *jól* kell fölkészülnünk. Ön valószínűleg tudja, hogy szüntelenül fegyvereket vásárolok,[182] ágyúkat; 60 ezek közül épp ebben a pillanatban úton van. De ez

[182] Vö. a 137. jegyzettel.

egyáltalán nem azért történik, hogy megrakják velük a *fegyverraktárakat*, azért történik, hogy alkalmas időben *használjuk* őket. Öt-hat év múltán én egészen más segítség lehetek, mint ma. *Erre várakozván*, a rám bízott országgal szemben az a *feladatom*, hogy semmit se kockáztassak, és ne tegyem ki magunkat sorscsapásoknak. Ha megengedném, hogy a Fejedelemségek zavargások gócpontjává váljanak mindenki számára, aki akár Ausztriát, akár Oroszországot meg akarná támadni, a garantáló hatalmak — melyek élére én Franciaországot helyezem — lennének az elsők, melyek megrónának érte, talán sorsára is hagynák Romániát. Ha Franciaország jelenleg ilyen nyilvánvaló módon támogat bennünket, ez azért van, mert érdekében áll, mivel a politikában semmit sem tesznek semmiért. Franciaország tehát szolgálatokat *vár* tőlünk, s én ezért *készülődöm erre*. Akár ma is hadba indulnék, ha Franciaország ezt kívánja, de mindaddig, míg csak *Olaszország*, a *magyarok*, addig *én semmit sem fogok tenni*, amíg nem érzem *elég erősnek* magam, hogy saját erőmre számíthassak."

Nem tudom, kedves Tábornokom, mit fog szólni Couza [Cuza] fejedelem eme nyilatkozatát olvasván, de én nem hallgatom el Ön előtt, hogy nagyon világosnak tartom, természetesen az *ő* szempontjából, és nagyon logikusnak, nagyon racionálisnak. Ez egy nagyon higgadt ember, aki *hidegen* végzi számításait — mint az, aki a Tuileriákban uralkodik, *nem* egykönnyen fogja beadni a derekát! Ez annyit tesz tán, hogy nem tudjuk majd egy szép napon kényszeríteni? Nem! Cavour nem kényszerítette-e III. Napóleont?

De folytatom elbeszélésemet. — Eme „pro domo" védőbeszéd után, melyet az imént végighallgattam, kiváltképp fontos volt számomra, hogy eloszlassam a fejedelem gyanúját a magyaroknak tulajdonított titkos üzelmekkel kapcsolatban, mivel alkalmam nyílt észrevenni, hogy Couza [Cuza] *főként* azért érzi sértve magát, ha *titokban, őt szándékosan figyelmen kívül hagyva akarunk* cselekedni. Hiúsága berzenkedik, és — legyünk őszinték — *jogosan*. — Elismételvén tehát Couzanak [Cuza] a biztosítékot, hogy Ön, kedves Tábornokom, rendkívüli fontosságot tulajdonít esetleges támogatásának, s sohasem szándékozik a vele való előzetes megegyezés nélkül cselekedni, hozzátettem: „K. tábornok fölhatalmazott rá, hogy tolmácsoljam Őfelségének tisztelettel teljes rokonszenvét, és elmondjam önnek, felséges uram, hogy *mindig számít rá*, hogy Ön megőrzi irányában és ügyünkben tanúsított hajdani jóakaratát. *Erre* szorítkozik az állítólagos politikai misszió, melyet nekem tulajdonítanak itt." — „Valóban — válaszolt Őfelsége — azt mondták nekünk, hogy Ön, gróf úr, ha nem tartozik is a Frigessy [Frigyesy]—Mazzini párthoz, mindazonáltal politikai céllal érkezett. Ami Klapka t^ot^ illeti, régóta mint rendkívül becsületes, rendkívül őszinte, egyenes lelkű embert ismerem, hogy ne várjak mást az ő részéről, mint amiről Ön biztosított. Ő is ismeri iránta és ügye iránt táplált rokonszenvemet." „Mégis — folytatta a fejedelem kétértelmű pillantással —, nézze mindazokat a tapasztalatokat, melyeket szereznem kellett, és nézze, hogyan kapcsolom össze őket lelkemben: 1860 őszén váratlanul hatalmas fegyverszállítmány érkezik titokban (okosabbnak véltem, ha ehhez semmilyen megjegyzést nem fűzök Couzanak [Cuza]), és csakhamar Klapka t^ra^ leszek figyelmes, aki háborút akar indítani Ausztria ellen." —

„De hercegem, ezt ő Olaszországgal, sőt magával Franciaországgal egyetértésben akarta indítani, amit kérek, hogy Ön ne felejtsen el" — mondtam. — „Cavourral egyetértésben, igen — vette át ismét a szót Couza [Cuza] —, de Franciaországot bele akarták sodorni. De hagyja kérem, hogy folytassam elbeszélésemet, hogy megítélhesse Ön a benyomásaimat. Tehát, egy évvel ezelőtt hirtelen Türr t[k] érkezik hozzám, előadja nekem terveit, és amikor azt mondom neki, hogy mindezt én határozottan ellenzem,[183] ő a Klapkával, Victor Emanuellel való megegyezéséről beszél, és én kénytelen voltam azzal befejezni, hogy azt mondtam neki, mindaddig *nem* fogom meghallgatni, míg nem hoz nekem Napóleon császártól egy levelet. Aztán jönnek a lengyelek az expedíciójukkal, egy nagy csoport magyar is, akiket még internálnunk és élelmeznünk is kellett, ami nekünk pénzbe került; aztán jött Frigessy [Frigyesy] mindenféle tervével, tervezetével, szervezeteivel; és végül a lengyelek folytonos partraszállása. Rossz néven veheti-e tőlem, gróf úr, ha *mindezen tényeket összekötöm* és gyanakvóvá válok? El kell-e tűrnöm, hogy a magyarok és lengyelek kényük-kedvük szerint itt konspiráljanak, és nekem kell-e az *egyetlennek* lennem az országban, aki *nem* tudja, mi történik?" —

Én tiltakoztam, hogy ezek a tények *egyáltalán nem* kapcsolódnak össze, és megemlítettem — elismervén, hogy a fejedelemnek bizonyára kellemetlen, hogy kénytelen folyvást óvatosságot tanúsítani *bizonyos* tervekkel szemben —, hogy Őfelsége nagyon is jól tenné, ha élne a helyzettel, ami neki megadatott Magyarország és Lengyelország politikai helyzete révén *egyfelől, és* Románia földrajzi helyzete révén *másfelől* stb., stb. — Miközben Türr-ről beszéltem Couzanak [Cuza], és az igen felületes kapcsolatokról, melyek Ön, kedves Tábornok, és ez utóbbi között léteznek — Couza [Cuza] így szólt: „Megjegyeztem Türrnek, hogy Klapka tábornoknak nem lenne szüksége közvetítőre irányomban, hanem ő egyenesen hozzám fordulna."[184]

Aztán Couza [Cuza] azt mondta nekem: „Eme újabb üzelmek miatt abba a kellemetlen helyzetbe kerülök, hogy kénytelen leszek kiutasítani a lengyeleket, amit sajnálattal teszek; rendszerint megfeledkeznek helyzetem nehézségeiről, s arról, hogy kényszerítve vagyok, *akár tetszik, akár nem,* tekintettel lenni *egy kissé* Oroszország és Ausztria igényeire is mindaddig, amíg én magam nem tudom őket nyíltan visszautasítani. Addig is, míg ki kell elégítenem kívánságaikat, csupán annyit teszek, ami *okvetlenül szükséges,* hogy ne zördüljek össze teljesen velük." Azt válaszoltam, hogy azt beszélik, magyarok is vannak, akiket el akarnak űzni. — „Igen — felelte Couza [Cuza] —, van néhány magyar is, de csak azok, akik *túlságosan* magukra vonták a figyelmet Frigessyvel [Frigyesy[való kapcsolatuk által, és akiket főkolomposoknak, főnököknek kell tekintenem. (Itt egy csomó részletbe bocsátkozott.) De ez nem kimondottan *elűzés;* a határra küldjük őket, de azzal a kikötéssel, hogy kicsit később visszajöhetnek. Kivált ha *egy Klapka tábornoktól származó* levéllel térnek vissza, vagy *francia útlevéllel,* akkor szívesen fogadják majd őket." — Nem tehettem másként, mint hogy elismerjem Couza [Cuza] ama jogát, hogy kiutasítsa azokat a

[183] Vö. az 5. jegyzettel.

[184] Ez újabb bizonyítéka Klapka iránti bizalmának. Vö. a 33. jegyzettel.

férfiakat — legyenek bármilyen nemzetiségűek is —, akiket veszélyesnek ítél maga vagy országa számára, ám arra kértem a fejedelmet, hogy csak azokat űzze el, akikkel teljességgel nem tud másként eljárni, értésére adva, hogy eme kiutasítás által ártana magának az európai liberális közvélemény előtt és különösen Magyarországon, amely egy napon megakadályozná ezt a szívélyes magyar—román viszonyt, amely oly kívánatos, sőt elengedhetetlen mind a *mi* reményeink, mind az *övéik* megvalósulása szempontjából. — Couza [Cuza] egyik érve, amelyet imígyen való cselekvésének szükségességét előttem bizonyítandó fölhozott, az az volt, hogy neki nem csupán Oroszországot és Ausztriát kell kímélnie ebben a vonatkozásban, hanem még a Porta érzékenységére is tekintettel kell lennie. „A Porta nem nézi jó szemmel, ha *túl* sok magyar és lengyel van Romániában, mivel mindig azzal gyanúsít egy kicsit, hogy egy szép napon fel akarom szabadítani magam éppen eme harcias elemek és Szerbia segítségével." Aztán nagyon átgondolt politikai fejtegetésekbe kezdett, melyeket élőszóban fogok Önnek jelenteni, kedves Tábornokom.

A kölcsönről is csevegtünk, a Moldva-Oláhországnak tervezett hitelintézményekről és a legújabban szentesített politikai reformokról. Minthogy Couza [Cuza] beszélgetésünk kezdetén rám támadt, azt mondván, „Ugyebár, gróf úr, nekünk nincs szükségünk rá, hogy tapintatoskodjunk egymással", ezt több ízben ki is használtam, hogy köntörfalazás nélkül olyan dolgokat mondjak neki, melyeket hasznosaknak véltem, mindegyre szabadkozván, hogy én nem tudom a diplomácia nyelvét beszélni. Ő mindazonáltal jó néven vette ezt, mivel a végén így szólt hozzám: „Azt mondja Ön, hogy hét vagy nyolc napig marad még, kérem, látogasson meg még, gróf úr, sok mindenről fogunk még csevegni. Hozza csak magával Strambio lovagot is. Én nem diskurálok gyakran vele, mert ő igen szenvedélyes a véleményeiben, de én nagyon szeretem őt." (Megragadtam, éspedig készakarva, az alkalmat, hogy azt mondjam neki, Strambio nagyon jó véleménnyel van róla.) — Az utolsó pillanatban még Couza [Cuza] így szólt hozzám: „*Jól* fontolja meg, kérem, mindazt, amit mondtam Önnek, és *továbbítsa* Klapka tábornoknak, és mondja meg neki, hogy mindenkor ugyanolyan tisztelettel és nagy rokonszenvvel érzek iránta, és remélem, minden esetben egyenesen hozzám fog fordulni." —

Bármennyire is a lehető legpontosabban reprodukáltam a Couza [Cuza] által nekem mondott mondatokat, mégis meg vagyok győződve róla, hogy egészen más benyomása lenne róluk, ha személyesen itt lehetett volna, mint e szükségszerűen megkopott és tökéletlen elbeszélés olvastán. Tehát hasznosnak ítélem, hogy néhány általános megfigyelést hozzátegyek az én szempontomból, mivel fontosnak tartom, hogy Ön a *lehető legpontosabb* fogalmat alkothassa róluk. Couza [Cuza], az a Couza [Cuza], akit Ön 1859-ben és 1861-ben megismert, nyilvánvalóan *nem ugyanaz* az ember *többé. Megváltozott,* talán *megnőtt* a *helyzettel együtt,* mely szintén nem azonos a négy évvel ezelőttivel. Abban az időben, amikor ő éppen csak egyesítette a két Fejedelemséget, melyekből akkor hiányzott az összetartó erő, trónralépését valószínűleg nagyon rövid életűnek tekintette, még a régi állapotok hatása alatt élt, *nem hitt* akkor még egy „nagy jövőben". Ma mindez megváltozott: Moldva-Oláhország igazi

állammá vált, egy kis *hatalommá*, melyről még Anglia királynéja is megemlékezett egy trónbeszédében; amelyet Franciaország kitartóan és nyíltan támogat, s amely egy modern állam alapelvein alakul át, és hadsereget is szervezni kezd, s az néhány év múlva felér, vagy fel kell érnie Belgium, Svájc katonai erejével. Couza [Cuza] *ma tudatában van* fontosságának, s megvan a *becsvágya* is. Büszke a Franciaországgal való „morális szövetségére", s kirajzolódni látja a horizonton azokat az előnyöket, melyekhez az ő révén szükségképpen jutnia kell. Emiatt változott meg *az ember a helyzettel* egyidejűleg, s emiatt mindazok, akik *nem* vennék figyelembe ezt a bekövetkezett módosulást, olyan tévedéseknek tennék ki magukat, melyek súlyos következményekkel járhatnak. *Minél* jobban el kell ismernem eme országok növekvő jelentőségét ügyünkre, *annál* kívánatosabbnak tartom, hogy pontos képet adjak a helyzetről, mert egy jó politika első feltétele a terep *jó* ismerete. Amennyiben sikerülne, kedves Tábornokom, a jelenlegi feltételek és igazi értékük szerint hozzásegítenem Önt, hogy fölmérje a helyzetet, úgy hiszem, misszióm e környéken, bár eredeti célját nem érte el, *jóval* fontosabb eredményeket hozna, mint ez a cél maga.

Hogy Couzaval [Cuza] való beszélgetésemre visszatérjek, először azt mondanám el Önnek, hogy stílusa — főként később, amikor úgy tetszett, Couza [Cuza] magához tért egy kissé kezdeti gyanakvásából — *őszinte meggyőződés* bélyegét viselte magán és az éretten megfontolt, szilárdan elhatározott tervekét. *Nem* mondhatom (ahogyan mindenfelől mindazonáltal megjósolták), hogy a fejedelemmel való beszélgetés lenyűgözött volna; de bevallom, nagyon távol állok attól, hogy azok véleményét osszam, akik, főleg külföldön, csupán egy felületes embert látnak benne, valamiféle senkiházi, akit *könnyedén* le lehet hengerelni. Ellenkezőleg, úgy gondolom, hogy ez egy *erős* ember, akinek világosak a gondolatai, aki *tudja* mit akar, s azt *jól* akarja. Egy napon nagyon is megdöbbentheti világát! E tavaszi államcsínye csupán a kezdet. — A Couza [Cuza] fejedelem által velem közölt értesülések egészéből az következik, hogy politikai terve nagyon kikristályosodott. Olyan őszintén beszélt nekem róla, hogy néhányszor megdöbbentett. De ami még fontosabb: *cselekedetei tökéletes összhangban* állnak szavaival. —

Fölismerve annak összeegyeztethetetlenségét, ami országa nemzeti törekvései és saját becsvágya között *egyrészt* és két olyan szomszéd hatalom, mint Ausztria és Oroszország léte között *másrészt* fennáll, Couza [Cuza] őszintén munkálkodik Moldva-Oláhország fegyveres, anyagi és pénzügyi erőinek fejlesztésén abból a célból, hogy adott pillanatban segíthessen az osztrák birodalom megdöntésében. Azt reméli, hogy a jelet Franciaország fogja megadni, melynek mindenhatóságában teljes bizalma van. Megindul, *mihelyt* ezt a Tuleriák részéről kérni fogják tőle, de **előbb nem.** Addig *kívül* egy *hintapolitikával* igyekszik fenntartani magát, ahogy ezt *belül* eddig is tette. Nem akar gyanút kelteni a Portánál, mivel a Törökországhoz kötő gyenge s névleges köteléket inkább *védelemnek* tekinti, mely *nélkülözhetetlen* számára, míg az északról és nyugatról fenyegető veszély[185] el nem tűnik. A várakozás közben nem akar

[185] Arra, hogy a román vezetés félelmei mennyire nem voltak megalapozatlanok ld. a bevezető tanulmány 1. jegyzetében szereplő művek közül időrendben: *Bossy* 69., 70., 331., 337., 339—340., 343—344.;

haszontalanul összeveszni két hatalmas szomszédjával, melyeknek egy franciaországi trónváltozás esetén áldozatául eshetne. Emiatt nem hallgatja meg a Szerbia részéről való kezdeményezéseket sem. *Egyszóval,* Couza [Cuza] nagy jövőre *törekszik,* de nyugodtan meg akarja *várni* a *kedvező* pillanatot, s mindenirányú készülődéseit folytatva el van határozva, hogy *semmit sem siettet előbb,* csak akkor akarja ledobni álarcát, amikor *biztosnak* hiszi magát, hogy célját elérheti. E két legreakciósabb és legelnyelőbb hatalom közé szorítva a román kormány nyilvánvalóan *kénytelen* kíméletesen bánni velük, de Couza [Cuza] ugyanolyan jól tudja, hogy a liberális párt részéről is érheti veszély, emiatt azzal sem akar szakítani. Íme, ezért nem evez — államcsínye ellenére — teljesen a reakció vizeire, íme, ezért szabadkozik, mentegetőzik.

Meg kell neki adni, hogy indokai, melyeket magatartása magyarázatául felhoz, a saját szempontjából *jók,* s aztán meg, hogy *nem csinál titkot* irántunk való szándékaiból. Ha olyan gazember lenne, amilyennek tartják nagyon sokan, könnyű lenne neki megszabadulni azoktól, akik akarata ellenére idejönnek, kiszolgáltatván őket Oroszországnak és Ausztriának, ha nem is közvetlenül, legalább kerülő úton.

A fejedelemnél tett látogatásommal úgy vélem, három fő eredményt értem el, éspedig:

1.) kiegészíthettem tapasztalataimat és értesüléseimet az általános helyzetről, ami képessé tesz arra, hogy a magam részéről világosan, szabatosan és pontosan tájékoztathassam Önt; —

2.) részben visszatérítettem a fejedelmet a magyarokkal szembeni elkeseredéséből általában, és az Ön, Tábornok irányában táplált gyanakvásából különösen, ama gyanú *vélekedésem szerint* ma teljesen ellentétes érzéssé változott. Amilyen közömbös lehet Önnek *magánemberként,* hogy Couza [Cuza] fejedelem milyen érzéseket táplál Ön iránt, annál kevésbé lehet az *politikusként,* mivel Couza [Cuza] jövőbeni magatartása rendkívül nagy fontosságú *lehet* hazánk sorsára.

3.) hozzájárultam bizonyos mértékben ahhoz, hogy megszilárdítsam a fejedelmet Strambio iránti bizalmában, mely bizalom nem szűnhet meg hasznosnak lenni számunkra, közvetve mindannyiunk számára. Strambio is igen elégedett volt vele, mert abban az elszigeteltségben, melyben leledzik, soha senki nem mond kedvező dolgot róla Couzanak [Cuza], sőt, nagyon sok olyan ember van, aki befeketíti, rágalmazza, és minden ügyességére és ékesszólására szükség van, hogy mégis ilyen jó lábon maradhasson a román fenséggel.

Brătianu 133.; *Duzinchevici* 57., 59., 77.; *Kovács* 246—247.; *Boicu* 251., 257. Ld. még *Xenopol, A. D.:* Istoria românilor din Dacia Traiană, XIV. köt., Buc., é. n., 12—13.; *Emerit, M.:* Les complots... 225—226. Vö. a 7. dokumentummal, valamint Cerruti — ismeretlen, 1864. ápr. 12. (távirat: osztrák csapatösszevonás Brassó környékén) OL R 295, 3. d., 8. t. és Baligot de Beyne 1864. máj. 16-i, I. Alecsandrihoz intézett táviratával, BAR, [Román Sz. K. Akadémiája Könyvtára, Kézirattár] 5750, 86. Sőt, még Törökország is fontolgatta a fegyveres fellépést, ld. Bordeanu (C. Negri titkára) — Baligot de Beyne, Pera, 1864. ápr. 15-i táviratát (BAR 5749), mely török csapatösszevonásokról tudósít Ruméliában, a Cuzanak címzett egyik francia fegyverszállítmányt pedig elkobozták. *Bossy* i. m. 123., 339. és 2. lábjegyzet. Vö.: *Emerit, M.:* Les complots... 225. és Duzinchevici 58—60.

Minthogy az imént az előnyökről beszéltem Önnek — bármilyenekre vonatkozólag —, melyek nézetem szerint a Couza [Cuza] fejedelemmel folytatott beszélgetésemből származnak, kérem, engedje meg, kedves Tábornok, hogy előhozakodjam itt egy másik ténnyel, melyről úgy vélem, hogy javunkat szolgálja. Ön tudja, hogy bukaresti tartózkodásom első három hetében készakarva teljes elszigeteltségben tartottam magamat, és hogy semmiféle ismeretséget nem kötöttem, néhány katonatiszt kivételével, akikkel a véletlen összehozott. Egyik előző levelemben elbeszéltem Önnek a fogadtatást, melyben az illetők részeltettek. Két vagy három hete a dolgok megváltoztak; ma sok embert ismerek, *minden* párthoz tartozó férfiakat, s csak jót mondhatok ama rendkívüli előzékenységről, mellyel *mindnyájan* elhalmoztak. Mindezekre az ismeretségekre kivétel *nélkül* úgy tettem szert, hogy *nem kerestem őket*, mivel egyesek is, mások is meglátogattak, vacsorára hívtak, vagy felajánlották hintójukat vagy hátaslovukat sétakocsikázásra, lovaglásra. Igen távol áll tőlem, hogy e társasági sikert, már megbocsásson a szóért, saját személyemnek tulajdonítsam; nem látok benne egyebet, mint ama fenntartás eléggé természetes következményét, melyet korábban észleltem, s amely azzal végződött, hogy többé-kevésbé *mindenki* fondorkodott [ellenem]. E mindennapi érintkezések gyakran teremtettek számomra alkalmat, hogy a megbékélés szellemét hirdessem, a kölcsönös feledését, és bebizonyítsam annak abszolút szükségességét, hogy minden nemzeti érzékenységet és minden kérdést félretegyünk, melyek ismét megoszthatnak bennünket, mindaddig, míg a közös veszély, a közös ellenség megsemmisítése révén el nem enyészik. Minden erőmmel főképp azon voltam, hogy jól megértessem a nemzeti párt embereivel, ha azt akarják, hogy mi igazságos és pártatlan eszméket valljunk irányukban, nekik, a maguk részéről azon kellene munkálkodniuk, hogy harcba szálljanak a honfitársaiknál [tapasztalható] túlzó és elfogadhatatlan követelésekkel. Megígértem nekik, hogy mi, amikor majd üt a szabadulás órája, a teljes méltányosság érzésével fogunk viseltetni ama kérdések megoldásakor, amelyek alkalmasak lennének újbóli összeugrasztásunkra, és hogy evégett még a baráti hatalmak jószolgálatait is elfogadnánk; de hogy Magyarország *soha* nem viselné el államterületének földarabolását — ahogyan némelyek az Ultra-Románok közül álmodoznak róla itt —, hanem inkább maradna Ausztriával, hogy így uralkodjék, *közvetve*, egy nép fölött, mely eléggé oktalan lenne *visszautasítani* a testvérkezet, melyet egy független Magyarország akart neki nyújtani. — Meg kellett állapítanom, hogy ez az eszmecsere, úgy tetszett nekem, nem maradt hatástalan. Két vagy három urat megpirongattam (nevezetesen egy Gradistiano [Grădişteanu][186] urat, az állami számvevőszék tagját), akik csak egy nagy *Dáciáról* álmodnak, és nem tágítanak tőle. Szerintük egész Erdély és Magyarországnak a Tiszától keletre eső része az övék. Vannak mások, akik csupán Erdélyt követelik, és ez a többség. Egyik nap például N. N. úr, a külügyminisztérium főosztályvezetője, ártatlanul biztosított róla, hogy már 1848-ban csak Oláhországtól függött, hogy „újra

[186] Nem sikerült kiderítenem, hogy a korszakunkban szereplő négy Grădişteanu közül melyikről van szó.

hatalmába kerítse" Erdély tartományát. Mások, mint a Lapati[187] testvérek, R. Rosetti[188] stb. igazságosabbak, vagy — képmutatóbbak, Ők elfogadták az érvelésemet, kijelentvén, hogy elismerik Magyarország nagy fölényét intellektuális és katonai ereje vonatkozásában, és némely fenntartásokat leszámítva, az erdélyi oláh lakosságot illetően nem látnak más üdvöt Románia számára, mint Magyarország gyorsan bekövetkező újjászületését. — Nem szándékozom Önnek a nagybojárokról beszélni, mint Cantacuzène-ról [Cantacuzino], az öreg kajmakám[189]-ról és másokról, mert miközben egyre a Magyarország iránti rokonszenvüket hangoztatják, *valamennyien* vagy osztrákok, vagy oroszok. A legméltányosabb férfi ebben a tekintetben talán Couza [Cuza]. Egyebek között megemlítette nekem, eldicsekedvén vele, hogy sohasem hallgatta meg azokat az indítványokat, melyeket avégett tettek neki, hogy román propagandát fejtsen ki Erdélyben és Magyarországon. — Ilyesféle követelésekkel szemben, mint aminőket az imént írtam le Önnek, talán nem volt rossz, hogy ezek az urak az egyszer *más* harangszót is hallottak, hogy tudomásul vegyék, még *nem* képesek a magyar államterület darabjaival kényük-kedvük szerint rendelkezni. Ahogy beszéltem nekik, világosan kifejtve véleményemet, mindig nagyon udvariasan és nemzeti büszkeségüknek hízelegve, megelégedéssel láttam, hogy *többen*, éspedig a legjózanabbak közül, magukévá teszik az általam védelmezett eszméket. Sokan vannak ezen urak között, akik meg vannak győződve róla, jelenleg nehéz lenne Romániának erővel elragadni Magyarországtól területe egy részét, és azzal a reménnyel vígasztalják magukat, hogy Magyarország segítségével visszaszerezhetik Besszarábiát. — Bármilyen soványak legyenek is ama eredmények, melyeket e néhány hét alatt el tudtam érni, ezek legalábbis megcsillantották előttem a *lehetőséget*, hogy üdvös irányba terelhetjük itt ebben a tekintetben a közvélemény áramlását, és igen kívánatos lenne, ha egy vagy két honfitársunk, akik Svájcban, Franciaországban vagy Olaszországban ügyünk szempontjából haszontalanul töltik idejüket, itt akarnának megtelepedni, és e fontos feladatnak[190] szentelnék magukat!

Péntek, augusztus 12.

Az imént jutott tudomásomra, hogy az ellenzék nagyon erélyes tiltakozást írt alá a kormánynak a legutóbbi törvényhatósági választások során tanúsított fellépése ellen, és nagy számban nyújtották be lemondásukat hivatalukból. A haladó párt, melynek élén Rosetti és Cornel Lapati[191] található — ezzel elhatárolta magát a bojárpárttól —

[187] Egyikük szerepel a Cuza korszak politikai csoportosulásait fölsoroló listán (BAR 5318, 331.), a havasalföldi liberálisok közé tartozik, a dokumentum azonban keresztnevét nem közli.

[188] Alighanem mégis inkább C. A. Rosetti, (?) vö. *Seherr Thosz* i. m., III., 45.

[189] Vö. *Seherr Thosz, A.*: Emlékezések III., 45. és *Vitcu, D.*: Diplomaţii Unirii, Buc., 1979., 163., 189.

[190] A gondolat nem új, már Ludvigh János javasolta Kossuthnak, s Karacsayt tartotta a feladatra legalkalmasabbnak. Ld. *Kossuth L.*: Irataim... I., 412—413. (Ludvigh—Kossuth, Brüsszel, 1859. szept. 25.) 1859-ben fölmerült a román nyelvet jól beszélő s a helyszínt ismerő Teleki Sándor bukaresti küldetésének ötlete. Vö. *Teleki S.*: Emlékezzünk régiekről, Buk., 1973. (*Csetri Elek* bevezető tanulmánya), 38. Vö. a 88. jegyzettel.

[191] Vö. a 187. jegyzettel.

ugyanakkor békéltető lépést tett (suba alatt) a fejedelem mellett. Azt kérik tőle, hogy érvénytelenítse a törvénytelenül lefolytatott választásokat, és közeledjen a haladó párthoz, s akkor ez őszinte és odaadó támogatást ígér neki az új reformok megvalósításában. E párt egyik fontos tagja — akivel Balanesco [Bălănescu][192] miniszter tárgyalt ma evégből, mialatt mi vacsorázni voltunk — közölte ezt velem bizalmasan.

Szombat, augusztus 13.

Itt egymás után érik az embert meglepetések! és aki ebben az országban nem veszti el a józan eszét, annak *nincs mit* elvesztenie.

Miután Couza [Cuza] fejedelemnek bejelentettem, hogy *elutazom*, éspedig a *jövő* szerdán; miután csupán *három napja* Őfensége szívélyesen kezet szorított velem; és miután meg kellett ígérnem neki, hogy elutazásom előtt újra meglátogatom — a *következők* történnek ma velem: nyugodtan ültem a szobámban, azt számolgatván, hány napig időzhetek itt még a ma reggel kapott genfi sürgöny értelmében, mely fölszólított, hogy várjak még egy, a kölcsön ügyletére vonatkozó levelet vagy táviratot, amikor bejelentettek nekem valakit a „rendőrfőnök úr megbízásából". Ez az alak — de nem, olvassa el inkább tüstént azt a levelet, amelyet egy órával később írtam és elküldtem Cotrocsénibe [Cotroceni]:

„Nagyuram, Ma délelőtt egy egyén jelent meg nálam, azt mondván, hogy a rendőrfőnök parancsára jött, a 48 órán belüli kiutasítási parancsot kézbesítendő!

Hogy ilyen inzultusban merészelnek részesíteni engem, aki a gyanú *árnyékát* sem szolgáltattam ilyen intézkedésre, akit francia védelem fedez, és akit, néhány napja csupán, Őfensége, *ő maga* kegyesen fogadott — ez olyan rendkívülinek, olyan iszonyatosnak tűnik nekem, hogy egyelőre képtelen vagyok magamhoz térni megdöbbenésemből és *felháborodásomból.*

Első gondolatom az volt, hogy azonnal igénybe veszem az útlevelem által biztosított védelmet, és elégtételt követelek az imént elszenvedett megszégyenítésért.

„De arra gondolván, hogy ez az intézkedés csupán egy alantasabb hatóságnak a hatalommal való visszaélése volt vagy félreértés, s azzal a jóakarattal büszkélkedvén, melyet Őfelsége kegyeskedett személyesen tanúsítani irányomban, először Önhöz fordulok, Fenséges Uram, hogy egyenesen Őfensége tudomására hozzam az engem ért inzultust, és annak *azonnali és eklatáns elégtételét kérjem.*

Fogadja, kérem, Őfensége stb., stb."

— Mit mondhat, mit gondolhat az ember egy kormány ilyetén magatartásáról, mely a közvélemény rokonszenvére és tiszteletére tart igényt?

— De főként, mik az *indítékai* ennek a magatartásnak? — Világos, hogy a rendőrfőnök nem vállalta magára egy ilyen súlyos intézkedés felelősségét, hanem a fejedelem hatalmazta föl erre. De akkor mi bírhatta rá *Couzát* [Cuza] erre a lépésre, őt, aki három napja a politikájáról, a reményeiről, terveiről beszélt nekem fesztelenül, az őszinteség látszatával és anélkül, hogy a legcsekélyebb mértékben is ösztönöztem

[192] Rosetti—Bălănescu, Nicolae, 1863. aug. 29. és 1865. okt. 29. között külügyminiszter.

volna erre. Mivel *nem* avatkoztam bele a politikába, és *senkivel* sem intrikáltam, a kormányt *sem ócsároltam, sem* a fejedelemnél tett látogatásom *előtt, sem utána,* csak arra gondolhatok, hogy Ausztria kérte tőle ezt a szégyenletes szívességet.

Röviden, annak az alaknak, aki ezt az üzenetet átadta nekem, azt feleltem, hogy *írásban* kérem ezt a minősíthetetlen utasítást, hogy megtehessem utána az általam megfelelőnek ítélt lépéseket, és mielőtt *írásban* meg nem kapom, tapodtat sem mozdulok. — De minthogy nem szeretem a botrányt, először közvetlenül az államfőhöz fordultam elégtételért. — Aztán elmentem Boyard úrhoz, a francia konzulátus ügyvezetőjéhez, s elmeséltem neki az ügyet, kijelentvén neki, hogy közlésem egyelőre *bizalmas,* de fenntartom magamnak a jogot, hogy a konzulátus védelmét kérjem, ha nem kapok a fejedelemtől olyan elégtételt, mely kielégíthet. — Így szándékozom cselekedni azzal a kikötéssel, hogy Párizsba való visszatérésemkor minden szükséges intézkedést megteszek, hogy elégtételt nyerjek, és kinyissam az illetékesek szemét a „román pártfogoltról" — és ez sikerülni[193] fog nekem.

Amikor a kormány által tervbe vett intézkedés indokain töprengek, és a foganatosítás módján, két dolog világosan kiderül: 1.) hogy van valamilyen általam ismeretlen ok, mely csupán néhány napja létezik, 2.) hogy nagyon is szándékosan meg akartak szégyeníteni. Vajon csak meg akartak-e ijeszteni, undort kelteni bennem, hogy minden magyarnak elvegyék a kedvét attól, hogy idejöjjön? Nagyon csalódnak akkor. De az irányomban való sértés *szándéka,* ez látszik legvilágosabban következni ebből a kellemetlen ügyből. Tudták (vagy tudni *vélték,* mivel magam is úgy véltem, míg a genfi táviratot nem kaptam meg), hogy kedd este vagy szerda reggel akarok elutazni, hogy elérjem a gyorshajót; nem maradt tehát csak 36 óra a 48-on felül, melyet megszabtak. Márpedig nem is *tudtam* volna *előbb* elutazni, mert a szerdai előtt nincs is más hajó. Egy pillanatig föltételezve, hogy valóban súlyos indokuk volt (sokkal súlyosabb, mint egy Ausztria általi fenyegető fölszólítás) arra, hogy távozásomat kívánják innen — vajon elhatározták volna-e egy ilyen parancs kézbesítését, hogy *36 órán* belüli távozásomnak elébe vágjanak, főként tudván, hogy *nincs* mód megtenni — vajon így határoztak volna-e, mondom, ha nem állt volna jól megfontolt szándékukban *vagy* az, hogy megundorodjak a gondolattól is, hogy egyszer visszatérjek ide, *vagy* hogy általam ismeretlen okból megszégyenítsenek? Aztán meg, még egy pillanatig elfogadva, hogy a kormány kényszerítve vélte magát eme, a despotikus államokban divatos eszközhöz folyamodni, miért nem tisztelte akkor saját magát eléggé ahhoz, hogy *ne* bánjon egy rendes emberrel, egy gentlemannel ugyanolyan fesztelenséggel, akárha igazolvány és védelem nélküli utcai csavargó lenne? nem tudtak volna-e jobban ügyelni a formákra, mint hogy egy mocskos alakot küldjenek a „kiutasítási parancsot kézbesítendő"?

Valóban, vagy *rejtély* van a dologban, melynek titkát nemigen tudom megfejteni, *vagy* igaz az, amit sok itteni ember mondott nekem, miszerint Couza [Cuza] és

[193] Sikerült is, Seherthoss ugyanis meglehetősen nagy zajt csapott az olasz és francia lapokban. *Gh. I. Brătianu* i. m. 156—157. Emlékiratai szerint pedig alkalma nyílt, hogy személyesen tájékoztassa Drouyn de Lhuys francia külügyminisztert romániai tapasztalatairól. *Seherr Thosz, A.:* Emlékeimből, III., 45.

kormánya annyira megrészegedett államcsínye pillanatnyi sikerétől, hogy teljesen *elveszítette a fejét, minden szemérem és tisztesség*-érzéséből kivetkőzött.

Még hozzáteszem, hogy este Strambio lovagnál voltam, aki rettenetesen megdöbbent, csakúgy mint én, tudomást szerezvén a kormány vakmerő és impertinens magatartásáról. Ez az incidens nagyon jó arra, hogy mindkettőnket megfosszon minden illúziónktól, mely Couza [Cuza] irányában még maradt bennünk:

Vasárnap, augusztus 14.

Egyre cifrábban alakul. Déltájban ugyanaz a férfi, aki tegnap jött, (ő a prefektus irodafőnöke), keresett föl egy nekem címzett levéllel, melyet *oláhul [en valaque]* fogalmaztak, és Marghiloman, a rendőrfőnök írta alá. Ez a férfi lefordította nekem a levelet, mely ugyanazt a „parancsot" tartalmazta, melyet tegnap szóban közöltek velem. Eme intézkedés indítékaira vonatkozó kérdésemre a férfi szabadkozott, hogy nem ismeri őket.

Ekkor elmentem a francia konzulátusra, és Boyard úr után tudakozódtam. Ő azt üzente, hogy nagyon elfoglalt, és hogy „egyébként *vasárnap* van!" Erre azt írtam a névjegykártyámra: „*Sürgős* ügyben *abszolút* szükséges találkoznom Boyard úrral." Boyard úr végre méltóztatott előkerülni. Értesítettem a levélről, és energikus szavakkal követeltem a védelmet, melyre útlevelem alapján jogosult vagyok. Azt felelte, holnap meglátogatja a fejedelmet, s „megkérdezi tőle az indokokat", melyek ezt az intézkedést kiváltották. Azt válaszoltam neki, hogy nem csupán „az indokok megismeréséről" van szó, mivel én *biztos* vagyok benne, hogy *nincs* komoly, hanem mindenekelőtt arról van szó, hogy *védelmet* és előírt támogatást nyújtson nekem, hogy biztonságba helyezzen a rendőrség *brutalitásával* és *önkényével* szemben, és hogy *tökéletes elégtételt* nyerjek. Boyard úr egyre csak tétovázva azt mondta nekem, táviratozni fog Konstantinápolyba, utasítások végett. — Íme, milyen védelmet talál itt az ember a francia kormány jelenlegi szervei részéről!

Délután három óra körül Donato úr, Olaszország alkonzulja jött, hogy közölje velem, miszerint Baligot úr fölkereste a konzulátust, és Strambio urat nem találva ott, vele, Donatoval beszélt az ügyemről, minden felelősséget a rendőrfőnökre akarván hárítani, akinek a fejedelem teljhatalmat adott valamennyi idegen tekintetében, és bár jóllehet, *személyemre vonatkozóan* csupán *halvány gyanú* merült föl, a rendőrfőnök elengedhetetlennek vélte ezt a kiutasítást. — Magától értetődik, ezek csak *frázisok*, mivel nem csupán az mondatik ki a levélben, „*felsőbb* parancsra megismétlem Önnek", hanem az is világos, hogy sem a rendőrfőnök, de még maga Cogolnicsano [Kogălniceanu] sem hozott volna a saját felelősségére egy ilyen intézkedést. — Némileg nyugtalankodva Donato ama megjegyzései miatt, miszerint a dolog súlyos és következményei lehetnek az oláh kormányra nézve, Baligot fölajánlotta jószolgálatait, hogy „haladékot" kapjak, és úgy képzelte, levelet kell intéznem Marghilomanhoz, azt a haladékot kérve tőle, vagy legalábbis sürgönyöznöm kell Moustier úrnak Marseille-be (mert úton van Franciaország felé). Donato úrtól nem volt valami szerencsés gondolat beleegyezni ebbe a misszióba, hogy ezt a megalázó javaslatot közölje velem, és táviratilag küldje meg válaszomat Cotrocsénybe [Cotroceni]. Azt válaszoltam, ha

ezt a javaslatot másvalaki juttatta volna el hozzám mint ő, Donato, kirúgtam volna, és fölkértem Donato urat, hogy a szemem láttára fogalmazza meg és küldje el Baligotnak a következő táviratot: „A gróf minden lépést *teljesen* megtagad, és már benyújtotta tiltakozását a francia konzulátusnál."

Vacsora közben az étteremben elmeséltem, hogy milyen megtiszteltetésben kívánnak részesíteni. Minden úr megtapsolta ezt, mivel, mint mondták, bár sajnálják, hogy én vagyok pillanatnyi áldozata, remélhetőleg ez az iszonyatos tény kinyitja *Couza* [Cuza] *pártfogóinak* és híveinek szemét Európában, és ez az incidens egy kis zavart idéz elő Franciaország és Couza [Cuza] között. Ezen urak egyike emlékeztetett rá ebből az alkalomból, ő régen megjósolta nekem ezt a kimenetelt és nevezetesen, hogy megmondta — tudomást szerezvén arról, hogy Couza [Cuza] milyen jól fogadott: „Nos, legyen résen, mert a fejedelem a legmegátalkodottabb képmutató a Földön, és *minél jobban elhalmozza az embert a kegyeivel,* annál inkább már a *csapáson töpreng, mellyel sújtani akarja önt.*"[194] *Igaz,* hozzám intézték e szavakat, de én nem hittem nekik, azt gondoltam, hogy a pártszellem sugallja őket. Ám ma meg kell hajolnom a nyilvánvaló igazság előtt, és látván, hogy ebben az országban, egy ilyen kormánnyal *minden* lehetséges, hogy az ember *mindenre* elkészülhet — két napja állandóan töltött revolvert hordok a zsebemben a jogos önvédelem esetére számítva. És persze senki sem mondhatná, hogy ez túlzott óvatosság olyan körülmények között, melyek között vagyok és egy olyan országban, ahol fennhangon vádolják a kormányt Catardji [Catargiu] miniszterelnök, a legnagyobb tiszteletnek örvendő és legnépszerűbb ember meggyilkolásával, amely gyilkosságot fényes nappal követték el és akkor, amikor a képviselőházból távozott, épp az akkori rendőrfőnök hintójában![195] Miért ne tennék meg ugyanazt a dolgot egy idegennel, egy emigránssal, aki bár francia pártfogolt, pillanatnyilag védelem nélkül áll?

Este Strambio lovag látogatott meg Donato úrral. Még nem tudott magához térni felháborodásából *és* a kormány arcátlanságától és Boyard úr — hogy mást ne mondjak — erélytelenségétől. Strambio elmondta nekem, hogy ma a Dunabizottságban együtt volt Oroszország és Poroszország meghatalmazottaival, akik éppúgy fölháborodtak, mint ő, és hogy Offenberg báró azt mondta volna, neki is módjában van tanúsítani, hogy *semmit* sem tettem, amiért ilyen eljárásra számíthattam volna.

Íme, mit vetnek a szememre, vagy legalábbis íme azok a tények, melyeket a rovásomra írnak: „Hogy Bukarestbe érkezvén egy nagy csomagot vagy irattáskát vittem Strambio lovaghoz, mely irattáska *nem került vissza* hozzám; hogy több hétig *semmit* sem csináltam (!), viszont lestem a pillanatot, amikor a lengyelek tömegesen megérkeznek, hogy találkozót kérjek a fejedelemtől; hogy állandó kapcsolatban álltam Olaszország megbízottjával; hogy sok levelet kaptam, *melyeket azonnal elégettem,* miután elolvastam őket (!), hogy ugyanannál az asztalnál vacsoráztam Radu Rosettivel, a Lapati testvérekkel és másokkal stb., stb." — Íme tehát ama nagy

[194] A fejedelem személyiségére ld. *Xenopol* i. m. XIII. köt., 16–19.
[195] Ld. a 142. jegyzetet.

bűnök, melyekben vétkesnek találtattam! És még hogy baráti viszonyban vagyok Önnel!

Mindazonáltal van egy másik tény is, mely ide kapcsolódik. E derék Lalande[196] úrnak nem akadt sürgősebb dolga, mint azt mondani Baligot-nak (és talán másoknak is), „ejha, Magyarországon tehát valami készül, mert itt látom S. grófot, ő pedig csak ezért lehet itt", és ebben a hangnemben folytatta.

Hétfő, augusztus 15.

Ma reggel elmentem a francia konzulátusra, és Boyard úr kezébe adtam egy előző este fogalmazott, a tények elbeszélését és egy előírásszerű óvást tartalmazó levelet, melyben fenntartottam magamnak a jogot, hogy az engem ért sértésért és a megbízóimat ért károsodásért becsületbelileg és anyagilag kárpótoljanak.

Délután egy ulánus tiszt érkezett hozzám látogatóba, hogy elhozza nekem fényképes kártyáját, és arra a kérdésemre, nem fél-e, hogy kompromittálja magát ezzel a látogatással, kifejezte mindazon megvetését, melyet még a hadseregben is éreznek Couzaval [Cuza] szemben. Ami megdöbbentett még, az a kérdése volt: „A minap két levelet küldött Konstantinápolyba, *kettőt*?" Igenlő válaszomra azt mondta nekem, azt kell hinnie, hogy „ők" *elolvasták azokat. Én* nem hiszem ezt, mert *ha* elolvasták volna őket, talán haboztak volna megtenni az intézkedést, melynek szenvedő alanya vagyok.

Este Strambio úrnál vacsoráztam, aki még nem tért magához döbbenetéből és felháborodásából. Fölhatalmazott, hogy megmondjam Önnek, kedves Tábornok, reméli, a maga részéről Ön is követelni fogja az elégtételt, mely *mindnyájunkat* megillet, és ha megkapjuk, ő, Strambio, személyesen lesz hálás Önnek, mint olyan elégtételért, melyet neki személyesen szerzett meg. Strambio magáért a brutalitásért van fölháborodva, melyet egy gentlemannel szemben alkalmaztak, éspedig *minden indok nélkül,* de főként azért dühös, mert ő az, aki bemutatott Cogolnicsanonak [Kogălniceanu] és ő az, aki kedvezően beszélt rólam Couzanak [Cuza] és megintcsak ő az, aki mindenfelé mutatkozott velem.

Kedd, augusztus 16.

Reggel tíz órakor málháim már be voltak csomagolva, amikor Boyard úr jött, és a következőket közölte velem: tegnap találkozott Baligot úrral, aki a felelősséget teljes egészében Marghilomanra hárította. Boyard úr ekkor megkérte Baligot-t, küldje el azonnal hozzá ezt a rettenetes rendőrfőnököt, aki délután négy órakor valóban megjelent nála. Boyard úr magyarázatot kért tőle az intézkedésre, és Marghiloman nem tudott — *Boyard úr beismerése szerint* — *semmiféle* „kielégítő" magyarázatot adni, csupán *halvány gyanúsítást,* és mentegetőzött, hogy ez a parancs nem tőle származott, hanem Cogolnitcsanotól [Kogălniceanu], aki a maga részéről a fejedelemtől kapta. — Boyard úr ahelyett, hogy tiltakozott volna a megállapodások megsértése ellen, melyben vétkesnek bizonyultak, csupán az intézkedés *felfüggesztését*

[196] Lalande, Olivier de, 1860/61-ben a francia kormány titkos ügynöke Moldvában. Foglalkozására nézve kémikus. Ld. Place egyik levelét, melyben „Mon cher Chimiste"-nek szólítja. Place—Lalande, Iași, 1861. aug. 10., OL R 295, 9. d., 22. t. Vö.: *Koltay-Kastner* i. m. 145. és *Kovács E.* i. m. 364—365.

kérte, „amíg táviratilag nem kap utasításokat Drouyn de Lhuys úrtól, akinek azonnal táviratozna". De még ez a félénk kérés *sem* talált meghallgatásra! Marghiloman azt válaszolta, mivel ez a parancs egyenesen a fejedelemtől ered, ő nem vállalhatja magára, hogy felfüggessze, de azonnal a palotába megy, és utasításokat kér a fejedelemtől. — Ez *tegnap négy* órakor történt, és ma tíz órakor Boyard úr még nem kapott választ! Couza [Cuza] tehát esztelenségében még Franciaország képviselőjének kérését is megtagadja! még a Párizsba való telegrafálás *néhány óráját* is! — Boyard úr kijelentette nekem, ha maradni akarok, módomban áll megtenni, ő magára vállalja a felelősséget, de ha el akarok utazni, belátásom szerint cselekedjek. Nem akartam próbára tenni a konzulátus fiatal ügyvivőjének hirtelen megjött bátorságát, és megköszönvén neki azt mondtam, elutazom, mivel itteni tartózkodásom ilyen körülmények között semmiféle haszonnal sem bírand többé. — Délben Donato úr látogatott meg még, és megkértem, keresse föl Boyard urat, és tudassa vele részemről, hogy jogos önvédelem esetére két revolverrel szereltem föl magam, amely eset nem teljesen lehetetlen egy olyan országban, ahol fennhangon és szégyenkezés nélkül vádolják a fejedelmet, aki ezt a galád csínyt elkövette ellenem, hogy saját miniszterelnökét, Barbu Catardji [Catargiu] urat fényes nappal meggyilkoltatta.

Konstantinápoly, szerda, augusztus 24.

Itt fogom, kedves Tábornok, befejezni ezt a hosszú jelentést.

Múlt pénteken ideérkezvén, elmentem Thérapiaba, és ismertettem de Bonnières úrral, Franciaország ügyvivőjével az ügyet, és kérésére írásban adtam elő a történteket. Szerinte a *legcsekélyebb* elégtétel, amit követelhetünk, a rendőrfőnök elcsapása lenne, és fölajánlotta, hogy táviratilag kérni fogja, ha itt akarom megvárni, amit nem akarok, főként mert nem kaptam Öntől választ a táviratomra.

Elhatározván, hogy a Tengerhajózási Vállalat hajójával ma elutazom, reggel még találkoztam Greppi gróffal, aki elmondta nekem, táviratot kapott Strambio úrtól, tegnapelőtti keltezéssel, mely szerint Cogolnicsano [Kogălniceanu] fölkereste, nagyon mentegetőzött és megesküdött, hogy semmi része nem volt a dologban[197] és Marghilomannak sem, hanem aki ezt az intézkedést sugallta Couzanak [Cuza] az nem volt más mint — Baligot![198]

Látja Ön tehát, *egyik* a *másikra* keni a felelősséget, rokon- vagy ellenszenve szerint. Ez a semmirekellő banda kezdi megérezni, valakinek közülük lakolnia kell, és ki-ki siet tisztázni magát. Valószínűleg megmosták[199] Alexandri fejét Párizsban, mint ahogy Negrivel is megtették Konstantinápolyban, és Couza [Cuza] cselédei szimatot

[197] Ez megfelel Al. Zub adatainak, miszerint a belügyminisztériumot 1864. júl. 19-ig irányította. (*Zub, Al.* i. m. LII.) Seherthosst viszont aug. 13-án szólították föl a távozásra.

[198] Előzőleg azonban — I. Alecsandri, a párizsi ügyvivő révén — gondosan tájékozódott a gróf személyéről. (Baligot de Beyne—I. Alecsandri, Cotroceni, 1864. aug. 4/16., BAR 5749, 395—396.)

[199] Egy dokumentum (Baligot de Beyne—I. Alecsandri, Buk., 1864. okt. 2/14., BAR 5749, 416.) valóban arra vall, hogy a román diplomácia e két irányítójának komoly fejtörést okozott a gróf indulatos fellépése. Ld. még a 15. dokumentumot!

kaptak, emiatt jönnek megalázkodva mentegetőzni. De ha jól meggondoljuk, nem nekik kellene viselni a következményeket, hanem *magának Couzanak* [Cuza]!

Ma este elutazom, kedves Tábornokom, és arra kérem, fogadja nagyrabecsülésem kifejezését

Seherthoss Arthur

Klapka Tábornok Úrnak
Genfbe

Eredeti francia nyelvű levél fordítása.

15

Klapka — Seherthossnak

Le Breuel, Cognac mellett
1865. okt. 4.

Kedves Grófom,

Sietek közölni Önnel azt a levelet, melyet az imént kaptam Couza [Cuza] fejedelemtől és amelyhez csatolva található az, amelyet Ön Emsben hozzá intézni szükségesnek vélt múlt augusztus 19-én. Mélyen sajnáltam hajdan ama intézkedést, melyeket a rendőrminiszter Bukarestben foganatosított Önnel szemben, de még inkább fájlalom a fejedelemhez intézett levelét, melynek sem formáját, sem tartalmát nem tudom jóváhagyni.

Az e kérdésben bekövetkezett bántó fordulat annál is kellemetlenebb számomra, mivel én bírtam rá Önt, hogy a Fejedelemségekbe utazzék, és az én ajánló leveleim révén lépett Ön személyes kapcsolatba a fejedelemmel.

Nyilvánvalóan egy félreértés szolgáltatott okot az Ön kiutasítására, és a fejedelem, hogy elégtételt adjon az Ön megsebzett becsületének, őszintén és egyenesen föltárja ezt a levelében.

Ha, kedves Grófom, levele megírása és feladása előtt kikérte volna tanácsomat, arra kértem volna, tegyen le minden ilyen természetű lépésről, és más módot válasszon ahhoz, hogy az Önnek kijáró elégtételt megszerezze.

Valójában sohasem tudna az ember egy alkotmányos fejedelmet felelősségre vonni miniszterei adminisztratív ténykedéseiért, akikre egyedül hárul a felelősség. — Úgy tűnik nekem, Önnek először a rendőrminiszter személyéhez kellett volna ragaszkodnia, és csak azután a fejedelem közbelépéséhez, igazság- és méltányosságérzetére apellálva.

Abban a szakaszban, amelyben a kérdés jelenleg található, nem marad más hátra számomra, mint megkérni Önt, érje be azzal a magyarázattal, melyet a fejedelem

általam eljuttat Önnek, és mostantól fogva tekintse úgy az egész ügyet, mint amely tisztességgel lezárult.[200]

Azonfelül az Ön hazafias érzéseire hivatkozom, Hazánk szomorú helyzetére emlékeztetve Önt. Minden irányból ellenséggel körülvéve mostanáig csupán egyetlen szomszédos ország volt, ahol kritikus pillanatokban politikai elnyomóik által üldözött honfitársaink mindig biztos menedéket találtak. Azonkívül emlékeztetem Önt a fejedelem jóakaratú intézkedéseire a magyarok ezreire vonatkozóan, akik azokban az országokban tartózkodnak, ahová munkát keresni érkeznek. Megrontani ezeket a kapcsolatokat olyan sajnálatos cselekedet lenne, melyért, biztos vagyok benne, Ön nem akarná magára vállalni a felelősséget.

Várom válaszát és maradok, kedves Grófom,

az Ön odaadó híve
Klapka Gy.

Gróf Arthur Scherthoss Úrnak
Brüsszel

Francia nyelvű levélmásolat (Klapka írása) fordítása.

[200] Klapka higgadt magatartásának van még egy magyarázata: eddig az időpontig megkapta a román fejedelemtől azt a negyvenezer frankot, amelyet szorult anyagi helyzetére hivatkozva kölcsönkért tőle. Ld. Klapka—Cuza, Párizs, 1865. aug. 7. BAR 5174, 3—4. A tábornok elismervényének kelte 1865. aug. 12. Egy nappal később levélben mond köszönetet Cuza „nagylelkű döntéséért". (Klapka—Cuza, Párizs, 1865, aug. 13., BAR 5174, 8.) Klapka leveleit, valamint az összeg átvételét igazoló elismervényét közli *Brătianu* i. m. 157—159.

TÖRTÉNETI IRODALOM

FERENCZY ENDRE

FROM THE PATRICIAN STATE TO THE PATRICIO—PLEBEIAN STATE

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 224 l.

A kötet formálisan két részre oszlik. I. A patrícius állam (13—43.). II. A patrícius—plebeius állam első korszaka (45—217.). A munka valójában azonban három részből áll, amennyiben a II. rész nagyobbik részét, egyben az egész kötetnek közel a felét kitevő 3—6. fejezet és a Függelék (120—217.) Appius Claudius Caecus pályafutásának a rekonstruálását adja.

A szerző a tárgyalt korszak bemutatásánál a gazdaság, társadalom, bel- és külpolitika, valamint a jogi intézmények kölcsönös összefüggéseit igyekszik számba venni komplex forrásvizsgálat alapján. Újszerű szempontok és meggondolások alapján energikus kritikával elemzi a szakirodalomban megcsontosodott nézeteket; a fontosabb részletkérdések tárgyalásánál kritikus áttekintést ad a korábbi megoldási kísérletek, nézetek alakulásáról.

A Bevezetés vázolja a tárgyalt korszak fontosságát, rámutat a forráshagyományozás problematikus voltára, visszatekint saját korábbi részletkutatásaira, s jelzi, hogy azok eredményeit új szempontok és újabb kutatások alapján kívánja továbbfejleszteni. Kissé túl sommás általánosításnak tekinthető az a megállapítás, hogy a pun háborúk korában kibontakozó római történetírás merőben a görögök, a hellenisztikus államok jóindulatának elnyerését célozta: pl. Cato *Origines*-éről ez aligha mondható el. Kétségtelen a római diplomácia szerepének fontossága a köztársaság felemelkedésében, de a katonai sikerek alapvető jelentőségét mégse vonnám kétségbe — nem beszélve arról, hogy a római expanzió e két eszköze oly szorosan összetartozik, hogy nem indokolt egymástól elválasztani, még kevésbé szembeállítani őket.

I. 1. A patrícius állam kora az állam alapításától, azaz a királykor kezdetétől a 4. sz. közepéig tart, s három szakaszra oszlik. Ezek: a kialakulás (a királyok kora), a virágzás (= a királyság—köztársaság átmenete, tehát az 5. sz. eleje — 449), a hanyatlás (a consuli alkotmány kialakulása). — Lényegében elfogadható F. felfogása, amely szerint a *patricius* és *plebeius* osztály kialakulása már a királykorban megtörtént (16—17. — Mindenesetre bizonyos nehézséget okoz, hogy F. nem tisztázta, mit ért az ‚osztály', ‚alapvető osztály' fogalmán.) Az a megállapítás pedig, hogy a plebeiusok a nemzetségi szervezeten kívül rekedt szabad népesség: nem világítja meg mibenlétüket, s további problémákat vet fel. Nevezetesen, tudomásom szerint nem ismeretes olyan valóságos római történeti személy, aki nem volt tagja valamely nemzetségnek. A római állam minden polgára szükségképpen valamely *gens* tagja; idegenek, felszabadítottak éppen egy nemzetségbe való befogadás révén lesznek *ipso facto* római polgárok, ha korlátozott jogokkal is.[1] Ami a nemzetséghez való tartozást illeti, ezt mégis csak a születéssel, leszármazással adottnak kell tekinteni: erre vall a *gens* szó egész rokonsága [pl. *gigno, (g)nascor, (g)natus, genitor, genius, praegnans, ingenium* stb.], valamint a római hagyomány, Cicero, Ulpianus és Isidorus nyilatkozatai.

Sikeresen közelíti meg F. a *cliens*-ek, a *cliens*i függőség mibenlétét, a *patronus—cliens* viszonyt, indokoltan emeli ki a *clientela* politikai jelentőségét, amelyet a korábbi kutatás nem részesített kellő figyelemben (18—19.). Megfontolást érdemelne viszont annak vizsgálata, hogy a *cliens*-ek mennyiben kapcsolódtak közvetlenül a *gens*-hez, mennyiben a *pater familias* fősége alatt álló *familia* révén; lévén a *familia* nem a mai család intézményének megfelelője, hanem lényegében tulajdonjogi kategória, amely egyesítette magában a *patria potestas* alá tartozó mindenféle jogállású személyek, ill. vagyontárgyak összességét.

[1] A problémakörhöz l. *Hahn I.*: Plebeiusok és a nemzetségi társadalom. AntTan 21 (1974) 150—176.

F. a köztársaság első fél évszázadának főbb eseményeit a következőkben jelöli meg: a Capitoliumi Templom felavatása, a Karthagóval kötött I. szerződés, a vidéki tribusok megalapítása, a latin szövetségbe való belépés *(Foedus Cassianum)*.

I. 2. F. — összhangban az újabb kutatás eredményeivel — elveti a királyi hatalom egyöntetű változatlanságának Mommsenre visszamenő felfogását, s a királyságnak két fázisát különíti el, nevezetesen az ún. latialis és az etruszk korszakot. Az első fázisban a király hatalmát több tényező is korlátozta, így szakrális és nemzetségi hagyományok, a *senatus* (a nemzetségfők tanácsa) befolyása. Különös jelentőséget tulajdonít F. az utóbbi összefüggésben az *interregnum* intézményének (amelynek létrejöttét a kérdéses periódusra teszi), továbbá a *curiá*knak.

Lényeges változás következett be a katonai természetű etruszk uralommal. F. az ún. Serviusi alkotmányt is eredendően katonai szervezetnek tekinti; timokratikus vonatkozásai csak később — a *decemvir*-ek működése nyomán (34.) — jelentek meg.

A *foedus Cassianum*mal kapcsolatban F. nyomatékosan hangsúlyozza a latin városok segítségét Rómának az 5. században szomszédai ellen vívott küzdelmeiben. Ezt olyan ténynek tekinti, amelyet a későbbi római történetírás célzatosan elkódosított, amire viszont a modern kutatás nem figyelt fel. — Mindenesetre fel lehet vetni, hogy ez legalábbis kölcsönös lehetett. — Az eléggé futólagosan szemügyre vett első karthágói szerződéssel kapcsolatban bizonyos nehézségek várnak tisztázásra, vagy legalábbis megfogalmazásra. Nevezetesen F. elfogadja — bizonyára helyesen — a Polübiosznál megőrzött hagyományt, hogy az államközi szerződés a 6. sz. végén jött létre. Egyértelműen állást kellett volna azonban foglalni abban a vonatkozásban, hogy a megállapodást még az utolsó etruszk uralkodó, vagy már az épp létrejött köztársasági államvezetés kötötte-e meg. Továbbá: Polübiosz (III. 22, 1) szerint a szerződést a királyok elűzése után megválasztott első *consul*-pár kötötte: hogyan fér meg ezzel F.-nek az a felfogása, hogy a consuli szisztéma csak az 5. sz. közepe után alakult ki (32.) — ami különben elképzelhető.

A XII táblás törvény jelentőségével kapcsolatban helyesen hangsúlyozza F., hogy az nem tekinthető merőben a szokásjog írásba foglalásának, hanem több olyan rendelkezést is életbe léptetett, amelyek a plebeiusok és cliensek helyzetének javítását is eredményezték (33., 34.). — A következő korszak törvényeinek sora a patrícius államvezetés hanyatlását jelenti, egyúttal a plebeiusok javára tett engedményekkel előkészíti a második fázis, a patrícius—plebeius államrend alapjait. — Ami az állam vezető magistratusait illeti, mint jeleztem, magam is elképzelhetőnek tartom, hogy a hagyomány szerint 449-ben *megújított* consulság valójában a consuli vezetés *kezdete* (hiszen a köztársasági rend alaptényezőinek a kialakulása a királyság megdöntése után nyilván nem történt meg egyik napról a másikra): nehezen magyarázható viszont, hogy a *consul* tisztségének kialakulása előtt hogyan jelenhettek meg — egy ezek szerint még nem létező — consuli hatalommal felruházott katonai tribunusok (35.) —, ha meg voltak consulok korábban is, akkor mi volt a szerepük?

II. 1. A patrícius—plebeius állam megalakulása (45—72.). A patrícius—plebeius állam kialakulásának kezdetét F. a római hagyománnyal összhangban a 367. évi Sextius—Licinius-féle törvényekhez kapcsolja, minthogy ezek egyike előírta, hogy attól kezdve az egyik consulnak plebeiusnak kell lennie. Ezzel a közjogi természetű törvénnyel teljesült a vagyonos plebeius vezető réteg legfőbb politikai aspirációja, s a plebeiusok előtt megnyílt a politikai egyenjogúság útja. A közföldek használatának maximálását szabályozó, ill. az adósok terheinek mérséklését elrendelő törvények viszont a plebs középső és alsó rétegeinek érdekeit szolgálták. F. helyesen utasítja el az előbbi törvény későbbi időkre datálását; viszont sajnálatos, hogy nem foglal állást az 500 *iugerum* — akkor még irreálisan magas — számadatának a kérdésében.

A további főbb mozzanatok, amelyekben kifejezésre jutnak a plebeiusok sikerei, ill. a patrícius—plebeius kiegyezés megerősödése, a ‚patrícius reakció' háttérbe szorulása — a következők: a Genucius-féle *plebiscitum*ok a *cursus honorum* szabályozásáról (142-ben), a *leges Publiliae Philonis* (339.), az új patrícius—plebeius állam „alaptörvényei" (54.), továbbá a *lex Poetelia—Papiria*, az adórabszolgaság *(nexum)* eltörlése (326.). Utóbbi a plebs elégedetlen szegény rétegeinek a megnyugtatását szolgálta a samnis háborúk előestéjén (61.), s elősegítette a rabszolgatartás kifejlődését (62—3.). Természetesen ez utóbbi lassú folyamat eredménye volt; s úgy tűnik, hogy a rabszolgák alkalmazásának méreteit és jelentőségét F. anakronisztiku-

san túlbecsüli (64—5.). A nemzetközi rabszolgakereskedelembe való állítólagos bekapcsolódás (66.) nincs dokumentálva. A szerző által körvonalazott szint elérésére majd a dél-itáliai, s különösen az Itálián kívüli expanzió adja meg a lehetőséget. Ettől függetlenül ebben a fejezetben különösen jól érvényesül a gazdasági-társadalmi helyzet, a politikai események és a jogi intézmények kölcsönhatásának komplex, dialektikus vizsgálata, ami F. célkitűzését, módszerét általában jellemzi, természetesen a szűk forrásbázis megszabta korlátok között.

II. 2. Jóval problématikusabb és kevesebb helyeslésre számíthat a ‚Róma külpolitikája a gall katasztrófa és a nagy latin háború között' (73—97.), ill. ‚A római külpolitika a nagy latin háborútól App. Claudius Caecus censorságáig', tehát 340—312 között (97—100.). — Az antik forráshagyománnyal és a modern tudományos közfelfogással szemben F. nem kevesebbet állít, mint azt, hogy Róma nemhogy visszalépett volna a latin városok szövetségébe, hanem ellenkezőleg, éppen a latinok ellen kötött szövetséget 354-ben a samnisokkal (76., 81.), majd 348-ban Karthágóval (77., 81.). Megítélésem szerint a samnis szerződés Campania ellen irányult. A következmények is egyértelműen erre vallanak; legfeljebb a samnisokkal várható érdekütközést bekalkuláló preventív rendszabályra lehet még gondolni. Ami a latin városokat illeti, nem szabad elfelejteni, hogy a felettük aratott győzelmet nem követte a várt megtorlás, sőt a *ius migrationis* érvényesítésével megnyílt az út számukra a római polgárjog megszerzésére. Az első samnis háború történetisége valóban joggal vitatható; azonban a hagyomány kialakulásában olyan körmönfont történethamisítást feltételezni Fabius Maximusról, a jámbor annalistáról, mint F. gondolja, kissé kalandos elképzelés. Az pedig nem felel meg a valóságnak, hogy a 2. karthágói államszerződésben egyetlen latin város sem szerepel név szerint mint Róma védence (81., 82.). Ti. Polübiosznál (III 24, 16) a következő olvasható: „... gondoskodtak arról, hogy a karthágóiak ne követhessenek el sérelmet Ardea, Antium, Circei és Tarracina rovására. Ezek ugyanis Latiumnak azok a tengerparti városai, amelyekre vonatkozóan a megegyezés létrejött." Az első szerződésben is ugyanezek a városok szerepelnek, továbbá Laurentum. Az pedig, hogy a „pataviumi szerző" (= Livius) elbeszélésével szemben döntő érvként kijátszott Polübiosz közlésének ezt — vagy bármely nem kívánatos — részletét a priori elvessük: nélkülözi a joggal elvárható objektivitást.

Ami Diodórosz (i. e. I. sz. közepe) hallgatását illeti (84.): megfontolandó bármely *római* vonatkozású esemény történetiségét elvitatni azért, mert arról egy évszázadokkal később író *görög* szerzőnek nincs tudomása. Közlései kurtaságáért persze nem érheti gáncs Diodóroszt, aki tudvalevően nem római, hanem „egyetemes" (mégis elsősorban görög) történetet írt, s ezért számára sok minden érdektelen és jelentéktelen, ami a római szerzők számára fontos és feljegyzendő volt. Anélkül, hogy elköteleznők magunkat a I. samnis háború történetiségét illetően, módszertanilag nem tartjuk megingathatatlan bizonyosságnak ennek fikció voltát, azért, mert Diodórosz nem ír róla, különösképpen minthogy a „nagy" latin háborúnak is mindössze két mondatot szentelt. Azért pedig, hogy a római hagyományban az esemény elbeszélése körítve van költött elemekkel, még nem szól magának az eseménynek a történetisége ellen (vö. 84—5.). Így Livius előadása alapján akár azt is kétségbe vonhatnánk, hogy Rómában egyáltalán valaha is voltak királyok! Valerius Antiast Livius legalább annyira kritizálta, mint favorizálta.[2]

A samnisok elleni háborút F. joggal tartja hódító háborúnak; a rabszolgaszerzésről azonban inkább csak mint következményről, nem pedig mint indítékról (99.) lehet szó. — A római hadszervezet reformjára F. szerint a tudományos közfefogással ellentétben, nem a caudiumi vereséget követően került sor, mivel erre nincs bizonyság a forrásokban: egy ilyen nagyszabású reform csak Appius Claudius censorsága alatt történhetett meg (108.). Megjegyzendő, hogy erre ugyancsak nincs semmi támpont a forrásokban; másfelől így nem kapunk magyarázatot a caudiumi vereség után a Róma javára bekövetkezett döntő fordulatra.

A II. rész 3—6. fejezete és a Függelék Appius Claudius Caecus pályafutását és irodalmi tevékenységét elemzi. Előzmény az Acta Antiquában e tárgyban publikált cikksorozat. — Appius Claudius kétségkívül a korai római történelem legmarkánsabb alakja, energikus politikai újító, sokoldalú, színes egyéniség. Nevéhez egy sor nagy jelentőségű politikai reformkísérlet fűződik, továbbá a *via Appia*, az *Aqua Claudia*

[2] Vö. pl. 33, 10 8: *si Valerio quis credat omnium rerum immodice numerum augenti;* 26, 49, 3: *adeo nullus mentiendi modus est;* 39, 43, 1: *fabulae tantum sine auctore editae credidisset;* stb.

megépítése; a Pürrhosszal való békekötés ellen elmondott, utóbb publikált szónoklatával s más műveivel ő tekinthető a latin nyelvű római irodalom megalapítójának[3] Mindezek ellenére alakjának és tevékenységének az események középpontjába állítása megtöri az eleddig követett történeti elbeszélés menetét, a művet két heterogén jellegű részre osztja. Ettől függetlenül az Appius Claudius censorságát elemző alapos fejtegetések (144—178.) minden további kutatás számára alapvető kiindulásul fognak szolgálni. Úttörő kezdeményezés a hősének censorságát megelőző (120—143.) és azt követő pályafutásának (179—203.) rekonstruálására tett kísérlet,[4] amely szintén több eredeti szempontot és gondolatot vet fel. Nehézséget jelent azonban az a tény, hogy — különösen az első pályaszakasz — rekonstruálásához szinte kizárólag Appius Claudius néhány soros *elogiuma* áll rendelkezésre, mégpedig nem eredeti megfogalmazásban, hanem jóval későbbi átdolgozásban; így az ott feltüntetett tisztségek sorrendje s főleg abszolút kronológiája merőben bizonytalan. Így az erre alapozott rekonstrukció hipotetikusként kezelendő.

Formai vonatkozásban csak annyit jegyeznénk meg, hogy az egyes fejezetekhez csatlakozó jegyzetanyag könnyebb kezelhetőségét és gazdaságosságát fokozta volna egy külön rövidítésjegyzék a többször hivatkozott munkákról.

A mű tartalmi gazdagsága, elemzéseinek sokrétűsége egy korlátozott terjedelmű taglalás számára nem teszi lehetővé, hogy minden mégoly fontos részletkérdésre kitérjen, csak nagy vonalakban tekintheti át a szerző gondolatmenetét, eredményeit. A közben megfogalmazott kételyeink, ellenvetéseink egyfelől az együtt gondolkodást demonstrálják, másfelől egy-egy részlet esetleges tovább gondolására serkenthetnek, ám semmiképpen nem kisebbítik a Szerző fáradozásainak elismerését. Röviden: vitatkozni csak azzal lehet, aki mondott valami lényegeset. S mindig gyanús az, ha egy nagy munkával kapcsolatban semmiféle ellenvetés sem hangzik el. *„Hoc caverat mens provida...”*

Maróti Egon

RAZVITIE ÉTNICSESZKOGO SZAMOSZOZNANIJA SZLAVJANSZKIH NARODOV V ÉPOHU RANNEGO SZREDNEVEKOV'JA

Moszkva, 1982, Nauka, 357 l.

A SZLÁV NÉPEK ETNIKAI ÖNTUDATÁNAK FEJLŐDÉSE A KORAI KÖZÉPKOR SZAKASZÁBAN

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézete, illetve az Intézet komplex problémákkal foglalkozó tudományos tanácsa az utóbbi években sorra jelenteti meg az egy-egy témával foglalkozó köteteket, hol tanulmánykötetek, hol számos szerző által írt, de egybeszerkesztett monográfiák formájában. Ez a kötet az utóbbi műfajba tartozik, felelős szerkesztője az időközben elhunyt V. D. Koroljuk, helyettese G. G. Litavrin, a szerkesztőség titkára L. V. Zaborovszkij, mellettük még N. I. Tolsztoj és B. N. Florja voltak a szerkesztőség tagjai, részben ők, részben az Intézet egyéb munkatársai írták az egyes fejezeteket. Az intézeti kollektíva nagy előnye, hogy történészek mellett nyelvészek és irodalomtörténészek is tartoznak hozzá, ebben a kötetben is néhány nyelvészeti és irodalomtörténeti fejezet segíti elő a kérdéskör jobb megértését.

A kötet a Ju. V. Bromlej akadémikus által már több könyvben (magyarul is, Etnosz és etnográfia címen) kifejtett etnosz- és etnikai öntudat-elméletet alkalmazza a korai szláv fejlődésre. Az első fejezet néhány általános kérdést vet fel, megállapítja hogy a szlávok legkorábbi elnevezései közül a venet-vened és az ant nem saját elnevezésük, valószínűleg korábban azon a helyen élt népek neve (az ant név iráni eredetű), saját elnevezésük a szláv, amely mindenfelé előfordul, nyelvüket az állami korszakban is gyakran szlávnak

[3] Sajnálatos, hogy F.-nek már nem volt módja felhasználni Tar Ibolya dolgozatát Appius Claudius *Sententiae* c. munkájáról; l. AntTan 21 (1974) 177—199.

[4] Utóbbihoz vö. *Maróti E.*: Index (Camerino) 2 (1972) 125—26.

mondják, ez és számos egyéb későbbi forrásadat arra utal, hogy a szláv népcsoporthoz való tartozás öntudata mindenütt megvolt. Az egyik fejezet az albán nyelv hatását tárgyalja a déli szláv nyelvekre, az albánokban egyébként a thrákok utódait látja.

A fejezetek zöme az egyes szláv népek etnikai öntudatának a formálódását vizsgálja, többnyire az előbb-utóbb rögződő saját elnevezés, és ahol van, a legkorábbi saját, hazai keletkezésű források (az orosz Őskrónika, Cosmas, Anonymus Gallus) alapján. A bolgárok esetében megállapítja, hogy a bolgár-török és a szláv etnikum a 9. századig megőrizte különállását és etnikai öntudatát, de a bolgár-török elem végül is, csekélyebb száma miatt, beolvadt a szláv etnikumba. A kettősség tovább élt abban a vonatkozásban, hogy a szláv elnevezés inkább etnikai és vallási, a bolgár pedig állami-territoriális jellegű volt. A morváknál az egységes etnikum kialakulása már előrehaladt szakaszban volt, a történeti források ugyanis nem ismernek külön törzseket, de a nagymorva állam bukása ezt a folyamatot megszakította. Az oroszoknál az Őskrónikában említett törzsek valójában nagyobb törzsszövetségeket jelentettek, ezek egyesüléséből jött létre az állam, a Rusz elnevezés ezt, illetve a területet jelentette, a nyelvet még sokáig szlávnak nevezték a források. Itt a 12. századra azonban már létrejött az etnikai öntudat. Ugyancsak erről lehet beszélni a csehek esetében is a 12. század elejére. A feudális nemzetiségi öntudat meglétét mutatják már a korai forrásokban a más népekről, németekről, lengyelekről alkotott negatív sztereotípiák. A lengyelek esetében az egész országot jelentő Polonia elnevezés éppúgy a nemzetiségi öntudatról tanúskodik, mint az első krónika felfogása. A pomerániai törzsek ebbe a lengyel nemzetiségbe nem tartoztak bele.

A horvátok esetében számolhatunk egyfajta etnikai öntudattal, amely megőrizte az északról való származás tudatát, de ennek révén még az egész szláv közösséghez kapcsolódott, és egy fejedelmi-állami hagyománnyal, amely ettől függetlenül alakult ki, a 11. század végére egységes etnikai öntudat még nem jött létre. Ugyancsak ez a helyzet a szerbekkel, maga a népnév is bizonytalan eredetű (mint egyébként a horvát is), a 12. század elejéig több központ körül kristályosodtak ki az államiság és vele együtt egy-egy „proto-nemzetiség" kezdetei, a szerb etnikai öntudat csak később alakult ki. Az északnyugati szláv törzsszövetségeknél ugyancsak nem bontakozhatott ki az egyetemes szláv és a törzsi öntudat közt nagyobb etnikai egységet összefoglaló etno-szociális szervezet és ennek megfelelő öntudat. A szorbok (szerbek) igen korán idegen uralom alá kerültek, a veletek, a későbbi ljuticsok és az obodriták pedig a németekkel vívott harcokban felmorzsolódtak.

Nagyon tanulságos az ószláv nyelv különböző dialektusainak, a későbbi szláv nyelveknek az elkülönülését tárgyaló nyelvészeti fejezet, az egyetlen, amely jól áttekinthető térképekkel is illusztrálja mondanivalóját. (Pedig nem ártott volna néhány térképrészlet a többi fejezet kapcsán sem.) Egy másik fejezet a szláv írásbeliséget vizsgálja, mint az etnikai öntudat fejlődésének részét, az első szláv írást, a glagolitát Kirill-Konstantin saját találmányának tartja, nem a görög folyóírás alapján készültnek, mint eddig sokan vélték, a végül is meggyökerezett cirillt azonban az eddigi megállapításokkal megegyezően a görög nagybetűs írásból származtatja.

A befejezés az etnikai öntudat kialakulásának három szakaszát különbözteti meg. Az első az i. e. utolsó századoktól az i. sz. 2—3. századig terjed, amikor a szlávok még a Visztula és az Odera, vagy a Dnyeper és az Odera közti feltételezett őshazában éltek, alig differenciáltan. Ez csak hipotétikus, mert erre a szakaszra vonatkozólag közvetlen források nem állnak rendelkezésre. A második szakasz a széttöltözése és a törzsszövetségek kialakulásáé, amely — törzsszövetségenként eltérően — a 7. sz. végétől a 9. sz. derekáig tart. A harmadik szakasz a korai feudális nemzetiségek kialakulásának a kora, a 10—12. századig, ez egyúttal az államiság megjelenését is magával hozta. Mint már fentebb láthattuk, még ebben a szakaszban sem alakult ki minden egyes etnikum (nemzetiség) etnikai öntudata.

Jó néhány későbbi szláv nemzet fejlődését, mint látható, ez a kötet egyáltalában nem tárgyalja, nemcsak az ukránokét vagy a beloruszokét, de még a szlovénét vagy a szlovákot sem, mert itt az etnikai öntudat mindenképpen az adott korszaknál később jött létre.

Csak a leglényegesebb megállapításokat állt módunkban összefoglalni. Hadd tegyük hozzá, hogy ezeken túlmenően az egyes fejezetek igen gazdag tényanyagot közölnek, s voltaképpen összegezik a tudomány legfrissebb álláspontját a korai szláv történelem számos egyéb kérdésében, és éppen interdiszciplináris jellegüknél fogva nagyon hasznos áttekintést nyújtanak.

Kivételesen a szokottnál többet kell írni a kötet mellékleteiről, amelyek az egész könyvnek legalább egyharmadát teszik ki. Elsőként említendő itt Bíborbanszületett Konstantin De administrando imperio-jának új orosz fordítása (az eddigi egyetlen orosz fordítás 1899-ben jelent meg). Az utolsó, 53. fejezet kivételével a teljes munka fordítását kapja meg itt az olvasó (az 53. fejezetnek is néhány részletét). A fordítás a nálunk is ismert szovjet bizantinológus (és a kötet egyik szerkesztője), G. G. Litavrin munkája, mintegy előkészítése egy későbbi, tudományos apparátussal is felszerelt fordításnak. (A fordítás az 1967-es Moravcsik-féle szövegkiadáson alapul.) Magát a szöveget követi egy rövid fogalmi szótár a De administrando imperio-ban előforduló fogalmakról, amely azonban tudatosan nem értelmező, hanem egyszerűen csak szöveges fordítást adó összeállítás. Ezt követi a munkában előforduló személy- és helynevek mutatója. A leghasznosabb az etnoszok nevének a mutatója, ez magyarázatot is ad az egyes elnevezésekről és az etnoszok fejlődéséről, és az egész kötet vonatkozásában jelöli az előfordulásokat. Végül található még egy általános személy- és helynévmutató a tulajdonképpeni szövegben előforduló nevekről.

Még arra is érdemes utalni, hogy az egyes tanulmányok természetesen közölnek lábjegyzeteket (sokszor egész exkurzusokká fejlesztve), a gyakrabban idézett forrásokat és feldolgozásokat pedig a szövegen belül csak rövidítve (és lapszámokat jelezve) tüntetik fel, minden fejezet után tehát a lábjegyzeteket követi ezeknek a rövidítéseknek a feloldása, ami egyúttal a legújabb szakirodalom könnyen áttekinthető bibliográfiáját is jelenti.

Végül is egyértelműen leszögezhetjük, hogy a kötet egészében, fontos mellékleteivel együtt a korai szláv történelem kutatói számára hasznos kézikönyv is. Szorosabb és nehezen megfogható voltaképpeni témájának feldolgozásában nyilván még nem ez a kötet jelenti az utolsó szót, erre a szerzők is utalnak nemegyszer, de éppen ennek a témának a további kutatásához is megbízható alapot és a korai szláv történet számára könnyen kezelhető kézikönyvet jelent ez a kötet.

Niederhauser Emil

FERENC L. HERVAY

REPERTORIUM HISTORICUM ORDINIS CISTERCIENSIS IN HUNGARIA
Bibliotheca Cisterciensis 7.

Editiones Cistercienses. Roma 1984. 329 l.

A MAGYARORSZÁGI CISZTERCI REND TÖRTÉNETI REPERTÓRIUMA

A régi dogmatikus történeti felfogás kiiktatta vagy félreértelmezte nemzeti múltunk egyházi, vallási vonatkozású emlékeit. Ma már a nemzet és egyház közös kincseit, páratlan értékű művelődéstörténeti dokumentumokat látunk bennük. A Lutheránus Világszövetség 1984 nyarán tartott VII. nagygyűlésén a magyar állam képviseletében elhangzott: „. . . a szocializmust építő Magyar Népköztársaság őrzi és ápolja népe ezeréves történelmi örökségét, amelyben méltó helyet foglalnak el az egyházak. . . által alkotott kulturális, szellemi és erkölcsi értékek." (Trautmann Rezső)

A ciszterci rend magyarországi meghonosításának nyolcszázados évfordulója jó alkalom e kettős örökség egyik legértékesebb részének, a ciszterci hagyatéknak számbavételére. Ennek a nagy feladatnak szentelte tudományos munkássága java részét Hervay L. Ferenc, aki most négy évtized fáradhatatlan munkájának gyümölcseképpen kiadta latin nyelvű történeti repertóriumát, amely felöleli a történeti Magyarország összes ciszterci apátságának és településének történetét 1142—1950 között, a rend működésének minden lényeges mozzanatára kiterjeszkedve.

A szerző egészen sajátos karakterű, a történeti irodalomban meglehetősen ritka műfajt művel. Az igen szétszórt, nehezen hozzáférhető adatokat összegyűjtve, kiadatlan okleveleket és dokumentumokat is bőven felhasználva, az egykorú forrásokból építi fel a rend és egyes monostorainak történetét. Minthogy a

források nagy része — kivált a középkorban — latin nyelvű, ebből logikusan következik az egész munka latinnyelvűsége. Ez azonban egyetlen, latinul valamicskét tudó olvasót sem riaszthat el a könyv elolvasásától, egyrészt mivel a forrásokat eredeti nyelven kapja, másrészt mert a forrásokat kísérő szöveg latinsága nem a klasszikus tökélyre, hanem a könnyed, tiszta, világos előadásra törekszik. A latinnyelvűség emellett elősegíti a könyv széles körű nemzetközi tudományos felhasználását is.

A könyv két részre oszlik: egy általánosra, amely a magyarországi ciszterci rend történetét tárgyalja 1142—1600 között és egy speciálisra, amely az egyes monostorok történetét részletezi. Az általános részt egy olyan tanulmány vezeti be, amelynek ismeretanyaga nem hiányozhat egyetlenegy egyháztörténeti vonatkozású magyar történeti munkából sem. Érdemes tehát röviden összefoglalni. A ciszterci rend 1142-ben, az ausztriai gyökerű cikádori apátság megalapításával jelenik meg magyar földön, de igazi elterjedését III. Bélának és utódainak köszönheti. III. Béla alapításai a franciaországi Pontignyhez és Clairvaux-hoz kapcsolódnak. A 18 hazai ciszterci monostor közül 6 királyi alapítás; 8 ezek leányapátsága, míg 4 monostor a morimond-i szerzetescsaládhoz tartozik. A királyi alapítású monostorok konventjeiket, szerzetes közösségeiket közvetlenül Franciaországból kapták, a világi és egyházi méltóságok által alapítottak viszont a hazai monostorokból. A királyok nagy előszeretettel alapítottak ciszterci monostorokat. A rendnek adott mentességek, szabadságok és kiváltságok áttörték a magánföldesúri jogot. A rend nem tűrt maga fölött patrónusokat, akik beleavatkozhattak volna a birtok-, jövedelem-ügyekbe, az apátválasztásba. Vagyis a szerzetesi fejlődés szabadabb, polgáriasultabb irányát képviselték.

Mi magyarázza a ciszterci rend rohamos magyarországi térhódítását? A tanulmány szerint főképpen az, hogy az isteni szolgálat végzésével, állandó imáikkal segítsék az ország, a nemzet és az alapító család lelkiüdvét. A mezőgazdasági termelés, az ipar és a művészetek fejlesztése eszerint csupán járulékos szerepet játszott. (21.) Ez a magyarázat némi kiegészítésre szorul. Fölmerül ugyanis a kérdés: a lelkiüdv szolgálatát nem láthatta volna el a régi bencés rend? Igaz, hogy 1180 körül számos bencés apátság volt az országban, de ezek imaélete, lelki kisugárzása — akárcsak Európa többi országában — nálunk is elhalványult. A kor embere úgy látta, hogy az ima és a munka *(ora et labora)* egységére épülő életstílust, a misztikus színezetű aszketizmust a ciszterciek mélyebben és őszintébben valósítják meg, mint a korábbi szerzetesrendek. A rend magyarországi virágkora az 1180—1280 közti száz évre tehető, európai kibontakozása azonban már 1115-ben (Clairvaux!) megindul. 1180-ban a 738 középkori ciszterci apátságból 460 már fennállt.

A ciszterci rend 1120—1130 közt lejegyzett Carta Caritatis c. alkotmányának, nagykáptalani határozatainak és az apáti látogatásokról készült feljegyzéseknek tükrében egy központilag irányított, jól szervezett és hatékonyan működő szerzetesközösség benyomását kelti. A rend nagy számban kapott pápai kiváltságokat is. Ezek oklevélpéldányai azonban a hazai kolostorokban nemigen maradtak fenn, minthogy levéltáraik — Borsmonostor és Veszprémvölgy kivételével — elpusztultak. A püspökök tiszteletben tartották a rendnek joghatóságuk alól való mentesítését, sőt még monostoralapításokban is részt vettek. A püspökök és a rend közt csak később támadtak viták a dézsmakérdésben.

Az apátok és a szerzetesek nevéből arra lehet következtetni, hogy a rend hazánkban a 14. század végéig nem tudott olyan mély gyökeret ereszteni, hogy utánpótlását teljesen hazai talajból merítette volna. A konventek tagjaikat javarészt Franciaországból és részben Ausztriából kapták. Magyarok csak ritkán jelentkeztek a rendbe. A konventek a 13. században még elég népesek voltak. A 14. század közepén azonban a konventtagok száma már alig haladta meg a tucatot. A megfogyatkozott létszám megnehezítette megfelelő apátok kiválasztását. Az apátok egymást váltották a monostorok élén. A rendtagok is gyakran vándoroltak nemcsak saját rendjük, hanem más rendek monostoraiba is.

A hazai ciszterciek élete a 12—13. században a rend egész Európában egységes életmódját követte. A szerzetesek az olvasásra és elmélkedésre 3, a munkára ugyancsak 3 órát fordítottak. A többi időt a napi imaórák, vagyis a zsolozsma, valamint a két étkezés, az ebéd és a vacsora, valamint az éjszakai pihenő töltötte ki. A konyhát nem számítva csak a melegedő helyiségben fűtöttek. A szerzetesek az egész napot szigorú csendben töltötték.

A történelem viharai a ciszterci építészeti alkotások nagy részét romba döntötték. Az egykori épületekből csak két helyen, Bélapátfalván (Bélháromkút) és Kercen maradtak meg olyan részek, amelyek ma is használhatók istentiszteletre. 8 templomuk alaprajzát ismerjük, de a pásztói és a vérteskeresztúri

templomok — mint a szerző bebizonyítja — nem ciszterci eredetűek. Értékes megfigyelése a szerzőnek az is, hogy 4 királyi alapítású monostor, Zirc, Pilis, Kerc és Toplica templomának azonos a hosszúsága. Berendezés, használati tárgyak az apátságokból nem maradtak ránk. Leltárt is csak két helyről ismerünk.

A monostorok levéltárai majdnem teljesen elpusztultak, csak töredékeik maradtak ránk. Pecsétet a 12—13. századig csak az apátok használtak. Később a konventnek is volt pecsétje.

Nagy érdeklődésünkre tarthatnának számot a monostorok gazdasági tevékenységére vonatkozó adatok, de ezek meglehetősen gyérek és bizonytalanok. Ennek ellenére a szerző 1357-re vonatkoztatva — 50—100%-os hibahatárral — összeállított egy kimutatást a monostorok jövedelméről. Ez 15—325 márka közt mozog. A leggazdagabbak a pétervaradi (325 M), a pilisi (175 M), a zirci (140 M) és a kerci (140 M) monostorok, a legszegényebbek az egresi (50 M), a zágrábi Szűz Mária (25 M) és az ercsi (15 M) apátságok.

A történészek a ciszterci apátságok hanyatlását a török pusztításainak és a reformáció térhódításának tulajdonítják. A szerző inkább a feudális anarchiát, a jog és a közbiztonság hiányát okolja értük. (24—27.) Álláspontját a közölt dokumentumanyag hitelesíti.

A szerző ez után a kitűnő bevezetés után Említésre méltó dolgok címszó alatt közli a magyarországi ciszterci rend általános történetére vonatkozó forrásszövegeket, amelyek alátámasztják és konkretizálják, az élet változatos színeivel töltik meg az általános megállapításokat.

Az általános rész történeti bevezetése és dokumentációja az 1600-as esztendővel zárul. A ciszterci rend 1600 utáni történetére vonatkozó magyarázatot és forrásokat a speciális részben, a Zirc II. és a Zirci apátságtól függő konventek, házak és parókiák c. fejezetekben találja meg az olvasó. Bár az újabbkori források itt, a speciális részben kétségtelenül jó helyen vannak, a történeti áttekintést 1600-tól napjainkig szívesebben láttuk volna az általános részben. Itt alaposabban be lehetett volna mutatni azt a csodálatos metamorfózist, amely az ereredetileg földműves, iparos rendből a 18. század végétől, főleg a szerzetesrendek II. József általi feloszlatását követően az ország egyik legjelentősebb tanítórendjét formálta, szervezetében, szellemében teljesen magyarrá tette. A rend fennállásának utolsó szakaszában még arra is képesnek bizonyult, hogy a Hagyó Kovács Gyula jószágkormányzó által vezetett előszállási uradalomban — mintegy középkori szerepét idézve — a korszerű mezőgazdasági termelés példáját nyújtsa az országnak.

A könyv II., speciális része az apátságok betűrendjében Ábrahámtól egészen Zirc II-ig tárgyalja az egyes apátságokra vonatkozó legfontosabb ismereteket, adatokat. A szerzőnek kutatómunkája során sikerült a monostorok ismértetésének olyan egységes és jól áttekinthető rendszerét kialakítania, amely más hasonló feldolgozásoknak is mintául szolgálhat. Először az apátságok földrajzi helyét, névalakjait, a leszármazás rendjét tisztázza. Ezután következnek „Említésre méltó dolgok" címszó alatt időrendben az egyes apátságokra vonatkozó történeti adatok a forrásokból, lehetőleg szó szerint idézve. Az épületekre és felszerelésükre, a levéltárra, könyvtárra, birtokokra, jövedelemre, gazdálkodásra vonatkozó adatok sorjáznak most. Majd a személyi vonatkozású adatok következnek: az apátok, szerzetesek neve, iskolai képzésük. A források és értekezések bibliográfiája zárja a sort. Minden apátságról birtoktérkép is készült.

Az itt közreadott hatalmas anyag jó része eddig sem volt ismeretlen. A szerző érdeme ennek összegyűjtése, kritikai megrostálása, a téves megállapítások elvetése, helyesbítése. (Pl. 43, 44. stb.) De az eddigi kutatási eredményeket is sikerült számos jelentős újjal gyarapítania. Hogy csak egy példát hozzunk fel, kétséget kizáró módon bebizonyítja, hogy Zirc egyetlen leányapátságának, Gotónak (Honesta Vallis) Csák nembeli Ugrin kalocsai érsek, a muhi csata hőse volt a megalapítója. A szerző által felsorakoztatott adatok nyomon követik az apátság alapításának történetét Pozsega várának Ugrin érsek által való megvásárlásától (1227. jan. 11. előtt) a kijelölt ciszterci apátok helyszíni szemléjén át (1231) egészen a monostor megalapításáig és zirci szerzetesekkel történő benépesítéséig. (1232) Az is kiderül az első dokumentumból, hogy az apátságot az eretnekek elleni harc feladataira szánták. (101.)

A könyv — ezt minden túlzás nélkül állíthatjuk — kimeríthetetlen kincsesbányája a ciszterci rend és más szerzetesrendek történetének, az ország vallási életének, de ezen túl egész történetének is. Dokumentumainak értékét fokozza, hogy ezek általában nem ideológiai céllal készültek, hanem a mindennapi élet tényeit rögzítik azon melegében. Ami a ciszterci szerzetesek belső lelki életét illeti, erről viszonylag keveset tudunk meg. Bizonyos, hogy a rend virágkorában, tehát az 1180—1280 közti időben vallásos elmélyültségben, népszerűségben felülmúlta a régebbi rendeket. Mikor III. Honorius pápa 1221-

ben néhány szeplőtelen hírű, irodalmilag jártas és a mártiriumra is kész szerzetest kér hittérítőnek az esztergomi érsektől, elsősorban a ciszterci rendre gondol, „amelyet az Úr megáldott azzal, hogy a tengertől tengerig terjesztette el ennek hajtásait." (31.) IX. Gergely pápa 1241. február 26-án azt az utasítást adja az esztergomi érseknek, hogy ha egyházmegyéjének bencés monostorait nem sikerül bencés alapon megreformálni, akkor premontrei vagy ciszterci alapon végezze el ezt a munkát. (33.) A rend vonzóerejét mutatja, hogy főúri sarjadék is feltűnik sorai közt, mint 1221-ben Csépány volt bán fia, István. (160.) Radulf pécsi éneklőkanonok is otthagyja stallumát, hogy ciszterci szerzetesi ruhát öltsön. (34.) A vallásos elmélyültség mellett tudományos képzettségük is növelte a rend tagjainak tekintélyét, mint ezt egyetemi, főiskolai tanulmányaik, könyvtáraik bizonyítják. Tudományos képzettségük tette alkalmassá a rendtagokat az eretnekek, a skizmatikus románok közt végzendő térítőmunkára.

Bár a ciszterciek lelkipásztori tevékenységet a középkorban nem folytattak (21—24.), templomaikat mégis szívesen kereste fel a környék népe. A pápák és a főpapok búcsúkiváltságokat adományoztak Szepes, Borsmonostor, Veszprémvölgy, Ercsi, Pétervárad apátsági templomainak. Borsmonostorról Erzsébet királyné, Nagy Lajos felesége is úgy emlékszik meg, mint kedvelt búcsújáróhelyről. A ciszterci búcsújáróhelyek közül ma is él még a bélapátfalvi (bélháromkúti). A szerzetesek felkarolták a magyar szentek, Szent István, László és Erzsébet kultuszát is. (39.)

A rend külső története bővelkedett izgalmas, nemegyszer drámai fordulatokban. Mikor erős volt a királyi hatalom, és érvényesíteni tudta patronátusi jogát, a rend élete a mentességek, szabadságjogok és kiváltságok védőgátjai mögött nyugodt mederben folydogált. A szerzetesi áhítatot, a tudományos elmélyülést szorgos gazdasági tevékenység egészítette ki, amely meghozta gyümölcsét. Példának ide kívánkozik a pétervárادi apátság, amely a leggazdagabb volt nemcsak a ciszterci, hanem valamennyi magyarországi apátság között. 1332—1337 közt pápai tized fejében évenként 16 cseh márkát fizetett, többet, mint bármelyik más apátság. 1356-ban az apátság összjövedelme 1340 forintra rúgott. (138.) A virágzás időszakát azonban egyre gyakrabban szakították meg a hanyatlás periódusai. A főurak megszerezték a patronátust, és rátették a kezüket a monostorok földjére, jövedelmeire. Nagy károkat okozott a külső ellenség, a tatár, de különösen a török. Életük és vagyonuk védelmében a szerzetesek olykor kénytelenek voltak fegyverhez is nyúlni, habár ezt a kánonjog tiltotta. A cikádori monostor bencés apátja, Újlaki Imre, az erdélyi vajda testvére korábbi apátsága, a szerémségi Szentgergely-monostor kerítésén belül két prédáló törököt ölt meg, majd megint kettőt a kerítésen kívül. Az emberölés bűne alól a pápától kért és kapott feloldozást. (1450. január 20.) (85—86.)

De a monostor falai közt sem uralkodott mindig békesség és szeretet. Gyakori volt az összeütközés az apát és a szerzetesek között. Forrásaink beszámolnak egy apát kilencesztendős bilincsben tartásáról (185—186.), de ugyanakkor gyilkossággal vádolt (174.) és tulajdon szerzetesét halálra vesszőztető apátról (121.) is tudnak. A rend virágkorát viszonylag hamar követi a hanyatlás, amely a fegyelem lazulásában, az apátok és szerzetesek kóborlásában és az erkölcsi züllésben mutatkozik meg. János szepesi apátot 1368-ban gyilkossággal, rablással, házasságtöréssel, fajtalansággal, leányrablással, ágyasok tartásával, ezenfelül még a monostor vagyonának elherdálásával is vádolják. (174.)

A ciszterci rend története fontos kiegészítéseket nyújt Magyarország történetéhez. A ciszterciek gazdasági tevékenységéből, a nekik juttatott különféle adó- és vámmentességekből, szabadságjogokból és kiváltságokból következtetni lehet az ország gazdasági fejlettségére. A kerci ciszterci monostor népei pl. osztoztak a szebeni prépostság népeinek kiváltságaiban. (113.), Pásztó pedig Buda városi kiváltságait kapta meg. (129.) A veszprémvölgyi apácák rendkívül pontos építési szerződéséből (194—195.) az építészeti technika és szervezettség magas fokára lehet következtetni. A monostoron belüli hierarchia megfelel a monostoron kívüli feudális hierarchiának azzal a különbséggel, hogy a hűbérúr szerepét a monostorokban az apát tölti be. Az apátnak nemcsak a szerzetesek, hanem a monostor szolgáló népei, egyházi nemesei, jobbágyai is alá vannak vetve, még bírói szempontból is.

A rendtörténet sok fontos vagy legalábbis érdekes részlettel is gazdagítja a magyar történelmet. Megtudjuk pl., hogy az ország legnagyobb monostorát, a pétervárادit Gurvey Péter, azaz Petur bán elkobzott birtokaiból alapította 1234-ben Béla ifjabb király, a későbbi IV. Béla. (133, 134, 142, 143, 144, 147.) Károly Róbertnek az 1301—1315 közti időben a trónért vívott harcában erős támasza volt a

monostor. (136.) A ciszterci rendnek a királyi házzal való szoros kapcsolatáról árulkodik Zsigmond királynak az a tévedése, mintha a kerci ciszterci monostor királyi temetkezőhely lett volna. Kercen azonban egyetlen magyar királyt sem temettek el, csupán II. Endrét — Egresen. Egres viszont anyaapátsága volt Kercnek. (114.) Innen a tévedés.

A speciális rész végén található anyagból még két adatcsoportra érdemes felhívni a figyelmet. Az egyik a Zirc II. anyagában található lista, amely a rend hitéletben, tudományban kitűnt tagjainak névsorát tartalmazza. A korántsem teljes felsorolásból említsünk meg néhányat: a hitéletben Magdics Gáspárt, a teológiában Mihályfi Ákost és Zemplén Györgyöt, a magyar nyelv- és irodalomtudományban Szvorényi Józsefet és Brisits Frigyest, a rend és Magyarország történetében Békefi Remiget és Horváth Konstantint, a régészetben Marosi Arnoldot és Pataki Vidort. (223—224.) A másik kiemelendő rész a zirci apátságtól függő konventeket, rendházakat és parókiákat tárgyaló fejezet. Itt található a magyar oktatásügyben olyan nagy szerepet játszó ciszterci gimnáziumok és a ciszterci hittudományi főiskola, a Bernardinum története. (226—233.)

A könyv tudományos apparátusa mintaszerűen gazdag és pontos. Mindjárt a bevezetés után részletes jelmagyarázatot és rövidítés-jegyzéket kapunk. Az általános és a részletes tárgyalást gondosan összeállított térképek, ábrák, bibliográfiák kísérik. A mű végén a ciszterci apátságok egy tipikus és 8 hazai apátság konkrét alaprajzát, a rend magyarországi elterjedésének térképét és instruktív képanyagot találunk. Az adatrengetegben való tájékozódást könnyűvé teszi a tárgy-, hely- és személynévmutató.

A könyv kiadása és nyomdai előállítása a Szent István Társulat és a Franklin Nyomda példás együttműködését dicséri. A könyv megbízható és emellett esztétikus közvetítője a benne felhalmozott ismeretanyagnak. Csupán a képek egy részének nyomdatechnikai kiállítása lehetne jobb és a latin szöveg pontosabb. Értelemzavaró sajtóhiba szerencsére nemigen fordul elő, de közönséges betű-, szám- vagy nyelvtani hiba bizony akad. A betű- és számhibára példa lehet Cîteaux 1198 — 1098 helyett (20.) Koprzyw*r*ica — Koprzywnica helyett (125.), a latin nyelvtani hibákra: occupat*o* arce (94.), Vesprimiens*i* di*o*cesis (98.), Summ*a*n confessionum (117.), collegium Agriens*em* (131.), person*em* (146.), tempore incert*a* (157.), suos fratre *s*ac etc.

Hervay L. Ferenc művét III. Béla király (1172—1196) és a zirci (1182), valamint a bélapátfalvi (bélháromkúti) ciszterci apátság megalapítása (1232) emlékének szentelte. Bízvást elmondhatjuk: méltó emlékművet állított a nyolcszázados rendnek és egyben saját maga négy évtizedet átívelő fáradságos, minuciózus, de a nagy perspektívát mindig láttató kutatótevékenységének is. Könyvével úgy van az ember, mint a középkori fogadalmi oltárképekkel. Miközben megcsodálja a képen kibomló gyönyörű jelenetet, ugyanakkor fel kell figyelnie a kép alján vagy sarkában szerényen meghúzódó festőre is, akinek ezt a csodát köszönheti. Hervay L. Ferenc műve közös kincse egyházi és világi történetírásunknak.

Bellér Béla

KOVALOVSZKI JÚLIA

TELEPÜLÉSÁSATÁSOK TISZAESZLÁR-BASHALMON BRONZKOR, III—IV. ÉS XI—XIII. SZÁZAD

FONTES ARCHAEOLOGICI HUNGARIAE

Akadémiai Kiadó, Budapest 1980. 108 l., 36 tábla, 27 szövegközti rajz, 2 melléklet

Középkori falvaink régészeti kutatása a 20-as—30-as években kezdődött Csalog József Tolna megyei, Szabó Kálmán és Papp László Kecskemét környéki ásatásaival. E jobbára egyéni kezdeményezéseket a felszabadulás után a Teleki Pál Néptudományi Intézet, majd a Magyar Nemzeti Múzeum munkaközössége fejlesztette tervszerű munkaprogrammá, amely az Akadémia régészeti tervében is jelentős helyet foglalt el. E

máig aktuális munkatervnek és a hazai falufeltárás módszerének kidolgozása túlnyomórészt Méri Istvánnak (1911—1976), a Teleki Intézet egykori munkatársának, később a Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya vezetőjének az érdeme. Ő szervezte e települések felkutatására az első módszeres terepbejárásokat, s kezdeményezte a feltárásra leginkább alkalmas falutelepülések ásatását, többek között a Szabolcs megyei Tiszaeszlár melletti Árpád-kori település kutatását is, amelyet tanítványa és munkatársa, Kovalovszki Júlia végzett 1962 és 1966 között.

Az ásatás eredményeit közreadó kötet bevezetőjében szerzője alapos áttekintést ad a magyar régészeti falukutatás történetéről. A mai helyzetet jellemző sorai eléggé lehangolóak: a teljes feltárás igényével indult faluásatások sorra-rendre abbamaradtak, tervszerű középkori faluásatásokat évtizedek után is csak egyetlen intézmény, a Nemzeti Múzeum Középkori Osztálya végez. A közeli jövendő sem ígér gyors javulást, hiszen a szakemberképzés is megoldatlan. (Bár éppen a könyv megírása óta valamelyest javult a helyzet mindkét régészképzéssel foglalkozó egyetemünkön.) A szerző aggályai mellett azt sem hallgathatjuk el, hogy míg néhány középkori faluásatásra évente szinte már-már nevetségesen kevés pénz jut, jó néhány őskori és római kori feltárás évi több százezres támogatást kap. Természetesen nem ezeknek az ásatásoknak az indokoltságát akarom kétségbe vonni, hanem azt a jelenlegi gyakorlatot tartom elszomorítónak, hogy a nemzeti történelmünk szempontjából elsőrendűen fontos feltárásokat ásató intézményeink vezetői csak ennyire „taksálják".

Az egykori Árpád-kori település nyomait két dombvonulaton, mintegy 5—600 × 3—400 m-es területsávon észlelték. A falunak nem volt temploma, a teleptől 150 méternyire került elő 10—11. századi temetője, kissé távolabb, a Fenyvestáblában pedig két rangosabb honfoglaló közösség temetőjét tárták fel korábban. Az ásatás a faluhely keleti és északi széle közelében két munkahelyen folyt. Az ásatások alkalmával azonban korábbi leletek és objektumok is napvilágra kerültek: a korabronzkori zóki kultúra nyírségi csoportjának rövid életű települése, amelynek gödreit bontotta ki az ásató, egy 3—4. századi késő szarmata település 6 háza, 2 külső kemencéje, két kerítőárka, számos gödre, valamint e közösség temetőjének két 3. századi sírja.

E korábbi emlékek közül különös érdeklődésre tarthatnak számot a késő szarmata település objektumai, mivel az ilyen korú települések rendszeres kutatása csak a legutóbbi időben kezdődött meg. A bashalmi szarmata házak az Árpád-koriakhoz hasonlóan félig földbe mélyítettek voltak, tetőszerkezetük azonban nem ágasfás-szelemenes rendszerű volt, a tetőtartó oszlopok itt általában a sarokban voltak. A házak többségében az Árpád-koriakhoz hasonló kemence volt, amelyeket vagy a ház falába vájtak, vagy agyagból építettek. A házfalba vájt kemencékkel kapcsolatban a szerző figyelembe veszi azt a lehetőséget is, hogy azok már a házak elhagyása után készültek, s külső kemenceként szolgáltak. Ebben az esetben viszont nem egészen érthető, hogy a kemencék alja nagyjából a házak padlójának szintjén van, s ha azok valóban későbbiek, hozzájuk — legalábbis 1-2 esetben — bizonyára a korábbi házak padlója alá süllyedő előtérgödröt alakítottak volna ki. (Két Árpád-kori ház esetében a szerző ugyanilyen meggondolásból nem számol a kemencék későbbi megépítésével: 40. old.) Alighanem valószínűbb tehát, hogy e kemencék eredetileg is a házakhoz tartoztak, bár e kérdésben majd a hasonló korú házak (pl. Tiszaföldvár-Téglagyár) feltárása és közzététele alapján ítélhetünk biztosabban. A 9. számú házban az ásató nem akadt tüzelő nyomára. (Bár nem kizárt, hogy azt a részben ráépült Árpád-kori objektumok — vasolvasztó műhely és árok — semmisítették meg.) Ezért felteszi, hogy ez az épület nem lakóház volt. Csakhogy tűzhely nélküli hasonló korú házak máshol is előkerültek. (pl. Sándorfalva-Eperjesen a 9 feltárt ház egyikében sem volt kemence vagy tűzhely, v.ö. *Vörös G.:* Késő szarmata hunkori telep és temető Sándorfalva-Eperjesen. Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 1981. Szerk. Juhász A. 26—27), s aligha feltehető, hogy ezek egyike sem lakóépület volt. Sokkal valószínűbb, hogy az e korban általános germán (itt nyilvánvalóan gepida) házépítési hagyományok terjedtek el az alföldi szarmata településeken, mivel a germánok házaiban általában nem találtunk fűtőberendezést. A bashalmi két szarmata külső kemence, valamint a településhez tartozó árkok alakjukban szintén közeliek az Árpád-koriakhoz. A gabonásvermek, őrlőkő-töredék, ásóvasalás, állatcsontok a lakosság megtelepült földművelő-állattartó gazdálkodásáról tanúskodnak.

Az Árpád-kori feltárt hét lakóépület közül négy az általánosan elterjedt, félig földbe ásott, ágasfás-szelemenes, nyeregtetős épülettípusba sorolható. A kemencéket az egyik sarokban találjuk, a ház falába

vájták e boltozatos tüzelőket, vagy agyagból építették. A bejáratot két háznál figyelte meg az ásató a kemencével szemben levő saroknál. A 12. számú házat érdekes módon egy edényégető kemence előtérgödrének átalakításával építették meg, az ugyancsak átalakított fazekaskemencét pedig házbéli tüzelőként használták tovább. Előkerült egy 4—4,5 m átmérőjű kerek, 60—70 cm mély, gödör alakú lakóépület is, amelynek bizonyára kúpos fedele lehetett. Ugyancsak Kovalovszki Júlia figyelt meg hasonló épületet a Békés megyei dobozi Árpád-kori településen is. Aligha tévedünk, ha ezeket az épületeket a Don vidékén és Bulgáriában előkerült földbe mélyített, tehát már állandó lakásként szolgáló jurtaszerű épületekkel vetjük egybe, amelyek a letelepedő nomádok hajlékai voltak. (*Sz. A. Petnyova:* Ot kocsevij k gorodam. MIA, 142. Moszkva, 1967. 52—58.; *D. Il. Dimitrov:* Neuen Angaben von den Protobulgaren im nordöstlichen Bulgarien auf Grund archäologischer Forschungen. In: Studia in honorem Veselini Baševliev. Sofia, 1978. 380.)

Két műhelyféle épület is előkerült, amelyek méretei, szerkezete is különbözött a lakóházakétól. (Emellett nem volt bennük kemence.) Az egyik — a benne lelt vassalakok és olvasztógödör alapján ítélve — a vasmegmunkálással lehetett kapcsolatban, a másik rendeltetése nem határozható meg pontosan.

Szokatlan jelenség, hogy az Árpád-kori falvainkban általános, sütésre, szárításra, füstölésre szolgáló, külső kemencéknek nem akadt nyomára az ásató, ami feltevése szerint azzal függ össze, hogy az eddigi feltárások az egykori település szélén folytak. Az előkerült árkok rendeltetése többféle lehetett: telkeket, épületeket fogtak közre, vagy az időszakos belvíz elvezetésére szolgáltak. Az itt feltárt településrészlet is igazolta, hogy az árkok igen fontos szerepet töltöttek be Árpád-kori falvainkban, látható összefüggésben állnak az épületekkel, az itteninél azonban jóval nagyobb felületeket kell ahhoz feltárni, hogy egykori funkciójukat jobban megérthessük.

A települést az előkerült emlékanyag — elsősorban az agyagedények — a 10—13. századra keltezik. A 10.-től a 12. sz. elejéig keltezhető a falu temetőjének eddig feltárt 24 sírja is. A gabonásvermek, földművelő eszközök (sarlók, köztük egy fogazott aratósarló töredéke), a gödrökben lelt állatcsontok a falu lakóinak megtelepült földművelő-állattartó életmódjáról tanúskodnak. Növényi magvak nem kerültek elő, az állatcsontok alapján ítélve főként szarvasmarhát, juhot, lovat és baromfit tartottak. Meglepő a sertéscsontok kis arányszáma, ami a nomád állattartás hagyományaira emlékeztet, mint ahogyan a földbeásott kerek alaprajzú épület is a régi nomád életmód emlékét őrzi. Ellene szól viszont ennek a házi szárnyasok csontjainak nagy száma, továbbá az a tény, hogy az Árpád-kori falvainkban gyakori, a külterjes életmóddal kapcsolatos cserépüstből itt viszonylag kevéskerült elő. (Az is főként az említett jurta-típusú épület betöltéséből.) Talán nem érdektelen itt megemlíteni, hogy a nomád színezetű gazdag sírleletekben bővelkedő temetőkben oly gazdag Felső-Tiszavidéken viszonylag kevés cserépüst került elő. (E jelenséggel magam a Szabolcs melletti kisfaludi településen találkoztam.) E látszólagos ellentmondás feloldását célzó elgondolások ismertetése messze túlnőne e rövid ismertető keretein. A bashalmi település esetében azonban bizonyára azzal is számolnunk kell, hogy egy-egy faluközösség lakói nem teljesen egyöntetű gazdálkodást folytattak, s esetenként származásuk, az életmódhoz fűződő hagyományaik is különbözőek lehettek.

A feltárt településrészlet érthetően társadalomtörténetileg alig értékelhető. Amennyiben azonban a falutól és a temetőtől nem messze feltárt két rangos honfoglaló temető legalább részben egyidős a faluval, úgy a szerzővel jogosan gondolhatunk arra, hogy a 10. századi előkelők külön településen laktak, külön temetőjük volt, s zömmel nyilván a köznép szolgáltatásaiból éltek.

A viszonylag kis volumenű bashalmi faluásatás mintaszerű közzététele számos új eredménnyel gazdagította a népvándorlás- és Árpád-kori településkutatásunkat. Az egyes objektumok leírása, a közzétett ásatási rajzok és fényképek az első pillantásra arról is meggyőzik az olvasót, hogy a könyv szerzője a szó nemes értelmében igazi mestere szakterületének. A pontos ásatási megfigyeléseket a valósághoz hűen tapadó feljegyzések kísérik, s a jelenségek magyarázatánál a szerző minden lehetséges megoldást gondosan mérlegel. Eközben ragyogóan ismeri és hasznosítja a hazai és külföldi feltárások tapasztalatait. A szép magyar nyelven írott munka említett erényei miatt nem csupán az Árpád-korral foglalkozó szakemberek számára jelent nagy nyereséget, hanem a jövő szakemberei számára is, akik kitűnő módszertani kézikönyvként is forgathatják. A könyv végére érve titkon azt reméljük, hogy e fontos ásatás nem végleg akadt meg másfél évtizede.

Végezetül dicsérően szólhatunk a gondos szerkesztési és nyomdai munkáról. Sajnálatos viszont, hogy az immár tekintélyessé terebélyesedett Fontes sorozat kötetei nem viselnek kötetszámot. A külföldi olvasót minden lényeges kérdésben útba igazítja a könyvet záró, gondosan megírt német nyelvű kivonat.

Fodor István

NÁRODNOSTNÝ VÝVOJ MIEST NA SLOVENSKU DO ROKU 1918. K 600. VÝROČIU VYDANIA VÝSAD PRE ŽILINSKÝCH SLOVÁKOV

Zostavil Richard Marsina. (Martin, 1984), Osveta, 273 l.

A SZLOVÁKIAI VÁROSOK NEMZETISÉGI FEJLŐDÉSE 1918-IG. A ZSOLNAI SZLOVÁKOK RÉSZÉRE ADOTT KIVÁLTSÁGOK 600. ÉVFORDULÓJÁRA. SZERK.: RICHARD MARSINA

I. Lajos 1381-ben adott kiváltságlevelével a zsolnai városi tanácsban a szlovákoknak a németekkel egyenlő képviseletet biztosított. Ennek az évfordulónak a megünneplésére a Szlovák Történelmi Társulat, az Akadémia Történettudományi és Nyelvtudományi Intézete 1981 júniusában Zsolnán nemzetközi részvétellel konferenciát rendezett (magyar részről Fügedi Erik és Kubinyi András vettek részt). A konferencia előadásainak a zömét tartalmazza ez a kötet, csak azokat hagyták el, amelyek egyéb helyen már megjelentek vagy sajtó alatt vannak. A konferencia menetéről a szerkesztő előszava tájékoztat.

Minthogy az 1381-es kiváltságlevél mellett Zsolna másik érdekessége a 15—16. századból való városi könyv (Žilinská kniha), amely tartalmazza a magdeburgi városi jog cseh helyesírással írt szlovák nyelvű fordítását és számos egyéb szlovák nyelvű bejegyzést, a három részre tagolódó kötetnek mintegy a felét a Zsolnával és a zsolnai könyvvel foglalkozó tanulmányok teszik ki.

A bevezető tanulmányt a szerkesztő, a középkori szlovák történelem ismert és nálunk is megbecsült szakértője, Richard Marsina írta. Megállapítja, hogy a szlovákiai telepített városok zömmel korábbi szláv településeken keletkeztek, később is volt szlovák lakosságuk, amit a gyakori „Szlovák utca" típusú utcanevek is igazolnak. Zsolna esetében a régészeti leletek azt bizonyítják, hogy az i. sz. I. évezred második felében már szláv lakosság élt itt, a későbbi századokban pedig kivételesen bő forrásanyag áll rendelkezésre a város nemzetiségi összetételére vonatkozólag. A zsolnai németek Sziléziából, konkrétan Těšínből (ma Cieszyn) települtek be, az első írásos említés mintegy 1208-ból való Selinan névvel, ez a „zsolnaiak" német megfelelője, ebből származik a város német neve, Sillein. Minthogy a 13. században Szilézia is vegyes nemzetiségű terület volt, az ide települtek közt szlávok, lengyelek is lehettek. A városi szervezet kialakulása valószínűleg Csák Máté uralmának az idejére tehető, Károly Róbert 1321-es kiváltságlevele már meglévő berendezkedésre enged utalni. A szlovák—német ellentét a városi szegényebb és gazdagabb rétegek ellentétét jelentette. A város a király földesurasága alá tartozott, I. Lajos 1369—70-ben felszólította, hogy a sziléziai jog helyett a korponai joghoz igazodjék, az erre vonatkozó tárgyalások mintegy tíz évig húzódtak, Marsina néhány elveszett oklevélnek a korabeli meglétére is következtet a fennmaradt források alapján, a legfontosabb az eredeti lokáció örökletes bírói tisztje mellett 12 tagú városi választott tanács létrehozása volt. Ez a fejlődés Mária királynő 1384-es kiváltságlevelével zárult le.

Július Sopko a zsolnai városi könyv paleográfiai elemzésével az eddig feltételezett 30 helyett a városi könyvben 51 írnok feljegyzéseit különbözteti meg, és ennek alapján tisztázza, hogy a magdeburgi jog német szövegét Mikuláš z Lukového írta le 1378-ban, a fordítás Václav z Kroměříže és egy másik kéz munkája 1473 tájáról (Václav erre az évre keltezi munkája befejezését), ez a fordítás nem másolat, hanem eredeti, erre mutatnak az időnkénti kihúzások és javítások. A fordítás magas nyelvi színvonalat is képvisel, szemben a többi írnoki feljegyzés nyelvezetével. Sopko adatai lényegesen módosítják a könyv első kiadójának, Václav Chaloupeckýnek és a szláv nyelvű bejegyzésekkel foglalkozó további kutatóknak a megállapításait. Izidor Kotulič nyelvészeti szempontból vizsgálja a könyvet és az egyéb korabeli szövegeket, és leszögezi, hogy nem

helyes szlovakizmusokkal tarkított cseh szövegekről beszélni, hanem cseh hatásokat is mutató szlovák szövegekről, amelyek a nyelvjárási sajátosságok fölött meglévő kulturális szlovák nyelvet tü'.rözik. Rudolf Kuchar a zsolnai könyvben található szlovák személynevek szerkezetét tisztázza, általában már kéttagúak, a vezetéknév foglalkozásra, sajátosságra vagy származási helyre utal. A nem szlovák személynevek az egész anyagnak mintegy 30%-át teszik ki.

Peter Štanský Zsolna nemzetiségi összetételét vizsgálja az 1574-es adóösszeírás adataitól kezdve a meglévő források névelemzése alapján. A 30—40 éves időközökben feldolgozott összeírások egyértelműen a szlovák elem nagy súlyát mutatják, az írásbeliségben azonban a 18. században és a 19. sz. első felében a szlovák nyelv vesztett addigi állásából, a latin javára. A nemzeti öntudat első jelei a 18. sz. elejére datálhatók, de még sokáig csak halványan mutatkozott meg. A 16—17. századi fénykor után a város ekkor gazdaságilag is gyengült. Az 1870-es évek végéig a szlovák elem túlsúlya még egyértelmű, ezt az iskolai viszonyok is mutatják, és a Matica slovenská helyi hatása. Az 1880-as évektől kezdve mutatkozott meg a magyarosítás, a városba betelepülő magyar hivatalnokok és vasúti alkalmazottak révén. Az 1910-es népszámlálás szerint a lakosság 57,6%-a vallotta magát magyar anyanyelvűnek, bár Balogh Pál a század elején csak 15%-ra becsüli a magyarok és 25-re a németek arányát. 1919-ben a lakosságnak mindössze 6%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek.

A kötet legterjedelmesebb tanulmányát Pavel Hapák írta a zsolnai gazdasági élet és a munkásmozgalom fejlődéséről a 19. sz. derekától 1918-ig. Megállapítja, hogy először a vasútépítés, azután helyi gyárak megjelenése lendítette fel a város gazdaságát és vezetett a lakosság számának a növekedésére is, az ipari vállalatokban a szlovák burzsoázia is részt vett. A fellendülés különösen a századforduló idejétől volt jelentős, de a gyárak mellett a kisipar sem volt jelentéktelen. A munkásmozgalom kezdetei is erre az időszakra datálhatók, a magyar nemzetiségű vasúti munkások betelepülése ellenére a munkásság zöme a szociáldemokrácia szlovák szekciójában, illetve a szlovák szociáldemokrata pártban szervezkedett. 1905—7 jelentette a mozgalom csúcspontját, de még később is tudunk eredményes sztrájkharcokról.

A második rész általában a szlovákiai városok nemzetiségi összetételét vizsgálja. Ferdinand Uličný igen ötletesen azt vette számba, hogy a 15—16. század során a városok milyen nyelvű lelkészeket, vagy a reformáció korában prédikátorokat tartottak, és megállapítja, hogy a vizsgált 10 város közül 7 esetében német és szlovák nyelvű igehirdetőket találunk, csupán Pozsony, Kassa és Eperjes tartott ezek mellett még magyar nyelvű prédikátort is. A szerző szerint egyéb városokban is lehetett magyar lakosság, de ez a szegényebb rétegekhez tartozván, nem tudta igényét a városi vezetőségnél érvényesíteni. (Érdekes, hogy ez a megállapítás a rezüméből kimaradt.)

Ján Dorul'a a városok szlovák nyelvhasználatát mutatja be a 15—18. században, és számos adattal bizonyítja, hogy a kortársak pontosan tisztában voltak a lakosság nemzetiségi összetételével, ezért szerepel gyakran szlovák és cseh nyelv egyszerre felsorolásokban. A nyelvi és nemzetiségi hovatartozásra sok érdekes adatot sorol fel a korabeli körözések szövegéből, amelyek a nemzetiségre és az illető által ismert nyelvekre vonatkoznak. Dorul'a cseh és lengyel szövegekről beszél, amelyekben szlovák nyelvi sajátosságok mutatkoznak meg, de arra is utal, hogy ezt a nyelvet mégis zömmel szlováknak vagy hazainak nevezték, és elkülönítették a csehtől vagy morvától. Ha nem is volt azonos a beszélt nyelvvel, annak hatása erős volt.

Anton Špiesz a szlovák elem arányát vizsgálja a céhes kisiparban a kései feudalizmus korában, elsőrendűen a céhszabályok nyelve alapján. A mintegy 70 város kb. 1500 céhe közül mintegy 260 a szlovák nyelvű, vagyis 20%, a többség latin. Kiemeli azt is, hogy a csizmadia és gombkötő céh magyar jellegű volt, ezért céhszabályzatait még olyan városokban is magyarul írták, illetve vették át, ahol egyéb forrásokból nyilvánvaló, hogy magyar céhtagok nem éltek. A 19. sz. első felében már nem találkozunk szlovák nyelvű szabályokkal, Kelet-Szlovákiában pedig általában korábbról sem ismeretesek. Špiesz azt is leszögezi, hogy a magyarországi nemzetiségek közül a németek mellett egyedül a szlovákok játszottak jelentősebb szerepet a kézművességben.

Jozef Vozár a közép-szlovákiai bányavárosok nemzetiségi összetételét vizsgálja a kései feudalizmus korában, az erőteljes vagy kizárólagos német jelleget tagadja, ezt a bányaigazgatás német tisztviselői hangsúlyozták mindig, hogy saját fontosságukat kiemeljék. A valóságban a hódoltság-kori csekélyebb magyar beáramlás mellett egyre nőtt a szlovák lakosság aránya, még a kiváltságos városi rétegeken belül is.

Helyzetük azonban kétségtelenül nehezebb volt itt, mint a többi városban, ez az iskoláztatásban is megmutatkozott, amelyet a németek kizárólagosan németnek igyekeztek megtartani. A szlovákság jelentős arányára mutatnak egyes technológiai eljárások, szerkezetek „szlovák" jelzői is.

Ivan Chalupecký a szepesi városok 1550—1650 közti nemzetiségi struktúrájáról megállapítja, pontosan jelzett adóösszeírások és anyakönyvek adatainak névelemzése alapján, hogy a nagy többség német volt (városonkint közli a pontos adatokat), de mellette többnyire jelentős a szlovákok és eléggé kevés a magyarok aránya, bár olykor 10—20% körülire becsüli a bizonytalanok, meghatározhatatlanok arányát. Lőcse esetében még arról is pontos kimutatást ad, honnan származtak helyileg a városi polgárjogot nyert egyének (még egy svájci, egy skót, egy svéd és két holland is akadt).

Jana Skladaná a trencsánbáni (Bánovce nad Bebravou) városi könyvet ismerteti, amely 1551—1719 közti adatokat és bejegyzéseket tartalmaz, ezek három latin nyelvü kivételével mind szlovákok (összesen 1033 bejegyzésről van szó). Ezeket nyelvészeti szempontból is elemzi, és bemutatja a bejegyzések formai sajátosságait, vagyis a kiadott iratok formuláriumait.

Milan Podrimavský a városok nemzetiségi fejlődését a dualizmus korában elemzi az 1880—1910 közti népszámlálások adatai alapján, hangsúlyozva, hogy ezek a magyarosító politika következtében nem adnak a valóságnak megfelelő képet, a szlovák elem aránya 41,74%-ról 30,97%-ra csökkent (a német pedig még kisebb volt). A statisztika megbízhatatlanságát az 1919 utáni adatok is bizonyítják, de a további, egyéb forrásokra is kiterjedő vizsgálatnak mindenképpen az előző fejlődés adatait is figyelembe véve kell majd reális eredményekre jutnia.

A harmadik rész három cseh előadás szövegét közli a középkori cseh és morva városok nemzetiségi összetételéről. František Šmahel a szűkebben csehországi városokról írt a 13. sz. végétől a 15. sz. elejéig. Jórészt az eddigi kutatásokat összefoglalva mutatja be a német kolonizációt, de azt is, hogy a cseh nyelvszigetek közé zárt városok már a 15. sz. elejére jelentősen elcsehesedtek, s ezt a folyamatot a huszita mozgalom felgyorsította. Ludmila Sulitková a középkori morva, főképp királyi városok nemzetiségi összetételét taglalja, gyakorlatilag Brno, Olomouc, Znojmo és Jihlava példáján, Brno és Znojmo többségében német volt, bár a cseh elem aránya itt növekedett, Olomouc és Jihlava azonban túlnyomóan német volt. Hasonló állapítható meg a kisebb városokról is. A cseh elem előrenyomulása csak a 15. sz. második felében kezdődött, a huszita korszak csehesítő hatása Morvaországban tehát nem érvényesült. Josef Žemlička erősebbnek látja a cseh elemet, különösen a környékbeli falvak cseh lakosságára való tekintettel, amely utánpótlást jelentett, míg a kolonizáció lezárultával a német városok etnikai hátterüktől el voltak zárva.

A konferenciát magát a történész-nyelvész együttműködés nagy eredményeként értékelték. A kötet is erről tesz tanúbizonyságot, persze főképp a feudális korszak vonatkozásában találunk sok figyelemre méltó adatot és szempontot. A névelemzés korlátaira, mint a bevezetőből kiderül, a konferencia hozzászólásai is utaltak. Az eredmények egészében meggyőzőeknek tűnnek. A minden egyes tanulmányhoz adott orosz és német rezümék természetszerűen nem tükrözhetik a cikkek adatgazdagságát. A magyar szakemberek számára mindenképpen elengedhetetlen lesz a kötet eredményeinek figyelembevétele.

Niederhauser Emil

KERÉNYI FERENC

A RÉGI MAGYAR SZÍNPADON 1790—1849

Budapest, 1981. 563 l. (Elvek és utak)

Kerényi Ferenc könyve a magyar színjátszás történetének legmozgalmasabb 6 évtizedét eleveníti fel: e színjátszás felzárkózásának történetét a modern Európához, részint szintetizálva mindazokat az eredményeket, melyeket a nagymúltú és nagyon gazdag hazai színházkutatás napjainkig felmutathatott, részint e szintetizálás során új és lényeges vonásokat is hozzátéve e történet már ismert képéhez.

A könyv hat fejezetben vezet végig a magyar színháztörténet e nagy korszakán. A tárgyalás az 1790-es évek színjátéktípusai: a szentimentális érzékenyjáték, a „síró-éneklő" iskola, a vígjáték és az énekes-játék kezdődő különválásának bemutatásával kezdődik; összességében a szerző által első műsorrétegnek nevezett kategória kialakulásával. Következő lépésben e műsorréteg országosan egyesül, és végbemegy a második műsorszint kialakulása, sikertípusként a vitézi játékkal és a magyarosodás (és ilyenként az eredetiség) útján járó vígjátékkal. A harmadik műsorréteget mint az előző összegezését és túlhaladását legtisztábban Katona és Kisfaludy Károly munkásságában figyelhetni meg: ennek csúcspontja a bontakozó romantikus tragédia, de mellette erősödik a többi „könnyebb" műfaj: a zenés bohózat és a továbbfejlődő vígjáték szerepe is. Különösen tanulságos fejezet mutatja be a kistársulatok, a tulajdonképpeni „vándorszínészet" által a 30-as években reprezentált színikultúrát: a legszélesebb vidéki közönség igényeivel. Az utolsó fázist az immár a Nemzeti Színház által kidolgozott és képviselt negyedik országos műsorréteg jellemzi a sokféleképpen értelmezett Shakespeare-rel mint mértékkel, és a francia romantikával — de ugyanakkor a népszínmű kibontakozásával is; az egyre határozottabban elkülönülő zenés műsorban pedig a romantikus operával. Ilyen módon nem meglepő, ha 1848—49 eseményeinek kihívására a színház is gyorsan megtalálja, illetve kialakítja a megfelelő válaszokat. Ami ekkorra már csak azért is aránylag könnyen megoldható feladat, mert visszatekintve az előző 60 évnek e négy műsorréteget kifejlesztő hazai szinháztörténetére, látható, hogy az mindvégig két fonál körül szerveződik: egyrészt a magyarnyelvűség és az eredetiség a színjátszásnak a nemzeti identitás kérdésével szorosan összefonódó, másrészt a fejlődés az ízlés polgárosodása által befolyásolt és így további polgárosodás irányába mutató fonalai körül. Mindkettő pedig abból a társadalmi mozgásból veszi eredetét, amely a 19. század első felére már a magyar reformkor politikai és művelődési fellendülésének egyaránt talajul szolgál, egyúttal szilárd alapot teremtve a színházi kultúrának a polgári forradalom s kiegyezés utáni fejlődéséhez is.

A szerző — mint már e rövid tartalmi kivonat is mutatja — a színháztörténet bemutatása során következetesen és mindenhol érzékelteti e társadalmi mozgást és annak a színészetet is befolyásoló tényezőit. A múlt színházát ilyen társadalomtörténeti érzékenységgel bemutató megközelítésnek, ill. ábrázolásnak persze már jelentős hagyományai és eredményei is vannak a hazai színháztörténetirásban (akár Pukánszkyné Kádár Jolán, akár M. Császár Edit, akár Staud Géza kitűnő, becses kutatásaira gondolunk is) — szerzőnek nem kis részben éppen ezáltal, ezekre az eredményekre támaszkodva sikerült a színjátszás társadalmi vonatkozásait megvilágító alfejezeteiben e kor hazai színháztörténetének a legtágabban vett egészét elsőként, mindvégig következetesen és szervesen a társadalom történetéhez kapcsolva, a társadalomtörténet részeként bemutatni. Előadásában a színháztörténet fejlődése alapjában új társadalmi rétegeknek a közönségbe történő belépésével, s az ezek által kikövetelt műsorirányok érvényesülésével függ össze. Ugyanakkor azonban könyvében a színház mint üzem és vállalkozás is megjelenik, e minőségében mintegy a társadalom és a műsor kapcsolatát eszközlő, közvetítő tényezőként is, ezzel sem kevésbé világosan fejezve ki a színházra irányuló társadalmi igény erősödését.

A magyar színjátszásnak így megjelenő története azonban (mintegy olyan izotópként, melynek nyomon követhető mozgása a szervezetben annak egész működésére ad jellemző adatokat) a fentieken túlmenőleg általánosabb, az egész magyar társadalmi fejlődés történetének szempontjából is értékesíthető tanulságokkal is szolgál az olvasónak.

A kötet *első* ilyen tanulsága annak a rendkívüli gyorsaságnak jó érzékeltetése, amellyel a magyar színjátszás a 18. század végének még minden (műsor, játékstílus, színpadtechnika, szervezet) szempontból kezdetleges viszonyaiból indulva, a 19. század közepi már magas színvonalat eléri. Ez a gyorsaság még akkor is meglepő, ha nem csupán a Nemzeti Színház vagy Kolozsvár, hanem a többi vidéki gócpont, vagy akár a (persze már csak a valóban „profi") vándortársulatok fejlődését nézzük: a maguk kezdeti szintjéhez képest az emelkedés mindegyiküknek vonatkozásában meglepő, és e gyorsaságban mélyen rokon azzal a fejlődéssel, amit e hat évtized alatt az irodalom, és általában a magyar kultúra egésze is minden — és immár nemcsak színházi — műfajában megtett.

Mindez a gyorsaság azonban a kötet *második*, még általánosabb tanulságaként azt is sejteni engedi, hogy a kor magyar társadalmában már a 18. század végén megvoltak azok az elemek is, melyek nemcsak képesek voltak reagálni a színjátszás által közvetített mondanivalókra, illetve a színház által bevezetett új társadalmi magatartásra, hanem egyszerre mintegy felszabadulva csakhamar képesek lettek a színházzal szemben új meg új igényeket is támasztani, majd az ezekre adott válaszokat egyre szélesebb körökben el is fogadtatni, mind a mondanivalót, mind a stílust vagy akár a színházi technikát illetőleg. A nemesség jómódú birtokos rétegében kibontakozó polgárosodási igények éppúgy érvényesülnek ebben a sokban robbanásszerű folyamatban, mint a mezővárosi és a szabad királyi városi keretekben már előrehaladott kispolgárosodásnak, illetve a feudális eredetű polgár modern polgárrá alakulásának tendenciái, kikövetelve és akár meg is teremtve a maguk ízlése számára megfelelőnek talált színházi műfajokat, témákat: műsorrétegeket. E folyamatot egyaránt befolyásolja és differenciálja pl. a színház legtermészetesebb bázisaként szolgáló jómódú, művelt birtokos nemesség falusi birtokain élve területileg szétszórt volta, mely e réteget tényleges közönséggé csak alkalmilag (országgyűlés, megyegyűlés, farsang) engedte szerveződni — vagy pl. a falusi, mezővárosi viszonyokra, de sokszor még egyes hanyatló szabad királyi városokra is jellemző környezet ingerszegénysége —, ám maga a színházi igény ilyen erejű megjelenése, benne és realizálása során éppen a legszélesebb társadalmi rétegekhez szóló elemek különösen gyors növekedésével, az alapul szolgáló társadalmi mozgás irányát, természetét és magukat a mozgásba bevont társadalmi kategóriákat új szempontokból és konkrétan segít észlelni, jelentősen hozzájárulva ezzel a kor átalakuló magyar társadalmának képéhez.

A *harmadik* tanulságot egyelőre kérdésként kell megfogalmaznunk, további kutatási programajánlatként a szerző számára. Mert végül is kérdésként áll elénk az a nem kevésbé jelentős probléma: hogyan helyezkedik el e magyar színjátszás a soknemzetiségű ország egész színjátszásában: tehát a gazdagon dokumentált, nagy hagyományú magyarországi német színészeten kívül él-e már a magyarral párhuzamosan más nemzetiségi színjátszás is, és ha él, eredményei, színvonala, hogyan viszonyulnak a magyaréhoz — illetve ha még nem él, akkor e késésnek, elmaradásnak mi az oka? A kérdés persze a korabeli magyarországi kultúra egészével kapcsolatban is feltehető — és így a szerzőtől a kötetben nem is kérhetjük számon megválaszolását. Problémaként jelzése azonban talán nem lett volna felesleges, aminthogy megválaszolása igen kívánatos is, hiszen végeredményben a magyar etnikum a 19. századi magyarországi fejlődésben vitt sajátosan kiemelkedő szerepének jobb megértéséhez vihet el bennünket (pl. a vándortársulatok almanachjaikból megállapítható útvonalának elemzésével: földrajzilag meddig terjedt a magyar nyelvű színi kultúra által „besugárzott", ill. besugározni érdemes terület). Ugyanúgy, mint e fejlődésnek kelet-középeurópai mércével is kívánatos megméretése, elsősorban a fejlődés ilyen felgyorsulása vonatkozásában: vajon e felgyorsulás e tájon a kor kulturális fejlődésének általános vagy csak magyar vonása volt-e?

Kerényi Ferenc könyve — láthattuk — mint minden jó könyv, nemcsak ismereteket közöl, hanem egyszersmind kérdőjeleket is felállít, problémákat is felvet. Ám eredményeivel ugyanakkor már a majdani válaszoló (legalábbis az *egyik* válaszoló) személyére is rámutat. E kérdések megnyugtató megválaszolását ugyanis nem utolsósorban éppen a fentiekben bemutatott könyv szerzőjétől várhatjuk — és várjuk is.

Vörös Károly

DEÁK ISTVÁN

KOSSUTH LAJOS ÉS A MAGYAROK 1848—49-BEN

Budapest, Gondolat 1983. 423 l.

A könyv eredeti, angol nyelvű kiadása „A törvényes forradalom" címen 1979-ben jelent meg New Yorkban. A magyar változatnál a szerző, az előszó szerint, szöveghűségre törekedett, de tekintetbe vette, hogy a magyar közönség többet tud a tényekről, mint az angol. Deák István a New York-i Columbia egyetem professzora, számos munkát publikált az újkori német, osztrák és magyar történelem tárgyköréből. A magyar olvasóközönség „A forradalmi Magyarország egy napja Kossuth Lajos hivatalában" c., az *Új Írás* 1974 áprilisi számában közölt, egy riport elevenségével ható, izgalmas tanulmányából ismerhette meg.

A magyar forradalom és szabadságharc története nem bővelkedik összefoglaló munkákban. Ezt Deák István is megállapítja, és magyarázattal is szolgál, mondván, hogy túl sok a negyvennyolcas szakértő, és az olvasóközönség is túlságosan igényes. Ebben a magyarázatban biztos van valami, de a szintézis hiánya nem az utóbbi évtizedek jelensége, ezért az okok bizonyára mélyebben rejtőzködnek. Talán valahol ott, hogy az eseményekben gazdag másfél esztendő elsősorban saját korának feladatait oldotta meg, s jóllehet mélyen belevéste magát a nemzeti tudatba, viszonylag kevés aktuális üzenete volt az utókor számára. A nagy francia forradalom, amelyhez szívesen hasonlítjuk a magunk negyvennyolcát, öt év alatt sűrítve produkálta mindazt, amit a francia történeti fejlődés száz esztendő során állított azután újra elő, és a forradalom a maga eredményeivel és kudarcaival mindvégig megőrizte aktualitását. A történelem ismerete társadalmi szükséglettté vált, és az alkotmányos, girondista, jakobinus és egyéb indíttatású nagy összefoglalások a soron következő nagy lépés megtételét ösztönözték és készítették elő. Nálunk negyvennyolc a magyar progresszió részéről előbb a kritika tárgya volt, majd az erőltetett historizálásé, és a modern politikai áramlatok nem fedezték fel, mert nem fedezhették fel a maguk előéletét a „törvényes forradalom"-ban. A magyar március nagy alakjai szoborrá merevedtek és legendává magasodtak, történeti ábrázolásuknak inkább az állókép kedvezett, a függetlenség, a mindig is elevenen ható hagyomány pedig a polémia és a publicisztika tárgya maradt.

Akárhogy is volt, vitathatatlan, hogy szintézis készítésének, már csak a részkutatások felhalmozott eredményeire való tekintettel is, van létjogosultsága. Különösen, ha számításba vesszük, hogy, egy népszerű munkáról nem beszélve, az utolsó összefoglalás negyedszázada jelent meg. Hogy éppen egy külföldön élő magyar történész vállalkozott erre, azon az előzmények ismeretében lehet ugyan némiképp csodálkozni, de el kell ismerni, hogy a magyar 1848—49 Deák Istvánban avatott historikusára talált. A „Kossuth Lajos és a magyarok" szerzője jó adottságokkal rendelkezik ahhoz, hogy a szintézis követelményeinek mindenben megfelelő munka kerüljön ki tolla alól. Ismeri a forrásokat, a régebbi és újabb irodalmat, kellően szerény, hogy másoktól is tanuljon, eléggé bátor, hogy önállóan formáljon ítéletet és véleményt. És ha nehezítette is dolgát, hogy a forrásokkal csak alkalmanként találkozhatott, és csupán vendégeskedett a magyar negyvennyolc történeti műhelyeiben, végeredményben inkább hasznára volt, hogy több ezer kilométer távolából szemlélte az egykori küzdőteret. A nagy év sikerei őt is fellelkesítették, kudarcai lehangolták, mint minden magyar történészt, és nem rejtette a sorok közé érzelmeit, de minthogy a magyar történet számára egyben egyetemes történet is volt, az arányokat, mértékeket és nagy erővonalakat a megszokott hazainál jobban érzékelte és érzékeltette.

A forradalomtörténet klasszikus típusa szigorúan kronologikus. A franciák Adolph Thiers óta ehhez a szabályhoz igazodnak, és Horváth Mihály, a magyar forradalom és szabadságharc első nagy krónikása is az időrendi előadást tette meg mintának. Deák István számára, miután elsősorban politikai történetet ír, nyilván magától értetődő volt, hogy a kronológia szálára fűzze fel mondanivalóját. Hogy az „ancien régime"-nek is szentel egy fejezetet, és hogy a végszóban a későbbi fejleményekre is kitekint, nem érdembeli eltérés a bevett mintától. Munkájának azonban, a címből is kitetszően, van egy érdekes és egyéni kompozíciós sajátossága: a történteket Kossuth Lajos személye köré csoportosítja. Ilyen kompozíció csak a magyar 48—49 esetében lehetséges, mert mondjuk a francia forradalom történetét aligha lehetne megírni

„Mirabeau és a franciák" címen. Ha a magyar forradalom és szabadságharc többfelvonásos dráma is volt, Kossuth akár a színpad előterében volt, akár nem, mindvégig főszerepet játszott. Hogy többet nyújt-e egy ilyen kompozíció a hagyományosnál, azon már lehet meditálni. Kossuth esetében kétségtelenül, és azt lehet mondani, hogy a könyv egyben egy politikai életrajz remekbe sikerült fejezete. Az alternatívák, választások és döntések, tehát a politikai tendenciák is bizonyos esetben karakterisztikusabbak a főszereplő optikáján keresztül. Ez a perszonális történelem azonban nem mentes bizonyos perszonális egyoldalúságtól. A magyar politikai égbolt legragyogóbb csillagai, ahogy a szerző az első felelős minisztérium tagjait nevezi, igencsak halványan pislákolnak az üstökös mellett. Igaz, hogy Kossuth is töpreng és habozik, de a döntő órában mindig tudja, mi a teendő, Batthyány azonban többnyire csak tépelődik, Széchenyi gyötrődik, Deák pedig aggodalmaskodik, és csak Görgey nő fel, mint katona rövid időre a vezéregyéniség mellé. A szerző távol áll attól, hogy idealizálja Kossuthot, és hogy kalaplevéve közeledjék a nemzet bálványához, a forradalom és szabadságharc általa választott ábrázolásmódja azonban magában hordja az aránytévesztés veszélyeit.

Az események időrendi elbeszéléséből akkor lesz modern politikatörténeti szintézis, ha a szerző képes arra, hogy új kérdéseket tegyen fel, és hogy új válaszokat adjon a régebben feltettekre. Deák István ötletes kérdező és igencsak leleményes válaszadó, a részleteknél csakúgy, mint a mindent magába foglaló egésznél. Rokonszenves módon azt sem restelli bevallani, ha valamire nem tud magyarázatot adni. Első nagy kérdése, hogy mit is akart tulajdonképpen a magyar politikai vezetőréteg, egészen eredeti. A válasz első fele is meggyőző. A forradalmi átalakulás forgatókönyvét másutt sem írták meg előre, és hogy a magyar középnemesi osztály önmagán fölülemelkedve véghezvitte a jobbágyfelszabadítást, és megteremtette a polgári állam- és jogrendet, a különleges körülményeknek tulajdonítható. A nemzeti program vonatkozásában már több tudatosságot tételez fel, és rámutat, hogy a birodalmon belüli magyar különállás és vele együtt az állami függetlenségtől való tartózkodás, valamint a magyar szupremácia végeredményben a reformkori eszmékből sarjadt. De ha egyszer a magyarok a Monarchia fennmaradását akarták, miért nem segítették a háborúzó Ausztriát, miért nem vállaltak részt államadósságából, és miért ásták alá hatalmi állását az önálló hadügy létrehozásával — kérdezi teljes joggal Deák István. Aligha azért azonban, mint a szerző véli, hogy ti. következetlenek voltak, és maguk sem tudták, mit akarnak. Maga a szituáció volt bizonytalan. Arra az eshetőségre is fel kellett készülniök, hogy a németországi alakulás miatt a Monarchia akaratuk ellenére is felbomlik. 1848 nyarán még egyáltalán nem lehetett kizárni ezt a lehetőséget. A frankfurti kudarc láttán nyilván nem tágították volna tovább a rést, és ha a másik oldalról is hajlandóság mutatkozik, Deák Ferenc szavaival élve, meg lett volna a szándék arra, hogy a haza érdekeit a Monarchia egységével és biztos fennállhatásával összhangba hozzák. Ilyen hajlandóság azonban nem mutatkozott, így következett a háború, amelyet, Deák István munkájából is kitetszően, eredetileg senki sem akart. Volt-e esély arra, hogy a magyarok megnyerjék ezt a háborút? A szerző nemmel válaszol, és ebben nincs semmi különös, hiszen végül is valóban elveszítették. Deák István azonban úgy gondolja, hogy a szabadságharc az orosz intervenció nélkül is erre a sorsra ítéltetett. Egyszerre öt fronton nem lehetett a siker reményével háborút viselni, és a túlerő előbb-utóbb győzedelmeskedett volna. Lehet, hogy igaza van, a fiatal uralkodó és miniszterei mindenesetre nem bízták magukat a sors kezére, és jó előre bebiztosították magukat Pétervárott. Mi értelme volt akkor a véráldozatnak és az egész Európát bámulatba ejtő erőfeszítésnek? Jogos kérdés, de inkább a történészé, mint az egykori küzdőké. A forradalomnak először is elméletileg soha sincs esélye a szervezett államhatalommal szemben, mégis sokszor győzedelmeskedik. Kossuth és követői másodszor csak a feltétel nélküli alávetés és a harc között választhattak, és számukra nem lehetett kétséges a választás. És ha Ausztria meg is nyerte a háborút, és ez már a történész válasza, a békét végül is elveszítette. Nem egészen húsz esztendő múlva fel kellett adnia mindazt, amit előbb a fegyverek, majd a politika túlerejével kicsikart, és a Monarchia berendezkedésénél az eredeti magyar elgondolás jutott érvényre.

Deák István az 1848—49-es események megnevezésére a megszokott forradalom és szabadságharc mellett új kifejezést is alkalmaz: a polgárháborút. A megnevezés egyben minősítés. Úgy véli, hogy jóllehet a Monarchiában és a Kárpát-medencében élő népek összeütközése elkerülhetetlen volt, azt a tényt, hogy nemzetek háborúztak egymással, nem szabad a haladó és reakciós népek erőszakolt megkülönböztetésével elhomályosítani. A visszatekintő történész fájlalja, hogy az akkor és azóta is egymásra utalt népek egymás vérét ontották, és abban reménykedik, hogy a százötvenedik évfordulón majd közösen állítanak

emlékművet a negyvennyolcas polgárháború áldozatainak. Annak a generációnak a bizakodása ez, amely negyvennyolc centenáriumán fiatal éveiben egyszer már hasonlókban reménykedett. Akkor közelebbinek tűnt a megvalósulás, mint napjainkban. Talán majd a kétszázadik évfordulón.

Diószegi István

WOLTER, HEINZ

BISMARCKS AUSSENPOLITIK 1871—1881. AUSSENPOLITISCHE GRUNDLINIEN VON DER REICHSGRÜNDUNG BIS ZUM DREIKAISERBÜNDNIS

Berlin, 1983. Akademie-Verlag. 379 l.

BISMARCK KÜLPOLITIKÁJA 1871—1881-BEN. KÜLPOLITIKAI IRÁNYVONALAK A BIRODALOM ALAPÍTÁSÁTÓL A HÁROM CSÁSZÁR SZÖVETSÉGÉIG

Az NDK Tudományos Akadémiájának „Schriften des Zentralinstituts für Geschichte" sorozatában megjelent mű szerzője — az NDK Történettudományi Intézetének munkatársa — nem első ízben foglalkozik Bismarck külpolitikájának kérdéseivel. Magyarországon is hozzáférhető egy az 1970-es évek közepén írt tanulmánya, amelyben a bismarcki külpolitika historiográfiai megítélését tárgyalja. (Neue Aspekte in der bürgerlichen Historiographie der BRD zur Bismarckschen Aussenpolitik 1871 bis 1890. = Jahrbuch für Geschichte. Bd. 10. Berlin, 1974.)

A szerző a német egység megteremtésétől a három császár szövetség 1881-ben történt megújításáig vizsgálja Németország politikáját, pontosabban a német politikát lényegében irányító kancellárnak, Bismarcknak kül- és belpolitikai vonalvezetését. De munkájában a szerző nemcsak az oly sokat vitatott személyiségről mondja el saját véleményét, hanem — mint azt könyve előszavában célul tűzte maga elé — a részkutatások alapján komplex képet kíván adni a német politika, gazdaság és ideológia egységéről és változóságáról a történelmi fejlődésben.

A könyv öt fejezetből áll, felépítése kronologikus. Kiindulásul bemutatja az 1871-ben létrejött kül- és belpolitikai helyzetet. 1871-et nemcsak a nemzetállam megteremtése miatt tekinti a német történelem döntő eseményének, hanem kiemeli a nemzetállamnak a kapitalizmus fejlődésére és a munkásosztály szerveződésére gyakorolt fellendítő hatását.

Az 1871-ben kialakult belpolitikai szituáció ismertetésekor a gazdaságból indul ki. Részletesen foglalkozik a junker—burzsoá osztálykompromisszummal, de a legnagyobb figyelmet eltérő gazdasági érdekeiknek szenteli. Wolter véleménye szerint ez a gazdasági érdekellentét volt az oka annak, hogy Bismarck élesen szétválasztotta a gazdasági-külkereskedelmi és a külpolitikai-diplomáciai szférát, nem engedve befolyást a külgazdaságnak a külpolitika alakulására, mert olyan külpolitikára törekedett, amely a junkerek és a burzsoák érdekeit egyaránt képviseli. Ez a merev szétválasztás a szabadversenyes kapitalizmusból az imperializmusba való átmenet időszakában a szerző véleménye szerint nem állja meg a helyét. Ennek a megállapításnak azonban ellene szólnak a szoros és nagy arányú német—orosz kereskedelmi kapcsolatok, amelyeket egyébként a későbbiekben maga a szerző is ismertet.

Az 1871-es külpolitikai eseményei közül nagyon részletesen foglalkozik a párizsi kommün és az I. Internacionálé kapcsán kibontakozott diplomáciai manőverekkel, és ezek alapján hangot ad annak a véleményének, hogy az első német—orosz—osztrák együttműködést Bismarck a munkásmozgalommal szemben hozta létre, míg más helyütt viszont azt írja, hogy a három császár szövetség már 1870 szeptemberében körvonalazódott, és Franciaország elszigetelésére irányult.

Ugyancsak részletesen vizsgálja azt a kérdést, hogy milyen tényezők, érdekek játszottak szerepet a három császár szövetség létrehozásában és fenntartásában. Úgy véli, hogy a lengyel kérdés alkalmas volt

politikai síkon az érdekegyeztetésre. Ezenkívül a balkáni permanens orosz—osztrák ellentét bizonyult olyan tényezőnek, amely mind az osztrák, mind az orosz felet a Berlinhez való közeledésre sarkallta.

A hatalmi-politikai érdeken túl nagyon fontosnak tartja a szerző a szövetség összetartásában az ideológiai tényezőt: a konzervatív szolidaritás eszméjét, a polgári-nemzeti, köztársasági, demokratikus tendenciák elleni harcot és a szocialista mozgalmak, az Internacionálé elleni fellépést. Megemlíti a három állam közös gondjaként a megoldatlan nemzetiségi kérdést.

Abban a kérdésben, hogy vajon a gazdaságnak volt-e szerepe a szövetség létrehozásában, úgy vélekedik, hogy a három hatalomnak ugyan át kellett hidalnia uralkodó osztályainak eltérő gazdasági érdekeit, de az 1870-es évek elejének konjunktúrája lehetőséget adott a három állam vezető köreinek gazdasági érdekegyesítésre, így gazdasági tényező nem akadályozta a szövetség megteremtését.

Külön fejezetet szentel a három császár szövetség létrejöttétől a keleti válság kitöréséig eltelt két évnek, két kérdés, az 1873-as gazdasági válság és a franciaországi monarchista fordulat köré csoportosítva mondandóját. Az utóbbi kapcsán hangsúlyozza, hogy Ausztria és Oroszország titokban mindig reménykedtek egy erős Franciaországban, amely ellensúlyát képezhetné Németországnak, a számukra gyakran terhes, de egyelőre nélkülözhetetlen német szövetségnek, és ezért szívesen láttak volna egy monarchista restaurációt Franciaországban. Ezt a számunkra meggyőző állásfoglalását egy Gorcsakov idézettel támasztja alá: „Európának szüksége van egy erős és bölcs Franciaországra." Fejtegetéseihez az az állítás kapcsolódik, hogy a kortársak féltek a német terjeszkedéstől, szerintük a Benelux államokon kívül Oroszország balti és Ausztria németlakta területei voltak veszélyben. Nem tisztázza viszont, hogy ebben a félelemben az érintett országok kormányai is osztoztak-e.

Végigkíséri a német—francia kapcsolatok 1873—75 közötti alakulását, és megállapítja, hogy a Német Birodalom nemzetközi helyzete 1874 végére 1875 elejére nagyon meggyöngült, majd áttér a keleti válságra.

A negyedik fejezet elején felveti a kérdést, hogy hogyan érintette Németországot a keleti válság kitörése. Véleménye szerint Berlinnek „kapóra jött" a keleti válság, amely egyfelől elterelte a figyelmet a német—francia viszonyról, másfelől pedig Németországnak — az egyetlen olyan nagyhatalomnak, amely a Balkánon nem volt közvetlenül érdekelt — megadta a lehetőséget, hogy döntőbíróként lépjen fel a konfliktusban.

Ezt követően elemzést nyújt a keleti válság elején fennálló német—osztrák—orosz kapcsolatokról, hogy a válság jól ismert eseményeinek leírásában át eljusson az 1878-as berlini kongresszus lezárásáig, és ismételten elemezze a német—osztrák—orosz kapcsolatokat, bemutatva, hogy milyen változásokat okozott a három évig tartó válság ebben a kapcsolatrendszerben. Wolter hangsúlyozza, hogy a berlini kongresszus utáni időkben Bismarck nem állt olyan szilárdan a három császár politika talaján, mint azt megelőzően. A kancellár kapcsolatokat keresett a nyugati hatalmakkal, Angliával, Olaszországgal, sőt még Franciaországgal is, hogy ha Oroszország szembefordul Németországgal, akkor ezek valamelyikére támaszkodhasson. Nagyon valószínű, hogy a szerző — bár ezt nem mondja ki egyértelműen — Bismarck kapcsolatkeresését nem az addigi külpolitikától való elfordulásként, hanem a helyzet diktálta szükségszerűségként ítéli meg. Erre enged következtetni a kettőssszövetség megkötéséről alkotott véleménye.

Az 1879-es kettőssszövetséget nem tekinti szakításnak a három császár koncepcióval, sokkal inkább kényszerűségnek ítéli, sőt úgy gondolja, hogy végső soron ez a lépés is beleilleszthető az eredeti három császár szövetség elvébe, mint az Oroszországra gyakorolt nyomás eszköze. A kettőssszövetség azonban mégis határvonal Bismarck külpolitikájában, mondja, mert míg 1878 előtt a szabad kéz politikáját folytathatta, nem kényszerült szövetségesei közötti választásra, kerülhette a szoros kapcsolatokat, addig 1878 után alkalmazkodnia kellett a megválasztott helyzethez, és vállalnia kellett az egyik hatalommal való szorosabb szövetséget. Ennek az új helyzetnek a terméke a kettőssszövetség.

A szerző művét a három császár szövetség 1881-es megújításával, illetve annak értékelésével fejezi be. A három császár szövetséget olyan koalíciónak tartja, amely a német érdekeket a legjobban biztosította, de amely csak addig volt fenntartható, amíg a Balkán-félszigeten viszonylagos nyugalom uralkodott. Úgy véli, az, hogy Bismarcknak 1881-ben sikerült újra diadalra vinnie három császár koncepcióját, csalóka győzelem volt, mert a gazdasági érdekektől teljesen függetlenített külpolitika nem felelt meg már a társadalom

uralkodó osztályainak sem. Egyre többen követeltek olyan külpolitikát, amely összhangban áll gazdasági érdekeikkel.

Mint az a végkövetkeztetésből is kitűnik, a szerző a külpolitikát a gazdasággal szoros összefüggésben vizsgálja. Munkájára általában jellemző a kérdések gazdasági szempontú megközelítése. A külpolitika vizsgálatát azonban nemcsak a gazdasággal, hanem a belpolitikával is szorosan összekapcsolja. Megállapítja, hogy a német külpolitika irányultsága a belpolitikai osztályuralomból következett, ezért a külpolitika elemzésénél gyakran a belpolitikából indul ki. A szerző munkájában — úgy tűnik — a gazdaság és a belpolitika túlhangsúlyozott a külpolitikához képest. Ez a mű arányain ismegmutatkozik. Ennek ellenére azonban Heinz Wolter munkája igen érdekes és újszerű kísérlet a könyv előszavában célul kitűzött szintézis megvalósítására.

Könyve megírásához a szerző a bonni Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, a potsdami Zentrales Staatsarchiv, a merseburgi Zentrales Staatsarchiv, a bécsi Haus-, Hof- und Staatsarchiv és a moszkvai Archiv Vnesnej Politiki Rossii forrásanyagait, valamint számos publikált forrást és monográfiát használt fel.

Kozári Mónika

DIÓSZEGI ISTVÁN

A MAGYAR KÜLPOLITIKA ÚTJAI. TANULMÁNYOK

Budapest 1984. Gondolat, 419 l.

Eléggé reménytelen, vagy legalábbis sok teret igénylő vállalkozás volna Diószegi István professzor új tanulmánykötetének részletes tartalmi ismertetése. A szerző, több mint két évtizede már a dualizmus-kori diplomáciatörténet külföldön is elismert szakértője, az 1970—80-as években megjelent tanulmányait és cikkeit válogatta össze ebben a kötetben.

Három nagy kérdéskörbe rendezte el az anyagot. Az első, Andrássy címen legsajátosabb kutatási területének, az Osztrák—Magyar Monarchia 1870-es évekbeli külpolitikájának néhány kérdését vizsgálja meg, elsőrendűen persze a keleti válsággal kapcsolatban. A Magyar külpolitika — európai külpolitika c. második rész a török hódoltság korától Rákóczi külpolitikáján át az 1848-as forradalomig és a dualizmus koráig, sőt azon túl, az 1919-es békerendezésig és a két világháború közti külpolitikáig ölel fel számos témát, csakugyan mindig a magyar külpolitikai, vagy a külpolitikai elképzeléseket és lehetőségeket a széles európai távlatba beállítva. Történetírás címen pedig a diplomáciatörténet szakmájából kiindulva a történettudomány elvi, ismeretelméleti, módszertani kérdéseinek a felvetéséig jut el.

Valóban széles tárgykör, tág látóhatár. Még műfaj szempontjából is nagy a változatosság, alapos kutatásokat összegező tanulmányoktól széles áttekintéseken keresztül egy-egy részkérdés kapcsán is súlyos kérdéseket feszegető kisebb cikkekig terjed a feldolgozás módszere. Jól megírt esszék és nem kevésbé jól, elvezetesen és gondolatébresztően megírt szaktanulmányok s cikkek adják a kötet anyagát.

Szembeötlő az egyik oldalon az újonnan feltárt forrásanyag mélysége, bécsi vagy moszkvai levéltárak iratai éppúgy szerepelnek benne bőségesen, mint magyar sajtó- vagy levéltári dokumentumok. A másik oldalon pedig a nemzetközi szakirodalom fölényes ismerete és értő elemzése. Diószegi a vérbeli történész, aki mindig még ismeretlen, feltáratlan anyagból építi fel messzemenő következtetéseit, poros iratok között búvárkodik, de szüntelenül odafigyel mások eredményeire is, a diplomáciatörténet klasszikus mestereit éppúgy ismeri, mint a legfrissebb esettanulmányokat.

A szerző érdeklődése, mint már láthattuk, időben is messzire terjed, a korai újkortól a második világháborúig, európai távlattól pedig a hazai külpolitikai törekvésekig. Természetesen, a tengely, amely köré a tanulmányok többségükben elrendeződnek, a Monarchia, külpolitikája és ennek a külpolitikának belső előfeltételei, meghatározottságai. A külpolitika, a nemzetközi kapcsolatok a fő téma, de ezt Diószegi

mindig szélesen értelmezi, nem csupán a Monarchia szorosan vett külpolitikája érdekli, hanem mindig a teljes európai kontextus. Óvakodik attól, hogy a Monarchia szempontjából vizsgálódjon és értékeljen, de attól is, talán még inkább, hogy pusztán a magyar szempontokat érvényesítse. A magyar külpolitikai elképzeléseket éppen az európai viszonyok figyelembevételével tárgyalja. Nagyon jó, ahogy pl. „A magyar ellenzéki pártok és a közös külpolitika" c. tanulmányában összegezi a dualizmus-kori álláspontot és három alapvető megfontolásra vezeti vissza, súlyuk és jelentőségük szerint sorolva. Az első a veszélyeztetettség érzése, két oldalról, Németország és Oroszország oldaláról. (Milyen sajátos, hogy a cseh történetíró és politikus František Palacký már 1848-ban pontosan ezt a két tényezőt jelöli meg a maga nemzete meg a többi kis nemzet szempontjából veszélyként.) Minthogy 1849 tapasztalatai alapján (és a Monarchia-beli szlávok nagy száma miatt is, tehetnénk hozzá) Oroszország látszott a nagyobb fenyegetésnek, végül is a magyar közvélemény elfogadta a német szövetséget. A másik megfontolás a telítettség érzése: a történelmi Magyarország feletti magyar szupremáciát csupán az adott etnikai összetételben lehetett megtartani, a Monarchia bármilyen területi nyeresége megváltoztatta volna a kényes egyensúlyt, netán valami föderalisztikus átalakulásra vezethetett volna, ez pedig véget vetett volna a magyar uralomnak. A harmadik tényező ideológiai jellegű: a liberális elvek uralma, az abszolutizmus elutasítása, ezért a magyar közvélemény a Monarchia külpolitikájától is ezt várta el, például a balkáni nemzeti mozgalmak támogatását, anélkül, igaz, hogy ennek hazai, belső konzekvenciáit levonta volna. Diószegi azt is meg tudja mutatni, hogy a nemzetközi viszonyok sok esetben nem tették lehetővé az elvárásoknak mindenben megfelelő külpolitikát.

Diószegi távol áll attól, hogy idealizálja a Monarchiát, nagyon is pontosan tapintja ki belső tarka összetételéből eredő gyengéit, amelyek külpolitikai mozgásterét is meglehetősen szűkre szabták. De ugyanígy távol áll olyan felfogástól, amely a Monarchiában egyoldalúan a népek börtönét látja, vakon a korabeli nemzetközi összehasonlítás perspektíváival szemben. Módszertani, sőt mondhatnánk történetfilozófiai jelentőségű kérdéseket is sorjáz éppen a Monarchiával kapcsolatos nemzetközi viták alapján (Egy történelmi kép változásai). Nagyon finom érzékkel azt fejtegeti itt, miért vált a 20. század második felében a voltaképpen régen letűntnek tekinthető Monarchia oly kiterjedt vizsgálódás és vitatkozás tárgyává. Elkerülhető lett volna-e az első világháború, ha a Monarchia nem létezik, és a második, ha a Monarchia még fennáll? Az értékelések roppant mód változtak, holott a tényanyag ugyanaz volt, legfeljebb egyre több részletet bányászott ki a kutatás. Diószegi itt a történetírás egyik alapvető, sokféleképpen értékelhető sajátosságát mutatja be egy konkrét probléma kapcsán, a mindenkori jelenkor igényeit a történetírással szemben, és a jelenkor befolyását a történetírói értékelésre. Az első világháború után a nyugati történetírás egyértelműen negatívan látta a Monarchiát, egyértelműen pozitívnak a helyére lépett nemzet(?)államokat. A második világháború felé vezető út kacskaringói viszont megkérdőjelezték az egyértelmű elutasítást, a Monarchia az európai egyensúly, a béke biztosítékának látszott a visszapillantásban. És ez a felfogás a második világháború lezárása után (nyilvánvalóan szovjetellenes éllel, tehetjük megint hozzá) még sokáig uralkodó maradt. Az utódállamok nemzeti szempontú történetírása 1918 után megint csak a sötét oldalakat hangsúlyozta (és szorgosan igyekezett elfelejteni saját korábbi, olykor merőben ellentétes nézőpontját), legfeljebb más-más mozzanatokkal indokolta az elutasítást. Diószegi hallatlanul szellemesen emlegeti itt a magyar történetírást, amely sujtásos nemzeti öltözéket rakott rá az elítélésre, a csehet, amely demokratikus mezbe öltözött, vagy az osztrákot, amely igyekezett Német-Ausztriát kipreparálni a Monarchia bonyolult szövevényéből (és ennek megfelelően minden bajért a szomszédokat, a többieket okolni). A nemzetközi munkásmozgalom értékelése is változott, 1848 marxi nagynémet demokratikus ihletétől a századvégig, amely kisebb rosszként elfogadta a Monarchia létét a cári Oroszországgal szemben, Leninnél pedig már a szabad népek testvéri szövetségének a víziójáig jutott el. Ez a szempont, a realitások indokolta változtatásokkal, ma is szerepel a marxista történetszemléletben, nyilván nem a Monarchia idealizálásaként, hanem a szocialista integráció előzményeként. (Diószegi 1973-ban írta ezt a cikket, azóta újabb változások tanúi lehetünk, a Szücs Jenő fogalmazta „nemzeti látószög" előretörésének a szocialista országokon belül is, amely az értékelést megint az 1918 utánihoz közelíti. De éppen ezek a változások is bizonyítják Diószegi igazát: a történetírás mindig saját társadalma igényei szerint kell, hogy lássa a múltat). Diószegi tartózkodása a „nemzeti látószög"-től tette lehetővé számára, hogy például ebben a kérdésben kitérjen a nagyon is ellentétes magyar megítélések számbavétele elől. Úgy tűnik, igaza volt ebben is.

A sok, elsőrendűen politikatörténeti tanulmány sorában akad roppant izgalmas társadalomtörténeti is: A magyar értelmiség a közös külügy szolgálatában. Diószegi mintegy szúrópróbaszerűen gyűjt össze adatokat a közös külügyminisztérium magyar nemzetiségű tisztviselőiről, megállapítja, hogy a 30%-os arány nem rossz (a magyar etnikum számaránya a Monarchián belül a 20% körül mozgott). A minisztérium a magyar értelmiség pályájának egyik lehetőségét kínálta. Diószegi csak vázlatot ad, de pontosan kijelöli a további kutatás irányát és kereteit.

Józan érvelés, egyértelműen tisztázott adatok alapként, hűvös logikájú kifejtés, ezek Diószegi módszerének alapmozzanatai, legyen szó terjedelmes tanulmányról vagy kurta újságcikkről. Csak ajánlani lehet ezt a módszert, idehaza és határainkon túl egyaránt. Mert igaz, hogy a jelenkor, a társadalom elvárásai befolyást gyakorolnak a történetírókra, s ez mindenkor így is volt. A modern történetírás azonban megpróbálkozik azzal, hogy éppen ennek tudatában (és nem ezt lesöpörve nemlétezőként, mint a régebbi) törekedjen arra, hogy bizonyos mértékig distanszírozza is magát ettől a jelenkortól és igényeitől.

A magyar külpolitikai elképzelésektől és a Monarchia nemzetközi helyzetének értékeléseitől így jutunk el a szerző nyomán a történetírás alapkérdéseinek sorához, mert Diószegi István is így megy végig kutatásaiban, az adatok tisztázásától a történetfilozófiáig. A hatalmas anyag, amelyet megmozgat, adja az aranyfedezetet optimizmusához, amellyel a sorrendben utolsó cikkben (Történetírás és publicisztika) ahhoz az öntudatos következtetéshez jut el: a jelennek, a mai társadalomnak szüksége van történeti ismeretekre, vagyis a történettudományra. „A história időszerűsége mélyebb és igazibb, mint amilyennek azt a historizálás láttatta. A múlt nem a jelen előképe, de mai világunk ugyanazokon a koordinátákon helyezkedik el, amelyek elődeink mozgáslehetőségeit is megszabták."

Nagyon helyes volt, hogy Diószegi István cikkei így összegyűjtve is megjelentek. A szakemberek néhány, szakfolyóiratban megjelenthez már eddig is hozzájutottak, viszont nagyon kevesen hallhatták azokat a külföldön tartott előadásokat, amelyek magyarul ebben a kötetben jelentek meg először. A szélesebb érdeklődő közönség bajosan juthatott hozzá mindehhez. Most, egybegyűlve, a cikkek számos tanulsággal szolgálnak. A fentiekben csupán néhányukra utalhattunk. A figyelmes olvasó még sok mást is találhat benne.

Niederhauser Emil

ETHNIC DIVERSITY AND CONFLICT IN EASTERN EUROPE

Ed. Peter F. Sugar. Santa Barbara/Oxford (1980), ABC-Clio, XII, 553 l.

ETNIKAI KÜLÖNBÖZŐSÉG ÉS KONFLIKTUS KELET-EURÓPÁBAN
SZERK.: PETER F. SUGAR

A kötet egy 1976 júniusában tartott tudományos konferencia előadásainak az ott elhangzottak alapján, egymás tanulmányait is kölcsönösen figyelembe vevő, átdolgozott változata. Mint a szerkesztő, a nálunk is jól ismert Kelet-Európa-kutató Sugar professzor a bevezetőben elmondja, a roppant nagy témakörből az előadások négy nagyobb kérdésre koncentráltak: a nyelv, mint az etnikai identitás alapja, az állam befolyása, a gazdasági és osztálydifferenciálódás és az etnikum, illetve a vallás és az etnikum. Mindegyik témakörhöz két-két előadás kapcsolódott, az egyik a probléma elvi vonatkozásait, a másik a konkrét kelet-európai helyzetet tárgyaló. Egy nyitó előadás az egész kérdéskört ölelte fel, s végül a szerkesztő mintegy zárszóban vetett fel újabb szempontokat. Így tehát összesen tíz tanulmányból áll a kötet, a lábjegyzetekkel és a szerkesztő által gondosan összeállított mutatóval. A szerzők jórészt amerikai kutatók, kisebb részben történészek, több közülük a politológia tanára, akik természetesen a kérdések mai állapotát és elvi értelmezését vizsgálják.

Az indító tanulmányt Paul R. Brass írta: Etnikai csoportok és nemzetiségek: az etnikai identitások kialakulása, fennmaradása és átalakulása címen. Fő fogalmai az etnicitás és a nemzetiség, ezeknek pontos

meghatározásától a szerző is visszariad, de talán nem tévedünk, ha az etnicitást nagyjából azzal azonosítjuk, amit a Bromlej-féle, már nálunk is ismert elmélet etnosznak nevez, a nemzetiségen (nationality) pedig a feudális nemzetiséget és a modern nemzetet értjük. Ezeknek kialakulásáról kíván képet adni a szerző, ebben a különböző eliteknek tulajdonít vezető szerepet, amelyek egymással harcolnak. A nemzetiségek kialakulásában elsőrendű tényezőnek a gazdasági mozzanatot, a munkamegosztást tekinti. A nacionalizmus (a mi fogalmaink szerint ezen inkább nemzeti öntudat értendő) korábbi közösségek politikai mozgósítása révén alakul ki, igényt tart az illető közösség kizárólagos képviseletére, az elit végül is az egész közösség identitását formálja meg, ehhez szüksége van a vezetés állandóságára, karizmatikus vezetőkre. Ez az elit képviseli az illető közösséget a „másokkal" szemben. A kialakult nemzet nem azonos az állammal vagy a kormánnyal, hiszen az államok többsége soknemzetiségű. Ha az uralkodó elit nem hajlandó megosztani a hatalmat a másik (vagy több) nemzettel, akkor szecesszióra vagy polgárháborúra is sor kerülhet. A hatalomért vívott harc teszi világossá a határokat az etnikumok között (nemzetek), ezek a részben objektív, részben szubjektív különbségek szükséges, de nem elegendő előfeltételei az etnikai folyamat megindulásának, vagyis nyilván a nemzet kialakulásának, ahogy az sem, hogy a különböző elitek egymással versengenek. A szükséges és elegendő az, ha az elitnek rendelkezésére állnak az etnikum megnyerésére szolgáló kommunikációs eszközök, mindenekelőtt a nyelv.

Brass tanulmányában végül is nem világos, vajon az etnicitást pusztán gazdasági és társadalmi viszonyok sajátos politikai körülmények során adódó összességének tekinti, vagy ennél valahol többnek. Joshua A. Fishman ezzel szemben a zsidó és ókori görög fejlődésből kiindulva az etnicitást Istentől adott, meglévő tényezőnek tekinti egyértelműen, amely létben, cselevésben és gondolkodásban egyaránt megnyilvánul. Hofer Tamás elsőrendűen a magyar példán mutatja be a népiesség szerepét a nemzeti identitás formálásában, megállapításait teljes mértékben oszthatjuk.

Walker Conner az etnopolitikai kihívás és a kormányzati válasz elméleti aspektusát vizsgálja a mai világban, utal arra a sajátos ellentmondásra, hogy a nemzeti önrendelkezés elvét mindenhol mindenki el szokta ismerni, de a gyakorlatban egyetlen kormányzat sem hajlandó feladni területi integritását, ezzel szemben más országokban kész területi szecessziós törekvéseket támogatni. Minthogy saját országban ezt nem ismeri el, tehát el kell tűrnie az egyéb.etnikumot, vagy választhatja a genocidiumot, a kiűzést vagy ezeknek valamilyen elegyét. Amennyiben ez nem lehetséges (és ma már általában nem az), akkor vagy elősegíti a különbözőséget, vagy asszimilációra törekszik. Az előbbi esetben valamiféle autonómia lehet ennek a formája. Az utóbbi megoldás felveti azt a kérdést, vajon az állam teremti meg a nemzetet, vagy a nemzet az államot. Az asszimiláció a legritkább esetben szokott sikerülni, az államok asszimiláló képességét a tudósok eddig alkalmasint túlbecsülték. Trond Gilberg az elméleti kérdésfeltevést Kelet-Európa példáján mutatja be, hangsúlyozva a konfliktusok erősödését a 20. század során. A tanulmány nagyobb része a román példát elemzi.

A gazdasági és társadalmi tényezők elméleti számbavételét Ernest Gellner végezte el, felfogása szerint a probléma voltaképpen társadalmi jellegű, mert arról van szó, hogyan sikerült megszerezni a modern társadalomban szükséges ismereteket, készségeket, tehát az iskolai képzés a lényeges. Minthogy a modern társadalom homogeneitást követel, ezért voltaképpen ez a törekvés manifesztálódik, mint nacionalizmus. Gellner, aki a marxista osztályfogalmat kategórikusan elutasítja, ehelyett három más választóvonalat állapít meg. Az egyik azok közt húzódik, akik a szükséges készségekkel, képzettségekkel rendelkeznek, illetve ezekkel nem rendelkeznek, a másik a különböző kultúrák között, ahol a nyelv mellett szokások, felfogás és sok minden egyéb különbözteti meg ezeket a kultúrákat (vagyis etnikumokat vagy nemzeteket), a harmadik pedig a hatalom birtokosai és a többiek közt húzódik. A három választóvonal tényezőiből azután egy nyolcvariációs képletet állít fel, amelyben az egyik oldalon a hatalommal rendelkezők állnak, a másikon a „kevesebb hatalommal" rendelkezők, ezen belül pedig a szükséges képzettség birtokában lévők és azzal nem rendelkezők szembenállása, azonos vagy különböző kultúrákhoz tartozók esetében jelenti a variáció elemeit. Kiderül, hogy a nyolc lehetséges variáció közül csak a 2., 4. és 6. jelent etnikai (nemzeti) konfliktusokat (ahol a hatalommal nem rendelkezők más kultúrához tartoznak). A 2. variáció az az eset, amikor a hatamon lévők rendelkeznek a megfelelő képzettséggel, a hatalmon kívül lévő más kultúrájúak nem, ezt tekinti Gellner a nacionalizmus tipikus esetének. A 4. variáció, amikor a hatalomban lévők és a

kívülállók egyaránt rendelkeznek a szükséges képzettséggel, ezt nevezi a mai nyugati nacionalizmus esetének. A 6. variáció az, amikor a hatalmon lévők nem rendelkeznek a megfelelő képzettséggel, a hatalmon kívül állók viszont igen, ilyen volt pl. az ottomán birodalom esete zsidó vagy örmény nemzetiségeivel szemben. A 8. variáció, amikor a hatalmon lévők és a kívülállók egyaránt híjával vannak a képzettségnek, ez a hagyományos konfliktus régebbi társadalmakban, amely azonban nem vezet nacionalizmusra. Az előbbi hármat egyébként keleti (Habsburg), nyugati és diaszpora nacionalizmusnak is nevezi. Az 1. variáció, amikor ugyanahhoz a kultúrához tartozó közösségen belül a hatalommal bírók rendelkeznek a szükséges képzettséggel, a kívülállók nem, ez Gellner szerint a marxi osztályharc esete, az 5. variáció pedig, amikor egy kultúrán belül a hatalomban lévők nem rendelkeznek a képzettséggel, a kívülállók pedig igen, a mai harmadik világ tipikus konfliktusa. Hogy nacionalizmus csak azokban a variációkban jelentkezik, ahol két különböző kultúrához tartozók állnak egymással szemben, talán truizmusnak nevezhető, de nem támasztja alá a szerzőnek azt a tételét, hogy az etnikai konfliktus csupán gazdasági és társadalmi fogantatású. Persze távolról sem tekinthettük itt át Gellner variációs sémáit, pusztán azért foglalkoztunk vele a szokottnál terjedelmesebben, mert kétségtelenül érdekes, megfontolandó szempontok ezek a konfliktusok árnyaltabb értelmezéséhez, bár ez a politológiai megközelítés sem tűnik kielégítőnek. (Szerencsére maga a szerző sem lép fel azzal az igénnyel, hogy a tipologizálás minden problémáját megoldotta.) A konkrét kelet-európai áttekintést ebben a témakörben Julius Rezler adja, aki az 1900—1918, 1918—1945 és 1945 utáni korszakokat veti össze az állam és a kisebbségek viszonyának szemszögéből, és állandó romlást lát a kisebbségek helyzetében.

Etnicitás és vallás kapcsolatát elvi vonatkozásban Cynthia H. Enloe vizsgálja, úgy látja, a kettő analitikusan elválasztható, de szorosan összefonódó jelenség, bizonyos vallások különösen nagy erőforrást jelentenek az etnikai öntudat számára, ezért a kormányzatok igyekeznek az etnikai azonosulást semlegesíteni, nagyobb vallási közösségek hangsúlyozásával. A vallás éppúgy, mint az etnicitás, alkalmasabb a modern ember szükségleteinek kielégítésére, mint ahogy azt a társadalomtudományok eddig feltételezték. Az etnicitás mai előretörése a fejlett ipari társadalmakban új funkciókat adhat a vallási értékrendszereknek. Vallás és etnicitás tényleges összekapcsolódását Kelet-Európa történetében Michael B. Petrovich vizsgálja, kissé patétikus hangvétellel hangsúlyozva az összefüggést, a mai helyzet vonatkozásában azonban szerinte csak találgatni lehet.

Az utolsó fejezetben a szerkesztő, Peter F. Sugar a három, valamilyen formában modernizáló keleteurópai birodalom, az ottomán, a Habsburg- és az orosz fejlődését áttekintve úgy látja, hogy az alájuk tartozó népek esetében az etnicitás és a nacionalizmus közé be kell iktatni az etnonacionalizmus szakaszát, ami a modernizálódás felemás folyamatából fakad, ezeknek a birodalmaknak az esetében csak félmodernizmusról beszélhetünk, Kelet-Európa mind a mai napig nem vált teljesen modernné. Az etnonacionalizmus alapját pedig elsőrendűen a vallásban találja meg. Lényeges a modernizálódás összekapcsolása a régió paraszti többségével, ez a magyarázata annak, hogy a népiesség itt az 1930-as évekig alapvető tényezőként maradt fenn. Ha jól értettük, a szerző érdemben a „hosszú" 19. század fejlődési tendenciáit tárgyalja. Itt nem tudunk egyetérteni vele abban, hogy a három birodalmat mintegy egy szintre helyezi a modernizálás hatékonyságát tekintve, holott ebben elég nagy eltérések adódnak. Éppen Peter F. Sugar publikált jó néhány éve alapos monográfiát Bosznia-Hercegovina iparosításáról az 1878-as osztrák—magyar megszállás utáni időszakban.

Talán ebből a rövid tartalmi ismertetésből is nyilvánvaló, hogy az egyes tanulmányok megállapításaiban még roppant sok, marxista szempontból vitatható megállapítás van, persze, ezek kifejtése túlságosan nagy terjedelmet igényelne. Viszont, mint éppen Gellner tanulmányával kapcsolatban láthattuk, sok érdekes új szempont is felvetődik ebben a tanulmánygyűjteményben, amelyeken érdemes elgondolkodni. A megközelítések hol történeti, hol politológiai módszere első pillantásra inkább zavaróan hat, a további reflexió azonban ennek előnyeit is világossá teszi. Terminológiai bizonytalanságok is előkerülnek, ezekre olykor már utaltunk is. Provokatívnak is nevezhetnénk ezt a kötetet a maga egészében. De éppen, mert vitára ingerel, el kell ismernünk hasznos voltát. Etnicitás és konfliktus kérdéseiről még sokat fogunk vitatkozni Kelet-Európában, ezekhez a vitákhoz pedig sok érdemleges szempontot találhatunk ebben a könyvben.

Niederhauser Emil

GAIL BRAYBON

WOMEN WORKERS IN THE FIRST WORLD WAR. THE BRITISH EXPERIENCE

Crom Helm. London, 1981. 244 l.

NŐMUNKÁSOK AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN. AZ ANGOL TAPASZTALATOK

Jó néhány éve megfigyelhető jelenség, hogy a női emancipáció új hullámaként alapos történeti tanulmányok jelennek meg, s ezek egy része éppen azt a történeti korszakot tűzi rendkívül kritikusan tollhegyre, amikor oly sok minden változott, amikor a nőknek a hátországban oly sokat kellett vállalniuk, amikor a valóságban és a papíron is sok régi tabu dőlt meg, amikor a háború kritikus óráiban elhangzottak a nagy ígéretek — vagyis amikor ténylegesen valami új született. Az írások azonban nemcsak a tényleges változásokat mutatják ki, hanem ezek korlátait és az igen nagy ellenállást is. Vagyis a tételt megfordítva — a „haragos szerzők", mintegy abból kiindulva, hogy ez az egyenlőség napjainkban is mennyire távol áll a valóságtól, azt is vizsgálják, hogy ebben a nyitó és robbanó periódusban a gondolatokban, szándékokban — s azután a valóságban — milyen korlátai voltak a női emancipáció folyamatának.

A jelen írás kétségtelenül ilyen szellemben íródott, nagy és széles körű forrásanyag alapján. A szerző felhasználta a korabeli könyvek és sajtó mellett a kormányjelentéseket és a különféle kormánybizottságok kiadott anyagait. Ami pedig a szerző felfogását illeti, már a bevezetőjében leszögezi „ugyanolyan mértékben vagyok szocialista, mint feminista", s mindezt azért is hangsúlyozza, mert noha a tőkések és a tőkésekkel tartó kormány ellenállását kimutatja, bírálja — de ezt mégis szinte „természetesnek" tartja. Annál fájdalmasabbnak látja a nők kétszeres kizsákmányolását, tehertételét, hiszen nemcsak otthon vár rájuk a többletmunka, hanem munkahelyi alkalmazásuk a férfi dolgozók, sőt sok helyütt a szakszervezetek ellenállásába ütközött.

Gail Braybon ennek ellentéte, nem lírai megelevenítésre törekszik, s olykor éppen azért idéz fel egykori 1914—1915-ös sajtónyilatkozatokat, emlékezetessé vált sorokat arról, hogy a „lordok lányai" miként álltak munkába hadiüzemekben, s miként tűntek el így az osztályellentétek, hogy e „hazafias frázisokat" szembesítse a valósággal.

Braybon könyve első fejezetében történeti hátteret nyújt arról, hogy miként alakult a nők aránya az ipari munkások körében, ugyanis a szerző nem általában a nők emancipációjával, s nem a középosztálybeli, illetőleg értelmiségi nők, hanem kifejezetten az iparban foglalkoztatott nőmunkások helyzetével kíván foglalkozni. A háborús korszak legelején — 1914 őszén — nem volt igény női munkára, sőt nagy számban bocsátottak el munkásokat. Az összes iparban alkalmazott nők 44% maradt munka nélkül. A Munkáspárt és a szakszervezetek, valamint ismert szocialista nővezetők (Mary Macarthur, Margaret Bondfield, Marion Phillips és Sylvia Pankhurst) különféle segély-szövetkezetek felállításával kísérleteztek, hogy ezt a munkanélküliséget enyhítsék.

A kormányzat csak valamivel később, 1914 telén, 1915 tavaszán mozdult meg ez ügyben, s készített elő új törvénytervezeteket a nők munkába állítására. Kiderült, hogy a termelés pánikszerű visszafogására és elbocsátásokra nem volt ok. 1915 tavaszáig azonban a nők elsősorban a már hagyományosan ismert munkahelyekre (pl. a textilipar) áramlottak vissza. Ugyanakkor még 1915 folyamán megkezdődött a nők előretörése a hivatalokban, a közlekedésben. 1915-ben ennek ellenére még tekintélyes maradt a munkanélküli nők aránya — s mint Braybon aláhúzza, igazi fordulat csak azután következett be, hogy a kormányzat és a szakszervezetek között megszületett a megállapodás a férfi szakmunkások helyettesítésének feltételeiről, illetve arról, hogy ez a helyettesítés eleve csak ideiglenes, a háború idejére szóló lehet, s azt követően „automatikusan" visszaállnak a férfi munkások (szakmunkások) szerzett jogai. Az adott történeti pillanatban ez volt a feltétele annak, hogy a nők tömegesen munkába állíthatók legyenek.

E folyamat 1915 nyarától 1917-ig tartott. Jellemző, hogy míg 1915 tavaszán még női munkanélküliség volt, 1916-ban már a hagyományosan alapvetően női textiliparban női munkaerőhiány lépett fel, minthogy a nők a textiliparból átmentek a jobban fizetett iparágakba — nem utolsósorban a fém-, s ezen belül a

fegyverkezési iparba — de ott voltak az élelmezési, sőt a hajóépítő, építőiparban s a felszíni bányászatban is. Végeredményben 1914 júliusában 3 200 000 iparban alkalmazott nőmunkást „jegyeztek" (amiben a kisiparban alkalmazottak, a háztartási alkalmazottak és önállóak persze nem szerepeltek), ez a szám 1917 áprilisára 4 500 000-re emelkedett. Feltűnő, hogy ez a létszám 1918 áprilisára márcsak 300 000-rel nőtt tovább, részben éppen azért, mert a háború utolsó évében már megkezdődött a „visszaállás", a békeiparágak előre törtek, s megkezdődött az „ideiglenesen" alkalmazott nőmunkások elbocsátása is.

Braybon természetesen felveti azt a kérdést is, hogy honnan került ki a több mint másfélmillió új női ipari munkás. Mindenekelőtt különféle forrásokra támaszkodva megállapítja, hogy zömükben nem voltak tulajdonképpen „új" ipari munkások. Egyrészük a háztartási alkalmazottak közül került ki, másrészük olyan nőmunkás volt, akik valamikor már dolgoztak, de férjhez mentek, s ekkor munkájukat feladták, s csak 1915—1916-ban kezdtek ismét dolgozni (a becslések szerint a nőmunkások 40% volt ekkor férjnél), s jóval kisebb az aránya az idősebb, vagy az iskolapadokból frissen kikerülő fiatal lányoknak, még kisebb pedig a középosztályból származó nőknek. E jelenségre jellemző, hogy Leeds négy nagy fémipari üzemében 1911-ben a nőmunkások 15%-a volt férjnél, a háborús években az arány 44%-ra emelkedett. Egy kutató számításait idézve Braybon 200 000-re becsüli a háztartási alkalmazottak sorából kikerülő nőmunkások számát. S igen fontos a női munkaerő belső mozgása a háborús években. Braybon e vonatkozásban a munkáspárti Labour Gazette egy felmérését idézi, miszerint a szakszervezeti munkásbiztosításban jegyzett 440 000 nő 70%-a (!) változtatott munkát a háborús években, s ebből a 70%-ból 23% munkahelyet is. Vagyis a szerző szerint a felduzzadás ellenére csak jóval kisebb mértékű a ténylegesen „új" női munkaerő aránya.

Braybont azonban nemcsak azok a kérdések érdekelték, hogy mekkora volt a nők részvétele, illetőleg, hogy ezek a nők honnan kerültek ki. E témában még számos más fontos kérdést felvetett és megvizsgált. Ilyen volt például az állam szerepe is.

Miközben megállapítja, hogy az államgépezet e kérdésekben tulajdonképpen nehezen mozdult meg, s végeredményben a liberális meggyőződés tehertétele bénította: vagyis, hogy az állam ne avatkozzon a gazdasági életbe — a háború kényszere mégis rászorította erre. A képlet és a valóság azonban teli volt ellentmondásokkal. S persze az állami tisztviselők zömükben a magántőkésekkel álltak szoros kapcsolatban. A kormányban a miniszterek nagy többsége fokozott ellenszenvvel gátolta a kormány által kinevezett bizottságoknak munkáját, noha csak „javaslatokat tettek", amelyek nem voltak kötelező erejűek. Mégis ez a folyamat előrehaladt. 1915 szeptemberében új központi „munkaerő-bizottságot" kellett felállítani — amely persze csak a szakszervezetekkel egyetértésben tevékenykedhetett —, de mindez csak a keret lehetett.

1915-ben, amikor megkezdődött a nők iparba áramlása, új problémák is felvetődtek. Nemcsak az, hogy mennyiben voltak egyáltalán bevonhatók, hogy ezt a szakszervezetek, illetőleg a férfi munkások megengedték-e s miként fogadták (ennek a szerző egy teljes hosszú fejezetet szentelt, hangsúlyozva, hogy általánosítani egyáltalán nem lehet, szakmánként és üzemenként is más és más volt a helyzet) — hanem ha már az üzem falai között is voltak, felmerült többek között a kérdés, hogy milyen béreket fognak kapni. Az egyenlő bér követelése természetesen elhangzott, de csak óhaj maradt. Ez nemcsak a férfi szakmunkások körében ütközött ellenállásba (a szakmunkások betanított nőkkel való helyettesítése bérleszállítással fenyegetett), hanem azért is, mert a tőkéseknek sem állt ez az érdekükben. A kormány és a kormánybizottságok egyik leginkább szívükön fekvő törekvése pedig éppen az volt, hogy a háború körülményei között is biztosítsák az üzemek, sőt a fegyverkezési üzemek „rentabilitását", profitját, ami mind „a nők egyenlő bérezése" törekvés ellenében hatott. Ennek egyik ismert módja éppen az volt, hogy amikor nők már szakmunkásokként dolgoztak, akkor hirtelen a darabbérrendszer helyett őket egyszerűen futószalagok mellett időbérre osztották át.

A sok részterületre kiterjedő vizsgálat alapján a szerző leszögezi, hogy az állami szervek mindkét vonatkozásban a követelmények szintje alatt maradtak, akár ami a nők 1915—1916. évi munkábaállása, akár az 1917—1918. évi munkából való kiszorításuk területén történt, mindkettő nagymértékben szervezetlenül ment végbe. Sőt a szerző azt is aláhúzza, hogy a kormánybizottságok tanácsai még akkor sem mentek át a gyakorlatba, amikor azok nem a „magániparban", hanem az állami fegyverkezési iparban érintették a munkások helyzetét, a szociális és egészségügyi viszonyokat, avagy a túlórázás csökkentését.

Az alapkérdéseket tisztázva a szerző ezután iparáganként ad áttekintést arról, hogy a munkáltatók, illetve a szakszervezetek miként fogadták a nők munkábaállítását. Mindjárt az elején rávilágít, hogy nem szabad leegyszerűsíteni e kérdést. Lehetett ugyanis „abszolút" helyettesítés, vagyis amikor egy nőmunkás „nőtt fel" egy férfi szakmunkás szintjére, de sokszor tanulatlan vagy betanított munkást helyettesített (aki szintén más helyre került); más esetekben nők csoportjait alkalmazták, avagy a nők alkalmazása előtt, vagy azzal kapcsolatban került sor technológiai újítások bevezetésére — ami bonyolítja a felmérések pontosítását, ezek lehetőségét. Mindemellett kiélezetten eltérő reagálásokat lehetett tapasztalni, nyomon lehet követni, hogy 1915—1916 folyamán számos szakszervezet miként kezdett komolyan foglalkozni a nőmunkások ügyével, tagjaik sorába vételével, míg mások, például éppen az egyik kulcs-iparágé, a gépmunkásoké ezt mindvégig elutasította, miként a kárpitosok és asztalosok nagymúltú elit-szakszervezete is.

A régi múltra visszatekintő és kifejezetten szakmunkásokat tömörítő szakszervezetek elutasító magatartása mellett azonban ekkor másfajta tendenciák is mutatkoztak a szakszervezeti mozgalom — és a nők „befogadása" terén. Az „elit-szakszervezetek" tevékenysége mellett ugyancsak hosszabb (de azért mégis csak egy-két évtizedes) múltra tekinthetett vissza néhány olyan szakszervezet élete, amely különféle nem-szakmunkás csoportoknak nyitott kaput. Ilyen volt a „The Workers Union" is — amelynek 1914-ben még csak 3000 tagja volt, s amely 1914 után befogadta az új betanított és nem-szakmunkás nőket. Ennek a szakszervezetnek taglétszáma 1915-re már 10 000-re, s 1918-ra 80 000 tagra emelkedett.

Braybon könyvében azonban nemcsak arra figyelmeztet, hogy a nők befogadásával szemben a szakmunkás, régivágású szakszervezetek milyen ellenállást tanúsítottak, hanem arra is, hogy végeredményben hasonló megfontolások alapján a szocialista-szindikalista orgánumokban is megjelenhettek olyan cikkek, amelyek a nőknek az iparból való kiszorítása mellett foglaltak állást. (Erre vonatkozóan Braybon a guild szocialisták orgánumából, a New Age-ből idéz).

A szerzőnek feltehetően nincs mindenben igaza, az arányok nem mindenkor válnak világossá — például olyan vonatkozásban sem, hogy a New Age-re és az értelmiségi szindikalistákra mennyiben volt igazán jellemző ez az alapállás, elutasítás —, miként nem nyerhetünk világos képet a kötetből arra vonatkozóan sem, hogy a „szakszervezeti csúcson" mikor milyen válasz összegeződött — de a szerzőnek nem is ez volt a szándéka. A probléma felé nem a „nagypolitika", még csak nem is a szervezett munkásmozgalom — hanem éppen a nőmunkások felől közelített, s éppen ezért kérdésfelvetései és eredményei is újszerűek, meggondolkoztatóak, üdvösek és — mint mindjárt beszámolónk elején is hangsúlyoztuk — nálunk meglehetősen ismeretlenek, elhanyagoltak.

Jemnitz János

IV. DUJCSEV—A. KIRMAGOVA—A. PAUNOVA

KIRILOMETODIEVSZKA BIBLIOGRAFIJA 1940—1980

Szofijszki Universzitet „Kliment Ohridszki" Universzitetszka Biblioteka Szófia 1983. 723 l.

CIRILL—METÓD BIBLIOGRÁFIA 1940—1980

Pár évvel ezelőtt I. Je. Mozsajeva az ismetetendő kiadványhoz hasonló jellegű, de annotált és kisebb bibliográfiát tett közzé (Bibliografija po kirillo-mefogyijevszkoj problematyike 1945—1974 gg. Moszkva 1980.). Az annotálás nélküli bolgár kiadványunk — amint a címéből is kitűnik — nem ennek a folytatása, hanem két, Szófiában régebben megjelent bibliográfiához kapcsolódik (G. A. Ilinszkij: Opit szisztematyicseszkoj kirillo-mefogyijevszkoj bibliografii. Szófia 1934. [Reprint, Zug 1967.] és M. G. Popruzsenko—Szt.

Romanszki: Kirilo—metodievszka bibliografija za 1934—1940. Szófia 1942.). Kétségtelen, hogy a vaskos kötet a Cirill—Metód problematika iránt érdeklődők számára igen hasznos segédeszköz lesz az előzőkkel együtt.

Iv. Dujcsev először a Cirill—Metód irodalom bibliográfiai áttekintését adja (3—12.), ezután pedig magyarázó megjegyzések (13—15.) és a bibliográfiai rész (17—568.) következik. A bibliográfiai rész, amely összesen 5131 címet sorol fel, két nagy részre oszlik: 1. A Cirill—Metód problematika bolgár irodalma (17—333.: 1—3083. sz.). 2. A problematika külföldi irodalma (335—561.: 3085—5065. sz.). Kiegészítés (569—619.: 5066—5131. sz.). Majd a Névmutató (569—619.), a Források (620—716.) és a Tartalom (717—723.) következik. Mind a bolgár, mind pedig a külföldi rész 11 fejezetre oszlik: I. A Cirill—Metód problematika története és mostani helyzete. II. Cirill és Metód történetének forrásai. III. Cirill és Metód életének és tevékenységének története. IV. A szláv írásbeliség megalkotása. V. Cirill és Metód irodalmi és tanítói működése. VI. Cirill és Metód poetikai működése. VII. Cirill és Metód zenei működése. VIII. A Cirill—Metód nyelv eredete, jellemzői és elterjedése. IX. A Cirill—Metód hagyomány a szláv világban. X. Cirill és Metód tevékenységének dicsőítése. XI. Cirill és Metód az irodalomban és a művészetekben. Több fejezet rendelkezik kisebb alfejezetekkel, így pl. I. 1., II. 4. a. vagy VIII. 3. g. 6. stb. Az egyes fejezetekben először a könyveket, majd a cikkeket sorolják fel (a szerzők ABC rendben követik egymást). A cirillbetűs irodalom megelőzi a latin- és görögbetűs irodalmat. Helyenként a könyvek és a főbb cikkek recenzióinak lelőhelyét is megemlítik.

A bolgár rész több mint a felét foglalja el a bibliográfiának, mely nemcsak a bolgárok és külföldiek Bulgáriában megjelent munkáit tartalmazza, hanem a bolgárok külföldön publikált munkáit is. Dujcsev előszavából és a magyarázó megjegyzésekből is kitűnik, hogy a bolgár rész sokkal tökéletesebb, mint a külföldi rész, mivel a szerkesztők az utóbbi anyagának gyűjtésekor leküzdhetetlen nehézségekbe ütköztek.

A következőkben a külföldi résszel foglalkozunk, különös tekintettel a magyar vonatkozásokra. A bibliográfia magyar kutatók tanulmányait is feltünteti, és örvendetes, hogy nemcsak idegen, hanem magyar nyelvű munkák is bekerülhettek e jegyzékbe, bár azokat sajnos nem mindig pontosan közlik. Talán Kniezsa István volt az első magyar, aki behatóan foglalkozott a Cirill—Metód kérdéssel, tanulmányait a 4828, 4839, 4840, 4899, 4900. számok alatt említik meg. A 4828. sz. alatt a „Die Slavenapostel und die Slovaken" c. kiadvány található azzal a megjegyzéssel, hogy vele egyidőben magyarul is kiadták, de ezt a magyar nyelvű kiadást nem említik meg, amely „A szláv apostolok és a tótok" címmel a „Magy. Tört. tud. Int. Évk."-ben jelent meg 1942-ben. Még azt is hozzáírhatták volna, hogy e német nyelvű kiadvány lényegében Kniezsa 4840. sz. alatt említett azonos című cikkének különlenyomata. Ez a cikk különben nem az „Archivum Europae Centralis"-ban, hanem az „Archivum Europae Centro-Orientalis"-ban jelent meg.

Magyarországon az 1970-es években újra megélénkült az érdeklődés a Cirill—Metód problematika iránt, különösen a magyar vonatkozásokkal kapcsolatban. Nézzük meg a IX. 6. fejezetet, amely a „Cirill—Metód hagyomány Magyarországon" címet viseli, és összesen 9 (4892—4900. sz.) adatot sorol fel. Közülük Király Péter „A magyarok említése a Konstantin legendában" c. cikke nem a „Magyar Nyelvőr"-ben, hanem a „Magyar Nyelv"-ben jelent meg. Valószínűleg ezt Mozsajeva fent említett bibliográfiájából vették át, hiszen ott is helytelenül a „Magyar Nyelvőr" szerepel hibás oldalszámokkal együtt (helyesen: 1—11, 157—173.). Sőt Király tanulmányát, ha tartalmilag nézzük, nem a IX. fejezetben, hanem inkább a III. fejezetben kellene megemlíteni, tekintettel arra, hogy Konstantin (Cirill) nem a Duna-medencében, hanem valahol a Fekete-tenger északi vidékén találkozhatott a honfoglalás előtti magyarokkal. „Metód magyar királlyal való találkozása" c. III. 2. n. fejezet három cikket említ meg, de ide még felsorolhatjuk Király „A magyarok említése a Metód-legendában" c. részletes filológiai tanulmányát (Magyar Nyelv. 70. évf. 1974. 269—285, 406—430.). Király fent említett két cikke „A magyarok említése a Konstantin- és Metód-legendában" címmel önállóan is megjelent a „Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai" 141. számaként (Bp. 1974.), amelyet sem a bibliográfiánk, sem Mozsejeva nem említ.

Ismert dolog, hogy a Naum-legendában is található magyarokról szóló tudósítás, amellyel újabban Király és Kristó Gyulával együtt Tóth Imre is foglalkozott majdnem egy időben. Szerencsére a szerzők tanulmányait a bibliográfia megemlíti a 3352. és 3353. sz. alatt, de nem nagyon pontosan. A bibliográfia

eljárását követően helyesebben így írhatnánk: Király, P. A Naum-életírás a magyarokról. — Századok, 110, 1976, N. 5. 842—852.; Kristó, G. et Tóth, I. A legrégibb Naum-legenda és a magyar honfoglalás. Acta Univ. Szegediensis. Acta hist., 58, 1977, 13—20. Ezzel kapcsolatban szeretném felhívni a figyelmet arra, hogy a fent említett két cikk a Naum-legenda magyar vonatkozású helyét illetően Moravcsik Gyula hibás értelmezésére utal, mely szerint a magyarok bejövetelekor a bolgárok elmenekültek, és földjüket átengedték a magyaroknak (A magyar történet bizánci forrásai. Bp. 1934. 131.), és helyreigazítja úgy, hogy nem a bolgárok, hanem a morvák futottak el bolgár földre, és a magyarok azok földjét foglalták el. Azonban Moravcsik könyvének közzététele után tévedősöt azonnal korrigálta (Két X. századi hagiográfiai munka a magyarokról. Magyar Nyelv, 31. évf. 1935. 17—20.), de ezt a későbbi magyar kutatók nem vették észre.

Ezenkívül vannak még a Cirill—Metód problematikával kapcsolatos fontos munkák, amelyek elkerülték a szerkesztők figyelmét: pl. Váczy Péter „Die Anfänge der päpstlichen Politik be den Slawen" c. tanulmánya (Archivum Europae Centro-Orientalis, 8. 1942; önállóan Bp. 1942.), amely már korábban kisebb eltérésekkel „Magyarország kereszténysége a honfoglalás korában" címen megjelent (Szent István Emlékkönyv, I. Bp. 1938. 312—365.). Még megemlíthetnénk Cs. Sós Ágnes „Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert" (München 1973) c. könyvét is. Csemeczky-Sós egy másik tanulmánya a 3573. sz. alatt található, de ez nem a „Slavica, 5, 1967" számában, hanem a „Slavica, 7, 1967 (149—167.); 9, 1969 (149—165.)" számaiban jelent meg. A „Nyelvtanok, szótárak, chrestomatiák" c. VIII. 4. fejezetben megemlíthették volna Baleczky Emil—Hollós Attila „Ószláv nyelv" (Bp. 1973²) c. munkáját, amely az első ilyen magyar kiadvány, és még pl. J. Kurz „Ucebnice jazyka straoslověnského" (Prága 1969) c. könyvét is. Szintén hiányzik H. Łowmiański hatalmas munkája, a „Poczatki Polski" c. öt kötetes könyve (Varsó 1963—1973). A szerény cím ellenére (az alcím „Z dziewój Słowian w I tysiacleciu n. e." sokkal inkább fedi a tartalmat) ez a kiadvány nemcsak a lengyel, hanem az összes szláv nép korai történetével foglalkozik, és természetesen a Cirill—Metód problematikával is főképpen a 4. kötetben, ahol három oldalon át — bár lábjegyzetben — a Metód-legendában előforduló „magyar(ugor) király" sokat vitatott kérdéséről is nyilatkozik. Łowmiańskinak még „Religia Słowian i jej upadek" (Varsó 1979) c. újabb munkája is van.

A könyveket és cikkeket nem mindig a megfelelő fejezetben említik meg. Pl. a 4746. sz. alatt említett F. Graus „Christianity in Great Moravia" c. cikke, amely nem a „Historica" 9., hanem a 11. kötetében jelent meg, valójában Z. Dittrich azonos című könyvének recenziója. V. Vavřínek „Staroslověnské životy Konstantina a Metoděje" c. kiadványát hol könyvként (3231. sz.), hol az időszakos kiadványok egyikeként (3261. sz.) említik meg. A. Avenarius „Ruské písmená v živote Konštantínovom: pokus o interpretáciu" c. tanulmányának (3325. sz.) nem a II. 2. b. fejezetben, hanem inkább a III. 2. z. fejezetben kellene szerepelnie stb. A folyóiratokra nem mindig hivatkoznak pontosan és következetesen (pl. kötetszám, füzetszám stb.). A szerkesztők eredetileg talán úgy akarták, hogy a folyóirat címe után az évfolyamszám vagy kötetszám, majd a megjelenési év, és aztán a füzetszám következzen, ha e háromfajta szám van, de a folyóiratok többször vagy pontatlan hibás számokkal vagy számok nélkül szerepelnek: pl. 3171, 3709, 4573, 4832. sz. stb.

A IX. 4. a. fejezet a „Velikomoravija (Nagymorávia). Csehija (Csehország)" címet viseli, de én furcsának tartom a „Velikomoravija" elnevezést itt, mivel ez a fejezet a „Cirill—Metód hagyomány a szláv világban" c. IX. fő fejezethez tartozik, a már nem létező „Velikomoravija" helyett pedig ide „Moravija" illik, mint földrajzi elnevezés. Sőt a IX. fejezetben említett munkák nem csekély száma más (főleg a III.) fejezetben említendő. Úgy látszik, hogy a szerkesztők általában összekeverték a Cirill és Metód életével és tevékenységével foglalkozó munkákat a Cirill—Metód hagyománnyal foglalkozókkal.

A szerkesztők nemcsak önálló könyveket és cikkeket sorolnak fel, hanem esetenként egy-egy könyv egy-egy fejezetének címét is, sőt szótári címszavakat is külön szám alatt közölnek, ami bizonyára hasznos, de túl bonyolulttá teszi a bibliográfia összeállítását. Így pl. a Konstantin- és Metód-legenda szövegkiadásait és fordításait is felsorolják, amelyeket egyes kiadványok foglalnak magukban. Ha ezt a módszert követjük, mondhatjuk, hogy még sok kimaradt pl. a „Magne Moraviae fontes historici" c. öt kötetes kiadványban és P. Ratkoš (szerk.) „Pramene k dejinám Vel'kej Moravy" c. szöveggyűjteményében található szövegkiadások és fordítások közül is.

A „Névmutató" után következő „Források"-ban felsorolják a felhasznált különféle bibliográfiákat (620—626.), tanulmánykötetet és könyveket (627—671.) és időszakos kiadványokat esetleg rövidítésükkel együtt (672—716.). A magyar tanulmányokkal kapcsolatban a szerkesztők használhatták volna Banner János—Jakabffy Imre „A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája" c. munkáját. (Bp. 1954, 1961, 1968, 1981. a legutóbbit egyedül Jakabffy szerkesztette.) A folyóiratok megjelenési helyét hol megemlítik, hol nem. A prágai „Românoslavica" c. folyóirat — amelynek egyik cikke a 4858. sz. alatt található hibás oldalszámmal (helyesen: 40—62) — hiányzik, bár megemlítettek egy hasonló című romániai folyóiratot (709.). A pozsonyi „Bratislava" c. kiadvány pedig hibásan „Ročenka (évkönyv)" néven szerepel (666.; 408. 3707. sz.). A nyelvész Arany A. László mostohafivérének, F. Zagibának „Das Geistesleben der Slaven im frühen Mittelalter" c. könyve fontossága ellenére is hiányzik a bibliográfiai részből, és csak a „Források"-ban fordul elő (621.), tehát a „Névmutató" alapján, amely csak a bibliográfiai részben szereplő szerzőket regisztrálja (beleszámítva recenzenseket is), nem bukkanhatunk rá erre a műre. Ugyanazt mondhatjuk P. Ratkoš (szerk.) „Pramene k dejinám Vel'kej Moravy" (666.) és L. Havlík—Z. Klanica—J. Kramarek „Bibliografia do problematyki państwa Wielkomoravskiego" (625.) c. munkákról is.

Azokon a szakterületeken, melyekkel kapcsolatban több országban folyik kutatás, mint pl. a Cirill—Metód problematika, nemzetközi együttműködésre van szükség. A jelen bibliográfia összeállításában csak bolgár szakemberek vettek részt, és bár a fent említetteken kívül még sok a pontatlanság, nagyra értékelhetjük ezt a hasznos kiadványt, azt remélve, hogy majd eljön az idő, hogy ennek alapján jobb nemzetközi együttműködéssel lát napvilágot egy több évtizedet átfogó, teljesebb bibliográfia. Az apróbb hibákról azért tettünk említést, hogy e kis recenzió is hozzájárulhasson ehhez az eljövendő munkához.

Ld. I. Pačlová időközben megjelent recenzióját is e kiadványról (Byzantinoslavica 45 [1984] 235—236.).

Senga Toru

M. B. SZVERDLOV

CSELÉDEK ÉS SZOLGÁK AZ Ó-OROSZ ÁLLAMBAN

A kérdés rendkívül gazdag irodalmára és saját kutatási eredményeire támaszkodva taglalja a témát a szerző. Elöljáróban a probléma historiográfiáját foglalja össze. Értékelése szerint hosszú időn át egybemosták és a klasszikus rabszolgasággal azonosították a két fogalmat (cseljagy, holop). A korai szovjet szakirodalomban viták folytak, hogy patriarchális, klasszikus, vagy a rabszolgatartás speciális (orosz feudális) formáit takarják-e a kifejezések? Meggyőzően egyik értelmezést sem támasztották alá. Az 1930-as években — érdemi bizonyítás nélkül — az a nézet vált uralkodóvá, amely szerint a holop az antik rabszolga megfelelője az orosz fejlődésben. Alapját a formációk lineáris egymásutániságáról vallott tétel képezte, ami szükségessé tette a rabszolgatartás kimutatását az orosz történelemben is.

B. D. Grekov a tulajdonviszonyok elemzése alapján vonta le következtetéseit. A rabszolga olyan tulajdonságait mutatta ki a holopok rétegében, mint: a gazda tulajdonát képezi, az tartja el, eszközökkel nem rendelkezik, a gazda szerszámaival dolgozik, nem jogi személy, az állammal szemben nincsenek kötelezettségei. A felsorolt ismérveket szembesítette a jobbágyi osztály helyzetével, s kizárásos alapon a holopokat rabszolgáknak minősítette. Szerzőnk szerint statikus szemléletet tükröz a neves kutató módszere. A formációk fejlett szakaszának társadalmi viszonyaiból indult ki, figyelmen kívül hagyta a feudalizmus kialakulási folyamatát, amikor személyi függés nem csupán a termelőeszközökhöz való viszony alapján alakulhatott ki. Voltak olyan függő, szolgáló rétegek, amelyek még rendelkeztek termelő eszközökkel.

Egy másik kutató, A. A. Zimin tagadta a holopok klasszikus rabszolga voltát. Kimutatta ugyan a tulajdonos korlátlan rendelkezési jogát felettük, vagyontalanságukat, hogy adásvétel tárgyát képezhették. Mivel azonban telket is kaphattak, megölésüket a katolikus erkölcsök elítélték, tagadta az analógiát. Szerzőnk ezzel az értékeléssel is polemizál, s a helóták példájára hivatkozik. Szemléletmódjából azt kell figyelemre méltónak tekintenünk, hogy a társadalmi jelenségek folyamatjellegét hangsúlyozza. Rámutat, hogy a szóban forgó két korafeudális orosz társadalmi réteg kialakulásának, társadalmi mibenlétének meghatározását hosszú ideig akadályozta az a szemlélet, miszerint a feudális viszonyok kialakulását mindenütt megelőzte a rabszolgatartó formáció. Holott Kelet-Európa, azon belül Oroszország történetének vizsgálata sem támasztja alá ezt a hibás általánosítást.

Analógiák helyett a gyér, de használható történelmi forrásanyagokra támaszkodva törekszik tisztázni a kérdést, Az ős- vagy előszláv társadalomban valószínű értelmezésüket veszi számba. Eszerint a cseljagy a patriarchális nagycsalád nem egyenjogú férfitagja volt. A kezdeti munkamegosztás által (harcos — nem harcos stb.) implikált differenciálódást tükrözte. A holop eredetét nem tartja bizonyítottnak, de úgy véli, hogy ugyancsak a differenciálódás kezdeti stádiumában lévő közösség rétege. Feltehetően szűkebb kategória, mint a cseljagy. A rabszolga (rab, rob) kifejezés Szverdlov szerint a patriarchális rabszolgákat jelölte, akik dominánsan a hadifoglyok közül kerültek ki. Álláspontját a bomlásnak induló előszláv társadalomra tartja érvényesnek, s bizánci forrásokra hivatkozik, illetve indokoltnak vél egy analógiát a Tacitus által leírt barbár germán társadalom és a 6. századi szlávok között.

Tehát a bomló ősközösségi, a formálódó feudális társadalom rétegeiről van szó. Tulajdonképpeni témájához, a korai, vagy ó-orosz állam társadalmi viszonyainak elemzéséhez 9—10. századi és későbbi írásos források alapján közelít a szerző. Nagy jelentőséget tulajdonít a „Poveszty vremennih let" vizsgálatának, illetve a 911-es és a 944-es szláv—bizánci szerződések bizonyos pontjainak. A szökött cseljagyokkal szembeni eljárás módozatairól van ezekben szó, valamint arról, hogy ezeket az embereket el is adhatják. Következtetése szerint több értelmezése is volt a kifejezésnek. Jelenthette a szláv közösség

egyenjogú, de nem egyenlő tagját, akit jogtalanul, de eladtak a bizánciaknak. Őket visszakövetelték. Jelentett viszont hadifoglyokat, akiket teljesen jogszerűen bocsátottak áruba. Tanulságos folyamatot láttat. Kezdetben a cseljagy a bomló ősközösségi társadalom háttérbe szoruló, majd lesüllyedő tagja. A foglyokból lett, árusítható rabszolgákat ekkor polonjányik-nak tüntették fel a források. Később ez a kifejezés eltűnt, s a cseljagy különböző helyzetű függő rétegeket jelölt. Következtetéseit 10. századi arab források által is igazolva látja.

V. V. Mavrogyin szójátékát idézve kezdi boncolgatni a holop réteg eredetét: „minden holop cseljagy, de nem minden cseljagy holop". Míg a cseljagy kialakulásánál a kezdeti munkamegosztást hangsúlyozta, a holopok esetében a vagyoni differenciálódást emeli ki, mint rétegképző tényezőt. Az „Orosz Törvénykönyv" különböző szövegváltozatait elemzi: már nem egy vérségi közösség egyes tagjairól van szó, hanem egyértelműen társadalmi rétegről.

A fejedelmek udvarában, a bojárok háztartásában, gazdaságában különböző funkciójú holopok tevékenykedtek. Dadák, földművesek, házicselédek, kézművesek, sőt jószágigazgatók is. Kialakulásuk pontos menetéről nem szólnak a források, de a foglalkozási sokféleség a társadalmi származás heterogenitását sejteti. Sokan közülük jogilag és/vagy gazdaságilag is kiszolgáltatottak voltak, akadtak, akik rendelkeztek bizonyos önállósággal. Sok volt az egykori fogoly, de holop ivadékokról is említést tesznek a források. Többnyire erőszakos úton váltak holoppá. (Eladósodtak, elrabolták őket.) Ez utóbbi miatt is sokan önként szegődtek szolgálatba, védelem ellenében. Olyan eset is előfordult, hogy valaki holop családba házasodott. Minden esetben személyek (herceg, bojár, szerzetes) és nem intézmények (kolostor) szolgáiról (holop) volt szó.

Helyzetük és funkciójuk vizsgálata mellett azt is fontosnak tartja a szerző, milyen társadalmi közegben éltek. A rabszolgákkal hasonló helyzet ellenére, feudalizálódó, illetve feudális társadalmi viszonyokba illeszkedett a cseljagy és a holop is. Személyileg függött, kiszolgáltatott munkaerőt jelentett, gazdaságon kívüli kényszerrel süllyesztették le, de rendelkezett bizonyos „termelői" önállósággal, s felszabadulására is volt precedens. Legfeljebb kvázi rabszolgáknak tudja tekinteni a cseljagyokat és a holopokat, a kialakuló orosz feudális társadalom e sajátos függő rétegeit a szerző.

(Voproszi isztorii, 1982. 9. szám 42—56. l.) *M.*

HELGARD HOFFMEISTER

A PARLAMENTÁRIS MONARCHIA FEJLŐDÉSÉHEZ ANGLIÁBAN

Szokatlan hangvételű tanulmányában vizsgálja az angol alkotmányos monarchia létrejöttének és fejlődésének sajátosságait Hoffmeister, aki Koewenstein: Der britische Parlamentarismus, Entstehung und Gestalt c. 1964-ben Hamburgban megjelent könyvére hivatkozva, s annak állításait általánosítva bírálja a polgári történetírást. Határozottan elutasítja azt a megközelítést, amely szerinte az angol alkotmányos monarchia létrejöttét 1485-re datálja, s ezzel egyrészt egy 1215-től megvalósuló evolúciós államfejlődést feltételez; másrészt a 17. sz. közepén lejátszódó forradalmi változások történelmi jelentőségét negligálja.

Ő maga az angol parlamentarizmust formáló folyamat kezdetét éppen ezekre az évekre helyezi, s a parlamentarizmus győzelmében egy új osztály győzelmét, pontosabban két osztály kompromisszumán alapuló szövetség létrejöttét mutatja ki, mely szövetség alkotmányjogi tartalmát majd csak a „dicsőséges forradalom" (1683) utáni évtizedekben rögzítették. Az osztályharc kibontakozását közismert események pontról pontra történő felsorolásával rekonstruálja; tetőpontját a Declaration of Rights-ban jelöli meg; legfőbb belső tartalmát pedig a „polgári—újnemesi kizsákmányoló blokk diktatúrájá"-ban „leplezi le". A 17. sz. végétől a 19. sz. elejéig lejátszódó változásokat jellemezve az alkotmányos monarchiából a parlamentáris monarchiába (!!) történő átmenetre helyezi a hangsúlyt, s miután lépésről lépésre haladva beszámol a monarchia hatáskörének csökkenéséről, hatalmának gyengüléséről, részletesen elemzi a folyamatot időlegesen lezáró 1832-es reformot.

A tanulmány befejező részében 3 alperiódusra bontva mutatja be a parlamentarizmus továbbfejlesztését 1832-től a 19—20. sz. fordulójáig. 1832—67 között szerinte az ipari burzsoázia elérte hatalmának tetőpontját; 1867—1884/85 között a kétpártrendszer újjáformálódása, a kormányok parlamenttel szembeni befolyásának növekedése következett, amelyben szerző szerint már a polgári parlamentarizmus kezdődő válsága nyilvánult meg; míg a századforduló felé közeledve az alakuló monopolburzsoázia egyre inkább a végrehajtó hatalom segítségével valósította meg diktatúráját, melyben a parlament a diktatúra leplezésének funkcióját töltötte be.

E felfogás jegyében az 1867—1928 között bevezetett választójogi reformokból Hoffmeister csupán az egyre erősödő munkásmozgalom kijátszására irányuló taktikát, a munkások politikai tisztánlátásának zavarására irányuló manipulációt olvassa ki.

(Zeitschrift für Gesichtswissenschaft 1984/5 420—430.) *E. G.*

KURT HOLZAPFEL

AZ 1831-ES EURÓPAI LESZERELÉSI TÁRGYALÁSOK POLITIKAI ÉS IDEOLÓGIAI KÉRDÉSEI

A történetírás által kevéssé tárgyalt nagyhatalmi tanácskozást — mint ismeretes — az 1830-as júliusi forradalmat követő nemzetközi válság és a nemzeti demokratikus mozgalmak hatására hívták össze, mellyel az érdekeltek mindenekelőtt egy európai konfliktus kirobbanását kívánták megelőzni. A Párizs kezdeményezésére összeülő konferencián Holzapfel szerint arról kellett döntést hozni: milyen jellegű erők (forradalmi, ellenforradalmi?) lefegyverzésére törekedjenek; hogyan érjék el a népmozgalmak politikai aktivitásának visszaszorítását.

A francia diplomácia céljai a tárgyalásokon egyértelműen kitapinthatónak bizonyultak: mivel fokozott fegyverkezését a cári fenyegetés motiválta, s mivel Oroszország békés szándékairól utóbb bizonyságot szerzett, egyrészt feleslegessé vált anyagi terheitől kívánt megszabadulni; másrészt egy esetleges diplomáciai sikerrel a létrejött belső konzervatív kompromisszumot szerette volna megerősíteni, azaz a demokratikus alternatíva esélyeit csökkenteni.

Ausztria az érdemi alkudozások megindítását kezdetben kemény feltételekhez kötötte: a leszerelés ne a kölcsönös egyenlőség alapján kezdődjön, Franciaország a forradalmi frakciók egyoldalú feloszlatásával bizonyítsa jóindulatát, aminek elfogadása egyet jelentett volna Franciaország öngyilkos izolálásával, az ellenforradalmi túlsúly megteremtésével.

Lényegesen konstruktívabban alakultak a június 15-én induló francia—porosz megbeszélések. A berlini vezetés elvetette Bécs indokolatlan elvárásait, s felismerve, hogy az ellenforradalmi túlsúlyra törekvés eleve kudarcra van ítélve, a nemzetközi feszültség mérséklésére, németországi tekintélyének növelésére törekedett. A porosz vezetés realizmusa — hangsúlyozza Holzapfel — távolról sem jelentette a haladó francia példa követésének szándékát, hanem az egybeeső érdekek felismeréséből fakadt.

Alapos előkészületek után végül is 1831. október 26-án megnyílt a konferencia. A házigazda külügyminiszter, Sébastiani előzetes javaslata 1832 májusi határidővel, a fegyveres erők leszállítását kezdeményezte a békeidők szintjére, melynek megkezdésére Franciaország egyoldalú lépéseket: csapatai létszámának 430 000-ről 250 000-re történő leszállítását kínálta fel. A látványosnak ígérkező sikert azonban váratlan közjáték, a belga kérdés újabb kiéleződése zavarta meg. Mivel Oroszország a figyelmeztetések ellenére sem változtatott destruktív hozzáállásán, végül is az a paradox helyzet állt elő, hogy Párizs nem tudta saját javaslatát ratifikálni; így a konferencia kudarccal végződött.

A váratlan összeomlás mögött Holzapfel mélyen ható ellentmondásokat tár fel. A leszerelés gondolatát 1831 végén eleve irreális elképzelésnek minősíti, mivel azt szerinte az egyes államok belső osztálymeghatározottságú szociális ellentmondásai nem tették lehetővé.

(Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1984/4 302—313.) *E. G.*

V. M. KABUZAN

A MAGÁNFÖLDESÚRI JOBBÁGYOK OROSZORSZÁGBAN AZ 1720—1860 KÖZÖTTI IDŐSZAKBAN. SZÁMUK, ÖSSZETÉTELÜK, MEGOSZLÁSUK

A téma igen gazdag historiográfiájának áttekintése alapján, a források kritikai elemzésével, komplex felhasználásával pontosítja a szerző a magánföldesúri jobbágyok számarányára vonatkozó korábbi kutatási eredményeket. Milyen tényezőkre vezethető vissza arányuk csökkenése, számuk növekedésének lassulása? Ezt a visszatérően vitatott kérdést állítja vizsgálódásai középpontjába. Elsősorban P. G. Rindzjunszkij kutatási eredményeit elemzi kritikusan, aki a revíziók (a felnőtt férfi lakosság összeírása) adatait dolgozta fel tanulmányaiban. Kabuzan elismeri tudóstársa munkásságát, de rámutat az általa felhasznált források pontatlanságára, más forráscsoportok bevonásának szükségességére. Nem tartja elégségesnek csupán a demográfiai trend elemzését, illetve ennek hátterében az életkörülmények stb. vizsgálatát. Megemlíti például, hogy a népesség 1834—1851 közötti alakulásának értékelésekor nem szabad figyelmen kívül hagyni az 1847—49-es kolerajárvány egymilliónyi halálos áldozatát. Ugyanakkor rámutat a szerző, hogy nemzetközi összehasonlításban dinamikus volt az említett időszakban az orosz demográfiai trend. Tíz százalékkal nőtt a lakosság száma, ami elmaradt ugyan az amerikai mutatóktól (bevándorlás), de megközelítette az angol és német értékeket, s meghaladta az osztrák és francia adatokat (9%).

A magánföldesúri parasztok aránya azonban csökkent. A 19. század elején még a lakosság felét, a század derekán már csak egyharmadát jelentették. A jelenség magyarázatát a revíziók adatainak kritikai átértékelésével, más forráscsoportok összehasonlító elemzésével keresi. Az 1863. és 1867. évi paraszti összeírás adatait, rendőrségi nyilvántartásokat, egyházi forrásokat is feldolgozott a téma árnyaltabb, meggyőzőbb kimunkálása érdekében. Forrásait természetesen kritikailag elemezte. Vizsgálódásai eredményét több áttekinthető táblázatban is összefoglalta, s ezek interpretációját végezte el tanulmányában. Alapvetőnek tekinthetjük az 1-es táblázatot, amely az 1737—1860 közötti tíz revízió kontrollált és korrigált adatai tükrében veti össze a lakosság egésze, illetve a magánföldesúri parasztok számának, arányának az alakulását.

Kimutatja például, hogy 1760—1858 között 18 százalékkal, 54-ről 36-ra csökkent a magánföldesúri parasztok részaránya. Az 1820-es évek után különösen felgyorsult ez a tendencia. Főként a belső orosz területeken, ahol zömében ez a paraszti kategória élt. A 18. században még dinamikusan nőtt a magánföldesúri jobbágyok száma és aránya. Mindenekelőtt a lengyel területek megszerzése következtében, másrészt mert sok állami parasztot adományoztak a nemességnek (kb. 1 milliót). A 19. század elejétől megváltozott a trend. Az ekkor bekebelezett területeken alig voltak jobbágyok (Finnország, Szibéria). Állami parasztok magánföldesuraknak történt adományozására sem került sor. Kivételt képezett 1830-ban Új-Oroszországban kb. 30 ezer szökött jobbágy földesúri fennhatóság alá helyezése, de ez az uralkodó tendenciát nem befolyásolta. Ezt pedig az jellemezte, hogy ahol a legtömegesebben éltek magánföldesúri parasztok (Központi Iparvidék, Észak-Nyugat-Oroszország, Belorusszia stb.), azokon a vidékeken a népesség növekedése elmaradt az országos átlagtól.

A vizsgált paraszti réteg arányának csökkenéséhez jelentősen hozzájárult, hogy pl. 1816—1858 között közülük 1 milliót állami parasztnak, illetve a kispolgári rend (mescsansztvo) tagjának nyilvánítottak. Főként az ún. peremterületeken, tehát litván, belorusz és ukrán körzetekben. A feudális függés megszüntetése is csökkentette a magánföldesúri parasztok számát. Növekedett az „egyedi", a jobbágy és földesura közötti megegyezések száma. Jelentősebb volt az 1830-as években az ún. konfiszkált parasztok felszabadítása. Az orosz uralom ellen fellázadt lengyel nemesség jobbágyai közül mintegy 200 ezret minősítettek első lépésként állami parasztnak, majd megszüntették feudális függésüket. A magánföldesúri parasztok arányának csökkenését eredményezte a hadseregtől leszerelt katonák felszabadítása is. A 18. században a besorozott katonák 70 százaléka nem tért vissza a civil életbe. Meghatározatlan idejű volt a szolgálat, rossz egészségügyi körülmények között éltek, s természetesen a háborúk is hozzájárultak ehhez. Ezekben az évtizedekben csupán 300 ezer katonát szereltek le, akik fele részben egykori magánföldesúri

parasztok voltak. A 19. század első felében javult az egészségügyi ellátás, szabályozták a szolgálati időt (15—20 év), s így háborús időkben is „csupán" a besorozottak 55—60 százaléka pusztult el. Békeidőben 40 százalék körül mozgott ez az érték. A 19. század első felében így mintegy 2 millió katona térhetett vissza a civil életbe, szabad parasztként. 50 százalékuk a magánföldesúri parasztok számát és arányát csökkentette.

A fentiekben felsorolt tényezők mellett Kabuzan szerint is a demográfiai trend lassulása okozta elsősorban a magánföldesúri parasztok arányának csökkenését. Mint kimutatja, 1816—1835 között a cári birodalom összlakossága csaknem 30 százalékkal nőtt, míg a magánföldesúri jobbágyok esetében a növekedés csak 20 százalékos volt. Az 1835—58 közötti 10 százalékos népességnövekedés a vizsgált paraszti kategória esetében alig haladta meg az 5 százalékot. Megítélése szerint a folyamatok hátterében látnunk kell, hogy a magánföldesúri parasztok zöme a belső orosz területeken élt, ahol viszonylagosan nagyobb volt a porta-sűrűség, kevesebb föld jutott egy parasztcsaládra, gyengébb volt a városiasodás, súlyosabbak voltak a feudális terhek. Mindezek együttvéve az életszínvonl, az életkörülmények romlásához, a demográfiai trend lanyhulásához, s ezáltal a magánföldesúri parasztok arányának csökkenéséhez vezettek. Ezzel szemben az ország nyugati, déli, keleti peremein viszonylag kevesebb magánföldesúri jobbágy élt, az állami parasztok voltak túlsúlyban. Mérsékeltebbek voltak a feudális terhek, kedvezőbbek a gazdálkodás feltételei. Viszonylag nagyobb telkek álltak a parasztok rendelkezésére, magasabb volt az életszínvonal, ami kedvezően hatott a természetes szaporulat alakulására. Egyházi források alapján mutatja ki szerzőnk, hogy míg 1000 halálozásra a Központi Iparvidéken, Belorusszíában, Észak-Ukrajnában 110—130 újszülött jutott, addig Új-Oroszországban, az Alsó-Volga vidéken, illetve az Uraltól délre eső körzetekben 150—170 volt ez a mutató. Pontatlanságuk ellenére is sokatmondóak ezek az adatok.

I. D. Kovalcsenko következtetéseivel összhangban a szerző is rámutat a feudális kizsákmányolás fokozódásának a magánföldesúri parasztok életszínvonalára gyakorolt kedvezőtlen hatására, ami a természetes szaporulatot is csökkentette. Felhívja ugyanakkor a figyelmet a kétlakiság, a férfilakosság iparba, városba áramlásának ellentmondásos következményeire. Egyrészt a feudalizmus bomlásának jeleként progresszív gazdasági-társadalmi folyamatról van szó. Másrészt viszont a kétlaki családok kedvezőtlen szociális helyzete, életképtelen gazdálkodása negatív hatással volt a népszaporulatra, rontotta ezeknek a gazdaságoknak a munkaerő-helyzetét, s ezáltal is a mezőgazdasági termelés stagnálásához vezetett.

Végeredményben a rendelkezésre álló források komplex felhasználásával, összehasonlító, kritikai elemzésével Kabuzan cikke a korábbiaknál meggyőzőbb, árnyaltabb képet nyújt egy fontos társadalmi folyamat alakulásáról, a determináns faktorok szerepéről.

(Isztorija SzSzSzR. 1982. 3. szám 67—85. l.) *M.*

HOFMEISTER, HERBERT

AZ IPAROSODÁS JOGI SZEMPONTJAI AZ OSZTRÁK—MAGYAR MONARCHIÁBAN

Az iparosodás folyamata mélyreható változásokat idézett elő a jogalkotásban is. Főleg a polgári jog, a kereskedelmi és társasági jog, a védjegy- és mintavédelmi jog és a szabadalmi jog területén, valamint az államigazgatási jog számos szférájában, melyek közül elsősorban az ipari jog említendő a maga számos ágazatával. Külön figyelmet érdemel a munkajog és a társadalombiztosítási jog, melynek csírái már a preindusztriális társadalomban kialakultak, de csak az ipari fejlődés korszakában nyerte el modern formáját.

Az Osztrák—Magyar Monarchia a neoabszolutista korszak végétől nem képezett egységes jogterületet, de éppen az ipari fejlődéssel összefüggő jogi szférában a koordinált eljárás komoly ösztönzői jelentkeztek.

Az ipari jog területén — bár a dualista struktúrában a két birodalomrész törvényhozása teljesen szuverén volt — a tartalmi megegyezés mindkét államban feltűnő. Így az 1872-ben kibocsátott magyar ipartörvény sokat átvett az 1859-es osztrák ipari rendelettől, bár szociálpolitikai szempontból annál haladóbb (pl. a gyermekek munkaidejének szabályozása esetében). Később a fenti két jogszabályt sok bírálat érte a képesítés kérdésében mutatott túlzott liberalizmusa miatt. Ezért 1883-ban Ausztriában kiegészítő jogszabályban, 1884-ben Magyarországon új törvényben jelölték meg azon tevékenységeket, melyek folytatásához képesítést, vagy hosszabb gyakorlatot követeltek meg. 1884 után tehát mindkét államban megtörtént a liberális iparjog módosítása.

A munka- és társadalombiztosítási jog területén az 1872-es magyar ipartörvény haladóbb, mint az 1859-es osztrák rendelet, főleg a fiatalkorúak munkájának szabályozásánál. Ugyanakkor Ausztriában az 1883-as iparfelügyeleti törvénnyel megelőzték Magyarországot, ahol csak 1893-ban adtak ki hasonló szabályozást. A nők éjszakai munkájának 1911-es betiltásával Ausztria és Magyarország csatlakozott a berni nemzetközi megállapodáshoz, melynek kidolgozásában Ausztria és Magyarország is külön-külön delegációval vett részt.

A társadalombiztosítási jog területén Ausztriában 1887—89 között történt nagy előrelépés (balesetbiztosítás, betegségi biztosítás, társláda). Magyarországon 1891-ben vezették be a betegségi biztosítást, a nagy előrelépés azonban csak 1907-ben következett be, amikor a teljes baleseti biztosítást bevezették.

A kereskedelmi és társasági jog területén is messzemenő párhuzamosság látható. 1875-ben Magyarországon is kihirdették az osztrák általános kereskedelmi törvénykönyv Apáthy professzor által átdolgozott változatát, magyar kereskedelmi törvényként. Az osztrák és a magyar kereskedelmi törvénykönyv alapjaiban megegyezik, de számos eltérő vonásuk is van. Így az 1875-ös magyar—horvát kereskedelmi törvény — tanulva az 1873-as év tapasztalataiból — számos előírást tartalmaz a cégalapítási tevékenység ellenőrzésére. Így e téren Magyarország előnyre tett szert. Ausztriában a korlátolt felelősségű társaság (Kft) formájának a bevezetése — német mintára — szerencsésen egyesítette a gyors ütemű tőkeakkumulációt a vállalkozók személyes közreműködésével. A külföldi társaságok kezelésében viszont a magyar—horvát szabályozás volt liberálisabb.

Az iparjogvédelem terén mérhető le leginkább a fokozódó elidegenedés a két birodalomfél között. 1867 után a gazdasági kiegyezésekben kijelentették, hogy a két államban a szabadalmi jog alapelvei azonosak. Rendeleti úton szabályozták, hogy a szabadalmi okleveleket egyidőben, két példányban állítsák ki, egyiket ausztriai, másikat magyarországi érvénnyel. Az osztrák szabadalmak túlsúlya miatt Magyarország elégedetlenkedett, s 1893-ban bejelentették a két állam szabadalmi jogi önállóságát. Az osztrák és a magyar szabályozás a gyakorlatban azonban továbbra sem tért el lényegesen egymástól.

A védjegy- és mintavédelem területén a közösség gyakorlatilag továbbra is fennmaradt. Az 1907-es gazdasági kiegyezés értelmében a Monarchiában bárhol regisztrált védjegyek, minták és modellek azonos jogvédelmet élveztek.

Az ipartámogatás területén Magyarország jár az élen, 4 törvénnyel (1881, 1890, 1899, 1907). E törvények értelmében bizonyos hazai vállalatok adó- és illetékkedvezményekben részesültek. A kedvezmények, bár nem teljesítették teljesen a hozzájuk fűzött várakozásokat, pozitívan hatottak a magyar ipar fejlődésére. Az osztrák vállalatok természetesen a törvények negatívumait érzékelték: úgy látták, hogy Magyarország ezzel a hiányzó vámvonalat kívánja pótolni. Magyar részről a rendszabályok érthetőek: az ország nem kívánt a neki kiosztott agrárszerepben maradni, s így a gazdasági egymásrautaltság egész 1867-es koncepciója megingott. Újabb egyensúlyi állapot valószínűleg akkor következett volna be, amikor Magyarország eléri, vagy megközelíti Ausztria iparosodottsági szintjét. A tárgyalt jogterületeken ugyanis a két jogrendszer figyelemre méltó tartalmi közeledését láthatjuk, melynek oka a magyar fél ipari fejlődésében keresendő. A Monarchia azonban szétesett, mielőtt Magyarország az iparosodás nyugodtabb szakaszába érhetett volna, s így a közösséget erősítő tényezők már nem fejthették ki hatásukat.

(Österreichische Osthefte 1982. 3. 271—290.) *H. V.*

BIHL, WOLFDIETER

AUSZTRIA—MAGYARORSZÁG ÉS AZ OSZMÁN BIRODALOM KAPCSOLATAI AZ I. VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az 1914—18 közötti időszakban az Osztrák—Magyar Monarchia Németországgal egyenlő befolyás, egyfajta kondominium kialakítására törekedett. Több területen ütköztek Bécs és Berlin érdekei. Különösen a török haderő szétszórását helytelenítették a Monarchiában. Az osztrák—magyar diplomaták éppen a Törökország miatti orosz—angol érdekellentétektől várták az antant egységének lazulását. Csak a központi török területeket (Anatólia, Trácia, Észak-Mezopotámia), s főleg a tengerszorosokat tartották feltétlenül megőrzendőknek. A törökök viszont éppen területi integritásukat kívánták biztosítani a német és osztrák—magyar szövetséggel. A török—bolgár területi viták (főleg Trácia körül) sem erősítették a központi hatalmak egységét.

A német és osztrák—magyar hadvezetés a pániszlám propagandától, a szultán által meghirdetett dzsihádtól várta az antanthatalmak ázsiai és afrikai pozícióinak gyengítését. A „szent háború" azonban nem teljesítette a hozzá fűzött várakozásokat.

A Törökországból érkező nyersanyagszállítmányok s az oda irányuló fegyverszállítás szempontjából döntő fontosságú volt Szerbia lerohanása. Ennek sikere után nyílt meg a „Balkán-út", a Berlin—Bécs—Budapest—Szófia—Konstantinápoly vasútvonal. Az összeköttetés nemcsak a hadi és a gazdasági, hanem a kulturális kapcsolatokat is segítette. Német filmeket vetítettek Konstantinápoly filmszínházaiban és kávéházaiban, s a bécsi operett is megjelent. Mivel nők az esti előadásokat nem láthatták, nekik és a gyermekeknek külön délutáni előadásokat szerveztek. Megkedvelték a Boszporusz partján az osztrák katonazenét s a legújabb bécsi divatot is. Természetesen valamennyi rendezvény mögött ott volt az osztrák—magyar katonai megbízott propagandafőnöke.

A török kormány a kapitulációk felmondásakor ügyes húzással szabadulni igyekezett valamennyi európai hatalom különleges törökországi jogaitól. A német és osztrák—magyar demarsra — melyben csak az antanthatalmak vonatkozásában fogadták el a különjogok felmondását — a törökök kitérően válaszoltak. A Monarchia igyekezett a keresztények, főleg a latin szertartású keresztények protektorátusának átvételére, Franciaország kiszorulása után. A török kormány azonban inkább a Vatikánnal törekedett kapcsolatok kialakítására, minthogy egy újabb nagyhatalom pozícióit erősítse határain belül.

A Monarchián belül különösen Magyarország törekedett aktív törökországi politikára. Erre ideológiai segédeszköz is volt: a turanizmus. Magyarország különböző segélyakciókkal igyekezett a magyar—török kapcsolatokat erősíteni: 1916-ig 100 török hallgató látogathatta ingyenesen a magyar mezőgazdasági iskolákat. Törökországi szakiskolákban és a konstantinápolyi egyetemen magyar oktatók működtek, s a török fővárosban magyar tudományos intézet létesült. Törökország hadbalépését lelkesen ünnepelték Magyarországon. A Függetlenségi Párt vezére, Károlyi Mihály viszont 1916-os konstantinápolyi látogatása után nagyobb józanságra intette pártja tagjait Törökország megítélésekor.

Az örmény kérdésben a központi hatalmak igen óvatosan léptek fel, s a fennmaradt iratok hangvételéből kiderül, hogy a török álláspontot fogadták el. Az osztrák—magyar nagykövet még német kollégájánál is jobban kímélte a törökök érzékenységét: csak szóbeli tiltakozásokat terjesztett be a túlkapások ellen. Az osztrák egyházi vezetők kezdeményezését közös német—osztrák—magyar fellépésre Csernoch bíboros, Magyarország kormányzója elutasított.

A háború utolsó évében a kaukázusi kérdés foglalta el a fő helyet: a függetlenné váló államokat, vagy a török hódító terveket támogassák? Végül is egy misszió kiküldésével de facto elismerték Grúziát — de a de jure elismeréssel Németország és Oroszország hozzájárulásáig várni kívántak. Nem lépett önálló útra az osztrák—magyar diplomácia a bakui olajmezők kihasználásának ügyében sem: nem tudták felemelni a Monarchiának járó kvótát.

(Österreichische Osthefte 1982. 1. 33—52.) *H. V.*

ANDREAS, HILLGRUBER

„REVIZIONIZMUS" — KONTINUITÁS ÉS VÁLTOZÁS A WEIMARI KÖZTÁRSASÁG KÜLPOLITIKÁJÁBAN

Hillgruber a Weimari Köztársaság külpolitikáját *két* egymással szoros összefüggésben álló szempontból kiindulva vizsgálja. Objektív feltételként, meghatározó külső adottságként kezeli az első világháború után kialakult *nemzetközi konstellációkat,* melyek Németország számára — úgy tűnt — a nagyhatalmiság definitív lezárulását jelentették. 1918-at követően azonban a háború következményeiről nem született oly egyértelmű döntés, mint 1945 után; Szovjet-Oroszország megjelenése a nemzetközi életben pedig teljesen újrafogalmazta a legyőzött, ill. győztes államok viszonyát. A szovjet—nyugati érdekellentétek alapvetően új dimenziókat teremtettek a külpolitikában, melyek hosszú távon megszüntették Németország bezártságát, s a közép-európai hegemón törekvések új típusú perspektíváit nyitották meg számára. A Szovjetunióval szemben létrehozott ütközőállamok eredendő gyengesége ugyanis szinte magától értetődően vonta maga után, hogy a nyugati világ szemében a Németországhoz közeledés igénye előbb-utóbb közérdekként fogalmazódjon meg. A fenti meggondolások alapján az USA és a nyugati hatalmak között 1920-ban olyan érdekkiegyenlítődés jött létre, melynek eredményeként Németország formailag elveszítette ugyan nagyhatalmi állását, megőrizte azonban az újjászületés potenciális lehetőségeit.

A német kormányok külpolitikai magatartásának másik meghatározó tényezőjét mintegy *szubjektív premisszaként* a szerző a német állampolgárok szenvedélyes revíziót követelő törekvéseiben jelöli meg. 1918 őszén a fegyverszünet megkötésekor — mint ismeretes — a német csapatok Szovjet-Oroszország jelentős területét tartották megszállva, s az ellenség a nyugati frontokon sem lépett német földre. A megfelelő tájékozottsággal nem rendelkező, a harcok folytatásának értelmetlenségét fel nem ismerő polgárok a katonai térkép alapján érthetetlennek találták a kapitulációt, s fogékonnyá váltak a Dolchstoss-legenda befogadására. A „le nem győzött hadsereg" mítoszával az új köztársasági vezetés sem fordult szembe, ami sokban elősegítette, hogy a németség kollektív felelősségre vonásának ellenreakciójaként kibontakozhasson a jobboldal propagandahadjárata a „novemberi árulókkal" szemben.

A német külpolitika a 20-as években végül is magától értetődően az önrendelkezés és a nagyhatalmi státus helyreállítására törekedett. Hillgruber a jelzett folyamat *három periódusát* különbözteti meg. *1924 nyaráig* tartott az ún. *defenzív fázis,* melynek lényege: a „fél győzelem" kiteljesítésére irányuló, a Rajna—Ruhr-vidék elcsatolását magába foglaló abszurd jóvátételi követelésekkel katonai megtorlást provokáló francia törekvések semlegesítése volt. Igaz, az 1923-as Ruhr-vidéki bevonulás Németországot kilátastalan „létharcba" sodorta, az 1924 augusztusában Londonban elfogadott, a jóvátételi politikát tisztán gazdasági problémaként kezelő Dawes-terv viszont már Párizs kudarcát jelentette, s a köztársaság konszolidációjának javára módosította a keretfeltételeket. A változások hátterében az USA gazdasági ereje húzódott meg, amely a szélsőséges válságba torkolló passzív ellenállást követően a békés eszközökkel elérendő revíziót hirdető *Stresemann* legfőbb támaszát jelentette.

A Londonban megszilárdított pozíciók kiteljesítését eredményező *második szakasz* kulcsfigurájának tekintett politikus meggyőződéssel vallotta, hogy Európa jövője az USA kezében nyugszik, hogy Németország függése az USÁ-tól hosszú távon elkerülhetetlen, ami egyben gazdasági felzárkózásának is előfeltétele; s látta egyben azt is, hogy az amerikai—német érdekek csak addig találkozhatnak, amíg Németország nem törekszik európai nagyhatalmisága helyreállítására. Az államférfi jó taktikai érzékkel választotta szét a keleti, ill. nyugati revíziós politikát; majd semleges tudott maradni a lengyel—orosz konfliktusban, amivel biztosította a Rapallóban megkezdett s a 1926-os berlini semlegességi szerződés megkötésében kicsúcsosodó folyamat kibontakozását. Locarno, Berlin, s a belépés a Népszövetségbe egy immár jövőre orientált külpolitika alapjait teremtette meg, melynek keretében Stresemann mindenekelőtt a jóvátételi kérdés rendezésére, a birodalom határain kívül élő 10—12 millió német érdekeinek hatékony képviseletére, s a keleti kérdés revíziójára törekedett. Jelentős külpolitikai sikereit azonban nem tudta belpolitikai vonatkozásokban kamatoztatni. Míg ugyanis Stresemann a német külpolitika legfőbb eszközeit

a gazdaságpolitikában kereste, egyre nagyobb befolyásra tett szert az a Reichswehr, amelynek vezetése a katonai korlátozások felszámolását állította követelései középpontjába. A szövetséges katonai ellenőrző bizottság 1927-ben kieszközölt kivonása ugyan még Stresemann utolsó nagy sikereként könyvelhető el, a lépés azonban már egy szándékaitól távol eső program, a katonai újrafelfegyverkezés érvényrejuttatását készítette elő. Mindez pedig jó alapul szolgált a gazdasági válság kirobbanásával kezdődő *harmadik szakasz*, a nagyhatalmi státus helyreállítását célzó politikai offenzíva megindításához.

A nemzetközi rend alapjait megrendítő válságban az új kancellár, Brüning a stresemanni elképzeléseken messze túlmutató célok realizálhatóságának esélyeit vélte felismerni. Megfelelő természeti életteret követelve Németországnak, elutasította a Briand-tervet, s a korábbi közép-európai birodalmi terveket idéző német—osztrák vámunió megteremtését szorgalmazta (ezt viszont a hágai nemzetközi bíróság vétója hiúsította meg). Az 1932 tavaszán megnyitott leszerelési konferencián továbbra is a jóvátételi kérdésekre összpontosítva igyekezett a népjogi, morális egyenjogúsítást kivívni. Utódja, a június 1-én hivatalba lépett Papen azonban már egyértelműen az újrafelfegyverkezésre helyezte koncepciója súlypontját, s a december 11-i genfi öthatalmi nyilatkozattal sikerült is kimondatnia Németország katonai egyenjogúságát, mindezzel igen kedvező feltételeket teremtve a harmadik birodalom offenzív revanspolitikájához.

(Historische Zeitschrift 1983 Band 237. 597—621.) *E. G.*

SIGRID WEGNER-KORFES

GRAF VON DER SCHULENBURG — AZ 1944. JÚLIUS 20-I ÖSSZEESKÜVÉS RÉSZTVEVŐJE. A FASISZTA NÉMETORSZÁG MOSZKVAI KÖVETÉNEK KÜLPOLITIKAI KONCEPCIÓJÁHOZ

Kurt Hager az NSZEP KB 1983 decemberi társadalomtudományi konferenciáján megállapította: előfordulhat, „hogy a kizsákmányoló osztályok egyes képviselői, anélkül hogy osztálymeghatározottságú látásmódjukat meghaladnák, képesek tájékozódásukat a realitások talaján megőrizni, ill. azt keserű kerülőutakon kialakítani". Ilyen típusú politikusnak tartja a szerző Friedrich Werner von der Schulenburgot, s a gróf 1934—44 közötti külpolitikai célkitűzéseinek elemzésével próbálja megragadni azokat a motívumokat, melyek Hitler-ellenes fellépéséhez elvezették.

A tanulmány bevezető része Schulenburg 1934 előtti politikai pályáját vázolja. Megtudhatjuk, hogy a wilhelmi Németország politikai-szellemi örökségét magával hozva, az első világháború alatt több közelkeleti országban tevékenykedett konzulként, majd 1922-től teheráni követként került kapcsolatba a szovjet külpolitikával. Ezekben az években rendszeresen megfordult Moszkvában, és bizalmas együttműködést alakított ki Ulrich Brockdorff-Ratzauval, a Rapalló-politika következetes hívével. Hitler hatalomra jutása idején bukaresti követként szolgált; 1934-ben belépett az NSDAP-ba, majd június 16-án kezébe vette rendkívüli teljhatalommal felruházott moszkvai nagykövetei kinevezését.

Bár Ribbentrop és környezete azzal a nem titkolt szándékkal döntött Schulenburg mellett, hogy személyében önálló véleménnyel, kialakult alapelvekkel nem rendelkező, s ezáltal könnyen irányítható politikust állítanak szolgálatukba, Korfes elemzései — melyek a nagykövet jelentései, memorandumai, előadásai alapján készültek — cáfolják ezt a feltételezést. Mert bár Schulenburg antibolsevizmusa s az 1914 előtti Németország helyreállítására irányuló törekvései találkoztak a berlini vezetés elképzeléseivel, mindezt a Szovjetunióval való konfrontáció kiküszöbölésével kívánta elérni. Sőt, éppen a Szovjetunióval kialakítandó békés kapcsolatban kereste egy revízió, s általában a német külpolitika sikereinek előfeltételeit. Felelősséggel gondolkodó munkatársaival egyetemben fenntartásokkal vette tudomásul Csehszlovákia elfoglalását, és ismételten óvott a Szovjetunió megtámadásától. Jelentős szerepet játszott a szovjet—német gazdasági szerződés 1939-es megújításában, amely német gépek és hitelek folyósításával alapvetően hozzájárult a harmadik 5-éves terv ipari programjának teljesítéséhez. Ugyancsak sürgette a politikai

együttműködés felújítását, amely — a szovjet—brit tárgyalások meghiúsulását követően — Molotov közvetlen kezdeményezésére az 1939. augusztus 23-i moszkvai egyezmény aláírásához vezetett, de távolról sem alapozhatta meg a Schulenburg által remélt tartós konszolidációt.

A világháború kirobbanását követően újabb Berlinhez intézett figyelmeztetéseivel sem tudta megakadályozni a Szovjetunió megtámadását, ami munkahelye elhagyására kényszerítette. Az elkövetkező 3 évben a külügyminisztérium XIII., Szovjetunióval foglalkozó osztályán dolgozik. Tapasztalatai fokozatosan érlelik meg benne a náciktól megszabadított polgári Németország újrateremtésének igényét, ami már egyenesen vezetett a július 20-i merényletet előkészítő összeesküvésben való részvételéhez s november 10-i kivégzéséhez.

(Zeitschrift für Geschichtwissenschaft 1984/8 681—700.) *E. G.*

V. SZ. PARSZADANOVA

A SZOVJET—LENGYEL ÉS A SZOVJET—ROMÁN VISZONY A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐESTÉJÉN (1938—1939)

Újabb források feldolgozásával gazdagítja a cikk a témával kapcsolatos kutatási eredményeket. A szovjet és lengyel történészek korábbi munkái, a terjedelmes forráspublikációk mellett pl. J. Beck és mások naplóira, memoárjaira is támaszkodik. Sok új részlettel ismerkedhetünk meg a tanulmányból, amelyek árnyaltabbá teszik a nemzetközi politikai viszonyokról kialakult általános képet. Miközben a szovjet külpolitika egyértelműen a kollektív biztonság megteremtésén fáradozott, a lengyel és román vezetés szűk látókörű szovjetellenessége is hozzájárult ennek a törekvésnek a megtorpedózásához. A lengyel külpolitikai vezetés a „két ellenség" mítoszát hangoztatta. Lavírozni próbált, miközben a Szovjetunióban látta a nagyobb veszélyt. Románia szovjetellenes magatartását lengyel figyelmeztetés is erősítette. Példaként az 1938-as csehszlovák válság körülményeire hivatkozik Parszadanova. Németország a lengyel igények figyelembevétele mellett szovjetellenes támogatást is kilátásba helyezett — hatásosan. A Csehszlovákiának felkínált szovjet segítség realizálását megakadályozandó, a lengyel külügyi vezetés felszólította Romániát, területén ne engedjen át szovjet katonai erőket. Bukarest partnernek bizonyult ebben a kérdésben, holott korábban átengedte területén a Csehszlovákia által vásárolt szovjet felszereléseket, sőt francia nyomásra hozzájárult, hogy 3 ezer méter feletti magasságban a szovjet légierő átvonuljon légterén. A hatékony szovjet segítséget jelentő szárazföldi alakulatok átengedéséről hallani sem akartak a román fővárosban. Ebben a német nyomás is szerepet játszott.

1938. szeptember 1-én francia érdeklődésre a szovjet kormány egyértelműen leszögezte: kész teljesíteni vállalt kötelezettségeit, s segítséget nyújtani Csehszlovákiának. A határ menti katonai körzetek alakulatait készenlétbe is helyezték. A lengyel és román elzárkózással szemben a Népszövetség vagy a francia diplomácia fellépését tartották Moszkvában szükségesnek. A cikkből az is kiderül, Lengyelország aktívabb szerepet akart vállalni Csehszlovákia feldarabolásában. Fierlinger moszkvai csehszlovák követ jelentését idézi a szerző, miszerint a Szovjetunió katonai demonstrációval, diplomáciai nyomással — (kilátásba helyezték az 1932-es lengyel—szovjet megnemtámadási szerződés felmondását) — térítette el Varsót a kalandor tervektől. Nem véglegesen, mert annak ellenére, hogy a müncheni egyezmény 3 hónapot biztosított a csehszlovákiai nemzeti kisebbségek problémáinak rendezésére — 1938 novemberében ultimátumban követelték a Tesin-vidéket.

A két fő ellenség közötti lavírozás jegyében és a fenyegető német veszély miatt a lengyel külpolitika közeledett a Szovjetunióhoz. 1938 novemberében tárgyalások kezdődtek az 1932-es egyezmény meghosszabbításáról, a gazdasági kapcsolatok fejlesztéséről, a határincidensek csökkentéséről. Szovjet katonai körökben még a szovjet—lengyel szövetség gondolata is felvetődött. A lengyel sajtó tompította a szovjetellenes kirohanások élét. Végül is 1939 februárjában megállapodás született az első szovjet—lengyel

kereskedelmi szerződés megkötéséről. A legnagyobb kedvezmény elve alapján a forgalom tízszeres növelését helyezték kilátásba. A kollektív biztonság koncepciójában azonban nem volt partner a lengyel fél. Németország rosszallására hivatkozva hárította el a tárgyalásokat.

1939. március 15-e után új helyzet alakult ki. Németország — Münchent megszegve — feldarabolta Csehszlovákiát. Igaz, Lengyelország is kapott területeket, de a nácik szlovákiai jelenléte, majd a Memelvidék német megszállása az ország bekerítését jelentette, miközben Hitler előtérbe állította Gdansk és a korridor kérdését. A francia diplomácia támogatta Varsóban a szovjet kapcsolatfelvételt, a németekkel tárgyalásokat folytató brit külpolitika óvott ettől. A lengyel vezetés megrögzött szovjetellenessége miatt az utóbbi bizonyult hatásosnak. Párhuzamosan — német nyomásra — megállapodás született Berlin és Bukarest között, ami nyugtalanította a Szovjetuniót. Németország utak, kikötők építését, a kitermelő ágazat korszerűsítését vállalta ásványi és mezőgazdasági nyersanyagok fejében. A szovjet diplomácia jegyzékben hívta fel Románia figyelmét az egyezmény potenciális stratégiai vonzataira.

1939 április elején megszületett az angol—francia garanciavállalás Lengyelország, Görögország és Románia függetlenségét, de nem területi sérthetetlenségét illetően. Előkészítették a háromhatalmi (angol—francia—szovjet) tárgyalásokat, amelyek során — mint ismeretes — nem egyenlő teherviselést akartak elérni a nyugatiak. A Szovjetunió az esetleges megállapodás hatékonysága érdekében csapatainak átengedését kérte — konfliktus esetén — lengyel és román területen. Közvetlenül a varsói vezetéstől is, rámutatva Lengyelország kedvezőtlen stratégiai helyzetére, a katonai erőviszonyokra és a nyugati segítség lehetséges mértékére. J. Beck azonban erről — a konkrét szovjet segítségről — hallani sem akart. A lengyel politikus egyetértett az angol—szovjet tárgyalásokkal, a szovjet—lengyel viszony további normalizálását ígérte, de hangsúlyozta, hogy nem akarja Németországot sem irritálni. Elégségesnek vélte, ha a nyugati demokráciák a politikai szolidaritáson túl — szükség esetén természetesen katonai segítséget is nyújtva —, nyersanyagok és felszerelések szállítását eszközlik ki a Szovjetunió területén át és magától a Szovjetuniótól. A Németországra tekintő óvatosság, a Szovjetuniótól való tartózkodás mellett az erőviszonyok fatálisan téves megítélése is motiválta Beck álláspontját. Az egyre feszültebb helyzetben szimbolikus jelentőségű gesztusokkal folytatta Varsó a lavírozó politikát. Gdansk kérdésében mérsékletre szólította fel Berlint. Arra hivatkoztak, hogy Gdansk elvesztése Beck bukásához vezetne, s ezt követően egyértelműen németellenes, szovjetbarát vonal erősödne fel Lengyelországban. A Szovjetunió irányában hasonlóan értékelhető a kereskedelmi szerződés ratifikálása, továbbá, hogy törölték a nemzeti ünnepek sorából az 1920-as kijevi felhívást, amely a szovjetorosz—lengyel háború nyitányát jelentette.

A háromhatalmi tárgyalások alakulását is érintették a szovjet—lengyel, szovjet—román kapcsolatok. A szovjet diplomácia pl. kérte az 1921-ben kötött lengyel—román egyezmény módosítását. Német támadás esetére tekintsék érvényesnek a segítségnyújtást. (Eredetileg ez egyértelműen szovjetellenes éllel született meg!). A Szovjetunió a háromhatalmi tárgyalásokon és közvetlenül is felkínálta hatékony katonai segítségét a két szomszédos államnak. (1939. május 10-én a szovjet külügyminiszterhelyettes ezzel a céllal utazott pl. Varsóba). Nem volt egyértelmű a válasz. Annak ellenére, hogy Németország pl. felmondta az 1934-es megnemtámadási szerződést. (Az angol—francia garanciákra hivatkoztak Berlinben). Egyik sajtóértekezletén a szovjet közeledést úgy értelmezte a lengyel külügyminiszter, hogy az csupán azt jelenti, miszerint lengyel—német konfliktus esetén a Szovjetunió jóindulatú semlegességet tanúsít, nem foganatosítja az 1921-es rigai békével kapcsolatos fenntartásait.

Izgalmas problémákat taglal a cikk befejező része a háromhatalmi tárgyalások megszakadásával, a szovjet—német megnemtámadási szerződés megkötésével kapcsolatban. A szerző leszögezi a nyugati fél felelősségét. Utal arra, hogy a Vatikán engedményekre ösztönözte Lengyelországot, az angolok a közvetlen szovjet—lengyel—román tárgyalásokra hagyatkoztak, de nem sürgették Varsót és Bukarestet pozitív válaszra. A francia ösztönzés erőtlennek bizonyult. Parszadanova vitatja az emigráns lengyel munkák állítását, miszerint augusztus 22-én megszületett a pozitív lengyel válasz. Idézi a közlemény szövegét: „A német agresszió elleni együttes cselekvés esetén Lengyelország és a Szovjetunió együttműködése — amelynek tecnikai feltételei tisztázandók — nem kizárt." A szerző rámutat a fogalmazás bizonytalanságára, utal arra, hogy a brit diplomácia augusztus 21-én is müncheni típusú alkut kezdeményezett, hivatkozik F. D. Roosevelt közvetítési kísérletére is. Fontos körülménynek tekinti, hogy augusztus 22-én Molotov közölte a

francia követtel: elfogadják a német felkínálkozást. Augusztus 23-a után biztosította a szovjet diplomácia Lengyelországot az 1932-es egyezmény sérthetetlenségéről, szeptember 2-án pedig — az angol—francia hadüzenet előtt — ismételten segítséget kínált, de a lengyel vezetés legfeljebb gazdasági segítséget igényelt.

(Voproszi isztorii, 1984. 3. sz. 23—41.) *M.*

JU. I. IGRICKIJ

AZ „OROSZORSZÁG ÉS NYUGAT" PROBLÉMA MAI BURZSOÁ HISTORIOGRÁFIÁJA

Napjaink nemzetközi ideológiai és politikai viszonyainak éleződése, a polgári történetírás „politika szolgálólánya" szerepe eredményezte a régi probléma felelevenedését. Hangsúlyozzák az orosz (szovjet) fejlődés másságát, az ún. Nyugat fejlődését tekintik klasszikusnak, egyetemes érvényűnek, az egyetemes társadalmi haladás fő útvonalának. Szembeállítják ezzel az orosz (szovjet) utat. Despotikus-bürokratikus „ázsiai" rendszerként értelmezve a cári abszolutizmust, kontinuitást implikálva az 1917 előtti és utáni politikai intézményrendszer között. Analóg módon a leninizmust is „keleti", orosz termékként állítják szembe a marxizmussal. Mindeme értelmezések előfutáraként a szerző késő középkori naplókat, útleírásokat említ, amelyekben vagy részinformációk alapján, vagy politikai célzatossággal Oroszország politikai és kulturális másságát, különösségét bizonygatták. Magyarázatként a bizánci hatásra, a keleti kereszténységre utaltak, illetve a mongol—tatár hódítás torzító hatását emlegették. Napjaink polgári történetírói, politológusai gyakran hivatkoznak a szlavofil tanításokra, az orosz történetírás ún. állami irányzatának képviselőire (Sz. M. Szolovjov, B. N. Csicserin stb.), akik az „eurázsiaiság" koncepciót fogalmazták meg. Eszerint Oroszország két kultúrkör ötvözete, s ebben rejlik fejlődési sajátossága, mássága, különössége. Igrickij számos idézettel illusztrálja a polgári szerzők (Ch. Halperin, D. MacKenzie, S. H. Baron és R. Pipes) egyoldalú értékeléseit, megállapításait. Részletesebben R. Pipes felfogását vizsgálja, és általános érvényű, meggyőző cáfolatára is vállalkozik.

R. Pipes — és számos követője — az orosz fejlődés másságát a természeti feltételek mostohaságából, a bizánci hatásból és a mongol—tatár hódítás következményeiből vezeti le. Beállítása szerint Oroszország történetében nem beszélhetünk az európai (klasszikus) feudalizmus ismérveiről. Hiányoztak a megfelelő feudális intézmények, a politikai széttagoltság, a hierarchizáltság. Az oroszországi fejlődésből az európai típusú burzsoázia, a modern hitelélet és a középkori városiasodás is kimaradt, torzan sajátossá, mássá téve a keleti kolosszus történelmi útját. Ennek lényeges vonása az államhatalom deformálódott mindenhatósága, az állampolgárok politikai önállótlansága, a centralizált, bürokratikus intézményrendszer kiépülése. A szerző jogosultnak tartja a fejlődési sajátosságok keresését, szükségesnek tekinti az összehasonlító módszert, de nem merev, statikus, torz modellek alapján, hanem sok tényezős, dinamikusan változó, kölcsönhatásban fejlődő régiók és társadalmak komparatív vizsgálatával. A történelmi materialista történetszemlélet és módszer főbb, általános ismérveit számba véve, az emberi társadalom fejlődésének egyetemességét, a folytonosság és megszakítottság dialektikáját, a történelmi érintkezések szerepét és az egyenlőtlen fejlődés törvényszerűségeit hangsúlyozza. Ez utóbbira utalva, keresi az eurocentrikus felfogás gyökereit, boncolgatja a gyarmatosítás történelmi funkciójával kapcsolatos polgári felfogásokat. Rámutat, hogy az ún. Nyugat, illetve Európa sem tekinthető homogén egységnek, s mint minden modell, ez is korlátozottan alkalmazható és érvényesíthető. Felhívja a figyelmet a tipologizálás tudományos megalapozottságának követelményére.

Meggondolásra érdemes példák sorát olvashatjuk Igrickij cikkében. A kijevi, illetve a 15. századi Oroszország feudális jellegű viszonyaival, a feudális széttagoltság tényével, a városfejlődés „európai" vonásaival érvel. Az „eurázsiaiság"-gal kapcsolatban az arab kultúra európai hatására, a renaissance kialakulásának Európán kívüli tényezőire utal. A mongol—tatár uralom hatásának egyoldalú túlértékelése-

vel szemben a görögországi oszmán uralom, illetve a mórok ibériai jelenlétének fejlődésorientáló szerepére hivatkozik. A despotikus, centralisztikus, bürokratikus politikai intézményrendszer analógiáját az angol, francia, japán centralizált, feudális abszolút monarchiák paralell kifejlődésében jelöli meg Igrickij. Egyidejüleg azonban leszögezi, hogy ha kirekesztő másságról nem is, sajátosságokról lehet beszélni. Az orosz kolonizációs folyamat területi kontinuussága, a szélességben történő terjeszkedés pl. konzerválta a feudális viszonyokat, fékezte a kapitalizálódást. Az oroszországi kapitalizálódás lényegét tekintve „európai" jellegű. A külföldi tőke, az állami gazdaságpolitika szerepe, a tőkés vállalkozók (és tőkéjük) társadalmi származása (földbirtokos nemes, kereskedő paraszt) csupán sajátossá tette ezt a folyamatot. Fontos vonás a megkésettség, ami bizonyos fejlődési szakaszban az ütem feltűnő gyorsulásával is párosul. A szerző az 1890—1910 közötti orosz—angol—amerikai fejlődési ütem különbségére hivatkozik, de nem hangsúlyozza, hogy eltérő fejlődési stádiumban lévő struktúrákról van szó.

A cikk befejező része az ún. modernizációs elméletekről szól. Képviselőik vallják a társadalmi fejlődés egyetemességét. Helytelenítik Kelet és Nyugat szembeállítását, Oroszország kirekesztését — különösen 1917 előtt. Rámutatnak Pipes és követői felfogásának tendenciózusságára, bírálják, korrigálják egyoldalú forrásértelmezésüket. Ugyanakkor ennek az irányzatnak a képviselői (az amerikai M. Raeff, az NSzk-beli E. Nolte, az angliai A. Nove és P. Dukes) is eurocentrikusan szemlélik a világtörténeti folyamatot, a perifériákat a centrum sematikus másolóiként, követőiként értékelik. Velük szemben is a marxista szovjet történetírás álláspontját foglalja össze Igrickij.

(Voproszi isztorii, 1984. 1. sz. 35—51.) *M.*

A SZOVJETUNIÓ TÖRTÉNETE KUTATÁSÁNAK IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

A szovjet társadalom tudati viszonyainak fejlesztésével kapcsolatos feladatok részeként szerkesztőségi cikk tekinti át az elért eredményeket, s irányítja rá a figyelmet a kutatás legfontosabb tennivalóira. A társadalmi tudat fejlesztésében csak akkor kerülhet méltó helyére a történettudomány, ha korszerű szemléletmód hatja át, s a létező szocializmus valóságos előfeltételeinek feltárására törekszik, új módszereket is alkalmazva. Ezeknek a követelményeknek a szemszögéből emelnek ki néhány tanulságos problémát a szerzők. Először a mai szovjet viszonyok alakulását közvetlenül befolyásoló kérdéseket érintik. Rámutatnak, hogy a monumentális összefoglalók, a regionális monográfiák ellenére tovább kell munkálkodni a szovjet társadalom történeti fejlődésének olyan feldolgozásán, amely a valóságos viszonyokat ragadja meg, s a létező szocializmus fejlődéstörvényeinek megragadására korszerűen alkalmas, továbbá az elméleti általánosítás alapjául is szolgálhat. Kritikát fogalmaznak meg pl. az urali akadémiai tudományos kutatóközpont „disszertáció-centrikus" gyakorlatával kapcsolatban.

A szovjet munkásosztály, a parasztság történetével kapcsolatos eredmények újragondolását tartják szükségesnek. Nem elég a szovjet falu viszonyainak változásait a párt agrárpolitikája függvényében taglalni. Elengedhetetlen társadalmi élete tartalmi elemeinek vizsgálata, a regionális és nemzeti sajátosságok, a kulturális viszonyok szem előtt tartásával. Felhívja a cikk a szovjet értelmiségre vonatkozó kutatások egyenetlenségeire is a figyelmet. A szovjethatalom első évtizedére vonatkozóan megfelelő eredményeket konstatál, az 1930—1950-es évtizedekben végbement átalakulások további vizsgálódást igényelnek. Ezen a téren is külön hangsúlyt kell helyezni az egyes nemzetiségek értelmiségi rétegeinek kialakulására és fejlődésére. Maguknak a nemzetiségi problémáknak a kutatásával kapcsolatban több figyelemre méltó megállapítást tesznek a cikk szerzői. Túlhaladottnak tartják azt a közelítést, amely az 1917 előtti örökségek felszámolása szemszögéből foglalkozik a szovjet nemzetekkel, nemzetiségekkel. A gazdasági-társadalmi viszonyok szocialista fejlesztésében elért szint függvényében is szükségesnek tartják megvizsgálni pl. a nemzeti tudat tartalmát. Felhívják a figyelmet arra, hogy nem minden örökség és hagyomány konstruktív építőköve a szocialista szovjet nemzeteknek. Azt a tendenciát is szóvá teszik, amely szerint eltúlozzák a saját

erőt az egyes, egykor elmaradott etnikumok, népek, nemzetiségek felemelkedésében, nem helyeznek megfelelő hangsúlyt a Szovjetunió, az Orosz Föderáció segítségére, szerepére.

Ezen a ponton térnek át a mai tudati viszonyok alakulását közvetve érintő, viszont közvetlenebbül történetkutatási kérdéseket jelentő problémákra. A nemzetiségi területek Oroszországhoz történt csatlakozásának értékelése — a fejlettségi szint, a fejlődési sajátosságok feltárása a cikk szerzői szerint továbbra is feladat. Hasonlóan az orosz fejlődés sajátosságainak értelmezéséhez. Egyoldalúnak tekintik azt a közelítést, amely az eurocentrikus történelemszemléletből fakad és a nyugat-európai országokkal veti össze Oroszországot. Világtörténelmi lépték érvényesítését tartják szükségesnek az orosz történelmi fejlődés adekvát egyetemestörténeti beágyazásához. A kérdés kapcsán is felhívják a figyelmet a polgári történetírással való polemizálásra. A továbbiakban számos fontos kutatási kérdésben rámutatnak a korszerűbb problémamegközelítésre.

A parasztfelkeléseket illetően a tudati, mentális elemek szerepének átértékelése, az ösztönösség és tudatosság dialektikus értelmezése a feladat. Nagy hangsúlyt kell helyezni a történeti demográfia és a történeti földrajz fejlesztésére. Számos tennivaló vár a szovjet kutatókra a vallás- és egyháztörténet feltárásában, a politikai intézményrendszer történetének vizsgálatában — a nemzetiségi területek sajátosságait is szem előtt tartva. Az oroszországi feudalizmus kialakulását illetően olyan részletkérdésnek tűnő, de lényegi problémák kimunkálására hívják fel a figyelmet, mint a parasztság különböző rétegeinek jogviszonya, a paraszti földtulajdon változásai. A centralizált orosz állam kialakulása (15—16. sz.) gazdasági-társadalmi feltételeinek adekvát feldolgozása szintén feladat. A szerkesztőségi cikk úgy értékeli, hogy nem nyert egyértelmű lezárást az orosz abszolutizmusról folytatott szerteágazó vita. A feudális, illetve a kapitalista korszak kutatói közötti „senki földje" — ezért egyenetlenül feltárt — a 19. sz. első felének problémakomplexuma.

További vizsgálatokra szorul az a paradoxon, ami a 19. sz. középső harmadában konstatálható: nevezetesen az ország elmaradottsága, reakciós politikai rendszere és az orosz nemzeti kultúra felvirágzása közötti ellentmondás. Gyengén feltárt a városfejlődés folyamata, hiányzik a szociológiai plaszticitású parasztság-vizsgálat. Tisztázásra vár — torlódottsága miatt — a kapitalizálódás társadalmi hatásának periodizálása, a munkásosztály nem politikai jellegű szervezkedésének jelentősége, az ún. köztes rétegek, kispolgári osztályok sajátosságainak, politikai szerepének kérdése. Nemkülönben a nemzetiségek politikai szervezkedésének problémái.

Számos probléma megoldása segítheti tehát elő a szovjet történettudomány továbbfejlődését, megújulását.

(Isztorija SzSzSzR, 1984. 2. sz. 3—19.) *M.*

A folyóiratszemlét összeállították: Erdődy Gábor (E. G.), Heiszler Vilmos (H. V.) és Menyhárt Lajos (M.).

KRÓNIKA

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT HÍREI

Társulati hírek

A Magyar Történelmi Társulat *titkársága* 1983. szeptember 20-án ülést tartott. A megbeszélést *Szabolcs Ottó* főtitkár vezette, és napirendjén a következő elnökség elé kerülő program megvitatása volt. Az új szekciók titkárai ismertették terveiket és munkaterveiket. *Sipos Levente* beszámolt a pályázati ügyekről, *Szabolcs Ottó* a végzett munkát ismertette, és a nemzetközi történészkongresszus előkészületeiről adott tájékoztatást. Felmerültek a Társulat anyagi nehézségei, és ebben a kérdésben az elnökségnek javaslatot tett a Titkárság a tagdíjak felemelésére vonatkozóan.

*

A Magyar Történelmi Társulat *Elnöksége* 1983. október 7-én *Makkai László* elnök vezetésével ülést tartott. *Szabolcs Ottó* főtitkár ismertette az utolsó elnökségi ülés óta végzett munkát; a rendezvényterv megvalósítását és a Társulat előtt álló, még ezévi feladatokat.

A területi csoportok, tagozatok és szekciók képviselői beszámoltak végzett munkáikról, és bemutatták az új, ill. újonnan alakult vezetőségek névsorát, vázolták feladataikat, munkaterveiket és a szervezés során felmerülő problémáikat.

Az elnökség személyi ügyekben is döntött: *Vass Henrik* általános alelnök körülményeire való tekintettel e tisztéről lemondott. Az elnökség köszönettel értékelve eddigi nagyon eredményes munkáját, fáradhatatlan segítőkészségét, de elfogadva felmentést kérő indoklását, lemondását sajnálattal elfogadta azzal, hogy elnökségi tagként továbbra is vegyen részt a Társulat vezetésében. Az elnökség a megüresedett általános alelnöki tiszt betöltésére *Liptai Ervint*, addigi alelnököt kérte fel, aki a feladatot elvállalta.

Makkai László bejelentette a helytörténeti szekció újraszervezését, amelynek vezetésével, elnökként *Zimányi Verát*, titkárként *Tóth István Gábort* javasolta megbízni. Ismertette azokat a terveket, amelyeket az új vezetőségnek kell kidolgoznia, hogy a munka arányosan és hasznosan illeszkedjék a Társulat meglévő szervezeti keretébe. Kérte, hogy a helytörténeti csoport dolgozza ki programját, amelyet az elnökség vitasson meg.

Szabolcs Ottó ismertette a Társulat pénzügyi helyzetét, és felvetette a tagdíjemelés szükségességét. A felmerülő javaslatot az elnökség az igazgatóválasztmány elé terjeszti.

*

A Magyar Történelmi Társulat 1983. november 1-én *titkári* értekezletet tartott. *Szabolcs Ottó* főtitkár beszámolt az 1983. évi munkaterv teljesítéséről, és felvázolta a még hátra lévő feladatokat. Ismertette azokat a szempontokat, amelyeket az 1984. évi munkaterv kidolgozásánál figyelembe kell venni. 1984-ben különösen nagy feladatot ró a Társulat vezetőségére és apparátusára egyaránt a sok országos szintű konferencia és emlékülés megrendezése. A tervezés során figyelembe kell venni újabb szakosztályok megszervezésére vonatkozó javaslatokat, és eszerint kívánatos a titkárság munkamegosztásának újra gondolása és esetleges — a szükségleteknek megfelelően — átszervezése. A titkárság a Társulat népszerűsítésének kiterjesztésére és általában a munka jobb propagálására hívta fel a figyelmet.

*

A MTT *elnöksége* 1984. március 5-én ülést tartott. A napirenden az igazgatóválasztmányi ülés előkészítése szerepelt. *Makkai László* elnök megnyitó szavai után *Szabolcs Ottó* ismertette az új tagdíjra vonatkozó megállapodást, és beszámolt az előző elnökségi ülés óta végzett munkáról. Az elnökség tagjai a Társulat munkájának elemzése során kiemelték a nemzetközi kapcsolatok területén mutatkozó korlátozott lehetőségeket, és felvetették egy idegennyelvű folyóirat vagy évkönyv megjelentetésének szükségességét. E munkálatok létrehozására az Elnökség egy előkészítő bizottságot küldött ki. A rendezvényterv számbavételekor az elnökség tagjai megállapították, hogy a program gazdag és tartalmas, de ennek ellenére még néhány jelentős tudományos ülésszak beiktatása feltétlenül kívánatos. Az újjászervezett helytörténeti szakosztály vezetője *Zimányi Vera* beszámolt terveikről, és ismertette a legközelebbi feladataikat.

*

A Magyar Történelmi Társulat *Igazgató-választmánya* 1984. március 5-én, közvetlenül az elnökségi ülés után tartotta összejövetelét. *Makkai László* bevezetőjét *Szabolcs Ottó* beszámolója követte. Tájékoztatta az igazgató-választmány tagjait a végzett munkáról, az Elnökség határozatairól, és ismertette a még megoldandó feladatokat.

A beszámolót követő élén vitában a hozzászólók több javaslatot tettek részben új konferencia-programokra, részben a történeti folyóiratok tematikájára vonatkozóan. Nagy hangsúllyal foglalkoztak a történelemtanítás problémáival, a tudományos kutatást végző tanárok nehéz helyzetével, és a pedagógus továbbképzés — társulati hatáskörben is végezhető — feladataival. Felvetődött egy muzeológus szakosztály megszervezésének lehetősége is. Ezzel összefüggésben az elnökség hangsúlyozta a szekciók önállóságát és öntevékenységük szükségességét.

*

1984. június 18-án a Társulat *titkársága* ülést tartott. *Szabolcs Ottó* főtitkár a napirend szerint beszámolt az utolsó ülés óta eltelt időszakban végzett munkáról, a nagy rendezvényekről, amelyek tartalmilag igen sikeresek voltak, de tanulságosak is abból a szempontból, hogy ráirányították a figyelmet a nehézségekre. A gazdasági helyzet egyre súlyosabban érinti ezeket a rendezvényeket, mert a tanárok részvételének pénzügyi biztosítása megoldatlan.

A főtitkár bejelentette, hogy *Makkai László* elnök támogatásával új, tudomány- és technikatörténeti szakosztály szervezéséről folynak tárgyalások. A tartalmi-terminológiai és személyi javaslatok kidolgozása folyamatban van.

A külügyekről *Vladár Ervin* adott rövid tájékoztatást, majd *Hanák Gábor* ismertette a társulati propaganda helyzetét. Ezzel kapcsolatban a titkárság külön köszönetet mondott *Vass Henrik*nek a propagandamunka érdekében kifejtett sikeres tárgyalásaiért, amelyeknek eredményeként 1984 szeptemberében sorozatos megbeszélések lesznek.

Incze Miklós az üzemtörténeti szakosztály munkájáról számolt be, és *Koroknai Ákos* a megjelent üzemtörténeti kiadványokat ismertette. *Sipos Levente* a kiadvány ügyekről referált. Beszámolt arról, hogy a Régi Hétköznapok c. sorozat tematikája elkészült, és a kiadvánnyal kapcsolatos tárgyalások kedvezően alakulnak. A Tankönyvkiadónál is megújultak a tárgyalások a Történelemtudomány — történelemtanítás c. sorozat folytatására. Sikeres tárgyalások folynak az országos konferenciák anyagainak megjelentetése érdekében is.

A titkárság foglalkozott az 1985-ben Stuttgartban megrendezendő nemzetközi történész kongresszussal kapcsolatos várható feladatokról és a szükséges előkészítő munkáról.

Központi rendezvények

A Magyar Történelmi Társulat, az Országos Pedagógiai Intézet, a Győr-Sopron megyei Tanács, a Társulat Győr-Sopron megyei Csoportjának közreműködésével 1984. január 26—27-én „A munkásosztály kialakulása Közép-Kelet-Európában" címmel országos konferenciát rendezett Győrött. A tudományos ülésszakot *Kreiter Mária*, az MSZMP Sopron megyei Bizottságának titkára köszöntötte, és *Liptai Ervin* alelnök nyitotta meg. *Erényi Tibor:* Munkásosztály — munkásmozgalom; *Kende János:* A magyarországi munkásmozgalom nemzetiségi összetétele Magyarországon; *Sipos Péter:* A szakszervezetek és a munkásosztály a Horthy korszakban; *Réti R. László:* Egy nagyüzem munkáspolitikája, azonosságok és sajátosságok (1881—1944); *Gecsényi Lajos:* A nagyüzemi munkásság kialakulása Győrben; *Borsányi György:* A magyar munkásosztály kapitalizmuskori története kutatásának néhány módszertani kérdéséről; *Vladár Ervin:* A munkásosztály kialakulásának és fejlődésének kérdései az iskolai oktatásban című előadásaikat élénk vita követte, melyben *Lackó Miklós, Mucsi Ferenc, Vörös Károly* és *Kiss Kálmán* vettek részt. A második napon a konferencia résztvevői meglátogatták a Győri Vagongyárat, ahol hasznos üzemtörténeti tájékoztatás után a modern nagyüzemi technikába betekintést nyújtó gyári sétát biztosítottak a résztvevőknek. Ezután a konferencia *Niederhauser Emil:* A munkásosztály kialakulása Európában, és *Kun László:* A munkás torna- és sportmozgalom szerepe a munkásosztály osztállyá szerveződési folyamatában (1848—1914) című előadásaival folytatja munkáját. *Gyáni Gábor* és *Kertész Tivadar* hozzászólásai után a tudományos ülésszak *Liptai Ervin* zárszavaival ért véget. A konferencia a munkásosztály történeti és a helytörténeti kutatások összefüggéseire, az ország területén működő tudományos kutatók lehetőségeinek nagyobb kihasználására, és az elért tudományos eredmények népszerűsítésének fontosságára irányította a szakemberek figyelmét. A rendezvényen résztvevő nagy számú hallgatóság sok új eredmény birtokába jutott, és a legújabb szakmai viták, álláspontok ismeretével gazdagodott.

*

A Magyar Történelmi Társulat, Az Országos Pedagógiai Intézet, a Heves megyei Tanács és a Gyöngyösi Városi Tanács 1984. április 5—6-án „Gyöngyös és az északalföldi mezővárosi fejlődés története, Gyöngyös mint típus" címmel, Gyöngyös városi kiváltságai elnyerésének 650. évfordulója alkalmából országos konferenciát tartott. Az ülésszakot *Tir Dezső*, a Városi Tanács elnöke nyitotta meg, majd *Makkai László* bevezető szavai után *Draskóczy István* Gyöngyös város története Mohács előtt címmel tartott előadást. Hozzászólók *Engel Pál, Szabó József* és *Kovács Péter* voltak. *Szakály Ferenc* előadása: Gyöngyös gazdasága és társadalma a 16—17. században címmel hangzott el, és *Lénárt Andor* hozzászólása csatlakozott hozzá. *Bácskai Vera:* Gyöngyös város fejlődése a 18. században és a 19. század elején című előadását *Kecskés Péter, Pandula Attila* korreferátumai követték. *Nagy József* Gyöngyös a kapitalizmus korában (1848—1914) című témájához *Bárné Gál Edit, Molnár József* és *Virágh Ferenc* szóltak hozzá. *Sereg József:* Gyöngyös felszabadulása és a népi demokratikus forradalom kibontakozása című előadását *Misoczki Lajos, Szecskó Károly* és *Somos Lajos* felszólalásai zárták. A hallgatóság sok vitatémát vetett fel, és az élénk, tudományos eszmecsere *Hársfalvi Péter* zárszavával fejeződött be.

A konferencia nagyon sikeres, élénk érdeklődést kiváltó előadásainak megjelentetésére javaslatot tettek, mert a regionális kutatások szempontjából az ülésszak mind tudományosan, mind módszertanilag példamutató eredményeket hozott.

*

1984. május 7—8-án Tatán Táncsics Mihály halálának 100. évfordulóján a Magyar Történelmi Társulat, az Irodalomtörténeti Társaság és a Komárom megyei Múzeumok Igazgatósága tudományos emlékülést rendezett. Az ünnepi ülést *Varga Gyula*, a Komárom megyei Tanács VB. elnöke köszöntötte, és *Szabolcs Ottó* nyitotta meg. *Lukácsy Sándor:* Táncsics eszmevilága, *Orosz Lajos:* Táncsics és a jobbágykérdés címmel tartották meg előadásaikat. A korreferátumok sorát *Unger Mátyás:* A tankönyvíró

Táncsicsról szólva nyitotta meg, majd *Füzes Miklós:* Táncsics és Batthyány Kázmér, *Szigethy Gábor:* Sajtószabadságról nézetei egy rabnak, *Spira György:* Táncsics és az „olasz segély" kérdése, *Szörényi László:* Táncsics szépirodalmi müvei és önéletrajza, valamint *Erdélyi Tibor:* Táncsics és a munkásmozgalom című korreferátumaik hangzottak el. Az emlékülést a hozzászólások után *Wéber Antal* zárta be.

A sokoldalról és magasszínvonalúan vizsgált témát felölelő előadások résztvevői meglátogatták Ácsteszéren Táncsics Mihály szülőházát is, ahol *Gergely András* megemlékezése mellett koszorút helyeztek el az emlékmúzeumnak berendezett házban.

A kitűnően megszervezett, a Táncsics-kutatásokban elért új eredményeket összegező ülésszak nagyon hasznos volt. A rendezés zavartalansága és a kellemes körülmények megteremtése a helyi múzeum munkatársait dicsérte.

*

A Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet, a Társulat Tanári Tagozatának közreműködésével, az előző évek tapasztalatain okulva az Országos Középiskolai Tanulmányi verseny ankétjait ez évben három helyen rendezte meg. 1984. február 25-én Szegeden, február 28-án Budapesten és március 3-án Debrecenben. A regionális szervezés az eddigieknél sokkal nagyobb hallgatóságnak biztosította a tájékoztatást, és a tanároknak is nagyobb lehetőségük volt meghallgatni az útbaigazításokat. *Szabolcs Ottó* általános tájékoztatója után kerültek sorra a szakmai információk, melyeket a tematikának megfelelően *Unger Mátyás* „Mátyás király a korabeli forrásokban", *Szabolcs Ottó* „Egy munkásotthon, olvasókör vagy ipartestület, kaszinó tevékenysége" és *Izsák Lajos:* „Az üzemek államosítása hazánkban" címmel tartottak meg.

A tanulmányi verseny ankét új megszervezési formája nagyon eredményesnek bizonyult, és a hallgatóság nagy száma igazolta, hogy a jövőben ezt az utat kell járni.

*

A Magyar Történelmi Társulat és az Országos Pedagógiai Intézet a már hagyományosan kétévenként Keszthelyen megrendezendő Történelemtanárok Nyári Akadémiája előadássorozatát 1984. július 2—10. között tartották meg.

Az Akadémia munkáját *Szabolcs Ottó* nyitotta meg. Az előadások sorát *Pach Zsigmond Pál* indította „A magyar történetírás fejlődése 1945 után" című nagy, összefoglaló, értékelő előadásával. A második napon *Jaroslav Sykora:* „Az utóbbi félévszázad történetének tanítása Csehszlovákiában" és *Ránki György:* „Magyarország és a második világháború" új anyagot is feldolgozó előadásai hangzottak el. A harmadik napon *Balogh Sándor:* „A népi demokrácia politikai intézményrendszerének átalakítása (1948—1953)", *Wendelin Szalay:* „A kortörténet tanítása az NDK iskoláiban" című előadása után *Kazal János* mutatta be „Fejezetek a magyar népi demokrácia történetéből" című rádióműsort. A következő napon *Berend T. Iván:* „Az elmúlt negyedszázad gazdasága" és *Hans Wermes:* „A történelemtanítás időszerű kérdései az NDK-ban" címmel adtak széles körű tájékoztatást. A továbbiakban *Szakács Sándor:* „A magyar agrárpolitika négy évtizede", *Hans-Joachim von der Ohe:* „A kortörténet tanítása" és *Molnár János:* „Az 1953—1956-os évek politikai változásairól" címmel tartottak színvonalas és a tanárok számára sok új szempontot tartalmazó előadásokat.

A program szekcióülésekkel egészült ki, melynek témája az utóbbi félévszázad történetének iskolai tanítása volt. Az általános iskolai szekció munkáját *Olgyai Andrásné*, a gimnáziumi szekciót *Horányi István*, a szakközépiskolai szekció irányítását *Mohos Sándor* és a szakmunkásképző szekciót *Király Károly* vezette. A Nyári Akadémia előadássorozata *Vladár Ervin* szavaival zárult.

A résztvevők megtekintették Keszthely nevezetességeit, s régészeti kiránduláson vehettek részt. A rendezvény ez alkalommal is tartalmilag nagyon érdekes volt, és a tanárok számos új kutatási eredményről kaptak mélyreható tájékoztatást. Megismerhették a történelem legújabb eredményeit, a vitatémákat, melyek a tananyag színesítéséhez és tanításához jó adalékul szolgálhatnak.

A nemzetközi kapcsolatok keretében, az évenként rendszeresen megrendezésre kerülő Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozium 1984. július 2—6. között Mogersdorfban volt. Ez alkalommal az „Állam és társadalom a dualizmus korában" c. témát vitatták meg osztrák, jugoszláv és magyar történészek. Magyar részről a Társulatot *Pölöskei Ferenc, Stier Miklós* és *Vörös Károly* képviselte.

A szekciók hírei

A Magyar Történelmi Társulat Archeográfiai, Genealógiai és Heraldikai szekciója

Az 1983. november 10-én rendezett szekcióülést *Kállay István* elnök vezetésével *Fitz Jenő:* A római katonai alakulatok kitüntető jelzői a III. században című előadása nyitotta meg, mely egy eddig alig ismert területre irányította az érdeklődők figyelmét. *Dolmányos István:* Forráskritikai vizsgálatok az ó-orosz évkönyvirodalom terén a fejedelmi várrendszerről címmel számolt be az újabb orosz és szovjet kutatási eredményekről. *Berényi Márta:* A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság megalakulásáról (1883) és az első éveiről tartott érdekes előadásában átfogó képet adott a történeti segédtudományok századforduló körüli helyzetéről, szerepéről és jelentőségéről. *Somkuti Éva:* Szekfű Gyula genealógiája címmel számolt be forráskutatásairól, ráirányítva a figyelmet a polgári és az értelmiségi családok eddig háttérbe szorult genealógiai vizsgálatának fontosságára. *Karsai Elek:* A legújabbkori forrásközlés archeográfiai problémáit elemezte, és bemutatta a századunkban keletkezett új speciális forráscsoportokat. A program jól tükrözte a szekció célkitűzését, a segédtudományok körébe tartozó — és sokféle témakört érintő — fallerisztika-, genealógia-, forrástan-, archeológia- stb. — kutatások széles körét. A rendezvényen igen sokan vettek részt.

A szekció 1984. március 7-én tartott ülésén *Szluha Márton:* A Káldy család története, *Nyulászyné Straub Éva:* Öt évszázad címerei az Országos Levéltárban címmel tartott előadást.

Az 1984. április 17-én tartott rendezvényen *Nagybákay Péter:* Céhheraldika — a kézművesség jelvényei című előadása hangzott el.

1984. május 14-én baráti összejövetel volt, melyen *Soós István:* Horváth István az oklevéltan, nemzetségtan és címertan professzora születésének 200. évfordulója alkalmából tartott megemlékezést. A jól sikerült rendezvény tudományos haszna mellett, a szekció munkájának színes és változatos formáiról tanúskodott.

A szekció a TIT Budapesti Történelmi Szakosztályával közösen a történész klub keretében 1984. május 18-án tartott ülésén *Pandula Attila:* 220 éve alakult a Szent István rend (1762—1984) címmel tartott előadást. Az érdekes előadást vita követte, melyet *Kállay István* vezetett.

Szekcióülés keretében mutatták be 1984. május 29-én a „Magyar családtörténeti és címertani irodalom 1561—1944" című kiadványt. A könyvpremier elnöke *Pölöskei Ferenc* volt; *Kállay Istvám* bevezető előadása után a szerkesztők: *Kóczy T. László* és *Gazda István* részletesen ismertették a könyvet. A továbbiakban az ülés résztvevői Nagy Iván családtörténeti sorozatának újrakiadásának lehetőségeit mérlegelték.

Sporttörténeti Szakosztály

Az 1983. október 25-én tartott plenáris ülésen *Kutassi László* elnök tájékoztatta a tagságot a nemzetközi kutatásokban és bizottságokban való részvételről; a lehetőségeket mérlegelve a kiadványtervekről. A tagság a beszámoló után elhatározta, hogy a kutatásokat munkacsoportokba szervezve végzi. Jelenleg testnevelés-történeti; helytörténeti; sporttörténeti; intézmény-, tömegszervezet-, személytörténeti; sportmúzeumi és levéltári; népszerűsítő; valamint olimpiatörténeti bizottságokba tömörülve kezdik meg a munkát; e keretek bármikor, a szükségleteknek megfelelően változtathatók lesznek. Sporttörténeti bibliográfia és kézikönyv szerkesztéséről is döntöttek.

A szakosztály 1984. február 1-én tartott ülésén *Kutassi László* elnök tájékoztatta a tagságot az 1984. évi programról és az egyes munkacsoportok terveiről. Külön kiemelte a sportág-történeti kutatások fontosságát. *Kun László* alelnök beszámolt arról, hogy a tagozat miként tud részt vállalni a társulati munkából, és hogyan kapcsolódhat az általános történeti kutatásokhoz. Utalt a Világtörténet c. folyóirat

sporttörténeti számának előkészületeire és egyéb lehetséges együttműködésre. *Krasovec Ferenc* titkár bemutatta a csoport első saját erőből megjelentetett kiadványát, a Tájékoztatót. Az ülés *Szőke Pál:* Egy sportág történeti feldolgozása a tenisz tükrében címmel tartott előadásával folytatódott, melyet számos hozzászólás követett.

A március 1-i ülésen előkészítettek egy ünnepi emlékülést az MSZMP sporttéziseinek 25 éves évfordulójára, és javaslatot tettek a Tájékoztató következő számának tartalmára.

1984. május 3-án a Sporttörténeti Szakosztály munkacsoport vezetői beszámoltak első félévi munkájukról. A továbbiakban *Kutassi László* tájékoztatást adott a Magyar Történelmi Társulat elnökségi üléséről, valamint a II. Európai Sporttörténeti Információs Konferencia előkészületeiről. Végezetül a szakosztályi ülés résztvevői elfogadták *Kutassi László* indítványát egy a felszabadulás 40. évfordulójára, 1985 áprilisában rendezendő emlékülés megtartására.

1984. május 30-án „A Magyar Szocialista Munkáspárt művelődéspolitikájának értelmezése a testnevelési és sportmozgalomban" címen közzéadott tézisek megjelentetésének 25. évfordulója alkalmából ünnepi emlékülést tartottak. A jelentős rendezvényen *Terényi Imre* c. egyetemi tanár, *Eperjessi László* a SZOT Testnevelési és Sportosztályának elnöke és *Kádas István* a Közalkalmazottak Szakszervezete KV titkára tartottak nagy érdeklődésre számot tartó előadásokat.

Üzemtörténeti Szekció

A Magyar Történelmi Társulat Üzemtörténeti Szekciója 1983. december 14-én rendezte meg hagyományos évzáró szakosztályi ülését. *Incze Miklós* elnök megnyitójában megemlékezett a nemrég elhunyt *Jenei Károly* munkásságáról, kiemelve az üzemtörténeti szekcióban végzett évtizedes, fáradhatatlan és értékes közreműködését. A jelenlevők egyperces néma felállással áldoztak Jenei Károly emlékének. Ezután *Gajdos Gusztáv:* Az ipari mérleggyártás fejlődése (1852—1982) címmel tartott nagy érdeklődéssel kísért, kitűnő szemléltető apparátussal bemutatott előadást. *Koroknai Ákos* az üzemtörténeti szekció 1983. évi tevékenységéről és az 1984. évi tervekről tájékoztatta a résztvevőket. Ismertette a kiadványtervet (melyből a Pamutfonóipari Vállalat története, és *Honvári János:* A győri szeszgyár története (1884—1984) című kötetek 1984 első felében megjelentek). Az ülés élénk szakmai vitával zárult.

Tanári Tagozat

A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata az Országos Középiskolai Tanulmányi Verseny megszervezésében való részvételén túl történelem tantárgyi napok rendezését is kezdeményezte, és szorgalmazta az új történelem-tankönyvek vitáját.

Egyik legfontosabb feladata a XI. Nemzetközi történelemtanítási szimpoziumon való részvétel volt, melyet 1984. április 3—6. között Esztergomban rendeztek. Ezeken a rendezvényeken a szocialista országok történelemtanárai rendszeresen tájékoztatják egymást tapasztalataikról, problémáikról.

Nagy jelentőségű feladata volt a tagozatnak az osztrák—magyar tankönyvegyeztetési munkálatok érdemi előkészítése és a lebonyolítás irányítása. Az érdemi hozzászólók magyar részről, és a Társulat képviseletében *Kerekes Lajos, Szabolcs Ottó, Unger Mátyás* és *Waczulik Margit* voltak.

Területi Csoportok

A Magyar Történelmi Társulat Borsod-Abaúj-Zemplén megyei csoportja, a Megyei Tanács VB., a Hazafias Népfront Megyei Bizottsága, a Herman Ottó Múzeum és a Megyei Levéltár 1983. október 13-án Palóczy László születésének 200. évfordulóján ünnepséget rendezett. A Megyei Tanács dísztermében rendezett tudományos ülésszakot *Porkoláb Albert,* a Tanács elnökhelyettese nyitotta meg. Ezután *Csizmadia Andor:* Vármegyék a reformkorban; *Spira György:* Egy konzervatív irányítású vármegye (Hont) és a liberális kormányzat 1848-ban; *Seresné Szegőfy Anna:* Borsod megye képviselete a reform országgyűléseken; *Ruszoly József:* Palóczy, a népképviselő és korelnök 1848—49, 1861. *Deák Gábor:* A

Palóczy—Szemere kultusz megyénkben és városunkban címmel tartottak nagy érdeklődést keltett előadásokat. A tudományos program a Palóczy-emlékművénél folytatódott, ahol a rendezőszervek elhelyezték koszorúikat, majd *Kilián István* Palóczyról, a költőről tartott rövid megemlékezést. A megyei könyvtárban *Csorba Csaba* nyitotta meg a Palóczy-kiállítást.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei társulati csoport 1983. október 13-án tartotta meg tisztújító közgyűlését. A leköszönő vezetőség nevében *Deák Gábor* és *Dobrossy István* számolt be a csoport elmúlt éveiben végzett munkájáról és felmentését kérte. A tagság, — *Szabadfalvy József*, az ülés elnöke javaslatára — a társulati csoport új elnökének: *Ruszoly Józsefet*, a Miskolci Nehézvegyipari Egyetem Jogi Karának professzorát, titkárnak *Csorba Csabát*, a Megyei Levéltár igazgatóját, tiszteletbeli elnökének *Deák Gábort*, vezetőségi tagnak *Székelyné Forintos Juditot* és *Németh Györgyit* választotta. Az új vezetőség a megbízást elfogadta, és vállalta programjának kidolgozását.

A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Csoport a sátoraljaújhelyi színház megnyitásának 100. évfordulója tiszteletére 1983. december 12-én Sátoraljaújhelyen emlékülést tartott. *Faragó Ferenc* megnyitója után *Hőgye István* Sátoraljaújhely és Zemplén, művelődése (1867—1918) címmel, *Fehér József:* Sátoraljaújhely és Zemplén művelődése 1918 után, és *Csorba Csaba:* Történeti kutatás Sátoraljaújhelyen és Zemplénben címmel, tartottak előadásokat. Az ünnepi ülés után a sátoraljaújhelyi Levéltárban művelődéstörténeti kiállítás megnyitására került sor.

*

A Magyar Történelmi Társulat Csongrád megyei Csoportja az Országos Pedagógiai Intézettel együttműködve 1983. október 14-én Szegeden mintegy harminc meghívott résztvevővel megvitatta az új iskolatípusként 1985 szeptemberében induló technikusképző szakközépiskola számára javasolt történelem tantárgy tartalmát, tematikáját. A közel száz oldalas tervezetet a résztvevők előre megkapták. Az *Ördög Piroska* által vezetett ülésen, a tervezet készítői *Szabolcs Ottó* és *Mohos Sándor* bevezetői után élénk vita bontakozott ki. A résztvevők elismeréssel fogadták a tervezetet, de felhívták a figyelmet az új tudományos eredmények megfelelő pedagógiai adaptálására. Hangsúlyozták, hogy az új iskolatípus történelemtanárainak a történelmi tények megtanítására kell törekedniök, meg kell találniok a helyes arányokat, és meg kell szabadítani az oktatási folyamatot minden formalizmustól. A vitában elhangzottak sok új szempontot adtak a tervezet további kimunkálásához, amelyeket még érdemében lehet felhasználni az anyagnak az állami fórumokhoz való benyújtása előtt.

A Csongrád megyei és a Szegedi Csoportnak a Juhász Gyula Tanárképző Főiskolával és a Szegedi Tanács Művelődési Osztályával közösen szervezett ülésén Szegeden, 1984. május 4-én *Godó Ágnes:* Ellenállási mozgalmak Európában címmel tartott előadást.

*

A Magyar Történelmi Társulat Dél-Dunántúli Csoportja 1983. november 16-án Pécsett tartott ülésén *Hanák Péter:* Nemzet — nemzettudat című előadása hangzott el.

A dél-dunántúli csoport 1984. február 14-én tartott vezetőségi ülésén *Vonyó József* titkár ismertette a Csoport 1984. évi munkatervét és az operatív feladatokat. A vezetőség a tervet megvitatta és elfogadta azzal, hogy a területi és országos feladatok összehangolására és a rendszeres munkára a jövőben is nagy figyelmet kell fordítani.

A csoport szervezésében 1984. március 15-én *Spira György:* Jellasics felkészülése az ellenforradalmi támadásra címmel ugyancsak Pécsett tartott előadást.

A dél-dunántúli csoport más intézményekkel közösen 1984. április 11—18. között ismét bekapcsolódott a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetemen a Tanárképző Kar történelem tanszéki tudományos hetének rendezvényeibe. Az első előadást *Juhász Gyula:* Realitás vagy lehetőség (Magyarország helyzete a második világháborúban) címmel tartotta meg. A továbbiakban *Tilkovszky Lóránt:* Ellenállás a magyarországi németség körében a második világháború időszakában; *Szüts Emil:* A szociáldemokrata

párt pécsi szervezetének felfogása a háborúról a második világháború idején; *Vonyó József:* A Nemzeti Egység Pártja fasiszta jellegéről; *Tóth István:* Egy savériai sírfelirat; *Frankné Font Mária:* Árpád-házi királyaink orosz politikája Kálmántól III. Béláig címmel tartott előadását. A Tudományos Diákkör több szakdolgozat bemutatásával járult hozzá a tudományos hét sikeréhez.

Pécsett 1984. május 24-én a csoport rendezésében *Visegrády Lajos:* A heraldika mai állásáról tájékoztatta a hallgatóságot.

*

A Magyar Történelmi Társulat Győr-Sopron megyei Csoportja jól működő História-klubot hozott létre, mely „Magyar századok — sorsdöntő események" címmel előadássorozatot indított el. A Győrben elhangzó előadásokat minden alkalommal Mosonmagyaróváron is megismételték. Ezzel a kiváló új kezdeményezéssel biztosították, hogy a központi területektől távolabb lévő hallgatóságot rendszeresebben bekapcsolják a társulati munkába. A História-klub első előadását 1983. november 21-én *Ormos Mária* tartotta: Az első világháború következményei címmel. *Szakály Ferenc* 1984. március 12-én: Viták a mohácsi csata jelentőségéről címmel ismertette az új tudományos eredményeket, és a csata jelentőségének megítélése körüli nézeteket. Április 16-án *Hóvári János:* Hunyadi török politikájáról; május 7-én *Barta Gábor:* Dózsa parasztháborújáról tartott előadást.

*

Az MTT Hajdú-Bihar megyei szervezete más intézményekkel közösen Debrecenben és Hajdúszoboszlón 1984. május 8—11. között Hajdú-Bihari Levéltári Napokat rendezett. A gazdag program keretében a hallgatóság *Tóth Tibor* előadásából megismerhette a Szolnok megyei Levéltárat. A levéltárak és a számítástechnika címmel *Herrach Erzsébet* tartott előadást; *Fodor Péter:* Román nemzetiségek Hajdú-Bihar megyei történetét, helyzetét ismertette, majd Hajdúszoboszló felszabadulás utáni történetéből hangzottak el *Bényei Miklós, Erdei Gyula, Gazdag István* és *Juhász Imre* előadásai. Az ülésszak sporttörténeti, valamint a Hortobágy múltjára és jövőjére vonatkozó referátumokkal zárult.

*

A MTT Nógrád megyei csoportja Salgótarjánban, 1984. április 30-án beszélgetést szervezett a História c. folyóirat szerkesztőivel: Történelmi publicisztika — történelmi kritika címmel, *Glatz Ferenc* és *Szakály Ferenc* részvételével. A vitát *Praznovszky Mihály* vezette. Az élénk, sok kérdést feltevő összejövetel a pedagógusok és a történelem iránt érdeklődők számára egyaránt hasznosnak bizonyult.

*

A MTT Pest megyei csoportja 1983. szeptember 21-én vezetőségi ülést tartott. Az ülést *Egey Tibor* levéltárigazgató köszöntötte és *Lakatos Ernő* elnök ismertette a problémákat, a csoport tagságának számát és a Társulat központi intézkedéseit. *Szabó Imre* titkár beszámolt az új csoport kapcsolatairól, az eddig végzett munkáról. Bejelentette a megalakult szakosztály-rendszert: három szakosztály működését határozták el. Kutató népszerűsítő munka; *felelősök: Asztalos István, Papp Miklós;* Helytörténet — munkásmozgalom kutatása: *Cseke László, Lakatos Gyula* és egy Oktatási-módszertani csoport: felelősök: *Szatmári Lajos, Berényi Ede.* Ezután került sor a munkaterv kidolgozására. A vitában sok értékes javaslat hangzott el, amelyek figyelembe vételével dolgozza ki a vezetőség a végleges programot.

A Magyar Történelmi Társulat Pest megyei csoportja 1984. március 7-én tartotta következő vezetőségi ülését, melyen az elmúlt félévben végzett munkáról számoltak be. Ismertették az újabb terveket, teendőket. Beszámoltak a pártoló tagsági hálózat kialakítására vonatkozó, az előkészítés során már elvégzett, és a még soron következő feladatokról is.

*

A MTT Szabolcs-Szatmár megyei csoportja 1983. szeptember 27-én Báthori István erdélyi fejedelem, lengyel király születésének 450. évfordulója alkalmából felolvasó emlékülést rendezett Nyírbátorban. Az ünnepi ülésen *Jánvári Tibor* tanácselnök üdvözölte a vendégeket, *Szalontai Barnabás* múzeumigazgató bevezetője után *Benda Kálmán:* Báthori István tervei Magyarország egységének helyreállítására; *Péter Katalin:* Báthori István erdélyi fejedelem; *Makkai László:* Báthori István lengyel királysága; *Petneki Áron:* A magyar—lengyel kapcsolatok a kortársak szemével címmel tartottak előadásokat. *Edward Debicki* a Lengyel Népköztársaság budapesti nagykövete üdvözölte a konferenciát, és *Hársfalvi Péter* a MTT alelnöke zárta a tudományos programot.

Rozsnyói Ágnes

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Иштван Шлетт:* Социализм и «рабочий вопрос» в венгерском политическом мышлении 1850—1880-ых гг. — *Петер Гунст:* Подоходные отношения крестьянства в 1920-1930-ые годы — СООБЩЕНИЯ — *Вильмош Хейслер:* Австрославянизм-абстрохунгаризм — *Бела Борши-Калман:* Клапка, Цыза, и Артур Зеертхосс: 1864 — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

CONTENTS

STUDIES — *I. Schlett:* Socialism and the labour question in Hungarian political thinking in the years between 1850 and 1880 — *P. Gunst:* The income of the peasants in the 1920's and the 1930's — COMMUNICATIONS — *V. Heiszler:* Austro-Slavism — Austro-Hungarism — *B. Borsi-Kálmán:* Klapka, Cusa and Arthur Seherthoss in 1864 — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW OF REVIEWS — CHRONICLE

INHALTVERZEICHNIS

STUDIEN — *István Schlett:* Die Probleme des Sozialismus und die Arbeiterfrage in ungarischen politischen Denken in den 1850-er bis 1880-er Jahren — *Péter Gunst:* Die Einkommensverhältnisse der Bauerschaft in den 1920-er und 1930-er Jahren — MITTEILUNGEN — *Vilmos Heiszler:* Austroslavismus, Austrohungarismus — *Béla Borsi-Kálmán:* Klapka, Cuza und Arthur Seherthoss: 1864 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

SOMMAIRE

ETUDES — *I. Schlett:* Le socialisme et la « question ouvrière » dans les idées politiques dans la Hongrie des années 1850—1880 — *P. Gunst:* La condition matérielle de la paysannerie dans les années 1920—1930 — COMMUNICATIONS — *V. Heiszler:* Austroslavisme — austrohungarisme — *B. Borsi-Kálmán:* Klapka, Cuza et Arthur Scherthoss: 1864 — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PERIODIQUE — CHRONIQUE

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
A szedést a Preprint GMK készítette
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. május 15. – Terjedelem: 25,90 (A/5) ív
86.14355 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta Hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Telefon: 188-633).

Előfizetési díj egy évre: 210 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 35,— Ft
Évi előfizetési ára: 210,— Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. Négy ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593

589

SZÁZADOK

1986 DEC 10

A tartalomból:

Benda Kálmán: Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16—18. században

Heckenast Gusztáv: A vaskohászat technikai szintje Magyarországon a 16—18. században. (A vasöntés megjelenése és a nagyolvasztók elterjedése)

Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban

Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében

VITA — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE

119. ÉVF. **1985. 4. SZÁM**

Következő számunk tartalmából

Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)
Somogyi Éva: A közös minisztertanács működése (1896—1907)

E számunk munkatársai

ifj. Barta János kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) — *Benda Kálmán* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Bóka Éva* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Csapodi Csaba* kandidátus (Bp.) — *Engel Pál* az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Fügedi Erik* kandidátus (Bp.) — *P. Gábor Ferenc* középiskolai tanár (Miskolc) — *Heckenast Gusztáv* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet tudományos munkatársa — *Heiszler Vilmos* egyetemi adjunktus (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Herényi István* nyugdíjas (Bp.) — *Kurunczi Jenő* tanár (Gyula) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *V. Molnár László* főiskolai adjunktus, (Tanárképző Főiskola, Kaposvár) — *Niederhauser Emil* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pandula Attila* egyetemi tanársegéd (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.)— *Péter Katalin* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Sági Marianne* ösztöndíjas (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Bp.) — *Trócsányi Zsolt* a történelemtudományok doktora, az Országos Levéltár főlevéltárosa (Bp.)

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51–53.

119. ÉVFOLYAM 1985. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Benda Kálmán: Csöbörcsök. Egy tatárországi magyar falu története a 16–18. században 895

Heckenast Gusztáv: A vaskohászat technikai szintje Magyarországon a 16–18. században. (A vasöntés megjelenése és a nagyolvasztók elterjedése) 917

KÖZLEMÉNYEK

Engel Pál: Ung megye településviszonyai és népessége a Zsigmond-korban 942

Péter Katalin: A bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Magyarországon a 16. század második felében 1006

VITA

Herényi István: Válasz Kristó Gyulának 1029

TÖRTÉNETI IRODALOM

Slovansky l'ud po rozpade Vel'komoravskej rise (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1036

John Meyendorff: The byzantine legacy in the orthodox church (Ism.: *P. Gábor Ferenc*) 1037

Mezey, Ladislaus: Fragmenta Latina codium in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis. (Ism.: Csapodi Csaba) . . 1040

Balázs János: Magyar deákság. – Elvek és utak (Ism.: *Bellér Béla*) 1043
Nagy András: Savonarola-kísérlet (Ism.: *Bellér Béla*) 1045
Rudolf Grieger: Filipecz, Johann Bischof von Wardein, Diplomat der Könige Matthias und Wladislaw (Ism.: *Fügedi Erik*) 1047
Oszmanszkaja imperija i sztranü Central'noj, Vosztocsnoj i Jugovosztocsnoj Evropü v XV–XVI vv. Glavnüe tendencii politicseszkih vzaimootnosenij (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1049
Imreh István: A törvényhozó székely falu (Ism.: *Trócsányi Zsolt*) 1051
Philip Longworth: Alexis. Tsar of All the Russia (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1054
Karl Nehring: Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606) (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1056
Jan P. Kučera–Jiří Rak: Bohuslav Balbín a jeho místo v české kulture (Ism.: *Niederhauser Emil*) 1058
A Thököly-felkelés és kora (Ism.: *Bóka Éva*) 1059
L. N. Puskarjov: Obscsesztveno-politicseszkaja miszl' roszszii. Vtoraja polovina XVII. veka (Ism.: *Kurunczi Jenő*) . . . 1061
Horváth Lajos: Pest megye városi, községi és megyei pecsétjei 1381–1876 (Ism.: *Pandula Attila*) 1063

FOLYÓIRATSZEMLE

Aaron J. Gurevics: Egyéni tudat és túlvilágkép a középkorban 1065 – *A. A. Gorszkij:* A druzsina és a feudalizmus genézise Oroszországban 1066 – *Teofilo F. Ruiz:* Királyság szentségek nélkül – kasztíliai monarchis a késő középkorban 1067 – *Nicole Gonthier:* Bűnösök vagy áldozatok – nők a 15. századi lyoni társadalomban 1068 – *Andrzej Wyrobisz:* A lengyel nemesség állásfoglalása a városokról a 17. szá első felében 1070 – *V. I. Rutenburg:* A korai polgári forradalmal 1071 – *E. A. Jansen:* A 19. század észt kultúra 1072 – *Brix, Eduard:* A cseh-német kiegyezés Budweisben 1073 – *Aaron J. Gurevics:* Egyéni tudat és túlvilágkép a középkorban 1073

TANULMÁNYOK

Benda Kálmán

CSÖBÖRCSÖK

Egy tatárországi magyar falu története a 16.–18. században

Az alábbiakban a Kárpát-medencéből kirajzott legkeletibb magyar település adatait igyekszem egyberakni. Ezek az adatok szűkszavúak és töredékesek, nem is mindig pontosak, egyszer-egyszer megsűrűsödnek, máskor évtizedekre kimaradnak, teljes képpé nem állnak össze, történelmi folyamat ábrázolására nem elegendők. Összeszedésük talán mégsem volt egészen hiába. Képet alkothatunk belőlük, hogyan alakult egy olyan kisebb közösség sorsa, mely a népi-nemzeti együttesből kiszakadt.[1]

Csöbörcsök[2] Besszarábia déli részének, a Budzsáknak a keleti határán, a Dnyeszter alsó folyásánál, a folyó jobb partján terül el, Akkermantól, régi magyar nevén Neszterfejérvártól északra mintegy 40 km-re. Besszarábia 1367-ben a nem sokkal korábban megalakult moldvai vajdaság fennhatósága alá került. A 16. század elején Budzsákot elfoglalták a krími tatárok, s a század derekától, a tatár kán behódolásától az oszmán birodalom része. A moldvai vajdák névleges uralma azonban továbbra is fennmaradt. 1812-ben az orosz-török háborút lezáró bukaresti béke Oroszországhoz csatolta Besszarábiát.

A terület lakossága a 16. században vegyesen orosz és román, illetve minél délebre megyünk, annál erősebben tatár. A korábbról ittrekedt besenyő és kun töredékek addigra már felszívódtak. Vallásukat tekintve a tatárok mohamedánok, a többiek görögkeletiek. A római katolicizmust néhány a nagyvárosokban élő dalmata és genovai olasz kereskedőcsalád mellett az idetelepült magyarok jelentették.[3]

[1] Ez a tanulmány egy nagyobb munkálat része, amelyben rajtam kívül Jászay Gabriella, Kenéz Győző és Tóth István György vesznek részt. Római kutatásaimban Fejér József, a Jezsuita Rend Központi Levéltárának levéltárosa, Lukács László, a Jezsuita Rend Történeti Intézetének munkatársa és Pásztor Lajos, a Vatikáni Levéltár ny. igazgatóhelyettese voltak segítségemre. Az idézeteket Jászay Gabriella fordításában közlöm. Az iratok és a tanulmány gépelését Hegyi Gáborné és Ujhelyi Tamásné végezte. A római kutatásokkal kapcsolatos filmezés és xeroxozás költségeit az Európai Magyar Protestáns Szabadegyetem fizette. Valamennyiőjüknek ezúton is köszönetet mondok.

Tanulmányomban a szokásos levéltári rövidítéseken kívül az alábbiakat használom:

APF = Archivio della Sacra Congregatione de Propaganda Fide (Róma)

ARSI = Archivio Generale della Compagnia di Gesù (Róma)

ASV = Archivio Segreto Vaticano (Róma)

[2] Románul: Ciburciu, illetve ma Ciubârciu; oroszul: Kubierzi (Ukrán Szovjet Szocialista Köztársaság).

[3] A tatár uralomra ld. *Alan Fisher:* The Crimean Tatars. Stanford (California) 1978. 37. s. köv. Az itt letelepedett dalmatákra és genovaiakra: *G. I. Bratianu:* Recherches sur Vicina et Cetatea Alba. Bucarest, 1935. valamint uő: Recherches sur le commerce genois dans la Mer Noire au XIIIe

A korabeli följegyzések általában nem etnikum vagy nyelv, hanem vallás szerint különböztetik meg az itt lakókat, katolikusokról, szakadárokról, azaz görögkeletiekről, illetve mohamedánokról beszélnek. Főleg a misszionáriusi jelentések azonban az anyanyelvi, illetve népi hovatartozást is többnyire megemlítik, ez teszi lehetővé a katolikusok és magyarok azonosítását.

A tatárországi katolikus, azaz magyar településeket elsőnek az olasz Bernardino Quirini argyesi püspök említi 1599. évi jelentésében.[4] Ezt írja:

> Tudomására jutott, hogy a vászlói[5] magyar katolikusok papja, bizonyos Benedek, aki Erdélyből jött, s állítólag nincs is felszentelve, a templomban lutheránus módra nyilvános gyónást tartott, s a misénél és a keresztelésnél nem az előírt szöveget mondja. Ezért maga elé idézte, s a lábán megvasaltatva az egyik szobába zárta. Miután pedig az ügyet kivizsgálta, és bűnös voltáról meggyőződött, Szucsavába akarta szállítattni. Ő azonban az elszállítást megelőző éjszaka kitört a faházból „és a vassal a lábán egy tatárországi városba menekült, ahogy ezt sikerült megtudnom. Ott szolgál e város latinjai közt papként". Reméli, hogy vikáriusa segítségével sikerül a vajdánál kimódolni kiszolgáltatását, amikor is szigorú büntetésben fogja részesíteni.[6]

Legközelebb Andreas Boguslavich (Boguslavić) Moldvában működő ferences misszionárius említi 1623-ban a budzsáki katolikusokat. Sorra véve a moldvai katolikus gyülekezeteket, jelentése végén az általa csak hallomásból ismert Pruton túli részekről is szót ejt.

> „A Fekete-tenger vidékén nagy földek terülnek el és számos város található, ezekben azonban kevés katolikus él, így Akkermanban és Babadagon,[7] köztük néhány raguzai kereskedő. A lakosság többi része tatárokból és szakadárokból áll, akik nagyon gyűlölik a mi katolikusainkat, igaz, nem kevésbé a mohamedánokat is."[8]

1624. május 24-én Giovanni Battista Bandini bíboros a római Hitterjesztés Szent Kongregációja előtt a katolikus egyház moldvai helyzetéről tartott beszámolójában, felsorolva a gyülekezeteket, Csöbörcsököt már név szerint megemlíti.

---

siècle. Paris, 1929. Az oszmán uralomra: *Hammer-Purgestall:* Geschichte der Chane der Krim unter osmanischer Herrschaft. Wien, 1856.

[4] Argyes, román nevén Argeş, Havasalföldén. Az obszerváns ferences szerzetes Quirinit 1591-ben nevezte ki XVI. Gergely pápa argyesi püspökké, de csak 1597-ben érkezett Moldvába; időközben Argyest a tatárok teljesen elpusztították, ezért püspöki székhelyét a moldvai Bákóba (román nevén: Bacau) tette át. 1604 végén a Bákóra támadó tatárok ölték meg. (Életrajza: *Chiril Kralevschi:* Bernardino Quirini episcop de Argeş. Revista Catolica [Bukarest] 1915. 518–532.)

[5] Moldvában. (Román neve: Vaslui)

[6] Relatione di fra Bernardino Quirinj osservante di Sto Francesco, vescovo Argense nelle provincie di Moldavia et Valachia, intorno le cose del suo vescovato fatta alla Santità di Nostro Signore l'anno 1599. Biblioteca Ambrosiana (Milano) Ms. H 80 INF. (Egykorú másolat). Nagyon hibás kiadása: Documente privitore la istoria Românilor. Culese de *Eudoxiu de Hurmuzaki.* Vol. III./1. Bucureşti, 1887, No.102, 545–551.; román fordítása *Maria Holban* (redactor responsabil): Călători straini despre Ţarile Române. T. IV. Bucureşti, 1972. 33–44. – A szövegben használt „latinok" jelenthet olaszokat, de jelenthet katolikust is.

[7] Babadag: a Duna-deltától délre, Dobrudzsában (Románia).

[8] Relatione della Moldavia di fra Andrea Boguslavich minorum conventuale. 1623.: APF SOCG Vol. 219, Fol. 212–215. Nyomtatásban kiadta: *G. Calinescu:* Altre notizie sui missionari cattolici nei paesi Romani. (Diplomatarium Italicum. Vol. II. Roma, 1930. 327–328). Román fordítása:

„Cebercek a Dnyeszter folyó partján, nem messze Nester Feieruar-tól, a tatárok adófizetője."[9]

Ettől kezdve mind sűrűbben találkozunk a missziói jelentésekben Csöbörcsök nevével. 1633-ban Niccolo Barsi de Lucca olasz utazó bejárva Besszarábiát és Tatárországot, ezt írta:

„Miután szerencsésen átkeltünk a Dnyeszter egyik ágán is, Ciberci nevű falu felé indultunk. Ez – jóllehet Moldva országban van – a kán fennhatósága alá tartozik hét másik faluval együtt, amelyek egymás mellett fekszenek a Dnyeszter partján. Köztük a legnagyobb Ciberciu. Itt töltöttük az éjszakát. Sok moldvai [értsd: román] lakik benne, de rajtuk kívül 30 házban magyar katolikusok élnek, nemrégen épült szép templomuk van – ahogy mindezt a Domonkos-rendi Fra Giacinto de Ossimo atya, a tartomány generális vikáriusa nekem elmondotta."[10]

Az 1630-as évek végén már a római Hitterjesztés Szent Kongregációjának kimutatásába is felvették a falut.

„Ciuberciu: Szűz Máriáról elnevezett temploma két évvel ezelőtt épült, a török végek tisztelendő páter vikáriusának gondoskodásából és szorgalmazására. Fából van, művészileg faragva. [A katolikus lakosok száma:] 20 ház."[11]

A húsz, esetleg 30 ház nagyjából 100–150 léleknek felel meg, ami már életképes gyülekezet. A templomnak persze felszerelése még nincs. Ezt Petrus Deodatus szófiai püspök[12] közli 1641 végén írt jelentésében, amikor a moldvai Huszban[13] egy misszionáriust rajtakap, hogy az egyik moldvai templomból „miseruhát és templomi felszereléseket" vett magához, állítólag azért, hogy Csöbörcsökre vigye.

„Ez a Cebercu-nak nevezett falu Tatárországban, Moldva szomszédságában van, néhány magyar nemzetiségű keresztény [alquanti christiani della natione hungara] és lengyel rabszolgák laknak benne."[14]

Holban: Călători, i.m. V. 5–7. – (Azoknál a nyomtatásban megjelent iratoknál, ahol a levéltári jelzet a kiadás óta megváltozott, közlöm a ma érvényes jelzetet is.)

[9] APF SOCG Vol. 219, Fol. 179+181.

[10] Nuova e vera relazione del viaggio fatto da Niccolo Barsi da Lucca nell'anno 1632. Sino all 1639 . . . Nyomtatásban kiadta *C. C. Giurescu:* Le voyage de Niccolo Barsi en Moldavie (Mélanges de l'école roumaine en France, I. 1925. 89.) Román fordítása: *Holban:* Călători i.m. V. 89.

[11] APF SOCG Vol. 139, Fol. 357.

[12] Igazi neve Bogdan Bakšić volt s a minorista ferences szerzetesek rendjébe tartozott. 1644-ig nemcsak Havasalföldé, hanem Moldva katolikus egyházai is a szófiai püspökség legfőbb felügyelete alá tartoztak. 1644. február 6-ával Moldva átkerült az akkor létesített marcianopolisi érsekség területéhez. (Acta Bulgariae ecclesiastica. Collegit et digessit P. *Fr. Eusebius Fermendžiu.* Zagrabiae, 1887. Monumentae spectantia historiam Slavorum meridionalium. Vol 18. LXVIII. sz., 148.)

[13] A település nevét gyakran írták Husztnak is (románul: Husi), a Prut jobb partján épült.

[14] APF Visite e Collegi, Vol. 21, Fol. 3–33. Nyomtatásba kiadta: *Gh. Vinulescu:* Pietra Diodato e la sua relazione sulla Moldavia, 1641. (Diplomatarium Italicum. Vol. IV. Roma, 1940. 110.) Román fordítása: *Holban:* Călători, i.m. V. 232.

Míg Niccolo Barsi 1632-ben 7 faluról beszélt, s közülük csak Csöbörcsökben említett katolikusokat, a lengyel jezsuita rendtartomány 1652. évi jelentése 20 katolikus faluról tud.

„Cubierzi mezőváros Moldva határán belül van, de már a tatár kánhoz tartozik mintegy 20 faluval, amelyben nagyobbrészt magyar katolikusok [catholici ungari] élnek. Templomuk fából épült, papjuk nincs, pedig nagyon szeretnének."[15]

Lengyel jezsuiták moldvai tevékenységéről ebben az időben nem tudunk,[16] a jelentés hallomásból szerzett túlzó adatainak így nem adhatunk hitelt. Ahogy kételkedéssel kell fogadnunk az 1656-ban erre járt török világutazó Evlia Cselebi följegyzéseit is, aki egyrészt tódít, másrészt viszont a katolikusokról nem tud.

„A Dnyeszter partján nyugat felé [?] menve egy virágzó tatár falut találunk, a neve Cioplige, tatárok és románok [vlachok] lakják. 500 nádfödelű házból áll, templom és 70 üzlet van benne. A benderi vártartományhoz tartozik, és a tengerparti aga kormányzása alatt van. Hetente egyszer nagy vásárt tartanak itt, és mivel a Dnyeszter partján terül el, szőlők és kertek övezik."[17]

Hogy azonban Csöbörcsök ekkor már nem egyedüli magyar település a Budzsákban, arra van más tanúnk is. A csíksomlyói ferences kolostor a 17. században is szoros kapcsolatot tartott a moldvai katolikus magyarokkal, értesüléseik így szavahihetők. Damokos Kázmér, a kolostor főnöke írta 1657-ben.

„Moldva és Tatárország határán van egy magyar mezőváros, a neve Czoborczog, körülötte hat vagy hét katolikus falu található, valamennyinek lakói magyarul beszélnek. Ide is nagyon hasznos és szükséges volna misszionáriusokat küldeni. Mintegy hat éve már, hogy nincs papjuk, nem is remélhetnek. Most bizonyos Szépvízi András van köztük, aki Erdélybe való, valamelyes iskolát is járt, ő keresztel és temet."[18]

Az 1660-as években Felix Monuid domonkosrendi szerzetes a Hitterjesztés Szent Kongregációja megbízásából bejárta Tatárországot. VIII. Sándor pápához írt jelentésében ezt írta:

„Tiburcziu falu: temploma és harangja van, oltára közepén a Szent Szűz látható, jobbján Szent Domonkos, balján sienai Szent Katalin. Több mint 40 ház keresztény [értsd: katolikus], lengyelek, románok és főleg magyarok. Szabadok és foglyok, akik saját anyanyelvükön kívül törökül is beszélnek."[19]

[15] ARSI Polonia Vol. 53, Fol. 40–42. Egykorú másolata: APF SOCG Vol. 269, Fol. 297+300. Nyomtatásban kiadta egy vatikáni példányról: *Ion C. Filitti:* Din archivele vaticanului. I. Bucureşt, 1914. 100–103, továbbá *Francisc Pall:* Le controversi tra i minori conventuali e i gesuiti nelle missioni di Moldavia. (Diplomatarium Italicum. Vol. IV. Roma 1940. VII. sz. 105–108), de Filittire utalva, az általunk közölt részt kihagyta.

[16] Ellentétben az osztrák jezsuita rendtartománnyal, amely a kolozsmonostori jezsuita misszió két emberét már az 1640-es évek elején Moldvába küldte, köztük Beke Pált, akinek néhány kitűnő jelentése maradt ránk.

[17] Román nyelvű fordítása: *Holban:* Călători VI. 414. A 70 Evlia Cselebinél csak annyit jelent, hogy sok.

[18] Damokos Kázmér jelentése a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, 1657. december: APF Vienna Vol. 6, 214–217. Damokosra ld. *György József:* A ferencesrendiek élete és működése Erdélyben. Cluj-Kolozsvár 1930, főleg 91. s. köv., nem mindig megbízható adatokkal.

[19] APF Vienna Vol. 19, 166–173.

Egy évtizeddel később, 1670-ben Giovanni Battista del Monte ferencrendi misszionárius már 50 családot jelent,[20] Vito Pilutio pedig pontos lélekszámot is ad, mondván, hogy Csöbörcsökön 325 katolikus él.[21] 1671-ben viszont már azt jelenti, hogy „Cirbuciuh-on lehet hogy 90 katolikus család is él,"[22] ami már 400-on felüli lélekszám volna.

Bármennyire hozzávetőlegesek is ezek a számok, azt tanúsítják, hogy éppen azokban az években, amikor Moldvában (és Erdélyben is) a török-tatár harcok következtében a legnagyobb volt a pusztulás, Csöbörcsök – mint a tatár kán területe – viszonylagos nyugalomban élt és fejlődött. Ez azonban nem tarthatott sokáig. Francesco Antonio Ceccangeli, aki – ellentétben a legtöbb korábbi misszionáriussal – nemcsak járt Csöbörcsökön, hanem ott több hónapot töltött, 1696-ban – már Erdélyből – ezt jelentette:

„Ciborchiu-ban az emberek borzasztó nyomorban élnek; a portyázó kozákok háromszor kirabolták és felgyújtották a falut, csak az maradt életben, aki el tudott futni az alatt a rövid idő alatt, míg az ellenség átkelt a folyón. Most 184-en élnek ott a mieink [értsd: a katolikusok] közül, a többség tatárokból és románokból [Moldovani] kerül ki. Megtaláltam a templomuk nyomait, és azonnal a tatárországi kajmekám elé járultam, hogy engedélyt szerezzek újjáépítésére, amit hosszas könyörgés és megalázkodás után meg is kaptam, miután három farkasbőrt és mindenféle apróságokat ajándékoztam neki, úgy, ahogy ez ebben az országban szokás. A néppel a templomot [fából] tüstént újraépíttettem, s azután minden nap ötször miséztem, mindaddig, míg az épületet elég biztonságosnak véltem. 66 személyt megkereszteltem, kicsiket és nagyokat, meggyóntattam sok 40 éven felüli férfit és asszonyt, akik korábban sohasem gyóntak. Összeadtam 19 párt, már mindnek kisebb vagy nagyobb gyerekei voltak, 12 hitehagyottat visszavezettem korábbi katolikus vallásába. Mindnyájan már csak névleg voltak katolikusok, a nagy szabadosság miatt, meg azért, mert 27 éve nem járt köztük pap. Bizony csak nagy nehézséggel tudtam őket rávenni, hogy megbánják tévelygésüket, de Isten segítségével mindnyájukat engedelmességre bírtam, jó szóval, végül pedig nyilvános feddéssel; a lehetőségekhez képest mindnyájukat oktattam, és mindnyájukat megvigasztaltam, sokukat megríkatva. Az egy napi járóföldre lévő Causceni-ben[23] csak két [katolikus] család él, 11 személy; Alba Guliában [értsd: Neszterfejérvárt] állandó jelleggel 10 személy, a többi csak esetlegesen található ott, lévén ez a törököknek egyik nagy kereskedő városa; ehhez a városhoz közel eső egyik faluban egy család él, öt személyből áll. Mindez összesen 210 személy. Rajtuk kívül van még sok [keresztény] rabszolga, de hogy mennyi, nem tudom megmondani."[24]

Ceccangeli 1695 végétől 1696 április elejéig tartózkodott Csöbörcsökön (augusztusban azután újra visszatért), s mint lelkiismeretes ember a keresztelésekről, házasságkötésekről név szerinti kimutatást vezetett, sőt Csöbörcsök katolikus lakosait – házról házra járva – családonként összeírta.[25] Ez a lista 206 személyt tüntet fel név szerint,

[20] APF SC. Moldavia Vol. 1., Fol. 221-222.

[21] Moldvabánya (román neve: Baia), 1668. december 14.: APF SC. Moldavia Vol. 1, Fol. 89–90 Egyszersmind azt is közli, hogy a templomnak nincs felszerelése, papja sincs. Ugyanezt jelenti 1670. május 28-án is: Uo: Fol. 146 + 149.

[22] 1671. augusztus 26.: APF SOCG Vol. 433. Fol. 262–263.

[23] *Nicolae Iorga* (Studii istorice aşupra Chiliei şi Cetatea Albe. Bucureşti, 1900. 187.) említ Csöbörcsök és Őrhely közt egy Cauşani nevű falut.

[24] Brassó, 1696. április 26.: APF SC Moldavia Vol. 3, Fol. 67-68.

[25] A három összeírás (Stato dell' anime catholiche, che si ritrovano in Ciburchiu; Nota delli copulati nelle terre di Ciburchiu és Nota delli battezati in Ciburchiu): APF SOCG Vol. 527. Fol. 128–130. (Sajtó alatt a Magyar Nyelv c. folyóiratban.)

22-vel többet, mint amennyit a levélben mond. De a többi szám sem pontos: a kimutatás szerint nem 19, hanem 20 párt adott össze, ráadásul közülük 12-t hiába keresünk a csöbörcsöki összeírásban. Ha feltesszük, hogy ezek mind a szomszédos falvakból valók voltak, akkor (a házasságkötésnél feltüntetett gyerekeket is számítva) 45 személyt kapunk. Így a Ceccangeli által jelzett összesen 210 személy helyett 251 a helyes. Mindezt csak annak jelzésére, hogy még a név szerinti összeírások sem teljesen megbízhatók.

Nem sokra megyünk a nevekkel sem. Ceccangeli a magyar neveket hangzás után, olasz helyesírással jegyezte le, s így valódi alakjukat vajmi nehéz megállapítani. Sok a keresztnévből képzett vezetéknév (di Giorgio, di Nicola, di Elias, di Michele, d'Adamo, di Filippo, di Fabbiano, di Ghergela, di Jacomo stb.), nagyon valószínű, hogy ezeket, ahol tudta a megfelelőjüket, egyszerűen olaszra fordította. Néhol a nevet föltehetően jól rögzítette (így az ugyancsak gyakori Antor, Palco [Palkó] vagy János családneveket), de hogy mit takar a Bottucceni, a Balaizza vagy a Cieschiese, csak találgathatjuk.

Ceccangeli összeírása alapján családszociológiai összeállítást nem tudunk készíteni, de néhány jelenséget szóvá tehetünk. A legszembetűnőbb, hogy mind a 45 összeírt család kis családnak látszik (szülők és gyerekek), csupán egy esetben fordul elő, hogy a férjhezment lány szüleivel és testvéreivel maradt. Vajon azt következtethetjük ebből, hogy a nagycsalád-rendszer nem dívott Csöbörcsökön? Ceccangeli 33 teljes családot írt össze, ezekben a gyermekek száma 103, ami 3,1 átlagnak felel meg. Feltűnő viszont, hogy sok (majdnem 25%) az özvegy, és hiányoznak az öregek. Lehetséges, hogy ezt az említett kozák-dúlás rovására kell írnunk?

Ceccangeli után tíz évig nem hallunk Csöbörcsökről. 1706 márciusában II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek a tatár kánhoz utazó követei, Bay Miklós és Pápai Gáspár haladtak Csöbörcsökön át. Naplójukban erről így emlékeztek meg:

„Die 20 Martii Szombaton. Indulván Janek Palankarul,[26] háltunk az Neszter-parton, Csebercsik nevű magyar faluban. Ezen Csebercsik nevű falut többekkel együtt még László király telepítette volt meg, több falukkal együtt. Akkerman avagy Neszter-Fejérvár körül Bessarábiában sive Bucsakban. Már ez több faluk mind elpusztultak, ez az egy maradott meg, ennek is hasonfele már oláh falu. Ezek még ez mai napig magyar nyelven beszélnek, az tatár kán jobbágy-faluja, kán kislájához tartozó. Ezek még vadnak gazdaemberek harmincan, gyermekkel, cselédei sokan vadnak, jó magabíró emberek. Panaszkodtak, hogy már egynéhány esztendőtül fogva páterek nincsen, katholikusok lévén máskint. Házasodnak, szaporodnak, multiplicálódnak magok között pap nélkül, sőt négy-öt esztendős gyermekek vagyon az oly pap nélkül házasult és férjhezmenteknek kereszteletlen, sokan penig gyermekeik közül kereszteletlen meg is holtanak. Minekünk nagy lelkek fájdalmával panaszkodtak papjok iránt való fogyatkozásokról; bárcsak – úgymond – három, négy esztendőben jönne pap közikben, aki gyermekeiket megkeresztelné, esketné és gyónhatnának nekie. Olyan durusok penig az magok vallásában, hogy noha oláh pap[27] lakik falujokban, mégis készebbek kereszteletlen gyermekeiket eltemetni, mintsem az oláh pappal megkereszteltetni. Minekünk lelkünkre kötötték, hogy kegyelmes urunknak ő nagyságának [Rákóczinak] jelentsük meg s kérjük ő nagyságát, hogy küldjön nekiek egy pátert, készek ők magok tehetségek szerint fizetni és az pátert eltartani; de oly pátert kellene, aki magyarul tudna, mert ők oláh és magyar nyelven kívül mást nem tudnak. Annuatim penig ad egy-egy gazdaember egy-egy tallért, egy-egy véka lisztet, egy-egy véka kölest, egy-egy szekér fát, egy-egy tyúkot; azonkívül esketés, halottemetés és kereszteléstül külön fizetés, etc."[28]

[26] Ma Palánka, Csöbörcsöktől északra, ugyancsak a Dnyeszter partján.

[27] Értsd: görögkeleti pap.

[28] OL G. 15, I. 1. Fasc. C. 41. Nyomtatásban kiadta: *Thaly Kálmán:* Századok 1873. 613–614.

A követek, megtérve a Krím félszigetről, 1706. június 6-án Érsekújvárott tettek jelentést Rákóczinak, aki a csöbörcsökiek kérésében azonnal intézkedett. Lippay István papot küldte közéjük. Lippay – akinek személyéről közelebbit nem tudunk[29] – 1706. augusztus 6-án már Csöbörcsökről jelentkezett.

„Serenissime ac Celsissime Princeps! Salutem servitiorumque meorum debitam promptitudinem. Másodszor is küszünvén alázatossan kegyelmességednek az anya-szent-egyházhoz és hozzám mutatott kegyelmes gratiájáért, elírkezvén az elszándékozott helyre, úgymint Csöbörcsökre, melly grátiáért mind utaimban, mind ott való létemben Istent imádni el nem múlatom, míg élek. Jóllehet hogy Kegyelmes Uram informáltatott az idevaló embereknek státusokról, de sokkal külömben vagyon, mint az információ légyen, úgy hogy mikoron hozzájok érkeztem, még csak hozzám sem akartanak jünni; hanem egy asszony, kinek gyermeke halállal tusakodván, hogy kereszteljem meg, melly két esztendős vala; el nem múlatván, még csak szállást sem mutattak [volna], hogyha egy ember nem gyütt volna Jászvásárrul velem, mellynek leánya ott vagyon; mert azoknak minden természetek tatár s oláh. Azután hívattam őket, akarnak-e tartani vagy nem? Sem nem gyüttenek, sem izentenek. Ha nem, Kegyelmes Uram, ad impossibilia nemo obligatur; még maradhatok, lelkesen tanítani el nem múlatok, – csak azt bánom, ha nem maradhatnék kegyetlenségek miatt. A sok jó könyveimtül elválok, mindazonáltal, ha csak kúdulásommal is, nem tekintvén embertelenségeket, még egy hallgatóm lészen ott maradok, Istenben s jó promotorimban bízván.

Ezek után Fölséges Istentül kegyelmes malasztját méltatlan imádságim által kívánni el nem múlatom. Mint kegyelmes Uramnak, Felségednek alázatos, igaz jóakaró káplánja holtig maradok.

Datum in Csöbörcsök ad Niester, die 6. Augusti anno 1706.

Lippay István mpr"[30]

1709-ben Rákóczi a poltavai vesztett csata után a Benderbe (ma Benderi, Akkermantól északra a Dnyeszter partján) menekült XII. Károly svéd királyhoz küldte kancelláriai direktorát, Ráday Pált. 1709. december 6-án Ráday ezt írta naplójába:

„Jött hozzám azon pap ember, kit ennekelőtte négy esztendővel a felséges fejedelem Tatárországba küldött, ott egy Csobortsa nevű faluba lakos magyaroknak kívánságára, beszélvén sok kérdezkedések között eredetét azon magyarok ottlétinek, hogy tudniillik minekutána László király Várnánál megverettetett a török által, és azután csakhamar Magyar-Neszter-Fejérvár is, kit törökül Akkermannak hínak és a Neszter partján a tenger mellett van építve, részekre esett, akkor maradtak el az ott való lakosokból, most jobbágysága alatt lévén magának a tatár kánnak, aki őket [egy] aga által, több Butsákba lévő jószágival együtt kormányoztatja."[31]

[29] Lejjebb idézett levelében magáról csak annyit árul el, hogy tud törökül. *Timon Sámuel* úgy tudta, hogy nagyszombati volt: Imago novae Hungarie... Viennae 1762. c. könyve 75. lapján ezt írta: „Ad posteros Cumanorum [értsd: a csöbörcsökiek közé] anno 1706 in Bessarabiam missus fuit Tirnavia sacerdos."

[30] A levél eredetijét nem találtam meg. Nyomtatásban kiadta: *Thaly Kálmán:* Századok 1873. 614–616.

[31] Eredetije nem ismert, 19. század eleji másolata Jankovich Miklós gyűjteményéből: Országos Széchényi Könyvtár Ms. Quart. Hung. 51. Fol. 5–11. Nyomtatásban többször kiadták, utoljára: Rákóczi Tár. Szerk. *Thaly Kálmán.* I. Pest 1866. 416. – Lippay István további sorsát nem ismerjük. Fra Remualdo Cardi, a moldvai misszió prefektusa 1732. május 20-án azt jelentette Jászvásárról (román nevén: Jassy), hogy „Lippay István atya hét vagy nyolc hónap után kénytelen volt [Csöbörcsökről] Moldvába jönni; hét évig vagy még tovább élt Huszon, ott is halt meg" (APF SOCG Vol. 675, Fol. 63–64.) Az, hogy Lippay csak hét-nyolc hónapot töltött Csöbörcsökön, láttuk, nem igaz. A többit nem tudjuk ellenőrizni.

Az idézet két naplóföljegyzés azonban fölvet egy kérdést, ami eddig nem került szóba: honnan és mikor kerültek a magyarok Csöbörcsökre? Bay, Pápai és Lippay egyaránt a nép közt élő visszaemlékezést tolmácsolták, miszerint László király telepítette őket Akkermanba, s amikor a török a várost elfoglalta, akkor költöztek mai helyükre. Ráday úgy értelmezte, hogy a Lászlón I. Ulászlót kell értenünk, s a telepítést (vagy inkább idemenekülést) az 1444. évi várnai csatával hozta kapcsolatba.

Nagyjából ugyanebben az időben, 1707. március 14-én, egy az erdélyi katolikus státus nevében a Jezsuita Rend generálisához írt levél is foglalkozott a besszarábiai magyarokkal.

„Főtisztelendő Atyaságod színe elé járulunk, hogy lelki támogatást kérjünk Európa legvégső határán élő népünk számára. Még évszázadokkal ezelőtt Magyarország dicsőségesen uralkodó királyai néhány ezer főnyi magyar őrséget raktak Besszarábiába, melyet most Kis-Tatárországnak, közönségesen pedig Bucsáknak neveznek, hogy az ottani nemzetek közötti rendre vigyázzanak. Idő múltán azonban, ahogy az emberi dolgok változnak, a magyar uralom megingott, s a török hatalom megerősödött, a törökök császára és a tatárok kánja legyőzte [a magyar királyt], s ők [a Bucsákban élő magyarok] kénytelenek voltak török uralom alá hajolni, de megmaradtak Fekete-tenger menti mezővárosaikban és szállásaikon, és megőrizték katolikus vallásukat. Jóllehet már régebben is, levélben és követek révén megkeresték a magyar papságot és bennünket, hogy küldjünk hozzájuk papokat, akik a kiéhezett népnek az isteni ige kenyerét nyújtsák, mivel azonban a két császár közt háború dúlt, kérésüknek nem tudtunk eleget tenni. Most azonban a könyörülő Isten segítségével a háború elült, s az itteni népekhez visszatért a rég óhajtott béke, miáltal innen, a mi területünkről szabadabb és biztonságosabb út nyílt arra. Ezért buzgó könyörgéssel arra kérjük Főtisztelendő Atyaságodat, méltóztassék írni az osztrák rendtartomány páter provinciálisának, hogy küldjön kipróbált erényű férfiakat ezeknek a kiéhezett lelkeknek megerősítésére . . ."[32]

Az osztrák Franz Joseph Sulzer Havasalföldét, Moldvát és Besszarábiát ismertető három kötetes művében (1782) Martinotti jászvásári olasz misszionáriustól kapott értesülésére hivatkozva ezt írja:

„Cetatea Albában vagy másként Akkermanban, Alsó-Tatárországban – úgy mondják – ma is látható egy katolikus templom, amelyet Magyarország királya, László építtetett."[33]

Mindez a néphagyományból került a köztudatba és az irodalomba. Elképzelhetetlen, hogy ne volna valami valóságmagva.

A 15. század derekán Magyarország török elleni védelmi övezete messze az ország határán kívül húzódott, s kelet felé, a tatárokkal szemben emelt előretolt bástyák egész a Dnyeszterig terjedtek.[34] Ennek a keleti védelmi övnek a kiépítése már Zsigmond uralkodásának a végén megindult, főleg azonban Hunyadi János volt az, aki kormányzó-

[32] *Nicolaus Nilles S. J.:* Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris coronae S. Stephani. II. Oeniponte, 1885. 1023.

[33] *Franz Joseph Sulzer:* Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist der Walachey, Moldau und Bessarabiens... III. Wien, 1782. 559. Nem pontos magyar fordítása: *Molnár János:* Magyar Könyv-Ház. III. szakasz. Pozsony, 1783. 422. – *P. Gegő Elek:* A moldvai magyar telepesekről. Budán, 1838. 88. és *Mikecs László:* A csángók. Bp. [1941] 91. a „László királyt" Szent Lászlóra vonatkoztatja.

[34] A Dnyeszter mentén nemcsak Neszterfejérvár (Akkerman), hanem tőle északra Orhei, melynek nevét a magyar Várhelyből származtatják. (*Mikecs*), i. m. 91–92.

sága idején, majd azt követőleg, az 1450-es években, különös gondot fordított erre a területre.[35] 1450. július 5-én a havasalföldi vajda hűségesküjébe bevétette, hogy Kilia várőrségének csak ő, Hunyadi adhat parancsot.[36] Tudjuk, hogy 1453-ban, mint országos főkapitány sorozatosan fegyvereket küldetett Kilia várába s föltehetően máshová is. Kiliába Brassó városának kellett – országos adója terhére – a fegyvereket előteremtenie, és a vajda udvarába, Tergovistére eljuttatnia, aki azután továbbította. Persze titokban, nehogy a török haragját magára vonja.[37] 1454. április 30-án Hunyadi Nagyszombatból utasítja Brassó város tanácsát, hogy Sztojka havasalföldi vajdán át 2000 nyílvesszőt, 15 íjat, 200 „ideg"-et és két mázsa vasat küldjön „a mi városunk, Kilia és Braila védelmére."[38]

Ennek az előretolt védelmi vonalnak a határőr lakossága elég jelentős lehetett, legalábbis erre utal, hogy a milkói katolikus püspöknek Tatroson (román neve: Trotus) 1518. február 18-án kelt levele említi a kiliai és a neszterfejérvári esperességeket.[39]

Mindezek után valóban lehetséges, hogy az V. László (és nem I. Ulászló) király idejében Akkermanba telepített magyar határőrök leszármazottai költöztek Csöbörcsökre, 1511-ben, a város és az egész vidék tatár kézre kerülése után, amikor katonai feladataik megszűntek, sőt a várakba tatár, majd török őrség került.[40] A falu, Csöbörcsök, azonban már korábban is fennállhatott, legalábbis a neve erre mutat. Csöbörcsök – ahogy a Magyarországon, Fejér megyében található változata: Töbörcsök is – török eredetű szó, minden valószínűség szerint kun vagy besenyő; embert jelent, de személynévként is viselték.[41] Csöbörcsök alapítói tehát besenyők vagy kunok lehettek. Azt persze, hogy a magyarok betelepülésekor volt-e még belőlük, nem tudjuk.[42]

[35] *N. Iorga:* Studii, i. m. 84. s köv., 101. s köv.: *Pach Zsigmond Pál:* A levante-kereskedelem erdélyi útvonala I. Lajos és Zsigmond korában. Századok 1975. 17–19.; *Fr. Pall:* Intervenţia lui Jancu de Hunedoara în Ţara Romînească si Moldova în anii 1447–1448. Studii Revista de Istorie 16. (1963) 1049–1072; *Uő:* Byzance à la veille de sa chute et Janco de Hunedoara (Hunyadi). Byzantinoslavica (Prague) 30. (1969) 119–126.

[36] Az eskü szövege: *N. Iorga:* Studii, i. m. 103.

[37] Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. V. Bearbeitet von *Gustav Gündisch.* Bukarest, 1975. Nr. 2838, 390–391. (Erre és a következő adatra Pach Zsigmond Pál akadémikus hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is megköszönök.) Ld. még *Pach Zsigmond Pál:* A levante-kereskedelem erdélyi útvonala a 15–16. század fordulóján. Századok 1978. 1011.

[38] Urkundenbuch, i. m. Nr. 2910. 446. Ld. még *Fr. Pall:* Stapinirea lui Jancu de Hunedoara asupra Chilei. Studii Revista de Istorie 18. (1965) 619–638.

[39] *Jerney János* keleti utazása a' magyarok' őshelyeinek kinyomozása végett 1844 és 1845. I. Pest 1851. 50.; ld. még *Makkai László:* A milkói (kun) püspökség és népei. Debrecen,1936.

[40] *N. Iorga* (Studii, i. m. 187.) közöl egy 1526-ból való adatot, mely arra enged következtetni, hogy Akkerman egykori őrségéből egyesek Csöbörcsökre költöztek.

[41] *Vámbéry Ármin:* A magyarok eredete. Bp. 1882. 126. (Ezt az adatot Balázs Lászlónak köszönöm). Vámbéry magyarázatát átvette *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. Bp. 1978. 52.: Töbörzsök – Csöbörcsök nevével – tudomásom szerint – először a belzi palatinus 1551. augusztus 24-i jelentésében találkoztunk. Ebben elmondja, hogy a török megszállta Neszterfejérvárt és Kiliát, valamint egy sor név szerint említett települést, köztünk van Czyburcza is. (Iorga: Studii, i. m. 330.)

[42] Tomka–Szászky János 1748-ban írta: A tatárok bizonyos számú régi magyarokat vagy inkább besenyőket magukba olvasztottak. (*Johannes Tomka–Szászky:* Introductio in orbis antiqui et hodierni geographiam . . . Posonii, 1777. 664.)

A 16–17. században azonban Csöbörcsök újabb magyar betelepülőkkel gyarapodott Moldvának a Pruton inneni részéből. Tudjuk, hogy az 1430–40-es években Erdélyből és a délvidékről, majd az 1460-as években az ország nyugati széléről, Pozsony környékéről a huszita vallásuk miatt üldözöttek közül számosan költöztek (részben menekültek) Moldvába. A Prut mentén, Jászvásártól délre népes falvakat alapítottak, melyek központja a nevével is árulkodó Husz (román nevén: Husi) és a Prágai Jeromosról elnevezett, napjainkra eltűnk Jeromosfalva volt.[43] 1571-ben a tatrosi plébános, a szegedi Thabuk Mihály azt jelentette, hogy Huszon, Románvásáron (román neve: Tîrgul Roman) és a környező falvakban a huszita eretnekségben tévelygő magyarok közül kétezret visszatérített a katolikus egyházba,[44] Bartalomeo Bruti, a moldvai vajda olasz titkára pedig 1591-ben azt közölte a pápai államtitkárral, hogy a jezsuita misszió tevékenysége húszezer protestáns és huszita eretneket visszahódított a katolikus egyháznak.[45]

Úgy tűnik azonban, hogy a visszatérítettek katolicizmusa sokáig csak névleges volt. A már korábban említett Petrus Diodatus szófiai püspök 1642-ben Huszon megdöbbenve jegyezte fel, hogy vannak, akik két szín alatt („sub utraque specie") áldoznak a templomban.[46] 1646-ban pedig a Moldvát bejáró Marcus Bandinus marcianopolisi érsek jegyzte föl hogy: Huszon magyarul miséznek, magyarul mondják a vecsernyét, a bérmálás szentségét nem ismerik, s a hozzájuk menő szerzeteseket elzavarják, még meg is késelik.[47] Bandinus jegyezte fel azt is, hogy egy részük tatár földre költözött..

„A Prut folyó partján két évvel ezelőtt falu volt, melyben 12 háznyi magyar katolikus lakott, akik a nyomasztó adók miatt széledtek szét, egy részük a tatárországi Csöbörcsökbe, más részük Husz városába költözött; a lakosaitól elhagyott falu pusztán maradt."[48]

A huszita-magyarok Besszarábiába vándorlásáról mások is szóltak. Timon Sámuel, 1735-ben megjelent könyvében Apor Péter egy kérdésére válaszolva írta:

„A szebeni évkönyvek följegyzése szerint 1420-ban Erdélyből sok huszita vándorolt Moldvaba, nemcsak szászok, hanem magyarok is. Az előbbiek Kotnárt, az utóbbiak Forrófalvát, Völcsököt, Bákót alapították, . . . azonkívül Tatárország bucsaki részében Seberchek falut."[49]

[43] Arra, hogy 1461-ben Moldvában már jelentős számú huszita élt, ld. Johannes de Turrecremata bíboros följegyzését: Summa doctrinae Husitarum per Hungariam, Moldaviam et Sirmium diffusorum . . . (Acta Bosnae . . . Collegit et digessit P. *Eusebius Fermendžin*[!] Zagrabiae 1892. No. MXLII, 245.) A huszita kivándorlás jó áttekintését adja *Mikecs*, i. m. 97. s köv.

[44] Monumenta vetera Poloniae et Lithuaniae . . . illustrantia. Collecta ac serie chronologica disposita ab *Augustino Theiner*. Roma, 1861. No. DCCCIX, 762. – Magyar fordítása: *Domokos Pál: Péter:* „. . . édes hazámnak akartam szolgálni . . ." Bp. 1979. 57–58.

[45] 1591. január 18.: ASV SS Polonia Vol. 31, Fol. 328 + 335.

[46] Ld. 14. jegyz.; *Vinulescu*, i. m. 108. és *Holban:* Călători, i. m. V. 229.

[47] Codex Bandinus. Memoriu asupra scrierei lui Bandinus dela 1646. Urmantu de textu însoțitu de acte și documente de *V. A. Urechia.* (Analele Acad. Rom. Serie II. T. XVI. 1893–94. Mem. Sect. Ist. 196. s köv.) – Magyar fordítása: *Domokos Pál Péter:* Adalékok Moldva történetéhez. Cluj–Kolozsvár, 1940. XIII. s köv.

[48] Codex Bandinus, i. m. 198. – *Domokos Pál Péter* magyar fordítását idéztem: i. m. XV.

[49] *Samuel Timon:* Additamentum ad Imagines antiquae et novae Hungariae. Cassoviae, 1735. II. levél – Megállapítását átvette *Franciscus Benkő:* Milkovia, sive antiqui episcopatus Milkoviensis . . . explanatio. II. Viennae 1781. 12–13.

Vecsei Pap István 1741-ben írt (1757-ben kiadott) könyvében ezt olvashatjuk:

Besszarábia: A Duna, Dnyeszter és Fekete-tenger közti rész, másként: bucsáki Tatárország. Lakói közt sok a keresztény: géták, oláhok, lengyelek. „Számkivetett magyarok is laknak itten, nevezetesen azok a husziták, kik ezelőtt 300 egynéhány esztendőkkel vallásukért országokból kiűzettek, mint mondják, ide vették be magokat."[50]

Az 1767-ben Csöbörcsökön járt Zöld Péter csíkdelneki plébános, miután elöljáróban elmondotta a Prut menti huszita telepek keletkezését, ezt írja:

„A husziták másik, talán nagyobb részének nem engedélyezték, hogy Moldvában letelepedjenek, ezért kénytelenek voltak a Krími Tatárország határáig vándorolni, ahol letelepedve egy mezővárost építettek, melynek neve Csöbörcsök; továbbá ennek három oldala felől három falut, Szent-Pétert, Szent-Jánost, és Szent-Antalt. Hogy vajon ezek a nevüket a husziták megtérése előtt vagy után kapták-e, arra semmilyen nyom nincsen, de arra, hogy valamennyien visszatértek a katolikus egyház kebelébe, én magam vagyok a tanú."[51]

Az, hogy a moldvai vajda a huszitáknak csak egy részét engedte volna az országába betelepedni, teljesen valószínűtlen. A Magyarországból érkezőket, magyarokat és szászokat mindegyik vajda örömmel fogadta, kiváltságokkal látta el, hiszen fejlettebb gazdasági módszereket hoztak, iparosok és kereskedők voltak.[52] Hitelesebbnek látszik Bandinus közlése, hogy a már korábban Moldvába települt husziták egy része a nagy adók miatt költözött Besszarábiába. Ez a vándorlás azonban már a 16. században megindulhatott, s nyilván voltak olyanok is, akik visszaköltöztek. Ezt bizonyítja, hogy Bandinus érsek (illetve kísérője, a magyar Beke Pál jezsuita) összeírásában Huszon a 124 családból négyet találunk, melynek vezetékneve Csöbörcsöki, illetve Szöbörcsöki.[53] A kapcsolat, illetve visszavándorlás később is kimutatható.[54]

Összefoglalva az elmondottakat: Csöbörcsök első magyar lakói minden valószínűség szerint az 1450-es években, V. László király idején, Hunyadi János által Neszterfejérvárra telepített magyar határőr családok voltak. A későbbiekben, a 15-16. században folyamatosan gyarapodtak a Prut mentéről érkező magyarokkal, s valószínű, hogy a 17. század elején már ők alkották a lakosság nagyobb részét. A Csöbörcsököt környező falvakat föltehetően teljesen ők népesítették be.

Hogy huszita vallásukat, vagy annak egyes elemeit meddig őrizték, mikor lettek katolikussá, nem tudjuk. Az átváltás nyilván nem máról holnapra történt, s ha a kato-

[50] *Vetsei P. István:* Magyar geográfiája. Nagykároly, 1757. 293–294.

[51] Ungarisches Magazin . . . III. Pressburg, 1783. 105. – Latinul közli: Veszely, Imets és Kovács utazása Moldva–Oláhhonban, 1868. Marosvásárhely, 1870. 61. – Nicolae Iorga is Nagy István moldvai vajda idejére, tehát 1457 és 1504 közé teszi a budzsaki husziták beköltözését. (*Iorga:* Studii i. m. 187.)

[52] Stanislaw Warszewicki jezsuita szerzetes 1588. október 24-én azt jelentette, hogy Moldvában 25 mezőváros van, ezek lakói magyarok és németek. (ARSI Fondo Ges. 650/B No 585/2.)

[53] Codex Bandinus, i. m. 273–276. Erre már *Mikecs László* is felfigyelt. (I. m. 100.)

[54] P. *Gegő,* i. m. (33. jegyz.) 45, 83.; *Lükő Gábor:* A moldvai csángók. Bp. 1936. 180. 456. jegyz.

likus missziójárásnak jobban az útjába eső Huszon még 1646-ban is éltek huszita maradványok, feltételezhetjük, hogy Csöbörcsökön is maradhattak nyomai. A jelentések azonban kezdettől fogva csak katolikusokról tudnak.

Pap, szerzetes-misszionárius ritkán, szinte csak nemzedékenkint egyszer vetődött el hozzájuk, akkor is nemegyszer a szerzetesi társadalom perifériáján élő, néha kalandor személyek. Ha más nem volt, licenciátusok, deákok, félbemaradt egzisztenciák látták el az egyházi szolgálatot, temettek és kereszteltek.

Hiába szentelték a templomot – ahogy láttunk – Szűz Mária tiszteletére, hiába helyezték bele szentek képeit, a magára maradt népi vallásosság nem a római katolicizmus felé tájékozódott. Érdemes meghallgatnunk Paulo Bonnici da Malta ferences szerzetes jelentését, aki 1632-ben jutott el hozzájuk.

> Elhagyva Husz városát „átkeltünk a Pruton, és hat napon át mentünk a tatár pusztán, míg elértünk a Dnyeszterhez, Ceberciuba; itt 12 falu van; Ceberciuban mintegy 300 család található, ezek régebben katolikusok voltak, ahogy ezt nekem mondották, most azonban szakadár és lutheránus módon élnek, mert nem kaphattak saját vallásukon levő papokat, akik tanítsák és a jó útra térítsék őket".[55]

Nem sokkal később egy rendfőnöki engedéllyel szerzetessé lett domonkosrendi laikus testvér került hozzájuk, bizonyos János páter, akiről saját püspöke így nyilatkozott: „a tatárországi barbárok papja."[56]

1641-ben Giacinto d'Ossimo olasz misszionárius, akit részegeskedéssel és lopással vádoltak, akart közéjük „Cebercuba visszatérni, hogy ott a messzi nép közt szabadosabban élhessen". El is indult, de útközben rablók támadták meg, megsebesült, mire visszatért Huszra.[57] 1643-ban Bellinus (Bellino?) Pál nevű mezőkeresztesi magyart találjuk Csöbörcsökön. Bellinus, akit verekedésért 1626-ban kicsaptak a gráci jezsuita egyetemről, miután sehol sem fogadták be, Moldvába ment, azzal az elhatározással, hogy misszionáriussá lesz. A Hitterjesztés Szent Kongregációja azonban elutasította kérését. Egy ideig Jászvásáron tevékenykedett, amikor azonban nyilvánosan összeszólalkozott a vajda titkárával, el kellett hagynia a várost. Így került Csöbörcsökre, „a tatár végekre". De nem sokáig maradt itt: néhány hónap múlva, már Lengyelországban találjuk.[58]

1644 júliusában Beke Pál jezsuita járt Budzsákban, azzal a megbízással, hogy tájékozódjék egy jezsuita misszió lehetőségeiről. Amit Csöbörcsökön látott, mélyen megrendítette. Ahogy a rend generálisának jelentette:

[55] APF SOCG Vol. 219, Fol. 252–257. Nyomtatásban kiadta: *Calinescu,* i. m. (8. jegyz.) 534–535.; Román fordítása: *Holban:* Călători, i. m. V. 22.

[56] Joannes Battista Zamoyski bákói püspök jelentése a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, Grodno, 1637. augusztus 12.: APF SOCG VOl. 137, Fol. 242–243.

[57] Petrus Diodatus szófiai püspök, Moldva apostoli vikáriusának jelentése a Hitterjesztés Szent Kongregációjának, 1641. vége: APF Visite e Collegi, Vol. 21, Fol. 3–33.

[58] Bellinus eltávolítása a gráci egyetemről: *Johann Andritsch:* Studenten und Lehrer aus Ungarn und Siebenbürgen an der Universität Graz, 1965. 55. (Ezt az adatot Tóth István Györgynek köszönöm.) Moldvai működésére, Csöbörcsökre, Jászvásárra: Pietro Carlo Garavini de Faenza ferences szerzetes, a moldvai misszió viceprefektusának jelentése, Jászvásár, 1643, augusztus 12: APF SOCG Vol. 61, Fol. 137.; 1643. november 10: uo. Vol. 127, Fol, 221–236.; 1644. április 9.: uo. Fol. 241–242.

„Aki Tatárországba megy, legjobb, ha Czöbörczökön át veszi útját, ez már a tatár király uralma alatt van. Lakóinak nagy része magyar, egy deák szolgál köztük, az is magyar és jó katolikus, aki hivatalával járó kötelességből gyakran jár Tatárország távolabbi részeiben is. Néhány napot töltöttem köztük; Szent Ignác ünnepén [február 1.] az egybesereglett nép, akárcsak a lelkek a purgatóriumban, sírva ismételgették: könyörüljetek rajtunk, könyörüljetek rajtunk, legalább ti, keresztény testvérek, és küldjetek hozzánk papot, hogy legyen mi megváltónk."[59]

Bekét annyira megindította a csöbörcsökiek elhagyatottsága, hogy el akart menni közéjük, a rend generálisa azonban nem engedélyezte, mondván, hogy messze van, a tatárországi helyzet bizonytalan, a misszió nincs ahol lábát megvesse.[60]

Legközelebb 1664-ben hallunk újra Csöbörcsökről. Vito Pilutio ferences szerzetes, a moldvai misszió prefektusa hosszú jelentésben panaszkodik a papnélküliségről, a misszionáriusok nyomoráról és meglazult erkölcseiről.

„A legtöbb gyülekezetben jó ha évente kétszer vagy háromszor tartanak misét. Különösen Ciuberciuchon, a tartomány legszélén, Tatárországban, ahol több mint 40 éve nincs állandó pap, bár 40 katolikus család él itt, csak egy kántor, aki lutheránus. Ő keresztel és esket, ő látja el a többi funkciót is. Az oltárnál a megszentelt kehelyből az asszonyoknak, a lányoknak és másoknak is pálinkát oszt".[61]

Nemsokkal Vito Pilutio idézett jelentése előtt Antonio Rossi da Mondaino ferences, a moldovai misszionáriusok egyik legrokonszenvesebb alakja, aki valóban az életét áldozta rá, hogy ezeknek a mindenkitől elhagyott embereknek vigaszt és hitet adjon, s akit a galaci nép szentként tisztelt, az alábbiakról tájékoztatta a Hitterjesztés Szent Kongregációját.

„Tudomásomra jutott, hogy innen 6-8 napi járásra, a tatárok földjén van egy falu vagy egy város, Ciberci nevű, ahol vagy 30 háznyi katolikus él, és nincs papjuk, pedig nagyon szeretnének. Két vagy három éve kértek a jezsuita atyáktól, azok küldtek is valakit hozzájuk, de nem tudott ottmaradni, mert van ott egy rossz ember, akinek a Dascaro nevet adták, ami annyit jelent tudós ember, és ez végez minden funkciót a templom körül, a keresztelést és a többit. Nyilvánosan iszik a kehelyből, és ezer méltatlan dolgot cselekszik, azt mondják, Luther szektájához tartozik. Ez az elvetemült ember halállal fenyegeti, ha valami pap oda akar költözni, így nem tudott senki megmaradni. Arra gondoltam, hogy kereskedőnek öltözve elmegyek oda, e célból csináltatok magamnak egy színes ruhát a vidék divatja szerint. Ami apróságot találok, azt magammal viszem, és ha lezajlik a húsvét, nekiindulok ennek az útnak. A holmimat itt hagyom Galacban, és 20 vagy 25 napig maradok távol, ennél rövidebb idő alatt nem tudom elvégezni, tekintettel a távolságra. Mindent megfigyelek, és őszintén beszámolok mindenről."[62]

[59] 1644. július: ARSI Austria Vol. 20, Fol. 384–387. Beke Pál írhatta a Bandinus-féle jelentés Csöbörcsökről szóló sorait is, hiszen maga Bandinus érsek nem jutott el a Dnyeszterig. Eszerint: a katolikusok száma a gyermekekkel együtt 200, magyarok és románok. Templomuk durván összeácsolt fatemplom. A harangot csak a magyarok használhatják, a románok nem. Magyarul, románul, törökül és tatárul beszélnek, Törökországban és Tatárországban egyaránt szabadon mozognak, azon a jogcímen, hogy csöbörcsökiek és a tatár kán birtokába tartoznak. (*Bandinus*, i. m. ld. 47. jegyz. 330.)

[60] Mucius Vitelleschi jezsuita rendfőnök levele Bekének, 1648. augusztus 15.: ARSI Austria Vol. 6, Fol. 5. – Beke 1650-ben újra javasolta a tatárországi misszió megvalósítását, de a rendfőnök ekkor is elutasította: uo. Vol. 20, Fol. 361–371.

[61] Moldvabánya, 1664, július 3.: APF Vienna Vol. 8, Fol. 136–139.

[62] 1664. április 2., Galac: APF Vienna Vol. 8, Fol. 184–185.

Antonio di Rossi páter azonban végül sem jutott el Csöbörcsökre. Megszerezte a moldvai misszió prefektusának jóváhagyását, útlevelet is kapott téle, a bákói püspök azonban leintette.

„A püspök bizalmas embere írt nekem, és levelében szó szerint ezt írta: Megtudtam, hogy atyaságod Cibarciba akar menni. Intelek, ne tedd, mert ott a jezsuiták akarnak missziót létesíteni, és ha te előbb mész, bajba kerülsz. – A másik ok, amiért nem mentem, hogy nincs útlevelem a szultántól, elfoghatnak és rabszolgává tehetnek. Az is közrejátszott, hogy több mint egy hónapig kellene távol maradnom, és vannak itt öreg emberek meg asszonyok, akiket nem akarok magukra hagyni, nehogy úgy haljanak meg, mint az állatok."[63]

Ugyanebben az időben egy ferences szerezetes mégis megkísérelt eljutni Csöbörcsökre (nevét nem tudjuk), de útközben tatárok támadták meg, az életét is alig tudta megmenteni, célját sohasem érte el.[64] Antonio Rossi végül mégis elment Csöbörcsökre. Miután Galacba felettesétől helyettest kapott, 1668. december 7-én megindult, hogy még a karácsonyi ünnepek előtt odaérjen.

„Sok fáradság és viszontagság után, kemény hidegben karácsony napján értünk Cibercihé-be. Útközben 20 török támadott meg, elfogtak, csak furfanggal sikerült megmenekülnöm. Cibercihé-ben sok bajom volt egy hitehagyott emberrel, aki arra uszította a népet, hogy ne becsülje a papokat, és ne fogadjon nekik szót. Őt megbüntettem, a népet pedig nagy nehézségekkel és fáradsággal visszavezettem az igaz útra és engedelmességre. Nem volt hol laknom, a nép segítségével összetákoltam egy házat; a templomban nem volt felszerelés, ezt is szereztem, hogy misézhessek. Másfélévi ottlétem alatt, mivel járandóságomat nem kaptam meg, mindenből kifogytam, kénytelen voltam húsvét után eljönni, azzal az ígérettel, hogy ha valami segítséget tudok szerezni, visszatérek."[65]

Ezután megint évekig nincs pap Csöbörcsökön. 1671. október 28-án Pietro Parčević marcianopolisi érsek, Moldva adminisztrátora megbízta Gianbattista del Monte ferences misszionáriust, hogy lássa el Husz, Barlat és Csöbörcsök plébánosi teendőit, ez azonban lehetetlennek bizonyult. Del Monte atya sohasem jutott el Csöbörcsökre.[66] 1768-ban Giovanni Battista Berkuce, a misszió főnöke írta a Szent Kongregáció titkárának, Cerrininek:

„A Dnyeszter-parti Csöbörcsök városa régebben a tatároké volt, most török birtok. A lakosság fele, mintegy 200 lélek katolikus. Templomukban semmi felszerelés nincsen, évek óta papot sem láttak. A gyakori tatár betörések miatt különben is veszélyes az ott-tartózkodás,

[63] 1665. február 28, Galac: uo. Fol. 188–190. – Vito Pilutio ugyanerről szóló tudósítása, 1664. október 18., Moldvabánya: MTA Könyvtára Ms. Veress Endre csángó gyűjtése, Fol. 1217–1218.

[64] Vito Piluto jelentése, 1665. szeptember 1., Moldvabánya. APF Vienna Vol. 8, Fol. 192–193. Vito Pilutio egy másik jelentését 1671. augusztus 26-ról kiadta *Pall* i. m. (ld. 15. jegyz.) 259. Ebben a csöbörcsöki katolikusok számát 90 családban adja meg.

[65] 1670. augusztus 24., Galac: APF SC Moldavia Vol. 1, Fol. 173–174.

[66] Parčević jelentése, 1671. október 28., Bákó: APF SC Moldva Vol. 436, Fol. 395–396.

sokszor kértek már papot, de nem akadt rá vállalkozó. Néhányan Csöbörcsökről négy napot is jöttek, hogy nálam [Jászvásáron] gyónjanak. Meg akartam őket látogatni, de lebeszéltek, a veszélyek miatt."[67]

Bucsákban a világ egyre háborúsabb, egyre elvadultabb. 1682-ben Fra Antonio Angelini ferences szerzetes ezt jelenti:

„Csöbörcsök, a tatár végeken, 40 katolikus ház, fatemplom, de minden felszerelés nélkül, a papnak magának kell rendelkeznie minden szükséges holmival. A tatárok a faluban és a környéken telelnek, a a mieink [értsd: katolikusok] nem tarthatnak lovat, a portyázók állandó követelései miatt. A gyakori támadások miatt a papnak, ha úton van, vándornak kell öltöznie. Az elszegényedett falutól támogatást nem kap, a vidék műveletlen és puszta, bor nincs, az emberek kölest esznek és a gabonakalász szálkáját. Nagyböjtre elment hozzájuk egy misszionárius, hogy gyóntasson, az útra testőrök és szolgák kísérték a rablók és a tatárok miatt."[68]

Az Angelini által említett misszionárius Francesco Remzi volt, aki tíz év alatt többször elment Csöbörcsökre. Ahogy írta:

„Csak a legnagyobb életveszély mellett, azzal a kockázattal, hogy az ember rabszolga sorsra jut, lehet a helyet megközelíteni. Rajtam kívül egyetlen páter sem akart oda menni, s nem is tudott volna eljutni, mert nincs meg hozzá a kellő felkészültségük."[69]

1693. december 10-én Giovanni Battista Volponi ferences misszionárius Jászvásárról ezt jelentette a Hitterjesztés Szent Kongregációja titkárának

„Csöbörcsök és a környező helységek katolikusai többször megkerestek Jászvásáron és kértek, hogy a hívők lelkiüdve kedvéért küldjek hozzájuk papot. Végül úgy határoztam, magam megyek. Elindultam a hozzám jött ottani lakosok kíséretében, de amikor Budzsák és Moldva határához értünk, a rablók úgy megrémítettek bennünket, hogy kénytelenek voltunk visszafordulni. Kegyelmességednek tudnia kell, hogy ezek a katolikusok négy napi járásra laknak a Budzsákban, a tatárok birodalmában, és kíséret meg pénz nélkül nem lehet oda menni. Világi papot, vagy szerzetest e hívek számára nem lehet találni, mert amikor meghallják, hogy a tatárok közé kell menniök, elrettennek mindnyájan. De mivel Kegyelmességtek szolgálatában nem akarom nézni sem a veszélyeket, sem a hatalmas költségeket, melyeket vállalni kell a katonák fogadásával és fizetésével, személyesen akarok odamenni. Sylvestri atyát szeretném magammal vinni, mint a legalkalmasabb, legkörültekintőbb személyt, aki ismeri az ország szokásait. Kérem azonban Kegyelmességteket, küldjenek valami támogatást ezeknek a

[67] Dátum nélkül, valószínűleg 1678 végéről: APF SC Moldavia Vol. 2, Fol. 41–46. Nyomtatásban megjelent román fordítása: Revista Catolica [Bukarest] 1912. 3. sz. (Nem volt módom megnézni.) Innen magyar fordítását kiadta *Boros Fortunát:* Erdélyi Irodalmi Szemle IV. 1927. 64–65. A fordítás – az olasz eredetihez viszonyítva – elég pontatlan. Boros magyarnak nézi „Berkus Jánost."

[68] 1682. június 12, Jászvásár: APF SC Moldavia Vol. 2, Fol. 110–115.

[69] 1692. október 23. Jászvásár: uo. Fol 345–346. Renzi egy másik jelentését 1691. február 19-éről kiadta *Pall* i. m. (ld. 15. jegyz.) 293. Eszerint Csöbörcsökön 80 katolikus család él.

misszionáriusoknak, hogy nagyobb lelkesedéssel műveljék e szőlőt. Annyi nyomorúságot szenvednek a szegény atyák, sokszor kénytelenek kölcsönöket fölvenni, amikor a hívők lelki üdvéért egészen félreeső falvakba kénytelenek utazni."[70]

Ugyancsak Jászvásárról írta Giuseppe Poeti misszionárius 1694-ben, aki készülve a csöbörcsöki útra, szinte végrendelkezik:

„Hívtak, menjek el Tatárországba, a Bucsákba, hogy vigaszára legyek azoknak a katolikusoknak, akik Huszon, Balaton és Cicuruz-on élnek, mivel százával vannak ott lelkek megkereszteletlenül, jóllehet mindhárom említett város ehhez a misszióhoz tartozik. Elhatároztam hogy elmegyek, vállalva minden kockázatot; jövő csütörtökön akarok útrakelni, minden bizalmamat Istenbe helyezve, és kérve, hogy segítsen és szabadítson meg minden veszedelemtől."[71]

Poeti útját nem ismerjük, de hogy aggodalma nem volt ok nélküli, bizonyítja az 1698-ban Csöbörcsökön járt Antonio Zavoli ferences beszámolója:

„A tatár kántól előzetesen útlevelet szereztem, az úton mégis kétszer megtámadtak a rablók és teljesen kifosztottak. A kocsim elől kifogták a lovakat, alig tudtam egyet visszaszerezni, de más holmimat nem sikerült visszaváltanom. Még jó, hogy misefelszerelésemet meghagyták."[72]

Végezetül hadd szólaltassam meg a már korábban említett Francesco Antonio Ceccangelit, aki hónapokat költött Csöbörcsökön. Harmadik útja előtt, Brassóból, így búcsúzott provinciálisától:

„Csöbörcsökből eljöttem, mert magammal vitt minden tartalékomat feléltem, a templomban nem volt felszerelés, nem volt mit ennem, és segítséget sehonnan nem kaptam. Erdélybe jöttem, Rómába akartam menni. Itt azonban egy Mikes nevű nemes úr úgyszólván fogságra vetett, mondván: forduljak vissza, tudja, milyen nagy szükség van azon a vidéken rám. Ahogy mondotta: személyesen ugyan nem ismer, de mindent tud rólam, és azt akarja, hogy segítsek az ottani rabszolgák kiváltásában. Némi alamizsnát is ad nekem, hogy megélhessek ottan. [. .] Ha lehet, szeretnék pünkösdre odaérni arra a vidékre. Kétszer tettem már meg ezt az utat, mindig más-más útvonalon, szinte az egészet éjjel, mert nappal nem lehetett menni. Most a Dunán [és a tengeren] próbálkozom, úgy hogy hajnalban szálljak partra Alba Giulia [értsd: Neszterfejérvár] közelében. [. . .] Miseruhám eladtam itt [Erdélyben] egy templomnak, hogy lovat vegyek magamnak. Csak ón kelyhem van, aranyozás és díszítés nélküli, kölcsönbe kaptam; Barlatból hoztam magammal a misszálét. [. . .] Kijelenthetem nem [a nemes úrtól] való félelemből megyek, nem azért, mert valamilyen becsvágy fűt, csak az Isten ügyét akarom szolgálni."[73]

Végig a 17. században Róma és „az Isten ügyét szolgáló" szerzetesek voltak a csöbörcsöki magyarok egyetlen istápolói. Az, hogy nem tűntek el a görögkeleti romá-

[70] 1693. december 10. Jászvásár: uo. Fol. 431–432. A levélben említett Bernardino Sylvestri misszionárius később, 1697-ben Rómában írásban számolt be csöbörcsöki útjáról: APF CP Vol. 31, Fol. 466–469.

[71] 1694. október 9. Jászvásár: APF. SC Moldavia Vol. 2, Fol. 479–480.

[72] 1699. július 20. Jászvásár: APF SC Moldavia Vol. 3, Fol. 115–116.

[73] 1696. április 26. Brassó: APF SC Moldavia Vol. 3, Fol 67–68.

nok és oroszok egyre növekvő tömegében, hogy a katolikus vallással nemzeti különállásukat is meg tudták őrizni, háborús pusztítások, létbizonytalanság és teljes elhagyatottság közepette, az egyedül és kizárólag a szinte kivétel nélkül olasz ferences szerzetesek áldozatkészségének köszönhető.

A nagy török háborút lezáró 1699. évi karlócai béke, majd az Európát újjárendező utrechti béke 1713-ban Moldva és még inkább Besszarábia sorsában is változást hozott. Róma érdeklődése, missziós tevékenysége egyre erőteljesebben az új világrészek felé fordult, s a Kárpátoktól keletre elterülő részeket átengedte a görögkeleti egyháznak. Többé nem esik szó a „szakadárok" megtérítéséről, sőt a római katolikus hívek lelki gondozása is mellékessé válik. Ehhez járult az egyházi joghatóság körüli állandó vita, a minden komoly munkát megbénító ellentétek az itteni ferencesek és jezsuiták, az áskálódásig fajuló féltékenység az olasz és magyar misszionáriusok közt. A papok, missziós szerezetesek száma a 17. századhoz képest megfogyatkozott, a plébániák nagyobb része évtizedeken át üresen állt. Csöbörcsökre állandó pap az 1710-es évektől kezdve nem jutott többé, misszionárius is csak nagy ritkán. Ez pedig az ottani magyarok számára azt jelentette, hogy az a vékony szál, mely a katolikus valláson keresztül Európához, a nyugati világhoz kötötte őket, egyre szakadozottabbá vált. Magukra maradtak, híreink is megritkulnak, bizonytalanná válnak. Ceccangeli után harminc évig nincs misszionáriusi beszámolónk Csöbörcsökről.

1732-ben a Hitterjesztés Szent Kongregációja jelentést kért a moldvai misszió főnökétől a besszarábiai helyzetről. Remualdo Cardi beszámolójából idézünk:

„Ami a két helységről, Nagy Sreberceck-ről és Kis Srebercek-ről kívánt tájékoztatást illeti, Kegyelmességteknek tudnia kell, hogy Moldva határától, vagyis a Prut folyótól két napi távolságra, Canscienotól pedig három órányira, Bucsák közelében van egy város, román [vláh] nyelven Ciberscíré-nek nevezik; ezt a falut a Husz városában tartózkodó misszionárius atya látogatja, kétszer vagy háromszor évente, ha megfelelő alkalom nyílik rá, mert a tatár földön kell átmennie. Én mintegy négy éven át gondoztam innen ezeket a katolikusokat, akiknek a száma harminckét háznyit tesz ki; közöttük románok is vannak. Templomuk van, egy misszionárius atyát talán el tudnának tartani, de nehéz, sőt nagyon nehéz a dolog, ahogy a tapasztalat mutatja. Barkulli atya épített itt egy plébániaházat, ebben most a dascolo, vagy kántor lakik; Barkulli tizenegy hónapig volt köztük, akkor kénytelen volt elmenekülni. Lippay István atya hét vagy nyolc hónap [!?] után ugyancsak kénytelen volt Moldvába jönni, és hét évig vagy még tovább Huszon élt, itt is halt meg, míg Barkulli Galacban. A dascalo, aki ott van, igen tapasztalt ember, a népet oktatja szent katolikus hitünk bizonyságaira, kijelöli az ünnepnapokat és a böjtöket; hogy szegény mennyit szenvedett, szinte elmondhatatlan; mindig szeretett volna onnan ide, erre a vidékre jönni, aztán végül is ott ragadt, és most már ott is marad. A tatárok közötti legutóbbi zavargások és belső harcok során vagy huszonnégy falut kifosztottak, elrabolták javaikat, tönkretették birtokaikat, most próbálják valahogyan újra rendezni magukat. Ami a nyelvet illeti, ezek a katolikusaink a gyermekeiknek főleg a nemzeti nyelvet, vagyis a magyart tanítják meg, másodsorban a románt, harmadsorban a tatárt."

A következőkben tatárországi híreket közöl, majd elmondja, hogy Manli atya megtanult magyarul, ezért kéri, visszakoztassák az őt Rómába rendelő parancsot. „Azt gondoltam hogy mivel valamelyest már tudja a magyar nyelvet, újra megkísérelnénk őt Csöbörcsökre küldeni, hátha meg tud ott maradni, bár nem hiszem."[74]

[74] 1732. május 20. Jászvásár: APF SOCG Vol. 675, Fol. 63–64.

Hogy Páter Manli eljutott-e Csöbörcsökre, nem tudjuk, ha igen, akkor ő lehetett az utolsó misszionárius Csöbörcsökön. Későbbi jelentést nem ismerünk, a ferences rend missziós tevékenysége lassan teljesen megszűnt Moldvában.

1725-ben Turkoly Sámuel, az egykori sárospataki diák, ekkor a cári hadsereg tisztje adott hírt levelében a budzsáki magyarokról.

„Most is Krímben, a tatár kán protekciója alatt hét magyar faluk vannak, amelyekben magyarul beszélnek. Én azon hét falukban voltam is."[75]

Mavrocordat Konstantin moldvai vajda hívására 1743-ban három erdélyi jezsuita, Péterffy Károly, Patai András és Szegedi Gergely ment Moldvába. A kihallgatáson a vajda „csudálá a többi közt, hogy Kínába hová [értsd: máshová] jár a szerzetünk az hit terjesztésére, s Moldvába illy csekélyképpen". A három jezsuita bejárta egész Moldvát. 26 katolikus magyar falut vettek számba. Köztük az utolsó:

„Tsöbörtsök a bucsaki tatárság szélén magyar katolikus helység."[76]

Egy évvel később, 1744-ben a bákói püspök, a lengyel Jezierski jelentése szerint Moldvában 11 katolikus plébánia van (közülük 6-ban nincs pap) 5500 hívővel. Csöbörcsökön 200 katolikus él.[77]

1747-ben Torkos József győri evangélikus lelkész adott közre egy hozzá írt levelet. Íróját nem nevezi meg, csak annyit mond: „minap küldték nekem Erdélynek Moldvával érintkező határáról." A latin levél bennünket érdeklő részét Torkos fordításában közlöm.

„A Prut vizén túl pedig Besszarábia mellett és Besszarábiában is vagynak régi magyar faluk, de az ottlakos magyaroknak nyelvek összveelegyített tatár és oláh nyelvvel, úgyhogy a magyar beszédet nehezen érthetik [...] Hogy földbe beásott gunyhókban szintén a Borysthenes [Dnyeszter] vizéig szerteszéllyel lakjanak régi magyar megtatárosodott maradványok, bizonyos igazságul hirlelik az ottan járt-költ emberek, de ezek többnyire mind pogányok, alig is érthetnek némely magyar szókat, kivéve azokat, kik a kereszténységhez közelebb laknak és többnyire oláh vallásúak."[78]

[75] 1725. április 2. Asztrakán: *Molnár:* Magyar Könyv-Ház i. m. III. 284 s köv.: *Sándor István:* Sokféle. VII. darab, Győr, 1801. 150. – *Szinnyei József,* aki némi hibával újra leközli ezt az idézetet (Magyar írók élete és munkái. XIV. Bp. 194. 576–577. hasáb: Turkoly) hozzáteszi: „Mindezen ‚adatok azonban tévesek."

[76] A Jezsuita Rend generálisának küldött 1643. évi jelentés általános részét közli *Nilles,* i.m. II. 1023–1029. A jelentés magyar fordítása: *Molnár:* Magyar Könyv-Ház, i. m. III. 73–78. – 1746. szeptember 16-i rendeletével Mavrocordat János vajda a jezsuitákat kitiltotta Moldvából (*Domokos Pál Péter:* A moldvai magyarság. Csíksomlyó, 1931. 47. 1.) – Mavrocordat Konstantin mondását – némileg módosítva – idézi: *Auner Károly:* A romániai magyar telepek történeti vázlata. Temesvár, 1908. 49.

[77] Idézi: *Auner,* i. m. 50.

[78] [*Torkos József:*] Schediasma geographico–historica Hungaros intra et imprimis extra Hungariam per universum ... degentes. Jaurini 1747. 44.; Torkos közlését átvette *Pray György:* Dissertationes historico-criticae in Annales Veteres Hunnorum, Avarorum et Hungarorum. Vindobonae, 1775. 121.

Kerek húsz év múlva, 1767-ben járt Csöbörcsökön a már említett csíkdelnei plébános, Zöld Péter. Zöld 1764-ben a madéfalvi vérengzés után Moldvába ment kibujdosó székely híveivel. Nem sokkal később visszatért ugyan, de elfogták és bebörtönözték. 13 havi raboskodás után sikerült megszöknie, újra Moldvába ment s öt évet töltött kint. Megfigyeléseit 1770 után írta le egy ferences barátja kérésére latinul.

„Az 1767. év húsvétja után – amelyet az ónaptár szerint számítok, mert a Gergely-naptár Moldvában nem használatos – egy öreg misszionáriussal, Páter Franciscus Carisivel Husz városának adminisztrátorával, Huszról Tatárországba mentem, s hatodnapra érkeztem Csöbörcsökre. A lakosok, akik 17 éve nem láttak katolikus papot, mint az égből szállott angyalokat, úgy fogadtak bennünket.Templomuk kőből van, Szűz Mária és a 12 apostol tiszteletére szentelve. Benne különböző színű miseruhák, melyek majdnem bokáig érnek, továbbá két ezüst kehely. A parókia, azaz a misszionárius lakása meglehetősen kényelmes, a templom melletti dombon épült a helység közepén. A szőlőskert, amely a szentmise és a pap céljait szolgálja, a szőlőhegynek szinte a közepén fekszik; ezt évenként megművelik, a bort beszállítják és tartják, míg csak meg nem romlik; ha megromlik, kiöntik, és a hordót musttal töltik meg, hogy ha katolikus pap találna odaérkezni, ne hiányozzék neki és a szentmisei áldozáshoz a bor.

A nép minden vasárnap és ünnepnapon összegyűl a templomban, ahol egy kézdiháromszéki öreg ember, aki az írás-olvasásban elég tanult, előimádkozik, néhány egyházi éneket elkezd, és a jelenlevőkkel naponkint két rózsafűzért Szűz Mária tiszteletére ájtatosan elimádkozik. Olvasójuk erős fonalból készült, rajta csomókkal. A házasságot a város bírája és esküdtjei előtt kötik, akik gondosan megvizsgálják a vérrokonságot, főként pedig a sógorság fokát. A pénteki és vasárnap esti, de főleg a húsvét előtti böjtöt kenyéren és vizen szigorúan megtartják, a húsételtől pedig szerdán is tartózkodnak, de ezen a napon a tejes étel szabad számukra. A bujálkodást és a káromkodást megvetik. A haldoklónál majdnem mind egybegyűlnek, őszinte bűnbánatra és bűnei megvallására intik, és éjjel-nappali imádkozással kérik az Istent, hogy oldozza fel. A halottaknak bőséges alamizsnával próbálnak segíteni, és megállás nélkül lelke üdvösségéért imádkoznak.

Földjük meglehetősen termékeny, főként búzát és kölest termelnek. Az elsőből nagyon jó kenyeret sütnek, a másikból egy tatár italt készítenek, a neve braha, ezt naponta isszák. Ruházatuk részben moldvai, részben tatár, fehérneműjűk – melyet asszonyaik kenderből és lenből szőnek – elég finom és időálló. Fejlett a szarvasmarha-, juh- és lótenyésztésük, utóbbiakat telente legföljebb tízévenként egyszer takarmányozzák, mivel télen át is a szabadban legelnek. Évi adóba a tatár kánnak 200 török tallért adnak, s mivel a kán első, legelőkelőbb feleségének a birtokába tartoznak, így vallásukban sem meri őket senki háborgatni.

Amikor megérkezésünk másnapján imádságainkat bevégeztük, az egybegyűlt nagyszámú népnek a hit dolgait tanítottam, több mint egy óra hosszat, magyarul. Utána mindketten az öregeket gyóntattuk 11 óráig. Ennek terhe főként rám maradt, mivel csak én beszéltem magyarul, csupán néhányan gyóntak románul Ferenc páternek. Aztán misét mondottunk, azokat, akik meggyóntak, a szent áldozással erősítettük, majd megebédeltünk. Délután kettőtől háromig a szentségekről beszéltem a mezővárosból [Csöbörcsökről] és a három faluból egybesereglettek, különösen a keresztségről. Ezután öt óráig kikérdeztem és elismételtettem a tanultakat és más felmerülő kérdésekben adtam választ. Öttől hatig az egybehívott bábaasszonyokat és a licenciátust vizsgáztattuk, főként a keresztség feladásának módjáról, mert azt tapasztaltuk, hogy a bábák sohasem végezték ezt jól és érvényesen. Ugyanis amikor a gyermeket a vízbe merítették, nem mondták hozzá az idetartozó szavakat, csak keresztvetéssel jelölték meg. Egyébként az öreg [az említett licenciátus] által végzett keresztelésekét is fölöttébb kétségesnek ítéltük. Ez ugyanis előbb elmondta a keresztelési szöveget, és csak amikor a Szentlélek nevéhez érkezett, akkor kezdte meg a vízzel való meghintést. Ezért kénytelenek voltunk elrendelni az apáknak és az anyáknak, hogy minden gyermeküket, akiket a 17 év alatt a bábák vagy az öreg licenciátus keresztelt meg, másnap délutánra hozzák el a templomba, de a keresztszülők is legyenek jelen. Ezután ismét gyóntattunk a késő esti órákig.

A második napon, elvégezve az istentiszteletet, a gyónásról és a bűnbánatról beszéltem nekik. Ezt elvégezve 11 óráig ismét gyóntattunk, és ahogy előző nap, most is kiosztottuk a szent vacsorát. Ebéd után a keresztségről beszéltem és a felnőttek ezzel kapcsolatos kötelességeiről. Ezt követően valamennyi bábaasszony és az öregek jelenlétében 7 óráig mintegy 60 gyermeket kereszteltünk meg.

Ez így ment hét napon át: délelőtt a felnőttek gyónását hallgattuk, délután pedig a fiatalabbakat kereszteltük. Az első nap utáni hat nap alatt csak én 768 személyt kereszteltem újra, és mintegy 1400 személy többnyire életgyónását hallgattam meg. A harmadik naptól kezdve, rövid tanítás után, a délelőttöt teljesen az öregek gyóntatására, a délutánt pedig a 10 évesnél idősebbeknek, közülük egyesek már házasok voltak, az újrakeresztelésére fordítottuk. Végül a tizenkettedik napon a mezőváros számára hat, a falvak számára kilenc bábát és az öreg licenciátust megtanítottuk a keresztelés módjára és mindenre, ami hozzátartozik.

A tizenkét nap alatt, amit köztük töltöttünk 7139 személyt gyóntattunk meg és 2512-t kereszteltünk újra. Ezenkívül három haldoklónak adtam fel az utolsó kenetet, közülük kettőt el is temettem, a harmadik még élt, amikor eljöttem.

A tizenharmadik nap, az istentisztelet után a hitben való állhatatosságra buzdítottam őket, majd elbúcsúztunk tőlük. Keserű könnyek és sóhajtások közt 2000-nél többen, férfiak és asszonyok majd egy magyar mérföldnyire elkísértek bennünket, Jézus Krisztus kínszenvedésére kérve és megesketve bennünket, hogy számukra szerezzünk papot a misszió elöljáróságától. Lelkükből fakadt óhajukat és sürgős kérésüket Jászvásárra érkezésünkkor át is adtuk a prefektus atyának. Ő azonban azt felelte, hogy a misszionáriusok közül senki sem akar odamenni, s ő nem kényszerítheti őket, mivel mindnyájuk küldetése csak Moldvára szól.

Hogy azóta járt-e náluk katolikus pap, nem tudom.[79]

Mi sem tudjuk, de az a valószínű, hogy nem; úgy tűnik, Zöld Péter volt az utolsó.

Gegő Elek „Szent Ferenc szerzetesbéli hitszónok s a Magyar Tudós Társaság levelező tagja, „A moldvai magyar telepekről" szóló, Budán 1838-ban megjelent munkájában írja, hogy a csöbörcsöki katolikus magyarok, főleg az 1812. évi bukaresti béke óta, mely Besszarábiát Oroszországnak ítélte, nagyszámban költöztek vissza Moldvába, oda, ahonnan egykor kimentek, Huszra és környékére.[80] Majd ezt mondja:

„Vannak jelenleg is [1838] Besszarábiában magyarok, de a'kik (kivált mióta a 'Pruth lett Moldvának keleti határa) uralkodójok alatt katolikus papra szert nem tehetvén, szapora léptekkel nemzetlenednek el; ez az oka, hogy közülük a' nyelv és vallás Moldvának Husz nevű városában – mint említettem – sokat letelepített. A' bentmaradtak többnyire a neszterfehérvári kerületben laknak, 's ámbár elolóhosodtak is 'a kilii és ismaili oláhoktól (a magyar nyelv' sajátságát az oláhba átöntvén) igen különböznek. Ezt P. Sándornak 's több más moldvai magyar rokoninak, kik Besszarábiát beutazták, tapasztalásokból."[81]

1844-ben Jerney János járt ezen a vidéken, a magyar őshazát kereső útján.

[79] Német fordításban közreadta: Ungrisches Magazin, i. m. III. Pressburg, 1783. 105–110.; kivonatos magyar fordítása: *Molnár:* Magyar Könyv-Ház, i. m. III. 422–428.; innen átvette *Mikecs,* i. m. 204–205. Zöld Péternek Batthyány Ignác erdélyi püspökhöz írt jelentését latinul közli *Veszely–Imets–Kovács,* i. m. (51. jegyz.) 62. s köv. Ebben a csöbörcsöki templomról ezt olvassuk: „Templomuk a város közepén van kőből, fatoronnyal. Van kéz ezüst, jól megaranyozott helyhük, négy miseruhájuk, a többi öltözettel együtt különféle színben. Végre minden berendezés tisztességes, egy művészi kézzel emelt oltára van, azon a mennybe felvett boldogságos Szűz Mária képe van festve." *Domokos Pál Péter* fordítása: A moldvai magyarság, i. m. 55. A fordításban egy szót felcseréltem.

[80] *Gegő* i. m. (33. jegyz.) 45, 69., ld még *Lükő Gábor,* i. m. (54. jegyz.) 180.

[81] *Gegő* i. m. 88.

„A Dnyeszter folyónál van Csuburcsi falu. Itt megállván, a faluból jövő számos embereket oláhul jól tudó legényem által megszólítottam és kérdezgettem az iránt, vajon minő népség laknék a faluba, kik egytől egyik moldován és orosz lakosokat mondának benne lenni. Magyarokról, vagy szerintük ungarok-vengerek ottlétéről pedig többszöri tudakozásomra semmit sem tudának."[82]

Egy 1929-es följegyzés szerint néhány magyar család mégis visszamaradt volna Csöbörcsök Dnyeszter-balparti részében. Római katolikus vallásukat, nyelvüket és magyar tudatukat azonban egy-két nemzedék alatt teljesen elvesztették, csak a családnevük maradt meg, többnyire torzult alakban.[83]

Калман Бенда

ЧЕБЕРЧЕК.
ИСТОРИЯ ОДНОЙ ВЕНГЕРСКОЙ ДЕРЕВНИ В ТАТАРИИ

(Резюме)

Чеберчек (сегодня: Кубиерзи, Украинская СФСР) распологается в южной части Бессарабии, на правом берегу Днепра, южно от Аккермана. Начиная со второй половины 14-го века эта территория принадлежала молдавскому княжеству. В конце 15-го века она перешла в господство крымских татар, а в начале 16-го века османской империи. Название деревни булгарского происхождения, она была основана предположительно печенегами или половцами. Однако о деревне упоминается письменно первый раз только в документе 1624-го года. В это время её жителями являлись православные румыны и рымско-католические венгры. Позже поселялись среди них русские.

В середине 15-го века венгерское королевство построило крепости на берегу Днепра и Чёрного моря против татар и турок (Килия, Аккерман), стража которых составилась в частности из венгров. После падения Аккермана эта стража сейчас уже татарской пограничной крепости переселилась на Чеберчек. Это произошло в конце 15-го, в начале 16-го вв. В дальнейшем, особенно в начале 17-го века их число увеличивалось с теми венграми, которые переселились сюда из внутренней Молдавии, из территории между Серетом и Прутом, из-за высокого налогообложения. Первоначально они являлись гуситами, однако под влиянием работы миссий уже раньше отказались от этой веры. Первые венгерские жители Чеберчека с самого начала признавали себя рымско-католическими.

В донесениях миссий, которые храняются в архиве рымского Saera Congregatio de Propoganda Fide упоминается о Чеберчеке начиная с 1620-ых гг. Число католиков вначале в этих донесениях оценивается в 25–30 домов (семей), т.е. в 100–150 лиц. В 1670-ом году они пишут уже о 300–350 католиках. Постоянного священника эти католики никогда не имели, кроме миссионеров в основном францисканского ордена, направленные сюда Рымом, которые по-венгерски не говорили, и поэтому могли общаться с венграми только посредственно, среди них крестили и хоронили грамотные дьяконы.

Донесения миссионеров, опубликованные в статье, дают подробную картину о положении католиков, об их религиозных обычаях, об отсталости всего края, о господствующей жизненной и имущественной опасности. Одновременно они подчёркивают, что католики со всеми силами настаивают на католической вере и венгерском языке, поскольку в положении меньшинства именно и эти дают им возможность для сохранения своих старых общественных обычаев.

[82] *Jerney* i. m. (39. jegyz.) I. 53.

[83] *Szatmári Antal:* Csöbörcsök. Egy régi magyar börtöndal. Bp. 1963. Ld. még *Bitay Árpád:* Zöld Péter a csöbörcsöki magyaroknál. (Erdélyi Irodalmi Szemle 1924, 266.)

В конце 17-го века, в результате разных войн, Чеберчек тоже разрушился несколько раз. После корловицкого мира 1699-го года, в результате политического преобразования территории Рым обратил всё меньше внимания на этот край. Миссионеры попали сюда максимум раз в каждом 20-ом, 30-ом году. Последнее известное нам донесение написал о них трансильванский священник Петер Зёлд, кто побывал у них в 1761-ом году. Бухарестский мир 1812-го года присоединил Бессарабию к царской России. По некоторым записам католические венгры Чеберчека после этого переселились на молдавскую территорию, расположенную западно то Прута, где они пропадали из наших глаз. Янош Йернси, кто проехал этот край в 1844-ом году, не нашёл уже ниодного венгра на Чеберчеке.

Kálmán Benda:

CSÖBÖRCSÖK

Histoire d'un village hongrois en pays des Tatares
(Prononcez: Tcheubeurtcheuk)

(Résumé)

Csöbörcsök (aujourd'hui Koubierzi, R. S. S. d'Ukraine) est situé dans la partie sud de la Bessarabie, sur la rive droite du Dniestre, au sud d'Akkerman. A partir de la seconde moitié du 14e siècle ce territoire appartenait à la principauté de Moldavie. A la fin du 15e siècle il fut soumis aux Tatares de la Crimée et au début du 16e siècle á l'empire ottoman. Le nom du village est d'origine bulgare-turque, il fut probablement fondé par les Pêtchenègues ou par les Comans. La première mention par écrit ne date que de 1624. A ce temps-là ses habitants sont des Roumains orthodoxes et des Hongrois catholiques-romains. Dans la suite des Russes s'y sont installés.

Au milieu des années 1400 le Royaume de Hongrie construisit des châteaux-forts (Kilia, Akkerman) le long du Dniestre et au bord de la Mer Noire, contre les Turcs et les Tatares. Leur garnison comprenait aussi des Hongrois. Après la prise d'Akkerman, au tournant des 15-16e siècles, la garnison hongroise de cette place forte, devenue déjà tatare, s'installa à Csöbörcsök. Plus tard, surtout au début du 17e siècle, leur nombre était augmenté par les Hongrois, à l'origine de confession hussite mais qui sous l'influence des missionnaires, avaient déjà abandonné l'hussitisme, et qui quittaient, à cause des impôts élevés, les territoires de la Moldavie intérieure, le territoire entre le Sereth et le Prout, pour s'installer ici. Dès le début les habitants de Csöbörcsök se déclaraient être de confession catholique romaine.

Les rapports des missions, conservés aux archives de la Sacra Congregatio de Propaganda Fide à Rome, mentionnent Csöbörcsök à partir des années 1620. Au début ils évaluent le nombre des catholiques à 25–30 foyers (familles) ce qui correspond à 100–150 âmes. Dans les années 1670 ils parlent déjà de 300–350 catholiques. Jamais ils n'avaient un prêtre fixe, seulement des missionaires, surtout franciscains, envoyés par Rome (qui, ne sachant en général pas le hongrois ne pouvaient avoir avec eux que des contacts indirects). Les diacres ayant appris à lire et à écrire accomplissaient les baptêmes et les funérailles.

Les rapports des missionnaires, publiés dans la présente étude, tracent un tableau détaillé de la situation, des coutûmes religieuses des catholiques, de l'état arriéré de toute cette région, de la précarité de la vie et de la fortune. Il soulignent en même temps que les catholiques sont très attachés à leur confession, à leur langue hongroise, ces deux leur rendant possible de sauvegarder, dans le sort minoritaire, leurs anciennes traditions communautaires.

A la fin des années 1600, au cours des différentes guerres, Csöbörcsök fut, lui aussi, plusieurs fois détruit. Par suite du réarangement politique suivant la paix de Karlovitz de 1699 Rome accordait de moins en moins d'attention à cette région, et un missionnaire n'y arrivait que tout au plus une fois par 20 à 30 ans. Le dernier compte-rendu connu est écrit par le prêtre transylvain Péter Zöld qui les visita en 1767. La paix de Bucarest de 1812 annexa la Bessarabie à la Russie tzariste. Selon certains écrits après cela les Hongrois catholiques de Csöbörcsök retournèrent aux territoires moldaviens à l'ouest du Prout où l'on ne retrouve plus leurs traces. János Jerney passant par là en 1844 n'a trouvé un seul Hongrois à Csöbörcsök.

A VASKOHÁSZAT TECHNIKAI SZINTJE MAGYARORSZÁGON A 16–18. SZÁZADBAN

A magyarországi vaskohászat technikatörténetének legjelentősebb kora újkori eseménye az indirekt eljárás meghonosítása volt. Mint ismeretes, a vaskohók méreteinek növelésével lehetővé vált, hogy a vasércet megolvasszák, és a redukció eredményeként képlékeny vasbuca helyett cseppfolyós nyersvasat kapjanak, amelyet azután frissítéssel tettek további megmunkálásra alkalmassá. Így – hogy mai technikatörténeti irodalmunk szaknyelvét használjuk – megjelent, majd országosan elterjedt a bucakemence mellett az ugyancsak faszéntüzeléses nagyolvasztó.

A technikatörténeti séma egyértelmű, a vasolvasztás menetét, az olvasztókemencében végbemenő kémiai folyamatokat a kohászati tudomány részleteiben is tisztázta.[1] Problémák akkor jelentkeznek, ha technikatörténeti ismereteinket kohászattörténeti forrásainkkal szembesítjük.

A forrásokban ugyanis hiába keressük a modern szakirodalom letisztult terminológiáját. A bucakemence és a nagyolvasztó egyértelmű kategóriái helyett a szakkifejezések légiójával találkozunk, s ezeket forrásszövegeink csak a legritkább esetben értelmezik. Bizonyos, hogy számos eltérő kifejezés lényegében ugyanazt a fogalmat jelöli, de ugyanaz a szó – előfordulásának helyétől és idejétől függően – különböző fogalmakat is jelenthet. A kora újkori magyarországi vaskohászatnak éppúgy nem alakult ki egységes szaknyelve, mint a középkorinak.

A másik nehézség a minden tudományos rendszerezéssel szükségszerűen együtt járó absztrakció következménye. Mint ahogy vasbucákat a történelem folyamán egymástól nagyon különböző kemencékben állítottak, elő, úgy a vas megolvasztása is más-más helyeken és különböző időkben eltérő méretű, nem azonos technikával dolgozó kohókban történt. A források szóhasználatához pontosan ragaszkodva leírhatjuk mind a direkt, mind az indirekt eljárás történeti változatait, de ha a változatokat tesszük meg a rendszerezés alapjává, előbb-utóbb elveszítjük az áttekintés lehetőségét. Ezért a 16–18. századi magyarországi vaskohászat technikai szintjének vizsgálatában az absztrakcióból indulok ki, a direkt eljárással dolgozó olvasztót bucakemencének, az indirekt eljárással dolgozót nagyolvasztónak nevezem, s ebbe a két csoportba besorolva írom le a történeti változatokat.[2]

[1] *Kerpely Antal:* A vaskohászat gyakorlati s elméleti kézikönyve. I–II. Selmeczbánya 1874.

[2] Ugyanígy járt már el *Paulinyi Ákos:* A szlovákiai bucakemencék (ún. tótkemencék) és a bucaművelet a XVIII. században. Adatok a közvetlen eljárás történetéhez Magyarországon. A

1. A bucakemencék

A vízierővel működtetett magyarországi vasolvasztók a 16. század derekáig kivétel nélkül, és még a 18. század közepén is túlnyomó többségükben valamiféle bucakemencék voltak. Ezek „oly aknáspestek voltak, melyek munkaterének metszete csonkakúp alakú és alaprajza valószínűleg elliptikus vagy négyszögletes volt. A kemencék magassága 220 és 380 cm, szélessége az alapnál 63–74 cm és szélessége a toroknál 31 cm körül változott. Mióta voltak a kemencék ilyen méretűek, ezt az eddig ismeretes forrásanyag alapján nem tudjuk meghatározni, csak annyi biztos, hogy a XVIII. és XIX. században ilyenek voltak... A XVIII. századbeli kemenceméretek szempontjából aránylag kis kemencékről van szó, és a stájerországi bucakemencékkel összevetve az ottani bucakemencék XVI. és XVII. századbeli méreteinek felelnek meg. A kemencék kis méretei persze magukkal hozták a kicsiny termelést is, és úgy tűnik, hogy a termelés fokozását... nem a kemencék nagyobbításával, hanem azoknak csak számbeli szaporítása útján kívánták elérni." Egy bucakemence napi termelése a 18. században 2 és 6 bécsi mázsa között változott. Ez az aránylag nagyon kis termelés bizonyára nemcsak az olvasztókemencék munkaterének méreteivel függ össze, hanem az olvasztásra kerülő ércek minőségével is. A vaskihozatal a ránk maradt adatok szerint a Gömör megyei bucakemencékben 40–50% vastartalmú ércekből 16–18%-os, Rhónicon 1747-ben 22–25, 1785-ben 28%-os volt, s ehhez elképesztő mennyiségű faszenet használtak fel; a Garam vidéki kincstári vasművekben például a tüzelőanyag-fogyasztás a kinyert vas súlyához viszonyítva 390 és 817% közt mozgott, ami két-, illetve négyszerese volt a stájerországi bucakemencék tüzelőanyag-fogyasztásának.[3]

A kora újkori magyarországi vaskohászat jellegzetes olvasztókemencéiről 18–19. századi adatok alapján a szakirodalom lényegében egybehangzóan tájékoztat.[4] Ezekkel a szakirodalmi leírásokkal egyezik már a bucakemencékben történő vasolvasztás tudomásom szerint legrégibb magyarországi leírása is, Nikolássy János Lőrinc szomolnoki kamarai tisztviselő 1695. évi jelentése Stószról:

„Amikor aztán a vasércet a fent említett hámorhoz szállították, akkor ott két 9 láb magas keskeny kemencét felkészítenek aprószemű égetett faszénnel, amelyhez csak alig valamivel kevesebb égetett agyagot és könnyű hamut elegyítenek. Ezekbe a kemencékbe azonban minden egyes kiégetésnél, minden hat órában egy új, agyagból való fúvókaszekrényt (Form) készítenek és helyeznek el. Amikor pedig a kemencék fel van-

---

Magyar Tudományos Akadémia Műszaki Tudományok Osztályának Közleményei 32 (1963) 423 is. A szerkesztőség ezzel a terminológiával szemben fenntartásait hangoztatta (uo.), de álláspontját nem fejtette ki.

[3] Uo. 437–438, 443–445.

[4] *Herm. Ign. Bidermann:* Das Eisenhütten-Gewerbe in Ungarn, und dessen früheren Annexen einschließlich der Militärgrenze. Ein Beitrag zur Statistik und Geschichte der volkswirthschaftlichen Verhältnisse dieser Länder. Pesth – Graz 1857. 149–151. *Volny József* leírása: Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyének leírása. Szerk. Hunfalvy János. Pest 1867. 268–269. *Mikulik József:* A bánya- és vasipar története Dobsinán. Budapest 1881. 10–12. *Kerpely Antal:* Adatok a vas történetéhez Magyarországon a XIX. század elejéig. Budapest 1899. 65–69. *Edvi Illés Aladár:* A vasgyártás. Budapest 1901. (A magyar korona országainak gyáripara az 1898. évben. II/1.) 30–31. *Julius Lux:* Eine deutsche Sprachinsel im Karpatenraum, Dobschau. München 1959. 60–61. A legrészletesebb és legalaposabb *Paulinyi* (2. jz.) i. m. 423–447.

nak fűtve, akkor megtöltik a kemencéket hétfőn este szinültig egymással elkevert faszénnel és vasérccel, és erősen fújtatni kezdenek a fújtatókkal, amelyeket egy vízikerék hajt. Ekkor a vas elkezd a kemencében alul az aprószemű faszénrétegbe (Gestüeb) beivódni és leülepedni. A salakot pedig egy vasnyárssal időnként néhányszor meg szokták csapolni és a kemencéből kifolyatni. Akkor aztán, amikor a műszak vége, vagyis a hatodik óra elérkezik, akkor alul feltörik a kemencét, és az aprószemű faszén közül fogókkal kihúzzák a vastuskót (Kloß Eisen), fa kalapácsokkal összeverik, és a hámorkalapács alá mennek vele. Ezt nevezik egy egész vasbucának (Rauchmaß). A hámorkalapács alatt a kovács a bucára teszi a vashasogató fejszét (Schrötter), ráereszti a nagy kalapácsot, amelyet ugyancsak egy vízikerék hajt, és 4-5 hosszúkás darabra hasogatja szét a bucát. Ezeket a darabokat »mäße«-nek hívják. A kemencét rögtön újra felkészítik (ahogy fent le van írva), és az olvasztást 19 műszakon, azaz 114 órán át folytatják. Ezt nevezik egy »Wochenwerk«-nek. Az említett kis »mäße«-eket azután a kovács és az izzító fogókkal az izzítótűzbe tartják és jól felizzítják, azután a már említett hámorkalapács alá viszik és rúd-, sin-, ciment- és más fajta vasat kovácsolnak belőle, amit éppen kell."[5]

Nincs okunk feltételezni, hogy a bucaeljárás technikája a korábbi századokban ettől akár csak egyetlen lényeges mozzanatában is eltérő lett volna, bár a részletek, a faszén és a vasérc elegyítésének aránya, vagy az olvasztási idő, szükségképpen nem lehettek mindenütt és minden időben teljesen egyformák. Az viszont kétségtelen, hogy a középkor végétől a 18. század derekáig eltelt időben bucakemencéink termelési kapacitása, ha nem is érte el továbbra sem a fejlettebb országok normáit, de valamennyit nőtt. Így például Vajdahunyadon az uradalom a 16. század elején heti 10–14, a 17.

[5] „Wan dan der Eisenstein zu den obberührten Hammer beygeführt worden, so werden alda zwey Neün-Schuch hohe schmale öffen mit Kleinen außgereitetem Kohl gestüeb, worunter nur etwaß weniger ausgereitetter Lahm undt flug aschen gemengt wirt, zu bereitet, in welche öffen aber bey jeden auß Brennen alle 6 stundt eine Neüe Lähmerne Formb gemacht undt eingesteckt wirdt. Wan nun die öffen außgewärmbt seindt, so füllen sye die öffen an Montag abents mit Kohl undt Eisenstain untereinander gemischt ganz vol an, laßen die bälckh, die mit einen Wasser Rad getrieben werden, scharff zu blasen. Da begünt sich daß Eisen unten in offen in daß gestüeb ein zu fressen undt zusetzen, die schlackhen aber pflegt man mit einen stech Eisen unterweillen etlichmahlen abzustecken, und auß dem offen herauß fließen zu lassen. So dan wan die Schicht oder 6te stundt herzu kombt, so stossen sye unten den offen auß, undt ziehen auß den gestüeb mit Zangen den Kloß Eisen herauß, Prackhen ihm mit Hölzernen schlägeln zusamen, undt fahren darmit unter den Hamer, das nendt man eine ganze Rauchmaß. Unter den Hamer setzet der Schmidt den Schrötter auf die Rauchmaßen, laßet den großen Hamer (der auch mit einen Wasser Rad getrieben wirdt) zueschlagen, undt zerschrottet die Rauchmaßen in 4 undt 5 Länglichte stückher, die man mäßl nennet. Der offen wirdt gleich wiederumb (wie obengemeldet) zugerichtet undt mit den Schmölzen 19 Schichten, daß ist 114 stundt Continuiret, welches man ein Wochen werckh nennet. Die gedachten Kleinen mäßl werden hernacher von den Schmidt undt Hatzer ins Hütz Feüer mit Zangen gehalten undt wohl gliendt gemacht, hernacher fahren sye darmit unter den gemelten Hamer, schmiden darauß Staab, Schienen, Zimmenten Vndt Andere Eisen, wie man es Verlangt." OL. Filmtár, W. 378. HKA. Vermischte ungarische Gegenstände. Schmölnitz und Göllnitzische Bergwerke 1551–1749. Rote Nr. 15. Fol. 357–358. – Egy ennél sokkal rövidebb, vázlatos, de a lényeget azért rögzítő latin szöveg Vajdahunyadról 1725-ből: „una impositio mineralium in unam ustrinam post liquefactionen nutrit unum corpus ferri, quod dum excipitur, ursus nominatur, et taliter progeniti ursi debent multiplicari ac procurari in tanto numero, ut ex illis in una qualibet hebdomada eveniant uti vocant unum Schußt 22 Ct ferri in se continens". HKA. Münz- und Bergwesen Ungarn. Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 1244.

század végén heti 18,75 és az 1720-as években már heti 22 mázsa termeléssel számolt.[6] A kérdés az, hogy mennyiben világítják meg forrásaink a bucakemencék lassú tökéletesedését.

A bucakemencéket a források igen változatos elnevezésekkel illetik. Sajnos általában kevés alapunk van rá, hogy a különböző nevek mögött eltérő típusú kemencéket sejtsünk, s ha az elnevezés valamiféle útbaigazítással szolgál is, fejlődési vonalak felvázolásához nem segít hozzá.

Így bizonyosra vehetjük, hogy a 17. század végén Vajdahunyadon emlegetett 'vas valaszto kemencze', 'vas kő olvasztáshoz való kemencze', 'vas futato kemencze', 'kőolvasztó koh' és társaik csak szinonimák.[7] Nem ennyire egyértelmű az észak-magyarországi Plähütten, Pläöfen,[8] Bloswerck[9] és Blauofen[10] esetében a dolog, de egyedül az ortográfiai különbségre támaszkodva itt sem mernék technikai különbségre következtetni; egyéb szempontokat is figyelembe véve Észak-Magyarország bucakemencéinek fejlődéséről ma a következőket mondhatom.[11]

Wolfgang Hohenwarter, a besztercebányai kamara helyettes vezetője 1549-ben azt jelentette Bécsbe a murányi vasművekről, hogy azok „auf die windisch Art mit großen Unkosten" olvasztják és kovácsolják a vasat, s ugyanez a helyzet a Zólyom melletti Breznicskán is.[12] „Windische Öfen" volt a neve azoknak a krajnai bucakemencéknek, amelyek akkor ott a kezdetlegesebbek voltak.[13] Ezeknek feleltek meg tehát a 16. századi murányi, breznicskai és rhónici „Plähütten".[14] Termelési kapacitásról tudósító adatoknak igazán szűkében vagyunk, de azt azért tudjuk, hogy egy murányi „Plähütte" és a bucáját feldolgozó hámor teljesítménye a 16. század derekán és a 18. század első évtizedében egyaránt heti 18, azaz napi 3 mázsa körül volt, egy rhónici „Blauofen"

[6] *Iosif Pataki:* Domeniul Hunedoara la începutul secolului al XVI-lea. Bucureşti 1973. 7, 213. *Oszkár Paulinyi:* Stand und Verbreitung des handwerksmässigen Eisengewerbes im Karpatenbecken in der Periode 1500–1650. In: Schwerpunkte der Eisengewinnung und Eisenverarbeitung in Europa 1500–1650. Hrsg. Hermann Kellenbenz. Köln – Wien 1974. 384. HKA. Münz- und Bergwesen Ungarn. Vajdahunyad. Rote. Nr. 3091. Fol. 1244.

[7] *Veress Endre:* Hunyadmegye bányászatának múltja. A Hunyadmegyei Történelmi és Régészeti Társulat Évkönyve 20 (1910) 152–156. *D(avid) Prodan:* Producţia fierului pe domeniul Hunedoarei în secolul XVII. Anuarul Institutului de Istorie din Cluj I–II. (1958-1959) 107–121.

[8] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 1. Fol. 241 (Murány 1550). *Franz Anton Schmidt:* Chronologisch-systematische Sammlung der Berggesetze der Königreiche Ungarn, Kroatien, Dalmatien, Slavonien und des Großfürstenthums Siebenbürgen. I–XXV. Wien 1834–1838. III. 19 (Breznicska 1580), 38 (Rhónic 1580).

[9] Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. Maksay Ferenc. Budapest 1959. 479 (Kövi 1570).

[10] *Johann Friederich Lempe:* Magazin für die Bergbaukunde. X (Dresden 1793) 231 (Rhónic 1747). ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. 1749. Nro. IV/100. (Tiszolc). *Paulinyi* (2. jz.) i. m.

[11] Több mint egy évtizeddel ezelőtti kísérletem a murányi bucakemencék XVI–XVII. századi fejlődésének felderítésére (ld. *Heckenast Gusztáv – Kiszely Gyula:* Adatok a magyarországi öntészet történetéhez. A vasöntészet kezdete Magyarországon. Öntöttvas táblák a XVI–XIX. századból. Bányászati és Kohászati Lapok. Öntöde 24 (1973) 229–232) elhamarkodottnak bizonyult.

[12] *Alphons Müllner:* Geschichte des Eisens in Inner-Österreich von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Erste Abtheilung. Geschichte des Eisens in Krain, Görz und Istrien von der Urzeit bis zum Anfange des XIX. Jahrhunderts. Wien–Leipzig 1909. 114, 199–200.

[13] Uo. 688.

[14] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 1. Fol. 241. *Schmidt* i. m. III. 19, 38.

pedig 1747-ben napi 4 mázsát termelt.[15] A bucakemence termelési teljesítménye tehát – amint azt Vajdahunyad esetében is láttuk – az 1550 és 1750 közötti kétszáz évben Észak-Magyarországon is nőtt, de a növekedés nem volt olyan mértékű, hogy a kortársakat új elnevezés alkalmazására ösztönözte volna. A „Plähütte", illetve „Pläofen" megjelölést felváltó „Blauofen" tehát inkább a nyelvfejlődés, mint a technikai fejlődés jele, bár némi technikai fejlődés sem tagadható.

Ezek után még két, a forrásokban előforduló terminus szorul magyarázatra, a „Bloswerck" és a „német hámor", illetve „tót hámor".

A „Bloswerck" kifejezés a szendrői uradalom 1570. évi urbáriumában tűnik fel és az 1570-es években a gömöri Vashegy vidékén volt használatos. „Van itt négy kemence négy fujtatóval, amelyeket németül Bloswerkhnak neveznek, ahol a vasérc a bányászok és mesteremberek munkája következtében megolvad (pontosan: folyékonnyá válik) nyersvas masszává."[16] A szöveg értelmezésének két kulcsszava a ‚megolvad' és a ‚nyersvas'. A teljes egykorú és a bőséges 17. századi magyarországi forrásanyag ismeretében ma már nem hiszem,[17] hogy szabad lenne ezeket mai értelmükben venni. A *rudis massa* nyilván a német Rauchmaß fordítása, tehát „vasbuca", abban az értelemben *nyers* vas, hogy még megmunkálásra szorul a hámorban. A *liquefit*-tel kapcsolatban pedig az a kérdés, hogy mi olvad meg, válik folyékonnyá. Tekintetbe véve, hogy a prefektus vagy gazdatiszt, aki az urbáriumot fogalmazta, nem volt kohász, s nem is az volt a feladata, hogy műszaki leírást adjon, nagyon valószínű, hogy itt a salak megolvadásáról van szó, amelyet – mint láttuk – az olvasztás során többször is lecsapoltak a kemencéből.[18] Így tehát a Bloswerck nem a többiektől eltérő, fejlettebb kemencetípust jelöl, hanem a 'plähen', illetve 'blasen' igékből képezett Plähütte, Pläofen és Blauofen elnevezések egy további változata.

A „német hámor" és a „tót hámor" megkülönböztetés az 1652. évi murányi urbáriumban[19] fordul elő. A szöveg az elnevezésekhez magyarázatot nem fűz, csak annyit állapít meg, hogy a német hámor cenzusa heti 1 ft, míg a tót hámoré csak 75 d, vagyis a német hámor nyilván fejlettebb, a hámoros számára is jövedelmezőbb a tót hámornál. Karintiai analógia alapján[20] azt gondolom, hogy az egyszerű tót hámorral szemben a német hámor két hámorból állt, olyanformán, ahogyan ez Rákóczi Ferenc munkácsi vasművének 1701. évi leírásában ránk maradt: „. . . egy nagyobb műhely a megolvasztott vas tisztítására, benne egy kalapács, nyújtáshoz és különböző szükségletekre való feldolgozáshoz, és egy tűz segítségével tisztító hely, mindkettő szerszámokkal, vízikerekekkel és más szükséges dolgokkal. A szomszédságban egy hasonló kisebb műhely, amelyben kapákat, szögeket, fejszéket és más kisebb szerszámokat szoktak készíteni, az ehhez szükséges felszereléssel."[21] A középkor végi állapothoz képest tehát

[15] *Heckenast–Kiszely* (11. jz.) i. m. 231. *Paulinyi* (2. jz.) i. m. 443.

[16] Urbáriumok (9. jz.) i. m. 479.

[17] *Heckenast–Kiszely* (11. jz.) i. m. 231-el szemben.

[18] Az értelmezés is, indokolása is *Vastagh Gábor*tól származik.

[19] OL. E. 156. UC. Fasc. 24. No. 80, Fasc. 25. No. 1.

[20] *Karl Dinklage:* Alte Eisenhämmer in Kärnten. Radex-Rundschau 1955: 5. 487.

[21] „. . . officina ferrea major pro purificatione liquefacti ferri, ubi continentur malleus pro extractione et accomodatione pro variis necessitatibus ferri, et locus purificationis medio ignis

a vasmű hámor-részében is mutatkozik bizonyos fejlődés a 17. században, de ez sem jelenti a vasfeldolgozás technikájának lényegi változását.

A lényegi változás a direkt eljárásról az indirekt eljárásra való áttérés volt, és itt kell szembenéznünk az átmeneti jellegű olvasztókemence kísértetével.

A szakirodalom teljesen egységes, ma már sem bizonyítást, sem hivatkozást nem igénylő megállapítása, hogy a bucakemencék (Stuckofen, Blasofen, Blauofen stb.) méreteinek növekedésével bennük a redukálódó vas egy része megolvadt, mai értelemben vett, magas (kb. 6%-os) széntartalmú nyersvassá vált. Ezt német nyelvterületen *Graglach*-nak, angol nyelvterületen *pig iron*-nak hívták. Az angol elnevezésben a „disznó" jelző is mutatja, hogy a régi kohászok ezzel a melléktermékkel nem tudtak mit kezdeni, vagy eldobták, vagy újra feladták a kemencébe, hogy megismételve az olvasztási folyamatot, bucavasat kapjanak belőle. Könnyen belátható, hogy minél nagyobbak lettek a kemencék, annál gyakrabban jelentkezett ez a nem kívánatos melléktermék, valamint az is, hogy a kohászoknak idővel rá kellett jönniök, hogy a Graglach végül is teljes értékű kovácsvassá vagy acéllá alakítható.

Egyazon bucakemencében tehát ugyanazon olvasztás során egyidejűleg keletkezett Rauchmaß és Graglach, vasbuca és mai értelemben vett nyersvas. A kérdés az, hogy a régi kohászoknak sikerült-e ezt a kettős folyamatot szabályozni, azaz meg tudták-e oldani, hogy kemencéjükben kívánságuk szerint egyszer vasbuca, másszor cseppfolyós nyersvas legyen a redukció eredménye. A probléma megoldásának nincs elméleti akadálya, és úgy látszik, a kora újkor századaiban a fúvóka szögének változtatásával s a kemence üzemének, a tűztér méreteinek csekély módosításával a gyakorlatban is több helyen megoldották.[22]

A direkt és indirekt eljárásra egyaránt alkalmas „átmeneti" kemencetípus kérdésével itt tovább mégsem foglalkozom, mert a magyarországi forrásanyagban ilyen átmeneti jellegű kemencéknek nincs nyoma,[23] s nem mutathatók ki Csehországban[24] és Karintiában sem.[25] Az indirekt eljárás megjelenése Magyarországon nem a direkt eljárás szerves továbbfejlődésének, hanem új külföldi technikák meghonosításának volt köszönhető.

---

utraque cum suis necessariis, aquaticis rotis, et aliis necessitatibus. In vicinitate similis officina ferraria minor, in qua ligones, clavi, secures et alia minutiora confici solent, cum suis necessariis instrumentis . . ." OL. E. 156. UC. Fasc. 88. No. 102.

[22] *Carl W. Pfannenschmidt:* Die Anwendung des Holzkohlenhochofens seit Ende des 16. Jahrhunderts zur Erzeugung von Gußwaren erster Schmelzung und die spätere zweite Schmelzung in Flamm- und Kupolöfen bis Mitte des 19. Jahrhunderts. Düsseldorf 1977. 20. *Vastagh Gábor:* A kovácsvas és a nyersvas termelés kemencéi. (Kézirat).

[23] Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy bucakemencét nem alakíthattak át vasöntő kemencévé, de ez akkor átépítést jelentett: a direkt és az indirekt eljárás váltogatása nem fordult elő. *Heckenast–Kiszely* (11. jz.) i. m. 232 és 238 megfogalmazása ebben a kérdésben nem volt egyértelmű.

[24] *Zdeněk Jindra:* Zur Geschichte der Eisenerzeugung in Böhmen im 16. und 17. Jahrhundert. In: Schwerpunkte . . . (6. jz.) i. m. 276.

[25] *Karl Dinklage:* Geschichtliche Entwicklung des Eisenhüttenwesens in Kärnten. Radex-Rundschau 1954: 7–8. 266.

2. A nagyolvasztók

A régi vaskohászat történetének legnagyobb felfedezéseiről, azok helyéről, idejéről és körülményeiről nincsenek megbízható értesüléseink. Mint ahogy csak többékevésbé meggyőző hipotéziseink vannak a vaskohászat ókori kisázsiai, hettita eredetéről,[26] vagy a vizierővel működő hámor 1100 körüli feltalálásáról egy katalóniai ciszter-cita kolostorban,[27] úgy az indirekt vasgyártás kezdeteiről, a nagyolvasztó megjelenéséről sincsenek biztos ismereteink. Az utolsó száz esztendő szakirodalma ebben a kérdésben buzgón araszol az időben hátrafelé. Ludwig Beck a múlt század végén még úgy tudta, hogy 1443-ból maradtak ránk a legrégibb, nagyolvasztókról tudósító okleveles adatok a nyugat-németországi Siegerlandban.[28] Friederich Klemm szerint „a vas nagyolvasztó a 14. század óta kezdett lassan kifejlődni; de csak a 16. század óta beszélhetünk tulajdonképpen nagyolvasztóról".[29] Bertrand Gille, miközben leszögezi, hogy a „flussofen azaz a klasszikus nagyolvasztó" eredete, kialakulásának helye és ideje mindig is megállapíthatatlan lesz, annak a véleményének ad hangot, hogy valószínűleg már a 14. század második felében több helyen is megjelent, természetesen Franciaországban, s a következő századokban a szakmunkások vándorlásának útjait követve lassan terjedt szerte Európában, de a 16. század közepéig Németországban a Rajnavidéktől keletre még nem jutott el.[30] E legutóbbi megállapítás érvénye szempontjából meglehetősen kellemetlen, hogy Richard Pittioni 1969 szeptemberében az alsó-ausztriai heiligenkreuzi ciszter-cita apátságban régészetileg feltárt egy nagyolvasztót, amely a 15. század derekán épülhetett, s a török 1529. évi Bécs elleni támadása alkalmával pusztult el.[31] Agricola viszont – és Gille nyilván erre épített – klasszikus munkájában[32] még hírét sem hallotta a vas nagyolvasztóknak.

Mai tudásunk szerint a nagyolvasztók kérdésében a 13. századig mehetünk vissza. Rolf Sprandel feltételezése szerint az észak-itáliai, Brescia környéki forrásokban 1226 óta szereplő *furnum* nyersvasat állított elő, amelyet azután a *fusina*-ban alakítottak

[26] *Heckenast (Gusztáv)–Nováki (Gyula)–Vastagh (Gábor)–Zoltay (Endre):* A magyarországi vaskohászat története a korai középkorban. (A honfoglalástól a XIII. század közepéig.) Budapest 1968. 7–8. és az ott megadott irodalom.

[27] Histoire générale des techniques. Réd. Maurice Daumas. I. Les origines de la civilisation technique. Paris 1962. 468, 586.

[28] *Ludwig Beck:* Die Geschichte des Eisens in technischer und kulturgeschichtlicher Beziehung. I. Von der ältesten Zeit bis um das Jahr 1500. Braunschweig 1884. 964.

[29] *Friederich Klemm:* Kurze Geschichte der Technik. Freiburg im Breisgau 1961. (Herder–Bücherei. 106.) 63.

[30] Histoire générale des techniques. Réd. Maurice Daumas. II. Les premières étapes du méchinisme. Paris. 1965. 56–77.

[31] *Richard Pittioni:* Der spätmittelalterliche Eisenhochofen in Heiligenkreuz bei Baden in Niederösterreich. Anzeiger der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse 107 (1970) 125. Vö. Sancta Crux. Zeitschrift des Stiftes Heiligenkreuz. 32 (1970).

[32] *Georg Agricola:* De Re Metallica Libri XII. Zwölf Bücher vom Berg- und Hüttenwesen. Düsseldorf 1977.[4]

feldolgozásra alkalmas vassá.[33] Legújabban pedig a svédországi Haggen-tó partján fekvő Vinarhyttan-ban feltárták egy 13. századi nagyolvasztó maradványait, amely valószínűleg a német rézolvasztási technika ismeretében épült.[34]

A felsorolt adatok egyrészt alátámasztják Gille szkepszisét a nagyolvasztó eredetének tisztázhatóságát illetően, másrészt azt sejtetik, hogy nem tételezhetünk fel egyenes vonalú, folyamatos fejlődést. A nagyolvasztó is azok közé a technikai vívmányok közé tartozik, amelyeket különböző helyeken és különböző időben egymástól függetlenül többször is feltaláltak.

A nagyolvasztó magyarországi megjelenésének tisztázásával kapcsolatban két, teljesen megnyugtatóan alighanem soha meg nem oldható nehézség merül fel: egy technikai és egy jelentéstani. Mindkettő közös gyökere a rendelkezésünkre álló források ebből a szempontból nem kielégítő volta.

Hogy mit tekintünk Magyarországon nagyolvasztónak, tulajdonképpen ténykérdés kellene, hogy legyen. A kérdés megválaszolása mégis spekulatív előfeltevések eredménye. Helyezkedhetnénk arra az álláspontra, hogy nagyolvasztó az, amit forrásaink így neveznek. Hogy ez mégsem volna célravezető, annak alátámasztására, Rupprecht bányatanácsos, selmeci akadémiai tanár 1788. évi ómassai vizitációs jelentéséből idézek: „Der Diósgyőrer, unweit Szentlélek befindliche Hochofen ist eigentlich ein Steüerischer, mit Thon zugestellter Floßofen . . ."[35] Kohászattörténeti szakterminológiánk mindmáig nem alkotta meg a Floßofen magyar megfelelőjét. A Rupprecht-jelentés alapján praktikusnak látszik a Floßofen-t is nagyolvasztónak tekinteni.[36] A szóban forgó nagyolvasztó mellett keletkezett település Ómassa neve alapján azt is tudomásul kell vennünk, hogy ezt a Hochofen-t, amely valójában egy Floßofen volt, az ott dolgozó s oda települt munkások massá-nak nevezték. Indokoltnak látszik tehát a massákat is bevonni a magyarországi nagyolvasztók családjába, noha egyáltalán nem mondhatjuk bizonyosnak, hogy minden massa nagyolvasztó volt. Itt lép be gondolatmenetünkbe a technikai bizonytalanság mellé a jelentéstani.

A magyar 'massa', a német 'Maß', a szlovák 'maša' egyaránt a vasbuca latin *massa ferri* nevéből származik.[37] A 14. században Karintiában a buca neve 'Maß', a Siegerlandban a bucakemencéé 'Maßhütte'.[38] Ekkor tehát a szónak még nincs köze az indi-

[33] *Rolf Sprandel:* Die oberitalienische Eisenproduktion im Mittelalter. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 52 (1965) 315–321. *Uő.:* Das Eisengewerbe im Mittelalter. Stuttgart 1968. 228–230.

[34] *Serning, I.–Hagfeldt, H.–Kresten, P.:* Vinarhyttan. En medeltide hyttanliggning vid sjön Haggen, Norrbärka Socken, Dalarna. Stockholm 1981. (A könyvhöz nem jutottam hozzá, tartalmát a Comité pour la sidérurgie ancienne Radomír Pleiner által szerkesztett referáló bibliográfiájából ismerem: Archeologické rozhledy 35 (1983) 681, 686.)

[35] HKA. Münz- und Bergwesen Ungarn. Schemnitz. Rote Nr. 2590. Fol. 610.

[36] Nagyolvasztónak veszi a Floßofen-t *Paulinyi* (2. jz.) i. m. 423 is. A különbség abban áll, hogy a Hochofen melle nyitott, a Floßofen-é zárt, s a Hochofen olvasztótere szűkebb, mint a Floßofen-é. Az olvasztás eredménye mindkét fajta nagyolvasztóban nyersvas. *Edvi Illés Aladár:* A nyersvasgyártás története az újkorban. A Magyar Mérnök- és Építész-Egylet Közlönye 25 (1891) 594.

[37] *F(erenc) Gregor:* Ungarisches *massa* und slowakisches *maša.* Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae 16 (1970) 122–128, aki jó etimológia mellett a jelentéstörténet tisztázásával adós marad.

[38] *Dinklage* (25. jz.) i. m. 260. *Fritz Geisthardt:* Frühes Eisengewerbe an Sieg, Dill und Lahn. In: Schwerpunkte . . . (6. jz.) i. m. 191.

rekt eljáráshoz. Magyarországon a szó a középkorban ismeretlen, latin szövegben 1551-ben,[39] magyar szövegben 1592-ben,[40] német szövegben a 17. század első harmadában[41] mutatható ki először, valamennyi Dobsinán, jelentése 'valamilyen (nem közönséges) vasolvasztó kemence'.

Érdemes itt megszívlelni Marc Bloch intelmét: „A technika szókincse mindig is igen konzervatív színezetű, és a »kocsiját« dicsérő autós bizonyára nem az első ember, aki régi nevet ragaszt a vadonatújra."[42] Hogy a vasbuca nevét mikor ragasztották rá a vadonatúj nagyolvasztóra, nem tudjuk, de a nagyolvasztó megjelenése utáni nyomozásunkat ajánlatos a massa feltűnésével kezdeni. S ha már visszamegyünk a kezdet kezdetéig, nem fogjuk elmellőzni a vasöntésre utaló nyomokat sem, mert véleményem szerint minden, ami túlmegy a hagyományos vasbuca előállításán, a nagyolvasztónak legalábbis az előtörténetéhez tartozik.

a) A 16–17. századi dobsinai massák és a csetneki uradalom acélhámorai

Csetneki László és István 1551-ben engedélyt adott Fladingk Pál Antalnak, hogy a Gölnicen massát, hámort, malmot és fűrészt építsen.[43] Fladingk már a következő évben átadta minden Dobsinán és Iglón fekvő bányabirtokát Eck Bálint bártfai polgárnak.[44] A vállakozás néhány évig virágzott, majd Eck halála után, még az 1550-es években csődbe ment.[45]

Legközelebb 1592-ben említenek Dobsinán massát,[46] majd 1626-tól kezdve több ízben is.[47] Egy 1637. évi adat szerint egyszerre több massa is működött volna Dobsinán.[48] Hogy a massa-üzem mennyire volt folyamatos, nem tudjuk, de hogy kellett lenni hosszabb-rövidebb megszakításoknak, az 1706. évi „wo die Alte Maass ist gestanden" helymegjelölés is mutatja.[49]

A kérdés az, hogy mi értsünk massán. A forrásokból egyértelműen csak annyi tűnik ki, hogy a massa-üzem szorosan kapcsolódott az acélgyártáshoz. Bartholomaeides szerint acélolvasztók (chalybea conflatoria) voltak, „amelyekben az acél nyersanyaga megolvadt".[50] Mikulik a következőképpen írja le őket: „Már a XVII-ik században a

[39] OL. Filmtár, C. 483. Andrássy cs. krasznahorkai lt., Pars I., Fasc. 18. No. 84.

[40] *Mikulik* (4. jz.) i. m. 58.

[41] *Gregor* (37. jz.) i. m. 124. Saját anyaggyűjtésemben a legrégibb előfordulás 1626. decemben 25-én Dobsina város lt., Városi Könyvek. I.

[42] *Marc Bloch:* A történelem védelmében. Válogatott művek. Budapest 1974. 283.

[43] OL. Filmtár, C. 483. Andrássy cs. krasznahorkai lt., Pars I. Fasc. 18. No. 84.

[44] OL. O. 66. Jászói konvent lt., Elenchus. I. 182.

[45] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 1. Fol. 521–524, Fasz. 2. Fol. 1037–1040.

[46] *Mikulik* (4. jz.) i. m. 58.

[47] Dobsina város lt., Városi Könyvek, I. passim. Vö. *Mikulik* (4. jz.) i. m. 59.

[48] *Ladislaus Bartholomaeides:* Inclyti Superioris Ungariae Comitatus Gömöriensis Notitia Historico-Geographico-Statistica. Leutschoviae 1806–1808. 551.

[49] OL. E. 148. NRA. Fasc. 1225. No. 7. Ad sub A. No. 6. sub D.

[50] *Bartholomaeides* (48. jz.) i. m. 551.

hámortól – mint kovácsoló műhelytől – egészen külön álló és bizonyára terjedelmesebb kemenczékre, úgynevezett kohókra – Masz – akadunk, melyekből az összeolvasztott vasérczekből nyert fém többé nem mint idomtalan tömb, hanem mint hosszúkás rúd – Gans – került ki, sőt a kemenczében teljesen csppfolyós lévén, határozott formákba is öntetett. Az ily úton nyert vas ugyan merev és törékeny volt, de mint a mai öntött-, nyers-, vasgolyókra, pléhekre és más öntvényekre éppen alkalmas és felhasználható volt. Ezen kohók aztán számos aczélhámornak – Stahlhammer – adtak munkát, melyekben a törékeny merev vasrudak izzítás, hűtés és ismételt kalapácsolás által kitűnő aczél-rudakká – Schin – változtattak által."[51] 1612-ben a csetneki uradalom földesurai előírták a dobsinaiaknak, hogy „annak felette elegedendo atczelt adgianak az kardweroknek az regy szokas szerint",[52] 1629-ben pedig egy hámorosok közti ügylet kapcsán előírták, hogy „vom gutten Maß-Eisen sol der Stool sein".[53] „Az aczél – mondja Mikulik –, mely ily kohóvasból – Maszeisen – készült, jobb volt, mint az, mely hámorban – tótkemencze, Blaufeuer – előállított vasból lett kovácsolva..."[54]

Az acélhámorok a 16. század második felében tűnnek fel a forrásokban, egy folytatás nélkül maradt 1556. évi jolsvai acélt kovácsoló hámortól[55] eltekintve kizárólag Dobsinán és a Sajó völgyében, valamint Csetneken.[56] Míg a vashámornak nevezett vasművek évi cenzusa 25 ft volt, az acélhámoroké csak 4 ft. Nyilvánvaló, hogy az acélhámor nem lehetett teljes vasmű: vagy nem volt olvasztókemencéje, vagy csak olvasztókemencéje volt. A megoldás a 16. századra nézve spekulációk tárgya lehet, a 17. században azonban az acélhámorokat már kardverő hámoroknak nevezik,[57] s ha a név megváltozása nem a termelési profil változását tükrözi, akkor az acélhámor kezdettől fogva másutt olvasztott vasat dolgozott fel, egészen 1730 tájáig, amikor is „az aczélkészítésre berendezett kohók, mint az aczélhámorok .. beszüntek".[58]

Mindezek alapján hajlom arra a feltevésre, hogy a 17. századi dobsinai massák a magyarországi nagyolvasztók előtörténetéhez tartoznak. Bennük a vas – mint Mikulik leírása mondja – cseppfolyóssá olvadt, s ezt a Maß-Eisen-t vagy formákba öntötték, vagy az acélhámorokban acéllá kovácsolták. Annak, hogy egy, a massához tartozó melléküzemben frissítették volna, nincsen nyoma. Ezért nem tekintem még őket nagyolvasztóknak.

Végül, ismerve a technikai szókincs konzervativizmusát, arra a kérdésre kellene felelni, hogy a vasércet cseppfolyóssá olvasztó massa Dobsinán végbement technikai fejlődés eredménye-e, vagy pedig első megjelenésétől, 1551-től kezdve egy új vasolvasztási technikáról beszélhetünk. A massa-technika fejlődésének a 16–17. századi dobsinai forrásokban nincs semmi jele. Ezzel szemben ismerjük Thurzó Szaniszló 1560 körül kelt felségfolyamodványát, amelyben azzal dicsekszik, hogy „nagy költséggel

[51] *Mikulik* (4. jz.) i. m. 10–11.

[52] OL. E. 148. NRA. Fasc. 735. No. 7.

[53] Dobsina város lt., Városi könyvek. I. 1629. február 23-i bejegyzés. Vö. *Mikulik* (4. jz.) i. m. 59.

[54] *Mikulik* (4. jz.) i. m. 11.

[55] OL. E. 156. UC. Fasc. 24. No. 73.

[56] OL. E. 156. UC. Fasc. 11. No. 22, Fasc. 24. No. 73, Fasc. 110. No. 1 és No. 84. passim.

[57] *Bartholomaeides* (48. jz.) i. m. 632–633.

[58] *Mikulik* (4. jz.) i. m. 12.

Németország különböző vidékeiről bányászathoz értő embereket (viros metallicarum rerum peritos) " hozatott a Gölnic völgyébe.[59] Minthogy ez időben megfelel Fladingk megjelenésének Dobsinán, van bizonyos valószínűsége annak, hogy a 'massa' kezdettől fogva új technikát jelöl a magyarországi kohászati terminológiában.

Amennyiben Kielmann Polixena 1598. évi selmecbányai öntöttvas sírtáblája, amely Kiszely Gyula megállapítása szerint az egyik legrégibb datálható öntöttvas tárgy a történelmi Magyarországon, valóban hazai eredetű,[60] Dobsinán a 16. század utolsó évtizedében volt olyan massa, amelyből önthették.

b) A besztercebányai „Hochofen"

1616-ban a stájerországi Matthes Müller az alsó-magyarországi főkamaragróf megbízásából a besztercebányai rézhámor melletti vashámorban 409 1/2 mázsa rhónici vasércből próbaolvasztást végzett. Ebből a célból felépített a hámorban egy stájer Plähofent-t, amelyet jelentésében hol így, hol pedig „hoher Ofen"-nak nevezett. A próbaolvasztás során május 17 és június 9 között 10 munkanapon összesen 14 vasbucát (Rauchmaß) nyert, s mellette Graglach-ot, vagyis nyersvasat, együtt 180 mázsa súlyban. A bucákat a június 13-át követő 9 hét alatt a német hámorban szokásos módon újra izzították, és kereskedelmi forgalomba hozható vassá kovácsolták.[61]

Müller terjedelmes jelentéséből félreérthetetlenül kitűnik, hogy ez a „hoher Ofen" nem volt nagyolvasztó, csupán a megszokotthoz képest „magas" olvasztókemence.

c) A csabari vasmű (17. század második fele)

A Krajna és Horvátország határán valószínűleg 1651-ben épült és a hazai forrásokban 1692-ig nyomon követhető csabari vasmű[62] gazdaságtörténeti szempontból is, technikatörténeti szempontból pedig különösen úttörő jelentőségű, bár mindkét tekintetben folytatás nélkül maradt.

Ez a Zrínyiek által alapított, majd Zrínyi Péter bukása után 1670-ben a kamara kezére került földesúri uradalmi vasmű kifejezetten piacra, mégpedig Buccari kikötőjén keresztül az itáliai piacra orientált vállalkozás volt, jellegében tehát Brandenburgi György 1511–1530 közt a vajdahunyadi uradalomban fennállt nadabori hámorvállalkozá-

[59] OL. E. 148. NRA. Fasc. 440. No. 14.

[60] *Heckenast–Kiszely* (11. jz.) i. m. 235. *Pusztai László:* Magyar öntöttvasművesség. Budapest 1978. 66–71.

[61] OL. Filmtár, W. 432. HKA. Vermischte ungarische Gegenstände. Alte Bergwerke in Hungarn. Rote Nr. 18. Fol. 872–884.

[62] *Zimányi Vera:* A Zrínyi család tengermelléki birtokai. Századok 115 (1981) 379–385. Előzőleg *István N. Kiss:* Die Rolle der Magnaten-Gutswirtschaft im Großhandel Ungarns im 17. Jahrhundert. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Hrsg. Ingomar Bog. Köln–Wien 1971. 458–462. Az alább tárgyalásra kerülő csabari adatok, ha másra nem hivatkozom, ezekben találhatók.

sához hasonló,[63] de annál méreteiben nagyobb, s technikailag sokkal fejlettebb. Mindenképpen messze kiemelkedik Magyarország 17. századi vasművei közül, ha ugyan magyarországinak mondhatjuk, mert földrajzilag Horvátországhoz, technikai jellemzői szerint pedig Krajnához tartozott.

A csabari kohótelep[64] – mint az üzemszerkezet tekintetében hozzá hasonló 18. századi magyarországi vasművek is – direkt és indirekt eljárással termelő üzemrészeket foglalt magában. Az 1670-es évek elejéről fennmaradt inventáriumok kohó- és hámorelnevezéseinek értelmezését az tette lehetővé, hogy a terminológia a krajnai elnevezésekkel azonos. (Amiből persze az is következik, hogy a csabari analógiák általában nem használhatók fel a szorosan vett Magyarország és Erdély vaskohászati terminológiájának értelmezéséhez.)

Számunkra a legérdekesebb a csabari üzem indirekt eljárással dolgozó olvasztókemencéje. Ez fél év alatt állította elő azt a vasmennyiséget, amit azután a hozzá tartozó hámorok egy vagy két év alatt dolgoztak fel. Méretei csak 1783. évi állapotából maradtak fenn,[65] ezek nyilván nem azonosak az eredetiekkel. Fennmaradt egykorú rajza[66] a krajnai Floßofen-ekhez hasonlónak mutatja. Német elnevezése éppúgy 'Plächhaus', német–latin keveréknyelven pedig 'officina Plaus' volt, mint a direkt módon termelő olvasztóké. Csabaron tehát az elnevezésben nem tükröződött a régi és az új technika közötti különbség, mint ahogy Karintiában is egyformán 'Blähofen'-nak nevezték mind a hagyományos vasbucát előállító 'Stuckofen'-t, mind a cseppfolyós nyersvasat termelő 'Floßofen'-t. Hogy az adott esetben melyik technikáról van szó, általában csak a termelési adatokból állapítható meg.[67] A csabari nagyolvasztó (Floßofen) esetében azonban a fennmaradt termelési adatok mellett segítségünkre van az értelmezésben a forrás latin terminológiája is: „fornax mineralis maior pro fiendo ferro Grogloch nuncupato", különösen ha szembeállítjuk a direkt módon termelő „fornax mineralis minor pro fiendis Wolff dictis" megjelölésével.[68]

A magyarországitól eltérő, viszont a krajnai gyakorlatnak tökéletesen megfelelő csabari terminológia szerint a bucakemence termékei „massae Wolff dictae", az őket feldolgozó hámor neve pedig németül Wolfhammer, horvátul „officina vuk". A nagyolvasztóban előállított nyersvasat (frissítés után, aminek azonban a leltárakban nincs nyoma) a nyújtóhámorban (Streckhammer) dolgozták fel rúdvassá, a 'Ballasch Hammer'-ban vagy az annál nagyobb 'Preschäner Hammer'-ban finom szerszámvassá, (zaneisen) vagy ‚bressaner' vassá. (Hogy a 'Ballasch' a welsch = olasz szó torzult alakja, azt a 'Preschäner Hammer'-t értelmező „seu mallei Italici" kiegészítésből sejthetjük.

[63] *G(usztáv) Heckenast:* Die Produktionsverhältnisse des Eisenwesens im mittelalterlichen Ungarn. Budapest 1980. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 142.) 20.

[64] „Kohó alatt olyan telepet értünk, amely az ércekből fémet állított elő. Ugyancsak kohótelep továbbá az, amely a nyersvasat kovácsoltvassá alakította (frissítés), továbbá az utóbbit félgyártmányokká (rúdvas, sínvas, bádog) dolgozta fel..." *Vastagh Gábor:* Magyarország kohászati emlékei. I. rész. Kohászati Lapok 95 (1962) 231.

[65] *Müllner* (12. jz.) i. m. 598.

[66] Ezt *Zimányi Vera* fogja publikálni a Monumenta Zrinyiana sajtó alatt levő I. kötetében.

[67] *Dinklage* (25. jz.) i. m. 266.

[68] Az idézetek a sajtó alatt levő Monumenta Zrinyiana I. kötetének 4. sz. iratából, 1671-ből. A forrásközlés kéziratának használatáért Zimányi Verának tartozom köszönettel.

Nyilvánvaló, hogy a „bressaner vas", „bressaner mester" kifejezések nem itáliai szakemberekre, hanem a vas „bresciai" minőségére, illetve kidolgozási módjára utalnak.

Csabaron a nyersvasat, illetve a vasbucákat feldolgozó hámorokon kívül volt még két közönséges szöghámor is.

A kohótelep építői valószínűleg, szakmunkásai bizonyosan Felső-Krajnából jöttek, és mint a fentiekből kitűnik, az ottani termelési technikát hozták magukkal. Rajtuk kívül helybeli jobbágyok is szolgáltak a vasmű körül.

A fennmaradt termelési adatok a magyarországi vasművekben ekkor elképzelhetetlen mennyiségekről tudósítanak: a nagyolvasztó 1664 és 1672 között összesen 22 398 mázsa 19 font nyersvasat állított elő, 1671–1672-ben pedig indirekt és direkt eljárással a két Plächhaus együttesen 15 800 mázsát. A termékek: nyersvas, bucavas, bresciai vas, rúdvas, finom szerszámvas, ágyúgolyó, gránáthüvely, fegyver, lópatkó és különféle szögek.[69]

A csabari vasművet 1692-től kezdve Krajnához számították.

d) A libetbányai kamarai nagyolvasztó (1692–1696)

Az első magyarországi valódi nagyolvasztó (hoher Ofen) felállításáról a sziléziai Karl Philipp Kropf 1690-ben kezdte meg tárgyalásait a kamarával. Tervét mind az alsó-magyarországi főkamaragróf, mind a bécsi udvari kamara pártolta, s a megvalósítást anyagilag is támogatta. Mind Kropf, mind a kamara tisztában volt a vállalkozás úttörő jellegével, mert Magyarországon eddig „von gegossen Eyssen die schmelzung die wissenschafft nit erlehrnet". Libetbányán egy ottani polgár elhagyott olvasztóját építették át 7 láb magas és 1 láb 8 hüvelyk széles nagyolvasztóvá, s a bőr fújtatóknál olcsóbb, tartósabb és hatékonyabb fa fújtatókkal látták el. Az első olvasztásra a besztercebányai kamara vezető tisztviselői és Caraffa tábornok jelenlétében 1692. szeptember 13-án került sor.

A kemence 24 óra alatt háromszori csapolással napi 8-9 mázsa nyersvasat adott. Részben közvetlenül a nagyolvasztóból öntöttek tűzlapot, konyhai edényt, mozsarat és ágyúgolyót – bombaöntés az állandó próbálkozások ellenére sem sikerült –, részben pedig nyers bugavasat (Gänse) kaptak, s ezt a besztercebányai újhámorba vitték frissíteni. A frissítés ugyan nem sikerült, de a kamarának az volt a véleménye, hogy maga a vasöntés is megéri, mert fölöslegessé teszi a vízemelő gépekhez való csövek (Kunströhr) költséges importját. Kropfot tehát kinevezték a létesítendő libetbányai nagyolvasztó sáfárává.

A véglegesnek szánt nagyolvasztó 1693 tavaszára készült el, és május elején kezdett termelni. Mellette 1693 nyarán frisstüzet és hámort építettek, ezzel a kohótelep teljessé vált. Az üzemet a kamarai tisztviselők „famos und ... hoch nutzbar"-nak minősítették, annak ellenére, hogy a termelés a legkülönfélébb nehézségek miatt állandóan akadozott. Bár Kropf az első év végén figyelmeztette a kamarát, hogy „egy újonnan épített üzemben nem mennek olyan simán a dolgok, mint egy berendezett üzemben, amely már sok éve működik", a csalódás a várakozáshoz képest lesújtó volt.

[69] Uo.

1693-ban a kamara 6000 ft-ot fektetett be a nagyolvasztóba, de csak 1000 ft értékű vasat kapott. A frissítés az első évben több mint 50%-os veszteséggel járt, 1 mázsa vas előállítása így a remélt 1 ft helyett végül 25 ft-ba, még a következő évben is közel 10 ft-ba került, a frissítés kálóját is csak két év alatt sikerült leszorítani 33%-ra. Ráadásul a kamarai tisztviselők úgy találták, hogy a libetbányai rúdvas nemcsak drágább, de rosszabb minőségű is a szepesinél.

A kohótelep teljes személyzetét, az öntőmesterrel és a hámorkováccsal együtt összesen 13 munkást, Kropf a sziléziai Jägerndorfból hozta magával. Ezek a téli munkaszünet idejére hazamentek, s tavasszal nem mindegyik tért vissza, annak ellenére, hogy a kamara – szokatlan bőkezűséggel – megszolgált munkabérük felét készpénzben kifizette nekik. Az elszökötteket pedig helybeli munkaerővel nem sikerült pótolni, mert az öntőmester nem tudta, vagy nem akarta nekik az új technikát megtanítani.

Kropf sem bizonyult megfelelő üzemvezetőnek. Nem gondoskodott a folyamatos vasérc- és faszén ellátásról, s úgy látszik, maga sem ismerte az új technika minden részletét. A kamarai megrendeléseknek nem tudott maradéktalanul eleget tenni, ezzel szemben magánfelek számára öntött vasedényeket, és ezeket a vásárokon árulta, nyilván hogy pénzhez jusson. Viszonya a kamarai tisztviselőkkel jóvátehetetlenül megromlott, de munkásaival sem tudott kijönni. 1695 nyarán öntőmesterével is összeveszett, aki erre hazament Sziléziába.

A kamara 1695 végén elbocsátotta Kropfot, de ez nem javított a helyzeten. 1696 tavaszán a termelés heti 10–15 mázsára esett vissza. Kropf 1698-ban ugyan három évre bérbe vette a kamarától az üzemet, de akkor ez már csak egy közönséges vasmű volt. A nagyolvasztó talán már 1695 végén, de 1696 folyamán bizonyosan végleg leállt.[70]

e) A Rákóczi-szabadságharc bombaöntő hutái

Kropf vállalkozása végső soron sziléziai munkásainak szakértelmére épült, amikor ezek hazamentek, a nagyolvasztó üzemét nem lehetett fenntartani. A helyzet a következő évek folyamán sem változott. Rákóczi biztosai 1703 októberében úgy nyilatkoztak, hogy „nem tudjuk, nem is hisszük, hogy volna valaki az országban, aki alaposan ismerné a vasöntés mesterségét".[71] Bár a régebbi szakirodalom feltételezte, hogy a Rákóczi-szabadságharc idején Gömör megyében épült néhány nagyolvasztó,[72] forrásaink

[70] *Ákoš Paulinyi:* Železiarstvo na Pohroní v 18. a v prvej polovici 19. storočia. Bratislava 1966. 22. Az ott nem tárgyalt részletek: OL. Filmtár, W. 234. HKA. Vermischte ungarische Gegenstände. Neusohler Bergwesen 1606–1745. Rote Nr. 8. Fol. 1186–1191. ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Berichte, 1692 szeptember 18, Ordinaria, 1692 október 15 és 29, Resolutiones, 1693 január 9, április 28, Ordinaria, 1693 május 14, július 9, augusztus 8 és 20, november 14 és 20, 1694 március 3–5, április 22 és 23, május 21, június 18, július 12, augusztus 23, Berichte, 1694 november 6, Ordinaria, 1695 május 18 és 31, június 6, Resolutiones, 1696 február 4, Ordinaria, 1696 március 18 és 29, 1698 február 15.

[71] OL. G. 29. Rákóczi-szabadságharc lt., V. 3. d/A. Selmeci főbányagrófi letét. 73. sz.

[72] *Bidermann* (4. jz.) i. m. 166–167. *Kerpely* (4. jz.) i. m. 69. *Edvi Illés* (4. jz.) i. m. 37, sőt még *Heckenast Gusztáv:* Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből. 13.) 23 is.

ezt nem támasztják alá. A kuruc hadiipar csak vasöntő huták üzemeltetésére volt felkészíthető, alighanem a régi dobsinai massák technikájával, a nyersvas frissítésével, úgy látszik, nem is próbálkoztak. Besztercebányán 1704 tavaszától, Libetbányán 1704 őszétől 1708 októberéig, Tiszolcon 1706-tól, Dobsinán 1707-től 1709-ig öntöttek ágyúgolyót, gránátot, bombát, ez utóbbit Sréter János tüzérségi főinspektor találmánya alapján, aki ezek szerint megtalálta a bombaöntés módját, amivel egy évtizeddel korábban Kropf nem boldogult,[73] Mecenzéfen pedig 1704 és 1710 közt flintacsövet.[74] Ezeknek a németül *Eisengießhütte*-nek, latinul *liquefactorium*-nak nevezett vasöntő hutáknak vagy massáknak a működése a kurucok visszavonulásával, Libetbányán, ahol a császáriak is gyártottak 1708 végétől muníciót, a szatmári békével megszűnt. Az 1716–1718. évi török háború idején a kamara foglalkozott újbóli üzembehelyezésük gondolatával,[75] de a háború végével a tervek aktualitásukat vesztették.

f) A sebeshelyi nagyolvasztó (1716–18. század közepe)

Erdély katonai parancsnoka, Steinville tábornok, „aki is igen bányász-ember volt",[76] 1713-ban rendelte el egy öntőmű és nagyolvasztó építését, Sebeshelyen. Az üzem helyét Visconti mérnökezredes segítségével maga választotta ki. Az építkezés 1714 nyarán kezdődött, több mint két évig tartott, és összesen 14 901 ft 57 xr-ba került. Az olvasztókemence (Schmältz Offen) 5 1/2 öl magas és 3 1/2 öl széles volt, egy Staub nevű csehországi ács építette. Öntőmunkásokat Csehországból küldött a bécsi haditanács, a kemence tűzálló köveit az alsó-magyarországi bányavárosokból hozták. A vasérc megolvasztása sok eredménytelen próbálkozás után csak 1716 augusztusában sikerült, ekkor rögtön gránátokat és golyókat öntöttek, s ezeket a Temesvárt ostromló császári sereg táborába küldték.[77] A pozsareváci béke megkötése után a kamara meg akarta szüntetni az üzemet, de az akkor már nyereségessé vált, így megmaradhatott, talán a század derekáig is. Működésének a 18. század második feléből már nincs nyoma, de romjai 1779-ben még láthatók voltak.[78] A nagyolvasztó megszűnése után Sebeshelyen két, hagyományos bucakemencékkel ellátott vasmű maradt üzemben. Elsősorban vajdahunyadi vasérccel dolgoztak, így egyre szorosabb kapcsolatba kerültek az ottani kamarai vasművekkel. 1784 végével ezeket a bucakemencéket is leállították, s azontúl vajdahunyadi nyersvasat frissítettek és dolgoztak csak fel Sebeshelyen.[79]

[73] *Heckenast* (72. jz.) i. m. 70–71, 86, 88. *Uő:* Lányi Pál. (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez.) Történelmi Szemle 5 (1962) 25.

[74] Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Wien. Ungarn, Allgemeine Akten. Fasz. 188. Fol. 89v.

[75] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 52. Fol. 1087.

[76] Gróf Gyulai Ferenc Emlékirata. Kiadta Torma Károly. Hazánk 10 (1888) 409.

[77] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 53. Fol. 44–51. Dez. 1716 és Fasz. 56. Fol. 1–38. Jun. 1718. Staub ácsmester: *Ingeborg Schreiber:* Das Banater Eisenwesen im XVIII. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Geschichte des Deutschtums im Südosten. Diss. phil. Wien 1943. Kézirat. 34.

[78] HKA. Ungarisches Münz- und Bergwesen. Fasz. 56. Fol. 19–20 Sept. 1719 és Fasz. 58. Fol. 123–126; uo. Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3094. Fol. 157.

[79] HKA. Münz- und Bergwesen Siebenbürgen. Rote Nr. 3072. Fol. 388–397 és Münz- und Bergwesen Schemnitz. Rote Nr. 2582. Fol. 672–681.

g) A bogsáni nagyolvasztó (1721-től)

A Bánátban, Bogsán környékén, a török időkben is folyt némi vasművelés. Erről tudomást szerezve, az udvari kamara még az 1716–1718. évi török háború befejezése előtt elrendelte egy kamarai vasmű létesítését a Temesvárral együtt visszafoglalt területen. 1720-ban már állt Bogsánban egy hagyományos bucakemence és egy hámor, ezekhez csatlakozott 1722-ben egy szöghámor és egy kaszahámor. Az üzemet azonban 1721-ben épült nagyolvasztója tette jelentőssé.

Az erőteljes fejlesztés szándékával a lehetőségek nem álltak arányban. A nagyolvasztót annak a Staub nevű ácsmesternek kellett felépítenie, aki öt évvel korábban a sebeshelyi nagyolvasztót is építette, és a birodalom e távoli határvidékén kényszerűségből minden tekintetben Sebeshely lett a minta. Innen akartak öntőmunkásokat hozatni, és amikor azok nem jöttek, saját embereiket oda küldték tanulni.

Hamarosan kitűnt, hogy a nagyolvasztót alkalmatlan helyre építették, ezért 1725-ben szárazabb vidékre telepítették át, majd 1727-ben mellette egy második nagyolvasztót is emeltek. Mindkettő elpusztult az 1737–1739. évi török háborúban, az egyiket az 1740-es évek második felében, a másikat 1760-ban építették újjá.

A bogsáni nagyolvasztók termékprofilja semmiben nem tért el az eddig tárgyalt nagyolvasztókétól: elsősorban muníciót és vasedényeket öntöttek, a nyersvasból frissítéssel kovácsvasat gyártottak. Az üzem végül is csak a 18. század derekától kezdve váltotta be a hozzá fűzött reményeket.[80]

h) Lányi Pál dobsinai nagyolvasztója (1722-től)

Lányi Pál, mint Rákóczi vasinspektora, 1707-ben Dobsinán államköltségen „aczély és bomba öntő hutát" épített, amely 1709 végéig volt üzemben. Az éveken át pusztán álló hutát vagy massát Lányi a szatmári béke után hazatérve újból megindította, és benne mint sajátjában, éveken át dolgoztatott. A huta azonban nedves talajra épült, ezért Lányi 1717 körül szárazabb helyre telepítette át, s elhatározta, hogy massáját egyúttal nagyolvasztóvá fejleszti. Először Stájeországból hozatott szakmunkásokat, és ottani mesterrel terveztette meg az „operatio Styriaca"-t, ezzel azonban kudarcot vallott. Vállalkozókedvét nem veszítve el, most már Szászországból hozatott mestereket, s ezek tanácsait követve 1722-ben felépítette nagyolvasztóját, a közeli ún. Pulszky-hámort pedig frisstűzzé alakította át. Vállalkozása sikeres volt, nagyolvasztóját 1733-ban bekövetkezett halála után fia vette át, a család kihalása után, 1786-ban pedig Dobsina városa. Az idők folyamán nyilván ismételten átépített nagyolvasztó eredeti helyén, a Gölnic mellett, megérte a 19. század végét.[81]

Lányi Pál dobsinai nagyolvasztójának rendkívül gazdag forrásanyaga teszi lehetővé számunkra, hogy bizonyítsuk és pontosan időhöz kössük a 'massa' jelentésváltozását. Mint láttuk, Dobsinán 1551 óta massának neveztek egy bizonyos fajta vasolvasztó

[80] *Schreiber* (77. jz.) i. m. 24–86 passim.

[81] *Heckenast* (73. jz.) i. m. 24–26, 29-30. Az „operatio Styriaca" olyan frissítés, amelynek során ugyanazon tűzben gyártanak kovácsvasat és acélt. *Kerpely* (1. jz.) i. m. II. 673.

kemencét, minden valószínűség szerint olyat, amelyből vasat lehetett önteni. Ezen az alapon nevezték a Rákóczi-szabadságharc vasöntő hutáit massának is. A Dobsinán 1707-ben Lányi által épített és az 1710-es években általa üzemeltetett massa mind helyét, mind tulajdonosát, mind az üzemi folytonosságot tekintve Lányi nagyolvasztójának közvetlen elődе volt. Itt és ekkor ragasztották – Marc Bloch kifejezésével – a „régi nevet... a vadonatújra."[82] Amikor 1759-ben az akkor 81 esztendős dobsinai Joannes Steinprechert a Lányi-féle nagyolvasztóról faggatták, így vallott: „az deutrális massa Rákóczi fejedelem fundusán vagyon és ... az előtt is hajdani időben Rákóczi fejedelemnek volt azon funduson massája".[83] A Lányi-hagyatékkal kapcsolatos 1763. évi vizsgálat tanúvallató kérdései is egyformán *massa* névvel illetik a hajdani, Rákóczi kori bombaöntő hutát és a hagyaték tárgyát képező nagyolvasztót.[84] Ha most felidézzük Mikulik József megállapítását, hogy ti. 1730 táján „az aczélkészítésre berendezett kohók, mint az aczélhámorok ... beszűntek",[85] világossá válik, miért mehetett át ilyen zökkenőmentesen a régi név a vadonatújra: a régi típusú massák, amelyekhez még nem tartozott frisstűz, éppen azokban az években tűntek el, amikor a nagyolvasztók elterjedése megkezdődött.

i) A libetbányai és pojniki vasmű nagyolvasztói (1726-tól)

Modori Keller Sámuel nemes besztercebányai polgár 1723-ben szervezte meg néhány besztercebányai kereskedő, valamint Besztercebánya és Libetbánya szabad királyi és bányaváros részvételével azt a vasmű-társulatot, amely 1726-ban Libetbányán, és 1729-ben, vagy az ezt követő években Pojnikon nagyolvasztót létesített.[86] A libetbányairól pozitíve tudjuk, a pojnikiről pedig föltételezhetjük, hogy szász minta nyomán (auf Sächsische Art) épült.[87] Nem tudjuk, hogy a társulat Lányi Pál Dobsinára települt szász mestereihez fordult-e, vagy új szakértőket hozatott Szászországból,[88] s a nagyolvasztó méreteit sem ismerjük, bár a libetbányai volt az első magyarországi ipari létesítmény, amelyről a kor viszonyaihoz képest szakszerű leírás jelent meg az egykorú sajtóban.[89] Termékprofilja megfelelt az eddig ismertetett nagyolvasztókénak, vízemelő gépekhez való alkatrészeket és konyhai edényeket öntött, az a szakirodalmunkban meggyökeresedett feltevés azonban, mintha Isaac Potter újbányai tűzgépének alkat-

[82] Ld. 42. jz.

[83] OL. E. 148. NRA. Fasc. 1225. No. 7. ad sub A. No. 6. sub A.

[84] OL. E. 148. NRA. Fasc. 1304. No. 12.

[85] Ld. 58. jz.

[86] *Paulinyi* (70. jz.) i. m. 25–26. Hogy Libetbánya város is benne volt 1/16 rész erejéig a társulatban, ld. OL. C. 20. Fasciculi mensium: Litterae. 1726. február 20.

[87] OL. C. 20. Fasciculi mensium: Litterae. 1749. szeptember 2.

[88] Ti. ugyanakkor toborzott az ugyancsak besztercebányai polgár Sterz Gottlieb szakmunkásokat Szászországban a felállítandó textilmanufaktúrája számára. *Endrei Walter:* Magyarországi textilmanufaktúrák a XVIII. században. Budapest 1969. 25.

[89] *(Andreas) Francisci:* Umständliche Beschreibung der zu Neusohl, in Ungarn, neu-angelegten Eisen–Fabrique. Sammlung von Natur- und Medizin- Wie auch hierzu gehörigen Kunst- und Literatur-Geschichten... XXXVIII. Versuch. Herbst-Quartal 1726. (Erfurt 1730.) 493-494. Majdnem teljes magyar fordítása: *Edvi Illés* (4. jz.) i. m. 40–41.

részeit is itt öntötték volna 1722-ben, kronológiai tévedésen alapul.[90] Termelési kapacitása heti 80–100 mázsa nyersvas volt, tehát kb. kétszerese az első, Kropf-féle libetbányai nagyolvasztóénak.

Ez a két nagyolvasztós vállalkozás igen életképesnek bizonyult. A libetbányai nyersvasat a Besztercebánya melletti Kosztivjarszkán, a pojnikit a Garam völgyben fekvő Jarabán frissítették és dolgozták fel. A társulatba az 1760-as évek közepén belépett a kamara is, és 1767-től – a kuxok többségének birtokában – irányító szerephez jutott. A két nagyolvasztó, többszörösen újjáépítve, megérte a 19. század második felét.

k) A pilai nagyolvasztó (1735–1740-es évek)

A Bars megyei Pilán, Selmecbánya közelében, 1735-ben Gottlieb Adam Werner tervei szerint épült egy nagyolvasztó, amely a felső-sziléziai Drachenhammer nagyolvasztóját vette mintául. A vállalkozás csak néhány évig állt fenn, tulajdonosát nem ismerjük. Az üzem érdekessége, hogy kizárólag nyersvasgyártással foglalkozott, vasöntéssel nem; a frissítést Besztercebányán végezték.[91]

l) A rhónici kamarai nagyolvasztó (1740-től)

A rhónici kamarai vasmű 1735-ben elhatározott rekonstrukciója[92] során került sor a nagyolvasztó felépítésére. Az építkezést és üzembehelyezést rendkívüli körültekintéssel készítették elő. 1737 végén az üzem élére kiszemelt Johann Michael Fritz két olvasztárral és egy kováccsal Rhónicról a morvaországi Bernsteinbe ment az ottani kamarai nagyolvasztó manipulációjának megismerésére. 1739 tavaszán jöttek vissza, miután alapjaitól kezdve kitanulták a mesterséget. Fritz a másfél éves tanulmányút során szerzett ismeretek birtokában személyesen vezette a rhónici nagyolvasztó építkezését, amely ezek szerint bernsteini mintára készült.[93] Az első olvasztásra 1740. június 26-án került sor.[94] A heti teljesítmény átlagosan 90 mázsa körül járt, s 1 mázsa nyersvasból frissítés után 71 font kovácsvas lett.[95]

A nagyolvasztó 4 öl magas és fölül 3, alul 4 öl széles volt, 6 láb vastag falakkal, úgyhogy belső tere fölül 2 láb 6 hüvelyk széles és 2 láb 10 hüvelyk hosszú, alul négy-

[90] A tévedést *Bidermann* (4. jz.) i. m. 168–169 követte el, 1720-ra datálván a libetbányai nagyolvasztó építését, s csak több mint száz évvel később cáfolta meg *Paulinyi* (70. jz.) i. m. 25.

[91] *Vastagh Gábor:* Egy korai magyar nagyolvasztó. Kohászati Lapok 96 (1963) 333–334.

[92] ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1735. Nro. III/110. Pag. 490.

[93] ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1737. Nro. III/164. Pag. 749, Protocoll 1739. Nro. II/65. Pag. 327–328.

[94] ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1740. Nro II/235. Pag. 366.

[95] *Péch Antal:* Alsó-Magyarország bányamívelésének története. III. Sajtó alá rendezte Kosáry Domokos. Budapest 1967. 999. *Lempe* (10. jz.) i. m. 237. ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Berichte. 1759. június 1.

zet alakban 6 láb széles és ugyanolyan hosszú, a fúvókaszekrény (Form) 11–12 hüvelyk magasságban volt középre behelyezve.[96]

A termékprofil itt is a másutt már megismert produktumokból állt, de – tekintettel az osztrák örökösödési háborúra – különös súllyal szerepelt a muníciógyártás. Ezért 1743-ban egy második nagyolvasztót is üzembe helyeztek, de a háború végével 1748-ban leállították.[97]

A nagyolvasztót évi 32 hetes üzemmenetre tervezték, de rendszeresen 40–50 héten át üzemeltették.[98] Ennek következtében többször is sort kellett keríteni az egyszerű javítás mértékét meghaladó átépítésre, miközben a méretek is változtak. 1764. évi adatok szerint – a fent idézett 1747. éviektől eltérően – a nagyolvasztó 4 öl magas és 4 öl széles lett, belső tere pedig négyzet alakban 13 hüvelyk széles és ugyanolyan hosszú.[99]

Követhetnők tovább a faszéntüzeléses nagyolvasztók lassú elszaporodását a 18. század második felében, vagy akár még a 19. században is, mindaddig, amíg az ipari forradalom vaskohászata elavulttá nem tette s meg nem szüntette őket a bucakemencékkel együtt. A legjellemzőbb tanulságokat azonban már az eddigiekből is le lehet vonni.

Az indirekt vasolvasztási technika Magyarországon a tőle nyugatra fekvő országokhoz képest több száz éves, Csehországhoz, Lengyelországhoz, Oroszországhoz képest is évszázados késéssel jelent meg. A kezdeti nehézségeken túljutó, életképes nagyolvasztóink lényegében az 1720-as évek óta voltak.

A nagyolvasztók megjelenését egy jó másfélszáz éves időszak előzte meg, amelyben a vasöntés a technikai fejlődésben élen járó Dobsinán már ismert volt, a frissítés még nem. De legrégibb nagyolvasztóink termékprofiljában is kimagasló helyet foglaltak el az öntöttvas gyártmányok. Kohótelepeink üzemszervezeti összetétele pedig azt mutatja, hogy a nagyolvasztók sehol nem tették fölöslegessé a bucakemencéket. A nagyobb vasművekben az indirekt és a direkt eljárással olvasztó kemencék egymás mellett, egyszerre voltak üzemben, s nem tudunk róla, hogy bármely magában álló nagyolvasztó ártott volna a közelében működő bucakemencék üzleti érdekeinek. A piac felvevő képessége gyakorlatilag korlátlan volt: minden vasárut el lehetett adni. A vaskohászati technika korszerűsítésének akadályai – mint Magyarország gazdasági életében általában – a rendelkezésre álló, vagy befektetni kívánt tőke elégtelensége és a megfelelő ismeretekkel rendelkező szakemberek hiánya voltak.

Ebből következett, hogy a magyarországi nagyolvasztók nem szerves belső fejlődés eredményeképpen, hanem esetlegesen, valamiféle technikai-szellemi importból születtek meg. Még Lányi Pál is csak Stájerországból, majd Szászországból behívott

[96] *Lempe* (10. jz.) i. m. 236. *Paulinyi* (70. jz.) i. m. 70 felhívja a figyelmet *Lempe* adatainak megbízhatatlanságára; a belső tér alul pl. nem lehet 6 láb széles és hosszú, Paulinyi 12 hüvelykkel számol, és bizonyosan igaza is van. A rhónici nagyolvasztó egykorú műszaki rajzát közli *uő.* (70. jz.) i. m. 3. kép.

[97] *Péch* (95. jz.) i. m. 1000. ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1748. Nro. II/41. Pag. 159–160.

[98] ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1749. Nro. IV/100. Pag. 553.

[99] Das goldene Bergbuch (Schemnitz, Kremnitz, Neusohl). Hrsg. Jozef Vozár. Bratislava 1983. (Monumenta Slovaciae Montanistica.) 254.

szakemberek segítségével tudta dobsinai acél- és bombaöntő massáját nagyolvasztó massává fejleszteni, másutt pedig még ennyi helybeli előzmény sem volt.

A technikai-szellemi import legnyersebb példája a Zrínyiek csabari vasműve. A krajnai vasvidéknek ez a legperiférikusabb fekvésű üzeme egyedül az országhatár véletlen vonala révén került be egy fél évszázadra Magyarország, vagy inkább Horvátország gazdaság- és technikatörténetébe. Amint átcsatolták természetes közegébe, Krajnához, nyom nélkül eltűnt nemcsak a hazai forrásanyagból, de Horvátország gazdasági életéből is. A maga korában nálunk egyedülálló technikai szintje tökéletesen érintetlenül hagyta Magyarország többi vasműveit, a Csabaron használatos differenciált szakterminológia sem mutatható ki sehol Magyarországon. Az alsó-magyarországi bányaigazgatás, amely szoros kapcsolatokat ápolt Sziléziával, Morvaországgal és Stájerországgal, Krajnáról nem vett tudomást, az már szemhatárán kívül esett.

Az 1692 és 1743 közti fél században épült legrégibb nagyolvasztóink mindegyikére ez a véletlenszerű eredet nyomja rá a bélyegét. Mint a mai harmadik világ elmaradott országai, onnan vették át a fejlettebb technikát, ahol éppen hozzáfértek. Karl Philipp Kropf rövid életű libetbányai nagyolvasztója sziléziai, jägerndorfi mintát követett, mert ő is, emberei is onnan jöttek. Ugyancsak sziléziai mintára épült a pilai nagyolvasztó. Az erdélyi Sebeshely nagyolvasztójának csehországi mintája volt, mert a Haditanács onnan küldött ácsmestert és személyzetet, s néhány év múlva ennek a Magyarországról nem kultivált kapcsolatnak másodlagos filiációjára is sor került, amikor a sebeshelyi mintájára épült fel a Bánátban a bogsáni nagyolvasztó. Az 1720-as években Dobsinán, Libetbányán és Pojnikon a szászországi technikai-szellemi import érvényesült, a rhónici 1739–1740. évi, és nyilván a következő, 1742–1743. évi nagyolvasztó építkezés pedig a morvaországi Bernstein mintáját másolta. És így ment ez tovább a 18. század második felében is. Fazola Henrik a stájerországi Eisenerzből hozatott építőmestert ómassai nagyolvasztójához 1770-ben, hogy azután ugyanez a mester – minthogy már itt volt – Máramarosban megépítse a kamara kabolapolyánai nagyolvasztóját is.[100] A vajdahunyadi nagyolvasztó az 1770-es években karintiai mintára készült stb.

A nagyolvasztók a 17–18. század fordulója körüli évtizedekben megjelentek Magyarországon; a 18. század második felében el is terjedtek, de megalkotóik különböző idegen országokból jött mesterek voltak, akik az otthon látottakat plántálták át, így nem alakult ki egy Magyarországra jellemző nagyolvasztó-típus. Az embernek az az érzése, hogy a nagyolvasztó, szemben a középkorban meghonosodott és azóta lassan tökéletesedve továbbélő bucakemencével, idegen test maradt vaskohászatunkban. Változást e téren majd csak a 18. század vége, és a 19. század hoz.

3. A hámorok

Hámornak – a szó eredeti értelmében – a vasműnek azt az üzemrészét nevezték, amely a bucakemencéből vagy a nagyolvasztóból nyert félkészterméket kereskedelmi forgalomba hozható vasárukká dolgozta fel. Ez a félkésztermék a régi kohászok szemében eredetétől és megjelenési formájától függetlenül egyszerűen nyersvas volt,

[100] HKA. Ungarisches Camerale. Münz- und Bergwesen. Rote Nr. 119. Subdiv. 1. Fol. 96, 101.

vagyis olyan vas, amit majd ezután fognak a hámorban ipari megmunkálásra alkalmassá tenni. Megjelölése forrásainkban németül a 'Rauchmaß' szóval, latinul a 'rudis massa ferri' vagy 'ferrum crudum' kifejezésekkel történt, s ezek egyaránt jelentették mind a direkt, mind az indirekt, eljárással előállított nyersvasat.[101] Hogy adott esetben melyik eljárásról van szó, csak a szóban forgó vasmű ismeretében dönthetjük el.

Vaskohászati terminológiánk zűrzavarában nem meglepő, hogy a nyersvasnak számos más megnevezése is előfordul. Ezek a további megnevezések azonban már tekintettel vannak a nyersvas eredetére. A buca formában kapott nyersvasat Vajdahunyadon magyarul massának,[102] latinul ursus-nak, Gömörben czanga-nak is[103] mondták. A nagyolvasztóból származó nyersvasat pedig a 18. század előrehaladtával egyre gyakrabban jelölték a 'Gans', 'Floß', vagy 'Blättl' szavakkal.[104] Forrásimpresszióink alapján úgy gondoljuk, hogy a ‚Gans' sziléziai, a ‚Floß' és a ‚Blättl' stájer és karintiai eredetű.[105] Ha volt árnyalatnyi különbség e három szó jelentésében, csak annyi lehetett, amennyire a sziléziai-szászországi és a stájer-karintiai nagyolvasztókban előállított nyersvas külső megjelenésében egymástól különbözött.

A hámorok a bucakemencéből származó nyersvasat már a középkorban sin- és rúdvassá, egyszerű mezőgazdasági szerszámokká, szöggé dolgozták fel, s ugyanezt tették idővel – frissítés, tehát a fölös széntartalom eltávolítása után – a nagyolvasztóból kapott nyersvassal is. Egyes hámoroknak nagyon határozott termelési profilja is lehetett, mint az alsó-magyarországi kamarai vasműveknek (Rhónic, Breznicska, Tiszolc) a zúzóvas-gyártás, de végeredményben minden hámor elő tudott állítani minden Magyarországon már meghonosodott vaskohászati terméket. Ahogy azonban lassan növekedett a vastermelés, és bővülni kezdett a termékprofil, a mindenfajta terméket gyártó közönséges hámorok mellett megjelentek a specializált hámorok.

Specializálódni persze két irányba lehet. A specializálódás jelentheti a technikai fejlődést, új termékfajta előállítását, de jelentheti a hagyományos termelési profil szűkítését, a bonyolultabb munkát kívánó termékek előállításáról való lemondást is. Így – bár a specializálódás esetükben tagadhatatlan – nem tekintem a jövőbe mutató üzemi formának sem a filléri szeghámort,[106] sem a kluknói,[107] sem a helcmanóci kaszaverő[108] vagy az uhornai kapaverő hámort,[109] mert ezek egyszerűen egy minden-

[101] *Heckenast Gusztáv:* Etimológia és technikatörténet. Az etimológia elmélete és módszere. Szerk. Benkő Loránd és K. Sal Éva. Budapest 1976. (Nyelvtudományi Értekezések. 89). 121. Urbáriumok (9. jz.) i. m. 479. OL. F. 234. Erdélyi Fiscalis Levéltár. I–II. 98. L. (Vajdahunyad 1728). *Matthias Bél:* Notitia Hungariae Novae Historico Geographica . . . I–V. Viennae 1735–1742. II. 388.

[102] *Veress* (7. jz.) i. m. 153–154. HKA. Münz- und Bergwesen Vajdahunyad. Rote Nr. 3091. Fol. 1244.

[103] *Bartholomaeides* (48. jz.) i. m. 348.

[104] A különböző országok vaskohászati terminológiájának eltéréseire és megfeleléseire általában *Josef Wilhelm Gilles:* Der Stammbaum des Hochofens. Archiv für das Eisenhüttenwesen 23 (1952) 407–415.

[105] A 'Gans' használata a Garam-vidéken és Gömörben általános. A másik kettőről *Dinklage* (25. jz.) i. m. 275.

[106] OL. E. 156. UC. Fasc. 22. No. 21. Fol. 227. (1611 után).

[107] OL. E. 156. UC. Fasc. 49. No. 24. (1599).

[108] OL. P. 72. Csáky cs. kassai lt., Fasc. 48. (1634).

[109] OL. Filmtár, C. 483. Andrássy cs. krasznahorkai lt., II. rész, 15. doboz, B–d. Fasc. 3. No. 103. (1743).

napi termék előállítására adták magukat, valószínűleg azért, mert mást – akár szakismeret, akár tőke hiányában – nem is tudtak gyártani. Alighanem ide kell sorolni a Medzibrodban 1569-ben felbukkanó puskacsőverő hámort is,[110] mert folytatás nélkül maradt.

Kedvezőbb megítélés alá esnek a Gömör megyei 17. századi kardverő hámorok,[111] de a fejlődés során a kardcsiszár mesterség, elszakadva a vashámoroktól, céhes kézművességgé alakult át, követve a lakatosok és a puskaművesek útját.

Itt kell említenünk az üzemen belüli specializálódás eseteit nagyobb vasműveinkben, a bogsáni üzemkomplexum szöghámorát és kaszahámorát,[112] vagy a rhónici szerszám- és szöghámort.[113]

Technikai fejlődést a hámoriparban a Gölnic völgyében a 18. század elején feltűnő drótvonó hámorok,[114] a krompachi lemez- vagy pléhhámorok,[115] és az 1718-ban Dobsinán, illetve az 1730-as évek végén Alsósajón, ill. Svedlér mellett megjelenő nyújtóhámorok[116] jelentenek. Mindezek persze csak Magyarországon számítanak technikai újításnak, a tőlünk nyugatra fekvő országokban az ilyen hámorok már évszázadokkal korábban elterjedtek. De hazai megjelenésük, bár nem függ össze közvetlenül a nagyolvasztókkal, jelzi, hogy a vasolvasztással párhuzamosan a vasfeldolgozás is kezd fejlődésnek indulni.

A 18. század derekára a magyarországi vaskohászat minden ágában kezd kibontakozni a középkorból áthagyományozódott technikai keretek közül.

Густав Хекенаст

ТЕХНИЧЕСКИЙ УРОВЕНЬ ВЕНГЕРСКОЙ ЧЁРНОЙ МЕТАЛЛУРГИИ В 16–18-ОМ ВВ.

(Резюме)

Венгерские железоплавительные печи, работающие с помощью гидроэнергии, являлись до середины 16-го века без исключения, а в 18-ом веке в основном печами для производства сыродутного железа. По своим размерам они являлись меньшими штирийских печей (Stückofe), их продукция тоже не достигла уровня последних; она колебалась даже и в 18-ом веке между 2–6 венскими центнерами. Для обозначения этих печей в источниках употребляются разные выражения (vasválasztó или vasfutató kemence, kőolvasztó koh, Plähütte, Pläofen, Blaswerk, Blauofen), однако они являются синонимами, разницы технического уровня в них не выражаются.

Индиректный метод в Венгрии появляется не в результате местного дальнейшего развития директного метода, а путём принятия иностранных форм. Таким образом переходные типы печей, пригодные на употребление как директного так и индиректного метода, у нас отсутствуют.

Согласно выводам новейшей иностранной специальной литературы, домна, которая представила собой осуществление индиректного метода, является одним из тех достижений

[110] OL. Filmtár, W. 188. HKA. Vermischte ungarische Gegenstände. Konskriptionen. Fasz. 6. Rote Nr. 45. No. 174. Fol. 20–21.

[111] Ld. 57. jz.

[112] Ld. 80. jz.

[113] ÚBA Banská Štiavnica, HKG. Ordinaria. Protocoll 1749. Nro. IV/100. Pag. 553. Das goldene Bergbuch (99. jz.) i. m. 256.

[114] ŠtA Levoča, Szepes vm. lt., Protocollum 1701–1703. Pag. 355–358.

[115] Uo.

[116] *Heckenast* (73. jz.) i. m. 29. HKA. Münz- und Bergwesen Schmölnitz. Rote Nr. 2779. Fol. 385. OL. E. 156. UC. Fasc. 55. No. 40.

техники, которые (начиная с 13-го века) были изобретены на разных местах и в разных эпохах несколько раз, независимо друг от друга.

Статья перечисляет в хронологическом порядке самые старые, построенные с 1650-го до 1750-го гг. хорватские, венгерские и трансильванские домны, определяет всех их заграничные образцы, и приходит к выводу, что нет единственного такого типа, который распространился бы во всей Венгрии.

В венгерских источниках для обозначения домны употребляется немецкое выражение Hochofen (даже и тогда, если имеется в виду Flossofen) или венгерское слово massa (по-словацки: masa). Употребление слова massa распространяется с 1551-го года, в местности Добшина, однако в это время оно обозначало не домны, а железоплавительную печь. Изменение в значении слова произошло тоже в Добшине, в 1720-ые годы, когда вместо сталелитейной печи Пал Лани построил здесь домну по саксонскому примеру.

В терминологии венгерской металлургии конца 17-го, начала 18-го вв. как крица директного метода, так и чугун индиректного метода назывались просто сырым (то есть непригодным для промышленной разработки) железом (понемецки: Rauchmass, по-латински: rudis massa ferri). Для обозначения чугуна в сегодняшнем смысле слова в 18-ом веке распостранялось в домнах силезского и саксонского типа слово Gans, а в домнах штирийского и каринтийского типа слово Floss, и ещё больше Blättl.

Как крица, так и чугун домн были разработаны на мелких металлургических заводах полосовым и прутковым железом, гвоздями, простыми средствами для сельского хозяйства. Некоторые мелкие металлургические заводы наверно обладали весьма определённым профилем продукции. Так нпр. на нижневенгерских металлургических заводах казны (Хронец, Шисовец) изготавливали дробильное железо (Pucheisen), однако в конце концов каждый мелкий металлургический завод был способ изготавливать все, распространённые в Венгрии продукты чёрной металлургии. Позже, в результате разширения профиля продуктов начинали появиться мелкие металлургические заводы, специализированные на изготовление определённых видов продуктов.

Специализация могла совершаться или путём развития техники, или путём ограничения профиля продукции. Мелкие металлургические заводы для изготовления гвоздей, мотыг, кос являлись несомненно специализированными, однако их появление не обозначало повышения уровня техники. Продукция мелких металлургических заводов, изготавливающих мечи, сабли достигла высокого уровня качества, однако в ходе развития это оружейное мастерство отделилось от мелких металлуркических заводов, оно превратилось в ремесло, как раньше замочники и ружейные мастера. Специализация мелких металлургических заводов путём развития техники начиналась в начале 18жго века в Спишском комитате, а форме протяжных, жестяных, листовых заводов, а потом в 1730-ые годы, тоже в Спишском комитате и комитате Гёмёр, где появились первые волочильные заводы (Streckhammer).

Венгерская чёрная металлургия начинала выйти за рамки средневековой техники в середине 18-го века, в результате распостранения домн и специализации мелких металлургических заводов.

Gusztáv Heckenast

NIVEAU TECHNIQUE DE LA SIDÉRURGIE EN HONGRIE AUX 16–18e SIÉCLES

(Résumé)

Les hauts fourneaux foncitionnant à base d'énergie hydraulique étaient en Hongrie, sans exception jusqu'au milieu du 16e siècle et en grade majorité même au milieu du 18e, des loupes brutes. Elles étaient moins grandes que de la Styrie (Stückofen) et leur production aussi était plus réduite et ne dépassait pas, même au 18e siècle, 2–6 quintaux viennois. Dans les sources documentaires on trouve différent mots pour désigner les loupes brutes (*vasválasztó* ou *vasfútató kemence, köolvasztó koh, Plähütte, Pläofen, Blaswerk, Blauofen* etc.) mais qui sont des synonimes, n'expriment donc pas de différence technique.

Le procédé indirect fait son apparition en Hongrie non pas grâce à l'évolution du procédé direct, mais grâce à l'imitation de modèles étrangers. Par conséquent on n'a pas construit des fourneaux de type transitoire, propres à la fonderie et directe et indirecte.

Selon les conclusions tirées des dernières oeuvres spécialisées internationales, le haut fourneau mettant en oeuvre le procédé indirect appartient aux grandes réalisations techniques découvertes plusieurs fois (à partir du 13e siècle) à différents endroits, à des dates différentes, et indépendamment les unes des autres.

Dans l'étude sont décrits, en ordre chronologiques, les plus anciens hauts-fourneaux de Croatie, Hongrie, Transylvanie, construits entre 1650 et 1750. L'auteur établit le modèle étranger de chacun d'eux, et arrive à la conclusion qu'il n'était pas créé de type de haut-fourneau caractéristique de la Hongrie.

Les sources documentaires hongroises désignent le haut fourneau du mot *Hochofen* en allemand (même si, au fond, il s'agit de *Flossofen*), et le hongrois *massa* (en slovaque *Maša*). Le mot *massa* se rencontre à Dobsina à partir de 1551, mais alors il ne signifie pas encore haut fourneau, seulement fonderie de fer. Le changement du sens du mot *massa* survenait également à Dobsina, dans les années 1720, quand Pál Lányi fit construire, à la place de sa *massa* traditionnelle servant au coulage d'acier, un haut fourneau de modèle saxon.

Dans le langage technique de la Hongrie de la fin du 17e – du début 18e siècle la loupe brute produite par le procédé direct, et la fonte brute étaient désignées comme fonte brute (donc qui n'est pas encore propre aut traitement industriel en allemand *Rauchmass*, en latin *rudis massa ferri*). Pour désigner la fonte brute prise dans son sens d'aujourd'hui, au cours du 18e siècle se répandirent les mots *Gans* aux hauts fourneaux de type silésien et saxon, le mot *Flos*, et encore davantage le mot *Blättl*, à ceux de type styrien et carinthien.

Aussi bien la loupe brute que la fonte brute produite par les hauts fourneaux étaient mises en oeuvre dans les fonderies pour en faire des rails et barres de fer, des clous, de simples instruments agraires. Certaines fonderies decaient avoir un profil de production déterminé, comme par exemple les fonderies camérales de la Basse Hongrie (Rhónic, Tiszolc) spécialisées à la production der fer concassé (Puchheisen), mais en fin de compte chaque fonderie pouvait produire tous les produits implantés déjà en Hongrie. Le lent élargissement du ce profil produisait enfin l'apparation de fonderies spécialisées à certains produite déterminés.

La spécialisation pouvait survenir soit dans le sens de l'évolution technique, soit dans celui du rétrécissement du profil traditionell de production. Des fonderies indiscutablement spécialisées étaient celles production de clous, de houes et faux, mais leur apparation ne représente pas d'évolution technique. Les fonderies produisant des sabres, florissant au 17e siécle au comitat de Gömör, avaient des produits d'exellente qualité; au cours de l'évolution le métier d'armurier se séparait des fonderies et se transforma en corporation, suivant le méme chemin qu'ont fait jadis les serruriers et les fabricants de fusil. La spécialisation, signalant l'évolution technique, était marquée par les fonderies de tréfilage, laminerie, production de ferblanterie, apparue au début du 18e siècle dans le Szepesség (Haute Hongrie), et par les fonderies d'étirage (*Streckhammer*) faisant leur apparation dans les années 1730 également dans la Szepesség et au comitat de Gömör.

En Hongrie la sidérurgie commença à s'épanouir vers le milieu du 18e siècle dans les cadres technique hérités du moyen âge, grâce à l'apparition des grandes fonderies et à la spécialisation engagée de l'industrie des fonderies.

KÖZLEMÉNYEK

Engel Pál

UNG MEGYE TELEPÜLÉSVISZONYAI ÉS NÉPESSÉGE A ZSIGMOND-KORBAN

(Adatok Magyarország középkori demográfiájához)

1.

Kockáztatva, hogy az olvasónak eleve kedvét szegem, két megjegyzést előre kell bocsátanom. Az egyik: a jelen dolgozat, úgy, ahogy van, „melléktermék". Eredetileg nem állt szándékomban a történeti demográfia ingoványos talajára lépni, csak Ung megye nemesi társadalmával kívántam foglalkozni abból az apropóból, hogy kezembe került a megyének egy igen korai, eddig ismeretlen összeírása. Idővel azonban be kellett látnom, hogy az innen és egyéb forrásokból összegyűlt adatok nemcsak társadalomtörténeti, hanem demográfiai szempontból is tanulságosak, és így publikálást érdemelnek, különös tekintettel arra, hogy milyen keveset tudunk az 1400 körüli idők népességi viszonyairól. A másik megjegyzés: a mondottakból következően a dolgozat elsősorban adatközlő jellegű. A problémákat, melyek a kutatást foglalkoztatják, nem oldja meg, legföljebb ahhoz segít hozzá, hogy tisztábban lássuk őket.

A középponti probléma Magyarország 15. századi népességének alakulása, és megoldása elsősorban a rá vonatkozó források értékelésétől függ. Két adatcsoport kíván különleges figyelmet: Ernuszt Zsigmond kincstartó 1494–1495. évi számadáskönyve, amelyből megtudhatjuk, hány *jobbágyporta* volt akkoriban az ország egyes megyéiben,[1] továbbá öt északkeleti megye 1427-ből származó összeírása, amely a kamara haszna nevű adót fizető *jobbágyporták* számáról tájékoztat megyénként és falvanként. Ahhoz, hogy bármelyik forrásból a népességszámra tudjunk következtetni, elsősorban a *porta* „lélekszámát" kellene megállapítani. A számadáskönyvekkel kapcsolatban erre Solymosi László tett kísérletet a közelmúltban,[2] eredményeire a tanulmány végén még visszatérek. Az alábbiakban a másik, jóval kevésbé ismert forráscsoport, az 1427. évi adólajstromok értékeléséhez próbálok adatokat szolgáltatni.

Mai ismereteink szerint öt megye összeírása maradt fenn: Gömör, Torna, Abaúj, Sáros és Ung megyéké. A tornai jegyzék datálatlan, de a benne megnevezett birtokosok, valamint írása alapján már Csánki Dezső 1430 körülinek határozta meg, sőt gyanította, hogy szintén 1427-ből való. Ez alighanem kétségtelen, minthogy a papírjának ökörfejes vízjele két keltezett jegyzékével azonos.[3] Az ötből négy szinte teljesen ép, de sajnos

[1] *Johann Christian von Engel:* Geschichte des Ungrischen Reichs und seiner Nebenländer. 1. Theil. Halle, 1797. 20–39, 130–149. Vö. *Szabó* 1963. 67–70.

[2] *Solymosi László:* Az Ernuszt-féle számadáskönyv és a középkor végi népességszám. Történelmi Szemle 28 (1985) 393–413.

[3] *Csánki Dezső:* Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 1. köt. Bp. 1890. 235. Ugyanő a többit is ismerte és felhasználta: uo. 121. 195, 278, 384. – Az egyes jegyzékek: Dl. 35 801 (Gömör, kiadta hibákkal *Thallóczy Lajos:* A kamara haszna (lucrum camerae) története.

éppen az ungi összeírás az, amelyik sérült.[4] A szerkezete valamennyinek azonos. A szöveg élén cím áll, amelyből három esetben kitűnik a pontos tartalom, így Ungnál is: *Nota registrum de lucro camare comitatus Vng sub anno domini M^mo CCCC^mo XX^mo VII°*. (A gömöri jegyzéken hiányzik a kamara hasznára való utalás, a tornai élén pedig csak a megye neve áll.) Következik az adóköteles porták számba vétele, mégpedig járásonként, azon belül falvanként és birtokosonként. A járás (ekkori nevén *reambulatio*) intézményével ekkor találkozunk első ízben, és alább látni fogjuk, hogy három évtizeddel korábban még ismeretlen volt. Torna kivételével, ahol csupán kettő volt, mindegyik megye négy járásra oszlott, számuk tehát a szolgabírákénak felelt meg, és a nevüket is róluk kapták.[5] Az ungi összeírás első három sora a továbbiakban így fest:

Item Jeke Ladislai Veres	por.	XIIII
Item Jakabhaza prioris de Wrana	por.	XXXI
Item Sekow Ladislai Pethow	por.	XX

Az *item* szócskát türelmesen kiírták mindegyik lajstrom minden egyes sora elé, a porta rövidítését ellenben gyakran elhagyták a római számok mellől, sőt a gömöri jegyzékben mindössze egyetlenegyszer írták ki. A porták számba vétele után, a jegyzék végén az összeírás eredményét olvashatjuk, ismét egységes formában. Íme Ung példája:

Sumpma portarum II^M VIII^C V por.
Sumpma pecuniarum I^M VI^C floreni LXXVI^C denarii,

azaz a megyében 2805 portát írtak össze, és – a dikátor szerint – 1600 forintot és 7600 dénárt hajtottak be. E számokra még visszatérek.

A jegyzékek elég terjedelmesek. Az Ung megyei 234 sort tartalmaz (egy *item*-et tekintve egy sornak), az abaúji 281-et, a gömöri 328-at, a sárosi 401-et, a kis Torna megyéé persze csak 57-et. A sorok azonban korántsem felelnek meg ugyanannyi falunak. A szövegek tanulmányozása arról győz meg bennünket, hogy ugyanaz a falu kétszer, háromszor, sőt négyszer is előfordul bennük, ha ennyi birtokosa volt, mégpedig, ami különösen feltűnő, *nem együtt*. Az összeírások ugyanis szemmel láthatóan nem úgy keletkeztek, mint a későbbiek, hogy ti. az adószedők egy rekonstruálható útvonal mentén haladtak a járáson belül,[6] hanem az egyes tételek mintegy véletlenszerűen kerültek egymás alá. Berzevice (Sáros m.) három birtokosa például a lajtsrom 122., 146. és 158. sorában található, ugyanígy Pálóc faluban (Ung m.) Miklós 30 portája a 200.,

---

Bp. 1879. 186–192; Dl. 34 088 (Torna); Dl. 24 819. (Abaúj, hibás kiadása *Thallóczy* i. m. 172–180); Dl. 32 690 (Sáros); Dl. 32 382 (Ung). – Az ökörfejes vízjel – szarvai közt virágszállal – az abaúji és a sárosi összeíráson található, azonos a tornai összeíráséval, és egyébként 1429-ből Eperjesről ismert: *C. M. Briquet:* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier . . . IV. t. Paris etc., 1907. nr. 14753.

[4] Szerencsénkre viszont egy újkori kamarai másolata még sok olyan olvasatot megőrzött, amelyek ma már nem láthatók. A többi jegyzék közül egyedül az abaújin vannak kisebb sérülések.

[5] Ungban pl. Korcsvai Péter, Helmeci Ferenc, Korlath-i (?) Péter és Haraszti Péter járásai. Tévesen állítja *Bakács István* (A dicalis összeírások. A történeti statisztika forrásai. Szerk. *Kovacsics József.* Bp. 1957. 55), hogy Abaújnak csak három járása lett volna.

[6] *Bakács* i. m. 55-56. Ilyen már Nyitra megye két nyugati járásának 1452. évi adólajstroma (Dl. 44 649).

Mátyus 16 portája a 212. sorban. A példák természetesen tetszés szerint szaporíthatók, és többek között arra figyelmeztetnek, hogy a szövegkörnyezetből ez esetben nem szabad következtetnünk ismeretlen helységek fekvésére.[7]

Mind demográfiai, mind egyéb vonatkozásban fontos tudnunk, mennyire teljesek e lajstromok, vagyis mi az, ami kimaradt belőlük. A bennük foglaltakat egyéb forrásainkkal egybevetve ez elég pontosan megállapítható. A lajstromok, rendeltetésüknek megfelelően, a jobbágynépességnek azt a részét vették számba, amely a kamara haszna lerovására köteles volt. Ebből következően hiába keressük bennük az alábbi településeket:

1. Azokat, amelyekben nem éltek jobbágyok, azaz a városokat (Kassa, Eperjes, Bártfa, Kisszeben, Nagysáros), a bányavárosokat (Telkibánya), továbbá a tisztán nemesi (későbbi néven kuriális) falvakat.

2. Ama jobbágytelepüléseket, amelyek valamely okból mentesek voltak a kamara haszna alól. Ilyen település aránylag kevés volt: a szóban forgó megyék területén régi mentességet élveztek az esztergomi érsekség gömöri falvai,[8] a tornai uradalom (1409 óta)[9] és a Pálóci család Szerednye környéki birtokai (1419 óta).[10] Hiányoznak a felsoroltakon kívül Kassa és más városok birtokai (az egy Miszlóka falu kivételével), a regéci váruradalom, Szikszó mezőváros és itt-ott egyes falvak (pl. Gömörben a Jolsvához tartozó Süvete és Perlász). Lehet, hogy ezek is királyi kegyből kaptak mentességet, de éppúgy lehet, hogy hajdani udvarnoki státuszuk címén, az udvarnokfalvak ugyanis ősi szokás alapján mentesültek a kamara haszna alól.[11]

Mindezeken kívül természetesen azzal is számolnunk kell, hogy egyes falvak véletlenül maradtak ki. Gömör megye két járásának egy 1431. évi adólajstroma is fennmaradt,[12] és ebben két olyan jobbágyfalut is találunk (Miklósfalva, Jéne), amelyek négy évvel korábban nem fordultak elő. Egészében véve mégis elmondhatjuk, hogy a megyék jobbágyságának zömét, több mint 90%-át végül is összeírták, Torna kivételével, ahol a hiányzó tornai uradalom a népességnek mintegy a harmadát foglalhatta magába.

Ami az adójegyzékek megbízhatóságát illeti, arról sajnos nem lehet ennyi jót mondani. Szemre valamennyi gondos munkának tűnik, kétségtelenül tisztázatok és nem fogalmazványok, ami még érthetetlenebbé teszi, mi úton-módon maradtak korunkra.[13] Ám ha a tartalmat vesszük szemügyre, és más források alapján ellenőrizzük, se szeri, se száma a téves, sőt értelmetlen bejegyzéseknek. Ezek zöme kétségtelenül épp a letisztázás során keletkezett. Számos nem létező falu vonult be ily módon a középkori

[7] *Csánki* i. m. számos helynévazonosítása épp amiatt téves, hogy ezt nem vette tekintetbe.

[8] Rozsnyó, Csucsom, Nadabula, vö. *Thallóczy* i. m. 199, továbbá Sajópüspöki és Velkenye.

[9] ZsO II. 6637.

[10] Dl. 10 855.

[11] 1392: ZsO I. 2426; 1399: uo. 5983. Különösen Regéc és tartozékai esetében lehet arra gondolni, hogy egykor a pataki uradalom részét alkották, és mentességük abból az időből ered. Kassa város birtokai később is mentesek a kamara haszna alól. (Lektorom, *Kubinyi András* szíves közlése. Tanácsaiért és észrevételeiért ezúton is köszönetet mondok).

[12] Dl. 35 802. Kiadta *Thallóczy* i. m. 192–194.

[13] Rendeltetés szerint a királyi kamarákhoz kellett volna beérkezniük, ott pedig megsemmisülés várt rájuk. Vö, *Borsa Iván:* A magyar medievisztika forráskérdései. Levéltári Közlemények 44-45 (1974) 104.

helytörténetbe: Gömörben Bagaly, Békéspataka, Bulfalva, Gécpataka, Jóva, Kerektó, Komorovágás, Kornutfalva, Ördögteleke, Pingfalva, Stebvár, Szalabina, Talota, Tama; Abaújban Belenice, Kendeléd, Kisszántó, Lucska, Reglőd; Tornában Sernő; Sárosban Alsóőr, Hirinna, Mirklovágása, Mohore, Sorm, Somos, Zölderdő; Ungban Hilóc, Hoór, Inaj, Kerektó, összesen 29, ami nem lebecsülendő teljesítmény az írnokoktól.[14] Persze ezeken kívül is rengeteg a hibásan írt falunév, ezeket azonban már Csánki – többnyire jól – megfejtette. Bizonyos, hogy számos esetben elírták a birtokos nevét is, bár ezt jóval körülményesebb kimutatni,[15] és néha talán a portaszámot is, ezt viszont lehetetlen bizonyítani.

Ha az összeírások készítői ennyire figyelmetlenül olvastak, hogyan tudtak vajon számolni? Nézzük először az összeírások summázatait. Ezekben, mint emlékszünk, az egyes megyék összesített portaszámát és az ennek megfelelő adóösszeget találjuk. Ez utóbbi forintban és dénárban van kifejezve, oly módon, hogy egy forintra 100 dénárt számítottak. Ha az összeget forintra számoljuk át, az alábbi táblázatot kapjuk,:

Megye	Porták száma	Adó összege (Ft)	Ft/porta
Gömör	4883	2929,8	0,6000
Torna	800	480,0	0,6000
Abaúj	5184	3110,0	0,5999
Sáros	6618	3970,8	0,6000
Ung	2805	1676,0	0,5975

A táblázatból kitűnik, hogy az adó összegét a portaszámból kalkulálták, mégpedig úgy, hogy egy portára 0,6 forintot azaz 60 dénárt számítottak. Attól eltekintve, hogy Abaúj adójának 40 dénárral többnek (3110,4) kellene lennie, a számítás hajszálpontos, Ungot leszámítva, ahol 1683 ft-ot kellene kapnunk. Ez az eltérés talán másolási hibával magyarázható: ha föltesszük, hogy a porták summájából (ld. fent a 943. lapon) kifelejtettek egy *minus* szócskát, akkor a portaszám helyesen nem 2800 + 5, hanem 2800 – 5 = = 2795, aminek 1677 ft adó felel meg, s így az eltérés már csupán egy forint (1676 helyett).

Hogy milyen pénzről van szó, azt elég könnyű meghatározni. Épp ugyanebből az évből, 1427. január 30-áról ismeretes Zsigmond királynak egy rendelete, amelyben a szerémi kamara területére nézve szabályozta a kamara haszna behajtásának módját. E szerint minden öt jobbágyporta után egy aranyforint volt fizetendő, avagy minden egyes portától 60 új dénár.[16] Ez nyilvánvalóan ugyanaz a tarifa, mint amellyel adó-

[14] *Csánki* i. m. hibás címszavait jegyeztem ki a szóban forgó megyék címtárából.

[15] Pl. Magyarfalu (Sáros m.) kétszer fordul elő Somosi Jakab birtokaként (81. és 90. sor), míg Somosi György birtokrésze hiányzik. Berzevici Mihály helyett egy ízben Lászlót írtak (Sáros m., 186. sor). Az ungi összeírásban kétségtelenül elírt nevek „Georgii parvi", Pányi György helyett (234. sor), „Philippi de Seredahel" Szeretvai Fülöp helyett (56. sor), „Petri Waryas" Varju Péter helyett; a tornaiban pl. „Pauli de Zelna" Szalonnai Pál helyett (8. sor).

[16] de singulis utputa quinque portis iobagionum vestrorum unum florenum auri aut valorem eiusdem... vel de unaquaque porta singulos sexaginta denarios novos presentis nostre monete regalis, Zichy VIII. 312–314. A rendelet az is előírta, hogy az 1425–1427. évek adóját foglalják regis-

lajstromainkban találkoztunk, következésképpen az összegek számítási forintban és olyan dénárokban értendők, amelyekből ekkoriban 300 ért egy aranyforintot.[17] 1427 márciusában ugyan a király új jó dénár verését rendelte el, amelyből száz ért volna egy aranyat, óhajából azonban egyelőre nem lett semmi.[18]

Azok az emberek, akik négyjegyű számok háromötödét ilyen pontosan ki tudták számítani, nyilván értették a dolgukat. Ha azonban így van, érthetetlen, hogy az összeadás jóval egyszerűbb műveletében miért mutatkoznak jóval gyengébbnek. Ha ugyanis összeadjuk az egyes lajstromok tételeit, és szembeállítjuk a summázatok portaszámával, a következő eredményt kapjuk:

Megye	A summában a porták száma	Ténylegesen a porták száma	Tévedés a kincstár terhére
Gömör	4883	4893	– 10
Torna	800	764	+ 36
Abaúj	5184	5193?	– 9
Sáros	6618	7557!	–939

Az abaúji összeírás sorainak összegezése némi problémát okoz. Ha a portaszámokat összeadjuk, a végösszeg 4993. Ehhez azonban hozzáadandó egy utólag – a 2. járás helyett tévedésből az 1. járás végére – betoldott sor, amely szerint Szepesi mezőváros 40 aranyforintot (ill. egy arany helyett 300 dénárt) fizetett.[19] Mivel ez 200 porta adóját jelenti, a megye summájaként 5193 portát kapunk, ami csupán kilenc portával több, mint a megadott 5184. Torna esetében, ahol 36 porta hiányzik, arra gondolhatunk, hogy egy sor véletlenül kimaradt. (Esetleg Egerszeg falu, amely nem tartozott a tornai uradalomhoz, és mégsem találjuk a nevét a jegyzékben.) Annál meglepőbb viszont a negyedik megye, Sáros teljesen hibás summája, hiszen ebből *közel ezer* porta felejtődött ki. Úgy hiszem, nincs értelme, hogy csalást tételezzünk fel. Sokkal valószínűbb, hogy amikor a fogalmazvány egyes lapjain a tételeket összeadták, az egyik lap véletlenül kimaradt.[20]

Az ungi összeírás sajnos nem maradt ránk olyan állapotban, hogy a porták megadott összegének helyességét ellenőrizni tudjuk, 14 sor számai ugyanis ismeretlenek, és több más szám olvasata is bizonytalan. Ha azonban az ismert tételeket összeadjuk, 2650 körüli számot kapunk, s így az összeírók által számított összeg (2805 vagy talán inkább 2795, ld. fentebb) elfogadhatónak látszik.

trumba, és küldjék el a királynak. A szövegezésből az tűnik ki, hogy ez korábban nem volt szokásban, és így feltehető, hogy a ránk maradt összeírások e nemben a létező legkorábbiak, amelyek épp e rendelet folytán születtek.

[17] Azaz 1 aranyft=3 számítási ft=300 dénár, amint az abaúji összeírás egyik sorából is kitűnik, ld. a 19. jegyzetet.

[18] A korabeli városi számadáskönyvek arról tanúskodnak, hogy a reform nem lépett életbe, és továbbra is a régi pénz maradt forgalomban. (*Szücs Jenő* szíves közlése.) A rendelet: DRH 248–250.

[19] item Scepsy dominorum de Rozgon tenetur XXXX florenis auri et pro quolibet aureo floreno III^{c} denariis. Dl. 24 819 (60. sor).

[20] Ez csakis a fogalmazványban történhetett, mert a ránk maradt tisztázatban nincs két vagy több olyan oldal, amelynek az összege 939-et eredményezne.

Miután megismerkedtünk ennek a forráscsoportnak a gyengéivel és erényeivel, lássuk, mi indokolja, hogy ezúttal éppen annak a megyének szenteljünk figyelmet, amelynek összeírása csonkán őrződött meg.

2

Az indok egy másik, hasonló jellegű irat, amely néhány évvel ezelőtt akadt a kezembe, amikor Mályusz Elemér megbízásából a Zsigmondkori Oklevéltár részére tallóztam az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében, a hajdani Múzeumi Törzsanyag keltezetlen darabjai között. Borítékja többszörösen megtévesztő címet viselt („1420 körül, Ungvármegye füstjeinek összeírása"), és ez tévútra vezette ama kevés számú kutatót, aki valaha érdeklődött volna iránta.[21] A dokumentum ma D1. 48 291 jelzet alatt található. Fejérpataky László 1891-ben ajándékozta a múzeumnak, és bár eredeti levéltári jelzet nem látható rajta, igen valószínű, hogy a leleszi premontrei konvent hajdani országos levéltárából származott, amelyet akkoriban Jászóvárott őriztek, és amelyben Fejérpataky huzamosan kutatott.[22]

A dokumentum maga egy keskeny (30×11 cm) alakú, hét összeragasztott lapból álló, málladozó, felül vízfoltos papírfüzet, melynek első hat lapja tartalmazza az összeírás szövegét, míg a hetedik lap némi tollpróbától eltekintve üres. E lap közepén harang alakú vízjel felső része látható (az alsó kiszakadt), ama változatban, amely az 1396–1398. évekből Olaszországból ismert.[23] Mivel ennek a papírnak az ívmérete 30×45 cm volt, füzetünk nyilván úgy keletkezett, hogy az íveket széltében négy egyforma csíkra vágták szét, és a csíkokat egyik hosszú szélük mentén kissé behajtva összeragasztották.

A szöveg sajnos nem maradt ránk teljes épségben. A vízfoltok ugyan átvilágítással jól olvashatók, azonban az első lap felső fele leszakadt és elveszett, s a többi lap is nagyrészt sérült a széleken, különösen felül és középen. Írása, mely az 1400 körüli évekre mutat, csaknem mindvégig ugyanazon kéztől származik, de láthatóan nem egyvégtében készült. Az első oldalak nyugodt, egyenletes vonalvezetése utóbb megbillen, a betűk nagyobbak, a sorok szélesebbek lesznek, és itt-ott utólagos betoldásokat látunk. Az utolsó beírt oldal (6^v) már majdnem kuszának tűnik. Mindez együttvéve arról árulkodik, hogy írója kezdetben készen kapott szöveget másolt, de utóbb már nem, hanem az összeíró munka folyamán beérkező új információkat föltehetően hozzáírta a meglevő szöveghez. Így történhetett, hogy ugyanazt a tételt több ízben is kétszer vette számba.[24]

Rátérve ezek után a szöveg tartalmára, könnyen meggyőződhetünk róla, hogy csakugyan Ung megyei falvak valamiféle összeírásával van dolgunk. Ahhoz azonban,

[21] Tudtommal egyedül *Szabó István* használta falustatisztikájához (A falurendszer kialakulása Magyarországon. 2. kiad. Bp. 1971. 193.)

[22] Az összeírás szövegét ld. a tanulmányom függelékében.

[23] *C. M. Briquet.* Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier. 2. éd. 2. tome. Leipzig, 1923. Nr. 3972. A meghatározásban *Bogdán István* volt segítségemre.

[24] Idegen kéztől származnak a 28., 242–243. és 259. sorok. Az írás elemzésében *Érszegi Géza* szíves segítségét köszönöm.

hogy ennél többet is megtudjunk, gondosabb elemzésre van szükség, mert a szövegnek épp az eleje csonka lévén, címe és kelte – ha volt is valaha – nem maradt ránk.

A dokumentum 259 tételt tartalmaz, amelyek mindegyike új sorban kezdődik, és mindegyikét *Item* szócska vezeti be. A hivatkozás megkönnyítésére a tételeket sorszámmal láttam el, és a továbbiakban „sor"-nak fogom nevezni őket, jóllehet egy-egy „sor" gyakran két, sőt néha három írott sor terjedelmű.

Az egyes sorok közlik a falvak birtokosának, ill. birtokosainak nevét, és megadják ottani birtokuknak valamely – egyelőre nem ismert – számszerű jellemzőjét. Lássuk mintaként a Pálóc falura vonatkozó sorokat:

12 *Item in villa Palouch magistri Petri* *XXI*
13 *Item ibidem Nicolai filii Andree* *XXI*
14 *Item ibidem nobilis puelle Katherine* *XXXXIII*

És íme Ungvár összeírása:

151 *Item in villa Vngwar magistri Ladislai filii Johannis condam comitis* *LXXXII*
152 *Item ibidem magistri Johannis Drugeth* *XL*
153 *Item ibidem magistri Nicolai Drugeth* *XXXIIII*

Természetesen ennyiből is valószínű, hogy a sorok végén látható számok a birtokos jobbágyainak, jobbágytelkeinek vagy portáinak összegét jelölik. Mielőtt azonban tovább vizsgálnók ezt a kérdést, talán célszerű előbb a dokumentum korát megállapítanunk. Ehhez elsősorban azt kell megválaszolnunk, hogy mikor voltak birtokosok Ung megyében az összeírásban megnevezett személyek.

Figyelmünket a legnagyobb és legismertebb birtokosokra összpontosítva sikerülni fog ezt az időt viszonylag szűk határok közt kijelölnünk. Az egyik adat, a *terminus ante quem* Gerényi Druget László halála. Ő az 1355-ben elhunyt Druget Miklós országbírónak volt az unokája, és az összeírásban „Ispán (fia) János fia László mester", „Gerényi László mester" és hasonló neveken összesen 32 falu egyedüli vagy részbirtokosaként szerepel, köztük, mint az imént láttuk, Ungvárott is. Tudjuk róla, hogy *1398. július 16-a* előtt kevéssel hunyt el, ezen a napon ugyanis huga és özvegye Edelényben (Borsod m.) panaszt tett Bebek Detre nádor előtt, hogy László halálával rokonai, a Homonnai Druget-testvérek: János és Miklós mesterek lefoglalták összes birtokát.[25] A másik korjelző a Nagymihályi-rokonsághoz tartozó Tibai család vagyonának sorsa. Nagymihályi (Tibai) György fia János Mária királynőnek volt udvari lovagja, 1388-tól pedig Ung megye ispánja, és a következő években a királyi pártól mind Ungban, mind a szomszédos megyékben számos birtokadományt kapott.[26] *1396 szeptember végén* azonban a nikápolyi hadjáraton életét vesztette, és mivel fiúörököse nem maradt, a családi vagyon öccsére, Péter gelénesi plébánosra, szerzett javai pedig a királyra szállottak.[27] Összeírásunk már ezt az állapotot tükrözi: „Tibai György fia Péter plébános" öt falu egészét és Váralja felét birtokolja, a Szeretvai- és Lucskai-vagyon részeit pedig – amelyeket János mester adományul nyert Zsigmondtól – a „király úr"

[25] DF 220 267, LO AA 1398–16.

[26] Szt. I. 490, 492, 497–498, 522; ZsO I. 1282, 1478.

[27] Halálára: Szt. II. 6; Tibai Péterre uo. II. 9, 13 stb. A háramlott vagyonra: ZsO I. 4681, 4713, 4918.

kezén találjuk.[28] Mivel bízvást föltehető, hogy a nikápolyi vereséget követő viharos hónapokban nem készült ilyen jellegű munka, az összeírás vagy *1397 folyamán, vagy 1398 első felében* keletkezett. Pontosan ebből az időből ismert, mint láttuk, a papír vízjele is, és hozzátehetjük, hogy a szövegben előforduló mintegy 150 személy túlnyomó többsége előfordul az 1390-es évek levéltári forrásaiban. A kapott időhatárokat nagy valószínűséggel tovább szűkíthetjük, ehhez azonban vissza kell térnünk előbb a dokumentum tartalmára és rendeltetésének kérdésére.

A kérdés megoldása nem olyan könnyű, mint amilyennek látszik. Könnyűnek azért látszik, mert gondolkodásunk többnyire kényszerpályákon mozog, megyei összeírásról pedig a magyar középkor kutatójának egy valami juthat csak az eszébe: a dika, vagyis az adólajstromnak valamilyen formája, hiszen az 1500 előtti időből más rendeltetésű megyei összeírásunk eddig nem volt ismeretes. Vajon esetünkben is ilyesmiről van szó?

Első, felületes pillantásra igen, mert forrásunk, amíg alaposabban meg nem vizsgáltuk, sokban emlékeztet az 1427. évi adólajstromokra, amelyekről fentebb szóltam. Az eltérés látszólag csak annyi, hogy míg abban portákról van szó, itt a megszámlált egység nincs meghatározva, továbbá, hogy míg ott az összeírás járások szerint történt, itt még ismeretlen a megyének efféle felosztása. A szöveg végén ráadásul egy olyan bejegyzésre bukkanunk (259. sor), amely első tekintetre az adólajstromok summázatának felel meg:

Item summa populorum fumalium de Vng CCCC XXX VIII

Bizonyára ez a sor késztette az ismeretlen levéltári lajstromozót arra, hogy a dokumentumot „Ungvármegye füstjeinek összeírása"-ként határozza meg, mert nyilván úgy vélte, hogy ez a sor az addig felsorolt tételek (vagyis a *populi fumales*) összegzése.

Ez tehát az első benyomás. Ha azonban hosszabb időt fordítunk a forrás elemzésére, rá kell jönnünk, hogy tévúton jártunk. Elsősorban azért, mert a „végösszeg", azaz a 438 semmiképpen sem lehet az összeírt tételek summája. Ezek még a meglevő csonka formában is 3053 egységről adnak számot, az eredeti összeírásban pedig, mint látni fogjuk, több, mint 3800 lehetett. Másodsorban azért, mert mihelyt idáig eljutottunk, észre fogjuk venni, hogy az idézett sor élén az *item* szó olvasható, holott ez az 1427-i dikák summáinak élén minden esetben hiányzik. Ebből következik, hogy a 438 *populi fumales* az összeírásnak nem összege, hanem – bárkire vonatkozzék is – csupán egyik tétele. Forrásunk tehát nem „füstök" lajstroma, és a számok valami mást képviselnek. Kérdés, hogy mit?

A szöveget vizsgálva feltűnik néhány sor, amelynek a végén nem találunk számot. Lássuk mindjárt az első oldalt:

5 [Item in v]illa Moscha Johannis filii Nicolai VII
6 Item ibidem Johannes filius Gregorii nobilis solus
7 Item Jacobus filius Gregorii nobilis solus

[28] Péteré: U 1:161, 166, 184, 190, 195–196; a királyé: U 1:17, 76 (Szeretvai-javak), 28, 30 (Lucskai-javak). Tibai János 1393-ban pereskedik Lucskáért (Szt. I. 520), és 1394-ben kezén tartja a Szeretvai-birtokok részeit (uo.535).

Mokcsa faluban tehát Miklós fia Jánosnak volt hét „egysége", de ezen kívül két „magányos nemes" is élt ott. Hasonló szerkezetű sort az összeírásban további tizenkettőt találunk,[29] mindegyikben „magányosokat" (*solus, sola, soli,* egy ízben *solos*) vagy „nemeseket" (pl. *sex nobiles, duo nobiles*), illetve „magányos nemeseket" említenek, két alkalommal özvegyasszonyokat, egyébként férfiakat, eleinte névvel, de a vége felé többször név nélkül, és a szám a sor végéről minden esetben hiányzik. Ide számítandó egy további, utólag betoldott sor is (228), amely csupán hat férfinevet említ, mindenfajta minősítés nélkül. Valószínűnek látszik, hogy az összes felsorolt esetben ugyanazzal a csoporttal van dolgunk, vagyis a „magányos nemesekkel". A számuk összesen 39, megoszlásuk pedig falvanként a következő: egy meg nem nevezett faluban (talán Mátyócon) 6, Fekésházán 6, Korcsván 6, Csizéren, Haraszton és Sikaton 3-3, Mokcsán, Bajánházán, Budaházán, Tepeházán és Puksán 2-2, végül Pinkócon és Vajkócon 1-1. A nevezett falvak részben eltűntek a 15. század folyamán (Tepeháza, Sikat), részben pedig kuriális falvakként ismertek a 16. század derekán.[30] Ebből meglehetős biztonsággal vonhatjuk le azt az amúgy is kézenfekvő következtetést, hogy a *solus,* ill. *nobilis solus* összeírásunkban kuriális (egytelkes) nemest jelöl, vagyis olyant, akinek nincs jobbágya.

Ezt tekintetbe véve immár fölöttébb valószínű, hogy a többi sor végén található számok viszont a birtokosok jobbágyainak (vagy jobbágytelkeinek) számát jelölik. Erre bizonyítékunk is van. Egyszer ugyanis – egyetlenegyszer – az összeíró alkalmi szeszélyből a szokottól eltérő módon fogalmazta meg a bejegyzést:

182 Item in villa Fekyshaza nobilium videlicet Andree et Dyamyani filiorum Ladislai, Blasii filii Somboth, Iohannis et Stephani dictorum Oroz ac Blasii filii Nicolai solos.
183 Item ibidem III iobagiones Blasii

Tehát miután Fekésházán számba vett hat kuriális nemest, megjegyezte, hogy az egyiknek ugyanott három *jobbágya* is van. Nyilvánvaló, hogy ezzel semmi egyebet nem kívánt kifejezni, mint amit az összeírás többi helyén egyszerűen számmal jelölt; tehát a számok ott is a birtokos jobbágyainak számát jelölik.

Ezt a megállapításunkat igazolja más forrásokkal való egybevetés is. 1393-ban az Ung megyei Császlóci család tagjai: László fia Péter és unokaöccse, János fia Miklós megfelezték a családi vagyont. Két egyenlő részre osztották fel öt ungi és egy beregi falujuk jobbágytelkeit, és két újonnan telepített faluban megjelölték a számukat is. Csertészen Péteré lett négy népes telek (*sessio iobagionalis*), Miklósé ugyancsak négy telek és a soltészé, míg Zavadán a 12 jobbágytelket szintén megfelezték, de a soltészét itt Péter kapta meg. Kilátásba helyezték azt is, hogy a falvakba esetleg további jobbágyokat fognak telepíteni.[31]

[29] U 1:46, 48–50, 53-54, 182, 207, 220, 243, 252, 258.

[30] Tepeházával egyedül az összeírásban találkozunk. Sikat 1424-ben még szerepel (Dl. 11 688). Az 1398-ban kuriális Csizér falu a 15. század elején a Horka nevet vette fel, és az 1549-i dika szerint egytelkes nemeseké volt Bajánházával, Budaházával és Haraszttal együtt (*Maksay Ferenc* szíves közlése szerint).

[31] ZsO. I. 2856.

Tekintsük ezek után az összeírás megfelelő helyét:

253 Item in villa Zerthes Petri filii Ladislai de Chaslouch et Nicolai filii Iohannis *XII*
254 Item in villa Zauoda ipsorum Petri [et Nicolai] *XII*

Vagyis Zavadán a két félnek 1398 körül is 12 jobbágytelke volt, mint 1393-ban, míg Csertészen időközben úgy látszik négyet telepítettek, s így a számuk nyolcról 12-re emelkedett.

Forrásunk tehát Ung megye birtokosait, jobbágyait és egytelkes nemeseit vette számba. Rajtuk kívül még egy rejtélyes kategória tartatott érdemesnek az összeírásra: a *populi fumales*, akikből a megyében összesen 438 volt. Kik lehettek ezek? A magyarországi latinságban nem ismerünk hasonló terminust, tehát egyelőre csak találgatásokra vagyunk utalva. Annyi valószínűnek látszik, hogy olyan csoportot jelöltek vele, amelynek tagjai nem voltak nemesek, de nem számítottak a szorosabban vett jobbágyság közé sem, vagy azért, mert nem volt telekbirtokuk, vagy azért, mert kiváltságolt, „szabad" telekkel rendelkeztek. Gondolhatunk tehát zsellérekre és „nemtelen cselédekre" (*ignobiles familiares*) éppúgy, mint falusi bírákra, soltészekre vagy papokra. Mivel a számuk elég nagy (a jobbágyok mintegy 12%-ának felel meg), elképzelhető, hogy mindazokat magába foglalta, akiknek saját „füstjük" (*fumus*), azaz házuk volt, de jobbágyi szolgáltatással terhelt földjük nem.[32]

Milyen célból készülhetett az összeírás? Azt a feltevést, hogy valamiféle adólajstromról volna szó, el kell vetnünk, nemcsak azért, mert adóra vagy pénzre a szövegben semmi sem utal, hanem főként azért, mert a Zsigmond-kor végéig nincs egyetlen adatunk sem arra, hogy a kuriális nemesekre adót vetettek volna ki. (Mint láttuk, az 1427. évi kamarahaszna-jegyzékekben sem szerepelnek.)[33] Kézenfekvő viszont, hogy dokumentumunkat a nevezetes temesvári országgyűlés (1397 okt.) végzéseivel hozzuk kapcsolatba, noha, mint nyomban meglátjuk, ez a kapcsolat sem problémamentes.

A gyűlés, mint ismeretes, a nikápolyi katasztrófa keltette pánikhangulatban ült össze, és elsősorban a hadszervezet reformjával foglalkozott. Végzéseiből számunkra csak annyi fontos, hogy háború esetére pontosan szabályozta a *nemesség* fejenkénti felkelésének módját, továbbá, hogy minden 20 *jobbágy* után egy íjász hadbaküldését követelte meg a birtokosoktól.[34] A kormánynak azonban hamarosan azt kellett tapasztalnia, hogy rendelkezéseinek az érintettek csak vonakodva tesznek eleget.[35] Ezért

[32] A *fumalis* jelző használatára ebből a korból mindössze két adatot ismerek, mindkettő a *denarii fumales* összetételben fordul elő, és úgy látom, keveset segít a probléma megoldásában. 1360-ban a zágrábi püspökségnek fizetendő tizedek rögzítésekor a későbbi kereszténypénz megfelelője: Ille autem, qui nichil in messe habuit, duobus denariis fumalibus tantummodo teneatur, *T. Smičiklas:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Zagrabiae, 1904–1934. XIII. 75. 1384-ben a zsolnai királyi népek által fizetendő kamara haszna neve: Item lucrum camerae nostrae, quod denarios fumales apud ipsos vocatur (!) solvant secundum consuetudinem ipsorum hactenus observatam, F. XI. 531.

[33] *Bónis György:* Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban. Kolozsvár, [1947]. 481.

[34] DRH 161–162. Vö. *Borosy András:* A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Bp. 1971. 15–16.

[35] Erről panaszkodik a király 1398 novemberében Pozsony megyéhez intézett parancsában is, *Ortvay Tivadar:* Oklevelek Temesvármegye és Temesvár város történetéhez. I. Pozsony, 1896. 281. vö. ZsO I. 5583.

Zsigmond és tanácsa nemsokára – hogy pontosan mikor, nem tudjuk – újabb határozatot hozott, hogy megkönnyítse a temesvári törvények végrehajtását. Elrendelte, hogy az e célra kijelölt nemesek az ország minden megyéjében az egyik szolgabíróval együtt *számolják össze* valamennyi *nemesnek* minden *jobbágyát és népét*, s a számukat foglalják *registrumba*, ezt pedig a megyésispán és a szolgabírák pecsétjével ellátva küldjék el hozzá.[36]

Nehéz szabadulnunk attól a benyomástól, hogy összeírásunk, amelyről szó esett, nem más, mint a *király által elrendelt registrumnak véletlenül fennmaradt példánya*, pontosabban annak fogalmazványa, minthogy megpecsételésnek nyoma sincs rajta. A dokumentum pontosan azt tartalmazza, amire a temesvári törvények és az azt követő királyi határozat alapján számítani lehet: valamennyi birtokost és jobbágyaik számát, a fejenkénti felkelésre kötelezett kuriális nemeseket, továbbá a *populi fumales*-t, akiken talán a birtokosok egyéb „népeit" érthetjük. Forrásunk még azt is pontosan számba veszi, mely nemesek birtokoltak közösen, és melyek megosztozva, minthogy a törvény végrehajtása szempontjából ez is lényeges volt.[37] Egy körülmény van csupán, amely ellentmondani látszik feltevésünknek: az, hogy a registrum készítését és elküldését előíró királyi parancs – amelynek történetesen ugyancsak Ung megyéhez szóló példánya maradt fenn – *1399. január 25*-én kelt, márpedig, mint láttuk, egészen bizonyos, hogy az összeírás 1398 júliusában már készen volt. Ha pedig készen volt, miért nem küldték el még fél év múlva sem? Ezt feltehetően sohasem fogjuk megtudni. Az egyébként kizártnak látszik, hogy az 1399 januári parancs e nemben az első lett volna. A levél január 25-én kelt Budán, a kész registrumot pedig az uralkodó már böjtközépre (*ad diem medii quadragesime proxime venturam*), azaz március 5-ére kézhez kívánta kapni. Nyilvánvaló, hogy az ide-oda út leszámításával fennmaradó négy-öt heti idő jóformán az összeírási munkálatok megkezdésére is kevés volt, nemhogy a befejezésükre, és ezt az udvarnak is tudnia kellett. Arra kell tehát gondolnunk, hogy a ránk maradt – egyébként csak egykorú másolatból ismert – parancs egy korábbi, valamikor 1398 folyamán kelt utasítást ismételt meg szó szerint, csupán a beküldési határidőt módosítva. Hasonló eljárásra más példát is ismerünk.[38] Mindezt fontolóra véve végül is az látszik a legvalószínűbbnek, hogy összeírásunk valóban olyan registrum, amely a temesvári országgyűlést követő hónapokban királyi parancsra készült, és a keletkezését ennélfogva egész pontosan *1398 első felére* keltezhetjük.

Abban a különösen szerencsés helyzetben vagyunk tehát, hogy egyazon megyéről két, viszonylag korai, különböző szempontú összeírás áll rendelkezésünkre. Jobban örvendenénk persze, ha ugyanezt mondjuk egy dunántúli megyénkről mondhatnók el, nem pedig az északkeleti határvidék obskurus, alig ismert megyéjéről, de azért vannak e helyzetnek előnyei is. Egyrészt módunk van rá, hogy korán betelepült és korszakunkban még telepítés alatt álló tájak népességét egymás mellé állítva vizsgáljuk meg, másrészt, ami még

[36] *Gábor Gyula:* A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt. Bp. 1908. 236–237 = ZsO I. 5683. Vö. *Borosy* i. m. 37; *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 290, 42. jegyzet.

[37] ut nobiles... absque ulla divisione simul coniuncti... unum ex ipsis mittere, ceteri vero divisionaliter ab invicem sequestrati, singuli singulariter exercituare teneantur. DRH 161.

[38] A legismertebb a jobbágyköltözés szabadságáról szóló rendelet, amelyet Zsigmond több ízben változatlan szöveggel bocsátott ki: *Mályusz* i. m. 187.

fontosabb, a vidék levéltárai viszonylag gazdag forrásanyagot őriztek meg, amely alaposan kibővíti a kutatás lehetőségeit. Ebből tárgyunk szempontjából külön említést érdemel egy *1437-ből* származó, eddig tudtommal ismeretlen dokumentum, amely 39 Ung megyei (és további 67 Zemplén megyei) helység összeírását tartalmazza.[39] Abból az alkalomból készült, hogy Homonnai (Druget) Istvánt és Bertalant, az országrész legvagyonosabb földesurait Hédervári nádor összes birtokuk becsüjében marasztalta el perbeli ellenfelükkel, Csicseri Orosz Miklós leleszi préposttal és konventjével szemben. Különös véletlen folytán *ugyanebből az évből* még két hasonló természetű forrás is ránk maradt: a szintén nagybirtokos Nagymihályiak egyik ágának osztálylevele, amely Vajnatina és további hét ungi falu részletes felosztásáról ad számot,[40] továbbá egy vizsgálati parancslevél, amely egy hatalmaskodás kapcsán felsorolja a Pálóciak négy falujának jobbágyait, minden jel szerint az összeset.[41] Néhány tucat falu népességéről – pontosabban: jobbágyairól – tehát 1398 és 1437 között három különböző adatot is kapunk, azaz – némi túlzással – már „idősorokat" áll módunkban vizsgálni. Nem azért ugyan, hogy „demográfiai görbéket" próbáljunk megrajzolni, hanem hogy a különböző számba vett egységek – „jobbágy", „porta", „jobbágytelek", *mansio*, jobbágynév – egymáshoz való viszonyát világosabban lássuk, és a népesség számára, ha egyáltalán lehet, megbízhatóbban tudjunk következtetni.

A feldolgozás első lépéseként az 1398. és 1427. évi összeírások egybevetése kínálkozott. Már csak azért is, mert mindkettő csonka lévén, megvolt rá a remény, hogy a hiányzó jobbágy-, ill. portaszámokat becsléssel lehet majd helyettesíteni, ha sikerült megállapítani, hogy a kétféle adattípus milyen relációban van egymással. Miközben azonban ezt vizsgáltam, kitűnt, hogy ez a reláció vidékenként más és más, függően attól, mikor és hogyan ment végbe az egyes tájegységek *betelepülése*. Felmerült tehát egy új szempont: a településtörténet. A továbbiakban, amidőn adatainkat megpróbáljuk vallatóra fogni, erre is tekintettel kell lennünk.

3.

Új forrásaink tanúsága szerint Ung megye a középkorban valamivel kiterjedtebb volt, mint később. Keleten és délkeleten, Bereg felé a határ az Árpád-kor vége óta pontosan az újkorival egyezően futott, a Sztára és folytatólag a Latorca mentén. A Latorcán túl a 14. század végére négy falu maradt Ung megye hatósága alatt: Ásvány, Csap, Salamon, és a Tisza bal partján Záhony.[42] E falvaktól eltekintve a megyét mindenütt természetes határok fogták körül: a Latorca után az akkor még beletorkolló Laborc fel egészen a Nagymihály fölötti Izbugya faluig, innen a falun áthaladó Izbugya

[39] DF 234 235, LM 1400–172.

[40] Szt. II. 336–343.

[41] DF 222 134, LO AA 1437. nr. 37

[42] Korábban Unghoz számították Eszenyt (1282: Dl. 57 216), de 1341-ben már nem (DF 233 624, LM 1300–13), továbbá Szalókát (még 1336-ban is: DF 233 618, LM 1300–5). Lehet, hogy ezekkel együtt Ásvány is Szabolcs megyéhez került át, mert 1455-ben V. László innen helyezi vissza Ungba (Zichy IX. 494).

patak, majd ennek forrásától keleti irányban a Vihorlát gerince.[43] A további szakaszon azonban az újkori határokhoz képest jelentős eltérést tapasztalunk, mert 1398-ban Ung megyéhez számították Ublya, Ulics és Klenova falvakat, 1437-ben pedig e hármon kívül három más, addig nem említett falut is (Dubrava, Hrabóc, Inóc) a Drugetek ungi falvai között soroltak fel. Több település ezen a vidéken akkoriban még nyilván nem is volt. A két adatból az tűnik ki, hogy a megyehatár eredetileg a Vihorlát meghosszabításában folytatódott az országhatárig, tehát nagyjából az Ung és a Laborc folyók vízválasztóján haladt. A ténynek persze igazgatási szempontból nem volt különösebb jelentősége, hiszen az egész hegyvidéket 1332 óta a Drugetek uralták századokon át. Annak, hogy az újkori határ mikor alakult ki, nem is maradt nyoma, de a 16. századi portális összeírások már az új határt mutatják.[44]

A megye a nagyalföldi síkság és a Kárpátok hegyvidékének találkozásánál jött létre, a Beszkidekben eredő és eredetileg a Latorcába torkolló Ung folyó tengelyében. Délnyugati harmada síkvidék volt, amely északon és keleten a hegyek lábáig nyúlt. A középkor folyamán a megyének csak ez a része települt be viszonylag sűrűn. A lapályt északról a Vihorlát 900–1000 m magas gerince, északkeletről ugyanis magas erdős hegyláncok fogták körül.[45] A korai lakosság számára ezek vajmi kevés vonzerőt jelentettek, annál is kevésbé, mert rajtuk túl még barátságtalanabb vidék következett, a Keleti Beszkidek őserdei rengetege, amelyben az egyetlen járható utat a messze fent eredő Ung keskeny völgye jelölte ki. Ez néhol 2-3 km szélesre is kitágult, Ungvár fölött azonban – nem sokkal Nyevicke előtt – a hegyláncok szorításában összeszűkült. Ez lehetett az a „kapu", amelyről a síksági „kapusok" faluja, Kapos (*Kopus*, 1214), a középkori megye legnagyobb települése és székhelye a nevét kapta.[46] Ezen át vezetett az országrész egyik legfontosabb útvonala az Ung völgyén végig a folyó forrásvidékére, az Uzsoki-hágóhoz és azon túlra, „Oroszországba", Halics, majd Kiev felé.[47] A járhatatlan erdőségek, amelyek az ungi síkságot körülvették, alkották az ország eredetileg lakott részének határait, a ‚gyepüt'. Mindazt, ami ezen túl a Beszkidek gerincéig elterült, összefoglaló néven Ungban is – mint a szomszédos Zemplénban és azon túl, Sárosban – ‚Gyepüelvének' (*Gepeuelv*, 1284) nevezték.[48] Ide legkorábban a 13. század folya-

[43] Kisdobronynál a Latorca hídja vezetett át Ung megyéből Beregbe (1389: ZsO I. 1203). Zemplén felé a határ a Laborc volt 1344-ben is, mint később (usque fluvium Laborch qui fluvius separat comitatus (!) Zemplen ac comitatu (!) Hung, Dl. 32 163). Bruszfalvát, a későbbi Oreszkát az Izbugya patak vágta ketté, úgy, hogy a falu keleti fele Unghoz, a nyugati Zemplénhez tartozott (1337: Szt. I. 133). Maga Izbugya falu még a 19. században is megoszlott a két megye között.

[44] 1332>367: DF 233 780, LM 1300–174. Az 1549. évi zempléni és ungi dicalis összeírások már a későbbi állapotot tükrözik (*Maksay Ferenc* közlése).

[45] 1248: ad alpes et silvas magnas, Váralja falu későbbi határában, a Tibava forrásvidékén, Szt. I. 30; 1337: usque verticem montis alpinosi, a Vihorláton, Jósza és Németporuba között, Szt. I. 145.

[46] +1214/334: predium ... nomine Kopus (Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. t. Ed. *Richard Marsina*. Bratislavae 1971. 145.)

[47] A fontosabbik oroszországi út úgy látszik Munkács felé, a Vereckei-hágón át vezetett, vö. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 524.

[48] 1284: H. VII. 186, vö. Reg. Arp. 3327. sz.; 1337/367/414: in provinciam Gepel, a Vihorláton túl Zemplénben. Szt. I. 146; 1413: districtus Gepel, ugyanott, DF 220 655, LO AA 54; 1327: ad publicam viam que ducit ad Gepuel, Sáros megye északi részén, Dl. 86 986.

mán szivároghattak be az első telepesek. Korai adataink nincsenek róla, mert a terület birtokosának, a Druget-családnak a levéltára nem maradt ránk. Látni fogjuk azonban, hogy a hajdani gyepüelve népsűrűsége Ungban még az 1 fő/km^2-t sem érte el 1400 körül.

A megye egy másik vidéke, az alföldi síkság *déli* fele elég korán és viszonylag sűrűn benépesült. E vidék legészakibb pontjának Ungvár tekinthető, amely korszakunkban Kapos után a megye második legnépesebb helységének számított. Itt, ahol az Ung a hegyek közül kilép a rónaságra, itt épült fel a 11. századi ispánsági vár, a váralja pedig egészen a mongol hódításig a kijevi kereskedelmi főút határállomásaként virágzott.[49] Az Ungvár és a Latorca közötti terület, Ung összterületének alig egyötöde volt a középkori megye voltaképpeni magva. Nagyobb számú lakosság az Árpád-kor folyamán csakis ezt a vidéket ülte meg, amit egyebek közt az is bizonyít, hogy – az 1332–1335. évi pápai tizedjegyzékek szerint – a megye 23 plébániájából 21-et a Szenna–Ungvár–Gejőc vonalon belül találunk.[50] Még 1400 körül is itt élt a megye népességének nagyobbik fele. A síkságnak ezt a részét akkoriban az Ung szerteágazó vizei szelték ketté. Egyik ága Kapostól délkeletre, Nagyszelmenc és Mocsár között érte el a Latorcát,[51] egy másik pedig magán Kaposon folyt keresztül. Ez utóbbi ág már a 14. század folyamán kiszáradásnak indult. 1345-ben Kiskapos földesura, a leleszi prépost azzal vádolta a folyó mentén feljebb fekvő falvak földesurait, hogy az Ung vizét szántszándékkal térítik el, és panaszra, úgy látszik, volt is oka, mert pár évtized múlva, 1400-ban már nem maga a folyó, hanem csupán egy „Ungfolyás"-nak nevezett vizecske csordogált erre.[52] Odébb, Ungvár irányában Veskóc, Mátyóc, Palló, Radics, Bátfa, Sislóc, Botfalva és Tarnóc határában nyomozható az Ung 14. századi főága, és Bátfán 1414-ben még háromkerekű malmot forgatott.[53] A folyó vizének egy részét azonban már akkoriban is a mai meder vezette le, amely valahol Őr és Pinkóc táján ágazott ki az Ungból, innen kezdve Szetna nevet viselt, és ekkor még nem közvetlenül a Laborcba, hanem

[49] Vö. *Tadeusz Lewicki:* Polska i kraje sasiednie w swietle „ksiegi Rogera" geografa arabskiego z XII w al-Idrisi'ego. 1. czesc. Warszawa, 1945.

[50] Az ungi esperességből Bátfa, Bés, Császlóc, Csicser, Gerény, (Kis-)Kapos, Kerész, Mátyóc, Őr, Palágy, Pálóc, Rát, Ruszka, (Nagy-)Szelmenc, Szenna, (Nagy-)Szeretva, Szürte, Tarnóc, és Ungvár (Vat. I/1. 258, 326, 350, 365). Dobrony és Rákos plébániáit Bereg megyéhez számították. A zempléni esperességből Salamon és Csap (Vat. I/1. 323, 345, 361) esett erre a területre. A két fennmaradó plébánia Tiba (ungi esperesség) és Vinna (zempléni, Vat. I/1. 328, 334, 346, 362).

[51] 1276: usque fluvium Vng, Csepely (a későbbi Kelecsény) határa DK-en, W. XII. 184. Dl. 939; 1335: fluvium Vnghwyze, Nagyszelmenc és Mocsár között, A. III. 159; valószínűleg ez az ág folyt Budaháza mellett nyugatra (1380: antiquum meatum fluvii Vngh, DF 209 732, LO Met. Ung 61.)

[52] 1345: DF 233 650, LM 1300–39; 1400/433/XV: aqua Wnghfolyas, ZsO II. 728, DF 209 719. 1214-ben Lelesz predium határa ott végződött, ubi fluvius Hung cadit in Latericiam, CDES I. 145.

[53] Az 1345-ben felsorolt Ung menti birtokosok nevükből megállapíthatóan Kelecsény, Mátyóc, Radics, Palló és Bátfa földesurai voltak (ld. az előző jegyzetet). Ezen kívül ld. még 1338/395: fluvius Vnghwyze, Veskóc és Csiszér között (Dl. 42 600, F. VIII/6. 160); 1271: aqua Vng, Bátfa (H. VI. 180, Dl. 31 182); 1400/433/XV: Bátfa és Lakárt között, malommal (ZsO II. 728); 1414: Bátfa, molendinum trium rotarum az Ung folyón (Dl. 73 418); 1330/334: fluvius Vng, . . . in locum ubi idem fluvius triplicatur (Dl. 73 389, Kistarnóc azaz Botfalva és Őr között); 1333: Botfalva és Sislóc között malmokkal (Dl. 73 387); 1349: Botfalva és Tarnóc között (Dl. 73 391) stb.

kevéssel följebb, Pálóc közelében a Szeretvába (ma: Cserna) torkollott.[54] A 16. század közepén már erre folyt maga a Ung is, mert az 1552. évi dika szerint a Lakárt és Bajánháza közé eső Merkóc falut az Ung áradása pusztította el.[55]

Településtörténeti szempontból merőben más képet mutat a sík vidék *északi* fele, a Szenna-Ungvár közt húzott vonalon túl. Míg délen a megtelepedés legkésőbb a 13. század közepére befejeződött, északabbra, Szobránc vidékén jóformán ekkor vette kezdetét, és a 14–15. század folyamán szünet nélkül tartott. A ritka népességre utal, hogy az 1330-as években mindössze két plébánia létezett itt (Tiba és Vinna), míg egy évszázad múlva már mintegy 65 faluról van tudomásunk. Lényegében hasonló jellegű a megye *negyedik*, legkisebb tájegysége: az a részben sík, részben dombos-hegyes vidék, amely az Ung síkságától keletre a beregi határig terült el, a Sztára, a Latorca és a Sztrippó[56] által közrefogva. Itt, ahol a középkor végéig mintegy 20 falu létesült, a pápai tizedjegyzékek szerint még egyetlen egyházas hely sem volt.[57]

Abban, hogy a sík vidék ily egyenlőtlen ütemben települt be, úgy látszik, nem gazdasági okok játszottak közre. Dél és észak között sem a táj arculatában, sem a megélhetés lehetőségeiben nem figyelhető meg számottevő különbség, és az élet, úgy tűnik, semmivel sem lehetett könnyebb ott, mint itt.

Ung lakóit a középkorban – és jobbára még az újkorban is – víz és erdő vette körül. Földjét a hegyekből lezúduló kisebb-nagyobb folyók és patakok öntözték, mégpedig a kelleténél jobban és szabálytalanul, mert a síkságra érve hirtelen szétterültek, és medrükből ki-kilépve egyre újabb utakat kerestek maguknak. Így tehát a 14–15. századi határjárások tömegével emlegetnek ma már rég kiszáradt patakokat, vízfolyásokat, holtágakat, tavakat és lápokat, amelyek a megye vízrajzát rendkívül színessé és egyúttal áttekinthetetlenné teszik. A vizek szabdalta lapályt még a múlt század első felében is „szinte rengeteg tölgyes erdők és számos apró tavak" lepték el.[58] Ezért azután, mint a mocsári tölgyesek világában más tájakon is, a sertéstenyésztés volt a fő termelési ág, oly

[54] Az Ungnak Őr és Pinkóc körüli szakaszára 1422: fl. Vngvize alio nomine Zawa, Őrön, DF 221 355, LO AA 31; 1436: molendina in facie ... Darma super fluvio Wngh, DF 222 065, LO AA 19; 1447: fl. Vngh alio nomine Fekethepatak, Pinkóc és Bező között, DF 222 293, LO AA 16. A Szetnára vö. *Šmilauer* 433, továbbá 1400/433/XV: ad locum, ubi dictus fluvius Vngh Zethna nominaretur, ... fluvius Zethna, Lakárt határosa Bátfa felől, ZsO II. 728; 1359: fl. Zenchna, Oroszfalu és Merkóc mellett, azaz Viszoka és Lakárt határán, DF 233 701, LM 1300–94; 1366: fl. Zethna, Merkóc, Bajánháza és Viszoka között, DF 233 759, LM 1300–152; 1368: a Bajánháziak szerint a folyó, amelyet a leleszi prépost Viszoka határjárásában Zetna néven mutatott meg, non Zetna sed Vngh nominaretur, és ez ügyben az országbíró tudományvételt rendelt el, DF 233 798, LM 1300–192. A Szeretva folyására *Šmilauer* 429, és vö. 1331: possessio ... Kysziruthua ... inter fluvios Laborch et Zyruthwa. Dl. 38 959.

[55] OL Conscriptiones portarum, t. 47. f. 1 sk.

[56] A Sztrippó a II. katonai térképen Czigány patak, majd alsó szakaszán Matula patak néven található. Nagyláz mellett folyt (1342: Laz circa fluvium Strupo, Dl. 40 891) és Nagygejőcnél ömlött a Latorcába (1277/302: fl. Stripou, Dl. 988; 1389/405: Strippo, ZsO I. 1204).

[57] A helmeci Mindenszentek egyház (1298: Dl. 69 657), úgy látszik, Császlóc leányegyháza volt.

[58] *Fényes Elek:* Magyarország leírása. I: rész. Pest, 1847. 313. A megye északi felének vizeire vonatkozó korai adatokat ld. *Šmilauer* 245–263. A gyakori árvizekre 1334: Tasolya és Pálóc határjárásán a szomszédok propter nimiam inundationem aquarum nem tudtak megjelenni, Dl. 102 897; 1335: totum comitatum Vngh ... inundatio aquarum cooperuisset, A. III. 159; 1422: a felső-

mértékben, hogy hozzá képest minden egyéb gazdasági tevékenység alárendelt jelentőségű maradt. Szerednye később nevezetes szőlővidékére e korból még nincs adat, és szőlőt egyáltalán csak a Druget-birtokok 1437. évi összeírásában említenek néhány helyen (Ungvár, Gerény, Daróc, Alsó- és Felsődomonya, Huszák). Szántóföldekről, ökrökről természetesen gyakran esik szó az iratokban, de korántsem annyiszor, mint sertésekről.[59] A kondákat általában az erdőn makkoltatták, bár már 1416-ból van adat a makk szedésére is.[60] Mivel tized fejében (*pro decimis*) szokás volt a tölgyest bérbe adni makkoltatásra, a jó „makkos erdő" az uraság fontos bevételi forrásának számított. A Drugeteknek 1437-ben öt helyen volt jövedelmező erdejük, ahol összesen évi 340 sertést lehetett tartani.[61] A sok tölgyes ellenére már az 1410-es évektől találkozunk azzal a gyakorlattal, hogy a kondákat távolabbra, rendszerint a Bodrogközre hajtják makkoltatni.[62]

A síkság és a környező hegyvidék gazdálkodásától nyilván ekkoriban is különbözött a gyepüelve lakóinak életmódja, bár ez utóbbira vajmi kevés adatunk van. Fő foglalkozásuk a juhtenyésztés és a fakitermelés lehetett. Az előbbire látszanak utalni a hatalmas rétségek, amelyeket 1437-ben a Druget-birtokok részeként vettek számba, kiterjedésüket összesen vagy 1650 *falcastrum*-ra becsülve. A fakitermelés létére szintén ebből az összeírásból következtethetünk. Az Ungvártól északkeletre elterülő, összesen ezer királyi ekealjára becsült rengeteg – főleg fenyvesek és bükkösök – értéke „bárdos erdő" (*silva dolabrosa*) voltában rejlett, és hogy csakugyan termeltek belőle, arról meggyőz annak a tucatnyi malomnak a léte, amit ugyanekkor, 1437-ben írtak össze az Ung felső folyása és apró mellékvizei, az Ublya és a Turica mentén.[63] Mivel ezen a vidéken számottevő földművelés nemigen folyhatott, a malmok bizonyára éppúgy fűrészmalmok voltak, mint a későbbi századokban.[64]

Városiasodásról ily elmaradott viszonyok közepette természetesen alig beszélhetünk. Lélekszámát tekintve 1400 körül csupán két helység emelkedett ki a falvak

---

németiek propter inundationes aquarum nem tudják látogatni az ungvári plébániát, DF 221 404, LO AA 80. Gyakran emlegetnek esővízfolyásokat is (pl. 1380: cursus . . . pluvialis aque, Kereszt és Porosztó határjárásában, DF 251 768, Jászói k. o. lt. Acta ann. 4–27).

[59] *Szabó János Győző:* Adatok Dobó István élettörténetéhez. Az Egri Múzeum Évkönyve 10 (1972) 32–33.

[60] 1416: Koncháza erdejében (DF 220 927, LO AA 71); 1421: pro agregandis et colligendis glandibus, Pályin (DF 221 315, LO AA 45); 1446: Gézsény (DF 222 268, LO AA 24). Az újkorra vö. *Balassa Iván:* Makkoltatás a Kárpát-medence északkeleti részében a XVI–XIX. században. Ethnographia 86 (1973) 58, XVII. századi adatok.

[61] 1437: Gerény és Ungvár 100-100, Nagyláz 60, Salamon és Ublya 40-40 sertés (DF 234 235, LM 1400–172). A Császlóciak 1426-ban a Drugetek lázi és rahoncai erdőiben makkoltattak (DF 221 663, LO AA 27), a bozosi nemesek fent Nyevickén 1428-ban (DF 221 722, LO AA 10). Sertéstizedre 1406: ZsO II. 5047; 1417: DF 221 048, LO AA 111; 1413: porcos bonos decimales, DF 220 628, LO AA 27. Vö. *Balassa* i. m. 64 sk.

[62] 1416: a felsőremetei jobbágyok Szentmáriára hatjtják sertéseiket (DF 220 916, LO AA 60); 1415-ben a hunkóci népek Cigándon makkoltatnak (DF 220 905, LO AA 1416–49).

[63] Az Ungon Nagy- és Kisberezna, Dubrinics, Kemence (2), Kosztrina, Perecseny határában, a Turia patakon Paszikán és Poroskón, az Ublyán Hrabóc és Ublya határában említenek 1437-ben egykerekű malmokat (DF 234 235, LM 1400–172). Ungvárott a Drugeteknek ugyanakkor tíz kétkerekű malmuk volt, föltehetően ez sem mind gabonaőrlésre szolgált. Külön említik az itteni pálosok két kallómalmát (ad artem textorie), a többi tehát nem ilyen lehetett.

[64] Vö. *Fényes* i. m. 314.

sokaságából: Kapos és Ungvár. A 13–15. század folyamán – de lehet, hogy korábban is – az előbbi foglalta el az első helyet. Jogilag két településből állt: Kiskaposból, amely a leleszi egyházé volt alapítása óta,[65] valamint a vele gyakorlatilag egybeépült Nagykaposból, amely ungi várföldként 1332-ben Nyevicke várával együtt a Drugetek tulajdonába került.[66] A leleszi prépost azonban erre is szemet vetett, és hosszas pereskedés után, oklevélhamisítástól sem riadva vissza, 1437-ben megszerezte.[67] A két település mindazonáltal a legújabb korig megőrizte különállását. Kiskapos mindvégig falu maradt, míg Nagykapost 1430 óta mezővárosként emlegették.[68] Rangját alighanem hetipiaca miatt kapta, amelyet – valószínűleg ősidők óta – szombati napokon tartottak.[69] A szombati vásárnap volt kezdettől fogva a megyegyűlések napja is, amelyeket mindenkor itt tartottak, és ennek megfelelően 1379-ben a megye székhelyének mondják.[70] Az egyházi igazgatásban szintén megkülönböztetett hely illette meg, mert leggyakrabban a kiskaposi Szt. Márton egyház papja viselte az ungi esperes tisztét.[71] Az 1332–1335. évi tizedjegyzékek szerinti jövedelme is magasan kiemelkedett paptársaié közül.[72] A helység azonban aligha tett szert jelentősebb kiváltságokra, mert népének tényleges elöljáróiként forrásaink soha nem a bírót, hanem a Drugetek ide állított officiálisait nevezik meg.[73]

Kapossal szemben a másik jelentős település, Ungvár ekkoriban határozottan a második helyre szorult, és hátrányát csak a 16. századra „dolgozta le". Hanyatlása talán a mongol hódítással és a kijevi kereskedelmi út jelentőségének megszűnésével magyarázható. Hetipiacát csütörtöki napon tartották, és valószínűleg szintén évszázadok óta fennállt.[74] A pápai tizedlajstromokban azonban csupán a megye népesebb falvainak egyikeként tűnik elénk, amelyet nemcsak Kapos, hanem Dobóruszka is megelőz, legalábbis papjának jövedelmét tekintve.[75] Mint Nagykapos, Ungvár is az ungi vár tartozéka volt, és 1332 óta a Drugetek földesurasága alatt állt.[76] Fölvirágzást új urainak köszönhette,

[65] +1214/334: CDES I. 145.

[66] 1332: possessio Kapolnaskopoz (Dl. 32 133), Druget János nádor meghatároltatja; 1347 > 367: possessionem Kapus . . . ad castrum Neuechke pertinentem (DF 233 780, LM 1300–174).

[67] 1437: DF 234 236, LM 1400–173. A per alapja az egyház 1214. évi alapítólevele volt, amelyet 1334-ben interpoláltan írattak át Károly Róberttel (CDES I. 144–150, vö. Reg. Arp. 295. sz.). Erre hivatkozva a prépost már 1344-től magának követelte Nagykapost is, és rövidesen pert indított érte (1344: DF 233 640, LM 1300–29; 1367: DF 233 784, LM 1300–178).

[68] 1430: opidum Naghkapus (DF 234 196, LM 1400–134).

[69] Először csak 1411-ben találkozunk vele (DF 220 544, LO AA 4).

[70] A megye kiadványai mindig szombati napon és Kaposon keltek (először 1316: Dl. 32 131). Úgy látszik, a leleszi prépost birtokán, mert 1367-ben őt kéri a király, hogy engedje a megyegyűlést Kiskaposon összeülni (sedem inducere, DF 233 774, LM 1300–167). 1379: DF 219 842, LO AA 18.

[71] Pl. 1364: Szt. I. 342; 1379: DF 219 837, LO AA 12; 1394: DF 220 185, LO AA 5. A Szt. Márton egyházat 1370-ben említik Kiskaposon (Dl. 31 321).

[72] 1332: 56, 1333: 48, 1334: 16 és 1335:24 garas (Vat. I/1. 258, 326, 350, 365). Ruszka megfelelő számai 24, 24, 6, 8, Ungváré 22, 20, 4, 2, Salamoné 1333: 23, 1334: 12, 1335: 8, A többieké még alacsonyabb.

[73] Bírájával csak egyszer találkozunk, amikor 1359-ben a Drugetekkel és embereikkel együtt őt is részesnek tartják Csicseri István megölésében (Dl. 31 287). Az officiálisokra 1362-től (DF 233 723, LM 1300–115) igen számos adat van.

[74] Először 1380-ban említik (Dl. 52 333), napjára 1411: DF 220 544, LO AA 4.

[75] Ld. a 72. jegyzet.

akik egyik székhelyükké tették,[77] 1384-ben pálos kolostort alapítottak benne,[78] legkésőbb a 15. század elején országos vásárjogot szereztek neki,[79] és 1440 táján kastéllyal is megerősítették.[80] 1419-ben és később mezővárosnak nevezik,[81] és lélekszáma ekkortájt már megközelítette a két Kaposét. Élén azonban Ungvárnak is a Drugetek mindenkori officiálisa állt.[82] 1437-ben 210 népes házzal a Druget-uradalmak legnagyobb helységének számított, megelőzve Homonnát (207 ház), lakossága tehát alkalmasint az ezer főt is meghaladta.

A megyében egyedül Kapos és Ungvár tekinthetők ez idő tájt mezővárosnak, azaz olyan településnek, amely a falvakkal szemben más minőséget képviselt. Különbségük egyrészt hetivásárjogukban, másrészt népességük kiugróan magas számában nyilvánult meg. E különbséget a köztudat is regisztrálta, oly módon, hogy az 1420 körüli években az újszerű *oppidum* (mezőváros) „presztizscímmel" tüntette ki őket. Különleges helyzetük nyomban szembetűnik, ha forrásaink alapján lélekszám szerint rangsorba állítjuk a megye legnagyobb településeit:

Helység	Jobbágyok száma	Porták
	1398	1427
Kapos (Nagy- és Kis-)	.....*	129
Ungvár	156	113
Pálóc	85	37
Daróc	65	51
Nagygejőc	60	42
Gerény	58	60
Nagyszeretva	56	....*
Szobránc	54	42
Császlóc	54	23

*Az összeírás e helyütt csonka

Mint látjuk, az első kettő mögött valamennyi helység messze elmarad, azok is (Pálóc, Szobránc), amelyek a 15. század közepétől olykor mezővárosként említtetnek.[83] Különösen hátul találjuk a megye harmadik vásárhelyét, Szobráncot. Ez a falu a 14. században Alsótiba (Altiba) néven a Nagymihályiak egyik ágának birtokközpontja

[76] Először 1347-ben említik a Drugetek birtokában (Dl. 95 092). Kezdettől Nyevicke tartozéka volt (vö. 1405: DF 209 689, LO Met. Ung 9).

[77] 1437: curia ipsorum (ti. a Drugeteké) propria et deserta in eodem opido fundata (DF 234 235, LM 1400–172). Homonnai János már 1402-ben itt lakott, míg özvegy anyja Homonnán, az ottani kúriában (Szt. II. 28).

[78] Documenta artis Paulinorum. III. Bp. 1976. 159.

[79] 1419: Szaniszló napja (máj. 8.) körül in nundinis seu fora (!) in opido Vngwar (DF 284 067, LO AB 4–35).

[80] 1440: nos capitanei de Wngwar in specie... Stephani de Homonna constituti (Dl. 55 200). Vö. *Csánki* I. 386.

[81] Ld. a 79. jegyzetet, továbbá 1422: DF 221 407, LO AA 83; 1428: DF 221 722, LO AA 10 stb.

[82] 1378 óta (DF 219 794, LO AA 4) sűrűn említik őket.

[83] *Csánki* I. 386–387.

volt, és urai 1351-ben, majd 1398-ban heti (előbb keddi, majd szerdai), és ez utóbbi évben egyúttal országos vásár tartásának jogát szerezték meg a számára.[84] A vásárról a helység igen hamar a Vásárostiba, illetve a szláv Szobránc nevet kapta,[85] de jelentőségben egyelőre egyik versenytársát sem volt képes megközelíteni.

A továbbiak jobb megértése végett szólnunk kell röviden a megye birtokviszonyairól is. Ung az ország azon kis számú megyéi közé tartozott, amelyekben már a 14. század első felétől csaknem kizárólag nemesek voltak az urak. Hasonló szerkezetű volt, hogy az országnak ezen a részén maradjunk, Szabolcs és Gömör is, azzal a csekély különbséggel, hogy ezekben legalább az Anjou-kor végéig maradt néhány királyi falu, illetve várbirtok.[86] Ungban nem maradt egy sem, mert Károly Róbert 1332-ben Nyevicke várával együtt minden itteni földjét nápolyi kedvenceire, a Drugetekre ruházta át.[87] Ettől kezdve évszázadokon át az övék volt a vár uradalma gyanánt Ungvár, 1437-ig Nagykapos is, a megye összterületének 62%-ával együtt, amelyen idővel falvak tucatjait telepítették. 1398-ban a család két ágának, a gerényinek és a homonnainak összesen mintegy 880 jobbágyát írták össze 32 helységben, és ehhez még hozzászámítandó Nagykapos, amelynek adatait nem ismerjük. Több mint ezer jobbágyuk lehetett tehát, ami az akkori jobbágynépesség kb. 27%-ának felel meg. 1437-ben, amikor a család teljes vagyonát – néhány per alatt álló falu kivételével – felbecsülték, 106 helységben mintegy 3150 lakott házat (*mansio*) találtak, amiből 1115 esett Ungba, a többi Zemplénbe. Három váruk volt ekkor: Barkó, Jeszenő és Nyevicke, és uradalmaik összkiterjedése elérte a 375 ezer ha-t, amiből 364 ezer „egy tagban" terült el Ung és Zemplén északkeleti részén, az országhatár mentén. A Druget-vagyon tehát a 15. század első felében egyike volt az országrész legnagyobbjainak, és méreteiben a Bebekek, Perényiek és Czudarok dominiumaival vetekedett.

A megye területén a 13. század folyamán egy másik hatalmas birtoktest is kialakult, melynek központja a Laborc zempléni partján fekvő Nagymihály volt, és amely a későbbi szobránci járásnak gyakorlatilag egész területére kiterjedt. Ura a Kaplyon nemzetség egyik, Szatmárból ideszármazott ága volt, amely az idők folyamán maga is valóságos nemzetséggé terebélyesedett, és egy sor különböző vagyonú családra szakadt szét. Tagjai részben Nagymihályról, részben az Ung megyei Tibáról, Vajnatináról, Vinnáról és Lucskáról nevezték magukat, sokat viszálykodtak egymással, de összetartozásuk tudatát megőrizték. Közös címert használtak, és közös volt a váruk is, a Vinna fölött emelkedő Nagymihály, ahol minden családnak megvolt a maga saját része.[88] Az 1336/37-ben tett birtokosztályok a hatalmas vagyont úgy felszabdalták, hogy 1400 körül nem kevesebb, mint hét családi uradalomra oszlott, 1418-ban azonban Nagymihályi Albert vránai perjel, Zsigmond kegyence kieszközölte királyától a meg-

[84] 1351: Szt. I. 227; 1398: Szt. II. 11.

[85] 1398: Zobranch (U 1:163); 1418: Wasarustiba alio nomine Zobroncz (Szt. II. 202); 1448/451: Wasaroszobrancz (Szt. II. 413).

[86] Szabolcsban Kócs 1388-ig (ZsO I. 403), Révbács 1387-ig (uo. 22); Gömörben Détér és Simonyi 1384-ig (Szt. I. 466), és Fülek vár többi tartozéka 1390 tájáig (vö. *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977. 111; 1438-ban négy falu: Dl. 13 248).

[87] 1332>367: DF 233 780, LM 1300–174.

[88] 1345: DF 254 246, Vécsey cs. lt. 24; 1386: Szt. I. 476; 1449: Szt. II. 439–440.

szakadt birtokközösség helyreállítását,[89] és amikor 1449-ben a nemzetség egyik főága kihalt, birtokain a másik főág öt családja osztozott meg.[90] Az összeírások szerint 1398-ban 714 jobbágy, 1427-ben738 porta volt a nemzetség kezén, de mindegyikből hiányzik néhány falu adata. Ezeket becsléssel pótolva arra az eredményre jutunk, hogy a megye jobbágyságának kb. 23%-a (1398-ban kb. 880 jobbágy), területének pontosan egyhatoda (58 ezer ha) állt a fennhatóságuk alatt.

A megye fennmaradó egyötöd részén, ahol a lakosságnak közel a fele élt, és amely lényegében a síkság déli felére terjedt ki, több tucat kisebb-nagyobb birtokost találunk. Egyházi csak egy volt közöttük: a leleszi prépost, 1398-ban négy falu és mintegy 110 jobbágy földesura. Ugyancsak négy falu volt extraneus – nem megyebeli – nemeseké, összesen kb. 105 jobbággyal.[91] Viszont 1540 jobbágycsalád – a népesség 41%-a – élt ungi köznemesi familiák uralma alatt. Nagybirtokosnak közülük elsősorban a Pálóciak (kb. 200 jobbágy) tekinthetők, akik a 15. század első évtizedeiben Zsigmond és Albert kegyéből az ésszakkeleti országrész dúsgazdag mágnásaivá emelkedtek fel.[92] Rajtuk kívül csupán a velük egy eredetű Ruszkaiaknak (Dobó István őseinek), továbbá a Császlóciaknak, a Szeretvaiaknak és a Baksa nemzetségből származó Csapi–Sztritei rokonságnak volt Ungban 100 jobbágyot meghaladó vagyona.[93] A megyei nemesség törzsét további mintegy ötven birtokos család alkotta, élükön a viszonylag jómódú Csicseriekkel, Jenkeiekkel (Lesztemériekkel) és Palágyiakkal (2-3 falu, 60-90 jobbágy), és a sort egyfalus kisnemesek zárták, egyenként 6-7 vagy még kevesebb jobbággyal. Ez utóbbiak túlnyomó része a 16. századra kuriális sorba süllyedt le, de az egytelkes nemesség eredetileg nem volt nagy számú. Az 1398-as összeírás, mint említettem, összesen 39 „magányos nemesről" tud, és olyan falu, amelyben egyáltalán nem éltek jobbágyok, mindössze öt volt (Budaháza, Haraszt, Horka, Sikat, Tepeháza), valamennyi igen apró, úgyhogy Budaháza kivételével el is enyésztek a következő századokban.[94]

A 14–15. századi Ung megye az eddig mondottak figyelembevételével négy településtörténetileg különböző tájra tagolható: 1. a síkság déli felére, amelyet korai megtelepedés, viszonylag sűrű népesség és elég nagyszámú helyi nemesség jellemez, 2. a síkság északi felére, amely a Nagymihályi-nemzetség uradalmaiból és a hozzá délen csatlakozó kisebb uradalmakból állt, 3. a délkeleti, Bereg felé elterülő vidékre, amely főleg a Drugetek és kisebb birtokosok (Pálóciak, Császlóci[illegible] közt oszlott meg, és 4. a jóformán lakatlan gyepűelvére, amely teljes egészében a Druget-családot uralta. Az alábbiakban ezt a négy tájegységet forrásaink alapján egyenként vesszük szemügyre a megtelepedés, népesség és népsűrűség alakulása szempontjából.

[89] 1418: Szt. II. 202.

[90] 1449: Szt. II. 438–447.

[91] Bés a Hontpázmány nb. Battyániaké 1404-ig (ZsO II. 2945), Nagyszelmenc a Baksa nb. (Gál-) Szécsieké, Kisszeretva és Kereszt a Zemplén megyei Kaponyaiaké (1386: Szt. I. 475). Nem számítottam közéjük a kisbirtokos Kérieket (Mátyóc) és Felszántaiakat (Kisszelmenc), mintkét család Abaúj megyei volt.

[92] Birtokadományokban 1403-tól kezdve részesültek (Királyhelmec és tartozékai, ZsO II. 2715), várúrrá csak 1423-ban váltak (Szakalya, Sáros m., Dl. 71 938).

[93] Legtöbb a Császlóciaknak (1398-ban 161 jobbágy).

[94] Ld. a 30. jegyzetet.

4

Az első tájegység a megye délnyugati szöglete, amelyet a második és harmadik tájegységtől egy többé-kevésbé önkényesen – az újkori községhatárok mentén – húzott vonallal határoltam el (ld. a mellékelt térképet). Szélső pontja északon Pályin, Szenna, Viszoka, Lakárd, Zahar, a két Németi és Korcsva, keleten pedig Ungvár, Radvánc, Gerény, Daróc, Baranya és Hosszúmező. A kijelölés egyetlen szempontja az volt, hogy kívül essék rajta minden olyan terület, amelyen a 14–15. században vagy később számottevő telepítő tevékenység folyt. A vonalon belül ugyanis, amennyire meg lehet ítélni, a megtelepedés a 13. századra befejeződött. 1400 körül mintegy 80 falut számolhatunk itt össze, és közülük 21-nek már az 1330-as években plébániája volt. Legnagyobb részüknek a neve már 13. századi oklevelekben előfordul, amennyiben pedig mégsem (mint pl. Daróc, melyet először 1390-ben említenek),[95] úgy ezt a forrásanyag hézagos voltának tulajdoníthatjuk. Biztosan új telepítésről 1300 után mindössze két esetben van tudomásunk, és talán jellemző is, hogy mindkét helységnek először – kissé szegényes fantáziával – az Újfalu nevet adták. Az egyik Kerész faluból vált ki, és létét a Kerésziek 1347. évi birtokosztályának köszönhette, amidőn mindegyik ágat külön faluhoz igyekeztek juttatni. A neve rövidesen Újkerész, majd Mogyorós lett.[96] A másikat a Csicseriek alapították Csicser terjedelmes határában a 15. században, de ez nem volt hosszúéletű.[97] Lehetséges végül, hogy a Viszoka határában délen fekvő Oroszfalut, amely 1359-ben Oroszviszoka néven fordul elő első ízben, a leleszi prépostság csak ekkoriban alapította, és a nevét talán rutén telepeseitől nyerte.[98]

Jellemző sajátossága e vidéknek, hogy – eltérően a megye később betelepült részeitől – középkori etnikuma túlnyomó részt magyar volt. Jobbágynévsoraink alig vannak ugyan a 15. század közepe előtti időből, és a határjárások magyar névanyaga sem bizonyító erejű, de a 18. században az itteni falvak zömét magyar ajkúként tartották számon, és ez aligha volt újkori bevándorlás következménye.[99] Megjegyzendő azonban, hogy a korai helynévanyag főleg szláv eredetű, és kifejezetten magyar nevet aránylag keveset találunk benne, ami arra mutat, hogy az Árpád-korban ide költöző magyarság jelentékeny szláv szubsztrátumra települt rá.[100]

A terület Zsigmond-kori népességét az 1398. és 1427. évi összeírások adataiból próbálhatjuk meg kiszámítani. Ehhez becslésekhez kell folyamodnunk, mivel mindkét

[95] DF 220 091, LO AA 1390–7.

[96] 1347: terra vacua et destituta habitatoribus, ex ... possessione Eghazaskerez iure divisionario excisa, alább: ipsas possessiones Eghazas Kerez et terram Wyfolu elhatárolják (DF 251 719, Jászói k. o. lt. Acta ann. 3–13); 1367: possessio Monyorous (DF 233 777, LM 1300–170); 1372/373/414: Wykerez (Szt. I. 394).

[97] Csak a 15. század második felében ismert (*Csánki* I. 402). A 16. század első évtizedeiben még létezett (OL Csicsery cs. lt., Ung megye falvainak jegyzéke 1530 tájáról). Helyét fenntartotta az „újfalusi híd" Csicser északi határrészén, Mokcsa felé.

[98] 1359: villa Orazuizaga (DF 233 701, LM 1300–94); 1368: poss. Orozwyzoka (DF 233 798, LM 1300–192); 1398: villa Orozfolua (U 1:39); 1437: Orozfalw ... ultra fluvium Zethna a parte possessionis ... Merkoch (DF 234 228, LM 1400–165).

[99] Vö. Magyarország helységeinek 1773-ben készült hivatalos összeírása. Lexicon locorum regni Hungariae populosorum ... Bp. 1920. 285–291.

[100] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Bp. 1938. 384, 411..

Ung megye kialakulása

Jelmagyarázat:

- országhatár
- Ung megye határa a 13-15. században
- a gyepűelve valószínű határa a 13. sz.-ban
- esperességek határa (1332/35)
- főútvonalak
- vásárhely 1300 körül
- plébániás hely (1332/35)
- Lucska vámhely (14-15. század)
- kővár 1300 körül
- 200 m fölötti erdős domb- és hegyvidék
- 1027 kiemelkedő pontok tengerszint feletti magassága

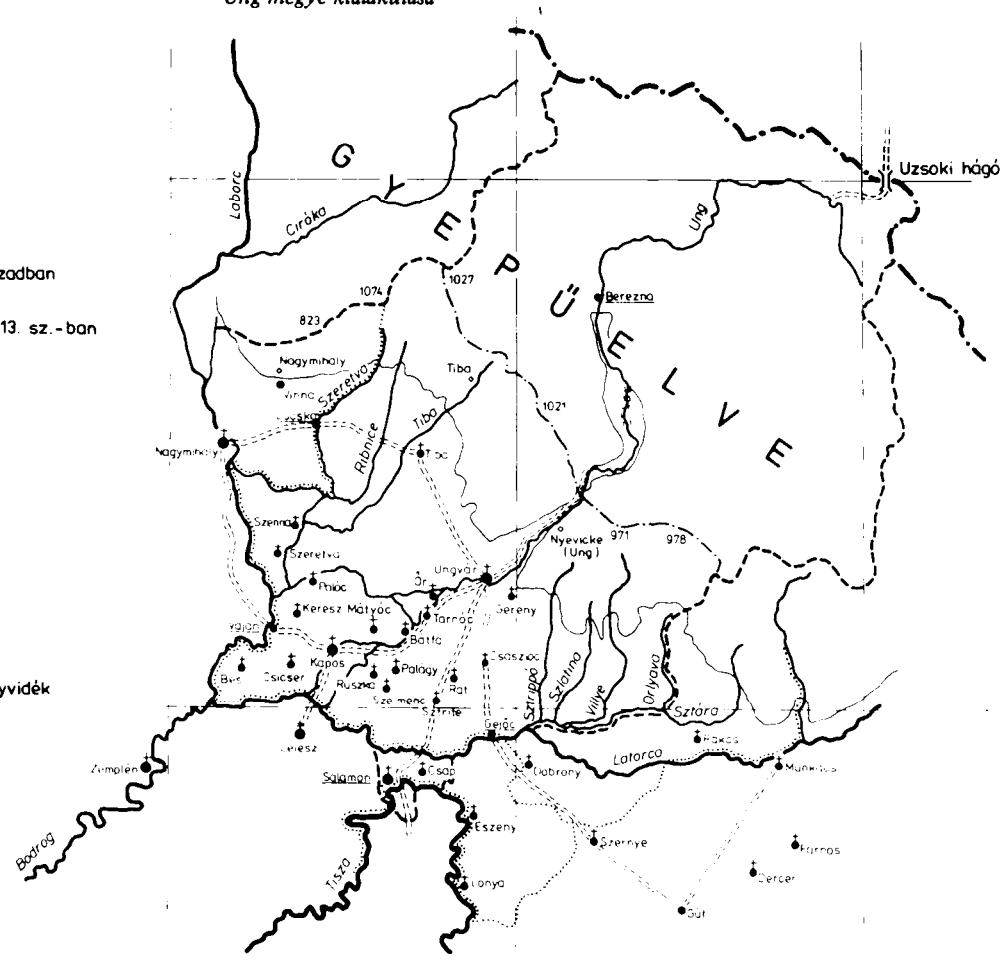

Ung megye települési és népességi viszonyai a 13–15. században

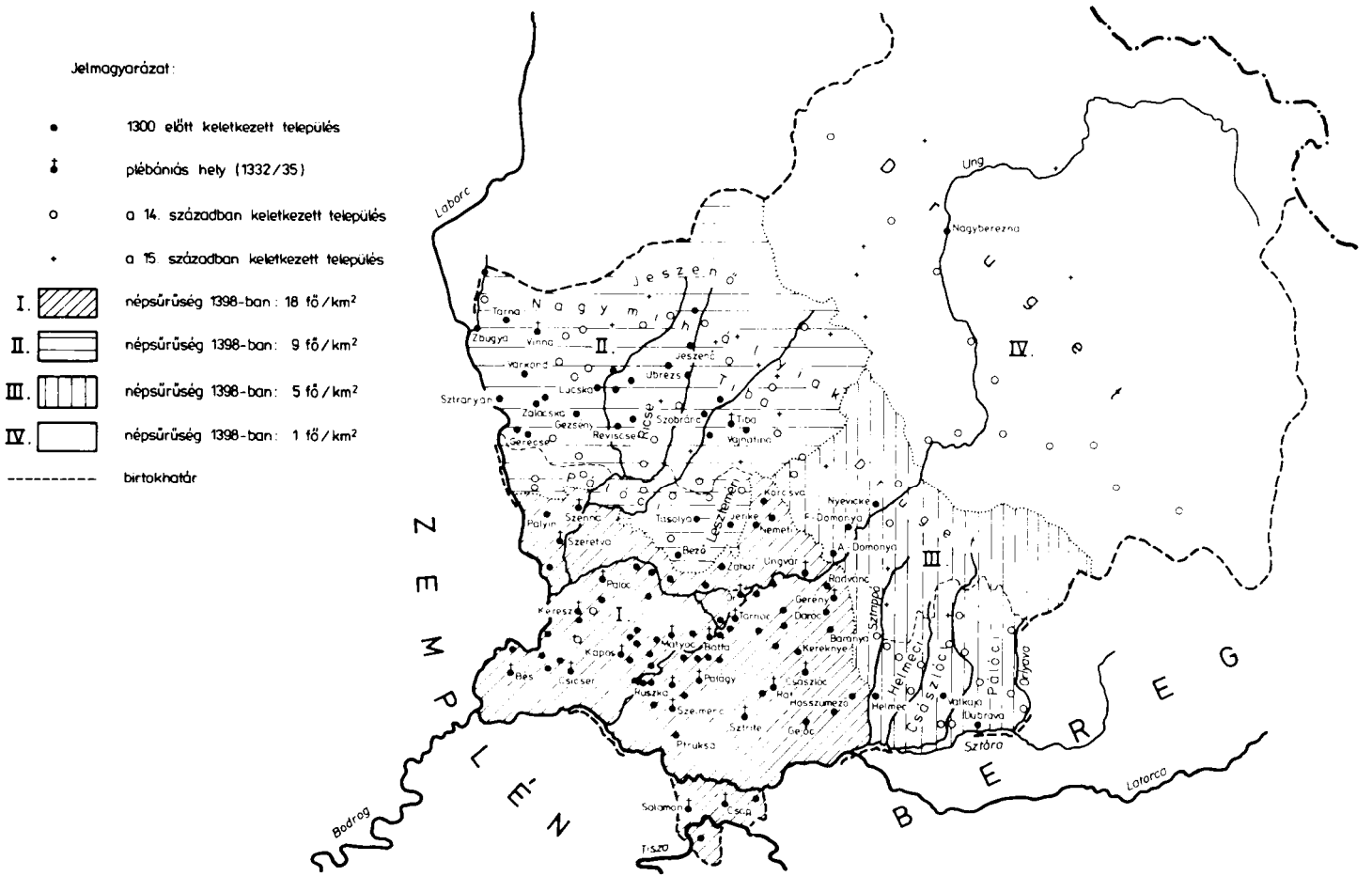

forrásunk csonka. Ha a kettő megfelelő adatait egybevetjük, azt tapasztaljuk, hogy az 1427. évi portaszámok, ezen a tájon legalábbis, a legtöbb esetben számottevően alacsonyabbak, mint a jobbágyok 1398. évi száma. A 80-ból 55 helység adatait van módunk biztosan összehasonlítani, ezekben 1398-ban 1485 jobbágyot írtak össze, míg 1427-ben csupán 1023 portát. A hányados 1,45, ennyivel kell megszoroznunk az ismert 1427-i adatokat, hogy a hiányzó 1398-i adat becsült értékét megkapjuk. Ezt a becslést az alábbi 11 falu esetében végezhetjük el:

Helység	Porta 1427-ben	Jobbágy 1398-ban (becslés)
Bés	20	(29)
Hosszúmező	18	(26)
Iske	9	(13)
Kiskapos	26	(38)
Nagykapos	103	(149)
Kelecsény	14	(20)
Ketergény	3	(4)
Merkóc	18	(26)
Pályin	12	(17)
Nagyrát	23	(33)
Szürte	38	(55)

Az eredmény helyességét csak egyetlen esetben van ugyan lehetőségünk ellenőrizni, de a próba bíztató. Bésen a számítás szerint 29 jobbágynak kellett lennie 1398-ban, és ehhez elég jól illik, hogy 1381-ben a Battyániak 27 itteni jobbágyát sorolják fel.[101]

A 80 falu közül 1398-ban 57 falu jobbágyainak számát ismerjük pontosan, további 11-ét becsléssel közelítettük meg, öt helységben pedig csak nemeseket írtak össze. A fennmaradó hét falu a következő:

Arád. 1388-ban és 1413-ban még említik jobbágyait, 1427-ben már nem szerepel a dikában, és 1439-től *predium.* Csicser határának északnyugati sarkában feküdt, kicsiny falu lehetett.[102] (Becslés: 5 jobbágy).

Ásvány. A Csapi–Sztritei rokonságé volt. Csapi László itteni birtokrésze 1429-ben fél jobbágytelekből állt, míg Csapon ugyanekkor 4 egész lakott és 4 lakatlan telekből.[103] Ebből következően Csaphoz képest apró helység lehetett. (Becslés: 5 jobbágy.) Az 1427-i dikában nem szerepel.

Csepely. Nagykapossal együtt a Drugeteké volt 1415-ig, amikor a Mokcsaiak elperelték tőlük.[104] Az 1427-i dikában nem találjuk. Ha egyáltalán lakott volt, csak kevés jobbágya lehetett. (Becslés: 5.)

[101] DF 219 940, LO AA 1381–22.

[102] 1388: Dl. 69 729; 1413: DF 220 648, LO AA 47; 1439: Dl. 31 498.

[103] 1357: Zichy III. 71; 1371: uo. 419; 1429: Szt. II. 278.

[104] 1364: DF 233 733, LM 1300–125; 1412: Dl. 32 140–1; 1414: Dl. 32 142; 1415: DF 209 724, LO Met. Ung 49.

Csicser. A Csicseriek faluja, 1332/35-ben már egyházas hely. 1427-ben egyik részén nyolc, a másikon ismeretlen számú porta volt. Föltéve, hogy ez a rész is 8 volt, 1398-ra az előbbi szorzószámmal 23 jobbágy adódik.

Pinkóc. 1398-ban három birtokosa volt, kettőjük jobbágyainak száma (17) ismert, a harmadik sor – bizonyos Péter része – csonka. Arról a részről van szó, amely Kozmatelke nevet is viselt, és a Szeretvai család birtoka volt talán már a 13. század óta. Az említett Péter tehát Szeretvai Ramocsa fia Péterrel azonos, aki a megyében több helyen is birtokos volt.[105] 1427-ben Kozmatelke néven az ő fiáé, Ramocsa Fülöpé 8 portával. Ennek alapján az 1398-i becslés: 12 jobbágy, azaz Pinkócon összesen 12 + 17 = 29.

Vaján. Szintén a Csicserieké volt.[106] Az 1398-i összeírás élén egy ismeretlen falu töredékes adatai olvashatók, e falu a felsorolás rendjéből következtetve Vajánnal azonosítható. Ormos Pál és Orosz János itteni része ismert nagyságú (4-4 jobbágy), ebből – figyelembevéve a család genealógiáját és Sislóc falu ennek megfelelő felosztását – kiszámítható, hogy az egész falu kb. 24 jobbágytelekből állt. (1427-ben 16 portája volt, amiből az előbbi szorzóval 1398-ra 23 jobbágy adódik.)

Kisrát. A falu 1398-ban két különböző falukénti szerepel. Az egyik Ráti Lászlóé és Miklósé volt, összesen 29 jobbággyal, a másik a Pálóciak és Ruszkaiak birtoka. Az utóbbiaknak 8 jobbágyuk volt itt, míg a Pálóciak adatát nem ismerjük. Mivel, mint 1417-i adománylevelekből megtudjuk, a birtok fele az övék, másik fele pedig a Ruszkaiaké,[107] a Pálóciak részét is 8 jobbágyra tehetjük, a faluban tehát összesen 29 + 8 + 8 = 45 jobbágy élt. (Az 1427-i adólajstromban csak a Rátiak 16 jobbágya szerepel.)

A fentiek alapján további számítások végett táblázatba foglaljuk az első települési zónához számított helységek adatait. Az alábbi rovatok látszottak célszerűnek:

1. Azonosítási sorszám, mivel a megyében több azonos nevű falu is található.

2. A helységek neve betűrendben. (Az újkori névalakot használtam, amennyiben volt.) A név után zárójelben álló számok az 1398. évi összeírás megfelelő sorának számai.

3. A helység újkori határának kiterjedése 1000 kat. holdban, az 1910. évi helységnévtár alapján. (Ahol időközben községegyesítés történt, ott az 1883. évi helységnévtár adatait is figyelembe vettem.) Amennyiben a helység elpusztult, a rovat helyén (–) jel található.

4. A helység birtokosa 1398-ban. (n = helyi nemesi család).

5. A helység jobbágyainak száma 1398-ban. (A becsült értékek [ ] zárójelben.)

6. A helység portáinak száma 1427-ben. (A becsült értékek szintén zárójelben).

A túloldali táblázat szerint az I. zóna 115 200 kat. hold, azaz 662,9 km^2 kiterjedésűnek adódott, és ezen a területen 1398-ban kereken 2100 jobbágyot írtak össze. Jegyezzük ezt meg egyelőre, és nézzük, mit lehet megállapítani a követ ·ző települési zóna népességéről.

[105] 1330/334: Dl. 73 389; 1394: Kozmatelke alio nomine Pynkoch, Szt. I. 535; 1437: Kozmathelke aliter Pynkocz, DF 234 230, LM 1400–167.

[106] 1343: A. IV. 330; 1403: ZsO II. 2758.

[107] 1417: Dl. 10 597, 71 927.

Az I. zóna (korai településterület) helységei

Sor szám	Helység	1000 k.h.	Birtokos (1398)	Jobbágy 1398	Porta 1427
1	Arad (–)	–	Apáti Kopócs	[5]	–
2	Ásvány (70?)	0,7	Csapi-Sztritei	[5]	–
3	Bajánháza (47)	0,9	n	6	10
4	Baranya (64–65)	1,7	n	35	16
5	Barta (61)	–	n	10	2
6	Bátfa (62)	0,6	n	24	16
7	Bés (–)	3,6	Battyáni	[29]	20
8	Botfalva (215)	0,9	n	20	7
9	Bozos (204)	0,4	n	7	5
10	Budaháza (54)	0,3	n (kuriális)	–	5
11	Csap (250)	2,1	Csapi-Sztritei	38	26
12	Császlóc (94)	1,8	Császlóci	54	23
13	Csepely (–)	0,7	Druget	[5]	–
14	Csicser (–)	4,8	Csicseri	[23]	[16]
15	Csizér (51)	–	n	6	10
16	Darma (212)	1,0	Palágyi	45	29
17	Daróc (98)	1,9	Druget	65	51
18	Durán (242)	–	n	2	–
19	Gálocs (81)	1,5	Druget és n	21	15
20	Gejőc, Kis- (74)	2,6	Szeretvai és király	37	25
21	Gejőc, Nagy- (57)	2,7	Császlóci	60	42
22	Gerény (100)	5,1	Druget	58	60
23	Haraszt (53)	–	n (kuriális)	–	–
24	Homok (112)	1,0	n	13	7
25	Horka (50)	–	n (kuriális)	–	–
26	Hosszúmező (71)	2,6	Druget	[26]	18
27	Iske (–)	0,8	n	[13]	9
28	Kapos, Kis- (–)	1,6	leleszi prépost	[38]	26
29	Kapos, Nagy- (–)	2,6	Druget	[149]	103
30	Karcsava (206)	1,5	n	17	6
31	Kelecsény (–)	1,3	Pálóci	[20]	14
32	Kereknye (96)	2,3	Druget	42	40
33	Kerész (8)	0,6	n	10	11
34	Ketergény (107)	0,4	Helmeci Korlát	[4]	3
35	Komoróc, Palágy- (63)	1,0	Pálóci és Ruszkai	17	4
36	Koncháza (257)	1,2	n	5	8
37	Lakárt (232)	1,8	Druget	20	16
38	Lukaháza (79)	–	n	11	8
39	Mátyóc (112, 221)	1,2	n	33	25
40	Merkóc (40)	–	leleszi prépost	[26]	18

Sor szám	Helység	1000 k.h.	Birtokos (1398)	Jobbágy 1398	Porta 1427
41	Minaj (154, 255)	0,5	n	10	13
42	Mocsár (236)	1,7	Druget	16	–
43	Mogyorós (9)	0,9	n	8	5
44	Mokcsa (5)	1,2	n	7	7
45	Németi, Alsó- (209)	1,3	n	21	21
46	Németi, Felső- (201)	0,9	n	12	14
47	Nyarád (238)	0,6	n	16	6
48	Oroszfalu (39)	–	leleszi prépost	19	14
49	Őr (211)	1,4	n	25	15
50	Palágy (77)	1,2	Palágyi	37	16
51	Palló (217)	1,0	Druget	25	25
52	Pálóc (12)	5,9	Pálóci	85	37
53	Pályin (–)	2,0	Szeretvai és király	[17]	12
54	Pinkóc (43)	0,8	n, Szeretvai, Kaponyai	[29]	[21]
55	Ptruksa (251)	1,7	n	3	7
56	Radics (230)	–	Ruszkai	30	19
57	Radvánc (102)	0,5	n	24	15
58	Rát, Kis- (89, 92)	2,2	n, Pálóci, Ruszkai	[45]	16
59	Rát, Nagy- (67, 69)	1,3	Csapi-Sztritei	[33]	23
60	Ruszka, Dobó- (59)	2,1	Ruszkai	43	20
61	Salamon (247)	1,8	Druget	20	14
62	Sikat (258)	–	n (kuriális)	–	–
63	Sislóc (84)	0,6	Csicseri	11	9
64	Szelmenc, Kis- (73)	0,8	n	20	7
65	Szelmenc, Nagy- (55)	2,2	Szécsi (Baksa nb.)	28	18
66	Szenna (36)	3,3	Pálóci	42	17
67	Szeretva, Kis- (18)	1,0	Kaponyai	19	[13]
68	Szeretva, Nagy- (15)	1,4	Szeretvai és király	56	[39]
69	Szürte (67)	9,5	Csapi-Sztritei	[55]	38
70	Tarnóc (214)	1,1	n	34	12
71	Tegenye (11)	0,6	n	13	11
72	Tepeháza (243)	–	n (kuriális)	–	–
73	Trask (234)	–	Druget	7	5
74	Ungvár (151)	3,8	Druget	156	113
75	Vaján (1)	1,8	Csicseri	[24]	16
76	Vajkóc (219)	0,9	n	7	6
77	Veskóc (52)	0,9	n	7	7
78	Viszoka (38)	1,9	leleszi prépost	40	30
79	Zahar (173)	1,2	n	14	5
80	Záhony (244)	2,0	Druget	41	52
	Összesen:	115,2		2098	1412

5

A síkság északi fele – nevezzük a rövidség okán északi zónának – a középkorban legnagyobb részben a Nagymihályi-nemzetség ágainak volt a birtoka. Birtok- és településtörténetéről elég gazdag forrásanyag tájékoztat, melynek zömét a nemzetség Tibai-ágából kiágazott Sztáray család levéltára őrizte meg. Különösen becsesek az 1336. és 1337. évi osztálylevelek, amelyek az egész terület akkori állapotáról adnak elég bő felvilágosítást. Eredetét tekintve ez a hatalmas birtoktömb négy terjedelmes földdarabból: Mihály *predium*-ból, Jeszenő, Ricse és Tiba földekből tevődött össze, amelyek mind a 13. század folyamán jutottak a Nagymihályi-ősök uralma alá. A legértékesebbet, Mihály (azaz Nagymihály) földet még IV. Béla idején szerezte Kaplyon nb. Jakó ispán a felesége kezével, aki II. Géza nevezetes „jobbágyának", Apa bánnak volt a dédunokája. Jakóé lehetett valamilyen címen Jeszenő föld is, mert IV. László 1279-ben mint öröklött birtokukat adta vissza Jakó fiainak, (II.) Jakó és András mestereknek. Ricse földet, amelyet a 15. század elején Jeszenő részének tekintettek, (I.) Jakó felesége kapta 1244-ben ajándékul apjától, és így szállt utóbb fiaira. Végül Tiba földet 1290-ben ungi várjobbágyoktól vásárolta meg (II.) Jakó és András óriási összegért, 300 márkáért.[108] A két testvér fiai és unokái 1336-ban valamennyi birtokukat kétfelé osztották, mégpedig úgy, hogy az említett földeket pontos határvonalak mentén darabokra szabdalták. A vagyon szétaprózódása tovább folytatódott 1337-ben, amikor (II.) Jakó utódai két, András utódai pedig három részre osztották fel a nekik juttatott földdarabokat. Rövidesen, még a század közepe előtt történt egy harmadik osztály is (ennek oklevele nem maradt ránk), amelyet András legidősebb fiának, Lőrinc mesternek három fia hajtott végre. Az osztozkodás végeredményeként a 13. századi négy nagy földdarab helyén hét különálló családi vagyon alakult ki, melyeket újonnan húzott határok választottak szét, és az ágak közös birtokában csupán egy-két fontosabb falu (Ungban Sztrajnyán, Tarna és Vinna) maradt meg. A hét család szétágazását a túloldali vázlat szemlélteti:[109]

Az egyes családok genealógiájának és birtoklástörténetének pontos ismerete elengedhetetlen ahhoz, hogy a gyakran változó birtok- és helységneveket azonosítani tudjuk. Az áttekinthetőség azonban azt kívánja, hogy a településtörténet vázlatát ne az egyes családi vagyonok rendjében, hanem a 13. századi nagyobb területi egységek szerint tárgyaljuk.

A 13. században emlegetett *Mihály* birtok, melyet *predium*-nak is neveznek, a Zemplénbe eső Nagymihály faluhoz tartozó jókora uradalmat jelentette. Keleten a terület vízgyűjtője, a Szeretva határolta,[110] délről pedig ennek mellékvize, a Szocsogó.[111] Mihály *predium* ungi részén 1250 körül négy falut *(villa)* említenek: Vinnát, Tarnát,

[108] 1244: Szt. I. 2; 1248: W. VII. 300; 1249: Szt. I. 9; 1258: uo. 21; 1290: uo. 34; 1336: Szt. I. 104–113; 1337: uo. 123–138, 140–152.

[109] Leszármazásuk az előző jegyzetben idézett oklevelekből állítható össze.

[110] 1244: Szt. I. 2.

[111] 1336: fluvius Zochugowizy, a Nagymihályi-birtokok déli határa a Szeretvától (Szt. I. 107); 1337: fl. Zwchogo, Sztrajnyánnál torkollott a Laborcba (Szt. I. 137). A múlt századi katonai térképeken: Jestrebski jarek, és folytatólag: Čečahovski jarek. A vizen túl, délre feküdt Gerecse föld, amely már 1302-ben szintén a Nagymihályiaké (vö. A. I. 48–49), ezen utóbb Verbóc települt. Vö. *Šmilauer* 252, 426.

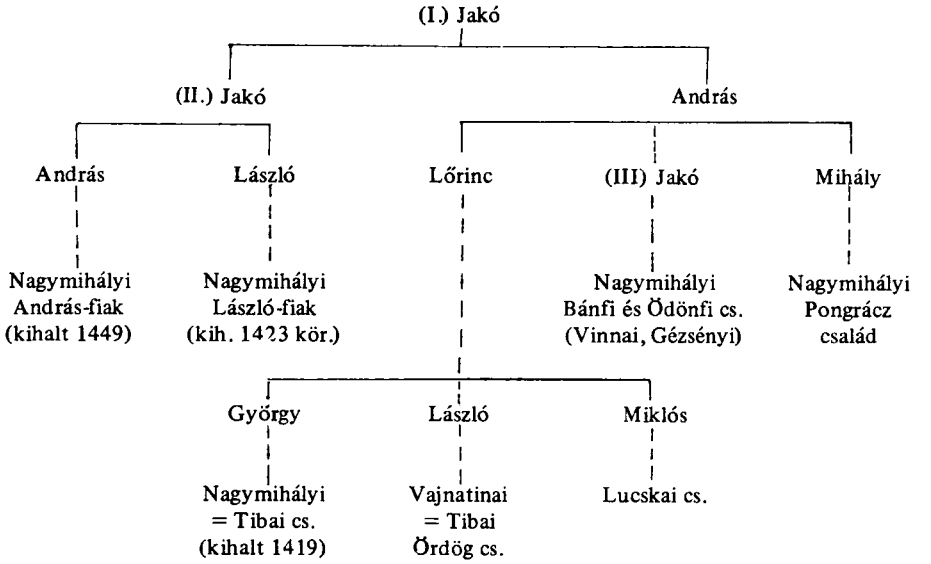

Zalacskát, és „a Laborcon túli falut" amely valószínűleg Nagymihály ungi ikertelepülésével, a későbbi Sztranyánnal azonos.[112] Ugyanezen a területen a 14. századi osztozkodások alkalmával (1336, 1337) Sztranyánon kívül további új falvak is feltűnnek: Várkond, Gézsény, Lucska, Láz, Izbugya és Gerecse, amely utóbbi felosztásából Orlyóc és Verbóc falvak keletkeztek. Az 1337. évi osztály során vált szét Zalacska is két külön falura. A terület északnyugati csücskében már 1335-ben megtaláljuk Bruszfalvát is, amely később Oreszka nevet viselt, és részben Zemplénhez tartozott.[113] A század végéig négy új falu létesült itt: Henselvágása, más néven Vörösvágás vagy Csernice, a későbbi Hencelőc (1358),[114] amely Bruszfalva határából vált ki; Klokocsó (1358) és Kaluzsa (1369) a Vinnától keletre húzódó nagy erdőségekben,[115] végül Porubka, (1398), Lucska környékén.[116] Irtásfalu voltukat részben nevük is elárulja. Utoljára maradt a Zalacskától délre elterülő nagy erdő betelepítése, ami a 15. század legelején következett be. Az erdőben, amelyet már 1249-ben említenek Mihály tartozékai sorában, a Szocsogó partján

[112] 1249: villam que esset trans flumen Laborch, Szt. I. 5; 1258: uo. 9.

[113] 1335: Buruchfalua, Szt. I. 92; 1337: villa Bruthfalwa, Szt. I. 133; Orozka, személynévben, Szt. I. 288; 1398: villa Henselch, U 1:26; 1437: Henselewch sive Brusfalwa alio nomine Orozka, DF. 263 092, Szepesi k. o. lt. 9–3–30. A falut 1358 óta állandóan a zempléni kisnemes Barancsiak kezén találjuk.

[114] 1358: Henseluagasa, Szt. I. 300; 1360: Henseleuch, uo. 318; 1398: Veresuagas, U 1:23; 1409: Henseleuch alio nomine Veresvagas, Szt. II. 66; 1427: Chernyche, U 2:60; 1449-ben két külön faluként (Henselőc, Vörösvágás) szerepel a kihalt Jakó-ág birtokai között (Szt. II. 438 sk.), az 1337. évi osztálynak megfelelően (vö. Szt. I. 133).

[115] 1358: Szt. I. 300; 1369: DF 219 610, LO AA 7. Kaluzsa nyilván az 1336-ban Vinna határjárásában említett *campus Kalsamezow* helyén épült (Szt. I. 110).

[116] Porubka a Lucskaiak alapítása volt. 1530 körüli falujegyzékben Lucska és Kiszalacska között sorolják fel (OL Csicsery cs. lt.)

létesült Ujszocsogó falu, a későbbi Csecsehó (1418), a Jesztrebeluka réten (1337) pedig Jesztreb (1427).[117] Ugyanebben az időben alapították Blattát (1418) a Vinnától délkeletre fekvő ún. Kamaráserdőben.[118]

A Szeretván túl, Mihálytól keletre elterülő *Ricse* földön az 1330-as években már szintén több falut találunk, és eredetileg valamennyi azonos nevet viselt. 1336-ban, az első birtokosztálynál a földet kelet–nyugati irányban osztották ketté, úgy, hogy (II.) Jákó ágáé lett a két alsó Ricse falu *(ville... Ketholsowriche)*, azaz a későbbi Felső- és Sárosreviscse, míg András ága a két felső Ricsét *(possessiones ... Kethfelsevriche)* kapta meg. András három fia 1337-ben úgy osztozott meg az utóbbiakon, hogy az alsó közülük *(Alrychw)*, a későbbi Zavadka Lőrincé lett (majd utódaié, a Lucskaiaké),[119] a felső Ricse falu *(Felrywcha, villa ... alia Rywche)* azaz Hanajna Mihályé,[120] míg (III.) Jakót a földdarab keleti részével elégítették ki. Ezen egy falukezdemény állt, amelyet akkor Zalkülésének is neveztek *(Rycha alio nomine Zalkywlasa)*. Csere útján hamarosan egy kisnemesi család birtokába jutott, amelynek fejéről a Fekésháza nevet kapta.[121] (II.) Jakó leszármazói ugyancsak 1337-ben osztoztak meg a nekik jutott két alsó Ricsén, és határukban a következő évtizedek folyamán három új falut létesítettek: Felsőreviscse határában Bonkházát (később Bunkóc), amelyet először 1358-ban említenek, és lakosai között maga a telepítő, Bonk officiális is szerepel;[122] a közelében Gajdost (1418), amely az 1398. évi összeírásban még nem található; végül Sárosreviscse határában Remetét (1363, *Ryuche et alio nomine Remete*), a későbbi Sárosremetét.[123] A 13. századi Ricse föld tehát az idők folyamán nyolc falunak adott helyet, s ebből három 14–15. századi alapítás.

Sok tekintetben hasonlóan alakult a Ricsétől északra elterülő *Jeszenő* föld betelepülése is. Itt összesen kilenc falu létesült a 15. század közepéig. Ezek közül a jelek szerint négy volt meg már 1336-ban, amikor a nemzetség megosztozott rajtuk. Az ekkori határvonal északkeletről délnyugatnak haladt, tőle keletre (II.) Jakó, nyugatra András ivadékai birtokoltak. Jakóék a nekik jutott két (felső) Jeszenőt *(Kethyezenew, Kethfelsewyezeneu)* 1337-ben megfelezték, úgy, hogy északi felét, Feljeszenőt *(Felyezenew)*, azaz a későbbi Jeszenő falut Jakó fia László kapta, a déli alsó Jeszenőt *(Alyezenew)*

[117] 1249: cum silvis... infra Zalucka existentibus, W. VII. 300, Dl. 85 667; 1336: magnam silvam ... inter fluvios Zuchugo et Ribniche ac quandam semitam ... usque ad metas ... possessionis Palowch... se extendentem a két ág közösnek hagyja, Szt. I. 113; 1337: pratum ... Lygethreth vulgo Yestrebeluka ... ad ... possessionem Zaluchka pertinentem [!], Szt. I. 128; 1418: Wyzuchugo, Szt. II. 202; 1427: Jezthreb, U 2:99; 1446: in ... Zocholgo et Jeztreblyka possessionibus, DF 222 268, LO AA 24. Vö. *Šmilauer* 254.

[118] 1419: Blachcha, *Csánki* I. 388; 1336: silvam ... vulgo Kamaraserdew nem osztják fel, Szt. I. 112. Ez az erdő az ekkori határjárások szerint Vinna, Kaluzsa, Klokocsó falvaktól délre, Lucskától és Kiszalacskától északra terül el. vö. *Šmilauer* 245 sk.

[119] 1365: Ryuche, Dl. 95 565; 1398: Zauathka, U 1:29; 1418: Rewche alio nomine Zawothka, Szt. II. 202

[120] 1398: Hnonya, U 1: 165; 1418: Hnoyna alio nomine Rewche, Szt. II. 202.

[121] 1365: possessio Ryuche, Andreas Fekys dictus de Ryuche, D. 95 565; 1398: villa Fekyshaza, U 1: 182; 1418: Fekeshaza alio nomine Rewche, Szt. II. 202.

[122] 1358: Bonkhaza, Szt. I. 300, 302; 1398: Bankouch, U 1: 169; 1418: Bankhaza, Szt. II. 202.

[123] 1418: Kaydanow, Szt. II. 202; 1427: Gaydoch, U 2: 20; 1449: Gaydonocz, Szt. II. 446.

vagyis Ruszkócot pedig Jakó fia András fiai.[124] Ugyanekkor, 1337-ben az András-ág is harmadolta Jeszenő nyugati felét, „Kisjeszenődöt". Lőrincnek jutott az alsó Jeszenő, amelyet Ubrezsnek is neveztek *(villa Jezene alio nomine Obres)*, (III.) Jakónak a felső Jeszenő falu *(villa Feljezenew)*, azaz a későbbi Felsőremete, míg Mihálynak a kettő között hagytak egy földet Középjeszenő néven.[125] Ez utóbbin, amennyire meg lehet állapítani, soha sem keletkezett falu. A határleírások szerint nagyjából Ubrezs újkori határának északi felét foglalta el, ahol a 19. századi térképek még összefüggő erdőséget tüntetnek fel.[126] Telepítéssel ezen a tájon csak a Jakó-ág foglalkozott. Ők hívták életre Ruszkóc határában 1358 előtt Alsóribnicét,[127] Jeszenő falu határában pedig 1418 előtt nem sokkal Kis- vagy Felsőribnicét, mindkettőt a Szeretva mellékvize, a Ribnice partján.[128]

Külön alakult a sorsa annak a Jeszenőhöz tartozó nagy erdőnek *(magna silva ... ad ... possessiones ... Jezenew et Jezenew ... spectans,* 1336), azaz a Jeszenő erdőnek *(silva Jezenew,* 1336), amely a Szeretva forrásvidékén, Klokocsó és Felsőremete között terült el. Amikor a nemzetség két ága 1336-ban megfelezte, valószínűleg még teljesen lakatlan volt. Az osztóhatár a Kisszeretva patak mentén futott, és úgy látszik, ennek két partján létesült az erdőség első települése, amely 1398-ban Kisszeretva néven összeírásunkban tűnik fel, és minden ágnak része van benne.[129] Ezt a települést a későbbi Jósza faluval (1418) lehet azonosítani, mert a nagy erdőnek épp a közepére esik, és mert 1449-ben, amikor a Jakó-ág kihalt, csak a fele tartozott ennek vagyonához.[130] Az erdő nyugati fele volt ez, ahol 1398 és 1418 között Kuszin (Huszin) falu is létesült.[131] Az erdő másik fele az András-ágé volt, ők hívták életre Németporubát (Németvágás, Vágás), amely ezen a néven 1418-ban szerepel először, de minden valószínűség szerint azonos az 1398-i összeírás Pálvágása nevű falujával.[132]

Jeszenő és Ricse keleti határa, valamint a Drugetek uradalma között terült el *Tiba* roppant földje, amelyen a középkor végén húsz falut találunk. Északkeleti határán, a nagy erdőkben a 13. század legvégén várat is emeltek benne a Nagymihályi-ősök, ez azonban néhány éven belül áldozatul esett az Amadéfiakkal vívott harcoknak.[133] 1336-ban, amikor a nemzetség tagjai – nagyjából a névadó Tiba vize mentén – megfelezték, még csupán négy település állt rajta. A délkeleti rész András ágának jutott Egyházastiba (a későbbi Tiba) és Vajnatiba (Vajnatina) falvakkal, míg Alsótiba és Molnostiba a Jakó-fiaké lett. Ez utóbbiak 1337-ben szintén megfelezték a részüket, és az alsó

[124] 1337: Szt. I. 124; 1398: Ruskouch, U 1: 188.

[125] 1337: Szt. I. 142, 144; 1345: Remethe, Szt. I. 182; 1418: Remethe alio nomine Jezenew, Szt. II. 202.

[126] 1337: Szt. I. 144, 146. Még 1371-ben is Mihályé, uo. 379.

[127] 1358: Ribnyche, Szt. I. 300; 1449: Naghrebnycze, Szt. II. 446.

[128] 1418: Rybnychke, Szt. II. 202; 1449: Kysrebnycze, Szt. II. 446.

[129] 1336: fl. Kyszirtuauizy, Szt. I. 111, melyet *Šmilauer* 429 is a Jószán átfolyó patakkal (Jovsanský potok) azonosított; 1398: villa Kyszerethwa, U 1: 167

[130] 1418: Joza, Szt. II. 202; 1449: Joza, uo. 446.

[131] 1416: in montibus Klokocho et Kwsyn, DF 220 920, LO AA 64; 1418: Hwzin, Szt. II. 202.

[132] 1398: Pauluagaza, U 1: 195; 1410: Vagas, Szt. II. 91; 1418: Nemethporuba, uo. 202; 1425: Nemethwagas, uo. 248.

[133] *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 205

részt (Alsótiba, Altiba, később Szobránc) László kapta, a felsőt pedig (Felsőtiba, Molnostiba, később Felsőfalu, majd Hornya) (II.) András fiai.[134] Az ő leszármazóik telepítették a Jeszenő felé elnyúló hatalmas erdőkben Baskócot (1398), majd a 15. század első felében Hliniket (1418) és Hliviscsét (1448).[135] Még nagyobb arányú telepítést hajtott végre az András-ág Tiba föld délkeleti felében, miután 1337-ben ezt három, nagyjából párhuzamos sávra osztotta fel. A középső sávban, amely Lőrinc utódaié, a Tibaiaké lett, létesült Porosztó (Altiba, másként Jakabháza, 1380),[136] Csertész (1393)[137] és Konyus, melyet a földesúr, Tibai Péter plébános 1414 táján telepíttetett.[138] (Benetine ellenben későbbi alapítás, és korszakunkban még nem fordul elő.)[139] A délkeleti sáv, Vajnatina és lakatlan vidéke 1337-ben (III.) Jakónak jutott, de már 1345-től kezdve ezt is a Tibaiak kezén találjuk.[140] Az ő telepítésük Ördögporubka, amely Tibai Lőrinc fiáról, Vajnatinai Ördög Lászlóról kapta a nevét, de a 15. század közepéig más neveken (Vágás, Poruba, Kisporuba) fordul elő, legkorábban – 1398-ban – Simonvágása néven.[141] A 14. században létesült Korumlya is, amelynek földjéhez eleinte a Drugetek tartottak jogot, és az 1330-as években vlach telepeseket ültettek rá.[142] A Tibaiaknak azonban 1369–1373 között sikerült visszaperelniük, és 1374-ben már az ő népeik lakják.[143] 1398 után alapították Prékopát (1418) és Orehvát (1437) míg az utolsó itteni falujuk, Kolibábóc csak a 16. századtól ismert.[144] Tiba föld határában egy további helyen is folyt telepítés a 14–15. században: a Tiba patak mentén, ahol a két ág birtoka szomszédos volt. Az itt létesült falvak mintegy közös alapításnak tekinthetők, és mindkét ágnak része volt bennük. Ilyen volt az elpusztult vár közelében létesült Váralja (1398), alább pedig Hunkóc (1409), mindkettő a Tiba két partján.[145] Még távolabb, Szobráncon túl Osztró falu (1418) keletkezett a birtokhatár két oldalán, az Osztró mezőn, amelyet az 1336-i

[134] Szobráncra ld. a 85. jegyzetet. Hornya falura 1336: Molnustyba, Szt. I. 106; 1337: villa Feltyba, uo. 124–125; 1363: iobagiones... de. superiori Tiba, uo. 327; 1398: FelsouTyba, U 1: 193; 1449/766: Felseufalu al. nom. Thyba, Szt. II. 425.

[135] 1398: Baskouch, U 1: 189: – 1418: Hlynnyk, Szt. II. 202; 1427: Hlynyk, U 2: 84. – 1448/451: Liuiscze, Szt. II. 412; 1449: Hlevischa, uo. II. 446.

[136] 1380: Altyba alio nomine Jacabhaza, DF 251 768, Jászói k. o. lt. Acta ann. 4–27; 1398: Porosthou, U 1 : 161; 1437: Poroslohaza alio nomine Jakabhaza, Szt. II. 340.

[137] 1393: villa Cherthez, Szt. I. 527. A II. katonai térképen helynév Konyus határában délre: Čerteš.

[138] 1414: possessionem dicti plebani prope fluvium Konys... de novo sitam et populatam, Szt. II. 142; 1418: Kwynus, uo. 202.

[139] 1520: Benethyna, DF 212 343, LO Stat. S–191.

[140] 1337/367/414: villa Waynatiba, Waynatina, Szt. I. 142–143; 1345: uo. 182; 1364: Vaynatinatyba, uo. 333.

[141] 1398: Symouagaza, U 1: 200; 1412: Vagas, DF 209 717, LO Met. Ung 43; 1427: Porwba prioris, U 2: 98; 1437: Kysporwba, Szt. II. 342; 1454: Ewrdewgporwbka, uo. 521.

[142] 1337>373/414: in quodam territorio Koromla... ad possessionem... Tyba... pertinenti, Szt. I. 121; particula terre litigiosa iuxta... fluvium Orehua... in qua nunc per vos (sc. Villermum palatinum) olahi essent locati, uo. 140.

[143] 1373: Szt. I. 396; 1374: uo. 418

[144] 1418: Prekopa, Szt. II. 202. – 1437: villa Oreholcz, Szt. II. 342; 1439: Orehwa, uo. 351. – 1520: Kolybabocz, DF 212 343, LO Stat. S–191.

[145] A két főág közti határvonal 1336: Szt. I. 106. – 1398: Vaaralya, U 1 : 190: 1418: utraque Waralya, Szt. II. 202. – 1409: Hunkolch, Szt. II. 58; 1427: Hankoch, U 2: 78, 90.

osztozkodás kétfelé vágott *(campus Kethwzturow)*.[146] Tiba föld településeit számba véve a teljesség kedvéért egy kisnemesi falut, Komorócot is meg kell említenünk. Ez, jóllehet Szobránc közvetlen szomszédságában fekszik, Tiba föld belsejében, már 1326-ban egy várjobbágyi eredetű család kezén tűnik föl, és utódaiké, a Komoróci Osoltoké maradt az egész középkoron át.[147]

A Nagymihályi-uradalmak településtörténetéhez hasonlóan alakult annak a tőlük délre fekvő területsávnak a sorsa is, a Laborctól Jenke és Székó vidékéig, amelyen nem egyetlen nagybirtokot, hanem több kisebb birtoktestet találunk. Ez a vidék is a 14–15. században népesedett be. Későbbi 12 falujából legfeljebb kettő-három tekinthető Árpád-kori alapításúnak: Tasolya, amely 1288-ban ungi várföldként fordul elő,[148] Bező, amely 14. századi hamisítványok szerint szintén az ungi váré volt egykor, de hiteles oklevélben csak 1327-ben említik,[149] végül az 1333-ban felbukkanó Kereszt, amelynek ekkori sorsáról semmit sem tudni.[150] A terület nagyobb része a Pálóciaké volt, akik a Pálóchoz tartozó lakatlan erdőségekért makacs – és végül sikeres – pert folytattak 1334 előtt Tasolya földesuraival.[151] A megszerzett földön 1398 előtt a kis Csábrád falut, 1398–1417 között pedig (Sáros–)Polyánkát alapították.[152] Nyugatabbra a Szennához csatolt Matyeva föld volt az övék, amelyet őseik, a Pánkiak 1302-ben vásároltak. Itt a 14. század folyamán Solymost hívták életre, majd a Pályin felé eső Rebrin erdőben 1400-ban megtelepítették Rebrin falut.[153] Pályin földesurai, a Szeretvaiak, miután sikertelenül tiltakoztak ellene, a határ másik felén megteremtették Rebrin ikertelepülését, a későbbi Kráskát, melyet eredetileg szintén Rebrinnek neveztek el.[154] Ezt először az 1427-i adólajstrom említi.

Távolabb kelet felé Jenke 1288-ban még lakatlan várföld volt, amikor IV. László a Lesztemériek őseinek adományozta. Tőlük Ung megye ura, Aba Amadé vette el még 1300 előtt, majd Károly Róberttől 1319-ben [Zovárd nb. Szentandrási] Apród István

[146] 1336: Szt. I. 106; 1418: Oztrow, Szt. II. 202. – 1355-ben Tasolya határjárásában a Kisosztró mezőt említik (campus Kisztrow, Dl. 66 808.)

[147] 1326: Kamaroch, DL. 40 481; 1409: in villa Komarocz Osolt, Dl. 95 107. A család őse, Ogrottoch fia Eswlt ungi várjobbáhy 1266-ban szerepel, F. IV/3. 380; fia, Mihály (filius Esbolch) 1284-ben Tiba föld eladói között mint várjobbágy fordul elő, Szt. I. 30, és 1326-ban Komoróc birtokosa.

[148] 1288/418: terra castri de Vngh Tesla, H. VI. 331, Dl. 71 931; 1332: Tassala (Dl. 102 894).

[149] +1276: terra Bezew, W, XII. 169. vö. Reg. Arp. 2755. sz.; +1287: possessio Bezew, W. XII. 465, vö. Reg. Arp. 3461. sz.; + 1292: terram seu possessionem Bezeu . . . ad castrum nostrum Hungwar pertinentem, W. X. 74, 81, Dl. 71 847; 1327: Dl. 71 856.

[150] 1333>575: villa Kerezthwr, Szt. I. 76; 1355: Kerezth, Dl. 66 808.

[151] 1334: Dl. 102 900.

[152] 1398: villa Chabrag, U 1: 227; 1417: Chabrad, Dl. 10 597. Bező határában nyugatra feküdt. – 1417: Polyanka, Dl. 10 597; 1427: Polanka, U 2: 204.

[153] 1302: terra . . . Mathewa, A. I. 48, – 1398: villa Solmos, U 1 : 34, – 1266: campus Rebren, F. IV/3. 380; 1302: campus Rebeyn, A. I. 48; [1] 1324: terra Rebrin, A. II. 158; 1400: a Pálóciak in silva Rebren . . . iuxta terras et prata possessionis . . . Palen . . . populos et iobagiones de novo locassent et descendi fecissent moraturos, DF 254 304, Vécsey cs. It. 81; 1417: Rebreen, Dl. 10 597.

[154] 1427: Rebren Philippi, Szeretvai Fülöpé, U 2:195. Az 1552. évi dikában már Kraska néven, OL Conscriptiones portarum t. 47. f. 1 sk.

kapta adományul. Feltehető, hogy ekkoriban már lakott volt. 1355–1377 között a Leszteméri család visszaperelte, és a határában 1355 táján – Porosztó felé – új falut telepített, amely 1398-ban Székó néven tűnik fel.[155] Részben az ő telepítésük lehetett Szenteske is Kereszt határában, amely 1386-ban Szentesháza néven szerepel először, és 1395-ben soltészáról történik említés.[156]

A betelepülők etnikumára nézve kevés adatunk van, de ezek rutén bevándorlásra utalnak. 1337-ben ugyan azt tudjuk meg, hogy Koromlya földre Druget Vilmos nádor várnagya vlachokat telepített *(olahos descendere fecisset)*, de a vlach név, mint tudjuk, a telepesek pásztorkodó életmódját, nem pedig etnikumát jelenti ekkoriban.[157] Éppen Korumlyáról tudni, hogy 1437-ben rutén lakosai voltak, akiknek saját (görögkeleti) papjuk volt.[158] A Nagymihályiak többi telepesfaluja is jobbára rutén parasztoknak köszönhette létrejöttét. 1418-ban Nagymihályi Albert vránai perjel azt kérte a pápától, adjon engedélyt az Ung megyei *(in Ungis)* Szt. Kereszt kápolna újjáépítésére, amely hajdan a pálosoké volt, de ezeket a „szakadárok" elűzték.[159] Ez utóbbiakon alighanem ortodox hitű rutén telepeseket kell értenünk, a kérdéses kápolna pedig minden bizonnyal Albert birtokán, (Felső-)Remetén állt.[160] A Vihorláton túl, a zempléni Druget-birtokokon is rutén bevándorlók fakápolnáit sorolják fel 1437-ben.

A vizsgált területen, az északi zónában 1398-ban 50 helység léte mutatható ki. Ezek közül 41-nek ismerjük a jobbágyszámát. (Az összeírás Székó falut Jenkével, Szenteskét pedig Tasolyával foglalja egybe. A kicsiny Komoróc az I. zónába eső Zahar tartozékaként szerepel.) 28 helység esetében tudjuk egybevetni az 1398-i és 1427-i összeírás megfelelő adatát. Ebből az állapítható meg, hogy ugyanezekben 1398-ban 644 jobbágyot írtak össze, míg 1427-ben csak 522 portát. A kettő aránya 1,23, és e szorzószám segítségével további hét helység 1398-i jobbágyszámát megbecsülhetjük az 1427-i ismert adatokból. Ezek az alábbiak:

[155] 1288/418: terra Inke, H. VI. 330, vö. Reg. Arp. 3505; 1300/358: possessio Jenk, DF 268 398, Usz cs. lt. 123–10; 1319>377: possessiones Jenke et Zykadal, Dl. 66 830; 1355: Dl. 95 098; 1377: DF 268 395, Usz cs. lt. 123–6. – Székó falura 1355: viam puplicam de villa Yenke... ad novam villam similiter Yenke nominatam, DF 268 391, Usz cs. lt. 123–2; 1358: a Lesztemériek super quadam terra iuxta possessionem ultra fluvium Orohuan nominatum villam locare niterentur, Szt. I. 304; 1398: in villis Jenke et Sekow, U 1: 156, 158. Határát 1370-ben még Jenkéhez számítják: Szt. I. 351.

[156] 1386: Zenthushaza, Szt. I. 476; 1395: Zenthes, DF 220 214, LO AA 20.

[157] 1337: Szt. I. 121. Vö. *Szabó István:* Ugocsa megye. Bp. 1937. 103–104, a „vlach" szó értelmezésére.

[158] 1437: curia sacerdotis Ruthenorum, Szt. II. 341.

[159] *Lukcsics Pál:* XV. századi pápák oklevelei. I. k. Bp. 1931. 34. sz. Ugyanebből azt is megtudjuk, hogy a vinnai, vajnatinai, tibai (Ereiba), szobránci (Wasrasaba) és lucskai plébániák, továbbá a nagymihályi Szt. Miklós kápolna a „szakadárokkal" határosak. Ezek szerint a Nagymihályiak ungi birtokain 1335 és 1418 között legalább három új plébániaegyház létesült. (1332–35-ben csak Vinna és Tiba volt meg.)

[160] Vö. a 125. jegyzettel.

Helység	Porta 1427-ben	Jobbágy 1398-ban (becsült érték)
Bező	25	[32]
Orlyóc	10	[13]
Sztrajnyán	15	[19]
Tarna	43	[54]
Várkond	11	[14]
Verbóc	17	[21]
Kis-Zalacska	32	[40]

További két falu adatai sem 1398-ból, sem 1427-ből nem ismertek, ezért itt önkényes becsléshez kell folyamodnunk. *Vinna* jobbágyszámát részben, úgy látszik, az 1398-i összeírás három csonka sora tartotta fenn (20–22), melyek szerint (II.) Jakó ágának összesen 22, az András-ághoz tartozó (Vinnai) Albertnek, a későbbi vránai perjelnek 8 jobbágya, volt benne. A hiányzó sor (19) csaknem biztosan az Ödönfiak jobbágyszámát tartalmazta, ez hozzávetőleg 12-re becsülhető. (1427-ben az Ödönfiaknak 15 portájuk volt itt. A Jakó- és András-ág mintegy felesben bírta a helységet 1336 óta. 1449-ben 38 népes és 6 elhagyott telekből állt.[161] Az egész Vinnán tehát 1398-ban nagyjából 42 jobbágy lehetett. *Nagyzalacska* portáiból 1427-ben 24 ismert és egy sor ismeretlen. Ezért Kiszalacskával azonos népességűnek vehető. (Ld. a fenti táblát.)

Ezek után az előző zónáéval azonos módon táblázatot készíthetünk az északi zóna településeiről. Ezen előbb – sorszámmal ellátva – azokat sorolom fel, amelyek feltételezésem szerint 1398-ban már fennálltak, majd – sorszám nélkül – azokat, amelyek a 15. században vagy később keletkeztek.

A II. (északi) zóna helységei

Sorszám	Helység	1000 k.h.	Birtokos (1398)	Jobbágy 1398	Porta 1427
81	Baskóc (189)	1,1	Nagymihályi A.	22	23
82	Bező (41)	5,2	Ruszkai	[32]	25
83	Bunkóc (169)	1,2	Nagymihályi L.	9	20
84	Csábrád (227)	–	Pálóci	5	2
85	Csertész (196)	–	Tibai	32	13
86	Fekésháza (182)	0,8	n	3	–
87	Gézsény (32)	1,0	Nagymihályi Ö.	26	33
88	Hanajna (165)	1,2	Nagymihályi P.	11	[9]
89	Hencelőc (23)	–	Nagymihályi A.	7	18
90	Hornya (193)	1,3	Nagymihályi A.	30	23
91	Izbugya (24)	1,4	Zbugyai	29	[23]
92	Jenke (156, 158)	2,6	Leszteméri (Jenkei)	61[a]	23
93	Jeszenő (186)	1,2	Nagymihályi L.	15	12
94	Jósza (167)	6,4	Nagymihályi L. és P.	13	[10]
95	Kaluzsa (177)	2,4	Nagymihályi Ö. és P.	16	16

[161] Szt. II. 438 sk.

	Helység	1000 k.h.	Birtokos (1398)	Jobbágy 1398	Porta 1427
96	Kereszt (162)	1,4	Kaponyai	20	18
97	Klokocsó (180)	2,3	Nagymihályi L.	15	18
98	Komoróc, Szobránc- (173)	0,5	N	x[b]	[5]
99	Korumlya (199)	2,3	Vajnatinai Ördög	24	[19]
100	Láz (31)	–	Nagymihályi P.	24	20
101	Lucska (27)	1,4	Lucskai és király	49	23
102	Oreszka (26)	1,7	n	13	4
103	Orlyóc (–)	–	Nagymihályi L.	[13]	10
104	Porosztó (161)	1,4	Tibai	31	31
105	Poruba, Német- (195)	3,6	Tibai	20	[16]
106	Poruba, Ördög- (200)	1,9	Vajnatinai Ördög	24	18
107	Porubka (185)	–	Lucskai és király	7	10
108	Remete, Felső- (166)	5,2	Tibai	16	[13]
109	Remete, Sáros- (174)	1,1	Nagymihályi A.	6	18
110	Reviscse. Felső-(175)	1,3	Nagymihályi L.	32	18
111	Reviscse, Sáros (176)	1,2	Nagymihályi A.	20	13
112	Ribnice, Alsó- (171)	1,4	Nagymihályi L.	16	17
113	Ruszkóc (188)	1,2	Nagymihályi A.	16	19
114	Solymos (34)	3,1	Pálóci	20	18
115	Székó (156, 158)	1,2	Leszteméri (Jenkei)	x[a]	32
116	Szenteske (229)	0,6	n	x[c]	7
117	Szobránc (163)	2,0	Nagymihályi L.	54	42
118	Sztrajnyán (–)	2,6	Nagymihályi L. és Ö.	[19]	15
119	Tarna (–)	3,0	Nagymihályi L. és Ö.	[54]	43
120	Tasolya (229)	1,0	n	7[c]	[6]
121	Tiba (197)	1,9	Tibai	45	17
122	Ubrezs (184)	3,0	Tibai	53	22
123	Vajnatina (198)	1,3	Vajnatinai Ördög	20	25
124	Váralja (190)	2,9	Nagymihályi és Tibai	10	[8]
125	Várkond (–)	–	Nagymihályi A.	[14]	11
126	Verbóc (–)	0,5	Nagymihályi P.	[21]	17
127	Vinna (19?)	5,2	Nagymihályi L., A., Ö.	[42]	[40]
128	Zalacska, Kis- (–)	2,0	Nagymihályi L.	[40]	32
129	Zalacska, Nagy- (–)	2,1	Nagymihályi A.	[40]	[32]
130	Zavadka (29)	0,9	Lucskai és király	17	11
	Összesen:	87,0		1113	918
	Benetine	3,2	Tibai	–	–
	Blatta	–	Nagymihályi Ö.	–	5
	Csecsehó	1,3	Nagymihályi A.	–	[20]
	Gajdos	0,5	Nagymihályi L.	–	8
	Hlinik	–	Nagymihályi A.	–	23
	Hliviscse	3,5	Nagymihályi A.	–	–
	Hunkóc	3,2	Nagymihályi A. és P.	–	15
	Jesztreb	2,3	Nagymihályi A.	–	20
	Kolibábóc	0,7	Vajnatinai Ördög	–	–
	Konyus	4,0	Tibai	–	–
	Kráska	0,8	Szeretvai	–	[5]
	Kuszin	2,5	Nagymihályi A., L.	–	–

Helység	1000 k.h.	Birtokos (1398)	Jobbágy 1398	Porta 1427
Orehva	0,6	Vajnatinai Ördög	–	–
Osztró	1,0	Nagymihályi L. és P.	–	21
Polyánka, Sáros-	1,9	Pálóci	–	7
Prekopa	2,2	Vajnatinai Ördög	–	–
Rebrin	1,8	Pálóci	–	7
Ribnice, Felső-	7,0	Nagymihályi L.	–	–
Összesen:	123,05		1113	1049

[a]Jenke és Székó jobbágyait összesítve adja meg az összeírás
[b]Komoróc jobbágyai az I. zónába eső Zaharral együtt vannak megadva
[c]Tasolya és Szenteske együtt van megadva

A táblázatból a következők állapíthatók meg: A vizsgált terület kiterjedése alig nagyobb, mint az előző zónáé, 123 500 kat. hold, azaz 710,6 km^2. Míg azonban ott 1398-ban kb. 2100 jobbágyot írtak össze, itt csak valamivel többet, mint a felét, kereken 1100-at. A népesség tehát a 14. századi nagy arányú telepítések után is jóval ritkább volt még. Hozzávetőleg számítva 1398-ig a terület 70%-a népesült csak be (87 000 kat. h. = = 500 km^2), míg a fennmaradó rész főleg a 15. század folyamán kapott lakókat. A telepítési folyamat 1500 táján lényegében lezárult, és a későbbiekben legfeljebb egy vagy két új helység (Benetine, Kolibábóc) létesült.

6

Az északi zónához sok tekintetben hasonló módon ment végbe a következő tájegység betelepülése is. Ebbe azokat a falvakat soroltam, amelyek a Karcsava–Ungvár–Gerény–Hosszúmező vonalon túl, a gyepüelvén és a beregi határon innen létesültek. Ezt a vidéket az egyszerűség kedvéért keleti (vagy III.) zónának fogom nevezni.

A területet dél felől a Latorca mellékvize, a Sztára határolta.[162] Az e mellett elterülő síkságot leszámítva az egész területet dombok és hegyvonulatok borítják, amelyeket északon az Ung völgye vágott ketté, délen pedig a Sztára jobb oldali mellékvizei: az Orlyava, a Villye, a Szlatina és a Sztrippó keskeny völgyei tagoltak szét.[163] Itt a 14. század elejére három kisebb birtoktömb alakult ki: Helmec, Valkaja és Dubróka, amelyeket az említett patakok határoltak el egymástól, és határuk e patakok forrásvidékéig nyúlt fel. Ami azon túl terült el, az egészében a Drugetek nyevickei uradalmának alkotta a részét. A következőkben ezt a négy egységet egyenként vesszük szemügyre.

Helmec földje a Sztrippó és a Szlatina között feküdt. Itt állt az egész tájegység legkorábban említett települése, a későbbi Putkahelmec. 1298-ban, amikor feltűnik, már öröklött birtoka volt egy népes nemesi nemzetségnek, amely a síkságon Minajt

[162]1326: flumen Stara, Dubróka déli határa, A. II. 263.

[163]Az Orlyava, melynek nevét Orlova helység tartotta fenn, a Sztára felső folyásának neve volt (1326: flumen Orlyua, A. II. 263; 1414: fl. Orlywa, Dl. 10 268). A Villye (1414: fluvius Vyllye, Dl. 10 268) ma Viela potok, a Szlatina pedig Solotvinski potok.

és Ketergényt is birtokolta.[164] Tíz tagja ekkor osztozott meg helmeci földjén, egy ÉK–DNy irányú határvonallal osztva ketté, a Hluboka patak és a Sztrippó között. Közösnek hagyták a helmeci Mindenszentek egyház kegyuraságát, valamint nagy erdejüket halászóhelyeivel, minthogy sűrű volta miatt (*propter indensitatem*) nem kívánták megosztani. Erre jóval később, 1380 táján került sor. Valószínű, hogy ez a „Nagyerdő" (*silva vulgo Nagerdew vocata in facie possessionis Helmech*, 1381) a birtok keleti részét jelentette.[165] A 14. századi telepítések eredményeként 1398-ban már három új falut találunk Helmec határában: Szlatinát (később Alsó- vagy Nagyszlatinát) az egyik ág, Dengláz és Láz falvakat a másik ág birtokában. Dengláz a nemzetség egyik tagjáról, Orosz Demeter fiáról, Denkről kapta a nevét, és 1337-ben már állt.[166] Láz falu ettől megkülönböztetendő, és leginkább a későbbi Hlubokával lehet azonosítani, mivel a nemzetségnek az az ága (a Kishelmeci–Vékei ág) birtokolta, amelynek 1298-ban a föld északnyugati fele jutott. A Helmeci-rokonság ötödik faluja, Oroszkomoróc ekkoriban még nem szerepel, és csak a 15. század közepe után keletkezhetett.[167]

Helmectől keletre, a Szlatina és a Villye között *Valkaja* föld terült el.[168] A 14. század elején egy ismeretlen eredetű nemes családé volt, amelyet Bereg megyei birtokáról Kissurányinak is neveztek.[169] 1314-ben csere címén Toronyai Sándor ispán kezére jutott, akinek leszármazói, a Császlóciak ettől fogva kihalásukig (1444) birtokolták.[170] Nem egészen háborítatlanul, mert a birtok nyugati harmadára valamilyen címen a Helmeciek formáltak igényt, és a jelek szerint sikerült is valamennyit megszerezniük belőle.[171] A Császlóciak csak a 14. század vége felé kezdtek hozzá a telepítő munkához. 1393-ban két újonnan telepített (*de novo plantata*) falujukon osztoztak meg: Csertészen és Zavadán, amely utóbbin talán Oroszkomorócnak a Szlatinán inneni része értendő.[172] 1422-ben negyedik falujuk, Hodlyó (Horlyó) is feltűnik, amelyet 1397-ben, amikor összes birtokukra királyi új adományt szereztek, még nem említenek.[173] (Nem találjuk az 1398-i összeírásban sem). A későbbi Horlyó falunak az a fele értendő alatta, amely a Villyétől nyugatra feküdt.

A Villye tulsó partján, egészen az Orlyaváig, amely Ung és Bereg megyék határát képezte, a Pálóciak voltak birtokosok. Ez a föld eredetileg *Dubravához* (a későbbi

[164] 1298: Dl. 69 657. A nemzetség történetére és a vidék helyrajzára *Czobor Alfréd:* A Helmecziek nemzetsége a középkorban és annak Korláth-ága. Turul 49 (1935) 5–23, 71–99.

[165] 1381: Dl. 69 711, vö. *Czobor* i. m. 7. térkép.

[166] 1337: Denck de Laz, Zichy I. 515; 1398: villa Denklaaz, U: 1: 256.

[167] [1530 k.]: Komorocz, OL Csicsery cs. lt.

[168] 1381: rivulus Zlatyna inter possessiones Helmech et Vakaya (!) faceret certam distinctionem, Dl. 52 355; 1380>522: intra metas possessionis . . . Walkoya, scilicet inter fluvios Wyllye et Zalachyna, Documenta artis Paulinorum. III. Bp. 1976. 221; 1421: DF 209 721, LO Met. Ung 46.

[169] 1317: Dl. 69 662; 1318: Dl. 69 663 (Surányiak), 1314: Dl. 70 601 (Valkajaiak). Vö. *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. Bp. 1963. 548.

[170] 1314: Dl. 70 601.

[171] A birtoknak ez a harmada a Szlatinától nyugatra, a későbbi Oroszkomoróc (és Nagyszlatina) határában feküdt. A Helmeciek is elismerték határnak a Szlatina folyót (1381: Dl. 52 355), a Császlóciak pedig 1393-ban Valkaja birtok címén csak ennek kétharmadába iktattatták be magukat (Dl. 7854).

[172] 1393: ZsO. I. 2856.

[173] 1397/406>426: Dl. 54 541; 1422: possessiones . . . Serthes, Zawoda, Horylow (!) et Chazlowch, DF 221 341, LO AA 17; 1423: Hoglow, Dl. 54 292.

Dubrókához) tartozott, és 1326-ban jutott a család birtokába Károly Róbert adományából.[174] Korábbi földesurai ismeretlenek. Fenn, az erdős hegyek gerincén a Drugetek Láz birtokával volt határós (1381), és a vitatott határt 1414-ben rögzítették a Villye és az Orlyava forrásai között.[175] Ezen a jókora területen Dubrókán kívül, amely 1326-ban már valószínűleg fennállt, további kilenc falu keletkezett, amelyeket még 1414-ben Dubróka tartozékainak tekintettek.[176] Közülük az 1398-i összeírás egyedül Zavadát ismeri, amely valahol az uradalom déli részén fekhetett.[177] A tényleges birtokközpont azonban már ekkortájt Szerednye lehetett, mert 1384-ben, amikor első ízben találkozunk vele, már officiálisa volt.[178] Sajnos megmagyarázhatatlan, hogy az 1398-i összeírásban, amely pedig egyébként alapos és megbízható, miért nem szerepel. 1407-ben Szerednyével együtt szó esik már Horlyó és Lengyelfalva (későbbi nevén Lehóc) népeiről is, 1417-ben pedig, amikor a Pálóciak új adományt szereznek ősi birtokaikra, az eddigieken felül megnevezik Andrásvágását (Andrasóc), Illyapatakát (Iglinc) és Orlyovát (az oklevélben, bizonyára elírás folytán, *Orlozka*) is.[179] Mindezek tehát vagy a 14. században, vagy a 15. század elején településhettek. A későbbiekben még két falu jött létre az uradalom területén: Bacsava és Köblér.[180]

Helmec, Valkaja és Dubróka földektől északra, a hegyek gerincén túl a Drugetek *Láz* birtoka terült el. 1411-ben, amikor meg akarták járatni a határát, a Pálóciak tiltakoztak, hogy a Villye és az Orlyava forrása között hegyeket és vizeket foglaljanak el tőlük (ti. Dubrókától).[181] Északon úgy látszik Rahoncáig ért fel.[182] A hatalmas ősrengeteg betelepülése a jelek szerint csak igen lassan következett be. Elsőként Druget Vilmos nádor (megh. 1342) hívhatott ide „vlach" telepeseket, mert 1342-ben Baranya szomszédságában, Láz egy részén bizonyos Szaniszló vajdának volt földje, aki azt bizonyára telepítő munkája jutalmaként kapta.[183] Fiai 1389-ben még birtokoltak itt, de 1398-ban és később már az egész vidék kizárólag a Drugeteké, és Szaniszló utódai beregi birtokaikra költöztek, ahol a Dolhai család őseivé lettek.[184] Ungi birtokuk Nagyláz lehetett (vagy annak egy része), amely 1398-ban a vidéknek még egyetlen lakott települése volt. A második falu, Sztrippó 1437 előtt települt az azonos nevű patak felső folyása mentén. Árok a 15. század második felében jött létre, míg Antalóc és Kisszla-

[174] 1326: possessio seu terra Dobrua, A. II. 258, 263.

[175] 1381: Dl. 52 355; 1414: secus caput seu originem ... fluvii Vyllye, ... caput seu origo fluvii Orlywa, Dl. 10 268 = DF 209 692, LO Met. Ung. 14.

[176] 1414: possessio Dobroka alieque possessiones ad eandem pertinentes inter fluvios Vilye, Orlywa, et Stara, Dl. 10 268.

[177] 1398: Zauada Petri filii Mathius et Nicolai de Palouch, U 1: 241.

[178] 1384: Stephanus de Beregh officialis de Syrednye, DF 219 996, LO AA 2.

[179] 1407: Zerethnye-i, Lengenfalwa-i és Horlyw-i népek, ZsO II. 5704: 1417: Zerednye, Lengenfalua, Hollyo, Ilyapataka, Andreaswagasa, Orlozka, Zawoda, Dobroka, Dl. 10 597.

[180] 1538: Kebleer, ... Baczwa, OL Conscriptiones portarum, t. 43.

[181] 1411: possessio Laaz, ... a capite fluvii Vylye ... et a capite fluvii Orlywa, Dl. 9818.

[182] 1426: sertések legeltetése intra metas possessionum Laaz et Rahoncha, DF 221 663, LO AA 27.

[183] 1342: Stanizlaus vayda de Laz circa fluvium Strupo, Dl. 40 891.

[184] 1387: Stephanus Olahus de Laaz, ZsO I. 224; 1389: Sandor et Stephanus de Laz, possesio Laaz, DF 220 081, LO AA 9 = *Mihályi János:* Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramaros-Sziget, 1900. 95; 1398: villa Laaz magistri Ladislai, U 1: 155.

tina nevével csak a 16. századi dikákban találkozunk, Cigányóc és Gajdos pedig még későbbiek.[185]

Lázzal északnyugaton a Drugetek Ung-völgyi birtokai voltak határosak. Itt, Ungváron túl nem ismerünk ugyan Árpád-kori települést, de Domonya legalább a 14. század eleje óta lakott volt. Idevaló emberek, akik talán az ungi ispán népei voltak, 1323 táján a távoli Nagyszelmencen hatalmaskodtak,[186] a század derekán pedig egy kisnemesi család tűnik föl, amely egy ideig a Domonyából kihasított Godolyás földet bírta.[187] Ez 1384 előtt a Drugetekre szállt, akik az ekkor alapított ungvári pálos kolostort gazdagították vele.[188] E kis falutól vagy falurésztől eltekintve Domonya föld kezdettől fogva az ungi váré lehetett. Nagy határa északon Karcsava és Korumlya vidékéig nyúlt fel (1392, 1412).[189] A 14. század folyamán Alsó- és Felsődomonya (1363, 1398), valamint Huszák települt rajta, mely utóbbi először 1379-ben bukkan fel (lakott helyként) Hontszéke néven.[190] A mellette fekvő Petróc (1437) valamivel későbbi alapítás. Felsődomonyán túl, az Ung fölé emelkedő hegyek egyikén épült a 13. század vége felé Nyevicke vára, amelyet 1317/18-ban hódítottak el Károly Róbert hadai Aba Amadé fiaitól, és amely 1332 óta örök adományként a Drugeteké volt.[191] Az alatta létesült faluról először az 1398-i összeírásból értesülünk. Ugyanekkor állt már Rahonca is, valamint egy egyébként ismeretlen *Luchon* nevű falu, amely talán a későbbi (1437) Ókemencével azonosítható. A hegyek közt fekvő Hutta jóval későbbi eredetű lehet, és még a 16. századi dikákban sem találkozunk vele.

Az ismertetett keleti zónában tehát a 14. század előtt legfeljebb 3-4 településsel lehet számolni (Helmec, Valkaja, Dubróka, Domonya), az 1398 előtti időre mintegy 13 falu megülését keltezhetjük, a többi 16 helység 15. századi vagy még későbbi alapítású. Ami a telepesek etnikumát illeti, néhány jelből ítélve ruténok voltak. Láttuk az előző fejezetben, hogy Druget Vilmos nádor 1337 előtt „vlachokkal" próbálta megszállatni Korumlya földet, később pedig rutén lakosságot találunk rajta. A Helmecből kivált Denglázon 1417-ben említenek rutén jobbágyokat, a Druget-birtokokhoz tartozó Nagylázon pedig 1437-ben rutén fakápolna állt.[192] Szaniszló vajda, akinek Láz telepítését tulajdoníthatjuk, a Bereget és Máramarost megülő rutén kenézekhez sorolható.[193]

[185] 1437: villa Strippo, DF 234 235, LM 1400–172; 1499: possessiones . . . Stripo, Laaz, . . . Arok . . . in pertinentiis castri Nywyczke, DF 250 572, Jászói k. o. lt. Metales 2–13; 1552: Ztripo, Zlatina, Arok, Laaz, Antalocz, a Homonnaiak birtokai, OL Conscriptiones portarum t. 47. f. 1 sk.

[186] 1330: filii Iwan de Damanya, DF 247 999, BAZ m. lt. 52.

[187] 1358: villa Godulyas, A. VII. 418; 1363: Ladislaus dictus Godolas de Damanya, DF 219 495, LO AA 7; 1378: Johannes filius Lukasii de Godolyas, possessio Godolyas, DF 219 802, LO AA 13.

[188] 1384>522: particulam terre Godolyas, Documenta artis Paulinorum. III. Bp. 1976. 159.

[189] 1392>405: DF 209 689, LO Mct. Ung 9; 1412: DF 209 717, LO Mct. Ung 43.

[190] 1363: iobagiones magistri Johannis comitis de Domonya, Szt. I. 330 (nem tudni, melyik Domonya értendő); 1398: villa Alsoudamaya, Felsoudamaya, U 1: 113–118; 1379: Honthzeke-i és ungvári népek, DF 219 855, LO AA 31; villa Hussak, U 1: 136.

[191] Vö. *Engel Pál:* Honor, vár, ispánság. Századok 116 (1982) 889; *Fügedi Erik:* Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp. 1977. 172.

[192] 1417: *Mihályi* i. m. 211; 1437: DF 234 235, LM 1400–172.

[193] Ld. a 184. jegyzetet.

A III. (keleti) zóna települései

Sor-szám	Helység	1000 k.h.	Birtokos	Jobbágy 1398	Porta 1427
131	Csertész (253)	0,9	Császlóci	12	–
132	Dengláz (256)	0,5	n	8	–
133	Domonya, Alsó- (113–114)	2,0	Druget	33	26
134	Domonya, Felső- (116)	1,9	Druget	36	32
135	Dubróka (240)	1,9	Pálóci	18	21
136	Helmec (103, 107)	2,9	Helmeci	33[a]	[15]
137	Hluboka (103)	0,9	Helmeci	29[b]	10
138	Huszák (136)	2,6	Druget	18	–
139	Kemence, Ó- (149)	5,7	Druget	12	–
140	Láz, Nagy- (155)	2,4	Druget	30	–
141	Nyevicke (123)	2,2	Druget	18	17
142	Rahonca (121)	4,6	Druget	16	–
143	Szerednye (–)	4,1	Pálóci	[50]	–
144	Szlatina, Nagy- (103, 107, 109)	1,7	Helmeci	5[c]	22
145	Valkaja (110)	2,8	Császlóci	23	19
146	Zavada 1. (241)	–	Pálóci	14	16
147	Zavada 2. (254)	–	Császlóci	12	–
	Összesen:	37,1		367	178
	Andrasóc	1,0	Pálóci	–	–
	Antalóc	5,6	Druget	–	–
	Árok	4,2	Druget	–	–
	Bacsava	1,0	Pálóci	–	–
	Cigányóc	1,0	Druget	–	–
	Gajdos	2,2	Druget	–	–
	Horlyó	3,4	Pálóci, Császlóci	–	–
	Hutta	1,9	Druget	–	–
	Iglinc	2,0	Pálóci	–	–
	Komoróc, Orosz-	1,9	Helmeci	–	–
	Köblér	5,6	Pálóci	–	–
	Lehóc	1,0	Pálóci	–	–
	Orlyova	1,1	Pálóci	–	–
	Petróc	2,9	Druget	–	–
	Szlatina, Kis-	2,4	Druget	–	–
	Sztrippó	1,3	Druget	–	–
	Összesen:	75,6		367	178

Megjegyzések a táblázathoz:

[a]A Helmeciek egyik (Korlát-) ágának kezén Helmec, Szlatina és Ketergény falvakban 37 jobbágyot írtak össze. Mivel az utóbbira becslés alapján az I. zónában 4 jobbágyot számítottam, itt ezt levontam.

[b]A Helmeciek másik (kishelmeci-vékei) ágának jobbágyai Láz (= Hluboka), Helmec és Szlatina falvakban.

[c]Baranyai András, Kazsui Jakab és László részére 1396-ban kihasított leánynegyedrész Szlatinán (Leleszi k. o. lt. Acta ann. 1396 nr. 17)

A vidék településeit az előző (északi) zónáéval egyező módon foglaltam táblázatba. Az adatok teljesek lévén, egyedül Szerednye esetében folyamodtam becsléshez (50 jobbágy).

Számításunk szerint a keleti zóna 75 600 kat. hold, azaz 435 km^2 kiterjedésű volt, és 1398-ig ennek pontosan a fele települt be. Jóval néptelenebb volt tehát, mint a szintén telepítés alatt álló északi övezet. Míg ott 1398-ban kb. másfél jobbágy jutott egy km^2-re, itt csak 0,84, alig több mint fele annyi. Ennek megfelelően a megtelepedés nem is fejeződött be, mint ott, a 16. század elejére, hanem azon túl is tartott egy ideig.

7

Ahhoz képest, amilyen képet az 1400 körüli gyepüelve nyújt, még az imént tárgyalt keleti zóna is túlnépesedettnek tűnik fel. Ezen az óriási területen, amely Nyevicke várán túl az országhatárig húzódott, a 19. században nem kevesebb, mint 75 helység állt. Az 1398-i összeírás mindössze 13-ról tud, a Druget-birtokok 1437-i becsüje pedig ezeken felül további hétről. Korszakunkban tehát a vidék betelepedése éppen csak kezdetét vette, és látni fogjuk, hogy az újkor kezdetén is még javában folyt.

Első adatunk erről a tájról 1284-ből származik, amikor IV. László oklevele szerint Gyepüelve birtok Gál fia Felicián mester jogos tulajdona volt Felnempti és Tiba földekkel együtt.[194] Nem valószínű, hogy a tárgyalt vidékről egészében lett volna szó, hihetőbb, hogy csak egy itteni földdarabról, amit Felicián a királytól adományul kaphatott, Mojs ungi ispán pedig a vár jogán követelte vissza tőle. 1285 után Ung megye királyi birtokai Aba Amadé kezére jutottak, és egészen bizonyos, hogy Felicián egyéb jószágaival együtt Gyepüelvét is elveszítette ekkor.[195] 1398-ban és azon túl mindenkor az egész táj a Drugetek tulajdonát képezte, föltehetően már 1332 óta, amikor Nyevicke várát az Abák egykori földjeivel együtt adományul kapták. Betelepedésének menetére nézve legföljebb a későbbi birtokállapotból következtethetünk. 1398-ban a fennálló 13 településből nyolc volt a Drugetek két ágának megosztott birtoka, míg öt másikban csupán egy-egy ág volt birtokos. A birtokosztály idejéről nincs pontos adatunk, de nagyjából 1360 tájára tehető, amikor a gerényi ág őse, Miklós országbíró már meghalt (1355), öccse, János ungi ispán (megh. 1361/62) pedig még életben volt.[196] Ez előttre kell tehát tennünk azoknak a falvaknak az alapítását, amelyekben mindkét ágnak része volt. A két legnépesebb közülük Nagyberezna és Perecseny volt, ezek eredete talán még az Árpád-korra nyúlik vissza. Nagyberezna egészen a legújabb korig a vidék legfontosabb településének számított, és az 1437. évi Druget-összeírás szerint harmincadhivatal is állt benne, melynek jövedelméből a család évi 20 aranyforintot húzott. Perecsenynek

[194] H. VII. 186, vö. Reg. Arp. 3327. sz.

[195] 1334: a Gömör megyei Tornaljai nemesek, Felicián rokonai lemondanak Pálóeról a Pánkiak javára olyan határokkal, melyekkel (IV) László adta volt elődeiknek (ti. feltehetően Feliciánnak), Dl. 2845. A családdal később sem találkozunk Ung megye birtokosai között. Miként Felicián ungi birtoklása a király és az Abák harcával esett egy időbe, úgy valószínű, hogy távozása is Aba Amadé visszatérésével (1288 körül) következett be.

[196] Druget János 1361-ben még ungi ispán volt, Szt. I. 322, és többé nem említik. Utódai 1362-ben Lackfi Pál és Miklós, uo. 324.

úgy látszik, voltak magyar telepesei is, mert – szintén 1437-ben – a ruténokon kívül a „keresztényeknek" is volt itt fakápolnájuk. A további hat, viszonylag korainak tekinthető település Kisberezna, Dubrinics, Nagyturica, Ublya, Vorocsó és Zaricsó. Klenován csak a homonnai ág birtokolt 1398-ban, míg (Turia-) Paszika, Poroskó, (Turia-) Remete és Ószemere Gerényi László mester kizárólagos birtokában volt. (Paszika ekkor még *Dyapu* néven szerepel, ami a magyar ‚gyepü' szó orosz változatának látszik.) Ezek alapítását tehát a 14. század utolsó három-négy évtizedére tehetjük. 1398–1437 között további hét falu létesült itt, a 16. század közepéig pedig további mintegy nyolc-tíz. A vidék falvainak többi része (legalább 45 helység) már egészében az újkor létesítménye.[197] A 14–15. századi telepesek nagyrészt, vagy talán kizárólag, ruténok voltak. Fakápolnáikat a vidék meglevő 20 települése közül 12-ben jegyezték föl 1437-ben.[198]

A vidék településeit a következő táblázat tartalmazza. A birtokos nevét ezúttal nem tüntetem föl, mivel az egész terület a Druget családé volt. Helyette közlöm az 1437. évi

A IV. zóna („gyepüelve") települései
a) 1398-ig létesült falvak

Sor szám	Helység	1000 k.h.	Jobbágy 1398	Porta 1427	Lakott ház 1437	Puszta
148	Berezna, Kis- (131)	4,1	[28][a]	25	29	4
149	Berezna, Nagy- (128)	5,2	30	33	27	13
150	Dubrinics (126)	4,9	23	32	36	6
151	Klenova (144)	3,8 Z	9	–	11	–
152	Paszika, Turia- (141)	7,9	10	–	16	3
153	Perecseny (133)	6,1	29	30	39	4
154	Poroskó (143)	8,5	19	–	20	6
155	Remete, Turia- (147)	7,1	4	–	14[b]	1
156	Szemere, Ó- (148)	3,9	8	–	15	
157	Turica, Nagy- (139)	4,5	10	–	15	–
158	Ublya (145)	5,5 Z	[28][c]	–	19	–
159	Vorocsó (119)	5,3	10	–	9	3
160	Zaricsó (137)	6,4	22	–	26	3
	Összesen:	73,2	230	120	276	43

Magyarázatok:

[a]Becslés. A Homonnaiaknak 14, Gerényinek ismeretlen számú jobbágya volt itt.

[b]Az összeírásban *Zerychow* néven említik, valószínűleg elírásból. (Zaricsó is megtalálható benne *Sarychow* néven.)

[c]Becslés. A Homonnaiaknak 14, Gerényinek ismeretlen számú jobbágya volt benne.

[197]A 16. század közepén meglevő falvakról hozzávetőleg tájékoztat az 1552. évi dikális összeírás (OL Conscriptiones portarum, t. 47, f. 1 sk.), valamint a Druget-család birtokainak felsorolása egy 1551. évi ítéletlevélben, bár ez valószínűleg korábbi állapotot tükröz (Történelmi Tár 1907. 108). Az 1538. évi portális összeírás (OL Conscr. port. 43. t.) e birtokokat összefoglalóan *pertinentie Krajna* néven említi csupán.

[198]Az 1398 előtt települtek közül Nagy- és Kisberezna, Dubrinics, Zaricsó, Perecseny, Paszika, Poroskó, Remete, Ublya; az 1398–1437 között telepítettek közül Kosztrina, Ulics és Hrabóc.

összeírásnak a lakott és néptelen házakra *(mansio)* vonatkozó adatait külön oszlopban. A helység területe (1000 kat. hold) után álló *Z* betű azt jelenti, hogy a 16. századtól kezdve Zemplén megyéhez tartozott.

b) 1398–1437 között létesült falvak

Helység	1000 k.h.	Lakott ház 1437	Puszta
Csernoholova	11,0	7	–
Dubrava (*Dubralenyew*)	1,6 Z	13	–
Hrabóc, Orosz-	2,8 Z	15	–
Inóc (*Ignecz*)	1,9 Z	5	–
Kosztrina	9,9	19	–
Sztavna	7,1	9	–
Ulics	4,9 Z	16	2
	39,2	84	2

c) 1549–1552-ben említett további falvak

Bisztra, Turia-	5,9
Kolbaszó	2,8 Z
Mircse	2,9
Pásztély, Kis- (Alsó-)	1,5
Pásztély, Kosztyova-	3,6
Polena, Turia-	14,8
Rákó	3,9
Szemere, Új-	4,0
Turica, Kis-	10,3
Voloszánka	4,8
	54,5

d) 1552 után keletkezett falvak:

Összesen további 44 helység, összkiterjedésük 155 400 kat. h. (Zemplénből a következőket számítottam ide: Orosz-Bisztra, Brezovec, Kriva-Ulics, Ladomér, Mihajlo, Novoszedlica, Orosz-Patak, Priszlop, Hrabova-Rosztoka, Kálna-Rosztoka, Sztakcsin-Rosztoka, Runyina, Smugóc, Sztrihóc, Topolya, Orosz-Volova és Zboj.)

A fenti számítás szerint a 14–15. századi ungi gyepüelve összesen 322 300 kat. hold, azaz 1854,5 km^2 kiterjedésű volt. (Ebből 73 000 k. h. azaz 420 km^2 esett a későbbi Zemplén megye területére.) Ez az óriási terület a megye egészének csaknem pontosan a felét tette ki. Lakosságot azonban a középkorban még alig találunk rajta. 1398-ban a földnek kevesebb mint egynegyede (23%) volt úgy-ahogy betelepítve, és a megye jobbágynépességének alig 7%-a élt itt. A Zsigmond-korban igen nagy arányú telepítés ment végbe, a falvak száma 13-ról 20-ra nőtt, és a hét új faluban 1437-ben az

itteni lakosság közel egynegyede élt. Úgy tűnik, hogy a továbbiakban valamelyest lelassult a telepítés üteme, bár azt hozzá kell tenni, hogy részletes vizsgálatot nem végeztem. A 16. század közepéről származó adatok szerint[199] azonban a területnek közel a fele (48,2%) még teljesen néptelen lehetett.

8

Az előző négy fejezet táblázatai alapján így összesíthetjük Ung megye jobbágyságára vonatkozó 1398. évi adatainkat:

Zóna	Települések száma	Terület km²	Jobbágyok száma
I.	80	662,9	2098
II.	50	710,6	1113
III.	17	435,0	367
IV.	13	1854,5	230
Összesen:	160	3663,0	3808

A megye egész területén tehát összesen 160 lakott településről tudunk. A csonka összeírásból 17-nek az adatai teljesen hiányoznak, további 18 falu adatait pedig csak részben ismerjük.[200] Összesen 35 falu esetében kellett tehát a hiányzó számokat becsült értékkel helyettesíteni, így a kapott végösszegek természetesen csak közelítő értékként használhatók. Arra azonban talán így is alkalmasak, hogy megkíséreljük legalább hozzávetőleg felbecsülni a megye – és azon belül az egyes települési zónák – 1400 körüli népességét és népsűrűségét.

A megye népességének zömét nyilvánvalóan azok tették ki, akiket 1398-ban „jobbágyként" (*iobagiones*) írtak össze, számításunk végeredménye tehát elsősorban attól függ, hogy egy „jobbágyra" hány főnyi népességet számítunk, más szóval: hogy összeírásunkban a „jobbágy" mit jelent valójában, egy családot vagy háztartást-e, vagy annál többet. Sajnos ahhoz, hogy ezt eldöntsük, nem igen tehetünk egyebet mint hogy egy-egy falura vonatkozó számadatainkat más természetű összeírások megfelelő, időben nem túl messze eső adataival vetjük egybe.

Elsőként lássuk legfontosabb párhuzamos forrásunkat, a Druget-birtokok 1437. évi becsüjét. Ebben, mint említettem, nem jobbágyokat, nem is jobbágytelkeket írtak össze, hanem népes és lakatlan *mansio*-kat, ami több-kevesebb valószínűséggel „háznak", illetve „háztartásnak" tekinthető, és talán megfelel ugyanennyi jobbágycsaládnak. Összesen 27 olyan helységünk van, ahol módunk van egymás mellé állítani az 1398-i és 1437-i adatokat. Települési zónák szerint csoportosítva a táblázat így fest:

[199] Ld. a 197. jegyzetet.
[200] Ld. a 4–7. fejezetekben közölt összefoglaló táblákat.

Helység	Jobbágy 1398	Lakott *mansio* 1437
a) I. zóna:		
Daróc	65	45
Gálocs	15	16
Gerény	58	70
Kereknye	42	50
Palló	25	25
Salamon	20	23
Trask	7	7
Ungvár	156	210
Záhony	41	66
I. zóna összesen:	429	512
b) III. zóna:		
Domonya, Alsó-	33	36
Domonya, Felső-	36	40
Huszák	18	30
Kemence	12	22
Láz, Nagy-	30	32
Nyevicke	18	24
Rahonca	16	38
III. zóna összesen:	163	222
c) IV. zóna:		
Berezna, Nagy-	30	27
Dubrinics	23	36
Klenova	9	11
Paszika	10	16
Perecseny	29	39
Poroskó	19	20
Remete	4	14
Szemere	8	15
Turica	10	15
Vorocsó	10	9
Zaricsó	22	26
IV. zóna összesen:	174	228
I–IV. zóna összesen:	*766*	*962*

Az adatok összevetése elég egyértelmű eredményt mutat. Az 1437-i számadatok 22 esetben magasabbak, mint az 1398. éviek, két esetben azonosak, és csak három esetben alacsonyabbak. Összesítve 1437-ben 26%-kal több *mansio*-t találunk, mint ahány jobbágyot 1398-ban, ezen belül a gyarapodás az I. zónában 19%-os, a III-ban 36, a gyepüelvén 31%-os.

Mivel ilyen mértékű természetes szaporodással ebben a korban nem számolhatunk, első pillantásra az látszik valószínűnek, hogy „jobbágy" és *mansio* nem ugyanazt jelentette, azaz mind 1398-ban, mind 1437-ben más szempontok szerint hajtották végre az összeírást. Érdemes azonban a kérdést közelebbről is megvizsgálnunk. Feltűnő ugyanis,

hogy az adatok közti eltérés ott a legnagyobb, ahol ezekben az évtizedekben nagy arányú telepítő munka folyt. Elég természetes, hogy ezen a vidéken – Ungváron túl, valamint a gyepüelvén – a már megült falvak lakossága is állandóan gyarapodott, és így erősen változó értékeket mutat. Helyesebb ezért a falvak első csoportjára, az I. zónában fekvőkre összpontosítanunk a figyelmünket, mert ezek esetében számottevő bevándorlással valószínűleg nem kell számolnunk. Közelebbről megvizsgálva őket, azt tapasztaljuk, hogy a látszólag igen nagy, 19%-os eltérés valójában nagyrészt Ungvár számlájára írandó, ahol a változás megközelíti a 35%-ot (156 helyett 210). Ha ellenben Ungvárt, mint fejlődőben levő mezővárost külön esetnek tekintjük, és csupán a többi nyolc helység adatait hasonlítjuk össze, az eltérés már koránt sem olyan nagy. Ezekben 1398-ban 273 jobbágyot találunk, 1437-ben pedig 302 *mansio*-t. Az eltérés mindössze 10,6%, és ennyi akár a természetes szaporodásból is magyarázható, mivel a növekedési ráta csak évi 2,59 ezreléknek adódik.

Sajnos, a megyének erről a réges-rég megült vidékéről nincs több egybevetésre alkalmas forrásunk. Hasonló jellegű adatokkal a fentieken kívül csupán az északi (II.) zónából rendelkezünk, ahol a 15. században szintén intenzív telepítő tevékenység folyt. Mégis, a teljesség kedvéért vegyük szemügyre ezeket is. Az egyik forrás Nagymihályi (III.) Jakó utódainak, Ödön és Albert vránai perjel fiainak 1437. évi osztálylevele, amely nyolc Ung megyei falu népes és elhagyott jobbágytelkeinek a számát tartalmazza.[201] Állítsuk ezeket szembe az 1398. évi megfelelő adatokkal:

Helység	Jobbágy 1398	Jobbágytelek 1437 népes	elhagyott
Korumlya	24	31	7
Orehva	–	15	5
Porosztó	31	35	8
Poruba, Német-	20	47	11
Porubka, Ördög-	24	19	16
Prekopa	–	27	3
Remete, Felső-	16	37	18
Vajnatina	20	37	13
Összesen:	135	248	81

Úgy hiszem, az adatok feltűnően nagy eltérése itt is a folyamatban levő telepítésekkel magyarázható. Nemcsak két új falu keletkezett itt, hanem a meglevők népessége is 52%-kal megnőtt. Hasonló képet mutat egy másik 1437-ből származó adat, amelyből a Pálóci család négy e vidéki falvának jobbágyait ismerjük meg egy hatalmaskodás kapcsán:[202]

Helység	Jobbágy 1398	Felsorolt jobbágy (fő) 1437
Polyánka	–	15
Rebrin	–	17
Solymos	20	38
Szenna	42	46
	62	116

[201] Szt. II. 336–343.
[202] DF 222 134, LO AA 1437–37.

Az eltérés rendkívül nagy, 87%-os. Ámde időközben két új falu is települt a birtokon, a 14. századi Solymos népessége pedig közel megduplázódott. Annál feltűnőbb, hogy az I. zónába eső és az 1330-as években már plébániával rendelkező Szenna számadatai alig változtak, és mindössze négy fővel több jobbágyot sorolnak fel 1437-ben, mint amennyit név nélkül 1398-ban összeírtak.

Mindebből talán nem merészség azt a következtetést levonni, hogy végeredményben mind 1398-ban, mind az 1437. évből megvizsgált egyéb forrásainkban ugyanolyan vagy hasonló jellegű összeírásokkal, illetve felsorolásokkal találkozunk, és a különböző megnevezések (jobbágy, *mansio*, jobbágytelek, jobbágynév) alatt nagyjából ugyanaza a számba vett egység értendő: a *jobbágy, mint családfő*. Ahol a számukban az idők folyamán eltéréseket tapasztalunk, ott az részint – és elsősorban – a telepítéseknek tudható be, részint pedig a kismértékű természetes szaporodásból ered.

Mindenki, aki középkori demográfiával foglalkozik, akaratlanul is a néhai Szt. Anzelm nevezetes jelszavát tette meg mottójává: *Credo, ut intelligam*. Ehhez a bizakodó hithez kell folyamodnunk, amikor úgy hisszük, hogy egy adott terület családfőiről sikerült viszonylag megbízható számadatot szereznünk, és akkor is, amikor a családfők számából az egyes családok létszámára, illetve a népesség számára akarunk következtetni. Föltéve, hogy 1398-ban Ung megyében összesen 3808 jobbágycsalád élt, mekkora népességnek felel ez meg? Ki tudja. Arról, hogy a középkori Magyarországon hány főből állt egy átlagos család, nincsenek adatok. Lehetséges, hogy ez a szám tájanként és etnikumonként változó volt. Ezért inkább csak alkalmas konvenciónak tekinthető, hogy a középkori demográfiában egy családfőre *öt személyt* (azaz négy családtagot) szokás számítani, ami a problémát, ha nem is oldja meg, legalább kezelhetővé teszi. Meg kell azonban jegyezni, hogy a közelmúltban Szücs Jenőnek sikerült kimutatnia, hogy ez a számítás legalább 13. századi szolgacsaládok esetében reálisnak fogadható el.[203]

A fentieket előrebocsátva és kellő hittel felvértezve magunkat immár hozzáfoghatunk, hogy a megye 1400 körüli népességét meghatározzuk. A jobbágyok számát már ismerjük, összeírásunk azonban többről is felvilágosít. Mindenekelőtt arról, hogy a jobbágyságon kívül 438 *populi fumales*-t is számításba kell vennünk, függőben hagyva a kérdést, hogy pontosan kiket kell értenünk rajtuk. Mivel a *fumalis* jelző mindenképpen „füstre", azaz házra vagy háztartásra utal, úgy hiszem, az a helyénvaló, ha ugyanennyi háztartással, azaz családdal számolunk, és mivel nem tudjuk, hogy a megyének mely vidékén éltek, a jobbágyság arányában osztjuk el őket a négy települési zóna között. Megismertet végül az összeírás, ha hozzávetőlegesen is, a *nemesség* számával.

Az összeírásban 152 fő szerepel birtokosként, általában név szerint, egy-két esetben (kuriális nemeseknél) sommásan (pl. *sex nobiles*). Csupán egy kis részük az, amely nem tekinthető helybéli birtokosnak (pl. Drugetek, Nagymihályiak, Baksa nb. Szécsiek), összesen mintegy 18 fő. Minden megfontolás arra vezet, hogy az ungi nemesség létszáma csakugyan nagyjából ennyi volt. Egyrészt a kor forrásanyagának szereplői között alig-alig akad olyan, akinek a nevét ne ismernők az összeírásból. Másrészt a 14. század derekáról rendelkezésünkre áll néhány olyan dokumentum, amelynek alapján az

[203] *Szücs Jenő:* Háztartás és család a XIII. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. Történelmi Szemle 26 (1983) 148; vö. *Szabó* 1963. 91.

összeírás számait kontrollálni tudjuk: a nemesi tanúk névsorai. Így 1358-ben 108 ungi tanú vonult fel Jenke és Bező határperében, 1367-ben pedig 114 a Drugetek és a leleszi egyház birtokviszályban.[204] A névsorok elemzéséből kitűnik, hogy a családok zöme képviseltette magát, és a hiányzók valószínűleg nyomós okból maradtak távol. (Például azért, mert az ország más vidékén teljesítettek szolgálatot, mint olykor tudni is lehet.)[205] Végeredményben tehát az összeírásban szereplő mintegy 135 helybeli nemes nagyjából ugyanennyi családfőként vehető számításba, és egyben tükrözi a nemesség részarányát a jobbágyság számához (illetve a népesség egészéhez) viszonyítva. (Más kérdés, hogy ez az arány mennyire tekinthető érvényesnek az ország más tájaira.)

Lássuk ezek után az eddigi eredményeket táblázatba foglalva:

Ung megye háztartásai (családai) 1398-ban

Zóna	Terület km²	Jobbágy-család	Populi fumales	Nemesi család	Összesen
I.	662,9 (18%)	2098	241	113	2452 (55,98%)
II.	710,6 (19%)	1113	128	14	1255 (28,65%)
III.	435,0 (12%)	367	42	7	416 (9,50%)
IV.	1854,5 (51%)	230	27	–	257 (5,87%)
Ung:	3663,0	3808 (86,94%)	438 (10,00%)	134 (3,06%)	4380 (100%) (100%)

Ung megye népsűrűsége 1398-ban

Zóna	Terület km²	Lélekszám (5 x család) jobbágy	pop. fum.	nemes	Összesen	Fő/km²
I.	662,9	10 490	1205	565	12 260	18,5
II.	710,6	5 565	640	70	6 275	8,8
III.	435,0	1 835	210	35	2 080	4,8
IV.	1854,5	1 150	135	–	1 285	0,7
Ung:	3663,0	19 040	2190	670	21 900	6,0

A táblázatok aránylag kevés kommentárt kívánnak. Hangsúlyozni elsősorban azt szeretném, hogy – amennyiben a családszámításnál az „ötös szorzó" nem túl magas – a fenti számok *minimális* értékeknek tekintendők. Az előzőekben összesen 39 falu 1437. évi adatát vetettük egybe az 1398-as összeírással, és gyakorlatilag minden esetben az utóbbinak a számai voltak az alacsonyabbak. Ez a tény, úgy vélem, kellő biztosíték arra, hogy 1398-ban egy jobbágyot egy családnak számolva nem becsültük túl a megye

[204] 1358: DF 268 393, Usz cs. lt. 123–4 (hiányosabban, más oklevélből A. VII. 418–419;) 1367: DF 233 784, LM 1300–178.

[205] 1358-ban Monygáti (= Zahari) Loránd helyett megbízottja jelent meg tanúskodni a császmai káptalan ügyvédvalló levelével.

népességét. Ennyi tehát biztosan volt, de ennél jóval több is lehetett. (Azt például figyelmen kívül hagytuk, hogy a nemesi udvarok legtöbbjén cselédek is éltek.) A lélekszámra és népsűrűségre kapott értékek nem irreálisak. Végtére a megye nagyobbik fele még gyakorlatilag lakatlannak tekinthető, és a népesség 94%-a 1808,5 km^2-en élt átlagosan 11,4 fő/km^2 sűrűséggel. A 18. század végén ekkora volt Magyarország legritkábban lakott vidékeinek népsűrűsége. Ung megyéé ugyanakkor 18 körül volt, azaz annyi, mint 1398-ban a legsűrűbben lakott zónáé.[206]

A 4–7. fejezethez csatolt táblázatok birtokában módunk van számítást végezni a falvak átlagnépességére vonatkozóan is. Ezzel a kérdéssel Szabó István foglalkozott részletesen,[207] hatalmas forrásanyag – köztük az akkor még 1420 körülre datált 1398-as összeírás – alapján és számos szempontot figyelembe véve. Ezért itt a kérdésnek csak egy olyan vonatkozására térek ki, amelyet ő nem vizsgált: falunagyság és birtokoskategória összefüggésére. A következő három táblázat ezt hivatott szemléltetni. Az elsőn (A) a megye 1398-ban létező 160 helységét találjuk települési zónánként és birtokoskategóriánként csoportosítva. Mindössze öt kategória felvétele látszott szükségesnek:

– a Druget-család birtokai (két változatban: először Ungvár és Nagykapos beszámításával, majd zárójelben ezek elhagyásával)

– egyéb nagybirtokosok (ide a 100 jobbágynál többel rendelkezőket soroltam, azaz a leleszi prépostot, továbbá a Nagymihályi, Pálóci, Ruszkai, Császlóci, Csapi, Szeretvai, Szécsi és Battyáni családokat)

– egyéb nemesek (minden 100 jobbágynál kevesebbel bíró család, a kuriálisokat kivéve)

– megosztott falvak (Gálócs, Pinkóc és Kisrát, amelyekben mind nagybirtokosok, mind kisebb nemesek birtokoltak)

– kuriális falvak (teljesen jobbágy nélküliek)

A)

Birtokos-kategória	Falvak száma települési zónánként és összesen I.	II.	III.	IV.	I–IV.
Druget	13 (11)	–	7	13	33 (31)
Egyéb nagybirtokos	21	41	6	–	68
Egyéb nemes	38	9	4	–	51
Megosztott falu	3	–	–	–	3
Kuriális falu	5	–	–	–	5
Összesen:	80 (78)	50	17	13	160 (158)

[206] *Pápai Béla:* Magyarország népe a feudalizmus megerősödése és bomlása idején (1711–1867). Magyarország történeti demográfiája. Szerk. *Kovacsics József.* Bp. 1963. 166–168.

[207] *Szabó István:* A falurendszer kialakulása Magyarországon. 2. kiad. Bp. 1971. 189–201.

A második (B) táblázaton ugyanilyen megosztásban a *jobbágyháztartások számát* szemlélhetjük:

B)

Birtokos-kategória	Jobbágyok száma települési zónánként és összesen I.	II.	III.	IV.	I–IV.
Druget	630 (325)	–	163	230	1023 (718)
Egyéb nagybirtokos	772	980	129	–	1881
Egyéb nemes	601	133	75	–	809
Megosztott falu	95	–	–	–	95
Összesen:	2098 (1793)	1113	367	230	3808 (3503)

Végül a számítás tulajdonképpeni eredményét a harmadik (C) táblán kapjuk meg, ha a (B) tábla egyes számait az (A) tábla megfelelő számaival elosztjuk. A kapott számok azt mutatják, hogy 1398-ban az adott tájegységen és birtokoskategórián belül, valamint összesítve *egy egész falura hány jobbágyháztartás esett:*

C)

Birtokos-kategória	Egy falura eső jobbágyháztartások száma települési zónánként I.	II.	III.	IV.	összesen I–IV.
Druget	48,5 (29,5)	–	23,3	17,7	31,0 (23,2)
Egyéb nagybirtokos	36,8	23,9	21,5	–	27,7
Egyéb nemes	15,8	14,8	18,8	–	15,9
Megosztott falu	31,7	–	–	–	31,7
Összesen:	26,2 (23,0)	22,3	21,6	17,7	23,8 (22,2)

Az eredménynél időzzünk el egy pillanatra. Szabó István számításai szerint a 14. században egy átlagos magyar falura 23,7 háztartás esett. Előadásából az tűnik ki, hogy a mezővárosokat nem vette figyelembe, az azonban nem tűnik ki világosan, hogy a 14. századot illetően is így cselekedett-e.[208] Akármint is van, az Ung megyére kapott átlagok (23,8 illetve a két mezőváros leszámításával 22,2) egyezők vagy majdnem azonosak az ő eredményeivel. Ezen az átlagon belül azonban igen jelentős szórást tapasztalunk egyrészt tájanként, másrészt birtokosonként. Szembeszökő, hogy a nagybirtokosok falvai mennyivel népesebbek a megye régi településterületén, mint a 14–15. században benépesülő vidéken. Még inkább feltűnő, míly nagy különbség van nagybirtokos és köznemesi jobbágyfalu között népesség tekintetében. Míg az utóbbiak átlaga 16 körül van, az előbbieké az I. zónában ennek több mint a kétszerese (Druget és többi nagybirtokos együtt 34), de összesítve is 62%-kal magasabb (közel 27). Valószínű, hogy megfelelő adatok birtokában az ország más tájain is ugyanezt a különbséget tapasztalnánk, okainak vizsgálata azonban kívül esik e tanulmány programján.

[208] *Szabó* i. m. 196.

9

Ung megye 1400 körüli népességéről az összeírás segítségével *viszonylag* megbízható adatokra sikerült szert tennünk. Itt az ideje visszakanyarodnunk a tanulmány kiinduló problémájához: az, amit megtudtunk, mennyiben viszi előbbre Magyarország 15. századi demográfiájának kutatását?

Az ország ekkori népességének legalább hozzávetőleges felbecsüléséhez két számadat áll rendelkezésünkre, mindkettő jobbágyportákkal kapcsolatos. Az egyiknek a forrása az 1494/95. évi kincstári számadáskönyv, amely mindkét évre nézve megadja 43 anyaországi és 7 erdélyi megye összes adófizetésre kötelezett portáinak a számát. A hiányzó 14 délvidéki megye portaszámát Szabó István becsléssel pótolta, és így arra az eredményre jutott, hogy ekkor Magyarországon (Szlavónia nélkül) kereken 250 000 jobbágyporta volt.[209] A másik adat egy 1454 körül V. László részére készített költségvetési előirányzatban található, amely szerint ekkor 200 000-re becsülték az ország portáinak számát, de megjegyezték, hogy Zsigmond idejében ennek kétszerese, 400 000 volt.[210]

Az utóbbi adat hihető voltát egy kezdetleges számítással ellenőrizhetjük is, amennyiben az 1494/95. évi adatokat hívjuk segítségül. Ekkor Sáros, Abaúj, Zemplén és Szepes megyékben összesen 13 450 portát írtak össze, ami a Szabó István által kiszámított összportaszám 5,43%-a. Tudjuk viszont, hogy ugyanezekben a megyékben 1432-ben összesen 20 397 portát találtak.[211] Ha feltételezzük, hogy ez az ország akkori összportaszámának ugyanekkora százalékát tette ki, akkor egész Magyarországra mintegy 376 000 portát kapunk. Nagyjából ugyanarra az eredményre vezet, ha az 1427. évi öt ismert kamarahaszna-jegyzék summájából indulunk ki. Ezek szerint Gömör, Torna, Abaúj, Sáros és Ung megyékben összesen 20 290 portát vettek számításba, míg 1494/95-ben ugyanezekben 12 999-et,[212] vagyis az ország portáinak 5,25%-át. Az előbbi számítást elvégezve oda jutunk, hogy 1427-ben az országban 386 000 porta volt. A Zsigmond-kori 400 000 porta tehát, amit az 1450-es években – föltehetően kincstári számadások alapján – emlegettek, reális adatként fogadható el.

Ami mármost az ország 15. századi népességét illeti, minden további számításnak az a kulcskérdése, hogy egy portára hány főnyi lakosságot számítunk, vagy másképpen megfogalmazva, jobbágyporta és jobbágyháztartás miként viszonyul egymáshoz. Ahhoz, hogy ebben állást foglalhassunk, ezidáig semmiféle forrásbázissal nem rendelkeztünk, és az 1398-as ungi összeírás legfőbb jelentősége abban van, hogy legalább egy megye esetében pótolja ezt a hiányt, amennyiben lehetőségünk van összehasonlítani az 1427. évi kamarahaszna-jegyzékkel.

[209] *Szabó* 1963. 68–71.

[210] *Birk Ernő:* Adalék Magyarország pénzügytörténetéhez V. László idejében. Új Magyar Múzeum 3 (1853) 513: Item das torgelt, als weyt das lande ist, sind funden worden pey des keysers czeyten fir mal hunderttausent törr, aber als das land yeczund verött ist so schacz ich es auf halb so vil, das weren czwaymal hunderttausent törr, dy machen roter guldein XL^{M}.

[211] 1432: Dl. 12 473, vö. *Mályusz Elemér:* Zsigmond király uralma Magyarországon. Bp. 1984. 241. Az 1494/95. évi számokat *Szabó* 1963. 69. összeállításából vettem.

[212] Az 1427. évi adatokra ld. e dolgozat 1. fejezetét. (Az összeírók által megadott summákat vettem alapul).

A legfontosabb, amit megállapíthatunk, a végösszegek igen jelentős eltérése. 1427-ben 2805 portát vettek számba a megyében, amiből az összehasonlításkor 30-at le kell vonnunk, ennyi portája volt ugyanis Nagydobrony falunak, amelyet Zsigmond 1414-ben helyezett át Bereg megyéből a Ruszkaiak kérésére.[213] 1398-ban viszont 3808 jobbágycsaládot írtak össze, azaz több mint ezerrel többet. Miből adódhatik ez a hatalmas különbség? Azt a lehetőséget eleve zárjuk ki, hogy a népességszám időközben beállt csökkenését tükrözi, hiszen azok az 1437. évi adatok, amelyek rendelkezésünkre állnak, 39 falu példáján éppen ennek ellenkezőjét bizonyítják, és minden vidéken többé-kevésbé jelentős gyarapodásról tanúskodnak. Mint láttuk, az is kimutatható, hogy ezekben az évtizedekben számos új falu is keletkezett, a népességnek tehát már csupán ebből kifolyólag is növekednie kellett volna, nem pedig csökkennie.

Annak, hogy a porták száma 1427-ben mégis ennyire alacsony, több oka van. Az egyik az összeírók lépten-nyomon tapasztalható hanyagsága és felületessége. A kamarahaszna-jegyzékek sokféle hibáját vettem számba e tanulmány elején, amelyek mind azt bizonyítják, hogy készítőik nem álltak feladatuk magaslatán. Azt azonban csak az 1398-i összeírással való összevetés mutatta ki, hogy többről van szó, mint csupán hibás másolásról és zagyva hely- és személynevekről. Ha megnézzük a 6. és 7. fejezethez mellékelt táblázatokat, azt látjuk, hogy 1427-ben összesen 16 olyan helységet hagytak ki a dikátorok, amelyek 1398-ban már kétségtelenül megvoltak, és a többségük lakott volta 1437-ből is bizonyítható. E hiányzó 16 faluban 1398-ban összesen 228 jobbágy élt. Közülük 13 a Drugetek birtoka volt, és ebből kilenc a „gyepüelvén" feküdt, vagyis a megye legnehezebben megközelíthető részében. Ezért arra kell gondolnunk, hogy e falvakat az összeírók kényelmi okokból mellőzték, és számbavételükkor a Drugetek és tisztjeik bevallására hagyatkoztak. Amennyiben viszont vállalkoztak a falvak összeírására, portaszámaik és az 1398. évi jobbágyszámok nem térnek el számottevően egymástól. A III. és IV. zónában, amelyekről most esett szó, 9 falu adatait tudjuk összehasonlítani, s ezekben 1398-ban 224 jobbágyot, 1427-ben 226 portát írtak össze. (A III. zónában az arány 142 : 131, a IV-ben viszont 82 : 95.)

Ez azt látszik bizonyítani, hogy ezeken a területeken jobbágyháztartás és jobbágyporta között nem volt lényeges különbség. Merőben mást tapasztalunk azonban a megye síksági részein, az I. és II. zónában. Falvak itt 1398-hoz képest nemigen hiányoznak 1427-ben (egyedül a Drugetek Mocsár faluját „felejtették ki"), az egyes tételek nagyságában viszont igen nagy a differencia.

	Egybevethető falvak száma	E falvakban összesen porta 1427	jobbágy 1398	100 portára jutó jobbágyok száma
I. zóna:	55	1023	1485	145
II. zóna:	28	522	644	123
I–II. zóna:	83	1545	2129	138

[213] 1414: Dl. 71 923; 1427: Dobron Stephani Dobo, U 2; 158.

A síksági zónákban tehát 100 portának 1398-ban átlagban 138 jobbágycsalád felel meg, és nagyjából ugyanezt az eredményt kapjuk akkor is, ha a számítást a megye végsummáján végezzük el:

$$\frac{3808}{2805-30} = 1{,}37$$

azaz 100 portára ebben az esetben 137 jobbágy esik.

Az eltérés fő oka bizonyára a porta fogalmának határozatlan volta. A kamara haszna szedése ugyanis – még Károly Róbert rendeleteire visszamenően – nem a háztartásokon, azaz „házakon" vagy „füstökön" alapult, hanem a „kapuk" (*porta*) számán. A teljes adó egy olyan kapu után volt lerovandó, „amelyen egy szénával vagy gabonával megrakott szekér ki- és bejárhat".[214] Zsigmondnak 1411-ben (vagy valamivel előbb) e tárgyban hozott rendelete ezen kívül lehetővé tette, hogy a dikátorok az „egész portán" kívül „fél portákat„ is számításba vegyenek, és az ilyen „kis kapu vagy verőce" után a teljes adónak csak a fele volt fizetendő[215] A „kapu" fogalma tehát nem volt egyértelműen meghatározva, és az adószedők, valamint a földesurak számára csak nagyon általános útmutatóul szolgált. Hogy a gyakorlatban miképpen alkalmazták, arra nincsenek értesülések. Az ungi példából mindenesetre az tűnik ki, hogy a *porta annál kevésbé esett egybe a jobbágyháztartással, minél sűrűbben lakott vidékről volt szó.* A megye legnépesebb táján (I. zóna), mint láttuk, 100 portára 145 háztartás esett, a kevésbé népes északi (II.) zónában már csak 123, míg a keleti (III.) zónában 108, és a gyepüelvén 85, e két vidéken tehát porta és jobbágytelek már azonosnak vehető. Mindebből valószínű, hogy a porta helyenként eltérő számítása végső fokon a telekaprózódással függött össze, de hogy pontosan hogyan, az ma már megállapíthatatlan.

Halvány jelek arra utalnak, hogy az adószedők működését a korrupció sem hagyta érintetlenül. Mivel a porta fogalma nem volt szabatos, a dikátoroknak bőven volt rá lehetőségük, hogy elnézőek legyenek ott, ahol az ésszerűség ezt diktálta. Ung megyében erre elsősorban Pálóci Mátyus birtokain volt okuk, aki nemcsak országbíró, hanem egyben a megye főispánja is volt ekkor.[216] Érdemes megnézni, hogyan alakult a portaszám ezekben a falvakban 1398-hoz képest:

Helység	Jobbágy 1398	Porta 1427
Pálóc	85	37
Szenna	42	17
Solymos	20	18
Csábrád	5	2
Összesen	152	74

[214] 1342: DRH 110.

[215] DRH 233.

[216] Főispánságára *Engel Pál:* Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban. Bp. 1977. 189.

Mint látjuk, az 1427. évi portaszám még a felét sem éri el az 1398-i számoknak. Részrehajlásra már csak azért is van alapunk gyanakodni, mert a Drugetek síksági falvainak dikálásában például merőben más gyakorlat érvényesült. Itt, ahol porta és jobbágycsalád között, mint tapasztaltunk, általában 100 : 145 volt az arány, nyolc Druget-birtokon 1398-ban 273 jobbágyot találunk, 1427-ben pedig majdnem ugyanennyit, 262 portát. (A kérdéses falvak: Daróc, Gálócs, Gerény, Kereknye, Palló, Salamon, Trask, Záhony.) Az a benyomásunk tehát, hogy az adószedők azt, amit a nagy hatalmú Pálóciak kedvéért elengedtek, a Drugetek népeivel próbálták megfizettetni.

Mindebből, amiről most szó esett, a történeti demográfia tekintetében csupán annyi a fontos, hogy Ung megye átlagában 100 adóköteles portának lényegesen nagyobb lakosság, mintegy 137 jobbágyháztartás felel meg, azaz – egy háztartásra, mint mindig, öt főt számítva – 685 fő. Fogalmunk sem lehet róla, hogy amit eme egyetlen megye esetén megállapítottunk, érvényes-e a többi északkeleti megyére vagy kivált az ország más tájaira. Pillanatnyilag azonban ez az egyetlen elfogadható adatunk van, amiből kiindulva további becsléseket kockáztathatunk meg. Ahogy ismereteink állnak, ezek sem rosszabbak, sem jobbak azoknál, amelyek a Mohács előtti Magyarország népességére vonatkozóan eddig napvilágot láttak.

A becslések eredménye nagyjából megfelel az eddigi megállapításoknak. Ha elfogadjuk, hogy Zsigmond korában – feltehetően uralkodása vége felé – az országban 400 000 portát adóztattak, akkor 100 portára, némi természetes szaporodást is feltételezve 1398–1437 között, kereken 700 főt számolhatunk, azaz a jobbágynépesség Szlavónia nélkül 2,8 millió főnek adódik. Ezt a számot immár tetszés szerint megfejelhetjük a jobbágyokon kívüli egyéb rétegek és népelemek tételeivel, hogy az össznépesség számát megkapjuk. Ung megyében, úgy tűnik, a jobbágyság 1398-ban a népességnek kb. 87%-át tette ki. Ha ez országos arányként lenne elfogadható, akkor a 2,8 millióhoz további 400 000-et kell hozzáadnunk paraszti nem adózó rétegek és nemesség címén. Végül – Szabó István becslései alapján – a városok, szászok, székelyek és jászkunok területeinek lakosságát együtt vagy 200 ezer főre tehetjük. Végeredményben arra jutottunk, hogy Magyarország és Erdély népessége 1430 táján mintegy 3,4 millió főre becsülhető.[217]

Mindez persze csak játék a számokkal, hiszen a számítás menetében se szeri, se száma a bizonytalan tényezőknek. Biztosan csupán annyit lehet állítani, hogy a 400 000 jobbágyporta a Zsigmond-kor végére vonatkozóan elfogadható alap minden további becsléshez, továbbá, hogy egy portára minden bizonnyal egy háztartásnál többet kell számítanunk. Következésképpen Magyarország akkori lakossága – egyéb összetevőket is figyelembevéve – szinte biztosan meghaladta a 3 millió főt, és igen valószínű, hogy nem érte el a 4 milliót.

Ezzel az eredménnyel látszólag igen jól összevág, hogy Szabó István annak idején 3,5-4 millióra taksálta az ország 1500 körüli népességét. Számításának egyik pillére az a megállapítása volt, hogy az 1494/95. években összeírt 250 000 porta kétszer annyi, azaz félmillió háztartásnak felel meg.[218] Ez azonban, sajnos, egyáltalán nem biztos.

[217] Vö. *Szabó* 1963. 94–97.
[218] *Szabó* 1963. 72–79.

Solymosi László nemrég gondos elemzésnek vetette alá a Veszprém megye népességére vonatkozó 1500 körüli forrásokat, és arra az eredményre jutott, hogy a porta és a jobbágyháztartás között nem mutatható ki számottevő eltérés.[219] Ha ez tényleg így van, akkor nemcsak Szabó István számításai szorulnak teljes revízióra, hanem népességünk középkori alakulásáról alkotott képünk is felülvizsgálatra szorul. Eddig úgy hittük, hogy demográfiai fejlődésünk a 14–15. század folyamán lényegében töretlenül, noha hullámosan felfelő ívelő görbét mutat.[220] Ha azonban az 1490-es években a jobbágyháztartások száma tényleg nem több 250 000-nél, akkor ez a Zsigmond-kori 5–600 000 családhoz képest katasztrófális csökkenést mutat, amivel demográfusainknak valamikor majd el kell számolniuk.

Rövidítések

A. = Anjoukori okmánytár. Szerk. *Nagy Imre* et al. I–VII. Bp. 1878–1920.
CDES = Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae. 1. tom. Ed. *Richard Marsina.* Bratislavae, 1971.
DF = Magyar Országos Levéltár, Diplomatikai Fényképgyűjtemény.
Dl = Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
DRH = Decreta regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457. Edd. *Franciscus Döry, Georgius Bónis, Vera Bácskai.* Bp. 1976.
F. = *Georgius Fejér:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.
H. = Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Ed. *Nagy Imre* et al. Győr–Bp. 1865–1891.
LM = Leleszi konvent magánlevéltára, Pozsony.
LO AA = Leleszi konvent országos levéltára, Acta annorum sorozat, Pozsony.
LO AB = Leleszi konvent országos levéltára, Acta Bercsényiana, Pozsony.
LO Met. = Leleszi konvent országos levéltára, Metales, Pozsony.
LO Stat. = Leleszi konvent országos levéltára, Statutoriae, Pozsony.
OL = Magyar Országos Levéltár
Reg. Arp. = *Szentpétery Imre–Borsa Iván:* Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II. Bp. 1923–1961.
Šmilauer = Vl. Šmilauer: Vodopis starého Slovenska. Praha–Bratislava, 1932.
Szabó 1963. = *Szabó István:* Magyarország népessége az 1330-as és az 1526-os évek között. Magyarország történeti demográfiája. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1963. 63–113.
Szt. = *Nagy Gyula:* A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. Bp. 1887–1890.
U 1 = Dl.48 291, Ung megye 1398. évi összeírása (szövegét ld. e tanulmány függelékében).
U 2 = Dl. 32 382, Ung megye 1427. évi kamarahaszna-jegyzéke. (A kettőspont utáni szám a megszámozott tételek sorszámára utal.)
Vat. = Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. Series I. Tom. I. Bp. 1885.
W. = *Wenzel Gusztáv:* Árpádkori új okmánytár. I–XII. Pest, Bp. 1860–1874.
Zichy = A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Szerk. *Nagy Imre* et al. Pest, Bp. 1871–1931.
ZsO = *Mályusz Elemér:* Zsigmondkori oklevéltár. I–II. Bp. 1951–1958.

[219] *Solymosi* i. m. (ld. a 2. jegyzetet).
[220] *Szabó* 1963. 63.

FÜGGELÉK

Ung megye 1398. évi összeírása

Az alább teljes terjedelmében publikált szöveg a Magyar Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében Dl. 48 291 jelzeten található. Ismertetése a fenti tanulmány 2. fejezetében olvasható, itt csupán néhány kiegészítő megjegyzés szükséges. 1. Az 1. lap felső fele hiányzik. *Recto*-ján – a felsorolás rendjéből következtetve – a következő falvak adatai lehettek: Arad, Bés, Csicser, Iske, Kis- és Nagy-Kapos, Kelecsény, a *verso*-n pedig: Pályin, Orlyóc, Sztrajnyán, Tarna, Várkond, Verbóc, Kis- és Nagy-Zalacska. 2. A megmaradt sorokat sorszámozással láttam el. 3. A szöveg hat sora téves bejegyzésnek bizonyult. Hármat maga a scriptor húzott ki, ezeket indexelt sorszámmal jeleztem (58a, 207a, 231a,), a másik hármat nem vette észre (106, 194, 216), ezeket a többivel együtt számoztam meg, de a téves bejegyzés tényét minden esetben *kurziválás* jelzi.

1r		[. . .][a]	
	1	[Item in] portione Francissci [. . . . . .][b]	
	2	[Item in] portione Stephani Ormos [. . . . . .][I]	
	3	[Item in] portione Pauli Ormos	IIII
	4	[Item in por]tione Iohannis Oornos ibidem	IIII
	5	[Item in v]illa Moscha Iohannis filius[c] Nicolai	VII
	6	Item ibidem Iohannes filius Gregorii nobilis solus	
	7	Item Iacobus filius Gregorii nobilis solus	
	8	Item in villa Kereyz Iohannis filii Petew	X
	9	Item in villa Muneros Valentimi[d]	VI
	10	Item ibidem Laurentii dicti Thompa	II
	11	Item in villa nobilium de Tegenya	XIII
	12	Item in villa Palouch magistri Petri	XXI
	13	Item ibidem Nicolai filii Andree	XXI
	14	Item ibidem nobilis puelle Katherine	XXXXIII
	15	Item in villa Zerethua Petri et relicte Ladislai	XXXX
	16	Item ibidem Iohannis Iacobi	IX
	17	Item ibidem domini regis	VII
	18	Item in villa KysZerethva Gregorii	XIX
1v		[. . .][e]	
	19	Item Vi]nna . . . . . .]	
	20	Item ibidem [. . .][f] Ladislai	X
	21	Item ibidem filiorum Stephani	XII
	22	Item Alberti ibidem	VIII
	23	Item in villa Veresuagas filiorum Stephani	VII
	24	Item in villa Sbugya Andree	XII
	25	Item ibidem Luce et Demetrii	XVII
	26	Item in villa Henselch Blasii de Baranch	XIII
	27	Item in villa Luchka Nicolai Laurentii	XXXIIII
	28	Item ibidem domini regis	XV
	29	Item in villa Zauathka Nicolai filii Laurentii	XV
	30	Item ibidem domini regis	VI
	31	Item in villa Laaz Georgii filii Mychaelis	XXIIII
	32	Item in villa Gezen Alberti	XII
	33	Item ibidem Iohannis Ewden	XIIII
	34	Item in villa Solmos Petri	IX
	35	Item ibidem Nicolai filii Andree	XI
	36	Item in villa Senna Petri	XX
	37	Item ibidem Nicolai filii Andree	XXII
	38	Item in villa Vyzoka prepositi	XXXX

	39	[Item in] villa Orozfolua prepositi	XIX
2[r]	40	[Item in vi]lla Merkouch [-prepositi . . . . . .]	
	41	[Item in] villa Bezew St[ephani Dobow . . . . . .]	
	42	[Item ibi]dem filiorum Bathor [. . . . . .]	
	43	Item in villa Pinkouch Pet[ri . . . . . .]	
	44	Item ibidem Stephani Bythou	VII
	45	Item ibidem Gregorii Kaponas	X
	46	Item Laurentius solus	
	47	Item in villa Bayanhaza nobilium Petri, Stephani literati et Gregorii de Is[ke]	VI
	48	Item Lorandus ibidem solus	
	49	Item relicta Iacobi Oroz sola	
	50	Item in villa Cyzer nobiles videlicet Petrus et Paulus ac Iohannes soli	
	51	Item in villa alia Cyzer Nicolaus Polhoz	VI
	52	Item in villa Veskouch Nicolaus Mester	VII
	53	Item in villa Karasth nobiles Nicolaus, [Io]hannes et Thomas soli	
	54	[Item] in villa Budahaza nobiles Iohannes [et An]dreas soli	
	55	Item in villa Selemench magistri Galli	XIIII
	56	Item ibidem Iacobi de Zeech	XIIII
	57	Item in villa Geyoch Petri filii Ladislai	XXX[ta]
	58	Item ibidem Iohannis filii Nicolai	XXX[ta]
	58a	*Item ibidem in parte domini regis*	*XIII*[g]
	59	Item in villa Rwska Stephani filii Nicolai	XX[ti]IIII
	60	Item ibidem Andree filii Iohannis Batar	XIX
	61	Item in villa Bartha Mychaelis	X
	62	Item in villa Bathwa Stephani filii Petri	XXIIII
	63	Item in villa Komorouch nobilium[h]	XVII
	64	Item in villa ChoukasBaranya Stanislay	XVI
	65	Item in villa Baranya Iohannis et Ladislai	XII
	66	Item ibidem Andree	VII
	67	Item in villis Strythe et Rath Stephani filii Ladislai [. . . . . .]	
	68	Item ibidem Dominici et Ladislai	XXXIII
	69	Item in Rath predicta Ladislai et Dominici [. . . . . .]	
2[v]	70	[Item in villa . . .][i] Dominici et La[disl]ai . . . . . .]	
	71	[Item in villa Hozyumez]ew magistri Iohannis [Drugeth . . . . . .]	
	72	[Item ibidem Ladislai filii] condam comitis	XI
	73	[Item in villa Selem]ench Ruffayn	XX[ti]
	74	[Item in villa Ge]yoch Iohannis filii Iacobi	VI
	75	[Item ibidem Petri] Ramacha	XVIII
	76	[Item ibidem domini] regis[j]	XIII
	77	Item in villa Palag Dominici	XXIII
	78	Item ibidem Iohannis et Iacobi	XIIII
	79	Item in villa Lucahaza Thome	V
	80	Item ibidem Georgii Zombor[k]	VI
	81	Item Galach in villa Mychaelis	VI
	82	Item ibidem Ladislai	VIII
	83	Item ibidem Iohannis	VII
	84	Item in villa Syslouch Stephani Ormos	II
	85	Item ibidem Pauli Ormoz	II
	86	Item ibidem Francissci	III
	87	Item ibidem Iohannis Ormoz	II
	88	Item ibidem Nicolai	II
	89	Item in villa Rath Petri filii Mathius [. . . . . .]	
	90	Item ibidem Andree filii Iohannis Bator	V
	91	Item ibidem Stephani Dobow	III

	92	Item in villa Rath Ladislai filii Andree	XIIII
	93	Item ibidem Nicolai filii Iacobi	XV
	94	Item in villa Chaslouch Petri filii Ladislai	XXVII
	95	Item ibidem Iohannis filii Nicolai	XXVII
	96	Item in villa Kerechnye Iohannis Drugeth	XX
	97	Item ibidem magistri Ladislai comitis	XXII
	98	Item in villa Darouch magistri Ladislai	XLI
	99	Item ibidem Nicolai Drugeth	XXIIII
	100	Item in villa Geren magistri Ladislai	XLII
	101	Item ibidem Nicolai Drugeth	XVI
	102	Item in villa Raduanch[l]	XXIIII
3[r]	103	[Item in villi]s Laas, Helmech et Slatyna [Benedicti] filii Nicolai	IX
	104	[Item ibi]dem Andree et Gabrielis	X
	105	Item ibidem Symonis et Nicolai	X
	106	*Item in villis Helmech et Slatyna Nicolai Iacobi*	*XV*[m]
	107	Item in villis Helmech, Slatyna et Ke[th]ergyn Corardi filii Albeus	XXII
	108	Item ibidem Nicolai filii Iacobi[n]	XV
	109	Item in villa Slatina Andree, Iacobi et Ladislai	V
	110	Item in villa Valkoya Petri filii Ladislai	XIII
	111	Item ibidem Nicolai filii Iohannis	X
	112	Item in villis Homok et Mathouch Iohannis, Iacobi et Demetrii	XIII
	113	Item in villa Alsoudamaya magistri Ladislai filii Iohannis condam comitis de Geren	XIX
	114	[Item i]bidem Alsoudamaya Iohannis Durgeth	VII
	115	[Item] ibidem magistri Iohannis[o] Drugeth	VII
	116	[Item] in villa Felsoudamaya magistri Ladislai	XX
	117	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	IX
	118	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	VII
	119	Item in villa Varachow magistri Ladislai	V
	120	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	V
	121	Item in villa Rohoncha magistri Ladislai Iohannis	IX
	122	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	VII
	123	Item in villa Neuiske magistri Ladislai Iohannis	X
	124	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	III
	125	Item ibidem magistri Nicolai Durgeth	V
	126	Item in villa Dobronch magistri Ladislai	XIII
	127	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	X
	128	Item in villa Nogberzna magistri Ladislai	XV
	129	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	XV
	130	Item ibidem magistri Iohannis Dru[geth]	[. . .]
3[v]	131	Item in villa Kysberzna magistri La[dislai . . . . . .]	
	132	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	XIIII
	133	Item in villa Pereche magistri Ladislai	XVII
	134	Item ibidem magistri Iohannis Durgeth	VII
	135	Item ibidem magistri Nicolai Durgeth	V
	136	Item in villa Hussak magistri Ladislai	XVIII
	137	Item in villa Zerichow magistri Ladislai	XII
	138	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	X
	139	Item in villa Turycha magistri Ladislai	VI
	140	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	IIII
	141	Item in villa Dyapu magistri Ladislai	V
	142	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	V
	143	Item in villa Porozkou magistri Ladislai	XIX
	144	Item in villa Klenou magistri Iohannis Drugeth	IX

	145	Item in villa Wbla magistri Ladislai [. . . . . .]	
	146	Item ibidem magistri Iohannis Druge[th]	XIIII
	147	Item in villa Remethe magistri Ladislai	IIII
	148	Item in villa Zemere magistri Ladislai	VIII
	149	Item in villa Luchon magistri Ladislai	VI
	150	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	VI
	151	Item in villa Vngwar magistri Ladislai filii Iohannis condam comitis	LXXXII
	152	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	XL
	153	Item ibidem magistri Nicolai Drugeth	XXXIIII
	154	Itm in villa Nynay Thome	III
	155	Item in villa Laaz magistri Ladislai	XXX[ta]
4[r]	156	[Item in vill]is Jenke et Sekow Iohannis filii [Mathy]us de Leztemer	XVI
	157	[Item i]bidem Briccii filii Nicolai de Leztemer	XIII
	158	Item ibidem Jenke et Sekow Iohannis filii Donch	X
	159	Item ibidem Ladislai filii Petew	XVIII
	160	Item ibidem Mathe Benedicti	IIII
	161	Item in villa Porosthou Petri filii Georgii de Tyba	XXXI
	162	Item in villa Geresth Gregorii de Kaponya	XX
	163	Item Zobranch Iacobi filii Ladislai de Nogmyhal	XXII
	164	Item ibidem Nicolai filii Ladislai de Nogmyhal	XXXII
	165	Item Hnonya Georgii filii Mychaelis de Nogmyhal	XI
	166	Item in villa Remethe Petri plebani filii Georgii de Tyba[p]	XVI
	167	[Item in] villa Kyszerethwa Iacobi filii Ladislai de Nogmyhal	V
	168	Item ibidem Georgii filii Mychaelis de Nogmyhal	VIII
	169	Item in villa Bankouch Iacobi filii Ladislai de Nogmyhal	VI
	170	Item ibidem Nicolai filii Ladislai	III
	171	Item in villa Rybnyche Iacobi filii Ladislai de Nogmihal	IX
	172	Item ibidem Nicolai filii Ladislai	VII
	173	Item in villis Komorouch et Zaar Lucasii filii Iacobi Ozolth	XIIII
	174	Item in villa Remethe filiorum Andree filii Stephani de Nogmyhal	VI
4[v]	175	Item in villa Ruche Nicolai filii La[dislai de] Nogmyhal	XXXII
	176	Item in alia villa Ruche filiorum Andree filii Stephani de Nogmyhal	XX
	177	Item in villa Kaluza Iohannis filii Ewden	VII
	178	Item ibidem Alberti de Nogmyhal	VI
	179	Item ibidem Georgii filii Mychaelis	III
	180	Item in villa Kokochow Nicolai filii Ladislai de Nogmyhal	VII
	181	Item ibidem Iacobi filii Ladislai	VIII
	182	Item in villa Fekyshaza nobilium videlicet Andree et Dyamyani filiorum Ladislai, Blasii filii Somboth, Iohannis et Stephani dictorum Oroz ac Blasii filii Nicolai solos	
	183	Item ibidem III iobagiones Blasii	
	184	Item in villa Obreez Petri pleb[ani] filii Georgii de Tyba	LIII
	185	Item in villa Poruba Nicolai filii Laurentii de Luchka	VII
	186	Item in villa Jezenew Nicolai filii Ladislai de Nogmyhal	VII
	187	Item ibidem Iacobi filii Ladislai	VIII
	188	Item in villa Ruskouch filiorum Andree filii Stephani de Nogmyhal	XVI
	189	Item in villa Baskouch filiorum Andree de Nogmyhal	XXII
	190	Item in villa Vaaralya Petri plebani de Tyba	V
	191	Item ibidem Nicolai filii Ladislai de Nogmyhal[q]	
	192	[Item] ibidem filiorum Andree de Nogmyhal	V
5[r]	193	[Item in] FelsouTyba filiorum Andree filii Stephani de [No]gmyhal	XXX
	194	*Item in villa Remethe Petri plebani de Tyba*	*XVI*[r]
	195	Item in villa Pauluagaza Petri plebani de Tyba	XX
	196	Item in villa Certhyz Petri plebani de Tyba	XXXII

	197	Item in villa Tyba Petri plebani de eadem	XXXXV
	198	Item in villa Vayathyna Laurentii filii Ladislai Vrgd	XX
	199	[Item] in villa Koromlya Laurentii filii [Ladislai] Vrgh	XXIIII
	200	Item in villa Symouagaza Laurentii filii Ladislai Vrgd	XXIIII
	201	Item in villa Felsonempthy Nicolai filii Nicolai de Felsonempty	V
	202	Item ibidem Nicolai filii Nicolai[s]	III
	203	Item Iohannis ibidem	IIII
	204	Item in villa Bozoz Iacobi filii Thome de eadem	V
	205	Item ibidem Stephani et Iacobi	II
	206	Item in villa Korchwa Iacobi filii Thome de Bozoz	XV
	207	Item ibidem sex nobiles	
	207a	*Item ibidem Andree*	*II*[t]
	208	Item ibidem Andree de Budaha[za]	[II][u]
5[v]	209	Item in villa Zochyknempthy I[ohannis] filii Iacobi	VI
	210	Item ibidem Iohannis et Ladislai	XV
	211	Item in villa Evrr Iohannis filii Cheue, Ladislai filii Ladislai et Iohannis filii Antoleus de eadem	XXV
	212	Item in villa Darma Dominici de Palag	XXV
	213	Item ibidem Iohannis et Iacobi de Palag	XX
	214	Item in villa Tarnolch Thome filii Kazmer	XXXIIII
	215	Item in villa Kystarnolch Petri et Nicolai de eadem	XX
	216	*Item in villa Lucahaza Georgii d[icti] Sombor*	*VI*[v]
	217	Item in villa Palow magistri La[disl]ai de Geren	XIIII
	218	Item ibidem magistri Iohannis Drugeth	XI
	219	Item in villa Vaykouch Petri et Mychaelis	VII
	220	Item ibidem Bartholomeus solus	
	221	Item in villa Mathouch Ladislai filii Zochyk	IX
	222	Item ibidem Vyd	VIII
	223	Item ibidem Georgii filii Synka	II
	224	Item ibidem Iohannis filii Pauli et Nicolai de Keer	IX
	225	Item ibidem Iohannis Konch	II
	226	Item ibidem Nicolai filii Petri	III
	227	Item in villa Chabrag Petri filii Mathius de Palouch	V
	228	Item [Iohan]nes, Petrus, Nicolaus, Emericus, Nicolaus et Ladislaus[w]	
6[r]	229	[Item in] villis Tazola et Zenthes [M]athey filii Iohannis literati	VII
	230	Item in villa Radych Andree filii Batar de Ruska	XV
	231	Item ibidem Stephani filii Dobow	XV
	231a	*Item in villa Komoroch Petri et Nicolai de Palouch, Andree filii Batar de Ruska*	*XVII*[x]
	232	Item in villa Lecarthhaza magistri Ladislai de Geren	X
	233	Item ibidem Nicolai Drugeth	X
	234	[Item] in villa Strachk Iohannis Drugeth	III
	235	[Item i]bidem magistri Ladislai de Geren	IIII
	236	[Item] in villa Mochar Nicolai Drugeth	IX
	237	Item ibidem magistri Ladislai de Geren	VII
	238	Item in villa Narad Iohannis filii Mathius de eadem	VI
	239	Item ibidem Andree	X
	240	Item in villa Dobroka Petri filii Mathius et Nicolai de Palouch	XVIII
	241	Item in Zauada Petri filii Mathius et Nicolai de Palouch	XIIII
	242	Item in villa Duran[y]	II
	243	Item in villa Tepehaza duo nobiles soli	
6[v]	244	[Item] in villa Zahon magistri Ladislai [de Geren]	XXIII
	245	Item ibidem Nicolai Drugeth	IX
	246	Item ibidem Iohannis Drugeth	IX
	247	Item in villa Salamon magistri Ladislai	XII

248	[Item] ibidem Nicolai Drugeth	IIII
249	Item ibidem Iohannis Drugeth	IIII
250	Item in villa Chap Nicolai filii Thome	XXXVIII
251	Item in villa Puxa Galli literati	III
252	Item ibidem duo nobiles soli	
253	Item in villa Zerthes Petri filii Ladislai [de] Chaslouch et Nicolai filii Iohannis	XII
254	Item in villa Zauoda ipsorum Petri [et Nicolai]	XII
255	Item in villa Ninay Konie[z], Lau[rentii] et Kresthfyr	VII
256	Item in villa Denklaaz Laurentii et Nicolai	VIII
257	Item in villa Konchhaza Iohannis, Synka et Nicolai	V
258	Item in villa Sykath tres nobiles dominas relictas et viduas	
259	Item summa populorum fumalium de Vng CCCC XXX VIII	

[a]Kb. 15 sor hiányzik.
[b]Valószínűleg Vaján falu adatai, l. a 4. fejezetet.
[c]Helyesen: *filii.*
[d]Helyesen: *Valentini.*
[e]Kb. 15 sor hiányzik.
[f]Valószínű kiegészítése: *filiorum.*
[g]Az egész sor áthúzva. Téves bejegyzés, vö. a 76. sorral.
[h]Vö. a 231a sorral.
[i]Valószínűleg Ásvány falu.
[j]Vö. az 58a sorral.
[k]Vö. a 216. sorral.
[l]A birtokos neve tollban maradt.
[m]Az egész sor téves bejegyzés, vö. a 108. sorral.
[n]Vö. a 106. sorral.
[o]Nyilván elírás *Nicolai* helyett, vö. a 114. és 118. sorral
[p]Vö. a 194. sorral.
[q]A szám tollban maradt.
[r]Az egész sor téves bejegyzés, vö. a 166. sorral.
[s]*filii Nicolai* itt vagy az előző sorban elírás lehet *filii Ladislai* helyett.
[t]Az egész sor áthúzva. Vö. a következő sorral
[u]A sor vége csonka. A számot az előző, áthúzott sor alapján egészítettem ki.
[v]Az egész sor téves bejegyzés, vö. a 80. sorral.
[w]Az egész sor utólagos betoldás a lap alján.
[x]Az egész sor áthúzva. Téves bejegyzés, vö. a 63. sorral.
[y]A birtokos neve tollban maradt
[z]Helyesen: Kozme

Helynévmutató

Betűrendben tartalmazza az összeírásban falu- vagy családnevként előforduló helyneveket. Amennyiben Ung megyei helynévről van szó, azonosításként a 4–7. fejezethez mellékelt táblázatok sorszámát és névalakját tüntettem fel. Egyéb helynevek mellett közlöm a megyét, amelyhez a középkorban tartozott.
A latin névalak után zárójelben álló szám az összeírás megfelelő sorára utal.

Alsoudamaya (113, 114)	133	Alsódomonya
Bayanhaza (47)	3	Bajánháza
Bankouch (169)	83	Bunkóc
de Baranch (26)		Barancs (Zemplén megye)
Baranya (65)	4	Baranya
Bartha (61)	5	Barta
Baskouch (189)	81	Baskóc
Bathwa (62)	6	Bátfa
Bezew (41)	82	Bező
Bozoz (204), de B. (206)	9	Bozos
Budahaza (54), de B. (208)	10	Budaháza
Certhyz (196)	85	Csertész
Chabrag (227)	84	Csábrád
Chap (250)	11	Csap
Chaslouch (94), de Ch. (253)	12	Császlóc
Choukasbaranya (64)	4	Baranya
Cyzer (50)	25	Horka
Cyzer (51)	15	Csiszér
Darma (212)	16	Darma
Darouch (98)	17	Daróc
Denklaaz (256)	132	Dengláz
Dyapu (141)	152	Turiapaszika
Dobroka (240)	135	Dubróka
Dobronch (126)	150	Dubrinics
Duran (242)	18	Durán
Evrr (211)	49	Őr
Fekyshaza (182)	86	Fekésháza
Felsonempthy (201)	46	Felsőnémeti
Felsoudamaya (116)	134	Felsődomonya
Felsoutyba (193)	90	Hornya
Galach (81)	19	Gálocs
Geyoch (57)	21	Nagygejőc
Geyoch (74)	21	Kisgejőc
Geren (100), de G. (113, 217, 232, 235, 237, 244)	22	Gerény
Geresth (162)	96	Kereszt
Gezen (32)	87	Gézsény
Helmech (103, 106, 107)	136	Helmec
Henselch (26)	102	Oreszka
Hnonya (165)	88	Hanajna
Homok (112)	24	Homok
Hozyumezew (71)	26	Hosszumező
Hussak (136)	138	Huszák
de Iske (47)	27	Iske
Jenke (156, 158)	92	Jenke
Jezenew (186)	93	Jeszenő

Kaluza (177)	95	Kaluzsa
de Kaponya (162)		Kaponya (Zemplén m.)
Karasth (53)	23	Haraszt
de Keer (224)		Kér (Abaúj m.)
Kerechnye (96)	32	Kereknye
Kereyz (8)	33	Kerész
Kethergyn (107)	34	Ketergény
Kysberzna (131)	148	Kisberezna
Kystarnolch (215)	8	Botfalva
Kyszerethva (18)	67	Kisszeretva
Kyszerethwa (167)	94	Jósza
Klenou (144)	151	Klenova
Kokochow (180)	97	Klokocsó
Komoroch (231a), Komorouch (63)	35	Palágykomoróc
Komorouch (173)	98	Szobránckomoróc
Konchhaza (257)	36	Koncháza
Korchwa (206)	30	Karcsava
Koromlya (199)	99	Korumlya
Laas (103)	137	Hluboka
Laaz (31)	100	Láz
Laaz (155)	140	Nagyláz
Lecarthhaza (232)	37	Lakárt
de Leztemer (156, 157)		Lasztomér (Zemplén m.)
Lucahaza (79, 216)	38	Lukaháza
Luchka (27), de L. (185)	101	Lucska
Luchon (149)	139	Kemence
Mathouch (112, 221)	39	Mátyóc
Merkouch (40)	40	Merkóc
Mochar (236)	42	Mocsár
Moscha (5)	44	Mokcsa
Muneros (9)	43	Mogyorós
Narad (238)	47	Nyárád
Neuiske (123)	141	Nyevicke
Ninay (255), Nynay (154)	41	Minaj
Nogberzna (128)	149	Nagyberezna
de Nogmihal, Nogmyhal (163–165, 167–169, 171, 174–176, 178, 180, 186, 188-189, 191–193)		Nagymihály (Zemplén m.)
Obreez (184)	122	Ubrezs
Orozfolua (39)	48	Oroszfalu
Palag (77), de P. (212, 213)	50	Palágy
Palouch (12), de P. (227, 231a, 240, 241)	52	Pálóc
Palow (217)	51	Palló
Pauluagaza (195)	105	Németporuba
Pereche (133)	153	Perecseny
Pinkouch (43)	54	Pinkóc
Porosthou (161)	104	Porosztó
Porozkou (143)	154	Poroskó
Poruba (185)	107	Porubka
Puxa (251)	55	Ptruksa
Radych (230)	56	Radics

Raduanch (102)	57	Radvánc
Rath (67, 69)	59	Nagyrát
Rath (89, 92)	58	Kisrát
Remethe (166, 194)	108	Felsőremete
Remethe (174)	109	Sárosremete
Remethe (147)	155	Turiaremete
Rybnyche (171)	112	Alsóribnice
Rohoncha (121)	142	Rahonca
Ruche (175)	110	Felsőreviscse
Ruche (176)	111	Sárosreviscse
Ruskouch (188)	113	Ruszkóc
Rwska (59), de Ruska (230, 231a)	60	Dobóruszka
Salamon (247)	61	Salamon
Sbugya (24)	91	Izbugya
Sekow (156, 158)	115	Székó
Selemench (55)	65	Nagyszelmenc
Selemench (73)	64	Kisszelmenc
Senna (36)	66	Szenna
Sykath (258)	62	Sikat
Symouagaza (200)	106	Ördögporuba
Syslouch (84)	63	Sislóc
Slatyna (103, 106-107, 109)	144	Nagyszlatina
Solmos (34)	114	Solymos
Strachk (234)	73	Trask
Strythe (67)	69	Szürte
Tarnolch (214)	70	Tarnóc
Tazola (229)	120	Tasolya
Tegenya (11)	71	Tegenye
Tepehaza (243)	72	Tepeháza
Tyba (197), de T. (161, 166, 184, 190, 194–196)	121	Tiba
Turycha (139)	157	Nagyturica
Vaaralya (190)	124	Váralja
Vayathyna (198)	123	Vajnatina
Vaykouch (219)	76	Vajkóc
Valkoya (110)	145	Valkaja
Varachow (119)	159	Vorocsó
Veresuagas (23)	89	Hencelőc
Veskouch (52)	77	Veskóc
Vyzoka (38)	78	Viszoka
Vngwar (151)	74	Ungvár
Wbla (145)	158	Ublya
Zaar (173)	79	Zahar
Zahon (244)	80	Záhony
Zauada (241)	146	Zavada
Zauathka (29)	130	Zavadka
Zauoda (254)	147	Zavada
de Zeech (56)		Gálszécs (Zemplén m.)
Zemere (148)	156	Őszemere
Zenthes (229)	116	Szenteske
Zerethua (15)	68	Nagyszeretva
Zerichow (137)	160	Zaricsó
Zerthes (253)	131	Csertész
Zobranch (163)	177	Szobránc
Zochyknempthy (209)	45	Alsónémeti

Péter Katalin

A BIBLIAOLVASÁS MINDENKINEK SZÓLÓ PROGRAMJA MAGYARORSZÁGON A 16. SZÁZADBAN

A bibliaolvasás mindenkinek szóló programját Magyarországon azért érdemes vizsgálni, mert itt a protestantizmus és a biblia viszonya valószínűleg sajátosan alakult, de bizonyosan eltért mind a lutheri, mind a kálvini hitújítás eredeti gyakorlatától. Ezzel azonban a magyarországi jelenségek nem nehezítik, hanem éppen segítik megérteni a protestantizmus kulturális hatását.

Maga az egész kérdéskomplexum, nevezetesen a protestáns egyházak viszonya a biblia olvasásához, sokáig megnyugtatóan tisztázottnak látszott. Az általános felfogást nagyon egyszerűen össze lehet foglalni, mert egészen az 1860-as évek végéig mindenütt a lényegében Leopold Rankétól[1] örökölt nézet áll, miszerint a hitújítás a nép kezébe adta a bibliát, illetve arra törekedett, hogy a népet a biblia olvasására képessé tegye, és ezzel a protestantizmus az anyanyelvűség, általában a kultúra fejlődése előtt korábban soha nem ismert távlatokat nyitott. Az újkorba forduló Európa egész művelődéstörténete jószerivel erre a tételre épül. Rankénak eredetileg csak a német népre vonatkozó állítását a legtágabb érvényességgel talán Christopher Hill írta le,[2] aki a biblia és a laikusok viszonyát meghatározó teológiára is utalva a 17. századi angol forradalom szellemi előzményeit eredezteti a lutheri reformációtól.

A protestantizmusnak a biblia olvastatása útján gyakorolt művelődéstörténeti hatásáról szóló alaptétellel szemben sokáig nem volt ellenvélemény. A reformáció forradalmi kulturális szerepét is csupán egyes országok sajátosságaival kapcsolatban kérdőjelezték meg. Így Magyarország legélesebben Révész Imre,[3] aki az alaptételt nem tagadja, sőt éppen arra hivatkozik, amint leszögezi, hogy a magyar protestáns egyházak a puritanizmus fellépése előtt alig változtattak az alsóbb társadalmi osztályok „teljes műveletlenségén". Adatszerűen ugyanis nem a műveltség tökéletes hiányát írja le, hanem azt a tényt, hogy a könnyen kezelhető biblia csak a puritánusok törekvései nyomán jelent meg Magyarországon, tehát csak ők adhatták a nép kezébe a bibliát. Más természetű korrekció igénye támadt az angliai viszonyokkal kapcsolatban. Ott, éppen fordított közelítéssel, vagyis a középkori kulturális állapotok védelmében minősítette A. F. Leach a hitújítást egyenesen katasztrófának.[4] A reformáció másutt gyako-

[1] *Ranke, Leopold:* Deutsche Geschichte im Zeitaler der Reformation. 3. kiadás. München, 1852. 2. köt. 66.

[2] *Hill, Christopher:* Intellectual Origins of the English Revolution. Oxford, 1965. 3.

[3] *Révész Imre:* A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar ébredés. Theologia 5. é. n. 1-2.

[4] *Leach, A. F.:* English Schools and the Reformation in England. Toronto, 1968.

rolt pozitív hatását nem tagadva vette számításba az új angol egyház szervezése során a korábbi kulturális intézményekre mért csapásokat. Ő viszont a bibliaolvasókat még csak nem is említi.

Az alaptételre támadó vihart csupán Lawrence Stone keltett, aki a reformáció és a kulturális gyarapodás összefüggésének állítását – immár modern eszközökkel talált tények alapján – a leginkább kisarkítva fogalmazta meg az 1960-as években.[5] Az angol egyetemi hallgatók társadalmi összetételét vizsgálta, továbbá az egyes tudományszakok iránti érdeklődésüket, valamint az egyetemekre eljutó fiataloknak az egész férfilakossághoz viszonyított arányát tanulmányozta. Részletes statisztikai táblázatok alapján állapította meg ily módon, hogy az angol oktatásban a reformációt követően forradalom ment végbe. Az oktatási forradalom okául pedig a protestantizmus lendítőerejét állította, vagyis azt a törekvést, hogy minden állampolgár képessé váljék a biblia olvasására. A továbbiakban a puritánusok ragaszkodását a bibliához és oktatásügyi szerepüket emelte ki. Ezzel az oktatási forradalom problémáját összekapcsolta a 16. századi tudományos forradalommal, minthogy a puritanizmusról a tudományos forradalomban már korábban is sokat írtak. Így került végeredményben a Newtonig húzott fejlődési vonal ábrázolásának legelejére Luther és a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja. Egyben emiatt az óriási ellentmondást sejtető összefüggés miatt robbant ki a vihar az első reformátor, a biblia, a bibliaolvasás és a protestáns egyházak kulturális lendítőereje körül.[6]

A vita jelenleg ott tart, hogy megszületett az alaptétel tagadása.[7] Eszerint Luther néhány évvel reformátori működésének kezdete után feladta a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját, és a bibliaolvasás szabadsága helyére a kátétanulás kötelességét állította. Eljárásának oka az óvatosság, mert megrémült az egyén és a biblia személyes kapcsolatából származó következményektől – állítják. És ez az utalás a Lutherről szóló irodalom régi hagyománya szerint azt jelenti, hogy visszarettent a paraszttháborútól. A lutheri álláspontnak a bibliától elforduló változását pontosan meghatározott problémával, a németországi írástudás alakulásával kapcsolatban írják le, de a szerzők sejtetik, hogy szerintük a protestantizmusnak a művelődésben forradalmi szerepére épített egész szellemi konstrukciót megdöntötték. A teljes vita ismeretében pedig egyértelmű: a hitújítás művelődéstörténeti hatásáról felállított alaptételt kívánják cáfolni.

*

A bibliaolvasás körüli nézeteltérések ágasbogas szövevényébe legegyszerűbb egy, a vitában eddig nem érintett külső pontról, Kálvin nézetei felől behatolni. Nem mintha a történelmi jelenségek visszafelé bármit is bizonyítanának. Ezt nem teszik. Kálvin helyzete azonban, mint majdnem egyidejű analógia, segít Luther problémái megértésében.

[5] *Stone, Lawrence:* The Educational Revolution in England. Past and Present no. 28. 1964. július; *uő.:* Literacy and Education in England 1640–1900. uo. no. 42. 1969. február.

[6] A vitát elsősorban a Past and Present hasábjain lehet áttekinteni. Főként: no. 28. 1964. július; no. 29. 1964. december; no. 31. 1965. július; no. 32. 1965. december; no. 33. 1966. április; no. 40. 1968. július. A puritánokról folytatott korábbi vitát összefoglalta *Hill* i. m. 26.

[7] *Gawthrop, Richard–Strauss, Gerald:* Protestantism and Literacy in Early Modern Germany. Past and Present, no. 104. 1984. április 31. skk.

Emellett a másik nagy egyházszervező tevékenységének forrásadottságai is jobbak, mint az első reformátornál.

Az analógiát tekintve a legfontosabbnak azt tartom, hogy mindketten egyházszervezők. Egyházszervezőnek pedig utólagos és laikus értelmezés szerint nevezem a nagy reformátorokat, hiszen saját felfogásuk értelmében nem új egyházakat hoztak létre, hanem Luther is, Kálvin is az egyetlen egyetemes, vagyis katolikus egyház eredeti lényegét állította helyre. A láthatatlan, illetve látható egyház teológiai problémájába azonban nem megyek bele. Csak a látható egyházról írok, és új egyházon mindig az előző dogmarendszerektől eltérő alapokon létrehozott egyházi szervezetet értem.

Az analógia értelmében, a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját kutató szempontok szerint, a két nagy egyházszervezőnél mutatkozó legfeltűnőbb különbségből kell kiindulni, abból nevezetesen, hogy Kálvin maga a Bibliát le sem fordította, míg Luther mindjárt működése kezdetén hozzálátott a bibliafordításhoz.

Kálvin nem fordította le a bibliát, de megtették helyette mások, lehetne állítani, ha ez az állítás ebben a gondolatmenetben jelentene valamit. Úgy tűnik azonban, nem különösebben jelentős a két reformátor eltérő attitűdje szempontjából. Az első francia bibliafordítás ugyan tényleg jóval Kálvin előtt, 1478-ban jelent meg,[8] azután 1510-től sorozatosan kerültek ki a nyomdákból. 1521-től pedig sok közöttük az illusztrált, tehát kifejezetten a kevésbé művelteknek való, végül 1540-től kezdve gyakorlatilag megszűnik a francia bibliák fólia-mérete, és kézre eső, jól kezelhető kis könyvek formájában kerülnek piacra. Párizsban egyébként éppen úgy adnak ki ilyeneket, mint Genfben.

Luther azonban az anyanyelvű biblia hozzáférhetőségét tekintve semmivel nem működött Kálvinnál hátrányosabb viszonyok között, mert németül a biblia nemcsak előbb jelent meg a franciánál, de több volt belőle Luther 1522-ben kezdett fordítása előtt, mint bármely más nép nyelvén. Már az ősnyomtatványok között 15 német bibliát tartanak számon, szemben az egyetlen francia, illetve két cseh és egy olasz kiadással. Hozzájön ehhez az a tény, hogy a legtöbb Biblia Pauperum ugyancsak Németországban került a templomokba.[9] A modernebb, részben illusztrált vagy fóliánál kisebb alakú német bibliakiadásokat pedig Luther fellépése előtt szinte lehetetlen számba venni. Pusztán az önálló német fordításokat figyelembe véve megállapítandó, hogy az övé a tizennyolcadik volt.

Luther tehát az anyanyelvű bibliával sokkal jobban ellátott állapotok közepette látta szükségesnek a bibliafordítást, mint amilyenek között Kálvin ezt a munkát nem hajtotta végre.

Továbbá feltűnő, hogy Kálvin a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját soha nem hirdette meg. Az ő álláspontja kezdettől az, aminek talán a legélesebb megfogalmazását a Pentateuch gigantikus méretű 1558-i kiadásában találtam. Itt így írja: egyesek „büdös csúfolódásaikkal . . . kérkednek, és semmi sem természetesebb számukra annál a tételnél, miszerint a hit szabad, úgy hogy az Írást . . . lehet mint a taknyot . . . csavargatva magyarázni".[10] Kálvinnál tehát a biblia helyes magyarázata a lényeges. Nagyon

[8] A bibliakiadásokról itt és alább a British Museum katalógusa alapján tájékozódtam.

[9] Gesamtkatalog der Wiegendrucke I–VIII/1. Berlin 1925–1940. Németek: 4295–4309.; francia: 4310; Biblia Pauperum: 4325–4327; 1462–1463.

[10] *Calvinus, Johannes:* Commentarii in libros Veteri Testamenti. Genevae, 1558. 15.

jellemző ilyen szempontból az Institutio bevezetése. A Ferenc királynak szóló 1535-i ajánlásban Kálvin így ír: „Ezt a munkát elsősorban franciáknak készítettem, akik közül sokat láttam Krisztusra éhezni és szomjúhozni, de nagyon kevesen vannak, akik valamennyire is telve lennének vele. Erről a szándékomról maga a könyv beszél, amint az együgyűnek, vagyis a tudatlannak a tanulás módját elébe adja."[11]

Az Institutio egyébként eredetileg latin szövege tényleg szokatlanul világos és érthető. Mégis feltűnik, hogy Kálvin mindjárt tevékenysége elején nem az anyanyelvű bibliát, hanem saját teológiájának és egyházkormányzati elveinek már-már népszerűen fogalmazott összefoglalását adja a Krisztusra szomjúhozó franciák kezébe.

A bibliaolvasásról csak közvetve van szó az első kálvinista genfi gyülekezet rendtartásában is. Ez 1541 és 1561 között jött létre, illetve az utóbbi évben kapta meg a végleges formáját, vagyis kifejezetten Kálvin itteni tevékenysége alatt keletkezett.[12] A lelkészek eszerint tartoznak ismerni a bibliát, de a szabályzat csak másodrendű bűneik között, ott is csupán a negyedik helyen sorolta fel „a Szentírás tanulmányozásának, különösen az olvasásának elhanyagolását". A gyülekezeti tagok kötelességei vagy a jogai között viszont a bibliaolvasás semmilyen vonatkozásban nem szerepel.

Úgy tűnik ezzel szemben, mintha a kátéról aránytalanul nagy hangsúllyal esnék szó. A fontosságáról az első kálvinista gyülekezetben semmi nem tanúskodik világosabban, mint a lelkészek befogadásának előírása.[13] Eszerint egy vizsga során Genf városi elöljárósága megbizonyosodik arról, hogy alkalmasak-e a jelentkezők a szolgálatra. Ismerjék a Szentírást, tudjanak prédikálni, legyenek tisztaéletűek. Fogadást azonban csak egy dologra kell tenniük. Így írja a rendtartás: „Elkerülendő azt a veszélyt, hogy olyat fogadjunk be, akinek helytelen a véleménye, megkívántatik tőle (a jelölttől), hogy fogadást tegyen az egyház által elfogadott tanok megtartására, mindenekelőtt a káté tartalma szerint." Csak az nem világos, hogy a leendő genfi lelkészek a vizsga során – mert kifejezetten exament ír a rendtartás – fel is mondják-e a kátét vagy egyszerűen szavakkal tesznek fogadalmat.

A kátét azonban bizonyosan nem a biblia helyett használják, és nem is a híveknek a Szentíráshoz való személyes kapcsolata útjába akarják állítani. A Genfbe befogadandó lelkészeknek a kátéra tett fogadalommal azt kell bizonyítaniuk, hogy nincs helytelen véleményük. Lelkészekről lévén szó, nyilvánvaló: a genfi magisztrátus nem holmi laikus bibliamagyarázóktól fél, hanem a sajátjuktól idegen teológiai tanok alapján álló papokat kívánja a szigorú kálvini eszmék szerint élő várostól távoltartani. Ugy is lehetne fogalmazni, mintegy teológiailag különíti el magát környezetétől. Hasonlóra történt utalás a Pentateuch bevezetésében. Ott sem azt állította Kálvin, hogy valami Istentől elrugaszkodott személyek csavargatják a Szentírást, mint a taknyot. Ehelyett világos: a könyv kiadását akkor határozta el, amikor „mintegy a mi ölünkből bújtak ki olyan hetvenkedő írók, akik tanításaik felhőjével nemcsak az egészséges tan fényét homályosították el, hanem veszett eszelősségükkel megbolondították az együgyűe-

[11] Corpus Reformatorum. I, Ed. Bretschneider, Carolus Gottfried. Halis Saxonum–Brunsvigae, 1934. 10.

[12] Ref. Bekenntnis, 43–64.

[13] Ref. Bekenntnis, 43.

ket".[14] Magához hasonló státusúakkal szemben vitázva fejti ki ezek szerint a saját „egészséges" tanait.

Végül kicsit bonyolultabb összefüggésre utal, de a káték használatának okát a legvilágosabban a genfi rendtartás határozza meg.[15] A felnőttekkel szemben követendő egyházpolitikáról ezt írja: „Minthogy a pápaság zűrzavara idején sokakat nem tanítottak gyermekkorukban, úgyannyira, hogy férfiakká és nőkké felnőtten sem tudják, mi a kereszténység, elhatároztuk, hogy évente történjék meg a házak meglátogatása, kikérdezendő mindenkit a maga hitéről, avégre, hogy senki ne vegyen úrvacsorát megváltása fundamentumának ismerete nélkül." Mivel a szövegben egyébként a kereszténységre való gyermekkori tanítás a káté oktatásával azonos, az egyházi szabályzat értelemszerűen azt rendeli el, hogy évente mindenkit katekizáljanak meg.

Kálvinnál tehát világosan kiderül: a káté használatának a korai protestáns egyházszervezés nehézségeivel magyarázható praktikus oka van. Mert a római katolicizmus kebelében felnőtt hívőkből kell az új tanítást valló egyház gyülekezetét létrehozni, tehát ennek a tagjait valamilyen módon a pápásoktól megkülönböztetni. Márpedig ez az eljárás az új hittételek rövid és lényegre törő összefoglalása nélkül elképzelhetetlen, mert senkitől nem várható el, hogy pontosan az új egyház teológiájának megfelelő tanítások rendszerét dolgozza ki önállóan. Kálvin nem csinált belőle titkot, hiszen így írt: nemcsak a pápaság viszonyai között felnőttek jelentenek veszélyt, de a „saját ölünkből kibújtak", vagyis az ő tételeitől eltérő teológiát hirdető lelkipásztotok ellen is fel kell lépnie. Ezekről pedig nem azt mondja, hogy a bibliával ellentétes forrásokat használnak, hanem szerinte a Szentírást forgatják ki.

A biblia ismerete vagy az olvasása tehát nem tehet Kálvin követőjévé senkit. Tanításainak a kátéban, esetleg az Institutioban megfogalmazott tömör összefoglalását kell vallani ahhoz, hogy bárki is az általa szervezett egyház igazi lelkipásztora, illetve híve legyen. És ebben a vonatkozásban csak emlékeztetek arra, a reformáció tárgyalásánál rendszerint mellőzött tényre, hogy mióta a Missale Romanum létezik, a hitújítás idején tehát már évszázadok óta, anyanyelven is olvassák az evangéliumot a mise indításánál. A prédikációt pedig ugyancsak régóta nem latinul tartják, hanem éppen úgy anyanyelven hangzik el, mint az a bibliai hely, amire az egész szentbeszédet felépítik.[16] Csak figyelni kellett a katolikus templomokban ahhoz, hogy még az is megismerje a biblia szövegét, aki esetleg a mise során latinul elhangzó szövegeket nem értette.

Ilyen összefüggésben érthető, hogy Kálvin a puszta bibliaolvasást egyenesen haszontalannak minősíti. Ez az 1542-i genfi kátéban van leírva. Eszerint nem elég kinek-kinek a maga házában olvasnia a bibliát, mert Jézus Krisztus azt a rendet szabta, hogy a közös tanítás nem kettőnek és nem háromnak szól, hanem az egyházban mindenki előtt kell hirdetni. A lelkészek szájából hallgassa mindenki alázatosan az Ur tanítását. Aki pedig nem hallgatja a lelkipásztorokat, az Jézus Krisztust veti meg és elválasztja magát a hívők gyülekezetétől.[17]

[14] Calvinus i. m. 17.

[15] Ref. Bekenntnis, 60.

[16] *Stein, Rudolf:* Laienbewegungen im Mittelalter. Studien zur Theologie V. Berlin, 1928. 175. skk.

[17] Ref. Bekenntnis, 30.

Kálvin ugyanis – megint csak a genfi káté szerint – „jól szervezett" egyházat alapít,[18] ahol a lelkipásztorok hirdetik és prédikálják, a hívek pedig a templomban hallgatják és befogadják az evangéliumot. A lelkészek hatalma pedig odáig terjed, hogy kizárhatják az egyházból a „méltatlanokat", akik szégyent hoznak Istenre, és megbotránkoztatják a híveket.[19] A későbbi kálvinista hitvallásokban és rendtartásokban mindig ugyanaz áll. Az egyház, arra hivatott személyek útján, fegyelmet gyakorol és az evangéliumot kizárólag a lelkipásztorok hirdetik. Már a Második Helvét Hitvallás világosan leírja: „a hit hallásból van, a hallás pedig Isten Igéje által". Előzőleg tisztázta, hogy „Isten Igéje Isten Igéjének prédikálásá"-val azonos. Majd Péter apostolra hivatkozva megfogalmazza minden kálvinista hivatalos tanítását: „a Szentírás nem magánmagyarázatra való."[20]

Luthernél feltűnő viszont, hogy működése kezdetén, részint a bibliafordítással, részint különböző kijelentéseivel, nemcsak egyszerűen a bibliaolvasás általános programját hirdeti meg, de kifejezetten a bibliamagyarázat szabadságát nyilvánítja ki, továbbá síkra száll mindenki jogáért az egyházi tanítások megítélésében.

E szabadságról és erről a jogról már a leghíresebb lutheri röpirat is szól, az, amit 1520-ban „A német nemzet keresztény nemességéhez" intézett az első reformátor. Itt Luther határozottan kikel az egyháziaknak a vallás ügyeiben gyakorolt különös hatalma ellen, mert „minden keresztény egy egyházi rendet alkot, és nincs közöttük különbség ... a keresztség mindannyiunkat pappá avat".[21] Éppen ezért, „hogyne lenne mindannyiunknak hatalma arra, hogy megpróbáljuk és megítéljük, mi itt az igaz vagy a hamis a hitben?" Legyünk tehát „bátrak és szabadok, a szellem szabadságát – ahogy Pál nevezi – ne engedjük". Mert „minden egyes kereszténynek joga törődni a hittel, megérteni és harcolni érte, és minden tévelygést joga van elítélni".[22] Egy 1523-i prédikációjában talán még határozottabb. Itt így írja: „mindenkinek joga van tanítani", mert „senki nem tagadhatja, hogy minden keresztény bírja Isten szavát és Isten tanította és kente fel a papságra", tehát „mindenki kötelessége Isten szavát hirdetni és terjeszteni". A gyülekezet joga megítélni, hogy a tanítók nem tanítanak-e hamisan.[23]

Vitán felül áll: ezeknek a gondolatoknak a gyakorlatra vonatkozó részében nincsen semmi hasonlóság Luther és Kálvin között.[24] És ugyanígy egyértelmű az is, hogy Kálvinnál ilyesminek nem volt nyoma, de Luther kezdeteinél Erasmusszal érződik helyenként szinte kísérteties rokonság. Maga a bibliafordítás is mintha a nagy humanista hatását tükrözné, hiszen programszerűen ő fogalmazta meg az anyanyelvű bibliák használatának már előtte is létező gyakorlatát, és a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja eredetileg Erasmustól származik. Előbb 1516-ban írta le: „Határozottan nem értek

[18] Ref. Bekenntnis,41

[19] Ref. Bekenntnis, 41. (!)

[20] Ref. Bekenntnis, 41 (!)

[21] WA VI. 407.

[22] WA VI. 412.

[23] Dass eine christliche Versammlung oder Gemeind Recht und Macht habe, alle Lehre zu urteilen, einen Lehrer zu berufen, ein- und abzusetzen. WA V. 325.

[24] A műveik alapján évszázadok alatt kidolgozott elvontan teológiai tanításokat nem érintem. Ehelyett az eredetileg laikusoknak szánt szövegek konkrét értelmét igyekeztem kibontani.

egyet azokkal, akik nem akarják, hogy a népnyelvekre lefordított Szentírást az együgyűek olvassák, mintha bizony Krisztus olyan homályosan tanítana, hogy alig néhány teológus legyen képes megérteni, vagy mintha a keresztény vallást az védené, ha nem ismerik."[25] Aztán még nagyon sokszor leírta ezt a gondolatot.

A bibliamagyarázat mindenkire vonatkozó joga ugyancsak az 1516-i iratban van megfogalmazva. Erasmus így írja: „Mindenki közös vallását miért korlátozzuk kevesekre? Mivel a keresztség egyenlően minden keresztény számára közös ... mivel a többi szentség, végül azok jutalma, az üdvösség, egyenlően illet mindenkit, nem való a tanításokat azon kevesekre bízni, akiket ma a nép teológusoknak vagy szerzeteseknek nevez..."[26] A Máté evangéliumához írt magyarázat előszavában pedig ez áll: ha a papok hamisan tanítanak, nem kell hallgatni őket, hanem mindenki „magános olvasással" építse a maga lelkét.[27] Pontosan úgy ír a papoknak a vallás dolgaiban mindent megítélő hatalma ellen és a hívek jogaiért, ahogy valamivel később Luther teszi.

Erasmus gondolatainak feltűnése az első reformátornál olyan nyilvánvaló, hogy bárki mást erasmistának neveznének ennyi hasonlóság miatt. Így azonban, hogy Luther tanításai nyomán új egyház szerveződött, Erasmus pedig – akármilyen nagynak tartják is – egyszerűen tudós maradt, a sok gondolati rokonság a Luther Mártonról szóló irodalom talán legkényesebb problémájává alakult. Van, aki Luther teológiáját az Erasmusszal folytatott vitákból eredezteti, de tárgyalják az első reformátor kapcsolatát a humanizmussal úgy is, hogy Erasmus nevét nem említik meg. A mai kutatók a kortársakhoz hasonlóan vitatkoznak. Mintha nem lenne a véleményeik között középút: vagy teljesen tagadják az erasmusi és a lutheri eszmék összefüggését, vagy minden ítéletüket a két nagy személyiség gondolati rokonságára építik.[28]

Magam Luther működésének első korszakától nem vitatnám el az erasmista meghatározást. Úgy tűnik, így lenne értelmes, mégpedig nem egyszerűen azért lenne az erasmusi jelző használata indokolt, mert a nagy humanista sok ötlete megjelenik a reformátornál, jóllehet eléggé elgondolkoztató ilyen szempontból az a tény, hogy a kortársak a munkáikat időnként összekeverték.[29] Még a Luther fellépése utáni első idők kölcsönös rokonszenvét sem tartom perdöntőnek, hiszen a két nagy egyéniség magatartása a világ és az egyház dolgaival szemben kezdettől alapvetően eltérő volt. Erasmus például a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját kidolgozta ugyan, de esze ágában sem volt a bibliát a maga nyelvére lefordítani; nem is beszélt soha hollandul. Luther az anyanyelvű biblia fontosságát felismerte, elvégezte tehát a szerinte lehető legjobb fordítást; a németek első nyelvművésze lett belőle. És ez a példa általában jellemző az attitüdjeik különbözőségére: Erasmus jószerivel gyakorlati következmények nélkül gondolkodott, Luther eszméi lehetőleg gyors megvalósítására tört. Így maradt Erasmus a római katolikus egyház belső kritikusa, és ezért alapított új egyházat az első reformátor.

[25] LB 6. * 12.
[26] LB 6. * 13.
[27] LB 7. * 3.
[28] *Knaake, Dieter:* Voruntersuchung WA VI. 381. ssk.; *Kohle, Ernst:* Luther oder Erasmus: Luthers Teologie in der Auseinandersetzung mit Erasmus 1–2. köt. Basel. 1972–1978.
[29] *Loewenich, Walther:* Martin Luther. Der Mann und das Werk. München, 1982. 252. skk.

Luther működésében azonban az egyházszervezői munka a következő, az 1520-as évek második felében induló fázis. Azt megelőzően viszont, minden különbség ellenére, ő maga is érzékelte a kettőjük fellépésében rejlő hasonlóságot. Nem hivatkozott ugyan Erasmusra; a szabad akaratról kirobbant vitájuk előtt úgy ír a nyilvánosságnak, mintha nem is ismerné a nagy humanista műveit. Luther első tudatos reformátori munkájában, a német nemességhez szóló röpiratban mégis világosan tükröződik a rokonság érzése.

A bolond szerepében állítja magát a világ hatalmasai elé. Így vesz jogot arra, hogy nagy fontosságú dolgokról „megvetett és alázatos ember" létére szóljon hozzájuk. „Talán tartozom még Istennek és a világnak egy balgasággal" – írja, mert így sikerülhet „udvari bolond"-ként minden elmondania, hiszen „gyakran beszélt már bolond bölcsen és gyakran bolondított meg bölcseket". Konkrétan Luther itt sem Erasmusra hivatkozik, hanem Pál apostolt idézi, aki szerint e világon bolondnak kell lenni ahhoz, hogy bölcs lehessen az ember.[30] Nem lehetett azonban nem tudnia, hogy a bölcseket szóló bolond alakjával Erasmus leghíresebb és ekkor már régóta legtöbbet olvasott művét, A bolondok magasztalása, azaz a balgaság dicsérete címűt idézi fel.[31]

Végül is nem adatott meg Luthernek, hogy a világ hatalmasai előtt sokáig álljon a bölcseket mondó bolond szerepében, mert sikerült őket, illetve egyeseket a hatalmasságok közül meggyőznie, és a bölcsek oldalára kényszerítették. Lutherből, az egyház hatalma ellen lázadóból új egyház alapítóját faragták. Ahogy pedig az első reformátor az egyházszervezői munkát megkezdte, lehullottak róla a kezdeti időszak Erasmust idéző gondolatai.

*

Az egyházszervező feladatát Luther nagyon nehezen vette magára. A habozásán meditálva pedig nemcsak azt a sokszor emlegetett összefüggést kell figyelembe venni, miszerint ő, aki az egész kereszténység megjavításának a szándékával lépett fel, keservesen vette tudomásul a pápaság fennmaradását. Vagy más oldalról nézve: távolról sem az egyházszakadás bekövetkeztén munkálkodott. Az egyházszervezéstől való viszolygását e meggondolásoknál erősebben és közvetlenül befolyásolta az a tény, hogy a szellem szabadságára épített eredeti tanításait komolyan gondolta.

Minden egyes keresztény jogát a tanítások megítélésére és a bibliamagyarázat szabadságát Luther a pápasággal szemben hirdette meg, új egyház szervezésénél viszont használhatatlanok az ilyen gondolatok.[32] Így miután kiderült, hogy a hitújítás csupán új egyházszervezetben létezhet, a világi hatalmasok, sőt sok kollégája is mást várt Luthertől. Mert a gyülekezetek vagy a patrónusok – az első reformátor tanítása szerint – elűzték a római katolikus papokat, vagy maguk a papok hagyták abba a „pápás" tanok hirdetését és a régi ceremóniákat, de senki nem tudta, hogy ezután mi történjék.

[30] *I. Korint.* 3: 18. WA VI. 404.

[30] Ez a munkája Erasmusnak először 1511-ben jelent meg, és 1520-ig tizenhat kiadása volt. Magyarra A balgaság dicsérete címmel szokták fordítani.

[32] Luther egyháztanában a változást nem szokták számon tartani, hanem olyan alapon, hogy az egyházról szóló tanításai a műveiben elszórtan találhatók, időben eltérő kijelentéseiből egy egységes rendszert konstruálnak. Ld. összefoglalóan: *Beyer, Michael:* Luthers Ekklesiologie. (Leben und Werk Martin Luthers. Berlin, 1983.) 93. skk.

Luthertől kezdenek új szertartásokra vonatkozó előírásokat sürgetni, tőle várják valami zsinat összehívását, mert a bibliamagyarázat szabadságából és a hívek korlátlan jogaiból csak káosz keletkezett.[33] Az első reformátor azonban hosszú ideig elzárkózik. Még 1524-ben is így utasítja vissza a tanítások szabályozásának gondolatát: a gyülekezetek „utánozzák egymást szabadon vagy gyakorolják a saját szokásaikat, csak a lélek egységét őrizzék meg a hitben és az igében, akármekkora lesz is a testben és a világ dolgaiban a különbözőség és a változatosság".[34]

A világ azonban nem ilyen szabadon szerveződő vagy nem szerveződő egyházakhoz van szokva, és közbelép a hatalom. A szász választófejedelem, aki már kihirdette a reformációt a maga birtokain, megszerzi az emberi szemmel ellenőrizhető, laikusok számára is érthető normákat. Melanchtonnal fogalmaztatja meg, de Luthernek kell előszót írnia, vagyis mintegy az ő nevével szentesítik az előírásokat.[35] És az első reformátor, aki nemrégen még amellett szállt síkra, hogy a hívek saját joga a papok tanítását megítélni, most azt magyarázza, hogy miért indokolt a gyülekezetek életének és tanításának hatósági ellenőrzése. Az új normák ugyanis a választófejedelem által kiküldött vizitátorok kézikönyvéül szolgálnak. Ennek alapján kell eldönteniük, hogy Szászországban és a csatolt területeken valóban nem a pápaság tanait valló egyház létezik-e.

Az első egyházlátogatáson 1528–29-ben aztán egy ideig maga Luther is kénytelen részt venni. Ettől kezdve pedig megszűnik az egyházszervezéstől való húzódozása, mert megrázó tapasztalatokat szerez. Az egyik barátjának írja: „mindenütt a legnyomorúságosabb az egyházak arculata. A parasztoknak semmit nem tanítanak, semmit nem tudnak, semmit nem prédikálnak, semmit nem cselekednek, ha csak azt nem, hogy visszaélnek a szabadsággal, és nem tesznek vallást a hitükről, nem élnek sákramentumokkal, mintha a vallás minden alól felszabadította volna őket."[36]

Luthert ez az első vizitáció tette tudatos egyházszervezővé.[37] Ezután kezd hozzá a káté írásához, egyben ezután dolgozza ki az egyház, a papság és a hívők viszonyáról a protestantizmusra általában jellemző tanításokat. 1529-től pontosan azt tanítja, amit a másik nagy egyházszervező, Kálvin majd át tud venni tőle.

Kálvinnál hiányzott az első, erasmista szakasz, mert ő – nagy prófétai elhivatottsággal – egyenesen egyházszervezőként lépett fel.[38] Ezért volt az első összehasonlítás ellentéte: Kálvin rögtön a biblia egyedül hivatott magyarázójának tekintette magát, Luther a bibliamagyarázás általános jogát hirdette. Az 1529 után működő Luther és a

[33] *Thiele, Eduard–Brenner, Oskar* előszava az 1528-i vizitációs utasításhoz. WA XXVI. 175. skk.

[34] WA XXVI. 175.

[35] Uo. 175. skk.

[36] WA, Briefe V: 501.

[37] A parasztháború tapasztalatait hagyományosan említeni szokták ebben az összefüggésben, akármilyen részletesen írják is le a reformáció kihirdetése után új általános normák nélkül élő gyülekezetek elesettségét. Ld. *Lőwenich* i. m. 293. skk.

[38] Kettejük eltérő magatartását az egyházszervezéssel kapcsolatban is elemzi: *Ganoczy, Alexandre:* Le jeune Calvin. Genèse et évolution de sa vocation réformatrice. Wiesbaden, 1966. 271. skk.

mindenkori Kálvin között azonban tökéletes a hasonlóság, ha az egyház, a papság és a hívők gyakorlati viszonyairól van szó. Egyszerűen azt tanítják, amit a 16. századi egyházszervezőknek hirdetniük kell, és olyan módon teszik, ahogyan a külső kényszer vezeti őket.

*

A káték megfogalmazására Luthert az első egyházlátogatás tapasztalatai kényszerítették, a biztos tanítások és egyértelmű szertartások nélkül kínlódó gyülekezetek látványa kényszerítette munkára. Az összefüggés nyilvánvaló; a bevezetőkben Luther maga is megfogalmazza. A Kis Káté így kezdődik: „Luther Márton minden igaz, kegyes lelkipásztornak és prédikátornak ... Az a siralmas és nyomorúságos szükség kényszerített e katekizmus vagy keresztény tanítás ilyen kicsi, rossz és együgyű formájának létrehozására, amit a legutóbb, mint vizitátor tapasztaltam."[39] A Nagy Katekizmus bevezetője az általános tájékozatlanság mellet még egy kényszerítő okra hivatkozik. Előbb ostorozza általában a papokat, majd ezt írja: „mintha csak a hasuk kedvéért lennének lelkészek és prédikátorok, mintha semmit sem kéne tenniük a javak élvezetén kívül, úgy élnek, ahogyan a pápaság alatt megszokták."[40]

Luther kátéi tehát kettős céllal készültek. Általános tájékoztatást nyújtanak az első reformátor tanításairól, egyben meghatározzák azokat a szertartásbeli és egyházkormányzati szabályokat, amikkel Luther hívei a római katolicizmustól vagy más tanok hirdetőitől megkülönböztethetik magukat. E kettős célnak megfelelő a két írás felépítése; a katekizmus fogalom eredeti értelmére utaló kérdés-felelet szakasz mindkettőben csak elenyésző rész, és terjedelmesebb a lelkipásztorok kötelességeinek leírása, illetve részint a személyes kegyesség cselekményeinek, részint a sakramentumok kiszolgáltatásának ágendája.

Továbblépve most már a biblia szabad magyarázatához, illetve azzal kapcsolatban a bibliaolvasás problémájához, nyilvánvaló, hogy a mindenkinek szóló program, vagyis a bibliamagyarázat mindenkit megillető joga az egyházszervezési munka során, de nem a káték miatt esett ki Luther tanításaiból, mert ezeket nem a biblia helyett írta. Igaz, az Asztali beszélgetésekben van egy sokat idézett kitétel ami szerint Luther azt mondta volna, hogy „a káté a tanulatlanok bibliája", mert a keresztény ember minden tudnivalója benne foglaltatik.[41] Ezeket az utólag feljegyzett asztali beszélgetéseket azonban még nem vetették alá rendszeres és minden részletre kiterjedő forráskritikának. Így senki nem tudhatja, mi hangzott valóban el Luther baráti társaságában, illetve mi a feljegyzők egykorú vagy esetleg utólagos tévedése. A tények mindenesetre azt mutatják, hogy a káték sehol nem foglalták el a biblia helyét; Luther hívei nem katekizmusokat, hanem – bibliai szövegek alapján – az evangéliumot, vagyis az üdvösségről szóló örömüzenetet hirdetik a templomokban.

Az egyház „a szentek gyülekezete, ahol az evangéliumot tisztán hirdetik, és a szentségeket az evangélium szellemében szolgáltatják ki", mondja az Ágostai Hitvallás.[42] Ugyaneszerint a Szentlélek azoknak adhat hitet, akik az „evangéliumot hall-

[39] Evang. Bekenntnis, 501.
[40] Uo. 545.
[41] WA, Tischreden No 6008.
[42] Evang. Bekenntnis, 61.

gatják".[43] Az 1637-i hitvallás azt írja, az egyház „a szent hívők és az ő pásztoruk szavára hallgató bárányok" közössége.[44] A Formula Concordiae valamivel később így ír: a megértés eszköze „az elhangzó szó és a sákramentumok."[45]

A lutheri egyház tehát az evangéliumot hirdeti, a hívek pedig hallgatják. De már a Nagy Kátéban benne van: „Tudjad azért, hogy nemcsak a hallásról van szó, hanem (Isten Igéjét) meg is kell tanulni és meg kell tartani . . . mert Isten számon fogja kérni, hogy az ő Igéjét hogyan hallgattad, tanultad és tisztelted."[46]

A bibliaolvasás, illetve a szabad bibliamagyarázat helyére tehát a dolgok valódi összefüggése szerint nem a káték tanulása lépett, hanem a bibliába foglalt tanítások hallgatása és a megtartásuk lett követelmény. A változás azonban tökéletesen érthető és természetes, hiszen Luther nem rajongók közösségeit szervezte, hanem szabályos hierarchiával működő és a római katolikus egyház mellett is megálló, a kortársak fogalmainak megfelelő egyház alapítására kényszerült.

A hatalmas feladatot — sok segítő közreműködésével — végre is hajtotta Luther. Embertelen munka lehetett, de egy generáción belül létrejött egy olyan dogmarendszer, amilyet a pápaság évszázadok alatt alakított ki. E rendszer létrehozása során veszett el a bibliamagyarázat szabadságával és a tanítások megítélésének jogával együtt a bibliaolvasás mindenkihez szóló programja. Úgy is lehetne mondani, a bibliaolvasásnak dogmatikailag nem maradt helye a lutheránus teológiában, mert ha mindenki — a papság és a hívek egyaránt — mint a Szentírás olvasója és magyarázója tevékeny, akkor az egyház intézménye maga értelmetlenné válik. A megkülönböztetés miatt alakult így.

Mert a hívek és a papság egyenlőségének tanításával a római katolicizmusra támadni lehetett, de az új egyház ilyen alapon nem szerveződhet. Luther eredetileg a hívek jogait a papsággal szemben azért hangoztatta, hogy a római katolikus hierarchia értelmetlenségét bizonyítsa. Miután azonban látható egyház alapítására kényszerült, a hívek és a lelkészek gyakorlati feladatait el kellett választani egymástól. És megszületett a tanítás: az evangéliumot hirdetni és a szentségeket kiszolgáltatni csak a lelkipásztoroknak van joguk.[47] Így vették tudomásul maguk a hívek is. Ahogyan a lengyel király felesége egy magánlevélben írja: a mi hivatásunk nem az, hogy az Írást megítéljük, mert „a tanítás azokra tartozik, akik Istentől tisztességes hivatalt kaptak".[48]

Luther eredeti tanítása tehát a papság és a hívek egyenlőségéről nem került bele a lutheránus egyház gyakorlatát meghatározó szabályzásokba. Az Ágostai Hitvallás szerint a hitet csak a papság közvetítésével lehet elnyerni. Így írja: „A papi hivatal az evangélium hirdetésére és a szentségek kiszolgáltatására azért rendeltetett, hogy ilyen hitet nyerjünk. Mert a Szentlélek a szó és a szentségek eszköze által adatik . . . azoknak, akik az evangéliumot hallgatják." Majd hozzáteszi: átkozottak legyenek, akik azt hirdetik, hogy a Szentlelket a „kimondott szó nélkül" is lehet venni.[49] Végeredményben: az üdvösség szempontjából az egyéni bibliaolvasásnak nincs értelme.

[43] Uo. 58.
[44] Uo. 459.
[45] Uo. 891.
[46] Uo. 585.
[47] Uo. 69.
[48] Kiadása: Staat und Kirchengeschichte des Herzogtums Steyermark. Red. Cäsar, A. Julius. VII. Graz, 1788. 191–192. o. Ezt az adatot Benda Kálmánnak köszönöm.
[49] Evang. Bekenntnis, 58.

Luther tehát a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját nem egyszerűen elejtette, hanem a látható egyház, a hívek és a lelkipásztorok viszonyáról dolgozott ki olyan tanítást, amiben a biblia és az egyén személyes kapcsolatának nincs helye. Kálvin pedig sok mindenben Luthertől eltérően tanít, de a látható egyházról ugyanezt állította. A prédikátorok igehirdetésének hallgatása nélkül szerinte nem lehet eljutni az üdvösséghez. Az ő nézeteinél idéztem már. Így írta: aki nem hallgatja a lelkipásztorokat, az „megveti Jézus Krisztust, és elválasztja magát a hívők gyülekezetétől".

*

Ezek szerint sem a lutheri, sem a kálvini tanok alapján létrejött egyházak nem állítják a bibliaolvasás kötelességét a hívek elé. Az olvasás jogát viszont nem tagadják ugyan, de az üdvösség elnyeréséhez az egyéni bibliaolvasáson keresztül, a papság közvetítése nélkül, egyik protestáns felekezet sem enged utat.

A reformáció kulturális hatásáról hagyományosan hangoztatott alaptétel egyik része tehát valóban nem igaz. A protestáns egyházak lényéhez nem tartozott hozzá az, hogy a híveket a biblia olvasására képessé tegyék. Elhamarkodott, sőt tudománytalan eljárás azonban a magyarázattal együtt magát a jelenséget is tagadni. Mert annak a megállapításnak az alapján, hogy a protestantizmus lényegéhez a 16. században nem tartozott hozzá a hívek bibliaolvasása, csak a tétel érvelése esett el. Vagyis: ha nem a biblia olvastatása útján, valamilyen más okból tartalmazhatott a protestantizmus a művelődésre ható lendítőerőt. A magyarországi protestánsok kulturális szerepe bizonyosan ilyen következtetést sugall.

*

A magyarországi helyzet bemutatása előtt le kell azonban szögeznem munkám néhány hiányosságát. Az első az, hogy nem végeztem el a szomszédainkkal való összehasonlítást. Ez azért maradt el, mert a környező országok 16. századi bibliái és a velük kapcsolatos források itthon gyakorlatilag hozzáférhetetlenek. A magyarországi állapotok sajátságait keresve tehát csak az eredeti lutheránus, illetve az első kálvinista egyházak gyakorlatát vettem figyelembe. A Magyarország körül élő protestantizmus viszonyait ilyen szempontból nem ismerem.

Továbbá: a bibliaolvasást tekintve Magyarországon a legfeltűnőbbnek voltaképpen azt kellene tartani, hogy bár sok, különböző nyelven beszélő nép hazája volt, a teljes biblia a reformáció századában csak magyarul jelent meg. A nem magyar népek bibliaolvasási problémáival mégsem tudok foglalkozni.

Csak jelzem, hogy e különösség érvényét több, szinte mellékesnek ható körülmény csökkenti. Töredék bibliafordításokat például nem az itt élő népek arányának megfelelően adtak ki. Így igen sok készült románul, tehát annak a népnek, amelynek Magyarországon alig is volt értelmisége. Elsősorban a havasalföldi származású Coresi diakónus részint fordítói, részint kiadói tevékenysége nyomán jelent meg a legtöbb, így a Négy Evangélium 1561-i gyönyörűen nyomott, jól olvasható, tisztán román pél-

dánya.[50] Az evangéliumokat azonban kiadták korábban is, később is kétnyelvű, román és ó-egyháziszláv változatban.[51] Az apostolok cselekedeteiről írott könyvet és az apostolok leveleit tartalmazó fordítás 1562-ben jött ki Kolozsvárott,[52] a Zsoltárok-nak pedig négy román megjelenése is volt 1570-től kezdődően a 16. században.[53] Tordasi Mihály erdélyi román református püspök Pentateuch-fordítása végül 1582-ben jelent meg.[54] Nagyon meglepő aztán, hogy a kilenc részleges román bibliafordítás mellett egyetlen német Zsoltárok áll;[55] azt is csak 1593-ban adták ki, és római katolikus egyházi célra készült. A többi nép anyanyelvén a 16. században nem jelent meg Magyarországon biblia.

A román bibliák nagy részét azonban minden valószínűség szerint exportálták, míg a németek Magyarországon nyilvánvalóan behoztak maguknak a külföldi német könyvpiac bibliakészletéből. Ugyanez feltételezhető a szlovákokról, akik a 16. században még nehézség nélkül olvasták a később csehnek nevezett szövegeket, tehát a cseh-országi bibliákat. Végül különböző délszláv fordítások – jóllehet kis példányszámban – ugyancsak elérhetőek lehettek akár a magyarországi délszlávok számára is.

Végeredményben tehát úgy tűnik, a magyarországi nem magyar népek a 16. században nem voltak az anyanyelvű bibliákkal való ellátottság tekintetében a magyaroknál lényegesen hátrányosabb helyzetben. A kulturális hatásoknak ilyen, könyvexportban, illetve könyvek importjában megnyilvánuló tényei azonban sokkal bonyolultabbak és összetettebbek, semhogy a bibliára és a bibliaolvasára leszűkítve lennének tárgyalhatók. A nem magyar anyanyelvű népek régi kultúrájával átfogóan pedig nemigen foglalkozunk. Még kevésbé ismerjük a különböző anyanyelven jelentkező kultúrák egymásra hatásának mértékét vagy a körülményeit. Éppen ezért nem tudjuk felmérni a keleti ortodoxia és a római katolicizmus egymás mellett élésének következményeit sem. Még csak nem is sejtjük, miként hatott az emberek tudatára a két egyház egyidejű létezésének ténye. Nincsenek fogalmaink ilyesmiről, holott a reformáció befogadásának mikéntjét minden valószínűség szerint befolyásolta az a tény, hogy Magyarországon a hitújítás nem egyszerűen az egyetlen létező egyház ellen támadt, hanem a magyarországi kereszténység megléte óta itt élő két egyház mellé állított egy harmadikat.

A különböző anyanyelvek, a hozzájuk kötött kultúrák és vallások egymás mellett élésével, az egymásra hatásukkal tehát végül is nem foglalkozom. A magyarországi bibliaolvasás problémáinak áttekintése után csak annyi világos, hogy a jövőben végrehajtandó művelődéstörténeti kutatásoknál különös figyelmet kellene fordítani a népek és vallások együttéléséből Magyarországon nagyon valószínűleg létrejött kulturális sajátosságokra.

Minden összevetve: a bibliaolvasás mindenkinek szóló programjából Magyarországon csupán a magyarokra vonatkozó tényeket tudtam figyelembe venni.

*

[50] RMNy 168. Az egyes művekről szóló irodalmat sem itt, sem alább nem idézem, mert az RMNy arról is tájékoztat.

[51] RMNy 99. A.; 375.

[52] RMNy 188.

[53] RMNy 275.; 310.; 376.; 579.

[54] RMNy 519.

[55] RMNy 736.

A reformáció eredeti körülményeivel összehasonlítva – a fenti megszorítás mellett – tehát az a legfeltűnőbb, hogy a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját Magyarországon éppen úgy nem a hitújítás hozta, ahogyan eredetileg nem Luthertől, hanem Erasmustól származik. Mert az első három, könyvben kiadott fordítás Komjáti Benedek,[56] Pesti Gábor[57] és Sylvester János[58] munkája nyilvánvalóan a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja jegyében készült, ugyanakkor mindhármuk kötetei, éppen ennyire nyilvánvalóan, katolikus bibliák.

A felekezeti hovatartozásukról már sokat vitatkoztak. Zoványi Jenő még katolikusnak tekintette őket, mert erasmisták, holott a megjelenésük idején Luther és Erasmus szakításáról már mindenki tudott.[59] Az újabb református bibliatörténet protestánsként tárgyalta őket, mert a magyarázataikat protestáns színezetűnek tartotta.[60] A legutolsó irodalomtörténet, megint csak erasmista mivoltukra hivatkozva, óvatosan a humanizmus művei között helyezi el ezeket az első könyvben kiadott magyar fordításokat.[61]

Magam arra hívom fel a figyelmet, hogy a római katolikus egyházhoz tartozás tudata mindhárom fordítónál világosan érzékelhető. Komjáti Benedek a bibliafordító Frangepán Katalin birtokain élő szerzetesekről szól elismerően, holott 1533-ban már tudni kell éppen neki, aki a bécsi egyetemen iskolázott, hogy a hitújítás legélesebb csapásai irányulnak a szerzetesség intézménye ellen. Pesti Gábor fordításának címlapján szentek képei vannak, és a „szentek napjain" felolvasandó bibliai helyekről közöl táblázatot, pedig – megint csak bécsi tanulmányaira utalok – nem lehet tájékozatlan a szentek kultuszával szemben állított reformátori tanítások ügyében.

A leginkább szembetűnő a nem protestáns jelleg Sylvester Jánosnál, aki tanult Wittenbergben, remek kapcsolatai vannak Luther harcostársával, Melanchtonnal is, tehát a legközvetlenebb információi lehetnek Luther Márton és Habsburg Ferdinánd kiélezetten ellenséges viszonyáról,[62] az Újszövetség-et mégis ez utóbbinak ajánlja. Sylvestert nevezték már magyar reformátornak is,[63] az újszigeti biblia ajánlása mégis mutatja, hogy távolról sem kívánta magát a hitújítás harcosaként bemutatni. Ez a következtetés aztán mindhárom erasmista magyar bibliafordítóra áll. Mert akármiyen hatások érezhetők is a szövegeiken, mindhárman mint római katolikusok lépnek az olvasóik elé.

A bibliaolvasás mindenkinek szóló programját Komjátiék katolikus minőségükben, de félreérthetetlenül hirdetik. Komjáti maga szavakkal még nem írja le, a szándéka azonban félreismerhetetlen. Mert asszony, igaz, főrangú hölgy, de mindenképpen laikus személy számára dolgozott, aki már eddig is olvasta Szent Pál leveleit, hiszen éppen azért bízta meg Komjáti Benedeket a fordítással, mert a korábbi szöveggel nem volt meg-

[56] RMNy 13.
[57] RMNy 16.
[58] RMNy 49.
[59] *Zoványi Jenő:* A reformáció Magyarországon 1565-ig. Bp. 1922.
[60] *Harsányi István.* A magyar biblia, Bp. 1927. 19. skk.
[61] A magyar irdoalom története I. Bp. 1964 Szerk. Klaniczay Tibor. 175.
[62] *Loewenich* i. m. 302.
[63] *Révész Imre:* Erdősi János magyar protestáns reformátor. Bp. 1859.

elégedve. A fordító szerint „nemcsak az értelme, de még az olvasása is nehéznek tetszik vala". A könnyebb olvastatás törekvése látszik a kötet egész kiállításán: szép illusztrációkkal, jól kézbevehető alakú nyolcadrét formájúra gyártották. Az értelmezést pedig Komjáti magyarázatai segítik, amik távolról sem elvont teológiai szövegek, hanem érdekes sztorikat, csodás eseményeket előadó kis esszék. A könyv egyetlen, bár nagyon súlyos hiányossága a krakkói kiadótól származik: annyi benne a nyomtatási hiba, hogy még ma is nagyon nehéz egyes szavakat kihámozni a súlyosan rontott szövegből. Ez azonban az alapvető törekvés célján nem változtat. Komjáti a laikusokhoz kívánta közel vinni „Isten választott eszközének, Pál apostolnak" a szövegeit.

Pesti Gábor aztán magát a programot is leírja pontosan: Krisztus akarata volt, hogy minden nép a maga nyelvén olvashassa a bibliát, és „így a paraszt az eke mellett ebből dúdolna, a takács a fonalvetőjével egy ritmusban ebből zömmögne, és az útonjáró ilyen történetekkel könnyítene az unalmán. Ebből lenne a keresztények minden beszélgetése, mert szerinte olyanok vagyunk, amilyenek a mindennapi csevegésünk". Erasmusra ezek szerint nemcsak szavakban hivatkozik, ahogy állítani szokták Pesti Gáborról, hanem – a paraszt, a takács, és az útonjáró ábrázolásában – szó szerint megismétli a nagy humanista 1516-i Újszövetség-fordításának előszavát.[64]

A kötet Bécsben készült kiállítása is mindenkinek való. Kellemes kis nyolcadrét könyv, kedvesen idétlen illusztrációkkal. A címlapon például a Paradicsomban heverésző szakállas Ádámnak egy eléggé korpulens Éva nyújtja az almát. Hasonlóan kezdetlegesek, de megkapóak az egyes bibliai könyvek elején található nagyobb képek és az iniciálék. Itt pedig nyomtatási hibák már nem rontják az olvasás örömét. A kötet mindenben megfelel a fordító céljának.

Sylvester János Újszövetség-fordításának első kiadásánál ugyanez a helyzet. Igaz, a nyomtatás hiányosságairól már sokat írtak, de olyan helyes kis iniciálék és nagyobb képek vannak benne, hogy az embernek szinte csak azok miatt is kedve támad végiglapozni a negyedrét alakú kötetet. Aztán ott vannak az éneklésre szánt verses összefoglalások a teológiai magyarázatok mellett. Úgy is lehetne fogalmazni, Sylvester minden eszközt felhasznál, hogy az olvasó szívesen vegye kezébe a szent szöveget. Pontosan az ajánlásban vázolt program szerint jár el. Így írja: azért fordította magyarra az újszövetséget, mert a magyarok nagy része nem ismer más nyelvet. Most viszont a török szolgaság réme fenyegeti, ha nem jut a sok vihar között „megváltó menedékhez", vagyis nem tudja a maga nyelvén olvasni Isten Igéjét. Juttassák el tehát az ajánlás címzettjei, Ferdinánd király és a két főherceg a magyarul alkotott szöveget a „keresztény köznép kezéhez". Nagyon rosszul hangzik, de az eredetileg latin „vulgus" szó a köznépet, a községet, a társadalom legalsó rétegét jelenti. Erasmus is használta a kifejezést.

Ezt követően viszont nagyon furcsán alakult a helyzet Magyarországon. Míg a reformáció szülőföldjein a bibliák az ősnyomtatványok hatalmas méreteiből zsugorodtak, és már a 16. század közepén tizenkettedrétűek fordultak elő közöttük, itt a reformáció századában éppen fordítva történik. A protestáns bibliafordítások kötetei mind hatalmasabbak. Sylvester első kiadása után mintha eltávolodnának a bibliák a néptől.

[64] Erasmusnál: LB 6. ** 3.

A 16. században nem jelenik meg több kedvcsináló biblia. Már Székely István Zsoltárkönyv-e[65] is szikár; alig díszítették. Sylvester bécsi kiadásából[66] hiányoznak a képek; mindössze két iniciálé maradt. Később pedig az életbölcsességeket tartalmazó könyvek[67] és Heltai Zsoltárja[68] kijön ugyan nyolcadrét formában, ezeket azonban a kortársak inkább a „kézbe hordozó könyvek" közé sorolják, vagyis a mindennapok dolgaiban várnak belőlük is útmutatást, semhogy a szent szövegeknek járó áhítattal tekintenének rájuk. Az igazán teológiai értelemben vett részleges bibliafordítások viszont – elsősorban a rengeteg magyarázó szöveg miatt – kimondhatatlanul vastagok és nehezen kezelhetők. Mind Heltai fordításai, illetve kiadásai,[69] mind Melius Juhász Péter ószövetségi töredékei[70] hatalmasak, jóllehet csak egy-két bibliai könyvet tartalmaznak. Még fólió alakú is van közöttük. Láttukra inkább tiszteletet érez az ember, mint kedvet az olvasásra.

A humanista bibliafordítások után a 16. században csak Félegyházi Tamás 1586-i Újszövetség-e[71] nem hat úgy, mintha kifejezetten teológusoknak készült volna. A kedvcsinálás nyoma nem látszik ugyan ezen sem; a kiállításában nincs semmi vonzó. Mégis: azzal, hogy a magyarázatokat a lapszélre nyomták, kisebb lett a terjedelme. Így, ha nem is olyan kellemes kézbe venni, mint Sylvester újszigeti kiadását, legalább nem hat riasztóan. Dísztelen megjelenésével már-már közel áll a mai bibliákhoz.

A reformáció századának legnagyobb szellemi terméke viszont, a Vizsolyi Biblia[72] itthon hallatlanul elismerésre méltó nyomdai teljesítménnyel jelent meg, de külföldön még hozzánk közel, a csehek és a lengyelek sem szoktak ekkor már ekkora fóliáns bibliákat kiadni. A két óriási kötet nemcsak vagyont érő volt, de szinte lehetetlen kezelni is. Károlyi Gáspár első kiadásának nehézkessége annyira nyilvánvaló, hogy már a kortársakat is sokat foglalkoztatta. Szenci Molnár Albert az 1608-i, egyébként ugyancsak hatalmas hanaui bibliakiadás[73] előszavában ír róla. Többek között így ecseteli saját érdemeit: „És amiket ezek felött cselekedtem, mindennek nyilván lészen, valaki ez miénket az előbbi kinyomatással egybe veti." A Vizsolyi Bibliá-ra céloz. Majd folytatja: mivel „az ő nagy, öreg volta miatt forgatásra nehéz volt, és a szűköltségűeknek megvételre sem volt könnyű, tetszett nékem és fő barátimnak, hogy ilyen középformán bocsátassék ki, hogy az prédikálószékben felvihessék vélek".[74]

A 17. századra ezek szerint nemcsak a bibliakiadások alakja, de Szenci Molnár Albert bevezetője szerint a kiadók szándékai is feladták a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját. Hanauban nagy költséggel és tetemes nehézségek árán a szószékbe való, lelkészeknek szánt biblia jelent meg. Úgy tűnik, óriási változás az első, kedvcsináló kiadványok óta.

[65] RMNy 74.
[66] RMNy 355.
[67] RMNy 92.; 96.
[68] RMNy 162.
[69] RMNy 90.; 95.; 205.; 208.; 213.
[70] RMNy 205.; 213.
[71] RMNy 584.
[72] RMNy 652.
[73] RMNy 971.
[74] Uo. 4.

A lutheri és kálvini tanítások értelmében azonban mindez természetes lenne, hiszen sem az evangélikus, sem a református egyház lényéhez nem tartozik hozzá a hívek bibliaolvastatásának törekvése. Az erasmista kezdeteket figyelembe véve csupán azt kellene megállapítani, hogy a magyarországi protestantizmus Luthernél valamivel később adta fel a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját.

Károlyi Gáspár azonban meglep. Negyven évvel azután, hogy Kálvin értelmetlennek minősítette az egyéni bibliaolvasást, és csak a templomba összejött gyülekezetekben ismerte el a hasznát, a magyarországi református esperes a maga hatalmas, kezelhetetlen bibliájában így ír: „nemcsak azt akarja Isten, hogy papok olvassák a Szentírást, és az község azoknak szájokból hallja, hanem azt is akarja, hogy az Ó- és Újtestamentum Könyvei minden nemzetségnek nyelvén legyenek, és azokat olvassák, hányjákvessék mindenek, szegények, gazdagok, kicsinyek, nagyok, férfiak és asszonyi állatok. Mert az Isten egyaránt minden rendbéli embereket akar idvöziteni." Aztán még külön is hangsúlyozza: „nemcsak itt hallgassátok az mit mondunk, hanem mikor otthon vagytok is, a Szentírást olvassátok."[75]

És Károlyi Gáspár Magyarországon nem kivétel, mert a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja Pesti Gábor óta megszakítás nélkül benne volt az egyre terebélyesedő bibliafordítási kötetek előszavaiban.

Heltai Gáspár például mint lutheránus írja A Biblia Első Részé-ben: azért végezte el a fordítást, mert „sok jámbor kivánnája, hogy e Szent Bibliát magyar nyelven olvashatnája",[76] Melius Juhász Péter, a legszigorúbban helvét hitvallású szerint azért kell a fordítást elvégezni, mert „a Jehova miveli, hogy a magyarázó és csicsszopó gyermekek az oroszlán, a párduc, farkas, medve természetü kegyetleneket az ökör, önő, ju, természetire szoktatják".[77]

*

A magyarországiak ragaszkodása a bibliaolvasás erasmusi programjához nemcsak azért feltűnő, mert ily módon eltérnek az eredeti protestáns szabályozásoktól, hanem azért is, mivel ellentmondanak maguknak a magyarországi hivatalos egyházi tanításoknak. Mert a hazai egyházkormányzati írásokban ugyanaz az álláspont, mint az egyházszervező Luthernél vagy általában a kálvinistáknál.

A hívek bibliaolvasásáról semmilyen rendtartásban, sehol nincs szó. A lelkészek Magyarországon is hirdetik, prédikálják és tanítják, a hívek pedig hallgatják, befogadják és megtartják a Szentírásba foglalt evangéliumot. A külföldről teljes vagy töredékes szövegükkel behozott káték vagy hitvallások mellett ilyen értelemben szólnak a magyarországiak saját szavai is, ha az egyházkormányzatról hivatalosan van szó.

A Báthori György uradalmaiban élő lelkészek kötelességeiről intézkedik például a határozat bevezetéseként a második erdődi zsinat 1555-ben. Eszerint a papok Isten után az egyháznak tartoznak engedelmességgel, és az „egyháznak van joga az evangélium terjesztésére és fenntartására".[78] Az első pont pedig kimondja: a lelkipásztorok

[75] RMNy 652. 4 v – 5.
[76] RMNy 90.
[77] RMNy 205.
[78] A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Szerk. Kis Áron. Bp. 1881. 33.

az „Isten Igéjét a Pál intéseként a néppel a Krisztus parancsa szerint közöljék"[79] A debreceni hitvallás bevezetője 1562-ben személyesen Németi Ferencnek szól. Hosszú teológiai fejtegetés után állítja: „szükség azért, hogy hirdettessék az egyházban a mennyei tudomány."[80] A hitvallás hosszú, bonyolult szövegében aztán ott van a régóta ismerős protestáns tétel: „A hitet a választottakba a Szentlélek szerzi, részint a rendes hallás és igehirdetés által, részint pedig rendkívüli és isteni kegyelem által."[81] 1596-ben a szepesi városok erősítenek meg egy régi tanítást a maguk szavaival: „az egyház az evangélium tiszta, romlatlan tanítását hallgatók és befogadók gyülekezete."[82]

A hivatalos, rendtartásokban és hitvallásokban lefektetett álláspont, illetve a fordítások előszavaiben megőrzött bibliaolvastatási program ellentmondása a legkirívóbban Melius Juhász Péternél mutatkozik. Ő a szép kitételt arról, hogy a csecsemőknek kell a kegyeteleneket a szentírás alapján tanítaniuk, 1565-ben írta le. Három évvel korábban viszont ő volt az egyik szerzője az akkor fogalmazott debreceni hitvallásnak, amiben nemcsak a hívek és a lelkipásztorok szabályos megkülönböztetését hajtották végre, de a Németi Ferencnek szóló ajánlásba ez a kálvini tétel is belekerült: „az Írás nem magánmagyarázatra való."[83] És nincs tudomásunk arról, hogy tiltakozott volna, amikor Tarcalon, illetve Tordán Théodore de Bèze hitvallását a lelkészekre vonatkozó híres szövegrésszel együtt elfogadták: „Semmiképpen nem akarjuk azt, hogy akárkinek is szabad volna a Szentírást az eklézsiában tanítani... e tiszt azokra tartozik, akik arra a hivatalra igazán hivatottak."[84]

A bibliaolvasás mindenkinek szóló 16. századi programja mögött Magyarországon ezek szerint nincs valami sajátos teológia, nincs a látható egyházról felállított lutheránus vagy kálvinista tanításoktól eltérő felfogás. Nem is a hivatalos egyházzal szemben álló személyek hirdetik. Ehelyett elismert egyházi vezetők állásfoglalásaiban van valami furcsa kettősség. Úgy is lehetne fogalmazni, az első reformátoroktól átvett teológia mellett megőrizték Erasmusnak a reformáció előtt kialakított álláspontját a laikusok, általában az egyszerű emberek és a biblia viszonyáról.

Éppen ebből az ellentmondásból látszik azonban, hogy a vezető egyháziak nem tulajdonítanak a bibliaolvasási programnak különös jelentőséget. Nem kezelik teológiailag fontos kérdésként, mert sem arra nem látszik Magyarországon törekvés a 16. században, hogy a hivatalos szabályozásokba a bibliaolvasás kötelességét vagy jogát valahogy belevegyék, sem a programmal szemben nem lépett fel senki. Olyan az egész, mintha minden értelem nélkül kántálnának valami verset. Csak mondják, mondják, de közben a szent szövegeket kezelhetetlen formájú bibliakiadásokba zárva tartják. Amikor pedig Meliust az események szaván fognák, mert fellép a gyermeki szelídséggel prédikáló Arany Tamás, a püspök nem saját megható hasonlatára gondol, hanem kegyetlenül a szellemi kétségbeesésbe kergeti.

[79] Uo. 34.
[80] Uo. 74.
[81] Uo. 116.
[82] Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár II. 24. o.
[83] *Kiss Á.* i. m. 75.
[84] Uo. 353.

A mindenkinek szóló bibliaolvasási program ilyen, minden következményektől mentes hirdetése Magyarországon felveti a kérdést, vajon érdemes-e a művelődéstörténetben olyan fontosnak tekinteni, ha a refomációval közel egykorú egyházi vezetők az egyész ügynek nem tulajdonítanak különös jelentőséget. Mindenesetre hosszú időn át hirdetik anélkül, hogy kísérletet tennének a megvalósításra.

*

A 16. századi protestantizmus kulturális szerepe Magyarországon azonban nem intézhető el ennyivel. Mert valóban nem adta a nép kezébe a bibliát, de ettől a ténytől csak formális logika vezet a protestánsok akkori működésének elmarasztalásához. Meg lehet azonban nézni a valóságos helyzetet is, és megállapítani, hogy – a bibliaolvasási program hirdetésétől, illetve megvalósításától függetlenül – milyen művelődési viszonyok voltak Magyarországon. A továbbiakban pedig meg lehet keresni e műveltségi állapotokban a protestantizmus pozitív vagy negatív szerepét.

A valóságos nyom a magyarországi művelődéstörténet egyik aranykorához vezet a 16. század utolsó harmadában, körülbelül az 1570-es évektől a következő századfordulóig. A szellemi pezsgés sok tünetét lehet ekkor tetten érni, ahogyan ezeket Klaniczay Tibor már elég régen össze is foglalta.[85] Több tény mutat a magyarországi műveltség ekkor történt fellendülésére, még akkor is, ha a hazai forrásviszonyok mellett a Nyugaton alkalmazott mércék természetesen használhatatlanok. Sem az írástudás terjedését, sem a diákok társadalmi összetételének vagy tudományos érdeklődésének alakulását nem tudjuk vizsgálni. Egyetlen forráscsoport, a nyomdatermékeké kínálkozik a kulturális változások számszerű feltárásához.[86]

A 16. század végi aranykort ezek szerint, sok más tényező mellett, elsősorban a népszerű kiadványok arányának igen nagymértékű növekedése jellemzi. Az összes magyarországi nyomdatermék közel fele ilyen, még az előző időszakban mindössze 17%-os volt a népszerű művek részesedése. E mellett az arányváltozás mellett óriási a népszerűen kiadott anyanyelvű szépirodalom számszerű gyarapodása. 1571 előtt mindössze négy magyar szépirodalmi munka jelent így meg, a század utolsó harmadában viszont 107 hagyja el a nyomdákat. E szám nagyságát jól érzékelteti a következő, 1601-től 1635-ig terjedő időszak adata. Akkor mindössze 30 népszerű formájú magyar szépirodalmi mű jelenik majd meg. A viszonylag nagyon magas mennyiségen túl a 16. század végi népszerű szépirodalmat a rendkívül sokoldalú tematikai változatosság jellemzi. Széphistóriák és bibliai históriás énekek mellett ekkor útleírások, magyar és ókori történeti elbeszélések, reneszánsz novellák és klasszikusok átdolgozásai vannak közöttük.

A sokoldalúság azonban nemcsak a népszerű formában kiadott szépirodalomra jellemző, hanem a népszerű munkák egész együttese ilyen. Röviden összefoglalva az állítható, hogy a 16. század végi Magyarországon népszerű formában kiadott nyom-

[85] *Klaniczay Tibor:* Bevezetés a barokk irodalom fejezetéhez. A magyar irodalom története II. Bp. 1964. 113. skk.

[86] *Péter Katalin:* A romlás a szellemi műveltség állapotaiban a 17. század fordulóján. Történelmi Szemle 1964. 1–2. Az aranykorról 88. skk.

datermékekből éppen olyan változatos összetételű kis könyvtárakat lehetett volna összeállítani, mint amilyenek a nagy humanista könyvgyűjtemények voltak. A méretek természetesen összehasonlíthatatlanok. Ezzel az utalással csak jelzem: a 16. század utolsó harmada komoly és széles körű műveltséget kínált a tanultság legalacsonyabb fokán állóknak.

Ezen a fokon valószínűleg nem sok ember tülekedett, de bizonyosan többen voltak, mint az 1570-es éveket megelőzően, mert az igények nagymértékű növekedéséről vall a népszerű munkák számbeli gyarapodása. A 16. század utolsó három évtizedében majdnem hatszoros a növekedés: 1571 előtt 47 ilyen kiadvány volt; 1571 és 1600 között 269 népszerű formában kiadott munka jelent meg. Ez utóbbiak részint tematikus, részint nyelvi összetétele pedig a műveltség legalsó szintjén álló igények társadalmi terjedésére vall. 1571-et megelőzően még a népszerű formájú könyvek is inkább tanult értelmiségiek számára készültek: 62%-uk latin volt, tehát a holt nyelv ismerete nélkül olvashatatlan. 1571 után viszont radikális változás ment végbe az anyanyelvűség terén: az anyanyelven népszerű munkák aránya 73%-ra ugrott. Ezzel hozzáférhetővé vált olyanok számára is, akik – bár gyermekkorukban bizonyosan tanulták, mert másként nem lehetett – felnőtten már nem tudnak latinul olvasni. A szóban forgó művek keletkezésének adatai pedig arra mutatnak, hogy ezek a ponyvaszerű kiadványok valóban a néphez, a jobbágyi állapotúak felső rétegéhez is eljutottak.

A népszerű művekről felsorolt számok azonban semmit nem módosítanak természetesen azon a tényen, hogy a magyar nép a reformáció századában nem kapta kézhez a bibliát. Kétségeket támasztanak viszont a bibliaolvastatási program és a művelődéstörténeti haladás összefüggéséről. A helyzet világos: Magyarországon a bibliaolvasás mindenkinek szóló programját nem hajtották végre, de sokoldalúan összetett kulturális anyag vált a nép számára hozzáférhetővé. Mintegy a világra csodálkozó kíváncsiságot kielégítendő, vagy talán csak ilyen érdeklődést felkeltendő, került ponyvára a távoli világokról szóló információktól a saját jelenükben tájékoztató politikai agitációig sok, korábban csak az igazán műveltek előtt feltárt tudnivaló.

Rejtély, mennyivel lett volna a műveltségük szempontjából hasznosabb, ha mindezek helyett a bibliát olvassák. Mert ezen a téren kár áltatni magunkat. A biblia magában, avatott magyarázatok nélkül, még a hit dolgairól sem tár fel semmit a laikusnak. Ha nem így lenne, a biblia alapján egyetlenegy dogmarendszert lehetett volna kiépíteni. Ehelyett viszont végtelen számban keletkeztek a nagy egyházaktól obskurus kis közösségekig összeálló csoportosulások. Valamennyi a bibliára hivatkozik. A világ dolgaiban pedig még kevésbé lehet a Szentírás alapján tájékozódni. Hosszú érvelés helyett csak emlékeztetek Luther, Kálvin és más reformátorok helytelenítő véleményére a naprendszer kopernikuszi magyarázatáról.[87] De Amerika felfedezésének hírét vagy a sajátjuktól eltérő kultúrák létezésének információját sem a biblia, hanem útleírások juttatták el a 16. századi kortársakhoz.

Így értem el a protestantizmus kulturális szerepéhez a 16. századi Magyarországon.

[87] *Smith, Alan G. R.:* Science and Society in the Sixteenth and Seventeenth Centuries. London, 1972. 97.

A műveltség legalsó színvonalán állók igényeinek kiszolgálására irányuló törekvés ugyanis vagy talán csak a kulturális érdeklődésük felkeltését célzó szándék nagyjából a protestantizmus eluralkodásával együtt alakult ki. A 16. század végi aranykor azzal az időszakkal esik egybe, amiben a lakosság körülbelül 80%-a valamelyik protestáns felekezethez tartozik.

A két tény összefüggését vagy esetleg a szervetlen kapcsolatukat megint csak nagyon sok szempontból lehetne vizsgálni. Így leginkább kézenfekvő az iskolák számbavétele lenne, mert a műveltség ügyét az iskolázás nélkül voltaképpen nem is szabadna tanulmányozni. És kétségtelen, hogy a kulturális aranykor kibontakozása mögött a tanításban végbement változások állnak. A változásokat pedig protestáns személyiségek mozgatták, hiszen az ország szinte teljes reformációjával az iskolák is az új egyházak ellenőrzése alá kerültek. Nagyon nehéz, illetve gyakorlatilag lehetetlen azonban a tananyag tartalmát kideríteni, mert a magyarországi viszonyok között nem rendelkezünk megfelelő mennyiségű, tehát általános képet nyújtó forrással.

Jobb híján íly módon az aranykorban működő protestánsok kulturális tevékenységének átfogó bemutatását is a nyomdatermékek teszik lehetővé. Ezek az első pillantásra azt mutatják, hogy a protestantizmus eluralkodása és a műveltség egyidejű lendülete között egyáltalán nem egyértelmű az összefüggés. A népszerű nyomdatermékek szerzőinek és kiadóinak többsége ugyanis protestáns, többnyire egyenesen egyházi személy, de az általuk létrehozott művek nagyobb részét katolikusok is nyugodtan megírhatták vagy kiadhatták volna.

Homéroszt, Plutarkhoszt, Trogus Pompeiust, Boccacciot például lelkük veszélyeztetése nélkül írhatták volna katolikusok könnyen olvasható, ponyván kínált magyar versekbe, mégis protestáns orvos,[88] iskolamester,[89] prédikátor,[90] diák tette meg.[91] A csodás Afrikáról, Ázsiáról, V. Károly távoli vállalkozásairól népszerű magyar formában verselni egyetlen katolikust sem tarthatott vissza vallási meggyőződése, mégis egy protestáns fejedelmi tisztviselő írt ilyeneket.[92] A magyar múlt olyan híres régi alakjainak csodálata, mint Bánk bán, Toldi Miklós vagy Mátyás király, nem volt felekezeti hovatartozáshoz kötve, mégis protestáns úr,[93] iskolamester,[94] deák,[95] írt róluk egyszerű emberek számára is érthetően.

Mindent összevetve, nagyon feltűnő: a távoli múltra, csodás földrészekre, a legmagasabbrendű szépirodalomra, az élet kulturáltabb vitelének módjára nyíló ablakokat protestánsok vágták a magyar nép előtt. És ezzel bizonyosan tettek a műveltségért annyit, mint ha kezébe adják a bibliát. A katolikusoknál viszont, akik főként Telegdi Miklós személyében viszonylag sok naptárt, azon kívül azonban csak vallásos tárgyú könyveket adtak ki népszerűen, nem látszik ez, a viszonylag tudatlanok világi érdeklődésére irányult figyelem.

[88] RMNy 388.
[89] RMNy 385.
[90] RMNy 341.
[91] RMNy 380.
[92] RMNy 327.; 351.
[93] RMNy 349.
[94] RMNy 338.
[95] RMNy 297.

A nép művelésére fordult gondoskodásról mégsem lehet azt állítani, hogy a protestáns felekezethez tartozás természetes velejárója, hiszen egy-egy alkotó tevékenysége egyéni véletlenekből alakul ki. A protestánsoknál halmozódó véletlenek sorozata azonban elgondolkoztat. A népszerű művek szerzői és kiadói között sok protestáns jelenléte ugyanis csak az egyik jelenségcsoport.

A protestánsok kulturális hatásáról tanúskodó másik jelenségcsoport mindig valami nagyon jellegzetes szituációban mutatja a hitújítás képviselőit. Így Dévai Bíró Mátyás nemcsak az egyik első reformátor Magyarországon, de az első magyar nyelvtan[96] szerzője is, holott az ő működése idején a reformáció hazai térnyerése éppen csak elkezdődött. Bármelyik katolikus tudós megelőzhette volna. Vagy ott van a Dévai munkáját 1549-ben kiadó Abádi Benedek.[97] Erasmus teljes műveltségi ideálját ő foglalja össze néhány mondatban magyarul, holott csak olvasásból ismerhette a levélírásra és a tanulás örömére is vonatkozó eszményt. Ugyanezek a gondolatok jöhettek volna a nagy humanistával kapcsolatban álló katolikusoktól. Az első magyarul megjelent, tehát laikusoknak is hozzáférhető teológiai munka Ozorai Imrétől,[98] és nem katolikus szerzőtől származik, holott a megjelenés idején még messze ők voltak többségben. A történelem száraz leírását, Bonfini munkáját, nem valaki a sok katolikus történetíró közül, hanem Heltai Gáspár dolgozta át magyarul a múlt kincsestárává.[99] Oláh Miklósnak viszont még az sem jutott eszébe, hogy saját hőséről, Attiláról szépen gördülő magyar éneket írjon. Forgách Ferenc latin történeti munkája kéziratban maradt, míg Székely István sokkal szerényebb igényű világkrónikája[100] kiadásra került. Melius Juhász Péter rengeteg egyházkormányzati teendője közepette ráért magyarul herbáriumot szerkeszteni.[101] Egyetlen katolikus főpap sem foglalkozott ilyesmivel.

A sok és sokféle véletlenből végül is az a feltételezés adódik, hogy első pillantásra nincs ugyan szükségszerű kapcsolat a protestánsok felekezeti hovatartozása és a kulturális szerepük között, a két dolog valamilyen módon mégis összefügg. Így kell lennie, mert a protestánsok a katolikusoktól eltérően viselkednek mind a nép műveltségi igényeivel szemben, mind egyáltalán a kulturális tennivalókkal kapcsolatban. E sajátos magatartás pedig bizonyosan nem vezethető vissza egyetlen okra, legkevésbé pedig a bibliaolvastatás törekvésével lehet magyarázni. A magyarországi helyzet tényeiből ez világosan kiderül, hiszen az itteni protestánsok megőrizték ugyan a bibliaolvasás mindenkinek szóló erasmusi programját, de nem hajtották végre. A műveltség legalsó szintjén állók kulturális igényeinek felkarolásával mégis jelentősen előrelendítették a magyar művelődés ügyét.

A protestánsok kulturális magatartását kellene tehát tanulmányozni a bibliaolvasás mindenkinek szóló programja helyett. Ez az utóbbi ugyanis alighanem azért vált a protestantizmus művelődéstörténeti szerepéről felállított elméletek közös alapjává, mert Luther ilyen természetű kijelentései közül a legvilágosabban érthető. Generá-

[96] RMNy 22.
[97] RMNy 78.
[98] RMNy 15.
[99] RMNy 360.
[100] RMNY 156.
[101] RMNy 413.

ciókon keresztül a bibliaolvastatási program tételét rakosgatjuk különböző logikai konstrukcióba, egyszerűen azért, mert könnyen meg lehet fogalmazni. Így beszélünk folyton valami voltaképpen mellékes dologról ahelyett, hogy az új egyházak bonyolult dogmarendszereiből a kulturális magatartásra ható tényezők összességét próbálnánk megkeresni. Emellett pedig végrehajtanánk a római katolikusok, illetve protestánsok minden valószínűség szerint eltérő viselkedéseinek az összehasonlítását.

Mindent összevetve, ott tartunk, ahol a protestánsok gazdasági attitűdjét vizsgáló kutatások valamikor elkezdték. Abban az összefüggésben az alaptény az volt, hogy Kálvin mondott valamit az uzsoráról. Különböző érdeklődésű történészek pedig talán még ma is azt csűrnék-csavarnák, ha Max Weber – mintegy kívülről – be nem avatkozik. Valami hasonlóra lenne szükség a kulturális attitüd vizsgálatánál is.

Rövidítések

Evang. Bekenntnis	= Die Bekenntnisschriften der evangelisch-lutherischen Kirche. 2. Aufl. Göttingen, 1952.
LB	= Desiderii Erasmi Roterdami Opera Omnia 1–11. Lugduni Batavorum, 1703–1706.
Ref. Bekenntnis	= Bekenntnisschriften und Kirchenordnungen der nach Gottes Wort reformierten Kirche. Herausg. Niesel, Wilhelm. 2. Aufl. Zollikon – Zürich, é. n.
RMNy	= Régi Magyarországi Nyomtatványok 1–2. Szerk. Borsa Gedeon stb. Bp. 1971–1983.
WA	= D. Martin Luthers Werke, Weimar 1883 – (jelenleg) 104 kötet. 2. Abteilung: Tischreden; 4. Abteilung: Briefe.

Herényi István

VÁLASZ KRISTÓ GYULÁNAK

„Honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere." Kristó Gyulának becsmérlő, kíméletlen kijelentéseit visszautasítom.

Dolgozatom legelején egy „új munkahipotézis lehetőségéről", egy új történeti feltevésről, feltételezésről beszélek. (NB. Kettős honfoglalás.) Az általam elmondottak elsősorban nem történeti tények, hanem történeti lehetőségek. Ahol a szövegben forrásokra hivatkozom, ott tényekkel (helyes vagy helytelen) számolok, ahol ilyen nincs, ott saját feltevéseimet adom. Lehet, hogy nagyon határozott formában. Ezek a határozott kitételek azonban akkor is csupán feltevések. Ezt aláhúzottan elmondom, nem akarok senkit sem tévedésbe ejteni.

1. Forrásbázis

Kristó felrója nekem, hogy másodkézből vett kútfők alapján dolgozom. Igaz. A szakmai körökön kívül ugyanis számolnunk kell, mint maga Kristó is írja (1143. lap), az érdeklődő nagyközönséggel is. Miután pedig a Kristó által említett történeti források a nagyközönség részére hozzáférhetetlenek, vagy csak nehezen hozzáférhetők, éppen a történettudomány népszerűsítése érdekében jobb volt ezt az utat választanom.

Álmos és Hulec rokoni kapcsolatára Kristó maga mutat rá, hogy Anonymus Hulecet Árpád nagybátyjának tartja, az általa idézett helyen pedig Álmos nagybátyjának. Eszerint Álmos és Hulec között a rokoni viszony nem egyértelmű. És ezt akkor sem lehet egyértelműen megoldani, ha egyébként Pais Dezső azt megoldottnak tekinti. Árpád-kori genealógiánk tekintetében Anonymus a fő forrásunk, vele szemben alig áll ellenbizonyíték.

A Gaugericus ostroma szó szerint értendő. A magyarok elsősorban az erődtemplomokat támadták és fosztották ki. Ott voltak többnyire az egyház kincsei, és ők ezt nagyon jól tudták.

Miután ellentétben Kristóval, én nem tartom magamat tévedhetetlennek, a Fischa–Lajta kérdésben elírás történt.

A törzsek neveire irányuló megjegyzés vagy félreértésen alapul, vagy szándékos félremagyarázáson. Nem vitatható az, hogy a törzsek nevei a 11–12. századi oklevelekben megismétlődnek. A tényleges törzstöredékek az oklevelek helyneveiben ismétlődnek. A törzsnevek azonban ma is az egész Nagymagyarország területén szétszórt településekben és azok helynevében szemlélhetők.

Kurszán kende és Árpád gyula Györffy György nomenklaturájában teljesen elfogadott és én ezt a „kritika legcsekélyebb jele nélkül alkalmazom". Az a körülmény, hogy a két fejedelemről csak 895-ben szólnak forrásaink, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy már korábban is ők voltak a magyarság vezérlő fejedelmei, esetleg már 870-ben is. Erre a 895-ben és a 870-ben kelt adatok együttes szemlélete választ ad. Miért lenne helytelen e két adatnak egymással való összevetése. Ezt Kristó Gyula nem fejti meg.

A Lél És Zovard nemzetség összefüggése a szállásbirtokok egyezése alapján volt megállapítható. Ezt a módszert Karácsonyi János standard munkájának előszavában részletesen kifejti. Kristó Gyulának Zoborra és Szamos mentére vonatkozó megállapításai jóindulatúnak nem mondhatók, s töretlen magyarságomat kísérli meg rossz színben feltüntetni. Abból a tényből, hogy Anonymus egyes megállapításait elfogadom, nem következik, hogy minden állítását szentírásként kezelem.

2. Szakirodalmi tájékozottság

Györffy György és a közöttem levő „egyoldalú orientációs viszony" rám nézve megtisztelő.

A törzsneveknek Kniezsa alapján történő említése bizonyosan nagy hiba a részemről, hiszen a Kristó által idézett és vonatkozó művet, vagy annak egy részét éppen Kristó Gyula küldte meg számomra. (Amiért már akkor is köszönetemet fejeztem ki és ezt most is megteszem). Egyébként dolgozatom szempontjából nem volt jelentősége annak, hogy melyik művet választom. Végeredményében nem ismeretlen előttem Göckenjahn Hansgerd: Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn, Wiesbaden, 1972. munkája sem. Kristó itt azt rója terhemre, hogy a régi irodalmat használom, a későbbiekben a névtani irodalomnál viszont éppen az új irodalom használatát.

Árpádnak és nemzetségének a csatlakozott népek színvonalára történt lesüllyesztése azon alapszik, hogy a törzsek konstantinusi felsorolásának fontosságot tulajdonítok. A törzsek sorrendje nem lehet közömbös. A kabarok csatlakozása előtt is voltak a magyaroknál csatlakozott népek. Ezek később csapódtak az akkor még kisebb törzsszövetséghez. Ezek a jobb- és a balszárnyon helyezkedtek el. (Történeti hipotézis szilárd analógiákon.) A Nyékről senki sem állítja, hogy nem volt csatlakozott határvédő törzs. A Keszi töredék jelentése pedig egyenesen inspirálja e néptöredéknek a csatlakozott népekhez való sorolását. Lehet, hogy ezt Kristó nem teszi magáévá, de indokolja meg az ellenkezőjét.

Az a körülmény, hogy Bulcsut már a 930-as évektől kezdve hadvezérként szerepeltetem, Hóman–Szekfű hipotézisére vezethető vissza. Hóman 936-tól kezdve az egyes hadjáratok mesteri tervezésében és kivitelezésében Bulcsu hadvezéri tehetségét látta. Ezt Hómantól vettem át. Azóta 943-ra vonatkozólag új forrás került elő. Ebből kitűnik, hogy Bulcsu 943-ban már biztosan részt vett a hét magyar vezér között Hispániában, az ottani hadjáratban Csaba fővezér vezérlete alatt.

Névtani vonatkozásokban igénytelennek tart azért, mert „az egyébként kiváló Földrajzi Nevek Etimológiai Szótárát" (Kiss Lajos munkája) és Ladó Jánost (jelző nél-

kül) idézem. Úgy gondolom, mindketten a hazai nyelvtudományok kiváló képviselői még akkor is, ha az előző nyelvészgeneráció kiváló tudósokat adott a számunkra.

Itt a Szakony, Székely, Kurd és Ozun szavak etimológiáját elemzem. Az kétségtelen, hogy a stájer krónika a székelyeket Zakulinak írja. Kiss Lajos sem említ mást, minthogy a Szakony a Szakonyból (Zakulból) jött létre. (Más etimológia a Turoly és a Turony kérdése). Az a körülmény, hogy ő Szakolyt vagy Szakonyt (Kurdot is) személynévnek tartja, nem zárja ki annak lehetőségét, hogy az ily nevű személy tényleg a szakulyoktól, vagy ha úgy tetszik a székelyektől veszi eredetét. A nomád társadalmakban nem ismeretlen, hogy a fejedelem fiait a leigázott népek fölébe helyezi, és egyben annak a népnek a nevét adja fiának, melynek uralmát rábízta. (Kristó Gyula a nevek történelmi alkalmazását tekintve több, mint szkeptikus. Ezt mutatja előző dolgozatomra adott kritikája is.)

A székely népnévre vonatkozólag még jóval dolgozatom megjelenése előtt kikértem Ladó János tanácsát, aki hozzám intézett levelében – Kristóval ellentétben – nem zárta ki etimológiám helyességét, csupán további kutatásokat ajánlott. Történeti hipotézis szinten azonban szerintem az általam felvetett szempont figyelmet érdemel.

Az Ozunnal kapcsolatban Kristó önellentmondásba keveredik. Míg egy oldallal feljebb még Györffynek való teljes alávetettségemet kritizálja, az Ozun szónál, ahol látszólag ellentétben vagyok Györffyvel, diszkreditálással vádol. Pedig nem erről van szó. Az „as" mind az Ozun, mind az Ozlar alapszava. Megítélésem szerint a „lar" (török többes) az as-hoz illesztve egy eltörökösödött alán törzstöredéket mutat, míg az iráni „an"-nal összekötött „as" egy töretlen alán (iráni) törzstöredéket. A rendelkezésünkre álló Ozun adatoknak elenyésző kis része mondja „expressis verbis" Ozunt királynői birtoknak, a többi Ozun csak per analogiam útján jutott erre a rangra. Egyébiránt az Ozun helynevek a 10. században keletkeztek és azoknak 11–12. századi eladományozása valószínű. Ha azonban térképre vetítjük az összes Ozun helyeket, amit eddig rajtam kívül még senki meg sem kísérlet, azt tapasztaljuk, hogy azok az ország peremén, a csatlakozott népek övezetében találhatók. Ez talán még sem lehet véletlen és az erre alapított feltevés semmivel sem erőtlenebb a másik feltevésnél. (Királynői birtok) A vitát az döntené el véglegesen, ha valaki az összes Ozun falu legkorábbi történetét feldolgozná és az eredményeket egymással ütköztetné. (Ezt megtettem a Herény törzstöredékkel kapcsolatban a Savaria Múzeum Értesítőjében.)

Nem értem Kristót, miért van felháborodva azon, hogy Tarján alkirályt főkirállyá (főtörzzsé) tettem meg. Úgy gondolom, hogy a kende, akihez Tarján – feltevésem szerint – tartozott, szintén alkirály volt (a harmadik király) a kazár birodalomban. És ha ugyancsak Tarján törzsnek nevezik, tehát az alkirály, a kende törzsének, ez nagyon logikus.

A Zovard, Szalárd vitában Kristó kifogásolja a Zolard alakot. Ezt azonban nem én találtam ki. Szolard, Zolard (Cs. II. 801) 1428-ban merül fel okleveleinkben. Persze Kristó álláspontja szerint egy 15. századbeli adatból nem lehet a 10. századra következtetni. De miért nem? Azért, mert ez korábbi oklevélben nem fordul elő? Egy helységnek nem akkor keletkezik a neve, amikor okleveleinkben megjelenik, hanem jóval korábban. Ezt egyébként nyelvészeink (köztük éppen Bárczi Géza) eldöntötték, hogy a Zolar, Zolard típusú nevek – alakjukat tekintve – lehetnek 10–11. századbeliek. Az etimológiai bizonytalanság azért fennáll, mert végső soron Zolardot a „sal" (só)

segítségével is meg lehet magyarázni. Miután azonban Nyugat-Magyarországon több vezérünknek is volt harcálláspontja, a Zolar, Zolard egyeztetésnek nem lehet akadálya. A Zovard, Zolard egyeztetése lehet vitatott, de nem kizárt.

A törzstöredékek létszámát tekintve is belém harap Kristó. Azt ugyan nem állítja, hogy nincsenek nagyobb és kisebb törzstöredékek, de kifogásolja, hogy a határt 10-es számmal vontam meg. Ez a határ teljesen önkényes, de minden egyéb számhatár is az lett volna. Ez a határ azonban nem érinti a lényeget. A lényeg ugyanis az, hogy voltak nagyobb és voltak kisebb létszámú törzstöredékek.

A Bogát, Kál, Bulcsu falvak egymásmelletisége Kristó szerint semmit nem bizonyít. Akkor még nem jelent meg a Györffy által inspirált legutóbbi Századok cikk a kabarok három törzsének meghatározásáról. (Varsány, Őrs, Berény.) Egyébként az előzőekben már említett Karácsonyi János idézett művének előszavában a szomszédos birtokláshoz alapvető történeti következményeket fűz. Azóta ezt senki sem cáfolta. Egyébként oklevelek százai bizonyítják a rokonok (szomszédok) jelenlétét, fontosságát, szomszédságát az egyes középkori jogügyletek lebonyolításánál.

A Gyömöre név Györffy egyik alapmunkájának ismétlése. Nem saját vélemény. Különben tévedésben van Kristó Gyula, ha azt hiszi, hogy Gyömöre környékén csak egy Szemere van, nevezetesen Győrszemere, délnyugaton ugyanis megtalálható Répceszemere is. Persze a környéket lehet szorosan és tágan is értelmezni.

Itt kell megemlítenem, hogy dolgozatomban a saját hely- és családtörténeti kutatásaimat szerettem volna értékesíteni. Ebből a szempontból ugyanis ezt az anyagot még senki sem vizsgálta. Ha tehát társadalmi-történeti hiányosságokat vél felfedezni Kristó e munkámban, ezt bátran teheti, mert dolgozatomnak a már említett célja volt. Nyugatmagyarország (főleg Vas vármegye) mondhatni teljes anyaga rendelkezésemre áll, feltevéseimet ezért főleg ezekre alapítottam, ha ez a jegyzetekből ilyen világosan nem is derül ki.

3. Ténykérdések

Tarhos és Bogát kérdéséhez annyit. A 921–922-ben írt kalandozási dátum tény. Tarhos és Bogát azonban feltehetően már a honfoglalás korában felnőttek voltak és a 900-as, majd a 921–922-es kalandozás sok hasonlóságot mutat. Így forrás hiányában nem zárható ki Tarhosnak és Bogátnak mindkét alkalommal való szerepeltetése.

A nemzetségősökre vonatkozó felfogás Györffynek történeti hipotézise. Kristó ezt nem fogadja el. Én elfogadom.

Ugocsa megyével kapcsolatban az a megjegyzésem, hogy a besenyők analógiájára öt székely nemzetséget kellett a térképen elhelyeznem. Lehet, hogy az 5. nemzetség nem pontosan Ugocsa megye területére esik, de mindenesetre az ország északkeleti részére.

Az Őrsúr–Acsád viszonylatban utalok *Györffy:* Magyarok elődeiről és a honfoglalásról szóló művének 141. oldalára, ha úgy tetszik, magára Anonymusra, ahol is Őrsúr apja Ousád. (Ocsád, Acsád).

A jobb- és balszárny tekintetében Kristónak igaza van. Lehetett a szárnyelosztás fordítva is. (Ez a feltevések számát eggyel növeli.)

Kölpény és Botond úgy került az Árpádok családfájára, hogy Tast és Lélt soroztuk előbb az Árpádokhoz, s miután Anonymus szerint Lél nagybátyja Kölpény (Botond atyja) volt, a rokoni kapcsolat adott. (Györffy már idézett munkájának 166. lapján. Ez megtalálható a jegyzetben.)

Kétségtelen, hogy Turol és Turoly azonos.

A háromnegyed-egynegyed, egyharmad-kétharmad számítási hiba. Ez azonban magát a történeti konstrukciót legfeljebb arányában, de lényegében nem érinti.

A törzsszövetség szétesésével kapcsolatos Kristó-féle megállapítás téves. Az elvesztett augsburgi ütközet egy csapással nem szüntethette meg a törzsszövetséget, már annál is inkább sem, mert ebben a hadjáratban csak Bulcsu, Lél, Sur (s talán Botond) seregei vettek részt. A törzsszövetség bomlásának döntő oka ez az elvesztett csata volt. A teljes felbomlást Koppány (Cupa), Gyula és Ajtony leveréséhez fűzhetjük.

Árpád és Álmos tekintetében Kristó maga ment fel az 850-es év magyarázata alól. Az egyik 850-el kapcsolatban ugyanis kérdőjel van. Ezzel nem zártuk ki a lehetőségét más elfogadható történeti hipotézisnak sem.

4. Szemléleti kérdések

Tarján és Kurszán szálláshelyének központiságát teszi Kristó vita tárgyává. A „hon elfoglalása" nem 895-ben történt, csak kezdődött, és 900-ban befejeződött a Dunántúl elfoglalásával. Tévedések elkerülése végett tehát az általam állítottak 900-tól kezdve érvényesek.

A nemzetségek kérdésében Kristó kifogásolja, hogy a 11 törzsben 55 nemzetséget tételezek fel. Az ötös nemzetségi felosztás a besenyő nemzetségek számának analógiáján alapszik. Ezt lehet elfogadni, lehet vitatni. A tényleges helyzetet nem ismerjük. Kétségtelen, hogy Kürt és Gyarmat összeolvadása a hadjáratokban való veszteségeik miatt következett be. Ezért az 54-es szám minden bizonnyal önkényes, de bármiféle más szám is az lenne. Mégis a Kálmán korabeli 108-as szám hipotetikus magyarázatként nem zárható ki.

A megyei seregek száma a legkorábbi időkben 45 volt. A hiányzó 9 azonban éppen a nyugati kalandozásokban, a fokozódó német támadások hatására lényegesen csökkenhetett. Stájerban a magyarok nagy számban való jelenléte valószínűsíthető. Később a magyar települések itt megszűntek, de nevük Ungersdorf, Kulm (Kolon) stb. helynevekben fennmaradt.

Azt viszont eddig senki sem vitatta, akár keleti, akár nyugati is volt a magyarázat, hogy a törzsek nemzetségekre oszlottak és minden törzsfőnek (egyben nemzetségfőnek) és nemzetségfőnek k í s é r e t e volt. Csak példaként említem Kádár–Kaluz nemzetséget, mely minden bizonnyal kíséreti nemzetség volt. (A vita éppen az lett volna, hogy ezek a kíséreti nemzetségek kis- vagy nagycsaládok keretében, vagy tényleg „nemzetségi" keretben működtek-e. Vérségi vagy szervezeti viszony volt-e közöttük.)

A téli és a nyári szállás kettőssége már Györffy István által felfedezett valóság volt. E kettős szállásokról Hóman–Szekfű bő választékot nyújt. Konkrétan írja körül a téli és nyári szállásokat éppen a „helynevek" alapján. Nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a nemzetségnek az idősebbik ága a téli, a fiatalabbik ága a nyári szálláson

épült meg. Ezzel valószínűleg a nemzetség neve is megváltozott. Egyébként nem egy nemzetségünk van, mely két nemzetségnevet használt.

A családi modell felépítésénél a dolgozatban ezeket írom. „E most következő túlzottan mechanikus számolás idegennek tűnhetik (átlagszámítás), de eredményében nem nélkülözhető. Lényegében statisztikai, vagy matematikai módszernek is lehetne nevezni. A számok tükrében egy általános képet lehet kirajzolni, mely a többi eddigi hipotézist (fél millió magyar) támogatja." Döntő jelentőséget magam sem tulajdonítottam e számolási módnak.

A törzstöredékekre vonatkozó kritikai megyjegyzésekre azt válaszolom, szíveskedjék a vonatkozó jegyzeteket megtekinteni és az ott felhozott nyelvészeti magyarázatok ismeretében kimutatni azokat a törzstöredékeket, melyek nem azok. Az Előd és egyéb etimológiák tekintetében ugyancsak a jegyzetekre utalok. A Kristó által írt Batyán a névnek csupán egyik változata. (Bothian) Cs. II. 73 6).

A szolgálónépi rendszer és határvédelem tekintetében sem tudok egyetérteni Kristó Gyulával. Álláspontom szerint, szolgáló népek már a honfoglalás előtt is voltak a magyar társadalomban, és nem előzmények nélkül keletkeztek a Kárpát medencében. (Bőség–Ínség).

A határvédelemről nem is kellene szólnom, csak Bölcs Leó Hadi Taktikáját idéznem, ahol Bölcs Leó már elmondta a türkökről (akik a régi türkökkel azonosak), hogy ahol megtelepednek, azonnal őröket állítanak. Ez minden nomád népre érvényes. Sőt minden nem nomád hadseregre is az ókortól kezdve. Hadra kelt sereg, majd letáborozott hadnép őrség kiállítása nélkül egyáltalán elképzelhetetlen. (Ilyet csak az mondhat, aki életében nem volt katona.) A Kristótól idézett Szabó István is azt állítja, hogy a magyarok megtelepedésekor az első települések az őrfalvak voltak. Az őrök akkor még a hadra kelt seregnek őrszolgálatra kijelölt tagjai voltak. Későbbi fejlődés eredménye – Bulcsu halála után – az északi és déli határispánság felállítása a Dunától északra és délre. Itt lett intézménnyé az őrszolgálat. Sőt a határvármegyék a 10. század második felében elkülönültek az Őrségektől, bár mind határvármegyének, mind az Őrvidéknek egy és ugyanaz az ispánja, a határispán volt. Az őrök és a várjobbágyok kezdetben azonos „rendhez" (a milesek rendjéhez) tartoztak.

Kristó Gyula terhemre rója azt is, amit nem írtam meg, de szerinte meg kellett volna írnom. Már említettem, nem szándékoztam egy minden szempontra kiterjedő könyvet írni, csupán a nyugati határvidékkel való beható kutatásaimat igyekeztem v i t a t é m a k é n t közre adni. Nem állítottam sehol és soha, hogy általam tett észrevételek tények, csupán azt, hogy gyümölcsöztető feltevések, melyek továbbgondolkodásra serkentenek.

5. Formai kellékek

A szokványostól eltérő közlés még nem feltétlen hiba. Fontos az, hogy a közlés alapján a forráshelyeket meg lehessen találni.

6. Összegezés

Kristó összegezésül azt kifogásolja, hogy a témának nem adtam „tisztességes és korrekt" összefoglalást. Utalok a már előbb elmondottakra. Dolgozatom célja volt a nyugatmagyarországi kutatásaim hasznosítása a köz javára. Nem véletlen, hogy nem minden okot és mozzanatot (okozatot) világítottam meg. Főleg helytörténet „adaequat causalitására" figyeltem.

Kristóval ellentétben azt jegyzem meg, hogy a feltett kérdésekre mindig választ kell adni, még akkor is, ha „horribile dictu" egy „dilettáns" (műkedvelő) készítette. Nem egy feltételezés született már „műkedvelők" közreműködésével. A műkedvelőket nem adminisztratív úton kell leszerelni, hanem időt kell fordítani a minuciális munkára is. Ennek is vannak haladó hagyományai. Itt utalok Zsirai Miklós ezirányú tevékenységére, legújabban pedig Fodor István cikkére.

Végül úgy gondolom, sikerült minden vitás kérdésre válaszolnom. Ha valaki mégis úgy érezné, hogy valamit kifejtettem volna, bármikor készséggel állok rendelkezésére.

*

A vitázó felek kifejtvén álláspontjukat, a továbbiakban a tisztelt olvasóra bízzák annak eldöntését, hogy a vitatott kérdésekben kinek van igaza. A *Századok* szerkesztősége ezzel a vitát lezártnak tekinti.

TÖRTÉNETI IRODALOM

SLOVENSKÝ L'UD PO ROZPADE VEL'KOMORAVSKEJ RÍŠE.

Bratislava, 1984, 119 l. Historické stúdie XXVIII

A SZLOVÁK NÉP A NAGYMORVA BIRODALOM FELBOMLÁSA UTÁN

A Richard Marsina szerkesztésében megjelent kötet a Magyar–Csehszlovák Történész Vegyesbizottság 1981 őszén Veszprém megyében tartott ülésszakának szlovák és cseh előadásait tartalmazza, átdolgozott (nagyon erősen átdolgozott) formában.

Peter Ratkoš: A szlovák település kontinuitása a 9–11. században c. előadásában Karácsonyi János, Iványi Béla, illetve Györffy György nézeteivel vitázva igyekszik bizonyítani a nagymorva birodalom bukása utáni korszakban a szláv település kontinuus voltát. Anonymust Ratkos is szépirodalmi munkának tekinti, amely a tárgyalt korszak etnikai viszonyaira nem ad megbízható ismereteket. Ebben a vonatkozásban persze nem Györffyvel kellene vitáznia, hanem más történészekkel, akik Anonymust betű szerint szokták elfogadni. Igaz, nem is erről vitatkozik Györffyvel, hanem pl. a megyei szervezetre vonatkozólag Anonymusból is levont következtetéseivel, erre vonatkozólag viszont Anonymust el lehet fogadni. Ratkoš éppen következetlenségét veti Györffy szemére, hogy Anonymust maga is regényes történet szerzőjének tartja, mégis következtet belőle a 9–10. századra. De hiszen Peter Ratkoš is nyilván jól tudja, hogy középkori irodalmi alkotások is források, csak éppen nem arra vonatkozólag, ami a tárgyuk. A mai magyar felfogás szerint a szlovák etnikum csak később, a 14–15. századra alakult ki a szláv telepekből. Ezt a kötet előszava is megállapítja, de vitatkozni lehet a Razvityie etnyicseszkovo szamoszoznanyija szlavjanszkih narodov v epohu rannyevo szrednyevekovja c., Moszkvában 1982-ben megjelet kötet szerzőivel és szerkesztőivel is, akik a szlovák (és szlovén) etnikai öntudat kialakulását nem tárgyalják ebben a kötetben, mert ők is későbbi korszakokra datálják. Végeredményben Ratkoš is erre utal a korábbi slovenin – sloveně etnonym idézésével.

Ezt a témát folytatja Richard Marsina, aki Szlovákia 11–13. századi betelepítésének menetét vázolja fel, elsőrendűen az általa korábban mintaszerűen kiadott, szlovákiai vonatkozású okleveles anyag alapján. Joggal hivatkozik arra, hogy az okleveles megjelenés nem bizonyít a település akkori alapítása mellett (hacsak nem kifejezetten arról van szó), hanem régi település meglétére utal. Ezt a módszertani elvet persze ugyanúgy lehet vonatkoztatni a pozsonyi német polgárság meglétére, ahol Marsina kiemeli, hogy csak 13. századi okleveles anyagban szerepelnek. Úgy látja, hogy a mai Szlovákia területe egészében, kivéve a magas hegyvidéket, szlovákok által megtelepített terület volt, amelybe a jelzett időszakban kezdett behatolni a magyar elem, északra eltolva a nyelvi határt. A 11. századra a Pozsony–Szered–Nyitra–Léva–Losonc–Rimaszombat–Pelsőc–Tőketerebes vonallal lehet meghúzni a magyarok behatolásának északi határát. A német (szász) telepítés mérvét eléggé csekélynek tartja.

Vincent Sedlák: Nem magyar hatások a magyar állam kezdeteinél címen elsősorban a nagymorva állam szervezetének, berendezkedésének a hatását mutatja ki, a jobbagio kifejezést, annak eubagio változata révén pedig a kelta nyelvből magyarázza. A magyar társadalom 955 után kezdődő európaizálódásának ismérvét látja a szolgagyőr intézményben, amely csak a nyugati megyékben található meg. Erősen hangsúlyozza a társadalmi és állami terminológia szláv elemeit.

Alexander Ruttkay az utóbbi két-három évtized szlovák régészeti kutatásainak az eredményeit foglalja össze, ezek kétségtelenné tették a szlovák terület legnagyobb részének lakott voltát a magyar állam kialakulásának idején, azokon a területeken is, amelyeket a régebbi magyar történetírás lakatlannak tekintett.

Richard Pražák: A 11. századi legrégebbi magyarországi szentek legendáinak datálásához és tipológiai besorolásához címen a legendák nagyobb részét a király-legendák típusához sorolja, de ezen belül is különböző változatokat mutat ki (a nagyobb Szt. István-legenda a korábbi aszkétikus ideált vallja, a kisebb a szent és harcos ideálját stb.) A Szt. Szórád és Szt. Benedek legenda régebbi, tisztára egyházi típust képvisel, a nagyobbik Szt. Gellért-legenda viszont már korai humanista vonásokat is mutat.

Július Sopko: A kulturális hatás és művelődés kérdései a magyar állam első évszázadaiban c. előadásában megint a magyar nyelv szláv terminológiájával bizonyítja a nagymorva hatást, külön kiemeli az igricek kérdését, szláv vonatkozásukat Mezey László elhanyagolta, és hangsúlyozza a szlovákiai provenienciájú kódexek tanúságát a nyugati keresztény kulturális befolyás mélységét illetően.

Az előadások eredeti, általában rövidebb szövegével és a hozzászólásokkal a magyar történészek az ülésszakon megismerkedhettek, azokra reflektáltak is, a jelenlegi bővebb változatokról a viszonylag terjedelmes orosz és német nyelvű rezümék is adnak némi fogalmat, ezért nem volt szükség a fentinél bővebb tartalmi ismertetésre.

Egy megjegyzést mégis kell tennünk. Az előszóban a szerkesztő Richard Marsina és a sorozatszerkesztő Vladimír Matula, egyébként a Vegyesbizottság csehszlovák tagozatának elnöke (Marsina a titkára) utalnak arra, hogy az ülésszakon a magyar és a szlovák álláspontok között jelentős közeledés következett be, ami valójában így volt, de ez alól kiveszik Györffy György felfogását. Ezzel óhatatlanul azt a benyomást kelti az előszó, mintha Györffy György nézeteivel az ülésszakon elszigetelődött volna. Holott nem erről volt szó, hanem arról, hogy a magyar szakértők egymás között is vitatkoztak. A magyarok ugyanis nemigen szoktak nemzetközi konferenciákon egységes falanxként fellépni, mert ezeket az alkalmakat nem nemzeti csatatereknek tekintik, hanem a tudományos eszmecsere, vita színhelyeinek. Úgy gondoljuk, helyesen.

Az előszó utal a vegyesbizottsági jegyzőkönyv értékelésére, amely szerint az adott kérdések megoldásához kellő tudományos felelősséggel és az eddigi eredmények kölcsönös tudomásulvételével kell hozzányúlni, amit csak helyeselni tudunk, és éppen ennek volt köszönhető az álláspontok közeledése, a jövőre, a további kutatásra és vitára jó előjelként. És azt is idézik, hogy ugyanakkor kellő érzékkel és tapintattal is kell vizsgálni a problémákat. Ebben is teljesen egyetértünk. Attól félünk azonban, hogy a magyar honfoglalásnak állandóan idézőjelek közti használata, sőt egy ízben szlovák helyesírással „honfoglaláš" formájában (17. 1. 16. lábj.) nem ezt a tapintatot tükrözi. Lehet a magyar honfoglalást szláv szempontból szerencsétlenségnek tekinteni, Palacký óta ezt sokan megtették, de ez az idézőjeles – irónikus emlegetése azért nem küszöböli ki ezt a tényt a történelem menetéből. Ahogy az érzékenység nyilván kölcsönös, a tapintat is legyen az.

Niederhauser Emil

JOHN MEYENDORF:

THE BYZANTINE LEGACY IN THE ORTHODOX CHURCH

Crestwood, New York, St. Vladimir's Seminary Press, 1982, 268. l.

A BIZÁNCI ÖRÖKSÉG AZ ORTODOX EGYHÁZBAN

A szerző az egyháztörténet és a patrisztika neves tanára a St. Vladimir Ortodox Teológiai Szemináriumban (Crestwood, N. Y., USA), az orosz történelemben is szerepet játszó balti bárók leszármazottja. 1926-ban született Neuillyben, tanulmányait a párizsi St. Serge Ortodox Teológiai Intézetben és a Sorbonne irodalom-történelem szakán végezte. 1959-ben került Amerikába, hogy a washintoni Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies és több más egyetem professzoraként bizánci történelmet és teológiát adjon elő. Később a hasonló származású A. Schmemannal együtt sokat tett azért, hogy a St. Vladimir-szeminárium kiváló teológiai főiskolává fejlődjék. Történeti-ideológiai

kutatásai mellett jelentős szerepet játszik a keleti kereszténység amerikai átültetésében és az egyházak közötti ökumenikus dialógusban.

Legutóbbi könyvében azokat a kisebb tanulmányait és alkalmi előadásait gyűjtötte össze, melyek így vagy úgy érintik a címben jelzett témát, vagyis a „bizánci örökséget az ortodox egyházban". Az egyes tanulmányok mozaikjaiból kirajzolódik a Bizánci birodalom Kelet-Európát és Közel-Keletet több mint ezer éven át formáló szellemi-politikai arculata, sőt előzményein és utóéletén keresztül az egyháztörténet – sajátos, ortodox szempontból nézett – egésze.

Mint a kötet címe is sejteti, a szerző két probléma megoldását tartotta szem előtt. Egyrészt, a bizánci hagyomány lényegi folytonosságát, működési mechanizmusát igyekezett bemutatni a történelmileg változó, relatív jelenségek mögött. Másrészt, a bizánci politikai gyakorlat és a hivatalos ideológiául szolgáló keresztény ortodoxia labilis egyensúlyát, szervesülő, Bizáncra olyannyira jellemző egységét és egyre újabb feszültségeket keltő különbözőségét követi nyomon. Hiábavaló kérdésnek tűnik, hogy vajon Bizánc hozta-e létre az ortodox egyházat vagy a keleti kereszténység művének tekinthető-e a bizánci birodalom, mert *mindkettő egymást alakítva,* közvetlen kölcsönhatásban létezett. Ez magyarázza döntően meg, hogy a birodalomnak és „jogutódjának", az orosz cárizmusnak a megszünte miért hozott páratlanul súlyos krízist a felekezetté degradálódott mai ortodox egyház számára is.

A kötet első tanulmánya a bizánci egyház rövid áttekintése, mely a *Dictionary of the Middle Ages* (Scribner's, New York) számára készült, már Bizánc *folytonosságának* és sajátos *másságának* problémájával kezdődik. A magát mindvégig rómainak érző és nevező birodalom születése legkorábban 324-re, az Új Rómának is nevezett főváros, Konstantinápoly alapításának az idejére tehető. Európa és Ázsia határán csak olyan birodalom jöhetett eleve létre, mely a profán, tartalmilag kiürült római univerzalizmus helyett és folytatásaként minden emberi különbözőséget ideológiailag-vallásilag újra föloldó, belső egyesítő erővel rendelkezik. A kereszténység fő áramlatának, a későbbi ortodoxiának a bekapcsolása az állami-társadalmi életbe azzal a kettős félreértéssel járt, melyet egyesek bizánci teokráciának, mások pedig bizánci cezaropápizmusnak neveznek. Egyházi szempontból ugyan szó sem lehetett a császár istenítéséről, a „világ" urát „csak" Krisztus képmásának, képviselőjének, „apostolokkal egyenlő" követének tekintették, aki az állam vezetése mellett anyagilag-szervezetileg gondoskodik az egyházról, sőt, a hit terjesztéséről is a pogányok között. A páratlan, jelképekkel csak körülírt, de meghatározhatatlan minőségű császári hatalmat az egyház hajlandó volt teokráciának látni és ezzel saját, a birodalomban betöltött szerepét is szépíteni. Másrészről – és ez ellen Meyendorff mindig tiltakozik – a császár egyházat manipuláló, gyakran a hit dolgaiba is beavatkozó hatalmát sokan, főleg nyugaton, cezaropápizmusnak minősítették. Ez azonban általánosítva téves, mert sohasem fejeződött ki végleges, jogilag rögzített formában a császári hatalom az egyház fölött, sőt, a közhit szerint a császár csak hitbeli ortodoxiája esetén számíthatott alattvalói engedelmességére. Kiemelkedő egyházi személyiségek egész sora tudta szembefordítani az egyházat egy-egy hatalmát túllépő császárral: eretnek császárnak, úgymond, nem engedelmeskedtek.

Az egyházi és állami hatalom páratlan összefonódása azonban maga is a kölcsönös megrázkódtatások elkerülésére, közös „szimfóniára" ösztönzött mindenkit. Jusztinián híres 6. novellája ugyan megpróbálta elkülöníteni egymástól az isteni és az emberi szférát, hogy kijelölje a papság és a császári hatalom illetékességét az egyikben, illetve a másikban, ilyen határok azonban a gyakorlatban nem léteznek, ami újra és újra feszültté tette, de nem borította föl a bizánci hatalmi viszonyok kényes egyensúlyát.

A kötet *Ideológiai krízisek 1071 és 1261 között Bizáncban* c. tanulmánya szerint a mantzikerti vereség és Bari elvesztése után (1071) a birodalom katonailag két tűz közé került, hatalma véglegesen megroggyant, és ez lényegesen módosította a belső, állam-egyházi kapcsolatokat is, de meglepő módon Bizánc kulturális-szellemi kisugárzása fönnállásának utolsó századaiban sem csökkent, hanem az erős Makedón dinasztia alatt tapasztaltnál gyakran nagyobb volt.

Ebben a kritikus időszakban a birodalom római eredetű univerzalista ideológiája egyre jobban elszakadt a tényleges helyzettől, de politikai gyakorlata rugalmasan próbált alkalmazkodni az adott körülményekhez, pl. elismerik a balkáni szláv államokat, keresik a közeledést nyugat felé, újra és újra napirendre kerül az egyházi egység rendezése Rómával. A politikai-ideológiai pluralizmus elfogadása a keresztény világon belül fokozta Bizánc teológiai-szellemi hatását szerte Kelet-Európában (ld.

a szerzetesi mozgalom iszichaszta-palamita megújítását, a Paleológ-reneszánsz követését). Ugyancsak a jövőben mutatott, hogy a Nikeai császárság idején már nem a „rómaiak", hanem egyre természetesebben a „görögök" alkották a maguk összezsugorodott nemzeti államát. Ezzel szemben a császároktól a konstantinápolyi „egyetemes" patriarchák veszik át fokozatosan a keresztény világ fölötti felelősséget, az egyházi-erkölcsi-lelki vezetés a közös ortodox hit és hosszú időn át dogmává merevült tekintélyük alapján. Úgy tűnik, hogy Bizánc eleste után az ortodox egyház olvasztja magába a birodalmi univerzalizmus lényegi vonásait, hogy Charles Diehl szavaival „Byzance après Byzance" legyen.

Ezt a lehetőséget azonban újabb fejlemények teszik kérdésessé. *A konstantinápolyi patriarchátus tegnap és ma,* valamint *Az egyházi regionalizmus: közösségi szerkezet vagy ürügy a szeparatizmusra?* c. tanulmány a legújabbkori nacionalizmusok hatását vizsgálja a hagyományos bizánci univerzalizmuson belül föllelhető legitim regionalizmusra. Az újjáéledő európai nacionalizmus a 19. század végén érte el Kelet-Európát, és a nyugati szemléletű, szekularizált értelmiség révén csak annyiban érdeklődött a helyi egyházak iránt, amennyiben azok a nemzeti önállósulás eszközeiül szolgáltak. Az egyházi vezetők ösztönös félelemmel, szellemi fölkészületlenséggel és tehetetlenséggel szemlélték az egyház egységét aláásó új, világias láz terjedését, de a gyűlölt török vagy osztrák uralom fönntartásában sem voltak érdekeltek. A végeredmény nemcsak a kisebb-nagyobb kelet-európai nemzeti államok és nemzeti egyházak önállósulása lett, hanem az is, hogy ezek engesztelhetetlenül egymás ellen fordultak, illetve az egyházak esetében, kapcsolataik formálissá váltak. A korábban legnagyobb összekötő erőt képviselő konstantinápolyi patriarchátus maga is a görög nacionalizmus eszköze lett. A legnagyobb ortodox nemzeti egyház, az orosz pravoszlávia sorsa ugyan különbözött a balkániakétól, de végső soron ugyanoda torkollt, mert a cárizmus Bizánctól örökölt univerzalista birodalmi ideológiája a 16–19. század között fokozatosan elvilágiasodott, nacionalizálódott, és az egyház hangadó részét jól manipulálható szinodális szervezetben az államhatalom szolgálatába állította.

A bizánci örökség tehát Meyendorff véleménye szerint súlyos veszélyben van. Az utóbbi másfél évszázadban ennek letéteményesei, az ortodox nemzeti egyházak alapvető orientációs problémákkal küszködnek nemcsak a bizánci tradíciók fönntartásában, fönntarthatóságában, hanem ennél jóval eredetibb, vallási funkciójuk betöltésében egy vallásilag érdektelenné vált világban. Ha nem sikerül visszatalálniuk az egyházi nacionalizmust, sőt a bizánci területi elvet megelőző, hiteles egyetemességre, akkor pl. a konstantinápolyi patriarchátus középkori címek és ritualizált szokások további őrzésével vagy a modern, szekularizált hellenizmus elfogadásával egyaránt csak saját agóniáját nyújtaná meg. Ma tehát az egész bizánci ritusú ortodoxia ott tart, hogy a hagyományok konzervatív, formális őrzésével éppen a hagyományok belső, mindig aktualizálható, szemléleti, filozófiai-teológiai értékeit engedné elveszni, melyek csak valós emberi és közösségi igényekkel találkozva elevenedhetnek meg. Ezekről az értékekről szól meggyőzően a kötet többi tanulmánya: Jusztinián császár, a birodalom és az egyház; Az iszlám bizánci szempontból; A liturgia mint vezérfonal a bizánci mentalitáshoz; Társadalom és kultúra a 14. században: vallási problémák; Palamasz Szt. Gergely „A szent iszichaszták védelmében"; Szt. Vazul, az egyház és a karizmatikus irányítás.

P. Gábor Mózes

MEZEY LADISLAUS:

FRAGMENTA LATINA CODICUM IN BIBLIOTHECA UNIVERSITATIS BUDAPESTINENSIS

Budapest 1983. Akadémiai Kiadó. 286 l., L tábla.

FRAGMENTA CODICUM IN BIBLIOTHECIS HUNGARIAE. I/1.

Azokban az országokban, amelyekben a középkori kódexanyag tekintélyes része, ezer meg ezer kézirat megmaradt, aránylag nem sok jelentőségük van a töredékeknek, legföljebb olyanoknak, amelyek nagyon korai századokból valók, vagy pedig elveszett művek egyes részleteit tartották fönn. Más a helyzet Magyarországon, ahol a kódexek túlnyomó nagy része elpusztult a török háborúk és a reformáció következtében. Mezey László a most ismertetett könyvben úgy számítja, hogy a mai Magyarországon összesen mintegy 1200 kódexet őriznek, de ebből csak 160 a magyarországi eredetű. Ha még hozzávesszük ehhez azt a mintegy 6–700 darabot, amely külföldre kerülve maradt fönn, vagy pedig olyan területeken van, amelyek ma már nem tartoznak országunkhoz, akkor is csak mintegy 800-ra tehető meglevő kódexeinknek a száma, talán 1 százaléka sem az eredeti mennyiségnek. Ezért van nálunk különös jelentősége a fragmentum-kutatásnak, mert hiszen minden egyes töredék egy-egy elveszett kódexnek nemcsak emlékét – mint az adatok –, hanem kézzelfogható részletét tartotta fönn, pars pro toto.

Érthető tehát, hogy a töredékgyűjtésnek és kutatásnak már hosszabb múltja van Magyarországon. Már az múlt században Knauz Nándor sok, irat-palliumként használt pergamenlapot gyűjtött össze az esztergomi prímási levéltár anyagában. (Ezeknek legnagyobb része ma a Magyar Tudományos Akadámia Könyvtárának kézirattárában van). De ő még a puszta összeszedésen kívül közelebbről nem foglalkozott valük. Csak sokkal később, már a mi századunkban vizsgált meg közülük néhány darabot Paul Lehmann és Teller Frigyes. A legnagyobb rész meghatározása későbbi korokra várt, illetve vár még ma is.

Nagy jelentőségű volt azután annak, hogy – különös módon – nem a nagy budapesti gyűjtemények, hanem egyes vidéki levéltárak: Sopron, Kőszeg, Szombathely gyűjtötték össze kódextöredékeiket. De ezek közül még csak a liturgikus tárgyúaknak meghatározása történt meg két kiváló liturgia-, illetve zenetörténész, Radó Polikárp és Szigeti Kilián munkája által, akik eredményeiket több publikációban tették ismertté, s ezzel jelentős mértékben növelték a hazai liturgiatörténet forrásanyagát.

Az említett levéltári töredékanyagot számunkra különösen értékessé teszi az a körülmény, hogy ezek szinte bizonyosan Magyarországon készültek, vagy legalább a középkorban itt használt kódexeknek a maradványai, hiszen az egyes egyházmegyék és városok levéltárai nyilvánvalóan a helyben elhasználódott vagy fölöslegessé vált kódexek anyagát használták föl palliumokul. Hazai provenienciájuk tehát bizonyosra vehető.

A könyvtárak közül elsőként az Akadémiai Könyvtár fogott hozzá az ötvenes évektől kezdve, a rendszeres könyvkonzerváló munka során, az állományban található kódex- (és egyéb kéziratos, meg nyomtatott) töredékek összegyűjtéséhez: rendszeresen leválasztották a kódexlap-kötéseket az ősnyomtatványokról és egyéb régi könyvekről, amelyek természetesen új kötést is kaptak, illetve kiemelték a restaurált kötésekből a bennük előzékként vagy töltőanyagként használt töredékeket. Ezekből az újonnan előkerült, valamint a már régebbi idő óta őrzött (pl. Knauz-hagyaték) fragmentumokból külön töredékgyűjteményt alakítottak ki. Mindenkor gondosan ügyelve arra, hogy az egy helyről kikerült és így egymás meghatározását segítő töredékek együtt maradjanak (azonos T indexű folyószám alatt), föltüntetve annak a könyvnek, vagy egyéb eredetnek a jelzetét, ahonnan a töredék előkerült. Ugyanakkor az illető könyvbe is, amelyből előkerültek, bejegyezve a megfelelő T-jelzetet. Így azután ha egy-egy töredék meghatározás után átkerült a kódexgyűjteménybe, vagy ősnyomtatvány esetén az utóbbiak közé, a töredékgyűjtemény leltárában mint törzskönyvben mindig ellenőrizhető maradt az eredet. (Itt kell még megjegyezni azt is, hogy bár az Országos Levéltár nem foglalkozik rendszeresen a kódextöredékeinek összegyűjtésével, de ami a konzerválómunka során felsza-

badult, azt megegyezés alapján átadta az Akadémiai Könyvtárnak, így azok is az ottani töredékgyűjteményben vannak.)

A gyűjtés munkája tehát nagy mértékben előrehaladt az Akadémiai Könyvtárban, de meghatározása csak néhány tucatnak történt meg. (*Körmendy Kinga:* A Knauz-hagyaték töredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. – *Csapodi Cs.:* Catalogus codicum. Sajtó alatt. – *Erdő Péter, Szendrei Janka* tanulmányai). Az egész akadémiai töredékanyag azonban magyar szempontból már távolról sem olyan jelentős – kivéve a Knauz-féle töredékeket és azokat, amelyek az Országos Levéltárból kerültek oda –, mint az említett vidéki levéltárakban összeszedett töredékek, mert míg, amint mondottuk, a levéltári töredékanyagok provenienciája elég biztos, a könyvtárakban, nyomtatott könyvekről előkerült töredékek esetében ezt már egyáltalán nem lehet elmondani. Főleg olyan könyvtárakkal kapcsolatban, amelyeknek régi könyvanyaga 18–19. századi könyvgyűjtők adományaként kerültek oda, olyan gyűjtőktől, akik elsősorban külföldön vásárolták könyveiket, s így a fragmentumok provenienciája is többnyire Magyarországon kívülre mutat.

De nyomtatott könyveknél még akkor is elég nagy a bizonytalanság, ha azok már a bejegyzések tanúsága szerint, a 15. vagy más régi században magyar tulajdonban voltak, mert kódexlapkötések esetén nem tudjuk, hogy már kötve érkeztek-e Magyarországra, vagy nálunk kötötték-e be azokat. (Nem úgy, mint a vaknyomásos bőrkötéseknél, amelyek helyileg datálhatók.) Csak ritkán vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy a kötés töltőanyagából, előzékéből vagy egyéb részeiből olyan anyagok kerülnek elő (magyar nyelvű kéziratok, Magyarországon készült nyomtatványok töredékei), vagy magukon a kódexlapokon középkori, fölhasználható följegyzések vannak, amelyek hozzásegítenek a magyarországi proveniencia megállapításához. De még ha egy pergamenkötés bizonyíthatóan Magyarországon készült is, de ennek a bekötésnek a helye a nyugati vagy az északi határhoz közel van, még mindig megmarad az a bizonytalansági koefficiens, hogy a könyvkötő, esetleg egyéb anyagokkal együtt, a kötéshez felhasználandó kódexmaradványt is külföldi piacon vásárolta, s nem a maga városának régi kéziratai közül jutott hozzá.

A töredékkutatás szempontjából rendkívüli jelentőségű munkát végzett azután a Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézete, amikor a Magyarországon őrzött, meg a külföldi, de magyar eredetű hangjegyekkel ellátott kódexeken kívül, nagyszabású gyűjtőmunkát kezdett a zenei töredékek felkutatására, és a felkutatott több száz hangjegyes kódextöredéket Szendrei Janka – részben egy speciális jellegű magyar eredetet bizonyító hangjegyírás megállapításával, meg is határozta, és katalógusukat „A magyar középkor hangjegyes forrásai" címmel 1981-ben nyomtatásban közzé is tette. De természetesen ezek a kutatások és közlés szigorúan zenei vonatkozású, tehát csak

Csak a bemutatott előzmények után lehet megérteni és kellően értékelni azt a hatalmas szellemi és szervező munkát, amelynek eredménye az itt ismertetett kötet. Mezey László ugyanis évekkel ezelőtt megindította a magyarországi könyvtárakban található teljes kódex-töredékanyag fölkutatását, meghatározását és publikálását. Ebben az esetben tehát már nem részleg-próbálkozásról van szó, de nem is egy műfaj, a liturgia anyagának föltárásáról, hanem a teljes fölkutatható állomány feldolgozása kezdődött meg, gyűjteményről gyűjteményre haladva.

Csak a legnagyobb elismerés illeti meg Mezey Lászlót azért, hogy kifejlesztett egy önálló, a könyvtáraktól független fragmentum-kutató szervezetet, biztosította annak anyagi és szellemi föltételeit, évek folyamán posztgraduális képzéssel kiképezte a munka végzéséhez szükséges fiatal szakemberek egész sorát. Ez a munkaszervezet végzi Mezey László vezetésével a töredékek fölkutatását, meghatározását, lefényképezését, konzerválását, a könyvek új kötéssel ellátását, a fényképek tárolását, az eredmények publikálását. Külön ki kell emelni annak fontosságát, hogy Mezeynek a meghatározó munka finomításához sikerült a legkiválóbb külföldi paleográfusok együttműködését is megszerezni, és hogy munkatársait számos esetben tudta külföldi kutatásokhoz juttatni abból a célból, hogy a szükséges, de Magyarországon meg nem található szakirodalom is fölhasználható legyen a munkához, mert hiszen a legkülönbözőbb tartalmú kódextöredékek azonosítása, a szövegvariánsok megállapítása Mezey László rendkívül széles körű irodalmi-tudománytörténeti tájékozottságán kívül gyakran tette szükségessé csak külföldi könyvtárakban megtalálható kiadványok fölhasználását.

Az évek hosszú sora óta folyó munka első nagyszabású eredménye – Mezey és tanítványainak egyes részletközleményei után – a most kezünkben levő kötet, az Akadémiai Kiadó és a wiesbadeni Harrassowitz cég közös kiadványa, a nemzetközi használat számára hozzáférhetően,

teljes egészében latin nyelven. A „Fragmenta codicum" első kötetének első fele, amely néhány hónapja megjelent, a budapesti Egyetemi Könyvtár kódextöredékeit mutatja be, 300 darabot. Az első kötet második fele, amelynek megjelenése nemsokára várható, a budapesti Központi Szeminárium anyagát fogja tartalmazni azért, mert az ottani töredékeket hordozó könyvek az Egyetemi Könyvtár duplumpéldányaiként kerültek oda, tehát éppen úgy a 18. században föloszlatott szerzetesi, elsősorban jezsuita könyvtárak egykori anyagából valók, mint az egyetemi könyvtáriak.

A „Fragmenta codicum" katalógusban az anyag közlése négy tartalmi csoportban történik: 1. bibliai, patrisztikai művek, egyházi beszédek (48 db.), 2. egyetemi és iskolai könyvek (grammatika, irodalom, logika, természetbölcselet, teológia, római jog, kánonjog, orvostudomány, építészet (65 db.), 3. liturgikus könyvek ének nélkül (95 db.), 4. liturgikus könyvek énekkel (92 db.) Tehát az egésznek majdnem kétharmada liturgikus kódextöredék, a többi egyharmad túlnyomó része is egyházi vonatkozású. Világi tartalmú töredékek mindössze 27 van az anyagban, ami azok túlnyomó kolostori eredetéből érthető.

A katalógus egyes tételei közlik a töredék tartalmi és formai adatait, néha szövegüket is, a varias lectiokat, az előkerülés helyét, („liber tradens" tehát az a könyv, amelyből előkerült és ennek a possessorait); ha szükséges, megfelelő jegyzeteket és irodalmat, végül a kettős provenienciát: a töredék keletkezésének és használatának országát. A keletkezési hely megállapításával kapcsolatban külön ki szeretném emelni azt a mozzanatot, amellyel Mezey László úttörő módon – egyelőre maga is csak kísérletként említi – megpróbálja a gótikus írástípusokban megkülönböztetni a speciálisan magyarországi eredetet bizonyító vonásokat. Kezdemény, amelynek folytatását várjuk.

A kötet végén az indexek egész sora található: rövidítésjegyzék, bibliográfia, név- és tárgymutató, possessor-mutató, írásregiszter, proveniencia jegyzék, liturgikus táblázatok, énekek initiumjegyzéke, himnuszok jegyzéke. Végül 50 reprodukció fejezi be a kötetet a fontosabb töredékekről, a teljes olvasat melléklésével.

A továbbiakban megjegyzéseink főleg a használati provenienciára megállapításokkal kapcsolatosak. Mezey László alapvetően abból indul ki, hogy az egyetemi-könyvtári anyag magyarországi szerzetesi (főleg pozsonyi és nagyszombati jezsuita) intézmények állományából származik, azért föltételezi, hogy kötésük is általában ott történt, a használatból ott kikerült kódexek lapjaiba.

Kétségtelen, hogy vannak köztük olyanok is, ahol a magyarországi bekötés világosan bizonyított: a kötésből magyarországi nyomtatványok töredékei, magyar nyelvű kéziratdarabok kerültek ki, egy esetben pláne (42. sz.) Kaiser Pál pozsonyi könyvkötő két levele. A magunk részéről azonban az esetek többségében nem mernénk ilyen határozottan állást foglalni a fölhasznált kódexlapok magyarországi eredete mellett, mert a jezsuita rend a középkorban még nem állott fönn, kódexanyag tehát csak utólag, kis mennyiségben kerülhetett birtokukba, főleg nem olyan kódexek, amelyek már megértek az ipari fölhasználásra. De még az is kétségeket támaszt, hogy sokszor 15. századi, 16. század első feléből való könyvek a „liber tradens"-ek s ezek nem valószínű, hogy a 17. század végéig kötetlenül álltak volna, s csak akkor kötötték be a pozsonyi, soproni vagy nagyszombati jezsuiták. Az ő bejegyzéseik (állománybavétel) ugyanis főleg a 17. századból, sokszor annak végéről valók. De meg éppen a jezsuita rend nagy külföldi elterjedtsége és erős centralizáltsága folytán a rendházak és kollégiumok mindjárt alapításukkor könyvtárt kaptak, a Magyarországra jött rendtagok külföldről már könyvekkel jöhettek Magyarországra, mégpedig valószínűleg bekötött könyvekkel bocsátották őket útra.

Óvatosságra intenek minket azok a statisztikai adatok is, amelyeket Mezey könyvéből magából meríthetünk: teljesen ismeretlen eredetűnek tünteti föl a katalógus a töredékek használatának provenienciáját 50 esetben; 53-ról azt találjuk, hogy bizonyosan külföldi, 67-ről föltételezett a magyarországi használat és csak 130-ról mondja ezt a katalógus határozottan, de még ezek közt is aránylag kis rész, 57 az olyan, amelynek készítési helyéül is Magyarországot tételezi föl. Pedig nem valószínű, hogy Magyarországon a középkorban túlnyomóan idegen országokban készített, onnan behozott kódexeket használtak volna. Az is megfontolandó, hogy a 300 tétel közt alig akad olyan eset, amikor egy kódex lapjait használták föl több kötet bekötésére. Miért használtak volna föl közel 300 különböző kódexből való lapokat pozsonyi, nagyszombati, lőcsei és más könyvkötők? Tehát valószínűbbnek tűnik, hogy az esetek többségében a 17. században, a század végén, vagy éppen a 18. században jezsuita és más szerzetesházak tulajdonába került könyveket már bekötve hozták hozzánk külföldről.

Mindezek a felhozott ellenvetések nem csökkentik Mezey László könyvének jelentőségét. Egészen elsőrangú benne a munka legnehezebben megoldható része, maguknak az egyes töredékeknek tartalmi meghatározása (és datálása is). Főleg a 9–11. századi töredékek olyanok, amelyeknek nagy nemzetközi jelentőségük is van. A mi szűkebb magyar szempontunk számára pedig minden egyes darab, amelynek magyarországi provenienciája szigorúan véve is bizonyítható, értékes gyarapodása egyébként olyan csekélyszámú középkori kódexállományunknak, fontos forrása művelődéstörténetünknek.

Csak őszinte sikert kívánhatunk a további munkához és érdeklődéssel várjuk a következő kötetek megjelenését.*

Csapodi Csaba

BALÁZS JÁNOS:

MAGYAR DEÁKSÁG

Elvek és utak. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1980. 656 l.

Ritka az a nyelvtudós, aki tudományának legkülönbözőbb ágazatait egyenlő színvonalon, egyforma tökéletességgel tudja művelni. Az még inkább, aki a szakágazatok kutatási eredményeit széles művelődéstörténeti keretbe képes illeszteni. Minthogy a fenti mű mind e két ritka erénynek meggyőző bizonyítékát adja, megjelenését nem csupán a nyelvtudomány, hanem egész szellemi életünk nagy nyereségének tekinthetjük.

A tanulmánykötet címe visszautal Révai Miklósnak 1805-ben megjelent első magyarul írt magyar irodalomtörténetére, egyben a magyar nyelvtudomány első kézikönyvére, A Magyar Deákságra. Deákságnak Révai a literaturát fordította, és szűkebb értelemben írástudást, tágabb értelemben irodalmat értett rajta. Ennek művelője, a deák írástudó iskolázott, művelt embert jelentett, illetőleg – minthogy nálunk a tanítás nyelve évszázadokon át, egészen 1844-ig a latin volt – „latinul tudó" vagy egyszerűen „latin" embert.

A választott kötetcím az összegyűjtött tanulmányoknak arra az alapgondolatára utal, hogy nyelvünk, irodalmunk, kultúránk fejlődésében az írásbeliség kezdetétől egyészen a felvilágosodás koráig, Faludi Ferencig töretlenül érvényesült egy nyelvi modell, a latin nyelv és műveltség hatása. A tanulmánykötet első ciklusának nyelvelméleti, nyelvbölcseleti tanulmányai azt a folyamatot mutatják be, hogyan dől meg a külföldi és hazai nyelvelmélet és nyelvfilozófia hatására a latin nyelvi eszmény, és mint váltja fel ezt egy a nemzeti nyelvek fölé boltozódó eszményi nyelv, majd pedig az egyes nemzeti nyelvek, amelyek éppen olyan egyetemes érvényt igyekszenek maguknak tulajdonítani, mint régebben a latin nyelv. Ez a tanulmányciklus, amikor plasztikus képet rajzol egyfelől a magyar Kalmár György, Kempelen Farkas, Verseghy Ferenc, Szemere Pál, Kis János, Pápay Sámuel, Teleki József, másfelől a német Vater, Janisch és társaik nyelvtudományi munkásságáról, két tanulsággal is szolgál. Az egyik az, hogy irgalmatlanul a sutba kell vágni a magyarság filozófiai érzéketlenségéről széltében-hosszában elterjedt hiedelmet; a másik pedig, hogy a magyar nyelvtudomány korabeli, 18–19. századi képviselői egyenrangú partnerei voltak külföldi tudóstársaiknak.

A könyv második, bennünket közelebbről érdeklő nyelvtörténeti ciklusának etimológiai vizsgálatai egyrészt tágabb nyelvtörténeti összefüggéseket derítenek fel, másrészt szűkebb körű, de

*Még el sem küldtem az elkészített ismertetést a szerkesztőségnek, amikor értesültem arról, hogy Mezey László tragikus balesetben életét vesztette. Remélhetőleg a megkezdett munkát tanítványai az ő nyomán folytatni fogják.

mindmáig vitatott történelmi, művelődéstörténeti kérdésekben igazítanak el bennünket. Ha valamennyi szófejtést nem is lehet még elfogadottnak tekinteni, annyi kétségtelen, hogy mindegyik jól megalapozott, sokoldalúan alátámasztott és nemegyszer szellemes. Meglepően újszerű képet kapunk többek között a magyarság nemzetségi és törzsi szervezetéről a nyelvi modell tükrében. A nyolc magyar törzsnév közül öt – Nyék, Megyer, Kürt, Kér és Keszi – bizonyul finnugornak és csak három – Gyarmat, Tarján, Jenő – török eredetűnek. A szerző a finnugor törzsneveket is részben vagy egészen újraértelmezni. A Kürtöt a hangszerrel, a Kért a (fa) kéreggel, a Keszit a keszeg hallal hozza összefüggésbe, és totemisztikus neveknek fogja föl. Ugyancsak új értelemmel látja el a Levédi, Lél és Teveli személyneveket. Az első kettő a lő, a harmadik a tövik (= szúr) igéből alakult. E névadással a fejedelmi sarjaknak, vezéreknek harcias természetére utaltak. Nem kevésbé érdekes a székely név magyarázata. A szerző a föltehetőleg 'gyepű, sövény' jelentésű ómagyar székü névszóból eredeztetni.

Folytassuk a sort a deákok, zarándokok, vendégek, vidék bravúros etimológiáival. A magyar deák nevezetnek – itt ismét visszakanyarodunk Révai Miklóshoz – a bizánci diákonosz a végső forrása. Jelentése templomszolga, előénekes, valamint írnok. Hozzánk a déli szláv dijak szóalakban jutott el, talán már a 11. században, de legkésőbb az 1200-as évek elején. ‚Latin' jelentését nálunk az 1200-as évektől kaphatta, amikor a Bizánccal történt szakítás után a görög szertartású egyházi szláv nyelvű liturgiát a latin szertartás váltotta fel, és így a korábbi egyházi szolgálatot végzőknek meg kellett tanulniuk latinul. Nem kevésbé izgalmas a zarándok, vendég, vidék szavak nyomozása. A zarándok szó a 13. század elején bukkant fel. Forrása az óegyházi szláv nyelv, ‚utazó' ‚zarándok' értelmű szava. Ez viszont egy ugyanilyen jelentésű és szerkezetű görög szónak tükörszava, amely egy héber szó tövének átvételével alakult. A zarándok szavunknak régen a vendég volt a szinonímája. Ez viszont a ‚velence' jelentésű latin veneticus, olasz nyelvjárási vendego vagy délszláv venedik alakra vezethető vissza. Nyelvünkben már a 11. században megvolt. A jelentésváltozást azzal magyarázza a tanulmány, hogy az első vendégek, akik hozzánk és a balkáni népekhez érkeztek, velencések voltak. Ugyanide kapcsolhatjuk vidék szavunk eredetét is. A ciklus további tanulmányai az oklevél- és a levélíró deákokat mutatják be, a tulajdon, ínség, szegénység fogalmak etimológiájával a nomád feudalizmus eszmevilágát derítik fel, és a magyar jogi műszavak eldeákosodásával foglalkoznak (jobbágy: jobagio, bírság: birsagium stb.). Mindegyik tanulmány újabb és még élvezetesebb szellemi kalandra csábít.

A tanulmánykötet harmadik és egyben utolsó része az európai nyelvi modellnek különböző szinteken – a hangoktól, betűktől egészen a mondatokig és a stílusig – tükröződő hatását, valamint középkori verselésünk rejtelmeit bogozza. Helyet kapnak itt az indouráli nyelvrokonság cáfolata, a nyelvtipológia alapkérdései éppúgy, mint a Pray-kódex latin Sermo-ja, a Halotti Beszéd, valamint Telegdi Csanád esztergomi érsek latin halotti búcsúztatója egymáshoz való viszonyának vizsgálata vagy a középkori magyar verselés problémái az Ómagyar Mária-siralom és folytatói tükrében, nemkülönben a latin-magyar verselés, a „deákos-iskola" keletkezéstörténete. Beható figyelmet szentel a szerző az európai modellnek tekintett „syntaxis ornata", magyarul: ékes szókötés történetének a 17. század eleji Rimay János költői és baráti körétől egészen a 19. század közepéig, Arany Jánosig. A „syntaxis ornata" a 17. századi francia jezsuita tanár, Fr. Pomeynek a 18. században is széles körben használt retorika-stilisztika könyvei, Noszkó Alajosnak 1791-ben Pesten megjelent Virág-Szótára, de főleg Szvorényi József ciszterci tanárnak Magyar ékes szókötés c. könyve révén vált véglegesen magyarrá. Szvorényi tanítványa volt az a Négyessy László, akinek nevezetes egyetemi stílusgyakorlatain az ékes magyar szókötésnek olyan jelesei adtak egymásnak találkozót, mint Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád és Juhász Gyula.

Mint a fönti rövid áttekintés is igazolja, a Magyar deákság c. könyv a nyelvtudomány széles területeit öleli fel, és mindenütt korszerű nyelvtudományi műveltséggel látja el olvasóját. Bár ismeretanyaga lenyűgöző, ez sohasem válik nyomasztóvá vagy érthetetlenné. A szerző világos koncepciója, átgondoltan logikus előadása, témáihoz érzékenyen simuló és emellett szellemes stílusa még a laikus olvasóhoz is közel tudja hozni ezt a nagyszerű művet.

A recenzensnek ilyenformán csak néhány ceruzajegyzet marad. Seneca, Plinius, majd a későbbiek közül Iuvenalis, Persius, Statius nem a római aranykornak (125.), hanem az ezüstkornak írói. VII. Ince pápa (286.), helyett nyilván III. Ince értendő. A teljes Arisztotelészt – méghozzá görögből – inkább a 13. század második, mint első felében (470.) ismerte meg a Nyugat,

hiszen ez a nagyszabású fordítói tevékenység elválaszthatatlan Aquinói Szent Tamás nevétől. Az eleddig ismert legrégibb metrumos hexameter sorunk Horváth János szerint húsz évvel korábbi Sylvester Jánosénál (555.), és a szent apostolok méltóságáról szóló Könyvecskéből való. Egy Lucanus-sor ölti magára először a magyar hexameter redőzetét: „Mely nagy volt Róma: az ő romlása jelenti." A Szeptember végén c. Petőfi-vers viszont nem magyaros (517.), hanem nyugat-európai anapesztikus versnek tekintendő. A nyomda dícséretet érdemel az idegen – elsősorban a latin – szavaknak ma már olyan ritka, pontos szedéséért. A hibák (615, 618.) elenyészők.

Balázs János könyve minden bizonnyal sokatmondó és vonzó olvasmánya lesz a nyelvtudomány iránt érdeklődő laikusoknak is. A történészek számára pedig nélkülözhetetlen kézikönyv, amely azt a feladatot rója rájuk, hogy olyan mértékben igyekezzenek elsajátítani a nyelvtudomány eredményeit, amilyen mértékben magáévá tette Balázs János a történettudomány vívmányait

Bellér Béla

NAGY ANDRÁS:

SAVONAROLA-KÍSÉRLET

„Gyorsuló idő sorozat". Magvető Könyvkiadó, 1982. 154 l.

Savonarola egyik legérdekesebb és legtitokzatosabb jelensége a quattrocentonak, a 15. századnak. Egymással ellenkező mozgalmak, reformáció és ellenreformáció találták meg benne közös szellemi ősüket. Luther mártír-elődjét tisztelte benne, de XIV. Benedek pápa is szentté akarta avatni. Az utókor szélsőséges állásfoglalásain a kortársak természetesen még túltettek. Marsilio Ficino rajongott érte; halála után azonban már az Antikrisztust vélte felismerni benne. Michelangelo menekült diktatúrája elől, élete végén azonban – Raffaellóval együtt – művészetével belopta Savonarolát az épülő Szent Péter-bazilikába. Pico della Mirandola és Angelo Poliziano egyre inkább bűvkörébe kerültek.

Ahhoz képest, hogy Savonarola a maga életében és még inkább halála után jel volt, amire esküdtek, és aminek ellentmondtak, a hazai közvéleményt kevéssé foglalkoztatta. A róla szóló utolsó jelentős munka, Piero Misciatelli Savonarola c. könyve majdnem fél évszázaddal ezelőtt, 1936-ban jelent meg. Nagy András pompás kis történelmi esszéje tehát nemcsak a Savonarola-kutatásban tátongó űr kitöltésére vállalkozott, hanem egyben arra is, hogy az eddiginél hitelesebb és meggyőzőbb képet fessen a szentség és az eretnekség végletei között elhelyezett hőséről.

Savonarola életútja az Esték „progresszív kényuralmával" kormányzott fejedelemségből, Ferrarából kanyarodott elő 1452-ben. Családja polgári értelmiségi szinten élt. A kínálkozó, bár kevéssé differenciált szerepek: az udvari ember, a művész, a világi tudós, az orvos jelmezei közül Girolamónak az utóbbit kellett választania. Így került nagyapja nyomdokain a helybeli egyetemre. És itt érte a „kudarcorientált" (18.) Savonarolát az első kudarc. Az arisztotelészi filozófia annyira idegen volt tőle, hogy a költészetben, a zenében és egyre inkább a vallásban keresett menedéket. Megszökött Ferrarából, és 1475. április 26-án felvéteti magát a bolognai domonkos kolostorba. A maga korában egyre inkább előretörő pénzvágy – hatalomvágy – szexualitás triumvirátusa helyett a szegénység – tisztaság – szeretet isteni háromságát választotta.

A kudarc azonban itt is sarkában volt. Savonarola mint hitszónok megbukik. Rendje 1481-ben szülővárosában, Ferrarába irányította vissza, hogy az ottani egyetemen fejezze be tanulmányait, és prédikáljon. Itt találkozott először Pico della Mirandolával, itt csillant föl először a radikális, egyházjavító humanista és a radikális, egyház- és világjavító domonkos szerzetes szövetségének lehetősége. 1482-ben mindketten Firenzében voltak, amely egyre inkább nem csupán Itália, hanem az egész világ szellemi központjának érezte magát. Itt ismerkedett meg Savonarola Marsilio Ficino neoplatonizmusával, amelyet a mester filozófiából általános teológiává igyekezett átformálni. Savonarola órája azonban még mindig nem jött el. A barát mint hitszónok Firenzében is megbukott. Firenzéből 1484–85-ben San Gimignanóba küldték böjti prédikátornak. Az egyház meg-

ostoroztatását és megújulását hirdető prédikációi ebben a paraszti, plebejus és vallásos környezetben végre lobot vetettek. Még néhány év vándorlás Észak-Itáliában, és 1498-ben a hangját, témáját most már végérvényesen megtaláló domonkos szerzetes diadallal tér vissza Firenzébe.

Az Arno-parti Athénba a legjobbkor érkezett. A válság, amely ebben az időben elborította Firenzét, éppen úgy fantasztikusan tükröződött az agyakban, mint a korábbi virágzás. „Magyarázatul, feloldásul a vallás fantasztikuma kínálkozott, amelyben ekkor már az erkölcsi, a szellemi, a társadalmi szükséglet egyszerre érvényesült – egyesült." (68.) A Mediciek uralma VIII. Károly francia király itáliai inváziója és a belső osztályellentétek kiéleződése következtében összeomlott. A hatalom a San Marco domonkos kolostor újonnan megválasztott priorja, majd rövidesen a toszkán domonkos rendtartomány főnöke, Savonarola kezébe jutott.

A körülrajongott próféta olyan programot tudott adni Firenze népének, amely a különböző osztályokra és rétegekre szakadt társadalmat átmenetileg egyesítette. A kis-, közép- és nagypolgárság teljesen egységes volt a csődbe jutott Medici-uralom elutasításában, és Savonarolában a válságból kivezető prófétát látta. A nagypolgárok nemcsak kedvenc rendjük szerzetesét, a félművelt neoplatonistát kedvelték benne, hanem azt a népszerű prédikátort is, aki elvetette a közkeletű tételt a gazdagság erkölcsromboló hatásáról, és aki Piero Medici uralmának megdöntésével elhárította az akadályokat érvényesülésük útjából. A közép- és kispolgárság saját vallásosságára ismert Savonarola vallásosságában, és aszkézisében plebejus vonásokat látott. Mindkét réteg abban is reménykedett, hogy a Mediciek által megteremtett hatalmi mechanizmus, amely korlátozott mértékben eddig is részeltette őket a hatalomban, most manipuláció nélkül, tökéletesen fog működni. Firenzének Krisztus királyságává nyilvánítása 1495–96-tól hízelgett a firenzei polgároknak, és újabb lendületet adott a firenzei központú megújulási mozgalomnak.

A megújulás két – egyszerre konkrét és szimbolikus – vívmánya a Nagytanács és a Hiúságok Máglyája volt. A Nagytanács volt Firenze eddigi történetének legszélesebb körű és legdemokratikusabb intézménye. A város mintegy 70 000 lakosából 3200-an vettek részt benne. A Hiúságok Máglyája nem egyszerűen barbár műkincs-égetés volt, hiszen a neoplatonikus világszemlélet eleven és szerves kapcsolatot látott a művészet (esztétikum) transzcendenciája és a vallásos transzcendencia között. „S amikor egy-egy szerzetes mégis máglyára hordatta a képeket, hangszereket, könyveket – ez a kor kirekesztettjeinek puritán lázadása volt, egyik válasz arra, amelyre a máglyán hamvadó kép másképp válaszolt. S egyik sem mondott ellent Istennek – míg az egyháznak mindkettő ellentmondhatott (hiszen a puritanizmusnak egyházellenes éle is volt). (104.)

A Hiúságok Máglyája után még két máglya lobbant fel Firenzében. Az elsőbe 1498. április 7-én Savonarolának kellett volna belépnie, hogy igazolja látomásainak istenességét. Ő azzal tért ki a tűzpróba elől, hogy a próféciának az igazság a kritériuma, nem pedig a tűz. Ez a válasz igaz volt ugyan, de racionális módon. Mint ilyen méltatlan a szerzetes egész eddigi irracionális magatartásához. A város csalódása a racionálissá lett prófétában óriási és visszafordíthatatlan volt. A nagypolgárság újból kezébe ragadta a hatalmat, és kíméletlenül leszámolt a Savonarola fő társadalmi bázisát alkotó kispolgársággal. Savonarolát társaival együtt elfogták, és kínvallatással súlyosbított a bírósági tárgyaláson, a pápai követek hozzájárulásával, halálra ítélték. Az ítélet végrehajtására 1498. május 23-án, reggel 10 órakor a Piazza della Signorián került sor. Előbb két társát, majd utánuk Savonarolát is felakasztották és elégették.

Azt az izgalmas személyi, társadalmi, politikai és ideológiai drámát, amit a „Savonarola-kísérlet" jelent, mesterien jeleníti meg a föntiekben vázlatosan ismertetett történelmi esszé. A szerző az életrajzot csupán tág keretnek tekinti, amelyet a történelmi-politikai koncepció, a történeti kép, a társadalmi-ideológiai fejlődésrajz tölt meg gazdag tartalommal. A történettudomány eme strukturális elemeit az esszé művelődéstörténetté integrálja, amely széles perspektívát nyit meg az olvasó előtt. Csak egy példa! A 14–15. században fellépő eretnekségeket és nyomukban a humanizmust és a reneszánszt történetírásunk hosszú ideig a vallásos érzés meggyengülésével is magyarázta. A könyvecske – az újabb kutatásokkal egybehangzóan – inkább a vallásos érzés átalakulásának látja őket, amelynek során a külsőséges, liturgikus látványosságokban kimerülő vallásosság egy bensőséges, az Istennel személyes kapcsolatra törekvő vallásos élménynek adja át a helyét. (23, 24. 26.) Ugyancsak precíz megfogalmazást kap a reneszánsznak az antikvitáshoz való viszonya, különösen filozófiai téren. (14, 15.) Az azonban már túlzás, hogy „. . . a kereszténység történetének első évszázadai még a klasszikus antikvitáshoz tartoznak . . ." (15.), hiszen közismert, hogy a patrisztika

mennyire megszűrte az antik – különösen filozófiai – örökséget. De több más, nagyon időszerű felismerést is idézhetnénk a kis könyv lapjairól.

Csak sajnálni tudjuk, hogy e remekbe sikerült történelmi esszé is magával hurcol néhány történelmi tévedést, pontatlanságot és főként elírást. Az avignoni pápaság nem 1415-ben szűnt meg (22.), hanem már 1377-ben. III. Polonius nevű pápa 1216-ban (29.), de máskor sem létezettt; csupán III. Honorius (Cencio Savelli). Reménytelenül sok a hiba az idegen, főleg a latin és görög szavak írásával, ill. fordításánál A „domini cani" (Isten kutyái) (27.) helyesen „Domini canes". A Szent Tamás-i De regimine principium (30.) c. mű helyes címe: ... principum. A Lana Gilde (42.) magyarul gyapjú (fonó, szövő) céh. A florino (46.) magyarul egyszerűen forint. A Patarini-szektának (45.) megszokott alakja: patarénus. Eringene (58.) helyesen Eriugena. VIII. Innocentet (65.) magyar szövegben Incének nevezzük. Küropaidia (79.) görögül Kürupaideia. A hermita szerzetes (71.) nyilván remete-szerzetes, míg a Sol invictivus (Győzhetetlen Nap) (148.) egy szótaggal rövidebb, vagyis ... invictus.

Nagy András eredeti témaválasztásával, koncepciózus feldolgozásával, szellemes, sokszor aforisztikus stílusával új lehetőségeit fedezte fel a történelmi esszének. Remélhetőleg lesz folytatása, akár nála, akár más történészeknél.

Bellér Béla

RUDOLF GRIEGER:

FILIPECZ, JOHANN BISCHOF VON WARDEIN, DIPLOMAT DER KÖNIGE MATTHIAS UND WLADISLAW

(Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München)
(Hg. v. G. Stadt- MÜLLER, H. Glassl, E. Völkl, E. Körch) 20 München 1982

FILIPEC JÁNOS VÁRADI PÜSPÖK, MÁTYÁS ÉS ULÁSZLÓ KIRÁLYOK DIPLOMATÁJA

A müncheni Ungarisches Institut „Studia Hungarica" sorozatának 20. köteteként jelentette meg R. Grieger testes monográfiáját Filipic Jánosról, Mátyás és Ulászló morvai származású diplomatájáról, aki 1476–1490 között váradi püspökként és felhévizi prépostként, majd 1484–90 között kancellárként is szolgálta a királyt, igen fontos diplomáciai küldöttségeket vezetett Nápolyba (1476) Franciaországba (1487) és Milánóba. Mátyás hűséges embereként tartották számon, de 1490-ben mégis Ulászlóhoz csatlakozott, a püspök biztosította pártja számára a Fekete Sereget. Ulászló koronázása után beneficiumairól lemondva ferences barátnak ment el, és a saját maga által alapított uherské hradište-i kolostorban halt meg 1509-ben. A magyar történet szempontjából fontos és érdekes egyéniségről van tehát szó, akit 1490-i pálfordulása miatt a történészek egy része (Bachmann csakúgy, mint Fraknói) mélységes megvetéssel kezelt, s akinek összefoglaló életrajza mindig hiányzott.

A történészek vonakodása érthető. Filipecnek nem maradt irathagyatéka, másoktól értesülünk munkájáról, magatartásáról és jelleméről; talán felesleges mondani, hogy az adatok ellentmondanak egymásnak, s nemegyszer éppen a legkritikusabb időpontokban egyszerűen nincsenek. A nehézséget csak fokozza, hogy – legalábbis magyar viszonylatban – a források nagyarányú felderítését és kiadását a 19. század végén Fraknói gyorsan és hanyagul végezte el (v. ö. Nehring. Levéltári Közlemények 1972, 1976 és Ungarn-Jahrbuch 1970). Mindennek tetejében a feldolgozónak behatóan kell ismernie a magyar és a cseh történelmet, így legalább négy, de az olasz diplomáciai levelezést is ideszámítva, öt nyelven kell tudnia.

Grieger kutatásai saját bevallása szerint még így is hosszú évtizedeket vettek igénybe. Akadályt jelenthetett, hogy sem magyarul, sem csehül nem tud, s bár mindkét nyelv esetében fordítók álltak rendelkezésére, az nem pótolhatta a nyelvismeretet az irodalom beható megismerésében, azért aztán az események menetének rekonstruálásában és megítélésében sokszor a régebbi német nyelvű irodalomra támaszkodott (Bachmann, ill. Palacký és Fraknói német kiadásai). Ez az irodalom a cseh viszonyokat tekintve is elavult, O. Odložilik (The Hussite King. Bohemia In European Affairs 1440–1471. New Brunswick, N. J. 1965) és F. G. Heymann (George of Bohemia. King of Heretics,

Princeton 1965) munkáinak megjelenése óta sok minden változott meg főképpen az értékelés vonalán. Fokozottabb mértékben áll ez a magyar viszonyokra, ahol nemcsak Fraknói erősen a millenniumhoz kötött megállapításai már nem tekinthetők érvényesnek, hanem Kulcsár Péter kutatásai után Bonfini szavahihetősége is más megvilágításba került (Bonfini Magyar történetének forrásai és keletkezése, Bp. 1973).

Az utóbbi eset igen jellemző Grieger munkamódszerére, főképpen, ahogyan az 1490-i királyválasztó országgyűlésen Bonfini által Filipec szájába adott beszédet megítéli. A humanista történetírásra általában jellemző, hogy politikai csoportosulások vagy pártok álláspontját klasszikus minták szerint összeállított beszéd formájában ismertetik. A királyválasztás önmagában véve is kihagyhatatlan alkalmat jelentett Bonfini számára ennek a fogásnak gyakorlására, de a beszédről kiderült, hogy az Udis álnéven jóval később, 1493-ban Ulászló és Beatrix válóperében „Apologia regis Wladislai" címmel írt pamfletet követi, semmi sem szól Bonfinin kívül amellett, hogy Filipec mondta volna el, de sok szól ellene, mint azt Kulcsár bizonyította (i. m. 148–152). Grieger mégis ragaszkodik Bonfini állításához és arra hivatkozik, hogy Fraknói szerint a beszéd „több európai levéltárban megvolt", Fraknói közülük a vatikánit használta. A „több európai levéltár" kifejezést – ismerve Frankói apparátusának egységét – nem kell vagy legalábbis nem ajánlatos névértékben venni. (Száz. 1886. 202. l. jegyz.) Grieger szerint a megoldás az, ha a beszédet „a magyar kancellária termékének tekintjük. A rendek ezt a formát választották, hogy Ulászló trónralépésének feltételeit nyilvánosságra hozzák . . ." (486–487), emellett szól az irat vatikáni példányának címe: „Oratio Hungarorum in susceptione domini regis Wladislai in regem Hungariae facta per Iohannem episcopum Waradiensem." Az irat vatikáni példánya Kulcsár szerint, 16. századi, ha pedig valóban a magyar kancellária készítette volna ezt a pamfletet, akkor Filipicnek tudnia kellett róla, és alig hihető, hogy a Mátyás-ellenes kirohanásokhoz nevét adta volna; a szöveg átalakítása az ő szellemi képességei és gyakorlata mellett nem jelentett volna számára erőfeszítést.

A hosszú kutatómunka során – mondja Grieger – „lassan mind világosabb kép bontakozik ki (Filipec) életének folyásáról" (8. l.) A könyv sajnos valóban nem nyújt ennél többet. Grieger lelkiismeretes és aprólékos munkája ellenére sem jutunk közelebb a diplomata személyiségéhez, nem vetődik fel az a kérdés, hogyan oldotta meg a rábízott feladatokat, milyen nehézségeket kellett legyőznie stb. Sokszor dicsérték Filiéicet kiváló szellemi képességeiért, de ezeknek gyakorlati érvényesüléséről nem kapunk képet. Végeredményben a diplomata „külső" életrajzát kapjuk meg, belső fejlődéséhez nem jutunk közelebb. Az egész könyvre jellemző az 1490-i pálfordulással kapcsolatos rész. Grieger pontos kronológiát ad, máj. 8. és 18. között között következett be (178. l.), ezt Fraknói nem ismerte fel (Száz. 1885. 15. l.) Grieger nagy valószínűséggel állapítja meg: elhatározásának döntő oka az volt, hogy Filipec el akarta kerülni a háborút, belátta Corvin János tehetetlenségét, ezért csatlakozott Ulászló táborához, magával vive Bakóc Tamást is (286–287 és 278.) Ennek a megállapításnak elfogadása mellett is azt kell mondanunk, hogy három tényezőnél biztosan több játszott szerepet, sőt az időpont azt mutatja, hogy a legfőbb szerepet valami másnak kellett játszania, mert Corvin jelleme és Ulászló trónigénye már jóval előbb ismert volt. Amikor azonban Grieger számba veszi a politikai tényezőket, akkor csak Ulászlóról, Beatrixről, Corvin Jánosról és Miksáról van szó, tehát a döntő tényező, a magyar mágnások kimaradnak (279–285).

Filipec életét attól a pillanattól kezdve ismerjük, hogy 1469-ben magyar szolgálatba állt, az előzményekből csak annyit, hogy szegény családból született az Olomouc (Olmütz) melletti Prostějov-ban (németül Prossnitz). Apjának foglalkozását sem ismerjük, alacsony származását bizonyítja a családnév hiánya. Éppúgy nem nevezte magát és nem hívták mások – egy prágai egyetemi bejegyzés kivételével – Filipecnek, mint az 1472-ben elhunyt János esztergomi érseket Vitéznek. Mátyás 1476-i elő előterjesztésében Prostějov-inak nevezi, ami teljesen megfelel annak a magyar gyakorlatnak, hogy a nem nemeseket származási helyük nevével jelölik. Úgy látszik, ezt a gyakorlatot Filipec is átvette, mert testvére sírkövén ezt a formulát alkalmazta. Ha igaz, hogy 1431-ben született, akkor 1469-ben már nem volt fiatal (bár Bonfini adolescens-nek minősíti). Grieger nem nyugszik bele abba a hosszú időt átfogó hallgatásba, és azon a címen, hogy véleménye szerint egy huszita nagyúr szolgálatába kellett álljon (amire nincs adat) hosszasan foglalkozik Cimburg és Postupiceti Kostka életével. Ha nem ragaszkodik ehhez a „teljességhez", könyve rövidebb és jobb lett volna.

Magyar vonatkozásban sajnos sok hiba maradt a könyvben, ami részben az elavult irodalomnak köszönhető (Nagylucsei Orbánt ma már senki sem nevezi Dóczy-nak), részben a magyar

nyelvismeret hiányának (pl. Hasznos György kalocsai érsek helyesen Handó, 99.) vagy a történeti irodalom ismerete hiányának (pl. Vetési Albert nem Mátyástól kapott címert, hanem az ősi Kaplony nemzetségit használta, 490.). Az sajnos nem tagadható, hogy ezen a téren mi is vétkesek vagyunk: saját eredményeink jobb külföldi propagálása a hibák egy részét biztosan elkerülhetővé tette volna.

Fügedi Erik

OSZMANSZKAJA IMPERIJA I SZTRANÜ CENTRAĽNOJ VOSZTOCSNOJ I JUGO-VOSZTOCSNOJ EVROPÜ V XV–XVI VV. GLAVNÜE TENDENCII POLITICSESZKIH VZAIMOOTNOSENIJ

Moszkva, 1984, Nauka, 301 l.

AZ OSZMÁN BIRODALOM ÉS KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA ORSZÁGAI A 15–16. SZÁZADBAN. A KÖLCSÖNÖS POLITIKAI KAPCSOLATOK FŐ TENDENCIÁI

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Szlavisztikai és Balkanisztikai Intézetében elkészült munka kollektív monográfiának tekinthető. A kötet felelős szerkesztője I. B. Grekov, a nálunk is jól ismert kiváló szovjet tudós fia, helyettese L. Je. Szemjonova, a szerkesztőség titkára L. V. Zaborovszkij, további tagjai G. G. Litavrin és Sz. F. Oreskova. Az egyes fejezeteket és alfejezeteket részben ők írták, részben az Intézet (és más akadémiai intézetek) kutatói. A források és a magyar szakirodalom alapos ismeretéről tanúskodó magyar fejezetek és alfejezetek szerzője a feudális-kori Magyarország történetének nálunk is elismert szovjet szakértője, V. P. Susarin.

Mint a bevezető is írja, a könyv célja az volt, hogy az eddigi kétoldalú megközelítés helyett, amely az oszmán birodalmat és valamelyik kelet-európai országot vizsgálta kölcsönös kapcsolataiban, most az egész térséget együttesen vegyék szemügyre. A Konstantinápoly elestét követő évektől nagyjából az 1570-es évekig, vagyis a lepantói csatáig, az Oszmán Birodalom hanyatlásának első jeléig vizsgálják a szerzők igen részletesen a diplomáciai kapcsolatok alakulását, háborúkat és békekötéseket. Az első három fejezet mintegy a 15. század derekának a helyzetét mutatja be, a birodalom belső helyzetét, az oszmán feudális rendszerét, a többi közép- és kelet-európai állam viszonyait, meg a balkáni lakosság helyzetét az oszmán uralom alatt. A további fejezetek azután az időrend és az egyes országok szerinti tárgyalás egyfajta kombinációját adják, hol valóban a politikai kapcsolatokat általában egy-egy rövidebb, néhány évtizedes korszakon belül, hol egyes országok vagy országcsoportok kapcsolatait, így a 6. fejezet Magyarország és az Oszmán Birodalom viszonyát Mohácsig, a 9. fejezet a Habsburgok, Magyarország és Erdély kapcsolatait a 16. században, de két fejezet tárgyalja a dunai fejedelemségek viszonyát a birodalomhoz stb. Természetes, hogy ez a fajta tárgyalásmód óhatatlanul bizonyos ismétlődésekre vezet, de ezek nem túlságosan zavaróak, mert más-más fejezetekben fordulván elő, a dolgok különböző aspektusait vizsgálják meg. Nyilvánvaló az is, hogy a szovjet szerzők a 16. században már Oroszország egyre növekvő szerepét emelik ki, ennek során IV. Iván alakját mondhatni egyértelműen pozitívan mutatják be, hiszen belpolitikai kérdésekre a téma szempontjai miatt nem kell kitérniök.

A sok eseménytörténet mellett kissé más jellegű a 13. fejezet, amely azt vizsgálja meg, milyen szerepet játszott az oszmán terjeszkedés a korabeli szláv országok publicisztikájában, sőt szépirodalmában is. Itt leszűkítés a szláv országokra nem szerencsés, a nem szláv országok és népek állásfoglalását is figyelembe lehetett volna venni, hiszen csak így alakulhat ki teljes kép arról, valóban mennyire központi probléma volt az oszmán expanzió akár még a lengyel-litván állam számára is, amelynek központja viszonylag a legmesszebbre esett Isztambultól.

A birodalom belső viszonyainak tárgyalásánál a szerzők szerencsére szakítottak az eddigi egyoldalú szemlélettel, amely az erőszakos iszlamizálást általános érvényű jelenségnek tekintette, különösen a 15. század vonatkozásában mutatnak rá arra, hogy ez inkább kivétel, aminek persze fiskális okai is nyilvánvalóak, hiszen a nem muzulmán ráják adója nagyobb volt. Persze, a 16. szá-

zadban már gyakoribbakká válnak az erőszakos térítési kísérletek, különösen a stratégiai szempontból fontos területeken.

A kötet nagyon jól mutatja be a birodalom és a krími kánság kapcsolatait, a kettő közti valamiféle munkamegosztást, nevezetesen azt, hogy a voltaképpen vazallus kánság olykor látszatra a birodalomtól eltérő, azt keresztező külpolitikát folytatott, aminek azonban pusztán a többi kormányzat megtévesztése volt a célja.

Minthogy az Oszmán Birodalom áll a középpontban, elsőrendűen Konstantinápolyból szemlélik a szerzők az eseményeket. Az oszmán külpolitika aktivitását és ügyességét emelik ki, amely értett ahhoz, hogy a szemben álló feleket megossza, ezzel megakadályozza egy széles ellenséges front kialakulását. Ezért szította az oszmán kormányzat előbb a Jagellók belső ellentéteit (a lengyelországi és a magyar- és csehországiakét), később a Habsburgok és a lengyel-litván állam, illetve ez utóbbi és Oroszország ellentétét. A diplomáciai játék öröknek tűnő szabályai, hogy a szomszéd szomszédjával érdemes szövetkezni, ebben a több mint egy évszázadot felölelő szakaszban is nagyon jól mutatkoznak, a Mátyás alatti magyar-orosz viszonyban, vagy később a Habsburgok és Oroszország vonatkozásában, mindkét esetben a Jagellók állama elleni éllel. A két dunai fejedelemség stratégiai jelentőségét a szerzők méltán hangsúlyozzák, de mintha eltúloznák a román fejedelmek ebből adódó manőverezési lehetőségeit. Függetlenségük elvesztését viszonylag késői időpontra teszik, Havaselvénél a 15. sz. végére, Moldva esetében egyenesen a 16. sz. derekára. Persze, ha a meg-megújuló elszakadási kísérleteket tartják elsőrendűnek (amelyek egyébként csak lengyel vagy magyar vazallusságot jelentettek), akkor akár Vitéz Mihály koráig is lehetne terjeszteni az oszmánoktól való függetlenség szakaszát. És még egy: ha az oszmán diplomácia ilyen fontos szerepet játszik, ennyire hajlékony, ennyire sikeres (ami egyébként helytálló is), akkor érdemes lett volna az oszmán külpolitikai intézményrendszert is részletesebben vizsgálni, beleértve ebbe elsőrendűen a görögök szerepét.

A szerzők úgy látják, hogy Lengyelország, Magyarország és Ausztria korábban vált soknemzetiségű állammá, mint Oroszország vagy Csehország, hiszen Oroszország pl. érdemben ekkor még csak az orosz területek egyesítésére törekedett. Ez persze III. Iván korára még nagyjából elfogadható, ha az északi orosz területek nem orosz lakosságától eltekintünk, a kazanyi és asztrahanyi kánság meghódításának az idejére azonban már mindenképpen nehezen érvényes. Csehország pedig, amelyhez ekkor nemcsak Morvaország, hanem Szilézia is tartozott, a 13. századtól, vagy, ha Szilézia figyelünk, legkésőbb a 14. századtól mindenképpen többnemzetiségű ország volt, ha nem így lett volna, a huszita mozgalom bizonyos aspektusai sem volnának érthetőek. Ez az időbeli „décalage" tehát véleményünk szerint nem olyan jelentős, hogy érdemes volna külön hangsúlyozni. Az a megállapítás is problematikus, hogy az oszmán terjeszkedés megakadályozta etnikailag egységes országok létrejöttét; a szerzők itt Oroszországra hivatkoznak, amelynek a területét mintegy kettéosztották. Csakhogy ez megint olyan jelenség (érdemben a későbbi ukrán és belorusz területekről van szó), amely a litván állam 13. századi megerősödésével vette kezdetét, tehát nem kapcsolható egyértelműen az oszmánok expanziójához. Persze, végső fokon nem kétséges, hogy az oszmán terjeszkedés számos deformálódást okozott, de a soknemzetiségű összetétel erre az időszakra már évszázados jelenség, igaz, a deformálódás akadályozza meg az egy etnikum – egy állam talán kívánatos elkülönülésének kibontakozását.

Az I. B. Grekov által írt 5. fejezet egy helyen azt feszegeti (93.), hogy Mátyás hangoztatta a horvát és szlovák területekre vonatkozó „történeti jogokat". A szerző Karl Nehringnek Mátyás külpolitikájáról írt könyvére hivatkozik, de abban ez nem található meg. Hiszen különben is, Mátyás idején a horvát és szlovák területek egyaránt magyar uralom alatt álltak. Történeti jogokat ekkor többnyire nem az uralom alatt álló, hanem a meghódítandó területek kapcsán hangoztattak (mind majd később mondjuk II. Katalin a Fekete-tenger északi partvidékének a vonatkozásában).

Ez a néhány kritikai észrevétel természetesen nem módosíthatja érdemlegesen a kötet egészében véve igen pozitív értékelését. A szerzők valóban igyekeztek komplexen tárgyalni az egész eseménytörténeti kérdéskört, és éppen a komplex látásmód révén jó néhány figyelemre méltó megállapítást tudnak tenni. Talán azt is érdemes pozitívumként kiemelni, hogy a szerzők szakítottak az eddigi tartózkodással, amely Kelet-Európát mindig elkülönítette Közép- és Délkelet-Európától, pontosabban ezt a két, illetve három régiót egymástól elszakítva tárgyalta, s számos problémát, amely pedig a szorosabb értelemben vett Kelet-Európát is érinti, csak közép- és délkelet-európai aspektusban tárgyalt. A szempontnak ezt a kiszélesítését csak örömmel üdvözölhetjük.

Külön érdemes kiemelni a névmutatót, amely a latin betűt használó szereplőket és szerzőket külön latin betűs névsorban közli (még a románokat is), s ezzel megkíméli az olvasót a nevek visszakeresésének fáradságos (olykor eredménytelen) munkájától. Kár, hogy ez a kettéválasztás nem volt egészen következetes, mert Thuróczi János, a krónikás mégis a cirill-betűrendben található, és a két István Tyszkiewiczet is jobb lett volna ebben a lengyeles formában szerepeltetni. Ezek azonban megint csupán részletkérdések, amelyeket csak egy újabb kiadás javítása érdekében teszünk. Mert a könyvet egészében olyan jelentős munkának találjuk, amely bizonyára szükségessé tesz majd egy bővített új kiadást.

Niederhauser Emil

IMREH ISTVÁN:

A TÖRVÉNYHOZÓ SZÉKELY FALU

Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1983. 546. l.

Életművek részeinek életkor szerinti megoszlása változatos lehet, a külső, erőszakos hatásoktól eltekintve is. Megtörténhet az, hogy egy átlagos hosszúságú élet termésének a nagyja (akár a java is) alkotójának húszas éveire esik – utána elkedvetlenedés, másfelé irányulás következik. Van teória, amely a 35–40. életévet jelöli ki a főművek megalkotásának időszakául. Ismerünk azonban a mi szakterületünkön is tudósokat, akik hatvan – vagy akár hetven éves korukon túl jelentkeznek a sokáig s egyben a végsőkig kiérlelt főművekkel (gondoljunk korunk legjelesebb román történészére, David Prodan-ra, aki hatvanas éveinek derakán – második felében tette le az asztalra a 16. századi erdélyi jobbágyság történetének vaskos köteteit, s nyolcvanhoz közeledve adta ki a kezéből a monumentális Horea-monográfiát.

Imreh István, a kolozsvári Babeş-Bolyai egyetem immár nyugalmazott előadó tanára (a professzori rangot sohasem kapta meg) a kései összegezők típusába tartozik. Mikor 1973-ben megjelentette a most ismertetésre kerülő kötetnek mintegy a párját „A rendtartó székely falu" címmel, már azt is mintegy az akkor már 3 évtizedes kutatói pálya összegezésének tekinthettük. Hatvanadik születésnapjára a „Festschrift" saját válogatott tanulmányainak gyűjteménye volt; Imreh Istvánnak, a kutató tudósnak is volt mire visszatekinteni, holott a pedagógus történészek generációját felnevelő munkája is alaposan lekötötte energiáit. Pedig a főmű (reméljük: inkább a főművek egyike) még hátra volt. Ezt mutatjuk be most olvasónknak.

A falu s népe (kis- vagy éppen kurtanemesek, a szabad parasztok különböző kategóriái, jobbágyok, zsellérek) vizsgálatának lehetőségei sokoldalúak. Lehet ez a vizsgálat népesedéstörténeti, gazdaságtörténeti – vagy egy keveset fordítva az aspektuson: az anyagi kultúra történeti vizsgálata; lehet (ugyanígy variálva a szemszöget) társadalomtörténeti vagy történeti szociológiai, kultúrtörténeti vagy folklórtörténeti (nem hisszük, hogy ezzel kimerítettük volna a lehetőségeket). Imreh István jelen vizsgálatai a jog oldaláról közelítik meg a székely falu történetét: az önmagát szabályozó és igazgató faluközösség sorsának történeti alakulását mutatják be.

Ez a faluközösség természetesen nem valami patriarkális együttélés. A 16–19. századi székely falu (a könyv erről a korszakról szól) társadalmilag is tagolt: a faluközösségbe nemcsak a (többfajta jogállású) székely szabadok tartoznak bele, hanem (így vagy amúgy) az ott birtokos nemesek s ott élő jobbágyaik is, s persze a jobbágytalan kisnemesek is. Ez a tagolódás érvényesül a falusi önkormányzat bizonyos funkcióinak ellátásánál is (esetleg épp az ott birtokos tekintélyesebb nemesre vár ellátásuk, hogy nagyobb társadalmi súly birtokában tehesse a ráváróka t), a falu közjavaiban való részesedésben is. De nem kerülheti el a keményen szervezett és közös életét szigorú rendszabályokkal védő faluközösség az országos törvényalkotás, a széki jogszabályozás, az országos kormányzat rendelkezései és a szék intézkedései hatását sem; az 1760-as évektől kezdődőleg pedig különösen fájdalmas a határőr-katonaság igazgatási hatalmának és a székely falvak jogéletétől oly idegen határőr-jognak a behatolása a faluközösség életébe.

Nem valami idillikus szabad lét tehát a székely faluközösség élete, hanem állandó kemény harc a külső „támadókkal": megvédeni a védhetőt, tudomásul venni az elkerülhetetlent, kihasználva

a külső kényszerrel rájuk vetett rendszabályok hasznos elemeit, okos kompromisszumokat harcolva ki ott, ahol lehet – az esetek idő- és térbeli végtelen változatosságában. S közben, a faluban élők és birtoklók érdekeinek apróbb-nagyobb, de szinte állandó összeütközései közt, kialakítani a belső együttélés lehető optimumát, szigorúan szabályozva az élet rendjét, s aztán őrködve az önmaguk alkotta rend megtartásán. Kemény élet ez – nemcsak az élet *jogi* feltételeinek említett nehézségei miatt, hanem mert kevés és rossz a termőföld, az élet nehéz. De elviselni és megélni csak a közösség szigorú rendjében, embernek emberhez való viszonya szoros szabályozásával és az összetartozás alaptörvénynek tekintésével lehet.

Hozzá vagyunk szokva ahhoz, hogy a feudalizmus korának megmerevedettségéről, változásainak lassúságáról halljunk – s ezek a változások valóban lassúak. Ugyanakkor, az erőteljes, nagyobb egységeket átfogó változások nemlétében, a formák végtelen helyi változatossága tűnik elénk, egy-egy időszakban vagy egy kisebb területen belül is. A koraújkori falu életének kutatását éppen ez a gyakran szinte elképesztő formagazdagság teszi vonzóvá. Ezek a formák aztán tartósak lehetnek. Paraszti konzervativizmus? Imreh István hangsúlyozza, hogy az a konzerválás egyben *értékőrzés* is, sőt egyáltalán az *élet lehetőségének megőrzése* is. Az életmód a végsőkig kidolgozott: minden lényeges momentumra van szabály, szokás, szükség esetén szankciókkal ellátva. Ez életformáló erő is, védekezés is a külső behatások ellen. S hogy erre az erőre mennyire szükség volt akkor s később is, arra a kötet nagymonográfiányi bevezetőjének utolsó mondatait idézzük: a faluközösségek tagjai 1848/49 napjaiban „azzal a szolidaritástudattal lendültek harcba, amely az ősi communitásbeli életrendben formálódott ki, s helytállásukat is az ebben kikristályosodott értékrend tette csodálatra méltóvá. Ugyanakkor a kötöttségek világának szétzúzásáért csatába szállók, a szabadság kivívásáért életüket nem szánók éppen ezt a régifajta libertást, a faluközösségi demokráciát tették múlttá, históriává. A ‚szabadság, egyenlőség testvériség' – kezdetben varázsos fényekkel világló, boldogító jövendőt ígérő – polgári társadalmában azonban sok évtizeden át még mindig ennek a kisközösségnek, a Falunak a tartóoszlopaiban kellett megkapaszkodniuk a székelyeknek, akiket sorsuk a paraszti életforma csődje s annyi más válságteremtő feltétel közé sodort." Nem nosztalgia vagy a régitől elszakadásra való tehetetlenség hát a falutagok ragaszkodása a faluközösséghez, hanem védelem a polgári szabadság számukra nem kevés veszedelmet hozó világában.

Aki tehát a koraújkori falu (ez esetben a székely falu) jogélete óriási változatosságú jelenségei ismertetésének nekivág, annak elsősorban *rendszereznie* kell tudni. Imreh István fölényes biztonsággal oldotta meg ezt a feladatot.

A faluközösségek története kutatásának szükségességét nemzetközi kitekintésekkel is megindokló bevezető oldalak után széles értelemben vett forrástanulmány következik a kötet második részében kiadásra kerülő székely falutörvények keletkezésének körülményeiről, megírásuk okáról és módjáról; ebben foglalkozik a falutörvények alkotóival, létrehozásuk formáival, szerződésszerűségükkel és elismertetésükkel, a falubeli törvényhozás szükségességével. Fontos alfejezete ennek a forrástanulmány-fejezetnek az, amely a falutörvények keletkezésének talaját: a kis, erős belső kohézióval (és sokszoros kohézióval) rendelkező tömbökre tagozott közösségekkel teli világot mutatja be. „A feudalizmust, s nálunk annak rendiségbe, majd a bomlás korába elvezető évszázadait, évtizedeit, *ennek a közösségibb jellegű világnak az uralma* jellemzi. Az országos méretű közösségi forma lazább szerkezetű, az állam tehát kevésbé kapcsolja közvetlenül magához az egyént. Annál inkább épül az bele kis, őt egészében magába ölelő társadalmi alakulatokba." (26.) Külön alfejezet foglalkozik azzal a kérdéssel: hogy nem sikerült a székely falutörvényeket egységesíteni, kodifikálni, – s hogy borította el a falvak jogéletét a kifejlődő abszolutizmus rendeletözöne. A forrástanulmányt a székely falutörvények erdélyi (laksági, román, szász falurendtartások, nemesi községek, mezővárosok törvényei) s európai paralleljának bemutatása zárja.

A faluközösségek jogéletének áttekintése az alábbi koncepcióban halad: előbb a törvényeket létrehozó faluközösségekről esik szó, tagjairól és vezetőiről. Ezt a falusi törvénykezés fejezete követi, majd a fizikai lét alapfeltételeinek, az egészségnek és a létbiztonságnak megőrzését célzó falutörvények rendszerezése. Logikusan követi ezt a fizikain túli lét szabályozását ellátó vallási, erkölcsi szabályok rajza. A faluközösség külső kötelezettségeivel foglalkozik a közterhek hordozásának szabályozásait tárgyaló fejezet. További 3 szakasz tárgya a faluközösség gazdasági teendőinek szabályozása, a közösen (nemgyszer több falu vagy az egész szék által) birtokolt földben való részesedés, a mezei gazdálkodás és az erdőhasználat szabályozása. Az utolsó fejezetbe azok a kérdés-

csoportok kerültek, amelyek ebbe a tagolásba sem fértek bele: a Székelyföldön a természeti viszonyok következtében jelentéktelen szerepet játszó hegyközségeké s az élet védelmére való egyesülés háborús időben (templomerődök igénybevételének módja).

Lehetetlen volna, hogy most mindegyik fejezet további tagolódását vagy épp az alfejezetekben gondos felépítésben, az élet rendjéhez igazodva tárgyalt egyes kérdéskköröket részletesen ismertessük. Csak mintegy illusztrációul ragadjunk ki néhány fejezetet: a falusi törvénykezését, a közös föld birtoklását és a mezei gazdálkodás szabályozását tárgyalót. A falusi törvénykezés fejezete mindössze 2 alfejezetre oszlik („S falu ítélőszéke" és „A communitas perrendtartása"), de ezen belül kérdések hosszú sorát tárgyalja: a falu ítélőszéke elé kerülő ügyekben való előzetes eljárást a tizedes, a hegybíró, az esztenabíró előtt, a falu székén tárgyalható vagyonjogi viták értékhatárát (itt Imreh kellően érzékelteti, hogy a 2-3 Frtos értékhatár a 16–17. században milyen magas összeg), hatáskörének nemesekre is kiterjesztését, a falu széke hatáskörének csökkentését a szék és a határőrparancsnokság által, a falusi törvénykező szerv összehívásának módját, szokásos időpontjait, helyét, a tanácskozás rendjét, az ítélethozóknak kijáró védelmet, a perrendtartás elemeit (perbehívás, perfelvétel, okleveles bizonyítás, tanúvallatás, exmissio, dilatio, perorvoslatok, ítélethozatal vagy megegyezés, a büntetés mértéke, módja, végrehajtása, a bíróság megosztása bírák és falu közt, a fellebbezés korlátozásai). Itt kell elmondanunk kevés kritikai megjegyzéseink egyikét: Imreh gondos perjog-történeti elemzését ki lehetett volna egészíteni egy összehasonlítással: miben tér el a falu székének perjoga a törvényhatósági és országos törvénykezésektől? A fejezet végén ismét kitekintést találunk: a falu bírósága ismeretes Moldvában, a Királyföldön, az Érchegységben is.

Sokkalta tagoltabb ennél (az egyébként problémaanyagában igen gazdag) fejezetnél a közös földek birtoklásáról szóló. Ezt egy rövid alfejezet vezeti be a székelyföldi gazdálkodás feltételeiről (művelhető területek és erdő aránya, a gabonatermő parcellák méretei), ezt a szék vagyonának, ill. több falu közös birtoklásának tárgyalása követi, majd a falu közös földjéről szóló szakasz következik (a földközösség hosszú fennmaradásának, majd lassú bomlásának rajzával). Rendkívül gazdag a közjavakban való részesedés jogcíméről szóló, összesen 7 oldalas alfejezet (a ház, a falubeli lakótelek mint a részesedési jog hordozója, védekezés a jobbágybelsőségek szaporodása ellen, a beltelek méretei, a vagyon, ill. az apai telek öröklése, az ilyen telek adásvétele, a belső telek osztódása). Újabb alfejezet foglalkozik a közhatár megosztásának módjával és a részesedés arányával: a szabad foglalás rendszerével, majd a nyilas osztással (évi vagy több évenkénti újraosztás, nyílföldek esetenként több évtizedes birtoklása), a közös kaszálón közösen kaszált széna boglyáinak kisorsolásával, a lókötőhellyel (közdolgokban fáradozók lovainak legelőjéről van szó), az ökörtilalmasokkal, a havasi szénafüvek évi elárverezésével, kenderes-, leneskertek, néhol káposztás-, tököskertek, dinnyeföld községi osztásával; helyenként a község osztja évente a kukoricaföldet, a krumplis-, borsós-, komlóskertet. Ebbe az alfejezetbe fér bele a vizek közös használata, a vadászat, halászat rendtartása is – s az is, hogy a nyilas osztásnál milyen rendi jogállású személy hogy részesedik. Újabb tartalmas alfejezetek szólnak a közföld-foglalás tilalmáról és az irtás jogáról, ill. engedélyezéséről s végül a közhelyek felosztásáról.

A mezei gazdálkodás rendjét tárgyaló fejezet majdnem ugyanilyen gazdag. Előbb azzal foglalkozik: mi teszi szükségessé azt, hogy a faluközösség ennek szabályozását magáravállalja, majd a 2 vagy 3 fordulós gazdálkodás módját írja le, aztán a legeltetést és pásztorlást, a szántóhatár határkapuval, határkerttel való védelmét, a határrendészetet, végül a hagyományos gazdálkodás *lassú* bomlását (1947-ben Homoródalmáson még hagyományos gazdálkodás van).

A kötet második része a fellelhető falutörvényszövegek gondos kiadása (republikációk is, a korábbi megjelentetések korrekt jelzésével). A falutörvények évrendben sorakoznak egymás után. A jegyzetapparátus nem lépi túl a szükséges mértéket; jelentős részét latin szövegrészek fordítása teszi. A kötet bőséges irodalom-ismertetés, nomenklatúra és magyar-román helyneveket tartalmazó helynévmutató zárja.

Imreh István újból egy olyan kötettel ajándékozott meg bennünket, amely nélkül nem lehet el a szakterület művelője – de hány szakterületé? Az erdélyi mezőgazdaság, az agrártársadalom, a népi jogszokások történetének kutatója nem kerülheti el munkája használatát; nyugodtan mondhatjuk: a faluközösség európai történetének kutatója sem. A főmű után várjuk az újabb főművet: a későközépkori-koraújkori székelység egész történetét.

Trócsányi Zsolt

PHILIP LONGWORTH:

ALEXIS. TSAR OF ALL THE RUSSIA

London, 1984, Secker and Warburg, XIII, 1, 305 l.

ALEKSZEJ, MINDEN OROSZOK CÁRJA

Alekszej Mihajlovics, a második Romanov-cár, Nagy Péter atyja valahogy mindig a háttérbe szorult a történeti érdeklődésben. A 17. sz. elejének katasztrófája és a század végének, Péter uralkodása kezdeteinek két viharos végpontja között valahol a legjobb esetben a csendes érlelődés, a legrosszabb esetben a mozdulatlanság korának számított uralmának több mint három évtizede (1645–1676). Hol teljesen vallásos, egyház befolyásolta embernek számított, hol a bojárok játékszerének, netán kegyetlen zsarnoknak, de mindenesetre nem érdemleges uralkodónak. Nyilván Péter sokkal látványosabb évtizedei is hozzájárultak ahhoz, hogy a reflektorfény elkerülte.

A montreali egyetemen oktató angol történész, Philip Longworth, aki egyébként is a korai újkori orosz történelem szakembere (könyvet írt a kozákokról, meg a 18. sz. három császárnőjéről) vette magának a fáradságot, az eddigi, polgári és szovjet szakirodalom teljes ismeretében visszanyúlt az eredeti forrásokhoz, jórészt kiadatlanokhoz is, hogy – közel száz évvel az utolsó életrajz megjelenése után – elfogulatlanul szemügyre vegye a cár életét, s feleletet találjon az ellentmondó értékelés által felvetett kérdésekre.

Első pillantásra nagyon hagyományos biográfiát állított össze, valóban Alekszej életét bontotta ki, szigorúan időrendben. A talányos című fejezetek egy-egy kisebb korszakot mutatnak be a cár életéből és tevékenységéből, a gyermekkorától a haláláig és a temetésig. Csak a bevezetés tér el ettől, amely a rövid historiográfiai vázlatból bontja ki a kérdéseket, és a záró fejezet, amely megadja a válaszokat.

Szinte hagyományosnak lehetne mondani az életrajzot abból a szempontból is, hogy érdekfeszítően, megelevenítően íródott meg, olykor szinte dramatizálva a fejleményeket, megrajzolva a szűkebb környezetet, amelyben az uralkodó élete lejátszódott, a látványos külsőségeket a Kremlben, az elmaradhatatlan, örökös harangzúgással. Színpompás és szellemes a megjelenítés, izgalmas a könyv, mint egy ember élete, aki helyzeténél, születésénél fogva óhatatlanul mások életébe is beleszólhatott.

Valójában Longworth professzor könyve mégis lényegesen több a hagyományos életrajznál, az uralkodó és a tanácsosok jellemzésénél, a nagypolitika eseményeinek regisztrálásánál. Mert a szigorú időrendbe szinte feltűnés nélkül belekomponálja a szerző az egész korabeli Oroszországot, a belső és külső problémáival, a századelő nagy pusztításainak a hatásával, az 1648-as és 1662-es felkelésekkel, Sztyepan Razin felkelésével, a lengyel és a svéd háborúkkal, az állandó krími tatár fenyegetéssel, az egyházi reformmal és a belőle következő egyházszakadással, meg egyház és állam konfliktusával Nyikon patriarcha tevékenysége során. Csak azt sajnáljuk, hogy Jurij Križanić (és vele a szláv kapcsolatok egész kérdésköre) mindössze rövid említést és egy hosszabb lábjegyzetet kapott. Hogy Alekszej Mihajlovics uralkodása nem volt nyugodt, eseménytelen, azt eddig is lehetett tudni, de Longworth most megadja a kellő távlatot mindehhez. Reménytelen volna valamiféle tartalmi ismertetést adni, helyette inkább összegezzük Longworth következtetéseit az általa előadott anyag alapján.

Longworth nagyon tudatos és nagyon okos uralkodónak mutatja be Alekszejt: mindig gondosan ügyelt arra, hogy megfelelő kép alakuljon ki róla kortársaiban és az utókorban egyaránt, ezért mutatta magát mindig igen vallásosnak (bár az is volt), de egyúttal igyekezett félelmetes hírben is állni (holott valójában nem volt kegyetlen, még ha olykor jelen volt maga is a kínvallatásokon, de ez ebben a korszakban igazán nem volt szokatlan). Mindig tisztában volt uralkodói méltóságával, s ezt kellőképpen éreztette is mindenkivel, bár ugyanakkor igen melegszívű és barátságos is tudott lenni. Fiatal korában persze (16 évesen került a trónra) idősebb tanácsadókra is hallgatott, elsőrendűen Borisz Morozovra. De amikor az 1648-as felkelés idején a tömeg Morozov fejét követelte, sikerült, száműzetés árán, az életét megmentenie (nem is egy év múlva már ismét Moszkvában volt, igaz, vezető tisztségeit nem kapta vissza). Az abszolutizmus a század elejének zűrzavaraiban súlyos

veszteségeket szenvedett, Alekszej nagyon tudatosan igyekezett az egyeduralmat megszilárdítani, előbb az országos gyűléseket, azután a bojár dumát is érdemben kikapcsolni a kormányzásból, amelynek minden szála saját titkárai révén az ő kezébe futott össze. Hozzátartozott ehhez, hogy a bojárokat, az arisztokratákat inkább a hadsereg vezetésében és a vidéki közigazgatásban szerette alkalmazni, a központi kormányzat tisztségviselőit tehetségük, képzettségük és érdemeik meg megbízhatóságuk alapján válogatta ki. Legfeljebb, ha alacsony származásúak voltak, magasabb rangba emelte őket. Ifjúkorában, vallásos neveltetésének a hatása alatt úgy vélte, a földöntúli szférákba uralkodó harmóniát kell az uralkodónak a földön is megvalósítania, az igazságosság birodalmát. Idővel egyre inkább tudatosodott benne az, hogy ezt a harmóniát csak tökéletlenül lehet idelenn kialakítani, és akkor is csak az uralkodó kemény akaratával. Eredendő vallásosság így kapcsolódik össze Longworth szerint, és nyilván indokoltan, a teljes, ellentmondást nem tűrő egyeduralommal. A abszolutizmus erősítését szolgálta az is, ahogy az emberekkel bánt, jutalmazott és büntetett, de mindig az érdemek szerint. Sokat adott arra, milyen kép alakul ki a többi európai országban uralmáról és személyéről. Bizonyos értelemben a külföldi propagandára is volt gondja.

Háborúi váltakozó szerencsével folytak, és persze rengeteg pénzbe kerültek, ezért igyekezett a külkereskedelmet kézben tartani, belső erőforrásokat mozgósítani. Saját, egyre növekvő számú birtokain a korban szokatlanul modern gazdasági módszereket vezetett be (ötnyomásos gazdaság, új kultúrák meghonosítása), mondhatni kapitalista megszállottsággal növelte jövedelmeit (a következő 18. században lesznek majd Európa-szerte hozzá hasonló uralkodók).

Éppen a váltakozó katonai szerencse, a régi, feudális jellegű orosz hadsereg nyilvánvaló gyengéi ösztökélték arra, hogy nyugati típusú hadsereget hozzon létre, és ennek érdekében külföldi szakemberek százait, sőt ezreit hívta országába, katonatisztek mellett egyéb szakembereket is. Longworth nagyon érzékletesen írja le, hogyan találkozott először, Riga átmeneti meghódítása idején, a nyugat-európai kultúrával, s ez mennyire rabul ejtette. Korábban is, meg utána is hallatlan tudásszomjjal fordult a nyugati tapasztalatok felé.

Lehetetlen nem I. Péterre gondolni ezzel kapcsolatban. Vagy az állam és egyház viszonylatában folytatott politikája kapcsán. Az egyházat először megreformálta, s azután még erősebben az állam alá rendelte, innen az ellentét az óhitűekkel, meg Nyikonnal is.

Az összevetés Péterrel elkerülhetetlen. S hogy majd egyszer Péter személyes felszólítására Jakov Dolgorukij herceg gondos párhuzamot von Alekszej és Péter uralkodása közt, Longworth is kitér erre. Teljesen igaza van abban, hogy Alekszej kezdte azt, amit Péter később, sokkal látványosabban folytatott, sőt hogy átgondoltabban tette ezt, mint Péter, akit sokszor inkább csak az események szorítottak rá a változásokra. És igaza van abban is, hogy félreérthetetlen: Péter valóban Alekszej fia volt. (Köztudomású, hogy a kortársak ebben kételkedtek, s mindenféle mendemondákat sugdostak arról, hogy valójában ki volt Péter apja, még Nyikon patriarcha is számításba jött, holott az 1670-es évek elején már szigorú kolostori őrizetben volt.)

De talán éppen itt lehet egy kritikai megjegyzést tenni. Alekszej valóban sok mindent megkezdett, amit majd Péter folytat. Longworth mintegy azt sugallja: szervesebb fejlődést kezdeményezett, mint amilyet majd Péter valósít meg. Csakhogy ezzel a szervesebb fejlődéssel, ha egyáltalában, akkor is sokkal később sikerült volna Oroszországot valóban európai nagyhatalommá tenni. És Péter úgy látta, erre a szerves fejlődésre nincs idő, teljes fordulat kell. Ha úgy tetszik, ennyiben mégis jelentősebbnek látjuk Péter reformjait, minden hibájuk ellenére, mint Alekszej tevékenységét. Ezek azonban már-már történetfilozófiai szubtilitások. És mit sem változtatnak azon, hogy Philip Longworth egy hiteles és új Alekszej-portrét adott. Az utolsó mondatokban, ahol Alekszej Oroszországát a mai Szovjetunióval veti össze, természetesen már nem tudjuk követni a szerzőt, ezt az összevetést irreálisnak és történetietlennek tartjuk. Ez azonban nem módosíthatja azt a véleményünket, hogy Longworth biográfiája olyan megalapozott új képet ad, amelyet a korral foglalkozó kutatás a jövőben aligha hagyhat figyelmen kívül.

Niederhauser Emil

KARL NEHRING:

ADAM FREIHERRN ZU HERBERSTEINS GESANDTSCHAFTSREISE NACH KONSANTINOPEL. EIN BEITRAG ZUM FRIEDEN VON ZSITVATOROK (1606).
München, 1983, R. Oldenbourg, 231 l, 1 térk. (Südosteuropäische Arbeiten 78)

ADAM HERBERSTEIN BÁRÓ KONSTANTINÁPOLYI KÖVETJÁRÁSA
ADALÉK A ZSITVATOROKI BÉKÉHEZ

ADAM WENNER:

TAGEBUCH DER KAISERLICHEN GESANDTSCHAFT NACH KONSTANTINOPEL 1616–1618.

Hrsg. und erläutert von Karl Nehring. München, 1984, XIV, 140 l.
Veröffentlichungen des Finnigsch-Ugrischen Seminars an der Universität München.
Serie C: Miscellanea 16.

A CSÁSZÁRI KÖVETSÉG KONSTANTINÁPOLYI ÚTINAPLÓJA 1616–1618.

KARL NEHRING:

ITER CONSTANTINOPOLITANUM.
EIN ORTSNAMENVERZEICHNIS ZU DEN KAISERLICHEN GESANDTSCHAFTSREISEN AN DIE OTTOMANISCHE PFORTE 1530–1618.

München, 1984, IV, 60 l.
Veröffentlichungen des Finnisch-Ugrischen Seminars an der Universität München.
Serie C: Miscellanea 17.

HELYSÉGNÉVTÁR AZ OTTOMÁN PORTÁHOZ KÜLDÖTT
CSÁSZÁRI KÖVETJÁRÁSOKHOZ

Karl Nehring professzor a magyar történeti helységnévtár megyei köteteinek kiadása, Mátyás külpolitikájáról írt monográfiája és egyéb munkássága révén jól ismert a magyar történész körökben. Most ismét három igen hasznos kiadványát nyugtázhatjuk.

A legfontosabb közülük minden bizonnyal az első, amely a zsitvatoroki béke ratifikációs okiratainak kicserélése végett Konstantinápolyba küldött, 1608–9. évi követjárás Maximilian Brandstetter által készített részletes, eddig kiadatlan útleírását teljes terjedelmében közli, 17. századi másolatokból, de hosszú bevezető tanulmányában egyúttal a zsitvatoroki béke létrejöttének és a császári, illetve az oszmán szöveg eltéréseinek részletes történetét és értelmezését is adja. Nehring igen széles levéltári adatgyűjtést végzett, és felhasználhatta egyúttal Benda Kálmán készülő forráskiadványát az 1607/8-as országgyűlésről a Magyar Országgyűlési Emlékek számára, amiért külön is köszönetet mond.

A békekötés kérdése természeten összekapcsolódott a Habsburg-családon belül kitört viszállyal. Mátyás a magyar rendek támogatásának megtartása érdekében sürgette a békekötést, majd a ratifikálást, Rudolf igyekezett akadályokat állítani, halogatni. A kérdésnek ez az oldala az ismertebb, bár Nehring itt is tud a részletekben újat mondani.

A fontosabb a zsitvatoroki béke, illetve annak ratifikációja és megvalósítása. A béketárgyalások során az oszmán kézben levő Nagykanizsa, Esztergom és Eger visszaadásának, illetve a császáriak által elfoglalt észak-magyarországi falvak hovatartozásának a kérdésében nem sikerült véglegesen megegyezni. (A bevezetőben Nehring pontos kimutatást közöl a császáriak által visszafoglalt helységekről, mai nevük, korabeli tulajdonosuk és a porták számának feltüntetésével.) A békekötés két szövegváltozatban maradt fenn, amelyek egymástól lényeges pontokban eltérőek voltak. Herberstein követjárásának éppen az volt a feladata, hogy a ratifikáció alkalmából ezekben is kedvező döntést érjenek el. Nehring tisztázza, hogy a békeszerződésnek volt egy, a császári és az erdélyi követek által aláírt változata, magyar nyelven, és ennek egy hamisított török változata is, illetve egy az oszmán tárgyalófelek által aláírt, török és magyar nyelvű változata, ebből és az előbbi török változatból készült az oszmán ratifikációs okirat, ennek korabeli német fordítását mellékletben közli egyébként Nehring. Ebben a várak visszaadásáról, az elfoglalt sávról nem volt szó, s arról sem, hogy a 200 000 forintnyi „ajándék" a békekötés egész tartamára szól, vagyis a császár mentesül az évi ajándék (azaz adó) fizetése alól. Herberstein ezeknek a pontoknak a vonatkozásában hosszas alkudozásokat folytatott a Portán, a szultán, I. Ahmed is kétszer fogadta személyesen. Végül a ratifikációs okirat török szövegét a Porta melletti császári olasz tolmács előszóban fordította, a szöveget meghamisítva. Herberstein úgy vélte, a szöveg azonos a császári szövegváltozattal, ebben a tudatban is tért haza, s csupán akkor derült ki, amikor a török szöveget újra lefordították, hogy továbbra is eltérő. Nehring több ízben utal arra, hogy a császári követeknek nem voltak megbízható tolmácsaik, így ki voltak szolgáltatva a törökül értő olaszoknak.

Nehring megállapítja, hogy Herbersteinnek tehát nem sikerült a három várat visszaszereznie, a visszafoglalt falvak adóztatásának a kérdése is nyitva maradt. A zsitvatoroki szerződés mégis egy közel hatvan esztendős békekorszakot teremtett meg, persze, a végvári összecsapásokat ez is hiába tiltotta. Ugyanakkor az oszmán kormányzat kénytelen volt a császárt egyenrangú félnek elfogadni, ez is az oszmán hatalom meggyengülésének egyik jele volt. A béke biztosítása kelet felé volt az egyik előfeltétele a harmincéves háború megindulásának.

A 200 000 forintnyi ajándék előteremtése nem kevés erőfeszítésébe került Mátyásnak, hiszen ezen kívül még az oszmán kormányzat embereinek is kellett ajándékokat adni. Nehring részletesen felsorolja ezeket, kiderül, hogy órákat vagy egyéb európai tárgyakat a vásárlási árnál jóval magasabb értékben lehetett a Portán elfogadtatni.

A Brandstetter írta útinapló és az I. Ahmed-féle ratifikációs okirat szövege mellett részletes, igen hasznos bibliográfiát, valamint személy- és helynévmutatót tartalmaz a kötet. A térképvázlat Szakály Ferencnek a hódoltsági adóztatásról szóló könyvének térképei alapján készült, a 16. sz. utolsó harmadának és a 17. sz. első felének magyar és oszmán kézben levő helységeit tünteti fel a hódoltsági területen és annak szélén. Hasznosak és informatívak az útleírás szövegéhez lábjegyzetekben adott magyarázatok.

A második jelzett könyv a Hermann Czernin von Chudenitz báró vezette császári követség útleírását közli, facsimile kiadásban az 1622-ben megjelent eredeti után, annak eredeti személy- és helynévmutatójával együtt. A szöveg előtt, a lapszámokra utalva közli a szükséges, itt is jól tájékoztató magyarázatokat. A követjárás legnagyobb érdekessége Czernin konstantinápolyi ünnepélyes bevonulása volt, amely formálisan nyilvánvalóvá tette a két uralkodónak a zsitvatoroki békében rögzített egyenjogúságát. Az eredeti munka közli a követség egész személyzetének a névsorát, az összesen 150 főnyi delegációból csak a kocsisok és egyéb szolgaszemélyzet, mintegy 30 ember nincs megnevezve. Közli azt is, milyen élelmet biztosítottak az oszmán hatóságok naponta a követségnek (280 budai pint bor, 400 kenyér, egy ökör, 100 tyúk stb), továbbá a szultánnak és a főembereknek vitt ajándékok sorát is, pontos értékmegjelöléssel (itt az eredeti vásárlási ár persze hiányzik).

Wenner könyve rövidebb terjedelmű, ismertető részeiben a 16. századi, közkézen forgott leírások ismeretéről tanúskodik, de úgy tűnik, Brandstetter beszámolóját is ismerte. Ez az utóbbi jóval részletesebb, a diplomáciai tárgyalásokról is többet mond, és az út során bejárt nagyobb városokról viszonylag bő leírásokat is közöl. Mindkettő igen érdekes újabb adalékokat hoz a hódoltsági Balkán korabeli helyzetéről, lakosságáról.

A harmadik könyvben az 1530 és 1618 közti 18 követjárás részben a korban, nagyobbrészt utólag kiadott szövegében található helyneveket összegezte Nehring, minden előforduló névforma

megtalálható benne, utalással a mai hivatalos névre (az állam megjelölésével), és ennél a névnél található valamennyi névváltozat, a követjárás évének feltüntetésével. Nagyon hasznos segédeszköz, amely a jövőre nézve megkönnyíti majd a helyneveket azonosítását. Néhány előforduló helynevet nem sikerült azonosítani, ezeket a bevezető sorolja fel, nyilván, hogy további kutatásokat elősegítsen.

A három német nyelvű könyv nyelvi szempontból a kutatók számára nyilván hozzáférhető, ezért inkább csak jelezni kívántuk meglétüket, a korszak specialistái sok fontos információt találhatnak bennük, a futólag jelzetteken kívül is.

Niederhauser Emil

JAN P. KUČERA–JIŘÍ RAK:

BOHUSLAV BALBÍN A JEHO MÍSTO V ČESKÉ KULTURE
Praha, 1983, Vyšehrad, 415 l.
BOHUSLAV BALBÍN ÉS HELYE A CSEH KULTÚRÁBAN

A jezsuita Bohuslav Balbín (1621–1688) a 17. századi cseh kultúra jelentős alakja, történetíró, lelkes hazafi, aki különösen a szláv, elsőrendűen a cseh nyelv védelmében (latinul) írt és csak egy évszázad múlva (1775-ben) kiadott Apológiája miatt szoktak emlegetni.

A szerzők a történetíró és ember Balbínról akarnak új képet adni, s egyúttal elhelyezni a maga korában, az utóbbi évtizedekben is sokat emlegetett, Fehérhegy utáni „sötét korszak"-ban. Ennek érdekében először is nagyon érdekes fejezetben elemzik a barokkot, mint az európai kultúra nagy korszakát, amely szerintük az első modern, a jövő felé nyitott korszaka az európai fejlődésnek. Ezért a történetírásnak nincs is központi helye, viszont mégis, a bollandisták meg Mabillon és bencés társai révén a modern történetírás megalapozásában is jelentős a szerepe. Az eléggé hosszú bevezető fejezet árnyalt és rokonszenvező képet ad a barokkról, anélkül, hogy valami egységes, pontosan körülhatárolható jelenségnek mutatná be, éppen sokoldalú, dialektikus jellegét hangsúlyozza. A harmincéves háború utáni Csehországot bemutató fejezet pedig megkérdőjelezi éppen a „sötét korszak"-ot, abban az értelemben, hogy a gazdasági és társadalmi fejlődés alapvető tendenciáiról kimutatja, azok jóval korábban, még az 1620-as fehérhegyi csatavesztés előtt indultak meg, s ekkor teljesedtek ki, a szokásos kelet-európai úton, tehetjük hozzá. A politikai elnyomást persze a szerzők sem vitatják.

A továbbiakban Balbín élettörténetét mutatja be a két szerző, a jezsuitáét, akit egyik rendházból a másikba helyeznek, hol kiemelésként, hol büntetésből, meg a szellemi alkotóét, alkotásainak bemutatásával. Az életrajzból a hívő, alázatos szerzetes képe bontakozik ki, de egyúttal a szorgos kutatóé is, aki állandó levelezésben áll barátaival, egyre újabb anyagokat kér tőlük, meg küld is nekik, de ragaszkodik hozzá, hogy akkor említsék meg a nevét, és haragszik, ha ezt valaki elmulasztja (ó, genus irritabile vatum), ahogy ez a könyv mellékletében közölt levelezéséből kiderül. Munkáit a rendi cenzúra sok esetben visszatartotta, késleltette, de nehézségei valójában nem munkája vagy hazafias lelkesedése miatt támadtak, hanem valami erkölcsi botlása miatt, amelyről a szerzők is csak igen tartózkodóan írnak (mert a forrásanyag is tartózkodó), ezért végül is nem lehet tudni, miről volt szó. De a mellőzöttség miatti elkeseredésében írta a cseh nyelv Apológiáját, nem is szánta publikálásra. Munkáinak kiadását maga I. Lipót szorgalmazta, de a csehországi kormányzat vezetője, egy Martinic, ennek ellenére lassítani tudta, mert nagyon utálta Balbínt, amit az szívből viszonzott.

Balbín szívügye a cseh történelem volt, ehhez gyűjtött rengeteg anyagot különböző levéltárakban, és panaszkodott sokat, ha valamelyik egyházi levéltárba nem engedték be kutatni. Nagy összefoglaló munkát tervezett Csehország történetéről, de azután végül csak egy rövid Epitome készült el, ennek majdnem minden kötete meg is jelent még az életében. Egyéb anyaggyűjtését pedig egy nagy munkában kívánta megjelentetni, tárgyi elrendezésben, az első kötetként Csehország földrajzi leírását, igen színesen és érdekesen (ebből is közölnek a szerzők szemelvényt).

Balbínnál sikeresebb és ügyesebb szerző volt Tomáš Jan Pešina z Čechorodu, aki világi papi pályára ment, kellő számú stallumot meg is szerzett, sőt még egy címzetes püspökséget is, kellő

hasznot is húzott munkáiból, egy Morvaország történetének bevezetőjéül szánt rövid összefoglalásból, és Mars Moravicus című munkájából, amely a morvaországi (és csehországi) háborúkat tárgyalta nagy részletességgel. Erről is szól egy külön fejezet, egy másik meg közös barátaikról, akik ugyancsak, bár szerényebb eredményekkel, a történetírás terén buzgólkodtak.

Az egyik záró fejezetben a szerzők a barokk cseh történetírás egészéről adnak rövid áttekintést, megmutatják, hogy az ellenreformációt szolgálta a Habsburg abszolutizmus rendszerét, de a Balbín köréhez tartozó történetírók a nép ügyét kívánták elősegíteni, s ez – minden vallási, egyházfegyelmi korlátjuk ellenére – érdemben voltaképpen sikerült is. Az utolsó fejezet Balbín és társai értékelését tekinti át a későbbi cseh történetírásban. Balbínról összegezően úgy vélekednek a szerzők, hogy ha nem is áll a 17. századi európai történetírás élén, de kiemelkedő képviselőivel egyenrangúnak tekinthető.

A munkát Balbín és Pešina munkáiból vett szemelvények és levelezésük egyes darabjai egészítik ki, jó fordításban, mert persze még magánleveleiket is latinul írták, bár Pešina bevezetője a morva történetbe csehül íródott, csak a helyesírást modernizálták a szerzők az érvényes szabályok szerint.

A számos, jól reprodukált korabeli metszettel díszített könyv egészében érdekes, átgondolt és hiteles képet ad nemcsak Balbínról és koráról, hanem a barokk kultúráról is. Mintha az egész munka csak azért íródott volna, hogy ezt a pozitív, méltató képet nyújthassa az európai barokkról.

Niederhauser Emil

A THÖKÖLY-FELKELÉS ÉS KORA

Szerkesztette Benczédi László

Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983. 287 l.

A Benczédi László által szerkesztett *A Thököly-felkelés és kora* c. tanulmánykötet a felkelés 300. évfordulója alkalmából 1978. okbóberében Hajdúszoboszlón rendezett konferencia bővített és több szerző által átdolgozott anyagát tartalmazza. A tanulmánykötet három témakört tárgyal: a Thököly-felkelés és a magyarországi társadalom; a felkelés és a külpolitikai viszonyok alakulása, továbbá a kor művelődéstörténeti vonatkozásait és a Thököly-hagyomány kérdése. A kötetet néhány érdekes dokumentum egészíti ki.

Az első kérdéskört megvilágító tanulmányok sorát Benczédi László írása nyitja meg. A szerző az 1678–81 közötti időszakban lezajlott legfontosabb folyamatokat vizsgálja. Két lényeges megállapítását emelhetnénk ki: az egyik, hogy a Thököly-felkelés lényegében a „Habsburg-övezet Erdély és a török hódoltság között keletkezett egyfajta hatalmi vákuumot" töltötte ki; a második az, hogy a szerző a felkelést az „önálló magyar államiságért kifejtett erőfeszítések nagy vonulatához tartozónak" tekinti.

A Thököly-kor gazdaságtörténeti megalapozásához járul hozzá Maksay Ferenc tanulmánya Thököly szepesi kamarájáról, Szakály Ferenc az 1670-es évek Habsburg-ellenes mozgalmai és a hódoltsági magyar feudális hatalom kérdését vizsgáló tanulmányában megállapítja, hogy a kuruc mozgalomnak 1682-ig nem is volt a Bethlen vagy I. Rákóczi György vezette mozgalmakhoz hasonló zárt, önálló bázisa. Az 1672-ben fegyvert fogó menekültek Erdélyben vagy az erdélyi–török határvidéken húzták meg magukat, és közvetve vagy közvetlenül függtek a török hatóságoktól. A kurucok Thököly Imre vezérré választását követően pedig továbbra is a hódoltságban tanyáztak, s így kuruc államterület és államiság kialakulásáról valójában csak az 1682-es győzelmek után beszélhetünk.

A Thököly-kor társadalomtörténetét érintő további tanulmányokat e helyütt csak megemlíteni tudjuk. A parasztságról Varga János írt, a főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonyáról Varga J. János; a várostörténeti kutatások keretében a Thököly-felkelés fontos stratégiai pontjáról, Eperjes város társadalmáról Marie Marečková; Debrecen szerepéről Szendrey István; a hajdúvárosokról Rácz István. Nagy László tanulmánya pedig egy a Thököly-felkelés esélyeinek mérlegeléséhez olyannyira fontos problémát, Thököly hadseregének a kérdését vizsgálja.

A felkelés külpolitikai orientációjának megítéléséhez elengedhetetlenül szükséges a korabeli nemzetközi viszonyok pontos és részletes ismerete, Thököly politikája ugyanis csak ezek ismeretében ítélhető meg. Köpeczi Béla Thököly külpolitikájáról írt, összefoglaló tanulmányában megállapítja, hogy a török szövetség gondolata azért vetődött fel, mert az oszmán birodalom volt az egyetlen olyan nagyhatalom, amely a Habsburgok ellen valóságos és közvetlen támogatást nyújthatott. A francia diplomácia pedig erősítette a magyar felkelők török orientációját. A Habsburg-szövetségtől a biztosítékok hiánya és a Habsburgok törökökkel szemben folytatott külpolitikája miatt féltek. A törökök bécsi vereségét követően pedig a császári politikai vezetés többé nem állt szóba Thökölyvel. A bukás okaként Köpeczi Béla a nemzetközi elszigeteltséget, a külső szövetség hiányát vagy gyengeségét, Magyarország elmaradottságát és belső megosztottságát jelöli meg.

A külpolitikai kapcsolatok egyes részleteit tárgyalja Claude Michaud tanulmánya, mely az 1673–79 közötti francia–török politikával foglalkozik; Zigmunt Abramowicz pedig Thököly és Sobieski kapcsolatáról ír. Vojtech Kopčan a török Porta Thökölyvel szemben folytatott politikáját elemzi, és török források alapján mutatja be, hogy a Porta saját érdekeit figyelembe véve hogyan használta fel Thököly mozgalmát. Iványi Emma a bécsi udvar és Thököly között folyó egyezkedési kísérleteket elemzi. Megállapítja, hogy Thököly a tárgyalások során soha nem kapott olyan biztosítékokat, amelyek alapján a töröknek hátat fordíthatott volna, annak ellenére sem, hogy az 1683-as fordulatig az udvar igyekezett Thökölyt megnyerni vagy semlegesíteni. Az 1683-as bécsi fordulatot követően Thökölyre csak a feltétel nélküli behódolás várhatott. Erdély és a Thököly-felkelés kapcsolatát Trócsányi Zsolt foglalja össze „Teleki Mihály. (Erdély és kuruc mozgalom 1690-ig)" című könyve alapján. Tanulmányában azt a folyamatot vázolja, amely szükségszerűen az erdélyi politikusok és Thököly összeütközéséhez vezetett.

A török birodalom területén élő, bujdosó Thököly utolsó politikai erőfeszítéseit elemzi a nemzetközi politikai viszonyok kereteibe helyezve Benda Kálmán tanulmánya. A kötetben helyett kapott K. Telbizov igen vitatott tanulmánya is, amelyben Thököly és a török fennhatóság alatt élő bolgár lakosság közt 1688–94 folyamán kialakult viszonyt elemzi. Thökölyt elmarasztalja azért, mert szerinte „Thököly teljes mértékben támogatta a török által leigázott keresztény népek kegyetlen üldözését" és „saját kezdeményezéséből vérbe fojtotta az Északnyugat-Bulgáriában fellángolt 1688. évi nagyarányú bolgár szabadságharcot, melynek célja a török iga lerázása volt". Benda Kálmán a korabeli forrásanyag alapján úgy véli, hogy Telbizov eltúlozza az 1688-as Vidin környéki felkelés jelentőségét.

A művelődés és hagyomány témakörébe tartozik Hopp Lajos tanulmánya, mely a kor irodalomtörténetét vizsgálja és bemutatja a fontosabb irodalmi forrásokat is. Varga Imre arról ír, hogyan jeleníti meg a korabeli kuruc és labanc költészet Thököly alakját. Petneki Áron Thököly fejedelemségének anyagi kultúráját, udvartartásának pompáját, gazdagságát mutatja be.

A Thököly-felkelés hagyományait vizsgálva Péter Katalin megállapítja, hogy alapjában véve a Bocskai óta megújuló függetlenségi törekvések örököseinek tekintették magukat. Hangsúlyeltolódás érezhető viszont az 1684-es manifesztum szövegéből, amely a Thököly-felkelésben lényeges szerepet játszó Lippay–Wesselényi hagyományt indítja útjára. R. Várkonyi Ágnes a II. Rákóczi Ferenc által Thökölyről kialakított képet vázolja fel tanulmányában. Rákóczi politikájának Thökölyéhez való kapcsolódását vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy Rákóczi és szűkebb kormányzóköre szükségszerűen más politikai alapelvek útjára akarta az állami önállóságot megteremteni, mint Thököly. Egyrészt létre akarta hozni a társadalmi és politikai érdekegységet, másrészt nemzetközi megállapodások szintjén és nem a török szövetségben akarta rendezni Magyarország és a Habsburg-dinasztia viszonyát. Mindez eleve meghatározta azt, ami Thököly politikájából átvehető és ami kirekesztendő volt. A kötetet Csáki Móricz historiográfiai tanulmánya zárja, aki a Thökölyről az osztrák történetírás által a 18–20. század során kialakított képet az osztrák ideológia alakulásával párhuzamban vizsgálja.

Végezetül elmondjuk, hogy a kötet nemcsak összegzi a Thököly-felkelés korára vonatkozó eddigi eredményeket, de rámutat a korszak kutatásának hiányosságaira mind a gazdaságtörténet, társadalomtörténet, diplomáciatörténet és művelődéstörténet területén, s egyben újabb ösztönzéseket ad a további kutatásokhoz.

Bóka Éva

L. N. PUSKARJOV:

OBSCSESZTVENNO–POLITICSESZKAJA MISZL' ROSZSZI. VTORAJA POLOVINA XVII VEKA
Moszkva, 1982. Izd. Nauka. 286 l.

AZ OROSZ TÁRSADALMI-POLITIKAI GONDOLKODÁS A 17. SZ. MÁSODIK FELÉBEN

Puskarjov ebben a könyvében az orosz történelemben fordulópontot jelentő időszak társadalmi-politikai eszméit mutatja be. Ez a kor nemcsak gazdasági, társadalmi, hanem ideológiai síkon is előkészítette a 18. sz. elejének reformjait. Az utóbbi terület alapos vizsgálatával viszont a szovjet kutatók eddig kevesebbet foglalkoztak. Puskarjov műve így egy igen fontos és nem kellően tanulmányozott ideológiai problémakört ölel át.

A szerző három tanulmányban dolgozza fel a témát. A bevezetőben a kérdés historiográfiáját elemzi, a következőkben a dolgozó tömegek társadalmi gondolkodását jellemzi, végül a cári udvar szerepét vizsgálja a kor társadalmi-politikai gondolkodásának fejlődésében. Az első tanulmányban a könyv írója először az 1917 előtti történetírók örökségét vizsgálja. Megállapítja, hogy az orosz történészek az 1840-es évektől kezdtek írni a 17. sz. nagy jelentőségéről. Az 1860-as években Sz. M. Szolovjov volt az első történetíró, aki rámutatott a 18. sz. eleji reformok és az előző történeti szakasz közti kapcsolatokra. Az 1870-es évektől megindult a társadalmi-politikai gondolkodás egyes jelenségeinek monografikus kutatása. 1917 előtt publikálták a legfontosabb forrásokat. Ugyanakkor a folklóranyagot a társadalmi-politikai gondolkodás szűk értelmezése miatt a kutatók a népi eszmevilág bemutatására nem használták.

A szovjet történészek más eszmei és osztálypozícióból közelítették meg a társadalmi-politikai gondolkodás kérdéseit. Az 1930-as évektől ez a téma rendszeresen szerepelt az általános művekben. Külön tanulmányozták az elbeszélés- és közmondásgyűjteményeket, mint a 17. századi dolgozó nép eszmevilágának forrását. A kutatott historiográfiai anyagot a határtudományokhoz tartozó művekkel bővítették. A szlavisták IV. nemzetközi kongresszusa (1958) után az orosz társadalmi-politikai gondolkodás történetét igyekeztek összekapcsolni az egyetemes kultúrális jelenségekkel (pl.: humanizmus, barokk). Legfőbb hiányosságként azt lehet említeni, hogy a szovjet történészek ez ideig külön általános műben nem foglalkoztak ezzel a témával. Ezt tartja Puskarjov a kutatók egyik feladatának. A másiknak: a dolgozó tömegek eszmevilágának bemutatását és szembeállítását az uralkodó osztály ideológiájával. Hangsúlyozza azt is, hogy a 17. századi prédikáció és az udvari színház tanulmányozásakor nem szabad figyelmen kívül hagyniuk, hogy ezek az abszolutizmust erősítő nézeteket propagáltak.

Puskarjov második tanulmányában a 17. sz. második felének dolgozó tömegei társadalmi-politikai gondolkodását elemzi. Alapforrásául a közmondások szolgálnak. Felhasználásuk bonyolult értelmezési, kronológiai és forráskritikai kérdéseit a szerző megpróbálja alaposan tisztázni. A közmondás-gyűjteményekkel kapcsolatban fontosnak tartja annak megállapítását, milyen elvek vezették a gyűjtőt a feljegyzéskor, mennyire volt objektív az anyagválogatásban, milyen forrásokat használt fel. Ezen kérdések megválaszolásához nagy segítséget nyújt a közmondás-gyűjteményekhez írott és ránk maradt két előszó (97–99. l.). Ezekből megállapítható, hogy az összeállítók széles körű anyagfelhasználásra és objektivitásra törekedtek. Mindez növeli a közmondások forrásértékét.

A 17. századi feljegyzésekben található közmondások szóltak a paraszti munkáról, a társadalmi viszonyokról, a vallásról és az egyházról, a bíróság működéséről, a kereskedelemről, a művelődésről és a családról. A közmondásokból a munka és a szabadság szeretete árad. A társadalmi viszonyokat közvetett formában bemutató közmondásokban hangsúlyozzák a szegények és gazdagok közti éles társadalmi ellentétet (109–111.). Kifejezésre jutott bennük az egyszerű nép viszonya a feudális társadalom intézményeihez. A nép körében a bibliai témák átértelmeződtek, és a közmondások vitába szálltak az egyház tanításaival. A 17. századi demokratikus irodalomban az egyház által hirdetett paradicsom karikatúrája figyelhető meg. Hasonló ábrázolásmóddal találkozunk a közmondásokban (119-120.). Az Elbeszélés a kakasról és a rókáról az egyházi bibliamagyarázatot gúnyolta ki (123–124.). És még sorolhatnánk tovább a példákat, amelyek hűen kifejezik a nép

igazi viszonyát az egyházhoz. A 17. századi bíráskodásban uralkodó megvesztegethetőség vezető helyen szerepel a népköltészetben. A Jors Jorsovicsról szóló elbeszélés hőse, a sügér leleplezte a gazdag bírók részrehajlását (137–139.). A művelődésről szóló közmondások azt bizonyítják, hogy a tanulás fontosságának felismerése és a tudás tisztelete mélyen behatolt az egyszerű nép tudatába. A 17. századi közmondásbeli nőalakok a dolgozó tömegek köréből származtak. Súlyos helyzetükről a közmondások együttérzéssel szóltak.

A 17. századi népköltészetben sok közmondást találunk. A folklórral együtt a 17. századi dolgozó tömegek társadalmi-politikai gondolkodásának fontos forrása a városi, demokratikus szatíra. Ezek a művek túlnőttek a város keretein. A szerző nagy érdeme, hogy a dolgozó nép társadalmi-politikai eszmevilágát bemutató források közül a legkevésbé tanulmányozottakat tekintette át.

Puskarjov utolsó tanulmánya (A cári udvar és az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a 17. sz. második felében) különösen azért fontos, mert a cári udvar akkor az ország életének sajátos fókuszpontja volt, amely az uralkodó osztály szellemi életének jelenségeit leginkább koncentrálta. Az udvarban működő leghaladóbb politikai személyiségek az oktatás korszerűsítésére törekedtek. Sok pedagógiai elvet akkor fogalmaztak meg először Oroszországban. Sz. Polockij hangsúlyozta, hogy a munka a nevelés eszköze. Hozzá hasonló részletességgel a családi nevelés kérdéseivel még nem foglalkoztak. Ő taglalta először a nők részvételének szükségességét a gyermeknevelésben. Versesköteteiben (pl.: Virágos kert c. kötete) társadalmi, politikai témájú és didaktikus verseket egyaránt találunk. Az említett könyvből és más 17. századi művekből közölt szövegrészek fotói még hitelesebbé és színesebbé teszik Puskarjov munkáját. Az udvari politikai személyiségek háborúra vonatkozó nézetei összefüggtek az orosz kormány külpolitikai feladataival. Polockij az orosz társadalmi gondolkodás történetében először fogalmazta meg az igazságos és igazságtalan háború feltételeit. K. Isztomin a külföldi hadászati irodalom fordításával az I. Péter korában nagy erővel folytatódó tevékenységet kezdte el. Puskarjov értékes mellékletként közli Isztominnak eddig nem publikált hadászati szabályait (277–278.). Az udvari politikai személyiségek történeti koncepcióiról szólva Puskarjov hangsúlyozza a racionalizmus térnyerését az események magyarázatában. Megnövekedett a történelem iránti érdeklődés. Lefordították a legnépszerűbb kompilatív világtörténeteket. Az öt ókori birodalom rövid leírásának fordítója előszavában az ókori filozófusokra utalva nemcsak a történelem tudásának hasznosságát, hanem szükségességét is hangsúlyozta (222.). A másik ókori-középkori történeti elbeszélésgyűjtemény (A történelem tükrének könyve) szerzője olvasóját akarta a történeti ismeretekkel nevelni. Az orosz történeti gondolkodásban először fogalmazódtak meg világosan a történész feladatai. Az öt ókori birodalom rövid leírása az ókori történelem világi kifejtését adta. A történeti koncepciók elemzése Ju. Krizsanics munkásságának vizsgálatával zárul.

Az udvari politikai személyiségek kitartóan keresték a tarsadalmi tudatformálás útjait. Eközben mind a hagyományos (pl.: prédikáció). mind az addig ismeretlen formákat (pl.: színház) felhasználták. Sz. Polockij két prédikáció-gyűjteményében konkrétabban fogalmazta meg a keresztény hittételeket. Az egyszerűsítés érdekében gondolatait történeti, irodalmi példákkal illusztrálta. Az udvari prédikátorok a szószékről a tanulás jelentőségét és a babonák elleni harcot hirdették. Tevékenységükkel fontos szerepet játszottak a szónoki beszéd történetében. A 17. századi orosz udvari színház az új feudális államiság szócsöve lett. Az orosz dramaturgia bölcsőjénél állt Polockij is, aki két ránk maradt komédiáján kívül egy sor színházi dialógust és szavalókórust szerzett Nabukodonozorról szóló komédiája az uralkodóhoz intézett epilógussal fejeződött be, amelyben a színészek kérték istent, tegye lehetővé az ellenfelek gyors legyőzését és a békés uralkodást (258.). Könnyű felismerni a darab szoros kapcsolatát az 1670-es évek elején kialakult történeti helyzettel, amikor Oroszország háborúra készülődött Törökországgal. Puskarjov az eddigieknél pontosabban határozza meg Polockij helyét az orosz színház történetében, amikor kifejti, hogy a szavalókórusok már 1660-ban elhangzottak, amikor még a német Gregori udvari színháza nem működött. A németek tehát előkészített terepre érkeztek, és később is működtek velük párhuzamosan orosz színészek. Műve befejezéseként, a 17. sz. második felének társadalmi-politikai eszméit a 18. sz. eleji reformokkal összevetve Puskarjov gazdag forrásanyaga és több évtizedes kutatásai alapján joggal hangsúlyozhatja a két korszak ideológiai összefüggéseit.

Kurunczi Jenő

HORVÁTH LAJOS:

PEST MEGYE VÁROSI, KÖZSÉGI ÉS MEGYEI PECSÉTJEI 1381–1876

Pest megyei Levéltár kiadása Bp. 1982. 378 l.

(PEST MEGYEI LEVÉLTÁRI FÜZETEK NR. 4.)

Az utóbbi időben világszerte, így Magyarországon is, megnőtt az érdeklődés a történeti segédtanulmányok iránt; ezek egyik legelhanyagoltabb területe a pecséttan (szfragisztika), ezért különösen örülünk a kezünkben levő munkának. A szerző bevezetőjében összefoglalja a pecséttan kutatásának újabb eredményeit, megemlíti a kötet legfontosabb forrásait. A munka pecséthasználók szerinti bontásban. azon belül kronológiai sorrendben közli az ország egyik jelentős területének, Pest megyének megyei, kommunális pecsétemlékeit. Az összeállításnál a szerző figyelembe vette az évszázadok során bekövetkezett szervezeti változásokat. A mű közli a napjainkban Pest megyéhez tartozó települések pecsétanyagát, ezért az egykor Hont, illetve Fejér megyékhez tartozó helységek pecsétjeit is tárgyalja, de nem kerültek feldolgozásra a Budapesthez csatolt városok, községek emlékei. Az anyag az 1381 és 1876 között keletkezett pecséteket mutatja be. Az 1876-os közigazgatási átszervezés keretében Pest–Pilis–Solt vármegyét egyesítették a Kiskunsággal, ezért pecséttani szempontból indokolt a téma lezárása.

A régi Pest vármegyének a középkor óta négy járása volt (pesti, váci, kecskeméti és pilisi), s ennek megfelelően négy szolgabíró működött a területen. A rendszer kialakulása a 14. században ment végbe. A középkorban a megyei oklevelek kiállításához a négy szolgabíró magánpecsétjére volt szükség, mivel a megyének nem volt pecsétje, ezen túlmenően a szolgabírák saját hivatali működésükhöz is használták ezeket.

1659-ben a megye utasítást adott Nádori Bene János alispán és Pápay János országgyűlési követnek, közhitelű pecsét kérvényezésére, s ennek eredményeként az 1659. évi 76. tc. rendelkezett a megye címeréről és pecsétjéről. A megye első pecsétnyomójának köriratába felkerült Wesselényi Ferenc nádor – a megye örökös főispánjának – neve. Az általa vezetett összeesküvés után ez problémákat okozott, s ezért a megye 1733-ban új pecsétet kért és kapott az uralkodótól: ezt használták 1837-ig. A reformkor szellemének megfelelően az addigi latin feliratú pecsét helyett 1836-ban a vármegye közgyűlése kérte az uralkodótól magyar feliratú pecsét engedélyezését, amit rövidesen meg is kapott.

A falvak pecséthasználata már a 16. század elején elterjedt. A hódoltság után ismét benépesedő falvakban ezért természetes, hogy az újra működő bíró-szervezet első feladatának tekintette pecsét beszerzését. Igen érdekes – a kor hangulatát, felfogását nagyon jól tükröző – emlékek az 1848-1849-ben használt „forradalmi pecsétek".

A kötet szfragisztikai részében elemzi a szerző a közpecsét fogalmát, ismerteti annak a magánpecséttel párhuzamos használatát. Az egyes pecséteket a könyv írója a kiadó közigazgatási fórum, illetve tisztviselő hivatali beosztása alapján hierarchikus sorrendbe állítja, s elvégzi funkcionális elkülönítésüket is. A tanulmány változatosan mutatja be a pecséteken megjelenő – rendkívül heterogén – szimbólumvilágot. Röviden ismerteti a pecsétnyomó-készítést, ennek egykori jelentőségét. A 16–18. században viszont már alig-alig található „művészi" kivitelű pecsét.

A terjedelmes adattár csaknem 1000 pecsétről közöl részletes adatokat. Először a megyei hatóság pecsétjei találhatók meg időrendben a szervezeti változások figyelembe vételével. Ezután szoros betűrendben a városok és községek következnek, a Helységnévtár 1877. évi adatai alapján. Az egyes települések pecsétjeit a szerző a használat kronológikus sorrendjében közli, nem a pecséteken található – s a tényleges használatot nem teljesen fedő – évszámok szerint. A kötet nagy számban közöl illusztrációkat, a fotók csak a jó állapotban levő pecsétlenyomatokat mutatják be. Kivételt ez alól csak a 17. század előtti lenyomatok esetében tettek.

Horváth Lajos munkáját mások mellett, különösen a történeti segédtudományok művelői forgathatják haszonnal.

A mű egyben jelentős kommunális heraldikai anyagot is közöl, mivel általában az adott település címére, vagy annak motívuma jelenik meg a pecséten is. Ez segítséget adhat az új címerek alkotásához, régi heraldikai motívumok felújításához.

A tanulmány az adott témakörben kézikönyvként használható. Örvendetes lenne, ha más területekről is készülnének hasonló összeállítások.

Pandula Attila

FOLYÓIRATSZEMLE

AARON J. GUREVICS:

EGYÉNI TUDAT ÉS TÚLVILÁGKÉP A KÖZÉPKORBAN

Jacques Le Goff bevezető soraiban a Gurevics – az 1981-es „A keresztény idő – 3–13. század" című kollokviumra küldött – tanulmányával kapcsolatos véleményegyezésekről és véleménykülönbségekről ejt szót. A szovjet tudós által felvetett kérdésekkel Le Goff is foglalkozott a „Purgatórium születése" (1981) című művében. Vizsgálódásuk középpontjában mindketten a középkori ember túlvilágról alkotott fogalmait állítják. Le Goff azonban – bár elismeri, hogy az „egyéni halál" mindvégig jelen van a középkor folyamán, a halálról és túlvilágról kialakított képzetek vizsgálatakor a kollektív tudat (család, parókia, szerzetesrend, konfraternitás) szerepét és hatását emeli ki és tartja jelentősebbnek. Véleménye szerint az egyén és a halál, az élők és holtak közti kapcsolat felfogásában a reneszánsz jóval élesebb korszakhatárt jelöl, mint ahogyan azt Gurevics látja.

Az ember szemben a halállal: ennek a témának a vizsgálata óhatatlanul a középkori ember időfelfogásának kérdéséhez vezet. A halál, a földi élet befejezése nem az idő végleges és teljes megszakadását jelentette, hanem a síron túli világ misztériumába torkollott. Vajon ott is múlik-e az idő? Ha igen, mi módon? Milyen kapcsolatban áll egyrészt az örökkévalósággal, másrészt az egyén életével? Mikor érkezik el a halandó számára az „idők végzete": földi életének múltán avagy csak az Utolsó Ítélet napján? A halál pillanata és az Utolsó Ítélet között eltelő időben mi történik az emberrel? A középkor embere a maga sajátos módján adott választ ezekre a kérdésekre, s ezek az egyénről, a személyiségről alkotott képére is fényt derítenek: vizsgálatunk a személyiségfogalom szerkezetének új értelmezését adhatja.

Olyan híres mentalitástörténészek foglalkoztak már a problémával, mint Pierre Chanu és Philippe Aries, akik – a katedrálisok portáljai, a szarkofágok és egyéb művészeti emlékek és a testamentumok alapján – az Utolsó Ítéletet, vagyis a kollektív haláltudat jelenlétét tartják dominánsnak, és ezen belül vizsgálják a középkori én-tudat, az egyéniség fejlődését.

Gurevics az irodalmi alkotásoknak (libri poenitentiales, exempla, elucidarium-típusú teológiai kézikönyvek, szentek életrajza), és főként az írországi „túlvilág-járók" beszámolóinak, a látomásos irodalomnak tulajdonít elsődleges jelentőséget.

Az Újtestamentumban Máténál és Lukácsnál a halál utáni élet, az Utolsó Ítélet más és más felfogásával, elképzelésével és leírásával találkozunk. Máté szerint az igazakat és bűnösöket Isten az Utolsó Ítélet napján fogja szétválasztani: az igazak a mennyei királyságba emeltetnek, míg a bűnösök a Pokol fenekére vettetnek. Lukács ellenben azt írja, hogy az emberekről rögtön haláluk pillanatában (sőt, haláluk előtt) ítélkeznek, és már akkor eldől, ki kerül a Paradicsomba és ki a luciferi birodalomba.

A „túlvilágot megjárt" emberekről szóló elbeszélések mindegyikében egyéni halálról, személyes büntetésről, illetve jutalmazásról esik szó: az emberről halála után történik az ítélkezés. A halandó bűneit és jócselekedeteit mérlegelik, s amikor elhagyni készül az árnyékvilágot, angyalok és ördögök viaskodnak lelkéért, bűneit és erényeit számba véve.

A középkor folyamán tehát mindvégig „két ítélet" van jelen: az egyéni, amely nem sokkal a halál után zajlik le, s az egyetemes, kollektív, időben meg nem határozott Utolsó Ítélet.

A „pokoljárókról" szóló elbeszélésekben a túlvilág szerkezetéről, felépítéséről összefüggések, megfelelések nélküli, tájleíró jellegű képet kapunk. Először Dante alkotja meg a túlvilág szimbolikus,

szigorú rendszerét. A Purgatóriumról és a Pokol tornácáról hosszú fejlődés után kialakult kép nem sokkal Dante kora előtt kristályosodott ki és szilárdult meg.

A túlvilágban is évekre, hónapokra, napokra osztott az idő: a Pokolban szenvedők kínjai vasánaponként enyhülnek. Brendan ír szerzetes „pokoljáró" szerint Iskarióti Júdás kedden, csütörtökön, szombaton a Felső-pokolban, hétfőn, szerdán és pénteken az Alsó-pokolban van, vasár- és ünnepnapokon azonban egy magányos sziklán ül a tenger közepén. A Paradicsomban madarak jelzik énekükkel a kánaáni órákat, és a misék közeledtével maguk gyújtják meg a gyertyákat.

Objektív és szubjektív időérzékelésről egyaránt számot adnak az „ottjártak". A Túlvilágon eltöltött idő a földinek csupán a töredéke. A múlt, jelen, jövő fogalmai összezavarodhatnak, a földön még meg nem történt események láthatók a túlvilágon. A földi időt tehát egyetemes mércéként fogják fel, és a túlvilágra is ezt alkalmazzák. A másvilág közeli, meghitt, szinte szomszédos táj – úgy időben, mint térben.

A „kettős ítélet" (egyéni –egyetemes), mint a túlvilágról alkotott elképzelés, a népi kultúrában és az elitkultúrában is más formában jelentkezik. A hivatalos teológiai álláspontnak szemben eltérő a népi felfogás a lélek halál utáni állapotáról. Ez a lélek a test tulajdonságaival rendelkezik, gyakran „test"-nek is nevezik; másutt az ördög nemcsak a lelket, hanem vele együtt a testet is elragadja.

A „túlvilágról visszatérőkről" szóló irodalomban az Utolsó Ítéletről nem esik szó. A személyiség szerepe, az egyén ábrázolása a 7. századtól (ha nem korábban) a képzőművészetekben is megjelenik: a haldokló fejénél ábrázolt angyalok és démonok döntenek további sorsáról.

A hívő lelkéről való ítélkezés áttevődése egy távoli és személytelen Utolsó Ítélet idejéről közvetlenül a halált követő pillanatokra az üdvözülés egyéni jellegét domborította ki. Mindenkiről erényei és bűnei alapján, azonnal döntöttek – ezért az egyén már életében szabadon választhatta meg, hogy a jó vagy a rossz útját kívánja járni.

Ez, az egyéniség szerepét kiemelő felfogás mélyen gyökerezik a középkorban, s nemcsak a reneszánszba fordulás idején jelenik meg. A középkor embere sohasem csupán a földi életet élte, hanem tudatosan készült a túlvilágra – az időnek ez a dualisztikus megélése nagymértékben hatott személyiségének fejlődésére is.

(1982 március–április; 255–275. old.)

S. M.

A. A. GORSZKIJ:

A DRUZSINA ÉS A FEUDALIZMUS GENÉZISE OROSZORSZÁGBAN

Régi viták és nézetek elvenednek fel a szerző cikkében, amely a druzsina, a fejedelmi fegyveres kíséret történelmi helyét és szerepét kívánja felvázolni. A tanulmány írója munkájában bár gyakran hivatkozik B. D. Grekov, Sz. V. Juskov, V. V. Mavrogyin, B. A. Romanov, B. A. Ribakov és mások kutatásaira, de megállapításait a korábbi szakirodalom kritikai átvétele, erős megszűrése jellemzi. A. A. Gorszkij bevezetőjében kiemeli, hogy a tanulmány feladatának a druzsina evolúciójának bemutatását tekinti, összekapcsolva ezzel a feudális viszonyok kialakulásának elemzését.

A cikk írója kiemelt helyen foglalkozik a druzsina fogalmi definíciójával, rávilágítva arra, hogy e különös jogállású, privilégiumokkal és kötelezettségekkel egyaránt rendelkező réteg, ill. többé-kevésbé állandóan funkcionáló intézmény, amely a fejedelem kíséretében szolgáló hivatásos fegyverforgatókból állott, milyen szerepet töltött be a törzsi-nemzetségi viszonyokból a feudális formációba való átmenet időszakában. Ezt követően a szerző a druzsina keletkezésének körülményeit vizsgálja, rámutatva, hogy az csak a termelőerők meghatározott szintjén jelentkezhetett, hiszen ténylegesen a többlettermék megjelenése tette lehetővé a fegyveres szolgálatot teljesítők kiválását az obscsinából, a termelőmunka köréből.

A. A. Gorszkij felidézi azokat a vitákat, amelyek a druzsina kialakulásának időpontja körül keletkeztek. Így megemlíti I. I. Ljapuskin, V. A. Bulkin, I. V. Dubov és G. Sz. Lebegyev álláspontját, amely szerint az állandó fejedelmi kíséret csak a 9–10. század fordulóján jelenhetett meg.

Ezzel szemben G. V. Abramovics a 8–9., V. V. Szedov a 6–8., M. B. Szverdlov és B. A. Ribakov pedig a 6–7. század fordulója mellett törtek lándzsát. A szerző is ez utóbbiak véleményét osztja, felvonultatva ennek alátámasztására Tacitus, a germán történetírók, a bizánci kútfők és az orosz évkönyvek idevonatkozó argumentumait. De szól azokról a régészeti emlékekről (a Dnyeper középső szakasza mentén, a Duna bal partján), amelyek a fejedelmi fegyveres kíséret temetkezési helyeiként a 6–7. századra datálhatók.

Megkülönböztetett figyelmet fordít a szerző a szláv törzsek 6–7. századi szervezetének, valamint szociális-gazdasági helyzetük bemutatására is. Ezzel párhuzamosan vizsgálja a druzsina szervezeti fejlődését, és három jól elkülöníthető periódusra bontja ezt. A továbbiakban A. A. Gorszkij a fejedelmi kíséret és a törzsi előkelők viszonyát elemzi, majd a bojár terminológia történeti kialakulását vizsgálja.

A szerző felhasználva I. I. Ljapuskin, V. A. Bulkin, I. B. Dubov, G. Sz. Lebegyev, V. V. Szedov, G. V. Abramovics, I. Ja. Frojanov, M. B. Szverlov és B. A. Ribakov korábbi kutatási eredményeit, tanulmánya összegezéseként megállapítja, hogy a druzsina a 6–13. század időszakában felettébb jelentős szerepet játszott a feudális osztálytársadalom kialakulásában, a fejedelmi hatalom megszilárdításában, s közben tagjai az uralkodó osztály felső rétegének privilegizált képviselőivé váltak.

(Voproszi isztorii. 1948/9. 17–29.)

V. M. L.

TEOFILO F. RUIZ:

KIRÁLYSÁG SZENTSÉGEK NÉLKÜL – A KASZTÍLIAI MONARCHIA A KÉSŐ-KÖZÉPKORBAN

Kasztíliában 1157 és 1332 között a királyok nem szenteltették fel magukat, tudatosan lemondtak a szertartásról, visszautasítván ezzel a királyi hatalom és tekintély Nyugat-Európában elfogadott és használatos jelvényeit. Nemcsak a külsőségeket vetették el, de az uralkodás, kormányzás jellegét sem tartották szentnek.

A kasztíliai királyok „világias" uralmának okai az ország sajátos helyzetén, adottságain kívül elsősorban a történelmi hagyományokban – így a vizigót–asztúriai–navarrai előzményekben – keresendők.

1157-ben, amikor a felkenés, felszentelés szertartását elhagyják, nagy múltra visszatekintő hagyománnyal szakítanak. Ezt megelőzően a királlyá avatás ceremóniája nagyjából megegyezett a nyugat-európaival: az új király ünnepélyes öltözetben, díszkarddal jelent meg, tiszteletére zászlók lengtek, s a szertatás végeztével a nép örömrivalgása közepette emelték pajzsra. A királlyá szentelésnek ezt a módját a vizigótok honosították meg: Leovigild (568–589) átvette a bizánci formákat és szimbólumokat (korona, jogar, bíborpalást, királyi jelvények), sőt a Flavius címet is.

A társadalmi tudat és helyzet azonban bizonyos fokig ezzel a pompás, csillogó formával ellentétben fejlődött. Amíg a frankoknál örökletes, teoratikus típusú királyság alakult ki, a vizigótoknál a választási rendszer is továbbélt, s az erőszakos, heves természet fellobbanásai gyakran királygyilkosságokban végződtek.

A királyválasztás elve szerint bármely szabad, megfelelő jellemű vizigót nemes király lehetett. A királynak pedig kezdettől fogva a katonai szerepe volt elsődleges. A „harcos-király" – eszmény kialakulásához a hét évszázadon át tartó háborús helyzet is hozzájárult.

A feudális rendszer, a hűbéri láncolat sem alakult ki olyan mélységekben, mint Franciaországban vagy Angliában. Asztúria, León, Kasztília királyai császári és pápai fennhatóság alól egyaránt mentesnek érezték magukat – a földrajzi távolság is az ország függetlenségének kedvezett.

1030 körül Navarrai Sancho (1004–1035) egyesítette uralma alatt a félsziget nagy részét. Navarrában nem szentelték és kenték fel a királyokat, a koronázás is ismeretlen volt, csupán pajzsra emelték őket és háromszor harsant fel a „real" kiáltás.

A kasztíliai királyság katonai jellegét erősítette a muzulmán hatás, a vizigót eszmevilág reneszánsza és a karoling példával és befolyással való szembenállás is.

A kasztíliai uralkodók már a 12. század előtt szakítottak a teokratikus királyság eszméjével, és a szimbólumok, melyek ennek a politikai eszmének kifejezői és kísérői voltak, elvesztették jelentőségüket. Még a koronázás is a ritka szertartások közé tartozott: hosszú időn keresztül egyáltalán nem került rá sor, bár valószínű, hogy koronát azért viseltek a királyok. A miniatúrák alapján feltétlenül, bár az is lehetséges, hogy csak a megkülönböztetés végett festett koronát a király fejére az illuminátor.

A Nyugat-Európában szokásos királyi szimbólumoktól eltávolodva, különleges ceremónia vette körül a királyt. A keresztény szokástól eltérő volt például király és nép kölcsönös esküje, a hagyományos kiáltással történő zászlólengetés, a kézcsók; pogány elemek továbbélése a királyi fegyverek és a király lovának nagy tisztelete – ami szintén arra utal, hogy a harcos volt a kasztíliai királyság eszményképe.

Ruy Díaz de Vivar, azaz a Cid éppen azért válhatott ennek a társadalomnak a megtestesült mintaképévé. Királyként tisztelték: uralkodónak kijáró ünneplésben részesítették. Természetesen testét bebalzsamozták, bíborral fedték be – tíz évig a San Pedro de Cardena templom kolostorában nyugodott.A harciasság erényének mindenekfeletti tisztelete azzal is járt, hogy – ellentétben a francia és angol uralkodókkal – a spanyol királyok nem tartották hatalmukat, funkcióikat és személyüket szentnek, s gyógyító erőt sem tulajdonítottak maguknak.

Szigorú szabályok szorították meg tevékenységüket – inkább kötelességeik, mint jogaik voltak. Legfőbb feladatuk a Reconquista, az ország móroktól való felszabadítása volt; de magánéletükben is komoly erkölcsi elvek szerint kellett viselkedniük.

A felsorolt történelmi hagyományokon és fejlődésmeneten kívül a katolikus vallásfelfogásban megnyilatkozó pragmatizmus is hozzájárult a teokratikus monarchia, a „szent királyság" eszméjének elutasításához. Kasztíliában a vallás magánügy, külsőségekben csak kevéssé mutatkozik meg – a Cid is, magasztos ideálok hangoztatása helyett „mindennapi kenyerét megkeresni" indul a mórok ellen.

Mivel a királyok felkenése, sőt koronázása sem volt szokásban két évszázadon keresztül, olyan központ sem alakult ki, melyhez a királyság intézményét különösen erős szálak fűzték volna – mint amilyen Saint–Denis, Reims, Westminster, Aachen. Igaz, hogy állandó királyi központ sem létezett. A félsziget fokozatos visszafoglalásával párhuzamosan az udvar mindig délebbre vonult, s a legfontosabb meghódított város lett a székhely: III. Ferdinánd idejében Sevilla, a katolikus királyok korában Grenada. Bár éppen a felszentelés nélküli királyság időszakában történtek kísérletek királyi panteon létrehozására, ez az Escorial építéséig nem jött létre.

Paradox módon tehát a mélyen katolikus Kasztíliában a királyság szentségébe vetett hit kihalóban volt, s míg Nyugat-Európában az uralkodók intézményes hagyományokra és vallásos ideológiára támaszkodhattak, addig itt a „harcos-király" katonás egyénisége volt meghatározó.

(Annales, 1984 május–június; 39. évf. 3. szám 429–453. old.)

S. M.

NICOLE GONTHIER:

BŰNÖSÖK VAGY ÁLDOZATOK – NŐK A 15. SZÁZADI LYONI TÁRSADALOMBAN

A szerző a lyoni püspök világi bíróságának büntetésjegyzékeiből az 1427 februárja és 1433 szeptembere közé eső ügyeket dolgozta fel, s ennek alapján a 15. századi női bűnözés okait és módjait, valamint a férfiak nőkkel szemben elkövetett erőszakos tetteinek motivációját vizsgálta.

E korszak fontos periódus a város életében: a 14. század válságos évtizedei, a gazdasági stagnálás után újból fellendült a kézműipari és mezőgazdasági termelés.

A bíróság elé került bűnügyekben a női vádlottak arányszáma 16,3% volt (85 személy). Ez csak a női tetteseket foglalja magában – cinkosként, társként, felbújtóként itt nem szerepelnek. Ha

ezeket is hozzászámítjuk, úgy az arány 20%-ra módosul (103 személy). Az ügyek száma (129) ennél nagyobb, ugyanis a vádlott gyakran többrendbeli bűncselekmény elkövetése miatt áll a bíróság előtt.

A tanulmány három szempont alapján vizsgálja a női bűnözés kérdését: először a női bűnözés típusait veszi számba, majd a családi összetartozás, cinkosság eseteivel foglalkozik, végül pedig a nők mint áldozatok problémakörét tárgyalja.

A női bűnözés egészéről elmondható, hogy primitív, kezdetleges és spontán jellegű, a fiatalkori bűnözés eseteihez áll közel. Ilyen például a lopás. Legtöbbször cselédek követik el, hiszen könnyű bejárásuk van uruk vagy úrnőjük ékszeres ládikáihoz, pénzeszacskójához, ruhaneműihez. Szegénysorsú asszonyok, rossz erkölcsű nők is gyakran esnek a lopás vétkébe. 1427-ben és 1429-ben Marguerite du Barro kirabolta a ferencesek kolostorát, ahonnan aranypénzeket, egy uncia ezüstöt, egy aranygyűrűt, egy kulcstartót és egy erszényt zsákmányolt. 1427-ben az asszonyt – ugyancsak a püspöki törvényszék előtt – azzal vádolták, hogy tisztességtelen, házzasságtörő kapcsolatot tart fenn egy ferences szerzetessel. Az 1429-es lopást a bírák rendkívül diszkréten kezelték, nehogy a kolostor szerzetesei hírbe keveredjenek.

A lopás legfőbb indítéka a szegénység – ez kényszeríti az asszonyokat élelmiszerek, ruhák eltulajdonítására. A bíróság pénzbírság kifizetésére kötelezte a tolvajokat, melynek összege 20 tours-i garastól 100-ig terjedt. Börtönnel csak idegeneket, vagy olyanokat büntettek, akiknek nem volt kezesük a pénzbírság megfizetésére. Gyakori volt azonban a tolvajok száműzése a városból – ez volt a legsúlyosabb, nem ritkán a hallállal egyértelmű büntetés.

A bírák a vádlottak életkörülményeit, indítékait figyelembe vették. Marguerite de Barro-t „szegény, együgyű teremtésnek" nevezik a vádiratokban (1429), holott többrendbeli lopást, házasságtörést, verekedést olvasnak a fejére. Türelemről is tanúskodnak ezek a büntetésjegyzékek: miután Marguerite 1427-ben megígérte, hogy az erény útját fogja járni, megkegyelmeztek neki, és csak 1429-ben, visszaesőként száműzték.

Az asszonyokat gyakran megbénította a törvénytől, bíráktól való félelem, és nem mertek megjelenni a tárgyaláson, még ha csak 1–2 tojás vagy sajt is volt a rovásukon; ilyenkor a távolmaradás miatt ítélik el őket.

A bíróság a családon belül elkövetett bűncselekményeket különleges szigorral büntette. Így például az anyját megrabló Claire Pilliart-nak 300 tours-i garast kellett fizetnie bírságképpen.

A női bűnözés másik formája a verekedés; itt a nőknek nők ellen irányuló támadásairól van szó. Az úr–szolga viszony számtalanszor járt a cseléd felpofozásával – voltak azonban olyan esetek is, amikor a cseléd sem maradt gazdája adósa!

A verekedések másik oka a rossz szomszédság – ekkor a nők a legegyszerűbb eszközökkel akarják móresre tanítani szomszédasszonyukat: kövek dobálásával, karmolással. Legtöbbször hirtelen felindulásból ragadtatják magukat verekedésre, bár előre megfontolt szándékú tettekről is szó esik. Nők ritkán támadnak férfiakra, inkább csapdába csalják őket, és azután csapatba verődve ütlegelik.

A házasságtörés és prostitúció a legrégibb női vétkek közé tartoznak. Házassátörőnek nemcsak a férjes asszonyt nevezik, hanem a hajadonokat és özvegyeket is, akik viszonyt folytatnak valakivel – tehát minden, házasságon kívüli kapcsolat ide értendő, amikor a bűnösöket „in uno et eodem lecto simul jacentes" találják. A férfiak ilyen esetekben több bírságot fizetnek, mint a nők. Ha szerzetesekről van szó, az ügyet megpróbálják eltussolni: csak az asszonyt állítják bíróság elé – előfordul azonban, hogy a bírságot a szerzetes önként megfizeti. A házasságtörésre, prostitúcióra a vásár- és ünnepnapok szolgáltatnak jó alkalmat, a búcsúk és egyházi ünnepek.

A hivatásszerűen, anyagi előnyökért űzött prostitúció megtűrt jelenség volt a középkori városokban, így Lyonban is. A prostituáltakat mesterségük miatt sohasem vonták felelősségre, csak akkor, ha szerzeteseket csábítottak el, vagy ha jóhírű negyedekbe merészkedtek.

Nők mint cinkosok, felbújtók is szerepelnek a büntetőlajstromban. A férfi mellett az asszonynak is nagy szerepe volt egy-egy kézműipari mesterség gyakorlásában. A gazdasági csalások elkövetői között nagy számban akadnak nők, akik e téren férjeiknél jóval merészebbnek és leleményesebbnek mutatkoztak (a kenyér súlyának, minőségének rontása stb.). A házastársi vagyonnal azonban nem rendelkezhettek szabadon: ha férjükért kezességet vállaltak, ezt csak „de auctoritate viri sui" vagy „de auctoritate et mandato dicti viri" tehették. A házastársak közötti összetartozás rendkívül erős volt.

A nők biztonsága a 15. századi társadalomban csak viszonylagos. 1427–1433 között 51 erőszakos cselekedetet követtek el ellenük, ez az összes bűntények 10%-a. A nők bántalmazásának leggyakoribb módja a verés; rögtön ezután következik a nőrablás és a nemi erőszak, spontán vagy előre megfontolt szándékkal. A férfi hirtelen fellángolása, a nő megkívánása nem mindig végződik a legrosszabbul: a kis cselédlány kiáltozása felveri a házat s a tüzes férfit lefülelik. Súlyosabb probléma a bandákba tömörült fiatalemberek által elkövetett nemi erőszak kérdése. Nemcsak a banda belső szerkezetének vizsgálata lehet figyelemre méltó – a bűnözés az összetartóerő, de bomlasztja a csapatot a vetélkedés –; hanem társadalmi szerepe is. A társadalomból kiábrándult, csalódott fiatalemberek útja nemegyszer vezet az efféle bűnöző csoportokhoz. A szegények pedig sokszor nem is gondolhatnak házasságra, hiszen maguknak sem volt meg a mindennapi betevő falatjuk.

A férfiak által elkövetett nőkkel szembeni bűncselekményeket a bíróság igen keményen büntette. Érdekes, hogy itt is a családon belüli verekedés, testi sértés, erőszak a legsúlyosabban latba eső bűn: a férjeket, fivéreket ilyen esetekben a legszigorúbb pénzbírság sújtja és börtön várja.

A szerző további kutatásaiban a középkori városi bűnözés teológiájának és szociológiájának vizsgálatát tűzte maga elé.

(Revue Historique 1984 január–Március; 25–46. old.)

S. M.

ANDRZEJ WYROBISZ:

A LENGYEL NEMESSÉG ÁLLÁSFOGLALÁSA A VÁROSOKRÓL A 17. SZ. ELSŐ FELÉBEN

Krzysztof Opalinski (1609–1655) a 17. század közepének tipikus lengyel arisztokratája volt. Jelentős birtokkal rendelkezett – 3 várossal, 75 faluval, a részbirtokokat nem számítva –, 1637-től poznani vajdaként a királyság legtekintélyesebb szenátorai közé emelkedett. Társadalmi állása lehetővé tette, hogy külföldi egyetemekre járjon – ennek állomásait Louvain, Orléans és Pádua jelzik –, tanulmányai azonban sem tartósak, sem elmélyültek nem voltak. Ami Opalinskit társai közül kiemelte, az az 1950-ben publikált munkája. „A városok növelésének és fejlődésének eszközeiről a róluk való rossz bánásmódról".

Opalinski munkáját a történetírás már többször is feldolgozta. Feltárták forrásait: az 1648-ban Krakkóban kiadott névtelen „Értekezés a lengyel városok növekedéséről és fejlődéséről" c. munkát, valamint az olasz Giovanni Bottero 1589-ben készült könyvét: „A városok nagyságának okairól". A történetírás állásfoglalása azonban végül is igen eltérően alakult. Opalinskit tartották mind széles látókörű felvilágosult egyéniségnek, mind zavart keltő karrieristának. E véleménykülönbségek okát elsősorban abban láthatjuk, hogy a lengyel arisztokrata az általa megismert különféle nézeteket maga sem tudta egységes rendszerbe foglalni, így eszméit nagyon is eltérő módon lehet értelmezni.

A tanulmány szerzője nem az eddigi történetírókat kívánta felülbírálni, amikor Opalinski művét újra elővette. Célja inkább az volt, hogy véleményeik ellentmondásait próbálja feloldani azáltal, hogy igazolja, mennyire ellentmondásos a nagy-lengyelországi nemesség állásfoglalása a városok ügyében. A tanulmány megírására a 17. századi arisztokrácia kutatásának új eredményei ösztönözték.

A poznani vajda művének alapvető célja, hogy bemutassa, miként lehet a városok fejlesztése révén egy birtok jövedelmeit növelni. Ez a szándék jól megfelelt a 17. századi lengyel nemesség érdeklődésének a városok iránt, amit a majorsági gazdálkodás kezdődő válsága váltott ki. Opalinski figyelme azonban nemcsak a magánkézben levő városokra terjedt ki, hanem a királyi városokra, továbbá az uralkodó s az országos főméltóságok székhelyére is. A sztarosztákat nyíltan megvádolta, hogy elnyomják a gondjaikra bízott királyi városokat. Maga is hajlott arra, hogy Lengyelország egész elmaradottságát a városok gyengeségére, fejletlenségére vezesse vissza. Véleménye szerint egy várost

jól elhelyezkedése – lehetőleg hajózható folyó mellett fekvő termékeny vidéken – valamint szorgalmas kézműves és kereskedő lakossága emelhet fel. A hazai iparosokat azonban – kortársaihoz hasonlóan lustának, iszákosnak tartotta, s – ugyancsak kortársaihoz hasonlóan – támogatta a külföldi iparosok behívását. Ez a szándék azonban még semmi esetre sem a merkantilizmus bevált ipartámogatásának előfutára, megvalósulása nem is javított a lengyel ipar helyzetén. Az idegen iparosok nem találták helyüket a társadalmilag kiszolgáltatott lengyel városokban, s megmaradtak patrónusuk – valamely arisztokrata, esetleg vagyonosabb köznemes – függésében. Innen egyszerűen nem volt hova távozniok, kivéve ha másik patrónust próbáltak választani. Ez mind a nemességgel, mind a rájuk mégis féltékenykedő hazai polgársággal egy sor konfliktushoz vezetett.

Az iparosok betelepítésével szemben Opalinski nem helyeselte a külföldi kereskedők betelepítését. Úgy vélte, tevékenységük veszélyeztetné a köznemesség érdekeit. Támogatta viszont a helyi vásárokat, amiből a városok tulajdonosai is jó jövedelmet élvezhettek. Pártolta a kiváltságok adományozását, de – s ez megint általános nemesi vélemény volt – nem az egyes polgároknak, hanem a városi közösségeknek. Mint nemestársai többségét, őt is aggasztotta a polgárság felfelé törekvése, a nemesi címek osztogatása a polgároknak. A kollektív, de mégsem általános kiváltságokkal a polgárságot igyekezett leszerelni. A város számára előnyösnek tartotta, ha falai között úri udvartartás van (neki is volt kúriája mindhárom városban), de károsnak, ha a polgárok, vagy akár a köznemesek fejtenek ki felesleges luxust. A tulajdonos szemszögéből pártolta a városi iskolák létesítését is: a tanulók odaköltöztetése a helyi forgalmat növeli, de ugyanakkor a tananyaggal a nemesi és polgári gondokodás is befolyásolható.

Opalinskit nem tekinthetjük reformernek. Műve nagyon szerény változásokat várt volna el a városok igazgatásában. Nézeteit éppen ezért általánosíthatjuk, s kereshetjük mögöttük a 17. századi nagy-lengyelországi nemesség politikai elveinek kifejeződését.

(Acta Poloniae Historica 48. kötet, 1983. 77–94.)

B. J.

V. I. RUTENBURG:

A KORAI POLGÁRI FORRADALMAK

A közlemény alcíme: A kapitalista korszak kezdete Nyugat-Európában. Tulajdonképpen egy periodizációs vitában fejti ki álláspontját az akademikus szerző. Először sorra veszi az első, korai polgári forradalmakat. Engels megállapításaira hivatkozva a német parasztháborút és a reformációt említi elsőként. Rámutat a 16. századi német viszonyok korakapitalista jellegére, majd e célkitűzések antifeudális, polgári vonásait argumentálja. Az 1525-ös heilbronni programot citálja. Ebben az összbirodalmi törvényhozást, a nemesek hivatalviselési kötelezettségét, a papság világi hatalmának felszámolását, választott bíróság bevezetését, egységes mérték- és pénzrendszert, a feudális szolgáltatások megváltását, a polgári földtulajdon megteremtését fogalmazták meg. Veresége ellenére is magán viselte tehát a parasztháború a polgári társadalmi törekvéseket. Az egyidejűleg kibontakozott reformáció pedig az elkövetkező polgári forradalmak ideológiáját is meghatározta.

Rutenburg a németalföldi forradalmat tekinti az első igazán polgári forradalomnak, a nyugaeurópai kapitalizmus nyitányának, s vitatja azt az általános szovjet felfogást, amely az angol polgári forradalmat tekinti korszakhatárnak. Mindenekelőtt plasztikus képet rajzol a kialakuló kapitalista társadalom alapvető osztályairól, társadalmi gyökerükről. A burzsoázia esetében a városi kereskedőket, kézműveseket, illetve földbirtokosokat, parasztokat említi, míg a proletariátust a városi plebsből, a tönkrement kisegzisztenciákból (falusi is) eredezteti. A társadalmi jelleg egyértelműen burzsoá voltát látja igazolni abban, hogy a kálvinizmus és az anabaptizmus tanításai terjedtek el ezeken az akkor spanyol birtokokon. A feudalizmus- és katolicizmus-ellenesség mellett az idegen uralom elleni harc is fontos, jellegadó eleme lett a németalföldi szabadságküzdelemnek. Az elkeseredett küzdelem eredményei közül kiemeli a politikai intézményrendszer burzsoá jellegét és a rohamos gazdasági fejlődést (textilipar, hajóépítés, kereskedelem, intenzív mezőgazdaság), amely a 18. századig vezető szerepet biztosít Hollandiának.

Ezt a hegemóniát Anglia felemelkedése törte meg, amelynek hátterében a 17. századi polgári forradalom vívmányai álltak. Fejlettebb társadalmi feltételek közepette, radikálisabb politikai folyamatként élte meg metamorfózisát a szigetország. Differenciáltabb, de változatlanul vallási jellegű ideológiával. A legteljesebb polgári átalakulást a nagy francia forradalom hozta. Következetesen végigvitt társadalmi-politikai folyamat, világi jellegű ideológia jellemezte a franciaországi eseményeket.

A vázlatos jellemzés után Rutenburg összefoglalja a vizsgált polgári forradalmak közös és eltérő vonásait. Közös gazdasági feltételként említi, hogy a kapitalizmus manufaktúra korszakába mentek végbe. Igaz, ezen belül a német területek és Németalföld alsóbb fokot, Anglia és Franciaország fejlettebb szintet jelentett. A közös vonások sorában kiemeli még európai méretű kisugárzásukat, hatásukat is. A továbbiakban a 16–17. századi polgári forradalmak sajátosságaira mutat rá, jelezve a francia forradalom eltérő voltát. Az alapvető objektív feladatot mindenütt a feudalizmus meghaladása jelentette, ami csak Franciaországban ment végbe következetesen. A vezető erőt mindenütt a burzsoá rétegek képezték. Franciaországban a társadalom aló rétegei, a többi esetben pl. az újtípusú nemesség felé nyitottak. A fő mozgató erőt mindenütt a néptömegek jelentették, de a falusi-városi elem aránya csak a Szajna mentén billent az utóbbiak javára. Ugyanitt váltotta fel a vallási jellegű ideológiát világi felfogás. Az újtípusú, polgári politikai intézményrendszer is Franciaországban fejlődött ki a legtisztább formákban. Itt beszélhetünk a burzsoá nemzet forradalom előtti létéről, míg a többi esetben a nagy politikai metamorfózis formálta a nemzetet.

Végül a periodizációs variációkat veszi sorra a szerző. A németalföldi, illetve a francia forradalom mellett érvelők kompromisszumaként értékeli a szovjet történetírásban uralkodó felfogást, miszerint az angol forradalom a kapitalista korszak nyitánya. Láttat egy másik álláspontot is. Történelmi korszakként, folyamatként értelmezi a nyugat-európai kapitalizmus kialakulását, amelyet a francia forradalom zárt le. Marx megállapításait is felhasználva maga Rutenburg is e felé hajlik. Befejezésül az egyes korai burzsoá forradalmak hatását, a következőre gyakorolt (főként ideológiai) befolyását vizsgálja – haladó polgári szerzők (pl. R. Villari) kutatási eredményeit is felhasználva.

(Voproszi isztorii, 1984. 3. szám 72–81. l.)

M. L.

E. A. JANSEN:

A 19. SZÁZADI ÉSZT KULTÚRA

A közlemény az egyre gazdagodó, vonatkozó szovjet kutatások eredményeiről ad összegző áttekintést. Elöljáróban a szerző utal a későn fejlődésnek indult észt kultúra kettősségére: a balti német bárók, illetve a városi polgárság kulturális élete társadalmi tartalmában, etnikai-nemzeti vonásaiban és jellegében is élesen elütött a zömében falusi bázisra épülő, észt etnikai sajátosságokat hordozó paraszti kultúráltól. Ugyanakkor a két kultúra érintkezett is, kölcsönhatásban fejlődött. Mindenekelőtt a német hatás nyomta rá bélyegét az észt népi kultúrára. Főként az egyház kultúra közvetítő szerepe révén, de a városokban, majorságokban is érvényesül ez a hatás. A 19. századi társadalmi formációváltás, az ősi paraszti népi életforma átalakulása együttesen járult hozzá azt észt nemzeti kultúra kezdeti kibontakozásához, a felvilágosodás hatását is magán hordozva.

Először az utóbbit tekinti át a szerző. A 18–19. századi fordulója társadalmi változásainak bemutatását követően G. Merkel, J. Petri és más felvilágosítók munkásságát értékeli. Németül írtak „az elfelejtett észt nép" történetének aranykoráról, a 13. századi német hódítást megelőző, romantikusan idealizált „arany-kor"-ról. Felismerték az észt folklór kulturális értékeit. Német papok és néprajzi gyűjtők eredményeire is támaszkodtak, de ösztönzést is adtak munkájukhoz, pl. Herderből is merítve. A kibontakozási folyamat intézményi feltételei között központi jelentőséget kapott a tartui egyetem, amely német-svéd, majd orosz kulturális, tudományos tradíciókat ápolt, az oktatásügy bázisát is jelentette észt területen. Tulajdonképpen a tartui alma mater képezte azokat az értelmiségi szakembereket (orvosok, tanítók, jogászok, mérnökök, gazdászok stb.), akik az észt nyelv kimunkálásában, irodalmi szintre emelésében, a népi kultúra értékeinek feltárásában úttörő szerepet játszottak.

I. H. Rosenplanter 1813–1832 között még német nyelven adta közre az első észt nyelvészeti periodikát. A paraszti származású költő, K. J. Peterson munkássága az észt irodalmi nyelv első lépéseit jelentette. Orvosi diplomával játszott úttörő szerepet az észt írásbeliség kialakításában, a nemzeti öntudat ébresztésében F. R. Faehlmann és F. R. Kreutzwald. Az 1850-es évek végén megjelentették az észt népi eposzt, a Kalevipoeg-et. Ezen túlmenően kiadványaikban népszerű ismereteket terjesztettek észt nyelven a történelemről és a természettudományok köréből. A 19. század második fele – a kapitalizálódás előrehaladása – a kulturális élet megélénkülését hozta magával. A német hatás mellett finn, orosz és lett kapcsolatok járultak hozzá az észt nemzeti kultúra fejlődéséhez. A finn hatás az 1870-es években a nyelvtani szerkezet kikristályosodásában mutatkozott meg. A Pétervárott tanuló és dolgozó észtországi értelmiségiek pedig (pl. I. Köhler) tudományos és kulturális társaságok alapításával segítették elő az észt kultúra fejlődését.

A folyamatban alapvető jelentősége volt az oktatásügy fejlődésének. Az 1880-as évek derekán már több mint másfél ezer népiskola működött az észt területeken. Az 1897-as népszámlálás adatai szerint a a kis nép fiainak 75 százaléka tudott írni olvasni. A szűk bázisú közép- és felsőfokú oktatás német, majd orosz nyelven folyt. 1890-ben a tartui egyetem 1500 hallgatója közül csak 70 volt észt származású. Jelentősen előrelépett a könyvkiadás is. A 19. század derekán még évi kb 35 kiadvány látott napvilágot, a század végén viszont 240. Megtette első lépéseit az észt sajtó is, amelynek kulturális és politikai funkciója egyaránt jelentős szerepet kapott. 1864-ben még hetilapként indult J. W. Jannsen szerkesztésében az „Eesti Postimees". Az 1890-es években már tucatnyi hetilap mellett megindult az első észt napilap is. Párhuzamosan számos egylet és társaság alakult, amelynek szervezésében a vidéki értelmiség (tanítók) játszott vezető szerepet, bázisukat pedig kispolgári rétegek képezték, demonstrálva mintegy az észt társadalom „csonka" jellegét. Minden művészeti ág fejlődésnek indult. Észt nemzeti sajátságként az énekkultúráról, a kórusmozgalomról kell beszélni. 1869-ben rendezték az első összünnepi énekünnepet. 1896-ban Tallinban már 350 kórus, 60 zenekar, 6 ezer tagja reprezentálta az észt kultúrát, a nemzeti öntudatra ébredést.

(Voproszi isztorii, 1984. 2. szám 89–101. l.)

M. L.

BRIX, EDUARD:

A CSEH–NÉMET KIEGYEZÉS BUDWEISBEN

„A nemzetiségi kérdést ott kell megoldani, ahol arra megérett, s Budweisben ez az eset" – idézi tanulmánya bevezetőjében a szerző August Zátkát, a budweisi (České Budejovice) cseh közösség vezetőjét, a kiegyezési tárgyalások egyik fő alakját. Dolgozatában az 1906 és 1918 közötti budweisi fejleményeket idézi fel, amikor a Monarchia egy városában „alulról" próbálkoztak meg a nemzeti kérdés rendezésével.

A 20. század elején a nemzeti ellentétek kiéleződtek Dél-Csehországban is. A korábban kifejezetten német többségű Budweisben egyre erősödött a cseh lakosság számaránya: a várost körülvevő vidék cseh lakossága az iparosodás következtében Budweisbe áramlott. Ezt a folyamatot a csehországi városok német polgársága a „nemzeti birtokállag" csökkenéseként élte meg. 1880-ban még fele-fele arányban oszlott meg a budweisi lakosság csehek és németek között, 1910-re már egyértelmű cseh többség alakult ki (27 ezer cseh, 16 ezer német). Ennek ellenére a városi igazgatás 1918-ig a németek kezében maradt, bár a cseh városi tanácstagok száma nőtt.

A város politikai pártélete is a nemzeti megoszlást tükrözte: német részről az 1884-ben alapított Böhmerwaldbund (Cseh-erdő Szövetség) képezte a döntő politikai erőt, Josef Taschek polgármester irányításával. A másik oldalon a Cseh Nemzeti Tanács gyűjtötte egybe August Zátka vezetésével a politikai áramlatokat.

A nemzeti ellentétek – zajos felvonulások, bojkottmozgalmak – Budweist is elérték. Egy kiélezett választási harc után – mely cseh előretörést hozott – 1906 novemberében Zátka egy emlékiratot adott át Taschek polgármesternek, melyben a nemzeti kérdés megoldására vonatkozó elképzeléseit összegezte. A 12 pontból álló tervezet fő gondolatai: „nemzeti kataszterbe" kellene

felvenni a város cseh, ill. német lakosságát, s a kataszterek alapján kialakított nemzeti képviseletekre (kúriákra) kellene osztani a fő politikai képviseleti jogokat. A városi igazgatásban megfelelő számú cseh hivatalnokot kell alkalmazni. A nemzeti célú kiadások fölött a nemzeti kúriák döntenének, melyeknek korlátozott adókivetési joguk is lenne tagjaikkal szemben. Az iskolaügyet a nemzeti kúriák hatáskörébe kell utalni. Az emlékirat a morva kiegyezés hatását mutatja.

A megegyezés létrejöttéig a csehek képviseletet követeltek a városi igazgatásban. 1907-ben egy városi tanácsosi helyet kaptak, s képviselethez jutottak a bizottságokban is.

A budweisi tárgyalások természetesen egész Csehországban, sőt az egész osztrák birodalomrészben érdeklődést keltettek. A kormány segíteni igyekezett a tárgyalásokat, a cseh és a német résztvevők pedig saját elképzeléseiket remélték realizálni.

A cseh javaslatokat továbbfejlesztve Zátka a kormánynak is emlékiratot készített, melyben a helyi hatóságok kétnyelvűségét, az iskolaügy nemzeti irányítását, s a választópolgárok nemzeti kúriákra való sorolását javasolta. A választási jegyzékek, az iskolai hovatartozás és a nemzeti célú adózás nyilvántartására német és cseh katasztert javasolt. A városi bizottságban a német és a cseh képviselők külön kúriákat képeznének, melyek önálló adókivetési joggal rendelkeznének (a nemzeti célú adók nem haladhatnák meg az összes kivethető adó 10%-át).

A tervezet fölött eszmecsere kezdődött a csehek és a németek képviselői, valamint a belügyminisztérium részvételével. Kisebb változtatásokkal 1913 végére alakult ki a megállapodás, s a tervezetet Taschek és Zátka a cseh és német pártok vezetői elé terjesztették. Egyetlen kérdés maradt csupán tisztázatlan: tartományi törvényként, vagy uralkodói pátensként bocsássák-e ki a megállapodást tartalmazó jogszabályt? Az I. világháború kitörése miatt azonban a megegyezés végrehajtására már nem került sor.

(Österreichische Osthefte 1982. 2. 225–248.)

H. V.

A folyóiratszemlét írták: ifj. Barta János (B. J.), Heiszler Vilmos (H. V.), Menyhárt Lajos (M. L.), V. Molnár László (V. M. L.) és Sági Marianne (S. M.).

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ – *Калман Бенда:* Чеберчек. История одной венгерской деревни в Татарии – *Густав Хекенаст:* Технический уровень венгерской чёрной металлургии в 16–17-ом вв. (Появление литья чугуна и распостранение домн) – СООБЩЕНИЯ – *Пал Энгел:* Перепись 1398-го года в комитате Унг – *Каталин Петер:* Программа чтения библии для всех в Венгрии, во второй половине 16-го века – ДИСКУССИЯ – ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА – ОБЗОР ЖУРНАЛОВ

CONTENTS

STUDIES – *Kálmán Benda:* Csöbörcsök. The History of a Hungarian Village in Tatár-Land in 16–16 Century – *Heckanest Gusztáv* The Technical Development of Metallurgy in Hungary in 16–18 Century. (The Appearence of Iron Casting and the Preading of Furnaces). – COMMUNICATIONS – *Pál Engel:* The Census in County Ung of 1398 – *Katalin Péter:* Bible-reading Program Propagated to Everybody in Hungary int he Second Half of the 16. Century – DISCUSSION – HISTORICAL LITERATURE – REVIEW OF PERIODICALS.

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN – *Kálmán Benda:* Csöbörcsök. Geschichte eines ungarischen Dorfes in der Tatarei im 16–18. Jahrhundert – *Gusztáv Heckenast:* Die technische Entwicklung des Eisenhüttenwesens in Ungarn im 16–18 Jahrhundert. (Die Erscheinung der Eisengiesserei und die Verbreitung der Hochöfen) – MITTEILUNGEN – *Pál Engel:* Konskription im Komitat Ung im Jahre 1398 – *Katalin Péter:* Das allen geltende Programm des Bibellesens in Ungarn in der 2. Hälfte des 16. Jahrhunderts – DISKUSSION – GESCHICHTSLITERATUR – ZEITSCHRIFTENSCHAU

SOMMAIRE

ETUDES – *Kálmán Benda: Csöbörcsök.* [Tcheubeurtcheuk]. Histoire d'un village hongrois en pays des Tatares – *Gustáv Heckenast:* Niveau technique de la sidérurgie en Hongrie aux 16–19e siècles COMMUNICATIONS – *Pál Engel:* Recensement dans le comitat de Ung en 1398 – *Katalin Péter:* Un programme pour tout le monde: lire la Sainte Bible en Hongrie lors de la seconde moitié du 16e siècle – DÉBAT – LITTÉRATURE HISTORIQUE – REVUE DES PÉRIODIQUES

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1985. V. 21. – Terjedelem: 14,70 (A/5) ív
86.14553 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. – Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta Hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) Budapest V., József nádor tér 1., 1900 közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest, Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Kiadó STÚDIUM Könyvesboltjában (1052 Budapest V. Gerlóczy u. 7. Telefon: 188-633).

Előfizetési díj egy évre: 210 Ft

1 szám ára: 35 Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 35,— Ft
Évi előfizetési ára: 210,— Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. Négy ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

51593 1987 MÁJ 07 589

SZÁZADOK

JATE KÖZPONTI KÖNYVTÁRA Időszaki kiadványok SZEGED

A tartalomból:

Hanák Péter: A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)

Somogyi Éva: A közös minisztertanács működése (1896—1907)

KÖZLEMÉNYEK — DOKUMENTUMOK — BESZÁMOLÓ — TÖRTÉNETI IRODALOM — FOLYÓIRATSZEMLE — KRÓNIKA

119. ÉVF. 1985. 5–6. SZÁM

Következő számunk tartalmából

Székely György: Magyarok, bolgártörökök, avarok a Kárpátokon túli és inneni kapcsolataik hagyományában
Karl Nehring: Magyarország és a zsitvatoroki szerződés (1605—1609)
Kiss Z. Géza: A földesúri birtok és parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban

E számunk munkatársai

Balázs Sándor a filozófiatudományok doktora, egyetemi tanár (Kolozsvár, Románia) — *Barda Beáta* könyvtáros (Budapest) — *ifj. Barta János* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Bán Judit* könyvtáros (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Bellér Béla* kandidátus (Budapest) — *Benda Kálmán* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *Demeter Zsuzsanna* a História szerkesztőségének munkatársa — *Erdődy Gábor* egyetemi adjunktus (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Gerelyesné Dian Éva* a Magyar Külügyi Intézet nyugalmazott munkatársa — *G. Csoba Alice* főelőadó (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bp.) — *Hanák Péter* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet osztályvezetője — *H. Haraszti Éva* a történelemtudományok doktora (London, Anglia) — *Lakó György* akadémikus (Budapest) — *Litván György* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Mazsu János* aspiráns (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Menyhárt Lajos* kandidátus, egyetemi docens (Kossuth Lajos Tudományegyetem, Debrecen) — *Mérei Gyula* akadémikus (Szeged) — *Molnár Tamás* az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet segédmunkatársa — *Niederhauser Emil* a Történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet tudományos tanácsadója — *Pogány Ágnes* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Pótó János* az MTA Történettudományi Intézet segédmunkatársa — *Pritz Pál* kandidátus, az MTA Társadalomtudományi Főosztálya főtanácsosa — *Siklós Péter* tudományos továbbképzési ösztöndíjas (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Somogyi Éva* kandidátus, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa — *Stier Miklós* az MTA II. osztályának tudományos titkára — *Szarka László* az MTA Történettudományi Intézet tudományos ügyintézője — *Szűts Emil* főiskolai tanár (Janus Pannonius Tudományegyetem, Tanárképző Kar, Pécs) — *Tóth Ede* kandidátus, egyetemi docens, (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest) — *Vörös Károly* a történelemtudományok doktora, az MTA Történettudományi Intézet főmunkatársa

SZÁZADOK

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST I., ÚRI UTCA 51—53.
119. ÉVFOLYAM 1985. 5—6. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

BALOGH SÁNDOR, CSATÁRI DÁNIEL, EMBER GYŐZŐ (a szerkesztőbizottság elnöke), ERÉNYI TIBOR, H. BALÁZS ÉVA, HAJDU TIBOR, INCZE MIKLÓS, KÓNYA SÁNDOR (felelős szerkesztő), LIPTAI ERVIN, MUCSI FERENC, NIEDERHAUSER EMIL, PACH ZSIGMOND PÁL, PAMLÉNYI ERVIN, SZABOLCS OTTÓ, SZAKÁCS KÁLMÁN, SZÉKELY GYÖRGY, TOKODY GYULA, VÁRKONYI ÁGNES, ZSIGMOND LÁSZLÓ

A szerkesztőség munkatársai:

PÁL LAJOS, TILKOVSZKY LORÁNT és URBÁN ALADÁR

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Hanák Péter A másokról alkotott kép. Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében) 1079
Somogyi Éva: A közös minisztertanács működése (1896—1907)... 1105

KÖZLEMÉNYEK

Lakó György: Az 1848—49-es magyar forradalom svédországi visszhangjából 1150
H. Haraszti Éva: Kossuth, mint angol újságíró 1157
Szarka László: Jászi Oszkár szlovák kapcsolatai 1918 végéig 1168
Balázs Sándor: Jászi Oszkár és a „Revista Vremii" 1195

DOKUMENTUMOK

Litván György: Jászi Oszkár romániai naplójegyzeteiből 1234
Gerelyesné, Dian Éva: Petru Groza politikai pályája, 1945 utáni dokumentumok tükrében 1272

BESZÁMOLÓ

Egyháztörténeti szimpózion *(Demeter Zsuzsanna — Pótó János)* . 1348
Állam és társadalom a Pannon-térségben a két világháború között *(Stier Miklós)* 1349

TÖRTÉNETI IRODALOM

Gyergely Jenő: A pápaság története (Ism.: *Bellér Béla*) 1354
Z isztoriji Mizsszlovjanszkih zvjazkiv (Ism.: *Niederhauser Emil)* .. 1358
Sz. M. Szolovjov: Izbrannije trudi, zapiszki (Ism.: *Siklós Péter*) ... 1360
A budai Egyetemi Nyomda szerepe a polgárosodás eszméinek soknyelvű terjesztésében, Kelet-Európában 1777—1848 (Ism.: *Tóth Ede*) 1362
A 200 éves „Stájer Főherceg" Erzherzog Johann von Österreich. Sein Wirken in seiner Zeit (Ism.: *Vörös Károly*) 1364
Varga János: Kereszttűzben a Pesti Hírlap (Az ellenzéki és a középutas liberalizmus elválása 1841—42-ben) (Ism.: *Mérei Gyula*) 1369
A magyar polgári átalakulás kérdései (Ism.: *Mazsu János*) 1371
E. A. Dudzinszkaja: Szlavjanofilü v obscsesztvennoj bor'b' (Ism.: *Niederhauser emil*) 1378
Die deutsche Inflation. Eine Zwischenbilanz. Herausegegeben von Gerald D. Feldman, Carl—Ludwig Holtfrerich, Gerhard A Ritter, Peter—Christina Witt (Ism.: *Pogány Ágnes*) 1381
Tanulmányok Baranya megye és Pécs város legújabb kori történetéből (1941—1950) (Ism.: *Szüts Emil*) 1383

FOLYÓIRATSZEMLE

William R. Leach: A fogyasztási kultúra átalakulása: a nők és az áruházak, 1890—1925 1386 — *Rudolf Jaworski:* Nemzet és gazdaság mint a kelet-középeurópai történelem problémája a 1ú. században és a 20. század elején 1387 — *Ludwik Haas:* Az orosz szabadkőmüves mozgalom 1906—1918 között 1389 — *I. A. Gyakonova:* Külön tárgyalások a cári Oroszország és a császári Németország képviselői között az első világháború idején 1390 — *Heinrich August Winkel:* Osztálymozgalom vagy néppárt. Az 1920—25 közötti szociáldemokrata programvitákhoz 1392 — *E. Gentile:* A párt problémája az olasz fasiszta rendszerben 1393 — *M. Sz. Kuzmin, V. A. Szergejev:* A Szovjetunió nemzetiségi köztársaságainak részvétele a nemzetközi kulturális cserében az 1920—30-as években 1395 — *Jerzy Tomaszewski:* Lengyelország helyzete a két világháború közötti Közép Európában a politikusok megítélésében 1396 — *A. G. Marsot:* 1946; Indokína döntő éve 1398 — *George C. Hering — Richard H. Immerman:* Eisenhower, Dulles és Dien Bien Phu, avagy „A nap, amikor nem léptünk be a háborúba" — átértékelve 1399

KRÓNIKA

Babics András 1906—1984 *(Pritz Pál)* 1401
Hársfalvi Péter 1928—1985 *(Benda Kálmán)* 1402
A történelemtudományok doktorai és kandidátusai 1978—1983 (Összeállította: *Bán Judit*) 1404
AZ ELTE Bölcsészettudományi Karán történelemből megvédett doktori disszertációk 1979—1984. (Összeállította: *G. Csoba Alice*) 1408

Hanák Péter

A MÁSOKRÓL ALKOTOTT KÉP

Polgárosodás és etnikai előítéletek a magyar társadalomban (a 19. század második felében)

Módszer és források

A történelmi Magyarországon hét nemzet, ezen belül több nyelvjárás és még számos kisebb etnikai szórvány élt együtt, amelyek — más csoportkategorizálás szerint — hét „bevett" vallásfelekezet és több szekta között oszlottak meg. Magyarország, akárcsak a tágabb Duna-táj, minden szempontból heterogén terület volt, ahol az etnikumok, a nemzeti kisebbségek, a vallások és az egyházak sokféle csoportkombinációt alkotva kooperáltak, ütköztek vagy keveredtek egymással. Régesrégtől, különösképpen a 19. századi romantikus nacionalizmus ébredésétől kezdve virágzott e tájon a nemzetkarakterológia, az önképek tarka kertje, és valósággal burjánzott a más etnikumokról, kisebbségekről alkotott előítéletek tenyészete. Ennek irodalmi lecsapódása, mint maga a tenyészet, csaknem áttekinthetetlen, de rendszeres tudományos feldolgozása csaknem semmi. Ami fölös bőséggel árad, az a nemzetiségpolitikai pamflet: a magyar nemzetiségi politika igazolása, illetve bírálata: majd 1918 után a szerepek megcserélődvén, a csehszlovák, a román nemzetiségpolitika igazolása, illetve kritikája. Mindebben kirívó a saját közösség eszményítése és a „másik" csoport alábecsülése, negatív tulajdonságokkal való diszkreditálása.

Az egyik első magyar „népisme" a statisztikai és földrajzi adatok mellett nyomban népkarakterológiát, éspedig előítélettől mentesnek egyáltalán nem nevezhető önképet és más-képet adott. Fényes Elek, a kiváló statisztikus, így jellemezte saját nemzetét: „a magyar kevély és magáratartó, mely kevélység bizonyos komolysággal van összekötve; becsületszerető, nagylelkű, egyenes és jószívű, hévvel szeret és gyűlöl, hirtelen haragú, de hamar megbékülő, barátságos és vendégszerető, minden nagyra és szépre könnyen gerjed, de tüze, ha folytonosan nem élesztik, lankad; katonai vitézségét, bátorságát, lelkierejét még ellenségei is egyaránt elismerik ..." E sok fényességet egynémely hibák is árnyékolják: önhittség, elbizakodottság, fényűzés, a rang és a hivatal tisztelete, keresése, pazarlás, a kitartás hiánya.

Korántsem ilyen hízelgő és tapintatos a mások képe. A szlovák „szelíd, alázatos, sokszor a gyávaságig jámbor, munkás, mesterségre alkalmas, de nagy részint fösvény, ravasz, kétszínű". A szerbet „jószívűség, vendégszeretet, hősies szellem, vallásos buzgalom és jókedv jellemzi, egyébiránt igen lomhák, ... iszákosak, alattomosak, babonások, bosszúállók." A románok szeretik a cifrálkodást, a nők erősen pirosítják

magukat, és sok csecsebecsét hordanak. A román „jószívü, eleven eszű, jó katona válik belőle, ... emellett dologtalan, alattomos, fölötte babonás és vakbuzgó".[1]

Nemzeti karakterológiát a korai statisztikai és etnográfiai szakirodalomban bőven találunk. Ám ezek többnyire a reális megfigyelésekkel, számszerű adatokkal kevert vélekedések, amelyek szívesen gyűjtögetik az örökölt és a gyűjtött hiedelmek, előítéletek tarka csokrait. Számunkra inkább forrásul szolgálnak, akárcsak a múlt századi képes illusztrációk és pamfletek. Sőt, a kutatás során inkább az derült ki, hogy nem-szokványos témánk megközelítésében az élclapokra, azok karikatúráira, beszéd- és mentalitás-paródiáira, karcolataira, általában a napisajtó élcrovataira, tárcákra, az irodalmi folyóiratokra és a szépirodalomra kiváltképpen támaszkodhatunk.

A sajtónak, mint forrásnak, témánk vonatkozásában legalábbis három előnye van. Először, a különböző pártállású sajtó egyidejű *konfrontálása* mindjárt társadalmi mélységben tagolja, politikailag differenciálja a vélemények és előítéletek vizsgálatát; több időmetszet összevetése pedig a történetiség lelkét: a változást tárhatja fel. A sajtóanyag második előnye, hogy többnyire évek során át leszűrődött, leegyszerűsödött, vagyis közhellyé vált *sztereotipiákat* és *kliséket* használ, amelyekből az egyszerű olvasó könnyen ráismer a figurára, és amelyekkel az egyszerű olvasót könnyen lehet befolyásolni. A sajtó, főként az élclapok harmadik előnye a *vizualitás:* a rajzos illusztráció, a képes elbeszélés általában könnyebben percipiálható, lényeglátatóbb, mint a verbális absztrakció. Ez a forrásanyag tehát lehetővé teszi, hogy valamennyire módszeresen haladjunk a felszíntől a lényeg, a külsőtől a belső felé. A polgárosodó magyar társadalomban kialakult image-t tehát a külső jegyek, az alkat és a ruházat leírásával kezdjük, a beszéd- és gondolkodásmód — karikírozott — variánsainak bemutatásával folytatjuk, és jellemrajzzal zárjuk.

Vizsgálódásunkat két népcsoportra, a németre és a zsidóra kell korlátoznunk, főként, de nem csupán terjedelmi okokból. Ezt a korlátozást tanácsolják tartalmi szempontok is: a szlovákokról, a románokról, a szerbekről alkotott kép, amint egy példán láttuk, szűkszavú és túlságosan általános. Többnyire olyan jelzőket ismétel és olyan jellemvonásokat rögzít — (nem egyenes, ravasz, alattomos, primitív, buta, barbár, lusta, gyáva, vad, kegyetlen) —, amilyeneket a hangadó nemesség a jobbágyparasztokkal szemben másutt is — saját nemzetiségűekkel szemben is — használ. (Ilyen minősítések egyébként minden egymás mellett élő, egymással súrlódó közösség egymásról kialakított előítéleteiben előfordulnak.) Ezzel szemben a polgárosultabb németekről és zsidókról alkotott kép jóval differenciáltabb, színesebb és változóbb. E két népcsoportnak, a németnek és a zsidónak ugyanis kitüntetett helye és szerepe volt a magyar polgárosodásban. Bár kezdetben mindkettő idegen vagy bevándorolt etnikum volt, nagy részük a 19. század folyamán asszimilálódott, és kisebb-nagyobb mértékben beolvadt a magyarságba. Ők a századvégen már nem kívülálló, idegen nemzetiséget alkottak, hanem zömmel a nemzeten belüli „más-

[1] Magyarország képekben. Statistikai és történeti, föld- és népismei gyűjtemény. Kiad. Vahol Imre. Pest, 1846. A népleírás szerzője *Fényes Elek*. (A reprint kiadás Bp. 1984.) 7—8

csoportot". Az asszimilánsok iránt a magyar vezető rétegek racionális érdekmotivációja és érzelmi befogadókészsége ambivalens volt. E két kisebbség, illetve „más-csoport" példáján tehát az előítéletformálódás társadalmi-politikai differenciálódása is, időbeli változása is jól megfigyelhető.

Az illusztráció

A magyar élclapok ősforrásai valahol Angliában és Franciaországban erednek, valószínűleg az angol *Punch* és a francia *Chiarivari* lehetett az 1840-es években indult magyar lapok mintája. Legnagyobb és közvetlen hatást azonban a csaknem egykorú rokon, a budapestihez társadalmi jellegben és szellemben is közel álló berlini képes-rajzos élclapok, a *Fliegende Blätter* és a *Kladderadatsch* gyakorolták[2] (Kaspar Braun, Wilhelm Busch figuráinak nyomai világosan felfedezhetők).[3]

A német archetípus, a *Német Miska* voltaképpen sok elemből összeolvasztott „össznémet" figura. Benne van az „osztrák sógor", a német földről importált, „svábnak" nevezett paraszt-telepes s a régi hazai „purger" is. Társadalmi és történeti plaszticitását csak ellentétpárjával, Magyar Miskával együtt és vele szemben nyeri el. Amíg ez utóbbi jó vágású, kissé testes legény, vitézkötéses mentében, csizmában, tollas kalpagban, addig német ellentétpárja jelentéktelen, nyápic alak. Arca sima, nincs hegyesre pödört bajsza, keze-lába vékony. Ruházata a német térdnadrág nadrágtartóval és mellény — vagy melegben csak ing, fején a jellegzetes bojtos német sipka, a *„Zipfelmütze"*, lábán papucs.[4]

Eme alaptípus megemelt, karcsúsított, intellektualizált válfaja az úri elithez tartozó *bürokrata*. Ez a figura többnyire ösztövér, talán a Habsburgokra emlékeztető tojásdad-keskeny arccal, szenvtelen, hűvös arckifejezéssel, tömpe vagy nyomott krumpliorral, „miniszteriális" pofaszakállal, vagy dús, ferencjóskás körszakállal; olykor az enervált intellektualizmus jeleként: borotvált arccal. Karja, lábszára vékony, hosszú, ruházata a hivatali rangnak megfelelő, de nem igazán elegáns: zsakett, csíkos vagy sima világos nadrág, ingmell, keményített ingnyak, csokornyakkendő, vagy széles nyakkendő tűvel; lábán városi félcipő, lakkcipő, puha csizma. A szabványos bürokrata kopasz, vagy gyérhajú, cvikkeres (pápaszemes), szivarozik vagy cigarettázik. Már külső tekintetre is józan, kedélytelen, szigorú, ellenséges és ellenszenves.[5]

A Német Miska archetípusból nőtt ki a városi „purger" alakja is. Ő már inget, mellényt, zakót vesz fel, kravatnit köt, de fején a hagyományos *„Zipfelmütze"*

[2] *Dersi Tamás:* Századvégi üzenet. Sajtótörténeti tanulmányok. Bp. 1973. 7—12. — *Buzinkay Géza:* Borsszem Jankó és társai. Magyar élclapok és karikatúrák a XIX. század második felében. Bp. 1983. 6., 36.

[3] Das dicke Busch-Buch. Kiad. Wolfgang Teichmann. Berlin. 1982. [8]. Vö. a „Bildergeschichten" és a korabeli magyar élclapok figuráit.

[4] *Buzinkay* i. m. a „Kísérletek" c. kép a 17. oldalon.

[5] Uo. Osztrák bürokrata típusok a 20. oldalon.

(házisapka), szájában szivar vagy hosszú szárú pipa, ami az asszimiláció látható jele, de lábán a magyar szemmel német specifikumnak látott *papucs*. A hazai német polgár nem kirívó gazdagságával, kizsákmányoló jellegével, hanem közhelyes nyárspolgáriságával válik már rajzban is komikussá.

A Német Maxi távoli rokona a sváb paraszt, akinek alakja ugyancsak később, az alldeutsch nacionalizmus ébredezésekor, a múlt század utolsó évtizedeiben jelenik meg a sajtóban. Kezdetben ő is keszeg, egyszerű paraszti ruhában, fapapucsban dolgozik, csak később hízik meg pocakos „kisgazdává".

Tanulságos karikatúrát találunk a 18. században bevándorolt német telepesek asszimilációjára, rangemelkedésére — és e folyamatokkal járó metamorfózisokra. A Wekerle Sándor miniszterelnök (1892—1895) karrierjét gúnyoló konzervatív karikatúra első része (a „mecklenburgi ősök"), egy hajdani Wekerlét mutat be jellegzetes német parasztruhában, *Zipfelmützével*, térdnadrágban, fapapucsban, amint vet és irtja a patkányokat. A kép második darabja (a „szittya unokák") az elmagyarosodott utódot ábrázolja díszmagyarban, kócsagtollas kalpagban, az oldalán karddal, a miniszteri bársonyszékben, — ám az ölében, a vállán, körös-körül ugrándozó, csúf kis zsidó-patkányokkal, akik a polgári házasság bevezetésén és az izraelita vallás recepcióján örvendeznek. A karikatúra a kirívó antiszemita politikai implikáción túlmenően, a képes illusztrációval azt is sugallja, hogy a bevándorolt és asszimilált német csak *külsőre*, öltözetben, viselkedésben magyarosodott el, de hiába öltötte fel a summum simbolum Hungaricum-ot, a *díszmagyart*, „lélekben", mentalitásban nem vált magyarrá.[6]

*

Még differenciáltabb, formákban és ötletekben gazdagabb a zsidóság típusainak és átalakulásának az ábrázolása. A liberális sajtóban a zsidó eleinte inkább nevetséges és lenézett, mintsem ellenszenves alak: a házaló — toldott-foldott gúnyában, nyűtt bocskorban, batyuval a hátán. Ő a *handlé*, a rongyszedő, rangosabb kiadásban a „gyapjas", a „bőrös", a „tollas" zsidó, aki még megtelepedett és meggazdagodott boltos korában is őrzi a korábbi vonásait, legfeljebb a foltos kaftánt váltja fel a hosszú fekete zakó, s az alázatos mosolyt az üzleties előzékenység. A kiegyezés idején, az alkotmányos érában aztán megjelenik az elmagyarosodott zsidó írók által megrajzolt önarckép, asszimilálódó figurák, akik dicsérik is, bírálják is a befogadó társadalmat, tükröt is tartanak eléje; mindenesetre van bennük annyi önirónia, hogy beilleszthetők az emancipációt kimondó magyar liberális urak alkotta lenézően toleráns képbe.

A karakterfigurák közül a leghosszabb életű egy magyar zsidó élcmester, Ágai Adolf szülötte volt: Seiffensteiner Solomon, az adomázó rezonőr. Első pillantásra tipikus zsidó külső: vastag orr, hamiskás szem, sűrű szőrzet, széles ajak és széles mozdulatok, kezével is állandóan „beszél", gesztikulál. Hétköznap sapkában, mellényben, mosolyogva, ünnepélyes alkalommal cilinderben, zakóban, felöltőben

[6] *Herkó Páter*, 1894. szept. 2. — A lap keletkezésére és jellemzésére *Dersi*, im. 63—74.

adja elő „tűnődéseit". Ő az okos, a csavaroseszű „rokonszenves" zsidó.[7] A századvégen egyre erősödő antiszemita tábor másként rajzolja meg ugyanezt az alakot. Az ő sajtójukban már a batyus zsidó is rút és haszonleső, a meggazdagodott pedig legszelídebb formájában is visszataszító shylock-i figura. Vaskos, görbe orr, nagy száj, nagy fül, gyapjas haj, kócos hajtincs (pajesz) vagy az azt helyettesítő pofaszakáll, tömzsi, kövér törzs, rövid, görbe láb, durva kéz, s ami a legjellemzőbb: az arcon a bírvágy és a haszonlesés ördögi vigyora.[8] Mögöttük és köröttük az áldozatok szánalmat keltő mellékalakjai.

A torzábrázolások, amelyeket német élclapokból importáltak, sokféle változatban is egylényegűek maradtak. Akár zsidósüveget, hosszú hajat és pajeszt viselt, akár kappedlit és sűrű göndör szőrzet borította fejét-arcát, akár cilinderben pompázott, kopaszon és borotvált arccal — minden formában valami animálisat vagy démonikusat fejezett ki: a rontás és pusztulás szelleme kísértett benne, ezt sugallta a torz fül, orr, száj, a szolgálatkészen alattomos vagy cinikusan fölényes, vagy hátborzongatóan ragadozó vigyor, amely az antiszemita karikatúrákon fellelhető. A batyus zsidótól a Rothschild báróig a zsidó kétségtelenül civilizálódik, de lényege nem változik, sugallják már a puszta külsőségekkel is e torzrajzolatok.[9]

A mindenütt és mindennel „gseftelő", kíméletlen zsidó a közép-európai antiszemita sajtóban rögződött a kopasz, szivarozó, hájas-pocakos tőkés sztereotípiájává, aki tömött pénztárcájával, arannyal teli erszényével e német, osztrák és magyar lapokból masírozott át a *Stürmer* és más fasiszta lapok hasábjaira, és onnan egyenesen a megsemmisítő lágerekbe.

A zsidókép néhány évtized alatti megváltozására — és egyúttal az antiszemitizmus mélyebb okaira — szemléletesen világít rá a magyarországi klerikálisok élclapja, a *Herkó Páter*. A 19. század közepének batyus zsidaja még szerény, alázatos kéregető, akivel foghegyről beszél a vidéki kúria nemesi birtokosa. A századvégen azonban fordult a kocka. A batyus zsidóból földbirtokos lett, az elárverezett kúria új gazdája, aki immár vitézkötéses zubbonyban és nadrágban, fölényesen pipázva lekezeli a lecsúszott dzsentrit.[10]

Beszéd és mentalitás

Az idegen, legyen külföldi, vagy egy ország más nemzetiségű honpolgára, a külsőségeket lassacskán uniformizáló polgári korban mégsem annyira az alkatról és az öltözetről, hanem a beszédről ismerszik meg. A hangképzés és a hangsúly, a szókincs, a

[7] A kép: *Borsszem Jankó*, 1894. okt. 14. 11. — A figurára: *Dersi*, im. 16—18. — *Buzinkay*, im. 28., 37., 68.

[8] A kép: *Herkó Páter*, 1895. július 1. 9.

[9] Uo. Juda-pesti buleváron. 1894. július 29. — A khóser liberálizmus apotheózisa. 1894. nov. 11. — Haas és Deuts Mikulás. 1894. dec. 9. — Az új liberális kultúra. 1895. július 1.

[10] Uo. A dzsentri nem pusztul. 1894. okt. 7.

mondatszerkesztés és a részeken túlmenően az egész beszéd ritmusa, dallama könnyen felismerhetővé teszi az idegent, de még a más etnikumból jövő asszimiláltakat, sőt az egy etnikumon belüli szubkultúrákat is. Bármely közösség számára az idegen nyelv különösen hangzik, többnyire csúfnak vagy nevetségesnek. (Már a középkori magyar krónikaírók medvemorgásnak hallották a németet, fecskecsicsergésnek az olaszt, azok pedig karattyolásnak vagy üvöltésnek a magyart.) A többség számára az ő nyelvét lassan elsajátító, tökéletlenül beszélő kisebbség mindig a nevetség és a fölényérzet forrása. A magyar szépirodalom és sajtó is kedvtelve utánozta-gúnyolta az asszimiláns németek, zsidók és a magyart törve beszélő más nemzetiségűek beszédét, amely egyúttal a róluk alkotott kép fontos alkotóeleme, jellemábrázoló eszköze is lett.

A magyar nyelv, mint ismeretes, nem rokona semmilyen indo-európai nyelvnek sem. Sok benne a magas, ezen belül a nyitott és hosszú magánhangzó (pl. á, é, ő, ü), ami a szlávoknak, és a sok a kétjegyű, lágyított mássalhangzó (gy, ny, ty), ami a németeknek és a franciáknak okoz nehézséget. A másnyelvűek számára ugyancsak nehéz lecke a magyar tárgyeset *t* ragja, a meghatározott tárgyat vonzó tárgyas ragozás és a határozatlan tárgyat követő tárgyatlan ragozás, a határozott és határozatlan névelő szigorú rendje. Indo-európai nyelvűek számára nem könnyű a prepozíciókat helyettesítő szóvégi ragok használata, az igekötők elválasztása, a kettős tagadás (nem látok senkit), a sokvariációs magyar szórend stb.

Hogyan hallotta a magyar fül a múlt század vége felé az elmagyarosodó németek nyelvkeverékét?

Ami a hangképzést illeti, a hazai németség egy része, főként a városi polgári elem, németesen ejtette a magyar magánhangzókat, a lágyított kettős mássalhangzókat, gyakran rosszul használta a tárgyesetet, a tárgyas igeragozást, és a német beidegződés alapján mindig kitette a személyes névmást, amelyet a magyar csak hangsúlyos esetben használ. Sokáig német módra alkalmazta a személyes és a birtokos névmást, és ritkán találta el a megfelelő magyar szórendet. „Én tégedet ismerek jól, nem kell neked magadnak a fejet széttörni." (Jól ismerlek, nem kell törnöd a fejedet.) Általános, minden nyelvváltásnál ismeretes jelenség volt az is, hogy a jövevény saját nyelvének szavait az új nyelv ragozása, illetve az új nyelv egyes fontos szavait a régi ragozása szerint illesztette bele a beszédébe.

Korhűbben és szemléletesebben mutathatjuk be e nyelvi bukfenceket egy múlt századi élclap kedvelt karakterfigurájának a példáján. Kraxelhuber Tobiás „preschpurgi purger", foglalkozására néve háztulajdonos, társadalmi állását tekintve konzervatív nyárspolgár, aki házikabátban, papucsban és sűrű pipafüstben újságot olvasva, vagy szűk baráti körben a kávéházi *Stammtischnél* okoskodik a világ dolgairól. A német kultúra nagy híve, a magyarosítás vérmes ellenfele. Íme, néhány „okoskodása" (aláhúzva a német, vagy németes kifejezéseket).

„Mentil ingáp remölldem Preschpurgpo a *germanizacziann*,
Mentől inkább reméltem Pozsonyban a németesítést,

antul jopan mekmotyorosodja mógát esz a fározs. Mikua mék
annál jobban megmagyarosodik ez a város. Mikor még

a minob a herr fan Lewinsky izs, a *hexdi puag*szinész,
a minap a Herr von Lewinsky is, a *höchste* burgszínész,

elgeszdte dándzolni a bangetpo a sárdás! *Underminiroszfa*
elkezdte táncolni a bankettban a csárdást. *Unterminirozva*

fan asz egész czifilizáczián!"[11]
van az egész civilizáció!

Amikor gróf Zichy Nándor megalapította a néppártot, így ünnepelt:[12]

„Osz a Ferdl Csicsi exelencz *iz á groszartiger Kerl!*
Az a Ferdinánd Zichy excellence *ist ein großartiger Kerl!*

Megdolláldo ósztod osz ud, mölljön bedzsembészni lehed o
Megtalálta azt az utat, amelyen be lehet csempészni a

Bédzst o Pudibestbo, o *mászgebende* oszdrák gereket a motyor
Bécset (Wien) Budapestre, a *maßgebende* osztrák köröket a magyar

gerekpo, o gamarüllát a gamarrápo ... *Driumbf!*
körökbe, a kamarillát a kamarába ... *Triumph!*

Egy előkelő bécsi vendég tiszteletére rendezett bankettről szóló beszámolója így zengett:[13]

Azdán zonogolldag negi totul is. Amire az innebelt fendek az
Aztán szónokoltak neki tótul is. Amire az ünnepelt vendég azt

mondot: nem erdem motyorul: amire folld naty goczogás. Ety ...
mondta: nem értek magyarul. Amire volt nagy kacagás. Egy

sidó izs agarta peszellni, de esztet kidoptung. Minyá
zsidó is akart beszélni, de őt kidobtuk. Mindjárt

dzsünállda rá a herr fon Pamschabl, ami ety koma én hoszam,
csinált rá Herr von Pamschabl, aki nekem jó komám,

ety jó vicz. — Mi a gilempsek a kidobott sidó és a hofrath
egy jó viccet. Mi a különbség a kidobott zsidó és a Hofrath

Podenstéd geszt? ... Hallunk, hallunk, giabálldung mintyájan.
Bodensted közt? ... Halljuk, halljuk, kiabáltuk mindnyájan.

[11] Kraxelhuber Tóbiás preschpurgi háziúrnak okoskodásai. *Borsszem Jankó*, 1890. márc. 2.
[12] Uo. 1894. május 27.
[13] Uo. 1878. február 3.

—Asztad a gilempsek, hogy a Pódenstéd *isz gefeiert*, a zsidó
—Az a különbség, hogy a Bodensted ist *gefeiert*, a zsidó

isz meg *auszig'feiert*. — Ity mulladunk, ity disztelunk mink
pedig *ist herausgefeuert*.* — Így mulatunk, így tiszteljük mi

a némed gulldurát."
a német kultúrát.

*

Hasonló, sőt még összetettebb, zagyvább, de egyúttal jellegzetesebb beszédmodor jellemezte az asszimiláns zsidóság kétnyelvű csoportjait. A bevándorolt zsidóság első nemzedékei németül *és* héberül, vagy inkább a héberrel *kevert* zsidós-német dialektust, a *jiddist* beszélték, ezt vegyítették utóbb a magyarral. A magyar szavak ejtését különösen a zárt magánhangzók kedvelése, a labiális és dentális mássalhangzóknak az arameus-héber torokhangokká (gutturálisokká) változtatása (a sok k, kh, ch), a szórend felforgatása, a kérdező kifejtés, a vissza-, illetve rákérdezés, a kérdező-éneklő beszédmodor, a sok német és héber szó elegyítése jellemezte. A fent bemutatott Seiffensteiner Solomon például így sopánkodik, amikor egy kutya rátámad, és nem tudja elkergetni az utcai kövekkel:[14]

„Baland Pest. o kotyákot hodjnok fotni szobodan és a küvek
Bolond Pest! A kutyákat hagyják futni szabadon és a kövek

vonnok mekkütve."
vannak megkötve.

Az említett Zichy grófot, a hírhedt antiszemitát így figurázza ki. A birtokán lakó zsidók egyszer egy kis darab telket kértek tőle iskolának. A gróf a kérést elutasította:[15]

„Osztot a telekt nem odhotom, mert küll nekem o porkhoz.
Azt a telket nem adhatom, mert kell nekem a parkhoz,

De hojd motosom, mengyire szivemen hordozom én az én . . .
De hogy megmutassam, mennyire a szívemen hordom az én

zsidu hanfitársoimnak az ödjét, o helejett a hitvángy kis
zsidó honfitársaimnak az ügyét, a helyett a hitvány kis

* ki van dobva.

[14] Tűnődések Seiffensteiner Salamontól. Uo. 1894. július 11.

[15] Uo. 1894. okt. 14.

telek helejett odom én nektek ed nadj dorob füldet o marha-
telek helyett adok nektek egy nagy darab földet a marha-

legelümbül — zsidutemetünek."
legelőmből — zsidótemetőnek.

*

A többséghez idomuló minoritás beszédmodora, stílusa nemcsak nyelvészeti, illetve szociállingvisztikai kérdés, hanem a mentalitás vizsgálatának is fontos nyersanyaga lehet. Amikor ismerősünk, a „preschpurgi purger", Kraxelhuber 1894-ben, Alfred Windischgrätz herceg osztrák miniszterelnök kinevezésekor üdvözlő verset ír: *„Polldok* (boldog) szem, *te mit is látsz? — Mékind tyitt* (Megint jött) *ó Windischgratz!"*, akkor ebben nemcsak a nyelvi furcsaságok a mosolyogtatók, hanem a mentalitás is fölöttébb jellemző. A mi derék német purgerunk ettől várja „o jop kua, möll udán rebedez minten gutxint badriott-gebel"[16] (a jobb kort, mely után epedez minden gutgesinnt patrióta kebel), és ez már nemcsak a magyar nyelvben való előmeneteléről, hanem a magyar érzületben való hátramaradásáról is árulkodik, legalábbis ahogyan a magyar liberálisok látják, értelmezik, kifigurázzák őt.

Hasonlóképpen mentalitástörténeti értékűek másik ismerősünk, Seiffensteiner Solomon anekdotái is. Figyeljük csak meg. Hillel, a bölcs rabbi, egy szombaton sétálni megy tanítványaival. Látják ám, hogy egy zsidó a bástya alatt pipál. „Rá fogjo esni az o bástjo" — kiabálnak dühösen a tanítványok. „Nem fogjo esni rá" — szól szelíden rabbi Hillel, és „Gattes Wünder! sokodjon nem este rá" (csakugyan nem esett rá).[17] Amiből nemcsak a nyelvi furcsaságok, vagy a politikai jósokon való ironizálás a tanulságos, hanem a Talmudon nevelkedett zsidó racionális próféciálása is.

Nem kevésbé tanulságos az a történet, amelyet egy jeles tőkés dinasztia családregényében olvashatunk. Hermann papa a fiát, Zsigát magyarra taníttatja, ámde a lelkes tanító nemcsak a nyelvre, hanem hazaszeretetre is oktatja a romantikus lelkű, fogékony ifjút. Hermann papa éktelen dühvel támad ekkor a tanítóra.

„Wer sind Sie? Was sind Sie? ... Mit akar maga?" „...miért hinné el valaki az én fiamnak, hogy ő egy magyar, ha még oly jól fog is magyarul beszélni" A Zsiga csak zsidó marad, ezt a bélyeget nem törli le magáról. Nem Petőfit, meg a hazát kell neki tanítani, hanem azt, hogy „kössön meg minden üzletet, ha az üzletek jók. És hogy neki fizessen, aki tartozik... Mert tudja maga, mi az a *kóved?* Az zsidóul egy díszes állás, egy fényes hivatal, amiért az ember nem kap fizetést..." „... Az én fiam csak vegyen és adjon, de magát ne adja, mert nem kap érte semmit... Mert látott már maga egy zsidót, aki üzletek helyett kóvedek után megy, és aki mégis jól végezte ebben az országban?"

A Zsiga gyerek végül jól megtanul magyarul, és kitűnően vizsgázik. Ekkor a mama azt ajánlja Hermann papának, hogy adjanak jutalmat a tanítónak, hálából.

[16] Uo. 1894. május 27.
[17] Uo. 1894. július 15.

Bist Du total mesüge? Miért tartozom én neki hálával? Hiszen azért szerződtettem a tanítót, hogy felkészítse a vizsgára a gyereket. A tanító a kötelességét tette, ezért nem jár jutalom. Egyébként sem az ő érdeme, hogy a Zsiga okos gyerek. „Inkább adok a Zsigának egy forintot... Akkor a nyolc forint benne marad a portomonémban, és az egy forint is megmarad a családban!"[18]

Azon aztán már meditálhatunk, hogy ebben a villanásnyi mentalitásrajzban mennyi a magyarok kritikája a hazafiságra mit sem adó, ravasz és fukar zsidó tőkésről, és mennyi a zsidó polgár viszontkritikája a magyar frázisokról és gavallériáról. Egy bizonyos, a másokról alkotott kép mindig *kölcsönösséget* tartalmaz: a többség jellemképét a kisebbségről, és azét a vele szemben álló többségről.

Etnikum és karakter

Amint a nyelv és a beszédmód az etnikum, illetve az eredeti származás egyik fő ismertető jegye, úgy a beszédimitáció is szemléltetően tükrözi a „más-csoport" mentalitásáról alkotott képet, és hasonló véleményformálási mechanizmus révén vezet el a jellemkép mélyebb rétegéhez, az előítéletes gondolkodás kedvelt tárgyához: a *jellemhez*. A nemzeti önarckép és a másokról alkotott kép ugyan elég fiatal műfaj, voltaképpen a 18—19. századi nemzeti fejlődés terméke, de előzményei, amint említettük, sokkal korábbra, a prenacionális közösségek, vagy még messzebbre, a mikrocsoportok identitástudatának kialakulásához nyúlnak vissza.

Századunk szociálpszichológiája sokoldalúan bizonyította, hogy a kiscsoportok és közösségek identitástudata a más-csoporttal, a szomszéddal való állandó érintkezés, súrlódás során születik és formálódik.[19] Amint az egyéni identitásérzékelés és tudatosodás is csak egy meghatározott csoporthoz viszonyítva alakulhat ki, úgy a csoportidentitás is a közelebbi és távolabbi csoportokkal való állandó konfrontációs folyamatban nyeri el értelmét, tartalmát. „A gyermek számára — írja G. W. Allport — szülei, szomszédsága, lakóhelye, nemzete készen kapott adottság... Mivel léte

[18] *Hatvany Lajos:* Urak és emberek. Bp. 1980. 90—91., 88.

[19] A csoportdinamika, csoportkohézió és identitás problémakörének alapműve *Kurt Lewin:* Resolving Social Conflichts. New York — Evanston — London, 1948. Magyarul a mű fontos részletei találhatók *Kurt Lewin:* Csoportdinamika. Bp. 1975. Témánkra elsősorban 272—275., 327—336. és Mérei Ferenc bevezetéséből 44—46. — A másik alapmű *Gordon W. Allport:* Az előítélet. Bp. 1977. Ezt a munkát — és Csepeli György utószóként szereplő tanulmányát — nagy haszonnal forgattam. — A kiscsoport-kutatás kézikönyve *P. Hare:* Handbook of Small Group Research. Glencoe, I 11. 1962. — *Maurice L. Farber:* A nemzeti karakter problémájának módszertani elemzése. In: Szociálpszichológia. Szerk. Hunyady György. Bp. 1973. 406—417. — Témánk szempontjából instruktív tanulmánygyűjtemény: Előítéletek és csoportközi viszonyok. Szerk. Csepeli György. Bp. 1980. A gyűjteményből közvetlenül Csepeli György bevezetését, Henri Tajfel két tanulmányát, Barbara Wilska-Duszynska, Anne-Marie Piaget, Eugene Horowitz tanulmányait használtam, 11—19., 26—27., 34—38. 70—82. — Eligazító szakirodalmi és fogalmi kézikönyv *Peter R. Hofstätter:* Gruppendynamik. Die Kritik der Massenpsychologie. Rohwolt zsebkönyv, 1957. — Metodikai útmutató, kitűnő irodalmi tájékoztatóval és fogalmi tisztázással *Pataki Ferenc—Hunyady György:* A csoportkohézió. Bp. 1972. főleg a 174—194. és a 252—265.

ezeknek a kötöttségeknek a része és ezek a kötöttségek létének részei, mindenképpen *jók*."[20] Négy-ötéves korában a gyermek már fel tudja fogni, hogy különböző csoportok tagja, és képes az etnikai azonosulásra. A saját csoporthoz fűződő kapcsolatai, illetve a „másokról" alkotott véleményei természetesen *prekognitív* természetűek, hiszen megelőzik a földrajzi, etnográfiai, történeti ismereteit és személyes tapasztalatait. A gyerek előbb tudja, hogy *milyenek* a szomszédok, mielőtt pontosan ismerné: *kik* azok. Elsődleges képe tehát mindenképpen az előítéletes véleményformálódás eredménye: többnyire heves, szenvedélyes azonosulás saját közösségével, és többnyire ugyancsak heves ellenérzés a más-csoportokkal, az idegen közösségekkel szemben.

Bár a kohéziós folyamatok finom részleteit még nem elemeztük elég alaposan, egészében véve tudjuk, hogy a modern nemzettudat a korábbi etnikai, territoriális, kulturális vagy vallási közösségi tudatformák vegyülete és egyúttal meghaladása. A Közép- és Kelet-Európában a 19. század első felében „felébredt" nemzetek identitástudata tehát az etnikai, regionális, vallási és egyéb hagyományokból, az akkortájt tudományosított eredet-mítoszokból, a hivatástudatból és a sztereotípiákká sűrűsödő nemzetkarakterológiából forrott össze.[21] Íróknak, költőknek, tudósoknak, politikusoknak — (e foglalkozások a romantika szenvedélyes évtizedeiben többnyire egybeestek) — köszönhetjük azokat a szenzációszámba vehető felfedezéseket, amelyek valamennyi közép- és kelet-európai kisnép eredetét a bibliai ősökig, legalábbis Noéig és fiaiig vezették vissza, közvetlenül pedig a szkítáktól, szarmatáktól, rómaiaktól, hunoktól származtatták a rokonságot, s ezzel együtt az őshonosság jogbiztosító bizonyítékait.[22] Mert hiszen valamennyien őshonosok voltak itt e tájon, a kisnépek e bábeli farmjában, legfeljebb egyesek még őshonosabbak. Hasonlítottak még abban is, hogy önmagukat valamennyien szabadságszeretőnek, kultúrateremtőnek és -hordozónak, a kereszténység védőbástyájának és a modern civilizáció előharcosának, míg a szomszédot barbárnak, betolakodónak, vad hódítónak vagy gyáva behódolónak, mindenképpen primitív népnek tartották.

A sok hasonló vonás ellenére jellegzetes különbözőségek is mutatkoztak a kelet-középeurópai nemzettudatokban és nemzetkarakterológiákban, ami főként a nemzeti vezető réteg szociális jellegével és helyzetével függött össze. A magyar nemzettudatot és karakterológiát a nemesi vezető rétegek határozták meg. A hagyományos nemesi értékrend csúcsán a földbirtoklás, a „gazdálkodás", jobbágyok, cselédek, szolgák és barmok hadai feletti uralkodás állott, ami együtt járt a lótenyésztés és a lóverseny, a kutyatenyésztés és a vadászat kultuszával. Rangos elfoglaltság volt még az országos és a megyei szintű politizálás, a megfelelő tisztségek viselésével, a nobile officiumokkal s e

[20] *Gordon W. Allport:* Az előítélet. Bp. 1977. 67.

[21] *Niederhauser Emil:* A nemzeti megújulási mozgalmak Kelet-Európában. Bp. 1977. 227—245. — Problèmes de la conscience historique dans les mouvements de renaissance nationale en Europe Orientale. *Acta Historica Academiae Sc. Hung.* 1972. 39—71.

[22] *Szücs Jenő:* Nemzet és történelem. Bp. 1974. 83—101. — A Dunánál. Történelmi figyelő. Szerk. Hanák Péter. Bp. 1982. 44—57.

kategóriába sorolható még a katonatiszti, a diplomáciai és az egyházi pálya is.[23] Nem szerepelt viszont a nemesi presztizsrangsorban az iparűzés, a kereskedés, a pénzzel, áruval való spekuláció, a bankárság, általában a hivatalos „üzletelés". „Illik-e magyarhoz csalfa kereskedés?" — kérdezte a 18. század utolsó negyedének jeles nemesi költője, és rögtön meg is válaszolta kérdését, hogy bizony egyáltalán nem, mert abból származik minden „erkölcsvetemedés". Meg aztán minek is törje magát a nemesember üzleteléssel, ha van búza a veremben, jó bor a pincében?[24] A kereskedést, az üzletelést a „magyar" átengedte a görögnek, a szerbnek, a németnek meg a zsidónak, de aztán rossz szemmel nézte, sőt haragosan megvetette őket, ha a kereskedésen meg is gazdagodtak.[25]

A maradi magyar nemes hosszú ideig idegennek és elrettentőnek tartotta a német és szerb-görög lakosságú Pest-Budát. Egy 19. század elejei nemesi író, Révai Miklós szerint minden, ami „zsidó, örmény, rác és német pénzfosztó, vérszopó uzsora és fösvénység lehet a magyar világon, annak lángja mind itt vagyon Pesten". Úgy érzi, a magyarnak el kell vesznie ebben az idegen városban, németek és zsidók között.[26] Még évtizedek múlva is arra panaszkodik a vidékről jött Arany János, hogy Pesten csak por, piszok és német szó található. De maga a városi polgár is jórészt a nemesi rendhez és értékrendhez igazodik: felhalmozott vagyonát vállalkozás helyett inkább telekbe, házba, szőlőbirtokba fekteti, szívesebben foglalkozik szőlészettel és borászattal, mint városépítészettel. A pesti céhkereskedők azon panaszkodnak 1808-ban, hogy a „házalók házról házra futkosnak, megrontják az erkölcsöket, mivel előmozdítják a csőcseléknél a fényűzési hajlamot, és gyakran az okosat is megcsalják..." „A zsidók nagy része egész nap a kávéházakat, az utcákat és az irodákat bújja,... kikutatja, minő cikkeket keresnek, és minő cikkeket kínálnak..." Ezek a zsidó ügynökök a saját szakállukra vállalkoznak, hogy „megfosszák a keresztény és polgári kereskedőt kereseti ágától",[27] vagyis a céhprivilégiumok nyújtotta előnyöktől.

Amint olvasható, a kisebbségek között is volt rangsor. A vidéki magyar úr nem nagyon kedvelte a német városi polgárt, de együttesen lenézték a szlovák, a román, a szerb kereskedőt, iparost, parasztot, és valamennyien egyetértettek egyben: gyűlölték a zsidókat. (Persze, ez sem valaminő közép-európai specialitás. Allport írja, hogy Dél-Afrikában az angolok nem kedvelik ugyan a búrokat, de mindkét csoport szemben áll

[23] *Erdei Ferenc:* A magyar társadalom a két háború között. Erdei Ferenc összegyűjtött művei. A magyar társadalomról. Bp. 1980. 316—321. — *Hanák Péter:* Nemesi virtus — polgárerény. *Kortárs,* 1983. október. 1600.

[24] Orczy Lőrinc versét idézi és értelmezi *Pach Zsigmond Pál:* Üzleti szellem és magyar nemzeti jellem. Történelmi Szemle, 1982. 3. sz. 393.

[25] *Martin Schwartner:* Statistik des Königreichs Ungarn. Pest, 1798. I. k. 200., 410. — *Horváth Mihály:* Az ipar és kereskedés története Magyarországon a három utolsó század alatt. Pest, 1868. I. k. 308.

[26] Révai Miklós kifakadását idézi *Németh László:* Kisebbségben. Bp. 1938. 13.

[27] *Pólya Jakab:* A pesti polgári kereskedelmi testület és a budapesti nagykereskedők és nagyiparosok társulata története. Bp. 1896. 108—109.

a zsidókkal, mindhárom a hindukkal, és valamennyien megvetik az őshonos néger lakosságot.[28]

Volt ugyan egy kiemelkedő történelmi periódus, az 1848. évi forradalmat megelőző negyedszázad, amikor a nagy reformerek — Széchenyi István, Deák Ferenc, Kossuth Lajos, Eötvös József nemzedéke — megkísérelte a hagyományos nemesi mentalitást felfrissíteni, a korhadó nemesi törzset a polgárerény hajtásaival beoltani, nem is eredménytelenül. A polgárosodás nagy eszméi, az egyenlőség, a liberalizmus és a tolerancia valóban helyet kaptak a magyar gondolkodásban, és szelídítették a másokról alkotott képet is. Ebben a korszakban fogadja be a vezető réteg a Hungarus németet jó magyar hazafinak, ekkor alakul ki a rokonszenvező kép a szorgos, élelmes, hasznos elmagyarosodó zsidóról. A liberalizmusnak és a toleranciának azonban volt egy korlátozó feltétele. A magyar birtokos nemes elfogadta a polgárosodást, a polgárerényt, de megtartotta a nemesi értékrendet is, és nem tette magáévá a *burzsoá etoszt:* a szorgos és rendszeres munkán, a kíméletlen felhalmozáson alapuló pénzszerzést.[29]

A nemesi vezető szerep igénye már Széchenyinél világosan megfogalmazódott. Nála és híveinél főként a hagyományőrzés, a nemzeti szerep indokolja ezt az igényt. Kemény Zsigmond, az író és politikus azt fejtegeti, hogy a modern gazdaságban ugyan mindenkit az önérdek vezérel, „de a nagypolgár önzésének gyakran lesz kozmopolita színezete, míg a földbirtokos önzése a szigorúbb hazafiság köntösében jelenik meg".[30] Ugyanezt a felfogást vallja a századvég jeles liberális író-politikusa, Eötvös Károly is: a német és a zsidó kereskedő, pénzember vagyonra tör, a magyar úr földbirtokra. Az előbbinek csak lakása van, az utóbbinak otthona, az előbbi materiális, haszonelvű szempontból ítél, az utóbbi erkölcsi elvek és megszentelt tradíciók alapján.[31] Kevésbé emelkedett stílusban, de nagyon találóan fejezte ki a magyar grandseigneur mentalitását az egyik Károlyi gróf, aki a századelőn vendégül látta a budapesti német főkonzult. Látogatása végén a vendég megkérdezte a grófot: miért nem zenél a családja, a kastély lakói? Miért kellene zenélnünk, válaszolta a gróf, hiszen arra valók a cigányok. „Amint a cigányokat azért tartjuk, hogy muzsikáljanak, mert mi túl lusták vagyunk hozzá, úgy a zsidókat azért tartjuk, hogy dolgozzanak helyettünk."[32]

Amint a példákból látható, a 19. századi magyar önarcképet a nemesi vezető réteg rajzolta meg. Az archetípus a középkori lovag volt, ő hagyományozta a kései utódokra a bátor és vitéz lovas nép harcos erényeit csakúgy, mint a lovagiasság vonzó

[28] *Allport*, i. m. 30.

[29] *Pach*, i. m. *Történelmi Szemle*, 1982. 3. sz. 397—401. — *Hanák*, i. m. *Kortárs*, 1983. október, 1595—1597.

[30] *Németh G. Béla:* Értelmiség és redukált polgárosodás a 19. század második felében. In: Gazdaság, társadalom, értékrend. A MTA filozógiai és Történettudományok Osztályának tudományos ülése. Bp. 1984. 35—36.

[31] Uo. 42.

[32] Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes, Bonn. Österreich. N. 92—1. Bd. 12. Below—Hohenlohenak, 1900. június 20.

erényét, amelynek 19. századi szinonimája a gavalléria volt. A bőkezűséget a rohamosan elszegényedő kisbirtokos és birtoktalan nemesség is kötelezőnek tartotta életvitelében, még akkor is, ha a gavalléria önpusztító pazarlásba, hiú látszatok hajhászásába torkollott is. A lovagi ősöktől örökölték az újkori kisnemesek a *virtust* is, amely az idők rendjén ugyancsak jelentésváltozáson ment keresztül: a lovagi erényből mindinkább a külsődleges vakmerőség, erőfitogtatás maradt meg, és a *becsület*, amelynek Európa-szerte kötelező és elfogadott kódexe alakult ki a nemesi magatartást illetően. A nemesi önkép a szabadságot és egyenlőséget hirdető liberalizmus korában az idealizált paraszt egynémely vonásával egészült ki. A gazdálkodó magyar embert a föld szeretete, a becsület szentsége és mindenekelőtt: az üzletelés, a spekuláció elutasítása és megvetése jellemzi. A magyarságból — úgymond — hiányzik az üzleti szellem, a vállalkozás, a spekuláció, mégpedig nemcsak a tőzsdei, hanem filozófiai absztrakció képessége, nem misztikus, nem kedveli a filozófiát, sem a szöveg nélküli instrumentális zenét.[33] A „magyar" nyílt, egyenes, becsületes, távol áll tőle a forradalmiság, az összeesküvés, a titkosság. A 19. századvégen a magyar magatartásnorma kódexe, sőt a magyar jellem valóságos esztétikája született meg.[34] Az országban együtt élő más népek és az asszimiláns polgárság most már ehhez a nemesi eredetű nemzetkarakterhez viszonyítva nyerték el a magyar közvéleményben megrögződött jellemképüket.

A hiányzó magyar tulajdonságok értékredukciója: a német jellemkép

A magyar közvéleménynek a német karakterről alkotott képe erősen differenciált, s a típushatárok nagyjából ugyanott húzódnak, ahol a már ismertetett karikaturisztikus ábrázolásoknál. A szépirodalomban és a sajtóban sokszor bemutatott, kigúnyolt külön típust alkot az *osztrák* — vagyis kaiserlich-königlich nemzetiségű — tisztviselő. Ő a bürokrata *Beamter*, olykor a hatalom gőgös képviselője, olykor egyszerű rendőrügynök, besúgó, néha a jozefinizmus szellemét megtestesítő *civilizátor* — ám minden esetben: *magyarellenes*. A hazai közönség rajta tölti ki dühét a „hivatal packázásai" miatt, gúnyolja a felfelé alázatoskodó, lefelé hatalmaskodó hivatalnok kétlelkűségét, a szabályokhoz kötődő, aktákon rágódó szűklátókörűségét, az aprólékos rendszerességét, amely a hivatalt nem az úrhoz méltó *„nobile officium"*-nak, az uralom egyik formájának, hanem az államüzem parányi részének, esetleg csupán pénzkereseti forrásnak tekinti. Az általános ellenszenv csak a kiegyezés után oldódott,

[33] Az új nemzetkarakterológia megalapozó esszéje: *Beöthy Zsolt:* A magyar irodalom kis-tükre. Bp. 1896; a téma kompendiuma a Mi a magyar c. kötet. Szerk. Szekfű Gyula, Bp. 1939. — Témánk szempontjából érdekes tanulmány *Kiss Sándor:* Zsidó fajiság — magyar fajiság. *A Cél*, 1918. 1—2. sz. és különlenyomat, Bp. 1918.

[34] *Pekár Károly:* A magyar nemzeti szépről. A magyar géniusz esztétikája. Bp. 1906.

amikor az itt ragadt osztrák hivatalnokok zöme elmagyarosodott, beolvadt a dzsentri szellemű „úri középosztályba".

Más típusba tartozott a német városi polgár, akinek egy része, az erdélyi és a szepesi szászok, a felvidéki bányavárosok, a dunántúli kereskedővárosok polgársága évszázadok óta az országban élt. A magyar nemes szeme benne mindenekelőtt a haszonszerzőt, sőt a haszonlesőt látta, aki nem becsületes úton — vagyis nem királyi adományból, öröklésből, rablásból — szerezte vagyonát. Eme polgárság példaképe évszázadok óta az „ánglius" és a „hollandus" kalmár volt. „A hollandus előtt semmi tekintete nincs a becsületnek, hanem a haszonnak; minden dologban első kérdésük: lészen-e haszon a dologban?" — írta egy magyar nemes már a 17. század közepén. Az igaz „magyarnál viszont a becsület előbb mosdik a kereskedő vargák hasznánál".[35] A német polgár legfőbb értéke úgyszintén a haszon, ezért nem sajnál semmi fáradságot sem. Viszont tényvalóság, sokat, szívósan és fáradhatatlanul dolgozik, nem ismeri a kényelmes élet, a mulatozás örömeit,[36] amint ezt a beszéd- és mentalitásparódiáknál láthattuk.

A német polgár házában, igaz, rend van és tisztaság, senkinek sem áll a keze, de kíméletlenül hajszolják önmagukat is, szolgáikat is. A németeket „a munka aszkétáinak komor fanatizmusa"[37] jellemzi. A német polgárasszony, egy anekdotikus elbeszélés szerint, reggeli hatkor ment el háztűznézőbe, s minthogy a jövendőbeli menyét még ágyban találta, lemondta a házasságot. „Ilyen nagyúri dáma nem való az ő egyszerű polgári házába." Ugyanő volt az, aki jövedelméből kincseket, nemes bútort, bécsi porcelánt, ezüstöt vásárolt, de soha semmit sem használt. A kincsek szimbólumai, nem eszközei voltak a jómódú polgár életének.

Sok vonásban megegyzik a polgáréval a harmadik német típus, a sváb paraszt jellemrajza. A svábok szívósak, makacsok, zárkózottak, hidegek, nehezen barátkoznak, szívességből semmit sem tesznek. Házuk mindig gondosan zárva, nehezen nyílik meg az idegen, a vendég előtt. A sváb vidékeken hajszásabb az élet. Ott a szekerek mindig ügetésben mennek, „mindig hajszolják egymást az emberek, onnan terhek alatt görnyedő munkások lihegése, hordók kongása, kalapácsok csattogása hallatszik. Rettenetes sietségükkel és brutális lármájukkal a németek fölriasztották és elkeserítették az egész Bánságot, amely addig oly édesdeden sütkérezett virágos mocsarai között". És végül a német fő hibája az, hogy német, nincsen benne „semmi virtus". Ő a császár alattvalója, megdobban a szíve, ha a Gotterhalte dallamát meghallja. A derék német polgár nem politizál. „Az a császár gondja. Polgárember arra való, hogy dolgozzék," — így gúnyolta az elmagyarosodott „sváb" író saját fajtáját.[38]

[35] Vitnyédi István 17. századi nemes vélekedését idézi *Benczédi László:* A magyar rendi nemzettudat sajátosságai a 16—17. században. Nemzetiség a feudalizmus korában. Értekezések a történettudományok köréből. 64. köt. Bp. 1972. 126.

[36] Ezért aztán a „jó magyar ember", még az egyszerűbbje is, lenézi őket. L. erre a *Borsszem Jankó* karikatúráját a „megyei virtusról", 1885. július 26.

[37] *Herczeg Ferenc:* Történelmi regények. A hét sváb. Bp. 1983. 425.

[38] Uo. 424., 425—427.

A tradicionális nemesi értékrend prizmáján átszűrve, a polgárerények eltorzultak. A német szorgalom hajszának, törtetésnek, a takarékosság fukarságnak látszott. A fegyelmezett, rendszeres tevékenység és szolidság szolgaságnak, filiszterségnek, a német szakműveltség tudálékosságnak minősült. A vállalkozói szellem, kiváltképp ha sikeres volt, nyomban a pénzhajhászás gyanúját ébresztette fel. Ez a gyanú azonban már nem annyira a német, mint inkább a zsidó jellemképet árnyékolta be.

A magyar fogyatékosságok és hibák áthárítása: a zsidó jellemkép

A zsidó jellemkép — ez nyilván egyetemes jelenség — az előítéletes gondolkodás jellegzetes terméke: erősen érzelmi töltésű, amelyet nem befolyásolnak tények, bizonyítékok, még tapasztalatok sem lényegesen. Időrendben is, tudattartalomban is fölöttébb ellentmondásos.

A magyar vezető rétegek tudatában a zsidó primitív, műveletlen, piszkos, de az összes hazai népfajta között a legintelligensebb, átlagos iskolázottsága és műveltsége a legmagasabb. A zsidó magábazárkózó, nagyon konzervatív, sőt „invariábilis" fajta, más vonatkozásban viszont könnyen alkalmazkodó, simulékony, minden újításra fogékony, variábilis elem.[39] A zsidó egyrészt kíméletlen, vad nép, a felsőbbrendűség öntudatával lenézi a keresztényeket, másrészt alázatos és megalkuvó, sőt gyáva nép, telve kisebbrendűségi komplexussal és neurózissal. A vélemények még abban is megoszlanak, hogy a vallást és a szokásokat szigorúan megőrző ortodox-e a vad és gőgös, vagy ő kezdetben inkább szerény, alázatos, félénk, és csak később, amikor már meghonosodik, válik pimasszá — avagy fordítva, éppen az asszimiláns zsidó lesz-e egyre bizonytalanabb, gyávább, opportunistább. A zsidó a befogadó többség tudatában a nyelvi magyarosodás ellenére sem válik teljes értékű hazafivá, de nem ritka az a vélemény sem, hogy a neofita zsidó a szélsőséges sovinizmus képviselője,[40] „a kultúrnacionalizmusnak... nagy és értékes tényezője". Még olyan vélemény is akad, hogy éppen ők egy jobb, gazdagabb, emberibb magyarság hívei.[41]

Ezek az ellentétpárok természetesen feloldhatók, a zsidóság történeti fejlődése, társadalmi tagozódása, illetve a magyar többség társadalmi és tudati differenciálódása

[39] *Kiss Sándor:* Zsidó fajiság — magyar fajiság, i. m. 6—11., 30—31.

[40] *Szekfű Gyula:* Három nemzedék és ami utána következik, Bp. 1938. 340—341. „A magyar dicsőséget senki oly meggyőződéssel nem hirdette, a magyar hiúságot senki oly édesbizsergően nem simítgatta, mint ez »asszimiláltak«. Ők emelték dogmává államesznénk nagyságát és mindenható voltát .... Ők becsülték le a nemzetiségek erejét, ők támadták válogatás nélkül szövetségeseinket és ellenségeinket .... Hogy a közjogi harc és nemzeti illúziók évtizedeken át korlátlanul uralkodjanak a magyarságon, ez a budapesti zsidó sajtó nélkül lehetetlen lett volna." E vádcsokor nemcsak vaskos túlzás, hanem klasszikus példája a saját hibáknak a gyűlölt „más-csoportra" való áthárításának.

[41] A zsidókérdés Magyarországon (továbbiakban: Zsidókérdés). *Huszadik Század (HSz)*, 1917. II. Bosnyák Zoltán hozzászólása, 59.

alapján. Nagyon valószínű, hogy a primitívségre, elzárkózásra, az erős tradicionalizmusra, a kiválasztottságtudatra vonatkozó vélemények időben a bevándorlók első nemzedékére, típusban az ortodox közösségekre, a Galíciából közvetlenül beözönlő jiddis nyelvű friss bevándoroltakra illik, az intelligenciát, a szellemi fölényt, az alkalmazkodást, a magyar nacionalizmust hangsúlyozó vélemények pedig az asszimiláltakra vonatkoztathatók. Ezt támasztja alá a századforduló neves antiszemita közírójának leírása az északkeleti régió zsidóságáról. „Nem tanul, nem művelődik, nem mosdik. Csinálja az üzletet és a gyereket... Hangosan imádkozik és némán csal." Élelmes és szemtelen, mint a veréb.[42] A két háború közti időszak antiszemita „szakértője" szerint a zsidóság a 19. század elején elzárkózó, „külsejében szennyes, műveltségben szörnyen lemaradott népréteg".[43] Akkor még félénk és alázatos, kaftános „batyus" zsidó, ahogyan a népképzelet látja, és ahogyan a népszínművek szerepeltetik. Ez a típus, főként a meg-megújuló galíciai bevándorlások következtében, a 20. század elején is létezik, szívósan tovább él ortodox közösségeiben, amelyekben az emancipáció ellenére fenntartja az elzárkózó gettó-lét formáit és szabályait. A gettó-zsidóhoz — akár magyar, akár német, lengyel, szlovák vagy román környezetben él — babonás képzetek fűződnek, a titokzatosság aurája veszi körül. Ő maga az *idegenség* megelevenedett szimbóluma, a xenofóbia klasszikus tárgya: különös, szokatlan az öltözéke, idegen a nyelve, a vallása, a szokásai. Ügyes, mozgékony, sokat utazik, még többet beszél. Beleláthatóa misztikus „bolygó zsidó" alakja, aki megtagadta isten fiát, aki soha nem nyugszik, nem pihen, mezítláb jár, ért minden nyelven, nincs pénztárcája, de a bőre alatt is pénz van.[44]

Idegenségét tetézi s a xenofóbiát felszítja, hogy nem úgy él és dolgozik, mint a környezete. Nem földműves, nem végez kétkezi munkát (ami az „úri középosztály" részéről igencsak képmutató kifogás), hanem túlnyomórészt kereskedik, üzletel, ergo csal, hiszen a konzervatív nemesi világképben az „üzletelés" csakis csalfaságon alapulhatott.[45] Kettős etika vezérli, a kereszténnyel szemben minden bűntettre, még a rituális gyilkosságra is képesnek tartja őt a babonás előítélet. Az előítéletet az sem oldja fel, ha a zsidó kilép a virtuális gettóból, ha polgárosodik és magyarosodik. A civilizálódás és a gazdagodás éppenséggel a csalással szerzett vagyon bizonyítéka. Az antiszemita jellemkép szerint az asszimilált zsidó csupán ruhát és nyelvet cserél, de

[42] *Bartha Miklós:* Kazár földön. Bp. 1939. 78.

[43] *Kolosváry-Borcsa Mihály:* A zsidókérdés magyarországi irodalma. A zsidóság szerepe a magyar szellemi életben. Bp. 1934. 15.

[44] Uo. 16—17. — *Dr. Szörényi Andor:* Zsidó fajiság, zsidó lélek. *Egyedül vagyunk.* 1939. február—március. Különlenyomat, 3.

[45] *Vajda János:* Polgárosodás. Vajda János összes művei. Bp. 1949. 1124—1125. Vajda e pamfletjében elkeseredetten bírálja nemesi kortársait, akik csak annyit tudnak üzletről, kereskedelemről, hogy a kalmár nem lehet más, mint „tetőtül talpig megrögzött gazember". A helyzet egy emberöltővel később sem sokat változott. A tekintélyes *Magyar Szemle* cikkírója a kereskedelem lényegét a csalárdságban látja, s örül, hogy Magyarországon még nem fejlődött ki hatalmasan a gyáripar és a nagykereskedelem. *Mester Mihály:* Magyar kereskedelem. *Magyar Szemle,* 1895. április 28.

szellemben és jellegzetességekben a régi, a változásra, beolvadásra képtelen idegen elem marad.[46]

A magyar politikai és szellemi vezető rétegnek a liberális nacionalizmuson nevelkedett többsége honorálta a zsidóság asszimilációját. Ebben számosan nyereséget, főleg a szomszédnépekkel szemben elért erőgyarapodást láttak. Sokukat személyes barátság és megbecsülés fűzte a zsidó elit egyes tagjaihoz. De még a liberális elit számára sem volt problémátlan a nagyarányú zsidó beolvadás, amiben számukra hármas fenyegetés rejlett. A hasonulás révén most már rejtettebbé váltak a „magyar jellemtől idegen" zsidó sajátosságok, amelyek a sajtó, a tömegkultúra, az egyes intenzívebb társas interakciók révén rombolhatják a magyar karaktert. Aggályosnak tartották másodszor azt is, hogy a zsidóság a magyarságba olvadva is megtartotta a régi közösség iránti lojalitását. A zsidó szolidaritás erősebbnek látszik, mondották, mint a magyarság iránti odaadás. Ezt az aggodalmat már bizonyosságként konstatálta a nemzetiségi kérdés egyik szakértője, aki szerint egyedül „a zsidóság alkot oly, a többitől megkülönböztethető tömeget, mely magyarul beszélve és magát magyarnak vallva, érdekeit nem mindig azonosítja a magyarság érdekeivel".[47] Az egyik korabeli főpap egyenesen „a zsidó közösség" ügynökeinek nevezte a beolvadókat, akik azért veszélyesek, mert nem alkotnak külön nemzetiséget, látszólag ők is jó magyarok.[48]

Az asszimilált zsidókat a magyar társadalom nagy része külön elemként kezelte, éppúgy, mint a többi közép-európai befogadó társadalom többsége is. Rajtuk jobban felismerte saját hibáit, rossz tulajdonságait, mint a be nem olvadó, más karakterű kisebbségeken. Az asszimilált zsidóban könnyen felfedezte és fölényes gúnnyal bírálta a magyar dzsentri, de még a németből jött, fölkapaszkodott polgár is az úrhatnámságot, a rangkórságot, az önzést, a kifelé forduló, üres életet, a hangoskodást, a modortalanságot, amelyet a saját fajtájában nem vett észre, vagy ha szemet szúró volt, úri virtusként mentegetett.

A polgári átalakulás folyamán a magyarságban néhány olyan — valószínűleg egyetemes — sztereotípia rögződött meg, amellyel az asszimilációs fokozatokon és a helyi árnyalatokon túlmenően jellemezte az időtlen és változatlan zsidót.[49] *A* zsidó önző, pénzsóvár, haszonleső, ravasz spekuláns és kíméletlen uzsorás, materialista, ami kapzsiságot is és mentalitást is jelentett, egyszóval: a *„kapitalista világfelfogásnak mintegy inkarnációja Magyarországon"*.[50] Ez a materializmus azonban nem az anyagelvű filozófián, hanem a hasznosságelvű tőkés pragmatizmuson alapul. Innen ered „a pénz túlbecsülése", és a csak pénzben kifejezhető munkaeredmény meg-

[46] *Szörényi Andor*, i. m. 5—6., 18—22. — Kolozsváry-Borcsa hasonló véleménye igazolására Prohászka Ottokárt idézi: „A zsidó idegen volt és idegen maradt és nem asszimilálódott. Magyarul beszélt, de zsidóul érzett . . ." i. m. 59.

[47] Zsidókérdés. *HSz*. 1917. II. Radisics Elemér hozzászólása. 118.

[48] Uo. Ravasz László hozzászólása. 127.

[49] *Allport*, i. m. 287.

[50] Zsidókérdés. *HSz*. 1917. II. Bosnyák Zoltán hozzászólása. 59.

becsülése, innen a kíméletlen érvényesülésvágy, a nyilvános szereplés, a reklám különös kedvelése.[51] Sikerorientáltsága olyan erős, hogy semmilyen eszköztől sem riad vissza, ezért tudja legyőzni a „törzsökös kalmárfajokat", a görögöt és az örményt is. Annyira anyagias, hogy egyesek „populus carnalis"-nak bélyegzik, vagyis földhözragadt, a testi örömöknek élő ember mintáját látják benne.[52]

Ebből a sztereotípiából következik a másik: a zsidónak nincs etikája, illetve kettős etikája van. Az ellenszenv, amely kezdetben az üzleti morálra, a „gseftelésre" irányult, hamarosan átterjedt a jogérzék fogyatékosságára, a jogrend semmibevételére, majd általános morális elítéléssé növekedett.[53] A zsidóság, különösen a nagyvárosi elem, a jómódú polgárság és az értelmiség nem tiszteli a családot, rombolja az ősi szokásokat, a tekintélyt, a családi életet.[54] Mindebből következett a „zsidó" mentalitásnak a „magyarétól" való minőségi különbözősége. Izgága újítás- és feltűnésvágy, szemérmetlenség, sikerorientáltság, minden létező érték kritikája, erkölcstelenség, szemben a magyarra jellemző fontolva haladással, férfias szemérmességgel, hagyomány- és tekintélytisztelettel, mély vallásos erkölcsiséggel — és élhetetlenséggel. Hogy a zsidósnak minősített tulajdonságok mennyiben egy erősen polgárosult, urbánus társadalom jellemvonásai voltak, erről keveset elmélkedtek a magyar konzervatívok, jóllehet *hasonló* érzülettel szóltak, mint láttuk, a hollandus és ánglius „business-spirit"-ről, *hasonló* irtózattal ítélték el a francia dekadenciát, a párizsi erkölcsi fertőt is. Amit más asszimilánsoknál, így az Amerikába vándorolt magyaroknál természetes jelenségnek fogtak fel, a *kettős kötődést* — a kettős kultúrát —, azt a zsidók esetében valaminő különleges „faji szolidaritás" terhére róttak.[55]

A zsidó jellemkép motivációja

E fő vonásokban, bár nagy hangsúly- és tónuskülönbségekkel, a közvélemény-formáló vezető rétegek egyetértettek. Jelentős eltérések mutatkoztak azonban a zsidó jellemvonások eredetének, okainak magyarázatában. A magyarázatokat és az érveket három fő csoportba sorolhatjuk, s talán azt is mondhatjuk, hogy az érvcsoportok nagyjából megfelelnek valóságos társadalmi irányzatoknak, amelyek a zsidósághoz való viszony minősége, az előítélet erősségi foka szerint alakultak.

[51] Uo. Ritoók Emma hozzászólása. 135.

[52] *Szörényi*, i. m. 15.

[53] Zsidókérdés. *HSz.* 1917. II. Radisics Elemér és Ravasz László hozzászólása. 122—123. és 127—128.

[54] Az újkonzervatív agráriusok álláspontját kifejti folyóiratuk beköszöntője. Szabadság és egyenlőség. *Magyar Gazdák Szemléje*, 1896. I. 3., 7. — *Károlyi Sándor:* A mozgó tőke egynémely hatásáról. Uo. 1897. I. 328.

[55] Az asszimiláció szükségszerű közbülső fokozataként tekintett kettős kultúra, kettős kötődésre: Magyarország története 1890—1918. Szerk. Hanák Péter és Mucsi Ferenc. Bp. 1978. 418—419., 464., 466—467. — *Péter Hanák:* Ungarn in der Donaumonarchie. Wien — München — Budapest. 1984. 305—310.

Az első és legnépesebb csoport a faji determinációt bizonygatta. Sokan a „fajt" a hagyományos népfaj, etnikum értelemben használták, és a bibliai kiválasztott — utóbb megátkozott — nép jellemére vezették vissza. Egyre inkább nőtt azonban az újkeletű rasszisták száma, akik áltudományos biológiai komolykodással tárták fel „az orientális szemita és az armenoid faj" keveredéséből, és némi negroid vérrel való vegyítéséből származó ókori zsidó etnogenezist, amely aztán az évezredek során már nem változott.[56]

Magasabb színvonalon állt a történeti magyarázat, amely a zsidóság sorsából, az idegen népek közti gazdasági-társadalmi helyzetből vezette le a jellemet.[57] A gettósors: a teljes jogtalanság, a birtokszerzés és hivatalviselés tilalma, valóban rákényszerítette a körépkori és a koraújkori zsidóságot a kereskedésre, a pénzüzletre. Ez az évszázados *szituatív determináció* bizonyára érződött számos szerzett és az utódokra átörökített képességben és készségben, amelyek az európai zsidóság nagy részét alkalmasabbá tették a tőkés gazdálkodásra a megmerevedett agrártársadalmaknál. A helyzettől kikényszerített adottság az örökös „készenléti állapot", a nagyfokú mobilitás készsége, a fennálló rend, érték, igazság fenntartásokkal való elfogadása: a *racionális kétkedés,* a relativálás tehetsége. A reflektív és spekulatív gondolkodás, az utilitarizmus, a környezet iránti bizalmatlanság, a jogrend és a tekintély nem kellő tisztelete, úgy látszik, a gettósors következményei.

A magyar értelmiség művelt és gondolkodó része, főként tudósok, írók egyoldalúnak tartották a szituatív determinációt, mint domináns magyarázó elvet. Különösen a zsidóság — kapitalizmus-identifikációját és a negatív zsidóképnek a tőkés gazdasági tevékenységgel való szoros korrelációját vitatták. „Gazdasági okokkal kár előhozakodni" — írta Benedek Marcell, a tudós író, hiszen a kizsákmányolók közt jóval több a nem-zsidó, a kizsákmányoltak között pedig hatalmasan növekszik a zsidó munkások, alkalmazottak száma.[58] A kölcsönösen negatív képben a szociálpszichológiai tényezők játsszák a döntő szerepet.

A valóságos helyzet az, állítják baloldali értelmiségiek, hogy Közép-Európában csak jogilag szűnt meg a gettó, társadalmilag még nem. A liberális keresztények nagy része továbbra is „unter uns = antiszemita". Benedek Marcell ismeretei szerint Magyarországon *„nincs keresztény ember, aki a zsidósággal szemben tökéletesen elfogulatlan, tisztán emberi álláspontot tudna elfoglalni".*[59] Ez a gyakran rejtett kirekesztés, lenézés sérti az asszimiláns zsidó érzékenységét, növeli bizonytalanságérzését, amely könnyen csap át modortalanságba, agresszivitásba. Mindeme

[56] *Bosnyák Zoltán:* Az idegen vér. Bp. 1938. 8.

[57] *Werner Sombart:* Die Juden und das Wirtschaftsleben, Leipzig, 1911. c. művében a zsidóságnak a kapitalizmusra való rátermettségét részben szituatív tényezőkkel — a szétszórtsággal, az idegenséggel, a polgárjog hiányával, a felhalmozott gazdagsággal, piacismerettel, részben vallási és etnikai adottságokkal magyarázza. Főleg 198—222., 250—296.

[58] Zsidókérdés. *HSz.* 1917. II. Benedek Marcell hozzászólása. 46.

[59] Benedek szerint ez a megállapítás a filoszemitákra is vonatkozik, mert egyes személyekkel szemben elenyészhet a különbség érzése, de az összességgel szemben nem. Uo. 46.

vonások idegességből fakadnak, egyfajta *szociális neurózis* tünetei. Zsidónak lenni — fogalmazza meg kiélezetten a tételt Lesznai Anna, Ady, Jászi, majd Lukács György körének tagja — különös, *„betegesen izgatott idegállapot"*.[60] Az asszimilált „kultúrzsidó" már gettóbeli őseitől megviselt idegrendszert örökölt. Ezt folyton-folyvást ingerli *„az a stabilitáshiány, amelybe társadalmi elhelyezetlensége sodorja"*. Az ortodoxiától, a gettózsidóságtól már nemcsak külsőségekben, de lélekben is elszakadt, ám a környező társadalom teljesen nem fogadja be.[61] Valójában sehová sem tartozik, mindenütt renegát, és ez tartósan fájdalmas önérzeti törést okoz benne. *„Aki önérzetében meg lett bolygatva, az hamis viszonyba kerül a tekintély fogalmához."* Egyrészt tiszteli a tekintélyt, féli a hatalmat, de kívánatosnak is tartja a megszerzését, a rangot és a biztonságot, ugyanakkor le is nézi, gúnyosan bírálja is a tekintélyt. Ez a „sehovatartozás" a mindent-megértés forrásává válik, mert a zsidó intellektus hagyománytól, azonosulástól kevésbé kötött, jobban meglátja bármely szempont fonákját. A szociálpszichológiai elszigeteltségből, a zsidó „idegállapotból" is levezethető tehát a relativálás és az absztrakció adottsága, az a különös képesség, „hogy eszméket reális életmozgató tényezőkké avassanak".

„Ilyen befolyások és körülmények között válik a zsidóból — összegez Lesznai — *az a magányos, megfélemlített, megsértett, önmagát nagyra tartó és mégis őszintén megtagadó idegbeteg ember, ki meg van fosztva a földi és a mennyei öröklét minden formájától."*[62]

A történelmi és társadalmi szituációból, illetve a szociálpszichológiai tényezőkből levezetett jellem, ez vitathatatlan, reálisabb és megértőbb magyarázatot nyújt a zsidó jellem látható és látszólagos, rejtett és előítéletes vonásaira. Ám ezek a jellemképek is a megalkotóik helyzetétől, személyes tapasztalataitól és hagyományaitól függtek és erősen szubjektívek. Azon meg ugyancsak lehet vitázni, hogy a „faji" jellegből származtatott külső és belső torzvonások, vagy a szociális neurózisként minősített „zsidó állapot" tükrözi-e tragikusabban a zsidó sorsot.

Önkép és a mások képe

Az összegezésben hadd utaljunk ismét arra, hogy az önkép és a mások képe egy társadalmi vagy etnikai csoport közösségtudatának egymást kiegészítő vetületei. Most hozzátehetjük: olyan *komplementer* vetületek, amelyek összeillesztve sem mutatják meg a reális összképet, mert a bennük rögződött valóságelemek töredékesek, szemcsések, elfedi őket az előítélet iszapmasszája. A nemzeti jellegnek minden

[60] Uo. Lesznai Anna hozzászólása. 105—106.

[61] Roppant instruktív a jeles szociálpszichológus, Kurt Lewin két megalapozó tanulmánya: „A kisebbségi csoport pszichoszociológiai problémái" és „A zsidók közti öngyűlölet." In: Resolving Social Conflicts. New York—Evanston—London, 1948. Magyarul: Csoportdinamika. Bp. 1975. 271—284. és 285—300.

[62] Zsidókérdés. *HSz.* 1917. II. Lesznai Anna hozzászólása. 108.

bizonnyal vannak objektív történeti, kulturális és pszichés alapjai. Rendkívül lényeges azonban, figyelmeztet rá Allport, „hogy ne keverjük össze a valóságos nemzeti karaktert azzal a képpel, mellyel az egyes népek egymás nemzeti karakterét leírják".[63] Ez utóbbiban tények, tényfoszlányok kibogozhatatlanul keveredtek többgenerációs előítéletekkel és értékeszményekkel. Ezt a szociálpszichológiai megállapítást konkrét néprajzi megfigyelések is alátámasztják. Etnográfusok szemléletesen leírják az erdélyi román és magyar parasztok gazdálkodásában, építkezési, lakberendezési és étkezési szokásaiban mutatkozó különbségeket.[64] Meggyőző kutatás mutat rá a dunántúli sváb és magyar falusi közösségek eltérő mentalitására. Amíg a svábok takarékosak, racionálisan beosztók, szerényebb életvitelűek, addig a magyarok költekezők, presztízsorientáltak.[65] Ugyancsak objektív adatok szólnak a zsidó népességnek az átlagosnál magasabb iskolázottságáról, műveltségi szintjéről. Ezek a tényleges különbségek azonban a másokról alkotott jellemképbe megkövült előítéletek prizmáján át kerülnek be.

Más társadalmi csoportok, etnikai minoritások image-ának kialakulásában és sztereotípiává rögzítésében a következő főbb tényezők játszanak szerepet:

1. Elsődleges formáló tényező a saját csoportunk elhatárolódása minden más csoporttól, ami a csoportidentitás tudatosodásának alapfeltétele és a más-csoportról alkotott vélemények első konceptusa. Minthogy az egymással rendszeresen érintkező csoportok kapcsolatának tipikus esete a konfliktus, a saját pozitív identitásunk kiformálódása a más-csoport negatív képét vonzza maga után.[66] Ha „mi" barátságosak, nyíltak, becsületesek, önzetlenek, rendesek vagyunk, akkor a „szomszéd" többnyire zárkózott, alattomos, haszonleső, rosszindulatú, piszkos, rendetlen stb. Az önkép és a másik képe közti kapcsolatnak ez a szabályszerűsége magyarázza, hogy az egymással állandóan súrlódó-ütköző közösségek a világ minden táján hasonló sztereotípiákat alakítanak ki egymásról.

2. Az elsődleges „impresszionista" képet rögvest születésekor árnyalja a formáló csoportok *szociális helyzete és funkciója*. Magyarországon például a birtokos nemesség, utóbb az „úri középosztály" rajzolta meg szlovák, ukrán, román, délszláv jobbágyokról, német polgárokról, zsidó házalókról és árendásokról. Nyilvánvaló, hogy a magyar nemes szemében bárminő jobbágyfi „a cseléd" vonásait viselte arculatán, tehát ostoba volt, piszkos, lusta, durva, faragatlan, alattomos, míg a

[63] *Allport*, i. m. 189.

[64] A magyarság néprajza. I. Tárgyi néprajz. Írta: *Bátky Zsigmond, Győrffy István, Viski Károly*. Bp. (1941)[3]. E műben az életmód és a munkavégzés minden területére található összehasonlító leírás. — *Kisbán Eszter:* A lepénykenyér a magyar népi táplálkozásban. Népi kultúra — népi társadalom. I. k. Bp. 1968. — *Kisbán Eszter:* A kenyér a táplálkozási struktúrában. Népi kultúra — népi társadalom. IV. k. Bp. 1970.

[65] *Andrássfalvy Bertalan:* Néprajzi jellegzetességek az észak-mecseki bányavidék gazdasági életében. Dunántúli Tudományos Gyűjtemény. Series Historica. 64. Bp. 1972. 126—127. — *Uő.* Komló és peremközségei lakosságának történeti néprajza. Komló c. kötetben. Komló, 1978. 504—505.

[66] Csoportdinamika, id. kötet 48—49. — Előítéletek és csoportközi viszonyok, id. kötet 12—13., 25—28., 33—38., 54—57., 66—67. *Allport*, i. m. 69—70., 83—85., 93—102., 185—189.

kisebbségi parasztok tudatában a „magyar" azonosult a népnyúzó földesúrral, tehát eleve gőgös és kegyetlen volt, barbár, anyagias, önző, tékozló. A nehézkes, lomha agrártársadalom apraja-nagyja a kereskedőben, lett légyen az görög, német vagy zsidó, a vérszopó uzsorást, a csalárd kufárt, a jövő-menő, mindent eladó és felforgató, nyüzsgő népséget látta, amint a mozgékony zsidó üzletember számára a magyar hosszú időn át a nehéz felfogású, a munkára rest, tékozló és élhetetlen ázsiai fajtát testesítette meg. A társadalmi státusz és a pozíció, mint a jellemképet kialakító és a helyileg differenciáló tényező, átvezet a másokról alkotott kép egy harmadik sajátosságához.

3. A más-csoportról alkotott képben mindig kinagyított — olykor karikaturisztikusan torzított — formában jelennek meg a mi csoportunkból hiányzó, irigyelt tulajdonságok, amelyeket szeretnénk, de nem tudunk sikeresen utánozni. A belőlünk hiányzó, ám a konkurens közösségben viruló tulajdonságok többnyire negatív értékhangsúlyt kapnak. Ha a német az elvont gondolkodásra, a filozófiára hajlamos, akkor a magyar nem kedveli az absztrakciót, csak a reálisan átláthatót és megfoghatót fogadja be; ha a német szorgalmas és takarékos, akkor a magyar bőkezű, nagylelkű és kényelmes; ha a zsidó élelmes, fejlett üzleti érzékkel bír, akkor a magyar megveti az üzletelést, megmarad becsületes gazdának.

A 19. századi nemzetkép egyik lényeges össztevője a polgári átalakulásban való előrehaladás, a civilizációs szint. A társadalmi átalakulás kezdetén a kelet-középeurópai elmaradottság, a folyamat vége felé a polgárosodás okozta hanyatlás egyre sötétebb színben tüntette fel a magyar agrártársadalomból hiányzó tulajdonságokat. Így lett a mindig is lenézett, a „magyarhoz nem illő" kereskedés, az élelmesség a keresztény társadalmat romboló, kártékony „zsidó szellem" gyűlöletes vonásává. A 20. század elején a magyar önarckép modernizációellenes elemei felértékelődtek, a becsületessel és nemessel szinonim „keresztény" és a romlatlannal azonosított „turáni" (ázsiai) jelzőt kapták[67] — míg az újító törekvéseket és a vállalkozó szellemet az iparosítástól az avantgarde művészetekig, az általános választójogtól a türelmes szexuális erkölcsig a „nem magyar", a „dekandens" és „zsidós" megbélyegző címkével látták el.[68]

4. A belőlünk hiányzó tulajdonságoknak a más-csoport image-ban való kinagyításához, kigúnyolásához és értékredukálásához hasonló folyamat a bennünk meglévő, de nem kedvelt, szégyellt vonásoknak a más-csoportok, főként az ellenséges csoportok image-ába való *kivetítés*. Általános és a pszichológusok által alaposan leírt jelenség, hogy egy csoport a saját rossz tulajdonságait, hibáit vagy erénnyé avatja, vagy az ellenséges csoport nyakába varrja. A 19. századi közép- és kelet-európai nemzetiségek image-alkotási gyakorlatában ez az áthárító-közvetítő mechanizmus elsősorban a zsidó jellem-sztereotípiákban érvényesült. Minden polgári, illetve

[67] *Kiss Sándor*, i. m. 16—17. — *Hanák Péter:* Nemesi virtus — polgárerény, i. m. 1957—1600.
[68] Ignotus válogatott írásai. Szerk. Komlós Aladár. Bp. 1969. 616—618.

polgárosodó individuum önző, érdek- és haszonorientált, ám minthogy ezek a „rút" tulajdonságok nem illettek „a magyarhoz", mármint a nemesi úri önképhez, ezeket a hibákat a zsidókra, vagy a zsidóság túltengő befolyására hárították[69] — hasonlóképpen ahhoz, ahogyan a hajdani szerzetesek, nem tudván ellenállni a kísértésnek, a szépasszonyok bűvös boszorkányságára hárították bűnbeesésük ódiumát.

*

A másokról alkotott kép bonyolult, időhöz, térhez és konkrét szituációhoz kötött társadalmi és társadalompszichológiai folyamatok kölcsönhatásának eredménye. Magyarországon a nemzetkarakterológia változásai szorosan összefüggtek a hagyományos agrártársadalom polgárosodásával, a hagyományos nemesi vezetőréteg polgárosodásának sikereivel, majd megtorpanásával, konzervatívvá válásának folyamatával. A más népek, a kissebbségek, sőt az asszimiláltak képének egyre torzabb lenyomataival párhuzamosan a „magyarnak" minősülő karakter fogyatékosságai sorra eltűntek, hibái erénnyé szépültek: a magyar önkép idealizálódott. Többek között ezért volt olyan döbbenetes, olyan traumatikus a magyar közvélemény eszmélése, amikor az első és a második világháború után, a vádlottak padján, idealizált önképe a „mások" magyar-képével szembesült.

Петер Ханак

ОВРАЗ ДРУГИХ

(Резюме)

Материалы данной статьи, которая занимается одной из тем характеристики нации, т. е. тем представлением, которое сложится в сознании большинства «о других», о национальных, религиозных и.т.п. меньшинствах, собраны в основном из печати, из газет, журналов, юмористических журналов. Согласно этому, при первом подходе к теме автор опирается на внешнюю характеристику описаемой группы, на иллюстрации, карикатуры. Он показывает, что во второй половине 19-го века венгерские правящие круги охотно изображали немцев, живущих в Венгрии заморышами, хлюпиками, бюрократами, а евреев уродливыми фигурами, жадными до денег. По сравнению с этим дорогный, статный венгр даже и по своей внешности превосходил их, вызвал симпатию у читателя. После этого, на основе текстов современных пародий автор показывает, как имитировало большинство языковые недостатки ассимилирующегося меньшинства, как оно издевалось над ними. Несмотря на аспекты характеристики, имитация речевых оборотов позволяет сделать и социаллингвистические выводы, и так же даёт материал для познания образа мыслей характеризованных лиц (точнее тех, над которыми издеваются).

Несомненно, что речевые обороты, стиль характерны на человека, на его образ мыслей. Путём исследования образа мыслей мы доберёмся до более глубокого слоя соотношения этнической группы и характера. Образ мыслей, поведение, культура привычек и определяющая их — исторически сложившаяся и исторически изменяющаяся — система ценностей в большинстве случаев подсказывают характерные черты данной этнической группы, тех прослоек, которые

[69] *Allport*, i. m. 482—486., 526—529. — Erre az áthárító „bűnbak"-mechanizmusra a kortársak is rájöttek. A „gazdanépek a saját hibáikat" — amelyeket másban hamarabb észrevesznek és könnyebben gyűlölnek — „a zsidókban mint egy torzító tükörben látják viszont". *Komoly Ottó:* Cionista életszemlélet. Kolozsvár, 1942. 15.

определяют её образ. Сам автор тоже выделяет такие черты как в отношении венгров, так и в отношении немцев и евреев, однако он пользуется с ними осторожно, поскольку считает, что среди них найдётся мало прочно сложившихся, таких, которые характерны действительно только на одну этническую группу, на единственную нацию.

Итоги исследований в области образа мыслей статья подведёт в нижеизложенных:

1. Образ другого всегда сложится в тесной связи с тем представлением, которое мы оформили о самом себе. И поскольку в контактах тех этнических и.т.п. групп, которые регулярно общаются друг с другом, конфликт является типичным явлением, в большинстве случаев оформление положительной идентичности своей группы провожается отрицательным представлением о другой. Этим правилом связи между представлением о себе и представлением о другом и объясняется что, этнические группы, стоящие друг с другом в тесных контактах, везде в мире оформляют друг о другом одинаковые стереотипии.

2. В оформлении образа другого играют роль не только этнические, языковые различия, различная культура привычек и система ценностей, но и социальные отношения между объектом и субъектом оформления. И поскольку в Венгрии прошлого века образ словацкого, украинского, румынского и сербского крепостного, немецкого и еврейского предпринимателя был нарисован дворянством, а потом со средними слоями, подражающими джентри, понятно, что на этой картине найдутся и элементы «барского» пренебрежения к крепостному крестьянину или к деловому предпринимателю.

3. В образе другого в увеличиванной, иногда карикатурно искаженной форме появляются те черты, которыми своя группа не обладает, и в большинстве случаев эти черты получают отрицательную оценку. (Если немцы склонны к абстрактной спекуляции, то венгры её не люблят; если немцы экономны, т.е. «скупы», то венгры щедрые — с другой стороны расточительны. Если еврей оборотливый, у него чутьё к сделке, то венгр пренебрегает её; с другой стороны он «беспомощный», «ленивый».)

4. Издевательство над такими чертами другой группы, которые отсутствуют из своей, оспаривание ценностей этих черт является одним из методов искаженного изображения. Другой такой метод обнаруживается в том, что те черты, которые характерны и на нас, однако их не любим, нам стыдно за них, мы приписываем влиянию других, в большинстве случаев враждебных групп. Мы можем считать общим явлением, что отдельные личности или группы или принимают свои отрицательные черты, ощибки достоинством, или наваливают их на враждебные группы. Этот механизм переложения-проектирования наблюдается и в характеристике немцев и особенно евреев: в представлении большинства эти меньшинства появляются как эгоистические, корыстные, беспощадные, не честные группы людей.

В расцвете национализма представление о других у всех национальностей, живущих в рамках одного государства, вызвало негативные стереотипии. Эти не рациональные предрассудки и стереотипии распостранялись во весьма широких кругах, не исключая и низких слоев населения. Они сыграли большую роль в том, что национализм, разжёгший правящими кругами, распостранился до первой мировой войны в широких общественных кругах.

Péter Hanák

L'IMAGE DES AUTRES

(Résumé)

Cette étude traite un des thèmes de la caractérologie nationale, l'image que la majorité se forme des « autres », des minorités nationales, confessionnelles et autres. Les matériaux sont pris surtout dans la presse, quotidiens, périodiques, journaux humoristiques. C'est une des raisons qui expliquent qu'en abordant le thème l'auteur se fond sur les apparences extérieures du groupe décrit, sur les représentations dessinées et les caricatures. Il démontre que dans la seconde moitié du 19e siècle la couche dirigeante hongroise voyait de

préférence dans les Allemands de Hongrie des hommes chétifs, veules et bureaucratiques, tandis que dans les Juifs des personnages grotesques, avides d'argent. Face à eux, le Hongrois bien bâti, de belle allure, a de l'avantage même pour l'apparence extérieure et éveilleit la sympathie du lecteur. Ensuite, avec le texte de parodies de l'époque, il montre comment la majorité imitait, en les bafouant, les faiblesses linguistiques des minorités cherchant à s'assimiler. En dehors des aspects caractérologiques, l'imitation de la manière de parler permet de tirer des conséquences socio-linguistiques, et offre des informations sur la mentalités des caractérisés (ou bafoués).

Il n'y a pas de doute que la manière de parler, le style marque l'homme, sa mentalité. Par l'analyse de la mentalité on atteint une couche plus profonde des rapports entre l'ethnie et le caractère personnel. La manière de penser, le comportement, les coutumes, et la hiérarchie des valeurs — formée par l'histoire et variant avec l'histoire — que ceux-ci couvrent, révèlent en général des traits caractéristiques d'une ethnie, de ses strates marquantes. De pareils traits de Hongrois, Allemands, Juifs, sont décrits dans cette étude aussi, mais l'auteur se montre prudent avec ces caractéristiques, étant d'avis qu'il y a fort peu de traits dont on puisse démontrer la présence durable, caractérisant réellement une seule ethnie, une nation.

L'auteur résume comme suit les acquis des recherches sur les mentalités.

1. Dans tous les cas l'image de l'autre se forme sous une interinfluence stricte de l'image que l'on a de soi-même. Vu que dans les rapports des groupes et ethnies ayant entre eux des contacts réguliers le cas typique est le conflit, la prise de conscience de sa propre identité positive provoque, dans la plupart des cas, la création d'une image négative des autres groupes. Cette régularité des rapports entre l'image de soi-même et l'image de l'autre explique que dans toutes les régions du monde les groupes ethniques en interactions permanentes se forment, les uns des autres, de pareils *stéréotypes*.

2. L'image de l'autre est formée non seulement par les différences ethniques, la langue différente, les coutumes et la hiérarchie des valeurs, mais aussi par les rapports sociaux entre celui qui crée cette image et son sujet. Vu que dans la Hongrie du siècle dernier c'est la noblesse foncière et plus tard la classe moyenne dite « de bonne naissance » qui ont formé l'image des serfs slovaques, ukrainiens, roumains, serbes, des bourgeois allemands et juifs, il est compréhensible que cette image reflétait les préjugés nobiliaires, le dédain des « bien-nés » envers le paysan-serf et le bourgeois trafiquant.

3. Dans l'image de l'autre les qualités qui manquent à notre propre groupe revêtent une forme amplifiée, souvent contrefaite comme en caricature, avec un accent d'appréciation souvent négatif. (Si les Allemands ont un penchant aux spéculations abstraites, les Hongrois n'aiment pas les abstractions, — si les Allemands sont épargnants, donc « avares » les Hongrois sont généreux, vus du côté opposé ils sont « gaspilleurs ». Si le Juif est débrouillard et a le sens des affaires, alors le Hongrois dédaigne le trafis: vu de l'autre côté il est « paresseux », « pas débrouillard du tout ».

4. Une des méthodes de déformation est de caricaturiser, de dévaloriser les qualités des autres groupes qui manquent au nôtre. L'autre méthode est de transférer dans l'image des autres groupes, surtout hostiles, les traits qui existent chez nous aussi, mais dont nous avons honte. On peut prendre pour un phénomène général qu'un individu ou un groupe ou bien transforme ses mauvaises qualités, ses fautes en vertus, ou bien il les met sur le dos du groupe adverse. Ce mécanisme de transfert apparaît dans l'image créée des Allemands et surtout des Juifs: ces minorités figurent dans la caractérologie de la majorité comme des groupes égoïstes, avides d'intérêts, brutaux, pas honnêtes.

A l'époque de la floraison du nationalisme l'image de l'autre avait dans toutes les nationalités cohabitantes des stéréotypes négatifs. Ces préjugés non-cognitifs, ces stéréotypes se répandaient avec une intensité extrême dans l'opinion publique, même des couches inférieures, et contribuaient, pendant les décennies d'avant la première guerre mondiale, à la large conquête du nationalisme attisé par les milieux dominants.

Somogyi Éva

A KÖZÖS MINISZTERTANÁCS MŰKÖDÉSE (1896—1907)

I. A közös kormányzat

1904-ben Thallóczy Lajos, a kiváló történész, aki akkor a közös pénzügyminisztérium osztályfőnöke volt, megbízást kapott, állítana össze egy közjogi kézikönyvet hivatalos használatra a Monarchia vezető tisztviselői számára.[1] A hosszú közigazgatási gyakorlattal rendelkező politikus-történész már a munka kezdetén megakadt. Évek óta állt a közös kormányzat szolgálatában, amikor meg kellett határoznia olyan alapvető fogalmakat, mit jelent a „közös kormányzat", „a közös minisztertanács elnöke", kik a közös minisztertanács tagjai, s rádöbbent, nem tudja pontosan. S miután az ügyben megkérdezett kollégáinak sora volt bizonytalan a válaszadásban, Thallóczy leszögezte, olyan kérdésekről van szó, amelyekre ha pontos feleletet kívánunk adni „csak az aktáknál kereshetünk menedéket".[2]

Az unos-untig idézett Musil mondás, hogy Kákániában „komoly titkos tudás kellett ahhoz, hogy helyesen különböztessük meg, mely intézmények és személyek nevezendők k.k.-nak és melyek k.u.k.-nak"[3], ezúttal kevésbé szellemes megfogalmazásban ugyan, de nem a Monarchiát túlélő-bíráló írótól, hanem annak szolgálatában álló, vele azonosuló tisztségviselőtől származik. Thallóczy — tudomásunk szerint — végül nem készítette el az aktákon épülő közjogi kézikönyvet...

*

Ismeretes, hogy a közös minisztertanács intézményét létrehozó 1867. évi törvények a közös minisztérium fogalmát, jogkörét, összetételét tudatosan meghatározatlanul hagyták.[4] A törvény csak annyit szögez le: „Egy közös minisztériumot kell

[1] Thallóczy Lajos (1857—1916) tevékenységéről *Károlyi Árpád:* Thallóczy Lajos élete és működése, Budapest 1937.

[2] Thallóczy Müller László osztályfőnökhöz 1904. július 2. HHStA. PA. I. K. 623. III/13. A levélváltásból kitűnik, hogy Thallóczy másoktól is kért tanácsot.

[3] *Robert Musil:* A tulajdonságok nélküli ember, Budapest 1977. 1. 42.

[4] A közös minisztertanács kialakulásáról, működéséről alapvetőnek tartjuk *Komjáthy Miklós* kiváló tanulmányait, amelyekre a következőkben rendszeresen építünk és hivatkozunk: A közös minisztertanács kialakulása, In: Levéltári Közlemények 15/3 (1965), 59—102. A közös külügyminiszteri állás kialakulása és funkciója, In: Levéltári Közlemények 15/4 (1965) 37—74.

felállítani azon tárgyakra nézve, melyek ... valósággal közösek",[5] vagyis a külügyre, hadügyre és a közös pénzügyre nézve. A 8. § kimondja ugyan, hogy a külügyminiszter csak „mindkét fél minisztériumával egyetértésben és azok beleegyezése mellett" járhat el, a közös költségvetést „a közös minisztérium mind a két felelős minisztérium befolyásával fogja készíteni", azonban hogy mit jelent pl. a „befolyás", azt a két felelős kormány milyen formában érvényesítheti, az jogilag meghatározatlan maradt. Komjáthy a közös minisztertanács *kialakulásáról* szóló tanulmányában azt írja, hogy a közös minisztertanács fogalmába csak a közös miniszterek tartoztak bele, bár 1869-től rendszerint a magyar és az osztrák kormány elnökét, ill. tagjait is meghívták a közös minisztertanácsba. Ez azonban konkrét ügy kapcsán alkalmilag történt, ettől őket nem tekintették a közös minisztertanács állandó tagjainak.[6] A 20. század elején viszont Thallóczy azt írja „a praxis azt mutatja és senki arra nem emlékezhet, hogy a három közös miniszter direct közös tanácskozásra gyűlt volna össze."[7] „Mert melyek lehetnek azon ügyek, melyekről a három miniszter tanácskozik?" A közös pénzügy talán? A közös költségvetést a közös pénzügyminiszter állítja össze, „de minthogy behajtása Magyarországon a magyar pénzügyminiszter feladata, Ausztriában az ottanié, így *eo ipso* ezek is részt vesznek a tanácskozáson". „Ami viszont a külpolitika irányát illeti, azt sem a közös miniszterek határozzák meg, hiszen arra mindkét ország miniszterelnöke befolyást gyakorol; és a katonai igazgatás szükségleteinek meghatározása, röviden a hadügyi reszort kompetenciájába tartozó ügyek is a gyakorlatban egészen más módon intéztetnek el."[8]

Kíséreljük meg hát ezen egymásnak bizonyos fokig ellentmondó vélemények után mindenekelőtt arra válaszolni: kik voltak a közös minisztertanács tagjai (résztvevői) az általunk vizsgált 12 esztendőben?[9]

A közös minisztertanácsot a külügyminiszter, mint a „Vorsitzender in der gemeinsamen Ministerrate" hívta össze, abban az esetben is, ha az éppen összehívott minisztertanácsban majdan nem ő, hanem a császár és király elnökölt. Alapvetően ő határozta meg, kik vesznek részt a közös tanácskozáson. „Besprechung der gemeinsamen Ministern"[10] szól a külügyminiszter meghívója, ha csak a közös

[5] 1867: XII. 27. §

[6] *Komjáthy:* A közös külügyminiszteri állás, 37—38.

[7] Ebben Thallóczy téved.

[8] Thallóczy idézett levele Müllerhez, ld. 2. sz. jegyzetet.

[9] A vizsgált időszakban 1896—1907 között 77 minisztertanácsot tartottak. Ennek jegyzőkönyveit, valamint a minisztertanácsokat előkészítő anyagokat tekintettük át a Haus-, Hof- und Staatsarchivban: a Politisches Archiv és (HHStA. PA) és a Cabinet des Minister (C. d. M.) aktái közt, valamint a Kriegsarchiv, Militärkanzlei Seiner Majestät (KA. MKSM) állagaiban. Magukat a közös minisztertanácsi jegyzőkönyveket a HHStA PA. LX-ben őrzik, filmmásolatuk megtalálható az Országos Levéltár (OL) Filmtárában. Tanulmányunk a publikálandó jegyzőkönyvek bevezetéseként készült.

[10] Goluchowski Krieghammerhez és Kállayhoz 1901. április 4. HHStA. PA. I. K. 621. 99/C. d. M. Goluchowski Krieghammerhez és Kállayhoz 1902. március 12. HHStA. PA. I. K. 621. 53/C. d. M.

minisztereket hívja össze, „Gemeinsame Ministerkonferenz",[11] amikor a két miniszterelnököt s esetleg az osztrák és magyar kormány más tagjait is meghívja a tanácskozásra. Az általunk vizsgált korszakban mindössze öt olyan tanácskozást tartottak, amelyen a két miniszterelnök nem volt jelen,[12] ez alkalmakkor a közös miniszterek előzetes, egymás közti tanácskozást tartottak a közös költségvetésről, a külügyminiszter „bevezetőként utal arra, hogy kívánatosnak tartja, hogy a jövő évi költségvetéssel kapcsolatban először a közös miniszterek egymás közt egyezségre jussanak".[13] Bár a gyakorlat azt mutatja, hogy a közös minisztertanács valóban a közös miniszterek és a két miniszterelnök tanácskozása (a közös pénzügyminiszter és a közös hadügyminiszter többször van távol a közös minisztertanácstól, mint a két miniszterelnök — az előbbi 16, az utóbbi 14 alkalommal) a miniszterelnököket *mégsem tekintik evidensen a közös kormányzat tagjainak*. Közös minisztertanács lesz, írja Bolfras a császárnak, amelyen a magyar miniszterelnök is részt fog venni;[14] közös minisztertanács lesz a közös miniszterek és a két miniszterelnök részvételével — írja Aehrenthal közös külügyminiszter.[15] A nevezetes 1905. augusztus 22-i minisztertanács jegyzőkönyve így kezdődik: „Őfelsége konferenciára hívta össze a közös minisztereket és a két miniszterelnököt, hogy a magyarországi helyzetet megvitassák."[16] Goluchowski pedig mintegy elvileg is állást foglal a kérdésben: „Azok a minisztertanácsok, amelyeken a közös minisztereken kívül a két miniszterelnök és esetleg egyes szakminiszterek is részt vesznek, s amelyeket így szorosabb értelemben aligha nevezhetünk »közös minisztertanácsnak«..."[17]

Ezek után csak azt kérdezhetjük, miért tartotta szemmel láthatóan Thallóczy és — nem az ő nyomán — mi magunk is alapvetőnek, hogy a két miniszterelnök tagja-e a közös kormánynak?

Ismeretes, hogy a dualista államkoncepció, főként annak magyar (tehát eredeti) változata, tagadta a két ország felett álló „Gesamtmonarchie" létét. Ebből következett, hogy nem ismert közös kormányt, mint testületet,[18] csak közös

[11] Rendszerint ez a meghívás formulája. Felesleges, hogy idézzük a meghívók sorát, amelyet PA. I. K. 621. (1901—1906 évekre) és K. 624. (1906—1915 évekre)-ben találhatók.

[12] Gemeinsames Ministerratsprotokoll (GMRProt.) 1897. szeptember 17. GMCZ. 404; 1898. március 21. GMCZ. 408; 1900 március 22. GMCZ. 418; 1901. április 8. GMCZ. 431; 1902. március 14. GMCZ. 435.

[13] A formula az előbb idézett minisztertanácsokon szinte szó szerint azonos.

[14] Bolfras az uralkodóhoz 1899. március 5. Nr. 427. KA. MKSM. Präs. 20—1/1/1899. (Bolfras a császár katonai kabinetirodájának elnöke.)

[15] Aehrenthal a közös hadügyminiszterhez 1907. november 28. HHStA. PA. I. K. 624. 706/C. d. M.

[16] GMRProt. 1905. augusztus 22. GMCZ. 450.

[17] Goluchowski Bánffyhoz 1895. szeptember 7. Nr. 196. HHStA. PA. XL. K. 213. Liasse XXX.

[18] Korszakunkban ismét felmerült a korábbról is ismert vita a magyar kormány és a közös kormányzat között. Bánffy tiltakozott amiatt (1898. augusztus 19. Nr. 11 956 sz. Goluchowskihoz intézett jegyzékében), hogy a német külügyi hivatal „k.u.k. österreichisch—ungarische Regierung" kifejezést használta, mondván, hogy ilyen orgánum nincsen. „Da es für die gemeinsame Versehung einzelner Verwaltungszweige der Monarchie zwar ein gemeinsames Ministerium, respektive drei gemeinsame

minisztereket a közös ügyek vitelére, és főként nem ismerte a birodalmi parlamentet, helyette konstruálta a delegáció intézményét. „A közös minisztériumnak — írja Komjáthy — a polgári alkotmányosság szerinti kormány jellege parlamenti ellensúlyának hiányában sikkadt el. Megfelelő parlamenti ellensúlyról pedig szándékosan nem gondoskodtak a kiegyezést tető alá hozó magyar politikusok, jól tudván, hogy a közös kormány törvényhozási megfelelője csak birodalmi parlament lehet. Ők pedig mind a kormányzás, mind a törvényhozás szintjén még a látszatát is kerülni kívánták mindannak, ami a magyar állam felett álló birodalomnak volt a kifejezője."[19] Elemzésünk körén kívül esne e konstrukció pozitívumainak és negatívumainak vizsgálata. Sokszor és sokan mutattak rá a kiegyezéses rendszer megszületésének pillanatától arra az alapvető ellentmondásra, ami az egész szisztémát jellemezte: ti. hogy következetesen törekedett Ausztria és Magyarország alkotmányosságának megteremtésére-megőrzésére egyrészt, másrészt pedig kizárta vagy korlátozta az alkotmányos kezelést a birodalom legfontosabb dolgaiban, a közös ügyekben, mégpedig nemcsak az uralkodóval kötött kényszerű alku következtében, hanem, mert így látott módot arra, hogy a dualista birodalomban Magyarország viszonylagos önállóságát megőrizze.

A közös kormány így, közös birodalmi parlament híján a szó klasszikus értelmében nem volt „felelős kormány". A magyar kiegyezési törvény 39. §-a leszögezte ugyan a közös miniszterek felelősségét, az 50.—51. § pedig a közös miniszterek esetleges perbevonásának feltételeit is megszabta. A delegációknak nem volt módjuk arra, hogy a bizalmat a közös miniszterektől megvonják, s így megbuktassák a közös minisztereket .[20]

Ez akkor is így volt, ha a közös miniszterek gyakorta és meggyőződéssel hivatkoztak „felelősségükre".[21] Éppen mert a gyakorlatban a delegációk nem vonták

---

Minister gebe, diese drei Ministerien zusammen aber keine Regierung bilden." Goluchowski elutasítja Bánffy óvását (1898. október 26.). Szerinte a közös miniszterek állása, teendői, hatásköre pontosan, törvényesen meg van határozva, amin nem változtat az, ha „kormány" vagy bármi más kifejezést használnak. Maga Andrássy Gyula, aki a kiegyezés egyik megteremtője volt — érvel Goluchowski —, magyar miniszterelnöki funkciójában éppúgy, mint külügyminiszterként, használta a „közös kormány" kifejezést. A delegációhoz intézett uralkodói leirat, amelyet mindig a két miniszterelnök közreműködésével fogalmaznak, tehát évek óta éppen Bánffyéval, „kormányról" beszél stb. HHStA. PA. I. K. 630. 524/C. d. M. 1906-ban a magyar delegáció ismét vitatja a „közös kormány" létét. A Közösügyi Bizottság Naplója 1906. június 10; (Szivák, Nagy Emil); 1906. június 25. (Batthyány Tivadar); 1906. június 26. (Rakovszky, Holló, Szivák). Vö. *Komjáthy,* A közös minisztertanács, 81—83.

[19] Uo. 80.

[20] Az osztrák delegációs törvény 16. 17. és 18. §-a is leszögezte, hogy a közös kormány felelősségre vonható, a végrehajtási utasítást azonban csak kilátásba helyezte. RGBl. Nr. 146/1867. *Komjáthy:* A közös minisztertanács, 77—79.

[21] 1884-ben Kálnoky közös külügyminiszter azt panaszolta az uralkodónak, és emiatt felmentését is kérte, hogy a magyar politikusok nem a *delegációban* tették bírálat tárgyává külpolitikáját, ahol neki, mint felelős miniszternek joga és kötelessége lépéséért felelősséget vállalni, hanem megengedhetetlen módon a magyar parlamentben. Kálnoky az uralkodóhoz 1884. október 13. (Telegramm). HHStA. PA. I. K. 467.

felelősségre a közös minisztereket, látjuk meghatározónak a két *felelős kormány* miniszterelnökének részvételét a közös minisztertanácsban. Az ő személyük által, legalább *közvetve érvényesülhetett a parlamenti ellenőrzés.* Ezt a törvények is leszögezték:[22] s a miniszterelnökök — ha a közös kormány valamely igényével szembe akartak helyezkedni — rendre hivatkoztak arra, hogy ők parlamentjeik előtt a közös ügyekért is felelősek.[23]

A minisztertanácsi jegyzőkönyveket olvasva szembeszökő a különbség azon minisztertanácsok között, amelyen csak a közös miniszterek vannak jelen és azok között, amelyen a két felelős kormány képviselői is.

Az első esetben feltűnik a kormánynak az abszolutista államokban szokásos uralkodói tanácsadó testület jellege. A közös miniszterek „Besprechung"-ja intern tanácskozás, amely feltételezi a résztvevők egymás közötti érdekazonosságát, nézeteik elsősorban eljárásbeli kérdésekben térnek el egymástól. Amikor a tanácskozáson a két országos kormány tagjai is megjelennek, kerül előtérbe az a kérdés, szándékaikat hogyan fogják elfogadtatni az alkotmányos testületekkel. Ekkor a közös miniszterek már nem az uralkodó tanácsadói, sokkal inkább közvetítők a Monarchiában állandóan ütköző háromféle érdek: ti. a birodalmi és a két ország: Ausztria és Magyarország gyakran egymással és az összbirodalommal is szemben álló érdekei között.

*

A közös minisztertanács kulcsfigurája, az egyetlen ember, aki valamennyi értekezleten részt vesz, a közös külügyminiszter. Ő a közös minisztertanács elnöke. Honnan ered ez a funkciója, miért éppen neki jut ez a szerep? A lapos válasz — mert őt nevezi ki a császár és király — teljesen helytálló és lényegét tekintve kielégítő is. Már 1867-ben a közös külügyminisztérium elnöki osztályát szervező statutumban ez áll: Reichskanzler, „aki a birodalmi minisztertanácsban elnököl".[24] Andrássytól kezdve a külügyminisztereket „Ich ernenne Sie zum Minister Meines Hauses und Äussern und

---

Liasse XX/C. Nem véletlen, hogy éppen az egész parlamenti mechanizmus megbénulása idején látta aktuálisnak az osztrák képviselők egy csoportja a közös miniszterek parlamenti felelősségének újabb és egyértelmű biztosítását. Ez ügyben interpellált 1898 áprilisában Lorbeer a Volkspartei nevében. Thun Goluchowskihoz 1898. április 13. Nr. 508. HHStA. PA. I. K. 633. 222/C. d. M. Gustav *Kolmer:* Parlament und Verfassung in Österreich, Bd. 7. Wien, Leipzig 1911, 64—65.

[22] 1867: XII. § 8, 16, 24.

[23] GMRProt. 1867. június 13. GMCZ. 403. Bánffy magyar miniszterelnök: „Jedenfalls obliege den beiderseitigen Regierung die Verantwortung für jedwede Bedeckung, also auch für jene aus den gemeinsamen Activen, gegenüber den Parlamenten, und könne daher eine Teilung dieser Verantwortung mit der gemeinsamen Regierung nicht eintreten." Ugyanerről Bánffy GMRProt. 1897. január 14. GMCZ. 396, Tisza István magyar miniszterelnök GMRProt. 1904. április 16. GMCZ. 442.

[24] Müller osztályfőnök feljegyzése: Über die Bedeutung des Titeles „Vorsitzender im gemeinsamen Ministerrate" 1904. augusztus 7. HHStA. PA. I. K. 623. III/13.

betreue Sie mit dem Vorsitze im gemeinsamen Ministerrate" formulával nevezi ki Ferenc József.[25]

Ebben a birodalomban a külügyminiszter az állam első tisztségviselője. A hivatalos ranglista első osztályát csak miatta hozták létre, a másik két közös miniszter, valamint Ausztria és Magyarország miniszterelnöke a második rangosztályba szorul.[26] Már ezért is a külügyminisztert illeti a miniszterek tanácskozásán az elnöki szerep. Amellett ő a császári (és királyi) ház minisztere, s mint ilyennek hagyományosan azt a feladata, hogy a dinasztiát reprezentálja, a dinasztia jogait védje, és a Monarchia különböző részei közti belső viszályokat, konfliktusokat leküzdje.[27] Az egyes külügyminiszterek egymástól eltérően értelmezték funkciójuknak ezt a kettősségét (Minister der k. u. k. Hauses und des Äussern). Az abszolutizmus korában a külügyminiszternek volt és lehetett elképzelése a birodalom belső viszonyainak alakításáról, (gondoljunk Beustra vagy Schwarzenbergre) az alkotmányos (dualista) korban ez nem illett. Aehrenthal azt a nézetét, hogy az osztrák külügyminiszter számára az egyedül megfelelő állás a Reichskanzler volna, ha nem is de jure, de facto feltétlenül, nyilvános fórumon bizonyára nem hangoztatta.[28] Hogy Ferenc József az új korszak kezdetén olyan magától értetődően az akkor Reichskanzler titulust viselő Beustot bízta meg a Reichsministerrat-nak nevezett Gemeinsamer Ministerrat elnöki teendőinek ellátásával, az nyilvánvalóan az abszolutista korszak hagyományaiból eredt, abból, hogy Haus-Minister a dinasztia, azaz a birodalom pontosan nem definiált hatáskörű, de mindenképpen belső ügyekben is illetékes első embere.

Nyilvánvaló, hogy ez a hagyomány szemben állt azzal a törvényes meghatározással, hogy a közös minisztérium „se egyik, se másik résznek külön kormányzata ügyeit nem viheti, azokra befolyást nem gyakorolhat"[29] azzal a törekvéssel, hogy ne legyen egy közös kormány, élén szabályos miniszterelnökkel. Az ellentmondással a kortársak pontosan tisztában voltak. 1895-ben Ugron interpellált: milyen magyar törvényben van megszabva a császári ház minisztere állás, annak hatásköre és mennyiben következik a közös minisztertanács elnöki funkciója abból, hogy a külügyminiszter a császári ház minisztere?[30] 1904. május 28-án Lovászy a delegáció

[25] HHStA. Kab. Archiv, Geheimakten K. 40. (Ministerwechsel der gemeinsamen Minister).

[26] 1873-ban vezetik be a 9 rangosztályt a külügyminisztériumban. *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes* 1897, Wien 1898, 3. *Erwin Matsch:* Geschichte des Auswärtigen Dienstes von Österreich (—Ungarn) 1720—1920, Wien 1980, 93—95.

[27] A Haus-Minister titulus jelentését egy uralkodói határozat definiálta 1893. november 20. (A cs. és k. ház ügyeit mint közös ügyeket az 1867: XII. tc. nem ismeri, a külügyminiszter ezen funkciója az abszolutizmuskori (1852. április 12.) cs. elhatározáson épül. Vö. *Komjáthy:* A közös külügyminiszteri állás, 66.) *Jahrbuch des k.u.k. Auswärtigen Dienstes,* 1897, 3—4. Vö. *Friedrich Tezner:* Der Kaiser, Wien 1905, 194—195.

[28] *Solomon Wank:* Zwei Dokumente Aehrenthals aus den Jahren 1898—1899, in: Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchiv (MIÖSTA) 19 (1966), 346.

[29] 1867: XII. 27. §

[30] Azaz Ugron véleménye szerint, ha a magyar törvények nem ismerik a „császári és királyi ház minisztere" rangot — márpedig arról sem az 1848: III., sem a 1867: XII., sem pedig a 1889: XVIII. nem tud

plenáris ülésén emelt kifogást azellen, hogy a külügyminiszter „Vorsitzender im Gemeinsamen Ministerrat".[31] Goluchowski, aki az elméleti fejtegetésektől és a magyarok jogi akadékoskodásától mindig irtózott, azt felelte, amit egyedül felelhetett, ha kerülni akarta a kiúttalan közjogi ellentmondások csapdáját: „Hangsúlyoznunk kell, hogy a közös miniszterek nem alkotnak organikus kormányt, és éppen ezért nincs is közös miniszterelnök. Minthogy azonban a közös minisztérium törvényesen előírt tanácskozásain valakinek elnökölnie kell, ezért a közös kormányzat létezése óta a mindenkori külügyminiszter külön megbízást kap a minisztertanácsi elnöki teendők ellátására is"...[32] Tisza pedig: „A közös miniszteri értekezletre szükség van. Maga a közös költségvetés megállapítása az 1867: XII. tc. értelmében csakis a közös miniszteri értekezleten történhetik meg. Ezen az értekezleten természetesen elnökre is szükség van, és én azt hiszem, hogy a helyes megoldás az, ha nem egyik vagy másik kormány elnöke, hanem közös közeg, a közös külügyminiszter az elnök. . . . ez a gyakorlat állott fenn 1867 óta, és én semmiféle szükségét nem látom itt bármiféle változást provokálni."[33] Tisza nyilvánvalóan tisztába volt azzal, hogy a közös minisztertanács elnöki funkciója több annál, semhogy azt tetszőlegesen egyik vagy másik miniszterelnök elláthatná; hogy azt a két ország felett álló „birodalom" emberének kellett betöltenie, még ha ezt a parlament nyilvánossága előtt nem is vallhatta be.

A külügyminiszter hívta össze a közös minisztertanácsot, rendszerint ő határozta meg annak témáját és résztvevőit.[34] Bár közös miniszteri értekezletet kezdeményezhetett a közös had- vagy a pénzügyminiszter, sőt nem egy esetben valamelyik ország miniszterelnöke is.[35] A külügyminisztérium speciális osztálya

—, akkor azt sem kell elismerniök, hogy a külügyminiszter evidensen a közös minisztertanács elnöke. Az akkor kezdő külügyminiszter Goluchowski válasza igen jellemző: (Goluchowski Bánffyhoz, 1895. szeptember 7. Nr. 196.) a törvény élő valami és „mit den constitutionellen Rechten Ungarns nicht vereinbarer Missgriff, wenn man bei Beurteilung gewisser Fragen nur auf die Gesetze, gleichsam wie ein Procrustes-Bett, alle öffentliche Angelegenheiten hineinzuzwängen wollt, ohne Rücksicht darauf, ob die betreffenden Fragen in diesen Gesetzen berücksichtigt werden oder nicht". HHStA. PA. XL. K. 213. Liasse XXX. A kérdés egyébként már akkor sem volt új, 1868. március 6-án Simonyi interpellált a közös minisztertanács elnöke titulus ügyében.

[31] *Komjáthy:* A közös minisztertanács, 83.

[32] L. 24. sz. jegyzetet.

[33] Uo.

[34] Egy minisztertanács rendszerint egyetlen témával foglalkozott, s csak rendkívüli esetben került sor arra, hogy az eleve meghatározott napirendtől eltértek.

[35] Rendkívüli katonai hitel ügyében rendszerint a közös hadügyminiszter kezdeményez: Goluchowski a két miniszterelnökhöz, 1899. március 3. HHStA. PA. I. K. 621. 96/C. d. M. Ő kéri a tanácskozást katonai fontosságú vasutak építése ügyében: Pitreich Goluchowskihoz 1905. november 13. HHStA. PA. I. K. 621. 472/C. d. M. A Tengerészeti Osztály várható többletkiadása ügyében a közös pénzügyminiszter kéri a közös minisztertanács összehívását: Kállay Goluchowskihoz 1897. június 2. HHStA. PA. I. K. 656. 269/C. d. M. Hasonlóképpen utólagos hiteljóváhagyás ügyében: Kállay Goluchowskihoz 1898. február 17. HHStA. PA. I. K. 656. 77/C. d. M. Az osztrák miniszterelnök látja szükségesnek, hogy a délnyugati határ megerősítése tárgyában közös minisztertanácsot tartsanak: Pitreich Goluchowskihoz 1904. november 24. HHStA. PA. I. K. 621. 548/C. d. M. A magyar miniszterelnök kéri a német kereskedelmi szerződéssel

(Cabinet des Ministers) egy sor olyan kérdéssel is foglalkozott, amely egyáltalán nem a külügyminiszteri funkcióból, hanem abból eredt, hogy a külügyminiszter egyben a közös minisztertanács elnöke.[36] Itt készítik elő a közös miniszteri értekezleteket, látják el a közös minisztertanács határozataival kapcsolatos további teendőket. E kabinet feladata a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek vezetése, azok hitelesítése; a két ország kormányaival való érintkezés, a delegációk összehívása, előkészítése, bizonyos vonatkozásban Bosznia-Hercegovina ügyei is — tehát tipikusan összbirodalmi ügyek.[37] Lehetett tagadni a Reichskanzlei létét, de valamilyen szervnek mégiscsak intéznie kellett a de facto létező, a két ország *felett* álló összbirodalom ügyeit. Igaz, hogy az 1867-es szándékok szerint a közös miniszterek nem alkottak „organikus kabinetet". 1876-ban Andrássy a közös minisztertanácson mégis bizonyos megszorítással élt: „. . . miután kérdéses, hogy a közös miniszterek testületileg kormányt alkotnak-e . . ."[38]

Andrássyra, mint jogforrásra hivatkozhatunk, nemcsak mert ő szükségképpen ismerte és vállalta a 67-es törvények szellemét is, nemcsak a szövegét, meg az akkor már egy évtizedes joggyakorlatot, hanem mert kijelentéseit egykorúan is jogforrásnak tekintették. Valóban nem egyértelmű, hogy a közös miniszterek kormányt alkottak-e vagy sem, hogy a közös minisztertanács elnöke birodalmi miniszternek tekinthető-e vagy sem, de hogy ilyen tendenciák a gyakorlat kényszere folytán érvényesültek, az nyilvánvaló. Igaz, hogy a kiegyezés értelmében a közös miniszterek a maguk dolgáért felelősek, ám azon intézkedésekért, melyeket az egész minisztérium, közös egyetértéssel határozott el, együttesen, azaz testületileg is felelősséggel tartoztak.[39] És igaz, hogy nem a közös minisztertanács elnöke alakította meg a „közös kormányt", hogy egyik miniszter elbocsátása vagy eltávozása nem az ő akaratából függött, mint az a parlamenti kormányoknál szokásos. De a külügyminiszter ellenjegyezte a másik két közös miniszter kinevezését,[40] a közös had- és pénzügyminiszterek felmentésüket neki, „mint a közös minisztertanács elnökének" jelentették be.[41]

---

kapcsolatos minisztertanács összehívását: Tisza Goluchowskihoz 1904. október 29. HHStA. Administrative Registratur /AR. F 34 K. 46. Deutschland 10 Nr. 194.

[36] *Matsch:* Geschichte des auswärtigen Dienstes, 93—95. Vö. továbbá: *Walter Goldinger:* Die Zentralverwaltung in Cisleithanien—Die zivile gemeinsame Zentralverwaltung, in: *Adam Wandruszka, Peter Urbanitsch* (Hrsg.), Die Habsburgermonarchie 1848—1918, Bd. 2. Verwaltung und Rechtswesen, 174.

[37] A Cabinet des Minister feladatáról *Musulin:* Das Haus am Ballplatz. Erinnerungen eines österreich—ungarischen Diplomaten, München 1924, 134—135. *Ludwig Bittner:* Das österreichisch—ungarische Ministerium des Äussern. Seine Geschichte und Organisation, in: Berliner Monatshefte 15 (1937), 832. *Rudolf Wiedermayer:* Geschäftsgang des k.u.k. Ministeriums des Äußern 1908—1918, in: Archivalische Zeitschrift, 40 (1931), 133. Szerepe a delegációk körül: Agenden des C. d. M. zur Vorbereitung und Einletung sowie zum Abschluss einer Delegationssession, HHStA. PA, I. K. 628. IV/7.

[38] GMRProt. 1876. május 18. GMCZ. 177.

[39] 1867: XII. 27. §

[40] L. 24. sz. jegyzetet

[41] Krieghammer Goluchowskihoz 1902. december 17. „Ich halte es für meine Pflicht, E. E. *als vorsitzenden im Gemeinsamen Ministerrate* ergebenst mitzuteilen, dass ich gestern Seine k.u.k. Apostolische

Ő elnököl a közös minisztertanácson, amelyen egyhangú határozatra kell jutni. Ehhez az egyhangú határozathoz neki kell a tanácskozást elvezetnie, közvetíteni az érdekek között, azok kompromisszumát megteremteni, ha másként nem ment, a császári akaratra hivatkozva. Mindenképpen a birodalmi érdeket képviselte, a Gesamtmonarchie országok és tárcák felett álló érdekeit, amelyekért, legalábbis az uralkodó előtt, akitől megbizatását kapta, feltétlenül felelősséggel tartozott.

Maga a császár és király a közös minisztertanácsok mintegy negyedén vett részt (77 alkalomból hússzor), természetesen a tanácskozások elnökeként. Az értekezletek elnevezése ilyenkor is „Ministerrat für gemeinsame Angelegenheiten" (azaz nem Kronrat), az irat felzetén azonban olvasható „unter dem Allerhöchsten Vorsitze seiner Majestät des Kaisers und Königs". Nem meglepő, hogy a jelzett húsz alkalomból öt minisztertanács rendkívüli hadseregfejlesztéssel,[42] öt újonclétszámemeléssel,[43] egy stratégiai fontosságú vasútépítéssel,[44] kettő pedig a honvédtüzérség megteremtésével,[45] — tehát összesen tizenhárom minisztertanács kifejezetten katonai üggyel foglalkozik, sőt ezek közé számíthatjuk azt a három tanácskozást is, amelynek tárgya ugyan a közös költségvetés megállapítása, de legvitatottabb eleme a hadi költségvetés.[46] Három minisztertanács közjogi problémákkal,[47] s mindössze egy foglalkozik egyéb kérdéssel.[48] 1896—1899 között, amikor a hadseregfejlesztés a minisztertanács központi témája, az uralkodó viszonylag gyakran részt vesz a tanácskozásokon, az ezt követő években csak egy-két rendkívüli ügy tárgyalásain, amikor az egyre reménytelenebbé váló újonclétszámemelés, a honvédtüzérség felállítása, vagy az 1905. évi magyar válság kerül a közös minisztertanács elé.

Az uralkodó csak gondosan előkészített tanácskozásokon vesz részt, rendszerint egy vagy több minisztertanács,[49] de legalábbis a miniszterek „vertrauliche Besprechungja"[50] előzi meg megjelenését, amikor is a miniszterek már teljes, vagy majdnem teljes egyetértésre jutottak a tárgyalt kérdésben.

Majestät, aller untertänigst meine Demission als Reichskriegsminister unterbreitet, und auch die allergnädigste Zusage der Annahme denselben erhalten habe." HHStA. PA. I. K. 630. 624/C. d. M.

[42] GMRProt. 1896. augusztus 29. GMCZ. 393; 1897. január 31. GMCZ. 400; 1897. június 13. GMCZ. 403; 1904. április 23. GMCZ. 444a; 1904. május 5. GMCZ.445a

[43] GMRProt. 1896. szeptember 18. GMCZ. 395; 1899. június 29. GMCZ. 415; 1899. november 15. GMCZ. 417; 1901. november 29. GMCZ. 434; 1902. április 3. GMCZ. 438.

[44] GMRProt. 1897. január 31. GMCZ. 401.

[45] GMRProt. 1904. április 23. GMCZ. 444b; 1904. május 5. GMCZ. 445b

[46] GMRProt. 1896. április 16. GMCZ. 391; 1897. október 10. GMCZ. 407; 1898. április 5. GMCZ. 412.

[47] Bosznia annexiója közjogi következményeire: GMRProt. 1896. augusztus 30. GMCZ. 394; 1897. január 31. GMCZ. 402. A magyar válsággal: GMRProt. 1905. augusztus 22. GMCZ. 450.

[48] GMRProt. 1898. augusztus 29. GMCZ. 413 (szerb államkölcsön ügyével).

[49] GMCZ 391, 394, 400, 401, 407 (előtte egy sorozat minisztertanács e tárgyban), 412 (szintén) 444/a.

[50] Erre a tanácskozás éppúgy visszautal, mint máskor a GMR-ra. A „vertrauliche Besprechung" meghívója éppúgy megtalálható a C. d. M-ben, mint a GMR meghívója. Ld. GMRProt. 1898. augusztus 29. GMCZ. 413. 1. sz. jegyzet.

Ferenc József az esetek nagy részében egyszerűen felvilágosítást kér és kap a vitatott ügyről, nem a maga álláspontját fejti ki, legfeljebb mint a tanácskozás elnöke összefoglalja-értelmezi mások nézeteit. A közös minisztertanács ilyenkor a császár informátora. Goluchowski elmondja, meddig jutottak a megelőző megbeszéléseken, vagy a császár, hivatkozva, hogy áttanulmányozta a vonatkozó jegyzőkönyveket, rekapitulálja az ügyek állását, és kér újabb információkat. A közös minisztertanács ilyenkor ünnepi aktus, arra szolgál, hogy az uralkodó lássa, az ügyek el vannak intézve — megköszöni az információt, és felszólítja a két miniszterelnököt (különösen a közös költségvetés ügyében), hogy mint ahogyan ezt tenni szokták, működjenek közre, hogy a delegációk elfogadják a minisztertanácsi határozatot.

Néhány alkalommal azonban megfordul a szerep, a császár a kezdeményező és az informátor. Jellegzetes esete ennek az újonclétszámemelés és a rendkívüli katonai hitel ügye (ezeken a tanácskozásokon az uralkodó beszél, ha nem is meglepő új tényeket felsorakoztatva, a Monarchia fenyegetett külpolitikai helyzetéről), vagy a honvédtüzérség bevezetésének vitája, ahol a honvédség fejlődésére utal, Magyarországnak a dualista monarchiában betöltött szerepére, arra, hogyan változott meg személyes véleménye a honvédség intézményéről. Ezek a minisztertanácsok olyan katonai ügyeket vitatnak, amelyben az uralkodónak személyes álláspontja van, nem egyszerűen a maga érdeklődése okán, hanem mint legfőbb hadúrnak, aki ebben a funkciójában — ha az első is —, egy a birodalom vezető tisztségviselői között. Jellegzetesen ezeken a tanácskozásokon merül fel a császár jól ismert panasza, ő az egyetlen ember, akinek mindenkor vállalnia kell „a birodalom érdekeinek" képviseletét, a „felelősséget" a birodalom érdekeiért, a miniszterek éppen parlamenti felelősségükre hivatkozva egyszerűen lemondhatnak.[51] Hogy egy miniszternek a birodalmi politikával egyet nem értve joga van lemondania, ezt Ferenc József 1900-ban éppoly kevéssé fogadja el (civil szeszélynek tartja), mint az 1850-es évek elején.

A császár nemcsak fizikai jelenlétében vesz részt a közös minisztertanácson. Goluchowski nemegyszer hivatkozik arra, hogy az uralkodó mennyire fontosnak tartja egyik vagy másik ügyet, a császár kifejezett óhajával presszionálja az ellenállást tanúsítókat.[52] És végül, valamennyi minisztertanács jegyzőkönyve az uralkodó elé kerül. Minden jegyzőkönyv végén olvasható a sztereotíp mondat: „Ich habe den

[51] Böhm osztrák pénzügyminiszter nem hajlandó a hadügyi kormányzat alkotmányos szempontból vitatható hitelfelvételi eljárását támogatni, s ezért az uralkodó felháborodására felmentését kéri (GMR. 1904. április 23. GMCZ. 444/a), amit az uralkodó természetesen nem fogad el. Körber osztrák miniszterelnök magyar honvéd tüzérezredek felállítása ellen tiltakozik, és felmentését kéri 1904. május 5. GMCZ 445b; az uralkodó elutasítja Körber kérését.

[52] A császár kifejezett óhajára hivatkozik a külügyminiszter, hogy a két miniszterelnök jóváhagyását megszerezze GMRProt. 1900. szeptember 22. GMCZ 423; 1900. október 7. GMCZ. 425; 1904. április 15. GMCZ. 441. Hasonlóképpen császári akaratra hivatkozik a dalmát vasút ügyében: 1905. november 25. GMCZ. 433. A minisztertanácsot megelőzően közvetlenül a két miniszterelnökhöz fordul az uralkodó, hogy a minisztertanácson tárgyalandó tiszti fizetésemelés ügyét támogassák. GMRProt. 1907. október 27. GMCZ. 464. 9. sz. jegyzet.

Inhalt dieses Protokolles zur Kenntnis genommen." Ez az aktus több mint információ. A miniszterek között előzetesen körözött, jóváhagyásukat kézjegyükkel elismerő tisztázott jegyzőkönyv úgy kerül Ferenc József elé, mint a „legalázatosabb felterjesztések" (alleruntertänigste Vorträge), márpedig csak olyan Vortragot lehet felterjeszteni, amit az uralkodó jóvá is hagy majd. A felterjesztés ténye, ha nem is a vita, a jegyzőkönyvek stílusára feltétlenül hatott — írja Rumpler.[53] Mi azt hisszük, hogy ennél többről van szó. A miniszterek tanácskozásai — bizalmas voltuk ellenére — nemcsak nézetek kicserélésére, álláspontok egyeztetésére szolgáltak, hanem teret adtak az álláspontok ünnepi deklarálására. A jegyzőkönyv nemcsak emlékeztető volt, hanem jogbiztosíték is a résztvevők számára a maguk álláspontjának igazolására minisztertársaik és legalábbis közvetve az alkotmányos közvélemény előtt. (Erre még visszatérünk.)

A sorrend, amelyben a minisztertanács résztvevőinek szerepét vizsgáltuk, fontossági is; ők: a császár és király, a közös külügyminiszter és a két miniszterelnök a minisztertanács legfőbb tényezői. A közös pénz és hadügyminiszter feladata, hogy támogassa a közös minisztertanács elnökét, mintegy szakmai segítséget nyújtson érvei igazolására. Nem akadt példa arra, hogy a közös minisztertanácson a közös miniszterek egymás közt érdemi vitát folytattak volna (olyan alkalmakkor sem, amikor maguk között voltak.)[54]

A közös pénzügyminiszter állandó tagja a közös minisztertanácsnak, csak néhány kimondottan katonai jellegű tanácskozásról marad távol, és azokról a minisztertanácsokról, amelyek nem tulajdonképpeni közös ügyet (tehát a 67-es törvények szerint a védelmi közösségből eredő közös ügyet), hanem ún. „paktált" közös ügyet tárgyaltak: kereskedelmi szerződéseket, a gazdasági kiegyezéssel összefüggő közjogi kérdéseket. A közös pénzügyminiszter (1903-ig Kállay, majd Burian)[55] kettős funkciója érvényesül: 1) ő készíti elő a közös költségvetést (mint látni fogjuk, ez a minisztertanács legfontosabb témája), azaz hozzá futnak be az egyes tárcák javaslatai, ő összesíti, ő küldi el a minisztertanács résztvevőinek, gondoskodik a javaslat átdolgozásáról a minisztertanács határozatának megfelelően. 2) Mint az okkupált tartományok közigazgatásának feje, természetesen hozzá tartoznak a Bosznia—Hercegovinát közvetlenül érintő ügyek, mint az ottani vasútépítés, az időről időre felmerülő annexióval, annak közjogi vonatkozásival kapcsolatos ügyek. Burián kevés szavú, alárendelt figurája a közös minisztertanácsnak, Kállay széles körű balkáni tájékozottságával, diplomáciai tapasztalatával (nemhiába szereti idézni, hogy

[53] *Helmut Rumpler:* Zur aktenkundlichen Beurteilung der österreichischen Ministerratsprotokolle, in: Scrinium 6 (1972), 44. (Rumpler főként az abszolutizmuskori minisztertanácsokra utal.) Vö. továbbá: *Walter Goldinger:* Zur aktenkundliche Beurteilung der österreichischen Ministerratsprotokolle, in: Scrinium 5 (1971), 33—42.

[54] Ld. 12. sz. jegyzetet.

[55] Kállay Benjamin (1839—1903) 1882—1903 között, Burian István (1851—1922) 1903—1912 között tölti be a közös pénzügyminiszter funkcióját.

a Külügyminisztérium első osztályfőnöke is volt) sokszor mintha a Monarchia külügyeinek felelős vezetője lenne. A külső feltételek várható alakulásának nemegyszer olyan összefüggéseire utal, amelyek a külügyminiszter nyilatkozataiban fel sem merülnek. A bosznia—hercegovinai vasútépítés indokaként a birodalom kül- és gazdaságpolitikai törekvései olyan távlatait festi meg, amit a külügyminiszter legalábbis az általunk ismert minisztertanácsokon csak nagyon ritkán tett meg.[56] Ő az, aki közös minisztertanácson — majdhogynem Goluchowskinak ellentmondva — először beszélt arról, hogy a hármasszövetség léte ellenére komoly és konstans ellentéteink vannak Olaszországgal.[57] Néha utalt mintegy mentegetőzésképpen arra, hogy bosznia—hercegovinai tapasztalatai indítják a balkáni viszonyok ilyen vagy olyan megítélésére, máskor nem is érezte szükségét, hogy mentegetőzzön hatáskörének túllépése miatt.[58] Hogy a funkciót a szereplő tölti-e meg tartalommal? Vagy a közös kormány mégiscsak testület volt, amelynek tagjai közösen alakították ki és együttesen képviselték a két ország kormányával szemben „a közös kormány" álláspontját? — Olyan kérdések, amelyek egyértelmű eldöntése talán nem is lehetséges.

A *közös hadügyminiszter*[59] funkciója, hogy számot adjon a birodalom katonai helyzetéről, a kormányzat hadseregfejlesztési igényeit politikailag és főként katonailag indokolja, mégpedig a civilek számára is érthető formában. A minisztertanács ui. a katonák számára sajnálatosan civil intézmény volt. A magyar honvédelmi miniszter, Fejérváry többször panaszkodott, hogy a jegyzőkönyvek katonai vonatkozásokban szakszerűtlenek, sürgette, hogy a katonai jellegű tanácskozásokra hozzáértő jegyzőkönyvvezetőt rendeljenek ki.[60] Pedig nem a hadügyminiszter az egyetlen katona a közös kormányzat ülésein. Gyakran ott van a tengerészeti osztály vezetője (Marinekommandant.)[61] Az ő helyzete egyértelmű, osztályfőnök a hadügyminisztériumban, szerepe a szakemberé, aki sohasem lépi át hatáskörét. Éppen ezért senki sem

[56] Kállay a két miniszterelnökhöz 1900. március 30. Nr. 341. PrBH. KA. KM. Präs. 55—7/1/1900 [Abschrift]

[57] GMR. 1897. január 29. GMCZ. 397.

[58] A GMR 1897. január 14. GMCZ. 396: A macedón mozgalom átterjedhet Szerbiára, Bulgáriára és Montenegróra, s akkor a Monarchiának megfelelő lépéseket kell tenni — azért indokolt a hadügyminiszter által kért rendkívüli hadseregfejlesztés — vallja Kállay, az okkupált tartományokban szerzett tapasztalataira hivatkozva. Az 1897. január 29-i minisztertanácson GMCZ. 397: Olaszország olyan külpolitikai aspirációiról beszél, amiről Goluchowski a magyar miniszterelnök vonatkozó kérdése ellenére sem tett említést. Az 1898. április 3-i minisztertanácson GMCZ. 409: Kállay a Monarchia balkáni kereskedelempolitikai érdekeiről beszél stb.

[59] A kereskedelmi szerződéseket tárgyaló minisztertanácsokon kívül még öt alkalommal marad távol: a boszniai vasútépítéssel foglalkozó GMR. 1900. október 7. GMCZ. 425; a Fejérváry kormány gazdasági programjával foglalkozó GMR. 1905. október 16. GMCZ. 451; és a gazdasági kiegyezéssel összefüggő közjogi problémákat tárgyaló GMR. 1907. szeptember 16. GMCZ. 461; 1907. október 9. GMCZ. 462 és 1907. október 13. GMCZ. 463.

[60] GMRProt. 1905. augusztus 22. GMCZ. 450.

[61] A 77 minisztertanácsból 32 alkalommal van jelen.

vitatja, hogy helye van-e a közös minisztertanácsban.[62] Sokkal bizonytalanabb a vezérkari főnök helyzete.[63] Hogy végül is a vezérkari főnök a hadügyminiszter „Hilfsorganja", vagy önálló hatalmi tényező lett-e, azt nyilvánvalóan nem az önmagában is többféleképpen értelmezhető hatásköri leírás döntötte el. Ő volt hivatalból is a császár elsőszámú katonai tanácsadója, s a külügyekre is mindenkor befolyást gyakorolt. A híres történet — amely szerint egy alkalommal vezető civil tisztviselők kifogásolták, hogy a generálisok saját politikát csinálnak, amire Ferenc József azt felelte, hogy „a külügyminiszternek és a vezérkari főnöknek szorosan együtt kell működnie ahhoz, hogy abból valami hasznos dolog jöjjön ki"[64] — ugyan még az abszolutizmus éveiből származik, a császár alapfelfogása az évtizedek során azonban ez ügyben nyilván nem sokat változott.

Ismeretes, hogy Beck vezérkari főnököt egyedülállóan szoros, akár emberinek is nevezhető kapcsolat fűzte a császárhoz, különösen Albrecht főherceg halála után (1895) hatalma rendkívüli módon megnövekedett. Tulajdonképpen kiemelték a katonai hierarchiából, és olyan jogokkal ruházták fel, amilyenekkel egyetlen elődje sem rendelkezett.[65] Császári rendeletek szabályozhatták a tisztviselők helyét a katonai hierarchiában, vagy azon kívül, a dualista monarchiában azonban volt olyan szféra, amit legfelső döntés önhatalmúlag nem formálhatott. A Marinekommandant mint egyszerű osztályfőnök ott volt a közös minisztertanácson, ahol a két ország miniszterelnökét, ha tudta, meggyőzhette a flottafejlesztés fontosságáról, sőt a delegációkban is, éppúgy, mint a közös miniszterek, érvelhetett igaza mellett. Erre Beck vagy Conrad vezérkari főnöknek nem volt lehetősége.[66] A vezérkari főnök nem volt tagja a közös minisztertanácsnak, ha alkalmanként mint külső tanácsadót-felvilágosítót meg is hívták oda. „A vezérkari főnök mondja meg, hogy mi az, ami a háborúban feltétlenül szükséges, és mi az, ami a békében kívánatos; a hadügyminiszter a lehetőségek határait, amit túllépni nem lehet." — határozta meg Beck még hivatalbalépése előtt cselekvésének korlátait.[67] Kissé vulgárisan úgy is fogalmaz-

[62] Max Sterneck a tengerészeti osztály vezetője. Vgl. *Max Sterneck:* Erinnerungen aus den Jahren 1848—1897, Wien 1901, 286 ff.

[63] 1900-ban így határozzák meg feladatát: „An der Spitze des Generalstabes steht ein höherer General, welcher den Titel 'Chef des Generalstabes der gesammten bewaffneten Macht' führt, und persönlich unter den unmittelbaren Befehlen Seiner k.u.k. Apostolischen Majestät steht. Der Chef des Generalstabes ist zugleich Hilfsorgan des Reichskriegsministers, richtet als solcher seiner Anträge an diesen, ist jedoch auch befugt über wichtige, in das Ressort des Generalstabes gehörige Angelegenheiten im Wege des Reichskriegsministers an Seinen k.u.k. Apostolischen Majestät Vorträge zu erstatten und Anträge zu stellen." Felmarschall *Conrad:* Aus meiner Dienstzeit 1906—1918, Bd. 1, Wien 1921, 45.

[64] *Oskar Regele:* Generalstabschefs aus vier Jahrhunderten. Das Amt des Chefs des Generalstabes in der Donaumonarchie. Seine Träger und Organe von 1529 bis 1918, Wien 1966, 65.

[65] *Edmund von Glaise-Horstenau:* Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Nach seinen Aufzeichnungen und hinterlassenen Dokumente, Zürich 1930, 375—376.

[66] Friedrich Graf Beck (1830—1920) vezérkari főnök 1881—1906, Franz Graf Conrad von Hötzendorf (1852—1925) vezérkari főnök 1906—1917.

[67] *Regele:* Generalstabschefs, 64.

hatnánk, a vezérkari főnök kidolgozhatott nagyarányú terveket a hadseregfejlesztésre, a végrehajtás pénzügyi vonatkozásaiban azonban tehetetlen volt. S ezzel nem hatalmát akarjuk kétségbevonni, csak annak, ha úgy tetszik, „alkotmányos" korlátaira utalni. Nyilvánvalóan Beck személyes befolyása nem attól függött, hogy tagja volt-e a közös kormányzatnak. Életrajzírója szerint a hadügyminiszterek, Krieghammer, majd Pitreich is egyenesen neki köszönhették kinevezésüket, az ő emberei voltak. Az, hogy Ferenc József hadgyakorlaton nyilvánosság előtt „öreg barátjának" nevezte, amit egyébként csak koronás főkkel tett meg, adott neki olyan politikai súlyt, mint ha állandó helyet kap a közös minisztertanácsban.[68] Nyilvánvalóan maga Beck különösebben nem is törekedett erre. Conrad szerette volna elérni, hogy automatikusan meghívják a hadsereg ügyeit tárgyaló minisztertanácsokra,[69] Aehrenthal külügyminiszter azonban elutasította. Úgy látta, hogy a Kriegsminister kellőképpen képviseli a hadsereg érdekeit.[70] Bármennyire személyes konfliktus is húzódott Aehrenthal elvi elutasítása mögött (amelynek tárgyalása témánktól messze vezetne),[71], a vezérkari főnök 1911-ben sem lesz tagja a közös minisztertanácsnak, hasonlóképpen csak alkalmanként és igen ritkán vesz részt azokon a két honvédelmi miniszter.[72]

Mindez nem jelent többet, minthogy a közös kormányzat *alkotmányos fórumán* a katonák nem játszottak olyan szerepet, mint amilyet azok szerettek volna, s mint amilyet Ferenc József személyes hajlama-vonzalma alapján bizonyára biztosított volna nekik.

De valójában nem is volt szükségük erre. A dualista Monarchiában létezett egy *másik „közös kormány"*, amely ugyan nem volt organikus (de hiszen a közös kormány is csak korlátozottan volt az), s amit a 67-es törvények nem ismertek, de amely a törvényes megszabástól függetlenül létezett. A közös hadügyminiszter a két honvédelmi miniszter és a vezérkari főnök alkották a katonai közös kormányzatot. Üléseiken gyakran a császár elnökölt. A „militärische Conferenz" azokat az ügyeket tárgyalta szakemberek bevonásával, vagy anélkül, amelyeket a közös minisztertanács is. Üléseit a császár katonai kabinetirodájának elnöke készítette elő úgy, ahogy a közös minisztertanácsot a közös külügyminiszter. Jegyzőkönyveit a Militärkanzlei Seiner

[68] *Glaise-Horstenau:* Franz Josephs Weggefährte, 365, 401, 420.

[69] Bolfras Aehrenthalnak 1911. március 26. Nr. 746. HHStA. PA. I. K. 623. III/19.

[70] Őfelsége felszólítja a külügyminisztert, közölje, mely minisztertanácsokra tartja célszerűnek a vezérkari főnök meghívását. Erre válaszol a külügyminiszter: Aehrenthal Bolfrasnak 1911. október 22. HHStA. PA. I. K. 623. III/19 423/C. d. M.

[71] Conrad — Aehrenthal ellentétéről: *Conrad:* Aus meiner Dienstzeit, 41. skk.

[72] A két honvédelmi miniszter mindössze hat alkalommal vett részt a közös minisztertanácson, ezeken az újonclétszámemelés ügyét, ill. ennek elmaradása következtében a póttartalékosok tényleges katonai szolgálatra történő behívását tárgyalták: GMR. 1896. augusztus 29. GMCZ. 393. 1899. június 29. GMCZ. 415, 1899. november 15. GMCZ. 417, 1901. november 11. GMCZ. 434, 1902. április 3. GMCZ. 438, 1904. november 28. GMCZ. 448.

Majestät vagy a Kriegsministerium állagai őrzik.[73] De a „militärische Conferenz" nem pusztán szakmai értekezlet, nem arról van szó — ami természetes volna —, hogy katonai szakértők indokolják a katonai terveket (természetesen erre is van számtalan példa). Az új véderőtörvény tervezetét és az újonclétszámemelés ügyét tárgyaló értekezletek során érdemi politikai eszmecsere folyik. A vezérkari főnök pl. óv attól, hogy a honvédelmi miniszterek kormányuk „soviniszta" befolyása alá kerüljenek. És a magyar honvédelmi miniszter Fejérváry figyelmezteti Becket, illúzió volna azt gondolni, hogy a nemzeti hadsereg megteremtésére irányuló törekvéseket egyszerűen meg lehet szüntetni. E törekvések léteznek, s ezek arra figyelmeztetnek, hogy katonai kérdésekben mindig figyelembe kell venni a két kormány álláspontját, egyszerűen nem lehet nélkülük eljárni.[74]

A katonai konferenciák jegyzőkönyveit olvasva kitűnik, hogy azok célja nem a közös minisztertanácsok katonai előkészítése (ill. nemcsak az). A militärische Conferenz olyan fórum, ahol nem kell a két kormány, s ezen keresztül a két parlament által képviselt különérdekekre tekintettel lenni, ahol a birodalmi érdeket töretlenül lehet képviselni. A két honvédelmi minisztertől politikai lojalitást követelnek a közös hadsereg érdekei iránt saját kormányukkal szemben is. Hogy a hadügyminiszter felszólítja a két honvédelmi minisztert, legyen segítségére a két kormány részéről egyaránt tanúsított ellenállás megtörésére,[75] — ez akár természetesnek is tekinthető. De hogy alkalmanként a két honvédelmi minisztertől titoktartást követel saját kormányával szemben,[76] ez külön katonai kormányzat létét feltételezi, egy olyan kormányzatét, amely leplezetlenül megköveteli az országos kormány tagjától a birodalmi érdek primátusának elismerését.

Az is megesik, hogy a császár katonai kabinetirodájának elnöke hívja össze értekezletre a közös minisztereket katonai ügyekben, azokat tehát, akiket máskor a külügyminiszter. Ilyenkor csak a közös miniszterek és a vezérkari főnök vannak jelen, a két miniszterelnök nincsen. Ezeket az értekezleteket közös minisztertanácsnak tekintik, úgy hívják össze, úgy hivatkoznak a későbbiekben rájuk — de jegyzőkönyveiket nem a külügyminisztériumban őrzik, hanem a hadügyminisztérium anyagában, és

[73] Protokoll über die... Beratung betreffend den Ausbau unseres Wehrmacht auf Grund eines neuen Wehrgesetzes 1896. január 18—19. KA. KM. Präs. 26—1/5/1896 (a császár elnöklete alatt). Ugyancsak a cs. elnöklete alatt: Beratung zur endgiltigen Feststellung eines Gesetzentwurfes betr. Erhöhung des Recrutencontingentes 1896. május 15. KA. MKSM. Präs. 20—1/1/1899; 1901. január 6. KA. MKSM. Präs. 20—1/2/1901; 1901. szeptember 21. KA. KM. Präs. 26—1/8/1901 stb.

[74] Militärische Conferenz 1896. január 19. Ld. 73. sz. jegyzetet.

[75] 1899. május 19. Nr. 2715 — a hadügyminiszter javaslatot dolgoz ki az újonclétszámemelésre. A tervet mindkét kormány elutasítja. A hadügyminiszter a két honvédelmi miniszterhez fordul támogatásért az országos kormányokkal szemben: Krieghammer a két honvédelmi miniszterhez 1900. november 7. Nr. 6494. KA. KM. Präs. 26—1/1/1900.

[76] A már idézett 1896. január 18—19-i tanácskozás határozatának zárópontja: „Die ganze Vorlage (az új véderőtörvény tervezetéről van szó) ist bis auf weiteren Befehl SM. selbst gegen die Regierungen geheim zu halten."

más az iratok felzete is.[77] Itt nyilvánvalóan nem aktakezelési pongyolasággal van dolgunk, irattári apróságggal. Az a közös minisztertanács, amit a külügyminiszter hív össze a két miniszterelnök részvételével, *alkotmányos* intézmény, a kiegyezés hozta létre, határozta meg feladatát-jogkörét. Feladata — kissé leegyszerűsítve —, hogy a közös költségvetést és az azt indokló külpolitikai expozét a kvázi parlamenti fórum: a delegációk számára előkészítse. A két miniszterelnök, és közvetve a közös miniszterek ottani szereplését befolyásolja, hogy álláspontjukat a delegációk előtt képviselniök kell. Az a „közös minisztertanács", amit Bolfras, a császár kabinetirodájának elnöke hív össze, *független minden képviseleti testülettől,* az a katonai konferencia, amelyen a két honvédelmi minisztert saját kormányával szemben is titoktartásra kötelezik, még inkább. Ha a külügyminiszter által egybehívott közös minisztertanács parlamenti felelőssége csak korlátokkal érvényesült — mint arról a korábbiakban szó volt —, a katonák a gyakorlatban létrehoztak egy olyan kormányzatot, amely számára a parlamenti felelősség még közvetve, még korlátokkal sem létezett.

II. Külpolitika a közös minisztertanács előtt[78]

A Monarchia külpolitikáját a századforduló évtizedében, a konzervativizmus jellemezte — mégpedig a szó eredeti értelmében: azaz a meglévő, az adott pozíciók védelme. Goluchowski külügyminiszter elutasított egy aktívabb külpolitikát, holott a merész kezdeményezésnek voltak hívei a politikai-katonai vezetésben. Beck vezérkari főnök, akit ebben az évtizedben „Vicekaisernek" tekintettek, Calice konstantinápolyi követ, a diplomáciai kar doyenje, Aehrenthal, aki 1899-től a Monarchia pétervári nagykövete, ha bizonyos eltérésekkel is, új területek megszerzését kívánták a Balkánon, és cserében ugyanezt engedték volna Oroszországnak is.

Goluchowskinak azonban az volt a meggyőződése, hogy a Monarchia nem képes nagy akciókra, hogy „Bosznia és Hercegovina a végső mértéke annak, amit a

[77] 1896. február 17. KA. MKSM. Präs. 20—1/3/1896. Valószínűleg ilyen konferencia volt 1896. június 28-án KA. KM. Präs. 16—19/4, 5/1896. A konferenciára hivatkozik Krieghammer Goluchowskihoz 1896. augusztus 17. Nr. 4384. HHStA. PA. I. K. 656. C. d. M. XI—19. Hasonló értekezletet tartottak a pót-tartalékosok tényleges szolgálatra történő behívása, ill. az újonclétszámemelés ügyében 1902. november 1. KA. MKSM. 82—1/8/1902.

[78] Az alábbiakban a Monarchiának a nagyhatalmakhoz fűződő kapcsolatát vázoljuk fel az ismert kézikönyvek alapján: *F. R. Bridge:* From Sadova to Sarajevo. The Foreign Policy of Austria—Hungary 1866—1914, London 1972; *W. M. Calgren:* Iswolsky und Aehrenthal vor der bosnischen Annexionskrise. Russische und österreichisch-ungarische Balkanpolitik 1906—1908, Uppsala 1955; *Diószegi István:* Az Osztrák—Magyar Monarchia külpolitikája a századfordulón, in: *Hanák Péter,* (Szerk.) Magyarország története 1890—1918, 2. köt. Budapest 1978, Bd. 1. S. 235—261; *Fritz Fellner:* Der Dreibund. Europäische Diplomatie vor dem ersten Weltkrieg, München 1960; *Palotás Emil:* A Balkán-kérdés az osztrák—magyar és az orosz diplomáciában a 19. század végén, Budapest 1972; *Haus Übersberger:* Österreich zwischen Russland und Serbien. Zur südslavische Frage und die Entstehung des ersten Weltkrieges, Köln 1958.

Monarchia még el tud viselni.[79] Goluchowski külügyminisztersége 12 esztendejében átélte a dualizmus megrázó strukturális válságát: a parlamentarizmus teljes megbénulását Ausztriában (1897), a dualista struktúra elleni nyílt támadást Magyarországon (1905). És nem voltak Reichskanzler-i ambíciói, nem dolgozott ki messzemenő terveket a birodalom szerkezeti átalakítására, a belső válság leküzdésére (mint utóda, Aehrenthal tette). Egyszerűen tudomásul vette, hogy a birodalom labilis belső egyensúlyi helyzete behatárolja a külpolitikai cselekvés lehetőségeit. És azt is hangsúlyozta, hogy a birodalom exponált földrajzi helyzete, viszonylagos gazdasági gyengesége sem engedi a túlhajtott ábrándokat. A Monarchiának a fennállót, az adott nagyhatalmi helyzetét kell őriznie, és ehhez kell szövetségi kapcsolatait fenntartania és továbbépítenie.

Az első években (1895—96) tulajdonképpen az orosz terjeszkedéssel szemben keresett szövetségest. Azt gondolta ui., hogy ha Oroszország megszerzi Konstantinápolyt, az a Monarchia nagyhatalmi helyzetét fenyegetné. Angliát akarta megnyerni és elérni azt, hogy Németország casus föderisnek tekintse, ha Oroszország kísérletet tenne Konstantinápoly megszerzésére. Csak amikor mindkét nagyhatalom visszautasította, fordult Oroszország felé.

Lobanov-Rostowsky herceg, orosz külügyminiszter (1895—96), hivatalba lépése után nem sokkal azt a sokat idézett kijelentést tette, hogy legjobb volna „a Balkánt addig egy üvegkalickába zárni, amíg más fontos dolgainkkal készen nem leszünk".[80] A szibériai vasút építése, a távolkeleti expanzió előkészítése miatt Oroszország számára fontos volt a balkáni béke, és ebben találkozott a Monarchia érdekeivel. 1896 nyarán II. Miklós cár külügyminisztere kíséretében látogatást tett Bécsben, ezt viszonozta Ferenc József 1897 tavaszi pétervári útjával. A látogatást előkészítő nevezetes áprilisi tanácskozáson a birodalom vezetői az új orosz politika alapjait szabták meg.[81] A katonák álláspontját Beck, a diplomatákét Kállay és Goluchowski képviselte. A vezérkari főnök úgy vélte, hogy Törökország felosztása alapján kell az orosz-osztrák együttműködést kiépíteni, ti. úgy, hogy a Monarchia elismerné Oroszország igényeit Konstantinápolyra és a Balkán keleti részére, a Monarchia pedig felhatalmazást szerezne az okkupált tartományok bekebelezésére, valamint Szerbia, Montenegró és Albánia feletti ellenőrzésre. A Monarchia „érdekszférájába" tartozó országok külpolitikájukat, katonai berendezkedésüket, közlekedési kapcsolataikat a Monarchia irányításának rendelnék alá. Macedoniát kölcsönösen autonóm tartománynak

[79] Goluchowski Aehrenthalhoz 1899. március 2. — *Eurof Walters:* Unpublished Documents Austro-Russian Relations under Goluchowski 1895—1906, 3. rész in: The Slavonic and East European Review 32. Nr. 78 (1953) 206—213.

[80] *Übersberger:* Österreich zwischen Russland und Serbien, 8—13.

[81] Aufzeichnung über eine am 19. April 1897 bei dem gemeinsamen Minister des Äussern Grafen Goluchowski abgehaltene vertrauliche Besprechung bezüglich der Modalitäten einer Verständigung mit Russland über die zukünftige Gestaltung der Dinge auf der Balkanhalbinsel. *Walters:* Unpublished Documents, 2. rész in: The Slavonic and East European Review 31. Nr. 77 (1953) 516—519.

ismernék el, s súlyt helyeznének arra, hogy egyik balkáni állam se növekedhessék veszélyes tényezővé.

Goluchowski és Kállay az érdekszféra felosztása ellen léptek fel, mégpedig nem pusztán a diplomáciai esélyeket latolgatva. Kállay nagyon egyértelműen fogalmazott: „Sem a két kormány, sem a két parlament nem adná hozzájárulását egy ilyen akcióhoz." A szóban forgó területeken olyanok a belső viszonyok, hogy ott az egész polgári és katonai igazgatást a Monarchiának magára kellene vállalnia, s minthogy rendkívül szegény területekről van szó, ez súlyos anyagi áldozatot követelne s amellett 60 ezer katona felvonultatására lenne szükség. Goluchowski tovább szaporítja az érdekszféra felosztás elleni érveket. Nem szívesen egyezne bele abba, hogy Bulgáriát és Romániát egyszerűen kiutalják az oroszoknak s az autonóm Macedónia életképességében sem bízik — más alapon kell egyezkedni. Az az álláspontunk — mondja a külügyminiszter —, hogy Konstantinápoly és a tengerszorosok kérdése nem tartozik az orosz—osztrák egyezkedés keretébe, az a nagyhatalmak ügye. Csak az európai Törökország sorsáról tárgyalhatunk. A Monarchia csak az okkupált tartományok és a Szandzsák egy részére tart igényt, de Oroszországnak sem enged területi hódítást a félszigeten. El kell érnünk, hogy az oroszok akceptálják Albániáról vallott felfogásunkat, nem akarjuk magunkhoz ragadni, de azt sem engedjük, hogy ott más hatalom megvesse a lábát.

A következő napokban Ferenc József kíséretével Pétervárra utazott, s a látogatás valóban fordulatot hozott az orosz—osztrák viszonyban. A két hatalom leszögezte, hogy a balkáni *status quo* fenntartása mindkét ország érdeke. S csak ha a *status quo* tovább nem tartható, fogják felosztani az Adriai- és az Égei-tenger közötti területeket a szomszédos országok között (Bulgária, Szerbia, Montenegró és Görögország), mégpedig úgy, hogy ott az egyensúlyi helyzetet a lehetőségig megőrizzék. Oroszország és a Monarchia egyaránt lemond a balkáni területi hódításról.

Minthogy a pétervári tárgyaláson írásos megállapodás nem jött létre, a cárnak Ferenc József irányába mutatott jóindulata korlátozott értékű volt. Amikor az osztrák kormány sürgetésére végül (1897 május) írásba foglalták a tanácskozás eredményét, Bosznia—Hercegovinára vonatkozóan az oroszok csak az 1878-as jogokat ismerték el, az annexió jogát nem, és Albániával kapcsolatban sem voltak hajlandók kötelező érvényű nyilatkozatot tenni. Goluchowski mégis és méltán elégedett volt az orosz antanttal. Nem az volt a célunk — mondotta —, hogy azonnal teljes megállapodást kössünk, hanem hogy fokozatosan megvessük az egyetértés alapjait.[82] Az 1897. évi egyezmény egy évtizedre meghatározta az osztrák—orosz viszonyt. Egyetlen más orosz—osztrák megállapodás sem bizonyult ilyen tartós érvényűnek.[83]

[82] Goluchowski Aehrenthalhoz 1899. március 2. Ld. 79. sz. jegyzetet.

[83] Figyelemre méltó, hogy a katonák sokáig nem ismerik el a Monarchia és Oroszország viszonyának átalakulását, hivatkozva arra, hogy nem jött létre a két ország között formális megállapodás, s Oroszország nem csökkentette csapatainak létszámát és azok harci készültségét az osztrák határon. Ld.

Így volt ez akkor is, ha hamarosan kiderült, hogy nem is olyan egyszerű fenntartani a szövetséget. Az orosz kormány eltűrte, hogy a sajtó hecckampányt indítson a Monarchia boszniai jelenléte miatt, fegyvert szállított az okkupált tartományokkal határos Montenegróba. És Goluchowski kilátástalannak, a Monarchia nagyhatalmi helyzetével össze nem egyeztethetőnek látta, hogy folytonosan figyelmeztesse az oroszokat, tiltakozzon az orosz sajtó szövetség-ellenes kijelentései, az orosz konzulátusok balkáni viselt dolgai ellen.[84] De teljesen passzív magatartást sem tanúsíthatott, mert akkor úgy tűnt volna, mintha önként lemondana balkáni szerepéről. — A középutat választotta, ha csak lehetősége volt erre.

1900-ban Oroszország megpróbálta korlátozni a Monarchia mozgási szabadságát az okkupált területen. Tiltakozott a Szarajevó—Mitrovica—Uvac vasútépítési terv ellen. 1900 novemberében az orosz ügyvivő, Budberg báró megjelent a Ballhausplatzon, és kijelentette, hogy a terv nyugtalanságot keltett Szerbiában és Montenegróban. Az új vasútvonal megváltoztatná a balkáni státus quot, s így sérti a 97-es megállapodásokat. Aztán a bécsi orosz követ, Kapnist is megismételte az orosz óvást.

Goluchowski ugyan tiltakozott. A berlini szerződés XXV. pontja szerint a Monarchiának joga van vasutat építeni a Szandzsákban, ennek semmi köze a szerződéshez. De a szandzsák vasút terve mégis megfeneklett (ha nem is csak az orosz ellenkezés okán), s a vasútügy semmiképpen sem erősítette Ausztria és Oroszország barátságát.

Minthogy azonban Oroszország diplomáciai és katonai erejét a század elején a távolkelet kötötte le, magának is szüksége volt a balkáni nyugalomra. A Monarchiával való tevőleges együttműködésre a század első éveiben a macedón kérdésben került sor.

Macedóniát a San Stefano-i béke Bulgáriának juttatta, de valójában török birtokban maradt. Az 1895—97. évi macedón felkelést a törökök leverték, és nem hajtották végre a nagyhatalmak diktálta reformokat. Borzasztó állapotok uralkodtak az országban. Az anyaországban felfegyverzett bolgár, görög és szerb „bandák" gyilkolták a mohamedán törököket és gyakran egymást is. 1902—1903 fordulóján Lamsdorff Bécsben találkozott Goluchowskival, és megegyezett vele a macedón reform alapelveiről,[85] amit aztán 1903 őszén a mürzstegi egyezményben öntöttek végleges formába. Az egyezmény Goluchowski korábbi balkáni koncepciójának felelt meg: egyrészt igyekezett fenntartani és erősíteni a szultán tekintélyét Macedóniában, tehát meggátolni az autonóm Macedónia megszületését, másrészt az új adminisztráció

Beck évi jelentéseit: Denkschrift des Chef des Generalstabes über die allgemeinen militärischen Verhältnisse zu Ende des Jahres 1898 KA. MKSM. Präs. 25—1/1/1899; zu Ende des Jahres 1899 KA. MKSM. Präs. 25—1/1/1900.

[84] Goluchowski a császárhoz 1898. október 20. *Walters:* Unpublished Documents, 3. rész in: The Slavonic and East European Review 32. Nr. 78 (1953) 193—195.

[85] Goluchowski Aehrenthalhoz 1903. január 2. K.u.k. Ministerium des Äussern. *Diplomatische Aktenstücke* über die Reformaktion in Mazedonien 1902—1906, Wien 1906. 7.

törekedett a nemzetileg egységes vilajetek szervezésére, amivel legalábbis átmenetileg sikerült elviselhetővé tenni a Macedóniában élő keresztények helyzetét.

A mürzstegi egyezmény a szövetségi politika sikere volt. 1903-ban az orosz-osztrák együttműködés olyannyira harmonikus volt, hogy azt a belgrádi események sem zavarták meg. 1903 nyarán szerb tisztek meggyilkolták Sándor királyt, és helyette a kifejezetten oroszbarát Peter Karagyorgyevicsot ültették trónra. Oroszország azonban nem akart a lázadó tisztek segítségére sietni, beleavatkozni a szerb eseményekbe. Mindkét nagyhatalom kinyilvánította, hogy a királygyilkosság és a forradalom kellemetlen és veszélyes dolog, de elismerték a szerbek önálló döntési jogát és az új királyt.

1904 februárjában kitört az orosz—japán háború, és az oroszok a Monarchia tudtára adták, hogy a nyugati határról nagyszámú katonát szállítottak a távolkeleti frontra. A Monarchia kapott az alkalmon, a baráti közlésre baráti gesztussal felelt. Elismerte, hogy a galíciai csapatlétszám egy korábbi politikai helyzet követelményeinek felelt meg. Maga is átcsoportosította, mégpedig az olasz határhoz, katonai erejének számottevő részét. 1904. október 15-én Oroszország és a Habsburg Monarchia semlegességi szerződést kötött arra az esetre, ha valamelyikük közvetlen provokáció nélkül háborúba keveredne egy harmadik hatalommal. Ez a megállapodás nem terjedt ki a Balkánra, az azzal összefüggő kérdéseket — úgy döntöttek — esetről esetre rendezik majd. Azonban a Monarchia megvallottan számított Olaszország fegyveres fellépésére, s ezért köteleségének érezte, „hogy viszontbiztosítsa magát, amint Oroszországnak is érdeke, hogy nagyobb mozgási szabadságot biztosítson magának (tekintettel azokra a rendkívül súlyos eseményekre, amelyek jelenleg a távolkeleten zajlanak)".[86]

A semlegességi szerződés az orosz—osztrák együttműködés vitathatatlan tetőpontja volt. A kapcsolatokat majd a balkáni államokkal kötendő kereskedelmi szerződés ügye árnyékolja be, a Monarchia autokratikus fellépése Szerbia ellen.

Az osztrák kormány a hármasszövetséget mindenkor külpolitikája alapjának tekintette, a Németországgal való jó viszony magától értendő alapja az osztrák külpolitikának. A két ország barátsága „oly mélyen beivódott mindkét ország lakossága legszélesebb tömegeibe, hogy az már majdnem második természetévé vált" mondja Goluchowski a delegáció előtt.[87] És így nyilatkozik Vilmos császár is: bármennyire javultak is kapcsolatai Oroszországgal, ha Oroszország kétségbevonná a Monarchia jogait a Balkánon, akkor Németország teljes határozottsággal szövetsége-se, azaz a Monarchia mellé állna.[88] Mégis, Németország javuló kapcsolata Franciaországgal és jó viszonya Oroszországgal csökkentette számára a Monarchiával való szövetség jelentőségét. Goluchowski, sőt Beck vezérkari főnök is panaszkodott amiatt, hogy Németországot nem érdekli a Balkán, hogy egyre kevésbé

[86] Entwurf eines Ah. Schreibens an SM. Kaiser Wilhelm 1904. november 1. HHStA. PA. I. K. 475.
[87] Das Exposé des Grafen Goluchowski, Neue Freie Presse, Abendblatt, (NFP. A.) 1896. június 9.
[88] *Walters:* Unpublished Documents, 2. rész 504—513.

számíthatni rá a keleti politikában.[89] S kétségtelen, hogy a Monarchia hadseregének viszonylagos gyengesége a századfordulón csökkentette mint diplomáciai partnernek az értékét.[90]

S bár Goluchowski éppen a németek balkáni érdektelenségével indokolta Oroszország felé tett lépéseit, mégis vigyázott arra, hogy azokról mindenkor tájékoztassa német szövetségesét. Ezt 1897-ben éppúgy megtette,[91] mint a mürzstegi akció, majd az 1904. évi semlegességi szerződés alkalmával.[92]

Mégis egy sor olyan eseményre került sor, ami a kapcsolat lazulását, olykor a két ország súrlódását mutatta. Ilyen volt, amikor Németország elutasította, hogy közvetítsen Törökország és a Monarchia közt a szandzsák-vasút ügyében (1902). A németek méltán rossznéven vették az 1904. évi osztrák—orosz semlegességi szerződést, ami nem állt ugyan ellentétben a hármas szövetséggel, de azért azt jelentette, hogy a Monarchia egy olyan német—orosz háborúban, amelyet Németország kezdeményezne, feltétlenül semleges maradna. Hasonlóképpen megterhelte a német—osztrák viszonyt a kereskedelmi szerződés megújításának ügye 1904—1905-ben.

Ennél súlyosabb gondot okozott a Monarchiának másik hármasszövetségbeli partnere, Olaszország. Olaszországot az 1880-as évek elején a Franciaországgal való, ellentéte sodorta a hármasszövetségbe. Azt remélte, Németország és Ausztria—Magyarország támogatják majd gyarmatszerző ambícióit. Minthogy a századfordulóra Olaszország kapcsolata fokozatosan javult Franciaországgal: 1898-ban kereskedelmi szerződést, 1900-ban titkos diplomáciai egyezséget kötöttek, Olaszország számára csökkent a Dreibund jelentősége.

És Olaszország érdekellentéte a Monarchiával eleve adott volt. Még mindig félmillió olasz élt a Habsburg-birodalom határai között, az irredentizmust az olasz kormányok érdekeik szerint bátoríthatták; és ütköztek Olaszország és a Monarchia érdekei a Balkánon. Az olaszok szívük mélyén úgy vélték, ha a Monarchia bekebelezi majd az okkupált tartományokat, — ami bármikor bekövetkezhet —, akkor ők ugyanezt tehetik Albániával.

1897 őszén Goluchowski találkozott Visconti-Venosta olasz külügyminiszterrel Monzában, de csak szóbeli megállapodásra jutottak: a *status quo*hoz ragaszkodnak a Balkánon, s ha ez nem megy, a balkáni államok autonóm fejlődését fogják

[89] Goluchowski Aehrenthalhoz 1899. március 2. Ld. 79. sz. jegyzetet. Beck GMR. 1897. január 14. GMCZ. 396.

[90] Goluchowski GMR. 1901. november 29. GMCZ. 434.

[91] Szögyény Goluchowskihoz 1897. május 8. *Walters:* Unpublished Documents, 2. rész 520—521. Sőt, Szögyény azt jelenti Berlinből, hogy a németek egyetértenek a Monarchia távlati terveivel is (tehát azzal, amit az oroszok nem ismertek el), ti. Bosznia—Hercegovina és a Szandzsák egy részének majdani annexiójával és azzal, hogy a Monarchia nem engedi, hogy bármely hatalom megvesse a lábát az Adria partján.

[92] L. 86. sz. jegyzetet.

támogatni.[93] Az albán kérdés azonban minden látszólagos egyetértés ellenére a két ország viszonyának neuralgikus pontja maradt. Mindkét ország igyekezett gazdasági, politikai és kulturális befolyását erősíteni egymás rovására a kis adriai államban. A szandzsák-vasút terve megvallottan is az olaszokkal való versenyt szolgálta. Kállay közös pénzügyminiszter világosan megírta az egymással marakodó két miniszterelnöknek (ti. Körber osztrák és Széll Kálmán magyar miniszterelnöknek), hogy meg kell előzni az olaszokat, akik egy másik vasút-tervvel akarják az Albánia és Macedónia feletti ellenőrzést magukhoz vonni.[94]

1900-ban Olaszországban meggyilkolták Umberto királyt, aki a Dreibund híve volt, utóda III. Viktor Emánuel egyáltalán nem rokonszenvezett a Monarchiával. Megerősödött az irredenta mozgalom, s annak sem a kormány, sem a király nem igyekezett gátat vetni. Olaszország egyre nagyobb érdeklődést tanúsított Albánia és Montenegró belső viszonyai iránt. 1902 júniusában ugyan meghosszabbították a Dreibundot, de az év végén Olaszország aláírta Franciaországgal azt a szerződést, amely lényegében elszakította őt osztrák és német partnereitől. Goluchowski 1903 szeptemberében azt mondta Vilmos császárnak, hogy valószínűleg ő volt az utolsó osztrák külügyminiszter, aki tárgyalóasztalhoz ült az olaszokkal.

S bár 1904 áprilisában Abbáziában, majd a következő tavaszon Velencében találkozott az olasz és az osztrák külügyminiszter, Goluchowski nyomatékosan leszögezte, hogy a Monarchia nem akar hódítani a Balkánon, és azt mástól sem tűrik el. Itáliától már csak azért sem, „mert ha Olaszország megveti a lábát az albán partokon, az azt jelenti, hogy az Adria zárt tengerré válik, pedig annak nyitvatartása létérdekünk".[95]

Az 1904. évi Oroszországgal kötött semlegességi szerződés azt jelentette, hogy a Monarchia katonailag (hadereje délnyugatra csoportosításával) és diplomáciailag készül az olaszellenes háborúra. Ezt szolgálták a dalmát vasútépítés, a hadsereg és a haditengerészet fejlesztésének tervei is 1905—1906-ban[96]

*

Hogyan tükröződtek mindezek a problémák a közös minisztertanács tárgyalásain, és egyáltalán a külpolitika mint olyan, milyen formában merült fel a közös miniszterek értekezletein? — Talán két minden kézikönyvben szereplő axiómából

[93] Aufzeichnung über die Unterredungen des Grafen Goluchowski mit dem italienischen Ministerpräsidenten Marchese di Rudini und mit dem italienischen Minister des Äussern Visconti-Venosta in Mailand und Monza November 1897 HHStA. PA. I. K. 478. Ld. továbbá Alfred Francis *Pribram:* Die politischen Geheimverträge Österreich—Ungarns 1879—1914, Wien 1920. 240—241.

[94] Kállay a két miniszterelnökhöz 1900. március 30. 341/Pr. BH. OL. K. 26. Miniszterelnökség (ME) 1212/1900.

[95] Aufzeichnung über die Unterredung des Grafen Goluchowski mit dem italienischen Minister des Äussern Tittoni April 1904, Abbazia HHStA. PA. I. K. 478.

[96] L. GMRProt. 1905. november 25. GMCZ. 453; 1906. február 27. GMCZ. 458. A Tengerészeti Osztály vezetője 1905 végén egyértelműen egy olasz háború lehetőségéről beszél GMR. 1905. november 25. GMCZ. 454. Hasonlóképpen nyilatkozik Goluchowski is 1906. szeptember 29. GMCZ. 459.

indulhatunk ki: egyrészt, hogy az 1867. évi törvények értelmében a külpolitikát a két ország kormányával egyetértésben kellett kialakítani, s másrészt, hogy azt a Habsburg Monarchiában mindenkor abszolutisztikusan intézték. Ellentmondás volt tehát a törvény és a gyakorlat között? — amit bonyolult manőverekkel kellett áthidalni: vagy a közös külügyminiszterek egész egyszerűen törvénytelenül jártak el, és a két kormány tudomásul vette azt?

Természetesen a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek önmagukban nem elegendőek arra, hogy a kérdésre választ adjunk, még azokkal a kiegészítő forrásokkal együtt sem, amelyeket esetenként felhasználtunk. Bizonyos tájékoztatást — legalábbis az általunk vizsgált 12 esztendő politikai gyakorlatára mégis nyújtanak.

Külpolitikával közös költségvetést tárgyaló minisztertanácsokon foglalkoztak. Mielőtt az évi költségvetés előterjesztésére sor került volna, a közös külügyminiszter általános tájékoztatót tartott, helyzetrajzot adott („Überblick über die äussere Situation", „Skizzierung der allgemeinen Lage"). Lényegesnek látszik, hogy mindig azokon a költségvetési tárgyalásokon került erre sor, amelyeken a két miniszterelnök is jelen volt, nem pedig azokon, amelyeken a három közös miniszter egymás között tanácskozott;[97] evidens tehát, hogy a külügyminiszter a két miniszterelnököt akarta tájékoztatni. Ezeknek a minisztertanácsoknak egyébként az volt a feladatuk, hogy a delegáció elé terjesztendő költségvetést jóváhagyják, majd javaslatot tegyenek az uralkodónak a delegáció összehívására. A külpolitikai tájékoztató ennek az évenként visszatérő alkotmányos aktusnak szerves része volt. A közös minisztertanács tulajdonképpen a delegációt készítette elő; nemcsak a költségvetés, hanem ami ezzel szorosan összefüggött, a Monarchia külpolitikájának elfogadtatását is. A külügyminiszter közös minisztertanácsi és delegáció előtti fellépése így szorosan összefüggött egymással. Mégpedig abban az esetben, amikor a közös minisztertanácson mellőzte e külpolitikai tájékoztatót éppúgy, mint amikor tartott ilyet. A vizsgált tizenkét esztendőben öt alkalommal a külügyminiszter nem beszélt a nemzetközi helyzet alakulásáról, hivatkozva arra, hogy a hamarosan összeülő delegáció előtt úgyis alkalma lesz szólni erről.[98] Ha Goluchowski a közös minisztertanácson hivatkozhatott arra, hogy a nemzetközi helyzetről majd a delegáció előtt fog szólni, az azt mutatja, hogy a miniszterek nem is vártak tőle érdemibb információt, mint amit a nyilvánosság is megkaphatott.

Hét alkalommal viszont tartott tájékoztatót kollégáinak.[99] Ha ezeket összevetjük a delegáció előtt elmondottakkal, megállapíthatjuk, hogy azok az esetek

[97] L. 12. sz. jegyzetet.

[98] GMRProt. 1899. október 17. GMCZ. 416; 1900. március 23. GMCZ. 418; 1901. április 15. GMCZ. 432; 1902. április 1. GMCZ. 436. Különösen jellemző e szempontból az 1905. évi minisztertanács, ahol — minthogy a delegáció összehívására a magyar válság következtében valószínűleg úgysem kerül sor — fel sem merül a külpolitikai információ szükségessége. GMRProt. 1905. november 25. GMCZ. 454.

[99] GMRProt. 1896. április 13. GMCZ. 390; 1897. október 5. GMCZ. 405; 1898. április 3. GMCZ. 404; 1903. november 19. GMCZ. 439; 1904. április 15. GMCZ. 441; 1906. szeptember 29. GMCZ. 459; 1907. október 27. GMCZ. 464.

többségében tartalmukban, alaphangulatukban, szerkezetükben, néhányszor stiláris fordulataikban is összecsengtek a delegáció előtt elmondottakkal.[100] Természetesen minden esetben mindkét fórumon azonos az, amit a külügyminiszter a Monarchia szövetségi kapcsolatairól, külpolitikai ténykedéseiről (krétai, macedón rendezés stb.) elmond. Eltérés leginkább a szövetségesekkel időről időre felmerülő konfliktusokról szóló tájékoztatóban mutatkozik. A delegáció előtt nem esik szó az orosz szövetség fenntartásának gondjairól, különösen létének első esztendeiben (bár erről a minisztertanácson is alig). Az olaszokkal kiéleződő konfliktus azonban a közös minisztertanácson 1903-tól kezdődően félreérthetetlenül szerepel, a delegáció előtt a külügyminiszter mindig olasz kollégájával folytatott tanácskozásáról számol be (Visconti-Venostával 1897-ben, Tittonival 1904-ben és 1905-ben. Majd Aehrenthal szintén Tittonival folytatott tárgyalásról 1907-ben), tehát éppen arról, hogy keresik és időről időre megtalálják az együttműködés módját. Jellemző, hogy Goluchowski 1906 szeptemberében minisztertársai előtt Olaszország fokozódó fegyverkezéséről beszél, különösen tengeri hadereje fejlesztéséről. Ez az aktivitás politikai területen is érezhető. Azok a hírek, amelyek Dalmáciából érkeznek hozzá, veszélyes propagandatevékenységről számolnak be, ami Albániára, Szerbiára és Montenegróra is kiterjed, és a Monarchia határait sem tartja tiszteletben. Itt pedig kétes elemek segítik hatékonyságát.[101]

A delegáció előtt, ha beszél is Goluchowski az olaszokkal mutatkozó konfliktusról, azt mindenkor felelőtlen elemek idézik elő. A kormányok között zavartalan az együttműködés. „A viszálykeltésre irányuló kísérletek hajótörtést szenvednek egyrészt mindkét fél abbeli becsületes fáradozásán, hogy a néha-néha előforduló elkedvetlenedések mentől elébb elenyésztessenek, másrészt pedig az olasz királyi kormány korrekt magatartásán, mely folyton arra törekszik, hogy a szövetségi hűséget lojálisan kimutassa".[102] Hasonlóképpen a kormánnyal való együttműködés lehetőségét hangsúlyozza 1906 decemberében a hivatalba lépő Aehrenthal is: „A kormányok közötti jó viszony meg fogja nekünk könnyíteni a — sajnos — gyakrabban előforduló incidenseknek egész nyugodtsággal való elintézését és a némelykor mindkét részen ideges és félrevezetett közvélemény felvilágosítását."[103]

Ha esetenként van is eltérés a külügyminiszter minisztertanácsi és delegációs beszéde között, mégis úgy érezzük, hogy a minisztertanácsi jegyzőkönyv és benne a külügyminiszter külpolitikai expozéja egy „legalázatosabb felterjesztés" — amelyben a külügyminiszter kéri az uralkodót, hogy az itt elmondottakat a delegáció előtt is megismételhesse.

[100] A delegáció előtt elmondott külpolitikai expozét közlik a napilapok, ill. a magyar közösügyi bizottság (delegáció) 1901. június 11-i ülése határozata alapján az osztrák delegációban elhangzott külügyi expozé hivatalos magyar fordítását közzéteszik a magyar delegáció „Irományai"-ban. Továbbá: Sammlung der Allerhöchsten Aussprachen und Exposés der Minister 1897—1918. HHStA. PA. I. K. 429. IV.

[101] GMRProt. 1906. szeptember 29. GMCZ. 459.

[102] 1906. június 11. Közösügyi Bizottság Irományai, Budapest 1906, 19—38.

[103] 1906. december 4. Közösügyi Bizottság Irományai, Budapest, 1907, 18—25.

A közös minisztertanácsi külpolitikai beszámoló „expozé" jellege magától értetődik: tájékoztatás az és nem valamifajta véleménycsere elindítója. Az esetek többségében senkinek sem jut eszébe reagálni arra, amit a külügyminiszter elmond, további érdeklődés, kérdés formájában sem. Sőt, a külügyminiszter, amint befejezte beszámolóját, azonnal áttér saját tárcája költségvetésére, közbeszólásra időt sem hagyva. 1903-ban a mürzstegi egyezmény, 1904-ben a Goluchowski—Tittoni tárgyalás alkalmával a két miniszterelnök a beszámoló végeztével megjegyzi, hogy helyesli a külügyminiszter eljárását,[104] más alkalommal ilyen formális egyetértési nyilatkozatra sem kerül sor.

Hogy a közös minisztertanács mennyire nem a külpolitika vitafóruma, azt jól példázza az éppen idézett 1903. évi nevezetes minisztertanács. Itt Goluchowski az osztrák—orosz együttműködés, a balkáni béke nagy eredményének jellemzi az éppen megkötött mürzstegi egyezményt — amire a hadügyminiszter egyetlen kéréssel válaszol, időben értesítsék, ha a Balkánon mégis fegyveres beavatkozásra kerülne sor ...

A költségvetést tárgyaló minisztertanácsnak kialakult koreográfiája van. A külügyminiszter beszél a külpolitikáról, s aztán áttérnek az *érdemi, költségvetési vitára,* itt más természetű vitának, sőt annak, hogy a külügyminiszteren kívül bárki más külpolitikáról szót ejtsen, nincsen helye. Nem mintha a közös kormányzat többi tagjának és a minisztertanácson időről időre megjelenő vezérkari főnöknek nem volna véleménye a birodalom nemzetközi helyzetéről, s annak alakíthatásáról. Hogy ez felszínre jusson, arra speciális tanácskozások, nem a nagyon is a közvéleménynek szánt, a delegációt előkészítő minisztertanácsok nyújtottak alkalmat.

Mert azért külpolitika más alkalommal is szóba kerülhetett a közös minisztertanácson.

1897-ben, a rendkívüli katonai hitel tárgyalásakor a magyar miniszterelnök megkérdezte, hogyan lehetséges, hogy bár Olaszországgal szövetséges viszonyban állunk, oly sürgössé vált a déli határok védelmének megerősítése. A hadügyminiszter, majd Goluchowski azt válaszolta, amit egy delegációbeli interpellációra is felelhetett volna: a jelenlegi olasz kormány szövetségesi hűségében természetesen nem kételkedhetünk, de a kormányok megbukhatnak. Kállay azonban kilépett a sajátos szereposztásból, szinte cáfolta azt, amit előtte miniszter kollégái állítottak: Olaszországnak hosszú idő óta olyan aspirációi vannak a Balkán nyugati részén — mondotta —, amelyek keresztezik a mi törekvéseinket. Kikötőket akar elfoglalni, ami által az Adria zárt tengerré válna, s ezt a Monarchia semmi esetre sem engedheti.[105] (Ez az első alkalom, hogy minisztertanácson a Dreibund fenntartásának gondjairól nyíltan szó esik.) Amikor a közös minisztertanácsban nem az ünnepi külpolitikai tájékoztató hangzik el, hanem valamilyen konkrét intézkedés kapcsán merülnek fel — mintegy utalásszerűen — külpolitikai problémák: rendkívüli hitelmegajánlások (mint a fenti

[104] GMRProt. 1903. november 19. GMCZ. 439; 1904. április 15. GMCZ. 441.
[105] GMRProt. január 29. GMCZ. 397.

esetben is), póttartalékosok behívása, balkáni vagy dalmáciai vasútépítés, kereskedelmi szerződések a balkáni államokkal, akkor mindenki szól a külpolitikáról, mégpedig véleménycsere-tanácskozás jelleggel, sőt, a tájékoztatás is internebb.[106]

Természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy ez alkalommal érdemben tárgyalták volna a Monarchia követendő külpolitikai irányzatát — ilyesmire a mi korszakunkban közös minisztertanácson nem került sor, de ezek a *per tangentem* külpolitikai megnyilatkozások mégis inkább a nézetek kicserélésére szolgáltak, mint azok a minisztertanácsok, amelyeknek az hivatalos programja volt.

Olyanfajta érdemi vitára, mint ami 1897-ben Beck, Goluchowski és Kállay között az orosz—osztrák szövetséget előkészítendő lezajlott,[107] közös minisztertanácson nem került sor. 1897-ben a közös minisztertanács csak konstatálta a császár pétervári útjának eredményét,[108] 1904-ben a semlegességi szerződés megkötésének a közös minisztertanácson nyoma sincsen,[109] s talán nem véletlen, hogy az annexiót előkészítő 1907. december 1-i értekezlet sem volt szabályos közös minisztertanács, ha a nem a minisztertanácsi jegyzőkönyvek között iktatott jegyzőkönyvet végül a jegyzőkönyvek között őrizték is.[110]

A birodalom külpolitikájáról természetesen a közös minisztertanács több tagjának is volt, szakmailag megalapozott véleménye. A vezérkari főnök rendszeres év végi emlékirata külön fejezetet szentel a nemzetközi helyzet alakulása kimondottan politikai vonatkozásainak is.[111] A hadügyminisztériumnak megvan a maga diplomáciai szolgálata, nemzetközi katonai információi, bár a katonai diplomácia tényleges vezetője a vezérkari főnök.[112] A közös pénzügyminiszter, mint a bosznia—hercegovinai ügyek minisztere a balkáni belső viszonyok legjobb ismerője és értője volt (különösen Kállay). Hogy nézeteiket milyen formában cserélték ki, erről alkalmanként van tudomásunk. A vezérkari főnök jelentését a császár katonai kabinetirodájának elnöke rendszeresen megküldte a külügyminiszternek,[113] a külügyminiszter

[106] GMRProt. 1904. november 28. GMCZ. 448 (póttartalékosok behívása), 1905. november 25. GMCZ. 453 (vasúti összeköttetés Dalmáciával); balkáni vasútépítéssel foglalkozó 1900. évi, a balkáni kereskedelmi szerződésekkel foglalkozó 1906. évi minisztertanácsok.

[107] L. 81. sz. jegyzetet.

[108] GMRProt. 1897. október 5. GMCZ. 405.

[109] Az 1904 októberi semlegességi szerződést követő minisztertanácson (1904. november 28. GMCZ. 448) Goluchowski csak annyit mond: „das Zusammengehen mit Russland gut funktioniere".

[110] Aufzeichnung über eine Besprechung der gemeinsamen Minister, die am 1. Dez. bei dem Herrn Min. des Äussern Frh. v. Aehrenthal über die gegenwärtige Situation in Bosnien und der Herzegovina stattfand. HHStA. PA. XL. K. 306.

[111] Denkschrift des Chef des Generalstabes évente a KA. MKSM. Präs. 25—1/1 szám alatt található.

[112] *Regele:* Generalstabschefs, 66.

[113] A KMSM. rendszeresen átküldte az évi emlékiratokat a külügyminiszternek: Bolfras Goluchowskihoz 1898. január 14. KA. MKSM. Nr. 85/1898 (az 1897. évi jelentést); Bolfras Goluchowskihoz 1899. január 8. KA. MKSM. Nr. 43/1899 (az 1898. évi jelentést); Bolfras Goluchowskihoz 1900. január 12. KA. MKSM. Nr. 73/1900 (az 1899. évi jelentést); Bolfras Goluchowskihoz 1901. január 15. KA. MKSM. Nr. 121/1901 (az 1900. évi jelentést) stb.

diplomáciai tárgyalásainak azonban csak katonai vonatkozásairól tudósította a vezérkari főnököt és a hadügyminisztert.[114] Nyilvánvaló, hogy a két miniszterelnök sem csak annyit tudott a Monarchia külpolitikájáról, amit a közös minisztertanácson elmondtak nekik. Voltak az információnak más módjai is, amire a közös külügyminiszter a minisztertanácson is hivatkozott.[115] Aehrenthal valószínűleg tudatosan törekedett arra, hogy a külpolitika menetéről, amennyire csak lehetséges, időről időre tájékoztatót adjon.[116]

A két ország kormányának egyetértésével alakították a Monarchia külügyeit? — A mindenkori miniszterelnökök felelősséget vállaltak és vállalhattak *a külpolitikából azért, amit* a külügyminiszter *minisztertanácsi és delegációs expozéjában* a kormány vagy a teljes nyilvánosság elé tárt. A miniszterelnökök kifejezhették egyetértésüket akár úgy, hogy ezt formálisan deklarálták a minisztertanácson, akár úgy, hogy csupán a gyakorlatban támogatták a külpolitikát azzal, hogy a képviselőtestületektől a közös költségvetés jóváhagyását kérték. *Ilyen értelemben* a két miniszterelnökkel egyetértésben intézték a Monarchia külügyeit. De a külpolitika iránya kialakításának fóruma a közös minisztertanács — legalábbis a mi korszakunkban — bizonyosan nem volt.

III. A közös költségvetés a minisztertanács előtt

A közös minisztertanács elsődleges feladata a közös költségvetés kialakítása és annak megvitatása, miként terjesszék azt a delegációk elé. Az általunk vizsgált 77 miniszteri értekezletből 42 foglalkozott a szűkebb értelemben vett költségvetés, valamint a hadseregfejlesztésre felveendő rendkívüli hitelek ügyével. (Úgy tűnik, hogy minden más ügy esetlegesen kerül a minisztertanács elé; korántsem evidens, hogy külállamokkal kötendő kereskedelmi szerződéseket, gazdasági kiegyezéssel kapcsolatos kérdéseket, közjogi problémákat mikor tárgyalja a közös minisztertanács és mikor más fórum.)

[114] Auszugsweise Abschrift der Aufzeichnung über eine zwischen Aehrenthal und Tittoni zu Desio stattgehabte Unterredung 5. 7. 1907. KA. KM. Präs. 54—21/1/1907.

[115] Széll és Körber 1901-ben azért mondanak le a külpolitikai tájékoztatóról, mert „sie infolge ihres stetigen Contactes mit dem gemeinsamen Minister des Äußern über den Gang des auswärtigen Politik ohnehin genügend orientiert seien" GMRPort. 1901. április 15. GMCZ. 432. Aehrenthal azért nem beszél (GMR. 1907. október 27. GMCZ. 464) a balkáni behatolás békés terveiről részletesebben, mert erre vonatkozó elképzeléseit korábban ismertette a két miniszterelnökkel. Részletkérdésekről feltétlenül rendelkeztek a miniszterelnökök bizalmas információkkal, hiszen gyakran megkapták a Monarchia külképviseleteitől származó jelentéseket, sőt rövid összefoglalót a külügyminiszternek a bécsi nagykövetekkel folytatott tárgyalásairól. A magyar miniszterelnökség irataiban évente tucatnyi ilyen irat olvasható. (Az osztrák miniszterelnökség iratai nagyrészt elpusztultak.)

[116] Ennek érdekében a hozzá érkező diplomáciai jelentések egy részét megküldte a két miniszterelnöknek. Aehrenthal Wekerléhez 1907. február 12. 136/C. d. M. OL. ME. K. 26. 10 11/1907.

Bármiként ítéljük is meg a dualizmus szisztémáját, tehát azt, hogy milyen függőségi rendszer jellemezte, egy dolog bizonyos: háromféle érdeket kellett egyeztetni a birodalomban, különben egyszerűen működésképtelenné vált a mechanizmus. S ez az érdekütközés a legmezítelenebb formában a költségvetési ügyekben jelentkezett. Az egész, alapjában alkotmányos rendszer működése múlott azon, hogyan sikerül ezt a háromféle érdeket valami módon összhangba hozni. Az érdekegyeztetés követelménye jutott kifejezésre abban, hogy a közös minisztertanács (mint a három érdek találkozási vagy ütközési pontja), *csak teljes egyetértéssel hozhatott* döntéseket.[117]

Általában egy-két egymást követő minisztertanács tárgyalta a költségvetést, lényegében állandó résztvevőkkel (a közös miniszterek, a Tengerészeti Osztály vezetője, a két kormány részéről pedig a miniszterelnökök és a pénzügyminiszterek) és apróbb-nagyobb törlések-módosítások után elfogadta azt. Problematikusabb esetekben, ha nagyobb ellenállásra kellett számítani, értekeztek először egymás között a közös miniszterek, vonták be a későbbiek során a vezérkari főnököt és végső esetben az uralkodót is. A teljes egyetértés kompromisszum útján jött létre. Ennek legegyszerűbb módja, hogy a két ország miniszterei sokallják a közös kiadást, és sikerül bizonyos törlést elérniök. A dualista szisztéma azonban komplikáltabb esetekben más kompromisszumot is lehetővé vagy szükségessé tett. Ismeretes, hogy a költségvetést a delegációknak kell jóváhagyniok, mégpedig kizárólag a következő évi költségvetést. A delegációk tagjait egy évre választják, kompetenciájuk kifejezetten egy évre terjedt. Márpedig a költségvetési tervek rendszerint többéves programokon épültek (korszakunkban több évre szóló flottaépítési program, tüzérség átszervezése, nagyarányú hitelfelvételek szerepelnek). A dolog lényege mindenkor a nagy tervben állt, hogy ezt milyen formában, évenként milyen részletekben valósítják meg, az sok másodlagos tényezőtől függött. Az alkotmány betűje szerint ezekhez a sokéves programokhoz a delegációnak semmi köze nem volt. Megszavaztathattak a delegációkkal évenkénti részletekben nagyobb összegeket anélkül, hogy fogalmuk lett volna arról, hogy milyen program anyagi fedezetét ajánlották meg.[118]

[117] A tárgyalásokat addig folytatják, amíg az egyetértés létre nem jön. Ha több minisztertanács tárgyal valamely kérdést, a tárgyalások utolsó fázisában az uralkodó is részt vesz, a minisztertanács elnöke jelenti, hogy a „teljes egyetértés" megszületett-e. Egyébként a teljes egyetértés követelménye közvetve a kiegyezési törvényben is benne foglaltatik, hiszen a 40. § szerint a közös költségvetést „a közös minisztérium mind a két külön felelős minisztériumnak befolyásával fogja készíteni".

[118] 1898-ban az uralkodó intésére azzal az indokolással kerülik meg, hogy a flottafejlesztési programról érdemben és részleteiben tárgyaljon a minisztertanács (pedig a két miniszterelnök a közös miniszterekkel szemben jónak látná ezt), hogy a delegációt kell előkészíteniök, s az úgyis csak a következő évi költségvetést tárgyalhatja. Vö. GMR. 1898. március 21. GMCZ. 408; 1898. április 5. GMCZ. 412; 1902-ben Széll magyar miniszterelnök azt kéri, hogy a tüzérség átszervezésének teljes tervével ismertessék meg a delegációkat, Goluchowski az ismert okokra hivatkozva visszautasítja Széll indítványát. Vö. GMR. 1902. április 1. GMCZ. 436. 1906-ban ismét felmerül (ezúttal az uralkodó javaslatára), hogy a Tengerészeti Osztály vezetőjének emlékiratát (Denkschrift über die Notwendigkeit der Verstärkung der k.u.k. Flotte durch die Beschleunigung der erforderlichen Ersatzbauten) terjesszék a delegáció elé. Ez alkalommal az osztrák miniszterek utasítják el a javaslatot. A Tengerészeti Osztály vezetője Goluchowskihoz 1906. szeptember 28. HHStA. PA. I. K. 657. 410/C. d. M.

Ez az eljárás rengeteg manipulálási lehetőséget kínált. Amikor a két kormány akár elvi okból, akár azért, mert amúgy is nehéz belpolitikai helyzetben volt, ellenállt valamely követelésnek, akkor a közös kormányzatnak mindig sikerült kiutat, mégpedig alkotmányos megoldást találni. Az *adott* évre csökkentették a költségvetési igényeket, ami a program egészét nem érintette. A minisztertanácson mindig létrejött a kompromisszum, mégpedig ritkábban úgy, hogy a közös kormányzat ténylegesen lemondott valamely igényéről, gyakrabban eljárásbeli, fizetéstechnikai megoldásokkal. (A hiányt költségvetési túllépéssel, az esedékes fizetések elhalasztásával hidalták át.)

Természetesen gyakran megesett, hogy a két országos kormány szembekerült a közös kormány igényeivel. Ez történt az 1896—97. évi rendkívüli katonai hitel ügyében,[119] 1898-ban a flottafejlesztés anyagi kihatásai ellen a két kormány együttesen, egymással rendszeresen konzultálva opponált.[120] Lukács magyar pénzügyminiszter hangsúlyozza, túl sokat költenek a hadseregre, többet, mint az 1893. évi nagy hadseregfejlesztéi program előírta,[121] különösen a flottafejlesztés eltúlzott. Sem Magyarország, sem Ausztria nincsen olyan gazdasági helyzetben, hogy vállalhatná a megterheléseket. — Bizonyos csökkentéseket sikerül elérniök. Azt azonban, hogy a hadseregfejlesztés nagyon fontos dolog, hogy a birodalom biztonsága minden más felett áll, hogy ők annak érdekében mindent megtesznek, amit az ország anyagi helyzete és a parlamentek — amelyekre sajnos mindig tekintettel kell lenni — megengednek, ezt a legnagyobb vita hevében egyetlen miniszter sem felejti el hangsúlyozni.

De korántsem csak az a helyzet adódhat, hogy a két kormány együttesen áll szemben a birodalmi kormánnyal és különösen nem, mint gondolhatnánk, hogy a magyar kormány — hivatkozva a közvélemény hadsereg-ellenes hangulatára — állna szemben élesebben a birodalmi hadseregfejlesztés költségigényével.

1904-ben az osztrák pénzügyminiszter egy sor ügyben szembehelyezkedett a birodalmi kormánnyal. 1901-ben ui. a közös minisztertanács meghatározta, hogy mi az a maximum, amit az elkövetkező tíz évben a hadsereg fejlesztésére fordítani képes.[122] A hadügyi kormányzat azonban az évek során rendszeresen és jelentősen meghaladta az eredetileg meghatározott összeget. Böhm nem titkolja véleményét, „ha ilyen túllépések lehetségesek, akkor felesleges tárgyalni a miniszteri konferencián a katonai költségvetésről, mert az úgyis puszta formalitás".[123]

[119] Vö. GMRProt. 1896. szeptember 18. GMCZ. 395; 1897. január 14. GMCZ. 396; 1897. január 29. GMCZ. 397; 1897. június 13. GMCZ. 403; 1897. október 10. GMCZ. 407.

[120] GMRProt. 1898. április 5. GMCZ. 411. A flottafejlesztés ügyéről, valamint a hadügyi kormányzat költségvetés-túllépéséről konzultál egymással a két kormány, és együttesen lép fel 1906-ban is: GMR. 1906. szeptember 29. GMCZ. 459. majd a következő évben: 1907. október 27. GMCZ. 464.

[121] A közös hadügyminiszternek a hadsereg fejlesztését sok évre megszabó programja 1893. január 11. Nr. 128 (Abschrift) HHStA. PA. I. K. 656. XI—19/C. d. M. Vö. GMRProt. 1896. április 13. GMCZ. 390.

[122] GMRprot. 1901. november 29. GMCZ. 434.

[123] GMRProt. 1904. április 16. GMCZ. 442; Hasonló panasszal él Korytowski osztrák pénzügyminiszter 1906-ban. GMR. 1906. szeptember 29. GMCZ. 459.

Böhm megjegyzésének érdemi részére senki nem reagált. A minisztertanácson elnöklő Goluchowski egy évtized során bámulatos gyakorlatot szerzett abban, hogy a szisztéma lényegét érintő kérdéseket hallgatással mellőzve végezze a napi feladatokat.

1904—1905-ben a közös kormányzat nagyobb összegű hitelt tervezett felvenni.[124] Böhm ragaszkodott az alkotmányos előírásokhoz: ha a delegáció jóváhagyta a kölcsönfelvételt, a két kormány csak akkor folyósítsa a kért összeget, amikor a maga parlamentje jóváhagyta azt. Tisza nem osztotta Böhm és miniszterelnöke, Körber álláspontját, hogy feltétlenül meg kell várni a parlament jóváhagyását. A folyó évre minden alkotmányos jóváhagyást megelőzve nyugodtan fizethetnek az országok pénztárkészletéből. Nagyon sajnálná, ha ilyen kis összeg folyósítása gondot okozna akkor, amikor a hadsereg ütőképességéről és a Monarchia biztonságáról van szó.[125]

Böhmnek alkotmányos skrupulusai voltak a tervezett eljárással szemben. Persze a két miniszterelnök között nem annyira alkotmányjogi vita folyt. Nagyobb súlya volt a személyes ellentétnek meg a soha nem lanyhuló kölcsönös szemrehányásokkal teli vitának, melyik ország vállal nagyobb áldozatot a közös birodalomért. Körber azonnal visszavágott: az osztrák kormány mindenkor teljesítette a hadsereggel szembeni kötelességét. A múlt évben pl. már a parlament elé terjesztette az újonclétszámemelési tervet, de sajnos hiába, mert a magyarországi viszonyokra való tekintettel kénytelen volt visszavonni. Így aztán nagyon nehéz helyzetbe került az osztrák kormány, Magyarország miatt, saját parlamentjével szemben.[126]

A vita természetesen kompromisszummal zárult: a két kormány nézeteltérését nem közlik a delegációkkal, sem a nézeteltérés okát, hogy ti. az osztrák kormány ragaszkodott volna egy olyan nyilatkozathoz; hogy a delegáció hitelmegajánlása a parlamentek jóváhagyása nélkül nem érvényes. Az 1904. évi kifizetést, amivel kapcsolatban Böhm fenntartotta elvi kikötéseit, gyakorlatiasan oldják meg. A hadügyminiszter oly kis összeget kér, hogy annak a pénztárkészletből történő kifizetését nincs értelme megtagadni — jellegzetesen napi megoldás születik az elvi kérdések megkerülésével.

Böhm kétségkívül sajátos figurája a közös minisztertanácsnak. Neves közgazdász professzor, európai hírű tudós, széles körű pénzügyi és jogi ismeretekkel.[127] Nem kell ragaszkodnia a miniszteri székhez, még azt is megkérdezheti, miért van szükség a közös minisztertanácsosdira, a közös egyetértésre, ha aztán a hadügyi vezetés úgyis azt csinál, amit akar. Kicsit szokatlan a hang, amint ennek a

[124] GMR. 1904. április 16. GMCZ. 442; 1904. április 23. GMCZ. 443. 1904. április 23. GMCZ. 444/a; 1904. május 5. GMCZ. 445/a.

[125] GMR. 1904. május 5. GMCZ. 445/a.

[126] Uo.

[127] Eugen von Böhm-Bawerk (1851—1914) közgazdász, Carl Mengerrel és Friedrich v. Wieserrel a határhaszon elmélet megalapítója. *Joseph Schumpeter:* Eugen von Böhm-Bawerk, in: Neue Österreichische Biographie, 2. Bd. Wien 1925, 63—80. *Albert Fuchs:* Geistige Strömungen in Österreich 1867—1918 Wien 1978², 25—35.

birodalomnak kormányzási gyakorlata is. Böhm ugyanis, amikor nézetével magára marad, azt teszi, amit egy alkotmányos államban miniszter ilyen esetben egyedül tehet, felmentését kéri császári urától. Csakhogy ez Ferenc József birodalmában nem olyan egyszerű dolog. Mert az uralkodó nem szereti az elveik miatt lemondó minisztereket. Az államférfiak szolgálják a „közjót", és ne felfogásukat védelmezzék. Amikor a császár néhány hónap múlva „kegyében megtartva" mégis elbocsátja Böhm-Bawerket, a megcsontosodott császári formulában legfeljebb a köszönet sorrendje sejtet némi rosszallást: ui. a tudósnak mond először köszönetet, s csak aztán a miniszternek.[128]

/ IV. *A hadügy kérdései a közös minisztertanács előtt*

Általában ismert és elfogadott az a nézet, hogy míg a külügyeket a dualista Monarchiában „mindkét fél minisztériumával egyetértésben, azok beleegyezése mellett" intézték,[129] a hadügy vonatkozásában az alkotmányos korlátok nem érvényesültek. A hadügyek abszolutista vezetése jutott kifejezésre abban a tényben is, hogy magának a hadügyminiszternek a szerepe is korlátozott volt. Mégpedig nem pusztán azért, mert a kiegyezéses rendszerben a hadsereg vezérlete, vezénylete és belszervezete az uralkodó fejedelmi joga maradt, hanem mert a hadügyminiszternek a hadsereg vezetésében más személyekkel kellett osztoznia: a hadsereg főfelügyelőjével (ezt a funkciót 1868—1895 között Albrecht főherceg, 1906-tól 1914-ig Ferenc Ferdinánd töltötte be), a császár katonai kabinetirodájának elnökével (akinek feladata a katonai vezető posztok betöltése, a katonai diplomácia vezetése, a katonai érdekek védelme az állam belső kormányzatával való együttműködésben, a közvetítés a vezérkari főnök és a kormányok között); és a vezérkari főnökkel (aki gondoskodott a fegyveres erők fejlesztéséről, de maga is sajátos függő helyzetben volt: rá volt utalva a katonai kabinetirodára, s ugyanakkor a hadügyminiszter alárendeltje volt.)[130]

Ebben a sajátos hierarchiában a hadügyminiszter feladata csupán annyi volt, hogy a közös minisztertanácsban, ill. a delegációkban képviselje a hadsereg igényeit, a hadsereg fejlesztéséhez a közös minisztertanács, ill. a delegációk támogatását megszerezze. A közös hadügyminiszter már e hivatalszervezeti ok miatt sem határozta meg olyan mértékben a Monarchia katonapolitikáját, ahogy diplomáciáját a külügyminiszter. A katonai hatalom megosztott volt, s abban nyilvánvalóan nem az

[128] Ferenc József Böhm-Bawerkhez 1904. október 26. HHStA. Kabinetsarchiv Geheimakten K. 41. 2867/1904.

[129] A kérdésről lásd tanulmányunk II. fejezetét.

[130] A kérdésről lásd *Alfred Wittich:* Die Rüstungen Österreich—Ungarns von 1866 bis 1914, in: Berliner Monatshefte 10 (1932), 876—877; *Conrad:* Aus meiner Dienstzeit, 41—45; *Glaise-Horstenau:* Franz Josephs Weggefährte, 374—376; *Regele:* Generalstabschefs, 36—38; 64—67.

alkotmányos testületnek legalább közvetve felelős hadügyminiszternek jutott az elhatározó szerep. Mégsem állítanánk azt, éppen a közös minisztertanácsi jegyzőkönyvek tükrében, hogy a hadügyi vezetés alkotmányos korlátja elhanyagolható. Az 1867. évi törvények megalkotói nagyon is tisztában voltak azzal, hogy milyen eszközt adtak a parlamentek kezébe, amikor „az újoncok megajánlásának jogát, a megajánlás föltételeinek és a szolgálati időnek meghatározását ... mind a törvényhozás, mind a kormányzás körében" az ország magának tartotta fenn.[131]

A vezérkari főnök évi jelentésének visszatérő motívuma a panasz, hogy az országos kormányok nem méltányolják a birodalom katonai szükséghelyzetét: még magas kormánykörökben is hódolnak a téveszmének, hogy korunk „a lázas katonai tevékenység kora." Pedig a megállapítás a Habsburg Monarchiára sajnálatosan nem áll.[132] Korszakunkat, különösen a század első éveit a hivatalos jelentések szerint a hadseregfejlesztés stagnálása jellemezte. A Monarchia keveset költött katonai célokra, kevesebbet, mint Németország, Franciaország, Nagybritannia, vagy Olaszország. Katonai kiadásai Oroszországéval álltak egyszinten.[133] Regele szerint a hadsereg évi rendes kiadásai az 1895. évi 262 millióról tizenkét év alatt (1906-ra) mindössze 306 millióra növekedtek.[134] Talán nem érdektelen e megnyilatkozásokkal szemben a közös hadügyminiszter, Pitreich állítására hivatkozni: „ A katonai költségvetés a Monarchia pénzügyi erejéhez képest túl nagy, a fegyveres erők állapotához, azaz a folyamatos katonai szolgálathoz egyáltalán nem elég."[135]

A minisztertanácsi jegyzőkönyvből kirajzolódó kép *is ezt a Pitreich által panaszolt kettősséget tükrözi.* Mégis úgy tűnik, hogy a hadsereg pénzügyi szükségleteit, ha hosszas harcok árán és bizonyos csökkentésekkel és rengeteg pénzügyi machinációval, mégis sikerült elfogadtatni a közös minisztertanáccsal.

1893-ban a vezérkari főnök tervet dolgozott ki a hadsereg fejlesztésére, s egy kisebb program 1893—98 között meg is valósult.[136] Akkor került volna sor egy nagyobb fejlesztési programra, összefüggésben a hadsereg szervezeti átalakításával, jelentős újonclétszámemeléssel, ami a parlament és a kormányok ellenállásán megfeneklett. 1901 és 1906 között csak részleges fejlesztést irányoztak elő évi 6, majd 8 milliós rendes költségnövekedéssel. Abban a hitben fogtak a program megvalósításához, hogy időközben sikerül majd az újonclétszám felemelését is keresztülvinni.[137]

[131] 1867: XII. 12. §

[132] Denkschrift des GStChefs 1898. január 4. Nr. 857. KA. MKSM. Präs. 25—1/1/1898.

[133] *Gunther Erich Rothenberg:* The Army of Francis Joseph, West Lafayette Indiana 1976, 126.

[134] *Oskar Regele:* Feldmarschall Conrad. Auftrag und Erfüllung 1806—1918, Wien, München 1955, 162—163.

[135] Pitreich Bolfrashoz 1906. július 29. A levélben Pitreich felmentését kéri a császártól, s indokként többek között a hadseregfejlesztés itt idézett megoldhatatlan anyagi gondjaira hivatkozik. KA. MKSM Präs. 70—1/56/1906.

[136] Denkschrift des GStChefs 1898. december 31. Nr. 2770. KA. MKSM. Präs. 25—1/1/1899.

[137] L. Krieghammer összeállítását 1899. május 19. KA. KM. Präs. 26—1/5/1899; Denkschrift des GStChefs 1899. december 27. Nr. 2910. KA. MKSM. Präs. 25—1/1/1900.

1898-ban Sterneck halála után utóda, Spaun 10 éves flottafejlesztési programot dolgoz ki (1899—1908) 55 milliós rendkívüli költséggel.[138]

A közös minisztertanács elfogadta a rendes kiadás növekedést, és elvileg az egyszeri rendkívüli kiadásokra szóló kölcsönfelvételhez is hozzájárulását adta, 1898-ban 200 milliós,[139] 1904-ben 400 milliós kölcsön felvételéhez.[140] Ám rengeteg konfliktus adódott a hitelfelvétel, az esedékes összegeknek a két pénzügyminiszter részéről történő folyósítása, annak gyakorlati és elvi (alkotmányjogi) problémái körül, ebben a vonatkozásban csak részleges megoldást sikerült találni, így a tervezett nagy hitelakciókra végül is nem került sor.

Újonclétszámemelés

Ennél jóval nehezebb volt a katonai kormányzat helyzete az új *véderőtörvény* vonatkozásában. Az 1889. évi véderőtörvény 1898-ban járt le. A vezérkari főnök 1892 óta szorgalmazta az új törvény előkészítését. Ez részint az újonclétszám emelését tartalmazta, részint és azzal szoros összefüggésben szervezeti reformokat.[141]

Tudni kell, hogy a hadsereg békeállománya az aktív tisztekből, a továbbszolgáló altisztekből és az évenként besorozott újoncokból állott. Az újonclétszámot a két parlament tízévenként a két kormány javaslata alapján határozta meg és osztotta fel a két ország között a a népesség számának arányában. Az 1889. évi véderőtörvény szerint a közös hadseregbe 103 000, a Landwehrbe 10 000, a magyar honvédségbe 12 500 újoncot soroztak be. Ez a létszám a következő években a lakosság növekedése ellenére változatlan maradt. Minthogy így a katonai szolgálatra alkalmasak az újonclétszám keretét egyre inkább meghaladták, a felesleget a póttartalékba osztották be, és ott 8 hetes kiképzésben részesültek.[142]

1896-ra a hadügyminisztériumban elkészültek az új véderőtörvény javaslatai. Beck vezérkari főnök a Krieghammer hadügyminiszter 50 000 fős újonclétszámemelést tervezett. A magyar honvédelmi miniszter a tárgyalások kezdetén irreálisnak

[138] Exposé betreffend die Notwendigkeit der Stärkung der k.u.k. Flotte KA. MKSM. Präs. 51—2/2/1898.

[139] GMR. 1898. március 21. GMCZ. 408.

[140] GMR. 1904. április 15. GMCZ. 441; 1904. április 16. GMCZ. 442; 1904. április 23. GMCZ. 443; 1904. április 23. GMCZ. 444/a.

[141] Különösen a tüzérség újrafelfegyverzését, a honvédség további kiépítését, a haditengerészet békelétszámának emelését. Ugyanakkor tervbe vette a népgazdasági szempontból oly fontos szolgálatkönnyítéseket, mindenekelőtt a kétéves szolgálati időre való áttérést, az érvényben lévő hároméves helyett. Ezek a módosítások önmagukban is szükségessé tették az általános létszámemelést.

[142] *Rudolf Kiszling:* Heer und Kriegsmarine in den letzten Jahrzehnten vor Ausbruch des ersten Weltkrieges, in: Österreich in Geschichte und Literatur 7 (1963), 251 ff. A Habsburg Monarchiában a lakosság 0,29 %-át sorozták be, Németországban 0,47, Oroszországban 0,35 %-át. *Rothenberg:* The Army, 126.

tartotta a tervet, mégis ez szolgált a vonatkozó tárgyalások alapjául, és ezt terjesztették a közös minisztertanács elé.[143]

A 1896—97. évi közös minisztertanácsokon mindkét kormány elvi hozzájárulását adta a létszámemeléshez, de törvényjavaslatokat nem terjesztett a parlamentek elé.[144] Pedig a hadseregfejlesztés szükségét Lajtán innen és túl a kormányok feltétlenül elismerték. A Monarchia nagyhatalmi helyzete és az ehhez szükséges katonai erő olyan evidencia volt, amit senki sem kérdőjelezett meg: „Egyetlen miniszter sem zárkózhat el a felelősség elől, ami a Monarchia nagyhatalmi helyzetéből következően reá háramlik."[145] Csakhogy az 1890-es évek közepétől a Monarchia mindkét felében olyan bizonytalan belpolitikai helyzet alakult ki, hogy egyik ország kormánya sem vállalkozott a hadseregfejlesztés, illetőleg az ezzel járó nagyarányú kiadások parlamenti beterjesztésére. A kormányoknak, ha létezni akartak, dönteniök kellett; mégpedig nem is arról, hogy a súlyos akadályokba ütköző teendők közül melyikre vállalkozzanak, hanem hogy mivel odázzák el vagy tegyék szebbé önnön bukásukat.

1896-ban Badeni osztrák miniszterelnök a létszámemelés kilátástalanságát látva, a gazdasági kiegyezéssel próbálkozott. A közös minisztertanácson azzal érvelt, hogy Ausztria és Magyarország gazdasági kapcsolatainak rendezetlensége legalább akkora presztízsveszteség a Monarchia számára, mint az újonclétszámemelés időleges elhalasztása.[146]

Magyarországon még kilátástalanabb volt a katonai létszámemelés dolga. Itt nem az okozott gondot, mint Ausztriában. Ott a belső nemzeti problémák miatt a kormánnyal szemben álló ellenzék a kormány bármilyen javaslatára eleve obstrukcióval válaszolt. Magyarországon éppen a közös hadsereg volt az ellenzék támadásának egyik célpontja.

A magyarság ellenszenve a közös hadsereg iránt jól ismert. A német nyelvű, osztrák szellemű közös hadsereget a magyarság idegennek érezte; Jellačić, Haynau serege jogutódjának és nem is oktalanul. Hiszen ezekben az években tárgyalta a közös minisztertanács az 1855. évi katonai büntetőtörvénykönyv reformját, és nagyon kis lépésekben sikerült az abszolutizmus korát ebben a vonatkozásban meghaladnia.[147] A trónörökös 1896-ban azt írta Beck vezérkari főnöknek: „A hadsereg nemcsak arra szolgál, hogy a hazát az idegen ellenséggel szemben védelmezze. Fő feladata, hogy óvja és fenntartsa a trónt, és leküzdjön mindenfajta belső ellenséget."[148]

[143] Comissionelle Beratung 1896 január 18—19. KA. KM. Präs. 26—1/5/1896.

[144] GMR 1896. augusztus 29. GMCZ. 393; 1896. augusztus 30. GMCZ. 394; 1896. szeptember 18. GMCZ. 295.

[145] Fogalmazta meg Széll magyar miniszterelnök GMR. 1896. június 26. GMCZ. 415.

[146] GMRProt. 1896. augusztus 29. GMCZ. 393.

[147] GMRProt. 1896. augusztus 29. GMCZ. 393. Grundsätze für eine neue Militärstrafprozessordnung 1896. február 29. Nr. 5757/1895. KA. KM. Präs. 28—3/2/1896.

[148] Franz Ferdinand Beckhez 1896. május 6. *Glaise-Horstenau:* Beck, 475.

Ferenc Ferdinánd 1896-ban Radetzky seregét siratta, ekkor készült el az olasz forradalmakat vérbe fojtó Radetzky szobra a bécsi Ringen. S a közös hadsereg félszázad múltán is az „idegen hatalom" jelképe maradt: az ország *belső* önállóságának csorbítója és az *önálló* magyar nagyhatalmi igények korlátozója. A dzsentri szellemű középosztály biztos előmenetelének, katonai karrierjének gátját látta benne,[149] az egyszerű ember apái, dédapái szabadságküzdelmének elfojtóját. A megalázó katonaélet az idegen hadsereg, a német vezényszó még gyűlöletesebbé tette.

És a közös hadsereg nemcsak az ilyenfajta nemzeti sérelem terrénuma volt, hanem az az intézmény, ahol a magyarországi román, szlovák paraszt számára érzékletessé váltak a magyar uralom korlátai. „A közös hadseregben nem gondoskodnak arról — panaszkodik a katonai programmal ellenzéki pártot szervező Apponyi Albert gróf —, hogy a katonai nevelés által a magyar szellem és a hazafias érzés, a *magyar államhoz* tartozás tudata ébren tartassék."[150] A közös hadsereg elleni oppozíció a teljesebb nemzeti önállóság és a korlátlanabb nemzeti hegemónia törekvéseit egyaránt szolgálta.[151]

Mindez a magyar történetírásból jól ismert. Kevésbé, hogy az új véderőtörvény kidolgozása éveiben (1896-tól) a két országos kormány még együtt lépett fel a hadseregfejlesztés, az újonclétszámemelés túlzottnak minősített igényei ellen, s hogy három évi huzavona után 1898 végén Beck rezignáltan állapítja meg: az egészben az a legszomorúbb, hogy egyáltalán nem lehet tudni, hogy ez a helyzet meddig tart, és hogy esetleg évekig a korábbi újonclétszám ideiglenes meghosszabbításával kell megelégednünk.[152]

1899-ben egy katonai tanácskozás határozata alapján a hadügyminiszter az 1896. évihez viszonyítva csökkentett újonclétszámemelési tervet terjeszt a minisztertanács elé. Ismét mindkét kormány elismeri a létszámemelés és általában a hadseregfejlesztés fontosságát, de az osztrák parlament működésképtelensége miatt sem 1899-ben, sem 1900-ban nem terjesztik a parlamentek elé a tervet.[153]

1901 végén az uralkodó és a katonai miniszterek elkeseredett képet festenek a birodalom katonai helyzetéről.[154] Az 1890-es évek eleje óta a Monarchia hadserege jelentősen elmaradt más nagyhatalmakétól, ezért a birodalom fokozatosan elveszíti jelentőségét mint diplomáciai partner. Németország egyre kevésbé számít a Habsburg Monarchiára. Az országos kormányok mégis keresztülvihetetlennek tartják a létszámemelési javaslatot pénzügyi, s különösen Körber osztrák miniszterelnök

[149] A magyarság az összmonarchia lakosságának kb. 20 %-át adta, a közös hadsereg tisztikarának azonban csak 9,7%-át. *Rothenberg:* The Army, 127.

[150] *Apponyi Albert:* Emlékiratai, Bd. 2, Budapest 1934, 63—64.

[151] *Hanák Péter* (Hrsg.) Magyarország Története 1890—1918, Budapest 1978, 520—523.

[152] L. 137. sz. jegyzetet

[153] A császár elnöklete alatt tartott katonai tanácskozás 1899. március 7. KA. MKSM. Präs. 20—1/1/1899. GMR. 1899. június 29. GMCZ 415; 1899. november 15. GMCZ. 417.

[154] GMR. 1901. november 29. GMCZ. 434.

belpolitikai okok miatt. Az osztrák kormány azt kívánná, hogy az egész hadseregfejlesztési programot minden várható anyagi kihatásával az országgyűlések elé tárnák, ám ezt a császár elutasítja: a közös költségvetés a delegációk hatáskörébe tartozik, az országos parlamentek előtt legfeljebb mellékesen lehet megemlíteni a terveket. A közös kormányzat kénytelen a korábbi újonclétszám egyéves meghosszabbításával megelégedni.

Az egykorúan és a történeti irodalomban is sokat idézett 1901. november 29-i minisztertanáccsal kapcsolatban a következőket kell megjegyezni: a minisztertanácsot rendkívül körültekintően készítik elő, a császár és király személyesen is megkísérel befolyást gyakorolni az országos kormányokra — eredménytelenül.[155] Az országos kormányok a hadseregfejlesztési program parlamenti beterjesztésére sem vállalkoznak. Még szó sincs a magyar ellenzék hadseregellenes fellépéséről. Körber és Böhm-Bawerk elutasítóbb, mint Széll és Lukács, a két kormány egybehangzóan foglal állást a közös kormányzat terveivel szemben. Viszont a két honvédelmi miniszter saját kormánya tehetetlenségét kárhoztatva a birodalmi érdeket: a hadseregfejlesztést pártolja. Minthogy az 1901. végi minisztertanács eredménytelenül zárul, 1902 tavaszán elhatározzák, hogy a létszámhiányt a póttartalékosok három legfiatalabb évjáratának tényleges szolgálatra történő behívásával próbálják pótolni.[156]

Fejérváry Géza honvédelmi miniszter 1902. október 16-án törvényjavaslatot terjeszt a magyar parlament elé, amely érvényben hagyja a korábbi létszámkeretet, de felhatalmazást kér 20 000 póttartalékos behívására. A magyar parlamentben olyan elementáris erővel tör ki az obstrukció, hogy Fejérváry a kormánypárt tagjaira sem hagyatkozhat.[157] Bécsbe megy, s miközben a három katonai miniszter egymás közt, majd a császár elnöklete alatt tanácskozik a javaslat esetleges módosításáról, kiderül, hogy azt az osztrák parlament is elfogadhatatlannak tartja.[158]

1902. november 1-én „kvázi" minisztertanácsot tartanak a létszámemelés ügyében.[159] A tanácskozáson a 3 közös miniszter, a vezérkari főnök, a két országos pénzügyminiszter és a két honvédelmi miniszter vesz részt, de jegyzőkönyvet nem vezetnek, a tanácskozásról csak utólagos feljegyzés készül. Fejérváry indítványát vitatják, aki 6 ezer póttartalékost akar behívni és az újonclétszámot 125 ezerre emelni, mégpedig 10 éves időtartamra; ezáltal nem zárnák ki, hogy a 10 év folyamán újabb létszámemelésre kerüljön sor, viszont az évenként ismétlődő parlamenti harcot, a 125 ezres létszámmal megelégedve, elkerülhetnék. A miniszteri értekezlet végül is abban

[155] GMRProt. 1901. november 29. GMCZ. 434. A minisztertanácsot előkészítő hadügyminisztériumi tanácskozás: KA. KM. Präs. 26—1/8/1901.

[156] GMR. 1902. április 3. GMCZ. 438.

[157] *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904, Budapest 1963, 159.

[158] A Revision der Wehrgesetz 1902—1903 aktái összegyűjtve: KA. MKSM. Präs. 82—1/1, 2, 3, 4, 6/1903.

[159] Verlauf der Verhandlungen über das eingereichte Gesetz betreffend die Heranziehung von 20.000 Mann der Ersatz-Reserve zur dreijährigen präsenten Dienstleistung 1902. november 1. KA. MKSM. Präs. 82—1/1/1902.

egyezik meg, hogy a 125 ezres újonclétszámot provizórikusnak tekinti, csupán a következő évre érvényesnek.

A következő napok, hetek alkudozásaiban Fejérváry egyértelműen szembekerül Széll miniszterelnökkel, aki megpróbál együttműködni saját pártja opponáló tagjaival (Apponyi csoportja) és közvetíteni a kormány és Fejérváry között. Fejérváry nem vesz részt a magyar belső harcokban, viszont a magyar belpolitika különböző csoportjai közti alkudozásokról (Széll, Andrássy, Tisza) napról napra, 1903 januárjában szinte óráról órára referál Bolfrasnak. Bolfras a közvetítő a király felé, de nyilván van autonóm funkciója: a hadsereg érdekeit védi az országos kormányokkal szemben.[160]

1903 januárjában azután az egész póttartalékos behívás tervet elejtik, mégpedig *mindkét* kormány ellenállása miatt. A magyar parlamentben elindul a katonai követelések áradata, hogy ti. a magyar hadseregben, mint a közös hadsereg kiegészítő részében, a „magyar jelleg jobban kidomboríttassék", ami végül is a 30 éve kormányzó liberális kormány bukásához vezet. Néhány ízben sor kerül minimális mennyiségű póttartalékos tényleges szolgálatra történő behívására,[161] az újonclétszámemelést azonban 1912-ig nem sikerül megvalósítani.

Az események jól ismertek, nem az volt a célunk, hogy azokat felidézzük. Hanem hogy rámutassunk: a hadseregfejlesztés, az újonclétszámemelés az a terület, ahol a közös kormányzat nem tudja akaratát az országos kormányokra kényszeríteni. Sem 1902-ben, sem 1903-ban nem sikerül az újonclétszámemelést keresztülvinni, s aztán még egy évtizedig. A Monarchia katonai vezetésében sok az abszolutista elem. A két honvédelmi miniszter folytonosan szemben áll saját kormányával. Fejérváry úgy referál Bolfrasnak 1903 első felében a magyar belpolitika sakkhúzásairól, mint valami Pesten tartózkodó előkelő idegen. Ő nem megy el pártértekezletekre, a magyar pártküzdelmek felett áll, de tegeződő, baráti hangú levelet ír Bolfrasnak a pesti történésekről. Fejérváry éppúgy, mint az osztrák honvédelmi miniszter, az egész véderővita folyamán közvetlen kapcsolatban áll Bolfrasszal s rajta keresztül a császárral; ez bármely más reszortminiszter esetében elképzelhetetlen lett volna. A császár személyes pressziót gyakorol az országos kormányokra. Tárgyal a katonai miniszterekkel, aztán „közös minisztertanáccsal" úgy, hogy jegyzőkönyv híján a kormányok kezében nem marad semmiféle jogbiztosíték, amelyre később maguk is hivatkozhatnának. (Közös minisztertanácsot 1902—1903 válságos korszakában másfél évig nem hívnak össze.) Mindez a hadügyi vezetés abszolutista vonásait mutatja. De ettől a katonai létszámemelést nem sikerül keresztülvinni. A következő években a változatlan újonclétszám megszavazása is a legnagyobb gondba ütközött, s

[160] Correspondenz mit Baron Fejérváry, ad Wehrvorlage ex 1902, deren Obstruirung im ung. Reichsrat. Berufung Grafen Tisza und Grafen Khuen's, des letzteren Verhandlung mit der Opposition, Rüchkstellung dieser Vorlage bei Forderung des alten normalen Rekrutenkontingentes. KA. MKSM. Präs. 82—1/9/1903.

[161] A GMR. 1904. november 18. GMCZ 448 hozzájárulását adja, hogy az 1888. évi vonatkozó törvény alapján póttartalékosokat hívjanak be tényleges szolgálatra a Monarchia délkeleti határai védelmére.

korszakunk végén 1907-ben a hadügyminiszter kijelenti: az újonclétszámemelés mint cél fennmarad, de nincs remény arra, hogy azt a közeljövőben keresztül lehessen vinni. Ezért nem marad más hátra, „mint, hogy a hadsereg halaszthatatlan fejlesztését a *jelenlegi újonclétszám* keretei közt hajtsuk végre".[162]

A honvédtüzérség ügye

Az újonclétszámemelés próbálkozásait 1904—1905-ben a kibontakozó magyar válság hosszú időre kilátástalanná tette. A létszámemelés ügye a közös minisztertanácson fel sem merült többé. A korábbi újonclétszám megajánlása, a költségvetési provizórium megszavaztatása lett a kormányok legfőbb gondja. A létszámemelés terve arra mindenesetre alkalmas volt, hogy a parlamentek megfogalmazzák a maguk katonai követeléseit: a szolgálati idő csökkentésének programját elsősorban az osztrák parlament, s a „nemzeti vívmányokét" főként a magyar.

Már 1903 őszén a magyar liberális párt egy 9 tagú csoportja katonai programot dolgozott ki, amellyel — úgy hitte —, levezetheti az immár a kormánypártban is növekvő nemzeti elégedetlenséget. Az ún. 9-es bizottság katonai programját több vonatkozásban elfogadva bízta meg Ferenc József 1903 őszén Tisza Istvánt kormányalakítással.[163] A katonai vezetésnek legalább egyes tagjai, főként Pitreich közös hadügyminiszter, úgy látták, hogy a magyar 9-es bizottság programja a lényeget, ti. a hadsereg egységét, nem veszélyezteti. Pitreich utólag is azt vallotta: „Ha valamennyi tényezőt objektíven szemléljük, akkor ezek a törekvések a katonailag megengedhető határok között maradtak."[164] Tulajdonképpen ezért kerülhetett sor arra, hogy Tisza egy másik javaslata, amely nem volt része a kilences bizottság programjának, s amely nem a közös hadseregre, hanem a honvédségre vonatkozott, a közös minisztertanács elé kerüljön. Tisza 1904 tavaszán honvéd tüzérezredek felállítását kérte az uralkodótól.

Ismeretes, hogy 1868-ban, a közös hadsereg érintetlenül hagyása mellett sor került a honvédség — illetőleg a dualista paritás kedvéért Ausztriában a Landwehr — felállítására. A magyar vezérleti nyelvű és bizonyos fokig a felelős magyar honvédelmi miniszter főhatósága alatt álló honvédséget azonban csak gyalogsággal és lovassággal látták el, s ezt a túlzottan is magyar szelleműnek vélt csonka hadsereget inkább belső karhatalmi szerepre szánták, mintsem a Monarchia tényleges védelmi erejének.[165]

[162] A közös hadügyminiszter az osztrák honvédelmi miniszterhez 1907. június 3. KA. MKSM. Präs. 33—1/41/1907.

[163] *Dolmányos:* A magyar parlamenti ellenzék, 266—268. *Heinrich Pitreich:* Meine Beziehungen zu den Armeeforderungen Ungarns verbunden mit der Betrachtung dermaligen internationaler Situation, Wien Leipzig 1911.

[164] Pitreich Bolfrashoz 1905. december 31. Nr. 85. 14. KA. MKSM. Präs. 82—1/2/1906.

[165] 1868: XLI. tc. szerint a honvédség a honvédelmi miniszter és a honvédség főparancsnoka alá volt rendelve. Ez utóbbit az uralkodó nevezte ki. A honvédség vezérleti nyelve a magyar, ill. Horvátországban a

1904 februárjában, amikor a magyar képviselőház ellenzéke már nemcsak a katonai létszámemelés ellen obstruált, hanem a rendes évi újoncjutalékot sem akarta megszavazni, lépett fel Tisza István miniszterelnök a honvédség tüzérségi alakulatokkal való kiegészítésének tervével.[166] Hivatkozott arra, hogy a honvédség ilyen irányú továbbfejlesztése régi magyar követelés, hogy a delegációban újólag felmerült ennek igénye. Korábban a reformot azzal utasították el, hogy a honvédségnél szokásos kétéves szolgálati idő nem elegendő a tüzérség kiképzésére. Most azonban, amikor a hadsereg egészében két esztendőre csökkentik a szolgálatot, ez az érv önmagától semmisül meg. Tisza hangsúlyozta, politikailag veszélytelen a terv, nem érinti a hadsereg egységét. Viszont az intézkedés rendkívüli módon megerősitené a kormány pozícióját az ellenzékkel szemben.

Ferenc József figyelemre méltónak, az új véderőtörvény szempontjából jól hasznosíthatónak tartja Tisza javaslatát, és a katonai szakértői véleményét kéri az ügyről.[167] Feltűnhet ugyan, hogy a császár katonai kabinetirodájában a honvédtüzérség ügyéről őfelsége elnöklete alatt tartott tanácskozáson a közös hadügyminiszteren és a vezérkari főnökön kívül csak az osztrák honvédelmi miniszter van jelen, a magyart elfelejtik meghívni. De Pietrich közös hadügyminiszter, akinek pedig az előző hónapokban elég sok gondja volt a magyarok „nemzeti érzékenysége miatt",[168] rokonszenvvel fogadja Tisza elaborátumát. Katonai szempontból előnyösnek tartja. Politikailag persze óvatosságra int: az intézkedést úgy kell feltüntetni, mint amit kizárólag katonai szempontok indokolnak, s nem politikai koncesszió kényszere. Megérti, hogy Tisza kezdeményezőként akar fellépni, hiszen a véderő reformja esetén csak bizonyos katonai vívmányokkal tudja majd összetartani pártját. Csak az a kérdés, hogy ezen az áron sikerül-e majd a felemelt újonclétszámot, illetve az új véderőtörvényt keresztülvinnie a parlamentben? — Bármilyen bizonytalan is a helyzet — zárja gondolatmenetét a hadügyminiszter —, a honvédtüzérség ügyében döntést kell hoznunk. Vagy a véderő revíziójába eleve beleértjük a honvédség tüzérségének

horvát volt. A honvédség Magyarországon kívüli alkalmazásához a parlament jóváhagyása volt szükséges. A honvédség behívása és mozgósítása a király rendeletére a honvédelmi miniszter ellenjegyzése mellett történt. *Berkó István:* A magyar királyi honvédség története 1868—1918, Budapest 1928. *Papp Tibor:* A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után, in: Hadtörténelmi Közlemények, 14 (1967); 317—322. *Walter Wagner:* Geschichte des. k.k. Kriegsministeriums 2. 1866—1888 (Studien zur Geschichte der Österreichisch-ungarischen Monarchie, 10.) Wien 1971, 43—51.

[166] Tisza a királyhoz 1904. február 21. KA. MKSM. Präs. 12—3/4/1904. A magyar minisztertanács február 24-én tárgyalja a honvéd tüzérség ügyét OL. K. 27. Nr. IX./1904.

[167] 1903 márciusában a közös hadügyminiszter tanulmányt készít „Über Landwehr-Artillerie": KA. MKSM. Präs. 12—3/4/1904. Március 29-én őfelsége elnöklete alatt a katonai miniszterek tanácskozást tartanak „über die Frage der Schaffung von Artillerie bei den Landwehren" Nr. 680. KA. MKSM. Präs. 12—3/4/1904. A tanácskozáson Pitreich, Welserheimb osztrák honvédelmi miniszter és Beck vezérkari főnök vesznek részt.

[168] Pitreich az osztrák delegáció előtt úgy nyilatkozik, hogy a hadseregtől távol kell tartani a politikai és nemzeti ellentéteket. A magyar képviselőház e nyilatkozatban a király által is akceptált magyar nemzeti igények elutasítását látta és tiltakozott ellene. *Apponyi:* Emlékiratai 114—115.

megteremtését, vagy megtagadjuk. De akkor történjék bármi, álláspontunkhoz ragaszkodnunk kell. Mert semmi sem veszélyesebb annál, mint hogyha az ellenzék vívja ki a kormány kívánságát.

A katonai tanácskozás a vezérkari főnök és a közös hadügyminiszter nyilatkozatai következtében, az osztrák honvédelmi miniszter bizonytalankodó óvásai ellenére, Tisza elgondolását támogató szellemben zárul.

A vitát az osztrák miniszterelnöknek az uralkodóhoz intézett felterjesztése váltja ki. Körber feliratában, majd az uralkodó elnöklete alatt tartott két egymást követő közös minisztertanácson utasítja el a „megengedhetetlent".[169]

Az osztrák lakosság — vallja —, a közös hadsereget tekinti a külellenség elleni védőernek. „Ez a nézet az egész Monarchiát magába foglaló osztrák államszméből táplálkozik." Magyarországon azonban — írja teljes joggal — az osztrák államszmének nincsenek mély gyökerei. „Magyarországon a honvédséget tekintik nemzeti seregnek, s vitathatatlanul nagyobb rokonszenvet éreznek iránta, mint a közös hadsereg iránt." A magyarok törekvéseit a honvédség fejlesztésére aligha lehet félreérteni. És az osztrák kormány nem vezetheti félre népét. „A dualizmus Ausztriában sem lett olyan erős fennállásának harminchét esztendeje alatt, hogy az önálló magyar hadsereg megteremtésének súlyos próbáját kiállja. Márpedig itt (ti. Ausztriában) a honvédtüzérség felállítását mindenki az önálló magyar hadsereg születésnapjának fogja tekinteni."[170]

Aligha kell ezek után Körber rémlátomását tovább vezetni: az önálló hadsereg perszonálunióra, s a birodalom mindkét felében azon szélsőséges pártok uralmára vezet majd, amelyeknek legfőbb céljuk a Monarchia szétrobbantása.

A távoli víziónál talán reálisabb a pillanatnyi veszedelem: Ausztriában azt fogják gondolni, hogy az osztrák kormánynak nincsen befolyása a Monarchia sorsának alakulására, hogy a dualizmus harminchét évében azért költöttek óriási összegeket a katonaságra, hogy megteremtsék az önálló magyar hadsereget. Itt nem magyar ügyről van szó, Tisza bajlódásáról parlamenti ellenzékével. Végre nyugalmat kell teremteni s nem felkavarni a kedélyeket újabb és újabb követelésekkel. „A Monarchia legalább átmeneti nyugalma napjainkban elengedhetetlen feltétele annak, hogy ha ez egyáltalán lehetséges, fenntarthassuk a jelenlegi államjogi kereteket. Amíg azonban Magyarországon újabb és újabb katonai követelésekkel lépnek fel, amelyek ráadásul olyan félreérthetetlen formában jelentkeznek, mint a honvédtüzérség felállításának igénye, Ausztria hallani sem akar a kiegyezés megújításáról és a közösség semmi más formájáról sem."[171]

Tisza a minisztertanácson támadó védekezésre rendezkedik be. A két Landwehr egyidejű fejlesztését javasolja — mondja a magyar miniszterelnök —, amit katonai

[169] Körber felterjesztése a császárhoz 1904. április 2. KA. MKSM; Präs. 12—3/4/1904; GMR. 1904. április 23. GMCZ. 444/b; 1904. május 5. GMCZ. 445/b.

[170] Körber felterjesztése a császárhoz 1904. április 2. Ld. 169. jegyz.

[171] GMR. 1904. április 23. GMCZ. 444/b.

szempontok indokolnak, s amit nem szabad politikai és nemzeti üggyé felfújni. Javaslata nem érinti a Monarchia hadseregének egységét. Ha Ausztriában mégis rossz hatást kelt, akkor a bajok okát ott kell keresni; abban a felfogásban, amely nem bízik a két ország viszonyának javíthatóságában, amely megkérdőjelezi az együttélés kialakult államjogi kereteit.[172]

A magyar miniszterelnök a vitában persze nem az érvek ereje okán győzedelmeskedik. A hadsereg egységén féltve őrködő császár nem látja a honvédtüzérségben az önálló magyar sereg veszedelmét. „A honvéd tüzérségi alakulatok felállítását annak idején, a honvédség megteremtésekor bizalmatlanságból nem engedtük. Azóta azonban a honvédség olyan irányban fejlődött, hogy nincsen ok a bizalmatlanság további fenntartására."[173] Igaza van persze Körbernek, mondja a császár, hogy a honvédtüzérség politikai ügy, hogy Magyarországon annak megteremtését politikai engedményként fogják ünnepelni, s ez irritálja majd az osztrákokat. Mégis, a hadügyminiszter találjon módot arra, hogy a delegációk kedélyeit mindkét országban megnyugtassa, hogy a honvédségek tüzérséggel való ellátását a két kormánnyal egyetértésben fokozatosan, több év alatt, a tüzérség általános újjászervezése során megvalósítsa.[174]

Mi történt hát? Körber védi a birodalmi egységet Beck vezérkari főnök, Pitreich közös hadügyminiszter, s Ferenc József császár akaratával szemben. Körber a liberális, a modern osztrák politikus őriz olyan doktrínákat, amit a császári katonai kabinetirodában túlhaladottnak ítélnek? Vagy egyszerűen gyűlölte, megbuktatni akarta Tiszát, akivel a magyar miniszterelnök kormányrakerülése óta folytonos nézeteltérései voltak?[175] És ezen túl: miért érdemel figyelmet egy vita néhány honvédtüzérségi alakulat felállításáról (amire egyébként csak évek múltán, lényegesen megváltozott körülmények között került sor)?[176]

[172] Uo.

[173] Uo.

[174] Pitreich az április 23-i minisztertanács után kidolgozza a delegációk előtt teendő nyilatkozata szövegét: 1904. április 24. Nr. 3148. HHStA. PA. I. K. 576. Tisza a nyilatkozat olyan módosítását kéri, hogy a hadügyminiszter szövegéből kitessék, hogy a tüzérség ügye eldőlt. Tisza Pitreichhez 1904. április 28. Nr. 2001/M. E. HHStA. PA. I. K. 576. A módosított nyilatkozatot Pitreich 1904. május 7. Nr. 3387. elküldi Goluchowski közös külügyminiszternek. HHStA. PA. I. K. 576. Körber nem ért egyet Pitreich tervezett nyilatkozatával. Körber Pitreichhez 1904. május 1. Nr. 799/M. P. KA. KM. Präs. 72—34/4/1904.

[175] Tisza, nem ok nélkül, szerepet tulajdonított Körbernek abban, hogy a korona és a katonai vezetés elutasító a katonai követelések ügyében. Ez személyes ellenségeskedésre vezet a két kormány között. A viszony különösen kiéleződik 1903 novemberében, amikor Körber a hadsereg egységét veszélyeztetőnek ítéli az ún. 9-es bizottság követeléseit, Tisza pedig a magyar belügyekbe való illetéktelen beavatkozásnak minősíti Körber nyilatkozatát. *Gustav Kolmer:* Parlament und Verfassung in Österreich, Bp. 8, Wien 1914, 513—517. *Rudolf Sieghart:* Die letzten Jahrzehnte einer Großmacht. Menschen, Völker, Probleme des Habsburger-Reiches, Berlin 1932. 62—63.

[176] A honvédtüzérség megteremtésére 1912-ben kerül sor: 1912: XXXI. tc. Az 1912. évi törvénycikkek. Szerk.: Grécsi Károly, Budapest, 1913. *Johann-Christoph Allmayer-Beck:* Der Ausgleich von 1867 und die k.u.k. bewaffnete Macht. in: Peter Berger (Hrsg.), Der österreichisch—ungarische

Körber a birodalmi egységet, az összbirodalom eszméjét védelmezte, mint bürokrata elődei az elmúlt félszázadon át, a magyarok elkülönülési szándéka ellenében. Vallja, hogy az osztráknémetség a birodalmi egység letéteményese, az osztrák nemzeti tudat hordozója, ahogy érveltek liberális elődei is. S a 19. századi axiómák a 20. század hajnalán is igazak maradtak, ahogy az a tétel is, hogy Magyarországon a magyarság a honvédséget, Ausztriában az osztráknémetség a Reichswehrt tekinti nemzeti seregnek. S e vitathatatlan realitásban gyökerezik Körber támadásának vehemenciája.

Amit Magyarországon a magyar vezérleti és vezényleti nyelv, a nemzeti jelvények használata jelent (tehát a nemzeti szuverenitás teljesebbé és annak evidenssé tételét, hogy a *magyar* az uralkodó nemzet a magyarországi nemzetiségek felett); ugyanezt jelenti Ausztriában a megbonthatatlan egységű, a változatlan német vezetésű közös hadsereg fenntartásának igénye. A közös birodalmi hadsereget kell fejleszteni, nem a Landwehrt. Hiszen a Landwehrben éppúgy megkérdőjeleződik a németség vezető szerepe saját nemzetiségei felett, mint a közös hadseregben a magyarság hegemóniája a magyarországi nemzetiségek felett.

Nem, vagy nemcsak a honvédtüzérség felállítását támadja Körber, hanem az osztrák Landwehr erősítését is, ahol a csehek ma vagy holnap követelik a cseh vezényleti nyelvet, ahogyan a horvát nyelv uralkodik a honvédség horvát ezredeiben. Welserheimb a katonai tanácskozáson még leplezetlenül kimondja, hogy a parlamenti pártok a Landwehrt legszívesebben föderalista alapon szerveznék.[177] Többé ez a mondat nem hangzik el, de Körber aggodalmaiban ott kísért.

És ha a katonai követelés Magyarországon politikai program, mozgósító, pártokat összetartó jelszó, vélt és valódi sérelmek levezetője, — Ausztriában, ahol a belső viszonyok jóval bonyolultabbak voltak, éppúgy szükség volt a katonai követelések hasonló szerepére. Körbernek táplálnia kellett az osztráknémetség egyre fogyatkozó osztrák nemzeti önérzetét, a Gesamtstaathoz tartozás tudatát, s a Gesamtstaat védelme a „magyar fenyegetéssel" szemben ennek a tudatnak nagyon is alkalmas tápszere volt.

A honvédtüzérség epizódja egyetlen dolgot mutat: ha megváltoztak is a dualizmus évei alatt az ellentmondások formái, ha a honvédség a birodalom megbízható támasza lett is, a gondok forrása ugyanaz maradt: a rendszer

---

Ausgleich von 1867. Vorgeschichte und Wirkungen, Wien 1967, 122. A Landwehr tüzérséggel való ellátása azonban már 1906-ban elkezdődik. L. au. Vortrag des GKM. 1906. március 9. Nr. 1649 KA. MKSM. Präs. 4—3/1/1906. Ah. E. 1906. március 13. Uo.

[177] Igen jellemző, hogy 1868-ban, a Landwehrről szóló törvény kidolgozásakor Khuen akkori közös hadügyminiszter naplójában így határozta meg a közös hadsereg, ill. a két Landwehr jellegét: „Die Landwehr beider Reichshälften müsse einen *nationalen Anstrich bekommen, die Hauptarmee jedoch einheitlich sein.*" (Kiemelés *S. É.*) Idézi: *Wagner:* Geschichte des Kriegsministeriums, 47. Welserheimb osztrák honvédelmi miniszter az uralkodó elnöklete alatt tartott 1904. március 29-i katonai tanácskozáson, l. 157. sz. jegyzetet.

változtatásának még oly szerény igénye, amilyen Tisza javaslata, új konfliktusok sorát hozta felszínre. „Közös és egységes, mint amilyen, maradjon seregem" — mondotta nem kis önérzettel az agg császár.[178] S ezt akarták miniszterei is. Tisza István nem kevésbé, mint Ernst Körber. A konfliktus nem az egység tagadásából, hanem az egység törékeny voltából eredt.

Ева Шомоди

ДЕЯТЕЛБНОСТБ ОВВЩЕГО СОЬЕТА МИНИСТРОЬ (18961907)

(Резюме)

Статья рассматривает деятельность общего правительства на основе протоколов общего совета министров и связанных с ними документов: она анализирует то, в какой мере общее правительство монархии являлось органической организацией, из каких членов оно составилось, и какую роль они (т.е. три общих министра и премьерминистры двух стран) играли в принятии решений. И поскольку делегация не обладала функциями парламента, ответственность общих министров перед парламентом практически не осуществлялась. Поэтому статья придаёт большое значение тому, что премьерминистры двух стран регулярно принимали участие в работе общего совета министров, и таким образом хоть косвенно обеспечивалась ответственность общего правительства перед парламентом. Однако в дуалистической монархии существовало и другое, так-сказать общее правительство, которое функционировало независимо от конституционных правил. В состав его входили: общий военный министр, два министра обороны и начальник генерального штаба, а председателем заседаний часто являлся сам император. Этой независимой от всех представительных органов организации не пришлось учитывать отдельные интересы двух стран, представленные двумья правительствами и двумья парламентами; общемонархические интересы здесь могли беспрепятственно преобладать.

В дальнейшем статья занимается тем, как управило общий совет министров общими делами империи.

Согласно законам 1867-го года курс внешней политики пришлось разработать координированно с двумья правительствами. Однако исследования по внешней политике единогласно утверждают, что в монархии Габсбургов всегда управлялось дипломатией абсолютистским образом. Возникает вопрос: может быть мы имеем дело с противоречием между законом и практикой, а министры иностранных дел запросто игнорировали законы 67-го года? Автор считает, что в случае внешней политики наблюдается одна открытая сфера, в круг которой входили: основные принципы внешней политики и некоторые шаги дипломатии. За те элементы внешней политики, которые были изложены министром иностранных дел перед советом министров или делегацией, премьерминистры взяли на себя ответственность, однако общий совет министров не являлся органом разработки курса внешней политики.

Абсолютистское управление армией общеизвестно. Здесь ограничена роль и самого военного министра, и не только в результате королевских прав государя, но и потому, что военному министру пришлось поделиться руководством армией с лицами, подчинёнными непосредственно и абсолютно императору (главным инспектором вооружённых сил, директором военной

[178] 1903. szeptember 16-án a galíciai hadgyakorlat alkalmából Chlopyban kiadott, nagy vihart kavart hadiparancs szövegéből. Közli *Kolmer:* Parlament und Verfassung, Bd. 8, 494—495.

канцеллярии, начальником генерального штаба). Несмотря на это, дело армии строго подчинилось представительным органам. И хотя после ожесточённой борьбы в обоих парламентах удалось добиться удобрения денег для усиления армии, повышению контингента новобранцев (которое считалось фундаментальным вопросом развития армии) оба они успешно препятствовали в течение двух десятилетий.

Разработка материалов общего правительства 12-и лет привела к выводу, что смешение абсолютистских и конституционных сил в деятельности общего совета министров являлось более сложным, чем раньше предполагалось, а столкновение существующих и действующих в империи трёх интересов (общемонархический, и интересы двух стран) далеко не явно и не в каждом случае определялось превосходством одного или другого.

Eva Somogyi

LE FONCTIONNEMENT DU CONSEIL COMMUN DES MINISTRES EN AUTRICHE—HONGRIE (1896—1907)

(Résumé)

L'auteur de la présente étude examine le fonctionnement du régime commun, se fondant sur les procès-verbaux des conseils communs des ministres entre 1896—1907 et des documents y relatifs: en quelle mesure le régime commun de la Monarchie était un système organique, qui étaient les membres du régime commun, quel rôle avaient dans les décisions les membres du gouvernement commun c'est-à-dire les trois ministres communs et les deux premiers ministres des deux gouvernements nationaux. Vu que la délégation n'avait pas de fonction parlementaire, la responsabilité devant le parlement des ministres communs ne se faisait pas valoir dans la pratique. Pour cette raison une grande importance est attribuée dans l'étude à la participation régulière des premiers ministres des deux gouvernements nationaux aux travaux du conseil commun des ministres, et à la garantie que leur personne portait à la responsabilité parlementaire, du moins indirecte (réalisée par les parlements nationaux) du régime commun. Cependant, dans la monarchie dualiste fonctionnait encore un autre «régime (quasi) commun» et ce indépendamment des prescriptions de la constitution: il était formé du ministre commun de la guerre, des deux ministres de la défense et du chef de l'état-major, et à leurs séances l'empereur présidait. Cet organisme, indépendant de tous les corps représentatifs, ne devait pas prendre en considération les intérêts particuliers représentés par les deux parlements, l'intérêt de l'empire y prévalait sans faille.

Dans la suite l'auteur traite la manière dont le conseil commun des ministres réglait les affaires communes.

Comformément aux lois de 1867, la politique extérieure devait être menée en accord entre les gouvernements des deux pays. Les études sur la politque étrangère sont par contre unanimes à constater que dans la Monarchie des Habsbourgs la diplomatie était toujours menée d'une manière absolutiste. Il y avait une contradiction entre la loi et la pratique — comme la question se pose — les ministres négligeaient tout simplement les lois de 1867? L'auteur est d'avis que la politique étrangère avait une sphère destinée au public: des principes fondamentaux de politique extérieure, certains pas diplomatique en relevaient. Les premiers ministres assumaient la responsabilité des aspects de la politique extérieure que le ministre des affaires étrangères présentait au conseil des ministres ou à la délégation, mais le conseil commun des ministres n'était pas un organe pour fixer la ligne que devait suivre la politique extérieure.

La direction absolutiste de l'armée est bien connue. Même le ministre commun de la guerre avait un rôle limité, et ce non seulement à cause des droits souverains de l'empereur relatifs à l'armée, mais aussi parce que, dans la direction de l'armée, le ministre de la guerre devait partager ses pouvoirs avec d'autres personnes dépendant directement et absolument du souverain. (Avec l'inspecteur général des forces armées, le directeur du cabinet militaire et le chef de l'état-major.) Ce nonobstant la cause de l'armée était en stricte

dépendance des corps réprésentatifs. Si, au prix de luttes intenses, on réussit à faire voter par les parlements les sommes nécessaires, quant à la question de fond, considérée comme telle, du développement de l'armée, notamment l'augmentation du nombres de recrues, les deux parlements réussirent pendant deux décennies, à empêcher sa réalisation.

Le dépouillement des matériaux concernant le régime commun de douze ans offre la conclusion que la présence permanente des forces absolutistes et constitutionnelles dans les activités du régime commun était bien plus compliquée que ce n'était supposé jusqu'ici. Le conflit entre les trois intérêts présents et agissants dans l'empire (de l'empire commun et des deux pays) n'offre point d'évidence pour savoir quelle primauté et dans quel cas prend le dessus.

KÖZLEMÉNYEK

Lakó György

AZ 1848/49-ES MAGYAR FORRADALOM SVÉDORSZÁGI VISSZHANGJÁBÓL

1810-ben jelentős fordulat ment végbe Svédország történetében: Károly Ágost trónörökös meghalt, s helyére — tekintettel arra, hogy a beteg és öreg XIII. Károly király nem volt képes kormányozni az országot — Napóleon egyik híres tábornokát, Bernadotte-ot hívták meg trónörökösnek. XIII. Károly halála (1818) után Bernadotte a királyi trónt is elnyerte, és felvette a XIV. Károly János nevet. Sokat tett Svédország felvirágoztatásáért: egyrészt bölcs külpolitikájával biztosította új hazája számára azt, amire a korábbi sok háborúskodás után legnagyobb szükség volt, azaz a békét, másrészt helyreállította Svédország tekintélyét az európai országok körében.

Ám Károly János és az államtanács meg az országgyűlés között idővel nézeteltérések támadtak. Mint korábbi hadvezér, szokva volt a király a korlátlan parancsolgatáshoz, s ellensége volt mindennemű újításnak. A liberálisok viszont harcoltak az egyeduralom mindenféle megnyilvánulása ellen. Az elégedetlenek egyebek közt nagyobb sajtószabadságot és szabad választójogot követeltek. Az elégedetlenség és a szabadságjogok követelése idővel nemcsak az országgyűlésen, hanem a sajtóban is jelentkezett. A reformok követelésében élen járt az 1830-ban alapított *Aftonbladet* (Esti Lap). Ennek politikai jellegű fejtegetéseit nagy érdeklődéssel olvasta a nagyközönség, úgyhogy az *Aftonbladet* hatással volt a közvélemény alakulására. Az ellenzéknek sikerült is kiharcolni a sajtószabadságot, s győzelemre vitte az egyeduralom elleni törekvéseket is.

A XIV. Károly János idejében megkezdődött liberalizálódás folytatódott fia, I. Oszkár uralkodása (1844—1859) idején. Oszkár már trónörökös korában tanulmányozta a más-más társadalmi rendben uralkodó viszonyokat, s nemegyszer írásban is állást foglalt olyan reformok mellett, amelyek megvalósulását szívesen látta volna. Így híve volt például a népoktatás megjavításának, igazságosabb büntetőtörvények érvénybeléptetésének, valamint a börtönökben az elítéltekkel szemben tanúsítandó emberségesebb bánásmódnak. Mint király a liberális párt tagjai közül választott tanácsadókkal vette magát körül, majd pedig hozzáfogott egész sereg olyan újítás megvalósításához, amely hozzájárult a svéd nép jólétének emeléséhez és a közműveltség terjedéséhez. Csupa olyan reformról, illetőleg reformtervről volt itt szó, amelynek az *Aftonbladet* is híve volt. Mivel pedig a reformok és reformtervek sokban rokonságot mutattak azokkal a törekvésekkel, amelyek 1848 márciusától kezdve, különösen pedig az 1848/49-es szabadságharc idején Magyarországon is jelentkeztek,

érthető, hogy az *Aftonbladet* teret szentelt a magyarországi eseményeknek, sőt együttérzéssel ismertette meg őket a svéd olvasóközönséggel.

Körülbelül 15 évvel ezelőtt egy rövid finnországi tartózkodásom végén alkalmam volt beletekinteni az *Aftonbladet* ezen számaiba, s sikerült kimásolnom magamnak az 1848-as forradalom és az azt követő szabadságharc eseményeiről szóló híradások egy részét. A következőkben ezekről kívánok számot adni. Az egyes szakaszok felett álló keltezések azt a napot jelzik, amelyiken az *Aftonbladet* szóban forgó száma megjelent. Értesüléseinek forrását a lap általában nem közli. Csupán néhány esetben találunk utalást Bécsre, illetőleg Pozsonyra vagy Pestre, amiből arra következtethetünk, hogy az ilyen cikkekben tárgyalt eseményekről nem valamely más (például német) újságból értesült az *Aftonbladet* szerkesztősége, hanem híreit Bécsben, illetőleg Pozsonyban vagy Pesten kelt tájékoztatásból vette át. Nemegyszer találkozunk az *Aftonbladet* cikkeiben tévedéssel, illetőleg nyilvánvaló túlzással. Hogy ezt a hírforrásnak, avagy az *Aftonbladet* jóindulatú elfogultságának a rovására kell-e írnunk, azt nem tudtam eldönteni. Az *Aftonbladet* cikkeit általában szabad fordításban közlöm; a felesleges részletek elhagyását kipontozással jelzem. Amennyiben egyik vagy másik cikk tárgyunk szempontjából kevés lényegeset közöl, szögletes zárójelben csak rövid tartalmi kivonatát adom.

1.
1848. március 18.

A Párizsból érkezett hírek Magyarországon is erősen mozgásba hozták a kedélyeket, ám ez eddig a nyilvánosság előtt csak abban mutatkozott meg, hogy KOSSUTH a pozsonyi országgyűlésen javaslattal fordult Magyarország királyához és Ausztria császárához időszerű újítások megvalósítása érdekében. Ezek egyben a nagyszámú zsidó lakosság érdekeit is szolgálnák. Javaslatát a javaslattevő hosszú és heves hangú beszédben okolta meg.

2.
1848. április 8.

A Pozsonyban ülésező magyar országgyűlés megértette, hogy a nép elégedetlenségének kitörését meg kell előznie, s ezért március 19-én[1] tartott ülésén az országgyűlés két táblája egyhangúlag eltörölte a robotot és mindazon egyéb szolgáltatásokat, amelyek eddig a parasztságot terhelték. Magyarország új miniszterelnöke, BATTHYÁNY, valamint az új pénzügyminiszter, KOSSUTH, kilátásba helyezte azonban, hogy a földtulajdonosok az állami pénzekből kárpótlást fognak kapni azért, amiről lemondanak.

[1] Ténylegesen: március 18-án. Spira György (a továbbiakban *S. Gy.*) közlése.

3.

1848. április 19.

Erdélyben is észrevehetők forradalmi tünetek. A hírek szerint a kolozsvári egyetemi hallgatók a város polgáraival együtt olyan követelés előterjesztésében egyeztek meg, hogy ne csak Bukovinát,[2] hanem egész Erdélyt egyesítsék Magyarországgal.

4.

1848. április 25.

Pozsony, április 12.

A független magyar kormány, amelynek voltaképpeni vezetője a nádorral együtt még itt tartózkodik, immár egy népi hadsereg felállítását tervezi, s nagyszabású fegyverkezésbe kezdett. Már 300 000 tűzfegyvert rendeltek meg Bécsből. Elkerülhetetlennek és küszöbön állónak tekintik Magyarországnak Oroszországgal való harcát. Ülésezésének utolsó pillanatában az országgyűlés rendkívüli melegséggel foglalt állást Lengyelország helyreállítása mellett. Olaszország függetlenségét ugyancsak szívből óhajtja a magyar közvélemény.

5.

1848. május 16.

Május elsejéről keltezett híradás szerint több magyar megye lakossága Szerbiához csatlakozott, és Karw Georgiewitschet „királlyá" kiáltotta ki.[3] A Metternichtől kinevezett horvát bán, Jellachich, nyíltan ellenforradalmat hirdetett meg, s azzal fenyegetődzik: 400 000 horváttal betör Magyarországba, hogy a császárt visszahelyezze korábbi uralkodói jogaiba.

6.

1848. május 29.

Pest, május 16. Az egész várost nagy riadalom kerítette hatalmába. Egy futár olyan vészhírt hozott a kormánynak, hogy 60 000 szerb ötven ágyúval átlépte a magyar határt, és már el is foglalta Zimonyt ... nagy, fegyveres szerb csapatok jelentek meg a határon, s a jelek szerint a Bánságba kívánnak behatolni. ... Ezen értesülés hírére minisztériumunk rögtön összeült ... ellenintézkedéseket határozott el ... Holnap felhívás jelenik meg szabadcsapatok alakítására ... A határokon orosz nyelvű felhívásokat terjesztenek a nép körében, amelyek a hatalmas császársággal való egyesülésre szólítanak fel.

[2] A cikkíró nyilván össztévesztette Bukovinát a Részekkel. *(S. Gy.)*

[3] Teljesen légből kapott hír. *(S. Gy.)*

7.

1848. június 27.

Pest, június 12. ... Körülbelül 800 szerb behatolt Szerbia felől a magyar területre .... A minisztertanács most minden intézkedést megtesz, hogy tekintélyes katonai erővel lépjen fel az áruló bán ellen. Itt az a meggyőződés alakult ki, hogy a bánt a reakciós császári udvar beszélte rá a császár elleni aknamunkára.

8.

1848. július 13.

Magyarország azáltal, hogy vonakodik részt vállalni az osztrák államadósságból, valamint azon kísérletével, hogy visszahívja a magyar csapatokat Olaszországból, a többi „provinciában" rosszallást, sőt ellenséges érzületet váltott ki. Erdély szilárd magatartással és némes elragadtatással áll ki a Magyarországgal való unió mellett, sőt lakosai karddal a kezükben tanúsítják rokonszenvüket.

9.

1848. szeptember 19.

Bécs, szeptember 9.[4] Tegnap szerzett értesülések szerint a bán 50 000 emberrel már átkelt a Dráván, és bevonult Magyarországra.

10.

1848. október 10.

Pest, szeptember 27. A hírek szerint magyar kémeknek sikerült kézre keríteniük több levelet, amelyeket magánfutáraival Jellachich indított útnak Ausztria fővárosába. Ezek a levelek immár semmi kétséget sem hagynak afelől, hogy a bán kapcsolatban áll az osztrák reakciós párttal, sőt azt is elárulják, hogy támogatói vannak a kormányban ... Egy sereg más levél az osztrák arisztokrácia élénk részességét tanúsítja a „rabszolgák" harcában. Az arisztokraták ismét véres harcokra uszítják egymás ellen a népeket, hogy saját önző érdekeiket érvényesíteni tudják ...

11.

1848. október 12.

A császár kinevezte Jellachichot teljhatalmú biztosává, s a Magyarországon levő császári csapatokat az ő parancsnoksága alá rendelte. Szeptember 29-én Jellachich Székesfehérvártól erőltetett menetben vonult tovább előre, legjobb és legbátrabb

[4] Tudomásunk szerint a bán csak szeptember 11-én kelt át a Dráván. *(S. Gy.)*

csapatai élén ... Egy későbbi, október 4-ről keltezett bécsi híradás szerint Jellachich részben elvesztette korábban szerzett előnyét, sőt teljesen körül van zárva ... Egész Magyarország forrong, az egész népfelkelő sereg mozgósítva van, 15 és 60 év között minden férfinak fegyvert kell ragadni ... Nem kevesebb, mint 100 000 magyar lépett fegyverbe.

12.

1848. október 17.

A mai postával érkezett újságok rendkívül nagy fontosságú híreket tartalmaznak az osztrák császárságról. A kamarilla, mely merész elszántsággal felemelte fejét, s a reakciós párt élén nyíltan fellépett „a néppárt"[5] ellen, a mai legfontosabb kérdésben, tudniillik Magyarországnak Jellachich kormányzósága alá helyezésében és a horvát hordáknak való kiszolgáltatásában, teljes vereséget szenvedett. A hadügyminiszter nem számolt ugyanis azzal az akadállyal, hogy a katonák a magyarok ellen indítandó hadjárat terve ellen a legnagyobb ellenérzéssel viseltetnek, s megtagadták a hadügyminiszter parancsának teljesítését.

Egy, nyolcadikáról keltezett híradásban az áll, hogy 26 000 magyar vonul Bécs felé, a bán teljes vereséget szenvedett, serege pedig a legnagyobb zűrzavarban és felbomlófélben menekül Stájerországba. A nép példátlanul eltökélt. Úgy tetszik, számol a harc újra fellángolásával, de akkor, ahogy mondják, a bécsieknek tudniuk kell, hogy vagy győznek, vagy pedig meghalnak ...

Az udvar szakítása „a magyar néppárttal"[6], a „hatalmas" magyar néppel, leplezetlenül ki van tehát mondva. Szörnyű fordulat előtt állunk; a fegyverek ereje az, ami elvágja a megoldhatatlan gordiusi csomót! Ha győznek a magyarok, vagy legalább egy ideig fel tudják tartóztatni a bánt, akkor nemcsak a dinasztia léte forog kockán, hanem az egységes monarchia integritása is. Ha viszont a magyarok alulmaradnak a küzdelemben, Magyarországnak mint olyan országnak, amelynek saját alkotmánya van, alighanem teljesen vége lesz.

13.

1848. október 20.

Kossuth, akit a magyarok Európa első népvezérének neveznek, jelentős létszámú népfelkelő sereget szervezett ... A lelkesedés oly nagy, hogy a nők „szent buzgalommal" küldik férjüket a harcmezőre, ha nem mutatnak hajlandóságot arra, hogy fegyvert ragadjanak. Néhány héten belül Magyarországnak 200 000 főből álló reguláris hadserege lesz, amely a fanatizált népfelkelőkkel együtt „hallatlan" erőt fog képviselni, és védelmezni fogja az ország szabadságát az osztrák reakció gonosz tervei ellen.

[5] A magyar nép pártja ellen *(S. Gy.)*

[6] A magyar nép pártjával *(S. Gy.)*.

14.
1848. október 24.

Minden órában várják, hogy a magyar hadsereg Bruckból Bécsbe érkezik [a bécsi nép védelmére Jellachich ellen].

15.
1849. október 3.

[„A magyar kérdés és a reakció" című közlemény védelmébe veszi a magyar ügyet a reakciósnak minősített Posttidning (teljes nevén: Post- och Inrikestidningar) beállításával szemben. Azzal vádolja az utóbbit, hogy meghamisítja a magyar forradalom történetét.]

16.
1849. október 15—16.

[Erős szavakkal ítéli el Haynau kegyetlenkedését és az osztrák „barbarizmust".] Valóságos alkotmányos és nemzeti szabadság által erősítve Ausztria hatalmas szövetségi állam lenne Európa szívében olyan rugalmassággal, amely a szövetségi államokra jellemző. Ha ennek a feladatnak a megoldása nem sikerülne az osztrák államférfiaknak, akkor vagy az államegységnek, vagy a szabadságnak vége lesz Ausztriában.

17.
1849. október 17.

[Magyarország utolsó napjainak megrázó ecsetelése egy angol újság tudósítójának közlése alapján, amely Viddinben kelt szeptember 11-én.]

18.
1849. október 19.

A volt magyar miniszterelnököt, Batthyány Lajost hatodikán este Pesten kivégezték. Ugyanezen a napon Aradon 13 tábornokot végeztek ki. Az a német lap, amelyből fenti értesülésünket merítettük, hozzáteszi: ezeknél a borzalmas jeleneteknél is szomorúbb minden emberbarát számára az a tény, hogy azon sok fejedelem közül, akik az európai trónokon ülnek, egyetlenegy sem hallatta hangját tiltakozásul ezen vérszomjas eljárás ellen az emberiesség és az isteni kegyelem, a törvények és a kereszténység nevében.

*

Hogy milyen erős hatást gyakorolt a magyar szabadságharc az *Aftonbladet* munkatársaira, bizonyítja az a körülmény, hogy ők a magyar függetlenségi mozgalom vezéralakjának, Kossuth Lajosnak a sorsát a szabadságharc bukása után is figyelemmel kísérték. Szabadságharcunk emlékének része volt abban is, hogy Svédországban viszonylag korán ébredt érdeklődés Petőfi költészete iránt. Erről bővebben tájékoztat bennünket Leffler Bélának *„Ungersk lyrik i svensk översättning"* [Magyar líra svéd fordításban] (Stockholm, 1922) és Bertha Kelemen *„Magyarok és svédek"* (Budapest, 1946) című könyve.

Jan Behre svéd újságíró tudomása szerint (l. Göteborgs-Posten, 1974. január 31) a magyar függetlenségi harc eseményeiről az egykorú sajtó termékei közül fejtegetésekkel kísért tájékoztatásokat közölt a *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning* is. Ezeket nem volt alkalmam felkutatni[7].

[7] E dolgozatommal még kéziratos formájában megismerkedett az 1848/49-es magyar forradalom időszakának ismert kiváló kutatója, Spira György, s vele kapcsolatban több értékes megjegyzést tett. Ezeket dolgozatom végleges formába öntésekor igyekeztem figyelembe venni. Spira György szíves közreműködéséért ezúton is köszönetet mondok.

H. Haraszti Éva

KOSSUTH MINT ANGOL ÚJSÁGÍRÓ*

„The *Magyar* venturing on the task of an *English journalist* . . ."
(Kossuth: Introductory Article. The Atlas, April 7, 1855.)

Kossuth Lajos angliai tartózkodása folyamán két angol hetilapba, a liberális The Sunday Times-ba és a radikális The Atlas-ba írt folyamatosan cikkeket, bírálva az angol bel- és külpolitikai élet számos visszásságát. E két lappal szerződéses viszonyban állt. The Sunday Times 1855 első három hónapjában foglalkoztatta, The Atlas ez év hátralevő hónapjaiban, első cikkét 1855. április 7-én, utolsó cikkét december 29-én közölve.

The Sunday Times 1856. január 6-án, „Kossuth úr és a sajtó" címen visszatekintően összegezte tapasztalatait és véleményét Kossuth angol nyelvű, egy éven át tartó publicisztikájáról, mind tartalmi, mind stiláris, nyelvi szempontból.

Kossuth is, a hetilapok szerkesztői is tudatosan vállalták azt a kockázatot, amivel egy nem angol nyelvű cikkíró alkalmaztatása járt. Kossuth The Sunday Times-be írt első cikkében, 1855. január 7-én csupán néhány bevezető sorban tesz hitvallást újságírói moráljáról, ily módon: „Ha valaha is közelebbi és valamennyire állandó kapcsolatot teremtek az angol sajtó egy részével, kötelességemnek tartanám, hogy kinyilvánítsam, milyen a felfogásom és mennyiben tartom fenn azt; minthogy azonban ez igen kiemelkedő hetilappal kapcsolatom csupán átmeneti, nem kíván több lenni egy negyedévnél, és csupán a jelenbeli eseményekre korlátozódik, úgy vélem, nincs szükség további bevezető megjegyzésekre, és így azonnal egy adott témára térhetek. „Mondani sem kell, hogy az adott téma, Anglia, Ausztria, Orosz- és Törökország viszonya volt a krími háború idején, és Kossuth erőteljesen felemelte szavát az ellen, hogy Anglia támogassa Ausztriát. Disraelit idézi, és végül megállapítja, hogy „Én valóban nem törődöm és nincs szándékom beavatkozni az Önök kisszerű Whig és Tory ügyeikbe. Engem elvek vezényelnek . ."[1]

A radikális The Atlas hosszabb — mint írta — „intimebb" kapcsolatra szövetkezett Kossuthtal, s talán abban is bízott, hogy Kossuth személyes közreműködése növeli az előfizetők táborát. E lap 1855. márciusi és április eleji számaiban jelenti be, hogy „a magyar nép kiváló vezetője, akinek írásaiban és beszédeiben annyira világosan megnyilvánult az európai politika széles ismerete,

*Részlet a szerző bevezetőjéből, amelyet Kossuth angol nyelvű publicisztikáját tartalmazó kötet elé írt.

[1] The Sunday Times, 1855. jan. 7. The Issue.

rendszeresen jelentkezik írásaival lapunk hasábjain. Minden komoly és becsületes ember szeretné kivezetni országát biztonsággal a titkos diplomácia görbe útjairól, és szeretné, ha Anglia neve, amelyet annyira beszennyezett vezetőinek tévuralma, ismét az európai szabadság és politikai haladás jelképéül állna büszkén. De hogy ez megtörténhessen, ahhoz szükséges az uralkodóházak és nemzetek múlt és jelen helyzetének ismerete. Ez az ismeret nem özönölhet megbízhatóbb és ékesszólóbb forrásból, mint magától Kossuth Lajostól, akinek az élete a hazafiúság legmagasabb alakzatának megtestesülése, és akinek a közreműködését úgy tekintjük, mint számunkra megtiszteltetést és a liberális ügy számára jótéteményt." (The Atlas, 1855. március 10.)

Egy hét múltán ugyanez a lap így buzdítja olvasóit: „A szabadság barátait hadd figyelmeztessük, hogy április első szombatján s attól kezdve minden héten az Atlas-ban Kossuth Lajos tollából és névaláírásával egy cikk jelenik majd meg. Vele közeli kapcsolatot teremtettünk. A magyar nép e kiemelkedő vezetőjének az írása értékes segítséget nyújt majd mindazok számára, akik a brit érdekekért és az európai szabadságért küzdenek, és ezért bízunk törekvéseikben, amelyekkel támogatni fogják Kossuthot, valamint az Atlas-t, azaz minden lehető módon elősegítik a lap példányszámának a növelését." (Uo. Márc. 17.) Majd ismét jóval egy hét múltán ezt olvashatjuk: „Kossuth Lajos első cikke következő számunkban jelenik meg. Számos barátunknak ismét köszönetet mondunk, hogy előfizettek erre az évre. Nem kételkedünk abban, hogy a királyság minden városában a jó emberek magukévá teszik e kiváló száműzött szíves fogadtatásának eme gyakorlatias módját, evvel is kifejezve, mily magasra értékelik nemcsak a lángeszét és hazafiságát, hanem szolgálatait is, hiszen írásaival a brit nép ügyét szolgálja." (Uo. Márc. 31.)[2]

Ez elismerő és buzdító szerkesztői felhívások után Kossuth jelentkezik bevezető cikkével a lap ígért április 7-i számában. Kossuth gondolatmenete a következő:

Maga Palmerston is elismerte egykoron, hogy Angliában a külügyek vezetésének egyik nehézsége az, hogy a nép nagy többségét nem érdekli. Ennek az a következménye, hogy nagyobb alkalmakkor a felvilágosult elemek a társadalomban nem kaphatnak elég támogatást a közvéleménytől a brit birodalom méltóságának és biztonságának megőrzésére irányuló törekvésükben. A szabadságszerető közösség kezéből kicsúszik ezáltal a titkos diplomácia ellenőrzésének a lehetősége, a hatóságok döntési joga megnő, s ez precedensként szolgál már a további ténykedéshez. Kossuth ezután bírálja a korona előjogait, a parlamenti gyakorlatot, továbbá azt a gyakorlatot, hogy a nép ne szóljon bele a béke és háború kérdéseibe. A népképviseleti kormányzatban nem lehet a nép joga csupán vérének ontása, és nem lehet haszna egy már ratifikált szerződésnek a megvitatása. Kossuth sajnálná, ha megjegyzéseit, mint idegentől származót, félreértenék. Ez az idegen annak az országnak a jólétében a legnagyobb mértékig érdekelt, amely hontalan személyének védelmet nyújtott. S egy idegen talán madártávlatból helyesebb képet nyújthat az egészről, mint a zajló

[2] The Atlas, 1855. március 10, 17, 31.

méhkas. Közös érdek a titkos diplomáciáról lerántani a leplet, a tényeket a helyükre tenni, az álfilozofálást megszüntetni, illetve leleplezni, az igazság, az igazságosság és a szabadság ügyét előmozdítani. Ezt kívánja szolgálni ő, de tudja, hogy közeli eredménnyel alig járhat törekvése. Tudja ezt azért, mert ismeri Angliát. Anglia a különböző visszásságok hazája. S erre jó példák vannak. Anglia úgy cselekszik majd, ahogyan akar. De Kossuth hozzáteszi a magáét, hadd tudja meg az angol ember, hogy mit kell tennie a politikában. Az élő fülei számára elveszthetnek szavak, amelyek nem vesznek el mindig a történelem számára. „A Magyar, aki az angol újságíró feladatát igyekszik ellátni, gyakran szükségeli majd a türelmet ... Én nem fogok Szizifusz módjára sziklákat görgetni hegynek fel. Az angol közönségnek írva, az ügyeket angol szemszögből közelítem majd meg, s legjobb meggyőződésem szerint az egyszerű igazság szavaival azt remélem majd, hogy az értelem helyeslésével találkozom. Talán áldásomat kapom, ha az értelem azzá válik, amivé válnia kell — az ember akaratának kormányzójává."[3]

Természetszerűleg Kossuth írásai mindkét lapban számos véleményt, megjegyzést — hol rokonszenvező, hol erősen bíráló jellegűt — váltottak ki. The Sunday Times 1855. január 21-i számában „A sajtó méltósága" című hosszas cikkében — tehát mindössze két Kossuth-közleményt követően — jelzi, milyen nehézségekkel kell megbirkóznia a negyven esztendős tekintélyes liberális hetilapnak (The Sunday Timesnek), a kétes értékű, újsütetű hetilapokkal szemben, mivel Kossuthot volt szerencséje közreműködőül megnyernie. A lap szerint Kossuth zsenialitása, partiotizmusa és ékesszólása már annyira általánosan elismert, hogy egyenesen őt támadni politikai antagonizmust jelentene. Kossuth tehetsége és céljai eredményeképpen lett vezetője egy nagy, bár szerencsétlen királyságnak, és neve ezreket vonz meghirdetett nyilvános gyűléseire. Még ha nem is értenek egyet véleményével, elragadó ékesszólásának tanúi szeretnek lenni. A sajtó dühe ezért nem egyenesen Kossuth, hanem The Sunday Times ellen irányul. A lap olvasóinak a zöme elcsodálkozna azon a tömeges visszhangon, amelyet Kossuth utolsó kétheti szereplése e lapnál kiváltott. Kossuth maga olyan újságot választott, amelynek nagy az olvasóközönsége, politikai hitvallása liberális. Ilyen lap felelhetett meg igazán Kossuthnak, ezért a The Sunday Times nem lehet eléggé gyűlöletes."[4]

Kossuth utolsó cikke a The Sunday Times-ben 1855. április 1-én jelent meg „Lord Palmerston és Magyarország" címen. Kossuthot felbőszítette Palmerston 1855 március végi parlamenti kijelentése, miszerint „Nagybritannia kormánya nagy szerencsétlenségnek tekintené Európa számára, ha Magyarország függetlenné válna az osztrák birodalomtól." Kossuth leírja Palmerston magatartását Magyarországgal kapcsolatban 1848—51 között: Támogatta a cári intervenciót, miután korábban, 1848 decemberében nem fogadta a magyar követet, mígnem 1851 novemberében Islington és Finsbury küldöttsége előtt a magyar nemzeti függetlenségi törekvések mellett érvelt.

[3] The Atlas, 1855. április 7.

[4] The Sunday Times, 1855. január 21.

Kossuth Palmerston elvtelenségét, felületességét, pálfordulásait, angol nacionalista fölényérzetét bírálja, szemben az angol nép igazság- és jogérzetével. Saját magát idézi, amikor tíz hónappal korábban az angol nép előtt egyik gyűlésen kijelentette, hogy Palmerston ugyan az orosz despotizmus ellen javall harcolni, de ez az osztrák despotizmus melletti harcot jelenti. Kossuth az angol népet hívja tanúul Palmerston ellen, a 123 város, körzet, közösség lakóit, akik valamennyien Magyarország szabadsága mellett törtek lándzsát. Egy ország függetlensége sem lehet Európa ártalmára. Palmerstonnak nincs jogi alapja Anglia morális támogatását nyújtani Magyarország elnyomójának.

Palmerston ekkor — 1855 februártól — miniszterelnök első ízben. (Másodszor 1859. júniusától) 71 éves, köztudottan ő volt az első, aki nemcsak felfedezte a sajtó hatalmát, hanem fel is használta népszerűsége, populizmusa, nacionalizmusa gyümölcsöztetésére. Ez volt az az időszak, amikor közelebb került Viktória királynőhöz és befolyásos férjéhez, Alberthez, akik nálánál sokkal erőteljesebben elleneztek minden európai forradalmi vagy függetlenségi törekvést. (Albert szerint a lengyelek éppen úgy nem érdemeltek semmi rokonszenvet, mint az írek.)[5]

Ugyanabban a számban, amely Kossuth Palmerston-ellenes cikkét közölte, jelent meg a lapnak „Brit előítéletek és külföldi politikusok" című szerkesztőségi cikke, amely sajnálattal bejelenti Kossuth távozását a laptól, illetve további közreműködésének megszakítását.

Kossuthtal kapcsolatban — írja a lap — nyomon lehet kísérni az angolok külföldiekkel kapcsolatos előítéleteinek erejét. Amikor Kossuth a gyűléseken az angol néphez szólott, úgy tűnt, hogy az angol szívnek éppoly drága volt Magyarország jóléte, mint saját szabadsága. De ahogy abbamaradtak a gyűlések, véget ért a szónoklat, semmi gyakorlati hatása nem maradt. Sőt rosszabb maradt a semminél. A nagy rokonszenvnyilvánítás, ünneplés után a lap örömmel adott teret Kossuth írásainak, de az angol honfitársak nem értették meg a lap kozmopolita törekvéseit. Rosszul fogadták. Először is kifogásolták Kossuth stílusát, nyelvezetét, majd mondanivalóját: ne tanítsa őket egy külföldi.

A lap mindezt a kritikát igazságtalannak, sértőnek találta. Kossuth Shakespeare-től tanult meg angolul, rövid idő alatt, s ha nyelvezetében hibákat lehet felfedezni, még így is csodálatos az angolsága. A szerkesztőség tudatosan nem javított Kossuth stílusán, mivel a beleavatkozás esetleg árthatott volna a mondanivalónak. Minden szónak, kifejezésnek súlya van Kossuthnál, Kossuth teljesen tudatában van felelősségének, cikkeit aláírta és vállalja.

Helytelen a bírálók megjegyzése: hogy bármit teszünk, Ausztriával vagy Franciaországgal szövetkezünk, ez a mi ügyünk, saját magunk döntjük el, nem

[5] Albert befolyására az angol politikai életre, Viktóriára, az Albert és Palmerston közötti nézetkülönbségekre, Albert érdemeire az angol ipari, művészeti és tudományos fejlődésben, valamint az angol munkásosztály helyzetének felismerésében való szerepére ld. legújabban a kiegyensúlyozott életrajzot: *R. Rhodes James:* Albert, Prince Consort. A biography. London, 1983. 297.

kívánjuk, hogy egy külföldi — különösen olyan, akinek nézetei tőlünk távol állanak — bírálja el tetteinket.

A szerkesztőségi vélemény ezt helyteleníti, szűklátókörűnek ítéli, és kifejti, hogy gyakran a kívülálló a jobb bíráló. A lap sajnálja, hogy olvasói nem értenek egyet ezzel, és nem hallgatják meg a másfajta véleményeket. A szerkesztőség sem értett egyet Kossuth utolsó írásával, mégis leközölte. Ugyanakkor a Sunday Times büszkén vállalja, hogy helyt adott Kossuth írásainak, s evvel bebizonyította, hogy politikai kérdéseket nagyobb távlatból és liberálisabb szempontból képes megítélni, mint kortársai. „Kozmopoliták voltunk egy előítéletes korszakban."[6]

The Atlas-ban természetszerűleg jóval több megjegyzés, levél jelent meg Kossuth írásaival kapcsolatban, mint The Sunday Times-ben, hiszen háromszor annyi cikket írt e lapba. Úgyszintén szívesen és sokszor közölt The Atlas kommentárokat Kossuth cikkeiről más lapokból. Lássunk néhányat.

1855 április közepén a birminghami J. A. Langford az Atlas szerkesztőjéhez írott levelét így kezdi: „Uram, mi csodálatos nép vagyunk és Anglia egy nagy nemzet." Ezután jön a sok, *de* és Palmerston külpolitikájának és karakterének hosszas bírálata — Kossuthtal egyetértőleg. A nép ellensége a saját kormánya, s ezt a krími háború ésszerűtlensége is mutatja. A levélíró szerint Anglia biztonsága követeli, hogy a megfelelő ember kerüljön a megfelelő helyre.[7]

1855. augusztus 18-án The Atlas a Weekly Chronicle-ból „M. Kossuth" címmel a következőket vette át: „A világ nagy része nem tudja, hogy bizonyos ideje Kossuth úr hétről hétre elemzi a háborút, a bécsi tárgyalásokat, valamint Anglia és Franciaország kormányainak szándékait ... Kossuth úr félelem nélkül ír, ahogy egy idegen érzi magát szabad földön. S bár, mint valamennyien a kontinensről, az európai politikára inkább mikroszkópikus, mint összefoglaló tekintetet vet, s bár a dolog természeténél fogva, két vagy több terület összefüggéseinek olyan jelentőséget tulajdonít, amely csupán a katonai véletleneknek tulajdonítható, mégsem lehet elvitatni az európai államokról kifejtett nézeteinek igazságát. A jelen körülmények között az angol polgárnak ezekre a kérdésekre inkább gyakorlatiasan kell tekintenie, mintsem elvekhez tapadtan, mely utóbbiakhoz a gondolkodó emberek ösztönszerűen vonzódnak. Ezért nem tartjuk magunkat alkalmasnak arra, hogy Kossuth tanításainak vizsgálatába merüljünk, amelyekben oly sok nagyszerűség keveredik rosszul időzített vagy téves dolgokkal. De a legutóbbi Kossuth-cikkekben oly kitűnő részek vannak, hogy azokat azonnal átvettük néhány futó megjegyzéssel, fenntartva a jogot arra, hogy később nagyobb részletességgel visszatérjünk azokhoz. Mint nemzeti nyilatkozat — minthogy ő kormányzó volt, habár száműzetésben van, írása tekintélyt érdemlő — sokkal érdemesebb az angol sajtóban való közzétételre, mint Oroszország bármely jezsuita körirata vagy bármely más dokumentum, amelyekkel lapjainkat állandóan

[6] A cikk címe: „British Prejudices and Foreign Politicians." The Sunday Times, 1855. április 1.
[7] The Atlas, 1855. április 14.

teletömködjük. Kossuth nyelvezete, amilyen csodálatosan ő az angol nyelvet elsajátította, még külön színezetet ad fontos tárgya kezeléséhez."[8]

1855 szeptember közepén „Kossuth" címmel két rövid közleményt tett közzé The Atlas. Az egyik a „Glasgow Commonwealth" c. lapból ennyi volt: „A Scotsman Kossuthot fanatikusnak bélyegzi. Bármi vagy bárki fején találhatja a szeget, de ez nem igaz. Tévedhet ugyan a magyar vezető, hiszen középszerű tudásunk sincs arról, amiről ő ír, de az kétségtelen mindenki előtt, hogy információi kiterjedtek és alaposak, nézetei jól körülhatároltak, érvelésének láncolata oly szoros, hogy nehezen szétszakítható, semmiképen sem hasonlítható egy fanatikus kalandozásaihoz. Nem mondjuk azt, hogy Kossuth intellektusa a helyzet magaslatán áll teljesen; de úgy tűnik, hogy a száműzött vezetők között ő messze a legrátermettebb és a Scotsman véleménye tiszta képtelenség. Kortársunk észrevette-e vajon, hogyan kezeli Kossuth az Urquhartisták uszítását? Mily világosan látja, hogy agyuk zilált? Mily jól látja és értékeli lakosságunk politikai kérdésekben való járatlanságát? És mily kiváló és határozott az a politika, amelyet ő javall."

A másik idézet, az Edinburgh News-ból, még rövidebb: „Úgy látjuk, hogy Kossuth aligha tehet hasznosabbat, mint hogy nekünk átnyújtsa megfigyeléseit őrtornyából. E megfigyelések az igazság elképesztő erejével és a jövendőmondás ünnepélyességével hatnak. Írásai szükségszerűleg államiratok. Ő még mindig vezető az emberek között, bár törvényes helyet nem adott neki saját országa. Nincs okunk a csüggedésre. Lengyelországot, Olaszországot és Magyarországot kevéssé befolyásolják kicsinyes heti nézeteink és ismertetéseink."[9]

A Scotsman véleménye Kossuthról nyilván többeket írásra késztetett. Ergates aláírással közli The Atlas 1855. szeptember 22-én a következő tartalmú levelet „Kossuth és a Scotsman" címmel. Gúnyosan írja a whig Scotsman-ről, hogy most, hat hónap után jutott el hozzá a hír, hogy Kossuth The Atlas rendszeres cikkírója. A Scotsman cikke tele van igazságtalanságokkal, félremagyarázásokkal, whig-izmussal, tulajdonképpen a legszigorúbb cenzúrára szorulna. Mindez nyilván csak erősíti Kossuth elkeseredését az angol sajtó irányában, céljait és jellemét azonban nem érinti, minthogy „az emberiség e nemes példánya olyan magaslaton áll, ahová nem érhet a szűklátókörű elfogultság. Nem vall nemeslelkűségre a külföldön élő száműzött bánatát még sértésekkel megtoldani". A levélíró nem állítja, hogy Kossuthnak mindenben igaza lenne, s a kormány és támogatói mindenben tévednének. Az igaz viszont, hogy állításait makacs tények és megválaszolhatatlan érvek támasztják alá. Kossuth egy évvel korábbi előrejelzései beigazolódtak. Ausztria Anglia és ellenségei között áll, őszintétlen szerepet játszik, az angol arany pocsékolódik, Törökország rosszabb helyzetbe került, mint korábban volt. Ahelyett, hogy Kossuth fanatikus lett volna, eltekintett a vak opportunizmus felett, és úgy vélte, hogy Nagybritannia és Magyarország jövőbeni érdekei egybeesnek, s írásait nemcsak a saját hazája érzett

[8] Weekly Chronicle. The Atlas, 1855. augusztus 18.

[9] Glasgow Commonwealth. Edingburgh News. The Atlas, 1855. szeptember 15.

szeretet ihlette, de az iránt a félrevezetett nemzet iránti őszinte ragaszkodás is, ahol átmeneti otthont talált.[10]

Egy XY-al jelzett levél 1855. október 27-én érdekesen egészíti ki, illetve teszi helyére Kossuth szeptember 1-i „Több zavar" c. Ch. Attwood-hoz intézett mondanivalóját. Kossuth sérelmezte, hogy Attwood ezt mondta róla: „Az általános forradalom ösvényéről, mint a biztonság vad ábrándjáról alkotott nézeteit Oroszország kancelláriája sugallotta." XY szerint ez badarság. De Kossuth valószínűleg nincs tisztában azzal, hogy az „angol szabadsághoz tartozik, hogy csacsi emberek csacsi dolgokat mondhatnak nyilvánosan, udvariatlan emberek pedig udvariatlanságokat vághatnak közéleti emberek arcába. A jelen helyzetben, szinte nevetségesen az történt, hogy Palmerston, Mazzini és Kossuth ugyanabba a csónakba kerültek ... Ha Kossuth beváltja fenyegetéseit, és törvény elé viszi a dolgot, Ön és én, Szerkesztő úr, kényszerülni fogunk azt kívánni, hogy Kossuth ne nyerje meg az ügyét, különben közéleti embereinkkel kapcsolatos szabad szónoklatainkat éri sérelem. Valójában Kossuth érzékenysége a mi földrajzi viszonyainkra nem alkalmas. Ez Ausztria és Oroszország sajátja, ahol a cenzor vigyáz arra, hogy a sajtó a közéleti emberekről tisztelettel beszéljen. Nem alkalmazom az angol felfogást helyesen kiváló vendégünkkel kapcsolatban, ha azt mondom, hogy ha őt botor emberek megsértik, azoktól megvonjuk becsülésünket, ha rosszindulatú emberek bántják, kizárjuk őket társaságunkból, és elveszítik barátságunkat; de nem kívánhatunk törvényes büntetéseket szélsőséges esetek kivételével ... Kossuth nem nyerhet semmit érzékenységével, inkább megmutatja, hogyan támadhatják az osztrákok. Urquhart úr sajtója máris kárörvendezik, mondván, Kossuth vád alá akar helyezni „minden szúnyogot, amelyik megcsípi".[11]

Kossuth cikkeinek legkövetkezetesebb, talán legtüzetesebb kommentátora 1855 folyamán The Atlas hasábjain, a nyolvanegynéhány éves nagy radikális költőegyéniség, Walter Savage Landor volt. Shelley volt barátja, a forradalmak és Európa ügyei iránt állandóan érdeklődő és vitakész költő persze nem kifejezetten Kossuth cikkei iránt volt fogékony, hanem a krími háború okozta bel- és külföldi kérdések iránt, egyszóval minden iránt, ami Kossuthot is foglalkoztatta. Már 1855. április 14-én közli The Atlas WSL április 7-i írását. Rögtön tollat ragadhatott, és a levelezés rovatban kifejti véleményét Angliáról, de főleg III. Napóleonról és jövőbeni szerepének lehetőségeiről. Nem ért egyet teljesen Kossuthtal a császár megítélésében. Összetettebbnek látja egyéniségét, és úgy ítéli meg, hogy pozitíven tevékenykedne Magyarország és Lengyelország érdekében. Április 21-i (The Atlas 28-án közölte) írásában WSL kifejti, hogy hosszabb élet jutott osztályrészéül, mint valaha is gondolta volna, hogy ilyen jut, vagy szerette volna, hogy jusson és többet írt azóta, amióta úgy vélte, hogy

[10] The Atlas, 1855. szeptember 22.

[11] The Atlas, 1855. október 27-i A kifigurázás, nem pedig a megsértődés jellemezte sokszor az angol politikai sajtót. A politikai karikatúra a 18. századtól ismét virágzott Angliában. Ld. *Pevsner, N.:* The Englishness of English Art. London, 1976, 37.

abbahagyja az írást. „Anglia népe! Nézz körül közel és távol, de főleg közel" — kéri. Leírja tragikus szavakkal, mit okozott az oligarchikus, arrogáns, igazságtalan kormányzat: a hadsereg, a flotta a török birodalmat lett volna hivatott megerősíteni, de helyette az osztrák birodalmat erősítette meg. Nekünk voltak a világon mindig a legrosszabb diplomatáink, írja elkeseredetten. Utolsó bekezdésében ez áll: „Összegezve, honfitársaim, ha nem űzitek ki a bizalmatokba férkőzött árulókat, megkettőzitek külföldi adósságaitokat, megolvaszthatjátok azokat a külföldi trónok lábai számára. Kossuth többet mondott nektek ennél és hatásosabban mondotta. E csodálatos emberhez viszonyítva én csak az vagyok, ami egy piciny részlet az oltárképhez képest, egy keskeny csík kis keretben, néhány tárggyal a fenti képre vonatkozóan. Szerénytelenség lenne versenyre kelnem vele ékesszólásban; de versenyre kelek vele az igazság szeretetében és az ország szeretetében, s Istenhez fohászkodom, hogy a versengés mindvégig eldöntetlen légyen."[12]

Walter Savage Landor számos más cikkében is hivatkozott az év során Kossuthra, így Sebastopol elestekor is, 1855 szeptemberében. „Kossuth — írja — soha nem csapott be minket, prófétikus szavaival előre jelezte azt, ami bekövetkezett. Nem az a kérdés valójában, hogy Ausztria miért nem fog fegyvert Oroszország ellen, hanem az, hogy nemzetek rabszolgák legyenek vagy sem, hogy a vezetőknek abszolút hatalmuk legyen vagy sem. Egyik oldalon áll Anglia, Franciaország, Spanyolország, Olaszország, Magyarország, Lengyelország népe, a másikon 500 whig és tory, két tanácskozó teremmel (egy felül, egy alul), a szédülésig tartó bálokkal, viháncolással, kézszorításokkal ... Ilyen a világ és annak pora, amely elvakítja szemeinket."[13]

1855 decemberében lejárt Kossuth szerződése The Atlas-szal, és ezzel be is fejeződött angliai újságírói karrierje. A lap december 29-i számában mond búcsút Kossuth a lapnak és olvasóközönségének, és vet számot eredményeivel. Furcsa epizódnak jellemzi kapcsolatát The Atlas-szal, amelyik része volt egy furcsa életnek. Sikere volt vagy sem, előnnyel járt számára vagy sem — ezt felmérni nem tudja. Lelkiismerete szerint kötelességet teljesített s ez számára elég; jutalma az az érzés, hogy lelkiismeretesen teljesítette. Megismétli, az élők számára elveszett szavak nem mindig vesztek el a történelem számára. Az is elégtétel számára, hogy az európai politikában járatlan angolok számára írt, és újat nyújtott a kontinensen zajló politikáról. S minthogy Angliában ő „morális magányban" él, ez biztosítja, hogy az országbeli pártérdekeken felül áll. Igaz ugyan az is, hogy Angliában sok az előítélet a külföldi véleményével szemben. S míg a kontinensen az a szólás járja, hogy senki sem próféta a hazájában, Angliában az ellenkezője igaz. Ez a legkozmopolitább nemzet nem mentes az önhittségtől. A részletek, az egyedek országa ez, s nem kíváncsiak a madártávlatszerű európai politikára, mert úgy vélik, ezt egy külföldi sem tudja nyújtani. Kossuth kijelenti, bármily drága neki saját hazája, egy nép sem idegen számára. Vallása a baráti együttérzés. Minden földi a barátja, s ő nem idegen Anglia népe, barátjai számára. A

[12] The Atlas, 1855. április 28.

[13] The Atlas, 1855. szeptember 22.

legnagyobb érdeklődéssel figyeli ez ország jólétét, hiszen ez az ország adott védelmet számára. Épp ez vezette őt, hogy szerény lámpásával a közvélemény felé világítson az ország számára kritikus időpontban. Hogy sikerült-e feladata, nem tudja, de feladatát elvégezte, s ezért köszönetet mond The Atlas tulajdonosainak, hogy erre lehetőséget nyújtottak. Nem tett kompromisszumot az igazság és a tetszés művészete között. Azért szigorú az ítélete, mert jól kiérlelt elveken alapszik. Az igazság többnyire kellemetlen, s ha ő, Kossuth mondja ki, még keserűbben hangzik, mert a száműzött szájíze keserű, a hontalanság kedélytelen. Nem jó társaság a száműzött. Ezért, amidőn búcsút mond Kossuth The Atlas-nak és olvasóinak, nem ringatja magát abban az illúzióban, hogy kellemes társ volt. Nem kellemes, de legalább megbízható társ. Minden tárgykörben az egész kilenc hónap folyamán angol szempontból igyekezett megvitatni a dolgokat. Anglia érdekében mondja (mert saját nemzeti reményei más alapon állnak), hogy az az igazság, amelyet ő kimondott, még igazabbul lett légyen kimondva, mert úgy több esély lett volna arra, hogy befolyásolja a közvéleményt.[14]

The Atlas ugyanebben a számban, 1855. december 29-én „Kossuth" címmel közleményt vett át a Stirling Observer-től, és a szerkesztőség is egy negyedhasábon búcsút vett tőle. A Stirling Observer kiemelte, hogy Walter Savage Landorral, ezzel a veterán angolszász göröggel karöltve írta Kossuth ékesszóló, eredeti, hazafias, igaz cikkeit, olyan elveken alapulva, amelyek a modern brit államférfiúnak elvei kellenének, hogy legyenek. Kossuth elejétől látta a vég kifejlését, előre megjósolta a krími háború következményeit, s nemcsak Magyarország, hanem az általános szabadság eszméje lebegett szeme előtt. Érthető, miért érte annyi vád Kossuthot: csak össze kell hasonlítani az ő cikkeit The Times vezércikkeivel. Időről időre bebizonyosodott Kossuth igaza. Kossuth a cromwelli idők légkörét sugározta. Az uralmon levők lejáratják; pedig, amikor először tette lábát angol földre, mennyi dicshimnuszt kapott. Elvárható lett volna, hogy diadalmenete hosszabb ideig tartson, hogy a nagy magyar nevét soha ne emlegessék tisztelet és szeretet nélkül. De csak rá kell tekinteni a hontalan száműzöttre a jelenben. Homály fedi tartózkodási helyét, a kenyeréért kell írnia, ékesszólását köztársasági dagálynak nevezik, komolyságát mint fanatikumot csúfolják. De Kossuth nem beszélt vagy írt hiába. A jóérzésű és gondolkodású lakosság Angliában elismerte szavai erejét és igazát. Előrelátó bölcsessége éles ellentétben volt a hatalmon levők bolondságaival. Kossuth olyan magot ültetett el, amelyik egyaránt hoz majd virágot és termést.

A stirling-i Observer ékesszólásához képest The Atlas rövid szerkesztőségi köszönete mérsékelt, visszafogott. De ez is kifejezi azt a reményt, hogy Kossuth írásai nem voltak hiábavalóak. Az angol nép józannak mutatkozott a háború folyamán, s ha el is szenvedik vezetőinek, e becstelen és bűnös fajtának az irányítását, a felvilágosodásuk folyamatos s a nagy száműzött hazafi Magyarországról ehhez nem kevéssé járul hozzá. Milyen formában és mikor győzedelmeskedik a kontinensen a szabadság, nem lehet előre megjósolni. Kossuth biztos lehet abban, hogy a mocskolódások ellenére,

[14] The Atlas, 1855. december 29.

munkásságát nemcsak az ország legjobb és legrátermettebb férfiai, hanem asszonyai is hosszú időre emlékükbe vésik. A politika nem lesz mindig csalárd játék, és a történelem azokat fogja előtérbe helyezni, akik a vallás és erkölcs alapján álltak, aki, mint Kossuth, a jobbágyság felszabadításáért küzdött Magyarországon, s aki tanúbizonyságot téve államférfiúi képességéről, olyan emlékeket hagy The Atlas hasábjain, amelyek nem halványodnak majd el.[15]

Kossuth közreműködése mind The Sunday Times-nál, mind The Atlas-nál 1855 folyamán — már a fenti példákból is láthattuk — nem volt nehézségektől mentes. Az Establishment, a hivatalos álláspont szempontjából nemcsak Kossuth írásai látszottak kihívásnak. Miklós cár halála után 1855-ben, bár a krími háború folytatódott, megindult a megegyezés felé bizonyos útkeresés. A királynő maga Kossuth Angliába érkezésekor ellenezte Kossuth hivatalos fogadását. A sok tekintetben angliai viszonylatban haladó Albert, a királynő férje éppen 1855-ben sokat foglalkozott az angol sajtó hangnemével, s ekkori egyik beszéde arra utalt, hogy nem ártana megfékezni azt. Az új cár állítólag célzott arra, hogy az angol sajtó „bennünket segít." Albert különösen felelőtlennek tartotta The Times akkori tudósítójának, az első igazán jelentős riporternek W. H. Russell-nak krími, helyszíni tudósítását, ami azért is különös, mert a radikális angol közvélemény éppen The Times-t más oldalról — bár nem Russel írásait — bírálta. A helyzet összetettségét még tetézi, hogy Albert maga elvileg ellenezte a krími háborút, és látva látta, milyen felkészületlenül érte az Angliát, illetve felelőtlenül vitték miniszterei háborúba az országot. Albert életrajzírója fején találta a szeget, amikor ezt írja: hogy elfogulatlanok legyünk Alberttel, „ekkor merült fel először háború idején a cenzúrázatlan sajtó dilemmája, ahogyan összehasonlította azt a korabeli franciaországi vagy oroszországi állapotokkal. Ez okozott problémát számára" — s a szerző hozzáteszi, ez a kérdés máig sincs megoldva Angliában.[16]

Ilyen helyzetben Kossuth oroszellenes, kritikus írásai nemcsak a nacionalista, külföldi ellenes polgárokat, hanem az ország legmagasabb vezetői szintjét is minden bizonnyal irritálta.

Érdemes The Sunday Times 1856. január 6-i „Kossuth úr és a sajtó" című, Kossuth egyéves angliai sajtótevékenységét mérlegre tevő írását hosszasabban idézni: „Közel egy esztendeje kezdte el Kossuth cikkeit közzétenni lapunkban. Olvasóink némelyikének rokonszenvével találkozott ténykedése, de nagy általánosságban sokkal kisebb hatást ért el a cikkíró, mint a szónok Kossuth. Külföldihez mérten kitűnően írt ő angolul, de azt is kifejezték általában, hogy jobb, ha brit újságban angol író ír. Nemcsak a nyelvezet, a tartalom sem találkozott a lap olvasóinak tetszésével, s lassan a lap abba a helyzetbe került, hogy vezércikkei és Kossuth cikkei egymásnak ellentmondottak. A lap nem ellenzi a vitákat, levelezők ellenvéleményét, de nem adhat teret állandó ellenvéleménynek."

[15] The Atlas, 1855. december 29.

[16] *Rhodes James*, i. m. 256—7. W. H. Russell-ról, a kiemelkedő riporterről legújabban ld. *Hankinson, A.:* Russell, W. H. of The Times. London, 1982.

Kossuth előtt senki nem ért el akkora presztízst Angliában, mint ő, a hazafi a szónok, a mártír, a mély gondolkodó és nem utolsósorban az angol nyelv mestere. De még ez a presztízs sem volt elég, amikor a nép nem hallotta, hanem olvasta őt.

Amikor Kossuth elhagyta The Sunday Times-t és The Atlas-hoz szerződött, ott olyan tekintélyre tett szert — írja a lap —, hogy nem volt alkalom a nézetek összecsapására, mint The Sunday Times-ben. Kossuth utolsó cikkében The Atlas bizonyossá tette, hogy ténykedése, mint angol újságíróé véget ért mindörökre. Búcsúírása méltóságteljes, férfias, ékesszóló. S azért is „említjük, hogy mi is adózzunk e kiváló száműzöttnek, akit mi vezettünk be mint újságírót. De nemcsak ezért idézzük Kossuth búcsúírását, hanem azért is, hogy megmutassuk, hogy Kossuth maga is arra a végeredményre jutott, mint mi, angol újságban egy külföldi írónak az eredményességét illetően. Bár óvatosan, de elismeri, hogy törekvései időelőttiek voltak és azzal vigasztalta magát, hogy kötelességet teljesített, s ha nem is a jelen, de a jövő elismeri majd. De jaj annak az újságírónak, aki a jövő értékelésében keres vigaszt ..." Ezután a cikkíró megvédi Kossuthtal szemben a részletező nézőpontot, mert írja, tudunk mi Macaulayvel és Carlyle-lel nagyobb nézőpontból is tekinteni a világra, de egy angol újságnak a jelen részleteiről kell írnia a jelen számára, s ezért ezt a hivatást nem töltheti be kielégítően egy idegen.[17]

Kossuth számára és Kossuthtal szemben megoldódott az angol újságírás kérdése. Sem ő, sem szerkesztői nem kívánták a további együttműködést. A kontinentális és szigetországi nézőpontok sok vonatkozásban ütköztek. Kossuth két év múltán nem résztvevője és munkása, hanem szenvedő alanya lett az angol sajtónak.

[17] The Sunday Times, 1856. január 6.

Szarka László

JÁSZI OSZKÁR SZLOVÁK KAPCSOLATAI 1918 VÉGÉIG

A legfrissebb korabeli európai szociológiai áramlatokkal is lépést tartva Jászi mindenkor szükségesnek tartotta, hogy nemzetiségi tárgyú tudományos munkásságában a kérdés magyarországi alakulását az ország nem magyar területein személyesen tanulmányozza, illetve hogy a nemzetiségi értelmiség együttműködésre hajló képviselőivel kialakított közvetlen kapcsolatai révén, lehetőleg elfogultság nélkül, megpróbálja tisztázni a magyarországi román, szlovák, szerb etnikum helyzetét. Ebből adódóan Jászi, aki a polgári radikalizmus eszmerendszerét a korabeli magyarországi politikai gyakorlatban is meggyökereztetni próbáló törekvések elismert szervezője volt, a Justh-féle baloldali függetlenségiek és a szociáldemokraták mellett — a saját elképzeléseihez legközelebb álló — szerb, román, szlovák politikai csoportosulásoknál is intenzíven kereste a szövetkezés lehetőségét.

A szlovák politikai életben a kiegyezést követően a túrócszentmártoni konzervatív ruszofil politikai csoport hegemóniája volt a meghatározó. Ezt a helyzetet a századelő éveiben a Szlovák Nemzeti Párton belül jelentkező liberális, katolikus, néppárti, polgári és radikális politikai csoportosulások fokozatosan megváltoztatták. Ezek közül az új irányzatok közül elsősorban a két legnépszerűbb ellenzéki szlovák politikai lap, a budapesti Slovenský týždenník (1904—1918) és Slovenský denník (1910—1915), valamint a szlovák egyetemi ifjúságot képviselő, ugyancsak Pesten megjelenő Prúdy c. szemle (1909—1914) szerkesztőségei körül létrejött csoportok vonták magukra Jászi figyelmét. A két említett politikai lap főszerkesztőjeként is dolgozó Milan Hodža[1], valamint a L'udové noviny c. szakolcai laptól Hodžához került, majd a Slovenský denník szerkesztésében önállósult Anton Štefánek[2] több

[1] Milan Hodža (1878—1944) magyarországi szlovák országgyűlési képviselő, a Parlamenti Nemzetiségi Klub titkára (1906—1910), az 1918. évi fordulat után november végén, december elején Csehszlovákia budapesti megbízottja. 1907 óta kapcsolatban állt Szabó Ervinnel, s minden bizonnyal ekkor ismerkedett meg Jászival, a húszas és harmincas években több tárca vezetője, 1935—1938 közt pedig Csehszlovákia miniszterelnöke volt. A Galilei-körben 1911 májusában „A nemzetiségek, a sovinizmus és a demokrácia" címmel tartott előadást, 1918 végi budapesti megbízása idején többször tárgyalt Jászival. (Vö. 40. sz. jegyzettel). Kapcsolatuk Jászi emigrációba vonulása után is fennmaradt, sőt a második világháború éveiben is, amikor Hodža szintén az Egyesült Államokba emigrált.

[2] Anton Štefánek (1877—1964) újságíró, a pesti Slovenský denník főszerkesztője (1910—1915), 1929-ben rövid ideig csehszlovák oktatás- és művelődésügyi miniszter, szociológus. Több cikket írt a

ízben is pozitívan méltatta a Huszadik Század nemzetiségpolitikai irányvonalát.[3] Több közös akciót terveztek.[4] Minden bizonnyal a két szlovák újságíró-politikus révén ismerkedett meg Jászi Seton-Watsonnal is.[5] A Prúdy pedig a szlovák sajtóban együlálló módon közölte Jászi egyik írását, és nem fukarkodott a Huszadik Század, illetve a Társadalomtudományi Társaság és a Galilei-kör dicséretével sem.[6]

A század első évtizedében több ok miatt is megnövekedett a szlovák kérdés iránti magyarországi, illetve külföldi érdeklődés. Legfőképpen azonban azért, mert éppen a szlovák politikai mozgalom kapcsán jelentkeztek a magyarországi nemzetiségi kérdéskomplexum fejlődésében olyan új elemek, amelyek mélyreható elemzéséből akár a nem magyar nemzetek, illetve nemzetiségek emancipálódási törekvéseinek új dimenzióira is következtetni lehetett volna.

Az 1907 októberi, súlyos — a magyar karhatalom közbeavatkozása nyomán 14 halottat követelő — csernovai incidens után az európai tiltakozás eredményeképpen a dualizmuskori magyar nemzetiségpolitika csődje, illetve a nem magyarok, főként a románok és a szlovákok helyzete — utóbbiaké szinte előzmény nélkül — állandó témává vált az európai sajtóban. Az egyre súlyosabb nemzetközi feszültségektől terhes századeleji európai politikai légkörben megnövekedett a regionális problémák jelentősége, s így azok gyakran túlexponáltan jelentkeztek. Nem volt ez másképp a magyarországi nemzetiségpolitikai problémák nyugat-európai tálalásában sem. A valóban súlyos konfliktusoktól terhes magyarországi belpolitikai szituáció feltárásában a jogosult kritikai hangvétel helyét hamarosan sajátos szempontokat követő propagandisztikus érvelés vette át, amelyből a durva általánosítások sem hiányoztak. Ennek veszélyességére a kérdéskörrel foglalkozó legtekintélyesebb angol publicistát, Seton-Watsont épp Jászi figyelmeztette rendkívül határozottan.[7]

Huszadik Század számára a szlovák politikai mozgalomról. Erről l. *Milan Podrimavský:* Oszkár Jászi a národnostná otázka, Historický časopis 1972. 1. sz. 65—88. old. — (Seton-Watson első szlovák híve volt, valószínűleg Jászival is ő ismertette meg Scotus Viatort. Személyes kapcsolatuk a két világháború közti időszakban szintén fennmaradt.)

[3] Vö. M. *Podrimavský:* i. m. Štefánek és még néhány más fiatal szlovák újságíró (B. Pavlů, F. Votruba) révén a Huszadik Század tevékenységével a haladó cseh polgári közvélemény is naprakész információk alapján tájékozódhatott. A Masaryk-féle Haladó Párt Čas c. napilapjának hétfői, szlovák ügyekre fenntartott mellékletében Jásziék tevékenységét gyakran ismertették. Így pl. a Huszadik Század 10 éves jubileuma alkalmából egy terjedelmesebb elemzésben méltatták „a magyar szociológusok" érdemeit. Jubileum Huszadik Századu, Čas 1910. 25. sz. (január 25.)

[4] Pl. a bácskai, jórészt szlovák lakosságú Petrovác községben Ján Čajak, szlovák író szervezésében 1912. május 27-ére Jászi és Hodža részvételével közös választójogi nagygyűlést szerveztek, de az végül Jászi más elfoglaltsága miatt elmaradt. Erről l.: *Ján Čajak:* Moje rozpomienky na Milana Hodžu, In: Milan Hodža, publicista, politik, vedecký pracovník, Praha 1930, 693—694. old. és Slovenský denník 1912. május 27.

[5] Jászi, Seton-Watson és Hodža együttműködését az előbbi kettő levelezése is bizonyítja: *Jeszenszky Géza:* Jászi Oszkár és R. W. Seton-Watson levelezése az első világháború előtti években, Századok 1977. 4. sz. 749—774.

[6] Vö. M. *Podrimavský:* i. m.

[7] *Jeszenszky Géza:* i. m. 772.

Még ennél is fontosabbnak bizonyult egy másik fejlemény: az 1907 telén cseh kezdeményezésre kibontakozó újszláv mozgalom — minden belső ellentmondás és a röpke négy-öt év alatt csődhöz vezető szláv antagonizmusok ellenére — a „reális szláv együttműködés" gondolata jegyében a század első évtizedének végén ugyancsak jelentős változásokat eredményezett. Az átgondolt cseh gazdasági és kereskedelmi politika, illetve a magyar nemzetiségpolitika iránt a szlovák vezetők részéről megnyilvánuló mind teljesebb bizalmatlanság következtében a neoszláv ideák a cseh-szlovák egységtörekvések felerősödése révén szintén a magyarországi szlovák mozgalom súlyát növelték meg leginkább.

Jászit azonban ekkor még elsősorban nem a szlovák mozgalom politikai arculata, hanem a szlovák nemzetfejlődés sajátosságai érdekelték. Készülő nagy nemzetiségtörténeti összefoglalásának anyaggyűjtése során került kapcsolatba a rózsahegyi Makovický-család politikailag kevésbé aktív, de széles látókörű tagjával, ifj. Peter Makovickýval.[8] Jászi egy eddig ismeretlen körlevelére, amellyel 1908 végén egyszerre több szlovák és szerb értelmiségit is felkeresett, P. Makovický alapos helyzetismeretről tanúskodó levélben válaszolt. A körlevél tartalmát éppen ennek a Huszadik Században is közölt részletes, pontokba szedett válasznak az alapján rekonstruálhatjuk könnyűszerrel.[9]

Az első két kérdés a nemzetiségi lakosság társadalmi szerkezetére vonatkozott. Makovický szerint Liptóban nemzetiségi, tehát szlovák nagy- és középbirtokos éppúgy nincsen, mint ahogy föld nélküli paraszt sincs. A harmadik kérdés a közigazgatásra, a negyedik pedig a magyar tannyelvű iskolákra vonatkozott. Makovický mindkettőt súlyosan elmarasztalja, s hangsúlyozza, hogy a nép nyelvének kizárása eleve lehetetlenné tesz bármiféle eredményes munkát. Az ötödik kérdés a választásoknál tanúsított magatartást tudakolta, a hatodik pedig a magyarság iránt táplált érzelmekre volt kíváncsi. Ez utóbbira Jászi a következő választ kapta: „Magyargyűlöletről szó sincs. A nép a magyar népről már csak az ideszakadt magyar kubikusok útján (de különben is) tudja, hogy a magyar nép éppúgy sínylik, mint ő, és sajnálja a sorsát. A nép a magyart rendszerint magyar testvérének nevezi. Ellenszenvről szó sem lehet. A nép sejti, hogy a magyarosítás (a magyar tannyelvű népiskola, a magyar idézések, a magyar ítélkezés, a magyar bírósági végzések) nem a magyar népnek tudható be, hanem a politikának (az úri huncutságnak, ahogy a nép a politikát általánosságban nevezi) tulajdonítható. A megyei hatóságok s a kormány képviselőit a nép az »urakban« látja, és így természetes, hogy az ellenszenv is az »urakat« illeti." A hetedik kérdés a nemzetiségi bankok szerepét, a nyolcadik az

[8] A kiterjedt Makovický-família a legnagyobb, liptói túrót gyártó magyarországi üzem tulajdonosa volt. A család tagjai aktívan részt vettek a szlovák politikai mozgalomban, noha vezető politikai tisztséget csupán Vladimír Makovický, ifj. Peter Makovický (1864—1929) bátyja töltött be. A család leghíresebb tagja Dušan Makovický volt, aki Tolsztoj orvosaként 1904-től Jasznaja Poljanában élt.

[9] Adatok a nemzetiségi kérdéshez, Huszadik Század 1909. 1. sz. 76—81. A válasz valószínűleg több rózsahegyi szlovák értelmiségi véleményét is tükrözi, minthogy Makovickýékkal sokan tartottak fenn szoros kapcsolatokat.

amerikai kivándorlást, a kilencedik a nép és a papság viszonyát, a tizedik pedig a természetes asszimilációt vizsgálja. Ez utóbbira az alábbi frappáns választ kapta Jászi: „Ha az ideszakadt magyar vasúti vagy postás (tisztviselő) tót nőt vesz feleségül, a család eltótosodik. Ha az idevaló paraszt, kisiparos, vasúti postaszolga magyar nőt vesz feleségül, a család eltótosodik. Az ok: a tömegek ereje." Annál is inkább figyelemre méltó Makovickýnak ez az észrevétele, mert kisebb korrekciókkal maga Jászi is azt vallotta, hogy „egészében véve az asszimiláció nálunk az egymásra ható tömegek nagyságának a kérdése és a »tenger beolvasztja a szigetet« elvét uralja". És bár mindmáig viták folynak a korabeli magyarországi asszimilációs jelenségek jellegéről, Makovický „helyszíni tudósítása" is alátámasztja véleményünket, hogy a korabeli magyarországi asszimilációs mozgások nem voltak egyirányúak, a kétségtelenül erőteljes iskolai, közigazgatási magyarosítási törekvések a nem magyar területeken, kompakt nemzetiségi vidékeken önmagukban nem eredményezhettek nagyobb változásokat.[10] Fölöttébb érdekes a 12. kérdésre adott válasz, amely a nemzetiségi középosztály öntudatos nemzeti magatartását a soviniszta hangnemben író központi napilapok kihívására adott válasznak tünteti fel. Gazdasági okait csak a magyar sovinizmusnak tünteti fel, az ellenzéki nemzeti mozgalmak társadalmi-gazdasági tényezőit említés nélkül hagyja. Ugyancsak részigazságot fejt ki a „kifelé való gravitálás" iránt érdeklődő 13. kérdésre adott válaszában Makovický, amikor azt állítja, hogy sem Csehországgal, sem Oroszországgal semmiféle kapcsolatok nem léteznek. Tömeges mozgalmakról valóban nem lehetett szó, de a Csehszláv Egység szervezetének keretében éppen 1907—1908-tól rendszeres cseh-szlovák kölcsönösségi munka bontakozott ki, s ő maga is Vladimír bátyjával együtt mind aktívabban vett részt a szervezet tevékenységében.

A 14. kérdés a városok (Liptóban: Rózsahegy és Liptószentmiklós) szerepére, a 15. bíróság, igazságszolgáltatás működésére, a 16. a szocializmus térhódítására, a 17. a zsidók politikai magatartására kérdezett rá. A 18. kérdés a nemzetiségi nép olvasmányai, a 19. a nemzetiségek közigazgatásban való érvényesülése felől érdeklődik. A magyar progresszió és a különböző alapállású, szándékú külföldi sajtó által egyaránt bírált magyarországi választási és közigazgatási rendszerből adódott, hogy Makovický ez utóbbi kérdésre szinte teljesen negatív választ adhatott. A 20. kérdés a népi hősök (Jánošík) felől tudakozódott, a 21., az utolsó pedig egyéb változásokra volt kíváncsi. Makovický szerint az amerikai kivándorlók visszatérése hozott némi változást, pl. a visszatértek rendszeres újságolvasók és így meglehetősen tájékozottak a politikában. „Egyéb változás nincs. A kormány nemcsak tót kaszinót, dalárda-egyesületet, tót vezénynyelvű tűzoltóegyletet nem engedélyez, de nem engedélyez még egy tót szakácsiskolát sem leányok számára. Egyebekről nem is szólván"[11] — fejezte be írását a rózsahegyi gyártulajdonos.

[10] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés, Budapest 1912. 402.

[11] Adatok a nemzetiségi kérdéshez, i. m. 81.

1909. augusztusának közepén (valószínűleg 9—24-e között) Makovický meghívására Jászi kéthetes felvidéki körutat tett (4—7. levél). Az utazásnak különös jelentőséget adott az a tény, hogy Jászinak Seton-Watson könyvéről írott recenziója kapcsán a felvidéki magyar sajtóban két támadás is megjelent ellene. A túrócszentmártoni Felvidéki Híradó *A magyar Scotus Viator* című írásában támadta meg Jászi nemzetiségpolitikai koncepcióját: „Jászi Oszkár a neve. Neve után magyar, érzésére jellemzőbb a közmondás, hogy nem minden gomba jó gomba. Azt írja többek között megemészthetetlenül a Huszadik Század, hogy a Scotus Viator könyve maga a megtestesült igazság, s hogy a tót mozgalmakat nem az agitátorok, hanem a tót életben észlelt nagy kulturális fordulatok okozták. Kíváncsiak vagyunk, látott-e drótostóton kívül ez az úr csak egyetlen nemzetiségi embert? Volt-e alkalma személyes tapasztalatokat szerezni ebben a nehéz kérdésben, mely állami gépezetünket, egész létünket veszélyeztetőleg ránk nehezedik. S ebben a kerékkötőben (ti. Seton-Watsonban — megj. *Sz. L.*) ő magyar létére dicsérni valót talál. Azt kell hinnünk, hogy csak Scotus Viatornál informálódott. De akkor miért beszél arabusul, ha nem tud."[12] Hasonlóképpen írt a Losoncon megjelenő — kizárólag a nemzetiségi kérdésnek szentelt — folyóirat, a Felvidéki Őr is, 1909. augusztus 15-én: „De hogy a Huszadik Század bármilyen nemzetköziséget is valljon hitvallásul, azt állítja Scotus Viator hírhedt munkájáról, hogy az komoly és igazságos munka — ezzel eldőlt a Huszadik Század színvonaláról eddig alkotott véleményünk. Sajnálkozunk Jászi Oszkár úr szereplésén, aki kezd világosan állni az áldatlan nemzetiségi politika hátterében."[13]

Érdekes, hogy Felvidéki Híradó fentebb idézett izgága hangú cikkének megjelenése napján az ugyancsak Túrószentmártonban megjelenő központi szlovák napilap, a Národnie Noviny szerkesztői már tudomást szereztek arról, hogy Jászi hamarosan személyesen is felkeresi a szlovák mozgalom dualizmuskori Mekkáját. Sokféle magyarázat kinálkozik arra, hogy az egyébként gyakran csekélységek miatt is háborgó Národnie Noviny ezúttal miért nem glosszázta meg a Dugovich Titusz és Boldizsár Boldizsár által magyarkodó soviniszta irányban szerkesztett Híradó fölényeskedését. Legvalószínűbbnek az óvatosság tűnik: a szlovák vezető politikusok egyformán óvakodtak minden magyar kapcsolatfelvételtől, mégpedig mind sajátjaik gyanakodása, mind pedig a határmenti rendőrség állandó vizslatása miatt, de kivált S. H. Vajanský magyarellenes elfogultsága miatt.[14]

[12] Felvidéki Híradó 1909. augusztus 1.

[13] Nem elképzelhetetlen persze, hogy a felvidéki magyar sajtónak ez a két közleménye valamiképpen mégis összefüggésben volt Jászi útjával. Esetleg az juthatott a két lap szerkesztőinek tudomására, hogy Seton-Watson is szlovák útra készült. Pár nappal Jászi ott-tartózkodása előtt Seton-Watson túrócszentmártoni látogatásáról adott hírt a Národnie noviny. Jászi és Seton-Watson esetleges személyes találkozásáról semmiféle nyomra sem akadtunk Jászi körutazásának iratanyagában.

[14] A túrócszentmártoni szlovák politikai centrum tevékenységét a Magyar Királyi Határrendőrség helyi kirendeltségének vezetője, Berzeviczy Jenő állandóan nyomon követte, terjedelmes jelentéseket készített róla, és Tisza István második miniszterelnöksége idején, főként 1915—1916-ban megpróbálta az ellenzéki szlovák mozgalom egységét megbontó törekvéseket koordinálni. — Vajanskýék magyarellenes

Jászi szlovák lakta vármegyékben tett 1909. évi látogatásának pontos programja nem került elő. Az egyébként oly éber vármegyei lapok egyikében sem találtunk híradást Jászi augusztus derekán megejtett útjáról. Kétségtelen, hogy Rózsahegyen és Túrócszentmártonban több napot is időzhetett. Nem elképzelhetetlen, hogy meghívást kapott a hagyományos augusztusi szlovák ünnepségekre is, — de a lapokban közölt vendéglistán nem szerepelt a neve. P. Makovickýn, Škultétyn és Vajanskýn kívül egészen bizonyosan találkozott még a Szlovák Nemzeti Párt elnökével, Pavel Mudroň-nyal is, aki a Világ c. lapban — melynek Jászi is munkatársa volt — 1910-ben egy érdekes cikket publikált.[15] Jászi felkereste a Rózsahegy tőszomszédságában fekvő Csernovát, az 1907. októberi rendőrsortűz színhelyét. Ott szerzett benyomásait nemzetiségtörténeti főművében így rögzítette: „A csernovai vérengzés végtárgyalási iratait (az »igazságszolgáltatás« tudvalevőleg a szerencsétlen falu amúgy is agyonkínzott népének gonosz »felbujtóit« példátlan kegyetlenséggel ítélte el, míg a papi és junker gonosztevők még adminisztratív rosszallásban sem részesültek!) humánus ember nem olvashatja borzalom és elkeseredés nélkül. Még hosszú hónapok után is, amikor ezt a falut felkerestem, az emberek lelkiállapota olyan volt, mint egy elpusztított vidéké egy rablóbanda eltávozása után."[16]

Az útirányra ugyancsak nem találtunk konkrét adatot. Lehet, hogy a körtvélyesi Moscovitz-kúria érintésével a Szepességen és a Tátrán keresztül utazott. Az ugyancsak nem kizárható Vág völgyi útirányt sajnos sem a levelezés, sem pedig a vidék legfürgébb helyi lapjai, a vágújhelyi Vágvölgyi Lapok és a nyitrai Vágújhelyi Lapok alapján nem sikerült igazolnunk.[17]

Jászi publicisztikájában a későbbiekben is találunk utalásokat erre a szlovák útjára vonatkozóan. A Világ hasábjain 1910 tavaszán, a Felvidéki Híradó túrócszentmártoni szerkesztője *A tót Matica* címmel tudósítást jelentetett meg. Azonos címmel Jászi fűzött kommentárt Dugovichék jelentéséhez, amelyben leszögezte: „Személyesen győződtem meg róla, hogy az északi megyékben pánszlávnak neveznek minden tót urat, aki becsületes és demokrata szellemben küzd népe kulturális és politikai javaiért a vármegyei basauralommal szemben. Egészen úgy, amint nemzetközi szociológus és hazaáruló szocialista mindenki, aki ugyanezen érdekekért síkra száll."[18] Jászi válaszát a Felvidéki Híradó természetesen nem hagyta

elfogultságáról legújabban l. *R. Chmel:* Dejiny v dejinách, K storočiu Slovenských pohľadov, Bratislava 1981, 50—51., ill. uő.: Literárne vzťahy slovensko-maďarské, Bratislava 1973. 35, 46, 48 és 55. sz. dokumentumok.

[15] Mudrony Pál: Valljuk be az igazat! Világ 1910. augusztus 14.

[16] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok... i. m. 444.

[17] A Markovič-fivérek által fontos szlovák politikai központtá kiépített Vágújhely meglátogatását két közvetett adat alapján is feltételezhetjük. Július Markovič könyvét a nagy port felvert 1905. évi nyitrai politikai perről Jászi nemzetiségi főművében is idézi. Korábban, 1907—1908-ban pedig a Szabó Lajos által polgári—radikális szellemben szerkesztett Vágújhelyi Lapokban több Jászi-cikk is napvilágot látott.

[18] Világ, 1910. április 10. és május 8. Jászi válasza a lap május 11-i számában jelent meg, és azt a túrócszentmártoni Národnie noviny is teljes terjedelmében közölte: Národnie noviny 1910. május 14.

szó nélkül: nevének említése nélkül maró gúnnyal ír a nemzetiségek pártján álló „elfajzott magyarokról".[19]

A körút magyar nacionalista sajtóvisszhangját illetően Jászi aggályai nem voltak megalapozatlanok. A Felvidéki Őr 1910. évi első számában, a Huszadik Század nemzetiségi politikája című írásban bírálja Jászi felfogását, amely szerint „el kell ismerni a nemzetiségek kultúráját, megszüntetni az állami elnyomást s az erőszakos magyarosítást". A Török Zoltán országgyűlési képviselő által szerkesztett lap szerint efféle vádakkal „komoly politikai értekezés elő sem hozakodik". „Megteheti ezt a Huszadik Század, mely modern szemüvegén keresztül a valónak csak elferdített mását láthatja. Különben úgy tudjuk, hogy Jászi úr, a Huszadik Század főszerkesztője a múlt év derekán beutazta a Felvidéket, adatgyűjtés céljából. Gratulálunk neki a bolondgombákból összeállított bokrétához. Bátran eldughatja ezt is a Huszadik Század modern limlomjai közé."[20]

Ami pedig Jászi nem magyar lakta területeken tett körútjának általános emberi tapasztalatait illeti, azt 1912. évi könyvében így summázta: „A népnek a nemzetiségi kérdés egyszerűen jó és nyelvét tudó közigazgatást és iskolát jelent. ... A nemzetiségi középosztály lelki világa természetesen komplikáltabb. A túlnyomó többség itt is tompa elkeseredéssel nézi a dolgokat. A magyar társadalomtól úgyszólván teljesen elzárkózva él, a nyelve és irodalma művelésével vigasztalja magát. Arckifejezésükön meglátszik az üldözött emberek bizonytalansága ... Mindenkiben ellenséget látnak, ki magyar részről közeledik hozzájuk. Ellenséget vagy kémet. Épp ezért külön ajánlólevél nélkül alig hallhat az ember bizalmas közléseket."[21]

Elmondhatjuk, hogy éppen személyes ismeretségeinek köszönhetően Jászi örömmel fedezte fel a nem magyar nemzetek művelt középosztályában a potenciális eszmei-politikai szövetségest. Tapasztalatait ezért összegezhette 1912-ben az általánosítás veszélyeit is vállalva a következőképpen: „A nemzetiségi középosztály maga is elnyomott osztály, s mint ilyen, szükségképpen demokrata, a néppel tartó."[22] Lényegesen megváltozott tehát Jászinak a magyarországi nem magyar értelmiségi középosztályról vallott korábbi véleménye. Mert hiszen korábban pl. Szabó Ervinnek írott 1904. októberi levelében, amelyben „a szocialista és népies nemzeti politikát" mint az asszimilációt biztosító „becsületes kultúrpolitikát" értelmezte, és az ily módon akkor még általa is elérhetőnek vélt magyar nemzetállamot olyan vívmányként tüntette fel, amellyel szemben „a dolgok új rendjében a vesztes mindössze néhány ezer nemzetiségi gentry volna, s ezzel törődni valóban »Gefühlduselei« volna".[23] Jól jelzi a

[19] Felvidéki Híradó, 1910. május 21.

[20] Felvidéki Őr, 1910. 1. sz.

[21] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok... i. m. 455.

[22] Uo.

[23] Jászi Oszkár levele Szabó Ervinnek, 1904. október 23. In: Szabó Ervin levelezése 1893—1904, I. köt. Budapest 1977. 592. Vö.: *M. Podrimavský:* i. m. 84—86. Alighanem téves az elképzelés, mely szerint Jászi felfogása a nemzetiségi középosztályról és általában a magyarországi nemzetiségi kérdésről 1904 és 1918 között vagy akár az első világháború előtti szakaszban is változatlan lett volna. Vö. *Olga Zobel:* Ungarns Gesellschaft und Staat bei Oszkár Jászi, Ungarn-Jahrbuch 1971. 159.

megváltozott álláspontjának konzekvens képviseletét, hogy 1910—11 során a Galilei-kör keretén belül Jászinak sikerült kialakítania egy olyan csoportot, amely rendszeres összejövetelein „a nemzetiségi megbékélés" ügyét próbálta előbbre vinni. A csoport Jászinak a *Nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője* c. előadásában körvonalazott ún. minimális nemzetiségi programja alapján a pesti nemzetiségi egyetemisták — pl. a szerb Ivan Milanović, a román Alexandru Duma, a szlovák Dušan Porubský és Ivan Dérer — aktív részvételével folytatta munkáját. A Galilei-kör részéről Fazekas Sándor vállalt irányító szerepet. Jászi kezdeményezését Milan Hodža is felkarolta: a csoport alakuló ülésén egyebek közt azt az oly sokszor elfelejtett alapigazságot hangsúlyozta, amely a magyarországi magyar és nem magyar demokratikus erők összefogásának legelemibb feltétele volt: „Arra a megállapításra jutottunk, hogy nem a magyar nemzet, nem a magyar faj, hanem annak kiváltságos osztálya a mi ellenségünk".[24] A csoport tevékenységének részletes feldolgozása minden bizonnyal sok tekintetben pontosíthatná a magyarországi nemzetiségi megbékélés 1914 előtt kibontakozó kísérleteiről meglévő elképzeléseinket. Annyit azonban feltétlenül leszögezhetünk, hogy Jászi fellépése és programja még az együttműködésre hajlandó nemzetiségi csoportokban sem váltott ki egyöntetű helyeslést. Az említett Prúdy-csoport fenntartásait V. Šrobár a szlovák ifjúság 1912. augusztusi túrószentmártoni ünnepségein pl. a következőképpen fogalmazta meg: „Mi lesz velünk, ha a brutalitást finom kulturális misszióval váltják föl (ti. a magyarok — *Sz. L.*), ha majd a szellem, értelem és műveltség, közismeretek és kulturális készségek fegyvereivel kell megmérkőznünk velük? És ez az idő már itt kopogtat a magyar állam kapuján. Már látom a magyar nemzet testében azokat az új áramlatokat, amelyek szíves szóval, testvéri érzéssel és együttérzéssel szólnak hozzánk".[25] Hogy Jászi szlovák kapcsolataiban végül is ezek a fenntartások váltak meghatározóvá, az a világháború előtti magyar kormányok — „felvidéki akciókban" kimerülő rövidlátó — szlovák politikája, ill az együttműködés legfontosabb alapját kínáló választójogi küzdelem sikertelensége miatt teljességgel törvényszerűnek mondható.

A fenntartások a világháború éveiben nem csekély mértékben Jászi jóhiszeműségének kihasználásával már Jászi személyét sem kímélő támadásokká változtak.

Még mielőtt e fenntartások fokozatos felerősödésének okait és következményeit szemügyre vennénk, néhány szóban érdemes említést tenni Jászinak Dušan Makovický iránti érdeklődéséről, illetve kettőjük közvetett kapcsolatairól (XIII. sz. levél). Minden bizonnyal a rózsahegyi látogatás idején tájékozódott részletesen Jászi Dušan

[24] *Milan Hodža:* Národnosti, šovinizmus a demokracia. Naša zástava 1910. 4—5. sz. 153—160. old. Magyarul: Világ. 1911. május 7.

[25] Prúdy 1912. 1. sz. Šrobárnak az 1912. augusztus 7-i túrócszentmártoni beszédére — amelynek szövegéből az idézet való — a Prúdy c. folyóirat lefoglalt anyagaiban a Magyar Királyi Belügyminisztérium illetékesei is felfigyeltek, és a beszéd magyar fordítását Tiszának is megküldték. Református Egyház Zsinati Levéltára, Tisza-iratok IX. csomó 25. tétel 69. sz.

Makovický Jasznaja Poljana-i tevékenységéről, Tolsztojjal való kapcsolatáról. Tolsztoj szlovák orvosáról persze már korábban is tudhatott. Hiszen a magyar nemzetiségi politikát bíráló külföldi vélemények ellen kibontakozott magyar sajtóhadjárat során a Budapesti Hírlap 1908 tavaszán többek közt épp Dušan Makovickýt vádolta meg jeles külföldi személyiségek (B. Björnson, L. N. Tolsztoj) magyarellenes, elfogult tájékoztatásával.[26]

Jászi lapszerkesztői felkérésének Dušan Makovický azért nem tett eleget, mert Tolsztoj házában készült feljegyzéseiből nem kívánt a feljegyzések könyv alakban való megjelentetése előtt részleteket közzétenni. A Makovický-fivérek közt folytatott levelezésből mindazonáltal érdemes idéznünk Dušan Makovický sok tekintetben találó jellemzését Jásziról a Huszadik Század ünnepi számába általa küldött Guszev-féle feljegyzés kapcsán: „Ez egy jeles beszélgetés, mintha éppen Jászinak készült volna. Vannak forradalmi szocialisták (az erőszakos fordulat hívei), vannak szociáldemokraták (a törvényes fordulat szószólói), és vannak liberálisok (polgári forradalmárok és szociálburzsoák). Jászi a szociáldemokraták és a liberálisok közt helyezkedik el. Ő még hisz az usztrojitelsztvoban (abban, hogy a rossz emberekből jó társadalmat lehet felépíteni) és a tudomány babonájában (vagyis hogy a tudomány megtalálja célját, a földi embert és az evolúció is célba vezet), az embernek csak meg kell hódolnia a tudomány és a politikai, kulturális haladás előtt és elégedett lehet, mert azt teszi, amit tennie kell; (ezzel szemben) saját maga tökéletesítése, Isten hangjának meghallgatása mind csupa ósdiság (áthúzva: lárifári)".[27]

1912 és 1918 ősze között ifj. P. Makovický és Jászi kapcsolata többé-kevésbé folyamatos volt. Erre néhány közvetett bizonyíték utal. 1913 tavaszán Pesten személyesen találkoztak, s egyebek közt a Néptanulmányozási Társaság terveiről, illetve Vikár Béla szlovák népdalgyűjtésének megjelentetéséről beszéltek.[28] Makovický rendszeres pesti útjai során minden bizonnyal a világháború éveiben is találkozott Jászival. Csak ezzel magyarázható ugyanis, hogy a Jászi és Károlyi által 1918 kora őszén kezdeményezett magyar—szlovák tárgyalások, közvetítések során a rózsahegyi szlovák gyártulajdonos a szlovák politikai mozgalomban betöltött

[26] Összeesküvés Magyarország ellen, Budapesti Hírlap 1908. 85. sz. A cikkben Dušan Makovický ellen felhozott vádakra Peter Makovický levelet írt Rákosi Jenőnek. Ebben többek közt leszögezte: „Önnek, t. szerkesztő úr, erről (ti. arról, hogy „Tolsztoj L. N. soha egy árva szót sem írt a tótok mellett, vagy pedig Magyarország ellen") tudomása kell, hogy legyen, de ha nincs, azt okvetlenül tudja, hogy Tolsztoj soha nem írt egy betüt sem olyan értelemben, amint az a Budapesti Hírlap olvasóinak fel van tálalva, s mégis ismételve ír róla, mint tényről, és öcsémet állítja oda mint Tolsztoj besúgóját olyan dolgokban, amelyek biztos tudomása szerint nem történtek meg." A levelet végül is Peter Makovický nem Rákosinak, hanem öccsének küldte el, Jasznaja Poljanába. Az igazság az, hogy Dušan Makovický folyamatosan tájékoztatta Tolsztojt a magyarországi nemzetiségi kérdésről, Tolsztoj azonban valóban nem jelentetett meg szlovák tárgyú és politikai jellegű írást. Vö. *Dušan Makovický:* U L. N. Tolstého, T. Sv. Martin 1898, 42—45.

[27] LA MS 50 A 27

[28] Peter Makovický levele Jozef Škultétynak 1913. május 16. uo.

szerepénél jóval nagyobb arányban vállalt részt, illetve hogy az Országos Radikális Párt elnökségének vidéki tagjai közt P. Makovický nevét is ott találjuk.[29]

A világháború éveiben a Jászi iránti szlovák fenntartásoknak újabb lendületet adott Jászinak a Neumann-terv kapcsán elfoglalt álláspontja, illetve az 1917 májusi cseh igénybejelentés általános negatív magyar fogadtatásától csupán árnyalatokban, de a lényegében — ti. a történeti Magyarország szlovák lakta északi részeit a történeti Csehországgal egyesíteni óhajtó törekvések elutasításában — nem különböző Jászi-álláspont.[30] Ennek alapján mind a cseh sajtó, mégpedig legélesebben éppen az egykori pesti szlovák lapszerkesztő, Anton Štefánek, mind pedig a csehszlovák politikai emigráció fórumai megtámadták Jászit, és mint a Grünwald—Tisza—Apponyi-féle magyarosító politika céljával, az asszimilációval teljes mértékben azonosuló politikust igyekeztek feltüntetni őt.[31] Štefánek a Národní listy c. prágai lapban 1917 októberében egyenesen azt állította, hogy pártállásra való különbség nélkül minden magyar ideálja az egynyelvű magyar állam megteremtése, és a Huszadik Század csoportja csupán módszereiben különbözik Tisza Kálmánéktól: „A modern magyarosító iskola félti eredményeit Szlovákiában, és ezért Jászi azt javasolja fajtájabélieinek, hogy hagyatkozzanak a modern ipar, a kereskedelmi mozgások és a demokrácia erőinek nivelláló működésére."[32]

Meg lehet érteni a Huszadik Század körében keltett megdöbbenést, amelyet Štefáneknak, a lap egykori munkatársának a valóságtól alaposan elrugaszkodott rágalmai keltettek, hiszen Jászi a Slovenský denník betiltása után Prágába költöző Štefánekot is az együttműködés folytatására kérte fel (XV—XVI. sz. levél). Štefánek vádaskodását — a szerkesztőség kollektív véleményét kifejezve — Braun Róbert utasította vissza rendkívül határozott és kemény hangú replikájában.[33] A Štefánekéhoz hasonló írások rendkívül fontos szerepet játszottak a csehszlovák politikai emigráció nagystílű nemzetközi propagandája számára létfontosságú „leleplezésekben". A cseh fővárosban dolgozó szlovák újságírók (Štefánek és F. Votruba) közvetlen pesti értesülések alapján készített, prágai újságokban megjelente-

[29] Világ 1918. október 6. P. Makovický utólag elhatárolta magát az Országos Radikális Párt elnökségébe való beválasztásától.

[30] (Idem): Mad'arská revolúcia, Národnie noviny 1918. II. 12.

[31] A. Štěpánek (helyesen Štefánek): Hospodárské zanedbávání Slovenska, Národní listy 1917. 10. 21. 3. old.

[32] Uo.

[33] „Kevés dologra nézve alkalmazható oly joggal az a mondás, hogy ki-ki a maga háza előtt seperjen, mint a nemzetiségi kérdésre nézve. A Huszadik Század írói mindig csakis vagy legalábbis elsősorban a magyar nacionalizmust tették kritika tárgyává. Ellenben a Národní listy örökösen a más háza előtt seper, mintha a magáé előtt minden rendben lenne. Talán nem kell túlságosan hangoztatni, hogy akkor, amikor egy cseh lap csakis az idegen nacionalizmus ellen harcol, a cseh ellen azonban soha, ez nem más, mint a cseh agresszív nacionalizmus erősítése. Aki ilyen politikát követ, annak semmi joga sincs megütköznie mások agresszív nacionalizmusán, sőt azt természetesnek kell találnia." — *Braun Róbert:* Egy cseh lap a Huszadik Századról, HSZ 1918. 94—97.

tett s ily módon a semleges Svájcba zavartalanul eljuttatható írásai szolgáltatták ennek a propagandamunkának az alapanyagát. Ezt azután a párizsi Csehszlovák Nemzeti Tanács energikus munkatársa, az amerikai szlovák Štefan Osuský öntötte végleges formába. A magyar belpolitikai viszonyokat alig ismerő Masaryk és Beneš hálásan regisztrálták, hogy az osztrák politikai élet képviselői ellen általuk folytatott propagandahadjárat mellett a magyar nemzetiségpolitikai viszonyok és az egyes nyugati körökben még mindig népszerűnek számító magyar politikai vezetők (Andrássy, Károlyi, Jászi) ellen szintén erőteljes sajtótevékenységet tudtak kifejteni.[34] Ennek különösen akkor nőtt meg a jelentősége, amikor Károlyi és Jászi egymásra találása révén egyre valószínűbbé kezdett válni, hogy rájuk kettejükre hárul majd a háborús politika által kompromittálódott magyar politikai vezérkar felváltása.[35]

1918 őszi hónapjainak vízválasztójában, főként a román és szlovák különválás kérdéskomplexumában lehet felmérni Jászi nemzetiségi kapcsolatainak igazi jelentőségét. Teljességgel igaznak tűnik ennek a kapcsolatrendszernek az a felértékelődése, amelyet Bíró Lajos Jászi új könyvének recenziójában találóan így fogalmazott meg: „Jászi Oszkár ma úgyszólván a magyarság bizalmi embere románokkal és tótokkal szemben is, de a délszlávokkal és csehekkel szemben is, sőt (Károlyi Mihállyal és a szociáldemokratákkal együtt) az egész civilizált világgal szemben".[36] Bár a szlovák politikai életet a passzivitás, illetve a késlekedés-kivárás holtpontjáról kimozdító rózsahegyi és bécsi szlovák csoportok már 1918 tavaszán végérvényesen elkötelezték magukat a cseh-szlovák egységtörekvések mellett, közöttük sem akadt 1918 szeptemberéig olyan politikus, aki a megoldás bármilyen variánsát a magyarokkal való tárgyalások nélkül, pusztán külső döntés és katonai megszállás révén elképzelhetőnek vélte volna.

Egyebek közt éppen erre, a megegyezés szükségességére hívta fel a figyelmet a Jászi által kezdeményezett 1918 őszi nemzetiségi ankét (XII. sz. levél) egyetlen szlovák résztvevője, Samuel Zoch, modori evangélikus lelkész, akinek beadványát az 1918. október 30-i túrócszentmártoni szlovák deklaráció alaptervezeteként fogadták el. Jászi nyilván több szlovák politikusnak is elküldte a felhívást az ankéton való részvételre. A Szlovák Nemzeti Párt vezetése szintén a címzettek közt szerepelt,[37] de az SZNP kitért a válasz elől. (XVIII. sz. levél)

Károlyi és Jászi immár közösen 1918 augusztusának közepén kezdték el tájékozódó jellegű tárgyalásaikat a pesti, bécsi, valamint a Túróc és Liptó vármegyei

[34] „Tudtuk, hogyan kell érteni a híreket, és mint kell azokat megfelelően interpretálni. Prágai lapjainkban a sorok közt is tudtunk olvasni." T. G. Masaryk: Světová revoluce, Praha 1925. 103. old.

[35] M. Hodža: Jászi s Károlyim, Slovenský týždenník, 1918. június 17. Jászi nézeteinek kritikájára l. Samoodrenjenje naroda i Magjari, Zagreb (1918). Vö. a XVI. sz. levél jegyzetével!

[36] *Bíró Lajos:* A Dunai Egyesült Államok, Jászi Oszkár új könyve. Világ 1918. október 13.

[37] Marián Hronský: Slovensko na rázcestí, Košice 1977. 34. Jászi Makovickýn és Zochon kívül valószínűleg Štefánekot és Šrobárt is felkérte, amint azt pl. a Huszadik Század 1917. évi zsidó kérdéssel kapcsolatos ankétja során is tette. Vö. a XVIII. sz. levéllel.

szlovák csoportok képviselővel. Bár kivált Károlyi rendkívül nagy reményeket fűzött a szlovák tárgyalásokhoz, azok szlovák részről mindvégig egyértelműen taktikai jellegű manővezerésnek bizonyultak, s október 10. táján félbeszakadtak.[38] P. Makovický közbenjárására az augusztus közepén Ceglédre internált V. Šrobárt október közepén ugyan szabadon engedték — ez volt a tárgyalások folytatásának feltétele —, de október végéig lényegében semmilyen alapkérdést nem sikerült tisztázni.[39]

Jászinak immár miniszteri rangban folytatott novemberi és decemberi szlovák tárgyalásaihoz szolgáltat érdekes adalékot a XIX. sz. alatt közzétett Hodža-levél. Az október 30-án létrejött Szlovák Nemzeti Tanács ugyan az említett túrócszentmártoni deklaráció szellemében egységesen a csehszlovák állam alapjaira helyezkedett, de a szlovák önállóság szavatolása körül kirobbant súlyos belső konfliktusok hatására — elsősorban persze a magyar államhatalomtól való leválás biztosításának szándékával — többször is tárgyalásokba bocsátkozott a magyar kormánnyal az októberi forradalmat követő hetekben.[40]

Jászi szlovák kapcsolatainak feltárása is azt bizonyítja, hogy a történelmi Magyarország integritásának megőrzésére és a nem magyar nemzetek, illetve nemzetiségek egyenjogúságának biztosítására Jászi kitartóan igyekezett megtalálni azt a közös nevezőt, amelynek alapján tárgyalásos megegyezések születhettek volna. A Szlovák Nemzeti Tanácshoz, illetve Matúš Dula pártelnökhöz november elején az SZNT államjogi álláspontjának tiszteletbentartása mellett az alábbi kérdésekkel fordult: elképzelhető-e, hogy Szlovákia Magyarország keretei közt marad, hajlandó-e az SZNT a közélelmezés és a közbiztonság kérdéseiben a magyar hatóságokkal együttműködni; milyen álláspontra helyezkednék az SZNT az új parlamenti választások kiírása esetén, s végezetül hozzájárul-e az SZNT ahhoz, hogy általa felterjesztett jelölteket a magyar kormány nevezzen ki szlovákiai főispánokká.[41]

[38] Erről l. a korabeli leveleket is közlő *Josef Rotnágl:* Česi a Slováci, Vzpomínky a úvahy nad dopisy a zápisky z let 1907—1918, Praha 1945. 231—234.; *Emil Stodola:* O slovenskej samospráve, Bratislava 1922. 20—29. A legjobb szlovák feldolgozása az 1918. őszi magyar—szlovák tárgyalásoknak: *Marián Hronský:* Problémy národnooslobodzovacieho hnutia Slovákov v roku 1918, Historický časopis 1975. 1. sz. és *Ladislav Tajták:* Úsilie maďarských vládnucich tried o udržanie Slovenska v rámci Uhorska v roku 1918, Historický časopis 1966. 4. sz. 552—584. old. — Vö.: *Szarka László:* A szlovák különválás érvrendszere 1918 őszén, kézirat (1983).

[39] Šrobár kiszabadulásában Makovický is közbenjárt, miután Šrobár őt erre felkérte: „Kérlek Téged Péter! Nem mennél el Jászi Oszkárhoz, és nem magyaráznád el neki mindezt? Hogy miért ülök... Vagy Károlyi Mihály, vagy akár maga Jászi is nem avatkozhatna közbe ebben az ügyben?" (LA MS 94 M 28). Végül Károlyinak sikerült elintéznie Šrobár szabadon engedését Wekerlénél. Vö. Tótok Cegléden, Világ 1918. okt. 5. — *V. Šrobár:* Pamäti z vojny a väzenia, Praha 1922. 234—237.

[40] *Milan Hodža:* Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918, Bratislava 1929. Vö. a XIX. sz. levéllel és jegyzeteivel.

[41] L. pl. M. Dula november 6-i beszámolóját. A Szlovák Nemzeti Tanács 1918. november 13-án Károlyihoz intézett levelében leszögezte, hogy „a területi és felségjogok tekintetében vallott elvi felfogásuk teljes fenntartása mellett az ország közélelmezésének minél hathatósabb biztosítása érdekében hajlandó a magyar népkormánnyal kooperálni". — LA MS Zápisnice SNR 1918, 94 S 4, 16. — Jászi miniszteri

Jászi és nemzetiségügyi miniszteri tevékenysége 1918 végén persze azért vált teljességgel reménytelenné, mert a magyarországi románok, szlovákok, szerbek és ruszinok kérdésében a megoldást ebben az időszakban már nem a Jászi által amúgy is túlértékelt tárgyalások, hanem kizárólag a nemzeti önrendelkezés elveit meglehetősen szabadosan megvalósító nagyhatalmi döntések jelentették. A szlovák kérdés megoldásában a megegyezéses megoldás lehetőségének szertefoszlása a szlovákok részére — a legtöbb szempontból optimálisnak tekinthető csehszlovák államkeretek mellett — a szlovák önállóságot megkérdőjelező, fiktív csehszlovák nemzetegység traumáját, a magyarság részére pedig a kompakt szlovák területek és jó néhány vegyes lakosságú vármegye leválása mellett, hozzávetőleg 800 ezres magyar etnikai sáv elszakadását jelentette.

Sok jel mutat arra, hogy a szlovák nemzeti törekvések magyar részről történő korábbi respektálása és kielégítése, úgy ahogy azt Jászi az anyanyelvű oktatás, közigazgatás és igazságszolgáltatás biztosításának szorgalmazásával, valamint „szlovák kerület"-típusú autonómia-kísérletek helyeslésével, illetve továbbfejlesztésével (autonómiák kantonális rendszerbe foglalásával) javasolta, a magyarság részére jóval méltányosabb megoldás feltételeit teremtette volna meg az 1918—1920. évi átrendeződés során.

És bár talán 1918 őszén egy ideig éppen a szlovák politikai vezetésben volt a legtöbb készség a közös problémák nemzetközi alapokon történő, megegyezéses megoldására, a Párizsban maradt Beneš és a Kramář-féle prágai kormány, illetve az általuk Szlovákiába küldött Vavro Šrobár — a nagyhatalmi támogatás tudatában — rövid időn belül mindennemű tárgyalást beszüntettek. A Károlyival, Jászival tárgyalásokat folytató és a közélelmezés együttes biztosításában megegyezésig is eljutó Szlovák Nemzeti Tanácsot pedig többek közt éppen a pesti tárgyalások ürügyén rövid úton feloszlatták. Ilyen körülmények közt Jászinak is be kellett látnia a tárgyalásokba vetett remények szertefoszlását: a minisztertanács december 18-i ülésén már ő is az aktív katonai ellenállás lehetőségét mérlegelte, tíz nappal később pedig bejelentette, hogy a szlovákokkal és a románokkal lehetetlen megegyezni.

Az alábbiakban Jászi Oszkár szlovák kapcsolatainak néhány dokumentumát közöljük. A túrócszentmártoni és a prágai Irodalmi Levéltárban felkutatott levélanyag alapján valószínűnek tűnik, hogy a Milan Hodža által szerkesztett budapesti Slovenský týždenník szerkesztőségéből, valószínűleg közvetlenül Hodžától vagy Anton Štefánektől kaphatta Jászi azt az információt, hogy a készülő könyve adatgyűjtéséhez szükséges kérdőívvel ifj. Peter Makovický, rózsahegyi gyárost is keresse meg. A köztük kialakult levelezésből (I—XIV. sz), sajnos Makovický válaszait

---

ténykedésének szlovák koncepcióját csak egy külön tanulmányban lehet hitelt érdemlően bemutatni. Novemberi elképzeléseit jól tükrözi Ján Krivošhoz intézett távirata: „Egyetlen lehetőség volna, hogy közös erővel rendet teremtsünk: minden controvers kérdésnek a béketárgyalások(ig való) kikapcsolása. Fenyegetőzés vagy elkeseredés mit sem használ. Mi épp úgy szenvedünk, mint Önök." MOL, K—40 1918. — VII. 134.

nem sikerült megtalálnunk. Így csupán néhány más címzetthez intézett levele és Jászi utalásai alapján alkothatunk képet arról, hogy Makovický a világháború előtti években valóban őszinte támogatója volt Jászi törekvéseinek.

Itt jegyezzük meg, hogy más vezető szlovák politikusokkal is kapcsolatot tartott fenn Jászi, amit pl. a Huszadik Század zsidó ankétjára kiküldött felkérések is bizonyítanak.

Az alábbiakban közölt 17 Jászi-levél alapján képet nyerhetünk Jászi 1909 augusztusi Liptó és Túróc vármegyei körútjáról, másrészt egy újabb körlevél nyomán elindulva, a nemzetiségi középosztály iránti fokozott érdeklődésének indítékaiba betekintést nyerhetünk. Ugyanakkor nyomon követhetjük a korábban kialakult elképzeléseinek módosulását mind a nemzetiségi középosztály, mind pedig a korabeli nemzetiségi kérdéskomplexum vonatkozásában. Megjegyezzük, hogy a levelezés-anyag a Huszadik Század szerkesztési stílusának vizsgálata szempontjából is tanulságosnak tűnik.

Egészen bizonyos, hogy Hodžával és Štefánekkel Jászi többé-kevésbé rendszeres levelezésben állt az 1909—1913/1914. közötti időszakban. Remélhetően ezek a levelek is előkerülnek valamelyik itthoni vagy csehszlovákiai levéltárból.

A Štefánekhoz írott 1914 előtti levelekből Szviezsényi Zoltán irredenta propagandamunkájának forrásközlései révén maradt fenn egy levél.[42] A két világháború közti Jászi-Hodža levelezés részben a Columbia Egyetem Könyvtárában őrzött Jászi-hagyatékban, részben pedig a prágai Cseh Nemzeti Múzeum Levéltárának Hodža-anyagában maradt fenn. Az előbbiből Litván György közvetítésével és szíves hozzájárulásával közöljük Hodža 1929-ben Jászihoz írott levelét (XIX. sz.).

A Jászi—Makovický levelek lelőhelye a Matica slovenská túrócszentmártoni Irodalmi Levéltára (Literárny archív Matice slovenskej, jelzet: LAMS 50 B 19), illetve a prágai Irodalmi Levéltár (Literární archív Památníku národního písemnictví, jelzet: LA PNP Pozůstalost ing. J. Rotnágla, Korespondence cizí). A Jászi által küldött levelek többsége a Huszadik Század szerkesztőségnek fejléces levélpapírján íródott, ezt a keltezés után H. Sz. rövidítéssel, a nem magyar nyelvű leveleket pedig az eredeti nyelv feltüntetésével jelöljük.

I. 1908. XII. 14. (H. Sz.)

Igen Tisztelt Uram, A Huszadik Század decemberi rendkívüli kiadása olyan nagy túlmunkával járt, hogy csak most köszönhetem meg a nemzetiségi kérdés tárgyában adott kimerítő és bölcs véleményét, melynek annál is inkább örültem, mivel kutatásaim minden ponton csak megerősítik az Ön helyszíni tapasztalatait. Válaszadása oly közérdekű, hogy szeretném azt a H. Sz. januári számában a kortörténeti

[42] *Szviezsényi Zoltán:* Hogyan veszett el a Felvidék, Budapest 1921.

jegyzetekben kiadni. Természetesen a *legszigorúbb anonimitás* megőrzésével (aláhúzás az eredetiben).

Teljesen tisztában vagyok azzal, hogy a mai viszonyok mellett Ön joggal követel tőlem teljes diszkréciót. *Erről föltétlenül nyugodt lehet.*

Szíves válaszát kéri[43]

őszinte tisztelettel

Jászi Oszkár

II. (1908.) XII. 31. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram. Szíves válaszát[44] már leadtam a nyomdának. A következő megjegyzést fűztem hozzá: „[45]... Tudakozódásaim során Liptó vármegyéből kimerítő leírást kaptam egy gazdaságilag teljesen független és a gyakorlati politikától távol álló tót úr tollából. Közlései annyira magukon viselik a lélektani igazság bélyegét, hogy közérdekünek tartom főbb megállapításait közölni." Ugye, ez kielégítő forma. Anonimitását kívánsága szerint *teljesen* meg fogom óvni, s így a közzétételből legkisebb kellemetlensége sem lehet.

Igen örültem, hogy cikkem[46] felfogását helyesli, annál inkább, mivel az egy nagyobb könyv alap-gondolatmenetét képezi.

Nem lehetne-e a H. Sz.-ot a tót intelligencia köreiben terjeszteni? A januári számból, mely az Ön jegyzeteit hozni fogja, szívesen küldenék mutatványpéldányokat. Őszinte tisztelettel igen Boldog új évet kívánok!

híve

Dr. Jászi Oszkár

[43] Amint az a következő levelekből kiderül, Makovický postafordultával hozzájárult a körlevélre adott válaszának kinyomtatásához.

[44] A Huszadik Század 1909. januári számában (76—81.) névtelenül közölt Adatok a nemzetiségi kérdéshez című Makovický-írás — akárcsak az egész Jászi—Makovický-kapcsolat — elkerülte a témát közelebbről megvilágító eddigi egyetlen tanulmány szerzőjének a figyelmét. Vö. M. *Podrimavský:* i. m.

[45] Makovický válaszát bevezetve Jászi megjegyzése így kezdődik: „A nemzetiségi kérdést tanulmányozva súlyt helyezek arra, hogy a nemzetiségi vidékeken élő olyan férfiak tapsztalatait megismerjem, akik — magyar részről és a nemzetiségiek részéről — az ottani viszonyoknak alapos ismerői s lehetőleg tárgyilagos szemlélői." Adatok... i. m. 76.

[46] Minden bizonnyal a Nemzetiségi politikánk iránya c. Jászi-cikkről van szó. H. Sz. 1908. 579—592.

III.
(1)909. II. 13. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram, Nagyon köszönöm az érdekes adatok szíves elküldését és buzgó propagandáját, melyet a H. Sz. érdekében kifejt.[47] A mutatványszámot *az összes címekre* elküldöttük. Eddig 3 előfizető érkezett be, akikről említést tetszett tenni.[48]

Őszinte tisztelettel vagyok kész híve

Dr. Jászi Oszkár

IV.
(1)909. VI. 17. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram, Nagyon sajnálom, hogy megtisztelő látogatásakor épp nem voltam otthon. Pedig igen szerettem volna már egyszer szóbeli eszmecserét is folytatni Önnel. Azért, ha jövőben Pestre jön, kérem, értesítsen előre érkezéséről.

Különben is lehet, hogy a nyár folyamán viszonozni fogom szíves látogatását, mivel szeretnék egy kicsit „Tótországban" személyesen is körülnézni, mielőtt könyvemet a nemzetiségi kérdésről[49] kiadom.

Ajánlom sz. figyelmébe a H. Sz. következő számában megjelenendő cikkemet Scotus Viator könyvéről.[50]

Tisztelettel üdvözli igaz híve

Jászi Oszkár

V.
(1)909. VII. 7. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram, nagyon köszönöm munkám iránti bajtársi érdeklődését. Szíves tanácsát megfogadom, és a tervezett utazást okvetlenül megcsinálom. Természetesen támogatását hálásan fogadom, s nagy hálára kötelezne, ha az útitervet

[47] Valószínűleg a H. Sz.-ban közölt adatok kiegészítését köszönte meg Jászi. A H. Sz. közleményeit figyelemmel követte az S. H. Vajanský és J. Škultéty által szerkesztett túrócszentmártoni Národnie noviny és M. Hodža már említett lapja, a pesti Slovenský týždenník is.

[48] Feltételezhetően Makovický közvetlen környezetéből kikerülő rózsahegyi előfizetőkről volt szó, de a lapot megrendelte a Csehszláv Egység prágai központja is.

[49] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok... i. m.

[50] Scotus Viator Magyarországról, H. Sz. 1909. 7—8. sz. 60—72.

kidolgozná[51], s megjelölné azokat a nemzetiségieket, akiket jó volna felkeresni.[52] Sajnos, munkám nagyon elfoglal, úgyhogy kevés idő áll rendelkezésemre. De talán 10—14 nap alatt mégis a legfontosabb helyeket bejárhatom. Jó turista lévén örömmel tennék gyalogtúrákat is. Szeretnék a néppel is beszélgetni, de ehhez valami alkalmas tolmács kellene. Oly valaki, akire a chovinek ne mondhatnák, hogy elfogult ember,* ki a beszélgetést elferdítette. Augusztus előtt alig mehetnék; de e hónapon belül szívesen alkalmazkodnék az Ön intencióihoz. Szíves útbaigazítását előre is hálásan köszöni tisztelő híve

Jászi Oszkár

VI.
(1)909. VII. 31. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram,

Legutolsó levelemet, melyben — szeretetre méltó ajánlata alapján — egy megfelelő felvidéki útiprogram megállapítására kértem volt, mindeddig válasz nélkül hagyta. Igaz, hogy a dolog nem volt éppen sürgős, s talán az Ön tervezett bécsi útja is közbejött. Minthogy azonban tudom, hogy olykor a levelek, kivált „arrafelé," el szoktak veszni, mégis megkérdem, hogy vajon megkapta-e levelemet?

Kiváló tisztelettel kész híve

Jászi Oszkár

VII.
(1909) VIII. 26.[53] (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram, Tót kóborlásaim fáradalmait kipihenve, szükségét érzem, hogy újra megköszönjem az Ön rendkívüli szívességét, mellyel körutamat oly tanulságossá tette. Vajha e tanulságokat közös törekvéseink javára fordíthatnám!

* Jászi kiegészítése a csillaggal jelölt részhez a levél alján: nincs-e valami okos, elfogulatlan magyar arra felé?

[51] Makovický július 31-én a következő szlovák nyelvű levélben kereste fel Jozef Škultétyt, a Národnie noviny és a Slovenské pohľady szerkesztőjét: „Drága Jožko! Dr. Jászi Oszkár, a Huszadik Század szerkesztője befejezte a nemzetiségi kérdésről írott munkáját, és mielőtt nyomdába adná, egy tájékozódó jellegű szlovák utazást szeretne megejteni. Hozzám fordult, hogy készítsem el számára az útitervet, és jelöljem meg azokat a helyeket és személyeket, amelyekről régebben azt írtam, hogy fontosnak tartanám, ha felkeresné őket. Mindkét kérésének eleget tettem. Jászi valószínűleg augusztus első felében meglátogat engem, és én szeretném őt Túrócszentmártonba átkísérni. Ha megérkezünk oda, a szerkesztőségbe is el akarom őt vinni, hogy ismerkedjen meg Veled és Svetoval. (Svetozár Hurban Vajanský — *Sz. L.*) Azért írok Neked erről előre, hogy tudjátok, kiről és miről van szó, s hogy esetleg készítsétek elő azokat a tényeket, amelyekről esetleg velünk el akarnátok beszélgetni." (LA MS 49 AB 3)

[52] Jászi ezenkívül bizonyíthatóan találkozott Vavro Šrobárral, minden valószínűség szerint Pavol Mudroňnyal, a Szlovák Nemzeti Párt elnökével is. Ezt látszik igazolni a Világban közzétett írása is. Vö. a 15. sz. jegyzettel!

[53] A körútról és annak időpontjáról Jászi több más levélben is említést tett.
„Augusztusban legfeljebb két hét áll rendelkezésemre, s ezt az időt egy felvidéki körútra fordítom. Derék

A Nagyságos asszony kezét csókolva, Önt melegen üdvözli kedves Bátyjával[54] és Šrobár V. úrral együtt tisztelő kész híve

Jászi Oszkár

VIII. (1910. III. 19.)
(gépelt másolat)

Igen tisztelt Urunk!

Tisza István gróf hetek óta járja az országot, összes erkölcsi és szellemi erejét harcba viszi a választójog immár el nem odázható reformjának demokratikus megvalósítása ellen. Agresszív agitációjának érvei között jelentős szerepet játszik az az állítás, hogy a magyar értelmiség politikai és társadalmi befolyását az általános titkos választójog semmivé tenné.

Úgy véljük, lehetetlen, hogy azok, akik a magyar kultúrának igazán produktív szellemi munkásai, szó nélkül hagyják Tisza István grófnak ezt a jogosulatlanul kijátszott hatásos ütőkártyáját, fel ne emeljék tiltó szavukat az ellen, hogy Tisza István gróf a magyar intelligencia nevében továbbra is támadja a választójog demokratikus megvalósítását, és meg ne mondják, hogy éppen ellenkezőleg az általános, egyenlő, titkos választójogtól várják a magyar kultúra és az igazi értelmiség súlyának megerősödését.

Ezen tiltakozás legalkalmasabb formájának azt vélnénk, hogy ha az ide igen bizalmasan csatolt nyílt levelet az arra hivatottak aláírásával ellátva mint röpiratot és egy most meginduló polgári lapban nyilvánosságra hoznók.

Nagyon kérjük ennélfogva, szíveskedjék a mellékelt nyilatkozat[55] aláírásával minket arra felhatalmazni, hogy nevét e nyílt levél alá kinyomathassuk.
(Lapszélen és a lapalján Jászi kézírásával: A nyilatkozatot kérjük a csatolt válaszboríték felhasználásával Dr. Fried Ödön[56] címére haladéktalanul visszaküldeni.

---

tótjaim hívnak, hogy könyvem kiadása előtt közvetlenül is megnézzem őket, a veszedelmes pánszláv árulókat. Valószínűleg a jövő hét elején indulok, s csak úgy 20. körül térek vissza . . ." (Jászi levele Somló Bódoghoz, 1909. 8. 2. Jászki Oszkár Válogatott müvei II. köt. Levelek, szerk. Litván Gy., Varga F. J. Kézirat, 95. sz. — „Tót nemzetiségi kóborlásaimból visszatérve, csak most válaszolhatok kedves soraidra." Jászi Lukács Györgyhöz, 1909. 8. 26. uo. 96. sz. — „Tegnapelőtt érkeztem haza . . ." Jászi Somló Bódoghoz, 1909. 8. 26. uo. 97. sz.

[54] Vladimír Makovický (1862—1944) a rózsahegyi szlovák pénzintézet igazgatója öccsénél aktívabban vett részt az SZNP szervezeti életében, a párt közigazgatási szakosztályának oszlopos tagja, az 1918. október 30-i túrócszentmántoni ún. deklarációs ülés résztvevője, a két világháború között pedig a szlovákiai gazdasági élet egyik irányítója volt.

[55] A nyilatkozat, amely a koalíciós pártok bukása után a Nemzeti Munkapárt élén álló Tisza István általános választójog ellenes politikája ellen tiltakozott, a *Világ* 1910. április 10-i számának mellékleteként jelent meg: Nyílt levél Gróf Tisza István úr Őméltóságához az általános választójog tárgyában címmel. A nyilatkozat a magyar értelmiség nevében tiltakozott a demokratikus választójog magyarországi bevezetésének elodázása ellen.

[56] Fried Ödön dr. — Jászi munkatársa, a Társadalomtudományi Társaság alapító tagja.

Kedves barátunk, kérem legyen szíves jó polgári, nem éppen konfesszionális színezetű aláírásokat gyűjteni. Pontos névaláírást és a foglalkozás megjelölését kérjük. A hangulat itt nagyon lelkes, a Tisza-meeting fiaskója teljes. Azonnali intézkedést kérünk. Bajtársi üdvözlettel a bizottság nevében Jászi Oszkár (lehetőleg *nem* nemzetiségi aláírásokat kérünk.[57])

IX.
Budapesten, 1911. szeptember 15-én (gépelt másolat) (H. Sz.)
Igen tisztelt Uram!

A nemzeti kérdésről írt könyvem[58] sajtó alá rendezésekor úgy látom, hogy a problémának egy fontos tény-kérdését kellő statisztikai felvételek hiányában pontosan megállapítani nem lehet. Ugyanis rendkívül fontos volna tudni azt, hogy Magyarország fő nemzetiségei mily nagy értelmiségi középosztállyal rendelkeznek. E hiány pótlására azzal a kéréssel fordulok Önhöz, mint aki nemzete gazdasági és kulturális mozgalmait hosszú évek során figyelemmel kíséri és irányítja, szíveskedjék tudomásomra hozni, hogy hozzávetőleg mily nagynak tartja a tót (kézírással — az áthúzott gépelt *szerb* szó fölé írva — *Sz. L.)*[59] művelt középosztályhoz tartozó egyének számát? A művelt középosztály alatt az intelligenciát értem, vagyis mindazokat, akiknek nemzetiségi törekvéseiről tiszta fogalmuk van, ellenben mellékes, ha vajon mint a mozgalom kombattáns emberei szerepelnek-e, avagy jelenleg passzivitásban élnek. Vagyis, amit Öntől, igen tisztelt Uram, kérek, az hozzávetőleges felbecsülése volna a tót (az áthúzott *szerb* szó fölé kézzel írva — *Sz. L.*) papoknak, ügyvédeknek, orvosoknak, banktisztviselőknek, mérnököknek, tanároknak, tanítóknak, magán- és köztisztviselőknek, a nagy- és középbirtokosoknak, a nagyobb és művelt

[57] A felkérő levél és a Világban közölt Nyílt levél tartalmából látható, hogy Jászi miért kért lehetőleg „nem nemzetiségi aláírásokat". Az általános választójog bevezetését többek közt épp a nem magyar nemzetek politikai térnyerésétől tartva halogatták, s helyette a magyar fölényt megőrző pluralista választójogi megoldást részesítették előnyben. Ennek figyelembevételével rendkívül érdekes, hogy a Milan Hodža körül tömörülő szlovák választójogi mozgalom — épp az idő tájt jelentkező — elbizonytalanodása (kiegyezési törekvések a kormánnyal, választási paktum megkötése Khuen-Héderváryékkal, a csehszlovák egység stratégiájának és a Ferenc Ferdinánd körüli „Műhellyel" meglévő kapcsolatok előnyben részesítése stb.) ellenére Peter Makovický és az ugyancsak rózsahegyi Fedor Houdek személyében a több mint száz név közt két szlovák aláírója is akadt a magyarországi haladó értelmiség választójogi nyilatkozatának. Jászi Hodža és a többi szlovák, illetve román vezető választójogi álláspontját több alkalommal is elmarasztalta: „A nemzetiségi választók egy része joggal nélkülözte vezetői magatartásában a magasabb célok által irányított erélyt és messzelátást . . ." Jászi bevezetője *Horváth József Lajos:* A választások és a nemzetiségi kérdés c. cikkéhez, H. Sz. 1910. II. köt. 50.

[58] A nemzeti államok kialakulása és a nemzeti kérdés, Budapest 1912.

[59] Jászi a vajdasági szerb radikálisokkal is kapcsolatot tartott fenn.

kereskedőknek s iparosoknak, íróknak és művészeknek, szóval mindazon elemeknek, akik önállóbb és öntudatosabb politikai akciókra képesek.[60]

Jól tudom, hogy kérdésemre válasza csak hozzávetőleges lehet, de oly tárgyról van szó, melyben már a hozzávetőleges becslés is értékes tanulságokkal járhat.

Remélve, hogy nagybecsű információit tőlem megtagadni nem fogja, és azokat mielőbb kérve, mély tisztelettel vagyok kész híve.

Dr. Jászi Oszkár

X.

Budapesten, 1911. szeptember 20-án (géppel írott levél) (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram!

Nagyon köszönöm szíves útbaigazítását és további fáradozásait. Szíves közlése után attól tartok, hogy kérdésemben nem elég világosan szóltam, mert szinte hihetetlennek tartom, hogy a tót értelmiségi középosztály száma ily alacsony legyen. Hiszen sok évvel ezelőtt Grünwald Béla[61] már jóval magasabbra taksálta az úgynevezett pánszlávokat.

Engedje meg tehát, hogy kérdésemet precizírozzam. Én nem azoknak a számát tudakolom, akik politikailag vagy érzelmileg a tót mozgalommal szolidárisak, hanem azok számának megállapítására törekszem, akik, hogy úgy mondjam — tót anyanyelvű középosztálybeliek, vagyis akikben megvan a lehetőség arra nézve, hogy

[60] Peter Makovický postafordultával válaszolt Jászinak, de bizonyára kételyei lehettek az általa szolgáltatott adatok valós voltáról, mert 1911. szeptember 18-i keltezéssel az alábbi szlovák nyelvű levelet küldte el: „Dr. Jászi Oszkár, a Huszadik Század szerkesztője és a Világ munkatársa a következő kéréssel fordult hozzám: (Jászi levelének szlovák fordítása következik). .... Én elküldtem Jászinak a magyarországi és külföldi szlovák értelmiségiek hozzávetőleges számát, amely azonban — mint az magától értetődik — nem helytálló. Szükségesnek tartanám azonban, hogy részletesebb adatok alapján pontosabb kimutatást állítsak össze és küldjek el, s ezért engedelmével azzal a kéréssel fordulok Önhöz, hogy a mellékelt kérdőívet szíveskedjék legjobb tudása szerint kitölteni és lehetőség szerint gyorsan visszaküldeni nekem. Megköszönve készségét, maradok mély tisztelettel Peter Makovický. Škultéty mellett ezzel a levéllel Makovický valószínűleg felkereste Emil Stodolát, a kor szlovák statisztikusát és Anton Štefánekot is, akinek publicisztikájában a szociológiai jellegű írások már ekkor jelentős helyet foglaltak el, s aki 350 nemzetéhez hű családot és 39 szlovák nyelvű értelmiségi központot (egymással rendszeresen érintkező pár fős csoportot) tartott számon. (LA PNP, Fond. Čsl. jednoty 2/a doboz).

[61] Grünwald Béla a múlt század hetvenes-nyolcvanas éveinek nagy tekintélyű nemzetiségi szakírója Zólyom vármegyei alispánként a szlovák mozgalmat rendkívül súlyosan érintő döntések kezdeményezésével (a három szlovák gimnázium és a Matica felszámolásával), illetve „A Felvidék" (Budapest 1878) című politikai röpiratával a szélsőséges felvidéki magyar sovinizmus egyik eszmei vezéralakjává vált. Grünwald szerint a múlt század hetvenes éveiben 632 pánszláv pap és tanító működött a szlovák lakta vármegyékben.

változott körülmények között a tót nép vezérei lehessenek. Az, hogy jelenleg passzive, vagy akár ellenségesen viselkednek mozgalmukkal szemben, az én szempontomból nem jelent semmit.[62]

Szíves buzgalmát ismételten nagyon köszöni és melegen üdvözli tisztelő híve

Jászi Oszkár

Makovický Péter Úrnak — Rózsahegy

XI.
1911. október 4. (H. Sz.)

Igen tisztelt Uram!
Fogadja buzgó fáradozásaiért[63] hálás köszönetemet, mellyel vagyok tisztelő híve

Jászi Oszkár

Tekintetes Makovický Péter gyáros Úrnak, Liptó-Rózsahegy

XII.
Budapest, 1911. október 23-án (géppel írott levél)

Igen tisztelt Barátom!

Bizonyára tudomása van arról, hogy a Világ szerkesztőségét komoly politikai okokból el kellett hagynom. Minthogy indokaim kifejtésére a Világ tért nem adott, a Népszavában kellett elmondanom álláspontomat. Tekintettel azonban arra, hogy a Népszava nemigen jut el a progresszív polgárság körébe, különlenyomatot készíttettem ezekből a cikkekből[64] oly célból, hogy ezáltal politikai felfogásomat mindama körök tudomására hozhassam, amelyek a mi közéleti törekvéseink iránt érdeklődnek.

Nagyon lekötelezne ennélfogva, ha azt a néhány példányt, melyet egyidejűleg címére elküldöttem, amaz elvbarátaink között szétosztani szíveskednék, akik publicisztikai munkásságomat érdeklődésükkel vagy rokonszenvükkel megajándékozták.

Szívességét előre is hálásan köszöni tisztelő híve

Jászi

[62] Jászi munkájában végül is a hivatalos statisztikai adatokat vette alapul, ezek szerint az aktív kereső szlovák értelmiségiek száma 1922 fő volt (*Jászi:* A nemzeti államok ... i. m. 418—8. — az 1900. évi népszámlálás adatai szerint). Minden bizonnyal felhasználta P. Makovický adatgyűjtését is, és a tőle kapott végső adat 1100 fő lehetett. Štefan Janšák „Život dr. Pavla Blahu" című munkájában (Skalica 1924, I. köt. 210. II. köt. 242.) azt írta, hogy Jászi Oszkár „a szlovákokra nézve hízelgő adatokat közölt 1910-ben (a könyv másik idézett helyén: 1912-ben), amikor 1100 nemzetéhez hű szlovák értelmiségit számolt össze".

[63] Minden bizonnyal a Makovický által megejtett kérdőíves adatgyűjtésért mondott köszönetet Jászi.

XIII.
Budapest, 1911. november 4-én (géppel írt levél)

Igen tisztelt Uram!

A Huszadik Század a Társadalomtudományi Társaság tízéves jubileuma alkalmából egy különösen szép januári számot tervez. Nagyban emelné a szám értékét és jelentőségét, ha tisztelt Dusán testvérét rávenné arra, hogy Tolsztojról megjelenendő emlékirataiból, még azok közzététele előtt, egy részt kiadhatnánk a Huszadik Században. Ismerve törekvéseink iránti rokonszenvét, nem kétlem, hogy kérésemet teljesíteni fogja.[65]

Meleg üdvözlettel tisztelgő híve

Jászi Oszkár

Nagyságos Makovický Péter Úrnak, Liptó-Rózsahegy

XIV.
Budapest, 1912. II. 9. (H. Sz.)

Igen tisztelt Barátom.

Fogadja szíves megemlékezéseiért hálás köszönetemet. Különben az egész dolog puszta megtiszteltetés, mely miben sem fogja eddigi munkámat módosítani,[66] de arra talán jó lesz, hogy közös törekvéseinknek némi presztizsnyomatékot is kölcsönözzön.

Neje Őnagysága és kedves testvére szíves figyelmét is nagyon köszönöm.

Meleg baráti üdvözlettel híve

Jászi Oszkár

[64] Miért léptem ki a „Világ" szerkesztőségéből? Obstrukció és választójog, Budapest, 1911.

[65] *Guszev N. N.:* Tolsztoj Nikolájevics Leo beszélgetése a forradalmi szocialistákkal című írás a Huszadik Század 1912. 1. számában (19—28.) a következő szerkesztőségi megjegyzéssel: „Társaságunk buzgó tagja, Makovický Péter úr szíves közbenjárására abban a kellemes helyzetben vagyunk, hogy olvasóinknak az orosz eredetivel egyidőben mutathatjuk be Gusev Nikolájevics Nikoláj úr Dva roky so L. N. Tolstym (sic!) (Két év Tolsztoj N. Leóval) című munkájának egyik nagyérdemű fejezetét. Guszev úr mint Tolsztoj egyik titkára gyorsírással följegyzéseket tett mestere nevezetes beszélgetéseiről, s ezek fognak most ebben a kötetben megjelenni a kultúremberiségnek ugyanolyan épülésére, mint a Gespräche mit Goethe. Az alábbi beszélgetést a nagy író négy tulai forradalmi szocialistával folytatta 1908. szeptember hó 14-én, s az is, kit fejtegetései nem győznek meg, gyönyörködni fog azok melegében és nemességében. (A szerk.) A Jozef Škultéty által szerkesztett Slovenské pohľadyban ugyanez a részlet az 1912/4—5. számban jelent meg, a fordító nevét P. O. szignó jelöli. A Huszadik Század fentebb idézett bevezetőjének szlovák címváltozata alapján valószínű, hogy a magyar fordítás a Škultéty lapjában közölt szlovák változat nyomán készült. Dušan Makovický 1912 június elején Rózsahegyre küldött képeslapon jelezte, hogy 1912. május 26-án megkapta az újságküldeményt és a Huszadik Század szóban forgó számát. (LA MS 50 B 7, ill. LA PNP Fond. D. Makovický, korespondence.)

[66] Jászi kolozsvári egyetemi magántanári kinevezéséről van szó.

XV.

(Jászi O. Anton Štefáneknak)[67] 1913. szept. 19. (H. Sz.)

Tisztelt Barátom!

Szokott havi összejöveteleinket[68] folyó hó 22-én, hétfőn újra elkezdjük, ezúttal este 7 órakor a Kovács kávéház különtermében — Oktogon tér — fogunk találkozni.

E megbeszélésünkre annál nagyobb súlyt helyezünk, mivel a jövő évad tudományos és publicisztikai munkásságát szeretném megbeszélni.

Baráti üdvözlettel

Jászi

XVI.

(Jászi német nyelvű levele Anton Štefánekhoz)[69] (Budapest) 1915. 3. 21.

Igen tisztelt Kolléga Úr,

bátyám váratlan halála mind ez idáig megakadályozott abban, hogy válaszoljak az Ön levelére. Gondom lesz rá, hogy Önnek a H(uszadik) Sz(ázadot) pontosan megküldjék. Nem szükséges előfizetnie. Ezekben a háborús időkben nem bővelkedünk írókban. Írjon nekünk olykor a cseh ügyekről.

Meleg üdvözlettel az Ön híve

Dr. Jászi Oscar

XVII.

Budapest, 1918. IX. 26. (gépelt körlevél)[70] (H. Sz.)

Mélyen tisztelt Uram!

Most, amikor a nemzetiségi probléma és a népek önrendelkezési jogának a kérdése egyre nagyobb mértékben foglalkoztatja a közvéleményt, amikor a leendő békekötésnél is azok kétségkívül jelentékeny mértékben fogják befolyásolni a

[67] A levelet közli: *Szviezsényi Zoltán:* i. m. 48—49. A levél minden bizonnyal a Slovenský denník c. napilap szerkesztősége ellen 1915 nyarán foganatosított rendőri akció anyagaiból származik.

[68] Valószínűleg az 1911 szeptemberében a Galilei Kör keretei közt létrejött „nemzetiségi megbékélés" ügyét felkaroló csoport találkozójáról van szó.

[69] A levél a túrószentmártoni levéltárban található, jelzete: LA MS 42 I 45. — Štefánek nem tett eleget Jászi kérésének, helyette a prágai Národní listy számára írt a magyar belpolitikai életről a cseh emigráció által is felhasznált „leleplező" cikkeket. Így pl. Tisza bukásának körülményeiről, a magyar szociáldemokraták stockholmi előkészületeiről, Batthyány Tivadar nemzetiségpolitikai nézeteiről (személyes interjú alapján!) írt első oldalas cikkeket: Národní listy 1917. május 24, 26. De beszámolt a cseh képviselők bécsi parlamentben folytatott csehszlovák egységdemonstrációjának budapesti visszhangjáról is. Cikkeinek hangvételét a Masaryk vezette emigráció lapjai is átvették: „A magyarok azzal dicsekednek, hogy ezer éve uralkodnak az országban; ezek szerint ezer évük volt a nemzetiségi kérdés megoldására. S mit tettek? Pusztítottak, fosztogattak, és tönkretették a szlovák nemzetet. Így oldották meg a szlovák kérdést. Jászi professzor ígéreteire és csábítására a szlovákok azt felelték, hogy a magyarokkal tovább nem közösködnek, és a morvaországi szlovákokkal, csehekkel összekapcsolódva függetlenséget követelnek." — Československá samostatnost', 1917. 17. sz.

kialakuló új világrendet: helyesnek és termékenynek ítéljük meg Réz Mihály egyetemi tanár úrnak[71] azt a javaslatát, hogy vitassuk meg a problémakör tudományos alapjait.

Azt szeretnők tehát, ha az idemellékelt két ellentétes látószögből kiinduló dolgozat[72] alapján a felvetett kérdésekhez hozzászólnának a magyar közéletnek azok a férfiai, akik akár elméleti, akár gyakorlati téren bebizonyították, hogy a napi politika múló kompromisszumainál mélyebb szempontok vezetik őket e problémák kezelésénél.

A művelt magyar közvélemény talán még soha nem érezte mélyebb tájékozódás szükségességét ezen a területen, mint éppen ma. Azért reméljük, hogy Ön, mélyen tisztelt Uram, nagy tudásával és gazdag tapasztalataival hozzá fog járulni az eszmék tisztázásához. Kérjük tehát, fejtse ki álláspontját néhány sorban, vagy pár oldalon.

Szíves fáradozásait előre is megköszönve és válaszát október 20-ig várva, fogadja mélyen tisztelt Uram őszinte nagyrabecsülésünk megnyilvánítását.[73]

Nagyságos Makovický Péter Úrnak — Rózsahegy

XVIII.

(Matúš Dula és A. Karol Medvecký levele Jászi Oszkárnak)[74] Túrócszentmárton 1918. október 24. (gépelt levél)

Mélyen tisztelt Uram!

A nemzetiségi kérdés általában, a tót kérdés pedig különösen olyan probléma, mely méltán foglalkoztatja az emberiség gondolkodó elméit. Ámde szükségszerű megoldását kell, hogy a ma befejeződéséhez közeledő világfelfordulás likvidációja eszközölje, mert különben a vonagló Európa új és új megrázkódtatásoknak, szenvedéseknek nézne elébe. „Most vagy soha!" — mondják a megváltásra váró

---

[70] Ugyanebből a körlevélből (de az Apáthy Istvánhoz címzettből) rövid részletet idéz *Fukász György:* A magyarországi polgári radikalizmus története 1900—1918 c. munkájában. Budapest 1958. 356. 619. sz. jegyzet. Fukász az ankét időpontjával azt véli igazoltnak, hogy Jászit felkészületlenül érték az 1918 októberi események.

[71] Jászi már 1912-ben vitába szállt Réz Mihálynak a Magyar Figyelőben közzétett nemzetiségpolitikai nézeteivel: A radikális nemzetiségi politika és Réz Mihály, H. SZ. 1912. 301—4.

[72] *Réz Mihály:* A nemzetiségi kérdés a politikai tudomány szempontjából HSZ 1918. II. köt. 1—17. *Jászi Oszkár:* A nemzetiségi kérdés a társadalom és az egyéni fejlődés szempontjából, uo. 97—111.

[73] Peter Makovický válasza sem a Huszadik Században, sem pedig a válaszokat közlő A nemzetiségi kérdés a társadalom és az egyéni fejlődés szempontjából, Budapest 1919. c. gyűjteményes kötetben nem szerepelt. A válaszadók közül egyedül a már említett S. Zoch képviselte a szlovák politikusokat, és rövid feleletében a térség nemzeteinek megegyezésén alapuló megoldást sürgette. A Národnie noviny is foglalkozott az ankéttal, elítélte Réz Mihály álláspontját, és rosszallotta, hogy annak a Huszadik Század helyt adott. Katastrofálna teória, Národnie noviny 1918. október 5.

[74] Bár Jászi a XVII. sz. alatt közölt körlevélben október 20-ig kérte beküldeni a válaszokat, Duláék levele alighanem az ankéton való részvétel elutasítását kívánta jelezni. MOL-K 40, 1918—VII. Vö. *M. Hronský:* i. m. 41.

kisebb nemzetek. Ez a mi álláspontunk is, midőn ügyünk igazságában bízva várjuk a népek nemsokára összeülő areopágjának döntését.

Mindenesetre hálásak vagyunk a m. t. Doctor úrnak, ha magyar polgártársaink között továbbra is a kölcsönös megértés ideáit terjeszteni méltóztatik.

Fogadja kérem megkülönböztetett tiszteletem őszinte kifejezését.

Dula Máté
a Tót Nemzeti Párt elnöke
Medvecký A. Károly
párttitkár

Nagys. Jászi Oszkár dr. szerkesztő úrnak.

XIX.

Milan Hodža magyar nyelvű levele Jászi Oszkárhoz[75] Karlovy Vary—Karlsbad, 1929. dec. 7.

Igen tisztelt Tanár úr,

kénytelen vagyok egy kéréssel alkalmatlankodni, mely annál pikánsabb, hogy — íme — tanúnak kérem egy sajtóperes ügyemben. Természetesen, egyszerű írásbeli nyilatkozatról van szó, ámbár nincs kizárva (de egyáltalán nem valószínű), hogy valami forma szerinti hitelesítésre is lesz szükség. Ha a nyilatkozatra hajlandó lesz, amire kérem, hasznos volna valami amerikai hatósággal hitelesíttetni.

Az eset az Ön hadügyi kollégájával, Bartha úrral kapcsolatos és 1918 novemb. és decemberére nyúlik vissza. A mi belpolitikai harcaink nem parfümös (. . . . .), hanem a rapacious fiatal demokráciának sokszor artikulálatlan és disszonáns, de mindig szertelen megnyilatkozásai. Így én magyarofil hajlamokkal lettem megvádolva és avval, hogy 1918 őszén Önnek, Károlyinak és Barthának eladtam Szlovenszkót. A szlovák klerikális néppárt, főképp annak Horthyofil szárnya (olyan is volt — épp most dobatik ki némi defraudációkkal kapcsolatosan) a legutóbbi választások kampány-harcára(?) fakszimilében szerezte meg Barthának ide mellékelt förmedvényét, melyet ez az úr már hónapokkal ezelőtt eresztett meg ellenem a budapesti fajvédő sajtóban.[76] Ott Bartha azt állítja, —1) hogy velem sohasem egyezkedett demarkációról, —2: hogy egyáltalán én akkor igen szerény valék, és az Ön és az ő jelenlétében a szlovákok részére szimplán egy miniszterséget, 2—3 főispánságot és szlovák ezrednyelvet reklamáltam. „Es ist auf der Welt nichts so dumm, alles findet sein Publikum" — mondá az öreg

[75] A levél lelőhelye: Rare Book and Manuscript Library — Columbia University Libraries, Jászi-papers. A levelet Litván György gyűjteséből, az ő hozzájárulásával közöljük.

[76] Bartha 1929. január 9-én rukkolt ki a demarkációs megállapodással kapcsolatos mentegetőzésével. Ezt néhány pesti lap le is közölte. Bartha írásának másolatát az autonómiát követelő Hlinka-féle Szlovák Néppárt központi lapja, a Slovák 1929. szeptember 8-án közölte.

Goethe, teljes vissza- és előremenő érvénnyel. Diener-Dénes nagyon kurtán(?) lecáfolta (l. a mellékletet), én azonban perrendszerűleg óhajtom visszautasítani Bartha vigaszverseny-ízű füllentéseit.[77] Ön talán emlékszik is reá, hogy én a magyar csapatoknak Szlovenszkóból való visszavonását, melyet nagy általánosságban a párizsi hatalmasok különben is elrendeltek, Önnél is szorgalmaztam, Ön azonban, illetve Károlyi ez ügyet tisztán stratégiainak minősítette, és én Barthához lettem utasítva, akivel egy ideiglenes demarkációban (nagy huzavona után) dec. 6-án meg is állapodtam; Őkelme az iratot, amely a budapesti fiókokban bizonyára meg is van, valamint Prágában is, alá is írta.[78] Úgy hiszem, hogy az Önök minisztertanácsának is tett jelentést — ez a dolog természetéből folyik. Ebben a demarkációs ügyben, hogy B. úr a demarkációt velem megcsinálta, ha emlékszik reá. abban az irányban kérném a valódiság megállapítását. Forma szerinti tanúságát azonban a 2. számú Bartha-füllentés ellen kell kérnem. Én Önökkel mint a csehszlovák kormány képviselője beszéltem (hogy Prága egy időben dezavuált, ez más lapra tartozik, de semmiképp sem igazolja Barthát, aki az én politikai ellenfeleimnek most azt a szívességet teszi, hogy engem csehellenesnek állít oda! — és nagyon érthetően sem Önnek, sem neki, sem kettejüknek nem kínáltam egyezséget — miniszteri tárcás és főispánságos(!) alapon.[79] Ezt a magasabb rendű rosszhiszeműséget Bartha úr ellenem azzal támogatja meg, hogy úgy állítja be, mintha Ön is lett volna részese — ezért kérem az Ön nyilatkozatát oly értelemben, hogy B.-nak ezen megállapítása hazug. — (Én Önökkel egy államközi likvidációs átmeneti állapotról beszéltem, cseh-szlovák szempontból; Önök ugyanarról, magyar álláspontból.)

Íme a kérésem. Ha szíves lesz teljesíteni,[80] kérem az ügyvédem címére megküldeni, mert én magam ez idő szerint vándorlok: egy év óta beteg voltam, most

[77] A mellékletet nem találtuk. Diener-Dénes a Slovenský denník c. lapban cáfolta (1929. szeptember 27.) Bartha állításait.

[78] Az ideiglenes demarkációs megállapodásról Vixnek küldött levelet — Hodža és Bartha aláírásával — közli a Hodža-féle pesti tárgyalások csehszlovákiai levéltári dokumentációjának egy részét közreadó összeállítás: Slovenský rozchod ... i. m. Bratislava 1929. 64—65.

[79] Hodža már 1918 szeptember végén is elutasította Károlyi hasonló kínálatát. November 24-én Jásziék tárgyalási javaslattervezetét — ez a béketárgyalásokig a Szlovák Nemzeti Tanács és a magyar kormány egyeztetett politikáját és a magyarországi szlovák autonómia megvalósítását szorgalmazta átmeneti megoldásként — egy olyan ellentervezettel utasította vissza, amely a csehszlovák állam keretei közt, a Szlovák Nemzeti Tanács számára követelte a teljes állami, katonai stb. hatalom átengedését Szlovákiában. Szlovákiát Hodža mind a Jásziék által elfogadott ellentervezetben, mind pedig a demarkációs egyezményben az etnikai határokkal kijelölt kompakt szlovák vidékkel azonosította. L. Slovenský rozchod ... i. m. 40—45. Vö. *Jozef Klimo:* Vývoj územia Slovenska a utváranie jeho hraníc, Bratislava 1980. 107—109.

[80] Jászi valószínűleg még december folyamán elküldte a Hodža által kért tanúskodást, mert Hodža 1930. január 17-én kelt levelében köszönettel nyugtázta annak kézhez vételét. Jászi a tárgyalások idején, de még a bécsi emigrációban is meg volt győződve arról, hogy a prágai kormány désaveau-ja nélkül Hodžával meg tudott volna egyezni a magyar—szlovák viszony magyar szempontból méltányosabb rendezésében. A Szepes vármegyei szlovákok iglói népgyűléséhez intézett november végi táviratában pl. ezt írta: „A tótság képviselőivel itt folytatott tárgyalások teljes megegyezésre nyújtanak reményt." — MOL K-40 1918—VII.

invalid konvalescens, ez idő szerint Karlsbadban, karácsony után alighanem Svájcban leszek. A levelet ügyészem utánam küldi: Kérnék ugyanis egy-két szót, mit csinál: legutóbb csak Seton-Watsontól hallottam Önről, aki az Ön legújabb könyvét avizálta nekem. Remélem, hogy egy hét vagy hónap múlva visszatérhetek majd az intellektuális mozgáshoz, a politikához csak még később.

Könyvét még nem láttam, de az, amit róla hallottam, feljogosít arra, hogy gratuláljak hozzá.

Híve

Hodža Milán

481. (Távirat Dvortsák Győzőnek, az ún. Východoslovenská národná rada elnökének) Visszaemlékezésében pedig saját miniszteri tevékenységét igazolva így érvelt: „Különben még az akkori kétségbeesett helyzetben is a szabad autonómiák rendszere gyújtó hatással volt Magyarország legkülönbözőbb népeire. Nemcsak a németség és a rutének fogadták őszinte örömmel javaslataimat, de a tót vezérekkel is meg tudtam volna — legalábbis a béketárgyalásokig — egyezni, ha Hodzsa Milán nem kapott volna utolsó percben egy olyan határozott désaveau-t." Magyar kálvária — magyar feltámadás, III. kiadás, München 1969. 71. Más kérdés, hogy a Nyugat- és Kelet-Szlovákiára felosztott, Jászi-féle „Tót Impérium"-tervezetet Hodža sem tartotta elfogadhatónak, és a tárgyalások elhúzásával nem annyira a megegyezést, mint inkább a népszavazás kivédését, illetve a magyar alakulatok visszarendelését kívánta elérni. Ugyancsak célja volt az is, hogy ellenlábasával, a prágai kormány által szlovákiai miniszterré kinevezett V. Šrobárral szemben a túrócszentmártoni Szlovák Nemzeti Tanács pozícióit megerősítse. Ezek a személyes ellentétek robbantották ki 1929-ben azt a vitát is, amelyben Hodža Jászi segítségét kérte.

Balázs Sándor

JÁSZI OSZKÁR ÉS A "REVISTA VREMII"

1919 májusában Jászi Oszkár emigrációba kényszerül. Mindössze hat évig tevékenykedik Bécsben, 1925-ben kivándorol az Amerikai Egyesült Államokba. E szakaszban kifejtett munkásságáról legnagyobbrészt a magyar emigráció lapjában, a Bécsi Magyar Újságban megjelent cikkeiből alkothatunk képet. Van azonban a jeles radikális polgári gondolkodónak e periódusban olyan aktivitása is, amelyről a szakirodalomban nemigen olvashattunk, bár tanulságos következtetések származnak belőle: a Bukarestben ez időben megjelenő Revista Vremii [továbbiakban: RV] című folyóirattal kiépített, rövid ideig tartó, de szoros kapcsolata. E kölcsönös baráti társkereső közeledés föltárása nemcsak a kiváló demokrata gondolkodó életpályájának pontosabb feltérképezéséhez járulhat hozzá; tágabb perspektívában is beszédes: úgy tekinthető, mint a magyar—román kapcsolatok egyik jelentős epizódja, amelyből a húszas évek társadalomalakulásának erővonalaira is következtetni lehet.

Közleményünk éppen ezért kettős célt követ: egyfelől eddig még magyarul hozzáférhetetlen dokumentumok közlésével igyekszik hozzájárulni a Jásziról alkotott képünk árnyalásához, másfelől rá akar világítani a becsületes, demokratikus érzelmű magyar és román értelmiségiek egymásra találásának egyik sokatmondó mozzanatára. A történelmi megidézésnek ugyanakkor mához szóló mondanivalója is van: a századunk harmadik évtizedének elején kialakult, sajnos rövid életű eszmecsere két, egymás mellett — sőt a kisebbségi sorsban *együtt* — élő nemzet kiváló elméi között felvillantott néhány általános, a mára is érvényes gondolatot.

De vegyük talán számba előbb a tényeket, ezek közlése és értelmezése lesz egyébként további gondolatvezetésünk.

1921 októberében RV címen folyóirat indult Bukarestben. A kéthetenként megjelenő sajtóorgánum — mint az alcíme is mutatja — politikai, irodalmi és gazdasági érdeklődésű. Az első szám vezércikke leszögezi a programot: „Nem adunk kész megoldásokat, jövünk, hogy megfigyeljünk és kutassunk. Szívesen látunk bárkit, aki velünk akar kutatni. A »Revista Vremii« nyitva áll minden őszinte vélemény, bármilyen komoly tanulmány előtt. Oldalainkon a legkülönbözőbb meggyőződésűek találkozhatnak. [...] Ki kell nyitni a szemeket; a dolgokat olyanoknak kell látni, amilyenek."[1] A lap élén egy aktív politikus, Grigore Gafencu állt,[2] akinek sikerült

[1] Cuvântul nostru. [Szavunk] RV 1921. okt. 30. 1. sz. 1.

neves személyekből olyan munkatársi gárdát összehoznia, amely a fenti programnak eleget is tudott tenni. A lap azonban mindössze 1924-ig működött. Már első cikkei fölkelthették Jászi figyelmét, hiszen a Duna-medencei népek összefogására ösztönöztek.

1922-ben Jászi felvette a kapcsolatot a folyóirat szerkesztőségével, levél formájában cikket írt benne a közép-európai nemzeti kérdésről. Egy újabb írása a dunai szövetségről szólt, majd a harmadik a dunai népek Kulturális Ligája megalakításának tervezetét taglalja. Az RV munkatársai elismerően fogadták mindhárom közleményét.

1923-ban Jászi Romániába látogatott, s fölkereste az RV szerkesztőségét is. A tiszteletére rendezett díszvacsorán mondott beszédét egyetértéssel fogadták. Bécsbe való visszatérése után az RV igazgatója felkérte Jászit, írja meg romániai benyomásait. Az ugyancsak levél formában megírt cikket az RV közölte, s a fogadtatás most is kedvező volt. A további kapcsolat Jászi Amerikába való távozása és a lap megszűnése miatt megszakadt.

Eddig tehát a tények. Úgy gondoljuk, Jászi cikkei dokumentum értékük miatt megérdemlik, hogy fordításban teljes terjedelemben közöljük. Nem kevésbé fontosnak tartjuk ismertetni, milyen visszhangot váltottak ki a Jászi-gondolatok az RV munkatársaiban, illetve milyen szellemi légkörben bontakozott ki az eszméknek ez az egyeztetése.

*

Az első Jászi-cikk megjelenése előtt az RV-ben már megtaláljuk „A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés" szerzőjének gondolkodásmódjával összecsengő hangot. Az ilyen természetű írások között különösképpen jelentős S. Şerbescu Közép-Európa újjáépítéséről szóló értekezése, ez áll ugyanis legközelebb a később kifejtett Jászi-tervekhez.[3] A szerző szemükre veti azoknak, akik Párizsban a háború utáni helyzetről döntöttek, hogy két lényeges szempontot nem vettek figyelembe: minden ország egymás közötti gazdasági szolidaritását és a szuverén európai államok egyenlőségét. A határokat etnográfiai alapon húzták meg — ezzel figyelmen kívül hagyták az első szempontot; a döntéseket rákényszerítették nemcsak a vesztesekre, hanem a győztesekre is — ezzel semmibe vették a másodikat. A kedvezőtlen hatások azonnal érződtek, megromlottak a gazdasági kapcsolatok, főleg Közép-Európában. A monarchia szétesésével olyan országok jelentek meg a térképen,

[2] *Grigore Gafencu* [1892—1957] a két világháború közötti román politikai élet ismert alakja, az első világháborúban a francia hadsereg tisztje, majd hazatérése után újságíró, szerkesztő, politikus, előbb külügyminisztériumi államtitkár, majd 1938-ban külügyminiszter, szembefordul a Németországhoz való közeledés politikájával, 1940-ben moszkvai román követ, 1941-ben pedig Svájcban telepedik le.

[3] S. *Şerbescu:* Scrisoară din Viena. Reclădirea economică a EuropeiCentrale. [Bécsi levél. Közép-Európa gazdasági újjáépítése.] RV 1922. jan. 29. 7. sz. 5. Érdemes fölfigyelni arra, hogy a szerző Bécsből küldte a levelet, onnan, ahol ekkor Jászi tartózkodott. Nincs kizárva, hogy Jászi éppen Şerbescun keresztül került kapcsolatba a folyóirattal.

amelyek nem rendelkeztek elegendő gazdasági eszközzel. A termelési eszközök aránytalan elosztását kifogásolta tehát, s ennek a bajnak az orvoslását várta. Az angol tervet — Lloyd George-ról van szó — fenntartással fogadta, félt attól, hogy valamiféle gyarmatosítás vagy restauráció kerekedjék ki belőle. Szerinte nincs szükség kívülről jövő átszervezésre, maga Közép-Európa is el tudja végezni ezt, ha tiszteletben tart egy alapelvet: a nemzetek szabadságát.

Az érvelés összhangban van Jászinak még a háború alatt kifejtett elképzeléseivel. Különösképpen jelentős Şerbescu végső következtetése, az, hogy a nemzetek szabadságának biztosítása sine qua non feltétele minden Közép-Európából kiinduló átszervezési tervnek. Jászi ezt a nemzettöredékekre vonatkozóan is hangsúlyozta, az ő gondolatrendjében az országokon belüli viszonyok demokratikus rendezése, a nemzeti kisebbségek egyenjogúsítása nélkül el sem lehet kezdeni a tárgyalásokat valamiféle új külső kapcsolatteremtésről. Első levele éppen ezért ezzel az előfeltétellel, a közép-európai nemzetiségi kérdés helyzetével foglalkozik.[4]

I.
A NEMZETISÉGI KÉRDÉS KÖZÉP-EURÓPÁBAN

Életbevágó szükséglet az új dunai államok számára, hogy szerencsés módon megoldják a kisebbségi kérdést

Jelentősége tekintetében előre nem sejtett politikai válság állandósul az egész világon. Ennek okát — ezt az angol államférfiak is nyíltan elismerik — a közép-európai helyzetben kell keresni. Itt van a betegség góca. A szétesés folyamata innen terjedhet és mélyülhet el, vagy itt kell gyökerestül kitépni. Nemcsak Európa, hanem az egész civilizált világ sorsa Németország és a Duna menti államok aggasztó helyzetétől függ. Míg azonban a német kérdés konszolidálódott[5] — még ha egyelőre nem is valamilyen kielégítő megegyezés és határozat révén, de mégis napról napra jobban a szolidaritás ama szempontjából, mely a győztesek és legyőzöttek érdekeit összekapcsolja —, ugyanezt nem mondhatjuk el a dunai népek problémájáról. De csak kevesen tudják felfogni e kérdés teljes fontosságát, s még kevesebben vannak olyanok, akik megértik a Duna menti népek között fennálló szerves kapcsolatok alapvető jelentőségét.

A német kérdés és a dunai országok problémája közötti különbség

Bármilyen változatosak legyenek is a német „Reich" problémái a vereség és a békeszerződések után, legtöbbjüket mégis egyetlen fejezetben foglalhatjuk össze, amelynek címe „A békeszerződések végrehajtása" lehetne. E problémák tehát

[4] RV 1922. márc. 12. 10. sz. 1—2.

[5] Az eredeti szövegbe értelemzavaró sajtóhiba csúszott. Az értelemszerűen „consolidată" [konszolidálódott] szó helyett „considerată" [vélt] kifejezés került.

bizonyos mértékben csak a nagy számvetés különböző állomásait jelentik, s ilyen alcímeket viselhetnének: leszerelés, jóvátétel stb. Éppen ezért ezeket a kérdéseket még a középszerű politikusok is könnyen fölfogják: a győztes antant és a vesztes Németország mint két partner rendezi egymás közt a békefeltételek egész komplexumát. Bár a háborúból visszamaradt bizonyos ellenséges érzületek zavarják és bonyolítják a német kérdést, *ez a probléma alapjában véve megmarad a felszámolás ügyének, vagyis negatív jellegű.*

A dunai kérdés egészen másképpen merül föl, s egyébként is sokkal kisebb érdeklődést vált ki a német kérdésnél.

Egyebek között azért, mert az érdekelt népek nem veszik észre: a kérdés súlyossága nem annyira a szerencsés megoldás megtalálásában, mint inkább magának a problémának a megértésében áll.

Itt nem egy viszonylag könnyen felszámolható helyzetről van szó, mint Németország esetében, hanem egy igen összetett, pozitív és építő tevékenységről.

Itt nem az a kérdés, hogy egyszerűen végrehajtják a békeszerződést — bár e tekintetben még nem tettek meg mindent —, hanem az, hogy a békeszerződés alapjain előkészítik a Duna menti népek új életét. Hiszen, Magyarországot kivéve, a St. Germain-i és a trianoni békét, jól-rosszul, de foganatosították. Természetesen ez a kivétel jelentős és következményei igen nyomasztóan kihatnak minden Dunamedencei ország sorsára. Ennek ellenére elmondhatjuk, hogy éppen a békeszerződések teremtette gazdasági, politikai és kulturális helyzet jelenti a dunai népek közös problémáját.

A közép-európai gazdasági válság

Az egész világot átfogó válság itt a gazdasági katasztrófa méreteit ölti.

A személyek mozgása és az áruk szállítása a régi birodalom egyik területéről a másikra ma annyira lecsökkent, mintha e területeket áthatolhatatlan homoksivatagok, vizek vagy hegyek választanák el egymástól.

A pénzügyi helyzet, a vasutak, a kereskedelemnek — tehát a munkamegosztásnak is — e „közvetítői" szétesőben vannak. Az anarchikus valutáris viszonyok növelik a kereskedelemben a kockázatot, akárcsak abban az időben, amikor a karavánok közlekedtek. A kiviteli és kontingentális[6] megkötések ismét a monopol-állapot középkori formáját öltik. Az útlevélhez jutás nehézkes, a zaklatások a határon, az aprólékos motozások és vizsgálatok korlátozzák az utazás szabadságát, akárcsak a jobbágyság idején. A szokásos üzleti kapcsolatok megszakadtak, szétzüllöttek, és legnagyobbrészt kompromittálódtak.

Ebben a rendellenes korszakban mennél inkább elértéktelenedik a termelőmunka, annál többre becsülik bizonyos egyének nem termelő és társadalomellenes

[6] A megszabott kulcs szerinti.

spekulációit. Fénykorát éli a csempészés és a rablás, virágzik a korrupció és a bandita monopólium.

Az egykori dualista birodalom minden területén — ilyen vagy olyan méretekben — *ugyanannak a rettenetes betegségnek a tünetei mutatkoznak meg, ahogy ez természetes is az egy és ugyanazon szervezetből „kioperált" végtagok esetében.*

Az új államok és a régi nemzetiségi kérdés

A volt birodalomban uralkodó régi helyzethez képest a jelentős *nemzeti vívmányok* kétségtelenül haladást jelentenek, a nemzeti kérdés legégetőbb politikai problémái — objektív szempontból — közeledtek a többé vagy kevésbé méltányos megoldás felé; e megoldások igazságossága azonban — bármilyen paradoxonnak tűnjék is ez — szubjektív szempontból nem érződik.

Ellenkezőleg, az irredenta irányzatok hevesebbek és dühödtebbek, mint azelőtt, az új kisebbségek követelései jobban foglalkoztatják a közvéleményt, mint bármikor, az egyes nemzetek új politikai határokkal elválasztott tagjai — anélkül, hogy figyelembe vennék a dolgok új rendjét — erőteljesebben és tudatosabban kívánják ápolni és megvalósítani nemzeti közösségüket, mint akkor, amikor még semmi sem választotta el őket egymástól.

Ez nem is lehet másként. Az egységes nemzeti állam, még ha teljes joggal ilyennek tarthatjuk is, természeténél fogva csupán a nemzeti kérdés részleges megoldását nyújtja.

Ama jogos törekvés mellett, mely a politikai-területi szuverenitásra irányul valamely „nemzeti" területen, amelyen többségében egy nyelvet beszélnek, természetszerűleg más nemzeti és kulturális törekvések is léteznek, s ezek mindenekelőtt a teljes területi homogenitás hiányából fakadnak.

Sőt, egészen természetes, hogy eme tendenciák csak most kerülnek felszínre teljes fontosságukban. Ezek két különböző aspektusban jelennek meg. (Magától értetődik, hogy mindkettő csupán látszólagos és átalakult formája azon alapvető áramlatnak, melynek fő sodra a számosabb nemzet politikai és területi szuverenitásához vezetett.)

Az *első* tendencia azt célozza, hogy háborítatlanul és szabadon fejlődjék a kisebbségek nemzeti művelődése valamely politikailag egységes államban.

A *másik* a zavartalan „nemzeti-kulturális" közösség biztosítására irányul a határokon túli ugyanazon nemzethez tartozókkal. A „nemzeti-kulturális" létnek ez az igénye egyébként nemcsak a kisebbségek sajátja. Az államot alkotó többségnek is az a természetes óhaja, hogy megőrizze a nyelvi és a hagyományokban megnyilvánuló kapcsolatait azokkal a saját nemzetéhez tartozókkal, akik ilyen vagy olyan oknál fogva a határokon kívül rekedtek.

A nemzeti kérdés múlékony aspektusai és mélyebb oka

Az az indulatosság, amellyel most e kérdést vitatják, nyilván múlékony; de ne essünk tévedésbe a kérdés mélyebb, valóságos és állandó okai tekintetében.

A nemzetiségek problémáját övező szenvedélyt és dühödt indulatokat részben annak az erőszaknak és gyorsaságnak tulajdoníthatjuk, amellyel a változások megvalósultak, vagyis ezek az új rendszer „véres születési bizonyítványának" következményei.

Az ezekkel az átalakulásokkal járó soviniszta indulatok burjánzása természetes következménye ama szörnyű megpróbáltatásnak, amelyen a nemzeti érzések az új politikai keretek kiépítése során keresztülmentek.

Végül az a rendkívüli hevesség, amellyel minden individuum beleveti magát ebbe a harcba, azzal is magyarázható, hogy az általános változások következtében mindegyikük anyagi léte korlátozottabbá és fenyegetetté vált.

A nemzeti kérdést azonban el kell különíteni ezektől a múlékony vonatkozásoktól, s nem szabad figyelmen kívül hagyni állandó és valóságos természetét, még akkor sem, amikor a jelenlegi átmeneti formái válnak szembetűnökké. Egy olyan területen, ahol a határvonalakat nem lehet az ott lakó népek nyelve szerint meghúzni, a nemzeti kérdés alapvető, és az is marad a közösségi életben; s kétségtelenül ez az eset áll fenn a régi dualista monarchia területén. *Még ha a határokat eszményi tökéletességgel húzták volna is meg, akkor is maradtak volna nemzettöredékek valamely idegen állam szuverenitása alatt.* A szétszórt vagy kompakt „beékelt"[7] kisebbségek természetszerűen idegen uralom alatt maradnak. Ez történik az eszményi határok esetében. Ellenkező esetben pedig az újonnan kijelölt határok fölöslegesen is elkülönítenek egymástól olyan területeket, amelyeken ugyanazt a nyelvet beszélnék.

A nemzeti kérdés megoldása tehát mind elméleti, de főleg gyakorlati szempontból döntő jelentőségű a Habsburg-birodalom utódállamainak léte szempontjából, annál is inkább, mert nem apró néptöredékekről, hanem az állampolgárok millióiról van szó. A lelkek fokozatos megbékéltetése, az új feltételekhez való alkalmazkodás, a soviniszta kirohanások lecsillapítása, az egyének anyagi létfeltételeiben a gazdasági sebek begyógyítása, a megszokás és az idő üdvös következményeként megváltoztathatják ugyan a kérdés jelentkezési formáit, de magát a kérdést ki nem küszöbölhetik. Bár kívánatos lenne, ha a harc anarchikus és tirannikus formái — mint elismerten társadalomellenesek — minél hamarabb eltűnnének, bizonyos, hogy a jelenleg meglevő *ellentétek megszervezése és konszolidálása* az idők során ugyanolyan, ha nem még katasztrofálisabb eredményekkel járhat, mint az a kétségbeesett politika, amellyel néhány vakbuzgó egzaltált manapság fenyegetőzik.

A Duna menti népek számára tehát életbevágó szükséglet megtalálni a kisebbségi kérdés megoldási módját s meg is valósítani azt. Enélkül nem fogják tudni fenntartani új államaikat és struktúrájukat.

[7] Minden oldalról idegenek által körülvett.

A megoldás nem más, mint ténylegesen, valóságosan és kölcsönösen alkalmazni egy elvet: valamennyi nemzeti kisebbségnek — anélkül, hogy ez valamiképpen érintené annak az államnak a politikai és területi szuverenitását, amelyhez tartoznak — kettős joga legyen: tovább élhesse saját nemzeti-művelődési létét, és megőrizhesse nemzeti-kulturális közösségét a határon túli saját nemzetével.

Ez alkalommal természetesen nem fejthetjük ki, milyen egymástól eltérő értelmezést kell adni ennek az elvnek a különböző konkrét körülmények között, s arra sem térhetünk ki, hogy milyen nagy jelentősége van az apró munkának, mely ahhoz szükséges, hogy ezt az alapelvet a gyakorlatban minden esetben alkalmazzák.

A lényeg az, hogy rájöjjünk: az új dunai államokat nemcsak bizonyos közös gazdasági és műszaki érdekek kötik össze, hanem a nemzeti-kulturális kérdés megoldásának közös szükséglete is.

Jászi Oszkár professzor
Bécs, 1922. február

II.
EGY DUNAI SZÖVETSÉG HASZNA[8]

Az új dunai államok politikai szuverenitását tiszteletben kell tartani: gazdasági elszigeteltségüket viszont meg kell szüntetni.

„Az ismert magyar demokrata, ma bécsi emigráns Jászi Oszkár (Oskar Jaszi) professzor, egy sor levelet küldött a „Revista Vremii"-nek ama létfontosságú problémákról, melyeket az osztrák—magyar birodalom utódállamainak ma meg kell oldaniuk. Múlt számunkban közöltük Jászi professzor véleményét a kisebbségek kérdéséről, amely, valaminő szerencsés megoldásra várva azzal fenyeget, hogy megzavarja a jószomszédi viszonyt azon államok között, »amelyek gazdasági közösséget alkotnak«. A következő számban a dunai népek Kulturális Ligájának tervét fogjuk közölni."

A Duna-medence gazdasági hanyatlását súlyosbítja a nemzetiségek kérdése. A békeszerződések csupán új határokat húztak meg; az a tény, hogy ezek a határok a mai napig zárva maradtak, már más körülmények következménye. A napjainkban annyira ádáz vámháborúnak, ennek a mindennapivá vált, szinte természetesnek ható helyzetnek persze elsősorban gazdasági okai vannak. Ám a kisebbségek kérdésének megoldatlansága és a nemzeti ellentétek hozzájárultak ahhoz, hogy akadályozzák e gazdasági okoknak a felszámolását. Ki tagadhatná, hogy mindaddig, amíg irredenta és restaurációs tendenciák vannak napirenden, még ha a vámhatárokat meg is nyitnák, a politikai határok akkor is zárva maradnának?

Gyakorlati szempontból azonban a szabad gazdasági forgalmat teljes egészében csakis a művelődési „pacifizmus" körülményei között lehet megvalósítani.

A Duna menti országok általános hanyatlását tehát a partikularizmus és provincializmus szelleme jellemzi.

[8] RV 1922. márc. 26. 11. sz. 5—6.

A jövő a hatalmas országoké

Szemünk előtt bontakoznak ki gigantikus méretekben a huszadik századi nagyhatalmak új politikai és gazdasági konstellációjának körvonalai. Most földrészek állnak egymással szemben. Amerika egységként jelenik meg, nemcsak a világpiacon, hanem a történelemben is. A kínai—japán világrész kilépett a sötétségből, Oroszország, mely végtelenebb, mint valaha, az újjáéledés útját járja. Az angol birodalom kiterjesztette uralmát Afrikában és Ázsiában. Franciaország katonailag erőteljesen terjeszkedik saját európai és ázsiai zónáiban, így mind jobban hallatja hangját az „európai kereskedelemben".

S a „mammut-államok" e világában vajon maradandó lehet-e az apró és középkori államok anakronisztikus újjáalakítása?

E törpéknek csak látszat-függetlenségben lehet részük az ezzel együtt járó feladatokkal és veszélyekkel, de a belőle származó haszonban már egyáltalán nem.

Ezek a törpék a kizsákmányolás területeivé válnak, ha ugyan nem a nagy gazdasági entitások amolyan európai gyarmataivá.

Ily módon a végsőkig fokozott függetlenség érzéséből fakadó gazdasági elszigetelődés politikája akadályozza a Duna menti népeket abban, hogy hasznot húzzanak függetlenségükből, s szegénységbe és nyomorba taszítja őket.

Fölszámolni a gazdasági elszigetelődést, megőrizve az új államok tökéletes politikai és területi szuverenitását — íme ez az egyetlen út, amely elvezetheti a dunai népeket a rendezetlenségtől és széteséstől a szervezettséghez és szabadsághoz.

A kétarcú probléma

A volt dualista birodalomban szabad gazdasági forgalom kapcsolt össze minden ma felosztott területet; az erőteljes dinasztikus és központosító állam azonban akadályozta a különböző nemzetiségek szabad fejlődését.

Ma fordított a helyzet: szuverén nemzeti államok vették át a régi birodalom helyét, ám nem biztosították még a különböző területek szabad gazdasági fejlődését.

A dolgok régi állása megvalósította a „Free trade" (szabadkereskedelem) eszméjét, de szembeszökő ellentétben állt a nemzeti eszményekkel. Az új helyzet megvalósította ez utóbbiakat, de lemondott az elsőről. A Duna menti népek egymás közti kapcsolatának sem az egyik, sem a másik formája nem tekinthető a helyzet végső megoldásának.

E népek igazi életközösségének feladata eleget tenni annak a szükségletnek is, hogy fennmaradjanak a különálló nemzeti államok, de annak is, hogy újból megvalósuljon egy gazdasági és kulturális egység.

A dunai szövetségnek politikailag ki kell fejeznie ezt az eszmét, éppen ezért Janusarca van. Az Osztrák—Magyar Monarchia idején, amikor megvolt a gazdasági

integritás, a nemzetiségek szerinti „elkülönülés" módozatait keresték. Kossuth Lajosnak, e politikai prófétának nagyszerű terve irányozta elő, hogy a „Dunai Konföderáció" lesz az az eszköz, mely a különböző népeknek nemzeti autonómiát biztosít. Ma, amikor az annyira óhajtott nemzeti elkülönülés megvalósult, a dunai szövetség a másik arcát mutatja: egy gazdasági és kulturális közösség szükségességét.

A „Dunai Szövetség" ellenfelei

Bármennyire ellenállhatatlan és parancsoló legyen is az a fejlődési tendencia, amely a Duna menti népeket a szomszédság magasabb szintű formái felé lendíti, el kell ismernünk, hogy megvalósításának pillanatnyilag legyőzhetetlen nehézségei vannak. Elsősorban a soviniszta szellem a maga militarista és imperialista oldalaival, amely korlátlanul uralkodik, nemcsak a legyőzött, hanem még a győztes országokban is.

Még ott is, ahol ez a szellem nem hagyja magát — mint Magyarországon — a revans eszméjétől vezetni, ott is jelentős akadály gördül a dunai szövetség politikája elé, mint azt az ausztriai annexiós mozgalom igazolja.

Az „etatisták", „monopolisták" és „protekcionalisták", a vámilletékeknek és az „erőltetett" gazdasági politikának e hívei ebben a kérdésben a soviniszták mellett vannak.

A kapitalista és szocialista etatizmus érdekei egyre jobban közelednek egymáshoz. Az előbbiek „materialistábbak", az utóbbiak „idealistábbak", ám minden konkrét gazdasági beavatkozó politika esetében — jöjjön az akár az állam, akár a szakszervezetek részéről — olyannyira áthatják egymást, hogy az összes szervezett elem, legyen az kapitalista vagy szocialista, elkeseredetten védelmezi a bürokratikus és merkantilista pozíciókat.

A „kis államoknak" ez a politikája, a kapitalista és szocialista etatizmus befolyása alatt, minden partikuláris érdeket valamiféle áthatolhatatlan „őserdővé" font, mindenfajta kapzsi spekulánsok és profithajhászók eszményi vadászterületévé tett. A parasztpártok pedig még nem értik meg eléggé a gazdasági kérdéseket és nemzetközi kölcsönhatásokat, hogy egy „nemzetek feletti egység" szószólóiként számba jöhessenek.

A közvélemény szerepe

A dunai szövetség eszméjét a gazdasági és politikai élet tényleges és tevékeny tényezői nem támogatják, épp ellenkezőleg, nyíltan vagy titokban küzdenek terjedése ellen, így a gondolat egyedül csak a szabad és független közvéleményre támaszkodhat.

Ezt a kérdést csakis a szervezett, tevékeny, szuggesztív és lendületes közvélemény ösztönzésével lehet napirendre tűzni. Ma azonban nem könnyű feladat előkészíteni egy

ilyen közvéleményt. A szociáldemokrácia nemzetközisége ebben a tekintetben is inkább ideológiai látszatnak bizonyul, mint reális politikai tényezőnek. Egy olyan nemzetköziség, amely a saját nemzeti alkotások értékének csökönyös tagadására támaszkodik, antihumánus eszme, amelynek megjelenése csak az osztályérdekek dühödt szítása révén válik érthetővé. Ez az olyannyira ferde gondolat természetesen elégtelen az időszerű történelmi és földrajzi problémákkal szemben, s ahelyett, hogy hozzájárulna az emberiség szolidáris érdekeinek fejlesztéséhez, akadállyá válik azok érvényesülésének útjában. A politika jelenlegi szervezettsége az átfogó, összefoglaló eszmék fejlődéséhez és megvalósításához ugyanolyan kevés eszközt biztosít, mint az osztályharc. A pártok közötti küzdelem kiélezi a különböző érdekek közötti ellentéteket, ahelyett, hogy a közösség szolidáris érdekeinek megfelelő építő munka folyna. A napi sajtó, még akkor is, amikor több, mint egy párt szócsöve, sajnos nincs eléggé jól megszervezve és felfegyverezve ahhoz, hogy a közvéleményt világosan és tevékenyen a magasabbrendű célok szintjére emelje. A mindennapi élet „automatizmusa" tehát semmi reményt sem nyújt arra, hogy a „Dunai Szövetség" ellenfeleit természetes politikai eszközökkel meg lehessen győzni ennek az eszmének az igazáról.

E tekintetben jó fordulatot nem várhatunk mindaddig, amíg a közvélemény a legteljesebb passzivitásban tesped, s a politikai pártok, a szakszervezetek vagy éppenséggel az állam politikusaitól várja a kezdeményezést.

Jászi Oszkár professzor
Bécs

III.
A DUNAI NÉPEK KULTURÁLIS LIGÁJA

Jászi Oszkár Professzor Úr folyóiratunkban bemutatta, hogy szerinte a nemzetiségi kérdés végső megoldása ama jog szentesítésében áll, „hogy saját nemzeti kulturális életüket éljék és megőrizzék nemzeti kulturális közösségüket a határokon túli ugyanazon nemzethez tartozókkal".
Így lesz járhatóvá a „Duna Szövetség" útja, az a szervezet, mely az egész Duna-medence gazdasági egységének megvalósítására hivatott, anélkül, hogy bármiben is csorbítaná a különböző politikai államok politikai szuverenitását.
E program tanulmányozása és előkészítése céljából kiváló levelezőnk egy *„Kulturális Liga"* létesítését javasolja az egykori osztrák—magyar birodalom utódállamaiban.[9]

Már látható az új forrás, amely feléleszti a közvéleményt és erőteljesebb orientációt ad neki.

Már meg is indult a passzivitással szembeni visszahatás. Ez nem óhajtja a „megszervezést", és nem vár mindent az államtól, íme tehát, lendületet vett az egyéni

[9] RV 1922. ápr. 9. 12 sz. 1—2.

kezdeményezés, megjelentek, kevesen ugyan, a „szövetséges" elmék, egyszóval tevékenyen megnyilvánulnak egyes szabad személyiségek, akik lelkesítik a megmerevedett közvéleményt. A legkiválóbb értelmiségiek elszigeteltségét és függetlenségét tehát természetes előnynek, nem pedig elkerülhetetlen hiányosságnak kell tekintenünk.

E visszahatás tollforgatói és ösztönzői a reformáló, alapvető és összegező eszméiket tudatosan az osztályok, fajok és pártok közötti harc területe fölé emelik annak érdekében, hogy e csoportosulásokon kívül és felettük tevékenykedjenek, és saját útjukat kövessék. S eképpen egyes kiváló gondolkodók nézetei és eszméi máris olyan szinten váltak hatékonnyá, amelyet ezek a gondolatok sohasem értek volna el, ha az ún. „reálpolitika" szokásos eszközeivel éltek volna.

Napjainkban egy egyedülálló ember, H. G. Wells, a világpolitika befolyásos tényezőjévé válhatott pusztán azáltal, hogy politikai felfogásának igaza s a publicisztikai tevékenysége által formált európai, ázsiai és amerikai közvélemény támogatja.

Úgy hisszük, csak ezen az úton lehet majd elérni azt, hogy a Duna menti országok felvilágosult, haladó és művelt közvéleménye mozgalmat indítson a népek gazdasági és művelődési közössége javára; elég erőteljes és komoly mozgalmat ahhoz, hogy túllendítsen bennünket a „kis állam" gazdaságpolitikájának holtpontján termékenyebb és tartósabb perspektívák felé.

Való igaz, hogy az ilyen őszintén demokratikus és békeszerető elmék száma minden országban csekély; egybecsengő szavuk azonban elég erős ahhoz, hogy meghallgattassék. A különböző népek egyes személyiségeinek közös fellépése a dunai népek közötti kulturális megegyezés érdekében bebizonyítaná — „via forti" e megegyezés szükségességét.

E személyek kezdeményezése lenne minden szolidarizáló tendencia kikristályosított pontja, olyan eszköz, amely alkalmas arra, hogy egy tevékeny és lendülete teljében levő értelmiséget aktivizáljon a „Dunai Szövetség" eszméje mellett.

Ez alkalommal nagy vonalakban bemutatunk egy tervezetet ennek az eszmének gyakorlati előkészítésére.

A terv maga nem új. Még a háború előtt alkalmam volt nyílt eszmecserét folytatni a csehszlovák, délszláv és román értelmiség néhány kiváló képviselőjével arról, miként lehetne megteremteni a Duna menti népek valamilyen kuturális ligáját, amely összefogná a szomszéd népek tudományos, művészeti és kulturális életének demokratikus „képviselőit", és az osztrák—magyar birodalmat az idők szellemének megfelelő rekonstrukció felé irányítaná.

Ma, amikor a Habsburg-hidra elpusztult, ennek a gondolatnak az időszerűsége még nagyobb érdeklődésre tarthat számot; nem azért, természetesen, mintha vissza kellene állítani a régi, olyannyira gyűlölt monarchiát, hanem azért, hogy egyengessük az utat a dunai népek közötti szövetség előtt.

Úgy hisszük, döntő lépést tennénk a cél felé, ha össze tudnók fogni az utódállamok és Magyarország kisszámú kiválasztott képviselőjét, azokat, akik

vállalnák, hogy szabadon közvetítik a szellemi javakat, és biztosítják a művelődési szervezetek egymás közötti kommunikációját. Ennek a szövetségnek ilyenféle nevet adhatnánk: *A dunai népek kulturális szövetsége,* s részt vehetne benne pártállásra és osztályhelyzetére tekintet nélkül bárki, aki őszintén demokrata, művelt, tiszteli a nemzeti lét szabadságát *és meggyőződése: valamely népnek csak akkor biztosíthatják a szabadságot és függetlenséget, a munkát és művelődést, ha e javak minden nép számára szilárdnak bizonyulnak.*

A művelődés iránti igazi szeretet: íme, ez a vezérmotivuma ennek a tervnek; hiszen aki ragaszkodik saját népének kultúrájához, aki szereti és lelkéből tiszteli azt, az nem válhat más népek kultúrájának sem elnyomójává, sem elpusztítójává.

Ha egyesíteni lehetne akár egy nagyon korlátozott számú csehszlovák, jugoszláv, román, ukrán, magyar és német nemzetiségű szellemi munkát, akit ez a gondolkodásmód hat át (az ipari és mezőgazdasági munka képviselői, akik odaadással és hozzáértéssel végzik munkájukat, természetesen szintén ebbe a kategóriába tartoznak), akkor bizonyára számos út nyílna e különböző népek egymáshoz való közeledése és kölcsönös megértése felé.

Egy ilyen szövetségnek változatos kötelezettségei lennének.

A Dunai Népek Kulturális Ligájának mindenekelőtt gondot kellene fordítania arra, hogy minden nemzetiség gazdasági, kulturális és társadalmi problémái *igazi fényükbe kerüljenek,* s ne torzítsák el őket imperialista és militarista hatások.

Gazdasági és technikai szakosztályaiban a Liga tanulmányozná azokat az *építő problémákat,* amelyek a Duna menti népek életközösségéből fakadnak, s amelyek csakis mindegyikük segítségével oldhatók meg.

A Ligának feladata lenne megkönnyíteni egyfelől a különböző nemzeti kultúrák kölcsönös egymásba hatolását, másfelől előkészíteni egy *nemzetfeletti közös kultúra* tartalmát, közelíteni az egyik nép igaz művelődési értékeit minden más néphez, mozgó kiállítások, irodalmi rendezvények és színházi előadások révén. Így a kölcsönös érdeklődésből fokozatosan nemcsak külön-külön minden egyes nemzeti kultúrának kell majd profitálnia, hanem el kell jutni a szellemi értékek olyan cseréjéhez, amely lassan-lassan egy „szakadatlan művelődési körforgásba nő majd át".

E célból a Ligának folyóiratot kell majd kiadnia a résztvevő minden nemzet nyelvén, e lap rendszeresen tájékoztatni fogja a nagyközönséget a Duna menti országokban jelentkező minden gazdasági, kulturális és politikai törekvésről és áramlatról.

A *Liga kongresszusait* bizonyos időközökben a dunai államok különböző fővárosaiban fogják tartani, ezeken nemcsak a szervezet tagjai közötti személyi kapcsolatok válnak majd szorosabbá, hanem a jól előkészített nyilvános összejöveteleken ugyanakkor egyre inkább megpróbálják felkelteni az általános érdeklődést célkitűzéseik, erőfeszítéseik, s ezek megvalósítási lehetőségei iránt is.

A Ligának energikus harcot kell majd folytatnia mindenféle elnyomás, soviniszta, nacionalista és imperialista áramlat ellen, kiemelve minden ország szolidáris érdekeit a munkában és a művelődésben.

A Ligának egy jogügyi osztályt kell majd alapítania — az állampolgári jogok védelmére alakult ligák mintájára —, s ennek fel kell lépnie a nemzeti kisebbségek mindenféle zaklatása, valamint bármiféle soviniszta agitáció ellen.

A Liga tagjainak kötelessége lesz a rendelkezésükre álló minden eszközzel (minden tag saját országa sajtójában, a katedráról, a szakszervezetében, vagy pártjában) *propagandát folytatni a Dunai Szövetség javára,* és energikusan föl kell lépnie mindenféle olyan fondorkodás ellen, amely ellenségeskedést szít a Duna menti népek között.

Egy ilyen Ligának — ha az emberanyag, amelyre támaszkodik, feladatainak szellemi és morális magaslatán áll — a legrövidebb időn belül kedvező kihatásai kellene hogy legyenek. A nemzeti elnyomás, s a monopolista és kapitalista kizsákmányolás légköre lassan-lassan átadná a helyét a művelődési és gazdasági érdekek összhangjának. A még fel nem ébredt tömegek nemsokára rájönnének, hogy a Duna menti népek viszálykodása a katonai kalandorok, a kapzsi spekulánsok és a becsvágyó politikusok bűne, holott minden dolgozó közös érdeke a *béke: a szellemi és gazdasági javak intenzív és szabad körforgása.*

Az itt felvázolt terv természetesen nem egyéb szerény kezdetnél. Nem lenne azonban első eset, amikor egyesek bátor kezdeményezése, a gyorsabb fejlődés ellenállhatatlan szükségletének erejétől támogatva segítene kibontakoztatni egyes népek sorsát. Az egyazon célt követő férfiak társaságának el kellene kezdenie a művet a testvéri együttműködés és teljes kölcsönös bizalom alapján.

Jászi Oszkár professzor
Bécs

*

A cikksorozat kedvező fogadtatásából ekkor még nem hiányoztak a fenntartások sem, a megvalósítás elé tornyosuló (egyébként Jászinál is jelzett) nehézségek hangoztatása. Egy viszont biztos: Jászi *személye* iránt mindenki a legnagyobb fokú tiszteletét fejezte ki. Jól jellemzik ezt Mihail Manoilescu szavai: „Egy ember beszélt népünknek. Olyan ember ő, akinek joga van ehhez, nemcsak azért, *amit* rendíthetetlen, becsületes és mély meggyőződésből mondani akart, hanem azért is, mert ez az ember a nehéz időkben — akkor, amikor az igazat megmondani hazájában nagy erény volt s rendkívüli bátorság kellett hozzá — megértő és igazságos barátunknak bizonyult. Ő Jászi Oszkár professzor."[10]

A szerző egyetértett a Jászi felvázolta képpel, még azzal is, hogy ebben a helyzetábrázolásban a középkorból visszamaradt elemeket találunk. Sajnálta, hogy a magyar tudós merész felhívása hivatalos válasz nélkül maradt. Ez a tény sokatmondó s

[10] *M. Manoilescu:* Factorul economic în liga popoarelor dunărene. [A gazdasági tényező a dunai népek ligájában.] RV 1922. máj. 21. 15. sz. 1.

távolabbi következtetések levonására alkalmas. Sajnos, a húszas évek jó szándékú törekvései arra nézve, hogy a közép-európai államok között új típusú, a gazdasági és kulturális együttműködést biztosító, baráti kapcsolatok alakuljanak ki, megmaradtak a *hatalommal nem rendelkező* csoportok tervezgetéseinek. Ezekről a merész kezdeményezésekről a hatalom birtokosai a jobbik esetben nem vettek tudomást, a rosszabbik esetben pedig tudatosan gáncsolták különböző politikai meggondolásokból.

Miként azt egy korabeli szerző, Halmágyi Antal magvas tanulmányában igen jól kifejtette:[11] az új típusú magyar—román államközi kapcsolatokat célzó próbálkozások sikertelenségének három változata volt még a monarchia idején: ha a románoktól indult el az akció, akkor végső kicsengésében Nagyrománia megteremtésének távlatait hordozta magában, így beleütközött az akkori hatalmi érdekekbe; ha a magyarok indították el, akkor nem felülről jött, nem a hatalom birtokosai kezdeményezték, s ekképpen a mozgalomnak nem lehettek eszközei az ügy sikeréhez; ha kívülről jövő sugalmazás volt, akkor ugyancsak szembetalálkozott a kormány ellenállásával. Nos most, a monarchia szétesése után is hasonló volt a helyzet. A magyar és román hatalmi szervek egyaránt gyanakvással fogadták a másik fél nem hivatalos magánkezdeményezéseit, s tartozkodóan, szinte félve kezelték a kívülről jövő sugalmazásokat. Manoilescu hiába reménykedett, hogy a román hivatalos fórumok előbb-utóbb csak felfigyelnek hangjukra — persze csak akkor, ha a Jászi elvárta közvélemény kiformálódik —, a remény nem teljesedett be.

A cikkíró megkülönböztette a kérdés két oldalát: a gazdasági és kulturális közeledést. Szerinte — s ez az RV reagálására általában jellemző volt — a gazdasági vérkeringés megindítása a két szomszédos ország között sokkal könnyebben megvalósítható, mint a kulturális. Furcsa jelenség, hogy egészen a konföderáció gondolatáig eljutó román demokratikus hangadók mennyire húzódoztak a művelődési értékek szabad cseréjétől. Szerzőnk érve a legkevésbé sem volt meggyőző. Szerinte a nemzeti szellemi alkotásoknak, partikularizmusuk miatt, *különbözőségeket hangsúlyozó* jellegük van a gazdasági érdekekben könnyebben kiformálható *különbségeket eltüntető* tendenciával szemben. Holott a szellemi különbözőség kölcsönös *megismerése* ugyanúgy egymáshoz közelítő tényező, mint a gazdasági érdekellentétek eltüntetése. Az egységteremtés ugyanis nem egyenlő mindenféle különbség fölszámolásával.

Manoilescu a maga fenntartásait nem azért vetette papírra, mintha elvben nem értett volna egyet Jászi közép-európai egység-koncepciójával, inkább az azonnali realizálás akadályait kívánta tudatosítani. Felfigyelhetünk az általa felsorolt, a gazdasági egység közeli kiformálását gátló tényezőkre. Nála van egy *belső* és egy *külső* fékező erő. A belső az lenne, hogy a javakat igyekeznek a többségi nemzet irányába „elmozdítani" (értsd ezen azt, hogy a többség és kisebbség viszonylatában aránytalannak tartott tőkemegoszláson, a gazdasági erők birtoklásában tapasztalható ún.

[11] *Halmágyi Antal:* Román—magyar uniós törekvések. Jegyzetek egy esetleges román—magyar államkapcsolat problémájához. Magyar Kisebbség, 1922. okt. 15. 4. sz. 107—110. nov. 1. 5. sz. 144—151

egyensúlyhiányon „segíteni kell" oly módon, hogy a többség, számarányának megfelelően, ne csak a politikai hatalomnak, hanem a gazdasági potenciálnak is birtokosa legyen). A külső ok pedig abban keresendő, hogy minden állam abszolút gazdasági függetlenségre törekszik. Az első oksor nyilván a kisebbségek anyagi helyzetét érintette. Manoilescu e tekintetben különbséget tett a körülményektől tényleg megkövetelt és az egyes kormányzatok módszereiből — mondhatjuk: a visszaélésekből — fakadó intézkedések között. Csak az utóbbiak kiküszöbölését tartotta szükségesnek. A második oksort — az abszolút gazdasági függetlenségi politikát — nem helyeselte, bár a Jászi sugalmazta gazdasági kapcsolatrendszer megteremtésében is látott veszélyt: csak a szomszédok iránti *teljes bizalom* jelenlétében életképes, egyébként az autarchia hiánya különleges helyzetekben (válságok, háborúk stb.) gondot okozhat az országoknak.

Megszorítás nélkül aláírta viszont Jászi érvelését arra nézve, hogy új közszellemre van szükség, ennek kedvező előfeltételét a románságnál szerinte megmutatkozó toleranciában jelölte meg. A román néplélek jellemzésekor azonban kételyei is támadtak, szerinte ez a nemzet nehezen alkalmazkodik az „egyensúlyhoz", szereti az autoritást, hozzászokott az alá- és fölérendeléshez, ezt le kell győzni ahhoz, hogy az a bizonyos kollektív szellem kialakuljon. (S persze eközben a kisebbségeknek el kell viselniük a „szükségképpeni" gazdasági súlypontelmozdulásból rájuk háruló nehézségeket.)

Felemás érvelés a Manoilescué: egyfelől a Jászi-gondolat lelkes felkarolása, másfelől a gyakorlatba való átültetéskor a tényleges és vélt akadályok sorjázása együtt jelentkezett. Az érdemi reflektálás a lapban még késik, Grigore Gafencu is egyelőre csak a tényállás mérlegeléséig jutott, egyik cikkében,[12] A dunai konföderáció eszméje című alfejezetben összegezi a Jászi-javaslat visszhangját. Egyelőre a Manoilescu-cikk mellett csak Nicolae Iorganak az Universul című napilapban megjelent rövid írására tud hivatkozni, más közírók, politikusok ugyanis nem figyeltek fel a Jászi felvetette lehetőségekre. A román történész cikkéből is inkább a kételkedés áradt, Iorga elsősorban a lélektani mozzanatokat emlegette, a magyarországi áskálódások ellen szólt, amelyek nem teremtenek kedvező légkört az összefogás megvalósításához. Gafencu mindenesetre megjegyzi: Jászi tervét csábítónak tartja, s visszatér rá.

Úgy látszik, hogy az igen merésznek tűnő Jászi-tervek fontolgatására időre volt szükség. De a Gafencu beigérte visszatérés a témához megtörtént, főleg azután, hogy Jászi romániai látogatásakor személyes kapcsolatba került az RV szerkesztőségével.

Jászi cikksorozatának megjelenése és a romániai látogatása között azonban történt valami, ami előkészítette a fenntartások feloldódását s az eszmék nagyobb méretű egymáshoz közeledését. A nemzetközi közvéleményt egyre jobban kezdte

[12] *Gr. Gafencu:* România şi criza din Orient [Románia és a keleti válság.] RV 1922. okt. 15. 20. sz. 6—8.

foglalkoztatni Európa sorsa, s a kontinens helyzetének megjavítását súlyos személyiségek, különböző indoklással, az összefogásban keresték. A Revue de Genève például kikérte néhány kimagasló európai személyiség véleményét arra nézve, mi lesz Európa jövője, pontosabban: lehet-e szó valamilyen „európai közösségről", vajon a válság Nyugat szétesésének a jele-e, vagy újabb megfiatalodásra ad alkalmat. Az RV azonnal fölfigyelt a jelenségre, Grigore Gafencu cikket is írt erről.[13]

A fenti patetikusnak tűnő kérdésben benne volt az európai közös érdekek keresése, a szellemi egységteremtés reménye, de ugyanakkor közvetve a múlthoz való visszatérés lehetősége is. Az eredeti feltételezés szerint ugyanis Európában a kollektivitás eszméje leginkább a középkorban virágzott, amikor egy intézmény — az egyház — és egy ideológia (a vallás) égisze alatt, minden belső konfliktus ellenére, úgymond, az „egyöntetűség" uralkodott; kérdés most már, visszaállítható-e valamilyen ehhez hasonló állapot. Volt a kérdésnek egy rejtettebb rétege is: ha az egységformálás lehetőségére adott válasz igenlő, akkor ezt az összefogást valamilyen összehangolt ideológiai-politikai *elvek* alapján vagy *érzelmi-tudati* síkon (az Európához tartozás egyetemes átélésével) lehet-e elérni.

A válaszok és az indoklások sokszínűek voltak. John Middleton Murry, neves angol irodalmár eléggé pesszimista hangulatot terjesztett, szerinte a háború nagy hiba volt, következményeiben megbontotta az ún. „európai szellemet", s aligha lehet hinni ennek közeli helyreállásában, ami pedig a vallásosság egybefogó erejét illeti, hasonlóképpen kételyei voltak, a vallást átfogó válság, szerinte, gyöngíti ezt az erőt. André Gide, Nobel-díjas francia író hasonlóképpen a vallás krízisében kereste a bajok okát, amit tetéz még az is, hogy a vallás és civilizáció eltérő irányba tolja az embert: az egyik a belenyugvást, lemondást, a másik az aktivitást, meggazdagodást sugallja, így egységteremtő szellemi kovászról aligha beszélhetünk Európában. Unamuno, spanyol iró, filozófus már optimistább, bízik valamiféle vallásos röneszánszban, egy új vallás megteremtésében, amely megújhodott erkölcsével biztosítja nemcsak a kilábalást a válságból, hanem azt a közös etikai alapot is, amelyre az európai államok építkezhetnek. A filozófus Keyserling ugyancsak a válság erkölcsi oldalát hangsúlyozta, sőt magát a háborút is az erkölcsi megingás külsővé válásának tartotta, az elitelmélet híveként egy különleges rendeltetésű csoport fellépését tartotta szükségesnek ahhoz, hogy az európai lélek a maga szellemi energiájának magas fokára emelkedjék. Ilyen s ehhez hasonló elméletek keringtek a korabeli Európában, majdhogynem mindenki (jellemző, hogy még a sarkkutató Nansen is) szükségét érezte véleményt mondani Európa jövőjéről, amely az egyöntetű álláspont szerint csakis az államok, népek, nemzetek egymással szembeni bizalmatlanságának felszámolásával lehet bíztató. Bevezették az „európai szellem" fogalmát, persze a legkülönbözőbb értelmezésben, egyesek ennek meghonosításában keresték a kiutat, hangsúlyozták a

[13] *Gr. Gafencu:* Europa de mâine. [A holnapi Európa.] RV 1923. febr. 4. 2. sz. 9—11.

gazdasági együttműködés szükségességét, s általános bölcseleti látószögben szinte minden „mentőakcióban" jelen volt az *erkölcsi* újjáélesztés parancsa, rendszerint amolyan kantiánus hangnemben megfogalmazva.

Nos ezzel, az RV hasábjaira is betörő kérdésfeltevéssel most már egy földrész méretűvé terebélyesedett kérdésnek részelemévé vált a Jászi cikkeiben megpengetett territoriális összefogás szükségessége, s az európai igény érzékeltetése nem véletlenül tette fogékonyabbá az RV munkatársait a személyes közelségben hozzájuk szóló Jászi érvelése iránt.

A lap 1923. május 27-i (9-es) száma számol be Jászi látogatásáról, a tiszteletére rendezett vacsorán mondott beszédéről. Ezekből a közvetlen benyomásokból most már jobban kirajzolódik az együttgondolkodás vagy továbbgondolás.

Érdemes idézni Grigore Gafencut, aki kiválóan jellemezte nemcsak Jászit, de azokat a társadalmi körülményeket is, amelyek között érvelése jogosnak, sőt kiutat mutatónak tűnik: „Jászi Oszkár, e legőszintébb és legkiválóbb magyar demokrata szólt hozzánk e folyóirat munkatársainak kartársi vacsoráján. Kifejtette nekünk, hogy a parlamenti ellenőrzés ellenére az államok és népek közötti viszonyok továbbra is a régi diplomácia kénye-kedvétől függenek, rámutatott arra, hogy mindaddig, amíg a népeknek nem állnak rendelkezésére az eddigiektől különböző kutatási eszközök egymás megismerésére, a kontinentális béke ingatag marad. A szomszédok politikai, gazdasági és lelkiállapotára vonatkozó pontos információk hiánya súlyosbítja az értetlenséget, minden nemzetközi nézeteltérést, gyakran szabadjára engedi a dühödt szenvedélyek növekedését, hogy ezek átáramoljanak az alighogy kijelölt határokon."[14]

Gafencu egyetértett Jászival abban is, hogy az országhatárok nem maradhatnak merev választóvonalak a népek között, különösen akkor, amikor a kisantant megalakításával szavatolták e határokat. „Az egyszer már megszilárdított határok sorompóit — mondotta Gafencu — föl kell emelni, a Nagyromániában élő magyaroknak e határokon keresztül meg kell őrizniök kulturális és lelki kapcsolataikat a magyarországi magyarokkal."[15] Szerinte is csak így oldódik meg a Jövő Kérdése, amelyről Jászi beszélt. S még hozzátette: „be kell vallanunk, ezek a vélemények elbűvöltek és meggyőztek bennünket."[16]

Az RV igazgatója egyetértésének egyik indokául azt említi, hogy a Jászi-tervezet igen hasonlít az egykori jeles erdélyi román gondolkodónak, Aurel Popovicinak az elképzeléséhez. E párhuzam megemlítése kapcsán érdemes egy kicsit visszalapozni a dunai összefogást ösztönző irodalomban, szemügyre venni az első világháború előtt és alatt született, e tárgykörben írt néhány munkát, s előrebocsáthatjuk: a Jászi—Popovici egybevetés sok szempontból jogosnak fog bizonyulni.

[14] *Gr. Gafencu:* Problema viitorului. [A jövő problémája.] RV 1923. máj. 27. 9. sz. 1.
[15] Uo.
[16] Uo.

Popovici nagy port felvert könyve németül „Die Vereinigten Staaten von Gross-Österreich" címen Lipcsében jelent meg 1906-ban. (Majd franciára és olaszra is lefordították.) Bár a történelmi események hullámai rég átcsaptak a Popovici-féle elképzelésen — egy sajátos, közép- és délkelet-európai szövetségi államszervezet megteremtését célzó *konkrét*, tehát az *akkori* viszonyokba ágyazott tervezgetésen —, furcsa módon ezt a századeleji könyvet 1939-ben, tehát a romániai királydiktatúra idején románra fordították, s éppenséggel a királyi alapítvány égisze alatt adták ki.[17] Tették ezt annak ellenére, hogy a fordító (Petre Pandrea) az előszóban nem tagadja: a kötet politikailag nem időszerű, Popovici tételeivel ő maga s általában a tudományok művelői nem értenek egyet. A szerzőt mégis nagyra becsüli, mert a valóságtól elrugaszkodott illúzióiban a szándék tiszteletre méltó: szellemileg előkészítette a románok egyesülését, föllépett a korabeli nemzeti elnyomás ellen. Gafencu az említett Jászi—Popovici párhuzam említésekor, minden valószínűség szerint, egy másik szempontot is figyelembe vett: a nemzeti függetlenségért, a nemzeti elnyomás ellen harcoló magyar és román gondolkodó egyaránt megérezte az itt élő népek egymásra utaltságát, az összefogás, együttműködés szükségességét olyan korban is, amikor a monarchia mint államalakulat a régi módon már nem biztosíthatja ezt.

Az 1939-es újrakiadás indoklásában van valami meggondolkodtató. Popovici ugyanis jól érzékelte a millenniumi év eseményeibe belekeveredő visszásságokat, a nagy csinnadratta, az ezerévesség besulykolása a tömegek tudatába, a kik-vagyunk, mik-vagyunk hetykeség azzal a veszéllyel járt (mint ahogy az ilyen hangulatteremtés minden történelmi korban azzal jár), hogy vad tudat alatti erőket szabadít föl, öndicséret, a nemzeti büszkeségnek a forrponton túli hevítése megsérti más nemzetek érzelmeit. A monarchia akkori románsága mint kisebbség (akárcsak más államalakulatokban az ugyanilyen helyzetben élő kisebbség) joggal háborodott föl a nemzeti felfuvalkodottságnak ostoba külsőségekben is megmutatkozó jelein. Így érzelmi indokai tekintetében megértjük az akkori Jászival azonos módon gondolkodó Popovicit, aki megírta a Replică [Replika] című brosúráját, éppen a milleniumi szellembe sajnálatosan belekeveredő dölyfösséggel szemben. (Az más kérdés, hogy az „ezerévességre" a „kétezerévességgel" kellett-e replikázni, vállalva ezzel azt a kockázatot, hogy sokan csak előjel megváltoztatásával olvassák ki az egyébként jogos bírálatból.)

A Replika miatt négy évi börtönre ítélt s emigrálásra kényszerült Popovici ilyen előzmények után írta meg főművét a monarchia jövőjéről. Érdemes emlékeztetni a román nemzetiségpolitikus utópikus államképzetének néhány összetevőjére, nem csupán eszmetörténeti érdekességként és a Jászi-féle gondolatsorral összecsengő volta miatt, hanem azért is, mert később Gafencuéknál továbbgondolható szellemi

[17] *A. Popovici:* Stat şi naţiune. Statele-Unite ale Austriei Mari [Állam és nemzet. Nagyausztriai Egyesült Államok.] Kiadója a „Fundaţia pentru literatură si artă ‚Regele Carol II.'" [II. Károly király irodalmi és művészeti alapítványa]. Az eredeti címen változtattak azzal az indoklással, hogy ez jobban fedi a mondanivalót.

energiává vált. Művének koordinátáit jól érzékelhetjük: az egyetemen elsajátított szakmája: orvos-biológus; nos ez a szakmai beállítottság, úgy látszik, nyomot hagyott társadalombölcselői mivoltán, az organikus társadalomszemléletet kiolvashatjuk konstitucionalistának is nevezett, jogfilozófiai elemekkel teletűzdelt államelméletéből. A szervezetre jellemző Egész-t úgy képzelte el, hogy az azt alkotó részek harmonikus működése biztosítja létét, illetve fordítva: a „szerv" csak az organizmus részeként képes életműködésre. Montesquieu sugallata érződik itt, a francia bölcselőnél ugyanis már fölbukkant az egész és a részek közötti harmónia, az egymásra utaltságuk a „politikai testben". (Apropó: Jászi is így fogalmazott: „A régi dualista birodalom minden területén — ilyen vagy olyan mértékben — ugyanannak a betegségnek a tünetei mutatkoznak meg, s ez természetes is az egy és ugyanazon szervezetből «kioperált» végtagok esetében.")

Bölcseleti indokainak másik tartóoszlopát Fichtetől kölcsönözte. A német nemzeteszme egyik kidolgozója annak idején a nyelvnek mint a nemzeti kultúrát egésszé ötvöző erőnek a szerepét hangsúlyozta. Az együvétartozásnak ez a gravitációs központja a román állambölcselőnél is origo, azzal a megszorítással, hogy a nemzetet összetartó nyelvi-kulturális kohéziós erőt össze akarta egyeztetni a területi elvvel. A románok sérelmeinek hangoztatása az adott államrendben azt is szolgálta nála, hogy ezzel a fennálló birodalmi rendszer tarthatatlanságát igazolja. A konzervatív — itt a különbség Jászihoz képest —, bibliai alapon gondolkodó, a pozitivizmustól és szcientizmustól rettegő, a machiavellista közvetlen haszonelvűséget előnyben részesítő s eklektikusan sokféle hatást befogadó filozófus-szociológus-politikus álláspontja következményeiben is elegyített volt: néha egymástól távol álló avagy egyenesen egymással ellentétes táborokban is hívekre talált. Elég csak annyit mondani, hogy a hatalmi viszonyokkal jogosan elégedetlen, egyes akkori kisebbségi román csoportosulások rokonszenvét ugyanúgy elnyerte, mint a másik póluson Ferenc Ferdinándét, akinek fejében ugyancsak a monarchia föderalizálásának Popoviciéval azonos gondolatai keringtek. (Nem is maradtak el a találgatások, mi lett volna a birodalom sorsa, ha nem következik be a szarajevói gyilkosság.) A romániai értelmiségiek körében is sokféle fogadtatással találkozunk Nicolae Iorga tartózkodó magatartásától a nézeteivel való azonosulásig, s e két pont között a fenntartásos egyetértés számos formájával, mint például az RV hasábjain.

A román társadalomértékelő megvalósíthatatlan, s éppen ezért utópikus összefüggések létrehozását tűzte ki célul. Egyrészt a nemzeteket a tiszta *etnikai* egység alapján úgy akarta függetlenné tenni, hogy az *területi* elhatároltságot is jelentsen, másrészt a nemzeti szuverenitást nemcsak a struktúra megtartásával akarta elérni — hiszen ez még súrolta a megvalósíthatóság határait, ugyanis a szuverén nemzeti államok szövetsége nem önellentmondás —, hanem úgy, hogy a központi (bécsi) irányítást, és ami a legképtelenebb volt: a dinasztia szuverén császári hatalmát érintetlenül akarta hagyni.

Az első vonatkozás — az etnikai és területi meggondolás egységesítése — nem kis gondot okozott Popovicinak. Nem kevesebb, mint 15 független állam kialakítására

gondolt, de a fichtei nyelvi-kulturális homogenitás és a kompakt tömegben élés (a területi elv) még így sem akarta fedni egymást. *Minden* román egyesítése nála magától értetődő feltétele volt egy ilyen államszövetség összeállásának, az Erdélyben, Magyarországon és Romániában élő románok a terv szerint önálló, szuverén államképződményként léteznének, de önmagához következetesnek maradva egy „Székelyországot" is elképzelt (Háromszék, Csík, Udvarhely és Maros—Torda magyar lakosságát egybefogva). De még a 15 részre osztás után is el kellett ismernie: lehetetlen, hogy az egyes tagállamok keretei között ne maradjanak nemzeti kisebbségek. (Egyébként elméleti kondtrukciójának megalkotásakor e tekintetben a legtöbb gondot az erdélyi szászok és a bánáti svábok okoztak, őket sehogy sem tudta a két fenti elv alapján elhelyezni.) S ha egész tervezete utópisztikusnak bizonyult is, azt feltétlenül tisztelnünk kell benne, hogy nemcsak a képzelete szülte államoknak akart függetlenséget biztosítani, de nemzeti autonómiát kívánt nyújtani a „homogénen" belül kisebbségként megmaradt népcsoportoknak is. Itt teljes a fedés az ő és a Jászi koncepciója között.

Látta az elgondolásaival szembeni ellenérveket, ezeket igyekezett eleve visszaverni — de kevés meggyőző erővel. Hiszen ugyan miként verhette volna vissza mondjuk azt az ellenérvet, mely szerint az általa feltételezett „közvetítő nyelv" — nyilván a német — mint *államnyelv* (még ha a részletesen kidolgozott alkotmánytervezetében szerepelt is az a kitét, mely szerint a birodalmi parlamentben mindenki használhatja anyanyelvét) végső fokon a fichtei összetartó erőnek, s így a nemzeti függetlenségnek az alapját gyöngíti. A „közvetítő nyelv" szükségességét egymagában nem lehet megkérdőjelezni egy Popovici elképzelte államalakulatban, hiszen az egymást megértésnek valamilyen eszközére feltétlenül szükség van. De amikor az államnyelv, a közvetítésen túl, kiváltságot élvez (mondjuk azzal, hogy a helyi ügyintézésben is kizárólagossá válik), akkor bizony nemigen egyeztethető össze a nyelvhasználatra is kiterjesztendő egyenjogúsággal.

Ami most már a másik ellentétpár összeegyeztetését, a dinasztikus, Bécsből jövő központi irányítás és az ügyeknek a nemzeti államok szintjén történő szuverén rendezését illeti: itt is képzelgett. Arra gondolt, hogy a birodalomban kiváltságos helyzetnek örvendő nemzetek önként lemondanak szerzett pozícióikról; holmi megfoghatatlan, a nemzeti szuverenitások fölött állítólag továbbra is megőrzendő *személyi* szuverenitás fenntartását remélte. Ez egyébként minden utópiának jellemzője, a tisztességes szándékú román tervezgető álmaiban is valamely társadalmi kategória, legyen az osztály vagy nemzet, *jószántából* mond le előjogairól, pusztán annak megértése nyomán, hogy az adott helyzet összeegyeztethetetlen bizonyos elvont igazságeszmével..

Aurel Popovici elgondolásainak rövid ismertetéséből és értékeléséből látható, hogy álmodozónk alaptalan reményeiből (akárcsak az ez időben hozzá hasonló ábrándokat szövögető Jásziéból) kinőhettek jövőt termékenyítő hajtások. Elgondolásainak kedvező utóhatását az is segítette, hogy az elméletében egymást taszító ellentéteket maga a történelem kiküszöbölte: a monarchia összeomlott, s ezzel együtt

eltűntek azok a dilemmák, fenntartások, ellentmondások (mondjuk a birodalmi jelleg s a nemzeti szuverenitás között), azok az illuzórikus beütések (például, hogy a hatalom birtokosai jószántukból fogják megoldani a monarchiát feszítő konfliktusokat), amelyek javasolt programjának reális voltát megkérdőjelezték. Megmaradt ezzel szemben az általa elképzelt *együttműködés* gondolata, a *kapcsolatteremtés* szükséglete, most már új formában, nem a régi keretek megőrzésével. Programtervezetéből ugyanis közvetve kitűnt, hogy a birodalom romjain felépült új államalakulatok *egymásra utaltak*, s a monarchia restaurálásának veszélyét elkerülve, biztosítani kell a most már önálló „szervezeteket" felfrissítő élénk vérkeringést. Így a történelem által átformált Popovici-féle eszmék az új politikai környezetben tovább hathattak, méltán válthatták ki Gafencu elismerését, s joggal állíthatták párhuzamba Jászi koncepciójával.

Az egymás mellé állítás megalapozottságának igazolására hadd helyezzünk reflektorfénybe néhány gondolatot a Jászi-életműből is. „A történelmi materializmus államelmélete" című, 1906-ban Budapesten kiadott könyvében (a közel három évvel azelőtt írt tanulmány második kiadásában) fel-felcsillan egy-egy tovább vihető eszme az állam külső funkcióira és az államok egymáshoz való viszonyulásában parancsolóvá vált változásokra nézve. A Marx és Engels álláspontjával ekkor még itt-ott egyetértő, de kritikai ellenvéleményét sem elhallgató szakíró azonosult a marxizmus megteremtőinek azon nézetével, mely szerint az állam a *kizsákmányolás eszköze*. Csupán arra figyelmeztetett, hogy ezt a lényegi elemet ne abszolutizálják, ne tartsák egyedül meghatározónak, nehogy homályban maradjon az állam másik fontos funkciója: a tervszerű vezetés mellett a *kooperáció* megvalósítása. Szövegeiből az is kitűnik, hogy ezt az együttműködési feladatkört legalább ugyanolyan szintre helyezte, mint a kizsákmányolást.[18] A polgári liberalizmus áttetszik ezen a súlypontelosztáson, az ő szemében az államon belül a tervszerű együttműködés és az emberi szabadság legmagasabb szintje egybekapcsolódik, s ez lenne az eszményi államszervezet.

Jászi az állami kooperáció szükségességét áthelyezte a nemzetközi szintre is: „A termelés és a fogyasztás tervszerű rendezése csak nemzetközi alapon valósítható meg" — állította.[19] A nemzetközi kooperáció révén vélte megvalósíthatónak az általa elképzelt „új rendet", amelyben minden államnak befele irányuló tervszerű gazdaságszervező funkciója egymásba szervesül a kifele mutató, gazdasági egységteremtő szereppel. A Marxra és Engelsre történő hivatkozás nem változtat azon, hogy ebben a Jászi elgondolta nemzetközi szerkezetben valójában a radikális polgári gondolkodás érvényesül, a trösztök, monopóliumok mintájára megszervezett demokratikus világgazdaság utópikus képe rajzolódik ki. De még így is van benne jó néhány racionális elem, amely a húszas évek gazdasági (s nemcsak gazdasági) egységteremtő

[18] „Az állam kizsákmányolási szerepe mellett — írja — sohasem homályosult el, sőt azzal legalábbis egyenlő fontosságú marad másik ősibb fundamentális szerepe, mely létének alapja — a tervszerű vezetés melletti kikényszeríthető kooperáció." [*Jászi Oszkár:* A történelmi materializmus államelmélete. Bp. 1906. 56.]

[19] Uo. 147.

elképzeléseire termékenyen hatott. Figyelemre méltó Jászi akkori eszmefuttatásában az, hogy a nemzeti államok létét, egyáltalán a nemzeti jelleget nem kell félteni a nemzetek közötti gazdasági egymáshoz közeledéstől, az egész emberiség békés kooperációja nem hozza magával a történelmileg kifejlett nemzetek pusztulását. Sőt az akkor még nála fel-felbukkanó marxista ihletés alapján a proletariátus nemzetközi érdekeit sem féltette attól, hogy egy magasabb szintű együttműködési rendszerben tovább él a nemzeti jelleg. E gondolat amolyan biztatásféleségnek hatott a húszas években, amikor a magukat nemzetinek nevező államok — köztük Románia — egyes teoretikusai éppen a nemzeti jelleg elvesztésétől való félelmükben tartózkodtak vagy fordultak szembe a nemzetközi kooperáció elmélyültebb formáival. (Az RV egyébként ezt a mentalitást is bírálta.)

„A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés" (Bp., 1912.) című monumentális munkájában néhány elemmel gyarapította a *nemzeti* és a *nemzetközi* kapcsolatát taglaló elméletét. E mű tárgya nem vág bele közvetlenül az államközi viszonyok megreformálásának témakörébe, de elemzésének végén a következtetések között feltétlenül szerepelniök kellett az ilyen természetűeknek is. S ezek némelyike mondhatott valamit az utódoknak, akik ugyancsak a nemzetek egymáshoz való viszonyulásának megjavításán töprengtek. A legfontosabb s minden megszorítás nélkül aláírható Jászi-következtetés az volt, hogy a nemzeti mozgalmak századokon keresztül csak a felületes szemlélet szerint tűnhetnek kizárólagosan szeparatista tendenciáknak, „a nemzetiségi mozgalom végeredményében az egység, a szervesebb gazdasági és kulturális tömörülés mozgalma".[20] Egy dialektikusan egybefonódó ellentétpárt sikerült teoretikusunknak megvilágítania: a nemzeti függetlenség kivívásáért folytatott küzdelem valóban a másoktól való függés felszámolásának, az önállósulásnak, tehát az elhatárolódásnak a tendenciája (ez volna az egyik ellentétes oldal), de ennek következménye, sőt szerinte menet közben feltétele az egymást keresés, a demokratikus gazdasági, kulturális szimbiózis biztosítása, tehát az elszigetelődést kizáró kapcsolatteremtés (ez a másik ellentétes oldal). Jászinál tehát sem a cél, sem pedig a célhoz vezető eszközök nem azonosak a hermetikus elzártság értelmében vett szeparatizmussal.

Megszívlelendő és távlati érvénnyel bírt az is, hogy nemcsak a *nemzeti,* hanem a *nemzetiségi* (kisebbségi) kérdés megoldását is ennek az egységteremtésnek a prizmáján keresztül nézte: „A legfejlettebb gazdasági demokráciák ma már öntudatlanul átérzik, hogy a nemzetiségi kérdés megoldása csak szabad csere útján lehetséges. Minél nagyobb szabadságot, minél teljesebb jogrendet, minél élénkebb és akadálytalan közlekedést létesítve: annál gyorsabb, intenzívebb és termékenyebb lehet a javaknak és gondolatoknak a cseréje, mely nélkül csak elnyomás és kizsákmányolás jöhet létre, de kulturális egyesülés soha."[21] Felfigyelhetünk a szövegben arra, hogy az a bizonyos nyitás itt már nem kizárólag az anyagi javak cseréjének szorgalmazását jelenti. Sőt

[20] *Jászi Oszkár:* A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp. 1912. 529.
[21] Uo. 531.

erőteljes a sarkítás: a javaknak, gondolatoknak áramlása és az elnyomás, kizsákmányolás alternatív viszonyba kerül. Ez a polarizálás a kisebbségi sorsba került romániai magyarság számos hangadójánál is visszatért. A Duna-medencében esetleg kiformálható, az őszinte barátságot és együttműködést megtestesítő államközi szervezettség szükségképpeni velejárójának tartották — a kereskedelmi és termelési kooperáció elmélyítése mellett — a művelődési értékek korlátok nélküli mozgását.

Jászinak ebben az időben megjelentetett publicisztikai írásaiban is ott lebeg a felszólítás az európai szintű vagy szűkebb körű állami—nemzeti összefogásra. Az általa szerkesztett Huszadik Században — ha nem is tengelykérdésként — visszavisszatért a nemzetközi összefogás szükségességére, mindig összeegyeztette a nemzetit és a nemzetközit. Híres megállapítása: „Az emberiség úgy van alkotva, hogy a nemzetközihez a nemzetin vezet keresztül az út"[22] — szinte szállóigévé vált. Az Európai Egyesült Államok megteremtésének híve volt, de az ő elgondolása különbözött a Lenin-bírálta jelszótól. Ennek illusztrálására elegendő egyetlen, a lényeget visszaadó mondatot idézni: „A filiszterek ugyan nem hiszik el, de úgy van, a munkásmozgalom oly óriási lépésekben halad előre, hogy nem adok neki egy-két generációt, és a kapitalizmus mai formájában megbukott, és a munkásdemokrácia ki fogja alakítani az Európai Egyesült Államokat."[23] Ez nyilván nem — Lenin szavait parafrazálva — a kapitalisták megegyezése lett volna arra vonatkozóan, miként kell elnyomni Európában a szocializmust, és hogyan kell megvédeni az összerabolt gyarmatokat.

Végül Jászinak ekkor írt utolsó tanulmánya — ebben a legnagyobb méretű a megegyezés az Aurel Popovici nézeteivel — „Magyarország jövője és dunai Egyesült Államok" című. (A monarchia jövője címen közölt írásának 1918-ban Budapesten megjelent második kiadása.) Ez a munka a térségre vonatkozó, új államok kialakítására tett utópisztikus javaslatok egyik csúcspontja. Azok, akik csak néhány év után is, a gyökeresen megváltozott helyzetben újból dédelgetni kezdték a gondolatot — így az RV köré tömörülő értelmiségiek —, nem kerülhették meg ezt a Jászi-változatot, valamilyen módon viszonyulniuk kellett hozzá, még ha csak úgy is, hogy a hozzá hasonló román variánshoz mérték.

A szerző látta, hogy a dunai Egyesült Államoknak a könyvében kidolgozott tervezetét merő utópiának fogják tartani, s igyekezett eleve visszaverni az utópizmus vádját. A (mai) olvasó számára azonban egyáltalán nem meggyőzően. Íme az elutasított lehetséges vádak: az elvi konstrukció rossz — sajnos, így igaz; a részletkérdésekben hajótörést fog szenvedni a terv — ez az utópizmus szemszögéből lényegtelen, hiszen az alkalmazásra még csak próbálkozások sem történtek; hiányoznak a megvalósításhoz szükséges szellemi tényezők — sajnos, ez is így igaz. Nincs tehát mit tenni, Jászi szándéka ellenére mégiscsak utópiának kell tekintenünk akkori elképzelését, s nem a realizálódás lehetőségei, hanem az ennek ellenére benne

[22] A nemzetiségi kérdés és Magyarország jövője. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Bp. 1982. 172.
[23] A nemzetiségi kérdés újabb fejleményei. In: Jászi Oszkár publicisztikája. Bp. 1982. 204.

felbukkanó egyes meggondolások szempontjából hámozhatjuk ki belőle a viszonylagos, az övét követő hasonló tervezgetéseket éltető mondanivalót.

„Az elvi konstrukció rossz" — itt van talán a lényeg. A mű akkor íródott, amikor a monarchia még élt, a cárizmus viszont már megdőlt, s a szerző sem az egyik, sem a másik viszonylatban nem látta (láthatta) előre az események tényleges alakulását. Nem érezte meg, milyen módon esik szét a közép-európai birodalom, nem sejtette, milyen irányban fognak kibontakozni az események Oroszországban. Az viszont megingathatatlan meggyőződése volt, hogy az Osztrák—Magyar Monarchia *adott formában* életképtelen, valamilyen új államközi szervezettségnek kell átvennie a helyét, s ennek az általa nemcsak elképzelt, hanem részletesen le is írt szerkezetnek kell békés együttműködési politikát folytatnia Balkán és a nyugati államok felé.

Alapgondolatát a történelem elvileg igazolta: a monarchia helyét független nemzeti államok veszik át; s ezek között kívánt sajátos együttműködési viszonyokat kiformálni. S itt keresendő a lényegi egymást takarás az Aurel Popovici tervvel. A különbség legfeljebb az, hogy míg a román gondolkodó 15 államra gondolt, addig Jászi csak 5 olyan nemzetet látott, amely életképes államalakításra alkalmas. De mindketten hangsúlyozták a megalakulandó államok közötti együttműködésnek, a békés, egymást támogató és konfliktusoktól mentes politikai kapcsolatoknak szükségességét. Ezen az elvi azonosságon túl továbbá még az volt az eltérés köztük, hogy Jászi valamivel szorosabb (vámunió, közös kereskedelem, egységes külpolitika stb.) összefogásra gondolt, mint Popovici.

A Gafencu emlegette párhuzamos vonal egy szakaszon azonban megszűnik paralellizmusnak lenni, ott, ahol fölmerül a kérdés: milyen szempontok alapján lehetne körvonalazni a monarchia kényszeregységének megbomlása után kialakuló államok kereteit. Így míg Popovicinál uralkodó szemponttá emelkedett az említett etnikum, a szellemi együvétartozás, akár a gazdasági egység rovására is, Jászinál a földrajzi, gazdasági és kulturális vonzerő együttesen jelentkezett, annak a veszélynek a jelzésével, hogy ha e tényezők közül a gazdasági mellékessé válik, akkor ez zavarokat fog okozni. A szövetségeseknek elképzelt államalakulatok szerinte nem lehetnek „kivágottak" (gazdasági szempontból), mert ez, a létfenntartásukhoz szükséges eszközök egyenlőtlensége miatt, alapvető feladataik ellátásában zavart okozna.

Jászi kritikailag viszonyult az Eötvös-féle tervhez, amely szerint a *történelmileg kialakult* keretek konzerválása alapján lehetne az állami átszervezést elvégezni. Ellenvetése meggondolkoztató: a történelmi szempont egyértelmű alkalmazása, a demokrácia hiányában, az asszimiláció előtt nyit utat — márpedig szerinte (s ez igen becsülendő egész utópiájában) csak a beolvasztás lehetőségét kizáró állami képződmények megteremtése lehet az egyetlen becsületes cél.

Könyvének függelékében bírálva bemutatja Karl Renner, jobboldali osztrák szociáldemokratának, az ismert ausztromarxistának kultúrautonómiára építkező terveit. Inkább az egyetértés hiánya sugárzik ebbe az irányba. Nem annyira a nemzetiségi művelődési intézmények igazgatásának szabadsága kelt benne ellenérzést, hiszen a kulturális ügyek önszabályozása — a szó jó értelmében, az állami szuverenitás

megsértése nélkül — a kisebbségi kérdés rendezésének elemévé válhat (sőt válnia kell). Inkább az ellen emel kifogást, hogy Renner egy Bécsből irányított kvázi-művelődési-önállóságra gondolt, s ez tulajdonképpen arra szolgál, hogy palástolja tervezetének lényegét: *Ausztriát* akarja nyolc nemzet szövetséges államává alakítani. Ez pedig a Jászi elképzelésével sehogy sem fért össze, hiszen ő nem egyoldalú centralizációra, hanem a szuverenitás tiszteletben tartásával megteremtett állami szövetségi kapcsolatokra gondolt.

Jászi tervezete a dunai Egyesült Államokra nézve félreérthetetlenül igazolja, hogy az akkor légvárat építő politikus még nem látta a nemzeti mozgalmak tényleges következményeit, s azt, hogy miként teljesedik be a monarchia sorsa. Mindezek ellenére néhány alapvető szükségletet a birodalmi szerkezet szerinte is szükségképpeni megbomlása utáni helyzetben jó érzékkel kitapintott. S éppen ez hatott utópiájában az utódokra, nem pedig a tervezett államszövetség leírásában az irreálisnak bizonyult konkretizálások. Más megfogalmazásban: ha a monarchia a művében leírt módon nem is nőtt át az általa elképzelt országokból összetevődő Dunai Szövetséggé, sok ésszerű magot találunk abban, milyen egymáshoz viszonyulást tartott szükségesnek az ún. utódállamok között, milyen elvek szerint tartotta megoldhatónak a kereteik között szükségképpen megmaradó kisebbségek kérdést. Utópiája tehát nem részelemeiben, hanem a benne fölvázolt, a konkréttól elvonatkoztatható általános miatt lehetett gondolkodásra ösztönző akkor is — a következő évtizedben —, amikor már az események meghaladták jóslatait: a történelmi haladás más irányt vett, mint amilyent a könyvében szeretett volna.

Íme néhány, a maga elvontságában érvényes állásfoglalása, amely kiállta a történelem próbáját, s az egész gondolatépítmény utópikus jellege ellenére mint szükséglet egy soha el nem készült épületnek reális tartóoszlopa: „az apró, izolált gazdasági egységek kora végleg lejárt. Mindenki érzi, hogy még a régi történelmi kis államok is valami korrektívumra szorulnak, olyan intézményekre, melyek őket szervesebben bekapcsolják az emberiség vérkeringésébe."[24] Egy ilyen intézményi rendszer megalkotása, amely feloldja az elszigeteltséget, a szétdaraboltságot, a kis gazdasági egységek kitárulkozása a nagyvilág felé, az élet valós követelményei voltak. Érthető tehát, hogy a közvetlen utódok — magával a szerzővel együtt — tovább töprenghettek fölötte.

Vagy ott van a Jászitól eredő nevezetes „három alapelv", amelyet érdemes idézni, hiszen a húszas-harmincas években (vagy akár napjainkban is) az állami élet és az államközi viszonyhálózat vezérelve lehetett (lehet).

„1. Biztosítani kell az életképes nemzeti államok kialakulásának lehetőségét.

2. Biztosítani kell a nemzeti kisebbségek hatékony védelmét a nemzeti államokon belül.

3. Biztosítani kell az új államok organikus kooperációját, mely újabb összeütközéseket lehetetlenné tesz úgy köztük, mint nemzetiségeik között."[25] Az ilyen

[24] *Jászi Oszkár:* Magyarország jövője és a dunai Egyesült Államok. Bp. 1918. 49—50.

[25] Uo. 37.

alapeszmék időtálló jellege nem kétséges, s így érthető, hogy a Jászi-koncepció valóságtól elrugaszkodó mivoltának bebizonyosodása után is alkalmasak voltak a további elmélkedésekre.

A fentebb tárgyalt kitérő, a Jászi—Popovici egybevetés néhány tanulsággal jár. Mindenekelőtt igazolja, hogy a becsületes magyar és román törekvések — utópizmusuktól függetlenül — még a monarchia létezésekor találkozhattak. Alátámasztja továbbá azt, hogy ezeknek a szándékoknak utórezgései a főhatalom változása után is közel tudták hozni egymáshoz a szélsőséges nacionalizmustól mentes, továbbra is az összefogást szorgalmazó román és magyar köröket. Ezeknek az előzményeknek a felvázolása Jászi személyes életútja tekintetében is beszédes, igazolja, hogy a háború előtt és alatt írt munkái, mutatis mutandis, jól összecsengenek későbbi gondolkodásmódjával. A közleményünkben közreadott Jászi-dokumentumok bizonyítják: nem következett be törés a liberális politikus valóságlátásában, a háborút lezáró események után kialakult helyzetben nem omlottak össze régi elképzelései, inkább hozzáidomultak az új körülményekhez.

*

A Jászi tiszteletére rendezett vacsorán elhangzott (sajnos, nyomtatásban meg nem jelent) beszédre az RV hasábjain A. Corteanu is utalt. Hangja igen elismerő, örül, hogy a magyar professzor újra vita tárgyává tette a közép-európai államok együttélésének kérdését: „Nekünk, románoknak — írja —, akik teljes egészében megvalósítottuk nemzeti törekvéseinket, Jászi professzor tétele a lehető legvonzóbb. Eszméinek átültetése az életbe szentesítené és megszilárdítaná azt, amit nemzetünk nyert."[26] Íme tehát, a horthysta revizionista propagandával szemben a Jászi-elgondolásban a nemzeti szuverenitás és területi integritás biztosítását látja, s ezen a tárgyalási alapon az országok közeledését nagyon reálisan fogja föl. S ami érdekes: az államszövetség gondolatát ő nem tartotta utópikusnak, csupán a helyzetet érezte még éretlennek hozzá. Egyfelől tehát a reális szükséglet, másfelől a megvalósulás nehézségei feszülnek egymásnak.

Ami a tényleges szükségletet illeti, Corteanu helyzetelemzése igen racionális. Elismeri, hogy a monarchia nagy politikai szerepet játszott, s jelentős egységes gazdaságot képviselt. E két funkció eltűnésével egyensúlymegbomlás állt be Európában. Keserű igazságossággal így jellemzi az új államokat: „A közös szenvedést a sors fatalitásának tekintik, és saját helyzetének megjavulását mindenik a másik helyzetének romlásától várja, anélkül, hogy számolna a természetes szolidaritásukkal."[27] Romániára nézve eszményinek tartja a szolidáris államközi kapcsolatokat, nemcsak azért, mert ez védelmet nyújthat a nagyhatalmi befolyás ellen — tehát a nemzetközi erőviszonyokban az egyensúlyt segítené elő —, hanem azért is, mert

[26] *A. Corteanu:* Confederația Dunăreană. [Dunai konföderáció.] RV 1923. máj. 27. 9. sz. 2.
[27] Uo. 3.

Románia földrajzi helyzete miatt is (itt a delta, itt a Duna leghosszabb szakasza stb.) szerencsés helyet foglalhatna el egy dunai összefogásban.

Megszívlelendő a sürgető szükséglet érvényesítését fékező tényezők számbavétele is: egyelőre a gondolat csak a politikai spekulációk körében mozog, nincs tömegalapja, éppen ezért nehéz a kezdeményezés, hiányoznak az ilyen természetű nemzeti hagyományok, ezzel szemben előítéletek élnek, egyszóval: nincsenek meg a szubjektív tényezők a kollektivizmus eszméjének győzelméhez.

A szerző erős teoretikus beállítottságával meglát néhány általános összefüggést, s ezek talán érthetőbbé teszik, miért maradtak csupán papírra vetett gondolatok a tényleges szükségletek kielégítésére választ kereső erőfeszítések. Megállapítása megfontolandó: a társadalmi eszmék különböző formáinak fejlődési ütemében eltolódások vannak: a filozófiai nézetek megelőzik a politikaiakat, s ugyanakkor a politikai eszmék fejlődése lassúbb a gazdaságiakénál. A séma ezek szerint a következő: valamely társadalmi szükséglet előbb társadalombölcseletileg tudatosodik, a cselekvés „kell"-jének elméleti indoklása azonban még kevés; ezen az elégtelenségen még az sem segít, hogy a gazdasági (egyelőre ugyancsak elméleti) elemzés a bölcseletileg fölismert szükségletet alátámasztja. Az eszme gyakorlatba való átültetése ugyanis a politikára tartozik. Az akkori helyzetben ez az áthelyezés a politikai eszmék avagy a politikai gyakorlat körére még nem történt meg. Márpedig enélkül a Jászi-gondolatok, lehetnek bármilyen meggyőzőek (filozófiailag, gazdaság-elméletileg), megvalósításukra nincs lehetőség mindaddig, amíg hiányzik az áthelyezés a politikára. S hozzátehetjük: a „politikai tudat" meggyőzése elvont elméleti és ugyancsak absztrakt közgazdasági elvekkel a két világháború között később sem sikerült, s így az igen szépnek tűnő eszmék, a maguk utópikus csillogásában, megmaradtak eszmetörténeti epizódnak. Persze tévedés lenne, ha a tudati termékek *hatását* kizárólag megvalósulásukon mérnők le. A nem realizált „szép" gondolatok — Jászi és az RV elméleti próbálkozásai — nem tűntek el nyomtalanul, eredményükben a magyar és a román megértés szükségességét mégiscsak tudatosították.

Gafencunak és Corteanunak Jászi kérdésfelvetését mérlegelő cikkeit újabbak követték, ezek már a „reflektálások reflexiói" is voltak. Eugen Crăciun például[28] hozzáértően összekapcsolta az összefogás tudományosnak nevezett alapját — az egyetemes gazdasági függést és a termelés nagyobb méretű megszervezésének szükségletét — a szellemi-eszmei tényezőkkel; ez utóbbiakat az előbbi szükségletek kielégítésének előfeltételeként kezelte. Fékező és ösztönző erőket látott fölgyűlni a szellemi szférában, s ez a gazdasági szükséglet kielégítését előkészíteni hivatott eszmei premisszák megteremtésében kettős feladattá sűrűsödött: egyfelől az összefogást fékező gyűlöletet, gyanúsítgatást, féltékenységet föl kell számolni, másfelől ösztönözni kell az erkölcsi mozgatókat. Az etikai követelmények országokat egymáshoz közelítő képességébe vetett hit szinte szakadatlan bölcseleti indoklás volt a két világháború közötti egymást kereső törekvésekben. Néha úgy, ahogyan igen becsülendő módon

[28] *E. Crăciun:* Noi orizonturi. [Új látóhatárok.] RV 1923. jún. 10. 10. sz. 6—7.

Crăciunnál megfogalmazódik, vagyis osztályalapon (szerinte ugyanis Romániában az állami tekintélyt egyetlen osztály birtokolja s használja föl a maga érdekében, ez az osztály pedig elvesztette erkölcsi tartását, így nem lehet a népek közötti harmóniateremtés hordozója), vagy általános, összemberi szinten, valamiféle kantiánus kategorikus imperatívuszként.

A Jászi és az RV közötti platform keresésben s általában a két világégés közötti többi, ehhez hasonló, sajnos csak szórványos próbálkozásokban, a háttérben, kitapintható a kanti „örök béke" koncepció reminiszcenciája. Kant utópikus művének, Az örök béke címűnek alapgondolata: érvényesíteni kell az erkölcsöt a politikában. E megvilágításban az emberek, természeti állapotukban, már puszta létükkel sértik egymást, értve ezen azt, hogy ha nem bizonyos törvényeknek megfelelően élnek egymás mellett, akkor akadályozzák egymás tetteit. A német gondolkodó ebből, analógia alapján, extrapolált: az emberközi viszonyokhoz hasonlóaknak, sőt lényegileg azonosaknak tartotta a népek, államok közötti kapcsolatokat. A kiút magától adódik: az örök erkölcsi normák szerint rendezni kell egyfelől az állampolgárok egymás mellett élését oly módon, hogy mindenkinek biztosíttassék az alkotmányba foglalt egyenlő polgári joga, másfelől — az együttműködés, szövetség segítségével — a népek között is ki kell küszöbölni a súrlódásra vagy egyenesen a konfliktusokra lehetőséget nyújtó okokat, ugyancsak az erkölcsi kötelesség érvényesítésével.

Ebből egy lényeges kölcsönösség kerekedik ki, amely a húszas évek eleji zűrzavaros politikai konstellációban hangsúlyossá vált. A népek, nemzetek összefogására kidolgozott elméletek egyazon mércével kívánták mérni mind az államon belüli, mind pedig az országok közötti érintkezési formákat. Jászi és a vele egyetértő RV-csoport is minden megkötés nélkül igenlően viszonyult Kant egyik sarktételéhez: „Egy állam se avatkozzék bele erőszakosan egy másik állam alkotmányába és kormányzásába."[29] De ezt szervesen összekapcsolták az országokon belüli demokratikus alkotmányos jogok tiszteletben tartásának követelésével.

Kant elképzelése szerint a „cselekedj úgy, hogy cselekvésed elve mindenkire érvényes törvénnyé lehessen" erkölcsi parancs fokozatosan fog érvényesülni, mégpedig az egyénközi relációktól elindulva az államközi tökéletes együttéléséig menően. Ez a feltételezés ott visszhangzott a Jászi—RV eszmecserében is: előbb az adott országon belül kell biztosítani az állampolgárok szabadságjogait, s csak e feltétel jelenlétében lehet tárgyalni az új, demokratikus külkapcsolatokról, arról a bizonyos eszményi rendről, amelyet Kant az apriori erkölcsi követelmények megtestesülésének tartott. E kantiánus elgondolás — számos áttételen keresztül — összekapcsolódott a kisebbségi kérdéssel, hiszen egy eszményinek elképzelt, de a maga idejében ténylegessé nem válható külkapcsolati rendszer felépítésének előfeltétele ezek szerint egyebek között a nemzetiségi egyenjogúsítás is.

[29] *I. Kant:* Az örök béke. Fordította Babits Mihály. Bemutatja Mikó Imre. Bukarest, 1971. 50.

Nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy a húszas évek elején keringtek olyan nézetek is, amelyek megfordították a kanti egymásutániságot. Terveket szőttek, amelyek előbb egy igazságos nemzetközi rend megteremtését szorgalmazták, bízva abban, hogy ennek következtében utólag az országokon belüli problémák is megoldódnak. A páneurópai mozgalom kibontakozásának kezdetén vagyunk, ekkor születik R. N. Coudenhove-Kalergi sokat vitatott terve, amely egy összeurópai összefogás *következményének* képzeli el az országos méretű gondok eltüntetését.

Jászi itt szó szerint nem viszonyul ezekhez a páneurópai képzelgésekhez (egyébként a mozgalom kiterebélyesedésének idején már nem is tartózkodott Európában), az RV viszont expressis verbis állást foglal az országokat egybemosó, az „európai állampolgárság" délibábját lebegtető páneurópai koncepcióval szemben, mégpedig — akár így is mondhatjuk — Jászi szellemében. Emil Riegler[30] például nem tartja olyannyira egységesnek Európát, hogy ez a szuverén államiság feladását lehetővé tenné, A. Corteanu[31] fő kifogása pedig az, hogy Coudenhove-Kalergi és követői nem veszik figyelembe az európai népek történelmi fejlődését, hagyományait. Így tehát marad az áttételesen Kanthoz kötődő távlat igenlése: az egymás barátságát kereső szomszédos országok előbb határaikon belül bontakoztassák ki a demokratikus szabadságjogokat, s ennek az „erkölcsi parancsnak" kell kiáramlania az egymást megértő államközi viszonyokra. Lényegében uganebben a gondolatkörben mozgott a más terminológiát használó S. Şerbescu is,[32] aki elég szkeptikusan viszonyult a dunai összefogás lehetőségéhez, ugyanis szerinte sajnos nem a *ráció* (kantiánus fogalomhasználatban a „mit kell tenni"-nek az értelmi szintre emelkedése) vezérli az embereket, hanem a *szenvedély*. Az „építkezésnek" tehát — még ha ezt így nem is mondja ki — egészen belülről, az *emberből* kell elindulnia, az indulatokat kellene megfékezni, hogy ez ésszerű cselekvés szabadon kibontakozhassék.

*

Jászi baráti látogatása az RV szerkesztőségében, mint kiderült, eszmetisztázó véleménycserére nyújtott alkalmat. Ezt követte a kapcsolat utolsó felvonása: a Bécsbe visszatérő Jászit Gafencu megkérte, számoljon be az RV-ben romániai élményeiről. Jászi ennek örömmel tett eleget, s a lap közölte a következő, ugyancsak levél formájában megírt cikkét:[33]

[30] *E. Riegler:* Pan-Europa. In jurul unei „utopii". [Páneurópa. Egy „utópia" körül.] RV 1924. márc. 9. 3. sz. 20.

[31] *A. Corteanu:* Confederaţia Dunăreană. [A Dunai Konföderáció.] Az Institutul Social-ban elhangzott előadás. RV 1924. ápr. 20. 5. sz. 5—8.

[32] *S. Şerbescu:* Discuţiile în jurul unei utopii. [Viták egy utópia körül.] RV 1923. júl. 1. 11/12 sz. 13—14.

[33] Rv. 1923. szept. 23. 13. sz. 1—2.

ROMÁNIAI BENYOMÁSOK
NYÍLT LEVÉL A REVISTA VREMII IGAZGATÓJÁHOZ

Kedves és tisztelt Kollégám!

Kérte, közöljem, milyen benyomásokat őriztem meg magamban legutóbbi romániai tartózkodásom után. Bevallom, ennek, az egyébként számomra olyannnyira hízelgő kérésnek csak részben tudok eleget tenni. E részleges visszautasításnak az az oka, hogy nem egyszerű kíváncsi és érdektelen utazóként, nem valamiféle „distinguished foreigner"-ként[34] jártam Romániában és Erdélyben, hanem olyan emberként, aki szenvedélyesen érdeklődik az erdélyi kisebbség jövője, s az iránt, hogy mi lesz a sorsa ennek a drága országrésznek, amely — még ha politikailag elszakadt is tőlünk, magyaroktól — örökké tartó művelődési és nemzeti kapcsolatban marad velünk. Azt hiszem, ilyen körülmények között nem beszélhetek teljesen szabadon, és úgy érzem magam, mint az orvos a szeretett betege előtt. Hiszen kétségkívül *heveny és fájdalmas krízist él át Erdély,* s ezt még súlyosbíthatnák az olyan nyilatkozatok, amelyek nem vennék figyelembe azt a pszichózist, amely nemcsak a magyar kisebbséget, hanem a „három nemzet uniója" többi tagját is áthatja.

Előbb arra gondoltam, hogy romániai élményeimet cikksorozatban a bécsi magyar emigránsok lapjában írom meg. De mihelyt megírtam az első három cikket, rájöttem, hogy *egy ilyen közlés félremagyarázásokra adhat alkalmat.* Magyar testvéreim az én nézőpontomat túlságosan ridegnek és közömbösnek találhatnák, míg bizonyos romániai körök észrevételeimet országuk belügyeibe való jogtalan beavatkozásnak tekinthetnék; így még azt a kevéske befolyást is kompromittálnám, amelyet talán némely magyar és román körökre gyakorolok.

Ne várjon tehát tőlem, kedves kollégám semmiféle részletes vagy rendszerezett elemzést. Az egyetlen dolog, amit tehetek, anélkül, hogy a számunkra oly drága eszméknek kárt okoznék az az, hogy közlöm *néhány általános, inkább elvont benyomásomat;* ezekből a figyelmes olvasó levonhat néhány hasznos következtetést.

1. Mindenekelőtt meg kell mondanom, mennyire rokonszenves és érdekes számomra a romániai értelmiség *jobbik* része. Talán a szomszéd országok egyikében sem találtam ilyen sok, finom intelligenciájú, életteli, némileg szkeptikus és ironikus, de a demokratizmus, az igazi emberiesség szellemétől átitatott, a korunkat emésztő minden probléma iránt érdeklődő embert. Megcsodáltam például Duca úr éleseszű bírálókészségét, Constantin Mille úr tüzes és erőteljes beszédstílusát, Costa-Foru úr sugárzó erkölcsi erejét, Maniu úr történelmi logikáját, Goga úr lírai intuícióját, Lupu doktor feltartóztathatatlan és nemes lelkesedését, Gusti professzor széles körű európai kultúráját, Rădulescu-Motru úr finom általánosító képességét, Marghiloman úr józan és liberális konzervatizmusát.

[34] Előkelő idegen

Különösen tetszett nekem az a kritikus és mégis toleráns szellem, az a választékos eklekticizmus, s a különböző iskolák közötti lojális harc, amely az Önök szerkesztőségét jellemzi.

2. Ami az Önök országának helyzetét illeti, világosan látom az egyesítési folyamat nehézségeit. Az új Romániának öt vagy hat, történelmileg, etnográfiailag és kulturálisan különböző területe olvad össze ma a Nemzeti Állam egységesítő kohójában. Ezt a műveletet, mint minden utódállamban — véleményem szerint — túl szélsőséges szellemben végzik el. Az önök fiatal nacionalizmusa alaptalanul fél még a természetes, jogos és az egész ország hasznára váló partikularizmusoktól és regionalizmusoktól is. Számos intézményt, amelyet a túlzott egyesítő és központosító buzgalom most lerombolt, egyszer újra kell majd építeni!

3. A dühödt központosítás az egyik oka annak a meg nem értésnek, amelyet fájdalommal tapasztaltam a nemzeti kisebbségek kérdésében. Egy másik ok: a románok és a magyarok közötti bizalom teljes hiánya, ami egyfelől annak a következménye, hogy a Horthy-ügynökök őrült és bűnös irredenta propagandát folytatnak, másfelől a magyar feudalizmus gőgös uralma idején az erdélyi románok lelkében fölgyülemlett mély keserűségből fakad. Ez a szerencsétlen szellem taszít bizonyos román köröket a revansista gesztusok felé. *Az új uralkodók néha a volt hódítók módszereit alkalmazzák. Tisza és Apponyi régi szelleme gyakorta újjáéled,* nemcsak a közigazgatásban, de még a közoktatásban is. Ez súlyos veszély az új Romániára nézve, s nyíltan megmondom Önnek, szeretett kollégám, mint nemzetük őszinte barátja: mindent meg kell tenniök annak érdekében, hogy ez a veszélyes méreg ne hatoljon be a román nép vérkeringésébe. A mi nemzeti tragédiánk, jaj, hasznos lecke lehet az önök számára is!

4. Mégsem akarom eltúlozni e helyzet veszélyeit. Látom, hogy milyen erőteljesen tevékenykednek a *kedvező és jótékony tényezők, amelyek gyorsítják az ésszerű és békés fejlődést.* Meggyőződésem, hogy az *igazi román közvélemény* — mind fent, az értelmiség legjobbjai, mind lent, a népi rétegek körében — *egyáltalán nem soviniszta.* Ellenkezőleg, ez a közvélemény megértő és óhajtja a nemzeti igazságosságot. Ezek az erők Románia fokozatos demokratizálásával egyre nagyobb befolyásra tesznek majd szert.

Másrészt *az erdélyi magyar mentalitás az utóbbi időben sokat változott.* A kis erdélyi emigráció szerencsés módon hozzájárult ehhez a folyamathoz. A demokratikus gondolkodású erdélyi magyarokkal barátaim megértették, hogy milyen nagy veszélyt jelent a „horthyzmus", fölhívták figyelmüket a jelenlegi Magyarország tragédiájára, és a közvéleményben egy olyan erőteljes és felvilágosult áramlat kibontakozását segítették elő, amelynek célja, hogy a románok és magyarok megértéssel közeledjenek egymáshoz. Ezek az eszmék nemcsak az emigráció kinyilatkoztatásai, hanem már mély gyökeret vertek Erdély történelmi lakosságának igen jelentős részében, főleg a Székelyföldön, és felbukkant a rátermett vezéralak is, Paál Árpád úr — e kiváló értelmi képességgel és erkölcsi tartással felruházott ember — személyében.

5. Vajon számítani lehet-e a *román demokrácia megvalósulására* egy nem utópikus eljövendő időszakban? Én azt hiszem, igen, kedves kollégám. Reményeim az Önök nagy földreformjára épülnek, amelyre Románia méltán lehet büszke. Hiszen ez gyökeres földreform, *minden nagy igazságtalansága ellenére* — s most nem az erdélyi optáns grófokra gondolok, akiket annyira elkényeztetett a Népszövetség, hanem a nagyszámú közép- és kisbirtokosra és a korrupciónak arra a hányadára, amely a társadalmi szerkezet ilyen megrázkódtatásaikor elkerülhetetlen — és *úgy hiszem, hogy ez a földreform, amely végleg fölszámolja a nagy feudális tulajdont, a közeljövőben bámulatos eredményeket hoz majd.*

6. Ez a nagyszerű fejlődés — valóságos békés forradalom — lesz a *legszilárdabb biztosítéka a Dunai Konföderáció megvalósításának:* e szövetség óriási előnyeit oly ékesszólóan mutatta be Corteanu úr a Revista Vremii egyik nemrégi számában. Egyetlen ponton nem osztom kiváló munkatársunk véleményét: én ezt az építő reformot nem ajándékként a túlságosan is megkopott és „affaire"-ista Nyugattól, hanem a kis államok lendületétől várom, amikor is a román, magyar, csehszlovák, jugoszláv és bolgár parasztok, az értelmiségiekkel és a munkásokkal együtt győzni fognak országukban, s kezet nyújtanak egymásnak a határokon keresztül. Corteanunak teljesen igaza van abban, hogy ez a folyamat hosszú időt vesz majd igénybe. De ez *még nem ok arra, hogy a békét és föderációt hirdető eszme ne lobogjon szakadatlanul a dunai országok területén.* Hiszen más alternatívát nem látok. Vagy szakadatlan gazdasági és nemzeti háborúk, vagy konföderáció a szabad csere és a nemzeti autonómia alapján!

Így van ez megírva a Sors könyvében. Tegyük hozzá, ami tőlünk telik, hogy siettessük művének megvalósulását a történelem *Logoszá*ban is. Ez persze nem lesz a holnap „reálpolitikája", ez a holnapután idealista politikája. A Romániában szerzett, leginkább szívderítő élményem az volt, hogy számos ifjú elmében és nemes szívben megtaláltam ugyanezeket a törekvéseket és reményeket.

Kérem, szeretett kollégám, fogadja legőszintébb üdvözletemet.

A cikkhez a címzett G(rigore) G(afencu) aláírással a következő megjegyzést fűzte.:

„A szünidő miatt késéssel közöljük ezt a szép cikket, amely így is megőrizte legteljesebb időszerűségét. Ösztönzést találunk benne a «kisebbség» iránti jobb megértésre, s ezt követnünk kell; ugyanakkor megtaláljuk benne egy olyan idegen részéről jövő tiszteletet, aki tudja és akarja értékelni azokat a becsületes erőfeszítéseket, amelyeket országunkban a békéért tesznek."

Meleg szavak ezek, jól jellemzik az RV-csoport őszintén demokratikus érzelmeit a romániai magyar kisebbség és a kívülről jött eszmetárs iránt.

A kedvező visszajelzés azúttal sem maradt el, bár már érződik a lapszerkesztésben a közeli vég, a megszűnés előjele, egyebek között azért is — miként arra Corteanu keserűen hivatkozik —, mert az RV köré tömörülők tábora igen szűk, nem rendelkeznek megfelelő politikai erővel, márpedig a szomszédos országok közötti

összefogás hívei csak akkor bízhatnak munkálkodásuk sikerében, ha eszméik messze szétáradnának, s az a bizonyos Jászi remélte széles körű közvélemény valóban melléjük állna. Ez, sajnos, nem történt meg.

Az RV-ben megjelent utolsó írás, amely még mindig kitart a Jászival rokon elképzelések mellett A. Corteanué.[35] Ebben a tanulmányban már más hatások is elvegyülnek, a Csehszlovákiából megszólaló Masaryk és Beneš kerül Jászi neve mellé mint a közép- és délkelet-európai új viszonyrendszer kiformálását hasonlóképpen sugalmazó politikusoké. A szerzőnek azonban a Jászi iránti vonzalma ezzel a többirányú hatásbefogadással egyáltalán nem csökkent. Továbbra is becsüli benne, hogy *mert* az akkori magyar reakciós politikai vezetés ellenfele lenni, tiszteli benne irredentizmus-ellenességét, haladó demokratikus kiállását, még ha ez hazájában árulásnak minősül is. Corteanu kinyilvánítja, hogy Jászinak tökéletesen igaza van, amikor megállapította: Versailles-jal véget ért a „magyar imperializmus", s jó, ha a magyarországi vezető körök tudomásul veszik: ezentúl csak számarányuknak, s az ország súlyának megfelelően játszhatnak szerepet a politikában. Ez talán ráébreszti őket arra, hogy egyenlőségi alapon egy dunai összefogásban keressék helyüket.

Masaryk inkább társadalomfilozófiai fogantatású eszmefuttatása „az egész emberiségre" — tehát az embermivoltunkban megmutatkozó közös minőségre — hivatkozott, elvont elvárásokat hangoztatott (ilyeneket, mint „az ember számára nem létezhet más program, mint az ember javára lenni"), Benešnél viszont kézzelfogható formát öltött az eszme, s pontokba foglalt elvárásai akár akciótervként is fölfoghatók voltak. S ezek a pontok — hadd soroljuk föl őket — jól beleillettek Jászi tervezetébe is: 1. Bensőséges kapcsolatot teremteni a kis győztes közép-európai államok között a Habsburg restauráció lehetőségét kiküszöbölve. 2. Baráti kapcsolatok olyan országokkal, amelyekkel egyelőre még nincsenek ilyenek (itt nyilván Szovjetoroszországra is gondolt). 3. Baráti egyezmények a szomszédos államokkal. 4. Szövetségi kapcsolat a nagyhatalmak felé. Beneš ezen az úton egy baráti egyezménylánc lehetőségét vetíti előre kontinentális méretekben.

Corteanu üdvözli a Jásziével jól összeegyeztethető Beneš-tervet, de megszólal benne a reálpolitikus: biztosíték-e a megvalósuláshoz az, hogy mindez kizárólag a *hitre* épül, arra a *meggyőződésre* támaszkodik, hogy az igazságosság és kölcsönös tisztelet eszméjének győznie kell. Az is kételyeket ébreszt benne, hogy bár súlyos politikai funkciókat betöltő személyiségek szólaltak meg, hiányzik a cseheknél is a megvalósításhoz szükséges tényleges erő, inkább csak az építő prágai légkör *előkészítése* folyik.

A Jászi—Masaryk—Beneš eszmefuttatásból jól kihámozza azt, ami *még nem valósítható meg*, s azt, ami *már realizálható*, vagyis a távlati és közvetlen célt. A közeli cél egyelőre az egységteremtést alapozó *egymáshoz közeledés*. Érdemes parafrazálni ezt a bizonyos közelebbi feladatot: mivel a gazdasági élet szükségletei, a kultúra, a tudományok előrehaladtak, a távolságok rendkívül lecsökkentek, a kommunikációs

[35] *A. Corteanu:* Confederaţia Dunăreană. [A Dunai konföderáció.] RV 1924. ápr. 2. 5. sz. 5—8.

eszközök gyorsan működnek, így egyre közelebb kerülnek egymáshoz a népek, jobban megismerhetik egymást, mind inkább függhetnek egymástól. Nos éppen azt az adottságot kell kihasználni, egymás jobb megismerése és egymásra utaltságunk tudatosítása lehet az egyelőre távolba vesző összefogás-eszme megvalósításának útegyengetője.

Csak sajnálhatjuk, hogy RV csoportosulás a lap megszűnésével fölbomlott, pedig talán tehetett volna valamit legalább e közvetlen feladat becsületes teljesítéséért; csak sajnálhatjuk, hogy az ebben segítséget nyújtani tudó Jászi Oszkár az óceánon túlról már nem lehetett mentora még az említett (legalább) minimális feladatvállalásnak sem.

*

Felelevenítettünk egy, mind a Jászi életútja, mind a magyar—román baráti kapcsolatkeresés szempontjából csak epizódnak nevezhető eseménysort. Ez az epizód azonban — akárcsak a szó irodalmi értelmében — a fő vonalhoz csak érintőlegesen kapcsolódik ugyan, de az *egésznek* a kibontakozása és megítélése szempontjából nem elhanyagolható. Egyik vonalon sem: Jászi ezt megelőző és ezt követő munkálkodása közötti kapcsolatteremtés vonatkozásában sem, de a két szomszédos ország egymást megértéséért, a köztük levő szálak megerősítéséért folyó munkálkodás szemszögéből sem. Mindkét viszonyítási rendben egy nagyobb egység szerves részével van dolgunk. (Jászi életműve szempontjából például nem lenne érdektelen kielemezni, vajon a monarchia összeomlásáról ezidőben írt művének egy-egy értékeléséhez mennyiben járulhattak hozzá romániai tapasztalatai, s a negyedik levélben említett személyi kapcsolatok mivel segítették hozzá ahhoz, hogy jobban megértse, mi is feszítette szét a régi birodalmi államberendezkedést.) Maradjunk azonban ez alkalommal csak a másik szférában, s csupán jelzésekkel próbáljuk érzékeltetni, hogy a Jászi-RV viszony egy szélesebb folyamatba belefoglalható sokatmondó részjelenség.

Ugyanebben az időben — egyelőre a húszas évek első felében vagyunk — mind a román, mind pedig a romániai magyar kisebbség egyes szóvivői Jászi és az RV hangvételéhez hasonló érvelésekkel próbálkoztak. Román részről Iuliu Maniu, a kisebbségi magyarság köréből Gyárfás Elemér nevét említhetjük példának.

A korabeli román vezető politikusok közül Maniu volt az első, aki elméleti és gyakorlati indoklással, egészen a tervkidolgozásig menően, elkezdte a magyar kisebbség soraiban is részben kedvező fogadtatásra talált (persze nem kevésbé utópikusnak bizonyult) alapozást Európa e térségében élő népek együttműködéséhez. Ha tárgyilagosan akarunk ítélkezni efelől, akkor el kell tekintenünk e politikus későbbi szomorú emlékű pályafutásától, s kizárólag a korba helyezve, az *akkori* elgondolásainak *akkori* közvetlen hatását mérelegve mondhatunk értékítéletet.

Jászi nyílt levelében elismeréssel írt Maniu „történelmi logikájáról", a róla szerzett értesülései ugyanis ekkor még részben fedhették a „saját logikáját". Már csak e párhuzam kitapintása érdekében is érdemes vázlatosan ismertetni a korabeli Maniu-elgondolást, mint a Jászi-RV viszony külső eszmei légkörének egyik jellemzőjét.

Maniu elképzelésének elméleti alapzata az volt, hogy a népeknek predeterminált *sorsuk*, történelmi *hivatásuk* van, s ennek mindenképpen eleget kell tenniök. Ez nem új gondolat, a Duna menti népek egymásra találását szorgalmazó elméleti szakemberek és gyakorlati politikusok sokszor hivatkoztak a közös Sorsra, a társadalmi Parancsra, egyszóval a társadalmi determinizmus érveivel operáltak. Ezt tette egyebek között a maga módján Jászi is („... egyesek bátor kezdeményezése, a gyorsabb fejlődés ellenállhatatlan szükségletének erejétől támogatva, kibontakoztatja egyes népek Sorsát", „így van ez megírva a sors könyvében" stb.) Maniunál az elhivatottság megvalósításának premisszája az, hogy *tudatosítsák* a nemzetben, mit szabott rá a történelem. A párhuzam még itt is folytatódik, amikor ugyanis Jászi a közvélemény szerepét taglalja, szintén arra gondol, hogy a sorsszerű egymásrautaltságot tömegméretekben tudatosítani kell. Megtaláljuk Maniunál az *egység* és *sokféleség* egymásba fonódásának Jászinál is fölbukkanó tételezését, ez a teoritikus megközelítési mód hatotta át az általuk fölkarolt új államközi kapcsolatok jellemzését. A sokszínűségében mégis *egységes*, a nemzeti kisebbségekkel együttélésben mégis *nemzeti* állam gondolata Maniunál ekkor összekapcsolódott a maga módján értelmezett *demokratikus* államszervezettség szükségletével.

Ha politikai gyakorlatát zárójelbe tesszük, s elvonatkoztatunk attól, hogy a politikai hatalom részleges birtokosaként, később miniszterelnöki minőségében sem haladta meg a hangzatos kijelentéseket, ha csak a *szavakat* vesszük tekintetbe (Jászi romániai látogatásakor is minden bizonnyal ezt tette, annál is inkább, mert akkor még jórészt csak a szavakat ismerhette), akkor joggal megállapíthatjuk: Maniunak a húszas évekbeli írásai, beszédei alkalmasak voltak arra, hogy a környező államok felé a nyitás lehetőségét megcsillantsák.

Az ismételten visszatérő korreláció, az, hogy valamely állam *belső* helyzetének ésszerű rendezése előfeltétele a *külső* kapcsolatok racionális átépítésének Maniunál is megmutatkozik. A húszas évek elején ezzel a két síkkal behatóan foglalkozott, egyebek között az „Institutul Social" egyik ülésszakán tartott előadásában.[36] A két téma a legnagyobb mértékben összevágott Jászi érdeklődési körével, akit a nemzetiségi kérdés szakavatott ismerőjének és az államközi kapcsolatok megjavításán töprengő gondolkodónak ismert mindenki.

Maniu kifejtette: a nemzeti eszme alapja a nyelv, a szokások, gondolkodásmód, hagyomány, törekvések egysége (látható, hogy a gazdasági kapcsolatok itt még mellékesek), ehhez tevődik hozzá a sajátos politikai szervezet: az állam (nyilván ez biztosítja a nemzet számára az imént elhanyagolt gazdasági egységet). Kézenfekvő tényként ő is elfogadja, hogy a nemzeti keretek és az államhatárok a mi tájainkon nem eshetnek egybe, minek következtében valamely nemzeti állam *teljes homogenitását* nem lehet biztosítani. A nemzeti kisebbségek léte tehát szükségképpeni, számolni kell

[36] A szöveg cikksorozat formájában megjelent a România című lap 1924. 174. 175. 176. számában. A Magyar Kisebbség kivonatosan magyarul is közölte. (1924. jún. 1. 11. sz. 477—480., jún. 15. 12. sz. 517—524.)

velük, s csak a hozzájuk való viszonyulás megnyugtató vagy legalább távlatilag bíztató rendezése alapján lehet olyan nemzeti szuverenitást megvalósítani, amely a külkapcsolatokban is fölkarolja a testvériséget, most már a nemzetek között. (Lám, a sokat emlegetett korreláció világos felismerése.)

A román politikus ennek kapcsán két elvet fogalmazott meg, ezekkel utólag vitába lehet szállni, árnyalni lehet őket, de felfedezhetjük bennük azt a bizonyos Jászitól is szorgalmazott premisszát, az együttműködésen alapuló külkapcsolatokhoz szükséges demokratizmust.

Az első elv: a nemzeti kisebbségek ne veszélyeztessék a nemzeti állam létét, ne akadályozzák a nemzeti eszme megszilárdulását. Jól érthetjük, de ugyanakkor belső feszültséget vagy egyenesen önellentmondást tartalmazó tézisként is felfoghatjuk ezt a követelményt. Jól értelmezhetjük, ha arra gondolunk, hogy a nemzeti kisebbségek ne bontakoztassanak ki az állami egység ellen irányuló akciót, ne legyenek egyes magyarországi revizionista körök szószólói, hanem szorgalmazzák a testvériséget a velük együttélő többségi nemzet demokratikus, sovinizmustól mentes tömegeivel. A horthysta körök revizionista politikáját elítélő Jászi nyilván szintén ezt vallotta. De ugyanebben a Maniu-féle tézisben meglapulhatott egy másik követelmény is: a nacionalista módon fölfogott, tehát lényegében a nemzeti kisebbségek ellen is irányuló, nemzetinek nevezett politikával szembeni passzív magatartás követelése.

Maniu második elve: az ember mint egyén iránti tisztelet. A francia nemzetfogalomból kiindulva ebből valamilyen szétfolyó, minden állampolgárnak (= nemzettagnak) biztosítandó formális szabadságjog demagóg jelszava cseng ki, de rendhagyó módon Maniu most nem elégedett meg ennyivel. Az *egyén*ről szólt — de elismerte a *kollektív személyiség* létezését, s ez, akárhogy vesszük, szerencsés következetlenség volt a csak állampolgárt ismerő hivatalos politikai vonalhoz mérten. Maniu kijelentette: „A faji, nyelvi és vallási kisebbségek mint kollektív személyiségek csak akkor tökéletesíthetik nemzeti sajátosságaikat, ha bizonyos területi, illetve nemzeti jogok lesznek számukra biztosítva."[37] Igen szép szavak, a legfájóbb talán az, hogy minden utópikus elképzelés közül éppen ez maradt leginkább illúzió. A kollektív jogok megadása a nemzeti kisebbségnek, az az itt szavakban elismert szükséglet összhangban állt a korabeli kisebbségi politikusok véleményével, akiknek zöme a nemzeti egyenjogúság előfeltételének azt tartotta, hogy az általános, minden állampolgárra mint „személyiségre" kiterjedő jogok birtoklásán túl a nemzetiségek élvezhessék a „kollektív jogi személyiség" minőségükből eredő sajátos jogokat. A kollektív, területi vagy testületi jogok ugyanis anélkül, hogy ez a nemzeti szuverenitást vagy a nacionalizmustól mentes nemzeti eszmét sértette volna, biztosíthatták volna a nemzetiségi művelődés fölkarolását.

Visszás volt azonban mindebben az, hogy Maniu post festa fogalmazta meg a „kollektív személyiség" tézisét, akkor, amikor az új román alkotmány (1923-ban) már életbe lépett. Márpedig ez az alapokmány semmiféle kollektív nemzetiségi jogot nem

[37] Maniu Gyula a kisebbségekről. Magyar Kisebbség, 1924. jún. 15. 12. sz. 518.

tartalmazott, francia mintára az „állampolgár" kifejezést, nemzetiségi különbség nélkül, úgy használta, mint a jogokat egyedül birtokló *személyek* megjelölésére vonatkozó fogalmat. A „kollektív személyiség"-nek Maniu elismerte politikai kategóriája, amely révén — saját szavaival — a kisebbségek „tökéletesíthetik nemzeti sajátosságaikat" fiktív és nem hatékony fogalommá vált, a kisebbségi kérdés pedig egyszerű *humanitárius* ügy lett: mindenféle sajátos minőségi determináltságától megfosztott, egyetlen minőséggel, az állam polgárának kvalitásával rendelkező *emberhez* való viszonyulássá alacsonyodott. Ezen a ponton aligha állíthatjuk, hogy az a bizonyos tisztelettel említett Maniu-féle „történelmi logika" fedte volna a valóságot és Jászi „logikáját". Maniunak szavakban meghirdetett álláspontjától függetlenül maga az akkori tényállás kedvezőtlenül hatott ki a másik síkra, az új elvekre építkező államközi viszonyokról szőtt álmokra.

A román politikus abban a bizonyos 1924-ben tartott nevezetes előadásában a „Dunai Európának", a „Dél-Kelet Európai Nemzeti Államoknak" vagy egyenesen „Dél-Kelet Európai Konföderációnak" (felváltva használta ezeket az elnevezéseket) titulált képzeletbeli állami újjászerveződésről is szólt, s a fentebb emlegetett két „logika" ebben a gondolatközegben — ha nem is takarta, de — sok ponton metszette egymást.

Maniu nem utasította el egyértelműen azt a maga korában széltében-hosszában keringő nézetet, mely szerint a monarchia valamelyest tényleg gazdasági egységet biztosított ebben az övezetben, s minden heterogenitása ellenére főleg gazdasági kapcsolatteremtő funkciója volt, így szétesésével, ebben a vonatkozásban, űrt hagyott maga után. Az ellen azonban (akárcsak Jászi) határozottan föllépett, hogy ezt a hiátust holmi restaurációval kellene kitölteni. A „Dunai Európának", a szuverén államok összefogásának kellene ezt a feladatot vállalnia. S bár ez elnevezések félreérthetők, hiszen amolyan *politikai* egybeolvadást is sugallnak, a Maniu alkotta képben csupán az összefogásból adódó erőnövekedést, valamiféle — saját kifejezésével élve — „egységes gazdasági területet" kell látni.

Érvelése meggondolkoztató, s nem állíthatjuk, hogy hiányzik belőle akár az egészen messzemutató előrelátásnak néhány darabkája. Szerinte a jövő a nagy társadalmi és gazdasági egységeké, nevezzék ezeket politikai téren államoknak vagy föderatív egyesüléseknek, gazdasági téren pedig szövetkezeteknek vagy társulásoknak. Romániának előbb vagy utóbb be kell lépnie egy ilyen nagy egységbe, és akkor szerepét az fogja meghatározni, miként tudta addig szervezni és vezetni az államot. Ennek általánosító érvénye van: hogy bármely állam nemcsak teljes jogú tagként (ezt egy közös szervezet alapszabályzata biztosíthatja) vehessen részt bizonyos kollektív szervezetben, hanem ugyanakkor a legteljesebb mértékben élni is tudjon jogaival, s ezeket az állam javára a legnagyobb mértékben hasznosítani tudja, ahhoz az szükséges, hogy belső szervezettsége, gazdasági erejének ésszerű felhasználása biztosíthassa számára az összefogásban csak lehetőségként adott előnyöket. Ez kétségtelenül olyan pont, ahol a Maniu és Jászi elképzelés metszi egymást.

Persze a felszíni szemlélő számára talánynak tűnhet, miként lehetséges, hogy a politikai meggyőződésük tekintetében egymástól távol álló politikusok — Maniuról ugyanis a legnagyobb jóindulattal sem mondhatjuk el azt, amit Jásziról, hogy ti. a radikális polgári demokratizmus egyik élharcosa volt — az eszmék sokat emlegetett barikádjain találkozhattak. A magyarázat talán mégsem lehetetlen. Ez alkalommal *elveknek*, nem pedig *politikai gyakorlatoknak* közös pontjairól van szó. Maniu ugyanis, bár kitartott a húszas évek eleji állásfoglalása mellett — a Jászihoz hasonló állami összefogás-tervet még 1934-ben is időszerűnek tartotta, s ismételten visszautalt tíz év előtti gondolataira — a jól csengő szavakon, az *elvek* leszögezésén nem jutott túl. Politikai gyakorlata nemigen igazodott ezekhez az önmagukban valóban tetszetős elgondolásokhoz. Ezért az *elvont*, ki nem mondott, de a gondolat-konstrukcióból kikövetkeztethető, itt-ott megmutatkozó azonosság köztük talán nem meglepő. Mint ahogy az sem, hogy helyenként kölcsönös kizárásig menő ellentmondásokat is felfedezhetünk gondolatépítményeik között.

Maniu ugyanis az elvek erőterében sem volt következetes önmagához. Míg — miként fentebb kitűnt — egyfelől minden államnak az elképzelt szövetségben elfoglalt helyét gazdasági potenciáljától, annak megszervezésétől és ésszerű kihasználásától tette függővé, másfelől valamilyen misztikus elméletet kreált, mely szerint a román népnek „isteni hivatása" van, a világ eme részén, a Duna és a Fekete-tenger mentén kialakítandó alakulatnak „gravitációs központjává" kell válnia. A szuverenitásra, egyenjogúságra épülő és mindenféle hegemonizmus nélküli, Jászi-féle dunai összefogásba az ilyen kiváltság sehogy sem férhetett bele.

A Maniu terjesztette eszmék, most már tartalmuktól függetlenül, egy szempontból mégis figyelemre méltók: a külföldről jövő különböző összefogás gondolatokkal együtt *hangulatot teremtettek, lehetőségeket csillantottak fel*, sűrűbbé tették azt a szellemi légkört, amelyet a Jászi és az RV közötti eszmecsere is formált. Eképpen lehetőség nyílt a *folytatásra*, mások is közeledni mertek a témához, ezúttal még a romániai magyar kisebbség soraiból is. Így az általunk tárgyalt baráti kapcsolatteremtés Jászi és az RV között részévé vált a már jelzett folyamatnak, amelynek állomásait — mivel ezek elemzése kívül esik mostani vizsgálódási körünkön, s külön tanulmányokat érdemelne — ez alkalommal csak felsorolás szerűen jelezzük.

Gyárfás Elemér „Erdélyi problémák" címen (Kolozsvár, 1923) kiadott kötetében, az említett hangulathoz igazodva, Jászitól függetlenül, vallási alapon hangsúlyozta az erdélyi magyarság „Istentől rendelt világtörténelmi hivatását", azt, hogy összekötő kapocs legyen az itt élő népek között, kiemelte Magyarország és Románia érdekközösségét s az államközi viszonyok rendezésének szükségességét. A Lugoson megjelenő nemzetiségpolitikai szemle, a Jakabffy Elemér szerkesztette Magyar Kisebbség állandóan napirenden tartotta a közép- és délkelet-európai országok közötti harmónia megteremtésének szükségességét, azonnal lereagált minden olyan hangot — jöjjön az az országon belülről vagy a határokon túlról —, amely szükségesnek tartotta a jószomszédi viszonyt, emellett áttekintéseket adott a magyar—román uniós törekvések, a konföderációs tervek történetéről. A budapesti

Külügyi Szemle számos tanulmányt közölt az állami közeledést szolgáló tervezetekről, s e közlemények nem maradtak visszhang nélkül a romániai magyar sajtóban. 1932-ben a kolozsvári Ellenzék Krenner Miklós (Spectator) tollából visszhangos cikket közölt Verjünk hidat címen, s ez elindította az ún. „hídverő vitát", amelynek során számos hozzászóló véleményének összegeződéséből ismét csak a szomszédos népek egymáshoz közeledésének szükségessége szűrődött le következtetésként. Időközben a másik oldalon Nicolae Titulescu, román külügyminiszter bevetette a határok ún. „szellemiesítésének" gondolatát, s ennek az egyébként kidolgozatlan, de reményt keltő fogalomnak kedvező fogadtatása jól lemérhető. Hantos Elemér terve a közép-európai gazdasági átszervezésről a harmincas években élénk érdeklődést váltott ki román körökben is. Mindezekkel együtt nyomon követhetjük a külföldről elindult kezdeményezéseknek (Briand-terv, páneurópai mozgalom stb.) kritikai értékelését, amelyben minden elvető szándék mögött mégiscsak meglapult a reális szükséglet felismerése: valamit tenni kell a szolidáris államközi kapcsolatok érdekében. Végül a második világháború küszöbén, most már új éllel, a fasiszta terjeszkedés és agresszió megakadályozását szem előtt tartva, a kolozsvári Korunkban zajlott élénk eszmecsere — egyebek között Balogh Edgár és Halász Sándor között — a Duna-medencei összefogásról, ugyancsak építő, sajnos, csak elméleti következtetésekkel.

A fenti, szükségképpen hézagos leltárkészítés is jól igazolja, hogy a Jászi-RV baráti eszmecsere csak kezdete volt a két világháború között kiterebélyesedő áramlatnak. E folyamat feltárásával még adósak vagyunk. Olyan adósság ez, amelyet illik és érdemes törleszteni, mindkét szomszédos nép hasznára.

DOKUMENTUMOK

Litván György

JÁSZI OSZKÁR ROMÁNIAI NAPLÓJEGYZETEIBŐL

Jászi Oszkár, mint ismeretes, 1919 őszétől egészen 1925-ben történt végleges amerikai letelepedéséig Bécsből szervezte és irányította a demokratikus emigrációt, amelynek két fő célkitűzése a magyar ellenforradalmi rendszer megdöntése, valamint a Duna-völgyi népek és államok viszonyának békés rendezése volt. Mindkét cél megvalósításához szükségesnek, de igénybe vehetőnek is látta „a magyar demokrácia szövetségeseinek", a revansra készülődő Horthy-Magyarországgal eleve feszült viszonyban lévő szomszédos államok kormányainak és demokratikus politikai erőinek segítségét. Bécsben már 1919-ben felvette a kapcsolatot az osztrák szocialista kormányférfiakkal, elsősorban Renner kancellárral és Otto Bauer külügyminiszterrel. 1919 október—novemberben kétszer is járt Prágában, hogy Masaryk elnökkel, Tusar miniszterelnökkel és Beneš külügyminiszterrel tárgyaljon a magyar emigráció támogatásáról és egy Károlyi Mihály vezette emigráns komité megalakításáról. Jászi és emigráns társai a következő években is elsősorban a Csehszlovák Köztársaságtól, személy szerint Masaryktól és Beneštől vártak politikai támogatást, s a politikai és személyi kapcsolatok is ebben az irányban maradtak a legtartósabbak: Jászi még 1947-es, utolsó európai útján is ellátogatott Prágába és Kassára, s ha nem is sűrű, de folyamatos kapcsolatban állt Beneš elnökkel, s minden tőle telhetőt megtett a szlovákiai magyarság jogfosztásának és kitelepítésének megakadályozása érdekében.

A déli és keleti szomszédokkal, Jugoszláviával és Romániával Jászi és az emigráció kapcsolata rövidebb életű volt, lényegében az 1920 és 1923 közötti évekre szorítkozott.

A jugoszláv kormánnyal való együttműködést 1920-ban különösen a pécs—baranyai helyzet tette aktuálissá, ahol az emigráció és a helyi baloldali erők — jugoszláv segítséggel — a Baranyai Köztársaság formájában próbáltak egy Horthy-ellenes hídfőállást kiépíteni. 1920 novemberében Jászi elsősorban erről tárgyalt a belgrádi kormány elnökével és néhány miniszterével. A következő két évben is többször járt az országban, ahová — Károlyi Mihály ott-tartózkodása révén — ezidőre a magyar emigrációs tevékenység súlypontja is nagyrészt áttolódott. 1923, azaz Károlyiék Nyugat-Európába történt áttelepülése és a Bécsi Magyar Újság megszűnése után a jelek szerint Jászi jugoszláv kapcsolatai szinte teljesen megszakadtak.

Jászit valamennyi szomszéd ország körül Romániához fűzte a legtöbb szálból szőtt és legellentmondásosabb viszony. Elsősorban, természetesen, Erdély és a nagy létszámú erdélyi magyarság miatt, amelyhez Nagykároly szülötteként félig-meddig maga is tartozott. Ugyanakkor az erdélyi román politikusokkal folytatott 1918 novemberi aradi tárgyalásainak kudarca volt az, ami annak idején elsősorban megpecsételte federációs törekvéseinek sorsát. 1920-as és 1923-as romániai látogatásainak többféle célja volt. Így: kapcsolatfelvétel a román kormányférfiakkal és ellenzéki — elsősorban a demokratikus, parasztpárti — pártvezérekkel; a folyamatban lévő romániai földreform tanulmányozása; a román—magyar viszony és a romániai magyar kisebbség jelenének és jövőjének tisztázása; a magyar kisebbség demokratikus szervezkedésének és aktivitásának lehető előmozdítása.

Ezeken kívül mindkét látogatásának volt egy különleges célja is: önmagának — szülőhelye jogán — román útlevelet és a román kormányférfiak támogatásával amerikai beutazási engedélyt szerezni, hogy az Egyesült Államokba hajózva ott előadó- és propaganda-tevékenységet folytathasson a magyar és a közép-európai problémáról, a liberális amerikai közvélemény felvilágosítása és megnyerése érdekében. A román segítséget mindkét alkalommal meg is kapta, 1921 tavaszán azonban, amikor Hock Jánossal együtt már Nápolyban vártak a hajóra szállásra, az olasz hatóságok Károlyival és családjával egyidőben őket is kitoloncolták az országból. Így Jászi amerikai útjára csak a második romániai látogatás után, 1923 őszétől kerülhetett sor.

Az első balkáni — jugoszláviai és romániai — körútról Bécsbe visszatérve, Jászi részletes nyilatkozatot adott ennek céljairól és eredményeiről a Bécsi Magyar Újságnak,[1] majd három vezércikket is írt a lapba a román földreform-tervezetről, valamint a magyar kisebbség helyzetéről, rétegződéséről, hangulatáról és jövő lehetőségeiről.[2]

Nyilatkozatában — határozottan cáfolva valamiféle „titkos diplomáciai tevékenységről" szóló külföldi sajtóhíreszteléseket — útjának célját így foglalta össze: „Már régóta szükségét éreztem annak, hogy Magyarország igazi helyzetéről és a magyar demokrácia felfogásáról a délszláv és a román politikai köröket felvilágosítsam, s egyben eme körök demokratikus és progresszív szárnyával közvetlen összeköttetést teremtsek. Viszont már régóta hívnak délszláv és román barátaim és ismerőseim, hogy keressem fel őket, s újra felvegyük a világháború és a forradalmak által megszakított kapcsolatokat. Persze mindenütt formális megbízás nélkül, tehát csak a magam nevében beszéltem, de eléggé ismerem a magyar emigráció minden árnyalatának véleményét és felfogását ahhoz, hogy erkölcsileg jogosítottnak érezzem magamat az egész emigráció nevében (természetesen a kommunisták kivételével, akik ismert világforradalmi katasztrófa-politikájukat folytatják tovább) szólni."

[1] Jászi Oszkár nyilatkozata jugoszláviai és romániai útjáról. *Bécsi Magyar Újság*, 1920. dec. 12.

[2] A magyar demokrácia szövetségesei. BMU 1920. dec. 15.; A magyar nemzeti kisebbség helyzete Romániában. Uo. 1920. dec. 17.; A romániai magyar kisebbség jövő lehetőségeiről. Uo. 1920. dec. 19.

„Az a koncepció — folytatta Jászi —, mellyel a délszláv és a román demokratikus közvélemény elé léptem, körülbelül a következő volt: — A magyar probléma a kisantantot a legközelebbről érinti. A magyar probléma helyes megoldása nélkül teljes lehetetlenség Közép-Európában fejlődésre képes állapotokat teremteni. Ma *de facto* megszűnt minden normális gazdasági és kulturális forgalom az utódállamok és Magyarország között, ehelyett mindenütt katonai kordonok emelkednek, mindenütt útlevél és rendőri zaklatások, mindenütt végtelenül kiélezett nemzeti és szociális gyűlölködés. (...) Egész Európánk betege a közép-európai anarchiának. (...) Ennek a halálosan beteg közép-európai világnak Magyarország az archimedesi pontja. Innen indulhat csak a ki a regeneráció, vagy a végső felbomlás. Ha a Horthy-rendszer tovább tart, ha a zsákmányoló tiszti bandák rémuralma még sokáig lehetetlenné fogja tenni a gazdasági és kulturális munkát az új Magyarországon, ha a lelkiismeretlenül fűtött revanche-láz mind teljesebben militarizálni fogja az utódállamokat, ha ezek középkorias elzárkózása ennek következtében mind teljesebben lehetetlenné fogja tenni a gazdasági és kulturális közeledést egymás között: akkor faji és osztályháborúk közepette elvérzik Közép-Európa, s beteg vére lassanként inficiálni fogja az egész európai kultúrát. (...) E rendszer eltávolítása nélkül s egy új demokratikus Magyarország megalapozása nélkül, mely a királyság, a nagybirtok és a klerikalizmus romjain megteremti a parasztok, a munkások és a dolgozó polgárság államát, nincs kiút nemcsak számunkra, magyarokra, de az egész európai demokrácia számára sem. Enélkül a militarista, revanchista, a munkát és a kultúrát üldöző vérmérgezés megy tovább, s egész Közép-Európa az idegen imperialista politika zsákmánya lesz.

Tehát a kisentente-nak is létérdeke, hogy a Horthy-rendszer össztörjön. De hogyan következzék be ez az oly szükséges és nélkülözhetetlen folyamat? E ponton a legnyomatékosabban figyelmeztettem a délszláv és a román politikai köröket, hogy bárminő újabb katonai beavatkozás Magyarország ügyeibe a legnagyobb politikai hiba volna. (...) A Horthy-rendszernek a saját maga erkölcstelenségében és kultúrellenes anachronizmusában kell elpusztulnia. (...) A kisentente-nak tehát nem kell és nem szabad beavatkoznia, ellenben sokat tehetne abban az irányban, hogy a kibontakozást meggyorsítsa, azt lehetőleg békéssé és nyugodttá tegye."

E tekintetben Jászi a következő eszközöket és lehetőségeket látta és ajánlotta a kisantant politikusoknak:

1. Szerezzenek érvényt a békeszerződés leszerelési rendelkezéseinek. Ha felszámolják az ellenforradalmi irreguláris alakulatokat, a felszabadult magyar közvélemény vissza fog térni a demokráciához.

2. „Pécset és Baranyát nem szabad addig kiüríteni, amíg a jog és a demokrácia uralma nem áll helyre Magyarországon." Azt remélte, hogy ezen a területen igazi demokratikus önkormányzat alakulhat ki, szemléltető oktatást nyújtva az ország többi részének, s előmozdítva annak átalakulását is.

„Egyidejűleg azonban — mondotta — a kisentente közvéleményének is mindent meg kell tennie, hogy jóindulatáról és barátságos szándékairól meggyőzze ezt a súlyos

konvulziókból felocsúdó szegény, elgyötört Magyarországot. Így mindenekelőtt arra kell törekedni, hogy a gazdasági és kereskedelmi összeköttetés minél szabadabb, minél intenzívebb, minél zavartalanabb legyen az utódállamok és Magyarország között. (...)

Ugyanakkor azonban a nemzetiségi problémát is meg kell oldani, mégpedig nemcsak papíron, de lélekben és igazságban is. Az utódállamok sok nagy hibát követtek el ezen a téren, s a magyar kisebbségek helyzete bizony nyomasztó, sőt itt-ott kétségbeejtő. A magyar demokrácia le tudhat mondani a revanche-ról, de arról soha és semmi körülmények között nem mondhat le, hogy elszakított vérei számára ne követelje mindazokat a jogokat és szabadságokat, melyeket a nemzeti kisebbségek számára követelt a magyar hegemónia idején. Csakis a legteljesebb tanügyi, közigazgatási, kulturális szabadság levegője teheti a magyar kisebbségeket új államaik lojális polgáraivá. Enélkül az irredenták nem szűnnek meg, csak helyet cserélnek. Enélkül újabb revanche és újabb világháború felé megyünk..."

A távolabbi, megnyugtató megoldást, mint itt is leszögezte, az új alapokra fektetett közép-európai rendben, a népek szükségleteinek leginkább megfelelő Dunai Konföderációban látta.

Nyilatkozatát a balkáni út eredményeinek összegezésével fejezte be. Elmondta, hogy mindenütt figyelemmel és jóindulattal hallgatták meg, a demokratikus pártok emberei pedig nagy rokonszenvvel, olykor lelkesen fogadták. „Az az érzésem, hogy sikerült a magyar demokrácia ügyének igazi barátokat és áldozatra kész bajtársakat szerezni." Kifejezte azt a meggyőződését, hogy miközben a nagyszabású agrárreformokat előkészítő délszláv és román politikai élet balfelé tolódik, Magyarország nem maradhat meg latifundista, reakciós és klerikális szigetnek. „A magyar nagybirtok az októberi forradalom után másodszor is meg fog halni, de ezúttal alaposan és véglegesen."

Végül, általános tanulság gyanánt, a népek egymás közti izolálódásáról s az ennek megszüntetésére irányuló törekvésekről és vágyakról beszélt. „A háború előtt többet és gyorsabban tudtunk meg Afrika és Ausztrália életéről, mint amit ma Budapest, Bécs, Belgrád, Bukarest hónapokon át tud meg egymásról. Irtózatos kínai falak választják el a nemzeteket: az éhség, a gyűlölet és a tudatlanság falai... Csakis így magyarázhatom meg azt az általános érdeklődést és meleg rokonszenvet, mely irántam, hazámból kivert, egyedül álló, pártok és osztályok által nem támogatott, hatalom nélküli publicista iránt minden alkalommal megnyilvánult. Alig győztem eleget tenni a kérdezősködőknek, az eszmecserélőknek és interjúolóknak... Az a hitem, hogy a néplélek még sosem sóvárgott annyira egység, béke és kultúra után, mint ezekben a rettenetes időkben..."

A következő évek kisantant-politikája szinte minden tekintetben — Horthy-Magyarországhoz és az emigrációhoz fűződő viszonyában, a magyar kisebbségekkel való bánásmódban, s még a belső demokratikus reformok tekintetében is — súlyos csalódásokat okozott Jászinak és emigráns társainak. A végső konzekvenciákat levonni azonban, természetesen, nem volt könnyű, hiszen ez egyrészt az emigráció

gyakorlati tevékenységének feladását jelentette volna, másrészt, belátható időre, lemondást a távolabbi cél, a Dunai Konföderáció megvalósításáról is. Jászi 1921—22-ben is folytatta erőfeszítéseit az együttműködés és a majdani állami közeledés érdekében, elsősorban Csehszlovákiával, de a másik két kisantant-országgal is. Elutasította a komolytalan vagy reakciós álmegoldásokat, így például a román—magyar perszonálunió tervét,[3] s közvetettebb, de egyben reálisabb utakat keresett változatlan célja felé. A BMU 1921-es karácsonyi számában felvázolta a Dunai Népek Kultúrszövetségének tervét és működési szabályait: ez a különböző nemzetiségű értelmiségiekből álló társadalmi szervezet, így képzelte, arra vállalkozna, hogy ismertesse, népszerűsítse az egyes népek történelmét és kultúrértékeit, fellépjen a nacionalista megnyilvánulások ellen s a kisebbségek védelmében. Ez a kultúrszövetség tehát „az új dunai szintézis kovászává" válna.[4] Hasonló gondolatokat és terveket fejtett ki — amint ez Balázs Sándor professzor ugyane folyóiratszámban megjelenő cikkéből kiderül — egy baloldali román folyóiratban is.

Ilyen előzmények után került sor 1923 májusi, az előzőnél jóval hosszabb, csaknem egy hónapig tartó, és Bukaresten kívül Erdély jelentős részére, nagyobb magyar lakta városaira is kiterjedő körútjára. Ennek eredményeiről és tapasztalatairól nem jelentetett meg olyan összefoglaló nyilatkozatot vagy vezércikkeket, mint első látogatása után, bár a romániai román és magyar lapoknak számtalan interjút adott (ezek még összegyűjtésre várnak), a *Revista Vremii* számára pedig később egy összegező jellegű nyílt levelet is küldött (lásd az 1224. lapon).

E mérsékeltebb elemző és publikáló kedv magyarázatát elsősorban a korábbi bizakodás és derűlátás megtörésében kereshetjük. A fogadtatásra és a látogatás *külső* körülményeire ugyanis — a hosszú és fárasztó utazásokat és a túlzsúfolt vonatokat leszámítva — Jászinak most sem lehetett panasza. Bukarestben a külügy- és a belügyminisztertől kezdve, szinte minden jelentős kormánypárti és ellenzéki politikus s a román szellemi élet számos kitűnősége szívélyesen fogadta, megvendégelte, s hosszas, többnyire egyetértő és rokonszenvező eszmecseréket folytatott vele a két ország és a két nép viszonyának jelenéről és jövőjéről. Biztató véleményeket és ígéreteket hallhatott, többek közt a csucsai kastélyban őt többször is vendégül látó Octavian Gogától, de leginkább természetesen a különböző baloldali, demokrata pártvezetőktől és csoportoktól: a *Revista Vremii* gárdájától, amely eszmeileg a legközelebb állt hozzá; Emil Isactól, akivel az emigráció kezdetétől fogva leveleztek, s aki már évek óta hívta erre a látogatásra;[5] az idős Costa-Forutól, akit a legjobban megszeretett; elsősorban pedig az ekkor még ellenzéki, de a hatalomra közvetlenül esélyes Maniutól és a parasztpárti politikusoktól, publicistáktól és ideológusoktól, akiket Jászi — a

[3] Magyar—román perszonálunió.BMU 1921. nov. 15.

[4] Részletesen ismerteti a cikket és a tervet Hanák Péter „A dunatáji közösségtudat ébresztése" c. cikkében: *Műhely* (Győr) 1984. 3. sz.

[5] Lásd Vezér Erzsébet közleményét: Emil Isac és a magyar progresszió. Levelezése Jászi Oszkárral. *Korunk*, 1978. 8. sz. 642—646.

„parasztdemokráciát" tartva az egész térség legkívánatosabb társadalmi berendezkedésének — érezhetően a legjelentősebbeknek tekintett, s akiktől a legtöbbet várta.[6]

Nem a nyilvánosságnak szánt naplófeljegyzései — már 1920 végén is, de két és fél év múltán még erősebben — világosan mutatják ezzel kapcsolatos kettős tudatát: az erős hinniakarást és a növekvő bizalmatlanságot. Az első az *egyes* beszélgető- és tárgyaló-partnerekkel (azaz a többséggel, a rokonszenves kategóriába tartozók csaknem mindegyikével) szemben, a második viszont az *egész* politikai atmoszférával szemben mutatkozik meg. Ez utóbbi hangulat a bukaresti tartózkodás idején inkább csak esténként kerítette hatalmába, Erdélybe érve viszont, szembesülve az akkori román nemzetiségi politika gyakorlatával, már ez látszik felülkerekedni.

Jászi egész álláspontjából és szemléletéből logikusan következett, hogy élesen elítélte azt a felelőtlenséget, amellyel a magyarországi hivatalos és félhivatalos propaganda igyekezett a határon túli magyarságot az új államokkal és hatóságokkal szembeni passzív ellenállásra biztatni. Az ő álláspontja a nemzeti identitás öntudatos megőrzése *melletti* lojális és aktív beilleszkedés volt az új államkeretekbe, s kezdettől fogva erre buzdította régi és új — igen nagyszámú — erdélyi híveit is, akik között (Paál Árpád, Kádár Imre, Dienes László, Ormos Ede s a Bukarestbe települt Bölöni György személyében) ott voltak a helyi demokratikus magyar nyelvű sajtó vezető emberei. Velük — és másokkal — Jászi a bécsi emigráció egész időszakában állandó kapcsolatban állt, s gyakran küldött cikkeket, nyilatkozatokat, nyílt leveleket az általuk szerkesztett Bukaresti Hírlapnak, Keleti Újságnak, Új Keletnek, Napkeletnek, Korunknak stb.

Jászi álláspontja és tanácsa azonban csak az esetben lett volna elfogadható az erdélyi magyarság demokratikus elemei és később — talán — szélesebb rétegei számára is, ha az ő lojális állampolgári magatartásuk egy toleráns és nagyvonalú, egyszóval hasonlóan demokratikus szellemű román nemzetiségi politikával találkozik. Jól tudta ezt Jászi is: ezért utazott már 1920-ban is Romániába, ezért folytatott bizalmas tárgyalásokat, és fordult nyílt levélben egy évvel később Averescu tábornok akkori miniszterelnökhöz, egy magyar összeesküvési per káros következményeire figyelmeztetve s a kisebbségi jogokat számon kérve.[7] Ezek azonban *egyre kevésbé* valósultak meg, s így az ottani magyarság, főként pedig annak hangadó elemei szemében az ő koncepciója — torzító, egyoldalú értelmezésben — a nemzeti önfeladás szinonimája lett. Ez pedig törvényszerűen vezetett a „jászizmus" romániai lejáratódásához, Jászi és hívei fokozatos elszigetelődéséhez.

Ezzel a tragikus szituációval kellett szembenéznie, amikor Bukarestből való visszaútjában jó tíz napot Erdélyben töltött, s annak hat városában (köztük

[6] Lásd Maniuhoz intézett későbbi, 1929. jan. 22-i levelét, amelyben a miniszterelnökké lett parasztpárti politikust emlékeztette 1918-as aradi ígéretére, hogy „a román nemzet a magyar kisebbséget mindenkor és minden körülmények között mint szabad és egyenjogú népet fogja tekinteni az állami és kulturális élet minden terén". Kritika, 1983. 3. sz. 19.

[7] BMU 1921. szept. 18.

szülővárosában is), amelyekhez több évtizedes kapcsolatok és ismeretségek fűzték, közel száz emberrel — magyarral és románnal — találkozott és beszélgetett. De a viszontlátás öröme, a fogadtatás melegsége, a tiszteletére rendezett kávéházi díszvacsorák régi, békebeli íze sem fedhette el előtte a legfájóbb élességgel Marosvásárhelyt észlelt összefüggést a magyar lakosság körében ellene irányuló „gyűlölet és támadások" s „a románok esztelen politikája", „a kényszerasszimiláció őrjöngése" között.

Az út végén valóságos *deus ex machina*-ként hat annak a Seton-Watsonnak a felbukkanása, akinek az övével szinte párhuzamos, de kívülről jövő és mindinkább eltérő irányú tevékenysége kezdettől — csaknem tizenöt éve — valósággal fatálisan befolyásolta Jászi nemzetiségi politikájának hazai fogadtatását. Nála illetékesebbnek, aki a Monarchia és a történelmi Magyarország szétzúzásában, az új többnemzetiségű államok életre segítésében s ezzel a föderációs törekvések meghiúsításában oly aktív, s a háború végén, az új határok egyik megrajzolójaként, oly fontos szerepet játszott, Jászi aligha gyónhatta volna meg súlyos lelkiismereti problémáját: a most közvetlenül is megszerzett tapasztalatok után folytathatja-e emigrációs politikáját? Fenntarthatják -e a kisantant kormányokkal kialakult egyoldalú „szövetséget", ha ez csak őket kötelezi tapintatra, azokat semmire? Vállalhatja-e az erkölcsi és politikai felelősséget azért, hogy a kisebbségi sorba került magyarokat lojális és aktív magatartásra buzdítja, ha ugyanakkor nemzeti jogaikat nem sikerül biztosítani?

Nagyjából így fogalmazhatta meg kérdéseit, amelyek már felmerülésükkel jelezték, hogy a Jászihoz hasonló morális lény számára az addigi emigrációs politikai tevékenység nemigen folytatható. A romániai naplójegyzetek tehát fontos fordulópontot jeleznek életében és munkásságában, ha a fordulat nem egyik napról a másikra következett is be.

De milyen irányban? Másféle politikai tevékenység az ő számára nem kínálkozott, mert ezt ellentétesnek érezte volna élete változhatatlan céljaival: a magyar ellenforradalmi rendszer megdöntésével és az ország demokratizálásával, s túl ezen: a Duna-völgyi népek demokratikus konföderációjának előkészítésével és megvalósításával. Ez pedig — minden negatív tapasztalat ellenére — elképzelhetetlen volt a szomszédos, érintett népekkel való együttműködés nélkül.

Kétségkívül ez volt a lényege a naplóban említett s állítólag Seton-Watson által is megértett, sőt, átérzett dilemmának. S a naplórészlet végén felbukkan a dilemma — számára kínálkozó — megoldása is: az amerikai kiutazás, majd kivándorlás, azaz az emigrációs tevékenység és a dunai problémák „magasabb síkra emelésének" megkísérlése.

*

Az itt közölt részlet csupán töredéke Jászi 39 füzetnyi, mintegy nyolc és félezer oldalas naplójának, amelyben 1919 januártól kezdve élete végéig csaknem naponta rögzítette — többnyire igen tömör formában, inkább csak jelzésszerűen, feltehetően a

későbbi részletesebb felidézés alapjául — élete és működése eseményeit, találkozásait, olvasmányait és — ritkábban — gondolatait.

A napló egészének kivételes forrásértékét jól mutatják és jellemzik az itt közölt romániai bejegyzések is. Olyan eseményeket, összefüggéseket, találkozásokat, beszélgetéseket, tárgyalásokat és egyéb mozzanatokat rögzítenek adatszerű pontossággal, amelyek gyakran semmiféle nyomtatott vagy kéziratos forrásban nem szerepelnek, sokszor pedig pompásan kiegészítik az egyéb forrásokat, megvilágítják azok hátterét, mint ez esetben pl. a *Revista Vremii*-vel fenntartott kapcsolatokat és az ott publikált írásokat.

Az 1920-as balkáni út naplófeljegyzéseiből jelen közlésünkben három hosszabb rész kimaradt. Ezek: az út elején a jugoszláv kormányférfiakkal folytatott belgrádi tárgyalások; az út végén a zágrábi tartózkodás néhány napja; és a bukaresti tartózkodás idejéből, nov. 28-án, a Gareflid miniszter által adott részletes ismertetés a készülő földreformról. (Ez utóbbit különben Jászi beledolgozta „A magyar demokrácia szövetségesei" című, említett BMU-vezércikkbe.) E kihagyásoktól eltekintve, amelyek egyébként az 1923 májusi romániai körút naplójegyzeteit nem érintik, a szövegközlés teljes.

A Jászi-napló eredeti szövegét, irat- és levélhagyatékának más részeivel együtt, a New York-i Columbia Egyetem Butler Könyvtárának kézirattára őrzi. Az Országos Széchényi Könyvtár ma már a teljes napló mikrofilm-másolatának birtokában van. E másolat helyenként nehezen olvasható, így néhány szót és nevet nem sikerült vagy nem egyértelműen sikerült megfejteni. Az ilyen helyeket kipontozással és jegyzettel, ill. szögletes zárójelbe tett kérdőjellel jelezzük.

A szövegben szereplő fontosabb nevekhez és néhány jelentősebb utaláshoz tájékoztató jegyzetet függesztettünk. Köszönet illeti Lipcsey Ildikót, Miskolczy Ambrust és Szász Zoltánt, akik számos problematikus vagy nehezen olvasható részlet megfejtéséhez nyújtottak segítséget. És külön hálával kell itt megemlékeznünk az egykori erdélyi publicista és szerkesztő dr. Osvát Kálmánról, akinek 1928-ban Nagyváradon kiadott Erdélyi Lexikona tette lehetővé a naplóban szereplő erdélyi magyar és román személyek többségénél kilétük és fontosabb életrajzi adataik megállapítását (természetesen a halálozási időpont kivételével, hiszen a lexikon nagyobbrészt élő személyiségekről készült; szerkesztője a húszas évek erdélyi viszonyaiba való „első-bevezetésnek" szánta, s most, fél évszázad múltán érezzük csak igazán, amit ő talán csak sejtett, hogy egy elsüllyedő világ emlékét segített vele fenntartani).

Jó néhány mellékszereplő kilétét azonban még így is a későbbi kutatásoknak kell még felderíteni, ha a Jászi-napló — az MTA Történettudományi Intézetének tervei szerint — forráskiadvány gyanánt a maga egészében is megjelenik majd.[8]

[8] Eddig egyetlen, 1919-es részlete látott nyilvánosságot a *Kritika* 1982. évi 8. számában, Vezér Erzsébet és Litván György közlésében.

Függelék gyanánt néhány olyan újságcikket, interjút és sajtószemlét közlünk, amelyek a korabeli erdélyi magyar lapokban jelentek meg, s amelyek némileg más oldalról is megvilágítják Jászi romániai kapcsolatrendszerének és utazásának akkori dilemmáit. A sajtókivágások megőrzéséért a marosvásárhelyi Halász családnak és a másolatokat az Országos Levéltárban elhelyező Szűcs Lászlónak tartozunk köszönettel.

Jászi Oszkár naplójából, 1920

Belgrád, nov. 18. Ma délután érkeztem 32 órás utazással. Fényes „luxus" vonat, de a Balkán lerí mindenfelé. Fantasztikus árak, dinárra átszámítva. Bécs—Belgrád kb. 5000 kor. Élelmiszerek hasonló arányban. Útközben két francia memorandumot írtam Belgrád és Bukarest számára. Érkezéskor Belgrádba este ijesztő kép. Végső balkáni lerongyoltság és fejetlenség. Az „express"-re egyetlen hordár sem vár. Magunk toltuk be az indóházba packjainkat a talyigán. A „hordár" csak utólag jelentkezett felvenni zsoldját.

Linder Béla[9] már várt a hotelben. (Várakozáson felül tiszta és jó Hotel au roi des Serbes.) L. informált a helyzetről. Bajaik vannak a szerb tisztekkel, akik Pécsett a fehérekkel tartanak, akik fetirozzák[10] őket. Megcsináltuk a holnapi nap programját egy cukrászdában, hol olyan habos kávét kaptunk, mint a legtávolibb békében.

A sok álmatlanság miatt kimerülten és mélyen...[11] (...)

Bucuresti, nov. 26. Tegnap hajnalban értem ide, fárasztó nap után, via Pancsova—N. Kikinda—Temesvár—Orsova. N. Kikindától kezdve Simplon-expressz piszkos és felbőszítő luxusával, rettenetes rablásaival.

Bucurestibe hajnalban értem, hóban és fagyban, órákon át hiába futkostam szobáért, majd egy hotelben pár órára lefekhettem egy díványra. Szobát csak Goga[12] protekciójával lehetett kapni egy balkáni ízű luxus-hotelban: Imperial Palace Hotelben.

Lesújtó benyomások. Állati piszok és legfalánkabb luxus. Rablás és fosztogatás mindenfelé. Falás és lakkcipő és undok klozet. Habzsoló étvágy és spekuláció naplopói.

De amerikai kép. Az ember érzi egy nagy egységbe gravitáló új világ lüktetését. Mérhetetlen gazdagságok nyílnak meg.

[9] Linder Béla (1876—1962) az első világháborúban vezérkari ezredes, 1918-ban a Károlyi-kormány tagja, a belgrádi fegyverszüneti szerződés aláírója. 1919—20-ban Pécs polgármestere, a „Pécs—Baranyai Köztársaság" egyik vezetője, majd Jugoszláviában telepedett le. A húszas évek elején állandó összekötő a magyar demokratikus emigráció és a jugoszláv kormány között.

[10] ünneplik (fr.)

[11] A szöveg elmosódott.

[12] Goga, Octavian (1881—1938) erdélyi származású román író és politikus. Ezidőben az Averescu-féle konzervatív-liberális Néppárt egyik vezetője. Többször miniszter. A harmincas években erősen jobbra tolódott, 1937—38-ban miniszterelnök. Az egykor Ady által is lakott csucsai kastély birtokosa lett.

Ma *Goga* ebédre hívott Bölöniékkel.[13] Részletesen informáltatta magát a magyar kérdésről, nagy megértéssel és intuícióval. Undorodik soktól, de bízó és optimista. Diadalmasan beszélt a földkérdés végleges és radikális megoldásáról, méghozzá a királyságban kezdték. Nincs többé latifundium! A reformot senki se meri, senki sem tudja megakadályozni! Minden párt annak a szekerét tolja. Mindenki érzi, hogy nélküle elpusztul minden.

Teljes és becsületes autonómiát ígér a magyarok számára.

Magyar emigránsokat szívesen elhelyezi. Amerikai utamat támogatja.

Szíves, meleg, finom, jóakaratú, intuitív és művészi.

Iorgánál.[14] Óriási munkaerő, nagy intelligencia. Meleg és bőbeszédű, kissé dicsekvő. Ő is a földkérdés megoldásában látja az új Románia legnagyobb sikerét. A katonáknak[15] ő mindig mondotta: *Inkább rossz törvényt, de nagyon radikálist és azonnal!* Mert e nélkül nem marad a fejünk a vállunkon. Nagy megértéssel és jóakarattal a magyar dolgokról. Felesége (kolozsvári) folyékonyan beszél magyarul. Megajándékozott legújabb munkájával: Histoire des Roumaines et de leur civilisation. Demokratikus lelkesedése alatt sok soviniszta parázs izzik. Gyűlölete Németországgal szemben, melyet még mindig a legnagyobb veszedelemnek tart.

Ígérte, hogy törekvéseinket a legmelegebben támogatni fogja.

Este fáradtan még Andr...,[16] aki interjút kért kőnyomatosa számára. Érdekes ember. A közép-európai problémát csak bolsi módszerrel tartja megoldhatónak, melyet különben gyűlöl. Tavaszra a bolsevizmus agresszív előrenyomulását prognosztizálja, melynek Románia és Lengyelország nem fog ellenállni tudni.

Lendületes ember, de megbízhatatlan és gyűlölködő.

Tizenegy óra. Reggeltől talpon, fáradtan és kimerülten.

Bucuresti, nov. 27. Take Ionescunál,[17] Gogával. Régi diplomata. Éleselméjű, finom és elegáns. Gyorsan megért mindent. A legtermészetesebb dolognak tartja, hogy Magyarország revanche-ra készül, csak a mostani időpontot tartja esztelenségnek. A pécsi dolgot kapirozta. Hajlandó amerikai utamhoz passzust adni.

Iuliu Maniunál.[18] Teljesen osztja és támogatja koncepciómat. Bízik a földkérdés radikális megoldásában, bár az Averescu kabinetet reakciósnak tartja és az agrár

[13] Bölöni György (1882—1959) rövid bécsi emigráció után 1920-ban átmenetileg Bukarestben telepedett le, s a *Bucaresti Hírlap* szerkesztője volt.

[14] Iorga, Nicolae (1871—1940) író, történész és politikus. A bukaresti egyetem tanára, a román és kelet-európai történetírás nagy alakja. 1931—32-ben miniszterelnök. A vasgárdisták meggyilkolták.

[15] Nyilván Averescu tábornokra és kormányára céloz.

[16] Elmosódott név.

[17] Ionescu, Take (1858—1922) Kora román politikai életének egyik vezető alakja. Korábban közoktatási, pénzügy— és belügy-, ekkor külügyminiszter, végül miniszterelnök.

[18] Maniu, Iuliu (1873—1953) Erdélyi származású jelentős román politikus, az erdélyi Román Nemzet Párt megalapítója, 1918—20-ban a nagyszebeni román kormányzótanács elnöke, Erdély és Románia egyesülésének egyik kezdeményezője, majd végrehajtója. 1918—26-ban a Román Nemzeti Párt,

minisztert nagybirtokos hajlandóságúnak. De a közvélemény nyomása oly ellenállhatatlan, hogy senki sem mer szembehelyezkedni vele. Energikus külügyi politikát sürget Horthyék ellen. Nem hajlandó a Horthy kedvéért militarizálni Romániát. Magyarországnak nemzeti királyt ajánl. Három demokratikus állam közé ékelve a feudális Magyarország tarthatatlan.

Az erdélyi főnemesség Bucuresti felé gravitál, és az udvar körül szeretne elhelyeződni.

Séta a városban. Valósággal nyomasztó kocsikorzó és autótülkölés.

Négy magyarul tudó román fiatalember Take-Ionescu előszobájában.

Távirat haza és Málinak[19]

Nagyon fáradtan és kimerülten. Erős melankólia. Ez a száguldó balkáni világ, a mohó zsákmányolás szaga enervál és kimerít.

Bucuresti, nov. 28. A parlament megnyitása. Színes kép. Nagy tetszés a trónbeszéd demokratikus ígéreteinél. A Generalstab[20] tömeges felvonulása, mint díszben úszó atavizmus megdöbbentően hatott.

Látogatás Constantin *Gareflid* miniszternél, aki a földosztást vezeti. Jelentékeny ember. Sok teoretikus tudás. Fiatal és energikus.

(De holnap folytatom, mert már egyre jár az idő, nagyon kimerült vagyok, és korábban kell fölkelni.)

Bucuresti, nov. 29. Gareflid ezeket mondotta az agrárreform vezető gondolatairól. [Részletes felsorolás jó egy oldalon át.]

(...) A latifundium — minden jobb- és baloldali ember egybehangzó véleménye szerint — Romániában megmenthetetlen. Ez a tapasztalat és látvány ennek a fárasztó és kietlen útnak egyetlen vigasztaló tapasztalata: valóságos reménysugár az általános sivárságban. Egyben halálos csapás a horthyzmusra.

Este Virgil N. *Madgearu*[21] parasztpárti képviselőnél. Ott volt a parasztpárt vezére, Mihalache[22] és egyik más tagja, Iunien[?] is. Madgearu finom és értelmes professzor, Mihalache kitűnő paraszttípus, Iunien szerény és igen okos ember. Mindhárom kitűnő benyomást tett. Boldog ország, hol egy ilyen szervezett és értelmes parasztpárt van. — Mindhárman a legnagyobb optimizmussal beszéltek az agrár-

---

1926—33-ban a Nemzeti Parasztpárt elnöke, 1928—30 és 1932—33-ban miniszterelnök. A második világháborúban a kiugrás és a nyugati oreintáció híve. 1947-ben életfogytiglani börtönre ítélték. Jászi szót emelt élete védelmében. A börtönben halt meg.

[19] haza: Budapesten élő édesanyját jelenti. Máli: első felesége, Lesznai Anna, akitől ekkoriban vált el.

[20] Vezérkar

[21] Madgearu, Virgil (1887—1940) közgazdász és politikus, a Parasztpárt egyik teoretikusa és vezetője.

[22] Mihalache, Ion (1882—1965) Parasztpárti vezér, 1918—26-ban a Nemzeti Parasztpárt (PNT) elnöke, 1933—37-ben többször miniszter, 1947—54-ben börtönben volt.

reformról. Nincs komoly ellenzéke. Ellenállhatatlan. Csak még radikálisabb lehet. Eszméimet a mai helyzetre és a jövőre nézve lelkes(en) helyeselték, s ígérték, hogy ebben a szellemben fognak dolgozni.

Bölönire is nagy hatást tett ez a társalgás.

Ma *Lupu*nál[23] voltam. „Független szocialista" bolsi rokonszenvekkel. Kissé dogmatikus, de nagy műveltségű és tiszta jellemű ember. Ő is teljesen egyetért velem a magyar-román politika feladatait illetőleg. Amerikai utamat mindenben támogatni fogja.

Gogánál útlevél-ügyben. Eloszlatta aggályomat, hogy nehézségek vannak a rendőrségen a honpolgárság miatt. Különben is félek, hogy a dolog lebonyolódása túl sok időbe fog kerülni.

Interview Scarlet *Bakutza[?]*-nak, a *Neamul Românesc* szerkesztőjének és Virgil Zaborovszki [?] professzornak. Két igen intelligens és szkeptikus fiatalember.

Audiencia *Averescu*-nál.[24] Szelíd, professzoros benyomást tett. Rendkívül előzékeny és begombolkozott. Aggályai vannak Horthyék leszerelésével szemben, mivel „ez konvulziókra vezethetne, holott Horhyékat a financiális helyzet úgy is tönkreteszi". A revanche-törekvést természetesen ő is kikerülhetetlennek tartja, de most mindenekfelett egy békés Magyarországot óhajt, melyet hajlandó minden téren támogatni. A nagy összefüggéseket éppoly kevéssé látja, mint Take-Ionescu.

Nagyon deprimált és kimerült állapotban. Izgat ez a teljes hírnélküliség hazulról. Irritál ez a lármás balkáni világ, ez a luxus, ez a piszok, ez a baksis, ez a szemtelen schiebervilág, ez a rossz levegőjű hotelszoba. Néha valóságos szívszorongás fog el, hogy nem fogok tudni elkerülni innen. Félek a tervezett előtti [?] hazautazástól — — Csaknem betege vagyok mindennek.

Bucuresti, nov. 30. Gogánál az amerikai útlevél ügyben. Újabb nehézségek, de holnapra megoldást ígérnek. Sok futkosásban nagy kimerülés és depresszió, hozzá kerülget az influenza.

Interview Dr. Grigore *Graus*-nak a Luptatorul mukatársának. Disztingvált független szocialista.

Ioan *Bratianunál.*[25] Szép oroszlánfej. A jövő embere újra. Nagy udvariassággal fogadott. Kitűnő párizsi modor. Nagyon érdeklődött és kikérdezett. Nem ígért semmit, csak nagy általánosságokat.

Este Bölöniéknél. Itóka gyengélkedő. Gyermekkori emlékek. Nagyon szomorú hangulat. Erdély sorsa fojtogatja a torkunkat.

Bucuresti, dec. 1. Megvan az amerikai vízum, rengeteg futkosás s véletlen akadály után, mely idegeimet próbára tette! De nagy öröm és elégtétel, hogy megvan. Szinte úgy hatott rám, mint egy szimbolikus jel!

[23] Lupu, Nicolaie (1876—1947) orvos és politikus, korábban liberális, volt miniszter.

[24] Averescu tábornok, ekkor a román kormány elnöke.

[25] Bratianu, Ioan I. C. (1864—1927) a századelő legjelentősebb román államférfia, a háború alatti román politika irányítója, a Nemzeti Liberális Párt vezetője. Nacionalista felfogásának megfelelően megtagadta a békeszerződéssel járó kisebbségi szerződés aláírását, s lemondott.

Bucaresti Újság első cikkeit írtam. Egyiket *Magyarok és Románok* címen nyílt levél formájában Bölönihez.[26] A másikat A romániai magyarság jövője. Vagy 4 órát dolgoztam a napi hajsza után. Fáradt vagyok és migraines.

Dr. Kováts Károly (Kézdivásárhely) alapjában soviniszta magyar, érdekes közlései az erdélyi hangulatról. Sok volt benne a megindító. Hívott, hogy álljak az erdélyi magyarság élére.

Ugyanakkor egy kolozsvári román (azt hiszem, Petzka fogházfelügyelő), egykori lelkes hívem, szintén Erdélybe invitált. Kétségtelenül mindebben van valami tüneti jelentőség.

Késő esteli tea a Copra [?] cukrászdában. Elegáns és jóízlésű.

Megállapodtam Bölönivel 10 cikkért 2000 lei előlegben. Én kevesebbet akartam, de ő és Jánosi[27] nem tágított. Ekként hazautazásom költségei a vízumdíjakkal együtt fedezve vannak.

Beszélgetés *Nagy Lajos* ref. pappal a cseh—román—magyar határszélről. Egyházi hatóságok terén szintén teljes anarchia. Feltűnően művelt és olvasott magyar, de azért nagyon határolt.

Bucuresti, dec. 2. Kimerítő nap. Futkosás vasúti jegy és vízumok körül. A chef de cabinet a rendőrségnél alaposan megzsarolt [?] A Simplon nem megy vasúti baleset okából. Személyvonaton kell mennem. Szerencsére kaptam egy wagon lit-t Temesvárig. Nagyon fárasztó és kellemetlen útra van kilátás.

Búcsú Gogától. Meleg barátsága és jóindulata egész megindított. (Restellem, hogy sírásra fakadtam, de valahogy az emigráció minden keserve eszembe jutott.) Ellátott amerikai útlevelekkel.

Ebéd Lupuval. Nagyon művelt, világlátott és nemeslelkű ember.

Jánosinak interview-t diktáltam a Bucaresti Hírlap számára.

Gelehrter szocialista vezérnél. Inkább udvariasságból, nehogy azt higgyék, hogy a szocialista párt összeroskadása miatt nem kerestem velük összeköttetést.

Vacsorán Bölöninél, kimerült, szomorú hangulatban.

Luptatorul és Neamul Românesc hosszan és jóindulatúan adják ki interviewmat.

1923

Május 10. Cluj. 36 órás fárasztó út után ide érkeztem kánikulai melegben. Elutazásom előtt még egy nagy csomag ruhaneműt hagytam hátra Dániel számára.[28]

Pozsonytól kezdve meglepő a magyarul beszélők nagy száma. Halmi után ez a hatás még fokozódik. Szatmáron Tanódyval válthattam pár szót az állomáson.

[26] A cikk a *Bucaresti Hírlap* 1921. jan. 13-i számában jelent meg.

[27] Jánosi Zoltán (1868—1942) debreceni református lelkész, 1918-ban a Károlyi-kormány belügyi államtitkára, később szocialista elveket vallott. 1920 tavaszán, az ellenforradalom bosszújától tartva, a román csapatokkal távozott Debrecenből, s csak évek múlva tért haza romániai emigrációjából.

[28] Dániel Arnold (1878—1967) Agrár-közgazdász és szociológus, a háború előtt a *Huszadik Század* munkatársa, 1919-től bécsi, majd prágai, végül angliai emigráns. Jászi mindvégig támogatta.

Carei Mare-n (Nagykároly) való átutazás felizgatott, pedig semmit sem láttam a városból.

Nagyváradon valóságos küldöttség fogadott. Köztük Zsolt Béla Bpestről. Az emberek nagy elégedetlensége és elkeseredése, főleg Goga ellen, aki állítólag cserbenhagyta eddigi liberális politikáját. Az állomáson megismertettek a bihari prefekttel, Julian M. Coberrel [?], aki a Bratianu gyermekek nevelője volt.

Kolozsvártt Darvas[29] és Káldor vártak. Nagyon elkeseredettek ők is, de dicsérték a demokratikus elemek magyarbarát álláspontját. Az erdélyi mágnásuralomról. Birtokaik kisajátítását elszabotálták a liberálisok korrupt protekciója útján. Nagy és nem kellemes vacsora Faragónénál. Szegény asszony nagyon szomorú férje kiüldözése miatt, és titkon várja a dekrétum megváltoztatását. Haditerv Kádárral,[30] akiből kitűnő ember lett.

Máj. 12. Bucarest. Ma reggel érkeztem szörnyű fárasztó és túlzsúfolt utazás után, irtózatos melegben. Tegnap Csucsán voltam Gogánál. Rendkívül melegen fogadott feleségével együtt, aki igen rokonszenves asszony. Goga hosszasan elmondotta az Ignotus és Faragó-ügy körül történteket.[31] Hangsúlyozta, hogy nem változott meg. Meleg ajánlatot adott Ducához és Grozához (Faragó-ügyben). Vállalta az emigráció patronázsát. Ignotus tapintatlan szerepéről, Keresztúry [Sándor] vádjairól. Az Ady „kastély" átalakítása. Nagyon kedves otthon. Goga mérsékelt ellenzéki álláspontja. Averescu kormányra jutását várja.

Megtörve érkeztem ide. Jancsó[32] várt. Nagyon komisz kis padlásszoba, ahol nem bírtam ki. Hotelszoba nem lévén található, elfogadtam A. Blank meghívását. A. B. finom és rokonszenves ember (bár tipikus financier). Melegen felkarolta ügyemet. Ducánál bejelentette látogatásomat. Kitűnő ajánlatot adott az amerikai követhez (Jay [?]). Háza nagy építkezés-átalakításban. Egy szárny áll rendelkezésre, melyből egy szobát és fürdőszobát felajánlott.

Du. mély álom a nagy melegben. Ozsonna Café Copraban. *Balázs* Ernő székelyföldi szenátor (Sepsi Szt. György).[33] Értelmes ember, kit a liberálisok tűrnek. Nagyon elkeseredett. A székely nép elnyomásáról. Szövetkezeti tervei. Közeli összeroskadást és felfordulást jósol. Földbirtokreformot dinamikusan [?] keresztülvitték. Termelés visszament.

[29] Darvas Simon (1892—1969) újságíró, korábban a *Világ* munkatársa. 1920 elejétől Erdélyben az *Új Kelet*, majd a *Keleti Újság* munkatársa, ill. szerkesztője.

[30] Kádár Imre (1894—1972) író, publicista, színigazgató, ref. teológiai tanár, 1920 óta élt Erdélyben, a *Napkelet* c. folyóirat és a *Keleti Újság* vezető munkatársa volt. Jászival a húszas években rendszeres levelezésben állt.

[31] A napló további részeiben is többször említett „Faragó-ügy" mibenlétét s Ignous ezzel kapcsolatos szerepét eddig nem sikerült kideriteni.

[32] Jancsó Károly (1875—1926) jogász, publicista, korábban a *Világ* munkatársa, a Vörös Újság első szerkesztője, aki 1919-től Bukarestben élt.

[33] Balázs Ernő (1875—?) brassói mérnök, 1922—28-ban szenátor párton kívüli programmal, amiért a Magyar Párt sokat támadta.

George *Rosiu* (Lupta [?]). Meleg és lelkes fiatalember. Reméli a demokratikus átalakulást. A nemzeti kisebbség mellett. A román közvélemény óriási többsége ezt akarja. Felajánlotta közbelépését a belügyminiszternél a Faragó-ügyben.

Rövid beszélgetés *Groza* volt miniszterrel.[34] Amabilis ember. Hétfőn beszéljük meg a Faragó-ügy részleteit.

Lupunál. Mihalache is. Egy Párizsban élő román publicista. Lupu meleg és rokonszenves egyénisége. Meghívott holnapra. Az Athenae Palace-ban lakik. Holnap ebédre meghívott.

Este itthon(?).[35] Holnapi Duca megbeszélés-tervezete.[36] Találkoztam *Kiss* Gézával,[37] aki most itt nagy politikai faiseur, miként a kitűnő Varjassy[38] is, aki panamái után is előkelősködik.

[34] Groza, Petru (1884—1958) Erdélyi származású román demokratikus politikus. Averescu két kormányában Erdély minisztere, majd közlekedési, ill. közmunkaügyi miniszter A második világháború után miniszterelnök, 1952—58-ban államfő.

[35] Jászi kérdőjele.

[36] Duca, Ion G. (1879—1933) nemzeti-liberális politikus, ekkor és még többször külügyminiszter, 1933-ban miniszterelnök. A Vasgárda elleni fellépése miatt meggyilkolták. — A naplóban fennmaradt Jászi alábbi tervezete, amelyet a másnapi találkozóra készített:

Beszélgetés Ducával, 1923. V. 13.

Je ne parle pas comme vaincu—
Vainquer je ferais la même chose

1) *Manque de contacte.*
Symptomes de méfiance.
2) *L'ouvre de l'Emigration.* Les deux routes. Revanche, guerre, ou la démobilisation complète de la Hongrie.
Suffrage universel, réforme agraire, tendence vers la confédération.
L'autonomie pour les minorités nationales.
Deux dizaine d'années de lutte.
Contre deux fronts: bolchévisme rouge et blanc.
3) *La dernière phase de l'émigration*
La question des Réparations
Le platform of Sir W. Good, Le Plan de Seton-Watson.
4) *La propagande en Amérique*
Pas de Révanche, de Confédération.
5) *Demandes concrè'tes*
a) l'affaire *Faragó* (Polles) — Machination de l'Excelsior (Horia) Tare Noastre, Prager Presse.
Que Faragó puisse entrer et défendre sa cause.
Nationalisation du bureau de presse sous Goga,
b) *Salvus conductus.* Visa
c) *Passeport.* Récommendation auprès de Légation Américaine.
Une introduction chez Prince Bibesce.
6) *Information.* Chefs des partis. Tournée en Transylvanie.
Point me mêler des choses Roumaines.

Ebéd Jancsóéknál a szomorú Bristol szállóbeli szobában, hol a derék J.né spirituszkészüléken főzi ebédjeit. Irtózatos melegben és rossz levegőben.

Bucarest hallatlanul naplopó képe. A Calea Victoriei felháborító luxusa és pseudo-párizsias vígsága. Cocotte-ok és politikusok mindenfelé.

Találkozás az egykori francia svájci kémmel, az ál-Eszterházyval, aki itt a brassói fehér lap tudósítója.[39]

Máj. 13. Bucurest. Hosszabb beszélgetés *Duca* miniszterrel. Meglepően intelligens, aki a magyar kérdést és álláspontomat jól ismeri. Amerikai [útitervemmel] szemben sima és konciliáns volt. Ha valami non putarem[40] nem jön közbe, a passzus és a vízum két nap alatt a zsebemben lesz. A Seton-Watson féle tervet a szerbek közölték vele. Ő elutasító volt, mivel Károlyival szemben bizalmatlanok, mivel őt a magyar Kerenszkinek tekintik. Ámde érdemben a reparációs kérdésben merev Bethlen-ellenes álláspontot foglalt el. Nagy ámulatára párizsi távirat szerint a csehek és jugoszlávok

---

A 36. jegyzet folytatása.

Nem legyőzöttként szólok,
Győztesként ugyanezt tenném.

1) *A kapcsolat hiánya*
A bizalmatlanság tünetei.
2) *Az emigráció tevékenysége.* Két út: revans és háború, vagy Magyarország teljes leszerelése.
Általános választójog, agrárreform, haladás a konföderáció felé.
Autonómia a nemzeti kisebbségek számára.
Két évtizedes küzdelem. [Jászi a maga és pártja harcára utal.]
Két fronton: a vörös és a fehér bolsevizmus ellen.
3) *Az emigráció utolsó szakasza.*
A jóvátétel kérdése.
Sir William Good platformja. Seton-Watson terve.
4) *Az Amerikában folytatandó propaganda*
Nem revans, hanem konföderáció.
5) *Konkrét kérdések:*
a) Faragó-ügy (Polles) — Az Excelsior áskálódása (Horia)
Tare Noastre, Prager Presse. [Lapok]
Faragó kapjon lehetőséget a visszatérésre és a védekezésre.
A sajtóiroda államosítása Goga vezetése alatt.
b) *Salvus conductus.* Vizum.
c) *Útlevél.* Ajánlás az amerikai követségnél.
Beajánlás Bibescu herceghez.
6) *Tájékozódás.* A pártok vezető embereinél. Erdélyi körút.
Semmi beavatkozás a román ügyekbe.

[37] Kiss Géza dr. (1882—?) jogász, volt debreceni egyetemi tanár, Romániában képviselő, majd szenátor.

[38] Varjassy Lajos aradi publicista és kezdetben radikális politikus. Az aradi kereskedelmi kamara titkára, 1918-ban megyei kormánybiztos-főispán, 1919-ben az aradi és szegedi ellenforradalmi kormányok tagja, majd román oldalra állt.

[39] Esterházy—Weisz Jenő, újságíró, a század első éveiben szocialista, majd anarcho-szindikalista. Az 1910-es években főleg Párizsban működött, a háború idején Svájcban, mint többfelé dolgozó kém és politikai ügynök. Szerepe volt Károlyi és Jászi 1917 végi berni béketapogatózásaiban.

[40] Kb.: váratlan dolog v. akadály (lat.)

elfogadtak egy francia, Bethleneket megmentő formulát. Ő energikusan protestálni fog, s nem hajlandó egy ilyen paktumba belemenni.[41] A Faragó-ügyben orvoslást ígért. Hajlandó a *salvus conductus* és a vízum-ügyet szabályozni a mi emigrációnk javára. Nagyon eszes embernek látszik, mélyebb intuíció és hit nélkül.

Ebéd *Lupu*val, Mihalacheval és barátaikkal. Kitűnő emberek. Lelkesek és hívők. Bíznak ügyükben. Rokonszenveznek Stambulinskivel.[42] A királyt a fejlődés fő akadályának tartják. Telve jóindulattal a magyar kisebbségekkel szemben.

Az archeológiai múzeumban egy gyönyörű, 17. századbeli faragott ikonfal.

Du. rekkenő melegben pihenés. Este kávéházban néhány régi, elfeledett s nem kellemes ismerős. Majd *Tanódy*, akivel sétálni mentem. Derék és kemény fiú. *Rosiu* (?) holnapra találkozást eszközölt ki a belügyminiszterrel a Faragó-ügyben. A bolondos volt reformklubbeli Lascu D.[43] képviselő ... Lehetetlenül elaggott és nehézkes fej, de sok tiszteletre méltó is benne.

Levél Málinak, Rechának.[44]

Máj. 14. Bucarest. Văitoianu tábornok belügyminiszternél. Sötét típus. A Faragó-ügyben hajthatatlan. Sajnos, alig lehet valamit elérni, mivel F. tényleg szabálytalanságokat követett el. Most azonban egy korrupt szenátor aknamunkája folytán rá terítik a vizes lepedőt.

Külügyministériumban. Passzusom még nem volt kész. (Csak ne legyen utolsó percben valami váratlan akadály.) Groza v. miniszterrel. Elegáns és kedves causeur [?] Olyan Erdélyi Sándor[45]-féle. Újabb intervenciót ígér Faragó érdekében.

Az *Adeverul* főszerkesztőjénél[46] (Rosenthal beteg volt). Igen intelligens ember. Nem hiszi, hogy Horthy ellen valami történjék, mivel teljesen francia járszalagon vannak. Orosz offenzívától nem tart. Érdemleges változást nem remél a parasztpárt megizmosodásáig.

Constantin *Mille*-nél,[47] ki most a *Lupta* szerkesztője. Nagyon öreg, pesszimista, nem nagy horizontú, fáradt. Gyűlöli a liberálisokat, egyebet alig tud mondani.

[41] Éppen ezidőben kezdődtek Bethlen István miniszterelnök párizsi, londoni, római tárgyalásai a népszövetségi kölcsön megszerzése érdekében. A kisantant országok külügyminisztereivel Bethlen szeptemberben találkozott Genfben. A nyugati konzervatív politikusok Bethlent támogatták, míg a francia szocialisták és egyes angol baloldaliak, így R. W. Seton-Watson, magukévá tették a magyar demokratikus emigráció követelését: a kölcsönt össze kell kapcsolni a jóvátétellel és a belső szabadságjogok megadásának feltételéhez kell kötni.

[42] Sztambulinszkij, Alexander (1879—1923), bolgár demokrata parasztpolitikus, az Agrárpárt vezére, miniszterelnök. Meggyilkolták.

[43] Lascu Demeter dr. (1875—?) publicista, a háború előtt román lapok mellett a *Világ*-ba, a *Huszadik Század*-ba és más progresszív magyar lapokba is írt. A húszas években képviselő, majd szenátor.

[44] Recha Wollmann (1895—1970) Otto Rundt elvált felesége, Jászi ekkori bécsi szerelme, aki rövidesen második felesége lett.

[45] Erdélyi Sándor, ifj. (1873—?) ügyvéd, 1910-től munkapárti képviselő, a hasonnevű volt igazságügyminiszter fia. Az alig fiatalabb Jászi feltehetően rá céloz.

[46] Név nincs feltüntetve.

[47] Mille, Constantin (1861—1927) író, publicista, 1895-től az Adeverul tulajdonosa.

Russu [?] Siguranza sajtófőnökkel. Egykori erdélyi. Ez is gyűlöli a liberálisokat, de megoldást nem tud.

Este vacsora *Bredicianu* Caius[48] és Társa [?] Lugosan meghívására Jancsóval a szabadban. Mindkettő rendkívül intelligens, különösen L. Optimisták. Az ált. választójog és a földreform előbb-utóbb végre lesz hajtva. *Maniu* a jövő embere, talán már 6 hónap múlva. Egy új koalíció fog jönni. Becsületes kisebbségi politikát követelnek. Br. a gazdasági egység mellett. Goga ellen, akit betegesen hiúnak és affairistának tartanak.

Rövid találkozás a kedves *Crainic*-kal s a Moşoiu tábornok litterátus fiával.

Néhány cikk rólam. Köztük egy kellemetlen a Luptában, mert indiszkréciókat hoz, a belügyminiszterrel folytatott beszélgetésemről. Ez esetleg árthat. Levél *Szendének* és *Lindernek*, beszámolva a helyzetről.

Levél Rechától, melyet még nem olvastam.

Máj. 15. Bucarest. Şerbescu és *Gafencu* urakkal a *Revista Vremii* szerkesztőségében.[49] Mindkettő igen disztingvált és rokonszenves. G. lelkes híve konfederációs tervemnek. Meghívtak holnap estére vacsorára, mert ez munkatársaik régi óhaja.

Külügyben *Duca* megígérte a Faragó-ügy gyors elrendezését. Amerikába táviratozott érdekemben, s Bécsben utasította a követséget. A passzust megkaptam. Az amerikai vízumot biztosítottnak tekintik.

Látogatás Tanódyval *Costa Foru*-nál.[50] Kedves, finom öreg úr, akiből árad az erkölcsi nemesség. Bátor republikánus és nemeslelkű ember. Rendkívül melegen fogadott, s holnaputánra ebédre hívott.

Gusti professzornál.[51] Igen intelligens és sokat olvasott ember. Társadalomtudományi Társaságuk sokban hasonlít a miénk első évtizedére. A román helyzetet meglehetősen sötéten látja. Cikket kért folyóirata számára, s a jövő évre előadást a dunai konfederációról.

Adeverul szerkesztőségében, kérve, hogy arcképemet ne adják ki. (Az amerikai vízum sorsa aggaszt.) Rosenthal direktor meghívott péntekre a szerkesztőségi vacsorára.

Mihail M. *Mircea* journalista ajánlkozott, hogy Argetoianuval[52] és Marghilomannal[53] összehoz. Este Crainickal s a fiatal Tiberiu Moşoiu-val, a generális fiával.

[48] Brediceanu, Caius (1879—?) Románia meghatalmazott minisztere volt a békekonferenciákon.

[49] A *Revista Vremii* szerkesztőihez fűződő kapcsolatról lásd Balázs Sándor cikkét ugyanebben a folyóiratszámban.

[50] Costa-Foru, Constantin (1856—1935) publicista, harcos és bátor demokrata, 1923—24-ben az Emberi Jogok Ligájának egyik szervezője Romániában.

[51] Gusti, Dimitrie (1880—1955) szociológus és filozófus, a jelentős román monográfikus szociológiai iskola feje.

[52] Argetoianu, Constantin (1871—1952) jobboldali polgári politikus, diplomata, fontos szerepe volt a különbéke-tárgyalásokban.

[53] Marghiloman, Alexandru (1854—1925) államférfi, többször miniszter a háború előtti Romániában, a konzervatív párt egyik vezetője, 1918-ban miniszterelnök.

Kellemes este, rokonszenves emberek. M. összekötő tiszt volt a román hadsereg és Friedrich között. Érdekes adatokat ígért a fehérterror kezdeteire vonatkozólag.

Rossz hírek Párizsból. Bethlent az entente alátámasztja. A kisentente becsap bennünket és becsapatja magát.

Walt Whitman. G. Meredith: One of our Conquerors.[54]

Groza Péter volt miniszterrel, aki igen kedves, meleg és jólelkű ember. A belügyminiszter puhulni látszik.

Máj. 16. Bucarest. Halasztás a külügyben. Duca személyesen akar az amerikai követtel beszélni. — Nagy nyugtalanságban vagyok, mert azt mondják, hogy újabb időben sok vízumkérvényt visszautasítottak. Ez a dolog nagyon deprimál és enervál.

Hosszú levél Szendének a Faragó-ügyben. Születésnapi üdvözlet Alice-nak és Hermin néninek.[55] Levél Rechának, aki nagyon hiányzik nekem.

Ebéd A. *Blank*nál. Finom és sokoldalú szellem. Jó ember, okos és megértő. Pesszimisztikus felfogása a román helyzetről. Csak egy koalíció mentheti meg a helyzetet szakértő vezetéssel, idegen tőkével, gazdasági szabadsággal. Szíves érdeklődése passzus ügyemben.

Alex. Marghilomannál. Jockey club levegő, de intelligens, okos, kritikus. Gazdasági szabadság mellett. Koalíciót sürget. Nemzeti kisebbségekért. Nem hisz a parasztpárt önálló jövőjében. Középbirtok 30—40 ha-al. Német—magyar rokonszenv. Lassú haladást.

Du. az átutazó *Isac*nál.[56] Jóindulatú, de zavaros és chaotikus ember, üldözési mániával.

Este Revista Vremii vacsorája. Intelligens, meleg és lelkes társaság. Nagy szeretettel vettek körül. — Kifejtettem a demokratikus kontrollra vonatkozó terveimet. *Manoilescu*[57] biztosított, hogy mindig ki fognak tartani mellettem. *Gafencu* különösen rokonszenves és finom egyéniség. — A társaság teljes egyenjogúságot akar adni a magyaroknak. Megvetés és gyűlölet a liberálisokkal szemben. — Koalíciót!

Lefekvés egy óra után.[58]

Máj. 17. Bucarest. De. a fiatal Moşoiuval, aki budapesti tapasztalatait mondotta el. Közöttük kevés új.

Ebéd Costa *Foruéknál.* Nagy társaság. Constantin Milleék, a család rokonai, Révai és felesége. Szép és kellemes érintkezési formák. Megható az öreg úr irántam való gyöngédsége. Szombatra vacsorát akar rendezni a tiszteletemre. Kértem, tegye a nyilvános ünneplés kizárásával.

[54] Jászi ekkor olvasmányai.

[55] Alice: Madzsar Józsefné, Jászi húga; Hermin néni: Moscovitz Geyzáné, Lesznai Anna anyja, Jászi volt anyósa.

[56] Isac, Emil (1886—1954) erdélyi román költő és publicista, egy időben az erdélyi román színházak intendánsa, a demokratikus nemzetiségi politika képviselője, Ady és Jászi régi híve.

[57] Manoilescu, Mihail (1891—1950) közgazdász, polgári politikus, többször miniszter.

[58] A napló lapjai között fennmaradt a május 16-i vacsora kártyája 16 aláírással.

Látogatás *Argetoianu* volt ministernél. Megdöbbentő, de eszes típus. Ő törte össze a szocializmust. „A mérsékelteket és értelmeseket börtönbe vetettem, az őrülteket szabadon hagytam. Ez a tömegeket kijózanította." Koalíciót kíván. Gazd. szabadságot. Oroszországtól nem fél. — A parasztpártot nem szabad uralomra engedni. A reálpolitikus ijesztő típusa.

Jancsónak két interjút diktáltam az Universul és az Adeverul számára, reggel pedig egyet Rodánnak, az Aurora részére.

Este nagy és dús vacsora Domjánéknál, mely rosszulesett. Különös rossz[?] típus, de sok rokonszenves vonással. Csinos lengyel felesége finom és disztingvált. Bucarest külvárosában, Griviţában laknak. Inkább falu, nyomasztóbb a legelhagyottabb magyar falunál. Mindez Bucaresttől 4—5 kilométernyire. Rettenetes nyomasztó, sárba vesző kulturálatlanság.

Holnap alighanem eldől a vízum kérdése. Nagyon nyugtalan vagyok.

Május 18. Bucarest. Talán sorsforduló. Ma megkaptam az amerikai vízumot. Tulajdonképpen minden ajánlat nélkül (úgy látszik, az amerikai követség nem mozdult meg), egyes-egyedül Palmer konzul jóvoltából s A. Blank levelére, mely nem is volt hozzá intézve. Nagy öröm fogott el. Aeroplán levelet küldtem Rechának. Nyomban az osztrák és csehszlovák vízumot is megszereztem.

Tanódy és Jancsó nálam. Amerikai utam tervéről. Szeretnék Constanza—New York utazni, mivel olcsóbb s emellett 3 heti tengeri pihenést jelent. Emellett meglátnám Constantinápolyt és Pireust is.

Costa Forunál búcsúztam, s egyben kedvezményes hajójegyért intervencióját kértem. Ő készséggel megígérte, de utóbb telefonon visszavontam, mert féltem, hogy *trop de bruit*[59] támadhat, analóg Hock bácsi nápolyi helyzetével.[60]

Maniu Gyulánál. Rendkívül meleg és barátságos volt. A földbirtokreformot végrehajtották nagyrészt. A magyarság túlzásairól. Hiba volna a népszövetséghez fordulni.[61] Melegen helyesli külpolitikámat. A liberálisok „Horthy-barátok". Goga ellen. Meghívott holnapra ebédre.

Vacsora *Rosenthal* és *Bremitean* [?] főszerkesztőkkel (Adeverul). Mindkettő rokonszenves ember. Bremitean művelt és sokat olvasott. Voltaképp nagyon undorodnak a mostani politikától. Bennük is az európai végveszély intenzív átélése.

Máj. 20. Bucarest. Ma hajnalban akartam elutazni, de késő éjjel tértem vissza olyan kimerülten, hogy alig tudtam a lábamra állani.

[59] túl nagy zaj, feltűnés (fr.)

[60] Hock János 1921 tavaszán Nápolyban, ahol Jászival hajóra készültek szállni Amerika felé, állítólag egy horthysta ügynöknek fecsegte el útitervüket, s a hatóságok visszatoloncolták őket.

[61] Maniu úgy érti: a romániai magyarság kisebbségi panaszai túlzottak, s hiba lenne, ha az emigráció a Népszövetség elé vinné ezeket.

De. pourparler-k a hajójegy ügyében. Beszélgetés a vastag *Moşoiu* generálissal.[62] Kevés újat mondott a Horthyékat megelőző korszakról. Tagadta, hogy a bolsi hadseregben bárminő árulás lett volna. A magyar feudálisok kegyetlenségéről. „Vadállatok."

Ebéd *Maniu Gyulánál* az ő barátaival (Popovici,[63] Lázár Aurél,[64] Bredician, Lugosanu, Dan Szevér,[65] egy pap). Maniu az erdélyi magyarság passzivitásának helyrehozhatatlan kárairól. A liberálisok és Goga ellen. — Popovici el se tudja képzelni, hogy a magyarság az első kedvező hangulatot fel ne használja a revanche-ra, bárminő kormány jönne is. De azért egy demokratikus Magyarországot jelentékeny előnynek tartana. Maniuék felvetették a gondolatot, hogy a királynál audienciát eszközölnek ki a számomra. De végül valamennyien egyetértettünk abban, hogy ez még korai volna, s ma talán inkább ártana.

Du. *Radulescu-Motru*-nál.[66] Finom, intelligens elme, de nem tesz kreatív benyomást. Németbarát. A német és szláv kultúra hatását kedvezőbbnek tartja a románra, mint a franciáét, mert csak az „erősebb kontraszt termékenyít meg." Minden reménye a parasztságban, ha tanul és szervezkedik.

Este vacsora Constantin *Mille*-el és *Costa-Foru*-val, s a *Viitorul* egy emberével. Kellemes este. Úgy Costa-Foru, mint Mille igen rokonszenveznek a konfederációs gondolattal. C. F. sokat vár amerikai utamtól. Meghatóan gyöngéd és finomlelkű ember. Minden ízében disztingvált és előkelő.

Búcsú Dr. Luputól, aki amerikai ajánlólevelet adott. Meghatottan megölelt és megcsókolt.

Ma hajójegy dolgában Demjánnál. Megbíztam, hogy holnap vegye meg a jegyet. Isten segedelmével valósággal szanatóriumi 3 hét lehet. Dr. Madgearu-nál. Tagadja, hogy a produkció lényegesen visszament volna az agrárreform következtében. A sajtó korrupciója, mint a román fejlődés fő akadálya. Parasztelmélete a lényeges pontokban megegyezik az enyimmel. Stere[67] antimarxista felfogása is ide konkludál. Nagyon sajnálom, hogy ezzel a kiváló emberrel nem találkozhattam. Amit róla hallok, mind nagyszabású és jelentékeny. Nagyon fontosnak tartaná Goga kibékítését a *Partidul National*-lal. Csak ez buktathatná meg a rendszert. M. nagyon intelligens ember, igazi tudós természet. Dolgozószobája telve van francia és angol könyvekkel.

[62] Traian Moşoiu tábornok volt az 1918—19-ben Magyarország ellen harcoló, majd az ország nagyrészét megszálló román csapatok parancsnoka,

[63] Mihai Popovici nemzeti parasztpárti politikus, aki Maniu 1928-as kormányában pénzügyminiszter lett.

[64] Lazačar, Aurel (1877—1930) nemzeti parasztpárti politikus, 1918-ban Erdély ideiglenes kormányában az igazságügy vezetője, később az Astra kultúregyesület bihari körzetének vezetője és képviselő.

[65] Dan, Sever (1885—?) nemzeti párti politikus és publicista, a parasztpárti fúzióig a párt titkára.

[66] Radulescu-Motru, Constantin (1868—1957) filozófus és pszichológus, akadémikus és egyetemi tanár.

[67] Stere, Constantin (1865—1936) populista („narodnyik") író, politikus és ideológus.

Du. pakolás. Aztán búcsúzni megyek a derék Jancsótól. Este utazás Kolozsvárra.

Máj. 21. Cluj. De. érkeztem, Kádár várt. Keveset aludtam. Ebéd *Kiss* Gézával, aki nagy kijáró ügyvéd lett. Szerinte 10 év alatt a magyar földbirtokosság nagy és középbirtokos ága megszűnik [?] Magyar telepes községek pusztulása, mert velük szemben is a birtokminimumot alkalmazták. Du. *Ormos* Ede[68] s egy szocialista kiküldött. Zágoni[69] intelligens és disztingvált ember. *Dieneséknél.*[70] Gyönyörű lakásuk a Majális utcában. Ott volt Darvas is. Nyomott hangulatban.

Este Zágonival, aki interview-t vett fel, de nem fejezhettük be, olyan fáradt voltam. Valami nagy szomorúság fogott el. Olyan reménytelen minden, olyan fojtogató a levegő.

Máj. 22. Cluj. *Intrătirea* és *Patria*[71] szerkesztőségében. *Bianu* siguranza főnöknél.[72] Érdekes és nem közönséges ember. Osztrák nevelés. A Presse tudósítója. Az összes titkos politikai szálak az ő kezében futnak össze. Jó érzelemmel az emigráció iránt s a magyar demokráciával szemben.

Ebéd Weiss Sándorral[73] és Kádárral. A Keleti Újság problémáiról.

N. Ghirlea egyetemi tanárnál. Parasztpárti szocialista. Rokonszenves típus, de kissé szimplistán szocialista. A tanulóifjúság tudománygyűlöletéről és román intellektuelek nem létezéséről. Az antiszemitizmus a tudomány gyűlöletének a palástolása. Az ifjúság sötét nyomoráról és elhagyottságáról. — Konfederációt arra az időre, amikor a románság elérendi a magyarság színvonalát.

Eszmecsere a szocialistákkal (Berkovics, Román Valér[74][?] Hoffer Géza).[75] Szimpatikus emberek. Ebben a nemzedékben nem lesz több szociáldem.[?] Nem Argetoianu törte le, de a belső krízis. A bolsik és a szocialista hit megingása a tömegekben. A tömegek elfordultak a párttól. Van sovinizmus. — Nincs komoly nemzetköziség.

[68] Ormos Ede (1873—1944) jogász, szociográfus, szociáldemokrata publicista, 1919 előtt a Népszavánál, utána Bécsben, majd román területen.

[69] Zágoni István (1887—?) hírlapíró, a kolozsvári *Újság*, majd a *Keleti Újság* szerkesztője.

[70] Dienes László (1889—1953) szociológus, író, könyvtáros, 1919-ben a Fővárosi Könyvtár vezetője, majd fővárosi népbiztos és a könyvtárügyek országos vezetője. Rövid bécsi emigráció után Kolozsvárra került át, publicisztikai tevékenységet folytatott, 1926—29-ben a *Korunk* alapító szerkesztője. Később Berlinben és Moszkvában élt, 1945 után hazatérve a Fővárosi Könyvtár igazgatója. Felesége, Götz Irén, vegyész, szintén a magyar baloldalhoz tartozott.

[71] *Patria:* a Nemzeti Párt román nyelvű erdélyi napilapja.

[72] Bianu, Jenő (Eugen?) (1888—?) 1918 után az erdélyi állambiztonsági hivatal vezetője, jogász, kriminológus.

[73] Weiss Sándor (1888—?) ügyvéd, 1919—27-ben a Lapkiadó Rt. igazgatója, a *Keleti Újság* kiadója és politikai irányítója.

[74] Jászi kérdőjele. Valószínűleg Walter Romanról van szó, aki később a romániai kommunista mozgalomban töltött be jelentős szerepet.

[75] Hoffer Géza, a Romániai Szociáldemokrata Párt erdélyi titkára, a pártlap szerkesztője.

Vacsora után *Farkas Mózes*[76] fényes villájában a Keleti Újság vezetőivel (Paál Árpád,[77] Kádár, Szántó [?],[78] Weisz, Kertész).[79] Vita a lap irányáról. Bal felé való orientációt sürgettem, számolok a román parasztpárt várható uralomra jutásával. Paál Árpád aggodalmai. „Várni, mivel a román helyzet nem elég tiszta." Kádár, Kertész, Weisz energikus baloldali politikáért.

Nagyon kimerülten a reggeltől éjfélig tartó örökös pourparler-któl. Goga holnapra vár.

Máj. 23. Fárasztó nap. Reggel interwiev-kat diktáltam Kádárnak a Keleti Újság, a Patria és a Népszava számára Ebéden *Gogáéknál.* Igen meleg és szívélyes vendéglátás. Biztosított, hogy koncepciója mindenben változatlan maradt. A Székelyföld autonómiáját meg akarja valósítani. „Akár Paál Árpád rabonbán[80] legyen." Vállalja az emigráció patronageát. — A parasztdemokrácia eljöveteléről. Ennek gyakorlati és ideológiai kiépítéséről. Séta gyönyörű, vadregényes vadaskertjében. Velünk a kis Péterke, ötéves örökbefogadott fia, aki gyönyörűen szavalt.

Okos és kedves felesége nagyszerű háziasszony. Du. vissza Kolozsvárra Gogával és Maniuval és Lazar Auréllal, akik mind Bucarestibe mentek. A román agrárreformról, mely a legradikálisabb azért, mivel nagyon későn hozták meg.

Este *Ormossal.* Szegény derék ember, családi bajok nyomása alatt. Este Kádáréknál. Szép és kedves felesége.

Nagyon kimerülten. Hozzá lábam megrándult Goga vadaskertje egyik halmáról mikor leszaladtam.

Május 24. Cluj. Sigurancán vízumért. Mennyi naplopás, s mily vészes kémszervezet! Látogatás az *Intrăţirea, Új Kelet és Consum*[81] szerkesztőségében. Találkozás *Bosnyák* Zoltánnal.[82] A régi kedves, lelkes öreg fiú!

Janovicsnál.[83] Később nála *Purjesz* Olgával találkoztam, aki elmondta szegény Somló Bódog utolsó napjait.[84]

[76] Farkas Mózes (1881—?) nagyiparos, a Renner-féle (később Dermata) bőrgyár vezérigazgatója. Vezető szerepe volt az UGIR-ban, a román gyáriparosok szövetségében.

[77] Paál Árpád (1880—1944) publicista, szerkesztő, a *Napkelet* és a *Keleti Újság* főszerkesztője, a román képviselőház tagja, a székelyek és a magyar kisebbség progresszív vezető alakja.

[78] Szántó Dezső (1882—?) ügyvéd, a húszas évek elején marosvásárhelyi párttitkár, szocialista lapszerkesztő.

[79] Kertész Jenő (1884—?) kolozsvári ügyvéd, a helyi Nemzeti Tanács egyik titkára volt. Később szocialista, majd a Zsidó Blokk helyi jelöltje.

[80] rabonbán: a hamisítványnak bizonyult ún. csiki székely krónika szerint a székelyek főpapja és kormányzója.

[81] *Consum:* kolozsvári közgazdasági hetilap az 1920-as években.

[82] Bosnyák Zoltán (1861—1948) jogtudós, író. A gyermekvédelem szervezője, később a drámaírás felé fordult.

[83] Janovics Jenő (1872—1945) színigazgató és filmrendező, Több mint negyedszázadig — és 1945-ben ismét — a kolozsvári Nemzeti Színház, majd Magyar Színház igazgatója.

[84] Somló Bódog jogbölcselő és szociológus (1874—1920) Jászi legjobb ifjúkori barátja és munkatársa volt. A kolozsvári temetőben anyja sírjánál követett el öngyilkosságot.

Interview az Új Kelet szerkesztőjének. Társas vacsora a New York-ban, melyen vagy 30 zsurnalista jelent meg. Köztük Paukerow [?] s egy másik román zsurnalista is. — Paál Árpád megható emberi nagysága. Csaknem nyomorban (?), micsoda csodálatos tisztaság és jóság. Valóban megindultan búcsúztam tőle.

Fáradtság az összetörtségig. Recha levele.

Máj. 25. Marosvásárhely. Reggel még beszélgetés a renegát Grandpierre-rel.[85] „Sohasem volt októberista", persze csak kötelességből. A mai helyzetre nézve vagy az én téziseimet fújja, vagy ötöl-hatol.

Interview a Infrățirea-nak és az Új Keletnek.

Utazás *Ormos* Edével. Derék jó ember, bár nem nagy lumen.

Vonatnál vártak *Halász* József[86] (egy bátor és kitűnő ember) és barátai: *Molter* Károly,[87] Farkas ügyvéd, Révész Béla[88] és Dr. Osvát Kálmán.[89] Ezek és Paál volt collégiumi igazgató[90] az egyedüliek, akik a Székelyföld kultúrközpontján látják a helyzetet. Minden egyéb: legenda, rágalom és gyűlölködés. Én most a gyűlölet és a támadások középpontjába kerültem. Milyen pompás kis város s milyen édes vidék. S micsoda szörnyű levegő. A románok esztelen politikája. Csak román feliratok. Hajsza a Kriesch Aladár[91] freskói ellen. Angol nyelv kiüldözése. Mindenféle szekatúrák. Román hivatalnokok.

Mindez szörnyű nyomasztó és fájdalmas. Domján elküldte a hajójegy nyugtáját. Félek, hogy keleti kalmárok körmei közé kerültem. Nyomasztó, sötét kétségbeesés vesz rajtam erőt, melyet a baráti fogadtatás s Halász kedves lányai sem enyhitenek.

Máj. 26. Marosvásárhely. Séta Halásszal a gyönyörű városban. A kultúrpalota. A zenede. Metz Albert igazgató kalauzolása. Metz Piroska gyönyörű orgonajátéka.[92]

[85] Grandpierre Emil (1874—1938) jogász, a kolozsvári törvényszék bírája, 1918 végén, Apáthy Istvánnak a román hatóságok által történt letartóztatása után rövid ideig a Károlyi-kormány erdélyi kormánybiztosa. Később az Erdélyi Magyar Párt alelnöke. 1924 után Magyarországra került, és a Közigazgatósági Biróság ítélőbírája lett.

[86] Halász József (1874—1928) szociológus, a munkáskérdés szakértője, 1918-ban marosvásárhelyi kormánybiztos.

[87] Molter Károly (1890—1981) író, kritikus, publicista, a marosvásárhelyi ref. kollégium tanára, az erdélyi magyar kulturális életnek évtizedeken át egyik vezető egyénisége.

[88] Révész Béla (1879—?) marosvásárhelyi könyvkereskedő és kiadó. 1918-ban a Radikális Párt helyi alelnöke, 1917—24-ben a *Tükör* c. hetilap kiadója.

[89] Osvát Kálmán (1880—1953) O. Ernő öccse, szerkesztő. Marosvásárhelyt 1919-ben indítja meg *Zord Idő* c. folyóiratát, majd több rövid életű folyóiratot ad ki. Az 1928-as Erdélyi Lexikon szerkesztője.

[90] Paál Gusztáv (1877—?) tanár, 1911—20-ban a marosvásárhelyi ref. kollégium igazgatója.

[91] Kőrösfői-Kriesch Aladár (1863—1920) festő- és iparművész, a magyar szecesszió jelentős alakja, a gödöllői művésztelep alapítója.

[92] Metz Albert (1868—1925) zeneszerző és -pedagógus, a zeneiskola igazgatója. Leánya, Metz Piroska, a városi zeneiskola tanára.

Román asszimiláló vandalizmus. Bem és Kossuth eltávolított szobrai. Eltávolított üvegfestmények.[93] Egynyelvű román utcafeliratok. Rákóczi temploma.

Autókirándulás Molter Károllyal, Dr. Farkassal s az egyik Halász lánnyal a szomszédos falvakban. Este vacsora Halászéknál (Osvát, Molter, Farkas, Metz). Bő felvilágosításokat adtam a társaságnak emigárciós programunkról. Halász érdekes közlései az agráradóról.

Nyugtalan, ideges közérzet. Szorongatja mellemet ez a levegő. Nyugtalanság Amerika miatt.

Levél Rechának, Málinak és haza.

Máj. 28. N-Várad: Tegnap Marosvásárhelyen Teleki-téka. Nagyon impozáns gyűjtemény. A mai barbarizmus közepette szinte megindító. *Gulyás* igazgató[94] rokonszenves egyénisége. Telivér művész. Több helyi úr, gyáros és kereskedő felkeresett információkat kérve. *Ravasz* tanár, Iván[95] barátja. Búcsú Halászéktól.

Éjfélkor érkeztem N.-Váradra nagyon kimerülten. Hosszas beszélgetés *Kerekes* tanárral[96] (kiváló, progresszív ember), Böszörményi,[97] Fried,[98] Sarkadi[99] stb. Du. Biharban meglátogattam *Tarnóczy* ref. papot.[100] Szép és hatalmas egyéniség. Este társasvacsora. Előbbiek és *Silbermann* úr,[101] a zsidó nemzeti szövetség elnöke. Konfúzus és ellenszenves. Típusa a materialista zsidónak. *Klein,* a cionista vezér[102] derék és szimpatikus. *Ladányi* János, a volt mezőgyáni közgazda.

Mindezekből az információkból szörnyű sötét kép. A kényszerasszimiláció őrjöngése. Határszéli mentalitás. — Csendőruralom. — Halálos csend. — De a paraszt elégedett és indifferens, a pappal szemben inkább a hatósághoz húz! Súlyos visszaélések a fölreformmal. Korrupció tenger.

Tarnóczy elbeszélése Jánosiról. Amnesztiát azért kapott, hogy Balthazár ellen mozgósítsák. Mindenki kétségbeesett, s változást nem remél.

[93] Muresan prefektus az év ápr. 24-én távolította el az üvegfeskókból Bocskai, Bethlen, Kossuth és Deák képeit.

[94] Gulyás Károly (1873—?) tanár és író, a Teleki-téka könyvtárosa.

[95] Moscovitz Ivánról, Jászi háborúban elesett sógoráról van szó.
Ravasz tanár kiléte nem ismeretes.

[96] Kerekes Manó (1883—?) kereskedelmi iskolai tanár Nagyváradon.

[97] Böszörményi Sándor (1887—?) az UGIR (= GYOSZ) kerületi ügyv. igazgatója, szociálpolitikus.

[98] Fried János (1880—?) a nagyváradi Kereskedelmi Csarnok főtitkára

[99] Sarkadi Lajos (1861—?) a nagyváradi kereskedelmi és iparkamara volt titkára, közgazdasági lapszerkesztő.

[100] Tarnóczy Lajos (1886—?) bihari ref. lelkész, majd esperes. E címétől októbrista magatartása miatt 1927-ben megfosztották.

[101] Silbermann Jenő (1889—?) mérnök, feltaláló, vállalkozó, filozófiai és esztétikai író.

[102] Klein Miksa (1883—?) ügyvéd, szerkesztő. A háború előtt szociáldemokrata volt, utána cionista, az Erdélyi Zsidó Jogvédő Iroda felállításának kezdeményezője.

Máj. 29. Arad. Kecskeméti Lipót rabbinál.[103] Nagy melegséggel, de nem póztalanul védte a teljesen asszimilista zsidó platformot. Jó zsidó lehet valaki egy szó héber nélkül is. A magyar kultúráról ők sosem fognak lemondani. — *Peter* prefectnél. Kitűnően beszél franciául. Különben nem érdekes ember, de sima és jó modorú. „A kölcsönös bizalmatlanságból egy egész csomó ember él mindkét részről."

Grósz Menyhértnél. Mindig ellenszenves volt előttem. Most pláne utálatos. Kihízva, teljes nihilizmusában, öntelt kispolgársága teljes bornírtságában.

Ladányi János megható adománya: 500 leut adott az emigrációnak, pedig szinte rongyosan jár! Dánielnek fogom adni.

Utazás Aradra a Várad—Arad közötti új motorosvonalon. Nagy melegben. Kádár informált az erdélyi irodalmi állapotokról. Este együtt vacsoráltunk. Derék, finomlelkű, tehetséges ember, nagyobb erő és mélység nélkül. Ragaszkodása hozzám tiszta és nemes.

Engelmann felkeresett reggelinél. Szegény nagyon meg van viselve. Főleg lánya szerencsétlen házassága gyötri. Kártyák haza, gyermekeknek, Rechának, Mayredernének.[104] Kimerülten, elgyötörten, nagy melankólikus rohamok között.

Máj. 31. Kolozsvár. Pár kimerítő nap. Aradon *Zimánál.*[105] Okos ember. Tisztán látja az agrárreform várható hatásait: egy gazdag, erős parasztországot. Autón átküldött Temesvárra. Ott Roth Ottó[106] vendége voltam. Hollós, Jacobi Kálmán,[107] Vas Béla. A nyomás itt kisebb. A bugris német város kevésbé érzi a változást. Nagy üzleti konjuktúra. De a szolgaság általános levegője az embereket vegetálásra kényszeríti. — Hazafelé Vinga községben autónk elütött egy székely chauffert, aki a gép elébe ugrott. Nagy izgalom. Szerencsére csak nadrágja szakadt el, melyet 200 leuval ki lehetett reperálni. De irtózatos érzés volt, amikor azt hittem, hogy egy embert legázoltunk, esetleg megöltünk.

Temesvárott kaptam a hírt, hogy Seton-Watson táviratozott, hogy Kolozsvárt találkozni szeretne velem. Így úti irányomat megváltoztatva ide jöttem irtózatos melegben és túlzsúfolt kocsiban. Nagyváradtól együtt Seton-Watsonnal, aki szlovenszkói benyomásait beszélte el, melyek nagyban és egészben inkább kedvezőek. Holnap részletesebben fogunk találkozni. Este Kádárral s finom fiatal feleségével és Ligetiékkel.[108]

[103] Kecskeméti Lipót (1865—1936) 1890-től nagyváradi főrabbi. 1921-ben Budapesten is főrabbivá választották, ezt nem fogadta el. Határozottan asszimiláns, anticionista álláspontot foglalt el. Termékeny író.

[104] Mayreder, Rosa (1858—1938) Feminista és pacifista író, szerkesztő, az osztrák progresszív mozgalmak és a bécsi szellemi élet jelentős egyénisége. Jászi bécsi háziasszonya és jó barátja.

[105] Zima Tibor (1882—?) publicista, az aradi kereskedelmi és iparkamara titkára, 1917-ben az aradi *Erdélyi Hírlap* főszerkesztője, közvetített Károlyi—Jászi és az erdélyi román vezetők között.

[106] Roth Ottó—(1884—?) temesvári ügyvéd, a bánsági szociáldemokrácia szellemi vezére, 1918-ban bánáti kormánybiztos.

[107] Jacobi Kálmán (1881—?) munkásbiztosító pénztári igazgató, később iparvállalati igazgató.

[108] Ligeti Ernő (1891—?) író és hírlapíró, a *Keleti Újság* irodalmi és külpolitikai rovatainak vezetője.

Nagyon kimerülten s elgyötörten. Egy váradi doktornő szörnyű elbeszélése a kolozsvári őrültekháza betegeinek irtózatos éhségéről s a közegészségügy elpusztulásáról.

Június 1. Cluj. Fárasztó nap. Reggel hosszú eszmecsere és interview Seton-Watsonnal. Ebéd Vajdáéknál[109] (Hatzegan orvosprofesszor,[110] Boila Romulu közjogász,[111] Silviu Dragomir történetíró).[112] Vajda kemény, egyenes és rokonszenves ember, de sok előítélettel. A cigánykérdéstől jobban fél, mint a zsidókérdéstől, féltve faja tisztaságát, mely Hatzegan szerint 80%-ig szifilitikus a középosztályban. Nem tartja kizártnak, hogy román—magyar perszonálunióval kísérletezzenek.

Elmondtam S. Watsonnak lelkiismereti problémámat, hogy tapasztalataim után szabad-e politikámat folytatni. Ő megértette a dilemmát és hozzátette, hogy maga is érzi azt, s meg fogja mondani Benešnek, hogy döntenie kell: akar-e vagy nem az emigrációval dolgozni.

Egyetemi könyvtárban, mely Barbul,[113] az egykori Szemere fiú vezetése alatt áll. Pompás, modern épület, mely fejlődőben van. Este séta Paál Árpáddal. Egyre rokonszenvesebb. Megható tiszta ember.

Este Kádárral, Darvassal és Zágonival s egy volt sebész professzorral.

Tanódyt és Jakabot[114] értesítettem, hogy holnap Károlyban tervezek lenni.

Jún. 2. Carei Marc. Búcsúzás Kádártól. Ajánlólevél Gogához és Ducához az emigránsok érdekében. Elég kellemes út. Este bejártam a várost. Az utcánk ma Strada Avram Jancu. A ház felismerhetetlen. A kert és az udvar is. A mai tulajdonos és neje barátságos és megértő érdeklődése. — A város szépsége. A nagy vásártér keleti pátosza. — A grófi kastély szanatórium lett. — A zsidó templom környéke gettósabb, mint valaha. — A református templom csendje.[115]

Nagyon megkapott a sok régi emlék — és elszomorított. A város ráerőszakolt román jellege elkeserített.

[109] Vaida-Voievod, Alexandru (1872—1950) erdélyi származású román államférfi, 1906—18-ban képviselő a magyar parlamentben, 1919—20-ban, majd 1932-ben Románia miniszterelnöke, a Nemzeti Párt, majd a Nemzeti Parasztpárt egyik vezetője.

[110] Haţieganu, Iuliu (1865—1959) kolozsvári orvosprofesszor, akadémikus, a nemibetegségek specialistája.

[111] Boila, Romul, az alkotmányjog tanára a kolozsvári egyetemen.

[112] Dragomir, Silviu, (1888—1962) történész, politikus, a délkelet-európai népek történetének tanára a kolozsvári egyetemen.

[113] Barbul, Eugen (1873—?) tanár, könyvtáros, a század elején a budapesti Egyetemi Könyvtár munkatársa és Szemere Miklós híve. 1920-tól 1935-ig a kolozsvári egyetemi könyvtár igazgatója.

[114] Jakab Ernő, Jászi iskolatársa és barátja, aki Érmihályfalván élt.

[115] Nagykárolyból a gimnáziumot ábrázoló képeslapot küldött leendő feleségének, ezzel a német szöveggel: „Hogy szeretném neked megmutatni a szülőföldemet!... Jobban megértenél, ha ismernéd a gyökereimet."

Kávéházi vacsora. Felkeresett a Nagykároly és Vidéke szerkesztője. Elég értelmes ember. Látja az új asszimilációs politika hibáit. Pop Cornél a románság vezető embere, Szabó Berci[116] egykori segédje. Érdekes adatai az agrárreform szigorú végre[hajtásáról] és a határszéli magyar községek hangulatáról. A határkiigazító bizottság is latifundiális politikát csinált, a grófnak igyekezett néhány száz holdat visszakaparítani.

Kellemes szoba a Hotel Regale Romanban.

Jún. 5. Körtvélyes. 3-án délig N. Károlyban. Künn voltam a temetőben és a Somoserdőn. Meglátogattam Rózát és Tóth bácsit. Felkeresett egy gróf Csáky, volt orosz bolsi. Szomorú és megható típus. Délben megjött Tanódy, s elkísért Szatmárig. A károlyi állomáson Jakab Ernő várt, de csak pár percig beszélgethettünk. Nagyon elhízott és elkeseredett. Királyházán 7 órát kellett várni. (Levél Mamának és Rechának.) Hajnalban értem Kassára. Tegnap este Nasine Ves-en s onnan gyalog Körtvélyesre. Kisfiúk már ágyban. Hermin néni hálistennek jobban. Máli is javuló idegállapotban.

Ma levél haza, Józsinak,[117] Rechának, és Palinak.[118] Este *Costa-Foru*nak, kérve hajójegyem rendezését, köszönet Aristide *Blank*nak és Director *Scarlat*nak és Damjánnak. — Hideg, esős idő. Rövid séta Málival és gyermekekkel. Játék. Az Esperanto nagyon lelkesíti a kisfiúkat. — Este Petőfi és Carlyle. Már nagyon érzem az elválás szelét. Ideges és túlfeszített állapotban.

Jún. 6. Körtvélyes. Nyomasztó hideg és esős idő Román cikksorozat elkezdése (I. *A megfigyelés célja és nehézségei*).[119] Séta a gyermekekkel kiderült időben, de újra elborult. Este Goethe: *Feldzug in Frankreich.* Carlyle: Sartor Resartus.

Levél *Jancsó*nak, kártya *Millé*nek.

Levél *Károlyi*nak. Recha kedves levele.

Nagyon ideges állapotban. Szegény Alice sok gondja nagyon deprimál. Csak Amerika segíthet rajtunk is. Viszont oly elcsigázott s olykor reményvesztett vagyok, hogy gyakran mardos a kétely: eljutok-e odáig s ha el, lesz-e erőm e nagy küzdelemre?[120]

[116] Talán Szabó Albert aradi nagykereskedőre, az *Erdélyi Hírlap* egyik alapítójára gondol, akinek háza társadalmi és irodalmi központ volt.

[117] Madzsar József, Jászi sógora.

[118] Szende Pál.

[119] Mint Gafencuhoz intézett nyílt levélben (lásd 1224. old.) megírta, a háromrészes cikksorozatot közzétételéről végül önként lemondott, mert úgy érezte, hogy tapasztalatainak összegezését mind az erdélyi magyarok, mind a románok rossznéven vennék.

[120] Még ugyanazon év augusztusában, román útlevéllel, Constanţából indulva, elhajózott az Egyesült Államokba, ahol mintegy fél évet töltött, számtalan előadást tartva és sajtókampányt folytatva a magyar demokrácia és a dunai konföderáció érdekében. Távollétében viszont végképp tönkrement és megszűnt a demokratikus emigráció szócsöve, a *Bécsi Magyar Újság*, s világossá vált, hogy a kisantant vezetőire sem számíthatnak. Így 1925 nyarán Jászi véglegesen Amerikában telepedett le.

Jászi Oszkár nálunk
Írta: Paál Árpád

Jászi Oszkár, az egykori Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere Romániába érkezett, részint azért, hogy egy kitaszított család szomorú sorsán segítsen, részint az utódállamok politikai viszonyának közvetlenebb áttekintése végett. A magánügy is annyiban elvi fontosságú, hogy a máról holnapra való kitaszítások és az ezekkel velejáró kegyetlenségek megszüntetését kívánja elérni, s ha ebben áldásos példaadást lehet kieszközölni, annak biztosító és megvédő hatásai másokra is kiterjednek. Talán mindenikünkre, akiket az ideges politika alkalmatlanoknak tekint, s egy nemtetsző cselekedetünkért kész íziben kilökni kenyérkeresetünkből, vagy nagy nehezen kiizzadott munkahelyzetünkből. Hiszen vannak ilyen esetek és voltak sokszázával: sok könny hullott emiatt, sok szétszaggatott család lelke vérzik ezektől, sok egyszerű munkásember is lett ezek folytán országhatárok űzött vadja, s még vállalatok és műhelyek teremtésében is sok zavar és visszamaradás állott elő ilyesmik következtében.

Jászi Oszkár útjának másik célja összefügg az ő tudományos és politikai működésével. Az utódállamok és Magyarország közötti szövetség eszméjének régi propagálója ő, ez az eszme a békeszerződésekkel különösen nagy időszerűségbe jutott, éppen a mostani napokban pedig annyira kiélezetten előtérbe került, hogy Magyarország pénzügyi és gazdasági helyreállítása is attól függ, vajon ez eszméből legalább a szomszédos jóérzés kezdő stádiumát hogyan tudnák megvalósítani.

Bethlen István magyar miniszterelnök most a nagyantant közvetlen segítségének a megszerzésével akarná kikerülni ezt a szomszédos ráutaltságot, de tapasztalnia kell, hogy a nagyantant is ezeket a szomszédokat igen számba veszi és csak a velük való megegyezésen keresztül hajlandó a segítségnyújtásra. A politika a kényszerűségek tudománya. Jászi a szomszédság természetes kényszerét már régen észrevette: ebből a kényszerből megbecsülő, őszinte együttérzést szeretne kialakítani, hogy a kényszer keserve ne hátráltassa a békés fejlődés nagyobb termékenységét. Bethlenék talán csak most fogják észrevenni a természetes kényszerhelyzeteknek ezt a körülvevő állapotát, idegesek még miatta, ellenszenvesen húzódoznak tőle, de végül is meg kell alkudniok majd vele. És a kényszer érzésével alkusznak meg, a kényszer rosszul-esésével, ami majd csak igen későn válik az országérdek összhangjának a felismerésévé és végleges megnyugvássá.

Emiatt állanak politikai ellenfelekként egymással szemben egyfelől Jászi Oszkárék, másfelől Bethlen Istvánék. Látnunk kell azonban, hogy az ellentét közöttük ugyanazon helyzetnek csak az időbeli különböző felfogása miatt állott elő. Egyik hamarabb változtatta át a kényszerérzést magasabbrendű együttműködés gondolatává, másik még csak a kényszerérzésben van benne, de majd ő is rá fog jönni a kényszer nélküli gondolatra. Hiszen az igaz, hogy minden ellentét többnyire csak ilyen időbeli és fokozatbeli különbség miatt van, amit bölcsen és higgadtan felfogva, az ellentétek nem is tudnának keserűkké és fájókká kiélesedni. Ám megvan az az emberi gyarlóság, hogy az ellentéteket okozó körülménybeli különbségeket észre nem véve, a különbözően megszólaló és akaró személyek csak a személyt látják egymásban. Így fejlődik ki a személyek egymás közötti gyűlöletének valami vakon csapkodó rendszere, vagy rendszertelensége, mely egymás értékeit letagadva, egymás jóakaratát kétségbevonva, egymást a rossz szándékok hátsógondolataival megvádolva, megmérgezi a viaskodók körül az életet. És minél magasabb, minél messzihangzóbb ponton állanak a viaskodók, annál nagyobb területről figyel rájuk az élet, s nagy területű életek kerülnek szembe egymással, és így egész közélet kiterjedéséből csap föl a gyűlölködés lángja.

Mi ezt a gyűlölködést nem tartjuk nagyon termékenynek. Legföljebb a vitatkozó és szemben álló készségek lesznek a gyűlöletlángban acélosabbak. De hát az igazi eszmék és jövőformáló irányok nem szorulnak rá ilyen acélozódásra, nem szorulnak páncélos fölszerelésre és hasító élességekre, mert megvan az a dinamikájuk, hogy egyszer előtörnek és érvényesülnek. Páncél nélkül, acélos hasítások nélkül, fegyver nélkül győznek: egyszerűen a tömegek súlyával, a társadalmi és emberi fejlődésnek ezzel a megmásíthatatlan nehézkedési törvényével. Aki jó korán és másokat jóval megelőzően rámutatott erre a kialakulásra, annak igaza lesz, akár őt vette körül a gyűlölet lángja, akár ő maga is gyűlöletbe borult az igazlátása miatt. A gyűlölet afféle fölösleges érzéspazarlás, amire majd a jövőben pironkodva, sőt szégyenkedve nézünk majd vissza. Ha nem pazaroltuk volna erre magunkat, bizonyára több erőt tudtunk volna magunkból a

jövőfejlesztő tömegsúlyhoz szolgáltatni, s hamarabb részünk lett volna a fejlődésben. Hogy így magunkat akasztottuk meg egymásbamarásainkkal, az szánalmas kicsinyességnek fog feltünni utódaink előtt is, kik a jövőből mireánk és mostani jelenünkre visszatekintenek. Tehát utódainknak is majd szégyellnie kell magukat a mi gyűlölködésünk miatt.

Jászi Oszkár nagyértékű egyéniségét, tudományos múltját, a nemzetek kiegyenlítésére törekvő koncepcióit, egész politikai jelentőségét nagy rokonszenvvel méltatják most a fővárosi román sajtó leghatalmasabb orgánumai. Nagy figyelemmel vannak iránta a román közélet vezető emberei is minden oldalon. Nekünk jólesik, hogy van már magyar, akit Románia irányadó közvéleménye így elismer tekintélynek és számba veendő tényezőnek. Ezt a magunk népkisebbségi életfejlődése szempontjából olyan értéknek tartjuk, ami előreviheti a mi ügyünket és népünk érvényesülését. Nem mondjuk tehát azt, hogy Jászinak hozzánk, az erdélyi magyarsághoz nincs semmi köze, és hogy a vele együtt küszködő emigránsok is számkivetve vannak a lelkünkből. Elég fájdalmas, hogy Magyarország sorsának e kínos fordulatai számkivetésbe kergethették az emberek ezreit, köztük a szellemi és anyagi élet sok kiváló munkását. Elég ez az egy számkivetés; mi nem tetézhetjük még ezt a lelkünkből való számkivetéssel, mert egyformán magyar feleink ők is, egyformán szenvedők és megpróbáltatottak. Emberi érzésnek is kell lennie az emberek között. Rút lélekre vallana, ha amikor az előttünk és fejünk fölött álló nehézségekkel többnyire nem tudunk megküzdeni, akkor abban mutassuk meg virtusunkat, hogy otthontalan és lelkezilált, sorstépett embereken, kik egykor honfitársaink voltak, mekkorákat tudunk mi is ütni.

A humanitás szempontja tehát az, hogy ilyesmit nem tehetünk. De azon túl vagy azon belül igenis észre kell még vennünk azt, hogy Jászi politikai egyénisége az utódállamok kormánykörei és egyéb irányadói előtt is imponál. Az ő koncepciói, melyeket a nemzetiségi kérdés közép-európai rendezéséről kifejtett és szélesebb világkörnyezetben is elismertté tett, tulajdonképpen mind olyanok, hogy a népkisebbségek intézményes kialakulásának ezekben van megvetve az alapja. Regionalizmus, kantonrendszer, nemzeti autonómia, mind az ő tudományos munkálkodása nyomán kaptak névhasználatot, több meggondolást és mindenütt való érdek keltést. Különösképpen Erdélyre és csatoltságaira nézve ő fejtette ki még magyar időkben a nyelvterületek szerint való önkormányzati rendszer szükségét. A világháború letörése után ezen a korábbi alapon a Székelyföldnek, a Mezőségnek, Kalotaszegnek, Szatmár és Bihar vidékének magyar medencéi számára, továbbá a városok túlnyomó magyarságának a közéleti rendezésére ő követelte a területi autonómiák megvalósítását. A súlyos nevezetességű 1918. év őszén könyve jelent meg, mely ezeknek a népi rendezéseknek a rendszeréül a területi autonómiák mellett a nemzeti autonómiák követelményét, a nemzeti kataszterek létrehozását, s vele a szórványokon élő magyarság közéleti lehetőségeit is kifejtette.

Mind olyan munkásság ez, melynek azóta átvettük a műszavait, s az abból támadt néprendezési körvonalak népkisebbségi céljainkká, Romániában való nyugodt elhelyezkedésünk irányaivá váltak. Népkisebbségi politikánk jórészt mind ezekből a korábban jó előre kifejtett koncepciókból táplálkozik, melyeknek végső összegezése a Kossuth Lajos által még korábban és még mindig meg nem értetten fölvetett eszme: a dunai államszövetség. Most pedig úgy élünk, hogy a magyar sors függ ettől a szövetségi kialakulástól Magyarországra nézve is, de az utódállamok magyarságára nézve is, mert ilyen teljes államközi békeintézmény nélkül az utódállamok magyarsága nem tudja megszerezni államainak a bizalmát. Enélkül pedig nem tud hozzájutni önkormányzati szabadságaihoz, amik viszont megint olyan létfeltételek, hogy azok nélkül se az erdélyi, se más utódállambeli magyarság nem tudhatja a maga anyagi és szellemi érvényesülését biztosítani. A Jászi Oszkár koncepcióiban megjelölt népkisebbségi intézmények nélkül csak legföljebb panaszkodni tudunk a Népszövetség felé, s panaszaink odakünn devalválódnak valami unalmas zümmögéssé, esetleg nem is lesznek bizonyíthatók, ami még rosszabbá teszi a helyzetünket. Hát legföljebb így csak panaszkodni tudunk, de élni nem.

Ilyen sivár kilátások felé bizonyára nem erőltethetjük magunkat. Nem mondhatjuk tehát azt se, hogy Jászinak és vele küzdő társainak semmi közük nincs az erdélyi magyarság ügyéhez. A népkisebbségi magyar sorsról egyszer már kifejtettem, hogy az függ az általános magyar sors világbeli és környezetbeli rendezésétől. Az általános magyar sorsban benne van minden magyar, akár Magyarországon van, akár az utódállamokban, akár Bécsben vagy Berlinben, vagy Ázsiában, akár még Amerikában is. Akárhonnan jönnek a békesség és a jó megegyezés elemeivel, az mind segít az utódállamok magyarságának a sorsán. Akár

Bethlenék hozzák ezt a kibékítő és fölemelő segítséget, akár Jásziék, mindenképpen jó néven kell vennünk. Sőt egyenesen várakozással is kell lennünk az olyan ember iránt, akinek már korábban is meggyőződése és eszménye volt az, hogy a különböző nyelvű népvegyületek intézményesen megtalálhatják egymás mellett a közéleti kialakulásukat; aki már korábban is dolgozott ezért, és megszerezte munkájához a más nyelvű népek vezetőinek is a bizalmát. Neki tovább kell építenie ezt a megalapozást. De nekünk, utódállambeli népkisebbségeknek is van iránta valami kötelességünk. Mindössze csak negatívum. Legalább csak annyi, hogy aki így már a múltban előrelátta mai helyzetünket s annak úgy helyi, mint közép-európai relációkban kitervezte az elrendezését: azt ne nézzük gyűlölködéssel, és ne diszkreditáljuk emésztetlen, de leginkább magunkat emésztő elfogultsággal.

Magunknak ártunk vele. Mert vagy akarunk népkisebbségi önkormányzatokat, s akkor nem gyűlölhetjük, aki ezeknek az eszméjét kitervezte. Vagy gyűlöljük az eszme kitervezőjét, s akkor őszintén magát az eszmét se akarhatjuk. Őszinte akarás nélkül pedig semmi se sikerül. Szinte azt is hiszem, hogy eddigi sikertelenségeinknek is ez volt az egyik legfőbb oka.

Keleti Újság, 1923. máj. 17.

A bukaresti sajtó Jászi Oszkár koncepciójáról
Mille vezércikke a Luptaban — Jászi nyilatkozatai

(Bukarest, május 22.) A fővárosi sajtó továbbra is rendkívül élénken és terjedelmesen foglalkozik Jászi Oszkár romániai útjával. Az Indreptarea közli Jászi nézeteit Európa közelebbi jövőjéről, az Adeverul és az Universul részletes interjúkat közölnek tőle, a Luptaban pedig Mille Constantin vezércikkben foglalkozik vele.

Mille Constantin cikke

Mille Constantin azt fejtegeti vezércikkében, hogy Jászit a legkiválóbb magyar demokrata politikusnak és tudósnak tartja, de azt hiszi, hogy mostani útja nem végződhet eredménnyel. Mille komoly meggyőződésének vallja, hogy a románságnak és a magyarságnak közös a sorsa, s ezért benső közeledésre van szükség a két nép között. E közeledést azonban nem hozhatja létre más, csak a magyar és a román demokrácia. „Hogyan lehetne várni — kérdi Mille Constantin — olyan külpolitikát a liberális párttól, amely külpolitika Magyarországon a demokrácia uralmát segítené elő? A liberális párt nálunk sem akar demokráciát, nemhogy Magyarországon. Hiszen ha Magyarországon a komoly demokrácia békés hívei kerülnének uralomra, akkor nálunk is automatikusan e népi elemeknek kellene a kormányt átvenniök, s a két országnak versenyeznie kellene kultúrában, szabadságban, termelésben. Ezt nem akarhatják a mi reakciósaink — fejezi be cikkét Mille Constantin —, mert nekik kellemesebb szomszédság Horthy is, mint egy demokratikus rezsim."

Az Universul cikke

Az Universul mai száma közli Jászi nyilatkozatát, aki kifejti, hogy Közép-Európában nem javult észrevehetően a helyzet. Ellenkezőleg, olyan jelenségeket észlel, melyek a dolgok egyre rosszabbodó irányzatára mutatnak. A Ruhr-kérdés, a gazdasági válság, a középkori Kleinstaterei-re emlékeztető vámkordonok megakasztják a termelést s a javak és áruk cseréjét. Még veszedelmesebb azonban a metafizikai és morális krízise egész Európának, mindenfele a cinizmus és brutalitás játssza a politikai életben a főszerepet. Közép-Európán csak az segíthet, ha a jószomszédi viszony helyreáll az egyes államok között, s felszabadítják magukat az idegen imperializmusok alól. Ennek három előfeltétele van: 1. Ha az utódállamok a gazdasági szabadság elvét fogadják el; 2. ha lojálisan és őszintén megoldják a nemzeti kisebbségek kérdését; 3. ha az összes közép-európai államok energikus lépésekkel a demokrácia útján

haladnak. Jászi véleménye az, hogy a mai magyarországi kormányrendszer egyik legnagyobb akadálya annak, hogy ezek a feltételek beálljanak, mert a háború előtti szociális viszonyokat akarja mindenáron megtartani. Tudja ellenben, hogy az utódállamok demokráciája sincs kielégítő helyzetben. Az agrárreform — reparálható kisebb igazságtalanságai dacára is — komoly és döntő lépés a demokrácia felé, melynek igazi hatásai csak évek múlva lesznek érezhetők. Magyarországon is csak akkor fognak megszűnni revánseszmékkel narkotizálni a népet — fejezi be Jászi —, ha a latifundiumokat felosztják.

Az Adeverul cikke

Az Adeverulban azt fejti ki Jászi, hogy mindkét oldalon hibák történtek, s ezek okozták, hogy az utóbbi időben a magyarság és a románság közötti viszony mit sem javult. Mégis hiszi, hogy a megértés szelleme győzni fog, s a dunai konfederáció eszméje egy évtizeden belül általános vágya lesz a dunai népeknek. A magyar kérdés nem izolált kérdés, hanem egész Európa sorsával össze van nőve. A mai magyar rendszer legfőbb akadálya annak, hogy az utódállamokban a demokrácia hívei kerüljenek uralomra, akik hajlandók lennének a kisebbségi kérdést s a Magyarországhoz való viszonyt a haladás és igazság szellemében megoldani.

Jászi Erdélyben

Egyhetes bukaresti tartózkodása után Jászi Oszkár ma Kolozsvárra érkezett. Bukarestben alkalma volt érintkezni az összes pártok politikusaival s a tudományos élet és a sajtó reprezentánsaival. Most folytatja informatív útját, s meg fogja látogatni a nagyobb erdélyi városokat.

Keleti Újság, 1923. máj. 23.

Kérdéseink Jászi Oszkárhoz

Amiért Bukarestbe és Erdélybe utazott — Az emigráció érdeklődéséről a kisebbségek sorsa felől — Magyarországot segíteniök kell gazdasági bajaiban az utódállamoknak — Nemcsak reparációs könnyítésekre, de még tengeri kikötőre is szükség van

(Kolozsvár, május 24. Saját tud.) Az a hír, hogy Jászi Oszkár Kolozsvárra érkezett, kötelességévé teszi az újságírónak az obligát interjúra felkészülni Jászi Oszkárral szemben, aki a Károlyi-kormánynak nemzetiségi minisztere volt, s akinek romániai tartózkodása alatt a bukaresti sajtónak érdeklődését politikai irányzata rendkívül nagy mértékben felkeltette. Elengedhetetlen annak a tisztázása, hogy miért jár itt, mit látott itt, s milyen következtetéseket kíván az itt látottakból a maga tevékenységi körében levonni. Jászi Oszkár azért lett nemzetiségi miniszter, mert azt hitték, hogy az ő ismeretes, nemzeti jogigényeket kielégítő politikai elméletének a nagy összeomlás utáni gyors gyakorlati alkalmazása meg tudja oldani a felborulás tetőfokára jutott válságot. Az erdélyi román politika vezetőinek lelkiismerete önmaga előtt számadással tartozik a jelenért, amikor Jászinak a nevét hallja. Viszont a politikai irányzatok nagyjában már lezajlott elkeseredett küzdelmei után, amelyek minden oldalon alkalmat nyújtottak arra, hogy a „kilengés" szónak politikai fogalmával s különböző mértékbeli minőségeivel megismerkedhessünk, tudnunk kell, mennyiben állja ma a kisebbségi jogoknak ilyen harcosa régi követeléseit, dogmáit, alapelveit ma, amikor a magyarság kisebbségi helyzete vált ennyire küzdelmessé.

Van-e ok a panaszra?

Jászi Oszkárhoz az az első kérdés vezette a Keleti Újság munkatársát: mi igaz abból, hogy valahol olyan kijelentéseket tett volna, melyek szerint a kisebbségi kérdés Romániában már nem megoldatlan probléma. Mert — bár a bukaresti lapokból ilyen kijelentés valószínűségére nem lehet következtetni — a kolozsvári Patria-ban valami ilyesmit olvashattunk. Kétségtelen, hogy ha ez igaz volna, a román kormány

alapos tőkét igyekezne kovácsolni belőle. S az is kétségtelen, hogy ez esetben le kellene vonnunk alaposan, mi is a megfelelő következményeket. De Jászi Oszkár azt mondja, hogy mindent elkövet ennek a megcáfolására.

— Ilyen kijelentést én sehol sem tettem — felelte Jászi. — Legfeljebb vágyamat fejezhettem ki, hogy mindez így legyen. S úgy legyen, hogy a magyarságnak ne lenne oka panaszkodni. Minden nyilatkozatomban hangsúlyoztam azonban, hogy a kisebbségi kérdés még távolról sem mondható megnyugtatóan megoldottnak, s egészen alapvető tennivalók vannak ebben az irányban.

Régi hibák, mulasztások

Érdeklődtünk, hogy voltaképpen mi hozta őt ide, s mi adta az időszerűséget számára, hogy éppen most jöjjön. Jászi Oszkár ezeket mondja:

— Semmiféle konkrét politikai cél nem vezetett Romániába és Erdélybe. Utam tisztán informatív jellegű. Most, hogy a mi lapunk, sajnos, az emigráció egyetlen orgánumává vált, kétszeresen szükségét érzem annak, hogy közvetlen lelki kontaktust igyekezzek teremteni az utódállamok magyarsága és az emigráció között, annál is inkább, mivel a múltban mindkét részről olyan hibák történtek, melyek bizalmatlanságot és meg nem értést eredményeztek közöttünk.

— Az üldözött, kenyerétől megfosztott, családi bajok által szorongatott emigrációnak lelki állapota kezdetben nem mindig volt alkalmas az utódállamokban élő magyarság speciális problémáinak tárgyilagos mérlegelésére. Mióta azonban az emigráció demokratikus rétegei és pártjai megfelelő publicisztikai képviseletre találtak, egy termékenyebb és körültekintőbb politikai koncepció lehetővé vált. Mióta lapunk a mi csoportunk vezetése alatt áll, észrevehetően gyarapodtak és megerősödtek a lelki kontaktus szálai közöttünk és az utódállamok progresszív magyarsága között.

Az antant sokkal tartozik

Figyelmeztetjük, hogy a magyar kormány éppen most küzd Magyarország reparációs nehézségeivel s ez a nehézség nem egy pártnak, nem kurzusnak, nem a Bethlen István hatalmi kérdésének, hanem egy ország életre elevenedésének a nehézsége. Megérti, hogy mit akarunk ezzel mondani, és kész a felelettel:

— A legfontosabb ez idő szerinti magyarországi probléma, a reparáció és a nemzetközi hitel kérdése, nincs semmi közvetlen összefüggésben utazásom céljával. Ámde természetes, hogy megbeszéléseim és a kölcsönös informálódások során nem mellőzhettem hallgatással azt a problémát sem, mely kétségtelenül jelentékeny mértékben fogja befolyásolni Magyarország jövő helyzetét és politikáját. Különben is nincs semmi titkolni valóm ebben a kérdésben sem, mert álláspontom tiszta és világos. Meggyőződésem, hogy a feldarabolt és ezer sebtől vérző Magyarország gazdasági krízisén csakis a reparációs probléma igazságos és emberséges megoldásával, valamint kedvező nemzetközi hitelekkel lehet segíteni.

— Sőt tovább megyek, ezeken az inkább palliatív rendszabályokon túlmenőleg, egy nagyszabású konstruktív gazdasági politikát kellene kezdeményezni Magyarország és az utódállamok között. Elsősorban igazságosan meg kellene oldani Magyarország egyik sorsdöntő problémáját, mely szabad út létesítésében áll a magyar Hinterland és az Adria között. Mindezen problémák megoldásában a külföld és különösen az utódállamok messzemenő támogatására és jóindulatára van szükségünk. Én Magyarország számára jóval többet tartok szükségesnek, mint a jelenlegi magyar kormány. S e reformok keresztülvitele tekintetében is álláspontom lényegesen eltér a budapesti kormánykörök álláspontjáról. Ugyanis a reparációs problémát én nem tartom merő gazdasági kérdésnek, mivel az szorosan összefügg Magyarország politikai problémáival. A reparáció kedvező megoldása és a nemzetközi kölcsön csak akkor fog javítani Magyarország helyzetén, ha a nemzetközi segítség valóban produktív célokra fog fordíttatni, nem pedig partikuláris osztályérdekek vagy pláne olyan törekvések istápolására, melyek a demokratikus érdekekkel ellentétesek. Garanciák kellenek tehát ebben az irányban. Ezeket a garanciákat az igazi népképviseleti parlament megteremtésében, a szabadságjogok biztosítékaiban, vagyis egy olyan alkotmányban, [látom], mely az ország vezetését az igazán produktív osztályok kezébe adja, úgyhogy a magyar nép akaratát szabadon és minden terrortól menten érvényesíthesse.

Az emigráció és az utódállamok

Nem titkoltuk Jászi Oszkár előtt sem, hogy az emigráció sajtómunkájában sokszor egyoldalúságot látunk és különböző értékek használását a magyar kormányrendszerrel és az utódállamok kormányrendszereivel szemben. A választ a következőkben kaptuk:

— Tagadhatatlan, hogy az emigráció politikája egyoldalú, amennyiben sokkal szigorúbb mértéket alkalmaz Magyarországgal, mint az utódállamokkal szemben.

— Ámde eltekintve attól, hogy elsősorban a saját portánk előtt kell sepernünk, ez a helyzet dolgok kényszerén alapszik. Az utódállamok mai sajtópolitikája nem engedi meg, hogy egy külföldön megjelenő magyar lap belpolitikai kérdéseikbe beavatkozzék, s kormányzati intézkedéseit gáncsolja. Vagyis csak kettő között választhatunk: a teljes elnémulás és ama politika között, amelyet követünk. Ennek a politikának három alappillére van. Az első: megismertetni Európa és az utódállamok magyarsága előtt Magyarország igazi állapotát s a magyar kérdés demokratikus megoldásának jelentőségét az utódállamokra és egész Európára. A másik: becsületes, korszerű és tudományos politikával támogatni és erősíteni az utódállamok dolgozó osztályainak új politikai orientációját. A harmadik: egy lehetőleg belsőséges szellemi clearing-forgalmat létesíteni az utódállamok magyar kisebbségei, a honi magyarság és az emigráció között oly célból, hogy a magyar gondolat és érzés egysége lehetőleg fenntartassék. Mert a területi integritás rombadőlténél nagyobb baj, ha a magyarság kulturális egységét is az összetörés veszedelme fenyegeti.

— Ezt a végzetes veszedelmet nem a trianoni béke zúdította reánk, hanem az a gonosz terrorisztikus politika, mely az utódállamok közvéleményének állandó irritálásával mesterséges éket kalapácsol be a magyarság különböző telepterületei közé. Nem a trianoni béke, de a mai magyarországi úgynevezett „kurzus" bűnös abban, hogy szinte minden összeköttetés megszakadt Budapest és Kolozsvár, Debrecen és Nagyvárad, Kolozsvár és Kassa, Burgenland és Nyugatmagyarország, a Bánság és Délmagyarország között. Mesterséges, esztelen és szükségtelen katonai és policiális kordonok, a magyarországi ébredő agitáció következményei lehetetlenné teszik, hogy az otthoni és az elszakadt magyarság tovább folytathassa békés gazdasági és kulturális érintkezését. Ez ellen a gyilkos kulturális amputáció ellen küzd elsősorban az emigráció, amikor szerető gonddal igyekszik minduntalan rámutatni azokra a gazdasági, kulturális, irodalmi és művészeti vonatkozásokra, melyek hatalmas nemzeti és erkölcsi szálakkal főzhetnék össze az anyaország magyarságát az utódállamok magyarságával.

— Eszerint tehát emigrációs politikánk lényege abban a felismerésben áll, hogy a szorosan vett magyar probléma szociális és demokratikus megoldása nemcsak az anyaország magyarságának élethalál kérdése, nemcsak az utódállamok magyarságának élethalál kérdése, nemcsak az utódállamok magyarsága jobb jövőjének sine qua non feltétele, hanem egy olyan probléma, amelytől egész Közép-Európa konszolidációja és új rendje függ. A mai magyarországi rezsim természetszerűleg az utódállamok antidemokratikus és imperialista áramlatainak malmára hajtja a vizet, hisz minden igazságtalanságot, minden visszaélést azzal indokolnak, hogy a magyar irredentizmussal szemben csakis drákói rendszabályokkal tudják az államok új rendjét biztosítani. Ezzel szemben csakis egy őszintén demokratikus és pacifista Magyarország rendelkezhetne megfelelő politikai és erkölcsi erővel arra, hogy az utódállamok magyarsága helyzetén segítsen, valóban demokratikus és szociális intézmények létesítésével adva példát. Ha Magyarország valóban a kultúra és a demokrácia előharcosává válnék a Duna medencéjében (és ezt mint csaknem teljesen egynyelvű és egységes nemzeti állam minden kockázat nélkül megtehetné!), akkor a kölcsönös gyűlölködés és bizalmatlanság szellemét csakhamar a megértés és a kölcsönös segítség szelleme váltaná fel az utódállamok és Magyarország között.

Amit Romániában látott

Természetesen megkérdeztük még, hogy mi olyan jót látott, amit alkalmasnak gondol ő a kisebbségek reménységeire. Lehet, hogy a kérdés ilyen feltevése volt az oka, hogy a reménykeltő momentumokat igyekezett számba venni. Mindenesetre tény, hogy az erdélyi emberben annál több a pesszimizmus, mint amennyi ebből a válaszból kitetszik:

— Romániai tartózkodásom sokkal rövidebb volt — mondja —, semhogy kompetens ítéletet arrogálhatnék magamnak az itteni helyzetről és állapotokról. Kétségtelen, hogy rendkívül súlyos problémák nehezednek az új Romániára, hisz nem kevesebbről van szó, mint modern állami, gazdasági és kulturális organizációt létesíteni kultúrában, tradíciókban, vallási, faji és szociális tendenciákban igen eltérő országrészek között. Emellett a régi feudális rend hibái és mulasztásai következtében nem mindig állanak rendelkezésre a megfelelő szellemi és erkölcsi erők ilyen nagy feladatok megvalósítására. Az is kétségtelen, hogy a régi rendnek az erőszakos kényszerasszimiláció gondolatától átitatott szelleme nagyon megmérgezett lelki atmoszférát teremtett, amelyben nehezen indulhat meg egy termékenyebb és szabadabb szellemű kooperáció. Emellett az egész ország társadalmi és gazdasági struktúrája valóban forradalmi átalakuláson ment keresztül. Új vezető osztályok és csoportok keletkeztek, amelyek még nem találták meg a természetes egyensúlyállapotot. Az is természetes, hogy a hegemón helyzetét elveszített magyar társadalom oly fájdalmi krízisen ment keresztül, mely gyakran szinte lehetetlenné teszi számára az új erőviszonyok egészen objektív mérlegelését. Nem lehet csodálkozni tehát, ha ilyen mélységes társadalmi és gazdasági átalakulásokat sokféle félreértés, igazságtalanság és osztálygyűlölet kísér. A román demokrácia sem találta még meg végleges formáit és szervezettségeit, a nagy agrárreform egyelőre inkább zavarólag, semmint teremtőleg hat, s még hosszú évek munkája lesz, míg ez a korszakos reform kétségtelenül áldásos hatásait fogja éreztetni. Még sok új alkotásra és reformra lesz szükség ebben az irányban is, hogy a magyar és székely kisgazdatársadalommal szemben történt számos tévedés és igazságtalanság orvosoltassék.

Eme súlyos nehézségek és lelki meghasonlások dacára lehetetlen észre nem venni, hogy a konszolidáció és az újjáalkotás erői is munkában vannak. Nemcsak Románia legjobb szellemei egyek abban, szinte pártkülönbség nélkül, hogy csakis az igazságosság, a demokrácia és a nemzeti egyenjógúsítás szelleme oldhatja meg az új Románia problémáit, de épp a legnagyobb és a legelterjedtebb bukaresti sajtóorgánumok ideológiája és eszmevilága azt bizonyítja, hogy olvasóközönségünk, tehát éppen a román nép legszélesebb körei nem ismerik az imperializmus és a sovinizmus szellemét, s hogy ez igazi nemzeti közvélemény egy olyan politikát tartana helyesnek, mely a magyar feudalizmus tévedésein okulva, végleg szakítani akarna minden kényszerasszimilációval és egyéb nemzeti erőszakpolitikával.

— Ez az új demokratikus román mentalitás előbb-utóbb meg fogja találni az utat a magyar probléma megoldására, melynek lényegét én legelsősorban a székely parasztdemokrácia felkarolásában, gazdasági, kulturális és nemzeti megszervezésében látom. Örömmel látom, hogy az erdélyi magyarság legjobb szellemei is ennek a kérdésnek a megoldásában látják az erdélyi magyar probléma lényegét. Egy nemzeti egyénisége és szabad kulturális fejlődése teljes birtokában lévő székely nemzet Erdély békés konszolidációjának egyik leghatalmasabb pillérje volna, mely szinte automatikusan oldaná meg az erdélyi nemzeti kisebbségek problémáit is.

Ezeket mondja Jászi Oszkár. Bizonyos, hogy elképzelésben szép világ, amit alapelveinek képeiből összerakott. Azok a kifejezései, amelyek gyors megvalósulásra utalnak, hangzanak optimisztikusan: „előbb-utóbb, nemsokára".

Keleti Újság, 1923. május 25.

Jászi vallatása

Marosvásárhely, 1923. május 27.

... Háborús évek vérfelhői, egy fékevesztett sajtó szennyezett levegője, rosszhiszemű ellenségek és értetlen barátok zagyva beszédei már-már elmossák arcának vonásait. Hogy szegényes szállodai szobájába lépek, szinte meglep, hogy csak egy egyszerű embertársamat találom ott. Nem egy kétlábon járó ideológiát. Csak egy szenvedő európait.

És kezdem.

— Az Ön, a magam, a mindnyájunk érdekében meg kell bocsátania, ha nem a „jászista" Jászi Oszkárral akarok „beszélgetést folytatni". Nem is a politikusnak szól a látogatásom, hanem az intellektus

megkínzott emberének, aki velünk szenvedte át a rémület hosszú éveit. Jászi Oszkárt, a gondolkodót keresem, elmém őszinte kíváncsiságával: hogyan látja most a dolgokat, annyi minden után, mikor visszapillant élete munkájára?

— Nem vagyok „jászista" — felelte — magam sem. Szerénytelenség is volna, ha jászizmusnak engedném nevezni azokat a tudományos munkaeredményeket, amelyeknek részese, sokszor stimulánsa voltam, de amelyeket mégis többedmagammal produkáltunk. Munkánk terepe, mint tudja, a Társadalomtudományi Társaság volt. Politikai alakulásunk: a Radikális Párt maga sem volt egyéb, mint egy kibővített Társadalomtudományi Társaság. Párezer ember, aki velem és írótársaimmal rokonszenvezett. Ez a mozgalom sohasem is volt úgynevezett pártmozgalom. Igen különböző keretekből alakult, szinte pártközi szervezettség volt, progresszívek és más tisztultabb közéleti etikát áhítók társasága volt. Voltak közöttük justhisták, voltak szociálisták, gyűjtőnévvel mondhatnám: magyar fabianusok. Pártkereteink sem voltak, dogmáink sem. Egy magasabb közéleti etikum megteremtése — ez volt a közös alap, amelyen állottunk. A tevékenységünk pedig: tudományos előkészítése egy új magyar politikának. A legkülönbözőbb pártok és osztályok később átvették ideológiai fegyvertárunkat. A kisparaszt-pártnak is mi dolgoztuk ki (lapunkban, a Huszadik Században, Dániellel és Rácz Gyulával) a programját. Ami igaz és helyes ebben az alakulásban — az onnan, mitőlünk ered. A zsidókérdés tudományos feldolgozását is mi végeztük el: ebből a komplexumból is, ami nem üres jelszó és nem demagógia, azt mi derítettük fel, a Huszadik Század emberei. Újabban mind gyakrabban felvetem a kérdést, nem helyesebben cselekedtem volna-e, ha nem bővítettem volna Párttá a Társadalomtudományi Társaságot...

— Itt látom helyénvalónak a kérdést: hogy mint az annyi más gondolati rendszer felépítőjével megesett, nem történt-e meg ez Ön esetében is, hogy a tanítványok valamelyest kompromittálták a Mestert? Vajon nem az adeptusok tehetnek-e róla, hogy a jászizmusnak (minden érdeme mellett is) kellemetlen mellékzöngéje is van?

— Szinte azt mondhatnám, hogy: nem! A Huszadik Században különböző felfogású emberek voltak együtt: ortodox-marxisták, szocialisták, Szabó Ervinék, a szindikalisták, elméleti anarchisztikus törekvések emberei, Braun Róberttel a georgeizmusnak hívei, tehát a parcellázó agrárreform ellenségei. Szóval igen különböző fölfogású emberek voltunk együtt, de mozgalmunk mégsem lett sivár eklekticizmussá, volt a dolognak valami gerince. Oppozíció volt ez a feudális, plutokrata Magyarország ellen és törekvés a dolgozó Magyarország ideája felé. Azt a gyűlölködést, amely engem választott utamon elkísér, azt a gyűlöletet, amely a Társadalomtudományi Társaságot működésében erőszakkal gátolja meg (könyvtárunkat is megsemmisítették) — tisztán annak tulajdonítom, hogy a ma uralkodó rendszer egyedüli réme nem a kommunizmus, nem a szocializmus, hanem az Október, a mi évtizedes tudományos munkánknak történeti megjelenése. Az emberek ösztönszerűen érzik, hogy ez az egyedül posszibilis magyar konstruktív reformprogramm. Bizonyos oldalról ez motiválja a rengeteg gyűlöletet.

Az adeptusok hibáját is látom, de túlzásnak tartom annak oly szigorú megítélését. A radikálispárti fiatalság közt és a Galilei-körben kétségtelenül történtek elítélendő dolgok, ízléstelenségek, éretlen túlbuzgások. Bizonnyal nagy hiba volt, hogy a radikális fiatalság egy része a kommün kitörésekor a politikai felelősségben való részvételt is vállalta. Elveszítette judiciumát, és cserbenhagyta a régi eszméket. Voltak ilyen kisiklások egyesek részéről, az eszemei fogalmazások és a propaganda terén is voltak momentumok, melyeket nem tarthattam szerencséseknek. De egészében nincs okom panaszkodni, sőt van okom büszkének lenni a munkatársaimra. Károlyi Mihályt egykori barátai cserbenhagyták, de én az öt ujjamon elszámolhatom, akik elhagytak. (Holott ugye Károlyinak inkább állott módjában barátait lekötelezni...) Szerencsésnek kell mondanom magamat, hogy baráti köröm ma is kitart elveink mellett változatlanul.

— Engedjen meg, Uram, egy merészebb kérdést, melyet alig is tudom, hogyan foglamazzak. Kilenc év előtt béke volt Európában, és Ön optimizmussal telve fogalmazta gondolatait. Azóta keresztülmentünk minden elképzelhetőn és minden elképzelhetetlenen. Bízik-e még rendületlenül az eszmék erejében, az igazság eleven erejében? Adódván Önnek is alkalom, hogy gondolatait valóra váltsa — fergeteges időben tett tapasztalatai nem kényszerítették-e, hogy revízió alá vegye a szélcsendben fogalmazott gondolatokat?

— Kérdése jogosult. Jóval pesszimistább lettem az emberek megítélésében. Az emberanyag sokkal silányabb, mint amilyennek képzeltem. Optimizmusom azért nem hagyott el. Hiszek amaz eszmék jövő

sorsában, amelyeket képviseltem. Az eltelt idők mindenkit revízióra kényszerítenek. Az alapvető kérdéseket újból meg kell vizsgálni intellektuális oldalukról éppen úgy, mint etikai oldalukról. Nézetem: hogy általános nagy szellemi káoszban élünk. Politikai és közgazdasági téren nagy revíziós és kritikai munkára volna szükség.

A vezető progresszív mozgalmaknak és különösen a szocializmusnak elengedhetetlen a revíziója. A mai tulajdon-szentség elleni küzdelmet szükségesnek tartom továbbra is, de éppoly szükségesnek tartom e téren — a distinkciót. Amennyire szemben állok a kizsákmányolás és spekuláció útján szerzett tulajdonnal, éppen annyira védem és a társadalom egyik biztos pillérének tekintem a munka útján szerzett tulajdont. Hangsúlyozni kell ezt, mert a legkülönb elmélkedők sem határolták el egymástól elég élesen. Csalárdnak tartom a munka nélküi tulajdont, de respektálandónak a munkatermék tulajdonát. Esztétikailag is lehetetlennek érzem a kommunizált vagyon fojtó gondolatát. A szocializmus célkitűzéseit etikai oldalról is revideálni kell (revíziót a kereszténység is szükségelt egyszer: a reformációt.) A mai emberanyaggal, ezzel a mai magán és közéleti moralitással, reformokat végrehajtani nem lehet. Ezzel a moralitással legfeljebb az abrakporcióról lehet beszélni. Teljesen eltávolodtam attól a felfogástól, hogy a gazdasági rend változásával automatikusan fog beállni egy új moralitás. Az erkölcsi problémának autonóm jelleget tulajdonítok. Romlásunk egyik okát abban látom, hogy tömegből és vezetőkből hiányzik az igazságosság fejlettebb érzésképessége.

Nagy, elkerülhetetlen szükség van az etikai revízióra nemcsak egy-egy osztállyal szemben, hanem mindegyikünknek önmagával szemben is. A gazdasági és technikai lehetőségek túlnőttek a fejünkön, míg erkölcsileg minden téren teljes a visszaesés. Tudományos vívmánynak nézték valaha, hogy szakíthattak az etikával (mint olyasmivel, ami csak felépítménye a gazdasági rendszernek), ma pedig vissza kell térni újból az etizáláshoz. Tolsztojnak jelentős mértékben igaza volt, mikor a marxi formulával szemben fölismerte, vagy intuitíve meglátta az erkölcsi probléma autonóm jelentőségét. Nagy géniusza itt is avval a divinációval működött, amellyel a földkérdés alapvető jelentőségét is fölismerte. Hatalmas erkölcsi egyéniség Tolsztoj ... csak ebből magyarázható, de meg is érthető, hogy reakciós hajlandóságai dacára ma a forradalmi pártok és csoportok valósággal védszentjüknek tekintik őt.

— ... Vagyis Ön hisz a nagy emberek világvezető szerepében?

— Hiszek. A marxizmusnak hibája volt az is, hogy a nagy embereket nem tartotta fontosnak. A magam részéről nem tudom elismerni a pusztán mechanikai fejlődést. Fontosnak tartom a nagy ember és a géniusz szerepét. A gazdasági fejlődés alapvető ugyan, de géniusz néljül (például feltalálók nélkül) a kapitalizmus sem vált volna lehetségessé. És végül is minden történelmi korszak egy választási lehetőség, nem pedig szigorú kényszer: mely megállapításunk megint csak az úttörő egyéniségek fontos szerepére utal. A legutóbbi évek során mindannyian érezhettük a nagy emberek hiányát.

— Ha akadnának teremtő géniuszok, várható volna-e politikai életünkben egy gyorsabb tempójú haladás?

— A közép-európai politika más ponton állana, ha nagyobbszabású egyéniségek állnának az élén.

— Gondolja-, hogy egész Európánk szerencsétlensége is valamennyire személyi kérdés? Mert ez esetben a kilátás nem is volna annyira vigasztalan.

— E kérdésre csak azt felelhetem: inkompetencia és üzlet vezet ma Európában. A legmorálisabb emberek képtelenek szerephez jutni. És most már nem szorosan a kérdésre válaszolva mondom, hogy előrehaladásunk tempóját jelentős mértékben emelné, ha volnának organizációink, melyek segítségével az egyéniségek szelektálhatók, kiemelhetők és szerephez juttathatók volnának. Súlyos kérdése ez államnak és társadalomnak is: hogyan lehetne biztosítani a legjobbak vezetését ...?

— Magyar kisebbségi szervezeteink sikertelen törekvései ... csak úgy odavetem ... nem magyarázhatók ilyesféle hiányossággal? Mert valamilyen magyarázatot mégiscsak kell találni ahhoz a természetellenességhez, hogy kétmillió ember ereje abszolute nem ponderál abban a közületben, amelyben élnie adatott ...? Hol látja a hibát?

— A szervezetek erőtlenek. A vezetők mögött — sem gazdasági, sem morális erők nem állanak úgy, ahogy kellene. Intenzívebb, valóságosabb szervezettség segíthetne itt. A szászság szervezetei Romániában, a maroknyi svábság szervezetei Jugoszláciában, máris tettekkel tényezők. A magyarság szervezkedése —

vezetőit tekintve is — gyenge. Úgy, ahogy van, mai állapotában, a hatalom által bármikor szétüthető. Nagyarányú szervező és tanító munka vezetne sikerre. Fel kell használni a régmúltak és közelmúltak összes tanulságait. A vezető intelligenciának őszintén be kell ismernie a múltak hibáit, és a kontaktust kell erősítenie a néppel, nehogy tőle teljesen elszakadjon ...

Osvát Kálmán

Keleti Újság, 1923. máj. 27.

Jászi Oszkár Marosvásárhelyt

Jászi Oszkár, a volt Károlyi-kormány nemzetiségi minisztere, egy-két napja itt időzik a székely fővárosban. Látogatása magánjellegű, egy régi hívének fölkeresésére jött, ám ezt az alkalmat arra is fölhasználta, hogy a város nevezetességeit, szépségét és környékét is megismerje, azután főként a kulturális intézményeket tekintse meg. Szűk környezetben, néhány hívének kalauzolásában látta a kultúrpalotát, a könyvtárakat, a környék magyar falusi népét, és informálódott az itteni népkisebbség helyzetéről. Erdélyi és bánáti ismeretszerző útjának csak egyik állomása Vásárhely, hová Kolozsvár és Bucurest után érkezett, míg ezután még Nagyvárad, Arad és Temesvár következnek.

Kossuth conceptiójának, a Dunai Konföderációnak bátor és következetes harcosa, a nemzetiségi kérdés egyetlen providenciális és Európa által elismert magyar tudósa a régi energiával és munkakedvvel rendelkezik. Ismert emigrációs küzdelme nem vonja el figyelmét a Duna-medence gazdasági és politikai jövőjének szemléletétől, és a kitűzött célért való küzdelmében változás rajta csak — ősz hajszálainak szaporodtán vehető észre.

Valószínű, hogy az utódállamokban tett utazásai nyomán hatalmas könyveinek száma eggyel szaporodni fog. A román sajtó az elismerés hangján, az erdélyi magyar sajtó pártállás szerint őszinte üdvözléssel, hűvös tárgyilagossággal, vagy éppen heves antipátiával fogadta Jászit, akit ez esetben is személyi tekintetek nem vezetnek, csupán contemplatív és tudományos célja, melyet a közeli vagy távolabbi jövő, ha személyében, ha halála után, úgyis kénytelen lesz megvalósítani, vagy megközelíteni mint egyetlen életlehetőséget.

Jászi tudtunkkal ma hagyja el a várost, ahol vendégszeretően és szeretettel fogadták hívei.

Tükör, 1923. május 27.

Gerelyesné Dian Éva

PETRU GROZA POLITIKAI PÁLYÁJA 1945 UTÁNI DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Groza Péter születésének századik évfordulója lehetőséget teremtett politikai és társadalmi közéletünknek arra, hogy e számunkra nem közömbös életutat áttekinthessük. Groza életének több szakaszában szoros kapcsolatba került a magyarsággal. Hazánkban számosan még kortársként emlékeznek vissza rá. A fiatalabb generáció kutatva szemléli azt a kort, amelyre tevékenységének fő súlya esett. Vannak, akik tetteit egy hősi korszak eredményeinek tudják be, és vannak mások, akik kétségbevonják szerepének valódi történelmi értékeit. A korszakot, amelyben politikai tevékenysége kiteljesedett, már majd egy fél századdal mögöttünk hagytuk. Ő több mint egy negyed százada halott — így megkísérelhetjük életművét az adott történelmi távlatból értékelni. Kevés hozzá hasonló személyiség akad a környező országok politikusai között, akinek neve említésekor a népeink közötti megbékélés gondolata vetődik fel a magyarságban.

Életútját és politikai fejlődését nyomon követve, azt szeretnénk hangsúlyozni, hogy dr. Petru Groza román politikus és államférfi rendelkezett olyan erényekkel, amelyek alkalmassá tették arra, hogy a huszadik század nagy világégése után is a megbékélés ösvényeit tudja járni. Magyarbarátként emlegették mindkét oldalon: a megbékélést keresők elismerőleg, a továbbra is gyűlölködők vádaskodva. Mindazzal, amit tett, saját népe érdekeit szolgálta. A szomszéd népekkel való megegyezésre az az ésszerű belátás vezette, hogy országa integritását és függetlenségét csak akkor lehet biztosítani, ha baráti, a békés együttélés elveit tisztelő országok veszik körül. Belpolitikailag józansága bölcs számításra és arra a klasszikus felismerésre épült, hogy nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom. Erdélyi volt, ott született, ott élte le életének nagyobbik részét. Már zsenge ifjúságában leckét vehetett abból, hogy ezen a sok nemzetiségű földön csak egymás mellett, egymástól elválaszthatatlanul lehet békében élni. Közép-keleteurópai történelmünkben nem ő volt az első, aki azt vallotta, hogy saját népe érdekeit szolgálja azzal, ha elismeri a szomszéd népek érdekeit is. Az országhatárok nem kizárólagos, népeket elválasztó jellegét már jóval előtte felismerték, nemcsak magyar politikusok, hanem Groza hazájának történelmi nagyságai is: Nicolae Bălcescu közeledése éppúgy ezt jelezte, mint Nicolae Titulescunak a határok szellemiesítését hirdető okfejtései.

Jól megfontolt előrelátásra épültek Grozának azok a szavai, amelyekkel a román—magyar kapcsolatokat meghatározta: „... nekünk románoknak szakasztott

olyan érdekünk a kettőnk barátsága, mint maguknak a magyaroknak ... Szavaim nem voltak frázisok, minden hátsó gondolat nélkül és őszintén nyújtottam baráti jobbot, mert tudtam, hogy ha az Isten egymás mellé tett bennünket a Duna-medencében, akkor nekünk barátként kell megfognunk egymás kezét azon az úton, amely számunkra kijelöltetett. Nemcsak a magyar, hanem a román nép sorsa is attól függ, hogy meg tudunk-e maradni őszinte barátként egymás mellett."[1] Felismerése odáig terjedt, hogy a népeknek a „Lajtától a Fekete-tengerig" nem lehet egymás rovására érvényesülni. A térség országainak közös múltjából azt emelte ki, hogy nem lehet megváltoztathatatlannak elfogadni az itt élő népek viszálykodását, így a román és a magyar nép számára is adva vannak a lehetőségek, hogy békében éljenek egymás mellett. Ez a felismerés vezette őt arra az elhatározásra, hogy ereje és lehetőségei szerint módosítson az évszázadok során kialakult helyzeten. Az elnyomó, kizsákmányoló rendszer megszüntetésével létrejövő általános demokratikus légkörben kereste a megoldás legcélravezetőbb útjait.

*

Dr. Petru Groza a dualizmuskori Erdélyben született. Szülőföldjének hagyományai arra predesztinálták őt, hogy élete során e szűkebb haza lakóinak érdekeiért álljon csatasorba.

1884. december 7-én született a Hunyad megyei Bácsi (Băcia) község görögkeleti paplakában. A családnak ősi román papi-értelmiségi karaktere volt. Ősei között számos olyan személy akadt, aki részese volt az erdélyi román nemzeti mozgalmaknak.[2] Az apja lelkipásztori tevékenysége mellett sokat tett hívei nemzeti öntudatának erősítése érdekében. Részt vett a múlt század második felének és századunk elejének román politikai mozgalmaiban. Petru Groza gyermekkorában, otthonában állandó téma volt az erdélyi románok helyzete, és az apja volt az, akitől a jövendő politikus a politikai harc elemeit megtanulta. Adam Groza egyházmegyei képviselő, szinódusi ülnök Erdélyben, majd az egyesült Romániában szenátor is volt.

A szülői ház és a görögkeleti egyházi elemi iskola által korán felkeltett nemzeti érzést azonban már egészen zsenge korában más szellemi hatások is érik. Anyai részről korán árvaságra jutott, nagyon eleven, nyugtalan, verekedős kisdiákot a szigorú apa az izraelita rabbi kezére adta. Ott nemcsak fegyelmet, de nyelveket is tanult.[3] Így a nagykastélyi (Coşteiul Mare) izraelita elemi iskola bizonyítványával érkezett meg a

[1] *Paál Jób:* Beszélgetés Groza Péterrel. Debrecen 1946. 13. Paál Jób debreceni újságíró felkereste Grozát 1945 novemberében Bukarestben, az interjú szövegét a szerző külön füzetben is megjelentette.

[2] Groza életrajzi adatait két jelentősebb mű alapján határoztuk meg: Ivascu, George bevezető tanulmánya: Dr. *Petru Groza:* Articole, cuvîntari, interviuri, Texte alese. Editura politica, Bucureşti 1973. (5—46.); *Vidrasku, Feodosij:* Petru Groza, Moszkva 1976. (orosz nyelvű). Vidrasku tudósítóként dolgozott Bukarestben a Groza-kormány idején. A könyv számos személyes beszélgetés anyagát tartalmazza.

[3] *Vidrasku:* i. m. 11—13.

szászvárosi (Orăştie) középiskola felvételi vizsgájára. Éles szellemi fejlettségéről téve tanúbizonyságot, könnyedén megfelelt a felvételi követelményeknek.

A szászvárosi református Kun Kocsárd Kollégium tanárai külföldet járt szabadelvű emberek voltak. Az intézet diákjai a vegyes nemzetiségű és vallású vidék lakosainak gyermekei voltak. A református magyar fiatalokon kívül szép számban tanultak más vallású német, szász, illetve román diákok is.[4] Groza apja számolt azzal, hogy ha fia érvényesülni akar az erdélyi és bánáti társadalmi életben, olyan ismeretekre kell szert tennie, amelyek alkalmassá teszik a későbbiekben arra, hogy jelentős szerepet játszhasson a politikai életben is.

A jó képességű diák nyolc éven át volt az iskola növendéke. Kitűnő tanuló volt, tökéletesen elsajátította a magyar és a német nyelvet. Középiskolai tanulmányai során többször kapott kitüntetést. Az érettségi vizsgán Arany Jánosról írt dolgozatával ő nyerte el a magyar nyelv és irodalom első díját. Arany János Toldi-trilógiájának jutalmul kapott aranyozott kötésű díszpéldányát élete végéig könyvtárában őrizte.

A kollégiumban alkalma nyílt barátságokat kötni más nemzetiségű diákokkal. A szászvárosi osztálytársai közül többhöz egész életében szoros barátság, kapcsolat fűzte, nehéz időkben kölcsönösen segítettek egymáson. Ilyen osztálytársa és barátja volt Róth Ottó, az 1919-es bánáti köztársaság kormánybiztosa, Serestély Béla költő, Tőkés Ernő bukaresti református esperes. Groza—Róth—Tőkés—Serestély — négyük barátságát már ekkor a „quadriga" jelzővel illették a többiek. Élete különböző állomásain nemcsak egykori osztálytársaival, de más iskolatársaival is kapcsolatot tartott, mint pl. Brînzeu Nicolae lugosi görögkatolikus kanonokkal, Hegedűs Nándor budapesti lapszerkesztővel, Horváth Bélával az 1940-es évek magyar belügyminisztériumi osztálytanácsosával, Nagy Vilmos vezérkari ezredessel, később honvédelmi miniszterrel és Révész Sándor budapesti orvossal.[5]

A Szászvároson töltött nyolc év sok mindenben meghatározta a jövendő politikust. Kulturális érdeklődése mellett már ebben az időben vonzódni kezdett a politika felé. Az iskolai szabályzat tiltotta, de ő rendszeres újságolvasó volt, olvasta a Tribunát, a román Nemzeti Párt lapját. Nicolae Brînzeuval részt vett Aurel Vlad román képviselő szászvárosi korteshadjáratában.

1903 őszén beiratkozott a budapesti tudományegyetem Jogi és Gazdaságtudományi Karára. Budapesti egyetemi tanulmányainak folytatásaként 1905 őszétől a berlini, 1906 őszétől pedig a lipcsei egyetemen tanult. Visszatérve Budapestre, 1907-ben befejezte egyetemi tanulmányait, az állam- és jog- és gazdaságtudományok doktorává avatják.[6] Ezt követően ügyvédgyakornok lett Lugoson, majd néhány évvel később önálló ügyvédi irodát nyitott Déván.

[4] Szászváros Ref. Kun-Kollégium emlékkönyve. Szerk.: Dr. Görög Ferenc, Kolozsvár-Cluj Minerva 1925. Az 1903-ban érettségiző növendékek névsorát közli; Petru Groza a 4. az osztálynévsorban. 188.

[5] Szászvárosi . . . i. m. 158—168. és MTA Kézirattár Ms 10.233. A Groza emlékest anyaga.

[6] Ivascu i. m. 6—8. A budapesti tudományegyetem vizsga-jegyzőkönyve (179. 1) a Groza Péter szigorlatairól és doktori értekezéséről készült jegyzőkönyvet tartalmazza. E szerint: Grozát 1908. január 28-án „a 140. sz. értekezése alapján a jogtudományok doktorává avattam" — dékáni aláírás.

Egyetemi éveiben, a vakációk alatt bejárta Európát, sorra látogatta a nevezetesebb nagyvárosokat: Brüsszel, Párizs, London voltak főbb úticéljai. Utazásai során tágult látóköre, megismerkedett a fejlettebb polgári társadalmakkal. Az itt kötött ismeretségei, valamint az illető országok iránti érdeklődése, állandó levelezése külföldi barátaival, más országokról olvasmányélményein keresztül szerzett információi széles látókörű, minden új iránt érdeklődő emberré formálták. A több kultúrán nevelkedett, és e kultúrák iránt egész élete során mindig nagy érdeklődést tanúsító ember szemével nézte környezetét is.

A politikai mozgalmakba már egyetemi évei alatt bekapcsolódott. A századforduló Budapestjén az itt tanuló román egyetemistáknak politikai mozgalmuk volt. Groza tagja volt a Petru Maior Társaságnak.[7] Budapesten ismerkedett meg Octavian Gogaval, a kor neves költőjével, a későbbi román politikai élet sokat vitatott alakjával.[8] A nemzeti propagandát kifejtő magyarországi román politikai sajtó az egyetemi hallgatókat néha szélsőséges irányba befolyásolta, és a politikai viták időnként botrányos verekedéssé fajultak az egyetemisták között. Groza ismert alakja volt a budapesti egyetemi életnek, vallomása szerint a korabeli lapok is írtak róla. Ugyakkor ő maga is publikálni kezdett a korabeli román nyelvű magyarországi lapokban. Első írásai külföldi útiélményeiről szóltak. Az egyetemi próbálkozások után, 1906—1910 közötti években vetette be magát igazán a politikai életbe.

A fiatal Groza, mint Goga személyes ismerője és elveinek követője, a radikálisok útját követte. A nemzeti mozgalomba való bekapcsolódása kezdetben a fiatal román értelmiség kulturális propaganda-munkájában való részvétellel kezdődött.

Apjával járta a vidéket, és korteskedett a román képviselőjelöltek mellett. Közéleti szereplésre két irányban nyílt lehetőség: a román Nemzeti Párt szervezeteiben, vagy a román egyház autonómiája által biztosított szervezeti keretben. E lehetőségek közül Groza kezdetben az egyházit választotta: 1908-ban, alig 24 évesen, a Karánsebes megyei helyi kongregációs választásokon elsöprő győzelmet aratott. 1911-ben sikerrel jelöltette magát a nagyszebeni érseki szinódus küldöttválasztásán, s ettől kezdve élete végéig, megszakítás nélkül minden alkalommal megválasztották őt szinódusi képviselőnek. Az egyháztanácsi választásokat, a szinódusi küldötti vagy a Nemzeti Egyházi Kongresszusi választásokat mindig valódi politikai eseményeknek tekintette. 1918 után tagja lett az Ortodox Egyházak Nemzeti Bizottságának, és így mindvégig kapcsolatban maradt az egyházzal élete során.[9]

Amikor kitört az első világháború, Grozát, mint az erdélyi román értelmiség és középosztály tagját, az őket övező bizalmatlanság következtében közkatonának sorozták be; a 8. honvédezredben szolgált. Végig közlegény maradt, semmiféle rangfokozatot vagy kitüntetést nem kapott.

[7] *Szász Zoltán:* A román diákok Budapesten. 1848—1918. Budapest (folyóirat) 1967, 6. sz. 30—32.

[8] *Domonkos Sámuel:* Octavian Goga, a költő és műfordító. Bukarest, 1971. Kriterion Könyvkiadó 49.

[9] Ivascu i. m. 11.

Dr. Petru Groza négyéves katonáskodás után, 1918 őszén — röviddel a forradalmi események előtt — kapcsolódott be a politikai harcokba, kivette részét az Erdély és Románia egyesülését előkészítő kampányban. Déva körzet képviselőjeként volt jelen 1918. december elsején Gyulafehérváron, az egyesülést kimondó nagygyűlésen.[10] Tagja lehetett volna a későbbiek során a parlamentet jelentő Nemzeti Nagytanácsnak, de a december 2-án megalakult erdélyi kormányzótanáccsal szemben fenntartásai voltak. A továbbiakban majd egy évre kivonta magát a politikai életből.

Visszavonult Dévára, magánemberként élt. Családot alapított, felesége, Anna Moldovan, szintén régi román értelmiségi család tagja. Egyik nagybátyja a Memorandum-per vádlottainak védőügyvédje volt. Petru Groza családjában öt gyermeket nevelt fel: Luciát, Máriát, Petrut, Octaviant és Liviut.

Nagy-Romániában 1919 novemberében voltak az első parlamenti választások. Groza is indult ezen a választáson. A Zaránd-megyei Kisbánya (Băiţă) választókerületben jelöltette magát.

1919 őszén Bukarestbe költözött. Először járt itt életében. Az Alkotmányozó Nemzetgyűlés képviselőjeként kezdett dolgozni.

1920-ban Goga, Goldis és Groza a Nemzeti Pártból kiléptek és külön csoportot alakítva átléptek a Néppártba. Ez a párt egy ideig azt a látszatot keltette, hogy eleget tud tenni annak a jellegnek, amelyet a neve kifejez.[11]

1920-ban a Néppárt hatalomra kerülésével dr. Petru Groza bekerült a kormányba. Először közlekedésügyi államtitkár, majd tárca nélküli miniszter, 1921. április 16-tól 1921. december 17-ig pedig az erdélyi ügyek minisztere lett. Mint az erdélyi ügyek minisztere a központi kormányban az egyesülés definitív megvalósításának munkálataiban is részt vett. Minisztertársainál jobban megértette a sajátságos erdélyi problémákat. Amennyiben lehetősége volt rá, képviselte az erdélyi magyar nemzetiség érdekeit, megkísérelte a szabadságjogokat sértő legdrasztikusabb helyi intézkedéseket enyhíteni.[12] Számos régi ismerősével tartott fenn kapcsolatot. Ezek közül legjelentősebb a volt szászvárosi osztálytársaival megrendezett érettségi találkozó, amelyet az akkor miniszter Groza személyes óhajára 1921. szeptember 19-én tartottak meg.[13]

Kétéves kormányzás után megbukott a néppárti kormány, helyét a liberálisok foglalták el. Az 1922—1926 közötti időszakban Groza végig parlamenti képviselő

[10] Ivascu i. m. 30—31. Magazin Istoric 1968. 1. sz. 44. lapon Grozának a gyulafehérvári nagygyűlésre szóló küldöttigazolványa fotókópiáját közli.

[11] *Jordáky Lajos:* Intîlnirile mele cu dr. Petru Groza. Magazin Istorie 1973. 1. sz. 48—51. 1.

[12] Groza erdélyi miniszter. Erdély gazdasági és politikai kérdéseiről nyilatkozik a Bécsi Magyar Újság tudósítójának, Bölöni Györgynek. Bécsi Magyar Újság 1921. május 25.; Groza Péter, Erdély minisztere nyilatkozik a gazdasági és politikai konszolidációról, a kisebbségek szervezkedéséről és a Magyar Szövetségről a Bécsi Magyar Újság munkatársának, Székely Bélának. Bécsi Magyar Újság 1921. szeptember 11.; Petru Groza úr az erdélyi ügyek minisztere a következő nyilatkozatot adta az „Indreptatea" című újságnak, közli a România Liberă Déva, 1921. szeptember 25. száma.

[13] Szászvárosi ... i. m. *Serestély Béla:* Tizennyolcéves találkozó 72.

maradt. 1926-ban már csak egyedüli képviselője volt a Néppártnak a román parlamentben, oppozícióba vonulva a fennálló kormányzási rendszerrel szemben. De ekkor is sokrétű állami és közéleti tevékenységet fejtett ki. Tagja volt a földosztást irányító és ellenőrző Legfelső Agrárbizottságnak, a Legfelső Vámbizottságnak, valamint az Export-Import Bizottságnak, titkára a Román Gyáriparosok Országos Szövetségének, de elnöke az Erdőgazdasági Egyesületnek is. Ezeken kívül ügyvezető tanácsi elnök még vagy tíz magánvállalatnál és banknál is. Magának is voltak a földbirtokai mellett ipari jellegű magánvállalatai, bankjai, illetve főrészvényese volt több ipari és pénzügyi vállalkozásnak.[14]

E négyéves időszak alatt Groza értékes politikai tapasztalatokra tett szert. Romániában tett utazásai során megismerte az uralkodó viszonyokat. Mindaz, amit látott, csalódást okozott neki.

Mint ellenzéki képviselő többször tett progresszív javaslatot a román nemzetgyűlésben, de teljesen eredménytelenül. A párt, amelynek színeiben politizált, csak nevében volt népi, valójában játékszer volt a liberálisok kezében a hatalom fenntartása érdekében. Groza felismerte, hogy egy olyan párt keretében politizál, amely ráadásul nem is rendelkezik megfelelő kormányzási gyakorlattal; az 1920—1921-i néppárti miniszterelnök csak báb volt.

Már ebben az időszakban kapcsolatokat keresett olyan ó-romániai haladó személyiségekkel, akiknek eszméi közelebb álltak az ő elképzeléseihez. Kapcsolatba került pl. a történészként is ismert Nicolae Iorgával,[15] vagy a vörös hercegként emlegetett Scarlat Callimachi[16] publicistával.

Az ország fővárosában töltött éveiben sem feledkezett meg az erdélyi problémákról. Felismerve, hogy az erdélyi magyarság belpolitikai tényező, szavazataira számítva, Octavian Goga oldalán Groza közreműködött az ún. „Csucsai Paktum" 1923 októberében történt megkötésében.[17]

[14] *Dr. Petru Groza:* Articole, cuvîntari, interviuri. Texte alese, Editura politica, Bucureşti 1973. 616—617. l.

[15] *Bölöni György:* A román demokrácia erői. Alcím: Jorga Miklós. Bécsi Magyar Újság 1921. július 2. Ivascu i. m. 43. Iorga, Nicolae, román író, történész, politikus, a Nemzeti Demokrata Párt elnöke 1871-ben született, 1919—1920-ban a parlament elnöke, 1931 április — 1932 június között miniszterelnök, 1940 novemberében a vasgárdisták meggyilkolták.

[16] Scarlat Callimachi publicista, lapszerkesztő, egyenes leszármazottja a moldvai fejedelemnek. 1907-ben apjának Botoşani-ban lévő birtokán kezdődött el a parasztfelkelés. Az orosz narodnyikok ideológiáján nevelkedett ifjúra nagy hatással voltak ezek az események. 1918. május elsejét Pétervárón töltötte, majd ellátogatott Moszkvába is, hogy közelről ismerje meg a forradalmat. Elbeszélései nagy hatással voltak Grozára. Sokat segített Grozának a moldvai viszonyok megismerésében. Szoros barátságuk mindvégig fennmaradt. *Scarlat Callimachi:* Dr. Petru Groza, Scînteia 1958. jan. 9. *Vidrasku* i. m. 34—36., 229—230. és 274—276.

[17] A Magyar Párt vezetői 1923 októberében Bethlen István jóváhagyásával megegyezést kötöttek az Averescu-párt alvezérével, Octavian Gogaval. E titkos megállapodást Averescu jelenlétében Goga csucsai kastélyában — az egykori Boncza-kastélyban — szentesítették. A Csucsai Paktum létrehozásában Petru

1926-ban újra a Néppárt kerül hatalomra. Groza belép a kormányba, közlekedés- és közmunkaügyi miniszter lesz. Amikor a kormányon belül bírálja a politikai erkölcsöket és a korrupciót, eltávolítják a kormányból. Groza tekintélye azonban olyan nagy volt, hogy féltek tőle, és ezért néhány nap múlva visszahívták, de most már nem kapott tárcát, mert a leváltása előtt éppen mint a tárca felelős minisztere fedezett fel panamát. Ezentúl „úgy intézték, hogy ne tudjak belelátni a dolgaikba és beleszólni" — emlékezett vissza. Ezt az esetet a korabeli sajtó részletesen kommentálta, beállítottságának megfelelően: iróniával, vagy egyetértéssel.

1927 nyarán újabb politikai manőver következett: megbuktatták a néppárti kormányt, a hatalom újra a liberálisok kezébe került, választásokat írtak ki, és a Néppárt egyetlen mandátumot sem szerzett. A király halála után a királyné és a kamarilla mesterkedései a hatalom megragadására annyira elkeserítették Grozát, hogy lemondott miniszterségéről. Lemondását indokló drámai szavai nagy visszhangot váltottak ki. Ellenfelei azt híresztelték, Groza megbolondult.[18]

Lemondása és visszavonulása a politikai életből eléggé átgondolt volt, egyidejűleg lemondott minden más funkciójáról is. Elhagyta a fővárost, dévai birtokán gazdálkodott, majd újra megnyitotta ügyvédi irodáját.

Déván, ebben a maga választotta belső emigrációban sem hagyta abba politikai tevékenységét. Mindaz a tapasztalat, amelyet szerzett, arra késztette, hogy új irányvonalat keressen és célravezetőbb politikai programmal induljon. Személyes érvényesülésének lehetőségeit is racionálisan mérte fel. A Néppárt nem volt politikai tényező többé. A Maniu és Vaida vezette Nemzeti Parasztpárt programját ő már túlhaladta. Lázadó lett, de hol keresse, milyen közegben a harcostársait? Tájékozódik, vizsgálódik, sokat olvas, és a román társadalom olyan összetevőit ismeri meg, amelyek egészen más irányba mutatják a kivezető utat, mint amelyeket ő idáig ismert. Egy új parasztmozgalom szervezésén gondolkodik, de ahhoz, hogy ennek megfelelő programot tudjon adni, neki magának is sokat kell még tanulnia, fejlődnie.

Fejlődésére a további évek során hatással volt magánéletének alakulása, barátainak, ismerőseinek befolyása és annak a nagy mennyiségű olvasmánynak a feldolgozása is, amelyet áttanulmányozott. Az olvasmányélmények jó hasznosításában a benne rejlő reális politikai érzék és a korabeli romániai belső helyzet, valamint az alakuló nemzetközi viszonyok egyaránt közrejátszottak.

Groza a legradikálisabb politikai elképzelésekkel kereste már ebben az időben a kapcsolatot. Érdeklődésére felfigyelt az RKP Erdély Tartományi Pártvezetősége. Az illegális irodalom eljuttatásán kívül sort kerítettek a személyes kapcsolat felvételére is.[19]

Groza is közreműködött Goga oldalán. Groza későbbiekben elítélőleg nyilatkozott saját szerepétől. *Groza:* Articole . . . i. m. 130. A Csucsai Paktum szövegét közzétette a Falvak Népe 1933. január 27-i számában, „10 éves Magyar Párt: 10 éves árulás" c. cikkében.

[18] *Groza:* Articole . . . i. m. 616. Lui dăm votul şi increderea noastra de Dr. Petru Groza. A Demokratikus Pártok Blokkjának választási röplapja 1946, részleteket közöl Groza életéből.

[19] *Jordáky Lajos* i. m. 49.

A Hunyad megyei kommunisták előzetes közreműködése után, amelyben Gombó Sámuel segített a legtöbbet, sor került Groza és a tartományi KB titkár, Kohn Hillel, személyes találkozására 1931 decemberében Kolozsvárott, a párt egyik szimpatizánsának a lakásán.[20] Az első megbeszélést a rendszeres illegális találkozások követték. A viták és véleménycserék után egyre jobban tisztázódott Grozában a követendő út képe: egy radikális parasztmozgalom élére kell állnia, és ezen a módon visszatérni a politikai életbe.

Petru Groza sohasem lett a kommunista párt tagja, de Kohn Hillellel rendszeresen találkozva figyelembe vette a párt szempontjait. Ugyanakkor megmaradt hívő vallásos embernek, aki továbbra is egyházi méltóságokat töltött be. Jelentős vagyonából támogatta a kommunista mozgalmat, de igen jelentős adományokat juttatott egyházi célokra is. Templomot építtetett szülőfalujában, Bácsiban, és hozzájárult a dévai templom építéséhez is.[21]

1932 végén Déván kiadta az erdélyi román parasztfelkelés egyik vezérének nevével jelentkező — Horia című — lapot, amely rövidesen egy új demokratikus paraszti szervezet sajtóorgánuma lesz.[22]

A mozgalomnak fontos volt, hogy egy jelentős ellenzéki politikust nyerjen meg vezetőjéül. A parasztok megértették Groza segítőkészségének őszinteségét. A spontán módon indult mozgalom Grozán keresztül a kommunista párt segítségével szervezett politikai erővé vált. A napi gazdasági követelményekért induló megmozdulásból így lett rövidesen széles tömegeket mozgósító szervezet. A mozgalom az Ekésfront elnevezést vette fel.

Dr. Petru Grozát 1933. november 8-án megválasztották az Ekésfront tiszteletbeli elnökéül. A kommunista párt javaslatára Groza azon munkálkodott, hogy más haladó szervezeteket is közel hozzon az Ekésfronthoz. Csírájában már ekkor kibontakozóban volt nála is a romániai népfront gondolata. Szövetségeseket keresve Erdélyben, természetes módon adódott az a felismerés, hogy az Ekésfrontnak a legközvetlenebb szövetségese a magyar nemzetiségű dolgozókat tömörítő szervezet, a MADOSZ lehet. A két szervezet vezetői között meginduló tanácskozások eredményeként 1935. szeptember 24-én Bácsiban, Groza lakásán ülést tartott az Ekésfront és a MADOSZ vezetősége. Megegyezésük állást foglalt a népek békéje mellett, a sovinizmus ellen, és síkra szállt a nemzetiségek jogainak biztosításáért, valamint azért, hogy a nemzetiségek saját anyanyelvükön tanulhassanak.[23] Az Ekésfront és a

[20] Kohn Hillel levele Petru Grozához, Magazin Istoric 1972. 1. sz. A levél eredetileg magyarul íródott, kéziratban maradt fenn. Közli Groza Péter emlékére (Szerk. Sipos Attila) Kossuth KK. 1984. 39—40 l. és 143—144. Kohn Hillel 1891—1972, romániai magyar ügyvéd, az RKP erdélyi és bánáti területi titkárságának tagja.

[21] *Groza:* Articole . . . i. m. 449—450.

[22] *Csatári Dániel:* Az Ekésfront története. Valóság 1947. VI. sz. 491—497. 1. *Ioniţa, Ion Gh. és Tuţui, Gh.:* Frontul plugarilor Bucureşti 1970. 22. és 84—88.

[23] *Bányai László:* Közös sors — testvéri hagyományok. Politikai Könyvkiadó, Bukarest 1973. 256.

MADOSZ vezetői előre látták, hogy mind a magyar, mind a román reakciós körök a hazafiság elárulásával fogják őket vádolni, s ez be is következett. A két nép közötti barátság alapjait mégis ekkor hozták létre.

A népfront-gondolat kiszélesítése a gyakorlatban akkor valósult meg, amikor 1935. december 6-án a Kommunisták Romániai Pártja, a Szociáldemokrata Párt, az Ekésfront — a MADOSZ-szal egyetértésben — és a Demokratikus Blokk megkötötték Avram Iancu Cebe (Ţebea) község temetőjében lévő sírjánál a román népfront megalakítását jelentő paktumot.

1933 decemberében országos választások voltak: az Ekésfront saját listával indult, ellenfeleinek minden mesterkedése ellenére eredményeket ért el: Groza szenátusi képviselő lett, az Ekésfront két tagja pedig bekerült az alsóházba.[24]

Az 1936 februári választásokon a népfront-gondolat jegyében Hunyad megyében közös listán indultak a Nemzeti Parasztpárttal, ill. az NPP jelöltjét támogatták, hogy a jobboldali pártoknak minél kevesebb esélyük legyen.

A növekvő fasiszta veszély láttán az Ekésfront harci programot dolgozott ki tagjai számára. Groza már a korábbi évek során bekapcsolódott az antifasiszta harcba.[25] Nyíltan kiállt az üldözött harcosok mellett. Tagja volt az Antifasiszták Védelmét Szolgáló Erdélyi Bizottságnak. 1936 szeptemberében Grozát megválasztották a Béke Világszervezet román Bizottsága alelnökévé.

Dr. Petru Groza az 1930-as évek közepére felforgató, gyanús személlyé lett a hatóságok szemében. Házkutatásokat tartottak nála. Többször bekísérték őt a csendőrségre. Egy-egy rövid időre le is tartóztatták. Minden eszközzel fékezni akarták a tevékenységét. Személyi, illetve mozgásszabadságát korlátozták. Rendelkezéseket adtak ki, hogy nem hagyhatja el a megyét. Ezek ellen magánál a királynál is tiltakozott. De bárhogy akadályozták is mozgásszabadságát, minden jelentősebb megmozduláson jelen volt. Saját autójával járta a vidéket. Ellenfelei több ízben kíséreltek meg merényletet ellene: rálőttek az autójára, orgyilkosokat béreltek fel ellene. Az egyik gyűlésen lepénzelt cigányok támadtak rá, és agyon akarták verni. A körülötte álló parasztok mentették meg.[26]

Maga Maniu is tartott tőle. Az NPP lapja[27] többször hosszasan taglalta Groza politikai tevékenységét. Ugyancsak tiltakozott Groza politikai aktivitása ellen régi pártjának vezetője, maga Averescu marsall is. Levélben szólította fel Grozát, hogy

[24] *Ioniţa* i. m. 49—51. és 79.; *Bányai László* i. m. 260.; *Bányai László:* Kitárul a világ. Kriterion, Bukarest 1978. 9.

[25] *Ioniţa* i. m. 70.

[26] *Groza:* Articole ... i. m. 76.

[27] A Nemzeti Parasztpárt lapja a România Noua, 1937. július 17-én „Petru Groza karrierje" c. cikkében ezt írta: „A lelki gyötrelmekben eltelt néhány év alatt Petru Groza tapasztalatai gazdagodtak. Egy nap arra ébredünk, hogy valamelyik parasztmozgalom élén találjuk. Groza lemondott a miniszteri állásáról, a képviselői mandátumáról, a különböző tisztségeiről, tanácsosi rangjáról, a teljes politikai karrierjéről ... Petru Groza karrierje véget ért, de politikai aktivitása most kezdődik."

határolja el magát a parasztok mozgalmától. „Remélem, elhatározásod az lesz, hogy a jövőben is mellettem állsz." Groza válaszában bejelentette, hogy véglegesen szakít Averescu pártjával.[28]

Groza érdeklődéssel figyelte a nemzetközi eseményeket is. Világos képet alkotott az erőviszonyokról. Számos szónoklatában ítélte el a háborús készülődéseket. Ezekben az években már nyíltan kiállt a Szovjetunió mellett. Követendő példának tekintette békés építő munkáját, örömmel üdvözölte növekedő nemzetközi elismerését. Ismerte a francia Népfront eredményeit. Ezeket Románia számára is követendő példaként emlegette: „Erőfeszítéseket kell tenni az összes demokratikus erők összefogására, olyan eredményeket kell elérni, mint Franciaországban. El kell jutni oda, hogy a franciákhoz hasonló népfrontkormány alakuljon."[29]

Antifasiszta nézeteinek adott kifejezést a spanyol polgárháború idején is. Figyelemmel kísérte a román önkéntesek részvételét a nemzetközi brigádokban. Tetteiket országszerte népszerűsítette, olyan tettként ítélve meg, amellyel a román nép fiai is hozzájárulnak a nemzetközi reakció elleni harchoz. Személyes ismerősei, harcostársai közül is voltak kint önkéntesek Spanyolországban.

1938. február 10-én Romániában kihirdették az ún. királyi diktatúrát, s ezzel megszüntettek minden alkotmányos formát. Feloszlatták a politikai pártokat és szervezeteket. Ez a diktatórikus rendszer a baloldali mozgalmakat teljesen visszaszorította.

Az Ekésfront illegalitásba kényszerült, vezetősége és tagjai ellen megtorló intézkedések egész sorát foganatosították. Letartóztatások, perek, bebörtönzések kezdődtek. A hatóságok minden intézkedést megtettek, hogy a front elnökének tevékenységét akadályozzák. Igyekeztek Grozát elszigetelni a tömegektől. A legnagyobb gondot a szervezet összetartása, a dévai központ és a helyi szervezetek közötti kapcsolatok fenntartása jelentette. Groza otthona és a dévai várnak a magas hegytetőn fennmaradt romjai lettek az illegális találkozók színhelyei.[30]

A Demokratikus Szövetség — az RKP legális szervezete— 1938. január 18-án felhívást tett közzé a közös antifasiszta harcra. Az Ekésfront csatlakozott, és további feladatait ez határozta meg. Szövetségre igyekezett lépni minden olyan szervezettel, amely hajlandó volt részt venni a fasizmus elleni harcban, meg kívánta nyerni a Nemzeti Parasztpártot, a Szociáldemokrata Pártot; a MADOSZ-szal való együttműködésnek igen nagy jelentőséget tulajdonított.

[28] *Csatári Dániel* i. m. 492.

[29] 1936 augusztusában az Ekésfront ülésén így beszélt a fasizmusról „Mi a fasizmus? A fasizmus kirobbantja a háborút, a fasizmus a tömegek elleni büntett, sötét gyilkosság, halál. A fasizmus felgyújtja a világot és az országot. Az egész világ lángba borul. Felelősséggel tartozunk azok iránt, akik a háborúban meghalnak, a jövő nemzedékei iránt, önmagunk iránt, az emberi kultúra iránt. Nem akarunk egy új kataklizmát. Ez ellen, akik méltóan viseljük az ember nevet, fel kell lépnünk és meg kell semmisítenünk. Mi a fasizmus ellenségei vagyunk, a háború ellenségei." *Groza:* Articole i. m. 137.

[30] *Bányai László:* Kitárul a világ i. m. 9.; *Ioniţa* i. m. 98.

Számos jel mutat arra, hogy végig szoros kapcsolatban maradt a kommunista párttal. Gyakran elutazott Kolozsvárra, többször tanácskozott Kohn Hillellel.[31]

1940 nyarán Groza számos megbeszélést folytatott közéleti személyiségekkel azért, hogy rábírja őket az antifasiszta harchoz való csatlakozásra. Különösen sokat tárgyalt az ún. történelmi pártok vezetőivel. Iuliu Maniut többször is megkereste.

Groza kapcsolatokat alakított ki jelentős, magas rangú katonatisztekkel is, akiket még minisztersége idejéről ismert, de kapcsolatba került az Erdélyben állomásozó egységek parancsnokaival is: tanácskozott a dévai, gyulafehérvári, aradi és temesvári katonai parancsnokság néhány tisztjével is. Ez a kapcsolat az Antonescu-féle katonai-fasiszta diktatúra éveiben is fennmaradt.[32]

Az 1940. augusztus 30-án aláírt bécsi döntés után Groza személyében is megéli azokat a tragédiákat, amelyet Erdély kettészakítottsága okozott. Egyike azoknak, akik az ország függetlensége és területi épsége megvédéséért folytatott küzdelemben csatlakoztak az RKP harci platformjához.[33]

Sok magyar barátja, ismerőse, híve volt Grozának, akik Észak-Erdélyben maradtak; politikai és emberi kapcsolatai még a háború alatt sem szakadtak meg. Az illegális munkát most már az országhatár is nehezítette. Több kommunista visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Groza többször átjött Kolozsvárra, és tárgyalt az ottani mozgalmi vezetőkkel. Illegális kiadványokat és szóbeli üzeneteket vitt és hozott.[34]

Dél-Erdélyben a MADOSZ illegalitásban továbbra is együtt dolgozott a többi demokratikus szervezettel. A dél-erdélyi magyar értelmiség soraiban létezett egy antifasiszta, antihitlerista irányzat. Az ottani magyar írók közül többen vállalták az ellenállási mozgalomban való részvételt. Groza kapcsolatban maradt velük is. Többször ellátogatott pl. Méliusz Józsefékhez Temesvárra.[35]

1940. október 12-én az Antonescu-féle katonai-legionárius kormány beleegyezésével a német csapatok bevonultak Romániába. A fasiszta szervezetek

[31] *Jordáky Lajos* i. m. *Ioniţa* i. m. 119.; *Csatári Dániel:* A víz lefolyik, a kövek megmaradnak: Petru Grozára emlékezve. Valóság 1975. 1. sz. 23—28.; *Nonn György:* Évfordulóra emlékezve. Népszabadság 1981. május 10.

[32] *Zaharia, Gh., Vajda L.:* Rezistenţa antifaşcistă în partea de nord a Transilvaniei. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1974. 254. Groza és a hadsereg kapcsolatáról 37.; *Ioniţa* i. m. 125.

[33] 1940. szeptember 10-én a Román Kommunista Párt közzéteszi a „Punctul nostru de vedere" („Álláspontunk") című dokumentumot, amelyben a néptömegeket harcra szólítja fel a legionárius katonai diktatúra ellen, és síkraszáll Erdély lakóinak azon jogáért, hogy szabadon, egységben éljenek. Világégés a XX. században. Politikai Könyvkiadó, Bukarest 1973. 620.

[34] *Demeter János:* Századunk sodrában. Kriterion, Bukarest 1975. 286—287. Groza Péter emlékezete i. m. Balogh Edgár bevezetője 9. *Beke György:* Tolmács nélkül, interjú 56 íróval a magyar—román irodalmi kapcsolatokról. 1972. 171.; *Csatári Dániel:* Józsa Béla. Párttörténeti Közlemények 1957. 3. sz.

[35] *Méliusz József:* Az illúziók kávéháza. Kriterion, Bukarest 1971. 421—425. 1943-ban Takáts Lajos lakásán is találkoztak a népfront-politikusok, Groza is járt ide. *Beke György* i. m. 207.

terrorakciói megsokasodtak. A haladó érzelmű hazafiak halállistára kerültek. Nem kerülte el a figyelmüket Petru Groza sem. Megsejtve a reá leselkedő veszélyt, több alkalommal magyar területen keresett menedéket. Saját elbeszélése szerint Debrecen nyújtott neki egy időre biztonságos védelmet — egyik volt tanáránál rejtőzött el.[36] Más alkalommal egy volt osztálytársa segítségével Marosvásárhelyre menekült, majd Kolozsvárra utazott. Rokoni-baráti kapcsolatok révén egy-egy időre el tudott tűnni a reá leselkedő veszélyek elől.

1942-ben megalakul a Hazafiak Szövetsége nevű antifasiszta tömegszervezet, amelynek a tagjai főleg a haladó értelmiség soraiból kerültek ki. A kommunista párt és az Ekésfront is bekapcsolódott e mozgalomba. Groza közvetítőszerepet játszott e mozgalom és a párt között. Sikerült olyan követeléseket elfogadtatni, amelyek az ország legégetőbb szükségleteiből eredtek.[37] Az ellenállási mozgalom további erősödését jelentette az 1943 júniusában megalakuló Antifasiszta Hazafias Front. Augusztusban pedig a kommunista párt megfelelő intézkedéseket készített elő a katonai-fasiszta diktatúra megdöntésére, és a szovjetellenes háborúból való kilépésre. A párt kapcsolatokat teremtett Mihály király környezetében politikai és katonai személyiségekkel a közös akciók érdekében.

Az Antifasiszta Hazafias Front létrejötte után Groza három alkalommal is felkereste Maniut, hogy a népi erőkkel kötendő politikai szövetség szükségességéről meggyőzze őt. S miután Groza küldetése sikertelennek bizonyult, a kommunista párt közvetlenül fordult a nemzeti parasztpárt és a liberális párt tagságához, hogy a vezetőséget megkerülve csatlakozzanak az Országos Harci Bizottsághoz.

1943 őszén nagy letartóztatási hullám volt a romániai ellenállási mozgalomban. Számos vezető került börtönbe. December 16-án letartóztatták Grozát is Déván. A letartóztatás okául kommunistabarát és németellenes magatartását hozták fel. Néhány nap múlva szabadon engedték, majd karácsony napján újra a sziguranca karmai közé került. Hírek szerint letartóztatása von Killinger bukaresti német követ személyes kívánságára történt. A hatóságok Grozát Bukarestbe szállították, és egy laktanyában helyezték el. A Malmaison kaszárnyában töltött napjairól később Groza irodalmi értékű börtönnaplójában számolt be.[38]

Maniu közbenjárt a letartóztatott politikusok szabadonbocsátása érdekében. Grozát 1944 februárjában ennek következtében szabadon bocsátották, és Dévára vitték, amelyet kényszerlakhelyül jelöltek ki számára.

Dévai tartózkodása alatt is rendszeresen találkozott a Hazafiak Szövetségének tagjaival és a környező községek parasztjaival is, ismertetve velük az előttük álló

[36] *Paál Jób* i. m.

[37] A Hazafiak Szövetsége célul tűzte ki a mozgalom kiszélesítését több párt és szervezet bevonásával olyan hazafias antifasiszta fronttá, amely vállalkozik a németek kiűzésére, Antonescu megbuktatására, és egy valódi nemzeti kormány létrehozására, kilép a háborúból, és célul tűzi ki Észak-Erdély felszabadítását.

[38] *Dr. Groza Péter:* A börtön homályában. Corvinus Kiadó, Nagyvárad 1945. 343.

feladatokat. A parasztok fő feladata ekkor az volt, hogy élelmezzék és ruhával lássák el a Retyezát hegyeiben rejtőző dezertált katonákat.[39]

Az antifasiszta nemzeti felkelésben az Ekésfront szervezetileg nem vehetett részt, mert az 1944 júniusában megalakult Nemzeti Demokratikus Blokkba nem léphetett be. Maniu és Brătianu visszautasították azt az elképzelést, hogy a kommunista párton kívül más demokratikus pártokkal és szervezetekkel is szövetkezzenek.

Petru Groza, mivel az általa képviselt ekéseket nem fogadták be a szövetségbe, más úton kapcsolódott be a felkelés előkészítésébe. A kommunista párt megbízottjával, Petre Constantinescu-Iaşival bonyolítottak le különböző akciókat. Álruhában, álnéven járta be Erdély különböző vidékeit, és közvetlenül a felkelés előtt érkezett meg a fővárosba. Az új kormány megalakulása után azonban visszament Dévára.[40] Újra hozzálátott az Ekésfront megszervezéséhez. Az Ekésfront számos tagja csatlakozott a hazafias harci alakulatokhoz, és részt vett a hitlerista csapatok kiűzésében, az erdélyi területek felszabadítási műveleteiben.

Az 1944. augusztus 23-i antifasiszta fordulat után megalakult első kormány — Constantin Sănătescu tábornok vezetésével — katonai és szakember kormány volt. Tagjai a Nemzeti Demokratikus Blokk soraiból kerültek ki.[41] Az államforma alkotmányos monarchia volt. Ez a kormány és az utána következő két másik kormány is, reakciós többségű, de az alkotmány biztosította a baloldali pártok és szervezetek legalitását.

Dr. Petru Groza fő tevékenysége az első két hónapban pártjának, az Ekésfrontnak a szervezése, működési területének kiszélesítése volt. Szeptember 27-én Bukarestben azzal a céllal ült össze az Ekésfront Központi Bizottsága, hogy felkészüljön a kommunista párt által javasolt, az összes demokratikus erőket közös frontba tömörítő szervezet kialakítására.

Az 1944. október 12-én megalakult Országos Demokratikus Arcvonal (ODA) a kommunista párttal és a többi demokratikus pártokkal együtt magába foglalta az Ekésfrontot és a MADOSZ-t is.[42]

A kormány minden erejével igyekezett a demokratikus kibontakozást visszaszorítani, rendszabályokat hozott a nép által választott helyi elöljárók ellen, törvénybe akarta foglalni az egységes szakszervezeteket szervező bizottság feloszlatását. A kormány reakciós intézkedéseire válaszul százezres tömegeket mozgósító népgyűléseken követelték a Sănătescu-kormány lemondását és az ODA javaslatával egyetértve dr. Petru Groza elnökletével egy demokratikus kormány kinevezését.

A román belpolitikai válság láttán a Szövetséges Ellenőrző Bizottság (SZEB) is közbelépett, és a helyzet sürgős rendezését kérte. Sănătescu november 2-án lemondott,

[39] *Ioniţa* i. m. 125.

[40] *Groza:* Articole ... i. m. 313—318. és 326.

[41] Az 1944. június 20-án alakult Nemzeti Demokratikus Blokk a Kommunista Pártból, a Szociáldemokrata Pártból, a Nemzeti Parasztpártból és a Nemzeti Liberális Pártból áll.

[42] Az ODA-ban tömörült demokratikus pártok megszakítottak minden kapcsolatot a reakciós „történelmi" pártokkal. Ezzel egyidőben a Nemzeti Demokratikus Blokk megszűnt.

de a kompromisszumot kereső király újra őt bízta meg kormányalakítással, azzal a kikötéssel, hogy ebben a kormányban jelentősebb pozíciókat biztosítsanak a demokratikus pártok képviselőinek.

Groza ebben az időpontban még Déván tartózkodott, onnan figyelte az eseményeket. Több párt képviseletéből álló küldöttség kereste fel és kérte őt, hogy vállaljon megbizatást az új kormányban.

Így lett Groza a november 4-én megalakult második Sănătescu-kormányban miniszterelnökhelyettes. Sok-sok év után újból Bukarestbe költözött. Egyéni körülményeiről annyit tudunk, hogy a fővárosban az Athenee Palace Szállóban lakott, családja még egy időre Déván maradt.

A demokratikus jogok kivívása az új kormányban sem ment minden harc nélkül. A kormányban résztvevő pártoknak különböző programjuk volt. A polgári pártok célkitűzései messze elmaradtak az ODA demokratikus programjától. Ezekben a hónapokban Petru Groza miniszterelnök-helyettes rá tudta venni a kormányt néhány demokratikus rendelkezés tövénybe iktatására. A kormányon belül a legerősebb ellenfelei a Maniu vezette Nemzeti Parasztpárt és a Brătianu vezette Nemzeti Liberális Párt volt.

Groza mögött — a politikai életet is meghatározóan — jelentős tömegek sorakoztak fel, az Ekésfront országos méretű politikai tömegszervezet lett. November 30-án fuzionált a Mihail Ralea vezette Szocialista Parasztpárttal. Ez a megerősödött, közel 1 millió tagot számláló politikai szervezet Groza elnöksége alatt a parasztságon kívül más társadalmi rétegekhez tartozó, haladó gondolkodásúakat is vonzott. Nagyon sok értelmiségi is belépett az Ekésfrontba, mert Groza személyisége és politikai magatartása példakép volt előttük. Az Ekésfront rövid idő alatt olyan erővé vált, hogy felvette a versenyt a régi politikai pártokkal.

A másik jelentős politikai erő, amelyre Petru Groza támaszkodhatott, az erdélyi magyarság tömegszervezete, a Magyar Népi Szövetség, a MADOSZ törvényes jogutódja volt. A MADOSZ 1944. október 16-án Brassóba összehívott értekezlete határozott arról, hogy Magyar Népi Szövetség néven alakul újjá. Az MNSZ azután rövidesen csatlakozott az Országos Demokrata Arcvonalhoz.

A magyarság haladó szervezete és Petru Groza között kölcsönös volt a bizalom. Nagy előny volt számára, hogy egész életében kapcsolatban állt a magyar nép képviselőivel. Barátai és harcostársai kerültek ki soraikból. A magyar nemzetiség képviselői is éppen személyes kapcsolataik, ismeretségük révén bizalommal fordultak Grozához a felmerülő problémák orvoslása végett. A MADOSZ egykori tagjai, akik közül sokan lettek az MNSZ vezetői, ápolták kapcsolataikat Grozával.[43] A háború idő szakában Dél-Erdélyben létezett egy magyar antifasiszta, antihitlerista áramlat, és tagjai tetemesen kivették részüket az ellenállási mozgalomból. Ők a fordulat után a baloldal mellett sorakoztak fel a demokrácia kivívásáért folyó országos harcban. A

[43] *Lipcsey Ildikó:* Kurkó Gyárfás 1909—1983. História 1984. 5—6. sz. 43—45.

félmilliós létszámú Magyar Népi Szövetség az ODA kötelékein belül nagy szerepet vállalt a magyar nemzetiségű lakosság haladó szellemű irányításában.

Decemberre kiéleződtek az ellentétek a kormányon belül. A reakció által december 6-án kiprovokált új erőpróba, Rădescu tábornok kinevezése a kormány élére, nem oldotta meg a belpolitikai válságot. A „történelmi" pártok támadásba mentek át Groza személye ellen. Őt magát minden erővel le akarták beszélni arról, hogy az ODA vonalán haladjon tovább, minden eszközt felhasználtak arra, hogy eltávolítsák a hatalomból, arra törekedtek, hogy kilépjen a Rădescu-kormányból. Groza látva a körülötte kialakult feszültséget, arra szánta el magát, hogy visszavonul, de a demokratikus erők által bejuttatott többi kormánytagok ragaszkodtak ahhoz, hogy Groza továbbra is miniszterelnökhelyettes maradjon.[44]

A reakció azonban annyira veszélyesnek tartotta a kormányban való jelenlétét, hogy fizikai megsemmisítésének megkísérlésétől sem riadt vissza. 1944. december 19-én este szállodája halljában merényletet szerveztek ellene. Groza idős kora ellenére elég erős, izmos volt, ki tudta magát szabadítani támadói kezéből. Az incidens nagy port vert fel országszerte,[45] a Groza iránti együttérzés és szimpátia megnövekedett. Ellenfelei azonban nem nyugodtak, s mivel a kormányban viselt tisztségéről a viharos minisztertanácsi üléseken nem sikerült lemondatni, más eszközhöz folyamodtak. Alkotmányos válságot akartak kiprovokálni.

1945 február második felére annyira kiéleződött a helyzet, hogy polgárháború veszélyétől lehetett tartani. A tömegek az utcára vonultak, és követelték Rădescu lemondását. Február 26-án Bukarestben majdnem egy teljes napig tartó tüntetés volt, és a királyi palota előtt a tömegbe a miniszterelnök belelövetett. A szovjet kormány a jaltai szerződésben biztosított jogai alapján kénytelen volt fellépni a jobboldal támadása ellen. Február 27-én Bukarestbe érkezett Visinszkij szovjet külügyminiszterhelyettes, hogy személyesen győződjön meg az országban történtekről. Végül az országos tömegfelháborodás, az ODA követelése, valamint a szovjet kormány

[44] Groza 1946 márciusában egy francia újságírónak adott interjújában a történteket így mondta el: „A Rădescu-kormány megalakításakor úgy tűnik, hogy a történelmi pártok — elsősorban Iuliu Maniu úr — nem nagyon akarták, hogy én továbbra is maradjak a kormányban. Akkor én csomagoltam, és indulni akartam haza. A történelmi pártok szorgalmazni kezdték, hogy ne menjek el, mivel a feszültség ismét olyan nagy lett, mint amikor először meghívtak a kormányba." Jigon úrnak a Francia Sajtóügynökség és az Ilustraţiunea, valamint a Serviciul című lapok képviselőjének adott nyilatkozata, 1946. március 7-én. Groza: Articole ... i. m. 355—356.

[45] A sajtó részletesen foglalkozott az eseménnyel. Groza nyilatkozatában indulatosan fakadt ki a támadást megszervező fő vezérek ellen. Ti. támadói feltehetőleg Maniu hívei közül kerültek ki, amikor rátámadtak Grozára, és ütlegelni kezdték, azt kiabálták: „Nem fogod a mi földjeinket kiosztani!" Groza merénylet utáni nyilatkozatában a viszonyokra utalva mondta: „ ... mi vagyunk az ókori civilizáció előőrsei, az ókori Róma ragyogó kultúrájának megmaradt szigete e szláv és török mocsár közepette ... akkor, amikor az erdélyi magyarokat baltával fejezik le, az emberibb életet követelő tüntetőket börtönbe zárják, s merényletet követnek el a miniszterelnökhelyettes ellen a főváros központi szállodájában, tíz lépésnyire a király tróntermétől! És ez nekik a civilizáció előőrse! Istenem, mennyi mindent kell még tennünk ebben az országban, hogy lemossuk magunkról ezt a gyalázatot!" *Vidrasku* i. m. 239—240. és 300.

tiltakozása eredményeként február 28-án Nicolae Rădescu tábornok lemondott. A tömegek utcai tüntetéseken követelték dr. Petru Groza kinevezését.

A király március 2-án megbízta Grozát az új kormány megalakításával, aki rövidesen tárgyalásokat kezdett mindazokkal a politikai pártokkal és áramlatokkal, amelyek a kormányalakításnál számításba jöhettek.

A dr. Petru Groza elnöksége alatt megalakuló, vele együtt tizennyolc tagból álló kormány összetétele a következő volt: 4 kommunista, 3 szociáldemokrata, 3 ekésfronti, 1 szakszervezeti, 1 a Hazafiak Szövetségéből, 1 a Demokratikus Papok Szövetségéből, 3 a Gheorghe Tătărescu által képviselt Liberális Pártból, 1 az Anton Alexandrescu vezette nemzeti parasztpárti csoportból. A Iuliu Maniu és a Constantin Brătianu által vezetett két nagy „történelmi" párt viszont kimaradt a kormányból.

A Groza-kormány nagy feladatokat vállalt magára az ország demokratikus átalakítása érdekében. A földreform végrehajtása és véglegesítése, az államapparátus demokratizálása, megtisztítása a fasiszta elemektől, a háborús bűnösök felelősségrevonása, a fegyverszüneti egyezmény értelmében az antifasiszta háború támogatása, a nemzetgazdaság helyreállítása, a néptömegek életkörülményeinek megjavítása, a nemzetiségek jogegyenlőségének biztosítása — ezek voltak a kormány fő célkitűzései. A földreformrendelettel, amelyet március 23-án iktattak törvénybe, megszűnt Romániában a feudalizmus minden maradványa. 400 000 új parasztgazdaság jött létre, 500 000 pedig megnövekedett.

Az új kormány másik jelentős feladata a gazdasági élet helyreállítása és ellenőrzése volt. Itt a fő cél az újjáépítés, illetve a termelés megindítása és a spekuláció letörése. Hatékony ellenőrző intézkedésekre volt szükség, mert a reakciós erők olyan pozíciókkal rendelkeztek, amelyek a demokratikus átalakulással szembeni támadások alapját képezhették volna. Ezekre az intézkedésekre a fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségek teljesítéséhez is szükség volt.[46]

Rendkívül fontos feladat volt az államapparátus megtisztítása a fasiszta-legionárius elemektől, valamint a háborús bűnösök letartóztatása és törvény elé állítása. A Groza-kormány már megalakulásának másnapján, március 7-én napirendre tűzte az államapparátus megtisztítását és demokratizálását. Ennek következetes végigvitelére nagy szükség volt, mert a kormány által hozott progresszív intézkedések számtalan esetben a gyakorlatban nem valósultak meg a helyükön maradt régi végrehajtó apparátus szabotázsa miatt.

[46] Az 1944. szeptember 12-én megkötött román fegyverszüneti egyezményben lefektetett elvek meghatározták Románia politikai irányvonalát. Az egyezmény mindenekelőtt a hadműveletekkel kapcsolatban írt elő kötelezettségeket, de egyértelmű rendelkezéseket tartalmazott Románia kormányzásának politikai irányzatára és nemzetközi kapcsolataira vonatkozóan is. A fegyverszüneti egyezmény megtartásáért Groza személyesen is felelős volt, mert őt választották meg a Fegyverszüneti Egyezmény Megtartását Ellenőrző Bizottság elnökévé, még 1944 őszén. Ebben a minőségében több alkalommal tárgyalt, illetve közvetített a Szövetséges Ellenőrző Bizottság képviselete és a román kormányszervek között a felmerült problematikus ügyekben.

A Groza-kormány gyors ütemben végrehajtott demokratikus átalakítási folyamatában elsőrendű politikai feladatként szerepelt a nemzetiségi kérdés megoldása, a nemzetiségi jogok biztosítása.[47]

Dr. Petru Groza már az 1944-es esztendő őszi hónapjaiban csatlakozott azokhoz a baloldali erőkhöz, amelyek a nemzetiségi kérdés igazságos és demokratikus megoldását sürgették. Javasolták, hogy kormányzati szinten hozzanak létre olyan intézményt, amely figyelemmel kíséri a nemzetiségi viszonyokat; a panaszokat és bejelentéseket, valamint a megoldási javaslatokat nyilvántartja, illetve szükség esetén hatékonyan közbelép. E cél érdekében alakult meg 1944 őszén a kisebbségi ügyek minisztériuma. 1945 februárjában pedig nemzetiségi statútumot dolgoztak ki.

A demokratikus kormány első lépései közé tartozott az erdélyi kérdés megoldása. A SZEB Bukarestben jelenlévő képviselői és Visinszkij külügyminiszterhelyettes Groza személyében garanciát láttak arra, hogy az országban a rend és a nyugalom létrejöjjön. Úgy ítélték meg, hogy ez a kormány képes eloszlatni a Szovjetunió és szövetségeseinek Romániával kapcsolatos bizalmatlanságát.[48]

Groza miniszterelnök március 8-án táviratot intézett I. V. Sztálinhoz, amelyben a román közigazgatás újbóli bevezetésének engedélyezését kérte Észak-Erdély területére. Ígéretet tett, hogy kormánya biztosítani fogja e területen a rendet és a nyugalmat, a nemzetiségek jogait, az ottani demokratikus intézmények fejlődésének lehetőségeit. A szovjet kormány választáviratában hozzájárult e kérés teljesítéséhez.[49]

A kormány elnöke, a király és a patriarcha kíséretében 1945. március 13-án találkozott Kolozsvár magyar és román lakosaival. Groza miniszterelnök a Szabadság téri nagygyűlésen hitet tett a nemzetiségek jogegyenlősége mellett. Ezeknek az elveknek megfelelt a kormány első rendelete, amelyben a román állami közigazgatás bevezetését írta elő.

Petru Groza miniszterelnöksége első három évében számos törvényt és rendeletet hoztak, intézkedéseket léptettek érvénybe, amelyekkel biztosították az

[47] A román reakció és a szabadlábon maradt fasiszta elemek nem nyugodtak bele a helyzet megváltozásába. Fellángoltak a nacionalista agitációk, amelyek különösen Erdély nemzetiségeit sújtották. A felszabaditott észak-erdélyi városokban és falvakban a hadsereg továbbvonulása után felbukkantak a vasgárda volt tagjaiból álló fasiszta elemek, és az ún. Maniu-gárdisták, akik Észak-Erdély magyar lakossága körében Szent-Bertalan éjszakájára emlékeztető vérfürdőket rendeztek. A SZEB 1944. november 14-én elrendelte a reakciós román közigazgatás visszavonását Észak-Erdélyből. Figyelmeztette a román állami vezetést, hogy az országban tapasztalt események eltérnek a fegyverszüneti egyezményben vállalt kötelezettségektől. „A harctéri győzelmekhez a front mögötti hátország nyugalma, belpolitikai szilárdsága szükséges. Mind ez ideig, amíg nem lesz Romániának olyan demokratikus kormánya, amely biztosítani tudja a fegyverszüneti feltételeket, és az ott élő magyarság jogait, a reakciós román közigazgatás hagyja el Erdélyt." A Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozatát idézi: *Csatári Dániel:* Forgószélben. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968. 442—443.

[48] Malinovszkij marsall a Groza-kormány beiktatásakor hangsúlyozta, hogy a függőben lévő kérdések rendezésének lehetősége megteremtődött. „Az út Észak-Erdély felé nyitva áll." *Csatári Dániel:* Forgószélben, 460—461. l.

[49] Groza—Sztálin táviratváltás teljes szövege megtalálható: Orosz—Román Fegyverszüneti Egyezmény. Kolozsvár, Józsa Béla, Atheneum 1946. 22.

erdélyi magyarság jogait. A magyarok panaszainak orvoslása érdekében Groza sokszor személyesen járt el. A legsürgősebb ügyek között a még függőben lévő állampolgársági, vagyonjogi és közkegyelmi kérdések vártak elintézésre. Hozzálátott a korábbi nemzetiségi sérelmeket kiváltó intézkedések felülvizsgálatához.[50]

A rendelkezések szándékosan rossz értelmezésével ugyanis, a nemzetiségi gyűlölet eredményeként a reakciós román hivatalnokok magyar nemzetiségük miatt sújtottak tömegesen egyszerű, ártatlan kisembereket. A vagyoni szankciók mellett megfosztották őket személyes szabadságuktól, emberi jogaiktól is. Egyes román hatóságok elutasító magatartást tanúsítottak a magyar nemzetiségű internáltak közkegyelemben részesítésével kapcsolatban. A Groza-kormányra hárult az a feladat, hogy a gyűlölködés, a nemzetiségi megkülönböztetés áldozataiként büntetőintézetben sínylődő állampolgárok ügye elintézést nyerjen, és rendet teremtsenek az amnesztia kérdésében. Groza személyesen járt el a magyar nemzetiségűeket fogvatartó hídvégi (Haghig) és földvári (Feldioară) internálótáborok haladéktalan feloszlatása ügyében.[51]

A nemzetiségi lakosság gazdasági sérelmeinek orvoslására bizottságot küldött ki Kolozsvárra, hogy felülvizsgálja a CASBI[52] által lefoglalt magyar javak helyzetét. Majd rendelkezett arról, hogy adják vissza azoknak a magyaroknak a javait, akik nem követtek el háborús bűnöket, és orvosolják az észak-erdélyi magyarok és dél-erdélyi románok között a bécsi döntés után lebonyolított ingatlanvásárlások következtében keletkezett visszásságokat, a visszaperléskor elkövetett jogtalanságokat. Több olyan vagyonjogi, gazdasági jóváttételi törvény született, amelyek a nemzetiségek megbékélését szolgálták. A kisemberek vagyona mentesült az állami ellenőrzés alól, és visszaszolgáltatták tulajdonosaiknak.

Groza a legkényesebb és legnehezebben megoldható nemzetiségi problémák megoldása elől sem zárkózott el. Készségesnek mutatkozott felülvizsgálni minden olyan rendelkezést, amelyet sérelmesnek találtak a nemzetiségek. Jó kapcsolatot tartott fenn a Magyar Népi Szövetséggel, e szervezet vezetői segítettek megértetni a kormánnyal, hogy melyek a legfontosabb megoldásra váró feladatok.

[50] A nemzetiségek egyenjogúsításának útján — Joó Rudolf beszélgetése Demeter Jánossal. Kossuth 1983. 46. Demeter János a nemzetiségi egyenjogúsítás alapkérdéseiként jelölte meg a nemzetiségi diszkriminációs intézkedések megszüntetése után a függőben lévő állampolgársági, a vagyonjogi és a közkegyelmi kérdések rendezését.

[51] 1944—1945 folyamán 50—60 ezer magyar volt internáló táborban vagy munkatáborban (többek között Kacsó Sándor író, a Magyar Népi Szövetség későbbi elnöke). A Groza-kormány 1945 áprilisában hozott rendeletet a táborok feloszlatásáról, ennek ellenére még 1946-ban is voltak olyan magyarok, akik nem szabadultak ki.

[52] A „Casă pentru Administrarea şi superavegherea Bunurilor Inamice" (CASBI), magyar fordításban Ellenséges Vagyonokat Kezelő és Ellenőrző Intézet, gyakorta szerepelt a korabeli vagyonjogi vitákban és a különböző kisebbségi panaszokban. A fegyverszüneti egyezmény arra kötelezte a román kormányt, hogy a még hadban álló államok alattvalóinak a tulajdonát kezelésbe vegye.

Az anyanyelv használatát és az anyanyelven történő oktatást minden szinten törvény biztosította. A magyar nyelvű közoktatás irányítására a közoktatásügyi minisztériumba magyar nemzetiségű államtitkárt neveztek ki. Megvalósult a magyar nyelvű felsőoktatás is. Kolozsváron — majd később Marosvásárhelyen az orvosi és gyógyszerészeti karral — magyar egyetem nyílt.[53] Magyar nyelvű állami zenei és színművészeti főiskolák kezdték meg működésüket. A kormány jóváhagyásával egymás után nyíltak meg a nemzetiség kulturális életében fontos szerepet játszó közművelődési intézmények, színházak. Sor került a romániai magyar irodalom és könyvkiadás helyzetének rendezésére is. Számos magyar nyelvű napilap, hetilap kulturális és szakfolyóirat indult meg.[54]

1945 tavaszán-nyarán igen bonyolult belpolitikai képlettel állunk szemben Romániában. A sovinizmus tűzfészkei még távolról sem hamvadtak el. A román tömegek sok helyütt bizalmatlanul nézték a nemzetiségi jellegű konfliktusok rendezésére törekvést. A helyi közigazgatás pedig még 1946-ban is jórészt az Antonescu-rendszertől örökölt hivatalnokokból állt. A demokratikus kormányhatalom törekedett ugyan az államapparátus megtisztítására a jobboldali, polgári-nacionalista erőktől, de ugyanakkor a koalíció fenntartása érdekében együttműködött a „történelmi" pártok — a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt — egyes csoportjaival, és átmenetileg több kulcsállás (prefektusi, polgármesteri hely) az ő kezükben volt.

A kormányhoz hű, demokratikus politikusok és tisztségviselők felléptek a nyelvi jogok tiszteletben tartásáért, de ezek számarányuknál fogva sem tudták az egyenjogúsításért folyó harc teljes frontját átfogni. A későbbi években az is kiderült, hogy a nemzetiségi nyelvek hivatalos használatának, különösen a hivatalok belső ügyintézésében, még a kommunista párt soraiban is akadt ellenzéke. A nyelvi jogok csak akkor érvényesülhetnek, ha a nemzetiségek lakta területeken a tisztviselők ismerik az illető nemzetiség nyelvét. A háború utáni Romániában azonban ennek a feltételnek az érvényesülését keresztezte olyan tisztviselők visszahelyezése vagy áthelyezése, akik nem ismerték a vidék lakóinak nyelvét, ahol szolgálatukat teljesítették. Az újonnan kinevezettek között nemcsak az Észak-Erdélyből elmenekült és most hazatérők voltak, hanem a Besszarábiából, Bukovinából átelepült román közigazgatási funkcionáriusok is, akik nemcsak a nemzetiség nyelvét nem ismerték, hanem a helyi szokásokat sem.[55]

[53] Az 1945-ben létrehozott magyar tannyelvű Bolyai Tudományegyetem 1959-ig működött önállóan. Ekkor egyesült a kolozsvári román nyelvű Babeş Egyetemmel. A Bolyai egyetem orvosi kara 1945-től Marosvásárhelyen működött, 1949-től önálló egyetemként, ahol bizonyos mértékben ma is magyarul oktatnak.

[54] A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Demeter János interjú, i. m. 71—72.

[55] Ua. 73—74. A román közigazgatás visszatérése más problémákat is okozott. A kormány ígérete ellenére a magyar anyanyelvű oktatás sok helyen azért nem tudott megvalósulni, mert a visszatért közigazgatás elvette az állami iskolaépületeket, a magyar oktatókat nem vette státusba. A magyar oktatási nyelvű egyetem megnyitása is számos problémát jelentett, éppen az épülethiány miatt.

A kormányból kimaradt „történelmi" pártok képviselői vissza akarták szerezni hatalmukat. Megkérdőjelezték a Groza-kormány intézkedéseinek alkotmányos voltát. Sok esetben azért nem hajtották végre a nemzetiségek érdekében hozott rendelkezéseket sem, mert nem tartották azokat alkotmányosaknak. Ezek a reakciós, nacionalista elemek legerősebben éppen a közoktatási minisztériumban vetették meg a lábukat, abban a minisztériumban, amelyen sok múlott a nemzetiségi rendelkezések végrehajtása során.

A belpolitikai viszonyok alakulása 1945 nyarán válságossá tette a demokratikus kormány helyzetét: kérdésessé vált a kormány fennmaradása, sőt Petru Grozának a kormányban maradása is. Maniu és Brătianu minden eszközt bevetett, hogy mozgósítsa a reakciós erőket a kormány megdöntésére. Főleg a gazdasági nehézségeket használták ki erre a célra. Az ország nagyon súlyos helyzetben volt: a háborús károk, a termelésben uralkodó káosz hatására az egész gazdasági élet lehanyatlott. A mezőgazdaságot aszály sújtotta. Egyes vidékeken éhezett a lakosság. A reakció mindezekért Grozát akarta felelőssé tenni. Ezek a pártok azt hangoztatták, hogy a háborús gazdasági károkat a kormány nem képes a nyugati nagyhatalmak kölcsönei nélkül leküzdeni. Gazdasági segítségre viszont addig nem lehet számítani, amíg e pártok a kormányba nem kerülnek vissza. Való igaz, hogy Brătianu és Maniu maga mögött tudhatta a vezető nyugati hatalmak támogatását. A Groza-kormányt egyedül a Szovjetunió támogatta.

Maniu és Brătianu április-május hónapokban panaszt tettek az angol és amerikai képviseletnél, hogy Groza kormánya nem biztosítja számukra a polgári-demokratikus jogokat. Nincs mozgási szabadságuk, korlátozzák a sajtószabadságot, az Ekésfront a többi párttal szemben kisebbségben van az országban. Az angol és amerikai képviselet a panaszok miatt figyelmeztetésben részesítette Grozát. Sőt, a Szovjetuniót is be akarták vonni az ügybe, és a Romániában előállott aggasztó helyzetet nemzetközi szinten akarták megvitatni.

A Groza-kormány az összehangolt bel- és külföldi támadást úgy próbálta kivédeni, hogy lépéseket tett a gazdasági élet rendbehozatalára. Számos olyan törvényt és rendelkezést hoztak, amely a gazdasági rend megszilárdulását gyorsította.

Maniu és Brătianu nagy erőfeszítéseket tettek, hogy mesterséges kormányválságot robbantsanak ki. Így, a belső és a nemzetközi reakció egyesült blokkjára támaszkodva Mihály király 1945. augusztus 22-én lemondásra szólította fel Petru Grozát. A kormány azonban nem tett eleget a király felszólításának, és a helyén maradt. Erre a király, hogy „alkotmányellenessé" nyilvánítsa a Groza-kormányt, megtagadta rendeleteinek és határozatainak aláírását. E szentesítés nélkül viszont a román alkotmány szerint a rendeletek érvénytelenek. Az öt hónapig tartó időszak „király-sztrájk" néven vonult be a történelembe.

A helyén maradt kormány ebben az időszakban is számos új törvényt és rendelkezést hozott. Megkísérelte megszilárdítani a belpolitikai helyzetet.

A szovjet kormány a potsdami értekezlet határozata értelmében augusztus elején felvette a diplomáciai kapcsolatot Romániával. Minden támogatást megadott a

Groza-kormánynak. Szeptember első felében szovjetunióbeli látogatásra hívták meg Petru Grozát, ahol a kormányfőnek kijáró tisztelettel fogadták. A látogatás során Sztálin is kihallgatáson fogadta. A látogatás eredményeként Románia jelentős gazdasági segítséget kapott a Szovjetuniótól: főleg gabonát, kukoricát és ipari nyersanyagot.[56]

1945 őszén az ellenzéki pártok minden reakciós erőt megpróbáltak mozgósítani a kormány ellen. Fegyveres összeesküvést és Groza elleni merényletet szerveztek. Kormányellenes tüntetések zajlottak le több városban, és támadásokat intéztek a demokratikus szervezetek ellen. Válaszul többszázezres tömegeket mozgósító tüntetésekre került sor a fővárosban és más városokban a reakció mesterkedései ellen.

Az angol és az amerikai kormány képviselői diplomáciai nyomással is megpróbálkoztak a kormány eltávolítására. A külügyminiszterek 1945 szeptemberi londoni, valamint decemberi moszkvai ülésén az USA delegációja azzal a követeléssel állott elő, hogy szervezzék újjá a román kormányt, vonják be az új kabinetbe a polgári ellenzék képviselőit is, és meghatározott időn belül tartsanak szabad választásokat az országban. A külügyminiszterek Moszkvában úgy döntöttek, hogy a Groza-kormányt a Liberális Párt és a Nemzeti Parasztpárt egy-egy képviselőjének bevonásával át kell alakítani. Ennek végrehajtása után helyreállt az alkotmányos rend Romániában, 1946 februárjában a nyugati hatalmak is felvették a diplomáciai kapcsolatot Romániával.

A Groza-kormány fennállásának első évében külső kapcsolatainak rendezésére törekedve a Szovjetunió segítségére támaszkodott. Groza elsősorban a környező országokkal — Bulgáriával, Jugoszláviával és Magyarországgal — igyekezett rendezni a kapcsolatokat. A kétoldalú kapcsolatok mellett felvetődött a második világháború utáni időszak egyedülálló kísérlete egy nagyobb arányú összefogásra. Az egymásrautaltság felismerése szülte a gazdasági közeledés kezdeményezését a vámunió megvalósítására. Groza Romániában és nemzetközi szinten is több ízben kiállt a vámunió megvalósítása mellett.

A Groza-kormány már 1945 márciusában néhány hetes fennállása után hozzákezdett a Magyarországgal kiépítendő kapcsolatainak rendezéséhez. A két ország között számos vitás és függő kérdés merült fel. Ezek lezárása természetesen nemcsak rajtuk múlott, hanem a szövetséges hatalmakon is. Azt azonban elmondhatjuk, hogy a két állam kiépítendő kapcsolataihoz az első lépéseket Groza személyesen tette meg. Akkor, amikor hivatalos kapcsolatfelvételre még nem kerülhetett sor, hiszen Magyarország területén még nem fejeződtek be a harcok sem. Megkerülve a protokolláris formaságokat, személyesen kereste fel a magánemberként Bukarestben tartózkodó magyar diplomatákat, és kérte őket, hogy közvetítsenek közte és a

[56] Groza a Szovjetunióban tett látogatásáról részletesen számolt be a későbbiekben megírt útikönyvében. Az anyagi segítség mellett igen jelentős volt az az erkölcsi siker, amelyet Groza meghívása és I. V. Sztálinnal történt személyes találkozása jelentett. Sztálin a hivatalos fogadáson kívül, még külön négyszemközti magánbeszélgetésre is magához hívatta Grozát.

debreceni kormány között, hogy mielőbb összeülhessenek a kapcsolatok hivatalos rendezésére.[57]

Amíg nem létezett államközi kapcsolat a két ország között, Groza kezdeményezéseit a magyarországi demokratikus erőket magukbafoglaló politikai és társadalmi szervezetek karolták fel. Elsősorban a Magyar Kommunista Párt. Farkas Mihály az MKP KB tagja 1945 nyári bukaresti látogatása alkalmával két ízben is tárgyalt Petru Grozával politikai és gazdasági kérdésekről. Vázolták a két népet érintő legfontosabb kérdéseket. A másik ilyen nagy jelentőségű találkozó volt az Ekésfront kongresszusára magyar küldöttség érkezése, amelyet Darvas József vezetett. Ezt követően egyre gyakoribbá váltak a kölcsönös látogatások. Társadalmi és politikai szervezetek képviselőin kívül már szakminiszterek is ellátogattak egymás országába. 1945 júliusában aláírásra került a magyar—román árucsereforgalmi szerződés is.[58]

A Román Kommunista Párt 1945 októberében megtartott országos értekezletén Groza kijelentette: „a szomszéd népekkel jószomszédi kapcsolatokat akarunk kiépíteni, kicserélni munkánk gyümölcseit, közeledni hozzájuk kulturális vonalon, kiépíteni egy testvéri együttélést, ha azt akarjuk, hogy újabb háború ne legyen". Majd ezt a gondolatsort részletezte tovább a Magyar Népi Szövetség 1945 októberében Marosvásárhelyen megtarott kongresszusán: „magyar szomszédunkkal erősíteni akarjuk nemcsak a testvériséget, hanem a gazdasági együttműködést is. A határok nem alkothatnak gátat, és hajlandó vagyok vámközösségre lépni Magyarországgal. Útlevél nem lesz, a határ kapocs lesz és nem akadály Románia és Magyarország között."[59]

Petru Grozának a nyitott határokról vallott elképzelése egy alkalommal a gyakorlatban is megvalósult: 1945 őszén, Debrecen felszabadulásának egyéves évfordulója alkalmából kiállítást és vásárt rendeztek Debrecenben. Groza úgy rendelkezett, hogy a vásár idejére a román-magyar határon emeljék fel a sorompót. A határ menti falvakból és városokból a vásárra szabadon jöhettek. Románia felől a határt a vásárigazolvány ellenében lehetett átlépni. „Az első lépés a vámunió... a pillanatnyi gazdasági szükségszerűségen túl így indulunk el a határok ellégiesítése felé" — nyilatkozta Paál Jób debreceni újságírónak. Egy másik újságírónak pedig azt mondta: „le kell zárni a múltat. Reálisan kell gondolkodni, a reálpolitika pedig azt diktálja, hogy fogjuk meg egymás kezét és dolgozzunk együtt."[60]

[57] Réczei László miniszteri tanácsost és Tarnay István követségi titkárt magánkihallgatáson fogadta Groza. A beszélgetés során annak a régi elképzelésének adott kifejezést, hogy most már semmi akadálya Magyarország és Románia között megteremtendő jószomszédi viszonynak. A jelentés kéziratban maradt fenn. Közli: Groza Péter emlékére i. m. 71—76.

[58] A magyar—román árucsereforgalmi egyezmény olyan árucikkeket érintett, amelyekre abban az időben a legnagyobb szükség volt. Románia sót, fát, kenőolajat, kerámiát, fűrészárut szállított, Magyarország gyógyszert, alumíniumot, faipari berendezéseket és kenderzsineget.

[59] Groza marosvásárhelyi beszédét magyarországi lapok is közölték: a Világosság 1945. november 21. és 24-i és a Szabadság 1945. december 1-i száma.

[60] Fogjuk meg egymás kezét — mondta 1946 márciusában a Szabadság c. lap tudósítójának —, és dolgozzunk együtt, ne a múlton rágódjunk. Szabadság 1946. március 22.

Nagy Ferenc magyar miniszterelnök, reagálva Petru Groza több alkalommal kifejtett közeledési szándékára, kijelentette, hogy szívesen fontolja meg azokat a nagy jelentőségű elgondolásokat, amelyeket Groza felvetett.[60/a]

A párizsi béketárgyalások azonban egy időre visszavetették a szépen bontakozó kapcsolatokat. A megoldatlan problémák újra felkavarták a kedélyeket mindkét oldalon. Elsősorban Erdély kérdése, illetve a két ország jövőbeli határának megvonása körül csaptak össze a vélemények. A Groza-kormány szinte megalakulásának pillanatától kezdve egyik legnagyobb politikai sikerének könyvelte el azt, hogy kivívta Észak-Erdély Romániához való visszatérését. A román közvéleményt sikerült meggyőznie arról, hogy Románia nyugati határait csak a Groza-kormány őrizheti meg. Így, amikor a magyar kormány békeelőkészítésének konkrét célkitűzései ismertekké váltak, amikor arról értesült a román közvélemény, hogy Magyarország bizonyos területi igénnyel lép fel, erős megtorpanás, sőt ellenséges hangulat lett azon úrrá. A magyar kormánynak azt a kísérletét, hogy a két kormány közvetlen tárgyalásokon tisztázza és rendezze a két állam között függőben lévő területi és egyéb kérdéseket — a román kormány elutasította.

A román részről jelentkező felháborodott megnyilvánulások nemcsak reakciós közvéleményt fejeztek ki, hanem a demokrácia hívei is így vélekedtek. Lucreţiu Pătraşcanu kommunista igazságügyminiszter bejelentette, hogy nem kaphat román állampolgárságot az a mintegy 300 ezer magyar, aki Erdélyben született ugyan, de azt elhagyta, és csak 1940-ben tért vissza korábbi lakhelyére, Észak-Erdélybe.[61]

Groza elismerte, hogy a román fegyverszüneti egyezmény a magyar kormánynak lehetőséget adott a területi igény felvetésére. Ugyanakkor azt hangsúlyozta, hogy a román népi demokrácia nemzetiségi politikája következtében ez az igény már elvesztette időszerűségét. A kérdést — Groza nézete szerint — a mindkét országot egymáshoz közelebb hozó vámunió és a határok eszmei létezése oldhatja meg.

Groza nézeteivel a korszak magyar politikusai közül egyedül Károlyi Mihály értett egyet. Károlyi a londoni rádiónak adott nyilatkozatában mint a megbékélés kezdő lépését üdvözölte Groza javaslatát: a határviták helyett magyar—román szövetséget kell kötni. Károlyi elképzelése is a távolabbi jövőben megvalósítható Duna-konföderáció volt. Kifogásolta, hogy a magyar kommunisták is meghátráltak a nacionalista közhangulat előtt, és a kormány Erdélyben 22 000 négyzetkilométeres határrevízióval próbálkozik, noha szerinte nincs más lehetőség a szomszéd országokhoz való közeledésre, mint a trianoni határok feltétel nélküli elfogadása.[62]

Groza jól látta, hogy a párizsi békeszerződés által eldöntött határviták után mindent el kell követnie, hogy méltányos nemzetiségpolitikát folytasson, és hogy a szomszéd országokkal jó viszony álljon fenn. A Párizsból Bukarestbe hazatérő román

[60/a] Nagy Ferenc miniszterelnök 1946. február 7-i programbeszéde a magyar külpolitikáról. Szabad Nép, 1946. február 8.

[61] Szabad Nép 1946. június 16. és július 9. ismerteti Pătrăşcanu beszédét.

[62] *Hajdú Tibor:* Károlyi Mihály. Politikai életrajz. Kossuth 1978. 503.

kormánydelegáció fogadásán kijelentette: „... A Párizsban hozott döntés arra kötelez, hogy a demokratikus elvek szem előtt tartásával az ország minden állampolgárának teljes egyenlőséget és szabadságot biztosítsunk. Nem akarjuk, hogy a gyűlölködés határt vonjon magyarok és románok között. Békés együttmunkálkodást óhajtok a szomszédos magyar néppel. A román reakció most kénytelen elismerni a kormány politikájának helyességét, tudomásul kell venniük, hogy a kéz, amelyet Magyarország felé nyújtottunk, a legőszintébb barátság megnyilvánulása. Erdélyben meg lehet teremteni a magyar—román testvériséget, amelyből megszületik a két ország barátsága is."[63]

Az 1946 novemberében megtartandó országos választások előtt az országot járva még sokszor foglalkozott a határok kérdésével. Mondanivalóját abban foglalta össze, hogy a két népnek békés termelő munkával kell hozzájárulni ahhoz, hogy megalakuljon a dunai népek nagy családja, amely virágzó életet biztosít mindenki számára.[64]

A választásokkal megszilárdult a román demokrácia belső helyzete. A nemzetiségek most márt konkrét igényekkel léptek fel. A kormány több ízben ígéretet tett, hogy sorra veszi a megoldandó feladatokat. A Magyar Népi Szövetség 12 pontos kívánságlistát nyújtott be a kormánynak, amelyben a székelyföldi vasútépítéstől az ipartelepítésig több olyan kérdés szerepelt, amelyre a kormány anyagi eszközök hiányában még ígéretet sem tehetett. Kölcsönös türelemre és megértésre volt szükség: amit meg lehetett oldani, ahhoz hozzákezdtek. Kikerültek a közigazgatásból azok a reakciós nacionalista tisztviselők, akik a kormány által hozott nemzetiségi rendeletek végrehajtását akadályozták.

A kormányt számos vád érte, hogy nem elég határozott; kiadott rendelkezéseinek nem szerez érvényt. A helyi reakciós közigazgatás elszabotálja a rendelkezések végrehajtását. Groza jóindulatú, baráti szavainak cselekedetekké kell válniuk ahhoz, hogy valóban új alapokra lehessen helyezni a magyar—román viszonyt. Amíg a romániai magyarság közel egynegyedét kitevő 300 ezer ember állampolgársága rendezetlen, vagyonukat ellenséges javakként kezelik, vagy a magyar nyelven oktató pedagógusok gazdaságilag válságos helyzetben vannak, és mindezeknek egyértelmű rendezése helyett a kormány ingadozó és bizonytalan politikát folytat, nem lehet arról beszélni, hogy a nemzetiségi kérdést megoldották. A kormány, megerősödése után, sorra vette ezeket a kérdéseket, és a belső erőviszonyoktól függően oldotta meg azokat. A Magyarország és Románia viszonyát legjobban érintő kérdés az állampolgárság rendezése volt. A választások után ez a kérdés megnyugtatóan zárult le. Groza igyekezetéről a magyarországi sajtó is elismerőleg írt.

[63] A Párizsból visszatért kormánydelegáció fogadásán elhangzott Groza-beszédet közli a Szabad Nép 1946. szeptember 24. száma.

[64] Szatmáron a választási beszédében a vámunióról és a dunai népek egységéről nyilatkozott: „A Lajtától a Fekete-tengerig gazdasági egységet fogunk teremteni." Szabad Nép 1946. október 30.

A történelmi igazság kedvéért el kell mondani, hogy a magyarság között éltek olyan nézetek, hogy a Groza-kormány engedékeny nemzetiségi politikája csak a békeszerződésig tart. Ma is vannak olyan vélemények, amelyek szerint mindez csak taktika volt a nemzetiségek lecsillapítására. Hiszen Románia a béketárgyalásokon nem jelenhetett meg a háta mögött nyugtalan nemzetiségekkel.[65] Ezt az állítást bizonyítani vagy cáfolni nem e munka feladata. Azt el kell mondanunk, hogy a romániai magyarságot legsúlyosabban érintő kérdésekre a megoldások éppen a párizsi tárgyalások után születtek meg, abban az időszakban, amikor a demokratikus erők már teljesen birtokában voltak a hatalomnak.

Grozának a nemzetiségi problémák rendezésére irányuló törekvését tükrözi 1946 őszén, a nemzetiségi minisztérium évi értekezletéhez intézett üzenete is: „Tettekkel kell bebizonyítani, hogy az együtt lakó nemzetiségek iránti gondoskodás az ország demokratikus rendszerének szilárdságát és az ország jövőjéről való gondoskodást is jelenti."[66]

Voltak olyan kérdések is, amelyeket a Groza-kormány sem tudott véglegesen megoldani. Ez az erdélyi magyarság jogainak alkotmányos rendezése. A Nemzetiségi Statútum olyan körülmények között jött létre, amelyben még uralkodó helyet foglaltak el a polgári nacionalista elemek. Így a statútumot a demokratikus átalakulás során számos rendelettel kellett kiegészíteni. A gyakorlati élet felvetette annak szükségességét, hogy egy olyan átfogó jogi rendezés szülessen, amely a nemzetiségi politika minden részterületét egységes elvi keretbe foglalná. A Magyar Népi Szövetség a kormány felkérésére elkészítette az új nemzetiségi törvénytervezetet. A tervezetet a bukaresti politikai és kormányszervek is áttanulmányozták, az MNSZ 1946 júniusában Székelyudvarhelyen megtartott kongresszusa is megvitatta, de abban a felfokozott nacionalista hangulatban, amely a párizsi béketárgyalásokkal egyidőben jelentkezett — lekerültek a napirendről. A későbbiek során ilyen alapos, mindenre kiterjedő, rendszerbe szedett nemzetiségi törvény már nem született.[67]

Az 1948-as új román alkotmány tükrözte a három év alatt végbement demokratikus átalakulást. Bár a nemzetiségekre vonatkozóan részletes rendelkezést nem tartalmazott, magában foglalta a nemzetiségek hátrányos megkülönböztetésének tilalmát.[68]

Groza 1946 végén felvetette azt a kívánságát, hogy szeretne ellátogatni Magyarországra, de mivel diplomáciai kapcsolat nem volt még a két ország között, a társadalmi szervezetekre hárult a feladat, hogy ez a látogatás lehetővé váljon.

1947 tavaszán a Magyar—Román Társaság Budapesten román diákok számára népi kollégiumot hozott létre, ennek az ünnepélyes felavatására meghívták a román

[65] *Lipcsey Ildikó:* Egy békésebb jövő jegyében. História 1982. 4—5. sz. 37. és 67.

[66] Szabad Nép 1946. szeptember 21.

[67] A nemzetiségek egyenjogúsításának útján. Demeter interjú i. m. 130—143. Közli a Magyar Népi Szövetség százas intéző bizottsága elé került tervezetet, amely a nemzetiségi jogok szabályozásáról szól.

[68] A nemzetiségi politika három éve a demokratikus Romániában. Nemzetiségi Minisztérium kiadása, Bukarest 1948. 34. Ez a kiadvány részletesen tárgyalja az elért eredményeket.

miniszterelnököt is. A május első napjaiban megrendezett Román kultúra hete alkalmat teremtett arra, hogy egy nyolcvantagú román kormány- és kulturális küldöttség Magyarországra látogathasson.

A két nép történetében először fordult elő, hogy román kormányfő látogatott Magyarországra. A küldöttségnek számos neves személy volt a tagja. Groza miniszterelnököt magyar részről a kormányfőnek kijáró fogadtatásban részesítették. A fogadására megjelent Nagy Ferenc miniszterelnök, mindkét munkáspárt vezetői: Rákosi Mátyás és Szakasits Árpád, Gyöngyösi János külügyminiszter, Ortutay Gyula és Mihályfi Ernő miniszterek. A küldöttség tiszteletére szervezett rendezvények nemcsak kulturális jelentőségűek voltak, hanem nagyban elősegítették a két ország politikai kapcsolatainak a fejlődését is.

Dr. Petru Grozát és a küldöttség több tagját fogadta Tildy Zoltán köztársasági elnök és Nagy Ferenc miniszterelnök is. Groza megbeszéléseket folytatott Rákosi Mátyással és az MKP Politikai Bizottsága több tagjával is.

Számos protokolláris program mellett kiemelkedő esemény volt a Mocsáry Lajosról elnevezett népi kollégium felavatása, a Magyar Írók Szövetségében tett látogatás és a Fészek Klubban megtartott sajtókonferencia, valamint Groza beszéde a rádióban. Számos beszédet tartott, minden alkalommal magyarul. Beszédeiben a két nép, a két ország közeledésére és együttműködésére vonatkozó elképzeléseit vázolta fel.[69]

Groza magyarországi látogatása után egyre szorosabbá váltak Magyarország és Románia kapcsolatai: 1947. november elsejével diplomáciai kapcsolat létesült. Erősödtek a társadalmi és kulturális kapcsolatok.

A Groza-látogatás viszonzására 1947 novemberében Dinnyés Lajos miniszterelnök vezetésével magyar kormányküldöttség utazott Bukarestbe. A küldöttség látogatása magyar—román kulturális egyezmény megkötésével zárult.[70]

A Magyar Kommunista Párt 1947 őszén kormányzati feladatként jelölte meg, hogy Magyarországnak barátsági szerződést kell kötnie Romániával és Jugoszláviával. A barátsági szerződés megkötését számos diplomáciai lépés előzte meg. Ezt követően 1948. január 22. és 24. között — nyolc hónap elteltével — újra Budapestre látogatott Groza, mint a román kormányküldöttség vezetője.[71]

Az 1948. január 24-én megkötött barátsági és kölcsönös segélynyújtási szerződést Dinnyés Lajos és dr. Petru Groza miniszterelnökök írták alá.

[69] Groza magyarországi látogatása alkalmából több beszédet tartott, amelyet a magyarországi sajtó, pártállásra való tekintet nélkül részletesen ismertetett. Itt voltak a román és a romániai magyar lapok képviselői is: ez utóbbiak teljes terjedelmükben közölték az elhangzott beszédeket.

[70] A kulturális egyezmény szövegét közli a Nemzetiségi Szemle 1947-es évfolyamának 1—4. összevont száma, 47—51. és *Csatári Dániel:* Román—magyar kapcsolatok. Kossuth 1958. 263—270.

[71] A román kormányküldöttség összetétele tükrözte az utolsó hónapokban végbement politikai és társadalmi változásokat: a haladó erők győzelmét az országos választásokon. A polgári pártok képviselői kimaradtak a kormányból.

Ezzel a szerződéssel lezárult a két ország történetében a felszabadulás után kialakult antifasiszta, demokratikus kapcsolatokra alapozott korszak, amelyben a közeledést Groza minden erejével elősegítette, s ezzel a magyarság előtt időtálló népszerűségre tett szert. Ezután kezdődött a szocialista államközi kapcsolatok időszaka. Groza megfogalmazásában ez azt jelentette, hogy leraktuk a határkövét annak a közös útnak, amelyen a két nép a jövőben haladni fog.

Miniszterelnökségének évei alatt olyan eredmények születtek, amelyeket elévülhetetlen történelmi cselekedeteknek kell tekintenünk.[72] Politikája kulcskérdésének tekintette az erdélyi magyarság valóságos és teljes jogegyenlőségét, s ezen túlmenően, meghatározó fontosságot tulajdonított a Duna völgye népei összefogásának, s ezen belül a két ország: Magyarország és Románia szoros együttműködésének. Ebben az együttműködésben Erdélynek mint kapocsnak különleges feladatot szánt. A vámunió megvalósítását politikai pályafutása betetőzésének tekintette volna, semmivé foszlott lehetősége viszont vigasztalanul megviselte: el kellett temetnie nagy álmát.[73]

A nemzetközi életben beállott változások kihatottak a román belpolitikai életre is. A kommunista párt most már a nemzetiségi kérdést megoldottnak minősítette. A Magyar Népi Szövetség vezetőivel szemben a bizalmatlanság, sőt, egyes esetekben ellenségként való kezelésük lépett előtérbe. Közülük sokakat letartóztattak.[74] Mindezt nehéz volt Grozának megértenie. De csökkent a kormány beleszólási lehetősége az ország dolgaiba. A közélet demokratizmusa is alábbhanyatlott.

1952-ben Groza távozott a kormány éléről. A Nagy Nemzetgyűlés Elnökségének elnökévé választották, de már egyre kevesebb lehetősége volt a közügyekben való részvételre. Ezektől az évektől az idősödő politikus, akinek az egészsége is egyre romlott, mind kevesebb időt töltött Bukarestben, ahol a napi politikát csinálják, és mind többet tartózkodott dévai otthonában. Távol a főváros zajától, de még itt is egy új politikus nemzedék szándékait figyelve, elemezve. Majd amikor bekövetkezett a politikai enyhülés, és régi barátai, egykori harcostársai kiléptek a börtönök homályából, felvette velük a kapcsolatokat.[75] Egymás után válaszolgatott újra dolgozó társai neki küldött — magukról életjelt adó — leveleire. Groza újra lelkes, optimizmusa visszatért. Mértéktartóan bár, de bírálta azokat a hibás módszereket, amelyek ilyen helyzetet teremtettek. „Át kell bögésznünk újra és újra a múlt tapasztalatait, tévedéseit és azok segítségével a nemzeti és nemzetközi jelenlegi adottságokból agybeli erőfeszítéssel le kell vonnunk a helyes következtetéseket, hogy

[72] 1947. december 30-án Groza és Gh. Gheorghiu-Dej kihallgatást kértek a királytól, és lemondásra szólították fel. A minisztertanács aznapi ülésén Groza bejelentette a monarchia feloszlatását. „A királyt úgy tekintjük, mint bármely más állampolgárt. A király funkcióját mostantól fogva a Román Népköztársaság Elnöksége foglalja el." *Groza:* Articole. i. m. 484.

[73] *Köteles Pál:* Versenyfutam. Alföld 1983. 4. sz. 54—60.

[74] *Lipcsey Ildikó:* Kurkó Gyárfás i. m.

[75] *Balogh Edgár,* in: Groza Péter emlékére, i. m. 14.

azokból okulva, felvértezve, bátran állhassunk az újabb, nagyobb csaták elébe" — írta Kohn Hillelnek 1957-ben.[76]

A magyarság iránti megbecsülése, a magyar kultúra szeretete mindvégig áthatotta. Ehhez az utolsó öt évéhez számos olyan kulturális jellegű írásművének megalkotása kapcsolódik, amelyeknek szerepük volt a további időszakban a romániai magyar kulturális élet alakításában, és a barátság kiteljesítésében.

1956-ban, már nagyon súlyos betegen, aggodalommal figyelte a magyarországi eseményeket. Olvasta a magyar lapokat, gyűjtötte az információkat. Az Irodalmi Újság egyik cikkének margójára azt írta: „... félek, hogy Magyarországon vér fog folyni." A Magyarországról érkező hírek mellett mihamarabb személyes beszámolókat is akart hallani. A konszolidáció első hónapjaiban Romániába érkező magyarországi újságírókat és a kulturális élet képviselőit sorra fogadta és hosszasan faggatta a történtekről.[77]

A magyarországi események nagyon foglalkoztatták, kereste azt, amit tanulságként le lehet vonni belőle. Két dolgot nagyon következetesen megjegyzett magának, és azokra a következő írásaiban többször visszatért: a párt nem szakadhat el a tömegektől, nem lehetnek a néptől idegen céljai. A másik gondolata: az értelmiségnek nagy szerepe van a tömegek tudatának formálásában, az írott szónak nagy mozgósító ereje van.

Az értelmiség szerepéről, s egyben saját szerepéről így nyilatkozott: „Én magamat afféle transzmissziónak tekintem a párt és a tömegek között. A társadalom minden rétegében vannak barátaim. Vannak egyszerű parasztemberek, akikkel együtt voltam közbaka a K. u. K. hadseregben, vannak miniszterek, papok, főpapok, munkások, románok, magyarok, zsidók. Dicsekvés nélkül mondhatom, népszerű vagyok, és ennek nagy jelentősége van, mert agitálhatok, hallgatnak rám. Fordítsanak nagyobb gondot az értelmiségre, minden értelmiségi egy kicsit Groza Péter, azaz áttétel a párt és a tömegek között."[78]

Groza fenti szavait saját életével igazolta. Ő a haladó polgár, már az 1930-as évek elején szakított minden előkelő tisztséggel, és vállalta a legszentebb társadalmi hagyatékot, a humánum védelmét a saját osztálya gőgjével és nacionalista gyűlöletével szemben. A polgári demokratikus forradalom elárult követelményeiért: a parasztság földhözjuttatásáért és társadalmi felemelkedéséért, az együtt élő nemzetiségek testvériségéért lépett harcba. Közben a párton kívüli szimpatizáns és fegyvertárs maga is szocialista harcossá, elvtárssá lett. Teljes személyi súlyával járult hozzá a lenini tanok következetes érvényesítéséhez a parasztkérdésben és a nemzetiségi kérdésben.

1958. január 7-én bekövetkezett halála nagy veszteség volt a román és a magyar nép számára egyaránt. Alakja a szocialista humánum teljéig jutott értelmiség példája.

[76] Groza Péter emlékére i. m. 143—144.

[77] Tolnai Gábor az Arany János-ünnepségekre érkezett Romániába. Grozával való találkozásáról számol be az Élet és Irodalom c. lap 1957. április 26. és az 1978. január 20. számában.

[78] *Gombó Pál:* Beszélgetés dr. Petru Grozával. Népszabadság 1958. január 9.

Emléke kortársai tudatában élő marad, tetteivel beírta nevét országaink legújabbkori történetébe, mert mint gyakorló politikus maradandót alkotott.

*

Négy évtizedes politikai munkásságát igen jelentős elméleti, publicisztikai tevékenység egészíti ki. 1919—1957 közötti írásai, nyomtatásban megjelent beszédei, interjúi képet adnak az ország politikai életéről, a saját gazdasági és társadalmi aktivitásáról, társadalmi és politikai nézeteinek fejlődéséről, a polgári demokratikus állásponttól a szocialisztikus eszmék propagálásáig. Cikkei, életerős polemizálásai, beszédei és útijegyzetei, önéletrajzi írásai, elméleti fejtegetései, akadémiai közleményei stb. több ezer oldalt tesznek ki; belőlük nagyon értékes és érdekes élettapasztalatai és gondolatai áradnak. Groza írói ambíciók nélkül is igen tartalmas írásműveket produkált; pontos, azonnali reagálási készsége, meggyőződésének bátor kinyilvánítása jellemzi a sokféle témában megvitatott következtetéseit és megoldásra tett javaslatait.

Groza úgy írt, ahogyan beszélt. Intellektuálisan kifejtett mondatai nemcsak igazak, de filozófikusan megfogalmazottak is voltak. Szókészlete sokkal gazdagabb, mint a politikai beszédekben szokásos volt. Bár sokat tanult Iorga szónoki fogásaiból, az erdélyi tájak, az ősi református kollégium is nyomot hagytak stílusán. Néha archaisztikus szóképekkel illusztrálta mondanivalóját. Sok mesélő, anekdotázó elem vegyült a komoly mondanivalókkal.

Kora ifjúságától kezdve, élete végéig több száz újságcikk és publicisztikai írás jelent meg tőle. Politikusként, államférfiként elmondott beszédeit és interjúit három jelentős kötetben tették közzé Romániában (Reconstrucţia României, 1946. (Románia újjáépítése) — In drum spre socializm, 1950. (Útban a szocializmus felé) — Texte alese, 1973. (Válogatott írások))

Két kötetben a Szovjetunióban tett két látogatását írja le: Am văzut cu ochii Ţara Păcii (Saját szememmel láttam a béke országát). A harmadik útleírása Kínáról szól: A hatszázmillió ember országa. (Prin ţara celor şase sute de milioane, China de ieri şi azi.) Ugyancsak közvetlenül a felszabadulás utáni években jelent meg világirodalmi színvonalú esszégyűjteménye, a börtönnaplója: In umbra celulei (A börtön homályában).

Írói vénájára utalnak olyan tények, hogy közéleti szerepléstől való visszavonulása idején egyetlen nap alatt megírt egy kis füzetet aznapi élményeiről, indulatairól, mondhatnánk, naplót egyetlen napról; 1928-ban jelent meg: Omule, nu te superă (Ember ne mérgelődj! — tanács önmagamnak). Irodalmi munkásságához tartozik, hogy nagynénje véletlenül megtalált verseit válogatott kötetben adta közre 1929-ben, a kötethez előszót írt. Ez a népéhez és családjához ragaszkodó ember képét tárja az olvasó elé.[79]

[79] *Groza—Bobeiu, Asinefta:* Comori ascunse, Cluj 1929. 94.

Ebből a gazdag irodalomból az alábbiakban csak egy kis töredéket adunk közre, a magyar olvasók számára. A válogatásnál az vezérelt, hogy a számunkra legfontosabb magyar vonatkozású és a korszakra politikailag leginkább jellemző írásokat válasszuk ki.

A közzétett dokumentumok 1945 márciusától — Groza miniszterelnöki kinevezésétől — 1957 végéig terjedő időszakból valók. Valamennyi itt leközölt Groza-beszéd, nyilatkozat, cikk vagy levél egyszer már megjelent nyomtatásban. Csak egy elenyésző részét képezik annak a több ezer oldalt kitevő gazdag Groza-hagyatéknak, amely hosszú politikai pályafutása során keletkezett. „Politikai gondolatok" címmel látta el a felszabadulás után megjelent első gyűjteményes kötetét. És valóban, írásai, bármilyen témáról is essen szó, mind politikai jellegűek; Groza politikai látásmódját eláruló írások.

A mellékelt dokumentumokat keletkezésük sorrendjében közöljük, függetlenül attól, hogy tartalmuk esetleg időben korábbi eseményekre utalnak.

1.

Dr. Petru Groza nyilatkozata a sajtónak 1945. március 7-én

Az új kormány ma tartotta az első minisztertanácsi ülését. Az államtitkárok eskütétele után Dr. Petru Groza úr, a Minisztertanács elnöke fogadta a sajtó képviselőit, és az alábbi nyilatkozatot tette:

„Nem fogok hosszas nyilatkozatot tenni, és nem fogok a jelen pillanatban a kormány programjával foglalkozni, azért nem, mert ma reggelre hívtam össze az első ülésre a Minisztertanácsot, és ennek keretében munkatársaimmal közösen fogjuk összeállítani munkaterveinket, meghatározva a legsürgősebb feladatokat.

A jelenlegi kormánynak alapvető feladata az ügyvitel egyszerűsítése és gyorsítása lesz. A vállainkra nehezedő feladatok súlyosak, ezeket meg kell oldani, mert az országban lévő állapotok tragikusak: az eddigi késleltető rendelkezések és magatartás következtében. Ezen állapotok miatt nem tudunk hozzákezdeni az alapvető kérdések megoldásához. Hárítsuk el utunkból mielőbb ezeket a nehézségeket. Lényeges körülmény, hogy kedvező feltételek közepette kezdhetünk munkánkhoz: a népakarat alkotmányos erőre emelkedett. Ez olyan eredmény, amelyért más népek irigyelnek bennünket, mert ők anélkül élték át a súlyos társadalmi bonyodalmakat, hogy megvalósíthatták volna ezt az alapvető feladatot.

Hozzákezdtünk a munkához, reméljük, eredményesen lehetünk segítségére népünknek és hazánknak. Erre nekik fogadalmat tettünk.

Felhívjuk az ország demokratikus erőit, minden egészséges gondolkodású embert, hogy segítsen nekünk. Mi szélesre tárjuk a kapukat a becsületes emberek előtt.

Nem tartunk haragot. Minket a román emberszeretet szelleme vezérel, de ez nem zárja ki azt a törekvésünket, hogy igazságot tegyünk, hogy akár kemények is legyünk ott, ahol erre szükség van, abból a célból, hogy megvalósíthassuk mindazt, amit népünk vár, s amit eddig akadályoztak.

Meg fogjuk tisztítani az államapparátust mindazoktól, akik akadályozták az államgépezet zavartalan működését.

Megkezdjük azonnal a földreform végrehajtását. Késedelem nélkül érvényesítjük a törvényességet, törvényesítve az eddigi földosztást, végrehajtjuk a reformot pontos normák alapján.

Reméljük, hogy rövidesen bejelenthetjük, hogy más szent kötelességünket is teljesítettük.

„Az Észak-Erdély felé vezető út — mondta nekem Malinovszkij marsall tegnap este — nyitva áll."

És remélem, pár nap múlva ott leszünk.

A hadifoglyok visszatérnek. Találkozni fognak az őket otthonaikban várókkal.

Remélem, hogy ipari nyersanyagot is kapunk, a nélkülöző iparágak számára, különösképpen a textilipar számára. A mezőgazdaság szükségletei felé kell, hogy irányítsuk figyelmünket, biztosítanunk kell a szükséges nyersanyaggal való ellátást, hogy megoldhassuk a tavaszi munkák feladatait."

Dr. Petru Groza miniszterelnök nyilatkozatát abban foglalta össze, hogy kiemelte, hogy kormánya bizakodó légkörben kezdi meg munkáját. Kifejezte reményét, hogy mindabból, amit a nép vár, legalábbis egy részét hamarosan megvalósíthatják.

Semnalul, 1945. március 8.
(Magyarul: Harc a hatalomért 1979. Budapest, ELTE BTK kiadványa 126—127. 1.)

2.

Groza Péter beszél, Románia felelős miniszterelnöke[80]

Magyarok! Testvéreim!

Szívesen jöttem Erdély fővárosába, amely jellegzetesen mutatja a román—magyar életközösség mélyen a történelembe gyökerező parancsait. Ezt a várost mi, románok ugyanis Erdély szellemi központjának tekintjük, a magyarok pedig

[80] 1945. május 6. és 13. között tartotta meg első országos kongresszusát a Magyar Népi Szövetség Kolozsvárott. Ezen a reprezentatív eseményen a kormány tagjai is jelen voltak. A kongresszus záró nagygyűlésén, május 13-án Petru Groza magyar nyelvű beszédet tartott. A gyűlésen elhangzott beszédeket külön kis füzetben is kiadták. Mit mondott Groza Péter, Luka László, Kurkó Gyárfás a Romániai Magyar Népi Szövetség első kongresszusán? Kolozsvár 1945. Központi Intéző Bizottság 25.

„kincses"-nek becsülik. Egyformán tiszteljük tehát benné mindazt a történelmi kincstárt, amely köveiben, ódon falaiban, régi és korábbi szellemében rejlik és amely mindkét népnek egyformán fontos, szorosan összefügg viszontagságos és szenvedésekkel teljes múltunkkal.

Alig pár esztendeje, hogy Erdély a legpokolibb politikai üzelmeknek esett áldozatul. Évszázados gyűlölködésünk és vérzésünk ezért a csodálatos földért kezére játszotta sorsunkat a legrégibb és legirgalmatlanabb közös ellenségnek: a német hitlerizmusnak, amely embertelen módon fokozta szenvedéseinket, kettészelve Erdélyt.

Szomorú és szerencsétlen játék következett ezután: románok és magyarok vállvetve véreztek a német ostor kegyetlen suhogásai alatt, egymást gyűlölve, egymástól perelve az elveszett fél-Erdélyt, egymásra lesve, mint vadorzó, és várva a pillanatot, amikor ugyanezért a fél-Erdélyért egymás hátába döfhetik szuronyukat.

Ez kellett Berlinnek: ez volt a számítása Hitler Adolfnak és gyilkos fasiszta politikának. Mi sem jellemzőbb tragikus közös sorsunkra, mint Antonescu és Horthy ismételt kullogása Hitler főhadiszállására. Hol az egyik, hol a másik sértette vérig nemzete becsületét a Hitlernek leadott lábcsókjaival, visszataszító hízelgéseivel, amelyek eredményeképpen Antonescunak az elszakított Erdélyt ígérte, míg Horthynak a Romániánál maradt fél Erdélyt helyezte gyors kilátásba.

E véresen nevetséges szomorújáték árát a két szerencsétlen nép egyaránt fizette a rendes járadékokban. Egyik is, másik is tömte a német háborús szükségletek feneketlen zsákját vérrel, emberanyaggal: milliókra rugó fiatalság életét pazarolván őrült világuralmi célokra, míglen Sztálingrád falai alatt céltalanul, jogtalan háborúban elvérzett népeink színe-java.

Az óriási erővel és lendülettel megindult szovjet hadsereg hatalmas pörölycsapásai következtében e tragikus fejezet végül is lezárult. Sztálin marsall szilárd akarata, fölényes hadvezéri képessége és a Szovjetunió népeinek ellenállhatatlan ereje szétugrasztotta a kegyetlen, állatias gyilkosságra és vad pusztításra uszító német haderőt, kitűzvén Berlin falaira a népek szabadságának zászlaját.

Szinte hihetetlen fordulata a történelemnek az erkölcsi alapokon mozgósított erőfeszítéseknek ez a gyors eredménye. Óriási méretekre tervezett vérengzés és világégés roppant össze Sztálingrád falai alatt. Keserves szenvedések hamvából kiemelkedett végre a román és a magyar nép agyonkínzott alakja, egy új korszak, egy megtisztult világ kapujában.

Erdély visszakerült Romániához. Románia és Magyarország a szovjet hadsereg oltalma alatt egyaránt áttörte a hitlerizmus rabszolgaláncát, és demokratikus kormányok vezetése alatt kezdte meg a nehéz újjáépítés munkáját.

De nem azért került vissza Romániához Erdély, magyar testvéreim, hogy elölről kezdjük a gyűlölködést, az uszítást, a nagyhatalmaktól való koldulást, sem azért, hogy mi most még egyszer megismételjük a múlt bűneit, vagy megbosszuljuk Horthy embereinek embertelenségeit. A román állam jellegét Erdély címerében nem a sovinizmus, hanem az emberiesség, a politikai érettség, és a két nép egymásrau-

taltságának szelleme fogja átfűteni. Az 1918 utáni békeidők szomorú tapasztalatai vigyorognak reánk a mostani világháború vértengeréből. Trianon után Magyarországon semmiféle szociális újítás nem történt, mert a hatalmat birtokló felsőbb társadalmi osztályok visszaélve a hiszékeny nép szent érzéseivel, állandóan a revízió sikerével ámították az országot. Akármilyen jogtalanságot, felzúdulást a társadalmi osztályok túltengései ellen a revízió hamis szivárványával csitították következetesen, elfojtva a népi erők pompás megnyilatkozásait. Ugyanez történt Romániában is. Míg Magyarországon a vezető osztály a revízió sikerével ámította a dolgozó népet, addig nálunk Trianon megvédésében vérzett el ugyanez a jobb sorsra érdemes népi erő. A magyarországi urak jobbra-balra kilincseltek, fűt-fát ígérgetvén Erdély visszaszerzéséért. A román urak pillanatnyi habozás nélkül követték magyar osztályos társaikat és hol alázatosan, hol hősködve esdekeltek ugyanazon Erdély megtartásáért. Mindkét nemzet ereje a nyomorult és mesterségesen szított vitákban merült ki. Mindkét nép átok alatt állott, az uralkodó osztályoktól szított lelkiismeretlen gyűlölködés átka alatt.

A demokratikus román kormány nevében határozottan kijelentem, hogy ennek a korszaknak vége! A vörös hadsereg győzelmei nyomán teljesen megtisztult keleteurópai légkörben új élet kezdődik: a demokratikus népek egyetértésén, és különösen a román—magyar egymásrautaltságon alapuló élet. Egy ezeréves per aktái zárulnak le, és a két nép szomorú, tragikus tapasztalatainak hamván a legigazibb testvériesség korszakának kell elkövetkeznie. Semmiféle különleges életfeltétel nem választhatja el egymástól e két nemzetet. Magyar testvéreim! Egyformán reménykedünk, és egyformán nevetünk és sírunk, egyformán nótázunk, egyformán élünk és halunk.

Városaink, falvaink, temetőink egyformán a mieink. Miért ne legyen miénk maga az élet is közös örömeivel és szomorúságaival? Az anyaföld egyformán ad kenyeret románnak és magyarnak, és egyformán ringatja örök álmunkat.

Nem látok semmiféle érvet, hogy a közös élet ne kezdődhessék meg az Istentől is megáldott új utakon a várva várt, drágán fizetett béke és boldogulás felé.

Meggondoltan és határozottan állítom, hogy ma megvannak mindazok a politikai adottságok, amelyek a román és a magyar nép testvéri együttélését biztosítják. Hatalmas szomszédunk, a Szovjetunió, véget vetett az eddigi szétugrasztott és gyűlölködő politikai túltengésnek. A román nép szorgalmasan lát hozzá a tisztogatás munkájához, kivetvén a közösségből mindazokat, akik a demokrácia és a béke ellen cselekedni mernek. Ugyanezt a munkát, ugyanilyen szempontoktól vezérelve kell véghezvinnie a Magyar Népi Szövetségnek is. Impozáns és sokat ígérő jelét látom a mai nap szivárványos ünnepségében a testvériségnek. Szívem tele van örömmel és megelégedéssel. Az erdélyi testvériség sugárzó jövőjének virradatát látom itt, és kívánom, hogy miként az én lelkem csordultig tele van reménykedéssel, teljék meg az önök lelke is bensőséges érzelemmel: az egymásrautaltság érzésével, magyar testvéreim!

Eljöttem, hogy a román—magyar együttélés erdélyi zászlaját itt ünnepélyesen meglobogtassam. Én is, és kormányom is, elhatároztuk, hogy ezt a feladatot minden

nehézségen, minden előítéleten, minden nehézkes gondolkodáson túl, teljes győzelemre visszük. Románia sorsát a népek közösségében e határozatom alapján teljesen megszilárdultnak látom. Ugyanígy érzem, hogy Magyarország is áthatva ez új politikai elgondolás szellemétől, meg fogja találni a legtökéletesebb szomszédság alapjait, mihelyt kezessége van arra, hogy az ezeréves gyűlölködés örökre megszűnt. Hálával gondolunk a hatalmas Szovjetunióra és Sztálin marsall történelmi alakjára mindazokért az óriási áldozatokért, amelyeket ebben a világháborúban a népek szabadságáért, a népek testvériségéért és így a román—magyar megértésért is hozott.

A Szovjetunió hatalmas ereje kezesség arra, hogy az, amit mi itt nyílt szívvel, őszinteséggel és férfias lovagiassággal rendezünk, meg is fog maradni. Köszöntöm tehát a mai napot, mint a román—magyar együttélés ünnepélyes kezdetét, és teljes szívemből kiáltom: Éljen a román—magyar barátság! Ez hiszekegyem! Ez a hiszekegyünk!

Forrás:
Mit mondott Groza Péter, Luka László, Kurkó Gyárfás a Romániai Magyar Népi Szövetség első kongresszusán?
Kolozsvár 1945. Központi Intéző Bizottság kiadványa 25. 1

3.

Ekések Frontja nevében[81]
(1945. V. 13.)

Eddig, Testvéreim, mint az ország kormányának elnöke szólottam Önökhöz. Engedjék meg most, hogy néhány percet szenteljek másik minőségemnek is, amely lelkemnek drága. Én a romániai Ekések Frontjának elnöke is vagyok. Elnöke vagyok annak a romániai Ekés Frontnak, amely vállvetve kezdte meg a küzdelmet sok évvel azelőtt a magyar dolgozók és földművesek szövetségével, a MADOSZ-szal!

Testvéreim! Az Ekés Front és a MADOSZ közös harcának immár történelme van. Kurkó Gyárfás, Bányai László és mások, öreg „madoszisták", s a régi Ekések mind visszaemlékeznek arra a napra, amidőn — majdnem másfél évtizeddel ezelőtt — a bácsi találkozóval román és magyar földművesek, román és magyar munkások megalapozták azt a szövetséget, amely kiállta a próbát sok éven át mind a mai napig.

Kiállta a próbát jóban és rosszban. Osztoztunk sorsunkban, közös sorsunkban. Voltak elkeseredett harcos napok. És voltak magasztos pillanatok. Visszaemlékezünk a dévai nagy színház zsúfolt termére, ahol — először,[82] Testvéreim — együtt vonultak

[81] A beszéd folyamatosan hangzott el az előző résszel együtt.

[82] Az 1935. november 3-i dévai nagygyűlésről van szó, amelyet az Ekésfront és a MADOSZ bácsiban megkötött egyezménye tiszteletére rendeztek meg.

fel az Északi Érchegység mócai és Csík, Háromszék és Udvarhely vármegye székelyei. Ditrótól Cebliáig képviselve voltak ebben a teremben a dolgozó román és magyar nép legjobbjai. Felszólaltak váltakozva a mócok románul, a székelyek magyarul.

A sajtópáholy is zsúfolva volt újságírókkal. Riadtan figyelték a felvonulást, és valaki közülük leküldött hozzám egy cédulát, amelyre ez volt írva: „Péter, vigyázz, mert nagy baj lesz ebből! Ezek hajbakapnak!" Éppen egy székely szónok következett szólásra. Székely testvérem szorongva állt ott a halálos csendben, elakadt a szava. Majd rossz románsággal így szólott: „Ne haragudjatok, román testvérek, „nu ştiu româneşte"... [83] Ekkor az egyik szemben lévő páholyban felállt az egyik román ekés, móc testvérünk, és így szólott a székelyhez: „Székely testvérem! Csak folytasd magyarul a beszédet! Nem az én hibám, hogy nem tudlak megérteni és nem a te bűnöd, hogy nem tudsz hozzám a nyelvemen szólani. Amikor én, mint kis parasztgyerek Körösbányán együtt játszottam a porban a magyar kovács fiával, nagyon jó barátok voltunk. Játékunk, örömünk közös volt. Csak, amikor iskolába kezdtünk járni, kezdték tanítani nekünk, hogy én móc vagyok, és nekem a székelyt gyűlölnöm kell. Tehát folytasd anyanyelveden, mert ha nem is értem meg teljesen a szavaidat, megérzem, hogy igazságot mondasz. Hiszen a mi ekéink egyformán szántanak. A mi politikusaink például gyönyörűen beszélnek, hogy megértsük őket, amikor választásra kiszállnak hozzánk, de — bizony mondom — akkor azt érezzük, hogy nekik nincs igazuk."

És a szónokló székely testvér ott fenn a dobogón mélyet lélegzett, és folytatta szabadon a beszédet magyarul. Azután jött az Ekések sok-sok szónoka még, és beszéltek románul. Az első magasztos pillanat volt ez a két nép történetében. Mi, Ekések és a magyar MADOSZ-testvérek, éreztük, hogy a történelem szárnyai suhannak felettünk, és éreztük azt, hogy a mi harcunk igaz és a győzelem a mi közös győzelmünk lesz.

Jöttek ezután politikai választási harcok, és a MADOSZ és az Ekésfront volt az, amely megteremtette Délkelet-Európában az első népfrontot.

Igen, az egységes népfront, az első, a Kommunista Párt vezetése és irányítása alatt alakult, de mi elfogadtuk bátran, keményen ezt az irányítást. Olyan lendületet vettünk hármasban, hogy magunkkal ragadtuk a Maniu pártját is, és jelentkeztek a szociáldemokraták is. És jelentkeztek mindazok, akikben akkortájt volt demokrata érzés. Megvívtuk választási harcunkat és győztünk, mert ellenállhatatlanok voltunk.

Ezután a szerencsés kezdet után jött a sötét éjszaka. Jött a diktatúra, jött a háború és jött Bécs, amely kettészelte Erdélyt, ezt az egységes gyermektestet.[84] Jöttek az üldöztetések, a kínzások. Sok harcos Ekés és „madoszista" került bilincsbe, sokan fizettek életükkel, de mi kitartottunk a szenvedésekben is egymás mellett.

[83] „nem tudok románul".

[84] Az 1940. augusztus 30-i második bécsi döntésről van szó. Groza gyakran használt bibliai példázatokat. Erdélyt a salamoni ítélettel kettévágott gyermekhez hasonlította.

Testvéreim, a mi lelkünkben ma napsugár van, a külső nap sugarának visszfénye. Szabadon szólunk ma mi, akik annak idején csak titokban találkoztunk, külvárosi utcákban, erdőkben éveken át, a fejünkkel játszva. De továbbvittük a föld alatt is a munkát az illegalitásban, sőt a börtönzárkákban is. Tudtuk, éreztük, hogy a győzelem a miénk lesz. Ha visszagondolunk mindezekre, gondolhatjátok, kedves testvéreim, hogy mit érzek ezen a napon, mi megy végbe az én lelkemben.

A háború Erdélyre nagy szenvedéseket hozott. Vészt, véres áldozatokkal teljes zivatart. Mindarról, amit a fasiszta kormányok a két népnek okoztak Bécs után, nincs idő részletesen beszélni. Tudjuk, hogy elszakították a testvért a testvértől, a szülőt a gyermekétől, amikor kettévágták Erdélyt, ezt az egységes gyermektestet.

S eljött 1945. március 13-ika, amikor Kolozsvárt szemtől szembe láttuk egymást.[85] Én, Testvérek, azt a napot még nem tekintettem a kezdetnek, én azt a napot, hivatalos szemüveggel nézvén, egy ceremóniás napnak tekintem, amely hivatalos ünnepet jelképezett.

Most azonban tudom, hogy ezt a mai verőfényes napot és mindazt, amit mondanak, nyolcnapos kemény munka előzte meg. A Magyar Népi Szövetség kongresszusának nyolcnapos munkája. Ez a kongresszus — mint hallottuk — előkészítette a tervet a holnap kezdődő munkájának, annak a munkának, amelynek a testvériséghez kell vezetnie az egész ország javára.

Ha a közös munkára gondolok, nem mulaszthatom el az alkalmat, hogy rá ne mutassak régi testvérünkre, a mi nagyszerű harcostársunkra, Luka Lászlóra.[86] Vén kommunista! Nyakas góbé! Szívós demokrata! Szóval nagyszerű polgára ennek a hazának, amelyet demokratikussá kell tennünk. Ő és mások, az Országos Demokratikus Arcvonalba tömörült erők támogatják a mi közös harcunkat. A múlt sötét éjszakája után immár nyíltan és szabadon visszük a zászlót előre. Törekvéseinket az embertársak közötti szeretet, a felebaráti szeretet, az együtt élő népek közötti békés összemunkálkodás hatja át.

Törekvésünk a szomszéd népekkel való békés együttműködés. A testvéri együttdolgozás Románia és Magyarország között.

Testvérek, az Önök színe előtt itt van ma az amerikai, az angliai, törökországi és más országokbeli sajtó sok képviselője. Tágra nyílt szemekkel nézik, ami itt a szemünk előtt történik. Szinte hihetetlen, amit látunk. Mi itt Kolozsvárt, Észak-Erdélyben, egy nagy kísérletet teszünk, fontos történelmi kísérletet. Ha sikerül román és magyar részről egyaránt kiirtani a fasiszta gyűlölködésnek még az irmagját is, akkor ennek a sikernek a hatása kisugárzik a Fekete-tengerig, s a magyar népre is egészen a

[85] 1945. március 13-án történt meg hivatalosan Észak-Erdély visszacsatolása, amikor Groza miniszterelnök, Mihály király és a pátriarka Kolozsvárra mentek. Ekkor is volt nyilvános nagygyűlés.

[86] Később Vasile Luca néven ismert kommunista politikus, aki a felszabadulás utáni időszakban szorosan együttműködött Grozával az RKP képviseletében, az ODA főtitkára. 1952-ben leváltották és bebörtönözték, 1968-ban állampolgári szempontból rehabilitálták.

Lajtáig... Tudjuk, érezzük azt, hogy minél közelebb jut egymáshoz ez a két ország, annál inkább biztosítva lesz az itt élő népek testvérisége is.

Ha mi megszüntetjük Románia és Magyarország között a vámhatárt, hogy áruink, munkánk termékei szabadon cserélődjenek a két ország között, ha mi beszüntetjük az útlevélkényszert,[87] csupán bizonyos határátkelési igazolvánnyal könnyítve meg a közlekedést, ha testvér a testvért és szülő a gyermekét látni akarván, szabadon utazhatik, akkor, testvéreim, nincs okunk rá, hogy lelkünk mélyén valahol még más vágyakat is támasszunk.

Soha többé ne emeljünk kínai falat a két nép, a két ország közé, mert a kínai fal mögött keserű vágyak, óhajok emésztik a lelkeket, s olyan akciók születnek belőlük, amelyek csak vészt, szenvedést okoznak a kínai falon innen és azon túl is.

Erdély, gyönyörű kertje a Mindenhatónak. Milyen gyönyörűen jelentkeztek ma népi viseletükben a magyar falvak. Most lelki szemeim előtt megjelenik a nem kevésbé gyönyörű román népviselet. Látván Önöket, arra gondoltam, hogy május 10-én[88] a magyar népviselet is ott tündökölt, először e két nép történelmében, a román állam nemzeti ünnepén. Várva várom a jövő esztendei, 1946-i március 15-ét és azt, hogy mindkét nép nagyünnepeit együtt üljük meg, románok és magyarok.

Magyar testvéreim! Ezen a szent ünnepnapon tegyünk fogadalmat, hogy nem engedjük Istennek ezt a szép kertjét, nem engedjük, hogy sok népeivel teljes, változatos virágágyait valaha is valaki csizmával megtaposhassa. Soha! Soha!

Mit mondott Groza Péter stb. i. m. 12—16 l.

4.

Groza üzenete Petőfi Sándor halálának évfordulóján rendezett segesvári ünnepség hallgatóihoz

A Petőfi ünnep rendező bizottságának!

Népének szabadságáért hősi halált halt Petőfi Sándornak, a lánglelkű költőnek emlékezésére az ünnepi köntösben egybegyűlt magyar testvéreimnek szeretettel üzenem, hogy lélekben közöttük vagyunk mindazok, akik népünk szabadságát mindenekelőtt becsüljük, és akik a népek szabadságáért küzdő elődeink hagyományait gondoskodva őrizzük.

[87] Groza itt beszélt először nyilvánosan a Magyarországgal kötendő vámunióról és az útlevélkényszer megszüntetéséről.

[88] 1877. május 10-én kiáltották ki Románia függetlenségét, ez a nap nemzeti ünnep.

[89] 1945 júliusában Petőfi halálának 96. évfordulója alkalmából a fehéregyházi síkon álló emlékmű körül nagyszabású ünnepséget rendeztek. Magyarországról, Bulgáriából, Jugoszláviából is érkeztek vendégek ide. Groza magyar nyelvű levelet intézett az ünneplőkhöz, amit az ünnepségen felolvastak.

A hűbéri láncokban, a habsburgi elnyomásban vergődő, dolgozó magyar népet forradalomra hívó Petőfi műve az egész emberiségnek értékes kincse. A mindenkori elnyomás, a bármely formában visszatérő despotizmus és a népek munkájának kiaknázása elleni harcban örök időkre forrás, amelyből erőt, lelkesedést merítenek a szabadság, testvériség küzdői.

A román és a magyar nép testvériesülésének jegyében közösen áldozva Petőfi Sándor, a hősi halott emlékének, a szabadságnak, a népek közötti békés együttélésnek, az emberi haladásnak áldozunk.

Ez eszményekért dolgozva, harcolva — szebben nem róhatjuk le kegyeletünket népeink nagyjainak oltárán.

Groza Péter
az Ekésfront elnöke, miniszterelnök

Szabad Nép, 1945. augusztus 10.

5.

A kormány el van tökélve, hogy helyén marad és folytatja az alkotómunkát[90]

Közlemény

Az 1945. augusztus 24-i minisztertanácsi ülésen dr. Petru Groza úr, a demokratikus tömörülés kormányának miniszterelnöke, részletesen ismertette a kormány tevékenységét és Románia reakciós köreinek a kormányválság kirobbantására irányuló mesterkedéseit.

Az erről folytatott vita eredményeként a kormány egyhangúlag leszögezte a következőket:

A széles néptömegeknek a szabad választásokon kinyilvánított akaratából hatalomra jutott dr. Petru Groza kormánya előtt azoknak a hatalmas nehézségeknek a megoldása áll, melyeket az Antonescu kormány és az 1944. augusztus 23-tól 1945. március 6-ig uralmon lévő kormány[91] reakciós elemeinek tevékenysége zúdított Romániára.

A dr. Petru Groza kormánya valóban demokratikus rendszert hozott létre az országban, ami az összes társadalmi réteget képviselő politikai pártok és szervezetek együttműködésének kifejeződése, és ezáltal véget vetett az előző kormányok, illetve

[90] Mihály király 1945. augusztus 22-én lemondásra szólította fel Petru Grozát, a kormány azonban nem tett eleget a király parancsának, és helyén maradt.

[91] 1944. augusztus 23.—1944. december 6-ig a Sănătescu-kormányról, ettől kezdve 1945. március 6-ig a Rădescu-kormányról van szó.

azok külső és belső pártfogóinak,[92] reakciós elemeinek felelőtlen politikája által kiváltott nagyméretű zavargásoknak.

A kormány régóta várt reformokat hajtott végre a parasztság javára. Élve hatalmas barátunk és szomszédunk, a Szovjetunió bizalmával, az Egyesült Nemzetek szimpátiájával a kormány újból visszaszerezte Észak-Erdélyt, teljesítve ezáltal a nemzet álmait, amelyeket a Bécsi Diktátum szétrombolt.

A kormány megteremtette a barátság és együttműködés kapcsolatait összes szomszédunkkal, lehetetlenné téve ezáltal mindenféle, az ország már garantált határaira vonatkozó vitát.

A román nép és a vele együtt élő nemzetiségek egyenlőségének tiszteletben tartása elvétől vezérelve a kormány megszüntette a soviniszta propaganda lehetőségét, és létrehozta a népek harmonikus együttélésének feltételét az ország határain belül. A kormány lojálisan és felelősen teljesítette fegyverszüneti kötelezettségeit, tovább erősítve ezáltal Románia nemzetközi pozícióját.

A Szovjetunióval és más szomszédos országokkal való gazdasági és kereskedelmi együttműködési megállapodás megkötésével és a Szovjetunióval való diplomáciai kapcsolatok újrafelvételével a kormány széles perspektívákat nyitott meg az ország termelőerői előtt a nemzetgazdaság helyreállításának hatalmas, hazafias ügyében.

Ezek az eredmények feljogosítják a kormányt, hogy szilárdan ragaszkodjon azon véleményéhez, hogy missziója még nem ért véget; hogy bírja a néptömegek bizalmát és támogatását, jóllehet jelenleg elsősorban azoknak az eszközöknek a felkutatása foglalja le, amelyek alkalmasak a gazdasági élet normalizálására, a spekuláció megszüntetésére, az ország újjáépítésének biztosítására és a katonai szolgálatot teljesítők anyagi helyzetének javítására.

És akkor, amikor a legnagyobb erőfeszítéseket tesszük elsőrendű hazafias feladataink megoldására, a romániai antidemokratikus politikai csoportosulások vezetői, Maniu és Brătianu, elveszítve a román életünk realitásával való kapcsolatukat, arra törekszenek, hogy mesterséges módon kormányválságot robbantsanak ki.

Az intrikák és a kulisszák mögötti kombinációk eszközeihez folyamodva viszályt akarnak kelteni a kormány és a nép között, másrészt a kormány és az államfő között, azt tanácsolva neki, hogy olyan lépésekre vállalkozzon, amik ellentétesek mind a román nép érdekeivel, mind magának a koronának az érdekeivel is. Ezek különböző koholmányokat terjesztenek, hogy félrevezessék a közvéleményt, és lejárassák a kormányt bel- és külföldön egyaránt.

A három nagyhatalom egyezményének alapján nyugvó, a fasizmus elleni harcban a népeknek saját sorsuk eldöntésére, saját belső demokratikus rendszerük meghatározására vonatkozó szabad jogának elveit állandóan szem előtt tartva, a

[92] A Nemzeti Parasztpárt és a Nemzeti Liberális Párt vezetői Anglia és az Amerikai Egyesült Államok segítségét kérték, hogy visszakerülhessenek a hatalomba. E kérdést részletesen elemzi: *A. Jazkova:* Az Egyesült Államok romániai politikájának néhány aspektusáról (1945). Világtörténet 1980. 4. sz. 123—131.

román kormány eltökélte magát, hogy teljes erejével végigviszi a reakciós elemekkel szövetkezett fasiszta maradványok nemzetellenes és antidemokratikus tetteivel szembeni harcot, amelyek az 1945. március 6-án alakult demokratikus rend ellen irányulnak, és nemcsak a nép jólétének emelésében elért eddigi eredményeket fenyegetik, hanem a nemzetközi egyetértést is.

Az egész nép által támogatott kormány eltökélte magát, hogy rendíthetetlenül posztján marad, és folytatja az 1945. március 6-án megkezdett konstruktív tevékenységét.

(„Scinteia" 1945. IX. 15.)

Magyarul megjelent: Harc a hatalomért i. m. 133—135. 1

6.

Groza román miniszterelnök levele Zilahy Lajoshoz

Groza Péter román miniszterelnök a következő magyar nyelvű levelet intézte Zilahy Lajoshoz, a Magyar—Szovjet Művelődési Társaság elnökéhez:

Kedves Elnök Úr!

Baráti soraira válaszolva, sajnos, a magyar írók májusi táviratát nem kaptam meg. Nemcsak én örültem volna annak, de az ügynek is javára lett volna közzététele, megszilárdítva az alakuló hangulatot.

A biharfüredi tervezett és a marosvásárhelyi megtörtént találkozások vonalán nagy lépést tettünk előre, ami még közelebb fogja hozni a béke, a teremtő munka s különösen a magyar—román nép testvériségének minden barátját.

Hálásak vagyunk a magyar íróknak és a magyar szellemi embereknek azért, hogy hisznek törekvéseinkben.

Román részről, követve a két nép dolgozó tömegeinek ösztönös egymásratalálását, a fejlődés útját, amelyet a népek természetes érdeke és megértése egyenget — hisszük mi is, hogy megérjük a teljes kibékülés napját, amely kihat a Duna melléki többi népre is, megteremtve így az együtt dolgozó anyagi és szellemi értékeiket egymás közt szabadon cserélő kis népek családját s ezzel együtt kontinensünk e részében a békének, haladásnak erős várát.

Szívesen várom bukaresti látogatását, küldöm Önnek és Tamási Áron harcos testvérünknek meleg baráti üdvözletemet.

Dr. Petru Groza miniszterelnök.

Szabadság, 1945. szeptember 4.

7.

MAGYAR OLVASÓIMHOZ!

(Bucuresti, 1945. szeptember 18.)

A szászvárosi öreg Kollégium negyedik gimnáziumi osztályában, a matematikai órák alatt, Tokaji Aladár zsarnoki uralma alatt éltünk. Tömzsi, szakállas, villogó szemüvegű ember volt, aki sokat ivott, s még többet vert minket. Egyszer olyan alaposan megpofozta, ha emlékezetem nem téves, Horváth Béla osztálytársunkat — későbbi államtitkárt —, hogy tiltakozásul a tízperces szünet alatt elhatároztuk, hogy sztrájkba kezdünk, s ott is hagytuk, az egész osztály, nemcsak az intézetet, hanem a várost is, oszlopban menetelve 14 kilométert, Piski (Simeria) akkori vasúti telepig. Csak a reákövetkező éjszaka kerültünk vissza.[93]

Első politikai akcióm tehát az elnyomás, önkény elleni harc jegyében folyt le.

Az önkényeskedés, a gyengébbek bántalmazása elleni ellenszenvem azóta is folyton kísért.

A budapesti egyetem Menza-Akadémiájának egyik asztalánál csendesen vacsorázgattunk egynehány esztendővel későbben, Gerda György, későbbi facsádi (Faget) ügyvéd, Tibill Miklós nagysomkuti későbbi képviselő és Crisan Miklós, későbbi máramarosszigeti tanár, román egyetemi kollégáim társaságában, amikor egyekünk szeme megakadt a fejünk felé, a falra függesztett táblán: „Itt oláhul beszélni tilos!" E megrontott légkörben hamarosan kirobbant az összetűzés: pofon vágtam a Menza alelnökét, ebből alapos verekedés fejlődött ki, újságbotrány (először kaptam ki a sajtó rovatjaiban, különösen a „Független Magyarországban" — tartogatom a cikket), majd kihallgatás Heinrich Gusztáv rektornál, akinek jóindulatú bölcsessége elejét vette kicsapásomnak az egyetemről, megelégedve a fekete táblára kifüggesztett megrovással.[94]

1920-ban, mint Erdély és a „kisebbségek" (akkoriban csak mennyiségileg gondolkoztak a politikában, s még nem dívott a minőségi elgondolás) minisztere elvetődtem a székelyek közé, Csíkszeredára. A prefektus főbenjáró ajtajánál tábla: „Itt csak románul szabad beszélni..."

Levétettem azonnal. Szemrehányásaimra a prefektus dadogva magyarázta, hogy a székelyek tudnak, de nem akarnak románul beszélni, mert ellenségek. Rövid időre reá megjelent előttem egy magyar küldöttség, a csíksomlyói katolikus esperes vezetése alatt. A szónok esperes, verejtékét törölgetve, olvasta egy papírlapról mondanivalóját — románul. Én, látva a nehéz törést, félbeszakítottam, kérve, hogy folytassa magyarul. A góbé nem engedett — s végigizzadta a román dikciót. „Lám —

[93] Ezt a történetet egy később megírt önéletrajzi regényrészletben részletesen elbeszéli. *Groza:* Így indultunk. Előre 1957. december 14.

[94] Amikor 1947 májusában Budapesten járt, felkereste az egyetemet, majd a Magyar Írók Szövetsége vacsoráján is felelevenítette ezt az egyetemi emlékét, egy kicsit eltérő változatban. Groza elmondja: Szabad Nép 1947. május 4.

fordultam a prefektushoz —, Önnel azok sem akarnak románul beszélni, akik tudnak — velem azok is csak románul törik a nyelvet, akik nem tudnak!"

„Hol a hiba, Prefektus úr?"...

Természetes, hogy én magyarul válaszoltam a küldöttségnek.

Ezek és hasonló számos emlékeim kergetőznek agyamban, amikor a kiadóm előszót kér könyvemhez, amely a magyar olvasó elé kerül...

Aztán: a bécsi döntés. S mindaz, ami utána következett, a szerencsétlen, kettévágott Erdélyben. A Hitler és Mussolini őrült agyában megszületett műtét utáni kölcsönös fájdalmainkon mi sem siettünk enyhíteni; ellenkezőleg, a megtorlás, „retorzió" embertelen módszerét törvényesítettük.

Mennyi könny, mennyi bánat mindkét oldalon...

Perceim rohannak, s vajmi sietve kell papírra vetnem valamit. Pedig annyi a mondanivaló!

Befejezésül csak ennyit: a lezajlott háború véres áldozatai, a nyitott sebek mindkét kis nép véres testén kiáltóan intenek: ne engedjük magunkat újból egymásra uszítani.

Fogjuk erősen marokra a magyar és román népeink közötti megértő együttmunkálkodás, elnyomás nélküli szabadság és testvériség zászlaját, hogy megbirkózhassunk a mindkét oldalon sokszor áldemokratikus lepel alatt lappangó sovinizmus, faji gyűlölet és hatalomvágy beteges ösztöneivel, amelyeket a harmadik érdekeltek az imperializmus jegyében oly számítóan használnak ki.

Csak így haladhatunk egy közös jobb sors felé, „mely után buzgón epedez" minden dolgozó magyar és román.

Dr. Groza Péter[95]

A magyar kiadás előszava:
Dr. Groza Péter: A börtön homályában, Corvinus Kiadás
Grafikai nyomdai Műintézet, Nagyvárad 1945. 306.

8.

Groza levele Nagy Ferenchez[96]

Feszítsük meg erőinket a gyűlölet maradványainak eltakarítására

Igaz örömmel vettem felelősségteljes elnöki megbízatásának hírét. Hálával vettem jószomszédi üzenetét és baráti sorait, amelyekből nagy elégtétellel olvastam ki azt az elhatározást, hogy közösen folytassuk népeink és a demokrácia nagy ügye iránt

[95] Ezt a részt Groza által kézzel írt formában közli az előszó. Ott látható aláírásának magyar formája.

[96] Nagy Ferenc, reagálva Groza több alkalommal kifejtett közeledési szándékára, kifejtette, hogy szívesen fontolja meg azokat a nagy jelentőségű elgondolásokat, amelyeket Groza felvetett. A magyar

vállalt munkánkat. E munkához erőt ad a tudat, hogy ez az egyetlen út, amely kivezet a háborús őrjöngés nagy csapásából. Vállvetve feszítsük meg minden népi és egyéni erőnket a romoknak, a hódító háború, a faji gyűlölet maradványainak eltakarítására és az új, békésebb világ felépítéséhez, amelyben végre a magyar és a román derék dolgozó népek is megtalálhatják boldogulásukat.

Üdvözlettel:
Dr. Petru Groza
miniszterelnök

Szabad Nép, 1946. március 1.

9.

Groza beszéde a zilahi nagygyűlésen[97]
1946 szeptemberében

Szeretett szilágysági nép!

Első ízben vagyok az önök megyéjében, miután az évek során, utam megszakítása nélkül néhányszor útbaejtettem e megyét, hogy véleményt cseréljek önökkel.

Sokszor gondolkoztam azon, hogy vajon ebben a pillanatban mire gondolnak, mi megy végbe a szilágysági magyar és román üzemi és gyári munkások és értelmiségiek lelkében. Tudom, hogy az ország széltében és hosszában az emberek megöregednek, akik nem akarják tudomásul venni, hogy a világ halad előre, hogy a föld forog, tudom, hogy a falvakon és városokon különféle nyugtalanító hírek terjengenek, amelyek felkavarják az önök gondolatait és lelkét.

Én azt szeretném, hogy erről a felvonulásról ne távozzanak úgy haza, mint máskor az elmúlt évtizedek során, azaz, úgy tekintve az egészet, mint valami szórakozást. Teljes szívemből tanácsolom önöknek, hogy fogjanak össze velünk a problémák és a feladatok megoldásában, azokban a közös gondokban, amelyek a kormányra és önökre tartoznak.

köztársaság kikiáltása és az új kormány kinevezése alkalmából elhangzott magyar vezetői beszédekre reagálva Groza levelet küldött Nagy Ferencnek.

[97] Az 1947-es választások előtt sorra járta a vegyes lakosságú és a magyarlakta vidékeket, beszédeiben mindenütt a nemzetiségi megbékélést, a magyar—román kapcsolatok fontosságát emelte ki. Aradon, Nagyváradon, Szatmáron, Zilahon hangzottak el a legjellemzőbb beszédek.

A hunyadi földművesek

Ezek a földművesek az eke szarva mellől jövet felálltak a tribünre, és beszédet tartottak, de ezek hunyadiak voltak és nem szilágyságiak. Olyan vidékről valók, ahol hagyománya volt a szabadságmozgalmaknak, mert itt élt Decebal, Corvin, itt harcolt Horea, Closca és Crisan, itt élt Avram Iancu, itt élt a lelkekben a szabadságszeretet lángja.

Most 14 évvel ezelőtt, amikor ők elindultak, lehet, hogy önök szilágysági földművesek is hallottak valamit az Ekésfrontról, talán olvasták néhányszor az újságban, hogy harcosainkat letartóztatták és börtönbe vetették, mert élt bennük a szabadságszeretet, mert harcoltak a bankárok kizsákmányolása, a konverzáció ellen. A történelmi pártok vezetői, többnyire bankárok, ügyvédek, földbirtokosok, ellenszegültek az adósságok csökkentésének. De a Hunyad megyei földművesek elszántan harcoltak az adóságaik 3/4 részének elengedéséért, ahogyan az a leu stabilizációjából logikusan következett volna. De felhívom a figyelmüket, hogy ez a harc addig ösztökélt egyeseket, hogy a miniszteri bársonyszékig is eljutottak, ahova azelőtt csak ügyvédek vagy földbirtokosok jutottak el. Egy parasztot az eke szarva mellől — a mi földművesünket, Romulus Zaronit — már háromszor választották meg miniszternek, tagja volt a Sănătescu és a Rădescu-kormánynak is. Nem a politikai összeköttetései révén jutott el odáig, hanem a Hunyad megyei földművesek harcának élén azoktól a proletároktól, a gyári munkásoktól támogatva és segítve, akik éppen olyan rabok voltak, mint a földművesek.

Földművesek és munkások

A földművesek és munkások harca a kevés számú haladó értelmiséggel együtt végül is eredményre vezetett. A háborút nem ezek a harcosok robbantották ki. Ellenkezőleg, a háborút azok a vezetők csinálták, akik fajgyűlöletet hirdettek, olyan gyűlöletet, amelyet még ma is folytatnak: amely az őrült sovinizmust terjeszti, arra tanít bennünket, hogy ti, a többségi román nép, fojtogassátok a kisebbségeket. Ugyanúgy bolond az, aki az együtt lakó kisebbségi magyarokat akarja újból a román nép elleni gyűlöletre ingerelni.

A történelmi pártok bűnösek abban, hogy ez a háború fennállt. Ők a bűnösek az intézményeikkel, amit csináltak, az iskoláikkal, líceumaikkal és egyetemeikkel, amelyekben fajgyűlöletre neveltek, egészen a hadseregig, amelyben szintén uszítás folyt, a sovinizmus; agresszív, támadó sovinizmus.

Szilágysági földművestestvérek, kövessétek a hunyadi földművesek példáját, és az ország többi részében élő földművesek harcát segítve, megbékélésre juthattok. Az a politika, amelyet ezek a földművesek folytatnak, meghozza eredményét számotokra is. Gyönyörködöm ennek a városnak a környékében, nézem a dombokat, gondolataim előrehaladnak, lelkembe fogadom Erdély egész északi részét, lelki szemeim előtt

elvonul néhány kép, amit ezek a hegyek és völgyek láthattak az elmúlt századok alatt. Különösen az utóbbi időben, tragédiákat, gyötrelmeket, vért és könnyeket a románok között éppúgy, mint a magyarok között.

Amint azt mindnyájan tudjátok, a hitlerista kormányok Budapesten és Bukarestben, mindketten beérték azzal a fél holttesttel, amit akkor kaptak, amikor Erdély vérzett.

Hogy ne ismétlődhessenek meg a hibák

Szilágysági testvéreim, akik annyit szenvedtetek, legyetek éberek, hogy ne ismétlődhessenek meg a hibák: először is keressétek a módját, hogy enyhüljön a gyűlölet, amely háborúsághoz vezet. Magyar és román anyák, nővérek és leányok, legyen gondotok rá, hogy ne őrizzetek gyűlöletet a múltból a lelketekben.

Erdély határai felett nem lehet vitatkozni. Aki ma még vitatja a határokat, az a legelmaradottabb mind közül, az fasiszta, az soviniszta és reakciós az egyik oldalon is meg a másikon is. A magyarok és a románok között is vannak még fasiszták és hitleristák. A dolgozó és békés népek demokráciája, a magyar és a román demokrácia nem vitatja a határokat.

Ezek a határok, ha úgy lesznek kiépítve, amint most mi építjük, a demokrácia, a népek közötti testvériség, a román és a magyar nép közötti testvériesség szellemében, ha a jó megértésre és a szeretetre építjük, akkor az betonra épül, amely szilárdan ellenáll. De ha jön valaki, és azt keresi, hogy hogyan rontsa meg a világot, gyűlöletre uszítva és önök hallgatnak rá, akkor jegyezzék meg, ezek a határok újból összedűlnek.

Mi ezeket a határokat újból felépítjük a béke és a demokrácia vonalán. 1944 őszén, a reakciós soviniszta történelmi pártok a bosszúállás gondolatával léptek be Észak-Erdélybe, láttátok valamennyien, mi történt; mindenki hordozta a lelkében valaki ellen a megbosszulás gondolatát: ők akkor a revans ideájával jöttek, amint mondták, és bántalmazták a magyar polgártársaikat. Íme, mi történt ezután, azt hasonlóan láttátok mindnyájan — egyszerre mindazt, ami a román állami fennhatóságot képezte, az összes polgári és katonai szervezeteinket kivonták innen, és ti szilágysági románok és a többi észak-erdélyi román, itt maradtatok megkeseredett lélekkel.

Vigyázzatok, hogy a történelem meg ne ismétlődjék. Mi, az Ekésfront képviselői, ennek az országnak a többi dolgozóival köteleztük magunkat arra, hogy kijavítjuk mások hibáit, így értük el, hogy 1945 márciusában visszatérhettünk Észak-Erdélybe, Kolozsvárra menvén a király őfelségével, a patriárka őszentségével és a Szovjetunió képviselőjével, hogy mind együtt a román nép és a magyar néppel együtt nagy örömmel ünnepelhessük meg Észak-Erdélynek és nektek szilágysági testvéreimnek visszacsatolástokat az anyaországhoz.

Szent fogadalom

De amikor ezeket a dolgokat véghezvittük, egy szent fogadalmat is tettünk: ebben az Észak-Erdélyben, amely visszatért az anyaországhoz, mostantól kezdve, az ország minden állampolgára, függetlenül a nemzetiségtől vagy vallástól, egyenlő jogokat élvez, jó testvér, testvér itt minden együtt élő nemzetiségi, különösképpen a magyar nemzetiség ebben a Romániában, otthon kell hogy érezze magát és a román néppel egyenjogúnak.

Így legyen ez a románoknál is és a magyaroknál is, ezt a tanácsot adom állandóan, ha beszédbe elegyedek; a románoknak is és a magyaroknak is, hogy vessék ki a lelkükből, ami gyűlölet volt, és csak azt őrizzék meg, ami jó és keresztényi. A vallás sohasem tanított arra, sem a magyarokat, sem a románokat, hogy gyűlöljük egymást.

Az emberek, akik nem ismerik egymást, gyűlölködnek: az emberek, akik közel kerültek egymáshoz és ismerik egymást, már nem gyűlölködnek. Hasonlóan van ez a népekkel is, megismerkedve egymás jó és szép tulajdonságaival, összebarátkoznak, és testvériségben élhetnek. A múlt héten Bukarestben éppúgy, mint Budapesten, magyar—román művészcsere keretében kölcsönösen műsort adtak. A mi operaegyüttesünk Budapesten szerepelt, míg a magyar művészegyüttes a mi operánkban lépett fel, ez alkalommal a Magyar Köztársaság miniszterelnöke, Tildy, a mi művészeinket a kulturális érdemrenddel tüntette ki. A tehetséges magyar művészeket Bukarestben hasonlóan kitüntették, ezt mondván a magyaroknak: „Nagyon szép, hirdessétek tovább ezt a művészetet, az énekeiteket, a kultúrátokat, mert csak ezen a vonalon érhetjük el a népek összebékéltetését."

Ne hagyjátok ámítani magatokat

Ne hagyjátok ámítani és szédíteni magatokat a múlt kísérteteitől, amint azt jól tudom, hogy időnként tettétek. Tegyetek meg minden tőletek telhetőt, hogy a gyűlölet eltűnjön, és a szeretet ragyogja be a lelketeket. Azt tanácsolom a románoknak, hogy ha találkoznak olyan magyarral, amelyik őket provokálja, térjenek ki előle, és ugyanezt tanácsolom a magyaroknak is... Ha arcul ütnek téged jobb felől, tartsd oda a bal feledet is, mert nem tudja szegény, hogy mit cselekszik...

A megbocsátás a megbékélésnek és a jó gondolatoknak a szülőanyja. A fasiszta agresszió azt keresi, hogyan akadályozza meg, hogy Erdélynek ezen a csodálatos vidékén a béke uralkodjék.

Mi értelmiségiek, valljuk be, táplálunk fajgyűlöletet, azt hívén, nem lehet valaki jó román, aki nem ellensége a magyarnak, s fordítva, nem lehet valaki jó magyar, ha nem gyűlöli a románt. Parasztok, szilágysági román és magyar testvéreim, a szerencsétlen és szegény paraszt viszont ugyanúgy kínlódik: szánt-vet, az adószedő elviszi a subáját, az ügyvéd, a román és a magyar egyaránt becsapja, a bankárok, a románok és a magyarok egyaránt nyúzzák a parasztot.

...Hagyjuk mi a „történelmieket", akik megöregedtek, és nem értenek meg semmit az új időkből, és most is ellejtik táncukat falun és városon egyaránt, autókkal közlekednek és eljutnak oda, ahová akarnak. Tudjuk, hogy ők jogtalanul bírálnak, provokálnak, inzultálnak bennünket. De azt is tudom, mit akarunk mi, azt is tudjuk, hogy minden igaz demokrata elégedett a Groza-kormánnyal és hálás neki Erdély visszatéréséért...

Mi azért vagyunk hatalmon, hogy tegyünk valamit a román nép érdekeiért és az országban együtt lakó népekért, akik megelégelték a háborúskodást.

Nem játszhatunk a politikával

Szilágysági testvéreim, mi nem játszunk a politikával, hogy benneteket becsapjunk. Egyik is, másik is megkeserítette napjainkat ahelyett, hogy testvéri kezet nyújtottak volna egymásnak. Legyen ezért átkozott Hitler, Mussolini és Antonescu, akik titeket egymás ellen uszítottak. Ha van eszünk, kezet fogunk és azt mondjuk: Ne engedjétek kijátszani magatokat egymás ellen, nem gyűlölködünk tovább! Nem ellenségeskedünk!

Az én tapasztalataim elég világosak, aki azt hiszi, hogy tovább folytatva a sovinizmust, békében élhetünk a szomszéd népekkel, az hazudik nektek. Csak ha békében élünk az országban együtt lakó magyar néppel, csak akkor élhetünk békében Magyarországgal. Mi természetesen békében akarunk élni Magyarországgal, ahogyan békét akarunk Bulgáriával, és bírunk is. Ahogyan békét akarunk Tito Jugoszláviájával, és az meg is van. Az 1918-as Párizsi Konferencia után vitatták Bánát határait is: Szerbia egészen Resicáig kérte a maga részét, Románia pedig a Tiszáig; Bánát ok volt a vitára, most pedig, ha a reakciósok és a történelmi pártok maradnak hatalmon, újabb lehetőség a veszekedésre.

De a mi kormányunk a szeretet és a megbékélés vonalán haladva megegyezett Tito marsallal, hogy nem vitatkozunk tovább a határok miatt. Amikor ezen az őszön Temesváron tartotta kongresszusát az Ekésfront, a tribünről kijelentettem: „Testvéreim, Bánát határai ott maradnak örökre, ahol vannak."

Amikor ezt kijelentettem, mellettem állt Belgrád főparancsnoka, a jugoszláv nép egyik hőse. Igen, utánam ő is felszólalt, és Tito marsall nevében azt mondta: Igen, mostantól fogva újra barátok vagyunk, és vállvetve együtt kell haladnunk, mint jó szomszédoknak. Így bizony, a határokról nem vitatkozunk, ennek eredményeként a szerbek ezrei felvonultak és kiáltozták: Éljen Románia! (Zsivio Romania!). Nem akarom azt mondani, hogy az én érdemem, azoknak a harcosoknak az érdeme ez, akik annyi éven át a börtönök mélyén is harcoltak a demokráciáért, a népek testvéri együttéléséért és a békéért.

Térjetek haza az egyetértés gondolataival, hogy ne maradjon más, amit itt láttatok, csupán ünnepi emlék. Határozzátok el, hogy holnap reggel munkába állva ebben a teljes harmóniában éltek. Legyetek jó keresztények, béküljetek meg...

Sok még a hiba... a hiányosság, az emberek hibáznak. A felszabadított országokban, amelyek kiléptek a háborúból, és az egész földgolyón csak három politikai erő létezik.

A három erő

Az első erő a tiétek, földműves testvérek, de ezt az erőt meg kell szervezni; mostanáig, akik erről a tribünről beszéltek nektek, nem voltak földművesek: benneteket eddig csak azért tereltek össze, hogy kiáltsatok: „éljen" „éljen", gyertek, kaptok érte kolbászt és pálinkát, s azután távozzatok. De most ide úgy jöttek el a parasztok, hogy nem cujkával lettek idecsalogatva, hanem azért jöttek, hogy harcoljanak, hogy véghezvigyék a földreformot, mert a földműves ura akar maradni a földnek, amelyet megművel. Ez a parasztság szervezkedik, és senki meg nem állíthatja többé. Tudjuk, hogy nehéz ez a szervezkedés, de napról napra közelebb kerül a megvalósuláshoz, ezáltal a parasztság nagy politikai erővé válik.

A második politikai erő a városi munkásság és az üzemi dolgozók, a proletariátus, amely jelentős helyet foglal el, mivel a városokba van koncentrálva... Most már eljutott odáig, hogy van szervezkedési joga, és felemelheti a munkától megfáradt kezét, és ezt már senki szét nem zúzhatja.

A harmadik erő a haladó értelmiség, az ügyvédek, a tanárok, a lelkészek, az az értelmiség, amely megértette az idők szavát, és amely nem akar már a földesurak, uzsorások árnyékában élni, hanem dolgozni akar a nép mellett tollal és ésszel.

Ez a három erő, egyesek az ekével, mások a kalapáccsal, míg mások a tollal, mostantól fogva mindörökre együtt marad...

A kísértetek

Vannak még kísértetek, amelyek felütik a fejüket, de ezek már csak a felszín alatt játszanak szerepet, és elmúlóban vannak. Az idők harsonája nem fog már szólni ezeknek a történelmi pártoknak... az idő szárnyai és a sikerek elhaladtak már felettük. Holnap, holnapután választások lesznek. És nem cujkával és szórakoztatásokkal fogják magukhoz édesgetni az embereket. Addig még bejárjuk az országot, és a választások nagy napján ez a nép tudni fogja, hogy mi a tisztesség, hogy ne hazudjon, úgy szavazzon, ahogyan kell.

Ismerje meg ez a nép, hogy a Szovjetunióval való barátság a biztosítéka a mi nyugalmunknak. Nem tudom, hogyan képzeltétek, hogy felújítsuk az ellenségeskedést ezzel az óriási szomszéddal, amely megsemmisítette Hitlert is, a saját berlini barlangjában? Hogyan képzeltétek, hogy miután embereink együtt véreztek a vörös hadsereggel a Tátráig és Prágáig, mi fel fogunk kelni a Szovjetunió ellen, hogy újból ellenségei legyünk ennek a nagyszerű országnak?

Hiába harcoltak volna a legjobb fiaink, a saját érdekeik ellen, tévutakon haladtak egészen a Kaukázusig, teleszórva holttesteikkel Oroszország sztyeppéit. De beláttuk, hogy mindez hiábavaló. Nagy fordulatot tettünk meg azóta, együtt harcoltunk a hősi vörös hadsereggel, annyi vért ontva harcolván nyugat felé haladva.

...És most azt akarjátok ti, akik visszatértetek a hazátokba, akár mint rokkantak, most, amikor egyesítettük az országot, megvalósítottuk a földreformot, azt akarjátok, mindezek a harcok hiábavalók legyenek?

Biztos, hogy akkor bolondok lennénk.

Íme, egy másik probléma: gondolkozzatok erről is, menjetek haza, és végezzetek politikai szervezőmunkát, és rázzátok fel a lelki sötétségben lévőket.

Mi megbékélt lelkiismerettel vagyunk

Mi, szilágysági testvéreim, megbékélt lelkiismerettel vagyunk. Megőriztük ennek a népnek a tradícióit, és őrizni is fogjuk. Köszönöm az egyházak képviselőinek, az összes egyháziaknak, az ortodoxnak, az unitáriusoknak, a magyaroknak teljes szívemből azokat a szavakat, amelyeket itt hallottam, és kérem az összes hitfelekezet és nemzetiség egyházi tisztségviselőit, hogy hallassák szavukat, amelyet itt felemeltek: Románia az egyetlen ország Európában, ahol nem végeztek ki senkit, még azok is megmenekültek, akik halálra voltak ítélve.

Többször elmondtam a múlt nyáron a papok konferenciáján is, hogy mi nem kívánjuk a bűnösök halálát, mi ki akarjuk javítani a hibákat, és az összes elbocsátott lelkészt visszavettük, még akik letartóztatásban voltak, azoknak is visszaadtuk a szabadságát... Kérem a papságot, hogy alkalmazkodjon a realitásokhoz... Kérem őket, hogy ne legyenek a történelmi pártok ágensei, akik gyűlöletre uszítanak ahelyett, hogy a keresztényi megbékélést hirdetnék. Ha megváltozna a helyzet, a papság keserves könnyeket ejtene a Groza-kormányért, mert az minden egyes papot respektált és tisztelt az országban.

A nők szavazati jogáról azt mondta az egyik barátnőnk, hogy mi egyenlő jogokat fogunk adni a nőknek is. Igen, az emberiség fele nőkből áll. És mivel az egyenlő és általános választójogról beszélt, megkérdezte a nőkongresszuson valaki, miféle általános és egyenlő választójog az, ahol a nőknek nincs választójoga. Ezért mi egyenlő választójogot adunk a nőknek is...

Befejezésül köszönöm a csodálatos felvonulást. Nem vártam ilyen grandiózus fogadtatást. Úgy kell dolgozni, hogy mindig meg lehessen ünnepelni a teljes szabadságot és az igazi demokráciát az országban.

P. Groza: Articole i. m. 403—410. l.
(magyarra fordította G. Dian Éva — kissé rövidített szöveg)

10.

Groza nyilatkozata egy erdélyi magyar lapnak

Kolozsvár, 1946. október 29.

A szatmári ünnepségek alkalmával Groza Péter fogadta az Új Élet munkatársát, akinek rövid nyilatkozatot adott.

— Mindenképpen elvárom román testvéreimtől — mondotta a miniszterelnök —, hogy megbecsüljék a magyarságot. Ezért járom Erdélyt. Lehetővé akarom tenni azt is, hogy a szomszédos Magyarországgal tökéletes legyen az összhang. Egy évvel ezelőtt sokszor beszéltem arról, hogy spiritualizálni kell a határokat. Én magam is szívesen használom ezt a szót és most megmagyarázom, miért tartom olyan találónak. A technika elkezdte már a határok spiritualizálását, követni kell, alkalmazni és felhasználni a technika útmutatásait. Továbbra is azt hangsúlyozom: előre a vámunió felé! Harcolni fogunk az útlevélkényszer megszűnéséért, hogy ne csak bankárok és tehetősek utazzanak, mert azok mindig utazhattak és utazhatnak. Azt akarom, hogy a szegény magyar ember és a szegény román ember is utazhasson. Ismétlem, ezért járom most Erdélyt, mert bátorítani akarom a magyarokat. Tudom, hogy sok a baj, sok a jogos panasz, de mi egy régi gépezetet vettünk át, és ebben a gépezetben a reakció homokja csikorog. Ilyen gépezet megtisztítása nem is olyan egyszerű, mint amennyire szükséges. A demokrácia nem ismer határokat. A határok el fognak tűnni, nagyon jó példa rá, ahogy Luca László barátom elbeszélte,[98] hogy a budapesti dolgozó nép a Szabadság téren éljenezte Groza Pétert, mégpedig a párizsi béke [tárgyalások G. D. É.] után. A diplomaták ügyeskedését tehát, éppen úgy, mint a határokat, spiritualizálja a dolgozók öntudata.

— Nemzetközi vásár lesz Nagyváradon, és újra azt mondom, amit a múltkor mondtam. Én megnyitom a határokat, igenis, legyen meg ez a vásár. Eddig a Szovjetunió minden egészséges kérésemet támogatta. Nemcsak a román—magyar vámuniót kívánom megteremteni, hanem a Duna-medence népeinek egységét, Tito hős népével és a bolgár néppel együtt. Magyarok és románok, mindannyian közös családot fogunk alkotni, sokkal rövidebb időn belül, mint azt bárki is gondolná. A Duna-medence népei boldogulásukat ne az Óperencián túl keressék, hanem egymás mellett kell azt megtalálniok. A Lajtától a Fekete-tengerig új gazdasági egységet fogunk megteremteni oly módon, hogy nem tatarozgatjuk az összeomlott épületeket, hanem újjáépítjük azokat olyan berendezkedéssel, amely megadja a békés munka lehetőségét, s olyan gazdasági és tásadalmi rendet teremt, amelyben mindenki élvezheti munkájának gyümölcsét. Végeredményben egyet akarunk: békét.

[98] Luka László az MKP 1946. szeptember 28.—október 1-ig tartó harmadik kongresszusa alkalmából látogatott el Budapestre.

— A béke eléréséhez türelem és fegyelem kell és nem utolsósorban önbírálat. Ennek a magatartásnak új jelszavát fogalmaztam meg, amely így hangzik: magyar és román türelem, magyar—román fegyelem, magyar—román önbírálat. Magyarul ez úgy hangzik, hogy mindenki seperjen a maga ajtaja előtt. Mindez még nem elég, fontos, hogy jól seperjünk — fejezte be érdekes fejtegetését Groza miniszterelnök.

Magyar Távirati Iroda 1946. október 29.

11.

Groza Péter román miniszterelnök levele Kodály Zoltánhoz, a Magyar—Román Társaság elnökéhez a Mocsáry Lajos Intézet feladatairól[99]

Minisztertanács Elnöke Bukarest, 1947. július 23.

Elnök Úr!

Egy román kulturális küldöttség, amelynek tagjai között irodalmunk, művészetünk és iskolánk néhány jelentősebb képviselője is található, Budapestre megy, hogy megismerkedjék a demokratikus Magyarország szellemi életének valóságaival, és hogy a „Mocsáry Lajos Intézet" haladó irányelveinek értelmében a magyar és a román nép közötti lelki kapcsolatok elmélyítésén és megszilárdításán munkálkodjék.

Meg vagyunk győződve arról, hogy egy hasonló kezdet — amelyet, engedjék meg nekem, hogy történelminek nevezzek országaink viszonyában — nehézségeinek minden velejárója olyan mértékben hárítható el, amilyen mértékben mi, akik közös ügyünk győzelmében bízva, napról napra azon munkálkodunk, teljes őszinteséggel és határozottan arra törekszünk, hogy maradandó alkotások és a művelődési értékek állandó cseréjét valósítsuk meg.

Ezektől a gondolatoktól ösztökélve s ezeknek a haladéktalan feladatoknak az útját járva érkeznek országuk szép fővárosába barátaink — magukkal vive, hogy átadják a „Mocsáry Lajos Intézet" keretében folytatandó munka sikeréhez jó kívánságainkat és ezzel kapcsolatos minden jó elképzeléseinket.

Kérem, fogadja Elnök Úr, szívélyes üdvözletünk:

dr. Groza Péter s.k.
a Minisztertanács elnöke

Párttörténeti Intézet Archivuma, Népikollégiumok Dokumentumgyűjteménye (NDGY), Mocsáry Lajos Kollégium iratai 7

[99] 1945 szeptemberében alakult meg a Magyar—Román Társaság, elnöke Kodály Zoltán volt. A magyar—román kulturális egyezmény megkötéséig minden kulturális megnyilvánulás kezdeményezője és irányítója ez volt. Magyar—Román Társaság (Asociația Maghiaro—Romana) c., a társaság működéséről szóló füzet. Budapest 1948.

12.

Jegyzőkönyv dr. Petru Groza 1955. május 13-i beszélgetéséről Mohamat Habib úrral, amelyben önéletrajzi adatok is szerepelnek[100]

Mohamat Habib professzor: Egy kérdést szeretnék önnek feltenni, amelynek válaszát el akarom vinni Indiába.
Mint köztudott, önnek nagy birtokai voltak, és igen nagy erőfeszítést kellett tennie, hogy eljusson a mai meggyőződéséig. Milyen hatások járultak hozzá az Ön megváltozásához?
Emlékszem az összes előző kormányra, amelyekben ön részt vett. Emlékszem az ön nevére, a szituációkra, amelyekben ön a múltban szerepelt, és nagyon csodálkozom azon a nagy fordulaton, amely az ön életében végbement, eljutva odáig, hogy ma a népi demokratikus állam feje.
Groza elnök: Ez olyan kérdés, amellyel sokszor találkozom a különböző országokban. Mint tudja, korábban voltam Ázsiában is, az ön hazájának a határai közelében jártam. Kínában voltam, és jártam India, Burma, Tibet stb. határai közelében, és találkoztam ott ilyen kérdésekkel, megszoktam, hogy válaszoljak.
Először is minden embernek tudnia kell azt, hogy holtig tanuljon. (...)
Az az egyszerű különbség köztem és a hozzám hasonló társadalmi viszonyok között élő más kortársak között, hogy ők azt hiszik, eleget tudnak, míg én állandóan vágytam arra, hogy új dolgokat tanuljak. (...) A különböző fordulatoknál arra jöttem rá, hogy amiről tegnap azt hittem, hogy törvény és igazság, ma már nem igaz, nem fér bele a valóságba, amely állandóan változik.
Én jó diák voltam a magam idején.
1918-ig, az első világháború végéig osztrák—magyar állampolgár [így! G. D. É.] voltam. Én erdélyi vagyok, ez a román országok Kárpátokon túli tartománya. Mi most a Kárpátokon innen vagyunk.
Erdély nagyon szép vidék, amelyet ezer évvel ezelőtt meghódított az Ázsiából jött mongol, magyar nép. Itt egy ősi román ország volt, amely háborút viselt úgy 2000 évvel ezelőtt a római császárok ellen.[101]
A román nép régi nép, dák, és Erdélyt Dáciának nevezték. A rómaiak 2000 évvel ezelőtt meghódították egy rövid időre, száz néhány évre.
Ezer év, de mi ez alatt az ezer év alatt a magyar elnyomás elleni ellenállásban éltünk, megőriztük etnikumunkat, nyelvünket, szokásainkat stb., úgylehet jobban, mint a Kárpátokon inneni testvéreink. Miért mondom én el ezeket a dolgokat? Mi erdélyiek, az ősidőktől harci légkörben élünk, az állandó elnyomás, az állandó végrehajtás ellen,

[100] A beszélgetésről készült jegyzőkönyv gyorsírásban maradt fenn. A Román Kommunista Párt KB. Archivuma őrizte meg. Publikálására először 1968-ban került sor. Magazin Istorie 1968. 1. sz. 43—55. Indiai kiadásáról nincs tudomásunk.

[101] Groza vallotta a dákoromán elméletet. Önmagát többször nevezte dáknak.

a feudális magyar állam rendkívül vad soviniszta elnemzetlenítő rendszere ellen. Ez azt eredményezte, hogy mi állandóan éberek legyünk, hogy mint nép ellenálljunk, paraszti nép, amelyből az értelmiség származik.

Ebben a mi ellenállásunkban szerepet játszottak a papok. Én pap fia vagyok, a nagyapám, dédapáim száz évre visszamenőleg papok voltak. Én vagyok az első generáció, amely elhagyta ezt a foglalkozást. Az egyházunkban őrződtek meg a mi szokásaink, az etnikumunk, a kultúránk, mivel ezer éven át soha sem adatott meg nekünk, hogy román nyelvű iskoláink legyenek Erdélyben, legkevésbé felsőfokú iskolák, akadémiák, egyetemek, nem engedélyeztek nekünk egyetlen színházat sem.[102] A feudális magyar rendszer nem engedélyezett semmit a románságnak. Ezért vonultunk mi vissza az egyházba, így lettek a papjaink a nemzeti szabadságért folytatott ellenállás harcosai. Tehát én otthonról a szüleimtől hoztam magammal az ellenállás szellemét. Magyar középiskolát végeztem, és Budapesten, a fővárosban jártam egyetemre, tehát magyar egyetemet végeztem. De az iskolában és a magyar egyetemen én aktív politikát folytattam az ifjúság körében, a szabadságról álmodoztam és Erdélynek a Kárpátokon túli testvérekkel való egyesüléséről, és harcoltam is ezek megvalósításáért.

Mohamat Habib professzor: Ezekért önt mint egyetemistát meg is büntették?

Groza elnök: Többször. Én voltam az akkor szervezkedő román ifjúság egyik vezetője. Például mi, a Budapesten tanuló román egyetemisták alapítottunk egy saját társaságot, a „Petru Maior"-ról elnevezettet, aki a mi kultúránk egyik jeles képviselője volt.

Mint egyetemi hallgató, a legjobbak közé tartoztam a magyar egyetemen, kitüntettek. Volt olyan korabeli magyar lap, amely közölte a fényképemet, mint a legjobb egyetemi hallgatók egyikét.

Budapestről átmentem a berlini egyetemre. A berlini barátaim nyomot hagytak a tanulmányaimban.

Jól éreztem ott magam. Onnan a lipcsei egyetemre kerültem, szintén Németországban. Vágytam arra, hogy megismerjem a világot... Jól gazdálkodtam, és a szünetben Brüsszelbe, Londonba, Párizsba látogattam el. (...) Nagyon sokat tanultam, gazdag ismeretekkel tértem haza. Szerencsém is volt és akaratom is, hogy véghezvigyem ezeket a dolgokat. Jó anyagi körülmények között is éltem, mert a papok nálunk legtöbbször gazdag családokba házasodtak be.

Megszereztem a jog-, gazdaság- és államtudományi diplomát, doktoráltam. Berlinben a legnagyobb polgári közgazdászok tanítványa voltam: Wagnert és Schmollert hallgattam.

Mohamat Habib professzor: Az egyetemen megengedték önöknek Marx és Engels tanulmányozását?

[102] Groza egyébként nem látta ilyen negatívan az erdélyi románok kulturális helyzetét, feltehetően a külföldi vendégeknek szól ez a túlzás, hogy jobban megértesse velük a románok mozgalmát.

Groza elnök: Nem nagyon, de nem is volt rá szükség, hogy tiltsák, mert nem nagyon érdekelt bennünket ez a probléma. Marx és Engels nekünk utópista álmodozóknak tűntek, mert így voltunk nevelve, mert Wagner és Schmoller és a többi professzorok a maguk burzsoá nézőpontján keresztül így mutatták be őket nekünk. Marxot és Engelst nekünk úgy mutatták be, mint némi álmodozó forradalmárokat, akik felforgatják a világrendet, tagadják a magántulajdont stb. Ez pedig anarchiához vezet, az ő nézetük szerint.

Mohamat Habib professzor: Milyen benyomásai voltak önnek II. Vilmos császárról?

Groza elnök: Amikor hazatértem, a tanulmányaimon túl rendelkeztem egy sor ismerettel, a dolgok, amelyeket a saját szememmel láttam, és amelyeknek egy részét emlékezetemben megőriztem mostanáig, három kötetet tesznek ki nyomdakész állapotban. (...) Ebben a memoárban van egy fejezet „A király és a királynő". Ebben leírom, hogyan láttam első ízben egy királyt Budapesten. Eljött Bécsből Ferenc József császár. Ő Magyarország királya is volt. Egy villanásnyira láttam, olyan benyomást keltett, mint egy holttest. (...) Ugyanebben a fejezetben írom le, hogyan láttam először II. Vilmos császárt. 1905-ben volt, most 50 éve. Akkor kiéleződtek a konfliktusok a francia és a német imperialisták között az afrikai Marokkó miatt. (...) Ebben a konfliktusokkal terhes időben jött el Berlinbe Alfons, Spanyolország királya, mintegy demonstratív látogatásra. Mi egyetemisták felkapaszkodtunk a nagy sugárút mentén álló fákra, amerre Vilmos császár és Alfons király elhaladtak, hogy láthassuk őket. (...)

Mi erdélyiek egyébként is mindig rezisztensek voltunk, nem voltak nekünk szimpatikusak a királyok. Láttam őt saját szememmel, felmértem, és igen könnyűnek találtam. II. Vilmos színpadias gesztusai és deklarációi mindmáig fennmaradtak az emberiség emlékezetében. Nevetséges figurának tűnt. Báb volt a porosz tábornokok kezében, akik világuralomra áhítoztak.

Ha hordtam magamban a republikánizmus csíráját, ahhoz ez a „császár" is hozzájárult. Ez lett a kiindulópontja érzelmi vonalon monarchiaellenességemnek.

De térjünk vissza a témánkhoz. Tudományos felkészültséggel tértem vissza az egyetemről, munkahelyet kerestem magamnak mint független ember és politizáltam is. Az imperialisták közötti nemzetközi konfliktusokra spekuláltunk, olyan nemzetközi konjunkturális helyzetre vártunk, amely segítheti a mi erdélyi nemzeti felszabadító mozgalmunkat.

Végül is jött a háború. (...) Amikor kitört a háború, a román értelmiséget, amely igen harcias volt, igyekeztek a néptől elszigetelni. Ők tudták, miért. Engem már az első napokban bevágtak egy magyar századba, egyszerű közkatonaként. Négy évet töltöttem az osztrák-magyar hadsereg keretei között, szabotálva a háborút. Nem a mi népünk háborúja volt. Mint egyszerű katona politikailag aktív voltam, lázítottam, ezért többször kerültem börtönbe és fogdába.

Véget érve a háború, én négy év után mint egyszerű katona, egyetlen rendfokozat nélkül hagytam el a hadsereget. De ezekben az években, az egyszerű katonák között igen értékes tanulságokkal gazdagodtam.

A háború után felszabadítottuk Erdélyt, és egyesültünk a Román Királysággal. Áttettem működési területemet Bukarestbe, az egyesült Románia fővárosába. Addig nem láttam Bukarestet, mert az erdélyi románoknak nem engedték meg, hogy Romániába látogassanak. Ez valamiféle acélfüggöny volt, nem vas. Ekkor Bukarestben megismertem a román nép másik felének életét.

Mohamat Habib professzor: Melyik évben jött át?

Groza elnök: 1919-ben, amikor az egyesült ország első parlamentje, az úgynevezett Alkotmányozó Nemzetgyűlés megalakult, mivel képviselőnek lettem megválasztva. Az erdélyi románoknak idáig egyetlen pártjuk volt, a román nemzeti párt, történelmi párt.

De itt Bukarestben akut konfliktusba kerültem az én erdélyi pártommal, mivel már az első napoktól láttam, hogy a mi hangoztatott és szép ideáljaink, amelyek az erdélyi felszabadítási harcok során oly fontosak voltak, itt átalakultak címeikben is, és a néptől idegen, egyéni érdekeket akartak megvalósítani. Megkezdődött a húsosfazék körüli harc.

Az 1919-es Alkotmányozó Nemzetgyűlésben én aktív voltam, sőt nagyon is aktív, úgyhogy konfliktusom támadt most már nemcsak ezzel a párttal, hanem a régi Románia más pártjaival is, mint pl. a Liberális Párttal — ez is történelmi párt volt stb. Átléptem egy akkor feltörekvő pártba, amely a Néppárt nevet viselte, olyan valaki alakította, aki akkor a legjobb katona volt, Averescu marsall, aki a népből született, és igen népszerű volt a háború után, igen sok katona és paraszt csatlakozott hozzá. A király, aki kötve volt a történelmi pártokhoz, kénytelen volt engedni a marsall népszerűségének, és őt nevezte ki miniszterelnöknek, 1920 januárjában így ez a párt alakított kormányt.

Én miniszter lettem ebben a kormányban. Kétszer voltam miniszter: nemzetiségi ügyek minisztere, később pedig közlekedésügyi miniszter. Kétévi kormányzás után bebizonyosodott, hogy a marsall nem politikus egyéniség, nem képes arra, hogy a kisemberek reményeiből valamit is megvalósítson, a népszerűsége szétfoszlott, és így a történelmi pártok a király segítségével elűzték őt a hatalomból.

Én is oppozícióba vonultam. Az ezután következő választásokon, amely a történelmi pártok stílusa szerint terrorral, korrupcióval stb. folyt le — az előző parlamentben és szenátusban mi a helyek 2/3-át tartottuk kézben, ami a mi népszerűségünket tükrözi —, most az új parlamentbe a mi pártunkból csak 6 képviselő jutott be, köztük én is. Az alatt a négy év alatt, amíg oppozícióban voltam, számos vezető funkciót töltöttem be a gazdasági és pénzügyi területen, egyeseket kimondottan hivatalosan. A következőkre emlékszem ezekből:

— az úgynevezett agrárbizottság tanácsosa, amely az agrárreform során keletkezett peres ügyek legfelső fóruma volt. Az első világháború után a paraszti tömegek nyomására végrehajtott földreform a földbirtokosok ellenállása miatt igen korlátozott mértékben valósult meg;

— elnöke voltam a romániai nagyiparosok egyesületének, amely magába foglalta az ország összes nagyiparát;

— a romániai erdőgazdasági egyesület elnöke, amely magába foglalta az összes erdőkitermelési vállalatokat;
— tagja voltam a Legfelső Vámbizottságnak, amely meghatározta az ország vámpolitikáját, valamint az Export-Import Bizottságnak is tagja voltam, amely a külkereskedelmet irányította;
— én vezettem mint az Ügyvezető Tanács elnöke több tucat magánvállalatot és bankot, részvénytársaságot, mivel nekem is voltak magánvállalataim, ipari és pénzügyiek, a földbirtokok mellett.
E széles körű és sokoldalú tevékenység négy év alatt, 1922—1926 között, a dolgok természeténél fogva nekem óriási tapasztalatot adott, olyant, amellyel kevesen rendelkeztek hazámban. Megismerkedtem ugyanakkor azonban az államháztartás kulisszatitkaival, a nemzetgazdasággal, a pártviszonyokkal, s némi aggodalommal töltött el: elkezdtem számot vetni azzal, hogy a dolgozó tömegek gyomra nemigen veszi be azt, amit ezek kifőznek nekik.
Ez után a négy év után, szert téve a nép iránti felelősségérzetre, újból beléptem az Averescu marsall által alakított kormányba. Megkíséreltem megjavítani a történelmi pártok üzérkedő, familiáris politikai erkölcseit, amelyek egyenesen a királyi család tagjaival, a királlyal, királynővel, hercegekkel álltak bűntársulásban. Azt hittem, sikerül friss levegőt árasztani a panamáktól és ügyeskedésektől áporodott atmoszférába.
Az eredmény előrelátható volt, mindenkivel konfliktusba kerültem, akikkel eddig együttműködtem, beleértve a királyt és a királynét is, majd felderítettem néhány üzelmet is, s ezzel veszélyeztetett lett magának a kormánynak a léte is, amelyben részt vettem.
Eltávolítottak ebből a kormányból, hogy azután néhány nap múlva visszahívjanak — engedve a kormányfő erősködésének —, aki időközben megegyezett a királlyal stb. — de csak tárca nélküli államminiszterként.
Ismervén az én dinamizmusomat, úgy gondolták, hasznosabb, ha nem hagynak engem teljesen kívül, de arra is ügyeltek, hogy ne tudjak közvetlenül beavatkozni a közügyekbe. Ezt az esetet a korabeli sajtó élénken kommentálta, egyesek szánakozással, míg mások iróniával, az én próbálkozásomat, hogy megjavítsam a begyökeresedett erkölcsöket. (...)
1927-ben megbukott az egész kormány, amelyben részt vettem, egy viharos éjszaka után, a kulisszák mögötti fergeteges intrikálások közepette.
A király meghalt, az udvari klikk, a történelmi pártokkal együtt kínlódott, hajbakaptak a hatalom megszerzéséért.
Az a tragikomédia shakespeare-i méreteket öltött. A királyné a politikai dolgokban járatos, leleményes nő volt — angol származású — (...) egy román származású herceget tett meg az új kormány elnökének, a saját régi intim barátját, aki azelőtt soha fel nem tűnt a politikai arénákban, csupán a királyi palota körüli intrikáiról volt ismeretes.

Ezen az éjszakai miniszteri tanácskozáson felszólaltam ez ellen a megoldás ellen, a következő kijelentést téve: „Egy királynő elűz az ország éléről egy olyan hadvezért, aki dicsőséget szerzett a harctéren az ország egyesítéséért, felcserélve a szeretőjével, akit az ágy alól húzott elő.
Én távozom innen, egyelőre elhagyom a politikai arénát, hogy ne várjam meg ennek tragikus végét.
Visszavonulok az én erdélyi barlangomba, és gondolkozni fogok egy évig, két évig, hét évig, amíg szükséges lesz ahhoz, hogy megtaláljam a követendő utat."
Ezen az éjszakán szakítottam a régi világgal, természetesen inkább érzelmileg, intuitív módon.
A visszavonulásom 7 évig tartott, tanulással, kutatással telt el, tanulmányoztam, megvizsgáltam az összes hazai és nemzetközi politikai mozgalmat.
Revízió alá vettem mindent, amit eddig tanultam, az egyetemi tanulmányaimmal bezárólag, kapcsolataim a külföldi barátaimmal megkönnyítették számos dokumentumanyag megszerzését. Azt hiszem, elsők között voltam, aki elolvasta és tanulmányozta Hitler Mein Kampf-ját, és Mussolini fasiszta elmélkedéseit, a szociáldemokrata pártok mozgalmait és a kommunista pártok tevékenységét.
Végül részletesen tanulmányoztam Marx, Engels, Lenin, Sztálin műveit. Nagy figyelemmel kísértem az első szocialista állam építését a Szovjetunióban, elemeztem az ötéves terveit és azok eredményeit. Annak érdekében, hogy ilyen anyagokhoz hozzájuthassak, amelyek ebben az időben az én országomban mély illegalitásban voltak, kapcsolatot kerestem az illegalitásban lévő kommunista párttal, anélkül tettem azt, hogy bármily közös akcióba kerültem volna ennek a pártnak a tagjaival — akik közül ma egyesek bent vannak a vezetésben —, a párt felmérte annak hasznosságát a kommunista mozgalom számára (ha szimpatizánsokat szerez — A ford.), örömmel hozták nekem a kért anyagokat.
Röviden, ez a 7 év felért egy új egyetemi kurzussal, gazdag dokumentális anyagot gyűjtve össze, új ismeretekre téve szert, új összefüggéseket vettem észre. (...)
Így tudományosan jutottam el egy szintézishez. Az új ismeretek prizmáján vizsgálva az emberi társadalom fejlődését, elemezve az új jelenségeket hazai és nemzetközi politikai téren, világos következtetésre jutottam.
Ez után a tudományos felkészülés után léptem újra aktív politikai terepre 1933-ban, intenzíven részt véve a kegyetlenül kizsákmányolt dolgozó parasztság és középparasztság spontánul keletkező mozgalmában, az Ekésfront szervezésében.
A mozgalmunk kezdettől fogva forradalmi jellegű volt, hatást gyakoroltak rá Erdély e tájainak forradalmi tradíciói is, mert ez a vidék a románok évezredes történelmének bölcsője, és az évszázados forradalmi parasztmozgalmak — Dózsa, Horia, Avram Iancu stb. vezetésével — színhelye volt, és ez az én szűkebb hazám is.
1933-ban, már a kezdetekkor, ennek a szervezetnek elnökévé választottak, ez a mozgalom 1935-ben bekapcsolódott a népfrontba, amelyet az ország összes antifasiszta népi erői — a kommunista pártig bezárólag — hoztak létre.

Tizenegy éven át, 1944. évi felszabadulásig, ennek a pártnak a (Ekésfront) keretében szervezett munka folyt, politikai tanfolyamokat tartottak a parasztság számára, akik közül a felszabadulás után sokan felelős pozíciókat töltenek be.
A politikai nevelőmunkát összekapcsolták a napi teendőkkel, gyakorlati mozgalmi feladatokkal, mivel a mozgalmat később féllegális, sőt illegális körülmények közé kényszerítették.
Afzar Afzaluddin asszony kérdése: 1943-ban ön börtönben volt?
Groza elnök: Többször voltam elzárva. A börtön is egy iskola volt. Írtam is erről az egyik könyvemben, amely úgy tíz évvel ezelőtt meg is jelent: „A börtön homályában" címmel, több nyelvre lefordították, köztük franciára is. Ezt a fordítást Louis Aragon író patronálta, a címét „École de pouvoir"-ra változtatta, azaz „A hatalom iskolája". (...)
Az a fordulat, amit megtettem, kapcsolódik az akarathoz, következetességhez, amelyet nem nélkülözhet egyetlen politikus ember sem. Ha az ember következetesen kutatja a társadalmi fejlődés törvényszerűségeit, az igazságot, új törvényszerűségeket fedez fel. A felszabadulás ezt igazolta, és azt a tételt, hogy a munkás-paraszt szövetség a társadalmi megújulás alapja. (...)
A hitleri fasizmus igája alóli felszabadulás 1944-ben bebizonyította a dolgozó parasztságnak a munkásosztállyal való szövetségére alapozott elképzelésünk igazságát. (...)
Mohamat Habib professzor: Meddig volt együtt Mihály királlyal?
Groza elnök: Mint volt miniszter, ismertem a királyi családot, kezdve a nagyapától és Mihály király apjától. Az apja karrierjének vége szakadt a világ előtt egy nagyon jól ismert kalanddal, elhagyta a gyermekét is, így a még kiskorú lett a király. 1947-ben Mihály lemondott a trónról, olyan körülmények között, amelynek semmi köze sem volt, mint más országokban, a monarchiák likvidálásának drámai eseményeihez, mint pl. Mihály király többi rokonait érte — Péter jugoszláv királyt vagy Victor Emánuel olasz királyt, a belga királyt stb. (...)
Bizony, ezek egy élet tapasztalatai. Nehéz összefoglalni egy külső néző számára, de a mérleg, amit közel egy negyedszázados új úton haladó tevékenységről összeállíthatok, kielégítő. Az országom felvirágzott, a nép határozott léptekkel halad a fejlődés útján, az idegen kizsákmányolóknak és azok hazai ügynökeinek nincs mit keresniök itt. A gyermekeim vidám, dolgos emberek, akik felfedezték a munka varázsát. Szeretik egymást, és nem veszekednek a gazdag örökség felett. (...) Az évszázadok során elnyomott és kizsákmányolt tömegnek csalhatatlan ösztönei vannak, mint a dzsungel oroszlánjának, megérzi, ha nem vagy tisztességes. Egy ideig megtévesztheted, de nem az idők végtelenségéig.
Ebben a helyzetben, együttműködve a tömegekkel, a Román Munkáspárttal, nem ismerek lehetetlent. Bármilyen problémát bármely helyzetben képesek vagyunk megoldani. Egy példa. Említettem, hogy pap fia vagyok. Közel egy fél évszázada vezető funkciót töltök be a román ortodox egyházban, amely a román nép vallását képviseli. Az egyházi alapszabályoknak megfelelően, ezt a funkciót a négyévenként

megismétlődő választások útján lehet betölteni, folyamatosan a mai napig megválasztottak, részt veszek a legfelsőbb országos egyházi tanácsban stb., anélkül, hogy ez megkárosítaná azt az együttműködést, amelyről már beszéltem. Íme egy másik bizonyíték, minden problémára található megoldás, ha bennünket a haza és a nép iránti szeretet vezérel, amellyel valamennyit szolgáljuk. (...)
Üdvözletemet küldöm önökön keresztül azoknak a honfitársaiknak, akiket az 1953-as Világifjúsági Találkozó alkalmával ismertem meg, és azóta a barátaim, jelképesen kezet szorítok az egész indiai néppel, amely elnyerte függetlenségét, és építi új országát. Üdvözlöm J. Nehru miniszterelnököt.

Dr. Petru Groza: Articole, cuvîntari, interviuri
Texte alese Editura politica Bucureşti, 1973. 611—620.
* Ez a beszélgetés abból az alkalomból zajlott le, amikor Mohamat Habib, az indiai Aligar Egyetem gazdasági és történettudományi professzora és Afzar Afzaluddin, a történettudományok professzornője az Aligar-i muzulmán egyetemről a Román Nemzetközi Kulturális Kapcsolatok Intézetének elnöke — Mihail Roşianu — vendégként tartózkodott Romániában.

(magyarra fordította: G. Dian Éva; általa rövidített szöveg)

13.

Arany János ünneplőihez[103]

A romániai Nagyszalontán, Arany János születésének 140. évfordulója alkalmából, ünnepélyesen megnyitották az Arany János emlékmúzeumot, Bukarestben pedig az írók házában irodalmi estet rendeztek a nagy magyar költő emlékezetére. Dr. Petru Groza, a román nagy nemzetgyűlés elnökségének elnöke ebből az alkalomból írta cikkét.

Arany János születése 140 éves évfordulójának ünnepi köntösét a nagy költő minden ismerője és tisztelője örömmel és elégtétellel ölti magára.

Örömmel azért, hogy a másfél század nem törölte ki a nemzedékek emlékéből a költőt és művét. A változatos történelmi fordulók, a zimankós idők és új adottságok a nemzetek életében és azok egymás közötti viszonyában nem szorították a könyvtárak poros és elfelejtett polcaira ez óriás irodalmi termékeit. Sőt, az új idők hatalmas szele

[103] Groza egész életében nagy tisztelője volt Arany Jánosnak. Számos versét tudta kívülről. Egyszer fogadásból megnyert egy versenyt, ő tudott legtöbb verset elszavalni. A nagyváradi múzeum igazgatójának felkérésére írta ezt az ünnepi köszöntőt.

lesepri az ő könyvéről is a feledésnek itt-ott összegyűlt porát, és felfrissítve tárja elénk népe nagy fiának lelkét és írását, lelki táplálékul és ösztönzésül.

Elégtétellel azért, hogy ez ünnepet a több mint egy évezred óta együtt élő két nép, a magyar és román nép, együtt üli meg. Együtt ünnepli nemcsak a magyar költőt, hanem a másik, ugyancsak bihari román Iosif Vulcant is. Ezt éppen napjaink új szelleme és felfogása emberekről és dolgokról, egyének és népek életéről, teszi lehetővé. A magyarok mellé szíves örömmel sorakoznak közös hazánk román dolgozó polgárai is Arany János emlékét ünnepelni.

Az évszázadok során átélt tragikus összetűzések, meghasonlások ellenére rendíthetetlenül bíztam — és e bizalmam erősebb, mint valaha — abban, hogy a két nép végre egymásra talál, karöltve és testvéri egyetértésben építve ki magának egy szebb, boldogabb jövőt. E nagyszerű célhoz vezető úton vagyunk, amikor Arany Jánost közösen ünnepelhetjük és ünnepeljük. Népeink alkotó géniusza sokszor nyilatkozott meg nagy fiaiban. Alkotásaik mennél bensőbb, kölcsönös ismerete ad elsősorban lendületet arra, hogy ez úton immár bátran és nagy léptekkel haladjunk előre.

S miután nekem megadatott jól ismerni és sokszor elmerülni Arany János műveinek szépségében, fokozott örömmel látom ez ünneplést. Mint a szászvárosi református Kuun Kollégiumnak nyolc éven át volt román diákja, közelebb lépve a magyar nyelv és irodalom ismeretéhez, Arany János balladáiban jöttem rá először a magyar vers szépségeire. Nemcsak a magyar irodalomban, hanem a világirodalomban is páratlan balladáinak hosszú sorát — Tetemrehívást, Zách Klárát, Ágnes asszonyt, A walesi bárdokat — oly szenvedéllyel sajátítottam el, hogy nagy részüket ma is lendülettel szavalom. Múlt év őszén a kolozsvári Bolyai Egyetemen, be nem jelentett látogatásom alkalmával, a magyar irodalom tanszékéről, rövid időre megzavarva és elfoglalva a professzor katedráját — erről nyilvános bizonyságot is tettem.

Az eszme, amely költői alkotásaiban egy életen át végigkíséri a költőt: minden, ami állandó értékű, szép és nemesítő, a népből ered. A népből, a népnek gazdag tradícióiból, nyelvének kimeríthetetlen kincseiből merített ihletet hatalmas művének, a Toldi-trilógiának megalkotásában is.

Ez eszme és a Toldi művével való találkozásom teremtett bennem alkotásaival állandó lelki kapcsolatot. A múlt év nyarán testileg odaláncolva az ágyhoz, hosszú betegségem alatt, lelkem szabadon szárnyalt, és sokszor állapodott meg Arany Jánosnál is, táplálkozva verseinek szépségével. Egy forró nyári napon, egyik kezelő orvosomnak, dr. Kahána Ernőnek, aki irodalmilag teljesen felkészült székelyföldi hontársam, szenvedve e tikkadt melegtől, halkan elszavaltam Toldiból e sorokat:

Ég a napmelegtől a kopár szik sarja,
Tikkadt szöcskenyájak legelésznek rajta;
Nincs egy árva fűszál a tors közt kelőben,
Nincs tenyérnyi zöld hely nagy határ mezőben.

Álmomban e verssorok és Toldi továbbkísért. Másnap megkértem orvos barátomat,

hozza elő könyvtáramból a Toldi-trilógiát, és olvasgasson belőle, hogy így űzze el ő is unalmát, amely valószínűleg rajta is erőt vett a hosszú idő alatt, amely hivatásánál fogva betegágyamhoz láncolta. Nem kellett Toldi Miklós trilógiáját a piacról vásárolnom. Aranyozott köntösben ott díszelgett könyvtáramban. E díszpéldány értékét számomra emelte az, hogy mint „jutalomkönyvet" nyertem el a szászvárosi kollégium igazgatóságától érettségi vizsgám alkalmával „tanulmányaiban tanúsított előmeneteléért", miként azt a könyv előlapja hivatalos aláírással és pecséttel igazolja. E könyvvel együtt vittem el, mint román diák, az intézet első díját, az aranyat, a „magyar nyelv és irodalomból". Emlékezésemet fűtötte az a több mint fél század, ami azóta lepergett, és lelkesedéssel fogtunk hozzá a trilógia olvasásához. Heteken át és hónapokon keresztül, napi adagokban, szűken lemért órákban, dr. Kahána következetesen, és minden mást félre-félretéve, olvasta ágyam mellett ízes hangsúllyal elejétől végig a trilógia három részét, az utolsó betűig. A magyar pusztai nép e derék legendás fia, Toldi, így lett hű társammá a testi szenvedések hosszú hónapjai alatt.

Érthető tehát mindkettőnk meglepetése, mikor ez olvasás közben vettük a nagyváradi múzeum igazgatóságának meleg hangú levelét, amelyben, érdeklődve egészségi állapotom iránt, egyben arra kérnek, hogy írjak egypár szót Arany János ünneplőihez.

A véletlennek e szerencsés találkozásától sarkallva, vajmi nehéz most rövidre fognom mindazt, ami e 140 éves ünnepi forduló alkalmával agyamat és szívemet foglalkoztatja Arany Jánossal kapcsolatban. Valamikor, a diákpadból, egy dolgozatot írtam Arany Jánosról, amely tanáraink közül a legszigorúbbnak, néhai Csűrös Pálnak tetszését annyira megnyerte, hogy a rákövetkező években végig az érettségiig — mint arra a ma élő véndiák társaim is visszaemlékeznek — kedvencévé lettem. Így jutottam a kollégium első díjához is. Akkori dolgozatomban, mint halványan visszaemlékszem, e költőt úgy írtam le, mint akiben befelé dolgoznak az élet értékei, szembeállítva nagy barátjával, Petőfivel, akit a könnyen gyúló, minden ártalmat magából kivető, ifjú hév jellemez. Így érthető meg az, hogy Arany lírai képeiben elégikus árnyakkal tölti meg szívünket, de egyszersmind drámai elánnal párosult egyénisége a cselekvések tragikus varázsát önti felénk. Ír és vár, dolgozik és csiszol, amíg népi tárgyú, hatalmas epikai művével, a Toldival, meglepi, sőt valósággal felriasztja kortársait, elsősorban költő- és írótársait. Volt, aki megértse. Köztük Petőfi Sándor rohan le, mint első, a Bihar megyei Nagyszalontára, a költő csendes falujába, odatapadva Arany boldog családi életének melegéhez, amint azt Petőfi egy versében meg is énekli.

Arany Jánoshoz címzett versében Petőfi így ír:

Toldi írójához elküldöm lelkemet
Meleg kézfogásra, forró ölelésre!...
– – – – – – – – – – – – – – – – – – – –
Hol is tehettél szert ennyi jóra, ennyi
Szépre, mely könyvedben csillog pazar fénnyel?

„Más csak levelenként kapja a borostyánt s neked rögtön egész koszorút kell adni..." Valóban „tűzokádó gyanánt, a tenger mélységéből egyszerre bukkant ki", ahogy azt ugyancsak Petőfi írja a Toldi szerzőjének.

Ő marad a magyar ballada legművészibb, felülmúlhatatlan mestere is. Elmerülve e balladák gyönyörű verseibe, sokszor méláztam el e kis népek sorsán, akiknek nyelvét határaikon túl vajmi kevesen ismerik. Szemben a hatalmas világhódító népekkel, akik karmaikba kerítve a földteke nagy részét, beleoltották elnyomott népeikbe nyelvüket és kultúrájuk termékeit. E művek nagy értékeit senki sem vonhatja kétségbe, de gondolkozom azon, hogy világvonatkozásban egy Arany, Petőfi, Tompa, Eminescu, Goga, Cosbuc, kis népeink e nagy fiainak alkotásai, nem érték-e volna el amazok némelyikének hírnevét, talán túl is szárnyalva azokat.

Tudatában mindezeknek, ünnepeljük tehát mi, két kis testvérnép, annál nagyobb bensőséggel szellemi nagyjainkat s köztük különösen azokat, akik, mint Arany János, népeik költői voltak, a nép gazdag költői kincstárából merítettek, és így műveik is örökértékűek, mert népüknek alkottak.

E távlatból szemlélve Arany János és Iosif Vulcan, e két bihari földi, együtt-ünneplését belekapcsolva e kettős ünnepi évfordulói hangulatot népeink sorsközösségébe, ez ünneplés annál bensőbb és sok nemes gondolatot szülhet agyainkban. Acélozzuk meg elhatározásunkat, hogy e megkezdett úton folytatva kultúrmunkánkat, végre megteremtsük népeink egymásra találását.

„Nagyszalonta híres város, ott született Arany János" — régi mondás. A török pusztításkor a föld színéig lerombolt, pont ezelőtt 350 évvel újjáépített és napjainkban immár elfelejtett bihari mezőváros híre ez ünnepség fényében újraéled. A lelkesedés melegében talán eszükbe jut elhatározni, hogy méltó szoborba öntsék magyar és román költőik és íróik emlékét. Hirdessék e szobrok minden elkövetkezendő nemzedéknek e költők eszméit, amelyek századokon túl is ragyogva, táplálni fogják a népek békés összefogásának máris kibontakozó szellemét.

Bucuresti, 1957 március

Dr. Petru Groza

Népszabadság, 1957. március 10.

14.

Dr. Petru Groza levele[104]

Bucuresti, 1957. május 10.

A sümegi iskola VI. b. osztálya
28 tanulójának,
SÜMEG

Kedves fiatal barátaim!

Vettem még annak idején folyó év március 13-án kelt közös leveleteket, s szívből örülök annak, hogy a ti fiatal lelketekben Arany János ünneplőihez írt levelem visszhangot keltett.

Kézbe véve a levelet és látva a szöveg elébe ragasztott Sümeg várát ábrázoló fényképet, azt hittem, hogy az írás Déváról érkezik. Viszonzásul mellékelten küldök három fényképet Déva váráról, amelyhez a nép szárnyaló képzelete a Kőműves Kelemenről regélő balladát fűzte.

Ott lakom e vár romjainak alján, és e romokon keresztül múltunk és történelmünk éppúgy szól hozzám állandóan, mint — felteszem — a ti lelketeket is a történelmi ihlet szállja meg, a múlt szólva hozzátok, a sümegi vár romjainak láttán.

A hasonlatosság a két várrom között jelképezi nemcsak múltunk hasonlatosságát, hanem annak közös voltát is, az évszázadokon keresztül egymáshoz fűzött szomszédos és részben közösen élő román és magyar nép sorsát. E múltnak egét sokszor borították el borongós fellegek, nagy viharokkal, amelyek megtépázták e két derék népet. Minél jobban ismerjük e múltat, annál többet tanulhatunk abból, levonva a helyes következtetéseket, a jó tanulságokat a jövőre.

Tanuljátok tehát megismerni a román nép történelmét, mint ahogy én is egykoron alaposan megismertem — derék jó magyar tanáraim segítségével — a magyar nép múltját. Tanuljátok megismerni a román alkotó szellem termékeit, szép hagyományait úgy, amiként én ízleltem meg teljes lelkemből a magyar nép nagy költőinek, tudósainak, művészeinek és magának a dolgozó népnek gyönyörű alkotásait.

Ismerjétek meg a román népnek jelen munkáját és harcát is egy szebb jövőért, mint ahogy mi is feszült figyelemmel kísérjük a dolgozó magyar nép fáradozását és harcát anyagi és szellemi téren; a nagy cél: egy békésebb és boldogabb jövő szolgálatában.

[104] Groza levelének nagy visszhangja támadt Romániában és Magyarországon egyaránt. Harminc levél érkezett a címére, s valamennyire válaszolt. E levelezés másodpéldányait végrendeletileg a Magyar Tudományos Akadémiára hagyta.

Fiatalok vagytok, és meg kell élnetek azt, amiről mi, az idősebb nemzedék sem mondunk le, hogy népeink véglegesen egymásra találjanak, s karöltve építsék ki e közös békésebb és szebb jövőt, és ezzel együttesen szolgálják a haladás és az emberiség békéjének szent ügyét.

Ihletet bőven meríthettek a bölcs, a melegszívű nagy költő, Arany János műveiből, amelyeket népe sugallt. A nép, amelynek lelkéből bőven merített lángesze.

De ne feledjétek el, sümegi diákok, hogy van még magyar költő, akinek neve szülővárosotokhoz fűződik, Sümeg szülőhelye Kisfaludy Sándornak, a Himfy-versek népszerű költőjének. E költő lelke csapongó, amiért Arany János őt a nemesség költőjének nevezi. De a Himfy-versek báján ez mit sem változtat, és semmit sem von le a Himfy-strófák lírai értékéből, amelyek dallamosak és színesek, mint a zalai táj.

Kisfaludy Sándor öccse, Kisfaludy Károly beteljesítette a Kisfaludyak irodalmi hagyatékát. Ez utóbbi nagyszerű helyet foglal el a magyar irodalomban, előkészítve a Petőfiek felé a talajt s — mint egykor tanultam — Vörösmarty fáklyáját is ő gyújtotta meg. Az ő megújhodási vágya — hiszen az — kezén ért az új magyar dráma is — a lelkek szenvedélyes forradalmát készítette elő.

Sümeg tehát méltán lehet büszke arra, hogy a Kisfaludyak egyik ősi fészkének vallhatja magát.

Adjátok át a leveleteket záradékoló osztályfőtöknek, Nemcsik Lehelnek is meleg üdvözletemet és legjobb kívánságaimat a veletek közös, nem könnyű, de szép munkájához. Mondjátok meg neki, hogy a csendesen folydogáló Maros vize, amelyben úgy látom, mindketten lubickoltunk gyermekkorunkban, ne csak a múlt emlékeit idézze elő, hanem ez emlékek a jelenben is kössenek össze bennünket fáradozásainkban, népeink barátságában és az emberiség haladásának szolgálatában.

Kéréseteke, hogy segítselek benneteket minél jobban ismerni és szeretni a román népet — ez a levelem a válasz.

Szeretettel üdvözöl benneteket

Dr. Petru Groza

Ui. A fenti választ kiegészítendő, intézkedtem, hogy küldjék el nektek néhány román költő verskötetét magyar fordításban, valamint az általam múlt év őszén kiadott, Kínáról szóló útleírást. Utóbbi nincs lefordítva magyarra, de megértő osztályfőtök, mint látom, ismeri a román nyelvet, s egyet-mást lefordíthat, esetleg tolmácsolhat e könyvből. Nem árt egy kis kínai bölcsesség két népünk könnyen hevülő fiainak.

Kritika, 1974. 3. sz. 3. l.

15.

Dr. Petru Groza levele a Korunkhoz[105]

Köszönettel, még annak idején vettem a Korunk első példányát, amely az érdemes múltú szemle új folyamát nyitja meg.

Az azóta eltelt idő alatt többször vettem azt kezembe, lapozgatva a jórészben ismert magyar tudósok és írók közléseit, és figyelemmel kísérve mindazt, ami a szemle életében „új folyamot" jelent.

Az egyéni és társadalmi élet folytonos előrehullámzása arra ösztökélte a Korunk mai szerkesztőit, hogy az új folyamot már a szemle borítékán hirdessék. Azok a viharos adottságok, amelyek a nagy történelmi fordulókat meghatározzák, és amelyeket a mi nemzedékünk él át, magunkat is merész fordulatokra köteleznek, bátran vállalva mindazt, ami múltunkból és hagyományainkból jó, és fenntartás nélkül leépítve mindazt, ami előítélet és tévedés volt.

E bátorsággal vele jár az is, hogy tiszta fővel és kemény szívvel hárítsuk el az utunkból mindazt, ami merev alakiság, bevett és unalomig ismételt szólásmód, és sok kezdeményező képességgel és képzelőerővel új és új megnyilatkozási formát keressünk azoknak az eszméknek, amelyeket a nagy gondolkodók, a történelmi jelentőségű forradalmak szellemi előkészítői, a társadalmi és tudományos alkotó munka óriásai útmutatóul reánk hagytak.

Miként az élet maga napról napra változik és különböző helyeken különböző formákat ölt, akként kell nekünk is ez alapeszméket folytonosan megújuló, színes köntösbe öltöztetni. Olyan köntösbe, mely vonzza a tömegeket — mert ezek szellemi irányításának feladata a vezetőké — óvakodva attól, hogy szürke, színtelen, elavult köpeny untassa, fárassza, sőt elriassza őket. Ekként kerülhetjük el csak azt, hogy a dolgozó tömegektől, népeinktől elszakadjunk! Tanuljunk az elszakadás tragédiáiból, amelyeket a múltból és jelenből is jól ismerünk.

Röviden: nyílt, tiszta, emberi derűs meleg, mindenki által könnyen érthető írás megértet minket a tömegekkel. Éppúgy, mint ahogy a túl magasan szárnyaló, fellengzős eszmei légtornáinkkal a levegőben maradunk.

A Korunk új folyama „megváltozott körülmények között indul". Körvonalazva célját, szerintem, nem kell e célt arra szorítani, hogy a Korunk csak „az új életkörülményeinkben és meggyőződésében egyaránt szocialista értelmiséghez" szóljon. A mai fejlődési fokon e kör túlságosan szűk. A dolgozó tömegek nagy része még kívül van az eszmekörön.

[105] Groza életében szerepet játszott a régi Korunk, az 1930-as években szorgalmas olvasója volt. Ez a folyóirat is hozzájárult Groza szellemi arculatának megformálásához. A régi Korunk 1940-ben a bécsi döntés után megszűnt, 1957-ben indult újra. Az új folyamhoz írt leveléből a szektás hibák bírálata is kicsendül.

A szemle feladata tehát az is, hogy éppen a dolgozó tömegek — amelyek valójában, bár ösztönösen előmozdítják a forradalmat és a világ újjáalakulását — e tömegek gyakorlatát ellenőrizve és abból tanulva, elméletileg, eszmeileg is felkészítse őket, és tudatossá tegye harcukat.

Nehéz, túlságosan elvont nyelvezettel és elmélkedésekkel, amilyennel itt-ott a Korunkban is találkozunk, vajmi kevés kilátással szólhatunk a tömegekhez.

Az értelmiség fogalma is sokkal tágabb a körnél, amelyben szocialista tudósaink és íróink mozognak. És ez az értelmiség színvonalánál fogva szintén rászorul arra, hogy őt egyszerű, világos nyelven és szólásmóddal neveljük. Az értelmiség túlnyomó része ugyanis még nincs felkészülve annyira, hogy a mély, elvont elmélkedő stílust megértse.

„Változtassunk tehát a stíluson!" Egy újabb jelszó, amely végigszáguld a szocialista társadalom harcos mezején, nemcsak munkánkban, hanem írásainkban is.

Vonatkozik mindez az erdélyi román és magyar dolgozók közös munkájára és harcaira is egy emelkedő színvonalú életért. Szóljunk kölcsönösen nemcsak elméleteink száraz igazságaival, hanem szívünk teljes melegével együtt élő népeinkhez, és visszhangra fogunk találni. Segítsük őket ekként is abban, hogy egymásra találjanak a közös szebb jövő kiépítésében.

Bukarest, 1957. június 14.

Szívélyes üdvözlettel

Korunk 1957. 7. sz.

Dr. Petru Groza

16.

Elindulás[106]

Előszó

A román—magyar nyelven megjelenő gyűjteményes Arany kötethez

A történelem szekere hatalmas iramban, dübörögve száguld előre. Naponta ámuldozunk az emberi agy újabb és újabb teljesítményein, a tudománynak immár a végtelen űrbe hatoló képességén.

Az atomikus és interplanetáris találmányok szédületes távlatokat nyitnak meg az emberiség előtt.

Ugyanakkor drámailag bontakozik ki aggodalmunk: vajon az emberi ész eme találmányai haladásunkat, szebb, boldogabb jövőnket jelentik-e, folyton emelkedő

[106] A kétnyelvű Arany kötetet Lőrincz László műfordító szerkesztette. Groza behatóan érdeklődött a készülő kötet iránt, tanácsokkal látta el, felülbírálta a tartalomjegyzékét. A kötet elé írt előszava a humánum és az emberek közötti megbékélés szellemét hirdeti. A kötet 1960-ban jelent meg. *Beke György:* Tolmács nélkül i. m. 304—305.

anyagi és szellemi életszínvonallal, vagy pedig egy észbontó, tragikus kibontakozás felé vezető út mérföldkövei?

Mert az emberi agynak mind e találmánya — és ebben csúcsosodik ki az emberi sors tragédiája — páratlanul veszélyes, kétélű fegyver. E fegyvereknek nincs lelkük, ők nem gondolkodnak. A lélek és a gondolkozás képessége az ember számára fenntartott kiváltságos adománya az anyatermészetnek.

Hogy a tudomány és technika vívmányait a békés építő munka számára biztosítsuk, kiragadva azokat a gonosz, romboló szellem kezéből, ahhoz lendületes, képzeletgazdag elhatározás és tevékenység, valamint népszeretet szükséges: ki nem fáradva és minden akadályt elhárítva kell küzdenünk az egyetlen célért, amely a jövőbe vetett hitünket és az élet szeretetét táplálja bennünk:

párhuzamosan, azonos iramban átépíteni a népek lelkét.

Mert minden nép lelke szép. Ebből a szépségből minden nép költői és művészei bőven merítenek ihletet, hogy egyre tágabb körben ismertethessék meg népeikkel a felfedezett kincseket. Minden népnek megvannak a maga megragadó, szép sajátosságai. E sajátos szépségek a maguk összességében és változatosságában alakítják át az egész világot egy gyönyörű virágoskertté, amely nem volna szép akkor, ha csak mind egyforma virággal ültetnék be. A különböző virágfajták sokasága és változatossága nyújt kölcsönös pompát és ragyogást a kertnek.

Nehéz feladat ez?

Egy tábornok szavaival válaszolok, aki a múlt század végén elhatározta Észak-Afrika beültetését egy, az éghajlatnak megfelelő bokornövénnyel. A fejbólogatóknak, akik megjegyezték, hogy a palánta megfogamzásának évtizedek kellenek, így válaszolt:

„Ennyi ideig kell várni, amíg a növény gyökeret ver és megköti a homokot, hogy az eső azután megtermékenyítse?

Hát akkor ültessük el egy nappal előbb!"

Észak-Afrika ma termékeny terület.

*

Még sokan vannak, akik bizalmatlanul csóválják a fejüket, valahányszor felvetődik a népek egymást támogató, békés teremtő munkára való nevelésének kérdése. Kételkednek a haladás embereinek erőfeszítéseiben, amelyekkel az önző szenvedélyek futóhomokját — bár nagy fáradsággal — megkötni igyekeznek.

De a népek közötti megértés, békés együttélés és együttmunkálkodás eszméjét fennen hirdetik azok, akik népeik szolgálatában egy új világ építésén fáradoznak.

Amíg az eszmék gyakorlati megvalósításában még lényeges hiányok jelentkeznek, sőt itt-ott űr tátong. Nem állíthatjuk tiszta lelkiismerettel, hogy nem terhelnek bennünket mulasztások, tévedések, s hogy mindent megtettünk és megteszünk e magasztos cél érdekében.

Fáradságosan keressük mindazt, ami a népeket közelebb hozza egymáshoz, s kerüljük mindazt, ami őket egymással szembeállítja.

Az egyének és népek élete nem merül ki gazdasági problémákban. Az élet kétoldalú érem. Egyik oldalon a jobb anyagi lét felé törekszünk, a másik oldalon a szépre, a jóra szomjazó lélek szellemi szükségleteinek minél tökéletesebb kielégítésére áhítozunk.

Bármelyik oldalt elhanyagolva, kilendítjük egyensúlyából az emberek és népek életét.

Súlyos felelősséggel járó feladatunk tehát a népek között mind jobban elmélyülő gazdasági együttműködés e napjaiban kiegyensúlyozni a mérleget azzal, hogy megtoldjuk munkánkat kulturális értékeink kicserélésében, ugyanolyan kezdeményező erővel, mint amilyennel a politikai és gazdasági kapcsolatokat építjük ki.

Lelki tulajdonságainknak és szellemi termékeinknek s e termékekben megnyilatkozó népi sajátosságainknak kölcsönös megismerése az igazi barátsághoz vezető út.

Mindezeket a több mint egy évezred óta együtt élő és szomszédos román és magyar nép egymáshoz való viszonyára alkalmazva, könnyen rájövünk arra, hogy íme, kulturális kapcsolataink elmélyítése útján Arany János verseinek e kötete, amely e verseket eredeti magyar szöveggel és párhuzamosan román fordításban tárja a román nép elé — ismét nagyszerű tett.

Arany János géniusza a magyar nép lelkéből táplálkozott: ebből merített költői ihletettséget, ebből merítette kincseket érő szellemi termékeit. E termékekben megkapóan tükröződnek vissza a magyar nép kiváló tulajdonságai, jelleme, szép hagyományai és törekvései, amelyek e könyvben a román olvasó szeme előtt is feltárulnak.

Ekként építhetjük tovább a népeink közötti kölcsönös szeretetet és megbecsülést és az ebből fakadó szilárd barátságot, amely ellen tud állni múltból eredő békétlen szenvedélyeknek. Olyan szenvedélyeknek, amelyek e barátságot évszázadokon keresztül nemcsak megzavarták, hanem olykor gyűlöletté gyúrták.

Ezért elismeréssel kell adóznunk azoknak, akik beleilleszkedve népeink reális törekvéseibe — és el nem szakadva azoktól, e könyv kiadásán fáradoznak, annál is inkább, mert a magyar nép egyik legnagyobb költője ihlette őket e kezdeményezésre. Arany János a mi hazánk földjén született, és mégis a múltban mesterségesen szított soviniszta légkörben a költő és szellemi termékeinek kincse ismeretlen maradt a román nép előtt.

Pompilius Mironnak, a régi román királyságban élő, erdélyi származású költőnek és folkloristának (1848—1897) jutott ki először az az érdem, hogy irodalmi színvonalon románra fordítson néhány Arany-verset. A későbbi fordítások igen szórványosak, s csak ritkán kerültek nyilvánosság elé.

A két világháború között tiszteletre méltó munkát végzett két öreg tanár: Teodor Muresanu Tordán és Axente Banciu Brassóban és Nagyszebenben. Vállalkozásuk teljesen őszinte volt. Elbűvölve Arany János verseinek szépségétől, megbízás és felszólítás nélkül dolgoztak.

E fordítások még magukon viselték a kezdeményező tapogatózás jeleit, ami azonban semmit sem von le abból, hogy túltették magukat az akkori időkben tomboló soviniszta szenvedélyeken, és vállalták az áldozatos munkát, igen szerény nyilvánossággal.

*

Most egyre tágabb tér nyílik e munkákra mindazon költőink és íróink részére, akik immár szívükön hordják népeink kulturális kapcsolatainak elmélyítését.

Az utóbbi esztendőkben, az új forradalmi eszmék világánál mind többen vállalták e szép és nagy feladatot.

Bátorító az a nagy érdeklődés is, amelyet Arany János verseinek román fordítása terén az utóbbi időkben fiatal és öreg költők részéről észleltünk. Különösen e könyv megjelenésének hírére a román és a magyar írókörökben nagy lelkesedést váltott ki, miként azt az országunk minden részéből a szerkesztőséghez érkező felajánlások és fordítások bizonyítják. Íme, így alakul ki napjaink történelmi adottságainak kedvező légkörében ismét egy elindulás, amely nemcsak Arany János költeményeinek fordítását fogja felölelni, hanem román és magyar íróink műveinek egyre gazdagabb kötetekben megjelenő kölcsönös fordítására és kiadására fog vezetni. Ne hagyjuk elhamvadni e lelkes lendületet!

A jó kezdet — fél siker. De magában hordozza a vele járó nehézségeket is. A fordítás kétélű fegyver. Feltehető, hogy az ilyen kötetek felelős szerkesztői éber figyelemmel fogják kísérni azt, hogy fordító költőink híven adják vissza költőtársak gondolat-kifejezéseinek nemcsak művészi formáit, hanem azok való lelkét is, amely a gondolatokat sugallta.

Miként említettem, a költők művészi alkotásaiban foglalt gondolatok és eszmék népeinek jellemét, hagyományait és törekvéseit tükrözik vissza.

A lelkiismeretes, együttérző, hű fordítás megismerteti mindezt a másik néppel.

Éppúgy, miként a dilettáns, felületes, a művészi formát fel nem ismerő, a költői gondolatot meg nem értő fordító rossz szolgálatot tesz az ügynek.

Mert ez hamis értékelésre hangolja a fordítások olvasóit, s ezáltal lerombolja azt, amit építettünk: népeink szellemi termékeinek kölcsönös és fokozódó megbecsülését.

A rossz tolmács meg nem értésre, sőt félreértésre ad okot. Jelen kötet sikere előreláthatólag elmélyíti a kezdeményezést, és bízvást remélhetjük bő termést a népek lelket nemesítő, őket békés együttműködésre és testvériesülésre nevelő forradalmi eszmék a történelmi adottságaink által mélyen felszántott talajon.

Vessünk e talajba minél többet! Mentül jobbat!

Az úgynevezett „civilizáció" felvértezte az emberek agyát lökhajtásszerű előretörésre kiszámíthatatlan magasságig, de e lelkeket vajmi vékony mázzal vonta be. E vékony héjat a sötét támadó ösztönök könnyen áttörhetik, miként azt a mi nemzedékünk által átélt világháborúk tragédiái is bizonyítják.

Vértezzék fel költőink és íróink párhuzamosan és ugyanolyan lendülettel a lelkeket is: ekként fogják felszabadítani az emberiséget a háborús félelem lidércnyomása alól és megerősíteni, bízva-bízvást egy békés, boldog jövőben.

Bukarest, 1957. november 11.

MTAK Kézirattár Ms 10.233/29 Dr. Petru Groza

Dr. Petru Groza:

Így indultunk ...[107]
Részlet egy önéletrajzi regényből

Szülőfalum Bácsi (Bacia) elnyúltan fekszik a Sztrigy folyó partján. Ennek a folyónak a forrása ott bugyog valahol a vad Retyezát-hegység tövében, s tovább folydogál Sarmizegethuza, az ősi dák vár romjainak árnyában, amíg Piskinél a Maros el nem nyeli hullámait.

Ősi szülőházunk tornácán egy életen át hallgattam e folyó vizének csobogását, mely állandóan regélget elmúlt dolgokról. Felkavarva az emlékeket, ott látom e tornácon termetes nagyapám hosszú, fehér papi szakállát. Apám ott káplánkodott, mint segédpap nagyapám mellett, amíg önálló parókiába nem hívták a Bánátba, a Lugos melletti Nagykastély községbe.

Itt kezdődik igazi gyermekkorom. Apám papi tekintélyének köszönhettem, hogy átlépve az elemi első osztályának küszöbét, az első padba ültettek. Ezt a magam részéről azzal háláltam meg, hogy már az első napon összeverekedtem apám egyik hívőjének sarjával, beütve az orrát. Már akkoriban árva voltam. Édesanyám fiatalon elhunyt, apám mint pap, nem nősülhetett másodszor, s így nem részesültem gyengéd anyai nevelésben. Gondolom, e vadóc életnek köszönhettem azt, hogy a verekedésekkel és csintalanságokkal következetesen zavarva az iskola rendjét, tanítóm kénytelen volt kitenni.

Apám zavarban volt. S más iskola hiányában, a községben létesült izraelita felekezeti iskolába íratott be. A rabbi-tanító kegyéből végigjártam a három többi évet, befejezve az elemi iskolai tanulást. Szegény tanítómnak nem kis fáradságába került keresztülsegíteni engem e három esztendőn. A csintalanságok itt is folytatódtak, de én lévén az egyetlen keresztény gyermek a mózeshitű zsúpfedeles iskolában, nagy türelemmel kezelt.

Már az első napokban megtörtént, hogy kénytelen volt testileg is fegyelmezni. Az akkori iskolákban az ilyen nevelési módszer hatásos volt. A fegyelmezés egyik

[107] Groza többkötetes önéletrajzi regényt írt. Ebből való ez a részlet. A kéziratot költő barátjára, Serestély Bélára hagyta, az ő gondozásában jelent meg e részlet az Előre c. romániai magyar lapban. A kézirat-részlet eredeti példányát az MTA Kézirattára őrzi.

módja volt, hogy hosszú vonalzójával rávágott a keresztény módon összefont három első ujjunk hegyére. A társaim kiállták azt, hogy a körmükre vágtak, de én abban a pillanatban, amikor tanítóm rávágott, szétnyitottam az ujjaimat, s tenyerembe ragadtam a pálca másik végét, nagyot rántva rajta, ami nagy bajt okozott: a szék két hátsó lábán himbálózó öreg tanítóm elvágódott.

Ő ezt is megbocsátotta, mint sok más hibámat. Mert hiba volt elég, s idővel mind vaskosabbak. A végén azonban mégis emberré gyúrt, és amikor a szászvárosi vén református Kuun-kollégium ódon falai közé kerültem, hogy a gimnázium első osztályába beiratkozzam, a felvételi vizsgán tudásommal elébevágtam osztálytársaimnak.

E kollégiumban már az első nap dús volt élményekben. Összeismerkedtünk diáktársainkkal, megtöltöttük szalmazsákjainkat az udvaron felhalmozott kazal szalmából és vele járó lárma a vele járó pajkosságok kíséretében úgy, hogy mikor az esteli csengő vacsora után szobánkba hívott a szilenciumra, alaposan kifáradtunk.

E szilencium „csendet" jelentett latin nyelven, s arra kötelezett, hogy esténként nyolctól tízig körülüljük a hosszú asztalt, szótlanul tanulva és füzeteinket rendezgetve. Mert nagyjából minden latinul ment ez ősi intézetben, középkori kálomista szigorral. A csendre minden szobában egy hetedikes vagy nyolcadikos nagyobb diák ügyelt fel, „primarius" címmel, egy külön kis asztalnál. A mi szobafőnökünk, a két méter hosszú diák, Bodor Aladár volt, később budapesti egyetemi tanár. Bohém természetű diák, majd tudós tanárunk.

A napi izgalmak kifárasztottak, és én a menzán elaludtam. Erős oldalbökésre ébredtem fel. Szomszédom, Serestély Béla (később érdemes magyar költő) volt az, aki oldalba vágott a következő szavakkal:

— Kelj fel, mit alszol, mint egy güzü.

Még gyengén beszéltem magyarul, s különösen a güzü szót nem értettem. De mivel ismétlődött nyomatékosan a két ü betű, ezt goromba szidásnak vettem, s falumból hozott verekedő kedvemben pofon vágtam társamat.

Mint később megállapítottuk, pofon a szilencium alatt egy századon belül nem hangzott el a kollégiumban.

Szobafőnökünk rászólt Serestély Bélára:

— Add vissza háromszor a pofont. Te meg, Groza Péter, tartsd hátra a kezedet.

Béla barátomban már akkor ott lakozott a szende költői lélek, és háromszor oly gyengén adta vissza a kölcsönt, hogy én ezt simogatásnak vettem.

Szobafőnököm dühbe gurult:

— Te mamlasz, ezek pofonok? Te ilyeneket kaptál ettől az oláj fajankótól? Te Groza Péter, adj neki még egypár pofont, tanulja meg, hogy mi az a pofon.

Nekem több se kellett. Adtam én neki biztatás nélkül is. De biztatással kitettem magamért, s rámértem újabb két hatalmas pofont, diadalmasan nézve körül, sikerem mámorában azt gondolva, hogy az ügy lezáródott.

De jött a folytatás. A szobafőnök újból közbeszól:

— Na, Béla, most már tudod, mi az a pofon? Adj vissza ezekből az utóbbiakból, amennyit csak birsz.

Poéta ide, poéta oda, Béla is dühbe gurult, és bizony csak zuhantak a pofonjai védtelen arcomra, amit nekem újból hátratett kézzel kellett elviselni.

A kétórai szilencium után a kollégiumi csengettyű éles nyelven alvásra hívott, és sírva aludtunk el. Én, mint vagyonosabb, évi nyolc forintos, felső vaságyban, Béla, mint szegényebb, négy forintos, karikákon guruló alsó ágyban, amit esténként nagy csikorgással húzogattak ki a felső ágy alól.

A reggeli csengettyű riasztott fel álmunkból. Leugorva felső ágyamból, ráléptem az alsó ágyban még alvó Bélára. Felriadva nézett rám és költői szeméből, a gyermek ösztönével inkább szemrehányást, mint haragot olvastam ki. Romlatlan lelkünk megbékült.

Béla megszólalt.

— Miért vágtál pofon az este?

— Te miért neveztél güzünek? Mi az a güzü?

— Magam se tudom — válaszolta Béla. — A primátusunk parancsolt rám, hogy vágjalak oldalba és kérdezzelek meg, hogy miért alszol, mint egy „güzü".

Utánajártunk és megállapítottuk, hogy a güzü egy jámbor, kedves kis vörös mezei egér, amelynek az a tulajdonsága, hogy nagyokat alszik.

A felfedezés, hogy összeverekedtünk főnökünk biztatására e jámbor szóért, amely nem is olyan sértő, megalapozta barátságunkat, amely egy életen át összefonódott és ma is él.

E pofozkodás meséje messze szállt ország-világba. 1939 január elsején Béla barátom és véndiák-társam egy szép újévi levelet írt, megemlékezve arról, hogyan alapoztuk meg barátságunkat.

Az akkori nyomasztó nemzetközi helyzet légkörének sugallatára tartalmasabb levélben válaszoltam. Szimbolikus tartalmat adtam a pofozkodásnak: „... hej Béla barátom, mily sokszor pofozkodott össze a mi román és magyar népünk az évszázadok során dolgokért, ami nekünk „güzü" volt. Sajnos, e puskaporos hangulatban előre látom, még egyszer és rövidesen össze fogunk pofozkodni. De rendíthetetlenül él bennem a hit, hogy ez lesz utolsó pofozkodásunk. Népeink majd rájönnek arra, hogy mások érdekében tűztek össze, szobafőnökeik, a Habsburgok s mások felbujtatására, és felocsúdva a mesterségesen beléjük oltott gyűlölködésekből, kibékülnek, testvéri kezet nyújtva egymásnak. Így alapozzák meg majd örökre a testvéri megértést, miként a mi egyéni pofozkodásunk egy életre megalapította a mi barátságunkat."

De térjünk vissza az iskola padjaihoz. Ott ülnek a padokban sorban egykori osztálytársaink. Az évek során néhányan közülük kimaradtak vagy elhunytak. Gondolatainkban, lelkünkben azonban ma is tovább élnek. A sok közös diákélmény összeforrasztott mindannyiunkat. Élményekben bőven volt részünk. Derék fiúk voltak ezek, legtöbbjénél már akkor megmutatkozott a későbbi erős egyéniség.

Már a négy osztályban kivívtuk magunknak a „forradalmi" osztály nimbuszát. Volt egy szigorú, tehetséges számtantanárunk, Tokaji Aladár. Torzonborz bajuszos, vad kinézésű ember, aki éppoly gyűlöletesen villogott ránk szemüvegén keresztül — olykor alaposan pofozgatva —, ha többet öntött fel a garatra, mint amilyen szeretettel kezelt józan állapotában.

Egy rossz percében odarohant a kályha mellé, és egy fadarabbal fején hajigálta egyik osztálytársunkat. Ijedten húztuk össze magunkat, s a néma csendet a csengettyű hangja szakította meg, jelezve az órák közötti tízperces szünetet.

Itt robbant ki forradalmi hajlamunk. Odarohantam az ajtóhoz, és belülről lezártam, felhíva osztálytársaimat, hogy maradjunk bent tanácskozni a történteken. Róth Ottó, pajtásunk (a későbbi bánáti népbiztos az 1918-as őszi forradalom idején), aki már akkor jelét adta a szónoki tehetségének, felugrott a székre, és kifejezést adott felháborodásunknak. Követtem őt, s percek alatt megérlelődött az elhatározás: lépjünk sztrájkba.

Az elhatározást tett követte. Hamarosan kiforrt a terv: párologjunk el egyenként, feltűnés nélkül az intézetből, s találkozzunk a városmenti „kerek" erdőben, s ott határozzunk a továbbiakról. Egy-kettőt közülünk megijesztett a haditerv, de a siránkozó sztrájktörőket alaposan megfenyegettük, magunkkal hurcoltuk őket az erdőbe.

Az erdőben indulataink felszabadultak, s egymást tüzelve elhatároztuk, hogy elhagyjuk a város területét is. Leszálltunk az országútra, és négyes sorokban, hangos énekléssel, hogy bátorságunk ne lankadjon, meneteltünk a bizonytalanba.

Így értünk el a körülbelül tizenöt kilométer távolságban lévő Piski vasúti székhelyre. Ott van közel egy kis dombon Bem apó emlékszobra, a honvédek által az osztrákokon aratott győzelmet hirdetve az 1848-as szabadságharcban. A forradalom szelleme ott lebegett a kőoszlop körül. Az emlékszobor feliratai hősiességre buzdítottak minket is. Egyikünk „ünnepi" beszéde után behatoltunk a helységbe. Odaűzött minket a sztrájkok állandó és kegyetlen ellensége, az éhség, amely minket sem kímélt meg, és amely sorra lankasztotta lelkesedésünket.

De nem azért születtünk mi harcosoknak, hogy egykönnyen leszereljünk, és egy valódi diákcsínnyel kivágtuk magunkat szorult helyzetünkből. E sztrájk részleteivel találkozni fogunk másik véndiák-társunk leírásában.

Másnap, visszatérve az intézetbe, a tanári kar kénytelen volt engedni, és tanárunkat elmozdította.

A többség köztünk magyar fiú volt. Egynéhányan más nemzetiségűek; egy-két román, német, izraelita. Nyolc éven át viaskodtunk a sovinizmus szellemével. Öreg tanáraink legtöbbje külföldi egyetemeket járt, szabadelvű kálvinista volt, és sokszor segített át minket a holtpontokon, mely önzetlen barátságunk kiépítését fenyegette. Sokszor adódott alkalom, hogy a magunk kezdeményezéséből is megnyilatkoztassuk összetartozásunkat fajra, vallásra, nemzetiségre való tekintet nélkül.

Barátságunk mélységes tartalma akkor nyert igazi visszhangot lelkünkben, amikor ütött válásunk órája. Mindegyikünk élénken ott őrzi lelkében válásunk emlékét, nekivágva ki-ki élete útjának.

A befejező érettségi vizsga alkalmával, az elválás megindító perceiben megfogalmaztunk és együttesen aláírtunk egy okmányt, amelyben ünnepélyesen köteleztük magunkat arra, hogy érettségi vizsgánk minden tízéves fordulóján, bármilyen akadályon keresztül, újból összegyülünk egy rövid találkozóra, és elindultunk a szélrózsa minden irányába.

A mi nemzedékünk zimankós időket élt. Ismételt forradalmak, két világháború, országhatárok változása nehézzé tette azt, hogy az ünnepélyesen vállalt kötelezettségünknek eleget tegyünk.

És mégis, a letűnt évtizedek során sikerült két találkozásunk.

Ez évtizedek félszázaddá kerekedtek ki. 1903-ban érettségiztünk. A tizenhét véndiákból csak tízen élünk, heten elhunytak. De mennél inkább közeledett a félszázados dátum, annál inkább erőt vett rajtunk a vágy, újból találkozni az ősi kollégium falai között.

És 1953-ban ez a vágyunk teljesült.

Előre, 1957. december 14. 3. old.

BESZÁMOLÓ

EGYHÁZTÖRTÉNETI SZIMPOZION

A magyar szellemi élet történetében 1935 nyarán találkoztak első ízben világi és egyházi történészek, akik célul tűzték ki a magyar katolikus egyház történetének rendszeres kutatását. Évente összeülő ülésszakot, ún. katolikus nyári egyetemet szerveztek Esztergomban. Céljuk a katolikus egyháztörténetírásnak a kor nemzetközi színvonalára emelése s egyben publikációs lehetőség teremtése volt. E tanácskozássorozatból nőtt ki a Regnum egyháztörténeti évkönyv 1936—1943 közt megjelent öt vaskos kötete.

1985. február 12—14-én, csaknem félszáz év múltán hasonló célú, de más jellegű tanácskozás ült össze az esztergomi ferences gimnáziumban. Eltérő jellegű, mert marxisták és nem marxisták, egyháziak és világiak, hívők és nem hívők, hivatásos és amatőr történészek tanácskoztak — História és az Új ember szerkesztőségének rendezésében — arról: hogyan nyerheti vissza rangját a tudományos életben és a történeti közgondolkodásban a napjainkban újjáéledő katolikus egyháztörténetírás.

A szimpozion előzményeire is érdemes azonban némi figyelmet fordítani. 1983 decemberében jelent meg a *História* című folyóirat „Egyház és társadalom" tematikájú dupla száma. Az *Új* Ember című katolikus hetilap szerkesztőségének felkérésére 1984 folyamán több megbeszélést folytattak a két szerkesztőség munkatársai az egyháztörténetírás jelen helyzetéről. Felvetődött ezeken a megbeszéléseken, hogy az egyháztörténet sem a világi, sem az egyházi oktatásban nem kap fontosságának megfelelő teret, hogy a külföldi egyházi ösztöndíjakat a katolikus egyház szinte kizárólag teológusok, s nem történészek továbbképzésére használja. További problémát jelent az egyházi levéltárak zömének rendezetlensége, kutathatatlansága. A két szerkesztőség munkatársai egyetértettek abban, hogy a marxisták és katolikusok között az ideológiai szakadékokkal szabdalt filozófiai-teológiai síkon megindult dialógust egy több sikerrel biztató területen, történeti dialógus formájában kellene a jövőben folytatni. Felmerült egy, a História-könyvek sorozatában megjelentetendő közös kiadvány gondolata is, ennek viszont előfeltétele felmérni, hogy a nem hivatásos történészeknél — elsősorban a helytörténetet művelő plébánosoknál — milyen kész vagy készülő kéziratok lappanganak, illetve megtudni egyáltalán azt, kik foglalkoznak az egyháziak közül egyháztörténettel. A konferencia összehívása így kettős célt szolgált: egyrészt megismerni az egyháztörténettel foglalkozókat s kutatásaik eddigi eredményét, másrészt szakmai továbbképzést nyújtani nekik.

A szimpoziont *Lékai László* bíboros, prímás, esztergomi érsek nyitotta meg. A Prímási Palota dísztermében — badacsonytomaji bor és pogácsa mellett — adott fogadásán mintegy száz résztvevő, a másnap kezdődött tanácskozás hallgatóságának kétharmada volt jelen. Üdvözlő szavaiban *Magyar Ferenc*, az Új Ember főszerkesztője a szimpozion létrejöttének előzményeiről beszélt, *Glatz Ferenc*, a História felelős szerkesztője pedig arról, hogy a „kizárásos" történetszemlélet hogyan vezetett a katolikus egyháztörténetírás majd három évtizedes tetszhalálához. Elmondotta: 1948—49-ben, a hidegháború légkörében hogyan mozgósult a protestáns, függetlenségi történetszemlélet az imperializmus elleni harc eszközeként, s rögzült kizárásos alapon a másik oldalon — a „klerikális reakció" elleni harc tehertételétől is súlyosbított körülmények között — a katolikus egyház mindenkori történelmi szerepeként a nagybirtok és a Habsburguralom kiszolgálása, védelme, függetlenségi harcainak elárulása.

Beszédében Lékai László bíboros vázolta a katolikus történetírás legjelesebb képviselőinek munkásságát, a 18. századi jezsuita történetírók, Pray György és Katona István forrásgyűjteményeitől kezdve a 19. század legjelentősebb magyar történetírója, Horváth Mihály, valamint Rómer Flóris, Ipolyi

Arnold, Fraknói Vilmos, Békefi Remig, Karácsonyi János és Kollányi Ferenc életművén át Szekfű Gyuláig és a Regnumig. Ezután egy — a fogadás minden résztvevőjének ajándékként átnyújtott —, a vatikáni magyar kápolna műalkotásait bemutató — 19 magyar vagy magyar vonatkozású szent életének egy-egy mozzanatát ábrázoló — kis könyv példáján mutatott rá, hogy még e terület is mennyi, eddig kiaknázatlan lehetőséget nyújt az egyház üdvtörténetét tanulmányozóknak.

A szimpozion második napjának programja *Glatz Ferenc:* A magyar történetírás fejlődésének főbb kérdései 1945-től napjainkig című előadásával kezdődött. Glatz Ferenc előadásában a magyar történetírás 1945 utáni fejlődését tekintette át, különös tekintettel az egyháztörténetírásra. Az 1948 utáni politikai változás kihatásait a történettudományra többek között az is jelezte, mondotta, hogy a szűkkeblű szövetségi politika részeként az egyházakkal szemben egy kizárásos politika, a történettudományban egy kizárásos történetszemlélet jutott érvényre. Az egyház évezredes pozitív társadalmi szerepéről nem beszéltünk, az egyház és a vallásosság a történelemben csak mint a jelen politikai reakciós irányzatának valamiféle előtörténete jelent meg. Különösen a katolikus egyház történelmét állította be egyoldalúan hamis színben ez a történelemszemlélet. Az új egyházpolitika, amely a 80-as évek elején kapott nagyobb lendületet, szerves tartozéka az, hogy történetírásunk az egyház történelmét a maga sokoldalúságában (kulturális, társadalomtörténeti oldalról) vizsgálja.

A modern kori egyháztörténeti kutatás főbb problémáinak felvázolására vállalkozott *Gergely Jenő* előadása. Kifejtette, hogy a magyar történelemben 1945 után az egyház az egyetlen olyan intézmény, amely — mind szervezetileg, mind ideológiailag — ezer éves kontinuitással bír. Ezért egyre sürgetőbb feladat az egyház — s különösképpen a modern kori egyház — történetének reális és teljes vizsgálata. Erre azonban nem alkalmas sem a jelenlegi egyházi történetírás — amely üdvtörténet kutatásával foglalkozik —, sem a világi történetírás, amely csak a köztörténet szerves részeként tárgyalja az egyháztörténetet.

Az egyházi források hozzáférhetetlensége, a részterületek kidolgozatlansága (nincsenek modern kori egyházmegye-, káptalan- és plébánia-történetek, hiányoznak az egyházi életrajzok, az egyházi intézmények, szerzetesrendek, iskolák történetével foglalkozó munkák) az alapokhoz való visszatérést, a források feltárását teszi szükségessé. Azonban ennek az elsődleges feladatnak az elvégzését gátolja, hogy nincs képzett személyi állomány, s nincs olyan intézmény, mely egyháztörténeti kutatásokra szakosodott volna.

Gergely Jenő előadásához szervesen kapcsolódott *Szántó Konrád:* A katolikus egyháztörténetírás jelen problémái című, a jelzett feladatokat és javaslatokat középpontba állító előadás.

Szántó Konrád a feladatok közül elsőként a kellő számú szakember képzését — itthon és külföldön egyaránt — emelte ki, majd az egyházi források feltárására irányuló munkák szükségességét hangsúlyozta. Véleménye szerint a kutathatóság érdekében el kell végezni az egyházi levéltárak középszintű rendezését, repertóriumokat kell készíteni, s a rendezésnek ki kell terjednie az egyházi könyvtárakra és irattárakra. Újabb kutatásokat kell folytatni a külföldi levéltárakban, a még lappangó magyar anyagok feltárására. „A magyar egyház története fehér foltjainak eltüntetéséhez szerepet kell adni az egyházi könyv- és levéltárakban eddig alkalmazott s a jövőben még nagyobb számban alkalmazandó civil szakembereknek, akiket olyan kikötéssel kell alkalmazásba venni, hogy hivatali teendőik mellett történetírói tevékenységet is folytassanak" — hangsúlyozta.

A feltáró munka mellett fontos feladat a források feldolgozása. Ezt azonban akadályozza a publikációs lehetőségek hiánya, mivel még a katolikus folyóiratok is csak ritkán adnak teret egyháztörténeti dolgozatoknak.

A feladatok megvalósítása érdekében az előadó javasolta, hogy a *püspökkari konferencia* hozzon létre egy *Egyháztörténeti Tervező Bizottságot* a munkák kijelölésére és az elvégzésükhöz szükséges személyi feltételek megteremtésére. A publikációs lehetőségek javításáért működjön továbbra is együtt a História és az Új Ember szerkesztőségének „kerekasztala". A *püspökkari konferencia* pedig az egyháztörténészek továbbképzésének érdekében tárgyaljon a Történettudományi Intézettel. S végezetül rendszeressé kell tenni a mostanihoz hasonló szakmai tanácskozások megrendezését — javasolta Szántó Konrád. (Előadása megjelent a História 1985. évi 4. számában.)

A szimpozion keretében módszertani betekintést az egyháztörténeti kutatásokba *Csapodi Csaba* és *Vörös Károly* előadása nyújtott. *Csapodi Csaba* az egyház középkori történetének kutatásában hangsúlyozta az írásbeliség elsődleges szerepét, amely által egy öncélú, öntörvényű intézménynek, az egyháznak kezébe kulturális, igazgatási és jogi tevékenységek kerültek.

Ezt követően konkrét példán, egy 1093 körül keletkezett, a pannonhalmi apátság vagyonát összesítő oklevél könyvjegyzék részének vizsgálata során mutatta be, milyen segédtudományi ismeretekkel és hogyan elemezhető egy oklevél, s ennek alapján milyen következtetések vonhatók le egy középkori kolostor szellemi életére.

Világi szempontból közelített az egyházi szervezet legkisebb egységének, a plébániák újkori történetének kutatásához *Vörös Károly* előadása. Világi szempontból, mert mint azt bevezetőjében hangsúlyozta, egyházi szemléletű, jól összefogott módszertani munka már 1941 óta a kutatók rendelkezésére áll. (*Vanyó Tihamér:* A plébániatörténetírás módszertana. 1941.)

A „másik oldalról" való vizsgálódás a plébániai levéltárakat a mindennapok, a legszélesebb rétegekben lezajlott folyamatok, a „petit histoire" kutatásában alapvető forrásbázisnak tekinti. A plébániákon levő helyi forrásanyagok — anyakönyvek, egyházlátogatási jegyzőkönyvek, háztörténet stb. — elemzésekor a demográfiai kérdések (egy-egy közösség házasodási szokásai, a „belterjesség", ill. a külső kapcsolatok problémája), vallási változások (az adott területen egy-egy egyház megerősödése, gyengülése), a helyi egyházi birtok gazdálkodása világíthatók meg. Az ilyen szintű helyi kisbirtok vizsgálata különös fontossággal bír, mivel a plébániai levéltárakon kívül ezekre máshol nincsenek források. Külön hangsúlyozta a plébániai levéltárak kutatásakor Vörös Károly a hagyatékok feldolgozását — ennek során kaphatunk választ arra, hogy milyen tárgyak, bútorok stb. vettek körül egy papot vagy tanítót — és a prédikációgyűjtemények elemzését, amely adalékokat szolgáltathat teológiai kultúra kutatásához.

Ezeknek a forrásoknak a feltárásában különösen fontos szerep jut az egyházi személyeknek, mert ők azok, akik a különböző néprajzi, történeti stb. szempontokhoz teológiai közelítést adhatnak, s ezen kutatások során tárulhat fel többrétűen az egyháztörténet „katolikus specifikuma".

Az előadássorozat befejezéseként hangzott el *Erdő Péter:* Az egyház jogi szervezet című előadása. A római katolikus egyháznak, mint általános és egyetemes intézménynek a törvényeit, szervezeti, működési, egykorú kormányzati szabályzatait az ún. Corpus Iuris Canoniciban foglalták össze. A kánongyűjtemények ismerete elengedhetetlenül szükséges az egyháztörténeti kutatásoknál, ezért az egyháztörténetírásnak figyelembe kell venni az egyházjogtörténet kutatásának eredményeit.

A jelenlegi egyházi törvénykönyvet II. János Pál pápa 1983. november 27-én léptette életbe, ezért a jelenlegi egyházi szervezet felépítését bemutató előadás az egyházjogilag képzett résztvevők számára is tartogatott értékes, új információkat.

Az előadásokat követő hozzászólásokban vita bontakozott ki arról, kik foglalkozzanak egyháztörténettel. *Udvardy József* szeged-csanádi püspök, a katolikus püspöki kar egyháztörténeti bizottságának vezetője szerint a paphiány miatt az egyház történetének feldolgozását világi kutatóknak kell vállalni. *Barlay Ö. Szabolcs* terézvárosi lelkész ezzel szemben hangsúlyozta: „egyházunk történetét helyettünk senki más nem fogja megírni". Sokan saját kutatásaik eredményeit ismertették: *Erdélyi Zsuzsanna* az Esztergomban létrehozott, a népi vallásosság tárgyi kultúráját gyűjtő múzeumról, *Marlok István* pilisvörösvári plébános az egyházi anyakönyvek felhasználhatóságáról beszélt.

Többen szóltak a publikáció lehetőségeiről is. *Horváth József* vörösberényi plébános egy már megszerkesztett, a Szent István Társulat kiadásában a közeljövőben megjelenő tanulmánykötetet ismertetett. Mások egyházi és világi szakértőkből álló lektorátus létrehozását sürgették, ahol elbírálnák a kéziratokat, s esetleges megjelentetésükről is gondoskodnának.

Glatz Ferenc zárszavában visszatekintett az Új Ember és a História szerkesztősége közötti másfél éve tartó megbeszélésekre. Ezek célja a katolikus egyház-történetírás megújításának előkészítése, elősegítése volt. Utalt azokra a szerény lehetőségekre, amelyekkel a magyar történetírás e téren rendelkezik, a szétesett egyháztörténeti intézményrendszerre, a képzett kutatók hiányára. Mindezt a visszamaradottságot a magyar történetírás egésze bánja és a magyar történetírás egészének egyik hiányosságaként jelölte meg.

Demeter Zsuzsanna—Pótó János

ÁLLAM ÉS TÁRSADALOM A PANNON-TÉRSÉGBEN A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

(A Mogersdorf Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpozion 17. Konferenciája, Kőszeg, 1985. július 1—5.)

A szlovén, horvát, stájer, burgenlandi és magyar történészek közös többoldalú, regionális vállalkozásaként immár egyre nagyobb nemzetközi kultúrpolitikai és történettudományi jelentőségű 16 éves Szimpozion 1985-ben Magyarországon, Kőszeg városában tartotta meg 17., ötnapos tudományos ülését. Témája az előző évi konferencia kronológiai folytatása volt: Állam és társadalom a Pannon-térségben — ezúttal a két világháború között.

Mindenekelőtt hangsúlyoznám a *tematika fontosságát, aktualitását:* állam és társadalom kapcsolatának, viszonyának kvalitásai jelen korunknak is egyik örökké előtérben álló, fontos, egyetemes jellegű kérdése. Az állam ugyanis az országok többségében ma is túlnyomó súllyal nehezedik a társadalomra, amely a maga ellenőrző és demokratikus funkciói kibontakoztatásának egyik legfőbb akadályát éppen a saját maga által létrehozott állam szabályozó, megkötő szerepében véli felfedezni. Már csak ebből a szempontból is nagy jelentőségű a szimpozion témaválasztása, hiszen az állam szerepe modern kori változásainak, az egész folyamat bonyolultságának és ellentmondásosságának a konkrét történeti körülmények által való meghatározottságában történő vizsgálata feltétlenül megalapozza a jelen viszonyaiban tájékozódni, eligazodni kívánó gondolkodó embert. A kiválasztott téma annál is inkább lehetőséget nyújt erre, mert a vizsgálat közvetlen történeti múltunkra, a két világháború közötti időszakra irányult, ahonnan a múlt legközvetlenebb szálakon vezet jelenünkhöz.

Kiemelendőnek tartom *az egész tudományos program átgondoltságát,* belső strukturáltságát. „A modern állam szerepének változásai a két világháború közötti Közép-Keleteurópában" című bevezető előadás (*Ránki György,* Budapest) bizonyos fokig teoretikus szinten, egyben a történeti táj szélesebb kereteibe ágyazva tárgyalta állam és társadalom konkrét történeti kérdéseit, majd „Állam és társadalom a pannon térségben a két világháború között. Ausztria, Jugoszlávia és Magyarország összehasonlítása" címmel *Arnold Suppan* (Bécs) végzett konkrét összehasonlítást a három ország társadalmának leírása és állami struktúrájának megrajzolása alapján. Ezek után került sor az egyes résztvevő országok kisebb időszakra és csak az adott ország bizonyos kérdéseit tárgyaló rész-előadásaira. (*Jurij Perovsek*—Ljubljana: A szlovén nép önrendelkezésének érvényesülése a Szerb—Horvát—Szlovén Államban 1918-ban; *Hrvoje Matković* — Zágráb: A jugoszláv államrend kérdése a horvátországi pártok programjaiban és politikai tevékenységeiben 1918—1921; *Wolfgang Mantl* — Graz: Az alkotmányfejlődés: az újonnan létrejött osztrák állam problémája; *Alfred Ableitinger* — Graz: Az osztrák állam gyengesége a katonai jellegű szervezetekkel való konfliktusaiban; *Roland Widder* — Eisenstadt: Nyelv és konfliktus. A politikai kultúra elemei Burgenlandban az Első Köztársaság idején; *Vonyó József* — Pécs: A kormánypárt és a közigazgatás a Dunántúlon a totalitárius törekvések idején.)

Harmadik mozzanatként említem azt az ugyancsak jó elgondolást, hogy a tudományos programon belül elkülönült „blokkot" alkottak *az állam és a munkásmozgalom* viszonyát tárgyaló előadások. (*Dušan Plécaš* — Eszék: Az állami szervek megtorló intézkedései a munkásmozgalommal szemben Horvátországban 1919—1941; *France Filipić* — Maribor: A szlovén munkásmozgalom viszonya az államhoz és a társadalomhoz; *Sípos Péter* —Budapest: Állam és munkásmozgalom Magyarországon a két világháború között.) Kár, hogy az osztrák fél ilyen témájú előadást nem jelentett be, hiszen éppen Ausztriában az új állam létrejöttekor és a 20-as évek folyamán mindvégig, lényegében 1934-ig a munkásmozgalom és az állam viszonya egészen másként alakult, mint a másik két országban.

Negyedikként szeretném kiemelni, hogy a szimpozion ez évi konferenciája, folytatva ebben a korábbi másfél évtized legjobb hagyományait, *tudományos színvonalát* és *eredményeit* is tekintve előkelő helyen áll saját történetében is, javuló vitaszellem és egészében véve a szakmai színvonal jelentős emelkedése jellemzi. (Először került sor az elmúlt 17 évben arra, hogy két előadás is összehasonlító jelleggel készült, a teljes terület és a teljes problematika átfogására törekedett. *(Ránki, Suppan).* A hozzászólásokban is

tükröződött az összehasonlítás igénye, csökkent a számuk a nálunk- (y nac-, bei uns-) típusú felszólalásoknak.

Ötödször — s ezt talán elsősorban — szeretném hangsúlyozni, ezúttal egyetlen esetben *sem került sor* olyan *kisnépi-nacionalista jellegű és tartalmú felszólalásokra*, amelyek a vita tárgyszerűségét jelentősen veszélyeztetve az emóciók szférájába kényszeríthették volna a különböző nemzetek kutatóit. Még leginkább a jugoszláv történetírásban uralkodnak olyan motívumok, amelyek a történetírás—történetszemlélet nemzeti jellegének túlhangsúlyozásából fakadnak. (A Monarchia összeomlását követő, új államok születésében „nemzeti forradalmat" látó néhány felszólalóra utalnék itt, akik az ehhez vezető szituációt ugyanolyan, illetve még mélyebb forradalmi helyzetként értékelik, mint amely a társadalmi forradalom értelmében Ausztriában és Magyarországon alakult ki 1918 őszén, 1919-ben.)

Végül pedig — más konferenciák tanulságaiból is leszűrve — kiemelném azt, hogy ez az ülésszak is bizonyítja: komplex szintetizáló igényű eredményt komparatív módszerrel egy nemzetközi összetételű tudományos ülés összeredménye is csak akkor hozhat, ha *egy előadásban egy szerző kísérli meg az összehasonlítást, a szintézist*. A sok, ugyanazon témáról szóló, más-más szerző feldolgozásában készült mű mindegyike csak egymás mellett létező, egymás mellett sokszor csak elfutó történeti feldolgozás marad, ezek szerves összefogása mindig további feladatot jelent, s ez egy-egy konferencia befejeztével rendszerint sohasem történik meg.

A fenti, néhány reflexió előrebocsátásával a továbbiakban megkísérlem röviden összefoglalni, mi újat hozott tartalmilag a szimpozion tudományos munkája.

Állam és társadalom kapcsolatában a 20. század — kiváltképpen az első világháború és a forradalmak után — rendkívül mély változásokat hozott. A 19. században még — éppen a liberalizmus jegyében — különösen Nyugat-Európában a társadalom autonómiája az állammal szemben nagy mértékben biztosítva volt. A kelet-európai helyzet bizonyos értelemben már a 19. században is különbözött e vonatkozásban is, mert itt részben az autokrata feudális maradványok, részben a gazdasági fejlődés elmaradottsága folytán az állam szerepe már ekkor is erőteljesebb volt. A háború és a forradalmak Kelet-Európában azután gyökeresen átalakították a nemzetközi politikai viszonyokat, a régi birodalmak felbomlasztásával egy sor kis új államot hoztak létre. Mindezek a tényezők automatikusan *megnövelték az állam szerepét*. Különösen három összefüggésben: egyrészt a tényleges forradalmak, ill. a forradalomveszély számos államban a végrehajtó hatalom szerepét a törvényhozó hatalom rovására növelte; másodszor az új országok, mivel inkább csak eszmei, semmint valóságos történelmi hagyományokra építhettek, a „nemzeti forradalom", ill. a nemzeti ideológia jegyében az államtól várták az új helyzethez való igazodás biztosítását; végül a gazdasági káosz, a rendkívül súlyos gazdasági problémák elkerülhetetlenné tették az állam minden korábbit meghaladó gazdasági beavatkozását. Jóllehet, a térség három államában, Ausztriában, Magyarországon és Jugoszláviában a 20-as években lényegesen eltérő körülmények is mutatkoztak — az osztrák parlamentarizmus a társadalom nagyobb ellenőrzését biztosította az állam felett, mint a másik két országban, ahol a parlamentarizmus korlátozottan működött —, mégis tulajdonképpen az évtized folyamán, a 30-as évek elejére a társadalom mind fokozottabban az államnak rendelődött alá! *(Ránki György)*

A kialakult új *államok* típusáról, formájáról néhány mondatot: valamennyi alkotmányos állam, de míg a délszláv állam és Magyarország monarchia, Ausztria: köztársaság. Ez eleve jelzi e három ország parlamentarizmusának különbségeit is. (Nem lényeges az a különbség, hogy a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság valóságos királyság, Magyarország pedig — kormányzóval az élen — király nélküli királyság.) Mindhárom ország *nemzetállam* kiépítésére törekszik, amelynek azonban belső következményként vannak jelentős különbségei. Magyarország csak egészen jelentéktelen (5—6%) kisebbséggel rendelkezik, Ausztria német-osztráknak értelmezi magát, a SzHSz Királyságban azonban erős nemzetiségi ellentétek feszegetik egy részről, illetve erősítik az uralomra törő nemzetség részéről a központi államot. A nagyszerb vezetési igények, a centralisztikus követelések szembekerülnek a horvátok, szlovének, bosnyákok föderalisztikus törekvéseivel. *(Arnold Suppan)*

A nemzetállamok létrejöttének láncolatában érdekes rész-képet kaptunk a *szlovén államiság kialakulásáról* a Szerb-Horvát-Szlovén Államban (1918. X. 29—1918. XII. 1-ig). Az egy hónapig létezett

polgári nemzeti forradalomként létrejött, alapjában polgári berendezkedésű szlovén nemzeti állam, amelyben a legteljesebb parlamenti demokrácia uralkodott, konfederatív viszonyban állott az SZHSZ Állammal, amely 1918. dec. 1-től már — a Szerb Királysággal való egyesülés révén — átadta a helyét a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságnak. *(Jurij Perovšek)*

A 1918. dec. 1-én megalakult Szerb-Horvát-Szlovén Királyságon belül a *horvátországi viszonyokról* kaptunk részletes képet. A horvát politikusok az új délszláv állam születését leplezetlen lelkesedéssel fogadták. A horvát (és szlovén) burzsoázia, jóllehet az Osztrák—Magyar Monarchiában gazdaságilag a leggyöngébb volt, az új állam polgárságának legerősebb részévé vált. Ebből is fakadtak a nagyobb politikai szerepre és a hatalomban való egyenrangú részesedésre vonatkozó igényei. Csalódásaik következtében a Horvát Republikánus Parasztpárt köré tömörültek a centralizmussal és a nagyszerb hegemóniával szemben. Az 1921. évi alkotmány kikiáltása után, amely a centralizmust iktatta törvénybe, ez a szembenállás mind erősebbé vált, ez pedig gyöngítette és destabilizálta az ország egységét. *(Hrvoje Matković)*

Az újonnan létrehozott *Ausztria* történetéből három fontos mozzanatot tártak elénk az előadások. A nagy átalakulás minden kétségtelen forradalmi tartalma ellenére az 1920-ban megszavazott *új osztrák alkotmány* alapjában és lényegében a korábbi korszak liberális törvényalkotására vezethető vissza. Abban a rendszerben, amelyet létrehozott a parlament, mint a liberális rendszer központja, döntő szerephez jutott. Ez által szabályozójává vált a társadalomból jövő közjó-elképzelések racionális megvitatásának, törvénybefoglalásának, hogy azok azután a végrehajtásban és a jogszolgáltatásban is megjelenjenek. Ez a struktúra a legmélyebb azonosságokat mutatja a felvilágosodás és a polgári foradalmak szülte liberális-demokratikus állami-társadalmi berendezkedésekkel. Jóllehet, az 1918—1920 közötti alkotmánypolitikai vitákban a különböző politikai pártok és a tartományok, sőt maga a szövetségi kormány is másként és másként viszonyultak a liberális rendszerhez, annak mégis volt olyan legkisebb közös nevezője, amely e polarizált erőknek lehetővé tette a megegyezést. Ehhez járultak persze a hosszú történelmi korszak beidegzett hagyományai is. Nemcsak meglepő, de bizonyos fokig bizonyító erejű is, hogy 1945 után a Második Köztársaság alkotmánya is ugyanezen liberális hagyományokhoz nyúlt vissza. *(Wolfgang Mantl)* A vitában felmerült, hogy az 1920. évi osztrák alkotmánynak ennyire egyértelműen a liberális jogalkotással való azonosítása elfedhet más, ugyancsak egyértelműen kimutatható hatásokat. Ugyanis az államelnöki kompetencia és az elnök megválasztásának módja szabályozásában egyedülálló az a momentum, ami — ellentétben a weimari és a svájci, alapjában ugyancsak liberális alkotmányokkal — csakis az osztrák szociáldemokráciához, az ausztromarxizmushoz köthető. *(Stier Miklós)*

Az új osztrák állam gyengeségeit kutató előadás az *állam és a paramilitáris szervezetek* kérdését vizsgálta. Kétségtelen: ezek erős szervezetek voltak mind a jobb-, mind a baloldalon, de az állam velük szemben mindig érvényesíteni tudta akaratát, s — európai összehasonlításban — az osztrák állam átlag alatt volt paramilitarizált. Az osztrák állam gyengeségének első számú okozója tehát nem e félfegyveres szervezetek erejében keresendő. *(Alfred Ableitinger)*

Az I. Köztársaság történetében mutatkozó politikai radikalizálódást (mindkét szélsőség irányában) jól tükrözi a *politikai nyelv* szótára. A szemantikus háború, a szavakkal folytatott harc a politika mindennapos kelléktárába tartozik. A radikalizálódás, amint azt az 1918—1938 közötti fragmentálódás kiértékelése mutatja, verbális síkon is folyt, sőt ott folyt igazán kiélezett formában. A politikai konfliktusok nyelvi tükröződésének vizsgálata komoly kultúrtörténeti adaléka lehet egy korszak megítélésének. *(Roland Widder)*

Az előadások egy része *az állam és a munkásmozgalom* viszonyának kérdéskörével foglalkozott. *Horvátországban* — a 20-as évek erősen korlátozott demokratizmusa és a diktatórikus tendenciák erősödése jeleként — már 1921-ben betiltották, tövényen kívül helyezték a Kommunista Pártot, minden lehetséges adminisztratív eszközzel korlátozták a legális munkásmozgalom tevékenységét és sajtóját is. A megtorló intézkedések igen súlyosak voltak a Független Szakszervezetekkel, a Jugoszláv Független Kommunista Párttal és Jugoszlávia Dolgozó Fiataljainak Szövetségével szemben is. *(Dusan Pléčas)* Hasonló volt a helyzet *Szlovéniában* is, ahol mindeme nehézségek ellenére még a legális munkásmozgalom is autochton maradt, programjában a nemzeti kérdés és a belső társadalmi rend demokratizálása követelésének összeegyeztetésére törekedett. *(France Filipič)* Ennek kapcsán vetődött fel a vitában — már csak a térség

munkásmozgalmainak összehasonlíthatása végett is — annak kérdése, hogy egyrészt a szlovén munkásmozgalomban megfigyelhető-e a keresztényszocialista irányzatnak bizonyos iparágak esetén erősebb érvényesülése (ahogyan pl. a századforduló magyarországi munkásmozgalmában a kormány által is támogatott ún. nemzeti demokrata kísérleteknek egy ideig az asztalosoknál és általában a faiparban volt bizonyos sikere) — másrészt a szlovén munkásmozgalom kialakulásában volt-e szerepe a külföldön (pl. Magyarországban) dolgozó szlovén munkások által közvetített hatásoknak? *(Vörös Károly)*.

Magyarországon az állam a munkásmozgalmat, a munkásság kérdését már viszonylag korán elkülönített módon, bizonyos fokig koncepcionálisan kezelte. A munkaügyi törvényhozás már a dualizmus korában megkezdődött, a politikai jogrendszer liberalizmusa a munkásság és szervezeteinek létezését jogalkotásában is akceptálta. Az első világháború idején a szakszervezetet mint érdekképviseleti intézményt elismerte. Az ellenforradalmi rendszer kialakulása idején a különböző politikai erők különböző koncepciókat dolgoztak ki a munkásmozgalom kezelésére vonatkozóan. A Bethlen-rendszer konszolidációja időszakában a radikális baloldal (a KMP) törvényen kívül helyezése után az állami végrehajtó hatalom a munkásmozgalmat adminisztratív kérdésként kezelte, bár a rendszer jogszabályai megőriztek bizonyos momentumokat a konzervatív-liberális dualista időszak munkaügyi törvényhozásából. *(Sipos Péter)*

A *gazdasági világválság* jelentett újabb *fordulatot* Közép-Keleteurópában az állam és a társadalom viszonyában. Egyrészt a „Keynes-i forradalom" az állami beavatkozást a hagyományos klasszikus gazdasági szemlélettel szemben gyakorlatilag a kapitalista gazdasági rendszer lényeges részévé tette. Ez az elmélet a gazdasági beavatkozás szükségességét hirdetve új perspektívát is jelentett az állami beavatkozás lényeges kiterjesztéséhez, amely azután a 30-as években valamennyi országban, de különösen a térség e három államában végbe is ment. A gazdasági válság, mivel nem csupán szokványos ciklikus depresszió volt, mélyreható politikai és társadalmi következményekkel járt. Ezek közül a fő téma összefüggésében különösen az autoritatív fasiszta és fasiszta jellegű tendenciákra, ezek erősödésére kell utalnunk, amelyek a totális állam gondolatából táplálkozva a társadalom biztosítását, megőrzését az államnak való teljes alárendelésében keresték. *(Ránki, Suppan)* A térség három országában a tekintélyuralmi törekvések közös vonása volt, hogy azok mindenütt a végrehajtó hatalom abszolút vezetési igényeinek megvalósítására irányultak anélkül, hogy egységes tömegmozgalomra tudtak volna támaszkodni. Valamennyi közép-keleteurópai tekintélyuralmi kormányzás politikai cselekvését a politikai ellenzékkel és képviselőivel szembeni, antidemokratikus túlkapások jellemezték, anélkül azonban, hogy totális jogi önkénnyé fajult volna a helyzet, hiszen bizonyos társadalmi ellenőrző tényezők még működtek. (Még Ausztriában is 1934-ig.) *(Suppan)*

Ausztriában a harmincas évek vetettek véget a parlamentáris demokráciának, Jugoszláviában és Magyarországon pedig tovább erősödtek az autoritatív-fasiszta tendenciák. *Ausztriában* a plurális politikai rendszer helyét a *korporatív rendi állam* foglalta el, *Magyarországon* több kísérlet zajlott le *totális diktatúra bevezetésére* (Gömbös, Imrédy), Jugoszláviában pedig sajátos keverék-jelleg alakult ki: a hagyományos balkáni uralkodó elit *patriarchális-autokrata államfelfogásának és a modern autoritatív állami berendezkedésnek ötvözete. (Ránki)*

A *magyar belpolitika* 30-as évek közepi konkrét alakulásáról, a nagy kontúrokon belül zajló folyamatokról, a társadalomnak az állam által megkísérelt totalitárius megszervezéséről is képet kaphatott a szimpozion hallgatósága. Az előadó konkrét, meghatározott területre vonatkozó anyagon (Nyugat-Dunántúl) meghatározott időszakban (1933—35) ragadta meg állam és társadalom dialektikájában azt a fázist, amelyben a társadalom alávetése állami eszközökkel és módszerekkel (közigazgatás) történik, de amelynek folyamán annak teljes alágyűrése végül is nem sikerült. *(Vonyó József)*

Áttekintve a közép-keleteurópai régiót, leszögezhetjük: a válság után, a 30-as években megszűnt az állam és a gazdaság különválasztása, és ezzel bizonyos mértékig összeomlott a civil társadalom és az állam közötti válaszfal is. E folyamatok áldozatává vált a *szocialista munkásmozgalom. Horvátországban* már nemcsak a kommunistákat üldözték kegyetlenül, hanem ez kiterjedt az antifasiszta mozgalmak minden résztvevőjére is. *(Pléčas) Szlovéniában* hasonló volt a helyzet, de végül is egész Jugoszláviára áll a megállapítás: ekkor edződött a munkásmozgalom olyanná, hogy 1941 után a megszállók elleni felkelés

szervezőjévé, a nemzeti felszabadító harc bázisává válhatott. *(Filipič)* A totális tendenciák erősödése idején *Magyarországon* szintén erőteljesen elválik egymástól a politikai jog és a jogalkalmazás a munkásmozgalom vonatkozásában. Jóllehet, bontakozóban van állami szociálpolitika, de az is egy korporációs szisztéma távlati bevezetésének jegyében indul. Tervek készülnek a munkásmozgalom és a szakszervezetek teljes felszámolására, korporációs rendszerek kiépítésére, de ezek nem valósulnak meg; zátonyra futnak egyrészt a szocialista munkásmozgalom, másrészt magának a nagytőkének az ellenállásán. *(Sipos)*

Az állam és társadalom viszonyában az erővonalak azonban határozottan az előbbi javára mozdultak el. Új típusú együttessé vált állam és társadalom, s elméletileg két lehetséges út is nyílik ebből a modern korban: 1) a jóléti állam perspektívája, amely ha újra is fogalmazza az állam és társadalom szerepét, de nem jelenti a társadalom teljes alávetését, és 2) a modern autoritatív totális állam, amelyben a társadalom autonóm mozgástere vagy jórészt beszűkül, vagy majdnem teljesen megszűnik. A térség tragédiája az volt, hogy a 30-as években mind a három ország a második alternatíva irányába haladt. *(Ránki)*

Stier Miklós

TÖRTÉNETI IRODALOM

GERGELY JENŐ

A PÁPASÁG TÖRTÉNETE

Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1982. 457 o.

Gergely Jenő könyvében nemcsak egy új művet, hanem egy új műfajt, az első magyar marxista pápaságtörténetet is üdvözölheti a magyar tudományos élet. Ennek a kiváló munkának megjelenése annál nagyobb öröm, mert eddig marxista pápaságtörténet címén csak olyan vulgarizáló, aktuálpolitikai szándékú műveket ismerhetett meg a magyar olvasó, mint M. M. Sejnman Fejezetek a pápaság történetéből. Budapet, 1953. vagy A. Manhattan A Vatikán a haladás ellen. Budapest, 1950. c. munkákat.

A marxista pápatörténet történeti—politikai koncepcióját, történetelméletét, ill. -filozófiáját a szerző tömören és szellemesen így foglalja össze: „. . . nemcsak az egyház történeti, hanem az egyház maga is történelem" (434.), vagyis a vallásos egyház- — ezen belül a pápatörténet — transzcendens törvényeit immanens törvényekre kell visszavezetni. Ennek megfelelően pápaságtörténeten a szerző olyan történeti szaktudományt ért, amely „. . . a pápaságot mint intézményt (Kúria, egyházi állam mellett) és mint egyes személyek működését a világegyház kormányzatának és a világtörténelemhez való viszonyának az összefüggéseiben tárgyalja". (438.)

Hogyan tett eleget a szerző a magára vállalt nagy tudományos feladatnak? Feldolgozásának alapjául a gazdasági-társadalmi alakulatok marxi fogalma szolgált. Ennek alapján jelöli ki a pápaságtörténet egyes korszakait, amelyek lényegében egybeesnek az egyetemes történet nagy korszakaival. Az ezeket tagoló alkorszakok tartalmát pedig a pápaság életének specifikus jelenségei alkotják. Ezeken a kereteken belül a tények, események rendező elvéül az „oldás—kötés" dialektikus ellentétpárja szolgál, amelyet felfoghatunk a jól ismert taylori „kihívás—válasz" analógiájának éppúgy, mint a minden vallásban föllelhető statikus és dinamikus elemek harca kifejezésének is.

A pápatörténet tárgyalását a szerző hagyományos módon a kereszténység kialakulásával kezdi, noha jól tudja, hogy ekkor még nemhogy pápaság, de még püspökség sem létezett. A püspökség csak a 2. század derekán, a pápaság pedig csak a 4. században kezd kialakulni. A kereszténység történetében az első „oldást" a könyv a zsidósággal való szakításban, az első „kötést" a hellenista világhoz való alkalmazkodásban látja. Ez a „páli fordulat" (14—16.) biztosította a kereszténység fennmaradását és világvallássá válását. A pápaság történetének első nagy sorsfordulója Nagy Konstantin nevéhez fűződik, aki azonban, amikor elkeresztényiesítette az államot, elállamiasította a kereszténységet is (Sir Galahad), amely ettől fogva szorosan összefonódott a császári hatalommal. A pápaság szerencséjére azonban a császári hatalom Konstantinápoly megalapításával (ami egyébként nem készült „keresztény" fővárosnak (34.)), majd a birodalom két részre szakadásával egyre inkább eltávolodott Rómától, megnyitva ezzel a pápák előtt a felemelkedés lehetőségét. A pápai primátus eszméjét teológiailag I. Gelasius pápa fogalmazta meg az 5. század végén (48.), és elsőnek Nagy Szent Gergely pápa realizálta a 6—7. század fordulóján.

A kora középkorban a pápaság újabb, a konstantinihez hasonló fordulatot hajtott végre: eloldódott a bizánci császárságtól, és előbb a frank, majd pedig a német-római császársághoz kötötte sorsát. A politikai szakítás (translatio imperii) következménye lett a nagy keleti egyházszakadás, a skizma. A veszteségért kárpótolta a pápaságot nyugat-európai befolyásának növekedése. Az egyházi univerzalizmust Nyugaton elért pápaság VII. Gergely vezetésével kísérletet tett a politikai univerzalizmus megvalósítására is. Végeredményben azonban sem a pápaságnak nem sikerült vetélytársát maga alá gyűrnie, sem a császárságnak. Így alakulhatott ki Európában — és csakis itt! — egy olyan dialektikus alapstruktúra, amely

lehetővé tette a politikai erők viszonylag szabad és alkotó szellemű játékát, és a politikai, valamint a szellemi szabadság bázisává vált — fűzhetjük hozzá a könyv különben korrekt előadásához.

Az investitúra-háborúkat a pápaság „avignoni fogsága" követte, amelyet történeti szempontból rehabilitál a könyv, kimutatva a pápai abszolutizmus, a tőle elválaszthatatlan adórendszer és bürokrácia kiépítésének egyetemes történeti jelentőségét. A kizsákmányolás polgári, racionális módszereinek alkalmazása mégsem jogosít fel bennünket arra, hogy ezen az alapon a pápaság „polgárosodásáról" beszéljünk (142.), vagy a 14—15. századot emiatt késő középkornak, az újkor hajnalának nevezzük. (141, 142.) A pápaságtörténet magyar szerzőjétől szívesen vettük volna annak megállapítását, hogy amint Avignonba a „francia befolyás" vitte a pápákat, Rómába való visszatérésüket viszont a „magyar befolyás", Nagy Lajos királyunk rendkívül intenzív politikai és katonai segítsége egyengette.

Megoldást azonban a Rómába való visszatérés sem hozott. A feudális rendi-nemzeti törekvések a konciliarizmus, a zsinati elv formájában kikezdték a pápai abszolutizmust, sőt Nyugat mindeddig töretlen egyházi univerzalizmusát is, mint ezt a nagy nyugati egyházszakadás bizonyítja. Az eretnek mozgalmak, különösen a huszitizmus pedig már az egész feudális rend és a vele összenőtt egyház létét kérdőjelezték meg. A reneszánsz megmentette és megerősítette a pápai abszolutizmust, amely a világtörténelemben egyedülálló kulturális teljesítményt produkált, de a vallásos tömegeket elvesztette. A Luthertől elindított polgári jellegű reformáció nem véletlenül került szembe a pápasággal. A pápaság az egész Európában végbemenő refeudalizációra támaszkodva mégis meg tudta menteni birtokállományának nagy részét, de az egyházi univerzalizmusnak egyszer s mindenkorra vége lett. A törökökön és a protestánsokon kivívott győzelem adta a lendületet a katolikus barokknak, amely utoljára mutatta meg fényes pompájában a „diadalmas egyházat". Kár, hogy a barokk kor nem vonta magára a szerző figyelmét, és még korstílusként sem méltatja.

A pápaság újkori történetének harmadfél százada az állandó visszavonulások, a kétségbeesett, de sikertelen ellentámadások története. A pápaság reménytelen harcot vív a felvilágosodással, a liberalizmussal, a nacionalizmussal, és kétségbeesett erőfeszítéssel igyekszik feltartóztatni a szekularizáció folyamatát, amely szerinte fölöslegessé teszi a kereszténységet, hiszen ennek egyre több funkcióját átveszi. Az eredmény lesújtó. Az olasz nacionalizmussal hadakozva elveszti az egyházi államot, a szekularizáció ellen küzdve pedig lassankint kiszorul a társadalomból, és egyre inkább a templomba, a családba zárkózik. Az új polgári társadalomhoz való alkalmazkodásra, a polgári életforma elismerésére, a munkáskérdés megoldására csak a 19. század végén, XIII. Leó uralkodása alatt tesz kísérletet a pápaság, de ez az adaptáció is tele van zavarokkal, visszaesésekkel, úttévesztésekkel (X., XI., XII. Pius). Napjaink valóságának — ezen belül szocialista valóságának — felismerése és a hozzá való alkalmazkodás, a vele való együttműködés, az ún. aggiornamento XXIII. János pápa és az általa összehívott vatikáni zsinat, a zsinatot befejező, fontolva haladó VI. Pál és a zsinat szellemében tevékenykedő II. János Pál pápa érdeme. Ez utolsó száz év történetének bemutatása a szép könyv legszebb része, amelyben a szerző tanúságot tesz a keresztény-demokrácia, keresztényszocializmus nemzetközi viszonylatban is kiváló ismeretéről.

A pápaságtörténet középpontjában magától értetődően a pápaságnak mint intézménynek és mint egyes személyeknek működése áll. A könyv lapjain elvonul előttünk — ha szabad ezt a kifejezést használni — a pápai „dinasztia", amely — a mondák ködébe vesző japán uralkodóházról nem szólva — 265 tagjával a világ legrégibb dinasztiája, amelynek első 32 tagját vértanúnak, első 55 tagját pedig szentnek tiszteli a keresztény hagyomány. A könyv nagy műgonddal kidolgozott portrékat fest az olyan monumentális, a világtörténelemben is mély nyomokat hagyó egyéniségekről, mint Nagy Szent Gergely pápa, VII. Gergely, III. Ince, VIII. Bonifác, XIII. Leó vagy akár XXIII. János. A „nagyok" arcképcsarnokából talán csak V. Pius (1566—1572) hiányzik. A pápák többsége azonban nem ilyen nagyszabású, hanem meglehetősen szürke egyéniség volt, sőt nem hiányoztak közülük a teljesen jelentéktelen emberek sem. Némi magyarázattal szolgál az a tény, hogy nagy részük hajlott korban jutott trónra, így csak rövid ideig uralkodhattak. Maga a pápaság azonban mint intézmény, mint egy világvallás központja, mint kétezer éves páratlan kulturális hagyomány letéteményese, mint céltudatos társadalomformáló erő a világtörténelem legkiemelkedőbb hegyvonulatai közé tartozik, mint ahogy a szerző is vallja a protestáns Ranke pápaságtörténetét méltató Macaulayt idézve. (7.) A könyv nagy figyelemmel adózik ennek a történelmi szerepnek, és bemutatja nem csupán az egyes pápák szerteágazó törvényhozói, tanítói, bírói és kormányzati

tevékenységét, hanem nagyszabású vagy jelentéktelen, pozitív vagy problematikus, rokonszenves vagy ellenszenves emberi egyéniségét is.

Az egyes pápák történeti képén egy-két ecsetvonással természetesen lehet még javítani, de jelentős részleteiben újrafesteni véleményem szerint csak a három utolsó Pius képét kell. Minthogy minden világnézetnek joga van a maga meggyőződésének képviseletére, identitásának megőrzésére, X. Piust aligha lehet egyszerre bigottnak (315.) és egyben mély vallásosságú embernek (316.) minősíteni, avagy a hit tisztasága érdekében kifejtett tevékenységét csökönyös hajlíthatatlanságnak vagy rövidlátó szűkkeblűségnek (325.) beállítani. X. Pius portréja (325—328.) különben is túlságosan negatívra sikerült, holott az általa képviselt bensőséges vallásosságban csíraszerűen benne rejlett a politizáló egyháztól való eloldódás és a modern társadalomhoz való újszerű kötődés igénye, arról nem is beszélve, hogy a pápának egyházkormányzati reformjai is jelentősek. Ugyancsak vannak elnagyolt ecsetvonások XI. és XII. Pius portréján is. Azt a tényt, hogy mind a ketten szemben álltak a kommunizmussal, nem szabad úgy értelmezni, mintha pusztán ezzel a ténnyel a fasizmushoz közeledtek volna.

Ami pedig a második világháborúért való felelősséget illeti, kétségtelen, hogy mindkét Pius minden tőle telhetőt elkövetett a világégés megakadályozására. XII. Pius pl. még közvetlenül az összeütközés előestéjén, 1939. augusztus 24-én is békeüzenetet intézett valamennyi néphez és kormányhoz, hogy „...a vádakat, fenyegetéseket, a kölcsönös bizalmatlanság okait félretéve, az arra egyedül alkalmas eszközzel, a kölcsönös és becsületes megegyezésekkel próbálják megoldani az eltéréseket". Ismeretes, hogy a pápa mindent megtett Olaszország hadbalépésének megakadályozására. 1942/43-ban konkrét béketervet is előterjesztett. Nem kisebb figyelmet érdemelnek a pápának a háború kataklizmájába torkolló társadalmi rendszerek gyökeres megreformálására irányuló tervei, amelyek nemcsak 1943-tól (356—357.) datálódnak, hanem még 1939-től. Az 1939., 1940. és 1941. évi karácsonyi üzeneteiben és más beszédeiben megfogalmazott 8 pont olyan nemzetközi jogi, erkölcsi és társadalomfilozófiai elveket tartalmaznak, amelyek visszhangoznak az 1941-es Atlanti Chartában is. Éppen ezért magyarázatra szorul a szerzőnek az a zárójeles megjegyzése, hogy XII. Pius elutasította ezt a történelmi jelentőségű deklarációt. (355.)

Ami pedig a pápa emlékét — különösen Hochhut A helytartó c. drámája után — olyan súlyosan terhelő „hallgatást" illeti, úgy hiszem, itt bizonyos félreértésről van szó. A pápa ugyanis a terhére rótt ügyekben (a nemzetiszocializmus, fasizmus, antiszemitizmus elítélése stb.) nem hallgatott, hanem világosan és félreérthetetlenül kifejezte az egyház elítélő álláspontját. Ami pl. az egyháznak a nemzetiszocializmussal, az antiszemitizmussal szembeni magatartását illeti, az nem csupán az 1937-es Mit brennender Sorge enciklika óta volt világos minden katolikus számára, hanem lényegében már M. Faulhaber bíboros müncheni érseknek 1933-as adventi beszédei óta. A „hallgatást" illető kifogások tehát nem a megnyilatkozások tartalmára, hanem csupán formájára vonatkozhatnak, magyarán mondva: az ünnepélyes, látványos elítélést, afféle modern kiközösítést, Canossa-járatást kérnek számon a pápától. Ezek a követelések azonban nem vetnek számot sem a pápa nemzetközi jogi státusával, semlegességével, sem a politikai ésszerűséggel, nevezetesen azzal: használtak volna-e ezek a megnyilatkozások az érdekelteknek, vagy pedig újabb szörnyű megpróbáltatásokat zúdítottak volna rájuk?

A pápaság nem csupán egy intézményt testesít meg, hanem meghatározott ideológiát is képvisel, egyebek közt teológiát, vallásos filozófiát is. Nem árt hangsúlyozni különösen ez utóbbi fontosságát, mert a pápatörténet egyik kritikusa eljutott ennek implicit tagadásáig, mondván: „...*a hit* bizonyos fokig mindig abszurd (vö. *Tertullianus:* „credo quia absurdum"). (*Dr. Bölöny József:* Könyvkiadásunk a pápaságtörténet tükrében. Kritika 1983/9. 25.) Ezt a mondást Tertullianusnak (160 k.—200 után) tulajdonítani, úgy látszik, éppen olyan kiirthatatlan tévedés, mint a jezsuiták nyakába varrni „a cél szentesíti az eszközt"-tételt. Az afrikai katechéta ugyanis soha le nem írta ezt a mondatot (bár hasonló stílusparadoxonok vannak nála, mint pl. De carne Christi 5.), de más keresztény író sem. Nem is írhatta, mert az egyház a világ vallásos, misztikus magyarázata mellett nem sokáig nélkülözhette a racionális magyarázatot sem, úgyhogy álláspontját nem a „credo, quia absurdum", hanem a „fides quaerens intellectum", az értelmet kereső hit jellemezte. Szerencsére a pápaságtörténet szerzője tisztában van ezzel, és szintézisében figyelmet fordít a vallásos filozófia kérdéseire is. A hiba csupán abban van, hogy ezeknek a tárgyalása meglehetősen hézagos. Többé-kevésbé kielégítőnek csupán a skolasztika és a neoskolasztika tárgyalását érezzük; ami e kettő között vagy

előtte van (pl. a patrisztika, a tomista és scotista, majd a tomista és a molinista irányzatok harca, F. Suárez egyeztető kisérlete stb.), az nagyrészt homályba vész. Az egyházi filozófia nyomvonalának bemutatása korántsem túlzó követelés. Ha a szerző helyénvalónak érezte megróni XII. Piust azért, hogy még 1944 végén sem ismerte el a népfelség elvén alapuló demokráciát (358.), előzőleg utalhatott volna a régi skolasztika utolsó nagy alakjának, F. Suáreznek (1548—1617) politikai doktrínájára, amely szerint a királyok hatalma tulajdonképpen az emberi testülettől ered, nem pedig isteni jogból. Ez lényegében a népfelség elismerése a 17. században!

Az eddigiekből világos, hogy az első magyar marxista pápaságtörténet óriási és rendkívül sokrétű, változatos ismeretanyagot ölel fel, és az általános műveltségnek valóságos enciklopédiája. Azt is el kell mondani, hogy a szerző nemcsak szuverén ura anyagának, hanem élvezetes, lebilincselő, megnyerő tolmácsolója is. Ennek a nagyszabású történeti műnek határozottan irodalmi kvalitásai vannak. Ezek is hozzájárultak ahhoz, hogy egy pápaságtörténetből sikerkönyv lett.

A könyv javára kell írnunk végezetül a gazdag és instruktív tudományos apparátust, a pápák katalógusát, az egyetemes zsinatok kronológiáját, a pápaság történetének forrásait tartalmazó Függeléket, a nagyszámú és szép kivitelű térképet, szemléltető ábrát, fekete-fehér és színes képeket, bár mintha ez utóbbiaknál sok lenne a protokoll. Csupán egy dolog hiányzik, de az nagyon: a név- és a tárgymutató. Ha mindehhez hozzávesszük még a könyv pompás, szinte fényűző kiállítását, úgy tűnik, a legőszintébb elismerés hangján fejezhetjük be ismertetésünket.

Ez a reménység, sajnos, szétfoszlik, ha a könyv egyik legfontosabb jellemzőjére, a szöveggondozásra is kiterjesztjük figyelmünket. Minthogy ezzel a kezdeti kritikák egyáltalán nem foglalkoztak, e sorok írója végzett szúrópróbaszerű vizsgálatot egy fejezeten, a pápaság 14. századi történetén, az ún. avignoni koron, és eléggé problematikus eredményre jutott. (*Bellér Béla:* Élt-e Fraticelli avagy töprengés egy pápatörténet fölött. Magyar Nemzet 1983. máj. 10, 8.) Ezt követően Bölöny József az egész könyvet bírálat alá vonta, ugyancsak meglehetősen negatív eredménnyel. (*Bölöny:* i. m. 25—26.) Hogyan is állunk hát ezzel a kérdéssel?

Annyi kétségtelen, hogy a könyvben garmadával találhatók a legkülönbözőbb jellegű és súlyú helyesírási—nyelvi (nem nyomdai!), stiláris és tárgyi hibák, amelyeknek hatalmas készletét nemhogy e sorok írójának rövid újságcikke, hanem kritikus-társam hosszabb írása sem meríthette ki. Erre természetesen jelen kritika sem vállalkozhat. Csupán tipizálni és néhány példával illusztrálni igyekszik azokat a hibákat, amelyek tudományos vagy tudománynépszerűsítő munkában egyaránt megengedhetetlenek.

A hibák legnagyobb csoportját a helyesírási—nyelvi hibák alkotják. Korántsem közönséges sajtóhibákról van szó, ugyanis a hibás alakok következetesen ismétlődnek. Bár olasz, német és francia helyesírási hibákban sem szűkölködik a könyv, a legrosszabbul a két „szent" nyelv, a latin és a görög járt. (A harmadik, a héber csak azért nem, mert ilyen szóalak csak kevés szerepel.) Hogy a sűrűjébe vágjunk, hibásak a *személynevek:* Irenaeus helyett Ire*ne*us (21, 66.), Theophilactus helyett Theophilact (162.); a *helynevek:* Chrysopolis helyett Chr*i*sopolis (28.), Hippo helyett H*y*ppo (40.); *címek:* De Trinitate, De civitate Dei helyett De Trinitat*ae*, De civitat*ae*... (40, 47.), De vitis ac gestis pontificum helyett ...ge*n*tis... (128.); *intézménynevek:* Ordo Fratrum Minorum helyett ...Fratres... (124.), De Propaganda Fide helyett Propaganda Fide (281, 323, 334, 372.), Congregatio Sacrorum Rituum helyett ...Rit*u*m... (323.), Collegium Germanico—Hungaricum helyett ...Germanic*um* (227.); *jelszavak, kezdőszavak:* „cruce et aratro" (kereszttel és ekével) helyett ...ara*t*o, (59.), Mediator Dei et hominum helyett ...homin*i*um (365, 366.), Meminisse iuvat helyett Memissime... (366.) stb. stb. Sok hiba forrása a latin és a görög szavak helyesírásának összekeverése. Az ‚érsek' görög megfelelőjét lehet görögösen ‚arkhiepiszkoposz'-nak, latinosan, archiepiscopus'-nak írni, csak éppen ‚archiepiskopos'-nak nem. (73.) Bizonytalanság mutatkozik a latin, görög szavak értelmezése, fordítása körül. Az ‚olaj vagy krizma' (35.) helyett ‚krizmát, vagyis olajat' kellett volna írni, mert a kettő jelentése egy. A ‚minoriták' helyes fordítása nem ‚kis' (124.), hanem ‚kisebb' testvérek. Ugyanis voltak ‚legkisebb' testvérek is, a Paulai Szent Ferenc által 1454-ben alapított minimiták (OMinim). Az egyháznak egyetlen „helyes" társaságként való említése (308.) is alighanem rossz fordítás a „societas perfecta"-ból, amelyet helyesen ‚tökéletes' társaságnak kell fordítani. Végezetül azt is meg kell jegyeznem, hogy idegen szavakban az eredeti toldalékokat nem szokás meghagyni, hanem magyarokkal kell

helyettesíteni. Tehát valakit nem ‚episcopu*m* episcoporum'-nak neveznek (34.), hanem, episcopus episcoporum'-nak.

A helyesírási—nyelvi hibák mellett eltörpülnek a kisebb-nagyobb tárgyi tévedések, pontatlanságok, de azért ezek sem elhanyagolhatók. Itt csak azokat tűzzük gombostűhegyre, amelyek az általános műveltség körébe vágnak. Kár megismételnie egy pápaságtörténetnek Madách tévedését, hogy tulajdonképpen „egy i miatt" mentek halálba az eretnekek (33.), hiszen az ‚i' éppen úgy fonéma a görögben is, mint a magyarban, vagyis legegyszerűbb jelentés-megkülönböztető szerepe van. A magyarban is teljesen más a ‚gaz' és az ‚igaz' szónak értelme. Az Angyalvár fölött nem Szent Miklós (51.), hanem Szent Mihály arkangyal jelent meg. Ezért hívják Angyalvárnak. Rómának nem aureliusi (73.), hanem aurelianusi falai voltak. Verdi ismert operája miatt bántó a szicíliai vecsernye rossz datálása 1282. március 31, húsvét hétfője helyett március 3-ára. (134.) Az is kezd már ismertté lenni, hogy III. Calixtus pápa nem a nándorfehérvári diadal emlékére rendelte el a déli harangszót (181.), hanem a diadal kiesdeklésére. Túlzás a harmincéves háborúról úgy beszélni, mint amely elpusztította Németországot. (246.) A háború valamennyi hadjárata ugyanis rövid ideig tartott, kis seregek vívták, hozzávetőleg ugyanazokon a területeken. A háború hatását később túlozták el, politikai okokból. Bántó anakronizmus „III.Ince kortársának és pápasága teológiai alátámasztójának" nevezni Aquinói Szent Tamást XIII. Leó azon intézkedésével kapcsolatban, amellyel az ő filozófiai-teológiai rendszerét, a tomizmust tette az egyház hivatalos filozófiájává. (306.) Az „angyali doktor" még meg sem született (1225) akkor, amikor a nagy pápa meghalt (1216). Végül meg kellene szüntetni a pénzérték körüli zűrzavart. A rendszertelenül hol aranyban, ill. arany guldenben (forintban), hol scudóban (és helytelenül scudíban) megadott értékek ugyanis az olvasók számára felfoghatatlanok és összehasonlíthatatlanok.

Mindent egybevetve, az első magyar marxista pápaságtörténet tagadhatatlanul meglévő, egy új műfaj jelentkezésénél elkerülhetetlen hibái ellenére is nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi marxista tudományosságnak is kiemelkedő alkotása. A kiadónak viszont elengedhetetlen tudományos és erkölcsi kötelessége a remélhetőleg várható második kiadás előtt megtisztítani a könyvet mindazoktól a nagyszámú helyesírási—nyelvi, stiláris, tárgyi hibáktól, elírásoktól, kisebb-nagyobb pontatlanságoktól, amelyek árnyat vetettek az első kiadásra, és rontották e rendkívüli könyv tudományos hitelét.

Bellér Béla

Z ISZTORIJI MIZSSZLOVJANSZKIH ZVJAZKIV

Kijiv, 1983, Naukova dumka, 166 o.

A SZLÁVOK KÖZTI KAPCSOLATOK TÖRTÉNETÉBŐL

Az Ukrán SZSZK Tudományos Akadémiájának Társadalomtudományi Intézete adta ki ezt a kötetet, F. I. Szteblij felelős szerkesztő mellett a szerkesztő bizottság tagjai Ja. D. Iszajevics, O. A. Kupcsinszkij és Sz. M. Hruszevics. A rövid előszó szerint a szláv népek közti haladó kapcsolatok egyes kérdéseinek az áttekintését tartották feladatuknak, nem valamiféle szintézis létrehozását, és kizárták a társadalmi haladás ellen irányuló kapcsolatokat, a pánszlávizmust és hasonló irányzatokat.

Ja. D. Iszajevics a kijevi Oroszország kulturális örökségének a szerepét mutatja be a szláv népek közt, a 18. sz. közepéig. Első helyen természetesen azt, hogyan érvényesült ez a haladó örökség az ukrán és a belorusz nép fejlődésében, de a nyugati és déli szláv népekre kiható sugárzását is feltárja. Ja. Je. Polotnjuk a Hudud-al-alam ... című 10. századi perzsa nyelvű forrás jelentőségét mutatja be, néhány részletet fordításban közöl is belőle, mint a keleti szlávok korai történetének fontos forrását tárgyalja, elsősorban a Rusz etnonymra (a nép önmaga elnevezésére használt névre) vonatkozólag. I. R. Mohitics a korai középkori építészetben keresi a kapcsolatokat, a halics-volhiniai Rusz és a nyugati szlávok között, elsősorban a kerek és négyzetes alaprajzú templomok elterjedésében látja a nagymorva állam hatását. O. A. Kupcsinszkij ugyancsak a halics-volhiniai fejedelemség történetéből ragad ki egy másik kérdést, az oklevelekét, az első

századokra persze csak az elbeszélő forrásokban fennmaradt fejedelmi levelezését, de minthogy a 13. századtól már nagyobb számban maradtak fenn pl. szlovák (nyilván a mai Szlovákia területére vonatkozó) oklevelek is, könyebbé válik az összevetés. Ennek alapján az okleveles gyakorlat formuláit mutatja be az oklevelek hármas tagozódásával (bevezetés, tárgyalás, befejezés), ezeket a latin nyelvű nyugati szláv oklevelekkel is egybeveti (csehországiakkal), és megállapítja, hogy az ó-orosz sajátosságok fennmaradtak.

M. V. Kasuba a keleti szlávok 15—16. századi filozófiai kultúrájának rokon vonásait vizsgálja, és ezt alapvetően a vallásban megmutatkozó racionalizmusban találja meg, amely egyfajta korai reformációt jelentett az ortodox egyházban és a 18. sz. derekáig élt, jórészt a kijevi teológiai akadémia tevékenysége révén. I. V. Paszlavszkij a bizánci hészükhaszmosz, egy 14. századi misztikus vallási irányzat hatását mutatja meg a keleti szlávoknál. Ennek az irányzatnak volt társadalmi-politikai orientációjú változata is, amely pl. Oroszországban Nyil Szorszkij kritikájában nyilvánult meg. A szerző főképp a kb. 1550—1620 közt élt Ivan Visenyszkij ukrajnai tevékenységét elemzi, az Athoszon tanult, neoplatonista és panteisztikus nézetek is színezték ortodox felfogását, ellentmondásos egyéniség volt, a főpapsággal szemben kritikus, az egyház kollektív zsinati irányításának a híve volt, tehát minden ortodox vallásossága mellett bizonyos progresszív tendenciákat is hordozott. M. Ja. Homisin egy az 1488—1649 közti korszakot felölelő, ukrán nyelvű, de katolikus lvovi évkönyvet vet össze egyéb, német és latin nyelvű krónikákkal arra vonatkozólag, hogyan látják a szlávok etnogenezisét. A lvovi krónika vagy inkább évkönyv a Rusz népet az ukránnal azonosítja. Katolikus elfogultsága erős, de olykor mégis a nép érdekei is szóhoz jutnak feljegyzéseiben. O. Ja. Macjuk a vízjelek tanúskodását vonja be a szlávközi kapcsolatok feltárásába, 14 Lvovban található kódex vízjegyei alapján mutatja be, hogyan hatott Szkorina vagy Ivan Fjodorov nyomdászi tevékenysége egyéb szláv népekre.

V. O. Borisz Lvovban található osztrák levéltári anyag, a kormányzók és alkormányzók Metternichhez és Sedlnitzkyhez intézett jelentései alapján mutatja be, milyen forradalmi orosz—lengyel kapcsolatok bontakoztak ki a dekabrista szervezkedés és a novemberi lengyel forradalom idején. Az osztrák értesülések nem mindig voltak pontosak, de egyértelműen tanúsítják a kapcsolatok felélénkülését. O. A. Poljanszkij az 1846-os galíciai paraszfelkelés szláv visszhangját tárgyalja, konkrétan a kárpát-ukrajnait, a csehországit, a hivatalos Oroszország elutasító álláspontját, kitér a hírek nyomán egyebütt felparázsló parasztmozgalmakra is. F. I. Szteblij a nyugat-ukrajnai, vagyis galíciai terület jelentőségét mutatja be az ukrán-délszláv kapcsolatokban a 18. sz. végétől a 19. sz derekáig, Martinovics Ignác lvovi (lembergi) egyetemi tanárságától kezdve. Érdemben az ún. orosz triász, M. Saskevics, I. Vahilevics és Ja. Holovackij ukrán nemzetébresztő tevékenységének délszláv vonatkozásait vizsgálja, Vuk Karadžićot tekintették példaképüknek a folklór gyűjtésében, Dnyeszteri sellő c. népköltési (és népies költészeti) gyűjteményük a budai (illetve akkor már pesti) Egyetemi Nyomdában jelent meg, ebben a nyomda délszláv alkalmazottai segítettek. A szlovák kutató, Vladimír Matula által feltárt forrás, Holovackij G. Petrovićhoz 1837-ben írt levele 22 kiadványról tud, zömükben ukrán nyelvűek, Szteblij közli is ezt a levelet. Arra is kitér a szerző, mennyire érdeklődött az orosz triász a délszláv népek történelmi és kulturális fejlődése iránt.

Sz. M. Truszevics pontosabb adatokat közöl a kelet-galíciai ukrán és lengyel munkások forradalmi illegális együttműködéséről az 1860/70-es évek fordulójától 1883-ig. Ja. Sz. Ljalka és A. O. Szigur a nyugat-ukrajnai és a lengyel értelmiség közös antifasiszta és háborúellenes harcának egy mozzanatát fejti ki részletesen, az 1935-ben Párizsban megtartott értelmiségi kongresszus nyomán 1936-ban egy hasonló értelmiségi találkozó megrendezését Lvovban, amely persze a lengyel hatóságok beavatkozására vezetett. Ja. V. Zakrevszka az ukrán-délszláv nyelvi kapcsolatok vonatkozásában inkább a további kutatási teendőket vázolja, de utal a szókincs meglévő közös elemeire. I. Je. Jackevics az 1905-ös forradalom kelet-galíciai hatását elemzi, és bebizonyítja, hogy a dolgozók nemzetiségi alapon történő megosztását a hatóságok nem tudták elérni.

Valóban számos érdekes részletkérdés vetődik fel ebben a kötetben, egészen modern megközelítések, pl. mentalitástörténeti vonatkozásban, vagy a filigranológia bevonása (ez nálunk is eléggé elhanyagolt terület, különösen a történészek részéről). Jó néhány esetben az is kiderült, hogy a pusztán szláv kapcsolatokra való leszűkítés nem is lehetséges (pl. az Egyetemi Nyomda esetében), vagy hiányossá teszi a képet (a magyarországi okleveles gyakorlat párhuzamainak a hiánya a halics-volhiniai írásbeliségben),

Bizánc hatásáról nem is szólva, ami arra mutat, hogy ezeket a hasznos kutatásokat érdemes volna Kelet-Európa egészére kiterjeszteni. Éppen a lengyel-litván, majd az osztrák kulturális hatásnak kitett galíciai ukránok művelődéstörténetében a szorgos helyi kutatás még jó néhány olyan mozzanatot is feltárhat, amely szélesebb kelet-európai vonatkozásban is hasznos adalékul vagy szempontként szolgálhat, és másutt is további kutatásra ösztönözhet. Ezért nyugtázzuk örömmel ennek a kötetnek a megjelenését.

Niederhauser Emil

SZ. M. SZOLOVJOV

IZBRANNIJE TRUDI, ZAPISZKI

IZDANYIJE PODGOTOVILI: A. A. LEVANDOVSZKIJ, N. I. CIMBAJEV

Moszkva, Izd. Moszkovszkovo unyiverszityeta 1983. 463 o.

VÁLOGATOTT MŰVEK, FELJEGYZÉSEK

Az orosz polgári történettudomány legnagyobb egyéni teljesítményét felmutató, „Oroszország történetét a legrégibb időktől" az 1770-es évekig tárgyaló 29 kötetes összefoglalás szerzőjének, Szergej Mihajlovics Szolovjovnak négy kisebb, a szovjet korszakban még nem, vagy csak szemelvényesen publikált írását tartalmazza a most megjelent válogatás. Ezeknek az írásoknak (Pillantás az államiság létrejöttének történetére Oroszországban Nagy Péter koráig 1851; Nyilvános előadások Nagy Péterről 1872; Történelmi levelek 1858; Feljegyzéseim a saját, s ha lehetséges, mások gyermekei számára) a közlését az összeállítók szerint a következő szempontok indokolják: Egyrészt, mivel „mintegy kiegészítései és továbbgondolása" az „Oroszország történetének ...", dióhéjban, de precízen kifejtve tartalmazzák Szolovjov általános történetelméleti és az orosz történelemre vonatkozó koncepcióját, másrészt következtetni engednek, különösen a „Feljegyzések", politikai nézeteire, ugyanakkor nagyon érdekes kor- és egyetemtörténeti adalékokkal szolgálnak. És végül: az életmű legkülönbözőbb szakaszait, a történész által kedvelt valamennyi népszerű műfajt (nyilvános előadás, történeti publicisztika, memoár) reprezentálják.

Sz. M. Szolovjov (1820—1879) vegyesrendű papi családban született. Önéletrajzi jellegű és mintegy 25 év alatt több szakaszban megírt „Feljegyzéseiben" szépen felépített szociografikus hangvételű esszében mutatja be ennek a társadalmi rétegnek a 18. sz. óta tartó anyagi és morális züllését. Ebben, a csak halála után, először 1907-ben megjelent írásában tudósít gyermek- és ifjúkoráról, iskoláiról, olvasmányairól (Karamzint 13 éves koráig legalább 12-szer olvasta el), egyetemi éveiről. Találó karcolatokban mutatja be a 30-as, 40-es évek moszkvai professzorait: M. T. Kacsenovszkij történészt, az ún. „szkeptikus iskola" reprezentánsát, Sz. P. Sevirjov irodalomtörténészt és M. P. Pogogyint, az orosz történelem professzorát (akinek könyv- és kézirattára gyakorlóterepe lett az egyetemista Szolovjovnak, s akinek a helyére lép majd az egyetemen), a hivatalos irányzat képviselőit, D. L. Krjukovot, az ókori történelem tanárát, aki Hegel követője volt, T. N. Granovszkijt, a nyugatos szemlélet egyik kialakítóját és propagárotát, aki történetszemléletével ragadta meg elsősorban Szolovjovot és még sokakat. Ekkori olvasmányaiból kiemeli Gibbon, Sismondi, Vico műveit. Erős hatással van rá a hegeli történetbölcselet. Az orosz történelem kutatói közül J. F. G. Ewers, Karamzin kortársa, a dorpati (Tartu) egyetem professzora ébresztette benne a legtöbb gondolatot. Ewers „A legrégibb orosz jog. . ."-ról szóló könyve új korszakot nyitott szellemi fejlődésében. Innen merítette a később továbbfejlesztett és rendszerének alapjává tett nemzetiségi elméletet (rodovaja tyeorija).

Az 1842—44-es ausztriai, németországi, belgiumi és franciaországi utazásai leírásában elsősorban a korabeli egyetemeken szerzett előadásélményei (Schelling, Ranke, Michelet, Mickiewicz) és prágai találkozásai (Hanka, Palacký, Safarik) kapcsán olvashatunk, általában kritikus alaphangú jellemzéseket. Liberalizmusát és az alkotmányos monarchia iránti elkötelezettségét is innen, Guizot hatására keltezi. A

magiszteri, majd a doktori disszertációk megvédésére 1845-ben visszatér Moszkvába, és rögtön a szlavofil-nyugatos vita sűrűjébe kerül. Nagyon érdekesen írja le az ekkori egyetemi belharcokat. A vezető szlavofilokat: Homjakovot, az Akszakov és a Kirejevszkij fivéreket, Szamarint és Koseljovot szarkasztikus hangvételű miniatűrökben mutatja be.

Valójában, az 1840-es évek elején, a szlavofilokhoz, akikkel az orosz nép annak történelme, nyelve, kultúrája iránti mély érdeklődés, az ezek megismerésére és feltárására irányuló buzgalom (Cimbajev), Oroszország történelmi hivatásában való hit és a pravoszlavia (Smurlo), valamint a többi szláv nép iránt érzett szimpátia köti össze, legalább annyi köze van, mint a nyugatosokhoz. Utóbbiak általános koncepcióját először Csaadajev és Granovszkij alakította ki, de történeti elméletét csak az 1850-es évek elejére, Kavelin eredményeit felhasználva épp Szolovjov összegezte, kialakítva ezáltal az államjogi iskolát. Nem véletlen, hogy Szolovjov ekkor még egyformán publikál nyugatos és szlavofil orgánumokban. A visszaemlékezés viszont a Pogonyinnal és a vele egy kalap alá vett szlavofilokkal folytatott harcot emeli ki.

A „Feljegyzések" 16. fejezete tartalmazza a talán legtöbbet idézett Szolovjov-sorokat I. Miklósról és uralmának az utolsó „sötét hét esztendejéről". A „félelmetes nivelláló", mindenfajta változást gyűlölő, a felvilágosodástól „ösztönösen irtózó despota" elevenedik meg, aki még halálával is meghökkentette és felkavarta a kedélyeket. Homjakov a Nagy Péter óta tartó jó és rossz cárok váltógazdálkodásáról elmélkedett, Granovszkij lakonikusan ennyit közölt: „Nincs ábban semmi különös, hogy meghalt, a különös az, hogy Ön és én még élünk." A „Feljegyzések" a moszkvai egyetem professzorának az ötvenes évekre való visszatekintésével és a Reform rövid érintésével zárul.

Erre az időre az orosz társadalom főproblémájává a jobbágyfelszabadítás, valamint a nyugatosok és szlavofilok által ennek történeti vetületeként kezelt obscsinakérdés vált. A „Russzkij vesztnyik" szerkesztősége 1858-ban Szolovjovnak lehetőséget ad arra, hogy egy konzervatív német történész, W. H. Riehl könyve kapcsán kifejthesse nézeteit az obscsina elvről. Így keletkeznek a „Történelmi levelek". Ezek az „új buddhizmusnak" nevezett és „történetietlennek" bélyegezett konzervatív irányzatokat, köztük a szlavofiliát is, kritizálják. Az obscsina idealizálásával (a magasztalók között vannak a forradalmi demokraták, Gercen és Csernyisevszkij is) az egyén szabad fejlődését állítja szembe, bár e vonatkozásban fontosabb forrásnak tűnik a „Schlözer, vagy az ahistorikus irányzat" című 1857-es cikk, amely az idők folyamán szintén nezehezen hozzáférhetővé vált.

Az orosz történelemre vonatkozó szolovjovi koncepciót a legtömörebben az „Oroszország története . . ." első kötetének magyarul is olvasható, mintegy 5 oldalas bevezetője, a 13. kötet „Az átalakulás kora" c. első, kb. 170 oldalas fejezete, valamint a most közreadott és Nagy Péter koráig négy, s az azt követő időszakot tizenkét előadásban tárgyaló művek tartalmazzák. Az „Oroszország története. . ." első kötetének fentebb említett bevezetője és a „Pillantás az államiság létrejöttére Oroszországban. . ." egy évben, 1851-ben keletkezett, s fényt derít a tervbe vett monumentális történeti vállalkozás szempontjaira és historiográfia újdonságaira is. Szolovjov az orosz történelem tartalmát a nemzetiségi rendből (rodovoj sztroj) az állami rendbe (narjad) való átmenetben látja — ezt tekinthetjük a történetíró alapmodelljének — és azt törvényszerű, szerves, egységes és progresszív folyamatként írja le.

Az orosz történettudományban Szolovjov mutatott rá először a „földrajzi faktor" meghatározó szerepére a történelmi folyamatban. Amikor az orosz történelem színterét bemutatja, a kelet (Ázsia, nomád népek pl. a mongolok a maguk nyugati irányú mozgásával) és nyugat (Európa, „történeti népek" pl. a szlávok, így az oroszok is, és ezeknek a keleti irányú kolonizációja) ellentétével, valamint a dél (sztyepp) és az egyre jobban felülemelkedő észak (erdő) kettősségében, egyúttal működésbe hozza alapmodelljét. Ennek eredője az, hogy az orosz nép történelme a különálló szláv nemzetségektől törvényszerűen vezet a moszkvai, majd a pétervári központosított államig. A nemzetiségi rend maga szünteti meg szervezetlenségét a normann fejedelem és druzsinájának behívásával, megtéve ezzel az első lépést önmaga felszámolására. A munkamegosztás fejlődése és a kereszténység felvétele keleti és északi irányba terjedve megteremtik az állami lét alapjait. A fejedelmi család hosszas fejlődés után áttér a szeniorátusról a primogeniturára (Andrej Bogoljubszkij), új központok, előbb Rosztov, végül Moszkva emelkednek ki. Ezek az északi területek váltak a mongolok és a lengyelek elleni nemzeti harc központjává, de e külső tényezőknek csak a belső tendenciákat katalizáló szerep jut a szolovjovi koncepcióban. Ebben a logikai rendben érthetően egyenes út vezet IV.

Iványig, aki az utolsó részfejedelmet is alattvalóvá téve cár lesz, s felveszi a harcot a haladó erőből retrográddá vált druzsinával. A 17. sz. elejének zavaros időszakát a keleti irányú kolonizáció termékei, a kozákok államellenes mozgalmai idézik elő, de a „Föld" (Zemlja) az új dinasztia megválasztásával az állami elvet segíti végső győzelemre. A Romanovok rögtön katonai és ezek láncreakciójaként társadalmi és egyházi átalakításokba fognak, kontinuitást teremtve a régi orosz röténelem és Nagy Péter kora között. Az eddigiekben tömören ismertetett, a kronológiai felosztását tekintve is minden korábbi összefoglalásnál kompaktabb ábrázolás megint csak Szolovjov újítása. Erénye még koncepciójának a párhuzamos nyugati fejlődéssel való összevetés és az, hogy a történeti tradícióval szakítva inkább az újkori történelemre helyezi a tárgyalás súlypontját. Jól érzékelteti ezt, bár különböző időben keletkezett művekről van szó, a „Pillantás az államiság..." és a „Nyilvános előadások Nagy Péterről" c. művek terjedelmi aránya. Ez utóbbi, az uralkodó születésének centenáriumára készített mű döntő hatással volt a Péter-historiográfiára, így a legjelentősebb tanítvány, Kljucsevszkij értékelésére is.

A historiográfia sokak által művelt területe a szovjet történettudománynak, ezt az évről évre jelentős számban megjelenő monográfiák és tanulmányok bizonyítják. Örvendetes, hogy ezen belül megnőtt az érdeklődés a források, a történeti szövegek iránt is. Az ismertetett kiadvány minden tekintetben kielégíti a tágabb szakmai közvélemény érthetően felfokozott — hiszen az egyik legnagyobb orosz historikusról van szó — várakozását.

A kötetet N. I. Cimbajevnek: Sz. M. Szolovjov és tudományos öröksége című tanulmánya, valamint szabatos historiográfiai és filológiai feldolgozást tükröző kommentár és névmutató zárja

Siklós Péter

A BUDAI EGYETEMI NYOMDA SZEREPE A POLGÁROSODÁS ESZMÉINEK SOKNYELVŰ TERJESZTÉSÉBEN, KELET-EURÓPÁBAN 1777—1848

Budapest, Akadémiai Kiadó, 1983.

Typographia Universitatis Hungaricae Budae 1777—1848 c.-en Király Péter szerkesztésében, Budapesten, az Akadémiai Kiadó gondozásában jelent meg „A budai Egyetemi Nyomda a kelet-európai népek kulturális, társadalmi és politikai fejlődésében" c. 1977-ben tartott nemzetközi kollokvium elhangzott referátumainak teljes és hozzászólásainak kivonatos szövege.

A kollokvium és a kötetté szerkesztés összefüggései arról tanúskodnak, hogy a szerkesztő a kollokviumon történtek korrekt írásbeli reprodukciójára törekedett, ezen túlmenően semmiféle egyéb, utógondozás jellegű változtatást a szövegek terjedelmén, tartalmán, közlésmódján nem alkalmazott. A kötet szerkesztője és a kollokvium szervezői ezzel a tanácskozás lefolytatásának szabályozatlannak tűnő kereteiben is mintha életre keltették volna Magyarország múljából egy ma már feledésbe merült jelenséget: az államilag szabályozatlan soknyelvűséget.

Az államilag szabályozatlan soknyelvűség állapotát a budai Egyetemi Nyomda azokban az évtizedekben őrizte meg, amelyekben az államigazgatás is felismerte a nyelv jelentőségét, és az állampolgárok nyelvhasználatának szabályozásával kezdett foglalkozni. A budai Egyetemi Nyomda soknyelvűségét, annak üzleti előnyeit felismerve, egy adásvételi szerződés véletlene kapcsán tulajdonába jutott császári kiváltság érvényességének megőrzésével igyekezett megóvni más kiadóvállalatok versenyétől. A soknyelvű kiadói tevékenység királyi kiváltságlevele a tankönyvek és egyházi könyvek kiadási előjogát biztosította a budai Egyetemi Nyomdának. Az egyházi szükségletre gyártott könyvek nem elsősorban tartalmával, hanem azok nyelvével, nyelvtanával, stílusával hatottak, abban a korban, midőn még a Kelet-Európában divatozó nyelvek irodalmi nyelvvé fejlődése születőben volt. A nyomda üzleti vállalkozásának sikerét azonban nem elsősorban az uralkodói kiváltságlevél útján szerzett előjogok biztosították, hanem a körülmények is, nevezetesen, hogy a nyomda működésének évtizedeiben a Balkánon a nyomdaipar néhány évtizeddel később alakult ki, így a Habsburgok számára politikai megfontolásból adott kiváltságjog

igényének megfelelően felszerelt nyomda technikailag alkalmas volt a nyomdahiánnyal küzdő területek könyvszükségletének ellátására is. A politikai megfontolás a görög-keleti vallásúak egyházszervezeti felépítésének politikai konzekvenciáit kívánta ellensúlyozni, nevezetesen, hogy a cár volt a görögkeleti egyház feje, legalábbis a szláv népek körében. Ez főként a Török, de részben a Habsburg-birodalomban élő görögkeleti vallásúak cári orosz orientációjának veszélyét hordozta magában, amely ellen a Habsburgok a cári családdal fennálló családias kapcsolataik intenzitásától függően többé vagy kevésbé hatékony lépéseket tettek. A császári és cári hatalmi érdekellentétek árnyékában, az eredetileg ezt a célt szolgáló nyomda ugyanakkor a kiváltságlevelében biztosított feladat ellátásán túl, a kelet-európai népek önálló nyelvi-irodalmi tevékenységét szolgáló, lényegében tehát az önálló polgári nemzeti fejlődést előkészítő művek kiadására is vállalkozott.

A Habsburg-hatalom cenzúrahatósága ezt, mint a császári és cári dinasztikus célok szempontjából indifferens és nyilván jelentéktelennek tekintett kiadási tevékenységet tűrte, nem ellenezte, sőt a soknyelvűség jelenségét, mint a belső elégedetlenkedőket is megosztót, hatalmi eszközei között tudatosan alkalmazta. A soknyelvűséggel szembeni semleges magatartás volt jellemző a 19. sz. első felében a magyarországi főhatóságokra is, amelyek 1848-ig a nacionalista mozgalmak szabályozásába csak akkor avatkoztak, ha azok intenzitásban a birodalom, a dinasztia, vagy az ország rendjét veszélyeztetőnek tűntek. A külföldi és belföldi soknyelvű könyvmegrendelések ellen nemcsak nem emeltek kifogást, hanem abban az üzleti kapcsolatok fejlődésének előnyét látták.

A kiadáspolitika formálásában a politikai igazgatás általános feltételei között, rendkívül fontos szerepe van a nyomda szakembereinek is. A 19. század első felében a nyomdák és kiadók nem váltak külön. A nyomda egyben kiadó volt, és a nyomda személyzete egyesítette magában a későbbi fejlődés szerkesztőségi munkát ellátó szakembereket is. A kezdetlegesebb kiadói munkamegosztás ugyanakkor a kiadáspolitikában, a könyvkereskedők akkor még ugyancsak el nem választható könyvkiadói tevékenysége mellett bizonyos fokú elsőbbséget élvezett. Az egyetemi nyomda kiadói-szerkesztői munkát végző, a kiadáspolitikát meghatározó szakemberei egy-egy nyelvre, vagy rokonnyelvekre specializáltan, az utólagos elemzések szerint jó szakmai felkészültségüket korszerű kiadáspolitika elősegítésére kamatoztatták.

A nyomda szerepe a kelet-európai kulturális fejlődésben sokféle nézőpontból értékelhető. A kollokvium címében ugyan ígéri a társadalmi és politikai fejlődésben játszott szerepének értékelését is, azonban a nyomda és könyvkiadást szolgáló technikai működése következtében ez utóbbiak: a politikai inkább a szerkesztőség és írók kapcsolatára szűkülő, a nyomda igen nagyszámú nyelveken közlő tevékenységét figyelembe véve, inkább egyes nyelvek politikai-nemzeti mozgalmaira — [magyar, szlovák] — korlátozott: az általános társadalmi fejlődésre gyakorolt hatása (a címben szereplő kulturális és művelődéstörténeti jelentőségén túlmenően) csak nagyon közvetve elemezhető.

A kollokviumot a szervezők a szokásoknak megfelelően két részre bontották. Az általános összefüggéseket tárgyaló előadások tárgyválasztása sokoldalú volt. *Köpeczi Béla* a nyomda közép- és kelet-európai jelentőségét a népek kölcsönös kulturális fejlődése nézőpontjából, *Király Péter* (a kötet szerkesztője) a nyomda szerepét a kelet-európai írásbeliség és helyesírás fejlődése szempontjából méltatta. *Sziklay László* a korabeli szellemi irányzatok, irodalmi és művészeti törekvések tükröződését vizsgálta. *Niederhauser Emil* a nyomda működését a kelet-európai nemzeti értelmiség öntudatra ébredése folyamatában vizsgálta, *Mészáros István* a nyomda szerepével neveléstörténeti nézőpontból foglalkozott. *Molnár József* a nyomda Budára költözésének körülményeit ismertette, *Tóth András* a nyomda, az egyetem és a könyvtár összefüggését vizsgálta. *Käfer István* a nyomda kiadványjegyzékének elemzéséből arra következtetett, hogy a magyarországi népek nyelvi fejlődését szolgálta. *Vyvijalová, Mária* a nyomda Nagyszombaton tovább működő filiáléjának történetét ismertette. *Sudár Kornélia* a kormányfelügyelet fejlődését tekintette át 1777—1830 között. *Fried István* a nyomda egyházi és nemzeti irodalmi kiadói tevékenységével, *Prazák, Rihard* a nyomda Dobrovsky és Durych kapcsolatával, *Ring Éva* a nyomda termékeinek terjesztésével foglalkozott nemzeti kisebbségek körében. *Fülöp Géza* a nyomda helyét jelölte meg a 19. századi magyarországi könyvnyomtatásban és könyvkiadásban. *Józsa-Halász Margit* a nyomdászat társadalom-szociológiai helyzetét ismertette, *Kiss Gyula* a város német jellegét, amely ugyanakkor már soknemzetiségű szellemi központok csíráit hordozta magában. *Buzinkay Géza* a nyomda tudományos irodalmi és orvostudományi publikációit méltatta, *Barta János* a mezőgazdasági tárgyú kiadványokat.

A kollokvium előadásainak másik, az előbbivel számban megközelítőleg azonos mennyiségű része a nyomda tevékenységét nemzeti irodalom és a nemzeti nyelv fejlődése szempontjából vizsgálta. A nyomda német, bulgár, horvát, héber, magyar, újgörög, román, orosz, rutén, szerb, tót (szlovák) nyelven adott ki műveket ezek között *Bernolák*, A. szótárát, a Zora almanachot, *Micu*, Samuil; *Sincai*, Gh. és *Maior*, P. műveit, a szerb nyelvű Letopis Matice srpske-t stb. A nyomda működését az illetékes nemzet irodalmár és nyelvész szakemberei méltatták, igen tekintélyes számú külföldi szakember foglalkozott a nyomda történetével.

A kötet az általános problémák után nem közöl vitát, a nemzeti nyelvek és irodalmak fejlődése szempontjából elhangzott méltatások szövegét viszont két helyen szakítja meg a szerkesztő vitaanyag közlésével (195) (435. pp.), így érthetetlen okból a nyomda jiddis nyelvű kiadványait ismertető előadást a többitől elkülönítve az elnöki zárszó előtt közli.

A kötet függeléke közli a nyomda kiadványainak eddigi legteljesebb jegyzékét, nemzeti nyelvek és azon belül szerzők szerint csoportosítva. A földrajzi névelőfordulások nyelvi változatait megfejtő mutatót is csatoltak.

A kötet teljes tényanyagtartalmát kívánatos lenne a magyar nyelven olvasók számára is hozzáférhetővé tenni. A kötetben közölt magyar nyelvű szövegrészletek annyira izoláltan magyar vonatkozásúak, hogy nem érzékeltethetik a 19. század Magyarországának soknemzetiségű, soknyelvű és sokvallású sajátos társadalmi életét, amelyet akkor még az államhatárok és a nemzeti szeparatizmus azóta eluralkodott erői az országon belül és az ország és tágabb földrajzi környezete kapcsolatában nem vagy csak alig korlátoztak. Ez a kép a kötet egészében olyan éles kontúrokkal rajzolódik az olvasó szeme elé, hogy ettől a konferencia egyes, a mai nemzeti szeparatizmus hatása alatt álló résztvevői szinte megijedtek, mások pl. kétségbevonták a tények ellenére, hogy Pest-Buda a magyar, német, szerb, zsidó stb. szellemi központ mellett szlovák szellemi központnak is tekinthető. Ennek az összképnek a megismerése a magyar nyelvű olvasók honismeretét is gazdagítaná.

Tóth Ede

A 200 ÉVES „STÁJER FŐHERCEG"

ERZHERZOG JOHANN VON ÖSTERREICH. SEIN WIRKEN IN SEINER ZEIT

Herausgegeben von Othmar Pickl. Graz, 1982. 284.
Forschungen zur geschichtlichen Landeskunde des Steiermark Bd. XXXIII

ERZHERZOG JOHANN VON ÖSTERREICH. LANDESAUSSTELLUNG 1982.

Bd. 1. Katalog 573p., Bd. 2. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit 468 p.
Herausgegeben von Grete Klingenstein unter Mitwirkung von Peter Cordes. Graz, 1982.

1. A magyar történetírásnak a Habsburg-birodalomról kialakított képén szinte kezdettől fogva egyfajta sajátos egyszerűsítés figyelhető meg. Miközben általában állandóan és joggal helyesen hangsúlyozódik a birodalom összetettsége: heterogén, különböző nyelvű, múltú, intézményrendszerű, gazdasági kapcsolatú részekből összetett volta — ez az összetettség a konkrét részletekben már kevéssé érzékelhető: a „birodalom", az „örökös tartományok" és legfeljebb a „német tartományok" fogalmak sűrű emlegetése mögül általában hiányzik az e fogalmakat alkotó sokféleségek, illetve a regionális sajátosságok konkrét bemutatása. Történeti köztudatunkban így a birodalom a magyar fejlődéshez való viszonyában többé-kevésbé homogén és ilyenként többnyire ellenséges, illetve a magyar fejlődéssel legalábbis ellentétes érdekek által jellemzett tömbnek mutatkozik. És ha abba itt már nem kívánunk is belebocsátkozni, hogy mindez az egyszerűsítés mennyire erősebben mutatkozik meg a német birodalom egészének vonatkozásában (ahol csak a szinte misztikussá növesztett elbai határvonal révén lesznek érzékelhetővé bizonyos különbözőségek), sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a 18—19. századra az ilyen monolitikus szemlélet

olykor (ha kissé le is egyszerűsítve), úgy tűnik, már szinte egyenlő távolságra hozza pl. Augsburgot és Grácot mint „örökös tartományt", illetve mint „délnémet piacot" — miközben elhanyagolódik annak a sokféle különbözőségnek bemutatása, mely a birodalmon belül az egyes tartományokat jellemzi, illetve egymástól elválasztja: egyik tartományban a rendi intézmények továbbélését, máshol az abszolutizmus diadalát eredményezve — ennek megfelelően a polgárosultság különböző fokozataival.

E monolitikus ábrázolásnak esik áldozatul pl. azoknak a kapcsolatoknak feltárása, bemutatása és elemzése, melyek Magyarország és Stájerország, vagy Magyarország és Morvaország: egymással szinte szomszédságban lévő és a határvidéken részben etnikailag is azonos népesség által lakott területek között nyilvánvalóan évszázadokon át fennállottak. Ami már csak azért is sajnálatos, mert a magyar fejlődés sajátosságai, sőt egyes vonatkozásokban valóságos értékei is így, ebben a léptékben válhatnának jobban megfigyelhetővé. Miben különböznek, ill. egyeznek pl. Körmend és a magyar kapcsolatainak erejére jellemzően magyar nevet (Regede) is nyert stájer határváros, Radkersburg, vagy a már alsó-ausztriai Bécsújhely és Sopron, Szombathely és Fürstenfeld viszonyai, illetve tágabban a magyar és a stájer, vagy a magyar és az alsó-ausztriai (illetve akár az utóbbi és a stájer) társadalmi, gazdasági, intézményrendszeri viszonyok — mennyiben lesz mindez más, ha átlépjük e két ország határát? Olyan kérdések ezek, amiket ugyanígy feltehetünk pl. Malacka, Nagylévárd, és (a már nevükben is eleven magyarországi kapcsolatokra utaló) Uherské Hradiště, Uhersky Brod és általában az egész magyar—morva határvidék viszonylatában is. Ma még sajnos megválaszolatlanul: e kérdések megválaszolásához a helytörténeti kutatásoknak mindkét oldalról már nem is annyira növelése, bővítése, mint egyáltalán az eddigi eredményeknek kölcsönös ismerete és egy összehasonlító helytörténet műfajában való feldolgozása lenne szükséges. Helyünk, szerepünk — és ebből következőleg valóságos, kivált gazdasági, kereskedelmi lehetőségeink is — a birodalomban ugyanis ennek a „hétköznapi" történelmi szintnek és a legtisztábban itt megfigyelhető „hétköznapi", Magyarország és az örökös tartományok kapcsolatát nem közjogilag és nem is gazdaságpolitikailag, hanem ezeken túllépve a szürke mindennapok szinte az egyes emberig lenyúló gyakorlatában bemutató viszonylatoknak és az őket mozgató mechanizmusoknak ismerete nélkül soha nem lesz kielégítően felmérhető és főleg nem megérthető.

2. A fentiekben nem véletlenül említettük többször is Stájerországot. A három évvel ezelőtt János főherceg, a „stájer főherceg" születésének 200. évfordulója alkalmából megjelent számos osztrák és német publikáció (és közöttük is kivált az alább ismertetendő kettő), úgy véljük, nemcsak nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a magyar olvasóban ilyen kérdések felmerüljenek, hanem stájer részről ezekre jórészt választ is adott — vagy legalábbis részint gondolatokat saját kutatásaink, szemhatárunk bizonyos bővítéséhez és irányításához, részint pedig adatokat a kétféle szomszédos fejlődés között meglévő kapcsolatok, analógiák jobb felismeréséhez.

János főherceg (1782—1859) személyisége kétségtelenül megfelelő alapul szolgálhat a lehetséges perspektívák bővítéséhez, új kapcsolatok, összefüggések felismeréséhez. A főherceg (II. Lipót kilencedik fia, Ferenc királynak és József nádornak öccse) ugyanis mozgalmas és sokoldalú, a birodalmi és a regionális fejlődés számos elemét érintő és megvilágító szerepet vitt a birodalom 19. századi történetében. A családi „munkamegosztás" a tehetséges főherceget a katonai pályára irányította: már fiatalon a hadmérnöki kar feje lett, később (részben Károly főherceget helyettesítendő is) fontos konkrét szervezési feladatokkal is megbízzák. Hadmérnöki ismeretei alapján így szervezi meg 1805-ben Tirol védelmét és a franciáknak és bajoroknak 1809-ben majd oly sikerrel ellenállni képes tiroli népfelkelést, de a tartományt ekkor végül is keserű szájízzel, harc nélkül kényszerül feladni. Nagy és fontos szerepe van a magyar inszurrekcióhoz hasonlóan milíciaszerű, de rendi állást nem tekintve, az egész lakosságra kiterjedő népfelkelés, az ausztriai Landwehr megszervezésében — magában a hadvezetésben azonban nem kíséri siker. 1795-ben Hohenlindennél, 1809-ben Győrnél szenved döntő vereséget (mely utóbbinak ódiumát tehetségtelen, de erőszakos vezérkara helyett a magyar inszurrekcióra igyekszik áthárítani); néhány nap múltán hadseregének csak késedelmes megjelenésével hozzájárul Károly főherceg wagrami vereségéhez. Az ambíciózus főherceg (akiben a kortárs és az utókor egyaránt a sajátos ausztriaiság és a németség egyfajta romantikus összeolvadását érzi és értékeli) azonban nem csügged; lelkes osztrák patrióták (köztük a történetíró és levéltárigazgató Hormayr) részvételével Napóleon oroszországi hadjáratának összeomlása-

kor az ekkor Ausztriával még szövetséges francia császár ellen az ugyancsak Napóleonnal szövetséges bajorok megszállása alatt álló Tirol mint központ körül, az ausztriai és svájci alpesi német területeken (melyeket egy „Alpenbund" fogna össze) nagyszabású felkelés terveit szövögeti: a tervek szerint az itt felkelő tömegek, együttműködve az Észak-Németországban megszervezendő német légiókkal, a bevehetetlen alpesi hegyekre támaszkodva megsemmisíthetnék Napóleon seregét. A romantikus és sokban naiv terv idő előtt kitudódik; Hormayrt 13 hónapra elnyeli a munkácsi vár börtöne, a főherceget pedig (akinek, a szervezkedés felszámolása idején terjesztett bizonyíthatatlan hírek szerint, egy, az alpesi tartományokból alakítandó „Rhätiai királyság" koronája jutott volna) az uralkodó kitiltja Tirolból, ahová ismét először csak 20 év után látogathat majd el. A főherceg Stájerországban telepszik le, közhivatalt azonban ott sem vállalhat, de a benne élő reformterveket így társadalmi úton kezdi megvalósítani. A minta (Széchenyihez hasonlóan) az ő számára is Anglia, ahol 1815—16-ban hónapokat tölt, gyárakat látogatva és rajzolva, hasznosítható tapasztalatokat gyűjtve. (De 1809-ben meglátogatta a keszthelyi Georgikont is, s kapcsolata Festeticcsel tovább is megmaradt.) Reformirányú stájerországi tevékenységét a magyar reformkoréra emlékeztető vállalkozások megteremtése jelzi: 1819-ben a stájerországi mezőgazdasági egyesülettől (és helyi filiáléinak hálózatától) kezdve a stájer takarékpénztáron át (1825) a belső-ausztriai kölcsönös tűzkárbiztosító egylet megalapításáig (1828), és az elsősorban a legszélesebb közművelődést szolgáló, könyvtárral, múzeummal, természetrajzi gyűjteményekkel ellátott, a mi Nemzeti Múzeumunkéhoz hasonló funkciójú gráci tan- és kutatóintézet, a Joanneum létesítéséig és fejlesztéséig. De figyelme és érdeklődése kiterjed a Stájer Kertészeti Egylet (1848), majd a Stájer Erdészeti Egylet (1852) megalakulására, vagy a gazdasági egylet révén a kor ideális stájer „típusházának", a máig János főherceg háznak nevezett épületfajtának tervezésére. Mindez továbbra is ébren tartja személyével szemben az udvar maximális gyanakvását, viszont megszerzi a liberális reformerek megbecsülését, amit csak fokoz házassága. A főherceg ui. — igaz, hogy csupán morganatikus házasságban —, de egyszerű polgárlányt, az ausseei postamester leányát veszi feleségül: társadalmi tett a liberális reformerek, érzelmes biedermeier regény a paraszti és a városi kispolgári tömegek számára, mindkét vonatkozásban alkalmas tovább növelni a főherceg népszerűségét. Így azután nem csoda, ha 1848-ban a forradalmi erőkkel szembekerülő udvar a népszerű, liberális és Metternichhel az Alpendbund terv megbuktatása óta és miatt személy szerint is állandó oppozícióban lévő főherceget tolja előtérbe; a hálátlan szerepet ő (urának, a császárnak hangsúlyozottan hűséges alattvalójaként és az Erzhaus öntudatos tagjaként) el is vállalja. Tavasszal, 43 év után ismét Tirol védelmének megszervezésével bízzák meg, majd az olasz támadás veszélye elmúltán, mintegy homo regius-ként őt küldik Bécsbe a Tirolba menekült udvar érdekeinek védelmére és alkudozni a liberálisokkal és a forradalmárokkal. Ilyen minőségében tárgyal pl. Jellasiccsal is, felismerve benne az udvari politika lehetséges értékes szövetségesét az általa egyértelműen veszedelmesnek talált magyar törekvésekkel szemben. A sors megkíméli azonban attól, hogy belekeveredjen e konfliktusba (ami unokaöccsének, István főhercegnek Magyarországon a magyarok és az udvar előtt egyaránt bukását okozta): liberális magatartása és öntudatos német partiotizmusa ismeretében a frankfurti birodalmi gyűlés őt választja meg a reménybeli egységes német birodalom kormányzójává. Frankfurti szereplése már jól ismert a hazai történettudomány előtt is: ez is hálátlan szerep a birodalom vezetéséért küzdő két német hatalom közötti egyensúlyozással, melyet végül az egész funkciónak a liberális reformtervekkel együtt bekövetkező lassú és kevéssé dicsőséges elhalása zár le. A főherceg pedig ismét visszahúzódik Stájerországba és a helyi reformpolitikába: itt is marad most már haláláig.

3. Az évforduló az osztrák — s ezen belül kivált a stájer — történészeknek alkalmat adott e sokoldalú élet valóban minden oldalának, minden vonatkozásának bemutatására. A kiadványok közül legjelentősebbként a Stájerországi Történeti Bizottság saját kiadásában, nagymúltú kiadványsorozatának 33. köteteként megjelent igen gazdag tanulmánykötetet emelhetjük ki. Ám az évforduló megünneplése nemcsak kiadványok: tanulmánykötetek vagy monográfiák révén történt, hanem az egykor a főherceg birtokában lévő, Gráctól mintegy 30 km-re fekvő stainzi kastélyban nagyszabású kiállítást is rendeztek. Ez a főherceg — és természetesen felesége — személye körüli, gazdag tárgyi anyaggal és azt értelmezni hivatott egykorú iratok és modern diagrammok, grafikonok, fényképek, makettek, fotomontázsok alkalmazásával igen színvonalasan és szakszerűen bemutatta a kor Stájerországának egész világát. A kiállítás az egyes

kiállított tárgyakat, képeket igen alaposan leíró és részletesen kommentáló-értelmező Katalógusának (I. kötet) kiegészítéseként egy külön (II.) tanulmánykötet (Adalékok), mintegy a kiállított anyag tágabb történeti hátterét, összefüggéseit is bemutatja s ezek magyarázatát is megadja. A kiállítás rendezője és e két kötetnek kiadója a stájerországi tartományi kormány volt.

A tanulmánykötet és az Adalékok készítésére kitűnő szerzői gárda vállalkozott: a tanulmánykötet szerkesztését a gráci Othmar Pickl professzor, az Adalékokét Grete Klingenstein ugyancsak gráci professzor vállalta, jórészt helyi erőkkel, de bevonva más területek a témával foglalkozó kutatóit is. Nem csekély feladatra vállalkoztak, és az eredmény sem lett csekély. Csupán e két, jellegében és színvonalában végül is azonos kötetben összesen 60 nagyon gazdagon és kitűnő technikai színvonalon illusztrált hosszabb-rövidebb tanulmány, cikk foglalkozik a főherceg életével és tevékenységével, az esetek legnagyobb részében kitekintéssel az egész környező világra, annak problémáira. A sokoldalúság érzékeltetésére idézzük először a kötetek az egyes tanulmányokat összefogó nagyobb témacsoportjainak címét. „Személyiség, család, politikai tevékenység", „Tudomány, művelődés és művészet", „Katonai tevékenység", „Gazdaság és társadalom", „Népi kultúra és vadászat", „Utóélet". A múzeumi kiállítás hátterét megvilágító Adalékok kötet ilyen, a kiállítás szerkezetével azonos főcímek szerint tagolódik: „A nagypolitikában", „A falusi nép világa", „A polgárság világa", „Bányászat és ipar", „Személyiség és család". E főtémacsoportok közül pl. az Adalékoknak „A falusi nép világa" címe alatt ilyen kérdések sorakoznak: Az agrárforradalom; Az agrártársadalom; Lakás és építkezés a falun János főherceg idejében; A falusi viselet; Az egyszerű nép tápláléka és étkezése János főherceg korában; János főherceg és a stájer bor; „A zene. — A polgárság világa" főtéma cikkeiben Stájerország 1800 utáni népességfejlődését ismerteti helységekre lebontva; a 19. század elejének társadalmi kérdéseit; a koraliberális gazdaság szervezési formáit; a gráci tűzbiztosító alapítását; további cikkek a főherceg körül tevékenykedő természettudósokat és technikusokat mutatják be; a Joanneum olvasóegyletét, a kor stájerországi irodalmát; a Vormärz nagy gráci újságát, a stájer zeneegylet kezdeteit, a stájer biedermeiert. — „Az ipar és bányászat" témakörben az ipari forradalom, a stájer bányászat fejlődése, a stájer vaskohászat és a bányászok helyzete kerül tárgyalásra. — A tanulmánykötetben a gazdasági és társadalmi témakör részint általában, Othmar Pickl összefoglalásában a főherceg e téren kifejtett tevékenységét mutatja be, részint résztanulmányokban tárgyalja tevékenységét a parasztnép érdekében, a stájer havasi legelők, a bányászat, a vasgyártás ügyének és a déli vasút építésének vonatkozásában. — Kulturális vonatkozásban a kötetben tanulmányok mutatják be a főherceg viszonyát a történelemhez, a stájerországi művelődés és a tudomány érdekében kifejtett erőfeszítéseit; a Joanneumnak és osztályainak munkáját; a főherceg viszonyát a stájer levéltárügyhöz, és a stájer Tartományi Könyvtár a Joanneum révén, ugyancsak hozzá kapcsolódó kezdeteit, a Joanneumban meginduló műszaki képzést és annak szerepét a majdani gráci műegyetem megalapozásában, s viszonyát a kor stájer képzőművészetéhez éppúgy, mint a stájer népi kultúrához.

A felsorolt témakörök kidolgozása természetszerűleg nem egyenletes: nem is lehet az, hiszen az érintett sokféle és egymástól oly sokban eltérő kérdések már csak terjedelmileg is roppant különböző igényeket támasztanak. Végiglapozva azonban a köteteket, a 19. század főleg első felének és azon belül is kivált a tulajdonképpeni Vormärznek Stájerországáról olyan rendkívül sokoldalú, komplex kép áll előttünk, mely kiváló és immár konkrét lehetőségeket kínál a recenziónk elején még csak általában említett kísérletre: a határ túlsó oldalával való összehasonlításra, illetve az egyes, az összehasonlításhoz még szükséges témakörök helyi kutatására, majd a kérdések egységes regionális vizsgálatára. Meggyőződésünk, hogy jól vezetve, ilyen munka már többet nyújthatna, mint amit az egyszerű, csupán a szűken, lokálisan értelmezett helytörténet kutatása nyújthat — és nemcsak eredményeiben, hanem legalább annyira módszertanában is.

4. A 19. század első fele gazdagon részletezett stájer képének a délnyugat-magyarországihoz hasonlítása bizonyos tanulságokat azonban már így is kínál. Jellemzően látszik meg mindenekelőtt az egész stájer fejlődés folyamatos volta: a termelés a nyugat-magyarországinál stabilabb kontinuitása (a török már kevésbé ért el ide), a jobbágyviszonyok már előrehaladottabb fellazulása (a stájer falvakban a Vormärz idejére már nagyban előrehaladt a paraszti terhek megváltása) és a kispolgárosodásnak a parasztságban is kezdődő kibontakozása, ami mindenesetre fejlettebb árutermelést is feltételez. Érdekes azonban, hogy ez

utóbbira: feltételeire, piacviszonyaira, méreteire, mechanizmusára, stratégiájára vonatkozólag e munkák nem sok támpontot nyújtanak. Mindenesetre a mezőgazdaságról stájer viszonylatban adott kép máris erősen megkérdőjelezi az e területről mint magyarországi mezőgazdasági termények lehetséges felvevő piacáról általánosságban élő képünket.

Világosan látszik továbbá a rendiség a két területen eltérő intézményszervezete és ezeknek hatásköre: a magyar megyék jóval nagyobb (ám ugyanakkor részben meddőségre is kárhoztatott) politikai mozgásszabadsága — ugyanakkor még kisebb fogékonyságuk a másik oldalon már kibontakozott, sűrűsödő polgárias-kispolgárias problémák iránt. A magyar oldal fejlődése azonban akár gazdasági, akár kulturális vonatkozásban minőségileg nem különbözik a stájertől: fő vonalaik egyazon irányba mutatnak. A magyar fejlődést azonban egyrészt bizonyos időbeli elmaradás jellemzi, másrészt a társadalmi munkamegosztás még kevésbé differenciált voltából származó nyersebb formák az élet, az életmód és művelődés majd minden területén.

A tanulságok sorában azonban ezeken túl nem kevésbé érdekes a magának a főhercegnek személyiségéről kibontakozó kép. E lapokon a kelet-középeurópai arisztokratikus reformernek főbb vonásaiban ugyanez a típusa áll előttünk, melyet Magyarországon elsősorban a két Széchenyi testesít meg. Az elmaradás észlelése; ezt leküzdendő első lépésként egy tudományos-értelmiségi központ társadalmi úton való megteremtése (MTA — Joanneum, mely utóbbi iparoktatása azután majd a József Ipartanodának is modelljéül fog szolgálni); a polgárosodás felé mutató gazdasági reformok lassú, ugyancsak társadalmi úton történő kimunkálása (gazdasági egyletek); egyfajta romantikus patriotizmus és aggodalom a radikális változtatásoktól: ezek ennek a magatartásnak fő közös vonalai. Persze a különbségek is nagyok — de ezek inkább állásuk különbözőségéből származnak: a főherceg mégiscsak az uralkodóház tagja, akit ha távol tartanak is a közügyektől, és figyel is a rendőrség, társadalmi tevékenységében mégsem lehet korlátozni; személye sok mindent fémjelezhet, fedezhet, amire az egyszerű grófi rang már nem elgendő. De Széchenyi naplójának tanúsága szerint van közöttük némi kapcsolat: már 1815-ben Angliában együtt ülnek a régensherceg ebédjén, a 40-es években Pesten is és Bécsben is találkoznak, 48 napjai is összesodorják őket. Hogy e kapcsolatok mennyire erősek vagy mélyek, további kutatást igényelne, mely e reformer típus vonásainak határozottabb, szélesebb feltárulását látszik ígérni. Döntő és természetszerű különbség viszont kettőjük tevékenysége között az, hogy törekvéseinek képviseletében Széchenyi politizálhat és politizál is — ugyanúgy mint a főherceg bátyja, József nádor is, a reformer típus harmadik változata. Az ő példája és életútja nagyon jól mutatja Magyarország és az örökös tartományok eltérő viszonyait még a főhercegi politizálás lehetséges mozgásterének szempontjából is. A nádor ugyanis választott rendi méltóságként igazgatja Magyarországot, királyi helytartói megbizatása ehhez képest csak másodlagos jelentőségű. Elmozdítása az udvar részéről így az egész rendi államszervezetet rendítené meg: ezért — bár Bécsben nem kisebb gyanakvással nézik pl. 1805. évi teljhatalmú magyarországi kormányzását, mint öccse Alpenbund tervét, és sokféle gáncsoskodással kell megküzdenie — rendi pozíciója lesz az, ami megvédi a különben őt főhercegként sem kímélő gáncsoskodásoktól, és ugyanakkor lehetővé teszi számára, hogy ha nem is kezdeményezőként, de félig passzívan, pártfogóként maga is bekapcsolódjék az öccse által Stájerországban aktívan kezdeményezett reformokhoz hasonló magyarországi kezdeményekbe. Ezt az ott egyszemélyes reformmunkát Magyarországon a nádor és Széchenyi — majd részben Kossuth is — együtt végzi el —, közben azonban állandóan politizálva is, és így a reformmunkát bekapcsolva az általános politikai küzdelembe a nemesi maradi értetlenséggel és a bécsi gyanakvással és reformellenességgel. Kár, hogy mind a tanulmánykötet, mind az Adalékok elég mereven megmaradnak a szűkebb stájer környezetben, és Magyarország felé alig adnak kitekintést (még a győri csatát is, néhány sorban, csupán megemlítik). Pedig a nádor és öccse bizalmas (és Bécs által éberen ellenőrzött) politikai kapcsolatai is ismertek. Felderítésük a magyar kutatásnak éppúgy további tanulságokat ígérő feladata lehet, mint a hazai viszonyoknak a Vormärz kortársi stájer fejlődésével való összevetése.

Az ismertetett kötetek ehhez, az országos, sőt sok vonatkozásban birodalmi perspektívájú összehasonlító kutatáshoz jól használható alapot teremtettek. Kívánatos, hogy meglegyen rájuk a magunk válasza is.

Vörös Károly

VARGA JÁNOS

KERESZTTŰZBEN A PESTI HÍRLAP. (AZ ELLENZÉKI ÉS A KÖZÉPUTAS LIBERALIZMUS ELVÁLÁSA 1841—42-BEN)

Akadémiai Kiadó, Budapest 1983. 161 o.

Varga János 1982-ben megjelent a „Helyét kereső Magyarország (1840—1843) c. kötetében a nemzetközi viszonyokkal összefüggésben és azoktól is meghatározottan nyújtott nagyívű áttekintést a Habsburgok legfelső birodalmi kormányának változatlanul a dinasztikus centralista abszolutizmus erősítésére hivatott, ám az alapvető célkitűzés eléréséhez újabb eszközöket is hasznosítani kívánó politikájáról, különös tekintettel a magyar nemesi reformmozgalomnak az 1839—1840. és az 1843—1844. évi országgyűlés között eltelt időben felmerülő elgondolásaira. Részletekbe menő alapossággal, eszmei és tárgyi szempontból egyaránt megbízhatóan elemzi a magyarországi arisztokráciának a legfelső vezetés, ill. a dinasztia iránti hűségét megszilárdítani hivatott kormányzatát éppúgy, mint a konzervatív arisztokráciának a rendszer lényegét, alapjait érintetlenül hagyó reformterveit is.

A most ismertetésre kerülő alkotás, bár ugyanezekről a kérdésekről szól, mégsem tekinthető az előbbi kötet átfedésének, hanem nagyon is szükséges, kiegészítő elmélyítésének. Nem csupán, nem is elsősorban amiatt nélkülözhetetlen, mert pontosan meghatározza az 1840-es évek Magyarországa eszmei életére különböző mértékben ható nyugat-európai ideológiai irányzatok (konzervatív és kispolgári liberalizmus, demokratizmus, utópista szocializmus) eszmei tartalmát és célkitűzéseit, továbbá eme gondolatoknak a magyarországi viszonyokhoz alkalmazott megjelenési változatait, hanem sokkal inkább amiatt, mert sok tekintetben új megvilágításban tárja elénk a haladás fő irányzatán, a liberalizmuson belül az ellenzéki és a középutas liberalizmus szétválásának 1841—1842-ben külszínre a Pesti Hírlap írásai miatt, valójában azonban Kossuth Lajos és elvbarátai ellenzéki felfogása és a konzervatív vonásokat is magával hordozó középutas liberális nézetek ütközését, csatáját a publicisztikában és ennek elsősorban a Széchenyi—Kossuth vitában tetten érhető folyamatát.

A szerző tehát lényegében két irányzat, képviselőinek az összecsapását követi nyomon.

A nagybirtokos, liberális arisztokrata, a polgári átalakulást őszintén óhajtó Széchenyi csap össze a nemesi liberális „középrend" képviselőjével, Kossuthtal. Széchenyi csakis a birodalomnak és felső vezetésének egyetértésével, akaratával, sőt támogatásával vélte megvalósíthatónak a polgári átalakulást, amelynek ütemét, mértékét is csak a kormány és a magyar arisztokrácia liberális csoportja szabhatja meg jórészt Széchenyi elgondolásai szerint és vezetésével. Úgy vélte, hogy akkor lehetne a legkevesebb ellenállásra számítani a kormány részéről a polgári átalakulást szolgáló reformok megvalósítása folyamán, ha ezt csupán a mezőgazdaság kapitalista átalakítására — és tegyük hozzá immár a recenzens részéről, de a valóságnak megfelelően — az ezzel összefüggő iparosodásra, vasutak, pénzintézetek létesítésére korlátoznák. A birodalom és a kormány támogatása legfőbb biztosítékának tartotta a szembenállást Kossuth célkitűzéseivel, amelyekben a liberális reformok káros túlhajtását fedezte fel.

Kossuth Lajos a feudális társadalmi rendnek átfogóbb és a történelmileg időszerű követelményekhez jobban igazodó reformját tűzte ki elérendő célként a Pesti Hírlapban. A kossuthi liberalizmus — amely a reformok megvalósítására a liberális arisztokráciát és — mint a szerző írja — a liberális „középrendet" is hivatottnak érezte —, magában hordozta a liberális reformok demokratikus irányú továbbfejlődésének a lehetőségét. Emiatt tekintett a radikális nemesekre, mint fegyvertársaira.

Széchenyi éppen a kossuthi liberalizmus eme két eleme miatt írta meg „A Kelet Népét". Kettejük vitájában — hangsúlyozza a szerző — végső soron a demokratizmustól teljesen elzárkózó arisztokratikus liberalizmus csapott össze a demokratikus nyitás lehetőségét számításba vevő, ugyanakkor nemesinek maradó liberalizmussal. Kettejük 1841—1842. évi publicisztikai küzdelme egyúttal nemcsak kettejük személy szerinti, hanem az általuk képviselt irányzatoknak is végleges elválása kezdetét jelezte.

A publicisztikai harc visszhangja, ezen belül a reformtábor megoszlása, a sajtóvita Széchenyi és Kossuth írásai körül, az újkonzervatívok fellépése a Pesti Hírlapban közzétett reformeszmék ellen mind a

korábbi szakirodalomból, mind Varga János: Helyét kereső Magyarország c. kötetéből eléggé ismertek ahhoz, hogy említésük ez alkalommal mellőzhető legyen. Ugyanakkor nem hallgatható el, hogy Varga János ebben a tekintetben is számos új adat feltárásával, eddig nem ismert publicisztikai nézet ismertetésével gazdagítja tudásunkat, mintegy újabb megerősítéseként 1982. évi kötete megállapításainak.

Eme vitákra utalva nem csupán arra gondolunk, hogy maga a vita állásfoglalásra késztetett különféle megközelítésben egyes személyiségeket, továbbá arra, hogy siettette a liberális táboron belüli árnyalatok körvonalainak élesebb megformálódását, a liberalizmuson kívül állókat pedig programjuk lényegi mondanivalójának kifejtésére serkentette még az 1843—1844. évi országgyűlést megelőző időben. Nem is csak arra, hogy a vita Kossuthot mértéktartóbb hangnemű és konkrétabb feladatokat kitűző cikkek írására késztette. Még csak arra sem, hogy a felek a vita után sem változtattak álláspontjukon.

Ellenben célszerűnek tűnik a figyelem ráirányítása a kötetnek arra a megfigyelésére, hogy bár Széchenyinek voltak követői a jómódú birtokos nemesek körében is, mégsem torpant meg az ellenzéki liberalizmus fejlődése, terjedése, sőt — mint ismeretes — nemcsak Deák Ferenc tartott ki rendületlenül Kossuth mellett, hanem a liberalizmus kossuthi elgondolásaihoz egyre közelebb került az eredetileg Széchenyihez közelebb álló Batthyány Lajos is.

A röpiratvita újabb bizonysága volt annak, hogy mind Széchenyi, mind Kossuth azon az úton haladt tovább, amelyen 1841-ben elindult. Találkozásukra csak 1848 forradalmainak hatására került sor, amikor a magyarországi korszakváltással az ellenzéki liberalizmus jutott győzelemre. 1841 óta külön úton jártak, ami Széchenyit kormányhivatal vállalásáig vezette el, Kossuthot a demokratizmus felé nyitásig.

1841 ugyan az ellenzéki nemesi (kossuthi) és a középutas (Széchenyies) liberalizmus szétválásának kezdeti esztendeje volt, a demokratizmus azonban 1841—1842-ben még sem tartalmilag, sem módszerében nem lépett túl a nemesi liberalizmuson. Hívei egyelőre megmaradtak a nemesi liberalizmus táborában. Liberalizmus és demokratizmus elkülönülése még nem volt olyan mértékű, ami Kossuthot liberalizmusának demokratikus irányú továbbfejlesztésére késztethette volna. Még reménykedett abban, hogy meg tudja nyerni eszméinek a nemesek többségét, és ebben az esetben az uralkodó osztály haladó része egymagában tudja megvalósítani a nagy társadalmi és nemzeti átalakulást önként vállalt reformok útján. Ugyanakkor ismételten hangsúlyozta, hogy az átalakulás vagy meglesz a főrendekkel együtt, vagy nélkülük, sőt ha kell, ellenük is.

Így, miközben kifejezte a nemességbe vetett bizalmát, nem zárta ki a liberalizmus demokratikus irányú módosulásának lehetőségét és saját, erre való hajlandóságát sem. 1843 decemberében az akkor már fél éve tárgyaló országgyűlés terméketlen vitáinak ismeretében Kossuth meggyőződött arról, hogy a nemesi törvényhozás önszántából nem szünteti meg a feudális rendet, nem teremti meg a polgári átalakulást. A Pesti Hírlapban ekkor írt arról, hogy a törvényhozó rendeket az osztályukon belüli erők mellett más, „kívülről" jövő társadalmi nyomás erkölcsi kényszere alá kell helyezni. Társadalmi úton kell véghezvinni mindazokat az újításokat, amelyekhez nem szükséges a törvényhozás jóváhagyása. Polgári reformokat szakadatlanul követelő, ezáltal a haladás motorjának funkcióját is betöltő társadalmi mozgalom *erkölcsi külső* nyomásával kell rászorítani a törvényhozók többségét a reformok elfogadására. Ennek a mozgalomnak résztvevői között Kossuth már nem csupán a nemesi radikálisokat vette számba, hanem a jognélküliek erejét is. Ekkor, a külső tömegnyomás békés felhasználásának nyílt vállalásával fordult Kossuth abba az irányba, amely felé haladónak vélte őt Széchenyi már 1841-ben, holott ekkor még Kossuth csak a lépjünk, hogy ne léptettessünk nézetet vallotta. 1843 utolsó hónapjától már többre volt kész anélkül, hogy elfordult volna liberalizmusától, mert a tömegnyomást nem a meggyőzés *helyett*, hanem *a mellett* kívánta igénybe venni. Módszere mégis a demokratizmus felé nyitás jele volt. Kossuth sohasem adta fel liberalizmusát. Ideológiája nem alakult át minőségileg más, demokrata ideológiává. Elfogadta a tömegnyomást morális eszközként, ám elutasította fizikai erőként igénybevételét, más szóval elvetette a forradalmi módszert, mint a demokratizmus másik lehetséges eszközét — fejtegeti Varga János.

Ámde még a morális tömegnyomás elfogadásának demokratikus útján is csak kevés liberális nemes sorakozott fel Kossuth mögött. Emiatt nem haladt tovább a liberalizmustól a demokratizmusig tartó út közepénél. Nem vált forradalmi demokratává. Emiatt viszont eltávolodtak liberalizmusától az annak szárnyai alatt felnőtt forradalmi erők. Az eltávolodás az 1840-es évek derekán akkor indult meg, amikor az

is bizonytalanná lett, hogy a demokratizmus felé nyitó liberalizmus tartalmilag kész-e, harci modora megfelelő-e a társadalom, és a gazdaság valóban demokratikus átrendezése követelményeinek teljesítésére? A demokraták azonban csak eszmeileg távolodtak el Kossuthtól, a gyakorlatban változatlanul kitartottak mellette. Ebből következően — állapítja meg Varga János —, az adott történelmi pillanatban az a Kossuth lehetett az összekötő liberalizmus és demokratizmus között, aki ugyan nem jutott el a forradalmi demokratizmus maradéktalan vállalásáig, de — néhány társával együtt — több lépéssel előbb volt liberális táborának zöménél.

Talán kitűnt a jelzettekből, hogy Varga János műve főként eszmetörténeti szempontból gyarapítja eddigi ismereteinket anélkül, hogy ezek az új eredmények csökkentenék kutató tevékenységének eddigi termékeiben is érvényesülő kimagasló érdemeit, amelyeket gazdag új anyag feltárása és annak elmélyült, kritikus, sokoldalúan árnyalt elemzése révén eddig is magáéinak tudhatott és amelyek e művét is megilletik.

Mérei Gyula

A MAGYAR POLGÁRI ÁTALAKULÁS KÉRDÉSEI

— TANULMÁNYOK SZABAD GYÖRGY 60. SZÜLETÉSNAPJÁRA —

Szerkesztette: Dénes Iván Zoltán, Gergely András, Pajkossy Gábor

Budapest, 1984. ELTE Bölcsészettudományi Kara, 480 l

Nemes hagyományokat elevenít fel ez a szerény külsejű tanulmánykötet. Tanítványainak egy csoportja köszönti vele Szabad Györgyöt, akinek történetírói munkássága, tanári tevékenysége meghatározó jelentőségű volt a tanulmányírók pályakezdésére vagy akár kutatói munkájuk alakulásának egészére. A kötet szerkesztői négy nagy tematikus csoportba osztották be a magyar polgári átalakulás kérdéseivel foglalkozó húsz írást. Az első csoportba a változó, átalakuló társadalom problémaköreit vizsgáló tanulmányok kerültek, míg a következő három csoport tanulmányai többségében politika- és eszmetörténeti jellegűek. Mind a tanulmánycsoportokon belül, mind az utolsó három témaegység sorrendjének kialakításában a szerkesztők a kronológiai elvet érvényesítették.

A változó társadalom témakör első tanulmányában *J. Újváry Zsuzsa* (Kassa polgárságának etnikai-politikai változásai a 16. század közepétől a 17. század első harmadáig) a különböző célból készült népességösszeírások, a városkönyvek és személyes iratok felhasználásával elemzi a kassai teljes jogú polgárok — az ún. „fekete község" — létszámának, valamint etnikai összetételének változási folyamatát. A communitas- és szenátuslisták alapján pedig nem csupán a kassai politikai vezetőréteg — az ún. „fehér község" — előbbi szempontok szerinti vizsgálatát végzi el, hanem fényt derít arra is, hogyan működött a városi politikai vezetés hierarchikus intézményi mechanizmusa s ezen belül a személyi változások folyamata. A tanulmány második rétegében a szerző arra a kérdésre keres választ, hogy a polgárság etnikai — és tágabb körben: gazdasági tevékenységbéli, valamint vallási-kulturális és mentális — változásai hogyan függtek össze politikai arculatának átalakulásával, azzal az úttal, amelyet a Habsburg-hű német telepes város (1526) tett meg a Bocskai mellé állt lázadó városig (1604).

A tanulmány eredményei szerint a kassai polgárság etnikai összetételét, szociális-politikai arculatát meghatározó tényezők a közel évszázadnyi időszakban a következők voltak: a közvetítő kereskedelemben betöltött szerep és lehetőségek, a központi hatalom hullámzásai, a betelepedés jellege és irányai, valamint a 16. század végén felerősödő rekatolizáció és a városban uralkodóvá vált protestantizmus között feszülő ellentét.

A széles forrásbázison végzett szakszerű elemzéseire támaszkodó tanulmányíró értékelése hiteles: „A kassai németség számára a bihari nagyúr felkelése nem nemzetiségi kérdés volt . . . sem származása, sem

a közös nyelv tudata nem kötötte olyan erősen a Habsburg-uralkodóhoz, hogy válságos helyzetben mellé állt volna — ahhoz vallása feladását és a polgári jogok sorozatos megsértését kellett volna eltűrnie." A tanulmány konkrét eredményei mellett hozzájárul annak az igazolásához is, hogy a középkori társadalmi folyamatok és struktúrák szerveződésének meghatározói nem etnikai — vagy netán nemzeti — tényezők voltak.

Pálmány Béla (A magyar nemesség átrétegeződése a kései feudalizmus századaiban) történetírásunk egyik, a legutóbbi évekig háttérbe szorult területének, a nemesség történetének kutatásmódszertani problémáira, a kutatások által használt fogalmak tisztázatlanságára, rendszerezetlenségére hívja fel írásában a figyelmet. Nagy Iván, Acsády Ignác és Szabó István kutatásai óta jelentősebb előrelépés a nemesség társadalomtörténetének feltárásában jórészt a helytörténeti kutatásoknak köszönhető, ezek a kutatások azonban nem vezettek el egységes, konszenzuson alapuló fogalmi rendszer kialakításához, ami pedig országos monográfia vagy inkább monográfiák megírásának nélkülözhetetlen előfeltétele. A szerző a nemesség társadalmi rétegződésére vonatkozó egyedi adatok tömegének statisztikai feldolgozásához a bizonytalan, ám közhasználatú fogalmak helyett az egykorúak által is használt, tényleges rendi állást jelölő, ezen belül a birtokviszonyokra is utaló, feudális rendi- személyi jogi kategóriák rendszerét javasolja. A személyi és kollektív nemesi kategóriák — amelyek az 1840-es évekre kiegészültek a nemesség jogállásához közelítő honorációrok kategóriájával —, és a birtoktípusok összekapcsolásával a szerző gondosan tagolt (és részletesen ismertetett) nomenklatúrát tart alkalmasnak a nemesség későfeudális kori rétegződésének feltárására.

A tanulmány végül a kutatások által eddig kevéssé hasznosított forrástípusokra — a subsidialis összeírások, valamint az 1800-as évek első felében megszaporodott, általában valamely nemzeti intézmény alapítását elősegítő „önkéntes hozzájárulások" érdekében készült összeírások hatalmas anyagára hívja föl a figyelmet.

Két különböző várostípus társadalomképe, a magyarországi városfejlődés két különböző útja tárul fel *Dóka Klára* és *Gergely András* tanulmányaiban.

Dóka (Buda társadalma a 18—19. század fordulóján) az 1793. évi adózási adatok alapján vizsgálja annak a Budának a társadalmát, amelyik akkor az ország harmadik legnagyobb városa volt, amelynek városias jellegét az 1780-as években betelepített kormányszékek nyomában járó építkezések tovább fokozták, ám amelyik éppen a vizsgált időszakban került egyfajta átmenetiség állapotába. A rendkívüli módon részletes forrásanyag elemzésével a szerző kimutatja, hogy a budai társadalom a századfordulóhoz érve a mezőgazdaság, ezen belül is, a kedvező adottságok miatt, a szőlőművelés felé fordult. A meggazdagodott iparosok és kereskedők felhalmozott tőkéjüket főként szőlőingatlanokba fektették be, s a szőlőbirtok nagysága vált a vagyonosság reprezentálójává. És bár ez a fejlemény a szegényebb társadalmi csoportok számára munkalehetőséget biztosítva kiegyenlítő hatásokkal is járt, a mezőgazdaság felé fordulásnak fő következménye a társadalom zártabbá válása és polarizációja, az iparban és kereskedelemben a céhek megerősödése lett. Így a 19. század elejére az ország legnagyobb szőlőtermelő városává vált Buda társadalmának útja nem a polgárosodás, hanem a stagnálás felé vezetett. A folyamat egészéről akkor kapunk majd teljesebb képet, ha a szerző több időmetszetben is megismétli színvonalas és szakszerű elemzéseit.

Gergely (Szeged társadalmának polgárosultsága a reformkorban) az 1839—40. évi adókivetés forrásaira támaszkodva, a 30 forintnál nagyobb adót fizetők jellegadó viszonyainak elemzésén keresztül mutatja be Szeged társadalmának fejlődési sajátosságait, fejlettségi szintjét. A szerző abból a becslésből indul ki, hogy az 1780—1820 közötti konjunktúra után a városban már nem a mezőgazdaság állította elő a termelési érték többségét, bár a mezőgazdasági termelés abszolút értéke is növekedett. Ez az arány minden valószínűség szerint megkülönbözteti Szegedet az alföldi mezővárosok többségétől, a város fejlődésének üteme pedig a délmagyarországi városok (Arad, Temesvár stb.) fejlődéséhez teszi hasonlóvá.

A jómódú adózók viszonyainak részletes elemzésére támaszkodva a szerző megrajzolja ezen adózók négy típusát. Az első típushoz, a kizárólag ipari-kereskedelmi tevékenységet folytatókhoz, a vizsgált adózók 21%-a tartozott. A második típushoz soroltak alkották a leginkább figyelemre méltó csoportot — bár csak az adózók 12%-a tartozott ide —, vagyonilag ők voltak a legerősebbek. Az adófizetők harmadik típusa több

variánst egyesít: az agrárszektor bérbeadóit és bérlőit — járadékosokat és vállalkozókat. Átlagos adóösszegük alacsonysága (46 ft), valamint a csoporthoz tartozó földterület nagysága, rendje arra utal, hogy Szegeden nem a nagyüzemi, hanem a parasztbérlői rendszer volt a fejlődés tendenciája. A negyedik típushoz a hagyományos paraszti gazdálkodást folytató „hatökrös gazdák" tartoztak, zömüket a juhtartás emelte a vizsgált adózók csoportjába, de kezükön volt a jómódú adózók földterületének mintegy fele és a juhon kívüli állatállomány többsége is. Mindezek ellenére fizetett adóösszegük aránya jóval alulmúlta számbeli arányukat.

Az adózók viszonyainak elemzéséből kibomló képet a kisgazdaságok intenzifikációjának lehetőségeivel, a társadalomszerveződés, a közélet és a nyilvánosság polgárosodásának elemeivel kiegészítve Gergely megfogalmazza: Szeged társadalmának fejlődése „a magyar polgárosodás kellő ütemű, kedvező variánsát valósította meg". És bár a szegedi társadalom polgárosodottságának foka közvetlenül és egészében nem tükröződhetett a 40-es évek városi politikájában, nem tekinthető e polgárosodás jellegétől függetlennek, hogy a város követutasításai között szerepelt a zsidóemancipáció teljessé tétele és a polgári házasság bevezetése — egyedül a hazai városok követutasításai között.

Az átalakuló közélet hat tanulmánya a reformmozgalom kibontakozása időszakának különböző kérdéseivel foglalkozik.

Ring Éva (Az érdekegyesítés gondolatának sajátos változatai Lengyelországban a 18. század végén) Hugo Kołłątaj és Stanisław Staszic politikai teóriáinak, valamint az 1791. évi lengyel országgyűlés törvénykezésének vizsgálatával régiónk politikai reformmozgalmainak részben előzményeire, részben pedig a csak e térségre jellemző hasonlóságaira igyekszik fényt deríteni. Ilyen hasonlóságnak tekinthető a társadalmi haladás és a függetlenség ügyének összekapcsolása mellett a feudális viszonyokból való kibontakozás jogkiterjesztés útján történő megvalósítása — amely ráadásul ugyancsak közösnek tartható hagyományokban: a privilegizált nemesi társadalom nobilizáció útján megvalósított időnkénti „feltöltésének" gyakorlatában (is) gyökerezett.

A szerző a nemesítés gyakorlatát felújítva nemesi—polgári szövetséget létrehozni akaró Kołłątaj, valamint a jogkiterjesztést minden társadalmi rétegre — a jobbágyságra is — érvényesíteni szándékozó Staszic átalakulási koncepcióját egyaránt a térségünk 19. századi reformmozgalmai által kidolgozott érdekegyesítési koncepciók történeti előképének tartja, bár megítélése szerint is a két elképzelést markáns különbségek választották el egymástól. Meg kell azonban jegyeznünk — mivel a tanulmány szerzője is a fejlődés egy későbbi pontjáról visszanézve értékel —, hogy a kifejlettebb hazai reformteóriák tanulságai mutatják: egy polgári társadalmi átalakulást felvázoló koncepció minőségére az vet leginkább fényt, hogy az általa szándékolt jogkiterjesztés mennyire érinti és bontja le a feudális társadalom alapviszonyát, a jobbágy—földesúr viszonyt, valamint a feudális-rendi hatalomgyakorlás intézményrendszerét. Ezek híján egy reformkoncepció inkább egy szélesebb korporáción nyugvó rendies társadalom, semmint egy polgári társadalom kialakítását célozta. Így lehet Kołłątaj koncepciója nem csupán a későbbi, polgári átalakulást célzó érdekegyesítési teóriák, de a rendi-feudális kereteket szét nem feszítő reformelképzelések előképe is. Ezt támasztja alá nem csupán a Kołłątaj elképzeléseit (részletesen) gyakorlatba átültető 1791. évi lengyel alkotmány jellege, hanem a lengyel politikai reformmozgalmak későbbi sorsa is — éppen egy átfogó érdekegyesítési politika hiánya miatt érhettek tragikus véget.

Lengyel kérdéssel foglalkozik *Gerő András* is írásában (A gondokodás polgárosodása — A lengyel felkelők melletti érvek az 1832—36-os országgyűlésen), ám olyan lengyel kérdéssel, amely a hazai belpolitikai küzdelmek részévé vált. Elveti azt az értékelést, amelyik a lengyel felkelés melletti politikai fellépés mércéjének annak hatékonyságát tartja, mivel a magyar reformerek világosan látták egy ilyen fellépés külpolitikai súlytalanságát, sőt a lengyel kérdés országgyűlési vitája maga is már csak post festa akció lehetett. A reformellenzék érvrendszerét elemezve Gerő meggyőzően fejti ki, hogy a lengyel felkelők melletti fellépésnek mint tudatos belpolitikai akciónak volt jelentősége: a polgári szabadság, az ennek szellemében megfogalmazott nemzeti érdek s az ezek melletti kiállás értékként való megfogalmazása, politikai viselkedési normává avatása a rendi tudat polgári tudattá alakítására irányult. Ezen értékvállaláson túl az érvekből kibontakozik politikai érdekfelismerés is: az autokrácia elleni, a polgári alkotmányosság melletti fellépés, a nemzeti érdekek nemzetközi koordinációja — a potenciális szövetségesekkeli szolidaritás,

egyben a magyar polgárosodás feltételeinek megteremtését is elősegíti. Gerő értelmezésében a lengyel felkelők melletti politikai fellépés sikeres eleme volt a hazai gondolkodás polgárosodási folyamatának, amelynek köszönhetően „a polgári átalakulás korszaka Magyarországon nem tudattalanul sodródó bábokat, hanem felkészült politikusokat talált, akik tudták, hogy mit akarnak".

Rosdy Pál (Reformkori magyar nyelvű teológiai folyóirat-kísérlet) a mindössze két évig — 1832—1834-ben — megjelent Egyházi Folyóírás megalapításának és kiadásának körülményeit, négy kiadott kötetének tartalmát ismerteti. Az első két kötet szerkesztője — Kováts Mátyás egri egyházmegyés pap, pesti teológiai professzor — a lap célját az egyház és az állam közös alapját, a hitet és az erkölcsöt erősítő írások közlésében jelölte meg, a hazai katolikus egyház konzervatív megújulási törekvéseinek szellemében. A magyar nyelvű, többségében teológiai, egyháztörténeti írásokat közlő folyóirat rövid élete tükrözte a korabeli érdeklődés hiányát.

Az 1830-as évek közepétől az 1839—40. évi országgyűlés összehívásáig terjedő időszak politikai folyamatainak két elemét vizsgálja *Pajkossy Gábor* és *Erdmann Gyula* tanulmánya. A periódus kezdetére világossá vált, hogy a rendi intézmények szabad működését engedményképpen lehetővé tevő kormányzati politika a konzervatív kompromisszumon nyugvó stabilitás helyreállása helyett a reformmozgalom fellendülését, a feudális abszolutizmus hatalmi pozícióinak megrendülését eredményezte. Ezért, az új magyarországi politika kidolgozására kényszerült kormányzat a liberalizmus következetes — a rendi jogokat is érintő — felszámolását, a magyar különállás fokozatos megszüntetését tűzte ki céljául. Az összeesküvés-mítosznak hitelt adó Metternich súlyosan félreértve a liberális reformmozgalom minőségileg új jellegét, a jakobinus mozgalom felszámolásának beidegződései szerint cselekedett: hűtlenségi perekkel szándékozta a reformmozgalom vezetőit félreállítani.

E perek egyikét, a Kossuth ellen indított pert vizsgálja *Pajkossy* színvonalas tanulmánya (Kossuth hűtlenségi pere), amely többségében saját anyaggyűjtéssel feltárt, részben még publikálatlan iratokra támaszkodik. A szerző a periratok részletes elemzésével bizonyítja, hogy a Kossuth ellen lefolytatott per mindvégig az abszPlút kormányzat forgatókönyve és irányítása szerint zajló konstrukciós politikai per volt. Célul tűzte ki a „felforgatók legveszedelmesebbikének" tartott Kossuth félreállítása mellett a szólásszabadság megsemmisítését, a nyilvánosság kialakult formáinak törvényen kívül helyezését — ami a liberális ellenzék további működését alapjaiban veszélyeztette. Kossuth a letartóztatását törvénytelennek, az ellene felhozott vádakat alaptalannak minősítő, az érdemi védekezést mindvégig visszautasító magatartásával nem csupán nagy egész kockázatot vállalt, hanem személyes sorsát a liberális célkitűzések érvényre jutásával kapcsolta össze. Így helytállásának nem kis része volt abban, hogy a kormányzat erőszakpolitikája összeomlott, a liberális ellenzék pedig a politikai megsemmisülés helyett — az alkotmányvédelem hangoztatásával a rendi ellenzék jelentős részét is megnyerve — megszilárdult.

A sikertelen erőszakpolitika, a Habsburg-birodalom külpolitikai súlyvesztése, valamint a pénzügyi helyzet súlyosbodása válaszút elé állították a kormányzatot — írja *Erdmann Gyula* (A kormányzat előkészületei az 1839—40-es országgyűlésre). Vagy előre menekülés a következményeiben alig felmérhető katonai diktatúra felé, vagy visszatérés a rendi alkotmányos formákat betartó politikához. Kül- és belpolitikai megfontolásokból az utóbbi mellett döntve, a kormány berkeiben elkezdődött a felkészülés a sürgetően közeledő országgyűlésen követendő taktika kidolgozására. A szerző a kormánypárti sorokból érkezett javaslatok közül a legszínvonalasabbnak — teljes joggal — az újkonzervatív Dessewffy Aurél által írt memorandumot tartja. A konkrét helyzetelemzésre alapozott munkálat bevallott célja a kormányzat megerősítése, az ellenzéki reformmozgalom megsemmisítése, tartalma pedig egy, a kiváltságőrzést hatékonyan biztosító mérsékelt reformprogram — az ún. „fontolva haladás".

Dessewffy gondolatmenetének kiinduló pontja: a birodalom érdekeinek „pártatlan" letéteményese a kormányzat, míg a magyar liberális ellenzék a kormányzathoz képest csak provincializmust, káros részérdekeket képvisel. A birodalmi és a magyar érdekeket összeegyeztetni képes, gyarapodó politikai erő kizárólagosan a konzervatív párt — amelyre így a kormányzat támaszkodhat. És mivel az ellenzék egyedüli ereje a reformkezdeményezések kisajátításában van, azt javasolja, hogy a kormány hagyjon fel a passzivitással, vegye kézbe a kezdeményezést a haladás útjának kijelölésében, s párhuzamosan erős eszközökkel lépjen fel a „radikális önkény" ellen.

A tanulmány folytatásából kiderül, hogy a kormányzat nem volt képes tervszerű, színvonalas fellépésre, ezért a politikai perek gyors, presztízsveszteség nélkül lezárása, valamint az ellenzék pozícióiból való kiszorítása vált törekvéseinek céljává. Az országgyűlés összehívásának körülményei Dessewffy számára is csalódást okoztak: a kormány még saját táborát sem tudta egységes fellépésre előkészíteni, nemhogy kiérlelt törvényjavaslatokkal, színvonalas program kezdeményezésével rukkolt volna elő. Így jobb híján maradt az eseményeket követő, az engedményeket erőszakos eszközökkel kombináló politizálás.

Melczer Tibor fél évszázadot átfogó áttekintésében (A költészet mint azílium a magyar irodalomban 1795—1848) a költészet menedékké válásának, mint irányzatnak a jeleit vizsgálja a korszak kiemelkedő költőinek életműveiben. Annak megítélése, hogy alaptételének — a progresszív társadalmi-politikai cselekvési lehetőség hiányának időszakában a költők szükségszerűen művészi tevékenységük körébe vonulnak vissza — igazolása mennyire árnyalt, mennyire hiteles, irodalomtörténészek feladata.

A polgári átalakulásért folytatott reformküzdelem végkifejletének időszakával foglalkozik *Az áttörés* négy tanulmánya.

Az egész kötet leginkább kiérlelt munkája *Dénes Iván Zoltáné* (Konzervatív és liberális program 1846—1847). Arra a kérdésre keres választ, hogy a politikai arcvonalak végleges kialakulásának időszakában a szemben álló konzervatív és liberális tábor program jellegű dokumentumaiból rekonstruálható koncepciók csupán megfogalmazásuk „hangnemében" tértek-e el egymástól, vagy pedig a feudális viszonyokból való kibontakozás két, alternatív útját vázolták fel. Dénes a programok gondolatmenetének és érvrendszerének elemzésével és értelmezésével kimutatja, hogy a gazdasági modernizáció, a társadalmi és nemzeti önrendelkezés egymással összefüggő alapkérdéseire a két tábor minőségileg eltérő válaszokat adott.

A konzervatívok a birodalmi munkamegosztás szerkezetét megőrző birodalmi piac keretei között a nagybirtok korszerűsítését, s az ennek feltételeit megteremtő változtatásokon túl nem menő reformokat állították elképzeléseik centrumába. Az így elképzelt — a gazdasági pozícióikat megőrző, sőt megerősítő — átalakulási folyamat kézbentartására, uralmi helyzetük megőrzésére pedig a birodalom politikai kereteinek, és ezen belül egy hatékonyabbá teendő, de a felülről lefelé építkező jellegét el nem veszítő hatalomgyakorlási forma fenntartásában látták a garanciát. Ezzel szemben a liberálisok elképzeléseinek központjában az érdekegyesítés, a köztehervisélés, a kötelező örökváltság, a törvény előtti egyenlőség, a polgári alkotmányosság, valamint az állam- és vámszövetség pilléreire felépítendő — a gazdasági modernizáció, a társadalmi és nemzeti önrendelkezés alapkérdéseire kiegyensúlyozott választ adó, így a demokratizálódás számára is utat nyitó — polgárosodás állt.

A szerző értékelése szerint a magyar politikai gondolkodás történelmi ívű folyamatában a reformkori liberálisok a valósággal számot vető lényeglátók, míg a konzervatívok a lényeglátást elvesztők áramlatához tartoztak. Ezen értékelés alapvető helyességét nem kérdőjelezi meg az sem — bár nem a vizsgált időszakban, hanem később vált tragikusan világossá —, hogy a liberális program sem tudott a többi válaszához hasonló színvonalú feleletet adni a hazai nemzetiségek önrendelkezésének kérdésére.

Miskolczy Ambrus (Az Erdélyi Nagyfejedelemség „birodalompolitikai" jelentősége az 1848. májusi válságban) arra keres választ, mi adott jelentőséget Erdélynek a magyar önállóságot célzó liberális nemzeti mozgalom és a birodalmi centralizációra törekvő osztrák kormányzat küzdelmében. A szerző a kolozsvári diéta összehívását megelőző hónap erdélyi politikai csoportosulásainak törekvéseit elemezve igazolja, hogy csupán a nemzeti szempont érvényesítésével nem értelmezhető az erdélyi politikai erők polarizációja az unió kérdésében. A hangoztatott nemzeti érdekeknek az unió ellenében való megfogalmazása a magyar és szász konzervatív csoportok esetében együtt járt a feudális kiváltság őrző társadalmi és hatalmi rendszerhez való kötődéssel, a polgári átalakulás elutasításával. A kifejletlenebb és politikailag kevésbé polarizált román nemzeti mozgalom vezetésében pedig az a vonal vált mértékadóvá, amelynek vehemens unióellenességét a többségi helyzet hatalompolitikai érvényesítésének törekvése határozta meg, s ezen keresztül vált a törekvéseit elfogadni nem tudó magyar polgári forradalom ellenfelévé. A diéta törvényjavaslatainak bécsi fogadtatása, amelynek során a jobbágyfelszabadításra, illetve az unióra vonatkozó törvényjavaslatok elfogadásának az áraként a közösnek minősülő ügyek Ausztria nagyhatalmi állása érdekében történő egyeztetését és az államadósságok egy részének átvállalását kívánták, egyértelműen feltárja Erdély birodalompolitikai jelentőségét: a konzervatív és nemzetiségi unióellenes mozgalmak eszközök voltak a bécsi kormányzat kezében a magyarországi polgári-nemzeti törekvések korlátozására, kézbentartására.

Kovács István (A magyarországi lengyel légió és a róla szóló emlékiratok) írása a magyar szabadságharcban részt vett lengyel emigránsokból szervezett katonai alakulatok történetének leírása után a lengyel légió tagjainak a magyar történetírás által fel nem használt emlékirataira hívja fel a figyelmet, s egyben nyilatkozik azok forrásértékéről is.

Erdődy Gábor (A magyar politikai közvélemény Magyarország európai helyéről 1849 januárjától a Függetlenségi Nyilatkozatig) tanulmányában azt a sokat vitatott kérdést vizsgálja, mennyire támaszkodott színvonalas külpolitikai tájékozódásra és a hazai közvélemény támogatására — tehát döntött felelősségteljesen a magyar politikai vezetés a Habsburg-ház detronizációjáról. *Erdődy* a korabeli sajtó, levelezések és memoárok széles körű felhasználásával bizonyítja, hogy a magyar vezetés tisztában volt az európai politikai helyzet alakulásának sajátosságaival, a hazai közvélemény pedig egységesen ítélte meg a történelmi szituáció alapkérdését, miszerint az olmützi alkotmány önleleplező kiadásával az osztrák kormányzat végletessé sarkította a választás lehetőségeit: vagy teljes nemzeti (és polgári) önfeladás, vagy a katonai fejleményekre kell bízni a nemzet sorsát. A Függetlenségi Nyilatkozat kiadása a kihívásra adott szükségszerű válasz volt. E lépés a válaszjellegen túl konkrét bel- és külpolitikai megfontolásokat is takart: a Habsburg-ellenes hazai közvéleményt szándékozta intézményesen konszolidálni, másrészt, kész helyzet elé állítva az európai hatalmakat, a magyar vezetés az önálló államiság talaján akart részt venni a további politikai folyamatok alakításában.

A szerző joggal vonja le a következtetést, hogy a trónfosztás egyetlen lehetséges alternatívája 1849 tavaszán csak a kapituláció volt. Megállapításának hitelét növelte volna, ha vizsgálatainak körébe részletesebben bevonja azokat az eseményeket, tényezőket is — pl. a Madarász-ügy, a tisztikar álláspontja, a konzervatívok egy részének és a püspöki karnak a tevékenysége, a Windischgrätz katonai sikerek után helyükön maradt megyei tisztikarok, az országgyűlés április 13-i együttes zárt ülésének ügye —, amelyeket a történeti kutatók egy része másként értelmez.

A kötet negyedik tanulmánycsoportja a *Megegyezés vagy Kiegyezés* fejezetcímet kapta, jelezve, hogy a szerkesztők az 1849—1867 közötti időszak fő kérdésének a térségben velünk együtt élő népekkel való *megegyezés* és az új *birodalmi hatalmi kompromisszum* egymást kizáró alternatíváját tartják.

Frank Tibor (Marx egy anonim forrása) egy Marx által kivonatolt kétkötetes angol nyelvű diplomáciatörténeti munka szerzőségének megállapításához nyújt értékes hozzájárulást. Szabad Imre életútjának vizsgálatával kimutatja, hogy a pesti angol nyelvtanár és újságíró, a forradalmi minisztérium tisztviselője, a Risorgimento és az amerikai polgárháború ezredesi rangot elért résztvevője már az 1840-es évek utolsó harmadában alapos brit műveltségről, magas szintű angol nyelvtudásról tett bizonyságot angol irodalomtörténeti értekezésével, angol nyelvkönyveivel. A forradalom után minisztériumi tisztviselőként — 1849 júniusában már követségi titkár — alapos diplomáciai ismereteket szerzett. Erről, s kifejezett politikatörténeti érdeklődéséről vallanak az 1850-es években megjelent munkái és fordításai is. A Szabad Imre által írt Hungary Past and Present című könyv és a Marx által felhasznált The State Policy of Modern Europe című munka összehasonlító filológiai elemzésével pedig bibliográfiai, tematikai egyezések mellett több szövegszerű egyezést is bizonyít a szerző. Alapos és szakszerű munkáját korrekt módon óvatos következtetéssel zárja *Frank:* „. . . igen nagy a valószínűsége annak, hogy Marx a Vogt úrhoz egy 1849-es magyar szabadságharcos diplomata munkáját kivonatolta. Minden bizonnyal tehát Szabad Imre is segített formálni Marx Magyarország-képét."

Három tanulmány is foglalkozik a szomszéd népekkeli megegyezés lehetőségét befolyásoló politikai események láncolatának egy-egy mozzanatával.

Borsi-Kálmán Béla (Mihail Kogălniceanu reformprogramjának magyar vonatkozásai) tanulmánya a román reformgondolkodó és moldvai miniszterelnök magyar emigrációval szemben tanúsított baráti magatartásának hátterét vizsgálja. A szerző nem elégszik meg azzal a magyarázattal, hogy Kogălniceanu viszonzásképpen az erdélyi románság helyzetének javítását remélte. Kifejti, hogy a moldvai gazdaság és társadalom szerkezete, a moldvai kis- és középbojárok helyzete és törekvései több jellemzőjükben a magyarországi fejlődéssel és a magyar köznemesség helyzetével, törekvéseivel mutattak rokon vonásokat. E sajátos, a havasalföldi és az erdélyi román társadalomfejlődéstől egyaránt eltérő román társadalmi közeg termelte ki a moldvai szellemiséget, amelynek vékony liberális rétegét képviselte Kogălniceanu. Ezért

lehettek nézetei nagyon hasonlóak a magyar liberálisok elképzeléseihez a jobbágykérdésben, a jogkiterjesztés és érdekegyesítés politikájában, ezért utasította el a nemzeti radikalizmus minden formáját — köztük a „római mániát" —, s törekedett a két nemzet között egyenrangú partneri viszonyra.

Ress Imre (A szerb külpolitika és a Habsburg-monarchia dualista átalakulása 1865—1867) árnyalt képet ad a szerb külpolitika és a mögötte álló megfontolások alakulásáról. Az 1860—61-es válság idején a magyarellenes délszláv összefogás eszméjét elhagyó belgrádi kormány a magyar nemzeti mozgalommal való együttműködésre törekedett, megértéssel kezelve a területi integritás és az alkotmányosság helyreállításának kérdését. Az ok: a nemzeti érdekként feltüntetett területi expanzió feltételeinek megteremtése, mivel a szerb kormány úgy vélte, egy birodalmi keretek között újjászervezett, erős Magyarország megfékezné a Monarchia balkáni terjeszkedését. A szerb külpolitikának ez a váltása egyértelműen a hatalmi politika primátusán alapult, s érzéketlen volt a magyarországi szerbség önrendelkezési törekvése iránt. Ress tanulmánya is felhívja a figyelmet az európai hatalmi politika alternatívákat tartalmazó folyamat-jellegére és a korabeli megítélések többrétű kockázatára: 1866 nyarán a belgrádi kormányzat osztrák győzelemre számított, a vereség után viszont rövid idő kérdésének tartotta a Monarchia felbomlását, magyar, cseh és (dél-)szláv nemzetállamok megalakulását.

Heiszler Vilmos (Magyar—cseh politikai kapcsolatok a kiegyezés előtti években) arra keres választ, hogy a magyar politikai vezetőréteg miért fordult végleg szembe a szláv nemzeti mozgalmak föderalizációs terveivel, s fogadta el véglegesen a Lajtán túli német hegemóniát. Mint Heiszler tanulmányából kiderül, Belcredi kinevezése és a Szeptemberi Manifesztum kiadása után a magyar és cseh nemzeti mozgalmak közeledésére megteremtődött az elvi alap, mivel a cseh politikai irányzatok egységesen a történeti jog alapjára helyezkedtek, lemondva a magyarországi szlovákság érdekeinek képviseletéről. A cseh gyakorlati próbálkozások visszautasításával azonban kiderült, hogy ez az alap gyenge a magyar vezetés egyéb megfontolásai és gyakorlati érdekei ellenében: a centralista veszély elmúltával a magyar nemzeti mozgalomnak nem volt szüksége szláv szövetségesekre, föderalista elképzeléseiket pedig egyenesen a magyar integritás megsértésének szándékával gyanúsították. Az Ausztria veresége által teremtődött rendezési kényszerszituációt — a bismarcki példára is figyelve — a hazai magyar politikai vezető réteg egyértelműen a hatalom számukra kedvező elosztásának lehetőségeként kezelte. Ez a hatalompolitikai „realizmus" pedig érzéketlen volt a társadalmi és nemzeti önrendelkezés liberális elvei és térségbeli törekvései iránt. Így — állapítja meg a szerző — újból megindult a hamis körforgás, az elnyomó hatalom kegyeinek megnyeréséért folyó versenyfutás, és 1860—61 reményt adó tendenciáival szemben, amikor a magyarok és a szlávok egymásrautaltságának tudata a politikában is jelentkezett, ekkor a rivalizálás jellemezte a magyarok és csehek kapcsolatát.

Csorba László (Újabb adatok a kiegyezés előkészítésének történetéhez) az uralkodó és Deák között közvetítő Augusz Antal báró és Danielik János címzetes püspök levelezéséből közli azokat, amelyek újabb adatokat szolgáltatnak a kiegyezési tárgyalások menetéről alkotott kép pontosításához. Reméljük, hogy a forrásközlést — a szerző által is jelzett — elemző munkák követik.

A témakör és egyben a kötet utolsó tanulmánya *Jeszenszky Gézáé* (A „magyar kérdés" a brit politikában 1848—1914). Jeszenszky a brit nagyhatalom politikai vezetésének és közvéleményének állásfoglalásait vizsgálva megállapítja, hogy a brit külpolitikának az európai egyensúly — s a nélkülözhetetlen részének tekintett Habsburg-monarchia — fenntartására irányuló változatlan törekvése 1815 és 1914 között nagyhatalmi érdekeinek állandóságából fakad. Míg a brit külpolitika meghatározó tényezőire vonatkozó elemzései árnyaltak és meggyőzőek, elnagyoltnak tűnik az a tétele, hogy 1848-tól Magyarország sorsa alapvetően az európai nagyhatalmak, brithez hasonló, magatartásától függött. Eltakarja vele ugyanis a 19. századi európai társadalmi és politikai folyamatok azon fő sajátosságait, amelyek pontosan a Szent Szövetség által létrehozott nagyhatalmi egyensúlyi helyzet adott szerkezete ellen hatottak — leginkább térségünkben. És háttérbe szorul ezzel a tétellel az is, hogy az általa vizsgált időszak kontinentális politikai folyamataiban voltak olyan reális alternatívákat tartalmazó periódusok, amikor kisebb nemzetek politikai mozgalmai is beleszólhattak a nagyhatalmi egyensúlyi helyzet adott szerkezetének módosításába vagy fenntartásába. Ilyen, a Habsburg-monarchiát, s rajta keresztül az európai egyensúlyi

helyzetet fenntartó-stabilizáló tényező volt a kiegyezés is, amely nélkül az — adott szerkezetében — nehezen lett volna megőrizhető.

A tanulmányok sorát Szabad György 1951—1983 közötti szakirodalmi munkásságának bibliográfiája zárja.

A kötet tanulmányai tematikájukban, metodikájukban és műfaji sajátosságaikban sokrétűek, változatosak — a szerzők szemlélete sem tekinthető uniformizáltnak. És bár az írások színvonala nem egyenletes, egészében méltóképpen reprezentálják egy gazdag történetírói és tanári munkásság kisugárzását, érdemben járulva hozzá a magyar polgári átalakulás történeti problémáinak tisztázásához.

Mazsu János

E. A. DUDZINSZKAJA

SZLAVJANOFILÜ V OBSCSESZTVENNOJ BOR'BE

Moszkva, 1983, Müszl', 272 o.

A SZLAVOFILOK A TÁRSADALMI HARCBAN

A múlt század derekának egyik orosz politikai irányzata, a szlavofil már több mint egy évszázada hol erősödő, hol elcsituló viták tárgya, nemcsak a történészek körében. Jevgenyija Alekszandrovna Dudzinszkaja évtizedek óta ennek a témának a kutatója, számos résztanulmány után most egyfajta összefoglalással állt elő. Szögezzük le rögtön bevezetésként, igen kitűnő munkával. Kitűnővel véleményünk szerint elsőrendűen abból a szempontból, hogy reális képet tud adni erről a nemesi-földesúri csoportról, amely a polgári átalakulást, azon belül is elsőrendűen a jobbágyfelszabadítást kívánta, s ezért sokat tett is, legalábbis azok, akiknek erre hivatalos megbizatásuknál fogva módjuk volt.

Dudzinszkaja könyvének legjelentősebb részei a bevezetés és az első két fejezet. Itt ugyanis először áttekinti a kérdés eddigi irodalmát, vagyis a szlavofilok értékelését. Ortodox misztika, pánszlávizmus, Nyugat-ellenesség, a Nagy Péter előtti rend visszakívánása — nagyjából ezek voltak a fő jellemvonások, amelyeket a kortársaktól kezdve a későbbi, a problematikában nem elmélyülő szakirodalomig az ellenfelek hangoztattak. Plehanov az 1910-es évek elején összemosta álláspontjukat az ún. „hivatalos népiességgel", tehát egyértelműen reakciósnak, feudális-konzervatívnak tekintette az egész csoportot. Ez az értékelés mondhatni azóta is az uralkodó maradt, bár mindig újból és újból ellenvélemények jelentkeztek a szovjet történetíráson belül is. A harmincas évek végén N. Sz. Gyerzsavin nacionalista tendenciájú burzsoá csoportnak tekintette, N. M. Mecserjakov kitartott a teljes elítélés mellett. Mintegy egy évtizeddel később A. G. Gyementyev továbbra is Plehanov nézőpontját hangoztatta, V. M. Stejn viszont haladó jelenségként értékelte a szlavofilok tevékenységét. Az 1970-es években beszélhetünk Dudzinszkaja szerint végre áttörésről, elsőrendűen a szlavofilok irodalmi és nemzeti nézeteinek pozitív értékeléséről. Hozzátehetjük azt is, hogy Dudzinszkaja maga, Sz. Sz. Dmitrijev nyomán a pozitívabb értékelés híve volt korábbi munkáiban is.

Dudzinszkaja egy fejezetet szán a szlavofilok ideológiájának a felvázolására, anélkül természetesen, hogy a személyes nézetekre, eltérő álláspontokra ki tudna térni. Kiemeli idealista világnézetüket, a német filozófia hatását, ezen belül Fichte nemzeti álláspontjáét a „Beszédek a német nemzethez" korából. A szlavofilok nemcsak idealisták, hanem erősen vallásosak is voltak, viszont nem követték vakon a hivatalos egyházi felfogást, a másvallásúakkal szemben toleránsak voltak (kivéve a katolikusokat). Nem érdektelen, hogy a jobbágyfelszabadítás mellett érvelve sohasem hozakodtak elő vallási megfontolásokkal.

Ami éppen az utóbbi években különösen felhívta rájuk a figyelmet, az nemzeti álláspontjuk. Még a tudományban is a nemzeti jelleget sürgették, ezért is voltak vitáik az ún. nyugatosokkal. Szó sem lehet róla, hogy a Nyugatot, mint rothadót, egyértelműen elutasították volna, csak merev utánzását ellenezték, egyébként vívmányainak alkalmazását igenis fontosnak tartották. Számos kérdésben a forradalmi

demokraták, különösen Herzen és Csernisevszkij egyetértettek velük (ha még több vonatkozásban vitatkoztak is).

Történeti nézeteikben az obscsina eredetiségét hangsúlyozták, és vele a régi Oroszország patriarchális létét, amely nem igényelt valamiféle képviseleti intézményt. K. Sz. Akszakov fogalmazta meg úgy, hogy a régi Oroszországban a kormányé volt a hatalom ereje, a népé pedig a véleménymondás ereje. Dudzinszkaja igen szellemesen jegyzi meg, hogy ez is egyfajta társadalmi szerződés-elmélet — orosz módra. I. Miklós rendszerét viszont élesen bírálták, mert hiszen éppen ezt a véleménymondást nem volt hajlandó tudomásul venni. Vitatkoztak a történész Sz. M. Szolovjovval, aki szerint az uralkodó családon belüli viszonyok, ez a kapcsolatrendszer sugárzott ki az egész társadalomra. A szlavofilok szerint éppen fordítva történt. Kétségtelen, hogy a múltat idealizálták, de a forradalom elkerülése érdekében. Az orosz nép erkölcsiségét magasabbrendűnek tekintették, utaltak rá, hogy még a Nibelung-énekben is arról van szó, hogy Siegfried megverte a feleségét. Történetszemléletük osztályérdekeiket szolgálta, a jobbágyok röghözkötését egyenesen jónak találták a régi időkben, mert ez a vándorélethez szokott orosz parasztot letelepült életmódra kényszerítette. Viszont ugyanakkor egyértelműen hangoztatták a parasztok jogát a földre.

Dudzinszkaja először nézett utána a szlavofilok gazdasági-társadalmi helyzetének. Részletes adatokat közöl birtokaik nagyságáról, gazdálkodásukról. Egyértelműen egy a mi fogalmaink szerinti középnemesi földbirtok képe áll elénk ennek révén, olyan földbirtoké, amely már megszenvedi a jobbágyrendszerből adódó gazdasági nehézségeket, és éppen ezért készteti a földesurakat a reformra. Mindegyik megpróbálkozik gazdaságának modernizálásával, ipari üzemek létrehozásával, A. I. Koselev még éveken át szeszmonopólium-bérlőként is tevékenykedik (és szerez csakugyan nem jelentéktelen vagyont). Vagyis vállalkozók is, polgárok, minden nemesi voltuk mellett. Ezért is fordulnak beadványokkal a cárhoz a jobbágyreform érdekében, már akkor, amikor erről nyíltan a sajtóban még nem szabad írni. A jobbágyok földdel együtt történő felszabadítását sürgetik, bár V. A. Cserkasszkij herceg a föld nélkülit is elképzelhetőnek tartja, nem riad vissza, mint a többiek, attól, hogy ez föld nélküli proletariátust hozna létre, hiszen a földbirtokosnak majd szüksége lesz bérmunkásokra.

Éppen mert a jobbágyreformról nem szabad írni, 1856-ban lapot meg folyóiratot indítanak, s abban az obscsináról kezdenek írni. Éveken át folyik a vita a nyugatos történészekkel, különösen B. N. Csicserinnel, aki az obscsinát az állam fiskális szükségleteiből magyarázta, és a 16. századra tette kialakulását. A szlavofilok egyértelműen ősi és változatlan voltát emelték ki a vita során. Persze Csicserin is elismerte, hogy a középkorban volt a germán Markra emlékeztető földközösség, de véleménye szerint az eltűnt, az állam hozta megint létre. Csernisevszkij figyelemmel kísérte a vitát, sőt Dudzinszkaja szerint mintegy igyekezett kézben tartani, és ebben a konkrét kérdésben a szlavofilokhoz állt közelebb, vagy legalábbis figyelemre méltónak nevezte nézeteiket.

Ennek kapcsán tér ki a szerző külön fejezetben a szlavofilok és a forradalmi demokraták viszonyára, ahol persze pontosan disztingvál. Mert Herzennel az 1850-es években viszonylag szoros volt az együttműködés, többen személyesen is felkeresték Londonban, publikáltak ottani kiadványaiban, és maguk is helyet adtak sajtójukban Herzen nézeteinek. Mindkét részről tudatos összefogás volt ez, átmenetileg, a fő cél, a jobbágyfelszabadítás érdekében. Hogy mennyire összefonódott tevékenységük, azt mutatja, hogy Koselevnek egy névtelenül a cárhoz küldött emlékiratáról II. Sándor azt gondolta, Herzen küldte neki.

Csernisevszkij és Dobroljubov esetében már nem volt ilyen szoros az együttműködés, a kölcsönös publikálás sem történt meg. Csernisevszkij minden együttérzése mellett élesen bírálta is őket, bár mindig elválasztotta a szlavofiliát a hivatalos kincstári népiességtől. De Csernisevszkij a fejlődés általános törvényszerűségeit hangsúlyozta, nem az orosz sajátosságokat. Az obscsina-gondolat neki is imponált, de ebben a szocializmus alapját vélte felismerni. A szlavofilok is megértették, hogy végső céljaik gyökeresen eltérnek egymástól, idegenkedtek is Csernisevszkijtől még akkor is, ha dicsérte őket. Csernisevszkij viszont éppen az ő nézeteikből indult ki, hogy egyre inkább saját elképzeléseit fejthesse ki.

Ez persze 1857-től történt így, amikor a Nazimov főkormányzóhoz intézett cári leirat nyilvánosságra hozatala után már a sajtóban is szabad volt a jobbágyreform módozatairól írni, sőt vitázni. A szlavofilok közül Koselev és Cserkasszkij mellett Ju. F. Szamarin voltak a legtevékenyebbek, maguk is, most már a nyilvánosság előtt, kifejtették tervezetüket (nem minden részletben egyeztek egyébként). 1858-ban a

kormányzat az egyes kormányzóságokban nemesi bizottságokat hozott létre, a reform előzetes megtárgyalására, a bizottságok munkájához irányelveket is készített, ezek szinte visszalépést jelentettek az eredeti leirathoz, mert a jobbágyrendszer megszüntetéséről nem volt bennük szó. Ezt a szlavofilok, nyíltan, erősen bírálták is.

Szamarin a szamarai, Koselev a rjazanyi és Cserkasszkij a tulai kormányzóságban került be a bizottságokba, egyik sem választás útján (a nemesi többség élesen ellenzett mindenféle reformot), hanem a kormány által kinevezve. Roppant élénk tevékenységet fejtettek ki a reform mellett, állandóan összehangolva lépéseiket. A többséget nem tudták meggyőzni. (Egy kormányzóság akadt csupán, a tverji, amelyben a liberális nyugatos A. M. Unkovszkij vezetésével a többség a reform mellett foglalt állást.) Kisebbségi véleményüket mégis hivatalosan is el tudták juttatni a kérdés rendezésével megbízott belügyminisztériumba. Egyetértettek abban, hogy a belső telket megváltás nélkül a parasztok tulajdonába kell adni. A megváltás kötelező vagy önkéntes mivoltában viszont élesen eltért az álláspontjuk, (Dudzinszkaja meggyőzően mutatja ki, hogy ebben konkrét anyagi helyzetük volt a mérvadó). Cserkasszkij nyíltan fellépett azért, hogy a földbirtokosoknak hagyják meg továbbra is a testi fenyíték jogát, ez azonban a közvéleményben olyan felháborodást váltott ki, hogy Koselev és Szamarin nem merték nyíltan megvallani. A megváltást, vagyis a nemesek kárpótlását szolgáló tervezetek egész óceánjában a szlavofilok voltak azok, akik rámutattak arra: nem a föld, hanem a szolgáltatások megváltásáról van tulajdonképpen szó (mint sok más kelet-európai országban is), de ezt a felfogásukat a kormányzat sem fogadta el. A megváltás elvét egyébként még Herzen barátja, N. P. Ogarjov is elfogadta, Csernisevszkij viszont egyre inkább csökkenteni igyekezett, majd végül elutasította. A szlavofilok azt is ellenezték, hogy a reform után a közigazgatást a helyi földbirtokosokra bízzák (ezt sem sikerült keresztülvinniök).

1859 februárjában nevezte ki a kormányzat a jobbágyrendelet szövegezését elvégző bizottságok tagjait, államhivatalnokok mellett a kormányzósági bizottságok kisebbségének a tagjai közül. Márciusban a bizottságok megkezdték működésüket, 1860 októberére összeállították a részletes rendelettervezetet. Szamarin és Cserkasszkij ennek a (lényegében véve végül is egy) bizottságnak is tagjai lettek. Koselevet kihagyták, (meg is sértődött), csak jóval halála után derült ki: azért, mert szeszbérlő volt.

A másfél éves munka során Cserkasszkij és Szamarin a bizottság tényleges vezetőjével, N. A. Miljutyinnal összefogva vezető szerepet vittek, amikor két ízben is nemesi képviselőket hívott be a kormány a tervezet vitájára, ők hárman képviselték a már hivatalossá vált álláspontot a földdel együtt történő felszabadításról. Világos, hogy kompromisszumokra kényszerültek, sorozatosan. Még most is eltérő álláspontokat képviseltek részletkérdésekben, Koselev viszonylag kevés földet akart adni, de azonnal és kötelezően, Szamarin nagyobb föld mellett volt, de hosszabb átmeneti időt akart, és ő is elfogadta, hogy a földbirtokosé maradjon az egész föld egyharmada (a kívülálló A. Sz. Homjakov, egyébként az egész csoportosulásnak mintegy a feje, egyenesen a föld felét kívánta meghagyni a földesúr tulajdonában). Az obscsina iránti elfogódottságuk ellenére elfogadták azt az álláspontot, hogy ahol a reform pillanatában nincs obscsina (pl. a nyugati, egykori lengyel területeken), ott nem kell bevezetni. Szamarin még a bizottság feloszlatása után, az utolsó hetekben is több hivatalos beadványban védelmezte meg a reform legfontosabb alapelveit. Ő állította össze a reformot bejelentő császári kiáltvány szövegét is, de Sándor nem találta eléggé egyháziasnak, átstilizálásra elküldték Filaret moszkvai metropolitának, aki aztán stiláris javítás címén legalábbis néhány konzervatív megfogalmazást még bele tudott írni.

Így valósult meg a reform, de azzal már Dudzinszkaja nem foglalkozik, hiszen kiterjedt szakirodalma van. A könyv összegzésében a szlavofiloknak a reform érdekében végzett tevékenységét foglalja össze. Végül is — már bevezetőjében is jelezte, hogy az 1856—61 közti szakasz feldolgozását tartja fő feladatának (kétségtelenül ez felel meg a címnek). Viszont éppen ebből támad hiányérzetünk is.

Mielőtt azonban erről egy szót szólnánk, előbb egy másik kérdésre kell utalnunk. Nemesek, mint a polgári átalakulás szószólói — ez a magyar olvasóközönség számára nyilván nem megrázó újdonság. A magyar középnemesség szerepe a polgári forradalomban marxista történetírásunk ama kevés számú megállapítása közé tartozik, amelyet szélesebb közvéleményünk is elfogadott. (És lengyel vagy román vonatkozásban ugyancsak nem okozna megrendülést hasonló tétel.) A szovjet történetírásban viszont, úgy tűnik, még manapság is szokatlanul éles megállapítások találhatók Dudzinszkaja könyvében, talán ezért is

idézi oly sokszor a forradalmi demokraták egyetértő megnyilvánulásait. És éppen ezért érdemes nálunk erőteljesen hangsúlyozni egyetértésünket a szerző állásfoglalásával.

Ami a hiányérzetet illeti: mint már jeleztük, a szlavofilok éppen a nemzeti mozzanat hangsúlyozásával váltak jelentősekké, szemben a nyugati fejlődést egészében követendőnek tartó nyugatosokkal, és a más formában, de ugyancsak általános, egyetemes törvényszerűségeket hangsúlyozó forradalmi demokratákkal. Egy összefoglaló műben erről többet szerettünk volna olvasni. És többet például teológiai nézeteikről (Homjakov akkoriban a legeredetibb ortodox teológusnak számított). Végképp nem esik szó a könyvben a szlavofilok szépirodalmi tevékenységéről, esztétikai-irodalmi nézeteikről (igaz, erről néhány éve nagy tanulmánykötet jelent meg), vagy P. V. Kirejevszkij néprajzi folklorisztikai munkásságáról, tehát a szlavofilok tevékenységéről az ún. nemzeti tudományok kibontakoztatásában, történeti nézeteikről is sokkal többet lehetne írni.

Reméljük, Dudzinszkaja egy további könyvében ezekre a kérdésekre is kitér majd szintétikusan, ugyanolyan gondos anyaggyűjtéssel és ugyanolyan intellektuális merészséggel, mint a jobbágyfelszabadítás vonatkozásában ebben a munkájában. Hiányérzettől függetlenül könyvét mindenképpen a szovjet történetírás nagy nyereségeként könyvelhetjük el.

Niederhauser Emil

DIE DEUTSCHE INFLATION. EINE ZWISCHENBILANZ

Herausgegeben von Gerald D. Feldman, Carl—Ludwig Holtfrerich, Gerhard A. Ritter, Peter-Christian Witt. Berlin und New York

Walter de Gruyter, 1982. XXIV + 431 o.

A NÉMET INFLÁCIÓ, IDŐKÖZI MÉRLEG

„Infláció és újjáépítés Németországban és Európában, 1914—1924" címmel nagyszabású nemzetközi kutatómunka vette kezdetét 1976-ban a Volkswagen Alapítvány pénzügyi támogatásával. Az 1980-ig végzett munka első összegzése ez a könyv.

A kötet a kutatás munkatervével kezdődik. A húszas évek német inflációját korábban főként közgazdászok kutatták, akik elsősorban saját elméleteikhez kerestek példatárat, ezért általában az inflációs gazdaság előnyeit emelték ki. Az ezzel a kérdéssel foglalkozó történészeket viszont inkább a weimari köztársaság tragikus vége foglalkoztatta, s ezért náluk az infláció társadalmi és politikai destabilizáló hatásaira helyeződött a hangsúly. A Volkswagen Alapítvány kutatói ígéretesebb úton indultak el, vállalkozásuk egyik kimondott célja a témával kapcsolatos, már-már mozdíthatatlannak tűnő előítéletek megkérdőjelezése, új szempontok felvetése. E módszert fémjelezték már G. D. Feldman és C-L. Holtfrerich korábbi munkái is. A jelen terv fel akarja használni a különböző tudományágak együttműködésében, a tér és időbeli összehasonlításokban rejlő lehetőségeket, az inflációt mint komplex történeti problémát kívánja vizsgálni. A tervezet hat fő kutatási területet jelöl ki:

1. statisztikai és módszertani elemzések
2. a kormány, a politikai pártok és érdekcsoportok döntéshozatali folyamatai, és az inflációhoz való alkalmazkodásuk módja
3. a gazdaság ágazati és szektorális elemzése
4. az infláció hatása a társadalmi rétegekre és intézményekre
5. regionális és lokális tanulmányok
6. az infláció a korabeli művészetekben, az infláció szociálpszichológiája

Gerald D. Feldman tanulmánya szerint Németországban az ún. relatív stabilizáció időszaka (1920 márciusától 1921 júniusáig a márka árfolyama nem esett olyan mértékben, mint korábban, sőt időleges emelkedés is bekövetkezett) nagyrészt a külföldi spekulatív tőkék beáramlásán alapult. A márka átmeneti stabilizálódásában jelentős szerepe volt a Birodalmi Bank (Reichsbank) valutatartalékainak növelésére irányuló tudatos tevékenységének is.

Carl-Ludwig Holtfrerich sokat vitatott véleményének ad hangot írásában. Szerinte a németországi tartós konjuktúra volt a fő oka annak, hogy az 1920/21-es világgazdasági válság viszonylag hamar lezajlott, s hogy nem öltött olyan méreteket, mint a harmincas évek elejének világválsága. A német inflációs fellendülés felfokozott importszükséglete olyan jelentős keresleti hatással volt a világpiacra, mint ma egy konjuktúra-élénkítő program.

Hans Jürgen Schröder tanulmánya a német külkereskedelempolitika szerepét vizsgálja a húszas évek elején. A békeszerződés által sarokba szorított Németország a kétoldalú külkereskedelmi egyezményeket használta fel nagyhatalmi koncepciója valóra váltására (így igen nagy politikai jelentősége volt az 1920 júniusában Magyarországgal kötött egyezménynek), s ebben az egyébként igen sikeres politikában az infláció is a kormányt segítette.

Peter-Christian Witt egy a húszas évek óta vitatott kérdést vizsgált meg. Volt-e állami gazdaságpolitika az infláció éveiben, vagy éppen ennek hiánya vitte oly tragikus irányba az eseményeket? A szerző szerint beszélhetünk állami gazdaságpolitikai koncepcióról, s ez nem volt más, mint a minisztériumok élén álló tisztviselők haladó, főként szociáldemokrata elképzeléseken nyugvó reformgondolatainak rendszere. A koncepció lényege a politikai stabilitásnak a gazdasági egyensúly és a jóléti állam intézményei (társadalombiztosítás, progresszív adórendszer stb.) általi biztosítása volt. Az elképzelés fontos eleme volt az egymással szoros egységben felfogott gazdaság-, pénzügy- és szociálpolitika. Az elgondolás azonban eleve kudarcra volt ítélve a nagyipar merev ellenállása miatt, állapítja meg a szerző.

A kötet jelentős részét társadalomtörténeti elemzések teszik ki. Ezek az írások a német társadalom tradicionális élethelyzetű, konzervativ gondolkodású rétegeivel foglalkoznak, azt a folyamatot elemzik, mely a weimari köztársasággal szembeni kezdeti gyanakvást nyílt szembenállássá változtatta.

Jonathan Osmond a parasztság helyzetét alakító tényezőket veszi számba. A parasztság az infláció keltette kedvező lehetőségeket (élelmiszerhiány, magas feketepiaci árak, a külföldi versenytől való védettség) csak kevéssé tudta kihasználni. A termelékenység a húszas évek végéig sem érte el a háború előtti színvonalat, és a gazdálkodást súlyosan hátráltatta az importkorlátozás miatti takarmány- és műtrágyahiány. A parasztság a stabilizáció után sem érezhette helyzetét jobbra fordulni, hiszen megszűnt a külföldi versenytől való védettsége, az infláció pedig megrendítette a vidéki szövetkezetek pénzügyi alapjait.

Robert G. Moeller ugyancsak azt bizonyítja, hogy a parasztság az infláció egyik fő kárvallottjának tekintette magát, holott helyzete más rétegekéhez képest kedvező volt, háború előtti adósságait az infláció elsodorta, s egy nagyon fontos hiánycikket, élelmiszert termelt. Az állami intézkedések, a kötött gazdaság intézményei (ármaximálás, beszolgáltatási rendszer) a gazdálkodás fejlesztését hátráltatták, s egyre növekvő ellenállást váltottak ki a parasztságból.

Andreas Kunz megállapítja, hogy a német hivatalnokok reáljövedelme az infláció egyes szakaszaiban eltérően alakult, voltak időszakok, melyekre a reáljövedelmek emelkedése volt a jellemző, nem bizonyítható tehát a hivatalnokok elszegényedéséről szóló közkeletű hiedelem. Megfigyelhető viszont, hogy csökkentek a jövedelemkülönbségek a különböző hivatalnokrétegek között. A német köztisztviselőknek a weimari köztársasággal való szembefordulása nem magyarázható tehát csupán jövedelmi tényezőkkel, figyelembe kell venni jellegzetesen konzervatív mentalitásukat is.

A német középosztály (Mittelstand) politikai magatartásának megértéséhez szolgál fontos adalékkal Michael L. Hughes tanulmánya. Az első világháború előtti időszakban a középosztály tagjai előszeretettel fektették pénzüket államadóssági kötvényekbe, vagy más államilag garantált kamatú értékpapírokba. Sokan jegyezték a háború alatt kibocsátott hadikölcsönkötvényeket is. Az első világháború alatt elkezdődő s később fölgyorsuló infláció azonban elértéktelenítette ezeket a biztosnak hitt követeléseket, s az értékpapírok tulajdonosai csak igen későn, kb. fél évvel a márka stabilizációja előtt (1923 november) döbbentek rá erre. Ekkortól szerveződtek politikai erővé, értékpapír-követeléseik valorizá-

ciójáért (az eredeti érték elismeréséért) küzdve. A valorizáció történetének tragikuma abban rejlett, hogy ez a polgári jogilag teljesen helytálló követelés a korabeli Németországban sem gazdaságilag, sem politikailag nem volt teljesíthető. Legfőbb ellenzője maga az állam volt, hiszen az államkötvények jegyzői éppen az államnak nyújtottak hitelt. A hiteltartozások eredeti értékének elismerése az amúgy is hiánnyal küszködő költségvetést még deficitesebbé tette volna, s nemcsak gazdaságilag, de politikailag is lehetetlen helyzetbe hozta volna a kormányt. A weimari köztársasággal szemben egyébként is ellenségesen viselkedő nagyiparosok és nagybirtokosok (maguk is a valorizálatlan hitelek haszonélvezői) ugyanis minden erejükkel a márkakövetelések újraértékelése ellen küzdöttek. A márka stabilizációja után is ez maradt az egyik legfontosabb politikai kérdés. Valorizációért küzdő jobboldali pártok alakultak, s támogatta ezt a követelést az egyház is, amely a legnagyobb értékpapír tulajdonosok közé tartozott. Felvették programjukba a 100%-os valorizációt a szélsőjobboldali völkisch és nacionalista pártok is, s ezzel igen sok középosztálybeli választót nyertek meg maguknak.

Ezt a gondolatmenetet folytatja Thomas Childers tanulmánya is, mely lezárja a kötetet. Politikailag rombolóbb volt a stabilizáció az inflációnál, írja. Az egymást követő deflációs intézkedések, a hitelmegszorítások, a nagyarányú munkás-és hivatalnok-elbocsátások, végül a valorizáció kérdésének megoldatlansága, mind hozzájárultak a német társadalom konzervatív gondolkodású részének politikai átstruktúrálódásához, a szélsőjobboldalhoz, a nemzeti szocializmushoz való sodródásához. Ez azonban nem közvetlenül az infláció, ill. stabilizáció következménye volt, a változásokat a nagy világgazdasági válság tette visszafordíthatatlanná.

Nagy érdeklődéssel várjuk a Volkswagen Alapítvány újabb, tervezett köteteit, különösen azokat, amelyek Európa többi országára is kiterjesztik a kutatás körét, hiszen a húszas évek első felében Közép-Kelet-Európa számos országa nagy méreteket öltő inflációt élt meg.

Pogány Ágnes

TANULMÁNYOK BARANYA MEGYE ÉS PÉCS VÁROS LEGÚJABB KORI TÖRTÉNETÉBŐL (1941—1950)

Szerkesztette: Vargha Dezső

Kiadja a Baranya Megyei Tanács Apparátusi KISZ-Bizottsága Pécs, 1984. 348 o.

Baranya megye és Pécs város felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából — az MSZMP és a KISZ megyei bizottsága, valamint a megyei Tanács támogatásával, a megyei levéltár és könyvtár közreműködésével — ismét értékes kötettel gazdagodott a Baranya és Pécs felszabadulásához kapcsolódó eddigi helytörténeti munkák köre. Az előzmények a Baranya megyei Levéltár fiatal munkatársai — lelkes KISZ fiatalok — 1982. november 29-i felszabadulási tudományos emlékülésére nyúlnak vissza, amelyen a megye és a város helytörténeti kutatóinak bevonásával számot adtak idevágó kutatásaik legújabb eredményeiről. Az akkor elhangzott előadások továbbfejlesztett, kiegészített anyagát, illetve az azóta elért új kutatási eredményeket foglalja magában e tanulmánygyűjtemény, amely a felszabadulást közvetlenül megelőző időszak eseményeivel, a felszabadulás tényeivel, s az azt követő fejlődéssel foglalkozik. A benne közölt helytörténeti tanulmányok számos új eredményt hoznak, amelyek segíthetnek a még nem ritka fehér foltok eltüntetésében. A tanulmányok egy része minden bizonnyal arra is alkalmas, hogy érdemlegesen hozzájáruljon a tárgyalt problematika országos vizsgálatához, s ezzel jelentőségében túlnő a megye keretein.

Tematikájában rendkívül széles ívű a kötet, szinte alig van lényeges történeti probléma, amit ne érintene valamelyik közlemény. A kötetnek ez egyik nagy érdeme, de ebben rejlik gyöngeségének forrása is. Terjedelmükben, mélységükben, minőségükben jelentősen eltérő tanulmányok, közlemények foglalnak helyet egymás mellett a kötetben, amely négy fejezetből és függelékből áll.

„A második világháború időszakának helyi vonatkozásai" című I. fejezet négy tanulmányt tartalmaz. *Tegzes Ferenc* (Antifasiszta ellenállási mozgalom Pécsett és Baranyában a második világháború alatt) vázlatos képet ad a kérdésről, s a már korábban feltárt tényeket néhány újabb részlettel egészíti ki. *Fehér István* (Ellenállási mozgalom a dél-dunántúli németek között) a Hűségmozgalommal foglalkozik. *Zeleni Ferenc* dolgozata (A baranyai—pécsi zsidóság helyzete az első zsidótörvénytől a deportálásig, 1938—1944) a címben megfogalmazottnál kissé szűkebb területet ölel fel, de így is jól érzékelhető, hogy széles forrásbázisra támaszkodik. A közlemény rendkívül tömör, igen sok rendeletet, táblázatot, olykor elemző, értékelő megállapításokat is tartalmaz. Amiről száraz tárgyilagossággal ír, a zsidóság helyzetében végbemenő fokozatos romlás, az üldözés jogi és brutális formáinak kiterjedése, olyan permanens folyamat, ami már kezdettől fogva magában hordozza emberek százezreinek állapolgári jogai, személyes szabadságuk súlyos sérelmét. *Szita László* (A baranyai mezőgazdaság néhány problémája a második világháború idején) a Baranya megyei gazdasági felügyelő 1939—1943. évi jelentéseire támaszkodva meggyőzően bizonyítja, hogy az államilag agyonszabályozott hadigazdálkodás és az ezzel kapcsolatos beszolgáltatási rendszer rendkívül nagy kárt okozott a megye mezőgazdaságának.

A „Felszabadulás, háborús károk" címet viselő II. fejezet két kisebb tanulmányt és két közleményt foglal magában. *Bezerédy Győző* (Újabb adatok Baranya és Pécs felszabadulásáról) megválaszolandó kérdések formájában a korábbról ismert tényeket is új elrendezésben mutatja be, magyarázza és pontosítja. *Borsy Károly* (A pécsi nyomdászat felszabadulás) a témáról rövid, személyes elemekkel átszőtt közlést ad. *B. Horváth Csilla* (Egy pécsi fényképész ismeretlen képei a felszabadító szovjet katonákról) érdekes fényképes szemléltető anyagot ad. *Márfi Attila* (Háborús károk a Felső-Baranyai Református Egyházmegye vizsgálati jegyzőkönyvei alapján) egy eddig felhasználatlan forrásbázis alapján sok új szempont felvetésével jelentősen kiegészíti, pontosítja helytörténetírásunk eddigi képét a megye Dráva menti területének nagymérvű háborús károsodásáról.

„A közigazgatás, társadalmi, gazdasági élet a világháborút követő években" című III. fejezet hat tanulmányt, illetve közleményt tartalmaz. *Szita László* (Pécs város társadalmi viszonyainak változása a felszabadulást követő években) kitűnő képet rajzol a két világháború közötti Pécs sajátos városi hierarchiájáról, amely egyházi, kulturális, ipari, kereskedelmi központ jellegéből fakadt, s ezt összeveti a zsidó népesség elhurcolása, a felszabadulás és az azt követő demokratikus átalakulás hatására végbement változásokkal. A dolgozat sok figyelemre méltó gondolatot vet fel. Ugyanakkor egyet kell értenünk a szerző véleményével: természetesen nem törekedhetett a társadalmi viszonyok alakulásának teljes bemutatására. *Vargha Dezső* (A pécsi szabad szakszervezetek működése 1944—1945-ben) nagyon pontos, sok ténnyel alátámasztott képet ad arról, hogy a koalíciós időszak politikai küzdelmeiben milyen rendkívül széles társadalmi funkciója volt a szakszervezeteknek, illetve hogyan ment végbe szervezeti fejlődésük, a területi szervek kialakulása. *Győrpál Elemér* (Baranya közigazgatásának újjászervezése a felszabadulás után) a helyi kutatások egyik legelhanyagoltabb ágazatában, a közigazgatástörténet területén hoz új, érdemleges eredményeket. *T. Mérey Klára* (Pécs iparának helyzete a felszabadulás után, 1944—1946) jól egészíti ki a fejezet első tanulmányát, tényeivel alátámasztja a társadalmi változásokról szóló elemzést. *Cseresnyés Ferenc* (A felvidékiek letelepítését végző szervek működése Baranyában 1947—1948) rövid bepillantást ad igazgatástörténeti aspektusból a telepítést végző szervek tevékenységébe. *Kéri Nagy Béla* (A kommunista párt és a szociáldemokrata párt egyesülésének néhány kérdése Pécsett 1948-ban) rendkívül igényes feladat megoldására tett kísérletet. Érzésünk szerint azonban ehhez nem eléggé súlyosak az általa felhasznált források, s így megállapításainak nem nyújtanak megfelelően biztonságos és szilárd alapot. A kérdést helyenként kissé leegyszerűsítve, a szélesebb összefüggések megvilágítása nélkül, a mélyebb elemzést nélkülözve tárgyalja. Mindenesetre olyan kísérletről van szó, amelynek folytatása a korszak tudományos feltárása szempontjából igen fontos.

„A kulturális, tudományos élet újjáéledése a világháború utáni években" című IV. fejezetben hét tanulmányt, illetve közleményt találhatunk. *Füzes Miklós* (Kulturális élet Baranyában a felszabadulás után) kritikusan vizsgálja a témában korábban megjelent szakirodalmat, több helyen korrigálva azt. A dolgozat koncepcióját jól fejezik ki befejező megállapításai: „A kulturális tevékenységet értékelve nem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az nemcsak lokális jelentőségű volt. Magába szívta a regionális és országos gondokat

és ebben az irányban kisugárzás is jellemezte, részt vállalt azok megoldásában". *Kovács András* közlése (Pécs kulturális élete a helyi sajtó tükrében, 1944—1948) jól illusztrálta a fentieket. *Ravasz János* dolgozata (A Pécsi Tudományegyetem működése a felszabadulást követő években) rendkívül figyelemre méltó. Egy több évtizedes munkával készült nagy egyetemtörténeti monográfia parányi része (a monográfia kéziratát a Pécsi Egyetemi Könyvtárban és a Baranya megyei Levéltárban őrzik), amelyből az olvasó a korszak bemutatásán túl képet kaphat arról is, mekkora értéket jelenthet ez a jelenleg elfekvő munka. *Rajczy Péter* (Baranya megye és Pécs tanügyi szervezete a felszabadulástól az iskolák államosításáig 1944—1948) az eseményeket átélt személy szubjektív benyomásaitól nem mentes dolgozata ösztönzője lehet a problémakör elmélyültebb feltárásának. *Erdődi Gyula* (A felszabadulás utáni népművelés tartalmi és módszertani kérdései Pécsett és Baranyában) a népművelés ítteni kezdeteinek tömör bemutatására szorítkozva, függelékként közli a Pécsett 1945 augusztusában tartott iskolán kívüli népművelési értekezlet jegyzőkönyvét, mint érdekes kortörténeti dokumentumot. *Nagy József Mihály* (A Pécsi Batsányi Irodalmi Társaság működése) és *Nádor Tamás* (Pécs város jelentős zenei eseményei, 1944—1948) adatgazdag közleményei zárják a fejezetet.

A Függelék első része történeti kronológia, melynek alapjait a Baranya megyei pártarchívum korábban elhunyt vezetője, *Szabados Józsefné* vetette meg, s a jelenlegi formáját *Vargha Dezső* alakította ki (Baranyai-pécsi eseménynaptár a német megszállástól a két munkáspárt egyesüléséig 1944—1948). Ezt követi a helyi archontológiai kutatás kezdeti eredményeit összefoglaló rész, majd egy válogatott bibliográfia Baranya és Pécs történetéről, *Kerekes Imre* és *Szakács Sándor* összeállításában, amely lényegében a kötetben közölt tanulmányok témaköréhez csoportosítva sorolja fel az 1983-ig megjelent fontosabb helytörténeti munkákat. A kötet kezelését nagymértékben megkönnyíti a név- és helynév-mutató.

Mint az elmondottakból kitűnik, egy nagyon sokszínű, hibáktól ugyan nem mentes, de sok új értéket tartalmazó s a jövő kutatási feladataira a figyelmet ráirányító hasznos munkáról van szó, amelyhez *Rajnai József*, az MSZMP Baranya megyei Bizottságának titkára írt előszót.

Szűts Emil

FOLYÓIRATSZEMLE

WILLIAM R. LEACH

A FOGYASZTÁSI KULTÚRA ÁTALAKULÁSA: A NŐK ÉS AZ ÁRUHÁZAK, 1890—1925

A 19. századi, középosztálybeli amerikai nőideálja az alávetett helyzetű, érzékeny, vallásos, kizárólag a családdal és a gyermekneveléssel foglalkozó lény volt. Ezzel szemben a közélet a férfiaké volt, az individualizmus is olyan férfi tulajdonságnak bizonyult, melyet csak néhány nő próbált meg magának követelni. 1915-re azonban a helyzet gyökeresen megváltozott — szögezi le a szerző, William R. Leach, a New York University ösztöndíjasa, s hozzáteszi —, a nők közül sokan munkába álltak, leginkább a szolgáltató iparágakban.

A fogyasztási kultúra kialakulása hatást gyakorolt a női szerepekre, pontosabban egyenrangúsító hatást gyakorolt a nők két nagy csoportjára: a szolgálatóiparban dolgozó nőkre, valamint azokra a középosztálybeli asszonyokra, akik vásárlóként idejük egy részét szolgaltató intézményekben töltötték. A tanulmány a fogyasztói élet azon aspektusaival foglalkozik, amelyik példa nélküli szabadságot, felszabadulást és az önkifejezés lehetőségét biztosította a nőknek, ezért a szerző a fogyasztási kultúra elemeit és az áruházat, mint ennek a kultúrának a megtestesülését vizsgálja.

A városi élet minden területét behálózó fogyasztási kultúra leginkább képzeletgazdag, rögtönzött, és szabadon ötvözte az egymásnak ellentmondó elemeket olyan legyűgöző és eredeti formákba, amelyek városonként változtak. Ez az egyedi arculat addig létezett, ameddig az egyes nagyvárosok és körzetek megőrizték befolyásukat saját termelésük felett.

Az 1890-es évekre már városok ezreiben jelentek meg áruházak, megpróbálták legyőzni az idegenkedést az új vásárlási formáktól, igyekeztek uralni a piacot és versenyezni a népszerű utcai kultúrával. Őszi és tavaszi ünnepségeket rendeztek, virágfelvonulásokat, azzal a jelszóval, hogy minden nap különleges régi ünnepeket élesztettek fel, és újakat találtak ki, mint pl. Hölgyek napja.

Az áruház volt az egyik első olyan modern intézmény, amelyik az új szín-, üveg- és fénykultúrát elterjesztette. Az üveg, a vitrin használata az áruk és a vásárlók új kapcsolatát hozta létre: a vevő mindent láthatott, ugyanakkor az áru hozzáférhetetlenné vált. A tükrök a hatalmas belső terek és a bőség illúzióját keltették, és leplezték az esetleges építészeti hiányosságokat. Az amerikai kereskedelemben az 1870-es évektől figyelhető meg a színek jelentőségének felismerése. A világítástechnika is sokat fejlődött, 1905 után már rejtett lámpák világitották meg az áruház-belsőket. Az üveg-, és fény- és színhatásokat az áruházak külsejének megformálásakor is figyelembe vették, és az adódó hirdetési lehetőségeket sem hagyták kihasználatlanul. A Gimpel testvérek 1913-ban állították fel a világ legnagyobb fényreklámját Millwaukee-ben, ahol egy 14 emeletes ház tetején 2500 lámpából rakták ki a nevüket.

A fogyasztási kultúra alakulásában fontos szerepet játszott a publicitás utáni vágy, a hirdetések. Ehhez járultak hozzá az áruházi kirakatok, amelyek azonnali vonzerőt jelentettek mindazok számára, akik megálltak és megnézték őket. A kirakatok lassaként művészeti stílusokat kezdtek tükrözni, az I. világháború előtt főleg a klasszicista és a reneszánsz stílust, az art nouveau-t, a kubizmust és a futurizmust, a húszas években pedig már az art deco-t. A kirakatok gyakran fontosabbak voltak, mint a bennük elhelyezett áruk, mert vidámságot, ünnepélyességet, fantáziagazdagságot sugalltak, felfedve az egyes áruházak egyedi sajátosságait és az áruházi élet belső jelentőségét.

Az áruházakban már az 1890-es években színházakat, előadó termeket építtettek, Richard Strauss Simphonia Domestica c. művének premierjét például Wanamaker New York-i áruházának rotundájában tartották.

Az áruházak a tömegtermelés révén elérték azt, hogy a nők olyan árucikkekhez jutottak, amelyek korábban elérhetetlenek voltak, a vevők a bizsuk, műszőrmék, műselymek, az olcsó parfümök megvásárlásával a gazdaság illúzióját kapták. Az egyes árukat a hirdetések révén olyan üzenetekkel, képzettársításokkal ruházták fel, amelyekkel valójában nem rendelkeztek. A divatot is az áruházak tették az emberek széles tömegei számára elérhetővé, de hozzájárultak egy bálványteremtő kultúra létrejöttéhez is.

A szolgáltatás a fogyasztási kultúra kialakulásával párhuzamosan jelent meg. Sok áruház már 1895-ben vásárlói számára ingyenes gyermekmegőrzést biztosított, később a vevőket szórakoztató zenekarok lettek népszerűek. A nagyobb áruházak könyvtárral és orvosi rendelővel rendelkeztek. A szolgáltatások utópikus szerepet is betöltöttek, mégpedig annak révén, hogy mindenki jólétével és boldogságával törődtek: a hangsúly az egyéni boldogságon volt, noha ezt kizárólag intézményi keretek biztosíthatták.

A fogyasztói világ elemei — a fantasztikus belső és külső terek, a divat, a szolgáltatások, az áruk keltette izgalom — képesek voltak befolyásolni, sőt megváltoztatni a személyiséget és a nemi viselkedést. Az áruházak egyfelől elmélyítették a nemek közötti különbséget, mert itt minden a nőiesség képzetét keltette; jó ideig a férfiaknak külön bejárata, külön lépcsője, sőt külön áruháza is volt. Másrészt csökkentették a nemek közötti különbséget azáltal, hogy az 1890-es évektől kezdve egyre több nő állt munkába, s noha a vezető pozíciókat általában a férfiak töltötték be, a nők az áruházi hierarchia minden pontján megtalálhatóak voltak.

A fogyasztói világ így a nők egy kisebbségének függetlenséget adott, de azokra az asszonyokra is hatott, akik mint vevők töltöttek hosszabb-rövidebb időt az áruházakban. A vásárlás már 1840-től kezdve női feladattá vált, a polgárháború után azonban a bevásárlást végző nők száma jelentősen megnövekedett. Kezdetben a vásárlás jelentéktelen epizód volt a női életben, de a századfordulóra fontos társadalmi tényezővé vált. A kirakatok látványa gyakran felfokozta a nők vágyait, s ez sok esetben áruházi tolvajlásba vitte őket. A bíróságon is megszaporodtak azoknak a nőknek az esetei, akik többet vásároltak, mint anyagi erejük megengedte, A vásárlás ilyesfajta veszélyeinek minden nő ki volt téve, de mint sok nagyvárosi hölgy korabeli naplója bizonyítja, a felsőbb középosztály tagjait inkább elkápráztatta, sem mint félrevezette.

A fogyasztói kultúra és intézményei nemcsak világibbá és nyilvánosabbá tették a női életet, hanem mélyen megalapozták a női nem fogyasztáson nyugvó új individualizmusát. Az az elképzelés, hogy a nőkkel mint egyedi érdekkel és vágyakkal bíró lényekkel kell foglalkozni, valamint a fogyasztási szolgáltatások mind-mind odavezettek, hogy az asszonyok úgy véljék, őket kell kiszolgálni, nem pedig nekik kell másokat.

Az amerikai feministák I. világháború előtti elképzeléseit is meghatározta a fogyasztási kultúra. A női szavazati jogért harcoló Woman Voter c. folyóiratban is hirdették magukat áruházak, ők ugyanakkor felhasználták az áruházi kirakatok lehetőségeit, a Suffrage Party színeivel propagálták nézeteiket. A női szavazati jogért harcoló feministák legtöbbjének kapcsolata volt a kereskedelmi körökkel. Ennek példája Edna Faber feminista regényírónő — apja is kereskedő volt —, aki lelkesedett a fogyasztói világért, de tudta élesen bírálni is.

A fogyasztói világ megváltoztatta és felbomlasztotta a hagyományos nőképet. Az eddigi fontos tulajdonságok — alávetettség, passzivitás, vallásosság, befeléfordulás, szexuális tisztaság — helyett újrafogalmazták a női szerepet, olyan egyedi tulajdonságokkal felruházva, amelyek korábban kizárólag csak a férfiakat illette meg.

(The Journal of American History 71. köt. 1984/2. 319—342.) *B. B.*

RUDOLF JAWORSKI

NEMZET ÉS GAZDASÁG MINT A KELET-KÖZÉPEURÓPAI TÖRTÉNELEM PROBLÉMÁJA A 19. SZÁZADBAN ÉS A 20. SZÁZAD ELEJÉN

Jaworski tanulmánya a nacionalizmusokat vizsgáló modern történelmi kutatás részeként a nemzeti, nemzetiségi kérdés problematikáját olyan összefüggésben interpretálja, mely annak viszonyulását a nyelvhez, valláshoz, államhoz a társadalmi változások folyamatában láttatja. Kelet-Közép-Európát Német-

és Oroszország között elterülő multinacionális keverékzónának nevezi, amelyben 15 nemzetiség története bontakozott ki a maga sajátos történelmi feltételrendszerében, aminek összetettségét egyetlen rövid tanulmány keretében be sem lehet mutatni. Megállapításaiban ezért az általánosan érvényesülő törvényszerűségek megragadására koncentrál, s azokat elsősorban lengyel és cseh példákkal támasztja alá.

Megállapítja, hogy az angol és a francia gazdasági, ill. forradalmi modell e térségre csak igen korlátozott mértékben alkalmazható, hiszen Kelet-Közép-Európában a gazdaság és a nemzeti kérdés hasonló különválasztása nem játszódott le, a modern nacionalizmus nemzetek megalapítására irányuló reintegráló funkcióját: a mezőgazdaság kapitalizálása, piacképzés, urbanizáció, iparosítás, társadalmi átrétegződés, csak egyoldalúan, torz formában töltötte be. Az intenzív piackapcsolatok és differenciált munkamegosztás útján a korábbiakban össze nem tartozó régiókat és azok lakosait nemzeti egységbe olvasztó gazdasági modernizáció nem vált meghatározó tendenciává; sőt a lengyel kérdésben a piacviszonyok kifejezetten denacionalizáló faktorként hatottak, hiszen a felosztott részek az elnyomó hatalmakkal képeztek egységet, a lengyel ipar prosperitása kifejezetten az orosz piacra támaszkodott.

Hasonló problémákat fedez fel Jaworski a polgári emancipáció kérdésében. A gazdasági egyenőtlenségek következtében létrejött etnikai regionalizmusokat ugyanis nemcsak földrajzilag, hanem a társadalmi hierarchia szférájában is a kevertség jellemezte. Az érintett népmozaikok társadalmi-gazdasági átstruktúrálódása nemcsak a birodalmak fennállását veszélyeztette, az egyes nemzetiségek kölcsönösen akadályozták egymást emancipációjuk érvényrejuttatásában. A kapitalista gazdasági fejlődés időbeli eltérései nemzeti színezetet öltöttek, ami jelentősen megnehezítette a hosszútávú gazdasági penetrációt és integrációt, hiszen a tisztán gazdasági ellentmondások is azonnal nemzeti jellegű konfliktusba csaptak át. Fokozta a bonyodalmakat a kapitalizálódás alacsony szintje, az, hogy a tradicionális intézmények lebontása sok esetben több energiába került, mint amennyivel az érintettek az új felépítéséhez rendelkeztek. A kapitalista átalakulás kezdetén így csak a régi soknemzetiségű birodalmak felrobbantását tudták következetesen megvalósítani, megfelelő reintegrációs képességekkel azonban többnyire már nem rendelkeztek.

Szerző további kutatási feladatként jelöli meg annak pontos feltárását, hogy mikor és milyen formában jelentkeztek a gazdasági kérdések a nemzeti programokban; milyen értékrendet foglaltak el a nemzeti propagandában; hogyan változott a történelmi, politikai, kulturális és gazdasági faktorok aránya a nemzeti ideológiákban. Szorgalmazza annak alapos vizsgálatát is, hogy a nemzeti sorsukat anyagi aspektusokból megközelítő mozgalmak (ilyennek nevezi a lengyelt és a magyart) mennyiben vették át egykorú nyugati teoretikusok nézeteit, illetve hogyan építették be azokat saját nemzetgazdasági elméletükbe. Megelőlegező megállapításában arra mutat rá, hogy Kelet-Közép-Európában a gazdasági modernizáció igénye elsősorban a nemzeti önmeghatározási törekvések eszközeként, s nem öncélként fogalmazódott meg, hogy a gazdasági önállóság követelése a századfordulót követően kapott döntő hangsúlyt az egyes követelésekben.

Az 1918 után megváltozott helyzet legsúlyosabb negatívumának a cikk azt tartja, hogy a politikai szuverenitást nemzetgazdasági bezárkózással próbálták megalapozni, s a politikai nacionalizmus ezzel gazdasági nacionalizmusba csapott át, fokozva az egyes gazdasági integrációk nehézségeit. Mindezt protekcionista védővámfalak kialakítása, a reális szükségletekkel nem mindig egybeeső prestizse-ipar felépítése kísérte. Az egyes nemzetpolitikai törekvések gyakran teljesen szembekerültek a gazdasági ésszerűséggel, azon nemzeti érdekekkel, melyeknek nevében meghirdették azokat.

(Geschichte und Gesellschaft 1982/2. 184—204.) *E. G.*

LUDWIK HASS

AZ OROSZ SZABADKŐMŰVES MOZGALOM 1906—1918 KÖZÖTT

A 20. század első két évtizedének oroszországi szabadkőműves szervezeteivel a szovjet történetírás érdemben mind ez ideig nem foglalkozott. N. Jakovlev 1974-ben megjelent legalább annyira politikatudományi, mint történeti jellegű munkája — az egyetlen, amely némi információt nyújtott a mozgalomról — maga is kevés figyelmet szentelt a témának. Nem történt meg a különféle páholyok célkitűzéseinek elhatárolása sem. A jelen cikk szerzője, aki mintegy tíz évvel korábban lengyelül már publikált a témakörben, a szabadkőművességet szó szerinti értelmezésében vizsgálja, tehát csak azokra az egységekre fordít figyelmet, amelyek a nyugat-európai nagypáholyokból eredtek, s mellőzi azokat a szintén szabadkőművesnek nevezett kezdeményeket, amelyek elszigetelten jöttek létre. Nem tér ki a szervezetek titkos szellemi tevékenységére, ideológiai hátterére sem. Célja a szabadkőművesség politikai jelentőségének és társadalmi hátterének vizsgálata.

Az abszolutista Romanov-birodalom a 19. század utolsó három évtizedében egyedülállónak számított Európában a szabadkőművesség tiltásával. Hiába jelent meg az 1880-as években a történetírásban néhány olyan munka, amely a szabadkőművesség jótékony hatását vizsgálta a II. Katalin korabeli orosz szellemi életre, a korábbi mozgalom ismerete nem ösztönzött a szervezet újjáalakítására. Mindemellett léteztek olyan kisebb szabadkőműves csoportok, amelyekben a kiváltságolt osztályok (esetenként a cári udvar) idősebb tagjai vitatták meg humanitárius, konzervatív „reform elveiket". E csoportok azonban nemcsak a társadalom más rétegeitől határolták el magukat, de a nyugat-európai szabadkőművességgel sem kívántak kapcsolatba lépni.

A modern orosz szabadkőművesség csírái a Romanov-birodalom határain túlra, Párizsba mutatnak. A párizsi orosz emigráció társadalmilag igen vegyes összetételű volt: gazdag arisztokraták mellett számos értelmiségit találunk közöttük, akiknek azonban szintén nem voltak megélhetési gondjaik. Többen álltak közülük kapcsolatban a francia szabadkőműves páholyokkal, Grigorij Nyikolajevics Vürubovot 1883-ban a Grand Orient alelnökévé választották. A vezető értelmiségiek törekvései arra irányultak, hogy az orosz emigrációt a szabadkőművesség védnöksége alatt fogják össze. E célból alapították meg 1887-ben a „Cosmos" páholyt, amely elsősorban közgazdasági problémák vitatására szakosodott. Az új szervezetre a cári titkosrendőrség is felfigyelt, s a reakciós orosz sajtó több cikkben támadta működését. Rövidebb bizonytalankodás után a szervezet működése 1900—1904 között, az oroszországi válság kiéleződésének idején élénkült meg. 1901-ben az ő segítségükkel nyílhatott meg Párizsban a Társadalomtudományok Orosz Főiskolája. A külföldi orosz liberális értelmiség e jelentős központjában több szabadkőműves vállalt előadást.

Az első oroszországi páholy megalakítására az orosz—japán háború, ill. az 1905-i forradalmi események után került sor. A nyugat-európai páholyok szimpatizáltak az oroszországi mozgalmakkal, s ezen felbátorodva kezdtek tárgyalásokat az emigráns, ill. külföldjáró értelmiségiek a hazai páholyok alapítására. Makszim Makszimovics Kovaljevszkij, a moszkvai egyetem professzora, a Cosmos páholy tagja több hazai értelmiségit avatott be a párizsi szabadkőművességbe, s 1906. november 15-én (a gregorián naptár szerint 28-án) a hanyatló forradalommal még párhuzamosan, Moszkvában megtartotta az orosz mozgalom alakuló ülését. Az új páholy — amelyet szervezetileg a franciaországi Grand Orient alá rendeltek — a Vozrozsgyenyije (újjászületés) nevet viselte. Hamarosan Pétervárott is alakult páholy (Sarkcsillag néven), s 1908 közepére a két páholynak már harmincon felüli taglétszáma volt. Társadalmilag igen különböző rétegekből kerültek ki: a hercegtől és gárdaezredestől a könyvtárosig és ügyvédig terjedt skálájuk, összekötötte viszont őket a viszonylag fiatal életkor (30—40 évesek voltak), a társadalmi kérdések iránti érdeklődés, a bukott forradalom véres megtorlásának ellenzése. Újnak számított a tagok kötetlen érintkezése is: a kiváltságolt osztálybeliek itt tanulhatták meg, hogyan kell a rangjukon aluli értelmiségiekkel egyenjogú kapcsolatokat létesíteni. 1908 tavaszán a Grand Orient két magas tisztségviselője érkezett Oroszországba, hogy ellenőrizze és jóváhagyja a páholyok működését.

A következő évek a taglétszám gyors emelkedését s új páholyok alapítását hozták. A cári rendőrség érdeklődése miatt 1910 elején újra kellett szervezni a mozgalmat, ezúttal konspiratív módszerekkel. Ez az újjászervezés állította előtérbe a politikai célkitűzéseket: a páholyok vitáit az állami élet alapvető problémái, a nemzetiségi kérdés, a kormányforma, a mezőgazdasági reform szükségszerűsége határozták meg. Lazultak a mozgalom külföldi kapcsolatai, a tagságban (1913 végére több mint 40 páholyban kb. 400 tag tevékenykedett) a gazdag polgári értelmiségiekkel szemben a középrétegek szerepe nőtt meg. A szabadkőművesség így beépült a Romanovok államába és a társadalomba, a mozgalom befolyást szerzett a Kadet (Alkotmányos Demokrata) Párt vezetésében és több más társadalmi szervezetben vagy sajtófórumban. A mozgalom a pétervári Szabad Gazdasági Társaságot is szinte fedőszervévé alakította át.

A társaság egyre élénkülő tevékenysége az állam előtt sem maradt titokban. A reakciós körök a szabadkőművességet okolták minden oroszországi liberális célkitűzésért, sőt magáért az 1905-i forradalomért is. A rendőrség felderítési kísérletei rendre fiaskóval végződtek, így mindenkit gyanúsítani lehetett a tagsággal, s a hivatalos demagógia az antiszemitizmust is a szabadkőművesség elleni támadás szolgálatába állította. II. Miklós cár meg volt győződve arról, hogy minden ellene megkísérelt merénylet mögött a mozgalom állt.

Az I. világháború kezdetén (pontosabban 1915 elején) Oroszországban 49 páholy működött kb. 600 taggal. A mozgalom üdvözölte a háborút, mert Oroszország gazdasági erőfeszítéseinek fokozásától olyan reformokat várt, amelyeknek a politika területére is ki kellett hatniok. Szélesedett a tagság társadalmi bázisa, kezdeményezésükre jött létre 1915 nyarán a Haladó Blokk nevű pártközi szervezet. A szabadkőműves várakozásokkal szemben azonban a kormány keveset tett Oroszország gazdasági erejének fenntartásáért. Reformok helyett a liberális burzsoáziát támadta. A növekvő feszültségben a szabadkőművesség a palotaforradalom híveihez csatlakozott: Miklós cárt testvérével, Mihail Alekszandrovics-csal kívánták felváltani. A februári forradalom meglepte a mozgalom tagjait: működésüket most legalizálásukra összpontosították. Bár a differenciálódó páholyoknak szervezetileg kevés közvetlen szerepük volt a cárizmus megdöntésében, tagjai (és volt tagjai) komoly szerepet játszottak a kor politikai mozgalmaiban (a mozgalom tagja volt Kerenszkij, de Cskeizde, a pétervári munkás és katonaküldöttek szovjetjének elnöke is). A szabadkőműves eszmét viszont végleg kiszorította az osztályharcos szellem.

Az októberi szocialista forradalom után a páholyok ellenforradalmi erők kezébe kerültek. Működésüket a szovjet hatalom — minden más polgári szervezettel együtt — 1918 elején betiltotta. A páholyok ennek ellenére csak lassan haltak el, egyesek működése 1918 második feléig követhető nyomon. Ezután ismét csak Párizsban hallunk orosz szabadkőműves páholyokról, amelyeket emigránsok tartottak fenn, de a volt magas rangú cári tisztviselők által működtetett szervezet jellege alapvetően különbözött a korábbiakétól.

(Acta Poloniae Historica 48. köt. 1983. 95—131.) *B. J.*

I. A. GYAKONOVA

KÜLÖNTÁRGYALÁSOK A CÁRI OROSZORSZÁG ÉS A CSÁSZÁRI NÉMETORSZÁG KÉPVISELŐI KÖZÖTT AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

Az 1960-as évek első felében kb. ezer iratot tettek közzé Franciaországban, amelyeket az első világháború végén zsákmányoltak a németektől. Ezek között számos dokumentum foglalkozik az orosz—német különbéke tárgyalások kulisszatitkaival, számos ponton kiegészítve, új megvilágításba helyezve a problémát. (L'Allemagne et les problèmes de la paix pendant la première guerre mondiale. Documents extraits des archives de l'office allemand des Affaires étrangères. Vol. 1.—2. Paris, 1962, 1966.)

Gyakonova cikkének bevezető része a kérdés korabeli (1916) sajtóvisszhangjával ismerteti meg az olvasót. Az Állami Duma küldöttségének nyugat- és észak-európai útja során az oktobrista Protapopov

megbeszéléseket folytatott Stockholmban német üzletemberekkel. Az angol és francia sajtó szellőztette az eseményt. Az orosz fővárosban cáfolatok jelentek meg, a németek sejtelmesen hallgattak, az angolok pedig nyomást akartak gyakorolni Oroszországra az ügy kapcsán. Tevőleges cáfolatra, igényeinek mérséklésére akarták bírni orosz szövetségesüket. Idézi a szerző a kérdés lenini értelmezését is, majd — az új forrásokra utalva — megállapítja, hogy a kapcsolatfelvétel ellentmondásosabb volt, mint ahogyan azt a történetírás eddig ábrázolta. Nevezetesen, hogy az udvari körök (konzervativizmusból is) a német orientáció, tehát a különbéke tapogatózások hívei lettek volna, míg a cárizmus liberális ellenzéke burzsoá érdekek és a demokráciák iránti szimpátia miatt a szövetségesi hűséghez ragaszkodott.

A továbbiakban a kapcsolatfelvételi kísérleteket ismerhetjük meg Gyakonova cikkéből, aki előrebocsátja azt a konklúziót, miszerint a németek voltak a kezdeményezők. A német külügyi államtitkár már 1914 novemberében puhatolózott a pétervári német követnél — az új források szerint — az udvari körök hangulatáról. A diplomata közölte, hogy a cár anyja tartja a kapcsolatot dán rokonaival, akik közvetíthetnek a német és orosz udvar között. Reményt látott arra is, hogy Marija Fjodorovna éket ver az egyértelműen németellenes főparancsnok, Nyikolaj Nyikolajevics nagyherceg és a befolyásolható II. Miklós közé. (Mint ismeretes, 1915 szeptemberétől maga a cár lett a főparancsnok, a nagyherceget pedig átirányította a kaukázusi frontra.) Az oroszokkal való tárgyalásokat szorgalmazta a német vezérkari főnök is. Elkerülendő a kétfrontos tartós háborút, kihasználva az akkor még kedvező német stratégiai helyzetet. A dán király közvetítésével érdeklődtek is orosz hivatalos körökben, de egyértelmű elutasító választ kaptak. Egy másik csatornát Bethmann-Hollweg a Vittével való kapcsolatfelvételben látott. Nem alaptalanul, de a kegyvesztett cári miniszter halála (1915) elzárta ezt a lehetőséget.

1915 első felében folytatódtak a német tapogatózások. A dán király levélben kérte a cárt, fogadja egy kereskedő barátját. Marija Fjodorovna Koppenhágába küldött levele arról tanúskodik, hogy II. Miklós vonakodva, de végül is fogadta Andersent. Más üzletemberek is „érdeklődtek" az orosz álláspont iránt. 1915 derekán viszont — annak ellenére, hogy a cár közvetítési lépései folytatására ösztönözte a dán királyt — az orosz álláspont elutasító volt. Várták az olasz és román hadbalépést, amihez nagy reményeket fűztek. Csak olyan kapcsolatfelvételhez lettek volna partnerek, amelyben szövetségeseik is részt vesznek. Természetesen ez irreális igény volt, annál is inkább, mert a német vezetés véleménye is megoszlott. Hindenburg pl. sürgette a lengyel függetlenség elismerését, ami lehetetlenné tett bárminemű orosz—német közeledést. A német külügyek irányítói viszont kifogyhatatlanok voltak az ötletekben. 1916 elején Stinnes révén a japánoknak ígért engedményekkel kísérelték meg Tokiót rávenni az orosz—német közeledés előmozdítására. Eredménytelenül. A franciák által publikált iratokból derült fény Stinnes és Kolisko orosz újságíró stockholmi megbeszéléseire is, amelyek még 1917 májusában is tartottak. Ezzel párhuzamosan, 1916 nyárutóján került sor Protapopov és Wartburg hamburgi bankár kapcsolatfelvételére.

A tárgyalásokon nem született érdemi megállapodás. Ahhoz azonban a sokcsatornás kapcsolatfelvétel elég volt, hogy publicitást kapjanak a puhatolózások, s Oroszország helyzete tovább romoljék. A Szazonov—Stürmer váltást pl. Berlinben és Londonban is értékelték, érdekeiknek megfelelően. Londonban a titkos tárgyalásokról szóló híresztelések igazolását látták benne. A német diplomácia vezetése bizakodott, annál is inkább, mert a cár fogadta a hazatérő Protapopovot. Az USA hadbalépéséről szóló döntés, a belső politikai válság, majd a forradalmi események — fejeződik be a cikk — megpecsételték az orosz—német imperialista különalku sorsát.

(Voproszi isztoriji, 1984/8. 80—93.) *M.*

HEINRICH AUGUST WINKEL

OSZTÁLYMOZGALOM VAGY NÉPPÁRT? AZ 1920—25 KÖZÖTTI SZOCIÁLDEMOKRATA PROGRAMVITÁKHOZ

A Weimari Köztársaság pártjai közül — mint ismeretes — egyedül az NSDAP-nak sikerült tömegpárttá válnia a szó szociológiai értelmében; egyedül a nemzeti szocialisták tudták áttörni a különböző társadalmi miliők azon korlátait, melyeket — eltekintve a katolikus Centrumtól — a többi párt tudatosan, vagy öntudatlanul maguk emeltek. Hogy egy szélsőségesen antidemokratikus és antiparlamentáris mozgalom a parlamenti demokrácia logikájának ennyire megfeleljen, semmiképpen sem magától értetődő; egyértelmű azonban, hogy sikerei jelentősen megnehezítették az SPD néppárttá válását, aminek meghiúsulását s annak ideológiai összefüggéseit Winkler tanulmánya nagyszerűen rekonstruálja.

Szerző mindenekelőtt arra keres és ad magyarázatot, hogy az 1921-es görlitzi pártprogramban megfogalmazódó kísérlet (a munkásság politikai osztálymozgalmából baloldali néppárttá válni) miért bizonyult rövid epizódnak, miért maradt az SPD proletár miliőpárt.

Bár a világháború végére megváltozott körülményekhez alkalmazkodó akcióprogram kidolgozására a pártvezetés már 1917 végén utasítást adott, az 1918 november és 1920 június közötti kormányzási feladatok teljes mértékben lekötötték energiáját, s az elméleti tisztázás csak az ellenzékiségbe történő visszatérést követően kezdődhetett. Az 1920. októberi *kasseli pártnap* leszögezte, hogy a pártnak önvizsgálatra, a mozgalomnak új programra van szüksége: „Fej- és kézi munkások pártja vagyunk a munkásoktól az egyetemi professzorokig. Ezen összefogásnak megfelelő programra kell épülnie, de úgy, hogy közben nem felejtjük el pártunk anyaföldjét." A konferencia által megválasztott programbizottság — melyben jelentős befolyásra tett szert Bernstein — első lépésként azt kívánta meghatározni, hogy mennyire szükséges és lehetséges az erfurti tézisek történelem- és társadalomképétől eltávolodni. Albizottságában *Hermann Müller* képviselte ugyan a marxi történelemfelfogást, de ő sem vallotta az elnyomorodás és a determináció elvét. A *Cunow* irányította revizionisták ugyanakkor egyértelműen kimondták: a parasztság, az alsó- és középhivatalnokság s az értelmiség nélkül a szocializmusba való átmenet megvalósíthatatlan, s azt hangsúlyozták, hogy mivel a korábban jósolt erős társadalmi polarizáció nem következett be, sőt az ún. „köztes rétegek" helyzete kifejezetten stabilizálódott, az új programnak le kell vonnia az ebből fakadó következtetéseket.

Az *1921. július 17*-re elkészült első programjavaslat erős bernsteini hatásokat tükrözött. Az SPD-t a „dolgozó nép pártjá"-nak nevezte, s miközben a kapitalista rendszer békés szocializálásának tervét vázolta, gondosan kerülte az osztályharc kifejezés használatát. A tervezet közzétételét heves vita követte. A független szociáldemokraták a marxizmus alapjainak feladásáért kárhoztatták; Rudolf Hilferding elsősorban a történelmi materializmus evolúciós sémájáról, az osztályharcról s a proletariátus történelmi küldetéséről való lemondást kérte számon. A tagság köreiben megnyilvánuló rosszallás hatására augusztus 25-én a Vorwärts hasábjain meg is jelent az a *revideált szöveg*, amely immár kiemelte az osztályharc jelentőségét, s utalt a proletariátus forradalmi felkészítésének fontosságára.

A változtatás a bizottságon belüli erőviszonyok eltolódását, a tradicionalisták és az újítók között egyensúlyozó centristák befolyásának átmeneti növekedését jelezte. Az 1921. szeptember 23-án a pártkongresszus által minimális, azaz 5 ellenszavazattal elfogadott *végleges program* azonban Bernsteinék felülkerekedéséről tanúskodott. Bevezetője minden korábbinál egyértelműbben hitet tett a *néppárttá válás* mellett; a szocializmus megteremtését nem a gazdasági fejlődés szükségszerű eredményeként, hanem politikai akarat kérdéseként ábrázolta; az osztályharcot egyszerűen történelmi tényként, s nem a társadalmi ellentétek elkerülhetetlen kiéleződéseként mutatta be; célkitűzésként pedig „a szabad népi államban szervezett népakarat" érvényre juttatását fogalmazta meg „az összes kapitalista gazdaság haladó átformálása", a „koncentrált gazdasági üzemek szocializálása" útján. Kísérő magyarázatként leszögezte, hogy a történelmi valóság Bernsteint igazolta: a középrend általános proletarizálódása elmaradt, amiért a párt egyetlen reális választási lehetősége: a nem proletár rétegek megnyerésével demokratikus néppárttá alakulni át.

Az új irányvonal viszonylag kevesek tetszését nyerte el. A középrétegek gazdasági szervezetei az SPD-t továbbra is osztályharcos pártnak tekintették, a függetlenek pedig revizionizmusa miatt határolták el magukat követésétől. A Görlitzben elfogadott dokumentum így az SPD története legrövidebb életű programjának bizonyult.

A két munkáspárt szinte állóháborúvá merevedő ideológiai szembenállását egy tragikus esemény, Walter Rathenau meggyilkolása oldotta fel. Szeptember 6-án megjelent közös akcióprogramjuk, amely legfontosabb törekvésnek a proletariátus minden ereje összpontosítását a politikai hatalom megszerzésére, az osztályuralom megszüntetése követelését deklarálta, s a szocializmus megvalósítását osztályharc útján tartotta lehetségesnek. Winkler az újraegyesítést a jobboldali fenyegetéssel szembeni összefogást követelő tagság sikereként, történelmi szükségszerűségként értelmezi, az akcióprogramot azonban csak szervezeti újrakezdésnek tekinti, ideológiailag a háború előtti platformhoz való visszatérésnek minősíti.

Az 1922. szeptember 24-én összeülő *nürnbergi* egyesülési *kongresszus* az új programbizottság elnökéül Kautskyt választotta meg, s ez az erfurti tradicionalisták sikereként fogható fel. A döntést élesen bírálta az a Bernstein, aki úgy vélte, hogy Kautsky nem vesz tudomást a munkások, az alkalmazottak, a hivatalnokok széles felső rétegének kialakulásáról, életmódjuk, mentalitásuk kispolgárságéhoz közeledő módosulásáról. A baloldali Toni Sender ugyanakkor az osztályharc kiéleződésének, az antagonisztikus társadalmi ellentétek meglétének középpontba állítását, valamint annak tagadását szorgalmazta, hogy a szocializmus *csak* a demokrácia talaján valósítható meg. A centrista klasszikus szerepét a többirányú nyomás alatt álló Kautsky nem játszotta végig, 1924-ben Bécsbe költözött.

A bizottság majd csak az 1925. szeptember 13-i *heidelbergi* kongresszus előtti hónapokban újította fel tevékenységét, s dolgozott ki olyan javaslatot, amely számos következtetésében szorosan kapcsolódott a görlitzi program szövegéhez, néhány részletet szó szerint vett át Kautsky tervezetéből; ugyanakkor nyíltan szakított az elnyomorodási elmélettel, s kínosan kerülte az osztályharc említését („a proletariátus felszabadító háborúja", „a munkásosztály harca a kapitalista kizsákmányolás ellen" fordulattal helyettesítve azt); s a demokráciát a szocializmus alapelveivel elválaszthatatlan összefüggésben láttatva, a köztársaság védelmét és kiépítését elsőrendű feladatként jelölte meg.

A heidelbergi kompromisszum végül is nem vált a néppárttá válás reális programjává. A 20-as évek közepén az SPD még mindig elsősorban munkáspárt: tagságának 80%-a munkás, 17%-a alkalmazott, 2%-a tanár, ill. szabadfoglalkozású értelmiségi. Érdekes megfigyelni, hogy a választásokon a szocialista részvétel rendszeresen alacsonyabb volt, mint a munkások összlakosságon belüli aránya, s nagyobb részük a polgári pártokra, elsősorban a Centrumra szavazott. Winkler mindezek alapján arra a következtetésre jut, hogy a német társadalomnak legfeljebb 1/3-a volt az osztályharc híve, 2/3-a pedig egyértelműen a társadalmi konfrontáció ellen foglalt állást.

Ezért érezhette az SPD vezérkara létkérdésnek a nyitást a középrétegek felé, a parasztok, a kézművesek és a kiskereskedők erős antiszocialista beidegződése azonban kevés esélyt adott törekvései realizálására. A tömegpárttá válás egyetlen lehetőségét — Winkler szerint — ezidőben a marxi sémáktól történő elhatárolódás kínálta. Az NSDAP mozgalma legfőbb integrációs elemévé a nacionalizmus mellett éppen az antimarxizmust tette.

(Geschichte und Gesellschaft 1982/1 9—54.) *E. G.*

E. GENTILE

A PÁRT PROBLÉMÁJA AZ OLASZ FASISZTA RENDSZERBEN

Az olasz fasizmus számára létrejöttétől bukásáig állandó problémát jelentett a párt milyensége, a párton belüli különböző irányzatok között e kérdés kapcsán gyakran került sor éles összeütközésekre.

A „Fasci di combattimento" mozgalomból az 1921 novemberi római kongresszuson alakult meg az olasz fasiszta párt (Partito nazionale fascista — PNF), de tényleges politikai és ideológiai egység nem jött létre. Az ellentmondások az 1922-es római bevonulás után nyíltan a felszínre törtek, a párt belső válságát

csak 1925-re sikerült leküzdeni. Egy 1928-ban kozott törvény a fasiszta pártot formálisan is az állam alá rendelte, ennek ellenére tovább folytak a viták arról, hogy a kialakuló fasiszta rendszerben mi a párt szerepe és feladata; a kérdés egészen az 1943-ban bekövetkezett összeomlásig nem került le a napirendről.

A PNF nem volt homogén szervezet, története folyamán számos átalakuláson ment keresztül, de a különböző változások alapvető jellemvonásait érintetlenül hagyták. A változásokat a „totalitarianizmus logikája" határozta meg, e tanulmány ezeket kísérli meg röviden bemutatni.

A fasiszta mozgalom párttá való átszervezését Mussolini határozta el 1921 nyarán, amikor a kis városi csoportokból álló szervezet már a vidéki középosztálybeliek tömegméretű konglomerációjává vált. Az 1919—20-ban még „antipárt" jellegű kis mozgalomnak nem volt hivatalos programja vagy működési szabályzata, a pillanatnyi politikai helyzetnek megfelelően tevékenykedett. 1921-ben vált tömegmozgalommá, szerzett parlamenti képviseletet, kialakult erős vidéki bázisa. Mussolini a párttá való átszervezéssel meg akarta szilárdítani a mozgalmat és általánosan elismertté tenni saját vezető szerepét. Az új párt szervesen beépítette a meglevő fasiszta akciócsoportokat, különítményeket, a „squadro"-kat, így a párt egyaránt folyamodhatott parlamenti manőverekhez és terrorista módszerekhez. Ez a „felfegyverzett párt" képezte a későbbi totalitárius rendszer csíráját; a más politikai véleményen levőket ellenségnek, megsemmisítendőnek tekintették. A párt propagandájában nagy súlyt helyezett a tagok egyenlőségére, az őket egyesítő fasiszta „hitre".

A kormányzó párttá válás utáni két év, 1923—24, számos nehézséget hozott a párt számára, a sokféle belső ellentmondás egyre élesebbé vált, ezért Mussolini létrehozta az új csúcsszervet, a nagytanácsot, így megfosztotta hatalmuktól az addigi választott vezető szerveket, és megszüntette a különítmények önállóságát.

1922—26 a párton belüli nagyfokú ideológiai aktivitás időszaka. Egyesek befejezettnek tekintették a PNF feladatát, hiszen Mussolini hatalomra került. Néhány vidéki csoport egy „második forradalmi hullám" megindítását szerette volna az állam azonnali és teljes fasizálása érdekében, mivel úgy vélték, hogy a pártnak az állam alá való rendelése saját hatalmuk elvesztéséhez, Mussolini egyeduralmához vezet. Ekkoriban Mussolini még nem volt a támadhatatlan „Duce", a minden kritikán felül álló karizmatikus vezér.

1924 júniusában egy csoport szélsőséges „squadrista" meggyilkolta Matteottit, ami Mussolinit miniszterelnöki pozíciójában fenyegette. Ez az esemény a pártban is változást hozott, az 1923—24-es időszak kollektív vezetése után a PNF-nek ismét egyetlen titkára lett Farinacci személyében, aki felszámolta a párton belüli frakciókat, egyúttal egy egységes forradalmi jellegű mozgalom megteremtése érdekében kezdett el tevékenykedni, ez szükségképpen a totalitárius irányzat uralomra jutását jelentette. Farinacci úgy gondolta, hogy a pártnak meg kell őriznie a kormánnyal szemben autonómiáját; katonai jellegű fegyelmet vezetett be, a PNF „politikai hadsereggé" vált. Bátorította a párton belüli vitákat, a vezetőket a tagsággal való folyamatos kapcsolattartásra ösztönözte. Farinacci arra törekedett, hogy a főtitkár ne csak az ügyek egyszerű adminisztrátora, hanem a párt tényleges főnöke legyen. Kétségtelen, hogy a párt az ő titkársága idején (1925 február—1926 március) élvezte a legnagyobb aktív autonómiát, jóllehet, a PNF szerepével kapcsolatos elképzelései korántsem valósultak meg teljes mértékben.

Turati (1926—30), majd Giurati (1930—31) titkársága idején a párt belsőleg ismét átalakult. A különböző szélsőségesek és az 1926—32 között a pártba beözönlött karrieristák eltávolítására nagy tisztogatásokat hajtottak végre. A pártot 1926—32 között egyértelműen Mussolini irányította, amelynek autonómiáját igyekezett a lehető legnagyobb mértékben korlátozni és a fasiszta állam alá rendelni. A Duce a pártot 1922 óta mindig a kormány alárendeltjének tartotta, így Farinaccival szemben a párton belüli nacionalistákra támaszkodott, akik a fasizmust csak ideológiaként kezelték, és az államot tekintették az új rendszer alappillérének. Mussolini ugyanakkor szükségesnek tartotta a pártot, nem mint az állam politikai akaratának kimunkálóját, hanem ennek végrehajtójaként, annál is inkább, mivel ez a Duce döntéseinek végrehajtását jelentette.

Starace hosszú titkársága idején (1931—1939) a PNF a társadalmi élet számos szférájára terjesztette ki tevékenységét, elsősorban az ifjúságra és a társadalmi szolgáltatásokra, így taglétszáma is rohamosan növekedett. Starace a „Duce kultuszának" főpapjává vált, a fasiszta ceremóniákba milliókat vont be.

A PNF elbürokratizálódása már Turati idején megkezdődött; fokozatosan a kormányapparátust kiegészítő, össztársadalmi szintű szocializáló gépezetté alakult át. 1939-re a féltucatnyi rétegszervezetet is magába foglaló párt már 21 millió főt számlált. Nyilvánvaló, hogy egy ilyen monstrumban csak a teljesen elbürokratizálódott apparátus játszhatott érdemi szerepet, ugyanakkor mégis jelentős befolyást gyakorolt az olaszok millióinak mindennapi életére, hiszen pl. párttagság nélkül állami alkalmazásba kerülni lehetetlen volt.

A második világháború elején, amikor az olasz fasiszták még a tengelyhatalmak győzelmében hittek, ismét élénk viták kezdődtek a párt szerepéről, noha az egypártrendszer fenntartását mindenki szükségesnek tartotta. Starace után gyorsan váltogatták egymást a párt titkárai; Muti (1939 október—1940 október), Serena (1940 október—1941 november), Vidussoni (1941 december—1943 április), és végül Scorza (1943 április—július). A megteremtésre váró „új állam" mítosza tovább élt, a fasiszta ideológusok szerint sarkköve csak a párt lehetett volna, de a ténylegesen létező állam és párt között lehetségesnek tartottak konfliktusokat, a PNF utolsó éveiben ismét erősödött a militáns, „forradalmi" irányzat.

Az olasz fasizmus mozgalmi és ideológiai történetének megértéséhez feltétlenül szükséges a PNF alapos vizsgálata.

(Journal of Contemporary History, 1984/2. 251—274.) *M. T.*

M. SZ. KUZMIN, V. A. SZERGEJEV

A SZOVJETUNIÓ NEMZETISÉGI KÖZTÁRSASÁGAINAK RÉSZVÉTELE A NEMZETKÖZI KULTURÁLIS CSERÉBEN AZ 1920—30-AS ÉVEKBEN

A szerzők által választott téma a szovjet történetírás fehér foltjai közé tartozik. Vállalkozásuk is vázlatos áttekintés, a főbb kutatási irányok kijelölésére alkalmas. A szovjet (lenini) nemzetiségi politika nemzetközi meg- (el) ismertetése szempontjából volt különös jelentősége a nemzetiségek külföldi kulturális bemutatkozásának. Megfelelő intézményrendszert építettek ki ebből a célból. 1923-ban egyesített tájékoztatási központot hoztak létre, majd 1925-ben — a Szovjetunió diplomáciai elismerése után — megalakult a Külföldi Kulturális Kapcsolatok Összövetségi Társasága (VOKSz), amelynek filiáléi működtek az egyes szovjetköztársaságokban is. Jelentős szerepet vállalt a Komintern, illetve a keretében működő speciális szervezetek. Pl. a forradalmár írók, színház- és képzőművészek tömörülései. Az egyes országokban megalakult szovjet baráti társaságok tevékenysége szintén elősegítette a Szovjetunió nemzetiségeinek megismerését.

Az első lépéseket a Szovjetunióba, illetve annak nemzetiségi területeire szervezett látogatások jelentették. A kezdeti időszakban főként munkásdelegációk ismerkedtek az első proletárállam életével. 1924-ben pl. angol szakszervezeti küldöttség járt a Kaukázus vidékén. Nagy érdeklődést tanúsítottak — szerte a világban — a haladó értelmiségiek. A baráti társaságok megalakításában és működtetésében is kezdeményező, vezető szerepet játszottak. 1924-ben 7, 1930-ban már 16 ilyen szervezet tevékenykedett. Önálló kiadványokban, a sajtóban számoltak be a Szovjetunióban szerzett tapasztalataikról. 1927-ben pl. H. Barbusse azerbajdzsáni élményeiről publikált. 1933-ban nemzetközi íróküldöttség látogatott el Tadzsikisztánba és Ukrajnába. Különös jelentősége volt az ázsiai országok és a szovjet nemzetiségek kapcsolatának. 1926-ban pl. a török kulturális miniszter tanulmányozta a szovjet nemzetiségi politika oktatási, kulturális eredményeit. 1930-ban R. Tagore járt a közép-ázsiai köztársaságokban.

A nemzetközi tudományos élet vérkeringésébe is bekapcsolódtak a szovjet nemzetiségek tudósai. 1925-ben a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának 200 éves jubileuma adott lendületet a kapcsolatoknak. 24 ország 124 neves tudósa vett részt az eseményen. Ezt követően az 1930-as évtized végéig 324 szovjet tudós lett tagja a különböző nemzetközi társaságoknak, más tudományos intézményeknek. 150 neves külföldi tudóst választottak tiszteletbeli taggá a Szovjetunióban (A. Einstein, E. Fermi, R. Rollaind, H. Barbusse, stb.). Különösen intenzívek voltak az ukrán—német kutatási kapcsolatok. Előfeltételüket már a

rapallói szerződés biztosította. 1924-ben ukrán íródelegáció járt Németországban. 1928-ban külön, kétoldalú tudományos-együttműködési szerződést írtak alá. 1929-ben német író-, 1930-ban újságíró-küldöttség látogatott Ukrajnába. A fiatal Belorusz Tudományos Akadémiának 200 külföldi társasággal épült ki kapcsolata. Különösen a szomszédos Lengyelországgal volt eredményes az együttműködés. Igen aktívak voltak a belorusz tudósok az 1933-as VIII. nemzetközi történész konferencián. Az orientalisztika nemzetközi fejlődésében a fiatal közép-ázsiai és Kaukázuson túli tudományos intézmények játszottak komoly szerepet. 1926-ban Bakuban rendezték meg a turkológusok első nemzetközi eszmecseréjét. 1932-ben kiépült az irán—azerbajdzsán tudományos együttműködés.

A szovjet irodalom, a színház-, film- és képzőművészet nemzetközi megismertetése a nemzetiségek kulturális életének bemutatását is elősegítette. Mindennek fontos eszköze volt a könyvek, kiadványok és kiállítások cseréje. 1924-ben 2 ezer, 1937-ben már 162 ezer könyvet vittek be a Szovjetunióba. A szovjet kiadványok „exportja" pedig 6 ezerről 61 ezerre nőtt. A kor legjelentősebb szovjet íróinak műveit főként Németországban jelentették meg nagy számban, de más országokban is keresettek voltak. A tárgyalt korszakban 100 szovjet szerző 300 művét adták ki külföldön. Az irodalmi kapcsolatok fejlődésében kiemelkedő állomást jelentett a szovjet írók I. kongresszusa (1934), illetve a Párizsban 1935-ben megrendezett Nemzetközi Írókongresszus a kultúra védelmére, amelyen 35 ország 230 írója vett részt, köztük szovjet nemzetiségi írók is. Az ukrán A. Kornyejcsuk és I. Mikityenko, a grúz G. Tabidze, a belorusz J. Kolasz stb.

A szovjet színházi kultúra nemzetközi bemutatkozásából a tradíciókkal rendelkező nemzetiségek vették ki részüket. Sztanyiszlavszkij, Meierhold és mások nemzetközi elismertsége mellett, illetve azon túl, hogy Moszkvát a színházi élet Mekkájaként is emlegették, az ukrán—csehszlovák és az örmény—iráni kapcsolatok voltak figyelemre méltóak. A többi szovjet nemzetiség esetében a népi kultúrát közvetítő amatőr együttesek külföldi bemutatkozása érdemel említést. Az 1935-ben Londonban rendezett néptáncfesztivál volt a legjelentősebb állomás. A szovjet filmművészet csúcsteljesítményeit nemzetközileg is elismerték. Az ukrán Dovzsenko alkotásai több fesztiválon is díjat nyertek. A képzőművészet nemzetközi bemutatkozása is elősegítette a szovjet népek kultúrájának megismertetését. 1928—1933 között 244 önálló kiállításon szerepeltek szovjet alkotások. 1925-ben Drezdában rendeztek kiállítást a Szovjetunió nemzetiségeinek népművészeti alkotásaiból. Az ukrán képzőművészek 1926-ban New Yorkban, 1930—32-ben a baltikumi országokban mutatkoztak be. 1932-ben a londoniak tekinthették meg 400 szovjet grafikus rajzait. Fotó- és könyvkiállítások sora is hozzájárult a szovjet nemzetiségek nemzetközi megismeréséhez. 1927-ben Belgiumban 34 nyelven készült kiállítási anyagot mutattak be. 1932-ben a párizsi könyvművészeti kiállításon kaptak nemzetközi elismerést a szovjet alkotások. Az élénkülő sportkapcsolatok is elősegítették a nemzetközi vérkeringésbe történő bekapcsolódást.

(Isztorija SzSzSzR., 1984/1. 43—54) *M.*

JERZY TOMASZEWSKI

LENGYELORSZÁG HELYZETE A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI KÖZÉP-EURÓPÁBAN A POLITIKUSOK MEGÍTÉLÉSÉBEN

Az első világháború után újjáalakított Lengyelország határait korántsem a nemzetiségi viszonyoknak megfelelően állapították meg. Keleten a lengyel burzsoázia olyan területeket igényelt, amelyek a felosztás előtti királysághoz tartoztak. Az 1921 kora tavaszán Rigában aláírt békeszerződés kb. 2 millió belorusz és 5 millió ukrán lakost juttatott Lengyelországnak. Többségük nem viselte szívesen a lengyel uralmat. Ugyanakkor a szovjet sajtó néhány cikkben bírálta a lengyel politikát a nemzetiségekkel szemben. Varsó tiltakozott a lengyel ügyekbe való beavatkozás miatt, a lengyel politikusokat aggasztotta az ország határainak támadhatósága.

Nem tűnt biztonságosabbnak Lengyelország helyzete nyugat felé sem. Igaz, itt a határt a versailles-i béke a lengyelekre kedvezőtlenül húzta meg: kb. 1 milliónyian maradtak Németország fennhatósága alatt. Az új Németország azonban még ebbe sem akart beletörődni, revízióra törekedett, gazdasági és politikai nyomást gyakorolt Lengyelországra, esetenként háborús fenyegetéssel is fellépett.

A két határ problémája nagyon is eltérő alapokról fakadt. Keleten a beloruszok és ukránok anyanemzetükhöz kívántak visszatérni, törekvésüket igazságos nemzeti mozgalomnak kell ítélnünk. Nyugaton Németország politikája imperialista fenyegetést jelentett. Varsóban azonban nem tették meg a megkülönböztetést: mindkét szomszéddal szemben Lengyelország nemzetközi helyzetének stabilizálására törekedtek. Mivel Franciaország nem mutatott komoly érdeklődést a térség iránt, Varsó kezdettől fogva valamilyen közép- és délkelet-európai szövetségre készült. E politikát személyesen Pilsudski elnök s a hozzá közelálló „Belvedere tábor" ösztönözte. A lengyel politika számított Magyarországra is: néhány lengyel politikus 1920-ban lengyel—magyar—román szövetséggel kívánta ellensúlyozni Csehszlovákia tekintélynövekedését Közép-Európában. Megnyugtatta őket, hogy — a budapesti lengyel követ szerint — Magyarország is Csehszlovákia ellen keresett szövetségeseket: Jugoszlávia mellett Ausztriát és Bajorországot. De mivel Magyarország is területi revízióra törekedett, a lengyel tervek kivihetetlennek bizonyultak. Közben Románia és Csehszlovákia — határaik védelmére — egymással szövetkeztek. A lengyelek közeledését nem vették rossznéven, a kisantant kiszélesítése reálisnak tűnt.

A húszas években a lengyel politikusok olyan elképzeléseket dédelgettek, hogy sikerül egy, a Baltitengertől a Fekete-tengerig terjedő szövetségi rendszert létrehozniok, amely garanciát nyújtana a határaik védelmében. A legmerészebb tervekben Nagy-Britannia megnyerése is szerepelt, erről azonban hamar le kellett mondaniok. Varsónak azonban végül mindössze Románia, Észtország és Lettország kormányaival sikerült kapcsolatait szorosabbra fűznie, a tervezett szövetségre még részleteiben sem került sor. Ezzel szemben egyre jobban kiütközött az ellentét Csehszlovákiával, amely nem volt hajlandó lemondani a kisantantban szerzett vezető szerepéről.

1930 nyarán Lengyelország is bekapcsolódott Jugoszlávia, Románia és Magyarország gazdasági tárgyalásaiba, melyek a válság súlyos következményeit kívánták elhárítani. A tárgyalások azonban most is kudarccal végződtek, s Hitler hatalomra jutása sem ébresztette rá a kormányokat egymásra utaltságukra. Csehszlovákia továbbra sem volt hajlandó lemondani vezető szerepéről a kisantantban, így Lengyelország Németország felé orientálódott: 1934 januárjában megnemtámadási szerződést kötött Berlinnel. Varsó hamarosan nemzetközi szinten is felvetette a Cseh Sziléziában élő 100 ezer lengyel nemzetiségi kérdését. Göring varsói, majd Beck külügyminiszter berlini látogatásán a lengyel kormány megismerhette Németország terveit. 1938 februárjában Beck Horthynak is felvetette a közös lengyel—magyar határ lehetőségét. A lengyel politika ekkor már a szlovák nacionalistákat is erőteljesen támogatta. Csehszlovákia felosztása voltaképpen megfelelt a lengyel politikának, amely most újult erővel fogott hozzá, hogy megszervezze a közel két évtizede tervezett szövetséget.

Lengyelország politikáját nem szabad egyértelműen elmarasztalnunk. Varsót következetesen az a cél vezette, hogy az új ország sérülékeny határait biztosítsa. A tervek során azonban a lengyelek túlbecsülték erejüket. A harmincas évek végén ismét kudarcba fulladtak a szövetség megteremtésére irányuló törekvések: politikai tekintélyével és ipari súlyával 1939—41 között Németország vonta befolyása alá a térség kis országait. A német agressziónak hamarosan Lengyelország is áldozatul esett.

(Acta Poloniae Historica 47. kötet 1983. 103—128.) *B. J.*

A. G. MARSOT

1946; INDOKÍNA DÖNTŐ ÉVE

A II. világháború befejezését követően a francia kormány és közvélemény gyarmatokkal kapcsolatos álláspontja bizonytalan volt. Az 1944 őszén hatalomra került új politikai vezető réteg is a francia „gyarmati mítosz" rabja volt, és a döntő év, 1946 folyamán képtelennek bizonyult egy merőben új szemlélet kialakítására.

A bajok de Gaulle lemondásával kezdődtek, mivel az őt követő, hárompárti koalíciós kormány élén álló Gouin elsősorban Franciaország újjáépítésére összpontosított, a külpolitikával elődjénél kevesebbet törődött, különösen az indokínai problémát becsülte alá.

Párizsban a kétségtelenül zavaros indokínai helyzetben túlértékelték a franciabarát vietnami elit súlyát, alábecsülték a japán megszállás után kibontakozó nemzeti mozgalmat, következésképp a ténylegesnél jóval nagyobbnak hitték saját befolyásolási lehetőségeiket. A Vietnami Köztársaság és a franciák között 1946. március 6-án megkötött ideiglenes megállapodás kielégítette a Vietminh fő követeléseit, az indokínai föderáció és a Francia Unió (a régi birodalom új neve) keretei között széles körű autonómiát biztosított, és előirányozta a közigazgatásilag három részre osztott Vietnam népszavazás útján történő egyesítését.

E józan megállapodást azonban d'Argenlieu tengernagy, az indokínai közigazgatás vezetője és Leclerc tábornok, a déli országrészt gyorsan visszafoglaló francia csapatok parancsnoka a vietnamiakra nézve túl kedvezőnek tartotta. Ezenkívül az 1946 júniusi franciaországi parlamenti választásokon megerősödött a jobboldal. Noha júliusban tárgyalások kezdődtek Fontainebleau-ban Franciaország és a Vietnami Köztársaság között, d'Argenlieu Indokínában úgy gondolta, hogy szabad keze van. Bidault, az új francia miniszterelnök, jelentéktelen tisztviselőket küldött a fontainebleaui tárgyalásokra, álláspontját alapvetően egy, Leclerc tábornoktól származó titkos levél szabta meg, aki jelentette, hogy csapatai minden fontos pontot birtokolnak, továbbá, hogy Ho Si Minh szerinte Franciaország javíthatatlan ellensége.

D'Argenlieu várakozásával ellentétben a Vietminh tömegbázisa jelentősen kiszélesedett. Indokína Kommunista Pártjának feloszlatása után a nacionalista érzelmű helyi burzsoázia többségét sikerült bevonnia. Valluy tábornok, Leclerc utóda, szintén a vietnamiakkal szembeni határozott fellépés híve volt, noha tudta, hogy egy általános népfelkelést nem lenne képes leverni. Indokínában a két fél viszonya egyre romlott, szaporodtak az incidensek, világos párizsi akarat hiányában a kezdeményezést a hadsereg becsületére féltékeny tisztek és a francia telepesek ragadták magukhoz.

A nyílt ellenségeskedés 1946. november 20-án kezdődött Haiphongban, ahol a franciák és a vietnamiak között már hosszabb ideje vita folyt a folyami hajózás ellenőrzéséről, a harcot Débes ezredes indította meg, aki „alaposan meg akarta leckéztetni" a vietnamiakat. A város november 22-i ágyúzásának — amelyre a d'Argenlieut helyettesítő Valluy adott utasítást — hatezer ember esett áldozatul. Párizst egy újabb kormányválság — november 28-án — megbénította.

Ho Si Minh megpróbálkozott a helyzet megmentésével; közvetlenül a francia kormányhoz és a parlamenthez fordult. Ho Si Minh javasolta az 1946. december 13-án megalakult egypárti szocialista kormány miniszterelnökének, és egyben külügyminiszterének, Blumnak a tárgyalások felújítását, jóllehet, e kérdésben maga a Vietminh sem volt egységes. December 19—20-án a vietnamiak támadást intéztek a Hanoiban állomásozó francia erők ellen, 21-én a Vietminh általános népfelkelésre hívott fel, és visszavonult az őserdőkbe. A belpolitikailag bizonytalan helyzetű Blum felkérte Leclercet, hogy legyen Indokína főkormányzója, de ő ezt de Gaulle tanácsára elutasította. A szocialisták feltehetőleg azt remélték, hogy ő, mint a márciusi tárgyalások résztvevője, talán helyre tudja állítani a békét.

1947. január 17-én Blumot a kormány élén egy másik szocialista párti politikus, Ramadier váltotta fel, aki elődjéhez hasonlóan a harcok beszüntetését a tárgyalások felújítása előfeltételének tekintette. A franciák a fokozatosan megvalósuló békés dekolonizáció lehetőségét 1946-ban elszalasztották, és ez Indokína népei számára három évtizedes szenvedés kezdetét jelentette.

(Journal of Contemporary History, 1984/2. 337—354.) *M. T.*

GEORGE C. HERING — RICHARD H. IMMERMAN

EISENHOWER, DULLES ÉS DIEN BIEN PHU, AVAGY „A NAP, AMIKOR NEM LÉPTÜNK BE A HÁBORÚBA" — ÁTÉRTÉKELVE

Az Egyesült Államoknak az 1954-es Dien Bien Phu-i válságban betöltött szerepét mindig is ellentétes nézetekkel jellemezték — állítják a szerzők, George C. Hering a University of Kentucky és Richard H. Immerman a University of Hawai professzorai. Egyes angol és amerikai visszaemlékezések szerint az USA csak Nagy-Britanniával együtt lett volna hajlandó belépni a háborúba, ugyanakkor Eisenhower és munkatársai úgy vélték, Amerika sohasem fontolgatta komolyan az intervencióban való részvételt. A történészek is sokféleképpen látták a helyzetet: voltak, akik szerint a külügyminiszter, Dulles a passzív Eisenhowert majdnem belevitte a háborúba; később, a vietnami háború után pedig éppen az elnök óvatosságát dicsérték. A kérdés újbóli felvetését az indokolja, hogy ma már óriásira nőtt azoknak a hozzáférhető dokumentumoknak a száma, melyek tükrében az Eisenhower-diplomácia egyes lépései átértékelődnek.

Az Egyesült Államok 1950-től kezdve katonailag és gazdaságilag egyaránt támogatta Franciaországot, hogy Indokína elvesztését megakadályozza. Az amerikaiak az óvatos francia hadviselést és az elsődlegesen gyarmati célokért folyó háborút rosszallották. Dulles és Eisenhower a további segélyek fejében agresszívabb francia viselkedést várt, és azt, hogy az indokínai államoknak megígérik a függetlenséget. Ezért Henri Navarre tábornok, az indokínai francia erők új főparancsnoka új stratégiát dolgozott ki, azt tervezte, hogy összevont erőivel támadást indít a Vörös-folyó deltájánál. Ezt a vietnamiak laoszi inváziója meghiúsította, Navarro pedig Dien Bien Phunál, egy völgyben, kénytelen volt 12 hadosztályát összevonni. 1954 elejére a vietnamiak Vi Nguyen Gap vezetésével bekerítették a francia erőket.

Bekövetkezett, amitől az Egyesült Államok tartott: a fokozódó belső nyomás, a rossz katonai és gazdasági helyzet hatására a francia Laniel-kormány a tárgyalások mellett döntött, és Dulles minden ellenkezése dacára hozzájárult ahhoz, hogy az 1954 áprilisi genfi kelet-nyugati konferencia napirendjére felvegyék az indokínai kérdést. Ilyen körülmények közepette merült fel az amerikai beavatkozás lehetősége. Eisenhower Walter Bedell Smith helyettes külügyminiszter vezetésével egy bizottságot jelölt ki annak vizsgálatára, milyen hatásos direkt lépéseket kellene tenni. A vietnamiak egyre szorosabbra vonták a gyűrűt Dien Bien Phu körül, így egyre valószínűbbnek látszott, hogy az Egyesült Államoknak vagy drasztikusan be kell avatkoznia, hogy megmentse Franciaországot, vagy a francia bukás esetén egyedül kell folytatnia a harcot Indokínáért. A francia vezérkari főnök, Paul Ely tábornok március végi amerikai látogatása során további segélyt kért, a kínai légi beavatkozástól leginkább tartva B 26-os bombázókat. Tárgyalt Arthur W. Radford admirálissal, akivel együtt dolgozták ki a Keselyű hadműveletet, a vietnami támaszpontok közös éjszakai bombázásáról. Radford felettesei ehhez a tervhez nem járultak hozzá, de még az Egyesített Vezérkari Főnökség sem állt egyöntetűen mellette. Így az Ely Washingtonból történt távozása utáni héten a hadműveleti tervet felsőbb szinten nem vitatták meg, és a kormány sem kötelezte el magát mellette.

Eisenhower és Dulles felismerte, hogy valamit tenni kell, ezért egy óvatos, sok lehetőséget nyitva hagyó tervet dolgoztak ki — Egyesült akció néven —, fő célként egy olyan koalíció létrehozását tűzve ki, amelyben részt venne az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország, Új-Zéland, Ausztrália, Thaiföld, a Fülöp-szigetek és az indokínai államok. Abban bíztak, hogy a szervezet létrejöttének puszta ténye is erősítené a franciákat, és megakadályozná a kínai intervenciót.

Amint felvetődött a beavatkozás lehetősége, a kérdést a kongresszusi vezetőkkel is meg kellett vitatni. Eisenhowernek csak minimális többsége volt mind a két házban, és tudta, hogy az ellenzékkel szembe kell néznie. Ezért Dullesen és Radfordon keresztül április 3-ára konferenciára hívta a törvényhozás vezetőit. A demokrata szenátorok Richard B. Russel és Johnson vezetésével csak abban az esetben voltak hajlandóak támogatni a beavatkozást, ha a szövetségesek — főleg Nagy-Britannia — elkötelezik magukat a kollektív cselekvés mellett, valamint Franciaország is függetlenséget ígér az indokínai államoknak.

A kongresszus tagjainak, Eisenhowernak és Dullesnek a nézetei ugyan nem voltak gyökeresen eltérőek, de a honatyák feltételei mindenképpen megakadályozták az egyoldalú beavatkozás lehetőségét,

amit az elnök és a külügyminiszter nem zárt ki teljesen. Ráadásul a közös intervenciót azoktól az angol támogatásoktól és francia engedményektől tették függővé, amelyeket a legnehezebb volt megszerezni. A kormány a koalíció létrehozására törekedett, tárgyalásokat folytattak az angol és a francia követtel, Eisenhower pedig személyesen fordult Churchill miniszterelnökhöz a koalíció támogatása ügyében. Április 7-i sajtókonferenciáján az amerikai elnök kifejtette dominóelméletét, vagyis ha Indokína elveszik, elvész az egész Délkelet-Ázsia is. Dulles április 10-én európai körútra indult. Az angol külügyminiszternél azt tudta elérni, hogy Eden hajlandó volt a genfi tárgyalások közös platformjának kidolgozására, a francia külügyminiszter, Bidault pedig a franciák növekvő háborúellenességéről tájékoztatta. Mire Dulles hazaérkezett, az ellenzék tábora otthon is megnövekedett. Nixon alelnök elszólása — „francia vereség esetén kénytelenek leszünk bevetni a fiúkat" — komoly visszhangot váltott ki kül- és belföldön egyaránt. Az angolok közölték, hogy nem vesznek részt a tervezett koalíció képviselőinek első találkozóján.

Dien Bien Phu helyzete áprilisra annyira romlott, hogy Navarra azt táviratozta, ha nem kap légi támogatást, kénytelen lesz tűzszünetet kérni. Ezért Bidault a NATO konferencia miatt újból Európában tartózkodó Dullestől segítséget, a légitámadásokat kérte. Az amerikai külügyminiszter április 23—24-én a hajthatatlan Edent igyekezett meggyőzni az angol támogatás fontosságáról. Az intervenció lehetőségét nem kizárva, minden elkötelezettséget óvatosan elkerülve, Eisenhower és Dulles kitartásra ösztönözte Bidault-t, hozzátéve, hogy az amerikai beavatkozáshoz kongresszusi jóváhagyás szükséges. A franciák viszont a negatív angol választól tartva, az egyoldalú amerikai akciót sürgették.

Az angol döntés április 25-én született meg: Nagy-Britannia a genfi konferencián minden diplomáciai támogatást megad a franciáknak, Délkelet-Ázsia védelmére pedig tárgyalásokat szándékozik indítani. Churchill 26-án azt mondta Radfordnak, hogy az angolok hagyták Indiát elveszni, így nem várható el tőlük, hogy életüket adják azért, hogy Franciaországnak megmaradjon Indokína.

Dulles ekkor megvizsgálta a Nagy-Britannia nélküli koalíció lehetőségét, s a Nemzetbiztonsági Tanács április 29-i ülésén újból felvetődött az egyoldalú beavatkozás lehetősége. Ezt Eisenhower azonnal elvetette, ill. a genfi tárgyalások eredményeitől tette függővé. Dien Bien Phu sorsa megpecsételődött, május 7-én a francia erők megadták magukat.

Az mindenesetre világos — állapítják meg a szerzők —, hogy az Eisenhower-kormány sohasem, még a francia összeomlás idején sem akart légi úton beavatkozni Dien Bien Phu sorsába. Az „Egyesült akció" terv javarésze ugyan blöff volt, de mutatta, hogy megfelelő körülmények és garanciák esetén az amerikaiak hajlandóak lettek volna a beavatkozásra. Eisenhowert azért dicsérni, mert konzultált a kongresszussal, érdemtelen — a politikai helyzet nem engedett számára más választást.

A koalíció létre nem jöttében Anglia állásfoglalása döntő volt, de korábban fel nem ismert jelentősége volt az amerikai—francia ellentétnek is.

Az bölcs dolog volt, hogy 1954-ben az Egyesült Államok nem lépett be a háborúba, de a genfi konferencia után Dél-Vietnamért olyan kötelezettségeket vállalt, melyeknek még súlyos következményei lettek.

(The Journal of American History, 71. kötet. 1984/2. 343—363.) *B. B.*

A folyóiratszemlét írták: Barda Beáta (B. B.), ifj. Barta János (B. J.), Erdődy Gábor (E. G.), Menyhárt Lajos (M) és Molnár Tamás (M. T.).

KRÓNIKA

Babics András

1906—1984

Viszonylag hosszú, szép életkort elérve, csendesen — mint ahogyan élt — távozott el az élők sorából.

Ősei nehéz sorsú emberek voltak. Édesapja cselédlány gyermeke, és ez a körülmény hosszú ideig a fiatal Babics András helyzetét is erősen megszabja. A jóeszű és szorgalmas kisgyermeket a rokonok — Kispest Wekerle-telepén élő vasmunkások — felkarolták és magukhoz vették, segítségükkel Pesten végzi el a középiskolát. Nem nehéz felfedezni a később kiteljesedő történetírói pálya témaválasztása ezen gyökerekben rejlő motívumait. A korszak természetéből is sok mindent megmutat, hogy ha nagy anyagi erőfeszítések árán is, de sikerült a pécsi tudományegyetemen 1927 és 1933 között történelem-földrajz szakos tanári diplomát szereznie.

Házitanító, majd az állástalan diplomások helyzetén enyhítő ÁDOB-akció keretében a pécsi bölcsészkar történelmi tanszéke mellé kerül gyakornoknak. Négy évvel később addigi igen alacsony illetménye valamelyest javul, ám még mindig nem jut végleges álláshoz, majd 1941 elején a néhány hónappal korábban Kolozsvárott felállított egyetemen kap intézeti tanári állást. Élete útja 1944-ben ismét változik, amikor az előző évben Pécsett létrejött Dunántúli Tudományos Intézetbe helyezik. Majd három évtizeden át — nyugdíjazásáig — e kutatóhely nyújt számára nyugodt munkafeltételeket, és szabja meg egyben életének fő keretét is.

Első írásai Pécs múltjából dolgoznak fel fontos kérdéseket. Az egyik a kamarai igazgatás történetét tárgyalja 1686 és 1703 között, a másik pedig a város szabad királyi rangra emelésének históriáját követi nyomon 1703 és 1780 között. Pécsnek a török uralom utáni első német telepeseivel foglalkozó dolgozata 1937-ben Münchenben jelent meg németül. (Die ersten deutschen Ansiedler Fünfkirchens nach der türkischen Herrschaft.) Már ezekben a munkákban plasztikusan megmutatkoznak Babics András tevékenységének később is jellemző vonásai: a széles körű anyaggyűjtésre támaszkodó logikus építkezés, a mindenfajta áltudományos frazeológiától mentes, letisztultan egyszerű előadásmód, a feldolgozott téma túlfeszítésének, átideologizálásának természetes elkerülése.

A negyvenes években érdeklődése mind határozottabban a kőszénbányászat története felé fordul, ami azután történetírói teljesítményének legfontosabb munkáit eredményezte. 1952-ben jelent meg A pécsvidéki kőszénbányászat története című monográfiája, amely természetesen nem mentes a történetírás korabeli szemléletétől, ténytisztelete, anyaggazdagsága, tematikai sokszínűsége azonban időtálló munkává avatja. 1958-ban látott napvilágot a komlói kőszénbányászat történetét összefoglaló könyve, majd 1967-ben talán legérettebb munkája, Az északmecseki kőszénbányászat története. Az önálló köteteket tanulmányainak hosszú füzére övezi. Ezek az írások a kőszénbányászat szinte minden összefüggését feldolgozzák: megtalálhatjuk köztük a technikatörténeti stúdiumokat éppen úgy, mint a termelési folyamatoknak, a bányászok életkörülményeinek, emberibb megélhetésükért vívott küzdelmüknek a bemutatását.

Innét, a bányászság küzdelmeitől szerves út vezetett a baranyai—pécsi munkásmozgalom fontos fejezeteinek megírásához, ennek keretében a térség munkásmozgalma teljességre törekvő háromkötetes bibliográfiájának összeállításában társszerzőként való közreműködéséhez.

A hatvanas években bányatörténeti stúdiumainak horizontja kiszélesedett. Tervbe vette a magyarországi kőszénbányászat történetének monografikus összegezését. Ebből a nagyszabású elképzelésből csupán részeredmények születtek, ellenben elkészült — majd 100 ív terjedelemben — a téma

bibliográfiája. A gyűjtés a bányászati nyersanyagkutatástól a termelés különböző szakaszaiig, a bányászati technikától a bányabiztonság kérdéseiig, az üzemtervezéstől az üzemvezetésig mindenre kiterjedt, ami a kőszénbányászat történetére irányuló búvárkodásokban egyáltalán szükséges lehet. Ebben az évtizedes nagy munkában felesége is közvetlenül közreműködött.

Babics András nem kereste a vezetői posztokat, a sors mégis úgy hozta, hogy igazgatóhelyettese, majd 1965 őszétől igazgatója lett a Dunántúli Tudományos Intézetnek. E kutatóhely 1955-ben a Magyar Tudományos Akadémia felügyelete alá került, és az egyetlen olyan intézete lett a diszciplináris alapon szervezett akadémiai kutatóhálózatnak, amelyben a gazdaságtörténész mellett az irodalomtörténész éppen úgy megtalálható volt, mint a tárgyát kiválóan ismerő etnográfus vagy a természeti-, illetve gazdasági földrajz jeles művelője. Ezen adottság alapján fogalmazódott meg az intézettel szemben az az igény, hogy váljon a hazai komplex regionális kutatás fontos helyévé: gyűjtse, rendszerezze és dolgozza fel az ilyen kutatások módszertani tapasztalatait. Babics András igazgatósága alatt tette meg az intézet a kezdeti lépéseket ebben az irányban.

Nem volt harcos alkat, nem kovácsolt nagyszabású — többnyire kudarcba fulladó — átalakító elképzeléseket. Inkább csendes szívóssággal azokat a lehetőségeket kereste, amelyek a már kiforrott módszertannal operáló kutatások számára nyitnak teret, publikációs fórumot. Céltudatos kitartással dolgozott, fotóapparátusával járta az ország közgyűjteményeit, ahol témája mind alaposabb feltárásához újabb és újabb forrásokat remélt. Csillogó szemüvege mögül kémlelte a világot, szeme sarkában gyakran ült a megbékélést kereső és remélő mosoly.

A történeti kutatás derékhadának egyik olyan munkását vesztettük el személyében, akik távol tartják magukat a szakmai divathullámoktól, és hosszú idők óta kiforrott módszerekkel végzik szorgos munkájukat.

Pritz Pál

Búcsú Hársfalvi Pétertől
(1928—1985)

(Elhangzott Hársfalvi Péter temetésén, Nyíregyházán 1985. január 14-én)

Az MTA Történettudományi Intézete, az egyetemek és főiskolák történelmi tanszékei és a Magyar Történelmi Társulat nevében búcsúzom Hársfalvi Pétertől, a Társulat alelnökétől, a tiszántúli parasztság történetének avatott kutatójától, a mindig tevékeny szervezőtől, a jó ügyért mindig tettre kész kollégától.

Hársfalvi Péter annak a nemzedéknek volt a tagja, mely az 1945 utáni nagy társadalmi átalakulásnak nemcsak szemlélője, hanem alakítója is volt. Kikerülve a nyíregyházi középiskolából a debreceni egyetemen egyenest a nagy átalakulás forgatagába került, s pályatársai többségéhez hasonlóan már egyetemi évei alatt aktív közéleti ember. Az ifjúságra jellemző lelkes elszántsággal vetette bele magát az új világ építésébe, a népi kollégium és az egyetemi diákmozgalom adta keretek között.

A jelen és a jövő kérdéseivel birkózó fiatal közéleti emberben kezdettől fogva jelen volt egy másik én, a történelem, a múltból a mához vezető út iránt érdeklődő kutató. A Tiszántúl öntudatos népében mindig is erősen élt a múltja iránti érdeklődés, történeti érzékét ő is nyilván otthonról hozta, s ez az egyetemen tanára, Szabó István keze alatt egyre erősödött. Ahogy a forradalmi változásokban a paraszti nép diadalmas előretörésén álmodozott, s ha tehette, fáradozott, egyre mélyülő történelmi tanulmányaiban is ennek a nyírségi és tiszántúli jobbágy-parasztságnak a régi sorsa érdekelte. Az, hogy az 50-es évek politikai világában ideális elképzelései egyre többször ütköztek a tények valóságába, mind jobban a történelem felé fordította. Nem a jelentől való elfordulás szándékából, hanem hogy az akaratlanul is jelenlévő múlt realitásait tudomásul véve alakítsa ki a mai és a holnapi élet programját. Ekkor már a debreceni egyetem tanársegédje, majd hamarosan a budapesti egyetem tanárának, Mód Aladárnak aspiránsa. Szabó István után és mellett talán ő volt rá legmaradandóbb hatással. Új munkahelyén, a Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében a forrongó, új utakat kereső történetszemlélet központi műhelyébe került.

Igazi helyét mégsem itt, hanem visszatérve szülőföldjére, Nyíregyházán találta meg. A dinamikusan fejlődő város magához ölelte megtérő fiát, és többé el sem eresztette őt. 1958-tól a megyei levéltár igazgatójaként, 1964-től haláláig a Bessenyei György Tanárképző Főiskola tanáraként, majd főigazgatóhelyettesi minőségben is kutatója a nyírségi parasztság történetének, ugyanakkor nevelője az új arcú ifjúságnak és formálója a város művelődésének. A letisztult és megnemesedett fiatalkori vágyakból kibontakozik a tudós nevelő és a múlt igazi értékeit a jövőbe átmentő, népéért felelős közéleti ember.

Sokszínű és szerteágazó tevékenységének most elsősorban a történeti oldalát emelem ki. Ahogy ő maga írta önéletrajzában: „Szakmai és tudományos érdeklődésem mindvégig és maradéktalanul az agrár- és parasztságtörténetre irányult, s még Debrecenben alakult ki, főként Szabó István oktató-nevelő munkája nyomán." A magyar parasztság helyzetének, munkájának, mindennapi életének megismerését szolgálták kutatásai és megjelentetett munkái egyaránt. Különösen a társadalmi kérdések vonzották: vizsgálta a nyírségi parasztság egyes rétegei közti határvonalakat, a mezőgazdasági cselédek számának és sorsának változásait, a paraszti élet jogi korlátait a 18—19. században, s iratok eredetiben való közreadásával mutatta be az 1945-ös földreform sorsformáló jelentőségét. Különösen két nagyobb tanulmányát kell kiemelnem. Azt, amelyben egy évszázad fejlődésének tükrében, 1753—1848 közt mutatja be nemesek és parasztok együttélésének problémáit Nyíregyháza történetében, és a másikat, amellyel a történelemtudományok kandidátusa fokozatot is elnyerte, Nyíregyháza városi önkormányzatának változásait a 18—19. században.

Nem volt termékeny tudós, még ha kisebb népszerűsítő cikkeit felsoroljuk, akkor is viszonylag keveset alkotott. Elmondhatjuk, többet tudott, mint amennyit megírt, de amit végül is megjelentetett, az maradandó értéke történetírásunknak. Azzá teszi az új, addig ismeretlen adatok, a világos szerkezet és a közérthető stílus, mindenekelőtt pedig a lényeg meglátása. Az, hogy ma tisztábban látjuk a Szabolcs megyei parasztság múltját, Nyíregyháza kibontakozását, s hogy a helyi fejlődést pozitív és negatív sajátságaival együtt az országoshoz, sőt egyetemeshez mérve tudjuk értékelni, abban jelentős része van Hársfalvi Péternek.

A történészről szólva azonban nem feledkezhetünk meg a Magyar Történelmi Társulat előbb igazgatóválasztmányi tagjáról, majd alelnökéről, a Társulat megyei csoportjának elnökéről sem. Sokat tett a táji történelmi kutatások kiszélesítéséért és színvonalának emeléséért, országos és helyi konferenciákat, vitaüléseket szervezett, s mint főiskolai tanár és mint a Szabolcs-Szatmári Szemle két évtizeden át szerkesztője, legfőbb propagátora volt a történeti eredmények népszerűsítésének.

A tudós mellett szólnunk kell az emberről is, a mindig jókedvű, megértő és segítőkész kollégáról és jó barátról, aki huncutkás mosollyal nézett a világba, de a kötelességet, a hivatást mindig komolyan vette. Mint történész, mint nevelő és mint a műveltséget formáló közéleti ember egyaránt kimagasló volt. Életműve — bár befejezetlen — jelentős örökség.

Mi kollégái, jó barátai, akik ezernyi együtt töltött óra és beszélgetés elszakíthatatlan láncával kötődünk hozzá, míg élünk, nem felejtjük őt. Emlékét, szellemét továbbviszik és éltetik tanítványai, akiket ő nevelt magyarságra és hazaszeretetre. Nevét fenntartják művei, amíg csak magyar történelmet írnak.

Péter, kedves kollégánk és jóbarátunk, Isten veled.

Benda Kálmán

A TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYOK DOKTORAI ÉS KANDIDÁTUSAI 1978—1983*

Az alábbiakban az MTA Tudományos Minősítő Bizottságának benyújtott és eredményesen megvédett disszertációk jegyzékét közöljük a megvédés időrendjében.

1978. október—december

A történelemtudományok doktora

Pintér István: A magyarországi Szociáldemokrata Párt 1933—1941.

A történelemtudományok kandidátusai

Béki Ernő: A Berni Nemzetközi Munkás- és Szocialista Konferencia (1919. február 3—10).

Derzsaluk, Nyikolaj Sztyepanovics: A Szovjetunióban élő magyar kommunista emigráció szerepe a Nagy Honvédő Háborúban.

Hársfalvi Péter: Az önkormányzat Nyíregyházán a XVIII—XIX. században.

Kolossa Tibor: Az agrárnépesség struktúrájának történeti—statisztikai vizsgálata az Osztrák—Magyar Monarchiában a 20. század fordulóján.

Makk Ferenc: Magyar—bizánci kapcsolatok a XII. században.

Puskás Ildikó: A prae-ārya India. Régészeti, nyelvészeti és vallástörténeti források történeti értékeléséhez.

Selmeczi-Kovács Attila: Az olajos növények magyarországi története.

Vígvári András: Az angol munkáspárt ideológiájának gyökerei, az újgondolkodók koncepciójának bírálata (1950—1960).

1979. január—december

A történelemtudományok doktorai

Benda Kálmán: Magyarország története a francia forradalom és a napóleoni háborúk korában (1790—1842).

Endrei Walter: A textilipari technika termelékenységének alakulása a középkor óta.

* Az 1975. november—1978. szeptemberig elfogadott disszertációkat l. Századok 1979. szám 1186—1190.

H. Haraszti Éva: A versailles-i és a locarnói szerződések megszegésének előzményei és körülményei, 1935—1936 (Az angol—német flotta-egyezmény és a Rajna-vidék remilitarizálása).

Vörös Károly: Társadalom és művelődés Budapesten 1849—1918.

A történelemtudományok kandidátusai

Balázs György: Clementia és divinitas (Az újító Gaius Caesar és ellenfelei az eszmék küzdőterén).

Balázs Péter: Győr a feudalizmus bomlása és a polgári forradalom idején.

Dénes Iván Zoltán: A „realitás" illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója.

Frank Tibor: Zerffi Gusztáv az emigrációban (1849—1892). (Politika- és eszmetörténeti esettanulmány).

Gerelyes Ede: A budapesti munkásmozgalom története 1919—1945.

Havas Péter: Nagy-Britannia kommunista pártjainak helyzete és politikája a második világháború után 1945—1957.

Milanova, Elena: Bolgár—magyar diplomáciai kapcsolatok 1929—1941-ben.

Palov József: Az öntözés fejlődéstörténete a Körös—Tisza—Maros közben a 18. század végétől a felszabadulásig.

Pritz Pál: A Gömbös-kormány külpolitikája 1932—1936.

Tömöry Márta: Thallóczy Lajos és a Balkán-kérdés.

Török Gyula: Az avarkor első és második felének temetkezései Halimbán.

Varga János: Szervitorok katonai szolgálata a 16—17. századi dunántúli nagybirtokon.

1980. január—december

A történelemtudományok doktorai

Ormos Mária: Saint-Germain és Trianon. Franciaország politikája Ausztriával és Magyarországgal szemben, 1918—1920.

Szakács Kálmán: Mezőgazdasági munkásérdekképviselet kialakulása és fejlődése a magyarországi szocialista munkásmozgalomban 1896—1919.

A történelemtudományok kandidátusai

Baranyi Béla: A társadalmi átrétegződés fő folyamatai és történeti összefüggései a Tiszántúlon a felszabadulástól napjainkig.

Érszegi Géza: A középkori Sárvár.

Gaál Ernő: Alalah társadalma és gazdasága az i. e. 18—17. századokban.

Gerő Győzőné Sándor Mária: Reneszánsz Baranyában.

Izsák Lajos: A polgári ellenzéki pártok politikája Magyarországon a felszabadulás után 1944—1948.

Johancsik János: A nem kommunista baloldali irányzatok eszmei-politikai fejlődése Franciaországban (1958—1968).

Kempler Kurt: Gyógyszerészetünk a századfordulón (1888—1914).

Litván Györgyné Gál Éva: Óbuda és az óbudai uradalom a Zichyek földesurasága alatt (1659—1766).

Luft Ulrich Hans: Beiträge zur Historisierung der Götterwelt und der Mithenschreibung.

Luu Tran Tieu: Paleolitikus kavicsiparok Európában.

Menyhárt Lajos: Az orosz társadalmi-politikai gondolkodás a századfordulón.

Papp József: Egy közép-tiszavidéki szálláskertes település paraszti termelő kultúrája, háromszáz év tükrében.

Pham Dinh Nham: A levéltári tudományos apparátus.

Sándor István: Tanulmányok a magyar néprajztudomány történetéhez.

Szabó Miklós: Archaikus kisplasztika Boiótiában.

Szántóné Domokos Anna: Marx és Engels forradalomelméletének kialakulása és fejlődése 1842—1848.

Szomszéd Imre: Balassagyarmat története a felszabadulástól a szocializmus alapjai lerakásának befejezéséig (1944—1962).

Tamási Mihály: A kisárutermelő parasztság a népi demokratikus átalakulásban (1945—1948).

Varga László: A csepeli Weiss Manfréd gyár története 1918-ig.

Vass Henrik: Munkásmozgalom-történeti tanulmányok.

Verbai Lajos: Az MSZMP-nek a szakszervezetek szerepe növelésére irányuló tevékenysége a szocialista demokrácia továbbfejlesztésében.

Vigh Károly: Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikai nézeteinek alakulása.

1981. január—december

A történelemtudományok doktorai

Gerics József: A magyarországi rendiség korai szakasza, intézményei és helyük az európai fejlődésben.

Káldy-Nagy Gyula: Nagy Szulejmán és az oszmán birodalom kifejlődése.

Kis Aladár: Az olasz fasizmus kialakulása és fejlődése (kezdettől a mai neofasizmusig).

Molnár János: A Szociáldemokrata Párt irányzatai és ideológiája 1945 után.

Rácz István: A paraszti migráció gazdasági, társadalmi meghatározói.

Soproni Sándor: A pannóniai limes utolsó évtizedei.

Spira György: Széchenyi a 48-as forradalomban.

Zimányi Vera: Magyarország gazdasági fejlődése Mohácstól a 17. század közepéig. Társadalomfejlődés a 16. században.

A történelemtudományok kandidátusai

Gergely András: A magyar reformellenzék kialakulása és megszilárdulása.

Hoffmann Zsuzsanna: Római erények és eszmények Plautus komédiáiban.

Horváth Ferenc: Vas megye polgárságának helyzete és fejlődése a dualizmus korában, különös tekintettel Szombathely rendezett tanácsú város fejlődésére.

Jeszenszky Géza: Magyarország megítélése Nagy-Britanniában 1894—1914.

Jihad Salih Al Omar: Harc az arab függetlenségért Nagy-Szíria területén a két világháború közötti időszakban.

Kardos József: A szentkorona-eszme szerepe a Horthy-rendszer közjogi-politikai gondolkodásában.

Kelemen Elemér: Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulásának időszakában.

Lehoczky Alfréd: A munkásmozgalom kialakulásának gazdasági-társadalmi, valamint politikai-ideológiai feltételei a borsodi iparvidéken.

Makkay János: A magyarországi neolitikum rendszere és fejlődésének főbb vonásai.

Marsovszkyné Magyar Eszter: Feudális kori erdőgazdálkodás az alsómagyarországi bányavárosokban (1255—1747).

Nagy László: A nemzeti felszabadító mozgalom kialakulása és fejlődése Algériában 1919—1947.
Simonffy Emil: A polgári földtulajdon kialakulása és birtokmegoszlás a Délnyugat-Dunántúlon (Somogy és Zala megyékben).
Tóth Ferencné Jónás Irma: A magyar Kommunista Párt értelmiségi politikája a szocialista forradalom győzelméért vívott harcban — különös tekintettel a Dél-Alföldön (1945—1948).

1982. január—december

A történelemtudományok doktorai

Kirschner Béla: A KMP stratégiai irányvonalának alakulása (1919. augusztus—1925. augusztus).
Wellmann Imre: A magyar mezőgazdaság a XVIII. században.

A történelemtudományok kandidátusai

Balassa M. Iván: A lakóházak történeti fejlődése Észak-Magyarországon.
Bencze László: Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban.
Fodor István: A honfoglaló magyarság kultúrájának kegyeleti gyökerei.
Kertész István: Pergamon szerepe Róma és a hellenisztikus világ kapcsolatrendszerében.
Polányi Imre: A szlovák társadalom és polgári nemzeti mozgalom a századfordulón 1895—1905.
Takács Péter: A passzív ellenállástól az aktív egyezkedésig. (Deák Ferenc politikai pályája 1849—1865 között).

1983. január—december

A történelemtudományok doktorai

Bácskai Vera: Városok és városi társadalom a XIX. század elején.
Bodrogi Tibor: Lewis Henry Morgan és a XIX. századi evolucionizmus.
Für Lajos: A kertkultúrás tanyák Magyarországon (Fejlődés és termeléstörténeti tanulmány).
Kanyar József: Népoktatás Dél-Dunántúlon a feudalizmusból a kapitalizmusban való átmenet időszakában (1790—1868).
T. Mérey Klára: Dél-Dunántúl iparának története a kapitalizmus idején.
Paulinyi Oszkár: Bányagazdálkodás Magyarországon a fejlett feudalizmus időszakában. (Tézisek alapján, posztumusz megítélt fokozat).
Puskás Julianna: Kivándorló magyarok az Egyesült Államokban 1880—1940. (Könyv alapján.)
Siklós András: 1918. Az Osztrák—Magyar Monarchia összeomlása és a magyarországi forradalom.
Tárkány Szűcs Ernő: Magyar jogi népszokások. (Könyv alapján.)

A történelemtudományok kandidátusai

Balázs György: A kubikusok gazdasági, szociális helyzete, a földmunkáskubikusok mozgalmai Csongrád megyében a Horthy-korszakban (1920—1944).
Béres András: A Hortobágy történeti néprajza.
Domonkos Ottó: A magyarországi kékfestőipar.
Földesi Béla: Egy középkori eredetű népszokás — a Gergely-járás — fejlődéstörténeti vizsgálata.

Horváth Gyula: A földreform Mexikóban a forradalom és a strukturális reformok időszakában.

Kiss Géza: Az ormánsági társadalom fejlődése Mária Terézia úrbérrendezésétől a szabadságharc végéig.

Krausz Tamás: A szovjet-orosz történelmi politikai gondolkodás a 20-as években.

Lagzi István: Lengyel menekültek Magyarországon a második világháború alatt.

Nagy Dezső: A magyar munkásság hagyományainak kutatása.

Szászi Ferenc: Az Amerikába irányuló kivándorlás Szabolcs megyéből a felszabadulásig.

Szilágyi Miklós: A „harmadik utas" reformizmus kísérlete Argentínában, a peronizmus első korszaka.

Veress Géza: Hatalom és politika Debrecenben az ellenforradalom első évtizedében.

Összeállította: *Bán Judit*

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán történelemből megvédett doktori disszertációk 1979—1984

1979.

Ambrozi Pálné (Kutika Erzsébet): A toszkánai felvilágosult kormányzati rendszer problémái

Bak Borbála: Győr szabad királyi város igazgatása 1743—1778

Bakos Károlyné (Fülöp Ágnes): A szovjet—kínai kapcsolatok alakulása 1945—1952 között

Bona Gábor: A honvédsereg parancsnoki karának kialakulása és összetétele 1848—1849

Boreczky Beatrix: A magyar jakobinusok, különös tekintettel a szabadkőműves páholyok tevékenységére

Dobos József: Eger vára a XVI. században (1526—1596)

Fehér György: Az intézményesített mezőgazdasági kutatás története Magyarországon az első világháború előtt (1869—1914)

Földes György: Az újpesti munkásmozgalom története 1929—1944

Gerő András: Az ellenzék és a dualizmus konszolidációja Magyarországon (1867—1872)

Jánokiné Újváry Zsuzsanna: Kassa város társadalma a XVI. század közepétől a XVIII. század második feléig

Klujber László: A szabadművelődés Somogy megyében

Magyar Andrásné (Tóvári Judit): A tőkefelhalmozás hatása a miskolci társadalom uralkodó csoportjainak átrétegződésére 1872—1940

Major Zoltán: Az orosz—török háború 1877—78 és a magyar politikai közvélemény

Nagy Domokos Imre: A magyar vadászattörténet irodalma

Pajkossy Gábor: Az 1791/3-as közpolitikai bizottság javaslatai

Poór János: A. L. Schlözer a felvilágosult abszolutizmus ideológusa

Rácz Lajos: Munkásmozgalom Angyalföldön 1929—1945

Rózsa Józsefné (Sági Erzsébet): Az Egyesült Államok az 1849-es amerikai magyar emigráció tudatában 1849—1907

Szabó Ferenc: A népesedési kérdés a baloldali erők ideológiájában a Horthy-korszak idején 1922—1938

Szántó György Tibor: Fejezetek az akadémiai könyv- és folyóiratkiadás történetéből

Szögi László: A Műegyetem története az Institutum Geometriana alapításától a kiegyezésig 1782—1867

Tamáska Péter: A linzi posztógyár magyarországi kereskedelmi kapcsolatai az 1770-es évek közepétől 1811-ig

Tihanyi Endre: Nyomorenyhítő akciók Miskolcon a világgazdasági válság idején 1929—1933

Tóth Zoltán: A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón

Viczián János: A diákegyesületek és a katonadiákok tanulmányi kárpótlása a budapesti egyetemeken 1914—18

Wirth István: A Jászság társadalma a késői feudalizmus korában

Zádor Béla: A tanácshatalom megdöntése és az ellenforradalom hatalmi szervei kiépítésének körülményei és első intézkedései Szolnok megyében (1919 IV. 28—1920 V. vége)

1980.

Asztalos István: Régészeti, történelmi és múzeumi egyletek Pest megyében 1875—1949

Árokay Lajos: A katonai szolgálat létrehozása és tevékenysége Magyarországon 1918—1927 között

Barna Zoltán: A magyarországi eszperantista munkások egyesülete (1913—1934)

Bánfai Lajos: Zalaegerszeg 1711—1975

Bessenyei József: A „Memoria rerum". A Verancsics-kéziratgyűjtemény egyik darabjának elemzése

Bérdi György: Pécs legnagyobb adófizetői 1872—1929

Bege József: Hadseregépítés és hadkiegészítés Magyarországon 1815—1848-ig

Biró József: A hajózás szerepe a Duna-medence közlekedésében a 18. században

dr. Bockné Rába Julianna: A nemzetiségi kérdés és az 1868: XLIV nemzetiségi törvény érvényesítésének ügye a magyar országgyűlés előtt 1868—1872

Juan Contreras Figueroa: El desarrolo de la educacion en la historia de Chile

Dombovári Antal: Hévízgyörk története, különös tekintettel a XX. századra

Föglein Gizella: A Szabad Föld és az MKP agrárpolitikája

Gazdik Gyula: Egyiptom társadalmi-politikai fejlődése a kapitalista viszonyok megjelenésétől az 1952-es forradalomig

Jónás Károly: A képviselőház könyvtárának története 1918—1939

Karácsony Gyula: A népi bizottságok tevékenysége Mosonmagyaróváron és környékén

Kálmán Béla: A magyar emigráció és a dunai (egyesült) fejedelemségek (1859—1870)

Khair Eldin Abdulwahat: A Szíriai Kommunista Párt története

Kovács Győzőné (Grossmann Szilvia): Győr és vidékének munkásmozgalma 1919 augusztus 1-től 1924-ig

Kozma Béla: Az arianizmus néhány problémája

Köpeczi-Nagy Gábor: Az Osztrák Szocialista Párt ellenzékben

Kővágó Sarolta: Szavalókórusok a magyar munkásmozgalomban 1926—1933

dr. Landgraf Jánosné (Mózer Ibolya): Claudius társadalompolitikája

Mészáros László: Kecskemét gazdasága a török uralom első évtizedeiben

Poór Ferenc: A közigazgatási nyelv ügye Zala és Veszprém vármegyében

Pusztaszeri László: Görgey Artur szerepe a forrdalmi honvédelem megszervezésében

Sándor László: A bujáki és az ipolyszántói uradalom a majorsági gazdálkodás kibontakozásának időszakában (1733—1828)

Schiller Veronika: A Souda lexikon egyiptomi vonatkozása

Seresné Szegőfi Anna: Jász-Nagykun-Szolnok megye kialakítása 1870—1876

Szabó Tamás: A dualista társadalmi válság egyes tendenciáinak jelentkezése Acsády Ignác történetírásában és publicisztikájában

Szapor Erika Judit: Kultúra és politika a századelőn

Szemkeő Endre: Az Országos Közegészségügyi Tanács helye a közegészségügyi Szakigazgatásban és nemzetközi kapcsolatainak jelentősége Magyarország közegészségügyének fejlődésében 1869—1918

Wirth Zsuzsanna: Földtulajdon viszonyok Vas megyében a Mária Terézia-kori úrbérrendezéstől a jobbágyfelszabadításig

1981.

Andai Ferenc: Magyar bevándorlók Észak-Nyugat Kanadában (1885—1914)

Andrássy Antal: Noszlopy Gáspár

Bártfai Ilona Anna: Tata és Tóváros az első világháború, a Tanácsköztársaság és az ellenforradalom kibontakozása idején

Bohony Nándor: Adózó gazdaság és társadalom Egerben az 1828. évi országos összeírás adatai alapján

Botlik József: A kolozsvári Korunk a romániai magyarságról a két világháború között

Csesznok Béláné (Kukuska Ágnes): Az 1868. évi 38. tc. végrehajtása Magyarországon, különös tekintettel Heves megyére

Csorba László: A vallásalap „jogi természete" (Szekularizáció és polgári átalakulás Magyarországon 1780—1918)

Egedy Gergely: Vallás, társadalom és politika Bulgáriában

Endrődi Julia: Onurisz és Mehit. Egy legenda születése

Halász Gyula: A polgári demokratikus forradalom és a Tanácsköztársaság Zemplénben

Héjjas Eszter: A kurucmozgalom francia kapcsolatai 1674—1683

Hoppa József: Komló és peremközségei népeinek története 1828—1912

Horváth György: Fejezetek a zalai sajtó történetéből

Horváth Judit: A magyar egyiptológia története

Jusztin Márta: „Költészet és valóság" Josephus Flavius önéletrajzi feljegyzéseiben

Kovács Sándor: Az alsófokú népoktatás Tolna megyében 1790—1848

Leblancné Kelemen Márta: Az ellenforradalmi korszak Szécsényben. Fejezetek a község 1920—1944 közötti történetéből, a községi önkormányzati tevékenységből

Magyar István: Photios és a „quaestio bulgarica"

Nárai Gábor: Iparfejlődés, ipari szakmunkásképzés Somogy megyében 1884—1970

Paulinyi Zoltán: Főváros az aztecák előtti Közép-Mexicoban

Révész Mária: A pécsi szociáldemokrata párt tevékenysége a városi törvényhatósági bizottságban

Róbert Péter: Az 1859—1861-es orosz forradalmi helyzet és a reform tükröződése a korabeli magyar sajtóban

Szabó Erzsébet: Dél-Baranya és Pécs megszállása 1918—1921

Szakály Sándor: Magyar tábori csendőrség 1938—1944

dr. Szarvas Lászlóné (Burkus Erzsébet): Ifjúságpolitika és ifjúsági mozgalom Magyarországon a proletárdiktatúra első éveiben. A Magyar Ifjúság Népi Szövetsége 1948—1950

Szvák Gyula: IV. Iván értékelésének kérdéséhez

Tarbai Gabriella: Indonézia társadalmi, politikai fejlődése a XX. században

Tarján Gábor: Mindszenty József 1917—1948

Tőkéczki László: Az MSzDP közoktatáspolitikája 1922 és 1939 között

Vonyó József: A NEP megszervezése és tevékenysége Baranya megyében (1932—1936)

1982.

Balla Imre: A magyar társadalom és a zsidók a XVIII. században

Bokori István: Csorna iparának és iparoktatásának története a századfordulótól 1980-ig

Brüll Miklós: A Magyar Vöröskereszt tevékenysége az első és a második világháborúban

Csenkiné Csupka Erzsébet: A Csepeli Weiss Manfred Gyár szociális és kultúrpolitikája 1938—1944

Ethei Lajos: A balassagyarmati szakmunkásképzés története 1880—1961

Fekete István: Törökország külpolitikája a magyar követségi jelentések tükrében (1923—1938)

Horánszky Nándor: Tananyagkoncepciók összehasonlító vizsgálata (1872—1978)

Józsa György: Konrad Adenauer, a nyugat-európai politikus

Kamenov Péter: Bulgária és az Osztrák—Magyar Monarchia diplomáciai kapcsolatának története a XIX. század második felében

Kálniczky László: A Hunyadi uradalmak és familiárisok kapcsolódása Mátyás politkájához

Lorand Frigyes: A Szlovák Nemzeti Párt működése Magyarországon a 19. század második felében az első világháború kitöréséig

Lugosi Győző: Társadalomfejlődés Madagaszkáron a prekoloniális korszakban

Mallár Éva: Sz. G. Nyeesajev életútja...

Máté István: Lenin és az oroszországi szociáldemokrácia vitái a nemzeti kérdésről a századfordulón, valamint az 1905—1907-es polgári demokratikus forradalom éveiben

Molnárné Szolnoky Erzsébet: A római katolikus egyház társadalmi és politikai szerepe a győri egyházmegyében Zalka János püspöksége idején 1867—1901

Németh György: Athéni belpolitika a peloponnészoszi háború utolsó szakaszában

Patkóné Kéringer Mária: A XVIII. századi megyei büntető igazságszolgáltatás 1730—1770

Pálvölgyi Gyula: Prohászka és a társadalmi progresszió tábora (1904—1914)

Sáry István: Győr város népiskolai és óvodai viszonyainak alakulása az 1867-es kiegyezéstől a századfordulóig

Simon Mária: Balogh Edgar publicisztikai tevékenysége a Korunk c. folyóiratban

Swelim Nabil: Some Problems of the History of the Third Dynasty

Székács Mária Eszter: A 17—19. századi japán várostörténet

Tóth Tibor: A lineáris történelemszemlélet képződése és transzformációi a II—XIII. század között

Tóthné Ilonszki Gabriella: A Mária-kongregációk története Magyarországon 1890—1918

Turtegin Elek: A XVIII. századi orosz hadügy egyes kérdései (I. Péter katonai reformjai, azok hatása az orosz birodalom nemzetközi megszilárdításában)

1983.

Bóka Éva: Francia politika a török Udvarban 1697—1704

Buzáné Kiss Bernadette: Az első világháború hadigazdálkodásának következményei Vas megyében

Csapó Mária: Politikai küzdelmek a reformkori Tolna megyében 1830—1848

Erdei Gyöngyi: A népoktatási törvény végrehajtásának problémái 1868-tól 1880-ig

Erdődi Gyula: A Baranya megyei iparoktatás szervezete, a céhtestületek pecsétei és oklevelei a 19. században

Fekete László: A gabonatermelés és a gabonakereskedelem változásai Magyarországon és Lengyelországban a 16/17. században

Fraknói Mária: A Batthyány—Montenuovo család genealógiája és birtoktörténete

Fülep Katalin Erzsébet: A feketehalmi oklevél

Füzi Imre: A Horthy-hadsereg felkészütésének lehetőségei és állapota a Szovjetunió elleni hadbalépést megelőzően a magyar katonai nézetek és hadikapcsolatok tükrében

Galló György: Az Egyesült Államok külpolitikája és hadbalépése 1939—1941-ben

Gergó Zsuzsanna: A fasizmus, az antifasiszta népfront és a munkásegység elvi megközelítése az MSzDP elméleti folyóirata a „Szocializmus" hasábjain az 1930-as években

Göcsei Margit: Révfalu (Győr V. kerület) településtörténete

Hajdu Hedvig: Szekfű Gyula és a Magyar Szemle

Halász Imre: Önkényuralmi közigazgatás és iskolapolitka Zala megyében (1849—1854)

Háklár Noémi: Felső-Mezopotámia és Kelet-Szíria a mezopotámiai birodalmak perifériéjén az i. e. I. évezredben

Horváth Erzsébet: A magyarországi református egyház szervezetének változásai

Horváth Gyula: A keszthelyi sajtó története (1861—1919)

Horváth Ildikó: A 19. századi Oroszország a korabeli magyarországi utazók tükrében

Jenei Károlyné (Buta Anna): A budafoki polgári iskola története 1904—1945

Kalmár János: Habsburg Károly főherceg és a katalán rendiség 1705—1711/13

Klaniczay Gábor: Gondolatok a középkori kereszténység belső konfliktusainak értelmezéséről

Klimes-Szmik Katalain: Az Inka Birodalom gazdasági életének szerkezete

Kollega Tarsoly István: A hatásköri bíráskodás Magyarországon

Kondics Ferencné (Kovács Éva): A jobbágyság helyzete, földesurához való viszonya Körmend mezővárosban 1650—1870

Kovács Erzsébet: A Székesfehérvári Déli Vasúti Műhely története a sajtó tükrében 1892—1945

Kővári Ilona Ágnes: A magyar fényképészek társadalmi helyzete a XIX. században, különös tekintettel Koller Károly fényképész (1830—1889) tevékenységére

Kövendy Katalin: Nápoly és a felvilágosodás

László Péter: A politikai fordulat végrehajtása Tolna megyében 1947—1949

Miszlivetz Ferenc: Paul Levi. Harmadik út a bolsevizmus és a szociáldemokrácia között

Palasik Mária: A tanácsrendszer kialakulása Budapesten a felszabadulás után

Paróczy Erzsébet: A nemesi család és a felvilágosult abszolutizmus korszaka Svédországban 1720—1792

Schwarcz Katalin: Hogyan tükröződnek Magyarország 1828—1847. évi államháztartásának eredményei a Tafeln köteteiben?

Szeredi Péter: A Szociáldemokrata Párt és a parlament 1945—1948

Szőcs Gábor: Nemesség, szabadkőművesség, művelődés a 18. század végi Habsburg-monarchiában

Tóth Attiláné(Szodoray Katalin): Adatok Győr-Gyárváros történetéhez 1900—1930 között

Tóth István György: A körmendi uradalom társadalma a 17. században

Turbuly Éva: Zala megye közigazgatása a XVIII. század első felében

Záborszky Miklós: A suri parasztság genealógiája 1856-ig

Závodszky Géza: Az amerikai gazdasági, jogi, politikai berendezkedés hatása a magyarországi közgondolkodásra (1711—1815)

1984.

Alföldi Vilma: Vác a dualizmus korában

Barda Beáta: Az Egyesült Államok képe Magyarországon 1890—1914

Bauer Kálmánné (Kramár Erzsébet): A proletárdiktatúra társadalmi-politikai rendszerének és államszervezetének kiépítése Hajdú és Bihar megyében a megye egyesüléséig

Bánfalviné Kerti Mária: Az MKP propagandamunkájának jellemző vonásai a budapesti pártoktatásban 1945—1948

Bencsikné Foidl Laura: A legitimista törekvések hatása a magyar belpolitikára 1919—1922

Berényi Ildikó: Beatrice Webb élete és munkássága 1858—1905

Bonhardt Attila: A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után 1918—1922

Borsodi Csaba: A herceg Esterházy hitbizomány süttöri uradalma 1680—1800

Fenyősi Gyuláné (Tanics Mária): A Nagyatádi-féle földreform gazdasági, társadalmi hatása Baranya megyében

Fodor Lajosné (Győri Piroska): A dualizmus korának közoktatáspolitikája Heves megyében

Fodor Péter: Az agrárszocialista mozgalmak és az olvasókörök Balmazújvároson 1895—1914

Gaál Zsuzsanna (Vadas Zsuzsanna): Országgyűlési képviselő-választások Tolna megyében 1875—1905

Guth Zoltán: Az enyhülés és az NSZK keleti politikája

Havassy Péter: Heves megye Mohács előtti világi archontologiája

Hay Dianna: Orvosértelmiség a XVIII. század második felében

Horváth Attila Kálmán: Bajza József politikai szerepe az 1830—40-es években

Horváth Lajosné (Scheili Gabriella): Eötvös József államelméletének fejlődése

Hörcsik Richard: A Tiszáninneni Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei Levéltárának története 1531—1960

Izsák Lajosné (Böjte Éva): A Magyar Textilipari Munkások Országos Szabad Szakszervezetének megalakulása és tevékenysége

Jakab Tibor: Az Országos Szabadelvű Párt felbomlása

Jáki Katalain: A győri gombkötő céh története

Juhász Kornélia: Egyed a feudalizmus korában

Kozári József: Művelési és birtokviszonyok Egerben az 1875. évi VII. tc. által elrendelt kataszteri telekkönyv szerint

Kriston Pál: Heves megye tőkés iparának kibontakozása 1867—1914 között

Kuti György: A „yom-kipur"-i (IV. arab—izraeli) háború politikai és katonai értékelése

Mikes Tünde: Tudományszervezés a XVII—XVIII. századi Európában

Németh László: Hivatásrendi szervezkedés a magyar ipari munkásság körében

dr. Rádóczy Gyula: Mária Terézia magyar pénzverése

Rozgonyi Ibolya: F. E. Dzerzsinszkij — A szovjet gazdaság egyik irányítója a NEP időszakában

Sadeq Abdo Ali Kaid: Társadalmi-politikai mozgalmak Jemenben 1948-tól 1962 szeptemberéig

Timár András: A magyar hegedűkészítés története

Vilmos László: A görög „sötét kor" társadalma (i. e. XII—XVIII. sz.) és a polis kialakulása

Waller Klára: A nemzetiségi kérdés néhány összefüggése az 1918—1919-es forradalmak idején

Összeállította: *G. Csoba Alice*

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ — *Петер Ханак:* Образ других. Буржуазное развитие и этнические предрассудки в венгерском обществе (во второй половине 19-го века) — *Ева Шомоди:* Деятельность общего совета министров (1896—1907) — СООБЩЕНИЯ — *Дьёрдь Лако:* Фрагменты из отклика венгерской революции 1848—49. гг. — *Ева Х. Харасти:* Кошут, как английский журналист — *Ласло Сарка:* Словацкие связи Оскара Яси до конца 1918-го года — *Шандор Балаж:* Оскар Яси и журнал «Revista Vremii» — ДОКУМЕНТЫ — *Двёрдь Литван:* Из записок дневника Оскара Яси, записанных в Румынии — *Герейешне, Ева Диан:* Политический путь Пётру Грозы, в свете документов, возникших после 1945-го года — ИСТОРИЧЕСКАЯ ЛИТЕРАТУРА — ОБЗОР ЖУРНАЛОВ — ХРОНИКА

CONTENTS

STUDIES — *P. Hanák:* Image on Others. Bourgeois Transformation and Ethnic Prejudices in the Hungarian Society (in the Second Half of the 19. Century) — *É. Somogyi:* The Functioning of the Common Council of Ministers (1896—1907) — COMMUNICATIONS — *Gy. Lakó:* From the Swedish Reception of the Hungarian Revolution of 1848—49 — *É. H. Haraszti:* Kossuth, as an English Journalist — *L. Szarka:* The Slovakian Connections of Oszkár Jászi up to the End of 1918 — *S. Balázs:* Oszkár Jászi and the "Revista Vremii" — DOCUMENTS — *Gy. Litván:* From the Roumanian Diary of Oszkár Jászi — *É. Dian, Gerelyes:* The Political Career of Petru Groza in Post Second World War Documents — HISTORICAL LITERATURE — REVIEW Of REVIEWS — CHRONICLE

SOMMAIRE

ETUDES — *P. Hanák:* L'image des autres. Embourgeoisement et préjugés ethniques dans la société hongroise au cours de la deuxième moitié du 19e siècle — *É. Somogyi:* Le fonctionnement du conseil commun des ministres en Autriche-Hongrie (1896—1907) — COMMUNICATIONS — *Gy. Lakó:* Sur le retentissement de la révolution hongroise de 1848—49 en Suède — *É. H. Haraszti:* Kossuth dans le rôle de journaliste anglais — *L. Szarka:* Les relations slovaques d'Oszkár Jászi jusqu'à la fin 1918 — *S. Balázs:* Oszkár Jászi et la Revue « Revista Vremii » — DOCUMENTS — *Gy. Litván:* Notes du journal intime d'Oszkár Jászi écrites en Roumanie — *Mme Gerelyes, É. Dian:* La carrière politique de Petru Groza selon les documents après 1945 — LITTÉRATURE HISTORIQUE — REVUE DES PÉRIODIQUES — CHRONIQUE

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN — *Péter Hanák:* Vorstellungen von den anderen Menschen. Verbürgerlichung und ethnische Vorurteile in der ungarischen Gesellschaft (in der 2. Hälfte des 19. Jahrhunderts) — *Éva Somogyi:* Die Tätigkeit des gemeinsamen Ministerrates (1896—1907) — MITTEILUNGEN — *György Lakó:* Aus der Resonanz der ungarischen Revolution von 1848—1849 in Schweden — *Éva H. Haraszti:* Kossuth als englischer Journalist — *László Szarka:* Oszkár Jászis slowakische Verbindungen bis Ende 1918 — *Sándor Balázs:* Oszkár Jászi und die „Revista Vremii" — DOKUMENTE — *György Litván:* Aus Oszkár Jászis rumänischen Tagebuchnotizen — *Éva Gerelyes-Dian:* Petru Grozas politische Laufbahn auf Grund von Dokumenten nach 1945 — GESCHICHTSLITERATUR — ZEITSCHRIFTENSCHAU — CHRONIK

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó és Nyomda főigazgatója
Műszaki szerkesztő Sándor István
A kézirat a nyomdába érkezett: 1986. január 31. — Terjedelem: 29,75 (A/5 ív)
87.15322 Akadémiai Kiadó és Nyomda, Budapest. — Felelős vezető: Hazai György

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlapüzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR) 1900 Budapest V., József nádor tér 1., közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a HELIR 215-96 612 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizethető és példányonként megvásárolható az *Akadémiai Kiadónál* (1363 Budapest, Alkotmány utca 21., tel.: 111-010) és az Akadémiai Kiadó *Stúdium* (1368 Budapest, Váci utca 22., tel.: 185-881) és *Magiszter* (1052 Budapest, Városház utca 1., tel.: 382-440) könyvesboltjaiban.

Előfizetési díj egy évre: 210,— Ft

Egy szám ára: 35,— Ft

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat, H-1389 Budapest, Pf. 149.

Ára: 70,— Ft
Évi előfizetési ára: 210,— Ft

ISSN 0039—8098

Tájékoztató

Folyóiratunk szerzőinek figyelmét az alábbiakra hívjuk fel:

1. A kéziratot két példányban kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve — új szerző esetében — egy külön lapon a szerző nevét, lakcímét, esetleg telefonszámát, munkahelyét, beosztását és tudományos fokozatát.

2. A szerkesztőség optimális terjedelműnek a 2,5—3,5 íves kéziratokat tekinti — a jegyzetapparátussal együtt. Négy ívet meghaladó tanulmányokat technikai okok miatt nehezen tudunk közölni. (Egy ív: 22 géppel írt oldal, amelyen az oldalak 60 n-es 30 sorból állnak.)

3. A kéziratok jobb kezelhetősége érdekében kérjük, hogy a másolatot is az első példánnyal azonos — nem másoló — papírra gépeljék, normál, nem gyöngybetűs — írógéppel. Az esetleges javításokat a második példányra is kérjük rávezetni.

4. A kiemeléseket a szerző egyszer húzza alá, a kézirat lapjait folyamatosan és arab számokkal számozza, a jegyzeteket a kézirat végére helyezze.

5. Idegen nyelvű forrásokból idézeteket általában magyarra fordítva kérjük, s csak olyan kivételes esetekben az eredeti nyelven *is*, amikor annak értelmezése problematikus lehet.

6. A jegyzetapparátusban a jegyzetszámozás folyamatosan és arab számokkal történjék. A hivatkozott mű szerzőjének nevét egyszerű aláhúzással emelje ki a kézirat szerzője és pontosan tüntesse fel a levéltári, kézirattári és bibliográfiai adatokat.

7. Folyóiratunk az évszázadokat arab és nem római számokkal jelöli. (Az idézetek, tanulmány- és könyvcímek kivételével.)

8. Recenziók esetében a cím mellett adjuk meg a pontos bibliográfiai adatokat és idegen nyelvű kiadványok esetén a cím magyar fordítását is. Külföldi folyóiratban megjelent cikk ismertetése esetében a címet csak magyarul kérjük; a folyóirat bibliográiai adatait az ismertetés végén, zárójelben adja meg a szerző.

9. A szerző a számozott és címmel ellátott ábrákat, táblázatokat külön borítékban csatolja a kézirathoz, feltüntetve minden ábra és táblázat hátlapján a nevét és a kézirat címét, a kéziratban pedig a táblázatok és ábrák helyét.

10. A szerzőknek tiszteletdíjuk terhére — ha ezt a korrektúra javításával egyidejűleg kérik — különlenyomatot készíttetünk.

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST